श्रीअच्युतविरचित

निर्णयदीपक.

શ્રીઅચલદ્વિવેદિકૃત

નિર્ણયદીપક.

મૂલ સંસ્કૃત

શુદ્ધ કરી

તેનું

ગૂર્જર ભાષાન્તર

રા. રા. મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી બી. એ.

એમની દેખરેખ નીચે

કરનાર

શાસ્ત્રી. કૃષ્ણાજી પ્રલ્હાદ ભટ્ટજી અરણકે.

પ્રસિદ્ધ કરનાર

પંડ્યા. સદાશંકર હિરાશંકર.

નડિયાદ—જીલ્લે ખેડા.

નડિયાદ સત્યસાગર પ્રેસ.

સંવત્ ૧૯૫૩. સન ૧૮૯૭.

મૂલ્ય રૂ. ૬—૦—૦

શ્રીગણેશાય નમઃ

પ્રસ્તાવના.

અથ મંગલ. જે સ્વાત્મરૂપી 'ત્વમ્' પદાર્થની સાથે ભેદરહિત 'તત્' પદાર્થ બ્રહ્મરૂપ તેજ શ્રુતિપ્રતિપાદિત છે, તે જોકે મન ને વાણીનો વિષય નથી, તોપણ અતત્ (એટલે માયિક જડ પદાર્થનું નિરસન કરનાર ઉપનિષચ્છાસ્ત્રોએ ઘણોજ ઉદ્ઘોષ કરીને તે તે ઠેકાણે પ્રકાશિત કરેલું તે (સ્વાત્મા ભિન્ન બ્રહ્મરૂપ) પાર્વતીપરમેશ્વરથી વિશેષ રૂપે તુંદિલ (મહોદર) ગણપતિને આકારે ઉત્પન્ન થએલું રૂપ, આ ગ્રંથની ટીકા કરનાર હું તથા મદદ આપનાર અને વાંચનાર સર્વ જનોને વિઘ્ન શાંત કરનારૂં, સુબુદ્ધિ આપનારૂં, દુઃખપીડા (માનસિક દુઃખ) ને નાશ કરનારૂં ને સર્વકાલ [શારીરિક તથા લૌકિક] સુખ આપનારૂં થજો. ૧

શ્રી નર્મદાતીરે કર્નાળી નામના ક્ષેત્ર વિષે શ્રી નંદાઆનંદા માતાજીના સ્થાનમાં રહેનાર શ્રી ગોપાલભટ્ટ અરણુકેના પુત્ર પ્રલ્હાદભટ્ટજી અરણુકે થયા. ૨ તેમનો પુત્ર વિદ્વાન્ લોકોના ચરણકમલમાં ભ્રમરા જેવો અતિ આસક્ત કૃષ્ણશાસ્ત્રી નામનો હું ગૂર્જર બ્રાહ્મણોની સુસંગતિથી તથા ગૂર્જરની સમીપમાં જન્મ થઇ આજ સુધી રહેવાથી અને ગૂર્જર વિદ્વાન્ લોકોની સાહાય્યથી તેમની ભાષાનો અભ્યાસી છું. ૩. સ્વધર્મબુદ્ધિ લોકોને જેમ સમજવામાં આવે, તે રીતે ગૂર્જર ભાષામાં 'સુપ્રભા' નામની નિર્ણયદીપકની ટીકા હું કરૂંછું; જેમાં બુદ્ધિભ્રમથી અર્થનો વિપર્યય (ઉલટાપણું) થયો હોય, તેનો વિદ્વાન્ લોકોએ વિચાર કરી નિરાસ (શુદ્ધ અર્થ) કરવો. ૪. આ ધર્મરૂપી ક્ષીરસાગરની ગંભીરતા ક્યાં; હું મંદબુદ્ધિ મનુષ્ય ક્યાં, અને તેનું મથન કરવું ક્યાં! એ સર્વ અઘટિત છે, કારણ કે જેમાં મંદરાચલ જેવા સર્વજ્ઞ મહા મુનિઓ ડુબે છે, ત્યાં તેમના ચરણની રજરૂપી હું ડૂબીશજ; તથાપિ આ ટીકા કરીને એ સાગરને તરવાની હું આશા રાખુંછું, એની વિદ્વાન્ લોકો ક્ષમા કરશો. પરમાર્થ શાસ્ત્ર (વેદાન્ત) અભ્યાસ કરાવી જ્ઞાન આપનાર મારા ગુરુ કાશીનિવાસી વાસુદેવાશ્રમસ્વામી મહારાજને નમસ્કાર કરી નિર્ણયદીપકની સુપ્રભા નામની ગૂર્જરભાષાટીકા શ્રી[illegible] પ્રીતિ માટે હું કરૂંછું, તેથી શ્રી શંકર સદાશિવ અને તેના વિદ્[illegible] સર્વકાલ પ્રસન્ન થાઓ.

૬.—૭. આ મૃત્યુલોક કર્મભૂમિમાં અવતરેલા, અનાદિ માયામોહઅજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થએલા કામક્રોધમદમત્સરલોભ ઇત્યાદિ મોટા મોટા મગરમત્સ્યાદિથી પરિપૂર્ણ અવતરવાં મરવા રૂપી સંસારસમુદ્રમાં વારંવાર ડૂબનારા અને સંસારસમુદ્રને તરવા યોગ્ય જ્ઞાનરૂપી મોટા વહાણથી રહિત પ્રાણિઓ માટે પરમ દયાલુ સર્વ વિદ્યાના અધિપતિ શ્રી શંકરે ચાર વર્ણ ને ચાર આશ્રમ સંબંધી ધર્મરૂપી આઠ પગથીઆંવાળી નિસરણી વેદમાં પ્રતિપાદન કરી છે; તે જોકે સંસારસમુદ્રથી પાર ઉતારનારી નથી, તોપણ તે સમુદ્રને તરવાને જ્ઞાનરૂપી વહાણ મળતા સુધી કંઇક કાલ પર્યંત વિશ્રાંતિ લેવા માટે બેટતુલ્ય સર્વ સુખપ્રદ સ્વર્ગમાં જવાનું સાધન છે. પરંતુ તેનો આશ્રય સંપાદન કરવાને પણ વર્ણાશ્રમધર્મનું જ્ઞાન ન હોવાથી અજ્ઞાનરૂપી તિમિરવાળા લોકો માટે પરમ દયાલુ, ધર્મ પ્રકાશ કરનારા મન્વાદિ આચાર્યો સૂર્ય જેવા પ્રકાશક થયા. પણ તેને અઠ્ઠાવીશ યુગજેટલો ઘણો કાલ ગયો; અઠ્ઠાવીશમો કલિયુગ પ્રાપ્ત થયો; અને લોકો અજ્ઞાનરૂપી તિમિરમાં ભ્રમણ કરનારા થયા; ત્યારે ફરી તેમને વાસ્તે કેટલાક વિદ્વાન્ શિરોમણિ લોકોએ અનાદિ વેદોક્ત વર્ણાશ્રમધર્મપ્રકાશક નિબંધો રચ્યા; પરંતુ તે ગ્રંથો ઘણા વિસ્તારવાળા હોવાથી જેમ પાણીનો વમળ (ભમરો) તરનારને ફેરવી નાંખે, તેમ લોકોના મનને ભમાવી નાંખનારા થયા; તેથી પરમ દયાલુ નાગરજ્ઞાતિના સર્વજ્ઞ વિદ્વાન્ અચલ દ્વિવેદી બ્રાહ્મણે ધર્મનિર્ણયને પ્રકાશ કરનારો નિર્ણયદીપક નામનો નિબંધ રચ્યો. તેનું એ નામ આપવાનું કારણ એ છે કે, જેમ સૂર્ય બારણે પ્રકાશ કરે, પણ ઘરના ખૂણાની વસ્તુ પ્રકાશ કરવામાં દીવાનો ઉપયોગ થાય છે, તેમ મોટા નિબંધોમાં જે ઝીણા શાસ્ત્રાર્થો નહિ બતાવેલા તે આ ગ્રંથમાં બતાવેલા છે.

હવે પોતાનું પેટ ભરવાની વ્યાવહારિક વિદ્યાનો માત્ર અભ્યાસ કરવાથી દૈવીવાણી (સંસ્કૃત) નો અભ્યાસ થયો નહિ; માટે તે નિર્ણયદીપકના અર્થનું જ્ઞાન થવાનો અસંભવ થયો. એ સર્વ વિચાર મનમાં આણીને નટપુરસ્થ ઘણા ઉદ્યોગી વડનગરા નાગરબ્રાહ્મણ પંડયા સદાશંકર હિરાશંકરની પ્રેરણાથી ગૃહસ્થ નાગર જ્ઞાતિના અને શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના દિવાન દિ. બ. રા. રા. મણિભાઇ જશભાઇએ આશ્રય આપીને નડિયાદના રહે[illegible]ણા ઉત્સાહી, બુદ્ધિસંપન્ન અને સંસ્કૃત અંગ્રેજી વગેરેમાં ઉત્તમ વિદ્વાન્ રા. રા. સ[illegible] મણિલાલ નભુભાઇ દ્વિવેદી બી એ. ને પ્રેરણા

કરવાથી તેમણે સારી રીતે અનુકૂલતા આપી, તેમની સાહાય્યતાથી; મેં જેમ કાચ વગેરેમાં મૂકેલો દીવો અધિક પ્રકાશ આપે છે, તેમ ધર્મશાસ્ત્રના નિર્ણયને પ્રકાશ કરનારા ગ્રંથની, સંસ્કૃત ભાષામાં અપ્રવીણ લોકોને પ્રકાશ મળવા માટે ગૂર્જર ભાષામાં ટીકા કરીછે. આ ગ્રંથનાં પ્રુફ વગેરેની સુધારણા કરવામાં નડીઆદના નાગરબ્રાહ્મણ રા. રા. મણિશંકર મૂળશંકર તથા મંત્રાદિ સૂચવવામાં ચાંડોદના વૈદ્યોપનામવાળા ધનસુખશાસ્ત્રી એમણે પણ મને બહુ સાહાય્ય કરેલી છે.

श्लोक.

ભાષા ટીકા રૂપી પુષ્પની માલા ગુંથીને વિદ્વાન્ લોકોના ચરણારવિંદની પૂજા કરવા સારૂ અર્પણ કરી છે. તેથી તેઓ પાદપૂજાનો અંગીકાર કરી તે માલાને કંઠમાં ધારણ કરીને વિદ્વાનના ચરણના દાસ ટીકા કરનાર ઉપર પ્રસન્ન થાઓ; તેમ મત્તમયૂર જેવા પરમાનંદમાં નિમગ્ન સદ્ગૃહસ્થો પણ મારા ઉપર પ્રસન્ન રહો.

મૂલ ગ્રંથનો પ્રકાશ કરવા તથા તેનું ભાષાંતર કરતી વેળાએ નડિયાદ, અમદાવાદ, પેટલાદ, કર્નાળી, શિનોર, ભાવનગર, જૂનાગઢ, એ ગામોમાં રેહેનાર લોકો પાસેથી દશ ગ્રંથ સંપાદન કર્યા, તે એવી રીતે કેઃ—

૧–૨. અમદાવાદના રહીશ વેદસંપન્ન પંડ્યા. ઈશ્વરજી નારણજીનો સંવત્ ૧૬૧૧ ના ચૈત્ર સુદિ ૪ સોમનો લખેલો ગ્રંથ એક. તેમજ સંવત્ ૧૮૪૪ ના આશ્વિન સુદિ ૧૦ નો લખેલો ગ્રંથ એક તેજ શહેરના રહીશ વેદસંપન્ન દ્વિવેદી બાલાભાઇ ભગવાનજીનો. (મંગળશંકર શા વાળો). ૩. પેટલાદના રેહેવાસી વેદમૂર્ત્તિ કુબેરનાથ લક્ષ્મીનાથ અગ્નિહોત્રીજીનો સંવત્૧૮ ના જ્યેષ્ઠ વદી ૭ ગુરૂવારનો લખેલો. ૪–૫. શ્રી કર્નાળીક્ષેત્રના રહીશ વેદમૂર્તિ દ્વિવેદી હરિ કૃપાશંકરનો સંવત્ ૧૯૧૪ ના માર્ગશીર્ષ વદી ૧૩ સોમનો (શિનોરવાળો), તથા પંચોલી મૂર્તિ હિરાલાલ પરીક્ષતજીનો સંવત્ ૧૬૫૪ ના ભાદ્રપદ કૃષ્ણત્રયોદશી રવિવારનો લ ૬–૭. નડિયાદનિવાસી. રા. રા. પંડ્યા. મોતીભાઇ રઘુનાથજીનો સંવત્ ૧ આસો વદી ૨ સોમનો, તથા રા. રા. પંડ્યા. પંડિતરામ ભગવંતરામનો સંવત્ આશ્વિન વદી ૧ નો લખેલો (ખંભાતવાળો). ૮ શિનોરવાસી વેદસંપન્ન ચંદુલાલ સંવત્ ૧૭૫૯ ના પૌષ સુદિ ૬ રવિવાર, શાકે ૧૬૨૪ નો. ૯ ભાવનગર નિવા

જયંતીલાલ વેણીલાલનો સંવત્ ૧૮૮૩ ના ફાગણ વદી ૮ સોમનો. ૧૦ જૂનાગઢ નિવાસી રા. રા. નૃસિંહપ્રસાદ હરિપ્રસાદ બુચનો, સંવત્ ૧૯૧૬ ના અષાડ વદી ૧૨ નો લખેલો.

ઉપર પ્રમાણે દશ ગ્રંથો સંપાદન કરીને સર્વેનું સંશોધન કરી શુદ્ધ એક ગ્રંથ કરી નવો લખીને તેને અનુસારે ભાષાંતર કર્યું છે.

તેમાં " " આ નિશાનીથી સ્મૃતિનો શ્લોક જાણવો. ( ) આ નિશાનીથી શબ્દનો સ્પષ્ટ અર્થ જાણવો. [ ] આ નિશાનીથી ટીકાકારનો સ્વતંત્ર લેખ જાણવો. આ ગ્રંથમાં નંબરના જે ૯૬૦ અંકો મૂક્યા છે, તે મૂલ અને ટીકાનો મેલાપ કરી જોવા સારૂ મૂક્યા છે. × આ ચિન્હથી ટીપણી જાણવી. આ ગ્રંથને પહેલાં શુદ્ધિપત્ર જોઇને વાંચવો. મંત્રોનાં સ્થાન બતાવવા સારૂ જેટલા જડયા તેટલાનું નિશાન અષ્ટક, અધ્યાય, વગરે બતાવ્યું છે, તે જોયેથી મંત્ર જલદીથી જડશે.

આ ઉત્તમ ગ્રંથની યોગ્યતા જોઇ તેને પ્રસિદ્ધ કરવામાં ઉત્તેજનાર્થે કેટલાએક વિદ્વાન્ આચાર્યો, શાસ્ત્રીઓ, સદ્‌ગૃહસ્થો આદિએ સ્વાભિપ્રાય દર્શક પ્રમાણપત્રો (સર્ટીફીકેટો) આપ્યાં છે, તે આ ગ્રંથને અન્તે આભારપૂર્વક પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યાં છે; જેથી અર્વાચીન વાચકોને આ ગ્રંથની મહત્તા જણાઇ આવશે. આ ગ્રંથયોજનાને અર્થે જેમણે પ્રસિદ્ધ કર્તાને ઉત્તેજન અર્થે પ્રતિઓ રાખેલી છે, તેમનો પણ આ પ્રસંગે ઉપકાર ...નવામાં આવે છે. આ ગ્રંથનું ભાષાન્તર કેટલુંક છપાઇ ગયા પછીથી જૂનાગઢવાળા પ્ર...ત. આચાર્ય વલ્લભજીએ તેના મુખપૃષ્ઠ ઉપરનો ૯ મો શ્લોક જોતાં તેમાં 'ભડોડા' શ... છે, તે સ્ત્રીનું નામ નથી પણ અવટંક છે, એમ લખી જણાવ્યું હતું; પરંતુ તે ઉપર ... રહેતાં રા. રા. તનસુખરામ મનઃસુખરામને એ વાર્તા વિષે પૂછતાં તેમણે અચલ...ના કરેલા બીજા ગ્રંથ શોધી કાઢ્યા, અને વડનગરમાં સંવત ૧૫૦૦ માં તેમણે ... આન્હિકદીપકને આરંભે તથા અંતે જે શ્લોક છે, તેમાંથી આચાર્ય વલ્લભજીના ...સ્પષ્ટ ટેકો મળે છે, એમ નક્કી કરી આપ્યું. અચલ દ્વિવેદીએ મહારુદ્રવિધાન...નો એક ગ્રંથ રચ્યો છે, એમ પણ રા. રા. તનસુખરામે ખબર આપી છે. આ ... બીજી ઘણી અમૂલ્ય મદદને માટે આચાર્ય શ્રીનો તેમજ રા. રા. તનસુખરામનો હું

આભાર માનુંછું. ભાષાન્તર વાંચનારે મડોડા નામની સ્ત્રી થઇ એમ છે, ત્યાં મડોડા એવી અવટંકવાળું કુલ થયું, એમ સમજી લેવું.

આ અપૂર્વ ગ્રંથ શીઘ્ર પ્રસિદ્ધ કરવા ઘણી ઉત્કંઠા હતી, તથાપિ અનેક પ્રતિઓ શ્રમથી મેળવી તેનું શોધન કરી પાઠ નિર્ણય કરવો, તે કાર્યથી તથા તેને છપાવતાં મધ્યે મુંબઇમાં થએલી મરકીથી વેળાસર ટાઇપ ન આવી શકવાથી તથા બીજાં અચિંતનીય વિઘ્નો આવવાથી મુદ્રણાકાર્યમાં વિલંબ થયો છે, તે સંબંધમાં સુજ્ઞ પુરૂષો ક્ષમા કરશેજ.

આ ગ્રંથ વિનંતીપત્રમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે આશરે ૧૨૦ ફોર્મનો થવા સંભવ હતો, પણ વાચકવર્ગની સુગમતાને અર્થે ટાઇપ બહુ મોટાં રાખવાથી તથા ભાષાંતરમાં પણ સર્વને સમજાય તેવો અર્થનો વિસ્તાર કરવાથી લગભગ ૧૫૦ ફોર્મ થયાં છે; તથાપિ પુસ્તકનો લાભ સર્વ સ્થિતિના મનુષ્યો લઇ શકે, તેથી યદ્યપિ તેનું પ્રમાણ વધી ગયું છે, છતાં તેના મૂલ્યમાં કંઇ પણ વધારો કરવામાં આવ્યો નથી.

નડિયાદ. સંવત્ ૧૯૫૩ ના અષાડ સુદિ ૯.
તા. ૭ મી જુલાઇ સન. ૧૮૯૭.

લિ૦ કૃષ્ણ શાસ્ત્રી પ્રહ્લાદ ભટ્ટજી
અરણકે.

श्री

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

॥ अर्पणपत्रिकेयम् ॥

राज्ञां राष्ट्रभृतां सदा विजयते श्रीमान् सयाजीमणि-
स्तद्भ्रातेव तदीयराष्ट्रभरधृक् यो नागराणामिनः।
अन्वर्थं मणिबंधुनाम समभूद्धर्माब्धिसूतेर्मणे-
स्तद्धर्मनिर्णयदीपकस्य समभूद्योबंधुवत्त्राणदः ॥ १ ॥
यशोबंधोः पुण्यं समभवदिदं मूर्तिमदयं
यतो ग्रंथत्राणाद्भवति हि यशोविस्तर इति।
ततोलब्ध्वाऽऽधारं नटनगरवासी द्विजवरः
प्रयत्नाद्यस्य स्म प्रसरति निबंधःक्षितितले ॥२॥
सदाशंकरेणालये मुद्रणाख्ये
निबंधःप्रयत्नेन मुद्रापितोऽयं।
मणिभ्रातृनाम्नेऽर्पितःप्रीतिकामा
त्ततःप्रीयतां राजभूत्प्रधानः ॥३॥
मणिभ्रातृशर्मा मणौ रक्तिभाव-
त्सदासक्तचित्तो मणिभ्रातृनाम्नि।
मणीलालशर्मा तदीयात्सहाया
द्दिराकृष्णशास्त्रीतिनाम्ना कृतेयं ॥४॥
गिरागूर्जराणां मणिभ्रातृनाम्ने
सदाशंकरेणार्पितेयं सुटीका।
शुभा सुप्रभाख्या ततःप्रीयतां वै
मणिभ्रातृनामा सदाशंकराय ॥५॥
श्लोकपंचकमालेयं रचिता कृष्णशास्त्रिणा
वाचकेभ्योर्पिता तु सदाशंकरशर्मणा ॥ ६ ॥
यथाबुद्धि कृता टीका व्यत्यासोऽर्थस्य कुत्रचित्।
अस्तिचेत् परिसंशोध्य भो विदः क्षम्यतां मयि ॥७॥

टीका ॥ राष्ट्रभृतां सर्वेषां राज्यकर्तॄणां राज्ञां मध्ये श्रीमान् मणिरूपः गायकवाडाख्यः धर्मधुरंधरत्वात् विजयते सदा सर्वकाले सर्वेषां मध्ये शोभतेतरां जयं प्राप्नोति वा ॥ तद्भ्रातेव भ्राता च बंधुस्त्राणकर्त्ता॥ तस्य सयाजीराज्ञः बंधुवद्वर्तमानो यो नागराणां नागरगृहस्थानां मध्ये इनः सूर्यवत्प्रकाशरूपः अतिप्रसिद्ध इत्यर्थः श्रेष्ठो वा । सयाजीराज्ञो राष्ट्रभरभृत् राज्यधुरंधरः राज्यव्यवस्थायाः समीचीनकरत्वादित्यर्थः। पुनस्तद्वद्धर्माब्धिसूतेः धर्मसागरस्यागाधस्य सूतिः उत्पत्तिः ज्ञानमित्यर्थः यस्मात् तस्य निर्णयदीपकरूप निबंधस्य मणेः यः बंधुवत् त्राणदः त्रायते अनेनेति करणव्युत्पत्त्या त्राणं। एतावत्कालपर्यंतं निमज्जमानस्योद्धरणं तदनेन द्रव्येण भवतीति तदुद्धरणपरिमितधनदानेन उद्धरणकर्त्ता अतएव तस्य मणिबंधुरितिनाम अन्वर्थं समभूत् राजमणेर्धर्मप्रतिपादकग्रंथमणेश्च उक्तरीत्या—बंधुवत्त्राणकर्तृत्वात् मणिभाई इति मणेः नाम अन्वर्थं योग्यं समभूत् इत्यर्थः ॥१॥

अयं मणिबंधुशर्मा (मणिभाई) यशोबंधोः (जशभाई इत्यस्य) इदं प्रसिद्धं पुण्यं मूर्तिमत् मणिबंधुरूपमूर्तिमत् समभवत् क्षितितले पृथिव्यां उत्पन्नं हि यस्मात् यतोग्रंथत्राणात् यस्मात् ग्रंथोद्धरणात् क्षितितले यशसो विस्तरो विस्तारः भवति तस्माद्यशोबंधोः पुण्यमेव यशोविस्तारकत्वेन मणिबंधुरूपं उत्पन्नं। यशोरक्षकत्वाद्यशोबंधुत्वं यशोबंधोः तस्याविद्यमानत्वेऽपिपुत्रमूर्तिरूपेण तत्पुण्यस्य विद्यमानत्वात् ॥ क्वचिदवसानेऽपिलघ्वंत्यं इत्यनेन श्लोकपूर्वार्धावसानस्थेकारस्य लघुत्वेऽपि गुरुत्वं ज्ञेयं ॥ ततः मणिबंधोः आधारं सदाशंकरशर्मणः पूर्वकालीनाश्रितत्वेन आश्रयं ग्रंथशोधनलेखनादिव्ययपरिमितधनरूपं लब्ध्वा नटनगरवासी (नडियादवासी) द्विजवरः प्रयत्नशालित्वाद्वरत्वं सदाशंकरशर्मेति अधस्तन श्लोकान्नामग्राह्यं । अस्तीतिक्रियापदमध्याहार्यं ॥ यस्य मुद्रणादिरूपप्रयत्नात् निर्णयदीपकनिबंधः क्षितितले प्रसरति स्मोति वर्त्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा इति ॥२॥

अयं निबंधो निर्णयदीपकाख्योग्रंथः मणिबंधोः प्रीतिकामात् तृतीयार्थे पंचमी प्रीतिकामेन सदाशंकरेण प्रयत्नेन स्वतोधनाऽभावेऽपि वृध्या धनसंपादनादि महत्प्रयत्नेन मुद्रणालये (छापखाना) मुद्रापितः मुद्रणाधिकारिद्वारा मुद्रितःसन् मणिबंधवेऽर्पितः ततो हेतोः ततस्तेन वा राजभृत्यप्रधानः (दिवान) मणिबंधुः प्रीयतां प्रसन्नोऽस्तु ॥३॥

मणिभ्रातृशर्मेति पूर्वस्मिन् श्लोके विशेष्यत्वेन योज्यं । मणौ रक्तिमा गुणः नित्यसंबंधेन वर्त्तमानस्तद्वत् मणिभ्रातृनाम्नि सदा आसक्तचित्तः मणिलालनभुभाईशर्मा तस्य साहाय्यात् कृष्णशास्त्रीनामकेन विदुषा गूर्जराणां गिरा भाषया कृता शुभा सुप्रभाख्या टीका इयं सदाशंकरेण मणिभ्रातृनाम्नेऽर्पिता ततस्तया टीकया समणिभ्रातृनामा राजामात्यः सदाशंकरशर्मणे प्रीयतां प्रसन्नोऽस्तु ॥४॥ ॥५॥

टीका ॥ इयं कृष्णशास्त्रिशर्मणा पंचश्लोकरूपा माला रचिता सा सदाशंकरेण ग्राहकेभ्योऽर्पिता ॥६॥ शेषंसुगमम् ॥

चतुर्थश्लोके मणीलाल इत्यत्र णि इत्यस्य दीर्घत्वं प्राकृतत्वाददुष्टं ज्ञेयं ॥

અર્પણપત્રિકા.

વિદ્યાવિલાસી ધર્મપ્રિય દીવાન બહાદુર મણિભાઇ જશભાઇ,

રાજ્યકર્ત્તા મ્હોટા મ્હોટા રાજાઓમાં શ્રીમંતસરકાર મહારાજા શ્રીસયાજીરાવ ગાયકવાડ મ- ણિરૂપ છે, માટે તેમના બંધુની પેઠે તેમનો રાજ્યકાર્યભાર કરીને રક્ષણ કરનાર આપ તે રા- જમણિના ભાઇ થયાછો; અને ધર્મરૂપ સમુદ્રને મંથન કર્યાથી ઉત્પન્ન થએલો, વિદ્વદ્વર્ય અચ- લ દ્વિવેદીએ મંથન કરી ઉત્પન્ન કરેલો, સારી રીતે ધર્મનું જ્ઞાન આપનારો નિર્ણયદીપક નામનો નિબંધ પણ સર્વ ગ્રન્થોમાં મણિરૂપ છે, તેને છપાવીને પ્રસિદ્ધ કરી, ગુપ્ત હતો તેનું ઉદ્ધરણ કરવા પુરતું ધન વગેરે આપીને, બંધુની પેઠે આપ તેના રક્ષણકર્ત્તા થયા છો; આમ રાજમણિ તેમ ગ્રંથમણિ ઉભયના ભાઇ એવા આપ નાગરોમાં શ્રેષ્ઠ શ્રીમાન્ મણિભાઇનું નામ વ્યવહાર અને પરમાર્થે ઉભયત્ર અન્વર્થ છે. ૧

યશોબંધુ (જશભાઇ) નું પુણ્યજ આપસરખા પુત્રરૂપે મૂર્ત્તિમાન્ અવતર્યું છે; કા- રણ કે આપ પુણ્યમૂર્ત્તિએજ આ ગ્રન્થનું રક્ષણ કરવાથી જગત્માં યશ (કીર્ત્તિ) વિસ્તાર પામ્યો છે. તેવા આપ સાહેબના આશ્રયથી નડિયાદ નિવાસી ઘણા ઉદ્યોગી ને ઉત્સુક નાગરબ્રાહ્મણ પંડ્યા. સદાશંકર હીરાશંકરના ઉદ્યોગથી આ શ્રી નિર્ણયદીપક નિબંધ પૃથ્વી ઉપર ઘણી પ્રસિદ્ધિને પામ્યો; પણ આપે ગ્રન્થનું શોધન, લખવું, છપાવવું, વગેરે ખર્ચનો આશ્રય સારી રીતે આપ્યો, તેથી સર્વપુણ્ય આપનેજ છે. ૨

આ આપના પરમ ઉપકારના સ્મરણને અર્થે, તથા આપના ઉદારતા વિદ્યાવિલા- સિતા અને ધાર્મિકતા આદિ ગુણોના પ્રકાશને અર્થે, આ ગ્રન્થ પંડ્યા. સદાશંકરે છાપ- ખાનામાં છપાવી આપ શ્રીમંતને આપની પ્રીતિ સંપાદન કરવા માટે અર્પણ કર્યો છે, તેથી આપ સદાશંકર ઉપર પ્રીતિવાળા થાઓ, અને એજ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર આશ્રય આ- પો એવી પ્રાર્થના છે. ૩

જેમ મણિમાં લાલ રંગ મણિનો અંગભૂત હોય છે, તેમ 'મણિલાલ' નામ પણ

સાર્થક છે, કારણ કે રા. રા. દ્વિવેદી મણિલાલ નભુભાઇ સર્વ કાલ પોતાનું ચિત્ત આપ પ્રતિ પ્રેમવાળું (આસક્ત) રાખે છે; આપની આજ્ઞા થતાં તેમણે આ કાર્યમાં સર્વ પ્રકારે સંપૂર્ણ સાહાય્ય કરીછે, જેથી શ્રી નંદાઆનંદા માતાના ઉપાસક શ્રી કરનાળી ક્ષેત્રના રહીશ કૃષ્ણશાસ્ત્રી પ્રલ્હાદ ભટ્ટજીએ ગૂજરાતી ભાષામાં આ સુપ્રભા નામની શુભ ટીકા કરી છે, અને તે પણ આપને અર્પણ કરી છે. ૪—૫

આ પાંચ શ્લોક સંસ્કૃતમાં કરેલા છે, તે રૂપી માલા આ ગ્રન્થ વાંચનાર સર્વ લોકોને રા. પંડયા સદાશંકરે અર્પણ કરી છે. ૬

આ ટીકા કૃષ્ણશાસ્ત્રી પ્રલ્હાદભટ્ટે યથાબુદ્ધિ કરી છે, તેમાં કંઇ અર્થનો ફેરફાર હોય તો સુધારો કરી આપ વિદ્વજ્જન ક્ષમા કરશો એવી પ્રાર્થના છે. ૭

श्री गणेशाय नमः ॥

श्री निर्णय दीपकस्य अनुक्रमणिका..

॥अनुक्रमणिका संपूर्णा॥ मंगलं भवतु॥

अस्मिन् ग्रंथे श्रुतिस्मृतिपुराणानां प्रमाणानि.

अग्निपुराणम्
अगस्त्यः
अट्टेश्वर वसिष्ठकुंडः
अत्रिः
अथर्वण गोपथ ब्राह्मणम्
अनन्तभट्टः
अनक्तिः
आचार तिलकम्
आपस्तंबः
आम्नायः
आश्वलायन परिशिष्टम्
आश्वलायनः
ईश्वरः
उद्दालकः
उपाकर्म निर्णयः
उशनाः
और्वः
अंगिराः
कर्मप्रदीपः
कल्पसूत्रम्
कात्यायनः
काण्वशाखा
काठकम्
कारीका
कारणतंत्रम्
काल निर्णयदीपिका
कालविशेषः
कालिकापुराणम्
कालादर्शः
काश्यपः
कार्ष्णाजिनिः
कौण्डुयनः
कौतस्त्यः
कौशितकी
कौशिक संहिता
करंडिका
क्रतुः

ख.

खादिर गृह्यम्

ग.

ग्रंथान्तरम्
गरुडपुराणम्
गभस्तिः
गया माहात्म्यम्
गर्गः
गार्ग्यः
गालवः
गारुडः
ग्रहणनिर्णयः
गोविंदराजस्मृत्यर्थसारः
गौतमः
गृह्यकारिकाकारः
गोभिलः

च.

चमत्कार खंडः
चतुर्विंशतिमतम्
चंद्रमाः
चण्डः
चण्डु निबन्धः

ज.

जमदग्निः
जातुकर्ण्यः
जाबालिः
ज्योतिष् सागरः
ज्येष्ठा निर्णयः
जैमिनिः

त.

तिथि निर्णयः
त्रिकाण्ड मन्डनम्
तैत्तिरीय श्रुतिः

द.

दक्षः
दर्श निर्णयः
दामोदरीयः
दानखण्डः
दाहाधिकार निर्णयः
दीपिका
दीपोत्सव निर्णयः
दुर्गोत्सववाक्यम्
दुर्वासाः
देवकी
देवलः
देवी माहात्म्यम्

ध.

धर्मः
धौम्यः

न.

नारदः
नारायणः
नारदीय पुराणम्
नारसिंह पुराणम्
नागरखंडः

निगमः
निर्णयभास्करः
नीतिशास्त्रम्
निबंधांतरम्

प.

पद्मपुराणम्
परिशिष्टकारः
पशुः
पारस्करः
पाराशरः
पारिजातकम्
पितामहः
पितृगाथा
पुराणम्
पुलस्त्यः
प्रेतकल्पः
प्रल्हादः
प्रचेताः
प्रजापतिः
पैंग्यः
पैठीनसिः

फ.

परशुरामः

ब.

बव्हृचगृह्यम्
बालसंस्कार निर्णयः
बौधायनः
ब्रह्मांड पुराणम्
ब्रह्मनिरुक्तम्
ब्रह्मा
बृहद्यमः
बृहस्पतिः
ब्राह्मः
बार्हस्पत्यः
ब्रह्मवैवर्तम्

भ.

भगवद्गीता
भविष्यत्पुराणम्
भविष्योत्तर पुराणम्
भर्तृगोत्र विषयः
भृतृयज्ञः
भारद्वाजः
भाष्यकारः
भुपालवल्लभः
भोजराजीयम्
भृगुसुतः

म

मत्स्यपुराणम्
मदालसा
मनुः
महाभारतम्
मरीचिः
मार्कंडेयः
मिताक्षरा
मिहिरः
मुनिवचनम्
मेधातिथिः
मैत्रगृह्य परिशिष्टम्
मोक्षेशः

य.

यतिः
यमस्मृतिः
यज्ञपार्श्वः
यास्कः
याज्ञवल्क्यः
योगीश्वरः

र.

रत्नमाला
रामार्चनचंद्रिका
रामायणम्
रामोत्सवः
ऋष्यशृंगः

ल.

लल्लः
लिंगपुराणम्
लौगाक्षिः

व.

वाराहपुराणम्
वसिष्ठ सिद्धांतः
वायुपुराणम्
विष्णु धर्मोत्तरम्
विश्वरूप निबंधः
विज्ञानेश्वरः
वैजवापगृह्यम्
वृद्धयाज्ञवल्क्यः
वृद्धिश्राद्धाधिकार निर्णयः
वृद्धशातातपः
व्रतखंडः
व्यवहारसारः
व्याघ्रपादः
व्यासः

श.

शम्बुकः
शम्भुः
शंकराचार्यः
शंखः
शांखायनः
शातपथी श्रुतिः
शातातपः
शालंकायनः

संशोधन करनार जोशी मुळशंकर गंगाशंकर.
रींछोलना.

श्रीगणेशायनमः

॥ अथ निर्णयदीपकः प्रारभ्यते ॥ श्रीगुरुभ्योनमः॥

ॐनमो भगवते वासुदेवाय ॥

हेरम्बः सर्वकार्यार्थसिद्धिदः सर्वदा सताम् ।
सिद्धिबुद्धियुतः सोऽस्तु ग्रन्थनिर्मितिकर्मणि ॥ १ ॥

देवः श्रीशम्भुजन्मा गणपतिरखिलान्नागरानार्यबुद्धी-
न्रक्षत्वस्मिन्समस्ते जगति तु भयतो यत्र कुत्र स्थितांश्च ।
येषां सद्मप्रवृत्ता परमविधियुता पञ्चयज्ञान्विता या
धर्म्या स्वाचारयुक्ता न विरमति यतो नित्यचर्या कदाचित्॥२॥

षट्कर्मधर्मनिरतैरपि चातिथेयै-
र्यज्ञक्रियाकुशलिभिस्तु विचारगर्भैः ।
धर्म्यैर्द्विजैश्च शरणागतसाधुवृत्तै-
रास्थापितं पुरवरं हि शिवेन वृद्धम् ॥ ३ ॥

विद्यावृद्धा धर्मवृद्धा ज्ञानवृद्धा हि ये नराः ।
वसन्ति यत्र तेनैतद्बुधा वृद्धपुरं विदुः ॥ ४ ॥

आचार्यतामुपगताय चतुर्मुखाय
शम्भुः स्वयं स्वकरसक्तविवाहशोभः ।
शैलाङ्गजोद्वहनपर्वणि संव्यतारी-
त्तीर्थास्पदं नगरमेतदमर्त्यसद्म ॥ ५ ॥

नास्माभिर्ननु नागरस्य पुरतो वेदार्थवादः कदा

जेयो यत्र महत्त्रपैरिति शिशोर्ब्रह्मर्षिभिर्निर्गतम् ।
दुर्वासा वसति स्म नाकनिलये व्यासोऽपि काशीपुरेऽ-
गस्तिः स्वस्ति समुच्चरंस्त्रिजगतां लङ्काकृतात्मालयः ॥६॥

अतः सन्मानमर्हन्ति सर्वेभ्यो नागरा ननु ।
यतो ब्रह्मर्षिराजर्षिदेवर्षिभिरुपासिताः ॥ ७ ॥

ये नागरा भूवलये प्रसिद्धाः
श्रुत्युक्तमार्गाचरणे प्रगल्भाः ।
द्रव्यप्रदानात्तकुबेरशोभा
धर्मद्विषः प्रत्यनिशं कठोराः ॥ ८ ॥

तेषु व्यक्तिरभूदेका मडोडेत्याभिधोत्तमा ।
तस्यां धारिगदेवोऽभूद्धरायां धर्मवर्धकः ॥ ९ ॥

अनन्तनामा समभूत्तदङ्गजो
योऽध्यापयद्वेदमनन्तवाडवान् ।
अनन्तभक्त्या निजजन्मसार्थकं
कृत्वा ययावीश्वरधाम निर्मलम् ॥ १० ॥

लक्ष्मीधरः सूनुरभूदनन्ता-
दानन्ददायी भुवि भूसुराणाम् ।
यस्मिन्द्विजे श्रीश्च सरस्वती च
कुटुम्बभावेन सदोषतुस्ते ॥ ११ ॥

लक्ष्मीधरादाप्तजनुर्द्विजेशो
गोविन्दनामा भुवि विश्रुतो यः ।
वेदार्थविद्वैदिककर्मविज्ञो

विद्वज्जनैरर्चितपादपद्मः ॥ १२ ॥
तस्यात्मजोऽभून्ननु वत्सराजो
वत्सैस्त्रिभिर्विस्तृतवंशराजः ।
यो धर्मवर्त्माश्रयवत्सराजः
सर्वार्थविज्ञानविधौ सराजः ॥ १३ ॥
श्रीवत्सराजादचलद्विवेदी
जनुर्दधद्विप्रजनाङ्घ्रिरेणुः ।
श्रीनागराणां श्रुतिसागराणां
करोति किञ्चिच्छुभकर्मसिद्ध्यै ॥ १४ ॥
श्रीमन्महारुद्रभवं विधान-
मृग्वेदिविप्राप्तमतारिषं यत् ।
तस्यानुजं निर्णयदीपकाख्यं
ग्रन्थं वचोमोहहरं करोमि ॥ १५ ॥
ग्रन्थे मुनीनां वचनानि तानि
युक्त्या विचारादधिकार्थवन्ति ।
यथा यथा दर्शतलं प्रमृज्या-
त्तथा तथा निर्मलताधिका स्यात् ॥ १६ ॥
ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां
जानन्ति ते किमपि तान्प्रति नैष यत्नः ।
उत्पत्स्यते *च मम कोऽपि समानधर्मा
कालो× ऽप्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥ १७ ॥

---

* भवभूतीये मालती माधवेऽप्ययं श्लोक उपलभ्यते ॥ तत्र उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपीति पाठान्तरम् ॥

× कालोह्ययं निरवधि रिति पाठान्तरम् ॥

द्वैवेदीविदुषां प्रधानमभ श्रीवत्सराजो द्विज-
स्तत्सूनुः सकलद्विजाङ्घ्रिरजसामंशः कृती योऽचलः ।
तेनायं क्रियते प्रियाय विदुषां सन्निर्णयाकाङ्क्षिणां
ग्रन्थो निर्णयदीपकोऽधिवसता श्रीपूर्ववृद्धं पुरम् ॥ १८ ॥
जनकं स्वं प्रणम्याथ गुरुं भट्टं विनायकम् ।
तिथ्यादेर्निर्णयं ब्रूतेऽचलो नागरवाडवः ॥ १९ ॥

अथ तिथ्यादिनिर्णयः ॥

तिथ्यादिकं नोदनातः श्राद्धदानादिकर्मसु ।
अङ्गत्वेनेष्यते तस्मान्निर्णेतव्यत्वमर्हति ॥

[१]आदिशब्देन कालो नक्षत्रादि च ॥ निर्णयोनाम परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादकानां वाक्यानां एकार्थस्थापनम् ॥ नोदना विधिवाक्यम् ॥ प्रवर्त्तकनिवर्त्तकरूपेण विधिर्द्विविधः ॥ प्रवर्तको यथा ।

दर्शे स्नात्वा पितृभ्यस्तु दद्यात्कृष्णतिलोदकम् ।
अन्नं चतुर्विधं दद्यात्सन्ततिस्तेन वर्धते ॥ इति ॥

निवर्त्तको यथा ।

अमावास्यायां न गच्छेत्प्राप्तकालामपि स्त्रियम् ।
न छिन्द्यात्तत्र वृक्षांश्च नाद्यादन्नं परस्य च ॥

तथा सायं प्रातरग्निहोत्रं जुहुयात् । संन्ध्यायां न भुञ्जीत न स्वपेदिति ॥ [२]एवं तावदपूर्वविधिविषयत्वेन कर्मणः प्रधानता यस्मिन्कर्मणि गुणभूतस्य तिथ्यादेरधिकरणत्वेनान्वय इति ॥ अत एव गर्गेणोक्तम् ।

तिथिनक्षत्रकालादिसाधनं पुण्यपापयोः ।
प्रधानगुणभावेन न स्वातन्त्र्येण ते क्षमाः ॥ इति ॥
[४]यत्तिथौ यत्र नक्षत्रे काले वा यत्र यद्यथा ।
विहितं वा निषिद्धं वा पालयंस्त्रिदिवं व्रजेत् ॥
अपालयन्पुनर्मोहादपवित्रपदं व्रजेत् ॥

[५]वक्ष्यमाणवृद्धिह्रासादिभेदेन तिथेरनेकप्रकारतामाशङ्क्य नित्यस्य कालस्याथानेकप्रकारतां दर्शयति ।

उपाधिभेदादेकोऽपि भवेत्कालो ह्यनेकधा ।
उपाधयो निमेषाद्याः प्रसिद्धा एव लोकतः ॥

गार्ग्यः ॥ अक्षिपक्ष्मपरिक्षेपो निमेषः परिकीर्तितः ।
द्वौ निमेषौ त्रुटिर्नाम द्वे त्रुटी च लवः स्मृतः ॥
द्वौ लवौ क्षण इत्युक्तः कामः प्रोक्तो दश क्षणाः ।
त्रिंशत्कामाः कला प्रोक्ताः कलास्त्रिंशन्मुहूर्तकः ॥
ते च त्रिंशदहोरात्र इत्याह भगवान्हरः ॥

महाभारते तु ।
नाडीद्वयं मुहूर्तस्तु ते पञ्चदश वासरः ॥
एवं रात्रिरपि पञ्चदशमुहूर्ता ॥[६]तथाच रत्नमाला ॥
दिनस्य यः पञ्चदशो विभागो रात्रेस्तथा तद्धि मुहूर्त्तमानम् ॥

मुहूर्तशब्दोऽत्र भागपरः ॥ एवं च अन्हः पञ्चदशभागा इति वचनार्थः ॥ ततश्च यदा त्रिंशत्घटिको दिवसस्तदा घटिद्वयं मुहूर्त्तः । यदा त्रिंशत्घटिकापरिमाणान्न्यूनो दिवसस्तदा मुहूर्त्तोऽपि घटिद्वयपरिमाणान्न्यूनः ॥यदा त्रिंशत्घटिका-

परिमाणादधिको दिवसस्तदा मुहूर्तभागोऽप्यधिकोऽनुसन्धेयः ॥

७मत्स्यपुराणेऽपि।

अन्हो मुहूर्त्ता विज्ञेया दश पञ्च च सर्वदा ॥

मुहूर्त्तान्याह शङ्खः।

रौद्रश्चैत्रश्च मैत्रश्च तथा सारटकः स्मृतः।
सावित्रश्च जयन्तश्च गन्धर्वः कुतपस्तथा ॥
रौहिणश्च विरञ्चश्च विजयो नैर्ऋतस्तथा।
महेन्द्रो वरुणश्चैव भटः पञ्चदशः स्मृतः ॥

एवं मुहूर्तरूपकालकथनेन वासरविभागः पञ्चदशधेत्यर्थादुक्त भवति ॥ ८केचन दिवसं पञ्चधा विभक्तमाहुः। तदुक्तम्। मुहूर्तत्रितयं प्रातस्तावानेव तु सङ्गवः।

मध्यान्हस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराण्होऽपि तादृशः ॥
सायान्हस्त्रिमुहूर्तः स्यात्सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥

चतुर्धाऽपिकेचन।

पूर्वाण्हः प्रहरं सार्धं मध्यान्हः प्रहरं तथा।
आतृतीयादपराण्हः सायान्हश्च ततः परम् ॥

त्रिधा विभागे शातातपः।पूर्वाण्हो मध्यान्हो ऽपराण्ह इति॥ श्रुतिरपि। पूर्वाण्हो देवानां मध्यंदिनो मनुष्याणां अपराण्हः पितृणामिति॥ दिवसस्य द्विधा विभागे स्कन्दपुराणवचनम्।

आवर्त्तनात्तु पूर्वाण्हो ह्यपराण्हस्ततः परः ॥

आवर्त्तनं भ्रमणं सूर्यस्य पूर्वभागात्पाश्चात्यभागगमनम्।

अथवा आवर्त्तनं मध्यान्हस्तस्मात्पूर्वं पूर्वाण्हः पश्चादपराण्ह इति ॥ तथा पूर्वाण्हो देवा अपराण्हः पितर इति शतपथे ॥ द्विधा त्रिधा भागादिप्रयोजनं स्वस्वसमये वक्ष्यते ॥ एवं कर्मणोऽङ्गे काले निरूपिते यस्मिन् काले यस्यां तिथौ यत्कर्म विहितं तस्मिन्काले तत्तिथौ सत्यां कृतं कर्म फलदं भवतीति ॥ अतस्तिथयो निरूपणपूर्वकं निर्णेतव्या इति ॥ निरूपणं यथा ।

पूर्वोक्तैः षष्टिघाटिकात्मकैस्त्रिंशन्मुहूर्त्तै रहोरात्रं ॥

ब्रह्मसिद्धान्ते ।

कलाः षोडश चन्द्रस्य तत्रैका शम्भुशेखरे ।
चन्द्रस्यान्याः कलाः सर्वा अमायां तु रवौ स्थिताः ॥
अहोरात्रेण चैकैका कला सूर्यात्पृथग्भवेत् ।
निर्गताः स्युर्यदा सर्वाः पौर्णमासी तदा भवेत् ॥
रवौ पुनर्विशेदेवं पक्षौ च तिथयः क्रमात् ॥

एतदेवोक्तं गोभिलेन ॥ यः परो विप्रकर्षः सूर्याचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी । यः परः सन्निकर्षः साऽमावास्येति ॥ तथा च कालादर्शे ।

रवीन्द्वोर्योगविरहौ क्रमाद्दर्शश्च पूर्णिमा ।
कलाप्रवेशनिर्याणैस्तिथयोऽन्याश्च पक्षयोः ॥

रवीन्द्वोश्चन्द्रसूर्ययोर्योगे दर्शो भवति । तयोर्विरहे पृथग्भावे पूर्णिमा ॥ कलानां प्रवेशा निर्याणा निर्गमास्तैस्तिथयो निष्पद्यन्ते ॥ तथाहि । प्रथमकलाप्रवेशे प्रतिपत् ॥ द्वि-

तीयकलाप्रवेशे द्वितीया ॥ एवं कलनया सर्वकलाप्रवेशेऽमावास्येति ॥ एवं निर्गमेऽपि ॥ सर्वकलानिर्गमे पौर्णमासीतिकल्पनायम् ॥ कलाप्रवेशे कृष्णः पक्षः। कलानिर्गमे शुक्लः पक्ष इति च ॥ त्रिंशन्मुहूर्त्तात्मकेन पञ्चदशाहोरात्रेण पक्षः ॥ शुक्लप्रतिपदादिपौर्णमासीपर्यन्तास्तिथिगणःशुक्लः पक्षः॥कृष्णप्रतिपदादिरमावास्यापर्यन्तस्तिथिगणः कृष्णः पक्ष इति ॥ द्वौ पक्षौ मासः ॥ द्वादशभिर्मासैर्वषमिति तिथिर्निरूपिता ॥

(अथ तिथि विहित कर्म विचारः॥)

[10]यद्यप्युदयादारम्य पुनः सूर्योदयपर्यन्तप्रवृत्तानां तिथीनां निर्णयाभावेऽपि तत्तत्तिथिविहितकर्मफलभोक्तृणां प्राणिनां भाग्याभाग्यवशेन तिथीनां ह्रासवृद्धयो भवन्ति। तदा श्रुतिस्मृत्यादिविहिते श्राद्धादिकर्मकाले तिथेर्दिनद्वयव्यापित्वे दिनद्वयाव्यापित्वे वा तत्तिथिविहितं कर्म कुत्र दिने कार्यमिति संशयः स्यात् ॥ अतोवृद्धिक्षयभाजस्तिथयो निर्णेतव्या इति ॥ कालादर्शे ।

ह्रासो वृद्धिस्तिथीनां स्यादधर्माद्धर्मतो नृणाम्॥

गोभिलोऽपि ।

खर्वो दर्पस्तथा हिंसा त्रिविधं तिथिलक्षणम् ।
धर्माधर्मवशादेवं तिथिस्त्रेधा विवर्त्तते ॥

खर्वःसमता ॥ दर्पो वृद्धिः ॥ ह्रासो न्यूनता ॥

[11]वृध्धगार्ग्यः।

निमित्तं कालमादाय वृत्तिर्विधिनिषेधयोः ॥

विधिः पूज्यस्तिथौ तत्र निषेधः कालमात्रके ॥
तिथीनां पूज्यता नाम कर्मानुष्ठानता मता ।
निषेधस्तुनिवृत्त्यर्थः कालमात्रमपेक्षते ॥

[१२]स्मृतिः ।

स्नाने चाभ्यञ्जने चैव दन्तधावनमैथुने ।
जनने मरणे चैव तत्कालव्यापिनी तिथिः ॥

एवं च यत्तिथौ यस्य कर्मणो विधिर्निषेधश्च विहितस्तत्तिथौ सत्यां तस्य विधिर्निषेधश्च प्रवर्त्तेत इति उक्तं भवति ॥ [१३]यदा तु मध्यान्हादिकालविहिते व्रतश्राद्धादौ कर्मणि विहिता तिथिर्दिनद्वयेऽपि कालव्यापिनी दिनद्वये कालाव्यापिनी दिनद्वयेऽपि स्वल्पं स्वल्पं कालं स्पृशति । एकस्मिन् दिने स्वल्पं एकस्मिन् दिने अधिकं स्पृशति । तथा कालव्यापिनी अव्यापिनी वा वर्धते हीयते समा वा भवति । तदा का तिथिः पूज्येति परशुरामप्रश्ने आह ।

क्षयगायां तिथौ पूर्वा वृद्धिगायां परा स्मृता ।
समायामपि सैव स्यादेतदीश्वरभाषितम् ॥

[१४]अतएव गोभिलः ।

खर्वो दर्पस्तथा हिंसा त्रिविधं तिथिलक्षणं ।
खर्वदर्पौ परौ पूज्यौ हिंसा स्यात्पूर्वकालिकी ॥

यदा तिथिः परादिने कर्मकाले समा [१५]अधिका वा तदा परा एव ग्राह्या खर्वदर्पौ परौ पूज्याविति वचनात् ॥ यदा परादिने न्यूना तदा पूर्वा । हिंसा स्यात्पूर्वकालिकीति ॥

बौधायनोऽपि ॥

वर्धमानस्य पक्षस्य उदयात्पूज्यते तिथिः ।
यदा पक्षः क्षयं याति तदा स्यादापराण्हिकी ॥

उदयात् द्वितीया वृद्धौ । क्षये आपराण्हिकी पूर्वा इत्यर्थः॥ यदा एकस्मिन्दिने कर्मतिथिर्भूयसी एकस्मिन्नल्पा तदा विप्रतिषिद्धसमवाये सधर्मत्वमितिन्यायेन भूयसी ग्राह्या ॥ उक्तं च ।

कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।
तया कर्माणि कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणम् ॥

यदा दिनद्वयेपि कालव्यापिनी तदा पूर्वा ॥

यदुक्तं ।

तिथ्यादौ तु भवेद्यावान् ह्रासो वृद्धिः परेऽहनि ।
तावान् ग्राह्यः सपूर्वेद्युरदृष्टोऽपि स्वकर्मणि ॥

तथा च लल्लः ।

तिथिः शरीरं तिथिरेव साधनं
तिथिः प्रमाणं तिथिरेव कारणम् ॥
विधिवाक्य सहस्रेभ्यः कालव्याप्तिर्बलीयसी ॥

उपवासादिव्रततिथिषु पूर्वविद्धोत्तराविद्धाविद्धाधिकाविद्धाहीनेत्यादिव्रततिथिनिर्णये निरूपयिष्यन्ते ॥ तथा वेधःकीदृश इति किञ्चिदुच्यते ।

तिथयः प्रतिपन्मुख्याः पक्षयोरुभयोरपि ।
पूर्वया परया तिथ्या विद्धाः स्युस्त्रिमुहूर्तकैः ॥

[१७] तथा पैठीनसिः ।

पक्षद्वयेऽपि तिथयस्तिथिं पूर्वामथोत्तराम् ।
त्रिभिर्मुहूर्तैर्विध्यन्ति सामान्योऽयं विधिः स्मृतः ॥

अयं सामान्यवेधः परविद्धपूर्वविद्धतिथिविहितोपवासाविषयः॥

[१८] बृहस्पतिः ।

एकादश्यष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी ।
अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥

निगमे ।

षष्ठ्यष्टमी अमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी ।
एताः परयुताः पूज्याः पराः पुर्वेण संयुताः ॥

उपवासव्यतिरिक्ते कर्मणि उत्तरतिथिविषयो विशेषवेधः ॥

स्कन्दपुराणे ।

नागो द्वादशनाडीभिर्दिक्पञ्चदशभिस्तथा ।
भूतोऽष्टादशनाडीभिर्दूषयत्युत्तरान्तिथिम् ॥

अयं निषेधो नैकभक्तादिविषयः ॥ तस्य कर्मकालव्यापिन्यांविधानात्॥मुहूर्तवेधोऽप्युपवासदूषकत्वान्नोपवासाविषयः॥ अतःपञ्चम्या द्वादशघटिकाविद्धायां षष्ठ्यां स्कन्दादिदेवताविशेषपूजनादिकं न कार्यम्॥ दिक्पञ्चदशनाडीविद्धायांएकादश्यां विष्णुबलिप्रभृतिकर्म न कार्यम् ॥ चतुर्दश्यष्टादशनाडीविद्धायाममावास्यायांश्राद्धं न कार्यम् ॥ इत्थं व्याख्यानं ग्रन्थान्तरे ॥

स्मृत्यन्तरे ।

उदिते दैवतं भानौ पित्र्यं चास्तंगते रवौ ।
द्वित्रिमुहूर्त्तमन्होया सा तिथिर्हव्यकव्ययोः ॥

इदं वचनमस्तमये त्रिमुहूर्त्तव्यापिन्यां श्राद्धपरं न घटते। किन्तु प्राशस्त्यपरम्॥ श्राद्धपरत्वे तु कुतुपकालव्याप्ततिथिश्राद्धविधायकानां स्मृतिपुराणवाक्यानां प्रामाण्ये स्यात् ॥

वाराहपुराणे ।

यान्तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।
सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानजपादिषु ॥
यान्तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति दिवाकरः ।
सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामभ्युदितोरविः ।
तया कर्माणि कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणम् ॥
सातिथिस्तदहोरात्रं ययास्तं याति भास्करः ।
तया कर्माणि कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणम् ॥

इत्यादिवचनानि ह्रासवृद्ध्यनादरेणैवोपवासादिव्रतविषये पराविद्धातिथिव्रतेषु उदयतिथेः पूज्यतापराणि ॥ पूर्वविद्धतिथिव्रतेषु अस्तमयतिथिपूज्यतापराणि ॥ ह्रासवृद्ध्योःप्रत्याब्दिकादिर्विषयः ॥ प्रत्याब्दिकादितिथिर्दिनद्वयेकालव्यापित्वे क्षये तु तिथ्यादौ तु भवेद्यावत् ह्रासइत्यनेनोक्तम् ॥ वृद्धौतु ।

मासवृद्धौ यथा पूर्वा मासः स्यात्तु मलिम्लुचः ।

तिथिवृद्धौ तथा पूर्वा तिथिः प्रोक्ता मलिम्लुचः ॥
द्वितीयाशेषसंयुक्तां तृतीयां कुरुते तु यः ।
स याति नरकं घोरं कालसूत्रं भयंकरमिति ॥

तृतीयैकादश्यादय उपवासादिव्रते पर्वविद्धा निषिद्धा द्वितीयदिने उदयानन्तरं न भवतीत्यत्र निगमवाक्यं ।

एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी ।
पूर्वविद्धा तु कर्तव्या यदि न स्यात्परेहनि ॥

षष्ठी शुक्ला त्रयोदशी कृष्णा ॥ परदिने घटिकादिसद्भावे परा एव ।

[२२] तदुक्तम् भाविष्योत्तरपुराणे ।

व्रतोपवासविषये घटिकैका यदा भवेत् ।
सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्रर्थे चापराण्हिकी ॥

स्मृत्यर्थसारे ॥

अविद्धानामलाभे तु पयोदधिफलानि वा ।
सकृदेवाल्पमश्नीयादुपवासस्ततोभवेत् ॥
कृतेऽचलद्विवेदेन ग्रन्थे निर्णयदीपके ।
नागराणांप्रशंसादितिथिसामान्यनिर्णयः ॥

॥ अथ साधारणनिर्णयः ॥

[२३] अथ एकभक्तव्रतादीनामङ्गभूतासुतिथिषु साधारणो नि-निर्णयः प्रस्तूयते ॥ मध्यान्हादुपरि नियमेन भोजनं एकभक्तम् ॥ तच्च मध्यान्हव्यापिन्यां कर्त्तव्यं मध्यान्ह व्यापिनी या स्यादेकभक्तेतु सातिथिरिति [२४] वचनात् ॥

बौधायनोऽपि ।

उदये तूपवासस्य नक्तस्यास्तमये तिथिः ।
मध्यान्ह व्यापिनी ग्राह्या एकभक्ते तु सा तिथिरिति ।

पञ्चधाविभक्तस्यान्हस्तृतीयो भागो मध्यान्हः ॥ विभागाः प्रागुक्ताः ॥ एकभक्ते यद्यपि त्रयोदशीघटिकामारभ्याष्टादशीयावत् घटिकात्मको मध्यान्हस्तथाप्युत्तरस्मिन् घटिकालये एकभक्तं कार्यम् ॥ अन्हश्चतुर्धाविभागपक्षेऽपि मध्यान्होत्तरभागे कर्त्तव्यम् । अन्यथा

दिनार्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।
एकभक्तमिति प्रोक्तमतस्तत्स्याद्दिवैव हि ॥

इति वचनविरोधात् ॥ यदा पुनर्दिनद्वये मध्यान्हव्यापिनी तदा वक्ष्यमाणेन युग्मवाक्येन निर्णयः ॥
यदाह मोक्षेशः ।

व्याप्नोति कर्मकालं या तिथिर्भवेद्दिनद्वये ।
युग्मवाक्येन निर्णीय ग्राह्या पूर्वा परापि च ॥

अथवा ।

युग्मवाक्यस्योपवासविषयत्वेनोपक्षीणत्वादेकभक्तादिव्रते खर्वोदर्पस्तथाहिंसेति पूर्वोदाहृतेनवचनेन निर्णयः ॥ यदा मध्यान्हापरभागे त्वेकतिथिः प्रवर्त्तते न पूर्वभागे तदा तत्रैकभक्ते क्रियमाणे मध्यान्हव्यापिनीत्यस्यानर्थक्यं स्यात् । तद्दोषपरिजिहीर्षया मध्यान्हशब्देनैकभक्तस्य तत्रैव विधानात् ॥
तथाच ।

कर्मणे यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।
तया कर्माणि कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणम् । इति ॥

[२७]यदा दिनद्वयेऽप्येकभक्ततिथिः कर्मकालं न व्याप्नोति तदा

परेऽन्हि घटिकान्यूनास्तथैवाभ्यधिकाश्च याः ।
तदर्धं कृत्वा पूर्वस्मिन् ह्रासवृद्धी प्रकल्पयेत् ॥

इति कात्यायनवचनविचारेण कर्मकालव्यापित्वं संपादनीयम् ॥ तथा परदिने च न्यूनार्धं पूर्वत्र प्रकल्पयेत् ॥ वृद्धौ वृद्ध्यर्धमिति ॥ ॥ [२८]तिथिह्रासे हिंसा स्यात्पूर्वकालिकीति ॥ दिनद्वये स्वल्पं स्वल्पं स्पृशति तदा उत्तरा । खर्वदर्पौ परौ पूज्याविति वचनात् ॥ अयमेकभक्तादिकर्मतिथिषु कर्मकालव्यापिनीषु उपवासव्यतिरिक्तासु साधारणो निर्णयन्यायोऽनुसर्त्तव्यः। उपवासव्रताङ्गत्वेन विहितैकभक्तादिव्रतमुपवासतिथौ कार्यम् ॥

[२९]तदुक्तं सुमंतुना ।

तिथिर्यथोपवासे स्यादेकभक्तेऽपि सा तथा ।
प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या तिथिर्नक्तव्रते सदा ॥

इति उपवासासमर्थस्य तदनुकल्पत्वेन एकभक्तादिकं दर्शितम् ॥

कूर्मपुराणे यथा ।

एकभक्तेन नक्तेन क्षीणवृद्धातुरः क्षिपेत् ॥

॥ इतिएकभक्तनिर्णयः ॥

॥ अथ नक्तव्रतम् ॥

अथ नक्तव्रतनिर्णयः ॥ अहरशनमपहाय नियमेन रात्रि-भोजनं नक्तम् ॥ तच्च प्रदोषव्यापिन्यां तिथौ कर्त्तव्यम् ॥

तदुक्तंवत्सेन ।

प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या तिथिर्नक्तव्रते सदा ।
एकादशीं विना सर्वाः शुक्ले कृष्णे समाः स्मृताः ॥

प्रदोषपरिमाणं स्कन्दपुराणे प्रोक्तं ।

त्रिमुहूर्त्तः प्रदोषः स्याद्रवावस्तंगते सति । इति
दिवा त्रिमुहूर्त्तं व्याप्य प्रदोषव्यापिन्यां नक्तं कार्यमिति ॥

कूर्मपुराणे ।

प्रदोषव्यापिनी यत्र त्रिमुहूर्त्ता दिवा यदि ।
तदा नक्तव्रतं कुर्यात्स्वाध्यायस्यनिषेधवदिति ॥

स्कन्दपुराणेऽपि ।

दिवारात्रिव्रतं यच्च एकमेव तिथौ गतम् ।
तस्यामुभयव्यापिन्यां कुर्यादेव व्रतं व्रती ॥

उभयव्यापिन्यां दिवा प्रदोषव्यापिन्यामित्यर्थः ॥ अथ यदा नक्ततिथिः पूर्वापरयोरन्होः प्रदोषव्यापिनी स्यात् तदा परतिथौ नक्तव्रतं कार्यम् ॥

तदाह जाबालिः ।

यदि स्यादुभयोस्तिथ्योः प्रदोषव्यापिनी तिथिः ।
तत्रोत्तरत्र नक्तं स्यादुभयत्रापि सायतः ॥

उभयत्र दिवारात्रावपि सातिथिर्यतो विद्यत इत्यर्थः ॥

अत्रैव विशेषः ॥ यदानक्ततिथिः पूर्वदिने प्रदोषव्यापिनी तदा पूर्वा दिनद्वये प्रदोषव्यापिनी तदा परा ॥ द्वितीयदिने प्रदोषार्धस्पर्शिनी चेत्तदापि पर ॥

तदुक्तम्

पूर्वेऽन्ह्येवप्रदोषात्तो पूर्वा पूर्वपराह्नयोः ।
तथात्वेऽपि परा ग्राह्या प्रदोषार्धेऽपि संमता ॥

अथ यदा नक्ततिथिः पूर्वदिने प्रदोषमधिकं स्पृशति परदिनेऽप्यल्पं तदा दिवारात्रिव्रतत्वान्नक्तव्रतस्य दिवारात्रिवस्यां तिथौ नक्तव्रतमिति उत्तरत्र कर्त्तव्यमिति कालादर्शात् ॥ जाबालिरपि ।

अतः स्युस्तिथयः पुण्याः कर्मानुष्ठानतो दिवा ।
नक्तव्रतेषु सर्वत्र रात्रियोगः प्रशस्यते । इति ।

अनन्तभट्टे तु सर्वप्रदोषव्यापित्वाभावेऽपि यदा प्रदोषे देवपूजाभोजनपर्याप्ता तिथिर्दृश्यते तदा तिथिप्रदोषयोरेकत्र संभवे तत्रैव नक्तमित्युक्तम् ॥ न तु प्रदोषार्धव्यापिन्यां तततो न्यूनायां वा ॥ नक्तव्रते क्रियमाणे ॥

उदयात्प्राक्तनी संध्या घटिकात्रयमुच्यते ।
सायंसंध्या त्रिघटिका अस्तादुपरिभास्वतः ॥ इति ॥

स्कंदपुराणे घटिकात्रयं संध्याकालं ब्रूते ॥ तत्र

चत्वारीमानि कर्माणि संध्यायां परिवर्जयेत् ।
आहारं मैथुनं निद्रां स्वाध्यायं च चतुर्थकमिति ॥

षट्घटिकात्मके प्रदोषे पूर्वघटिकात्रयेऽनेन भोजननिषे-

धात् ॥ कथं तत्र भोजनं स्यादिति कश्चिद्ब्रूयात्तंप्रत्युच्यते

नक्षत्रदर्शनात्संध्या सायंतत्परतः स्थितं ।
तत्परा रजनी ज्ञेया तत्र धर्मान् परित्यजेत् ॥ इति ॥

स्मृत्यंतरवचनेनास्तमयादूर्ध्वं नक्षत्रदर्शनावधि मुख्यः संध्याकाल इत्यभिहितम् ॥ तदपेक्षया घटिकात्रयात्मकः पारिभाषिक इति॥ सतु दैवादकृतसंध्योपासनादीनां घटिकात्रयपर्यंतं कर्तव्यताज्ञापनार्थः ॥ संध्यायां गर्जितादिना विहितानध्याया दिपरो वा ॥ आतारकोदयात्संध्येति याज्ञवल्क्येनाप्युक्तं

जपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात् ।
संध्या प्राक् प्रातरेवं हि तिष्ठेदासूर्यदर्शनात् ॥ इति ॥

आतारकोदयं मुख्यःसंध्याकालस्तत्रैव भोजननिषेधः ॥ भविष्यत्पुराणे नक्षत्रदर्शने भोजनमविहितं । यथा

नक्षत्रदर्शनान्नक्तमहं मन्ये गणाधिप ।
मुहूर्त्तोनं दिनं नक्तं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

अत्रनक्षत्रदर्शनादिति यदा दिग्योगे पंचमी तदा नक्षत्र दर्शनादूर्ध्वमित्यर्थः ॥ यदा ल्यब्लोपे पंचमी तदा नक्षत्रदर्शनं प्राप्येत्यर्थः ॥ फलतस्त्वेकपदार्थः संपद्यते । नक्षत्रदर्शनेसतीति ॥ किंच ॥ भवतु वा घटिकात्रयात्मके संध्याकाले भोजननिषेधः ॥ स तस्य पुरुषार्थत्वात् व्रतार्थेन नक्षत्रदर्शने भोजनविधिना बाधिष्यते ॥ यथा पुरुषार्थो हिंसाव्रतनिषेधः क्रत्वर्थेनाग्नीषोमीयपशुहिंसाविधिना तद्वत् ॥ अथ यदा तु प-

रमह्रासे दिनद्वयेऽपि प्रदोषव्यापिनी न लभ्यते तदा स्कंदपुराणोक्तं दिनान्ते ऊनमुहूर्ते नक्ततिथिमध्ये नक्तं कर्त्तव्यम् ॥

प्रदोषव्यापिनी न स्याद्दिवा नक्तं विधीयते ॥
आत्मनो द्विगुणच्छाये मंदीभवति भास्करे ॥
तन्नक्तं नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशि भोजनं ।
एवं ज्ञात्वा ततो विद्वान् सायान्हे तु भुजिक्रियाम्
कुर्यान्नक्तव्रती नक्तं फलं भवति निश्चितम् ॥ इति॥

सौरनक्तं तु प्रदोषव्यापिन्यां तिथौ दिवा कार्यम् । तदुक्तं कूर्मपुराणे ॥

नरस्य द्विगुणच्छायामतिक्रामेद्यदा रविः ।
तदा सौरं चरेन्नक्तं न नक्तं निशि भोजनं ॥

इति नक्तव्रतनिर्णयः

अथायाचितम् नाम न विद्यते याचितं यस्मिन् अभ्यवहरणे तदयाचितम् ॥ भक्ष्यभोज्यलेह्यपेयचोष्याणि पंचैवाभ्यवहार्याणि ॥ याचितं हि प्रार्थितमन्यच्छलब्धमुच्यते ॥ तद्विरुद्धमयाचितं तदप्रार्थितमन्यत एव लब्धम् ॥ अयाचितव्रतेऽन्यतोलब्धमयाचितमन्नं भोक्तव्यमेव । अभ्यवहरिष्यामीति प्रातःसंकल्पात् ॥ एतदयाचितमहर्द्वयव्यापिन्यां तिथौ या मध्यान्हव्यापिनी तस्यामेकभक्तवदनुष्ठेयं ॥ तस्याप्येकभक्तरूपत्वात् ॥ अयाचिते स्वलभ्यमानेऽन्यतोयाचनयालब्धमयाचितेन सदृशं कृत्वा भुज्यते ॥ अन्यथा अभ्यवहरिष्यामीति प्रातः संकल्पितस्य विरोधः स्यात् ॥ प्रातः संकल्पनं तु

प्रातरारभ्य मतिमान् कुर्यान्नक्तव्रतादिकं मिति दक्षवचनात्॥

इति दिग्दर्शनेनायाचितनिर्णयः

अथ नक्षत्रोपवासनिर्णयः ॥

अथ नक्षत्रोपवासेविशेष उक्तोविष्णुधर्मे ॥

उपोषितव्यं नक्षत्रं यस्मिन्नस्तमियाद्रविः ।
युज्यते यत्र वा तारा निशीथे शशिना सह ॥

निशीथसामान्येनोक्तावपि सुमंतुवचनानुरोधादर्धरात्राव-
ध एवेति निश्चीयते । तथाहि ॥

यत्रार्धरात्रादर्वाकु नक्षत्रं प्राप्यते तिथौ ।
तत्र ऋक्षव्रतं कुर्यादतीते पारणं तथेति ॥

स्कन्दपुराणे तु ॥

तत्रैवोपवसेदृक्षे यन्निशीथादधो भवेत् ।
अंते तु पारणं नक्तं चैकभक्तं तथाविधम् ॥

नक्तैकभक्तयोरपि व्रततिथ्यंते पारणमिति ॥

कृतेऽचलद्विवेदेन ग्रन्थे निर्णयदीपके ।
एकभक्तादिकर्त्तव्ये व्रते जातश्च निर्णयः ॥

इत्येकभक्तादिनिर्णयः॥

अथामावास्यानिर्णयः॥

अथ अमावास्याविशेषः ॥

अमावास्याश्राद्धंनिर्णेतुं तावद्वारनक्षत्रादियोगेनामावा
स्यायाः प्राशस्त्यविषयं किञ्चिदुच्यते॥ महाभारते

सोमवारयुतो दर्शः सूर्यग्रहणसन्निभः ।
स्नानं दानं तथा श्राद्धं सर्वं तत्राक्षयं भवेत् ॥

तथा च शंखः ॥

अमावास्या तु सोमेन सप्तमी भानुना सह ।
चतुर्थी भूमिपुत्रेण सोमपुत्रेण चाष्टमी ॥
चतस्रस्तिथयस्त्वेताः सूर्यग्रहणसन्निभाः ॥

अमावास्या अनुराधाविशाखास्वातियुक्ता तदा पितृणामाष्टवार्षिकीं तृप्तिमादध्यात् ॥

तदुक्तं विष्णु पुराणे ।

अमावास्या यदा मैत्रविशाखास्वातियोगिनी ।
श्राध्दे पितृगणस्तृप्तिं संप्राप्नोत्याष्टवार्षिकीम् ॥

तथा आदित्यरौद्रपुष्यर्क्षयुक्तो दर्शो यदा भवेत् ।
श्राद्धदः प्रीतिमादध्यात्पितॄणां द्वादशाब्दिकीम् ॥

आदित्यं पुनर्वसू रौद्रंआर्द्रा

तथा तस्मिन्नेव पुराणे

वासवर्क्षेऽजैकपदर्क्षे पितॄणां तृप्तिमिच्छता ।
वारुणेनाप्यमावास्या देवानामपि दुर्लभा ॥

वासवं धनिष्ठा अजैकपदं पूर्वाभाद्रपदा वारुणंशतभिषक् ॥

तथा पूर्वाभाद्रपदं प्राप्ता माघामा श्राद्धदो नरः ।
युगसाहस्त्रिकीं तृप्तिं पितॄणामुपकल्पयेत् ॥

माघस्यामावास्या माघामा ॥

विष्णु पुराणे तत्रैवचेद्भाद्रपदस्तुपूर्वः
काले यदा यः क्रियते पितॄणांः ।

श्राद्धं परां तृप्तिमवाप्नुवन्ति
युगान्सहस्रं पितरश्च तेन ॥

भहामारते काले धनिष्ठा यदि नाम तस्मिन्
भवंति भूपाल तदा पितृभ्यः ।
दत्तं जलान्नं प्रददाति तृप्तिं
वर्षायुतं तत्कुलजैर्मनुष्यैः ॥

तस्मिन्काले माघस्य दर्शे ।

तथा माघासिते पञ्चदशी कदाचि–
दुपैति योगं यदि वारुणेन ।
ऋक्षेण कालः स परः पितृणां
नह्यल्पपुण्यैर्नृप लभ्यतेऽसौ ॥ इति ॥

अथ व्यतीपातयोगः ॥

इत्यमावास्या निर्णयः ॥

रविवारयुते दर्शे यदा श्रवणमश्विनी ।

धनिष्ठार्द्राश्लेषाः एतन्नक्षत्राणां मध्ये एकं स्यात्तदा व्यतीपातयोगः

तदुक्तं महाभारते

श्रवणाश्विधनिष्ठाऽर्द्रा नागदैवतमापतेत् ।
रविवारयुतायान्तु व्यतीपातः स उच्यते ॥

नागदैवतमाश्लेषा ।

योगोऽयं स्याद्व्यतीपातः शतार्कग्रहसन्निभः ।

अथ अर्धोदययोगः ।

अर्कश्रुतिव्यतीपातैर्युक्ताऽमा पौषमाघयोः ।
असावर्धोदयोयोगः कोट्यर्कग्रहसन्निभः ॥
दिवैव योगः शस्तोऽयं न च रात्रौ कदाचन ।

महाभारतेऽपि

अमाऽर्कपातश्रवणैर्युक्ता चेत्पौषमाघयोः ।
अर्धोदयः सविज्ञेयः कोटिसूर्यग्रहैः समः ॥

इति अमावास्याविशेषप्रकरणं संपूर्णम्

अथ श्राद्धतिथि विचारः ॥

॥ [४२]पित्रर्थे चापराण्हिकीतिवचनात् पितृपूजाश्राद्धेनैव भवतीत्यमावास्यादि सर्वतिथिसाधारणं किञ्चिदुच्यते॥ श्रुतिस्मृतिपुराणेषु दिवसविभागो द्विधा त्रिधा चतुर्धा पंचधा चोक्तः ॥ कर्मकालपरिज्ञानाय मुहूर्ता अप्युक्ताः ॥ सर्वेष्वपि पक्षेषु सूर्यास्तमयकालसमीपवर्तमानस्त्रिमुहूर्तात्मकः सायंकालः सर्वधर्मबहिष्कृत इति सर्वसंमतं ॥ सर्वधर्मबहिष्कृतत्वाविशेषेऽपि श्राद्धविषयनिषेधविशेषं दर्शयति ।

[४३]मनुः । रात्रौश्राद्धं न कुर्वीत राक्षसी कीर्तिता हि सा ।
संध्ययोरुभयोश्चैव सूर्ये चैवावलंबिते ॥ इति ॥

शातातपः। रात्रौ श्राध्धं न कुर्वीत राहोरन्यत्र दर्शनात् ।
सूर्योदये मुहूर्ते च संध्ययोरुभयोस्तथा ॥
चतुर्थे प्रहरे प्राप्ते यः श्राद्धं तु समाचरेत् ।
वृथा श्राद्धं समाप्नोति दाता च नरकं व्रजेत् ॥

वायुपुराणे ।

त्रिमुहूर्तस्तु सायं प्राक् तत्र श्राद्धं विवर्जयेत् ।
उपसन्ध्यं न कुर्वीत पितृपूजा वृथा भवेत् ॥
स काल आसुरः प्रोक्तः श्राद्धंतत्र विवर्जयेत् ।

इत्यादीनि सायंकाले श्राद्धप्रतिषेधकवाक्यानि ॥ ४४

अथ सामान्येनश्राध्धविधायकवाक्यानि प्रदर्श्यंते तदाहदेवलः ॥

पूर्वाण्हे दैविकं श्राद्धमपराण्हे तु पैतृकम् ।
एकोद्दिष्टं तु मध्यान्हे प्रातर्वृध्धिनिमित्तकम् ॥

हारीतः। अपराण्हःपितृणांतु याऽपराण्हानुयायिनी ।
साग्राह्या पितृकार्ये तु न पूर्वाण्हानुयायिनी ॥

तथा । यस्यामस्तं रविर्याति पितरस्तामुपासते ।
तिथिं तेभ्यस्तदा दत्तस्त्वपराण्हःस्वयंभुवा ॥
उदिते दैवतं भानौ पित्र्यं चास्तङ्गते रवौ ।
द्वित्रिमुहूर्त्तमन्हो या सा तिथिर्हव्यकव्ययोः ॥

इत्यादीन्यपराण्हश्राद्धविधिपराणि वाक्यानि॥ अन्हो द्विधा त्रिधाविभागपक्षेऽस्तमयपर्यंतमपराण्हइति तत्पर्यंतं श्राद्धविधायकानि ॥ विहितं प्रतिषिध्धं विकल्पितं चभवतीति न्यायात् ॥ तिथिलक्षणस्यश्राद्धाङ्गस्य तत्र विद्यमानत्वेनास्तमयपर्यंतंश्राद्धं स्यादिति चेन्न उत्सर्गापवादन्यायेन सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशविधिर्बलवानिति न्यायेन वा। सायंकालव्यतिरिक्तेऽपराण्हे सावकाशानां विधायकवाक्यानां सायंकालमात्रे वर्त्तमानैर्निषेधवाक्यैर्बाधः । तस्मात्सायंवर्जमपरा-

ण्हे श्राद्धं स्यात् ॥ [४५] अथवा सायंकाले श्राद्धनिषेधात् गंगायां वसतीतिवत् सामीप्यलक्षणया सायंकालसन्निहितः श्राद्धकालयोग्योऽपराण्हो लक्ष्यते । अथवा कुतुपरौहिणकाले विहितस्य श्राध्धस्य सायं रात्र्यादिषु प्राप्त्यभावादेव श्राध्धाकरणे सिध्धे कथंचिद्विहितमुख्यकुतुपरौहिणकालासंभवे प्रतिषिध्धकालवर्जं कालांतरेऽपि श्राध्धं स्यादिति ज्ञापनार्थं प्रतिषेधवचनानि ॥

एतदेवोक्तं

ऊर्ध्वं मुहूर्तात्कुतुपाद्यन्मुहूर्तचतुष्टयम् ।
मुहूर्तपंचकं ह्येतत्स्वधाभवनमिष्यते ॥ इति ॥

[४६] एवं सति पञ्चदशमुहूर्तात्मके दिवसेऽष्टमो मुहूर्तःकुतुपइति ततोऽधस्तनेषु सप्तसु मुहूर्तेषु वृद्धिश्राद्धनैमित्तिकश्राद्धव्यतिरिक्तानाममावास्याप्रत्याब्दिकादिश्राद्धानां विधानात् ॥ सूर्यास्तसन्निहितेमुहूर्त्तत्रयात्मके सायान्हे निषेधात् कुतपादिमुहूर्तपंचकं श्राद्धकालइति ॥ [४७] तत्रापि मुहूर्तद्वयं त्रयं वा श्रुतौ पुराणेषु च पिंडपितृयज्ञपिंडान्वाहार्यकश्राद्धेषु प्रशस्तं ॥ कुतपादिमुहूर्तत्रयं श्राद्धस्य मुख्यः कालः ॥ तत्रापि श्राध्धतिथिसदसद्भावविचारेण श्राद्धतिथौ सत्यां श्राद्धं कर्तव्यम् इति ॥

अत्र वचनं

योयस्य विहितःकालः कर्मणस्तदुपक्रमे ।
विद्यमानो भवेदंगं नोझ्झितोपक्रमेण तु ॥

इत्यमावास्यादिप्रभृतिसर्वतिथिश्राद्ध-
साधारणोऽयंनिर्णयः

यत्तु कैश्चिद्ग्रंथकर्तृभिः

यस्यास्तं सविता याति पितरस्तामुपासते ।
अन्ह्यस्तमयवेलायां कलामात्रा च या तिथिः ॥
सैव प्रत्याब्दिकग्राह्येति ॥
सातिथिस्तदहोरात्रं यस्यामस्तमियाद्रविः ॥

इत्यादि वाक्येषु अस्तमयकालमात्रे अहोरात्रोपासना-दिशब्दश्रवणात्सायंकाले वर्त्तमानायास्तिथेः परिपूर्णत्वमभि-धाय तस्मिन्नेव दिने कुतपादिकाले श्राध्धतिथ्यभावेऽपि श्राध्धं कर्त्तव्यमिति व्याख्यातं तच्छ्राध्धतिथ्यभावे ॥ श्राध्धविधाने तैरेवग्रंथकर्तृभिः स्वग्रंथेषु तिथिः कर्मकालव्यापिनी वेत्यादि । तथा

कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

इत्यादि यद्विचारितं तत्तेषामेवासंगतं स्यात् ॥ तस्मा-त्तैरेव श्राध्धतिथिः कर्मकालं व्याप्यास्तमयकाले वर्त्तमाना प्रशस्ततरेत्येवं वचनार्थे व्याख्यायमाने सर्वमनवद्यमिति स्थितं

अथामावास्याश्राद्धकालनिर्णयः ॥

तत्रपितामहः

अमावास्याव्यतीपातपौर्णमास्यष्टकासु च ।
विद्वान् श्राध्धमकुर्वाणः प्रायश्चित्तीयते तु सः ॥

व्याघ्रोऽपि ।

न निर्वपति यः श्राध्धं प्रमीतिपितृकोद्विजः ।
इन्दुक्षये मासि मासि प्रायश्चित्तीयते तु सः ॥

मासि मासि पितृभ्यो दद्यादिति शांखायनः ॥

तथा

प्रतिमासममायां तु न भोजयति यः पितृन् ।
अन्नं तस्य न भोक्तव्यं पापीयान् सोऽभिधीयते ॥

इत्यादि श्राध्धाकरणे दोषदर्शनात् श्राध्धार्थममावास्यास्वरूपमुच्यते ॥ अमाभिधायां कलायां सूर्याचन्द्रमसौ सहवसतइत्यमावास्या ॥

तदुक्तं

अमानाम रवेश्चन्द्रकला लोकप्रतिष्ठिता ।
तस्मात्सोमो वसत्यस्याममावास्या ततः स्मृता ॥

गोभिलोऽपि

सूर्या चन्द्रमसोः परमः सान्निकर्षः सामावास्येति ॥ यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादित्यत्र सायं प्रातः कालसंकोचनिदर्शनेन दर्शश्राध्धेऽपि सर्वोदर्शश्राध्धकालः कालविशेषोवेत्याशंक्यकालविशेषदर्शनार्थं वासरविभागप्रयोजनमाचष्टे ॥ विभागाश्चोक्ताइति ॥ पंचधा विभागप्रयोजनं स्मृतिः स्पष्टं वक्ति

सायान्हे संगवेऽश्नीयाच्छारदे संगवादधः ।
मध्यान्हे परतोऽश्नीयान्नोपवासो रविग्रहे ॥

श्रुतिरपि । पंचधाविभक्तवासरोपक्रमे । तस्मादुन्मध्यंदिन

एवदधीतेत्याधानार्थत्वात् । न श्राध्धार्थइति ॥ पूर्वाण्हः प्रहरं सार्धमित्यादि चतुर्धाविभागस्तु एकभक्तव्रतार्थत्वेनोक्त इति तदाहबौधायनः

उदये तूपवासस्य नक्तस्यास्तमये तिथिः ।
मध्यान्हव्यापिनी ग्राह्या एकभक्तव्रते तिथिः ॥इति॥

शातातपः

पूर्वाण्होमध्यान्होऽपराण्हइति ॥ त्रिधा तु ॥ पिंडपितृयज्ञपिंडान्वाहार्यकश्राध्धार्थ एव ॥ यतः श्रुतौ द्विधा त्रिधा चतुर्धा विभागे सत्यपि पिंडपितृयज्ञप्रकरणे त्रिधा पठितः ॥ यथा पूर्वाण्हो देवानां मध्यंदिनो मनुष्याणामपराण्हः पितृणां॥ तस्मादपराण्हे ददातीत्यस्यवाक्यस्य पिंडपितृयज्ञार्थत्वमेव ॥ तदेव कात्यायनः

पिंडान्वाहार्यकं श्राध्धं क्षीणे राजनि शस्यते ।
वासरस्य तुरीयांशे नातिसंध्यासमीपत इति ॥

पिंडानामनु पश्चादाह्रियते क्रियत इति पिंडान्वाहार्यकमिति ॥ सैवान्यत्र देवपितृसंबंधेन दिवसस्य द्विधैव विभागं द्योतयति ॥ वसंतो ग्रीष्मो वर्षास्ते देवा ऋतवः शरध्धेमंतशिशिरस्ते पितरो यएव ॥ एवं सति पिंडान्वाहार्यकश्राध्धव्यतिरिक्तस्थले

अपराण्हः पितृणां तु यापराण्हानुयायिनी ।
सा ग्राह्या पितृकार्ये तु न पूर्वाण्हानुयायिनी ॥

इत्यादीनि यान्यपराण्हश्राध्धविधायकानि तानि द्विधा

विभक्तदिवसापराण्हविषयाणीति बोध्धव्यं ॥ अन्यथा ॥

आरभ्य कुतपे श्राध्धं कुर्यादारौहिणाद्बुधः ।
विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणं तु न लंघयेदिति ॥

रौहिणं नवमं मुहूर्तं न लंघयेन्नातिक्रामेत् रौहिणएव समापयेच्छ्राध्धमित्यर्थः ॥ [५२]एतच्च तृतीयभागेऽपराण्हे चतुर्थभागे वापराण्हेगृह्यमाणेऽनुपपन्नं स्यात् ॥ तयोर्मध्ये रौहिणस्याभावात् ॥ [५३]एतच्चरौहिणसमापनमेकोद्दिष्टविषयमिति नाशंकनीयं ॥ पार्वणश्राध्धमपि कुतपकाल इत्यत्र हारीतवचनं ॥

भूत विध्धाप्यमावास्या प्रतिपन्मिश्रितापि वा ।
पित्र्ये कर्मणि विद्वद्भिर्ग्राह्या कुतपकालिकीति ॥

[५४]अतएव मनुस्तु दिनं द्विधैव विभजति

यथा चैवापरः पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते ।
तथा श्राद्धस्य पूर्वाण्हादपराण्हो विशिष्यते ॥

स्कन्दपुराणे

आवर्त्तनात्तु पूर्वाण्हो ह्यपराण्हस्ततः पर इति ॥

आवर्त्तनं गगनमध्यवर्तिनः सूर्यस्य पूर्वभागात्पश्चिमभागगमनं॥ ततः कालादन्हः पूर्वभागः पूर्वाण्हः अपरो भागोऽपराण्ह इति ॥ समासविधौ पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणइति पाणिनिस्मरणात् ॥ [५५]शातपथिश्रुतिरपि पूर्वाण्हो देवा अपराण्हः पितर इति ॥

मत्स्यपुराणे

अन्हो मुहूर्त्ता विज्ञेया दशपञ्च च सर्वदा ।

तत्राष्टमो मुहूर्तो यःस कालः कुतपःस्मृत इति ॥

नवमो रौहिणःतथा तस्मिन्नेव पुराणे

अपराण्हे तु संप्राप्ते अभिजिद्रौहिणोदये ।
यत्किंचिद्दीयते तत्र तदक्षय्यमुदाहृतम् ॥

अभिजित् कुतपोऽष्टमोमुहूर्तः ।

वायुपुराणे

दिवसस्याष्टमे भागे मंदीभवति भास्करे ।
स कालः कुतपस्तत्र पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥

यत्तु पुराणे

शुक्लपक्षस्य पूर्वाण्हे श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।
कृष्णपक्षापराण्हे तु रौहिणं तु न लंघयेत् ॥

तत्र पूर्वं दिनार्धं पूर्वाण्हः अपरं दिनार्धं अपराण्ह इति॥ न त्रिधाविभक्तस्यान्हस्तृतीयोभागः ॥ तस्य श्रुतौ पिंडपितृयज्ञार्थत्वेन तत्प्रकरणे पाठात् ॥ तस्मिन्निरग्निद्विजप्रभृतीनां कुतपकालिक्याममावास्यायां श्राद्धं स्यात् ॥ अमावास्यापराण्हो गजछायेत्यभिधीयते ।

इत्यस्मिन्नर्थे

अमाया तु सदा सोम ओषधिःप्रतिपद्यते ।

ओषधिर्वनस्पतिरिति स्मृतिवचनबला द्भारद्वाजेनोक्तं ।

वनस्पतिगते सोमे या छाया पूर्वतोमुखी ।

गजच्छाया हि सा प्रोक्ता पितृणां दत्तमक्षयम् ॥

मध्यान्हात्पूर्वं पश्चिमाभिमुखी ऊर्ध्वं पूर्वाभिमुखीति छाया द्विप्रकारा ॥ [५९]यत्तु दर्शे दिवसचतुर्थे त्रिमुहूर्ते चन्द्रस्य वनस्पतिगताभिधानं । यथा

त्रिमुहूर्तं वसेदर्के त्रिमुहूर्त्तं जले वसेत् ।
त्रिमुहूर्तं वसेद्गोष्ठे त्रिमुहूर्तं वनस्पतौ ।

तत्तु चन्द्रमसः कलापरिहारेणोद्विग्नताप्रदर्शनपरं ॥ अन्यथा

वनस्पतिगते सोमे योभक्षेद्दन्तधावनम् ।

तथा

वनस्पतिगते सोमे परान्नं यस्तु भुञ्जति ।

तथा

वनस्पतिगते सोमे मंथानं यस्तु कारयेत् ।

इत्यादीनि दर्शमात्रे निषेधकान्यसमञ्जसानि स्युः ॥ [५८]कैश्चित्तु दिवसचतुर्थे त्रिमुहूर्ते दर्शश्राद्धमङ्गीकृतवद्भिः स्मृत्यंतरवचनमुदाहृतं ।

आत्मनो द्विगुणच्छाया दर्शे स्यादापराण्हिकी ।
गजच्छायेति सा प्रोक्ता पितृणां तृप्तिकारिणीति ॥

तदपि द्विगुणेति द्विप्रकारमभिधीयते ॥ द्विगुणाध्यायीत्युच्यत इतिवत् ॥ द्वितीयप्रकारा पूर्वाभिमुखीति यावत् ॥ एवं च भारद्वाजवचनेन समानार्थता भवति ॥ कुतपादिकालोऽप्यनुगृहीतो भवति ॥ इति स्थिते विचार्यते ॥ [६०]अमावास्या द्विधा । शुध्धा विध्धा च ॥ शुध्धा असंदिग्धा ॥ यस्यां

प्रातश्चन्द्रो दृश्यते सा चतुर्दशीविध्धा सिनीवाली ॥ यस्यां न दृश्यते सा प्रतिपद्विद्धा कुहूरिति ॥

अत्राह व्यासः ।

दृष्टचन्द्रा सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहूः स्मृता ।
सिनीवाली सदा पित्र्ये कुहूर्दैवे तु कर्मणि ॥

श्रुतिरपि यापूर्वाऽमावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुहूरिति विज्ञायते ॥ तत्र शुद्धायाः पूर्णत्वेन विचारो नास्ति । विद्धायां तु विचारः ॥ प्रतिपन्मिश्रितापि पूर्वदिने कालव्यापिनी चेत् पूर्वा कर्तव्या ॥

इत्यत्र जाबालिः ।

पूर्वाण्हे चेदमावास्या नापराण्हे भवेद्यदि ।
भूतविद्धैव सा ग्राह्या पित्र्ये कर्मणि सर्वदा ॥

अत्राक्षेपः ननु

भूतविद्धाममावास्यां मोहादज्ञानतोऽपि वा ।
श्राद्धकर्मणि ये कुर्युस्तेषामायुः प्रहीयते ॥

इतिवचनेन भूतविद्धायां निषेध उक्तः ॥

वेधे प्रमाणं बौधायनोक्तं

मध्यान्हात्परतो यत्र चतुर्दश्यनुदृश्यते ।
सिनीवालीति सा ज्ञेया पितृकार्ये तु निष्फला ॥

इत्यत्र पूर्वदिनार्धसमाप्तिर्मध्यान्हः ॥ तस्मान्मध्यान्हात्परस्मिन्दिनार्धे यदि चतुर्दशी वर्तते तदा सिनीवाली पितृकर्मणि निष्फला ॥ एवं सति हारीतो निश्चयं वक्ति

भूतविद्धाप्यमावास्या प्रतिपन्मिश्रितापि वा ।
पित्र्ये कर्मणि विद्वद्भिर्ग्राह्या कुतपकालिकी ॥ इति ॥

कुतपो मध्यान्हः तस्यान्होमध्यत्वात् परदिने कुतपकाले अमावास्याया अभावे ग्राह्या कुतपकालिकीति वचनात् पूर्वा सिनीवाली ग्राह्या श्राद्धकर्मणि ॥ अथ परदिने प्रतिपदि कालव्यापिनी न पूर्वदिने तदा ग्राह्या कुतपकालिकीति हारीतवचनेन परैव ग्राह्या ॥ यत्तु दर्शश्राद्धे

दर्शं च पूर्णमासं च पितुःसांवत्सरं दिनम् ।
पूर्वविद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥ इति ॥

नारदीयपुराणे पूर्वविद्धाभिहिता ॥ तत्तु दिवसपूर्वार्धमात्रव्यापिन्यां तिथौ वेदितव्यम् ॥ पूर्वविद्धामात्रेऽतिप्रसंगः ॥ अतएव स्मृत्यंतरं

मध्यान्हव्यापिनी या तु तिथिः पूर्वा परापि वा
तदहः कर्म कुर्वीत ह्रासवृध्धी न कारणम् ॥

मध्यान्हः कुतपस्तस्यान्होमध्यत्वात् ॥

विधिवाक्यसहस्रेभ्यः कालव्याप्तिर्बलीयसीति वचनात्परा ॥ एवं चेत् कुतपादिकालव्यापिनी परैवेति सिद्धम् ॥ यदा दिनद्वये कुतपादिकालिनी अमावास्या तदा तिथिक्षये पूर्वा सिनीवाली ग्राह्या ॥ तिथिवृध्धौ परा कुहूः कार्या ॥ तिथिसाम्येऽपि सर्वैः कुहूः कार्या ॥
तदुक्तंप्रचेतसा

सिनीवाली कुहूश्चैव श्रुत्युक्ते श्राध्धकर्मणि ।

स्यातां ते यदि मध्यान्हे श्राध्धादि स्यात्कथं तदा ॥
तिथिक्षये सिनीवाली तिथिवृध्धौ कुहूःस्मृता ।
साम्येऽपि च मुहूर्ते या वेदवेदाङ्गवेदिभिः ॥ इति ॥

तिथिक्षये सिनीवालीति यदा दिनद्वये कुतपे अमावास्या-भवतितदा तिथिक्षये पूर्वा सिनीवाली कार्या ॥ एतच्च कुव्हां श्राद्धविधानं चतुर्दश्यां दिनपूर्वविभागे दर्शस्याप्रवृत्तौ वेदितव्यं ॥ पूर्वभागे दर्शप्रवृत्तौ तु दर्शं च पूर्णमासं चेत्यस्य वचनस्य विषय इति ॥ तिथिक्षये हिंसा स्यात्पूर्वकालिकीति वचनात् ॥ यदा तु तिथिवृद्धिर्भवति तदा तिथिवृध्धौ कुहूः स्मृता परेत्यर्थः ॥ तथा खर्वदर्पौ परौ पूज्याविति वचनात् ॥
तथा

खर्वदर्पौ परौ पूज्यौ हिंसा स्यात्पूर्वकालिकीति ॥

गोभिलः

मासवृध्धौ यथा पूर्वो मासःस्यात्तु मलिम्लुचः ।
तिथिवृध्धौ तथा पूर्वा तिथिः प्रोक्ता मलिम्लुचेति
वेदितव्यम् ॥ साम्येऽप च कहूज्ञयेतिकथं समता ॥

यदा तु कुतपस्योत्तरार्धमारभ्य सिनीवाली प्रवृत्ता कुहूश्च कुतपान्तप्रवृत्ता तदा कुव्हामेव श्राध्धं ॥ खर्वदर्पौ परौ पूज्याविति वचनात् ॥ श्राध्धारंभे कतपे अमावास्यालाभाच्च ॥ एतच्च निरग्निद्विजस्त्रीशूद्रविषयं ॥ एवमनन्तभट्टोऽपि तदुक्तंजाबालिना

पुर्वाण्हे चेदमावास्या नापराण्हे भवेद्यदि ।

प्रतिपद्यपि कर्तव्यं श्राध्धं श्राध्धविदो विदुः ॥

कालादर्शे जाबालिवचनेन अमावास्याया अभावेऽपि प्रतिपदः कालत्वेन विधानात् ॥ कुतपे उपक्रांतस्य प्रतिपद्भागे समाप्तावपि न दोषइति व्याख्यातं ॥

[१४]लौगाक्षिः

सिनीवाली द्विजैः कार्या साग्निकैः पितृकर्मणि ।
स्त्रीभिः शूद्रैः कुहूः कार्या तथा चानग्निकैर्द्विजैः ॥

जाबालिरपि

अपराण्हद्वयव्यापी यदि दर्शस्तिथिक्षये ।
आहिताग्नेः सिनीवाली निरग्न्यादेः कुहूर्मतेति ॥

अन्होऽपरो भागोऽपराण्हः ॥ आदिशब्देन स्त्रीशूद्राणामुपसंग्रह इति॥ [१५]यदा तु तिथिक्षयवशात् दिनद्वयेऽपि कुतपे अमावास्या न लभ्यते तदा सिनीवाली सर्वैर्ग्राह्या ॥ तिथिक्षये सिनीवालीति वचनात् ॥ यत्तु कैश्चिद्दिवसस्य त्रिधा विभागपक्षेऽपराण्हेऽमावास्यादिश्राध्धं निर्णीतं तत्तेषां

पूर्वाण्हे चेदमावास्या नापराण्हे भवेद्यदि ।
भूतविध्धैव सा ग्राह्या पित्र्ये कर्माणि सर्वदा ॥

तथा

अपराण्हः पितृणां तु यापराण्हानुयायिनी ।
सा ग्राह्या पितृकार्ये तु न पूर्वाण्हानुयायिनी ॥

इत्यादिवचनेषु तयोः पूर्वाण्हापराण्हयोरंतर्वतिना मध्यान्हकालेनांतर्हितयोः परस्परं संबंधः कथं स्यात् ॥ कालस्य

व्यापकत्वात्संबंध इति चेत् तर्हि विचाराय दत्तो जलाञ्जलिः॥ "पंचधा विभागे तु प्रातः संगवो मध्यान्होऽपराण्हः सायान्ह इति पूर्वाण्हशब्दो नास्ति ॥ द्विधा विभागे तु

कुं यत्र गोपतिर्गोभिः कार्त्स्न्येन तपति क्षणे ।
सकालः कुतपस्तत्र पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥

यथा

दिवसस्याष्टमे भागे मंदीभवति भास्करे ।
सकालः कुतपस्तत्र पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥

यथा

अपराण्हे तु संप्राप्ते अभिजिद्रौहिणोदये ।
यत्किंचिद्दीयते तत्र तदक्षय्यमुदाहृतम् ॥

तथा

शुक्लपक्षस्य पूर्वाण्हे श्राध्धं कुर्याद्विचक्षणः ।
कृष्णपक्षापराण्हे तु रौहिणं तु न लंघयेत् ॥

इत्यादि स्मृतिपुराणवचनान्युपपन्नानि भवन्ति ॥ तस्माच्छ्राध्धे द्विधाविभाग एव साधीयानिति ॥

ननु

पूर्वाण्हे दैविकं श्राध्धमपराण्हे तु पैतृकम् ।
एकोद्दिष्टं तु मध्यान्हे प्रातर्वृध्धिनिमित्तकमिति ॥

त्रिधा विभागपरम् ॥ न श्राध्धविशेषेण कालविशेषो विधीयते ॥ मध्यादधस्तनो विभागः पूर्वाण्हः तदुत्तरोऽपराण्हः॥ मध्यान्हः कुतपमुहूर्त्त स्तस्याहो मध्यत्वात् ॥

तदुक्तं

सप्तमात्परतो यस्तु नवमादधरस्तु यः ।
उभयोरपि मध्यस्थः कुतपः सोऽभिधीयत ॥ इति ॥

तस्यैव मध्यत्वोक्तेः ॥ तस्मिन्नेव श्राध्धारम्भविधानाच्च ॥
गौतमः

प्रारभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यादारौहिणाद्बुधः ।
विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणं तु न लङ्घयेत् ॥इति॥

रौहिणं नवमो मुहूर्तः ॥ अतः एकोद्दिष्टं पार्वणमपि च श्राद्धं कुतपे प्रारभ्य रौहिणे समापनीयम् ॥ रौहिणातिक्रमे दोषस्तु तेनैवोक्तः

रौहिणं लङ्घयेद्यस्तु ज्ञानादज्ञानतोऽपिवा ।
आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठति ॥

अतएव कदाचिद्दैवापराधान्मानुषाद्वापराधाद्रौहिणाति-क्रमे सति तज्जनितदोषशंकानिवृत्त्यर्थमापस्तंबवचनमुपपन्नं ॥
यथा

कुतपादिमुहूर्त्तांस्त्रीन्यदा चरति भास्करः ।
सकालः कुतपस्तत्र पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥ इति ॥

कुतपो रौहिणो विरंञ्चिरिति त्रयः ॥
यत्तु केश्चित्

त्रिमुहूर्तापि कर्त्तव्या पूर्वा दर्शे तु बह्वृचैः ।
कुहूरध्वर्युभिः कार्या यथेष्टं सामगीतिभिः ॥

इत्येतद्धारीतवचनमन्वापद्यते ॥ इदं वचनं वेदमूलं न

संभवति ॥ वेदो हि द्विजातिसाधारणं धर्मं विदधाति ॥ इदं हि बहृचश्राद्धादौ कालविशेषं विधत्ते ॥ बह्वृचादेः साग्नित्वनिरग्नित्वकृतो यो विशेषः सोऽपि न श्रूयते ॥ किं च यथेष्टं सामगीतिभिरित्येतत्प्रमाणं स्यात् ॥ कथं तर्हि छंदोगपरिशिष्टादिकगतं पिण्डयज्ञमन्वाहार्यकं च छंदोगमुख्यान्प्रति व्यवस्थितं विधत्ते ॥ अत इदं कुतपकालादेर्विधायिकाभिः स्मृतिभिर्विरुध्धमिदमनादरणीयमिति ॥ एवमनन्तभट्टेऽपि प्रतिपादितम् ॥

॥ इतिनिरग्निकामावास्यानिर्णयः ॥

अथ पौर्णमासीश्राद्धनिर्णयः

अमावास्याश्राध्धनिर्णयवत्पौर्णमासीश्राध्धनिर्णयः ॥

पौर्णमासीषुश्राध्धाकरणे दोषमाह

पितामहः

अमावास्याव्यतीपातपौर्णमास्यष्टकासु च ।
विद्वान् श्राध्धमकुर्वाणः प्रायश्चित्तीयते तु सः ॥

गार्गिः

पौर्णमासीषुयच्छ्राध्धं यच्च दानं यथाविधि ।
उपवासादिकं यच्च तदनन्तफलं स्मृतम् ॥
पौर्णमासीषु सर्वासु निषिध्धं पिण्डपातनम् ।
वर्जयित्वा प्रौष्ठपदीं यथा दर्शस्तथैव सेति ॥

चित्रानक्षत्रसंयुक्ता चैत्री विशाखानक्षत्रसंयुक्ता वैशाखी एवं स्वस्वनक्षत्रसंयुक्ताः सर्वाः पुण्यतमा इति ॥ साग्निकानां

पुनरपराण्हे पिण्डपितृयज्ञानंतरं दर्शश्राध्धस्य विहितत्वात्तद्विषयो दर्शनिर्णयः पृथक्प्रस्तूयते इति ॥ साग्निकविषये

मनुः

पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।
पिण्डान्वाहार्यकं श्राध्धं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥

अत्र केचित् पितृयज्ञशब्देन तर्पणं व्याचक्षमाणामत्स्यपुराणवचनमुदाहरन्ति ॥

यथा

पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य तर्पणाख्यं तु योऽग्निमान् ।
पिण्डान्वाहार्यकं श्राध्धं कुर्यादिन्दुक्षये सति ॥

सर्वैः स्नानं तर्पणं च कृत्वैव श्राध्धमाचरेत् ।

तस्य साग्निनिरग्न्योरविशेषात्प्राप्तेर्योऽग्निमानित्यनर्थकम् ॥ तर्पणस्यदेवर्षिपितृमनुष्यसाधारण्यादसाधारणपिण्डपितृयज्ञव्यपदेशो न युज्यते ॥ तर्पणस्य पिण्डरूपत्वाभावात् ॥ पिण्डान्वाहार्यकव्युत्पत्तिरपि न घटते ॥ पिण्डानामनु पश्चादाह्रियते क्रियते इति ॥ अतोऽस्यवचनस्यानर्थकत्वभिया महायज्ञान्तर्भूतं देवयज्ञभूतयज्ञानन्तरं पितृभ्यः स्वधा नम इति दक्षिणतः ॥ एवं पारस्करादिगृह्यविहितं पितृयज्ञं निर्वर्त्य पिण्डान्वाहार्यकं श्राध्ध कुर्यादित्यर्थः ॥ अयमेव पितृयज्ञस्तर्पणाख्यः ॥

उक्तंच मत्स्यपुराणे

जपो हुतोऽहुतो होम प्रहुतो भौतिको बलिः ।
ब्राह्म्यं तु तद्विजाग्र्येषु प्राशितं पितृतर्पणं ॥

अनेन मत्स्यवचनेन प्राक्पिंडपितृयज्ञादग्निमतो वैश्वदेवाख्यं महायज्ञानुष्ठानं विधीयते ॥ भविष्यत्पुराणे स्पष्टमेतदुपदिश्यते

मासांते कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं तु साग्निकः ।
पिण्डयज्ञं ततः कुर्या त्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः ॥ इति ॥

पिण्डपितृयज्ञः पितृयज्ञशब्देनोच्यते ॥

शांखायनः

पिण्डपितृयज्ञोऽपराण्हेऽमावास्यायां॥ एवं पितृयज्ञं तु निर्वर्त्येत्यत्रक्त्वा प्रत्ययादेशश्रवणबलात्पिण्डपितृयज्ञस्य पिण्डान्वाहार्यकस्य च एकस्मिन्दिने सिद्धेऽपि विरोधो दृश्यते ॥

यथा

यदामावास्याप्रतिपत्संधिर्मध्यान्हादुपरि अमावास्या च दिनद्वयेऽप्यपराण्हव्यापिन्यां तिथिक्षये सिनीवालीति ॥

सिनीवाली द्विजैः कार्या साग्निकैः पितृकर्मणि ।

इत्यादिना द्वयोः पिण्डपितृयज्ञश्राद्धयोः एकत्र प्राप्तौ आपस्तंबकात्यायन वचनाभ्यां विरुद्धमिवप्रतिभाति ॥ यदहश्चन्द्रमसं न पश्यंति तदहः पिण्डपितृयज्ञं कुर्यादित्यापस्तंबवचनेन चन्द्रादर्शन एव पिण्डपितृयज्ञो विहितः ॥

कात्यायनोऽपि

अमावास्यायामपराण्हे पिण्डपितृयज्ञश्चन्द्रादर्शने इति ॥ चतुर्दशी यत्र मुहूर्तत्रयादर्वाक् समाप्यते तत्र चंद्रदर्शनं न भवतीति प्रसिध्धं ज्योतिःशास्त्रे ॥ अतो मुहूर्तत्रयाधिकायां चतु-

देश्यां चन्द्रदर्शने सति ॥ आपस्तंबवचनेन चन्द्रादर्शने विहितस्य पिंडपितृयज्ञस्य सति चन्द्रदर्शने निषेधादेतदुत्कृष्य पिंडपितृयज्ञः परेन्हि कुह्वां क्रियते॥ पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमानिति॥ अनेन विहितं पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धं तु मुख्यस्य पिंडपितृयज्ञस्य सिनीवाल्यां बाधदर्शनान्मुख्यार्थबाधेऽन्योर्थोलक्ष्यत इत्यनेन लक्षणया तर्पणाख्यं पितृयज्ञमाश्रित्य कुतपकालिकायां सिनीवाल्यां साग्निना क्रियते श्राद्धमिति ॥ [७८]एवं भिन्नतिथिप्राप्तयोर्द्वयोः कर्मणोरेकतिथिविधानविधेरिच्छया पिंडान्वाहार्यकस्यार्थशून्यतालक्षणदोषपरिजिहीर्षया च परिशिष्टकारः आपस्तंबादिसूत्रार्थं व्याचष्टे ॥

यदुक्तं यदहस्त्वेव दर्शनं नैति चंद्रमाः ।

तत्क्षयापेक्षया ज्ञेयम् ॥ क्षीणे राजनि शस्यते इति सूत्रे यदुक्तं यदहश्चंद्रमसं न पश्यतीति तत्क्षयाभिप्रायेणअदर्शनेन क्षयोऽभिप्रेतः ॥ यदहश्चन्द्रक्षयो भवति तस्मिन्नहनि पिंडपितृयज्ञ इति सूत्रार्थो व्याख्यातः ॥

[७९]चन्द्रक्षयकालस्तु

अष्टमेंऽशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चंद्रमाः ।
अमावास्याऽष्टमे भागे ततःकिल भवेदणुरिति ॥

प्रातश्चन्द्रमासि दृष्टेऽप्यपराण्हे क्षयाभिप्रायेण हारीतोऽप्याह

यस्यां संध्यागतः सोमो मृणालमिव दृश्यते ।
अपराण्हे क्षयस्तस्यां पिंडानां करणं ध्रुवम् ॥

पिंडानां पितृयज्ञविहितानां पिंडानां विधायकत्वेऽस्य वा-

क्यस्यार्थवत्ता भवति॥ पिंडपितृयज्ञरहितस्य श्राद्धस्य कुतपकालिक्याममावास्यायां नियतत्वात् ॥

श्रुतिरपि

एषवै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमाः स एतां रात्रिं क्षीयते तस्मिन्क्षीणे ददाति स एवापराण्हे ददाति ॥ पूर्वाण्हो वै देवानां मध्यंदिनोमनुष्याणामपराण्हः पितृणां तस्मादपराण्हे ददाति ॥ अस्य श्रुतिद्वयस्य विहितस्य पितृयज्ञस्य चन्द्रक्षये प्रतिपादनादेतदुक्तं भवति ॥ प्रातश्चन्द्रदर्शने सति अपराण्हे यदा चन्द्रः क्षीयते तदा पिंडपितृयज्ञः क्रियत इति ॥

[८०]कात्यायनोऽपि

पिंडान्वाहार्यकश्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते ।
वासरस्य तुरीयेंऽशे नातिसंध्यासमीपतइति॥

अत्र पिंडान्वाहार्यकमित्यर्थाभिधानं ॥ पिंडपितृयज्ञार्थं कालविशिष्टं श्राद्धं विधीयते ॥ तच्च क्षीणे चन्द्रे प्रशस्तमिति ॥ एभिर्वचनैश्चन्द्रादर्शने एव पिंडपितृयज्ञो विधीयते ॥ तस्माच्चन्द्रदर्शननिमित्तो नोत्कर्षः पिंडपितृयज्ञस्येति ॥ [८१]कात्यायनेन पिंडपितृयज्ञो दर्शांगमित्युक्तं ॥ करकोपाध्यायेनाप्युररीकृतं ॥ पूर्वमेव दर्शश्राद्धात्पिंडपितृयज्ञो न पश्चादिति ॥ जैमिनेर्मतेऽनङ्गत्वेऽपि दर्शात्पूर्वमेव ॥ तत्र क्रमपरां श्रुतिं दर्शयति॥ पूर्वेद्युः पितृभ्यो यज्ञं निष्क्रणीय प्रातर्देवेभ्यः प्रतनुते इति ॥ अनया श्रुत्यैवोत्कर्षशंङ्का निरस्ता ॥ तदेवं पूर्वेद्युः पिंडपितृयज्ञः उत्तरेद्युर्दर्शेष्टिः रिति निर्णीतं ॥ [८२]अन्वाधानं पिंडपितृयज्ञो दर्शश्राद्धं चेत्येकदिन इत्युक्तम् ॥

कालादर्शे

त्रीण्येकवासरे कुर्यादिति प्राहुर्महर्षयइति ।

कारिकायां

श्राद्धं स्यात्पिंडयज्ञांते पिंडान्वाहार्यसंज्ञकम् ।
पित्रादिभ्यस्तथा मातामहादिभ्यः सधर्मकम् ॥
श्राद्धात्पूर्वः पितृयज्ञः श्रौतत्वादेककालिकः ।
अनाहिताग्नेः प्राप्तिश्च तस्य श्रौतातिदेशात इति ॥

[८३]तथा

अमायां नित्यहोमान्ते देवतानां परिग्रहः ।
प्रातः संकल्पवपनं पुंसः स्नातौ तु दंपती ॥
हुतादीन्बलिपित्र्यांतान् पृथक् पाकात्समर्प्य तान् ।
पितृयज्ञविधिः श्रुत्यामुक्तः श्राद्धविधिः स्मृतौ ॥
अपराण्हे पितृयज्ञात्परं श्राद्धं तु दार्शिकम् इति ।

[८४]प्रातश्चन्द्रदर्शने सत्यपराण्हे क्षयाभिप्रायेण यज्ञपार्श्वोऽप्याह

अर्धे चतुर्दशी यत्र परे पञ्चदशी भवेत् ।
चतुर्दश्यवसाने तु पितृयज्ञं तु कारयेत् ॥

कारयेदिति पिंडपितृयज्ञस्याध्वर्युकर्तृकत्वे शाखाभिप्रायेण णिच्प्रत्ययः ॥ स्वयं कर्तृकत्वे स्वार्थे णिजिति कल्प्यते ॥ [८५]अस्तमयपर्यंतायामपिचतुर्दश्यां पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धं विधीयते । यदि द्वितीयेऽहनि अमावास्याः क्षयो भवति ॥

तदुक्तं

यदा चतुर्दशी यामं तुरीयमनुपूरयेत् ।
अमावास्या क्षीयमाणा तदैव श्राद्धमिष्यते इति ॥

तदैवेति चतुर्दश्यां वासरतुरीयेंऽशे तदैव चन्द्रस्य क्षीणत्वात् ॥ वासरस्य तुरीयेंऽशे इति कात्यायनवचनाच्च ॥ स्मृत्यंतरे

चतुर्दश्यां चतुर्यामे अमा यत्र न दृश्यते ।
श्वोभूते प्रतिपद्यत्र भूते कव्यादिका क्रियेति ॥

[86]एतानि चतुर्दश्यां पिंडपितृयज्ञपिंडान्वाहार्यकश्राद्धविधायकानि वाक्यानि ॥ वृश्चिकसंक्रांत्यादौ दिनमानाल्पत्वे अमावास्याः प्रतिपदश्चात्यंतक्षयवशात् प्रतिपादि यागकालाभावेऽपि इति वेदितव्यानि॥ प्रतिपदि यागकालसद्भावे तु चतुर्दश्यामन्वाधानादीनां निषेध उक्तः ॥

तत्र स्मृतिवचनम्

भूतेऽहानि चतुर्दश्याममां कुर्वंति ये द्विजाः ।
विहारं पितृयज्ञं च तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

विहारं उध्धरणं ॥ द्वितीयेऽहनि यागकालसद्भावे सति चतुर्दश्यामन्वाधानादेर्निषेधात् ॥ यागकालप्रमाणं वृद्धशातातप आह

[87]पर्वणो यस्तुरियोंऽश आद्याः प्रतिपदस्त्रयः ।
यागकालः स विज्ञेयः प्रातर्युक्तो मनीषिभिः॥

तथा यज्ञपार्श्वोऽपि

पञ्चदस्याः परः पादः पक्षादेः प्रथमास्त्रयः ।
कालः पार्वणयागे स्यादन्यथा तु न विद्यते ॥

इत्यादिवाक्यैर्विहितस्य यागकालस्य प्रतिपदि सद्भावे भूतेऽहनीति वाक्यं चतुर्दश्यां निषेधकं प्रतिपदि यागकालाभावे निषे-

धकाभावात् ॥ अन्यथा पूर्ववचनैर्विरोधः स्यात् ॥ तस्मात्साग्निना यागकालपर्यालोचनया दिवसस्य त्रिधा विभागापराण्हे अमावास्यायां चतुर्दश्यां वा पिंडपितृयज्ञः कर्तव्यइति सिद्धेऽपि तद्विषये द्विधाविभागो नास्तीति म मंतव्यं ॥ पिंडपितृयज्ञो द्विधाविभागइत्यत्र वचनानि ॥ पर्वसंधिकालभेदेन व्यवस्थामाह ॥

लौगाक्षिः

अपराण्हेऽथवा सायं यदि पर्व समाप्यते ।
उपोष्य तस्मिन्नहनि श्वोभूते याग इष्यते इति ॥

अपराण्हे दिवसस्योत्तरार्धे यदि पर्वसमाप्तिस्तदा द्वितीयेऽहनि यागकालसद्भावे सति तस्मिन्नुपोष्येत्यन्वाधानादि व्रतं कृत्वा श्वोभूते परेऽहनि यागः ॥ अपराण्होऽत्र दिवसस्य द्वितीयो भागो न तृतीयो नापि पञ्चधाविभक्तस्य चतुर्थो भागः ॥ अत एवार्धे चतुर्दशी यत्र परं पञ्चदशीत्यत्र वाक्ये पितृयज्ञकालविधौ द्विधाविभागस्य गृहीतत्वात् । मुख्यश्चायमपराण्हशब्दार्थः अन्होऽपरोभागोऽपराण्हः ॥ पूर्वापराधरोत्तरेति समासः ॥ "तथा पिंडपितृयज्ञे दिवसद्विधाविभागपरा गृह्यकारिका॥

पञ्चदशी प्रतिपच्च समेते एकदिने महती यदि तस्मिन् ।
पञ्चदशी प्रकृतेरुपवासः पञ्चदशी क्रियते यदि यागः ॥

समेते मिलिते इत्यर्थः ॥ पञ्चदशी यदि महती दिनोत्तरभागे पिंडपितृयज्ञकरणसमर्था तस्मिन्दिने ॥ तदा ग्रंथांतरे चापराण्हिकी त्रिघाटिका यदा ॥ प्रकृतेर्दर्शपौर्णमास्योरुपवासो व्रतमिति ॥ एतद्द्वितीये दिने यागकालसद्भावे वेदितव्यं॥

पञ्चदशी ह्रियते यदि क्षीयते तदा तस्मिन्नहनि यागः। अर्थात्पूर्वेद्युर्व्रतमिति ॥ ८६

तथा च गोभिलः

आवर्तनात्परः संधिर्यदि तस्मिन्नुपक्रमः ।
परेद्युरिष्टिरित्येष पर्वद्वयविनिर्णय इति ॥

आवर्त्तनं मध्यान्हस्तस्मात्परः पर्वप्रतिपदोः संधिस्तदा तस्मिन्व्रतं परेद्युः परदिने इष्टिरिति ॥ एवमित्यादिबहूनां वचनानां पर्यालोचनया व्रतयागयोः पूर्वोत्तरादिनसंबंधत्वेन परदिने चन्द्रदर्शने सत्यसति वायागः॥ पूर्वेद्युरुद्धरणादिकमिति ॥ ९० स्मृत्यर्थसारेऽप्येवमुक्तं ॥ अमावास्यायां तु अपराण्हादिपर्वसंधौ सति परेऽहनि दृष्टचन्द्रऽपियागः कार्य इति ॥ अमावास्या पूर्णिमा च पर्वशब्देनोच्यते ॥ तथा च श्रुतिः ॥ अर्धमासःपर्व देवानस्मिन्प्रीणन्तीति ॥ एवं पिंडपितृयज्ञादौ द्विधाविभागोऽप्युक्तः ॥

कृतेऽचलद्विवेदेन ग्रंथे निर्णयदीपके ।
निरग्न्यादेश्च साग्नीनाममावास्याविनिर्णयः ॥

इत्यमावास्या निर्णयः

९१अथ याग काल निर्णयः

दर्शे पौर्णमास्यां वा आहिताग्न्यनाहिताग्न्योः संधौ यजेतेति वाक्येन विहितस्य यागस्य पर्वप्रातिपत्संधिनिर्बंधनत्वात् संधेरतिसूक्ष्मत्वात् तत्र यागानुपपत्तेरुभयतः समीपलक्षणायां कालनिश्चयमाह

याज्ञवल्क्यः

पञ्चदश्याः परः पादः पक्षादेः प्रथमास्त्रयः ।
यागकालः स विज्ञेयः प्रातर्युक्तो मनीषिभिरिति ॥

एवं पर्वचतुर्थांशादि प्रतिपदंशत्रयं यावद्यागकालः स प्रातः कालीनो गृहीतव्यः ॥ प्रातर्यत्रैतन्महावृक्षाग्राणि सूर्य आतपति स होमकालः स्वस्त्ययनतम इति गृह्यसूत्रं ॥ उदित आदित्ये पौर्णमासं तंत्रं प्रक्रमेत्प्रागुदयादारभ्यामावास्यामित्यापस्तंबः ॥ यदा मध्यान्हात्पूर्वं मध्यान्हे वा पर्वप्रातिपदोः संधिस्तदा संधिदिने यागः पूर्वेद्युरन्वाधानं ॥

तदाह लौगाक्षिः

पूर्वाण्हेऽप्यथ मध्यान्हे यदि पर्व समाप्यते ।
उपोष्य तत्र पूर्वेद्युस्तदहर्याग इष्यते ॥

[९२]गोभिलः

पर्वप्रातिपदोः संधिरर्वागावर्त्तनाद्भवेत् ।
तास्मिन्नहनि यष्टव्यं पूर्वेद्युः स्यादुपक्रमः ॥

तथा

आवर्तने यदा संधिः पर्वप्रातिपदोर्भवेत् ।
तदहर्याग इष्येत परतश्चेत्परेऽहनि ॥

आवर्त्तनं मध्यान्हः ॥ आवर्त्तनादूर्ध्वं पर्वसंधौ परेऽहनीति यागकाले सतीति वेदितव्यं ॥

संग्रहेऽपि

पूर्वाण्हे वाथ मध्यान्हे पर्वसंधिर्यदा भवेत् ।
तत्रोपोष्या सिनीवाली श्वो न दृष्टा न लक्षणेति ॥

चन्द्रमिति शेषः ॥

एतानि वचनानि मध्यान्हात्पूर्वं मध्यान्हे वा पर्वप्रतिपत्संधौ संधिदिने यागविधायकानि ॥ [५३] अथ मध्यान्हादूर्ध्वं सायं काले वा पर्वसमाप्तिस्तदासंधिदिवसे अन्वाधाय परेद्युर्यागः ॥

तदाह लौगाक्षिः

अपराण्हेऽथवा सायं यदि पर्व समाप्यते ।
उपोष्य तस्मिन्नहनि श्वो भूते याग इष्यते ॥ इति ॥

संग्रहेऽपि

अपराण्हे क्षपायां वा पर्वसंधिर्भवेद्यदि ।
उपोष्य तत्कुहूस्तत्र यदहर्नेति लक्षणा ॥ चन्द्रोनेत्यर्थः ॥

गृह्यकारिका

पञ्चदशी प्रतिपच्च समेते एकादिने महती यदि तस्मिन् ।
पञ्चदशी प्रकृतेरुपवासः पञ्चदशी ह्रियते यदि यागः ॥

गोभिलः

आवर्त्तनात्परः संधिर्यदि तस्मिन्नुपक्रमः ।
परेद्युरिष्टिरित्येष पर्वद्वयविनिर्णय इति ॥

एतानि वचनानि अपराण्हपर्वसंधौ परदिने यागविधायकान्यपि यागकालसद्भावे वेदितव्यानि अन्यथा संधिदिने एव याग इति ॥ [५४]अयं निर्णयः पूर्णिमाऽमावास्ययोः साधारणः॥ अमायां तु यागकालानुपातेऽपि पर्वतृतीयेंऽशेऽपि यागो भवेदिति ॥ तत्र युक्तिः वृश्चिकसंक्रांत्यादौ दिनमानाल्पत्वे सति यदा तिथेः क्षयो भवति तदा द्वितीयेऽहनि प्रतिपत्तृतीयांशा-

भावाञ्चतुर्थांशस्य निंदाश्रवणाच्च। यदा चतुर्दशी यामं तुरीयमित्यादिवचनैः पिंडपितृयज्ञादिकं कर्म चतुर्दश्यामुपदिश्यते ॥ तच्चोपजीव्य द्वितीयदिवसे पूर्वेद्युः पितृभ्यो यज्ञं निष्कृणीय प्रातर्देवेभ्यः प्रतनुत इत्यनया क्रमपरया श्रुत्यार्थात्प्रातः पर्वतृतीयांशे यागः स्यादिति सिद्धम् ॥ [६५] इयांस्तु विशेषः प्रतिपद्यप्रविष्टायां ब्राह्मणतर्पणं न कर्त्तव्यं ॥

प्रतिपद्यप्रविष्टायां यदि त्विष्टिः समाप्यते ।
पुनः प्रणीय कृत्स्नेष्टिः कर्तव्या यागवित्तमैः ॥

इति गार्ग्यवचनात् ॥

यत्तु

पञ्चमी यत्र सम्पूर्णा द्वितीया क्षयगामिनी ।
चरुरिष्टिरमावास्यां भूते कव्यादिका क्रिया ॥

अमावास्याप्रभृतीनां तिथीनामनुस्यूते षट् षट् घटिकाक्षये पञ्चमी सम्पूर्णा भवति॥ तिथिक्षये प्रतिपदि चन्द्रदर्शनं भवति । तथा सति भूते कव्यादिकां क्रियां विदधतोऽस्य वचनस्य प्रतिपदिचन्द्रदर्शने सति पर्वप्रातिपत्संधिनिमित्तो यागो न कार्य इत्यत्र तात्पर्यं ॥ [६६]एतदुपजीव्य चन्द्रदर्शने यागनिषेधकानि मुनिवचनानि प्रवर्त्तन्ते ॥

यजनीयेऽन्हि सोमश्चेद्वारुण्यां दिशि दृश्यते ।
अन्वाधाय चतुर्दश्याममायां तु यजेत्तदा ॥

तथा

आदित्येऽस्तमिते चन्द्रः प्रक्षीण उदियात्तदा ।
प्रतिपद्यातिपत्तिः स्यात्पञ्चदश्यां यजेत्तदा ॥

वृद्धवसिष्ठः

इन्दौ निरुप्ते हविषि पुरस्तादुदिते विधौ ।
यद्वैगुण्यं हुते तस्मिन्पश्चादपि हि तद्भवेत् ॥

स्मृत्यंतरे

वर्धमानाममावास्यां लभेच्चेदपरेऽहनि ।
यामांस्त्रीनधिकान्वाऽपि पितृयज्ञस्ततो भवेत् ॥

ततस्तस्यां सप्तम्यर्थे तासिल्॥ वृद्धौ चंन्द्रदर्शनं न संभवति॥[५७]

तथा

पर्वणोंऽशे तृतीये तु कार्या त्विष्टिर्द्विजोत्तमैः ।
द्वितीयासहितं यस्माद्दूषयंत्याश्वलायनाः ॥
अर्वागस्तमयाद्यत्र द्वितीया तु प्रदृश्यते ।
तत्र यागं न कुर्वीत विश्वेदेवाः पराङ्मुखाः ॥

अत्र वचनद्वये द्वितीयामात्रेऽतिप्रसंगादस्तमये त्रिमुहूर्तव्यापिन्या द्वितीयायाश्चन्द्रदर्शने यागनिषेधलक्षणादर्थान्निषेधे प्राप्तेऽपि पुनर्द्वितीयानिषेधस्त्रिमुहूर्ताधिकव्यापि द्वितीयाविशेषेऽवतिष्ठते ॥ अर्वागस्तमयात्सायान्हात्पूर्वमित्यनेन सूचितो द्वितीयाविशेषो वृद्धशातातपेनोक्तः ॥

त्रिमुहूर्ता द्वितीया चेत्प्रतिपद्यापराण्हिकी ।
अन्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति ॥

अपराण्हश्चतुर्थस्त्रिमुहूर्तस्तत्र भवा आपराण्हिकीति कालादर्शे व्याख्यातं ॥ [५८]"कार्तिकशुक्लप्रतिपन्निर्णये निर्णयामृतऽप्यङ्गीकृतं ॥ प्रतिपदि षण्मुहूर्तव्यापिनी द्वितीया आपराण्हिकीति व्याख्यातं च॥ एवं प्रतिपदि षण्मुहूर्तायां द्वितीया-

यां चन्द्रदर्शने यागनिषेधं इति प्राप्ते ॥ एतानि सर्वाणि वचनानि प्रतिपदि यागनिषेधकानि पर्वतृतीयांशे यागविधायकानि तानि क्षयपक्षेऽवकल्प्यंते ॥ प्रतिपदि सोमदर्शनस्य कारणस्य क्षय एव संभवात्। तिथिवृद्धौ तु

क्षयगा या तिथिः पूर्वा वृद्धिगा या परा स्मृता।

तथा

खर्वदर्पौ परौ पूज्यावित्यादिना अपराण्हसंधिशास्त्रबलाच्च ॥ प्रतिपदि सोमदर्शनेऽपि प्रातः प्रतिपत्तृतीयांशे लभ्यमाने याग इति सर्वसंमतं ॥ "अथाप्येतद्वचनजातं प्रतिपदि सोमदर्शने यागनिषेधकं तथाप्यपराण्हे संधिशास्त्रविधानान्यथानुपपत्या प्रतिपदि सोमदर्शने सति यागानुष्ठानं वैकल्पिकं द्रष्टव्यं ॥ यदि हि प्रातः प्रतिपत्तृतीयांशे लभ्यमाने सोमदर्शनमात्रेण दर्शयागः प्रतिषिध्यते

तदा

यजनीयेऽन्हि सोमश्चेद्वारुण्यां दिशि दृश्यते।
तत्र व्याहृतिभिर्हुत्वा दण्डं दद्याद्विजातये इति॥

कात्यायनवचनमसंगतं स्यात् । कथं । प्रतिपच्चन्द्रदर्शनभयेन चतुर्दश्यामन्वाधानं कृत्वा पञ्चदश्यां यागे कृते प्रतिपदि यजनीयेऽह्नि सोमश्चेदित्युच्यमानमसंगतं ॥ तस्यान्होयजनीयत्वाभावात् ॥ यागस्तु पूर्वदिवसे कृत इति ॥ अतस्तत्र प्रतिपदि यागाभावे व्याहृतिहोमाद्यसंगतम्॥"सोमदर्शने न तु पाक्षिकयागप्रतिषेधे अभ्युपगम्यमाने पक्षे चन्द्रदर्शने सति होमादिसहितो यागो विधीयते। तदेवं वचनमर्थवत् नान्यथा

इति ॥ अनन्तभट्टोऽपि चन्द्रदर्शनेऽपि यागो विकल्पेनाश्रित इति चन्द्रदर्शने पाक्षिकयागानुष्ठानेऽपि पर्वतृतीयांशे आर्थिकः कालः ॥ प्रतिपत्तृतीयांशे वाचनिकः काल इति ॥ पर्वणोयश्चतुर्थांश इति अनेनेदमत्र रहस्यं ॥ त्रिमुहूर्ता द्वितीयाचेत्यनेन वृद्धशातातपोक्तेन पूर्णषण्मुहूर्तद्वितीयाव्याप्तौ यागनिषेध उक्तः ॥ सायं षण्मुहूर्तन्यूनकालव्यापिन्यां द्वितीयायां चन्द्रदर्शने सति तैत्तिरीयश्रुतिः॥ यदहः पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेति तदहर्यजंते इमांल्लोकानभ्युदेष्यन्ति एषा वै सुमनानामिष्टिर्यामन्वेवामुंचन्द्रमा अभ्युदेति इति॥तस्माद्यागकालस्य प्रातः कालव्यापित्वविचारेण यागः कार्यः॥

इत्यमावास्यायागनिर्णयः

अथ पौर्णमासीयागनिर्णयः

पौर्णमासीयागनिर्णयार्थं तावत्पौर्णमास्याः स्वरूपमुच्यते। तदाह गोभिलः

परमो विप्रकर्षः सूर्याचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी ॥ सा द्विधा। या चतुर्दशीयुक्ता पौर्णमासी सानुमती ॥ प्रतिपद्युक्ता राका ॥

स्मृतिरपि

राका चानुमतिश्चैव पौर्णमासी द्वयं विदुः ।
राका सम्पूर्णचन्द्रा तु कलोनानुमतिः स्मृता ॥

अत्र श्रुतिः

या पौर्णमासी सानुमतिर्योत्तरा सा राकेति ॥

पुराणे

पूर्णमासी दिवा दृष्टे शशिन्यनुमतिः स्मृता ।
रात्रिदृष्टे पुनस्तस्मिन्सैव राकेति कीर्त्यते ॥

अथ पौर्णमास्यपि संधिविशेषेण यागार्थं निर्णीयते ॥

पूर्वाण्हे वाथ मध्यान्हे यदि पर्व समाप्यते ।
उपोष्यानुमतिस्तत्र सा श्वःपूरितलक्षणा ॥

तत्रानुमतिं पूर्वामुपोष्य संधिदिने यागः ॥

[१०३]लौगाक्षिः

पूर्वाण्हे त्वथ मध्यान्हे यदि पर्व समाप्यते ।
उपोष्य तत्र पूर्वेद्युस्तदहर्याग इष्यते इति ॥

गोभिलः

पर्वप्रातिपदोः संधिरर्वागावर्त्तनाद्भवेत् ।
तस्मिन्नहनि यष्टव्यं पूर्वेद्युः स्यादुपक्रमइति ॥

संधिदिने यागपराणि ॥ अथ

अपराण्हेऽथ वा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते ।
उपोष्या तत्र राका स्यात्संपूर्णोत्सर्पिलक्षणा ॥

राका प्रतिपद्युक्ता ॥ द्वितीयदिने यागः ॥

अतएव लौगाक्षिः

अपराण्हेऽथवा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते ।
उपोष्य तस्मिन्नहनि श्वोभूते याग इष्यते ॥

गोभिलः

आवर्त्तनात्परः संधिर्यदि तस्मिन्नुपक्रमः ।
परेद्युरिष्टिरित्येतत्पर्वद्वयविनिर्णयः ॥ इति ॥

१०४ पौर्णमास्यामयमधिको विशेषः ॥

अपराण्हसंधौ यदि द्वितीयदिने प्रातःप्रतिपत्तृतीयांशो लभ्यते तर्हि तत्रैवेष्टिः कर्तव्या॥ नान्यदवेषणीयमिति॥पूर्वाण्हसंधौ तु संधिदिने याग इति निर्णयः॥पौर्णमास्यामिष्टिर्द्विधा ह्यहकाला सद्यःकाला च । यस्यां पूर्वेद्युरन्वाधानादि द्वितीयदिने यागः साह्यहकाला अपरा सद्यःकाला ॥ सद्यइति समानेऽहनि अन्वाधानाद्यारभ्य यस्यां यागः समाप्यते सा सद्यःकाला॥ यदा सङ्गवकालस्य मध्यान्हस्य चान्तरा सङ्गवमध्यान्हयोर्मध्ये पूर्णिमाप्रातिपत्संधिः स्यात् तदा सद्यःकालविधिर्भवेत्॥ तदुक्तं

पूर्णिमाप्रातिपत्संधिर्यदि सङ्गवमंतरा ।
आवर्तनं च तस्य स्यात्सद्यः कालविधिर्भवेत् ॥

कात्यायनोऽप्याह ॥ आवर्त्तनमध्यान्हः ।

संधिश्चेत्संगवादूर्ध्वमर्वागावर्त्तनाद्यदि ।
सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यःकालविधौ तिथिरिति ॥

नन्वेवमग्नीनन्वादधातीति इष्टिपशुबंधेषु पूर्वेद्युरित्यादिविधिविरोधः स्यादिति चेन्न॥ सद्यः कालविधेरपि दर्शनात्॥ तथा च आपस्तंबः

पौर्णमास्यां वान्वाधानपरिस्तरणोपवासाः सद्यो वा सद्यःकालायां सर्वं क्रियत इति ॥ सद्यो वान्वाध्याय यज्ञः कर्तव्य इति यावत् ॥ संग्रहकारेणाप्यनयोः पक्षयोः व्यवस्था चोक्ता ॥

अन्वाहितं चास्तरणोपवासौ
पूर्वेद्युरेते खलु पौर्णमास्यां ।
आवर्तनात्प्राग्यदि पर्वसंधिः
सद्यस्तदा वा क्रियते समाप्तिः ॥

सर्वस्य कर्मण इति शेषः ॥ इति सद्यः काला ॥ पर्वण्य-निवृत्ते इष्टिर्न समापनीया ॥

तदुक्तं

प्रतिपद्यप्रवृत्तायां यदि स्विष्टिः समाप्यते ।
पुनः प्रणीय कृत्स्नेष्टिः कर्तव्या यागवित्तमैः ॥

पर्वसमाप्तिज्ञानोपायस्तु यदा प्रतिपदधिकगामिनी तदा वृद्धिनाडीनामर्धं पर्वणि संयोज्यं ॥ यदा क्षयगामिनी तदा क्षयनाडिनामर्धं पर्वणि वियोज्यं॥ समायां समता ॥ एवं ज्ञे-या पर्वसमाप्तिः ॥

तदाह लौगाक्षिः

तिथेः परस्था घटिकास्तु याः स्यु-
र्न्यूनाः समा वाभ्यधिकास्तु तासाम् ।
अर्धं वियोज्यं च तथा प्रयोज्यं
ह्रासे च वृद्धौ प्रथमे दिने तत् ॥

तथा

तिथ्यादौ तु भवेद्यावान्ह्रासो वृद्धिः परेऽहनि ।
तावान्ग्राह्यः स पूर्वेद्युरदृष्टोऽपि स्वकर्मणि ॥

१०१ ननु अपराण्हसंधावन्वाधाने कृते परेद्युः कालातिप-त्तौ कथमिति तत्रोत्तरमाह वृद्धशातातपः ।

संधिर्यद्यपराण्हे स्याद्यागः प्रातःपरेऽहनि ।
कुर्वाणः प्रतिपद्भागे तुरीयेऽपि न दुष्यति ॥

केचन इदं पौर्णमासयागपरं व्याचक्षते ॥ अमायां तु अवश्यंभाविना सोमदर्शनेन निषिद्धत्वात् ॥

१०७ ननु

न यष्टव्यं चतुर्थांशे यागैः प्रतिपदः क्वचित् ।
रक्षांसि तद्विलुंपन्ति श्रुतिरेषा सनातनीति ॥

कात्यायनवचन विरोधः स्यादिति ॥ एवं आद्यांशे कालसंभवे आलस्यादिना चतुर्थांशे न यष्टव्यमित्येवंपरत्वात्तस्य ॥

१०८ अथखर्वीपौर्णमासी

वाजसनेयिमतानुसारिभिर्विप्रैरनुमता ॥ मध्यान्हात्पूर्वसंधिमत्यां तस्यामुपोष्य परेद्युस्तृतीयांशाभावात् प्रतिपच्चतुर्थांशेऽपि प्रातःकालीनो यागः क्रियते ॥

तदुक्तं भाष्य संग्रहे

मध्यंदिनात्स्यादहर्नीह यस्मिन्
प्राक्पर्वणः संधिरेवं तृतीया ।
सा खर्विका वाजसनेयमत्या
तस्यामुपोष्याथ परेद्युरिष्टिः ॥

लौगाक्षिः

आवर्त्तनादधः संधिर्यद्यन्वाधाय तद्दिने ।
परेद्युरिष्टिरित्याहुर्विप्रावाजसनेयिनः ॥

इतिखर्विका

[१०९] अथ दिनसंबंधेनेष्ट्यभिधानं

षोडशेऽह्न्युत्तमेष्टिर्मध्या पञ्चदशेऽहनि ।
चतुर्दशे जघन्येष्टिः पापा सप्तदशेऽहनि ॥

बौध्धायनस्तु

सप्तदशे त्रयोदशेऽहनि च औपवसथं कर्म प्रतिषेधति ॥

यत्रौपवसथं कर्म यजनीयात्त्रयोदशं ।
भवेत्सप्तदशं चापि तत्प्रयत्नेन वर्जयेत् ॥

यद्यपि त्रयोदशे सप्तदशे वौपवसथं न प्राप्नोति तथापि स्वविहितकालस्तुत्यर्थोऽयं नित्यानुवादः ॥ नांतरिक्षे न दिवीति वत् ॥ [११०] केचित्त्वागामिपर्वपर्यालोचनया पूर्वेष्टिदिननिश्चय इत्याहुः ॥ तदयुक्तं । आगामिपर्वपर्यालोचनया तु तिथीनां क्षयवृद्धिवशात् कदाचिद्द्वितीयायां कदाचिच्चतुर्दश्यामिष्टिः प्राप्नोति ॥ तथाऽनुष्ठाने विधिवैगुण्यं स्यात् अतो नागामिपर्वपर्यालोचनया उपयोगइत्यलमतिप्रपञ्चेन ॥ एवं प्रकृतिर्विचारिता ॥

[१११] अथ विकृतीष्टिकालोनिर्णीय ते,

दर्शपूर्णमासेष्टिः प्रकृतिः वैश्वानर्यादयो विकृतयः ॥ यइष्टया पशुना सोमेन यजेत सोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेत॥ इदं विकृतिविषयम् ॥ प्रकृतिर्दर्शपूर्णमासेष्टिः प्रतिपदि क्रियते ॥ पूर्वाण्हे पर्वसमाप्तौ प्रातरेव प्राप्तयोः प्रकृतिविकृत्योः का पूर्वं कर्तव्येत्यपेक्षायामापस्तंब आह ॥ प्रकृतेः पूर्वोक्तत्वादपूर्वमंते स्यादिति ॥ अपूर्वा विकृतिरंते स्यात् ॥ [११२] अपराण्हे पर्वस-

माप्तावपि परेद्युः प्रतिपदि यागकालाभावे पर्वसंधिदिन एव प्रकृतिविकृतियागौ कर्तव्यावित्येवमर्थंकारिका स्पष्टं वक्ति ॥

यदा प्रातः प्रतिपदस्त्रिभागोऽपि न लभ्यते ।
स पर्वसंधिः पक्षादिनिमित्ते यागकर्मणि ॥

पर्वसंधि पर्वेति प्राच्यैर्व्याख्यातं ॥

क्षीरस्वामिग्रन्थे

तदा स दिवसः प्रकृतिविकृतियागे पर्वनिमित्ते विकृतियागे पक्षादिनिमित्ते प्रकृतियागे स्यात् । आगन्तूनामंते निवेश इति न्यायेन विकृतिरंते भवति ॥

कात्यायनः

आवर्त्तनात्प्राग्यदिपर्वसंधिः कृत्वा तु तस्मिन्प्रकृतिं विकृत्याः ।
तदैव यागः परतोयदि स्यात्तस्मिन्विकृत्या प्रकृतेः परेद्युः ॥

तस्मिन्दिने प्रकृतियागः तदैव विकृत्याःसंबंधी यागः स्यात् । आवर्त्तनात्परतो यदि पर्वसंधिः स्यात्तस्मिन्संधिदिने विकृत्याः संबंधयागः स्यात् । परेद्युः प्रकृतेः संबंधी यागः स्यादित्यर्थः ॥

पशादप्युक्तं

अर्थादन्हो भवति नियतः पर्वसंधिःपरस्तात्
कृत्वातस्मिन्नहनि तु पशुः सद्य एव द्व्यहं वा ।
आरभ्याथ प्रकृतिरथ चेत्पर्वसंधिः पुरस्तात्
कृत्वातस्मिन्प्रकृतिमथ तु स्यात्पशुः सद्य एव ॥

स्मृत्यर्थसारे

आवर्त्तनात्पुरा संधौ प्रकृतिं समाप्य विकृतिः कार्या ॥
ऊर्ध्वं संधौ विकृतिं समाप्य प्रकृतेः प्रारंभः ॥ आग्रयणेष्टिका-

ले यद्यमावास्या संपद्येत तर्हि अमावास्यायागानंतरमाग्रयणेष्टिः ॥ यदि पौर्णमासी संपद्येत तर्हि आग्रयणेष्ट्यनंतरं पौर्णमासयाग इति ॥

११३ अथ वा पूर्वपक्षे नक्षत्रमुद्दिश्य यस्मिन्नक्षत्रे कामयेत तस्मिन्यजेत इतिकौषीतकीः ॥ आग्रयणं पर्वालाभे शुक्लपक्षे देवनक्षत्रे कार्यमिति स्मृत्यर्थसारे । समानतंत्रं वा दर्शपूर्णमासाभ्यामिति शांखायनः । एवं प्रकृति विचारित॥

कृतेऽचलद्विवेदेन ग्रंथे निर्णयदीपके ।
प्रकृत्याश्च विकृत्याश्च यागेजातोविनिर्णयः ॥

११४ अथामावास्या श्राद्धे पिंडनिर्णयः ॥

अमावास्याश्राद्धप्रसंगादागतं किंचिन्निरूप्य पुनस्तद्विषयं निरूप्यते ॥ शंखायनेन तु अमावास्या श्राद्धप्रकरणे भूक्तवत्सु पिंडान्दद्यात्पुरस्तादेक इति ॥ साग्निनिरग्निसाधारणं गृह्यस्मृतावुक्का पुनः सूत्रे सूचितं ॥ नाभ्यावृत्तिः पिंडपितृयज्ञस्यास्तीति ॥ एतत्सूत्रं भाष्यकृता पितृयज्ञे कृतत्वात्साग्निना दर्शश्राद्धे पुनः पिंडा न कर्तव्या इति वृद्धसंप्रदाय इति व्याख्यातं ॥

११५ तथा सति गृह्यकारिकाकारः

पितृयज्ञे कृतत्वाच्च पुनः श्राद्धे तु दार्शिके ।
न स्युः पिंडा वदन्ति स्म वृद्धास्तानुत्तरं त्विदं ॥
अग्नौ करणपिंडादि श्राद्धे स्यादतिदेशतः ।
कृतेऽपि पिंडदाने स्यात्सिद्धे सूत्रस्य सूत्रणात् ॥
उक्तं तत्र भवद्भिर्यद्भाष्ये स्याद्वृद्धकारणात् ।

अग्नौ करणपिंडानां दर्शे नेष्टा पुनः क्रिया ॥
तत्र चैके पठन्ति स्म अन्यार्थे त्वात्मनः क्रिया ।
दृष्टा श्राद्धेऽथ यद्वृद्धसंप्रदायस्य भाषणं ॥
न तदस्मन्मतं वृद्धा भ्रांतास्तादिति भाषितं ।
मासे दर्शेन यागः स्यादयने कुंडपायिनाम् ॥
सकृत्क्रिया पिंडयज्ञे इत्येवास्माभिरुच्यते ।
११६ न च सामान्यतो दृष्टमातिदेशमपीष्यते ॥
मासि मासीत्युपक्रम्य यत आहात्र सूत्रकृत् ।
अग्नौ कृत्वा न चेद्विप्रान्पितृनुद्दिश्य भोजयेत् ॥
अग्निकर्म कुतस्तस्य इत्याकांक्षा यदा तदा ।
कालैक्यात्स्वयमेवैषः श्रौतकल्प उपस्थितः ॥
तत्र सिद्धे पुनः सूत्रे कृता शङ्का निवृत्तये ।
कल्पो व्याख्यात इति यस्तस्माच्छ्राध्धे पुनः क्रिया ॥
श्राध्यान्ते व्रतमश्नीयाद्दम्पती इति तत्समामिति ।

इति दर्शे पिंडविधिः

११७ अथ साग्निनिरग्न्यादीनां दर्शाष्टकादिश्राद्धे निमित्ततः पिंडाभाव उच्यते ॥ तदाह कार्ष्णाजिनिः ॥

मौंजीबंधाद्विवाहाच्च वर्षार्धं वर्षमेव वा ।
पिंडान्सपिंडा नो दद्युः सपिंडीकरणादृते ॥

अत्र सपिंडीकरणे पिंडविधानात् तत्पूर्वेषामुत्क्रान्तिप्रभृतीनां श्राद्धानामर्थात्पिंडविधानमनुज्ञातमिति ॥ उद्वाहादि कृतेऽपि महालयगयामृताहेषु पिंडान्दद्युः ॥

तदुक्तं

महालये गयाश्राद्धे माता पित्रोर्मृतेऽहनि ।

कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीत पिंडनिर्वपणं सुत इति ॥

गयाशब्देन तीर्थान्युपलक्ष्यन्ते ॥ ११८ मृताहेऽपि मातापित्रोस्तद्व्यतिरिक्तानामपि च मृताहे अनुमासिकेषु च ॥

संग्रहेऽपि

विवाहोपनयादूर्ध्वं वर्षं वर्षार्धमेव वा ।

न कुर्यात्पिण्डनिर्वापं न दद्यात्करणानि च ॥

करणानि आवाहनार्घ्यादीनि ॥ विवाहादिनिमित्तेनोक्तकालपर्यंतममावास्याष्टकादिषु संकल्पश्राद्धं कुर्यात् ॥ पिंडपितृयज्ञस्तु श्रुतिबलाद्भवति ॥

॥ इतिपिंडनिर्णयः ॥

॥ अथवैश्वदेवनिर्णयः ॥

श्राद्धदिवसे वैश्वदेवाख्यं कर्म श्राद्धात्पूर्वं पश्चाद्वेति संदेहे साग्निकनिरग्निकविषये व्यवस्थोच्यते ॥

शालङ्कायनः

श्राद्धात्प्रागेव कुर्वीत वैश्वदेवं तु साग्निकः ।

एकादशाहिकं मुक्त्वा तत्र ह्यन्ते विधीयते ॥

भविष्यत्पुराणे

मासान्ते कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं तु साग्निकः ।

पिंडयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः ॥

१२० भिन्नान्नेन तु वैश्वदेविकमनु श्राद्धं चरेत्साग्निकः ।

पश्चाद्भूतमखादीति दीपिका ॥ वैश्वदेवो भिन्नपाकादिति कारिका ॥ दर्शे नैमित्तिकक्षयाहश्राद्धे प्राप्ते तच्छ्राद्धानंतरं पिंडपितृयज्ञादिकं कुर्यात् ॥

तदुक्तं स्मृत्यंतरे

दर्शे नैमित्तिके प्राप्ते श्राद्धे नैमित्तिकादनु ।
वैश्वदेवक्रिया पूर्वं दर्शश्राद्धं समाचरेत् ॥
नष्टचन्द्रे यदा काले क्षयाहदिवसो भवेत् ।
वैश्वदेवं क्षयाश्राद्धं कृत्वा प्राक् दर्शकर्मणः ॥

एतत्साग्निकविषयं॥

निरग्निकस्तु मत्स्यपुराणे

उच्छेषणं तु तत्तिष्ठेद्यावद्विप्रा विसर्जिताः ।
वैश्वदेवं ततः कुर्यान्निवृत्ते श्राद्धकर्मणि ॥

१२१ स्मृत्यंतरे

यदा श्राद्धं पितृभ्यस्तु दातुमिच्छति मानवः ।
वैश्वदेवं ततः कुर्यान्निवृत्ते श्राद्धकर्मणि ॥

निबंधान्तरे

वृध्धावादौ क्षये चान्ते मध्ये जुव्हति पार्वणे ।
पिंडांतेऽपरपक्षे तु वैश्वदेवविधिः स्मृतः ॥
१२२ याजुषाः सामगाः पूर्वं मध्ये श्राद्धेषु बह्वृचाः ।
अथर्वाः पाकशेषेण वैश्वदेवं तु कारयेत् ॥
आदौ यत्नेन कर्तव्यो वैश्वदेवस्तु पार्वणे ।
एकोद्दिष्टे निवृत्ते तु तदन्नरहितेन वा ॥

प्रागेव केचिदिच्छन्ति पश्चाद्ब्राह्मणभोजनं ।
पितॄन् संतर्प्य विधिवद्बलिं पश्चाद्विनिःक्षिपेत् ॥ इति ॥

इमे पक्षा यथा कुलाचारमाश्रणीयाः ॥

[१२३] पैठीनासिः

श्राद्धं निर्वर्त्य विधिवद्वैश्वदेवादिकं ततः ।
कुर्याद्भिक्षां ततो दद्याद्हन्तकारादिकं तथा ॥

मार्कंडेयः

ततो नित्यक्रियां कुर्याद्भोजयेच्च तथातिथीन् ।
ततस्तदन्नं भुञ्जीत सह भृत्यादिभिर्नरः ॥

ततस्तेन श्राद्धशेषेणान्नेन नित्याक्रिया यत्र साध्या अतो नित्य-श्राद्धमपि तेनैव कार्यं ॥ [१२४] यत्तु भुञ्जीत पितृसेवितमित्यस्य कुत्रचिदेकोद्दिष्टश्राद्धशेषभोजने निषेध उक्तः॥ स नवश्राद्धादिविशेषविषयः ॥

तदुक्तं

नवश्राद्धे तु यच्छिष्टं गृहे पर्युषितं च यत् ।
दम्पत्योर्भुक्तशेषं च न भुंञ्जीत कदाचनेति ॥

[१२५] स्मृत्यर्थसारे ॥ नित्यश्राद्धे वैश्वदेवं गृहबलिं च पूर्वमेव अन्यश्राद्धे सर्वं पश्चादेव कार्यं ॥ दर्शश्राद्धे वैश्वदेवं पूर्वं पश्चाद्वेति विकल्पः ॥ साग्नि निरग्निविषये व्यवस्थितः ॥

इतिश्राद्धेवैश्वदेवनिर्णयः

[१२६] अथ ब्राह्मणसंपत्या श्राध्धसंपत्तिरिति श्राध्धार्हा ब्राह्मणा उच्यन्ते ॥

तदुक्तं

अग्र्याः सर्वेषु वेदेषु श्रोत्रियो ब्रह्मविद्युवा ।
वेदार्थविज्ज्येष्ठसामात्रिमधुस्त्रिसुपर्णकः ॥

वेदेषु अग्र्याः अस्खलिताध्यायिनः ॥ ज्येष्ठसामेति सामविशेषस्तदध्ययनयुक्तः ॥ ज्येष्ठसामा ॥ त्रिमधुरिति ऋग्वेदव्रताचरणेन ऋग्वेदैकदेशाध्यायी त्रिमधुः ॥ एवं यजुरेकदेशव्रताचरणयुक्तस्त्रिसुपर्णक इति ग्रंथान्तरे व्याख्यातं ॥ शेषं सुगमं ॥

तथा

स्वस्रीय ऋत्विक् जामाता याज्यश्वशुरमातुलाः ।
त्रिणाचिकेतदौहित्रशिष्यसंबंधिबांधवाः ॥

स्वस्रीयो भगिनीसुतः ॥ यजुर्वेदैकदेशाध्यायी त्रिणाचिकेतः॥

तथा

१२७ कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः पंचाग्निव्रतचारिणः ।
पितृमातृपराश्चैव ब्राह्मणाः श्राध्धसंपदे ॥

चकारात् ज्ञाननिष्ठाः ब्राह्मणा न क्षत्रियाः पूर्वोक्ता वेदाध्धायिनो अक्षय्यसंपत्तिहेतवोभवन्तीति ब्राह्मणाः प्रशस्ताः ॥

अथनिषिध्धाः कथ्यन्ते ॥

रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः काणः पौनर्भवस्तथा ।
अवकीर्णी कुण्डगोलौ कुनखी श्यावदंतकः ॥

महारोगवान् काणश्चक्षुर्वर्जनात् अंधबधिर विध्धप्रजननखलातिदुष्कर्मप्रभृतयो वर्जिताः ॥ पुनर्भूलक्षणं ॥

अन्यदत्ता तु या कन्या दत्वान्यस्मै प्रदीयते ।
तस्याश्चैव न भोक्तव्यं पुनर्भूः कीर्त्यते बुधैः ॥

तस्था अपत्यं पौनर्भवः ॥ स्खलितब्रह्मचर्योऽवकीर्णी ॥ कुण्डगोलौ जीवति भर्तरि अन्यस्माज्जायते मृते वा तौ ॥ तदुक्तं

परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ ।
पत्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्तरि गोलकः ॥

इत्येवं लक्षणौ ॥ श्यावदन्तः कृष्णदन्तः ॥

१२८ तथा

भृतकाध्यापकः क्लीबः कन्यादूष्यभिशस्तकः ।
मित्रध्रुक् पिशुनः सोमविक्रयी परिविन्दकः ॥

मूल्येनाध्यापयति स भृतकाध्यापकः । मूल्यं दत्वाधीते स क्लीबः । नपुंसको वा । कन्यार्थे असत्यकर्त्ता कन्यादूषी । विद्यमानेनाविद्यमानेन वा महादोषेण युक्तः अभिशस्तकः । मित्रद्रोही । परदोषवक्ता पिशुनः । परिविन्दक इति ज्येष्ठे सोदरे अधिकारिणि सति यः पूर्वं दारपरिग्रहं करोति अग्नि-होत्रं च करोति स परिवेत्ता । ज्येष्ठः परिवेत्ता उभावश्राध्धीयौ । तदाह मनुः

दाराग्निहोत्रसंयोगं यः करोत्यग्रजे स्थिते ।
परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥

तयोर्दातृयाजकावपि ॥

परिवित्तिः परिवेत्ता च यया च परिविद्यते ।
सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः ॥ इति वचनात् ॥

१२९ तथा

मातापितृगुरुत्यागी कुण्डाशी वृषलात्मजः ।

परपूर्वापतिः स्तेनः कर्मदुष्टाश्च निन्दिताः ॥

एवं भार्यासुतत्याग्यपि

वृध्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः ।
अथ कार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीत् ॥

इतिसमाननिर्देशात् ॥

कुण्ड इति गोलकस्याप्युपलक्षणं ॥ तयोरन्नमश्नातीति वृषलो निर्धर्मः तत्सुतो वृषलात्मजः परपूर्वा पुनर्भूस्तस्याः पतिः । स्तेनश्चोरः । कर्मदुष्टाः शास्त्रविरुध्धकारिणः । चकारात् कितवदेवलकप्रभृतयः ॥ एते निन्दिताः ॥

अथ चेन्मंत्रविद्युक्तः शारीरैः पङ्क्तिदूषकैः ।
अदूष्यन्तं यमः प्राह पंक्तिपावन एव सः ॥

इत्यादि ब्राह्मणसंपत्तिः प्रशस्तालाभे निषिध्धरहिता ग्राह्या इति ॥

१३० अथ श्राध्धानुष्ठानार्हाः प्रदेशा अभिधीयन्ते ॥ भूमिः श्राध्धे पञ्चगव्यैर्लिप्तेति वायुपुराणे ॥

मत्स्यः

गोमयेनोपलिप्तायां गोमूत्रेण तु मण्डले ।

वाराहपुराणे

वस्त्रशौचादि कर्तव्यं श्वः कर्तास्मीति जानता ।
स्थानोपलेपनं भूमौ कृत्वा विप्रान्निमंत्रयेत् ॥

देवलः

श्वः कर्तास्मीति निश्चित्य दाता विप्रान्निमंत्रयेत् ॥
हविष्यान्नं सकृद्भुक्त्वा सर्वभुक्तजने गृहे ॥

असंभवे परेद्युर्वा ब्राह्मणांस्तान्निमंत्रयेत् ।
दक्षिणप्रवणे देशे श्राध्धं कुर्याच्च पैतृकं ॥
पितॄणां पावनो देशः स प्रोक्तोऽक्षयतृप्तिकृत् ।

परगृहे श्राध्धं तु भाटकादिना कर्तव्यं ॥ अन्यथा दोषश्रवणात् ॥ तदाह यमः

परकीयप्रदेशेषु पितॄणां निर्वपेत्तु यः ।
तद्भूमिस्वामिपितृभिः श्राध्धं कर्म विहन्यत इति ॥

तीर्थानि सर्वेषां साधारणानि फलानंत्यदायीनि च ॥

131 तदुक्तंपुराणसंग्रहे

वनानि गिरयो नद्यस्तीर्थान्यायतनानि च ।
देवखातश्च गर्ताश्च न स्वामी तेषु वर्ततइति ॥

आयतनानि देवालयानि तथा

गङ्गाद्वारे प्रयागे च नैमिषे पुष्करेऽर्बुदे ।
सन्निहत्यां गयायां च श्राध्धमक्षय्यतां व्रजेत् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे

दक्षिणप्रवणे देशे तीर्थादौ वा गृहेऽपि च ।
भूसंस्कारादिसंयुक्ते श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नत इति ॥

भूसंस्कार उपलेपनादि

इतिश्राध्धप्रदेशाः

अथ श्राध्धकालः

मीताक्षरादौ सामान्येनापराण्हे श्राध्धमित्युक्का कुतपे प्रारभ्यत इति स्थापितम् ॥

कुतपस्तु

अन्हो मुहूर्ता विज्ञेया दश पञ्च च सर्वदा ।
तत्राष्टमो मुहूर्तो यःसकालः कुतपः स्मृतः ॥
मध्यान्हे सर्वदा यस्मान्मंदी भवति भास्करः ।
तस्मादनन्त फलदस्तत्रारंभो विशिष्यते ॥

अन्यदपि कुतपसप्तकं ॥

मध्यान्हः खड्गपात्रं च तथा नेपालकम्बलः ।
रौप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः ॥

अष्टमो मुहूर्तो मध्यान्हः अन्होमध्यत्वात् । खड्गो नाम पर्वतीयो महाजीव विशेषः ॥ तदस्थिनिर्मितं पात्रं खड्गपात्रं॥ पर्वतीयछागविशेषरोमनिर्मितः कंबलो नेपालकंबलः । रक्त-कंबल इति प्रसिध्धः ॥ रौप्यं पात्रे दक्षिणार्थे च । १३३

पारस्करः

पितॄणां राजतं पात्रमथ वा रजतान्वितम् ।

दक्षिणापि ॥

हिरण्यं देवतानां च पितॄणां रजतं तथा ।

दर्भास्तु आचारतिलके

न कुशं कुशमित्याहुः समूलः कुश उच्यते ।
छिन्ना दर्भास्तु विज्ञेया अग्रं तु कुतप स्मृतः ॥

तिलाः कृष्णातिलाः । गावस्तु हविः प्रदानद्वारा ।
संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन वेति स्मरणात् ॥

दौहित्रो दुहितृसुतः।

अथवा

वनस्पतिगते सोमे यावत् स्वादति गौस्तृणम् ।
दुहिता नाम सा तस्याः धृतं दौहित्रमुच्यते ॥

एते कुतपाः । यतः

पापं कुत्सितमित्याहुस्तस्य संतापकारिणः ।
अष्टावेते यतस्तस्मात्कुतपा इति विश्रुताः ॥

इति श्राध्धकालः

१३४ अथ श्राद्धकालनिरूपणप्रसंगेन क्षयाहश्राद्धनिर्णयः प्रस्तूयते ॥ क्षयाहस्वरूपं तु स्मृतावुक्तम् ॥

मासपक्षतिथिस्पष्टे यस्मिन्यो म्रियते यदि ।
प्रत्यब्दं तु तथाभूतं क्षयाहं तस्य तं विदुः ॥

क्षयाहोमृताहः ॥ अब्दमब्दं प्रति प्रत्यब्दं कर्तव्यमिति योगीश्वरादिभिरुक्तं ॥

१३५श्राद्धस्वरूपं तु ब्रह्माण्डपुराणे

देशे काले च पात्रे च श्रद्धया विधिना च यत् ।
पितृनुद्दिश्य विप्रेभ्यो दत्तं श्राद्धमुदाहृतम् ॥

मरीचिः

प्रेतपितृन्समुद्दिश्य भोज्यं यत् प्रियमात्मनः ।
श्रद्धया दीयते यत्तु तच्छ्राद्धं परिकीर्तितम् ॥

तद्विविधम् ॥एकोद्दिष्टं पार्वणं चेति ॥ तयोः स्वरूपमाह ॥

काण्वः

एकमुद्दिश्य यच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टमुदीरितम् ।
त्रीनुद्दिश्य यदा श्राद्धं पार्वणं मुनयो विदुरिति ॥

तथा

पितामहे तु वै श्राद्धे पितरं न परित्यजेदिति ।
आचारतिलकोक्तेन पितामहश्राद्धं पार्वणेन प्राप्तं तथा

एकोद्दिष्टं न कर्तव्यं पितामह्याः कदाचन ।
एकोद्दिष्टं न कर्तव्यं यदि माता च जीवती तिव्यवस्था॥

तथा

सापत्नमातुः कुर्वीत एकोद्दिष्टं न पार्वणं ।
अपुत्राया विशेषेण पार्वणं सह या मृता ॥

[१३७] तथा

अमायां तु क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः ।
पार्वणं तस्य कर्तव्यं नैकोद्दिष्टं कदाचन ॥

इत्यनेन सामान्येन सर्वेषां पार्वणे प्राप्ते स्मृत्यंतरोक्तेन विशेषवचनेनेदं बाध्यते ॥ वचनं तु

प्रेतपक्षे प्रमीतौ चेत्पित्रोः कुर्वीत पार्वणं ।
पितृव्यभ्रातृपुत्राणामेकोद्दिष्टं न पार्वणं ॥

एवं अमावास्यायां मृतेऽपि पित्रोः प्रत्याब्दिकं पार्वणविधिना कुर्यात् ॥ तथा [१३८] मातामहस्य पुत्रसंतानाभावे दौहित्रोऽपि तत्क्षयाहश्राद्धं स्वपितृक्षयाहश्राद्धवत्कुर्यात् ॥ तदुक्तं मिताक्षरायाम् ॥

औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः ।

इत्यनेन पुत्रिकासुतस्य दौहित्रस्य औरसपुत्रसमानत्वेनाभिधानात् ॥

तथा च वासिष्ठः

अपुत्रपौत्रसंताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः ।

पूर्वेषां तु स्वधाकारे पौत्रदौहित्रका मताः ॥

इत्येतदपि पौत्रदौहित्रयोस्तुल्यत्वविधायकं ॥ अन्येषामेकोद्दिष्टमेवोक्तं ॥

१३९ तथा वृद्धवसिष्ठोऽपि

सपिंडीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।
भ्रात्रे भगिन्यै पुत्राय स्वामिने मातुलाय च ॥
मित्राय गुरवे श्राद्धमेकोद्दिष्टं न पार्वणं ।

इत्यादिवाक्यैः सत्यामपि व्यवस्थायाममावास्याप्रेतपक्षव्यतिरिक्ते मातापित्रोः क्षयाहे प्रत्यब्दं क्रियमाणं श्राद्धं एकोद्दिष्टं पार्वणं चेति विचारस्तद्वस्थ इति तत्रोभयवचनानि ॥

पैठीनसिः

एकोद्दिष्टं हि कर्तव्यमौरसेन मृतेऽहनि ।
सपिण्डी करणादूर्ध्वं मातापित्रोर्नपार्वणं ॥

स्मृत्यंतरेऽपि

वर्षे वर्षे तु कर्तव्या मातापित्रोस्तु सत्क्रिया ।
अदैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकं तु निर्वपेत् ॥

इत्यादीनी प्रतिसंवत्सरमेकोद्दिष्टविधायकानि ॥ १४०

पार्वणपरत्वे शातातपः

सपिण्डीकरणं कृत्वा कुर्यात्पार्वणवत्सदा ।
प्रतिसंवत्सरं विद्वांश्छागलेयोदितोविधिः ॥

जमदग्निरपि

आपद्य सह पिण्डत्वमौरसोविधिवत्सुतः ।
कुर्वीत दर्शवच्छ्राद्धं मातापित्रोः क्षयेऽहनि ॥ इति ॥

दर्शवत्पार्वणवत् ॥ विज्ञानेश्वरेणेत्यादि क्षयाहविषयविरुद्ध वचनदर्शनात् ॥ पार्वणं सन्न्यासिविषयं ॥ अथवा अमावास्या प्रेतपक्षाहविषयं संभाव्यते इत्युत्कापि पुनरुक्तं यद्यप्यन्यत्र क्षयाहाविषये पार्वणैकोद्दिष्टयोर्विकल्प ॥ स्तथापि वंशसमाचारव्यवस्थायां सत्यां व्रीहियववत् व्यवस्थित इति स्थापितं ॥ विहितं प्रतिषिद्धं च विकल्पितं भवतीति न्यायेनेति ॥ स्कान्दे नागरखंडे नागरद्विजविशेषाणां प्रतिसंवत्सरं श्राद्धमेकोद्दिष्टमेवेत्युक्तं॥

अनग्निरग्नौकरणं क्षयाहेऽपि च पार्वणं ।
प्रतिपात्रं भस्मरेखां न कुर्यान्नागरद्विज इति ॥

विधवा तु स्वभर्तृक्षयाहश्राद्धं पुत्रवत्कुर्यात् ॥
तदुक्तं स्मृत्यंतरे

अपुत्रा पुत्रवद्दद्यात्पुत्रवत्यपि भर्तरि ।
श्राध्धं पिण्डं जलं चैव जलमेव तु पुत्रिणीति वचनात् ॥

क्षयाहश्राध्धप्रसक्तानुप्रसक्त किंचित्क्षयाहविषयं निर्णीय

[१४१]अथश्राध्यार्थ क्षयाहतिथिर्निर्णीयते

पितृश्राध्धतिथिरपराण्हव्यापिनीत्युक्तं॥तथा सति श्रुतिस्मृतिपुराणेषु चान्हो द्विधा त्रिधा चतुर्धा पञ्चधा विभागा उक्ताः॥कुतपादिकालज्ञानार्थं पञ्चदशधाप्युक्तः॥ इति दिवसविभागप्रयोजनान्युक्तान्यमावास्यानिर्णयप्रकरणे ॥ तथापि त्रिधाविभागपक्षापराण्हपितृकार्यवचनानि पिंडपितृयज्ञपराणि इति स्पष्टमुक्त अनन्तभट्टादिषु ॥ श्रुतौ तु तत्प्रकरणे पाठात् अ-

न्हो द्विधाविभागे तु पूर्वाण्होदेवा अपराण्हः पितर इति शातपथी श्रुतिः ॥ [१४२] मनुस्तु दिनं द्विधा विभजति

यथा चैवापरः पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते ।
तथा श्राध्धस्य पूर्वाण्हादपराण्हो विशिष्यते ॥

स्कंदपुराणमपि

आवर्त्तनात्तु पूर्वाण्हो ह्यपराण्हस्ततः परमिति ।

आवर्तनं मध्यान्हः ॥

मत्स्यपुराणे—अन्हो मुहूर्ता विज्ञेया दशपञ्च च सर्वदा ।
तत्राष्टमो मुहूर्तो यःस कालः कुतपः स्मृत इति ॥

गौतमः । प्रारभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यादारौहिणाद्बुधः ।
विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणं तु न लङ्घयेत् ॥

नवमो मुहूर्तो रौहिणः ॥

रौहिणं लङ्घयेद्यस्तु ज्ञानादज्ञानतोऽपि वा ।
आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठति ॥

पार्वणश्राद्धमपि कुतपे प्रारभ्य रौहिणे समापयेदिति ॥

[१४३] तथा च मार्कंडेयः॥

शुक्लपक्षस्य पूर्वाण्हे श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।
कृष्णपक्षेऽपराण्हे तु रौहिणं तु न लङ्घयेत् ॥

अन्होऽपरमर्धमपराण्हः । त्रिधा विभागपक्षापराण्हे तु रौहिणानुप्रवेशाभावात् ॥ अत एव दिवसस्य चतुर्धा पञ्चधा विभागपक्षापराण्होऽप्यन्यप्रयोजनार्थ एवेति सूचितं ॥ प्रयोजनं चोक्तं दर्शनिर्णये ॥

आचारतिलके। ऊर्ध्वं शङ्कुं तदा कृत्वा यदा छाया न दृश्यते ।

सकालः कुतपस्तत्र पितृणां दत्तमक्षयम् ॥

चतुर्भागास्तु पूर्वाण्हेऽपराण्हे त्रय एव तु ।

पितृणां मध्यमो भागः स कालः कुतपः स्मृतः ॥

यत्तु—पूर्वाण्हे दैविकं श्राद्धमपराण्हे तु पार्वणम् ।

एकोद्दिष्टं तु मध्यान्हे प्रातर्वृद्धिनिमित्तकं ॥

१४४ एतत् त्रिधाविभाग शङ्कोत्पादकमपि दर्शनिर्णये युक्त्या द्विधाविभागपरमभिहितं ॥ तथापि मध्यान्हे कुतपे एकोद्दिष्टं तत्पूर्वोत्तरभागौ पूर्वाण्हापराण्हावेवं वा द्विधापरं । अन्यथा कुतपरौहिणापराण्ह वाक्यैर्विरोधात् ॥ अमुमेवार्थमभिप्रेत्य हारीतेन पार्वणश्राद्धमपि कुतपकालेऽभ्यधायि

भूतविद्धाप्यमावास्या प्रतिपन्मिश्रितापि वा ।

पित्र्ये कर्मणि विद्वद्भिर्ग्राह्या कुतपकालिकी ॥

स्मृत्यंतरे—मध्यान्हे सर्वदा यस्मान्मंदीभवति भास्करः ।

तस्मादनन्तफलदस्तत्रारम्भो विशिष्यते ॥

१४५ पुराणसमुच्चये

क्षयाहे तु पुनर्ग्राह्या मध्यान्हव्यापिनी तिथिः ।

स्मृतिरपि—कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

तया कर्माणि कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणं ॥

तथा चोक्तं—यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे ।

विद्यमानो भवेदङ्गं नोज्झितोपक्रमेण तु ॥

अत एव स्मृत्यर्थसारे कुतपकालव्यापिन्यां क्षयाहतिथौ श्राद्धं कार्यं ॥ असंभवे आरम्भः समाप्तिर्वा तत्तिथौ कुर्यादित्युक्तं ॥

अपराण्हः पितॄणां तु यापराण्हानुयायिनी ।
सा ग्राह्या पितृकार्ये तु न पूर्वाण्हानुयायिनी ॥ इति ॥

इदं हारीतवचनं रौहिणेऽसमापनदोषदर्शनात् गौतमादिवचनसंमत्या कुतपकालिकदर्शश्राद्धस्य हारीतेनाप्यङ्गीकृतत्वाच्च ॥ कुतपपूर्वभागः पूर्वाण्हः । अपरो भागोऽपराण्ह इति द्विधाविभागपरं ॥ [146] अनन्तभट्टेनापि द्विधाविभागपरमिदं व्याख्यातं ॥ श्राद्धविषये मत्स्यपुराणेऽपि द्विधाविभाग उक्तः ॥

अपराण्हे तु संप्राप्ते अभिजिद्रौहिणोदये ।
यत्किंचिद्दीयते तत्र तदक्षय्यमुदाहृतम् ॥

अभिजित्कुतपः । रौहिणो नवमो मुहूर्तः । तस्मादुक्तवचननिकरपर्यालोचनया एकोद्दिष्टं पार्वणमपि च प्रत्याब्दिकादिश्राद्धं कुतपकालव्यापिन्यां क्षयाहतिथौ कार्यं ॥ नापराण्हमात्रव्यापिन्यामिति ॥ यत्पुनः प्रतिसांवत्सरिकश्राद्धे

दर्शं च पौर्णमासं च पितुः सांवत्सरं दिनम् ।
पूर्वविद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यत इति ॥

नारदीयपुराणे पूर्वविद्धत्वमभिहितं तद्दिवसपूर्वार्धात् प्रवृत्तायां पूर्वतिथौ वेदितव्यं ॥ [147] यत्तु बृहन्मनुवचनं

यस्यामस्तं रविर्याति पितरस्तामुपासते
तिथिं तेभ्यस्तदा दत्तस्त्वपराण्हः स्वयंभुवा ॥

तथा—अन्ह्यस्तमयवेलायां कलामात्रापि या तिथिः ।
सैव प्रत्याब्दिके ग्राह्या नोत्तरा पुत्रहानिदा ॥

अनयोरर्थः ॥ अन्हि दिवसमध्ये यास्तमयवेला सायान्हकालस्तत्र सायान्हे श्राध्धनिषेधात् ॥ गंगायां वसतीति

सामीप्यलक्षणया श्राध्धकालयोग्योऽपराण्हो लक्ष्यतेऽस्तम-
यशब्देन। तेनश्राध्धकालयोग्यमपराण्हं व्याप्य यास्तमये
सायान्हे कलामात्रा भवति सा प्रत्याब्दिकश्राध्धे ग्राह्या नो-
त्तरा। श्राध्धकालायोग्यापराण्हव्यापिनी पुत्रहानिदा न ग्राह्या
इत्यर्थः॥ अस्मिन्नेवार्थेऽनन्तभट्टोदाह्रतं॥ [१४८] स्मृत्यंतरवचनं–

अपराण्हः पितृणां तु यापराण्हानुयायिनी।
सा ग्राह्या पितृकार्ये तु न पूर्वाण्हानुयायिनी॥

एवं सति यानि तु त्रिधा पञ्चधा दिवसविभागापराण्हकाल-
श्राद्धविधायकानि श्रुतिपुराणवाक्यानि तानि तु पिंडान्वा-
हार्यकश्राध्धविषयाणीति बोध्धव्यं न प्रत्याब्दिकविषया-
णीति॥ क्षयाहविषये तु आरभ्य कुतपे श्राध्धमित्यादीनि ब-
हूनि वाक्यानि द्विधा विभक्त द्रिवसपराणि सन्ति॥ क्षयाहश्रा-
ध्धतिथौ दिनद्वयेऽपिकुतपाद्यपराण्हव्यापित्वे वृध्धौ समतायां
च परा खर्वदर्पौ परोपूज्याविति वचनात्॥ तिथिक्षये पूर्वा
हिंसा स्यात्पूर्वकालिकीति॥ उभयत्रव्यापित्वे पूर्वा॥ अत्यंत-
तिथिक्षये परदिने श्राध्धकालव्यापित्वासंभवे पूर्वा संभवे तु
परा एव॥ यदुक्तं

विधिवाक्यसहस्रेभ्यः कालव्याप्तिर्बलीयसी।

स्वल्पस्य मुख्यस्य संभवे महतोऽपि गौणस्य ग्रहणं मी-
मांसकस्य न शोभते तस्मात्कुतपाद्यनुरोधेनैव प्रत्याब्दिक-
निर्णय इति पूर्वा परा वा कुतपरौहिणयोगिनी क्षयाहति-
थि स्तस्यां श्राद्धं कर्तव्यमिति क्षयाहनिर्णयः॥ [१४९] गौतमादि-
भिस्तु रौहिणं न तु लङ्घयेदित्युक्तं॥

कुतपादिमुहूर्तांस्त्रीन्यदा चरति भास्करः ।
स कालः कुतपस्तत्र पितॄणां दत्तमक्षयमिति ॥

मुहूर्त्तत्रयपर्यन्तं श्राद्धमित्यापस्तंबाभिप्रायः ॥ प्रवासादिना कुतपादिकाले श्राद्धसंपादनासमर्थो मुहूर्तपञ्चकपर्यन्तं श्राद्धं कुर्यात् ॥ तदुक्तं

कुतपादि मुहूर्तांस्त्रीन्यन्मुहूर्तचतुष्टयम् ।
मुहूर्तपञ्चकं ह्येतत्स्वधाभवनमिष्यते ॥

अतऊर्ध्वं सायान्हास्त्रिमुहूर्तःसर्वधर्मबहिष्कृत इति ॥ तत्र श्राद्धनिषेधाद्द्वितीयेऽन्हि श्राद्धं कुर्यात् ॥

पिण्डमात्रं प्रदातव्यमभावे द्रव्यविप्रयोः ।
श्राद्धाहनि तु संप्राप्ते भवेन्निरशनोऽपि वा ॥

१५० अथश्राद्धकर्तुर्नियमाउच्यन्ते

दन्तधावनताम्बूले स्निग्धस्नानं च भोजनम् ।
रत्यौषधिपरान्नानि श्राद्धकृत्सप्त वर्जयेत् ॥

वाराहपुराणे—वस्त्रशौचादि कर्तव्यं श्वःकर्तास्मीतिजानता ।
स्थानोपलेपनं भूमौ कृत्वा विप्रान्निमंत्रयेत् ॥

बृहस्पतिः—उपवीती ततो भूत्वा देवतार्थे द्विजोत्तमान् ।
अपसव्येन पित्रर्थे स्वयं शिष्योऽथवा सुतः ॥

यमः—प्रार्थयेत प्रदोषान्ते भुक्तानशयितान्द्विजान् ।

देवलोऽपि—श्वः कर्ताऽस्मीति निश्चित्य दाता विप्रान्निमंत्रयेत् ।
निरामिषं सकृद्भुक्त्वा सर्वभुक्तजने गृहे ॥
असंभवे परेद्युर्वा ब्राह्मणांस्तान्निमंत्रयेत् ।

तथा-तथैव यंत्रितो दाता प्रातः स्नात्वा सहांबरः ।
आरभेत नवैर्भाण्डै रत्नारंभस्तु बांधवैः ॥
तिलानाविकिरेत्तत्र सर्वतो बंधयेदजान् ।
असुरोपहतं सर्वं तिलैः शुध्यत्यजेन वा ॥ इति ॥
तथा-श्राद्धीयेऽन्हि दशम्यां च द्वादश्यां व्रतवासरे ।
एकादश्यां व्यतीपाते तैलं मांसं च वर्जयेत् ॥

इति श्राध्धकृन्नियमाः॥

अथ श्राध्धभुङ्नियमाः

पुनर्भोजनमध्वानं भारोऽध्ययनमैथुनम् ।
दानं प्रतिग्रहो होमः श्राध्धभुक्त्वष्ट वर्जयेत् ॥
स्मृतिसारे-आमंत्रितश्चिरं नैव कुर्याद्विप्रः कथंचन ।
देवतानां पितॄणां च दातुरन्नस्य चैव हि ॥
चिरकारी भवेद्दोषी पच्यते नरकाग्निना ।
सत्क्रिया देशकालौ च द्रव्यं ब्राह्मणसंपदः ॥
पञ्चैतानि हि कुप्यन्ते ब्राह्मणे चिरमागते॥
प्रचेताः-श्राध्धभुक् प्रातरुत्थाय प्रकुर्याद्दन्तधावनम् ।
श्राध्धकर्ता न कुर्वीत दन्तानां धावनं बुध इति ॥
स्मृतिः-दशकृत्वः पिबेदापो गायत्र्या श्राध्धभुक् द्विजः ।
ततः संध्यामुपासीत शुध्येत्तु तदनन्तरमिति ॥
सामान्यश्राध्धभोजने॥श्राद्धविशेषेप्रायश्चित्तविशेषं वक्ष्यामः॥

इति श्राध्धभुङ्नियमाः

॥ अथ श्राद्धा कृत्यम् ॥

१५२ अथ आमंत्रितानां ब्राह्मणानां श्राध्धकर्तुश्च कृत्यमुच्यते॥

ततोऽनिवृत्ते मध्यान्हे कृत्तरोमनखान्द्विजान् ।
अभिगम्य यथामार्गं प्रयच्छेद्दन्तधावनम् ॥

ततः अनिवृत्ते अनिष्पन्ने मध्यान्हे इति प्रचेतोवचनाद्विज्ञायते ॥ यदाह प्रचेताः

तैलमुद्वर्तनं स्नानं दद्यात्पूर्वाण्ह एव तु ।
श्राध्धभुग्यो नखश्मश्रुछेदनं चैव कारयेत् ॥

स्मृतिसारे–तैलमभ्यञ्जनं स्नानं पानीयं च पृथग्विधम् ।
पात्रैरौदुंबरैर्दद्याद्वैश्वदेविकपूर्वक ॥

उदुंबरैस्ताम्रपात्रैः ॥

वायुपुराणे–सुरभीणि च स्नानानि गंधवंति तथैवहि ।
श्राध्धेष्वेतानि यो दद्यादश्वमेधफलं भवेत् ॥

१५३ यमः–ततः स्नानान्निवृत्तेभ्यः प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ।
पाद्यमाचमनीयं च संप्रयच्छेद्यथाक्रममिति ॥

वैश्वदेविकपूर्वकमित्यनेन पार्वणश्राध्धं सूचितं॥ पार्वण श्राध्धे विश्वेदेवा भवन्ति॥ यथाक्रममित्यनेन क्रमः सूचितः॥ पूर्वं वैश्वदेविकब्राह्मणानां पश्चात्पितृब्राह्मणानां पाद्यादिकमिति॥ पार्वणं तत्कुतपापराण्हे आरम्यते ॥ अत एव शङ्खः ॥ प्रयतोऽपराण्हे शुचिः शुक्लवासा दर्भहस्तः स्वागतमित्यागतान्ब्रुयात् ॥

शातातपः–उदङ्मुखस्तु देवानां पितृणां दक्षिणामुखः ।
पादप्रक्षालनादि श्राध्धं कुर्यात् । द्विजानां रोमनख-

निकृन्तनादिकं तु पार्वणैकोद्दिष्टयोः साधारणमिति निमंत्रितब्राह्मणविधिः ॥

१५४ अथ श्राद्धे ब्राह्मण संख्या ॥

वैश्वदेवे द्वौ विप्रौ प्राङ्मुखौ पित्र्ये त्रीनुदङ्मुखानुपवेशयेत्। अथवा एकं दैवे एकं पित्र्ये। एवं मातामहानां वैश्वदेवं तंत्रं वा ॥

तदाह याज्ञवल्क्यः ॥

द्वौ दैवे प्राक् त्रयः पित्र्ये उदगेकैकमेव वा ।
मातामहानामप्येवं तंत्रं वा वैश्वदेविकम् ॥

तथा ॥ पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।
अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत् ॥

द्वौ विप्रौ एकं दैवे एकं पित्र्ये ॥

वासिष्ठस्तु—यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे दैवं तत्र कथं भवेत् ।
अन्नं पात्रे समुध्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य च ॥
देवतायतने कृत्वा ततः श्राद्धं प्रवर्तयेत् ।
प्रास्येदग्नौ तदन्नं वा दद्याद्वा व्रतचारिणे ॥

स्मृतिसारे—द्वौ दैवेऽथर्वणौ विप्रौ प्राङ्मुखौ तु निवेशयेत् ॥
त्रीन् पित्र्ये तूदङ्मुखांश्च बह्वृचाध्वर्युसामगान् ।
सत्क्रियां देशकालौ च द्रव्यं ब्राह्मणसंपदः ॥
पञ्चैतान्विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम् ।

॥ इति संख्या निर्णयः ॥

[१५५] अथ श्राद्धार्हाणि पुष्पाण्याह ॥

याज्ञवल्क्यः॥ श्राद्धे जात्यः प्रशस्ताः स्युर्मल्लिकाः श्वेतयूथिकाः।
जलोद्भवानि सर्वाणि कुसुमानि च चम्पकम् ॥
जात्यः कुत्रचित्तु निषिद्धाः ॥
आचारतिलके— शमी भृंगारकश्चैव पद्मपत्रं विशेषतः।
तुलसी शतपत्रं च भृंगराजं च चम्पकम्॥
तगरं मरुकं चैव पितृणां दत्तमक्षयम्।
तथा॥ उग्रगंधीन्यगंधीनि चैत्यवृक्षोद्भवानि च।
पुष्पाणि वर्जनीयानि रक्तवर्णानि यानि च ॥
न कंटकीजं कंटकिजमपि शुक्लं सुगंधि यत्।
दद्याद्रक्तमपि कुंकुमजं जलजं च दद्यात् ॥

इत्यादीनि द्रष्टव्यानि ॥ चंदनमपि कुंकुमकर्पूरागरुपद्मकान्यनुलेपनार्थमिति विष्णुनोक्तं ॥ धूपे च विष्णुः प्राण्यंगं सर्वधूपार्थे न दद्यात् ॥ घृतमधुसंयुक्तं गुग्गुलश्रीखंडागरुदेवदारुसरलादि दद्यादिति ॥

दीपे च विशेषः शङ्खेनोक्तः ॥
घृतेन दीपो दातव्यस्तिलतैलेन वा पुनः।
वसामेदोद्भवं दीपं प्रयत्नेन च वर्जयेत् ॥

वस्त्र यज्ञोपवीतादीनि आत्मनः पितृणां च यद्यदिष्टं तत्तद्दद्यात् ॥ तदेतत् सर्वं दैवपूर्वमिति चंदनपुष्पाणीति ॥

[१५६] अथ हविष्याणि॥

अन्नमिष्टं हविष्यं च दद्यादक्रोधनो नरः।

अन्नं भक्ष्यभोज्यलेह्यचोष्यपेयात्मकं पञ्चविधं इष्टं ब्राह्मणाय प्रेताय कर्त्रे वा यद्रोचते ॥ हविष्यं हविर्योग्यं ॥

हविष्यान्नेन वै मासं पायसेन तु वत्सरम् ।

यथाह मनुः—तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलैः फलेन वा ।

दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत्पितरो नृणाम् ॥

विष्णु—शाकैः श्यामाकैः प्रियङ्गुनीवारैर्मुद्गगोधूमैश्च मासं प्रीयन्त इति ॥ पायसेन गव्यपयसा सिद्धेन ॥

संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन च । इति स्मरणात् ॥

[१५७]तथा ॥ कदलीनां फलादीनि श्राद्धे दद्यात्प्रयत्नतः ।

माक्षिकं कालशाकं च तीक्ष्णं दीर्घंच मूलकं ॥

तथा—श्वेतमूलं सदा दद्याद्दीर्घं तीक्ष्णं च नित्यशः ।

विज्ञानेश्वरः ॥ हविष्यं श्राद्धहविर्योग्यं व्रीहिशालियवगोधूममुद्गमाषोत्पन्नकालशाकैलाशुंठीमरीचिहिंगुगुडशर्कराकर्पूरसैंधवपनसनालिकेरकदलीबदरगव्यपयोदधि घृतपायसमधुमांसप्रभृतिस्मृत्यंतरप्रसिद्धं वेदितव्यमिति ॥

[१५८]तथा मांसानि ॥

खड्गामिषं महाशल्कं मधु मुन्यन्नमेव च ।

लोहामिषं महाशाकं मांसं व्याध्रीणसस्य च ॥

यद्ददाति गयास्थश्च सर्वमानंत्यमश्नुते ।

महाशाकं कालशाकं । व्याध्रीणसो वृद्धः श्वेतच्छागः ।

महाशल्कोमत्स्यविशेषः । लोहो रक्तच्छागः ॥

त्रिः पिबंत्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम् ।

व्याध्रीणसं तु तं प्राहुर्याज्ञिकाःश्राद्धकर्मणि ॥

त्रिःपिबः पिबतः कर्णौ जिव्हा यस्य जलं स्पृशति। स त्रिभिः पिबतीति त्रिपिबः। एतदन्नं मांसादिकं पितृकर्मणि दत्तमनन्तफलहेतुकं भवति ॥ अत्र यद्यपि उत्पन्नमांसादीनि सर्ववर्णानां सामान्येन श्राध्धयोग्यानि दर्शितानि तथापि पुलस्त्योक्ता व्यवस्थादरणीया ॥

१५९ यथा ॥ उत्पन्नं ब्राह्मणस्योक्तं मांसं क्षत्रियवैश्ययोः ।
मधुप्रधानं शूद्रस्य सर्वेषां वाविरोधि यदिति ॥

अविरोधि यध्धविष्यं कालशाकादि तत्सर्ववर्णसाधारणं ॥ हविष्यग्रहणादहविष्याणां स्मृत्यंतरप्रतिषिध्धानां कोद्रवमसूरचणकपुलककुलित्थराजमाषनिष्पावकूष्माण्डवृन्ताकबृहतीद्वयोपोदकीवंशाङ्कुरापिप्पलीवचाशतपुष्पाबिडलवणमाहिषत्रामाक्षीरदधिमधुघृतपयसादीनां निवृत्तिः ॥ प्रशस्तालाभे निषिध्धरहितंग्राह्यमिति हविष्याण्यहविष्याणि च ॥

१६० अथ निषिध्धानि

घंटानिनादो हरसंनिधानं । शम्बूकरूपं कदलीदलं च ॥
उन्मत्तजात्यर्कहयारिजानि । श्राध्धस्य वैगुण्य कराण्यमूनि ॥

शम्बूकः शङ्खः। उन्मत्तानि धत्तूरकपुष्पाणि। जातिःप्रसिध्धा अर्कपुष्पाणि पत्राणि च । हयारिजं माहिषगोमयं ॥

तथा ॥ बिल्वपत्रं तथा शंभुं धूपं चैवाज्यसंभवम् ।
कम्बिलं योगपट्टं च श्राध्धे तु परिवर्जयेत् ॥

तथा ॥ काञ्जिकं दधि तक्रं च शृतं चाशृतमेव च ।
पितृपाको न दातव्यो यावत्पिंडान्न निर्वपेत् ॥

तथा ॥ गृह्याग्निशिशुविप्रेभ्यो यतये ब्रह्मचारिणे ।
पितृपाको न दातव्यो यावत्पिंडान्न निर्वपेत् ॥ इति ॥
स्मृत्यंतरे—मित्रे चैव स गोत्र च पितृमातृसहोदरे ।
आसनं नैव दातव्यं भोक्तव्या एवमेव ते ॥
ब्राह्मणं न सगोत्रं च पूजयेत्पितृकर्मणि ।
नोपतिष्ठति तत्तेषां किं तु स्याच्च निराशता ॥
सगोत्रं भोजयद्यस्तु पितृकार्येषु व द्विजः ।
हताः स्युः पितरस्तेन न भुक्तमुपतिष्ठति ॥
श्राद्धं कुर्वन्द्विजोऽज्ञानात्सगोत्रं यस्तु भोजयेत् ।
स लुप्तपितृदेवः सन्नरकं प्रतिपद्यते ॥
तस्मान्न गोत्रिणं विप्रं पूजयेद्विधिपूर्वकम् ।
ज्ञातिमध्ये स भोक्तव्य उत्थितैस्तु द्विजोत्तमैः ॥

तथा पत्नीभ्राता सहोदर इति ॥ [१६१] अथ श्राद्धे इति कर्तव्यताप्रतिपादकानि वचनानि स्मृतिपुराणेभ्यः समानीय लिख्यन्ते ॥ सर्वं संभारं संपाद्योपक्रमेत श्राध्धं विप्राणां चरणक्षालनाय मण्डलद्वितयं ।

तदाह शंभुः—उदक् प्लवमुदीच्यांस्याद्दक्षिणे दक्षिणाप्लवम् ।
पूर्वं वैश्वदेवं द्वितीयं मित्र्यं ॥
उत्तरेऽक्षतसंयुक्तान्पूर्वाग्रान्विन्यसेत्कुशान् ।
दक्षिणे दक्षिणाग्रांस्तु सतिलान्विन्यसेद्बुधः ॥
मनुः ॥ आसनेषूपक्लृप्तेषु विप्रांस्तानुपवेशयेत्
शातातपः ॥ उदङ्मुखस्तु देवानां पितृणां दक्षिणामुखः ।
बौद्धायनः—देवानामृजवो दर्भाः पितृणां द्विगुणाः स्मृताः ।

ब्रह्मनिरुक्ते ॥ पाद्यं चैव तथैवार्घ्यं दैवमादौ प्रयोजयेत् ।
मत्स्यः ॥ दक्षिणंजान्वालभ्येति ॥
पाराशरः—निमंत्रयीत तान्भक्त्या नियोगाख्यानपूर्वकम् ।
प्रचेता मंत्रमाह—सर्वायासविनिर्मुक्तैः कामक्रोधबिवर्जितैः ।
भवद्भिर्दैवकार्थं नः संपाद्यं मे प्रसीदत ॥
भवद्भिः पितृकार्यं नः इति पित्र्ये ॥
मत्स्यः—एवं निमंत्र्य नियमांश्छ्रावयेत्पैतृकांस्ततः ।
अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः ॥
भवितव्यं भवद्भिश्च मया च श्राद्धकारिणा ।
मनुः—प्राचीनावीतिना भाव्यमपसव्यमतन्द्रिणा ।
पित्र्यमानिधनात्कार्यं विधिवद्दर्भपाणिना ॥
तथा—विप्राणां क्षालयेत्पादानभिवंद्य पुनः पुनः ।
स्मृत्यंतरे—त्रिषु स्थानेषु या पत्नी वामभागे प्रशस्यते ।
पादशौचे पितॄणां च रथारूढे तथा ऋतौ ॥
१६२ मनुः—दर्भपाणिर्द्विराचम्य लघुवासा जितेन्द्रियः ।
उपस्पृश्योदकं सम्यक् विप्रांस्तानुपवेशयेत् ॥
यमः-आसनं संस्पृश्य सव्येन पाणिना दक्षिणेन ब्राह्मणमुपसंगृह्य समाध्वमिति चोक्त्वा उपवेशयेत् ॥
धर्मः—जान्वालभ्य ततो देवानुपवेश्य ततः पितॄन् ।
समस्ताभिर्व्याहृतिभिरासनेषूपवेशयेत् ॥
यमः—दक्षिणसंस्था आसीरन् न स्पृशेयुः परस्परम् ।
ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्युः पितॄणामेतदीप्सितम् ॥
तथा-पवित्रपाणयः सर्वे ते च मौनव्रतान्विताः ।

प्रत्यगुपक्रमा प्रागपवर्गा दक्षिणसंस्था इतिमञ्जर्यां ॥
बौध्धायनः ॥ दक्षिणमुदक्संस्थं ॥
मनुः–ब्राह्मणं भिक्षुकं वापि भोजनार्थमुपस्थितम् ।
ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः कामंतमभिभोजयेत् ॥
ज्योतिर्द्वयं प्रकुर्वीत श्राध्धे च सहदैविके ।
तत्र द्वयं न कुर्वीत यत्र दैवविवर्जितम् ॥
देवार्चने जपे होमे स्वाध्याये श्राध्धकर्मणि ।
स्नाने दाने तथा ध्याने प्राणायामास्त्रयः स्मृताः ।
नैकवासा न च द्वीपे नान्तराले कदाचन ॥
श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म न कुर्यादशुचिः क्वचित् ।
योगीश्वरः–प्राणस्य चायमं कृत्वा आचमेत्प्रयतोऽपि सन् ।
प्रचेताः–अपसव्यं ततः कृत्वा जप्त्वा मंत्रं तु वैष्णवम् ॥
गायत्रीं प्रणवं वापि ततः श्राद्धमुपक्रमेत् ॥
१६३ अग्निपुराणे–सप्तव्याधा दशार्णेषु मृगाः कालञ्जिरे गिरौ ।
चक्रवाकाः शरद्वीपे हंसाः सरसि मानसे ॥
तेऽपि जाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
प्रस्थिता दीर्घमध्वानं यूयं तेभ्योऽवसीदथ ॥
श्राद्धादौ पठिते श्राद्धं पूर्णं स्याद्ब्रह्मलोकदम् ।
ब्रह्मपुराणे–द्विजाभावे दर्भबटूनासनेषूपवेशयेत् ॥
ब्रह्माण्डपुराणे–देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।
नमः स्वाहायै स्वधायै नित्यमेव नमोनमः ॥
आद्येऽवसाने श्राद्धस्य त्रिरावृत्तं जपेदिदं ।
पुराणे–श्राद्धभूमौ गयां ध्यात्वा ध्यात्वा देवं गदाधरम् ।

ताभ्यां चैव नमस्कारं कृत्वा श्राद्धं प्रवर्तयेत् ॥

गयायां पितृरूपेण स्वयमेव जनार्दनः ।

तं ध्यात्वा पुण्डरीकाक्षं मुच्यते च ऋणत्रयात् ॥

१६४ वृहस्पतिः—आसने चार्घदाने च पिंडदानेऽवनेजने ।

संबंधगोत्रनामानि यथार्हमनुकीर्तयेत् ॥

प्रतिब्राह्मणमासनं ॥

निगमे—अपहताइति तिलान् विकिरेत् ॥

पुराणे—सप्रश्रयंश्चोपरिष्टात्सर्वान्पृच्छेद्द्विजोत्तमान् ।

कुरुष्वेति स तैरुक्तो दद्यादर्भासनं ततः ॥

याज्ञवल्क्यः—पाणिप्रक्षालनं दत्वा विष्टरार्थे कुशानपि ।

पुराणे—आसने चासनं दद्यात् ॥

तथा—पितृकर्मणि वामे वै दैवे कर्मणि दक्षिणे ।

भर्तृयज्ञः—पाणौ तोयं परिक्षिप्य न दर्भास्तु कदाचन ।

यो हस्ते चासनं दद्यात्तं दर्भं बुद्धिवर्जितः ॥

पितरो नासने तत्र प्रकुर्वन्ति निवेशनम् ।

काठके ॥ देवानां सयवा दर्भाः ॥

१६५ संग्रहे ॥ ततः पुनरपो दत्वा निमंत्रयेत् ॥

यमः—यवहस्तस्ततो देवान्विज्ञाप्यावाहनं प्रति ।

आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवा स इत्यृचा ॥

वृहस्पतिः—उत्पत्तिं नाम चैतेषां न विदुर्ये द्विजातयः ।

अयमुच्चारणीयस्तैः श्लोकः श्रद्धासमन्वितैः ॥

आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा महाबलाः ।

ये अत्र विहिताः श्राध्धे सावधाना भवन्तु ते ॥

विश्वेदेवाः शृणुतेति मंत्रं जप्त्वा ततोऽक्षतान् ।
ॐओषधय इतिमंत्रेण विकरेत्तु प्रदक्षिणम् ॥
अपसव्यं ततः कृत्वा पितॄणामप्रदक्षिणम् ॥
ततो वै स्वपितॄन् ध्यात्वा तिलानादाय संयतः ।
पितॄनावाहयामीति प्रच्छेद्विप्रानुदङ्मुखान् ॥
आवाहयेत्यनुज्ञात उशंतस्त्वेत्यृचा पितॄन् ।
क्षिप्त्वापसव्यं च तिलान् पितॄन्ध्यायेत्समाहितः ॥
जपेदायंतु न इति मंत्रं सम्यगशेषतः ।
रक्षार्थं पितृसत्रस्य त्रिःकृत्वः सर्वतो दिशम् ॥
तिलांस्तु प्रक्षिपेन्मंत्रमुच्चार्यापहता इति ।

उदकोपस्पर्शनं ॥ ब्राह्मणबहुत्वेऽपिदेवतैक्ये सकृदेवेति चन्द्रिका॥

[११६] प्रचेता—पवित्रे इति मंत्रेण पवित्रे कारयेद्बुधः ।
ते निधायार्घपात्रेषु शन्नोदेवीत्यपः क्षिपेत् ॥

भर्तृयज्ञः—शंनोदेवीतिमंत्रेण अर्घपात्रे जलं क्षिपेत् ।
वैजवापगृह्ये ॥ दर्भेषु निधायेति । गोभिलः—एकैकस्मादेकैकेन ददाति ॥ यथा दैवं पात्रसंख्यां वैश्वदेवे तु पूरयेत् । पात्रयुग्मं तु यज्ञियवृक्षचमस इति ॥

मत्स्यशाट्यायनवचनाभ्यां ब्राह्मणसंख्यया यथादैवतं वा ॥ पित्र्ये विष्णुः ॥ दक्षिणाग्रेषु दक्षिणापवर्गेषु ॥ चतुर्विंशतिमते ॥ द्वे द्वे शलाके देवानां ॥

तथा—तिस्रस्तिस्रः शलाकाः स्युः पितृपात्रेषु पार्वणे ।
योगीश्वरः ॥ नान्तर्गर्भे कुशच्छिन्ने कौशे प्रादेशसम्मिते ॥

मत्स्यः ॥ यवोसीति यवान्क्षिप्त्वा गंधपुष्पैः प्रपूजयेत् ।
यवोसियवयास्मद्द्वेषो यवयारातीः ॥ इति मंत्रः ॥

पितृपात्रे विशेषोयं तिलोऽसीति तिलान्क्षिपेत्
तिलोसि सोमदेवत्यो गोसवे देवनिर्मितः ।

प्रत्नवद्भिः प्रत्तः स्वधया पितृनिमाल्लोकान् प्रीणयाहि नः स्वधानमः ॥ इति मंत्रः ॥

एतदेषामिति निवेदनं । स्वाहार्घ्या इति चाग्रे स्थापनं ॥

१६७ ब्रह्मपुराणे ॥ ततो वामेनहस्तेन गृहीत्वा चमसान् क्रमात् ।

गार्ग्यः ॥ दत्वाहस्ते पवित्रं तु कृत्वा पूजां च पादतः ।
यादिव्या इति मंत्रेण हस्तेष्वर्घं विनिक्षिपेत् ॥
स्वधेति चैव मंत्रान्ते पितृणां वचनं तथा ।
स्वाहेति चैव देवानां होमकर्मण्युपाहरेत् ॥

भर्तृयज्ञः ॥ सपवित्रेषु हस्तेषु दद्यादर्घं समाहितः ।

प्रचेताः ॥ पादप्रभृति मूर्धान्तं देवानां पुष्पपूजनम् ।
शिरः प्रभृति पादान्तं नमो व इति पैतृके ॥

पैठीनसिः ॥ ततो ब्राह्मणहस्तेषु उदकपूर्वकं दर्भान् प्रदायोदकपूर्वं मर्घादिकं दद्यादिति ॥ यादिव्या इत्युक्का स चैतत्तेऽर्घोदकमिति ॥

अपउपस्पृश्यैवमेव तयोरिति ॥ अत्रहस्तवहुवचनमेकदैवत्यानेकब्राह्मणापेक्षया ॥ अग्रबिन्दु निपातमात्रेण दानसिद्धेः शेषस्य स्वावृत्तेरपि संभवात् ॥ अनेकदैवत्यापेक्षया वा मुख्य एवार्घ्यः ॥

१५८ प्रचेताः—प्रथमे पितृपात्रे तु सर्वान्संभृत्य संस्रवान् ।

अर्घ्यसंस्रवपात्रं तु शुंधन्तामिति संस्पृशेत् ॥

पितृभ्यः स्थानमसीति न्युब्जं कुर्यात्पवित्रवत् ।

तस्योपरि कुशं दत्वा ॥

उशनाः ॥ भमौ तिलान् कुशांश्चैव दक्षिणमूलान्निक्षि-पेत् ॥ गंधादिभिः पूजयेदिति च ॥

मत्स्यः ॥ न्युब्जमुत्तरतो न्यसेत्

नोद्धरेत्प्रथमं पात्रं पितॄणामर्घपातितम् ।

आवृतास्तत्र तिष्ठन्ति पितरः शौनकोऽब्रवीत् ॥

कात्यायनः—अर्घ्यः स्वधा व इत्युक्त्वा संस्रवानभिमंत्रयेत् ।

यादिव्या इति मंत्रेण पुत्रकामो मुखं स्पृशेत् ॥

१५९ अनक्ति ॥ मंत्रः ॥ यादिव्या आपः पयसा संबभूवुर्या अन्तरिक्ष्या उतपार्थिवीर्याः ॥ हिरण्यवर्णा यज्ञियास्तान आपः शिवाः शंस्योनाः सुहवा भवन्तु ॥ इति मंत्रः

गोभिलः—गन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनानां प्रदानं ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ दत्वोदकं गन्धेति ॥ अलाभे यज्ञोपवीतमिति खादिरे ॥

तथा—योऽनुलिंपति गात्राणि श्राद्धं कुर्वन्द्विजन्मनाम् ।

देवाश्च पितरश्चैव तस्य तुष्यन्ति सर्वदा ॥

व्यासः—पवित्रकरोऽनुलिंपेत् ॥

देवलः—यज्ञोपवीतं विप्राणां स्कन्धान्नैवावतारयेत् ।

शाङ्खः—इदं वो ज्योतिरित्युक्त्वा दीपं तेषां प्रदर्शयेत् ।

सुज्योतिरिति तैः सर्वैर्वक्तव्यं तदनन्तरम् ॥

प्रदेयप्रशस्यमंत्रादिकमन्यतोऽवगन्तव्यं ॥

आचारतिलके—सर्वदानानि विप्रस्य करे दद्याच्च दक्षिणे ।
दीपमन्नं च पिंडं च भूमौ दद्याद्विचक्षणः ॥
अन्नं सिद्धमन्नं ॥
कात्यायनः—अर्घेऽक्षय्योदके चैव पिंडदानेऽवनेजने ।
तंत्रस्य विनिवृत्तिः स्यात्स्वधावाचन एव च ॥
१७० मनुः ॥ न नियुक्तः शिखावर्जं माल्यं शिरसि धारयेत् ।
क्रतुः ॥ ललाटे पुंड्रकं दृष्ट्वा स्कन्धे मालां तथैव च ।
निराशाः पितरो यान्ति शापं दत्वा च दारुणम् ॥
प्राप्यार्चनस्य पूर्णत्वमाचामेच्च ततः स्वयं ॥
ब्रह्माण्डे ॥
निहन्मि सर्वं यदमेध्यवद्भवेद्धताश्च सर्वे सुरदानवा मया ।
रक्षांसि यक्षाः सपिशाचगुह्यका । हता मया यातुधानाश्चसर्वे॥
इति तिलान् प्रक्षिपेत् ॥ पात्रं वै तैजसं दद्यात् ॥ तद्वि-
शेषाः भग्नादिनिषेधाश्च निबन्धेषु ॥
ब्रह्माण्डे ॥ प्रक्षाल्य हस्तं पात्रादि पश्चादाद्भिर्विधानवित् ।
प्रक्षालनजलं दर्भैस्तिलैर्मिश्रं क्षिपेच्छुचौ ॥
१७१ याज्ञवल्क्यः
अग्नौ करिष्यन्नादाय पृच्छत्यन्नं घृतप्लुतम् ।
कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो हुत्वाग्नौ पितृयज्ञवत् ॥
मदालसा ॥ हुतावशेषं दद्याच्च भोजनेषु द्विजन्मनाम् ।
तथा ॥ शेषयेत्पितृविप्रार्थे पिंडार्थं चावशेषयेत् ॥
पुराणे ॥ अग्नौकरणशेषं तु नदद्याद्वैश्वदेविके ॥
वासिष्ठः ॥ अग्नौकरणशेषं तु प्रदद्यात्तु समाहितः ।

तस्मादशून्यहस्तेन दद्यादन्नमुपस्थितम् ॥

मनुः ॥ पाणिभ्यामुपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्धितम् ।

विप्रान्तिके पितॄन्ध्यायन्नुदकैरुपनिक्षिपेत् ॥

नागरखण्डे—अनग्निरग्नौकरणं क्षयाहे चैव पार्वणम् ।

पात्रे भस्ममयी रेखा न कुर्यान्नागरद्विजः ॥

१७२ कार्ष्णाजिनिः—अपसव्येन कर्तव्यं पित्र्यं कृत्यमशेषतः ।

अन्नदानादृते सर्वमेवं मातामहेष्वपि ॥

स्मृत्यंतरे—पात्रप्रक्षालनादूर्ध्वं हस्ताभ्यां पात्रधारणम् ।

संकल्पे दक्षिणस्त्याज्यो विकरे वाममुत्सृजेत् ॥

धर्मः—परिवेषणमिष्टं स्याद्भार्यया पितृतृप्तये ।

फलस्यानन्तता प्रोक्ता स्वयं च परिवेषणे ॥

शौनकः—विधिना दैवपूर्वं तु परिवेषणमाचरेत् ।

नापवित्रेण हस्तेन नैकेन न विनाकुशं ॥

भर्तृयज्ञः—इदमन्नं ततो दत्वा पात्रमालभ्य संजपेत् ।

विप्राङ्गुष्ठं समादाय पाकमध्ये निधाय च ॥

पृथ्वी ते पात्रमादाय वैष्णव्या च तथा ऋचा ।

तदन्नं रुचिरं स्वादु दद्यात्पायसपूर्वकम् ॥

१७३ याज्ञवल्क्यः ॥ दत्वान्नं ॥ पृथ्वी ते पात्रं द्यौः पिधानं ब्राह्मणस्य मुखे अमृते अमृतं जुहोमि स्वाहेति मंत्रः ॥ पैठीनसिस्तु ॥ स्वधेति पाठः ॥

कृत्वेदं विष्णुरित्यन्ने द्विजाङ्गुष्ठं निवेशयेत् ।

पुराणे—विष्णो हव्यं च कव्यं च ब्रूयाद्रक्षेति च क्रमात् ।

वारिष्वग्रप्रवृत्तेषु तमङ्गुष्ठं निवेशयेत् ॥

कात्यायनः—

अङ्गुष्ठमन्नेऽवगाह्यापहताइति मंत्रेण तिलान्विकीर्य

एकैकस्याथ विप्रस्य गृहीत्वाङ्गुष्ठमादरात् ।

अत्रिः—हस्तेन मुक्तमन्नाद्यमिदमन्नमितीरयन् ।

स्वाहेति च ततः कुर्यात्स्वसत्ताविनिवर्तनम् ॥

गोत्रसंबंधनामानि इदमन्नं ततः स्वधा ।

पितृक्रमादुदीर्येत स्वमन्नं विनिवर्तयेत् ॥

पुराणे—पात्रालंभं द्विजः कुर्यादिदं वोन्नमितीरयन् ।

यमः—अन्नहीनं क्रियाहीनं मंत्रहीनं च यद्भवेत् ।

सर्वमच्छिद्रमित्युक्त्वा ततो यत्नेन भोजयेत् ॥

प्रचेताः—सव्याहृतिकां गायत्रीमिति ॥

योगी—अपोशनं प्रदायाथ सावित्रीं त्रिर्जपेदथ ।

मधुवाता इतितृचं मध्वित्येवं त्रिकं तथा ॥

ततः संकल्पसिद्धं च प्रार्थ्यसमृध्यर्थं ॥ ॐतत्सदितित्रिः ॥

याज्ञवल्क्यः—जप्त्वा यथा सुखं वाक्यं ॥

मदालसा—यथासुखं जुषध्वं भोरिति वाच्यमनिष्ठुरम् ॥

व्यासः—जुषध्वमिति चोक्ताः

१७४ अत्रिः—दत्ते वाप्यथवादत्ते भूमौ यो निक्षिपेद्बलिम् ।

तदन्नं निष्फलं याति निराशैः पितृभिर्गतैः ॥

परिशिष्टे—यच्च पाणितले दत्तं यच्चान्नमुपकल्पितम् ।

एकीभावेन भोक्तव्यं शङ्खस्य वचनं यथा ॥

शाङ्खायनगृह्ये ॥ भुञ्जानेषु महाव्याहृतीः सावित्रीं मधुवा-
तीयाः पितृदैवत्याः पावमानीश्चजपेत् ॥

जमदग्निः—अपसव्येन कर्तव्यं सर्वं श्राद्धं यथाविधि ।
सूक्तस्तोत्रजपं मुक्त्वा विप्राणां च विसर्जनम् ॥
प्रचेताः—तृप्तान् बुध्वान्नमादाय सतिलं पूर्ववज्जपेत् ।
व्याहृत्यादिकं ॥ कात्यायनः ॥ जप्त्वा तृप्ताः स्थेति पृच्छ-
ति ॥ व्यासः ॥ ते ब्रूयुःस्तृप्ताः स्मेति ॥
मनुः—सर्ववर्णिकमन्नाद्यं सन्नीयाप्लाव्य वारिणा ।
समुत्सृजेद्भुक्तवतामग्रतो विकिरं भुवि ॥
कण्डिकायाम्—विकिरं ग्रासमात्रं तु दध्योदनसमन्वितम् ।
षडङ्गुलं परित्यज्य दद्यादुच्छिष्टसन्निधौ ॥
प्रचेताः ॥ ये अग्नीति भुवि दर्भास्तृतायामिति ॥ मा-
र्कंडेयः ॥ अन्नंसतृणमभ्युक्ष्येति ॥
येऽग्निदग्धाश्च जीवा येऽनग्निदग्धाः कुले मम ।
भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता यान्तु परां गतिम् ॥
इति मंत्रः ॥ [१७५] मरीचिः ॥
श्राद्धेषु विकिरं दत्वा नाचमेन्मतिविभ्रमात् ।
पितरस्तस्य षण्मासान्भवन्त्युच्छिष्टभोजिनः ॥
नागरखण्डे—सकृत्सकृज्जलं दत्वा गायत्री त्रितयं जपेत् ।
मधुवातेति संकीर्त्य ततः पृच्छेद्द्विजोत्तमान् ॥
तृप्ताःस्थ इति राजेन्द्र ह्यनुज्ञां प्रार्थयेत्ततः ।
बन्धूनां भोजनार्थाय शेषस्यान्नस्य भक्तिमान् ॥
मदालसा—ततस्त्वाचमनार्थाय दद्यादापः सकृत्सकृत् ।
विष्णुः—उदङ्मुखेष्वादौ ततः प्राङ्मुखेषु पूर्वोत्तराचमनमंत्राः ॥
प्राणाहुत्यादयोभवन्त्यविरुद्धत्वात्॥ ब्राह्मे॥ तथा च हरिं स्मरेत्॥

१७६ याज्ञवल्क्यः ॥ सर्वमन्नमुपादाय सतिलं दक्षिणामुखः ।
उच्छिष्टसन्निधौ पिंडान् दद्यात्तु पितृयज्ञवत् ॥
मदालसा ॥ पितृनुद्दिश्य दर्भेषु दद्यादुच्छिष्टसन्निधौ ।
सातिलेन ततोन्नेन पिंडान् सर्वेण पुत्रकः ॥
व्यासः—अरत्निमात्रमुत्सृज्य पिंडांस्तत्र प्रदापयेत् ।
यत्रोपस्पृश्यतां वापि प्राप्नुवन्ति न विन्दवः ॥
स्मृतिसारे—पितृपात्रादरत्न्यां तु विकिरं कारयेद्बुधः ।
पिंडानिर्वपणं कुर्याद्विकिरात् षड्भिरङ्गुलैः ॥
कात्यायनः—तृप्तान् ज्ञात्वान्नं प्रकीर्य सकृदापो दत्वा पूर्वव-द्गायत्रीं जप्त्वा मधुमतीर्मधुमध्विति चेति ॥
देवलः—मण्डलं चतुरस्रं वा दक्षिणावनतं महत् ।
पितृयज्ञ इतिकर्त्तव्यता कल्पसूत्रे ॥ अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषदः ॥ इति ॥ स्फ्येनोन्मृज्याभ्युक्ष्य ॥
१७७ ब्रह्मांडे—वज्रेणाथ कुशैर्वापि दद्यादुल्लेखनं द्विजः ।
कल्पसूत्रे ॥ अभ्युक्ष्य ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति परा पुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्टांल्लोकान्प्रणुदात्वस्मादित्युल्मुकमुन्मृष्टस्य दक्षिणार्धे निधाय मूले कूशान्सकृल्लूनानुन्मृष्टे निधायासाववनेनिक्ष्व ये च त्वामत्रान्विति पितुर्नामोद्दिश्य कुशेष्वपो निषिञ्चत्यवाचीनपाणिनैवं दक्षिणतः पितामहस्य प्रपितामहस्य चासावेतत्ते ये च त्वामत्रान्विति यथावनेजितं निधायोभावेकस्मिन्पितृभेदेन ॥ जीवत्पितुरस्ति नजीवांतर्हितायेति ॥ गृह्ये ॥ पुरस्ता-

देके पिंडान्पश्चिमेन तत्पत्नीनां किञ्चिदन्तर्धाय ब्राह्मणेभ्यः शेषं निवेदयेत् ॥

१७८ शाङ्खायनः—श्वशुरस्याग्रतो यस्माच्छिरः प्रच्छादनक्रियाम् ।
पुत्रैर्दर्भेण सा कार्या मातुरभ्युदयार्थिनः ॥

विष्णुः—दत्वापिंडाननुमंत्रयेतात्र पितरो मा दयध्वं यथा भागमावृषायध्वमिति ॥

व्यासः—दर्भमूलेषु विमृजेद्धस्तलेपं समाहितः ।
अद्भिः प्रक्षाल्य तत्पात्रं ॥

मनुः— आचम्योदङ्मुखावृत्य ॥ विष्णुः ॥ सव्यावृदुदङ्मुखः ॥ कल्पसूत्रे ॥ त्रिरात्मनादाशित्वाऽमीमदंतपितरो यथाभागमवीवृषतेति प्रतिपर्यावृत्य ॥ विष्णुः ॥ शेषावघ्राणं कृत्वा तथैवावनेज्य ॥ मार्जारमूषकस्पर्शे पिंडे च द्विदलीकृते ।
प्रत्यवनेजनादर्वाक् ततः श्राद्धं प्रवर्तते ॥

नमोवः पितरो जीवायेति ॥ अस्माकंसगृह्णान्नः पितरो दत्तेति नमस्कृत्य प्रार्थयेत्

१७९ सुमन्तुः—श्राद्धसेचनकाले तु पाणिनैकेन दीयते ।
उदकं दत्वा एतद्वः पितरो वासो वध्वं पितरइति ॥ त्रीणि सूत्राण्युपन्यस्य

नागरखण्डे—सूत्रं च प्रतिपिंडं वै दद्यात्तेषु पृथक् पृथक् ।
यः सूत्रं पूर्वपिंडेषु सततं विनियोजयेत् ॥
स विरोधं चरेत्तेषां त्रोटनाच्च परस्परम् ।

तथा च स्मृत्यन्तरे—एतद्वः पितरो मंत्रं जपन् सूत्रं तु दापयेत् ।
दशां विवर्जयेत्प्राज्ञो यद्यप्यहतवाससः ॥

ऊर्णासूत्रं तु दातव्यं कार्पासमथवा नवम् ।
दुकूलं पट्टसूत्रं वा तदभावे कुशं न्यसेत् ॥
ततः संपूजयेत्सर्वान् पिंडान्पुष्पैर्द्विजोत्तमः ।
व्यासः—गन्धपुष्पाणि धूपं च दीपं च विनिवेदयेत् ।
पुराणात्—यत्किञ्चित्पच्यते गेहे भक्ष्यं भोज्यमगर्हितम् ।
अनिवेद्य न भोक्तव्यं पिंडमूले कथंचन ॥
एवमभ्यर्च्य पूर्णतामर्पयेत् ॥ १८० मत्स्यः ॥ आचान्तेषु चाचम्य । मानवीयेन सह विकल्पः ॥
भर्तृयज्ञः—आचम्य प्रक्षाल्य तथा हस्तौ पादौ च पार्थिव ।
नमस्कृत्य पितॄन्पश्चात्सुप्रोक्षितं ततः परम् ॥
विष्णुः—सुप्रोक्षितमिति श्राद्धदेशं प्रोक्ष्य दर्भपाणिः ।
पद्मपुराणे—उदकं च ततो दत्वा पुष्पाणि सयवानि च ॥
कुशांश्चसव्येन ॥
मत्स्यः—आचान्तेषु पुनर्दद्याज्जलपुष्पाक्षतादिकम् ॥
देवलः—आचान्तेभ्यो द्विजेभ्यस्तु प्रयच्छेदथ दक्षिणाम् ।
दक्षिणां पितृविप्रेभ्यो दद्यात्पूर्वं ततो द्वयोः ॥
दत्वाशीः प्रतिगृण्हीयात् द्विजेभ्यः प्राङ्मुखो बुधः ।
पारस्करः—हिरण्यं विश्वेभ्यो देवेभ्यो रजतं पितृभ्यः ।
सतिलं नामगोत्रेण दद्याच्छक्त्या तु दक्षिणाम् ॥
अपसव्यमत्राप्यक्षय्यं ॥
प्रार्थयेन्नामगोत्रेण जलं देयमनन्तरम् ।
१८१ शातातपः—अभिप्रेतार्थसिध्यर्थमिष्टान्कामांश्च वाचयेत्।

दक्षिणाः पान्तु सर्वत्र बहु देयं तथाऽस्तु नः ॥
दीर्घमायुस्तथा शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिर्धृतिश्च मे ।
यद्यच्छ्रेयस्करं लोके तत्तदस्तु सदा मम ॥

अपसव्यं ततः कृत्वा षष्ठ्याक्षय्योदकं ददेत् । प्रति ब्राह्मणं ॥

मार्कण्डेयः—पितॄणां नामगोत्रेण जलं देयमनन्तरम् ।
ब्राह्मणानां द्विजैर्वाच्यमक्षय्यमिदमस्त्विति ॥हस्तेषु ॥

कात्यायनः—स्वधावाचनीयान् सपवित्रान् कुशानास्तीर्य स्वधां वाचयिष्य इति पृच्छाति ।

याज्ञवल्क्यः—वाच्यतामित्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः स्वधोच्यताम् ।

प्रकृतेभ्यः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः स्वधोच्यताभित्यनुज्ञाते तैर्विप्रैरस्तु स्वधेत्युच्यमाने पवित्रांतर्हितान्पिंडान्सिञ्चेत्॥

नागरखण्डे—अस्तुस्वधेति तैरुक्ते पिंडानामुपरि क्षिपेत् ।

१८२ याज्ञवल्क्यः—अस्तुस्वधेति तैरुक्ते भूमौ सिञ्चेत्ततो जलम्।

देवलः—परिक्रम्य च तत्पात्रं तत्रैवाप्यथ न्युब्जयेत् ॥

शङ्खायनः—ऊर्जंवहन्तीरमृतंघृतंपयः कीलालं परिस्रुतम् ।
स्वधास्थ तर्पयत नः पितॄनिति उदकशेषं निनीय ॥

चण्डः—जलं प्रसिच्य तत्पात्रं पिंडानामुपरि अधोमुखं कार्यं

याज्ञवल्क्यः—यस्मिंस्ते संस्रवाः पूर्वमग्रे पात्रे निपातिताः ।
पितृपात्रं तदुत्तानं कृत्वा विप्रान्विसर्जयेत् ॥

उत्तानकरणक्रमोप्यार्थिकः ॥

१८३ नागरखण्डे तु—उत्तानमर्घपात्रं तु कृत्वा दद्याच्च दक्षिणाम्।
हिरण्यं देवतानां च पितॄणां रजतं तथा ॥

सर्वं कर्मापसव्येन दक्षिणादानवर्जितम् ।
तदुक्तं—सर्वं कर्मापसव्येन षट्सु स्थानेषु वर्जयेत् ।
आशीः प्रदक्षिणाः स्वस्ति प्रणामजपदक्षिणाः ॥

मत्स्यः—ततः विश्वेषु चोदकं ॥ उदकं दक्षिणोदकं सप्तमी साम्यात् ॥ चण्डः—उभयत्र सव्येन ब्राह्मण प्रतिपत्तिरियं तुष्ट्यर्थं ॥

दत्वाशीः प्रतिगृण्हीयाद्द्विजेभ्यः प्राङ्मुखो बुधः ।
अघोराः पितरः सन्तु गोत्रं नो वर्धतामिति ॥
दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।
श्रद्धा च नो माव्यगमद्बहु देयं च नोऽस्त्विति ॥
अन्नं च नो बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि ।
याचितारश्च नः सन्तु मा च याचिष्म कंचन ॥
एता एवाशिषः सन्तु सन्त्वित्युक्तश्च तैः पुनः ।

१८४ गोभिलः—विश्वदेवाः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा पिंडपात्राणि चालयित्वेति। पूर्वं पिंडाः ततः पात्राणीति क्रमः॥ब्राह्मे॥ मध्यमं पिंडमवजिघ्राति ॥ कल्पसूत्रे ॥ अवघ्राय पिंडानवघ्राय प्राश्नीयात् । ब्राह्मणाय वा दद्यात् ॥ अपो वाऽभ्यवहरेत् ॥ मध्यमं पिंडं पत्नी पुत्रकामा प्राश्नीयात् ॥ आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजं ॥ यथेह पुरुषोऽसदित्युल्मुकमग्नौ कृत्वा सकृदाच्छिन्नाननुपहृत्येति ॥ अनुप्रहरणोत्तरं स्वस्तिवाचनमिति ॥

नारायणः-अचालयित्वा तत्पात्रं स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।

निराशाः पितरस्तेषां शप्त्वायान्ति यथागतम् ॥

जातूकर्ण्यः—पात्राणि चालयेच्छ्राद्धे स्वयं शिष्योऽथवा सुतः ।

न स्त्रीभिर्न च बालेन ना सजात्या कथंचन ॥

१८५ स्कान्दे नागरखण्डे ॥

श्राद्धे पिंडं च पात्रं च स्वयमेव प्रचालयेत् ।

ततः स्वस्त्युदकं दद्यात्पितृपूर्वं तु सव्यतः ॥

वाजे वाजेति च तथा विसृजेच्च ततः परम् ।

कात्यायनः—उदकं दत्वा स्वस्तिवाचनं ॥

मार्कण्डेयः—वाजे वाजइत्युत्थाप्य कृत्वा चैतान्प्रदक्षिणम् ।

मत्स्यः—वाजे वाज इति जपन् कुशाग्रेण विसर्जयेत् ।

अग्निपुराणे—पितृपूर्वं विसर्जयेत् ॥ कात्यायनः ॥ अङ्गुष्ठग्रहणं सदा ॥ स्कान्दे नागरखण्डे ॥ आमावाजस्येति च प्रदक्षिणां कृत्वोपवेशयेत् ॥

पादावमर्दनं कृत्वा आसीमान्तमनुव्रजेत् ॥

१८६ तथा स्मृत्यन्तरे ॥

संपूज्यस्रक्तिपुंड्राभ्यां श्राद्धविप्रांस्ततो बहिः ।

अनुगम्या स्वसीमान्तं नत्वाऽश्नीयात्सबान्धवैः ॥

बलिं च निक्षिपेत्पश्चात् श्वभ्यश्चैव तु निक्षिपेत् ।

विप्रप्रदक्षिणा कार्या पार्वणे जलधारया ॥

एकोद्दिष्टे तिलैः कार्या वृद्धिश्राद्धे यवैस्तथा ।

उदपात्रं गृहीत्वा तु धारां दद्यात्प्रदक्षिणम् ॥

दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षेत् पितृन् याचेत मानवः ।

दातारो न इत्यादि ॥ शातातपः ॥ एवमस्त्विति तैर्वाच्यं ॥

आर्थिकः पुष्पप्रक्षेपः शिरसि ग्राह्यः ॥

उक्त्वा चैव प्रियां वाचं प्रणिपत्य प्रसादयेत् ।
अद्य मे सफलं जन्म भवत्पादाभिवन्दनात्
अद्य मे वंशजाः सर्वे याता वोऽनुग्रहाद्दिवं ।
पत्रशाकादिदानेन क्लेशिता यूयमीदृशाः
तं क्लेशमिह संजातं विस्मृत्य क्षन्तुमर्हथ ।
जानुभ्यामवनीं गत्वा प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥

१८७ मदालसा—आद्वारमनुगच्छेद्वागच्छेद्वाचानुमोदितः ।
याज्ञवल्क्यः—मातामहानामप्येवं तंत्रं वा वैश्वदेविकम् ॥
नागरखंडे—यश्चैवास्तमिते सूर्ये भुङ्क्ते च श्राद्धकृन्नरः ।
व्यर्थतां याति तच्छ्राद्धं तस्माद्भुञ्जीत नो निशि ॥
प्रदक्षिणमनुव्रज्य भुञ्जीत पितृसेवितम् ।
ब्रह्मचारी भवेत्तां तु रजनीं ब्राह्मणैः सह ॥

एकादश्यां पितृसेवितमवघ्राय उपवासं कुर्यादिति श्राद्धे इतिकर्तव्यतावचनानि विशेषस्त्वन्यतोऽवगन्तव्य

इति पार्वणश्राद्धविधिर्निरूपितः

१८८ इदानीमेकोद्दिष्टश्राद्धे इतिकर्तव्यतानिरूप्यते ॥ एक उद्दिष्टो यस्मिन् श्राद्धे तदेकोद्दिष्टं कर्मनामधेयं तद्विधिमाह ॥
याज्ञवल्क्यः—एकोद्दिष्टं देवहीनमेकार्घ्यैकपवित्रकम् ।
आवाहनाग्नौकरणरहितं ह्यपसव्यवत् ॥

प्राचीनावीतब्रह्मसूत्रेणेत्यर्थः ॥ उपतिष्ठतामित्यक्षय्य स्थाने विसर्जनेकर्तव्ये वाजे वाजे इति जपानन्तरं दर्भान्वा

रंभणेनाभिरम्यतामिति ब्रूयात् । ते वदेयुरभिरतास्मेति ॥शेषं पार्वणविधिवदिति॥ तथा च शाङ्खायनगृह्ये ॥ अथात एको-द्दिष्टमेकपवित्रमेकार्घ्यमेकपिंडं नावाहनं नाग्नौकरणं नात्र वि-श्वेदेवाः स्वदितमिति तृप्तिप्रश्न उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थानेऽभिरम्यतामिति विसर्ग इति ॥

१८९ अथ श्राद्धभोजने प्रायश्चित्तं ।

यथा ॥ आब्दिके पादकृच्छ्रः स्यादेकाहः पुनराब्दिके ।
अत ऊर्ध्वं न दोषः स्याच्छङ्खस्य वचनं यथा ॥
आब्दिके प्रथमाब्दिके । दशकृत्वः पिबेदाप इति सर्वत्र ॥

मासिकादिश्राद्धभोजने प्रायश्चित्तविशेषः स्मृत्यन्तराज्ज्ञेयः ॥

कृतेऽचलद्विवेदेन ग्रन्थे निर्णयदीपके ।
पिंडादिनिर्णयोपेतः श्राद्धकर्तव्यनिर्णयः ॥

इति श्राद्ध निर्णयः

अथ पुनस्तिथिविचारः

१९० अथ श्राद्धार्थममावास्या निर्णीतापि उपवासादिव्र-तानां प्राशस्त्यदर्शनात् पुनरुपवासादिव्रतार्थममावास्याप्रति-पदादितिथयो निर्णीयन्त इति ॥ प्राशस्त्यं यथा

भविष्यत्पुराणे—अनग्निकास्तु ये विप्रास्तेषां श्रेयोऽभिधीयते ।
व्रतोपवासनियमैर्नाना दानैस्तथा नृप ॥

महाभारते—नास्ति वेदात्परं शास्त्रं नास्ति मातृसमो गुरुः ।
न धर्मात्परमस्तीह तपो नोपोषणात्परम् ॥

तथा शातपथीश्रुतिः ॥ एतद्वै सर्वं तपो यदनाशकामि-

ति ॥ अनाशक उपवासः ॥ तथा ईश्वरेण पार्वतीं प्रति व्रतान्युक्त्वा पुनरप्युक्तं ॥

एकभक्तं तथा नक्तमुपवासादिकं च यत् ।
तत्सर्वं कायिकं पुंसां व्रतं भवति नान्यथा ॥
व्रतोपवासनियमैः शरीरोत्तापनं तपः ॥ इति ॥

तथा सति द्वितीयातृतीययोश्चतुर्थीपञ्चम्योः षष्ठीसप्तम्योरष्टमीनवम्योरेकादशीद्वादश्योश्चतुर्दशीपौर्णमास्योरमावास्याप्रतिपदोश्च व्रतेषु परस्पर संबंधे प्राशस्त्यदर्शनपरं निगमवाक्यं प्रदर्श्यते ॥

युग्माग्नियुगभूतानां षण्मुन्योर्वसुरन्ध्रयोः ।
रुद्रेण द्वादशीयुक्ता चतुर्दश्या च पूर्णिमा ॥
प्रतिपद्यप्यमावास्या तिथ्यो र्युग्मं महाफलम् ।
१८१ एतद्व्यस्तं महादोषं प्रवदन्तिमनीषिणः ॥ इति ॥

युग्मं द्वितीया अग्निस्तृतीया युगं चतुर्थी भूतं पञ्चमी षट् षष्ठी मुनिः सप्तमी वसुरष्टमी रन्ध्रं नवमी रुद्र एकादशी एवमेतानि सप्त युग्मानि॥ चतुर्दशी पूर्णिमासाहचर्यात् प्रतिपदमावास्यासाहचर्याच्च ॥

तथा ॥ शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।
पूर्वविद्धा न कर्तव्या कर्तव्या परसंयुता ॥ इत्यादिषु स्पष्टं ॥ शुक्लपक्षश्रवणात् शुक्लपक्षविषयाणीति ॥ अत्र दशमी त्रयोदशी चागृहीतापि

षष्ठ्यष्टमी तथा दर्शः कृष्णपक्षे त्रयोदशी ।
एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वेण संयुताः ॥

इति निगमवाक्येन कृष्णपक्षे त्रयोदश्याः परविद्धत्वाभिधानाच्छुक्लपक्षे त्रयोदशी पूर्वविद्धेति गम्यते ॥ तथा ॥

दशमी चैव कर्तव्या सदुर्गा द्विजसत्तमैः ॥ इति नवमी युक्ता॥ तथा ॥ सम्पूर्णा दशमी कार्या मिश्रिता पूर्वयाथवा ।

सम्पूर्णा शुक्लपक्षसंबंधिनी पूर्वया नवम्या युक्तामिश्रिता ॥ अथवा एकादशीयुक्ता यथासंभवं कार्या युग्मवाक्यानादरणदोषस्तु पूर्वविद्धे परविद्धे वा दशमीत्रयोदश्योः संबंधिनि व्रते न प्रवर्तते ॥ युग्मविधानग्रहणे तयोरग्रहणात् ॥ युग्मवाक्यवैपरीत्याश्रयणदोष एकादशी द्वादशी विहितव्रते विशेषेणावतिष्ठते ॥ अत्र युग्मवाक्ये कर्मविधेरश्रवणात् । स्तुतिनिन्दाभ्यां विध्यमाने प्राप्ते युग्मसप्तकस्यैकेन विधिना विधातुमशक्यत्वाद्युग्मे युग्मे च पूर्वतिथेरुत्तरविधेयत्वं ॥ उत्तरातिथेश्च पूर्वविधेयत्वं ॥ एवं चतुर्दशविधेयानुरोधाच्चतुर्दशैते विधयो भवन्ति ॥ ते च व्रतविशेषानुपादानादुपवासविषयास्तावत्सन्तः क्वचिन्न व्रतविशेषविधिना बाध्यन्ते सामान्यविशेषन्यायेन ॥ नक्तैकभक्तादिव्रतेषु कालव्यापित्वग्रहणबलाद्युग्मवाक्यावसरो न प्रसरीसरीति ॥ अथ व्रतविशेषविषयाणि युग्मानि ॥

प्रतिपत्सद्वितीया स्यात् द्वितीया प्रतिपद्युता ।
चतुर्थी संयुता या सा तृतीया च फलप्रदा॥
पञ्चमी च प्रकर्तव्या षष्ठ्या युक्ता तु नारद ।
कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ॥
पूर्वविद्धा तु कर्तव्या परविद्धा न कुत्रचित्।इत्यादीनि॥

पूर्वाणि च वाक्यानि सामान्यविशेषप्रवृत्तान्यपि स्व-स्वतिथिनिर्णये विविच्य वक्ष्यामः

इति युग्मनिर्णयः ॥

---

१६२ अथोपवास विषये साधारणं किञ्चिद्विचार्यते ॥

षष्ठ्यष्टमी अमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी ।
एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वेण संयुताः ॥ इति ॥

तिथिरुदयादारभ्योदयपर्यन्तं प्रवृत्ता शुद्धा ॥ शुद्धापि परदिने यदा वर्धते तदा

तिथ्यादौ तु भवेद्यावान्ह्रासो वृद्धिः परेऽहनि ।
तावान् ग्राह्यः स पूर्वेद्युरदृष्टोऽपि स्वकर्मणि ॥ इति ॥

अनेनैव वचनेन यावती परेऽहनि वृद्धिस्तावती पूर्वतिथेरुदयादूर्ध्वं वेदितव्येत्यतः परविद्धासु तिथिषु पूर्वया विद्धा पूर्वा नोपोष्या द्वितीयोदयसंबंधिन्युपोष्येति कैश्चिदुच्यते॥ तदेतदसांप्रतं ॥ उपवासो ह्यहोरात्रनिष्पाद्यो यतः । अतस्तस्यां सम्पूर्णायामहोरात्रव्यापिन्यामुपवासकर्मकालव्यापित्वादुपवासो युज्यते ॥ द्वितीयदिने तिथिवृद्धौ पूर्वा तिथिः परित्याज्येत्येतदेकादशीविषये स्पष्टमुपलभ्यते॥

१६३ तिथिः सशल्या परिवर्जनीया धर्मार्थकार्येषु सदा मनुष्यैः ।
विहीनशल्यापि विवर्जनीया यदाग्रतो वृद्धिमुपैति पक्षः ॥

सशल्या दशमीविद्धा विहीनशल्या सम्पूर्णैकादशी ॥
सा द्विविधापि त्याज्या यदि परेऽहनि किञ्चिद्वर्धते

सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

इत्यनेन समानार्थं तदन्यतिथिषु योजितं॥ किं च ॥ यस्यां तिथौ यद्विहितं कर्म तत्तस्याः स्वकर्म ॥ अतः स्वकर्मविषये शुद्धायां लभ्यमानायां ह्रासवृद्धिभ्यां खण्डतोऽपादनं निष्प्रयोजकं ॥ [१५४] कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

तया कर्माणि कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणम् ॥

अविद्यमानह्रासवृद्धिग्रहणे यत्प्रयोजनं तदपीह नास्ति ॥

यथा मलिम्लुचः पूर्वो दैवो मासस्तथोत्तरः ।

त्याज्या तिथिस्तथा पूर्वा वृद्धौ ग्राह्या सदोत्तरा ॥

एतद्वचनमपि खर्वदर्पौ परौ पूज्यावित्यनेन समानार्थं॥ न सम्पूर्णतिथेः परित्यागेनोपवासविषयमिति साधारणो विचारः॥ [१५५] प्रसङ्गात्खण्डातिथिः ॥ उदयादारभ्य मध्यान्हपर्यन्तं न वर्तते सा खण्डतिथिः ॥

तदाह सत्यव्रतः—उदयाच्च तिथिर्या हि न भवेद्दिनमध्यभाक् ।

सा खण्डा न व्रतानां स्यादारंभश्च समापनमिति ॥

मरीचिः ॥ अखण्डव्यापिमार्तण्डा स्याच्चेत्सूर्योदयात्तिथिः ।

साह्यखण्डा व्रतानां स्यात्तत्रारम्भः समापनमिति ॥

वृद्धवासिष्ठोऽपि—व्रतप्रारम्भणं तस्यामनष्टगुरुशुक्रयोः ।

तस्यामखण्डायामित्यर्थः ॥ अत्रोपवासादिव्रतेषु सावित्रीव्रतव्यतिरिक्ता पौर्णमास्यमावास्या च प्रतिपद्युक्ता ग्राह्या॥ पूर्णिमानिर्णयः पश्चात्करिष्यते ॥ इदानीममावास्यानिर्णयः क्रियत इति ॥ [१५६] अथ अमावास्या शुक्लचतुर्दशी शुक्लाष्टमी श्रवणद्वादशी षष्ठी रम्भाव्यतिरिक्ता तृतीया एकादशी कृष्ण-

त्रयोदशी अवरा चतुर्थी एताः परयुता उपोष्या इति ॥

तदुक्तं—अवटा पूर्णिमा चामा भूताष्टम्यौ सिते श्रुतिः ।

षष्ठ्यरम्भा तृतीयैकादशी कृष्णत्रयोदशी ॥

चतुर्थी त्ववरा युग्मेत्येताः पूज्याः परान्विताः ।

परतिथ्यन्विताः पूज्याः ॥ अवटेति न विद्यते वटसावित्रीव्रतं यस्यां पूर्णिमायाममायां वेति सावटा ॥ अतः सावित्रीव्रतरहितो दर्शः परयुत इति ॥ तथा युग्मवाक्यमपि । प्रतिपद्युगमावास्येति॥

१८७ बृहस्पतिरपि—एकादश्यष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी ।

अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥

निगमेऽपि—षष्ठ्यष्टमी अमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी ।

एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वेण संयुताः ॥

विष्णुधर्मेऽपि—एकादश्यष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी ।

त्रयोदशी अमावास्या उपोष्याः स्युः परान्विताः ॥

स्कन्दपुराणे—नागविद्धा तु या षष्ठी सप्तम्या च तथाष्टमी ।

भूतविद्धाप्यमावास्या न ग्राह्या मुनिसत्तमेति ॥

भूतं चतुर्दशी ॥ नागः पञ्चमी ॥ तथा च निगमः ॥

नागविद्धा तु या षष्ठी दशम्येकादशी तथा ।

भूतविद्धाप्यमावास्या निष्फलं स्याद्दिनत्रयम् ॥

तथा—एकादश्यष्टमी षष्ठी अमावास्या, चतुर्थिका ।

उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुता इति ॥

एवमादिवचनेषु प्रतिपदमावास्ययोरितरेतरसंबंधापवादस्य कण्ठोक्तत्वात् सावित्रीव्रतव्यतिरिक्तव्रतेष्वमावास्या परयु-

ता ग्राह्येति सिद्धान्तः ॥ अथ वटसावित्री व्रतेऽमावास्या चतुर्दशीयुक्ता ग्राह्या ॥

तदुक्तं ॥ सावित्र्यमा पौर्णमासी चतुर्थी गणसंज्ञिता ।
रम्भा तृतीया चेत्येताउपोष्याः पूर्वसंयुताः ॥

सावित्र्यमा सावित्रीव्रतयुक्तामावास्या ॥

१९८ ब्रह्मवैवर्ते—भूतविध्धा न कर्तव्या अमावास्या च पूर्णिमा ।
वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ सावित्रीव्रतमुत्तममिति ॥

स्कन्दपुराणे—कृष्णाष्टमी चतुर्दशी सावित्री वटपैतृकी ।
पूर्वयुक्ता प्रकर्तव्येति ॥ वटपैतृकी सावित्रीव्रतयुक्तामावास्या॥

ब्रह्मवैवर्ते—कृष्णाष्टमी तथा रम्भा तृतीया वटपैतृकी ।
बृहत्तपा तथा ब्रह्मन्कर्त्तव्या संमुखा तिथिः ॥

सायान्हव्यापिनी संमुखा पूर्वविद्धेति यावत् ॥ बृहत्तपा नाम स्त्रीभिः क्रियमाणो व्रतविशेषः ॥ तथा वचनान्तरं॥

कृष्णाष्टमी बृहत्तपा सावित्री वटपैतृकी ।
अनङ्गत्रयोदशी रम्भा उपोष्याः पूर्वसंयुता इति ॥

एभिर्वचनैरमावास्या वटसावित्रीव्रते चतुर्दशीयुक्ता कार्येति ॥

१९९ ननु—नागविध्धा तु या षष्टी दशम्यैकादशी तथा ।
भूतविध्धा सिनीवाली न तु तत्र व्रतं चरोदिति ॥

भूतविध्धायां निषेधात् कथं तत्र व्रतं स्यादिति चेत् शृणु ॥ निषेधस्तु सावित्रीव्रतव्यतिरिक्तामावास्याव्रतविषयः ॥ ज्येष्ठमासकृष्णत्रयोदशीमारभ्यामावास्यायां स्त्रीभिः सावित्रीव्रतं क्रियते तत्र प्रत्युत विधायकं वचनं यदाह जाबालिः ॥

तुलायां मकरे मीने कन्यायां मिथुने तथा ।

भूतविध्धा व्रते ग्राह्या शेषेषु प्रतिपद्युता ॥

मिथुने ज्येष्ठोमास इति प्रसिध्धिः ॥ तस्मात्सावित्रीव्रतेऽमावास्या भूतविद्धा ग्राह्येति सिध्धं ॥

इत्युपवासादिव्रतेऽमावास्या निर्णयः॥

अथ वट सावित्री

२०० वटसावित्रीव्रतविधिस्तु भविष्योत्तरात् ॥

अमायां च तथा ज्येष्ठे वटमूले महासती ।
त्रिरात्रोपोषिता नारी विधिनानेन पूजयेत् ॥
अशक्त्या तु त्रयोदश्यां नक्तं कुर्याज्जितेन्द्रिया ।
अयाचितं चतुर्दश्याममायां समुपोषणम् ॥

इत्यादि वंशपात्र्यां तु सुवर्णसावित्रीमूर्तिवस्त्रकुंकुम कज्जलसूत्रसप्तधान्यविरूढनारिकलादिनानाफलानि मुक्त्का वटमूले स्थापयित्वा वटं सावित्रीं च पूजयेत् ॥ त्रिरात्रं सावित्र्याख्यानकंश्रुणुयात् व्रतसमाप्तौ ब्राह्मणाय दत्वा आगत्य बन्धुभिःसह हविष्यान्नं भुञ्जीत ॥ व्रतेनानेन राजेन्द्र न वैधव्यमवाप्नुयात्

इत्यादि सावित्रीव्रतविधिः ॥

२०१ वारनक्षत्रादियोगतो दर्शविशेषाः पूर्वमुक्ताः ॥ कार्तिकादावमावास्याविशेषो दीपावलिनिर्णये वक्ष्यते ॥ एकभक्तादिव्रतेऽमावास्याव्रतकालव्यापिनी ग्राह्येति ॥

तदुक्तं—एकभक्ते दिवा नक्ते निशि चन्द्रोदयव्रते ।

तिथिस्तत्कालिकी ग्राह्या पारणे त्वपरा तिथिः ॥

एकभक्तं मध्यान्हे क्रियते इत्यग्रेऽभिधास्यत इत्युद्देशः ॥

अथबृहत्तपाव्रतम्

तत्तु गुरुतपाख्यंलोकप्रसिध्धं ॥ तत्प्रातिवर्षं तिथिवृध्ध्या क्रियमाणे तिथिः पूर्वविध्धोपवासे ग्राह्या ॥

तदुक्तं—कृष्णाष्टमी बृहत्तपा सावित्री वटपैतृकी ।
अनङ्गत्रयोदशी रम्भा उपोष्याः पूर्वसंयुताः ॥

ब्रह्मवैवर्तेऽपि—कृष्णाष्टमी तथा रम्भा तृतीया वटपैतृकी ।
बृहत्तपा तथा ब्रह्मन्कर्त्तव्या सन्मुखा तिथिः ॥

पूर्वतिथियुक्ता संमुखा इति ॥ तद्व्रतारंभे षोडशतन्तुर्दीपवर्त्तिका ॥ प्रतिवर्षमेकैकतन्तुवृध्ध्या कार्या ॥ २०२ सुपूजिते प्रदेशे अपूपदधिबदराक्षतदीपार्चितं पात्रं गृहीत्वामावास्यातः प्रतिपदं प्रतिपदो द्वितीयामित्येवं तिथिवृध्ध्या गुरुं पृच्छेत् । एवं षोडशवर्षपर्यन्तं कर्तव्यमिति सूर्यारुणात् ॥ तदप्युक्तमीश्वरेण पार्वतीं प्रति ।

मार्गशीर्षशुक्लपक्षे कुर्याद्व्रतमनुत्तमम् ।
अमापूर्वं समारम्य यावत्षोडशिका तिथिः ॥
वर्षवृध्ध्या प्रकर्तव्या वर्तिःषोडशतन्तुका ।
संख्यार्थे वर्धयेदेकां यथाव्रतमखण्डनम् ॥
महेश्वरं च संपूज्य पुष्पधूपान्नवारिभिः ।
गृहीत्वापूपदूर्वादियुतं पात्रं गुरुं प्रति ॥
गच्छेत्तिथिस्तिथिं चैतद्गुरुवाक्यात्तु सुंदरि ।
वर्षे वर्षे प्रकर्तव्यं यावद्वर्षं समाप्यते ॥

पूर्णे षोडशवर्षे तु कुर्याद्यजनमुत्तमम् । उद्यापनं चेत्यर्थः ॥
आरोग्यं पुत्रपौत्रत्वमवैधव्यं तथैव च ॥

इत्यादिगुरुतपाव्रतविधिः

अथप्रतिपन्निर्णयः

प्रतिपद्यप्यमावास्येति युग्मे शुक्लप्रतिपदोऽमावास्याविद्धत्वमुपवासे विहितम् ॥

तथा कालादर्शे—प्रतिपत्पञ्चमी कृष्णाष्टमीभूते च सप्तमी ।
नवमी दशमी शुक्ला त्रयोदश्यश्रुतिर्हरिः ॥
रम्भातृतीया चेत्येता उपोष्याः पूर्वसंयुताः ।

भूतं चतुर्दशी ॥ भूतं चाष्टमी चेतिविग्रहे पूर्वभाविलिथित्वेनाभ्यर्हितत्त्वादष्टमी शब्दस्य पूर्वनिपातः ॥ अश्रुतिर्हरिश्रवणव्यतिरिक्ता द्वादशी ॥

ब्रह्मवैवर्ते ॥ प्रतिपत्पञ्चमी भूतं सावित्री वटपूर्णिमा ।
पूर्वविद्धेति पैठीनसिः ।
पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ॥
प्रतिपन्नवमी चैव कर्तव्या संमुखा तिथिः ॥

संमुखेति पूर्वतिथियुक्तेत्यर्थः ॥ २०४ एतानि वचनानि विधिमुखेन पूर्वविद्धापराणि ॥

यत्तु—प्रतिपत्सद्वितीया स्यात् द्वितीया प्रतिपद्युता ।

इत्यापस्तम्बवचनं प्रतिपद्वितीययोः परस्परं व्रतसंबंधाभिधायकं तद्व्रतविशेषाभिप्रायेण ॥ युग्मे शुक्लप्रतिपदमुप-

वासे पूर्वविद्धाभिधानात् ॥ यत् द्वितीया पञ्चमी दशमी त्रयोदशी चतुर्दश्यः स्ववेधादुपवासविषये स्वस्मात्पूर्वामुत्तरां च तिथिं हन्युरित्येतदुक्तं वृद्ध वसिष्ठेन ।

द्वितीया पञ्चमी वेधाद्दशमी च त्रयोदशी ।

चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथि ॥

एतदपि शुक्लपक्षे तु द्वितीयातृतीययोश्चतुर्थीपञ्चम्यो र्युग्मवाक्ये साहचर्यश्रवणात् अप्येतन्निषेध्य तत्तत्तिथिनिर्णये- व्यवस्थयाप्रदर्शयिष्यते ॥ एतेनोपवासविषये द्वितीया पूर्वां प्रतिपदं उत्तरां तृतीयां च हान्ति स्ववेधात् ॥ [२०५] अतः प्र- तिपद्द्वितीयायुक्ता नोपोष्येति तात्पर्यार्थः ॥ उपवासे तु कृष्ण- प्रतिपदपि पूर्वविद्धैव पैठीनसिवचनात् इत्यनन्तभट्टेऽपि प्र- तिपादितं ॥

यत्—प्रतिपत्सद्वितीया स्याद्द्वितीया प्रतिपद्युता ।

इत्यापस्तम्बवचनं प्रतिपदो द्वितीयायुक्तत्वाभिधायकं तत्रोपवासशब्दाश्रवणात् तत्तिलकाशोककरवीरादिव्रतविषये व्यवस्थाप्यते ॥ तानि हि व्रतखण्डे शुक्लप्रतिपद्युक्तानि व्रता- नि पूर्वाण्ह एव विधीयन्त इति व्यवस्थापने न कश्चिद्दोषः ॥ एवमन्यान्यपि विरुद्धवाक्यानि स्वस्वविषये व्यवस्थापयिष्य- न्ते ॥ द्वितीयायाः प्रतिपद्विद्धत्वमशून्यशयनादिव्रतविषयं न एकभक्तादिविषयं ॥ तेषां स्वस्वकालव्यापिन्यां नियतत्वा दिति प्रतिपत्सामान्यनिर्णयः ॥ [२०६] निर्णयामृते तु ॥ प्र- तिपत्सद्वितीयेत्येतद्वाक्यं कृष्णपक्षयुग्ममित्युक्त्वाग्रेऽशोककरवी रादि शुक्लप्रतिपद्व्रते योजितं तदसमीक्षिताभिधानं कृतं ॥

आश्विनशुक्लप्रतिपदि अशोकव्रतं कार्यं ॥ तेन शोकं न प्राप्नोतीत्युक्तं भविष्यत्पुराणे श्रीकृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति ॥ यथा

अश्वयुक् शुक्लपक्षस्य प्रथमेऽन्हि दिनोदये ।
अशोकं पूजयेद्वृक्षं प्ररूढशुभलक्षणम् ॥
प्ररूढैः सप्तधान्यैश्च गुणकैर्मोदकैस्तथा ।
फलैः कालोद्भवैर्हृद्यैर्नालिकेरैः सदाडिमैः ॥
पुष्पधूपादिना तत्र पूजयेत्तं नगोत्तमम् ।
अशोकं पाण्डवश्रेष्ठ शोकं नाप्नोति कुत्रचित् ॥
अशोक शोकशमनो भव सर्वत्र नः कुले ।
इत्युच्चार्य ततो दद्यादर्घं फलसमन्वितम् ॥
पताकाभिरलङ्कृत्य प्रच्छाद्य च सुवाससा ।
२०७ दमयन्ती यथा ह्यासीद्यथा देवी च जानकी ॥
तथाशोकव्रतादस्माज्जायते पतिवल्लभा ।
दृष्ट्वाशोकं वने पार्थ पल्लवालङ्कृतं तनुम् ॥
कृत्वा समीपेऽलङ्कारं देवरं च तिलाक्षतैः ।
दीपालक्तकनैवेद्यैर्धूपैस्तत्र फलार्चनैः ॥
अर्चयित्वा प्रार्थितोऽसौ रक्ताशोको युधिष्ठिर ।
मैथिल्या प्राञ्जलिं कृत्वा शृण्वतो राघवस्य च ॥
चिरं जीवतु मे वृद्धः श्वशुरः कोसलेश्वरः ।
भर्ता मे देवराश्चैव जीवन्तु जनकादयः ॥
कौसल्यामपि जीवन्तीं पश्येऽहमिति मैथिली ।
यथा चेदं महाभागा द्रुमं वनविभूषणम् ॥
प्रदक्षिणमुपावृत्य ततः सा प्रययौ गृहम् ।

एवमन्यापि या नारी पूजयेदवनीगतम् ॥
तिलतण्डुलसंमिश्रैर्यवगोधूमसर्षपैः ।
क्षमाप्य वन्दयेन्मूले पादपं रक्तपल्लवम् ॥
तदभावे च सौवर्णं राजतं वा स्वशक्तितः ।
वर्णकैर्वा समालिख्य पूजयेद्विधिवत्ततः ॥
मंत्रेणानेन कौन्तेय प्रणम्य स्त्री पतिव्रता ।
महाव्रक्ष महाशाख मकरध्वजमन्दिर ॥
प्रार्थये त्वां महाभाग सर्वकामप्रदो भव ।
एवमाभाष्य तं वृक्षं दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥
तं च वृक्षं कृतं दद्याद्वस्त्रयुग्मसमन्वितम् ।
सखीभिः सहिता साध्वी भुञ्जीत व्रतचारिणी ॥
एतद्व्रतं च या कुर्यात्सा शोकं न तु पश्यति ।
अन्ते गौरीपदं याति भर्तृसौख्यं च विन्दति ॥

इत्य शोकाख्यमेकभक्तव्रतं ॥

॥ अथाग्निव्रतं ॥

२०८ अथ प्रतिपदोऽग्निर्देवता अतः सर्वासु प्रतिपत्सु अग्निव्रतं कार्यं ॥ तदुक्तं

पद्मपुराणे—प्रतिपद्येकभक्ताशी समाप्तौ कपिलाप्रदः ।
वैश्वानरपुरं याति व्रतं वैश्वानरं त्विदमिति ॥

तथा तस्मिन्नेव पुराणे

पृथिवीभाजनं कृत्वा यो भुङ्क्ते पक्षसन्धिषु ।
अहो रात्रेण चैकेन त्रिरात्रिफलमश्नुते ॥

॥ इतिपक्षसन्धिव्रतं ॥

॥ अथ गोक्रीडाख्यंव्रतं ॥

एवमुपवासरूपाण्यपि प्रतिपद्व्रतानि सन्ति तानि व्रतखण्डाज्ज्ञेयानि ॥ अथ कार्तिकशुक्लप्रतिपदि गोक्रीडाख्यं कर्म विहितं ॥ तत्र प्रतिपत्पूर्वविद्धा परविद्धा चेत्युभयथा वचनानि प्रदर्श्यन्ते ॥ तावत्पूर्वविद्धावचनानि ॥

प्रतिपद्दर्शसंयोगे क्रीडनं तु गवां मतम् ।
परविध्धेषु यः कुर्यात्पुत्रदारधनक्षयः ॥ इति ॥

तथा—या कुहूः प्रतिपन्मिश्रा तत्र गाः पूजयेन्नृप ।
पूजनात् त्रीणि वर्धन्ते प्रजा गावो महीपतिः ॥

परविद्धानिषेधाभिप्रायेण दार्शिकं कर्म चतुर्दश्यां विहितं दृश्यते ॥

यथा—त्रिमुहूर्ता द्वितीया चेत्प्रातिपद्यापराण्हिकी ।
अन्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनात् ॥

एतदभिप्रेत्य गोक्रीडादिकर्मणि द्वितीयानिषेधकानि वचनानि॥

गवां क्रीडादिने यत्र रात्रौ दृश्येत चन्द्रमाः
सोमो राजा पशून्हन्ति सुरभेः पूजकांस्तथा ॥
नन्दाया दर्शने रक्षा बलिदानं दिशासु च ।
भद्रायां गोकुलक्रीडा स देशो वै विनश्यति ॥ इति ॥

भद्राद्वितीया ॥

२०९ तथा—प्रतिपद्यग्निकरणं द्वितीयायां तु गोऽर्चनम् ।
छत्रच्छेदं करिष्येते वित्तनाशं तथासुखम् ॥

इत्यादिवाक्यैः प्रतिपत्काले अग्निकरणं दीपोल्मुकं द्वितीयायां

च गोपूजनं निषिद्धं ॥

तथापि

त्रियामगा दर्शतिथिर्भवेच्चेत् सार्धत्रियामा प्रतिपद्विवृध्द्या ।
दीपोत्सवे ते मुनिभिः प्रदिष्टे व्रतेऽन्यथा पूर्वयुते विधेये ॥

इत्यादि वाक्यानि ॥ यामत्रयमात्रे दर्शे सायं प्रतिपदि उल्मुकादिकं विदधाति इति परविध्धावाक्यसद्भावसूचनेन इमानि पूर्वविद्धाप्रतिपादकानीति ॥ अथ परविद्धा वाक्यानि ॥

अमावास्यायां क्रीडन्ते गावो लोकस्य मातरः ।
अश्वव्याधिर्भवेत्तत्र राज्ञां शस्त्रभयं भवेत् ॥

तथा—कुट्टापेयेस्त्रासयेच्च गोमहिष्यादिकं नरः ।
एतद्गोक्रीडनं कार्यं प्रातर्नन्दादिने नरः ।

नन्दा प्रतिपत् ॥ तथा

प्रतिपत्सद्वितीया चेद्गवां चैव प्रपूजनम् ।
आयुर्वृद्धिः प्रजावृद्धी राज्यवृद्धिस्तदा भवेत् ॥

तथा—कार्त्तिके शुक्लपक्षादावमास्या घटिद्वयम् ।
देशभङ्गभयान्नैव कुर्यान्मङ्गलमालिकाम् ॥

घटिद्वयमिति कुतपकालव्यापिनीत्यादि अतएव ॥

आश्विने मासि दर्शादि तिथयः कीर्तितास्त्रयः ।
दीपदानादिकार्येषु ग्राह्या मध्यान्हकालिकी ॥

इत्यादिविधिनिषेधमुखेनैव परविद्धाप्रतिपादकानीति एवं परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादकानां वाक्यानां विचारमन्तरेण निर्णयं कर्तुं न शक्यते इति दीपोत्सवकर्माङ्गभूतास्तिथयस्तत्तत्तिथिविहितकर्मविचारपूर्वकं निर्णेतव्या इति ॥

२१० यैः कार्त्तिकशुक्लप्रतिपन्निर्णये परविद्धावाक्यानादरेण पूर्वविद्धामात्राणि वाक्यानि लिखितानि तैस्तु साग्निकविषयत्वं वा स्वमनीषाविजृम्भितमात्रं इतिवाक्यं प्रकटीकृतं ॥ निर्णयास्तु विश्वजनीनवृत्तयो भवन्तीति ॥

॥ अथ दीपावलि निर्णयः ॥

अथ द्वादशीप्रभृतिद्वितीयापर्यन्तमितिकर्तव्यताप्रदर्शनपूर्वकं दीपावलिर्निर्णीयते ॥ तत्रगोवत्सद्वादशी ॥

श्रीकृष्णउवाच–गोवत्सद्वादशी यावत्कार्तिके कृष्णपक्षगा ।
गौर्वत्ससहिता पूज्या सुशीला दोषवर्जिता ॥
तरुणी च सुरूपा च सुप्रसूता पयस्विनी ।
विशेषोऽत्रप्रकर्तव्यो गोवत्सद्वादशीव्रते ॥
पूजनादिविधानं तत्प्रातः काले विशेषतः ।

अर्चनविधिः–अथ ताम्रमये पात्रे कृत्वा पुष्पाक्षतैः शुभैः ॥
फलैर्नानाविधैरर्घं दधिदूर्वासमन्वितैः ॥
पादमूले तु दातव्यो मंत्रेणानेन पाण्डव ।
माता रुद्राणामित्येष मंत्रोऽयं तु द्विजन्मनाम् ॥

यत्तु वचनम्–पुण्यापि कार्तिके मासि द्वादशी कृष्णपक्षगा ।
पूर्वविद्धा प्रकुर्वीत न कुर्यादपरेऽहनि ॥
द्वादशीमिश्रिता नन्दा पूजयेद्वत्समातरम् ।
आयुर्वृद्धिः प्रजाश्चैव माण्डव्यवचनं यथा ॥

तद्भविष्योक्तसायंकालीनगोवत्सद्वादशीविषयं ॥

२११ अथत्रयोदशी ॥

स्निग्धस्नानं न कर्तव्यं द्वीतीयायां सदैव हि ।
दशम्यां च त्रयोदश्यां वर्जयित्वा तथाऽश्विनम् ॥

एतस्माद्वचनादाश्विने द्वितीयायां दशम्यां त्रयोदश्यां च स्नानं प्रकर्तव्यं ॥ तदुक्तं स्मृत्यन्तरे

भोगाय क्रियते यत्तु स्नानं याद्दच्छिकं नरैः ।
तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्यनैमित्तिके न तु ॥

॥ अथ चतुर्दश्यमावास्याप्रातिपन्निर्णयः ॥

विष्णुः—आश्विने कृष्णपक्षे तु चतुर्दश्यां विधूदये ।
तिलतैलेन कर्तव्यं स्नानं नरकभीरुभिः ॥

२१२ गार्ग्यः—पूर्वविद्धचतुर्दश्यां कार्तिकस्य सितेतरे ।
पक्षे प्रत्यूषसमये स्नानं कुर्यादतन्द्रितः ॥
अपामार्गपल्लवांश्च भ्रामयेन्मस्तकोपरि ।

मंत्रः—सीतालोष्टसमायुक्त सकंटकदलान्वित
हर पापमपामार्ग भ्राम्यमाणः पुनः पुनः ॥
ततश्च तर्पणं कार्यं धर्मराजस्य नामभिः
ततः प्रदोषसमये दीपान्दद्यान्मनोरमान् ॥
ब्रह्मविष्णुशिवादीनां भवनेषु मठेषुच ।
नरकाय प्रदातव्यो दीपः संपूज्य देवताः ॥
एवं प्रभातसमये ह्यमायां तु नराधिप ।
स्नात्वा देवान्पितृन्भक्त्या संपूज्याथ प्रणम्य च ॥
कृत्वा च तर्पणं श्राद्धं दधिक्षीरघृतादिभिः ।
२१३ ततोऽपराण्हसमये घोषयन्नगरे नृपः ॥

श्वोऽथ राज्यं बलेर्लोका यथेष्टं चेष्टतामिति ।
लोकश्चापि प्रहृष्टात्मा सुधाधवलिताजिरे ॥
वृक्षचंदनमाल्याद्यैश्चर्चिते च गृहे गृहे ।
दीपमालाकुले रम्ये विध्वस्तध्वान्तसञ्चये ॥
प्रदोषे दोषरहिते शस्ते दोषागमे पुरे ।
आशीः पूर्वमुखाभिस्तु कन्याभिः क्षिप्ततण्डुलैः ॥
नीराजनं प्रकर्तव्यं वृक्षशाखास्थदीपकैः ।
अमावास्याप्रदोषेऽत्र ये दद्युः पितृदीपकम् ।
न तेषामन्धतमसं पश्यन्ति पितरो ध्रुवम् ॥
इयं वै कौमुदी रात्रिर्विचन्द्रापि महोज्वला ।
कर्तव्या गीतवादित्रयुक्ता निद्राविवर्जिता ॥
ततः प्रत्यूषे नारीभिः शूर्पडिण्डिमवादनैः ।
निःक्राम्यते प्रहृष्टाभिरलक्ष्मीः स्वगृहाङ्गणात् ॥
राजा प्रभातसमये यथार्हं मानयेज्जनान् ।
कुट्टापयेत् त्रासयेच्च गोमहिष्यादिकांस्ततः ॥
एतद्गोक्रीडनं कार्यं प्रातर्नन्दादिने नरैः ।
२१४ ततोऽपराण्हसमये पूर्वस्यां दिशि भारत ॥
मार्गपालीं प्रबध्नीयात्तुङ्गे स्तंभेऽथ पादपे ।
स्थापितस्य पुरा भ्रातारात्रौ दैत्यपतेर्बलेः ॥
पूजां कुर्यान्नृपः साक्षाद्विन्ध्यावल्या सह स्त्रिया ।
बलिराज नमस्तुभ्यं विरोचनसुत प्रभो ।
भविष्येन्द्र सुराराते पूजेयं प्रतिगृह्यतामिति ॥
द्वितीयायां स्वसा भ्रातुर्माङ्गल्यं विदधाति च ।

एवं द्वादश्यादि द्वितीयान्तमुत्सवो भवति॥ तत्र तिथिद्वैधे विश्लेषेणोत्सवो न कर्तव्यः ॥

यतः ॥ संलग्नमेतत्कर्तव्यं दीपोत्सवदिनत्रयम् ।

विभेदं कुरुते यस्तु नरके स निमज्जति ॥

अत्र दिनत्रयमिति सर्वदिनोपलक्षणं॥ अस्मिन्नुत्सवे हि केषु चित्पुराणेषु चतुर्दश्यादि दिनत्रयं काल इत्युक्तं ॥ तदनुसारेण दिनत्रयमित्युक्तं ॥ तत्समानत्वादितरेषु तथात्वमिति न्यायात् ॥ सर्वेष्वपि संलग्नत्वं युक्तं ॥ एवं संलग्नत्वे सति यदा द्वादशी स्वल्पा तत्रैव द्वादशीत्रयोदशीकर्म ॥ चतुर्दशीस्नानं तु यदा विधूदये चतुर्दशी तदा कार्यं ॥

[२१५]अभ्यङ्गे चोदधिस्नाने दन्तधावनमैथुने ।

जाते च निधने चैव तत्कालव्यापिनी तिथिः ॥

इति वचनात् उभयोर्दिनयोश्चतुर्दशीसत्त्वे पूर्वदिने स्नानं ॥ पूर्वविद्धचतुर्दश्यामिति वचनात् ॥ नचैवममावास्याविश्लेषापत्तिः प्रत्यूषस्योत्तरदिनान्तःपातित्वेन स्मृतौ वचनात् ॥ नन्वेवं द्वितीयदिन एव चतुर्दशीसद्भावे त्रयोदश्या सह संलग्नताविश्लेषः स्यात् ॥ न प्रत्यूषस्य पूर्वदिनान्तर्गतेऽपि स्मृतिवचनात् ॥ चतुर्दश्यां कालरात्रिदीपदानं विश्लेषेणापि कार्यं ॥ विधूदयस्य स्नानस्य संलग्नतयाऽरंभेण सर्वस्य चतुर्दशीकर्मणः संलग्नतासिद्धेः ॥ यदि द्वितीयदिने चतुर्दशी स्वल्पा तदा रात्रावमावास्यायां चातुर्दशिकं दीपदानं सह कर्तव्यमिति ॥ दर्शे तु श्राद्धकालानुरोधेन निर्णयः ॥

[२१६]इन्दुक्षयेऽश्विने मासि पितृकर्म विधाय च ।

दीपदानं ततः कुर्यात्सायान्हे च ततोल्मुकम् ॥
रिक्तायुक्ते यदा दर्शे श्राद्धकालो न लभ्यते ।
तदापरेऽन्हि कर्तव्यं श्राद्धं दीपोल्मुकं तथा ॥
श्राद्धकाले यदा दर्शोऽपराण्हे प्रतिपद्यदि ।
दीपदानादिकं कर्म तत्प्रदोषे न दुष्यति ॥
दर्शश्राद्धं विना यस्मिन्राष्ट्रे दीपोल्मुकं भवेत् ।
तद्राष्ट्रं नाशमायाति परराष्ट्राग्नितस्करैः ॥
पूर्वं नीराजनं कृत्वा दीपान्दद्यात्तथैव च ।
पश्चाद्यः कुरुते श्राद्धं तत्सर्वमासुरं भवेत् ॥

इत्यादि वचनानि च यावत् श्राद्धकालेऽपि कुतपप्रभृति श्राद्धकाले यदा दर्श इति श्राद्धकालस्य सिद्धस्यैवानुवादीनि॥

२१७ तथा–आश्विने मासि दर्शादितिथयः कीर्तितास्त्रयः ।
दीपदानादि कार्येषु ग्राह्या मध्यान्हकालिकाः ॥
अर्धोदयात्सहस्रांशोः प्रातः स्यात् त्रिमुहूर्तकः ।
संगवस्त्रिमुहूर्तः स्यान्मध्यान्हस्त्रिमुहूर्तकः ॥
यदि स्युः संगवादर्वागेते च तिथयस्त्रयः ।
दीपदानादिकार्येषु कर्तव्याः पूर्वसंयुताः ॥
अथ चेत्संगवादूर्ध्वमेते स्युस्तिथयस्त्रयः ।
भवन्ति वृद्धगामिन्यः कर्तव्याः परसंयुताः ॥

अथ भविष्योत्तरपुराणे—

तिथीनां प्रवरायस्माद्ब्रह्मणा समुदाहृता ।
प्रतिपादितेयं पूर्वा प्रतिपत्तेन चोच्यते ॥
तिस्रो ह्येताः पुरा प्रोक्तास्तिथयः कुरुनन्दन ।

कार्तिकेऽश्वयुजे मासि चैत्रे मासि च भारत ॥

स्नानं दानं शतगुणं कार्तिके या तिथिर्भवेत् ।

२१८ कालनिर्णये उक्तं ब्रह्मपुराणे

कार्तिके शुक्लपक्षे तु विधानद्वितयं हितम् ।

नारीनीराजनं प्रातः सायं मङ्गलमालिकाम् ॥

अथ चेत्प्रतिपत्स्वल्पा नारीनीराजनं भवेत् ।

द्वितीयायां तदा कुर्यात्सायं मङ्गलमालिकाम् ॥

भविष्यत्पुराणे—लभ्यते यदि वा प्रातः प्रतिपद्धटिकाद्वयम् ।

तस्यां नीराजनं कुर्यात्सायं मङ्गलमालिकाम् ॥

अत्र प्रातरित्यव्ययं पञ्चम्यन्तं व्याख्येयं घटिकेति पूर्वपदं द्विवचनान्तं ॥ घटिकयोर्द्वयं घटिकाद्वयमिति एवं प्रातस्त्रिमुहूर्तादूर्ध्वं घटिकाचतुष्टयं प्रतिपदित्युक्तं भवति ॥ एवं दशघटिकायां प्रतिपदि पूर्वेद्युः श्राद्धकाले अमावास्या भवति यदा तदा दशघटिकायां प्रतिपदि नीराजनादिकं कर्तव्यं ॥ पूर्वस्मिन्दिवसे श्राद्धकाले दर्शाभावे सति घटिकाशब्दस्य बहुवचनान्तव्याख्यानेऽपि नीराजनादि न कर्तव्यमिति ॥

२१९ तथा देवीपुराणे

प्रातर्यदि तु लभ्येत प्रतिपद्धटिकाद्वयम् ।

द्वितीयायां तदा कुर्यात्सायं मङ्गलमालिकाम् ॥

आश्विनान्ते चतुर्दश्यां नारीनीराजनं भवेत् ।

नारीणां तत्र वैधव्यं देशे दुर्भिक्षमेव च ॥

कार्तिके शुक्लपक्षादावमावास्या घटिद्वयम् ।

देशभङ्गभयान्नैव कुर्यान्मङ्गलमालिकाम् ॥

अत्रापि घटिद्वयमिति श्राद्धकालस्य कुतपस्य ग्रहणं ॥
शिवरहस्ये—प्रतिपद्दिवसे कुर्यात्पूजां गोवर्धनस्य च ।
पूर्वविद्धा न कर्तव्या यावद्दृश्या त्विनोदयात् ॥
नन्दायामे मोदमाना भद्रा नष्टा प्रजायते ।
पूतं भवति तद्वर्षं राज्यदं सुखवर्धनम् ॥

एवं सति श्राद्धकाले यदामावास्या भवति तदा सैव दीपदानादिषु ग्राह्येति सिद्धं ॥ २२० ननु तुलासंक्रान्तौ परविद्धायां प्रतिपदि गोक्रीडाया निषेधः श्रूयते तेन तुलासंक्रान्तितोऽन्यत्र परविद्धा तुलासंक्रान्तौ पूर्वविद्धा ॥ तत्र वचनानि ॥

कार्तिकस्यासिते पक्षे तुले भानुर्यदा भवेत् ।
यत्नेन वर्जयेद्भद्रां गवां क्रीडनकर्मणि ॥
आश्विनान्ते चतुर्दश्यां तुलासंस्थे दिवाकरे ।
दिनान्ते दृश्यते चामा कलामात्रापि कर्हिचित् ॥
तदापराण्हे श्राद्धं स्यात्सायं दीपोल्मुकादिकम् ।
प्रातर्गोक्रीडनं कार्यं दर्शे नन्दायुते सदा ॥
अमायां च क्रीडन्ति चेद्गावो लोकस्य मातरः ।
अश्वव्याधिर्भवेन्नैव राज्ञां शस्त्रभयं नहि ॥
प्रतिपद्दर्शसंयोगे गावो यत्र प्रपूजिताः ।
तत्रायुर्वर्धते नित्यं राज्यं पुत्रधनं तथेति ॥

नैतद्युक्तं ॥ ब्रह्माण्डपुराणे ॥ २२१ तुलासंक्रान्तावेव पूर्वविद्धायाः प्रतिपदो गोक्रीडाया निषेधात् ॥

आश्विने शुक्लपक्षे तु तुले भानुर्यदा भवेत् ।
स्त्रियः क्रीडन्तु दर्शेषु गावो नन्दासु कार्तिके ॥

कार्तिके शुक्लपक्षे तु तुले भानुर्यदा भवेत् ।
यत्नेन वर्जयेद्दर्शं गोक्रीडायां तु भूतले ॥
गावः संक्रीडमानास्तु नाशं यान्ति न संशयः ।
आयुःक्षतिः प्रजानाशश्छत्रभङ्गो नराधिप ॥
प्रतिपत्सद्वितीया चेद्गवांचैव प्रपूजनम् ।
आयुर्वृद्धिः प्रजावृद्धी राज्यवृद्धिस्तदा भवेत् ॥
अमावास्यायां क्रीडन्ति गावो लोकस्य मातरः ।
अश्वव्याधिर्भवेत्तत्र राज्ञां शस्त्रभयं भवेत् ॥

तस्मान्न तुलासंक्रान्तिसदसद्भावाभ्यां व्यवस्था ॥ किं तु श्राद्धकालेनैव व्यवस्था ॥ २२२ किं च चतुर्दश्यां कलामात्रायाममावास्यायां श्राद्धमिति वाक्येन षट्त्रिंशद्घटिकायामपि परदिने अमावास्यायां सत्यां तामुत्सृज्य पूर्वदिने श्राद्धं स्यादित्यतिप्रसङ्गः ॥ श्राद्धकालानुरोधेन व्यवस्थायां तु न कश्चिद्दोषः ॥ ननु प्रतिपच्चन्द्रदर्शने निषेधः श्रूयते ॥
यथा—नन्दा किञ्चिद्युता यत्र दृश्यते च द्वितीयया ।
बलेर्दानं न कर्तव्यं चन्द्रदर्शनसंभवात् ॥
गवां च क्रीडने नन्दा द्वितीयामिश्रिता यदा ।
क्षतिरायुः प्रजानां च छत्रभङ्गो नराधिप ॥
सायान्हे च चतुर्दश्याममा यत्र प्रदृश्यते ।
तत्र श्राद्धं तथा दीपं पितृणामक्षयं भवेत् ॥
तथा—त्रियामगा दर्शतिथिर्भवेच्चेत्सार्धत्रियामा प्रतिपद्विवृध्द्या ।
दीपोत्सवे ते मुनिभिः प्रदिष्टे अतोऽन्यथा पूर्वयुते विधेये ॥
इति सत्यमयं निषेधः साग्निकविषयः ॥ अतः स-

र्वास्वप्यमावास्यासु चन्द्रदर्शने प्रतिपदि यागनिषेधकानि व-
चनानि ॥

त्रिमुहूर्ता द्वितीया चेत्प्रतिपद्यापराण्हिकी ।
अन्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनात् ॥

तत्रापि त्रिमुहूर्तेत्येव सिद्धा चापराण्हिकीत्युक्तिः ॥ पञ्च-
धा विभक्तापराण्हव्यापकत्वमभिप्रेतमिति कालादर्शाभि-
प्रायो लक्ष्यते ॥ प्रातः प्रतिपद्घटिकाद्वयमित्यपि द्विधाविभ-
क्तः पूर्वाण्हः प्रातस्ततो घटिकयोर्द्वयमिति व्याख्यानं युक्तं ॥
तथापि शाखाभेदेन व्यवस्था युक्ता ॥ पूर्वां पौर्णमासीमुपव-
सेदिति पैंग्यं उत्तरामिति कौषीतकं ॥ तस्मादुत्तरामुपवसेदि-
ति शतपथे तद्धैके दृष्ट्वैवोपवसन्तीत्येकीयमुक्त्वोक्तं ॥ यदहरेव-
पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति तदहर्यजन्ते ॥ [२२३] ननु तिथि-
क्षये पूर्वविद्धावाक्यानि तिथिवृद्धौ परविद्धावाक्यानि इतिव्य-
वस्थाप्यताम् ॥ सत्यं ॥ क्षयवृद्धिभ्यां श्राद्धकालस्य द्वैधे व्य-
वस्था युक्ता ॥ इतरथा क्षयवृध्धिमात्रे व्यवस्थायामतिप्रसङ्गः ॥
दीपदानकालस्तु परदिने त्रियामगायाममावास्यायां अवश्यं
त्याज्यः श्राध्धकालस्तु साग्निकैश्च यथायथं व्यवस्थितो न क-
दाचित्त्याज्य इति ऐकान्तिकीयं व्यवस्था युक्ता ॥ अत एव
विश्वरूपनिबन्धे

दर्शस्य निर्णयेनैव निर्णीता दीपमालिका ।
अतो न निर्णयस्तस्याः पृथक्त्वेन कृतो बुधैः ॥

अनन्तभट्टेऽपि कालनिर्णयकारप्रभृतिभिरपि पृथङ्नि-
र्णयस्तेनाशयेन कृतः ॥ साधारणनिर्णये सामान्यवचनमेवो-

दाहृतं ॥

यथा–श्रावणी दुर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी ।

पूर्वविद्धा प्रकर्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनमिति ॥

एतद्वचनेन सर्वदा पूर्वविद्धाग्रहणे सर्वत्रातिप्रसङ्गः ॥ श्रावणी विष्टिकरणेऽपि स्यात् दुर्गनवमीदिने पूर्णापि परा न स्यात् ॥

२२४ तस्मात्–यस्यामस्तं रविर्याति पितरस्तामुपासते ।

इत्यादि सामान्यवाक्यानि कुतपकालेनापराण्हकालेन व्यवस्थाप्यन्ते यथा तथा कौमुदीवाक्यान्यपि व्यवस्थापनीयानि ॥ निर्णयामृतेऽपि पूर्वविद्धावाक्यानुदाहृत्यान्वाधानं चतुर्दश्यामिति वाक्यमुदाहृतं तेन साग्निकविषयताभिप्रेता ॥ त्रियामगेवेति वाक्यं तृतीयथामगेति व्याख्यातं॥ संख्यातः पूरणप्रत्ययस्य लुक् दृश्यते ॥ निर्णयभास्करे पूर्वविध्धवाक्यानि व्रतान्तरविषयाणीत्युक्तं ॥ यथा तत्र लिखितं ब्रह्मपुराणे ।

आश्विने शुक्लपक्षे तु तुले भानुर्यदा भवेत् ।
स्त्रियः क्रीडन्तु दर्शे तु गावो नन्दासु कार्तिके ॥
कार्तिके शुक्लपक्षे तु तुले भानुर्यदा भवेत् ।
यत्नेन वर्जयेद्दर्शे गोक्रीडायां तु भूतले ॥
गावः संक्रीडमानास्तु नाशं यान्ति न संशयः ।
आयुः क्षतिः प्रजानाशश्छत्रभङ्गो नराधिप ॥
प्रतिपत्सद्वितीया चेद्गवां चैव प्रपूजनम् ।
आयुर्वृध्धिः प्रजावृध्धी राज्यवृधिस्तथा भवेत् ॥
अमावास्यायां क्रीडन्ते गावो लोकस्य मातरः ।

अश्वव्याधिर्भवेत्तत्र राज्ञां शस्त्रभयं भवेत् ॥

अतः सूर्योदयसंबंधिन्येवग्राह्या ॥ यत्पुनर्ब्रह्मवैवर्तवचनं ॥

प्रतिपत्संमुखा कार्या द्वितीया द्विजसत्तमेति ।

प्रतिपद्द्वितीययोरपि पूर्वविध्धत्वमुक्तं तत्कृष्णपक्षोपोषणाभिप्रायेण॥ एवमन्यदपि प्रतिपदः पूर्वविध्धवचनानि व्रतांन्तरविषयाणीति सिध्धं ॥ [२२५] तथा—दीपोत्सवी द्वितीया यमद्वितीया तस्यां भगिनीभिर्भ्रातरो भोज्यन्ते ॥ तदुक्तं ॥

द्वितीयायां स्वसा भ्रातुर्माङ्गल्यं विदधाति च ।

व्रतखण्डात्—कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां युधिष्ठिर ।

यमो यमुनया पूर्वं भोजितः स्वगृहेऽर्चितः ॥

अतो यमद्वितीया सा प्रोक्ता लोके युधिष्ठिर ।

अस्यां निजगृहे पार्थ न भोक्तव्यमतो बुधैः ।

स्नेहेन भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं पुष्टिवर्धनम् ॥

भगिन्यभावे—पितृव्यभगिनीहस्तात्प्रथमायां युधिष्ठिर ।

प्रथमायां ज्येष्ठायां ॥

तथा—सर्वैस्तु भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं बलवर्धनम् ।

धन्यं यशस्यमायुष्यं धर्मकामार्थसाधकमिति ॥

तथा—भ्रातृभिर्भगिन्योऽपि वस्त्रालङ्कारादिभिः पूज्याः ॥

तत्रैवोक्तं—दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विधानतः ।

स्वर्णालङ्कारवस्त्रादिपूजासत्कारभोजनैः ॥

सर्वाभगिन्यः संपूज्या अभावे प्रतिपन्नगा इति ।

तथा—अस्यां यमुनास्नानं यमपूजनं च प्रशस्तं पुराणे ॥

ऊर्जे शुक्लद्वितीयायामपराण्हेऽर्चयेद्यमम् ।

स्नानं कृत्वा भानुजायां यमलोकं न पश्यति ॥

तथा तत्रैव–द्वितीयायां महोत्सवे नारकीयास्तु तर्पिताः ।
पापेभ्यो विप्रमुक्तास्ते मुक्ताः सर्वनिबन्धनात् ॥
तेषां महोत्सवो वृत्तो यमराष्ट्रसुखावहः ।
अतो यमद्वितीया सा त्रिषुलोकेषु विश्रुतेति ॥

॥ इति दीपावलि निर्णयः ॥

कृतेऽचलद्विवेदेन ग्रन्थे निर्णयदीपके ।
दीपावली च निर्णीता प्रतिपन्निर्णयान्विता ॥

॥ अथ द्वितीया निर्णयः ॥

[२२६] अथ द्वितीया तिथिरुपवासादिषु निर्णीयते ॥ परस्परविरुद्धार्थाभिधायिनां वाक्यानां व्यवस्थाप्रतिपादनं निर्णयः तथा–एकादश्यष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी ।
त्रयोदशी अमावास्या उपोष्याः स्युः परान्विता इति ॥
अनेन विष्णुधर्मवचनेन द्वितीया तृतीयाविध्धोपोष्येति॥स्मृत्यन्तरवचने– ननु द्वितीया तृतीयाविध्धोपवासे निषिध्धेति तदुक्तं– तृतीयैकादशी षष्ठी तथा चैवाष्टमी तिथिः ।
वेधादधस्ताध्धन्त्युस्ता उपवासतिथिं त्विमाम् ॥
तृतीया स्ववेधादुपवासे अधस्तादधोवर्तिनीं द्वितीयां हन्तीत्यनेन तृतीयाविध्धा द्वितीया नोपोष्या इति प्राप्तं ॥ एवं द्वैधे सति ॥

श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात्तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ ।
स्मृतिद्वैधे तु विषयः कल्पनीयः पृथक् पृथक् ॥

इति वचनात् युग्माग्नीति युग्मसाहचर्येण विधिवाक्येन शुक्लाद्वितीया परविध्धा ग्राह्येति ॥ कृष्णाद्वितीया पूर्वविध्धोपोष्येति एवं निषेधवाक्यस्यार्थवत्ता भवतीति व्यवस्था ॥ इदमर्थमभिप्रेत्य दीपीकाकारः ॥ [२२७] अथगादिता कृष्णा द्वितीया दिवा पूर्वाण्हे यदि सासिता तु ॥

परतः सर्वेति स्पष्टोऽन्वयः ॥

प्रतिपत्सद्वितीया स्याद्वितीया प्रतिपद्युतेति ।

द्वितीयायाः प्रतिपद्युकत्वं तूपवासव्यतिरिक्ताशून्यशयनादिव्रतविशेषविषये च स्थापितं प्रतिपन्निर्णये ॥ अशून्यशयनस्य चन्द्रोदयविषयत्वात् तत्कालव्यापिन्यां तिथावेव कर्तव्यं ॥ तदुक्तं—एकभक्ते दिवानक्ते निशि चन्द्रोदयव्रते ।

तिथिस्तात्कालिकी ग्राह्या पारणे त्वपरा तिथिः ॥

यत्तु—अशून्यशयनव्रतस्य परविध्धाविधानं ॥ [२२८]

चतसृष्वसिते पक्षे मासेषु श्रावणादिषु ।

अशून्याख्यं व्रतं कुर्याज्जयया तु फलाधिकम् ॥

जया तृतीया ॥ तद्दिनद्वयव्यापित्वविषयं ॥ तिथिवृध्धौ परभिधानादिति ॥ दीपोत्सवाद्वितीया यमाद्वितीया साभ्रातुमाङ्गल्ये कर्मणि दीपोत्सवानुरोधेन पूर्वविध्धा परविद्धा वा यथासंभवं कार्या ॥

द्वितीयायां स्वसा भ्रातुर्माङ्गल्यं विदधाति च ।

भगिनीभिर्भ्रातरो भोज्यन्ते तैर्वस्त्रादिकं दीयत इति ॥

[२२९] यत्तु कैश्चित्कृष्णद्वितीयापि परविध्धोपोष्येत्याशयेन तृतीयैकादशी त्यस्मिन्वाक्ये चोपवासशब्दः पूर्वविद्धाशून्यशय-

नादिव्रतपरो लक्षणयाभ्यधायि
तदुक्तं–प्रतिपत्संमुखाकार्या द्वितीया द्विजसत्तमेति ।

ब्रह्मवैवर्तवचनेन कृष्णाद्वितियाया उपवासे पूर्वविद्धत्वमभिहितं ॥ संभवति हि मुख्यार्थे लक्षणा न न्याय्येति ॥

२३० इति द्वितीयासामान्य निर्णयः ॥

॥ अथ द्वितीया विशेषः ॥

द्वितीयाया अधिपतिर्ब्रह्मा अतः पक्षद्वयगतासु द्वितीयासु ब्रह्मा पूज्यः ॥ तदुक्तं भविष्यत्पुराणे ॥

ब्रह्माणं हि द्वितीयायां संपूज्य ब्रह्मचारिणः ।
भोजयित्वा च विद्यानां सर्वासां सारगो भवेत् ॥
सुवर्णनिर्मितो ब्रह्मा कर्तव्यश्च तिथीश्वरः ।
समिदाज्यदधिक्षीरमाक्षिकाणि च होमयेत् ॥
तेन संतोषितो ब्रह्मा स च विद्याप्रदो भवेत् ।

इतिब्रह्मव्रतं–अथ चैत्रशुक्लद्वितीया तत्रोमाशिवाग्नीनां पूजा कार्या ॥

तदुक्तं–चैत्रशुक्लद्वितीयायामुमा पूज्या फलार्थिभिः ।
शिवपूजाग्निपूजा च कर्तव्या मुनिसत्तमेति ॥

२३१ देवीपुराणे–उमां शिवं हुताशं च द्वितीयायां प्रपूजयेत् ।
हविष्यमन्नं नैवेद्यं देयं गन्धार्चनान्वितम् ॥
फलमाप्नोतिविप्रेन्द्र सर्वक्रतुसमुद्भवम् ।

इति चैत्रद्वितीया ॥ अथाऽशून्यशयनद्वितीया ॥ श्रावणा-

दिषु चतुर्षु मासेषु कृष्णद्वितीयायां अशून्यशयनव्रतं कार्यं ॥
तदुक्तं भविष्यत्पुराणे ॥

समन्तुः—अशून्यशयनां नाम द्वितीयां शृणु भारत ।
यामुपोष्य न वैधव्यं स्त्री प्रयाति नराधिप ॥
पत्नीवियुक्तश्च नरो न कदाचित्प्रजायते ।
उपोष्येति नक्तं भुञ्जतीत्युक्तं ग्रंथान्तरे ॥
शेते जगत्पतिः कृष्णः श्रिया सार्धं यदा नृप ।
अशून्यशयना नाम तदा ग्राह्या तु सा तिथिः ॥
कृष्णपक्षे द्वितीयायां श्रावणे मासि भारत ।
इदमुच्चारयेत्प्रातः प्रणम्य च जगत्पतिम् ॥
मत्स्यपुराणे—श्रावणस्य द्वितीयायां कृष्णायां मधूसूदनः ।
क्षीरार्णवे सलक्ष्मीकः सदा वसति केशवः ॥

तस्यां द्वितीयायामशून्यशयनं नाम व्रतं कार्यं कृष्णपक्षादिमासाभिप्रायेणारम्भः ॥ नागरखण्डे ॥

२३२ सूतउवाच—अषाढ्यां समतीतायां द्वितीयादिवसे स्थिते ।
प्रातरुत्थाय विप्रेन्द्र नक्षत्रे विष्णुदैवते ॥
पापिष्ठैः पतितैर्म्लेच्छैर्भाषणं नैव कारयेत् ।
ततो मध्यान्हसमये स्नात्वा धौताम्बरः शुचिः ॥
जलशायिनमासाद्य मंत्रेणानेन पूजयेत् ।
श्रीवत्स धारिन् श्रीकान्त श्रीधामन् श्रीपतेऽव्यय ॥
गार्हस्थ्यं मा प्रणाशं मे यातु धर्मार्थकामदम् ।
लक्ष्म्या वियुज्यते देव न कदाचिद्यथा भवान् ॥
तथा कलत्रसंबंधो देव मा मे वियुज्यताम् ।

विष्णुरहस्ये पुनरिमे मंत्राः ॥

पत्नी भर्तृवियोगं च भर्ता भार्यासमुद्भवम् ।
नाप्नुवन्ति यथा दुःखं दाम्पत्यानि तथा कुरु ॥
यथा श्रियावियुक्तस्त्वं लक्ष्मीर्देव त्वया यथा ।
प्रसादात्तव देवेश स्थितिरस्तु तथावयोः ॥
मास्मत्पुत्राः प्रणश्यन्तु मा धनं मा कुलक्रमः ।
अग्नयो मा प्रणश्यन्तु गृहभङ्गोऽस्तु मावयोः ॥
एवं प्रसाद्य पूजां च कृत्वा लक्ष्म्यास्तथा हरेः ।
फलानि दद्याच्छय्यायामभीष्टानि जगत्पतेः ॥
नक्तं प्रणम्यायतने हरिं भुञ्जीत वाग्यतः ।

नक्तं भुञ्जीतेत्यर्थः । हरिं प्रणम्य संपूज्येत्यर्थः ॥ अशून्यशयनं हि चन्द्रोदये क्रियत इत्युक्तं प्राक् ॥

ब्राह्मणाय द्वितीयायां शय्या देया सदक्षिणा ।
यानि तत्र महाबाहो काले सन्ति फलानि च ॥
मुक्ता फलानि शय्यायां स्त्रीलिङ्गानि च वर्जयेत् ।
द्वितीयेऽन्हि प्रदेयानि भक्त्या शक्त्या च भारत ॥
वासोदानं तथा धान्यं फलं धान्यसमन्वितम् ।
एवं करोति यः सम्यक् नरो मासचतुष्टयम् ॥
तस्य जन्मशतं वीर गृहभङ्गो न जायते ।

मासचतुष्टयं कृष्णद्वितीया तिथिरिति शेषः ॥

२३३ पद्मपुराणे—एतन्मंत्रादिकमुपक्रम्य शङ्कर आह ॥

घंटा भवेदशक्तस्य सर्ववाद्यमयी यतः ।
एवं संपूज्य गोविन्दमश्नीयात्तैलवर्जितम् ॥

नक्तभक्षारलवणं यावत्तस्याश्चतुष्टयम् ।
ततः प्रभाते संजाते लक्ष्मीपतिसमन्वितम् ॥
दीपान्नभोजनैर्युक्तां शय्यां दद्याद्विचक्षणः ।
पादुकोपानहौ छत्रचामरासनसंयुताम् ॥
अव्यंगाङ्गाय विप्राय वैष्णवाय कुटुम्बिने ।
दातव्या वेदविदुषे न बकव्रतिने क्वचित् ॥
तत्रोपवेश्य दम्पत्यं अलङ्कृत्य यथाविधि ।
पक्वान्नभाजनं दद्यात् भक्ष्यभोज्यसमन्वितम् ।
ब्रह्मणश्चापि सौवर्णीमुपस्करसमन्विताम् ।
प्रतिमां देवदेवस्य सोदकुंभां निवेदयेत् ॥
एवं यस्तु पुमान्कुर्यादशून्यशयनं हरेः ।
न तस्य वित्तविरहः कदाचिदपि जायते ॥
नारी वा विधवा राजन् यावच्चन्द्रार्क तारकम् ।
न विरूपं न शोकार्त्तं दम्पत्यं जायते क्वचित् ॥
नपुत्रविरहादिकमिति ॥
सप्तकल्पसहस्राणि सप्तकल्पशतानि च ।
कुर्वन्नशून्यशयनं विष्णुलोके महीयते ॥

इत्य शून्यशयनव्रत विधिः ॥

॥ अथ प्रकृति पुरुष व्रत विधिः ॥

निर्णयोऽपि ॥

२३४ अथ चैत्रशुक्लद्वितीयायामग्निं प्रकृतिं पुरुषं च संपूज-

येन्मुक्तिकाम इति ॥ मार्कण्डेयः ॥

प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ जगत्सर्वं प्रकीर्तितम् ।
अग्नीषोमात्मकं सर्वमिति ॥
वासुदेवश्च लक्ष्मीश्च तावेव परिकीर्तितौ ।
चैत्रशुक्लाद्वितीयायां सोपवासो जितेन्द्रियः ॥
पौरुषेण च सूक्तेन वन्हिं संपूजयेत्ततः ।

सोपवासइति प्रकृतत्वात् प्रतिपदि कृतोपवासो द्वितीयायां वन्हिं संपूजयेत् ॥ द्वितीया दिनद्वये चेत् पूर्वाण्हिकी ग्राह्या उपरिष्ठात् क्षीरघृतभोजनस्य विहितत्वात् ॥

सर्वेषां चोपवासानां पूर्वाण्हे पारणं स्मृतमिति ।
गंधमाल्य धूपदीपान्नसंपदा ॥
लक्ष्मीं च वरदां देवं पूजयेदुदके हरिम् ।
श्रीसूक्तेन च धर्मज्ञो यथावन्मनुजोत्तमः ॥
काञ्चनं राजतं चोभौ दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम् ।
ततः क्षीरघृतं भोज्यं ॥
संवत्सरमिदं कृत्वा व्रतं सम्यगुपोषितः ।
मुच्यते पातकैः सर्वैर्मोक्षोपायं च विन्दति ॥

इति विष्णु धर्मोक्त प्रकृति पुरुष व्रत विधिः

अन्ये द्वितीयाव्रतविशेषाः व्रतसमुच्चयादवगन्तव्या इति ॥ नक्तव्रतादि विशेषे तत्कालव्यापिन्यामिति निर्णयः ॥ तथा धनार्थिना द्वितीयादिवसे महालक्ष्मीः पूजनीयेति ॥ तदुक्तं स्कान्देनागरखण्डे ॥ लक्ष्मीं प्रति ब्रह्मोवाच ॥

महालक्ष्मीति ते नाम तस्मादत्र भविष्यति ।

अत्रेति हाटकेश्वरक्षेत्रे ॥

गजवक्त्रां नरो यस्त्वां पूजयिष्यति भक्तितः ।
सगजाधिपतिर्भूपो भविष्यति च भूतले ॥
द्वितीयादिवसे यस्त्वां महालक्ष्मीरिति ब्रुवन् ।
श्रीसूक्तेन सुभक्त्याथ यस्त्वां संपूजयेदिति ॥
सप्तजन्मान्तरेणैव न भविष्यति सोऽधनः ।

॥ इति द्वितीया निर्णयः ॥

कृतेऽचलद्विवेदेन ग्रन्थे निर्णयदीपके ।
द्वितीयानिर्णयो जातो विशेषेण व्रतान्वितः ॥

२३९ अथ तृतिया निर्णय प्रस्तुयते

तत्र रम्भां वर्जयित्वान्या सर्वापि तृतीया चतुर्थीयुक्तैवोपवासे ग्राह्या ॥

तदुक्तं—षष्ठ्यरम्भातृतीयैकादशी कृष्णत्रयोदशी ।
चतुर्थीत्ववरा युग्मेत्येताः पूज्याः परान्विताः ॥
विष्णुधर्मोत्तरे—एकादश्यष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी ।
अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥

यत्तु युग्माग्नीत्यादिवाक्ये तृतीयाया द्वितीयोपहताया उपादेयत्वमुक्तं तद्रम्भाव्रते चोपतिष्ठते ।

यथा—अनङ्गत्रयोदशी रम्भा चोपोष्याः पूर्वसंयुताः ।

तथा च कालादर्शे—
सावित्र्यमा पौर्णमासी चतुर्थी गणसंज्ञिताः ॥

रम्भा तृतीया चेत्येता उपोष्याः पूर्वसंयुताः ।
गणसंज्ञिता गणेशचतुर्थी ॥
[२३७] ब्रह्मवैवर्ते—रम्भाख्यां वर्जयित्वा तु तृतीयां द्विजसत्तम ।
अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यत इति ।
स्कन्दपुराणे—कृष्णाष्टमी चतुर्थी च सावित्री वटपैतृकी ।
अनङ्गत्रयोदशी रम्भा उपोष्याः पूर्वसंयुताः ॥

एवं रम्भायाः पूर्वविद्धावचनप्रदर्शनेन रम्भाव्यतिरिक्तान्येषु व्रतेषु सर्वेषूपवासव्रतेषु तृतीयायाः गणयुक्तायाः प्राशस्त्यदर्शनेन च द्वितीयातृतीययोर्युक्तत्वं रम्भाव्रते स्थाप्यते ॥ रम्भाव्रतादन्यत्र पूर्वविद्धा निषिद्धा ॥

तदाहुः—द्वितीया पञ्चमी वेधाद्दशमी च त्रयोदशी ।
चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरां तिथिम् ॥ इति ॥

द्वितीया पूर्वां प्रतिपदं उत्तरां च तृतीयां हन्तीति द्वितीयोपहतानिषिद्धा ॥ [२३८] ननु एतद्रम्भाव्रते निषेधकं कस्मान्न स्यादिति चेत् शृणु रम्भाव्रते पूर्वविद्धाविधानस्य वाचनिकत्वादितिब्रूमः ॥ आग्नेये पुरोडाशे चतुर्धाकरणवदिति अत एव द्वितीयायुक्तायां प्रत्यवायोऽपिश्रूयते ॥

पुराणसमुच्चये—द्वितीयाशेषसंयुक्तां तृतीयां कुरुते तु यः ।
स याति नरकं घोरं कालसूत्रं भयंकरम् ॥
ब्रह्मवैवर्त्तेऽपि—तृतीया तु न कर्त्तव्या द्वितीयोपहता विभो ।
द्वितीयोपहतां तात यः करोति नराधमः ॥
संवत्सरकृतेनेह नरो धर्मेण मुच्यत इति ।
तथा तत्रैव—द्वितीयाशेषसंयुक्तां याकरोति विमोहिता ।

सा वैधव्यमवाप्नोति प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

एवं द्वितीयायुक्ता तृतीया प्रतिषिद्धा तत्रैव चतुर्थीयुक्ता प्रशस्यते ॥

चतुर्थीसहिता या च सा तृतीया फलप्रदा ।
अवैधव्यकरी स्त्रीणां पुत्रपौत्रप्रदायिनी ॥

परदिने तिथ्यभावे निषिद्धापि पूर्वविद्धा ग्राह्या ॥ २३९
तथा च निगमवाक्यं—

एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी ।
पूर्वविद्धा तु कर्तव्या यदि न स्यात्परेऽहनि ॥

एतदुपलक्षणं ॥ एतद्विषये सर्वा अपि परविद्धा पूर्वा ग्राह्या इत्यर्थः ॥ एवं रम्भा पूर्वविद्धा अन्या परविद्धा इति सिद्धान्तः ॥ उपवासप्रत्याम्नाये विहितान्येकभक्तादीनि उपवासतिथौ कर्त्तव्यानीति ॥ अन्यान्येकभक्तादीनि तत्काल-व्यापिन्यामेवेति तृतीयासामान्यनिर्णयः ॥

अथ तृतीयाविशेषनिर्णयः ॥

वैशाखशुक्लतृतीया अक्षय्यतृतीया ॥
तदुक्तं व्रतसमुच्चये

वैशाखस्य सितामेकां तृतीयामक्षयां शृणु ।
यस्यां स्नानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ॥
दानं च क्रियते किञ्चित् सर्वंस्यादिति चाक्षयम् ।
आदिः कृतयुगस्येयं युगादिस्तेन कथ्यते ॥

२४० पुराणान्तरेऽपि—

वैशाखे मासि शुक्लायां तृतीयायां जनार्दनः ।

यवानुत्पादयामास युगं चारब्धवान्कृतमिति ॥
अत इयं कृतयुगादि ॥ यत्तु भविष्योत्तरे—
त्रेता सिततृतीयायां वैशाखे समपद्यत इति ॥
त्रेतायुगादिरित्युक्तं—तत्कल्पभेदेन व्यवस्थापनीयं ॥
भविष्योत्तरे—श्रद्धापूर्वं तृतीयायां यद्दत्तं विभवं विना।
सर्वं तदक्षयं याति श्रूयतामत्र यो विधिः ॥
तृतीयां तामथासाद्य स्नात्वा संतर्प्य देवताः ।
एकभक्तं तदा कुर्यात् वासुदेवं प्रपूजयेत् ॥
उदकुंभान्सकरकान्सान्नान्सर्वरसैः सह ।
ग्रैष्मिकं सर्वमेवात्र सस्यं दाने प्रशस्यते ॥
तथा तत्रैवोक्तं—गोधूमचणकादीनि सक्युदध्योदनं तथा ।
इक्षुक्षीरविकारांश्च सहिरण्यान्स्वशक्तितः ॥
छत्रं वस्त्रमुपानं च यदिष्टं तत्प्रदापयेत् ।
अस्यां लक्ष्म्या सह विष्णुः पूज्य इति ॥
२४१ पुराणान्तरेऽपि—वैशाखस्य तृतीयायां श्रीसमेतं जगद्गुरुम्।
नारायणं पूजयेथाः पुष्पधूपविलेपनैः ॥
इत्यादिविधानं ॥ युगादीनाह पाराशरः ।
वैशाखमासस्य तु या तृतीया नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे।
नभस्यमासस्य च कृष्णपक्षे त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे॥
मत्स्यपुराणे—वैशाखस्य तृतीया या नवमी कार्तिकस्य च ।
अमावास्या च माघस्य नभस्यस्य त्रयोदशी ॥
एता युगादयः प्रोक्ताः पितॄणां मुक्तिहेतवः ॥ इति ॥
आसु कृत्यमस्मिन्पुराणे

२४२ पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं दद्यात्पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ।
श्राद्धं कृतं तेन समासहस्रं रहस्यमेतन्मुनयो वदन्ति ॥
यथा–कृतं श्राद्धं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु ।
हायनानि द्विसाहस्रं पितॄणां तृप्तिदं भवेत् ॥
महाभारते–मन्वाद्याश्च युगाद्याश्च तिथयस्तासु मानवः ।
स्नात्वा दत्वा च जप्त्वा च अनन्तफलभाग्भवेत् ॥
तथा नक्षत्रवारयोगेन विशेषो नारदीयपुराणे
वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीया रोहिणीयुता ।
दुर्लभा बुधवारेण सोमेनापि युता तथा ॥
अथ युगादिषु विहितविष्णुपूजादौ श्राद्धे कर्मणि च भविष्यत्पुराणे कालविशेषोऽप्युक्तः ॥ इति ॥
यथा–द्वे शुक्ले द्वे तथा कृष्णे युगादी कवयो विदुः ।
शुक्ले पूर्वाण्हिके ग्राह्ये कृष्णे चैवापराण्हिके ॥ इति ॥
इदं शुक्लयोः पूर्वाण्हिक्योर्ग्रहणं तत्तद्विहितदानपूजनाद्यभिप्रायेण ॥
२४३ तथा वसिष्ठः–गौरी विनायकोपेता रोहिणी बुधसंयुता ।
विनापि रोहिणीयोगात्पूण्यकोटिफलप्रदा ॥
गौरी तृतीया विनायकश्चतुर्थी
तथा–रोहिणी बुधयुक्तापि पूर्वविद्धा विवर्जिता ।
भक्त्या कृतापि मान्धातः पुण्यं हन्ति पुराकृतं ॥इति॥
अतो विष्णुपूजनादौ परयुता ग्राह्येति सिद्धं ॥ श्राद्धविषये तु ॥
एवं मन्वन्तरादीनां युगादीनां विनिर्णयः ।

महालयस्य पक्षस्य अष्टकानामपि स्मृतः ॥ इति ॥

दर्शश्राद्धनिर्णयप्रकरणे कालादर्शोदाहृतवचनने सर्वेषां युगादीनां आपराह्णिकत्वेन प्राशस्त्याभिधानात् ॥ युगादिप्रयुक्तश्राद्धविषये अमावास्यावदापराह्णिकी तृतीया ग्राह्येति सिद्धान्तः ॥ [२४४] अत्र विशेषः

मासद्वयेऽपि श्राद्धं स्यात्कालवृद्धौ युगादिषु ।

यत्तु वचनं—दशाहरासु नोत्कर्षो न तूत्कर्षो युगादिषु ॥

इदं तु नक्षत्रवारादिभिरुत्पन्नविशेषव्रतदानपरमित्युपाकर्मनिर्णये विशेषतो निर्णेष्यते ॥ तथाक्षयतृतीयायां गङ्गास्नानं कुर्यात् ॥

तदुक्तं—वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां तथैव च ।

गङ्गातोये नरः स्नात्वा मुच्यते सर्वकिल्विषैः ॥

तथा देवीपुराणे गौरीपूजनमुपक्रम्य

तृतीयायां तु वैशाखे रोहिण्यर्क्षे प्रपूज्यताम् ।

उदकुम्भप्रदानेन शिवलोके महीयते ॥

इत्यक्षय्यतृतीया निर्णयः ॥

---

[२४५] अथ रम्भा तृतीया व्रत विधिः ॥

मार्गशीर्षशुक्लतृतीयातः समारभ्य रात्रौ गौरीं संपूज्योक्तद्रव्यं च प्राश्य जागरणानन्तरं प्रभाते विप्रान् भोजयेत् तेभ्यो दक्षिणां दत्वा पारणं कुर्यात् ॥ एवं वर्षं यावद्व्रतं तत उद्यापनमिति ॥ तदुक्तं श्रीकृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति

रम्भातृतीयां वक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशिनीम् ।

सुखसौभाग्यफलदां पुत्रपौत्रप्रदां तथा ॥
सपत्नीदर्पदलनां पार्वत्याः प्रियकाम्यया ।
शङ्करेण पुरा प्रोक्ता तामिमां शृणु भारत ॥
मार्गशीर्षे शुभे मासि तृतीयायां नराधिप ।
शुक्लायां प्रातरुत्थाय दन्तधावनपूर्वकम् ॥
उपवासस्य नियमं गृण्हीयाद्भक्तिभाविता ।
देवि संवत्सरं यावत् तृतीयायामुपोषिता ।
प्रतिमासं करिष्यामि पारणं चापरेऽहनि ॥
तदविघ्नेन मे यातु समाप्तिं व्रतमुत्तमम् ।
शरणं त्वां प्रपन्नास्मि दौर्भाग्यादुद्धरस्व माम् ॥
एवं संकल्प्य विधिवत् कौन्तेय कृतनिश्चया ।
भक्त्या नारी ध्यानपरा स्नानं कृत्वा जितेन्द्रिया ॥
पूजयेत्पार्वतीं नाम्नीं रात्रौ प्राश्य कुशोदकम् ।
२४६ प्रभाते भोजयेद्विप्रान् शिवभक्तान्विशेषतः ॥
सहिरण्यं च लवणं दद्यात्तेषां च दक्षिणाम् ।
अनेन विधिना राजन् या कुर्यात्पार्वतीव्रतम् ॥
सा कुलानां शतं साग्रं तारयेन्नात्र संशयः ।
गोमूत्रं प्राशयेत्पौषे माघे मासे तु गोमयम् ॥
फाल्गुने प्राश्य गोमुत्रं चैत्रे दधि घृतं परे ।
लवणं प्राशयेज्ज्येष्ठे आषाढे च तिलोदकम् ॥
श्रावणे तु श्रियं पूज्य पिबेद्गोशृङ्गजं जलम् ।
बिल्वपत्रं तथा भाद्रे आश्विने तण्डुलोदकम् ॥
कार्तिके पञ्चगव्यं हि प्राश्य कुर्याच्च जागरम् ।

प्रभाते भोजयेद्विप्रान् सपत्नीकान्मनोरमान् ॥
माल्यवस्त्रैर्भूषयेच्च गौरिणीर्भोजयेत्तथा ।
२४७ वर्षं यावत्तृतीयासु व्रतं कृत्वा विधानतः ॥
उमामहेश्वरं हैमं समाप्तौ कारयेच्छुभम् ।

उमामहेश्वररूपं तु विष्णुधर्मोत्तरे

वामार्धे पार्वती कार्या शिवः कार्यश्चतुर्भुजः ।
अक्षमालां त्रिशुलं च दर्पणेन्दीवरे दधत् ॥
एकवक्रस्त्रिनेत्रश्च वामा च दयिता तनुः ।
शय्या चात्र विनिर्दिष्टा सर्वोपस्करसंयुता ॥
सवत्सां शीलसंपन्नां गां च दद्यात्पयस्विनीम् ।
पादुकोपानहौ वस्त्रं पदं यज्ञोपवीतकम् ॥
उमामहेश्वरं स्थाप्य आसने ताम्रजे नृप ।
पूजयेद्देवदेवेशं नाना पुष्पैः फलैस्तथा ॥
नैवेद्यैर्विविधैस्तद्वद्गीतवाद्यैरनेकधा ।
ततो द्विजं समाहूय वेदवेदाङ्गपारगम् ॥
सपत्नीकं सुरश्रेष्ठ दिव्यचन्दनचर्चितम् ।
परिधापयित्वालङ्कृत्य सर्वं तस्मै निवेदयेत् ॥
२४८ एवं कृते फलं यत्स्यात्तन्न शक्यं मयेरितुम् ।
पुरुषो वाथ वा नारी अन्ते शिवपुरं व्रजेत् ॥
शोभार्थपरया चीर्णं रम्भया राजसत्तम ।
तेन रम्भातृतीयेयं परसौभाग्यदायिनी ॥
यो हंस एव भूतेशो गौरी सैव न संशयः ।

इति मत्वा महाभाग शरणं व्रज पार्वतीम् ॥

सा एव लक्ष्मीरिति ॥

इति रम्भातृतीया व्रतं ॥

अथ ज्येष्ठशुक्लतृतीयायां पञ्चाग्निसाधकं नाम रम्भातृतीयाव्रतमास्ति ॥

गार्हपत्यं दक्षिणाग्निं सभ्यं चाहवनीयकम् ।
पञ्चमं भास्करं तेज इत्येते पञ्च वन्हयः ॥

तन्मध्ये दिवा विष्णुध्यानपरा तिष्ठेदिति॥ एतद्व्रतविधिस्तु ग्रन्थान्तरे प्रसिद्धत्वान्न लिखितइति ॥ अथ चैत्रशुक्लतृतीया तथा भाद्रपदे च तृतीया मन्वादिः ॥

तदुक्तं गार्ग्येण—अश्वयुक् शुक्लनवमी द्वादशी कार्तिके सिता ।
तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य चेति ॥

अत्र सिताशब्दस्तृतीयया चान्वेति ॥

तथा—मन्वाद्यासु युगाद्यासु प्रदत्तः सलिलाञ्जलिः ।
सहस्रवार्षिकीं तृप्तिं पितृणां जनयेत्पराम् ॥
द्विसाहस्राब्दिकीं तृप्तिं कृतं श्राद्धं यथाविधि ।
स्नानं दानं जपो होमस्तदानन्त्याय कल्पत इति ॥

सर्वास्वपि तृतीयासु तिथिपतित्वेन गिरिजा पूजनीया ॥

तदुक्तं—प्रतिपत्प्रभृति देवताक्रमः ॥

वन्हिर्विरञ्चो गिरिजा गणेशः फणी विशाखो दिनकृन्महेश इति ॥ तथा तृतीयायां भविष्यत्पुराणे ॥ लाभादिकामो धनदं प्रपूजयेदित्युक्तं ॥ तृतीयायां तु वित्तेशं संपूज्य धनमाप्नुयात् ।

क्रयादिव्यवहारे च लाभादि च गुणो भवेत् ॥

२५० सौवर्णः पद्मपत्रस्थः कर्तव्यश्च तिथीश्वरः ॥ इति ॥

इति तृतीया सामान्या ॥

॥ अथ माघशुक्ल तृतीया ॥

तत्रोमामहेश्वरप्रीतये गुडलवणदानमुक्तं ॥

भविष्योत्तरे—माघशुक्लतृतीयायां गुडस्य लवणस्य च ।

दानं श्रेयस्करं राजन् स्त्रीणां च पुरुषस्य च ।

गुडेन तुष्यते देवी लवणेन तु शङ्करः ॥ इति ॥

तथा–तीर्थविशेषे तृतीयाभीष्टदोक्ता स्कान्दे नागरखण्डे पार्वतीतिलोत्तमासंवादे ॥

माघशुक्लतृतीयायां स्नानार्थं विमलोदकम् ।
हाटकेश्वरक्षेत्रे च रूपतीर्थमिति स्मृतम् ॥
या नारी प्रातरुत्थाय तत्र स्नानं समाचरेत् ।
सा स्याद्रूपवती नूनमदृष्टे रविमण्डले ॥
सदा माघतृतीयायां तत्र स्नानं करोम्यहम् ।
अद्यसात्तत्र यास्यामि स्नानाय कृतनिश्चयइति ॥

पार्वतीवचनात्तत्र स्नानं महाफलदमिति ॥ तथा तत्र पञ्चपिण्डिकापूजनं वांछितप्रदं ॥ तदुक्तं ॥

हाटकेश्वरजे क्षेत्रे पञ्चपिण्डा व्यवस्थिता ।
गौरी गौर्या स्वयं तत्र स्थापिता परमेश्वरी ॥
तामेषां वत्सरं यावत् श्रद्धया परया युता ।

सदा पूजयतु प्रीत्या तृतीयायां विशेषत इति ॥

नारदस्य शांण्डिलीं प्रत्युपदेशे शिववचनमिति माघतृतीया ॥ अन्यानि तृतीयाव्रतानि व्रतखण्डादवगन्तव्यानि ॥

कृतेऽचलद्विवेदन ग्रन्थे निर्णयदीपिके ।
तृतीयानिर्णयो जातो रम्भादिव्रतसंयुतः ॥

इति तृतीया निर्णयः ॥

अथ चतुर्थी निर्णयः ॥

२५१ अथ चतुर्थीतिथिरुपवासादिव्रते निर्णीयते ॥ चतुर्थी पञ्चमीविद्धा ग्राह्या ॥ तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे

एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।
उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः ॥

युग्मवाक्येनापि पञ्चमीविद्धत्वं विधीयते ॥ युग्माग्नियुग्मभूतानामिति ॥

वृद्धवसिष्ठवचनाद्विरुद्धवचनं दृश्यते ॥

द्वितीया पञ्चमी वेधाद्दशमी च त्रयोदशी ।
चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरां तिथिम् ॥

अत्र वचने पञ्चम्युपवासविषये स्ववेधात्पूर्वोत्तरां तिथिं पूर्वां चतुर्थीं उत्तरां षष्ठीं हन्तीत्यत्र चतुर्थी षष्ठी पञ्चमी विद्धा नोपोष्येति ॥ तदेवं विरोधे सति यद्यपि कैश्चिद्व्यवस्था क्रियते चतुर्थ्याः ॥ पञ्चमीवेधोपवासनिषेधः कृष्णपक्षविषयः ॥ पञ्चमी विद्धोपवासविधानं च शुक्लपक्षविषय इति ॥ तथापि व्रतविशे-

षविषयो निर्णयो नोपलभ्यत इत्यभिप्रत्य [२५२] शुक्ला वा कृष्णा वा या गणपतिव्रतोपयोगिनी सा पूर्वविद्धा या अन्य-देवताव्रतोपयोगिनी सोत्तरेति स्पष्टमुक्तं दीपिकाकारेण

अथ विघ्नपर्यजि हित्वा चतुर्थी पराम् ॥

तथा च बृहस्पतिः—चतुर्थी गणनाथस्य मातृविद्धा प्रशस्यते ।
मातृविद्धा तृतीयाविद्धा ।

कालादर्शेऽपि—सावित्र्यमापौर्णमासी चतुर्थी गणसंज्ञिता ।

रम्भा तृतीया चेत्येता उपोष्याः पूर्वसंयुता इति ॥

गणसंज्ञिता गणेशचतुर्थी ।

ब्रह्मवैवर्तेऽपि—चतुर्थीसंयुता या च सा तृतीया फलप्रदा ।

चतुर्थी तु तृतीयायां महापुण्यफलप्रदा ॥

कर्तव्या व्रतिभिर्वत्स गणनाथसुतोषिणी ।

गणनाथं सुतरां तोषयतीति गणेश्वरसंबंधत्वेन तृतीया युक्तायाश्चतुर्थ्या विधानात् ॥ अन्यदेवताव्रते हि गणनाथसु-तोषिणीत्यसङ्गतं स्यात् ॥ तस्माद्विनायकचतुर्थी तृतीयायुक्तैवो-पोष्येति सिद्धं ॥ [२५३] गणपतिव्रतव्यतिरिक्ते तु ॥

भरण्यां तु चतुर्थी चेच्छनैश्चरादिने यमम् ।
पूजयेत्सप्तजन्मोत्थैर्मुच्यते पातकैर्नरः ॥

इति कूर्मपुराणोक्तं ॥

तथा—आहिताग्निर्द्विजो यस्य विद्यतेऽग्निचतुष्टयम् ।

सोपवासश्चतुर्थ्यां तु शुक्लपक्षस्य फाल्गुने ॥
अभ्यर्च्य चतुरात्मानं वासुदेवमतन्द्रितः ।
सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुत इति ॥

अतो व्रतस्य सिध्यर्थमाहिताग्निं प्रपूजयेत् ॥

तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे—

येत्वग्नयो वै चतुरः प्रदिष्टा स वासुदेवः कथितश्चतुर्धा ।
यः पूजयेद्ब्राह्मणमाहिताग्निं देवः स तेनाप्यथ पूजितःस्यात्॥

पारणादिन इतिशेषः ॥ यच्चाग्निहोत्रेऽग्निचतुष्टयं वा इति मार्कण्डेयोक्तं चतुर्मूर्तिव्रतं ॥ [२५४] एवमङ्गारकचतुर्थ्यां भौमव्रतं चोक्तमित्यन्यदेवताव्रतविषये परविद्धत्याविरोधः ॥ गणपतिव्यतिरिक्तदेवतासंबंधिन्यपि बहुला चतुर्थी वचनेन पूर्वविद्धा ग्राह्या ॥ अन्यदेवतासंबंधस्तूक्तः ॥

स्कान्दे नागरखण्डे—

श्रावणे मासि या कृष्णा चतुर्थी बहुला स्मृता ।
गोगौरीपूजनं तत्र सौख्यसन्ततिवर्धनमिति ॥

इयं पूर्वविद्धोक्ता पुराणसमुच्चये—

गौर्याश्चतुर्थी वटधेनुपूजा दुर्गार्चनं दुर्मरहोलिके च ।
वत्सस्य पूजा शिवरात्रिरेताः परा विनिघ्नन्ति नृपं सराज्यम्॥

दुर्मरेति दूर्वेत्यर्थः । अस्यां धेनुः पूज्यत इति वत्सस्य पूजने भविष्योत्तरोक्तसायङ्कालीनगोवत्सद्वादशी विषयं ॥ सापि पूर्वविद्धेत्युक्तं प्राक् ॥ [२५५] निर्णयामृते तु माघशुक्लचतुर्थी कुण्डचतुर्थीइति या सा बहुला चतुर्थीति यत्प्रतिपादितं तद्व्रतखण्डे बहुलेत्यनुक्तत्वात् ॥ स्कन्दपुराणवचनविरोधाच्चोपेक्षणीयम् ॥ शिष्टसमाचारस्तु नभोमासगतायां दृश्यत इति च ॥ पूर्वविद्धाविधानवचनविशेषाभावे गणेशव्रतादन्यत्र च-

तुर्थी परान्वितेत्युक्तं कालादर्शे

षष्ठ्यरम्भातृतीयैकादशी कृष्णत्रयोदशी ।

चतुर्थी त्ववरा युग्मेत्येताः पूज्याः परान्विताः ॥

अवरा वरचतुर्थीव्यतिरिक्ता ॥ वरचतुर्थ्यां तु गणेशव्रतमभिहितं ॥ तद्व्रते पूर्वयुतेत्युक्तं प्राक् ॥ अतो गणेशव्रते पूर्वयुता अन्यदेवताव्रते परयुतेति सिद्धान्तः ॥ नक्तैकभक्तादिव्रते तत्कालव्यापिनी ग्राह्येति

इति चतुर्थी सामान्य निर्णयः ॥

---

२५६ अथ चतुर्थी विशेष निर्णयः ॥

कार्तिकशुक्लचतुर्थी युगचतुर्थी तस्यां मध्यान्हव्यापिन्यां उपोष्योत्तरदिने पञ्चम्यां फणिनः प्रपूजयेत् ॥ तत्र फणीश्वराः शेषवासुकीकर्कोटकादयः प्रसीदन्ति ॥

तदुक्तंस्कंदपुराणे—युगं मध्यं दिनं यत्र तत्रोपोष्य फणीश्वरान् ।

क्षीरेणाप्यथ पञ्चम्यां पारयेत् प्रयतो नरः ॥

कूर्मपुराणे—तिथौ युगाव्हयायां च समुपोष्य यथाविधि ।

शङ्खपालादिनागानां शेषस्य च महात्मनः ॥

पूजा कार्या पुष्पगन्धक्षीराप्यायनपूर्वकम् ।

विषाणि तस्य नश्यन्ति न च हिंसन्ति पन्नगाः ॥

इति कार्तिकशुक्लचतुर्थी ॥ अथ भाद्रपदशुक्लचतुर्थी तत्र चन्द्रं न पश्येत् तत्र चन्द्रदर्शने मिथ्या दोषो जायते ॥ तदुक्तं कालादर्शे

भाद्रशुक्लचतुर्थ्यां तु नेक्षेत शशिनं यदि ।
पश्येत्तद्दोषशान्त्यर्थं श्लोकं पौराणिकं पठेत् ॥

२५७ तथा पाराशरः ।

कन्यादित्य चतुर्थ्यां तु शुक्ले चन्द्रस्य दर्शनम् ।
मिथ्याभिदूषणं कुर्यात्तस्मात्पश्येन्न तं तदा ॥
तद्दोषशान्तये सिंहः प्रसेनमिति वै पठेत् ।
कन्यादित्ये भाद्रपदे श्लोकश्चोक्तो विष्णुपुराणे ॥
सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः ।
सुकुमारक मारोदिस्तव ह्येष स्यमन्तकः ॥

इति चन्द्रदर्शने प्रायश्चित्तं ॥ तथा तस्याः प्राशस्त्यमुक्तं
२५८ वाराहपुराणे—भाद्रे शुक्लचतुर्थी या भौमेनार्केण वा युता ।
महती साऽत्र विघ्नेशमर्चित्वेष्टं लभेन्नर इति ॥

तथा शिवाचतुर्थी तत्र स्नानादिकं गणेशपूजनं चानन्तफलाय भवति ॥ तदुक्तं भविष्योत्तरे

शिवा शान्ता सुखा राजन् चतुर्थी त्रिविधा स्मृता ॥
मासि भाद्रपदे शुक्ला शिवा लोके प्रतिष्ठिता ॥
तस्यां स्नानं तथा दानं उपवासो जपस्तथा ।
क्रियमाणं शतगुणं प्रसादाद्दन्तिनो नृप ॥

तथा तत्रैव देव्या उत्सवः कर्तव्यो वक्ष्यमाणविधिना ॥
तदुक्तं—देवीपुराणे कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वाऽर्द्रभेऽपिवा ।
नवम्यां बोधयेद्देवीं गीतवादित्रनिःस्वनैः ॥
कन्यादित्ये भाद्रपदे मासे ॥
शुक्लपक्षे चतुर्थ्यां तु देवीकेशावशोधनम् ।

शुक्लपक्ष इति आश्विनशुक्लपक्षे ॥

तुलाशुक्लचतुर्थ्यां तु देवीकेशान्विशोधयेत् ।

इतिकालादर्शोदाहृतत्वात् ॥

प्रातरेव तु पञ्चम्यां स्नापयेत्सलिलैः शुभैः ।
सप्तम्यां पत्रिकापूजा अष्टम्यामप्युपोषणम् ॥
पूजनं जागरं चैव नवम्यां विधिवद्बलिः ।
दशम्यां भ्रामयेद्देवीं रथमारोप्य पट्टने ॥

इति भाद्रपद चतुर्थी ॥

---

२५८ अथ माघ चतुर्थी ॥

तत्र गणेशं संपूज्य वर्षपर्यन्तं विघ्नं न स्यादिष्टप्राप्तिश्च स्यात्तदुक्तं हाटकेश्वरमाहात्म्ये विश्वामित्रं प्रति ईश्वरेण

विनायकसमुद्भूतां तत्त्वं पूजां समाचार ।
येन ते जायते सिद्धिः शम्यग्ब्राह्मणसत्तम ॥ इत्युपदिश्य ।
माघमासे चतुर्थ्यां तु शुक्लायां पूजयेत्तु यः ।
स च संवत्सरं यावत्सर्वैर्विघ्नैर्विमुच्यते ॥

पूजामंत्रास्तु ।

नमो लम्बोदरायेति नमो गणविभो तथा ।
कुठारधारिणे नित्यं तथा चासंकृताय च ॥
नमो मोदकभक्षाय नमो दन्तैकधारिणे ।
एभिर्मंत्रैः समभ्यर्च्य पश्चान्मोदकजं शुभम् ॥
नैवेद्यं च प्रदातव्यं ततश्चार्घं निवेदयत् ।

अहं कर्म करिष्यामि यत्किंचिच्छुभसंभवम् ।
अविघ्नं तत्र कर्तव्यं सर्वदैव त्वया विभो ॥
ततस्तु ब्राह्मणानां च भोजनं मोदकोद्भवम् ।
यथाशक्त्या प्रदातव्यं वित्तशाठ्यं विवर्जयेत् ॥
अनेन विधिना सम्यक् चतुर्थ्यां पूजयिष्यति ।
तस्य सर्वाणि विघ्नानि नाशं यास्यन्त्यसंशयमिति ॥

२६० तथा तस्मिन्नेव व्रते पार्वतीं प्रति रुद्रः

पठ्यमानेन यश्चैनं जीसुवक्तेन सुन्दरि ।
पूजयिष्यति सद्भक्त्या चतुर्थीदिवसे शुभे ॥
विघ्नानि तस्य नश्यन्ति तमः सूर्योदये यथा ।
अपुत्रो लभते पुत्रं धनहीनो महद्धनम् ॥
शत्रून् जयति सङ्ग्रामे स्मृत्वा तं गणनायकम् ।
या नारी पतिना त्यक्ता दुर्भगा च विरूपिता ॥
सा सौभाग्यमवाप्नोति गणनाथस्य पूजनात् ।
विश्वामित्रेण माहात्म्यं श्रुत्वा तत्र प्रतिष्ठितः
गणनाथो द्विजश्रेष्ठ सर्वसिद्धिप्रदो नृणाम् ।

इति सूतवचनं ॥ जीवसूक्तं गणानांत्वा गणपतिं हवामह इति गणपतिव्रतं ॥

अथ माघ चतुर्थी वरदाख्या

तत्र श्रीकामो निशि शिवं पूजयेत् तदुक्तं कूर्मपुराणे

कुम्भे शुक्लचतुर्थ्यां तु कुन्दपुष्पैः सदाशिवम् ।
संपूज्य यो हि नक्ताशी स प्राप्नोति श्रियं नर इति ॥

इयं कुन्दचतुर्थी—

माघमासे तु संप्राप्ते चतुर्थी कुन्दसंज्ञिता ।
सा उपोष्या सुरश्रेष्ठे ततो राज्यं भविष्यति ॥
इति देवीपुराणात् ॥ इतिमाघचतुर्थी ॥

२६१ ब्रह्मपुराणे–ज्येष्ठशुक्लचतुर्थ्यां तु जाता पूर्वमुमा सती ।
तस्मात्तत्र च संपूज्या स्त्रीभिः सौभाग्यवृद्धये ॥

तथा मत्स्यपुराणे–
चतुर्थ्यां नक्तभुग्दद्यादब्दान्ते हेमवारणम् ।
व्रतं वैनायकं नाम शिवलोकाफलप्रदम् ॥

इदं तु पक्षद्वयचतुर्थीसाधारणं । तत्र विशेषानभिधानात् ॥
एवं वरचतुर्थीप्रभृतीनि वर्षचतुष्टयसाध्यानि नानाविधानिनक्तैकभक्तादिरूपाणि व्रतसमुच्चयादवगन्तव्यानीति ॥

तथा–चतुर्थी भौमवारेण रविवारेण सप्तमी ।
अमा वै सोमवारेण सूर्यपर्वशताधिकम् ॥
सर्वास्वपि चतुर्थीष्वधिपतित्वेन गणेशः पूजनीयः ॥

इति चतुर्थीनिर्णयः ॥

कृतेऽचलद्विवेदेन ग्रन्थे निर्णयदीपके ।
हेरम्बतुष्टये प्रोक्तश्चतुर्थ्यास्तु विनिर्णयः ॥

२६२ अथ पंचमी निर्णीयते ॥

पञ्चमी तिथिः स्कन्दपूजानांगोपवासव्यतिरिक्तोपवासादिव्रते पूर्वतिथियुता ग्राह्या.

तदुक्तं–प्रतिपत्पञ्चमी कृष्णाष्टमीभूते च सप्तमी ।
रम्भा तृतीया चेत्येता उपोष्याः पूर्वसंयुता इति ॥

पञ्चमी कृष्णा शुक्ला तु युग्मवाक्येन पूर्वविद्धा प्राप्तत्वात् । भूतं च अष्टमी चेति विग्रहे अष्टम्याः पूर्वभावितिथित्वेनाभ्यर्हितत्वादष्टमीशब्दस्य पूर्वनिपातः । अष्टमीभूते इति तेऽपि कृष्णे ॥ ननु

पञ्चमी तु प्रकर्त्तव्या षष्ठया युक्ता तु नारद ।
न हि षष्ठी नागविद्धा कर्तव्या तु कदाचन ॥

इत्यनेन ब्रह्मवैवर्तवचनेन पञ्चम्याः षष्ठयायुक्तत्वविधानात् पूर्वयुतेति विरुद्धं ॥ सत्यं पञ्चम्याः षष्ठ्यायुतत्वविधानमिदं नागपूजा विषयं तदुद्देशेन एकभक्तब्राह्मणभोजनादिविषयं च ॥

तदुक्तं—उभयोः पक्षयोर्नागान्पञ्चमीषु प्रपूजयेत् ।

इतिवचनादविरोधः ॥ किं च । अत्रोपवासशब्दश्रवणात् उपवासव्रतव्यतिरिक्तव्रतविषये शुक्लकृष्णपक्षसामान्येनास्य प्रवृत्तिरिति ज्ञेयं ॥ कारणं विना संङ्कोचाभावात् ॥ न हि षष्ठी नागविद्धेत्येतदपि स्कन्दषष्ठीव्यतिरिक्तविषयं ॥ स्कन्दषष्ठी तु पूर्वयुताऽभिहिता ॥

स्मृत्यन्तरे—कृष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवरात्रिश्चतुर्दशी ।
एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ॥

पूर्वेद्युरुपवासं कृत्वा षष्ठयां स्कन्दः पूज्य इत्यपि चोक्तं तदभिप्रायेणोपवासे पञ्चमी परयुता ग्राह्येत्युक्तं ॥

२६३ ब्रह्मवैवर्त्ते—स्कन्दोपवासे स्वीकार्या पञ्चमी परसंयुता ।
त्रिमुहूर्ता तु षष्ठयां स्यात्परा पूर्वयुतान्यथा ॥

पूर्वोपवासवचनं तु वाराहपुराणे ।

अषाढशुक्लषष्ठी तु तिथिः कौमारिका स्मृता ।
पूर्वेऽहन्युपोष्य विधिवत्तस्यामभ्यर्चयेद्गुहम् ॥

इति वचनात् ॥ पञ्चम्याः परविद्धोपवासस्तदङ्गत्वेन विहितः॥ तथा ॥ शुक्लायामथ कृष्णायां षष्ठ्यां संपूजयेद्गुहम् ॥

इति स्कन्दपूराणवचनात् ॥ षष्ट्यां विहितस्य कार्तिकेयपूजनस्य तदङ्गोपवासे शुक्ला वा कृष्णा पञ्चमी परविद्धोपोष्येति सिद्धं ॥ अथ पञ्चमी स्वविषयोपवासे चतुर्थीयुता ॥ तदुक्तं पैठीनसिना—

पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।
प्रतिपन्नवमी चैव कर्तव्या संमुखा तिथिः ॥

समुखा सायान्हव्यापिनी पूर्वयुतेत्यर्थः

२६४ जाबालिरपि—प्रतिपत्पञ्चमी चैव नवमी दशमी तथा ।
त्रयोदशी सप्तमी च उपोष्याः पूर्वसंयुताः ॥
एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।
उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः ॥

आभ्यः पराः द्वादशी सप्तमी प्रतिपत्पञ्चम्येताः पूर्वयुता इत्यतः पञ्चमी चतुर्थीयुतोपोष्येत्यर्थः ॥

स्कन्दपुराणे—पञ्चमी तु यथा कार्या चतुर्थीसहिता विभो ।
एतानि विधिमुखेन पूर्वविद्धापूज्यतापराणि ॥

प्रतिपत्पञ्चमी भूतं सावित्री वटपूर्णिमा ।
नवमी दशमी चैव नोपोष्याः परसंयुताः ॥ इति ॥

इदंब्रह्मवैवर्तवचनं तु परविद्धानिषेधमुखेन पूर्वविद्धाप्रतिपादनपरमिति अतः स्कन्दपूजाङ्गोपवासव्यतिरिक्तोपवासा-

दिव्रते पञ्चमी पूर्वयुतेति सिद्धान्तः ॥ स्कन्दस्य षष्ठ्यधिपतित्वात् इति नक्तैकभक्तादिव्रते कालव्यापिनी सर्वैरङ्गीक्रियते॥

इति पंचमीसामान्यनिर्णयः ॥

---

२६५ अथ पंचमीविशेषः॥

श्रावणशुक्लपंचम्यां द्वारस्योभयतो नागान्विलिख्यपूजयेत् ॥ तेन सर्पतो भयं न जायत इत्युक्तं ।

भविष्यत्पुराणे—श्रावणे मासि पंचमी शुक्लपक्षे नराधिप ।

द्वारस्योभयतो लेखा गोमयेन विषोल्वणाः ॥

तथा भाद्रपदे मासि पंचम्यां श्रद्धया न्वितः ।

यस्त्वालेख्य नरो राजन् कृष्णवर्णादिवर्णकै रिति ॥

तेषां स्वरूपं मत्स्यपुराणे

नागाश्चैव तु कर्तव्याः खड्गखेटकधारिणः ।

अधः सर्पाकृतिस्तेषां नाभेरूर्ध्वं तु पौरुषी ॥

फणांश्च मूर्ध्नि कर्तव्या द्विजिव्हा बाहवोऽसमाः ।

असमा विषमा इति ॥

२६६ पूजयेद्विधिवद्वीर दधिदूर्वाक्षतैः शुभैः ।

गन्धपुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानां च तर्पणैः ॥

नागानां पूजने तस्यां न भयं सर्पतो भवेत् ।

क्षीरं सर्पिस्तु नैवेद्यं देयं सर्वं सुखावहम्॥ इति ॥

तथा तस्मिन्नेवमादितीर्थविशेषणाभीप्सितफलमभिहितं ॥

२६७ स्कन्दपुराणवचनेन ॥ कर्कोटकं प्रतिच्यवनेन

अत्रास्ति सुशुभं तोयं हाटकेश्वरसंज्ञिते ।
क्षेत्रे तत्र समावासः पूत्र कार्यस्त्वया सदा ॥
श्रावणे कृष्णपक्षे तु संप्राप्ते पञ्चमी दिने ।
संप्राप्यति परां पुजां पृथिव्यां नवमं कुलम् ॥
अद्यप्रभृति तत्तोयं नागतीर्थमितिस्मृतम् ।
ख्यातिं यास्यति भूपृष्टे सर्वपातकनाशनम् ॥
येऽत्र स्नानं करिष्यन्ति संप्राप्ते पञ्चमीदिने ।
न तेषां वत्सरं यावद्भविष्यत्यहिजं भयम् ॥
विषार्दितस्तु योमर्त्यस्तत्र स्नानं करिष्याति ।
तत्क्षणान्निर्विषो भूत्वा संप्राप्स्यति परं सुखम् ॥
पुत्रकामा तु या नारी पञ्चम्यां भास्करोदये ।
करिष्यति तथा स्नानं फलहस्ता प्रभक्तितः ।
भविष्यति च सा शीघ्रं वन्ध्यापि च सुपुत्रिणी ॥
नराणामपि स्नानमात्रेण वांछितप्रदमित्युक्तं तत्रैव ॥

इति श्रावण पंचमी विधिः ॥

---

२६८ अथ पुत्रकामा पंचमी ॥

ब्रह्मोवाच- अथातः संप्रवक्ष्यामि संक्षेपान्न च विस्तरात् ।
येनानुष्ठानमात्रेण पुत्रोत्पत्तिः प्रदृश्यते ।
अष्टौ दोषास्तु नारीणां पुरुषस्य चतुर्दश ॥
तस्य दोषविशुध्यर्थं पंचमीश्राद्धमाचरेत् ॥ इति ॥
गरुडपुराणे ॥
पुन्नामनरकं घोरं पुत्रं दृष्ट्वा न पश्यति ।

पौत्रेण स्वर्गमित्याहुरित्येवं वैदिकी स्मृतिः ॥

अपुत्रस्य गतिर्नास्ति नास्ति नास्ति जगत्रय ।

स्कन्दपुराणे—मार्गशीर्षे तथा माघे वैशाखे कार्तिके तथा ॥

पुत्रकामनरैः कार्या प्रकृष्टा कृष्णपंचमी ।

पुत्रकाममनुष्याणामन्योपायो न विद्यते ॥

इति उक्त्वा कृष्णपंचमी श्राद्धमिति ब्रूते ॥

प्रायश्चित्तार्थमादौ तु रुद्रैकादशकं जपेत् ।

गायत्र्यष्टसहस्राणि दशांशेन तु होमयेत् ॥

कृष्णपक्षे चतुर्थ्यां तु होमं कुर्यात्स्वशक्तितः ।

ग्रहान्देवान्समभ्यर्च्य गणनाथं प्रपूजयेत् ॥

कृष्णे तु पंचमी श्रेष्ठा श्राद्धे वै पुत्रदा नृणां ।

वैश्वदेवादिकं श्राद्धं षड्भिः पिंडैः प्रकल्पयेत् ॥

इत्थं पार्वणवत्कुर्यात्काम्यश्राद्धं विधानतः ।

मध्यमं तु ततः पिंडं नमस्कुर्यात्पितामहं ॥

गृहीत्वाघ्राय दातव्यो धर्मपत्न्यै सुतार्थिना ।

२५५ पत्नी तं पिंडमादाय प्राश्नीयाद्विधिवत्तदा ॥

आधत्त पितरो गर्भमायन्तु न जपेत्पत्तिः ।

दक्षिणां दिशमाश्रित्य ततो भुञ्जीत वाग्यतः ॥

एवं द्वादशमासेषु स्वशक्त्या श्राद्धमाचरेत् ॥ इति ॥

पुत्रकामपंचमीश्राद्धे प्रारब्धेन्तरामघाभरणीयोगे सति

मघायुगादौ भरण्यां श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नतः ।

पिंडदानं न कुर्वीत यदीच्छेज्जीवतः सुतान् ॥

इत्यनेन पिंडनिषेधो नाशङ्कनीयः स्मृत्यन्तरवाक्यात् ॥

यथा—क्षयाहे पुत्रपंचम्यां चतुर्दश्यां महालये ।
पिंडदानं प्रकुर्वीत पैत्र्यं याम्यं न दुष्यति ॥ इति ॥

२७० प्रारम्भे कृष्णवासांसि कृष्णा गौर्दक्षिणा तथा ।
ततः संवत्सरस्यान्ते तिलदानं प्रदापयेत् ॥

यत्तु सूर्यपुराणवचनं

पैतृकं ब्राह्मणं पिंडं पितामहं तु वैष्णवम् ।
रुद्राय प्रपितामह्यं देवानुद्दिश्य दीयत इति ॥

पिंडत्रयाभिधानं तदेतद्विष्णुरूपमध्यपिंडप्राशनाभिप्रायेण तदेवप्रधानं पुरोडाशे ह्यवदानवर्दइति नैकपार्वणपरं ॥ तथा सति

वैश्वदेवादिकं श्राद्धं षड्भिः पिंडैः प्रकल्पयेदिति

स्कन्दपुराणवचनविरोधः ॥ किं च

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।
अविशेषेण कर्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत् ॥

इति सर्वस्मृतिपुराणसंमतेन नरकपातः अधिकं फलं स्यात् ॥ तस्मात्पार्वणद्वयविधिना श्राद्धमिति ॥ सूयारुणे तु पुत्रप्रातिपंचमी श्राद्धमुपक्रम्योक्तं ॥

कृष्णपक्षस्य पंचम्यां पंचभूतानि चार्चयेत् ।
गव्येन पयसा सिद्धैर्मुन्यन्नैः श्राद्धमाचरेत् ॥
पितृमातामहानां च सपत्नीको जितेन्द्रियः ॥

इत्यादिभिः पार्वणद्वयेन श्राद्धमुक्तं ॥ २७१ अथ तत्रेतिकर्तव्यता पुराणान्तरात् ॥

वसिष्ठः—प्रारम्भेऽसितपंचम्यां कुर्याच्छान्ति विनायकीम् ।

शान्तिकं विधिवत्कुर्यात्पूर्वं मातुः प्रपूजनम् ।
शय्यायां रतिसंयुक्तं कामं संपूजयेत्सुधीः ॥
ततोऽथस्थापयेत्कुंभं सजलं वरुणालयम् ।
तस्योपरि न्यसेत्पात्रं नागपूजां च तत्त्वतः ॥
मण्डलस्थान्सुरांस्तत्र पूजयेद्विधिवद्द्विजः ।
नमस्ते कामदेवाय नमस्ते विश्वमोहन ॥
रतीशाय नमस्तुभ्यं पुत्रं देहि ममार्चितः ।

कामपूजामंत्रः

नमस्तेऽसितभोगाय नमस्ते विश्वरूपिणे ॥
शेषस्त्वं विष्णुरूपेण मम पुत्रं प्रयच्छ हि ।

नागपूजामंत्रः—

अपित्वा पायसं वत्स श्राद्धं कुर्वीत पार्वणम् ॥
ध्वनिरोचननामानौ काम्यश्राद्धे प्रपूजयेत् ॥
पैतृकं ब्राह्मणं पिंडं पितामहं तु वैष्णवम् ॥
रुद्राय प्रपितामह्यं देवानुद्दिश्य दीयते ।
शतपत्रैश्चम्पकैश्च पूजातेभ्यो यथाक्रमम् ॥
नमस्ते पितृरूपाय सोमरूप नमोस्तुते ।
आज्यपाय नमस्तुभ्यं सोमस्त्वं सन्तर्ति कुरु ॥
पितामह नमस्तेऽस्तु बर्हिषद्वपुषे नमः ।
कव्यवाहाय नीलाय पुत्रदाय नमोऽस्तु ते ॥
पितामहाय सोमाय पूज्यस्त्वं मम पूर्वज ।
पिंडं गृहाण पूजां च प्रसन्नः सुतदो भव ॥
इति संपूज्य विधिवद्ब्राह्मणान्भोजयेत्ततः ।

मंत्रेण मध्यमं पिंडं पत्नी प्राश्नीत वाग्यता ॥
कव्यवालोऽनलश्चैव नमः सोमार्यमा वसो ।
अग्निष्वत्था बर्हिषद आज्यपाः सोमपा हर ॥
आदित्या द्वादश चैव यूयं पुत्रं प्रयच्छथ ।
२७२ इति संमंत्रितं पिंडं प्राश्नीयात्कापिलं पयः ॥
अनेनैव विधानेन कुर्यात्संवत्सरं सुधीः ।
वर्षान्ते तद्वटं शय्यां नागं दद्याद्धिरण्मयम् ॥
प्रसादात्कामराजस्य पूर्वजानां न संशयः ।
भविष्यत्येव पुत्राप्तिस्तस्मिन्संवत्सरे कृते ॥
पुण्यं यशस्यमारोग्यं पुत्रदं पापनाशनम् ।
गयातुल्यं नृपश्रेष्ठ पञ्चम्यां बहुले दिने ॥
श्राध्धं सर्वार्थसिध्ध्यर्थं महापातकनाशनम् ।
समाप्ते कपिलां दद्याद्वस्त्रयुग्मं गुरोरपि ॥
पितृश्राध्धं कृत्वा कुतपादि कालव्यापिन्यामिति ॥

इति कृष्णपंचमीनिर्णयः ॥

---

२७३ अथ ऋषिपंचमी ॥

भाद्रपदशुक्लपञ्चमी ऋषिपञ्चमी । तत्र कश्यपादीन् ऋषीन् संपूज्य उत्पन्नशाकादिना एकभक्तं व्रतं कुर्यात् ॥ तेन सर्वपापक्षयो भवेदित्युक्तं । मान्धातृवसिष्ठसंवादे कौशिकसंहितायाम्

नमस्यस्य तु मासस्य पक्षे या पञ्चमी सिता ।
स्वातीनक्षत्रसंयुक्ता सा महापापनाशिनी ॥

तामनुप्राप्य कर्त्तव्यं मुनिधान्यैर्व्रतोत्तमम् ।
ऋषिपञ्चमीति विख्यातं कथायाः श्रवणेन चेति ॥
सप्तर्षयश्च संपूज्या अरुन्धत्या समन्विताः ।
ऋतुकाले तु संप्राप्ते ज्ञानतोऽज्ञानतो पि वा ॥
*संस्मृत्य कुरुते पापं नारी संमूढमानसा ।
तत्सर्वं विलयं याति सप्तर्षीणां प्रसादतः ॥
नरो वा यदि वा नारी मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ।
तस्मात्त्वमपि मान्धातः पञ्चमीव्रतमाचर ॥
संवत्सरकृतं पापं व्रतेनानेन नश्यति । इति ॥

२७४ व्रतसमुच्चये–मासि भाद्रपदे राजन् शुक्लपक्षे तु पञ्चमी ।
तदा यत्नेन सा ग्राह्या एकभक्तेन वैनृपेत्युपक्रम्य
शाकाहारस्तु कर्तव्यो नीवारैः श्यामकैस्तथा ।
फलाहारश्च कर्तव्यो ऋषीणां प्रीतिहेतवे ॥

अस्य व्रतस्यातिप्रसिद्धत्वात्पूजादिविधिर्नोक्तोऽत्रेति ॥ अस्य व्रतस्यैकभक्तरूपत्वादेकभक्ततिथिनिर्णयेन निर्णयः ॥ दिनद्वयातिथेरेकभक्तकालव्यापित्वे परयुता ग्राह्या ॥

पञ्चमी तुप्रकर्तव्या षष्ठ्यायुक्ता तु नारदेत्यनेन ब्रह्मवैवर्त्तवचनेन ॥

यत्तु–पंचमी तु तथा कार्या चतुर्थीसहिता विभो ।

तदस्य स्कन्दपुराणवचनस्योपवासप्रकरणे पाठात् कृष्णपक्षोपवासविषयत्वं स्थापितं ॥ कालनिर्णयेऽपि ॥ अत एव दीपिकाकारः ॥ कृष्णा पूर्वयुता सितापरयुता स्यात्पंच-

* संसृज्येति पाठान्तरं ॥

मीति स्थितिर्यद्वांत्वैव विनोपवासमुभयीति ॥

एतेनोपवासव्यतिरिक्तव्रते परयुताभिधानेन स्कन्दोपवासनागपूजाव्यतिरिक्ते पूर्वयुतेति कुत्रचिदुक्तं तदपि निराकृतं ॥ विनोपवासमुभयीपरेति स्पष्टोक्तत्वादिति ॥

इतिऋषिपंचमीनिर्णयः

---

२७५ अथ लक्ष्मीपंचमी ॥

यः पंचम्यां लक्ष्मी संपूज्यावासं कुर्यात्सवैष्णवं पदं यातीत्युक्तं पद्मपुराणे ॥

लक्ष्मीमभ्यर्च्य पंचम्यामुपवासी भवेत्तु यः ।
समाप्ते हेमकमलं दद्याद्धेनुसमन्वितम् ॥
स वैष्णवं पदं याति लक्ष्मीः स्याज्जन्मजन्मनि ।
एतल्लक्ष्मीव्रतं नाम दुःखशोकविनाशनम्

इति लक्ष्मीपंचमी ॥

भविष्योत्तरे—पयोव्रतस्तु पंचम्यां दत्वा नागं द्विजातये ।
सौवर्णसर्पजनितं भयं तस्य न जायते ।
एतत्सर्पव्रतं प्रोक्तं सर्पमैत्रीकरं परम् ॥

इत्यादीनि नानाप्रकाराणि पंचमीव्रतानि व्रतखण्डादवगन्तव्यानीति ॥ पंचम्यां नागाः पूज्या अधिपतित्वादिति ॥ तीर्थविशेषे पंचम्यां स्नानेनापि पापक्षयो जायते ॥ तदुक्तं श्रीहाटकेश्वरमाहात्म्ये

कृष्णपक्षे तु पंचम्यां मासि भाद्रपदे नृप ।

राजवाप्यां नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
श्रद्धया परया युक्तः समास्ते पंचमीदिने ।
स्नात्वा करिष्यति श्राद्धं यावत्संवत्सरं नृप ॥
अपुत्रः प्राप्स्यते पुत्रान् वंशवृद्धिकरान्स हीति ॥
कृतेऽचलद्विवेदेन ग्रन्थे निर्णयदीपके ।
व्रतोपवासविषये निर्णीता पंचमीतिथिरिति ॥

इति पंचमीनिर्णयः ॥

२७: अथ षष्ठीनिर्यणः प्रस्तूयते ॥

स्कन्दोपवासव्यरिक्ता षष्ठीतिथिरुपवासादिव्रते परयुता ग्राह्येति ॥ तदुक्तं षण्मुन्योरिति युग्मवाक्यात् ॥

नागविद्धा न कर्तव्या षष्ठी चैव कदाचन ।
सप्तमीसंयुता कार्या षष्ठी धर्मार्थकोविदैरिति

स्कन्दपुराणवचनाच्च ॥ तथा च निगमः

नागविद्धा तु या षष्ठी दशम्येकादशी तथा ।
भूतविद्धप्यमावास्या निष्फलं स्याद्दिनत्रयम् ॥

वृद्धवसिष्ठोऽपि—द्वितीया पंचमी वेधाद्दशमी च त्रयोदशी ।
चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथी ॥

जाबालिः—नागविद्धा तु या षष्ठी भानुविद्धो महेश्वरः ।
चतुर्दशी कामविद्धास्तिस्रस्ता मलिनाः स्मृताः ॥

नागः पंचमी । भानुः सप्तमी । कामस्त्रयोदशी ॥
कामविद्धो भवेद्विष्णुर्न ग्राह्यास्ते तु वासराः ॥

२७७ स्कन्दपुराणे—नागविद्धा तु या षष्ठी सप्तम्या च तथाष्टमी।
भूतविद्धा अमावास्या न ग्राह्या मुनिसत्तमेत्यादिनि
यानि पूर्वविद्धानिषेधकानि तानि स्कन्दषष्ठीव्रतेतरषष्ठीव्रतोपवासविषये योजनीयानि ॥ स्कन्दषष्ठी पूर्वयुक्तैवोपोष्या तथा—कृष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवरात्रिश्चतुर्दशी ।
एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेदिति ॥
अतः स्कन्दषष्ठीव्रतेतरषष्ठीव्रते विधिमुखेन परविद्धावाक्यानि प्रदर्श्यन्ते ॥
विष्णुधर्मोत्तरे—एकादश्यष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी ।
अमावास्या तृतीया च उपोष्याः स्युः परान्विताः ॥
द्वितीया शुक्ला ॥ चतुर्दश्यष्टम्यौ च शुक्ले तृतीयारम्भाव्यतिरिक्ता ॥
बृहस्पतिः—एकादश्यष्टमी षष्ठी पूर्णमासी चतुर्दशी ।
अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥
निगमेऽपि—षष्ठ्यष्टमी अमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी ।
एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वेण संयुताः ॥ इति ॥
अत एव ब्रह्मवैवर्त्ते—
नहि षष्ठी नागविद्धा कर्तव्या तु कदाचन ॥ इति ॥
एवं सति स्कन्दव्रतव्यतिरिक्ता षष्ठी परयुतेति सिद्धान्तः ॥ परदिने षष्ठ्यभावे पूर्वविद्धा ग्राह्येति उक्तं तृतीयानिर्णये ॥ यत्तूक्तं ॥
नागो द्वादशनाडीभिर्दूषयत्युत्तरां तिथिमिति
तत्र स्कन्दोद्देशेन विप्रभोजनादिकं न कार्यमित्युक्तं प्राक् ॥

नक्तैकभक्तादीनि अन्यानि च कालविशेषे उक्तानि त-त्कर्मकालव्यापिन्यामेव ॥

इति षष्ठी सामान्यनिर्णयः ॥

---

२७८ अथ षष्ठीविशेषः ॥

अथ चम्पाषष्ठी निर्णयः ॥

भाद्रपदशुक्लषष्ठी भौमवैधृतविशाखायोगेन चम्पाभि-धाना ॥ सा व्रताचरणेन सर्वपापक्षयं कुर्यात् इत्युक्तं ॥ स्कन्दपुराणे—षष्ठी भाद्रपदे शुक्ला वैधृतेन समन्विता ।

विशाखाभौमयोगेन सा चम्पेतीह विश्रुता ॥
त्रेतायां चैव पंचाशत्तावत्यस्तु कृते युगे ।
भवन्ति च कलौ त्रिंशत् द्वापरे द्वादशाधिकाः ॥
अतो देवमनुष्याणां दुर्लभा नृपसत्तम ।
सर्वपापक्षयं कुर्याद्व्रतानामप्यखण्डताम् ॥

दुर्वाससाप्येवमुक्तं—द्विदैवत्यर्क्षभौमेन वैधृतेन समन्विता ।
नभस्ये या सिता षष्ठी सा चम्पेति निगद्यते ॥ इति ॥

अस्यां द्विदैवत्यर्क्षं तु विशाखा ॥ अथैवं चतुर्णां योगेन चम्पाभिधानमभिधत्ते अर्धोदयपर्ववत् ॥ अतश्चालभ्ययोग-त्वात् पूर्वदिने परदिने वा यदा योग उपलभ्यते तदा व्रते ग्राह्या न पूर्वविद्धा परविद्धादरः । तथा सूर्यव्रतत्वाद्दिवा-योगसंबंधिनी ग्राह्या ॥

ततः प्रभाते विमले गत्वा गुरुगृहं व्रती ।

सर्वोपकरणैः सूर्यमाचार्याय निवेदयेत् ॥

इत्यनेन रात्रिसंबन्ध उक्तः ॥ तथापि दिवानुस्यूतः प्र-
प्रशस्त इति व्रतविधिः ॥

पुराणसमुच्चये—पंचम्यां नियमं कुर्यादाचार्यवचनाद्व्रती ।
नियमं उपवासनियमं ।

षष्ठ्यां स्नानं प्रकुर्वीत संतर्प्य पितृदेवताः ।
अभ्येत्य स्वगृहं मौनी सूर्यं मनसि चिन्तयेत् ॥
स्थापयेदव्रणं कुंभं मृत्पात्रं च ततोपरि ।
तस्योपरि न्यसेत्सूर्यं पलैकेन विनिर्मितम् ॥
सौवर्णं वा यथाशक्त्या वित्तसारं तथारुणम् ।
अर्चयेत्तं जगन्नाथं गृहीत्वाज्ञां गुरोः स्वयम् ॥
षडक्षरेण मंत्रेण गन्धपुष्पादिभिश्च तम् ।
ॐ नमः सूर्यायेति मंत्रः ॥
धेनुं पयस्विनीं दद्यात्सूर्यो मे प्रीयतामिति ॥
धान्यं पुष्पं फलं रत्नं सवस्त्रं च गवादिकम् ।
यथाश्रद्धं च दातव्यं ब्राह्मणान्भोजयेत्ततः ॥
ततः प्रभाते विमले गत्वा गुरुगृहं व्रती ।
सर्वोपकरणैः सूर्यमाचार्याय निवेदयेत् ॥
गवां कोटिप्रदानेन कुरुक्षेत्रेऽर्कपर्वणि ।
चम्पाव्रतस्य राजेन्द्र कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥

इति चम्पाषष्ठीनिर्णयः ॥

२८० ॥ अथ कपिलाषष्ठी ॥

भाद्रपदषष्ठी रोहिणी व्यतीपातभौमयोगेन कपिला प्रोक्ता। तदुक्तं वाराहपुराणे ॥

नभस्यशुक्लपक्षे च रोहिणीपातभूसुतैः।
युक्ता षष्ठी पुराणज्ञैः कपिला परिकीर्तिता ॥
व्रतोपवासनियमैर्भास्करं तत्र पूजयेत्।
कपिलां तु द्विजाग्र्याय दत्त्वा क्रतुफलं लभेदिति ॥

निर्णयामृते तु शुक्लायां रोहिण्यसंभावनया नभस्यकृष्णपक्षे इति लिखितं ॥ कालादर्शे शुक्लेत्यभाणि ॥

व्रतसमुच्चये—प्रौष्ठपदासिते पक्षे षष्ठी भौमेन संयुता।
व्यतीपातेन रोहिण्या सा षष्ठी कपिला स्मृता ॥
यस्मिन्काले भवेदेतैर्गुणैः षष्ठी युता तदा।

यस्मिन्काल इति श्रावणानन्तरं षष्ठी यद्यप्येतैर्योगैर्युक्ता तदापि कपिलास्यात् सदैवप्रौष्ठपद इति ॥ निर्णयामृते तु भानौ चैव करे स्थित इति यल्लिखितं तच्चान्द्रशुक्लपक्षादिमासाभिप्रायेण। तत्रापि स्यात् इदं वचनं व्रतखण्डे नास्ति अतो विचार्यं ॥ अलभ्ययोगत्वेन यस्मिन्कालइति श्रवणाच्च ॥ चम्पाषष्ठी निर्णयेन अस्या निर्णय इति ॥ व्रतविधिस्तु व्रतखण्डात् ॥

इति कपिला षष्ठी ॥

---

२८१ ॥ अथ स्कन्दषष्ठी ॥

तथा—भविष्यत्पुराणे स्कन्ददर्शनषष्ठी ॥

येयं भाद्रपदे मासि षष्ठी स्याद्भरतर्षभ।

इयं पापहरा पुण्या शिवा शान्ता शुभा नृप ॥
स्नानदानादिकं सर्वमस्यामक्षय्यमुच्यते ।
अस्यां पश्यन्ति गाङ्गेयं दक्षिणापथमाश्रितम् ॥
ब्रह्महत्यादिपापैस्ते मुच्यन्ते नात्र संशयः ।

॥ इति स्कंददर्शनषष्ठी ॥

॥ अथ दरिद्रहरषष्ठी ॥

षष्ठीव्रतेन धनप्राप्तिः स्यात् । तदुक्तं स्कन्दपुराणे—

षष्ठी नाम तिथिर्या स्यात्सा मान्या दैवतैरपि ।
एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ॥
उपवासेन दानेन तैलक्षारविवर्जितः
अस्मिन्सूर्यव्रते तात दारिद्र्यं न भवेत्कुले ॥
षष्ठीं तिथिं समुद्दिश्य ब्राह्मणस्य च भोजनम् ।
शाल्योदनं च पयासि कृत्वा शर्करयान्वितम् ॥
बाहुल्यं घृतसंयुक्तं वर्षमेकं प्रदापयेत् ।
व्रतान्ते विप्रमाहूय अभ्यङ्गितशरीरिणम् ॥
तस्मै देया सुशीला च गौः सवत्सा पयस्विनी ।
अनेनैव विधानेन यः षष्ठीव्रतमाचरेत् ॥
धनप्राप्तिरिदानीं स्याद्दारिद्र्यं न च तत्कुले ।

॥ इति दारिद्र्यहरषष्ठी ॥

---

२८२ ॥ अथ कार्तिकषष्ठी ॥

कार्तिके शुक्लषष्ठी तु भौमवारेण संयुता ।

महाषष्ठीति सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिः ॥
तस्यां स्वपिति वै वन्हिः पूर्वत्रोपोष्य वै नरः ।
षष्ठ्यां वन्हिं समभ्यर्च्य कुर्याद्वन्हिमहोत्सवम् ॥

इति मत्स्यपुराणात् ॥

तथा–आशाढशुक्लषष्ठी तु तिथिः कौमारिला स्मृता ।
कुमारमर्चयेत्तत्र पूर्वत्रोपोष्य वै नर इति ॥

सर्वास्वपि षष्ठीतिथिषु तिथ्याधिपतित्वेन स्कन्दः पूजनीय इति । एवं नानाप्रकाराणि षष्ठीव्रतानि व्रतखण्डादवगन्तव्यान्युक्तनिर्णयेन निर्णेतव्यानि ॥

इति कार्तिकषष्ठी ॥

---

[२८३]अथ माघषष्ठी ॥

क्षेत्रविशेषे शंभुदर्शनात्सर्वपापक्षयो जायते ॥

तदुक्तं स्कन्दपुराणे ॥

हाटकेश्वरजे क्षेत्रे देवदेवं महेश्वरम् ।
दृष्ट्वा विमुच्यते पापात्स्थापितं नलभूभुजा ॥
यस्तं पश्येन्नरोभक्त्या माघषष्ठ्यां सिते द्विजाः ।
सर्वरोगविनिर्मुक्तः प्राप्नोति परमं पदम् ॥
कद्रूः पामाथ दद्रूणि मण्डलानि विचर्चिका ।
दर्शनात्तस्य नश्यन्ति जन्तूनां भावितात्मनाम् ॥
अस्ति तस्याग्रतः कुण्डं स्वच्छोदकसुपूरितम् ।
यस्तत्र कुरुते स्नानं प्रत्यूषे सूर्यवासरे ॥

आपि कुष्ठामयग्रस्तः स भूयः स्यात्पुनर्नवः ।
यदा संस्थापितः शम्भुर्नलेन पृथिवीभुजा ॥
तदा तुष्टेन रुद्रेण भाषितं तु नलाग्रतः ।

॥ इति माघषष्ठी ॥

२८४॥ अथाङ्गारकषष्ठी ॥

भौमेनयुक्ता षष्ठी तीर्थविशेषे स्नानादिना महापातकस्य विनाशकारिणीत्युक्तं स्कान्दे नागरखण्डे

स्त्रीहत्यया समायुक्तो भीष्म ः कुरुपितामहः ।
तीर्थयात्राप्रसङ्गेन चमत्कारपुरं ययौ ॥
अथापश्यन्महात्मा स सुपुण्यं तद्वयाशिरः ।
स्नात्वा श्राद्धं च विधिवद्यावच्छ्रद्धासमन्वितः ॥
तावदाकाशजा वाणी वाक्यमेतदुवाच ह ।
भीष्म भीष्म महाबाहो नार्हस्त्वं श्राद्धजं विधिम् ॥
कर्तुं स्त्रीहत्यया युक्तस्तस्माच्छृणु वचो मम ।
शर्मिष्ठातीर्थमित्येवं ख्यातं पातकनाशनम् ॥
अस्मात्स्थानात्समीपस्थं वारुण्यां दिशि पुण्यकृत् ।
कृष्णाङ्गारकषष्ठ्यां यो नरः स्नानं समाचरेत् ॥
स स्त्रीहत्याकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ।
अद्य भौमयुता षष्ठी तस्मात्तत्र द्रुतं व्रज ॥
अहं तव पिता पुत्र शान्तनुः पृथिवीपतिः ।
स्त्रीहत्ययान्वितं ज्ञात्वा ततस्तूर्णमिहागतः ॥

ततो भीष्मो द्रुतं गत्वा तत्र स्थाने समाहितः ।
स्नानं कृत्वा ततः श्राद्धं चक्रे श्रध्धासमन्विता ॥
ततो भूयः समागत्य तं प्रोवाच स शान्तनुः ।
विपाप्मा त्वं कुरुश्रेष्ठ संजातोऽसि न संशयः ॥
तस्मान्निजगृहं गच्छ राज्यचिन्तां समाचरेति ।

॥ इत्यङ्गारकषष्ठी ॥

२८५ तथा तत्रैव—नरादित्यस्ततश्चान्यो यो नरेण प्रतिष्ठितः ।
षष्ठ्यान्तं सूर्यवारेण दृष्ट्वा पापात्प्रमुच्यते ॥
रोगी विमुच्यते रोगाद्दरिद्रो धनमाप्नुयादिति ।
कृतेऽचलद्विवेदेन ग्रन्थे निर्णयदीपके ॥
उत्तमव्रतसंयुक्तो जातः षष्ठीविनिर्णयः ॥

॥ इति षष्ठीनिर्णयः ॥

२८६ ॥ अथ सप्तमी निर्णीयते ॥

सप्तमीतिथिरुपवासादिव्रते पूर्वतिथ्यन्वितोपोष्या ॥ परतिथ्यन्विता नोपोष्या ॥

तदुक्तं कूर्मपुराणे—नागविद्धा तु या षष्ठी रुद्रविद्धो दिवाकरः ।
कामविद्धो भवेद्विष्णुर्न ग्राह्यास्ते तु वासरा इति ॥

नागः पञ्चमी । रुद्रोऽष्टमी । दिवाकरः सप्तमी । कामस्त्रयोदशी । विष्णुर्द्वादशी ॥

षष्ठ्येकादश्यमावास्या पूर्वविद्धा तथाष्टमी ।
सप्तमी परविद्धा तु नोपोष्या हि कदाचन ॥

इति स्कन्दपुराणवचनेनापि सप्तमी परविद्धा निषिद्धा ॥

तथा—सप्तमी नाष्टमीयुक्ता न सप्तम्या तथाष्टमीति ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते—सप्तम्यष्टमीमिश्रत्वप्रतिषेधदर्शनात् षण्मुन्योरिति युग्मवाक्याच्च षष्ठीयुक्ता सप्तमी उपोष्येति ॥ २८७
अत एव स्कन्दपुराणे तु ॥ परविद्धां निषिद्ध्य षष्ठया युक्तायाः प्राशस्त्यमुक्तं ॥

षष्ठ्या युता सप्तमी च कर्तव्या चैव सर्वदा ।
षष्ठी च सप्तमी यत्र तत्र सन्निहितो रविः ॥

तत्रेति षष्ठीयोगे सप्तम्युपवासे रविः सप्तम्याधिपतिः सन्निहितः सन्निधानेन व्रतानुग्राहक इत्येवममुमेवार्थमाह ॥ महापैठीनसिरपि—पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।
प्रतिपन्नवमी चैव कर्तव्या संमुखा तिथिः ॥
संमुखा सायान्हव्यापिनी ॥ एवं निगमेऽप्युक्तं ॥

षष्ठ्यष्टमी अमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी ।
एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वेण संयुता इति ॥

षष्ठ्याः परा सप्तमी सा पूर्वयुतोपोष्येत्यर्थः ॥ कृष्णसप्तमी विषये तु विशेषवचनाभिधानाभावात् एतैरेव स्कन्दपुराणनिगमवाक्यैः कृष्णापि पूर्वतिथ्यन्वितापोष्येति २८८दीपिकाकारः ॥ पूर्वा स्यादिह सप्तमीति । इहेति तिथिनिर्णये सप्तमी पूर्वा पूर्वतिथियुतेत्यर्थः ॥

कालादर्शेऽपि—प्रतिपत्पञ्चमी कृष्णाष्टमीभूते च सप्तमी ।
रम्भातृतीया चेत्येता उपोष्याः पूर्वसंयुताः ॥

अत्र सप्तमी कृष्णाष्टमी चतुर्दश्योः कृष्णयोः साहचर्यात्॥ शुक्ला तु युग्मे पूर्वा प्राप्तैव अतः उभे पूर्वयुते उपोष्य इति सिद्धान्तः ॥ पूर्वविद्धा ग्राह्येत्युक्तेऽपि पूर्वदिने सायं तिथ्यभावे निषिद्धापि परविद्धा ग्राह्या ॥ एतत्सर्वं पूर्वविद्धासाधारणं ॥ नक्तैकभक्तादिकं तु कर्म कालव्यापिन्यामेवेति ॥

इति सप्तमी सामान्य निर्णयः ।

॥ [२८५] अथ सप्तमीविशेषः ॥

यदा शुक्लपक्षसप्तम्यां सूर्यसंक्रान्तिस्तदा स्नानदानादिकमनन्तफलदं स्यात् ॥ तदुक्तं भविष्योत्तरे

ब्रह्मोवाच- शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां यदा संक्रमते रविः ।

महाजया तदा स्याद्वै सप्तमी भास्करप्रिया ॥

स्नानं दानं जपो होमः पितृदेवाभिपूजनम् ।

सर्वं कोटिगुणं प्रोक्तं तपनेन महौजसा ॥

यस्तस्यां मानवो भक्त्या घृतेन स्नापयेद्रविम् ।

सोऽश्वमेधफलं प्राप्य ततः सूर्यपदं व्रजेत् ॥

पयसा स्नापयेद्यस्तु याति सूर्यसलोकतामिति ॥

तथा तस्मिन्नेव पुराणे

शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां नक्षत्रं पञ्चतारकम् ।

यदा भवेत्तदा ज्ञेया जया नामेति सप्तमी ॥

पञ्चतारकमिति रोहिण्याश्लेषामघाहस्तश्च

तस्यां दत्तं हुतं जप्तं तर्पणं देवपूजनम् ।

सर्वं शतगुणं प्रोक्तं पूजार्चादि दिवाकरे ॥

२५० तथा–शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां सूर्यवारो भवेद्यदि ।
सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम् ॥
स्नानं दानं जपो होम उपवासस्तथैव च ।
सर्वं विजयसप्तम्यां महापातकनाशनमिति ॥

तथा षष्ठीयुतायां सप्तम्यां रविवारे पद्मकयोगोऽभिधीयते ॥
षष्ठी च सप्तमी योगे वारश्चेदंशुमालिनः ।
योगोऽयं पद्मको नाम कोटिसूर्यग्रहैः समः ॥ इतिस्मृत्यन्तरे॥

कालिकापुराणे–कृत्वोपवासः षष्ठ्यां तु सप्तम्यां यस्तु मानवः ।
करोति विधिवच्छ्राद्धं भास्करः प्रीयतामिति ॥
सर्वरोगविनिर्मुक्तः सूर्यलोके महीयते ।

तथा–सप्तम्यां पूज्य ऋक्षेशं चित्रभानुं दिवाकरम्
रक्तैश्च गन्धकुसुमैर्महदारोग्यमाप्नुयात्॥इतिभविष्यत्पुराणात्॥

२५१ अथ माघशुक्लसप्तमी मन्वादिः ॥

तदुक्तं गार्ग्येण–आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ।
आसु स्नानादिकं सर्वमनन्तफलदं भवेदिति ॥

॥ इति विशेषसप्तमी ॥

॥ अथ माघशुक्लसप्तमी अचला सप्तमी ॥

तस्यां प्रभातसमये मत्स्यादिभिरप्यनवगाहिते जले स्नानं सर्वपापहरं सौभाग्यदं च भवेत् ॥

तदुक्तं भविष्योत्तरे–मया न दत्तं न हुतं नोपवासव्रतं कृतम् ।

भक्त्या न पूजितः शम्भुः कथं पापं प्रणश्यति ॥

इति पृष्टे वसिष्ठः–

[२८२] माघस्य सितसप्तम्यां सर्वकामफलप्रदम् ।
रूपसौभाग्यजननं स्नानं कुरु वरानने ॥
कृत्वा षष्ठ्यामेकभक्तं सप्तम्यां निश्चलं जलम् ।
रात्र्यन्ते चालयेथास्त्वं कृत्वा शिरसि दीपकम् ॥
माघस्य सितसप्तम्यां अचलं चालितं च यत् ।
जलं मलानां सर्वेषां स्मृतं प्रक्षालनं ततः ॥
न केन चाल्यते यावत्तावत्स्नानं समाचरेत् ॥ इति ॥

न केन चालितं निश्चलं जलं अत एव रात्र्यन्ते किञ्चिद्रात्रिशेषे इत्यर्थः ॥ तथा स्मृतिचन्द्रिका–

सूर्यग्रहणतुल्या तु शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
अरुणोदयवेलायां तत्र स्नानं महाफलम् ॥

अरुणोदयकाल आचारस्मृतौ–

चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते ।
मुनीनां स्नानकालोऽयं गङ्गाम्भः सदृशः स्मृत इति ॥

तथा च सप्तम्यां सत्यां स्नानं ॥

[२८३] तथा च मनुः–स्नाने चाभ्यञ्जने चैव दन्तधावनमैथुने ।
जनने मरणे चैव तत्कालव्यापिनी तिथिरिति ॥

तत्र दिनद्वये तत्कालव्यापित्वे पूर्वा ग्राह्या ॥ तत्तिथिविहितसूर्यपूजादावग्रे विद्यमानत्वात् ॥ यत्तूक्तं खर्वदर्पौ परौ पूज्याविति तत्तु निषेधव्यतिरिक्तविषये वेदितव्यं ॥ अत्र निषेधोऽस्ति सप्तमी नाष्टमी युक्तेति ॥ दिनद्वये कर्मका-

लव्यापित्वे पूर्वा ॥

तिथ्यादौ तु भवेद्यावान् ह्रासो वृद्धिः परेऽहनि ।
तावान् ग्राह्यः सपूर्वेद्युरदृष्टोऽपि स्वकर्मणीति ॥

अनेन परदिने चेत्परा एव तत्रागतिकत्वेन परविद्धा-निषेधाभावात् ॥ कर्मणो यस्य यःकाल इत्यनेनापि परा ग्राह्या उपवासविषये सामान्यसप्तमी निर्णयेन निर्णय इति ॥

॥ इत्यचलासप्तमीनिर्णयः ॥

२८४ अथ तद्व्रताविधिस्तु श्रीकृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति
एकभक्तेन संतिष्ठेत् षष्ठ्यां संपूज्य भास्करम् ।
सप्तम्यां तु व्रजेत्प्रातः सुगंभीरं जलाश्रयम् ॥
सरित्सरस्तडागं च देवखातमथापि वा ।
सुखावगाहं सलिलं दुष्टसत्वैरदूषितम् ॥
व्यालाम्बुपक्षिभिश्चैव जलजैर्मत्स्यकच्छपैः ।
न केन चाल्यते यावत्तावत्स्नानं समाचरेत् ॥
सौवर्णे राजते पात्रे भक्त्या तुम्बमयेऽथवा ।
तैलेन वर्तिर्दातव्या महारजनरञ्जिता ॥
इक्षुकाशरमादाय जलावगाहने नरः ।
सप्तजन्मकृतं पापमिक्षुके देवि नश्यतु ॥
यद्यज्जन्मकृतं पापं मया जन्मसु सप्तसु ।
यन्मे रोगं च शोकं च माकरी हन्तु सप्तमी ॥

२८५ अर्घमंत्रः—समाहितमना भूत्वा दत्वा शिरसि दीपकम् ।
भास्करं हृदये ध्यात्वा इमं मंत्रमुदीरयेत् ॥
नमस्ते रुद्ररूपाय रसानां पतये नमः ।

वरुणाय नमस्तुभ्यं हरिवास नमोऽस्तुते ॥

जलोपरि धरेद्दीपं स्नात्वा संतर्प्य देवताः ।

चन्दनेन लिखेत्पद्ममष्टपत्रं सकर्णिकम् ॥

मध्ये शिवं सपत्नीकं दले पूर्वादितः क्रमात् ।

भानुः । विवस्वान् । भास्करः । सविता । सूर्यः । सहस्र किरणः । सर्वात्मा । पूषा ॥

पूज्याः प्रणवयुक्तास्तु नमस्कारान्तयोजिताः ॥

पुष्पधूपादिभिः पूजां कृत्वा स्वगृहमाव्रजेत् ।

ताम्रपात्रे यथाशक्त्या मृन्मये वाथ भक्तिमान् ॥

स्थापयेत्तिलपिष्टं च सघृतं सगुडं तथा ।

काञ्चनं तालकं दत्वा अशक्तास्तिलपिष्टजम् ॥

रक्तवस्त्रेण *संवेष्ट्य पुष्पैर्धूपैरथार्चयेत् ।

ततस्तं वाचयेद्विप्रैर्दद्यान्मंत्रेण तालकम् ॥

दानेनानेन दत्तेन सूर्यः प्रीतोऽस्तु नः सदा ।

अचलासप्तमी स्नानं सर्वकामफलप्रदम् ॥

॥ इति अचलासप्तमी व्रतविधिः ॥

२८६ तथा इयमेव सप्तमी रविवारपुन्नामनक्षत्रयोगे महतीत्युच्यते ॥

तदुक्तं कालादर्शे—माघे च सप्तमी शुक्ला रविवारेण संयुता ।

पुन्नक्षत्रसमायुक्ता महती परिकीर्तिता ॥

सूर्यं संपूजयेत्तत्र विधिवन्नियतो नर इति ।

---

* संच्छाद्येति पाठान्तरं ॥

विधिवद्रक्तपुष्पाक्षतगन्धादिभिः ॥ पुन्नक्षत्राणि हस्तानुराधापुष्यमृगशीर्षपुनर्वस्व इति ॥

॥ अथ पुत्रप्राप्ति सप्तमी ॥

यो वर्षपर्यन्तं सप्तमीषु सूर्यभक्तिं कुर्यात्तस्य पुत्रप्राप्तिः स्यात् ॥ तदुक्तं स्कान्दे नागरखण्डे ॥

आसीत्पूर्वं द्विजो नाम गालवस्तु सुतेच्छया ।
सूर्यमाराधयामास क्षेत्रे वै हाटकेश्वरे ॥
वटवृक्षं समाश्रित्य कृतवान् परमं तपः ।
स्थापयित्वा रवेरर्चां यथोक्तं पाञ्चरात्रिके ॥

अर्चा प्रतिमा ।

ततः प्रभृति लोकेऽत्र स वटादित्यसंज्ञितः ॥
पुत्रप्रदो ह्यपुत्राणां विख्यातो भुवनत्रये ।
सप्तम्यां सूर्यवारेण उपवासपरायणः ॥
यस्तु पूजयते भक्त्या सप्तम्यो द्वादशक्रमात् ।
स प्राप्नोति सुतं श्रेष्ठं स्ववंशस्य विवर्धनमिति ॥
अत्र गाथा पुरा गीता नारदेन सुरर्षिणा ।
दृष्ट्वा पुत्रप्रदं देवं वटादित्यं सुरेश्वरम् ॥
अपि वर्षशता नारी वन्ध्या वा दुर्भगापि वा ।
साम्बसूर्येणोपदेशात्सद्यो गर्भवती भवेदिति ॥

२५७ तथा वाराहपुराणे अगस्त्यः—

मासि भाद्रपदे प्राप्ते कृष्णपक्षे सुरेश्वर ।
सप्तम्यामुपवासेन पुत्रप्राप्तिव्रतं हि तत् ॥

तथा भविष्यत्पुराणे ब्रह्मा—

कृष्णपक्षे तु माघस्य सर्वाप्तिसप्तमीं शृणु ।
उपोष्य यामवाप्नोति सर्वान्कामान्धराधरेत्यादीनि नक्तैकभक्तोपवासादीनिसप्तमीव्रतानिव्रतखण्डादवगन्तव्यानि॥

इति सप्तमीनिर्णयः ॥

कृतेऽचलद्विवेदेन ग्रन्थे निर्णयदीपके ।
सप्तम्या निर्णयो जातस्तत्रोक्तव्रतसिद्धये ॥

[२९८] अथाष्टमीनिर्णीयते ॥

अष्टमीतिथिरुपवासादिव्रते परतिथ्यन्विता ग्राह्येति ॥ तावत्स्कन्दपुराणे—
नागविद्धा तु या षष्ठी सप्तम्या च तथाष्टमी ।
भूतविद्धाप्यमावास्या न ग्राह्या मुनिपुङ्गवैरिति ॥
जाबालिरपि—नागविद्धा तु या षष्ठी भानुविद्धो महेश्वरः ।
चतुर्दशी कामविद्धास्तिस्त्रस्ता मालिनाः स्मृताः ॥
भानुः सप्तमी । महेश्वरः अष्टमी । बृहस्पतिनाप्युक्तं ॥
एकादश्यष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी ।
अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥
निगमेऽपि—षष्ठ्यष्टमी अमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी ।
एताः परयुताः पूज्या उपवासव्रतादिषु ॥
विष्णुधर्मोत्तरेऽपि अष्टमी परविध्येत्युक्तं एषु वचनेषु चतुर्दश्यष्टम्यौ शुक्ले इति कालादर्शे व्याख्यातं ॥
[२९९] ब्रह्मवैवर्तेऽपि—नाष्टमी सप्तमीयुक्ता सप्तमी नाष्टमीयुता ।
नवम्या सह कार्या स्यादष्टमी सर्वदा बुधैः ॥

एतानि वचनानि पूर्वविद्धानिषेधमुखेन परविद्धापूज्यत्वपराणि ॥ एवं च अष्टमी सप्तमीविद्धा प्रतिषिद्धा ॥ वसुरन्ध्रयोरित्यनेनापि वचनेन नवमीविद्धा विहिता ॥ एतच्च शुक्लपक्षाभिप्रायविषयं ॥

शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।
पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परसंयुता ॥
उपवासेषु कार्येषु एष धर्मः सनातनः ।

इति निगमस्मरणात् ॥ अत्रोपवासस्य कण्ठोक्तत्वादष्टम्याः परतिथ्यन्विताभिधानमुपवासविषयं शुक्लपक्षे अत उपवासव्यतिरिक्ते होमपूजादौ कर्मणि दूर्वाष्टम्यादि विशेषाष्टमी शुक्लपक्षेऽपि पूर्वतिथिर्ग्राह्येति ॥

३०० तदुक्तं बृहद्यमेन—

श्रावणी दुर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी ।
पूर्वविद्धा प्रकर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनमिति ॥

तथा—मधोः शुचेश्च तपसः आश्विनस्य तथाष्टमी ।
पूर्वाण्हयोगिनी पूर्वा दुर्गाया होमपूजयोः ॥

मधुश्चैत्रः । तपोमाघः ॥ दुर्गा शक्तिः ॥ विश्वरूपानिबन्धेऽपि ।
चैत्राष्टमी माघसिताष्टमी च दूर्वाष्टमी चाश्विनजाष्टमी च ।
एताश्चतस्र प्रथमेऽन्हि कुर्याद्वैशाखमासस्य तु या तृतीया ॥

प्रथमेऽन्हि इति पूर्वतिथ्यन्वितेति यावत् ॥ पूर्वतिथ्यन्वितकालविशेषानुक्तावपि अन्वितमात्रेऽतिप्रसङ्गादष्टम्यां क्रियमाणस्य होमपूजादेर्दैवकर्मत्वेन पूर्वाण्हो देवा अपराण्हः पितर इति ॥

तथा—पूर्वाण्हे दैविकं कर्म अपराण्हे तु पैतृकं ।

इत्यादिश्रुतिस्मृत्यनुरोधेन पूर्वाण्हयोगयुक्ताचेत्पूर्वतिथ्यन्विता ग्राह्येत्यर्थः ॥ तद्गतोऽन्यो विशेषस्तु महाष्टमीनिर्णये निर्णेष्यते ॥

इति शुक्लाष्टमी ॥

---

[३०१]अथ कृष्णाष्टमी ॥

सातु पूर्वविद्धो पोष्या ॥

तदुक्तं गार्ग्येण—कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धा तु कर्तव्या परविद्धा न कस्यचित् ।

ब्रह्मवैवर्त्तेऽपि—कृष्णाष्टमी तथा रम्भातृतीया वटपैतृकी ॥

बृहत्तपा तथा ब्रह्मन्कर्त्तव्या संमुखा तिथि ।

पूर्वविद्धेत्यर्थः ॥ स्कन्दपुराणे

कृष्णाष्टमी चतुर्दशी सावित्री वटपैतृकी ।

पूर्वविद्धेत्यादिवाक्यैः कृष्णाष्टम्याः पूर्वविद्धाविधानात्॥ यानि तु पूर्वविद्धानिषेधकानि भानुविद्धो महेश्वरः न सप्तम्या युताष्टमीत्यादीनि तानि शुक्लाष्टमीविषयाणीति कृष्णाष्टमी पूर्वतिथ्यन्वितोपोष्येति सिद्धं ॥ अथाष्टमीनवम्योर्योगे उमामहेश्वरः पूज्यत इत्युक्तं ॥

[३०२]भोजराजीये—अष्टम्यां पूज्यते रुद्रो नवम्यां शक्तिरर्च्यते ।

द्वयोर्योगे तु संप्राप्ते पूजया तु महाफलमिति ॥

तत्राष्टमीनवम्योर्युग्म एव शिवशक्त्योरुत्सवे पक्षद्वयेऽप्यष्टम्याः परविद्धत्वं ॥

तदुक्तं पद्मपुराणे—अष्टम्यां नवमीविद्धा नवम्यां च तथाष्टमी।
अर्धनारीश्वरप्राया उमामाहेश्वरी तिथिः ॥
अष्टमीनवमीयुग्मे महोत्साहे महोत्सवः ।
शिवशक्त्योः शिवक्षेत्रे पक्षयोरुभयोरपि ॥

इति अत उमामहेश्वरपूजने पक्षद्वयेऽप्यष्टमी परविद्धा ग्राह्येति सिद्धं ॥ नक्तैकभक्तादिकं तु कर्मकालव्यापिन्यामेव ॥

इति अष्टमी सामान्यनिर्णयः ॥

---

303 अथाष्टमीविशेषनिर्णयः ॥

अथ बुधाष्टमी ॥ यदा यदा शुक्लाष्टम्यां बुधवारो भवति तदा तदा व्रतकल्पोक्तविधिना एकभक्तव्रतं कार्यं ॥
तदुक्तं भविष्योत्तरे—यदा यदा सिताष्टम्यां बुधवारो भवेद्यदि।
तदा तदा हि सा ग्राह्या एकभक्ताशने नृप ॥
पृथक् पृथगन्नैरष्टावष्टमीः कुर्यादित्यर्थः ॥
उक्तं व्रतखण्डे—बुधाष्टमी तु सम्पूर्णा यथोक्तफलदायिनी ।
अलभ्ययोगत्वेन सर्वकालमाभूदित्याशयेनाह ॥ अथ या निषिद्धा तामाह ॥
संध्याकाले तथा रात्रौ प्रसुप्ते च जनार्दने ।
बुधाष्टमी न कर्तव्या हान्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥

इति बुधाष्टमी ॥

॥ अथ भीष्माष्टमीनिर्णयः ॥

304 अथ माघशुक्लाष्टमी सा भीष्माष्टमीत्युक्ता ॥ तस्यां

भीष्मतर्पणं कार्यं श्राद्धं चेति ॥

तदुक्तं महाभारते—

माघेमासि सिताष्टम्यां सलिले भीष्मतर्पणम् ।
श्राद्धं च ये सकृत्कुर्युस्तेस्युः सन्ततिभागिनः ॥इति ॥

तर्पणमंत्रः ॥ वैयाघ्रपद्यगोत्राय सांकृत्यप्रवराय च ।
अपुत्राय ददाम्येतज्जलं भीष्माय वर्मणे ॥

इति भीष्माष्टमी ॥

अथ पौषाष्टमी ॥

ईश्वरः पार्वतीं प्रति ॥

पौषे मासि यदा देवि शुक्लाष्टम्यां बुधो भवेत् ।
तदा सा तु महापुण्या महाभद्रेति कीर्त्यते ॥
तस्यां स्नानं जपो होमस्तर्पणं विप्रभोजनम् ।
मत्प्रीतये महादेवि पूज्योऽहं विधिवन्नरैरिति ॥

इयं भरणीयोगे पुण्योक्ता जयन्ती नाम ॥

---

३०५ अथ कार्तिकाष्टमी ॥

कूर्मपुराणे—शुक्लाष्टमी कार्तिके तु स्मृता गोष्ठाष्टमी बुधैः
तत्र कुर्याद्गवां पूजां नमस्कारं प्रदक्षिणाम् ॥
गवानुगमनं कार्यं सर्वान्कामानभीप्सतेति ।

अथाश्विनशुक्लाष्टमी ॥

नवरात्राष्टमी सा महाष्टमीत्युच्यते ॥ तावत्न्निर्णय-

शिरोमणौ—ततो नीराजनं कर्म प्रतिपद्याश्विने सिते ।

प्रारभ्य नवरात्रं स्याद्धित्वा चित्रां च वैधृतिम् ॥

प्रतिपद्यां धृतं खड्गं द्वितीयायां धृतं धनुः ॥

तृतीयायां करे चक्रं चतुर्थ्यां चर्म निर्मलम् ।

पञ्चम्यामाददे शूलं षष्ठ्यां तु परशुं तथा ॥

गदामबिभ्रत्सप्तम्यामष्टम्यां शक्तिमुत्तमाम् ।

नवम्यां च सदा देव्या मूर्तिर्दैत्यविनाशिनी ॥

तथा विश्वरूपनिबन्धे—

कात्यायन्या पुरा यस्मान्नवम्यां महिषो हतः ।

प्रवेश्य तस्मादष्टम्यां नवम्यामर्चयेच्छिवामिति

नवम्यां पूज्यत इति देवीपुराणेऽप्युक्तं

सा तर्जयन्ती हुङ्कारैर्विघ्नोच्छेदनतत्परा ।

नवम्यां पूजिता देवी ददात्यनवमं फलम् ॥

सा पुण्या सा पवित्रा च सा धर्म्या सुखदायिनी ।

तस्यां संपूजनीया तु चामुण्डा मुण्डमालिनी ॥

इत्यादिवाक्यैर्नवम्यां देवीपूजनं प्रशस्तं ॥ तत्राष्टम्यां-देवीपूजा प्रशस्तोक्ता ॥

३०१ भविष्योत्तरे—तत्राष्टम्यां भद्रकाली दक्षयज्ञविनाशिनी ।

प्रादुर्भूता महाघोरा योगिनीकोटिभिः सह ॥

अतोऽर्थं पूजनीया सा तस्मिन्नहनि मानवैरिति ।

तथा देवीमाहात्म्ये—

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां नवम्यां चैकचेतसः ।

श्रोष्यन्ति चैव ये भक्त्या मम महात्म्यमुत्तमम् ॥

माहात्म्यं स्तोत्रपाठः । तस्य पूजापूर्वकत्वादष्टम्यां च पूजनमभिहितं ॥

विश्वरूपोऽपि—अष्टम्यां च नवम्यां च जगन्मातरमम्बिकाम् ।

पूजयित्वाश्विने मासि निःशोको जायते नरः ॥

इत्यतोष्टमी नवमी च ॥ तिथीनां ह्रासवृध्धीसंभावनया होमपूजादौ निर्णेतुमर्हत इति तावदष्टमी निर्णीयते ॥ अश्विनशुक्लाष्टमी महाष्टमी ॥

३८७ तदुक्तं पुराणसमुच्चये धौम्येन

आश्विने मासि शुक्ला तु या स्यान्मूलेन चाष्टमी ।

सामहत्यष्टमी ज्ञेया तत्र देवी कृतालया ॥

अष्टम्येव मूलनक्षत्रयुक्ता महानवमीत्युच्यते सा पूर्वविद्धा ग्राह्या ॥

तदुक्तं विश्वरूपनिबन्धे—

अश्वयुक्शुक्लपक्षे तु अष्टमी मूलसंयुता ।

यदि स्याद्रविविद्धापि सा महानवमी स्मृता ॥

रविविद्धा सप्तमीविद्धा ॥ तथा तत्रैवोक्तं ॥

महाष्टम्याश्विने मासि शुक्ला कल्याणकारिणी ।

सप्तम्याहि युता कार्या मूलेन तु विशेषत इति ॥

मूलयुतेति संभवाभिप्रायं तदभावेऽपि होमपूजादौ पूर्वाषाढायुता ग्राह्या ॥ तदुक्तं तत्रैव

मूलेन पूजयेद्देवीं तथा च जलदैवते ।

वैश्वदेवे तु नक्षत्रे पूजिता दुःखदा भवेत् ॥

अतो महाष्टमी पूर्वाण्हयोगयुक्ता चेत्पूर्वतिथ्यन्विता

कार्या ॥ शुद्धायामविवाद इति ॥

३०८ ननु—नाष्टमी सप्तमीयुक्ता न सप्तम्या तथाष्टमी ।
नवम्या सह कार्या स्यादष्टमी सर्वदा बुधैरिति ॥

तथा—नागविद्धा तु या षष्ठी भानुविद्धो महेश्वरः ।
चतुर्दशी कामविद्धास्तिस्रस्ता मलिनाः स्मृताः ॥

षण्मुन्योर्वसुरन्ध्रयोरिति युग्मवाक्यमिति ब्रह्मवैवर्त्तजाबालियुग्मवाक्यादिभिः परविद्धाविधानदर्शनात् ॥ भोजराजीये पूर्वविद्धाष्टमी निन्दिता ॥

यथा—पुत्रान् हन्ति पशून्हन्ति हन्ति राष्ट्रं सराजकम् ।
हन्ति जातानजातांश्च सप्तमीसहिताष्टमी ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सप्तमीवेधसंयुता ।
वर्जनीयाष्टमी पार्थैर्भुवो राज्यमभीप्सुभिरिति ॥

एवमादिभिः परविद्धायाः प्राशस्त्याभिधानात् पूर्वतिथ्यन्विताग्रहणे विरोध इति चेत् न अष्टम्याः परतिथ्यन्वितप्राशस्त्याभिधायकानामेषां वाक्यानां सामान्य शुक्लाष्टम्युपवासविषयत्वं वेदितव्यं॥ प्रतिपादितं चाष्टमीसामान्यनिर्णये॥ महाष्टमी तु विश्वरूपाद्युक्तैर्वाक्यैः पूर्वतिथिविद्धा विधीयत इति अविरोधः ॥ ३०९ यथा—

चैत्राष्टमी माघसिताष्टमी च दूर्वाष्टमी चाश्विनजाष्टमी च ।
एताश्चतस्रः प्रथमेऽन्हि कुर्याद्वैशाखमासस्य तु या तृतीया ॥

तथा—सप्तम्यामुदिते सूर्ये अष्टम्यास्तमितो यदि ।
मूलर्क्षसमायुक्ता पूजनीया प्रयत्नतः ॥
मूलाभावेऽपि कर्तव्या यदि स्यात्तोयसंयुता ।

तोयं पूर्वाषाढा ॥

वसिष्ठः—धनुः स्थिते निशानाथे अंबिकां पूजयेद्बुधः ॥
नैर्ऋत्ये चांबुदैवत्ये न विश्वर्क्षे कदाचन ॥

पुनरपि पूर्वविद्धाभिधानं स्मृत्यन्तरादुक्तं ॥ विश्वरूपनिबन्धे ॥

यदाष्टमीं च संप्राप्य अस्तं याति दिवाकरः ।
तत्र दुर्गोत्सवं कुर्यान्न कुर्यादपरेऽहनि ॥
कुलं पुत्रं धनं राज्यं दीर्घमायुस्तथैव च ।
प्रथमा चाष्टमी पूज्या ये कांक्षन्ति सदा सुखम् ॥
[310] अश्वयुज्यष्टमी यत्र पूज्या नवमीमिश्रिता ।
दुर्भिक्षं तत्र जानीयाद्दशवर्षाणि पञ्च च ॥
देवीं निवेशयेद्यत्र नवम्यां च नराधिप ।
राज्यपीडा भवेत्तत्र कुलप्राणप्रहारिणीति ॥

एवमादिवाक्यैर्महाष्टम्याः पूर्वविद्धायाः ग्रहणेऽपि सप्तम्यन्वितामात्रेऽतिप्रसङ्गात् ॥ होमादेः कर्मणो दैवत्वेन पूर्वाण्हे क्रियमाणत्वाच्च तत्र पूर्वाण्हकाल *व्यापिनी चेत्पूर्वा ॥ अष्टम्याः सप्तमीविद्धाभिधानात्तत्र विष्टयुपहितत्वावश्यंभावात्तन्मध्येऽपि होमपूजादिकं कार्यमित्युक्तमौर्वेण

महाष्टम्यां भगवती भद्रायामपि पूजिता ।
ददाति चायुरारोग्यं यतो भद्रास्वरूपिणी ॥
विष्टिं त्यक्त्वा महाष्टम्यां मम पूजां करोति यः ।
तस्य पूजां न गृण्हामि तेनाहमपमानिता ॥

[311] भविष्योत्तरेऽपि—

* योगिनीति पाठान्तरम्

अहं भद्रा च भद्राहं नावयोरन्तरं क्वचित् ।
सर्वसिद्धं प्रदास्यामि भद्रायामर्चिता ह्यहम् ॥
भद्रायां भद्रकाल्याश्च मध्ये स्यादर्चनक्रिया ।
तस्माद्वै सप्तमीविद्धा कार्या दुर्गाष्टमी बुधैः ॥

एवमादिवाक्यैः सप्तम्यन्विताष्टमी प्रशस्ता ॥ सप्तम्यन्विताप्राशस्त्याभिधानेऽपि यदा सप्तमी मध्यान्हादूर्ध्वं प्रवर्त्तते तदाष्टमीतोऽधिकत्वात्सप्तमी बहुलेत्युच्यते ॥ तत्र दुर्गोत्सवं न कुर्यात् ॥ एतत्पुनरौर्वेणोक्तं

सप्तमी बहुला ज्ञेया परतश्चाष्टमी यदि ।
तेन शल्यमिदं प्रोक्तंपुत्रपौत्रधनक्षयम् ॥

बहुला अधिका ।

सप्तमीशल्यसंयुक्ता मोहविज्ञानतोऽपि वा ।
पूर्वविद्धा न कर्तव्या नरकं प्रतिपद्यत इति ॥

अतः—न दिवा न निशापि विष्टिहता
न च सप्तमी शल्यसमोपहता ।

३१२ तथा—सप्तमी शल्यसंविद्धा वर्जनीया सदाष्टमी ।

इत्यादीनि भीमपराक्रमादीनां सप्तमीविद्धानिषेधकवाक्यानि सप्तम्या मध्यान्हादूर्ध्वं प्रवृत्तिविषयाभिप्रायपराणीति बोद्धव्यं ॥ यत्तु कैश्चिदष्टम्याः पूर्वविध्धाभिधानवाक्यानि कृष्णाष्टमीविषयाणीति व्याख्यातं

तन्नु—अष्टमीनवमी युग्मे महोत्साहे महोत्सवः ।
शिवशक्तयोः शिवक्षेत्रे पक्षयोरुभयोरपीति ॥

पद्मपुराणवचनेन कृष्णाष्टम्या अपि परविध्धाप्रतिपा-

दनैकान्तपराहतं ॥ [313] निर्णयामृते तु ॥ यदाहत्य च महाष्ट-मी नवमीयुता ग्राह्येत्युक्तं तत्रत्य लिखितपूर्वविध्धावाक्यवि-चारपर्यालोचनया स्वमनीषामात्रमिति ॥ अष्टम्यां च नव-म्यां चेत्येवं त्रिधेऽपि वाक्ये अष्टमी नवमीयुक्तेत्यसंबद्धप्रला-पदर्शनात् केनचित् पूर्वत्रिध्धाविधायकानां वाक्यानां क्षयवि-षयत्वमित्युक्त्वा दुर्गोत्सववाक्यमुदाहृतं ॥

उत्तरास्तिथयो यत्र क्षयं यान्ति नराधिप ।
तदा पूर्वाष्टमीं कुर्यान्न कुर्यादपरेऽहनि ॥

पूर्वा सप्तमीविद्धा ॥ एतदपि उत्तरातिथिविषयक्षयवृ-ध्धयोरष्टमी निर्णयेऽनुपयोगित्वात् क्षयमात्रेऽतिप्रसङ्गाच्च ॥ क्षयेऽपि मध्यान्हापेक्षया पूर्वाण्हव्यापिन्यष्टमीचेत्पूर्वेति व्याख्येयं ॥ तस्मात्पूर्वविद्धाप्रतिपादकवचनानि मध्यान्हकालावध्यपेक्षया योजनीयानि मध्यान्हात्पूर्वाचेद्धोमादिकर्माणि पूर्वतिथ्यन्विता ग्राह्यान्यथा परा ॥

इति महाष्टमी निर्णयः ॥

---

[314] अथनवमी ॥

तथा च धौम्यः—

आवर्त्तनात्पूर्वकाले नवमी स्यात्परे यदि ।
तदा दुर्गार्चा पूर्वेद्युः पूर्वाण्हे त्वष्टमी यदि ॥

अर्चा होमादिका पूजा । अतो महाष्टमीवन्महानव-म्यपि व्रतपारणादौ पूर्वविध्धा पूर्वाण्हव्यापिनी च ग्राह्या न परविध्धेति ॥ तदुक्तं विश्वरूपनिबन्धे—

नवमी सह कार्या स्यादष्टम्या सततं नृप ।
न कुर्यान्नवमीं तात दशम्यां तु कदाचन ॥
यो मोहाद्दशमीविद्धे नवम्यां चण्डिकां यजेत् ।
पूजाभारो महाहोमो वृथा स्यात्तस्य नान्यथा ॥

तथा ब्रह्माण्डपुराणे—

आश्विने शुक्लपक्षे तु नवरात्रमुपोषितः ।
नवम्यां पारणं कुर्याद्दशम्या सहिता न चेत् ॥
दशमीमिश्रिता यत्र पारणे नवमी भवेत् ।
दुःखदारिद्र्यदा ज्ञेया तथा व्रतविनाशिनी ॥

३१५ तथा स्मृत्यन्तरात् ॥

युक्तां दशम्या नवमीं कुबुध्धि र्यो ज्ञानहीनश्च पशुन्निहन्ति ।
दुर्गा न गृण्हाति बलिप्रपूजां भवेध्धरित्र्यामशुभं नृपाणाम् ॥

पशुहिंसनं ब्राह्मणव्यतिरिक्तविषयं ॥ एतद्व्रतपारणादावष्टम्या सहाभिधानं पूर्वदिने पूर्वाण्हे नवमीसद्भावे सति वेदितव्यं ॥ अष्टम्यान्विते पूर्वाण्हे नवम्यभावे तु परतिथ्यांन्विता ग्राह्या तदुक्तं

देवीपुराणे—अष्टम्यामुदिते सूर्ये दिनान्ते नवमी भवेत् ॥

दिनान्ते अपराण्हभागे ॥ तदा परविध्धा । अत एव

प्रभाते बलिदाने च कियन्मात्रापि लभ्यते ।
नवम्यां तत्र संपूज्या दुर्गा दुर्गार्तिनाशिनी ॥

तत्प्रशंसापि तत्रैवोक्ता—

सूर्योदये परं रिक्ता पूर्णा स्यादपरा यदि ।
बलिदानं प्रकर्तव्यं तत्र देशः शुभावहः ॥ इति ॥

अतः-न कुर्यान्नवमीं तात दशम्यां तु कदाचन ।

करोति धर्महरणं दशमीसंयुता कृतेति ॥

दशमीविद्धा निन्दितापि सूर्योदये परं रिक्तेत्यनेन प्रशस्ता ॥

नवमी सह कार्यास्यादष्टम्या सततं नृप ।

इत्यादिभिरष्टमीविध्धायां विधिदर्शनाच्च व्यवस्थया पूर्वाण्हव्यापिनी चेत्पूर्वान्यथा परविध्धा ॥

इति नवमीनिर्णयः ॥

३१६ पूर्वविध्धा विहितापि महाष्टमी तिथिवृध्धौ नवम्यनुरोधेन ग्राह्या होमपारणयोः संलग्नता यथा स्यादिति महाष्टमी निर्णयः ॥ आश्विनशुक्लप्रतिपदादिनवमीपर्यन्तं नवरात्रमिति तत्रेतिकर्तव्यता धौम्येनोक्ता

आश्विने मासि शुक्लस्य कर्तव्यं नवरात्रिषु ।

प्रतिपदादिक्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् ॥

एकभक्तेन नक्तेन स्वशक्त्यायाचितेन च ।

पूजनीया जनैर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे ॥

प्रत्यहं देव्याः पूजनाशक्तौ तु ॥

त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा नवरात्रं विशेषतः ।

कर्तव्यं भूतिकामैश्च आयुरारोग्यवृध्धये ॥

त्रिरात्रं वापि कर्तव्यं सप्तम्यादि यथाक्रमम् ।

भूतप्रेतपिशाचानां नाशार्थं चोत्सवाय च ॥

तथा व्रतखण्डे-यस्य यस्य हि या देवी कुलमार्गेण संस्थिता ।

तेन तेन च सा पूज्या बलिगन्धानुलेपनैः ॥

नैवेद्यैर्विविधैश्चैव पूजयेत्कुलमातरम् ।
नालिकेरैश्च कूष्माण्डैः श्रीफलैश्च विशेषतः ॥
ततो बलिं ददेच्छ्रेष्ठमजामहिषमेढ्रकैः ।
रक्तमांसैर्बलिंदद्याद्भैरवी प्रीयतामिति ॥

पशुवधमांसादि क्षत्रियविषयं ॥[३१७] श्रीकृष्णेनाप्युक्तं

महानवम्यां ये देव्या हन्यन्ते महिषादयः ।
स्वर्गे ते स्वर्गतिं यान्ति घ्नतां पापं न विद्यते ॥
भवानीप्राङ्गणे प्राणा येषां याता युधिष्ठिर ।
तेषां स्वर्गे चिरं वासो वीरास्तेऽप्सरसां प्रियाः ॥

पुनरपि धौम्यः—पुण्या महानवम्यासां तिथीनामुत्तमा तिथिः ।
भवानी तत्र संपूज्या संवत्सरसुखाय चेति ॥

विश्वरूपोऽपि—अष्टम्यां च नवम्यां च जगन्मातरमम्बिकाम् ।
पूजयित्वाश्विने मासि विशोको जायते नरः ॥
अष्टमीरात्रिमासाद्य पूजां गृण्हाति पार्वती ।
निशायां पूजिता देवी वैष्णवी पापनाशिनी ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन अष्टम्यां निशि पूजयेत् ।
नवम्यां बलिदानं तु प्रकर्तव्यं सदा बुधैरिति ॥
नवमीं दशमीविध्धां ये कुर्वन्ति कुबुध्धयः ।
वृथा तेषां भवेत्सर्वं बलिपूजादिकं तथा ॥
एवं तु पूजनं कुर्याद्वर्षे वर्षे नराधिप ।

तथा ॥ नवरात्रिषु प्रत्यहं कुमारिकाः पूज्यन्त इति ॥
[३१८] तदुक्तं स्कन्दपुराणे—

एकैकां पूजयेत्कन्यामेकवृद्ध्या तथैव च ।

द्विगुणं द्विगुणं वापि प्रत्येकं नवकं तथा ॥
एकवर्षा तु या कन्या पूजार्थं तां विवर्जयेत् ।
गन्धपुष्पफलादीनां प्रीतिस्तस्या न विद्यते ॥

कन्यकास्वरूपं तु—

अरोगिणीं सुपुष्टाङ्गीं सुरूपां व्रणवर्जिताम् ॥
समानवंशसंभूतां कन्यां सम्यक् प्रपूजयेत् ।
ब्राह्मणीं सर्वकार्येषु जयार्थे नृपवंशजाम् ॥
लाभार्थे वैश्यवंशोत्थां सुतार्थे शूद्रवंशजाम् ॥
दारुणे अन्त्यजातीनां पूजयेद्विधिना नरः ॥
भोजनैश्चैव वस्त्रैश्च गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥

श्रीदेव्याः कुमारीणां च पूजाविधिस्तन्मंत्राः कुमार्यभिधानानि च विश्वरूपनिबन्धादिग्रन्थान्तरप्रसिद्धत्वान्न लिखितानि ॥

इति महाष्टमीनवमीकर्तव्यताविधिः

---

३१९ अथ नवरात्रगतसूतकादिविचाराविशेषःप्रस्तूयते ॥

व्रतादिकेषु प्रारब्धेष्वन्तरा सूतकादिपाते प्रारब्धमात्रकरणे सूतकं न स्यात् ॥

तदाह विष्णुः—व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्चने जपे ।
प्रारब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकमिति ॥

मृतस्याप्युपलक्षणं ॥ विष्णुना प्रारंभोऽप्युक्तः
प्रारंभो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतसत्रयोः ।

इति एवमर्थमभिप्रेत्योक्तं
विश्वरूपनिबन्धे—आश्विनस्यामलेपक्षे प्रारब्धे नवरात्रके ।
शावसूते समुत्पन्ने क्रियाः कार्या कथं बुधैः ॥
इत्याशंक्योक्तं तत्रैव
प्रवृत्ते नवरात्रे तु सूतक च यदा भवेत् ।
देवीपूजा प्रकर्तव्या पशुयज्ञविधानतः ॥
तथा—सूतके पूजनं प्रोक्तं दानं चैव विशेषतः ।
देवीमुद्दिश्य कर्तव्यं तत्र दोषो न विद्यते ॥
सूतकेऽपि पूजादिकं विहितं ॥ कूर्मादिभिस्तु निषिद्धं ॥
कूर्मः—काम्योपवासोपक्रान्ते त्वन्तरा मृतसूतके ।
तत्र काम्यव्रतं कुर्याद्दानार्चनविवर्जितम् ॥

अन्तरा मृतसूतकेऽपि काम्यं नाम व्रतं कुर्यात् ॥ सूतकमध्ये परित्यक्तं दानार्चनादि तदन्ते सूतकान्ते व्रतं कुर्यात्॥

३२० तदाह मत्स्यः—सूतकान्ते नरः स्नात्वा पूजयित्वा जनार्दनम्।
दानं दद्याद्विधानेन व्रतसाफल्यमश्नुते ॥
जनार्दनमिति व्रतदेवतोपलक्षणं।सूतकविषये कालादर्शेऽप्युक्तं॥
पूर्वसंकल्पितं यच्च व्रतं सुनियतव्रतैः ।
तत्कर्तव्यं नरैः शुद्धं दानार्चनविवर्जितम् ॥

एवं पूर्ववाक्यैः सह विरोधदर्शनात् ॥ अयं दानार्चनादिनिषेधो व्रतसमाप्तिविषये सिद्धान्नदानादौ व्यवस्थाप्यते॥ सिद्धान्नादन्यत्र सूतकाभावदर्शनात् ॥

तदाह मरीचिः—लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च।
शाककाष्ठतृणेष्वप्सु दधिसर्पिःपयःसु च ॥

शुष्केषु चैव सर्वेषु नाशौचं मृतसूतक इति ॥
लवण इति गुडशर्करादेरुपलक्षणं ॥
यत्तु–विवाहोत्सवयज्ञेषु अन्तरा मृतसूतके ।
पूर्वसंकल्पितार्थेषु न दोषः परिकीर्तितः ॥
इति बृहस्पतिवचनमपि सिद्धान्नातिरिक्तेऽर्थे दोषाभावपरं ॥
सिद्धान्नविषयेऽङ्गिरसा निषेध उक्तः ॥
[३२१] अन्नसत्रप्रवृत्तानामाममन्नमगर्हितम् ।
भुक्त्वा पक्वान्नमेतेषां त्रिरात्रं तु पयः पिबेत् ।
इति सूतकान्नस्याभोज्यत्वं यमेनाप्युक्तं ॥
उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यत इति ॥
उभयत्र सूतके मृतके च कुलस्य सूतकिकुलस्य सूतकिनोऽन्नं मनुष्याणां निषिद्धं किमुत देवानामिति ॥ तस्मात्सूतके शुष्कान्नफलघृतादिभिस्तत्रोक्तं कर्म कृत्वा पारणं कर्तव्यं ॥ सिद्धान्नसाध्यं कर्म व्रतसमाप्तिं च सूतकान्ते कुर्यात् ॥
रजस्वलापि रजोऽन्ते व्रतसमाप्तिं कुर्यात् ॥
तदुक्तं कालादर्शे–सूतके मृतके वापि दानार्चनविवर्जितम् ।
अन्ते कुर्याद्रजोदुष्टा पतिं वान्यं नियोजयेत् ॥
पतिं नियोजयेत् पतिव्यतिरिक्तमन्यं पुत्राद्यभावे वेदितव्यं ॥
सत्यव्रतः–प्रारब्धदीर्घतपसां नारीणां यद्रजो भवेत् ।
न तत्रास्य व्रतस्य स्यादुपरोधः कदाचनेति ॥
पञ्चमेऽहनि संशुद्धा दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥
इति वचनात्तत्र व्रतसमाप्तिं कुर्यादिति ॥ स्वकर्तृकमपि पूजनादिकं सूतके सत्यन्येन कारयितव्यमग्निहोमवदिति

सूतकविचारविशेषनिर्णयः ॥ [३२२] अथ नवरात्रे नवमीं याव-
न्नृपैः प्रत्यहं शस्त्राणां गजाश्वानां च पूजा कार्या ॥
तदुक्तं देवीपुराणे—लोहो नामाभवत्पूर्वं दानवस्तु महाबलः ।

सदेवैः समरे क्रुद्धैर्बहुधा शकलीकृतः ।
तदङ्गसंभवं सर्वं लोहं यद्दृश्यते क्षितौ ॥
शस्त्रास्त्रमंत्रैर्होतव्यं पायसं घृतसंयुतम् ।
शस्त्राणां च प्रकर्त्तव्यं होमशेषाभिधारणम् ॥
विजयार्थं गजाश्वानां पिंडमेकैकमर्पयेत् ।
पूजयेद्राजचिन्हानि फलमाल्यानुलेपनैः ॥

राजचिन्हानि छत्रचामरादीनि ॥ पूजामंत्राः व्रतखण्डादवग-
न्तव्याः ॥

अभिषेकश्च कर्तव्यो गजाश्वानां दिने दिने ।

तथा तत्रैव—अश्वयुक्शुक्लप्रतिपत्स्वातियोगे शुभेदिने ।

पूर्वमुच्चैःश्रवा नाम पूजयेच्च ततः परम् ॥
पूजनीयाश्च तुरगा नवमीं यावदेवहि ।
न च वाह्याः क्वचित्तत्र न च ताड्याः कथञ्चनेति ॥

[३२३] अथर्वणगोपथब्राह्मणे

नवम्यापराण्हे तु वाहनानि स्नापयित्वा विचित्रैर्वासोभि-
रलङ्कृत्य गन्धपुष्पदधिदुर्वाक्षतादिना नानाविधफलैर्नानावि-
धान्नादिभिः शान्तिसूक्तैर्माङ्गल्य भेरिपटहादिशब्दैश्च सह पूजये-
त् ॥ अथ पूजामंत्रः ॥

गन्धर्वकुलजातिस्त्वं माभूयाः कुलदूषकः ।
ब्रह्मणः सत्यवाक्येन सोमस्य वरुणस्य च ॥

प्रसादाच्च हुताशस्य वर्धय त्वं तुरङ्गमान् ।
तेजसा चैव सूर्यस्य मुनीनां तपसा तथा ॥
रुद्रस्य ब्रह्मवीर्येण पवनस्य बलेन च
स्मर त्वं राजपुत्रस्त्वं कौस्तुभं च मणिं स्मर
यां गतिं ब्रह्महा गच्छेत्पितृहा मातृहा तथा ।
भूमिहानृतवादी च क्षत्रस्य च पराङ्मुखः ॥
सूर्याचन्द्रमसौ वायुर्यावत्पश्यन्ति दुष्कृतम् ।
व्रजस्व तां गतिं क्षिप्रं तच्च पापं भवेत्तव ॥
निष्कृत्तो यदि वा छिन्नो युद्धेऽध्वनि तुरंगम ।
रिपून्विजित्य समरे सह भर्त्रा सुखी भवेति मंत्रः ॥

अथ हस्तिपूजामंत्रः—

कुमुदैरावणः पद्मः पुष्पदन्तोऽथ वामनः ।
सुप्रतीकोऽञ्जनो नील इत्यष्टौ देवयोनयः ॥
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च वनान्यष्टौ समाश्रिताः ।
भद्रो मन्द्रो गजश्चैव राजसंकीर्ण एव च ॥
वने चैव प्रसूतास्ते शत्रूनायान्ति घ्नन्ति च ।
पान्तु त्वां वसवो रुद्रा आदित्याः समरुद्गणाः ॥
भर्तारं रक्ष नागेन्द्र स्वामी च प्रतिपाल्यताम् ।
अवाप्नुहि जयं युद्धे गमने स्वस्तिमान्भव ॥

इति महानवम्युत्सवः ॥

---

३२४ अथमहानवमीप्रसङ्गादपराजितापूजनंनिर्णीयते ॥

आश्विनशुक्लदशम्यां श्रवणर्क्षयुतायां पूर्वतिथ्यन्विता-

यामपराजितां पूजयेत् ॥ ततः प्रस्थानं कुर्यात् ॥

तदुक्तमीश्वरेण—आश्विने शुक्लपक्षस्य दशम्यां चापराजिता ।

पूजनीया नरैः सम्यङ्नैकादश्यां कदाचन ॥

ईशानीं दिशमाश्रित्यापराण्हे च प्रयत्नतः । इति ॥

विश्वरूपः—मूलेनागमनं देव्याः पूर्वाषाढासु पूजयेत् ॥

उत्तरासु बलिं दद्यात् श्रवणेनापराजिताम् ।

तथा—या पूर्वा नवमीयुक्ता तस्यां पूज्यापराजिता ॥

क्षेमार्थं विजयार्थं च प्रसिद्धविधिना नरैः ।

नवमीशेषसंयुक्तदशम्यामपराजिता ॥

ददाति विजयं देवी पूजिता जयवर्धिनी ।

नवम्या सह कार्या स्याद्दशमी सर्वदा बुधैः ॥

न कुर्याद्दशमी तात एकादश्या कदाचन ।

तथा—दशम्यां रुद्रयुक्तायां पूजयेदपराजिताम् ॥

महापूजादि चेत्तत्र कृतम यकृतं भवेत् ।

रुद्र एकादशी ॥ प्रस्थानमपि दशम्यां भवेत् ॥

तदुक्तं विश्वरूप निबन्धे—

इन्द्रस्थानमिदं यस्माद्दशम्यां हि प्रकीर्तितम् ।

तस्माद्विजययात्रा तु नैकादश्यां कदाचन

३२५ जृंभः शक्रेण निहतो दशम्यां प्रस्थितेन तु ।

तस्माद्दशम्यां कुर्वीत सीमोल्लङ्घनमादरात् ॥

श्रवणर्क्षे तु पूर्णायां काकुत्स्थः प्रस्थितो यतः ।

उल्लङ्घयेयुः सीमानं तद्दिनर्क्षे ततो नराः ॥ इति ॥

श्रवणर्क्षे इति संभवाभिप्रायं ॥ तदभावेऽपि केवला

दशमी प्रशस्तोक्ता ॥

स्कन्दपुराणे—दशमीं यः समुल्लंघ्य प्रस्थानं कुरुते नरः ।
तस्य संवत्सरं राज्ये न क्वापि विजयो भवेत् ॥
अतोऽ पराजितापूजने प्रस्थाने च दशम्येव ग्राह्या ॥

तदुक्तं लल्लेन—

तिथिः शरीरं तिथिरेव कारणं तिथिः प्रमाणं तिथिरेव साधनम्।

इति ॥ तथा च विश्वरूपः—

दशादिनमतिक्रम्य करोत्येकादशीदिने ।
सीमाया लङ्घनं तच्च नैहिकामुष्मिकं फलं ॥

तथा च गार्ग्यः—तिथिष्वविद्यमानेषु कर्म कुर्वन्ति ये नराः ।
वृथा भवेत्कृतं तस्य आत्मानं नरकं नयेदिति ॥

तस्माद्दशमीमध्ये प्रस्थानं अपराजितापूजनमिति च ॥

अपराजितापूजनमंत्रः—

जया च विजया देवी अजिता त्वपराजिता ।
अपराजिते जगन्मातः कुण्डलद्योतितानने ॥
अपराजिता रुद्ररणे करोतु विजयं मम ।
त्वं चापराजिते देवि शत्रूणां क्षयमावह ॥
शरीरमायुरारोग्यं प्रस्थाने संप्रयच्छ मे ।
दिक्षु मे विजयं देहि नमस्ते त्वपराजिते ॥

इति विश्वरूपनिबन्धात् ॥ [३२१] तथा च गार्ग्यः—

ईषत्सन्ध्यामतिक्रान्तः किञ्चिदुद्भिन्नतारकः ।
विजयो नाम यागोऽयं क्षमः सर्वार्थसाधने ॥
तत्रापराजितापूजनं प्रस्थानं च शमीतरुं पूजयेत् ॥

तदुक्तं आथर्वणगोपथब्राह्मणे ॥ अथ अपराजिता दशम्यां पूर्वोक्ते विजयमुहूर्त्ते उक्तंप्रास्थानिकं॥ यतं इन्द्रभयामहे ॥ त्रातारमिन्द्र आनोभद्रातः परिपठन् राजा शमीतरुं गच्छेत् । तदप्येते श्लोकाः ॥

अलङ्कृतो भूषितभृत्यवर्गः परिष्कृतोत्तुङ्गतरङ्गनागः ।
वादित्रनादप्रतिनादिताशः सुमङ्गलाचारपरंपराशीः ॥
राजा निर्गत्य भवनात्पुरोहितपुरोगमः ।
प्रास्थानिकं विधिं कृत्वा प्रतिष्ठेत्पूर्वतोदिशम् ॥
गत्वा नगरसीमान्तं वास्तुपूजां समाचरेत् ।
संपूज्य चाथ दिक्पालान्पूजयेत्पथि देवताः ॥
मंत्रैर्वैदिकपौराणैः पूजयेच्च शमीतरुम् ।
अमङ्गलानां शमनीं शमनीं दुष्कृतस्य च ॥
दुःस्वप्नशमनीं धन्यां प्रपद्येऽहं शमीमुमाम् ।
तथा—शमी शमयते रोगान् शमी शमयते रिपून् ॥
शमी शमयते पापं शमी सर्वार्थसाधिनी ।
अर्जुनस्य धनुर्धारी रामस्य प्रियवादिनी ॥
लक्ष्मणप्राणदात्री च सीताशोकविनाशिनी ।

[३२७] इति शमीं संपूज्य ततः कृताशीः पूर्वस्यां दिशि विष्णुक्रमान् क्रमेत् ॥

रिपोः प्रतिकृतिं कृत्वा ध्यात्वा वामनसाम्यताम् ।
शरेण स्वर्णपुङ्खेन विध्येद्धृदयमर्मणि ॥
दिशां विजयमंत्राश्च पठितव्याः पुरोधसा ।
एवमेव विधिं कुर्याद्दक्षिणादि दिशास्वपि ॥

स्मृत्यन्तरे—वामदक्षिणपार्श्वेभ्यो गृण्हीयान्मृत्तिकां पुनः ।

अपराजिते नमस्तेऽस्तु वरदे कामपूजिते ॥
यात्रामहं करिष्यामि सिद्धिं सर्वत्र मे कुरु ।
पुरोहितं च संपूज्य पूजनीयाद्द्विजास्ततः ॥
जयमङ्गलशब्देन ततः स्वभवनं विशेत् ।
य एवं कुरुते राजा वर्षे वर्षे सुमङ्गलम् ॥
आयुरारोग्यमैश्वर्यं विजयं स च गच्छति ।

इति विजया दशमीनिर्णयः ॥

---

३२८ अथ विजययात्राप्रसङ्गाच्छुक्राभिमुखी यात्रा निर्णीयते॥ शुक्राभिमुखं प्रयाणं न कुर्यात्॥ तदुक्तं विश्वरूपनिबन्धे॥

प्रतिशुक्रं प्रतिबुधं प्रत्यङ्गारकमेव च ।
ललाटगे दिगीशे वा न सीमां लङ्घयेद्बुधः ॥

शुक्रस्य त्रिविधा संमुखतेत्युक्तं ॥ रत्नमालायां—

उदयति दिशि यस्यां याति यत्र भ्रमाद्वा
विचरति च भचक्रे येषु दिग्वारभेषु ।
त्रिविधमिह सितस्य प्रोच्यते संमुखत्वं
मुनिभिरुदय एव त्यज्यते यत्र यत्नात् ॥

शुक्रो यस्यां दिशि उदेति। सूर्यवत्प्रहराष्टकेन दिगष्टकं भ्रमति ॥ एवं भ्रमाद्यस्यां याति च । कृत्तिकादयः सप्त पूर्वस्यां। मघाप्रभृति सप्त दक्षिणस्यां। अनुराधादि सप्त पश्चिमस्यां। धनिष्ठादि सप्तोत्तरस्यां। एतानि दिग्वारभाणि॥ येषु दिङ्नक्षत्रेषु विचरति ॥ एवं त्रैविध्येऽपि संमुखत्वे मुनिभिरुदय

एव त्यज्यते ॥ प्रतिशुक्रगमने दोष उक्तो यथा ॥

स्वल्पोऽपि चार्थः प्रतिशुक्रयाने यियासतां सिद्धिमुपैति नूनम्।
कामं व्रजेद्वा प्रतिशुक्रमस्तं गतेषु यायान्न जिगीषुरत्र इति॥

एकग्रामादौ प्रतिशुक्रगमनेऽपि दोषाभावः ॥

३२९ तदुक्तं—एकग्रामे पुरे वा परिणयनविधौ धर्मतीर्थादियाने
दुर्भिक्षे चातिभीतौ न हि दनुजगुरुर्विद्यते संमुखोऽत्र।
वासिष्ठात्रेयवत्साङ्गिरसभृगुषु वा कश्यपाद्येषु वापि
भारद्वाजेषु वापि द्विजवरनिवहाः कीर्तयन्त्येवमाद्याः॥

आर्या ॥ स्वभवनपुरप्रवेशे देशानां विप्लवे तथोद्वाहे ।
न च वध्वा गृहगमने प्रतिशुक्रविचारणा नास्ति ॥

तथा—पौष्णादिवन्हिपादैकं यावत्तिष्ठति चन्द्रमाः ।
तावच्छुक्रो भवेदन्धः संमुखं गमनं शुभमिति ॥

बुधं प्रति कदापि न गच्छेत् ॥ तदाह श्रीपतिः—
एवं विधेऽप्यास्फुजिति प्रयायाद्बुधो यदि स्यादनुकूलवर्ती।
प्रतीन्दुजं भूमिपतेर्गतस्य नान्ये ग्रहास्त्राणविधौ समर्थाः ॥

आस्फुजिच्छुक्रः। इन्दुजो बुधः । तथा बुधशुक्रौ प्रयाणे संमुखौ दक्षिणस्थौ च वर्ज्यौ ॥ ३३० तथा च लल्लः—

आर्या ॥ वारुण्यां दिश्युदिते शुक्रे पूर्वोत्तरे यायात् ।
प्राच्यां दिश्युदिते पुनरपरायाम्ये दिशौ यायात् ॥इति॥

तथा—पूर्वतोऽभ्युदिते शुक्रे प्रयायाद्दक्षिणोत्तरे ।
पश्चादभ्युदिते चैव यायात्पूर्वोत्तरे दिशीति वचनान्तरं॥

तथा तेनैव सर्वदा यात्रा प्रशस्तोक्ता कालविशेषे ॥

पूर्वाण्हे चोत्तरां गच्छेन्मध्यान्हे पूर्वतो व्रजेत् ।

अपराण्हे व्रजेद्याम्यां अर्धरात्रे तु पश्चिमाम् ॥
न तस्याङ्गारको विष्टिर्न शनैश्चरजं भयम् ।
व्यतीपातो न दुष्येच्च यस्यार्को दक्षिणस्थितः ॥

इति प्रातिशुक्रयात्रानिर्णयः

अथ गुर्वष्टमीव्रतमुक्तं॥

भविष्योत्तरे प्रेत उवाच—

मासि भाद्रपदे राजन् शुक्ले पक्षे यदाष्टमी ।
गुरुवारेण संपूर्णा सा तिथिर्धर्मवर्धिनी ॥
गुर्वष्टमीव्रतं कार्यं सर्वपापप्रणाशनम् ।
बुधाष्टमीसहस्रस्य व्रतेन फलमाप्नुयात् ॥
शाल्योदनं च भोक्तव्यं षष्टिकान्नमथापि वा ।
एकभक्तं प्रकर्तव्यं संपूज्य च बृहस्पतिम् ॥
कपिला गौः प्रदातव्या संपूर्णव्रतहेतवे ।
एतत्पवित्रं परमं प्रेतमोक्षप्रदायकमिति ॥

शेषो व्रतविधिर्व्रतखण्डादवगन्तव्यः ॥

इति गुर्वष्टमी ॥

---

331 अथ भाद्रपदशुक्लाष्टम्यां ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायां ज्येष्ठां देवीं प्रपूजयेत् ॥ तदुक्तं

लिङ्गपुराणे—कन्यार्के याष्टमी शुक्ला ज्येष्ठर्क्षे महती स्मृता ।
अलक्ष्मीपरिहाराय ज्येष्ठां तत्र प्रपूजयेत् ॥

इति कन्यार्के भाद्रपदे ॥ कालादर्शेऽपि—

भाद्रे शुक्लाष्टमी ज्येष्ठानक्षत्रेण समन्विता ।
महती कीर्तिता तस्यां ज्येष्ठां देवीं प्रपूजयेत् ॥

तथा प्रतिवर्षं क्रियमाणं ज्येष्ठाव्रतं केवलनक्षत्र एवकार्यं॥
तदुक्तं मत्स्यपुराणे—प्रत्याब्दिकातिथावुक्तं यज्ज्येष्ठादैवतव्रतम्।
प्रतिज्येष्ठाव्रतं यच्च विहितं केवलोडुनि ॥

[332] अत्र विशेषः—

ज्येष्ठर्क्षेण तु संयुक्ता यदा भाद्रसिताष्टमी ।
ज्येष्ठां देवी प्रपूज्याथ दूर्वामभ्यर्चयेत्तदा ॥

पूजामंत्रः—ज्येष्ठाख्यायै नमो देव्यै ज्येष्टता च यथा तव ।
तथा ममापि ज्येष्ठत्वं कुरु पूजां गृहाण मे ॥
अप्रशस्यं च यत्किंचिज्ज्येष्ठादेवि गृहे मम ।
प्रशस्यं कुरु तत्सर्वं लक्ष्मीं वर्धय मे गृहे ॥

इति ज्येष्ठा प्रशस्या ॥ कथं ॥ इष्ठप्रत्यये प्रशस्यस्य ज्य चेति प्रशस्य शब्दस्य ज्यादेशे सर्वा इमाः प्रशस्याः इयमासामतिशयेन प्रशस्येति ज्येष्ठा ॥ अथवा ज्य वृद्धस्य चेति वृद्धशब्दस्य ज्यादेशे इयमासामतिशयेन वृद्धा ज्येष्ठेति इष्ठप्रत्यये परे प्रकृत्यैकाजिति ज्याशब्दस्यैकाच्त्वात् टिलोपो न भवति यस्येति चेत्यकारलोपश्च न भवति ॥ [333] एवं ज्येष्ठा प्रशस्या देवी वृद्धा वा ॥ अतिशयेन प्रशस्याया वृद्धायाश्च ज्येष्ठायाः पूजनानुरोधेन ज्येष्ठर्क्षेऽपि क्रियमाणं दूर्वाव्रतं न दोषमावहतीत्याहुः ॥ अतो ज्येष्ठां च दूर्वां च संपूज्य व्रतमाचरेत् ॥ इति ॥ ज्येष्ठर्क्षे केवला दूर्वा न पूज्या ॥

इति ज्येष्ठाष्टमी ॥

अथ दूर्वाष्टमी निर्णीयते ॥

सा शुक्लापि पूर्वविद्धा स्मृता ॥ तदुक्तं पुराणसमुच्चये—

शुक्लाष्टमी तिथिर्या तु मासि भाद्रपदे भवेत् ।
दूर्वाष्टमीति सा ज्ञेया पूर्वविद्धा बुधैः स्मृता ॥ इति ॥

विश्वरूपोऽपि—

चैत्राष्टमी माघसिताष्टमी च दूर्वाष्टमी चाश्विनजाष्टमीच ।
एताश्चतस्रः प्रथमेऽन्हि कुर्याद्वैशाखमासस्य तु या तृतीया ॥

इत्युक्तं प्राक् ॥ बृहद्यमोऽपि—

श्रावणी दुर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी ।
पूर्वविद्धा प्रकर्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनामिति ॥

भाद्रपदाष्टम्यां दूर्वा पूज्येति स्कन्दपुराणे

334 नभस्यव्यतिरेकेण अष्टमीं या तु पूजयेत् ।
ततोऽर्थो न भवेत्तस्याः काकवन्ध्या च जायते ॥

अतो भाद्रपदाष्टमी दूर्वेति ॥ तत्र दोषचतुष्टयसंभावना ॥

यथा—प्राप्ते भाद्रपदे मासि शुक्लाष्टम्यां च भारत ।
दूर्वामभ्यर्चयेद्भक्त्या ज्येष्ठां मूलं च वर्जयेत् ॥ इति ॥

ज्येष्ठायोगो मूलयोगश्चेति दोषद्वयं ॥

तथा ॥ सिंहस्थे चोत्तमा सूर्येऽनुदिते मुनिसत्तमे ।
दूर्वा तत्रैव कर्तव्या मम दोषो न दीयते ॥
इति देवकीवाक्यादगस्त्योदयस्तृतीयो दोषः ॥

335 तथा ॥ शुक्ले भाद्रपदे मासि दूर्वासंज्ञा तथाष्टमी ।
सिंहस्थे सा च कर्तव्या न कन्यार्के कदाचनेति ॥

कन्यार्कश्चतुर्थो दोष इति दोषचतुष्टयं ॥ एतद्दोषवत्यां निन्दावाक्यानि ॥

स्मृत्यन्त्यरे—दूर्वाष्टमी सदा त्याज्या ज्येष्ठामूलर्क्षसंयुता ।
ज्येष्ठामूलयुता दूर्वा अपत्यानि निहन्ति सा ॥

स्कन्दपुराणे—अगस्त्य उदिते तात पूजयेदमृतोद्भवाम् ।
वैधव्यं पुत्रशोकं च दश जन्मानि पञ्च च ॥ इति ॥

तथा—कन्यागते सवितरि पूजयेदजरामराम् ।
विषकन्या भवेत्सा तु सप्तजन्मानि पञ्च च ॥

इति एवं भाद्रपदाष्टम्यै तद्दोषचतुष्टयमध्येऽन्यतमेन युक्ता तदा कथमिति ॥ तत्र पक्षद्वयेनोत्तरं ॥ [३३५]भाद्रपदे अगस्त्योदये श्रावणकृष्णाष्टम्यां कुर्यात् ॥

तदाह देवकी—श्रावणे कृष्णपक्षे तु पूजयेदमृतोद्भवाम् ।
अष्टवर्षकृतं पापं दहत्येकापि चाष्टमी ॥

अतएव दीपिकाकारः—
दूर्वाख्यं तनुयान्नभः स्थबहुलाष्टम्यामगस्त्योदये इति ॥

तथा—अधिमासे तु संप्राप्ते नभस्य उदये मुनेः ।
अर्वाक् दूर्वा प्रकर्त्तव्या तत्र दोषो न विद्यते ॥

नभस्ये भाद्रपदे मुनेरगस्त्योदये सति तस्मादर्वाक् श्रावणे इत्यर्थः ॥ इत्येकः पक्षः । अथवा भाद्रेमास्येतद्दोषवत्यामपि दूर्वामभ्यर्च्याग्निपक्वेनैकभक्तव्रतं कार्यं ॥

तदुक्तं पुराणान्तरे—
कर्तव्या चैकभक्तेन ज्येष्ठा मूलं यदा भवेत् ।
दूर्वामभ्यर्चयेद्भक्त्या न वन्ध्यं दिवसं नयेत् ॥ इति ॥

तथा–उद्यानिका शिवपवित्रकमेघपूजा

दूर्वाष्टमी फलविरूढकजागराणि ।

स्त्रीणां व्रतानि निखिलान्यपि वार्षिकाणि

कुर्यादगस्त्य उदये न शुभानि लिप्सुरिति ॥

लौगाक्षिणागस्त्य उदिते सति फलविरुढकादेर्निषेधदर्शनात् अग्निपक्वमभ्यनुज्ञातमितिगम्यते ॥ इति द्वितीयःपक्षः॥[३३७] एकभक्तस्यमध्यान्होत्तरकालीनत्वात्पूजामध्यान्हे कार्या दूर्वाया इति तदपूजने पुराणसमुच्चये दोष उक्तः ॥

न पूजयति या दूर्वां मोहादिह यथाविधि ।

त्रीणि जन्मानि वैधव्यं लभते नात्र संशयः ॥

तस्मात्संपूजनीया सा प्रतिवर्षं वधूजनैः ।

सुखसन्तानजननी भर्तुः सौख्यकरी तथेति ॥

प्रतिवर्षं दूर्वा अवश्यं पूज्येति ॥ एवं पूर्वोक्ते पक्षद्वये संभवत्यपि सदोषायां भाद्रगायामष्टम्यां निषेधवचनप्राबल्यात् श्रावणकृष्णाष्टमी श्रेयसीति ॥ तत्रव्रतपूजनासंभवे द्वितीयः पक्षो भाद्रगाष्टमीति युक्तं ॥ निर्दोषा चेद्भाद्रमासाष्टमीति सिद्धान्तः ॥ [३३८] अत्र विशेषः ॥

नागस्त्यदोषो न च कान्यदोषो ज्येष्ठा न दोषो न च मूलदोषः

भाद्रे मृतार्थं खलु शुक्लपक्षे दूर्वाः प्रपूज्याः कथयन्ति सिद्धाः॥

तथा–मूले च शाकेऽप्युदिते मुनौ च कन्यागतेऽर्के करणे च विष्ट्यां

दूर्वाष्टमी भाद्रपदे च शुक्ले न दोषमाहुर्मुनयो वदन्ति ॥

दूर्वा नभस्ये मुनिभिः प्रदिष्टा शुक्लाष्टमी सा नवमीयुता च ।

दूष्या न मूले न च शाक्रऋक्षे कन्योदयेऽर्के घटजोदयेऽपि ॥

इदं वचनद्वयं मृतदूर्वाविषयं ॥ यत्तु विकल्पेन परविद्धाविधानं ॥

मुहूर्ते रौहिणेऽष्टम्यां पूर्वा वा यदि वा परा ।
दूर्वाष्टमीति सा कार्या ज्येष्ठां मूलं च वर्जयेत् ॥ इति॥

एतदपि दिनद्वयव्यापित्वे परविद्धा वरा इत्येवं न ॥ किन्तु ज्येष्ठादिदोषयुक्ता पूर्वा त्याज्येत्येवंपरं ॥

३३९ यथा नीतिशास्त्रे—वरं हालाहलं पीतं सद्यः प्राणहरं विषम्
न तु दृष्टं धनाढ्यस्य भ्रूभङ्गकुटिलं मुखम् ॥

अत्र विषभक्षणं न विहितं। किन्तु धनाढ्यस्य कुपितस्य मुखावलोकनं प्रतिषिद्धम्॥ तद्वत् पूर्वविद्धाविधानबलादेव परविद्धा निषिद्धेति। तथापि यदि वा परविद्धाभिधानं तद्दिनद्वये कर्मकालव्यापिनी चेत्तदा ज्येष्ठामूलयुक्तां पूर्वां परित्यज्य परविद्धापि कार्येति ज्ञापनार्थमिति रहस्यं ॥ ज्येष्ठान्वितायां तु ज्येष्ठापूर्वकं दूर्वाव्रतमुक्तं ज्येष्ठानिर्णये ॥

इति दूर्वाष्टमी निर्णयः ॥

अथ दूर्वाष्टमीव्रतविधिरादित्यपुराणात् ॥

शुक्लाष्टम्यां तु संप्राप्ते मासि भाद्रपदे तथा ।
दूर्वां व्रतानां सुश्वेतामुत्तराशाभिगामिनीम् ॥
पूजयेद्गृहमानीय गन्धमाल्यानुलेपनैः ।

पूजामंत्रः—त्वं दूर्वेऽमृतजन्मासि वन्दितासि सुरासुरैः ॥
सौभाग्यं सन्ततिं देहि सर्वकार्यकरी भव ।
यथा शाखाप्रशाखाभिर्विस्तृतासि महीतले ॥

तथा ममापि सन्तानं कुरु त्वमजरामरम् ।
फलमूलैः सनैवेद्यैर्धूपदीपैः समर्चयेत् ॥
अग्निपक्वं तथा सर्वं न निवेद्यं कथञ्चन ।
भोक्तव्यं च तथा ब्रह्मन्नग्निपक्वविवर्जितम् ॥

३४१ तथा भविष्यत्पुराणे—

ततः संपूजयेद्विप्रान्फलैर्नानाविधैः शुभैः ।
अनग्निपक्वमश्नीयाद्घृतं दधि फलं तथा ॥
दद्यात्फलानि विप्रेषु फलाहारः स्वयं भवेत् ।
एवं पुण्या पापहरा अष्टमी दूर्वसंज्ञिता ॥
चतुर्णामपि वर्णानां स्त्रीजनानां विशेषतः ।

इति दूर्वाष्टमी निर्णयश्च ॥

तथा चैत्रसिताष्टम्यां क्षेत्रविशेषे धाराख्यदेवताविशेषपूजनादारोग्यतेष्टप्राप्तिश्च जायते ॥

तदुक्तं स्कान्दे नागरखण्डे—

हाटकेश्वरजे क्षेत्रे शङ्खतीर्थ समीपतः ।
धारानामेति विख्याता शक्तिर्लोकसुखप्रदा ॥

तां प्रति वसिष्ठः—

चैत्रे मासे सिते पक्षे अष्टमीदिवसे स्थिता ।
ये ये पूजां करिष्यन्ति श्रद्धया परया युताः ॥
ते सर्वे वत्सरं यावद्भविष्यन्ति निरामयाः ।
तस्मादत्रैव स्थातव्यं सदैव मम वाक्यत इति ॥

तथा--अरुन्धत्या स्वयं कृतेन स्तोत्रेण स्तुत्वा तां प्रत्युक्तं ॥

स्तोत्रेणानेन भवतीं स्तुत्वा च कुरुते नतिम् ।
वन्ध्यापि या भवेन्नारी संभूयात्पुत्रसंयुता ॥

भवत्विति प्रार्थना ॥ [३४२] ततोऽरुन्धतीं प्रत्युवाच धारेति

अत्र यो नागरो भक्त्या समागत्य तपस्विनि ।
प्रदक्षिणात्रयं कृत्वा दत्त्वा मम फलत्रयम् ॥
सोऽपि संवत्सरं यावद्भविता रोगवर्जितः ॥ इति ॥

तथा— या नारी दुर्भगा वन्ध्या सापि पुत्रवती भवेत् ।
चैत्रे मासि सिताष्टम्यां भक्तियोगसमन्वितेति ॥

स्तोत्रं तु स्कान्दे नागरखण्डे धारामाहात्म्ये ॥

नमस्ते परमे ब्राह्मि धारयोगे नमोनमः ।
अर्धमात्रे परे शून्ये तस्यार्धार्धे नमोऽस्तु ते ॥ १ ॥
नमस्ते जगदाधारे नमस्ते भूतधारिणि ।
नमस्ते पद्मपत्राक्षि नमस्ते काञ्चनद्युते ॥ २ ॥
नमस्ते सिंहयानाद्ये नमस्तेऽस्तु महाभुजे ।
नमस्ते देवताभीष्टे नमस्ते दैत्यसूदनि ॥ ३ ॥
नमस्ते महिषाक्रान्ते शरीराछिन्नमस्तके ।
नमस्ते विन्ध्यनिरते सुरामांसबलिप्रिये ॥ ४ ॥
त्वं लक्ष्मीस्त्वं शची गौरी त्वं सिद्धिस्त्वं विभावरी ।
त्वं स्वाहा त्वं स्वधा तुष्टिस्त्वं पुष्टिस्त्वं सुरेश्वरी ॥५॥
शक्तिरूपासि देवि त्वं सृष्टिसंहारकारिणी ।
त्वयि दृष्टमिदं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ६ ॥
यथा तिले स्थितं तैलं दधिसंस्थं यथा घृतम् ।

हविर्भुक् चैव काष्ठस्थः सुगुप्तं लक्ष्यते न हि ॥ ७ ॥
तथा त्वमपि देवेशि सर्वगापि न लक्ष्यसे । इति स्तोत्रं ॥
स्नात्वा तत्र तु यो देवीं पश्येच्च विधिना नरः ।
धनधान्यांस्तथा पुत्रान्राज्योत्थं सकलं सुखम् ॥ ८ ॥
या नारी दुर्भगा वन्ध्या सापि पुत्रवती भवेत् ।
चैत्रे मासि सिताष्टम्यां भक्तियोगसमन्विता ॥ ९ ॥
महानिशायां तत्रैव नैवेद्यबलिपिण्डिकाम् ।
प्रसन्नया कुमार्या तु स्वयं वाथ करोति या ॥ १० ॥
गृण्हाति या च वै नारी पिण्डिकां बलिसंयुताम् ।
शतवर्षा तु या नारी पिण्डिकां भक्षयेद्द्विजाः ॥ ११ ॥
सापि पुत्रवती च स्याद्यदि वृद्धतमा भवेत् ।
किं पुनर्यौवनोपेता सौभाग्येन समन्विता ॥ १२ ॥
पुत्रसौख्यवती नारी देव्या वै दर्शनेन च ।
सर्वेषां नागराणां तु भावजा देवता स्मृता ॥ इति ॥
चैत्राष्टम्यां देवीविशेषपूजाविधिः ॥

---

[३४३] अथ जन्माष्टमी निर्णीयते ॥

श्रावणकृष्णाष्टमी कृष्णजन्माष्टमी । तत्रोपवासेन पापक्षयो जायते इत्युक्तं भविष्योत्तरे श्रीकृष्णेन

मासि भाद्रपदेऽष्टम्यां निशीथे कृष्णपक्षजे ।
शशाङ्के वृषराशिस्थे ऋक्षे रोहिणि संज्ञिते ॥
योगेऽस्मिन्वसुदेवाद्धि देवकीमामजीजनत् ।
उपवासं तु यः कुर्यात्तस्मिन्जन्मदिने मम ॥

सप्तजन्म कृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ।

भाद्रपद इति कृष्णप्रतिपदादिमासाभिप्रायेण ॥

तथा चोक्तं विष्णुरहस्ये—

प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी ।

मुहूर्तमपि लभ्येत सैवोपोष्या महाफला ॥

मुहूर्तं मध्यरात्रव्यापिनी ॥ इयांस्तु रोहिणीयुक्तायां विशेषः ॥ यत्फलातिशयजनकत्वं महाफला इति वचनात् ॥ जयन्तीशब्दवाच्यत्वं च विशेषः ॥

अर्धरात्रादधः सा हि कलया वा यदा भवेत् ।

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापप्रणाशिनी ॥

अन्यच्च सनत्कुमारेणोक्तं—

शृणुष्वावहितो राजन्कथ्यमानं मया तव ।

श्रावणस्य तु मासस्य कृष्णाष्टम्यां नराधिप ॥

रोहिणी यदि लभ्येत जयन्ती नाम सा तिथिरिति ।

अत्र यदीत्युच्चारणाद्रोहिणीयोगः संभवाभिप्राय इति॥ योगे अयोगे वोभयत्रोपवासाकरणे प्रत्यवायश्रवणात् ॥

यथा ॥ न करोति यदा विष्णोर्जयन्तीसंभवव्रतम् ।

यमस्य वशमापन्नः सहते नारकीं व्यथाम् ॥

३४४ तथा - गृध्रमांसं खरं काकं श्येनं वा मुनिसत्तम ।

मांसं च द्विपदां भुङ्क्ते कृष्णजन्माष्टमीदिने ॥

अतीतानागतं तेन कुलमेकोत्तरं शतम् ।

पातितं नरके घोरे यो भुङ्क्ते कृष्णवासरे ॥

श्रावणे बहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।

न करोति नरो यस्तु भवति क्रूरराक्षसः ॥

इत्यादि भोजननिन्दावाक्यैर्जन्माष्टम्यामुपवासव्रतं स्तूयते ॥ यथा ॥ अपशवो वा अन्ये गोऽश्वेभ्यः पशवो गोऽश्वा इति ॥ उक्तं च भाष्यकारेण ॥ न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्तते अपि च निन्द्यादन्यत्स्तोतुं ॥ अतस्तत्र उपवासः प्रशस्त इति ॥ पुराणे—

तुष्ट्यर्थं देवकीसूनोर्जयन्ती संभवव्रतम् ।
कर्तव्यं वित्तमानेन भक्त्या भक्तजनैरपि ॥
अकुर्वन्याति नरकं यावदिन्द्राश्चतुर्दशेति ॥

३४५ तथा विष्णुरहस्ये—

प्राजापत्यर्क्ष संयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी ।
वर्षे वर्षे प्रकर्तव्या तुष्ट्यर्थं चक्रपाणिनः ॥

इत्यादिवाक्यजातं तुष्ट्यर्थं चक्रपाणिन इति तुष्टिलक्षणे फले एव व्रतं विधत्ते ॥ तेन काम्यत्वे सत्यपि वर्षे वर्षे इतिवीप्स्यायुक्तत्वाद्वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत ॥ संवत्सरे संवत्सरे सोमयाजीतिवन्नित्यत्वमपि ॥ काम्यत्वेऽपि नित्यत्वमेकादशीवदविरुद्धं ॥ व्रताकरणे नरकपातादिदोषदर्शनात् ॥ शुद्ध विद्धोभयपक्षेऽप्युपोष्येति तदर्थं निर्णेतव्येति ॥ अथ श्रावणकृष्णाष्टमी शुद्धविद्धान्यूनाधिकादिभेदभिन्नापि मध्यरात्रव्यापिनी व्रते ग्राह्येति

३४६ तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे—

रोहिणीसहिता कृष्णा श्रावणे मासि चाष्टमी ।
सप्तम्यामर्धरात्राधः कलया पि यदा भवेत् ॥

तत्र जातो जगन्नाथः कौस्तुभी हरिरव्ययः ।
तमेवोपवसेत्कालं कुर्यात्तत्र च जागरम् ॥
अर्धरात्रे तु योगोयं तारापत्युदये सति ।
नियतात्मा शुचिः स्नातः पूजां तत्र प्रवर्तयेदिति ॥

वन्हिपुराणे—सप्तमीसंयुताष्टम्यां निशीथे रोहिणी यदि ।
भविता सप्तमी पुण्या यावच्चन्द्रदिवाकराविति ॥

यदि रोहिणीत्यतीव प्रशस्ता ॥ अथाष्टम्याः निशीथव्यापिनीग्रहणेऽपि यदा पुनरर्धरात्रे रोहिणीयोगः ॥ पूर्वस्मिन्परस्मिन्वा दिने तदा व्रतं कार्यं ॥

तदुक्तमनन्तभट्टेन—

अर्धरात्रे तु रोहिण्यां यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।
तस्यामभ्यर्चनं शौरेर्हन्ति पापं त्रिजन्मजं ॥
सोपवासो हरेः पूजां तत्र कृत्वा न सीदति ।
एतेनार्धरात्रादधः पतितायामष्टम्यामुपवास इत्युक्तं ॥

३४७ ननु—कार्या विद्धापि सप्तम्या रोहिणीसहिताष्टमी ।
तत्रोपवासं कुर्वीत तिथिभान्ते च पारणम् ॥ इति ॥

अनेन ब्रह्मवैवर्त्तवचनेन सप्तमीविद्धायां रोहिणीसहितायामष्टम्यामुपवासं विधाय द्वितीयदिने तिथिभान्ते पारणं विधीयते ॥ पारणं हि पारयतेर्ल्युडन्तं ॥ अभोजनसंकल्पात्मकस्य उपवासस्य समापनं भोजनं तेन द्वितीयेऽहन्युपवासो निरस्तः॥ रात्रौ भोजननिषिद्धे काले तिथिभान्तो यदा तदा रात्रौ पारणं स्याात्तच्च निषिद्धं गरुडपुराणे ॥

अन्यतिथ्यागमो रात्रौ तामसस्तैजसोऽपिवा ।

तामसे पारणं कुर्वन् तामसीं गतिमाप्नुयात् ॥ इति ॥

अत्रोत्तरं—जयन्त्यां पूर्वविद्धायामुपवासं समाचरेत् ।

तिथ्यन्ते वोत्सवान्ते वा व्रती कुर्वीत पारणम् ॥

तथा स्मृत्यन्तरे—तिथ्यर्क्षयोर्यदा त्वन्तो नक्षत्रान्तमथापि वा ।

अर्धरात्रेऽथवा कुर्यात् पारणं त्वपरेऽहनि ॥

तिथिनक्षत्रयोरन्ते पारणं ॥ अथवा नक्षत्रान्ते। द्वयोरवसानं यदि अर्धरात्रे भोजननिषिद्धे काले तदा दिवस एव पारणं कुर्यादित्यर्थः ॥

३४८ तदुक्तं ब्रह्मवैवर्त्ते—सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवापारणमिष्यते ।

अन्यथा पुण्यहानिः स्यादन्ते धारण पारणम् ॥

तिथिनक्षत्रयोरेकविगमे पारणं कुर्यात् ॥

तदुक्तं व्रतखण्डे—रौहिणीसहिता चेयं विद्वद्भिः समुपोषिता ।

वियोगे पारणं चक्रुर्मुनयो ब्रह्मचारिणः ॥

तथा तत्रैव—संयोगिके व्रते प्राप्ते यत्रैकोऽपि वियुज्यते ।

तत्रैव पारणं कुर्यादेवं वेदविदो विदुः ॥

भान्ते कुर्यात्तिथेर्वापि शस्तं भारत पारणमिति ।

तथा अनन्तभट्टोदाहृतं—

याः काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रयोगतः ।

ऋक्षान्ते पारणं कुर्याद्विनाश्रवणरोहिणीमिति ॥

अत्र तिथिभान्ते च पारणं यदुच्यते तत्संभवाभिप्रायं॥ अतश्च यदा भोजननिषिद्धे काले तिथिभान्तो भवति तदा उत्सवान्ते पारणमिति ॥ ३४९ पूर्वा[?]ने मध्यान्हरात्रव्यापनी अथ यदा तिथिनक्षत्रवृद्ध्या दिनद्वयेऽप्यर्धसंयोगः तदा पर-

दिने जयन्तीव्रतं ॥ तदुक्तं पुराणसमुच्चये—

अष्टम्यां रोहिणीयोगो मध्यरात्रे दिनद्वये ।

तर्ह्युत्तरैव कर्तव्या न पूर्वेत्येष निर्णयः ॥

तथा—अर्धरात्रे तु योगोऽयं रोहिण्या भवति क्वचित् ।

तामेवोपवसेन्नान्यामर्धरात्रोपयोगतः ॥

परदिने मध्यरात्रयोगिनी यदा ॥

तदा—वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमी संयुताष्टमी ।

सऋक्षापि न कर्तव्या सप्तमीसंयुताष्टमी ॥

इत्यादिवचनेन पूर्वस्याः सप्तमीविद्धायाः निषेधात् ॥ एवं दिनद्वनये मध्यरात्रव्यापिनी परा एव ॥ ३५० अथ यदा त्यन्ततिथिनक्षत्रह्रासे दिनद्वयेऽपि मध्यरात्राव्यापिनी सा यद्यपि हिंसा स्यात्पूर्वकालिकीत्यनेन पूर्वदिने भवेत् ॥ तथापि मुहूर्तमात्रेणाप्यहोरात्रविद्यमानसंबन्धेनोपवासे प्रशस्तोक्ता ॥ विष्णु रहस्ये—मुहूर्तमप्यहोरात्रो यस्मिन्युक्तं तु लभ्यते ॥

अष्टम्यां रोहिणीऋक्षं तां सुपुण्यामुपावसेत् ।

इति द्वितीया युक्ता ॥ अथ सा यदि रोहिणीरहिता शुद्धाधिका तदा संपूर्णायामुपोष्य द्वितीयेऽन्हि तिथ्यन्ते पारणं कार्यमिति सर्वसंमतं ॥ अथ उदयानन्तरं कियन्मात्रापि अष्टमी तत्संयुक्ता निशीथपर्यन्तं रोहिणी उपरि सकला नवमी बुधवारे सोमवारे वा भवति तदाष्टमी स्वल्पाप्युपोष्या ॥ न पूर्वा ॥

३५१ तदुक्तं स्कन्दपुराणे—

उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि ।

बुधवारेण संयुक्ता प्राजापत्यर्क्षसंयुता ॥
अपि वर्षशतेनापि लभ्यते वा न वा विभो ।
मुहूर्तेनापि संयुक्ता संपूर्णा साष्टमी भवेत् ॥
किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदा ।

तथा विष्णुधर्मे—तिथिनक्षत्रयोरत्र योगश्चैव नराधिप ॥
द्विकलो यदि लभ्येत स ज्ञेयो ह्यष्टयामिकः ।

पद्मपुराणे—प्रेतयोनिं गतानां तु प्रेतत्वं नाशितं नरैः ॥
यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता ।
किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः ॥
किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदेति ।

बुधवारादियोगः प्रायिकः ॥
जयन्ती बुधवारेण सोमवारेण वा पुनः ।
लभ्यते दैवयोगेन तामुपोष्य महाफलम् ॥

३५२ अथ जन्माष्टमी सामान्येन हीनाधिका वापि पूर्वतिथ्यन्विता उपवासे ग्राह्या ॥

तदुक्तमनन्तभट्टेन—
जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्ये भद्राजयान्विते ।
कृत्वोपवासं तिथ्यन्ते तदा कुर्यात्तु पारणम् ॥

भद्रा सप्तमी । जया त्रयोदशी ॥

तथा स्कन्दपुराणे—कृष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवरात्रिश्चतुर्दशी ।
एताःपूर्वयुताः कार्या तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ॥

अथ सा रोहिणीसहिता चेत्तदा—
जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च ।

पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या तिथिभान्ते च पारणम् ॥

यदि रात्रौ तिथिभान्तः स्यात्तदा उत्सवान्ते प्रातः पारणमित्युक्तं प्राक् ॥ यच्च

सप्तमीसंयुताष्टम्यां कृत्वा ऋक्षं द्विजोत्तम ।
प्राजापत्यं द्वितीयेऽन्हि मुहूर्तार्धं भवेद्यदि ॥
तदाष्टयामिकं ज्ञेयं प्रोक्तं व्यासादिभिः पुरा ।

तन्नोपवासार्थं उपवासशब्दाश्रवणात् ॥ किन्तु द्वितीयदिने अष्टमीरोहिण्यतिक्रम्यापि पारणाङ्गत्वेन क्रियमाणं ब्राह्मणभोजनादिकं सकलत्वाभिधानेनाष्टमीरोहिण्योरेव कृतं भवतीति महाफलत्वमुपवासवज्ज्ञापयति ॥

इति जन्माष्टमीनिर्णयः ॥

---

३५३ अथ इयं मन्वादिः ॥ तदुक्तं ॥

श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथाऽषाढी च पूर्णिमा ॥

तथा ॥ मन्वादौ च युगादौ च दत्तमक्षयतामियात् ॥
तथा ॥ अष्टम्यांदिवा भोजनं न कुर्यात् ॥ तदुक्तं ॥

भूताष्टम्यां दिवा भूक्त्वा रात्रौ भुक्त्वार्कपर्वणि ।
एकादश्यां दिवारात्रौ भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

अथ भाद्रपदकृष्णाष्टमी महालक्ष्म्यष्टमी तत्र लक्ष्मीव्रतं कुर्यात् ॥ तदुक्तं ॥

अष्टमी पुष्यसंयोगे कृष्णा भाद्रपदे तु या ।
तत्र लक्ष्मीव्रतं कार्यं यावद्वर्षाणि षोडशेति ॥

पुष्यसंयोगः संभवाभिप्रायः ॥ कन्यासंक्रान्तेरुत्तरभाग-

गते सूर्ये व्रतप्रारंभं उद्यापनं समाप्तिं च न कुर्यात् ॥ तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे—

श्रियोऽर्चनं भाद्रपदेऽसिताष्टमीं प्रारभ्य कन्यार्धगते न सूर्ये ।
समापयेत्तत्र तिथौ च यावत्सूर्यस्तु पूर्वार्धगतो युवत्याः ॥

युवत्याः कन्यायाः । अस्मिन्व्रतेऽष्टमी चन्द्रोदयव्यापिनी ग्राह्या ॥ [३५४] तथा च ॥

अर्धरात्रमतिक्रम्य वर्तते योत्तरा तिथिः ।
तस्यां तदा तिथौ कार्यं महालक्ष्मीव्रतं शुभम् ॥

चन्द्रोदयादूर्ध्वं त्रिमुहूर्त्तव्यापिन्यष्टमी चेत्परा नवमी विद्धा न चेत्पूर्वा ॥ तदुक्तं ॥

पूर्वा वा परविद्धा वा ग्राह्या चन्द्रोदये शुभा ।
त्रिमुहूर्त्तव्यापिनी पूज्या परतश्चोर्ध्वगामिनी ॥ इति ॥

तथा—पूजनीया गृहस्थेन अष्टमी प्रावृषी श्रियः ।
दोषैश्चतुर्भिः संत्यक्ता सर्वसंपत्करी तिथिरिति ॥

दोषचतुष्टयं तु नवमीवेधः १ ॥ रवेःकन्यासंक्रांत्युत्तरार्धगतत्वं २ ॥ त्रिदिनं ३ ॥ अवमदिनं चेति ४ ॥ एतद्दोषवर्जनं व्रतप्रारंभोद्यापनयोर्वेदितव्यं । प्रतिवर्षं परित्यक्तुमशक्यत्वात् ॥ यच्च

पुत्रसौभाग्यराज्यायुर्नाशिनी सा प्रकीर्तिता ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन त्याज्या कन्यागते रवौ ॥

तदपि प्रारंभविषयं ॥ कन्यागते रवाविति कन्योत्तरार्धगत इति ॥ यतः हस्तोत्तरगते सूर्ये तद्व्रतं न समाचरेत् इति वचनात् ॥

३५५ पुत्रहा नवमीविद्धा स्वघ्नी हस्तार्धगे रवौ ।
धर्मघ्नी त्रिदिने प्रोक्ता त्याज्या चैवावमेऽपि सा ॥
एतदपि प्रारंभोद्यापनविषयं॥ संभवाभिप्रायं वा ॥ स्वं द्रव्यं हन्तीति स्वघ्नी ॥

यत्रैकः स्पृशति तिथिद्वयावसानं
वारश्चेदवमदिनं तदुक्तमार्यैः ।
यत्स्पर्शाद्भवति तिथिद्वयस्य चान्हा
त्रिद्युस्पृक्कथितमिदं द्वयं च नेष्टम् ॥ इति ॥

त्रिदिनावमदिनयोर्लक्षणं ज्योतिःशास्त्रादिति ॥

इतिमहालक्ष्म्यष्टमीनिर्णयः ॥

कृतेऽचलद्विवेदेन ग्रन्थे निर्णयदीपके ।
विजयाख्यदशम्यास्तु जातोऽष्टम्या विनिर्णयः ॥

इत्यष्टमीनिर्णयः विजयादशमीनिर्णयश्च ॥

---

३५६ अथ नवमी निर्णीयते ॥

नवमी तिथिरुपवासादिव्रते पूर्वविद्धा ग्राह्या॥ वसुकरन्ध्रयोरिति युग्मवाक्याभिधानात् ॥
यदाह ब्रह्मवैवर्ते—

अष्टम्या नवमी विद्धा कर्तव्या फलकांक्षिभिः ।
न कुर्यान्नवमीं तात दशम्या तु कदाचनेति ॥

पैठीनसिरपि—पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।

प्रतिपन्नवमी चैव कर्तव्या संमुखा तिथिः ॥
संमुखा सायान्हव्यापिनी पूर्वविद्धेति यावत् ॥
पद्मपुराणे-अष्टमी नवमीयुक्ता नवमी चाष्टमीयुता ।
अष्टमीनवमीयुग्मे महोत्साहे महोत्सवः ॥ इति ॥
तथा—नवमी दशमी चैव नोपोष्या परसंयुता ।
इत्यादि वचनेभ्यो नवम्यष्टमीविद्धा उपवासव्रते ग्राह्येति सिद्धं ॥ नक्तैकभक्तादिव्रते तत्तद्व्रतकालव्यापिनी गृह्यते ॥
कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।
इति वचनात् ॥

इति नवमी सामान्य निर्णयः

---

३५७ अथ नवमी विशेषः ॥

अथ भगवतो विष्णोः सप्तमावतारस्य दशरथात्मजस्य श्रीरामस्य जन्मनवमी निर्णीयते ॥ चैत्रशुक्लनवम्यां श्रीरामजन्म ॥ तत्रोपवासव्रते महाफलमुक्तं ॥
अगस्त्यसंहितायाम्—

चैत्रमासे नवम्यां तु शुक्लपक्षे रघूत्तमः ।
प्रादुरासीत्पुरा ब्रह्मन् परब्रह्मैव केवलम् ॥
तस्मिन्दिने तु कर्तव्यमुपवासव्रतं सदा ।
नित्यमेव भवेत्तस्माच्छ्रीरामनवमीव्रतम् ॥
सूर्यग्रहे कुरुक्षेत्रे महादानैः कृतैर्बहु ।
यत्फलं समवाप्नोति श्रीरामनवमीव्रतात् ॥

तथा—प्राप्ते श्रीरामनवमीदिने मर्त्यो विमूढधीः ।

उपोषणं न कुरुते कुंभीपाकेषु पच्यते ॥

यस्तु रामनवम्यां तु भुङ्क्ते मर्त्यो विमूढधीः ।

कुंभीपाकेषु घोरेषु पच्यते नात्र संशयः ॥ इति ॥

अतोऽकरणे दोषदर्शनात् उपवासव्रताचरणे ब्रह्मप्राप्तिः स्यात् ॥

[३५८] तदुक्तं—तस्मात्सर्वात्मना सर्वैः कृत्वैव नवमीव्रतम् ।

मुच्यन्ते सर्वपापेभ्यो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ॥ इति ॥

तथा रामार्चनचन्द्रिका—

मेषे पूषणि संप्राप्ते लग्ने कर्कटकाव्हये ।

आविरासीत्स कलया कौशल्यायाः परः पुमान् ॥

चैत्रे शुक्ला तु नवमी पुनर्वसुयुता यदि ।

सैव मध्यान्हयोगेन महापुण्यतमा भवेत् ॥

तथा—पुनर्वस्वृक्षसंयोगे स्वल्पापि यदि लभ्यते ।

सा महाफलदा प्रोक्ता पुनर्वस्वृक्षयोगतः ॥

पुनर्वसुनक्षत्राभावेऽपि नवम्येवोपोष्येत्युक्तं ॥

रामार्चने—केवलापि सदोपोष्या नवमी शब्दसंग्रहात् ।

तस्मात्सर्वात्मना सर्वैः कर्तव्यं नवमीव्रतमिति ॥

तथा—उपोषणं नवम्यां वै दशम्यामेव पारणम् ।

एतैर्वाक्यैर्नवम्यामुपवासव्रतस्यावश्यं कर्त्तव्यत्वात्तदर्थं निर्णीयते ॥ [३५९] सा द्विविधा शुद्धा विद्धेति ॥ शुद्धा समान्यूनाधिका चेति त्रिधा ॥ सा प्रत्येकं पुनर्वसुयोगायोगभेदेन [illegible]धा ॥ विद्धा तु पूर्वविद्धा परविद्धाभेदेनैवं द्वादशधा ॥

अथ यदा शुद्धाधिका तदा संपूर्णायामुपोष्य द्वितीयेऽहनि तिथिभान्ते पारणं कार्यमिति सर्वसंमतं॥ अथ विद्धाभेदेष्वपि॥

रामो लग्ने कर्कटे प्रादुरासीत् ।

तथा सैव मध्यान्हयोगेनेत्यादिभ्यो मध्यान्हयोगान्विता ग्राह्येति सिद्धं ॥ अतो मध्यान्हानुरोधेन रामजन्मनवमी निर्णयः॥ निशीथानुरोधेन कृष्णजन्माष्टमीवदिति॥

३५० यदाह—प्रादुरासीत्स मध्यान्हे रामो दाशरथिस्तथा ।
निशीथे देवकीसूनुः कालेऽस्मिन्पूजनं तथेति ॥

तस्मात्पूर्वदिने परदिने वा या मध्यान्हयोगान्विता सा उपवासव्रते ग्राह्या ॥ तथा च रामोत्सवे—

चैत्रस्य शुक्लपक्षे तु मध्यान्हे नवमीदिने ।
पुनर्वस्वृक्षयोगेन जातो रामः स्वयं हरिः ॥
तत्र संपूजनं विष्णोः सर्वकिल्विषनाशनमिति ॥

यथा तिथिवृद्धया दिनद्वये मध्यान्हयोगः तदापरविद्धोपोष्या परदिने रामनवमीव्रतमिति ॥ ३५१ ननु परविद्धाग्रहणे विषम उपन्यासः ॥

अष्टम्या नवमी विद्धा कर्तव्या फलकांक्षिभिः ।
न कुर्यान्नवमीं तात दशम्या तु कदाचन ॥

तथा ॥ वसुरन्ध्रयोरित्यादिब्रह्मवैवर्तनिगमादिवाक्यैर्नवम्याः पूर्वविद्धाभिधानात् ॥ सत्यं ॥ विद्धानिषेधश्रवणात् नवमीचेतिवाक्यतः ॥

नवमी चाष्टमीविद्धा त्याज्या विष्णुपरायणैः ॥ इति॥

अगस्त्योक्तेन वैष्णवव्रतविषयविशेषवचनेनाष्टमीविद्धा

निषेधानुवादपुरःसरं परविद्धाप्रतिपादनादवैषम्यं ॥ सामान्य विशेषन्यायेन ॥ एतेनैतदप्यपास्तं

द्वितीया पञ्चमी वेधाद्दशमी च त्रयोदशी ।
चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरांतिथिमिति ॥

दशमी स्ववेधात्पूर्वां नवमीं उत्तरां एकादशीं हन्तीति व्याख्या ॥ अथात्यन्ततिथिक्षयवशात् दिनद्वयेऽपि मध्यान्हयोगाभावः ॥ तदा नवमी चाष्टमीविद्धा त्याज्येत्यस्य मध्यान्हव्याप्तिविषये सावकाशात् ॥

तिथ्यादौ तु भवेद्यावान्ह्रासो वृद्धिः परेऽहनि ।
तावान्ग्राह्यः स पूर्वेद्युरदृष्टोऽपि स्वकर्मणि ॥

इत्यनेन पूर्वविद्धोपोष्या ॥ अथ तिथिवृद्धौ परा ग्राह्या न पूर्वविद्धा ॥

तदुक्तं कुंभोद्भवेन—दशम्यादिषु वृद्धिश्चेद्विद्धात्याज्यैव वैष्णवैः
तदन्यथा तु सर्वेषां व्रतं तत्रैव निश्चितमिति ॥
पुनर्वस्वृक्षसंयोगे स्वल्पापि यदि लभ्यते ।
सा महाफलदा प्रोक्ता ॥

इति सर्वेषु पक्षेषु एतद्योगेन फलविशेषो ज्ञातव्य इति ॥ ३६३ अथ नवम्याः पुनर्वसुयोगयुक्तोपवासे जन्माष्टमीनिर्णयोक्तः पारणानिर्णयोऽत्रापि ज्ञातव्यः ॥ तत्र

याः काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रयोगतः ।
ऋक्षान्ते पारणं कुर्याद्विना श्रवणरोहिणीमिति ॥

श्रवणरोहिण्योर्मध्ये पारणं विहितं ॥ अत्र नक्षत्रान्ते

पारणमिति विशेषः ॥ पारणे दशमीं नैव लङ्घयेदित्युक्तं अगस्त्येन—दशम्यामेवशब्देन दशमीं नैव लङ्घयेत् ।
निश्चित्यैवं विचारेण नवमीव्रतमाचरेत् ॥

इति रामनवमीनिर्णयः ॥

अथाश्विनशुक्लनवमी मन्वादिः ॥

तदुक्तं ॥ अश्वयुक्शुक्लनवमी द्वादशी कार्तिके सितेत्यादि
मन्वन्तरादयश्चैते दत्तस्याक्षय्यकारकाः ॥ इति ॥
आश्विनशुक्लनवम्युत्सवस्तुनिरूपितो महाष्टमी निर्णये ॥

---

[३६४]अथ कार्तिकशुक्लनवमी युगादि ः ॥

तदुक्तं स्मृतौ—शुक्ला तृतीया वैशाखे पितृपक्षे त्रयोदशी ।
कार्तिके नवमी शुक्ला माघे दर्शो युगादयः ॥
एता युगादयः प्रोक्ता दत्तस्याक्षय्यकारकाः ॥ इति ॥
युगादिनिर्णयोऽक्षय्यतृतीयानिर्णयात्ज्ञेयः ॥ अथ तद्गतो विशेषो निरूप्यते ॥ अथ कार्तिकशुक्लनवमी अक्षयनवमी ॥ तत्राश्वत्थमूले तर्पणं कुर्यात् ॥ तत्र विधिः॥ त्रीन् कुंभान् जलपूर्णान् विष्णुमूर्तिं च स्थापयित्वा तर्पणप्रारंभे प्रयोगविधिना विष्णुं संपूज्य तर्पणं कार्यं ॥ तथा चोक्तं श्रीकृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति ॥
विष्णुरुवाच—बोधिमूले स्थितो विष्णुः कुरुते वीक्षणं नृप ।
कला भगवतो भूत्वा कार्तिके नवमीदिने ॥

कृत्वा योगीश्वरीं मूर्तिं मामकीं हेमसंभवाम् ।
पूजयिष्यति पुण्यात्मा पितृणां मुक्तिहेतवे ॥
स्नानं विलेपनं कृत्वा दत्वा वस्त्रं सुशोभनम् ।
आचार्योक्तैः शुभैर्मंत्रैः पूजा कार्या विधानतः ॥

३६५ अथ पूजामंत्रः—

योगीश्वराय पादौ तु योगगम्याय जानुनी ।
महायोगाय ऊरुभ्यां गुह्यं ब्रह्मप्रदाय च ॥
कटिं वै योगयज्ञाय नाभिं नारायणाय च ।
योगात्मने च उदरं विश्वनाथाय वै उरः ॥
कण्ठं विश्वसृजे पूज्यौ बाहू विश्वेश्वराय च ।
आस्यं यज्ञपुरुषाय नासां नागेश्वराय च ॥
कर्णौ कृष्णाय देवाय जगन्नाथाय चाक्षिणी ।
भ्रुवौ भगवते पूज्यौ ललाटं पीतवाससे ॥
एवं संपूज्य देवेशं शिरो वै योगमूर्तये ।
ज्ञानात्मने तथा बाहू स्वनाम्ना चायुधानि च ॥
नमस्ते देवदेवेश योगेश्वर जगत्पते ।
नमस्ते सृष्टिनाथाय जगदादेर्नमोनमः ॥
योगेश्वराय सर्वाङ्ग एष देवार्चने विधिः ।

अर्घ मंत्रः—संप्राप्य वारुणं योगं नवम्यां कार्तिके सिते ॥
अर्घः प्रगृह्यतां देव सर्वकामप्रदो भव ।
ततस्तु सिञ्चयेद्राजन् अश्वत्थं विश्वरूपिणम् ॥
कलशं ताम्रमादाय जलपूर्णं तु सव्यतः ।

मंत्रः—योगीश्वराय देवाय योगगम्याय वेधसे ॥

परमात्मस्वरूपाय क्षेत्रज्ञाय हराय च ।
शिवाय शिवरूपाय ब्रह्मणे विश्वरूपिणे ।
जलशायी जगद्योनिः केशवः प्रीयतामिति ॥
तत आदाय कलशं तिलदर्भजलान्वितम् ।
द्वितीयमपसव्येन अश्वत्थं तेन सिञ्चयेत् ॥
मंत्रः ॥ पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही ॥ १ ॥
मातामहस्ततः पश्चात्प्रमातामह एव च ।
वृद्धप्रमातामहश्च तृप्तिं गच्छन्तु शाश्वतीम् ॥ २ ॥
अन्ये ये मम हस्तेन एकोद्दिष्टाश्च गोत्रिणः ।
तेभ्यो नीरं मया दत्तं तृप्ता यान्तु परां गतिम् ॥३॥
मम हस्तेन नीरेण बोधिमूले तु सिञ्चनात् ।
आप्नुवन्तु पितरो मे परां तृप्तिं जगत्पते ॥ ४ ॥
अथ—तृतीयं घटमादाय तिलमिश्रं जलप्लुतम् ।
अश्वत्थं सिञ्चयेत्तेन इदं वाक्यमुदीरयन् ॥ ५ ॥
मंत्रः—वृक्षयोनिं गता ये च वियोनिं चापि ये गताः ।
मुद्गलत्वं गता ये च ये च प्रेतत्वमागताः ॥ ६ ॥
भूतयोनिं गता ये च कृमियोनिं गताश्च ये ।
ते सर्वे तृप्तिमायान्तु गच्छन्तु गतिमुत्तमाम् ॥ ७ ॥
प्रसादाद्देवदेवस्य वासुदेवस्य चक्रिणः ॥ इति ॥
एवं कृते महीपाल अक्षयो वै भवेत्ततः ।
तर्पणं च ततः कार्यं विष्णुसूक्तेन सव्यत इति ॥
विष्णवे दक्षिणां दद्याच्छ्राद्धं योगादिकं ततः ।

इति अक्षयनवमीतर्पणनिर्णयः ॥ अथ सर्वासु नवमीषु तिथ्यधिपतित्वेन दुर्गा पूजनीया ॥ नानाप्रकाराणि नवमीव्रतानि व्रतसमुच्चयादवगन्तव्यानीति ॥

कृतेऽचलद्विवेदेन ग्रन्थे निर्णयदीपके ।
नवमीनिर्णयो जातो रामचन्द्रव्रतान्वितः ॥

इति नवमीनिर्णयः ॥

---

३६६ अथ दशमीनिर्णीयते ॥

अनन्तभट्टात्॥ दशमी यदि आदित्योदयात्प्रवृत्तसंपूर्णाप्रान्ते एकादशीविद्धा तदोपवासव्रते परविद्धा ग्राह्या ॥ यदा नवमीविद्धा भूत्वा द्वितीयदिने उदयं प्राप्ता स्वल्पा हीना तदा पूर्वा ॥ एवं व्यवस्थयोपवासे ग्राह्या॥ यथोक्तं

संपूर्णा दशमी कार्या पूर्वया परयाथवा ।
युक्ता न दूषिता यस्मादिति सा सर्वतोमुखी ॥

अस्मिन्वचने व्यवस्थां विनेदमित्थं न स्यादिति ॥ यदा द्वितीयदिने उदययोगिनी अपराण्हपर्यन्तं न लभ्यते तदभिप्रायेणापस्तंबः पूर्वविद्धामाचष्टे ॥

दशमी तु प्रकर्त्तव्या सदुर्गा द्विजसत्तम ॥

पूर्वविद्धाया अलाभे उदयव्यापिनी ग्राह्या ॥ स्वल्पायामपि दशम्यामेकादशीव्रताङ्गमेकभक्तादिकं कार्यमिति दशमीप्राधान्यविहितमेकभक्तादिकं कर्मकालव्यापिन्यामेवेति॥

इति दशमीसामान्यनिर्णयः ॥

अथ दशमीविशेषः ॥

ज्येष्ठस्य शुक्लदशमी हस्तनक्षत्रेण अङ्गारकवारेण च युक्ता भागीरथ्यादिस्नानदानजपाद्याचरतां नृणां दशविधपापहरणात् दशहरेत्युच्यते ॥ तदुक्तं कालादर्शे—

ज्येष्ठस्य शुक्लदशमी हस्ताङ्गारेण संयुता ।
कायिकं त्रिविधं चैत्यं वाचिकं च चतुर्विधम् ॥
भागीरथ्यादितीर्थेषु स्नानाद्याचरतां नृणाम् ।
हरत्ययं दशविधं तस्माद्दशहरा स्मृता ॥

कायिकं कायव्यापारकृतं त्रिविधं ॥

तदाह मनुः—अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
परदाराभिगमनं कायिकं त्रिविधं स्मृतम् ॥

चित्तव्यापारकृतं चैत्यम् । तदपि त्रिविधं यथा ॥

परद्रव्येष्वभिधानं मनसानिष्टचिन्तनम् ।
वितथाभिनिवेशश्च चैत्यं त्रिविधमुच्यते ॥

वाग्व्यापारकृतं वाचिकं चतुर्विधं यथा ॥

पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यमपि सर्वशः ।
असंबद्धप्रलापश्च वाचिकं स्याच्चतुर्विधम् ॥

एवं दशविधं कूर्मपुराणे—

ज्येष्ठस्य शुक्लदशमी भवेद्भौमदिने यदि ।
प्रोक्ता हस्तर्क्षसंयुक्ता तिथिर्दशहरास्मृता ॥
तस्यां स्नानं च तीर्थेषु दशपापहरंस्मृतमिति ॥

ज्येष्ठशुक्लदशम्यां कुजहस्तर्क्षयोगे गङ्गा स्वर्गादवतीर्णेत्युक्तं ३६८ वाराहपुराणे—

दशमी शुक्लपक्षे तु ज्येष्ठे मासि कुजेऽहनि ।
अवतीर्णा यतः स्वर्गाद्धस्तर्क्षे च सरिद्वरा ॥
हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्मृता ।
अतस्तस्यां दशहरा स्तोत्रपाठं गङ्गापूजनं च कुर्यात् ॥

इत्युक्तं स्कन्दपुराणे—

तस्यां दशम्यामेतच्च स्तोत्रं गङ्गाजले स्थितः ।
यः पठेद्दशकृत्वस्तु किल्विषं नाशयेद्ध्रुवम् ॥
असन्निधाने गङ्गाया गङ्गां संपूज्य वै पठेत् ।

तथा तत्रैवोक्तं—

स्नानकालेऽन्यतीर्थेषु जप्यते जान्हवी जनैः ।
विना विष्णुपदं क्वान्यत्समर्थमघनाशनम् ॥ इति ॥

ब्रह्मपुराणे तु केवलहस्तयोगे दशहरोक्ता ॥

ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता ।
संहरेद्दश पापानि तस्माद्दशहरा स्मृता ॥

यत्तु स्कन्दपुराणे योगबाहुल्यमुक्तं ॥

ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः ।
व्यतीपाते गरानन्दे कन्याचन्द्रे वृषे रवौ ॥

तद्योगाधिक्यं फलाधिक्यदर्शनपरं ॥ अन्यथा कूर्मादिवाक्यानां असमीचीनता स्यात् ॥

ज्येष्ठस्य शुक्लदशमी संवत्सरमुखी स्मृता ।
तस्यां स्नानं प्रकुर्वीत दानं चैव विशेषतः ॥
यां काञ्चित्सरितं प्राप्य दद्याद्दर्भतिलादिकम् ।
मुच्यते दशभिः पापैः स महापातकोपमैरिति ॥

स्कन्दपुराणे केवलापि प्रशस्तोक्ता ॥

इती दशहरानिर्णयः ॥

---

[३६९] अथाश्विन शुक्लदशमी–विजयादशमी ॥

सा तु महानवम्युत्सवप्रसङ्गात्तत्र निर्णीता ॥ दशाव-
तारब्रह्मावाप्त्यादिदशमीव्रतानि व्रतसमुच्चयोक्तत्वान्न लिखिता-
नि ॥ अथाषाढशुक्लदशमी मन्वादिः ॥

तदुक्तं–आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ।
श्रावणस्याष्टमी कृष्णेत्यादि ॥

इति दशमी निर्णयः ॥

कृतेऽचलद्विवेदेन ग्रन्थे निर्णयदीपके ।
सामान्यनिर्णयोपेता जाता दशहरा त्रिधा ॥

---

[३४३] अथ एकादशी निर्णयः ॥

[३७०] अथैकादशीमहात्म्यं नारदीयपुराणे–

एकादशीसमुत्थेन वन्हिना पातकेन्धनम् ॥
भस्मतां याति राजेन्द्र अपि जन्मशतोद्भवम् ॥

नारदः–प्रसङ्गाद्वापि दंभाद्वा लोभाद्वा त्रिदशाधिप ।
एकादश्यां मनः कृत्वा सर्वदुःखाद्विमुच्यते ॥

इत्यादि स्मृतिपुराणवैष्णवागमेष्वेकादशीव्रतविषयाणि
नित्यकाम्यरूपाणि च वचनानि प्रदर्श्यन्ते ॥ नित्यत्वं नाम फ-

लानपेक्षत्वं काम्यत्वं च फलापेक्षत्वमिति ॥

तद्यथा देवलः—न शङ्खेन पिबेत्तोयं न खादेत्कूर्मसूकरौ ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ॥ इति ॥

अत्रायं विशेषः

सूकरःशुक्लवर्णस्तु रोहितः कनकप्रभः ।

चक्राङ्कितस्तु यः कूर्मस्त्रयमेतन्न भक्षयेत् ॥

रोहितो मत्स्यः ।

स ब्रह्महा स गोघ्नश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः ।

एकादश्यां तु यो भुङ्क्ते पक्षयोरुभयोरपि ॥

तथा—यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च ।

अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति संप्राप्ते हरिवासरे ॥

रटन्तीह पुराणानि भूयो भूयो वरानने ।

न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं संप्राप्ते हरिवासरे ॥

इत्येवमादीन्यैकादश्यां रागतः प्राप्तभोजननिषेधपराणि ॥

३७१ चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यादित्यादिवदुपरागेऽपि अयं निषेधो अधिकारिविशेषाश्रवणाद्विपर्यये दोषश्रवणाच्च ॥ सर्वेषां ब्रह्महननप्रतिषेधवन्नित्य एव ॥ एकादशीव्रतं नित्यं सदा यावदायुरित्युक्तं ॥ नित्योक्तिर्यथा गरुडपुराणे—

उपोष्येकादशी नित्यं पक्षयोरुभयोरपि ।

सदेत्युक्तिः सनत्कुमारेण प्रोक्ता

एकादशी सदोपोष्या पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ॥

यावदायुरित्युक्तिः विष्णुरहस्ये—

द्वादशी न च भोक्तव्या यावदायुः प्रवृत्तिभिः ।

एकादशीव्रतं न कदाचिदतिक्रमेदित्युक्तं कृष्णेन

एकादशीमुपवसेन्न कदाचिदतिक्रमेत् ।

विष्णुस्मृतौ—

एकादश्यां न भुञ्जीत कदाचिदपि मानवः ॥ इति ॥

अतिक्रमो द्विविधः । अकरणं उपक्रम्याकरणं च । अकरणे सनत्कुमारः—

न करोति हि यो मूढ एकादश्यामुपोषणम् ।
स नरो नरकं याति रौरवं तमसा वृतम् ॥१॥

उपक्रम्याकरणे विष्णुरहस्ये—

समादायविधानेन द्वादशीव्रतमुत्तमम् ।
तस्यां भङ्गं नरः कृत्वा रौरवं नरकं व्रजेत् ॥१॥

३७२ तथा— यो गृहीत्वा व्रतं मोहादेकादश्यादिकं नरः ।
न समापयते तस्य गतिः पापीयसी भवेत् ॥१॥
एकादश्यां निराहारो यो भुङ्क्ते द्वादशीदिने ।
शुक्लेऽप्यथ च कृष्णे वा व्रतं वै वैष्णवं महत् ॥२॥

विष्णुः—एकादशीमुपोष्येत पक्षयोरुभयोरपि ।
यथा शुक्ला तथा कृष्णा न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥

इत्येवमादीनि व्रतोपवासशब्दश्रवणादुपवासव्रतविषयविधिपराणि ॥

अथ एकादशीव्रताधिकारिणः प्रदर्श्यन्ते ॥

कात्यायनः—अष्टवर्षाधिको मर्त्योह्यपूर्णाशीतिहायनः ।
एकादशीमुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपि ॥ इति ॥

कूर्मः—एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ।

वनस्थयतिधर्मोऽयं शुक्लामेव सदा गृही ॥ इति ॥

तथा—एकादशीषु कृष्णासु रविसंक्रमणे तथा ।

चन्द्रसूर्योपरागे च न कुर्यात्पुत्रवान्गृहीति ॥

३७३ कालादर्शे—विधवाया वनस्थस्य यतेश्चैकादशीद्वये ।

उपवासो गृहस्थस्य शुक्लायामेव पुत्रिणः ॥

भुजेर्निषेधः कृष्णायां सिद्धस्तस्यार्थतो व्रते ।

अत्रोपवासप्रकरणाद्व्रतशब्द उपवासपरः ॥ पुत्रिणो गृहस्थस्य शुक्लायामेकादश्यामुपवासः ॥ कृष्णैकादश्यां भुजेर्भोजनस्य निषेधः अशननिवृत्तिमात्रमिति ॥ ननु—

आदित्येऽहनि संक्रान्तावसितैकादशी ग्रहे ।

व्यतीपाते कृतेश्राद्धे पुत्री नोपवसेद्गृही ॥

इत्यादिवचनपर्यालोचनया शुक्लैकादश्यामपि रविवारसंक्रान्त्याद्युपवासनिषेधनिमित्तसन्निपाते गृहिणः पुत्रवतः उपवासो न प्राप्नोति ॥ मैवं ॥ अत्र संक्रान्त्यादिनिमित्तोपवासो निषिध्यते न तु तद्युक्तैकादश्युपवासः ॥

तदाह जैमिनिः—तन्निमित्तोपवासस्य निषेधः समुदाहृतः ।

प्रयुक्तान्तरयुक्तस्य न विधिर्न निषेधनमिति ॥

संक्रान्त्यादिनिमित्तोपवासप्रतिषेधात् ॥ एकादशीनिमित्तोपवासः पुत्रवतो गृहिणो भवत्येव ॥ ३७४ किंच ॥ काम्यसंक्रान्त्यादिउपवासनिषेधाः न नित्यैकादशीउपवासविषया भवन्ति ॥ अतश्च कृष्णैकादश्यां पुत्रवान् गृही नित्योपवासं कुर्यात् ॥

पक्षे पक्षे तु कर्तव्यमेकादश्यामुपोषणमिति ।

सनत्कुमारोक्तया वीप्सया वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेतिवन्नित्यत्वं॥

कूर्मः—सोमसूर्यग्रहौ पुण्यौ तथैव मुनिभिः स्मृतौ ।

तथा सितासिते पुण्ये द्वादश्यौ विष्णुतुष्टिदे इति ॥

नित्योपवासे दशमीद्वादश्योर्नैकभक्त*नियमः ॥

तदुक्तं कात्यायनेन—

नित्योपवासी यो मर्त्यः सायं प्रातर्भुजिक्रियाम् ।

संत्यजेन्मतिमान् विप्रः संप्राप्ते हरिवासरे ॥

विप्र इति सर्ववर्णोपलक्षणं ॥ काम्योपवासे दशम्यां द्वादश्यां चैकभक्तमिति वक्ष्यते ॥ [३७५] श्राद्धदिवसे विशेषः ॥

उपवासो यदानित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् ।

उपवासं तदा कुर्यादाघ्राय पितृसेवितम् ॥

पितृसेवितमन्नमाघ्रायोपवासः कार्य इति ॥

तथा—मातापित्रोः क्षये प्राप्ते भवदेकादशी तदा ।

अभ्यर्च्य पितृदेवानामाजिघ्रेत्पितृसेवितमिति ॥२ तत्र चायं संकल्पविधिः ॥ वाराहपुराणे—

गृहीत्वौदुंबरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः ।

उपवासं तु गृण्हीयाद्यद्वा वार्येव धारयेत् ॥

उदुंबरं ताम्रं तेन घटितमौदुंबरं ॥ विष्णुस्मृतौ मंत्रः—

एकादश्यां निराहारः स्थित्वा चैवापरेऽहनि ।

भोक्ष्येऽहं पुण्डरीकाक्ष शरणं मे भवाच्युत ।

अयं च संकल्पः प्रातरेकादश्यां स्नात्वा कर्तव्यः ॥ उ-

---

* निर्णय इति पाठान्तरम्.

पवासस्य निरुक्तिर्व्यासेनोक्ता—

उपावृत्तिस्तु पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह ।
उपवासः सविज्ञेयः सर्वभोगविवर्जितः ॥

३७६ पापेभ्यो व्रताङ्गत्वेन परिवर्जनीयदिवास्वापादिमैथुनादिभ्यः उपावृत्तस्य गुणैः केशवादिनामसङ्कीर्तनादिभिः सहितस्य तांबूलादिसर्वभोगविवर्जितस्य अहोरात्रावस्थानमुपवासः ॥ वर्जनीयं प्रदर्श्यते ॥

ब्रह्मचर्यं तथा शौचं सत्यमामिषवर्जनम् ।
व्रतेष्वेतानि चत्वारि चरितव्यानि नित्यशः ॥

आमिषं मांसं तस्य वर्जनं पारणाहे ॥ उपवासे प्राप्त्यभावात् ॥ उपवासस्यापि व्रतत्वात्तत्रापि ब्रह्मचर्यं ॥ तत्र च ॥

स्त्रीणां संप्रेक्षणात्स्पर्शात्ताभिः संकल्पनादपि ।
निःस्पन्दते ब्रह्मचर्यं न दारैः सह संविशेत् ॥

दुष्टचित्तेनावलोकनाद्ब्रह्मचर्यं भ्रश्यतीत्यभिप्रायः ॥ किं च ॥

असकृज्जलपानाच्च तांबूलस्य च भक्षणात् ।
उपवासः प्रदुष्येत दिवा स्वापाच्च मैथुनात् ॥
उपवासे तथा श्राद्धे न खादेद्दन्तधावनम् ।
दन्तानां काष्ठसंयोगो हन्ति सप्त कुलानि वै ॥

पुण्यंस्त्रीविषये व्यासेन विशेष उक्तः ॥

पुष्पालङ्कारवस्त्राणि गन्धपुष्पानुलेपनम् ।
उपवासे न दुष्येत दन्तधावनमञ्जनम् ।

३७७ तथा हारीतः ॥ पतितपाखण्डसंभाषणानृतवाक्यस्तेयादिकं च वर्जयेत् ॥ आदिशब्दाद्विषयेन्द्रियचापल्या दी-

नां ग्रहणं ॥ इह स्तेयादीनां पुरुषानर्थकत्वेन प्रतिषिद्धानामपि पुनः प्रतिषेधकवचनं तांबूलभक्षणादिचर्वणादिवास्वापादीनामिव व्रतार्थं वेदितव्यं ॥१॥

तथा—यदि वाग्यमलोपः स्याच्छ्राद्धहोमजपादिषु ॥

व्याहरेद्वैष्णवान्मंत्रान् स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ।

इदं विष्णुरित्यादि अष्टाक्षरादि च ॥ अथ वा ॥

शारीरमन्तःकरणोपघातं वाचश्च विष्णुर्भगवानशेषः ।

शमं नयत्वाशु ममेह सर्वं पापाद्यनन्तो हृदि सन्निविष्टः॥

अन्तः शुद्धिं बहिः शुध्दिं शुद्धधर्ममयोऽच्युतः ।

सकरोत्वमले त्वस्मिन्नशुचिरेवास्मि सर्वदा ॥

जपेन्मंत्रान्वैष्णवानित्यत्र निमित्तभूतदोषगुरुलघुमनुसारेण मंत्रजपस्यावृत्तिः कल्पनीयेति ॥ उपवासासमर्थंप्रति विष्णुरहस्ये—

असामर्थ्ये शरीरस्य व्रते च समुपस्थिते ।

कारयेद्धर्मपत्नीं वा पुत्रं वा विनयान्वितम् ॥

भगिनीं भ्रातरं वापि व्रतमस्य न लुप्यते ।

भार्या पत्युर्व्रतं कुर्याद्भार्यायाश्च पतिर्व्रतम् ॥

असामर्थ्ये परस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते ॥१॥

पतिपुत्राद्यसन्निधाने दक्षिणादानेनान्यं नियोजयेत् ॥

तथा—एकभक्तेन नक्तेन क्षीणवृद्धातुरः क्षिपेत् ।

नातिक्रमेद्द्वादशीं तु उपवासव्रतं न च ॥

३७८ व्यासः—एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन दानेन न निर्द्वादशिको भवेत् ॥

उपवासे त्वशक्तानामशीतेरूर्ध्वजीविनाम् ।

एकभक्तादिकं कार्यमाह बौद्धायनो मुनिः ॥

सूतकादौ पुनः

परमापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते ।

सूतके मृतके वापि न त्याज्यं द्वादशीव्रतम् ।

तथा—सूतकेषु नरः स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिम् ।

द्वादश्यां तु नरो भुक्त्वा सूतकान्ते जनार्दनम् ॥

पूजयित्वा विधानेन भोजयित्वा द्विजोत्तमान् ।

सूतकान्ते समाप्तिं कुर्यात् ॥ इति कालादर्शे—

पूर्वसंकल्पितं यच्च व्रतं सुनियतव्रतैः ।

तत्कर्तव्यं नरैः शुद्धं दानार्चनविवर्जितम् ॥

इति विशेषः ॥ एकादशीव्रतं नित्यमपि संक्रान्त्याद्युपवासानिषिद्धे काले एकादशीनिमित्तत्वेन क्रियमाणत्वात् नैमित्तिकमपि भवति ॥१॥

३७९ अथ काम्योपवासव्रतविषयाणि वाक्यानि ॥

देवलः—दशम्यामेकभक्तस्तुमांसमैथुनवर्जितः ।

एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपि ॥

देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामितं चोपसिध्यति ।

अङ्गिरा अपि—सायमाद्यन्तयोरन्हः सायं प्रातश्च मध्यमे ।

उपवासफलप्रेप्सुर्जह्याद्भक्तचतुष्टयम् ॥

कूर्मपुराणे—कांस्यं मांसं मसूरं च पुनर्भोजनमैथुने ।

द्यूतमत्यंबुपानं च दशम्यां वैष्णवस्त्यजेत् ॥

बृहस्पतिः—दिवा निद्रा परान्नं च पुनर्भोजनमैथुने ।

क्षौरं कांस्यामिषं तैलं द्वादश्यामष्ट वर्जयेत् ॥

तथा ब्रह्माण्डपुराणे—पुनर्भोजनमध्यायो भार आयासमैथुने ।
उपवासफलं हन्युर्दिवा निद्रा च पञ्चमी ॥

इत्यादि नियमा अन्यतोऽवगन्तव्या इति ॥ एषु वाक्येषु कामितं चैव सिध्यति क्वचिदुपवासफलप्रेप्सुरिति क्वचिदुपवासफलंहन्युरिति कामाधिकारस्यैवानुवादादवगम्यते कामाधिकारिविषयाणीमानीति ॥

कूर्मः—एकादश्यां सिते पक्षे यो विष्णोः पुरतो *वसेत् ।
स विष्णुलोकं व्रजति कृष्णपक्षे विमुच्यते

तथा—यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यं पुत्राणामपि संपदम् ।
एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ।

वसिष्ठः—एकादश्यां यदा राम वारश्च सवितुर्भवेत् ॥
उपोष्या सा महापुण्या पुत्रपौत्रप्रवर्धिनी ।

३८० इमे चानेककामनाविशिष्टा विधयस्तत्तत्कामनाविशिष्टाधिकारिणो ज्ञातव्याः ॥ नात्र शुक्लकृष्णविभागः ॥ अत्रापि संकल्पादीतिकर्त्तव्यताकलापः पूर्ववदेव द्रष्टव्यः ॥ अथैकादशीद्वैधे क्वोपवास इत्यवबोधाय पक्षानुद्भाव्योद्भाव्य निर्णेष्यते ॥ सा संपूर्णा दशमीविद्धेति संक्षेपतो द्वैधं ॥ तत्र संपूर्णत्वं स्कन्दपुराणोक्तं—

प्रतिपत्प्रभृतयः सर्वा उदयाद्योदयाद्रवेः ।
संपूर्णा इति व्याख्याता हरिवासरवर्जिताः ॥

आदित्योदयात्प्रवृत्ता अन्यमादित्योदयं प्राप्ताः सर्वाः संपू-

---

*पुरतः स्वपेदिति पाठान्तरं

र्णा इति ॥ हरिवासरस्यैकादश्याः संपूर्णत्वमन्यादृशं ॥
तच्च गरुडपुराणे—

उदयात्प्राक् च घटिका व्यापिन्येकादशी यदा ।
संयुक्तैकादशीं नाम वर्जयेद्धर्मकांक्षिभिः ॥

काण्वोऽपि—अरुणोदयवेलायां दशमी यदि दृश्यते ।

संयुक्तैकादशीं तां तु मोहिन्या दत्तवान्प्रभुः ॥
उदयोपरि विद्धा तु दशम्यैकादशी यदा ।
दानवेभ्यः प्रीणनार्थं दत्तवान्पाकशासनः ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन संपूर्णैकादशीं त्यजेदिति ।

३८१ अथ उदयात्पूर्वघटिकाभागादारभ्य पुनरुदयपर्यन्तावस्थायित्वं संपूर्णत्वं ॥ अथ सूर्योदयकालावस्थायिसंपूर्णत्वानुरोधेन वक्ष्यमाणभेदेषु एकादश्या द्वादश्या अपि न्यूनाधिकत्वं वेदितव्यं ॥ तथाष्टादशभेदभिन्ना एकादशीति शङ्कराचार्येणोक्तं—

शुद्धा त्रेधा तथा विद्धा भेदैर्न्यूनसमाधिकैः ।
प्रत्येकं च पुनस्त्रेधा द्वादश्यूनसमाधिकैः ॥

अस्यार्थः दशमीवेधरहिता एकादशी शुद्धा ॥ सा त्रिधा ॥ संपूर्णा न्यूनाधिका चेति ॥ एवं त्रिधापि प्रत्येकं द्वादश्या न्यूनता समताधिक्यवशेन शुद्धा नवधा ॥ अन्या दशमीविद्धा ॥ सापि शुद्धाभेदप्रकारेण नवधा ॥ एतेऽष्टादशभेदाः ॥

३८२ अथ निर्णयः ॥ तत्र तावदेकादशी यदा संपूर्णा द्वादश्यां न विद्यते रात्रिशेषे न्यूना वा ॥ द्वादशी च संपूर्णा न्यूनाधिका वा ॥ तदा एकादश्यामुपवासो द्वादश्यां पारणमिति न किंचिद्वक्तव्यं॥दशम्याः षष्टिघटिकाभ्यो न्यूनत्वेन शुद्धत्वात् ॥

तदुक्तं स्कन्दपुराणे—

शुद्धा यदा समा हीना समक्षीणाधिकोत्तरा ।
एकादशीमुपवसेन्न शुद्धां वैष्णवीमिति ॥

शुद्धा एकादशी समा हीना वा । उत्तरा द्वादशी समा क्षीणा अधिका वा । तदा एकादशीमुपवसेन्न शुद्धां वैष्णवीं द्वादशीमित्यर्थः ॥ अनेन स्कन्दपुराणवचनेन द्वादशीवृद्धिभेदेऽपि शुद्धायां द्वादश्यां एकादशीनिमित्तोपवासनिषेधात् ॥

अविद्धापि तथा विद्धा परतो द्वादशी यदि ।

एतदप्यनाहृतं ॥ विध्धायाः षष्ठे भेदे तद्विषयं वक्ष्यामः ॥

तथा—एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी ।
पूर्वविध्धा तु कर्तव्या यदि न स्यात्परेऽहनि ॥

इत्यनेन निगमवाक्येन परदिने सूर्योदयोर्ध्वं कलाद्यभावे पूर्वविद्धा कर्तव्येत्युक्तं किमुताविद्धेति ॥ एते आद्याः षड्भेदाः । तेषां नामानि । शुद्धोनैकादशी ऊनद्वादशी ॥१॥ शुद्धोनैकादशी समद्वादशी ॥२॥ शुद्धोनैकादशी अधिकाद्वादशी ॥३॥ शुद्धसमा एकादशी ऊनद्वादशी ॥४॥ शुद्धसमैकादशी समद्वादशी ॥५॥ शुद्धसमैकादशी अधिकाद्वादशी ॥६॥ एषु षट्सु भेदेषु उदयानन्तरं एकादश्यभावात् ग्रहस्थैर्यतिभिश्च पूर्वा कार्या इति विश्वरूपः ॥ ३८४ अथ सप्तमाष्टमौ ॥ यदा संपूर्णा एकादशी द्वादश्यां च कियन्मात्रा *वर्तते द्वादशी सूर्योदयान्न्यूना समा वा तदा तिथिद्वयमुपोष्यमधिकारिभेदेन ॥ तथा च

* विद्यते इति पाठान्तरं

स्मृतिः—संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।
लुप्यते द्वादशी तस्मिन्नुपवासः कथं भवेत् ॥
इति प्रश्ने मार्कण्डेयः—
संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ॥
पूर्वामुपवसेत्कामी निष्कामस्तूत्तरां सदेति ॥
अत्र कामी गृही । गृहिणां प्रायेण साकामत्वात् ॥ निष्कामो यतिरिति ॥
स्मृतिरपि—संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेवहि ।
उत्तरां तु यतिः कुर्यात्पूर्वामुपवसेद्गृहीति ॥ १ ॥
गृहिणः काम्योपवासे पूर्वा ॥ नित्यैकादश्युपवासे विष्णुप्रीतये च ग्रहस्थैरपि परा कार्येति ॥ [३८५] तदुक्तं विज्ञानेश्वरेण
उपोष्ये द्वे तिथी यत्र विष्णुप्रीणनतत्परैरिति ॥
द्वे तिथी तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैरिति अत्र द्वे तिथी उपोष्ये साकामनिष्कामव्यवस्थया ॥ द्वादशीवृद्धिपक्षे विशेषो नवमभेदे शुद्धाधिकोपक्रमे ॥
काम्यायां समुपावसेत्परादिने वाञ्छाविहीनस्तदा ।
विष्णुप्रीणनकृद्द्वयोरुपवसेदिति दीपिका
विष्णुरहस्ये—निष्कामस्तु गृही कुर्यादुत्तरैकादशीं सदा ।
सकामस्तु सदा पूर्वामितिबौद्धायनोऽब्रवीत् ॥
न चात्र त्रयोदशीपारणनिषेधशङ्का कार्या ॥ लुप्यते द्वादशी तस्मिन्नित्युपक्रम्य द्वादशीविरहविषय एवोपवासविधानात् ॥ प्रत्युतफलश्रुतिः ॥ नारदः—
द्वादश्येकादशी यत्र संगता त्रिदशाधिप ।

तामुपोष्य ततः कुर्यात्त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥

बौद्धायनः—कलाप्येकादशी यत्र परतो द्वादशी न चेत् ।
परतः पारणा दिवसे ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥

तथा—द्वादशीमिश्रिता कार्या सर्वत्रैकादशी तिथिः ।

द्वादशी च त्रयोदश्यां विद्यते यदि वा न वेति ॥

३८६ गरुडपुराणे—यत्रोपवासो विहितश्चतुर्थाश्रमवासिनाम् ।

विधवापि च तत्रैव परतो द्वादशी न चेत् ॥

इति सप्तमाष्टमौ ॥ अथ शुद्धायानवभेदाः पूर्वोक्तास्तेषां उदाहरण कोष्ठकाानि लिखितानि द्रष्टव्यानि ॥

शुद्धोनाएका. ऊनद्वा०			शुद्धोनाएका. समद्वादशी			शुद्धोनाएका० अधिकाद्वाद०			शुद्धसम ए० ऊनद्वादशी			शुद्धसमएका० समद्वादशी		
१०	र	५८	१०	र	५८	१०	र	५७	१०	र	५८	१०	र	५९
११	चं	५७	११	चं	५९	११	चं	५८	११	चं	६०	११	चं	६०
१२	मं	५७	१२	मं	६०	१२	मं	६०	१२	मं	५९	१२	मं	६०
०	०	०	०	०	०	१२	बु	१	०	०	०	०	०	०
१			२			३			४			५		

शुद्धसमएका० अधिकद्वादशी			शुद्धाधिकए० ऊनद्वादशी			शुद्धाधिएका समद्वादशी.			शुद्धाधिए० अधिकाद्वाद.			०		
१०	र	५९	१०	र	५९	१०	र	५९	१०	र	५९			
११	चं	६०	११	चं	६०	११	चं	६०	११	चं	६०			
१२	मं	३०	११	मं	१	११	मं	१	११	मं	१			
१२	बु	१	१२	मं	५९	१२	मं	५९	१२	बु	३			
					क्षय			क्षय			वृद्धि			
६			७			८			९			०		

इति शुद्धैकादश्याः नवभेदकोष्ठकानिः॥ अथ नवमोभेदः॥ यदा तु ॥ संपूर्णैकादशी यत्र द्वादश्यां च कियन्मात्रा विद्यते द्वादशी च त्रयोदश्यां तदा नारदः—

संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।
तत्रोपोष्या द्वितीया तु द्वादशी यदि दृश्यते ॥

गरुडपुराणे—संपूर्णैकादशी यत्र परतः पुनरेव सा ।
तत्रोपोष्या परा पुण्या परतो द्वादशी यदि ॥ १ ॥

इत्यादिवाक्यपर्यालोचनया त्रयोदश्यां द्वादशीदर्शने द्वितीयैकादश्येव सर्वैरुपोष्येति विनिर्णयः ॥

३८७ ननु—संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।
उत्तरां तु यतिः कुर्यात्पूर्वामुपवसेद्गृही ॥

इति वचनाद्यतिविषयो द्वितीयैकादश्युपवासविधिः किमिति नेष्यते ॥ मैवं ॥ द्वितीयोपोष्या न प्रथमेति नारदीयगरुडवचनात् ॥ अधिकारिविशेषे संबंधविरहेण द्वितीयैकादश्या एवोपवासविधिविषयत्वावगमात् ॥ इतरथाप्यधिकारिविशेषव्यवस्थयातिथिद्वयस्याप्युपवासविधिविषयत्वे द्वितीयाग्रहणमविवक्षितं स्यात् ॥ तस्माच्छुद्धाधिका चेत्सर्वैरेव परा कार्या ॥ तदाह भृगुः—

संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।
सर्वैरेवोत्तरा कार्या परतो द्वादशी यदि ॥

तथा स्मृत्यन्तरे—सपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।
वैष्णवी च त्रयोदश्यां घटिकैकापि दृश्यते ॥
गृहस्थोऽपि परां कुर्यात्पूर्वां नोपवसेत्तदा ।

वैष्णवी द्वादशी ॥ यत्तु वचनं

एकादशी भवेत्पूर्णा परतो द्वादशी यदि ।
एकादशीं परित्यज्य द्वादशीं समुपोषयेत् ॥इति॥

तत्प्राचीनवचननिचयदृष्ट्या द्वादश्यां किंचिदेकादशीसद्भावेद्रष्टव्यं॥ इति शुद्धाया नवभेदाः ॥ [३८८] एवं शुद्धाविषये निर्णयमुक्त्वा अधुना दशमीविद्धैकादशीविषये निर्णयोऽभिधीयते ॥ यदा च दशमीविद्धैकादशी द्वादश्यां च न विद्यते ॥ द्वादशी समा न्यूना वा ॥ तदा दशमीविद्धैकादश्यामुपवासः॥ शुद्धैकादश्या अभावेन गत्यन्तराभावात् विद्धैकादशी उपोष्या तदुक्तं—एकादशी न लभ्येत सकलाद्वादशी भवेत् ।

उपोष्या दशमीविद्धा ऋषिरुद्दालकोऽब्रवीत् ॥

स्मृतिरपि—त्रयोदश्यां न लभ्येत द्वादशी यदि किञ्चन ।

उपोष्यैकादशी तत्र दशमीमिश्रितापि वा ॥

ननु ॥ दशम्यानुगता यत्र तिथिरेकादशी भवेत् ।
तामुपोष्य नरो जह्यात् पुण्यं वर्षशतोद्भवम् ॥

तथा—कलार्धेनापि विद्धा स्याद्दशम्यैकादशी यदि ।
तदा ह्येकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ॥

इत्यादिस्मृत्यन्तरवचनैर्विहितप्रतिषिद्धत्वात् द्वादश्यामेवासौ विकल्पो वा कस्मान्नेष्यते ॥ अतिरात्रे षोडशिग्रहणवदिति॥ [३८९] अत्रोत्तरं पुराणसमुच्चयात्—

दशमीमिश्रिता पूर्वा द्वादश्यां तु विलुप्यते ।
एकादशी महा ब्रह्मन् उपवासः कथं भवेत् ॥

इत्युपक्रम्य—शुद्धैव द्वादशी राजन्नुपोष्या मोक्षकांक्षिभिः ।

दशम्यैकादशी मिश्रा कर्तव्या न कदाचन ॥

इति वचनान्मोक्षकामिनां चतुर्थाश्रमिणां द्वादश्युपवासविध्यधिकारसंबंधित्वावगमात् ॥ न गृहस्थादीनां द्वादश्युपवासो विकल्पो वा भवितुमर्हति ॥ कुत्रचिदनयोर्भेदयोर्गृहस्थैर्दशमीविद्धा ग्राह्या ॥ यतिभिर्द्वादशी ग्राह्येति व्यवस्था कृता ॥ सापि यदा तु शुद्धा द्वादशी त्रयोदश्यां नास्ति तदा दशमीविध्धैकादश्यामुपवासः ॥ [३५०] यथोक्तं–

एकादशी दशाविध्धा परतोऽपि न वर्धते ।

गृहिभिर्यतिभिश्चैव सैवोपोष्या सदा तिथिरिति ॥

अनन्तभट्टोदाहृता निराकृता–

विध्धाप्येकादशी ग्राह्या परतो द्वादशी भवेत् ।

द्वादश द्वादशी हन्ति त्रयोदश्यां तु पारणमिति ॥

औदयिक्याः कलाया अभावे न उपोष्येति रहस्यं ॥ अथ विध्धाभेदाः ॥ विध्धन्यूनैकादशी न्यूनद्वादशी ॥ १ ॥ विद्धन्यूनैकादशी समद्वादशी ॥२॥ विद्धन्यूनैकादशी अधिकद्वादशी ॥३॥ अथ पञ्चमचतुर्थौ व्युत्क्रमेण लिखितौ ॥ विद्धसमैकादशी समद्वादशी ॥ तथा विद्धसमैकादशी न्यूनद्वादशी ॥ एतेषां सर्वविध्धैकादशीभेदानां उदाहरणांकाः कोष्ठेषु लिखिता द्रष्टव्याः ॥ चतुर्थपञ्चमभेदयोः पूर्वविध्धोपोष्येति ॥ गृहिभिः पूर्वा यतिभिरुत्तरेति ॥ [३५१] अथ नवमो भेदः ॥ विश्वरूपः ॥ अथ यदा दशमीविध्धा एकादशी द्वादश्यां च कियन्मात्रा विद्यते द्वादशीलवश्च त्रयोदश्यामस्ति तदा द्वितीयैकादश्युपवासः ॥

तदुक्तं ब्रह्मवैवर्त्ते—दशमीशेषसंयुक्तां यः करोति विमूढधीः ।
एकादशीं फलं तस्य न स्याद्द्वादशवार्षिकम् ॥
तथा—एकादशी दशम्या तु सप्तम्या च तथाष्टमी ।
पञ्चम्या च तथा षष्टी त्रयोदश्या चतुर्दशी ॥
आसु क्रियां न कुर्वीत पूर्वविध्धासु मानव । इति
वचनेभ्यो दशमीविध्धैकादश्युपवासे निषेधाधिगमात् ॥
विष्णुधर्मे—एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।
उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण सयुताः ॥
इति परविध्धाविधानात् ॥ यथा ॥
द्वादशीमिश्रिता कार्या सर्वत्रैकादशी तिथिः ।
द्वादशी च त्रयोदश्यां विद्यते यदि वा न वा ॥
इत्यादिवचनेभ्यो औदायिक्यैकादशीसद्भावे परोपोष्येति सिध्धान्त इति ॥ [३९२] नवमो भेदो ग्रन्थेऽस्मिंस्तृतीयः ॥ विध्धाधिकैकादशी अधिकद्वादशी अस्योदाहरणांकाः कोष्टे नवमे ज्ञेयाः ॥ अस्मिन्भेदे द्वितीया सर्वैरवेति विश्वरूपः ॥ अष्टमो भेदः विध्धाधिकैकादशी समद्वादशी ॥ अथ दशमीविध्धैकादशी द्वादश्यां च कियन्मात्रा विद्यते द्वादशी च त्रयोदश्यां नास्ति तदापि पारणाहे द्वादश्यभावेऽपि द्वितीयैकादश्यामुपवासः कार्यः ॥ उदयादूर्ध्वमप्येकादशीसद्भावात् ॥
ननु—कला काष्ठा मूहूर्तं वा यदि न स्यात्परेऽहनि ।
द्वादश द्वादशी हन्ति त्रयोदश्यां तु पारणमिति ॥
तथा—एकादशीमुपोष्यैव द्वादश्यां पारणं स्मृतम् ।
त्रयोदश्यां न तत्कुर्यात् द्वादश द्वादशी क्षयात् ॥

इत्यादिकूर्मपुराणादिवाक्यैस्त्रयोदश्यां पारणप्रतिषेधात् कथं तस्यामुपोषणं ॥

उच्यते—दशम्यानुगता यत्र तिथिरेकादशी भवेत् ।
तत्रापत्यविनाशं च परेत्य नरकं व्रजेत् ॥

३६३ तथा-दशमीशेषसंयुक्ता गान्धार्या समुपोषिता ।
तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

इत्यादि नारदविष्णुरहस्यादिवाक्यैर्दशमीविद्धाप्रतिषेधादवश्यंभाविन्यन्यतरप्रतिषेधे त्रयोदश्यां पारणप्रतिपादकवचनानां सद्भावादुपवासे दशमीविद्धैकादशी प्रतिषिध्यते। तथा चोक्तं ॥ एकादशीमुपोष्येत द्वादशीमथवा पुनः ।
विमिश्रां वापि कुर्वीत न दशम्या युतां क्वचित् ॥
विमिश्रां द्वादश्या मिश्रितां ॥ द्वादश्यभावे त्रयोदश्यां पारणं प्रशस्तं ॥

वायुपुराणे—कलाप्येकादशी यत्र परतो द्वादशी न चेत् ।
तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥

स्मृतिरपि—सर्वत्रैकादशी कुर्यात् द्वादशी मिश्रिता नरैः ।
प्रातर्भवतु वा मामाभूद्यतो नित्यमुपोषणम् ॥

प्रातः पारणे द्वादशी भवतु वा मा भवतु विद्यमानां द्वादशीमतिक्रम्य पारणं न कर्तव्यमिति रहस्यं॥ इत्यष्टमः ॥

अथ सप्तमः॥ ३६४ यदा दशमीविद्धा एकादशी द्वादश्यां च कियन्मात्रा विद्यते रात्रिशेषे च त्रयोदशी ॥ तदाप्युत्तरत्र दिने प्रवृत्तत्वाद्दशमीयुता नोपोष्या तदुक्तं—

द्वादशीसंगता यत्र भवत्येकादशी कला ।

दिनक्षयेऽपि सा पुण्या न दशम्यां कथञ्चन ॥

तथा–त्रिस्पृगेकादशी यत्र तत्र सन्निहितो हरिः ।
तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणे ॥

अतो द्वितीयादिने उपवासः ॥ ननु–
एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।
उपवासं न कुर्वीत पुत्रपौत्रसमन्वित इति ॥

पुत्रवत उपवासनिषेधात् कथं ॥ शृणु
दिनक्षयेऽर्कसंक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
उपवासं न कुर्वीत पुत्रपौत्रसमन्वित इति ॥

मत्स्यपुराणदृष्ट्या संक्रान्त्यादेः साहचर्याद्दिनक्षयनिमित्तोपवासो गृहीणां निषिध्यते ॥ न नित्यैकादशीनिमित्त इति कूर्मपुराणादिषु त्रिस्पृशायां फलाधिक्यमिति ॥

यत्तु–एकादशी यदा विद्धा द्वादशी च क्षयं गता ।
क्षीणा सा द्वादशी ज्ञेया नक्तं तत्र विधीयते ॥

इति नक्तविधिवचनं तदुपवासासमर्थं प्रति वेदितव्यं ॥

तथा–एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
उपवासेन दानेन न निर्द्वादशिको भवेत् ॥

विद्धाधिकैकादशी ऊनद्वादशी ॥ [३६५]अथ तस्याः प्रथमद्वितीयतृतीयभेदाः॥ यदा दशमीविद्धा एकादशी रात्रिशेषे च द्वादशी ऊनेत्यर्थः ॥ इत्येकः पक्षः ॥ ऊदयपर्यन्तं द्वादशी समा इत्यर्थः द्वितीयः पक्षः ॥ त्रयोदश्यां द्वादशी कियन्मात्रा विद्यते अधिकेत्यर्थः तृतीयः ॥ द्वादश्यूना वा तदादिनक्षयत्वात् सर्वेषामेव दशमीविद्धैकादश्यामुपवासः ॥

तदुक्तं पुराणे—एकादशी दशायुक्ता परतोऽपि न वर्धते ।
यतिभिर्गृहिभिश्चैव सैवोपोष्या क्षये तिथिः ॥
दिनक्षयमृते देवि नोपोष्या दशमीयुता । इति ॥
द्विस्पृगेकादशी यत्र तत्र सन्निहितो हरिः ।
तामेवोपवसेत्कामी सकामो विष्णुतत्पर इति ॥

दशमीं द्वादशीं च या स्पृशति साद्विस्पृगिति अनन्तभट्टे ॥ किं च ॥ उदयानन्तरमुपवासयोग्यस्य कालस्य तत्रैकादश्यभावात् ॥ उदयात्प्रागपि द्वादश्येकादशीसङ्गतत्वेन गत्यन्तराभावात् दशमीविद्धा ग्राह्या ॥

तथा चोक्तं—एकादशी न लभ्येत सकला द्वादशी भवेत् ।
उपोष्या दशमीविध्धा ऋषिरुद्दालकोऽब्रवीत् ॥
तथा—यदि दैवात्तु संसिध्येदेकादश्यां तिथित्रयम् ।
तत्र क्रतुशतं पुण्यं द्वादशी पारणे भवेत् ॥ १ ॥

अत्र द्वादशीवृध्धिभेदेऽपि दशमीविध्धोपोष्या ॥

तदुक्तं निगमे—एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी ।
पूर्वविध्धा तु कर्तव्या यदि न स्यात्परेऽहनि ॥

३८६ ननु—अविध्धानामलाभे तु पयोदधिफलानि वा ।
सकृदेवाल्पमश्नीयादुपवासो भवेदिति ॥

इति वचने सति कथं विध्धायामुपवासः ॥ मैवं ॥ क्षीरादिप्राशनमेकादशीव्यतिरिक्तविषयं ॥ एकादश्यां विद्धायामप्युपवासविधानात् ॥ तदुक्तं—

अविद्धानि निषेधैश्चेन्न लभ्यन्ते दिनानि तु ।
मुहूर्तैःपञ्चभिर्विध्धा ग्राह्या चैकादशी तिथिः ॥

तदर्धविद्धान्यन्यानि दिनान्युपवसेद्बुधः ।
पूर्वविद्धा न कर्तव्या षष्ठ्येकादश्यथाष्टमी ॥
एकादश्यां तु कुर्वीत क्षीयते परतो यदीति ॥

भेदत्रयं यथा ॥ विद्धोनैकादशी ऊनद्वादशी ॥ १ ॥ विद्धोनैकादशी समद्वादशी ॥ २ ॥ विद्धोनैकादशी अधिकद्वादशी ॥ ३ ॥ [३५७] अथ षष्ठो भेदः ॥ विध्धसमैकादशी अधिकद्वादशी ॥ यदा दशमीविध्धैकादशी द्वादश्यां च न विद्यते । द्वादशी च त्रयोदश्यां कियन्मात्रा विद्यते इति ॥ तदा तु यतिविषये वक्ष्यमाणशुध्धद्वादश्यभिधानवचनदर्शनेन गृहिभिः पूर्वविध्धोपोष्या॥ परत्रोदयानन्तरं कलार्धस्याप्यभावात्॥

एकादशी न लभ्येत सकला द्वादशी भवेत् ।
उपोष्या दशमीविध्धा ऋषिरुद्दालकोऽब्रवीत् ॥

निगमे—एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी ।
पूर्वविध्धा प्रकर्तव्या यदि न स्यात्परेऽहनि ॥

अत एव—दशम्या यस्तु विध्धायामेकादश्यामुपोषितः ।
तस्यायुः क्षीयते सत्यं नारदोऽयं ब्रवीम्यहम् ॥

इत्यादिदशमीविध्धानिषेधवाक्यानि द्वितीयदिने कलार्धरूपाया अप्येकादश्याः सद्भावे वेदितव्यानि ॥

यति विषये तु—दशमीगर्भिता पूर्वा लुप्येतैकादशी परा ।
उपोष्या द्वादशी तत्र न दशम्यां कथञ्चन ॥
कलार्धेनापि विध्धास्याद्दशम्यैकादशी यदि ।
तदा ह्येकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ॥

इत्यादि वाक्यानां शेषत्वेनाग्रे ॥

[1] शुध्धैव द्वादशी राजन् उपोष्या मोक्षकांक्षिभिः ।

[३५८] इति श्रवणादक्ताधिकरणन्यायेन मोक्षकामिनां यतीनां शुद्धद्वादश्यामेवोपवासः ॥

अतः ॥ विद्धाप्यविद्धा विज्ञेया परतो द्वादशी न चेत् ।

अविध्धापि तथा विद्धा परतो द्वादशी यदि ॥

इत्येतदपि द्वादशीवृद्धौ यतिविधवादिविषये चरितार्थमिति ॥ तस्मादत्रोक्तव्यवस्थया गृहिभिर्यतिभिश्चायं षष्ठो भेद उपावस्तव्यः ॥

विद्धोनाएका. ऊनद्वा०	इमे विद्धोनाएका. समद्वादशी	विद्धोकादशी विद्धोनाएका. अधिकाद्वाद०	भेदांककोष्ठाः विद्धसम ए० ऊनद्वादशी	विद्धसमएका. समद्वादशी
र १० १ र ११ ५८ चं १२ ५७ ए का. क्ष	र १० १ र ११ ५८ चं १२ ६० ० का. क्षय	र १० १ चं ११ ५८ मं १२ ६१ बु १२ १ ए काक्ष वृ	र १० १ र ११ ५९ चं १२ ५८ ए का क्ष	र १० १ र ११ ५९ चं १२ ६० ए का क्ष
१	२	३	४	५
विद्धसमएका० अधिकद्वादशी	विद्धाधिकैका० ऊनद्वादशी	विद्धाधिकैका. समद्वादशी.	विद्धाधिकैका. अधिकाद्वाद.	पक्षान्तरे अरुणोदयवेध. विद्धाधिकैका. अधिकद्वादशी
र १० १ र ११ ५९ चं १२ ६० मं १२ १ ए का क्षवृ	र १० २ चं ११ २ चं १२ ५७ मं १२ ५६ द्वा दशी क्षय	र १० ५९ चं ११ ६० मं १२ १ मं १२ ५९ द्वादशी क्षय	र १० २ चं ११ २ मं १२ ३ बु १३ ६	र १० ५९-१ चं ११ ६० मं ११ २ बु १२ ४
६	७	८	९	९

विद्धैकादशीभेदनिर्णयवाक्येषु संपादितषट्सप्तग्रंन्थ-
ोदाहरणाङ्कानांपरस्परवैलक्षण्येन निर्णयविरुद्धत्वं दृष्ट्वा
या निर्णयानुकूलाङ्काननुभूय तदनुसारेण कोष्ठेष्वङ्काः स्था-
ितास्तेषां बुद्धिभ्रमेण विरुद्धत्वं चेद्विद्वद्भिः शोधयित्वा क्ष-
ापनीयं ॥

इति विद्धाया नवभेदाः ॥ उन्मीलिनी वृंजुलीप्रभृतय-
ि द्वादश्युपवासा न नित्यैकादश्युपवासाः ।

इति एकादशीनिर्णयः ॥

---

३५५ अथ द्वादश्यां पारणानिर्णयः ॥

ावत्कालादर्शे—अज्ञानतिमिरेत्युक्त्वा समाप्योपोषणं हरेः ।
द्वादश्यां पारणं कुर्यान्नित्ये काम्येऽप्युपोषिते ॥

मंत्र—अज्ञानतिमिरान्धस्य व्रतेनानेन केशव ।
प्रसादसुमुखो भूत्वा ज्ञानदृष्टिप्रदो भव ॥ इति ॥

ात्यायनः—मंत्रं जपित्वा हरये निवेद्योपोषणं व्रती ।
द्वादश्यां पारणं कुर्याद्वर्जयित्वा ह्युपोदकीं ॥

उपोदकी शाकविशेषः ॥ विष्णुधर्मे—
द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञितः ।
तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णुतत्परः ॥

आद्याः पञ्चदश नाडिकाः प्रथमः पादः ॥

ूर्मपुराणे—एकादशीमुपोष्यैव द्वादश्यां पारणं स्मृतम् ।
त्रयोदश्यां न तत्कुर्यात् द्वादश द्वादशी क्षयात् ॥

विष्णुरहस्ये—पारणं तु न कर्तव्यमुपोष्यैकादशीमिह ।
त्रयोदश्यां नरैर्जातु नित्यं धर्ममभीप्सुभिः ॥

४०० स्मृत्यन्तरे—दशम्यानुगता हन्ति द्वादशद्वादशीफलम् ।
धर्मापत्यं तथायूंषि त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥१॥

इति त्रयोदशीपारणानिषेध इति चेत् उच्यते ॥ त्रयोदशीपारणनिषेधवचनानि सामान्यशास्त्राणि त्रयोदशीपारणविधिभिर्विशेषविषयैर्बाध्यन्ते ॥ यथा अग्नीषोमीयपशुहिंसाविधिना एवं सामान्यहिंसानिषेधशास्त्रं ॥ यदा तु पारणाहे द्वादशी विद्यते तदैकादश्युपवासिनां द्वादश्यतिक्रमे दोषः॥ तदुक्तं—यदि किञ्चित्त्रयोदश्यां द्वादशी चोपलभ्यते ।
द्वादश्यां पारयेत्तत्र वर्जयित्वा त्रयोदशीम् ॥
महाहानिकरी ह्येषा द्वादशी लङ्घिता नरैः ।
करोति धर्महरणमस्नाते च सरस्वती ॥

यथा सरस्वती अस्नात्वा लङ्घिता धर्महरणं करोति ॥ एवं पारणे द्वादशी अतिक्रमिता च ॥

एकादश्यामुपोष्यैव द्वादश्यां पारणं स्मृतमिति वचनात् ॥

४०१ स्कन्दपुराणे—यदाभवेदतिस्वल्पा द्वादशी पारणादिने ।
उषः काले द्वयं कुर्यात्प्रातर्माध्यान्हिकं तथा ॥

इति वचनात्स्वल्पद्वादश्यां भुज्यपकर्षे प्रातर्माध्यान्हिकयोः कर्मणोरपकर्षस्तदन्तन्यायेन ॥ तथा तिष्ठन्तं पशुं प्रयजन्तीत्यनेन प्रयाजापकर्षवत् ॥

तदुक्तं गरुडपुराणे—
यदा स्वल्पा द्वादशी स्यादपकर्षो भुजेर्भवेत् ।

४०४ अथ द्वादशीतिथिरुपवासादिषुनिर्णीयते ॥

सा पूर्वतिथ्यन्वितोपोष्या न परतिथ्यान्वितेति ॥

कं कूर्मपुराणे—

नागविध्धा तु या षष्ठी रुद्रविध्धो दिवाकरः ।

कामविध्धो भवेद्विष्णुर्न ग्राह्यास्ते तु वासरा इति ॥

नागः पञ्चमी । रुद्रोऽष्टमी । दिवाकरः सप्तमी । कामस्त्र-
दशी । विष्णुर्द्वादशी ॥ तथा त्रयोदशीविध्धा द्वादशी नि-
रा ॥ युग्मे त्वेकादशीद्वादश्योः साहचर्ये प्राशस्त्यमुक्तं ॥
ा द्वादशी युक्तेति निगमे ॥

अयं द्वादशीसामान्यनिर्णयः

अथद्वादशीविशेषनिर्णयः ॥

अथ श्रवणद्वादशी ॥

वत्स्कन्दपुराणे—

मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी श्रवणान्विता ।

महती द्वादशी ज्ञेया उपवासे महाफला ॥ १ ॥

च भविष्योत्तरे—

द्वादशी श्रवणोपेता यदा भवति भारत ।

संगमे सरितां स्नात्वा शतयज्ञाधिकं फलम् ॥

तत्र तीर्थादिकं सर्वमनन्तफलदं भवेत् । इत्युक्तं ॥

र्शे—भाद्रे द्वादश्यां शुक्लायां नक्षत्रं श्रवणं यदि ।

श्रवणद्वादशी नाम सा प्रोक्ता मुनिपुङ्गवैः ॥ १ ॥
तीर्थस्नानं कृतं तत्र दानं वा देवपूजनम् ।
उपवासो जपोहोमस्तथा ब्राह्मणभोजनम् ।
श्राद्धाद्यपि च तत्सर्वमनन्तफलदं भवेत् इति ॥

४०५ विष्णुधर्मोत्तरे रामं प्रति शङ्करः ॥

या राम श्रवणोपेता द्वादशी महती तु सा ।
तस्यामुपोषितः स्नातः पूजयित्वा जनार्दनम् ॥
प्राप्नोत्ययत्नाद्धर्मज्ञ द्वादश द्वादशीफलम् ।
तथा—बुधश्रवणसंयुक्ता सा चैव द्वादशी भवेत् ॥
अतीव महती तस्यां सर्वं कृतमथाक्षयम् ।
सङ्गमे सरितां स्नात्वा द्वादशीं तामुपोषयेत् ॥ इ

विष्णुभक्तिचन्द्रोदयात् एवमादिवाक्येभ्यः श्र
युक्तद्वादश्यामुपवासः प्राप्त इति ॥ अतो यदा संपूर्णैका
संपूर्णा च द्वादशी तदात्वेकादश्यां पृथगुपवासः संपूर्
प्राप्नोति ॥ द्वादश्यां पृथक् एवमुपवासद्वयं कर्तव्यं ॥
अभोजनसंकल्पात्मकस्योपवासस्य पारणं भोजनं तद
सति व्रतान्तरे प्रारभ्यमाणे पूर्वव्रते पारणाविलोपः
प्नोति ॥ तस्मात्पूर्वव्रत समाप्तौ व्रतान्तरं कर्तुमयुक्तं ॥ त
स्मृत्यन्तरं—असमाप्ते व्रते पूर्वे नैव कुर्याद्व्रतान्तरम्। इतिव

कथं व्रतान्तरारंभः स्यादिति चेच्छृणु ॥ ४०६ उभ
योरेकदैवत्वादसमाप्तेऽपि पूर्वव्रते व्रतान्तरारंभे भवि
क्तेन वचनेन पूर्वव्रतस्य पारणाविधिलोपलक्षणो दो
वति ॥ तद्यथा ॥

एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् ।
न चात्र विधिलोपः स्यादुभयोर्देवता हरि ॥

रित्यभिधानात्तथा ॥ श्रवणद्वादशीमुपक्रम्य विष्णुरहस्ये—

द्वादश्यामुपवासोऽत्र त्रयोदश्यां तु पारणम् ।
निषिद्धमपि कर्तव्यमाज्ञेयं पारमेश्वरी ॥

अथ उपवासद्वयं कर्तुमशक्तः श्रवणद्वादश्युपवासं कुर्यात् ॥ तेन पूर्वोपवासस्यापि फलं प्राप्नुयात् ॥ तदुक्तं पुराणान्तरादनन्तभट्टेन—

एवमेकादशीं मुक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ।
पूर्वोपवासजं पुण्यं नरः प्राप्नोत्यसंशयम् ॥

४०७ किं च ॥ उपवासासमर्थस्य नित्येऽप्येकस्मिन्नेकादश्युपवासे नक्तादिकं विहितं ॥

एकभक्तेन नक्तेन क्षीणवृद्धातुरः क्षिपेत् । इति ॥

तत्र्द्युपवासद्वयासमर्थं प्रति किमु वक्तव्यमिति ॥ अथ यस्तूपवासद्वयासमर्थः स्वीकृतैकादशीव्रतः सत्वेकादशीमुपोष्य श्रवणान्वितायां द्वादश्यां पारणं कुर्यात् ॥
तदुक्तं मत्स्यपुराणे—

द्वादश्यां शुक्लपक्षे तु नक्षत्रं श्रवणं यदि ।
उपोष्यैकादशीं पुण्यां द्वादश्यां पूजयेद्धरिम् ॥ इति ॥

दीपिका—अथात्रव्रतो

नन्दायां समुपोष्यतां श्रुतिहरौ भुञ्जीत विष्णवर्चकः ।

नन्दायामेकादश्यां श्रुतिहरौ श्रवणयुक्तद्वादश्यां भुञ्जीतेत्यर्थः ॥ एतदेकादशीव्रतसिद्ध्यभिप्रायपरं ॥ अथ यदैका-

दश्यां द्वादशीयोगः श्रवणयोगो वा भवति तदाकेनोपवासेनै-
कादश्युपवासो द्वादश्युपवासश्च सिध्यति ॥ ४०८ तदुक्तं
विष्णुधर्मोत्तरे—एकादशी द्वादशी च वैष्णव्यमपि तत्र चेत् ।
तद्विष्णुशृङ्खलं नाम विष्णुसायुज्यकृद्भवेत् ।
वैष्णव्यं श्रवणं ॥ मत्स्यपुराणेऽपि—

द्वादशी श्रवणर्क्षे च स्पृशेदेकादशीं यदि ।
स एव वैष्णवो योगो विष्णुशृङ्खलसंज्ञितः ॥
तस्मिन्नुपोष्य विधिवन्नरः प्रक्षीणकल्मषः ।
प्राप्नोत्यनुत्तमां सिध्धिमपुनर्वृत्तिदुर्लभाम्॥ इति ॥

अत्रोपवासद्वयसिध्धिर्द्वादश्यनन्तरपारणे कृते वेदितव्या ॥
यतः—सांयोगिके व्रते प्राप्ते यत्रैकोऽपि वियुज्यते ।
तत्रैव पारणं कुर्यादेवं वेदविदो विदुरिति ॥
व्रतखण्डोदाहृतवचनात्—
ऋक्षान्ते पारणं कुर्याद्विना श्रवणरोहिणी मिति ॥
श्रवणमध्ये पारणविधानादिति ॥ अथेदं श्रवणद्वादशीव्र-
तं श्रवणयुक्तायामेकादश्यामपि कार्यं ॥ तथा चोक्तं
श्यामायनेन—

४०९ याः काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रयोगतः ।
तास्वेव तद्व्रतं कुर्याच्छ्रवणद्वादशीं विना ॥

याः काश्चित्तिथयो येन केनचिन्नक्षत्रविशेषयोगेन पुण्याः
प्रोक्तास्तत्तन्नक्षत्रयुक्तासु तास्वेव तद्व्रतं कुर्यान्नतिथ्यन्तरे ॥
तन्नक्षत्रयुक्ते ॥ यथा फाल्गुनशुक्लद्वादशी पुष्यर्क्षेण युता गो-
विन्दद्वादशी नाम तस्यामुपवासव्रतं विहितं तस्यामेव कु-

र्यात् न पुष्यान्वितायामेकादश्यां ॥ सोयं श्रवणद्वादशीं वि-
ना नियमः ॥ श्रवणद्वादशीव्रतं तु श्रवणैकादश्यामपि भव-
तीत्यस्य तात्पर्यार्थः ॥ तत्प्रशंसापि भविष्योत्तरे श्रीकृष्णे-
न प्रतिपादिता ॥

एकादशी यदा च स्याच्छ्रवणेन समन्विता ।
विजया नाम सा प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदा ॥

नारदीये—यदा न प्राप्यते ऋक्षं द्वादश्यां वैष्णवं क्वचित् ।
एकादशी तदोपोष्या पापघ्नी श्रवणान्विता ।
उभयोर्दैवतं विष्णुः पुराणपुरुषोत्तमः ॥ इति ॥
द्वादशी श्रवणोपेता ह्येकादश्यां भवेत्तदा ।
तदन्ते पारणे सिद्धिरुपवासद्वयस्य चेति ॥

द्वितीयदिने श्रवणवृद्धौ तन्मध्ये पारणं कुर्यात् ॥ तदुक्तं
४१० विष्णुभक्तिचन्द्रे—विशेषेण महीपाल श्रवणं वर्धते यदि ।
तन्मध्ये पारणं कुर्यात्पुण्यं क्रतुशतं भवेत् ॥

यच्च कुत्रचित् द्वादशी श्रवणर्क्षयुक्तायामेकादश्यामुपोषि-
तायां श्रवणर्क्षं वर्धते ॥ द्वादशी ऋक्षन्यूना भवति ॥ तदा ति-
थ्यन्तो नापेक्षित इत्युक्त्वा ॥

तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत् ।
तावदेव न भोक्तव्यं यावदेकस्य संक्षय इति ॥

नारदीयवचनमुदाहृतं ॥ तिथिनक्षत्रसंयोगे न भोक्तव्य-
मिति वचनार्थः । वचनावतारिकायां संयोगे भोक्तव्यमित्यर्थः
प्रतिभासते इति तत्र दोषः ॥ यत्पुनस्तत्रैव

विशेषेण महीपाल श्रवणं वर्धते यदि ।

अस्योत्तरार्धं—तिथिक्षये न भोक्तव्यं द्वादशीं नैव लङ्घयेत् ॥

तदिदं तिथिनक्षत्रसंयोगे भोजनविधायकमपि ॥ नित्यैकादश्युपवासपारणाविधिपरत्वे अदुष्टं ॥ श्रवणैकादश्युपवासविहितपारणाय विधिपरत्वे तु दोषः ॥

यथा—सांयोगिके व्रते प्राप्ते यत्रैकोऽपि वियुज्यते ।

तथा—तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत् ।

तथा—तत्रोपोष्य तिथेस्तिथिश्रवणयोर्वाते व्रतं पारयेत् ।

इत्यादि वचनेभ्यः एकविगमे पारणविधानाच्च ॥ किंच ॥ [411] इदमसंबद्धमुत्तरार्धं कालनिर्णय कालादर्श दीपिकाऽनन्तभट्टव्रतकल्पविष्णुरहस्यादिष्वदर्शनात् कौतस्त्यमिति विलोकनीयं ॥

याः काश्चित्तिथयः प्रोक्ता पुण्या नक्षत्रयोगतः

ऋक्षान्ते पारणं कुर्यात् विना श्रवणरोहिणी मिति ।

इयांस्तु विशेषः ॥ श्रवणद्वादश्यां जनार्दनो नाम विष्णुः पूज्यते ॥ श्रवणैकादश्यां वामनावतार इति ॥

तथा—आभाकासितपक्षेषु मैत्रश्रवणरेवति ।

प्राप्नोति द्वादशी तत्र हरिमभ्यर्चयेन्नरः ॥

सा विष्णुशृङ्खला नाम सायुज्यफलदायिनी ।

तथा—तिथिनक्षत्रयोरत्र योगश्चैव नराधिप ।

द्विकलो यदि लभ्येत स ज्ञेयो ह्याष्टयामिकः ॥

इति श्रवणद्वादशीनिर्णयः ॥

[४१२] अथ त्रयोदशी ॥

कृष्ण पक्षे त्रयोदशी सा परविद्धोपोष्या ॥

तदुक्तं निगमे—षष्ठ्यष्टमी तथा दर्शः कृष्णपक्षे त्रयोदशी ।
एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वेण संयुताः ।
वृहस्पतिरपि—एकादश्यष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी ।
त्रयोदशी त्वमावास्या उपोष्याः स्युः परान्विताः ॥

अत्र त्रयोदशी कृष्णा अमावास्यासाहचर्यात् कृष्णत्रयोदशी परविद्धेति ॥ कालादर्शेऽप्युक्तं—

षष्ठ्यरंभा तृतीयैकादशी कृष्णत्रयोदशी ।
चतुर्थी त्ववरा युग्मेत्येताः पूज्याः परान्विताः ॥

युग्मवाक्ये त्रयोदश्यगृहीतापि दर्शितवाक्यैः कृष्णत्रयोदश्याः परविद्धाभिधानात् ॥ शुक्लत्रयोदशी पूर्वतिथ्यन्वितोपोष्येति गम्यते ॥ अत एव

नवमी दशमी शुक्ला त्रयोदश्यश्रुतिर्हरिः ।
रंभा तृतीया चेत्येता उपोष्याः पूर्वसंयुताः ॥

इति कालादर्शेऽभिहितं ॥ [४१३] ब्रह्मवैवर्तेऽपि—

त्रयोदशी प्रकर्तव्या द्वादश्या सहिता विभो ।
भूतविद्धा न कर्तव्या दर्शपूर्णा कदाचन ॥

पैठीनसिरपि—पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।
प्रतिपन्नवमी चैव कर्तव्या संमुखा तिथिः ॥

संमुखा तिथिः पूर्वविद्धेत्यर्थः ॥ एतद्वचनद्वयमपि शुक्लपक्षत्रयोदशीविषयं ॥ यतअनन्तभट्टे ॥ कृष्णत्रयोदशी

परविद्धाग्राह्येत्यभिप्राय एतद्वाक्यसमीपे चतुर्दशी स्ववेधात्
पूर्वां त्रयोदशीं दूषयतीति वृद्धवसिष्ठवचनमुदाहृतं ॥

द्वितीया पञ्चमी वेधात् दशमी च त्रयोदशी ।
चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथीति ॥

कृष्णत्रयोदशी पूर्वविद्धोपोष्येति निःसंदिग्धं ॥ द्वितीयदिने त्रयोदश्यभावे तु ॥

एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी ।
पूर्वविद्धा प्रकर्तव्या यदि न स्यात्परेऽहनि ॥ इतिनिगमः॥

इति त्रयोदशीसामान्यनिर्णयः ॥

४१४ अथ त्रयोदशीविशेषः ॥

अनङ्गत्रयोदशीव्रतेन वांछितार्थो जायत इत्युक्तं श्रीकृष्णेन—त्रयोदशी ह्यनङ्गाख्या सर्वाघौघविनाशिनी ।
सर्वदुष्टप्रशमनी सर्वमाङ्गल्यवर्धिनी ॥
अनङ्गेन कृता ह्येषा तेनानङ्गत्रयोदशी ।
मार्गशीर्षात्समारभ्य व्रतं कार्यं विधानतः ॥

इति व्रतविधिरतिप्रसिद्धत्वान्न लिखितः ॥ सा पूर्वविद्धोपोष्येति संवर्तेनोक्तं ॥

कृष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी सावित्री वटपैतृकी ।
अनङ्गत्रयोदशी रंभा उपोष्याः पूर्वसंयुताः ॥

सर्वासु त्रयोदशीष्वधिपतित्वेनाङ्गः पूजनीयः ॥

तदुक्तं ब्रह्मणा—कामः पूज्यस्त्रयोदश्यां सुरूपो जायते ध्रुवम् ।
इष्टां रूपवतीं भार्यां लभेत्कामांश्च पुष्कलान् ॥ इति ॥

इति अनङ्गत्रयोदशी ॥

अथ नृसिंहत्रयोदशी॥

गुरुवारे त्रयोदश्यां नारसिंहं प्रपूजयेत् ।

तदुक्तं नारसिंहपुराणे—

गुरुवारे त्रयोदश्यामपराण्हे जले प्लुतः ।
तर्पयित्वा देवपितॄनृषींश्च तिलतण्डुलैः ॥
नारसिंहं समभ्यर्च्य यःकरोत्युपवासकम् ।
स तु पापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥

इदं पक्षविशेषानुपादानादुभयोः पक्षयोः साधारणं ॥ कालविशेषग्रहणादपराण्हव्यापिनी तिथिर्ग्राह्येति ॥

इति नृसिंहत्रयोदशी ॥

---

४१५ अथ शनित्रयोदशी ॥

सौरपुराणे व्यास उवाच—

मन्दवारयुता पुण्या शुक्लपक्षे त्रयोदशी ।
तस्यामुपोष्य विधिवत्संपूज्य गिरिजापतिम् ॥
ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुक्तो भवति मानवः॥ इति ॥

तथा कूर्मपुराणे—

त्रयोदश्यां तथा रात्रौ सोपवासस्त्रिलोचनम् ॥
दृष्ट्वेशं प्रथमे यामे मुच्यते सर्वपातकैः ॥ इति ॥

इदं त्रयोदशी साधारणं ॥ विशेषानुक्तत्वात् ईशं संपूज्य

नमस्काराष्टकं कृत्वा जप्त्वा पूजां समाप्य च ।
वृषराजं समभ्यर्च्य वृषमंत्रेण मंत्रवित् ॥

मंत्रः-धर्मस्त्वंवृषरूपेण गवामानन्दकारकः ।
अष्टमूर्तेरधिष्ठानमतः पाहि सनातन ॥
पृथिव्यां यानि तीर्थानि सागरान्तानि यानि च ।
अण्डमाश्रित्य तिष्ठन्ति प्रदोषे गोवृषस्य च ।
स्पृट्वा तु वृषणौ तस्य शृङ्गमध्यं विलोक्य च ॥
पुच्छं च ककुदं चैव सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
एवं संवत्सरं कुर्यात्त्रयोदश्यामिदं व्रतम् ।
मन्दवारेण वा युक्ता यथेष्टं प्राप्नुयात्फलम् ॥ इति ॥

इति शनित्रयोदशी ॥

---

[४१६] अथ भाद्रपदकृष्णत्रयोदशी युगादिः ॥

तदुक्तं-शुक्ला तृतीया वैशाखे प्रेतपक्षे त्रयोदशी ।
तथा-कलिः कृष्णत्रयोदश्यां नभस्ये मासि निर्गतः ।
सा नक्षत्रादि योगविशेषे गजच्छायेति ॥

यदेन्दुः पितृदैवत्ये हंसश्चैव करे स्थितः ।
त्रयोदशी गजच्छाया श्राद्धे पुण्यैरवाप्यते ॥

इन्दुः सोमः । पितृदैवत्यं मघा । हंसः सूर्यः । करो हस्तः ।
अत्र घृतमधुयुक्तेन पायसेन श्राद्धं कुर्यात् ॥ तथा पितृगाथा ॥

अपि नः सकुले जातो यो नोदद्यात्त्रयोदशीं ॥
पायसं मधुसर्पिभ्यां वर्षासु च मघासु च ।

त्रयोदश्युक्तव्रतविशेषाणि व्रतकल्पादवगन्तव्यानीति अत्र विशेषः ॥

नभो वाथ नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत् ।
सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्यत्रैव तु पञ्चमः ॥

पूर्वस्मिन्भाद्रपदे यद्यप्यपरपक्षत्रयोदशीनिमित्तश्राद्धं न-भवेत् । तथापि युगादिनिमित्तं भवत्येव ॥

मन्वादौ च युगादौ च तन्मासोरुभयोरपि ।

इति वचनात् ॥ यत्तु—

दशाहरासु नोत्कर्षश्चतुर्ष्वपि युगादिषु ।

इदं व्यवस्थापितमक्षयतृतीयानिर्णये ॥

इति त्रयोदशीनिर्णयः ॥

कृतेऽचलद्विवेदेन ग्रन्थे निर्णयदीपके ।
तिथिद्वयं च निर्णीतं द्वादशी च त्रयोदशी ॥

---

[४१७]अथ चतुर्दशी निर्णीयते ॥

शुक्ला चतुर्दशी परविद्धोपोष्या ॥ इति तदुक्तं निगमे—

शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।
अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥

अत्र चतुर्दशी शुक्लेति कालादर्शे व्याख्यातं ॥ चतुर्दश्या च पूर्णिमेति युग्मवाक्येनापि शुक्लायाः परविद्धाभिधानात् ॥ कृष्णा चतुर्दशी पूर्वविद्धा ग्राह्येति ॥ तदुक्तं गार्ग्येण—

कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।
पूर्वविद्धा प्रकर्तव्या परविद्धा न कस्यचित् ॥

स्कन्दपुराणेऽपि—कृष्णाष्टमी चतुर्दशी सावित्री वटपैतृकी ।

पूर्वविद्धा प्रकर्तव्या..

इत्यादिवाक्यैः कृष्णा पूर्वविद्धाभिहितेति ॥ नक्तैकभक्तादिषुतत्तद्व्रतकालव्यापिनीति ॥

इति चतुर्दशी सामान्यनिर्णयः ॥

४१८ अथ शिवरात्रिनिर्णीयते ॥

तद्व्रतकालस्तूक्तो विश्वरूपेण—

माघफाल्गुनयोर्मध्ये कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।
शिवरात्रिस्तु सा प्रोक्ता शङ्करेण महात्मना ॥
शिवयोगेन संयुक्ता रात्रिभागे चतुर्दशी ।
शिवरात्रिस्तु सा प्रोक्ता सर्वकामफलप्रदा ।

तथा—माघफाल्गुनयोर्मध्ये यस्माच्छिवचतुर्दशी ॥
अनङ्गेन समायुक्ता कर्तव्या सा सदा तिथिः ।

अनङ्गस्त्रयोदशी ॥

वृहद्यमः—श्रावणी दुर्गनवमी तथा दूर्वाष्टमी च या ।
पूर्वविद्धा तु कर्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनमिति ॥

अनेन च चतुर्दशी शुक्लापि या शिवरात्रिः सा पूर्वविद्धोपावसनीयेति विधीयते ॥ आचारातिलके स्वेताद्विरुद्धवचनं दृश्यते ॥

माघफाल्गुनयोर्मध्ये यस्माच्छिवचतुर्दशी ।
सापिदर्शयुता कार्या अन्यथा निष्फलाभवेदिति ।

परविद्धोक्ता ॥ अत्र पूर्वविद्धा परविद्धामात्रेऽतिप्रसङ्गात् पुराणाद्युक्तकालविशेषालंबनेन निर्णीयते ॥ कालविशेषाभिधानमुक्तं ॥ शिवपुराणे—

प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिः शिवप्रिया ।
रात्रौजागरणं यस्मात्तस्मात्तां समुपोषयेत् ॥

इति वचनात्पूर्वविद्धा परविद्धा वा या प्रदोषव्यापिनी सैवोपोष्या ॥ प्रदोषपरिमाणमुक्तं स्कन्दपुराणे—

४१८ त्रिमुहूर्तः प्रदोषः स्याद्रवावस्तं गते सतीति ।

शिवरात्रिमुपक्रम्य विश्वरूपोऽपि—

दिवाव्रते दिवा ग्राह्या तिथिरौदयिकी द्विजः ।
निशाव्रतेषु सर्वेषु कर्तव्या या निशामुखे ॥

निशामुखे प्रदोषे पूर्ववचनानुरोधात् ॥ ननु—

मनु—अर्धरात्रात्पुरस्ताच्चेज्जययोगो यदा भवेत् ।
पूर्वविद्धा प्रकर्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रिया ॥

इत्यनेन कालनिर्णयोदाहृतेन वचनेन प्रदोषकालादूर्ध्वतरकाले त्रयोदशीप्रवृत्तौ चतुर्दशीनिमित्तोपवासविधिदर्शनात् ॥ कथं प्रदोषव्यापिनी ग्राह्येति चेत् शृणु ॥ अनेनापि प्रदोषान्विता विधीयते ॥ कथं ॥ अर्धरात्रात्पुरस्ताच्चेदित्यत्र रात्रेरर्धात् अर्धं रात्रमिति विग्रहे एकस्यार्धशब्दस्य लोपेन समासे अर्धात्पुरस्तात्प्रथमयामे त्रयोदशीचतुर्दश्योर्योगो यदा स्यात्तदा त्रिमुहूर्तात्मके प्रदोषे चतुर्दशी प्रदोषान्वितापि भवति प्रदोषव्यापिनीविधायकवचनमप्यनुगृहीतं भवति च ॥ प्रदोषव्यापिनी ग्राह्येति वचनान्यथानुपपत्त्या एकार्धपदलो-

पीसमास आश्रीयत इति [४२०] किं च ॥ अर्धरात्रात्पुरस्तात् अस्यवचनस्य मुख्यार्थाश्रयणे द्वितीयदिनेऽवश्यं चतुर्दश्याः प्रदोषव्यापित्वसद्भावात् ॥

विधिवाक्यसहस्रेभ्यः कालव्याप्तिर्बलीयसी ।

इत्यनेन प्रदोषकालव्यापिन्याः द्वितीयाया विधायकेन मुख्यार्थोबाधितः स्यात्॥ अतो लोपलक्षणाश्रीयते॥ मुख्यार्थबाधे अन्योऽर्थो लक्ष्यते ॥ सा लक्षणेति लाक्षणिकोग्दारः ॥ दीपिका कारेण यथा श्रुतवचनानुरोधेन वृत्तं निबद्धमिति न दोषस्तस्य ॥ अस्मिन्विषये पूर्वविद्धावाक्यानि स्कन्दपुराणात्

कृष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवरात्रिश्चतुर्दशी ।
एता पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ॥

तथा चानन्तः—जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्ये भद्राजयान्विते ।
कृत्वोपवासस्तिथ्यन्ते तदा कुर्यात्तु पारणम् ।

भद्रा सप्तमी । जया त्रयोदशी । इत्यादीन्युपपन्नानि ॥ यदा चात्यन्ततिथिक्षये दिनद्वयेऽपि प्रदोषव्यापिनी तदा पूर्वोपोष्या ॥ तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते—

सूर्येऽस्ते नवनाडीषु भूतविद्धा त्रयोदशी ।
शिवरात्रिव्रतं तत्र कुर्याज्जागरणं तथेति ॥

नवघटीपर्यन्तं त्रयोदशीत्यर्थः ॥

[४२१] यत्तु—भवेद्यत्र त्रयोदश्यां भूतव्याप्ता महानिशा ।
शिवरात्रिव्रतं तत्र कुर्याज्जागरणं तथेति ॥

तदापि—महानिशा तु सा प्रोक्ता मध्यस्थं प्रहरद्वयमिति ॥
स्मृत्यन्तरवचनात् ॥ अत्रोदाहृतेन ब्रह्मवैवर्त्तवचनेन

समानार्थमिदं वचनद्वयं ॥ अर्धरात्रात्पुरस्ताच्चेतत्सर्वं व्याख्यातं चेतीमानि वचनानि तिथिक्षयविषये वेदितव्यानि ॥ अतोऽत्यन्ततिथिक्षयवशात्परदिने वायुपुराणोक्तचतुर्नाड्यात्मकप्रदोषव्यापित्वाभावात् ॥

त्रयोदश्यस्तगे सूर्ये चतसृष्वेव नाडिषु ।
भूतविद्धा तु या तत्र शिवरात्रिव्रतं चरेदिति ॥

वायुपुराणे ॥ परदिने वृद्धौ समतायां च परैवोपोष्या॥ खर्वदर्पौपरौ पूज्याविति वचनात् ॥ विश्वरूपोपि—

वृद्धौ पुनश्चास्तमयाद्द्वितीयेऽन्हि चतुर्दशी ।
युज्यते सह यामिन्या शिवरात्रिस्तदा परा ॥

अस्तमयादूर्ध्वं प्रदोषव्यापिनीत्यर्थः॥ यदा तु परदिने एव प्रदोषव्यापिनी न पूर्वदिने तदा परैवोपोष्या ॥ [४२२] तदुक्तं—

माघासिते भूतदिनं हि राजन् उपैति योगं यदि पञ्चदश्याः ।
जयाप्रयुक्तांनतुजातुकुर्यात्शिवस्यरात्रिंप्रियकृच्छिवस्य॥इति॥

शिवप्रियकृज्जयाप्रयुक्तां रात्रिं न कुर्यादित्यनेन त्रयोदशीसंभिन्ना यदा चतुर्दशीरात्रिर्न भवति तदा उपवासादि कर्तव्यमितिगम्यते ॥ एतच्च परादिने प्रदोषव्यापित्वे वेदितव्यं॥ तथा च आचारतिलके—

चतुर्दशी शिवा प्रोक्ता शिवो दर्शोऽभिधीयते ।
तयोर्योगः शिवोयोग शिवयोगः स उच्यते ॥

यदा च दिनद्वये चतुर्दशी प्रदोषव्यापिनी त्रयोदशी च पूर्वदिने दिनपर्याप्ता रात्रिभागे न स्यात्तदा पूर्वा ॥ तदुक्तंवाराहपुराणे—त्रयोदशी यदा देवि दिनभुक्ति प्रमाणतः।

जागरी शिवरात्रिः स्यान्निशि पूर्णा चतुर्दशी ॥

इति वचनेन ॥ किं च ॥ रात्रिभागे त्रयोदश्यानुरञ्जितत्वाभावेन चतुर्दश्याः प्रदोषात्प्रवृत्तत्वेन संपूर्णत्वात् प्रथमातिक्रमे कारणा भावाच्चेति पूर्वा ॥

निशि भ्रमन्ति भूतानि शक्तयः शूलभृद्यतः ।
अतस्तस्यां चतुर्दश्यां सत्यां तत्पूजनं भवेत्॥ इति निर्णयः ॥

---

[४२३] अथ पारणाविचारः ॥

ननु—परदिनेऽस्तमयोर्ध्वव्यापिन्यां व्रततिथौ पूर्वविद्धोपवासे कृते व्रततिथिर्यदारात्रावस्ति परदिने तदा ॥

जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च ।
पूर्वाविद्धैव कर्तव्या तिथिभान्ते च पारणम् ॥

इत्यनेन तिथ्यन्ते रात्रौ पारणं विहितं ॥ अमावास्यायां च रात्रिभोजनं निषिद्धं ॥ तदुक्तं कात्यायनेन—

भूताष्टम्योर्दिवा भुक्त्वा रात्रौ भुक्त्वा च पर्वणि ।
एकादश्यां दिवा रात्रौ भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेदिति ॥

अतः परदिने दिवा तिथ्यन्ताभावे कथं पूर्वत्रोपवास इति चेत्सत्यं ॥ अमावास्यायां रात्रौ रागतः प्राप्तस्य भोजनस्य निषेधो न वैधस्य ॥ तिथ्यन्ते पारणं कुर्यादिति विधितः प्राप्तस्य भोजनस्य निषेधानुपपत्तिः॥ अग्नीषोमीयहिंसावदिति ॥ [४२४] अथवा परोविधिः ॥

सात्वस्तमयपर्यन्तव्यापिनी चेत्परेऽहनि ।
दिवैव पारणं कुर्यात्पारणानैव दोषभागिति कालादर्शात्॥

यद्वा–यामत्रयोर्ध्वगामिन्यां प्रातरेवहि पारणमिति ।
अस्मिन्विषये योज्यं ॥

तिथ्यन्ते वोत्सवान्ते वा व्रती कुर्वीत पारणम् ।

इति पारणा निर्णयः

यत्तु वचनं–चतुर्दश्यां तु कृष्णायां फाल्गुने नित्यभोजनम् ॥
तामुपोष्य प्रयत्नेन विषयान्परिवर्जयेत् ॥

तत् कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तमासाभिप्रायेण । अत एवान्यानि माघस्नानमासोपवासादीनि च व्रतानि पौर्णमास्यामेवारभ्यन्ते इति निर्णयः ॥

अथ चतुर्दशी सामान्या निरूप्यते ॥

लिङ्गार्चनं रुद्रजपो व्रतं शैवं दिनत्रयम् ।
वाराणस्यां च मरणं मुक्तिरेषा चतुर्विधा ॥

इत्युक्त्वोक्तं

४२५ एकादश्यष्टमी चैव पक्षयोश्च चतुर्दशी ।
शिवस्य तिथयः प्रोक्ता मुनिभिः शौनकादिभिः ।
तासामाद्यामुपवसेद्दिवा नाद्यात्तथान्त्ययोः ।

आद्यामेकादशीमुपवसेत् ॥ अन्त्ययोरष्टमीचतुर्दश्योर्दिवा नाद्यात् ॥

तदुक्तं–अष्टम्यां च चतुर्दश्यां दिवा भुक्त्वैन्दवं चरेत् ।
एकादश्यां दिवा रात्रौ भुक्त्वा चैव तु पर्वणि ॥

ऐन्दवं चान्द्रायणं ॥ पद्मपुराणे—

चतुर्दश्यां तु नक्ताशी समासे गोयुगप्रदः ।
स शैवं पदमाप्नोति ज्ञेयं त्रैयम्बकं व्रतम् ॥

तथा—कार्तिके भौमवारेण चित्रा कृष्णा चतुर्दशी ।
तस्यां भूतेशमभ्यर्च्य गच्छेच्छिवपुरं नर इति ॥

तथा—नक्तं प्रेतचतुर्दश्यां यः कुर्याच्छिवतुष्टये ॥
न तत्क्रतुशतेनापि प्राप्यते पुण्यमीदृशम् ॥

भोजनं माषान्नेनेति शेषः ॥

इति चतुर्दशीसामान्या ॥

---

४२६ अथ चतुर्दशी विशेषनिर्णयः ॥

अथ नृसिंहचतुर्दशीनिर्णयः ॥

वैशाखशुक्लचतुर्दशी तत्र नृसिंहव्रतं कार्यं ॥ तदुक्तं नृसिंहपुराणे प्रल्हादनृसिंहसंवादे मद्व्रतं पापनाशनमित्युक्तं ॥ प्रल्हाद उवाच—

कस्मिन्मासे भवेदेतत्कस्मिंश्च वासरे प्रभो ।

इति पृष्ठे सति नृसिंहः—

वैशाखे शुक्लपक्षे तु चतुर्दश्यां समाचरेत् ।
मज्जन्मसंभवं पुण्यं व्रतं पापप्रणाशनम् ॥
स्वातिनक्षत्रयोगेन शनिवारे तु मद्व्रतम्
सिद्धियोगस्य संयोगे वणिजे करणे तथा ॥

पुंसां सौभाग्ययोगेन लभ्यते दैवयोगतः ।
सर्वैरेतैस्तु संयुक्तैर्हत्याकोटिविनाशनम् ॥
एतदन्यतरे योगे मद्दिनं पाप नाशनम्॥
केवलं हि प्रकर्तव्यं मद्दिनं फलकांक्षिभिः ॥

४२७ तथा—वर्षे वर्षे तु कर्तव्यं मम संतुष्टिकारणं ।
मयागुप्तमिदं श्रेष्ठं मानुषैर्भवभीरुभिः ॥
येन वै क्रियमाणेन सहस्रद्वादशीफलम् ।
जायते न मृषा वच्मि मानुषाणां महात्मनां ॥
विज्ञायमद्दिनं यस्तु लङ्घयेत्स तु पापभाक् ।

उपवासाकरणेन उल्लङ्घयेदित्यर्थः ॥

एवं ज्ञात्वा प्रकर्तव्यं मद्दिने व्रतमुत्तममिति ।

व्रतविधिर्नृसिंहपुराणादवगन्तव्य इति ॥ इदं व्रतमुपवासरूपं ॥ यतोऽग्रे उपवासमंत्रः श्रूयते

नृसिंह देवदेवेश तव जन्मदिने शुभे ।
उपवासं करिष्यामि सर्वभोगविवर्जितः ॥ इति ॥

इयं शुक्ला चतुर्दशी॥ चतुर्दश्या च पूर्णिमा इति युग्मवाक्यात् परविद्धोपवासे ग्राह्या ॥

तथा च ब्रह्मवैवर्ते—शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।
परा उपोष्या इति सामान्यचतुर्दशीनिर्णयोक्तमत्रानुसन्धेयं ॥

इति नृसिंहचतुर्दशीनिर्णयः

४२८ अथ अनन्तचतुर्दशी

अथ भाद्रपदशुक्लचतुर्दश्यामनन्तव्रतं कार्यं ॥

तेन सर्वपापक्षयो जायते ॥

तदुक्तं व्रतखण्डे—अनन्तव्रतमस्त्यन्यत्सर्वपापहरं नृणाम् ।
शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे भवेदिति ॥

शीलयानन्तव्रतमाचरितमित्याख्यायिकामुखेन विधिरपि तत्रैवोक्तः ॥

यथा—कौण्डिन्यस्तु विवाह्यैतां पथि गच्छन् शनैःशनैः ।
शीलां सुशीलामादाय नवोढां गोरथेन हि ।
मध्यान्हे भोज्यवेलायां समुत्तीर्य सरित्तटे ॥
ददर्श शीला सा स्त्रीणां समूहं रक्तवाससम् ।
चतुर्दश्यामर्चयन्तं भक्त्या देवं जनार्दनम् ॥
उपगम्य शनैः साथ पप्रच्छ स्त्रीकदंबकम् ।
आर्याः किमेतन्मे ब्रूत किन्नाम व्रतमीदृशम् ॥
ता ऊचुः—अनन्तव्रतमेतद्धि व्रतेऽनन्तस्तु पूजयेत् ।
शीलोवाच—विधानं कीदृशं तत्र किं दानं कोऽत्र पूज्यते ॥
४२९ स्त्रिय ऊचुः—शीले सदन्नप्रस्थस्य पुन्नाम्नःसंस्कृतस्य च ।
अर्धं विप्राय दातव्यमर्धमात्मनि भोजनम् ॥
कर्तव्यं तत्सरित्तीरे विधिनानेन भामिनि ।
स्नात्वानन्तं समभ्यर्च्य गन्धलेपेन पुष्पकैः ॥
तस्याग्रतो दृढं सूत्रं कुङ्कुमाक्तं सुदोरकम् ।
चतुर्दशग्रन्थियुतं वामे करतले न्यसेत् ॥

तत्र मंत्रः—अनन्तसंसारमहासमुद्रे मग्नान्समभ्युद्धर वासुदेव ।

अनन्तरूपी विजयो जयश्च अनन्तसूत्राय नमो नमस्ते॥

अनेन दोरकं बध्वा भोक्तव्यं स्वस्थमानसैः ।
भुक्त्वा चान्ते व्रजेद्वेश्म भद्रे उक्तं व्रतं तव ॥
सापि चक्रे व्रतं शीला करे बध्वा सुदोरकम् ।
पाथेयार्धं तु विप्राय दत्वा भुक्तं स्वयं तथा ॥
पुनर्जगाम संहृष्टा गोरथेन पतेर्गृहमिति ।

एकभक्तेनानन्तव्रतं कार्यमित्युक्तं युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णेन भविष्योत्तरे ॥ तद्यथा—

शुक्लायां च चतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे नृप ।
एकभक्तेन नियमं कृत्वा भक्तिसमन्वितः ॥
स्नात्वा नद्यां देवखाते तीर्थे प्रस्रवणे तथा । इत्यादि॥
कृतेऽनन्तव्रते चैव विष्णुलोके महीयते ॥

इति व्रतविधिः ॥ ४३० अथ अनन्तव्रतनिर्णयः प्रस्तूयते ॥ भाद्रपद शुक्लचतुर्दशी अनन्तचतुर्दशी ॥ सा परविद्धापि मध्यान्हव्यापिनी ग्राह्या ॥ तदुक्तं भविष्योत्तरे—

यथा भाद्रपदस्यान्ते चतुर्दश्यां द्विजोत्तम ।
पौर्णमास्या समायोगे व्रतं चानन्तकं चरेत् ॥

एतद्व्रतं मध्यान्हे भोज्यवेलायामपि व्रतविधिनोक्तलिङ्गादग्रे भविष्योत्तरोक्तेन श्रीकृष्णवचनेनैकभक्तोपदेशाच्च एकभक्तव्रतं कुर्यादिति ॥ यथा ॥

अक्ताः शर्करा उपदधातीत्यत्राग्ने तेजो वै घृतमितिश्रवणात् घृतेनाक्ता इति तद्वत् एकभक्तं कार्यं ॥ एकभक्तं तु मध्यान्हव्यापिन्यां तिथौ कार्यं ॥ तदुक्तं

स्मृति संग्रहे—

मध्यान्हव्यापिनी या स्यादेकभक्ते तु सा तिथिरिति ।

दिनद्वये मध्यान्हव्यापिनी चेत्परा कार्या ॥

शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धा न कर्तव्या कर्तव्या परसंयुता ॥

इति निगमवाक्यात् ॥ तथा ॥

मुहूर्तमपि चेद्भाद्रे पूर्णिमायां चतुर्दशी ।

संपूर्णां तां विदुस्तस्यां पूजयेद्विष्णुमव्ययम् ॥

इत्यनेन स्कन्दोक्तवचनेन मध्यान्हे मुहूर्तमात्रं चतुर्दशी यदा तदा तस्यां नियमविधिः ॥ त्रयोदशीयोगनिवृत्तये यदा पूर्वदिने मध्यान्हयोगिनी न परदिने तदा पूर्वा कार्या ॥

विधिवाक्यसहस्रेभ्यः कालव्याप्तिर्बलीयसी ।

स्मृतिवचनात् ॥ ⁴³¹ ननु—पूर्वदिने मध्यान्हव्यापिन्यां व्रते क्रियमाणे ॥

प्रातरारभ्य मतिमान् कुर्याद्भक्तव्रतादिकम् ।

नापराण्हे न मध्यान्हे पितृकालौ हि तौ स्मृताविति॥

दक्षवचनात् ॥ प्रातर्व्रततिथ्यभावे प्रारंभः कथमिति दोषः ॥ सत्यं ॥ प्रधानतानुरोधेन प्रातस्तिथ्यभावेऽपि प्रारंभे दोषाभाव इति ॥ यथा ॥ अग्नीषोमीयः पशुः ॥ यइष्ट्या पशुना सोमेन यजेत सोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेतेति वाक्येन स यदा प्रावृषि प्रधानभूतः क्रियते तदा तत्रानुष्ठीयते ॥ यदा सोमाङ्गत्वेन तदा चतुर्दश्यामनुष्ठीयत एव तद्वत् ॥ तदुक्तं—अङ्गगुणविरोधे तादर्थ्यादित्यधिकरणे ॥

[४३२]यदा दिनद्वयेऽपि मध्यान्हं न प्राप्नोति तदा पूर्वा ॥

तिथ्यादौ तु भवेद्यावान्ह्रासो वृद्धिः परेऽहनि ॥
तावान्ग्राह्यः स पूर्वेद्युरदृष्टोऽपि स्वकर्मणि ॥

इति वचनात् ॥ अतो मध्यान्हव्याप्त्यनुरोधेन व्रतं कर्तव्यमिति सिद्धान्तः ॥ निर्णयामृते तु उदयकालव्यापिन्यामेतद्व्रतं सिद्धान्तितम् ॥ तन्न युक्तिसहमतिप्रसङ्गात् ॥ यत्तूक्तं ॥ मध्यान्हे भोज्यवेलायां इत्याद्युपक्रम्य विधिवाक्यानां लिङ्लोट् तव्यानामदर्शनादिति तदपि इतिहासमात्रं ॥ अत्रोत्तरं॥ यद्यपि लिङाद्यभावादविधिरिति तदा दोरकानन्तधारणादीनां विधिः केन स्यात् ॥ भवन्मते व्रतं चरेदित्यत्र प्रधानस्य पूजनस्यैव विधानात् ॥ अथ सर्वं व्रतशब्दार्थस्तदा सर्वेषां प्राधान्यापत्तिः ॥ दोरकबन्धनादिवाक्यानां विधित्वाभावे विशेषलाभः कुतो भवेत्॥ [४३३]तस्मादङ्गविशेषविध्यर्थमितिहास वाक्येषु विधिरवश्यमन्वेष्टव्यः ॥ तत्किमर्धजरतीयन्यायेन ॥ यथोक्तं ॥ शीलया मध्यान्हे प्रारब्धमिति मध्यान्हे व्रतप्रारंभापत्तिरिति तन्न पूर्वं चीर्यमाणं व्रतं दृष्टमुपजीवितं तेन शीलया गौणकाले प्रारब्धमिति स्वयमेव सूचितं यदभाणि नेदमेकभक्तव्रतं किंतु पूजाङ्गत्वेन भोजनमात्रं तदपि न चातुरीं धत्ते ॥

शुक्लायां च चतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे नृप ।
एकभक्तेन नियमं कृत्वा भक्तिसमन्वितः ॥

इति व्रतकल्पोक्तं वचनं निन्होतुमशक्यत्वात् ॥ यन्निरूपितं अनन्तपूजनस्यैव प्राधान्यं तस्य पूर्वाण्हो वै देवाना-

मिति दैविकत्वात् पूर्वाण्ह एव पूजनं ॥ [४३४] अत्र ब्रूमः ॥ यदि पूर्वाण्हे विधितः पूजनं तर्हि मध्यान्हे चतुर्दश्यामर्चनमित्यस्य का गतिः ॥ यदुक्तं ॥ चतुर्दश्यामुपक्रम्य पूर्णिमाभागे पूजादिकमिति तत्प्रधानस्यैव कालत्यागाभिधानं मीमांसकस्य न शोभते ॥ तस्मान्मध्यान्हानुरोधेन परविद्धायां व्रतं कार्यमिति ॥ किं वा ॥ उपवासव्रतादीनां घटिकैका तथा उदिते दैवते भानावित्यादिषु या भानावुदिते द्विमुहूर्तं व्याप्नोति तस्यां दैविकं एकभक्तादिकं च कार्यमित्युक्तं निर्णयामृते तदयुक्तं ॥ तथा सत्येकभक्तादिव्रते तिथिः कर्मकालव्यापिनीति विचारस्तस्यासङ्गतः स्यादित्यलं ॥

बौद्धायनेन व्रते व्यवस्थोक्ता ॥

उदये तूपवासस्य नक्तस्यास्तमये तिथिः ।
मध्यान्हव्यापिनी ग्राह्या एकभक्तव्रते तिथिरिति ॥

इत्यनन्तचतुर्दशीनिर्णयः ॥

॥ अथ माघचतुर्दशी ॥

[४३५] अथ माघचतुर्दश्यां देवतीर्थविशेषोपासनया पुत्रप्राप्तिः स्यात्तदुक्तं ॥ अट्टेश्वरवसिष्ठकुण्डं चोपक्रम्य हाटकेश्वरक्षेत्रमाहात्म्ये ऋषीन् प्रति सूत उवाच ॥

अट्टो नाम सुविख्यातः सर्वशत्रुनिबर्हणः ।
अट्टेश्वर इति ख्यातो येन देवोऽत्र निर्मितः ॥
सुभक्त्या येन दृष्टेन वंशोच्छित्तिर्न जायते ।

यस्तु माघचतुर्दश्यां पूजयेच्छ्रद्धयान्वितः ॥
न तस्य जायते किञ्चिद्दुःखं संतानसंभवम् ॥
तत्रैव—तथात्रास्ति शुभं कुण्डं वासिष्ठं पुत्रजन्मदम् ।
यत्र स्नाता ऋतौ नारी सद्यो गर्भवती भवेत् ॥
अमोघरेताः कान्ता च स्नानादत्र प्रजायते ।
अत्र च वसिष्ठकुण्डे ॥
दम्पत्योः स्नानमात्रेण जातोऽत्र स्यात्सुपुत्रकः ।
तस्मात्सुपुत्रकं नाम कुण्डमेतन्निगद्यते ॥
अपि वर्षशता नारी स्नात्वा कुण्डे सुतप्रदे ।
अट्टेश्वरं ततः पश्येच्छिवभक्तिपरायणा ॥
सद्यः पुत्रमवाप्नोति वंशवृद्धिकरं परमिति
नागरखण्डात् ॥ [४३६] अथ भाद्रपदकृष्णचतुर्दश्यां रामह्रदे स्नानतर्पणादिकं अनन्तफलदं स्यात्
तदुक्तं स्कान्दे नागरखण्डे—
कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे नराः ।
तत्रा रामह्रदे स्नात्वा तर्पयिष्यन्ति ये पितृन् ॥
तेऽश्वमेधफलं प्राप्य प्रयास्यन्ति परां गतिम् ।
तथा—करिष्यन्ति च ये श्राद्धं भक्त्या शस्त्रहतस्य च
अपि प्रेतत्वमापन्नं नरके वा समाश्रितम् ॥
उद्धरिष्यन्ति ते प्रेतमपि पापसमन्वितम् ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन तत्रा शस्त्रहतस्य च ॥
तस्मिन्दिने प्रकर्तव्यं श्राद्धं श्रद्धासमन्वितैः ।
उपसर्गमृतानां च सर्पाग्निविषबन्धनैः ॥

तत्र मुक्तिपदं श्राद्धं दिने तस्मिन्नुदाहृतम् ।
यः पितॄंस्तर्पयेत्तत्र प्रेतपक्षे जलैरपि ॥
स तेषामनृणो भूत्वा पितृलोके महीयते ।
एतद्वः सर्वमाख्यातं रामह्रदसमुद्भवम् ॥
माहात्म्यं ब्राह्मणश्रेष्ठाः सर्वपातकनाशनमिति ॥

रामह्रदमाहात्म्यं ॥

इति चतुर्दशी निर्णयः ॥

कृतेऽचलद्विवेदेन ग्रन्थे निर्णयदीपके ।
शैवव्रतयुतो जातश्चतुर्दश्या विनिर्णयः ॥

[४३७] अथ पौर्णमासी निर्णीयते ॥

पौर्णमासी तिथिरुपवासादिव्रते परतिथ्यन्वितोपोष्या सावित्रीव्रते पूर्वतिथ्यन्वितोपोष्या ॥ तदुक्तं—

सावित्र्यमा पौर्णमासी चतुर्थी गणसंज्ञिता ।
रंभा तृतीया चेत्येता उपोष्याः पूर्वसंयुताः ॥ इति ॥

सावित्रीव्रतव्यतिरिक्ता पौर्णिमा ब्रह्मवैवर्त्तेऽपि—

भूतविद्धा न कर्तव्या अमावास्या च पौर्णिमा ।
वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ सावित्रीव्रतमुत्तममिति ॥

अत एव चतुर्दश्या च पूर्णिमेति युग्ममपि सावित्रीव्रतविषयं ॥ सावित्रीव्रतव्यतिरिक्ते परविद्धा ॥ तदाह बृहस्पतिः

एकादश्यष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी ।

अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥

पौर्णमास्यां यानि पूर्वविद्धा वाक्यानि तानि सावित्रीव्रतविषये योजनीयानि ॥

तथा—प्रतिपत्पञ्चमी भूतं सावित्री वटपूर्णिमा ।

नवमी दशमी चैव नोपोष्याः परसंयुता इति ॥

नक्तैकभक्तादिषु कर्मकालव्यापिनी ग्राह्या ॥

इति पौर्णमासीसामान्यनिर्णयः ॥

४२८ अथ पौर्णमासीविशेषः ॥

॥ अथ होलिकानिर्णीयते ॥

फाल्गुनपौर्णमासी होलिकेत्युच्यते ॥ फाल्गुन्यां प्रदोषव्यापिन्यां होलिका पूज्या ॥ तदाह याज्ञवल्क्यः ॥

सद्भावे पूर्णिमायास्तु फाल्गुने रजनीमुखे ।

होलिकां पूजयेत्प्राज्ञो नान्यथा भ्रंशशङ्कया ॥

रजनीमुखे प्रदोषे । तथा भविष्यत्पुराणे—

पूर्वाण्हे पूजयेद्देवान्मध्यान्हे च पितॄंस्तथा ।

प्रदोषे पूजयेद्धोलामिति धर्मो व्यवस्थितः ॥

बालानां रक्षणं कार्यं तस्मात्तस्मिन्निशागमे इति ॥

गार्ग्यः—दृष्टे पूर्वोदिते चन्द्रे सूर्ये चास्तमुपागते ।

होलिकां तत्र कुर्वीत विधिदृष्टेन कर्मणा ॥

४३५ ईषत्सन्ध्यामतिक्रान्तः किञ्चिदुद्भिन्नतारकः ।

विजयो नाम योगोऽयं क्षेमः सर्वार्थसाधकः ॥

सूर्येऽदृष्टे सदा पूज्या होलिका शुभदायिनी ।
नक्षत्रसहिता पूज्या पूजनीया सुसन्ध्ययेति ॥

सा यदि पूर्वस्मिन्दिवसे प्रदोषे भवति द्वितीये दिने न भवति तदा पूर्वोदाहृतवचनबलात्पूर्वदिने कर्तव्या ॥ यदा पुनर्दिनद्वयेऽपि न भवति प्रदोषे पूर्वस्मिन्दिने प्रदोषे चतुर्दशी भवति द्वितीये दिवसे तिथिक्षयवशात् प्रतिपद्भवति तदा पूर्वदिने कार्या ॥

श्रावणी दुर्गनवमी दुर्वा चैव हुताशनी ।
पूर्वविद्धा प्रकर्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनमिति

बृहद्यमवचनात् ॥ अत्र होलिकायां क्रियमाणायां विष्ट्यादि दोषाय न भवति ॥

४४० तदुक्तं गार्ग्येण—विष्टिरङ्गारकश्चैव व्यतीपातोऽथ वैधृतः ।
प्रत्यर्कं वापि नक्षत्रं मध्यान्हात्परतः शुभम् ॥

तथा भविष्योत्तरे—
रक्षाबन्धे ऋतुस्नाने कार्तिक्यां च रजोत्सवे ।
देवीपूजा प्रकर्तव्या विष्टिः श्रेष्ठा सदा भवेत् ॥
दिवाभद्रा यदा रात्रौ रात्रिभद्रा यदा दिवा ।
सा भद्रा भद्रदा यस्माद्भद्रा कल्याणकारिणी ॥

देवीपुराणेऽपि—अहं भद्रा च भद्राहं नावयोरन्तरं क्वचित् ।
सर्वसिद्धिं प्रदास्यामि भद्रायामर्चिता ह्यहम् ॥
भद्रायां विहितं कार्यं होलिकायाः प्रपूजनम् ।
करोति यदि तां त्यक्त्वा राज्यराष्ट्रक्षयो भवेत् ॥

तथा—विवादे शस्त्रसंघाते भयार्ते राजदर्शने ।

रोगार्ते चापि भैषज्ये विष्टिः श्रेष्ठा सदा भवेत् ॥

तथा—बलेश्च दीपोत्सवहोलिकासु भ्रातृद्वितीयाजयमङ्गलेषु ।
इष्टागमे भूपतिमानयोगे न चन्द्रभद्राकुलिकार्धयामाः ॥

योगयाज्ञवल्क्यः—श्रावण्यामथ वैशाख्यां होलिकापूजने तथा ।
देवीपूजासु सर्वासु विष्टिदोषो न विद्यते ॥

अत्रापरो विशेषः ॥ प्रदोषे चतुर्दशीसद्भावे च प्रदोष एव होलिकां ज्वालयेदिति न नियमः ॥ प्रदोषे पूर्णिमाया अभावे गौणकालेऽपि होलिका पूज्या ॥ तदुक्तं—

प्रदोषान्मध्यरात्रान्तं होलिकापूजनं शुभम् ।
विष्टेर्मुखं वर्जनीयं ज्ञात्वा दैवज्ञकोविदैरिति ॥

चतुर्थ्यादितिथिषु विष्टेर्मुखज्ञानप्रकारोऽभिहितो ज्योतिर्विद्भिः॥

४४१ यथा—घुजाटेणी सिते पक्षे गैछिञूढ सितेतरे ।
अक्षरैस्तिथयो ज्ञेया स्वरैस्तु प्रहरा दिशः ॥

अत्र ककारादिगणनया अक्षरसंमितेषु तिथिषु अकारादि गणिते स्वरसंख्याके प्रहरे विष्टेर्मुखं ॥ एवं पौर्णमास्याश्चतुर्थे प्रहरे विष्टेर्मुखं भवति ॥ मुखप्रमाणं घटिकाः पञ्चेति॥ मुखं मङ्गले वर्ज्यं । उक्तं च रत्नमालायां—

स्फुटमिह परिहार्यं मङ्गलेष्वेतदेव ।

मुखादधः पुच्छम् । पुच्छप्रमाणं घटिकास्तिस्रः ॥ तत्र मङ्गलं कार्यं ॥ तदाह लल्लः—

पृथिव्यां यानि कार्याणि शुभानि त्वशुभानि च ।
तानि सर्वाणि सिध्यन्ति विष्टिपुच्छे न संशय इति ॥

मध्यरात्रादर्वाक् होलिका पूज्या ॥ ४४२

तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

मध्यरात्रमतिक्रम्य विष्टेः पुच्छं यदा भवेत् ।
प्रदोषे ज्वालयेद्वह्निं सुखसौभाग्यदायकमिति ॥

यत्तु—भद्रायां दीपिता होली राष्ट्रभङ्गं करोति वै ।
नगरस्य च नैवेष्टं तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

तथा—भद्रायां द्वे न कर्तव्ये श्रावणी फाल्गुनी तथा ।
श्रावणी नृपतीन्हन्ति ग्रामं दहति फाल्गुनी ॥

तदपि द्वितीयदिनप्रदोषे फाल्गुनीसद्भावे पूर्वत्र निषेधकं॥
विष्टिमुखज्ञानार्थं घुजाटेणीति श्लोकोक्तरीत्या स्पष्टकोष्ठकं ॥

	आसां तिथीना मुत्तरदले विष्टिः	तिथिवर्णाः स्वर सहिताः	विष्टिमुखं घ. ५ प्रहराः	आसांतिथीनां पूर्व दले विष्टिः	तिथिवर्णाः स्वर सहिताः	विष्टिमुखं घ. ५ प्रहराः	•
शुक्ल पक्षः	११	टे	३	८	जा	२	ति
	४	घु	१	१५	णी	४	थ
कृष्ण पक्षः	३	गै	४	७	छि	३	यो
	१०	न्	२	१४	ढ	१	ज्ञेया

अयमाशयः ॥ यदा तु पूर्वदिने प्रदोषात्प्रवृत्ता पूर्णिमा द्वितीयादिवसे किञ्चिन्निशागमे भवति तदा उत्तरस्यां होलिका कार्येति ॥ एवं चोक्तं

ज्योतिः शास्त्रे—स्तोकः क्षयः समत्वं वा वृद्धिर्वा दृश्यतेऽग्रतः
ततः पूज्या द्वितीयेऽन्हि होली रात्रौ मनीषिभिः ॥

अत्रापि सद्भावे पूर्णिमाया इति पूर्वोदाहृतयाज्ञवल्क्य वचनात् द्वितीयेऽन्हि रात्रौ पौर्णमास्यामेव होलिर्दीपनीया न प्रतिपदि ॥ तदुक्तमाचारतिलके—

पूर्णायांज्वाल्यते वन्हिः पक्षान्ते भस्मवन्दनम् ।
तत्र राज्ञो भवेत्सौख्यं प्रजाः क्षेममवाप्नुयुः ॥

इति प्रतिपदि होलिं न पूजयेत् ॥ ४४३ तदुक्तं ज्योतिःशास्त्रे—

असत्यां पौर्णमास्यां तु रात्रौ हि होलिकार्चनम् ।
क्रियमाणं प्रतिपदि प्रजानाशकरं भवेत् ॥
पौर्णमासीमतिक्रम्य विद्यमानां यदा निशि ॥
होलिपूजा प्रतिपदि स्यात्तदा मरणादिकम् ॥

तथा—नन्दायां वर्जयेद्रक्षां बलिदानं च मृत्यवे ।
भद्रायां गोकुलक्रीडा वन्हौ वन्हिं परित्यजेत् ॥

इति वन्हौ प्रतिपदि वन्हिं होलिकां वर्जयेदित्यर्थः ॥

आचारतिलकेऽपि—

नन्दायां ज्वालयेद्धोलिं भद्रायां भस्मवन्दनम् ।
छत्रभङ्गस्तदा ज्ञेयो हाहाभूताः प्रजास्तथेति ॥

गार्ग्योऽपि प्रतिपदि निषेधमाचष्टे ॥

अस्तंगते दिवानाथे पश्चाच्चन्द्रोग्दमो यदि ।
हुतभुक् पूजितस्तत्र भवेत्संतापकारक इति ॥

अथ क्षयवृद्धिभ्यां द्वितीयदिनेऽस्तात्पूर्वं प्रतिपत्सद्भावे सति पूर्वदिने कर्तव्या ॥

तिथिः शरीरं तिथिरेव साधनं तिथिः प्रमाणं तिथिरेव कारणं ।

इति लल्लवचनात् ॥ एवं च विष्टेर्मुखं वर्जनीयमिति

विशेषश्रवणात्॥ भद्रायां होलिकापूजनविधायकवाक्यानां बहूनां सद्भावात् प्रतिपदि होलिदीपननिषेधदर्शनाच्च भद्रायां यानि होलिदीपननिषेधवचनानि तानि विष्टेर्मुखे एव दीपननिषेधकानीति बोद्धव्यं ॥ ४४४ यदपि वचनं—

सार्धयामत्रयं वा स्याद्द्वितीयादिवसे यदा ।
प्रतिपद्वर्धमाना तु तदा स्याद्धोलिका स्मृतेति ॥

तदपि—सूर्यास्तावधिभूतः स्यात्पूर्वस्मिन्दिवसेऽथवा ।
प्रवृत्ता पूर्णिमा रात्रावितरत्र च भूतवत् ॥
विष्टियुक्ता तदा कार्या होलिकाद्या प्रयत्नतः ।
प्रतिपद्यर्धमानापि वन्हिं वन्हिषु वर्जयेदिति

ब्रह्मपुराणवचनविरोधात् ॥ सार्धयामत्रयमित्यस्य वचनस्य पौर्णमासीनिमित्तश्राद्धव्रतादिकं विषयान्तरं कल्प्यं॥ यत्तु ॥ कैश्चिदेतद्वाक्यबलेन प्रतिपदि होलिदीपनमित्युक्तं तत्रोदाहृतैर्बहुभिर्वचनैर्विरुद्धं ॥ विरुद्धसमवाये भूयसामनुग्रहो न्याय्यः ॥ तथा यस्मिन्काले यस्यां तिथौ यत्कर्म विहितं तस्मिन्काले तत्तिथौ सत्यां कृतं कर्म फलदं भवतीति रहस्यं॥

कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।
तया कर्माणि कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणमिति

स्मृतिवचनात् ॥ एतेन इदमप्यपास्तं ॥

श्राद्धकाले यदा पूर्णा प्रतिपच्चापराण्हिकी ।
श्राद्धं निर्वर्त्य तत्काले कुर्यादुल्मुकहोलिके ॥ इति ॥

यदा दिवा होलिपूजनं नोक्तं प्रदोषे चेत्प्रतिपद्विधानलक्षणो दोषस्तदवस्थ एव ॥ ४४५ किं च ॥

आषाढी कार्तिकी माघी वैशाखी च विशेषतः ।
स्नानदानविहीनास्ता न नेयाः पाण्डुनन्दन ॥

इत्यादिविशेषवचनैरन्यासु पौर्णमासीषु श्राद्धस्य नियमावगमान्न श्राद्धहोल्योः पौर्वापर्यमिति निर्णयः ॥

अथ कर्त्तव्यता—अभयं सर्वलोकानां दातव्यं पुरुषर्षभ ।
यथा ह्यशङ्किता लोका रमन्ति च हसन्ति च ॥
दारुजानि च खड्गानि गृहीत्वा समरोत्सुकाः ।
योधा इव विनिर्यान्ति शिशवः संप्रहर्षिताः ॥
सर्वसारा तिथिश्चेयं पौर्णमासी युधिष्ठिर ।
अस्यां निशागमे पार्थ संरक्ष्याः शिशवो गृहे ॥
गोमयेनोपलिप्ते च चतुष्के च गृहाङ्गणे ।
सञ्चयः शुष्ककाष्ठानां पलालानां सकारिषः ।
तत्राग्निं विधिवत्कृत्वा रक्षोघ्नैर्मंत्राविस्तरैः ॥
सर्वदुष्टापहो होमः सर्वदुःखोपशान्तिकः ।
क्रियतेऽस्यां द्विजैःपार्थ तेन सा होलिका मता ॥
आडाढायाश्च होलायाः पूजनं दुःखशान्तिदम् ।
तमग्निं त्रिःपरिक्रम्य गर्जन्ति च हसन्ति च ॥

प्रदक्षिणामंत्रः—त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक ।
होलिकां प्रक्रमिष्यामि रक्षां त्वं कुरु मे सदा ॥

४४६ ततः प्रार्थना—शिशिरस्यान्तिके देवि वसन्तमदनप्रिये ।
आगतासि विधानेन पूजां मे नय होलिके ॥
यन्मया शीतभीतेन निषिद्धाचरणं कृतम् ।
ततः पापं समुद्भूतं नाशय त्वं हुताशनि ॥

ततः प्रभाते प्रतिपत्स्नात्वा सतर्प्य देवताः ।
वन्दयेद्धोलिकाभूतिं सर्वदुःखोपशान्तये ॥

रक्षावन्दनमंत्रः—

वन्दितासि सुरेन्द्रेण ब्रह्मणा शङ्करेण च ।
अतस्त्वं पाहि भूतेभ्यो भूते भूतिप्रदा भव ॥
पश्चाच्च प्राशयेद्विद्वान् चूतपुष्पं सचन्दनम् ।
मनोभवस्य सा पूजा प्रतिवार्षिकसंमता ॥

प्राशनमंत्रः—चूतमग्र्यं वसन्तस्य माकन्द कुसुमं तव ।
सचन्दनं पिबाम्यद्य सर्वकामार्थसिद्धये ॥
कुसुमं चूतवृक्षस्य वसन्तवनवल्लभम् ।
संप्राशयामि सौख्यार्थमायुरारोग्यवर्धनम् ॥

इति होलिकानिर्णयः ॥

---

४४७ अथ श्रावणीनिर्णयः ॥

अस्यां दैविकं पूर्वाण्हे पित्र्यमपराण्हे कुर्यात् ॥

तदुक्तं भविष्योत्तरे—

संप्राप्ते श्रावणस्यान्ते पौर्णमास्यां दिनोदये ।
स्नानं कुर्वीत मतिमान श्रुतिस्मृतिविधानतः ॥
ततोदेवान् पितृंश्चैव तर्पयेत्परमांभसा ।
कुर्वीत ब्राह्मणः श्राद्धं वेदानुद्दिश्य भक्तितः ॥
शूद्राणां मंत्ररहितं स्नानं दानं च शस्यते ।

तथा तत्रैव—उपाकर्मादिकं प्रोक्तं ऋषीणां चैव तर्पणम् ॥
ततस्तत्रापराण्हे तु रक्षाबन्धनमेव च ॥

तदुक्तं—ततोऽपराण्हसमये रक्षापोटलिकां शुभाम् ।
कारयेच्चाक्षतैस्तद्वत्सिद्धार्थैर्हैमचर्चिताम् ॥

तथा (आर्या)—सहितांदूर्वावर्णकसहितैः शुभैर्युतश्च सुमुहूर्ते ।
रक्षाबन्धः कार्यः शान्तिकरः सर्वविघ्नानाम् ॥

४४८ ननु—श्रावणीदुर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी ।
पूर्वविद्धा प्रकर्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनम् ॥

इत्यनेन बृहद्यमवचनेन श्रावणी पूर्वविद्धा विहिता ॥ पूर्वविद्धायां विष्टयुपहिता भवति विष्ट्यान्वितायां तु स्मृत्यन्तरे विशेष उक्तः ॥

तथा—भद्रायां द्वे न कर्तव्ये श्रावणी फाल्गुनीति च ।
श्रावणी नृपतीन्हन्ति ग्रामं दहति फाल्गुनी ।

इति निषेधात् कथं तत्र स्यात् ॥ सत्यं ॥ श्रावण्याः पूर्वविद्धाविधानबलात् उपाकर्मादिकं श्रावणीकर्म विष्ट्यामपि भवति ॥ तस्य पूर्वाण्हे एव विधानात् ॥ निषेधो रक्षाबन्धनविषयस्तस्य सुमुहूर्ते विधानात् इति व्यवस्था ॥

४४९ अथवा ॥ ततोऽपराण्हसमये रक्षापोटलिकामिति ।

अन्हः पूर्णिमाया अपरो भागोऽपराण्हस्तत्ररक्षाबन्धस्योक्तत्वात् ॥ पूर्णिमाद्वितीयभागे विष्टिर्न भवत्येव ॥

(आर्या)—उपलिप्ते गृहमध्ये दत्तचतुष्के न्यसेत्पीठम् ।
तत्रोपरिविशेद्राजामात्यैर्युतश्च सुमुहूर्तः ॥

रक्षाबन्धनमंत्र—

येन बद्धो बली राजा दानवेन्द्रो महाबलः ।
तेन त्वामनुबध्नामि रक्षे मा चल मा चल ॥

तथा–ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यः शूद्रैश्चान्यैश्च मानवैः ।
कर्तव्यो रक्षिकाबन्धो द्विजान् संपूज्य भक्तितः ॥
अनेन विधिना यस्तु रक्षाबन्धनमाचरेत् ।
सर्वदोषेण रहितः सुखी संवत्सरं वसेत् ॥
तथा–आषाढ्यामथवाष्टम्यां चतुर्दश्यामुमापतिम् ।
पवित्रैरर्चयेद्रात्र्यां श्रावण्यां चेतरान्सुरानिति ॥
तथा–श्रावण्यां श्रवणः पूज्यते ॥ तत्र पूजामंत्रः
श्रवणाय नमस्तुभ्यं यक्षगोत्रसमुद्भव ।
क्षेमं कुरुष्व मे नित्यं शान्ति कुरु पदे पदे ॥

इति श्रावणीनिर्णयः ॥

कृतेऽचलद्विवेदेन ग्रन्थे निर्णयदीपके ।
हुताशन्यादिसंयुक्तः पूर्णमासीविनिर्णयः ॥
४५० अथोपवासव्रतसाधारणं किञ्चित् देवलः–
दन्तानां धावनं हिंसामनृतं स्नेहमेवच ।
असकृज्जलपानं च स्त्रीभोगं स्वपनं दिवा ॥
तांबूलचर्वणं मांसं वर्जयेद्व्रतवासरे ।
मांसं क्षत्रियविषयं ब्राह्मणानां प्राप्त्यभावात् ॥
वृद्धवसिष्ठः–उपवासे तथा श्राद्धे न खादेद्दन्तधावनमिति ॥
व्यासः–अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तथा तिथौ ।
अपां द्वादशगण्डुषैर्मुखशुद्धिर्भवेन्नृणाम् ॥
पर्णेन वा विशुद्धेन जिव्हाोल्लेखं च कारयेत् ।
यद्यपि ताबूलचर्वणं स्त्रीसंभोगं सामान्येनोक्तं तथापि स्व-

दारेषु ऋतुसंगमनं स्त्रीसंगमनं स्त्रीसंस्पर्शनं संप्रेक्षणं संलापं च वर्जयित्वान्यत्रसतलोप इति पैठीनसिः ॥

कात्यायनोऽपि—स्त्रीणां संप्रेक्षणात्स्पर्शात्ताभिः संकथनादपि ।
भिद्यते ब्रह्मचर्यं च न दारेष्वपि संगमादिति ॥

उपवासाशक्तं प्रति विशेषः ॥

अशक्तोऽयाचनं नक्तैकभक्तादीन्यनुक्रमात् ।
कुर्यात्तथाप्यशक्तस्तु भार्यादीन् विनियोजयेत् ॥

आदिशब्देन पुत्रभ्रातृभगिन्यादयः ॥

तथा—भार्या पत्युर्व्रतं कुर्याद्भार्यायाश्च पतिर्व्रतम् ।
असामर्थ्ये परस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते ।

इति पैठीनसिवचनात् ॥

४५१ कात्यायनः—उपवासेऽप्यशक्तानामशीतेरूर्ध्वजीविनाम् ॥
एकभक्तादिकं कार्यमाह बौद्धायनो मुनिः ।

वायुपुराणे—अथवा विप्रमुख्येभ्यो दानं दद्याच्च शक्तितः ।
उपवासफलं तस्य समग्रं संभविष्यति ॥
अन्नभोजनदोषोऽपि तत्क्षणादेव नश्यति ।

स्कन्दपुराणे—असामर्थ्येशरीरस्य व्रते च समुपस्थिते ।
कारयेद्धर्मपत्नीं वा पुत्रं वा विनयान्वितम् ॥
भ्रातरं भगिनीं शिष्यं ब्राह्मणं दक्षिणादिभिः ।

विशेषान्तरं—पितृमातृपितृभ्रातृ स्वसृगुर्वादि भूभुजः ।
अदृष्टार्थमुपोष्याश्च स्वयं च फलभाग्भवेत् ॥

आदिशब्देन पितामहमातामहानामुपसंग्रहः ॥

४५२ कात्यायमस्तु—अन्यार्थोपवासे शतगुणं फलं ब्रवीति ॥

तथा—पितृमातृस्वसृभ्रातृगुर्वर्थे च विशेषतः ।
उपवासं प्रकुर्वाणः पुण्यं शतगुणं लभेत् ॥
दक्षिणा नात्र दातव्या शुश्रुषा विहिता हि सेति ।

अथ स्त्रीणां व्रतविषये विशेषः ॥
पत्नी पत्युरनुज्ञाता व्रतादिष्वधिकारिणी ॥

यतः—रक्षेत्कन्यां पिता विन्नां पतिः पुत्रास्तु वार्धुके ।
अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति ॥

विन्नां परिणीतां ॥

कात्यायनः—भार्या भर्तुर्मतेनैव व्रतादीनाचरेदिति ।

अनुमत्यभावे तु

सुमन्तुः—न तु स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।

विष्णुः—पत्यौ जीवति या नारी उपवासव्रतं चरेत् ।
आयुः सा हरते भर्तुर्नरकं चैव गच्छति ॥

मार्कण्डेयः—नारी खल्वननुज्ञाता भर्त्रा वापि सुतेन वा ।
निष्फलं तु भवेत्तस्या यत्करोति व्रतादिकम् ॥

आदिशब्देन तीर्थयात्रादि ॥ स्त्रीणां व्रते पुष्पादिकमदुष्टम् ॥ तदुक्तं सुमन्तुना—
पुष्पालङ्कारवस्त्राणि गन्धधूपानुलेपनम् ।
उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनमिति ॥

४५३ अथ रजस्वला नारी प्रारब्धे व्रते प्रार्थनादिना पतिं नियोजयेत् ॥ इत्युदाहृतं पूर्वं तदभावेऽन्यं वा ॥ स्कन्दोऽपि—
पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरं तथा ।
एषामभाव एवान्यं ब्राह्मणं विनियोजयेत् ॥

सत्यव्रतः—प्रारब्धदीर्घतपसां नारीणां यद्रजोभवेत् ।

न तत्रास्य व्रतस्य स्यादुपरोधः कदाचनेति ॥

ऋषिवचनादपि रजस्वला स्वयमेव व्रतं चरेदिति वक्तुं न शक्यते ॥

यतः—पञ्चमेऽहनि संशुद्धा दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।

तथा—शुचिनाकर्म कर्तव्यमित्यादि विरुद्धवचनदर्शनादयमर्थः कल्प्यते ॥

संप्रवृत्तेऽपि रजसि न त्याज्यं द्वादशीव्रतम् ॥

इति ऋष्यशृङ्गवचनेनाङ्गीकृतस्य व्रतस्यापरित्यागाभिधानात् अन्यं नियोजयेत् ॥

तथा—एकादश्यां न भुञ्जीत नारी दृष्टे रजस्यपि ।

इति पुलस्त्यवचनेन भोजननिषेधात् स्वयं च भुक्तिं वर्जयेदिति निश्चीयते ॥ अत्रैकादशी द्वादशीति प्रारब्धव्रतमात्रोपलक्षणं ॥

पूर्वसंकल्पितं यच्च व्रतं सुनियतव्रतैः ।

तत्कर्तव्यं जनैः शुद्धं दानार्चनविवर्जितम् ॥

इति कालादर्शोदाहृतसंमत्यनुरोधात् ॥ सत्यव्रतवचनस्य सर्वव्रतसाधारणप्रवृत्तत्वाच्च ॥ ४५४ अथ काम्योपवासे प्रारब्धेऽन्तरा सूतकादिपाते प्रारब्धं कुर्यात्तथाचोक्तं ॥

कूर्मः—काम्योपवासे प्रक्रान्ते त्वन्तरा मृतसूतके ।

तत्र काम्यव्रतं कुर्याद्दानार्चनविवर्जितम् ॥

दानं देवार्चनं च सूतकान्ते कुर्यात् ॥ तदाह मत्स्यः—

सूतकान्ते नरः स्नात्वा पूजयित्वा जनार्दनम् ।

दानं दत्वा विधानेन व्रतसाफल्यमश्नुते ॥ इति ॥

जनार्दनमिति व्रतदेवतोपलक्षणं ॥

अन्ते कुर्याद्रजोदुष्टा पतिं वान्यं नियोजयेत् ॥

एकादशी विषये वाराहपुराणे—

सूतके च नरः स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिम् ।
एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेतन्न लुप्यते ॥

४५५ व्रतवासरे वर्ज्यमाह कूर्मः—

बहिरन्त्यजान्सूतिं तु पतितं च रजस्वलाम् ।
न स्पृशेन्नाभिभाषेत नेक्षेत व्रतवासरे ॥ इति ॥

संस्पर्शनादौ प्रायश्चित्तं विष्णुपुराणे—

संस्पर्शे च बुधः स्नात्वा शुचिरादित्यदर्शनात् ।
संभाष्य तान् शुचिषदं चिन्तयेदच्युतं नरः ।
तेषामालोकनात्सूर्यं संपश्येन्मतिमान्नरः ॥

शुचिषदं शुचित्वकरं ॥

विष्णुरहस्ये—असंभाष्यान्समाभाष्य प्राशयेत्तुलसीदलम् ।
आमलक्याः फलं वापि पारणे प्राश्य शुध्यति ॥

इत्यादि व्रतवासरे नियमाः व्रतप्रारंभसमाप्तिविधानविषयाः ॥ मंत्राश्च ग्रन्थान्तरादवगन्तव्या इति सर्वत्र व्रतविषयः साधारणो निर्णयः ॥

कृतेऽचलाद्विवेदेन ग्रन्थे निर्णयदीपके ।
निर्णीतास्तिथयः सर्वाः किंश्चित्किञ्चिद्व्रतान्विताः ॥इति॥

४५६ अथोत्क्रान्त्यनन्तरं प्रेतस्य सपिंडीकरणयोग्यताप्रतिपादकानि मलिनाभिधानि त्रिषोडशप्रेतश्राद्धानि अभिधी-

यन्ते ॥ तावत्प्रेतकल्पे—

मलिनश्राद्धसंज्ञानि पूर्वं षोडश काश्यप ।
स्थाने चार्धपथेऽतीते चितायां शवहस्तके ॥
श्मशानवासिभूतेभ्यः पञ्चमं प्रातिवेश्मिकम् ।
षष्ठं सञ्चयने प्रोक्तं दशपिंडा दशाहिकाः ॥
श्राद्धषोडशकं चैतत्प्रथमं परिकीर्तितम् । इति ॥

प्रातिवेश्मिकं गृहद्वारे प्रतिवेश्मनिभवमिति ॥ षष्ठमिति श्मशानवासिव्यतिरिक्तप्रेतश्राद्धपरं ॥ तथाच स्मृत्यन्तरं—

उत्क्रान्तौ द्वारदेशे च विश्रान्तौ च चितौ करे ।
श्मशानवासिदेवानां षष्ठः सञ्चयने स्मृतः ॥

गरुडपुराणेऽपि—

मृतस्थाने तथा द्वारि चत्वरे तार्क्ष्य कारणात् ।
विश्रामे काष्ठचयने तथा सञ्चयने च षट् ॥
पूर्वैस्तु पञ्चभिः पिंडैः शवस्याहुतियोग्यतेति ॥

४५७ अत्रविशेषः—मरणसमये अस्नातादिदोषोपघाते सति शुद्धिं कृत्वा शवनिर्हरणं कुर्यात् ॥

तदुक्तं—अस्नाताद्युपघातेन म्रियते यदि मानवः ।
तत्र शुद्धिं समुत्पाद्य ततो निःक्रामयेच्छवमिति ॥

शुद्धिं प्रायश्चित्तेनेति ॥ प्रायश्चितं तु

रजस्वलासूतिकयोः श्वपाकस्पर्शने मृतः ।
अब्देनैव तु कृच्छ्रेण शुद्धिर्वात्स्यायनोऽब्रवीत् ॥
रजकश्चर्मकारादि स्पर्शने म्रियते यदि ।
सार्धेनाब्देन शुध्धिःस्यात्त्रिंशत्कृच्छ्रैरसंभवे ॥

तथा—ऊर्ध्वोच्छिष्टाधरोच्छिष्टादिदोषे त्रीन् षट् एवमादिकृच्छ्रान् यद्वा यथायोग्यं प्रायश्चित्तं कृत्वा तदनन्तरं उत्क्रान्तादि पिंडं कुर्यात् ॥ ततः शवनिर्हरणं ॥ प्रायश्चित्तविवेको गोविन्दराजस्मृत्यर्थसारादवगन्तव्य इति ॥

४५८ तथा—संमृज्य चोपलिप्याथ उल्लिख्योद्धृत्य एव च ।
अभ्युक्ष्योपसमाधाय वन्हिं तत्र विधानतः ॥ इति ॥

विधानत इति स्वशाखोक्तविधिनेत्यर्थः ॥ तथाच वृद्धयाज्ञवल्क्यः—आहिताग्निर्यथाशाखं दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः ।
अनाहिताग्निरेकेन लौकिकेनापरो जनः ॥

अनाहिताग्निरेकेनावसथ्याग्निना ॥ अपरो निरग्निर्लौकिकाग्निना कपालसंस्कृतेन ॥ लौकिकाग्निरपि चाण्डालादिव्यतिरिक्त इति ॥ तदुक्तं देवलेन—
चाण्डालाग्निरमेध्याग्निः सूतिकाग्निश्च कर्हिचित् ।
पतिताग्निश्चिताग्निश्च न शिष्टो ग्रहणोचित इति ॥

तथा—यस्यानयति शूद्रोऽग्निं तृणकाष्ठहवींषि च ।
प्रेतत्वं हि सदा तस्य स चाधर्मेण लिप्यत इति ॥
देवलस्मरणात् ॥

४५९ तथा—मृतो मर्त्यः स्वकुल्यैस्तु श्मशानं नीयते तदा ।
स्नानं प्रेतस्य कृत्वा तु पुष्पैर्वस्त्रैस्तु पूजनम् ॥
नग्नदेहं दहेन्नैव किञ्चिद्देयं परित्यजेत् ।

किञ्चिद्देयमिति शववस्त्रैकदेशं श्मशानवास्यर्थं परित्यजेदिति ॥
प्रचेतसोक्तं ॥ तथा यमोऽपि—

गोत्रजस्तं गृहीत्वाथ चितामारोपयेत्तथा ।
प्रेतं दहेच्छुभैर्गन्धैः स्नापितं स्रग्विभूषितम् ॥ इति ॥

अनाथप्रेतनिर्हरणे फलविशेषं दर्शयति पाराशरः—

अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः ।
पदे पदे यज्ञफलमानुपूर्व्याल्लभन्ति ते ॥
न तेषामशुभं किञ्चित्पापं वा शुभकर्मणि ।
जलावगाहनात्तेषां सद्यः शौचं विधीयते ॥

तथा—दक्षिणेन मृतं शुद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत् ।
पश्चिमोत्तरपूर्वैस्तु यथा संख्यं द्विजातय इति ॥

तथा—अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्र संस्पर्शदूषितः ॥

इति वचनात् शूद्रसंपर्कं परित्यजेत् ॥ मरणानन्तरं केशनखनिकृन्तनाप्लवनालङ्करणादिविधयः शाखाभेदभिन्नत्वान्न लिखितास्ते स्वशाखोक्ता अवगन्तव्या इति ॥

गरुडपुराणे—पुष्पाक्षतैश्च संपूज्य देवं क्रव्यादसंज्ञकम् ।

त्वं भूतकृज्जगद्योने त्वं लोकपरिपालकः ।
उक्तसंस्कारकस्तस्मादेनं स्वर्गं मृतं नय ॥ इति मंत्रः॥
४६० इति क्रव्यादमभ्यर्च्य शरीराहुतिमाचरेत् ।
अर्धदग्धे तथा देहे दद्यादाज्याहुतिं ततः ॥
अस्मात्त्वमभिजातोऽसि त्वदयं जायतां पुनः ।
असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहा ज्वलति पावके ॥
एवमाज्याहुतिं हुत्वा तिलमिश्रां समंत्रकाम् ।
रोदितव्यं ततो गाढमेवं तस्य सुखं भवेत् ॥

पत्न्याः पतिपरोक्षे कपालाग्नेरभ्यनुज्ञास्ति दहनकाले

अग्निनाशे दग्धकाष्ठैरग्निं मन्थयित्वा दहेत् ॥ लौकिकाग्नौ भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्याहुतिं हुत्वा वा दहेत्॥ इति स्मृत्यर्थसारे॥

इति दाहनिर्णयः।

अथ दहनानन्तरमुदकदानविधिः प्रस्तूयते॥

एतदुदकदानं स्नानानन्तरं कार्यं ॥ शरीरमग्नौ संयोज्यानवेक्षमाणा अपोऽभ्युपयन्तीति शातातपः ॥

दाहस्यानन्तरं कार्यं पुत्रैः स्नानं सचैलकम् ।
तिलोदकं ततो दद्यान्नामगोत्रोपतिष्ठतु ॥

४६१ गरुडपुराणे प्रचेतसा मंत्र विशेषो दर्शितः ॥

नदीकूलं ततो गत्वा शौचं कृत्वा यथार्थवत् ।
वस्त्रं संशोधयेदादौ ततः स्नानं समाचरेत् ॥

तथा प्रेतस्य बान्धवाः सपिंडाः समानोदकाश्च मौनिनो यथावृद्धमुदकमवतीर्यापसव्ययज्ञोपवीतिनो दक्षिणाभिमुखाः प्रेतस्य नामगोत्रे उच्चार्य प्रेतस्तृप्यतु इति जलपूर्णाञ्जलिं सतिलां पाषाणे प्रसिञ्चेयुः ॥ वासिष्ठः ॥ सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यामुदकक्रियां कुर्वीरन्निति ॥

तथा—सकृत्प्रसिञ्चेत्युदकं नामगोत्रेण वाग्यत इति ।

सकृदेवोदकं सिञ्चेयुस्त्रिर्वा ॥ त्रिःप्रसेकं कुर्युरिति प्रचेताः ॥

तथा—सपिंडोऽपि ब्रह्मचारी समावर्तनपर्यन्तं प्रेतस्योदकदानमाशौचं च न कुर्यात्तदुक्तं मनुना—

आदिष्टी नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात् ।
समाप्ते तूदकं कुर्यात्त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥

आदिष्टी ब्रह्मचारी ॥ ब्रह्मचारिणः उदकदानप्रतिषेधः मातापित्रादिव्यतिरेकेण ॥ तद्विषये विशेषं वक्ष्यामो दाहाधिकारिनिर्णयप्रकरणे ॥ [४५२] आचार्यपित्रुपाध्यायानित्यत्र असपिंडानामपि उदकदानमुक्तं वसिष्ठेन ॥ एवं मातामहाचार्यप्रेतानामुदकक्रियेति ॥

कामोदकं सखा प्रत्ताः स्वस्त्रीयः श्वशुरर्त्विजः ।

सखा मित्रं प्रत्ताः परिणीताः दुहितृभगिन्यादयः स्वस्त्रीयो भागिनेयः श्वशुरः ऋत्विजश्च ॥ कामोदकं काम इच्छा ॥ एतेषामिच्छयोदकदानं कार्यं ॥ प्रेताभ्युदयकामनया उदकं देयं ॥ असत्यां न देयं ॥ इत्यकरणे प्रत्यवायो नास्तीत्यर्थः ॥ उदकक्रिया कार्येति इत्युक्तं गरुडपुराणात् ॥

अश्रुपातं न कुर्वीत दत्वा दाघजलाञ्जलीन् ।
श्लेष्माश्रु बान्धवैर्मुक्तं तदा प्रेतोयमश्नुते इति ॥

इत्युदकदाननिर्णयः

अथ सञ्चयनं निर्णीयते ॥

[४५३] दाहस्यानन्तरं तत्र कृत्वा सञ्चयनक्रियाम् ।
प्रेतपिंडं प्रदद्याच्च दाहार्तिशमनं खग ॥
केचिद्दुग्धेन सिञ्चन्ति चितास्थानं खगेश्वरेति ॥

गरुडपुराणे संवर्तोऽपि—

प्रथमेऽन्हि द्वितीये वा सप्तमे नवमेऽपि वा ।
अस्थिसञ्चयनं कार्यं दिने तद्गोत्रजैः सह ॥

क्वचिद्द्वितीयेऽस्थिसञ्चय इति मिताक्षरायां ॥ अपरपक्षे सञ्चित्यायुग्मासु रात्रिष्विति शाङ्खायनः ॥ कृष्णपक्षे दशम्या ऊर्ध्वमाश्वलायनः ॥ काण्वः अमावास्यायां ॥ कात्यायनः मैत्रसूत्रे च चतुर्थदिवसे ॥ तथा वैष्णवे चतुर्थदिवसे अस्थिसञ्चयनं । तेषां गङ्गांभसि प्रक्षेप इति ॥ अतोऽन्यस्मिन्दिवसे स्वगृह्योक्तविधिना सञ्चयनं कार्यमिति ॥ चण्डुस्मृतौ ॥

तथान्नपानमादाय संस्कृतं विधिवच्छुचिः ।
गत्वा पितृवनं तत्र क्षीरेणाभ्युक्षयेच्च तत् ॥
यज्ञियस्य च वृक्षस्य शाखामादाय यत्नतः ।
अस्थीन्युत्तमगात्रेभ्यो नवे भाण्डे निधापयेत् ॥

प्रचेतसा विशेष उक्तः ॥

४६४ अस्थिसञ्चयने यागो देवानां परिकीर्तितः ।
जातं प्रेतं समुद्दिश्य यःशुचिर्न करोति च ॥
देवतानां तु यजनं तं शपन्त्यथ देवताः ।

देवताश्चात्र श्मशानवासिन इति ॥ सञ्चयने कृते मनुष्यलोकात्प्रेतलोकं गच्छतः आमेन पाथेयश्राद्धमेकोद्दिष्टविधानेन कार्यमिति स्मृत्यर्थसारे

इति सञ्चयनं ॥

अथ प्रेतपिंडेषु द्रव्यनियमं ॥

शुनःशेपो दर्शयति ॥

शालिना सक्तुभिर्वापि शाकैर्वाप्यथ निर्वपेत् ।
प्रथमेऽहनि यद्दद्यात्तद्दद्यादुत्तरेऽहनि ॥

तथा–गृहद्वारे श्मशाने वा तीर्थे देवालयेऽपि वा ।
यत्राद्यो दीयते पिंडस्तत्र सर्वान्समापयेत् ॥

४१५ तथा–असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।
प्रथमेऽहनि यो दद्यात्स दशाहं समापयेत् ॥

इति कर्तृनियमोऽपि गृह्यशिष्टात् मिताक्षरायां॥ पुत्रासन्निधाने येनासगोत्रादिना सदाहसंस्कारः कृतस्तेनैव आदशाहात्प्रेतकर्म कर्तव्यं ॥

तथा–अन्यगोत्रोऽन्यगोत्रस्य प्रेतस्याग्निं ददाति यः ।
उदकं पिंडदानं च स दशाहं समापयेत् ॥

इति स्मृतिचन्द्रिका ॥

तथा–अन्यगोत्रोऽन्यगोत्रस्य आचार्यादेरन्त्येष्टिं करोति तदा दशरात्रमाशौचं ॥ तदुक्तं मिताक्षरायां

गुरोःप्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरेत् ।
प्रेताहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुध्यति ॥

मनुस्मरणात् चण्डुनापि व्याख्यातं ॥ यथा ॥ शिष्यग्रहणात् पुत्राभावे एवाधिक्रियते ॥ स यदि अंत्येष्टिं करोति तदा दशरात्रं ॥ अथ न करोति तदा त्रिरात्रं ॥ आचार्ये संस्थिते सति त्रिरात्रमिति वचनात् ॥ तथा ॥ प्रेतस्पर्शिनो दशरात्राशौचं॥ पूर्वाशौचात्पश्चिमाशौचे उपरतेऽपीति दशकभाष्ये ॥ पिंडदानविधिर्मरीचिना दर्शितः ॥ पितृयज्ञक्रियया प्राचीनावीतित्वादिरूपया प्रेताय पिंडरूपमन्नं तूष्णीं क्षितौ देयमिति ॥

४१६ तथा–तूष्णीं प्रसेकं पुष्पं च धूपं दीपं तथैव च ।

भूमौ माल्यं पिंडं पानीयं पाषाणे वा दद्यादिति ॥

तथा—अमंत्रं कारयेच्छ्राद्धं दशाहं नामगोत्रतः ।

श्राद्धं कृतं तु यैर्वस्त्रैस्तानि त्यक्त्वा गृहे वसेत् । इति॥

विष्णुः—गर्तं पिंडं दशाहं च दातव्यं स्याद्दिने दिने ।

इति गरुडवचनात् प्रचेताः—

दिने दिनेऽञ्जलीन्पूर्णान् प्रदद्यात्प्रेतकारणात् ।

तावद्वृद्धिः प्रकर्तव्या यावत्पिंडः समाप्यत इति ॥

यावद्दशमः समाप्यते तावत्प्रतिदिनं अञ्जलीनां वृद्धिः कार्येति ॥ मिताक्षरायां ॥

नवभिर्दिवसैर्दद्यान्नवपिंडान्समाहितः ।

दशमं पिंडमुत्सृज्य रात्रिशेषे शुचिर्भवेत् ॥

इति स्मृत्यन्तरवचनात् ॥ ४६७ यत्तु योगीश्वरेण—

क्रीतलब्धाशना भूमौ स्वपेयुस्ते पृथक् पृथक् ।

पिंडयज्ञावृता देयं प्रेतायान्नं दिनत्रयमिति ॥

पिंडत्रयमभिहितं ॥ एवमनयोर्गुरुलघुकल्पनयोरन्यतरानुष्ठानेनापि शास्त्रार्थसिद्धौ सत्यामपिक्लेशबहुत्वेन दशपिंडगुरुतरकल्पे यद्यप्यप्रवृत्तिशंका ॥

तथापि—प्रेतस्य नवभिः पिंडैः कुटी निष्पद्यते ध्रुवम् ।

तथा—प्रथमेऽहनि यः पिंडस्तेन मूर्धा प्रजायते ॥

इत्यादिस्मृतिपुराणवाक्यैः प्रेतस्य शरीरावयव निष्पत्तिरूपोपकारातिशयार्थं शिष्टैर्दशपिंडरूपो गुरुतरकल्पाम्नाय आश्रितः ॥ इति योगीश्वरोक्तमिदं पिंडत्रयाभिधानमनादृतं ॥ अनशनादिनाऽशौच ह्रासेऽपि दशपिंडान्दद्यादिति॥ शातातपः

आशौचस्य तु ह्रासेऽपि पिंडान्दद्याद्दशैव तु ।

यन्मरीचिवचनं ॥

प्रेतपिंडं बहिर्दद्याद्दर्भमंत्रविवर्जितम् ।

प्रागुदीच्यां चरुं कृत्वा स्नातः प्रयतमानस इति ॥

तदिदं दर्भवर्जिताभिधानमनुपनीतविषयं ॥ असंस्कृतानां च भूमौ पिंडं दद्यात् ॥ संस्कृतानां तु कुशेष्विति प्रचेताः॥

इति दशाहपिंडनिर्णयः ॥

---

४६८ अथ दशाहमध्ये पिंडव्यतिरिक्तानि नवश्राद्धाभिधानानि श्राद्धानि निर्णीयन्ते॥ मरणादारभ्य प्रथमादिविषमदिनेषु यच्छ्राद्धं तन्नवश्राद्धमुच्यते ॥ तदुक्तं ॥

आद्यादशाहं मरणाद्विषमेषु दिनेषु यत् ।

नव श्राद्धान्यनुतिष्ठेदेकोद्दिष्टविधानतः ॥

प्रेतैकोद्दिष्टविधिनेति शेषः ॥ यमोऽपि—

तृतीये पञ्चमे चैव नवमैकादशेऽहनि ।

यदत्र दीयते जन्तोस्तन्नवश्राद्धमुच्यते ॥

अङ्गिराः—प्रथमेऽन्हि तृतीयेऽन्हि पञ्चमे सप्तमे तथा ।

एकादशे नवमेस्युर्नवश्राद्धानि षट् तथा ॥

केचन पञ्च नवश्राद्धान्याहुः अन्ये षडिति ॥ तदुक्तं शिवस्वामिना

नवश्राद्धानि पञ्चाहुराश्वलायनशाखिनः ।

आपस्तंबाः षडित्याहुर्विभाषा चेतरे जनाः ॥

नवश्राद्धोपक्रमे वर्णविषये व्यवस्था प्रतिपादिता ॥

४६९ भविष्योत्तरे—

नव सप्त विशां राज्ञां नव श्राद्धान्यनुक्रमात् ।

आद्यन्तयोर्वर्णयोस्तु षडित्याहुर्महर्षय इति ॥

विशां नव । सप्त राज्ञां । इत्यनुक्रमः । विप्रशूद्रयोः षडिति॥

व्यासः—प्रथमे सप्तमे चैव नवमैकादशेऽहनि ।

यत्तु वै दीयते जन्तोस्तन्नवश्राद्धमुच्यते ॥

तथा—केचित्पश्चैत्र नवमं भवेदन्तरितं यदि ।

एकादशेऽन्हि तत्कुर्यादिति स्मृतिकृतो विदुः ॥

काण्वः—नवश्राद्धे मासिके च यद्यदन्तरितं भवेत् ।

तदुत्तरेण सातंत्र्यादनुष्ठेयं प्रचक्षते ॥

सातंत्र्यं समानतंत्रत्वं ॥ कालादर्शेऽपि—

दैवादन्तरितं पूर्वमुत्तरेण सहाचरेत् ।

दैवादित्युपलक्षणं ॥ दैवान्मानुषाद्वापराधादन्तरितमननुष्ठितं ॥

अत्रिः—प्रेतार्थं सूतकान्ते तु ब्राह्मणान्भोजयेद्दश ।

नवश्राद्धनिमित्तं तु एवमेकादशेऽहनि ॥ इति ॥

स्मृत्यर्थसारे तु नवश्राद्धगणनमुक्त्वा एतन्नवश्राद्धमेकादशेऽन्हि वा कार्यमित्युक्तं ॥

इति नवश्राद्धनिर्णयः ॥

---

४७० अथोपक्रान्ते दशाहपिंडेऽन्तरादर्शपाते दशाहपिंडसमाप्तिः कार्येत्ययं पक्षः प्रदर्श्यते ॥

तावत्कालादर्शात्—चन्द्रक्षये बलिर्नैव देयः प्रेतस्य शान्तये ।

यदि दद्याद्विचन्द्रं तु दातुः कुलविनाशनम् ॥

पैठीनसिरपि—आद्येन्दावेव कर्तव्याः प्रेतपिंडोदकक्रियाः ।

द्विरैन्दवेऽपि कुर्वाणः पुनः शावं समश्नुत इति ॥

स एव चन्द्रोऽदर्शनानन्तरं दृश्यमानो द्वितीय इति ॥

अमुमेवार्थं ऋष्यशृङ्गोऽप्याह—

अशौचमन्तरा दर्शो यदि स्यात्सर्ववर्णिनाम् ।

समाप्तिं प्रेततंत्रस्य कुर्यादित्याह गौतमः ॥

भविष्यत्पुराणेऽपि—प्रवृत्ताशौचतंत्रे तु यदि दर्शः प्रपद्यते ।

समाप्य चोदकं पिंडं स्नानमात्रं समाचरेत् ॥

पिंडदानादि समाप्याशौचपर्यन्तं स्नानमात्रं कुर्यादिति ॥

एतन्मातापितृव्यतिरिक्तविषयं ॥

तद्विषये विशेष उक्तो गालवेन

पित्रोराशौचमध्येऽपि यदिदर्शः समाप्यते ।

तावतैवोत्तरं तंत्रं पर्यवस्येत्त्र्यहात्परामिति ॥

गालववचनदर्शनात् मातापित्रोर्मृतौ त्रिरात्रादुत्तरत्रदर्शपाते दशाहपिंडानां समापनमुक्तं ॥ इतरविषये यदा कदा वा दर्शपाते पिंडादेः तंत्रस्य समापनमितिप्रतिपादितं कालादर्शे॥

४७१ तथा तत्रैव—त्र्यन्तर्दशाहे दर्शश्चेत्तत्र सर्वं समापयेत् ।

पित्रोस्तु यावदाशौचं दद्यात्पिंडं जलाञ्जलीन् ॥

इतीदं गौतमवचनं ॥ मातापित्रोर्दशाहपिंडाद्यसमाप्त्यभिधानपरमपि त्र्यहादूर्ध्वं दर्शपाते पिंडादिसमाप्तिपरं ॥ त्र्यहात्पूर्वं दर्शपाते यावदाशौचं तावत्पिंडादि कुर्यात् ॥ एवं गालववचनेन समानार्थता यथा तथा व्याख्यातं कालादर्शे ॥

इदमयुक्तं वचनस्य प्रकटार्थाभ्युपगमनात् संकोचे मानाभा-
वाच्च ॥ [४७२] निर्णयामृते तु ॥ एतत्सर्वं विस्तरमनूद्याङ्गीकृत्य
च दशाहान्तरा दर्शापातेऽपि मातापितृविषये पिंडादिसमा-
पनलक्षणविषये शिष्टाचारदर्शनेन गालवगौतमवचनयोर्दे-
शाचारभेदेन व्यवस्था कृता ॥ यस्मिन्देशे व्यवहारपरं दर्शापा-
ते उत्तरतंत्रस्य समापनाचारस्तद्विषयं गालववचनं ॥ यत्र
देशे दर्शापातेऽपि दशाहपर्यन्तं पिंडादि क्रियते तद्विषयं गौत-
मवचनमिति व्यवस्था ॥ एवंपूर्वोक्तं न निन्दितं नाङ्गीकृतं ॥
पारिजाते त्विदं पिंडादिसमापनं क्षेत्रजदत्तादिपुत्राणां समाप-
नकालाश्रयेण निर्गुणमातापितृविषयमुत्युक्तमथवेतिग्रन्थेन ॥
एवमितरविषये यदा कदा वा दर्शापाते समापनाभिधानमपि
निर्गुणविजातीयविषयं ज्ञेयं ॥ [४७३] विज्ञानेश्वरेण त्वन्तरादर्शा-
पाते पिंडादि असमाप्तेश्चिरंतनवृद्धसंप्रदायानुष्ठितत्वादयं पिंडा-
दिसमाप्त्यभिधायकवचनगणो लोकाचारविरुद्ध इति मिताक्ष-
रादौ नोपात्तः ॥ तेनेदं प्रकटीकृतं सर्वविषयेऽप्यन्तरापिंडा-
दिसमापनं लोकाचारविरुद्धमिति ॥

अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न तु ।

तथा—न शास्त्रदृष्ट्या विदुषा कदाचि—

दुर्लङ्घनीयाः कुलदेशधर्मा इति च ॥

यत्तु कालादर्शादावेतत्पिंडादिसमापनपक्षोद्भावनं कृतं ॥
तत्सत्तामात्रं दर्शितं ॥ दृष्टं च श्रुतावप्यनादृतपक्षाणामुद्भाव-
नं ॥ यथा ॥ सुराग्रहे गोपश्वालंभनादीनामिति तद्वत् ॥ त-
स्मान्नान्तरा पिंडादिसमापनमिति ॥ इत्यन्तरा दर्शापाते पिं-

डनिर्णयः ॥

४७४ अथ नवकश्राद्धविधौ विशेषः ॥

यदुक्तं—नवश्राद्धान्यनुतिष्ठेदेकोद्दिष्टविधानतः ।
इति नवमिश्रेषु ॥

नवश्राद्धममंत्रं च पिंडोदकविवर्जितम् ।

पिंडोदकं पिंडे उदकाञ्जलिरहितं न पात्रमालभ्य जपति ॥ नाशिषः प्रतिगृण्हीयात् । नान्नं विकिरेत् । पित्र्यमंत्रवर्ज्यं ॥ तथा प्रेतकल्पात्

आशिषो द्विगुणा दर्भाः स्वस्त्यस्तु प्रणवस्तथा ।
अग्नौ करणमुच्छिष्टं श्राद्धं वै वैश्वदेविकम् ॥
विकिरं न स्वधा रम्यं पितृशब्दो न विद्यते ।
अनुशब्दं न कुर्वीत नावाहनमथोल्मुकम् ॥
आसीमान्तं न कुर्वीत नमस्कारं प्रदक्षिणाम् ।
अष्टादशैव वस्तूनि प्रेतश्राद्धेषु वर्जयेत् ॥

रम्यं अभिरम्यतामिति उच्छिष्टं दर्भमार्जनम् ॥

इति प्रेतश्राद्धविधिः ॥

४७५ अथ पित्रादिश्राद्धकर्मण्यधिकारिणो निर्णीयन्ते ॥

अविभक्तेषुभ्रातृषु श्राद्धादिधर्म एक एव स्यात् ॥

तदुक्तं मरीचिना- सर्वैरनुमतिं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम् ।
द्रव्येण वाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत् ॥

स्मृतिसारेऽपि—अविभक्तेषु संसृष्टेष्वेकेनापि कृतं तु यत् ।

देवयज्ञादि सर्वार्थं लौकिकाग्नौ कृतं च यत् ॥

तथा—भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।

विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक्॥ इति॥

याज्ञवल्क्योऽपि—

एकेनैवाविभक्तेषु कृते सर्वैस्तु तत्कृतम् ।

विभक्तास्तु पृथक्कुर्युः प्रतिसंवत्सरादिकमिति ॥

अमुमेवार्थं गरुडपुराणमप्याह ॥

विभक्तैश्च पृथक्कार्या क्रिया सांवत्सरादिका ।

एकैकेन प्रकर्तव्या पुत्रेणाथ स्वयं स्वयम् ॥

इत्येवं विभक्तभ्रातृणां पृथक्श्राद्धाद्यनुष्ठानविधानेऽप्यौर्ध्वदेहिके विशेष उक्तः प्रेतकल्पात्—

४७६ बहवोऽपि यदा पुत्राविधिमेकः समाचरेत् ।

नवश्राद्धं सपिंडं च श्राद्धान्यपि च षोडश ॥

एकेनैव तु कार्याणि संविभक्तधनेष्वपि ।

अन्त्येष्टिं कुरुते ह्येक ऋषिभिः समुदाहृतम् ॥

इत्यादिवचनेभ्यो विभक्तमप्यौर्ध्वदेहिककर्मोपयोगी द्रव्यमविभक्तमिव संपाद्य सर्वानुमत्या ज्येष्ठ एव सपिंडीकरणान्तं कुर्यात् ॥ तेन कृतं सर्वैरेव कृतं भवतीति स्मृत्यर्थसारादिषु उक्तं ॥ श्रुतावपि एकस्मिन्कर्मणि कर्तृबहुत्वं श्रूयते॥ यथा ॥ गृहपतिसप्तदशाः सत्रमासीरन्नित्यत्र सप्तदशानां स्वांशदानैर्यागसाधनं द्रव्यं साधारणीकृत्य सर्वेषां त्यागकरणेन सहकर्तृकत्वं तद्वत्सर्वेषां कर्तृत्वमिति ॥ तथा स्मृत्यर्थसारे॥ दाहाद्युपक्रम्य एकादशाहादौज्येष्ठादिर्योग्यः कुर्यात् ॥ नवश्राद्धानि

षोडशश्राद्धानि च विभक्तो वाविभक्तो वा एवं कुर्यात् ॥ सपिंडीकरणं विभक्ताः पुत्राः सधनाश्चेदेकस्मिन्दिने वृद्धिकामाश्चेत्पृथक्कुर्युः नान्यथा॥सपिंडनपृथग्विधानं देशान्तरवसतां पुत्राणां कृतसापिंडनस्यानिश्चयाभिप्रायेण ॥ मिताक्षरायां तु प्रेतश्राद्धसहितं सपिंडीकरणं संविभक्तधनेषु बहुषु भ्रातृषु सत्स्वप्येकेनैव कृतेनालं न सर्वैः कर्तव्यमित्युक्तं ॥ अतऊर्ध्वं सर्वं पृथगेव कुर्युः ॥ सर्वत्र गोत्राज्ञाने नाम्नैव कार्यमिति ॥

४७७ अथ पुत्रप्रभृत्यधिकारिणः ॥ सुमन्तुः ॥

मातुः पितुश्च कुर्वीत मृतयोरौरसः सुतः ।
पैतृमेधिकसंस्कारं मंत्रपूर्वकमादृतः ॥ इति ॥

औरसो धर्मपत्नीज इति ॥ औरसाद्यपविद्धपर्यन्तं पुत्रा वक्ष्यन्ते ॥

तथा—पुत्रः पौत्रश्च तत्पुत्रः पुत्रिकापुत्र एव चेति ।

तथा—पितुः सहोदरो भ्राता तदभावे तु तत्सुतः ।
ततस्त्वसोदरो भ्राता तदभावे तु तत्सुतः ॥

शङ्खः—पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्तदभावे तु सोदर इति ।

तथा—पुत्रः कुर्यात्पितुः श्राद्धं पत्नी च तदसन्निधौ ।
धनहार्यथ दौहित्रस्ततो भ्राता च तत्सुत इति ॥

तथा—भ्रातृजेन तु कर्तव्यं यस्य नास्ति सहोदर ॥ इति स्मृत्यन्तरात् ॥ तथा—

उत्सन्नबान्धवं प्रेतं पिता भ्राता तथाग्रजः ।
जननी वापि संस्कुर्यान्महदेनोऽन्यथा भवेत् ॥

४७८ ननु—न च माता न च पिता कुर्यात्पुत्रस्य पैतृकम् ।

नाग्रजश्च तथा भ्राता भ्रातॄणां च कनीयसाम् ॥

इत्यादिवाक्यैर्मातापित्रोः पुत्रस्योर्ध्वदैहिकनिषेधात् ॥ तथा अग्रजस्यकनीयसां संस्कारे निषेधात् ॥ कथमधिकारस्तेषामिति चेत् निषेधस्य पुत्राद्यधिकारिसद्भावविषयत्वं स्नेहविहीनविषयत्वं वा ततश्च पौत्रस्य कनिष्ठभ्रातुः भ्रातृपुत्रस्य च सद्भावे ज्येष्ठभ्रातुः मातापित्रोश्च नाधिकारः ॥ कनिष्ठभ्रातृभ्रातृपुत्रयोः पुत्रत्वेन संस्तवात् ॥ पौत्रस्य स्वसन्ततित्वात् ॥

भ्रातॄणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत् ।
सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥
पत्नीनामेकजातीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत् ।
सर्वास्तास्तेन पुत्रेण पुत्रिण्यो मनुरब्रवीत् ॥

एवं पुत्राभावे पौत्रस्य तदभावे लघुभ्रातुः तदभावे भ्रातृपुत्रस्य तदभावे ज्येष्ठभ्रातुस्तदभावे मातापित्रोरधिकारः ॥ एतदर्थाशयेनाह

४७९ बौद्धायनः—यदि स्नेहेन कुर्यात्तां सपिंडीकरणं विना ।
गङ्गायां तु विशेषेण ज्यायानपि समाचरेत् ॥

स्नेहवशात् मातापितरौ ज्येष्ठोऽपि दद्युरिति ॥ कात्यायनोऽप्याह—

अनुजा अग्रजा वापि भ्रातुः कुर्वीत सत्क्रियाम् ।
ततस्त्वसोदरास्तद्वक्रमेण तनयास्तयोरिति ॥

संग्रहेऽपि—पत्नी भ्राता च तज्जश्च पिता माता स्नुषा तथा ।
भगिनी भागिनेयश्च सपिंडः सोदकस्तथा ॥
असन्निधाने पूर्वेषामितरे पिंडदाः स्मृताः ॥

विष्णुपुराणे तु—

पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रश्च तद्वूर्ध्वं भ्रातृसन्ततिः ।
सपिंडसन्ततिर्वापि क्रियावान्नृप जायते ॥
तेषामभावे सर्वेषां समानोदकसन्ततिः ।

श्रीमार्कण्डेयोऽपि—सख्युरुच्छिन्नबन्धोश्च सखापि श्वशुरस्य च ।
जामाता स्नेहतः कुर्यादखिलं पितृमेधकमिति ॥
सर्वाभावे तु नृपतिः कारयेत्तस्य रिक्थतः ।
तज्जातीयैर्नरैः सम्यक् दाहाद्याः सकलाः क्रियाः ॥

४८० स्कन्दपुराणेऽपि—

सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तृणाममंत्रकम् ।
पित्रोरनुपनीतोऽपि विदध्यादौरसः सुतः ॥
ऊर्ध्वदैहिकमध्ये तु संस्कृताः श्राद्धकारिणः ।

औरसः सुतः अनुपनीतोऽपि पित्रोर्मातापित्रोरूर्ध्वदेहिकं कुर्यात् ॥ कात्यायनः—

असंस्कृतेन पत्न्या च ह्यग्निदानं समंत्रकम् ।
कर्तव्यमितरत्सर्वं कारयेदन्यमेवहि ॥

शङ्खोऽपि—भार्यापिंडं पतिर्दद्याद्भर्तुर्भार्या तथैव च ।
श्वश्र्वादेश्चस्नुषा चैव तदभावे तु सोदर इति ॥

पुत्राभावे मिथो दंपती सपत्न्यश्चेति स्मृत्यर्थसारात् ॥

अपुत्रायां मृतायां च पतिः कुर्यात्सपिंडनम् । इति गरुडपुराणं ॥ तथा—

विदध्यादौरसः पुत्रो जनन्या ऊर्ध्वदेहिकम् ।
तदभावे सपत्नीजः क्षेत्रजाद्यास्तथादृता इति

कात्यायनः ॥ तथा—

बह्वीनामेकपत्नीनामेकाचेत्पुत्रिणी भवेत्

सर्वास्तास्तेन पुत्रेण पुत्रिण्यो मनुरब्रवीत् ।

पुत्रपौत्रप्रपौत्रेणामभावे अन्येषामधिकार सति । पुत्रे निषेध उक्तो ऋष्यशृङ्गेण—

४८१ पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यं वै कारयेत्स्वधाम् ।

अनुकल्पो ह्यपुत्रस्य भ्रातुः कुर्यात्सनाभिकः ॥ इति ॥

तथा स्मृत्यन्तरे—

अपुत्रस्य पितृव्यस्य तत्पुत्रोवाग्रजो भवेत् ।

स एव तस्य कुर्वीत पिंडदानोदकक्रियाः ॥

पार्वणं तेन कर्तव्यं पुत्रवद्भ्रातृजेन तु ।

पितृस्थाने तु तं कृत्वा शेषं पूर्ववदाचरेत् ॥

पार्वणं संन्यासिविषयं । धनगृहीता वा पिंडादि कुर्यात् ॥ तदुक्तं स्कन्दपुराणे—

मलमेतन्मनुष्याणां द्रविणं परिकीर्तितम् ।

तद्गृण्हन्मलमादत्ते दुर्विधा ज्ञानिनामपि ॥

ऋषिभिस्तस्य निर्दिष्टा निष्कृतिः पावनी परा ।

आदेहपतनात्तस्य कुर्यात्पिंडोदकक्रियामिति ॥

अदायहरोऽपि पुत्रीकृतोऽपि दुहितुः सुतः मातामहस्योत्तराक्रियां कुर्यात् मातामहशाखया इत्युक्तं प्राक् ॥ तदुक्तं पाराशरेण—दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ कार्यास्तत्तनयैर्यथेति ॥

४८२ तथा स्मृत्यर्थसारे ॥ दौहित्रमातामहौ परस्परं दत्तः ॥ इत्याद्याधिकारिणो ज्ञेयाः ॥ तथा उपनयनव्रतोपयुक्तो ब्रह्मचार्य-

पि मातापित्रुपाध्यायाचार्याणामौर्ध्वदैहिकं कुर्यात् ॥ तेनोपनयनव्रतान्न भ्रश्यते ॥ तदाह याज्ञवल्क्यः—

आचार्यपित्रुपाध्यायान्निर्हृत्यापि व्रती व्रती ।
सकटान्नं च नाश्नीयान्न च तैः सह संवसेत् ॥

उपनयनमात्रं कृत्वा साङ्गवेदाध्यापयिताचार्यः वेदैकदेशाध्यापयिता उपाध्यायः कटान्नं सूतकान्नं । व्रती ब्रह्मचारी व्रत्येव ॥ उपनयननिमित्तभिक्षाचरणादिव्रतान्न भ्रश्यते भ्रष्टो न भवति ॥ व्रतसमाप्त्यनन्तरमाशौचविधिरिति मिताक्षरायां ॥ तथा मातामहस्याप्युक्तं कालादर्शे—

मातापित्रोरुपाध्यायाचार्ययोरूर्ध्वदैहिकम् ।
कुर्यान्मातामहस्यापि व्रती न भ्रश्यते व्रतात् ॥ इति॥

४८३ वसिष्ठोऽपि ॥ ब्रह्मचारिणः कटाह कर्मणो व्रतान्निवृत्तिरन्यत्रमातापित्रोरिति ॥ अत एव स्मृत्यर्थसारे ॥ मातापित्रादिव्यतिरिक्तप्रेतकर्मणः करणे पुनरुपनयनं कार्यं ॥ भविष्यत्पुराणे तु—

व्रतस्थोऽपि यथा पुत्रः पितुः कुर्यात्क्रियां नृप ।
तथामातामहस्यापि दौहित्रः कर्तुमर्हतीति ॥

मातापित्रादिव्यतिरिक्तविषये तु ब्रह्मचारी न कुर्यात्॥ तदुक्तं—न ब्रह्मचारिणः कुर्यु रुदकं पतिता न च । इति ॥ उदकमिति पिंडदानस्याप्युपलक्षणं ॥ तथा वृद्धवसिष्ठः—

क्लीबाद्या नोदकं कुर्युस्तेना व्रात्यादिधर्मिणः ।
गर्भभर्तृद्रुहश्चैव सुराप्यश्चैव योषितः ॥ इत्यादि

निन्दिता निषिद्धाः—

इत्यधिकारिनिर्णयः ॥

४८४ अथाशौचवतां पुत्रादीनां कर्त्तव्यताविधिः

रात्रिमृतस्य रात्रावेव दाहः कार्यो वपनं प्रातः कुर्यात्।
तदुक्तं स्मृतिसंग्रहे—

रात्रौ दग्ध्वा च पिंडान्तं कृत्वा वपनवर्जितम्।
वपनं नेष्यते रात्रौ श्वस्तस्य वपनक्रिया ॥

यत्तुनिगमवचनं—संध्यायां वा तथा रात्रौ दाहः पाथेयकर्म च।
नवश्राद्धं च नो कुर्यात्कृते निष्फलतां व्रजेत् ॥

एतत्तु दिनमृतस्य आलस्यादिना रात्रौ दाहो न कार्य इत्येवंपरं ॥ प्रथमादारभ्य प्रतिदिनं यच्छ्राद्धं तन्नवश्राद्धमुच्यत इत्युक्तं चण्डुनिबन्धे ॥ तदभिप्रायेण रात्रौ दशाहपिंडो नारंभणीय इति ॥ तथा रात्रिमृतस्य आलस्येन दिवा दाहो न कार्यः ॥ शवं पर्युषितं नैव कुर्यादिति ॥ शवं रात्र्युषितं चेत्त्रीन्कृच्छ्रान्कृत्वा दहेच्छवमिति स्मृत्यन्तरं ॥ तथा गुरौ मृते उपवसेयुः पत्नीपुत्राश्चेति ॥

४८५ स्मृत्यन्तरे—महागुरुनिपाते तु आर्द्रवस्त्रोपवाससौ।
महागुरुः पिता—

अथ वपनकालः ॥

गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरौ मृते।
आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्मृतम् ॥

अत्र महागुरुः पिता मंत्रोपदेष्टा विद्योपदेष्टा च ॥
तथा च—द्वितीयेऽहनि कर्तव्यं क्षुरकर्म प्रयत्नतः ॥
तृतीये पञ्चमे वापि सप्तमे वा प्रदानतः ॥ इति ॥
अत्र द्वितीयाहादिविकल्पः आचारतिलके—

चतुर्विधं तु यत्पापं केशमाश्रित्य तिष्ठति ।
तावच्च सूतकी ज्ञेयो यावत्केशान्न मुञ्चतीति ॥

आपस्तम्बस्तु ॥ अनुभाविनां च परिवपनमिति ॥ अनुभाविनोऽल्पवयसःसपिंडाः पुत्राश्चेति पारिजाते ॥ मिताक्षरायां तु ॥ क्षौरं तदनुभाविनां ॥ शावं दुःखं अनुभवन्तीति अनुभाविनः सपिंडाः ॥ अथवा—

अनु पश्चाद्भवन्तीत्यनुभाविनोऽल्पवयसः ॥ अनुभाविनः पुत्रा इति केचित् ॥ तेषां वपनमिति ॥ तथा देवलः—

दशमेऽहनि संप्राप्ते स्नानं ग्रामाद्बहिर्व्रजेत् ।
तत्र त्याज्यानि वासांसि केशश्मश्रुनखानि च ॥

तथा स्मृत्यन्तरे ॥ अन्ते च वाससां त्याग इत्युक्तं ॥ अनेन वचनेन वपनस्य द्विरावृत्तिर्न ॥ किंतु विकल्पः ॥ सप्तमे वा प्रदानत इति एकादशाहात्पूर्वमित्यर्थः ॥ ४८६ स्मृत्यर्थसारेऽपि ॥ वपनं पुत्राणां प्रथमेऽन्हि कार्यं दशमे वा ॥ श्राद्धादर्वाक्कस्मिंश्चिद्दिने वा ग्रामाद्बहिः कार्यं ॥ नखनिकृन्तनं च ॥ मिताक्षरायां दशमेऽहनीति वाक्यमुदाहृत्य द्वितीयेऽहनीति वाक्यमुदाहृतं तेनावृत्तिर्निरस्ता ॥ तथा मनुनात्र विशेषोऽप्युक्तः

अक्षारलवणान्नाः स्युर्निमज्जेयुश्च तेऽन्वहम् ।
मांसाशनं च नाश्नीयुः शयीरंश्च पृथक् क्षितौ ॥इति॥

याज्ञवल्क्यः—क्रीतलब्धाशना भूमौ स्वपेयुस्ते पृथक्पृथगिति ॥

क्रीतं अयाचितं वा अशनं येषां ते क्रीतलब्धाशना भवेयुरिति ॥ अयाचितालाभे अनशनमर्थादुक्तं भवति इति मिताक्षरायां ॥ क्रीतलब्धादिनियमो दिनत्रयपर्यन्तं स्मृत्यर्थ-

सारे ॥ अयाचितान्नेन वा अन्यगृहपक्केन हविष्येन वर्तेरन् ॥ न स्वगृहपक्केन क्षारलवणमाषमांसापूपपायसवर्जं ॥ तथाधः- शायिनो ब्रह्मचारिण इति वासिष्ठः ॥ प्रस्तरे ऽयहमनश्नन्त आसीरन् ॥ अनश्नन्त इति क्रीतलब्धाशना इत्यर्थः ॥ शय- नार्थं तृणमयः प्रस्तर इति स्मृत्यर्थसारे ॥ ४८७ प्रेतकृत्यं कुर्वतः सञ्चयनादर्वाक् स्त्रीसङ्गमे चान्द्रायणं कार्यं ॥ अन्येषां प्रेताशौचिनां पूर्वं त्रिरात्रं पश्चादुपवास इति मिताक्षरायां ॥

प्रारब्धे प्रेतपिंडे तु मध्ये चेज्जननं भवेत् ।
तथैवाशौचपिंडांस्तु शेषान्दद्याद्यथाविधीति ॥

तथा शावाशौचयोः सन्निपातेऽपि प्रेतकृत्यं कार्यं ॥

अन्तर्दशाहे जननात्पश्चात्स्यान्मरणं यदि ।
प्रेतमुद्दिश्य कर्तव्यं पिंडदानं स्वबन्धुभिरिति ॥

तत्रैवोक्तं ॥ अन्ये नियमाः स्मृत्यन्तरतोऽवगन्तव्या इति ॥

इति आशौचिनां नियमनिर्णयः ॥

अथ एकादशाह द्वादशाहनिर्णयः ॥

एकादशाहे द्वादशाहे क्रियमाणानां मासिकानां श्राद्धा- नां वृषोत्सर्गस्य च निर्णयः प्रस्तूयते ॥ सपिंडीकरणेन प्रेत- स्य पितृत्वप्राप्तिर्जायते इति ॥ ततः प्राक् षोडशश्राद्धप्रति- पादनमाह वृद्धवसिष्ठः—

श्राद्धानि षोडशादत्वा न तु कुर्यात्सपिंडताम् ।
श्राद्धानि षोडशापाद्य विदधीत सपिंडतामिति ॥

तानि षोडशमासिकाभिधानानीत्युक्त्वा उक्तं मिताक्षरायां—

सपिंडीकरणादर्वाक् कुर्याच्छ्राद्धानि षोडश ।

एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु ॥ इति ॥

प्रेतैकोद्दिष्टविधानेनेति शेषः ॥ द्वादश प्रतिमास्यानि द्वादशाहे त्रैपक्षिकं ऊनषण्मासिकमूनाब्दिकं चेति ॥

४८८ तदाह व्यासः—

द्वादशाहे त्रिपक्षे च षण्मासे मासिकाब्दिके ।

श्राद्धानि षोडशैतानि संस्मृतानि मनीषिभिरिति ॥

द्वादशाहे विहितं ऊनमासिकं द्वादशाहेऽपि किंचिदूनो मास इति ॥ तथा च गालवः—

ऊनषण्मासिकं षष्ठे मास्यूने ह्यूनमासिकम् ।

त्रैपक्षिकं त्रिपक्षे स्यादूनाब्दं द्वादशे तथेति ॥

गोभिलः—मरणाद्द्वादशेऽन्हि स्यान्मास्यूने ह्यूनमासिकमिति ।

कुत्रचित्तु ऊनषण्मासिकोनाब्दिके रिक्तसंज्ञिके श्राद्धे इति ॥ एतान्येव षोडशश्राद्धानि ॥ जातूकर्ण्योऽपि—

द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यं षाण्मासिकं तथा ।

त्रैपक्षिकाब्दिके चेति श्राद्धान्येतानि षोडश ॥

एकादशान्हिकेनाद्येन सहद्वादश प्रतिमास्यानि ॥ आद्यशब्दः ऊनपरः ॥

याज्ञवल्क्यः—मृतेऽहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् ।

प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्यमेकादशेऽहनि ॥

आद्यं सर्वैकोद्दिष्टप्रकृतिभूतमेकादशेऽहनि ॥ ४८९ स्मृत्यर्थसारे प्रतिमासं मृताहे संवत्सरविहितानि द्वादश ॥ तथा

द्वादशाहे त्रिपक्षे ऊनषण्मासिके ऊनाब्दिके चेति चत्वारि ॥ एवं षोडश ॥ तत्राद्यमेकादशेऽन्हि उत्कृष्यते ॥ ननु अत्र केचन मृतेऽहनि आद्यमासिकं आद्यमेकादशेऽहनीति । एकादशेऽन्हि यच्छ्राद्धं तदन्यदेव॥ प्रेतविमुक्त्यर्थं श्राद्धान्तरं नतु मासिकं । आद्यशब्दोऽपि कर्तव्यश्राद्धानां आदित्वादुपपद्यत एवेत्याहुः तन्नयुक्तं संख्याविरोधात् ॥

द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यं षाण्मासिकं तथा ।
त्रैपक्षिकाब्दिके चेति श्राद्धान्येतानि षोडश ॥

इति संख्याविरोधात् ॥ किं च ॥ आद्यश्राद्धस्य श्राद्धान्तरत्वे मासिकव्यपदेशो न स्यात् अस्ति च सः ॥ तस्मात्सूक्तमाद्यमेकादशेऽहनीति ॥ आद्यश्राद्धमेकादशेऽन्हि कुर्यादित्यर्थः ॥ [४५०] अथ शुचिना कर्म कर्तव्यमिति विरोधात् ॥ दशाहाशौचिनो ब्राह्मणस्य आद्यश्राद्धं भवतु एकादशाहे ॥ परंतु क्षत्रे द्वादश विशां विंशतिस्त्रिंशत्तु शूद्रे क्रमादिति वचनेभ्यः सूतकाहाधिकवतां क्षत्रियादीनामशुचित्वेन कथमाद्यमेकादशाहे स्यादत आद्यमेकादशेऽहनीति स्वस्वाशौचनिवृत्तिकालोपलक्षणमिति वक्तव्यं ॥ इत्याशंकां परिजिहीर्षुः पैठीनासिराह—

एकादशेऽन्हि यच्छ्राद्धं तत्सामान्यमुदाहृतम् ।
चतुर्णामपि वर्णानां सूतकं तु पृथक्पृथक् ॥

सूतकेऽपि कुर्यादित्याशयः अथाशौचापगम इति सामान्येनोपक्रम्यएकोद्दिष्टविधायकं विष्णुवचनपि दशाहाशौचविषयमपि घटते ॥ न क्षत्रियादीनां आशौचकालनिवृत्त्युपलक्ष-

कमिति मिताक्षरायां ॥ तथा ॥ आद्यमेकादशेऽहनीत्यनेनाद्योद्देशेनैकादशाहः कालत्वेन विधीयते ॥ तत्र न विधौ परशब्दार्थ इति न्यायेनापि एकादशाहशब्दस्य सूतकनिवृत्त्युपलक्षकत्वं न शक्यते वक्तुं ॥

एकादशेऽन्हि यच्छ्राद्धं तत्सामान्यमुदाहृतम् ॥

इत्यनेन च एकादशाहकालिकमेवाद्यं ॥ चातुर्वर्ण्यसाधारण्येन विहितमाद्यश्राद्धं शुद्धो वाशुद्धो वापि कुर्यादिति॥

४८१ अथैकादशाहे दीर्घाशौचवतः क्षत्रियादेः कथं शुद्धत्वं विप्रस्य कथमशुद्धत्वमिति तत्प्रदर्श्यते स्मृतिवचनैः ॥

सर्वेषामेव वर्णानां सूतके मृतके तथा ।

दशाहाच्छुद्धिरथवा मुनिः शातातपोऽब्रवीत् ॥

इत्यङ्गिरसो वचनात् दशाहाश्रयेण क्षत्रादेः शुद्धत्वं ॥ तथा शूद्राणां सपिंडीकरणं द्वादशेऽन्हि कार्यमिति मिताक्षरोदाहृतं विष्णुवचनं सूतकनिवृत्तौ लिंङ्गं च ॥ तथा विप्रविषये मातरि पूर्वमृतायां तन्निमित्ताशौचमध्ये पितृमरणे पितुः शेषेण शुद्धिः स्यात् ॥ तदुक्तं मिताक्षरायां—

मातर्यग्रे प्रतीतायामशुध्धौ म्रियते पिता ।

पितुःशेषेणशुध्धिः स्यान्मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीम् ॥

इत्येवं विधे विषये विप्रोऽप्येकादशाहे अशौचवान् एतत्सर्वं मनसि कृत्याद्यश्राध्धावश्यकर्तव्यतां शङ्खलौगाक्षी आहतुः ॥

आद्यश्राध्धमशुध्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि ।

कर्तुस्तात्कालिकी शुध्धिरशुध्धः पुनरेव सः ॥

सूतके मृतके कर्मैकाहिकंद्वादशाहिकम् ।

शुध्धो वाप्यथवाशुध्धः कुर्यादेवाविचारयन् ॥

४८२ तथा कालादर्शे—नवश्राध्धमशुध्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि।

कर्तुस्तात्कालिकी शुध्धिरशुध्धः पुनरेव सः ॥

तस्मात्सर्ववर्णैराद्यश्राध्धमेकादशेऽन्हि कर्तव्यमिति सिध्धं ॥ तदाद्यश्राध्धस्य वृषोत्सर्गपूर्वकत्वात्पूर्वं वृषोत्सर्ग इति ॥

तदुक्तं गरुडपुराणे—अकृत्वा तु वृषोत्सर्गं कुरुते पिंडपातनम्।

नोपतिष्ठति तच्छ्रेयो दातुः प्रेतस्य निष्फलम् ॥

पिंडपातनं आद्यश्राध्धपिंडं ॥ तथा—

एकादशाहे प्रेतस्य यस्य नोत्सृज्यते वृषः ।

प्रेतत्वं सुस्थितं तस्य दत्तैः श्राध्धशतैरपि ॥

तथा तत्रैव—पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यं वै कारयेद्वृषम् ।

तथा—पुत्रो वापि पिता वापि पौत्रो वा बन्धुजस्तथा ।

य ऋणस्यार्थभागी च मृते कुर्याद्वृषोत्सवमिति ॥

सोऽपि षोडशश्राध्धपूर्वकः क्रियते ॥ तानि तु

अन्यषोडशकं मध्ये द्वितीयं तार्क्ष्य मे शृणु ।

ब्रह्मविष्णुशिवाद्यं च तथान्यश्राध्धपञ्चकमिति ॥

विधिर्विष्णुकल्पतो ज्ञेय इति ॥ वृषोत्सर्गविधिः स्वगृह्यादिति ॥ ४८३ अथाद्यश्राध्धविधिरुच्यते ॥

नवभिर्दिवसैर्दद्यान्नवपिंडान्समाहितः ।

दशमं पिंडमुत्सृज्य रात्रिशेषे शुचिर्भवेत् ॥

शुचित्ववचनमपरेद्युः क्रियमाणश्राध्धार्थब्राह्मणनिमंत्रणाभिप्रायेणेति मिताक्षरायां ॥

अत्रिः—प्रेतार्थं सूतकान्ते तु ब्राह्मणान्भोजयेद्दश ।

आद्यश्राध्धनिमित्तं तु चैकमेकादशेऽहनि ॥

एकादशेऽहनि आद्यश्राध्धनिमित्तेन प्रेतमुद्दिश्य दशब्राह्मणान् एकं च ब्राह्मणं एवमेकादश ब्राह्मणान् भोजयेदित्यर्थः॥ तथा स्मृत्यन्तरात्—

एकादशसु विप्रेषु प्रेतमावाह्य भोजयेत् ।
तत्राद्याय च शय्यादि दद्यादाद्यमिति स्मृतम् ॥

तेषां मध्ये आद्याय प्रथमं प्रक्षालितपादाय शय्यादि प्रेतशय्यादि दद्यात् ॥ आदिशब्दात् वासोहिरण्यदास्युपानहछत्रदक्षिणोदकुंभानामुपसंग्रह इत्येवमाद्यं स्मृतं ॥

अत्रैव विशेषः—आद्यश्राद्धं द्विजेऽग्नौ वा कुर्यात्पुनरपि द्विजे।

आद्यश्राद्धं द्विजे कुर्यात् ॥ द्विजमावाहनीयकं कृत्वा कुर्यात् ॥ अग्नौ वा आद्यं कुर्यात् ॥ अग्नौ प्रेतमुद्दिश्य जुहुयादित्यर्थः॥

ब्राह्मणं भोजयित्वाग्नौ हुत्वा पुनरपि द्विजे ।
पुनरपि सपिंडीकरणादूर्ध्वं एवं च द्विरावृत्तिरिति ॥

४५४ मत्स्यः—एकादशेऽहनि तथा विप्रानेकादशैव तु ।
क्षत्रादेः सूतकान्ते तु भोजयेदयुजो द्विजान् ॥
द्वितीयेऽन्हि पुनस्तद्वदेकोद्दिष्टं समाचरेत् ।

इति स्मृत्यर्थसारे ॥ एकादशेऽन्हि एकादशब्राह्मणभोजनं॥ प्रेतोद्देशेन रुद्ररूपप्रेतोद्देशेन वा कार्यमित्यादिविधिः॥

गोभिलः—ब्राह्मणं भोजयेदाद्ये होतव्यमनलेऽथवा ।
पुनश्च भोजयेद्विप्रं द्विरावृत्तिर्भवेदिति ॥

अथ अनशनादिना वैधमरणे निर्णयः ॥ विधिना अ-

नशनादिना मृतानाद्यश्राद्धं चतुर्थेऽन्हि कुर्यात् ॥ तदुक्तं शातातपेन—वृद्धः शौचक्रियालुप्तः प्रत्याख्यातभिषक् क्रियः ।

आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनांबुभिः ॥
तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीयेत्वस्थिसञ्चयः ।
तृतीये तूदकं दत्वा चतुर्थे श्राध्धमाचरेत् ॥

श्राध्धमैकादशाहिकं ॥ आद्यमेकोद्दिष्टं ॥ प्रेतकल्पेऽपि—

आशौचं यावदेव स्यात्तावत्पिंडोदकक्रिया ।
यत्र त्रिरात्रमाशौचं तत्रादौ त्रीन्प्रदापयेत् ॥
चतुरस्तु द्वितीयेऽन्हि तृतीये त्रींस्तथैव च
एकोद्दिष्टं तु वै श्राध्धं चतुर्थेऽहनि कारयेत् ॥

अनशनाद्युपक्रम्य अग्निपुराणेऽपि—

त्रिरात्रं तत्र चाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः ।
तृतीये तूदकं कार्यं चतुर्थे श्राध्धमाचरेत् ॥

४५५ एभिर्वचनैरुत्सर्गापवादन्यायेन सामान्यविशेषन्यायेन च एकादशाहविहितमाद्यमेकोद्दिष्टं श्राध्धं अनशनादिवैधमृतानां चतुर्थेऽन्हि विधीयते ॥ अत एवाशौचापगम इति सामान्येनोपक्रम्य विष्णुना विहितमेकोद्दिष्टमस्मिन्विषयेऽप्युप्युपपद्यते सामान्येनोक्तत्वात् ॥ तद्विध्यपकृष्टं श्राध्धं तस्य वृषोत्सर्गपूर्वकत्वात् तदन्तन्यायेन वृषोत्सर्गमपकृष्याति॥ तदन्तन्यायो यथा ॥ अग्नीषोमीये पशौ प्रकृतितो हविरासादनोत्तरकाले प्रयाजानुष्ठान प्राप्तावपकर्षः ॥ तिष्ठन्तं पशुं यजन्तीति ॥

४५६ अथवा स्वल्पद्वादश्यां भुज्यपकर्षे प्रातर्मध्यान्हिकयोः कर्मणोरपकर्षः ॥ तद्वदिति ॥ एवं स सकलमेकादशाहे विहितं

कर्म चतुर्थेऽन्हि कुर्यादिति सिध्यं ॥

द्वितीयेऽन्हि पुनस्तद्वदेकोद्दिष्टं समाचरेत् ।

इति मत्स्यवचनमत्राप्यनुसन्धेयं ॥ यत्तु शङ्खवचनं ॥

सद्यः शौचेऽपि दातव्यं प्रेतस्यैकादशेऽहनि ।

स एव दिवसस्तस्य श्राध्धशय्यासनादिषु ॥

तत्तु दौहित्रस्वीकृतभ्रात्रादीनां मुख्याधिकार्यभावे अनुकूल्यादागतैर्मातामहसंस्कुलभ्रातृमित्रादिभिः क्रियमाणमौर्ध्वदैहिकं कर्म सद्यः शौचत्वेऽपि वृषोत्सर्गाद्यश्राध्धमेकादशेऽन्हि कार्यमेवं परं संभाव्यते ॥ अन्यथा अस्य वैधानशनादिमृतप्रेतविषयत्वे चतुर्थदिवसे प्रेतश्राद्धविधायकानि स्मृतिवचनानि पुराणवाक्यान्यप्रमाणानि स्युः ॥ [४८७] संभवत्यस्य वाक्यस्य विषयान्तरत्वे तानि बहूनि कथमप्रमाणानि भवेयुः ॥ यत्तु कैश्चित् प्रायोऽनशनादिविहितमार्गेण मृतानां सद्यः शौचेऽप्याद्यमेकादशे एवान्हि कुर्यादिति विलिख्य शङ्खवचनं लिखितं ॥

सद्यः शौचेऽपि दातव्यं प्रेतस्यैकादशेऽहनि । इत्यादि॥

तत्तु शिष्टाचाराभावात् ॥ तथा शास्त्रविरुद्धत्वाच्च श्रुतिस्मृत्युक्त शुद्धमार्गाचरणपरैरानन्दपुरीयैर्द्विजवरैर्विगीतं ॥ तस्मादनशनादिविहितमार्गेण मृतानां चतुर्थेऽन्ह्येवाद्यश्राद्धमिति निर्णयः ॥ अथ पुत्रः पौत्रः प्रपौत्र इत्यादयः श्राद्धाधिकारिणो निरूपिताः दाहाधिकारिनिर्णये ॥ तत्र दौहित्राद्यसगोत्राधिकारिगतं किञ्चिद्विशेषाभिधानमुच्यते ॥

यथाह वसिष्ठः—अपुत्र पौत्र सन्ताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः ।

पूर्वेषां तु स्वधाकारे पौत्र दौहित्रका मताः ॥

४५८ स्कन्दपुराणे—श्राद्धं मातामहानां तु अवश्यं धनहारिणा।
दौहित्रेणाथ निष्कृत्यै कर्तव्यं पूर्वमुत्तरमिति ॥

पूर्वं दाहादिसपिंडनान्तं उत्तरं प्रत्याब्दिकदर्शादिकं ॥ अत्र पूर्वमुत्तरमिति भेदद्वयाभिधानात् ॥ पूर्वमुत्तरं च भिन्नभिन्नधर्मकं ॥ उत्तरं दौहित्रादिना स्वशाखाविधिना कार्यं ॥ पूर्वं दाहादिसपिंडनान्तं दौहित्राद्यसगोत्राधिकारभिः प्रेतस्य मातामहादेर्योवेदस्तद्वेदविधिना कार्यं ॥ अस्मिन्नर्थे स्मृतिवचनानि ॥ द्विजानामौर्ध्वदेहिके त्वसगोत्राधिकारीकर्तृगतो विशेषः ॥ गर्भाधानादिसंस्कारक्रिया गुरुणा स्ववेदविहिता कार्या इति वचनात् ॥ गुरुलक्षणमाह याज्ञवल्क्यः—

स गुरुर्यः क्रियां कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति ।
उपनीय ददेद्वेद आचार्यः स उदाहृतः ॥

योऽसौ गर्भाधानाद्या उपनयनपर्यंताः क्रिया यथाविधिं कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति स गुरुः ॥ अत्र गर्भाधानादिकर्तृत्वं पितुरेव घटते ॥ अत एव मुख्यो गुरुः पिता ॥ उपनयनपूर्वकवेदाध्यापक आचार्यः ॥ वेदैकदेशाध्यापकः उपाध्याय इति ॥ ४५९ अथ द्विजत्वे हेतुरुच्यते ॥

मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात् ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्तस्मादेते द्विजाः स्मृताः ॥

मातुः सकाशात्प्रथमं जन्म मौञ्जिबन्धनात् द्वितीयं जन्मेति ॥ चण्डुनिबन्धात्—

यच्छाखीयैस्तु संस्कारैर्ब्राह्मणः संस्कृतो भवेत् ।

तच्छाखाध्ययनं कूर्यात् शाखाभङ्गोऽन्यथा भवेत् ॥

तत्र दोषः- यः स्वशाखां परित्यज्य पारक्यामधिगच्छति।
स शूद्रवद्बहिः कार्यो हव्यकव्येषु वर्जित इति ॥

मिताक्षरायां तु-

ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रा वर्णास्त्वाद्यास्त्रयो द्विजाः।
निषेकाद्याः श्मशानान्तास्तेषां वै मंत्रतः क्रियाः।

निषेको गर्भाधानं निषेक आद्यो यासां ताः ॥ श्मशानं तत्सबन्धि और्ध्वदैहिकं कर्म सपिंडनपर्यन्तं तत् अन्तो यासां ताः ॥ क्रियाः मंत्रतइति मंत्रैर्भवन्ति गृह्योक्तैस्त्रयाणां वर्णानां न शूद्रस्य ॥ अत्र निषेकाद्याः श्मशानान्ता इत्याद्यन्त शब्दवचनेनैकवाक्योपादानेनैकवेदविधानाः नभिन्नवेदमंत्रैर्विधीयन्ते ॥ वै निश्चये ॥ ५०० ननु फलस्य नाम्नश्चैकरूपत्वात्सर्वशाखास्वेकं कर्म इति विचारात् यया कया चिच्छाखया संस्कारक्रियाः कार्या इति केचन आहुः॥ तदुत्तरं ॥ तथा सति सर्वाणि संस्कारादीनि कर्माण्यनवस्थानि स्युः ॥ तस्मादुदितहोमानुदितहोमपक्षयोरिवोपक्रान्तपक्षेण निषेकाद्याः श्मशानसपिंडकार्यान्ता एकवेदविधाः कार्या अधिकारिभिरिति॥ अन्यथा दोषदर्शनात् स्त्रीविषये चात्र विशदं वचनं दृश्यते ॥

यद्वेदेन विवाहाग्नौ संस्कृता वनिता भवेत्।
तद्वेदसंस्कृता कार्या सपिंडान्ताधिकारिभिः ॥

सपिंडीकरणपर्यन्ता तद्वेदेन संस्क्रियते इति ॥ स्त्रीणां तु विवाहात्प्राक् जातकर्मादिक्रियास्तूष्णीं विनैव मंत्रैः कार्याः विवाहः पुनः समंत्रकः ॥ तदुक्तं-

तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समंत्रकः ।
उपनयनस्थानीयो विवाहः स्त्रीणां ॥
वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः स्मृतः ।
अत ऊर्ध्वं गर्भाधानादिक्रिया मंत्रैरिति ॥ [५०१] ऋतुकाले गर्भाधानं ॥ तृतीये मासि गर्भचलनात्पुरा वा पुंसवनं ॥ षष्ठे अष्टमे वा सीमन्तोन्नयनमिति ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ चतुर्थे मासि गर्भरक्षणं सप्तमे मासि सीमन्तोन्नयनमिति ॥ शाङ्खायनः ॥ एते क्षेत्रसंस्कारकर्मत्वात् सकृत्कार्या न प्रतिगर्भं ॥
यथा देवलः—सकृच्च संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृतेति ।
गर्भकोशादागते कुमारे जातकर्मनामकर्मादि कुमारस्येति॥
तत्र—ऊनो वाप्यधिको वापि यःस्वशाखोत्थितो विधिः ।
तेन सन्तनुयाद्यज्ञं न कुर्यात्पारशाखिकमिति ॥
स्वशाखोक्तं यज्ञं यजनलक्षणं कर्म कुर्यात् ॥ आशौचमाद्यश्राद्धं वा अनाहिताग्नेर्मरणादिनादारभ्य कुर्यात् ॥ आहिताग्नेर्दहनदिनादारभ्य कुर्यात् ॥ आहिताग्नेर्दहनदिनादारभ्य कुर्यात् ॥
यदाहशङ्खः—मरणादेव कर्तव्यं संयोगो यस्य नाग्निभिः ।
दाहादूर्ध्वं तु कर्तव्यं यस्य वैतानिको विधिः ॥
मिताक्षरायां ॥ आशौचमाहिताग्नेरुपरमे संस्कारदिवसप्रभृति कर्तव्यं ॥ अनाहिताग्नेस्तु मरणदिवसप्रभृति सञ्चयनं तूभयोरपि संस्कारदिवसप्रभृति ॥ [५०२] यथाह अङ्गिराः—
अनग्निमत उत्क्रान्तेः साग्नेः संस्कारकर्मणः ।
शुद्धिः सञ्चयनं दाहान्मृताहस्तु यथातिथि ॥ इति ॥

साग्निराहिताग्निरिति चोक्तं स्मृत्यर्थसारे ॥ अनाहिताग्नेर्मरणाहात् प्रेतकार्यं मृताहश्राद्धं च ॥ तथा हि कालादर्शे॥ साग्नेर्दाहादिरिष्टाकटकृतिरिति रहस्यप्रमाणादेवेति ॥ चण्डुनिबन्धे ॥ एकाग्नियुक्तानामपि उत्क्रान्तिदिवस एवानग्नेरिव कर्तव्यानीत्युक्तं ॥ चण्डुस्मृतौ—

मृताहनि तु कर्तव्यमग्निहीनस्तु योद्विजः ।
संस्कारादेव विज्ञेयस्तस्य वैतानिको विधिः ॥

मासिके विशेषः—त्रिपक्षात्पूर्वतः साग्नेर्भवेत्संस्कारवासरे ।
ऊर्ध्वं मृतदिनेऽनग्नेः सर्वाण्येव मृताहतः ॥

मृताहत इति मृताहे ॥ सप्तम्यर्थे तसिल् ॥ साग्नेराहिताग्नेस्त्रिपक्षात्पूर्वतः पूर्वत्र काले कर्तव्यं ॥ मासिकं द्वितीयमासिकं संस्कारवासरे दाहवासरे भवेत् ॥ इतराणि मृतदिने भवेयुः ॥ अनग्नेरनाहिताग्नेः सर्वाण्येव मृतदिने भवेयुरिति कालादर्शे व्याख्यातं ॥ [५०३] जातूकर्ण्येनाप्युक्तं ॥

ऊर्ध्वं त्रिपक्षाद्यच्छ्राद्धं मृताहन्येव तद्भवेत् ।
अधस्तु कारयेद्दाहादाहिताग्नेर्द्विजन्मन इति ॥

एवं स्मृत्यर्थसारेऽपि ॥ अहिताग्नेः प्रेतकार्यं मृताहश्राद्धंदहनादिकार्यं त्रिपक्षान्तः ॥ तस्मादूर्ध्वं श्राद्धं मृताह एवेति॥ तथा—आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते सधर्मं वेद नेतरः ॥ इति मनुः ॥

तथा वृद्धयाज्ञवल्क्यः—

आहिताग्निर्यथान्यायं दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः ।
अनाहिताग्निरेकेन लौकिकेनापरो जनः ॥

अपरो जनः निरग्निः अग्निहीन इति ॥ क आहिताग्निः कोऽनाहिताग्निरिति तत्र मार्कण्डेयः—

आहिताग्निर्द्विजो यस्य विद्यतेऽग्निचतुष्टयम् ।
सोपवासश्चतुर्थ्यां तु शुक्लपक्षस्य फाल्गुने ॥

इत्याद्याहिताग्नेर्व्रतमुक्तं व्रतखण्डे ॥ [५०४] विष्णुधर्मोत्तरे तु—

चत्वार एतेऽग्नय आहिताग्नेः स वासुदेवः कथितश्चतुर्धा ।
यः पूजयेद्ब्राह्मणमाहिताग्निं देवः स तेनाप्यथ पूजितः स्यात् ॥

आहिताग्निः अग्निहोत्री वैतानिक इति ॥ तदग्निचतुष्टयरहितः अनाहिताग्निः आवसथिकः एकाग्निरिति ॥ एतेनैव धर्मेण अनाहिताग्नेः पिंडपितृयज्ञः ॥ अनाहिताग्निः प्रवत्स्यन्नित्यादि श्रुतिस्मृतिभिरेकाग्निरनाहिताग्निरित्युक्तं ॥ वितानोऽग्नीनां विस्तारः तत्र भवो वैतानिकः निरग्नेः सूतकं मरणाहादिति निर्विवादं ॥ तत्र वचनानि सन्ति बहूनि ॥ इदानीमाहिताग्न्यनाहिताग्निविषयो निर्णीयते ॥

तावदङ्गिरा आह—अनग्निमत उत्क्रान्तेः साग्नेः संस्कारकर्मणः।
शुद्धिः सञ्चयनं दाहान्मृताहस्तु यथातिथि ॥

[५०५] पैठीनसिरपि—

अनग्निमत उत्क्रान्तेराशौचं हि द्विजातिषु ।
दाहादग्निमतो विद्याद्विदेशस्थे मृते सति ॥ इति ॥

अत्र साग्निरग्निमान् शब्दश्च उभयवाचको मुख्य गौण्या वृत्या ॥ गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यप्रत्यय इति ॥ बह्वग्निमदग्निहोत्र्यपेक्षया एकाग्निमानावसथिको गौणः ॥ तथा सति यत्र विरोधवचनं नास्ति तत्रास्तूभयवाचकः ॥

श्राद्धात्प्रागेव कुर्वीत वैश्वदेवं तु साग्निक इत्यादौ यत्र विरोधवचनसद्भावः मरणात्सूतकं दाहादूर्ध्वमित्यादिकस्तत्र विरुद्धानि कार्याणि न कल्प्यन्ते इति निर्णयानिश्चयानवगतौ साग्नेर्मुख्यार्थावबोधार्थमनग्निमच्छब्दः प्रयुक्तः ५०६ अङ्गिरसा ॥ अत्राल्पार्थेनञ् ॥ अनुदरी कन्येतिवत् ॥ अनग्निमतोऽल्पाग्निमतोऽनाहिताग्नेरुत्क्रान्तेः शुद्धिः ॥ साग्नेर्बह्वग्निमत आहिताग्नेः संस्कारकर्मणः दाहात् शुद्धिः ॥ इतरथा साग्निशब्दस्य द्वयोः प्रवर्तकत्वे निर्णयनिश्चयो न भवेदित्यङ्गिरसोऽभिप्रायं बुध्वा विज्ञानेश्वरेण स्वग्रन्थे मिताक्षरादौ एतद्वचनाभिधानात् ॥ पूर्वं आहिताग्नेः संस्कारदिवस प्रभृति । सूतकं अनाहिताग्नेर्मरणात्सूतकमित्युपक्रान्तं । सञ्चयनंतु उभयोर्दाहात् ॥ स्मृत्यर्थसारविश्वादर्शाशौचदशककालादर्शचण्डुनिबन्धपारिजातनिर्णयामृतादिनिबन्धकर्तृभिरिदमेव निर्णीतं । यथा विज्ञानेश्वरेण ॥ ५०७ स्मृत्यर्थसारे ॥ आहिताग्नेः प्रेतकार्यं मृताहश्राद्धं च दहनादि कार्यं त्रिपक्षान्तः ॥ अनाहिताग्नेर्मरणाहादि प्रेतकार्यं मृताहश्राद्धं च ॥ यच्च गृह्य स्मृतिवचनं ॥ य एवाहिताग्नेर्धर्मः स एवौपासनिकस्येति ॥ एव शब्दः प्रकार सूचनार्थः ॥ येन प्रकारेणाहिताग्नेर्दर्शपूर्णमासव्रतपितृयज्ञादेर्धर्मः तेनैवौपासनिकस्येति ॥ अत्र धर्मग्रहणाज्जीवदवस्था सूचिता ॥

यतः—धर्मा धर्मौ प्रकुरुते यावज्जीवति मानवः ।
परलोकगतो जन्तुर्भुङ्क्ते सुकृतदुष्कृते इति ॥

किंच ॥ तत्रापि वैश्वानर्यादौ यत्राहिताग्नेः पुरोडाशस्त-

त्रानाहिताग्नेश्वरव इति तयोर्भिन्नधर्मः । तर्हि मृते किमु वक्तव्यमित्यलं ॥ दशके तु आहिताग्नेः पुनः संस्कारे दशाहं अनाहिताग्नेस्त्रिरात्रमिति वसिष्ठः ॥ इति साग्निकानग्निकाशौचश्राद्धनिर्णयः ॥

५०८ अथ द्वादशाहादौ सपिंडीकरणे सति षोडशश्राद्धानां विधानं प्रदर्श्यते ॥

श्राध्धानि षोडशादत्वा नैव कुर्यात्सपिंडताम् इति ॥ गोभिलः ॥ सपिंडनं द्वादशाहे कार्यं ॥ तदाह व्याघ्रः—

आनन्त्यात्कुलधर्माणां पुंसां चैवायुषः क्षयात् ।
अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहे प्रशस्यते ॥ इति पैठीनसिः ॥

सपिंडीकरणादर्वाक् कुर्याच्छ्राद्धानि षोडश ।
एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु ॥

गालवः—अर्वाक् संवत्सराद्यस्य सपिंडीकरणं कृतम् ।
षोडशानां द्विरावृत्तिं कुर्यादित्याह गौतम ः ॥

पुनः स्वे स्वे काले कुर्यादेवं द्विरावृत्तिः ॥

तदाह हारीतः—प्रेतसंस्कारकार्याणि यानि श्राद्धानि षोडश ।
यथा काले तु कार्याणि नान्यथा मुच्यते ततः ॥

प्रकृष्टेन इतः प्रेतः मृतः तत्संस्कारकार्याणि अङ्गिरसाप्युक्तं ॥

यस्य संवत्सरादर्वाक् सपिंडीकरणं कृतम् ।
मासिकं चोदकुंभं च देयं तस्यापि वत्सरम् ॥

५०९ अत्रविशेषः ॥ अमावास्यादितिथिविशेषे मृतयोः पित्रोः सांवत्सरिकं श्राद्धं पार्वणेन भवेत् केषांचित्कुलक्रमा-

गतं चेति ॥ तेषां पित्रोरनुमासिकश्राद्धे पार्वणविधिशङ्कापरं वचनं मिताक्षरोक्तं ॥

सपिंडीकरणादूर्ध्वं यदा कुर्यात्तदा पुनः ।
प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात्तथा कुर्यात्स तान्यपि ॥

अत्रासपिंडीकरणादूर्ध्वं क्रियमाणान्यनुमासिकानि यदा तदेति काले दा ॥ कृतस्य करणं पुनःकरणं । यथाशब्दवाच्यार्थेष्वत्र योग्यतावाची यथाशब्दः ॥ तथा प्रकारवचने थाल् ॥ पुनः शब्दस्य तथा शब्देन संबन्धः ॥ अपि शब्दः प्रथमान्तेन तच्छब्देन संबध्यते ॥ अस्यार्थः ॥ यः प्रत्यब्दश्राद्धं पार्वणमेकोद्दिष्टं वा योग्यतया कुर्यात् सोऽपि पुनः तान्यनुमासिकानि तथा पूर्वानुष्ठानप्रकारेण कुर्यात् एकोद्दिष्टविधिनेति ॥ अत्र यथा तथा शब्दयोः परस्परं न संबन्धः भिन्नार्थत्वात् अन्यत्सुगमं ॥ ५१० किंच उत्तरपदार्थगतस्तच्छब्दो यच्छब्दं नापेक्षते ॥ यथा—

कातर्यं केवला नीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितम् ।
अतः सिद्धिसमेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः ॥

इति शिष्टप्रयोगात् ॥ तथा ॥ कुत्रचिद्यच्छब्दोऽपि तच्छब्दं नापेक्षत इति ॥

साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतं मीलितं यदभिरास तारके ।

अतः यत्तदोर्न सर्वत्र संबन्ध इति ॥ अपि च विकल्पविप्रतिषेधे भूयसां साधर्म्यमिति श्रुतिः ॥ अनुमासिकश्राद्धे भूयांसि वचनान्येकोद्दिष्टश्राद्धविधिपराणि सन्ति ॥ सापिंडनात्पूर्वं कृतानामपि पुनः स्वकाले करणाभावे प्रेतत्वान्न मुच्यत

इत्युक्तं प्राक् ॥ [५११] मिताक्षरायां—

सपिंडीकरणादूर्ध्वं यदा कुर्यात्तदा पुनः ।

प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात्तथा कुर्यात्स तान्यपि ॥

कात्यायनः—सपिंडीकरणादूर्ध्वं न दद्यात्प्रतिमासिकम् ।

एकोद्दिष्टविधानेन दद्यादित्याह शौनकः ॥

निषेधः पार्वणविधिविषयः ॥ इत्यादिभिर्वचनैः सपिंडीकरणादूर्ध्वमनुमासिकानां कर्तव्यता प्रतिपादिता ॥ एतानि मासिकानी सपिंडीकरणात्पूर्वं अपकृत्य कृतान्यपि वृद्धिश्राद्धे उपस्थिते पुनरप्यपकृष्य क्रियन्त इत्युक्तं ॥ तत्प्रदर्श्य समाधीयते ॥ शाट्यायनः—

सपिंडीकरणादर्वागपकृष्य कृतान्यपि ।

पुनरप्यपकृष्यन्ते वृध्द्युत्तरनिषेधनादिति ॥

निषेधः कात्यायनेनोक्तः—

निर्वृत्ते वृद्धितंत्रे तु मासिकानि न तंत्रयेत् ।

अयातयाममरणं न भवेत्पुनरस्य तु ॥

अयातयामंनवं ॥ शाट्यायनः—

प्रेतश्राद्धानि शिष्टानि सपिंडीकरणं तथा ।

अपकृष्यापि कुर्वीत कर्ता नान्दीमुखं द्विजः ॥

ननु—अन्तरेणैव यो वृद्धिं प्रेतश्राद्धानि कर्षति ।

स श्राध्धी नरके घोरे पितृभिः सह मज्जतीति ॥

अतः सपिंडीकरणोर्ध्वं मासिकानामपकर्षइति न । शृणु ॥ तदाह शाट्यायनः॥ सपिंडीकरणादर्वाक् तथा निवृत्ते वृध्धितंत्रे तथा प्रेतश्राध्धानि शिष्टानि तत्र कात्यायनीये निषेधवचने

मासिकानीत्युक्तं ॥ नानु मासिकानीति सपिंडीकरणात्पश्चा-
दनुष्ठेयान्यनुमासिकानि ततस्तेन नानुमासिकानां निषेधः ॥
५१२ उत्तरवचनमपि प्रेतश्राद्धानामपकर्षमाह ॥ तस्माच्छाट्या-
यनवचनं यथाकालकरणासंभवे पुनरपकर्षविधायकं करणसं-
भवे तु नापकर्षः ॥ अत एव गरुडपुराणं—

अर्वाक् च वृद्धेः करणस्य तार्क्ष्य सपिंडतां यः प्रकरोति पुत्र ।
तथापि मासं प्रति पिंडमेकमन्नं च कुंभं सलिलं च दद्यादिति॥

वृद्ध्युत्तरमप्यनुमासिकान्याह॥ तस्मान्नापकर्ष इति सि-
द्धं ॥ अथ ऊनमासिकेषु विशेषः ॥ तानि चत्वारि । ऊनमा-
सिकं त्रैपक्षिकं ऊनषण्मासिकं ऊनाब्दिकं चेति ॥

मरणाद्द्वादशाहे स्यान्मास्यूने तूनमासिकम् । इति ॥
त्रैपक्षिकं भवेद्वृत्ते त्रिपक्षे तदनन्तरमिति ॥

भविष्यत्पुराणाद्वृत्ते प्रवृत्ते गरुडपुराणे—

न्यूनषण्मासिकं कार्यं पञ्चभिः सार्धमासिकैः

इति ऊनाब्दं द्वादशे तथेति गालवः॥ उक्तोऽयं पक्षः सर्वसंमतः।
५१३ अथवा ऊनशब्दश्रवणात् कियता ऊनेनेत्याह गोभिलः—

त्रिभिर्वा दिवसैरूनमेकेन द्वितयेन वा ॥

पक्षान्तरमाह गौतमः—

आद्यादिषु च मासेषु कुर्यादूनाब्दिकं द्विज ॥
एकद्वित्रिदिनैरूने त्रिभागे तून एव वा ।
श्राद्धान्यूनाब्दिकादीनि कुर्यादित्याह गौतमः ॥

तृतीयो भागस्त्रिभागः तेन ऊने विंशतिदिनेषु गते-
षु कुर्यादित्यर्थः ॥

अथवा—मासिकान्यपि चान्यानि अष्टाविंशतिमे दिने ॥
अन्यानि ऊनमासिकानि ॥ तदाह कार्ष्णाजिनिः—

न्यूनान्यूनेषु मासेषु विषमाहेषु तानि वै ।
त्रैपाक्षिकं त्रिपक्षे स्यान्मृताहेष्वितराणि तु ॥

तथा मासिकानि आशौचाद्यन्तरितानि उत्तरे मासि कुर्यात्
तदाह ऋष्यशृङ्गः—एकोद्दिष्टे तु संप्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते ।

मासेऽन्यस्मिंस्तिथौ तस्यां कुर्यादन्तरितं च यत् ॥

आशौचाद्यभावे वा कुर्यादिति ॥ अत्रैव विशेषमाह—

त्रिपुष्करे च नन्दासु दर्शे भार्गववासरे ।
चतुर्दश्यां न कुर्वीत ऊनानि त्रीणि वन्हिभे ॥

द्वितीयासप्तमीद्वादशीनां भद्रातिथीनां पुनर्वसूत्तराफाल्गुनीविशाखोत्तराषाढपूर्वभाद्रपदनक्षत्राणां भानुभौमशनैश्चरवासराणां च मेलने त्रिपुष्करमिति कालादर्शे ॥ शेषं सुगमं॥
गार्गिरपि—नन्दायां भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिपुष्करे ।

न्यूनानि तु न कुर्वीत गृही पुत्रधनक्षयात् ॥ इति ॥

त्रिपुष्करशब्दो द्विपुष्करमपि लक्षयति ॥ द्वयोर्मेलने द्विपुष्करं॥
गुरुवारमेलनेऽपि त्रिपुष्करयोगः ॥

५१४ तदुक्तं रत्नमालायां—

विषमचरणं धिष्ण्यं भद्रातिथिर्यदि जायते ।
सुरगुरुरविक्ष्मापुत्राणां कथञ्चन वासरे ॥
मुनिभिरुदितः संयोगस्त्रिपुष्करसंज्ञकः ।
मृततिथावागतोऽयं योगो न दोषमावहति ॥

तत्र श्राद्धं कुर्यादिति मासिकनिर्णयः ॥ अथ संवत्सरम-

ध्यपतिते मलिम्लुचे एकं मासिकं कृत्वा द्वितीयमासिकं शुद्धे अन्यदधिकं कुर्यात् ॥ तदाह वसिष्ठः—

श्राद्धीयेऽहनि संप्राप्ते अधिमासो भवेद्यदि ।
श्राद्धद्वयं प्रकुर्वीत एवं कुर्वन्न मुह्यति ॥

श्राद्धद्वयमिति प्रेतश्राद्धद्वयं अधिमासोत्तरमासयोरिति वेदितव्यं ॥ विशेषो मलमासप्रकरणे वक्ष्यते ॥

कृतेऽचलद्विवेदेन ग्रन्थे निर्णयदीपके ।
उत्क्रान्तितः समारभ्य मासिकान्तो विनिर्णयः ।

अथ सहगमनप्रसंसावाक्यदर्शनपूर्वकं तदौर्ध्वदैहिकविषयो निर्णयः प्रस्तूयते ॥

तत्र मनुः—आर्तार्ते मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा ।
मृते म्रियेत या नारी सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥

तथा हारीतः—मृते भर्तरि या नारी समारोहेद्धुताशनम् ।
सारुन्धतिसमा ज्ञेया स्वर्गलोके महीयते ॥
ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो वा मित्रघ्नो वा भवेत्पतिः ।
पुनात्यविधवा नारी तमादाय मता तु या ॥

अङ्गिराः-व्यालग्राही यथा व्यालं बिलादुद्धरते बिलात् ।
तद्वदुध्धृत्य सा नारी तेनैव सह मोदते ॥

प्रेतकल्पे—अग्निर्दहति गात्राणि आत्मानं नैव पीडयेत् ।
दह्यते धम्यमानानां धातूनां च यथामलः ॥
तथा नारी दहेद्देहं हुताशे ह्यमृतोपमे ।
दिव्यादौ दिव्यदेहस्तु शुद्धो भवति यः पुमान् ॥
तथा सा पतिसंयुक्ता दह्यते न कदाचनेति ।

५१५ शङ्खः—दिव्यवर्षप्रमाणेन तिस्रः कोट्योऽर्धकोटयः ।
तावत्कालं वसेत्स्वर्गे भर्तारं यानुगच्छति ॥
तथा—लक्ष्मीं सुतान् परित्यज्य मातापितॄंस्तथैव च ।
मृतं पतिमनुव्रज्य साचिरं सुखमाप्नुयात् ॥
इत्यादि पुराणप्रशंसा श्रूयते ॥ तदकरणे प्रत्यवायवाक्यमपि ॥
एवं न कुरुते नारी धर्मोढा पतिसङ्गमम् ।
प्रतिजन्मनि दुखार्त्ता दुःशीलाप्रियवादिनी ॥
वल्गुली गृहगोधा च गोधा वा द्विमुखी भवेत् ।इति॥

अत इदं सहगमनं मृते भर्तरि ब्रह्मचर्यं तथा अन्वारोहणं चेति विकल्पितमपि सर्वजातिस्त्रीणां पतिव्रतानां प्रशस्तात्मनो भर्तुश्च सर्वपापक्षयदं मोक्षदं चेति ॥ स्मृत्यर्थसारे तु विशेषः ॥ प्रशस्तत्वादनुष्ठेयमेव ॥ सर्वसाधारणोयं धर्म आचाण्डालं यावत् ॥ ५१६ स्मृत्यर्थसारे तु विशेषः ॥ तथान्वारोहणं गर्भिण्या निषिद्धं ॥ ब्राह्मण्या गर्भिण्या ब्रह्महत्यासमं क्षत्रियादिजातिगर्भिण्याः क्षत्रियादिजातिवध एवेत्युक्तं ॥ विष्णुनाप्यन्वारोहणं प्रशस्तं॥

पुत्रपौत्रादिकं त्यक्त्वा स्वपतिं याधिगच्छति ।
स्वर्गं लभेतां तौ चोभौ कुलैस्त्रिभिरलङ्कृतौ ॥
कृत्वा पापान्यनेकानि भर्तृद्रोहमतिः सदा ।
प्रक्षालयति सर्वाणि या स्वं पतिमनुव्रजेत् ॥

अस्यान्वारोहणस्य सर्वस्त्रीसाधारण्येऽपि यद्ब्राह्मण्याः निषेध वचनं ॥

मृतानुगमनं नास्ति ब्राह्मण्या ब्रह्मशासनात् ।

या स्त्री ब्राह्मणजातीया मृतं पतिमनुव्रजेत् ॥
सा स्वर्गमात्मघातेन नात्मानं न पतिं नयेत् ।

इति तदिदं पृथक्चित्यारोहणनिषेधपरं ॥ ५१७ यदाह उशनाः—पृथक्चितिं समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हति ।
अन्यासां चैव नारीणां स्त्रीधर्मोऽयं परः स्मृतः ॥

एतदेवोक्तं स्मृत्यर्थसारे ॥ सवर्णायाः पत्या सह एकचित्यारोहणं कार्यं ब्राह्मण्या एकचित्यारोहणमेव न पृथक्चित्यारोहणं कार्यं ॥ परिजाते तु ॥ ब्राह्मण्या अपि पृथक्चित्यारोहणमुक्तं ॥

यथा—देशान्रमृते पत्यौ ब्राह्मण्यास्तु तदस्थिभिः ।
भवेत्सहानुगमनमन्यासां पादुकादिभिः ॥ इति ॥

पादुकावस्त्रादीनां अशरीराङ्गत्वेऽपि तद्वृतत्वेन तत्तुल्यत्वात् ॥ तथा स्मृत्यर्थसारे क्षत्रियादिस्त्रिया भर्तरि दशान्तरे मृते पृथक्चित्यारोहणं कार्यं ॥ असवर्णायाः पृथक्चित्यारोहणमेव गरुडपुराणात्—

दूरस्थापि च या नारी मृतं श्रुत्वा तथा पतिम् ।
शनैः स्वभवनं गत्वा प्रतीच्छेच्चादिश्राद्धकम् ॥
ततस्तं पिंडमादाय प्रविशेच्च हुताशनम् ।
तस्याश्च तत्क्षणात्कार्या वृषोत्सर्गादिकाः क्रियाः॥इति॥
अन्तरात्मा मृते तस्मिन्मृतोऽप्येकत्वमागत ॥ इति ॥

तत्रैवोक्तत्वात् ॥

५१८ तथा—या स्त्री सवर्णा संशुद्धा मृतं पतिमनुव्रजेत् ।
सा मृता स्वर्गमाप्नोति वर्षाणां पूर्वसंख्यया ॥

तिस्रः कोट्य इत्युक्तं प्राक् संशुद्धेति वचनात् रजोदोषदुष्टा चतुर्थेऽन्हि कुर्यात् ॥

तदुक्तं प्रेतकल्पे—हुताशं या समारूढा चतुर्थेन्हि पतिव्रता ।
तस्या भर्तुर्दिनात्कार्यं वृषोत्सर्गादि सूतकम् ॥ इति ॥

भर्तुः प्राधान्यात् तदर्धशरीरभूतायाः पत्न्या अपि तदैव मरणसंकल्पेन मृतप्रायत्वात् ॥ भर्तृमरणदिनप्रभृत्येव दिनपरिगणनां कुर्यात्पिंडदानादिकर्मणि ॥ तस्मिन्वाक्ये दूरस्थापि च या नारीत्यत्रापि च द्वादशाहातिक्रमान्वारोहणे विशेषं वक्ष्याम इति ॥ अथ निर्णयः ॥

मृते भर्तरि या नारी प्राणांश्चैव परित्यजेत् ।
भर्त्रैव हि समं तस्या अग्निं कुर्यात्सपिंडनम् ॥

अग्निं चिताग्निं अनेन प्रेतकल्पोक्तेन वचनेनाग्निसपिंडनयोर्भर्त्रासहैक्याभिधानात् सपिंडनात्पूर्वं विहितानां दशाहपिंडादिश्राद्धानामप्यैक्यकङ्क्षायां अन्वारोहणेन स्त्रियामरणे सति तानि पृथगिति ॥ तत्रैवोक्तं—

पतिपत्न्योः सदैकत्वं हुताशं याधिरोहति ।
पुत्रेणैव पृथक्श्राद्धं सपिंडं पतिना सहेति ॥

एकत्वं तु सपिंडनादुत्तरत्र वेदितव्यं ॥ ततः सपिंडनात्पूर्वं विहितस्यौर्ध्वदैहिकस्य पृथगभिधानात् पृथक्श्राद्धमित्येक वचनमविवक्षितं ॥ गृहं समार्ष्णीतिवत् दशैतानध्वर्युः प्रातः सवने ग्रहान् गृण्हातीति दर्शनात् ॥ तद्वदत्रापीति ॥ ५१९
एतदुपक्रम्य प्रेतकल्पे—

एकं पाकं प्रकुर्वीत पिंडान्दद्यात् पृथक्पृथक् ।

एकादशं वृषोत्सर्गं पृथक्श्राद्धानि षोडश ॥
घटादिपददानानि महादानानि यानि च ।
वर्षं यावत्पृथक्कुर्यात्तृप्तिरेवं तयोरिति ॥

अत एव स्मृत्यर्थसारेऽपि ॥ अन्वारोहणं करिष्यामीति संकल्प्य पतिं नमस्कृत्य चितामारुह्य सर्वप्रयोगं कारयेत् ॥ यद्वा सर्वप्रयोगे कृते दह्यमाने भर्तरि तं नरवाग्निं प्रविशेत् ॥ इत्युपक्रम्य दाहदिने तु पिंडश्राद्धादौ पाकैक्ये कर्त्रैक्यं चोक्तं॥ पिंडैक्यमिति नोक्तं ॥ सर्वत्र पिंडादिदाने योग्यः पुत्रो दद्यात्॥ तथा ॥ चिताभ्रष्टा नारी मोहाद्वा विप्रचलिता प्राजापत्यं चरेत् ॥ इति चोक्तं ॥ एवमन्वारोहणे सपिंडीकरणपर्यन्तं सर्वं पृथगेवेति सिद्धं ॥ सपिंडनमपि पत्युः सपिंडनं कृत्वा तेन सह सपिंडनं कुर्यात् ॥

मृतं या तु मृता नाथं सा तेन सह पिंडताम् ॥
अर्हति स्वर्गवासं च यावदाभूतसंप्लवमिति ।
पत्या चैक्येन कर्तव्यं सपिंडीकरणं स्त्रियाः ॥

इत्यस्मिन्विषये प्रेतकल्पोक्तत्वात् ॥ ५२० अथान्वारोहणविषये प्रत्याब्दादौ श्राद्धे द्वावपि समस्यैकोदेयः पिंड इति लौगाक्षिणोक्तं ॥

मृतेऽहनि समासेन पिंडनिर्वपणं पृथक् ।
नवश्राद्धं च दम्पत्योरन्वारोहण एव तत् ॥

मृतेऽहनि दम्पत्योरुद्देशेन समासत एक एव पिंडो दीयते ॥ समासेन द्वावपि समस्यैकःपिंडः॥ सकलमपि श्राद्धमिति चन्द्रिका ॥ यथा ॥ अमुकसगोत्रौ अमुकदेविदामुकश-

र्माणाववनेनिजाथाम्॥ ये च युवामत्रानु ॥ एतद्वां पिंडः इति एवमूहनीयं ॥ नवश्राद्धं पृथगित्यन्वयः ॥ एतदन्वारोहण एव भवति ॥ अत्र मृताहग्रहणं सपिंडीकरणोत्तरोपलक्षणं नवश्राद्धग्रहणं सपिंडीकरणान्तोपलक्षणं ॥ अन्यथा मृतेऽहनीति परिसंख्यायां सर्वत्र पृथक्त्वापत्तिरित्यव्यवस्था स्यात् ॥ यथा द्वयोः समासेन पिंडनिर्वपणं तथा बव्हीनामप्येकचित्यारूढानां सवर्णानां द्वित्र्याद्युद्देशेन द्विपितृकश्राद्धवदेक एव पिंडो देयः ॥ सपिंडीकरणोत्तरमिति पूर्ववत् ॥ [५२१] यथा गोत्राः अमुकदेविदाः अमुकशर्माणः अवनेनिध्वं ये युष्मानत्रानु वः पिंडः ॥ एवं योजनीयं ॥ यत्तु कैश्चिन्मृतेऽहनि समासेन पिंड निर्वपणं पृथक् ॥

नवश्राद्धं तु दम्पत्योरन्वारोहण एव तु ॥

इति लौगाक्षिवचनमन्वारोहणेन स्त्रिया मरणे सति नवश्राद्धं पृथक् तद्व्यतिरिक्तदशाहादीनां मृताहवत्समासेन पिंडनिर्वपणमित्यभिप्रायेण व्याख्यातं ॥ तथा तत्र लिखितं ॥ अत्र मृतेऽहनीति विशेषोपादानात् तिथिभेदे तु पृथगेवश्राद्धं कुर्यात् न समासेनेति गम्यते ॥ किं च ॥ मृतेऽहनि समासेन कुर्यादिति विशेषाभिधानादेव सांवत्सरिकव्यतिरिक्तनवश्राद्धषोडशश्राद्धसपिंडीकरणगयास्वष्टकादिश्राद्धेषु वचनान्तरैश्च पृथग्विहितेषु पृथक्कर्त्तव्यतायां प्राप्तायां नवश्राध्धं पृथगिति परिसंख्यया नवश्राध्धस्यैव पृथग्विधानात् ॥ [५२२] नवश्राध्धव्यतिरिक्तेषु षोडशश्राध्धादिषु सांवत्सरिकवदेव समासेनैव विधानमिति निरूपितं एतदयुक्तं ॥ यद्यन्वारोहणेन मृतानां सर्वेषा-

मेकस्मिन्नहनि इति विवक्षितं तदा पत्युरन्वारोहणे मरणे न किंतु पूर्वं तन्न असङ्गतं स्यात् ॥ ततस्त्रीणामन्वारोहणे सति पूर्वं मृतस्य पत्युरहनि दंपत्योरित्येतद्युक्तं ॥ अन्वारोहणे सति मृतेऽहनि समासन पिंडनिर्वपणामित्युक्तौ तिथिभेदेऽपि समासः सिध्यति ॥ वैपरीत्यं कुतः द्वयोर्दम्पत्योर्भेदात् श्राध्दद्वयं प्रसक्तं ॥ तत्र देवतात्वं समस्यते श्राध्दस्वरूपं च समस्यते ॥ अतोऽग्नीषोमीययोरिव सहोद्देशः ॥ सहप्रदानं च ॥ द्विपितृके तु पृथङ्निर्देशः ॥ सहप्रदानं च ॥ एवं देवताभेदे यथा समासस्तथा तिथिभेदेऽपि समासोऽस्मादेव वचनात् ॥ नवश्राध्दं तु प्रेतश्राध्दोपलक्षणं सपिंडनान्तं ॥

५२३ तदाह गरुडपुराणं—

एकपाकं प्रकुर्वीत पिंडान् दद्यात्पृथक्पृथक् ।
एकादशं वृषोत्सर्गं पृथक्श्राध्दानि षोडश ॥

इत्यादिना नवश्राध्दविषयिणी परिसंख्या बाधिता ॥ मृतेऽह्नीति सपिंडीकरणोत्तरोपलक्षणं ॥ यतः ॥

पुत्रेणैव पृथक् श्राध्दं सपिंडं पतिना सहेति ।

सपिंडनोत्तरं ॥ पतिपत्न्योः सदैकत्वं त्रिषु स्थानेषु वै पृथक्

कन्यादाने तथा यज्ञे पिंडसंयोजने तथा ।

इति विष्णुवचनेन त्रिष्वेव पृथग्विधानादन्यत्र समासेन श्राध्दतर्पणादिकामिति सिध्दं ॥ तस्मात्सपिंडनात्पूर्वं सर्वं पृथगेवेति निर्णयः ॥ अथ भर्तृमरणानन्तरं चिरकालव्यवधानेऽपि अनुगमनेन मृताया अपि पत्न्या विशेषोऽभिधीयते । ब्रह्मपुराणात् ॥

देशान्तरमृते पत्यौ साध्वी तत्पादुकाद्वयम् ।
निधायोरसि संशुध्धा प्रविशेज्जातवेदसम् ।
ऋग्वेदवाक्यात्साध्वी स्त्री न भवेदात्मघातिनी ॥
त्र्यहाशौचे तु निर्वृत्ते श्राध्धं प्राप्नोति शाश्त्रवत् ।

तस्यास्त्र्यहाशौचधर्मेण ऊर्ध्वदैहिकं कुर्यात् ॥ शास्त्रवदिति भर्तृसमकालमरणवदेवाब्दिकादीति ॥

५२४ यत्तु भृगुवचनं—या समारोहणं कुर्याद्भर्तुश्चित्यां पतिव्रता ।
मृतेऽहनि तु संप्राप्ते पृथक् पिंडे नियोजयेत् ॥
प्रत्यब्दं च नवश्राध्धं युगपत्तु समाचरेत् । इति ॥

तदिदं मृतेऽहनि पृथक्पिंडश्राध्धविधायकं विजातीयस्त्रीविषयं ॥ भर्तुश्चित्यां भर्तुर्मृतेऽहनि इत्यन्वयः ॥ विजातीयत्वेन एकचित्यारोहणानभिधानात् ॥ अथ रजस्वलाया रजोदोषयुक्ताया अपि सहगमनप्रकारः ॥

स्मृत्यन्तरात्—

यदास्त्रियामुदक्यायां पतिः प्राणान् परित्यजेत् ।
द्रोणमेकं तण्डुलानामवहन्याद्विशुध्धये ॥

द्रोणप्रमाणं तु—पलद्वयं तु प्रसृतं द्विगुणं कुडवं स्मृतम् ।
चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः प्रस्थाश्चत्वार आढकः ॥
चतुराढको भवेद्द्रोण एतद्द्रोणस्य लक्षणम् ।
५२५ मुशलाभिघातैस्तदसृक्स्त्रवते योनिमण्डलात् ॥
विरजस्का मन्यमाना स्वे चित्ते तदसृक्क्षयम् ।
दृष्ट्वा शौचं प्रकुर्वीत पञ्चमृत्तिकया पृथक् ॥
त्रिंशद्विशद्दश पञ्च गवां दत्वा त्वहः क्रमात् ।

विप्राणां वचनं लब्ध्वा समारोहेध्धुताशनम् ॥
नारीणां सरजस्कानामियं शुध्धिरुदाहृतेति ॥

सरजस्काप्येतदुक्तप्रायश्चित्ताचरणेन तदैव समारोहणं कुर्यात् ॥ अथवा चतुर्थेऽन्हि रजोनिवृत्तौ वा शिष्टाचाराविरुध्धमार्गेण कुर्यादिति ॥

तथा—हुताशं या समारूढा चतुर्थेऽन्हि पतिव्रता ।
तस्या भर्तुर्दिनात्कुर्याद्वृषोत्सर्गादि सूतकमिति ॥

तथा—अन्वष्टकासु यच्छ्राद्धं यच्छ्राद्धं वृद्धिहेतुकम् ।
पितुः पृथक्प्रदातव्यं स्त्रीषु पिंडसपिंडने ॥

इति गरुडपुराणात् ॥

इति सहगमननिर्णयः ॥

५२६ अथ एकस्मिन्नहनि पितृपुत्रादीनां मरणे दहनादौ विशेषः स्मृत्यर्थसारात् ॥ पितापुत्रयोः सवर्णयोः समानधर्मयोः कपालाग्निनादाह्ययोः दाहः सहैव वा उदकादिकं पितृपूर्वं पृथगेव ॥ तथा भ्रातॄणां सवर्णानां समानधर्माणां कपालाग्निना दाह्यानां सह वा दाहः उदकपिंडादिकं ज्येष्ठपूर्वं पृथगेव ॥ तथा सपत्नीनां सह दाहः उदकपिंडादि ज्येष्ठपूर्वं पृथगेव ॥ तथा पुंबालानां स्त्रीबालानां च दहने खनने चैवं ॥ तथा भिन्नजातीयानां भ्रातॄणां पितापुत्राणां सपत्नीनां च दहनादि सर्वं पृथगेव ॥ तथा तत्रैव स्त्रीपुरुषमरणे एकस्मिन्नहनि दहनकाले प्राप्ते सवर्णानां समानधर्माणां पत्या सह दहनं कृत्वा पतिपिंडादिकं पतिपूर्वं पृथक्कार्यं ॥ सपिंडनं तु पत्युः

पूर्वं कृत्वा पत्या सह सपिंडनं कार्यं ॥ तथा—

एकचित्यां समारूढौ दम्पती निधनं गतौ ।

पृथक्श्राद्धं तयोः कुर्यादोदनं च पृथक्पृथक् ॥

५२७ निधनं गतौ नान्वारोहणमार्गेण मृतावित्याशयः ॥ ओदनं च पृथगिति नवश्राध्धार्थमन्नमोदनं तत्पृथगिति कुत्रचिदुक्तं प्रेतकल्पे त्वस्योत्तरार्धं तु ॥

एकपाकंप्रकुर्वीत पिंडान्दद्यात्पृथक्पृथगिति ॥

तथा—पाकैकेन पतिस्त्रीणामन्येषां तु विगर्हितम् ।

इति तत्र एकपाकेन भिन्नपाकेन चेति शिष्टाचारः प्रमाणं यत्तु कुत्रचित् अस्मिन् सहदहनविषये अन्वारोहणसमानधर्मत्वं शङ्कितं तदयुक्तं ॥ मृतेऽहनि द्वयोर्दंपत्योः समासेन पिंडनिर्वपणमभिहितं ॥ लौगाक्षिवचनेन अन्वारोहणसमये तिक्षिभेदेऽपि भर्तुमृतेऽहन्येवाब्दिकमिति निरूपितं प्राक् ॥ अत्र न बुद्धिपूर्वकमन्वारोहणधर्मकं सहदहनं ॥ किंतु काकतालीयन्यायेन प्राप्तं ॥ ५२८ तस्मादत्र सह दहने मरणतिथिभेदेऽपि प्रत्याब्दिकं पृथक्पृथगिति अन्वारोहणसमानधर्मकमिति ॥

तथा—पत्या चैकेन कर्तव्यं सपिंडीकरणं स्त्रियाः ।

तथा—भर्त्रादिभिस्त्रिभिः कार्यं सपिंडीकरणं स्त्रियाः ॥

तथा—पितामह्या समं मातुः पितुः सह पितामहैः ।

सपिंडीकरणं कार्यमिति तार्क्ष्य मतं मम ॥

इत्यादिवाक्यैर्विकल्पेन पत्यासह सापिंड्येनापि मृतेऽहनि समासेन पिंडनिर्वपणमिति नाशङ्कनीयं ॥ सहगमनबुद्ध्याम-

रणाभावात् ॥ किंच ॥ मातुः पूर्वमरणे सति सहदहने तत्र किं कर्तव्यं अतोऽपि पृथक्पृथगाब्दिकमिति न पिंडादौ समासोऽर्हतीति ॥ इति संघातमरणे सति दहने निर्णयः ॥ अथ सूतिकाया रजस्वलाया वा मृतिर्भवति तदा शुद्धिं कृत्वा दाहादि संस्कारं कुर्यात् ॥ शुद्धिप्रकारश्चोक्तो मिताक्षरायां—

सूतिकायां मृतायां तु कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ।
कुंभे सलिलमादाय पञ्चगव्यं ततः क्षिपेत् ।
पुण्यर्ग्भिरभिमंत्र्यापो वाचा शुद्धिं लभेत्ततः ॥
तेनैव स्नापयित्वा तु दाहं कुर्याद्यथाविधि । इति ॥

तथा—अब्लिङ्गापोमंत्रियाभिर्वामदेव्याभिरेव च ॥
अन्यैश्च वारुणैर्मंत्रैः संस्नाप्य विधिना दहेत् ॥

५२९इति स्मृत्यन्तरं ॥ वाचा ब्राह्मणवचनेन तस्य प्रायश्चित्तपूर्वकत्वात् ॥ प्रायश्चित्तं तु त्रिदिनादर्वाक् त्र्यब्दं ऊर्ध्वं तु षट्दिनादर्वाक् अब्दद्वयं । तदूर्ध्वमेकाब्दं ॥ तदुक्तं गोविन्दराजेन स्मृत्यन्तरे—सूतिकाले यदा साध्वी विस्नाता मरणं गता ॥
त्रिषट् नवदिनादर्वाक् त्रिद्व्येकाब्देन शुध्यति ॥

तत्र वचनानि—सूतिकाले यदा साध्वी विस्नाता मरणं गता ।
त्रिवर्षपरिपर्यन्तं शुध्येत्कृच्छ्रेण सर्वदा ॥

प्राजापत्यं ९० एतत्प्रथमत्र्यहविषयं ॥ तथा—

प्रसूतिका यदा नारी रजसा च परिप्लुता ।
म्रियते तु च नारी द्विवर्षं कृच्छ्रमाचरेत् ॥

प्राजापत्य ६० एतच्चपूर्वत्र्यहादूर्ध्वं षट्दिनविषयं ॥ तथा—

सूतिकाले यदा साध्वी अस्नाता मरणं गता ।

अब्दकृच्छ्रेण शुध्येत व्यासस्य वचनं यथा ॥
प्राजापत्य ३० एतत्षट्दिनोर्ध्वं दशाहपर्यन्तं ॥
तथा दशाहादूर्ध्वं तु—
प्रसूतिका यदा नारी प्राणांश्चैव परित्यजेत् ।
मासमेकावधिश्चैव त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्यतीति॥ प्राजापत्य ३

इति सूतिकामरणेनिर्णयः ॥

---

५३० अथ रजस्वलायास्तु विशेषः ॥ पञ्चभिः कलशैः पृथक्पृथक्पञ्चगव्यं क्षिप्त्वा स्नापयेत् ॥ वस्त्रान्तरावृतां दहेत् ॥ तदुक्तं बृहद्यमेन—

पञ्चभिः स्नापयित्वा तु गव्यैः प्रेतां रजस्वलाम् ।
वस्त्रान्तरावृतां कृत्वा दाहयेद्विधिपूर्वकम् । इति ॥

अत्रापि ब्राह्मणवचनं कार्यमित्याहुः ॥ प्रायश्चित्तं तु ॥

प्रेतीभूता यदा नारी त्रिंशत्कृच्छ्रैर्विशुध्यतीति ।
प्राजापत्यानि षट्त्रिंशच्छुध्धिरुक्ता मनीषिभिः ॥

इति स्मृत्यर्थसारे ॥ रजस्वलां मृतां प्रक्षाल्य पञ्चगव्यैः स्नापयित्वा वस्त्रान्तरावृतां दहेत् ॥ ब्राह्मणवचनं लब्ध्वेति ॥ यद्वा सूतिकां रजस्वलां प्रक्षाल्य स्नापयित्वा काष्ठवद्दग्ध्वा ब्राह्मणवचनं लब्ध्वा अस्थिविधिना दहेत् ॥

इति रजस्वलामृतौ दाहनिर्णयः ॥

---

५३१ अथ गर्भस्रावे विशेषः ॥

चतुर्थे मासि गर्भस्रावे तदवस्थायां निवृत्तायां दाहार्थं

रजस्वलावच्छुद्धिः कार्या ॥ गर्भस्य द्रवरूपत्वेन रजोविकारत्वात् ॥ पञ्चमासादिगर्भपाते सति निवृत्तायां दाहयोग्यतार्थं सूतिकावच्छुद्धिः ॥ गर्भस्य कठिनत्वेन प्रसवविकारत्वात् ॥ पाते सूतकविधानात् प्रसवविकारः ॥ तदुक्तं—

आचतुर्थाद्भवेत्स्रावः पातः पञ्चमषष्ठयोः ।
अत ऊर्ध्वं प्रसूतिः स्याद्गर्भनाशो भवेद्यदि ॥ इति ॥

तथा—पाते मातुर्यथामासं पित्रादीनां त्रिरात्रकामिति ॥

अथ सगर्भामरणे दाहविधिरुच्यते गोविन्दराजनिबन्धे—

गुर्विणीमरणे कुक्षिं भित्वा शल्यं समुद्धरेत् ।
ततः शल्यं पृथक्कृत्वा निक्षिपेद्वसुधातले ॥

तथा— सशल्याया मृतायास्तु कुक्षिं भित्वा समुद्धरेत् ।
उद्धृते च ततः शल्ये प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

तथा—यदा गर्भवती नारी सशल्या संस्थिता यदि ।
कुक्षिं भित्वा ततः शल्यं निर्हरेद्यदि जीवति ॥

शल्यं गर्भः । संस्थिता मृता ॥

प्रमीतं निक्षिपेत्तं तु प्रायश्चित्तं ततः परम् ।
त्रयस्त्रिंशता कृच्छ्रैस्तु मुच्यते शल्यदोषतः ॥ इति ॥

५३२ सगर्भादहने तु दाहं कुर्वतां प्रायश्चित्तमुक्तं स्वायंभुवमनुना—सगर्भादहने तद्वद्वर्णजं वधपातकम् ।
प्रायश्चित्तं चरित्वा तु शुध्यन्ति पापकर्मणः ॥
भ्रूणहत्यां पतिश्चैव मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ।
तथा—अन्तर्गर्भमृतस्त्रीणां पृथग्गर्भेण निष्कृतिः ।
दग्ध्वा तु गर्भसंयुक्तां त्रिरब्दं कृच्छ्रमाचरेत् ॥ प्रायश्चित्तं ॥

इति सगर्भामरणे दाहनिर्णयः ॥

अथ निन्दितमार्गप्रवृत्तानां पाखण्डप्रभृतीनां दाहविषयो विचारः प्रस्तूयते ॥ पाखण्डप्रभृतीनां पुत्राद्यधिकारिभिरपि तदानीं दाहोदकदानादि न कार्यं ॥ तदाह याज्ञवल्क्यः—

पाखण्ड्यनाश्रिताःस्तेना भर्तृघ्न्यः कामगादिकाः ।
सुराप्य आत्मघातिन्यो नाशौचोदकभाजनाः ॥

पाखण्डी वेदबाह्यलिङ्गधारी। अनाश्रिताः सत्यधिकारे अनाश्रमिणः। कामगाः कुलटाः॥ आदिग्रहणात् स्वगर्भ ब्राह्मणघातिन्यो गृह्यन्ते ॥ सुराप्य इति लिङ्गमविवक्षितं॥ अनुपादेयगतत्वात् शेषं सुगमं ॥ आशौचाद्यौर्ध्वदैहिकस्य भाजना न भवन्ति ॥ तेषां दाहादि न कार्यमित्येवं परं ॥ प्रायश्चित्तं कृत्वा कार्यमिति वक्ष्यति ॥ [५३३] तथा मृत्युविशेषात् अद्याशौचादिनिषेधमाह अङ्गिराः—

चण्डालादुदकात्सर्पाद्ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि ।
दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ॥
उदकं पिंडदानं च प्रेतेभ्यो यत्प्रदीयते ।
नोपतिष्ठति तत्सर्वमन्तरिक्षे विनश्यति ।

अयं पिंडदानादिनिषेधः यो दर्पादिना चण्डालादीन् हन्तुं गतस्तैर्मारितः तद्विषयः ॥ अबुद्धिपूर्वं चण्डालोदकादिभ्यो मरणे तु तदैव दाहादिविधानं वक्ष्यते ॥

मनुरपि—वृथा सङ्करजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठताम् ।
आत्मनस्त्यागिनां चैव निवर्तेतोदकक्रियेति ॥

आत्मनस्त्यागिनामिति विषोद्बन्धनादिभिरविहितमार्गेण ये आत्मानं व्यापादयन्ति ते आत्मत्यागिनः तेषामाशौ-

च्चं न कर्तव्यं ॥ ५३४ तदुक्तं मिताक्षरायां–

हतानां नृप गोविप्रैरन्वक्षं चात्मघातिनां ।

गोग्रहणं शृङ्गिदंष्ट्र्याद्युपलक्षणं ॥ विप्र इति कैमुत्येनान्त्यजोपलक्षणं ॥ आत्मघातिग्रहणं पाखण्डयादिपतितमात्रोपलक्षणं ॥ तेषामन्वक्षमनुगतं सद्यः शौचं न पुनर्दाहादिकं ॥ एतेषां पाखण्डयादीनां शरीरं गङ्गातोये क्षिपेत् ॥

आत्मनस्त्यागिनां नास्ति पतितानां तथा क्रिया ।
तेषामपि तथा गङ्गातोये संस्थापनं हितम् ॥

इति स्मरणात् ॥ एतेषां निषिद्धमपि दाहोदकदानादिकं संवत्सरादूर्ध्वं अनुज्ञातं षट्त्रिंशन्मते ॥

गोब्राह्मणहतानां च पतितानां तथैव च ।
ऊर्ध्वं संवत्सरात्कुर्यात्सर्वमेवौर्ध्वदैहिकम् ॥

तदपि विष्णुबलिपूर्वकंकुर्यात्॥तदुक्तं याज्ञवल्क्यछागलेयाभ्यां–

नारायणबलिः कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः ।
तथा तेषां भवेच्छौचं नान्यथेत्यब्रवीद्यमः ॥

एतदेतेषां पाखण्डयादीनां कालान्तरदाहोदकदानादिविधानमभक्तप्रायश्चित्तासमर्थपुत्राद्यधिकारिविषयं ॥ अथ तेषामति विरक्ता भक्ताः प्रायश्चित्तसमर्थाः पुत्राद्यधिकारिणः सन्ति चेत्तदानीमेव कुर्युरिति स्मृत्यर्थसारे स्पष्टमेवोक्तं ॥ ५३५ प्रायश्चित्तं तु चान्द्रायणद्वयं ॥ तप्तकृच्छ्र चतुष्कं च कृत्वा यद्वात्रिंशत्कृच्छ्राणि कृत्वायद्वा योग्यसर्वप्रायश्चित्तं कृत्वा तदैव दहनाद्यौर्ध्वदैहिकं कुर्युः ॥ एत द्विधिपूर्वदर्पादिना मरणविषयं ॥ यदाहगौतमः ॥ प्रायोऽनाशकशस्त्रा-

ग्निविषोदकोद्बन्धनप्रपतनैर्नेच्छतामिति ॥ प्रायो महाप्रस्थानं । प्रपतनं गिरिवृक्षादिभ्यः । नेच्छतामिति विशेषणोपादानात् अबुद्धिपूर्वकं विषशस्त्रादिभ्यो मृतानां बलात्कारेण वा चाण्डालाद्यैर्मारितानां च तदानीमेवाशौचादिकं दुर्मरणदोषोनास्तीत्युक्तमङ्गिरसा—

अथ कश्चित्प्रमादेन म्रियते ह्युदकादिभिः ।
तस्याशौचं विधातव्यं कर्तव्या चोदकक्रियेति ॥

अस्पर्शस्पर्शादि अवैधमरणनिमित्तं प्रायश्चित्तं कृत्वेति शेषः॥ प्रायश्चित्तं तु ॥ जलाग्न्युद्बन्धनैश्चैव विषशस्त्राहिवृश्चिकैः ।
एषु षट्सु निमित्तेषु त्रिंशत्कृच्छ्रं विशोधनमिति॥

५३६ गोविन्दराजनिबन्धात्॥स्मृत्यर्थसारे तु चाण्डालगोब्राह्मणपशुदंष्ट्रिसर्पाग्न्युदकादिभिः प्रमादान्मरणे तु चान्द्रं तप्तकृच्छ्रद्वयं च कृत्वा यद्वा पञ्चदश कृच्छ्रान्कृत्वा विधिना दहनाद्याशौचं सर्वं कार्यमेव ॥ अत्रैव स्मृत्यन्तरे विशेषः ॥

चाण्डालेन हता ये च अग्निदाहविवर्जिताः ।
अलभ्ये च शरीरे तु कारयेत्प्रतिमां कुशैः ॥
विद्यमाने शरीरे च अस्थीनि विधिना दहेत् ।
अस्पर्शे कृतदाहा ये प्रायश्चित्तविधिं शृणु ॥
चान्द्रायणद्वयं चैतत्तप्तकृच्छ्रद्वयं तथा ।
सांतपनं तथा कृच्छ्रं चत्वार्येव प्रकल्पयेदिति ॥
अष्टौ चान्द्रायणे कार्याः षट्कार्यास्तप्तकृच्छ्रके ।
द्वौ तु सांतपने कार्यौ प्रत्याम्नाया उदीरिताः ॥

कार्याः प्राजापत्याः ॥

इति चाण्डालादिहते दाहनिर्णयः ॥

अथानुष्ठानासमर्थजीर्णवानप्रस्थादीनां विधितोऽग्न्युद-
कादिमरणे फलविशेषः प्रतिपादितो विष्णुना—
समाःसहस्राणि च सप्त वै जले दशैकमग्नौ पतने च षोडश।
महाहवे षष्टिरशीतिर्गोग्रहे अनाशके भारत चाक्षया गतिः ॥
५३७ तथा शातातपः—

वृद्धःशौचक्रियालुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।
आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनांबुभिः॥

इत्यादि ॥ एतेषामूर्ध्वदैहिकविषयो विचारो निरूपितो मासिकप्रकरणे ॥ अथ आहिताग्नेर्निषिद्धविप्रादिहस्तमरणे विशेषः ॥ यथा ननु—

नाशौचं नोदकं नाश्रु न दाहाद्यन्तकर्म च ।
ब्रह्मदण्डहतानां च न कुर्यात्कटधारणम् ॥

ब्रह्मदण्डहताः ब्राह्मणादिहताः ॥ यमस्मृत्युक्तोऽयं दाहनिषेध आहिताग्निविषयो न भवेत् ॥ कुतः आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेत्येतत् श्रुतिविहिताग्नियज्ञपात्रादिप्रतिपत्तिलोपप्रसङ्गात्॥ श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे श्रुतेः प्राबल्याच्च सत्यं ॥

वैतानं प्रक्षिपेदप्सु आवसथ्यं चतुष्पथे ।
पात्राणि तु दहेदग्नौ यजमाने वृथा मृते ॥

५३८ इत्यनेनाङ्गिरः स्मृतिवचनेन वृथा मृते वृथानाम वैदिकमार्गं परित्यज्यान्यमार्गाश्रयणान्मृते अतश्चाण्डालादिहताहिताग्निसंबन्धिनां यज्ञपात्राणामप्सुप्रक्षेपादिलक्षणप्रतिपत्त्यन्तर विधानादयं स्मार्तोऽपि दाहादिनिषेधश्चाण्डालादिहताहिताग्नि विषये न प्रवर्तते इति नाशङ्कनीयं अथवा क्षत्रियाद्याहिता-

ग्नौ पापकर्मणि स्मार्तो दाहनिषेधः ॥ ब्राह्मणाहिताग्निदुर्मृति विषये श्रुतेश्चरितार्थत्वं ॥ अतो ब्राह्मणं यथा कथञ्चित्स्वाग्निभिर्दहेदित्याशयेनाह पाराशरः—

चाण्डालेन श्वपाकेन गोभिर्विप्रैर्हतो यदि ।
आहिताग्निर्मृतो विप्रो विशेषेणात्मघाततः ॥
दहेत्तं ब्राह्मणं प्रेतं लोकाग्नौ मंत्रवर्जितम् ।
दग्ध्वास्थीनि गृहीत्वा च क्षीरेण क्षालयेत्ततः ॥
स्वाग्निभिः स्वस्वविधिना पृथगेतत्पुनर्दहेत् । इति ॥

एतत्पुनर्दाहविधानमत्यन्तनिषिद्धाचरणोपेतमिति विषयाभिप्रायं ॥ ५३९ यद्वाग्निसन्निधानागमनाशक्यात् दूरदेशान्तरमृतविषयं॥ अग्नीनां सान्निध्ये तु दुर्मरणयोग्यं प्रायश्चित्तं कृत्वा स्वाग्निभिरेव दहनं कार्यं स्वशाखाविधिना ॥ स्मृत्यर्थसारे ॥ शक्तो भक्तः पुत्रः पित्रादेः पापिनः सर्वात्मना शुद्धिमिच्छेच्चेत् प्रायश्चित्तप्रकरणोक्तप्रायश्चित्तानामन्यतमं योग्यं कृत्वा तदानीं शुद्धिं संपाद्य दहनादिकं कुर्यात् ॥ इति निर्णयः ॥ तथा—प्रवासस्थमृतानां तु प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ।

प्राजापत्यास्तु षट्त्रिंशत् शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ॥इति॥

अथ यद्यपि सर्वसापिंडविषयमाशौचं पृथगग्रे निर्णेष्यते ॥ तथापि संवत्सरेऽतीतेऽपि पित्रोराशौचं पुत्राणां स्यादिति प्रतिपादनार्थमब्देऽतीते सपिंडमृतिश्रवणे तन्निमित्ताशौचं सपिंडानां न स्यात् ॥ ५४० तदाह वृद्धवसिष्ठः—

मासत्रये त्रिरात्रं स्यात्षण्मासे पक्षिणी तथा ।
अहस्तु नवमादर्वाक् पूर्णे दत्वोदकं शुचिः ॥

इदं सपिंडानामतीताशौचं स्वाशौचकालादूर्ध्वं ब्राह्मणादीनां सर्वेषां वर्णानां उपनयनादूर्ध्वं स्त्रीशूद्राणां विवाहादूर्ध्वं भवतीति स्मृत्यर्थसारे ॥ मनुरपि—

संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वैवापो विशुध्यति ।

संवत्सरे पूर्णे यदि प्रोषितसपिंडमरणमवगतं स्यात्तदा सर्वो ब्राह्मणादिवर्णः स्नात्वोदकं दत्त्वा शुचिः स्यात् ॥ एतच्च शुचित्वाभिधानं मातापितृव्यतिरिक्तविषयं ॥ तद्विषये श्रवणमात्रादेवाशौचं स्यात् ॥ तदुक्तं पैठीनसिना—

पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः ।

श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भवेत् ॥ तथा स्मृत्यन्तरेऽपि—महागुरुनिपाते तु आर्द्रवस्त्रोपवासिना ।

अतीतेऽब्देऽपि कर्तव्यं प्रेतकार्यं यथाविधि ॥

महागुरुः पिता ॥ तदानीं प्रेतकार्यं कर्तुमारभेत् ॥ यथाविधीति यद्यनेन केनाप्यधिकारिणा विधिवद्दहनादि न कृतं तदा अस्थ्यादिदाहपूर्वकं कुर्यात् ॥ कृते त्वार्द्रवस्त्रोपवासमात्रमिति ॥ पितृपत्न्यामपि मातृव्यतिरिक्तायां स्मृत्यन्तरे विशेषो दर्शितः ॥

पितृपत्न्यामपेतायां मातृवर्ज्यं द्विजोत्तमः ।

संवत्सरे व्यतीते तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ इति ॥

५४१ एवमेवोक्तं स्मृत्यर्थसारेऽपि ॥ मातापितृमरणे दशाहादूर्ध्वमपि दूरदेशे संवत्सरादूर्ध्वमपि पुत्रः श्रुत्वा मरणश्रवणदिनमारभ्य दशाहादिकं यथावर्णमाशौचं कुर्यात् ॥ उदकपिंडादिकं च महागुरुमरणे दूरदेशे अतीतेऽब्देऽपि आर्द्रवस्त्रो-

पवासिना तथैवाशौचादिकं कार्यं ॥ स्त्रीपुरुषयोः परस्परं चैवं सवर्णोत्तमवर्णसपत्नीषु चैवं ॥ देशान्तरे कालान्तरे च हीनवर्णाया मातुः सपत्न्या मरणे पुत्रस्य त्रिरात्रं ॥ हीनवर्णसपत्नीषु चैवं ॥ संवत्सरेऽतीतेऽपि सपत्न्योः परस्परं चैवं ॥ इदं चाशौचं सर्ववर्णसमं ॥

तथा ॥ देशान्तरमृतानां सपिंडानामाशौचकालादूर्ध्वं श्रुते सत्याशौचं न भवति ॥ तदुक्तं—

देशान्तरमृतं श्रुत्वा क्लीबे वैखानसे यतौ ।
मृते स्नानेन शुध्यन्ति गर्भस्रावे च गोत्रिण इति ॥

मनुरपि—बाले देशान्तरस्थे च पृथक्पिंडे च संस्थिते ।
सवासा जलमाप्लुत्य सद्य एव विशुध्यतीति ॥

५४२ तद्देशान्तरमनेकधोक्तं ॥ देशान्तरलक्षणं बृहस्पतिनोक्तं—

महानद्यन्तरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः ।
वाचो यत्र विभिद्यन्ते तद्देशान्तरमुच्यते ॥
देशान्तरं वदन्त्येके षष्ठियोजनमायतम् ।
चत्वारिंशद्वदन्त्यन्ये त्रिंशदन्ये तथैव च ॥

स्मृत्यर्थसारे तु स्मृतिपुराणतीर्थकल्पोक्तानेकप्रकारदेशान्तरनिरूपणावसरे अनयोर्महानद्यन्तरं यत्रेत्यादिवचनयोरप्यर्थो निरूपितः ॥ मासाशौचिनः शूद्रस्य षष्टियोजने देशान्तरं । वैश्यस्य त्रिंशद्योजने क्षत्रियस्य चतुर्विंशतियोजने ब्राह्मणस्य विंशतियोजने इति पक्षान्तरं चोक्तं ॥ ५४३ एतानि योग्यतया व्यवस्थितानीति केचित् ॥ देशकालदुर्गमार्ग पर्यालोचनया सर्वेषां अविशेषेण भवतीत्यनेन आशौचे यथापक्षान्तरे-

णाविशेष इति ॥ तथा भाषाभेदविशेषः महागिरिव्यवधानं महानदीव्यवधानमिति द्वादशाष्टचतुर्योजनानि त्रीणि देशान्तराणि तानि सामान्यान्युक्तानि ॥ तानि त्रिरात्रादिविषयाण्यपि भवन्ति ॥ विषयश्चोक्तस्तत्रैव अस्माद्ग्रन्थात्पूर्वतरग्रन्थे ॥ तद्देशं त्रिधा विभज्य आद्ये समीपभागे त्रिरात्रं ॥ ततो दूर भागे पक्षिणी ततो दूरभागे त्वेकाहं स्यात् ॥ एवं देशकालादिपर्यालोचनया यत्राल्पाशौचं तदेव ग्राह्यं ॥ अद्याहानि न वर्धयेत् ॥ नाद्याहानि वर्धयेयुरिति ह स्माह कौषीतकिरिति शाङ्खायनश्रौतसूत्रे ॥ भाषाभेदमात्रगिरिव्यवधाननदीव्यवधानानि च त्रीणि देशान्तराणि स्मृतानि ॥ एवं न्यूनान्यपि देशान्तराण्युक्तानि तानि त्रिरात्रविषयाणि भवन्ति पूर्ववत् ॥ एवं देशान्तरस्थे मृते त्वाशौचकालादूर्ध्वं श्रूयते ॥ सर्वेषां सपिंडानां सचैलस्नानं नत्रिरात्रादीति निरुपितं स्मृत्यर्थसारे ॥ इदं सर्ववर्णसमं ॥ ५४४ अथ देशान्तरात्सपिंडमरणदेशसमागतः सपिंडमृतिं शृणोति तदा देशान्तरस्थितेन मृतिश्रुतेरश्रवणात् ॥ मासत्रये त्रिरात्रं स्यात्षण्मासे पक्षिणी तथा ।
इत्यादि सूतकं भवेत् ॥ अन्यथा—

गृहस्थे प्रोषिते यत्र कश्चिच्चेन्म्रियते गृहे ।
प्रत्यागतश्चेज्जानाति तच्च वृत्तं गृही तदा ॥
आशौचं गृहिणस्तस्य न द्रव्यादेस्तदा भवेत् ।
तथा—अतिक्रान्ते दशाहे तु पश्चाज्जानाति चेद्गृही ॥
त्रिरात्रं सूतकं तस्य न तद्द्रव्यस्य कर्हिचित् ॥

इत्यादिस्मृतिवचनान्यसंगतानि स्युः ॥ योजनप्रमाणमुक्तं—

पुराणान्तरे—तिर्यग्यवोदराण्यष्टावूर्ध्वा वा व्रीहयस्त्रयः ।
प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुला ॥
वितस्तिर्द्विगुणाऽरत्निस्ततः किष्कुस्ततो धनुः ।
धनुः सहस्रे द्वे क्रोशश्चतुःक्रोशं तु योजनम् ।

इति पित्रोराशौचनिर्णयः ॥

---

५४५ अथास्थि प्रक्षिपेदित्युक्तं ॥ तद्विधिः स्मृत्यन्तरात्—
स्नात्वा ततः पञ्चगव्येन सिक्त्वा हिरण्यमध्वाज्यतिलैश्च योज्य।
ततस्तु मृत्पिंडपुटे निधाय पश्यन्दिशं प्रेतगणोपगूढाम् ॥
नमोस्तुधर्माय वदन्प्रविश्य जलं समे प्रीत इति क्षिपेच्च ।
उत्थाय भास्वन्तमवेक्ष्य सूर्यं सदक्षिणां विप्रमुख्याय दद्यात्।इति॥
मंत्रान्तरं—यावदस्थीनि स्वदीयान्यस्मिंस्तीर्थे वसन्ति हि ।
तावत्कल्पसहस्राणि वैकुण्ठे वस भो मृतेति ॥

अथ पुनः संस्कारार्थं कालादिकं निरूप्यते ॥

तत्र संवत्सरादूर्ध्वं उत्तरायणकालः श्रेयान् तत्रापि नन्दां त्रयोदशीं चतुर्दशीं दिनक्षयं च वर्जयेत् ॥ शुक्रशनैश्चरवारौ वर्ज्यौ ॥ नक्षत्रेषु भरणी कृत्तिकाऽश्लेषा मघा मूलं धनिष्ठादिपञ्चकं त्रिपुष्कराणि सर्वथा वर्ज्यानि व्यतीपाते वैधृते परिघे च योगे विष्टिकरणे चतुर्थाष्टमद्वादशस्थे चन्द्रे चातिदोषः ॥ रोहिणीपुनर्वसुपूर्वोत्तराचित्राविशाखानुराधापूर्वाषाढोत्तराषाढा निषिद्धत्रिपुष्कराणि च ईषद्दुष्टानि संभवे वर्ज्यानि शिष्टा-

नि ग्राह्याणि ॥ [५४६] सर्वथा दिनशुध्यभावे अतिदुष्टं न ग्राह्यं॥ युगादिमन्वादि संक्रांत्यमावास्यासु प्रेतकार्यं किंचिदपि नैव शोध्यमिति स्मृत्यर्थसारे ॥ तथा आशौचदिनमध्ये पुनः संस्कारे तु दुष्टवारनक्षत्रादि संभवे शोध्यं ॥ साक्षादेकादशाहे किंचिदपि नैव शोध्यं प्रेतकार्ये॥ पुनः संस्कारविधिस्तावन्मिताक्षरायां ॥ यदा तु प्रोषितमरणे शरीरं न लभ्यते तदास्थिभिः प्रतिकृतिं कृत्वा तेषामप्यलाभे पर्णशरैः शौनकादिगृह्योक्तमार्गेण प्रतिकृतिं कृत्वा संस्कारः कार्यः ॥

स्मृत्यन्तरात्—अस्थीनि चेन्न लभ्यन्ते प्रोषितस्याग्निहोत्रिणः।
पालाशं चैव वृन्तानां षष्ठ्यधिकशतत्रयम् ।

तान्यस्थिस्थानानि कृत्वेति शेषः॥ तथा शाङ्खायनः॥ शरीरेष्वदृश्यमानेषु त्रीणिषष्ठिशतानि पलाशवृन्तानि तेषामावापस्थानं ॥ चत्वारिंशच्छिरसि । ग्रीवायां दश । अंसयोर्बाह्वोः शतं । उरसि त्रिंशत् । जठरे विंशतिः । षट् वृषणयोः । शिश्ने चत्वारि । ऊर्वोः शतम् । त्रिंशत् जानुजङ्घाष्ठीवतोः । पादाङ्गुलिषु विंशतिः । एवं त्रीणि शतानि षष्टिश्च भवन्ति ॥ पुरुषाकृतिं कृत्वोर्णासूत्रैः परिवेष्ट्य यवचूर्णैः प्रलिप्य सर्पिषाभ्यज्याग्निभिः संस्कुर्वन्ति इति॥ [५४७] आशौचं चात्र दशाहिकमेव ॥ आहिताग्निश्चेत्प्रवसन्म्रियेत पुनः संस्कारं कृत्वा शववच्छौचमिति वसिष्ठस्मरणात् ॥ स्मृत्यर्थसारेऽपि आहिताग्निश्चेत्प्रवसन्मियेत पुनः संस्कारे प्रत्यक्षशववद्दाहादिकं संपूर्णाशौचं यथावर्णं कार्यं ॥

तथा-दाहादूर्ध्वं प्रकर्तव्यमेषवैतानिको विधिरिति ।

शङ्खस्मरणात् ॥ आहिताग्निविषये तस्मिन्दशाहं स्वाघ्यमिति दशकं ॥ तस्मादाहिताग्नेराशौचं अघ्यश्राद्धं च दाहप्रभृतीति निर्णयः ॥ अनाहिताग्नेः प्रतिकृति विधानमेतदेव॥ सूतकादौ विशेषः ॥ अनाहिताग्नेः पुनः संस्कारे त्रिरात्रमिति वसिष्ठः—सुपिष्टैर्जलसंमिश्रैर्दग्धव्यश्च तथाग्निना ।

असौ स्वर्गायलोकाय स्वाहेत्युक्त्वा सबान्धवैः ॥

एवं पर्णशरं दग्ध्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।

५४८ स्मृत्यर्थसारे ॥ अनाहिताग्नेः पुनः संस्कारस्तत्सूतकमध्ये कृतस्तत्सूतकशेषेणैव शुद्धिः ॥ अतीते सूतके पुनः संस्कारे तु पूर्वमगृहीताशौचस्य पुत्रस्य पत्न्याश्च दशाहाशौचं ॥ गृहीताशौचस्य पत्न्याश्च त्रिरात्रं ॥ पत्नी पुनः संस्कारे पत्युश्चैवं सपत्न्योर्मिथश्चैवं ॥ अगृहीताशौचानां सपिंडानां त्रिरात्रं ॥ गृहीताशौचानां सपिंडानां पुनराशौचं नास्ति ॥ त्रिरात्राशौचे पिंडोदकदानप्रकारो निरूपित आद्य श्राद्धप्रकरणे॥

इति पुनः संस्कारनिर्णयः ॥

---

५४५ अथ पुनर्दाहे प्रायश्चित्तं ॥

प्रत्यक्षशवसंस्कारे कर्तव्ये ऊर्ध्वोच्छिष्टाधरोच्छिष्टास्पृश्यस्पृष्टमरणखट्वामरणबद्धमरणादिषु सत्सु त्रीन्कृच्छ्रान् षट् कृच्छ्रान् द्वादशकृच्छ्रान् प्रायश्चितं निमित्तानुसारेण कृत्वा दहेत् ॥ विप्रवचनं गृहीत्वेति ॥ तथा किंचिद्दहनकर्ता आत्मनः शुद्धिं कुर्यात् ॥ प्रेतस्यात्मनश्च शुद्धिमनुत्पाद्य कृतं नोपति-

इति ॥ उभयोर्नरकं ध्रुवमिति स्मृत्यर्थसारे ॥ तथा—

प्रवासस्थमृतानां तु प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ।
प्राजापत्यास्तु षट्त्रिंशच्छुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ॥

दुर्मरणनिमित्तं प्रायश्चित्तमकृत्वा स्नेहादिना चेदौर्ध्वदैहिकं कुर्यात्तदा कर्तुर्दोषः ॥ तदुक्तमाम्नाये—

कृत्वाग्निमुदकं स्नानं स्पर्शनोद्वहनाक्रियाम् ।
रज्जुच्छेदाश्रुपातं च तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति ॥

अबुद्धिपूर्वेऽपि संवर्तः—

एषामन्यतमं प्रेतं यो वहेत दहेत वा ।
कटोदकक्रियां कृत्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥

एषामात्मघातमृतानामिति ॥ अतस्तेषां प्रायश्चित्तं कृत्वा शुद्धिं दाह कार्यः ॥

इति दुर्मरणे दाहनिर्णयः ॥

५५०अथ साग्नेः सूतकविचारः ॥

आहिताग्नेर्दाहात्सूतकमुक्तं ॥

मरणादेव कर्तव्यं संयोगो यस्य नाग्निभिः ।
दाहादूर्ध्वं प्रकर्तव्यमेष वैतानिको विधिः ॥

तथा सति साग्नेर्देशान्तरेमरणादेव कर्तव्यावरोधेन कालान्तरेणाग्निप्राप्तौ सत्यां दाहे सति सन्निधाने स्थितानां पुत्रादिसपिंडानां मरणनिमित्तं सूतकं भवेन्न भवेद्वेति विचार्यते॥

विगतं तु विदेशस्थं शृणुयाद्यो ह्यनिर्दशम् ।

यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् ॥

तथा—प्रोषिते कालशेषः स्यादशेषे त्र्यहमेव तु ।

अशेषे दशाहातिक्रान्ते मासत्रये त्रिरात्रं स्यादित्यनेन समानार्थं ॥ [५५१] एतेन देशान्तरमृते तत्पुत्रादीनामासंस्कारात् सन्ध्यादिकर्मलोपोनास्ति ॥ तदिदं विधिवद्दहनाभावेन उदकदानस्यापि योग्यताभावात् उत्क्रान्तिदशाहातिक्रमाच्च ॥ विधिवत्संस्कारार्थं अस्थिप्रतीक्षापरं ॥ यत्तु पितृमरणश्रवणादेव प्रेतकार्यं कर्तव्यमिति वचनं तदस्थिप्रतीक्षारहितविषयं ॥

अनग्निमत उत्क्रान्तेराशौचं हि द्विजातिषु ।

दाहादग्निमतो विद्याद्विदेशस्थे मृते सतीति ॥

विदेशस्थे मृते आहिताग्नौ त्रेताग्निसन्निधानाभावे न वैधदहनाभावे सति सन्निहितस्थितैः पुत्रभ्रातृसापिंडैरुत्क्रान्तिदशाहमध्ये मातृभ्रातृपितृव्यकादीनामागतं प्रत्याब्दिकं कर्तव्यं वा न वेति ॥ अथवा सन्निधानस्थितैरन्यैस्ते पितृक्षयाहादिश्राद्धे उपवेशनीया न वेति ॥ उपवेशनं तु लोकविगीतत्वान्नादरणीयं ॥ यद्यप्यविगीतं ॥ तथापि मधुपर्के पश्वालंभनवत् लोकविद्विष्टत्वात् नानुष्ठेयं ॥ मनुः—

[५५२] अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु ।

किं च ॥ इदमाशौचं मरणनिमित्तं दाहनिमित्तं वा ॥ दाहनिमित्ते तु साग्नौ मृते आशौचं दाहादिति अद्य पितृक्षयाहः ब्राह्मणभोजनकालपर्यन्तं दाहो न कार्य इति कश्चिद्वदेत् इत्यादि लोके उपहासता स्यात् ॥ मरणनिमित्तं चेत् उत्क्रान्तिदशाहे प्राप्तं तस्मादुत्क्रान्तिदशाहापहारेण साग्निकनि-

मित्तत्वेनाधिकाशौचविधानमिति॥अतोऽनग्निमत उत्क्रान्तेः ॥ साग्नेः संस्कारकर्मणः शुद्धिरित्येतद्यथा कथञ्चिदधिकाशौच-विधिपरं व्याख्येयमिति निर्णयः ॥ [५५३] अथ देशान्तरमृते साग्नौ अस्थ्यनागते पत्नीमरणे निर्णयः प्रस्तूयते ॥

देशान्तरगते प्रेते यजमाने श्रुते सति ।
दाहार्थं रक्षिते वन्हौ पत्नी यदि गृहे मृता ॥
तदा सुतेन कर्तव्या तयोर्दाहे तु का गतिः ।

अत्रोच्यते ॥ यजमानास्थ्नां दाहार्थं रक्षितेऽग्नौ यदि गृहे पत्नीमरणं तदाग्नयो रक्षणीया उत तैः पत्नीं दहेदिति संशये जैमिनिः—

विरोधिन्युत्तरोत्पन्ने पूर्वोत्पन्नं तु दुर्बलम् ।
जैमिनिर्मुनिराहैवं न्यायशास्त्रसमन्वितम् ॥

उत्तरोत्पन्नं पत्नीमरणं पूर्वोत्पन्नास्थिदाहविरोधि ॥ अतः प्रबलत्वादुत्तरं स्यादिति ॥ तथा ॥ पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यमिति द्वादशाध्यायीसूत्रे उत्तरं प्रबलमिति प्रतिपादितं शबरस्वामिभिः ॥ [५५४] न्याये तूत्तरत्र मणिमंत्रादि बाधकसन्निधाने पूर्वाग्नेर्दाहकशक्तिर्बाध्यत इति ॥ ननु ॥ ये पुरोदंचो दर्भास्तान्दक्षिणाग्रांस्तृणीयात्॥तथा अधस्तात्समिधं धारयन्नुपरि हि देवेभ्यो धारयति ॥ इत्यादि प्रोषितमृताग्निहोत्रहोमविधिना होमे क्रियमाणे सति यजमानसंबन्धिनोऽग्नयःसंपन्ना इति पत्न्या अपरोधशङ्का ॥ तत्रोत्तरं ॥

प्रवासमृतविधिना क्रियमाणेऽग्निहोमके ।
तत्रापि पत्निसविधे स्यादनालंभुकां विना ॥

यतः—उभयोरसमक्षं चेध्दुतमप्यहुतं भवेत् ॥

इति वचनात् सविधं सन्निधानं ॥ सविधसमीपेति पाणिनिस्मरणात् ॥ अनालंभुकां रजस्वलां ॥ तथा च मिताक्षरायां ॥ यस्य व्रतेऽहनि पत्न्यनालंभुका स्यात्तामपरुध्य यजेतेति ॥

५५५ किं च—नोपवासः प्रवासे स्यात्पत्नी धारयते व्रतम् ।
तथा ॥ पत्नी सीमामतिक्रामेद्यजमानो गृहे यदि ।
आहोमाद्यदि नागच्छेत् पुनराधानमर्हति ॥

तथा ॥ आदधीयातामिति द्विवचनदर्शनादित्यादिश्रुतिस्मृतिवचनपर्यालोचनया पत्नीयजमानयोराधानाग्निषु तुल्योऽधिकार इति गम्यते ॥ तथा सति पत्नीमरणसमये यद्यस्थीनि पितुरागच्छेयुस्तदा सहदाह इति ॥ अथ काण्वशाखायां ॥ मुमुक्षुः पुनरादधाति ॥ तैः शरीरं संस्कृत्य अस्थीन्युध्दृत्य प्रथमाधानाग्निभिः पात्रैश्च यथावत्पुनःसंस्कार इति ॥ एतच्च गृहेऽग्निहोत्रसद्भावविषयं ॥ पत्न्या सह अग्निहोत्रे दग्धे पश्चादागतान्यस्थीनि पुनः संस्कारविधिना लोकाग्निना दहेत् ॥ अनन्यगतिकत्वात् ॥ तथा ॥ अथ यत्स्वैरग्निभिर्यजमानं संस्थापयन्ति देवरथो वा अग्नय इत्यादिश्रुतिः यजमानमिति दंपत्योर्व्यासज्यकर्तृत्वाभिप्रायेणैकवचनं ॥ ५५६ यथा अग्नीषोमयोर्देवतात्वं ॥ अतः पूर्वमृतां पत्नीं अग्निभिर्दहेदिति श्रुतिस्मृतिसिद्धं ॥ अग्नयो यजमानस्यापि देवरथत्वं कुर्वन्ति ॥ अग्निहोत्रकर्मजनितापूर्वस्य विद्यमानत्वात् ॥ सर्वं कर्मापूर्वं कर्तरि तिष्ठति ॥ तेनापूर्वेण शरीरान्तरे स्वर्गः स्यात् ॥ तथा च कौषीतकिः ॥

सएतेन देवरथेन स्वर्गं लोकमेति ॥ सुकृतां यत्रलोक इति ॥ सुकृतां पुण्यवतां लोकः स्वर्गः निरन्तरं सुखं ॥ तदुक्तं ॥

यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।
अभिलाषोपनीतं च सुखं स्वर्गपदास्पदम् ॥

स्वर्गार्थमग्निहोत्रं स्वर्गाग्निहोत्रं तादर्थ्यतात् षष्ठी ॥ एवमात्मार्थं मुक्त्यर्थं च अग्निहोत्रं त्रिविधं अधिकारिभेदेन ॥ अग्निहोत्रकर्मनामधेयं ॥ यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति ॥ सायं प्रातः कालेन संकोच्यते ॥ वसन्ते ब्राह्मण आदधीतेति आधानानन्तरमग्निहोत्राकर्म क्षौमे वसानावादधीयातामिति दंपत्योर्व्यासज्य कर्तृत्वं ॥

५५७ यथा—न गृहं गृहमित्याहुर्गृहणी गृहमुच्यते ।
वृक्षमूलेऽपि दयिता यत्र तिष्ठति तद्गृहमिति ॥

गृहस्थस्य गृहिण्या सहाग्निहोत्रं गृहीत्य ग्रहस्थधर्मः॥ तथा स्वर्गकाम आदधीत ॥ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवाक्यैः पापक्षयद्वारा स्वर्गः फलं ॥ अग्निहोत्रादिकर्मणा अस्य रस एनं जाया भूत्वा स्वर्गलोके भाग्यशेरत इति श्रुतिः ॥

यतः—सहाया यादृशा यत्र फलं तत्रापि तादृशम् ।
श्रद्धादिसामग्र्याधिक्यात् स्वर्गफलभोगाधिक्यं तत्र ॥

यथैव कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयत इति भगवद्गीतायां ॥ क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ॥ तथा—

स्वर्गच्युतानामिहजीवलोके चत्वारि चिन्हानि वसन्ति देहे ।

दानप्रसङ्गो मधुरा च वाणी देवार्चनं ब्राह्मणतर्पणं च ॥

तथा ॥ वेदोक्तानि कर्माणि कुर्वन्ति ते धूममभिसंभवन्ति ॥ धूमाद्रात्रिमित्यादिक्रमेण पुनरेव इमं लोकं प्रतिपद्यन्ते इति यास्कः ॥ [५५८] एतत्स्वर्गोऽग्निहोत्रफलं मोक्षः ॥ स्वधर्मकर्म भावेन क्रियमाणं ॥ स्वेषु स्वेषु दारेषु सदा रतानां जितेन्द्रियाणां गृहेऽपि मोक्षः ॥ मृतभार्यस्य

दाहयित्वाग्निहोत्रेण स्त्रियं वृतवर्तीं पतिः ।
आहरेद्विधिवद्दारानग्नींश्चैवाविलम्बयन् ॥
अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमेकमपि द्विजः ।इति दक्षः॥
पत्नीसंपत्त्यभावे वा अग्निहोत्रं न तत्त्यजेत् ।
ईजे दाशरथी रामः कृत्वा पत्नीं हिरण्मयीम् ॥
पत्न्यभावे कुशमयी पत्नी स्यादिति केचन ।
अपत्नीकोऽप्यग्निहोत्रं श्रद्धापत्नीसमन्वितः ॥
जुहुयात्सत्यधर्मस्थ इत्युवाचाश्वलायनः ।
अपत्नीके हविः श्राप्यो अग्नावाहवनीयके ॥
इति केचन आहुः स्म कात्यादीनां न तन्मतम् ।
यौक्रं न स्यात्पत्न्यभावात्कुर्यादाज्यावलोकनम् ॥
अध्वर्युरिति शिष्टोक्तिः स्वभाष्ये तैर्निरूपितम् ।
आश्वलायनः ॥ [५५९] आधानाभावेऽभयं प्रदर्श्य आदधीतेत्युक्त्वोक्तं ॥

यजेत सौत्रामण्यामप्यपत्नीकोऽप्यसोमपः ।
कर्मणि त्विह संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ॥

अपत्नीको गृहस्थाश्रममधितिष्ठन् आत्मसाधनार्थं आ-

त्मज्ञानसाधनार्थं च अग्निहोत्रं जुहुयात्॥ यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाध्यष्टविधयोगेन जपाद्यन्यतमयोगेन वा आत्मसाधनं कुर्यात्॥ यद्यन्तरा योगाद्भ्रश्येत तर्हि

शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते।
योगे पुनः प्रवर्तेत मुच्यते कर्मबन्धनात् ॥

उक्तं च–जन्मजन्मनि चाभ्यस्तं दानमध्ययनं तपः।
तेनैवाभ्यस्तयोगेन तत्रैवाभ्यसते पुनः ॥

इत्यात्माग्निहोत्रं ॥ एवं ब्रह्मज्ञानान्मुक्तिः ॥

श्राद्धकृत्सत्यवादी च गृहस्थोऽपि हि मुच्यते।

५६० तथा–

जितेन्द्रियाणामतिथिप्रियाणां गृहेऽपि मोक्षः पुरुषोत्तमानाम्।

अथवा अपरं यतीनां मुक्त्यर्थमान्तरमग्निहोत्रं ॥ तत्र सर्वं मानसं ॥ उक्तं च ॥ अथातः संयमनं प्रातर्दनमान्तरमग्निहोत्रमित्याचक्षते ॥

आत्माग्निहोत्र एतेषां ब्रह्मविद्यासहायिनाम्।
ब्रह्मज्ञानात्मको धर्मस्तत्स्वरूपस्य चिन्तनम् ॥
प्राणवाचां परस्परं होमः संपद्यते सदा।
अजपाजपवत्पार्थज्ञानेऽत्र फलमश्नुते ॥

अत्र श्रुतिः ॥ यावद्वै पुरुषो भाषते न तावत्प्राणितुं शक्नोति वाचं तदा प्राणे जुहोति ॥ यावद्वै पुरुषः प्राणिति न तावद्भाषितुं शक्नोति प्राणं तदावाचि जुहोति। एते अनन्ते अमृते आहुती जाग्रच्च स्वप्नांश्च सततं जुहोति ॥ अन्या आहुतयोऽन्तवत्यस्ताः कर्ममय्यो भवन्ति ॥ ५६१ तद्यथैतत्पूर्वे

विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुहवांचक्रुः ॥ एतद्वाह्यमग्निसाध्यमग्नि-होत्रं पूर्वविद्वांसो ज्ञानवन्तः सनकादयः ॥

हंसमुच्चरति प्राणी उच्छ्वसन्सन्नहर्निशम् ।
अजपाजप एवायं संकल्पादजपाफलम् ॥

हंसः परमात्मा ॥ सूर्यमण्डलस्थः पुरुषो वा विनिर्गच्छति हंसशब्दात् विशत्यन्तः ॥

हंसं जपति च प्राणी मूढात्मातो न विन्दति ।
षट्शतैरधिका प्रोक्ता सहस्राण्येकविंशतिः ॥
अहोरात्रं श्वसन्प्राणी अजपां जपति ध्रुवम् ।

चतस्रो गार्हपत्ये चतस्रोऽन्वाहार्यपचने द्वे आहवनीये एताः कर्ममय्यः ॥ [५५२] इत्यग्निहोत्रं आश्वलायन-ब्राह्मणे ॥ तदाहु रपत्नीकोऽग्निहोत्रमाहरेत् ॥ नाहरेदिति ॥ आहरेदित्याहुर्यदि नाहरेदनद्धा पुरुषः कोनद्धा पुरुष इति न देवान्न पितॄन्न मनुष्यानिति ॥ तस्मादपत्नीकोऽग्निं वचनाच्छ्रुतेरिति ॥ तस्मात्सौम्यं याजयेदिति निर्णयः ॥ अत्र विशेषः ॥ मातृमृताशौचमध्ये पूर्वं श्रुतानि पितुरस्थीन्यागच्छेयुस्तदा मातुराशौचान्ते सपिंडनात्प्राक् पितुर्दाहादिसपिंडनान्तं कृत्वा मातुः सपिंडनं कुर्यात् ॥ अथ नूतनं मरणं चेच्छ्रूयते तदा पितुराशौचस्य प्रबलत्वात् तदानीं पितुः पुनर्दाहादि कुर्यात् ॥ पिंडोदकदानं तु पितृपूर्वं अत्र वचनं लौगाक्षिराह—

पितर्युपरते पुत्रो मातुः श्राद्धान्निवर्तते ।

विशेषस्तु संघातमरणे और्ध्वदैहिकनिर्णये वक्ष्यते ॥ इति

निर्णयः ॥ [५५३] अथ कालान्तरमृतायां पत्न्यां दहने विशेषः ॥ कारिकायां—पत्नी चेद्विधवा भूत्वा प्रम्रियेत कदाचन ।

तदाश्रौताग्निशून्यत्वान्निर्मन्थेनैव दह्यति ॥

निर्मन्थः किंचिद्रक्षितेनारणिकाष्ठेनेति शैवः ॥ पुरुषस्य तु संन्यासादिगत्या दहनाभावः संभाव्यते ॥

इति पत्नीदहनविधिः ॥

अथ गर्भादारभ्य जननपर्यन्तं सूतकं विचार्यते॥

तदाशौचं द्विविधं ॥ मृतकं सूतकं च ॥ सूतिनिमित्तं सूतकं मृतिनिमित्तं मृतकं शावमपि ॥ आशौचेन तु उभयमुच्यते ॥ सूतकाधिकारिणः सपिंडाः समानोदकाश्च ॥ यतः प्रभृति सन्तानविश्लेषः स कूटस्थस्तमारभ्य गणिताः सप्त पुरुषाः सपिंडाः । ऊर्ध्वं समानोदकाः ॥ तदाह बृहन्मनुः—सपिंडत्वं तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।

सप्तमेऽतिक्रान्ते इत्यर्थः ॥

समानोदकभावस्तु निवर्तेताचतुर्दशात् ।

जन्मनाम्नोः स्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते ॥

मनु—दशाहं शावमाशौचं सपिंडेषु विधीयते ।

जननेऽप्येवमेव स्यान्निपुण शुद्धिमिच्छतेति ॥

शावं शवनिमित्तं ॥ यत्र सपिंडानां दशाहं तत्र समानोदकानां त्र्यहं ॥ जननेऽप्येवमेव ॥ [५५४] मिताक्षरायां ॥ गर्भस्रावे यावन्तो गर्भग्रहणमासास्तावत्संख्यानिशाः शुद्धेः कार-

णं ॥ एतच्च स्त्रिया एव ॥ गर्भस्रावे मासतुल्या रात्रयः स्त्री-
णां स्नानमात्रमेव ॥ पुरुषस्य तु वसिष्ठस्मरणात्—

आचतुर्थाद्भवेत्स्रावः पातः पञ्चमषष्ठयोः ।
अत ऊर्ध्वं प्रसूतिः स्याद्दशाहं सूतकं भवेत् ॥

इति स्मृत्यर्थसारात् ॥ मरीचिः—

स्रावे मातुस्त्रिरात्रं स्यात्सपिंडाशौचवर्जितम् ।
पाते मातुर्यथामासं पित्रादीनां दिनत्रयम् ॥

इति पित्रादिसपिंडानां त्रिरात्रं ॥ गर्भनाशप्रयुक्ताशौचं
सर्ववर्णसमं ॥ वसिष्ठः॥ ऊनद्विवार्षिके प्रेते गर्भपतने वा स-
पिंडानां त्रिरात्राशौचमिति॥ यत्तुगर्भपाते सद्यः शौचविधानं—

सद्यः शौचं सपिंडानां गर्भस्य पतने सति ।

इति वचनं—तच्चतुर्मासाभ्यन्तरे द्रवरूपगर्भपतने वेदित-
व्यमिति विज्ञानेश्वरेण व्याख्यातं ॥ पितुः प्रथममासात्स्नानं
भवति ॥ अतः षण्मासादूर्ध्वं सूतकविधिर्दशरात्रमेव ॥ ५६५
मिताक्षरायां ॥ सप्तममासप्रभृति जातमृते मृतजाते वा स-
पिंडानां जननिमित्तं परिपूर्णा शौचं जातमृते मृतजाते वा
सपिंडानां दशाहमिति हारीतस्मरणात् ॥ मृतजाते तु पा-
रस्करः—गर्भे यदि विपत्तिः स्याद्दशाहं सूतकं भवेत् ।

सपिंडानां प्रसवनिमित्तस्य विद्यमानत्वात् प्रसवनिमित्तं
दशाहं सपिंडानां ॥ समानोदकानां त्रिरात्रं ॥ जननिमि-
त्तमस्पृश्यत्वं मातुरेव न पितुः ॥ तस्य स्नानं तदनन्तरमस्पृ
श्यत्वं नास्ति ॥ जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते ।

माता शुध्येद्दशाहेन स्नात्वा तु स्पर्शनं पितुः ॥

इति मनुस्मरणात् ॥ स्नानमपि शीतजलेनेति ॥ यद्विष्णुवचनं जातमृते मृतजाते वा कुलस्य सद्यः शौचमिति तच्छिशुमरणनिमित्तस्नानाच्छुद्धिपरं ॥ प्रसवनिमित्ताशौचं भवत्येव ॥ यच्च—

जीवन्जातो यदि प्रेयात्सद्य एव विशुध्यतीति ॥

तत्प्रेताशौचाभिप्रायं ॥ यज्जैमिनिवचनं—

यावन्नोच्छिद्यते नालं तावन्नाप्नोति सूतकम् ।
छिन्ने नाले ततः पश्चात्सूतकं तु विधीयते ॥ इति ॥

५६६ अस्यायमर्थः ॥ नालच्छेदादूर्ध्वं शिशुमरणे सूतकं दशाहं नालछेदात्पूर्वं शिशुमरणे त्रिरात्रं तदुक्तं स्मृत्यर्थसारे ॥ नालछेदात्पूर्वं शिशुमरणे तु जनननिमित्तमाशौचं सर्वेषां पित्रादिसपिंडानां त्रिरात्रं॥मरणनिमित्ते सद्यः शुद्धिः॥बृहन्मनुः—

जीवन्जातो यदि मृतस्ततः सूतकमेव तु ।
सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकमिति ॥

यच्च बृहत्प्रचेतोवचनं—

मुहूर्तं जीवितो बालः पञ्चत्वं यदि गच्छति ।
मातुः शुद्धिर्दशाहेन सद्यः शौचास्तु गोत्रिणः ॥

मुहूर्तमिति कालाध्वनोरिति द्वितीया ॥ मुहूर्तमध्ये मृते त्रिरात्रं ॥ ऊर्ध्वं तु दशरात्रं प्राकृतं ॥ एतदनुरोधेन नालच्छेदनकालोऽपि मुहूर्तमध्य एव ॥ नालस्य गर्भच्छेदनपक्षोपनिपातात्॥ मुहूर्तादूर्ध्वंछिन्नेऽछिन्नेऽपि दशरात्रं ॥ गोत्रिणां सद्यः शुद्धिरग्निहोत्रहोमार्थं ॥ तत्रेयं व्यवस्था मिताक्षरायां कृता ॥ जननानन्तरं नाभिवर्धनात्प्राङ् मृते पित्रादीनां जनननिमित्तमाशौचं

दिनत्रयं ॥ सद्यः शौचं तु अग्निहोत्रार्थं ॥ अग्निहोत्रार्थं स्नानोपस्पर्शनात्तत्कालं शौचमिति शङ्खस्मरणात् ॥ [५६७] ततोऽन्तर्दशाहमरणे पारस्करः ॥ अतः सूतकं चेदुत्थानादाशौचं सूतकवदिति ॥ उत्थानात्सूतिकाया दशरात्रमितियावत् ॥ सूतकवदिति मरणनिमित्तोदकदानरहितं ॥ बृहन्मनुः—

दशाहाभ्यन्तरे बाले प्रमीते तस्य बान्धवैः ।
शावाशौचं न कर्तव्यं सूत्याशौचं विधीयते ॥

अन्तर्दशाहोपरतस्य सूतकाहोभिरेवाशौचामिति स्मृत्यन्तरात् ॥ अन्तर्दशाहे यदि शिशूपरमः स्यात्तदा न प्रेताशौचं यदि तत्र सपिंडजननं तदा सूतकमपि न कार्यं ॥ किंतु पूर्वाशौचेनैव शुद्धिरिति ॥ यत्तूक्तं माता शुध्येद्दशाहेनेति तत्संव्यवहारयोग्यतामात्रं ॥ अदृष्टार्थे कर्मणि पैंग्यः सूतिकां पुत्रवतीं विंशतिरात्रेण मासेन स्त्रीजननीमिति ॥ एतद्विंशतिरात्र्याद्यभिधानं सूतिदशाहातिरिक्तं ॥ यतः पैठीनसिः । अस्पर्शानि दशदिनानि स्पर्शानि विंशतिदिनानि ॥ [५६८] अत एव दशकं ॥ मासं पुत्रप्रसवे तु मातुरपत्रौतद्दशाहाधिकमिति ॥ लोकेऽपि मासिकं स्नानं सूतिकाया इति प्रसिद्धं ॥ तथा अपरत्र कन्याजन्मनि एतन्मासलक्षणं दशाहाधिकं चत्वारिंशद्दिनानीति ॥ व्यासः

प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा ।
त्रिष्वेतेषु न कुर्वीत सूतकं पुत्रजन्मनि ॥ इति ॥

यस्मिन्दिने कुमारजन्म तदहर्न दुष्येत ॥ तत्र तन्निमित्तहेमश्राद्धादि कुर्यादिति ॥

इति जन्मदशाहसूतकनिर्णयः ॥

॥ अथोपनयन पर्यन्तसूतकादिनिर्णयः ॥

अथ बालस्य जातमात्रादारभ्य उपनयनपर्यन्तं मृते संस्कारविधिः सूतकं च निर्णीयते ॥ नाम्नः प्राक् तदपैति सूतकवशात् ॥ एकादशेऽहनि नामेति योगीश्वरः ॥ ततः प्राक् दशाहमध्ये जन्मसूतकवशान्मरणानिमित्तं शावं गच्छति ॥ तदाह बृहन्मनुः—

दशाहाभ्यन्तरे बाले प्रमीते तस्य बान्धवैः ।
शावाशौचं न कर्तव्यं सूत्याशौचं विधीयते ॥

प्राङ्नामकरणान्मृते सद्यः शौचमेव ॥ ५५५ तदाह शङ्खः ॥ प्राङ्नामकरणात्सद्यः शौचमिति ॥ सद्यइति मातापितृव्यातिरिक्तविषयं ॥ तयोस्तु दशाहं ॥ यदाह पैंग्यः—

ऊनद्विवर्ष उभयोः सूतकं मातुरेव हि ।

अस्पृश्यत्वं मातुरेव दशाहमध्ये ॥ ततो दशरात्रमुभयोरित्यर्थः ॥ पारस्करः ऊनद्विवर्षे प्रेते मातापित्रोराशौचं ॥ शौच मेवेतरेषामेकरात्रं त्रिरात्रं चेति ॥ अतः सूतके चेन्मृतिरुत्थानादाशौचं सूतकवदिति ॥ अत्र उत्थानादिति दशरात्रं सूतकवदिति उदकदानराहितमिति मिताक्षरायां व्याख्यातं ॥

संग्रहविषये तु—अदन्तजातमरणे पित्रोरेकाहमिष्यते ।
दन्तजाते त्रिरात्रं स्याद्यदि स्यातां तु निर्गुणौ ॥

इति वचनात् त्रिरात्रं ॥ तदाह काश्यपः ॥ बालानामदन्तजातानां त्रिरात्रेण शुद्धिरिति ॥

तथा—निरस्य तु पुमान् शुक्रमुपस्पृश्य विशुध्यति ।
बैजिकादभिसंबन्धादनुरुध्यादघं त्र्यहमिति ।

बैजिकादपि संबन्धादित्युक्तं तेन बीजसंबन्धे ॥ अत एव निर्गुणयोर्मातापित्रोरुपनयनपर्यन्तं त्रिरात्रमेव ॥ ५७० तथा चानौरसपुत्रविषये प्रजापतिनापि पितुस्त्रिरात्रमुक्तं ॥

अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च ।
गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युस्त्रिरात्रेणैव तत्पिता इति ॥

चण्डुनिबन्धे तु—

अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु चेति ।

त्रिरात्रमिति विलिख्य बैजिकादभिसंबन्धादिति वाक्यं लिखितं ॥ स्वैरिण्यादिपुत्रविषये त्रिरात्रं स्थापितं च ॥ तस्मात्परिणीतस्त्रीपुत्रे संस्थिते पैंग्योक्तं दशरात्रं पित्रोः सोदराणां च स्यादेवेति सिद्धं ॥ मिताक्षरायामपि त्रिरात्राशौचपक्ष उपाधिसंबन्धितया योजितः न मुख्यधर्मपत्नीजापत्यसंबन्धितयेति ॥ तत्रोक्तं निपुणतया विलोकनीयं ॥ सपिंडानां तु नामकरणादनन्तरं दन्तजननात् प्राक् अकृतेऽग्निसंस्कारे सद्यः शुद्धिः ॥ कृतेऽग्निसंस्कारे एकरात्रं ।

५७१ तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

अदन्तजाते तनये शिशौ गर्भच्युते तथा ।
सपिंडानां तु सर्वेषामेकरात्रमशौचकमिति ॥

अदन्तजात इत्यल्पार्थे नञ् अल्पदन्तजात इत्यर्थः ॥

याज्ञवल्क्योऽपि—

आदन्तजन्मनः सद्य आचौलान्नैशिकी स्मृता ।
त्रिरात्रमाव्रतादेशाद्दशरात्रमतः परमिति ॥

कृतेऽग्निसंस्कारे ऊनद्विवर्षादूर्ध्वं त्रिरात्रं ॥

यद्यप्यकृतचूडो वै जातदन्तस्तु संस्थितः ।

दाहयित्वा ततश्चैनमाशौचं त्र्यहमाचरेदिति वचनात् ॥

यत्तु–विप्रे न्यूनत्रिवर्षे तु मृते शुद्धिस्तु नैशिकी।

इति तेनैवाभिहितं ॥ न हि न्यूनत्रिवर्षस्य दन्तानुत्पत्तिसंभवमिति तस्माद्दाहादाहाभ्यां व्यवस्था ॥ दाहे त्र्यहमिति पूर्ववाक्येन स्पष्टमेवोक्तं ॥ तथा स्मृत्यर्थसारे ॥ दन्तजननादूर्ध्वं त्रिवर्षपर्यन्तं अकृतचौलस्य मरणे खननं वा कार्यं॥ खनने एकाहमाशौचं दहने त्रिरात्रं ॥ त्रैवार्षिकचूडाकालादूर्ध्वं असंस्कारेऽपि त्रिरात्रं चूडाशब्देन सर्वत्र तृतीयवार्षिककालावधेर्लक्षणात् ॥ [५७२] यत्तु ऊनद्विवर्षस्य संस्काराभावेऽपि त्रिरात्रमुक्तं ॥

अरण्ये काष्ठवत्त्यक्त्वा क्षिपेत्तु त्र्यहमेव तु इति ॥

तद्येषां कुले प्रथमवर्षे एवातीते चूडानियमः तेषां दैवाच्चूडाकालातिक्रमे बोद्धव्यं ॥ चूडाकालः प्रथमे वर्षे अतीते तृतीये पञ्चमे वा वर्षे स्मृतिषु उक्तः ॥ नामकरणादूर्ध्वमग्निदाहादिकमपि विकल्पेन कुर्यात् ॥ तदाह मनुः–

ना त्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया ।

दन्तजातस्य वा कुर्यान्नाम्नि वापि कृते सतीति ॥

अत्रोदकदानस्याग्निदानपूर्वकत्वादग्निदानस्याप्युपलक्षणं ॥

तूष्णीमेवोदकं कुर्यात्तूष्णीं संस्कारमेवचेति ॥

लौगाक्षिरिति ॥ ऊनद्विवार्षिकस्य निखननमेवोक्तं मनुना–

ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं घृताक्तं निखनेद्भुवि ।

यमगाथां गायमानो यमसूक्तमनुस्मरन् ॥

५७३ तथा—ऊनद्विवर्षं निखनेन्न कुर्यादुदकं ततः ।

ऊने अपरिपूर्णे द्वे वर्षे यस्य स ऊनद्विवर्षः ॥ तं प्रेतं निखनेत् ॥ भूमाववटं कृत्वा निदध्यान्न पुनर्दहेदित्यर्थः ॥ तथा प्रथमवर्षे त्वकृतचूडस्याग्निसंस्कारे सत्यहोरात्रं ॥ विष्णुः ॥ दन्तजातेऽप्यकृतचूडेऽप्यहोरात्रेण शुद्धिरिति ॥ अकृतचूडस्योनद्विवर्षस्य दाहो न श्रेयान् ॥ ऊर्ध्वं श्रेयान् ॥

अनतीतद्विवर्षस्तु प्रेतो यत्रापि दह्यते ।
अतिमोहाभिभूतैश्च देशसाधर्म्यमार्दवात् ॥

इति वचनात् कृतचूडस्य संस्कारस्त्रिरात्रं च सर्वदा नियतं ॥ अत एव प्रथमवर्षे कृतचूडस्य चूडाकरणानन्तरं अग्निसंस्कारस्यावश्यकत्वात्त्रिरात्रमेव ॥ ऊनद्विवर्षे प्रेते गर्भपतने वा सपिंडानां त्रिरात्रमेवेति वासिष्ठस्मरणात् ॥ वर्षत्रयादूर्ध्वं अकृतचूडस्यापि संस्कारनियमत्वात् त्रिरात्रमाशौचं ॥ उपनयनादूर्ध्वं सर्वेषां ब्राह्मणादीनां दशरात्रादिकमिति ॥ ५७४ तथा मरीचिः—

आमौञ्जीबन्धनाद्विप्रः क्षत्रियश्चाधनुर्धरात् ।
आप्रतोदग्रहाद्वैश्यः शूद्रो वस्त्रद्वयग्रहादिति ॥

मौञ्जीबन्धनधनुर्धरणाद्यनन्तरं ब्राह्मणादिवर्णः आशौचमौर्ध्वदैहिकं च पूर्णं कुर्यादिति वयोवस्थाकृताशौचं ॥ अथ स्त्रीषु वयोवस्थाशौचमुच्यते ॥ अकृतचूडायां कन्यायां सद्यः शौचं विधीयते इत्यापस्तम्बः ॥ कन्यास्वाप्लुतिराक्षौरादिति दशकं ॥ चूडाकर्मात्र कुलाचारतो गृह्यते ॥ चूडाकर्मकालोर्ध्वं वाग्दानादर्वागहोरात्रं ॥

अहस्त्वदत्तकान्यासु बालेषु च विशोधनमिति ।

याज्ञवल्क्यवचनात् ॥ कृतचूडायास्तु वाग्दानात्प्राक् अहोरात्रं शुद्धिकारणं सपिंडानां ॥ मातापित्रोस्तु पैंग्योक्तं दशरात्रं ॥ पैंग्यवाक्यस्यापत्यमात्रे प्रवृत्तत्वात् ॥ अप्रत्तानां कन्यानां सापिंड्यं त्रिपुरुषपर्यन्तमेव ॥ अप्रत्तानां तु कन्यानां त्रिपुरुषी विज्ञायते इति वासिष्ठस्मरणात् ॥ ५७५ पूरयतीति पूरुषः ॥ पूरणं तु अपत्यमात्रेण भवति ॥ अत्र समाहारे द्विगुसमासे सति ङीप् ॥ त्रिपुरुषी ॥ एवं सति पूरणत्वापरित्यागेन स्त्रीशब्दविषयिणी स्फूर्तिर्भवति ॥ अतः कन्याप्रसूतौ कन्यापितामहसन्ततेः सपिंडता ॥ अत ऊर्ध्वं समानोदकता इति वसिष्ठवचनार्थः ॥ स्मरणमपीष्यते ॥

आत्मपुत्रपितृभ्रातृपितृव्या स्त्री प्रसूयते ।
दशाहं सूतकं तेषामिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥

वाचादत्तायामविवाहितायां पतिपितृपक्षयोः उभयोः त्रिरात्रं ॥ यदाह मरीचिः—

वाचा दत्ता तु या कन्या न चैव प्रतिपादिता ।
असंस्कृता तु सा ज्ञेया त्रिरात्रमुभयोः स्मृतमिति ॥

अत एव दशकं ॥ दाने त्र्यहं चोभयोरिति ॥ वाग्दाने सत्यपि पुत्र्यामविवाहितायामित्यर्थः ॥ दशवर्षादूर्ध्वं रजस्वलेत्युच्यते ॥ ५७६ तदवस्थायामविवाहितायां मृतायां पितृकुलस्य स्वजातिविहितं परिपूर्णं सूतकं ॥ यथा ॥

अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु नग्निका ।
दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ।

जात्युक्तं ऋतुसंभवे पितृकुलस्येति दशकं ॥ विवाहादूर्ध्वं विष्णुना विशेषो दर्शितः ॥ संस्कृतासु स्त्रीषु नाशौचं पितृपक्षे ॥ तत्प्रसवमरणे चेत्पितृगृहे स्यातां तदैकरात्रं त्रिरात्रं चेति प्रसवे एकाहः मरणे त्रिरात्रं ॥ स्मृत्यर्थसारे ॥ मातापितृगृहे व्यूढायाः पुत्र्याः प्रसवे मातापित्रादिकानामेकाहाशौचं ॥ तत्र तस्या मरणे तेषां त्रिरात्रं गृहान्तरमरणे तेषां त्रिरात्रं मातापित्रोरेव ग्रामान्तरमरणे पक्षिणी ॥ तथा मातापितृमरणे व्यूढपुत्र्यास्त्रिरात्रं ॥ उक्तं च ॥

पित्रोरुपरमे स्त्रीणामूढानां तु कथं भवेत् ।
त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान्यमः ॥

बौद्धायनः ॥ ऊढस्त्रीणां पित्रोरुपरमे त्रिरात्रं ॥ ५७७ विश्वादर्शे तु ॥ परिणीतस्त्रीणां पितृमातृमरणे त्रिरात्रमाशौचमिति ॥ इदं च वयोऽवस्थाशौचं सर्ववर्णसाधारणं ॥ यथा पिंडयज्ञावृतादेयमिति ॥ इति सपिंडोदकदानविधिः ॥ समानोदकाशौचं इत्यादि वर्णविशेषानुक्तत्वात्साधारणं ॥

तथा—अविशेषेण वर्णानामर्वाक् संस्कारकर्मणः ।
त्रिरात्रात्तु भवेच्छुद्धिः कन्यास्वन्हा विधीयते ॥

इत्यङ्गिरसोवचनस्यायमर्थः ॥ संस्कारकर्म उपनयनं ॥ ततोऽर्वागविशेषेण आदन्तजननात्सद्य इत्यादिविशेषव्यतिरेकेण त्र्यहाच्छुद्धिः ॥ कन्यासु विवाहादर्वाक् अन्हा दिवसेन शुद्धिः ॥ यत उक्तं—

वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः स्मृतः । इति ॥
अत्रापि चूडाकरणादर्वाक् सद्यः ॥ वाग्दाने त्र्यहं ॥

इत्यादिविशेषव्यतिरेकेण एषा शुद्धिः सपिंडानां ॥ पितृभ्रातृविषयं पैंग्योक्तं दशरात्रमिति निर्णयः ॥ ५७८ अथ समानोदकानामाशौचकालविधिर्निरूप्यते ॥ मूलावधितः सप्तपुरुषपर्यन्तः सापिंडाः ॥ ऊर्ध्वं समानोदका इति प्रागुक्तं ॥

सपिंडता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । इति ॥

सप्तमे अतिक्रान्ते ॥ गौतमः ॥ पिंडनिवृत्तिः सप्तमे पञ्चमे चेति ॥ सप्तमे पितृकुले पिंडनिवृत्तिः ॥ पञ्चमे मातृकुले इति वक्तव्यं ॥

त्रिरात्रं दशरात्रं वा शावमाशौचमिष्यते । इति ॥

यथाशौचं तथा जननाशौचमपि त्रिरात्रं दशरात्रं चेति मन्वादिभिरुक्तं ॥ तत्सपिंडसमानोदकरूपभेददर्शनार्थं ॥ तथा—हि जन्मन्येकोदकानां च त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ।

शावस्पृशो विशुध्यन्ति त्र्यहात्तूदकदायिनः ॥

इत्यादिना वचनेन त्रिरात्रदशरात्रयोः समानोदकसापिंडविषयत्वेन व्यवस्था कृता ॥ जनने मरणे वाशौचे सपिंडानां दशाहं ॥ समानोदकानां त्र्यहमिति ॥

५७९ तथा—दशाहं शावमाशौचं सपिंडेषु विधीयते ।

अर्वाक् सञ्चयनादस्थ्नां त्र्यहमेकाहमेव चेति ॥

दशाहसंबन्धिनां न्यूनन्यूनतरभेदचतुष्टयदर्शनात्समानोदकानामपि न्यूनन्यूनतराशौचभेदा वक्तव्याः ॥ तथाहि ॥ यस्य सपिंडविषये दशाहेन शुद्धिः तस्य समानोदकविषये त्र्यहेण शुद्धिः ॥ आत्र्यहात्तूदकदायिन इति वचनात् ॥ चतुरहसंबन्धेन पक्षिण्या शुद्धिः ॥ पक्षिणी असपिंडे योनिसंबन्धे

इति गौतमवचनात् ॥ एकाहसंबन्धेन सद्यः शौचं ॥
यथा—बाले देशान्तरस्थे च पृथक्पिंडे च संस्थिते ।
सवासा जलमाप्लुत्य सद्य एव विशुध्यतीति ॥

मनुवचनात् ॥ त्र्यहः संबन्धेन एकाहेन शुद्धिरित्येतद्वाक्यमस्ति ॥ दशाहसंबन्धिनां भेदचतुष्टयदर्शनादेतद्भेदवाक्यमत्र द्रष्टव्यं ॥ ५८० अत एव मिताक्षरायां ॥ समानोदकविषयाश्च संकुचिताशौचकल्पाः पक्षिण्येकाह सद्यःशौचरूपाः स्मृत्यन्तरे दृष्टा इति ॥ इयं च व्यवस्था समानोदकोपरमे द्रष्टव्या ॥ दशके तु विशेष उक्तो विज्ञानेश्वरेण—

उत्पन्ने त्रिदिनं मृतेऽप्युपनयादूर्ध्वं समानोदके ।

इति समानोदके उत्पन्ने जाते त्रिदिनं ॥ उपनयनादूर्ध्वं मृते त्रिदिनमिति वदतैतत्सूचितं ॥ यथा ॥ सपिंडानामादन्तजननात्सद्य इति ॥ अनेन दन्तजननात्प्राक् सद्यःशुद्धिः ॥ तथा समानोदकानां मौञ्जीव्रतात्पूर्वं सद्य इति ॥

जातमात्रः शिशुस्तावद्यावदष्टौ समा धृतः ।
स तु गर्भसमो ज्ञेयो व्यक्तिमात्रप्रदर्शकः ॥

इति वचनाच्च मौञ्जीबंधनात्पूर्वं मृते ॥

यद्यप्यकृतचूडो वै जातदन्तस्तु संस्थितः ।
दाहयित्वा ततश्चैनमाशौचं त्र्यहमाचरेदिति ॥

सपिंडविषये त्र्यहसंबन्धे सति समानोदकविषये आशौचाभावप्रतिपादनात् अतिक्रान्ताशौचं कुतः समानोदकानामिति ॥ एवं च ॥ अनशनादिना मृतिविषये सपिंडैस्त्र्यहाशौचे क्रियमाणे सति समानोदकेनैकाहः कार्यः ॥ ५८१ यथा ॥

सपिंडविषये त्र्यहसंबन्धेन त्र्यहादूर्ध्वमेकाहेन शुद्धिरित्युक्तं स्मृतिकरण्डिकायां ॥ तथा स्मृत्यन्तरे—

यत्र शुद्धिः सपिंडानां त्रिरात्रान्मृतिजन्मनोः ।
समानोदकभावानामहोरात्रेण सा भवेत् ॥

तद्वदिति ॥ जन्मनि सपिंडानां अतिक्रान्ताशौचं नास्ति ॥

नाशुद्धिः प्रसवाशौचे व्यतीतेषु दिनेष्वपीति ॥

देवलवचनात् ॥ निर्दशेऽपि पुत्रजनने श्रुते पितुः स्नानमस्त्येव ॥ श्रुत्वा पुत्रस्य जन्मचेति वचनात् ॥ तथा अनुपनीतोपरमे एव अतिकालजं अतिक्रान्ताशौचं न भवतीति व्याघ्रः ॥ जननाशौचमनुपनीतमृताशौचं वा अतिक्रान्ताशौचं नास्तीत्युक्तं मिताक्षरायाम् ॥

इति समानोदकविषयाशौचनिर्णयः ॥

॥ अथानुपतीत प्रेतविधिः ॥

५८२ अथानुपनीते मृते कृत्यमुच्यते प्रेतकल्पात्—

गर्भे नष्टे क्रिया नास्ति दुग्धं देयं शिशौ मृते
पुटं च पायसं क्षीरं दद्याद्बालविपत्तितः ॥
यच्चोपजीवितं बालैस्तद्विप्राय प्रदीयते ।
किञ्चित्समानवयसे सकृद्दानं यथाविधि ॥
भक्ष्यं भोज्यं च दातव्यं तथा च सुखभक्षिका ।
तद्वस्त्राणि च देयानि सोपानत्कानि तत्समे ॥ इति ॥
शिशुरादन्तजननाद्बालःस्याद्यावद्दाशिखः ।
कथ्यते सर्वशास्त्रेषु कुमारो मौञ्जीबन्धनात् ॥

ततः पूर्वमिति ॥ तथा च विशेषः स्मृतिसारे—

चूडाकर्माणि संजाते विपत्तिस्तु यदा भवेत् ।
तत्र दाहः प्रकर्तव्य उदकं तत्र निश्चयः ॥
सूतकान्ते प्रकर्तव्यं वृषस्योत्सर्जनं बुधैः ।
श्राद्धषोडशकं दत्वा सपिंडीकरणं विना । इति ॥

प्रथमे वर्षे एव कृतचूडस्य दाहः ॥ तद्विषय आशौचनिर्णयश्च निरूपितः प्राक् ॥ [५८३] बालसंस्कारनिर्णये वृषोत्सर्गादिकं तु पञ्चवर्षात्पूर्वं न भवेत् ॥ यतः उक्तं गरुडपुराणे—

मृतश्चेत्पञ्चमे वर्षे अव्रतः सव्रतोऽपि वा ।
पूर्वोक्तमेव कर्तव्यमीहते दशपिंडजम् ॥
जन्मतः पञ्चवर्षाणि भुङ्क्ते दत्तमसंस्कृतम् ।
पञ्चवर्षाधिके बाले विपत्तिर्यदि जायते ॥
वृषोत्सर्गादिकं कर्म कर्तव्यमुदकं ततः ।
अहन्यहनि संप्राप्ते कुर्याच्छ्राद्धानि षोडश ॥
उदकुंभप्रदानं च उपदानानि यानि च ।
पददानानि यत्किंचित्पञ्चवर्षाधिके सदा ॥

आचारतिलके—पञ्चमे वर्षे संस्कारं कुर्यादुदकतर्पणम् ।
तथा पिंडः प्रदातव्यः सपिंडीकरणं विना ॥

गरुडपुराणे—स्वल्पकर्मप्रसङ्गाच्च स्वल्पाद्विषयबन्धनात् ।
स्वल्पे वपुषि वासाच्च क्रियां स्वल्पामपीच्छतीति ॥

इति अनुपनीते मृते कृत्यनिर्णयः ॥

कृतेऽचलाद्विवेदेन ग्रन्थे निर्णयदीपके ।
विशेषनिर्णयोपेतः स्वगोत्राशौचनिर्णयः ॥

॥ अथ सपिंडीकरणम् ॥

[५८४] अथ सपिंडीकरणस्य कालविधिः प्रदर्श्यते ॥ तदकरणे पुत्राणामशुचित्वमुक्तं देवलेन—

पितरौ हि मृतौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् ।
न दैवं नापि पैत्र्यं च यावत्पूर्णो न वत्सरः ॥
स्नानं चैव महादानं स्वाध्यायश्चाग्नितर्पणम् ।
प्रथमाब्दे न कर्तव्यं महागुरुनिपातने ॥

इति अकृते सपिंडनश्राद्धे अयं निषेधः प्रेतकल्पात् ॥

मृते पितर्यब्दमध्ये लुप्यते मातृकी क्रिया ।
अथ मातुर्विपत्तिः स्यात्पितृकार्यं न लुप्यते ॥

अब्दमध्ये सपिंडीकरणात्प्रागित्यर्थः ॥ तथा—

तीर्थश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धमन्यच्च पैतृकम् ।
अब्दमध्ये न कुर्वीत महागुरुविपत्तिषु ॥

तथा—भिक्षुर्भिक्षां न गृण्हाति यावत्कुर्यात्सापिंडनम् ।
स्वगोत्रेऽप्यशुचिस्तावद्यावत्पिंडं न मेलयेत् ॥

इत्यादिवाक्यैः सपिंडनश्राद्धाभावे पुत्राणामशुचित्वं प्रतिपादितं ॥ अतः अशुचित्वनिवर्तनात्मकस्य सपिंडनश्राद्धस्य काला अभिधीयन्ते ॥ कात्यायनः ॥ [५८५] अथ सपिंडीकरणं संवत्सरे पूर्णे त्रिपक्षे वा यदहर्वा वृद्धिरापद्यते द्वादशाहे चेति आश्वलायनः ॥ अथ सपिंडीकरणं संवत्सरान्ते द्वादशाहे चेति बौद्धायनः ॥ अथ सपिंडीकरणं संवत्सरे पूर्णे त्रिपक्षे तृतीये मासि षष्ठे चैकादशेऽन्हि चेति ॥ अथ सपिंडीकरणं त्रिमासे द्विमासे एकमासेऽर्धमासे चेति खादिरगृह्यात् शा-

ह्वायनः ॥ अथ सपिंडीकरणं संवत्सरे पूर्णे त्रिपक्षे वा यदहर्वा वृद्धिरापद्येत ॥ त्रिभिरूनपक्षस्त्रिपक्षो द्वादशाहस्तत्रापीति ॥ तथा तृतीयो भागस्त्रिभागः संख्यातः पूरणप्रत्ययस्य लुक् ॥ त्रिभागवृद्धितो मत्स्यैरित्यादौ दृष्टः ॥ ततस्त्रिभागोऽयं पक्ष इव त्रिपक्षः ॥ पक्षोऽर्धमासः ॥ उपमितंव्याघ्रादिभिः समासः ॥ पार्थिवचन्द्रवदिति ॥ शाकपार्थिवादित्वेनोत्तरपदलोपः ॥ एतत्पञ्चमेऽन्हि सपिंडनं वैधानशनादिना मृताभिप्रायं तद्विषये चतुर्थेऽहन्याद्यश्राद्धं विहितमस्ति ॥ अथवा पक्षस्य तृतीयो भागस्त्रिपक्षः ॥एकदेशीसमासः॥ उक्तं च ॥ संख्याविसायेति ज्ञापकादन्यत्रापि सर्वेण एकदेशिना समासो भवति ॥ यथा मध्यरात्रः ॥ स्मृत्यन्तरं ॥

द्वादशेऽहनि षष्ठे वा त्रिपक्षे वा त्रिमासि वा ।
एकादशेऽपि वा मासि मङ्गलं स्यादुपस्थितमिति ॥

षष्ठि चेति षष्ठे मासीत्यन्वयः ॥ मङ्गलमुपस्थितमिति यदैवाविवाहादिवृद्धिश्राद्धं ततः प्राक् सपिंडनं कुर्यात् ॥ ५८५ तथा कालादर्शात् ॥

एकादशे द्वादशेऽन्हि त्रिपक्षे वा त्रिमासि वा ।
षष्ठे वैकादशेऽब्दे वा संपूर्णे वा शुभागमे ॥

षष्ठे एकादशे मासि इत्यन्वयः ॥ शुभागमे वृद्धिप्राप्तौ ॥ एते कालाः ॥ तत्र व्यवस्था एकादशाहे दर्शप्राप्तौ सत्यां साग्निकेन पितुः सपिंडीकरणं कार्यं ॥ सपिंडीकरणं विना पिंडपितृयज्ञासिद्धेः ॥ अतः सपिंडनं कृत्वैव पिंडपितृयज्ञः कार्यः॥ वृद्धवासिष्ठः—प्रथमा चेदमावास्या मृताहाद्दशमेऽहनि ।

सपिंडीकरणं तत्र कुर्यादेव सुतोऽग्निमान् ॥

मृताहादितिमर्यादापञ्चमी ॥ मृताहादूर्ध्वदिनादारभ्ये-त्यर्थः ॥ अमावास्यामुपस्थितायामेकादशेऽन्हि साग्निकार्य-मिति हारीतेनाप्युक्तं–

या तु पूर्वममावास्या मृताहाद्दशमेऽहनि ।
सपिंडीकरणं तस्यां कुर्यादेव सुतोऽग्निमान् ॥

मृताहादूर्ध्वं द्वितीयादिपरिगणने दशमे एकादशाहो भ-वति तस्मिन्नित्यर्थः ॥ [५८७]गालवोऽपि–

सपिंडीकरणात्प्रेते पैतृकं पदमास्थिते ।
आहिताग्नेः सिनीवाल्यां पितृयज्ञः प्रवर्तत इति ॥

सिनीवाल्यामिति दर्शोपलक्षणं ॥ कार्ष्णाजिनिः–

सपिंडीकरणं कुर्यात्पूर्ववच्चाग्निमान्सुतः ।
परतो दशरात्राच्चेत्कुहूरब्दोपरीतर इति ॥

दशरात्रात्परत एकादशेऽन्हि कुहूश्चेदग्निमान्कुर्यात् ॥ इ-तरोऽनग्निरब्दोपरीति संवत्सरत्रिपक्षादौ कुर्यात् ॥ एकाद-शाहे दर्शपाते मातुरपि सपिंडनं कार्यं ॥ सुतशब्दस्य पितृ-मात्रोरुभयोः साधारणत्वात् ॥

नासपिंड्याग्निमान् पुत्रः पितृयज्ञं समाचरेत् ।
पापी भवेदकुर्वन्हि पितृघ्नश्चोपजायते ॥ इति

वचनात् ॥ मातापित्रोः सपिंडनमिति कात्यायनोक्तं ॥ एकादशेऽहनि दर्शाभावे साग्निरपि द्वादशाहे कुर्यात् ॥ [५८८] तदाह गोभिल–

साग्निकस्तु यदा कर्त्ता प्रेतो वाप्यग्निमान्भवेत् ।

द्वादशाहे तथा कार्यं सपिंडीकरणं पितुः ॥

भविष्यत्पुराणे—यजमानोऽग्निमान्राजन् प्रेतश्चानग्निमान्भवेत्।

द्वादशाहे तदा कार्यं सपिंडीकरणं पितुः ॥

सुमन्तुः—प्रेतश्चेदाहिताग्निः स्यात्कर्त्ता चानग्निमान्भवेत् ।

सपिंडीकरणं तस्य कुर्यात्पक्षे तृतीयके ॥

एकादशेऽहनि दर्शापाते साग्निस्तत्र सपिंडनं कुर्यात् ॥

तदाह कात्यायनः—एकादशाहं निर्वर्त्य प्राग्दशाहाद्यथाविधि।

प्रकुर्वीताग्निमान्विप्रो मातापित्रोः सपिंडनमिति ॥

दशाहादूर्ध्वं प्राक् एकादशाहं कृत्वा यथाविधि इति षोडशश्राद्धान्यपि कृत्वेति ॥

श्राद्धानिषोडशादत्वा न तु कुर्यात्सपिंडताम् ।

इति वचनात् ॥ यद्यपि एषु वचनेषु कर्त्तुः प्रेतस्य च साग्निकानग्निकविषयाणीति नियमविधिरूपा व्यवस्था विहिता तथापि देशकुलाचारतोऽनुसरणीया ॥ "साग्नेस्तु एकादशेऽन्हि सपिंडीकरणविधानं पिंडपितृयज्ञार्थं दर्शापाते वेदितव्यं ॥ अन्यथा साग्निरपि द्वादशाहे कुर्यात् गोभिलवचनेन ॥ अनग्निः कर्त्ता चेत् द्वादशाहादिकालेषु कुर्यात् ॥ सपिंडनं द्वादशेऽन्ह्येव विदध्यात् ॥ तदाह

व्याघ्रः—आनन्त्यात्कुलधर्माणां पुंसां चैवायुषः क्षयात् ।

अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहे प्रशस्यते ॥

विष्णु—निरग्निकः साग्निको वा द्वादशाहे सपिंडयेदिति ।

तत्रासंभवे त्रिपक्षादिकालः कालादर्शे—

प्रमादादकृते तस्मिन्त्रिपक्षे द्वादशेऽन्हि वा ।

उत्तरोत्तरकालेषु यथासंभवमाचरेत् ॥

चण्डुनिबन्धे ॥ द्वादशाहे पूर्णेत्यभिप्रायेण त्रयोदशाहेऽपि स्यादित्युक्तं ॥ सपिंडविषये विशेष उक्तो वृद्धमनुना—

द्वादशेऽहनि विप्राणामाशौचान्ते तु भूभुजाम् ।
वैश्यानां च त्रिपक्षादावथवा स्यात्सपिंडनमिति ॥

अथवा विप्रक्षत्रियविशामुक्तकालेषु सपिंडनं स्यात् ॥ शूद्राणां द्वादशेऽन्ह्येवेति ॥ [५५०] तदाह विष्णुः—

मंत्रवर्जं हि शूद्राणां द्वादशाहे सपिंडनमिति ॥

तथा—सर्वेषामेव वर्णानामाशौचान्ते सपिंडनमिति ॥

कात्यायनः ॥ अत्राशौचान्ते सपिंडनमिति वदतैतत्सूचितं ॥ वैधानशनादिना मृतस्य पञ्चमेऽहनि सपिंडनं स्यादिति ॥ तद्विषये चतुर्थेऽहन्याद्यश्राद्धविधानात् तदुत्तरदिने पञ्चमेऽहनि सपिंडनं कुर्यादित्युक्तं प्राक् ॥ सापिंड्ये विशेषः ॥ उक्तकालेष्वकृतं चेदेषु नक्षत्रेषु कुर्यात् ॥ तदाह ऋष्यशृङ्गः—

सपिंडीकरणं येन प्रमादान्न कृतं भवेत् ।
अनुराधार्द्रहस्तेषु रोहिण्यां वा समाचरेत् ॥

गालवोऽपि—सपिंडीकरणश्राद्धमुक्तकाले न चेत्कृतम् ।
रौद्रे हस्ते च रोहिण्यां मैत्रभे वा समाचरेत् ॥

इति सपिंडने कालाः ॥ [५५१] अथ निर्णयः ॥ तत्सपिंडनं केन सहेत्याशंकायां सुमन्तुराह—

पिता पितामहे योज्यः पूर्णे संवत्सरे सुतैः ।

पितामह इति पितामहप्रपितामहवृद्धप्रपितामहेष्विति ॥

अर्घार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसिञ्चयेत् ।
तथा आद्यपिंडं त्रिषु विभजेदित्यादिलिङ्गात् ॥
तदाह ब्रह्माण्डपुराणे—

मृते पितरि यस्याथ विद्यते च पितामहः ।
तेन देयास्त्रयः पिंडाः प्रपितामहपूर्वकाः ॥
तेभ्यश्च पैतृकः पिंडो नियोक्तव्यश्च पूर्ववत् ॥

विष्णुरपि ॥ यस्य पिता प्रेतः स्यात् पितामहो जीवति सः पितृपिंडं निधाय पितामहात्पराभ्यां द्वाभ्यां दद्यात् ॥ मनुः—

पिता यस्य तु वृत्तः स्याज्जीवेद्वाथ पितामहः ।
पितुः स नाम संकीर्त्य कीर्तयेत्प्रपितामहम् ॥

पितामहप्रपितामहवृद्धप्रपितामहाः इति पित्रादिशब्दाः सबन्धिवचना इति ॥ [५९२] अतः पितामहे ध्रियमाणे मृते च पितरि पितुरेकं पिंडं निधाय पितुर्यः पितामहः ततः पराभ्यां द्वाभ्यां दद्यादिति ॥ पितामहस्तु आत्मनः प्रपितामहः संप्रदानभूतः स्थित एवेति प्रपितामहाय ततः पराभ्यां द्वाभ्यां दद्यादिति ॥ एवं शब्दप्रयोगतः सपिंडीकरणं कुर्यात् ॥ कात्यायनः—व्युत्क्रमाच्चमृते देयं येभ्य एव ददात्यसाविति ।

असौ पिता ॥ पितामहादित्रयाणां मध्ये एकेनापि सपिंडने पितृत्वमुक्तं ॥ सुमन्तुना—

त्रयाणामपि पिंडानामेकेनापि सपिंडने ।
पितृत्वमश्नुते प्रेत इति धर्मो व्यवस्थित इति ॥

यत्तु विष्णुवचनं—संवत्सरान्ते प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहाय तत्प्रपितामहाय दैवपूर्वकं ब्राह्मणान् भोजयेदित्यनेन प्रेतसं-

बन्धेन पित्राद्यभिधानमुक्तं सपिंडनश्राद्धे ॥ तत्कर्त्तुः प्रेतस्य पित्रादिभिः सह संबन्धाभावविषयं ॥ अन्यथा संबन्धिशब्दैः प्रयोगः कार्य इति मिताक्षरोक्तमसंगतं स्यात् ॥ ५८३ यत्तु—

व्युत्क्रमाच्च प्रमीतानां नैव कुर्यात्सपिंडनमिति ।

वचनान्निषिद्धं ॥ तन्मातापितृभर्तृव्यतिरिक्तविषयं ॥ यतः उक्तं स्कन्दपुराणे—व्युत्क्रमेण मृतानां तु सपिंडीकृतिरिष्यते ।

यदि माता यदि पिता भर्ता वा व्युत्क्रमान्मृतः ॥

मातृपितृव्यतिरिक्तस्यापि व्युत्क्रमेण मृते सपिंडनं कुर्यादेव ॥ तदाह गोभिलः—

अनुक्तकालेष्वपि तु व्युत्क्रमेण मृतावपि ।

आमेन वापि सापिंड्यं हेम्नावापि प्रकल्पयेदिति॥

अथ पितृमरणे सति पितामहप्रपितामहयोर्यः कश्चिदसंस्कृतः तस्य संस्कारं कृत्वा ताभ्यां सह सपिंडनं कुर्यात् ॥ अथ पौत्रादिना पितामहादेः सपिंडीकरणे पितामहसंबन्धिनः पितुरारभ्य त्रिपुरुषं कर्तव्यं ॥ अथ मातुः सपिंडीकरणं पितामह्यादिभिः सह कुर्यात् ॥

५८४ तदाह शङ्खः—

मातुः सपिंडीकरणं कथं कार्यं भवेत्सुतैः ।

पितामह्यादिभिः सार्धं मातुः कुर्यात्सपिंडनम् ॥

कर्त्तुः पुत्रस्य पितामही प्रपितामहीति ॥ पितामह्यां जीवन्त्यां प्रपितामह्यादिभिरिति ॥ तदुक्तं ब्रह्मपुराणे—

मातर्यथ मृतायां च विद्यते च पितामही ।

प्रपितामहीपूर्वं तु कार्यं तत्राप्ययं विधिः ॥

त्रयाणामपि पिंडानामिति सर्वमन्यपितृसपिंडनोक्तं विज्ञेयं ॥

पितामह्यादिभिर्मातुः पितुः सह पितामहैः ।
सपिंडीकरणं कार्यमिति तार्क्ष्य मतं मम ॥ इति

गरुडपुराणं॥ अथ स्त्रीणां सहगमने विशेषः ॥ तत्र शातातपः—

मृता यानुगता नाथं सा तेन सहपिंडताम् ।
अर्हति स्वर्गवासेन यावदाभूतसंप्लवम् ॥

तेन पत्यासहेति ॥ तथा—

पत्न्याः कुर्यादपुत्रायाः पतिर्मात्रादिभिः सह ।
सापिंड्यमनुयाने तु जनकेन सहात्मजः ॥

मात्रादिभिः मातृपितामहीप्रपितामहीभिः कुर्यात् ॥ ५५६

अनुयाने तु यमः—पत्या चैकेन कर्तव्यं सपिंडीकरणं स्त्रियाः ।
सा मृतापि हि तेनैक्यं गता मंत्राहुतिव्रतैरिति ॥

अत्र पत्येति पितृवर्गोपलक्षणं ॥ यतः सपिंडनस्य पार्वणैकोद्दिष्टात्मकत्वात् ॥ गरुडपुराणे तु—

भर्त्रादिभिस्त्रिभिः कार्यं सपिंडीकरणं स्त्रियाः ।

इत्यभिधाय सपिंड्यं पतिपिंडेन सहेत्याशयेनाभिहितं तत्रैव ॥

पतिपत्न्योः सदैकत्वं हुताशं याधिरोहति ।
पुत्रेणैव पृथक्श्राद्धं सापिंड्यं पतिना सहेति ।

अतः श्वशुरेण सह निषिद्धं ॥ तथा ॥

पतिपत्न्योः सदैकत्वं त्रिषु स्थानेषु वै पृथक् ।
कन्यादाने तथा यज्ञे पिंडसंयोजने तथा ॥ इति ॥

पूर्वं भर्तुः सपिंडनं कृत्वा ततः

भर्तारमनु या साध्वी मृता तस्याः सपिंडनम् ।

भर्त्रा चैकेन कर्तव्यं श्राद्धं तत्पार्वणं भवेदिति ॥

शिष्टाचारोऽप्येतादृश एव ॥ ५८७ यच्च स्मृत्यर्थसारे ॥ अन्वारोहणे एकचित्यारोहणैकदिनमरणे स्त्रियाः पृथक् सपिंडीकरणं न कार्यं ॥ भर्तुः कृते स्त्रियाश्च कृतं भवति ॥ तत्पत्या चैकेन कर्तव्यं ॥

तथा–सापिंड्येमनुयाने तु जनकेन सहात्मजः ।

तथा–भर्त्रैव हि समं तस्या अग्निं कुर्यात्सपिंडनम् ॥

इत्यादिवाक्यैः पृथग्विधानदर्शनात् प्राशस्त्यपरं ॥ यतस्तत्रैवाग्रे पित्रैकेन सापिंड्यं कुर्यात्कुशानन्तर्धायेत्युक्तं ॥ दिनान्तरमरणमप्येकदिनमरणमिति सहगमननिर्णये सविस्तरमभिहितमिति ॥ अथ मातुरौर्ध्वदैहिके आसुरगन्धर्वरक्षःपिशाचविवाहभेदेन पुत्रिकापुत्रभेदेन च तथा ब्राह्मदैवार्षप्राजापत्यविवाहभेदेन वा संबन्धवाक्यदर्शनात् गोत्रासंयोजनयोर्विप्रतिपन्नेषु निर्णीयते ॥ मातुः पिंडदानादौ गोत्रे विप्रतिपत्तिर्यथा ॥ भर्तृगोत्रेण पितृगोत्रेण वा दातव्यमिति॥ ५८८ उभयत्र वचनदर्शनात् ॥

स्वगोत्राद्भ्रश्यते नारी विवाहात्सप्तमे पदे ।
स्वामीगोत्रेण कर्तव्या तस्याः पिंडोदकक्रिया ॥

इत्यादि भर्तृगोत्रविषयवचनं ॥

पितृगोत्रं समुत्सृज्य न कुर्याद्भर्तृगोत्रतः ।
जन्मन्येव विपत्तौ च नारीणां पैतृकं कुलम् ॥

इत्यादि पितृगोत्रविषयं ॥ एवं विप्रतिपत्तौ आसुरादि विवाहेषु पुत्रिकाकरणे च पितृगोत्रमेव तत्र विशेषवचनात् ॥

दानस्यानुवृत्तेश्च ब्राह्म्यादिषु विवाहेषु व्रीहियववद्बृहद्रथंतरव-द्विकल्प्य एव ॥

तत्र च—येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्न दुष्यति ॥

इति वचनाद्वंशपरंपरयासमाचारेण व्यवस्था ॥ एवंविधविषयव्यतिरेकेण अस्य वचनस्य विषयान्तराभावात् ॥ यत्र पुनः शास्त्रतो न व्यवस्था तत्रात्मतुष्टिरेव व्यवस्थापिका॥ यथा गर्भाष्टमेऽष्टमेवाब्दे इति ॥ मातुः सपिंडीकरणे विरुद्धानि वाक्यानि दृश्यन्ते ॥ तत्र—

पितामह्यादिभिः सार्धं सपिंडीकरणं स्मृतम् ।

तथा भर्त्रापि भार्यायाः स्वमात्रादिभिः सह सपिंडीकरणं कर्तव्य मिति पैठीनसिराह—

अपुत्रायां मृतायां तु पितुः कुर्यात्सापिंडनम् ।

श्वश्र्वादिभिः सहैवास्याः सपिंडीकरणं भवेत् ॥

५८८ पत्न्याः सपिंडीकरणे यमः—

पत्या चैकेन कर्तव्यं सपिंडीकरणं स्त्रियाः ।

सामृतापि हि तेनैक्यं गता मंत्राहुतिव्रतैः ॥ इति ॥

उशनसा तु मातामहे न सपिंडीकरणमुक्तं ॥

पितुः पितामहे यद्वत्पूर्णे संवत्सरे सुतैः ।

मातुर्मातामहे तद्वदेषा कार्या सपिंडता ॥

तथा—पिता पितामहे योज्यः पूर्णे संवत्सरे सुतैः ।

माता मातामहे तद्वदित्याह भगवान् शिवः ॥

इत्येवं विधेषु वचनेषु सत्सु अपुत्रायां भार्यायां प्रमता-

यां भर्ता स्वमात्रैव सापिंड्यं कुर्यात् ॥ अन्वारोहणे तु पुनः स्वपित्रैव सापिंड्यं कुर्यात् ॥ आसुरादिविवाहोत्पन्नः पुत्रिकापुत्राश्च मातामहेनैव ॥ [५००] ब्राह्मादिविवाहोत्पन्नः पितामहेन पितामह्या वा विकल्पेन कुर्यात् ॥ अत्रापि यदि वंशसमाचारो नियतस्तदानीं तथैव कुर्यात् ॥ वंशसमाचारोऽप्यनियतश्चेदात्मतुष्टिरेवेति यथारुचि कुर्यात् ॥ तत्र येन केनापि मातुः सापिंड्ये इति यत्रान्वष्टकादिषु मातृश्राद्धं पृथग्विहितं

अन्वष्टकासु वृद्धौ च गयायां च मृतेऽहनि ।
मातुः श्राद्धं पृथक्कुर्यादन्यत्र पतिना सहेति ॥

तत्र पितामह्यादिभिरेव पार्वणश्राद्धं कर्तव्यं अन्वारोहणे तु पृथक्पार्वणेऽपि समुदितयोर्ग्रहणं पतिपत्न्योः सदैकत्वमिति वचनात् ॥ पतिसापिंड्ये तदंशभागित्वात् ॥ पितृसापिंड्ये तेन सहैव ॥ यथाह शातातपः—

एकमूर्त्तित्वमायाति सपिंडीकरणे कृते ।
पत्नीपतिपितॄणां तु तस्मादंशेषु भागिनी ।

इति निर्णयः ॥ [५०१] एतच्च प्रेतश्राद्धसहितं सपिंडीकरणं ॥ संविभक्तधनेषु बहुषु भ्रातृषु सत्सु अप्येकेनैव कृतेनालं ॥ न सर्वैः कर्त्तव्यं ॥

नवश्राद्धं सपिंडत्वं श्राद्धान्यपि च षोडश ।
एकेनैव तु कार्याणि संविभक्तधनेष्वपि ॥

इति स्मरणात् ॥ वायुपुराणे—

श्राद्धानि षोडशादत्वा न तु कुर्यात्सपिंडनम् ।
प्रोषितावासिते पुत्रः कालादपि चिरादपि ॥

प्रोषितावसिते प्रवासावसाने चिरकालेऽपि पुत्र एव कुर्यात् ॥ यदि श्राद्धानि कनिष्ठभ्रात्रादिना कृतानि तदा सपिंडनं कुर्यात् पुत्रो ज्येष्ठ एव ॥

ज्येष्ठेनैव कृतं यत्तत्सर्वैरेव कृतं भवेत् इति वचनात् ॥ अत्र विशेषः ॥ अपुत्रस्यापि कुर्वीत धर्मपत्नी सपिंडतामिति॥ मनुः—अपुत्रस्य परेतस्य नैव कुर्यात्सापिंडताम् ।

आशौचमुदकं पिंडं एकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥
अपुत्रा ये मृताः केचित् पुरुषा वा स्त्रियोऽपि वा ।
तेषां सपिंडनाभावादेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

इति वचनद्वयेन अपुत्रस्य सपिंडीकरणाभावः प्रदर्श्यते॥ मैवं ॥

सर्वाभावे स्वयं पत्न्या स्वभर्तृणाममंत्रकम् ।
सपिंडीकरणं कुर्यात्ततः पार्वणमेव च ॥
अपुत्रे संस्थिते कर्त्ता न भवेच्छ्राद्धकर्मणि ।
तत्र पत्न्यपि कुर्वीत सापिंड्यं पार्वणं तथा

इति लौगाक्षिसुमन्तुवचनाभ्यां सपिंडनविधानादौर्ध्वदैहिकस्याप्यवश्यकर्त्तव्यता प्रतीयते ॥ [६०२] अतश्च प्रजाश्चोत्पादयितव्या इति विध्यर्थवादतया वर्णनीयं तद्वचनद्वयमिति ॥ तथा प्रासङ्गिकं

ब्राह्मादिषु विवाहेषु या रूढा कन्यका भवेत् ।
भर्तृगोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिंडोदकक्रिया ।
आसुरादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवित् ॥

पितृगोत्रेण मातुःपितृगोत्रेणेति मार्कण्डेयः ॥ तथा—

मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिंडोदकक्रियाः ।

कुर्वीत पुत्रिकापुत्र एवमाह प्रजापतिः ॥

एषु वचनेषु व्यवस्था प्रतिपादिता प्राक् सपिंडीकरणे कृते प्रेतलोकात्पितृलोकं गच्छतः आमेन पार्वणविधिना पाथेयश्राद्धं कुर्यादिति स्मृत्यर्थसारात् ॥

इति सपिंडीकरणनिर्णयः ॥

---

[६०४]अथ सपिंडनविधिरुच्यते ॥

तदकरणे श्राद्धादावनधिकारः ॥ तदुक्तं—

नासपिंड्याग्निमान्पुत्रः पितृयज्ञं समाचरेत् ।
न पार्वणं नाभ्युदयिकं कुर्वन्न लभते फलम् ॥

निरग्निकोऽप्यनधिकारी कर्मणि ॥ यतः—

नासपिंडीकृते प्रेते पितृकार्यं प्रवर्त्तते ।
ग्रहोपरागाष्टकयोः पञ्चयज्ञेऽथ पार्वणे ॥
पित्रोरसंसर्जितयोर्नेतरेभ्यः कदाचनेति ॥

नेतरेभ्यो दानं क्वचिदपि संभवति ॥ मार्कण्डेयः—

पितृलोके तु वसतिर्नृणां वर्षं प्रकीर्तिता ।
क्षुत्तृष्णे प्रत्यहं तत्र भवेतां भृगुनन्दनेति ॥

अतो वर्षपरिमितमन्नादि दत्वा कर्तव्यं सपिंडनं॥ स्कन्दपुराणे—

अन्नं चैव यथाशक्त्या संख्यां कृत्वाब्दिकस्य च ।
दातव्यं ब्राह्मणे स्कन्द घटादौ निष्क्रयं च यत् ॥
तेन सत्कृत्य दातव्याः प्रेतस्याप्युदकुंभकाः ।
आमश्राद्धानि दत्तानि भुज्यन्ते तत्र मानवैः ॥

अन्नेन स तुल्यो विकल्पः ॥ अथैकोद्दिष्टसहितेन सपिं-डीकरणेन प्रेतत्वनिवृत्त्या पितृत्वं प्राप्नोतीति [१०४] याज्ञवल्क्यः—

सपिंडीकरणं श्राद्धं दैवपूर्वं नियोजयेत् ।
पितॄनेवाशयेत्तत्र पुनः प्रेतं न निर्दिशेत् ॥

अत्र कामकालौ विश्वेदेवाः॥ वसुरुद्रादित्यस्वरूपाः पितर इति ज्ञेयं॥ प्रेते नवमिश्रैकोद्दिष्टवत्॥ पित्र्ये पार्वणवदिति च॥

तथा—गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात्पात्रचतुष्टयम् ।
अर्घार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥
ये समाना इति द्वाभ्यां शेषं पूर्ववदाचरेत् ।

शाङ्खायनगृह्ये ॥ अथ सपिंडीकरणं चत्वार्युदपात्राणि पूरयित्वा पितुः प्रभृति तद्वत्पिंडान् कल्पयित्वा

मंत्रः ॥ ये समानाः समनसः पितरो यमराज्ये ।
तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पताम् ॥
ये समानाः समनसो जीवा जीवेषु मामकाः
तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिन्लोके शतं समाः ॥

समानोमंत्र इति द्वाभ्यां आद्यं पिंडं त्रिषु विभजेत्तथैवार्घपात्राणि ॥ अर्घपूरणान्तं श्राद्धं कृत्वा ततः प्रेतपात्रं पितृपात्रेषु संयोजयिष्ये इतिपृष्ट्वा संयोजयेत् ये समाना इत्यादिभिः ॥ [१०५] पवित्रं च त्रिधा कृत्वेति चण्डुनिबन्धे ॥ अत्र प्रेतायार्घदानं पूर्वं पश्चाद्वा तथा अर्घं दत्वा संयोजनं ॥ संयोज्य वा अर्घदानं ॥ तत्रापि सपवित्रस्य संयोजनमपवित्रस्य चेति पक्षाः सन्ति ॥ तत्र निबन्धमूलाश्चेति तत्र शिष्टपरंपरामात्मतुष्टिं वानुसृत्यैकतमोऽभ्युपगन्तव्य इति॥काठके—

ये समाना इति द्वाभ्यां निर्दिष्टेषु च निक्षिपेत् ।
पितृभ्यस्तु ततो दद्यादेवं संसर्जने विधिः ॥

विष्णुः ॥ तत्राग्नौकरणमावाहनं पाद्यं च कुर्यात् ॥ एतदग्नौकरणं कारिकायां निषिद्धं ॥ यथा ॥

सपिंडीकरणे वापि नातोऽग्नौकरणाद्यपि ।

अत इति एकोद्दिष्टे अग्नौकरणं निषिद्धं ॥ प्रेतैकोद्दिष्टमिश्रत्वात् सपिंडीकरणे अग्नौकरणं न कार्यमित्यभिप्रायः ॥ आदिशब्दादुल्मुकदानं च ॥ तदुक्तं—

सपिंडीकरणान्तानि प्रेतश्राद्धानि यानि वै ।
तानि स्युर्लौकिके वन्हाविति शातातपोऽब्रवीत् ॥

याज्ञवल्क्यः—चतुरो निर्वपेत्पिंडान् पूर्वं तेषु समापयेत् ।
ततःप्रभृति वै प्रेतः पितृसामान्यमश्नुते ॥
सुवर्णरूप्यदर्भैस्तु तस्मिन्पिंडं ततस्त्रिधा ।

कृत्वाद्यं पिंडं तेषु संयोजयेत् ॥ शेषं पूर्ववत् पार्वणवदाचरेदिति ॥ [६०६]पुनः प्रेतं न निर्दिशेत् पितृशब्दमुच्चारयेत् इत्येवमर्थं ॥ तत्राप्येकोद्दिष्टश्राद्धे पिंडसंसर्जनपर्यन्तं प्रेतश्राद्धवत् ॥ ततःपरं पार्वणैकोद्दिष्टवत् ॥ इति संप्रदायः ॥ स्मृत्यर्थसारे ॥ प्रेतोद्देशेनैकं पिंडं दत्वा पित्र्ये त्रीन् पिंडान् मंत्रतो दत्वा प्रेतपिंडं पितृपिंडेषु संयोजयिष्ये इति पृष्ट्वा प्रेतपिंडं त्रिधा विभज्य पूर्वमंत्राभ्यां पित्रादिपिंडेषु निदध्यात् ॥ समानो मंत्र इति मंत्रद्वयाधिकं एवं मंत्रचतुष्टयं ॥ शाङ्खायन आह ॥ अनुमंत्रणादि सर्वं पार्वणवत्॥ तथा ॥ एतत्सापिंडीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ॥ मातुरप्येवं पितृवत्सपिंडीकरणमिति

मिताक्षरायां ॥ एतदुक्तवचनजातमेकोद्दिष्टानन्तरं पार्वणविधायकं ॥ आद्यं पिंडं त्रिषु विभजेत् ॥ तथा पूर्वं तेषु समापयेदिति लिङ्गात् ॥ अथैतद्विरुद्धं ॥

श्राद्धद्वयमुपक्रम्य कुर्वीत सहपिंडताम् ।
तयोस्त्रिपुरुषं पूर्वमेकोद्दिष्टं ततः परम् ॥

१०७ तथा—दत्वा पिंडान्पितॄणां तु पश्चात्प्रेतस्य पार्श्वतः ।
तं तु पिंडं त्रिधा कृत्वा चानुपूर्व्येण सन्ततिम् ॥
विदध्यात्त्रिषु पिंडेषु एवं संसर्जने विधिरिति ।

काठकात् ॥ एवं विरोधे अत्र पावर्णात्पूर्वमेकोद्दिष्टः पश्चाद्वेत्युभयथा वचनदर्शनाच्छिष्टाचारपरंपरा चात्मतुष्टिर्वा नियामिका यद्यप्यस्ति तथापि पितुः प्रभृति तद्वात्पिंडान्कल्पयित्वा तथा त्रीणि पितॄणामेकं प्रेतस्येति खण्डद्वयेन भिन्नरूपमभिदधता शाङ्खायनेन पितृविषये पूर्वोऽन्यविषये पर इति व्यवस्थापितमिव प्रतिभाति ॥ एवं यथाहविः कार्यमिति प्रेतकल्पे—अस्थानिका च या व्यूढा वैश्या वा क्षत्रियापि वा।
या पत्नी वै पितुः काचित्कुर्यात्पुत्राः सपिंडनम् ॥

इति सपिंडनश्राद्धविधिः ॥

कृतेऽचलद्विवेदेन ग्रन्थे निर्णयदीपके ।
सकालः सविधिर्जातः सपिंडनविनिर्णयः ॥

॥ अथ वृषोत्सर्गः ॥

१०८ अथ साग्नेः पित्रोरेकादशाहे वृषोत्सर्गकर्मणि आवसथ्या-

ग्निर्लौकिकाग्निर्वा इति संदिग्धे निर्णीयते तावत् ॥

पचनाग्नौ पचेदन्नं सूतके मृतकेऽपि वा ।
अपक्त्वा तु वसेद्रात्रिं पुनराधानमर्हतीति ॥

एतन्नित्यगृह्यपाकविषयं ॥ संस्कारकर्मणि विशेषो यथा—

अन्यसंस्कारकर्माणि वैवाह्यादीनि यानि च ।
तानि स्युर्लौकिकाग्नौ तु स्वसंस्कारी स्वकेऽनले ॥

स्वकेऽनले स्वावसथ्ये ॥ स्वसंस्कारीत्येकवचनं अविवक्षितं गृहं संमार्ष्टीतिवत् ॥ स्वसंस्कारी दर्शपूर्णमासाग्रयणश्रावणयादि पौर्णमास्यष्टकादि इत्यादि स्वसंस्कारी ॥ अन्यसंस्कारी विवाह्यादीनि लौकिकाग्नाविति ॥ [१०९] शाङ्खायनगृह्ये॥ पञ्चसु बहिः शालायां विवाहे चूडाकरण उपनयने केशान्ते सीमन्तोन्नयन इति उपलक्षणमेतत् ॥ जातकर्मनामकर्मान्नप्राशनादि लौकिकाग्नौ कार्याणि नावसथ्ये अन्यसंस्कारित्वात् ॥ एवं गोभिलः—

न स्वेऽग्नावन्यहोमः स्यान्मुक्त्वैकसमिदाहुतिम् ।
अग्निस्तु नामधेयादौ होमे सर्वत्र लौकिकः ॥ इति ॥

पारस्करगृह्येऽप्येवं ॥ विवाहः स्त्रीसंस्कारः ॥

वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः स्मृतः ।

तथा—स्वगोत्राद्भ्रश्यते नारी विवाहात्सप्तमे पदे ॥ इति ॥
सीमन्तोन्नयनमिति स्त्रीसंस्कार इति मिताक्षरा ॥ देवलोऽपि—

सकृच्च संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता । इति ॥

अन्ये पुरुषसंस्कारा इति ॥ एवं वृषोत्सर्गोऽपि प्रेतसंस्कारः ॥ प्रेतत्वनिवृत्त्यर्थं संस्कारः प्रेतसंस्कारः ॥ यतः—

एकादशाहे प्रेतस्य यस्य नोत्सृज्यते वृषः ।
प्रेतत्वं सुस्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि ॥

[११०] इति गरुडपुराणं ॥ तथा –

आद्यश्राद्धं द्विजेऽग्नौ वा कुर्यात्पुनरपि द्विजे ।

इति वचनेन आद्यश्राद्धे ब्राह्मणभोजनार्थं आवसथ्याग्नौ पाकं करिष्यन्तीति शङ्कया आह सुमन्तुः –

सपिंडीकरणान्तानि प्रेतश्राद्धानि यानि च ।
तानि स्युर्लौकिके वन्हाविति शातातपोऽब्रवीत् ॥

एवं च आद्यश्राद्धादिषु आवसथ्याग्नौ पाकं निषेधयता वृषोत्सर्गोऽपि आवसथ्याग्नौ निषिद्धः समानयोगविहितत्वात् ॥ आद्यश्राद्धादेर्वृषोत्सर्गस्य च प्रेतत्वनिवृत्यर्थं योगः समानो योगः ॥ तथा चोक्तं महाभाष्ये ॥ समानयोगविहितानामेकं सन्धित्सयतोऽपरं संच्यवत इति ॥ अत्रावरीवत् ॥ अत्रावावत्शब्दावनोरचेति सूत्रेण विहितो ङीप् ॥ द्वौसमानयोगविहितौ ॥ अतः प्रेतोद्देशेन आवसथ्याग्नौ वृषोत्सर्गः प्रेतश्राद्धार्थं पाकश्च न कर्तव्य इति ॥ [१११] स्मृतिरपि–

गार्ह्यमौपासने कुर्याच्छ्रौतं वैतानाग्निषु च ।
स्मार्तं च लौकिके कुर्याद्यग्निरग्न्यधिकारिकमिति ॥

अतो निरग्न्यधिकारिकं प्रेतत्वनिवृत्यर्थं साधारणं स्मार्तं साग्निरपि लौकिकाग्नौ कुर्यात् एवं कारिकायामस्ति॥किं च आधानाग्निकृतकर्मफलं आधातुरेव नान्यस्येति ॥ अतः गोभिलकात्यायनशाङ्खायनादिभिस्तु स्वगृह्ये आधानवतां पुत्रादीनां जातकर्मादिसंस्कारः बाहिःशालायां कार्य इत्युक्तं ॥

किमुतान्येषामिति ॥ एवं सति विहिताचरणे धर्मः ॥ निषिद्धाचरणे तु अधर्मः पापं ॥ पापफलमुक्तं महाभारते–

पापैः पापाः सञ्जनयन्ति रुद्रं ततो रुद्रो जायते देव एकः ।
शुष्केणार्द्रं दह्यते मिश्रभावात् ततो रुद्रःसाध्वसाधून्हिनस्ति॥

तथा–दुरिष्टैर्दुरितैश्चैव दुराचारैर्दुरागमैः ।
विप्राणां कर्मदोषैश्च प्रजानां भवति क्षयः ॥ इति ॥

६१२ काम्यवृषोत्सर्गो हि भिन्नफलत्वात् जातेष्टिश्च श्रौतत्वाच्च उभौ नास्य विषयौ ॥ अथ वैवाहिकादिकालेष्वकृतस्याधानस्य पितुरेकादशाहे स्मार्ताधानं भवति प्रेते वा गृहपताविति वचनादिति केचन वदन्ति तन्न ॥ प्रेते वा गृहपतौ स्वयं जायानिति यद्गृह्यभाषितं तत्कालमात्रं प्रदिष्टं तदाधानं दर्शे उत्तमं दर्शे उत्तमं ॥ यतः वैशाख्याममावास्यायामन्यस्यां वेति गृह्यवचनात् ॥ मिताक्षरायां–

नवभिर्दिवसैर्दद्यान्नवपिंडान् समाहितः ।
दशमं पिंडमुत्सृज्य रात्रिशेषे शुचिर्भवेत् ॥

इदं शुचित्वाभिधानं एकादशाहार्थब्राह्मणनिमंत्रणार्थं ॥ न सूतकनिवृत्यर्थमिति ॥ चिरंतन शिष्टमतं ॥ आधुनिकास्तु

दशमं पिंडमुत्सृज्य दिनशेषं शुचिर्भवेत् ।

दिनशेषं शुचित्वमेकादशाहाभिधाने चातुः प्राश्यार्थं ॥ वृद्धिश्राद्धे तु सूतकमित्याहुः ॥ आधुनिकेषु अर्धजरतीयो दोषः

६१३ यथा–चातुःप्राश्ये च शुद्धिश्चेद्वृद्धिश्राद्धे कथं भवेत् ।
चातुःप्राश्ये विकल्पोऽस्ति वृद्धिश्राद्धे न कश्चनेति ॥

वृधिश्राध्धे तु पुण्याहे मातृयागं कृत्वेति मातृपूजनपूर्व-

कं तदकरणे दोषः ॥

अकृत्वा मातृयागं तु वैदिकं यः समाचरेत् ।
तस्य क्रोधसमाविष्टा हिंसामिच्छन्ति मातरः ॥

इति स्मृतिवचनात् ॥ वृध्धिश्राध्धाकरणे पितरोऽपि हिंसामिच्छन्तीति गोभिलः ॥ अथ

कटाह धूमस्पर्शोऽपि न शुभाय प्रजायते ।
तदर्थं कृतमाधानं शुभदायि कथं भवेत् ॥

किंच पित्रोः सपिंडनाभावे पुत्रस्याशुचिता ॥

तत्र गरुडपुराणं—

भिक्षुर्भिक्षां न गृण्हाति यावत्कुर्यात्सपिंडनम् ।
स्वगोत्रेऽप्यशुचिस्तावद्यावत्पिंडं न मेलयेत् ॥

इत्यादि बहून्यशुचितायां वचनानि सन्ति ॥ [११४] अपि च—

अशुचित्वे चेदाधानं पितुरेकादशेऽहनि ।
शुचिना कर्म कर्तव्यमिति शास्त्रं हतं भवेत् ॥

अतः पित्रोः सपिंडनाभावे पुत्रस्याधानं न भवति ॥ इत्यस्मिन्नर्थे शाङ्खायनकारिकायां स्पष्टं वक्ति ॥ यथा—

प्रेते पितरि वा कुर्याज्ज्येष्ठः पुत्रोऽग्निधारणम् ।
सपिंडयित्वा पितरमविभक्तोऽनुजैरपि ॥

एवं वेदार्थो रक्षितो भवति ॥

रात्रावेव समुत्पन्ने मृते रजसि सूतके ।
पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नोदयते रविः ॥

अनेन वचनेन पूर्वस्य सूतकस्य दशम्यां रात्रौ सूर्योदयात्पूर्वं सूतकान्तरे समुत्पन्ने पूर्वसूतकवशादुत्तरं सूतकं शुध्य-

त्ययं देशाचारोऽस्ति एतेन एतदप्यपास्तं

दशमं पिंडमुत्सृज्य दिनशेषं शुचिर्भवेत् ।

तथा—रात्रिशेषे त्र्यहाच्छुद्धिः प्रभाते च शुचिस्त्र्यहात्

इत्येतदप्यपास्तमिति ॥ अथ जीवद्भर्तृकायास्त्रियाः कुत्र कर्मण्यधिकारस्तदुच्यते ॥ पञ्चमहायज्ञादि गृहस्थकर्म ॥ भर्त्रा कृतं स्त्रियापि कृतं भवेत् ॥ तदुक्तं गरुडपुराणे—

यद्देवेभ्यो यत्पितृभ्यश्च दानं कुर्याद्भर्त्ताभ्यर्चनं सत्क्रियां च ।

तस्याप्यर्धं केवलं नान्यचित्ता नारी भुङ्क्ते भर्तृशुश्रूषयैव ॥

[६१५] यतो धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्या ॥ पाणिग्रहणाच्च सहत्वं कर्मसु ॥ तथा पुण्यफलेषु द्रव्यपरिग्रहेषु चेति स्मरणात् ॥ अतः दंपत्योर्गृहस्थकर्मणि व्यासज्यैककर्तृत्वं अग्नीषोमयोर्यथा देवतात्वमित्युपपन्नं ॥ यद्विवाहकृतं यस्याः स्वामित्वं सा तस्य पत्नी पत्युर्नो यज्ञसंयोग इति ॥ अतः पञ्चमहायज्ञादौ पृथक्प्रयोगे वैगुण्यं ॥ नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञ इतिवचनात् ॥ यत्र न वैगुण्यं तत्र पृथगधिकारः ॥ यथा—पत्नी आज्यमवेक्षेत स्नानदानव्रतादिषु ।

तथा कात्यायनः—भार्या भर्तुर्मतेनैव व्रतादीन्याचरेदिति ॥

आदिशब्देन दानतीर्थयात्रा वाप्यादिप्रतिष्ठा च ॥ एवं सति पत्न्या क्रियमाणे सश्राद्धे व्रतदानादौ श्राद्धं कथं ॥

यष्टव्यदेवताभावान्न श्राद्धमिति केचन

आहुः तन्न ॥ श्राद्धं विना वैदिककर्माचरणे पितरो मातरश्च कुपिता हिंसां कुर्वन्तीत्युक्तं ॥ श्राद्धमत्र वृद्धिश्राद्धं ॥

अकृत्वा मातृयागं तु वैदिकं यः समाचरेत् ।

तस्य क्रोधसमाविष्टा हिंसामिच्छन्ति मातर इति ॥
११५ गोभिलादयः ॥ अथ अर्धं भार्या मनुष्यस्य ॥ तथा—

पतत्यर्धशरीरेण यस्य भार्या सुरां पिबेत् ।

इत्यादि स्मतिवचनेभ्यः स्त्रीपुरुषयोरेकशरीरत्वं ॥ एवं सति पुरुषस्य याः श्राद्धदेवतास्ता एव स्त्रिया अपीति ॥ स्त्रीणामुपनयनाभावे सति वैदिकमंत्रोच्चारणानधिकारत्वाद्विदुषी स्त्री वेदमंत्रैः कथं श्राद्धं कुर्यात् ॥ शृणु ॥ स्त्रीपुरुषौ परस्परं श्राद्धपिंडव्रतादिषु अधिकारिणाविति स्मृतिषूक्तं ॥ तथा—भार्याव्रतं पतिः कुर्यात्पत्युर्भार्या व्रतं चरेत् ।

असामर्थ्ये शरीरस्य व्रतभङ्गो न जायते ॥

इति पैठीनसि स्मरणात् ॥ अतः व्रतमिति व्रतोपलक्षितं कर्म ॥ भार्यायाः सर्वाङ्गयुक्तकर्मकरणासामर्थ्यत्वे भार्याकर्तव्यं श्राध्धं पतिः कुर्यात् ॥ भार्या व्रतसिध्धये भार्यात्वनुमननादिभिस्तत्रानुकूल्यं साधयति ॥ अन्यत् स्त्रिया कर्तव्यं योग्यं कर्म स्त्री करोति ॥ स्कन्दपुराणे—

यज्ञेषु मंत्रवत्कुर्यात्कर्म पत्नी यथाविधीति ॥

पत्न्याज्यमवेक्षेत इत्यादिषु पतिशब्दविकृतपत्नीशब्दप्रयोगः ॥ ततः पत्न्याः यज्ञेषु वेदमंत्राधिकारित्वं तदौर्ध्वदैहिके सा हि मंत्रार्हा ॥ सा पत्नी तस्य भर्तुरौर्ध्वदैहिके अग्निदानपर्यन्तं मंत्रार्हा ॥

तथा—असंस्कृतेन पत्न्या च ह्यग्निदानं समंत्रकम्

कर्तव्यं ॥ असंस्कृतेन अनुपनीतेन पुत्रेण अन्यत्सर्वं अन्येन कारयेत् ॥ इति पत्न्या भर्तरि जीवति व्रतादौ श्राद्ध-

निर्णयः ॥ मृते च ॥ ६१७ अथ विधवा पुत्रवती किं कर्म कुर्यात् ॥ मृते भर्तरि व्रतपालनं ब्रह्मचर्यं आत्मनो भर्तुश्च सर्वपापक्षयदं मोक्षदं चेति ॥ स्त्रीधर्मे—

श्राद्धादिकं धर्मकर्म पुत्रे संसृज्य पुत्रिणी ।
ब्रह्मण्याधाय यतिवद्वर्तते धर्मतत्परा ॥

आदिशब्देन पाञ्चयज्ञं गृहस्थकर्म ॥

यथा नित्यं पतिः कुर्यात्स्नानं संध्या जपादिकम् ॥
पुत्रानुमत्या च तथा विधवा धर्ममाचरेत् ॥

न स्वातंत्र्यं क्वचित्स्त्रिया इतिवचनात् ॥ तथा—

पुत्रिणी विधवा तस्याः प्रथमं पतिदेवता ।
जलमन्नं ददेच्छक्त्या विना श्राद्धं सदैव हि ॥

भर्तुः प्रत्याब्दिकं दर्शादिकं श्राद्धं च पुत्रेण क्रियमाणत्वान्न करोति स्त्री ॥ पुत्राभावे तु पत्नी स्यादिति वचनात् ॥ ६१८ तथा चोक्तं गरुडपुराणे—

पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यं वै कारयेत्स्वधाम् ।

स्वधां श्राद्धं स्वार्थे णिच् ॥ अन्येन कुर्यात् ॥ यतः ॥ आत्मा वै जायते पुत्र इति ॥ पुत्र आत्मा एव ॥ तेन कृतत्वान्न पुत्रवती स्त्री श्राद्धं कुर्यात् ॥ एवं दर्शादौ पुत्रवत्याः श्राद्धविधाने त्वनधिकारित्वात् ॥ तदकरणे यतेरिव न प्रत्यवायो न श्राध्धफलं ॥ श्राध्धकर्मफलं तु श्राध्धकर्तुः पुत्रस्य ॥ अकर्त्री माता न फलभागिति जैमिनिः ॥ वचनं च—

पुत्रश्चेत्कुरुते श्राध्धं दर्शादौ मातृसन्निधौ ।
सन्निधाने फलाधिक्यं श्राध्धे स्वस्त्री सहायिनी ॥

फलाधिक्यं पुत्रस्य श्राध्धफलसंबन्धिनी पुत्रस्त्री व्यासव्यकर्तृकत्वात् साध्वी चेत् ॥ एवं पुत्रवत्याः श्राध्धाधिकाराभावेऽपि यानि व्रतदानपुण्यानि श्राध्धपूर्वकानि तेषु पुत्रवती श्राध्धं कुर्यात् तत्प्रदर्शनार्थं ॥ ५१९ मार्कण्डेयः—

नारी खल्वननुज्ञाता भर्त्रा वापि सुतेन वा।
निष्फलं तु भवेत्तस्या या करोति व्रतादिकम् ॥

नारी स्त्री। भर्तुरभावे सुतानुज्ञां विना यत्करोति तन्निष्फलं ॥ आदि शब्दाद्व्रतदानदेवताप्रतिष्ठा तीर्थानि तडागप्रतिष्ठादि॥इत्येवमादीनि श्राध्धं विना निष्फलानि॥तथा चोक्तं—

महादानेष्टपूर्तासु पुत्रद्वाराथवा स्वयम्।
कुर्यात्तु पुत्रिणी श्राध्धं तदृते कर्म निष्फलम् ॥

तदृते तच्छ्राद्धं विना॥ कांस्यपात्रदानं ॥ शम्या सह अश्वत्थविवाहः ॥ इत्याद्यल्पेषु श्राध्धमुक्तं ॥ एवंश्राध्धनिमित्तानि पुत्रवत्याः ॥ एषु पुत्रवती श्राध्धं पुत्रेण कारयेत् स्वयं वा कुर्यात्॥ स्वयं कर्तृत्वे पुत्राकर्तृत्वे च श्राध्धदेवताः पितरस्त एव॥ इयान्प्रयोगभेदः ॥ पुत्रकर्तृत्वे तु अमुकदान अमुककर्मप्रारंभनिमित्तमुक्त्वा स्वपित्रादयः श्राध्धदेवताः ॥ स्वयं कर्तृत्वे अमुककर्मप्रारंभनिमित्तं भर्तृश्वशुरादयो देवताः पितरस्त एव एतेन पुत्रवत्याः स्त्रियः श्राध्धदेवताः यष्टव्यदेवता न सन्तीति एतदपास्तं॥अतः पुत्रवती स्त्री देशकालदानव्रतविशेषेषु स्वयं स्वहस्तेनापि श्राध्धं कुर्यादिति सिध्धं ॥ विधवा स्त्री सुताज्ञया व्रतदानतीर्थयात्राः कुरुते इत्युक्तं ॥ ५२० यात्रा द्विप्रकारा॥ तीर्थप्रधाना श्राध्धप्रधाना च॥ तीर्थप्रधानायां तीर्थस्नानेन त-

देवतार्चनेन सफलं यतिवत् ॥ गयायात्रा श्राध्धप्रधाना ॥ तत्र श्राध्धाकरणे यात्रासिध्धिर्न जायते॥ विना श्राध्धं सदैव हि ॥ इत्यनेन पुत्रावत्याः श्राध्धनिषेधः॥ गयायां श्राध्धं॥ कथं निषेधः प्रत्याब्दिकदर्शादिश्राध्धविषयः ॥ तदुक्तं स्त्रीधर्मे—

पुत्रवत्पुत्रिणी श्राद्धं न कुर्यात्पुत्रवत्सदा ।
व्रतदानप्रसङ्गेन कुर्यात्पुत्राहितैषिणी ॥

पुत्रवद्दर्शादौ न कुर्यात् ॥ व्रतादिद्वारा कुर्यादेव ॥
तदुक्तं पुराणे—दानव्रतप्रसङ्गेन विधवा पुत्रिणी च या ।
गयाश्राद्धं प्रकुर्वीत तद्विना गमनेन किम् ॥

तच्छ्राद्धं विना गमनप्रयासेन किं ॥ अतः पुत्रवती प्रसङ्गद्वारा श्राद्धं कुर्यात् ॥ फलाधिक्यदर्शनात् कः ॥ प्रसङ्गो यद्वारा श्राद्धं॥ शृणु ॥ सश्राद्धदानं व्रतं चोपक्रम्य दानाङ्गभूतं श्राद्धं विष्णुपदे कृत्वा उभयोर्दानसिध्धिः ॥ गयाश्राध्धसिध्धिश्च प्रसङ्गद्वारा॥ [१२१] तथा च ॥ इन्द्रियकामनायां दध्ना होमे कृते नित्यहोमासिध्धिः इन्द्रियकामसिध्धिरेवं उभयोः कामसिध्धिराह ॥ एवमेकं श्राध्धं द्व्यर्थं करोति ॥ दानसिध्धिः गयाश्राध्धसिध्धिश्च॥द्व्यर्थसिध्धये दृष्टान्तोभाष्ये॥ आम्राश्चसिक्ताः पितरश्च तृप्ता एका क्रियाद्व्यर्थकरी प्रसिध्धा ।
शय्यासहाश्वत्थविवाहदानं भाजनस्य च ॥
येन केन प्रसङ्गेन गयाश्राध्धं समाचरेत् ।
स्वयं स्वहस्तेन कुर्यात् पुत्रवती ॥ गयामाहात्म्ये—
गयायां यो विष्णुपदे मात्रा श्राध्धं तु कारयेत् ।
तं पुत्रं पुत्रमित्याहुर्मुनयोऽन्ये च पुत्रकाः ॥

यः पुत्रः ॥ तु अतिशयार्थे ॥ हृक्कोरन्यतरस्यां अल्पार्थे कन् ॥

पुत्रश्चेत्कुरुते श्राध्धं गयायां मातृसन्निधौ ।

श्राध्धांशभागिनी स्वस्त्री न माता श्राध्धभाग्भवेदिति ॥

यतः ॥ गयाश्राध्धे स्त्रीसहायिनीति विष्णुपुराणात् ॥ अत्र मात्रा कर्तव्यं श्राध्धं यदि पुत्रः करोति तदा नैकः श्राध्धद्वयं कुर्यादिति निषेधो न भवति ॥ मात्रार्थकर्तृकत्वे निमित्तभेदात् ॥ गूथामूत्रादि दूषितायाः मातुः तद्दोषनिवृत्यर्थं कांस्यपात्रदानमुक्तं ॥ [६१२] वैधव्यदोषनिवृत्यर्थः शय्यासहाश्वत्थविवाहः ॥ इत्याद्यन्यन्निमित्तं किंचिदादाय पुत्रवती विधवा गयायां गयाशिरसि विष्णुपदे स्त्रिया कर्तव्येन विधिना श्राध्धं कुर्यात् ॥ अथ पुत्रैः पितृणां किं ॥

पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः ।

तेन पुत्र इति ख्यातो ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

पितरमिति निष्पन्नो यव इतिवत् ॥ जात्याख्यायामेकवचनमविवक्षितं ॥ गृहं संमार्ष्टीतिवत् ॥ पिता मात्रा इत्येकशेषात् ॥ पितॄन्मातॄंश्च तारयेत् ॥ यतः—

सत्पुत्रस्तु भवेदेको दशपूर्वान्दशापरान् ।

उध्धरेच्छ्राध्धतस्त्वेवमेकविंशतिपूरुषान् ॥

यथा—अपुत्रस्य गतिर्नास्ति स्वर्गो नैव च नैव च ।

लोकानन्त्यं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैरिति

गरुडपुराणं ॥ तथा—

नचापुत्रस्य लोकोऽस्ति तत्सर्वे पशवो विदुरितिश्रुतिः ॥

पुत्रा हि औरसा एव मुख्याः ॥ [६२३] तदुक्तं—

औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः।

पुत्रिका एव सुतः पुत्रिका पुत्रसमाना इति वसिष्ठः ॥ औरसैः पुत्रैः सुवृत्तैः पितृणां स्वर्गप्राप्तिः फलं कुवृत्तैरसुखं ॥ अन्यैः सुवृत्तैः सुखं ॥ न स्वर्ग इति ॥

एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत्। इति ॥

शमीपत्रप्रमाणेन पिंडं दद्याद्गयाशिरे।

उध्धरेत्सप्तगोत्राणि कुलमेकोत्तरं शतम् ॥

इति निर्णयः ॥ एकोद्दिष्ट श्राध्धार्हा उच्यन्ते ॥ यद्यप्येतन्निरूपितं क्षयाहनिर्णयप्रकरणे तथापि वृध्धवसिष्ठः—

सपिंडीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते।

भ्रात्रे भगिन्यै पुत्राय स्वामिने मातुलाय च ॥

मित्राय गुरवे श्राध्धमेकोद्दिष्टं न पार्वणम्।

वृध्धगार्ग्यः—मातुः सहोदरा ये च पितुः सहभवाश्च ये।

तेषां चैव न कुर्वीत पार्वणं पिंडनादृते ॥

पिंडनात् सपिंडीकरणात् ॥ कालादर्शे—

आषाढीमवधिं कृत्वा यः पक्षः पञ्चमो भवेत्।

महालयः स विज्ञेयो गजच्छायाव्हयस्तथा ॥

५२४ कालनिर्णये तु—

नभो वाथ नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत्।

सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्यत्रैव तु पञ्चमः ॥

अतः मलमासाभिधेये पञ्चमे पक्षे मृतस्य महालये क्रियमाणमपि प्रत्याब्दिकं पार्वणविधिना न कार्यं पितृपक्षे मृताभावात् ॥ तथा मातरि जीवत्यां महालयेऽपि पितामहीप्र-

त्याब्दिकं एकोद्दिष्टविधिना कार्यं ॥ यथा—

एकोद्दिष्टं न कर्तव्यं पितामह्याः कदाचन ।

एकोद्दिष्टं च कर्तव्यं यदि माता च जीवति ॥

तथा—सापत्नमातुः कुर्वीत एकोद्दिष्टं न पार्वणम् ।

अपुत्राया विशेषेण पार्वणं सह या मृता ॥

तथा—अनाशकमृतानां च क्षयाहेऽपि च पार्वणम् ।

सन्यासिवध्धि मन्यन्ते केचिद्विदुरदैविकामिति ॥

सुमन्तुः—यश्च मंत्रप्रदाता स्याद्यश्च विद्यां प्रयच्छति ।

गुरू तावपि कुर्वीत तयोर्नैव तु पार्वणम् ॥

अतश्च मातापितृव्यतिरिक्तानामेकोद्दिष्टमेवेत्युक्तमन्यत्रापि मातापितृविषयेऽपि क्षयाहे एकोद्दिष्टं कुर्यात् ॥ [६२५] तदुक्तं गरुडपुराणे पितरावधिकृत्य—

सपिंडीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।

तत्र तत्र त्रयं कार्यं वर्जयित्वा क्षयेऽहनीति ॥

यत्तु अपुत्रा ये मृताः केचित् इत्यादिना अपुत्राणां पार्वणं निषिद्धं तत्पत्नीव्यतिरिक्तविषयं ॥ अपुत्रा पुत्रवद्दद्यादिति वचनेन पत्न्याः पार्वणं कर्तव्यं॥ अपुत्राणामपि संन्यासिनां सर्वैरधिकारिभिः पार्वणेनैव श्राद्धं कार्यमिति वक्ष्यते ॥

इत्येकोद्दिष्टश्राद्धार्हाणां निर्णयः

॥ अथ देशान्तरमृताज्ञाने निर्णयः प्रस्तूयते ॥

तस्य सुतः जीवद्वार्ताश्रवणमारभ्य पञ्चदशाब्दादूर्ध्वं क्रियां कुर्यात् ॥ तदुक्तं ॥

अनाकर्णितवार्तस्य प्रोषितस्य पितुः सुतः ।
ऊर्ध्वं पञ्चदशाद्वर्षादौर्ध्वदैहिकमाचरेत् ॥

जातूकर्ण्यः—पितरि प्रोषिते यस्य न वार्ता नैव चागतिः ।
ऊर्ध्वं पञ्चदशाद्वर्षात्कृत्वा तत्प्रतिरूपकम् ॥
कुर्यात्तस्य च संस्कारं यथोक्तविधिना ततः ।
तदानीमेव सर्वाणि प्रेतकार्याणि कारयेत् ॥

तदानीमिति दाहादारभ्येति ॥ सुतः दशाहं कुर्यात् ॥ पितृव्यतिरिक्तानां पितृव्यभ्रातृपुत्राणां द्वादशाब्दादूर्ध्वं संस्कारं कुर्यात् ॥ [६२६] तदाह बृहस्पतिः—

यस्य न श्रूयते वार्ता यावद्द्वादशवत्सरम् ।
कुशपुत्तलदाहेन तस्य स्यादवधारणम् ॥

तेषामाशौचं त्रिरात्रं ॥ उक्तकालादूर्ध्वमौर्ध्वदैहिके कृते यदि जीवन् समागच्छेत् तदा कथमित्याह बृहन्मनुः—

जीवन् यदि समागच्छेद्घृतकुंभे निमोजयेत् ।
उध्धृत्य स्नापयित्वास्य जातकर्मादि कारयेत् ॥
द्वादशाहं व्रतं कुर्यात् त्रिरात्रमथवास्यतु ।
स्नात्वोद्वहेत्ततो भार्यामन्यां च तदभावतः ॥
अग्नीनाधाय विधिवद्व्रात्यस्तोमेन वा यजेत् ।
अथेन्द्राग्न्येन पशुना गिरिं गत्वा च तत्र तु ॥
इष्टिमायुष्मतीं कुर्यादीप्सितांश्च क्रतूंस्तत इति ॥

अग्नये आयुष्मतेऽष्टाकपालं कुर्यात् य एवाहिताग्नेः पुरोडाशास्तएवानाहिताग्नेश्चरव इति गृह्यप्रायश्चित्तौ ॥ गिरिं गत्वा तत्र द्वादशरात्रं त्रिरात्रं चोपोषणव्रतं ततो जातकर्मादीति कालादर्शात् ॥ एतदेवोक्त स्मृत्यर्थसारे—

दूरे देशान्तरगते जीवद्वार्तां पुनः पुनः ।

पर्यालोच्य जीवद्वार्तायामश्रूयमाणायां पूर्ववयस्के विंशद्वर्षादूर्ध्वं मध्यमवयस्के पञ्चदशाब्दादूर्ध्वं अपरवयस्के द्वादशाब्दादूर्ध्वं चान्द्रायणत्रयं त्रिंशत्कृच्छ्राणि वा कृत्वा पालाशवृंतैः कुशैर्वा प्रतिकृतिं कृत्वा दशाहाशौचोदकपिंडश्राद्धानि कार्याणि ॥ एवं कृते पुनः स आगतश्चेत् घृतकुण्डे निमज्ज्य तस्य जातकर्मादिसंस्कारान् कृत्वा पूर्वपत्न्या विवाहः कार्यः ॥

इति मृताज्ञाने विधिः ॥

---

[६२७]अथ अज्ञातमृताहे निर्णयः ॥

तत्र बृहस्पतिः—न ज्ञायते मृताहश्चेत्प्रमीते प्रोषिते सति ।

मासश्चेत्सुपरिज्ञातस्तद्दर्शे स्यान्मृताहिकम् ॥

यदा मासो न विज्ञातो विज्ञातं दिनमेव तु ।

तदा मार्गशिरे मासि माघे वा तद्दिने भवेत् ॥

अषाढे चापि वा कुर्यादिति ग्रन्थान्तरे ॥

गारुडे—दिनमासावविज्ञातौ मरणस्य यदा पुनः ।

प्रस्थानदिनमासौ तु ग्राह्यौ श्राध्धे मयोदितौ ॥

प्रस्थानस्यापि न ज्ञातौ दिनमासौ यदा पुनः ।

मृतिवार्ताश्रुतौ ग्राह्यौ तौ पूर्वोक्तक्रमेण तु ॥
प्रवासमन्तरेणापि स्यातां तौ विस्मृतौ तदा ।
तदानीमपि तौ ग्राह्यौ पूर्ववत्तु मृतादिके ॥

तौ स्मरणदिनमासौ श्रवणमाससंबन्धिनि दर्शे कुर्यात् ॥ तदाह प्रचेताः॥ अपरिज्ञाते अमावास्यायां श्रवणदिने वेति॥ मरीचिः—श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने अविज्ञाते मृतेऽहनि ।
एकादश्यां तु कर्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः ॥ इति ॥

विष्णु—इत्युक्तेन प्रकारेण यः कुर्यान्मृतिवासरम् ।
अविज्ञातमृताहस्य मृतं तं तारयत्यसौ ॥

इति मृताहाज्ञाने निर्णयः ॥

---

५२८ अथ संन्यासिमृते निर्णयः ॥

संन्यासिनमधिकृत्य स्मृत्यन्तरात्—
सर्वसङ्गनिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य च ।
न तस्य दहनं कार्यं नाशौचं नोदकक्रिया ॥ इति ॥

अतो ब्रह्मप्राप्तिबुध्ध्या निवृत्तानां यतीनां षोडशश्राद्धानि सपिंडीकरणं च न कार्यं ॥ तथा चोक्तं—
सपिंडीकरणं तेषां न कर्तव्यं सुतादिभिः ।
त्रिदण्डग्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायते ॥

त्रिदण्ड इत्येकदण्डस्याप्युपलक्षणं ॥ तदुक्तं प्रचेतसा—
दण्डग्रहणमात्रेण नैव प्रेतो भवेद्यतिः ।
अतः सुतेन कर्तव्यं पार्वणं तस्य सर्वदा ॥ इति ॥

सुत इत्युपलक्षणं॥ सर्वैरधिकारिभिरिति॥ चतुर्विंशतिमतेऽपि—

चतुर्थाश्रमकं गत्वा ब्रह्मविद्यापरायणः।

एकदण्डी त्रिदण्डी वा सर्वसङ्गविवर्जितः॥ इति—

तस्याशौचादि न कार्यमिति शेषः॥ आचारतिलके—

बाले प्रेते च संन्यासे सद्यः शौचं विधीयते।

५२५ स्मृत्यर्थसारे॥ यतीनां त्रिदण्डीनां प्रेतत्वं नास्ति तेषामेकादशेऽन्हि पार्वणं कार्यं॥ दण्डग्रहणात्पूर्वं मरणे तु स्वशाखोक्तविधिना दग्ध्वा उदकापिंडप्रेतश्राद्धसापिंड्यानि कार्याण्येव॥ दण्डग्रहणोत्तरकालमरणे शातातपः—

एकोद्दिष्टं जलं पिंडमाशौचं प्रेतसत्क्रियाम्।

न कुर्यात्पार्वणादन्यद्ब्रह्मीभूताय भिक्षवे इति॥

तथा—एकोद्दिष्टं यतेर्नास्ति त्रिदण्डग्रहणादिह।

सपिंडीकरणाभावात्पार्वणं तस्य सर्वदा॥

इत्येएकोद्दिष्टं निषिध्य प्रचेतसा पार्वणं विहितं॥ उशनास्तु मृतिविषये एकोद्दिष्टनिषेधपूर्वमेकादशाहे पार्वणविधानमाचष्टे॥

एकोद्दिष्टं न कुर्वीत यतीनां चैव सर्वदा।

अहन्येकादशे तेषां पार्वणं तु विधीयते॥

तथा च स्मृतिः—

वहनस्पर्शनादीनां सद्यः शौचं विधीयते।

पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति पूरुषः॥

यतौ प्रेते न वपनं बन्धूनां गोत्रिणामपि।

नाशौचं नोदकं नाश्रु यतौ न प्रेतसत्क्रिया॥

एकोद्दिष्टं न कुर्वीत यतेश्चैव कदाचन ।
त्रिदण्डधारणात्प्रेत्यं नष्टमाहोशना मुनिः ॥
सपिंडीकरणं तस्य न कर्तव्यं सुतेन तु ।
अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते ॥

एतत्सन्निधानविषयं ॥ दशाहमध्ये मृतिश्रुतिविषयं वा ॥ ६३०
एकादशाहोर्ध्वं यतेः पितुर्मृतिश्रवणे श्रुत्यनन्तरं न किंतु श्रवणादारभ्य एकादशाहे पारणं कुर्यात् ॥ तदुक्तं—

संन्यासिनः पितुर्मृतिश्रुतेरेकादशेऽहनि ।
पुत्रादिः पार्वणं श्राद्धं कुर्यान्न श्रुत्यनन्तरम् ।

एवं श्रीधराह्निकेऽपि ॥ तथा बौधायनः ॥

ब्रह्मनिष्ठे च संन्यस्ते पितर्युपरते श्रुते ।
अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते ॥

तथा च संन्यासिमृतौर्ध्वविधानपद्धतावुदाहृता श्रुतिरपि ॥ स्नानं पुत्रस्यावभृथबुद्ध्या नाशौचोदकक्रियाद्यर्थं ॥ सोऽपि वार्तां श्रुत्वा स्नानार्थं गच्छन्नागच्छन्विवाहाद्युत्सववद्गन्धमाल्यतांबूलमुपभुज्य महान्तमुत्सवं कुर्यात् स्वशक्त्यनुसारेण ॥ सन्निहितश्चेदहन्येकादशे प्राप्ते असान्निहितश्चेच्छ्रवणानन्तरमेकादशेऽन्हि पार्वणश्राद्धं कुर्यात् ॥ पितरं विष्णुरूपं ध्यात्वैवेति ॥ ६३१ शौनको विशेषमाह—

नारायणबलिं कुर्यात्पूजयेत्तत्र वै यतीन् ।
द्वादशाहमनध्यायं पुत्रः कुर्यात्समाहितः ॥

एतेन इदमुक्तं भवति ॥ संन्यासिनि पितरि मृते आशौचाद्यभावेऽप्येकादशाहविहितपार्वणश्राध्धकरणादर्वाक् संन्या-

सिसंप्रदानद्वारा तर्पणादिकं न कार्यं पुत्रेणेति ॥ संन्यासिमृतिश्रवणादप्यारभ्य एकादशाह एव पार्वणविधानबलादिति ॥ यथा यतौ मृतावौर्ध्वदैहिकप्रत्याम्नाये विहितमेकादशाहे पार्वणश्राद्धं प्राकृतं विश्वजनीनमौर्ध्वदैहिकं सर्वं निवर्तयति ॥ यथा वाजपेये रथघोषेण माहेन्द्रं स्तोत्रमुपाकरोतीत्यत्रोपाकरणे साधनतया विनियुक्तो रथघोषः प्राकृतं सर्वं साधनं निवर्तयति तद्वत् ॥ अतो विहितश्राध्धाकरणे तदुद्देशेन किंचिन्न कार्यं ॥ अथ संन्यासिनां देहपातानन्तरं नारायणबलिविधान मुक्तं तस्यां पध्धतौ ॥ [६३२] यथा गोत्रिणो वा संबन्धिनः शिष्या वा पुत्रा वा स्वात्मनो वृध्धिकामा द्वादशेऽन्हि दशम्यां तिथावतीतायामन्यस्मिन्कस्मिंश्चिद्दिवसे नारायणबुद्ध्या सिद्धिं प्राप्ते कृतकृत्ये संन्यासिनि इमं नारायणबलिं एकादशेऽहनि द्वितीये दिवसे वा कुर्युः ॥ तत्र सन्यासिप्रमुखाब्राह्मणास्तेषामभावे सदाचारा गृहस्था वा त्रयोदशावराः सत्यां शक्तौ शतसहस्रादयो वा तेष्वेकं विश्वरूपमहाविष्णुबुद्ध्या अपरास्तु केशवादिमूर्तिबुद्ध्या केशव नारायण माधव गोविन्द विष्णु मधुसूदन त्रिविक्रम वामन श्रीधर हृषीकेश पद्मनाभ दामोदर पृथक्पृथक्पुरुषसूक्तेन षोडशोपचारैः समभ्यर्च्य पायसप्रधानं महोपहारं दत्वा ब्राह्मणानां व्यासपूजावत्सर्वं कृत्वा प्रणम्य विज्ञापयति ॥ अहं ब्रह्म भोक्ता ब्रह्म अन्नं ब्रह्मैव ब्रह्म ब्रह्म इति पठन् ॥

ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥

इति गीतापाठः॥ स्वशक्त्यनुसारेण वसनालङ्करणादिकं द-त्वा गोपीचन्दनकटिसूत्रकौपीनादिकं च॥ भोजनान्ते समा-चम्य तैः सर्वैरपि तत्रैव स्थातव्यं॥ कर्ता पठत्

ब्रह्मैव जायते सृष्टिः सृष्टं ब्रह्म भविष्यति।
तस्मात्संसारिणः सर्वे ब्रह्मैवेति सुनिश्चितम्॥
ब्रह्महव्यं भवेत्सृष्टिर्ब्रह्मैव व्यक्ततां गतम्।
यत्किंचित्पूज्यते लोके तेन ब्रह्मैव पूजितम्॥
देवदत्ततया कश्चिद्ब्रह्मैव विकृतिं गतः।
पुनर्ब्रह्मैव संजातो ब्रह्म ब्रह्म तदुच्यते॥

१३३ ततः संन्यासिभिर्ब्राह्मणैश्च ब्रह्म ब्रह्म कथयित्वा उ-त्थातव्यमिति॥

दद्याच्च दक्षिणां शक्त्या नमस्कुर्वन्विसर्जयेत्।
यतौ मृते विष्णुबलिरथश्राद्धं च पार्वणम्॥ इति॥

ब्रह्मीभूते यतावेतद्विधानं॥ तथा स्मृत्यर्थसारे—

संन्यासस्य विधिं कृत्स्नं प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः।
गोविन्दराजस्यमतं बौद्धायनमतं तथा॥
एकोद्दिष्टविधानेन कुर्याच्छ्राद्धानि षोडश।
अग्निमान्पार्वणेनैव विधिना निर्वपेत्स्वयम्॥
कृच्छ्रांस्तु चतुरः कृत्वा पावनार्थमनाश्रमी।
आश्रमी चेत्तप्तकृच्छ्रं तेनासौ योग्यतां व्रजेत्॥
दैवं तु वार्षिकं दिव्यं पित्र्यं मातृकमानुषे।
भौतिकं चात्मनश्चान्ते त्वष्टौ श्राद्धानि निर्वपेत्॥

इत्यादिकं सर्वं संन्यासग्रहणविधिमभिधाय ततः संन्या-

सिनि मृते चोक्तं ॥

[६३४] एकोद्दिष्टं यतेर्नैव सपिंडीकरणं न च ।

अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयत इति ॥

सपिंडनमेकोद्दिष्टं च निषिद्ध्य पार्वणं विहितं ॥ तद्यस्य स्थाने विधीयते तत्तस्य धर्माल्लभते इति स्थानप्रमाणेन सपिंडीकरणार्थं संयोजनधर्मं एकोद्दिष्टं च विहाय अन्यांस्तद्धर्माल्लभते ॥

दण्डग्रहणमात्रेण नैव प्रेतो भवेद्यतिः ।

प्रेतत्वाभावाद्यतिप्रमुखं पार्वणं सुतेन कार्यं ॥ अथ एकादशाहे सपिंडनश्राद्धविधानाभावेन न स्थानापत्तिरिति नाशङ्कनीयं ॥ एकादशाहेऽपि सपिंडनश्राद्धविधानवचनानि सन्ति ॥ ननु पौत्रैरपि इदं पार्वणं स्वपितृपूर्वकं कार्यं—

पितामहे तु वै श्राद्धे पितरं न परित्यजेत् ।

इति वचनात् ॥ न ॥ इदं वचनं यत्याश्रमान्वितपितामहमृतिनिमित्तैकादशाहपार्वणश्राद्धव्यतिरिक्ते तत्प्रत्याब्दिकश्राद्धादौ सावकाशं ॥ सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशविधिर्बलवान् इति परिभाषा ॥ [६३५] पौत्रैरपीदं पार्वणं पितामहयतिप्रभृति कर्तव्यं ॥ किं च ॥ पुनः स्थानप्रमाणादपि यतेरूर्ध्ववर्त्तिभ्यां सहकार्यं सपिंडनश्राद्धवत् ॥ सपिंडनश्राद्धमेकेनैव कर्तव्यताशङ्का तु यतेः प्रेतत्वाभावान्न कार्या ॥ प्रेतश्राद्धोपक्रमे एकेनैव कार्याणीत्युक्तत्वात् ॥ इति निर्णयः ॥

अस्य फलमाहापस्तंबः—

त्यक्त्वा कर्माण्यशेषाणि य आस्ते संयतो यतिः ।

तच्छरीरस्य पञ्चत्वे ब्रह्मीभूतस्य चेद्यतेः ॥
व्यूहपूजादिकं कर्म कारयेत्कुरुतेऽथवा ।
तयोः पुण्यं फलं तुल्यं शृणु वक्ष्याम्यशेषतः ॥
प्रतिलोकाधिपस्थाने प्रतिमन्वन्तरं वसेत् ।
ततो विष्णुपुरं प्राप्य कल्पकोटिशतं वसेत् ।

इति यतौ मृते कर्तव्यतानिर्णयः ॥

६३६ ॥ अथ अनुपनीतस्याधिकारउच्यते ॥

पित्रोरनुपनीतोऽपि विदध्यादौरसः सुतः ।
और्ध्वदैहिकमन्ये तु संस्कृताः श्राद्धकारिणः ॥

ओरसपुत्रस्त्वनुपनीतोऽपि कुर्यात् ॥ अन्येतूपनीता एव ॥

न चाभिव्याहरेद्ब्रह्म यावन्मौंजी न बध्यते ।
मंत्राननुपनीतोऽपि पठेदैविक ओरस इति

सुमन्तुस्मृतेः ॥ अन्ये भ्रातृपुत्रादयः संस्कृता उपनीताः श्राद्धाधिकारिणः स्युः ॥ पुत्रो जन्मतः अधिकारी ॥

चौलादाद्याब्दिकादर्वाक्कुर्यात्तु पितृमेधिकम् ॥ इति आब्दिकात्प्रथमवर्षात्पूर्वं ॥ तदाह सुमन्तुः—

पुत्रस्योत्पत्तिमात्रेणसंस्कुर्याहृणमोचनात् ।
पितरं नाब्दिकाच्चौलात्पितृमेधेन कर्मणा ॥
तृतीयवत्सरादूर्ध्वं मंत्रवत्तत्समाचरेत् ।

पुनः सुमन्तुः—अनुपनीतोऽपि कुर्वीत मंत्रवत्पैतृमेधिकम् ।
यद्यसौ कृतचौलः स्याद्यदि स्याच्च त्रिवत्सरः ॥

६३७ तथा ॥ कृतचूडस्तु कुर्वीत उदकं पिंडमेव च ।

स्वधाकारं तु कुर्वीत वेदोच्चारं न कारयेत् ॥

प्रमीतपितृको बालो अनादिष्टव्रतस्तु यः ।

स्वधाशब्देन सा तस्य युज्यते पैतृकी क्रिया ॥

नह्यस्य विद्यते किञ्चित्कर्म आमौञ्जिबन्धनात् ।

न चाभिव्याहरेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते ॥

स्वधानिनयनं मातापित्रोः श्राद्धं ॥ व्याघ्रः—

कृतचूडोपनीतस्तु पित्रोः श्राद्धं समाचरेत्

उदाहरेत्स्वधाकारं न तु वेदाक्षराण्यसौ ॥

वेदाक्षरानुच्चारणं एतदकृतचूडविषयं ॥ कात्यायनः—

असंस्कृतेन पत्न्या च ह्यग्निदानं समंत्रकम् ।

कर्तव्यमितरत्सर्वं कारयेदन्यमेव हि ॥ इति ॥

स्कन्दपुराणे—यज्ञेषु मंत्रवत्कुर्यात्कर्म पत्नी यथाविधि ।

तदौर्ध्वदैहिके सा हि मंत्रार्हा संस्कृतास्तथा ॥

यत्तु—सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तृणाममंत्रकम् ।

अमंत्रकामिति तदधर्म्यासुरादिविवाहोढस्त्रीविषयं ॥

इत्यनुपनीताधिकारः ॥

अथ विधवाश्राद्धनिर्णयः ॥

६३८ अथ विधवा स्त्री पत्युः श्राद्धं समंत्रकं कुर्यात् ॥ तदुक्तं—

पुत्राभावे पतिश्राद्धं पत्नी कुर्यात् समंत्रकम् ।

समंत्रकमिति वेदमंत्रान्यमंत्रसहितं स्त्रीणामुपनयना-

भावेन वेदमंत्राधिकाराभावात् ॥ तद्विषये गरुडपुराणं ॥ स्त्रीशूद्राणाममंत्रकं ॥

अपसव्यं कथं स्त्रीणां वामप्रावरणं च यत् ।

इति कारिकायां ॥ स्त्री भर्तुः पार्वणं कुर्यात् ॥ तदाह सुमन्तुः—

अपुत्रे संस्थिते कर्ता न भवेच्छ्राद्धकर्मणि ।
तस्य पत्न्यपि कुर्वीत सापिंड्यं पार्वणं तथेति ॥

ननु ॥ अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषोऽपि वा ।
तेषां सपिंडनाभावादेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ।

इति निषेधात् कथं पार्वणमिति ॥ निषेधः स्त्रीव्यतिरिक्तकर्तृविषयः ॥ पत्नीकर्तृत्वे लौगाक्षिणा पार्वणमुक्तं ॥

सर्वाभावे स्वयं पत्न्यः स्वभर्तॄणाममंत्रकं ।
सापिंडीकरणं कुर्युस्ततः पार्वणमेव वा ॥

पत्न्याः पुत्रवदधिकारः ॥ स्मृत्यन्तरात्—

अपुत्रा पुत्रवत्कुर्यात्पुत्रवत्यपि भर्तरि ।
श्राद्धं पिंडं जलं चैव जलमेव तु पुत्रिणी ॥

प्रत्याब्दिकं पुत्रवत्कुर्यात् ॥ पार्वणविषये विधवा तु सर्वदा चतुर्भिः पार्वणैः श्राद्धं कुर्यात् ॥ ६३५ तदुक्तं स्मृतिसंग्रहे—

चत्वारः पार्वणाः प्रोक्ता विधवायाः सदैव हि ।
स्वभर्तृश्वशुरादीनां मातापित्रोस्तथैव च ॥
ततो मातामहानां च श्राद्धदानं तथानघेति ।

तथा—श्वश्रूणां च विशेषेण मातामह्या अपि स्मृतम् ॥

विशेषेण कालतीर्थविशेषेणेत्यर्थः ॥ विधवायाः पूर्वं मातुः पार्वणं पश्चात्पितुरिति कथं ॥ मातापित्रोरित्यत्र यद्येकशे-

षः स्यात्तदा क्रमो न प्रतीयते मातापित्रोरिति मातृशब्दस्य पूर्वं श्रवणात् ॥ पाठक्रमादेवार्थक्रमोऽवगम्यते ॥ अग्निहोत्रं जुहोति यवागुं पचति इतिवद्विरुद्धत्वाभावात् ॥ संबन्धेऽपि क्रमापेक्षायां प्रतीतक्रमानुरोधेनैव प्रथमं माता श्राद्धभाक् ततः पितेति गम्यते ॥ किं च ॥ शोणितातिरेकेण स्त्री भवतीति श्रुत्या मातुरवयवानां स्त्रियामाधिक्यप्रतिपादनादेव स्त्रीकर्तृत्वे मातापित्रोर्मातुरेव प्रथमं श्राद्धदानं युक्ततरं ॥ विस्तारासंभवे विधवा पार्वणद्वयं कुर्यात् ॥

१४० तदुक्तं स्मृतिसमुच्चये—

भर्तृहीना तु या नारी कुर्वीत पार्वणद्वयम् ।
एकं तु पितृपक्षस्य भर्तृपक्षस्य चापरम् ॥

यदा तु अपुत्रा पत्नी पत्युः प्रत्याब्दिकश्राद्धे स्वयमेव कर्त्री रजस्वला भवति तदा पञ्चमेऽहनि श्राद्धं कुर्यात् ॥
तदाह गौतमः—अपुत्रा तु यदा पत्नी संप्राप्ते भर्तुराब्दिके ।
रजस्वला भवेत्सा तु कुर्यात्तत्पञ्चमेऽहनीति ॥
तथा च—आब्दिके समनुप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला ।
पञ्चमेऽहनि तच्छ्राद्धं न तत्कुर्यान्मृतेऽहनीति ॥
यस्य मृतस्य कर्त्री भार्या रजस्वलेत्यर्थः ॥ यत्तुवचनं—
सप्ताहात्पितृदेवानां भवेद्योग्या व्रतार्चने ।
इति सप्ताहपर्यन्तमशुचित्वमुक्तं तद्रजोनिवृत्यभावविषयं ॥ रजोनिवृत्तौ तु पञ्चमेऽहन्येव योग्यतेति ॥ तदुक्तं मनुना—
स्पृश्या भर्तुश्चतुर्थेऽन्हि स्नानेन स्त्री रजस्वला ।

दैवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुध्यतीति ॥

अतः कृतिनिमित्तभूता पत्नी भर्तुः श्राद्धं पञ्चमेऽहनि कुर्यादिति सिद्धं ॥

इति विधवाश्राद्धनिर्णयः ॥

॥ अथ रजस्वलाभार्यस्याधिकारः ॥

५४१ अथ पुत्रादिः कर्त्ता स्वभार्यायां रजस्वलायामपि पित्रादीनां प्रत्याब्दिकं कुर्यात् ॥ तदुक्तं कालादर्शे—

रजस्वलाङ्गनोऽनग्निर्विदेशस्थोऽथवाब्दिके ।
दर्शादाविव नामेन त्वन्नेन श्राद्धमाचरेत् ॥

रजस्वला अङ्गना यस्य स तथाविधो द्विजः । आब्दिके अन्नेनैव श्राद्धं कुर्यात् ॥ तथा लौगाक्षिः—

ऋतुमत्स्वपि दारेषु विदेशस्थोऽप्यनग्निकः ।
अन्नेनैवाब्दिकं कुर्याद्धेम्ना नामेन न क्वचित् ॥

अन्नेन पक्वान्नेन । तथा—

श्राद्धविघ्ने द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्तितम् ।
अमावास्यादिनियतं मासं संवत्सराद्दते ॥

मासं मासिकं । संवत्सरमाब्दिकं । ऋतुमद्भार्यादिना श्राद्धविघ्ने सति आमश्राद्धमुक्तं ॥ एषु वचनेषु दर्शमासिकातिरिक्तमाब्दिकादिकमन्नेन सिद्धान्नेन कुर्यादिति प्रतिपादितं ॥

५४२ ननु—आपद्यनग्नौ तीर्थे च प्रवासे पुत्रजन्मनि ।
आमश्राद्धं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्वला ॥

तथा—आर्तवे देशकालानां संप्लवे समुपस्थिते।

आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं शूद्रैः कार्यं सदैवहि ॥

इति कात्यायनव्याघ्रपादवचनाभ्यां पुत्रादिकर्तृणां मृताहादावामश्राद्धं प्रतीयते ॥ मैवं ॥ मृताहादौ सिद्धान्नश्राद्धाभिधायकविशेषवचनबलात् सामान्यवचनयोरनयोराब्दिकादिव्यतिरिक्तविषयत्वमध्यवसीयते इत्यविरोधः ॥ किं च ॥ मरीचिना क्षयाहे आमश्राद्धस्य निषेध उक्तः ॥

अनग्निश्च प्रवासी च यस्य भार्या रजस्वला।

आमश्राद्धं प्रकुर्वीत न तत्कुर्यान्मृतेऽहनीति ॥

अतः सिध्धान्नेनैव क्षयाहश्राध्धं कर्तव्यं ॥

आपन्नोऽप्याब्दिकं नैव कुर्यादामेन च क्वचित्।

कार्ष्णाजिनिनापि प्रत्याब्दिकमामेन निषिध्धं ॥

इति रजस्वलाभार्यस्य निर्णयः ॥

६४३ सूतकादिविघ्नान्तरितमाब्दिकं कालान्तरेऽपि अन्नेनैव कुर्यात् ॥ तदाह मरिचिः—

श्राध्धविघ्ने समुत्पन्ने त्वविज्ञाते मृतेऽहनि।

कुर्यादन्नेन कृष्णायामेकादश्यां विधुक्षये ॥ इति ॥

कार्ष्णाजिनिरपि—

आपन्नोऽप्याब्दिकं नैव कुर्यादामेन कर्हिचित्।

अन्नेनैदममायां तु कृष्णे वा हरिवासरे ॥ इति ॥

देशभङ्गव्याध्यादिनिमित्तापदान्तरितमाब्दिकं वचनप्रतिपादितकालेष्वन्नेन कुर्यात् ॥

आपद्यपि च नामेन तन्मासे हरिवासरे।

कृष्णे त्विन्दुक्षये वापि कुर्यादन्नेन वार्षिकम् ॥

इति निर्णयः ॥ इदं प्रत्याब्दिकादिश्राध्धं सिध्धान्नेन विहितमपि तत्र ग्रहणसंभवे ॥ भोक्तृद्विजाभावे द्विजोऽपि आमश्राध्धं कुर्यात् ॥

तदाह गोभिलः—दर्शे रविग्रहे पित्रोः प्रत्याब्दिकमुपस्थितम् ।
अन्नेन हेम्ना वा कुर्यात्कुर्यादामेन वा सुतः ॥

दर्श इति पौर्णमास्युपलक्षणं ॥ ६४४ यद्यपि चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यादिति ग्रहणे भोजननिषेधस्तथापि भोक्तुर्दोषः दातुरभ्युदय इति मिताक्षरायां ॥ अमावास्या मासिकं मृताहश्च भोक्तृद्विजसंभवे अन्नेनैव कार्याणि ॥ असंभवे आमेन हेम्ना वेति निर्णयः ॥

अथ आमश्राद्धकालाः ॥

बौधायनः—संक्रमेऽन्नद्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि ।
आमश्राध्धं संग्रहे च द्विजः शूद्रः समाचरेत् ॥

शूद्रस्य तु सदैव ॥ तथा च सुमन्तुः—
पाकाभावेऽधिकारः स्याद्विप्रादीनां नराधिप ।
अपत्नीनां महाबाहो विदेशगमनादिभिः ॥
सदा चैव तु शूद्राणामामश्राध्धं विदुर्बुधाः ।

उशनाः—आपद्यनग्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।
आमश्राध्धं द्विजो दद्याच्छूद्रो दद्यात्सदैव हि ॥
स्त्री शूद्रः स्वपचश्चैव जातकर्मणि चाप्यथ ।
आमश्राध्धं तथा कुर्याद्विधिना पार्वणेन तु ॥ इति ॥

स्वपचः स्वयं पचतीत्यपत्नीक इत्यर्थः ॥ आमश्राध्धं तु पक्वान्नस्थाने आममात्रं विशेषः ॥ [५४५] व्यासः—

सिध्धान्ने तु विधिर्यः स्यादामश्राध्धेऽप्ययं विधिः ।
आवाहनादि सर्वं स्यात्पिंडदानं च भारत ॥
दद्याच्च द्विजजातिभ्यः शृतं वा यदि वाशृतम् ।
तेनाग्नौकरणं कुर्यात्पिंडांस्तेनैव निर्वपेत् ॥

जमदग्निः—आमश्राध्धं यदा कुर्याध्धस्तेऽग्नौकरणं भवेत् ।
हस्तेऽग्नौकरणं निरग्निकविषयं ॥

आमं ददातु कौन्तेय दद्यादामं चतुर्गुणमिति ॥

पुरुषाहारापेक्षया॥ व्यासः॥ द्विगुणं अशक्तविषयं समं वेति॥

मरीचिः—आवाहने स्वधाकारे मंत्रान्जह्याद्विसर्जने ।
अन्यकर्मणि मंत्राः स्युरामश्राध्धविधिः स्मृतः ॥

गालवः ॥ आमश्राध्धं तु पूर्वाण्हे ॥ सुमन्तुः—

न पक्वं भोजयेद्विप्रान्सच्छूद्रोऽपि कदाचन ।
भोजयेत्प्रत्यवायी स्यान्न च तस्य फलं भवेत् ॥
मध्यान्हात्परतो यस्तु कुतुपः स उदाहृतः ।
आममात्रेण तत्रैव पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥

इति शूद्रविषयं ॥ आमश्राद्धं तु पूर्वाण्हे इति द्विजविषयम् ॥

इत्यामश्राद्धनिर्णयः ॥

---

[५४६] अथ स्त्रीणां पृथक् श्राद्धं ॥

स्त्रीणां क्षयाहादिव्यतिरिक्तश्राद्धेषु पत्या सहैव श्राद्धं कार्यं ॥ तदाह जातूकर्ण्यः—

क्षयाहं वर्जयित्वैकं स्त्रीणां नास्ति पृथक्क्रिया ।
केचिदिच्छन्ति नारीणामन्यत्रापि महर्षयः ॥

अन्यत्राष्टकादिष्वपि ॥ तदुक्तं—

अन्वष्टक्यं तथा वृद्धिं मातुःश्राद्धं मृतेऽहनि ।
एकोद्दिष्टं तथा मुक्त्वा स्त्रीणां नापि पृथग्भवेत् ॥
वृद्धौ प्रत्याब्दिके श्राद्धे गयायामष्टकासु च ।
पितामह्यादिभिः सार्धं मातुः श्राध्धं समाचरेत् ॥

शातातपः—नान्दीमुखेऽष्टके श्राध्धे गयायां च मृतेऽहनि ।
पितामह्यादिभिः सार्धं मातृश्राध्धं समाचरेत् ॥

कार्ष्णाजिनिः—अन्वष्टकासु वृध्धौ च गयायां च मृतेऽहनि ।
मातुः श्राध्धं पृथक्कुर्यादन्यत्र पतिना सह ॥

मातुरिति स्त्रीणामुपलक्षणं ॥ मातृपितामहीप्रपितामही-त्यर्थः ॥ मृताहे तु मातुरेव ॥ [१४७] स्मृत्यन्तरे—

अन्वष्टकासु नवभिः पिंडैः श्राध्धमुदाहृतम्
पित्रादिमातृमध्यस्थं ततो मातामहान्तिकम् ॥

नवभिः पिंडैरिति नवपिंडप्राधान्याभिप्रायपरं ॥ अत्र मातृपिंडाः दर्शादिवत् नत्वेकधर्मेण भवन्ति किं तु प्राधान्येनेत्यर्थः ॥ यच्च केनचिदुक्तं अत्रानेकमातृत्वे द्विपितृकश्राध्धवत् द्वित्र्याद्युद्देशेन मातृपिंड एक एव देयः ॥ मातृणां प्रत्येकं पिंडदाने तु नवसंख्याधिकपिंडत्वेन अन्वष्टक्य भङ्ग इति ॥ एतद्दर्शादावदृष्टपिंडिकाविधानशाखामवलंब्य व्याख्यातं तच्छिष्टाचारविरुध्धं ॥ शिष्टैस्तत्र सापत्नमातुः पृथगेकोद्दिष्टं पिंडश्च क्रियते ॥ किं च ॥ मातृप्राधान्ये त्वष्टकाश्रा-

ध्धे मातामह्यादेः पिंडानामपि निषेधाभिधानमसमञ्जसं ॥ पिंडान्पश्चिमेन तत्पत्नीनामिति शाङ्खायनोक्तगृह्यस्मृतिविरुध्धत्वात् ॥ अपि च नवदैवत्य श्राध्धोपलक्षणार्थं पिंडशब्दप्रवृत्तेः सामान्यविशेषन्यायोऽपि निरस्तः ॥ अत्र सापत्नमातुरेकोद्दिष्टं ॥ ५४८ तदाह जातूकर्ण्यः—

सापत्नमातुः कुर्वीत एकोद्दिष्टं न पार्वणमिति ॥

तथा महालये मातृणां श्राध्धं पितृभिः सह पृथग्वा कुर्यात् ॥ तदुक्तमपरार्के ॥ गयामहालयादौ तु पृथक् सह वा भर्तृभिरिति ॥ स्मृत्यर्थसारे ॥ तत्र मातृश्राध्धं पृथगुक्तं ॥ मातामहानां सपत्नीकमेव ॥ अन्यत्राप्युक्तं ॥ मातृमध्यं महालये ॥

तथा—वृध्धावादौ गये चान्त्ये मध्ये त्वन्वष्टकासु च ।

मातृश्राध्धं पृथक्कुर्यान्न तत्र पतिना सहेति ॥

अन्वष्टकाश्राध्धं मातृणां सदैवतं ॥ तदुक्तं—

पितृणामष्टकाश्राध्धं न स्त्रीणां च सदैवतम् ।

वृध्धावदैवतं तासां पितृणां च सदैवतम् ॥

अन्वष्टकास्वष्टकावद्दैवपूर्वमेव ॥ मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै च ब्राह्मणान् भोजयेदिति ॥ अत्रमात्रादित्रयग्रहणात् अष्टकायां पितृपार्वणं विना केवलमातृपार्वणमित्युक्तं

५४९ तथा च स्मृतिमञ्जर्यां—

मातृणामेव तद्यस्मान्मातृश्राद्धं तदुच्यते । इति ॥

तच्चैकं पार्वणं जीवत्पितृकस्य युक्तं ॥ शाकेनापरपक्षमतिक्रामेदिति वचनादपरपक्षान्वष्टकायां श्राद्धं निरग्नेरपि नियतं ॥ अन्यास्वनियतं ॥ साग्नेः पिंडपितृयज्ञोत्तराविधानात् ॥

सर्वासु नियतं ॥ श्वोऽन्वष्टक्यं पिंडपितृयज्ञावृतेति ॥ जीवत्पि-
तृकस्याष्टकाधिकाराभावेऽपिअस्मिन्मातृश्राद्धेऽधिकारः ॥ अन्व-
ष्टकायां मातृश्राद्धं पृथक्कुर्यादिति वचनात् ॥

इति मातृणां पृथक्श्राद्धनिर्णयः ॥

---*---

५५० अथ जीवत्पितृकश्राद्धं ॥

तत्र—सपितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते ।
न जीवन्तमतिक्रम्य किंचिद्दद्यादिति श्रुतेरिति ॥
कात्यायनवचनेन जीवत्पितृकस्य श्राध्धाधिकारो निषि-
ध्धोऽपि गृह्यपरिशिष्टे तदपवाद उक्तः ॥
यथा—उद्वाहे पुत्रजनने पित्र्येष्ट्यां सौमिके मखे ।
तीर्थे ब्राह्मणआयाते षडेते जीवतः पितुः ॥
पित्र्येष्ट्यां पितृयज्ञे च वृध्धौ मातुर्मृतेऽहनि ।
विप्रसंपादि तीर्थेषु सोऽपि श्राध्धं समाचरेत् ॥
मैत्रगृह्यपरिशिष्टे—महानदीषु सर्वासु तीर्थेषु च गयामृते ।
जीवत्पिता तु कुर्वीत श्राध्धं पार्वणधर्मवत् ॥
तथा मातरि मृतायां प्रासङ्गिकगयाप्राप्तौ कुर्याच्छ्राध्धं ॥
तदुक्तं—अन्वष्टके गयाप्राप्तौ सत्यां यच्च मृतेऽहनि ।
मातुः श्राध्धं सुतः कुर्यात्पितर्यपि च जीवति ॥
तथा पितरि पातित्यादिदोषयुक्ते संन्यस्ते वा उक्तका-
लातिरिक्तकालेष्वपि श्राध्धं कुर्यात् ॥ ५५१ स्मृत्यन्तरात्—
ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते ।
येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्य एव स्वयं सुतः ॥

सुमन्तुः—न जीवत्पितृकः कुर्याच्छ्राद्धमग्निमृते द्विजः ।
येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यः कुर्वीत साग्निकः ॥

साग्निकः आहिताग्निरनाहिताग्निरपि ॥

अनग्निकोऽपि कुर्वीत जन्मादौ वृद्धिकर्मणि ।
येभ्य एव पिता दद्यात्तानेवोद्दिश्य पार्वणम् ॥

मनुना विशेष उक्तः—

ध्रियमाणे तु पितरि पूर्वेषामेव निर्वपेत् ।
*विप्रे यद्वापितं श्राद्धे स्वकं पितरमाशयेत् ॥
पिता यस्य तु वृत्तः स्याज्जीवेद्वाथ पितामहः ।
पितुः स नाम संकीर्त्य कीर्तयेत्प्रपितामहम् ॥
पितामहो वा तच्छ्राद्धं भुञ्जीतेत्यब्रवीन्मनुः ।

तथा—साग्निकस्तु न कुर्वीत जीवति प्रपितामहे ।

इति सुमन्तुवचनेन पितृपितामहयोर्द्वयोर्जीवतोः पूर्वोक्तेषु निमित्तेषु श्राद्धं कार्यमित्यङ्गीकृतं ॥ तथा—

पितुर्या देवताः प्रोक्तास्ता एवात्रापि देवताः ।

तथा चात्र विशेषः स्मृत्यन्तरे—

कुरुते तु यदा पुत्रः श्राद्धं पितरि जीवति ।
पितामहं समारभ्य यजेन्मातामहान्स्वकान् ॥

इति जीवत्पितुः श्राद्धं ॥

---

* विप्रवदिति पाठान्तरं ॥

१५२ अथ जीवत्पितुः श्राद्धनिषेधः ॥

लौगाक्षिः—आमश्राध्धं गयाश्राध्धं श्राध्धं चापरपक्षिकम् ।
न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैः कृष्णैश्च तर्पणम् ॥

क्रतुरपि—अष्टकासु च संक्रान्तौ मन्वादिषु युगादिषु ।
चन्द्रसूर्यग्रहे पाते स्वेच्छया पूज्ययोगतः ॥
जीवत्पिता नैव कुर्याच्छ्राध्धं काम्यं तथाखिलम् ॥

आमश्राध्धं गयाश्राध्धमिति तु श्राध्धोद्देशेन गयां गत्वा तत्र श्राध्धं न कर्तव्यमित्येवं परं ॥

इति जीवत्पितुर्निषेधः ॥

अथार्यप्रतिपच्छ्राद्धं ॥

जीवत्पितृकः शुक्लाश्विनप्रतिपदि मातामहश्राध्धं कुर्यात्॥

तदुक्तं—प्रतिपद्याश्विने शुक्ले दौहित्रास्त्वेकपार्वणम् ।
श्राध्धं मातामहं कुर्यात्सपिता सङ्गवे सदा ॥

तथा—गर्भच्युतोऽपि दौहित्रः कुर्यात्पितरि जीवति ।
श्राध्धं मातामहानां च पक्षान्तादपरेऽहनि ॥

तथा—मातुः पितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्मृताः ।
तेषां तु पितृवच्छ्राध्धं कुर्युर्दुहितृसूनव इति ॥

इति आर्यप्रतिपच्छ्राद्धं ॥

---

१५३ अथ श्राद्धदिने द्रव्याभावे तु ॥

पिंडमात्रं प्रदातव्यमभावे द्रव्यविप्रयोः ।
श्राध्धेऽहनि तु संप्राप्ते भवेन्निरशनोऽपि वा ।

स्मृत्यन्तरे—पात्राभावे तु कृत्वैव पिंडयज्ञविधिं नरैः ।

निर्द्दिश्याप्यन्नमुध्धृत्य यत्र पात्रं ततो नयेत् ॥

पितृयज्ञविधिः श्राध्धविधिः ॥ अन्यत्रापि—

सर्वाभावे क्षिपेदग्नौ गवे दद्यात्तथाप्सु वा ।

न तु प्राप्तस्य लोपोऽस्ति पैतृकस्य विशेषतः ॥

अतिदरिद्रस्य तर्पणमात्रेण ॥ तिलाद्यभावे तु वृध्धवसिष्ठः—

अग्निना वा दहेत्कक्षं श्राध्धकाल उपस्थिते ।

तस्मिन्नुपवसेदद्भिर्जपेद्वा श्राध्धसंहिताम् ॥

तृणसमूहं कक्षं ॥ विष्णुपुराणे—

सर्वाभावे वनं गत्वा कक्षामूलप्रदर्शकः ।

सूर्यादिलोकपालानामिदमुच्चैः पठेत्तदा ॥

न मेऽस्ति वित्तं न धनं न वान्यत्

श्राध्धोपयोगि स्वपितृन्नतोऽस्मि ।

तृप्यन्तु भक्त्या पितरौ मयैतौ

भुजौ कृतौ वर्त्मनि मारुतस्य ॥

इत्येतात्पितृभिर्गीतं भाव्यं भावप्रयोजकम् ।

यः करोति कृतं तेन श्राध्धं भवति भारत ॥

इति द्रव्याभावे श्राद्धनिर्णयः ॥

---

[५५४] अथाशौचातिक्रान्ते श्राद्धकालः

मरीचिः—श्राध्धविघ्ने समुत्पन्ने अविज्ञाते मृतेऽहनि ।

कुर्यादन्नेन कृष्णायामेकादश्यां विधुक्षये ॥

आशौचे तद्गते तस्मिन्ननन्तरदिने भवेत् ।

ऋष्यशृङ्ग—आब्दिके चैव संप्राप्ते आशौचं जायते यदि ।

आशौचे तु व्यतिक्रान्ते तस्य श्राध्धं प्रदीयते ॥

आशौचानन्तरकरणासंभवे दर्शे वा कुर्यात्॥तदाह गोभिलः—

देये प्रत्याब्दिके श्राध्धे अन्तरा मृतसूतके ।

आशौचानन्तरं कुर्यात्तन्मासीन्दुक्षयेऽपि वा ॥

६५५ हारीतः—त्रयोदशेऽन्हि मृतके जन्मन्यकादशे तथा ।

रजस्वला यदा भार्या श्राध्धं कुर्यात्तु पञ्चमे ॥

त्रयोदशेऽन्हि इत्यनन्तरसंबन्धिमृतिविषयं ॥ विप्रकृष्टे तु स्मृत्यन्तरात्—जन्मन्येकादशेऽन्हिस्यान्मृतके द्वादशेऽहनि।

आशौचान्तर्हितं कुर्यादाब्दिकं मनुरब्रवीत् ॥

तथा—एकादशेऽन्हि कर्तव्यमाब्दिकं जातसूतके ।

मृतके द्वादशाहे तु विधिरेष सनातन इति ॥

यत्तु वचनं—स्वगृहे जातकं जातं द्वादशेऽहनि कारयेत् ।

तदिदमनिश्चितमूलत्वादनादृतप्रायं ॥ षट्त्रिंशन्मते—

मासिकाब्दे च संप्राप्ते अन्तरा मृतसूतके ।

वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यं दर्शे वापि विशेषतः ॥

तथा—श्राध्धविघ्ने समुत्पन्ने मृते रजसि सूतके ।

तस्यान्ते चैव कर्तव्यमित्येवं मनुरब्रवीत् ॥

व्यासः—श्राध्धविघ्ने समुत्पन्ने अन्तरा मृतसूतके ।

अमावास्यां प्रकुर्वीरन् श्राध्धं चैव मनीषिणः ॥

इति आशौचातिक्रान्ते श्राद्धनिर्णयः ॥

---

[६५६] अथ नित्यश्राद्धं ॥

अहरहः श्राध्धस्वरूपं तु भविष्योत्तरात्—

अहन्यहनि यच्छ्राध्धं तन्नित्यमिति कीर्तितम् ।

वैश्वदेवविहीनं तु अशक्तावुदकेन तु ॥ इति ॥

तथा स्मृतिसारे—एकमप्याशयेद्विप्रं पित्रर्थे पाञ्चयाज्ञिके ।

न चैव प्राशयेत्किंचिद्वैश्वदेवं प्रति द्विजम् ॥

न दैवेति विश्वदेवरहितमित्यर्थः ॥ चण्डुनिबन्धे ॥ नित्यश्राध्धमदैवंस्यादिति ॥ तथा स्मृत्यन्तरे ॥ नित्यश्राध्धमदैवमव्रतमब्रह्मचर्यमपिंडं ॥ श्राध्धकल्पे—

नामत्रणं न होमं च नाव्हानं न विसर्जनम् ।

न पिंडदानं विकिरं न दद्यादत्र दक्षिणाम्

पर्युषितं न दातव्यं श्राध्धे नैमित्तिके क्वचित् ॥

नित्ये तदभ्यनुज्ञातं शाकभक्ष्यादिकं च यत् ।

गोष्ठीश्राध्धे तथा नित्ये भोजनं बलिपूर्वकम् ॥

इतरेषु च सर्वेषु न बलिर्नैव चाहुतिः ।

[६५७] प्रेतकल्पे—नित्यश्राध्धे तु गन्धाद्यैर्द्विजमभ्यर्च्य शक्तितः ।

सर्वान्पितृगणान्सम्यक् सहैवोद्दिश्य भोजयेत् ॥

आवाहनं स्वधाकारः पिंडाग्नौकरणादिकम् ।

ब्रह्मचर्यादिनियमाः विश्वदेवास्तथैव च ।

नित्यश्राध्धे त्यजेदेतान् भोज्यं चान्नं प्रकल्पयेत् ॥

स्मृत्यर्थसारे ॥ नित्यश्राध्धमदैवं षट्पुरुषं च भवति ॥ तत्र अन्नदेशकालनियमाः कर्तृभोक्तृनियमाश्च न सन्ति नमस्कारेण विसर्जनमिति ॥

तथा–कुर्यादहरहः श्राध्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।
शाकमूलफलैर्वापि पितृणां तृप्तिमाहरन् ॥
चमत्कारखण्डे–नित्यश्राध्धं न कुर्वीत प्रसङ्गाद्यत्र सिध्यतीति॥
श्रीरामायणे–इमं ग्रहाण राजेन्द्र इङ्गुदीपिंडमुत्तमम् ॥

इति नित्यश्राद्धं ॥

१५८ अथ संकल्पश्राद्धं ॥

अशक्त्या पार्वणश्राध्धं यथावत्कर्तुमक्षमः ।
पिंडार्घादिविहीनं तत्संकल्पश्राध्धमाचरेत् ॥
स्मृतिसङ्ग्रहे–अङ्गानि पितृयज्ञस्य यदा कर्तुं न शक्नुयात् ।
संकलपश्राध्धमेवासौ कुर्यादर्घादिवर्जितम् ॥

आदिशब्दादावाहनादि ॥ आपस्तंबः ॥ संकलपश्राध्धे आवाहनार्घाग्नौकरणस्वधावाचनानि वर्जयेदिति ॥ तथा–

आवाहनाग्नौकरणं विकिरं पात्रपूरणम् ।
पिंडहीने न कर्तव्यमेतच्छ्राद्धे चतुष्टयम् ॥
पात्रापूरणं अर्घपूरणं ॥ तथा स्मृतिः–
संकल्पं च यदा कुर्यान्न कुर्यात्पात्रपूरणम् ।
नावाहनाग्नौकरणं पिंडांश्चैव न निर्वपेदिति ॥
व्यासः–त्यक्ताग्नेः पार्वणं नैव नैकोद्दिष्टं सपिंडनम् ।
अत्यक्ताग्नेस्तु पिंडोक्तिस्तस्मात्संकल्प्य भोजयेत् ॥
नास्तिक्यात्त्यक्ताग्नेः ॥

इति संकल्पश्राद्धं ॥

५५८ अथ तीर्थश्राद्धं ॥

अक्षय्यमग्नौकरणं स्वधावाचनमेव च ।
तथावनेजनं पिंडं पुनः प्रत्यवनेजनम् ॥
अन्नसंकल्पनं चैव तीर्थश्राद्धमुदाहृतम् ॥

इति तीर्थखण्डात् ॥ मत्स्यः—

स्नात्वा नदीषु सर्वासु पितॄन्देवांश्च तर्पयेत् ।
अकालेऽप्यथवा काले तीर्थश्राद्धं तथा नरैः ॥
प्राप्तैरेव सदा कार्यं कर्तव्यं पितृतर्पणम् ।
तीर्थे च ब्राह्मणं नैव परीक्षेत कथंचन ॥
सक्तुभिः पिंडदानं स्यात्सयवैः पायसेन वा ।
गोधूमानां च पिष्टेन पिण्याकेन गुडेन वा ॥
श्राद्धं तत्र तु कर्तव्यमर्घावाहनवर्जितम् ।
अर्घमावाहनं चैव द्विजाङ्गुष्ठनिवेदनम् ॥
विकिरं तृप्तिप्रश्नं च तीर्थे श्राद्धे विवर्जयेत् ।

इति स्मृत्यन्तरं ॥ तथा—

श्वध्वांक्षगृध्रकाका वा घ्नन्ति दृष्टा न ते क्रियाम् ।

चाण्डाला अपि ॥ षट्त्रिंशन्मते—

आमश्राध्धं यदा कुर्यात्पिंडदानं कथं भवेत् ।
गृहपाकात्समुध्धृत्य सक्तुभिः पायसेन वा ॥
तेनाग्नौकरणं कुर्यात्पिंडांस्तेनैव निर्वपेत् ।

शृतमशृतं वा तेनेति ॥

मुण्डनं चोपवासं च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः ।
वर्जयित्वा कुरुक्षेत्रं नैमिषं पुष्करं गयामिति ॥

इति तीर्थश्राद्धनिर्णयः ॥

१६० अथ जीवच्छ्राद्धं ॥

कर्त्रन्तरे असति आत्मनः जीवाय स्वयं श्राध्धं दद्यात् ॥ तदुक्तं ब्रह्मपुराणे–

देशकालधनश्राध्धाव्यवसायसमुत्थितः ।
जीविते सति जीवाय दद्याच्छ्राध्धं स्वयं नरः ॥

तद्विधिः पुराणान्तरात्–

कृतोपवासः सुस्नातस्त्रयोदश्यां समाहितः ।
कर्त्तारमथ भोक्तारं विष्णुं सर्वेश्वरं यजेत् ॥
शक्तिश्चेज्जलधेनुं च दद्यात्तत्र विधानतः ।

अग्नये कव्यवाहनाय सोमाय पितृमते यमायाङ्गिस्वते पितृमते इति त्रयोद्देशेन धेनुत्रयदानं ॥ धेनुत्रिकमध्ये वसुरुद्रादित्यानामेकपार्वणेन श्राद्धं ॥ ततो धेनुत्रयं दद्यात् ॥

आग्नेयी तु च सौम्या च याम्या धेनुर्यथाक्रमम् ।
विश्वेषां चैव देवानां तिलपात्रं ददेत्ततः ॥
विसर्जयन्स्मरन्विष्णुं देवंत्वष्टाक्षरं विभुम् ।
चतुर्दश्यां ततो गच्छेद्यथाप्राप्तसरिद्वराम् ॥

मार्गे यवलोहवस्त्रविकिरणं ॥

जितं ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन ।
नमस्तेऽस्तु हृषीकेश महापुरुष पूर्वज ॥

इत्यादि विष्णुस्तोत्रं जपेत् ॥ जपानन्तरं

दक्षिणाभिमुखं वन्हिं ज्वालयेत्तत्र च स्वयम् ।
पञ्चाशता कुशैर्ब्राह्मीं कृत्वा प्रतिकृतिं दहेत् ॥
यथोक्ताग्निषु वै भूमिं यमं रुद्रं च संस्मरन् ।

हुत्वा प्राधानिके स्थाने पश्चात्प्रतिकृतिं दहेत् ॥
एतदष्टमहादानादि भूमिशयनादि कृत्वा कुर्यात् ॥
क्रव्यादवन्हितृप्तायै भूम्यै नम इति स्मरेत् ।
क्षीराक्तं जलकुंभं तु विकिरेत्तत्प्रशान्तये ॥
नाभिमात्रं ततस्तोयं प्रविश्य यमदिङ्मुखः ।
यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ॥
वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ।
इति सप्ताञ्जलयः ॥ ततः ॐनमश्चण्डरुद्राय श्मशानपतये ॥ तिलोदकाभ्यां पूर्णं कुंभं निक्षिपेत् ॥

इति जीवच्छ्राद्धविधिः ॥

---

[१६१] अथ मृतस्य सपिंडनोर्ध्वं श्राध्धविशेषमाह ॥
मृतोद्देशेनसंवत्सरपर्यन्तं श्राद्धं कुर्यात् ॥ तदुक्तं –
द्वादशाहत्रिपक्षादौ कृतं यस्य सपिंडनम् ।
कुर्वीत पार्वणं श्राद्धं सोदकुंभमधर्मकम् ॥
संकल्पेन तु नियमं प्रत्यहं त्वाब्दिकावधि ।
अधर्मकमावाहनादि धर्मरहितं ॥ संकल्पश्राद्धविधिना विधिरुक्तः संकल्पश्राद्धे आब्दिकावधि सपिंडनोर्ध्वं कुर्यात् ॥ संवत्सरे पूर्णे विहितमाब्दिकं तत्पर्यन्तं तदपिवैश्वदेवरहितं कुर्यात् ॥ तदाह गौतमः–
अदैवं पार्वणश्राद्धं सोदकुंभमधर्मकम् ।
कुर्यात्प्रत्याब्दिके श्राद्धं संकल्पविधिनान्वहम् ॥ इति ॥
अधर्मकं कर्तृभोक्तृनियमरहितं ॥ आब्दिकमिति मर्या-

दोक्तिः ॥ याज्ञवल्क्य—

अर्वाक् संवत्सराद्यस्य सपिंडीकरणं भवेत् ।
तस्याप्यन्नं सोदकुंभं दद्यात्संवत्सरं द्विजे ॥

६६२ तथा—यस्य संवत्सरादर्वाक् सपिंडीकरणं कृतम् ।
उद्दिश्य तं सोदकुंभं दद्यादन्नं द्विजेऽन्वहम् ॥

अत्र यस्य तस्य समुद्दिश्येत्येकवचननिर्देशादेकस्यैव देवतात्वमिति वदन्ति ॥

तथा—सपिंडीकरणे वृत्ते एकस्यैव तु दापयेत् ।
द्विवर्षं यावदिति गरुडपुराणमुदाहरन्ति ॥ कालादर्शादौ पितृपितामहप्रपितामहानुद्दिश्यैकपार्वणविधिना उक्तधर्मकमित्युक्तं ॥ पुनस्तत्रैवाग्रतनग्रन्थे सोदकुंभमासिकयोः सन्निपाते मासिकं कुर्यात् ॥ तेन सोदकुंभं सिध्यतीत्युक्तं ॥ अतः सोदकुंभश्राद्धेऽप्येकस्य देवतात्वमित्यङ्गीकृतं ॥ तथा एतदुदकुंभान्वितश्राद्धं वर्षं यावन्मातुरपि कुर्यात् ॥ तदुक्तं—

पितुर्यथा मासिकानि प्रतिमासं मृतेऽहनि ।
मातुः कुर्यात्तद्वदेव ह्युदकुंभं तथैव हीति ॥

एतेन अब्दपर्यन्तं श्राद्धविधानेन क्रिया द्विरावर्त्यत इति सिध्धं कथं ॥ अन्नं चैव यथाशक्त्या संख्यां कृत्वाब्दिकस्य च ।
दातव्यं ब्राह्मणे स्कन्द घटादौ निष्क्रयं च यत् ॥
इति सपिंडनात्पूर्वं दत्वा ततः सपिंडनमित्युक्तं प्राक् ॥

६६३ तथा—ब्राह्मणं भोजयेदाद्ये होतव्यमनलेऽथवा ।
पुनश्च भोजयेद्विप्रं द्विरावृत्तिर्भवेदिति ॥

तथा—अर्वाक् संवत्सराद्यस्य सपिंडीकरणं कृतम् ।

षोडशानां द्विरावृत्तिं कुर्यादित्याह गौतमः ॥
तथा—सापिंड्येऽब्दादधस्तानि कुर्यात्काले स्वके पुनरिति ।

गालवगोभिलगौतमवचनैर्मासिकानामपि द्विरावृत्तिरुक्ता । एवं वृषोत्सर्गोऽपि द्विरावृत्तिमर्हतीति तद्बुद्ध्या प्रथमाब्दिकात्पूर्वं करणासंभवे आब्दिके कार्यः ॥ तत्र मलमासादिसंभवे निषेधः काम्यविषयः ॥ तदुक्तं व्यासादिभिः—

आश्रमस्वीकृतिः काम्यवृषोत्सर्गश्च निःष्क्रमः ।

व्याख्यातं च ॥ काम्यो वृषोत्सर्गो न तु नैमित्तिकः ॥ तथा बौद्धायनः ॥ अथ वृषोत्सर्जनं द्विविधं ॥ तच्च काम्यं नैमित्तिकं च ॥ काम्यं कार्तिक्यादौ ॥ नैमित्तिकं एकादशाहादौ ॥ अतः प्रथमाब्दिके निषिद्धकाले सति पूर्वमकृतश्चेद्विवाहविधिं विहाय द्विरावृत्तिबुद्ध्या तत्र गृह्योक्तो वृषोत्सर्गः कार्यः ॥

कृतेऽचलद्विवेदेन ग्रन्थे निर्णयदीपके ।
नाना विशेषश्राद्धेषु निर्णीतानि तु कानिचित् ॥

इति श्राद्धविशेषनिर्णयप्रकरणं ॥

---

५५४ अथ महालयश्राद्धनिर्णयः ॥

भाद्रपदस्यापरपक्षो महालयः ॥ गजच्छायाह्वयश्चेति ॥ तदुक्तं कालादर्शे—

नभस्यस्यापरः पक्षो यत्र कन्यां व्रजेद्रविः ।
समहालयसंज्ञः स्याद्गजच्छायाह्वयस्तथा ॥

यमोऽपि—आषाढीमवधिं कृत्वा यः पक्षः पञ्चमो भवेत् ।

तत्र श्राद्धं प्रकुर्वीत कन्यास्थोऽर्को भवेत्तदा ॥ इति ॥

यदा श्रावणभाद्रपदयोरन्यतरो मलमासो भवति तदा सप्तमः पक्षः ॥ तदुक्तं कालनिर्णये—

नभो वाथ नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत् ।
सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्यत्रैव तु पञ्चमः ॥

पितृपक्षो महालयः ॥ शाङ्खायनः ॥ कन्यास्थेऽर्के सति पक्षस्य प्राशस्त्यमभिधत्ते ॥

पुण्यः कन्यागतः सूर्यः पुण्यः पक्षश्च पञ्चमः ।
कन्यास्थार्कान्वितः पक्षः सोऽत्यन्तं पुण्य उच्यते ॥

जाबालिः कन्यार्काभावेऽपि प्रशस्ततामाचष्टे ॥

अप्राप्तेऽपि रवौ कन्यां श्राद्धं कुर्वीत सर्वदा ।
आषाढ्याः पञ्चमः पक्षः प्रशस्तः श्राद्धकर्मणि ॥
उत्तराहस्ताचित्रासु कन्यायां भास्वति स्थिते ।
कृष्णपक्षे गजच्छायासमानः पितृकर्मसु ॥

पक्षस्यादौ मध्ये प्रान्ते वा कन्यागते रवौ पक्षस्य कन्यागतत्वमाह ॥ [५५५] कार्ष्णाजिनिः—

आदौ मध्येऽवसाने च यत्र कन्यां व्रजेद्रविः ।
स पक्षः सकलः पूज्यः श्राद्धषोडशकं प्रति ॥

अत्र षोडशदिनानि श्राद्धे पुण्यतमानि इति ब्रह्माण्डपुराणमाह ॥

कन्यागते सवितरि यान्यहानि च षोडश ।
क्रतुभिस्तानि तुल्यानि पितृणां दत्तमक्षयम् ॥

आश्विनशुक्लप्रतिपदा सह षोडशसंख्यापूरणमाह देवलः—

अहः षोडशकं यत्तु शुक्लप्रतिपदा सह।

चन्द्रक्षये विशेषेण सापि दर्शात्मिका स्मृतेति ॥

सा प्रतिपत् ॥ केचन तिथिवृद्धिसंभावनया प्रतिपदादिदर्शान्ते पक्षेऽप्यहः षोडशकं ब्रुवते ॥ अन्ये तु प्रौष्ठपदपौर्णमासीप्रभृति दर्शान्तमहः षोडशकमूचुः ॥

पौर्णमासीषु सर्वासु निषिद्धं पिंडपातनम्।

वर्जयित्वा प्रौष्ठपदीं यथा दर्शस्तथैव सेति ॥

[६६६]स्मृत्यन्तरवचनात् ॥ अपरपक्षाहः षोडशाभिधाने कालनिर्णयदीपिकापि ॥ अत्र षोडशदिनान्यभ्यर्हितानीति यत्प्रोक्तं तत्तिथिवृद्धितोऽधिकदिने तत्तत्क्रियाप्राप्तये भाद्रे पर्वसितं गृहीतमथवा दर्शात्परां पक्षतिमिति ॥ एवं षोडशादिनानां विवेकः॥ एष्वन्वहं श्राद्धं कुर्यात्॥ तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे—

अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कुर्याद्दिने दिने।

त्रिभागहीने पक्षे वा त्रिभागे वार्द्धमेव वा ॥

अश्वयुगिति कृष्णप्रतिपदादिमासाभिप्रायेण ॥ प्रतिदिनश्राद्धाशक्तौ त्रिभागहीने पक्षे पञ्चम्या ऊर्ध्वं त्रिभागे दशम्या ऊर्ध्वं अर्धं अष्टम्यादीत्यशक्तविषया इमे पक्षाः ॥ [६६७]एवं दीपिकापि ॥ तदधिको भाद्रस्य पक्षोऽसितः पञ्चम्याः परस्ततोऽधिकतरोऽप्यर्धं दशम्यास्ततः इति ॥ तथा निस्वस्तु शाकैरपि ॥ एकत्रान्हि महालये पितृयजिं कुर्यात्समर्थस्तु चेत्तस्मिन्प्रत्यहमिति ॥ अत्रमहालयपक्षे त्वशक्त्या प्रत्यहं श्राद्धविधानासंभवे शाकैरपि एकस्मिन्नहनि श्राध्धं कुर्यात् ॥ तदुक्तं—आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे क्षयाहे पिंडमादिशेत्।

इति ॥ श्राद्धाकरणे दोषः प्रोक्तो नागरखण्डे—

आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे श्राद्धं यो न करिष्यति ।
शाकैरपि दरिद्रोऽपि सोऽन्त्यजत्वमुपैष्यति ॥ इति ॥

अतश्चापरपक्षे श्राद्धमवश्यं कर्तव्यं सपिंडमिति चतुर्दशीं वर्जयित्वा ॥ यथाह मनुः—

कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।
श्राद्धे प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतरा इति ॥

अत्रादिशब्दात्पञ्चम्यादिपक्षोपसङ्ग्रहः ॥ प्रतिपदादितिथिषु श्राद्धं कुर्याच्चतुर्दशीं वर्जयित्वेति ॥ [११८] याज्ञवल्क्योऽप्याह—

प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।
शस्त्रेण प्रहता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते ॥

तत्र चतुर्दश्यां शस्त्रहतानामेवैकोद्दिष्टविधानेनेति ॥ एवं सकलः पक्षः श्राध्धार्ह इति ॥ गार्ग्येण तिथ्यादिविशेषेषु श्राध्धनिषेधोऽभाणि—

नन्दायां भार्गवदिने त्रयोदश्यां त्रिजन्मसु ।
एषु श्राध्धं न कुर्वीत गृही पुत्रधनक्षयात् ॥

त्रिजन्मसु जन्मनक्षत्रे जन्मदिवसे जन्मवासरे च ॥ तथा स्मृत्यन्तरवचनेन मघायुगादौ पिंडनिषेधोऽभ्यधायि ॥

मघायुगादौ भरण्यां श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नतः ।
पिंडदानं न कुर्वीत यदीच्छेज्जीवतः सुतान् ॥

तथा—मघायुगादौ भरण्यां संक्रान्तौ ग्रहणे तथा ।
अर्घं पिंडं विना श्राद्धं क्षयाहे पिंडमादिशेत् ॥

ननु ॥ पिंडप्रधाने श्राद्धे प्रधानहानौ कर्मव्यावृत्तिरुक्ता ॥

प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत्क्रियते कथम् ।

इति वचनेन तत्कथं श्राद्धसिद्धिरिति ॥ [६६९] शृणु अपरपक्षश्राद्धे पक्षद्वयमस्ति॥ प्रतिपदादिषु तिथिषु एकमेव श्राद्धमावर्त्यते इत्येकः पक्षः ॥ प्रतिदिनं भिन्नानि श्राद्धानीति द्वितीयः पक्षः ॥ आवृत्तिपक्षे तएव ब्राह्मणाः ॥ द्विजानां यजमानस्य च न सूतकं ॥ प्रतिपद्युपक्रम्यामावास्यायां समाप्तिः ॥ समाप्तिदिवसे सकृद्दक्षणा देयेति ॥ एवमेवोक्तं दीपिकायां ॥ श्राद्धक्रियैकान्वहं आवृत्या क्रियते समाप्तिदिवसे देया तदा दक्षिणा इति ॥ तस्मिन्पक्षे नन्दा त्रयोदशी त्रिजन्मादि न वर्ज्यं ॥ एतदभिप्रायेणाहकार्ष्णाजिनिः—

नभस्यस्यापरे पक्षे श्राद्धं कुर्याद्दिने दिने ।

नैव नन्दादि वर्ज्यं स्यान्नैव वर्ज्या चतुर्दशी ॥

अस्मिन्पक्षे यथा चतुर्दश्यामपरपाक्षिकं सपिंडश्राद्धं विहितं ॥ [६७०] तथा युगादावपि पिंडविधायकवाक्यसद्भावः सूचितः आदिशब्देन ॥ यथा—

तीर्थे सांवत्सरे प्रेते पितृपक्षे शशिक्षये ।

पिंडदानं प्रकुर्वीत युगादौ भरणीमघे ॥

पितृपक्षो महालयः ॥ युगादिस्त्रयोदशी ॥ तथा—

दर्शश्राद्धे गयाश्राद्धे श्राद्धे चापरपाक्षिके ।

पिंडदानं प्रकुर्वीत भरण्यां न प्रदुष्यतीति ॥

यद्यपि भरण्यादौ पृथगनुष्ठीयमाने श्राद्धे पिंडदानं निषिद्धं ॥ परन्तु षोडशश्राद्धसमुदायान्तःपातित्वेन न्याय्यप्रा-

सं ॥ यथा चातुर्मास्येषु गृहमेधीयाः पृथगनुष्ठीयमाना आवाहनादि न लभन्ते ॥ एकैकाहिकचातुर्मास्येषु आवाहनादि निगमाल्लभन्ते ॥ समुदायान्तः पातित्वात् इति तद्वत् ॥ पृथक्त्वे निगमाभावात् ॥ समुदायान्तर्गतापि निगमान्नलभते एवं ये वदन्ति ते भाष्याभिप्रायमनभिज्ञाः उपेक्षणीया- इति ॥ [६७१] तथा एकाहः संघातमापद्यमानो लभेत् तायमानरूपाणीति शाङ्खायनसूत्रान्यायाद्वा भवति ॥ षोडशश्राध्धावृत्तिपक्षे भरणीमघात्रयोदश्यादिषु पिंडदानमिति ॥ द्वितीयपक्षे भिन्नानि श्राध्धानि प्रतिदिनं दक्षिणादानकर्मसमाप्तिश्च क्रियते ॥ तदुक्तं दीपिकायां ॥

प्रतिदिनं दानेति पक्षस्तदा कार्या कर्मसमाप्तिरन्वहमिति ।

अस्मिन्प्रतिदिनं भिन्नश्राध्धपक्षे भरणीमघादिषु पिंडदाननिषेधवाक्यानामवकाशः ॥ एवं विधिनिषेधवाक्यानां विषयः कल्प्यते ॥ तथा चोक्तं ॥

श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात्तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ ।
स्मृतिद्वैधे तु विषयः कल्पनीयः पृथक्पृथक् ॥

इति श्राध्धावृत्तिपक्षे पिंडविधायकवाक्यानां विषयः ॥ प्रतिदिनं भिन्नश्राध्धपक्षे पिंडनिषेधकवचनानां चेत्येवं विषये व्यवस्थितानामुभयविधिवाक्यानां सार्थकता भवेदिति सिध्धं ॥ [६७२] अथ श्राध्धविधानासमर्थः महालयनिमित्तमेकं श्राध्धं करोति ॥ तदा पितृमृताहे कुर्यात् ॥

तदुक्तं नागरखण्डे—

आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे ।

मृतेऽहनि पितुर्यो वै श्राध्धं दास्यति मानवः ॥
तस्य संवत्सरं यावत्संतृप्ताः पितरो ध्रुवम् ।
तस्मात्तत्र प्रकर्तव्यं श्राध्धं श्रध्धापरैर्नरैरिति ॥

अत्र मृतेऽहनीति विशेषोपादानात्तत्र नन्दाभृगुवारादि-निषेधानवकाशः ॥ किंच मृताहलक्षणं विशेषमवलंब्य सपिंडं श्राध्धं कुर्वतां परिसंख्यया तत्र भरण्यामपि पाक्षिकी श्राध्धाभ्यनुज्ञा भवेत् ॥ श्राध्धं कर्तव्यमिति ॥ एतदवलंबनस्य सर्वपक्षतुल्यत्वेऽपि विशेषवचनैर्निषेधातिशयदर्शनात् लोकविद्विष्टत्वाच्च तत्पक्षे मघासु त्रयोदश्यां च न भवति सपिंडं श्राध्धमिति ॥ निषेधवचनेषु तावन्मनुः—

अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु ।

षट्त्रिंशन्मतात्—उपवासं च संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
मघात्रयोदशीश्राद्धं न कुर्यात् पुत्रवान्गृही ॥

यदाह कार्ष्णाजिनिः—

संक्रान्तावुपवासेन पारणेन च भारत ।
मघायां पिंडदानेन ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यतीति ॥

ज्योतिर्बृहस्पतिः—

कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां यच्छ्राद्धं कुरुते नरः ।
पञ्चत्वं तस्य जानीयाज्ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितमिति ॥

स्मृत्यन्तरं—मघात्रयोदशीश्राद्धं हस्तिच्छायासमाश्रितम् ।
दुष्करं तन्महापुण्यं न कुर्यात्पुत्रशोकदम् ॥

कात्यायनेनाप्युक्तं ॥ युवानस्तत्रम्रियन्त इत्यादिवचनैर्निषेधे सति तदाचरणे त्वसद्धर्मप्राप्तिरिति ॥ यतः सत्कर्मा-

चरणे सध्धर्मप्राप्तिरसत्कर्माचरणे त्वसध्धर्मप्राप्तिरिति ॥ अतः पुत्रविपत्तिलक्षणदुःखोत्पादकत्वात् मघासु त्रयोदश्यां च सपिंडं श्राध्धं न कार्यं ॥ [५७४] यानि तु मघासु त्रयोदश्यां च श्राध्धविधायकानि मन्वादिवाक्यानि

यत्किंचिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात्तु त्रयोदशीम् ।
तदप्यक्षय्यमेव स्याद्वर्षासु च मघासु च ॥
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
जातं पुत्रं प्रतीक्षन्ते पिप्पलं शकुना इव ॥
मधुमांसेन खड्गेन पयसा पायसेन च ।
एकतो दास्यति श्राध्धं वर्षासु च मघासु च ॥

इत्येवमादीनि श्राध्धविधिपराणि वाक्यान्यपि पिंडश्राध्धपराणि प्रतिपादितानि महर्षिभिः ॥ तस्मात्पितुर्मृतेऽहन्यपि मघात्रयोदश्योर्महालयनिमित्तं सपिंडश्राध्धं न कार्यमिति वचनमप्यस्ति ॥

मघां त्रयोदशीं मुक्त्वा परं श्राध्धं महत्फलम् ॥इति॥

चतुर्दश्यां विषशस्त्रादिमृतानामेवैकोद्दिष्टं श्राध्ध मुक्तं ॥ एतां मुक्त्वा कस्मिंश्चिद्दिने श्राध्धं कुर्यात् ॥ भरण्यां तु मृताहावलंबनेन पाक्षिक्यामनुज्ञायां प्रशंसावचनं कालादर्शे—

भरणी पितृपक्षे तु महती परिकीर्तिता ।
अस्यां श्राध्धं कृतं येन स गयाश्राध्धकृद्भवेत् ॥

इति श्राद्धनिर्णयः ॥

६७५ अथ श्राद्धप्रकारमाह देवलः ॥

देवाद्यं नैव कुर्वीत देवान्तं नैव कुत्रचित् ।
देवाद्यं यदि कुर्वीत श्राद्धं पार्वणधर्मवत् ॥

आदौ देवा विश्वेदेवाः अन्ते देवता विष्णुः ॥ केचन आदौ विश्वेदवा उपवेश्यन्ते पश्चादुत्थाप्यन्ते एवं देवाद्यन्तं वदन्ति ॥ तथा—

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।
अविशेषेण कर्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत् ॥

महालये मातृश्राद्धं पृथक्प्रशस्तं ॥ मातामहानां सपत्नीकमेवेति स्मृत्यर्थसारे ॥ चतुर्विंशतिमतेऽपि—

केचिदिच्छन्ति नारीणां पृथक्श्राद्धं महर्षय इति ॥

तत्रैकोद्दिष्टसहितं कार्यं तत्रैकः पाकः ॥ पिंडो बर्हिश्चैकः ॥ एकोद्दिष्टा भ्रातृभगिनीपुत्रपितृव्यतत्पत्नीमातुलादय अपुत्रवन्तः ॥ तथा चतुर्विंशतिमते—

आचार्यगुरुशिष्येभ्यः सखिज्ञातिभ्य एव च ।
तत्पत्नीभ्यश्च सर्वाभ्यो दद्याद्भाद्रपदे नरः ॥

६७६ तथा अन्येषामपि संबन्धिनामपुत्राणां विशेषेण कार्यं अथवा पृथक्चैकोद्दिष्टानां तत्पक्षैकादश्यां कार्यं ॥ तदुक्तं पुराणसमुच्चये ॥

एकादश्यां प्रकुर्वीत एकोद्दिष्टानि सर्वतः ।
तस्याधिदेवता विष्णुः पितृवर्गस्य कृत्स्नशः ॥

सर्वतः सर्वाण्येकोद्दिष्टानि तत्र संबन्धानुक्रमेण श्राद्धं कुर्यात् ॥ तथा महालये दत्तमक्षयं स्यात् ॥ तदुक्तं ॥

नैयोंगिको विधिर्नूनं पक्षे वै पञ्चमे स्थितः ।
तस्मिन्दत्तं हविर्नूनं पितृणामक्षयं भवेदिति ॥

यच्च वचनं—एकस्मिन्ब्राह्मणे सर्वानाचार्यादीन्प्रपूजयेत् ।
पिंडांश्च शतधा तेभ्यो दद्यादकरणं न तु ॥

अत्र एकस्मिन्ब्राह्मणे आचार्यादीन् सर्वान् भोजयेदित्युक्तं ॥ तदशक्तविषयं ॥ ब्राह्मणासंभवविषयं वा ॥ अथ यतेरेकदण्डिनस्त्रिदण्डिनो वा तत्पक्षद्वादश्यामेव पार्वणश्राद्धं कुर्यात् ॥ [६७७] तदुक्तं वायुपुराणे—

संन्यासिनोऽप्याब्दिकादि पुत्रः कुर्याद्यथातिथि ।
महालये तु यच्छ्राद्धं द्वादश्यां पार्वणेन त्विति ॥

अत्र पुत्रपदमधिकार्युपलक्षणं ॥ अथात्र महालये नवमीत्वष्टका तत्र नवदैवत्यं श्राद्धं ॥ तदुक्तं ॥

अन्वष्टकासु नवभिः पिंडैः श्राद्धमुदाहृतम् ।
पित्रादि मातृमध्यस्थं ततो मातामहान्तिकम् ॥ इति ॥

एतच्छ्राध्धविधिर्निरूपितः स्त्रीणां पृथक् श्राध्धनिर्णयप्रकरणे ॥ विशेषोऽष्टकानिर्णये वक्ष्यते ॥ अथात्राष्टम्यां विशेषः ॥ ब्रह्माण्डे—आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे मघा मध्याष्टमीस्मृता ।
त्रयोदशी गजच्छाया मघातुल्यं च पैतृभम् ॥
आसु श्राध्धं गयाश्राध्धसममाहुर्महर्षयः ।
पैतृभं मघा मघायोगे तु त्रयोदशी गजच्छायेति ॥ [६७८] दीपिका ॥ अनङ्गः सोऽपिमघान्वितः शुभतर इति ॥ अत्र पितृगाथा—

अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।

प्रावृट्कालेऽसिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः ॥
मधूत्कटेन यः श्राध्धं पायसेन समाचरेत् ।

तथा—मघासु कुर्वन् श्राध्धानि सर्वान्कामानवाप्नुयात् ।
प्रत्यक्षमर्चितास्तेन भवन्ति पितरः सदेति ॥

मनुस्मरणं ॥ अपरपक्षोपक्रमे देवीपुराणे ॥
तत्रापि महती पूजा कर्तव्या पितृदैवता ।
अत्र पिंडप्रदानं तु ज्येष्ठपुत्रो विवर्जयेत् ॥

यमस्मृतौ—अपि नः स कुले भूयाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीम् ।
पायसं मधुसर्पिर्भ्यां प्राक्छाये कुञ्जरस्य तु ॥
आजेन सर्वलोहेन वर्षासु च मघासु चेति ।

अत्र श्राध्धप्रशंसापराणि वचनानि सन्ति ॥ तथा—
मघात्रयोदशीश्राध्धं न कुर्यात्पुत्रवान्गृही । इति ॥

गृहिणो निषेधात्कथं श्राध्धं ॥ अत्रोत्तरवचन—
नेच्छेत्त्रयोदशीश्राध्धं पुत्रवान्यः सुतायुषे ।
एकस्यैव न कुर्यात्तु पार्वणं तु समाचरेत् ॥

पुत्रवान् सुतायुषे त्रयोदश्यां श्राध्धं नेच्छेत् ॥ एकस्यैव पितृवर्गस्य न कुर्यात् ॥ किंतु वर्गद्वयस्य पार्वणं कुर्यात् ॥ अतश्च निषेधवाक्यानि एकवर्गोद्देशेनानुष्ठीयमानं श्राध्धमाश्रयन्ते ६७९ तथा च कार्ष्णाजिनिः—

श्राध्धं नैकस्य वर्गस्य त्रयोदश्यामुपक्रमेत् ।
न तृप्तास्तस्य ये यस्य प्रजां हिंसन्ति तस्य ते॥ इति ॥

त्रयोदश्याः पितृतृप्तिं मत्वा येभ्य एव न दीयते ते एव कुपिताः श्राध्धकर्तुः प्रजां नाशयन्तीति भावः ॥ अतस्तत्र

पितृपक्षीयाणां सर्वेषां मातृपक्षीयाणां सर्वेषां च भ्रातृमातुलादीनां सर्वेषामेकोद्दिष्टानां च यजनं कुर्यादित्यर्थः ॥ निषेधवाक्यानामयमेको विषयः ॥ द्वितीयस्तु एतच्छ्राद्धे पिंडा नस्युः ॥ उक्तं च दीपिकायां ॥ श्राद्धं न पिंडान्वितं ॥ पिंडा नस्युरिति द्वितीयो विषयः ॥

तथा—स्वजातीनां भवेच्छ्रेष्ठः कुर्वन् श्राद्धं त्रयोदशीम् ।

इत्यादि धनमित्रादिप्राप्तिकामनापरत्वे श्राध्धं न कुर्यादिति तृतीयो विषयः ॥ इति कालनिर्णयकारैर्निरूपितं ॥

५८० अथवा एतच्च पार्वणविधानं अपुत्राणामेकोद्दिष्टं सर्वत्र प्राप्तं युगादित्रयोदश्यां तद्बाधनार्थं पार्वणविधिरिति पित्रादीनामतिदेशात्सिध्धमिति व्याख्यातं दीपिकाविवरणे ॥ इयं युगादिः ॥ अत्र श्राध्धमपिंडमुक्तं ॥

पुलस्त्येन—अयनद्वितये श्राध्धं विषुवद्वितये तथा ।
युगादिषु च सर्वासु पिंडनिर्वपणादृते ॥

इति त्रयोदशीश्राद्धं ॥

अथ तत्पक्षचतुर्दश्यां शस्त्रादिहतानामेकोद्दिष्टं कार्यं ॥

यथाह मरीचिः—

समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य वै ।
एकोद्दिष्टं तु कर्तव्यं चतुर्दश्यां महालये ॥

समत्वमागतस्य सपिंडीकृतस्य ॥ नागरखण्डेऽपि—

येषां च शस्त्रमृत्युः स्यादपमृत्युरथापि वा ।
उपसर्गान्मृतानां च विषमृत्युमुपेयुषाम् ॥

सर्पव्याघ्रहतानां च मृतस्योद्बन्धनैरपि ।
श्राध्धं तेषां प्रकर्तव्यं चतुर्दश्यां नराधिप ॥
तेषां तस्मिन्कृते तृप्तिस्ततस्तत्पक्षजा भवेत् ।

तत्पक्षजा तस्मिन्नपरपक्षे श्राध्धकरणे यावती तृप्तिः तावतीत्यर्थः ॥ [५८१] याज्ञवल्क्यः—

प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।
शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते ॥

प्रचेता अपि—वृक्षारोहणलोहाद्यैर्विद्युज्ज्वालाविषादिभिः ।
नखिदंष्ट्रिविपन्नानां तेषां शस्ता चतुर्दशी ॥

ब्रह्माण्डपुराणे—प्रायोऽनशनशस्त्राग्निविशेषोद्बन्धनं तथा ।
चतुर्दश्यां तु कर्तव्यं तृप्त्यर्थमितिनिश्चयः ॥

अत्र—चतुर्दश्यां भवेच्छ्राध्धं येषां मृत्युर्विगर्हित इति ॥

वचनात् विहितमार्गेण अनशनाग्निप्रवेशनादिभिर्मृतानां न शस्त्रहतचतुर्दश्यां श्राध्धमिति ॥ वैधेऽपि संग्राममरणे मनुवचनाद्भवति ॥

म्रियन्ते पितरश्चात्र ये वै शस्त्रहता रणे ।

अत्र चतुर्दश्यां गार्ग्यः एकोद्दिष्टं ब्रवीति ॥

चतुर्दश्यां च यच्छ्राद्धं सपिंडीकरणात्परम् ।
एकोद्दिष्टविधानेन तत्कार्यं शस्त्रघातिनाम् ॥

शस्त्रघातिनामिति इतरेषामपमृत्युहतानामुपलक्षणं ॥

[५८२] यद्यपि अनेन शस्त्रहतचतुर्दशीश्राध्धेन शस्त्रादिभिर्हतस्य पितुस्तृप्तिर्जायते तथापि पितामहादीनां मातामहादीनां च तृप्त्यर्थं महालयानिमित्तं पार्वणमन्यस्मिन् तिथौ कार्यं ॥

उक्तं च कालनिर्णये—

कांक्षन्ति पुत्रपौत्रेभ्यः पायसं मधुसंयुतम् ।
तस्मात्तानत्र विधिना तर्पयेत्पायसेन तु ॥
मध्वाज्यसहितेनात्र पितॄणां तृप्तिहेतव इति ।

अत्र महालये पिता चेच्छस्त्रहतः पितुरेवैकोद्दिष्टं ॥ पितामहश्चेच्छस्त्रहतः पितामहस्यैवैकोद्दिष्टं वचनमस्त्याचारतिलके ॥ स्मृत्यन्तरं च ॥ एकस्मिन्द्वयोर्वैकोद्दिष्टविधिरिति ॥ द्वयोरेकोद्दिष्टे कृतेऽपि पितृतृप्त्यर्थं पूर्ववत्पार्वणं कार्यमिति ज्ञेयं ॥ पित्रादिष्वायुधाद्यैर्हतेषु चतुर्दश्यां पार्वणं ॥ तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

पित्रादयस्त्रयो ह्यस्य शस्त्रघातास्त्वनुक्रमात् ।
संभूते पार्वणं कुर्यादाब्दिकानि पृथक् पृथक् ॥

पार्वणे कृतेऽपि मातामहादीनां तृप्त्यर्थं महालयं पृथक्कार्यं ॥ अस्मिन् शस्त्रहतश्राद्धे मघास्वपि पिंडदानं स्यात् ॥ तदुक्तं—प्रेतपक्षे चतुर्दश्यां मघायुक्तं दिनं यदि ।
पिंडदानं प्रकुर्वीत यस्य शस्त्रहतः पिता ॥

पितेति शस्त्रहतोपलक्षणं ॥ यश्चतुर्दश्यां पार्वणनिषेधः स चतुर्दशीनिमित्तस्य श्राधस्य न मृताहनिमित्तस्य मृताहनिमित्तं पार्वणं भवेत् ॥ ५८३ अथ एतच्चतुर्दश्यामेव शस्त्रादिभिर्हतः तस्याब्दिकेनैव चतुर्दशीश्राद्धसिद्धिः ॥ तदाह दीपिकाकारः ॥ अमुतो नान्यद्भवेत्तंत्रतः सिद्धिरिति ॥ अमुतः आब्दिकादन्यच्चतुर्दशीनिमित्तं न स्यात् नैकः श्राधद्वयं कुर्यादिति निषेधात् तंत्रतः सिध्धेरित्यर्थः ॥ अथवा निमित्तभे-

दाच्छ्राध्धद्वयं वा कुर्यात् ॥ अथ महालये चतुर्दश्यां शस्त्रहत स्यैव श्राध्धं नान्यस्येति नियमः ॥ तत्र श्राध्धे कृते शस्त्रादिहतस्यापरपक्ष श्राध्धे तृप्तिर्जायत इत्युक्तं नागरखण्डे ॥ तथा सति चतुर्दश्यां विघ्नसंभावनया श्राध्धाकरणनिश्चये सति तदा तत्पक्षमध्ये महालयमध्ये चतुर्दश्याः पूर्वं कस्मिश्चिद्दिवसे शस्त्रादिहतस्यावश्यं पार्वणश्राध्धं कुर्यात् ॥ इत्याशयेन दीपिकाकार आह ॥ [६८४] अथो न महालयस्थितचतुर्दश्यां कथंचिद्भवेत् ॥ विघ्नादेरपि संभवो यदि तदा तत्पक्षमध्ये नरावश्यं कुत्राचिदन्हि शस्त्रनिहतश्राध्धं चरेत् पार्वणं ॥ इति चतुर्दश्यां क्रियमाणस्य शस्त्रहतश्राध्धस्यैकोद्दिष्टविधाना द्दिनान्तरे पार्वणमितिभावः ॥ इति दीपिकाविवरणे व्याख्यातं ॥ इदं पार्वणविधानं मातापित्राद्यपेक्षया युक्तं ॥ अन्येषां पितृव्यभ्रातृपुत्रादीनां पार्वणं निषिध्धं ॥ निमित्तवशात्कालातिक्रान्तत्वेन प्राप्तं शस्त्रहतानां श्राध्धं यथाप्राप्तमेकोद्दिष्टं कुर्यात् ॥ तथा वचनं तु—

चतुर्दश्यां यदा श्राध्धं किं पुनः पितृपक्षजम् ।
षट्दैवतं न कुर्वीत दद्याच्छस्त्रहतस्य चेति ॥

एवमन्यानि श्राध्धानि कालातिक्रान्तानि यथाप्राप्तानि कार्याणीति ज्ञेयं ॥ तथा मुख्यकाले स्वकृतं श्राध्धादिकं कालान्तरे कुर्यात् ॥ [६८५] तदुक्तं स्मृत्यर्थसारे—

मुख्यकाले यदावश्यं कर्म कर्तुं न शक्यते ।
गौणकालेऽपि कर्तव्यं गौणोऽप्यत्रादृशो भवेत् ॥
स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्वस्य कर्मणः ।

सर्वत्र गौणकालेषु कर्म चातीतमाचरेत् ॥

अत्र मुख्यदिने निमित्तवशात् अकृतं श्राद्धादि कर्म दिनान्तरे कार्यमिति भावः ॥ तत्रापि कृतं फलदं स्यात् ॥ तदुक्तं–मुख्यकाले हि मुख्यं चेत्साधनं नैव लभ्यते ।

मुख्यकाल उपाश्रेयो गौणमप्यस्तु साधनम् ॥

इति चतुर्दशीश्राद्धं ॥

अथ अपरपक्ष श्राद्धनिर्णयः ॥

अथापरपक्षे श्राद्धविधानासंभवे दर्शे कुर्यात् ॥ तथा च निगमः ॥ अपरपक्षे यदहः संपद्येत अमावास्यायां विशेषेणेति ॥ तथा दीपिका–

एकत्रान्हि युगात्परे पितृयंजि दर्शे पृथक् वा चरेत् ।

युगात् चतुर्थ्याः परे ॥ कालनिर्णयकारैर्दर्शेन अन्यदिनं विकल्पितं ॥ मघास्वप्यमावास्यायां पिंडदानं भवेत् ॥

तदुक्तं–ततः सांवत्सरे श्राद्धे श्राद्धे नान्दीमुखे तथा ।

अमावास्यासु सर्वासु मघायां पिंडदो भवेत् ॥

तथा–दर्श श्राध्धे गयाश्राध्धे श्राध्धे चापरपाक्षिके ।

पिंडदानं प्रकुर्वीत भरण्यां न प्रदुष्यतीति ॥

गयेति गङ्गादितीर्थोपलक्षणं ॥ अथ तदपरपाक्षिकं श्राद्धं यदि महालये न कृतं तदा आश्विनशुक्लपञ्चम्याः पूर्वं कुर्यात् ॥ तदुक्तं यमस्मृतौ–

हंसे वर्षासु कन्यास्थे शाकेनापि गृहे वसन् ।

पञ्चम्योरन्तरं दद्यात्पक्षयोरुभयोरपि ॥

हंसे सूर्ये ॥ अथ विशेषः सुमन्तुः—

कन्याराशौ महाराज यावत्तिष्ठेद्विभावसुः ।

तस्मात्कालाद्भवेद्देयं वृश्चिकं यावदागत इति ॥

तथा—येयं दीपान्विता राजन् ख्याता पञ्चदशी भुवि ।

तस्यां दद्यान्न दत्तं स्यात्पितॄणां वै महालये ॥

तावत्प्रेतपुरी शून्या यावद्वृश्चिक दर्शनम् ।

ततः स्वभवनं यान्ति शापं दत्वा सुदारुणमिति ॥

अथ—एक एव यदा विप्रो द्वितीयो नैव लभ्यते ।

पितृश्राद्धे नियोज्योऽसौ दैवे वन्हिं नियोजयेत् ॥

६८७ अथवा स्मृतिसारे—

अन्नं पात्रे समुध्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य च ।

देवतायतने कृत्वा ततः श्राध्धं समापयेत् ॥

प्रास्येदग्नौ तदन्नं वा दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ।

एवं—एकेनैव तु विप्रेण षडर्धं श्राध्धमाचरेत् ॥ इति ॥

षण्णां तृप्तिप्रकारः आचारतिलके—

पिता भुङ्क्ते द्विजकरे मुखे भुङ्क्ते पितामहः ।

प्रपितामहस्तालुदेशे कण्ठे मातामहस्तथा ॥

प्रमातामहश्च हृदये नाभौ वृध्धः प्रकीर्तितः ।

एवं वै पार्वणे श्राध्धे त्वेकविप्रेऽपि भुञ्जते ॥

विशेषो गरुडपुराणे—

त्रयः पिंडभुजो ज्ञेया भाजकाश्च त्रयः स्मृताः ।

त्रयः पिंडानुलेपाश्च दशमः पिंडसन्निधौ ॥

यजमानो भवेदेको दश पूर्वान्दशापरान् ।

उध्धरेच्छ्राध्धदस्त्वेवमेकविंशतिपूरुषान् ॥
कृतेऽचलद्विवेदेन ग्रन्थे निर्णयदीपके ।
नभस्यापरपक्षस्य जातः श्राध्धविनिर्णयः ॥

इत्यपरपक्षश्राद्धनिर्णयः ॥

१८८ अथ अष्टकाश्राद्धनिर्णयः ॥

अष्टकाश्चतस्रः कृष्णाष्टम्यः ॥ आग्रहायण्यतिक्रमे तिस्रः भाद्रपदे चेति ॥ तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे–

आग्रहायण्यतिक्रान्तो कृष्णास्तिस्रोऽष्टकाः स्मृताः ॥
अष्टम्यस्तु नवम्यासां तिथिरन्वष्टका इति ॥

आग्रहायणी मार्गशीर्षपौर्णमासी ॥ शाङ्खायनः ॥ ऊर्ध्वमाग्रहायण्यस्तिस्रोऽष्टका अपरपक्षेषु अष्टम्य इति शेषः ॥ मध्या वर्षे चेति ॥ यत्तु वचनं दीपिकायां–

पौषादित्रिषु भाद्रके च बहुलाष्टम्योऽष्टकाख्या इति ॥

तत्कृष्णपक्षप्रवृत्तमासाभिप्रायेण ॥ तथा च कूर्मपुराणे–

अमावास्याष्टकास्तिस्रः पौषमासादिषु त्रिषु ।
तिस्रश्चान्वष्टकाः पुण्या माघी पञ्चदशी तथा ॥

अग्निष्वात्ता पितृकन्या पित्रा शप्ता पुनरनुगृहीता सा भाद्रपदापरपक्षाष्टका इति ॥ एकत्वेनोत्पत्तिर्दर्शिता ॥

प्रौष्ठपद्यष्टका भूयः पितृलोके भविष्यति ।
आयुरारोग्यपुत्रादिसर्वकामफलप्रदा ॥ इति ॥

१८९ आसां नवम्यन्वष्टका इति ॥ अनु पश्चाद्भवतीत्यन्वष्टका ॥ अनेन अन्वष्टनाम्ना येषु मासेषु अष्टका भवन्ति तेष्व-

न्वष्टका इति भावः ॥ द्वे पित्र्यष्टके द्वे अन्ये शाकाष्टकापूपा-ष्टके च आसु गृह्योक्तं कर्म कार्यं साग्निभिः श्राद्धं च ॥ शाङ्खायनगृह्ये ॥ श्वोऽन्वष्टक्यं पिंडपितृयज्ञावृतेति ॥ अष्टकास्वन्वष्टकासु च श्राद्धं कार्यं ॥ तदुक्तं संग्रहे—

अष्टकासु च कर्तव्यं श्राद्धं हैमन्तिकासु च ।
अन्वष्टकासु क्रमशो मातृपूर्वं तदिष्यते ॥

तथा—वृद्धावादौ गये चान्ते मध्ये त्वन्वष्टकासु चेति ।

मातृपार्वणमन्वष्टकासु मध्ये विहितं ॥ अतोऽन्वष्टकायामविद्यमानपितृकः क्रमशः पितृक्रमेण श्राद्धं कुर्यात् ॥ जीवत्पितृकस्तु मातृणां पूर्वं कुर्यात् ॥ तथा चोक्तं विष्णुना ॥ अपरपक्षान्वष्टकामुपक्रम्य मात्रे पितामह्यै दद्यात् ॥ केवलं मातृपार्वणं जीवत्पितृकस्य युक्तं ॥ तथा शाकैश्चतुर्थ्यामेव सर्वदेति एवकारणे चतुर्थ्यामपरपक्षान्वष्टकायां सर्वेषां श्राद्धं नियतं अन्यास्वनियतं ॥ जीवत्पितृकस्याष्टकादिश्राद्धाधिकाराभावेऽपि अस्मिन्मातृश्राद्धेऽधिकारः शाकेनापरपक्षमातिक्रमेत् इति वचनात् ॥-
६८० यच्चोक्तं ॥ अष्टकासु दैवपूर्वकं श्राद्धं कृत्वा अन्वष्टकास्वष्टकावद्न्हौ हुत्वा दैवपूर्वमेव ॥ शृणु ॥ अस्मिन् श्राध्धे होमपूर्वकत्वं न नियतं अन्वष्टकायां होमः पिंडापितृयज्ञो विहितः ॥ शाङ्खायनगृह्ये ॥ श्वोऽन्वष्टक्यं पिंडपितृयज्ञावृतेति ॥ पिंडापितृयज्ञो जीवत्पितृकस्य निषिध्धः ॥ न जीवत्पितुरस्तीति ॥ ततो होमस्य पूर्वानुष्ठानार्थमनुवादः ॥ श्राध्धं स्वतंत्रं ततो होमं विना निरग्निनानुष्ठेयमपरपक्षान्वष्टकाश्राध्धं ॥ नियतत्वात् साग्नेरष्टकान्वष्टकाश्राध्धं च होमपूर्वकं भवेत् ॥ अष्टम्यामष्टका-

श्राध्धं तत्र नवम्यां याक्रियते तदन्वष्टक्यं ॥ सप्तम्यां क्रियमाणे पूर्वेद्युरष्टकाप्रकरणे मिताक्षरायामुक्तानि श्राध्धानि अन्वष्टकाश्राध्धगतो विशेषो निरूपितः स्त्रीणां पृथकूश्राध्धनिर्णये ॥ अत्र विशेषः ॥ एतन्मातृप्रधानमन्वष्टकाश्राध्धं जीवन्मातृको न कुर्यात् ॥ [५९१] यतः स्मृतिमञ्जर्याम्—

मातृणामेव तद्यस्मान्मातृश्राध्धं तदुच्यते इति ॥

मातृप्रधानंश्राध्धमिति ॥ तथापि—

अस्मिन्नन्वष्टकाश्राध्धे पितुः पूर्वं प्रदीयते ।

तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

अन्वष्टकासु नवभिः पिंडैः श्राध्धमुदाहृतम् ।

पित्रादिमातृमध्यस्थं ततो मातामहान्तिकम् ॥

तथा—वृध्धावादौ गये चान्त्ये मध्ये त्वन्वष्टकासु च ।

इत्यादिभिरन्वष्टकायां मातृपार्वणं मध्ये विहितं ॥ अथ जीवन्मातृको न कुर्यादित्यत्र नञः पर्युदासो न संबोभवीति ॥ पर्युदासो हि मातृश्राद्धातिरिक्तं श्राद्धं कुर्यादिति प्राप्नोति ॥ अन्वष्टकासु जीवन्मातृकस्य अमावास्याष्टका वृद्धिरित्यादिवत्सामान्यतः श्राद्धप्राप्तिर्नास्ति ॥ अन्वष्टकासु वृद्धौ चेत्यादिकाष्र्णाजिनीयादिवचनेषु मातृश्राद्धपृथग्विधाने तात्पर्यं ॥ तस्माज्जीवन्मातृकं प्रत्यन्वष्टकाश्राद्धे नञः प्रतिषेधार्थतेति ॥ जीवन्मातृकोऽष्टकानिमित्तं श्राद्धं न कुर्यादित्यर्थः ॥ अप्राप्तस्यापि प्रतिषेधो दृष्टः ॥ [५९२] यथा ॥ अग्न्याधेये वारवंतीयादिसामगानं विधायश्रूयते ॥ न ब्रह्मा सामानि गायेत् ॥ अत्राप्राप्तं सामगानं ब्रह्मणः प्रतिषिध्यत इति ॥ तथा—

अन्वष्टकासु क्रमशो मातृपूर्वं तदिष्यते ।

मातृपूर्वं मातृप्रधानं श्राद्धं ॥ अस्ति पूर्वशब्दः प्रधानवाची ॥ यथा पूर्वोपविष्टब्राह्मणे श्राद्धं कर्तव्यं ॥ प्रधानब्राह्मणाग्रे इति गम्यते ॥ अत एव क्रमश इत्यल्पार्थे शस् क्रमोऽल्पीयान् ॥ प्रधानं मातृश्राद्धमिति ॥ अथवा मातृभिरिति हेतौ तृतीया ॥ मातृभिः पूर्वं प्रधानं मातृपूर्वमिति ॥ पूर्वसदृशसमानार्थे तृतीयासमासः ॥

५८३ स्मृतिरपि—गर्भधारणपोषाभ्यां तेभ्यो माता गरीयसी ।

अतश्चान्वष्टकाश्राद्धे मातृश्राद्धप्रधानता ॥

विशेषोऽत्र प्रकर्तव्योऽप्यन्यस्माच्छ्राध्धकर्मण इति ॥

इदमन्वष्टकाश्राध्धं मृतमातृनिमित्तकम् ।

नैमित्तिकं न लुप्येत सूतके नित्यलोपनात् ॥

नैमित्तिकं अन्वष्टक्यं नित्यं दार्शिकं ॥ दार्शिकान्वष्टकयोरुभयोः पिंडान्वाहार्थकत्वेपि नित्यनैमित्तिकभेदात् समत्वं न भवति ॥ तदुक्तं—

आन्वष्टक्यमाब्दिकवच्छ्राध्धं नैमित्तिकं मतम् ।

पिंडान्वाहार्यकत्वेऽपि कथं दर्शसमानता ॥

दर्श इति दर्शश्राध्धस्य ॥ सूतके आशौचे नित्यं दार्शिकं लुप्यते॥ नैमित्तिकं तु वचनादाशौचान्ते स्यात्॥ पिंडपितृयज्ञः सूतकेऽपि भवेदिति च ॥ तदाह जातूकर्ण्यः—

सूतके तु समुत्पन्ने स्मार्तकर्म कथं भवेत् ।

पिंडयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत् ॥

ऋष्यशृङ्गः—आब्दिके चैव संप्राप्ते आशौचं जायते ध्रुवम् ।

आशौचे तु व्यतिक्रान्ते तस्य श्राध्धं प्रतीयत इति ॥

६९४ किं च ॥ शाङ्खायनगृह्यस्मृतौ ॥ मध्यमायां मध्यावर्षे चेति ॥ समानकर्मताभिधानात् ॥ मध्यावर्षे च तुल्यामध्या इति सूचितं ॥ अष्टकान्वष्टकाश्राध्धनिर्णयस्तु ॥

महालयस्य पक्षस्य अष्टकानामपि स्मृत इति

कालादर्शे दर्शस्य निर्णयेनैव निर्णय इत्युक्तं ॥ इति निर्णयः ॥ किं च मातृप्रधानमिदमन्वष्टकाश्राध्धं जीवन्मातृकः स्नेहवशात् पितामहीप्रभृति न कुर्यात् ॥ तदभिप्रायपरं वचनं ॥ यथा—

जनन्यां विद्यमानायां यजेद्यश्च पितामहीम् ।

मातृघ्नः स तु विज्ञेयो वृध्धिश्राध्धे तु पार्वणम् ॥

अत्र वृध्धिश्राध्धे पार्वणमाब्दिकमेकोद्दिष्टेन जीवन्मातृकस्येति वचनमस्ति ॥ पितृवंशमातृवंशतर्पणं अमावास्यादावन्वष्टक्ये पिंडदानं च पिंडान्पश्चिमेन तत्पत्नीनामिति शाङ्खायनगृह्यवचनाद्भवति ॥ ६९५ अतः पितामहीयागनिषेधो अन्वष्टकायामवतिष्ठते ॥ तु शब्दादयमर्थः सूचितः ॥ तर्पणे विशेषः ॥

एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः ।

अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रींस्त्रियश्चैकैकमञ्जलिमिति ॥

स्त्रिय इति जननीव्यतिरिक्ताः पितृपत्न्यः स्वमातॄणां तु त्रींस्त्रीनञ्जलीन् दद्यात् ॥ तदुक्तं स्मृतिसारे—

मातृमुख्या हि यास्तिस्रःस्तासां दद्याज्जलाञ्जलीन् ।

अन्यासां पितृपत्नीनां दद्यादेकैकमञ्जलिम् ॥

अन्यासां स्वमातृव्यतिरिक्तपितृपत्नीनां ॥

सापत्नमातुः कुर्वीत एकोद्दिष्टं न पार्वणम् ।

इति सूचितं ॥ तिस्र इति पार्वणोपलक्षणं ॥ तेन मातामहीनां स्वमातृतुल्यत्वमेव ॥

औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः । इति ॥

५८५ तथा—दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ कार्यास्तत्तनयैर्यथा ।

इत्यादिवचनेषु पुत्रिकासुतस्य दौहित्रस्य औरसपुत्रसमानत्वाभिधानात् ॥ तर्पणोपक्रमे स्मृत्यर्थसारचण्डुनिबन्धादिषु त्रींस्त्रीनञ्जलीनुक्त्वा मातॄणां मातामहीनां च भेदो नाभिहितः ॥

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।

अविशेषेण कर्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत् ॥ इति ॥

इत्यष्टकानिर्णयः

अथ वृद्धिश्राद्धं ॥

तत्र नान्दीमुखान् पितॄन्यजेत् ॥ तेन वृद्धिमान् स्यात् ॥ तदुक्तं—वृद्धौ श्राद्धं नरः कुर्यान्नित्यं वृद्धिमुपाश्नुते ।

वृद्धौ समर्चयेद्विद्वान् नित्यं नान्दीमुखान्पितॄन् ॥

वृद्धिश्राद्धनिमित्तान्यभिधीयन्ते ॥ तावद्गार्ग्यः—

पुत्रोत्पत्तिप्रतिष्ठासु तन्मौञ्जीत्यागबन्धने ।

चूडायां च विवाहेषु वृध्धिश्राध्धं विधीयते ॥

प्रतिष्ठासु देवताविषयपञ्चप्रतिष्ठासु ॥ ५८७ तथा वापीकूपतडागारामप्रतिष्ठासु च ॥ कार्ष्णाजिनिः—

कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्मनि ।

नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा ।
सीमन्तोन्नयनेचैव पुत्रादिमुखदर्शने ॥
नान्दीमुखान् पितृगणान् कारयेत्प्रयतो गृही ।

चूडाकर्मादिके आदिशब्देन मौञ्जीबन्धे तन्मोक्षे च पुत्रादिमुखेति आदिशब्दात् पुत्रीमुखदर्शनोपसंग्रहः ॥

वृद्धगार्ग्यः—अग्न्याधानाभिषेकादाविष्टापूर्ते स्त्रिया ऋतौ ।
वृध्दिश्राध्दं प्रकुर्वीत आश्रमग्रहणे तथा ॥

इति अग्न्याधानाभिषेकादावित्यत्र द्वंद्वान्ते श्रूयमाण आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते ॥ तेनाग्न्याधानादौ आदिशब्देन यज्ञव्रतानामुपसंग्रहः ॥ यज्ञः दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिः ॥ व्रतानि प्राजापत्याग्नेयवैश्वदेवसौम्यगोदानव्रतानि ॥ अभिषेकादौ अभिषेको राज्याभिषेकः ॥ आदिशब्देन गृहप्रवेशमहादानादि ॥ इष्टापूर्ते देवप्रासादप्रतिष्ठा वाप्यादेश्च ॥ स्त्रिया भार्यायाः प्रथमर्तुप्रादुर्भावस्तत्र आश्रमग्रहणे वानप्रस्थयत्याश्रमस्तत्स्वीकारे एषु निमित्तेषु नान्दीमुखं कुर्यात् ॥ ५५८ तथा अन्नप्राशने पुंसवने च ॥ तदाह लौगाक्षिः—

नामान्नचौलगोदाने सोमोपनयपुंसवे ।
स्नानदानविवाहेषु नान्दीश्राद्धं विधीयते ॥

गोदानशब्दः प्राजापत्याद्युक्तचतुर्व्रतोपलक्षणः ॥ सोमो यज्ञः । उपनयः उपवीतं । स्नानं समावर्त्तनं । एतानि निमित्तान्युक्तानि कालादर्शे ॥

सीमन्तव्रतचौलनामकरणान्नप्राशनोपायन ।
स्नाने दानविवाहयज्ञतनयोत्पत्तिप्रतिष्ठासु च ॥

पुंसवनावसथप्रवेशनसुताद्यास्यावलोकाश्रम ।
स्वीकारक्षितिपाभिषेकदयितायतौ च नान्दीमुखम् ॥

श्राद्धं कुर्यादितिविशेषः ॥ वृद्धिश्राद्धं नैमित्तिकं ॥ तद्विधानार्थं कालमाह ॥

नैमित्तिकं तु यच्छ्राद्धं निमित्तानन्तरं भवेत् ।
नान्दीमुखाऽह्वयं प्रातराग्निकं त्वपराणहतः ॥

६९९ ननु—नैमित्तिकस्यापि वृद्धिश्राद्धस्य पुत्रजन्मनिमित्तग्रहणे निमित्तादूर्ध्वं विधानात् ॥ तथा विवाहोपनयनादि निमित्तात्पूर्वं विधानात् ॥ अतो निमित्तानन्तरं नैमित्तिकमिति वक्तुं न युक्तं ॥ सत्यं ॥ निमित्तं द्विविधं ॥ नियतनिमित्तं अनियतनिमित्तं च ॥ विवाहादेर्ज्योतिः शास्त्रोक्तर्तुमासपक्षतिथिनक्षत्रलग्नरूपनियतकालतया नियतनिमित्तत्वं ॥ पुत्रजन्मनस्तु शास्त्रोक्ततिथिनक्षत्रव्यभिचारादनियतकालतया अनियतनिमित्तत्वं॥ अतो नियतनिमित्तं प्रातः अनियतनिमित्तं निमित्तानन्तरमिति निश्चयः ॥ तदाह लोगाक्षिः—

नियतेषु निमित्तेषु प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम् ।
तेषामनियतत्वे तु तदनन्तरमिष्यते इति ॥

७०० कार्ष्णाजिनिः—प्रादुर्भावे पुत्रपुत्र्योर्ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
स्नात्वाऽनन्तरमात्मीयान्पितॄन् श्राद्धेन तर्पयेत् ॥ इति॥

अत्रिः—पूर्वाण्हे वै भवेद्वृद्धिर्विनाजन्मनिमित्तकम् ।
पुत्राजन्मनि कुर्वीत श्राध्धं तात्कालिकं बुधः ॥

तात्कालिकं पुत्राजन्मानन्तरं ॥ पूर्वाण्हे प्रातर्वृध्धिर्नान्दीमुखं भवेत् ॥ नान्दीमुखाऽह्वयं प्रातः पूर्वाण्हे भवेत् ॥ नान्दी-

मुखश्राध्धार्थं कालमाचष्टे गार्ग्यः—

ललाटसंमिते भानौ प्रथमः प्रहरः स्मृतः ।
स एवाध्यर्धसंयुक्तः प्रातरित्यभिधीयते ॥

अर्धप्रहरान्वितः प्रहरः मुख्यः न तु सङ्गवात्पूर्वः प्रातरिति गौणः सः ॥ तथा आग्निकं त्वपराण्हतः ॥ आग्निकं अग्न्युत्पत्ति निमित्तकं आधाननिमित्तकंतदपराण्हतो भवेत् ॥ अपराण्हत इति सप्तम्यर्थे तसिल् ॥ ७०१ तदाह गालवः—

आमश्राद्धं तु पूर्वाण्हे सिद्धान्नेन तु मध्यतः ।
पार्वणं चापराण्हे तु वृद्धिश्राध्धं तथाग्निकमिति ॥

सिद्धान्नेन तु मध्यत इत्येकोद्दिष्टविषयं ॥ इदमाभ्युदयिकं श्राध्धं मातृपूर्वकं कार्यं ॥ तदुक्तं मत्स्यपुराणे—

उत्सवानन्दसन्ताने यज्ञोद्वाहादि मङ्गले ।
मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् ॥
ततो मातामहानां च विश्वेदेवास्तथैव चेति ॥

मातर इति मातृपितामहिप्रपितामह्यः अत्र विशेषमाहगार्ग्यः—

मातृश्राध्धं तु पूर्वेद्युः कर्माहन्येव पैतृकम् ।
मातामहानुत्तरे द्युर्वृद्धौ श्राध्धत्रयं स्मृतम् ॥

अथवा शुभकर्मदिवसात्पूर्वस्मिन्नहनि श्राध्धत्रयं कुर्यात्॥ तदुक्तं शातातपेन—

पृथग्दिनेष्वशक्तश्चेदेकस्मिन्पूर्ववासरे ।
श्राध्धत्रयं प्रकुर्वीत वैश्वदेवं तु तांत्रिकम् ॥

शुभकर्मदिवसे वा कार्यं ॥ तथा शाङ्खायनः ॥ पुण्याहे मातृयागं कृत्वेत्यादि ॥ ७०२ महाभारते तु—

इष्टापूर्तादि पूर्वेद्युः सद्य एव करग्रहे ।
द्वितीये वा चतुर्थे वा अन्यत्रैव यथारुचि ॥

करग्रहे कन्यादाने । सद्य इति संभवाभिप्रायं ॥ असंभवे तु

तृतीयं नवमं षष्ठं नोद्वाहार्वाग्दिनंशुभमिति ।

सामान्यवचनात् शुभदिने कार्यं मातृश्राध्धमिति ॥

पित्रादित्रयपत्नीनां भोज्या मातृः प्रतिद्विजाः ॥

अत्र पत्नीग्रहणाज्जनन्यां सत्यां सापत्नमातुरन्यत्र देयं॥ तदुक्तं—सापत्नमातुः कुर्वीत एकोद्दिष्टं न पार्वणम् ।
जनन्यां विद्यमानायां वृद्धिश्राध्धे तु पार्वणमिति ॥

अन्यत्र तु—पार्वणेन विधानेन श्राध्धं तु क्षेत्रजौरसौ ।
कुरुतोऽन्ये सदा कुर्युरेकोद्दिष्टं न पार्वणमिति ॥

जातूकर्ण्यवचनाद्यथाकुलाचारं कार्यं ॥ वृध्धिश्राध्धे चत्वारः पार्वणा इत्यभिहितं ॥ [७०३] चतुर्विंशतिमते—
मातृपूर्वान् पितृन् पूज्यांस्ततो मातामहानपि ।
मातामहीस्ततः केचिद्युग्मा भोज्या द्विजातयः ॥

तथा—मातृश्राध्धे तु विप्राणामभावे तु कुलान्विताः ।
पतिपुत्रान्विताः साध्व्यो योषितोऽष्टावुदाहृता इति ॥

गरुडवचनाद्विप्राभावे स्त्रियोऽपि भोजनीया इति ॥ तथा पत्नीत्रिकस्येति मात्रादीति ॥

इति वृद्धिश्राद्धनिर्णयः ॥

अथ वृद्धिश्राद्धाधिकार्यभिधीयते ॥

जातकर्मादिविवाहपर्यन्तमपत्यसंस्कारकर्मसु पिता वृद्धिश्राध्धं कुर्यात् स्वपितृभ्य इति ॥ तदुक्त-

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात्सुतसंस्कारकर्मसु ।
पिंडानोद्वाहनात्तेषां तस्याभावे तु तक्रमात् ॥

७०४ तेषां सुतानां आउद्वाहनाद्विवाहमभिव्याप्य जातकर्मादि संस्कारकर्मसु नान्दीश्राध्धविहितान् पिंडान् पिता दद्यात् ॥ पिंडानिति पिंडोपलक्षितं वृध्धिश्राध्धं कुर्यादित्यर्थः ॥ तस्य पितुरभावे तदपत्यादीनां संस्कारकर्मणि तक्रमात्पितृक्रमाद्द्यादन्यः संस्काराधिकारी ॥

असंस्कृताः सुसंस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

भगिन्यश्चनिजाद्दंशादिति वचनेन भ्रातृभगिन्योः संस्कारकर्मणि भ्राता अधिकारी ॥ तदभावे अन्य इति मिताक्षरायामुक्तं ॥

स्मृत्यन्तरे च—पित्रोस्तु जीवतोः पुत्रः कुरुते दारसंग्रहम् ।
पितुर्नान्दीमुखं प्रोक्तं न पुत्रस्य कदाचनेति ॥

एतत्प्रथमाविवाहविषयं ॥ पत्न्यां विद्यमानायामविद्यमानायां वा द्वितीयविवाहे स्वयं नान्दीमुखं श्राद्धं कुर्यात् ॥

७०५ तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

नान्दीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे बुधः ।
अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दिकम् ॥

ननु—स्वपितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते ।
न जीवन्तमतिक्रम्य किंचिद्दद्यादिति श्रुतेः ॥ इति ॥

जीवत्पितृकस्य निषेधात्कथं श्राद्धं प्रकुर्वीतेति ॥ न उ-
द्वाहे पुत्रजनने इत्यादिभिर्जीवत्पितः श्राद्धविधानात् निषेधस्तु
विधानव्यतिरिक्ताष्टकामावास्यादि विषयः ॥ यच्च कैश्चिद्वृद्धि-
श्राध्धे जीवन्तमतिक्रम्य न दद्यादित्युच्यते ॥ तद्वचनमध्ये वृ-
ध्धिश्राध्धपदाभावादिति संतोष्टव्यं ॥ विधानं जीवत्पितृक-
श्राध्धे विलोकनीयं ॥ ७०६ तथा वृध्धिश्राध्धाकरणे दोषवचनं॥

वृद्धौ न तर्पिता या वै देवता गृहमेधिभिः ।
तद्दानमफलं सर्वमातुरो विधिरेव सः ॥

देवता श्राध्धदेवता मातृपितामह्यादयः ॥ तथा पितरि
जीवति पातित्यादिदोषयुक्ते यतौ वा ॥ यदा तु तं सुतमन्यः
संस्करोति जातकर्मादिना तदा तस्य जनकस्यैव पितृभ्यो
दातव्यं ॥ यथोक्तं—

पितरो जनकस्येज्या यावद्व्रतमनाहितम् ।
समाहितव्रतः पश्चात्स्वान्यजेत पितामहानिति ॥

विष्णुः ॥ पितामहे जीवति पितुरभावे पितृपिंडं निधाय
पितामहात्पराभ्यां द्वाभ्यां दद्यात् ॥

मनुः—पिता यस्यानुवृत्तः स्याज्जीवेच्चाथ पितामहः ।
पितुः स नाम संकीर्त्य कीर्तयेत्प्रपितामहम् ॥

तथा यस्य पितापितामहौ निवृत्तौ प्रपितामहो जीवति
सः पिंडद्वयं निधाय प्रपितामहात्पराय दद्यात् ॥ ७०७ यस्य पि-
ता निवृत्तः पितामहप्रपितामहौ जीवतः सः पितृपिंडं निधा-
य प्रपितामहात्पराभ्यां दद्यात् ॥ एवं मात्रादिषु उहनीयं ॥
जीवन्तं मातामहमतिक्रम्य न दद्यात् वचनाभावात् ॥ त-

था पितृपितामहे प्रपितामहे च जीवति नैव कुर्यात् ॥ एवं मात्रादिषु ॥ तथा च सुमन्तुः—

सान्गिकोऽपि न कुर्वीत जीवति प्रपितामहे ।

इति ॥ तत्र केवलं मातर एव पूज्यन्त इति सिध्धं ॥

अकृत्वा मातृयागं तु वैदिकं यः समाचरेत् ।
तस्य क्रोधसमाविष्टा हिंसामिच्छन्ति मातरः ॥

इति वृद्धिश्राद्धाधिकारी निर्णयः ॥

७०८ अथ वृद्धिश्राद्धविधिः ॥

तत्र शाङ्खायनगृह्यं ॥ अथात आभ्युदयिकमापूर्यमाणपक्षे पुण्याहे मातृयागं कृत्वा युग्मान्वेदविद उपवेश्य पूर्वाण्हे प्रदक्षिणमुपचारः पितृमंत्रवर्ज्यं जप ऋजवोदर्भा यवैस्तिलार्थो दधिबदराक्षत मिश्राः पिंडा नान्दीमुखान् पितॄनावाहयिष्य इत्यावाहने नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यक्षय्यस्थाने नान्दीमुखान्पितॄन्वाचयिष्य इति वाचने संपन्नमिति तृप्तिप्रश्नः समानमन्यदविरुध्धमिति ॥ याज्ञवल्क्यः—

एवं प्रदक्षिणावृतो वृध्धौ नान्दीमुखान्पितॄन् ।
यजेत दधिकर्कंधूमिश्रान्पिंडान्यवैः क्रियाः ॥

प्रदक्षिणावृत इति प्रदक्षिणा आवृत् ॥ कात्यायनः—

वृद्धौ समर्चयेद्विद्वान्नित्यं नान्दीमुखान्पितॄन् ।
संपादितो विशेषस्तु शेषं पार्वणवद्भवेत् ॥

प्रचेताः ॥ प्राङ्मुखो देवतीर्थेन ॥ आश्वलायनपरिशिष्टे ॥ प्राङ्मुखेभ्य उदङ्मुखो दद्यात् उदङ्मुखेभ्यः प्राङ्मुखो ॥

द्वौ दर्भौ पवित्रे इति ॥ भविष्यत्पुराणे—

मधुरं भोजनं दद्यान्नवान्नं परिवेषयेत् ।
रक्तपुष्पं तिलांश्चैव अपसव्यं च वर्जयेत् ॥

कात्यायनः ॥ यवोसीत्यूहः पुष्ट्येति च न स्वधां प्रयुञ्जीत ॥

सदा परिचरन्भक्त्या पितॄनप्यत्र देववत् ।
निपातो हि न सव्यस्य प्रागग्रेषु कुशेषु च ॥
दत्वा पिंडान्न कुर्वात् पितृपात्रमधोमुखम् ।

७०९ स्मृत्यन्तरे—पितृलिङ्गेन मंत्रेण यत्कर्म मुनिभिः स्मृतम् ।
तेनैव तद्विधातव्यममंत्रमकृतं यतः ॥

कात्यायनः—ज्येष्ठोत्तरकरान्युग्मान्कराग्राग्रपवित्रकान् ।
कृत्वार्घं संप्रदातव्यं नैकैकस्य प्रदीयते ॥

आवाहनाद्यपि द्वंद्व एव ॥ अतो देवा अवन्तु न इत्यङ्गुष्ठग्रहणं ॥

मधुमध्विति यस्तत्र त्रिर्जपोऽशितुमिच्छतां ।
गायत्र्यनन्तरं स्तोत्रमधुमंत्रविवर्जितः ॥

भोजने स्वस्त्ययनजपः ॥ मधुवाता ऋचस्थाने उपास्मै गायतेति पञ्चमधुवातीः श्रावयेत् ॥ अक्षन्नमीमदन्तेति षष्ठीमिति परिशिष्टे ॥ कात्यायनः—

यस्तत्र प्रकरोऽन्नस्य तिलवान्यववांस्तथा ।
उच्छिष्टसन्निधौ सोत्र तृप्तेषु विपरीतकः ॥

७१० अथाद्भिर्भूमिमासिञ्चेत् ॥ सुप्रोक्षितमस्त्विति शिवा-आपः सन्त्विति च ॥ युग्मानेवोदकेनैव हि सौमनस्यमस्त्विति च पुष्पदानमनन्तरं ॥ अक्षतं चारिष्टं चास्त्विति अक्षता-

न्प्रतिपादयेत् ॥ युग्मानेव स्वस्तिवाच्य ब्राह्मणांस्त्यमूषुवाजीनं देवेति पठस्तान्विसर्जयेत् ॥ अत्र श्राद्धे भोजनमाहुः ॥

ब्राह्मणेभ्यस्ततो दद्यान्मधुरं भोजनं खग ।
गुडमिश्रं यवपिष्टं सवज्रंह्योदनं परम् ॥

कर्मप्रदीपे—वसिष्ठोक्तो विधिः कृत्स्नो द्रष्टव्योऽत्र निरामिषः ।
आमिषं पायसं चैव वर्जयेदाभ्युदायिक इति ॥

भविष्योत्तरे—पिंडनिर्वपणं कुर्यान्नवा कुर्यान्नराधिप ।
वृद्धिश्राद्धे महाबाहो कुलधर्मानवेक्ष्यत्विति ॥

कुलाचारप्राप्तं चेत्कुर्यात् ॥

इति वृद्धिश्राद्धनिर्णयः ॥

७११अथ संघातमृतानां प्रत्याब्दिकश्राद्धविषयो विशेषः प्रस्तूयते ॥

बहूनां द्वयोर्वा एकस्मिन्दिने मरणं संघातमरणं तत्र मरणक्रमात् श्राद्धं कुर्यात् ॥ तदुक्तं—

पत्नी भ्राता सुतादीनां सपिंडानां यदि क्रमात् ।
संघातमरणं यत्र तत्क्रमाच्छ्राद्धमाचरेत् ॥

ऋष्यशृङ्गोऽपि—कृत्वा पूर्वमृतस्यादौ द्वितीयस्य ततः पुनः ।
तृतीयस्य ततः कुर्यात्सन्निपाते त्वयं क्रमः ॥

यदा तु अग्निज्वालाद्युपद्रवेण संघातमृतानां मरणक्रमो न ज्ञायते तदा कथं इत्याशङ्कायां सबन्धक्रमेण श्राद्धक्रम इति ॥ ऋष्यशृङ्गः पुनराह—

भवेद्यदि सपिंडानां युगपन्मरणं तदा ।

संबन्धासत्तिमालोच्य तत्क्रमाच्छ्राद्धमाचरेत् ॥

तथा_पत्न्यादीनां सपिंडानां युगपन्मरणं यदि ।

तत्र संबन्धासत्तियोगतः इति कालादर्शे ॥ तत्रासत्तियोगतः आसत्तिवशात् क्रमेण श्राद्धं कुर्यात् ॥ ७१२ पत्नीपतित्वलक्षणसंबन्धस्यासन्नत्वात्पत्न्याः प्रथमं श्राध्धं कुर्यात् ॥ अनन्तरमुभयप्रयोगिकपुत्रलक्षणसंबन्धभाजः पुत्रस्य अनन्तरं पुत्राव्यवहितसंबन्धभाजो भ्रातुः एतत्पुत्रादिष्वप्यूहनीयं ॥ तथा बहूनि श्राध्धानि पृथक्पाकविधानासंभवे एकपाकेन कुर्यात् ॥ तदुक्तं भृगुणा—

एककाले गतासूनां बहूनामथवा द्वयोः ।

तंत्रेण श्रपणं कुर्याच्छ्राध्धं चैव पृथक्पृथक् ॥ इति ॥

तथा द्वे बहूनि वा श्राध्धानि कुतपाद्युक्तकाले पृथक्पृथग्विधातुमशक्यत्वे सति तंत्रेण कुर्यात् ॥ तद्विषयो विशेषश्रोक्तो गरुडपुराणे—

एकेनैव तु पाकेन श्राध्धानि कुरुते बहु ।

विकरं त्वेकतः कुर्यात् पिंडान् दद्यात्पृथक्पृथक् ॥

तीर्थे चापरपक्षे च चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।

तथेत्येकपाकेनेत्यर्थः ॥ एतदेकपाकविधानं समानधर्मश्राध्धविषयं ॥ मासिकप्रत्याब्दिकादिभिन्नधर्मेषु प्रथगिति ॥अत्र विशेषः ॥ पित्रोः श्राध्धे युगपदुपस्थिते पितुः पूर्वं कृत्वा पश्चान्मातुः कुर्यात् ॥ तदाह कार्ष्णाजिनिः—

पित्रोः श्राध्धे समं प्राप्ते न चेत्पर्युषितेऽपि वा ।

पितृपूर्वं सुतः कुर्यादन्यत्रासत्तियोगतः ॥

पर्युषिते चिरन्तने अन्यत्र मातृपितृव्यतिरिक्तश्राध्धे ७१३
स्मृत्यर्थसारे ॥ पित्रोः श्राध्धैक्याहे तु पितृश्राध्धं मातृश्राध्ध-
मेककाल एकपाकेन क्रमेण समापयेत् ॥ ननु मातृश्राद्ध-
दिने आशौचादिनिमित्तादन्यकालादागते पितृश्राध्धेऽपि मा-
तुः श्राध्धं पूर्वं कुर्यात् ॥ कुतः स्थानप्रमाणात् ॥ यथा श्येन-
यागे सहपशूनालभेत इति पशूनां सह आलभने विहिते
स्थानबाधाय सवनीयः प्रथममालभ्यते ॥ पश्चादग्नीषोमीयः
स्थानाच्चोत्पत्तिसंयोगादिति सूत्रेण ॥ तद्वत् सत्यं प्राप्नोति
परन्तु उदाहृतकार्ष्णाजिनिवचनात् ॥

तथा—पित्रोस्तु पितृपूर्वत्वं सर्वत्र श्राध्धकर्मणि ।

इति कालादर्शवचनाच्च अत्रापि पूर्वं पितृश्राध्धं कार्यं ॥
अत्रैव विशेषः॥ अनशनादिना पित्रोर्मध्ये पार्वणैकोद्दिष्टयोः स-
न्निपाते अन्येषां वा पार्वणैकोद्दिष्टयोः पार्वणं पूर्वमाचरेत् ॥
तदाह जाबालिः—यद्येकत्र भवेयातां एकोद्दिष्टं तु पार्वणम् ।
पार्वणं त्वभिनिर्वर्त्य एकोद्दिष्टं समाचरेत् ॥

७१४ तथा अन्यत्र—

पार्वणैकोद्दिष्टयोस्तु पार्वणं पूर्वमाचरेत् । इति ॥

अन्येषां पार्वणापेक्षया मातापित्रोरेकोद्दिष्टमपि पूर्वमेव
संबन्धाधिकत्वात् पुनर्विशेषः ॥ मासिकप्रत्याब्दिकदर्शादिपा-
र्वणैकोद्दिष्टमध्ये पूर्वमेकोद्दिष्टमनुष्ठेयं अनियतनिमित्त-
त्वात् ॥ तदुक्तं कालादर्शे—

निमित्तानियतिश्चात्र पूर्वानुष्ठानकारणम् । इति॥

नियतनिमित्तं दर्शादिश्राद्धं पश्चादिति ॥

इति संघातश्राद्धनिर्णयः ॥

[७१५]पुनः श्राध्धानिमित्तानि ॥

एकदिने एकः श्राद्धकर्तापि निमित्तभेदेन श्राद्धद्वयं कुर्यात् ॥ तदुक्तं कालादर्शे—

नित्यस्य चोदकुंभस्य दार्शमासिकयोरपि ।
युगाद्याब्दिकयोश्चापि मन्वाद्याब्दिकयोरपि ॥
प्रत्याब्दिकेषु चालभ्ययोगेषु विहितस्य च ।
संपाते देवताभेदात् श्राद्धयुग्मं समाचरेदिति ॥

अत्र मासिकोदकुंभाद्यनियतंनिमित्तं कृत्वा पश्चान्नित्यं दार्शिकादिकं कुर्यात्॥ येषु निमित्तेषु पृथक् न कार्यं प्रसङ्गात्सिध्यति तदुच्यते ॥ एतदपि कालादर्शात्—

नित्यदार्शिकयोः सोदकुंभमासिकयोरपि ।
दार्शिकस्य युगादेश्च दार्शिकालभ्ययोगयोः ॥
दार्शिकस्य च मन्वादेः संपाते श्राध्धकर्मणः ।
प्रसङ्गादितरस्यापि सिद्धेरुत्तरमाचरेत् ॥

इति नित्यदार्शिकयोः संपाते दार्शिकं कुर्यात् ॥ [७१६]सपिंडनोत्तरं प्रतिदिवसविहितं सोदकुंभं मासिकं च तयोर्मासिकं कुर्यात्॥ माघामावास्या युगादिः। फाल्गुनामावास्या मन्वादिः। अलभ्ययोगशब्देन चन्द्रसूर्यग्रहणसंक्रान्त्यर्धोदयादीनामुपसंग्रहः ॥ अथैककर्त्ता एकदिने एकमुद्दिश्य श्राध्धद्वयं न कुर्यात् ॥

तदाह दक्षः—नैकः श्राध्धद्वयं कुर्यात् समानेऽहनि कुत्रचित् ।
न यज्ञं न बलिं चैव देवर्षिपितृतर्पणमिति ॥

निमित्तभेदे कर्तव्यं ॥ तदाह जाबालिः—

श्राध्धं कृत्वा तु तस्यैव पुनः श्राध्धं तु कारयेत् ।
नैमित्तिकं तु कर्तव्यं निमित्तोत्पत्यनुक्रमादिति ॥
श्राध्धं कृत्वा पुनः श्राध्धं न कुर्यादेकवासरे ।
यदि नैमित्तकं न स्यान्नैकोद्दश्यं भवेद्यदि ॥ इति ॥

७१७ तथा—नैकः श्राध्धद्वयं कुर्यादेकस्यैव तु वासरे ।
नैमित्तिकं त्वनेकेषां निमित्तानां च सङ्करे ॥
नैमित्तिकानि तुल्यत्वाद्दैवतैक्ये तु कृत्स्नशः ।

अनेकेषामिति अनेकेषां निमित्तानां सङ्करे नैमित्तिकश्राद्धानि दैवतैक्येऽपि उद्देश्यैक्येऽपि कृत्स्नानि कुर्यात् निमित्तानां तुल्यत्वात् ॥ तदाह कात्यायनः—

द्वे बहूनि निमित्तानि जायेरन्नेकवासरे ।
नैमित्तिकानि कार्याणि निमित्तोत्पत्यनुक्रमादिति ॥

नित्यकाम्यविषये विशेषः ॥ यत्र दैवतैक्यं तत्र काम्यानुष्ठानान्नित्यं च श्राद्धं प्रसङ्गात्सिध्यति ॥ तदुक्तं स्मृतिसंग्रहे—

काम्यतंत्रेण नित्यस्य तंत्रं श्राद्धस्य सिध्यति ।
स्यादेकत्वं तु देशादेर्दैवतैक्यं भवेद्यदीति ॥

आदिशब्दात्कालस्य ॥

इति श्राद्धावृत्त्यनावृत्तिविषयो विचारानिर्णयः ॥

---

७१८ अथ संघातमरणे और्ध्वदैहिकनिर्णयः ॥

पत्न्यादीनां पित्रोश्च संघातमरणे भृगुर्विशेषमाह—

पत्न्याः पुत्रस्य तत्पुत्रभ्रात्रोस्तत्तनयस्य च ।

स्नुषास्वस्रोश्च पित्रोश्च संघातमरणं यदि ॥
तथा—माता भ्राता च तत्पुत्रः पत्नी पुत्रः स्नुषा तथा ।
एषां मृतौ चरेच्छ्राद्धं अन्येषां न पुनः पितुः ॥ इति ॥

पत्न्याद्यनन्तरं मातापितृमृतौ मरणक्रमेण श्राद्धप्रसक्तौ तन्निवृत्यर्थं मातृपितृपूर्वकं कुर्यादिति ॥ पितुरिति अन्तरा पितुर्मृतेऽपि पितृपूर्वकं ॥ यत्तु देवलवचनं—

पितरौ हि मृतौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् ।
न दैवं नापि पित्र्यं च यावत्पूर्णो न वत्सरः ॥
स्नानं चैव महादानं स्वाध्यायश्चाग्नितर्पणम् ॥
प्रथमाब्दे न कर्तव्यं महागुरुनिपातने ॥ इति ॥

तत् पत्न्यादिसपिंडनाक्रियाविषयं ॥ यत्तु जाबालिवचनं—

पत्नी चैव सुतो भ्राता स्नुषा चैव विपद्यते ।
तत्र श्राद्धानि कुर्वीत न पित्रोर्मृतयोरपीति ॥

तत्पित्रोः सपिंडनाभावे पत्न्यादीनां द्वादशाहादिक्रियानिषेधपरं ॥ यदाह देवलः—

पित्रोरुपरमे पुत्राः क्रियां कुर्युस्तयोरपि ।
अनिर्वृत्तिं च नान्येषां संघातमरणे तथा ॥

७१९ लौगाक्षिः—पत्नीपुत्रस्नुषापौत्राभ्रातृतत्पुत्रका अपि ।
पितरौ वा यदैकस्मिन्म्रियेरन्वासरे तथा ॥
आद्यमेकादशे कुर्यात्त्रिपक्षे वा सपिंडनमिति ।

पित्रोः सपिंडनानन्तरं त्रिपक्षे इति ॥ पत्न्यादीनां पित्रोश्च संघातमरणे दहनादिकमाद्यश्राद्धपर्यन्तं कृत्वा तत ऊर्ध्वं मातृपितृसपिंडनानन्तरं कुर्यात् ॥ तदाह देवलः—

महागुरुनिपाते तु पितृकार्यं यथाविधि ।
कुर्यात्संवत्सरादर्वाक् नैकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

ननु नैकोद्दिष्टमिति सामान्यनिषेधात् आद्यश्राद्धं कृत्वेति व्याख्यानं कथं ॥

आद्यश्राद्धमशुध्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनीति विशेषवचनान्नानुपपत्तिः ॥ लौगाक्षिरपि—

अन्येषां प्रेतकार्याणि महागुरुनिपातने ।
कुर्यात्संवत्सरादर्वाक् श्राध्धमेकं तु वर्जयेत् ॥

आद्यं श्राध्धं वर्जयित्वा अन्यसंवत्सरादर्वाक् सपिंडनोर्ध्वं कुर्यात् ॥ ७२० यत्तु लौगाक्षिवचनं—

पितर्युपरते पुत्रो मातुः श्राध्धान्निवर्तते
मातर्यपि च वृत्तायां पितुः श्राध्धान्निर्वतते ॥

इत्यस्य का गतिरिति निवृत्तिवचनं यत् तदसंघातमरणे भवेत्॥ मातुर्दशाहमध्ये पितरि मृते मातुः सपिंडनान्निवर्त्तते॥ एवं मातरि मृते द्वादशाहे पितुः सपिंडनश्राद्धान्निवृत्तिरिति ॥ तदाह देवलः—एकाहमरणे पित्रोरन्यस्यान्यदिने मृतौ ।
सपिंडनं त्रिपक्षे स्यादनुयान मृतिं विना ॥

अनुयानमरणे अनुगमनमरणे द्वादशाहे एव भर्त्रा सह सपिंडननिर्णयः॥ ७२१ अथ प्रासङ्गिकक्रियाभेदानाह पाराशरः—

पूर्वाःक्रिया मध्यमाश्च तथैवोत्तरसंस्क्रियाः ।
त्रिप्रकाराः क्रिया ह्येतास्तासां ह्येतच्छृणुष्व मे ॥
आद्यदशाहमध्ये या दाहाद्याश्च क्रियाः स्मृताः ।
ताः पूर्वा मध्यमा मासि मास्येकोद्दिष्टसंज्ञिताः ॥

प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिंडीकरणादनु ।
क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः
पितृमातृसपिंडैस्तु समानसलिलैस्तथा ।
ततः संबन्धिभिर्वापि राज्ञा वा धनहारिणा ॥
आद्यादयः क्रियाः कार्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः ।
दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ कार्यास्तत्तनयैर्यथेति ॥

अथ दौहित्रविषयो विशेषः ॥

पितॄणां यत्र दर्शादौ विहितं श्राद्धमत्र च ।
मातामहानां दौहित्रमात्रेणानृण्यहेतवे ॥
अवश्यमेव कर्तव्यमकृते चैनसः श्रुतेः ।

७२२ ऋष्यशृङ्गोऽपि—पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।
अविशेषेण कर्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत् ॥

व्यासोऽपि—पितृमातामहांश्चैव द्विजः श्राद्धे समर्चयेत् ।
अनृणः स्यात्पितॄणां तु ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥

स्कन्दपुराणे—पार्वणं कुरुते यस्तु केवलं पितुरग्रतः ।
मातामहानां न कुरुते पितृहा चोपजायते ॥

अविशेषेण सर्वत्र प्राप्तौ विशेषमाह ॥
सपिंड्यान्तं च दाहादि पितुः प्रत्याब्दिकं विना ।
अन्यत्कर्तव्यं ॥ कात्यायनः—
कर्षूसमन्वितं मुक्त्वा तथा श्राद्धानि षोडश ।
प्रत्याब्दिकं च शेषेषु पिंडाः स्युः षडिति स्मृताः ॥

कर्षूसमन्वितं सपिंडीकरणं ॥ दौहित्रो मातामहस्य धनगृहीता चेद्दाहादिक्रियां कुर्यात् ॥ ७२३ तदुक्तं स्कन्दपुराणे—

श्राद्धं मातामहानां तु अवश्यं धनहारिणा ।
दौहित्रेणाथ निष्कृत्यै कर्तव्यं पूर्वमुत्तरमिति ॥

पूर्वं दाहादि उत्तरं दर्शादि । दौहित्रो द्विविधः ॥ एको हि सामान्येन दुहितुः पुत्रो दौहित्रः ॥ स तु पूर्वं पितृश्राध्धं पश्चान्मातामहश्राध्धं कुर्यात् ॥ अपरः पुत्रिकापुत्र इत्यभिधीयते ॥ तल्लक्षणमुक्तं वसिष्ठेन

अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कान्यामलङ्कृताम् ।
अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति ॥

इत्युक्त्वा मया दत्ता तस्याः पुत्रः पुत्रिकापुत्रः ॥ स च पूर्वं मातामहश्राध्धं कुर्यात् ॥ तदाह ऋष्यशृङ्गः—

यः स्यादुभयसंबन्धः पुत्रिकायाः सुतो ह्यसौ ।
पूर्वं मातामहश्राध्धं पश्चात्पैतृकमाचरेत् ॥

तथा पुत्रिकासुतो मातृमातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानुद्दिश्य श्राद्धं कुर्यात् ॥ तदाह सुमन्तुः—

मातुःप्रथमतः पिंडं निर्वपेत्पुत्रिकासुतः ।
द्वितीयं तु पितुस्तस्यास्तृतीयं तु पितुः पितुरिति ॥

तथा पुत्रिकासुतस्य मातुः सपिंडनं मातामहेनैवेत्युक्तं ॥ स मातामहस्य प्रत्याब्दिकमपि पितृश्राद्धवत् नियमेन कुर्यात्॥

७२४ तदुक्तं—कुर्यान्मातामहश्राद्धं नियमात्पुत्रिकासुतः ।
उभयोरपि संबन्धः कुर्यात्स उभयोरपि इति ॥

तथा पितरि जीवत्यपि मातामहस्य पुत्रसन्तानाभावे दौहित्रेण नित्यतर्पणं कर्तव्यं ॥ अत्र कूर्मपुराणवचनं ॥

उपस्पृश्याथ भावेन तीर्थे तीर्थे च यादवः ।

चकार देवकीसूनुर्देवकीपितृतर्पणम् ॥

इति केवलमातामहस्य तर्पणदर्शनात् मातुलाभावे तदेव नियतं ॥ भ्रात्रादीनां मृतानां च पुत्राभावे तेषां नियतं ॥ तेषां पार्वणानुरोधेन प्रवृत्तेः ॥

मातुः पितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्मृताः ।

तथा—देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च दद्यात्तिलयवोदकम् ।

न कदाचिन्निषेधोऽस्ति तस्य वारादिसंभवः ॥

एवं तिलानां निषेधेऽपि यवमिश्रितानां न निषधः ॥

इति दौहित्र कृत्यनिर्णयः ॥

---

७२५ अथ काम्यश्राद्धानि ॥

तत्र तिथिविशेषफलमाह याज्ञवल्क्यः—

प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

कन्यादिकामिनः कुर्युः श्राद्धं पार्वणधर्मवत् ॥ इति ॥

कन्यां कन्यावेदिनश्च पशुद्रव्यं सुतानपि ।

द्यूतं कृषिं च वाणिज्यं द्विशफैकशफांस्तथा ॥

ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान्स्वर्णरूप्ये सकुप्यके ।

ज्ञातिश्रैष्ठ्यं सर्वकामानाप्नोति श्राद्धदः सदा ॥

कन्यावेदिनो जामातरः । द्विशफा गवादयः। एकशफा अश्वादयः । कुप्यं त्रपुसीसादि ॥

अकुप्यं रूप्यहेमारव्यं कुप्यमन्यद्धनं भवेदिति ॥

शेषं सुगमं ॥

शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते । इति ॥

तत्र शस्त्रचतुर्दश्यां एतानि काम्यश्राद्धानि कृष्णपक्ष प्रतिपत्प्रभृति अमावास्यापर्यन्तासु तिथिषु ॥ ये शस्त्रहतास्तेषां तु

समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य वै ।
एकोद्दिष्टं सुतैः कार्यं चतुर्दश्यां महालयः ॥

इति स्मरणात् ॥ समत्वमागतस्य सपिंडीकृतस्य महालये भाद्रपदकृष्णपक्षे चतुर्दश्यां शस्त्रहतस्यैव नान्यस्येति नियम्यते ॥ न पुनः शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्यामेव॥ अतश्च क्षयाहादौ यथाप्तमेवं श्राद्धं ॥ ७२६ पित्रादिषु त्रिषु शस्त्रादिहतेषु तत्र पार्वणमुक्तं स्मृतिषु ॥ न च भाद्रपदकृष्णपक्ष एवायं काम्यश्राध्धविधिः॥ प्रोष्ठपद्यामपरपक्षे मासि मासि वेति शौनकस्मरणात् ॥ काम्यान्तरमाह याज्ञवल्क्यः—

कृत्तिकासु च धिष्ण्येषु भरण्यन्तेषु पार्वणम् ।
कुर्युः श्राद्धं श्रद्दधानाः स्वर्गादिफलहेतवः ॥
स्वर्गं ह्यपत्यमोजश्च शौर्यं क्षेत्रं बलं तथा ।
पुत्रान् श्रैष्ठ्यं च सौभाग्यं समृद्धिं मुख्यतां शुभम् ॥
प्रवृत्तचक्रतां चैव वाणिज्यप्रभृतीनपि ।
अरोगित्वं यशो वीर्यमशोकं परमां गतिम् ॥
धनं वेदान् भिषक्सिद्धिं कुप्यं गामथ जीविकाम् ।
अश्वानायुश्च विधिवत् यो वा श्राद्धं प्रयच्छति ॥
कृत्तिकादिभरण्यन्तं स कामानाप्नुयादिमान् ॥

प्रवृत्तचक्रतां अप्रतिहताज्ञां ॥

इति नक्षत्रश्राद्धनिर्णयः ॥

अथ काम्यश्राद्धानि ॥

७२७ अथ काम्यान्तरमाह मरीचिः—

कृत्तिकादिषु ऋक्षेषु श्राद्धे यत्फलमीरितम् ।
विष्कुंभादिषु योगेषु तदेव फलमश्नुत इति ॥

तथा रव्यादिवारेषु बृहस्पतिः—

आरोग्यं चैव सौभाग्यं शत्रूणां च पराजयम् ।
सर्वान् कामान्त्रियां विद्यां धनमायुर्यथाक्रमम् ॥
सूर्यादिवासरेष्वेतच्छ्राद्धकृल्लभते फलम् ।

अथ बवादिकरणेषु ॥

बवादिकरणेष्वेतच्छ्राद्धकृल्लभते फलम् ।

इति काम्यश्राद्धानि ॥

अथ वृद्धिश्राद्धादि निर्णयः ॥

यत्त दत्तैः श्राद्धैः पितृणां तृप्तिर्भवतीत्युक्तं तदनुपपन्नं ॥ स्वकीयशुभाशुभकर्मवशेन स्वर्गनरकादिगतानां मनुष्याणां पुत्रादिभिर्दत्तरन्नादिभिस्तृप्त्यसंभवात् ॥ ७२८ संभवे च स्वयं कर्म फलं न प्रयच्छति ॥

वसुरुद्रादित्यरूपाः पितरः श्राद्धदेवताः ।
प्रीणयन्ति मनुष्याणां पितॄन् श्राद्धेन तर्पिताः ॥ इति ॥

नह्यत्र देवदत्तादय एव श्राद्धकर्मणि संप्रदानभूताः पित्रादिशब्दैरुच्यन्ते ॥ किं तु अधिष्ठातृवस्वादिदेवतासहिता एव ॥ यथा देवदत्तादिशब्दैर्न शरीरमात्रं नाप्यात्ममात्रं किं तु

शरीरविशिष्टात्मान उच्यन्ते ॥ एवमधिष्ठातृदेवतासहिता एव देवदत्तादयः पित्रादिशब्दैरुच्यन्ते ॥ ततः श्राद्धाधिष्ठातृदेवता वस्वादयः पुत्रादिभिर्दत्तेनान्नपानादिना तृप्ताः सन्तस्तान्देवदत्तादींस्तर्पयन्ति ॥ कर्तृंश्च पुत्रादीन् फलेन योजयन्ति ॥ यथा माता गर्भपोषणायान्यदत्तेनान्नपानादिना स्वयमुपभुक्तेन तृप्तासती स्वजठरगतमपत्यं तर्पयति ॥ ७२५ दोहददानादिप्रदायिनश्च प्रत्युपकारफलेन संयोजयति ॥ तद्वत् वसवो रुद्रा अदितिसुता आदित्या एते पितरः पितृपितामहप्रपितामहशब्दवाच्याः न केवलं देवदत्तादय एव श्राद्धदेवताः श्राद्धकर्मणि संप्रदानभूताः ॥ किमतः मनुष्याणां पितॄन्देवदत्तादीन् स्वयंश्राद्धेन तर्पितास्तर्पयन्ति ज्ञानशक्त्यतिशययोगेन ॥ किं च ॥ न केवलं पितॄंस्तर्पयन्ति ॥ अपि तु श्राध्धकारिभ्यः

आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च ।

चकारात्तत्र तत्र शास्त्रोक्तमन्यदपि फलं स्वयं प्रीताः पितापितामहवस्वादयः प्रयच्छन्तीति ॥ तथा—

अयनद्वितये श्राध्धं विषुवद्वितये तथा ।
मन्वादौ च युगादौ च पिंडनिर्वपणाद्दते ॥

सर्वसंक्रान्तिष्वपि तथान्येपि श्राध्धकालाः स्मृतिपुराणादिभ्योऽवगन्तव्याः ॥

इति वृद्धिश्राद्धादिनिर्णयः ॥

कृतेऽचलद्विवेदेन ग्रन्थे निर्णयदीपके ।
सवृध्धीनां सकाम्यानां श्राध्धानामेषनिर्णयः ॥

अथ पुनराशौचनिर्णयः ॥

७३० अथेदानीं पुनराशौचनिर्णयः प्रस्तूयते ॥ तदाशौचं द्विविधं ॥ सूतकं मृतकं चेति॥ सूतिर्जननं तन्निमित्तं सूतकं॥ मरणनिमित्तं मृतकं ॥ शावमित्यनर्थान्तरं ॥ तत्र गर्भाधानादारभ्योपनयनपर्यन्तमुभयविधं निर्णीतं प्राक् ॥ अधुनोपयनादूर्ध्वं मरणविषये आशौचनिमित्तं कालनियमं सपिंडानां समानोदकानां चाभिधीयते ॥

दशाहं शावमाशौचं सपिंडेषु विधीयते ।
जननेऽप्येवमेव स्यान्निपुणां शुद्धिमिच्छतां ॥
जन्मन्येकोदकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ।
शवस्पृशो विशुध्यन्ति त्र्यहात्तूदकदायिन इति ॥

७३१ तथा ब्राह्मणस्य मौञ्जीबन्धनानन्तरं मरणे क्षत्रियस्य धनुर्ग्रहणानन्तरं वैश्यस्य प्रतोदग्रहणानन्तरं शूद्रस्य वस्त्रद्वयग्रहणानन्तरं मरणे संपूर्णाशौचं ॥ तदाह हारीतः—

आमौञ्जीबन्धनाद्विप्रः क्षत्रियश्च धनुर्धरात् ।
आप्रतोदग्रहाद्वैश्यः शूद्रो वस्त्रद्वयग्रहात् ॥ इति ॥

तथा उपनयनादूर्ध्वं मृते माणवके दशरात्रमिति दशक॥अतश्च ब्राह्मणादीनां मौञ्जीबन्धनाद्यनन्तरं दाहपिंडोदकदानादिसंस्काराः संपूर्णाशौचं च कर्तव्यमिति ब्राह्मणादीनामाशौचकालावधिमाह यमः—

सूतके मृतके विप्रो दशरात्रेण शुध्यति ।
वैश्यो विंशतिरात्रेण त्रिपञ्चाहेन भूपतिः ॥
तथा शूद्रः समग्रेण नित्यं मासेन शुध्यति ।

शावाशौचं प्रकुर्वीरन् शूद्रवद्वर्णसङ्कराः ॥

वर्णसङ्कराः अंबष्ठरथकारादयः ॥ [७३२] अथाशौचशब्देन जननं मरणं चोच्यते॥ तच्च जननमरणमुत्पन्नं ज्ञातमेव निमित्तं॥

निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्मवत् ।

इत्यादि लिङ्गदर्शनात् ॥ तथा—

विगतं तु विदेशस्थं शृणुयाद्यो ह्यनिर्दशम् ।

यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् ॥

इत्यादिवाक्यारंभसामर्थ्याच्च ॥ उत्पत्तिमात्रापेक्षत्वे ह्याशौचस्य दशाहाशौचकालनियमाश्च तत्प्रभृतिका एवेति॥ अनिर्दशज्ञातिमरणश्रवणे दशरात्रशेषमेवाशौचमर्थात्सिध्यतीति यच्छेषं दशरात्रस्येत्यादि अनारंभणीयं स्यात्॥ तस्माज्ज्ञातमेव जननं मरणं च निमित्तं ॥ तच्चोभयनिमित्तमप्याशौचं त्रिरात्रं दशरात्रं चेष्यते मन्वादिभिः ॥ यथा—

त्रिरात्रं दशरात्रं वा शावमाशौचमिष्यते इति ।

शवनिमित्तं शावं ॥ अत्र त्रिरात्रदशरात्रयोः समानोदक सपिंडविषयत्वेन व्यवस्था ॥ [७३३] सपिंडता सप्तमपुरुषावधिका ऊर्ध्वं समानोदका इति ॥ यत्तु—

चतुर्थे दशरात्रं स्यात्षण्णिशाः पुंसि पञ्चमे ।

षष्ठे चतुरहाच्छुद्धिः सप्तमे त्वहरेव तु ॥

तद्विगीतत्वान्नादरणीयं ॥ यद्यप्यविगीतं तथापि मधुपर्के पश्वालंभनवल्लोकविद्विष्टत्वान्नानुष्ठेयं ॥

अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु ।

इति मनुस्मरणात्॥ न च सप्तमे प्रत्यासन्ने सपिंडे एका-

हः ॥ विप्रकृष्टाष्टमादि समानोदकेषु त्र्यहमित्युक्तं

क्षत्रस्य द्वादशाहानि विशः पञ्चदशैव तु ।
त्रिंशद्दिनानि शूद्रस्य तदर्धं न्यायवर्तिनः ॥

[७३४] न्यायवर्त्तिनो द्विजशुश्रूषादिरतस्य शूद्रस्य तदर्धं मासार्धं इत्यादि योगीश्वरादिवाक्यैः क्षत्रियादीनां सूतकविषयप्रकारविशेषदर्शनात् त्रिरात्रं दशरात्रं चेत्येतदाशौचं परिशेषात् ब्राह्मणविषये व्यवतिष्ठते ॥ अतः सपिंडानां दशाहं समानोदकानां त्र्यहं ॥

शवस्पृशो विशुध्यन्ति त्र्यहात्तूदकदायिनः ॥

इति वचनात् ॥ एवं च ॥

वृद्धः शौचक्रियालुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।
आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनांबुभिः ॥
तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः ।

इत्यादिशातातपीयादिवाक्येभ्यः वैधानशनादिमरणविषयेसपिंडैस्त्र्यहाशौचे क्रियमाणे समानोदकानां एकाहः ॥ तच्च स्मृतिवाक्यसंमतं निरूपितं प्राक् समानोदकाशौचनिर्णये ॥ सूर्योदयानन्तरं रजोदर्शनाशौचयोः प्रवृत्तौ तत्प्रभृति गणना कार्या ॥ [७३५] तदाह कात्यायनः—

उदिते तु यदा सूर्ये नारीणां दृश्यते रजः ।
जननं वा विपत्तिर्वा यस्याहस्तस्य शर्वरी ॥

तथा ॥ रात्रिं कुर्यात्त्रिभागां तु द्वौ भागौ पूर्व एव तु ।
उत्तमांशः प्रभातेन युज्यते ऋतुसूतके ॥

आदौ भागद्वये चेत्पूर्वदिनं ग्राह्यं अन्तिमे चेत्परदिनं वदन्ति॥

रात्रावेव समुत्पन्ने मृते रजसि सूतके ।
पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नाभ्युदितो रविरिति ॥

अत्र देशाचारतो व्यवस्था ॥

इत्याशौचनिर्णयः

अथ क्षत्रियादीनां आशौचं ॥

तेषां स्मृत्यन्तरेषु दशाहादयोऽप्युच्चावचाशौचकल्पा-दर्शिताः ॥

एकादशाहाद्राजन्यो वैश्यो द्वादशभिस्तथा ।
शूद्रो विंशतिरात्रेण शुध्यते मृतसूतके ।

पराशरः—क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वकर्मनिरतः शुचिः ॥
तथैव द्वादशाहेन वैश्यः शुद्धिमवाप्नुयात् ।

वसिष्टः—पञ्चदशरात्रेण राजन्यो विंशतिरात्रेण वैश्य इति ॥

तथा ऋष्यशृंगः—त्रिरात्रं यत्र विप्राणामाशौचं संप्रदर्श्यते ।
तत्र शूद्रे द्वादशाहं षण्णव क्षत्रवैश्ययोः ॥

क्षत्रे षट् वैश्ये नवेति ॥ तथा—

निवृत्तचूडके विप्रे त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ।
निवृत्ते क्षत्रिये षड्भिर्वैश्ये नवभिरुच्यते ॥
ऊर्ध्वं त्रिवर्षाच्छूद्रेऽपि द्वादशाहो विधीयते ।

इति मिताक्षरातः ॥ तथा—

वर्षद्वयमतीतो यः शूद्रः संम्रियते यदि ।
मासिकं च भवेच्छौचमित्थं वदति चाङ्गिराः ॥

एतानि न्यूनाधिककालविधायकानि वाक्यानि देशाचा-

रतः कुलाचारतो वा प्रवृत्तत्वेन वा गुणवद्विषयत्वेन वा वाक्यान्यवस्थापनीयानीति ॥ अङ्गिरसा तु क्षत्रियादीनामुच्चावचपक्षान्यभिधायापि सर्ववर्णाशौचविषये साधारणो दशाहपक्षोऽभिहितः ॥ यथा—

सर्वेषामेव वर्णानां सूतके मृतके तथा ।
दशाहाच्छुद्धिरथवा इति शातातपोऽब्रवीत् ॥

७३७ विज्ञानेश्वरविश्वरूपमेधातिथिप्रभृतिभिरङ्गीकृतं ॥ इत्येवं सति वंशपरानुसर्तव्या ॥

इति क्षत्रियादीनामाशौचनिर्णयः ॥

अथानुपनीतमृताशौचनिर्णयः ॥

अथानुपनीतमृताशौचे सति सपिंडानामस्पृश्यत्वे कालनियममाह देवलः—

स्वाशौचकाला विज्ञेयाः स्पर्शनं तु त्रिभागतः ।
शूद्रविट्क्षत्रविप्राणां यथाशास्त्रप्रणोदितम् ॥ इति ॥

उपनीतविषयेऽपि देवलः—

दशाहादि त्रिभागेन कृते सञ्चयने क्रमात् ।
अङ्गस्पर्शनमिच्छन्ति वर्णानां तत्वदर्शिनः ॥
त्रिचतुःपञ्चदशभिः स्पृश्या वर्णाः क्रमेण तु ।
भोज्यान्नो दशभिर्विप्रः शेषा द्वित्रिषडुत्तरैरिति ॥

दशाहाद्वित्रिषडधिकैर्दिनैः क्षत्रियादयो भोज्यान्ना इति ॥ एतच्चक्षत्रियादेः दशाहाधिका शौचपक्षविषयं ॥

इत्यनुपनीतमृताशौचनिर्णयः ॥

७३८ अथ सन्निपाताशौचमुच्यते ॥

आशौचमध्ये पुनराशौचान्तरागमः सन्निपातः॥ आशौचमध्ये पुनः प्राप्तं जनननिमित्तं मरणनिमित्तमाशौचं पृथङ् न कार्यं ॥ किंतु पूर्वशेषेण तस्य शुद्धिः स्यात्॥ तदुक्तं याज्ञवल्क्येन—

अन्तरा जन्ममरणे शेषाहोभिर्विशुध्यतीति ।

अत्र अन्तराजन्ममरण इति यद्यप्यविशेषेणाभिहितं तथापि सूतके जनननिमित्ते सूतकं जनननिमित्तं शुध्यति ॥ मृतके तु उभयं जननं मरणं च शुध्यतीति ॥ तत्र तावद्दशकं ॥ मृतजन्मनोर्मृतिवशाच्छुद्धिरिति ॥ अङ्गिरा अपि—

सूतके मृतके चेत्स्यान्मृतके त्वथ सूतकम् ।
तत्राधिकृत्य मृतकं शौचं कुर्यान्न सूतकम् ॥ इति ॥

७३९ अत्रैव विशेषः—

शावान्तः शावमायातं पूर्वाशौचेन शुध्यति ।
गुरुणा लघु शुध्येत लघुना नैव तद्गुरुः ॥

इति चण्डुनिबन्धात् ॥ स्मृत्यन्तरे—

सूतके सूतकं भूयो यद्यपि स्यात्कथंचन ।
तच्छेषेणैव शुध्यन्ति मृतके मृतकं तथा ॥

तथेति सूतकमपि शुध्येन्मृतकेनेति ॥ शावाशौचमध्ये जननाशौचे सति जननाशौचमध्ये शावाशौचे उत्पन्ने वा शावाशौचाच्छुद्धिः कार्या ॥ तदुक्तं षट्त्रिंशन्मते—

शावाशौचे समुत्पन्ने सूतकं तु यदा भवेत् ।
शावेन शुध्यते सूतिर्न सूतिः शावशोधिनीति ॥

शावमपि स्वसमानकालस्य जाताशौचस्य शुद्धिजनकं नाधिककालस्य ॥ एवं च मिताक्षरायां यदा पुनर्वर्तमानाशौचाद्दीर्घकालमाशौचमन्तरा पतितं तदा दीर्घाशौचेनैव शुद्धिरिति ॥ यथाहोशनाः—

स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि ।
न पूर्वेण विशुद्धिः स्यात्स्वकालेनैव शुध्यतीति ॥

न पूर्वेण स्वल्पकालसंबन्धिनाशौचेनेत्यर्थः ॥ ७४० स्मृत्यर्थसारेऽपि ॥ जन्ममरणनिमित्तस्वल्पकालाशौचमध्ये दीर्घकालाशौचे सति दीर्घकालाशौचेनैव शुद्धिः न स्वल्पकालाशौचेन ॥ अत्राशौचस्य स्वल्पत्वं दीर्घत्वं च कालकृतमेव ज्ञेयं न जननमरणनिमित्तकृतं ॥ ततः सूतके जन्मनिमित्ते दीर्घकाले सति स्वल्पकालाशौचं मरणनिमित्तं निवर्त्तते ॥ एतदभिप्रेत्य हारीतेनाप्युक्तं—

जातकं मृतके वा स्यान्मृतकं जातके तथा ।
जातकेन मृतं शुध्येन्न मृतेन तु जातकम् ॥

यत्तु—आद्यानां यौगपद्ये तु गरीयो मरणं भवेत् ।

इत्युक्तं ॥ तज्जननमरणयोराशौचयोः समानकालत्वे वेदितव्यं ॥ मरणं गरीय इति ॥ अतश्च त्रिरात्रसंबन्धिना मरणाशौचेन दशरात्रं जातकं न निवर्त्तते इति रहस्यं ॥ यतः ॥

जनने मरणं चेत्स्यान्मरणे जननं भवेत् ।
तच्छेषेणैव शुध्येत समं न्यूनं न चाधिकमिति ॥

चण्डुनिबन्धात् ॥ तथा—

न्यूनकालं मृताशौचं जन्माशौचेन शुध्यति । इति ॥

अथ सजातीयान्तः पातित्वेऽपि शावस्य किंचित्पूर्वशेषेण शुद्धेरपवादः ॥ [७४१] यथाह विज्ञानेश्वरः—

शुद्धिः पूर्वसमाप्तितः सदृशयोर्योगेऽग्निदं सूतकं । हित्वेति॥

अग्निदः पूत्र इति केचिदाहुः तदयुक्तं ॥ अग्निदं येन प्रेतस्याग्निर्दत्तः तं विना यतः पुत्रस्य पित्रोराशौचमाशौचान्तरेण न निवर्तते इति स्मृतिषूक्तं ॥ तस्मादग्निदः पुत्रोऽन्यगोत्रोवा ॥ तथा च अन्यगोत्रोऽन्यगोत्रस्याचार्यादेरन्त्येष्टिं करोति तदा दशरात्रमुक्तं मिताक्षरायां ॥

गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरेत् ।
प्रेताहारैः समं तस्य दशरात्रेण शुध्यतीति ॥

मनुस्मरणात् ॥ अत्र शिष्यग्रहणात् पुत्राभाव एवाधिक्रियते ॥ स यदि अन्त्येष्टिं करोति तदा दशरात्रमिति चण्डुनिबन्धे विशेषेण व्याख्यातं ॥ तथा दशकभाष्येऽपि ॥ गोत्रजोऽग्निदाता। स एव प्रेतस्य संस्पर्शात् दशरात्रमेवाशौचवान्॥ यद्यपि पूर्वाशौचेन पश्चिमाशौचमुपरतं तथापि पश्चिमाशौचादग्निदः सूतिकावद्दशरात्रमेवाशौचवान्भवति ॥ तथा—

अन्यगोत्रोऽन्यगोत्रस्य प्रेतस्याग्निं ददाति यः
उदकं पिंडदानं च स दशाहं समापयेदिति ॥

करण्डिकायां ॥ [७४२] तथा पुत्रासन्निधाने येन सगोत्रादिना सदाहः संस्कारः कृतस्तेनैव आदशाहात् प्रेतकर्म कर्तव्यमिति मिताक्षरायां ॥ एतदभिप्रेत्य प्रेतस्पर्शिनो ब्राह्मणस्य दशरात्रमाशौचमिति शङ्खस्मरणात्॥ मातापित्रोराशौचसन्निपाते तु अङ्गिरसा विशेष उक्तः—

मातर्यग्रे प्रमीतायामशुद्धौ म्रियते पिता ।

पितुःशेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात्तु पक्षिणी ॥ इति॥

अयमर्थः ॥ मातरि पूर्वमृतायां तन्निमित्ताशौचमध्ये यदिपितुर्मरणं स्यात् तदा पित्राशौचेनैव शुद्धिः कार्या न मात्राशौचेन ॥ पितृमृताशौचमध्ये यदि मातुर्मरणं स्यात्तदा पितुराशौचं समाप्याधिकं मातुः पक्षिण्याशौचं कुर्यात् ॥ न पित्राशौचेन शुद्धिरिति ॥ इदं मातुः पक्षिण्याशौचं मृतिनिमित्तं ॥ पिंडक्रियाद्यन्तेष्टिनिमित्तं भवेत्पूर्णमाशौचं ॥ [७४३] अन्यथा वाक्यान्तरविरोध इति ॥ एवं सन्निपाताशौचवशात् शुध्यभिधानेऽपि गौतमेन विशेष उक्तः—

रात्रिशेषे सति द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिः स्मृतः । इति ॥

अयमर्थः ॥ पूर्वाशौचे रात्रिमात्रावशेषे यद्याशौचान्तरं सन्निपतेत् ॥ तर्हि पूर्वाशौचं समाप्य अनन्तरं द्वाभ्यां रात्रिभ्यां शुद्धिः ॥ प्रभाते तस्या रात्रेः पश्चिमे यामे जननाद्याशौचान्तरसन्निपाते तिसृभीरात्रिभिः शुद्धिः न पुनः पूर्वाशौचशेषेण ॥ [७४४] शातातपोऽप्येवमाह—

रात्रिशेषे द्व्यहाच्छुद्धिर्यामशेषे शुचिस्त्र्यहात् ।

अत्राशौचप्रकरणे रात्रिग्रहणं अहर्ग्रहणं चाहोरात्रोपलक्षणार्थं ॥

तथा—आद्यभागद्वयं यावत्सूतकस्य तु सूतके ।

द्वितीये पतिते चाद्यात्सूतकाच्छुद्धिरिष्यते ॥

अत ऊर्ध्वं द्वितीयात्तु सूतकान्ताच्छुचि स्मृतः ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणं ॥ इमानि वाक्यानि पूर्वाशौचं

समाप्य अनन्तरं अधिकाशौचाभिधायकानि ॥ तथापि देशाचारानुसारतोऽनुसर्तव्यानि ॥

इति सन्निपाताशौचनिर्णयः ॥

अथानुगमनाशौचनिर्णयः ॥

अथ प्रेतानुगमने निर्हरणे च मनुना विशेष उक्तः ॥

असपिंडं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ।
विशुध्यति त्रिरात्रेण संविशेत्तद्गृहे यदि ॥

असपिंडमिति अन्यगोत्रजं मातृसपिंडादिकं ॥ ७४५ पितृसपिंडानां तु विहितत्वान्निर्हरणस्य ॥ निर्हरणं श्मशानं प्रति वहनं ॥ बन्धुवदिति स्नेहेन ॥ यदि तद्गृहे संविशेत्तिष्ठेत् तदा त्रिरात्रमाशौचं ॥ तथा स्मृत्यर्थसारे ॥ स्नेहादिना सजातिं प्रेतं निर्हृत्य तद्गृहे स्थितौ त्रिरात्रं ॥ पुनरपि मनुः—

यद्यन्नमत्ति तेषां तु दशाहेनैव शुध्यति ।
अनदन्नन्नमन्हैव न चेत्तस्मिन्गृहे वसेत् ॥

यदि तद्गृहे न वसेत्तदा एकाह इत्येवं स्मृत्यर्थसारे प्रतिपादितमस्ति अत एव दशाकं ॥

निर्हारे मृतवन्मृतान्नराहिते त्रीण्यन्यवासे दिनमिति ॥

एतत्सजातीयप्रेतनिर्हरणविषयं ॥ विजातीयनिर्हरणे यज्जातीयं प्रेतं निर्हरति तज्जातीयमाशौचमुक्तं गौतमेन—

अवरश्चेत्परो वर्णः पूर्ववर्णमुपस्पृशेत् ।
पूर्वोऽथवाधरस्तत्र शावोक्ताशौचमाचरेत् ॥

तथा ब्राह्मणश्चेद्धर्मबुद्ध्या अनाथं प्रेतं ब्राह्मणं निर्हरति तत्राप्लवनमात्रमाह पाराशरः ॥

अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजोत्तमाः ।
पदे पदे यज्ञफलमनुपूर्वं लभन्ति ते ॥
न तेषामशुभं किंचित्पापं वा शुभकर्मणाम् ।
जलावगाहनात्तेषां सद्यः शौचं विधीयत इति ॥

[745] तथा ब्राह्मणेन क्षत्रियादीनां संस्कारो न कर्तव्यः ॥ तदुक्तं ब्रह्मपुराणे—

ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णानां न करोति कदाचन ।
कामान्मोहाद्भयाल्लोभात्कृत्वा तज्जातितां व्रजेत् ॥

अथानुगमनमात्रविषये मनुः—

अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव च ।
स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यतीति ॥

ज्ञातिः पितृपक्षः ॥ अज्ञातिरसपिंडः ॥ तथा—

ब्राह्मणेनानुगन्तव्यो न शूद्रो न द्विजः क्वचित् ।
अनुगम्यांभसि स्नात्वा स्पृष्ट्वाग्निं घृतभुक् शुचिः ॥

द्विज इति क्षत्रियवैश्ययोश्च यदि स्नेहादिनानुगच्छति तदा तडागादिस्थे जले स्नात्वाग्निं स्पृष्ट्वा घृतं प्राश्य शुचिर्भवेत् । एतत् घृतप्राशनप्रायश्चित्तं असपिंडद्विजानुगमनविषयं ॥ सपिंडानां तु विहितत्वान्न दोषः ॥ घृतप्राशनं शुध्यर्थमेव न भोजनस्थाने ॥ शूद्रानुगमने त्रिरात्रं वक्ष्यते तथा रोदनेऽपि ॥ [747] पारस्करेणोक्तं—

मृतस्य बान्धवैः सार्धं कृत्वा तु परिरोदनम् ।

वर्जयेत्तदहोरात्रं दानं श्राद्धादिकर्म चेति ॥

एतद्दानादिवर्जनं सचैलस्नानाकरणे वेदितव्यं ॥ यतः रोदने स्नानमिति विज्ञानेश्वरः ॥ मृतस्य बान्धवैः सहाश्रुपातं कृत्वा अकृते अस्थिसञ्चयने सचैलस्नानेन शुद्धिरिति विष्णुः॥ कृते सञ्चयने स्नानमथवाऽऽचमनं चेति शङ्खः ॥ तथा—

पादकृच्छ्रः सपिंडस्य प्रेतालङ्करणे कृते ।
अज्ञानादुपवासः स्यादशक्तौ स्नानमिष्यत इति ॥

शङ्खेनोक्तं ॥ स्मृत्यर्थसारे ऽपि ॥ धर्मार्थं ब्राह्मणशवनिर्हरणस्नानालङ्कारवहनदहनादिके कृते सचैलस्नानात्सद्यः शुद्धिः ॥ ७४८ सचैलस्नानप्राणायामैः शुद्धिरिति वा ब्राह्मणविषयं ॥ शुद्रानुगमने तु—

प्रेतीभूतं तु यः शुद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।
अनुगच्छेन्नीयमानं स त्रिरात्रेण शुध्यतीति ॥
त्रिरात्रे तु ततस्तीर्णे नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।
प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यतीति ॥

पराशरः ॥ तथा क्षत्रियानुगमने वैश्यानुगमने च मानुषास्थि स्निग्धं स्पृष्ट्वा त्रिरात्रमाशौचं ॥ अस्निग्धे त्वहोरात्रमिति वसिष्टः ॥ तथा क्षत्रियस्य वैश्यानुगमने त्वेकाहं ॥ शुद्रानुगमने पक्षिणी ॥ वैश्यस्य शुद्रानुगमने त्वेकाहमिति स्मृत्यर्थसारात् ॥

इत्यनुगमनाशौचनिर्णयः ॥

अथ प्रथग्विजातीयसपिंडाशौचनिर्णयः ॥

सापिंड्येऽपि दशरात्राभावः क्षेत्रजादिषु पुत्रेषु जातेषु मृतेषु अहोरात्राशौचमाह मनुः—

अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च ।

मृतासु अहोरात्राशौचमनुवर्तते ॥ एतद्विषये सपिंडानामाशौचाभावं प्रजापतिराह—

अनाश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च ।

गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युस्त्रिरात्रेणैव तत्पिता ॥ इति ॥

७४५ विष्णुः—अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च ।

परपूर्वासु भार्यासु प्रसूतासु मृतासु च ॥

त्रिरात्रमत्र प्रकृतं ॥ त्रिरात्रैकरात्रयोः सन्निधिविदेशस्थापेक्षया व्यवस्था ॥ मरीचिः—

सूतके मृतके चैव त्रिरात्रं परपूर्वयोः ।

एकाहस्तु सपिंडानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुरिति ॥

यदा पुनः ब्राह्मणस्य क्षत्रियादयः सपिंडाभवन्ति तदा बौधायनाद्युक्तकल्पोऽनुसरणीयो यथा ॥

क्षत्रविट्शूद्रजातीया येस्युर्विप्रस्य बान्धवाः ।

तेषामाशौचे विप्रस्य दशाहाच्छुद्धिरिष्यते ॥

हारीतोऽपि—

दशाहाच्छुध्यते विप्रो जन्महानौ स्वयोनिषु ।

षड्भिस्त्रिभिरप्येकेन क्षत्रविट्शूद्रयोनिषु ॥

इति विष्णुः ॥ क्षत्रस्य विट्शूद्रेषु सपिंडेषु षट्रात्रत्रिरात्राभ्यां वैश्यस्य शूद्रसपिंडे षड्रात्रेण शुद्धिः ॥ हीनवर्णानां

तु उत्कृष्टेषु सपिंडेषु जातेषु मृतेषु वा तदाशौचव्यपगमे शुद्धिः॥ तथा भिन्नजातीया ये भ्रातरो विभक्तधनाश्चेत्पितर्युपरते स्वकीयमाशौचं कुर्युः ॥ ७५० तदाह शङ्खः—

अंसवर्णास्तु ये पुत्रा द्विजातीनां प्रकीर्तिताः ।
पृथग्धर्मसमाचाराः पृथक्शौचा हि ते स्मृताः ॥

कश्यपः—चातुर्वर्णिकपुत्राणामेकवेश्मनि तिष्ठताम् ।
सर्वेषां पैतृकं शौचं विभक्तानां स्वकं स्वकम् ॥

विजातीनां सापिंड्यं त्रिपुरुषमेव ॥ तदुक्तं—

यथैकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथग्जनाः ।
एकपिंडाः पृथक्शौचाः पिंडस्त्वावर्तते त्रिषु ॥

पृथग्जना भिन्नजातीयाः ॥ प्रतिलोमानां तु नास्त्येवाशौचमिति ॥ प्रतिलोमा धर्महीनाः ॥

पाखण्डमाश्रिताः स्तेना भर्तृघ्न्यः कामगास्तथा ।
सुराप्य आत्मघातिन्यो नाशौचोदकभाजनाः ॥ इति ॥

एतेषां धर्महीनानामपि विधिवद्दहने सत्याशौचं निरूपितं प्राक् चाण्डालादिहतसंस्कारप्रकरणे ॥

इति पृथक्विजातीयसपिंडाशौचनिर्णयः ॥

७५१ अथासगोत्राशौचं ॥

असगोत्रेषु मातामहाचार्यमातुलादिषु अतिदेशप्राप्तमाशौचमुच्यते बृहस्पतिः—

त्र्यहं मातामहाचार्यश्रोत्रियेष्वशुचिर्भवेत् ।

त्र्यहं त्रिदिनं । मातामहो मातुः पिता । उपनयनपूर्वकं वे-

दाध्यापक आचार्यः । तस्य पुत्रे पत्न्यां चाहोरात्रं ॥
तदाह मनुः—त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्ये चैव संस्थिते ।

तस्य पुत्रे च पत्न्यां च दिवारात्रमिति स्थितिः ॥

एकशाखास्वाध्यायी श्रोत्रियः ॥

श्रोत्रिये तूपसंपन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।

इति मनुः ॥ उपसंपन्ने गुणसंयुक्ते ॥ एकाहं सब्रह्मचारिणि समानग्रामिणि श्रोत्रिये इत्यादि आश्वलायनः ॥ एकाचार्योपनीतः स ब्रह्मचारी ॥ एतच्चासन्निधाने एकाहः सन्निधाने त्र्यहमिति ॥ ७५२ तथा याज्ञवल्क्यः—

गुर्वन्तेवास्यनूचानमातुलश्रोत्रियेषु चेति ।

वेदाध्यापकः मंत्र ज्ञानोपदेशकश्च गुरुः । अन्तेवासी शिष्यः । अनूचानो वेदाङ्गानां वक्ता ॥ एतेषु सन्निधानेषूपरतेष्वहोरात्रं ॥ यस्तु मुख्यो गुरुः पिता तदुपरमे दशरात्रं ॥ दानाध्ययने वर्जयेरन् इत्याश्वलायनः ॥ तथा प्रचेताः—

मृते चर्त्विजि याज्ये च त्रिरात्रेण विशुध्यतीति ।

स्मृत्यर्थसारे ॥ मातामहगुर्वाचार्यदौहित्रस्वस्त्रीयसंबन्धिश्रोत्रियबहुयज्ञक्रतुकर्मर्त्विगाद्येषु गुणिष्वेकग्रामेषु मृतेषु त्रिरात्रं ॥ ग्रामान्तरे पक्षिणी ॥ अगुणिषु एकग्रामे पक्षिणी ॥ ग्रामान्तरे त्वेकाहमिति ॥ तथा मातुलादौ पक्षिणीमाह मनुः—

७५३ मातुले पक्षिणींरात्रिं शिष्यर्त्विग्बान्धवेषु च ।

पक्षिणीलक्षणमुभयतोऽप्यहनी पक्षा इव यस्या रात्रेः सा पक्षिणी ॥

तथा—श्वशुरयोर्भगिन्यां च मातुलान्यां च मातुले ।

पित्रोः स्वसरि तद्वच्च पक्षिणीं क्षपयेन्निशाम् ॥

श्वशुरयोः पित्रोश्चैकशेषः ॥ तथा–

मातुले श्वशुरे मित्रे गुरौ गुर्वङ्गनासु च

आशौचं पक्षिणीं रात्रिं मृता मातामही यदीति ॥

मातुल इति मातृबान्धवग्रहणेनात्मबान्धवाः पितृबान्धवाश्च योनिसंबन्धा उपलक्ष्यन्ते ॥ तथा च गौतमः ॥ पक्षिणीमसपिंडयोनिसंबन्धे सहाध्यायिनि चेति ॥ योनिसंबन्धा मातुलेयमातृष्वस्रेयपितृष्वस्रेयादय इति मिताक्षरायां ॥

७५४ तथा च–

आत्मपितृष्वसुः पुत्रा आत्ममातृष्वसुः सुताः ।

आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥

पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः ।

पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥

मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः ।

मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः ॥

मातुः पितृव्यकसुता विज्ञेया मातृबान्धवा इति ॥

पितुः पितृव्यकसुता विज्ञेयाः पितृबान्धवा इति ॥

एषु मृतेषु पक्षिण्याशौचं ॥ दशके त्वन्योऽन्यतः पक्षिणीत्युक्तं ॥ तथा मातृष्वसृपतिः पितृष्वसृपतिश्च तयोरप्युक्तं ॥ तत्र शिष्टाचारान्निर्णयः ॥ स्वल्पसंबन्धे स्नानमिति स्मृत्यर्थसारे ॥ तथा वृद्धप्रचेताः–

संस्थिते पक्षिणीं रात्रिं दौहित्रे भगिनीसुते ।

संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति धर्मो व्यवस्थित इति ॥

स्मृत्यर्थसारे ॥ याज्यऋत्विक्‌दौहित्रसहाध्यायीसहोपनीतात्मबन्धुपितृबन्धुमातृबन्धुश्वशुरमातुलशिष्योपाध्यायानूचानगुरुपुत्राचार्यपुत्रसुमित्रभागिनेयेषु श्वश्रूभगिनीमातामहीषु च मातृष्वसृपितृष्वसृमातुलानीगुर्वाचार्यपत्नीषु च मरणे एकग्रामे पक्षिण्याशौचं ॥ ग्रामान्तरे तु अहोरात्रं ॥ अगुणवत्सु एकग्रामे एकाहं ॥ ग्रामान्तरे स्नानं ॥ तथा वृद्धप्रचेताः—

भगिन्यां संस्कृतायां च भ्रातर्यपि च संस्कृते ।
मित्रे जामातरि प्रेते दौहित्रे भगिनीसुते ॥
शालके तत्सुते चैव सद्यः स्नानेन शुध्यति ।

एषु सद्यइत्यत्यन्तागुणविषयमिति स्मृत्यर्थसारात् ॥ विष्णुः ॥ असपिंडे स्ववेश्मनि मृते एकरात्रमिति॥ ७५१ वृद्धमनुः—

ग्रामेश्वरे कुलपतौ श्रोत्रिये च तपस्विनि ।
शिष्ये पञ्चत्वमापन्ने शुचिर्नक्षत्रदर्शनात् ॥

तथा ॥ प्रेते राजनि सज्ज्योतिर्यस्यस्याद्विषये स्थितिः ॥

ज्योतिषा सह वर्तते इति सज्योतिराशौचं ॥ अन्हि चेद्यावत्सूर्यदर्शनं ॥ रात्रौ मृतश्चेद्यावन्नक्षत्रदर्शनं ॥ तथा—

ग्राममध्यगतो यावच्छवस्तिष्ठति कस्यचित् ॥
ग्रामस्य तावदाशौचं निर्गमे शुचितामियात् ॥

एवमाशौचविशेषप्रतिपादकानि स्मृतिवचनान्यन्वेषणीयानि ॥ इत्थं सगोत्राशौचनिर्णयः ॥ अथ सगोत्रशावादिसंसर्गनिमित्ताशौचं तु अङ्गिरसा विशेष उक्तः—

आशौचं यस्य संसर्गादापतेद्गृहमेधिनः ।
क्रियास्तस्य न लुप्यन्ते गृह्याणां न च तद्भवेत् ॥

तदाशौचं केवलं गृहमेधिन एव पुनस्तद्गृहे भवानां भार्यादीनां तद्द्रव्यादीनां च न भवेदित्यर्थः ॥ तथा—

मासत्रये त्रिरात्रं स्यात्षण्मासे चैव पक्षिणी ।
अहस्तु नवमादर्वाक् पूर्णे दत्वोदकं शुचिरिति ॥

इत्यनेन त्रिरात्राद्यतिक्रान्ते आशौचेऽपि अयमर्थः स्मृत्यन्तरे दर्शितः ॥

७५७ अतिक्रान्ते दशाहे तु पश्चाज्जानाति तद्गृही ।
त्रिरात्रं सूतकं तस्य न तद्द्रव्यस्य कर्हिचित् ॥ इति ॥

अतस्तेन द्रव्येण पञ्चमहायज्ञादिः कार्यः सुतादिना ॥ अत्रविशेषो गरुडपुराणात्—

गृहस्थे प्रोषिते यच्च कश्चिच्चेन्म्रियते गृहे ।
आशौचापगमे यत्रा प्रारब्धे श्राद्धकर्मणि ॥
प्रत्यागतश्चेज्जानाति तच्च वृत्तं गृही तदा ।

तच्च वृत्तमाशौचं ॥

आशौचं गृहिणस्तस्य न द्रव्यादेस्तदा भवेत् ।
पुत्रादिना यदारब्धं श्राद्धं तत्वेन चाखिलम् ॥
समापनीयं तेनापि गृही तिष्ठेत्तु दूरत इति ॥

अत्र श्राद्धविषये त्वारब्धशब्दोपादानात् गृहिणोऽधिकारविषयं श्राद्धमारब्धं चेत् पुत्रादिः कुर्यात् ॥ अनारब्धं तु शुध्यनन्तरं गृही कुर्यात् ॥

इति संसर्गाशौचेऽतिक्रान्ताशौचे च निर्णयः ॥

---

७५८ अथाशौचे कर्मनिर्णयः ॥

सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते ।
दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्तते ॥

इत्यादिना सर्वकर्माधिकारनिवृत्तौ प्रसक्तायां केषुचिदभ्यनुज्ञा प्रदर्श्यते ॥ अत्र सूतकेन शावमप्युपलक्ष्यते ॥ अशुचित्वस्य उभयोस्तुल्यत्वादुभयमाशौचं ॥ पुत्राजन्मनिमित्ताशौचेऽपि श्राद्धं ॥

उद्वाह पुत्रजनने पित्र्येष्ट्यां सौमिके मखे ।

इत्यादिना ॥ ततः—

तदहर्न प्रदुष्येत पूर्वेषां जन्मकारणादिति ।

तदहः यत्र पुत्रो जातः ॥

आयान्ति देवपितरस्तत्र तं बोधयन्ति च ।
तस्मात्स दिवसः पुण्यः पितॄणां वंशवर्धन इति ॥

अहर्ग्रहणं रात्र्युपलक्षणार्थं ॥ पुत्रजन्मनि रात्रावपिश्राद्धदानादिकं कार्यं ॥ तदाशौचान्तरसन्निपातेऽपि कार्यमेव ॥ तदाह प्रजापतिः—आशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।
कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुध्यतीति ॥

सूतकमिति शेषः ॥ ७५९ तथा व्यासः—

सूतकावासिनिलये जन्मदा नाम देवताः ।
तासां यागनिमित्तं तु शुद्धिर्जन्मनि कीर्तिता ॥
प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा ।
त्रिष्वेतेषु न कुर्वीत सूतकं पुत्रजन्मनि ॥ इति ॥

मार्कण्डेयोऽपि—रक्षणाय तथा षष्ठी निशा तत्र विशेषतः ।

रात्रौ जागरणं कार्यं जन्मदानां तथा बलिः ॥

पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च नृत्यगीतैश्च योषितः ।

रात्रौ जागरणं कार्यं दशम्यां नैव सूतकमिति ॥

तथा पुत्राजन्मनि हिरण्यादिप्रतिग्रहे न दोषः ॥ तदुक्तं याज्ञवल्क्येन—

कुमारजन्मादिवसे विप्रैः कार्यः प्रतिग्रहः ।

हिरण्यभूगजाश्वान्नवासः शय्यासनादिषु ॥

तथा पुत्रजन्माशौचे सिद्धान्नभक्षणे दोषस्तेनैवोक्तः ॥

तत्र सर्वं प्रतिग्राह्यं कृतान्नं तु न भक्षयेत् ।

भक्षयित्वा तु तन्मोहाद्द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥

कृतान्नं सिद्धान्नं । जननानिमित्ते मरणनिमित्ते वा आशौचे सति सूतकान्नभोजननिषेधस्तु यमेनोक्तः—

७१० उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यत इति ।

उभयत्र जननमरणयोः । कुलस्य सुतकिकुलस्य । दशाहानीती आशौचविशेषकालोपलक्षणं ॥ यतः ब्राह्मणाशौचे योऽन्नमश्नाति तस्य तावदाशौचं यावत्तेषामिति विष्णुः ॥ मनुरपि—

यद्यन्नमत्ति तेषां तु दशाहेनैव शुध्यतीति ।

एतद्बुद्धिपूर्वविषयं ॥ यद्यबुधिपूर्वमाशौचिनां गृहे भुङ्क्ते तस्य यावदन्नं जीर्यते तावदाशौचमुक्तं आङ्गिरसा—

अन्तर्दशाहे भुक्तवान्नं सूतके मृतकेऽपि वा ।

असंस्पृश्यो भवेत्तावद्यावदन्नं व्रजत्यधः ॥ इति ॥

सूतकान्नभोजने दोषाभिधानमसकुल्यविषयं ॥ सकुल्यानां पुनर्न दोषः ॥

सूतके तु कुलस्यान्नमदोषंमनुरब्रवीत् ।

यमवचनात् ॥ स्मृत्यर्थसारेऽपि सूतकान्नभोजनमसकुल्यानां न कार्यं ॥ स्वकुल्यानां न दोष इति दातृभोक्तृभ्याम विज्ञातं सूतकं दोषजनकं न स्यात् ॥

७६१ तदुक्तं षट्त्रिंशन्मते—

उभाभ्यामपरिज्ञातं सूतकं नैव दोषकृत् ।
एकेनापि परिज्ञाते भोक्तुर्दोषमुपाहरेत् ॥

दातृभोक्त्रोरन्यतरेण ज्ञाते सूतकान्नभोजने दोषो भोक्तुरेव ॥ सूतकान्नभोजयितृत्वदोषो दातुः न भोजनदोषः इति ॥ तथा गरुडपुराणे—

दात्रा भोक्त्रा च न ज्ञातं सूतकं मृतकं तथा ।
उभयोरपि तद्दोषं नारोपयति कर्हिचित् ॥ इति ॥

ब्रह्मपुराणेऽपि—अपि दातृगृहीत्रोश्च सूतके मृतके तथा ।
अविज्ञाते न दोषः स्याच्छ्राद्धादिषु कथंचनेति॥

तथा षट्त्रिंशन्मते विशेषः—

भुञ्जानेषु तु विप्रेषु अन्तरा मृतसूतके ।
अन्यगेहोदकाचान्ताः सर्वे ते शुचयः स्मृताः ॥ इति॥

७६२ तथा सूतकिनां केषुचिद्द्रव्येष्वाशौचदोषाभावाद्ग्राह्यत्वमुक्तं मरीचिना—

लवणे मधुनि मांसे च पुष्पमूलफलेषु च ।
तिलौषधाजिने चैव पक्वापक्वे स्वयंग्रहे ॥
पुष्पेषु चैव सर्वेषु नाशौचं मृतसूतक इति ॥

पक्वं भक्ष्यजातं । अपक्वं तण्डुलादि । स्वयंग्रह इति

स्वाम्यनुज्ञातः स्वयमेव गृण्हीयादिति ॥ एतदपक्वान्नादिग्रहणमन्नसत्राप्रवृत्तादेव आशौचवतो ग्राह्यं नान्यस्मात् ॥ तदाहाङ्गिराः—अन्नसत्राप्रवृत्तानामाममन्नमगर्हितम् ।

भुक्त्वापक्वान्नमेतेषां त्रिरात्रं तु पयः पिबेदिति ॥

अत्र पक्वशब्दः सिद्धान्नविषयः ॥ एवमाशौचे अन्नसत्रिणामपि न ग्राह्यं सिद्धान्नादिकं किमुतान्येषामिति ॥

तथा—आपद्गतः संप्रगृह्येद्भुञ्जानोऽपि यतस्ततः ।

न लिप्येतैनसाविप्रो ज्वलनार्कसमोहि स इति ॥

अथ जन्माशौचे सिद्धान्नभोजननिषेधप्रसक्तानुप्रसक्तमभिधाय पुनः कर्माभ्यनुज्ञातमभिधीयते ॥ [७६३] यच्चोक्तं स्मृत्यादिषु—सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते ।

तथा—सर्वकालमुपासीत सन्ध्ययोः पार्थिवेष्यते ।

अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः ॥

इत्यादिनाशौचे सन्ध्योपासनादीनां निषेधाभिधानं तत्कुशग्रहणादिविधिपूर्वकं नोपासीतेत्यभिप्रायपरं ॥ यतः—

सूतके मृतके चैव रोगोत्पत्तौ तथाध्वनि ।

मानसीं तु जपेत्सन्ध्यां कुशवारिविवर्जितामिति ॥

अनेन स्मृतिवचनेन कुशादिविवर्जितं सन्ध्योपासनं विधीयते ॥ न च विहितप्रतिषिद्धत्वात् अतिरात्रे षोडशिग्रहणवत् विकल्पशङ्का कार्या ॥ यत—

सन्ध्यास्नानपरित्यागात्सप्ताहाच्छूद्रतां व्रजेत् ।

तस्मात्स्नानं च सन्ध्यां च सूतकेऽपि न संत्यजेत् ॥

इति स्मृत्यर्थसारवचनेन सन्ध्योपासनं विना शूद्रत्वप्रा-

त्यभिधानात् ॥ अतः सन्ध्यां न त्यजेदिति ॥ [७६४] अमुमेवार्थं पुलस्त्य आह—

सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म समाचरेत् ।
मनसोच्चारयेन्मंत्रान्प्राणायाममृते द्विज इति ॥

यद्यपि सन्ध्योपासने वारि निषिद्धं तथापि गायत्रीमुच्चार्याञ्जलिप्रक्षेपादिकं कार्यमिति पैठीनसिराह ॥ सूतके सावित्र्या चाञ्जलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणां कृत्वा सूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्यादिति अत्र विशेषः स्मृत्यर्थसारात् ॥ स्मार्तत्वेऽपि सन्ध्यायां सावित्र्याञ्जलिदानं कार्यं ॥ मार्जनं न वा ॥ यद्वा प्राणानायम्य शक्त्या मनसा मंत्रमुच्चारयन् ॥ मार्जनादिकं कृत्वा वाचा गायत्रीमुच्चार्याञ्जलिं दद्यात् ॥ सन्ध्यात्यागे पुलस्त्यः—

सन्ध्यामिष्टिं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत् ।
न त्यजेत्सूतके वापि त्यजन्गच्छेदधोगतिम् ॥

तथा सूतके अग्निहोत्रहोमादिकं कुर्यात् ॥ [७६५] तदुक्तं मिताक्षरायां—

वैतानोपासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदनात् ।

वितानोऽग्नीनां विस्तारस्तत्रभवो वैतानस्त्रेताग्निसाध्यः ॥ अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासाद्याः क्रियाः प्रतिदिनमुपास्यन्ते ॥ इत्युपासनो गृह्याग्निस्तत्र भवा औपासनाः सायंप्रातर्होमक्रिया उच्यन्ते ॥ वैतानौपासना वैदिकाः क्रियाः कार्याः ॥ एवमौपासनहोमोऽपि श्रौत इति प्रतिपादितं तत्रैव ॥ अत एव स्मृत्यर्थसारे ॥ औपासनाग्निसाध्याः सायंप्रातर्होमस्थालीपाकाद्याः नित्यनैमित्तिकाः श्रुतिनोदितत्वात्कार्या एव ॥ श्रौ-

तानां च कार्यत्वाभिधानं नित्यनैमित्तिकाभिप्रायेण ॥ यथाह पैठीनसिः॥ [७६६] नित्यानि निवर्तेरन् वैतानवर्ज्यं शालाग्नौ चैक इति ॥ शालाग्निर्गृह्याग्निस्तत्र भवा निवर्तेरन् इत्येक आहुः ॥ अतस्तेषु आशौचं नास्तीति नित्याग्निहोत्रादीनि स्वयमेव कुर्यादिति ॥ अत एव व्याघ्रपादः—

स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके ।
श्रौते कर्मणि तत्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

श्रौतत्वविशेषणोपादानात् स्मार्तक्रियाणां दानादीनामनुष्ठानं गम्यते ॥ सर्वं काम्यं वर्ज्यमेवेति स्मार्तत्वेऽपि पिंडयज्ञादिकमसगोत्रेण कारयेत् स्वयं न कुर्यात् ॥ [७६७] तदाह जातूकर्ण्यः—

सूतके तु समुत्पन्ने स्मार्तकर्म कथं भवेत् ।
पिंडयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत् ॥

पिंडयज्ञः पिंडपितृयज्ञः ॥ श्रवणाकर्माश्वयुज्यादिकाः स्थालीपाकाश्चेत्यन्येन कारयितव्यानि ॥ श्रौतमपि पिंडयज्ञादिकमन्ये न कारयितव्यं ॥ अन्य एतानि कुर्युरिति पैठीनसिः ॥ बृहस्पतिनाप्युक्तं—

सूतके मृतके चैव अशक्तौ श्राद्धभोजने ।
प्रवासादिनिमित्तेषु हावयेन्न च हापयेत् ॥

अन्यकर्तृत्वेऽपि स्वद्रव्यत्यागात्मकं प्रधानं इष्टिविषये याजमानं च स्वयं कुर्यात् तस्यानन्यनिष्पाद्यत्वात् ॥ यत्पुनः

दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्तत इति

होमप्रतिषेधः स काम्याभिप्रायो वैश्वदेवाभिप्रायो वा ॥

७६८ अत एव संवर्तः—

विप्रो दशाहमासीत वैश्वदेवविवर्जितः ।
पञ्चयज्ञविधानं तु न कुर्यान्मृत्युजन्मनोरिति ॥

आशौचे पञ्चमहायज्ञानां वर्जनमभिहितवान् ॥ नित्यहोमविषये

होमं तत्र प्रकुर्वीत शुष्कान्नेन फलेन वेति ॥

तेनैवोक्तं ॥ आशौचे दानादि प्रतिषिद्धं ॥ तदुक्तं स्मृत्यर्थसारे ॥ दानप्रतिग्रहपञ्चमहायज्ञनित्यश्राद्धस्वाध्यायादीनां स्मार्तानां त्याग एव ॥ नित्यस्नानादिकं कार्यमेवेत्युक्तं ॥ तत्रैव नित्यस्नानाशौचाचमनभोजननियमान् अस्पृश्यस्पर्शस्नानं च कुर्यादेव ॥ आशौचे क्रियमाणे नित्यस्नानं च कुर्यादेव ॥ आशौचे क्रियमाणे नित्यस्नाने स्नानाङ्गतर्पणं न कार्यं ॥ अस्पृश्यस्पर्शादावदृष्टत्वेन तस्यानियताङ्गत्वात् आशौचविषये अग्निहोत्रादौ कर्मणि स्वल्पकालेऽपि शुद्धिरुक्ता॥

७६९ स्मृत्यन्तरे—

एकाहाद्ब्राह्मणः शुध्येद्योग्निवेदसमन्वितः ।
त्र्यहात्केवलवेदस्तु विहीनोदशभिर्दिनैः ॥

ननु इत्यादिना वचनेनाध्ययनयज्ञानुष्ठानयोगिनां त्र्यहादिभिः सर्वात्मना शुद्धिरित्येवं कस्मान्नेष्यते ॥ उच्यते दशाहं शावमाशौचमिति सामान्यप्राप्तदशाहबाधपुरःसरमेव ह्येकाहाद्ब्राह्मणः शुध्येदित्यादिविधायकं भवत्येव बाधस्य चानुपपत्तिनिबन्धनत्वाद्यावति बाधिते अनुपपत्तिप्रशमो भवति तावद्बाधनीयं ॥ अतः कियदनेन बाध्यमित्यपेक्षायां

विशेषणसमर्पणक्षमस्य अग्निवेद समन्वित इति वाक्यशेषस्य दर्शनादग्निवेदविषये अग्निहोत्रादौ कर्मणि स्वाध्याये च व्यवतिष्ठते न पुनर्दानप्रतिग्रहादौ ॥ एवं च अग्निवेदपदयोः कार्यान्वायिकत्वं भवति ॥ न चेदमाशौचसंकोचविधानं सर्वसंव्यवहारगोचरमित्यलं ॥ तथा जन्ममरणाशौचे विद्यमाने चन्द्रसूर्यग्रहणं चेत्स्यात् तत्र स्नानतर्पणश्राद्धदानादिकं कार्यं ॥ अस्नाने दोषमाह बृहस्पतिः—

ग्रहणे संक्रमे वापि स्नायाद्यदि न मानवः ।
सप्तजन्मानि कुष्ठी स्याद्दुःखभागी च जायते ॥

वृद्धवसिष्ठः—चन्द्रसूर्यग्रहे स्नायात्सूतके मृतकेऽपि वा ।
अस्नायी मृत्युमाप्नोति स्नायी मृत्युं न विन्दति॥

७७० आङ्गिरा अपि—सर्वे वर्णाः सूतकेऽपि मृतके राहुदर्शने ।
स्नात्वा श्राद्धं प्रकुर्वीत दानं शाठ्यविवर्जित इति ॥

वित्तविषय शाठ्यं ब्रह्माण्डपुराणे—

आशौचं जायते नृणां ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
राहुस्पर्शनयोः स्नात्वा दानादौ कल्पते नरः ।

कल्पते योग्यो भवति ॥ यथा जातं मरणेन बाध्यते तथा मरणजन्मनी दिव्येन ग्रहणसूतकेन बाध्येते ॥

एतदभिप्रेत्यलिङ्गपुराणं—

सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने ।
तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते इति ॥

षट्त्रिंशन्मते—

सर्वेषामेव वर्णानां सूतके राहुदर्शने ।

स्नात्वा कर्म प्रकुर्वीत भूतमन्नं विवर्जयेदिति ॥

भूतमन्नं सिद्धान्नं । सिद्धान्नविषये विशेषः स्मृत्यन्तरात् ॥

उपरागोषितं चान्नं न भोक्तव्यं कदाचन ।

ग्रहणार्वाक् क्षिपेद्दर्भान् ततो भुक्तं न दुष्यति ॥

इति ग्रहणे कर्मनिर्णयः

अथ उपनयनोर्ध्वं मृत्यधिकारेनानासूतक निर्णयः ॥

७७१ तथा विवाहादिषु सूतकोत्पत्तेः प्राक् ब्राह्मणार्थं पृथक्कृतमन्नं भोक्तव्यमेव ॥ तदाह बृहस्पतिः—

विवाहोत्सवयज्ञेषु अन्तरा मृतसूतके ।

पूर्वसंकल्पितार्थेषु न दोषः परिकीर्तित इति ॥

तथा अपरोविशेषः षट्त्रिंशन्मते दर्शितः ॥

विवाहोत्सवयज्ञेषु अन्तरा मृतसूतके ।

परैरन्नं प्रदातव्यं भोक्तव्यं च द्विजोत्तमैः ॥

परैःसूतकरहितैः। तथा विवाहाद्युपक्रम्य शेषमन्नं परैर्देयं॥ दातृभोक्तृंश्च न स्पृशेत् सूतकमिति शेष इति मिताक्षरायां ॥

तथा पैठीनसिनापि शुद्धिरुक्ता ॥

विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि ।

न तत्र सूतकं तद्वत्कर्म यज्ञादि कारयेदिति ॥

तथा प्रारब्धव्रतादिकमन्तरा सूतकापातेऽपि कर्तव्यं ॥

तदाह विष्णुः—व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्चने जपे ।

प्रारब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकं ॥ इति ॥

सूतकमिति मृतस्याप्युपलक्षणं॥व्रतादिविषये प्रारंभस्तेनैवोक्तः

प्रारंभो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतसत्रयोः ।
नान्दीमुखं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रियेति ॥

७७२ तथा—एकविंशत्यहर्यज्ञे विवाहे दश वासरान् ।
चूडोपनयने त्रीणि श्राद्धे पाकप्रवेशनम् ।

इति स्मृत्यन्तरं ॥ अभ्यङ्गादिविवाहेषु नाशौचमिति ॥ तथा अनारब्धेऽप्यवश्यकर्तव्ये विवाहादौ कर्मणि कर्त्ता यद्याशौचवान् स्यात्तदा कूष्माण्डमंत्रैराज्यं हुत्वा वृद्धिश्राद्धादिविवाहमङ्गलं स्यात् ॥ तदाह विष्णुः—

अनारब्धविशुध्द्यर्थं कूष्माण्डैर्जुहुयाद्घृतम् ।
गां दत्वा पञ्चगव्याशी ततः शुध्यति सूतकी ॥

कूष्माण्डमंत्राः ॥ यद्देवा देवहेडनमित्यादि यजुर्वेदे प्रसिद्धाः॥इदं विधानं वृद्धिश्राद्धाद्यधिकारार्थं सूतकिनः नान्दीमुखं विवाहादावित्युक्तं ॥ तदकरणे अनारंभः ॥ वरस्य कन्यायाश्च वरणलक्षणाभ्यङ्गादिविधानेनारब्धत्वात् वरणलक्षणाभ्यङ्गाद्यकरणे विवाहानुष्ठानं लोकविरुद्धं ॥ अतः वृद्धिश्राद्धाधिकारी सूतकी चेदिदं कृत्वा वृद्धिश्राद्धादि कुर्यात् ॥ यच्च कैश्चिदुक्तं ॥ प्रारंभाभावेऽपि कन्याविवाहविषये एवेदं विधानमुक्तं तदयुक्तं ॥ ७७३ वचनमध्ये विशेषादर्शनात् ॥ तथा—

निमंत्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्मणि ।
निमंत्रितस्य विप्रस्य स्वाध्यायाद्विरतस्य च ॥
देहे पितृषु तिष्ठत्सु नाशौचं विद्यते क्वचिदिति ॥

यद्यपि निमंत्रितेषु विप्रेषु आशौचाभावः प्रतिपादितः तथापि शिष्टाचारपरंपरानुसर्तव्या ॥ तथा दाने च पूर्वसंकल्पि-

तस्य द्रव्यस्य नाशौचं ॥

पूर्वसंकल्पितंद्रव्यं दीयमानं न दुष्यतीति ।

क्रतुस्मरणात् ॥ तथा विवाहाद्युत्सवमात्रेष्वाशौचं न स्यात्तदुक्तं स्मृत्यर्थसारे ॥ विवाहोत्सवयज्ञेष्वन्तरा जन्ममरणाशौचे पूर्वसंकल्पितं द्रव्यं पूर्ववृत्तचौलोपनयनविवाहसंस्कारकर्मसु पूर्ववृत्तयज्ञेषु पूर्ववृत्तप्रतिष्ठारामाद्युत्सर्गमात्रेषु च पूर्ववृत्तवृषोत्सर्गादिपाकयज्ञेषु च युद्धे युद्धार्थविहितशान्तिकर्मसु च स्फोटकादिभिरुपसर्गेण राजभयेन वा देशविप्लवे च विवाहोत्सवदुर्गयज्ञयात्रातीर्थयुध्धकर्मसु च सद्यः शौचं ॥ तत्तदर्थे शान्तिकर्मणि च सद्यःशौचं व्याध्यादिना मुमूर्षावस्थायां तदुपशमनार्थे दाने च सद्यःशौचमिति ॥

७७४ मिताक्षरायामपि—

आपद्यपि च कष्टायां सद्यः शौचं विधीयते ।

इत्यापदि मुख्याशौचकल्पानुष्ठानासंभवेन सद्यः शौचानुकल्पः प्रोक्त इति ॥ कष्टायां व्याध्याद्यभिभवेन मरणावस्थायां ॥ तथा—

ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म कुर्वताम् ।
सत्री व्रती ब्रह्मचारी दातृब्रह्मविदांस्तथा ॥
दाने विवाहे यज्ञे च सङ्ग्रामे देशविप्लवे ।
आपद्यपि च कष्टायां सद्यः शौचं विधीयते ॥ इति ॥

ऋत्विजो वरणसंभूताः कर्तृविशेषाः । दीक्षणायां संस्कृताः दीक्षिताः ॥ तेषां यज्ञियं यज्ञे भवं कर्म कुर्वतां सद्यः शौचं सत्रिणां व्रतिनां च सत्रे व्रते च शुद्धिर्न कर्ममात्रे सं-

व्यवहारमात्रे वा ॥ तथा—

नित्यमन्नप्रदस्यापि कृच्छ्रचान्द्रायणादिषु ।
निवृत्ते कृच्छ्रहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ॥

निवृत्ते प्रवृत्ते इत्यर्थः ॥

गृहीतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य कस्यचित् ।

७७५ तथा ॥ ब्रह्मचारी वानप्रस्थः यतिश्च एषां त्रयाणामाश्रमिणां सर्वत्र शुद्धिः विशेषप्रमाणाभावात् ॥ तदपि स्मृत्यर्थसारे ॥ ब्रह्मचर्यादिव्रतानां च यत्किंचिन्नियमस्थानां नित्यदातॄणामेतेषां यावदुपाधिस्तावदाशौचं नास्त्येव ॥ ऋत्विगादीनां तदानीं स्नानमस्ति ॥ यजमानस्तु स्नात्वाचम्य उद्देशत्यागं कुर्यात् ॥ तथा अत्यन्तक्षुधया पीड्यमानानां क्षुधाद्युपशमनार्थे प्रतिग्रहे आशौचसंकोचः प्रतिपादितो मनुना॥

कुसूलधान्यको वास्यात्कुंभीधान्यक एव च ।
त्र्यहैकाहिको वा स्यादश्वस्तनिक एव च ॥

अस्यार्थः ॥ कुसूलधान्यस्य दशाहं । कुंभीधान्यस्य चतुरहः । त्र्यहं सञ्चितधान्यस्य त्र्यहं ॥ एकाहसञ्चितधान्य स्यैकाहः ॥ अश्वस्तनिकस्य सद्यः शौचं ॥ श्वसः स्नुट् चेति श्वस्तनिकः ॥ पश्चान्नञ् ॥ अन्नाभाववतः अन्नरहितस्येत्यर्थः॥

७७६ अयमाशौचसंकोचो यस्य प्रतिग्रहं विना क्षुधा न निवर्तते तद्विषयो न सर्वत्रेत्यवगन्तव्यं ॥ आशौचानन्तरं सर्वे वर्णाः स्नान्ति ॥ यस्य यावत्कालमाशौचं विहितं तस्यानन्तरं स्नानं ॥ अत्र विशेषमाह मनुः—

विप्रः शुध्यत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधम् ।

वैश्यः प्रतोदरश्मीन्वा शूद्रश्चैव कृतक्रियः ॥

कृतक्रिय इति प्रत्येकमभिसम्बध्यते कृतस्नान इत्यर्थः ॥
अथ राज्यव्यापारे राज्ञामाशौचं नास्ति ॥ तदुक्तं मनुना—

राज्ञो महात्मिके स्थाने सद्यः शौचं विधीयते ।
प्रजानां परिरक्षार्थमासनं चात्र कारणम् ॥

पञ्चमहायज्ञादौ भवत्येवाशौचं राज्ञां ॥ तथा प्रचेताः—

कारवः शिल्पिनो वैद्याः दासी दासास्तथैव च ।
राजानो राजभृत्याश्च सद्यः शौचाः प्रकीर्तिताः ॥

कारवः शूर्पकारादयः । शिल्पिनश्चित्रकारचैलनिर्णेजकादयः ॥ एतेषां स्वकीयकर्मणि नाशौचं ॥ शातातपः—

शिल्पकारादयः शूद्रा दासी दासास्तथैव च ।
स्नाने शरीरसंस्कारे गृहकर्मण्यदूषिता इति ॥
चिकित्सको यत्कुरुते न तदन्येन शक्यते ।
तस्माच्चिकित्सकः स्पर्शे शुद्धो भवति नित्यश इति ॥

एतैः साध्यमानकर्मणि अमी स्पर्शनयोग्याः न पुनर्धर्मादिविधौ ॥

इति उपनयनोर्ध्वं मृत्यधिकारे नाना सूतकनिर्णयः ॥

कृतेऽचलद्विवेदेन ग्रन्थे निर्णयदीपके ।
जातः परोपकाराय नाना सूतकनिर्णयः

७७७अथ रजस्वलाशुद्धिरभिधीयते ॥

दिवा रजः स्रावे जनने मरणे वा तद्दिनादिकत्वमशुचित्वं स्यात् तदाह कात्यायनः—

उदिते तु यदा सूर्ये नारीणां दृश्यते रजः ।
जननं वा विपत्तिर्वा यस्याहस्तस्य शर्वरी ॥

तथा—रात्रिं कुर्यात्त्रिभागां तु द्वौ भागौ पूर्व एव तु ।
उत्तमांशः प्रभातेन युज्यते ऋतुसूतके ॥

इत्यस्मिन्पक्षान्तरे विद्यमानेऽपि केचन

रात्रावेव समुत्पन्ने मृते रजसि सूतके ।
पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नाभ्युदितो रविः ॥

इत्युदाहरन्ति संव्यवहरन्ति च ॥ तथापि देशाचारतो व्यवस्था ॥ रजस्वला त्रिरात्रमशुचिः स्यात् ॥

चतुर्थेऽहनि संशुद्धा भवति व्यावहारिकी ।

व्यवहारो भर्तुः स्पर्शनाविषयः ॥ देवपितृकर्मणि तु पञ्चमेऽहनि योग्या इति ॥ तथा स्मृत्यन्तरं—

शुद्धा भर्तुश्चतुर्थेऽह्नि स्नानेन स्त्री रजस्वला ।
दैवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुध्यतीति ॥

पञ्चमेऽहनीति रजोनिवृत्तिकालोपलक्षणं मिताक्षरोक्तस्याभिप्रायः ॥ रजोनिवृत्त्यभावे तु

सप्ताहात्पितृदेवानां भवेद्योग्या व्रतार्चने ॥

इति गरुडोक्तं द्रष्टव्यं ॥ ७७८ तथा—

साध्वाचारा न तावत्स्याद्रजो यावत्प्रवर्तते ।
वृत्ते रजसि गम्या स्याद् गृहकर्मणि चेन्द्रिये ॥ इति ॥

वृत्ते निवृत्ते। अत्र विशेषः स्मृत्यर्थसारात्॥ अज्ञाते रजःस्रावे चतुर्दिनेषु ज्ञाते तु रजःस्रावादिकमशुचित्वं स्यात् ॥ जननादौ तु ज्ञानादिकमशुचित्वं स्यात्॥ अतो ज्ञानात्पूर्वं रजस्वलास्पृष्टं दुष्टमेव ॥ एवं सर्वं पापनिमित्तं स्वसत्वादिपापापादकं सूतकं तु ज्ञानादिकमेव॥ सर्वथाज्ञानं चेच्छुचित्वमेव॥ तथा रजस्वलायाः स्नातायाः पुनरपि रजोदृष्टे अष्टादशदिनादर्वाक् अशुचित्वं नास्ति॥ अष्टादशे दिने रजोदृष्टौ एकरात्रमशुचित्वं नवदशदिने द्विरात्रं विंशतितमे दिने त्रिरात्रं॥

७७९ यथाहात्रिः—रजस्वला यदा स्नाता पुनरेव रजस्वला ।
अष्टादशदिनादर्वागशुचित्वं न विद्यते ॥
एकोनविंशतेरर्वागेकाहं स्यात्ततो द्व्यहम् ।
विंशत्प्रभृत्युत्तरेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति ॥

यत्तु—चतुर्दशादिनादर्वागशुचित्वं न विद्यते ।

इति स्मृत्यन्तरं॥ तत् स्नानप्रभृतित्वमभिप्रेतमतो न विरोधः ॥ मिताक्षरायां यस्या विंशतिदिनोत्तरकालमेव प्रायशो दर्शनं तद्विषये विंशतिमे दिने त्रिरात्रं ॥ यस्याः पुनरारूढयौवनायाः प्रागेवाष्टादशदिनात्प्राचुर्येण रजोनिर्गमस्तस्या रजोदर्शनाद्विरात्रमेव ॥ स्मृत्यर्थसारे तु विशेषः ॥ त्रयोदशादिनादूर्ध्वं प्रायशो रजःस्राविणीनां एकादशादिनादर्वाक् अशुचित्वं नास्ति ॥ एकादशादिने रजोदृष्टौ एकरात्रमशुचित्वं । द्वादशे त्रिरात्रं त्रयोदशादिषु त्रिषु त्रिरात्रमेव ॥ ७८० तथा च यावत्त्रिरात्रं स्नानादिरहितं तया स्थातव्यं॥ तथा हि॥

प्रथमेऽहनि चाण्डालि द्वितीये ब्रह्मघातिनी ।

तृतीये रजकी ज्ञेया चतुर्थेऽहनि शुध्यतीति ॥

स्मृत्यन्तरादेवं ज्ञेयं ॥ तथाचाङ्गिराः—

हस्तेऽश्नीयान्मृन्मये वा हविर्भुक् क्षितिशायिनी ।
रजस्वला चतुर्थेऽन्हि स्नात्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

इति स्मृत्यर्थसारात् ॥ रजस्वला चतुर्थेऽन्हि षष्ठिमृत्तिकाभिः शौचं कृत्वा क्षत्रियादिस्त्री पादपादन्यूनमृत्तिकाभिर्विधवा द्विगुणमृत्तिकाभिः शौचं कृत्वा मलं प्रक्षाल्य दन्तधावनपूर्वं सङ्गवे सचैलं स्नायात् ॥ अथ रजस्वलाधर्मे पाराशरः—

स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला ।
पात्रान्तरिततोयेन स्नानं कृत्वा व्रतं चरेत् ॥
सिक्तगात्रि भवेदद्भिः साङ्गोपाङ्गा कथंचन ।
न वस्त्रपीडनं कुर्यान्नान्यद्वासश्च धारयेत् ॥ इति ॥

व्रतं रजस्वलाव्रतं ॥ ७८१ तच्च स्मृत्यर्थसारे ॥ रजस्वलात्वञ्जनाभ्यञ्जनस्नानप्रवासदन्तधावननखनिकृन्तनरज्जुस्पर्शव्यापारतांबूलमधुमांसगन्धपुष्पादिदिवास्वापग्रहनक्षत्रनिरीक्षणादिवर्जयेत् ॥ वसिष्ठः ॥ रजस्वला न हसेत् किंचिदाचरेत् अतैजसेन सर्वेण पात्रेणापः पिबेदञ्जलिना वा पात्रेण लोहितायसेन वा इति धर्माः ॥ उशनसाप्यत्र विशेषो दर्शितः ॥

ज्वराभिभूता या नारी रजसा च परिप्लुता ।
कथं तस्या भवेच्छौचं शुद्धिः स्यात्केन कर्मणा ॥

इति आशंक्योक्तं—

चतुर्थेऽहनि संप्राप्ते स्पृशेदन्या तु तां स्त्रियम् ।
सा सचैलावगाह्यापः स्नात्वा स्नात्वा पुनः स्पृशेत् ॥

दश द्वादशकृत्वो वा आचमेत्तु ततः पुनः ॥
अन्ते च वाससां त्यागः स्नाता शुद्धा भवेत्तु सा ।
दद्याच्छक्त्या ततो दानं पुण्याहेन विशुध्यतीति ॥
अयं चातुरमात्रे स्नानप्रकारोऽनुसरणीय इति पराशर आह ॥
आतुरे स्नानमुत्पन्नं दशकृत्वो ह्यनातुरः ।
स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेदेनं ततः शुध्येत्स आतुरः ॥

इति रजस्वलाशुद्धिनिर्णयः ॥

७८२ अथ रजस्वलानां रजस्वलादिस्पर्शने प्रायश्चित्तमुच्यते ॥

तावद्वृद्धवसिष्ठः—

स्पृष्टे रजस्वलेऽन्योन्यं स्वगोत्रे त्वेकभर्तृके ।
कामादकामतो वापि सद्यः स्नानेन शुध्यतः ॥

असपत्न्योः सवर्णयोर्योनिगोत्रसंबन्धयोरबुध्धिपूर्वकस्पर्शे स्नानमात्रं ॥ तदाह मार्कण्डेयः—

उदक्या तु सवर्णा या स्पृष्टा चेत्स्यादुदक्यया ।
तस्मिन्नेवाऽहनि स्नात्वा शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ॥

बुद्धिपूर्वकस्पर्शने त्वेकरात्रं निराहारत्वं ॥ योनिगोत्रसंबन्धयोः सवर्णयोः अबुद्धिपूर्वकस्पर्शे स्नात्वा एकरात्रनिराहारत्वं ॥ तदाह कश्यपः—

रजस्वला तु संस्पृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि ।
एकरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यतीति ॥

पञ्चगव्यप्राशनं शुध्युत्तरकाले अशुद्धौ तन्निषिध्धं ॥ बुधिपूर्वकस्पर्शने त्वाशुध्धेर्नाश्नीयादिति ॥ ७८३ स्मृत्यर्थसारे उक्तं ॥ असवर्णयोरन्योन्यस्पर्शे तु वृध्धवसिष्ठः—

स्पृष्ट्वा रजस्वलान्योऽन्यं ब्राह्मणी क्षत्रिया तथा ।
कृच्छ्राद्विशुध्यते पूर्वा उत्तरा तु तदर्धत इति ॥
स्पृष्ट्वा रजस्वलान्योऽन्यं ब्राह्मणी वैश्यजापि वा ।
पादहीनं चरेत्पूर्वा कृच्छ्रपादं तथोत्तरा ॥
स्पृष्ट्वा रजस्वलान्योऽन्यं ब्राह्मणी शूद्रजापि वा ।
कृच्छ्रेण शुध्यते पूर्वा शूद्री दानेन शुध्यति ॥

दानेन पादकृच्छ्रप्रत्याम्नायनिष्कचतुर्थांशेनेति ॥ क्षत्रियादिस्त्रीविषये तु

स्पृष्ट्वा रजस्वलान्योऽन्यं क्षत्रिया वैश्यजा तथा ।
त्रिरात्राच्छुध्यते पूर्वा अहोरात्रेण चोत्तरा ॥

तथा क्षत्रियाशूद्र्योः स्पर्शे क्षत्रियायास्त्रिरात्रं शूद्रा अहोरात्रमिति ॥ तथा हीनवर्णा स्पृष्टाऽऽशुद्धेर्नाश्नीयात् ॥ यदि भुङ्क्ते पश्चात्प्रतिभोजनमुपवासः तावद्यदा दानं चेति ॥ ७८४ स्मृत्यर्थसारः—रजस्वला तु नाश्नीयात्स्पृष्टा चेदन्यवर्णया ।
यावन्न शुद्धिमाप्नोति शुद्धा स्नानेन शुध्यतीति ॥

प्रचेताः ॥ तथा पतितचाण्डालादिस्पर्शे विशेष उक्तो वृद्धवसिष्ठेन—

पतितान्त्यश्वपाकेन स्पृष्टा चेत्स्याद्रजस्वला ।
तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

तान्यहान्यतिक्रम्य अनाशकेनेति मार्कण्डेयोऽपि—

अन्त्यजातिश्वपाकेन स्पृष्टा चेत्स्याद्रजस्वला ।
चतुर्थेऽहनि शुद्धायाः प्रायश्चित्तं स्मृतं बुधैः ॥

प्रायश्चित्तमुक्तं बृहस्पतिना—

प्रथमेऽन्हि त्रिरात्रं स्याद्द्वितीये द्व्यहमेव च ।
अहोरात्रं तृतीयेऽन्हि परतो नक्तमाचरेत् ॥

एतद्बुद्धिपूर्वकस्पर्शनविषयं ॥ अबुद्धिपूर्वकस्पर्शने तु बौधायनः—रजस्वला तु संस्पृष्टा चाण्डालान्त्यश्ववायसैः ।
तावत्तिष्ठेन्निराहारा यावत्कालेन शुध्यतीति ॥

अन्त्यशब्दः शूद्रवाची सन्नपि अन्त्यजात्युपलक्षकः ॥ तच्चोक्तं मनुना—रजकश्चर्मकारश्च नटो वरट एव च ।
कैवर्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते अन्त्यजाःस्मृताः ॥
अयस्कारश्चर्मकारस्तक्षा पाषाणवर्तकी ।
कांस्यताम्रकरास्तन्तुवायाश्च ध्वजिनोन्त्यजाः ॥

७८५ इति च शब्देन श्ववृकशृगालवानरखरोष्ट्रविड्वराहादयः ॥ वायसशब्देन काककुक्कुटगृध्रश्येनादयः ॥ एतेषां स्पर्शने शुद्धिपर्यन्तं निराहारत्वं एवं स्मृत्यर्थसारे ॥ अमत्या चाण्डालरजस्वलादिस्पर्शे श्वादिस्पर्शे अतिहीनामेध्यादिमलोच्छिष्टस्पर्शने च तदाद्यहन्यभुञ्जानैव कालेन शुध्येत् । अत्र प्रथमादिदिने भुक्तौ कार्यं पादपादन्यूनं कुर्यात् ॥ तत्प्रत्याम्नायान्तं ॥ मत्या स्पर्शने तु तदहन्यभुञ्जानातिक्रम्य प्रथमेऽन्हि त्रिरात्रमित्यादि प्रायश्चित्तं कुर्यान्निमित्तानुसारेणेति ॥

यत्पुनस्तस्य वचनम्—

रजस्वला तु संस्पृष्टा ग्राम्यकुक्कुटवायसैः ।

श्वभिः स्नात्वा क्षिपेत्तावद्यावच्चन्द्रस्य दर्शनमिति ॥

ग्राम्यशब्देन शूद्ररजकादिग्रहणं ॥ कुक्कुटादेः पृथग्विधानात् तदशक्तिविषयं बालापत्यविषयं वा ॥ यत उक्तं स्मृत्यर्थसारे ॥ सर्वत्र स्पर्शे बालापत्याया अभिषेके कृते मुक्तिः स्यात् ॥ पश्चादनशनप्रत्याम्नायः ॥ इतरस्याशुध्धेरभोजनं ॥ भुक्तौ प्रतिभोजनमुपवासः प्रत्याम्नायो वा ॥ तथा चाण्डालरजकादिसंस्पृष्टस्पर्शनेऽपि तदाद्युपभुक्त्यैव त्रिरात्रादि ॥ ७८६

तथा—अशक्तौ काञ्चनं दद्याद्विप्रेभ्यो वापि भोजनमिति । सर्वत्र संबध्यते इति ॥ अथ उच्छिष्टयोः परस्परस्पर्शने अत्रिराह—उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टा कदाचित्स्त्री रजस्वला ।

कृच्छ्रेण शुध्यते पूर्वा शूद्रा दानैरुपोषिता ॥

पूर्वा ब्राह्मणी ॥ भुञ्जानायाः श्वादिस्पर्शने विशेषः स्मृत्यन्तरे—

रजस्वला तु भुञ्जाना श्वान्त्यजादीन् स्पृशेद्यदि ।

गोमूत्रयावकाहारा षड्रात्रेणैव शुध्यतीति ॥

इदं गोमूत्रादिविधानं शुद्ध्युत्तरकाले द्रष्टव्यं ॥ उच्छिष्टद्विजादि स्पर्शने मार्कण्डेयः—

द्विजान् कथंचिदुच्छिष्टान् रजः स्त्री यदि संस्पृशेत् ।

अधोच्छिष्टे त्वहोरात्रमूर्ध्वोच्छिष्टे त्र्यहं क्षिपेदिति ॥

उच्छिष्टस्य ब्राह्मणस्य रजस्वलास्पर्शने प्रायश्चित्तं तदेव उच्छिष्टानाममत्या स्पर्शनेऽपि मत्योच्छिष्टायाः स्पर्शने तद्विगुणं ॥ ७८७ तथा रजस्वलायां विशेषः पुलस्त्येन दर्शितः—

रजस्वला यदा स्पृष्टा शुना जंबुकवायसैः ।

पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यतीति ॥

ऊर्ध्वं तु द्विगुणं नाभेर्वक्त्रे तु त्रिगुणं तथा ।
चतुर्गुणं स्मृतं मूर्ध्नि दष्टेऽन्यत्राप्लुतिर्भवेत् ॥

अन्यत्र रजस्वलाया इति ॥ अथ अशुचिना रजस्वलादिस्पृष्टे रजोदृष्टौ विशेषः स्मृत्यर्थसारे ॥ सपत्नीं स्पृष्ट्वा रजोदृष्टौ सद्यः स्नात्वा च शुध्येत् ॥ सपत्नीं सवर्णां अधिकवर्णां वा स्पृष्ट्वा रजोदृष्टौ एकरात्रं निराहारत्वं ॥ हीनवर्णां रजस्वलां स्पृष्ट्वा रजोदृष्टौ आशुद्धेरभुक्त्वा पञ्चगव्याशनं वा चाण्डालसूतिकाशवतत्परिचारकरजकादिश्वविड्वराहादिस्पर्शे रजोदृष्टौ आशुद्धेरभुक्त्वा पश्चात्त्रिरात्रादि प्रायश्चित्तं ॥ अन्यास्पृश्योपहतौ रजोदृष्ट्वा उपवासः ॥ ७८८ तथा जाताशौचे मृताशौचे वा मध्ये ऋतुदर्शने तु स्नात्वा भोजनं शुद्धावुपवासः ॥ आर्तवमध्ये जातमृताशौचे तु स्नात्वा भोजनं ॥ अथ प्रारब्धे व्रते रजोदृष्टौ सत्यव्रतः—

प्रारब्धदीर्घतपसां नारीणां यद्रजो भवेत् ।
न तत्रास्य व्रतस्य स्यादुपरोधः कदाचनेति ॥

स्मृत्यर्थसारे ॥ प्रारब्धव्रते रजोदृष्टौ व्रतलोपो नास्ति ॥ देवार्चनादिकं कारयेत् ॥ कृच्छ्रादिव्रतस्था हविर्भोजनादि कुर्यात् ॥

अन्ते कुर्याद्रजोदृष्टा पतिं चान्यं नियोजयेत् ।

इति कालादर्शात् अत्रविशेषः॥रजस्वला श्वादिदृष्टा पञ्चरात्रिं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्येत् ॥ नाभेरूर्ध्वं वक्त्रे मस्तके च द्विगुणमिति स्मृत्यर्थसारे ॥ अथ रजस्वलागमने प्रायश्चित्तं ॥ यो रजस्वलांस्वांभार्यां गच्छति स त्रिरात्रिमुपोष्य अन्ते

घृतं प्राश्य शुध्येत् ॥ [७८९] तदाह मनुः—

त्रिरात्रान्तं घृतं प्राश्य गत्वोदक्यां विशुध्यति ।

उदक्या रजस्वला ॥ इदमशुद्धिपूर्वं सकृद्गमनविषयं ॥ तत्रैवाभ्यासे सप्तरात्रं शातातपेनोक्तं ॥ मतिपूर्वं सकृद्गत्वापि सप्तरात्रं अभ्यासेऽतिकृच्छ्रः ॥ तदाह संवर्तः—

रजस्वलां च यो गच्छेद्गर्भिणीं पतितां तथा ।
तस्य पापविशुध्यर्थमतिकृच्छ्रं विशोधनमिति ॥

अत्यन्तानवच्छिन्नाभ्यासे त्रैवार्षिकमिति स्मृत्यर्थसारात्॥ मत्या सकृद्गमने सप्तरात्रं ॥ तथा—

रोगेण यद्रजः स्त्रीणामत्यर्थं च प्रवर्तते ।
अशुद्धा नैव तेन स्याद्यतो वैकारिकं हि तत् ॥

इति स्मृत्यन्तरं ॥

इति रजस्वलाविषयो निर्णयः ॥

कृतेऽचलद्विवेदेन ग्रन्थे निर्णयदीपके ।
रजस्वलाविशुध्यर्थं निर्णयोऽत्र निरूपितः ॥

---

[७९०] अथ ग्रहण निर्णयः ॥

राहुणा चन्द्रस्य सूर्यस्य च ग्रसनं ग्रहणमिति ॥ राहुः पूर्णिमाप्रतिपदोः सन्धौ चन्द्रं ग्रसते ॥ दर्शप्रतिपदोः सूर्यं च ॥ तदाह वृद्धगार्ग्यः—

पूर्णिमाप्रातिपत्सन्धौ राहुः संपूर्णमण्डलः ।
ग्रसते चन्द्रमर्कं च दर्शप्रतिपदन्तरे ॥

यावद्घटिकात्मके ग्रहणे पर्वान्त्यकालः स्पर्शकालः ॥ प्रतिपदादिभागो मोक्षकालः सपुण्यः ॥ तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते—

यावान्कालः पर्वणोऽन्त्ये तावान्प्रतिपदादि यः ।
रवीन्दुग्रहणेऽनेहाः सुपुण्यो मिश्रणाद्भवेत् ॥

पर्वशब्देनात्रामावास्या पौर्णमासी चेति ॥ अनेहाः कालः ॥ सर्वस्य ग्रहणकालस्य पुण्यत्वमाहमत्स्यः—

नाड्यः षोडश पूर्वेण संक्रान्तेस्तु परेण च ।
राहोस्तु दर्शनं यावत्पुण्यकाल उदाहृत इति ॥

अथग्रहणात्पूर्वमभोजनकालाभिधानवचनेषु तावन्महाभारते—

अर्वाग्यामत्रयादिन्दोर्ग्रहणे भुक्तिमाचरेत् ।
चतुर्यामादधश्चैव राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥

चन्द्रग्रहादधो यामत्रयान्तरा न भुञ्जीत सूर्यग्रहादधो यामचतुष्टयान्तरा न भुञ्जीतेत्यर्थः ॥ बालवृद्धातुरेषु विशेषः कालादर्शात्—चन्द्रग्रहादधो यामत्रये यामचतुष्टये ।
सूर्यग्रहे न भुञ्जीत बालादिः प्रहरद्वये ॥ इति ॥

७८१ वृद्धवसिष्ठोऽपि—सूर्यग्रहे तु नाश्नीयात्पूर्वं यामचतुष्टयम् ।
चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन्बालवृद्धातुरैर्विनेति ॥

बालवृद्धातुराः प्रहरान्तरात् भुञ्जीरन् ॥ इत्यस्मिन्नर्थे मत्स्यवचनमशनार्थं पञ्चधादिनविभागमाह ॥

मुहूर्तत्रितयं प्रातस्तावानेव तु सङ्गवः ।
मध्यान्हस्त्रिमुहूर्तः स्यादपराण्होऽपि तादृशः ॥
सायान्हस्त्रिमुहूर्तः स्यात्सर्वधर्मबहिष्कृत इति ॥

तत्रैव वचनं—सायान्हे ग्रहणं चेत्स्यादपराण्हे न भोजनम् ।

अपराण्हे न मध्यान्हे मध्यान्हे न तु सङ्गवे ॥

भुञ्जीत सङ्गवे चेत्स्यान्न पूर्वं भोजनक्रिया ।

एतद्बालवृद्धातुरविषयं ॥ दीपिकापि—

वृद्धातुरस्त्र्यर्भकाः प्राश्नीयुर्ग्रहयामतः प्रहरके इति ॥

अथ रात्रौ प्रथमप्रहरादुपरि ग्रहणं चेत्स्यात् मध्यान्हात्पूर्वं भुञ्जीत रात्रिपश्चिमप्रहरे चेद्ग्रहणं रात्रिप्रथमप्रहरादधो न भुञ्जीत ॥ ७८२ तदाह वासिष्टः—

ग्रहणं तु भवेदिन्दोः प्रथमादधियामतः ।

भुञ्जीतावर्तनात्पूर्वं पश्चिमे प्रथमादधः ॥

आवर्तनं मध्यान्हः । यामः प्रहरः ॥ अत्र विशेषः ॥ चन्द्रस्य ग्रस्तोदये दिवैव ग्रहणमिति पूर्वमहनि भोजनं नाचरेत् ॥ तदुक्तं कालादर्शे—

ग्रस्तोदये विधोः पूर्वं नाहर्भोजनमाचरेत् ।

दृष्टे शशिनि भुञ्जीत यदि न स्यान्महानिशा ॥

अहरिति कालाध्वनोरिति द्वितीया ॥ यदा राहुणा ग्रस्तो रविरस्तमियात् तदा पूर्वं दिवा न भुञ्जीत ग्रस्तानन्तरं रात्रौ च तथा चन्द्रमा यदा ग्रस्तोऽस्तं गच्छेत् तदा ग्रस्तास्तानन्तरं दिवा न भुञ्जीत ॥ किंतु परतिथौ तयोरुदये सति स्नात्वा भुञ्जीतेत्यत्र कालादर्शीयं वचनं—

ग्रस्तावेवास्तमानौ तु रवीन्दू प्राप्नुतो यदि ।

तदा परे द्युरुदये स्नात्वाभ्यवहरेन्नरः ॥

नर इति सर्ववर्णोपलक्षणं ॥ मनुरपि—

अमुक्तयोरस्तंगतयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा परेऽहनि ।

भुञ्जीतेति शेषः ॥ अमुमेवार्थं मार्कण्डेयोऽप्याचष्टे ॥

७८३ चन्द्रस्य यदि वा भानोर्यस्मिन्नहनि भार्गव ।
ग्रहणं तु भवेत्तस्मिंस्तत्पूर्वं भोजनं नरः ।
नाचरेत्सग्रहे चैव तथैवास्तमुपागते ॥
यावत्तयोर्नोदयः स्यान्नाश्नीयात्तावदेव तु ।
मुक्तिं दृष्ट्वा तु भुञ्जीत स्नानं कृत्वा ततः परमिति ।

तथा गार्ग्यः—

सन्ध्याकाले यदा राहुर्ग्रसते शशिभास्करौ ।
तदहर्नैव भुञ्जीत रात्रावपि कदाचन ॥

शशिनि ग्रस्तास्तमिते अहनि न भुञ्जीत ॥ भास्करे ग्रस्तास्तमिते रात्रौ न भुञ्जीतेत्यर्थः ॥ कदाचनेति धारणपारणाव्रतस्थस्य पौर्णमास्यादितिथिनक्षत्रनिमित्तकाम्योपवासव्रतस्थस्य च निषेधः इति कालादर्शे व्याख्यातं ॥ साग्निकस्य तु पत्नीयजमानौ व्रात्यमश्नीयातां ॥ तथा न हवा अव्रतस्य देवा हविरश्नन्तीत्यादिश्रुतिभिः प्राप्तं ॥ श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे श्रुतेः प्राबल्येऽपि ग्रहणभोजनेऽतीव निन्दादिदर्शनात्कथमिति ॥ ७८४ उत्तरं

सन्ध्यायां ग्रसते राहू रविं च शशिनं यदा ।
तदा दिवा न भोक्तव्यमातुरस्त्रीशिशून्विनेति ॥

स्मृतिवचनेन यथा आतुरादीनां भोजनमुक्तं तथा साग्निकैरपि श्रुतिबलात्स्वल्पं किंचिद्व्रतसिद्धिकृन्मात्रमशितव्यं युक्तं ॥ अथवा ग्रहणसमीपे व्रतकाल उपस्थिते भुजिकार्ये अपोऽश्नाति तेन व्रतसिद्धिर्जायते इति केचिदाहुरिति ॥ सूर्ये

ग्रस्तास्तगे ग्रहणात्पूर्वस्मिन्नहनि परस्यां रात्रौ चन्द्रग्रस्तास्तमिते परस्मिन्नहनि पूर्वरात्रौ च एवमहोरात्रं न भुञ्जीत ॥ तदुक्तं विष्णुधर्मे –

अहोरात्रं न भोक्तव्यं ग्रस्तावेवास्तगौ तु तौ ।
मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परमिति॥

रवौ ग्रस्तास्तगे ग्रहणात्पूर्वं भोजनं वक्ष्यामः ॥ ७५५ ननु मेघाच्छादनवशाद्रवीन्दू राहुविमुक्तौ द्रष्टुं न पार्येते तदा भोजनं न स्यात् ॥ शृणु ॥ नात्र दृश्यश्चक्षुर्व्यापारपरत्वं किंतु दृष्ट्वा इत्येतद्विज्ञानोपलक्षणं ॥ तदाह वृद्धगौतमः—

चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यात्तस्मिन्नहनि पूर्वतः ।
राहोर्विमुक्तिं विज्ञाय स्नात्वा कुर्वीत भोजन मिति ॥

नन्वेवं ग्रस्तास्तमाने शास्त्रतो विमुक्त्यवगमात् विमुक्त्यनन्तरमेव भोजनं स्यात् ॥ मैवं अहोरात्रं न भोक्तव्यं तथा यावत्तयोर्नोदयःस्यादिति वचनद्वयादुदयानन्तरमेव भोजनं न विमुक्त्यनन्तरमिति ॥ रविग्रहणे विशेषः॥ रवौ ग्रस्तास्तमिते नोपवासः ॥

तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—सायान्हे सङ्गवेऽश्नीयाच्छारदे सङ्गवादधः ।
मध्यान्हे परतोऽश्नीयान्नोपवासो रविग्रहे ॥

शारदोऽपराण्हः ॥ यदपराण्होऽप्यत्र शरदिति श्रुतेः ॥ दिनशेषे ग्रहणनिवृत्तौ तदन्तरं भुञ्जीत ॥ न तु पूर्वमिति उपवासनिषेधः पुत्रवद्गृहीविषयः ॥ तदाह जैमिनि

आदित्येऽहनि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
पारणं चोपवासं च न कुर्यात्पुत्रवान्गृही ॥

अथ शास्त्रावगतोऽपि रात्रौ सूर्यग्रहो दिवाचंद्रग्रहश्च तदा देशान्तरस्थितत्वाद्विफल इति तत्र स्नानादिकं न कार्यं॥ तदुक्तं षट्त्रिंशन्मते—

७८५ सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रगहस्तथा ।
तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च क्वचिदिति ॥

अत्र रात्रौ दिवेत्युपादानात् तद्विपरीते दिवा सूर्यग्रहे रात्रौ चन्द्रग्रहणे ज्योतिः शास्त्रान्निश्चयावगमे सति मेघाच्छादनादिवशात् अदृष्टेऽपि स्नानादिकं कार्यमिति गम्यते ॥

यत्तु—चन्द्रे च यदि वा सूर्ये दृष्टे राहौ महाग्रहे ।
अक्षय्यं कथितं पुण्यं तत्रार्के तु विशेषत इति ॥

अस्मिन्मार्कण्डेयवचने दृष्ट इति चक्षुषा राहुदर्शने एव स्नानादि विधानं ॥ ननु शास्त्रादितोऽवगते रिति कैश्चिन्निरूपितं तन्निरभ्रादिके नभसि दर्शनयोग्येऽपि अदर्शनविषयं ॥ शास्त्रतः संदिग्धविषयं चेति भावः ॥ तस्माद्यावत्काले चन्द्र सूर्योपरागः शास्त्रप्रतीतस्तावत्कालं पुण्यकाल इत्यर्थः ॥

७८७ अथ ॥ ग्रहणकाले तु नाश्नीयात्स्नात्वाश्नीयात्तु मुक्तयोः ।
स्नात्वा दृष्ट्वा परेन्ह्यद्याद्ग्रस्तास्तमितयोरिति ॥

ग्रहणकालभोजने तु शातातप आह—

नवश्राद्धं ग्रामयाजकान्नं ग्रहणभोजनं ।
नारीणां प्रथमे गर्भे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

ग्रहणादन्यत्र निषिद्ध कालभोजने कात्यायनः—

चन्द्रसूर्यग्रहे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुध्यति ।
तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥

इति प्राजापत्यत्रिरात्रयोः ग्रहणसन्निकृष्टविप्रकृष्टकालाव्यवस्था ॥ पुत्रवद्गृहीव्यतिरिक्तस्य ग्रहणात्पूर्वमुपवासे गालवः—

यस्त्रिरात्रमुपोष्यैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
स्नात्वा दत्वा च विधिवन्मोदते ब्रह्मणा सह ॥
एकरात्रमुपोष्यैव स्नात्वा दत्वा च शक्तितः ।
कञ्चुकादिव सर्पस्य निष्कृतिः पापकोशात इति ॥

ग्रहणे विशेषमाह व्यासः—

सूर्यवारे रवेर्ग्रासः सोमवारे विधोर्ग्रहः ।
चूडामणिरिति ख्यातस्तत्रानन्तफलं भवेत् ॥
वारेष्वन्येषु यत्पुण्यं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
तत्पुण्यं कोटिगुणितं ग्रहे चूडामणौ स्मृतम् ॥

७५८ अथान्यं विशेषमाह ॥ दर्शश्राद्धमाब्दिकं च सिद्धान्नेन प्राप्तं तत्र ग्रहणसंभवे भोक्तुर्द्विजाभावे गोभिलः—

दर्शे रविग्रहे पित्रोः प्रत्याब्दिक उपस्थिते ।
अन्नेनासंभवे हेम्ना कुर्यादामेन वा सुतः ॥

द्विजसंभवे तु भोक्तुर्दोषो दातुरभ्युदय इति मिताक्षरायां ॥ दर्श इति पौर्णमास्युपलक्षक इति ॥

इति ग्रहणे भोजननिर्णयः

अथ कर्तव्यमुच्यते ॥

ग्रहणे आदौ पूर्वं स्नानं कुर्यात् ॥ तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते—

स्नानं स्यादुपरागादौ मध्ये होमं सुरार्चनम् ।

तथा वचनान्तरं—

ग्रस्यमाने भवेत्स्नानं ग्रस्ते होमो विधीयते ।

मुच्यमाने भवेद्दानं मुक्ते स्नानं विधीयते ॥

अस्नाने दोषमाह वृद्धवसिष्ठः—

ग्रहणे संक्रमे वापि स्नायाद्यदि न मानवः ।

सप्तजन्मनि कुष्ठी स्याद्दुःखभागी च जायते ॥

स्नाने स्पर्शकालः श्रेष्ठो मध्यकालोऽथ मध्यमः मोक्षस्त्वधमस्तदाह व्यासः—

७८५ त्रिदशाः स्पर्शसमये तृप्यन्ति पितरस्तथा ।

मनुष्या मध्यकाले तु मोक्षकाले च राक्षसाः ॥

सर्वस्य ग्रहणकालस्य पुण्यत्वेऽपि स्नानादौ स्पर्शकालः श्रेष्ठ इति भावः ॥ ग्रहणे गङ्गादिमहानदीषु स्नानं कुर्यात् ॥ तदाह वृद्धवसिष्ठः—

इन्दोर्लक्षगुणं प्रोक्तं रवेर्दशगुणं स्मृतम् ।

गङ्गातोये तु संप्राप्ते इन्दोःकोटी रवेर्दश ॥

गवां कोटि प्रदानेन सम्यग्दत्तेन यत्फलम् ।

गङ्गास्नाने तत्फलं स्याद्राहुग्रस्ते निशाकरे ॥

दिवाकरे पुनस्तद्वद्दशसंख्यमुदाहृतम् । इति ॥

कोटिः कोटिगुणं । दशसंख्यं दशकोटिगुणं ॥

तथा मत्स्यपुराणे—

गङ्गा कनखलं पुण्यं प्रयागं पुष्करं तथा ।

कुरुक्षेत्रं तथा पुण्यं राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥

ब्रह्मपुराणे—तिस्रो नद्यो महापुण्या गङ्गा गोदा सरस्वती ।

गां हरांशांगतः प्राप्ता गङ्गा इति हि कीर्तिता ॥

तद संभवे ॥ महानदीष्वप्यन्यासु तीर्थेष्वपि महोदधौ ।
तद संभवे वाप्यादौ तदाह शङ्खः—

वापीकूपतडागेषु गिरिप्रस्रवणेऽपि वा ।
नद्यां नदीदेवखाते सरसीषूध्धृतांबुनि ॥
उष्णोदकेन वा स्नायाद्ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

उष्णोदकमातुरविषयं ॥ तदाह व्यासः—

आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतं च वन्हिना ।
अतो व्याध्यातुरः स्नायाद्ग्रहणेऽप्युष्णवारिणा ॥

ग्रहणे यत्र कुत्रापि स्नानं गङ्गास्नानसमं भवेत् ॥
८०० तदाह व्यासः—सर्वं गङ्गासमं तोयं सर्वे विष्णुसमा द्विजाः॥
सर्वं भूमिसमं दानं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

स्नात्वा श्राद्धं कुर्यात् ॥ तदुक्तं लिङ्गपुराणे—

व्यतीपातक्षणो यावच्चन्द्रसूर्यग्रहे क्षणः ।
गजच्छाया तु सा प्रोक्ता पितृणां दत्तमक्षयं ॥

महाभारते—सर्वस्वेनापि कर्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने ।
अकुर्वाणस्तु नास्तिक्यात्पङ्के गौरिव सीदति ॥

ऋष्यशृङ्गोऽपि— चन्द्रसूर्यग्रहे यस्तु श्राद्धं विधिवदाचरेत् ।
तेनैव सकला पृथ्वी दत्ता विप्रस्य वै कर इति ॥

यथाविधीति ग्रहणे हिरण्येन वा आमेन वा श्राद्ध कुर्यात् ॥

सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने ।
तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिं न चाप्नुयात् ॥

इति जन्ममरणनिमित्तसूतके सत्यपि ग्रहणे श्राध्धं दा-

नं च कुर्यादिति निरूपितं प्राक् सूतकेषु कर्माधिकारि नि-
र्णयप्रकरणे ॥ ग्रहणे सन्ध्याकाले रात्रौ च श्राद्धं कुर्यात्॥ त-
दाह विष्णुः—

सन्ध्यारात्रौ न कर्तव्यं श्राद्धं खलु विचक्षणैः ।
द्वयोरपि च कर्तव्यं यदि स्याद्राहुदर्शनमिति ॥

८०१ देवलोऽपि—यथा स्नानं च दानं च सूर्यस्य ग्रहणे दिवा ।
सोमस्यापि तथा रात्रौ स्नानं दानं विधीयत इति ॥

सूर्यग्रहणे कुरुक्षेत्रे कृतं श्राद्धं दानं चानन्तवृद्धिमत्स्यात्॥
तदाह सुमतिं प्रति मार्कण्डेयः—

सूर्यग्रहणसंयोगे कुरुक्षेत्रे तु यो नरः ।
स्नात्वा श्राद्धादिकं कुर्यात्तदानन्त्याय कल्पत इति ॥

उक्त्वा पुनः प्राह—भ्रातः किमद्य यदि चेतसि चिन्तसीदं

सीदन्ति मर्त्यगहने स्वहिताय मर्त्याः ।
पात्राय तत्तरणि पर्वणि सन्निहत्या
मभ्येत्य यच्छ कणिकामपि काञ्चनस्य ॥

पात्रायेति विद्यातपोव्रतसंपन्नो विप्रः पात्रं ॥ तदाह
याज्ञवल्क्यः—

न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता ।
यत्र व्रतमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्तितम् ॥

एवं विधाय ब्राह्मणाय सुवर्णस्य कणिकामपि देहीत्यु-
क्त्वा पुनः स एवाह—

८०२ यद्दीयते तरणि पर्वणि सन्निहत्यां
तीर्थे द्विजाय मनुजैर्विषये कुरूणां ।

यावत्त्रयोदशदिनानि दिने दिनेत-
द्दानं त्रयोदशगुणं समुपैति वृध्ध्या ॥

तथा ग्रहणे भूम्यादिकं दद्यात् ॥ तदुक्तं महाभारते—

अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
पात्रीभूताय विप्राय भूमिं दद्यात्सदक्षिणामिति ॥
भूमिर्गावः सुवर्णं वा धान्यं वा यद्यदीप्सितम् ।
तत्सर्वं ग्रहणे देयमात्मनः श्रेय इच्छता ॥

दानपात्रवशात्तारतम्यं दक्षेणोक्तं—

सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।
श्रोत्रिये शतसाहस्रं पात्रे त्वानन्त्यमश्नुते ॥

लक्षणानि चतुर्विंशतिमते—

ब्रह्मवीर्य्ये समुत्पन्नो मंत्रसंस्कारवर्जितः ।
ज्ञातिमात्रोपजीवी च योऽसावब्राह्मणः स्मृतः ॥

८०३ तथा अनधीतवेदो ब्राह्मणब्रुवः—

गर्भाधानादिसंस्कारैर्वेदोपनयनैर्युतः ।
नाध्यापयति नाधीते स भवेद्ब्राह्मणब्रुवः ॥ इति ॥

ऋग्यजुःसामाथर्वणशाखानामन्यतमशाखाध्यायी श्रोत्रियः ॥ एकशाखाध्यायी श्रोत्रिय इति बौधायनः ॥ गृहीतगायत्रीमात्रो वेदाध्ययनरहितो नामधारकः ॥ तदुक्तं—

गायत्रीसारमात्रा ये सन्ध्यामात्रमुपासकाः ।
अज्ञानाः कृषिकर्माणो ब्राह्मणा नामधारकाः ॥

पात्रासंभवे तु ॥

अश्रोत्रियः श्रोत्रियो वा अपात्रं पात्रमेव वा ।

विप्रब्रुवोऽपि वा विप्रो ग्रहणे दानमर्हतीति ॥

दाने भूम्यपेक्षया गोसुवर्णादेर्न्यूनत्वं ॥ लिङ्गपुराणे—

अग्नेरपत्यं प्रथमं धरित्री
गावः सुवर्णं चरमं च धान्यं ।
श्रैष्ठ्यं क्रमाद्दत्तवता त्विमानि
लोका हि दत्ता न हि संशयोऽत्रेति ॥

८०४ सर्वो वर्णो ग्रहणे सूतकी स्यात्तदुक्तं वृद्धवसिष्ठेन—

सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने ।
सचैलं च भवेत्स्नानं शृतमन्नं विवर्जयेत् ॥

शृतं पक्वं । तत्रान्ने

ग्रहणादर्वाक् क्षिपेद्दर्भान् ततो भुक्तं न दुष्यतीति ।

ग्रहणे श्राद्धस्नानदानादिकर्तव्यतेति ॥ अथ मार्गादिषु मासेषु विशेषो देवीपुराणात्—

मार्गे तु ग्रहणं पुण्यं वेदिकायां महामुने ।
पौषे तु नर्मदा पुण्या माघे सन्निहती शुभा ॥
फाल्गुने वरणा पुण्या चैत्रे पुण्या सरस्वती ।
वैशाखे चन्द्रभागा च ज्येष्ठे पुण्या तु कौशिकी ।
आषाढे तापिका पुण्या सिन्धुः स्याच्छ्रावणे तथा ॥
भाद्रे च गल्लकी श्रेष्ठा अश्विने सरयू तथा ।
कार्तिके ग्रहण श्रेष्ठं गङ्गायामनसङ्गमे ॥

अथ नक्षत्रविशेषे शुभाशुभत्वमाह गार्ग्यः—

ज्येष्ठा ब्राह्मं तथा मैत्रं प्राग्वैश्वं वासवं तथा ।
वैष्णवं वैश्वदेवं च पुरुहूतस्य मण्डलम् ॥

मण्डलेऽस्मिन्समुत्पन्ने ग्रहणे जगतां शुभे।
आनन्दः सर्वभूतानां विशेष इति गम्यते ॥

८०४ तथा गर्गः—

तिष्यमाजपदं चैव याम्यं भाग्यं च पैतृकम्।
ऐन्द्राग्नमग्निदैवं च सप्तैतान्यानलो गणः ॥
आनले मण्डले दृष्टं ग्रहणं रविसोमयोः।
राज्ञां भयं करं विद्यात् प्रजानां बहुदोषकृत् ॥
अहिर्बुध्न्यं तथा पौष्णयं मूलमाप्यं च शाक्रं।
वारुणं सर्पदैवत्यं वारुणं मण्डलं स्मृतम् ॥
एतस्मिन्नुपरागः स्यान्मण्डले सोमसूर्ययोः।
दुर्भिक्षामयनाशस्तु प्रजानामिति निश्चयः ॥
नक्षत्राण्यर्यमादीनि चत्वारि च पुनर्वसू।
सौम्यं चैवाश्विदैवत्यं वायव्यं मण्डलं स्मृतम् ॥
समरं सभयं चैव दुर्भिक्षं कुरुतेऽचिरात्।
व्याधिः शस्त्रादिकोपःस्यान्मण्डलेऽस्मिन्नुपप्लव इति॥

एषु मण्डलेषु ग्रहणे सति राज्ञा शान्तिः कार्या ॥ तथा च कश्यपः—

आग्नेये कारयेच्छान्तिं शान्तिं कुर्यात्तु वारुणे।
वायव्ये शान्तिकं कुर्यात् माहेन्द्रे न तु कारयेत् ॥

८०५ तथा यस्य जन्मराशौ जन्मनक्षत्रे ग्रहणं भवति तेन तदा शान्तिः कार्या ॥ तथा चोक्तं—

होरायां गृह्यते यस्य नक्षत्रे वा निशाकरः।
प्राणसंदेहमाप्नोति स वा मरणमृच्छति ॥

होरा लग्नं ॥ तथा—

यस्यात्र जन्मनक्षत्रे ग्रस्येते शशिभास्करौ ।
तज्जातानां भवेत्पीडा ये नराः शान्तिवर्जिताः ॥

इति ग्रहणशान्तिकर्माणि मत्स्यपुराणात्—

पूजयेद्रत्नगोदानैर्ब्राह्मणानपि शक्तितः ।
होमं चैव प्रकुर्वीत तिलैरर्थाहुतिभिस्तथा ॥
दानं च शक्तितो दद्याद्यदीच्छेदात्मनो हितम् ।

सूर्यग्रहे सूर्यमंत्रैः सोमग्रहे सोममंत्रैर्जप इति ॥ तथा चन्द्ररविग्रहे सति माङ्गल्ये कर्माणि दिनानां नवकं वर्ज्यं ॥

८०७ यथाहुः—त्रयोदश्यादितो वर्ज्यं दिनानां नवकं ध्रुवम् ।
माङ्गल्येषु च सर्वेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोरिति ॥

प्रकारान्तरं स्मृतिवचनं—

द्वादश्यादितृतीयान्तो वेध इन्दुग्रहे स्मृतः ।
एकादश्यादिकः सौरे चतुर्थ्यन्तः प्रकीर्तित इति ॥

खण्डग्रहे त्र्यहं ॥ प्राक् पश्चाच्चदिनं ग्रहदिनं चेति ॥ निन्द्यं दिनं खण्डग्रहे तयोरिति वचनात् नित्यनैमित्तिकादौ ग्रहवेधो न भवति ॥ तथा च वचनं—

नित्यनैमित्तिके जाप्ये होमे यज्ञक्रियासु च ।
उपाकर्माणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यते ॥

इति ग्रहणनिर्णयः

कृतेऽचलाद्द्विवेदेन ग्रन्थे निर्णयदीपके ।
इत्थं भाग्यवते तेन कृतो ग्रहणनिर्णयः ॥

८०८ अथ उपाकरणनिर्णयः ॥

वेदाध्ययनवन्तो द्विजाश्छन्दसां यातयामतादोषनिवृत्तये श्रावणमासस्य ओषध्यादिप्रादुर्भावे श्रावण्यादिविहितकालेषु उपाकर्म कुर्युः ॥ तदाह याज्ञवल्क्यः—

अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्यां श्रवणेन वा ।
हस्तेनौषधिभावे वा पञ्चम्यां श्रावणस्य त्विति ॥

अध्यायानामिति शाखाभिप्रायं बहुवचनं ॥ अत्र सर्वशाखानामेषु कालेषु अविशेषेणोपाकर्मणि प्राप्ते विशेषमाह ॥ अथातोऽध्यायोपाकर्मौषधीनां प्रादुर्भावे श्रवणेन श्रावण्यां पौर्णमास्यां श्रावणस्य पञ्चमीं हस्तेन वा इति पारस्करः ॥

बह्वृचाः श्रवणर्क्षे तु हस्तर्क्षे सामवेदिनः ।

इति गोभिलस्मरणं ॥ तु शब्दात् बह्वृचा हस्तनक्षत्रेऽपि कुर्युः ॥ अथोपाकरणमोषधीनां प्रादुर्भावे हस्तेन श्रवणेन वेति शाङ्खायनगृह्योक्तत्वात् ॥ ८०९ सामगा हस्तनक्षत्रे एव कुर्युः ॥ ओषधीप्रादुर्भावः सर्वेषां तुल्यः ॥ श्रावणशुक्लपक्षे हस्तनक्षत्राद्युक्तकालेषूपाकर्म कार्यं ॥ तदुक्तं निगमे—

श्रावण्यां श्रावणी कर्म यथाविधि समाचरेत् ।
उपाकर्म तु कर्तव्यं कर्कटस्थे दिवाकरे ॥
हस्तेन शुक्लपञ्चम्यां श्रावण्यां श्रवणेन वेति ॥

उपाकर्मकालः पूर्वाण्हः ॥ तथा प्रचेताः ॥ भवेदुपाकृतिः पूर्णिमायां पूर्वाण्ह एवेति ॥ विष्णुपुराणे—

श्रावण्यां श्रवणे हस्ते पञ्चम्यां वेदवेदिनः ।
वेदोपाकरणं कुर्युः पूर्वाण्हे विधिवद्द्विजाः ॥

अपराण्हे उपाकर्मेति वक्ष्यमाणं सामगविषयं ॥ उत्सर्गस्य कालान्तरमाह याज्ञवल्क्यः—

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ।
जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्बहिरिति ॥

८१० तथा—माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाण्हे प्रथमेऽहनीति मनुः ॥

माघशुक्लप्रातिपद्युत्सर्गमवादि ॥ एतदुत्सर्जनं उपाकर्मदिने विकल्पेन कुर्यात् ॥ तदुक्तं खादिरगृह्ये—

एतदुत्सर्जनं कुर्यादुपाकर्मदिनेऽथवेति ।

तथा॥ एतदुपक्रियामुत्सर्जनक्रियां विधिदिने उपाकर्मदिने विकल्पेन कुर्यादित्याशयेन दीपिका—

कुर्याद्वैतदुपाक्रियां विधिदिने । इति ॥

प्रातरौत्सर्गिकीं क्रियां इति गोभिलवचनादपि उत्सर्गस्य कालः पूर्वाण्हः॥ अथ निर्णयः ॥ हस्तश्रवणपौर्णमासीनां दिनद्वयेऽप्युक्तकाल व्यापित्वे परविद्धेषु कुर्यात् ॥

तथा चोक्तं निगमे—

तपो हन्त्युत्तराषाढा उपाकर्मणि वैष्णवे ।
धनिष्ठामिश्रिते कार्यमुपाकरणसंज्ञितमिति ॥

८११ व्यासोऽपि—

श्रवणे न तु यत्कर्म उत्तराषाढसंयुतम् ।
संवत्सरकृताध्यायस्तत्क्षणादेव नश्यति ॥
धनिष्ठासंयुतं कुर्यात् श्रावणं कर्म यद्भवेत् ।
तत्कर्म सफलं विद्यादुपाकरणसंज्ञितमिति ॥

तथा हस्तस्य द्वैधे चित्रायुक्ते कुर्यात् ॥ तदुक्तं परिशिष्टे—

धनिष्ठा प्रतिपद्युक्तं त्वाष्ट्रर्क्षेण समन्वितम् ।

श्रावणं कर्म कुर्वीरन् ऋग्यजुः सामपाठका इति ।

त्वाष्ट्रर्क्षेण समन्वितं चित्रासंयुक्तं हस्तमित्यर्थः ॥ धनिष्ठा-युक्तं श्रवणं यद्यपि प्रतिपद्युक्तं पर्वेत्युक्तं तथापि पौर्णमासी दिनद्वये तं कालं व्याप्नोति तैत्तिरीयाणां परा इतरेषां पूर्वेति ॥ तदाह गोभिलः—

पर्वण्यौ दयिके कुर्युः श्रावणं तैत्तिरीयकाः ।

बह्वृचाः श्रवणे चैव ग्रहसंक्रान्तिवर्जित इति ॥

अत्र तैत्तिरीयकपदमन्येषामपि यजुः शाखिनामुपलक्षकमिति कैश्चिदुक्तं तदयुक्तं ॥ [८१२] यतो दीपिकाकारेण कालनिर्णयकाराभिप्रायं बुध्वैवाभाणि ॥ द्व्यहगा तु कर्मसमयं व्याप्नोति साचेन्न वा कार्या तैत्तिरशाखिभिः परदिने पूर्वेतरैर्याजुषैः॥ सा पूर्णिमा ॥इतरैर्याजुषैर्यजुर्वेदिभिः पूर्वा कार्येति भावः ॥ एतेन चतुर्दशीयुक्तस्य पर्वणो निषेधाऽभिधायकं निर्णयामृतोदाहृतं कालिकापुराणवचनमपि तैत्तिरीयकशाखाविषयमिति सूचितं ॥ अथवा भवतु वा कालिकापुराणवचनं सर्वयजुःशाखापरं विहितं प्रतिषिद्धं च विकल्पितं भवतीति न्यायाद्विकल्पेन तैत्तिरीयव्यतिरिक्तयजुःशाखिनां चतुर्दशीवेधेऽपि प्राप्तमुपाकरणं तथापि श्रवणनक्षत्राविहितमुपाकर्म कुर्वतां न तु चतुर्दशीवेधशङ्कापीति॥पर्वणो वेधाभिधानात् ॥ अथ हस्तश्रवणपर्वसु ग्रहणसंक्रान्ति युतेषु तदुपाकर्म न कुर्युः ॥ [८१३] तथा च स्मृतिः—

उपाकर्म न कुर्वीरन् क्रमात्सामर्ग्यजुर्विदः ।

ग्रहसंक्रान्तियुक्तेषु हस्तश्रवणपर्वसु ॥
अथ चेद्दोषसंयुक्ते पर्वणि स्यादुपक्रिया ।
दुःखशोकामयग्रस्ता राष्ट्रे तस्मिन्द्विजातय इति ॥

उपक्रिया उपाकर्म । पर्वणीति हस्तश्रवणयोरप्युपलक्षणं ॥ दोषयुक्ते काले न कुर्युः कालान्तरे कुर्युरितिभावः ॥ अथ शाखाभेदेनोक्तस्योपाकर्मणः काले ग्रहणसंक्रान्ती भवेयातां तदा कालान्तरमाह—

यदि स्याच्छ्रावणं पर्व ग्रहसंक्रान्तिदूषितम् ।
स्यादुपाकरणं शुक्ल पञ्चम्यां श्रवणस्य त्विति ॥
संक्रान्तिर्ग्रहणं वापि यदि पर्वणि जायते ।
तन्मासे हस्तयुक्तायां पञ्चम्यां च तदिष्यते ॥

एतच्च यजुःशाखिषु वाजसनेयाभिप्रायं ॥ यत उक्तं स्मृतिमहार्णवे—

संक्रान्तिर्ग्रहणं वापि पौर्णमास्यां यदा भवेत् ।
उपाकृतिस्तु पञ्चम्यां कार्या वाजसनेयिभिः ॥ इति ॥

अत्र बह्वृचोपलक्षणार्थस्तुशब्दः ॥ श्रावणे शुक्लपञ्चम्यां बह्वृचा अपि कुर्युः ॥ [८१४] तथा चोक्तं दीपिकायां—

नभो मासः सितापञ्चमी॥ ग्राह्या वाजसनेयिबह्वृचमुखै र्हस्तान्विता केवला वान्या हस्तयुता तिथिरिति ॥

हस्तेन युक्तेऽन्यस्मिन्नहनि चेति भावः ॥ अत्र केचिदाहुः—

हस्तेनौषधिभावे वा पञ्चम्यां श्रावणस्य त्विति ॥

सर्वशाखासामान्येन प्रवृत्तयाज्ञवल्क्यवचनात् सर्वेषां श्रावणशुक्लपञ्चम्यामेवेति न एवं चेत् भाद्रपदे विधायका-

नि ऋषिवाक्यान्यनर्थकानि स्युः ॥ किंच श्रावणपञ्चमी तैत्तिरीयाणां निषिद्धेति ॥ तदुक्तं—

श्रावणे शुक्लपञ्चम्यां न कुर्युस्तैत्तिरीयकाः ।

श्रावण्यां दुष्टायां तैत्तिरीयकैः प्रौष्ठपद्यामुपाकर्म कार्यमिति कालनिर्णयकृदुक्तिरस्ति ॥ अतः श्रावणोक्तकाले ग्रहसंक्रान्तिदूषिते तत्र कारणासंभवे वा सर्वे भाद्रपदे कुर्युः ॥

८१५ तदुक्तं बह्वृचपरिशिष्टे—

अवृष्ट्यौषधयस्तस्मिन्काले न तु भवन्ति चेत् ।
तदा भाद्रपदे मासि श्रावणे न तदिष्यते ॥

अत्रौषध्यभावः संक्रान्त्यादिदोषाणामुपलक्षकः ॥ अथातः स्वाध्यायोपाकर्म श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वेति वसिष्ठः ॥ तथा च कालनिर्णयकारैरुपसंहृतं ॥ तस्माद्ग्रहणसंक्रान्तिदूषितायां श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यामुपाकर्म कार्यमिति ॥ मनुरपि—

श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि ।
युक्तश्छन्दांस्यधीयीत विप्रो मासार्धपञ्चमानिति ॥

अर्धः पञ्चमो मासो येषां ते अर्धपञ्चमाः तान् उपाकर्मप्रभृति सार्धांश्चतुरो मासान् स्वाध्यायदिनेष्वधीयीतेत्यर्थः ॥ अपिशब्दात् भाद्रपदसंबन्धिहस्तश्रवणपञ्चमीनामुपसंग्रहः ॥ एषु कालेषु कुर्यात् ॥

८१६ तथा चोक्तं—

निमित्ताच्छ्रावणे मासि न कृता चेदुपाकृतिः ।
स्वशाखाविहिते काले भाद्रे कुर्युरुपाकृतिम् ॥

उपाकृतिमुपाकर्म । भाद्रे भाद्रपदे । अतः स्वशाखाविहिते

काले करणासंभवे श्रावणभाद्रपदयोः कस्मिंश्चिद्दिने ग्रहण सङ्क्रान्तिवर्जिते अन्यशाखोक्तेऽपि काले कार्यं॥ पारक्यमविरोधि यत् इति न्यायात् कर्मणो न लोपः कार्यः ॥ इति सामवेदिनामुपाकर्म हस्तनक्षत्रे भवतीत्युक्तं प्राक् ॥

अत्र विशेषमाह—अध्यायानां भाद्रपदे मिलिताः श्रावणे तथा।

कुर्युरारंभं छन्दोगा हस्ते पुष्ये विसर्जनम् ॥

छन्दोगाः सामवेदिनः । हस्तनक्षत्रे अध्यायानामारंभं कुर्युः ॥ ततः पूर्वं पुष्यनक्षत्रे विसर्जनं कुर्युः श्रावणभाद्रपदयोः प्रकृतत्वात् ॥

८१७ तदाह गोभिलः—

छन्दोगा मिलिताः कुर्युः प्रातरौत्सर्गिकीं क्रियां ।

अपराण्हेऽप्युपाकर्म पुष्यहस्तर्क्षयोर्द्विजाः ॥

हस्तर्क्षे उपाकर्म पुष्यर्क्षे उत्सर्जनं कुर्युः॥ तथा च परिशिष्टे—

मासे प्रौष्ठपदे हस्तात्पुष्यः पूर्वो भवेद्यदा ।

तत्तदा श्रावणे कुर्यादुत्सर्गं छन्दसां बहिरिति ॥

प्रौष्ठपदीं प्राप्य हस्तेनोपाकरणमिति गोभिलः—

उपाकर्मापराण्हे स्यादुत्सर्गः प्रातरेव तु ।

तदाह गोभिलः—अध्यायानामुपाकर्म कुर्यात्कालेऽपराण्हिके ।

पूर्वाण्हे तु विसर्गः स्यादिति वेदविदो विदुः ॥

कालवृद्धावपि तेषां छन्दोगानां सिंहे रवावेवोत्सर्जनं कृत्वोपाकर्म हस्ते स्यात् ॥ तदाह गार्ग्यः—

सिंहे रवौ च पुष्यर्क्षे पूर्वाण्हे विचरेद्बहिः ।

छन्दोगा मिलिताः कुर्युरुत्सर्गं स्वस्वछन्दसां ॥

शुक्लपक्षे तु हस्तेन उपाकर्मापराण्हिकमिति ।

अत्र कालवृद्धौ नोत्कर्ष इति ॥ अतः ॥

[८१८] दशाहरासु नोत्कर्षश्चतुर्ष्वपि युगादिषु ।

उपाकर्म महाषष्ठ्यामेतदिष्टं वृषादित इति ॥

इदं ऋष्यशृङ्गवचनं उपाकर्मानुत्कर्षविधायकं छन्दोगविषयं ॥ तेषां कालवृद्धावपि गार्गीयवाक्येन सिंहार्के एवोत्सर्जनविधानादिति भावः ॥ छन्दोगव्यतिरिक्तविषये तु उत्कर्षः स्यात् ॥ तदाह कात्यायनः—

उत्कर्षः कालवृद्धौ स्यादुपाकर्मादिकर्मणि ।

अभिषेकादिवृद्धीनां न तूत्कर्षो युगादिषु ॥

इदं युगादिषु अनुत्कर्षाभिधानं नक्षत्रवारादिभिः संपादितालभ्ययोगविषयं ॥ तत्र अलभ्ययोगोक्तं व्रतादि कुर्यात्॥ श्राद्धमप्येवमेव भवेत् ॥

मन्वादौ च युगादौ च तन्मासोरुभयोरपि ॥

इति वचनात् ॥ यत्तु श्रावण्यां पौर्णमास्यामाषाढ्यां वोपाकृत्य छन्दांस्यधीयीतेति बौधायनवचनं [८१५] तच्छ्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां चन्द्रग्रहादिदुष्टायां सत्यां बौधायनशाखाध्यायिभिराषाढ्यां कर्तव्यमित्येवंपरं ॥ कैश्चिदुक्तं शाखाधिकरणन्यायेन यजुःशाखिनामाषाढ्यां विधानमित्यलं ॥ अत्र विशेषः ॥ सूर्यग्रहणे दिनचतुष्टयं पूर्वं पश्चाच्च एवं नवदिनानि वेधः ॥ त्र्यहं खण्डग्रहे वेध इति निरूपितं ग्रहणनिर्णये ॥ तथा सति चतुर्दश्यां श्रवणर्क्षे ग्रहणवेधदूषितत्वाद्बह्वृचैरुपाकर्म न कार्यमिति चेन्न उपाकर्मणि वेधदोषो न भवति ॥ तदुक्तं—

नित्ये नैमित्तिके जाप्ये होमयज्ञक्रियासु च ।
उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यते ॥

इत्युपाकर्म ॥ [८२०] अथात्र कर्तव्यं ॥

उपाकर्मणि चोत्सर्गे पूज्या दर्भमहर्षयः ।

दर्भकृता महर्षयः पूज्याः ॥ तदाह कार्ष्णाजिनिः—

उपाकर्मणि चोत्सर्गे यथाकालं समेत्य च ।
ऋषीन्दर्भमयान् कृत्वा पूजयेत्तर्पयेत्तत इति ॥

बौधायनोऽपि—

गौतमादीन् सप्त कृत्वा ऋषीन् दर्भमयान्पुनः ।
पूजयित्वा यथाशक्ति तर्पयेद्वंशमुद्धरन् ॥

अत्र गौतमादीनिति स्वशाखोक्तऋषीणामुपलक्षणं ॥

भविष्योत्तरे—संप्राप्ते श्रावणस्यान्ते पूर्णमास्यां दिनोदये ।
स्नानं कुर्वीतमतिमान् श्रुतिस्मृतिविधानतः ॥

इत्युपाकर्मनिर्णयः ॥

अथ रक्षाबन्धननिर्णयः श्रावण्याः पौर्णमास्या नि-र्णये निरुपितः ॥

---

[८२१] अथोत्सर्जनकालः ॥

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ।
जलान्ते छन्दसां कुर्युरुत्सर्गं विधिवद्बहिरिति ॥

याज्ञवल्क्यः प्रकारान्तरं—

पुष्ये तु छन्दसां कुर्याद्बहिरुत्सर्जनं द्विजः ।
माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाण्हे प्रथमेऽहनीति मनुः ॥

माघशुक्लप्रतिपद्यपराजितायां दिशि बह्वौषधिके देशे इति शाङ्खायनः ॥ अत्रोपाकर्मकालभेदादुत्सर्जनस्य कालभेदाः

युक्तश्छन्दांस्यधीयीत विप्रो मासार्धपञ्चमान् ।

इत्यपेक्षया इति ॥ अथवा उपाकर्मदिने एवोत्सर्गं कृत्वा उपाकर्म कार्यमित्युक्तं प्राक् ॥ कात्यायनः–

प्रत्यब्दं यदुपाकर्म सोत्सर्गं विधिवद्द्विजैः ।
क्रियते छन्दसां तेन पुनराप्यायनं भवेत् ॥

इत्युपाकर्मोत्सर्जनानिर्णयः ॥

॥ अथ चातुर्मास्यकालः ॥

[८२२] महाभारतात्–

आषाढे सितपक्षे तु एकादश्यामुपोषितः ।
चातुर्मास्यव्रतं कुर्यात् यत्किंचिन्नियतो नरः ॥ इति ॥

यत्किंचिदिति एकभक्तायाचितपर्णभोजनकिंचिद्भक्ष्यद्रव्यवर्जनादिना व्रतप्रारंभं मंत्रेण कुर्यात् ॥

मंत्रमाह सनत्कुमारः–

इदं व्रतं मया देव गृहीतं पुरतस्तव ।
निर्विघ्नं सिद्धिमायातु प्रसन्ने त्वयि केशव ॥
गृहीतेऽस्मिन्व्रते देव यद्यपूर्णो म्रियाम्यहम् ।
तन्मे भवतु संपूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनार्दनेति ॥

तथारंभकालविशेषमाह सनत्कुमारः—

एकादश्यां तु गृण्हीयात्संक्रान्तौ कर्कटेऽपि वा ।

आषाढ्यां वा नरो भक्त्या चातुर्मास्योदितं व्रतम् ॥

एषु कालेषु आरंभासंभवे तुलार्के कार्तिके कुर्यात् ॥ [८२३]

तदुक्तं महाभारते—

वार्षिकांश्चतुरो मासान् व्रतं किंचित्समाचरेत् ।

असंभवे तुलार्केऽपि कर्तव्यं तत्प्रयत्नतः ॥

वार्षिकांश्चतुरो मासान् वाहयेत्केनचिन्नरः ।

व्रतेन नोचेदाप्नोति कल्मषं वत्सरोद्भवम् ॥

वाराहपुराणे—चातुर्मास्यव्रतं कुर्यान्नरः किंचिन्महीपते ।

नान्यथा त्वाब्दिकं पापं विनिहन्त्यप्रयत्नतः ॥ इति॥

तथा—चतुर्धा गृह्य वै चीर्णं चातुर्मास्यव्रतं नरः ।

कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत्समापयेत् ॥

मंत्रश्च—इदं व्रतं मया देव कृतं प्रीत्या तव प्रभो ।

न्यूनं संपूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाज्जनार्दनेति ॥

चतुर्धेति एषु चतुर्षु कालेषु उपक्रान्तं तद्व्रतं सुवर्णनिर्मित-वर्जनद्रव्यगोप्रभृतिदानेन मंत्रवत्समापयेत् ॥ तथा गुरौ शुक्रे चास्तगे वापि बाले वृद्धे च खण्डतिथावपि चातुर्मास्यव्रत-प्रारंभं समापनं च कुर्यात् ॥ [८२४] तदाह वृद्धगार्ग्यः—

न शैशवं न मौढ्यं च शुक्रगुर्वोर्न वार्धके ।

खण्डं न चिन्तयेच्चातुर्मास्यव्रतविधौ नरः ॥

ननु अग्न्याधेयं प्रतिष्ठां चेति मार्कण्डेयेन व्रतनिषेधात् कथं चातुर्मास्यव्रतारंभः ॥ उत्तरं विशेषवचनबलात् ॥ सा-

मान्यवचनानां बलमितरव्रतविषयमिति ज्ञेयं ॥ विशेषो मत्स्यपुराणे—

शेते विष्णुः सदाषाढे भाद्रे च परिवर्तते ।
कार्तिके च प्रबुध्येत शुक्लपक्षे हरेर्दिने इति ॥

इति चातुर्मास्यनिर्णयः ॥

अथ नदीनां रजोदोषनिर्णयः ॥

कर्कटसंक्रमान्मासद्वये सर्वा एव नद्यो रजस्वलाःस्युः ॥ अतस्तासु स्नानतर्पणादिकमप्रशस्तत्वान्नकार्यं ॥

८२५ तदाह मरीचिः—

कर्कटे सरितः सर्वा भवन्तीह रजस्वलाः ।
अप्रशस्तं ततः स्नानं वर्षादौ नववारिणीति ॥

ततस्तासु मार्कण्डेयोऽपि—

नभो नभस्ययोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।
तासु स्नानं न कुर्वीत देवर्षिपितृतर्पणामिति ॥

योगी याज्ञवल्क्यः—

रजोदुष्टेंभसि स्नानं वर्ज्यं नद्यादिषु द्विजैः
कदर्थितं रजस्तेषां संध्योपास्तिश्च तर्पणं ॥

कदर्थितं कुत्सितं । गार्ग्यः—

वर्षादौ सरितः सर्वा भवन्तीह रजस्वलाः ।
तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा तु गौतमीम् ॥

गौतमीति समुद्रगामिनद्युपलक्षणं ॥ अतस्तासु रजोदोषो नास्ति ॥ तदाह व्याघ्रपादः—

सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वा एव रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाम् ॥

समुद्रगाव्यतिरिक्तास्वपि नदीषु सर्वासु वर्षास्वविशेषेण रजः प्राप्तौ नदीविशेषेण कालविशेषाभिधानमुच्यते ॥ [२१] तावत्स्मृत्यर्थसारे—

शुष्यन्ति याः कुसरितो ग्रीष्मकाले नवोदकैः ।

पूर्यन्ते चैव वर्षासु दशाहं ता रजस्वलाः ॥

तथा ॥ एकयोजनगादिषड्योजनगाः ताः सरितः कुल्याः । ततो द्वादशयोजनगाः ताः अल्पनद्यः । तदधिकयोजनगाः ताः नद्य इति ॥

कुल्याल्पनद्यो नद्यश्च सप्ताहं ता रजस्वलाः ।

पक्षं मासं चेत्यन्ये आहुः ॥

महानदी समाख्याता याश्रिता च महानदीमिति ॥

महानदीषु विशेषो महाभारते—

महानद्यो वेदिका च कावेरी वेणिका तथा ।

रजस्वलाः प्रदुष्टाः स्युः कर्कटादौ त्र्यहं नृप इति ॥

महानद्यस्त्र्यहं त्रीणि दिनानि रजस्वलाः स्युः ॥ तथा च भविष्यत्पुराणे—

आदौ कर्कटके देवि महानद्यो रजस्वलाः ।

त्रिदिनं तु चतुर्थेऽन्हि शुद्धाः स्युर्जान्हवी यथेति ॥

जान्हवी गङ्गा । ननु चतुर्थेऽन्हि शुद्धाःस्युर्यथा जान्हवीति ॥ अस्माद्वचनात् गङ्गाया रजो दोषः प्रतीयते ॥ मैवं ॥ शुद्धिमात्रे दृष्टान्तोऽयं न तु रजोदोषेऽपि ॥ [२२] अत्र सर्वमहानदीषु

प्रसक्तावपि गङ्गादिमहानदीषु रजोदोषो न भवति ॥

तदाह निगमः—गङ्गा धर्मप्रवीणा च यमुना च सरस्वती ।

अन्तर्हितरजोदोषाः सौरभेया इवामलाः ॥

मार्कण्डेयोऽपि—कालिन्दी गौतमी गङ्गा वेणिका च सरस्वती।

सामर्थ्यादाभिजात्याच्च रजो नाभिभवत्यमूः ॥

आभिजात्यं देवसंभूतत्वं ॥ मरीचिः—

आदित्यदुहिता गङ्गा प्लक्षजा च सरस्वती ।

रजसा नाभिभूयन्ते वेणी च नदसंज्ञिता ॥

आदित्यदुहिता यमुना । प्लक्षजा गौतमी । नदसंज्ञिता इति नदाः पुमांस इति रजोदोषो नास्तीत्यर्थः ॥ एवं प्रस्रवणादिषु नदीशब्दवाच्येष्वपि स्वल्पत्वाद्रजोदोषो न भवति॥

(२८ अत एव स्मृत्यर्थसारे क्षुद्रनद्यः सर्वा न रजस्वला इति ॥

कालादर्शेऽपि—

आसिंहं कर्कटान्नद्यः सर्वा एव रजस्वलाः ।

त्रिदिनं स्युर्महानद्यो गोदां वेणीं सरस्वतीम् ॥

भागीरथीं च कालिन्दीं नदान् शोणादिकान्विना ।

कात्यायनः—जान्हव्यादित्यसंभूता प्लक्षजा च सरस्वती ।

रजसा नैव दुष्यन्ति नदाः कृष्णा च वेणिकेति ॥

ब्रह्मपुराणे—गोदावरी भीमरथी तुङ्गभद्रा च वेणिका ।

तापी पयोष्णी विन्ध्यस्य दक्षिणे तु प्रकीर्तिताः

भागीरथी नर्मदा च यमुना च सरस्वती ।

विशोका च वितस्ता च विन्ध्यस्योत्तरतः स्थिताः ॥

द्वादशैता महानद्यो देवर्षिक्षेत्रसंभवाः ।

यात्रास्नानादियोगेन पापिनः पावयन्ति ताः इति ॥

स्मृत्यर्थसारे तु विशेषः॥ [२५] स्मृतिपुराणादिषु तु गङ्गा यमुना सरस्वतीशब्दोऽस्ति ॥ तत्रापि रजोदोषो नास्तीत्याहु अतीरनिवासिनामपि ॥ तीरनिवासिनां तु रजोदुष्टेऽपि न निषेधः ॥ व्याघ्रपादः—

अभावे कूपवापीनामनपायिपयोभृताम् ।
रजोदुष्टेऽपि पयसि ग्रामभोगो न दुष्यति ॥ इति ॥

रजोदुष्टमपि तोयं पुण्यनदीसङ्गतमदुष्टं भवति ॥
तदुक्तं मत्स्यपुराणे—

पुण्यामसा समायोगात् दुष्टमप्यंबुपावनमिति ।

महाभारते—अपवित्रमपि प्राप्य गङ्गां यांति पवित्रतामिति॥
कालादर्शे—रजोदुष्टं नदीतोयं गौतम्याद्यंबुसङ्गतम् ।

न दूषयति वार्यन्यत् स्वमदुष्टं हि सङ्गतम् ॥

अन्यनदीसङ्गतं स्वमदुष्टं भवति ॥ नान्यनदीवारि दूषयतीति भावः ॥ रजसा दुष्टे नद्यादिवारिणि स्नानं संध्योपासनं देवर्षिपितृतर्पणं च न कुर्यात् ॥ [३०] तदुक्तं—

तासु स्नानं न कुर्वीत देवर्षिपितृतर्पणमिति ॥

नदीरजोदोषप्रसङ्गात् तडागादिषूच्यते ॥ वर्षाकाले नवोदकं त्रिदिनमशुचि ॥ अकाले दशाहमशुचि ॥
तथा स्मृतिसङ्ग्रहे—

काले नवोदकं शुद्धं न पिबेच्च त्र्यहं तु तत् ।
अकाले तु दशाहं च पीत्वा नाद्यादहर्निशम् ॥

तथा कालादर्शे—तडागादिस्थितं तोयं प्रत्यग्रमशुचि त्र्यहम् ।

कालेऽत्वकाले दशाहममिश्रं पूर्ववारिणा ॥ इति ॥
समेन महता वापि पूर्ववारिणा मिश्रं नवोदकं शुद्धं ॥
तदुक्तं भविष्यत्पुराणे—

महदंबु समं वापि यदि तिष्ठेत्पुरातनम् ।
नवांबुमिश्रितं तेन न दुष्टमिति सूरयः ॥ इति ॥

रजोदुष्टे वारिणि संध्योपासनं देवर्षिपितृतर्पणं च न कार्यमिति शेषः ॥ अत्र विशेषः व्याघ्रपादः—

उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च ।
चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥

तथा—आजीवने वाप्यगतौ रजोदोषो न विद्यते ॥

आजीवनं ग्रामोपभोगः । अगतौ गत्यन्तराभावे आजीवने च रजोदोषो नास्ति ॥

॥ इति नदीनां रजोदोषनिर्णयः ॥

---

[८३] अथ अगस्त्यर्घविधिः ॥

मत्स्यपुराणात्—

अगस्त्यः सभार्यो विप्रैः संवृतो मलयाचलस्यैकदेशे तपस्तेपे समुद्रं च पीतवान् ततः संतुष्टैः शङ्करब्रह्मादिभिः वरं वृणीष्वेत्युक्तोऽगस्त्य उवाच—

यावद्ब्रह्मसहस्राणां पञ्चविंशतिकोटयः ।
वैमानिको भविष्यामि दक्षिणापथवर्त्मनि ॥
मद्विमानोदये कुर्याद्यः कश्चित्पूजनं मम ।

स सप्तलोकाधिपतिः पर्यायेण भविष्यति ॥
एवमस्त्विति तेऽप्युक्त्वा जग्मुर्देवा यथागतम् ।
संपूज्यार्घ्यं प्रदातव्यमगस्त्याय सदा बुधैः ॥
उदयात्सप्तरात्रोर्ध्वं कन्यासंक्रान्तितः पुरा ।
अगस्त्यार्घः प्रदातव्यः पूजां कृत्वा सदा बुधैः ॥
पूजाविधिस्तु ॥ प्रत्यूषसमये विद्वान् कुर्यादस्योदये निशि ।
स्नानं शुक्लतिलैः कुर्याच्छुक्लमाल्यांबरो गृही ॥
स्थापयेदव्रणं कुंभं माल्यवस्त्रविभूषितम् ।
पञ्चरत्नसमायुक्तं घृतपात्रसमन्वितम् ॥
नाना भक्ष्यफलैर्युक्तं चूतपल्लवसंयुतम् ।
अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं तथैव सौवर्णमूर्त्यायतबाहुदण्डम् ।
चतुर्भुजं कुंभमुखे निधाय धान्यानि सप्ताङ्कुरसंयुतानि॥
कृत्वा प्रत्यूषसमये घटं नीत्वा जलाशये ।
आगत्यार्घः प्रदातव्यो रात्रौ संपूज्य भक्तितः ॥
सकांस्यपात्राक्षतशुक्लयुक्तं मंत्रेण दद्याद्द्विजपुङ्गवाय ।
उत्क्षिप्य लंबोदरदीर्घबाहुमनन्यचेता यमदिङ्मुखः सन्॥
८३२ अर्घमंत्रः—काशपुष्पप्रतीकाश वन्हिमारुतसंभव ।
मित्रावरुणयोः पुत्र कुंभयोने नमोऽस्तुते ॥
वातापी भक्षितो येन समुद्रः शोषितः पुरा ।
लोपामुद्रापतिः श्रीमान् योऽसौ तस्मै नमो नमः ॥
विन्ध्यवृद्धिक्षयकर मेघतोयविषापह ।
रत्नवल्लभदेवर्षे लङ्कावास नमोऽस्तुते ॥
लङ्कावास नमस्तुभ्यं ऋषीणामुत्तमैः सह ।

उदितो लङ्काद्वारे च अर्घो मे प्रतिगृह्यताम् ॥
राजपत्नी सदाचारा ऋषिपत्नी पतिव्रता ।
लोपामुद्रापतिः श्रीमान् यो सौ तस्मै नमो नमः ॥
येनोदितेन पापानि विलयं यान्ति व्याधयः
तस्मै नमोऽस्त्वगस्त्याय सशिष्याय सपुत्रिणे ॥
कुंभोद्भव महाभाग देवानां शान्तिदेश्वर ।
पितृरूप जगन्नाथ अर्घो मे प्रतिगृह्यताम् ।
वंशपात्रस्थितं रत्नं सप्तधान्यसमन्वितम् ।
फलसप्तसमोपेतं अर्घो मे प्रतिगृह्यताम् ॥
अनेन विधिना यस्तु पुमानर्घं निवेदयेत् ।
सप्तैव लोकानाप्नोति सप्तार्घान् यः प्रयच्छति ॥
यावदायुश्च यः कुर्यात्स परब्रह्म गच्छति । इति ॥
शक्त्या कुर्यात्तु गोदानं होमं ब्राह्मणभोजनमिति ॥

निर्णयामृते—

श्वेतां च दद्याद्यदि शक्तिरस्ति रौप्यैः खुरैर्हेममुखां सवत्सां ।
धेनुं बहुक्षीरवतीं प्रणम्य सवस्त्रघण्टाभरणां द्विजातये ॥
आसप्तरात्रादुदयेऽर्घमस्य दातव्यमेतत्सकलं नरेण ।
यावत्समाः सप्तदशाथ वा स्युरथार्घमप्येव वदन्ति केचित् ॥

इत्यगस्त्यार्घः ॥

कृतेऽचलद्विवेदेन ग्रन्थेनिर्णयदीपके ।
उपाकर्मादि चत्वारो वर्णिता निर्णयाः शुभाः ॥

॥ अथ संक्रान्तिनिर्णयः ॥

संक्रान्त्यो द्वादशेति तदुक्तं ॥

कर्कटो मकरः सिंहः कुंभोऽलिर्वृषभस्तुला ।
मेषः कन्या धनुर्मीनो मिथुनश्चेति संक्रमाः ॥

अलिर्वृश्चिकः ॥ अत्र विशेषः—

अयने द्वे विषुवे द्वे चतस्रः षडशीतयः ।
चतस्रो विष्णुपद्यः स्युः संक्रान्त्यो द्वादश स्मृताः ॥

तत्र मकर उदगयनं । कर्कः दक्षिणायनं ॥ तुलामेषौ विषुवसंज्ञकौ ॥ वृषसिंहवृश्चिककुंभेषु सूर्यसंक्रमो विष्णुपदं नाम ॥ कन्यामिथुनधनुर्मीनेषु संक्रमः षडशीति मुखमिति ॥ तदाह वृद्धवसिष्ठः—

मृगकर्कटसंक्रान्ती द्वे तूदग्दक्षिणायने ।
विषुवे द्वे तुलामेषौ गोलामध्यं ततोऽपराः ॥

मृगो मकरः ॥ गोला राशिचक्रं ॥

वृषवृश्चिककुंभेषु सिंहे चैव रवेर्गतिः ।
एतद्विष्णुपदं नाम विषुवादधिकं फलम् ॥
कन्यायां मिथुने मीने धनुष्यपि रवेर्गतिः ।
षडशीतिमुखाः प्रोक्ताः षडशीतिगुणाः फले ॥

संक्रान्तिषु स्नानदानाकरणे दोषमाह शातातपः—

८३४ सूर्यसंक्रमणे पुण्ये न स्नायाद्यदि मानवः ।
सप्तजन्मानि रोगी स्याद्दुःखभागी च जायते ॥
संक्रान्तौ यदि दानानि हव्यकव्यानि मानवः ।
तानि तस्मै ददात्यर्कः सप्तजन्मसु निश्चयम् ॥

इत्यादिवचनेभ्यः स्नानादिचिकीर्षायां संक्रान्तिकाल-स्यातिसूक्ष्मत्वाज्ज्ञातुमशक्ये शक्ये वापि तावति काले स्नाना-दिविधानासंभवात्सन्निहितस्य कालस्य पुण्यतामाह देवलः—

संक्रान्तिसमयः सूक्ष्मो दुर्ज्ञेयः पिशितेक्षणैः ।
तद्योगाच्चाप्यधश्चोर्ध्वं त्रिंशन्नाड्यः पवित्रिताः॥ इति ॥

सामान्यतोऽस्मिन्वचने विद्यमाने स्मृत्यन्तराद्विशेषः ॥

आदिभागो वृषे सिंहे वृश्चिके कर्कटे घटे ।
मध्ये मेषतुलायां च शेषास्त्वन्ते प्रकीर्तिताः ॥

८३५ तथा च गालवोऽपि—

(आर्या) मध्ये विषुवति दानं विष्णुपदे दक्षिणायने चादौ ।
षडशीतिमुखेऽतीते तथोदगयने च भूरिफलम् ॥

तथात्र विशेषः ॥ कर्कसंक्रान्तौ पूर्वास्त्रिंशन्नाड्यः पुण्याः ॥ मकरे तु उत्तरा विंशतिर्नाड्यः पुण्याः इति ॥ वसिष्ठः—

अतीतानागते पुण्ये द्वे तूदग्दक्षिणायने ।
त्रिंशत्कर्कटके नाड्यो मकरे विंशतिः पराः ॥

मकरे पराश्चत्वारिंशन्नाडिका इति निबन्धान्तरे ॥ तथा विष्णुपदीषु प्राक् षोडश ऊर्ध्वं च षोडश नाडिकाः पुण्याः ॥ तदाह वृद्धवसिष्ठः—

पुण्यायां विष्णुपद्यां तु प्राक् पश्चादपि षोडश ।

तथा तुलामेषयोर्विषुवयोः पूर्वं दश पश्चाद्दश च पु-ण्याः स्युरिति स एवाह—

वर्तमाने तुलामेषे नाड्यस्तूभयतो दश ।

८३६ भविष्योत्तरेऽपि—

दशार्वाक् नाडिकाः पुण्याः पश्चादपि विषुवति । इति॥

तथा कन्यामिथुनधनुर्मीनादिसंक्रान्तिषु षडशीत्याख्यासु अतीतासु षष्टिर्नाडिकाः पुण्या इति ॥ तदाह वसिष्ठः—

षडशीत्यां व्यतीतायां षष्टिरुक्तास्तु नाडिका इति ॥

अत्र षडशीतिमुखानां चतसृणां संक्रान्तीनां मिलितानां षष्टिर्नाड्यः पुण्याः प्रत्येकं पञ्चदशेत्यर्थः॥यतो दानखण्डे—

षडशीत्यां व्यतीतायामष्टिरुक्ताश्च नाडिकाः ।

अष्टिः षोडशेति व्याख्यातं वा षडशीत्यां व्यतीतायामिति पुण्यभूयस्त्वाभिप्रायेण षडशीतिमुखेऽपि पूर्वमपि पुण्यकाल इति दानखण्डेऽभिहितं ॥ अतः ॥

पूर्वतोऽपि परतोऽपि संक्रमात्पुण्यकालघटिकासु षोडश । इतिज्ञेयं ॥ विषुवादिषु फलातिशयपरं सूक्ष्मं पुण्यकालमाह गालवः—

[८३७] विषुवे षण्मुहूर्तं स्यात्षडशीतिमुखे द्वयम् ।
तथा विष्णुपदे त्रीणि पुण्यानि मुनयो विदुः ॥

प्रकारान्तरेण कालविभागः कालादर्शात्—

संक्रमोऽहन्यहः कृत्स्नं पुण्यं स्नानादिकर्मसु ।

अहनि यदि संक्रमः संक्रान्तिः स्यात् तदा कृत्स्नं अहः स्नानादिकर्मणि पुण्यं ॥ आदिशब्दाच्छ्राद्धदानदेवतोपासनादीनां परिग्रहः ॥ वृद्धवसिष्ठोऽपि—

अहः संक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्तितम् ।
या याः सन्निहिता नाड्यस्तास्ताः पुण्यतमाः स्मृताः॥

इति सर्वासु संक्रान्तिषु संबध्यते ॥ त्रिंशत्षोडशनाडि-

काद्युक्तपुण्यकालापेक्षया सन्निहिताः पुण्यतमा इति संबध्यते ॥ अयं निर्णयो दिनसंक्रमणे रात्रौ संक्रमणे विशेषोऽभिहितो वृद्धवसिष्ठेन—

रात्रौ संक्रमणे पुण्यं दिनार्धं स्नानदानयोः ।
अर्धरात्रादधस्तस्मिन्मध्यान्हस्योपरिक्रिया ॥
ऊर्ध्वे संक्रमणे चोर्ध्वमुदयात्प्रहरद्वयम् ।

तथा—आसन्नसंक्रमं पुण्यं दिनार्धं स्नानदानयोः ॥

८३८ अयमर्थः ॥ पूर्वरात्रिसंक्रमणे तु पूर्वस्यान्हः उत्तरार्धे स्नान-दानादिकं कार्यं ॥ अपररात्रार्धकालसंक्रमणे तु उत्तरदिवसस्य मध्यान्हपर्यन्तं स्नानादिकं चेति ॥ यत्तु वचनं—

विष्णुपद्यां धनुर्मीन नृयुक्कन्या तु वै यदा ।
पूर्वोत्तरगतौ रात्रौ भानोः संक्रमणं भवेत् ॥
पूर्वाण्हे पञ्चनाड्यस्तु पुण्याः प्रोक्ता मनीषिभिः ।
अपराण्हे तु पञ्चैव श्रौते स्मार्ते च कर्मणि ॥

नृयुङ्मिथुनराशिः ॥ रात्रेः पूर्वोत्तरभागे संक्रमणे पूर्वोत्तरयोर्दिवसयोः पञ्चघटिकाभिधानं तत्तु पुण्यत्वातिशयपरं ॥ एवं च सर्वासु संक्रान्तिषु अतीतानागतत्वं चानादृत्य यत्र दिनार्धे आदिभोगिन्यंत्यभोगिनी वा संक्रान्तिः सन्निहिता भवति ॥ तत्र स्नानदानादिकमिति सिद्धं ॥ यदा निशीथे अर्धरात्रे संक्रान्तिस्तदाहवसिष्ठः—

८३९ संक्रमस्तु निशीथे स्यात्षड्यामाः पूर्वपश्चिमाः ।
संक्रान्तिकाला विज्ञेयास्ततः स्नानादिकं चरेत् ॥

इति स्पष्टार्थः ॥ वृद्धवसिष्ठोऽपि—

पूर्णे चैवार्धरात्रे तु यदा संक्रमते रविः ।
प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं मुक्त्वा मकरकर्कटाविति ॥

अत्र यद्यपि निशीथे मध्यरात्रौ संक्रमे तु दिनद्वयं पुण्यं स्नानदानादि कर्मणीति प्राप्तं ॥ तथापि संक्रान्तिकाले पूर्वतिथिश्चेत्पूर्वदिनं पुण्यं ॥ भिन्नायां तिथौ परदिने पुण्यं ॥ तथा चोक्तं—आदौ पुण्यं विजानीयाद्यद्यभिन्ना तिथिर्भवेत् ।
अर्धरात्रे व्यतीते तु विज्ञेयमपरेऽहनि ॥

अर्धरात्रे व्यतीते तु परदिनमेव रात्रौ संक्रमणे पुण्यं दिनद्वयमिति निश्चयो मकरकर्कटव्यतिरिक्तसंक्रान्तिविषयः ॥ मकरकर्कटयोर्विशेषः ॥ [८४०] तावत्कालादर्शात्—

प्रत्यूषे वा निशीथे वा यदि कर्कटसंक्रमः ।
पूर्वस्मिन्नन्हि कुर्वीत स्नानदानादिकं नरः ॥
प्रदोषे वा निशीथे वा मकरः संक्रमः परे ।

अन्हीत्येव ॥ नर इति सर्ववर्णोपलक्षणं ॥ भविष्योत्तरे—

मिथुनात्कर्कसंक्रान्तिर्यदि स्यादंशुमालिनः ।
प्रभाते वा निशीथे वा कुर्यादहनि पूर्वतः ॥

पूर्वतः पूर्वेद्युः ॥ वृद्धगार्ग्योऽपि—

अर्धरात्रे तदूर्ध्वं वा संक्रान्तौ दक्षिणायने ।
पूर्वमेवदिनं ग्राह्यं यावन्नोदयते रविरिति ॥

मकरसंक्रमणे स एवाह—

यद्यस्तमयवेलायां मकरं याति भास्करः ।
प्रदोषे वार्धरात्रे वा स्नानं दानं परेऽहनि ॥

प्रदोषे रजनीमुखे ॥ [८४१] एवं पुराणेऽपि—

कार्मुकं तु परित्यज्य झषं संक्रमते रविः ।
प्रदोषे वार्धरात्रे वा स्नानं दानं परेऽहनि ॥ इति ॥

कार्मुकं धनुः । झषं मकरं । अत्रोच्यते ॥ अर्धरात्रे मकरकर्कटसंक्रमे वसिष्ठोक्तेन यदि विंशति त्रिंशत्घटिकानां विद्यमानत्वात् भवतु परपूर्वयोर्दिवसयोः पुण्यत्वं ॥ यदा तु प्रत्यूषे कर्कसंक्रमः प्रदोषे मकरसंक्रमः तदा मकरकर्कटोक्त विंशतित्रिंशद्घटिकातिरिक्तयोः परपूर्वयोरन्होः कथं पुण्यत्वं॥ शृणु ॥ मिथुनात्कर्कसंक्रान्तिरित्यादिना वाक्येन पुण्यत्वं विधीयते सामान्यविशेषन्यायेन ॥ आसन्नसंक्रमं पुण्यमित्यादि सर्वसंक्रान्तिसामान्यं ॥ मिथुनात्कर्कसंक्रान्तिरित्ययनमात्रविषयत्वाद्विशेषशास्त्रं ॥ [८४२] मैवं ॥ यद्यपि न्यायाद्विप्रकृष्टयोरन्होः पुण्यकालता भवेत् परन्तु सन्निकृष्टभागपुण्यकालत्वाभिधायकैर्वक्ष्यमाणैरनन्तभट्टीयादिवचनैर्विरोधः ॥ अयनसंक्रमे रात्रावपि सन्निकृष्टभागस्य पुण्यत्वमुक्तं ॥ कालादर्शे यथा तथानिर्णयामृतेऽपि च ॥ कर्कमकरयोः रात्रि संक्रमणे सति विप्रकृष्टयोरपि पूर्वापरयोरन्होरुक्ते पुण्यत्वे सन्निकृष्टस्य रात्रिभागस्य पुण्यत्वं कैमुत्यन्यायेन सिद्धं॥ अयने रात्रावपि स्नानादीति पारिजातेऽप्युक्तं ॥ किंच ॥ विप्रकृष्टदिनपुण्यत्वाभिधायकैरेतैरेववाक्यैऽर्थाख्याविशेषतो रात्रावपि पुण्यकालता भवति ॥ यथा वचनानि—

प्रत्यूषे वा निशीथे वा यदि कर्कटसंक्रमः ।
पूर्वस्मिन्नन्हि कुर्वीत स्नानदानादिकं नरः ॥
प्रदोषे वा निशीथे वा मकरः संक्रमः परे ।

अन्हीत्येव ॥ [८४३] तथा मिथुनात्कर्कसंक्रान्तिः ॥ तथा यद्यस्तमयवेलायामित्यादिपूर्वोदाहृतवाक्येषु प्रभातप्रदोषशब्दौ तु संक्रान्तिसमयात् पूर्वापरकालातिशयद्योतकौ कर्कमकरयोः संक्रमात् ॥ तथा प्रभाते संक्रमणे सति पूर्वस्मिन्नहनि इति ॥ प्रदोषे सति परेऽहनीति सप्तमी विप्रकृष्टत्वात् पुण्यकालाधिकरणमसंभवन्ती दशम्यां जातस्य नामविदध्यादितिवत् दिनमतीत्य परित्यज्येत्येवं विधयातीतलक्षणया सन्निकृष्टस्य रात्रिभागस्य पुण्यकालतां द्रढयति ॥ तस्मादयने रात्रावपि स्नानादि कुर्यादिति ॥ तदङ्गीकृतं च दानखण्डे यथा लिखितं ॥

रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषत इति ॥

रात्रौ दानादिप्रतिषेधो अन्यसंक्रान्तिविषयः ॥ यत्तु श्रूयते संक्रान्त्यादिरात्रावपि स्नानादिकं कुर्यादिति ॥ तद्दक्षिणायनोत्तरायणविषयः ॥ अत एव चोक्तं ॥ [८४४] मुक्त्वा मकरकर्कटाविति ॥ ततश्च मकरकर्कटयोः रात्रावपि स्नानदानानुग्रहे या याः सन्निहिता नाड्यः इति अवधेयमिति ॥ दानखण्डे ॥ अतश्चायनसंक्रमणाश्रितरात्रिभागाजहल्लक्षणया सन्निहितयोः पूर्वपरयोः पुण्यत्वं ॥ एवं च दानखण्डोक्तमिथुनात्कर्कसंक्रान्तिरित्यादिवचनैः सर्वमनुगृहीतं भवति ॥ अथवा अयनसंक्रमे रात्र्यजहल्लक्षणाभिप्रायेण भविष्योत्तरेऽधिकः पुण्यकालोऽभिहितः ॥ यथा–

प्रत्यूषे कर्कटं भानुः प्रदोषे मकरं यदि ।
संक्रमेत्षष्टिनाड्यः स्युः पुण्याः पुर्वोत्तराः स्मृताः ॥

अत्र विशेषः ॥ अयनसंक्रमणसन्निहितरात्रिभागे स्नानादिविधानासंभवे सन्निहितदिने कार्यं ॥ [८४५] तदुक्तं कालनिर्णयदीपिकायां—

अथायनमधः पश्चान्निशार्धाद्भवेद्यद्यासन्नादिनं तदर्धमथवेति । इदमयनद्वयसाधारणं ॥ अनन्तभट्टे पुनर्विशेषः ॥

धनुर्मीनावतिक्रम्य कन्यां च मिथुनं तथा ।
पूर्वोत्तरविभागेन रात्रौ संक्रमते रविः ॥
अपराण्हे पञ्च नाड्यः पुण्याः प्रोक्ता मनीषिभिः ।
उदिते तु तथा पञ्च दैवे पित्र्ये च कर्मणि । इति ॥

अस्यार्थः ॥ धनुर्मीनातिक्रमे मेषमकरयोः संक्रमणं भवति ॥ कन्यामिथुनातिक्रमे तुलाकर्कटयोः संक्रमणं भवति ॥ अत्र द्वे अयनसंज्ञके द्वे विषुवसंज्ञके चेति ॥ आसां रात्रेः पूर्वभागसंक्रमणे अपराण्हे पञ्चनाड्यः । उत्तरभागसंक्रमणे उदिते पञ्च नाड्यः पुण्या इति ॥ अत्र पञ्चेति भूयः पुण्यकालाभिप्रायेण ॥ नन्वेवं सपुण्यत्वे सति मिथुनात्कर्कसंक्रान्तिः ॥ [८४६] तथा यद्यस्तमयवेलायामित्यादिवाक्यान्यनर्थकानीति मा जानीहि ॥ एषां वाक्यानामयनविषये रात्रावपि स्नानदानादि विषयकत्वेन सार्थकत्वमिति ब्रूमः ॥ अतश्च दानखण्डकालादर्शपारिजातनिर्णयामृतादिग्रन्थकर्तृभिर्मिथुनात्कर्कसंक्रान्तिरित्यादिवचनगणार्थपर्यालोचनया रात्रावप्ययने पुण्यकालता प्रतिपादिता स्नानश्राद्धादिषु वचनानि संमुग्धाकारेणलिखितानि न व्याख्यातानि रात्रौ पुण्यतारूपोऽर्थो गृहीत इति ॥ एषु ग्रन्थेषु अयनविषये रात्रिभागपुण्यत्वाभिधायका-

नां विशेषवाक्यानामदर्शनात् । चेदन्यत्रास्ति का हानिरिति ॥ एतद्वचनगणार्थोऽत्र व्याख्यातः प्राक् ॥ एवं च मुक्त्वामकरकर्कटाविति ॥ [४७]अस्यायमर्थः ॥ मकरकर्कटयोः रात्रौ दिवा च स्नानश्राद्धादिकं कार्यं ॥ अन्यसंक्रान्तौ दिवैव न रात्राविति संक्रान्तिविषये रात्रौ स्नानादिविधायकानि वचनान्ययनविषयाणीति ज्ञेयं ॥ तथा—

त्रिंशत्कर्काटके नाड्यो मकरे विंशतिः पराः ।
वर्तमाने तुलामेषे नाड्यस्तूभयतो दश ॥

इतीदं वसिष्ठवाक्यं वर्तमाने उभयत इति कर्कटादिभिः संबध्यत इति दानखण्डे व्याख्यातं ॥ अतः मकरकर्कटयोः पूर्वपरतश्च पुण्यकाल इति ॥ तस्मादयनस्य रात्रिसंक्रमणे सति रात्रावपि स्नानश्राद्धादिकमिति शेषः ॥ अन्ये सन्निहितदिने पुण्यत्वादयो धर्माः सर्वसंक्रान्तिसाधारणाः ॥

अर्धरात्रादधस्तस्मिन्मध्यान्हस्योपरि क्रियाः ।
ऊर्ध्वं संक्रमणे पुण्यमुदयात्प्रहरद्वयम् ॥

इत्यादिकाः अयनयोः प्रत्यूषादिकालविशेषसंक्रमणे ग्रहणवदयनेइति वचनाद्रात्रावपि संक्रमणसन्निधानकालमनपहाय सन्निहितादिनभागयोः पुण्यत्वं ॥ सन्निहितदिनाविभागे स्नानश्राद्धादिकमिति ॥ या याः सन्निहिता नाड्य इति वसिष्ठवाक्यात् ॥स्मृत्यर्थसारे॥ मकरसंक्रमणे पूर्वमपि पुण्यकाल इत्यभिधानात् ॥ कर्कटे तूत्तरत्रापीति ॥ [४८] इत्ययनविषयो विशेषः ॥ अत्र त्रिंशत्कर्काटक इत्यादिवचनं नाम्ना विशिष्टसंक्रमानुदिश्य स्नानादिकालं विदधाति ॥ अर्धरात्रादध-

इत्यादिवचनं तु कालतो विशिष्टानुद्दिश्य स्नानादिकालं विदधाति ॥ अतस्तुल्यबलत्वादनयोर्वचनयोरेतद्विहितकालयोर्विकल्पः स्वीकार्यः ॥ अथ संक्रान्तिसाधारणं ॥

या याः सन्निहिता नाड्यस्तास्ताः पुण्यतमाः स्मृताः ।
संक्रान्तौ पुण्यकालस्तु षोडशोभयतः कलाः ॥
चन्द्रसूर्योपरागे तु यावद्दर्शनगोचर इति ॥

यत्तुवचनं -अन्हि चेद्रात्रियुग्मंस्याद्रात्रौ चेद्वासरद्वयम् ।

संक्रान्तिः पक्षिणी ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु इति ॥

अत्र वाक्ये निबन्धान्तरे वेदाध्यापनाख्ये दाने अध्ययन कर्मणि च दिनद्वयं मकरकर्कटयोः पुण्यं इत्यभिधाय तदपि न युक्तिसहमित्युक्तं ॥ यतः—

अयने विषुवे चैव शयने बोधने तथा ।
चातुर्मास्यद्वितीयासु वेदाध्ययनं विवर्जयेत् ॥

नित्यविहिते अनध्यायो न भवति ॥ तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

वेदोपाकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यिके ।
नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममंत्रेषु चैव हि ॥ इति ।

इति निर्णयः ॥ [८४५]अत्र कर्तव्यमुच्यते ॥

स्नानं श्राद्धं च दानं च ग्रहणे संक्रमेष्वपि ।

कुर्यात् ॥ राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु ।

स्नानदानादिकं कुर्यान्नित्यकाम्यव्रतेषु चेति ॥

आदिशब्दाद्देवार्चनजपहोमादि ॥ वसिष्ठः—

उपोष्यैव तु संक्रान्त्यां स्नातो योऽभ्यर्चयेद्धरिं ।
प्रातः पञ्चोपचारेण स काम्यफलमश्नुते ॥

अयने विषुवे चैव त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
स्नात्वा च पूजयेदीशं सर्वान्कामान्समश्नुते इति ॥

स्नानादेः फलमाह वृद्धवसिष्ठः—

अयने कोटिगुणं स्याल्लक्षं च विषुवे फलम् ।
शडशीत्यां सहस्रं तु फलं विष्णुपदीषु च ॥ इति ॥

भारद्वाजः—षडशीत्यां तु यद्दानं यद्दानं विषुवद्वये ।
दृश्यते सागरस्यान्तस्तस्यान्तो नैव दृश्यते ॥

शातातपः—कुर्यात्सदायने मध्ये विष्णुपद्यां विषुवति ।
षडशीत्यामन्त्यभागे स्नानादिविधिरादृत इति ॥

न केवलमादित्यस्यैव संक्रमसमये पुण्यकालो भवति ॥
८५० किंतु सर्वेषामपि ग्रहाणां नक्षत्रासंक्रमणे पुण्यकालो भवतीति ॥ तदुक्तं ज्योतिःशास्त्रे ॥ तदत्रार्थतोऽभिधीयते ॥ आदित्यस्यार्वाक् परतश्च षोडश नाड्यः पुण्याः॥ तथा चन्द्रस्यापि राशिनक्षत्रगमने घटिकैका पलानि त्रयोदश अर्वाक् परतश्च पुण्यकालः ॥ एवं मङ्गलस्य घटिकाश्चतस्रः पलमेकं पुण्यकालः ॥ तथा बुधस्य तिस्रो घटिकाश्चतुर्दश पलानि बृहस्पतेरपि सार्धचतस्रो घटिकाः सप्त पलानि ॥ शुक्रस्य चतस्रो घटिकाः पलमेकं ॥ शनैश्चरस्यापि ह्यशीतिघटिकाः पलानि सप्त पुण्यकाल इति ॥ एषु कालेषु आद्यन्तमध्ये जपदानहोमं कुर्वन्नाप्नोति सुरेन्द्रधामेति ॥

इति संक्रान्तिनिर्णयः ॥

कृतेऽचलद्विवेदेन ग्रन्थे निर्णयदीपके ।
स्नानादिकालज्ञानेन जातः संक्रान्तिनिर्णयः ॥

---

[८५१]अथेदानीमधिमासो निर्णीयते ॥

तदुक्तं—तत्र तावत्ते मासाश्चतुर्विधा इति ॥

दर्शावधिं मासमुशन्ति चान्द्रं सौरं तथा भास्करराशियोगात् ।

नाक्षत्रमिन्दोर्भगणप्रचारात्त्रिंशद्दिनं सावनकं वदन्ति ॥

एतेषां प्रमाणान्युक्तानि ब्रह्मसिद्धान्ते—

चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनैः ।
एकराशौ रविर्यावत्कालं मासः स भास्करः ॥
सर्वर्क्षपरिवर्तैस्तु नाक्षत्रो मास उच्यते । इति ॥

शुक्लकृष्णपक्षप्रारंभभेदेन चान्द्रस्यापि द्वैविध्यं वदन्ति ॥
तदाह त्रिकाण्डमण्डनः—

चान्द्रोऽपि शुक्लपक्षादिः कृष्णादिर्वेति च द्विधा ।
कृष्णपक्षादिकं मासं नाङ्गीकुर्वन्ति केचन ॥

केचन विन्ध्याद्दक्षिणतो वासिनः॥ तैः शुक्लप्रतिपदादिमासोऽङ्गीक्रियते न कृष्णप्रतिपदादिः॥शुक्लप्रतिपदादिरमावास्यान्तश्चान्द्रोमासः ॥ स यदा रविसंक्रान्तिरहितो भवति तदा अधिमासस्त्रयोदशो मास इति कथ्यते॥ [८५२]ननु द्वादश वै मासाः संवत्सर इति श्रुतेः कथं त्रयोदशो मास इति॥ सत्यं॥ अस्ति त्रयोदशो मास इति ॥ श्रुतावपि त्रयोदशमासाभिधानमुक्तं॥ तस्मात्स एव अधिमासो मलमासो मलिम्लुच इति पर्यायैरुच्यते ॥ अयमधिमासागमे कालनियमो ज्योतिःसागरात्—

त्रिंशत्षट्त्रिंशन्मासस्य बाह्याभ्यन्तरयोर्द्वयोः ।
अधिमासोऽवकल्पेत बादरायणिकीर्तितः ॥ इति ॥

त्रिंशन्मासादूर्ध्वं षट्त्रिंशन्मासाभ्यन्तरे इत्यर्थः ॥ वसिष्ठसिद्धान्ते तु विशेषः

द्वात्रिंशद्भिर्गतैर्मासैर्दिनैः षोडशभिः सह ।
घटिकानां चतुष्केणावपतत्यधिमासक इति ॥

अधिमासादारभ्येति शेषः ॥ एवं सति—

पक्षद्वयेऽर्कसंक्रान्तिर्यदि न स्यात्सितासिते ।
अधिमासस्तदा ज्ञेयो निन्दितः सर्वकर्मसु ॥

अत्र वचनान्तरं—अमावास्यामहोरात्रं यदा संक्रमते रविः ।
स तु मासः पवित्रः स्यादतीतेऽह्यधिको भवेदिति॥

[८५३] अस्यार्थः ॥ अमावास्यां प्राप्य यदाहनि वा रात्रौ वा रविः संक्रामति तदा स चान्द्रो मासः पवित्रः स्यात् ॥ यदा पुनरमावास्याव्याप्तेः अतीते सति प्रतिपदि संक्रामति ॥ तदा चान्द्रो मासोऽधिमासः स्यादिति व्याख्यातं ॥ अनन्तभट्टेऽपि अधिमासोऽधिकोमासस्त्रयोदशोमासः सर्वकर्मसु बहिष्कृतः ॥ तदाह पैठीनसिः—

श्रौतस्मार्तक्रियाः सर्वा द्वादशे मासि कीर्तिताः ।
त्रयोदशे तु सर्वास्ता निष्फला इति कीर्तिताः ॥
तस्मात्त्रयोदशे मासि कुर्यात्ता न कथंचन ।
कुर्वन्ननर्थमेवाशु कुर्याज्जन्मविनाशनमिति ॥

तृगुणाप्युक्तं—

एकराशिस्थिते सूर्ये यदा दर्शद्वयं भवेत् ।
हव्यकव्यक्रियाहन्ता तदा ज्ञेयोऽधिमासक इति ॥

न एवायं मलिम्लुचः मलमासोऽपि च ॥

तदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे—

मलिम्लुचस्तु पापोऽसौ मलिकः पापसंभवः ।
गर्हितः पितृदेवेभ्यः सर्वकर्मसु संत्यजेत् ॥

सोऽपि चान्द्र एव ॥ ८५४ तदुक्तं ज्योतिः शास्त्रे—

द्वौ तिथ्यन्तावेकवारे यस्मिन्सः स्याद्दिनक्षयः
चान्द्रो मासोऽप्यसंक्रान्तो मलमासः प्रकीर्तितः इति ॥

तथा—चान्द्रः स्याद्रविसंक्रमेण रहितो
मासः सितादिः क्रियाबाह्य इति दीपिका ॥

गार्ग्यः—अमावास्याद्वयं यत्र रविसंक्रान्तिवर्जितम् ।
मलमासः स विज्ञेयो मासः शुद्धाख्य उत्तरः ॥

मैत्रेयसूत्रेऽपि अमावास्याद्वये यद्येकराशिं संक्रमेतादित्य तत्राद्योमलिम्लुचः शुद्धोऽन्त्य इति ॥ व्यासः—

सिनीवालीमतिक्रम्य यदा संक्रमते रविः ।
पूर्वमासं परित्यज्य कलामात्रोत्तरः स्मृतः ॥

उत्तरोऽधिमासः ॥ अत्र सिनीवालीति समग्रदर्शोपलक्षणं ॥ यतो दर्शस्य कलामात्रशेषे रविसंक्रमणे सति असंक्रान्तो न भवति ॥ तदुक्तं—

दर्शे कलावशेषे तु यदा संक्रमते रविः
तदा संक्रान्तमासोऽयं विद्वद्भिः परिगीयते ॥

अनन्तोक्तं—

रविणा लङ्घितो मासश्चान्द्रः ख्यातो मलिम्लुचः ।
तत्र यद्विहितं कर्म उत्तरे मासि कारयेत् ॥
एवं षष्टिदिनो मासस्तदर्धं तु मलिम्लुचम् ।

त्यक्त्वा तदुत्तरे कुर्यात्पितृदेवादिकाः क्रियाः ॥

८५५ ज्योतिः पितामहोऽपि—

षष्ठ्या तु दिवसैर्मासः कथितो बादरायणैः ।
पूर्वार्धं तु परित्यज्य कर्तव्या उत्तरे क्रियाः ॥

तथा ऋष्यशृङ्गोऽपि—

संवत्सरातिरेको वै मासश्चैव त्रयोदशः ।
असुराणां तु मासोऽसौ तस्मादेव विगर्हितः ॥
तस्मात्त्रयोदशे श्राद्धं न कुर्यान्नोपतिष्ठति ।

इत्यादिस्मृतिवाक्यैरधिमासे सर्वकर्मणां निवृत्तिप्राप्तौ सत्यां केषुचिदभ्यनुज्ञा प्रदृश्यते ॥ तावद्बृहस्पतिः—

नित्यं नैमित्तिकं कुर्यात्प्रयतः सन्मलिम्लुचे ।

नित्यमावश्यकं यन्मासविशेषनामनिरपेक्षमेव विहितं ॥ यथा ॥ अहरहः श्राद्धं पञ्चमहायज्ञदेवार्चनातिथिपूजादि ॥ मत्स्यपुराणेऽप्युक्तं—

दर्शे वाहरहः श्राद्धं दानं च प्रतिवासरम् ।
गोभूतिलहिरण्यानां मासेऽपि स्यान्मलिम्लुचे ॥

तथा स्मृत्यन्तरोक्तं ॥ ८५६ कालादर्शात्—

मन्वादिषु च यद्दानं दानं दैनं दिनं च यत् ।
तिलगोभूहिरण्यानां संध्योपासनयोः क्रिया ॥
पर्वहोमश्चाग्रयणं साग्नेरिष्टिश्च पर्वणोः ।
नित्याग्निहोत्रहोमश्च देवताऽतिथिपूजनम् ॥
स्नानं च स्नानविधिनाप्यभक्ष्यापेयवर्जनम् ।
तर्पणं च निमित्तस्य नित्यत्वादुभयत्र च ॥

पर्वहोमः पार्वणस्थालीपाकः। आग्रयणमापस्कालविषयं॥ एतेषामाजीवनादेर्निमित्तस्य विहितत्वान्नित्यत्वं ॥

तथा च गोभिलः—

नित्यं नैमित्तिकं दानं नरः कुर्यान्मलिम्लुचे ।
तीर्थे स्नाने ग्रहादौ च श्राद्धं दैनंदिनं च यत् ॥

आदिशब्दाद्युगादिमन्वादीनामुपसंग्रहः ॥ यत्तु ऋष्यशृङ्गेणाधिमासे दर्शश्राद्धं निषिद्धं

संवत्सरातिरेकेण मासोयस्मिन्मलिम्लुचः
तस्मिंस्त्रयोदशे श्राद्धं न कुर्यादिन्दुसंक्षय इति ।

तदमावास्योक्तकाम्यश्राद्धविषयं ॥ ८५७ एवमाह जाबालिः—

नित्यं नैमित्तिकं चैव श्राद्धं कुर्यान्मलिम्लुचे ।
तिथिनक्षत्रवारोक्तं काम्यं नैव कदाचनेति ॥

तथा—जातकर्मणि यच्छ्राद्धं दर्शश्राद्धं तथैव च ।
मलमासेऽपि तत्कार्यं व्यासस्य वचनं यथा

स्मृतिसङ्ग्रहे—जातकर्म च पुंसूतिः सीमन्तोन्नयनव्रतम् ।
मलिम्लुचे च कुर्वीत निमित्तं यदि जायते ॥

चशब्देनालभ्ययोगोक्तव्रतानां कृच्छ्रात्मव्रतानां चोपसङ्ग्रहः ॥ अत एव मरीचिः—

योगे वालभ्ययोगे च सीमन्ते पुंसवेऽपिच ।
यद्दानादि समुद्दिष्टं पूर्वत्रापि न दुष्यतीति ॥

अलभ्ययोगे अर्धोदयमहाव्यतीपातकपिलाषष्ठ्यादौ विहितानि श्राद्धव्रतानि च ॥ तथा—

रोगशान्तिरलभ्ये च योगे श्राद्धं व्रतानि च ।

प्रायश्चित्तं निमित्तस्य वशात् पूर्वं परत्र चेति ॥

रोगशान्तिः रोगनिवृत्यर्थं नक्षत्रशान्तिर्ग्रहपूजनादिकं च निमित्तवशात् ॥ निमित्तानन्तरं नैमित्तिकमिति ॥ पूर्वमासेऽपरमासे वा यदा उत्पद्यते तदा प्रायश्चित्तं कार्यं ॥ तथा अग्निनाशानन्तरं पुनराधानं च कार्यं ॥ ८५८ मत्स्यपुराणे—

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव मरणे पुत्राजन्मनि ।
मलमासेऽपि देयं स्याद्दत्तमक्षयकारकमिति ॥

व्यासः—तीर्थस्नानं जपो होमो जातकर्मादिकाः क्रियाः ।
मघा त्रयोदशी श्राद्धं प्रत्युपस्थितिहेतुकम् ॥
अनन्यगतिकत्वेन कर्तव्यं स्यान्मलिम्लुचे ।

तीर्थस्नानं पूर्वदृष्टतीर्थविषयं ॥ यतः—

मलमासेऽप्यनावृत्ततीर्थयात्रां विवर्जयेत् ।

अपूर्वदेवावलोकनं च वर्जयेत् ॥ काण्वगृह्यपरिशिष्टे—

मलेऽनन्यगतिं कुर्यान्नित्यनैमित्तिकीं क्रियां इति ॥

तथा—चन्द्रसूर्यग्रहे स्नानं श्राद्धं दानं जपादिकम् ।
कार्याणि मलमासेऽपि नित्यं नैमित्तिकं तथा ॥

गृह्यपरिशिष्टे—अवषट्कारहोमाश्च पर्व चाग्रयणं तथा ।
मलमासेऽप्यकर्तव्यं काम्या इष्टीश्च वर्जयेत् ॥

अवषट्कारहोमाः अग्निहोत्रहोमादयः पर्वेष्टिः आग्रयणं। दुर्भिक्षे
गर्भे वार्धुषिके प्रेते श्राद्धकर्मणि मासिके ।
सपिंडीकरणे नित्ये नाधिमासं विवर्जयेत् ॥ इति ॥

काम्येष्ट्यादिकं मलमासे न कार्यं ॥ ८५९ तदाह व्यासः—

श्रौतस्मार्तक्रिया यास्तु द्वादशे मासि कीर्तिताः ।

मलमासेऽपि कर्तव्याः काम्या इष्टीर्विवर्जयेत् ॥ इति ॥ तथा ॥ मलमासे मृतानां दाहादि प्रेतकार्यं कर्तव्यं ॥ दाहादिकमाब्दिकमखिलं प्रेतस्य कार्यं तथेति दीपिका ॥ सत्यव्रतः--

मलिम्लुचाह्वये मासि विपद्येत यदि द्विजः ।
तस्मिन्नपि च कर्तव्याः पिंडदानोदकक्रियाः ॥ इति ॥

द्विज इति वर्णमात्रोपलक्षणं ॥ कालादर्शे ॥ मरणादारभ्य दहनाग्न्याच्छादनतिलोदकपिंडदाननवश्राद्धद्वादशाहषोडशश्राद्धसपिंडीकरणान्तं कर्म कार्यं ॥ सत्यव्रतः--

अब्दमंबुघटं दद्यादन्नमाज्येन संयुतम् ।
संवत्सरे प्रवृद्धेऽपि प्रतिमासं च मासिकमिति ॥

मासिकं नैमित्तिकं अन्यदपि नैमित्तिकं मलमासे कार्यं॥ तदुक्तं गभस्तिना--

न कुर्यान्मलमासेऽपि कामी कर्म कथंचन ।
मुक्त्वा नैमित्तिकं श्राद्धं तद्धि तत्रैव कीर्तितमिति ॥

प्रेतश्राद्धं नैमित्तिकं ॥ अतश्च काठकगृह्यपरिशिष्टे--

प्रेतमृत्यादिमारभ्य श्राद्धपिंडोदकक्रियाः ।
सपिंडीकरणान्ताश्च यथाकालं प्रकीर्तिताः ॥ इति ॥

यथाकालमिति यदैवनिमित्तं तदैवेति ॥ ६१० तथाह हारीतः--

असंक्रमे तु कर्तव्यमाब्दिकं मासिकं तथा ।
शावं सपिंडनान्तं च वत्सरोदघटादिकमिति ॥

संवत्सरे प्रवृद्धेऽपि संवत्सरमध्ये पतिते मलिम्लुचे एकं मासिकं कृत्वा द्वितीये मासि शुद्धेऽपि अन्यदधिकं कुर्यात् ॥ तदाह वसिष्ठः ॥ संवत्सरमध्ये यद्यधिमासो भवेत् तदा मा-

सिकार्थं दिनमेकं वृद्धिं नयेत् ॥ वृद्धवसिष्ठोऽपि—

श्राद्धीयेऽहनि संप्राप्ते अधिमासो भवेद्यदि ।

श्राद्धद्वयं प्रकुर्वीत एवं कुर्वन्न दुष्यतीति ॥

श्राध्धद्वयमिति प्रेतश्राध्धद्वयं ॥ पूर्वमासोत्तरमासयोरिति ॥ व्याख्यातमनन्तभट्टेन ॥ अतः आद्यमासिकं तस्मिन्कृतं कृतमेव ॥ द्वितीयमासिकत्रिपक्षादिक्रमो मलमासप्राथम्यानुरोधेन भवतीत्यर्थः ॥

भविष्यत्पुराणे—अर्वागब्दात्प्रमीतस्य तस्य मासास्त्रयोदश ।

श्राद्धं तस्यापि कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् ॥

चक्रवत्परिवर्तेत सूर्यः कालवशाद्यतः ।

अतः सांवत्सरं श्राद्धं कर्तव्यं मासचिन्हितम् ॥

मासचिन्हं तु कर्तव्यं पौषमाघाद्यमेवहीति ॥

८६१ व्यासोऽपि—अधिमासे विपन्नानां सौरं मासं समाश्रयेत् ।

स एव तस्य मासोऽपि श्राद्धपिंडोदकादिषु ॥

यदा पुनर्मृतमासात्त्रयोदश एवाधिमासो भवति तदा तस्मिन्मलिम्लुचे सर्वं श्राद्धं समाप्य प्रथमाब्दिकं कुर्यात् ॥

तदप्युक्तं वृद्धवसिष्ठेन—

असंक्रान्तेऽपि कर्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः ।

तथैव मासिकं श्राद्धं सपिंडीकरणं तथेति ॥

द्वादशाहादौ सपिंडीकरणमकृतं चेन्मलमासेऽपि कृत्वा आब्दिकं कार्यं ॥ वर्षमध्येऽधिमासागमे अर्थाच्चतुर्दशमासे प्रथमाब्दिकं ॥

आब्दिकं प्रथमं यस्मान्न कुर्वीत मालिम्लुचे ।

त्रयोदशे तु संप्राप्ते कुर्वीत पुनराब्दिकम् ॥

तथा मलमासमृतानां पुनर्गच्छता कालेन मलमासे प्राप्ते पुनः प्रतिसंवत्सरं श्राद्धं मलमास एव कार्यं ॥ न शुद्धे मासि ॥ तदाह भृगुः—

मलमासमृतानां तु श्राद्धं यत्प्रातिवत्सरम् ।
मलमासेऽपि कर्तव्यं नान्येषां तु कदाचनेति ॥

अन्येषां मलमासादन्यत्र मासि मृतानां मलमासे एव न कार्यं किंतु उभयत्रापि इति वक्ष्यते मलमासमृतप्रत्याब्दिकाभिप्रायेण ।

शातातपः—एकसंज्ञौ यदा मासौ स्यातां संवत्सरे क्वचित् ।
तत्राद्ये पितृकार्याणि देवकार्याणि चोत्तरे ॥

८६१ तथा सत्यव्रतः—

वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मृताहे तन्मलिम्लुचे ।
कुर्यात्तत्र प्रमीतानामन्येषामुत्तरत्र तु इति ॥

अन्येषामिति मलमासादन्यत्र मृतानां शुद्धमास एव कार्यमित्यर्थः ॥ अन्यान्यपि मलमासे प्रत्याब्दिकविधायकानि मलमृतविषयाणीति ज्ञेयं ॥ मलमासमृतस्य प्रतिसांवत्सरादौ मलमासाभावे शुद्धे मासि कुर्यात् ॥ तदाह व्याघ्रः—

अधिमासे विपन्नानां सौरमानं समाश्रयेत् ।
स एव तस्य दिवसः श्राद्धपिंडोदकादिषु ॥

तथा च स्मरणं—

मासपक्षतिथिस्पष्टे यस्मिन्यो म्रियतेऽहनि ।
प्रत्यब्दं तु तथाभूतं क्षयाहं तस्य तं विदुः ॥

मलव्यतिरिक्तानां प्रत्याब्दिके मलमासे सति विशेषः सत्यव्रतवचनं—वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।
मलमासे न तत्कार्यं व्याघ्रस्य वचनं यथा ॥

एतद्द्वितीयाब्दिकपरं ॥ प्रथमाब्दिकं मलमासे कुर्यादित्युक्तं प्राक् ॥ अत्रैव विशेषः [८६३] सत्यव्रतवचनात्—
जातकर्मणि यच्छ्राद्धं नवश्राद्धं तथैव च ।
प्रतिसंवत्सरश्राद्धं मलमासेऽपि तत्स्मृतम् ॥

अपिशब्दादयमर्थः ॥ न केवलं शुद्धे मासि मलमासेऽपि तत्कार्यं ॥ मृताहलक्षणस्य निमित्तस्य उभयत्र विद्यमानस्य मलमासप्रमीतानां मलमास एव ॥ अन्यमासप्रमीतानामुभयत्रेति कालादर्शे व्याख्यातं ॥ कात्यायनोऽपि—
गर्भे वार्धुषिके प्रेते श्राद्धकर्मणि मासिके ।
आब्दिके च तथा नित्ये नाधिमासं विवर्जयेत् ॥

व्यासः—षष्ठ्या तु दिवसैर्मासः कथितो बादरायणैः ।
उत्तरे देवकार्याणि पितृकार्याणि चोभयोः ॥

यद्यपि पितृकार्यं श्राद्धं उभयत्रेत्युक्तं तथापि पूर्वमासं प्रति संबन्धित्वेन क्षयदिनस्य शून्यतादोषनिरासार्थं ब्राह्मणान् भोजयित्वा शुद्धे मासि श्राद्धं कुर्यात् इत्यनन्तभट्टादावुक्तं ॥ तथा वृहत्पाराशरः—
पिंडवर्ज्यमसंक्रान्तौ संक्रान्तौ पिंडसंयुतम् ।
प्रतिसंवत्सरं श्राद्धमेवं मासद्वयेऽपि चेति ॥

तथा क्षयाहव्यतिरिक्तेऽपि युगादौ मासद्वयेऽपि श्राद्धं कुर्यात् ॥ तदुक्तं स्मृतिसंग्रहे—

यौगादिकं मासिकं च श्राध्धं वापरपाक्षिकम् ।

मन्वादिकं तैर्थिकं च कुर्यान्मासद्वयेऽपि चेति ॥

अत्र सर्वमासविषयो अपरपक्षो गृह्यते ॥ सर्वेष्वेवापरपक्षेषु दत्तं पितृन् प्रीणातीति वचनेन न महालयापरपक्षः ॥

महालयाष्टकेचेति न कुर्याद्भानुलङ्घिते ।

इति वचनात् ॥ यत्राष्टकाकर्तव्यमुक्तं तत्र द्वादशाष्टका इति वाक्यात् यदि द्वादशाष्टकाः क्रियन्ते तदा मलमासे कार्या ॥ नान्यदा

मरीचिः—प्रतिमासं मृताहे च यच्छ्राद्धं प्रतिवत्सरम् ।

मन्वादौ च युगादौ च तन्मासोरुभयोरपीति ॥

८६५ यत्तु जाबालिवचनं—

एकराशौ स्थिते सूर्ये यदि मासोऽधिको भवेत् ।

एकोद्दिष्टं तु पूर्वत्र न परत्र कदाचनेति ॥

अस्याप्ययमर्थः ॥ पूर्वमासनिमित्ताधीनमेकोद्दिष्टमन्यत्र न कुर्यादिति ॥ उत्तरे देवकार्याणि पवित्रारोपणनागपूजादि-कुलधर्मप्राप्तानि यान्युत्तरे क्रियमाणानि न दुष्यन्ति न च लुप्तविधिकानि भवन्ति गृह्यपरिशिष्टात्—

मलं वदन्ति कालस्य मलमासविदो जनाः ।

न हि तत्र विशेषेज्यामन्यत्रात्ययकाद्विधेः ॥

आवश्यका दर्शपूर्णमासादि विधेरन्यत्र विशेषेज्यां मल-मासे नाचरेत् ॥ यस्यामुत्तरे मासि क्रियमाणायां नास्ति विधिलोपः ॥ यथा वसन्ते विहितस्य ज्योतिष्टोमस्य द्वितीये वैशाखे क्रियमाणस्य वसन्त एव कृतत्वान्नास्ति विधिलोपः ॥

९११ यथा हारितः—

उपाकर्म तथोत्सर्गं काम्यमुत्सवमष्टकाः ।

मासवृद्धौ पराः कार्या वर्जयित्वा तु पैतृकम् ॥

ईशानस्य बलिं विष्णोः शयनं परिवर्तनम् ।

दुर्गेन्द्रस्थापनोत्थाने ध्वजोत्थानं च वज्रिणः ॥

पूर्वं च प्रतिषिद्धानि परत्रान्यच्च दैविकमिति ।

दमनारोपणं सर्पबलिः। अवरोहकर्म आग्रहायण्य इति॥
तथा चात्र वर्ज्यत्वेनोक्तं ॥ तदुच्यते परिशिष्टात्—

सोमयागादिकर्माणि नित्यान्यपि मलिम्लुचे ।

तथैवाग्रयणाधाने चातुर्मास्यादिकान्यपि ॥

मलिम्लुचे वर्जयेदिति शेषः तथा—

उपाकर्म च हव्यं च कव्यं पर्वोत्सवं तथा ।

उत्तरे नियतं कुर्यात् पूर्वे तन्निष्फलं भवेत् ॥

पराशरः—पक्षक्षयेऽर्कसंक्रान्तिर्यदा न स्यात्सितासिते ।

तदा तन्मासिकं कार्यमुत्तरे मासि कारयेत् ॥

तन्मासिकशब्देन यन्मासविशेषनामसंबन्धेन विहितं ॥
९१७ यथा वैशाखे अक्षय्यतृतीयादिव्रतस्य तन्मलमासे वैशाखे अनारंभः ॥ ज्येष्ठे सावित्रीव्रतस्य आषाढे चातुर्मास्यव्रतानां श्रावणे जन्माष्टमीव्रतस्येत्यादीनामनारंभः ॥ तथा ग्रन्थान्तरे—

स्पष्टमासविशेषाख्यं विहितं वर्जयेन्मले इति ।

तथा आरब्धकाम्यकर्मणि समाप्तिकालादर्वाक् मध्ये पतितेऽधिमासेऽपि काम्यं कर्म कार्यं ॥ यथा चातुर्मास्यव्रतानां कार्तिकावधिकानां संकल्पितानां मध्ये परित्यागस्य संकल्प-

।विरोधेन अन्याय्यत्वादित्यनन्तभट्टे ॥ काम्यानामारंभंसमाप्तिं च मलमासे न कुर्यात् ॥ तत्र पुराणस्मरणं—

अमूर्या नाम ये मासा न ते वै मम संमताः ।
व्रतानां चैव यज्ञानामारंभाय समाप्तय इति ॥

कालादर्शेऽपि—व्रतारंभं समाप्तिं च कर्म काम्यं च पाप्मनः ।
प्रायश्चित्तं च सर्वस्य मलमासे विवर्जयेत् ॥

पाप्मनः प्रायश्चित्तस्य वर्जनमतिक्रान्तं न कुर्यात् ॥ तदानीमुत्पन्नं कुर्यादेव ॥ [८५८] ज्योतिः पराशरः—

अग्न्याधानं प्रतिष्ठां च यज्ञदानव्रतानि च ।
वेदव्रतवृषोत्सर्गचूडाकरणमेखलाः ॥
माङ्गल्यमभिषेकं च मलमासे विवर्जयेत् ॥

प्रतिष्ठा देवारामतडागवापीकूपादीनां । यज्ञोऽग्निष्टोमादिः॥ दानानि महादानत्वेन यानि शास्त्रे प्रसिध्धानि षोडश॥ तथा जलघृतदधिक्षीरादिधेनवः ॥ यानगृहोभयतो मुखादि ॥ ग्रन्थान्तरे॥ व्रतानि काम्यानि ।तथा वेदव्रतानि व्रातिकादीनि च।वृषोत्सर्गः काम्यः न तु नैमित्तिकः॥तदाह बौधायनः॥अथ वृषोत्सर्जनं॥ तच्च द्विविधं ॥ काम्यं नैमित्तिकं च ॥एकादशाहे नैमित्तिकं॥ कार्तिक्यां वैशाख्यां ग्रहणे संक्रमेऽपि च क्रियमाणं काम्यं ॥ चूडाकर्म प्रसिध्धं॥ मेखलामौञ्जीबन्धनं॥ अभिषेको राज्याभिषेकः प्रथमः ॥ तानि वर्जयेत् ॥ तदाह वसिष्ठः—

वापीकूपतडागादिप्रतिष्ठा यज्ञकर्म च ।
न कुर्यान्मलमासे तु महादानव्रतानि च ॥

[८५९] गार्ग्यः—नामान्नप्राशनं चौलं विवाहं मौञ्जीबन्धनम् ।

निष्क्रामं जातकर्मापि काम्यं वृषाविसर्जनम् ॥
न कुर्यादिति ॥ निष्क्रामं चतुर्थे मासि कुमारस्य॥ मरीचिः—
गृहप्रवेशगोदानस्थानाश्रममहोत्सवान् ।
न कुर्यान्मलमासेऽपि गुरौ शुक्रे तथास्तगे ॥
आश्रमो वानप्रस्थयत्याश्रमः ॥ दैववशादतिक्रान्तमपि महोत्सवं मलमासे न कुर्यात् ॥ अतिपन्नं देवमहोत्सवमिति कालादर्शवचनात् ॥ मत्स्यः—
आधानं यज्ञकर्मापि प्रायश्चित्तव्रतानि च ।
न कुर्यान्मलमासेऽपि शुक्रगुर्वोरुपप्लवे ॥
उपप्लवः अस्तमयः ॥ ८७० गार्ग्यः—
अनादिदेवतामिष्ट्वा शुचः स्युर्नष्टभार्गवे ।
मलमासेऽप्यनावृत्ततीर्थयात्रां विवर्जयेत् ॥
भार्गव इत्येतद्गुरोरप्युपलक्षणं ॥ तथा—
अस्तं गते गुरौ शुक्रे वृद्धे बाले मलिम्लुचे ।
उद्यापनमुपारंभं व्रतानां नैव कारयेत् ॥
स्मृतिसंग्रहे—आरंभं दर्शपूर्णेष्ट्योरग्निधानस्य चादिमम् ।
प्रतिष्ठाः पञ्च कूर्माद्याः मलमासे च वर्जयेत् ॥
कूर्मशिलाप्रतिष्ठाद्याः पञ्च ॥ ॥ गार्ग्यः—
नामकर्म च जातेष्टिं यथाकालं समाचरेत् ।
अतिपाते तु कुर्वीत प्रशस्ते मासि पुण्यदे इति ॥
श्रीमहाभारते—राज्ञोऽभिषेकः प्रथमः शुद्धकालमपेक्षते ।
प्रत्याब्दिकं तु नित्यत्वात् कालमात्रेऽपि वा भवेत् ॥
८७१ अथ नित्यनैमित्तिकेष्वत्र विशेषमाह हारीतः—

अधिमासे न कर्तव्यं श्राद्धमभ्युदयं तथा ।
तथैव यत्काम्यकर्म वत्सरात्प्रथमादृते ॥

काम्यकर्म मलमासे नारभेत् ॥ वत्सरात्प्रथमादृते प्रथमसंवत्सरं विहाय आभ्युदयिकं श्राद्धं मलमासे न कर्तव्यं॥ प्रथमे संवत्सरे मलमासे प्राप्ते सपिंडीकरणं विहितं तदुत्तरदिने विहितमाभ्युदयिकं मलमासेऽपि कार्यं ॥

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिंडः शिष्य एव वा ।
सपिंडनक्रियां कृत्वा कुर्यादाभ्युदयं ततः ॥

आभ्युदयमाभ्युदयिकं श्राद्धं विश्वरूपाचार्येण विभागप्रकरणे निरूपितं ॥ तथा

सपिंडीकरणादूर्ध्वं यत्किंचित् श्राध्धिकं भवेत् ॥
इष्टं वाप्यथवा पूर्तं तन्न कुर्यान्मलिम्लुचे ।

तथापि अमावास्याश्राध्धे तु मलमासे मृतस्य द्वादशाहे कृतसपिंडने सति मलमासेऽप्यमावास्यारंभः स्यात् ॥

जातकर्मणि यच्छ्राध्धं दर्शश्राध्धं तथैव च ॥

इति व्यासवचनात् ॥ एवमधिमासनिर्णयः ॥ ८७२ पुनरत्रैव विशेषो ज्योतिःसिध्धान्ते—

घटकन्यागते सूर्ये वृश्चिके वाथ धन्विनि ।
मकरे वाथ कुंभे वा नाधिवासो विधीयते ॥

अस्यार्थः ॥ घटः तुलादिराशिषु कुंभान्तेषु स्थिते सूर्ये अधिमासः स्वभावतो नास्ति ॥ भाद्रपदामावास्यायां कन्यागतः सूर्यो भूत्वा अन्यां अमावास्यां विलङ्घ्य प्रतिपदि द्वितीयायां वा तुलां गच्छति तदा अश्विनोऽधिमासो भवति ॥

तदा—कन्यागते सवितरि यान्यहानि तु षोडश ।

क्रतुभिस्तानि तुल्यानि पितॄणां दत्तमक्षयं ॥ इति ॥

षोडशश्राध्धपूरणं आश्विनप्रतिपदि भवति ॥ तच्छ्राध्धं प्रति विद्यमानोऽपि मलमासो नास्तीत्यर्थः ॥ कन्यासंक्रान्तिनिमित्तानां श्राध्धानां षोडशसु दिवसेषु निमित्तत्वात् नैमित्तिकस्य श्राध्धस्य मलमासेऽपि न प्रतिषेधः ॥

यथाह प्रजापतिः—

न कुर्यादधिके मासि काम्यं कर्म कदाचन ।

त्यक्त्वा नैमित्तिकं श्राध्धं तध्धि तत्रैव कीर्तितमिति ॥

आर्यप्रतिपच्छ्राध्धं तु आश्विनप्रतिपन्निमित्तत्वेन पूर्वमासे न स्यात् पितृकत्वेन उभयोर्वा स्यात् ॥ अथ यस्मिन्वर्षे आश्विनोऽधिमासो भवति तस्मिन्वर्षे द्विसंक्रान्तमासः संभवेत् ॥ मलमास इति क्षयाख्य इति कथ्यते ॥ तावद्ग्रन्थान्तरे—

संक्रान्तिद्वययुङ्मासो मलमासः क्षयस्तथा ।

संक्रान्तिद्वययुक् योगो यस्येति विग्रहः ॥ मासः सितादिश्चान्द्र एव ॥ यस्मिन्मासे रवी राशिद्वयवान् भवेत् स मलमास इति ॥ तदुक्तं सत्यव्रतेन—

राशिद्वयं यत्र मासे संक्रमेत दिवाकरः ।

नाधिमासो भवेदेष मलमासस्तु केवल इति ॥

असावधिमासो न भवति ॥ केवलमाससंज्ञा तस्येत्यर्थः ॥ ८७३ तथा काठकगृह्ये—

यस्मिन्मासे न संक्रान्तिः संक्रान्तिद्वयमेव वा ।

मलमासः सविज्ञेयो मासस्त्रिंशत्तमो भवेत् ॥

कुत्रचित्तु मासः स्यात्तु त्रयोदश इति पाठः ॥ अयं द्विसंक्रान्तिमासः क्षयसंज्ञक इति ॥ तदुक्तं ज्योतिः सिद्धान्ते—

असंक्रान्तमासोऽधिमासः स्फुटः स्यात्
द्विसंक्रान्तिमासः क्षयाख्यः कदाचित् ।
क्षयः कार्तिकादित्रयं नान्यतः स्या-
त्तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयं च ॥

द्विसंक्रान्तमास इति यस्मिन्मासे रवेः संक्रान्तिद्वयं भवति स सकलकर्महृत् ॥ मलमासः क्षयाख्य इति वा स क्षयमासः कार्तिकादिषु त्रिष्वेव मासेषु भवेत् ॥नान्यत्र॥ यस्मिन्वर्षे क्षयमासो भवति तदा तस्मिन्वर्षमध्ये क्षयमासात्पूर्वत्रये च एकोऽधिमासः उत्तरत्र भागे एवमधिमासद्वयं भवतीत्यन्वयः ॥ एवं त्रयोदशमासात्मके वर्षे अधिमासशब्दः क्षयमासादूर्ध्वभाविअसंक्रान्तमासे प्रवर्तते न पूर्वभाविनि ॥ तदुक्तं तत्रैव—

एकत्र मासद्वितयं यदि स्याद्वर्षाधिकस्तत्र परोऽधिमासः ।
त्रयोदशं तु श्रुतिराह चेदं चतुर्दशः क्वापि न चास्ति दृष्टः ॥ इति ॥

यदा आश्विनादिषट्के असंक्रान्त एकः चैत्रादिषट्के अन्यः तदा वचनान्तरेणापि द्वितीयोऽधिमासः ॥ (७४) तथा च ब्रह्मसिद्धान्ते—

चैत्रादर्वाङ्नाधिमासः परतस्त्र्यधिको भवेत् ।
दृष्टा हि सर्वशास्त्रेषु तस्मिन्पूर्तिस्त्रयोदशी ॥ इति ॥

तस्मिन्नुत्तरस्मिन्नेव त्रयोदशी पूर्तिः न पूर्वस्मिन्निति ॥ यदा आश्विनादिषट्क एव क्षयमासात्पूर्वं पश्चाच्चैवमधि-

मासद्वयमितिचोक्तं ॥ तदाप्यधिमाससंज्ञः पर इति ॥ चैत्रादिषट्के अधिमासद्वयं न भवत्येव ॥ तस्य क्षयमासस्योभयपार्श्ववृत्तित्वात् क्षयमासवर्षमध्येतूत्सवमङ्गलादिषु द्वावसंक्रान्तरुपावधिमासौ क्षय इति त्रयं त्याज्यं ॥ तदुक्तं ज्योतिःशास्त्रे - यद्वर्षमध्ये त्वधिमासयुग्मंतत्कार्तिकादित्रितये क्षयाख्ये। मासत्रयं त्याज्यमिदं प्रयत्नाद्विवाहयज्ञोत्सवमङ्गलेषु ॥इति॥

[८७४] एवं दीपिकापि ॥ तत्र द्वावधिमासकौक्षय इति त्याज्यं त्रयं कर्मसूद्वाहेष्ट्युत्सवमङ्गलेषु चेति ॥ तथा ग्रन्थान्तरे—

यस्मिन्मासो द्विसंक्रान्तोऽधिकं मासद्वयं तदा ।
तद्धि मासत्रयं दुष्टं सर्वेषु शुभकर्मसु ॥

यस्मिन्वर्षे द्विसंक्रान्तो मासः तस्मिन्नधिकमासद्वयं भवति ॥ शेषं सुगमं ॥ तथा तस्मिन्वत्सरे असंक्रान्तमासद्वयं। संक्रान्तिद्वययुक्त एको मासस्तत्राद्यः असंक्रान्तः संसर्पसंज्ञः द्विसंक्रान्तोअहंस्पतिसंज्ञोऽन्योऽधिमास इति कालनिर्णयकृद्भिरभिधानपूर्वं प्रसिद्धविवाहादिकर्मसु त्रयोऽपि निन्दिताः इति ॥ तथा च बृहस्पतिज्योतिर्ग्रन्थेऽपि—

यस्मिन्मासे न संक्रान्तिः संक्रान्तिद्वयमेव वा ।
संसर्पाहस्पती मासावधिमासश्च निन्दिताः इति ॥

संसर्पाहस्पती संज्ञे इति वचनात् ॥

दर्शद्वयेऽधिके यस्मिन् सौरे संसर्पको भवेत् ।
अंहस्पतिर्यदैकस्मिंश्चान्द्रे द्वौ संक्रमौ तदा ॥

अंहो मलः तत्पतिरिति ॥ [८७५] तथा यत्तु—

मासद्वयेऽब्दमध्ये तु संक्रान्तिर्न यदा भवेत् ।

प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्यादधिमासस्तथोत्तरः ॥

यस्मिन्वर्षे द्वावसंक्रान्तौ भवतः तयोः पूर्वः प्राकृतः शुद्धः ॥ तथा—संसर्पोऽहस्पती चेति द्विविधावधिमासकौ ।

मासौ पूर्वपरौ दुष्टौ परपूर्वौ शुभावहौ ॥

इत्यंहस्पतेः पूर्वोऽधिमासः शुभावह इति ॥ अत्रोच्यते॥ अत्र च ग्रन्थान्तरेषु च क्षयमासादिमासस्यासंक्रान्तस्य यत् शुभत्वाभिधानं तत् द्वात्रिंशन्मासोर्ध्वभाविमलमासकालाद-र्वाक् भावित्वेन तस्मिन्मलमासशब्दाप्रवृत्तिरित्येवं परं स्वकालागतस्याधिमासस्य मलत्वाभिधानात् ॥ तथा चोक्तं परिशिष्टे—

मलं वदन्ति कालस्य मासं कालविदोऽधिकम् । इति ॥

एतदभिप्रायेण जाबालिः—

एकस्मिन्नपि वर्षे वा द्वौ मासावधिकौ यदि ।

पूर्वो मासः प्राकृतः स्यादधिमासस्तथोत्तरः ॥

अधिमासादारभ्य द्वात्रिंशन्मासादूर्ध्वं योऽसंक्रान्तः ततोर्वाग्योऽसंक्रान्तःस प्राकृतः शुद्धो नाधिमास इति कालनिर्णयकृद्भिर्व्याख्यातं च॥ यत्तु आचार्यैश्छन्दोविरोधात् पूर्वाऽसंक्रान्तेऽधिमासशब्दः प्रयुक्तः ॥ स त्वसंक्रान्तवचन एव न मलमासवचन इति दीपिकाविवरणे ॥ एवं शुभत्वबुद्ध्या द्वात्रिंशन्मासादूर्ध्वं कालभावी सन्नपि यः क्षयाख्यात्पूर्वोऽसंक्रान्तः स शुद्ध इति मूलग्रन्थदर्शनात् दीपिकाकारेणाऽप्यभाणि ॥

८७७ बहुकालतोऽपि भवन्पूर्वाधिमासः शुभः ॥

एवं पूर्वोदाहृतवचनैः शुभकर्मसु निन्दितेऽपि पूर्वासंक्रा-

न्ते शुभशब्दं प्रयुञ्जानानामयमाशयः ॥ क्षयाख्योत्तराधिमा-
सापेक्षया पूर्वासंक्रान्तस्य शुभत्वमिति ॥ सर्व कर्मार्हशुद्धता-
भिधाने तु

मासत्रयं त्याज्यमिदं प्रयत्नाद्विवाहयज्ञोत्सवमङ्गलादिषु॥

इत्यादि ज्योतिःशास्त्राद्युक्तं विरुध्यते ॥ किं च—

मासः कन्यागते भानावसंक्रान्तो भवेद्यदि ।
दैवं पित्र्यं तदा कर्म तुलास्थे कर्तुरक्षयमिति ॥

ज्योतिः पितामहस्मरणेनापि देवपितृसंबन्धि कर्म तूत्त-
रत्रमास्यभिहितं ॥ कन्यागते भानावसंक्रान्त आश्विन एवे-
ति ॥ आश्विनस्यासंक्रान्तत्वं क्षयमासे भाविनि संभाव्यते ॥
नान्यथा ॥ [८७८] यत उक्तं ज्योतिः सिद्धान्ते—

घटकन्यागते सूर्ये वृश्चिके वाथ धन्विनि ।
मकरे वाथ कुंभे वा नाधिमासो विधीयत इति ॥

कन्यादिराशिस्थिते सूर्ये स्वभावात् अधिमासस्य निषे-
धात् अनन्तभट्टेनाप्याश्विनस्याधिमासतामभिधाय तत्र का-
म्यं न कुर्यादित्युक्तं ॥ ग्रन्थसमापनसमये कार्तिकादि असं-
क्रान्तेप्येवं बोध्यं ॥ तत्रासंक्रान्तेऽपि प्रतिपद्विहितं दीपो-
त्सवाख्यं कर्म भवति शुद्धे मासि प्रारब्धत्वात् प्रारंभान्नियम
इति कात्यायनः ॥ तथा—

संलग्नमेतत्कर्तव्यं दीपोत्सवदिनत्रयम् ।
विभेदं कुरुते यस्तु नरके स निमज्जति इति ॥

दिनत्रयं चतुर्दश्यादीति निरूपितं दीपोत्सवनिर्णये ॥ इ-
ति निर्णयः ॥ [८७५] क्षयमासात्पूर्वासंक्रान्तमासविषयं किंचिदु-

क्त्वा क्षयमासविषयमप्यभिधीयते ॥ द्विसंक्रान्तेऽपि मलमासवद्वर्ज्यावर्ज्यविवेकः स्यात् ॥ तदुक्तं—

मलमासे द्विसंक्रान्तेः संक्रान्तिरहितेऽथ वा ।
कार्यवर्ज्यविवेकः स्यादिति शास्त्रविदो विदुः ॥

संक्रान्तिरहिते मासे यथा कार्यवर्ज्यविवेकः तथैव द्विसंक्रान्ते संक्रान्तिद्वययुक्तेऽपि मासे स्यादिति धर्मशास्त्रविदो विदुः काठकगृह्येऽपि—

रविसंक्रमहीने यो वर्ज्यावर्ज्यविधिः स्मृतः ।
स एव तु द्विसंक्रान्ते मलमासेऽप्युदीरित इति

अतः मलमासोक्तं कर्तव्याकर्तव्याविधानं सर्वत्राप्यनुसन्धेयमित्येवं कालादर्शेऽप्युक्तं ॥ प्रथमाब्दिकं मलमासवदत्रापि भवति ॥ द्वितीयाब्दिकादौ विशेषः स्मृत्यन्तरात्—

एक एव यदा मासः संक्रान्तिद्वयसंयुतः ।
मासद्वयगतं श्राद्धं मलमासेऽपि शस्यते ॥ इति ॥

द्विसंक्रान्तिकृते अमुकेऽमुकैकत्वमासे इत्यभिधाय पश्चात्स्वमाससंबन्धप्रयोगः ॥ गालवोऽपि—

वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।
मासद्वयेऽपि तत्कुर्याद्व्याघ्रस्य वचनं यथा ॥

अत्र मासद्वयेऽपि संक्रान्तिद्वययुक्तत्वात् मासद्वयात्मके क्षयाह्नमासे इत्यर्थः ॥ इति व्याख्यातं निबंधान्तरे ॥ अत्रैव विशेषः ॥ क्षयमासमध्ये मरणे सति सांवत्सरिकादौ मरणमासज्ञानोपायः ॥ क्षयमासस्थांतिथिं द्विधाविभज्य पूर्वार्धे मरणं चेत्पूर्वो मासः द्वितीयार्धे चेदुत्तरो मासो ज्ञेयः ॥

१८०तथा चोक्तं—

तिथ्यर्धे प्रथमे पूर्वो द्वितीयेऽर्धे तदुत्तरः ।
मासाविति बुधैश्चिन्त्यौ क्षयमासस्य मध्यगाविति ॥

एवं पक्षः ॥ शुक्ले शुक्लः कृष्णे कृष्णः इति ॥ तत्र जन्मनि प्रतिवर्षं जन्मदिवसोत्सवेऽप्येवं ॥ एवं दीपिकापि—

नष्टानां क्षयमासगासुतिथिषुप्रागन्त्ययोरर्धयो-
र्ग्राह्यास्तत्तिथयः क्षयाहविधये प्रागूर्ध्वमासास्थिताः ।
एवं तन्नववर्धनेऽपीति ॥

अत्र काम्यविषयो विशेषः ॥ काम्यस्य कर्मणः क्षयमासे प्रथमारंभं न कुर्यात् द्वितीयारंभं कुर्यात् ॥ आरब्धं च समापयेत् ॥ तदुक्तं काठके—

प्रवृत्तं मलमासात्प्राग्यत्काम्यमसमापनम् ।
आयाते मलमासेऽपि तत्समाप्यमसंशयमिति ॥

अन्यथा कार्तिकस्य क्षयमासान्तःपातिचातुर्मास्यव्रतानामसमाप्तिः प्रसज्येत ॥ पौषस्य क्षयमासान्तःपातिपूर्ववर्षे पौषे प्रारब्धस्य माघस्नानव्रतस्य पुनरनारंभः प्रसज्येत ॥ प्रारंभान्नियमो दोषश्चासमाप्तौ स्यादिति कात्यायनः ॥

इति क्षयमासनिर्णयः ॥

कृतेऽचलद्विवेदेनग्रन्थे निर्णयदीपके ।
निरूपितो निर्णयोऽत्र क्षयमासाधिमासयोः ॥

[८८१] अथ गुरुशुक्रयोर्मौढ्यनिर्णयः

मौढ्यं नामास्तः सूर्यमण्डलप्रवेशनं ॥ तयोरपि सूर्यमण्डलप्रवेशे बाल्ये वृद्धत्वे च मलमासेवर्ज्यत्वेनोक्तानि कर्माण्यत्रापि न कुर्यात् ॥ तदुक्तं कालादर्शे—

मलमासे निषिद्धानि कर्माण्यत्रापि वर्जयेदिति ।

नारदीयेऽप्युक्तं—

यदा रवेर्मण्डलमेति काव्यो विनष्टतेजा गुरुरप्यथैवम् ।
कालः स दीक्षाव्रततीर्थयात्राविवाहयज्ञोत्सवनाशहेतुः ॥

विनष्टतेजा इत्यनेन वृद्धत्वं बाल्यत्वं च सूचितं ॥

तथा ब्रह्मसिद्धान्ते—

रविणासत्तिरन्येषां ग्रहाणामस्त उच्यते ।
ततोऽर्वाग्वार्धकं मौढ्यादूर्ध्वं बाल्यं प्रकीर्तितम् ॥

मौढ्यात्पूर्वावस्था वार्धकं उर्ध्वावस्था बाल्यमित्यर्थः ॥

बाल्यवार्धकयोः प्रमाणमुक्तं [८८२] ब्रह्मसिद्धान्ते—

पक्षं प्राग्दिशि वृद्धत्वं पश्चात्पञ्चदिनं कवेः ।
शैशवं प्राक् च पञ्चाह पश्चाद्दशादिनं स्मृतम् ॥

प्राक्दिशि पूर्वस्यां वृद्धत्वं पश्चाद्वारुण्यां पञ्चदिनानि वृद्धत्वं ॥ तथा प्रागुदिते पञ्चाहं शैशवं ॥ पश्चादुदिते दशादिनं शैशवं ॥ एतत्कवेः शुक्रस्य ॥ गुरोस्तु प्राक् पश्चादपि बाल्यत्वं वृद्धत्वं च पक्षमिति ॥ तदुक्तं तत्रैव—

शैशवं वार्धकं पक्षं प्राक् पश्चाच्च बृहस्पतेरिति ।

अत्र पक्षान्तरं बार्हस्पत्ये—

प्राक् पश्चादुदितः शुक्रः पञ्च सप्त दिनं शिशुः ।

विपरीतं तु वृद्धत्वं तद्वदेव गुरोरपि ॥

दामोदरीये तु—

प्राक् बालो दिवसत्रयं दशदिनं पश्चात्सितो वृद्धतां
पक्षे वासरपञ्चके च लभते पक्षे गुरुः सर्वतः ।
तत्पश्चाद्गुरुशुक्रयोर्विमलयोः कुर्याद्विवाहं सिते
कृष्णे वासरपञ्चकं च शिवदं न स्याद्दशाहः पर इति॥

[८८३]एवं रत्नमालायां—

प्रागुद्गतः शिशुरहस्त्रितयं सितः स्या-
त्पश्चाद्दशाहमथ पञ्च दिनानि वृद्धः ।
प्राच्यां च पक्षममरेन्द्रगुरुस्तु पक्षं
प्रागप्यवागपि वदन्ति वसिष्ठमुख्याः ॥

इत्यादिवाक्येषूक्ताः कालास्ते देशभेदेन आपत्कालभेदेन वा लघुकाला ग्राह्याः ॥ तदुक्तं मिहिरेण—

बहवो दर्शिताः काला ये बाल्ये वार्धकेऽपि वा ।
ग्राह्यास्तथाधिकाः शेषा देशभेदादुतापदि ॥

देशभेदेन विशेषमाह गार्ग्यः—

शुक्रो गुरुःप्रागपराक् च बालो विन्ध्ये देशेऽवन्तिषु सप्तरात्रम् ।
वङ्गेषु हूणेषु च षट् च पञ्च शेषे च देशे त्रिदिनं वदन्ति ॥

वृद्धत्वमप्येतत्प्रमाणं अतो येऽधिकाः कालास्ते देशभेदेन व्यवस्थिताः इति ॥ तथा तीर्थे कालविशेषाभिप्रायं पक्षान्तरं ज्योतिःशास्त्रे ॥ पञ्चे दिनानि वसिष्ठः ॥ शौनक एकदिनं ॥ दिनत्रयं गर्गः ॥ यवनमते पञ्चमुहूर्तानि भृगुसुत इत्याह ॥ [८८४]एवमुक्तप्रमाणेषु गुरुशुक्रमौढ्यवार्धकशैशवेषु

अग्न्याधानं प्रतिष्ठां चेति नामान्नप्राशनं चेति ॥ अस्तगे च गुरौ शुक्र इति मलमासनिषिद्धान्यत्रापि वर्जयेत् ॥ तथा च दीपिका—

आधानाद्युदितं च तन्न तनुयाच्छुक्रस्य बाल्यादिके ॥इति॥

एवं च गुरुशुक्रास्तादित्वत्सिंहस्थे जीवे धनुर्मीनस्थेऽर्के च विवाहादिशुभकर्म न कुर्यात् ॥ तदुक्तं व्यवहारसारे—

रविक्षेत्रगते जीवे जीवक्षेत्रगते रवौ ।
ऊढा वैधव्यमाप्नोति शुक्रस्य दुहिता यदि ॥

इति रविक्षेत्रं सिंहः । जीवक्षेत्रं धनमीनौ ॥ न केवलं विवाहं किंतु चौलव्रतबन्धादीन्यपि न कुर्यात् ॥ तदुक्तं लल्लेन—
सिंहस्थिते देवगुरौ न कुर्यात् विवाह चौलव्रतदीक्षणादीन् ।
यात्रा प्रतिष्ठाः क्रतुवास्तुपूजा धनुः स्थितेऽर्के झषके च तद्वत् ॥

८८५ तथा च वृद्धगार्ग्यः—

मीने धनुषि सिंहे च स्थिते सप्ततुरङ्गमे ।
क्षौरमन्नं न कुर्वीत विवाहं गृहकर्म चेति ॥

इत्यादिवचनैर्मीनस्थितेऽर्के कर्मणां निषेधाभिधानेऽपि चैत्राख्यकालविशेषे तूपनयस्यानुज्ञावचनानि ज्योतिःशास्त्रात्—

गोचराष्टकवर्गाभ्यां यस्य शुद्धिर्न जायते ।
तस्योपनयनं कार्यं चैत्रे मीनगते रवौ ॥

अत्र यस्य शुद्धिर्न जायत इत्यभिधानात् शुद्धौ सत्यां गार्ग्योक्ते माघादिपञ्चके कार्यं ॥ तेन अशुद्धौ तत्रेति ज्ञेयं ॥ अशुध्या कालातिक्रमणे तु पुनस्तत्रैवोक्तं—
चैत्रे मासे भास्करे मीनसंस्थे कुर्यान्मौञ्जीबन्धनं वाडवानाम्

शुक्रस्यास्तं वाक्पतेर्नावलोक्यं नैव ग्राह्या चन्द्रगुर्वोस्तु शुद्धिः॥ एतदभिप्रायतः ॥

माघादिमासषट्केषु मेखलाबन्धनं मतम् ।

इति वृद्धगार्ग्येण मासषट्कमुक्तं ॥ तथा कुलाचारतश्चूडाकर्माप्यत्रकार्यं ॥ [८८६] तदुक्तं रत्नमालायां—

क्षौरर्क्षेषु स्वकुलविधिना चौलमाहुर्मुनीन्द्राः॥ इति ॥

आश्वलायनः ॥ तृतीये वर्षे चौलं यथा कुलधर्मं वा मौञ्जीबन्धनं चौलं च सिंहस्थिते देवगुरौ न कुर्यात् ॥ अतस्तत्रैवोक्तं—

उद्यानचूडाव्रतबन्धदीक्षाविवाहयात्रा च वधूप्रवेशः।
तडागकूपत्रिदशप्रतिष्ठा बृहस्पतौ सिंहगते न कुर्यात् ॥

इति वचनात् ॥ तथा मकरस्थेऽपि गुरौ विवाहादि न कुर्यादित्युक्तं ज्योतिषे—

सिंहस्थं च मकरस्थं गुरुं यत्नेन वर्जयेत् ।

विवाहादाविति शेषः ॥ अत्र विशेषमाहतुर्वराहलल्लौ—

(आर्या) गोदावर्युत्तरतो यावद्भागीरथीतटं याम्यम् ।
सिंहस्थे देवगुरौ नैव विदध्याद्विवाहादि ॥

आदिशब्दाद्व्रतबन्धचौलादीनां ग्रहणं ॥ अतः—

गङ्गाया उत्तरे कूले गोदावर्यास्तुदक्षिणे ।
विवाहादौ देवगुरुः सिंहस्थोऽपि न दुष्यतीति ॥

तथा—नर्मदापूर्वभागे तु शोणस्योत्तरदक्षिणे ।
गल्लक्याः पश्चिमे भागे मकरस्थो न दोषकृदिति ॥

[८८७] यत्तु त्रिविक्रमवचनं—

सिंहस्थेऽपि मघासंस्थ गुरुं यत्नेन वर्जयेत् ।
अन्यत्र सिंहभागे तु विवाहादिर्विधीयते ॥ इति ॥

एतद्गयान्विषये वायुपुराणे विशेषः—

गयायां सर्वकालेषु पिंडान्दद्याद्विचक्षणः ।
अधिमासे जन्मदिने अस्ते च गुरुशुक्रयोः ॥

एतच्च परंपरया नादृतं ॥ सिंहमात्रास्थिते गुरौ विवाहादिशुभकर्मसु त्याज्यताभिधायकानां बहूनां वचनानां दर्शनात् गुरुशुक्रयोः ॥

न त्यक्तव्यं गयाश्राद्धं सिंहस्थे च बृहस्पतौ ।

अत्र श्राद्धस्य यात्रापूर्वकत्वात् गयां प्रति यात्रा अनिषिद्धेत्यर्थः ॥

यत्तु वचनं—नीचस्थे वक्रसंस्थेऽप्यतिचरगते बालवृद्धास्तगे वा
सन्न्यासो यज्ञयात्रा व्रतनियमविधिः कर्णवेधोऽपि दीक्षा ।
मौञ्जीबन्धोऽङ्गनानां परिणयनविधिर्वास्तुदेवप्रतिष्ठा
वर्ज्याः सद्भिः प्रयत्नात्त्रिदशपतिगुरौ सिंहराशिस्थिते च ॥

नीचस्थो मकरस्थः ॥ अत्र मकरस्थबालवृद्धास्तविषयेषु गुरुः शुभकर्मसु त्याज्य इत्युक्तं निरूपितं च प्राक् ॥ वक्रातिचारयोर्वादिनां विप्रतिपत्तिः ॥ अत्र केचन आहुः—

"सर्वराशिषु वक्रातिचारगते गुरौ शुभकर्म न कार्यं ॥ अपरे तु सिंहराशेर्वक्रातिचारगते सिंहराशिस्थिते च देवगुरौ विवाहादि प्रागुक्तं शुभकर्म न कार्यमिति वदन्ति ॥ अत्र विशेषो ज्योतिःशास्त्रे—

नायाति पूर्वराशिं चेदतिचारगतो गुरुः ।

शुभकर्म तदा हन्ति सर्वं आहुर्मनीषिणः ॥

अतिचार इति वक्रस्याप्युपलक्षणं ॥ तथा भूपालवल्लभे-

यदा नैति पुनस्तस्मिन्लुप्तसंवत्सरस्तु सः ।
तत्रोद्वाहादिकर्माणि न कुर्याच्छुभवाञ्छकः ॥

स इति गुरुः यदा वक्रातिचारगतः पूर्वराशिं एति आगच्छति तदा वक्रातिचारगतेऽपि उद्वाहादि कर्म कुर्यादिति ॥ नन्वेतत्सिंहस्थेऽपि समानमिति चेत् मैवं वद ॥ सिंहस्थिते जीवे शुभकर्मणां वर्ज्यत्वाभिधानादतस्ततः सिंहाद्वक्रातिचार गतेऽपि गुरौ विवाहादिशुभकर्माणि न कार्याणीति चिरन्तना ज्योतिर्विद आहुः इति ॥ ८८५एवं जीवस्य वक्रातिचारयोः कर्मणां विधायकानि प्रतिषेधकानि च वाक्यान्युक्तविषये व्यवस्थाप्यानीति ॥ यत्तु वचनं-

वक्रातिचारगाश्चैव भौमाद्याः पञ्च खेचराः ।
पूर्वराशेः फलं दद्युर्वर्जयित्वा बृहस्पतिमित्यादि ॥

तद्गोचरगतशुभाशुभादिफलावबोधपरं ॥

इति गुरुशुक्रास्तनिर्णयः ॥

अथोपनयनकालो निर्णीयते ॥

गर्भाधानाज्जन्मतो वा विप्राणां वासरेऽष्टमे ।
राज्ञामेकादशे मौञ्जीबन्धनं द्वादशे विशाम् ॥

याज्ञवल्क्यः-गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
राज्ञामेकादशे विशां द्वादशे च यथाकुलम् ॥

अत्र मेधादिकामनया वृद्धगार्ग्यः कालान्तरमाह—

मेधाकामी पञ्चमेऽब्दे वीर्यकामी च सप्तमे ।
धनकाम्यष्टमे कुर्यात् विप्रादीनामुपायनम् ॥

मेधाकामी ब्राह्मणः पञ्चमेऽब्दे । वीर्यकामी क्षत्रियः सप्तमेऽब्दे । धनकामी वैश्योऽष्टमे इति ॥ तथा निबन्धान्तरे-

पञ्चमे वत्सरे प्राप्ते ब्राह्मणानां विशेषतः ।
सप्तमे वाष्टमे वापि क्षत्रियाणां विशां तथा ॥
त्रिगुणेष्वपि कुर्वीत विप्रादीनामुपायनमिति ॥

त्रिगुणेष्वपीत्युक्तं ॥ तेन पञ्च त्रिगुणाः पञ्चदश ॥ पञ्चदशाब्दो विप्रस्य गौणः कालः ॥ एवमेकविंशत्यब्दः क्षत्रियस्य । चतुर्विंशत्यब्दो विशामिति॥ अत ऊर्ध्वं उपनयनादि न कुर्यात् ॥ [८०] तदाह वसिष्ठः ॥ आषोडशाद्वर्षाद्ब्राह्मणस्यानतीतः कालः आद्वाविंशात्क्षत्रियस्याचतुर्विंशाद्वैश्यस्यात ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति नैनानुपनयेयुरिति गार्ग्येयगृह्यात् ॥ उपनयनं व्याख्यास्यामो गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयीत । गर्भैकादशेषु राजन्यं । गर्भद्वादशेषु वैश्यं ॥ वसन्तो ग्रीष्मः शरद ऋतवो वर्णानामानुपूर्व्येणेति ॥

तथा कालादर्शे—

वसन्तो ब्राह्मणानां स्याद्राज्ञां ग्रीष्मो विशां शरत् ।
उपानयनकालः स्यात्सर्वेषामुत्तरायणे ॥

तथा—विप्रस्य क्षत्रियस्यापि मौञ्जीस्यादुत्तरायणे ।
दक्षिणे तु विशां कुर्यान्नानध्याये न संक्रमे॥ गार्ग्यः—
विप्रं वसन्ते क्षितिपं निदाघे वैश्यं घनान्ते व्रतिनं विदध्यात् ।

माघादिशुक्लादिकपञ्च मासाःसाधारणा वा सकलद्विजानाम्॥

वृद्धगार्ग्यः—माघादिमासषट्केषु मेखलाबन्धनं मतम् ।

चूडाकरणमन्नं च श्रावणादौ विवर्जयेत् ॥

श्रावणादौ सिंहधनुर्मीनेषु चौलान्नप्राशनादि न कार्यमुक्तकालेऽपीति ॥ [८५१] ननु उपनयने तूत्तरायणस्य स्वतंत्रकालत्वं न संभवति ॥ यथा अमावास्यायां पितृणां श्राद्धं कुर्यादपराण्हे पितृणां श्राद्धं कुर्यादिति कालद्वयविधानेऽपि अमावास्याकालस्य स्वावयवभूतापराण्हद्वारा साधनत्वेऽमावास्याविधेः सार्थकत्वं तथैवोत्तरायणस्य स्वावयवभूतवसन्तादिद्वारा साधनत्वे उत्तरायणस्य विधेः सार्थकत्वमिति मिलितस्यैव साधनत्वं भवति ॥ मैवं ॥ अपराण्हस्य बहुविधसंबन्धित्वात्किमीयापराण्ह इत्यपेक्षायाममावास्याविधिः अमावास्यासंबन्धिविषयः सार्थको भवति ॥ वसन्तादिकालस्य तु उत्तरायणानुत्तरायणसंबन्धाभावात् न तथा मिलितस्य साधनत्वं ॥ किंतु उपनयनविधिबलादेवोदगयनस्य स्वतंत्रस्य कालत्वं ॥ अतः वसन्तादिकालोदगयनकालयोर्विकल्पः ॥ उदगयनस्य रूपान्तरत्वाद्वा विधिः ॥ [८५२] तदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे—

रूपान्तराद्विधिरयमुदीच्यायनगोचरः ।

अनयोः कालयोस्तस्माद्विकल्पं मुनयो विदुरिति ॥

सूर्यस्योदक्पथप्रवर्तनमुदगयनस्वरूपं मीनमेषयोः संक्रमणं वसन्तर्तुः ॥ अथवा वसन्तश्चैत्रवशाखौ ॥ अतो रूपान्तरं॥ तस्माद्विप्रादेर्वसन्तादेरन्यत्र माघादिमासेषु उपनयनमिति सिद्धं ॥ तथापि ब्राह्मणादीनां वसन्तादिषु मुख्यं ॥ वसन्ते

ब्राह्मणमुपनयेदित्यादि श्रुतेः ॥ तत्रासंभवे माघादिमासेष्विति ज्ञेयं ॥ व्रतबन्धे मासफलमाह सुरेश्वरः—

माघे मासि महाधनो धनपतिः प्राज्ञो बली फाल्गुने
मेधावी भवति व्रतोपनयने चैत्रे च वेदान्वितः ।
वैशाखे सुभगः सुखी पटुमतिर्ज्येष्ठे बलिष्ठो बुधोऽ
थाषाढेऽपि महाविपक्षविजयी ख्यातो महापंडितः ॥

अत्रोपयनप्रकरणे मासश्चान्द्र इति कालादर्शे त्रिकाण्डी—

चान्द्रो मासः श्रौतस्मार्तकर्मणोर्मासिकाब्दिके ।
विवाहभृत्यवृद्ध्यादावितरे परिकीर्तिता इति ॥

उपनयनं पूर्वाण्हे कुर्यात्तदुक्तं—

शुक्लपक्षे च पूर्वाण्हे सर्वे कुर्युरुपायनम् ॥

सर्वे शाखिनः पूर्वाण्हे उपनयनं कुर्युः ॥ ८८३ तदुक्तं दामोदरीयेऽपि ॥ पूर्वाण्हपक्षे सित इति दामोदरीये कालादर्शे च॥ एकादशी द्वादशी रिक्ता अनध्यायं विनोपनयनं कुर्यादित्युक्तं ग्रन्थान्तरे एकादशी द्वादशी च गृहीता ॥ यथा—

तृतीयैकादशी ग्राह्या पञ्चमी द्वादशी तथा ।
द्वितीयायां च मेधावी भवेदर्थबलान्वित इति ॥
रिक्तायामर्थहानिः स्यात्पौर्णमास्यां तथैवचेति ।

चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यो रिक्तातिथयस्तासु उपनयनं न कुर्यात् ॥ गलग्रहेऽपि च न कुर्यात् ॥

त्रयोदश्यादिचत्वारि सप्तम्यादिदिनत्रयम् ।
चतुर्थी काकिनी प्रोक्ता अष्टावेते गलग्रहा इति ॥

तथा—न सप्तम्यां तथाष्टम्यां त्रयोदश्यां न पर्वणि ।

रिक्तासु न प्रतिपदि त्र्यहस्पृग्दिवसे तथा ॥

अथ वारानाह गार्ग्यः—

बह्वृचस्तु गुरोर्वारे यजुर्वेदजुषां कवेः ।

सामगानां धरासूनोरथर्वविदुषां रवेः ॥

कविः शुक्रः । धरासूनुर्मङ्गलः ॥ वराहमिहिरोऽपि—

गुरोः कवेर्लोहितस्य मिहिरस्य च वासराः ।

ऋग्यजुःसामाथर्वाणि पठतां स्युर्व्रते क्रमात् ॥

व्रते उपनयने । लोहितो भौमः । मिहिरः सूर्यः ॥ तथा—

बुधत्रयेन्दुवाराणि शस्तानि व्रतबन्धने ॥ इति गार्ग्यः॥

८८४ तथा—भौमैनिवारौ मुक्त्वाऽन्ये वारा ग्राह्या उपानये ।

ऐनिः शनैश्चरः ॥ भौमशनिवारौ मुक्त्वा अन्ये वारा ग्राह्याः ॥ भौमोऽपि सामगानां प्रशस्त इति ॥

अथ नक्षत्राणि—मौञ्जीबन्धनमोक्षे च रेवत्यां श्रवणद्वये ।

हस्तादित्रितयेऽश्विन्यां मृगे पुष्ये पुनर्वसू ॥

तथा—हस्तत्रयश्रवणसार्पशिवर्क्षपूर्वा-

मूलेषु बह्वृचवटूपनयःप्रशस्तः ।

पुष्यादितिद्रुहिणभाश्विशशाङ्कपौष्ण

मैत्रोत्तरासु यजुषां रशनानिबन्धः ॥ इत्यादि ॥

स्वस्ववेदविषयो विशेषो ज्योतिःशास्त्राज्ज्ञेय इति ॥

यत्तु वसिष्ठगार्ग्याभ्यामुक्तं—

अनध्यायेऽपि कुर्वीत यस्तु नैमित्तिको भवेत् ।

सप्तमी शुक्लपक्षे तु तृतीया वाक्षया तथेति ॥

तत्प्रायश्चित्तार्थोपनयनविषयं ॥ यतस्तत्रैवोक्तं—

नैमित्तिकमनध्यायं कृष्णप्रतिपदं दिनम्।
मेखलाबन्धने प्रायश्चित्तार्थं मुनयो विदुः ॥

वृद्धगार्ग्योऽपि—

स्वाध्यायवियुजो घस्राः कृष्णप्रतिपदादयः।
प्रायश्चित्तनिमित्ते तु मेखलाबन्धने मताः ॥

घस्राः दिवसाः ॥ एतन्मौञ्जीबन्धनं द्वितीयं जन्म ॥ तदुक्तं—

मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीयं मौञ्जीबन्धनात्।
ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तस्मादेते द्विजाः स्मृताः ॥ इति ॥

उपनयनानन्तरं साङ्गं सरहस्यं अर्थावबोधपर्यन्तं वेदमधीत्य समावर्तनमाचरेत् ॥ तदपि आपूर्यमाणपक्षे पुण्यनक्षत्रे कुर्यात् ॥ वेदमधीत्यस्नायादित्यापस्तंबः ॥

इत्युपनयनादि कालनिर्णयः ॥

अथ विवाहकालः ॥

तावद्रत्नमालायां—

नाषाढप्रभृतिचतुष्टये विवाहो
नो पौषे न च मधुसंज्ञिते विधेयः।
नैवास्तं गतवति भार्गवे न जीवे-
वृद्धत्वे न खलु तयोर्न बालभावे ॥

मधुश्चैत्रः स मीनयोगाद्वर्ज्यः ॥ पौषो धनुर्योगाद्वर्ज्यः ॥

८८६ तथा च वृद्धगार्ग्यः—

मीने धनुषि सिंहे च स्थिते सप्ततुरङ्गमे।

क्षौरमन्नं न कुर्वीत विवाहं गृहकर्म च ॥ इति ॥

मकरे मेषे च प्रवृत्ते पौषस्यार्धं मधोरर्धं विवाहादौ न विवर्जयेत् ॥ कर्कसंक्रान्त्यप्रवृत्तौ दशमीपर्यन्तमाषाढेऽपि विवाहादि स्यात् ॥ इष्टस्त्र्यंशः शुचेरपि इति वचनात् मकरार्के सति पौषेऽपि स्यादिति अर्धं परित्यज्येति ज्योतिषे ॥ यदाह गार्ग्यः—

सौरो मासो विवाहादौ यज्ञादौ सावनः स्मृतः ।
आब्दिके पितृकार्ये च चान्द्रो मासः प्रशस्यते ॥

पितृकार्ये षण्मासिकादौ ॥ तथा देशाचारतस्तु काश्मीरे भाद्रपदे विवाहो दृश्यते ॥ पुष्करे कार्तिक इति ॥ तथा अन्हि चेत्पूर्वाण्हे निशिचेत्सर्वदा ॥ इत्यादि शुभवारमुहूर्तादि ज्योतिःशास्त्राज्ज्ञेयमिति ॥ [८७] एतत्कालपरीक्षणं धर्म्येष्वेव विवाहेषु नाधर्म्येष्विति गृह्यपरिशिष्टात् ॥ अधर्म्या ये विवाहा आसुरराक्षसपैशाचगान्धर्वास्ते सार्वकालिकाः निषिद्धाषाढादिमासेषु भवन्ति ॥ तेषां स्वरूपं तु—

आसुरो द्रविणादानात् गान्धर्वः समयान्मिथः ।
राक्षसो युद्धहरणात् पैशाचः कन्यकाच्छलात् ॥

ब्राह्मदैवआर्षप्राजापत्या धर्म्या विवाहा इति ॥ यथा—

ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शक्त्यलङ्कृता ।
तज्जः पुनात्युभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥

तथा-यज्ञे ऋत्विज दैवे च आदायार्षस्तु गोद्वयम् ।
चतुर्दशप्रथमजः पुनात्युत्तरजश्च षट् ॥

सह धर्मं चरतां अर्थिने यो दीयते सप्राजापत्यस्तज्जः ष-

द् पुरुषान्पुनाति इति ॥ अत्र विशेषः ॥ आद्यगर्भोत्थयोः सु-
तदुहित्रोः ज्येष्ठे मासि विवाहादि न कुर्यात् ॥ ८८ तदुक्तं र-
त्नमालायां—

आद्यगर्भदुहितुः सुतस्य वा ज्येष्ठमासि न हि पाणिपीडनम् ।
तथा—ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोस्तु ज्येष्ठे मासि न मङ्गलमिति
ज्योतिःशास्त्रात् ॥ अत्र प्रासङ्गिकं स्मृत्यर्थसारात्—

विवाहे वितते तंत्रे होमकाल उपस्थिते ।
कन्यामृतुमतीं दृष्ट्वा कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ॥
स्नापयित्वा तु तां कन्यामर्चयित्वा यथाविधि ।
युञ्जानमाहुतीं हुत्वा ततः कर्म प्रवर्तयेत् ॥

स्मृतिचन्द्रिकायां—

विवाहहोमोपक्रान्ते यदि कन्या रजस्वला
त्रिरात्रं दम्पती स्यातां पृथक्शय्यासनाशनौ ॥
चतुर्थेऽहनि संस्नातौ तस्मिन्नग्नौ यथाविधि ।
विवाहहोमं कुर्यातामित्यादिस्मृतिसङ्ग्रहः ॥ इति ॥

ऋतुकालादर्वाग्विवाहयोग्या तथाप्यष्टवर्षा प्रशस्ता ॥
तदाह संवर्तः—अष्टवर्षा भवेद्गौरी नवमे नग्निका भवेत् ।
दशमे कन्यका प्रोक्ता द्वादशे वृषली स्मृता ॥
८९ कश्यपः—सप्तवर्षा भवेद्गौरी दशवर्षा तु कन्यका ।
प्राप्ते च द्वादशे वर्षे कुमारीत्यभिधीयत इति ॥
कुचहीना नग्निकेत्याङ्गिराः ॥ नग्निकां विवाहयेत् ॥
तदुक्तं भविष्यत्पुराणे—

दद्याद्गुणवते कन्यां नग्निकां धर्मचारिणीम् ।

अपि नो गुणहीनाय नोपरुन्ध्याद्रजस्वलामिति ॥

तथा—विवाहश्चाष्टवर्षायाः कन्यायाः शस्यते बुधैः ।

चतुर्णामपि वर्णानां प्रत्यूढा विहिताहिता ॥

आहिता अनृतुदर्शनेति—

त्रिंशद्वर्ष उद्वहेत्तु कन्यां द्वादशवार्षिकीम् ।

इति मनुः ॥ तदाहाङ्गिराः—

अप्राप्तरजसा गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।

तस्मादुद्वाहयेत्कन्यां यावन्नर्तुमतीभवेत् ॥

यतः ॥ रजः पश्यन्ननूढायास्तत्स्वामी ब्रह्महा भवेत् ॥

इति स्मृत्यन्तरं ॥ ६०० कन्यायाः अदाने स्वामिनो दोषदर्शनात् स्वामी अधिकारी प्रदर्श्यते ॥ याज्ञवल्क्यः—

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।

कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥

नारदः पितादद्यात्स्वयं कन्यां भ्राता वानुमते पितुः ।

मातामहो मातुलश्च सकुल्या बान्धवास्तथा ॥

माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्तते ।

तस्यामप्रकृतिस्थायां दद्युः कन्यां स्वजातयः ॥ इति॥

अत्र विशेषः ॥ पितरि प्रेते यद्यसंस्कृता भ्रातरो भगिन्यश्च सन्ति तत्संस्कारकर्मणि भ्राताधिकारी ॥ तदुक्तं मिताक्षरायां—

असंस्कृतास्तु संस्कार्याः भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

भ्रातरो भगिन्यश्चेति ॥ एवं पितर्यविद्यमाने तदपत्यानां विवाहपर्यन्तसंस्कारकर्मसु भ्रातृणां पितृतुल्याधिकारित्वं ॥

तथा अत्र संस्कारार्थवृद्धिश्राद्धकर्मणि तस्यापि पितुरभावे पितृक्रमाद्देयं इति निरूपितं वृद्धिश्राद्धाधिकारनिर्णये ॥ पितामहादेः कन्यादानाधिकारेऽपि पौत्रादीनां संस्कारार्थवृद्धिश्राद्धाधिकाराभावात् ॥ यच्च कन्यादाने वृध्धिश्राध्धमुक्तं तत्कन्यालक्षणं संप्रदेयं वृध्धिश्राध्धेन असंस्कृतं न देयमिति ज्ञेयं ॥ [५०१] स्कन्दपुराणे—

आत्मीकृत्य सुवर्णेन परकीयां तु कन्यकाम् ।
धर्मेण विधिना दातु मसगोत्रोऽपि युज्यते ॥

अथ कन्यादानविधिमाह ऋष्यशृङ्गः—

वरगोत्रं समुच्चार्य प्रपितामहपूर्वकम् ।
नामसंकीर्तयेद्विद्वान्कन्यायाश्चैवमेव हीति ॥

तथा—देशं कालं च संकीर्त्य संप्रदानस्य चात्मनः ।
संप्रदेयं प्रयच्छन्ति कन्यादाने तु यत्नयम् ॥ इति ॥

इह दानवाक्यं ॥

गौरीं कन्यामिमां विप्र यथाशक्ति विभूषिताम् ।
गोत्राय शर्मणे तुभ्यं दत्तां विप्र समाश्रयेति ॥

दानखण्डात् ॥ अथ विवाहनक्षत्राणि ॥

मूलमैत्रमृगरोहिणीकरैः पौष्णमारुतमघोत्तरान्वितैः ।
निर्विधाभिरुडुभिर्मृगीदृशां पाणिपीडनविधिर्विधीयते ॥ इति॥

लग्नादिकं ज्योतिः शास्त्राज्ज्ञेयं ॥ तथा परिणयार्थगमनादौ प्रतिशुक्रादिदोषो नास्ति ॥ [५०२] तदुक्तं सुरेश्वरेण (आर्या)

स्वभवनपुरप्रवेशे देशानां विप्लवे तथोद्वाहे ।
न च वध्वा गृहगमने प्रतिशुक्रविचारणं नास्ति ॥

तथा द्विरागमने विशेषस्तेनोक्तः—

माघफाल्गुनवैशाखे शुक्लपक्षे शुभे दिने ।
गुर्वादित्यविशुध्धौ स्यान्नित्यं पत्नीद्विरागमः ॥

अत्र विशुध्धिवचनात् भर्तुः शोभने चन्द्रे शोभनदिवसे दीपावल्यादौ वा नेयेति ॥

इति विवाहनिर्णयः ॥

अथसोदरविषयो विशेषविवाहनिर्णयः

सोदराणामेकवर्षे विवाहं न कुर्यात् ॥ तदुक्तं मिहिरेण—

एकोदरप्रसूतानामेकस्मिन्नेव वत्सरे ।
विवाहो नैव कर्तव्यो गर्गस्य वचनं यथा ॥

लल्लेनाप्युक्तं—सोदराणां च भ्रातृणां दशमासान्तरेण तु ।
विवाहो नैव कर्तव्यः श्रेयः कामेन जातु चित् ॥

अत्र वचने पुंसां भ्रातृणां स्पष्टनिषेधेऽपि भ्रातृपुत्रो स्वदुहितृभ्यामित्येकशेषेण भ्रातृणामिति पुल्लिङ्गनिर्देशात् पुत्रपुत्र्योरपि न भवेदेकस्मिन्वर्षे ॥ ५०३ तथापि पुत्रपरिणयादूर्ध्वं तथा उद्वाह्य पुत्रीं च तथाविदध्यादित्यादिना वक्ष्यमाणेन पुत्र्यन्तरस्य विवाहाभिधानात् पुत्र्योरनिषेधः प्रतिभाति॥ द्वयोः पुत्र्योर्विषये तेनैव विशेष उक्तः—

पुत्रीपरिणयादूर्ध्वं यावद्दिनचतुष्टयम् ।
पुत्र्यन्तरस्य कुर्वीत नोद्वाहमिति सूरयः ॥ इति ॥

पुत्र्याः परिणयादूर्ध्वं यावद्दिनचतुष्टयं चतुर्थदिनसमाप्ति-

पर्यन्तं पुत्र्यन्तरस्यान्यस्याः पुत्र्याः विवाहं न कुर्वीतेति सूरयो वदन्तीति कालादर्शे व्याख्यातं ॥ तथात्र वराहमिहिरः—

उद्वाह्य पुत्रीं न पिता विदध्यात्पुत्र्यन्तरस्योद्वहनं कदाचित् ।
यावच्चतुर्थं दिनं मङ्गलस्य समापनं तावदसौ विदध्यात् ॥

तथा पुत्रं विवाह्य पुत्रीं न विवाहयेत् ॥ तथा चूडोपनयनविवाहादिषु उत्तरमाङ्गल्ये विहिते पूर्वं न कुर्यादिति च॥ तदाह वराहमिहिरः—

पुंविवाहोर्ध्वमृतुत्रयेऽपि विवाहकार्यं दुहितुः प्रकल्पयेत् ।
न मुण्डनं चापि हि मुण्डनं च स्यान्मुण्डनान्मण्डनमन्वगेति॥

मुण्डनं मुण्डनं च चूडोपनयने ॥ मण्डनं विवाहः । मुण्डनादन्वक् मण्डनमेति ॥ मण्डनादन्वक् मुण्डनं नेतीत्यर्थः॥

इति सोदरविषयो मङ्गलनिर्णयः ॥

अथ परिवेत्तानिर्णयः

५०४ अथाग्रजे अपरिणीते अनुजो यदि परिणयेत् स परिवेत्ता इत्युच्यते ॥ तदाह मनुः—

दाराग्निहोत्रसंयोगं यः करोत्यग्रजे स्थिते ।
परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥
परिवित्तिः परिवेत्ता च यथा च परिविद्यते ।
सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमा इति ॥

याज्ञवल्क्यः—नाग्नयः परिवित्तीनां न वेदा न तपांसि च ।
न च श्राद्धं कनिष्ठस्याप्येते स्युः फलदा न चेति ॥

तथा अग्रजे क्लीबादिदोषाद्विवाहादावनधिकारिणि दोषाभावः ॥ तदुक्तं—

क्लीबे देशान्तरस्थे च ब्रजिते पतिते तथा ।
वेदशास्त्रविवर्णे च न दोषः परिविन्दतः ॥

स्मृत्यर्थसारेपि—षण्ढान्धबधिरस्तब्धजडगद्गदपङ्गुषु ।
कुब्जवामनरोगार्त शुष्काङ्गिविकलाङ्गिषु ॥
ध्वस्तपुंस्त्वे च मत्ते च शयनस्थे निरिन्द्रिये ।
मूकोन्मत्तेषु सर्वेषु न दोषः परिवेदने ॥ इति ॥

सहोदरे अधिकारिणि सति परिवेदनदोषः ॥ [८०५] यथाह—

परिवेदनदोषस्तु सोदर्येण भवेदिति ।

तथा—पितृव्यपुत्राः संपन्ना अन्यजाताः सुताश्चये ।
दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥

एवं स्मृत्यर्थसारे—

पितृव्यपुत्रे सापत्ने परदारसुतादिषु ।
विवाहाधानयज्ञादौ परिवेदाद्यदूषणम् ॥

यत्तु याज्ञवल्क्येन दारग्रहणमात्रे एव परिवेदनमुक्तं नाग्निहोत्रादौ ॥

यथा—अग्रजानुमते कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधि ।
दारैस्तु परिवद्यन्ते नाग्निहोत्रेण नेज्ययेति ॥

तज्ज्येष्ठानुमत्या नित्याग्निहोत्रविषयं ॥ यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति श्रुत्यनुसृतं अनुमत्याप्यधिकारिण्यग्रजे कथमधिकारोऽनुजस्येति स्मृत्यर्थसारे ॥ अधिकारिणः पितुरनुज्ञानेऽपि न कुर्यात्पुत्र इति ॥ यदाहुः—

अग्निहोत्रं विवाहं च प्रयोगे प्रथमे स्थितः ।
न कुर्याज्जनके ज्येष्ठे सोदरे वाथ कुर्वति ॥

इति परिवेत्तानिर्णयः ॥

---

५०६ अथ आवसथ्याधिकारी कालश्चाभिधीयते ॥

शाङ्खायनगृह्ये—

यत्रान्त्यां समिधमभ्यादध्यात्तमग्निमिन्धीत ॥ अन्त्यां समिधं अभिसमावर्त्स्यमानः समावर्तनकर्मणीति तमग्निमिन्धीतेति तस्याग्नेर्दीपनमात्रं नावसथ्यकर्म अपत्नीकत्वात् ॥ तथा वैवाह्यं वा ज्येष्ठे अधिकारिणि सति विवाहकाले अधिकृतस्याग्नेरनुजेन धारणमात्रं कार्यं ॥ नावसथ्यकर्म ज्येष्ठे सति आवसथ्यकर्मकरणे परिवेदनदोषापत्तिः ॥ तथा दायाद्यकाले एके ॥ दायाद्यकाले विभागकालेऽपि ज्येष्ठे सत्यनुजो न कुर्यात् ॥ अपत्नीकोऽपि न कुर्यादावसथ्यमिति ॥

तदुक्तं कारिकायां—

कुर्याद्विभागकाले वा विभागान्तेऽग्निधारणम् ।
रिक्थग्राही यथाज्येष्ठं सपत्नीकोऽधिकारवान् ॥

तथा प्रेते वा गृहपतौ स्वयं ज्यायान् ॥ गृहपतौ पितरि प्रेते वा स्वयं ज्यायान् ज्येष्ठश्चेत् पितृसपिंडनानन्तरमाधानं कुर्यात् ॥ ५०७ तदुक्तं तत्रैव—

प्रेते पितरि वा कुर्याज्ज्येष्ठपुत्रोऽग्निधारणम् ।
सपिंडयित्वा पितरमविभक्तोऽनुजैरपि ॥

एते निमित्तकालाः अमावास्यादावनिमित्ता अपि ॥
तदुक्तं कारिकायां—

अमायामनिमित्तेऽपि कालः स्यादधिकारिणः ।
वैशाख्यां स गुणस्तत्र तिथिनक्षत्रयोगतः ॥ इति ॥

तथा शाङ्खायनः ॥ वैशाख्याममावास्यायामन्यस्यां वा कामतो नक्षत्र एके ॥ अथावसथ्याधिकारिणः ॥ आधानाकरणे कार्ष्णाजिनिः—

कृतदारो गृहज्येष्ठो यो नादध्यादुपासनम् ।
चान्द्रायणं चरेद्वर्षं प्रतिमासमथापि वा ॥ इति ॥

इति आवसथ्याधिकारी कालश्चनिर्णयः ॥

अथ परिवित्यादीनां प्रायश्चितं ॥

कृच्छ्रातिकृच्छ्राविति वसिष्ठः ॥ हारीतेनाधिकमुक्तं ॥ ज्येष्ठे सति दाराग्निहोत्रादि कुर्वाणः कनीयान् परिवेत्ता भवति ॥ परिवित्तिर्ज्येष्ठः । परिवेदनी कन्या । परिदायी दाता । परियष्टा याजकः । ते सर्वे पतिताः संवत्सरं प्राजापत्येन कृच्छ्रेण पावयेयुरिति ॥ ५०८ शङ्खोऽपि ॥ परिवित्तिः परिवेत्ता च संवत्सरं ब्राह्मणगृहेषु भैक्ष्यं चरेयातामिति ॥ इदं तु बुद्धिपूर्वानुज्ञाविषयं ॥ प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वात् यमोऽपि—

कृच्छ्रौ द्वयोः परिवेद्ये कन्यायाः कृच्छ्र एव तु ।
अतिकृच्छ्रं चरेद्दाता होता चान्द्रायणं चरेत् ॥ इति ॥

एते प्रायश्चित्ताचरणेन परिवित्यादयो योग्या भवन्ति ॥

अधर्माचरणं स्थितमेव ॥ तथा ज्येष्ठायां पुत्र्यामपरिणीतायां अनुजायाः पाणिग्रहणेऽपि दोषः ॥ तदुक्तं स्मृत्यन्तरे-

ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामूह्यतेऽनुजा।
या साग्रेदिधिषूर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषुः स्मृता॥

अत्र विषये दिधिषूपतिदातृयाजकानां च गौतमेन संवत्सरं प्राकृतप्रायश्चित्तस्योक्तत्वात् परिवित्त्यादिवद्दोष इति ॥ वसिष्ठेन कृच्छ्रातिकृच्छ्रावुक्तौ यमोक्तं प्रायश्चित्तं भवति ॥

इति ज्येष्ठे अधिकारिण्यनुजविषयो निर्णयः ॥

कृतेऽचलद्विवेदेन ग्रन्थे निर्णयदीपके।
व्रतबन्धादिविषये निर्णीता निर्णयाः शुभाः॥

८०९ अथ सर्पबलिः ॥

पुराणं-प्रमादादिच्छया वापि यो मर्त्यः सर्पतो हतः।
तस्य शुद्धिकरं कर्म सर्पपूजनमाचरेत्॥
पक्षयोरुभयोर्नागान् पञ्चमीषु प्रपूजयेत्।

तस्य विधिः ॥ पञ्चम्यां कृतस्नानो यजमानो गङ्गादितीर्थेषु यमस्य रूप्यमयीं प्रतिमां कृत्वा हेममयीं नागप्रतिमां च कलशोपरि उभयोः प्रतिष्ठां कृत्वा गन्धादिवस्त्रनैवेद्यैस्तु संपूज्य सर्पमंत्रैः क्षीरजलैः सर्वौषधिसमन्वितैस्तर्पणं कुर्यात् ॥ अत्र मंत्राः ॥ कालिकोनामसर्पः १ नमोऽस्तु सर्पेभ्यः २ या इषवः ३ यो वामीरो ४ सर्पसाम ५ प्रसर्पसाम ६ उपसर्पसाम ७ निधनसाम ८ ॥ एवं एभिर्मंत्रैरष्टौ नागान् अनन्तादिनामभिश्च तर्पयित्वा अष्टाभिर्ब्राह्मणैः प्रधानमु-

ख्यैः श्राद्धं कृत्वा पायसगोधूमचूर्णदधिमधुसंयुक्तान् अष्टौ पिंडान् अष्टभ्यो नागेभ्यो दद्यात् ॥ प्रथमपिंडे अनन्तः। द्वितीये वासुकिः। तृतीये तक्षकः । चतुर्थे कर्कोटकः । पञ्चमे पद्मः। षष्ठे महापद्मः। सप्तमे शङ्खः। अष्टमे कंबलः॥ [५१०]एवं पिंडनिर्वपणं क्षीरजलैः सर्वौषधिसमन्वितैः शङ्खेन ताम्रपात्रेण वा कालिको नाम सर्प इति मंत्रेण प्रथमपिंडे जलधारां दद्यात्॥ द्वितीये नमोस्तु सर्पेभ्यः। तृतीये याइषवो यातु। चतुर्थे येवामरो। पञ्चमे सर्पसाम। षष्ठे प्रसर्पसाम। सप्तमे उपसर्पसाम। अष्टमे निधनसाम॥ ततो गन्धादिभिरभ्यर्च्य भद्रंकर्णेभिरिति विसर्जयेत् ॥ ततः स्वगृह्योक्तविधिना पञ्चभूसंस्कारान् कृत्वा अष्टनागेभ्यः पायसं चरुं श्रपयित्वा ईशाने रुद्रकुंभं श्वेतवस्त्रेण युतं स्थापयित्वा नागांस्तत्रोपवेशयेत् ॥

सौवर्णाश्च ततो नागाः स्वस्था मणिविभूषिताः ।
अनन्तो वासुकिश्चैव तक्षः कर्कोटकस्तथा ॥
पद्मश्चैव महापद्मः शङ्खः कंबल एव च ।
सर्वांस्तथा गन्धपुष्पैर्धूपैश्चैव प्रपूजयेत् ॥
पूजयित्वा विधानेन ततः स्याच्च कुशाण्डिका ।
श्रपयित्वा चरुं चैव ततो होमं समाचरेत् ॥
आधारौ पूर्वतो हुत्वा आज्यभागद्वयं तथा ।
पायसेन तु साज्येन ततो होमं तु कारयेत् ॥

कालिकादिभिर्मंत्रैराज्याहुतीर्हुत्वा चर्वाहुतीर्जुहोति ॥

[५११]ब्रह्मलोके च ये सर्पाः शेषनागपुरोगमाः ।
नमोऽस्तु तेभ्यः सर्पेभ्यः सुप्रीता मम सर्वदा ॥ १ ॥

विष्णुलोके च ये सर्पाः कालिकप्रमुखास्तथा ।
नमोऽस्तुतेभ्यः सर्पेभ्यः ॥ २ ॥
सर्पसत्रेषु ये सर्पाः आस्तीकेन च रक्षिताः ।
नमोऽस्तु० ॥ ३ ॥
मलये चैव ये सर्पाः कर्कोटकमुखास्तथा ।
नमोऽस्तु० ॥ ४ ॥
ये सर्पाः पर्वताग्रेषु ये च सन्धिषु संस्थिताः ।
नमोऽस्तु० ॥ ५ ॥
पृथिव्यां चैव ये सर्पाः ये सर्पास्तु विषासनाः ।
नमोऽस्तु० ६ ॥
ग्रामे वा यदि वारण्ये ये सर्पाः प्रस्तरेऽपि च ।
नमोऽस्तु० ॥ ७ ॥
समुद्रे चैव ये सर्पाः ये सर्पा जलचारिणः ।
नमोऽस्तु० ॥ ८ ॥
रसातले च ये सर्पा अनन्ताद्या महाबलाः ।
नमोऽस्तु० ॥ ९ ॥
एतासामाहुतीनां च सर्पेभ्यस्त्याग एव च ।
चरोश्च स्विष्टकृध्धुत्वा प्रायश्चित्तं ततः परम् ॥
प्राजापत्यं च होतव्यं संस्रवप्राशनं ततः ।
एवं कृत्वा विधानेन ततः कर्म समापयेत् ॥

ततः संवत्सरे पूर्णे सौवर्णं नागं कृष्णां गां तिलसहितां च दद्यात् ॥ सर्पदंशमृतस्य एकादशेऽहनि अनेन पक्षेण वक्ष्यमाणपक्षान्तरेण वा सर्पबलिं कृत्वा और्ध्वदैहिकं कुर्यात् ॥ इ-

ति सर्पबलिः कार्यः ॥ ८१२ अथ पक्षान्तरं ॥ पञ्चम्यामुभयोः पक्षयोर्भूमौ नागं पिष्टेन विलिख्य वा दारुमयं मृन्मयं वा पञ्चफणं कृत्वा गन्धैः करवीरैः शतपत्रैर्जातिपुष्पैर्धूपैः सिततण्डुलैरनन्तं वासुकिं शङ्खं पद्मं कंबलं कर्कोटकं अश्वतरं धृतराष्ट्रं शङ्खपालं कालियं संपूज्य गव्यं क्षीरमुदकं भूमौ निवेद्य पश्चात् ब्राह्मणान् घृतपायसमोदकैः संभोज्य तं नमोऽस्तु सर्पेभ्य इत्यादिना उपस्थाय एवं वदेत् ॥ मुंच मुंचामुकंजनमिति॥ तद्दिने मधुरं भुञ्जीत ॥ एवमब्दं संपूज्य पूर्णे संवत्सरे सौवर्णनागं गां च दद्यात् ॥ तत और्ध्वदैहिकमिति स्मृत्यर्थसारात् नागबलिः ॥

८१३ अथ विष्णुपुराणान्नागबलिः ॥

नभस्यपञ्चमीं शुक्लामारभ्योभयपक्षयोः ।
नागानां पूजनं कार्यमन्यां वा शुक्लपञ्चमीमिति ॥
दारुमयं मृन्मयं वा पिष्टमयमथापि वा ।
नागं कृत्वा पञ्चफणं गन्धपुष्पैः समर्चयेत् ॥
संपूज्य भोजयेद्विप्रान् नागं दत्वा तथा च गाम् ।
उपस्थाय वदेदेवं मुंच मुंचामुकंजनमिति ॥
अनन्तादीन् समभ्यर्च्य उपस्थानं ततः परम् ।
नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु ॥
ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ।
अनन्तवासुकिशङ्खपद्मकंबलकालियाः ॥
कर्कोटकशङ्खपालाश्वतरधृतराष्ट्रकाः ।
सर्पाणामधिपा यूयं कुर्वे विज्ञापनामतः ॥

युष्मत्कुलस्य वा येन केनापि स्पर्शदूषितम् ।
अनुकंप्यामुकं तं तु ब्रूतां हि स्वकुलोद्भवम् ॥
त्वन्मुखाद्विषसंस्पर्शव्याकुलस्यास्य चेतसः ।
विषाज्जीवः पृथग्भूतो मुञ्च मुञ्चामुकं जनमिति ॥

तद्दिने मधुरं भुञ्जीत ॥ सुमन्तुः—

सुवर्णतारनिष्पन्नं नागं दत्वा तथैव गाम् ।
विप्राय दत्वा विधिवत्पितुरानृण्यमाप्नुयात् ॥ इति ॥

पितुरिति सर्पदंशमृतस्योपलक्षणं ॥ नागलक्षणमुक्तं मत्स्यपुराणे—

नागाश्चैव प्रकर्तव्याः खड्गखेटकधारिणः ।
अधः सर्पाकृतिस्तेषां नाभेरूर्ध्वं तु पौरुषी ॥
फणाश्च मूर्ध्नि कर्तव्या द्विजिव्हा बाहवोऽसमाः ॥

शातातपः—सर्पदष्टे नागबलिर्देयः सर्पश्च काञ्चनः ।

मिताक्षरायां तु पुराणोक्तविधिना नागपूजां कृत्वा अनन्तरं विष्णुबलिं कुर्यादिति शेषः ॥

इति सर्पबलिः ॥

---

[६१४]अथ विष्णुबलिः ॥

विष्णुबलिश्चाण्डालहस्तादिना दुर्मरणेन मृतस्य प्रेतस्य शुद्ध्युत्पादनद्वारेण श्राद्धादिसंप्रदानत्वयोग्यतां जनयति ॥ स चेत्थं कर्तव्यः ॥ कस्यांचिच्छुक्लैकादश्यां विष्णुं यमं च गन्धधूपादिभिः संपूज्य तदग्रे एकादश ब्राह्मणानुत्तराभिमुखाऩुपवेश्य यजमानो दक्षिणाभिमुखो यज्ञोपवीती विष्णुरूपं प्रे-

तं स्मरन् केशवनारायणाद्येकादशनामभिः एकोद्दिष्टविधानेन देवश्राद्धवद्ब्राह्मणपादप्रक्षालनादि अर्घसहितं तृप्तिप्रश्नान्तं श्राद्धं कृत्वा दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु दक्षिणाभिमुखो मधुघृतप्लुतांस्तिलमिश्रानेकादश पिंडान्दत्वा गन्धादिभिरभ्यर्च्य स्वधावाचनसमये जानुभ्यामवनिं गतो ध्यानसंयुक्तः शङ्खेन ताम्रपात्रेण वा सहस्रशीर्षेत्यादि एकादशऋग्भिः प्रत्येकं एकादशपिंडेषु जलधारां दत्वा विप्रान्दक्षिणयासंतोष्य भद्रंकर्णेभिरिति पिंडान्विसृज्य नद्याद्यंभसि प्रक्षिपेदिति. ततस्तस्यां रात्र्यामुपोषितः श्वोभूते विष्णवाराधनं कृत्वा पञ्चसु कलशेषु पञ्चरत्नयज्ञोपवीतमुद्रान्वितेषु ब्रह्माणं विष्णुं रुद्रं सपरिवारं यमं प्रेतं च स्थापयित्वा संपूज्य तदग्रे पञ्चदेवतानामेकोद्दिष्टेन विधिना दक्षिणाभिमुखोऽर्घपिंडसहितं प्रेतं विष्णुरुपं स्मरन् श्राद्धं कुर्यात् ॥

ब्रह्मा विष्णुस्तथा रुद्रो यमः प्रेतश्च पञ्चमः ।
पृथक्कुंभेषु संस्थाप्यास्तदग्रे श्राद्धमाचरेत् ॥ इति ॥

८१५ अत्र ब्रह्मणे विष्णवे रुद्राय यमाय पूर्वोक्तविधिना चतुरः पिंडान् दत्वा नामगोत्रसहितं प्रेतं संस्मृत्य विष्णोर्नाम संकीर्त्य पञ्चमं पिंडं दद्यात् ॥ अत्रापि पूर्ववद्ब्राह्मणोऽस्य मुखमित्यादिना ऋक्पञ्चकेन पिंडेषु जलधारां दद्यात् ॥ पूर्ववद्विसर्जनं च ॥ विप्रान्दक्षिणाभिस्तोषयित्वा तन्मध्ये एकं प्रेतबुध्या संस्मरन् गोभूहिरण्यादिना अतिशयेन तोषयेत् ॥ ततः स्वजनैः सार्धं भुञ्जीत ॥ एकादशाहे चेक्रियते तत्रापि विधिरयमेव ॥ अत्र पुराणवचनानि—

६१६ एकादशीं समासाद्य शुक्लपक्षे च काश्यप ।
विष्णुं यमं च संपूज्य गन्धपुष्पादिभिस्तथा ॥
कृष्णाग्रे कारयेद्विप्रैर्विधिं नारायणाव्हयम् ।
यजमानो भवेत्तत्र शुचिर्बन्धुसमन्वितः ॥
भक्त्या तत्र प्रकुर्वीत श्राध्धान्येकादशैव तु ।
यज्ञोपवीती सतिलान् पिंडान्वै दक्षिणामुखः ॥

दद्यादितिशेषः ॥

ध्यानधारणसंयुक्तो जानुभ्यामवनिं गतः ।
शङ्खेन ताम्रपात्रेण अलाभेऽन्येन केनचित् ॥
ऋचा वै दापयेदर्घं पिंडे पिंडे पृथक्पृथक् ।

अर्घं जलधारां ।

भद्रं कर्णेभिरिति च कुर्यात्पिंडविसर्जनम् ॥
उध्धृत्य पिंडान्पश्चात्तु तीर्थेष्वंभसि निक्षिपेदिति ।
कृत्वैकादशदैवत्यं श्राध्धं कुर्यात्परेऽहनि ॥
विप्रानावाहयेत्तत्र चतुर्वेदविशारदान् ।
पञ्च श्राध्धानि कुर्वीत देवतानां यथाविधि ॥
ब्रह्मा विष्णुस्तथा रुद्रो यमः प्रेतश्च पञ्चमः ।
पृथक्कुंभेषु संस्थाप्यास्तदग्रे श्राद्धमाचरेत् ॥
विष्णुः स्वर्णमयः कार्यो रुद्रस्ताम्रमयस्तथा ।
ब्रह्मा रौप्यमयस्तत्र यमो लोहमयो भवेत् ॥

गरुडपुराणे विष्णुबलिविधाने पूर्वं विष्णुतर्पणमुक्तं—

नागो द्वादशनाडीभिर्दिक्पञ्चदशभिस्तथा ।
भूतोऽष्टादशनाडीभिर्दूषयंन्त्युत्तरां तिथिमिति ॥

स्कन्दवचनेन दिक् दशमी तया पञ्चदशघटिकाविध्धायामेकादश्यां विष्णुबलिप्रभृति कर्म न कार्यमिति निरूपितं शिष्टैः ॥

इति गरुडपुराणोक्तविष्णुबलिविधिः ॥

---

६१७ अथ धनिष्ठादिनक्षत्रपञ्चकेषु मृतस्य सद्गतिप्रापको विधिरुच्यते ॥

तत्र गरुडपुराणवचनानि—

पञ्चकेषु मृतो योऽसौ न गतिं लभते नरः ।
आदौ कृत्वा धनिष्ठार्धमेतन्नक्षत्रपञ्चकम् ॥
रेवत्यन्तं सदा ऋक्षमशुभं सर्वदा भवेत् ।
दाहस्तत्र न कर्तव्यो विप्रादिसर्वजातिषु ॥
दीयते न जलं तत्र अशुभं जायते भृशम् ।
लोकयात्रा न कर्तव्या दुःखार्तः स्वजनो यदि ॥
पञ्चकानन्तरं तत्र संतोषोऽप्युपजायते ।
पुत्राणां गोत्रिणां तस्य कर्तव्यं सर्वमन्यथा ॥
गृहे हानिर्भवेत्पृष्ठे ऋक्षेष्वेषु मृतश्च यः ।
६१८ अथवा ऋक्षमध्ये तु दाहश्च विधिपूर्वकः ॥
क्रियते हि मनुष्याणां सद्य आहुतिकारणात् ।
सद्य आहुतिकरं पुण्यं तीर्थं तद्वायमुत्तमम् ॥
विप्रैर्नियमतः कार्यो मंत्रैश्च विधिपूर्वकम् ।
शवस्य च समीपे तु क्षेप्तव्याः पुत्तलास्ततः ॥

दर्भमयाश्च चत्वारो ऋक्षमंत्राभिमंत्रिताः ।
ततो दाघः प्रकर्तव्यस्तैस्तु पुत्तलकैः सह ॥
सूतकान्ते तदा पुत्रः कुर्याच्छान्तिकमुत्तमम् ।
विप्राणां दीयते दानं सर्वोपद्रवनाशनम् ॥
सूतकान्ते च तत्पुत्रैः स प्रेतो लभते गतिम् ।
तिला गाश्च हिरण्यं च तस्योद्देशे घृतं ददेत् ॥
भाजनोपानहौ छत्रं हेममुद्रा च वाससी ।
दक्षिणा दीयते विप्रे सर्वपातकनाशिनी ॥
बालस्य यूनो वृद्धस्य पश्चकेषु मृतस्य हि ।
विधानं यो न कुर्वीत विघ्नं तस्य प्रजायते इति ॥

विधानं नक्षत्राणां पूजनं जपश्च नक्षत्राणां पूजनहवनोपक्रमं पूर्वं तु दैवं सर्वत्र इत्युक्तत्वात् तद्देवतापूर्वकपूजनं धनिष्ठादिनक्षत्रपश्चकस्यानुक्रमेणोक्ता देवता ज्योतिषे ॥

५१९ वासवो वरुणो देवोऽज एकपात्तथैव च ।
अहिर्बुध्न्यस्तथा पूषा ॥
नक्षत्रदेवता ह्येता एताभिर्यज्ञकर्मणि ।
नक्षत्राणां यजनकर्मणि एताभिः कर्म कार्यं ॥
देवतापश्चकं ह्येतत्कर्तव्यं हेमनिर्मितम् ।
ताम्रमयेषु कुंभेषु वस्त्रमुद्रापणादिषु ॥
स्थापयित्वा विधानेन पूजनीयं सऋक्षकम् ।
जपेयुर्ब्राह्मणास्तत्र देवतानाममंत्रकान् ॥
श्रावयेत्तत्र विप्राग्रे सप्रयोगमिदं वचः ।
अमुकाभिधस्य प्रेतस्य पश्चके मृतिदोषतः ॥

शंकिता दुर्गतिस्तस्य सद्गतिः स्याद्द्विजोत्तमाः ।
जपान्ते दक्षिणां दद्यात्पुण्याहं वाचयेत्ततः ॥

पुत्रादिर्यजमान इति शेषः ॥

विधानमेतत्कृत्वा तु कुर्यादेकादशाहिकम् ।

कर्म कुर्यादिति ॥ ५२० अत्रायं क्रमः ॥ एकादशाहे यजमानो मृद्गोमयादिभिः स्नातः ब्राह्मणाग्रे अद्येत्यादिकालं देशं च संकीर्त्य गोत्रस्यामुकस्य प्रेतस्य पञ्चकमरणसूचितदुर्गत्युपशान्त्यर्थं तथा सपरिवारस्य मम शङ्कितानिष्टनिवृत्त्यभ्युदयार्थं च पञ्चकविधानमहं करिष्ये इति संकल्प्य विष्णुं संपूज्य दक्षिणस्यां दिशि स्थापितेषु पञ्चसु कलशेषु जलपूर्णेषु मुद्रापनपूर्णपात्रवस्त्रनारिकेलसर्वौषधियुक्तेषु सुवर्णनिर्मितवस्वादिदेवतापञ्चकमग्न्युत्तारणप्रतिष्ठापूर्वकं स्थापयित्वा ब्राह्मणास्तत्र तत्तद्देवताकमंत्रैर्जपेयुः जपान्ते यजमानो ब्राह्मणान्दक्षिणाभिः संतोष्य अमुकस्य पञ्चकमरणजनितदोषनिवृत्तिरस्त्विति प्रार्थ्य पुण्याहं वाचयेत् ॥ एकादशाहंविहितं कर्म कुर्यात् ॥ जपदशांशहोमः पाक्षिकः ॥ येनः सपत्ना । वरुणः प्राविता । शन्नो अजएकपात् । उतनोऽहिर्बुध्न्यः । शुक्रन्ते अन्यत् । इति ऋक्शाखिनां मंत्राः ॥ वसोः पवित्रमसि । वरुणस्योत्तंभनमसि । उतनोऽहिर्बुध्न्यः । शिवोनामासि । पूषन्तवव्रते । इति यजुः शाखिनां ॥ तमग्निमास्त । यदा कदा च मीढुष । इन्द्रो विश्वस्य राजासि । ब्रह्मजज्ञानं । शुक्रन्ते अन्यत् । इति सामगानां ॥ अष्टौशतानि श्वेतकेतूनां । वाजादेवीदेवमृणानि । शुनासीरौत । सव्याप्याय कृणोमि कर्मसि-

ध्यये । यवहादेहमृषिवः । इत्यथर्वणे ॥

इति पञ्चकमरणे विधिः ॥

---

[५२१] अथ नीलोद्वाहकर्मकालनिर्णयः ॥

तावत्फलमाह मत्स्यः अगस्त्यं प्रति—

शृणु साधो प्रवक्ष्यामि यत्पृष्टोऽहं त्वयानघ ।
नीलोत्सर्गविधिं येन पितृणामनृणो भवेत् ॥
गयाश्राध्धाश्वमेधाभ्यां नीलोत्सर्गोऽधिको मतः ।
ये गता रौरवे घोरे कुंभीपाके च ये गताः ॥
ते सर्वे मुक्तिमायान्ति नीलोत्सर्गे कृते सतीति ॥

कुलानां शतमुध्धरेदित्यादि फलमुक्तं ॥ तस्य काला अभिधीयन्ते ॥

कार्तिक्यामथ वैशाख्यां फाल्गुन्यामष्टकासु च ।
आश्वयुज्यां तथा षष्ठ्यां चैत्र्यां माघ्यामथापि वा ॥
अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
वैधृते च व्यतीपाते मन्वादिषु युगादिषु ॥
दिनच्छिद्रेषु संक्रान्तौ क्रान्तिसाम्ये तथैव च ।
मातापित्रोः क्षयाहे तु विशेषेण प्रशस्यते ॥
यदा चित्तं च वित्तं च तीर्थं पात्रं तथैव च ।
तदैव दानकालः स्यान्नान्यत्किंचिद्विचारयेत् ॥
नास्तिका विश्वकर्माणः प्रेतयोनिं च ये गताः ।
सर्वे ते मुक्तिमायान्ति नीलोत्सर्गे कृते सतीति ॥

उन्नतस्कन्धककुदामित्यादिवृषलक्षणान्युक्तानि ॥ [५२२] त-

था शाङ्खायनगृह्ये ॥ यूथे वर्चस्वितमः स्यात्तमलंकृत्य यूथे मुख्याश्चतस्रो वत्सतर्य इति ॥ चतसृणामभावे एकापि भवेदित्युक्तं गरुडपुराणे—

एकवर्णं वृषं चैव सकृद्वत्सतरीं खग
स्नापयित्वा ततः कुर्यात्सर्वालङ्कारभूषितम् ॥
प्रतिष्ठाप्य च तद्युग्मं प्रेतो मोक्षमवाप्नुयात् ।
पुच्छे च तर्पणं कार्यमुत्सृजेन्मंत्रपूर्वकमिति ॥
एकादशाहे प्रेतस्य यस्य नोत्सृज्यते वृषः ।
प्रेतत्वं सुस्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्धैः शतैरपीति ॥

इति नीलोत्सर्गकालनिर्णयः ॥

कृतेऽचलद्विवेदेन ग्रन्थे निर्णयदीपके ।
उक्ता नीलोद्वाहकालाः सर्पादिमरणे विधिः ॥

---

८२३ अथ रविवारे सिध्धविरुध्धानां योगोऽभिधीयते ॥

अथ सिध्धयोगः—

आदित्ये चाष्टमी हस्त अश्विनी चोत्तरात्रयम् ।
मूलं पुष्यं धनिष्ठा च सिध्धयोगाः प्रकीर्तिताः ॥
उत्तरात्रितयं मूलहस्तपुष्याः शुभप्रदाः ।

अथ विरुद्धयोगः ॥ सूर्यवारे द्वादशी चतुर्दशी सप्तमी विशाखादिषु विरुद्धयोगः ॥ तदुक्तं—

सूर्ये विशाखा भरणी द्वादश्यथ चतुर्दशी ।
मघानुराधा ज्येष्ठा च वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ इति ॥

रविद्वादश्योर्योगे क्रकचयोगः ॥ सप्तम्यां रविवारेण संवर्ता-

स्यो योगः ॥ सोऽपि शुभकर्मसु त्याज्यः ॥ तदुक्तं रत्नमालायां-

सप्तम्यां दिनकरवासरो यदि स्या-

त्स त्याज्यः शुभफलकांक्षिभिः प्रयत्नात् ।

धर्म्ये कर्मणि तु ॥

सोमवारे त्वमावास्या भानुवारे च सप्तमी ।

षष्टिवर्षसहस्राणि तत्कर्ता लभते फलम् ॥

८२४ तथा—षष्ठीसप्तमिसंयोगे वारश्चेदंशुमालिनः ।

योगोऽयं पद्मको नाम सहस्रार्कग्रहैः समः ॥

तथान्यत्र ॥

भानौ विशाखात्रितयं षष्ठ्या चेति न शोभनम् ।

एतद्व्यतिरिक्तस्तिथिगणो नक्षत्रगणश्च भानुवारे समः ॥

तथा दिवसे अष्टौ अर्ध प्रहरा भवन्ति ॥ भानुवारे चतुर्थोऽर्धप्रहरः शुभकर्मसु त्याज्यः ॥ तथा शुक्रार्कयोर्न प्रतीच्यामिति ॥ भानुवासरे पश्चिमायां दिशि दिक् शूलं ॥ तत्र गमनं न कार्यं ॥ तथा तिथिविषये षष्ठीचतुर्दश्योः पश्चिमायां योगिनी। चतुर्थीद्वादश्योर्नैर्ऋत्यां । सप्तमीपूर्णमास्योर्वायव्यां॥ प्रतिपन्नवम्योः पूर्वे। द्वितीयादशम्योरुत्तरे। तृतीयैकादश्योराग्नेय्यां। पञ्चमीत्रयोदश्योर्याम्यां ॥ दर्शाष्टम्योरीशान्यां योगिन्यो वसन्ति ॥ तत्र यात्रां न कुर्यात् ॥ द्वादशीचतुर्दश्यौ भानुवारेऽपि धर्म्ये कर्मणि प्रशस्येते॥ भानुवारे चतुर्दशं मुहूर्तं कुलिकं॥ तन्मङ्गलकर्मणि त्याज्यं ॥ रात्रौ त्रयोदशं मुहूर्तं कुलिकं ॥

इति रविवारे सिद्धविरुद्धानां योगनिर्णयः ॥

अथ सोमवारे सिद्धविरुद्धादिकं ॥

सिद्धयोगः ॥ नवमी सोमवारेण सिद्धा ॥ तदुक्तं—

सोमे तु नवमी पुष्यः श्रवणे रोहिणी मृगः ।
एतानि सर्वदा वत्स सिद्धिदानि स्वकर्मसु ॥

सोमे अनुराधापि प्रशस्ता ॥ तथा—

पुष्यानुराधाश्रवणाः सिद्धये रोहिणीद्वयम् ।

अथ सोमे विरुद्धं ॥ त्रयोदशी एकादशी च सोमवारे विरुद्धा ॥ [५२५] तदुक्तं—

चन्द्रे चित्रोत्तराषाढा पूर्वाषाढा विशाखिकम् ।
एकादशीत्रयोदश्यौ नष्टयोगाः प्रकीर्तिताः ॥
शीतगौ पुनराषाढे विशाखाभिजितस्त्यजेत् ।

आषाढे पूर्वाषाढा उत्तराषाढा च उत्तराषाढान्त्यपादः श्रवणस्याद्याश्चतस्रो घटिका अभिजिन्नाम नक्षत्रं ॥ तानि सोमवारे विरुद्धानि ॥ अन्यासु तिथिषु सोमवारो न सिद्धो न विरुद्धः ॥ अन्यानि नक्षत्राणि सोमे समानि ॥ तथा शनिसोमयोः प्राच्यां न गच्छेदिति वचनात् सोमे पूर्वस्यां दिशि दिक्शूलं ॥ रिक्तात्वेन शनिवारेऽपि नवमी सिद्धा ॥ उक्तं च ॥ शनौ रिक्ता सिद्धियोगः ॥ तथा सोमवारे सप्तमोऽर्धे प्रहरः शुभकर्मसु त्याज्यः ॥ सोमवारे द्वादशमुहूर्तं कुलिकं माङ्गल्ये त्याज्यं ॥ रात्रौ एकादशं मुहूर्तं ॥

इति सोमवारे सिद्धविरुद्धादियोगे निर्णयः ॥

[५२६] अथ भौमवारे सिद्धविरुद्धादिकमुच्यते ॥

सिद्धयोगः ॥ भौमवारे तृतीयाष्टमीत्रयोदश्यः सिद्धाः ॥ षष्ठी च ॥ तदुक्तं ॥

भौमे षष्ठी तृतीया स्यादष्टमी च त्रयोदशी ।
मूलाश्विन्यौ मृगाश्लेषाः सिद्धा उत्तरभाद्रपत् ॥

त्रिविक्रमे तु वारेऽपि भूमिनन्दने कृत्तिकापि प्रशस्तमुक्तं ॥

अश्विनीकृत्तिकाश्लेषोत्तराभाद्रपदाः शुभाः ।

अथ विरुध्धः ॥ भौमे प्रतिपद्दशमी च विरुध्धा ॥ तदुक्तं—

कुजे तु वैश्वदेवार्द्रा प्रतिपत्पूर्वभाद्रपत् ।
वारुणं वसुदेवं च पूर्णया सह वर्जयेत् ॥

वैश्वदेवं तूत्तराषाढा वारुणं शतभिषक् ॥ वसुदेवं धनिष्ठा।

अत्र पूर्णा दशमी ॥ दशम्यां भौमवारेण क्रकचयोगो भवति ॥ तदभिप्रायेण भौमे दशमी वर्जिता माङ्गल्यकर्मणि न तु धर्मकर्मणि ॥ त्रिविक्रमे तु भूनन्दने धनिष्ठादित्रयमार्द्रा च वर्जिता ॥ अत्र पूर्णयेति वक्तुरयमभिप्रायः ॥ पक्षद्वयेऽपि पञ्चदश तिथयः ॥ पुनरावृत्या नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा इति ॥ [५२७] तथा हि ॥ प्रतिपत्षष्ठीएकादश्यो नन्दातिथयः ॥ द्वितीयासप्तमीद्वादश्यो भद्रातिथयः ॥ तृतीयाष्टमीत्रयोदश्यो जयातिथयः ॥ चतुर्थीनवमी चतुर्दश्यो रिक्तातिथयः ॥ पञ्चमीदशमी पूर्णिमा पूर्णातिथयः ॥ इति ॥ तत्र कुजे जया सिध्धियोगः ॥ अन्यतिथिषुभौमः समः ॥ सिद्धविरुध्धव्यतिरिक्तानि नक्षत्राणि भौमे समानि ॥ तथा नोदीच्यां बुधभौमयोरिति वचनात् ॥ भौमे उदीच्यां उत्तरस्यां दिशि वि-

कूशूलं ॥ तत्र यात्रां न कुर्यात् ॥ भौमे द्वितीयोऽर्धप्रहरो मङ्गलकर्मणि त्याज्यः ॥ भौमे दशमं मुहूर्तं कुलिकं शुभकर्मणि त्याज्यं ॥ रात्रौ नवमं मुहूर्तं कुलिकं ॥

इति भौमवारे सिद्धविरुद्धादियोगनिर्णयः.

अथ बुधवारे सिद्धविरुद्धादिकमाह ॥

अथ सिध्धयोगः ॥ द्वितीयाद्वादशीसप्तम्यः बुधवारेण सिध्धाः ॥ तदुक्तं—

बुधवारे द्वितीया च द्वादशी सप्तमी युता ।
मृगोऽनुराधा हस्तश्च कृत्तिका सिध्धिदायिका ॥

पुनरेतानि ऋक्षाणि बुधे सिध्धिदायकानि ॥ बुधवारमधिकृत्य त्रिविक्रमे—

कृत्तिकात्रितयं पुष्यो अनुराधार्थसिध्धये ।

भवतीति शेषः ॥ अथ विरुध्धः ॥ ५२८ बुधे तृतीयानवमी प्रतिपद्रेवत्यादिभिर्विरुध्धयोगः ॥ तदुक्तं—

बुधे धनिष्ठा भरणी द्रस्त्रमूलसमन्विता ।
तृतीया नवमी प्रतिपद्रेवतीश्च विवर्जयेत् ॥

दस्रां अश्विनी तथा—

बुधे त्रीणि च रेवत्या मूलं च परिवर्जयेत् ।

रेवत्या रेवतीप्रभृतित्रीणि ॥ अन्यास्तिथयोऽन्यानि नक्षत्राणि न सिध्धानि न विरुध्धानीति ॥ बुधे भद्रा सिध्धयोगः ॥ बुधवारे उत्तरस्यां दिशि दिक्शूलं ॥ द्वितीयादशम्योरुत्तरस्यां तत्र गमनं न कुर्यात् ॥ तथा बुधे पञ्चमोऽर्धप्रहरः

शुभकर्मसु त्याज्यः ॥ अष्टमं मुहूर्तं कुलिकं॥ तच्छुभकर्मसु त्याज्यं ॥ रात्रौ सप्तमं मुहूर्तं कुलिकं ॥

इति बुधवारे सिद्धविरुद्धादियोगनिर्णयः ॥

अथ गुरुवारे सिद्धविरुद्धादियोगः कथ्यते ॥

अथ सिध्धयोगः॥ गुरुवारे पञ्चमीदशमी पूर्णमास्यः सिध्धाः ॥ गुरुपूर्णा सिध्धियोगः ॥ ५२५ तदुक्तं—

गुरौ दशमीपञ्चम्यौ पूर्णमासी विशाखकम् ।
भाग्यानुराधे सिध्धाः स्युस्तथा पुष्यपुनर्वसू इति ॥

भाग्यं पूर्वाफाल्गुनी ॥ विशाखकं विशाखा ॥ त्रिविक्रमे—

गुरौ पुनर्वसूरेवत्योर्द्वयं राधार्थसिध्धये ।

पुनर्वसूद्वयं रेवत्याद्वयं राधार्थसिध्धये राधा अनुराधा सिध्धयोगः ॥ अथ विरुध्धः ॥ चतुर्थी अष्टमी च गुरुवारे विरुध्धा ॥ तदुक्तं—

जीवेऽष्टमी चतुर्थी च आर्द्रा शतर्क्षकृत्तिके ।
रोहिणी च मृगशिरो विरुध्धाश्च प्रकीर्तिताः ॥

तथा—जीवे तु त्रीणि रोहिण्या दग्धे शतर्क्षकृत्तिके ।

शतर्क्ष शतभिषक् ॥ तद्व्यतिरिक्तनक्षत्रगणो अन्यातिथिश्च गुरुवारे समा[illegible]तथा न याम्यां गुरौ गच्छेदिति वचनात् गुरुवारे दक्षि[illegible]यां दिशि दिक्शूलं ॥ तथा गुरुवारेऽष्टमोऽर्धप्रहरः शुभकर्मसु त्याज्यः ॥ षष्ठं मुहूर्तं कुलिकं मङ्गले वर्जनीयं ॥ रात्रौ पञ्चमं मुहूर्तं कुलिकं ॥

इति गुरुवारे सिद्धविरुद्धादियोगनिर्णयः ॥

८३० अथ शुक्रवारे सिद्धविरुद्धादियोगः प्रदर्श्यते ॥

अथ सिध्धयोगः ॥ प्रतिपत्षष्ठ्येकादश्यः नन्दातिथयस्ताः शुक्रवारेण सिध्धाः ॥ नन्दा शुक्रे सिध्धियोगः ॥ त्रयोदशी च शुक्रे सिध्धा ॥ तदुक्तं—

शुक्रेण प्रतिपत्षष्ठी एकादशी त्रयोदशी ।
सिध्धा भाग्योत्तराषाढा हस्तः श्रवणरेवती ॥

भाग्यं पूर्वाफाल्गुनी ॥ शुक्रमधिकृत्य

पुनर्वसुः श्रुतिः सिध्ध्यै राधाथो रेवतीद्वयं ॥

श्रुतिः श्रवणं ॥ एतैः सिध्धियोगः ॥ अथ विरुध्धयोगः ॥

भार्गवे त्रितयं पुष्याद्रोहिणीं द्रोहिणीं विदुः ।

त्रितयं पुष्याश्लेषामघाः ॥ अन्यानि नक्षत्राणि शुक्रे समानि ॥ तथा शुक्रवारस्य तृतीयोऽर्धप्रहरः शुभकर्मसु त्याज्यः ॥ तथा शुक्रार्कयोर्न प्रतीच्यामिति वचनात् शुक्रवारे पश्चिमायां दिशि दिक्शूलं तत्र प्रयाणं न कुर्यात् ॥ ८३१ तथा शुक्रवारे द्वितीया सप्तमी विरुध्धा ज्येष्ठा च ॥ तदुक्तं—

भार्गवे रोहिणी ज्येष्ठा द्वितीया सप्तमी पुनः ।
पुष्यो मघा तथाश्लेषा सर्वकार्येषु वर्जयेत् ॥

शुक्रवारे चतुर्थं मुहूर्तं कुलिकं ॥ [illegible]ल्ये तद्वर्ज्यं ॥ रात्रौ तृतीयं मुहूर्तं कुलिकं ॥

इति शुक्रवारे सिद्धविरुद्धयोगनिर्णयः ॥

अथ शनिवारे सिध्धविरुध्धयोगो निरूप्यते ॥

अथ सिद्धयोगः ॥ चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यः रिक्तातिथयस्ताः शनिवारे सिध्धाः ॥ शनौ रिक्ता सिद्धियोगः रोहिण्यादि च ॥ तदुक्तं–शनौ चतुर्थी नवमी चतुर्दश्यथ रोहिणी ।

शततारा स्वाति मघा भाग्यं चैव सुसिद्धये इति ॥

शततारा शतभिषक् ॥ तथा शनिवारे तूक्तं–

स्वातीश्रवणरोहिण्यः सकलाभीष्टसिध्धये ।

भवन्तीति शेषः ॥ [८३२] अथ विरुध्धयोगः ॥ शनिवारे विरुध्धानि ॥

सौरे हस्तोत्तराषाढा रेवती चित्रया सह ।

पञ्चमी चैव षष्ठी च अर्यम्णा सह वर्जिता ॥

अर्यमा उत्तराफाल्गुनी

शनौ द्वे वर्ज्ये आषाढे द्वादशाद्धात्रयं त्यजेत् ।

उत्तराफाल्गुनीप्रभृतित्रयं ॥ उत्तराफाल्गुनी हस्तश्चित्रा ॥ एतैर्विरुध्धयोगः ॥ उक्तादन्यो नक्षत्रगणस्तिथिगणश्च शनौ समाः ॥ न प्राच्यां शनिसोमयोरिति ॥ शनिवारे पूर्वस्यां दिशि दिक्शूलं तत्र गमनं वर्ज्यं ॥ तथा शनिवारे षष्ठोऽर्धप्रहरः शुभकर्मसु त्याज्यः ॥ शनौ द्वितीयं मुहूर्तं कुलिकं शुभकर्मणि वर्जयेत् ॥ रात्रौ प्रथमं मुहूर्तं कुलिकं ॥ [८३३] अथ प्रयाणे योगिनी संमुखा वर्जनीया ॥ संमुखज्ञानोपायमाह–

ऊर्ध्वं निरीक्षेद्दशपञ्चनाडीर्नाड्यो दशाधस्तदनुक्रमेण ।

दशैव एकादश दक्षिणाश्च सार्धा दशा संमुखवर्जनीयाः ॥

अर्धेन अधिका दश पञ्चदशेत्यर्थः ॥ तिथेरंत्याः पञ्च-

दश घटिकाः संमुखा ॥

तिथिनक्षत्रवारैर्यैस्त्रिभिर्दुष्टं दिनं भवेत् ।
माङ्गल्ये कर्मणि त्याज्यं धर्मकर्मणि न त्यजेत् ॥

द्वाभ्यामेकेन वा दुष्टमिति ॥

विरुध्धयोगास्तिथिवारजाता नक्षत्रवारप्रभवाश्च येऽत्र ।
हूणेषु वङ्गेषु खसेषु वर्ज्याः शेषेषु देशेषु न ते विरुध्धाः ॥

तथा—अयोगः सिध्धयोगश्च द्वावेतौ भवतो यदि ।
अयोगो हन्यते तत्र सिध्धियोगः प्रवर्तत इति ॥

इति सिध्धविरुध्धनिर्णयः ॥

---

८३४ अथ देवानां वाप्यादीनां च प्रतिष्ठाकालनिर्णयः ॥

सुदिने शुभनक्षत्रे मुहूर्ते तु भवेद्यदा ।
वापीकूपतडागानां तस्मिन्काले विधिः स्मृतः ॥

संक्रान्तिविशेषे फलविशेषमाह—

कर्कटे पुत्रलाभस्तु सौख्यं तु मकरे भवेत् ।
मीने यशोऽर्थलाभस्तु कुंभे च सुबहूदकम् ॥
वृषे च मिथुने वृद्धिर्वृश्चिके निर्मलं भवेत् ।
पितृतृप्तिस्तु कन्यायां तुलायां शाश्वती गतिः ॥
सिंहो मेषो धनुर्नाशं जलस्य द्विज यच्छति । इति ॥

अथ दक्षिणायने तडागादिप्रतिष्ठाविधानमुक्तं ॥

न कालनियमस्तत्र प्रमाणं सलिलं यतः ।

इति भविष्योत्तरोक्ताभिप्रायेण प्रतिष्ठामुदगयने कुर्यात् ॥

तदाह गार्ग्यः—

देवतारामवाप्यादिप्रतिष्ठामुत्तरायणे ।
माघादिपञ्चके शुक्ले कृष्णेऽथ पञ्चमीदिने ॥
दाक्षिणे त्वयने कुर्वन् न तत्फलमवाप्नुयात् ॥

८३५ तथा मत्स्यपुराणे—

चैत्रे वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वा माधवेऽपि वा ।
माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥

कारणतंत्रे—प्राप्य पक्षं शुभं शुक्लमतीते दक्षिणायने ।
विना चैत्रेण मासादौ प्रतिष्ठा मासपञ्चके ॥

केचिदागमिकाश्चैवं नाङ्गीकुर्वन्ति ॥ अत्र कालादर्शवचनं—

देवारामतडागादिप्रतिष्ठामुत्तरायणे ।
माघादिपञ्चमासेषु शुक्लपक्षे समाचरेत् ॥
कृष्णेऽपि पञ्चमीं यावत्केचिच्चैत्रं न मन्यत इति ॥

अत्र आदिशब्दात् वापीकूपौ आराम उपवनं । कृष्णपक्षे दशमीपर्यन्तं कुर्यात् ॥ तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे—

कृष्णपक्षे त्रिभागे तु प्रथमे स्याच्छुभावहा ।
मध्या द्वितीयभागे तु तृतीये कर्तृनाशिनी ॥

कर्तुश्चन्द्रबले युक्ते दिने इति शेषः ॥ तथा तिथिषु रिक्तां विना अन्याः शुभावहाः ॥ ८३६ तदुक्तं कालादर्शे—

रिक्तां तिथिं विना शेषाः शुभाः पूर्णा जया वराः ।
भद्रास्तु मध्यमा नन्दाः कनिष्ठाः स्युः प्रकीर्तिताः ॥

चतुर्थी नवमी चतुर्दश्यः रिक्ताः ॥ ताः विना शेषाः शुभाः ॥ तत्रापि पूर्णाः पञ्चमी दशमी पूर्णिमा वराः श्रेष्ठाः ॥ जयातिथयः तृतीयाष्टमीत्रयोदश्यो वराः ॥ भद्रातिथयः द्वितीया-

सप्तमीद्वादश्यो मध्यमाः ॥ नन्दातिथयः प्रतिपत्षष्ठीएकादश्यः कनिष्ठाः ॥ तदुक्तं कारणतंत्रे—

जयाः पूर्णाः प्रशस्ताः स्युर्मध्यमा भद्रसंज्ञिताः ।
कनिष्ठा नन्दसंज्ञाः स्युर्ग्राह्याः स्युर्देवकर्मणि ॥

देवकर्म प्रतिष्ठा ॥ अत्र मध्यमकनिष्ठत्वं संभवविषयं ॥ रिक्तां विना सर्वाः शुभावहा इति विष्णुधर्मोत्तरेऽभिहितं ॥ वारेषु भौमवारं विना शेषा वाराः शुभकराः स्मृताः ॥ अत्र विशेषः कारणतंत्रे—

रविरुग्रप्रतिष्ठायां चलायां गुरुरिष्यते ।
भौमवर्ज्यं स्थिरायाः स्युः शनिशुक्रबुधेन्दवः ॥

रवेर्वारः उग्रासु प्रतिष्ठासु विदारणानृसिंहवीरभद्रभैरवादिप्रतिष्ठासु संमतः । गुरोर्वारश्चलप्रतिष्ठासु संमतः । इतरे शनिशुक्रबुधसोमवाराः स्थिरप्रतिष्ठासु संमताः ॥ योगेषु—

विना शूलादिकान् योगान् नव शेषाः शुभावहाः ।

५३७ तथा सनत्कुमारः—

व्याघातशूलगण्डेषु व्यतीपातातिगण्डयोः ।
विष्कुंभवज्रपरिघावैधृतीषु न कारयेत् ॥

करणेषु—प्रशस्तानि प्रतिष्ठासु त्रीण्यादौ करणानि च ।

आदौ त्रीणि बवबालवकौलवानि ॥ विष्टिं विना सर्वाणीत्यन्ये आहुः ॥ नक्षत्रेषु कारणतंत्रे—

पैतृकार्यमणे सार्पयाम्याग्नेयार्द्रदैवतम् ॥
चित्रां विना प्रतिष्ठासु शेषर्क्षाणि शुभानि तु ॥

एतानि परिहाय शेषाणि एकविंशतिनक्षत्राणि प्रति-

ष्ठासु शुभानि ॥ तदुक्तं मत्स्येन—

आषाढे पौष्णमूलर्क्षमुत्तरात्रयभाद्रभम् ।
ज्येष्ठा श्रवणरोहिण्यौ पूर्वाभाद्रश्च वासवं ॥
अश्विन्यादित्यहस्ताश्च पुष्यं मृगशिरोऽभिजित् ।
अनुराधा तथा स्वाती प्रतिष्ठासु प्रकीर्तिताः ॥

अत्रोत्तराफाल्गुनी नक्षत्रं निषिद्धमपि गृहीतं॥ उत्तराषाढान्त्यपादः श्रवणस्याद्याश्चतस्रो घटिका अभिजित् ॥

६३८ ततो गार्ग्यः—

वैश्वस्य चान्तिमः पादः श्रवणस्यादिनाडिकाः
चतस्रश्चाभिजिन्नाम नक्षत्रं समुदाहृतमिति ॥

एषु नक्षत्रेषु स्थिराणि भानि रोहिण्युत्तराफाल्गुनीउत्तराषाढाउत्तराभाद्रपदाख्यानि स्थिरप्रतिष्ठासु शुभानि ॥ अस्थिराणि तु ॥ श्रवणधनिष्ठाशततारकापुनर्वसूस्वात्याख्यानि अस्थिरासु शुभानि ॥ तिर्यगाननानि तु ज्येष्ठापुनर्वसुहस्ताश्विनीमृगशिरोरेवत्यनुराधास्वात्याख्यानि ॥ ऊर्ध्वाननानि च पुष्यार्द्राश्रवणोत्तराफाल्गुनीउत्तराषाढोत्तराभाद्रपदशतभिषक्रोहिणीधनिष्ठाख्यानि च स्थिरास्वस्थिरासु च प्रतिष्ठासु शुभान्याहुः ॥ तदुक्तं कारणतंत्रे—

स्थिरप्रतिष्ठासु भवेत्स्थिरर्क्षं चरप्रतिष्ठासु चरर्क्षमेव ।
शुभमूर्ध्वतिर्यग्वदनं द्वयेषु स्थिरोर्ध्ववक्रं तु भवेध्वनेष्विति॥

ऊर्ध्वास्यानि स्थिराणि च वनस्पतिप्रतिष्ठायां शस्तानि ॥ इतिशब्दात् अधोमुखानि मूलपूर्वाषाढापूर्वाभाद्रपदाख्यानि ॥

६३९ स्थिराणि च वाप्यादीनां प्रतिष्ठायां शस्तानि तीक्ष्णदेवानां

विदारणनृसिंहवीरभद्रादीनां प्रतिष्ठायां तीक्ष्णानि भानि मूलशतभिषगार्द्राख्यानि शुभानि ॥ तदुक्तं—

वापीकूपतडागादिप्रतिष्ठायामधोमुखम् ॥
स्थिरं च तीक्ष्णमपि च तीक्ष्णदेवप्रतिष्ठिताविति ॥

इष्टापूर्तशुभाशुभमहाकर्मसु अनुपहृतानामपि ऋत्विगाचार्ययजमानादीनां कृच्छ्रातिकृच्छ्रचान्द्रायणाख्यं सर्वप्रायश्चित्तं तत्स्थाने द्वादशप्राजापत्यान् वा तदर्धं वा वदन्ति इतिस्मृत्यर्थसारेऽभिहितं ॥

इति प्रतिष्ठाकालनिर्णयः

---

९४० अथ संक्षेपेण देवताप्रतिष्ठाविधानमभिधीयते ॥

स्मृतिपुराणपक्षेण प्रतिष्ठासंङ्ग्रहः कृतः ।
कार्यःस्थिरप्रतिष्ठायां प्राग्वोदग्वाथ मण्डपः ॥

मण्डपाधिवासनमग्रे वक्ष्यते ॥

उत्तरे कुण्डमेकं चेदाग्नेय्यां देवमातरः ॥
नैर्ऋत्यां वास्तुपीठंस्यादीशान्यां ग्रहपीठकम् ॥
मध्ये तु वेदिकायां स्यान्मण्डलं वस्त्रकुंभकम् ।
चरदेवप्रतिष्ठायां नियमो मण्डपस्य न ॥
पुनर्न वा कृतं सद्म मण्डपाभाव आश्रयेत् ।
मण्डलेषु च सर्वेषु यवाङ्कुरार्पणं भवेत् ॥
विविधैर्वस्तुभिःपूर्णं स्थाप्यं शूर्पचतुष्टयम् ।
कलशं जलपूर्णं तु फलवस्त्राद्यलंकृतं ॥
आचार्यःशुध्धदेहःसन्नभिमंत्र्य सुमंत्रकैः ।

श्रीसूक्तान्येवमृग्वेदे मण्डलं ब्राह्मणं यजुः ॥
प्राक्साम सामवेदेम विष्णोर्नुकमथर्वणे ।
चतुर्ग्राहं गृहीत्वाज्यं स्वस्वसूक्तेन होमयेत् ॥
९४१ रक्षोघ्नं तु यजुर्वेदे साम्नि वैश्वानरं महत् ।
शन्नोमित्रमथर्वाख्ये मूलमंत्रेण वा शतम् ॥
एतावत्यश्च होतव्याः पलाशसमिधस्ततः ।
तथा स्थिरप्रतिष्ठायां ग्रहयज्ञःस्मृतोऽखिलः ॥
अग्न्युत्तारणमादौ स्यान्मृत्तिकास्नपनं ततः ।
पञ्चगव्येन स्नपनं भस्मदुग्धेन तत्परम् ॥
कषायैःपञ्चभिःसप्तधान्यैः सर्वौषधैस्तथा ।
होमतीर्थोदकस्नानं मंत्रैस्तल्लिङ्गकैरिह ॥
पञ्चामृतेन स्नपनमिह पश्चाच्च शस्यते ।
वस्त्रचन्दनमष्टाङ्गं चक्षुरुद्घाटनं मतम् ॥
विश्वतश्चक्षुर्मंत्रेण ततो भोज्यानि दर्शयेत् ।
आदर्शं दर्शयित्वा तु कटुकस्नपनं ततः ॥

वरुणः प्राविता १ अहेन्द्राणि २ अभित्वापूर्वप्रीतये ३ वायवायाहि ४ नवोभवति ५ भद्रंवददक्षिणतः ६ धन्वनागाः ७ देवींवाचमजनयं ८ जातवेदसे ९ बलित्थापर्व १० ब्रह्मादेवानां ११ त्यमूषुवाजितं १२ नाहमिन्द्राणि १२ तुंजे तुंज १३ येनापावक १४ प्रयाजान्मे १५ अयंवेनः १६ इति ऋग्वेद मंत्राः॥ वरुणस्योत्तंभनं १ त्रातारमिन्द्र २ प्रपर्वतस्य ३ सवितात्वा ४ इमंदेवा ५ इमंमेवरुणश्रुधी ६ उदुत्तमं ७ लोकंप्रणच्छिद्रं ८ अग्नेसहस्वपृतना ९ दिवोमूर्धासि १० पयः पृ-

थिव्यां ११ या ओषधीः पूर्वजाता १२ अन्नपतेरन्नस्यनोधेहि १३ त्वंयविष्ठ १४ अग्निः प्रियेषुधाम १५ प्रजापतेनत्वदे १६ त्रीणिपदा १७ इदंविष्णु १८ घृतवतीभुवनाना १९ अवतत्य-धनुः २० इति यजुर्वेदमंत्राः ॥ अग्निदूताई १ संतेपयांसि २ पृथिव्या अन्तरिक्षा ३ इन्दुरिन्द्रिया ४ शुक्रं शुक्रं ५ अतोदेवा ६ वरुणसाम ७ देवव्रत ८ भुक्तोत्तर ९ पुरुषत १० इति सामवेदमंत्राः ॥ अग्नेर्मन्वेप्रथमस्य १ शकमयं २ नक्षत्राणि ३ पृथिव्यामग्नये ४ सहस्रबाहुः ५ य आत्मदा बलदा ६ अस्मिन्वसु वसवो ७ पुनरेहि वाचस्पते ८ यःकेतुं देवं ९ शन्नो मित्रः १० शन्नोवातः ११ शन्नोदेवी १२ इत्यथर्वेदमंत्राः ॥ शूर्पाणि शिरसि निधाय स्त्रियो गायन्त्यः प्रदक्षिणाचतुष्टयं कुर्वन्ति ॥ ततो दिक्पालानां बलिदानं ॥ ततो राजोपचारेण देवतायाः पीठे नयनं ॥ ततः संक्षेपपूजां कृत्वा कलशोदकेन पूर्वोक्तमंत्रैरधिवासं जलाभिषेकः ॥ प्रातः प्राणप्रतिष्ठा ॥ ध्रुवाद्यौरिति साधारणो मंत्रः ॥ प्रतिदेवं मूलमंत्रा असाधारणाः ॥ सुगन्धपुष्पार्घ्यार्चितस्य हृदये करं दत्वा जपमष्टोत्तरशतं कृत्वा षोडशोपचारैः पूजयेत् ॥ शिवस्य पञ्चवक्त्रपूजनं ॥ विष्णोः पुरुषसूक्तेन ॥ देव्याः श्रीसूक्तेन ॥ यद्वा ॥ आपोदेवीरापः । घृतवती । श्रीश्चते । मनसः कामं । सक्तुमिव । जातवेदसे । कामं कामदुघे । आनोयज्ञं । याओषधीः । सरस्वतीयोन्यां । तेजः पशूनां । देवींवाचेति । समिद्धो अग्निर्मनुषः । योमेधांदेव । मेधांमेवरुणः । इमंमेवरुण ॥ इतिषोडशोपचारमंत्राः ॥ सूर्यस्य । विभ्राड् । उदुत्यं । येनापाव-

क। दैव्यावधवर्जू। तंप्रत्नथा। अयंवेनः। चित्रंदेवाना। आन ईडाभिः। यदद्य। तरणिः। तत्सूर्यस्यदेव। तन्मित्रस्य। बण्महां असि। बट्सूर्यश्रवसा। श्रायन्तइव। आद्यादेवा। आकृष्णेन। इति सूर्यमंत्राः॥ गणेशस्य गणानान्त्वेति अन्यदेवतानां तत्तद्व्रतविधिष्ववलोक्यं॥ प्रासादप्रतिष्ठा भुवनानां न्यासः पूजा च॥ कलशारोपणं ध्वजारोपणं च सार्वदैविक्यां विस्तृतं॥ स्वस्तिवाचनं माङ्गल्यकरणं दक्षिणा गावो हिरण्यं वासांसि यथाविभवमात्मनः॥

इति देवताप्रतिष्ठाविधाननिर्णयः॥

---

६४२ अथ तडागाद्युत्सर्गःकथ्यते॥

वन्हिपुराणे—सुदिने शुभनक्षत्रे मुहूर्ते तु भवेद्यदा।
वापीकूपतडागानां तस्मिन्काले विधिःस्मृतः॥
संपूर्णे तु कृते कर्तुःसंपूर्णाःस्युर्मनोरथाः।

मत्स्यपुराणे—तडागादिप्रतिष्ठायां वारुण्यां दिशि मण्डपः।
प्रागुदक्प्रवणे देशे तडागस्य समीपत इति॥

मण्डपप्रकारस्तु दानखण्डेऽभिहितः॥ षोडशस्तंभान्वितं षोडशहस्तं नववेद्यात्मकं चतुर्द्वारं तोरणध्वजपताकाद्यलङ्कृतं मण्डपं कुर्यात्॥ स सविस्तरं ऋग्वेदोक्तमहारुद्रविधाने मया निरूपित इति॥ तत्र मध्यवेदीपरिमितां चतुरस्रामिष्टिकाभिश्रितां चतुर्थांशोच्छ्रितां शुभां वेदिकां मध्ये कुर्यात्॥ वेद्यां—
रजसा मण्डपं कुर्यात्पञ्चवर्णेन तत्त्ववित्।
षोडशारं ततश्चक्रं पद्मगर्भं चतुर्मुखम्॥

चतुरस्रं तु परितो वृत्तं मध्ये तु शोभनम् ॥

५४३ मण्डलोपायः ॥

वेदिमध्ये त्वभिज्ञानं कुर्यात्पूर्वं तु पार्श्वतः ।
मध्याच्च लाञ्छनं पूर्वं कुर्याच्चत्र्यङ्गुलोन्मितम् ॥
त्र्यङ्गुलं द्वितीयं तु विंशाङ्गुलं तृतीयकम् ।
चतुर्विंशाङ्गुलं तुर्यं कुर्यात्सूत्रभ्रमं ततः ॥
कुर्याद्वृत्तानि चत्वारि मध्याल्लाञ्छनतो भ्रमात् ।
मध्यवृत्तं तु नाभिःस्यादष्टपत्रं द्वितीयकम् ॥
षोडशारं तृतीयं स्यात्तुर्यं च चतुरारकम् ॥

तुर्यं चतुर्थं नेमिशब्दवाच्यं ॥

तिस्रो रेखाश्च परितश्चतुरस्राश्चतुर्मुखाः
वारुणं मण्डलं ह्येतद्विस्तारेण द्विहस्तकम् ।

एकपार्श्ववृध्द्याभिप्रायेण ॥

पद्मार्थं नवभिः प्रोक्तं नाभिस्तु त्रिभिरङ्गुलैः ।
अष्टाभिरारकं कुर्यात् नेमिस्तु चतुरङ्गुला ॥

इति केनचिदुक्तं ॥ ५४४ मण्डले रजःस्थापनमाह—

पद्मं पीतं सिता नाभिरारकाः पञ्चवर्णकाः ।
चतुर्वर्णा भवेन्नेमिस्ततो रेखास्त्रिवर्णकाः ॥
वेद्याश्चोपरि तत्कृत्वा पञ्चपल्लवसंयुतम् ।

सजलं कुंभं स्थापयेदिति शेषः ॥ तत्र वरुणादीन् पूजयेदिति॥ रजसा तण्डुलचूर्णेन तत्प्रकारो वक्ष्यते ॥ तथा वरुणस्य उषादीनां च स्वरूपं तन्निर्माणद्रव्यं च वक्ष्यते ॥ उषादीन् पञ्चरत्नगर्भायां सुवर्णपात्र्यां निक्षिप्य स्थापयेत् ॥ वे-

याः सपादकरं त्यक्त्वा परितश्चतसृषु दिक्षु योनिमेखलासहितानि चत्वारि कुण्डानि ईशान्यां पञ्चममाचार्यकुण्डं ग्रहपीठान्वितमिति पञ्चकुण्डानि कुर्यात् ॥ तथा हि—

ईशान्यां ग्रहपीठं तु आग्नेय्यां मातृपीठकम् ।
नैर्ऋत्यां वास्तुपीठं तु वायव्यां मङ्गलं भवेत् ॥

मङ्गले अभिषेकः वस्तुपूजाचात्र कर्तव्या ॥ [५४५] तदकरणे मत्स्यपुराणे दोषः श्रूयते ॥ दोषो जलहानिरिति ॥ कुण्डानि सर्वाणि चतुरस्राणि नानाकृतीनि वा तदसंभवे स्थण्डिलानि वा ॥ प्रतिद्वारं पञ्चरत्नपल्लव फलवस्त्रयुतं कलशद्वयं च एवमन्यदपि यज्ञोपकरणप्रोक्षणीपात्रस्थालीप्रणीतास्रुक्स्रुवसमिदाज्यप्रभृतीनि ॥ तथा पञ्चपल्लवसर्वौषधीनालिकेरनानावर्णगन्धपुष्पधूपदीपमाल्यानि ॥ क्षीरवृक्षनिर्मितं यूपं जलाशयवेष्टनार्थं सूत्रं च अन्यमुपयोगिसंभारं चोपकल्पयेत् ॥ यूपस्वरूपं च वक्ष्यते ॥ तत उत्सर्गात्पूर्वदिवसे श्वस्तडागाद्युत्सर्गं करिष्ये इति विहितसंकल्पो यजमानः वृद्धिश्राद्धं कुर्यात् ॥ ततो ऋत्विग्वरणं ॥ तत्र आचार्यप्रमुखान् चतुर्विंशतिब्राह्मणान्वृणुयात् ॥

शुभास्तत्राष्ट होतारो द्वारपालास्तथाष्ट वै ।
अष्टौ तु जापकाः कार्या ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥
कुलशीलसमायुक्तः स्थापकः स्यादिहोत्तमः ।

स्थापक आचार्य इति ॥ पादप्रक्षालनपूर्वकं अमुकोत्सर्गयज्ञेनाहं यक्ष्ये ॥ तत्र मे त्वमाचार्यो भव ऋत्विक् जापक इत्यादि ॥ वृतान्मधुपर्केण चार्चयेत् ॥

८४६ तत्र ॥ कुण्डलानि च हैमानि केयूरकटकानि च ।
तथाङ्गुलिपवित्राणि वासांसि विविधानि च ॥
पूजयेच्च समं सर्वान् आचार्यं द्विगुणं पुनः ।

शय्यां च स्वस्तिवाचनकरणानन्तरं
यजमानः सपत्नीकः पुत्रपौत्रसमन्वितः ।
पश्चिमद्वारमासाद्य प्रविशेद्यागमण्डपम् ॥
ततो मङ्गलशब्देन भेरीणां निःस्वनेन चेति ॥

ततःआचार्यःपूर्वतःकुण्डे बह्वृचौ होतारौ स्थापयेत् ॥ एवं दक्षिणादिकुण्डेषु यथावेदं होतॄनुपवेशयेत् ॥ जापकद्वारपालानामप्येष एव क्रमो वेदितव्यः ॥ उदङ्मुखो दक्षिणतो यजमान उपविशेदिति ॥

जुहुयुर्वारुणैर्मंत्रैराज्यं च समिधस्तथा ।

होतार इति शेषः ॥ वारुणमंत्राः ॥ तत्त्वायामीति पञ्च । त्वन्नो अग्नेवरुणस्येति द्वे । इमंमेवरुणेति च ॥ होमसंख्या समिदाज्ययोरष्टोत्तरशतं विधेया ॥ ततः आचार्यो यजध्वमिति होतृकान् ब्रूयात् जपध्वमिति जापकान्ब्रूयात् ॥ ८४७ ततः आचार्यः स्वकुण्डे अग्निं प्रयुज्य मंत्रवद्ग्रहशांन्तिं कुर्यात् ॥ अग्न्युत्तारणपूर्वकं वरुणप्रभृति कूर्मादीन् जलचरजीवान् वेदिकायामवस्थाप्य पूजयेत् ॥ पूजाविधिर्वक्ष्यते ॥ ग्रहानादित्यादीन् देवताधिदेवतासहितान् पूजयेत् ॥ तथा इन्द्रप्रभृतिं लोकपालदिक्पालग्रहयज्ञोक्तदेवतासहितान् पूजयेत् ॥ ग्रहादिभ्यः प्रत्येकमष्टाविंशतिराहुतयो होतव्या इति ॥ अथ जपसूक्तानि ॥

रात्रिसूक्तं च रौद्रं च पावमानं सुमङ्गलम् ।
जपेरन् पौरुषं सूक्तं पूर्वतो बह्वृचाः पृथक् ॥

सुमङ्गलं कनिक्रदज्जनुषमिति ॥

शाक्रं सौम्यं च रौद्रं च कौष्माण्डं जातवेदसम् ।
सौरं सूक्तं जपेयुस्ते दक्षिणेन यजुर्विदः ॥

शाक्रं सूक्तं इन्द्रोनोविश्वतस्पतिरित्यनुवाकः ॥ रौद्रं सूक्तं इमारुद्राय तवसे ॥ सौम्यं सूक्तं सोमोधेनुमिति ॥ कूष्माण्डं यद्देवादेवहेडनमिति ॥ जातवेदसं यस्त्वाहृदाकीरणेत्यनुवाकः ॥ सौरं सूक्तं सूर्योदेवीमिति ॥

वैराजं पौरुषं सूक्तं सौपर्णं रुद्रसंहिताम् ।
शैशवं पञ्चनिधनं गायत्र्यं ज्येष्ठसाम च ॥
वामदेव्यं बृहत्सौम्यं रौरवं च रथन्तरम् ।
गवां व्रतं विकीर्णं च रक्षोघ्नं च यशस्तथा ॥
गायन्ति सामगा राजन् पश्चिमद्वारमाश्रिताः ।

वैराजं पिबासोममिन्द्रेति ॥ सौपर्णानि उद्धदनिःसृतामद्य त्रीणि सामानि इन्द्रसंहिता आवोराजानमिति ॥ शैशवं उच्चाते जातमन्धसोइति पञ्चनिधनं वामदेव्यं कयानश्चित्र इति गायत्र्यं ज्येष्ठसामानि ॥ त्रीणि आज्यदोहानि ॥ बृहत्साम त्वामह इति ॥ सौम्यं सन्तेपयांसि ॥ रौरवं पुमानः सोमधारय ॥ रथन्तरं अभित्वाशूरनोनुम इति गवांव्रतं ॥ तेमन्व तप्रथमामिति ॥ विकीर्णं विभ्राडिति ॥ राक्षोघ्नं यशः साम ॥ बृहदिन्द्रायनायजेति—

अथर्वणाश्चोत्तरतः शान्तिकं पौष्टिकं तथा ।

जपेरन् मनसा देवमाश्रिता वरुणं प्रभुमिति ॥

[६४८] पूर्वेद्युरभितो रात्रावेवं कृत्वाधिवासनम् ।

एवं क्षपां समधिवाह्य विधियुक्तेन कर्मणा ॥ इति ॥

ततः प्रभाते विमले गोतारणयूपारोपणजलोत्सर्गादिकाः पदार्थाः ॥ ते च स्वगृह्योक्तवारुणचरुविधानोत्तरकाले क्रियन्ते ॥ तद्विधानं वक्ष्यते ॥ अत्र यथोक्तमण्डपकरणासंभवे प्राकृतं मण्डपं कुर्यात् ॥ बहुऋत्विक्करणासमर्थत्वे स्वल्पेनापि कुर्यात् ॥ तदुक्तं दानखण्डे—

अयं त्वशक्तावर्धेन विधिर्दृष्टः स्वयंभुवा ।

स्वल्पेष्वेकाग्निवत्कार्यं वित्तशाठ्यादृते नृभिः ॥

एकाग्नाविति ॥ तत्र तस्येति सप्तम्यर्थे वतिः ॥ एतेन असमर्थस्य स्वल्पैर्ऋत्विग्भिः एकस्मिन्कुण्डे जलोत्सर्गविधानं भवतीति सूचितं ॥ स्वल्पेषु पञ्चब्राह्मणान् वृणुयात् ॥ तदुक्तं तडागादिप्रतिष्ठोपक्रमे [६४५] बृहत्पाराशरेण—

तद्विधिज्ञः शुचिः शान्तो ब्राह्मणो धर्मवित्तमः ।

तत्कृत्यर्थं वरेण्योऽसौ चतुर्भिर्ब्राह्मणैः सह ॥

असौ आचार्यो वरणीय इति जलोत्सर्गाकरणे दोषदर्शनादिति॥

पूजयित्वा सदस्यांस्तु बलिं दद्यात्समंत्रतः ।

स्नायादवभृथेनात्र पुत्रभार्यासुहृद्वृतः ॥

प्रदद्याद्दक्षिणां तेभ्यो यथाशक्त्या तथा च गाम् ।

तथा ॥ कृत्वा तु यज्ञपात्राणि यज्ञोपकरणानि च ॥

ऋत्विग्भ्यस्तु समं दत्वा मण्डपं विभजेत्पुनः ।

होमपात्रं च शय्यां च स्थापकाय निवेदयेत् ।

गवां शतं च दातव्यमष्टषष्ट्यथवा पुनः ॥

पञ्चशद्वाथ षट्त्रिंशत्पञ्चविंशति वा पुनः ।

ब्राह्मणेभ्य इति शेषः ॥ अयं विधिः कूपवापीषु अन्यासु प्रतिष्ठासु साधारणः ॥ तदुक्तं—

एष एव विधिर्दृष्टः प्रतिष्ठासु तथैव च ।
मंत्रतस्तु विशेषः स्यात्प्रासादोद्यानभूमिषु ॥

वारुणचरौ विरुध्धधर्मसंबन्धे स्वशाखोक्तमनुष्ठेयमिति प्रतिष्ठासु अधिवासनविधिः ॥ अथ अधिवासनानन्तरं ब्रह्वृचगृह्योक्तवारुणचरुविधानप्रसङ्गात् यूपारोपणं च गोतारणगोपुच्छतर्पणादिवारुणेष्टिपदार्थजातमभिधीयते ॥

इति तडागाद्युत्सर्गः ॥

अथ गृह्योक्तो वाप्युत्सर्गविधिः ॥

८५० तत्र कारिका—

ब्रह्माणं विष्णुमीशानं गणेशं च तथांबिकाम् ।
नत्वा करोमि गृह्योक्तां व्याप्याद्युत्सर्गपध्धतिम् ॥

वन्हिपुराणे—

सुदिने शुभनक्षत्रे मुहूर्तं तु यदा भवेत् ।
वापीकूपतडागानां तस्मिन्काले विधिःस्मृतः ॥

तथा—सर्वौषध्युदकस्नातः शुक्लगन्धानुलेपनः ।
यजमानःसपत्नीकःपुत्रपौत्रसमन्वितः ॥
करिष्य इति संकल्प्य वाप्याद्युत्सर्जनं ततः ।
मातृयागं चाभ्युदयं कुर्याद्ब्राह्मणवाचनम् ॥

आचार्यादीनां वरणं मधुपर्कादिपूजनम् ।
ततः ॥ जलाशयात्तु वरुणदिक्कृते मण्डपे स्थितः ॥
गृह्योक्तविधिनाचार्यःस्थापयेदग्निमुज्वलम् ।
पुराणे—सर्वभूतोपकाराय शान्तिं कुर्याद्विजोत्तमः ।
चरुं च श्रपयेद्वन्हौ वारुणं सर्वकामदमिति ॥

वचनात् पूर्वं ग्रहशान्तिः ॥ तत्र विश्वकर्मन् हविषेति-मंत्रेण विशेषहोमः ॥ वारुणैर्मंत्रैःसमिदाज्यतिलहोम इति शान्तिं समाप्यानन्तरं ततः प्राच्यां चरुं यवमयं तत्र वारुणं पयसा श्रपयेत् ॥

वरुणं पूजयेत्तत्र यादोभिश्च समन्वितम् ।
परिशिष्टे—सौवर्णो वरुणःकार्यो मकरस्कन्धमाश्रितः ।
चतुर्हस्तः पद्मपाशकर आल्हादिनीयुतः ।
तस्याः पृष्ठे करस्त्वेको परो मकरवालधृक् ॥
सौवर्णं हंसयोर्युग्मं चक्रवाकद्वयं तथा ।

सौवर्णः कूर्मो रौप्यो वा बकस्ताम्रमयी जलौका अन्यच्च रौप्यजं जलसर्पमण्डूकादयः ॥ तथा—

मत्स्यी कूर्मी जलौका च दर्दुरी जलगोधिका ।
मकरी तुन्दुकी प्रोक्ताः सप्तैता जलमातरः ॥
धातुजेष्वग्न्युत्तारणं शुद्धिं मृद्भस्मगव्यकैः ।
पञ्चामृतेन स्नपनं प्रतिष्ठाप्याधिवासयेत् ॥
८५१ तथा—धातुमये मृन्मये वा शुभे कुंभे प्रपूरिते ।
सर्वौषधीर्हिरण्यं च पञ्चरत्नं सपल्लवम् ॥
क्षिप्त्वोपरि न्यसेत्पात्रं सवस्त्रं तण्डुलोर्जितम् ।

कुभं स्थाप्यं ॥ स्थण्डिलोपर्यष्टदले वारुणे मण्डलेऽपि च ॥

वरुणादींस्तु पञ्चरत्नगर्भायां पा॒त्र्यां निक्षिप्य स्थापयेत् कुंभोपरि ॥ तथा वरुणस्येति मंत्रेण एवं पात्रोपरि न्यसेत् ॥

जलमातृः प्रतिष्ठाप्य पूजयेद्वरुणं शुभम् ।

तथा चोक्तं—

वरुणं विन्यसेत्तत्र सुयादोभिः समन्वितम् ।

एवमन्यदपि प्राकृतोपयोगि कर्मारंभात्पूर्वमेवासादयेद्यूपादिकं ॥ वरुणस्य पूजाविधिः ॥

वरुणस्योत्तंभनमिति वरुणस्यावाहनं मतम् ।
तत्वायाम्यासने पाद्ये त्वन्नो अग्ने तथाचमेत् ॥
सत्वं न इति स्नाने स्यादापोदेवी च वाससी ।
उदुत्तमं वरुणस्योत्तंभनं गन्धपुष्पयोः ॥

वरुणाय नमः ॥ प्रचेतसे नमः । प्रतीच्याधिपतये नमः यादोऽधिपतये नमः ॥ परशुपाणये नमः ॥ कमलहस्ताय नमः ॥ आल्हादिनीप्रियाय नमः ॥ इति नामभिः पूजा ॥

देवीराप इति धूपेदेवीः शुद्धास्तु दीपके ।
आपोदेवीति नैवेद्ये आरार्तिक उदुत्तमम् ॥
तत्वायामीति चार्घः स्यात्पूजनेऽयं विधिः स्मृतः ।
गृह्योक्तहोमः कर्तव्यः समग्रस्तु यथाविधि ॥

तत्रोदङ्मुखो दक्षिणतो यजमान उपविशेदिति ॥

स्विष्टकृच्च ततो हुत्वा मार्जनान्तं कुशाण्डिकां ।

कृत्वा यूपं निखनेदिति ॥ तथा—

होमस्थानाद्दिशि प्राच्यामीशाने वा जलाशयात् ।

दर्भाक्षतयुते स्थाने यूपं तं निखनेत्ततः ॥

परिशिष्टे—उत्तरस्थश्च यूपः स्याद्वाप्यां कूपतडागयोः ।

खादिराश्वत्थवैकङ्कतौदुंबरशमीवटैः ॥

शिरः स्कन्धोरोनाभिषु प्रमाणं ब्राह्मणादिषु ।

५५२ दानखण्डे—

त्रिरत्निमात्रो यूपः स्यात्क्षीरवृक्षविनिर्मितः ।

यजमानप्रमाणो वा संस्थाप्यो भूतिमिच्छता ॥

यूपलक्षणं तु ॥ यूपोऽवटाद्बहिः कार्यश्चतुरस्रस्तृतीयके ।

मध्येऽष्टास्रयूर्ध्वभागे तु वर्तुलः पञ्चमस्त्वधः ॥

यूपपदार्थः ॥ सविता प्रथममंत्रेण यूपस्य स्पर्शनं मतम् ।

समुद्रज्येष्ठेति मंत्रेण स्नापयेद्दशकुंभकैः ॥

अञ्जतित्वेति मंत्रेण घृतेनाभ्यञ्जनं पुनः ।

युञ्जन्तिब्रध्नमंत्रेण गन्धपुष्पैःसमर्चयेत् ॥

गर्ते पञ्चामृतं हुत्वाग्नये भूम्यै दिवे तथा ।

यूपव्रस्केति मंत्रेण स्थापयेद्गर्तमध्यतः ॥

युवं वस्त्राणि मंत्रेण छादयेद्वाससापि तम् ।

संस्थाप्य विन्यसेत्तस्मिन्मंत्रान्वरुणदैवतान् ॥ इति ॥

वेदवाद्यादिघोषेण ततो गत्वा जलाशयम् ।

जलमध्ये तु पूजा स्याज्जलमातॄणां जलस्य च ।

जलपूजा समुद्रज्येष्ठा इति ॥

जलाशयाच्च परितो दिक्पालानर्चयेत्तत ॥

यादोभिर्वरुणयुतां कुंभतोयसमन्विताम् ॥

पात्रीमादाय सौवर्णां पञ्चरत्नसमन्विताम् ।

धृतां चतुर्भिर्विप्रैस्तु दध्यक्षतसमन्विताम् ।
उत्तराभिमुखोन्युब्जां जलमध्ये तु कारयेत् ॥
आथर्वणेन साम्ना तु पुनर्मामे तृचेन च ।
आपोहिष्ठेति मंत्रेण क्षिप्त्वा प्रार्थयते पुनः ॥
आथर्वणं तथा साम शन्नोदेवीरभिष्टय इति ।
जले प्रक्षिप्य वरूणं पुनःकुर्याच्च पूजनम् ॥
वरूणस्योत्तंभनमसि इति पूर्वोक्तैर्मंत्रैः ।

८५३ ततःप्रार्थना ॥

जलाधिवासो वरुण त्वं तु देवैर्विनिर्मितः ।
जलाशयेऽस्मिन्देवेश सन्निधानं सदा कुरु ॥
पुष्कराद्यानि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।
आगच्छन्तु जलेह्यस्मिन्वाञ्छिताभीष्टसिद्धये ॥
मत्स्यादयो जलचरा जलक्रीडासमन्विताः ।
विचरन्तु स्वभावेन कारितेऽस्मिन्जलाशये ॥

यत्किंचेदमिति मज्जनं कृत्वा नित्यतर्पणं ॥

ब्रह्मा विष्णुः रूद्रः प्रजापतिः
ऋषींश्छन्दांसि वेदांश्च पूर्वाचार्यास्तथैव च ।
गन्धर्वानितराचार्यान्संवत्सरान्सहांशकान् ॥
देवानप्सरसो नागांस्तीर्थान्वा सागरांस्तथा ।
पर्वतान्सरितश्चैव मनुष्यान्पन्नगांस्तथा ॥
रक्षांसि च पिशाचांश्च सुपर्णान्पक्षिणस्तथा ।
भूतानि च पशून्सर्वान् वनस्पत्यौषधीस्तथा ॥
वाप्यामस्यां तर्पयामि जलेन शुभहेतवे ।

भूतग्रामाश्चतुर्विधास्तृप्यन्तु जलदानतः ।
दिक्पाला लोकपालाश्च तृप्तिमन्तो भवन्त्विति ।
वाप्यां हि तर्पणे सर्वे प्रयच्छन्तु शुभं मम ॥
सततं तर्पणे देवास्तृप्यन्तु पितृदेवताः ।

८५४ दानखण्डात्—

कनकालङ्कृतां कृत्वा तत्र गामवतारयेत् ।
सामगाय च सा देया ब्राह्मणाय विशांपते ॥

अयं चानुमंत्रणे मंत्रः ॥ इदं सलिलं पवित्रं कुरुष्व शुध्धाःपूता अमृताःसन्तु नित्यं ॥ मांतारयत्यश्च तीर्थाभिषेकात् लोकाल्लोकं तरते तीर्यते च ॥ पुच्छेऽन्वारब्ध उत्तराभिमुखो गच्छेत् ॥ तटं प्राप्य आपो अस्मानिति मार्जनं पुच्छे तर्पणं च॥ तथा—पूजितायाश्च गोःपुच्छे स्वयमेवावलंबितः ।

उत्तराभिमुखो भूत्वा आगच्छेच्च तटं प्रति ॥

ततः ॥ सुरभे त्वं जगद्वंद्या पवित्रा पापनाशिनी ।

नीत्वा पारं परं पुण्ये वृद्धिं कुरु सदा मम ॥ इति ॥
जलाशयं च त्रिवृता सूत्रेण परिवेष्टयेत् ।
शुक्लमाल्यांबरधरो यूपमभ्यर्चयेत्ततः ॥
परिवेष्ट्य च वस्त्रेण यूपमालिङ्गयेत्ततः ।
यूप त्वं पापहर्ता च पुरा देवैर्विनिर्मितः ॥
सर्वं गृहाण मे पापं जलरोधप्रभावतः ।
कीर्तिचिन्हः स्थितो यूपः स्थिरो भवतु नित्यशः ॥
यूपस्याधो जलमातृवरुणं दिक्पतींस्तथा ।

पूजयित्वाथ मण्डपमागत्य जलोत्सर्गं कुर्यात् सर्वोपभुक्तये इति॥

गृहीत्वाक्षतदर्भांश्च देशं कालं प्रयोजनम् ।
संकीर्त्यैवं वदेत्तत्र सर्वभूतेभ्य एव च ॥
इमं सर्वोपयोगित्वेनोत्सृजामि जलाशयम् ।

इति त्यागं कुर्यात् ॥ मया उत्सृज्यतेऽयं जलाशय इति च वाच्यं ॥

अनेनोत्सर्गयज्ञेन प्रीयन्तां पितरो मम ।
देवाश्चैव मनुष्याश्च तथा सर्वे च जन्तवः ॥
ततः कनकालङ्कृतां गां ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

सचैलकण्ठां वृषप्रजां कांस्यदोहनां सुवर्णशृङ्गीं अन्यां च दक्षिणां दद्यात् ॥ ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः ॥

५५५ ततः सहस्रं विप्राणामथवाष्टशतं पुनः ।
भोजयेत्तान्यथाशक्त्या पञ्चाशद्वाथ विंशतिः ॥

ततः प्रार्थना ॥ द्विपदां च चतुष्पदां च आपदं पादसंकुलम् ।
मम पुण्यस्य वृध्यर्थं भवेत्साधारणं पयः ॥
ततः शान्तिं पठद्भिस्तु मङ्गलध्वनिघोषवान् ।
जलं प्रदक्षिणं कृत्वा दत्वार्घं च ददेत्फलम् ।
जलाशयेऽस्मिन्वरुण आनीतो विधिपूर्वकम् ॥
इममर्घं गृहाणेश ममदत्तां प्रदक्षिणाम् ।
नमस्कृत्य हृष्टचित्तो भूत्वागत्य च मण्डपम् ॥
अभिषेकादिमाङ्गल्यं संपूर्णं प्रार्थनं ततः ।
एवं यः कुरुते राजन् वारुणेष्टिं प्रयत्नतः ॥
स पूर्वपितृभिर्युक्तः परब्रह्माधिगच्छति ।

परिशिष्टे ॥ पुण्ये तिथिकरणे शुभनक्षत्रे वा प्राचीं दि-

शमास्थाय उदक्प्रवणे प्राक्प्रवणे वा उदकसमीपे वारुणं चरुं श्रपयेत् ॥ मातृपूजापूर्वकं वृद्धिश्राद्धं कुर्यात् ॥ ९५५ शाङ्खायनगृह्ये ॥ अथ पुष्करिणीकूपतडागानां शुद्धे पक्षे पुण्ये वा तिथौ पयसा यवमयं चरुं श्रपयित्वा त्वन्नो अग्न इति द्वाभ्यामवते हेळ । इमंमे वरुणो । उदुत्तमं । वरूणेमाधिपं शिक्षमाणस्येति होमः ॥ अथ वारुण्यादिप्रभृतिदिक्षु अष्टासु प्रतिपदं चतुर्थ्यन्तैः स्वाहाकारान्तैरष्टावाज्याहुतीर्जुहुयात् ॥ प्रदक्षिणं ॥ गृह्योपगृह्योमयोभूराखरो निखरो निसरो निःकामः सपत्नपण इति अग्नौ मध्ये पयसा जुहोति ॥ विश्वतश्चक्षुरिदंविष्णुरिति ॥ स्विष्टकृत्प्रभृति मार्जनान्तं कृत्वा यत्किंचेदमिति मार्जयित्वा धेनुर्दक्षिणाच वस्त्रयुग्मं च अतो ब्राह्मणभोजनं ॥ भाष्ये तु मार्जयित्वा धेनुं तारयेत् ॥ पुच्छाग्रे स्वयमन्वारब्धोऽनुमंत्रयेत् ॥ इदं सलिलमित्यादिना तटं प्राप्य यत्किंचेदमिति मार्जनं उत्तीर्य वा तर्पणं ॥ आपो अस्मान्मातर इति ईशान्यामुत्थापयेत् ॥ सूयवसाद्भगवतीति । हिं कृता चेद्धिंकृणवतीवसुपत्नीति सालङ्कृतां गां ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ अन्यां दक्षिणां च उत्सर्गं कुर्यादेव ॥ पितृमनुष्याः प्रीयन्तामिति यश्चोत्सृजति ॥ ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वस्तिवाचनं वाचयति इत्याह शौनक इति व्याख्यानं ॥

गृह्यानुक्तमपि ग्राह्यमविरोधि च संमतम् ।
अतो यूपादिकं सर्वं कर्तव्यं फलगौरवात् ॥
कर्तव्यानुक्रमाज्ञानतिमिराश्रितमानसाः ।
तेषां प्रदर्शनार्थाय कृता पद्धतिदीपिका ॥

इति वारुणेष्टिः ॥

अथ वापीयज्ञं ॥

[८५७]परिशिष्टे ॥ अथातो वारूणविधिं वापीयज्ञं व्याख्यास्यामः ॥ पुण्ये तिथिकरणे शुभनक्षत्र इत्यादि वारुणं चरुं श्रपयित्वाज्यभागान्तं कृत्वा चतस्र आज्याहुतीर्जुहुयात् ॥ समुद्रज्येष्ठा इति प्रत्यर्चं ततो हविषा अष्टभिर्जुहुयात् ॥ तत्वायामिब्रह्मणा वन्दमान इति पञ्च ॥ त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वानिति द्वे ॥ इमंमेवरुणश्रुधीति च स्विष्टकृन्नवमं ॥ नव वै प्राणाः प्राणाश्चापस्तस्मादापोनवभिर्जुहोति ॥ मार्जनान्ते धेनुं तारयेत् ॥ एवं तीर्यमाणामनुमंत्रयेत् ॥ इदं सलिलमिति शाखान्तरीयं ॥

इति वापीयज्ञं

प्रतिष्ठाविस्तरो ज्ञेयो दानखण्डादिकेषु हि ।
मण्डपे वेदिका तत्र वारुणं मण्डलं भवेत् ॥

अथ रजसामुत्पादनप्रकारः ॥

वारुणमण्डलप्रकारस्तु अधिवासेऽभिहितः ॥ षोडशारं तत्श्चक्रमित्यनेन

रजसा मण्डलं कुर्यात्पञ्चवर्णेन तत्ववित् ।

इत्यत्र पञ्चवर्णं रजः कर्तव्यमिति विशेषः पञ्चरात्रे—

रजांसि पञ्चवर्णानि मण्डलार्थं हि कारयेत्
शालितण्डुलचूर्णेन शुक्लं वा यवसंभवम् ॥
रक्तं कुंकुमसिन्दूरगैरिकादिसमुद्भवम् ।

हरितालोद्भवं पीतं रजनीसंभवं क्वचित् ॥
कृष्णं दग्धयवैर्वापि पीतं कृष्णविमिश्रितम् ।
रजनी हरिद्रा कृष्णपीतादिमिश्रितं पञ्चमं ॥

इति रजसामुत्पादनप्रकारः ॥

अथ सर्वतोभद्रमण्डलप्रकारः ॥

५५८ परिशिष्टात्—

एकविंशतिरेखाभिर्मण्डलं तु भवेदिह ।
खण्डेन्दुस्त्रिपदा कोणे सप्तपादा च शृङ्खला ॥
त्रयोदशपदा वल्ली भद्रं षोडशभिःपदैः ।
चतुर्विंशत्पदा वापी परिधिर्विंशतिःपदैः ॥
षोडशपदानि मध्ये स्युःकमलं तत्र कारयेत् ।
सत्वंरजस्तमोभिस्तु बाह्ये ब्रह्मादिका कृतिः ।
द्वाराणि कल्पयेद्दिक्षु तत्र पूजां च कारयेत् ॥
तथा—रक्तं भद्रं सिता वापी परिधिः पीतवर्णकः ।
सितेन्दुःशृङ्खला कृष्णा वल्ली नीलेन पूरयेत् ॥

इति सर्वतोभद्रप्रकारः ॥

कृतेऽचलद्विवेदेन ग्रन्थे निर्णयदीपके ।
जातो देवतडागादिप्रतिष्ठाविधिनिर्णयः ।

५५९ अथानेकभार्यधर्मः ॥

अथानेकभार्यः पुरुषः धर्मकार्ये सवर्णां ज्येष्ठां मुक्त्वा अ-

न्यां कनिष्ठां न नियोजयेत् ॥ तदुक्तं मिताक्षरायां—

सत्यामन्यां सवर्णायां धर्मकार्यं न कारयेत् ।
सवर्णासु विधौ धर्म्ये ज्येष्ठया न विनोत्तरा ॥

सवर्णायां सत्यां अन्यामसवर्णामिति॥ बह्वीषु सवर्णासु मध्ये ज्येष्ठया विना ज्येष्ठां त्यक्त्वा इतरा मध्या कनिष्ठा वा धर्मकर्माणि न नियोक्तव्या ॥ तासामपि यथाज्येष्ठं प्राकृतं ॥

इत्यनेकभार्यधर्मः ॥

अथ मृतभार्यस्य निर्णयः ॥

दाहयित्वाग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पुनः ।
आहरेद्विधिवद्दारानग्नींश्चैवाविलंबयन् ॥

वृत्तवतीमिति आचारवतीं । श्रौतेन तदभावे स्मार्तेन अग्निना वा दाहयित्वा अविलंबयन् शीघ्रमेव दारपरिग्रहं अग्निपरिग्रहं च विधिवत्कुर्यादिति ॥

अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमेकमपि द्विजः । इति ॥

दक्षः ॥ आधाने ज्येष्ठायां सहाधिकृतायां सत्यां अन्यां मध्यमां कनिष्ठां वा अग्निहोत्रेण न दहेत् ॥ तदुक्तं तत्रैव—

द्वितीयां वै तु यो भार्यां दहेद्वैतानिकाग्निभिः ।
जीवन्त्यां प्रथमायां हि सुरापानसमं हि तत् ॥

तथा—मृतायां तु द्वितीयायां योऽग्निहोत्रं समुत्सृजेत् ।
ब्रह्मोज्झं तं विजानीयात् यश्च कामात्समुत्सृजेत्

एतच्चादित आधाने सहानधिकृताया अग्निदाने वेदि-

तव्यं ॥ सहाधिकृतां दहेदिति गम्यते ॥ इति मृतभार्यस्य निर्णयः ॥

इति मृतभार्यस्य निर्णयः ॥

६५०अथ पुत्रेषु गौणमुख्यपुत्रनिर्णयः ॥

औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः ।
क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा ॥

तथा गूढजः कानीनः कृत्रिमः दत्रिमः पौनर्भवः अपविद्धः क्रीतः गृहीतः इत्यादि द्वादशपुत्राः ॥ एषां लक्षणानि मिताक्षरादौ ज्ञेयानि ॥ तेषु मुख्यः औरसः ॥ इतरेषां तु पुत्राकार्यकरत्वं न मुख्यपुत्रत्वं ॥ यथाह मनुः—

क्षेत्रजादीन्सुतानेतानेकादश यथोदितान् ।
पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिण इति ॥

उक्तेषु निर्णयेषु प्रवर्तमानानां पुंसां सर्वकार्येषु मङ्गलं स्यादिति मङ्गलं ॥ पूर्णोऽयं ग्रन्थः ॥ श्री ॥

नानानिर्णयसंपन्नः कृतो निर्णयदीपकः ।
शुभो भाग्यवता येन द्विवेदेनाचलेन च ॥ इति ॥
ऋग्वेदोक्तमहारुद्रविधानस्य सहोदरः ।
शुद्धाध्वदर्शनायायं कृतो निर्णयदीपकः ॥
द्वैवेदी विदुषां प्रधानमभवच्छ्रीवत्सराजोद्विज
स्तत्सूनुः सकलद्विजाङ्घ्रिरजसामंशः कृती योऽचलः ॥
तेनायं विदुषां प्रियाय रचितः सन्निर्णयाकांक्षिणां ।

ग्रन्थो निर्णयदीपकोऽधिवसता श्रीपूर्ववृद्धं पुरम् ॥

वसन्ति ये वृद्धपुरे द्विजास्ते विबुधोपमाः ।
तथापि सद्विवेकाय ग्रन्थो भूवलयेऽस्तु नः ॥
पञ्चसप्ततिमे वर्षे संवत्पञ्चदशात्परे ।
शुक्रस्य कृष्णद्वादश्यां ग्रन्थः पूर्णत्वमीयिवान् ॥

इति श्रीनागराभ्यन्तरजातीयाचलनिर्मितो निर्णयदीपको निर्णयनिबन्धः समाप्तः ॥ श्रीरस्तु ॥ शुभं भवतु ॥ कल्याणं भवतु ॥

संस्कृत ग्रंथस्य शुद्धिपत्रं.

नंबरांकाः	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति
×	भयभू ीये	भवभूतिकृते	३	*नोट
५	मोक्ताः	मोक्ता	५	१३
१०	दारम्य	दारभ्य	८	९
१५	पूव	पूर्व	९	२२
१५	–दा	यदा	१०	४
१५	×प्र	विप्र	१०	५
१५	+क्तंच	उक्तं च	१०	६
१९	वाक्यानां माण्ये	वाक्यानामप्रामाण्यं	१२	६
२०	पूर्वा	पूर्वो	१२	२२
२१	म्लुचः	म्लुचा	१३	१
२४	नंबर विस्मृतिः	२४ पंचधा	१४	४
२६	कर्मणे	कर्मणो	१५	१
३१	पर	परा	१७	३
३८	दिकं	दिक	२०	१
३८	थक्ता	भक्ता	२०	१७
३९	चीष्टमा	चाष्टमी	२१	६
३९	ब्दिकीं	ब्दिकीं	२१	१३
३९	च्छता	च्छतां	२१	१६
३९	पितृणाः	पितृणां	२१	२०
४६	नेषेधा	निषेधा	२५	१४
४८	ब्दिक यतृ	ब्दिके यत्तु	२६	६-३
४९	प्रमीति	प्रमीत	२७	२
४९	दर्श	दर्शः	२७	१५
६१	पूर्वां	पूर्वा	३३	१९
६१	सर्व्रः	सर्वैः	३३	२०
६३	कुहूश्नये	कुहू ज्ञेये	३४	१६

नंबरांकाः	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति
६७	स्तेस्या	स्तस्या	३६	२१
७०	सवेः	सर्वैः	३९	११
७४	एव	एवं	३९	१८
७४	जपाहुतोऽहुतो	जपोहुतोऽहुतो	३९	२१
७४	होम	होमः	३९	२१
७७	नंबर विस्मृतिः	७७ पितृयज्ञं	४१	३
८२	पित्रदि	पित्रादि	४३	५
८४	अमावास्याः	अमावास्यायाः	४३	२१
८६	अमावास्याः	अमावास्यायाः	४४	८
८६	मग्न्यवाधाना	मग्न्यन्वाधाना	४४	१०
८७	तुरियो	तुरीयो	४४	१७
९०	चंद्रापि	चंद्रेपि	४६	११
९७	चंन्द्र	चन्द्र	५०	७
९८	मृतप्य	मृतेप्य	५०	२२
१०१	नंबर विस्मृतिः	१०१ अथ पौर्ण	५२	१२
१०१	मुच्यतो	मुच्यते	५२	१३
१०२	नंबर विस्मृतिः	१०२ अथ पौर्ण	५३	६
१०७	यष्टस	यष्टव्य	५६	९
१०७	बौद्धायन	बौधायन	५७	४
१०७	स्तुर्सर्थो	स्तुसर्थो	५७	९
१११	यइष्टया	यइष्ट्वा	५७	१७
१११	पर्वसंधि	पर्वसंधिः	५८	५
११२	विक्रुसा	विक्रुसाः	५८	१२
११३	कौषीतकीः	कौषीताकिः	५९	५
११३	मकृतिर्वि	विकृतिर्वि	५९	७
११४	शांखायने	शांखायने	५९	१२
११४	भूक्त	भुक्त	५९	१२
११७	काष्ण्याजिनिः	कार्ष्णाजिनिः	६०	१७

नंबरांका:	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति
१२०	क्षयाश्राद्धं	क्षयश्राद्धं	६२	८
१२२	माश्रणीयाः	माश्रयणीयाः	६३	३
१२३	दद्याद्दंत	दद्याद्धंत	६३	६
१३१	मीताक्षरा	मिताक्षरा	६७	२१
१३२	मध्यांन्हें	मध्यान्हे	६८	४
१३२	नंबर विस्मृतिः	१३२ अथ श्राद्धकालः	६७	२०
१३३	दक्षिणा	दक्षणा	६८	१६
१३३	कुतप	कुतपः	६८	१९
१३३	खादति	खादति	६९	१
१३३	धृतं	घृतं	६९	२
१३६	नंबर विस्मृतिः	१३६ तथा पितामहे	६९	२३
१३६	मासं	मासं॥	७०	२
१३९	इत्यादीनी	इत्यादीनि	७१	१७
१४०	त्रिकल्प॥ स्तथा॥पि	विकल्पस्तथापि	७२	४
१४०	प्रसक्त	प्रसक्तं	७२	१९
१४१	श्राध्यार्थं	श्राद्धार्थं	७२	१६
१४१	मुक्त	मुक्तं	७२	२२
१४३	पूत्राण्हे	पूर्वाण्हे	७३	१७
१४४	रम्मो	रम्भो	७४	१४
१४८	पूत्राण्हा	पूर्वाण्हा	७६	७
१४९	निषेधाद्विती	निषेधाद्विती	७७	९
१४९	रत्नारंभ	रत्नारंभ	७८	२
१५१	नंबर विस्मृतिः	१५१ अथ श्राद्धभुङ्नि	७८	८
१५१	श्राद्धाकृत्सं	श्राद्धेकृत्सं	७९	१
१५२	पूर्वक	पूर्वकं	७९	१०
१५३	आरम्वते	आरभ्यते	७९	१९
१५९	पयसादीनां	पायसादीनां	८३	१२

नंबरांकाः	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति
१६०	कंबिलं	कंबलं	८३	२०
१६०	सगोत्रच	सगोत्रे च	८४	३
१६२	बौद्धायनः	बौधायनः	८६	२
१६४	संप्रश्रय	संप्रश्रयं	८७	८
१६४	दद्यादर्भा	दद्याद्दर्भा	८७	९
१६५	प्रच्छे	पृच्छे	८८	५
१६६	इत्युत्का	इत्युक्त्वा	८९	१७
१६८	भमौ	भूमौ	९०	५
१७२	हस्ताम्यां	हस्ताभ्यां	९२	८
१७२	पवित्रण	पवित्रेण	९२	१३
१७३	संकल्प सिद्धं	संकल्पसिद्धि	९३	१४
१७४	मुत्का	मुक्त्वा	९४	२
१७४	षडंगुल	षडङ्गुलं	९४	९
१८२	संखायनः	शांखायनः	९८	१६
१८४	विश्वदेवाः	विश्वेदेवाः	९९	१४
१८४	ना सजासा	नासजासा	१००	३
१८६	अनुगम्या	अनुगम्याः	१००	१७
१८९	निर्णयोपतः	निर्णयोपेतः	१०२	१२
१९०	स्तिथिविचारः	स्तिथिविचारः	१०२	१५
१९३	खंडतोपादानं	खंडतापादानं	१०६	४
२००	नारिकलादि	नारिकेलादि	१०९	१२
२००	मुत्का	मुक्त्वा	१०९	१२
२००	श्रुणुयात्	शृणुयात्	१०९	१४
२०३	जश्रुतिर्हरिः	अश्रुतिर्हरिः	१११	११
२०४	तिथि	तिथी	११२	५
२०७	महात्रक्ष	महावृक्ष	११४	७
२०९	वमास्या	वमावास्या	११६	१५

नंबरांकाः	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति
२१३	घोषयन्नगरे	घोषयेन्नगरे	११८	२३
२१७	वृद्धगामिन्यः	वृद्धिगामिन्यः	१२१	१९
२२०	चतुर्दश्या	चतुर्दश्यां	१२३	१२
२२४	वाक्यानुदा	वाक्यान्युदा	१२६	१०
२२५	भगिन्यभावे	भगिन्यभावे ॥	१२७	१४
२२५	प्रशस्तं	प्रशस्तं ॥	१२७	२१
२२७	परभिधाना	पराभिधाना	१२९	१७
२३१	समंतुः	सुमंतुः	१३१	३
२३१	भृणु	शृणु	१३१	३
२३२	भर्तृवियोगं	भर्तृवियोगं	१३२	२
२३३	प्रवृति पुरुष	प्रकृतिपुरुष	१३३	१९
२३६	तृतिया	तृतीया	१३५	११
२३६	संज्ञिताः	संज्ञिता	१३५	२२
२३७	तृतीपयो	तृतीययोः	१३६	९
२४०	सक्युदध्यो	सक्तुदध्यो	१३८	११
२४६	गोभृंगजं	गोशृंगजं	१४१	११
२५१	कैश्चिव्यवस्था	कैश्चिद्व्यवस्था	१४३	१९
२५२	भिप्रस	भिप्रेत	१४६	१
२५४	दुर्वैसर्थः	दूर्वेसर्थः	१४७	१६
२५७	मारोदिस्तव	मारोदीस्तव	१४९	९
२५७	देवि॥पुराणे	देवीपुराणे॥	१४९	२०
२५७	बोधयेद्दवीं	बोधयेद्देवीं	१४९	२१
२५९	वर्षपयंतं	वर्षपर्यंतं	१५०	१०
२५९	शम्यक्त्रा	सम्यक्त्रा	१५०	१३
२६०	जीसुवक्तेन	जीवसूक्तेन	१५१	८
२६२	पूजानांगो	पूजनांगो	१५२	१९
२६३	अषाढ	आषाढ	१५४	१

नंबरांकाः	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति
२६३	स्तंगलेन	स्तदंगलेन	१५४	३
२६३	समुखा	संमुखा	१५४	११
२६४	प्रतिपत्क्ञमी	प्रतिपत्पञ्चमी	१५४	१२
२६५	लेखा	लेख्या	१५५	८
२६५	फर्णाश्च	फणाश्च	१५५	१४
२६६	विशेषणा	विशेषेणा	१५५	२०
२६७	पूत्र	पुत्र	१५६	२
२६८	जगत्रय	जगत्रये	१५७	२
२६८	मध्यमं	मध्यमं	१५७	१४
२७०	दानवईइति	दानवादिति	१५८	९
२७०	सूयारुणे	सूर्यारुणे	१५८	१६
२७१	अग्निष्वत्था	अग्निष्वात्ता	१६०	३
२७२	नमस्यस्य	नभस्यस्य	१६०	२१
२७३	ज्ञानतो	ज्ञानतो	१६१	४
२७५	लक्ष्मींसंपूज्या वासं	लक्ष्मीं संपूज्योप-वासे	१६२	७
२७६	विद्धप्य	विद्धाप्य	१६३	१९
२७७	सार्दनि	साद्दीनि	१६४	२
२७८	भोम	भौम	१६५	९
२७९	नंबर विस्मृतिः	२७९ ततः प्रभाते	१६५	२१
२८२	आशाढ	आषाढ	१६९	५
२८४	समन्विता	समन्वितः	१७१	२
२९३	व्यक्तिरिक्त	व्यतिरिक्त	१७९	२२
३००	श्रतस्र	श्रतस्र	१८०	१९
३०१	वस्यचित्	कस्यचित्	१८१	९
३०१	तिथि	तिथिः	१८१	११
३०२	कालमाभू	कालंमाभू	१८२	१५

नंबरांकाः	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति
३०५	तावतून्निर्ण	तावन्निर्ण	१८३	२०
३०५	वेधृति	वैधृतिं	१८४	२
३०५	र्च्छीायामिति	च्छिवायामिति	१८४	१०
३०९	विश्वक्ष·	विश्वर्क्षे	१८७	३
३११	सर्वसिद्धं	सर्वसिद्धिं	१८८	२
३१२	पादनैकांत	पादनादनैकांत	१८९	१
३१३	वृद्धयो	वृध्दयो	१८९	१०
३१५	पशुन्निहंति	पशून्निहंति	१९०	११
३१५	पूत्राण्हे	पूर्वाण्हे	१९०	१५
३१९	विचारा विशेषः	विचार विशेषः	१९३	१५
३२२	अभिधारणं	अभिघारणं	१९६	७
३२३	नवम्यापराण्हे	नवम्यामपराण्हे	१९६	१८
३२३	कुलजातिस्त्वं	कुलजातस्त्वं	१९६	२२
३२६	यागोयं	योगोयं	१९९	२२
३३२	ज्येष्ठांदेवी	ज्येष्ठांदेवीं	२०४	८
३३९	भृभंग	भूभंग	२०८	८
३४५	वीप्यायुक्त	वीप्सायुक्त	२१३	१५
३४८	रोहिणी	रोहिणी	२१५	१२
३४९	दिनद्वनये	दिनद्वये	२१६	१०
३५३	नंबर विस्मृतिः५२	३५३ अथ इयं	२१८	१२
३५३	भूत्का	भुक्त्वा	२१८	१६
३५३	भा	भाग	२१८	२२
३५६	वसुकरंध्र	वसुरंध्र	२२०	१५
३५९	समा न्याधिका	समा न्यूनाधिका	२२२	२२
३५९	भेदे ढा	भेदेनषोढा	२२२	२३
३५९	थयदा	अथ यदा	२२३	१
३६०	इ	सा	२२३	९

नंबरांकाः	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति
३६६	हरसवं	हरसघं	२२९	८
३६७	नंबर विस्मृतिः	३६७ अथ दशमी	२२९	१
३६७	त्वभिधाने	त्वभिध्यानं	२२९	१३
३६८	काश्चित्स	काञ्चित्स	२३०	२२
३७०	न्यैकादश्यां	न्येकादश्यां	२३२	१४
३७१	थ्येकादशी	थ्यैकादशी	२३२	१९
३७५	भवदेकादशी	भवेदेकादशी	२३५	१४
३७६	पुण्यं स्त्री	पुण्यस्त्री	२३६	१९
३७७	लघुमनुसारेण	लघुभावानुसारेण	२३७	११
३७८	बोद्धायनो	बौधायनो	२३८	२
३७९	रन्हः	रन्होः	२३८	१९
३८२	प्यनाहृतं	प्यनाहृतं	२४१	९
३८५	परादिने	परदिने	२४२	१६
३८५	बौद्धायनः	बौधायनः	२४२	११
३८५	बौद्धायनः	बौधायनः	२४३	२
३८६	कोष्ठकानिः	कोष्ठकानि	२४४	१
३८७	पूर्वा	पूर्वा	२४४	२३
३९१	औदायिक्यै	ओदयिक्यै	२४७	१२
३९२	पारणंमिति	पारणमिति	२४७	२१
३९३	वा मामाभू	वा माभू	२४८	१७
४०५	धमज्ञ	धर्मज्ञ	२५८	८
४१४	नांगः	नानंगः	२६४	२०
४१५	नमस्काष्टकं	नमस्काराष्टकं	२६५	२०
४१५	स्पृट्वा	स्पृष्ट्वा	२६६	५
४१६	दद्यात्रयो	दद्यात्त्रयो	२६६	१८
४१९	मनु	मनुः	२६९	१३
४१९	जययोगो	जयायोगो	२६९	१३

नंबरांकाः	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति
४१९	अर्धंरात्रं	अर्धं अर्धरात्रं	२६९	१९
४२०	द्विरीयादिने	द्वितीय दिने	२७०	२
४२०	कोग्दार	कोद्गार	२७०	७
४२१	मयाद्विती	मयाह्विती	२७१	९
४२२	शित्रोयोग शिव	शिवोयोगः शिव	२७१	२०
४२३	पारणानैव	पारणाश्चैव	२७२	२२
४३४	बौद्धायनेन	बौधायनेन	२७९	११
४४३	चंद्रोग्दमो	चंद्रोद्गमो	२८७	१८
४४६	स्यांतिके	स्यांतिके	२८९	२३
४४६	सतर्प्य	संतर्प्य	२९०	१
४४८	तथा॥	तथा	२९१	१०
४४८	पूवाण्हे	पूर्वाण्हे	२९१	१४
४४९	मु-हूर्त्ते	मुहूर्त्ते	२९१	२०
४४९	मंत्र	मंत्रः	२९१	२१
४५०	ताबूल	ताम्बूल	२९२	२२
४५०	सतलोप	व्रतलोप	२९३	२
४५१	बौद्धायनो	बौधायनो	२९३	१३
४५२	शुश्रुषा	शुश्रूषा	२९४	३
४५५	किंञ्जितत्र	किंञ्चिदत्र	२९५	२१
४५६	पूर्व	पूर्वं	२९७	२
४६०	मवेत्	भवेत्	२९९	२२
४६०	रांग्न	रांग्नं	३००	१
४६१	प्रासिंचेत्यु	प्रासिंचत्यु	३००	१७
४६७	दशापिंडान्	दशपिंडान्	३०४	२३
४७२	मुत्युक्त	मित्युक्त	३०८	१०
४७९	बौद्धायनः	बौधायनः	३१२	१६
४७९	कुर्यात्तां	कुर्यातां	३१२	१६
४८०	पौत्राप्रपौत्रोणा	पौत्रप्रपौत्राणा	३१४	४

नंबरांकाः	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति
४८०	मधिकार	मधिकारः	३१४	४
४८१	वथा	तथा	३१४	८
४८४	रात्रो	रात्रौ	३१६	४
४९०	वचनापि	वचनमपि	३२०	२२
४९४	मृतानाद्य	मृतानामाद्य	३२४	१
४९५	विषयेप्युष्युप	विषयेप्युप	३२४	१८
४९९	कूर्यात्	कुर्यात्	३२७	१
५०१	कतव्यं	कर्तव्यं	३२८	१९
५०३	अहिताग्नेः	आहिताग्नेः	३२९	१७
५०२	यथातिथि	यथातिथिः	३२८	२२
५०७	धर्मा धर्मौ	धर्माधर्मौ	३३१	२१
५०८	इतिपैठीनसिः	इति॥पैठीनसिः	३३२	१०
५०८	कार्याणि अंगिरसा	कार्याणि॥अंगिरसा	३३२	१८
५१०	यदभिरासतारके	यदभितःसतारके	३३३	१९
५११	मासिकानी	मासिकानि	३३४	८
५११	अपकुस	अपकृष्य	३३४	८
५११	नानु मासि	नानुमासि	३३५	९
५१२	पुत्र	पुत्रः	३३५	६
५१३	श्राद्धन्युना	श्राद्धान्यूना	३३५	२१
५१३	काष्णर्या	काष्णर्या	३३६	२
५१४	मतातुया	मृतातुया	३३७	१६
५१४	विलात्	बलात्	३३७	१७
५१७	परिजाते	पारिजाते	३३९	८
५१७	तद्दृतत्वेन	तद्धृतत्वेन	३३९	१२
५१७	दशांतरे	देशांतरे	३३९	१३
५१७	मागत	मागतः	३३९	२०
५१८	नयोर्भर्त्र	नयोर्भर्त्रा	३४०	१३

नंबरांकाः	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति
५१८	कंकायां	शंकायां	३४०	१४
५१८	संमार्ष्णी	संमार्ष्टी	३४१	१९
५२२	मरणेन	मरणं न	३४३	१
५२२	तन	तत्र	३४३	२
५२२	पूर्वं	पूर्वं	३४३	३
५२२	समासन	समासेन	४४३	४
५२७	तिक्षिभेदे	तिथिभेदे	३४६	१३
५२९	च नारी	च या नारी	३४७	२१
५३१	अचतुर्थी	आचतुर्थी	३४८	९
५३३	अद्याशौचा	आद्याशौचा	३५०	११
५३३	स्त्यागिनां	स्त्यागिनां	३५०	२१
५३४	शाचं	शौचं	३५१	९
५४३	अद्याहानि	अद्याहानि	३५७	७
५४४	क्वचिच्चेन्मृ	कश्चिच्चेन्मृ	३५७	१८
५४७	सन्मियेत	सन्म्रियेत	३५९	२१
५४९	दाहकार्यः	दाहःकार्यः	३६१	१२
५५१	भावे न	भावेन	३६२	११
५५५	अग्निहोत्र	अग्निहोत्रि	३६४	१५
५५८	वृतवंती	वृत्तवर्ती	३६६	७
५६२	आहनीये	आहवनीये	३६८	११
५६३	मनु	मनुः	३६९	१७
५६३	निपुण	निपुणं	३६९	१८
५६९	कादपि	कादाभि	३७४	१
५७७	बौद्धायनः	बौधायनः	३७८	११
५७८	पर्यन्तः	पर्यन्ताः	३७९	३
५८२	अनुपतीत	अनुपनीत	३८१	१३
५८३	नंबर विस्मृतिः	५८२ वृषोत्सर्गा	३८२	७

नंबरांकाः	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पांक्ति
५८५	बौद्धायनः	बौधायनः	३८४	२०
५८६	षष्ठिचेति	षष्ठेचेति	३८४	१४
५८६	अमावास्यायुप	अमावास्यायामुप	३८५	३
५८८	साग्निकसुयदा	साग्निकस्तुयदा	३८५	२३
५८९	विष्णु	विष्णुः	३८६	२१
५९४	मन्यापितृ	मन्यात्पितृ	३९०	१
५९५	नंबर विस्मृतिः	५९५ पितामह्या-दिभिः	३९०	२
५९६	सापिंड्य	सापिंड्य	३९०	१६
५९७	सापिंड्येमनु	सापिंड्यमनु	३९१	६
५९८	स्वामीगोत्रेण	स्वामिगोत्रेण	३९१	१८
५९८	विकल्प्यएव	विकल्प एव	३९२	२
५९८	पितुःकुर्यात्	पतिःकुर्यात्	३९२	१३
६०१	मनुः	ननु	३९४	६
६०६	चतुष्यं	चतुष्टयं	३९७	२१
६०७	मेकोद्दिष्टः	मेकोद्दिष्टं	३९८	९
६११	जायानिति	ज्यायानिति	४०१	११
६१८	अन्येन कुर्यात्	अन्येन न कुर्यात्	४०५	१५
६२०	श्राद्धं॥कथं	श्राद्धंकथं	४०७	३
६२०	हृक्रो	हृक्रो	४०८	१
६२५	कायेत्	कारयेत्	४११	९
६२६	वोक्त	वोक्तं	४१२	६
६२७	अषाढे	आषाढे	४१२	१८
६२७	श्रवण	श्रावण	४१३	४
६२७	विष्णु	विष्णुः	४१३	८
६२९	इसे एकोद्दिष्टं	इसेकोद्दिष्टं	४१४	१४
६३२	पठत्	पठेत्	४१७	३

नंबरांकाः	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति
६३२	बौद्धायन	बौधायन	४१७	१६
६३२	निषिद्धय	निषिध्य	४१८	४
६३४	धर्माल्लभत	धर्मान्लभते	४१८	५
६३६	ओरसः	औरसः	४१९	१२
६३७	काये	कारयें	४२०	१२
६५५	न्यकादशे	न्येकादशे	४२२	७
६५६	विश्वदेव	विश्वेदेव	४२४	६
६५७	चर्वादि	चर्यादि	४२४	१९
६५७	पंक्ति पडीछे॥	पिंडमुत्तमं॥यदन्नः पुरुषो लोके तद-न्ना स्तस्य देवताः॥	४२५	४
६५८	०	षट्त्रिंशन्मते	४२५	७
६५८	पिंडहीने न	पिंडहीनेन	४२५	६
६६०	श्राद्धा	श्रद्धा	४२७	४
६६०	यांगिरस्वते	यांगिरस्वते	४२७	१०
६६१	प्रसाह्निके	प्रसाह्निकं	४२८	२१
६६१	याज्ञवल्क्य	याज्ञवल्क्यः	४२९	१
६६२	बौद्धायनः	बौधायनः	४४०	९
६६४	मैलमासो	मलमासो	४४१	२
६७१	उभयविधिवाक्यानां	उभयाविधवा-क्यानां	४४५	१९
६७२	नंबर विस्मृतिः	६७२षट्त्रिंश-न्मतात्	४४६	१२
६७४	न्यपिपिंड	न्यप्यपिंड	४४७	११
६७४	पादितानी	पादितानि	४४७	१२
६७८	त्तरवचन	त्तरवचनं	४५०	१२
६७८	कुर्यात्त	कुर्यात्तु	४५०	१५
६७९	वगस्य	वर्गस्य	४५०	२०

नंबरांकाः	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति
६८०	श्राद्ध	श्राद्धं	४५१	१३
६८४	संभवा	संभवो	४५४	८
६८४	कुवात	कुर्वीत	४५४	१७
६८५	कम	कर्म	४५५	२
६८७	षडर्धं	षडर्धं	४५६	१४
६८९	एव कारणे	एव कारेण	४५८	१३
६९७	काष्णर्याजिनिः	काष्णाजिनिः	४६२	२१
७०५	जीवत्पितः	जीवत्पितुः	४६८	२
७०८	सपन्न	संपन्न	४६९	१४
७०८	नार्दमुखान्	नान्दीमुखान्	४६९	१५
७०८	कुवात्	कुर्वीत	४७०	७
७०९	ग्रहण	ग्रहणं	४७०	८
७१०	पठस्तान्	पठंस्तान्	४७१	२
७१०	प्रदीप	प्रदीपे	४७१	५
७११	ऋष्शृंगो	ऋष्यशृंगो	४७१	१७
७१२	प्रथागिति	पृथागिति	४७२	१९
७१३	स्थानबाधा	स्थानाबाधा	४७३	७
७१६	कोदृश्यं	कोदृश्यं	४७५	४
७२२	सापिंड्यांतं	सापिंड्यांतं	४७८	१८
७२३	कान्या	कन्या	४७९	७
७२४	निषधः	निषेधः	४८०	८
७२५	महालयः	महालये	४८१	६
७२७	आ ोग्यं	आरोग्यं	४८२	६
७३१	दशक	दशकं	४८४	१८
७५५	नंबर विस्मृतिः	७५५ स्मृत्यर्थसारे	५००	१
७६३	यत	यतः	५०५	२०
७६५	साध्यः	साध्याः	५०६	१७

नंबरांकाः	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति
७६७	मन्ये न	मन्येन	५०७	१६
७७०	विषय	विषयं	५०९	१४
७७८	शोचं	शौचं	५१२	१३
७८०	चांडालि	चांडाली	५१६	२३
७८०	सिक्तगात्रि	सिक्तगात्री	५१७	११
७८३	नंबर विस्मृतिः	७८३ स्पृष्टीरजः	५१९	४
७८७	त्रिगुण	त्रिगुणं	५२२	१
७८८	चनति	चनेति	५२२	१५
७८९	मशुद्धि	मबुद्धि	५२३	३
७९०	चंदग्रहा	चंद्रग्रहा	५२४	१४
७९२	त भुंजीत	न भुंजीत	५२५	७
७९५	तदंतरं	तदनंतरं	५२७	२०
७९५	जैमिनि	जैमिनिः	५२७	२१
७९६	न	नतु	५२८	१२
७९७	दृष्ट्वा	दृष्ट्वा	५२८	१७
७९८	दामन	दामेन	५२९	१५
८००	लिंगपुराण	लिंगपुराणे	५३१	१३
८००	श्राद्धवं	श्राद्धं वै	५३१	१६
८००	श्राद्धकुर्यात्	श्राद्धं कुर्यात्	५३१	२०
८००	राहुदशन	राहुदर्शने	५३१	२१
८००	चाप्नयात्	चाप्नुयात्	५३१	२२
८०३	विप्रबृवो	विप्रब्रुवो	५३४	१
८०३	सरय	सरयू	५३४	१९
८०३	ग्रहण	ग्रहणं	५३४	२०
८०३	यामन	यामुन	५३४	२०
८०५	सर्ययोः	सूर्ययो	५३९	१०
८१२	इ।ति	इति	५४०	३

नंबरांकाः	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति
८१३	श्रवणस्य	श्रावणस्य	५४०	९
८१५	कारणा	करणा	५४१	६
८१५	संहतं	संत्हतं	५४१	१२
८१७	पूत्राण्हे	पूर्वाण्हे	५४२	१९
८२६	तयाच	तथा च	५४८	१८
८२९	स्वाहु	स्वाहुः	५५०	३
८२९	पुण्यांमसा	पुण्यांभसा	५५०	१०
८३२	दीघ	दीर्घ	५५२	१६
८३२	मंत्रा	मंत्राः	५५२	१७
८३२	पुष्पंमंती	पुष्पमंती	५५२	१७
८३२	ऋषीणां	(पाठांतरं) रक्षसां	५५२	२३
८३३	नंबर विस्मृतिः	८३३ अथ संक्रांतिनि	५५४	१
८३३	तुलामेषा	तुलामेषौ	५५४	८
८३३	धनुर्मीनेषु	धनुर्मीनेषु	५५४	१०
८३३	मूग	मृग	५५४	१२
८३३	सक्रांतिषु	संक्रांतिषु	५५४	१९
८३४	मेषतुलायांच	मेषे तुलायां च	५५५	८
८३६	घटिकासु	घटिकास्तु	५५६	११
८४१	नंबर विस्मृतिः	८४१ एवं पुराणेपि	५५८	२३
८४८	अध्ययन	अध्ययन	५६३	९
८५०	कुर्वन्नाप्नोति	कुर्वन्नत्राप्नोति	५६४	२०
८५४	मैत्रेयमूत्रे	मैत्रेयसूत्रे	५६७	११
८५७	पर्वमासे	पूर्वमासे	५७०	३
८५८	मासे प्य	मासे पि	५७०	१८
८५८	मकार्यं	न कार्यं	५७०	२२
८६४	नंबर विस्मृतिः	८६४ तदुक्तं स्मृतौ	५७४	२३
८६५	आवश्यका	आवश्यकात्	५७५	२०

८६७	कातका	कार्तिका	५७६	२१
८६७	कुयात्	कुर्यात्	५७७	२
८७२	घट	घट	५७९	१८
८७२	माधिमासो	नाधिमासो	५७९	१९
८७२	घटः	घटः	५७९	२०
८७६	कालावदो	कालविदो	५८३	११
८७७	पूर्वाधि	पूर्वाधि	५८३	२२
८७९	घट	घट	५८४	१२
८७९	संक्रान्तेः	संक्रांते	५८५	३
८७९	अत्रेव	अत्रैव	५८५	२०
८८०	अनारंभः	अनारंभः	५८६	१६
८८१	ममंडल	मंडल	५८७	२
८८२	पंचाह	पंचाहं	५८७	१६
८८३	ज्यातिःशास्त्रे	ज्योतिःशास्त्रे	५८८	२१
८८३	पंचेदिनानि	पंचदिनानि	५८८	२१
८८४	चौलव्रत	चौलव्रत	५८९	१०
८८७	मापासंस्थ	मघासंस्थं	५९१	१
८८७	नावृतं	नादृतं	५९१	६
८९१	विधामेपि	विधानेपि	५९४	७
२०४	यथाच	यथा च	६०३	१८
९०५	परिवर्ध्यंते	परिवेर्ध्यंते	६०५	१९
९०७	वाकुयात्	वा कुर्यात्	६०५	२१
९०९	व्रस्त्र	वस्त्र	६०७	१७
९०९	आधारौ	आचारौ	६०८	१९
९१४	संपज्य	संपूज्य	६१२	११
९२०	पाक्षिकः	पाक्षिकः	६१६	१६
९२४	स्याज्यं	त्याज्यं	६१९	२२
९३१	शिनवारे	शनिवारे	६२५	१

९३१	नेरुप्यते	निरूप्यते	६२५	१
९३५	श्रैवं	श्रैत्रं	६२७	९
९४१	मीतये	पीतये	६३१	१६
९४१	नवोंभवति	नवोनवो भवति	६३१	१७
९४१	मनुषः	मानुषः	६३२	२२
९४६	कानच	कानिच	६३६	१
९४७	रुद्रपंहितां	इंद्रसंहितां	६३७	१०
९४७	पुमावः	पुनानः	६३७	११
९४९	पंच शद्वा	पञ्चाशद्वा	६३९	२
९४९	ब्रहृच	बहृच	६३९	८
९५०	कुभंस्थाप्यं	कुंभंस्थाप्यं	६४१	१
९५२	येत्तत	येत्ततः	६४२	२१
९५४	तारयसश्व	तारयसश्च	६४४	९

॥शुद्धिपत्रं संपूर्ण॥मंगलं भवतु॥

अथ मंत्रानुक्रमणिका.

नंबरांकाः	मंत्रनाम।नि	पृष्ठ.	पंक्ति.	अष्टक.	अध्याय.	वर्ग.	मंत्र.	ऋग्वेदे
१६२	वैष्णवमंत्रः इदंविष्णुः	८६	१२	१	२	७	२	ऋग्वेदे
१६२	प्रणवः ॐ	८६	१३	०	०	०	०	ऋग्वेदे
१६४	विश्वेदेवासः	८७	१९	२	८	९	३	ऋग्वेदे
१६५	विश्वेदेवाः शृणुत	८८	१	४	८	१६	३	ऋग्वेदे
१६५	ओषधयः संवदं	८८	२	८	५	११	७	ऋग्वेदे
१६५	उशंतस्त्वा	८८	६	७	६	२२	२	ऋग्वेदे
१६५	आयंतुनः	८८	८	०	०	०	०	आपस्तंब
०	अपहता असुरारक्षांसिपिशाचाः	०	०	०	२	०	२९	यजुर्वेदे
१६६	पवित्रेस्थो	८८	१२	०	१	०	१२	यजुर्वेदे
१६६	शन्नोदेवीरभि	८८	१३	७	६	५	४	ऋग्वेदे
१६६	यवोसि मूल ग्रंथमां स्पष्ट छे.	८९	२	०	०	०	०	०
१६६	तिलोसि मूलमां स्पष्ट छे.	८९	४	०	०	०	०	०
१६९	यादिव्याःमूले स्पष्टः	९०	१२	०	०	०	०	०
१६७	नमोवः पितरो	८९	१५	०	२	०	३२	यजुर्वेदे
१७२	पृथ्वीते पात्रं, मूले स्पष्टः	९२	१८	०	०	०	०	०
१७३	व्याहृति, भूर्भुवःस्वः	९३	११	०	०	०	०	०
१७३	मधुवाता, सूक्त	९३	१३	०	१३	०	२७	यजुर्वे०
१७४	महाव्याहृति, भूरग्नयेच इत्यादि	९३	२२	०	०	०	०	आपस्तंब
१७४	उदीरता,	९३	२२	७	६	१७	१	ऋग्वेदि
	स्वादिष्ठया			६	७	१६	२	ऋग्वेदि
१७४	येऽग्निदग्धा, मूलेस्पष्टः	९४	१२	०	०	०	०	

नंबरांका:	मंत्रनामानि.	पृष्ठ.	पंक्ति.	अष्टक.	अध्याय.	वर्ग.	मंत्र.	
१७६	अपहता, मूलेस्पष्टः	९५	१२	०	०	०	०	०
१७५	येरूपाणि,मूलेस्पष्टः	९५	१५	०	०	०	०	०
१७८	अत्रपितरो,मूलेस्पष्टः	९६	५	०	०	०	०	०
१७८	अमीमदंत,मूलेस्पष्टः	९६	१०	०	०	०	०	०
१७८	नमोवः, मूलेस्पष्टः	९६	१४	०	०	०	०	०
१७९	एतद्वः, मूलेस्पष्टः	९६	१७	०	०	०	०	०
१८२	ऊर्जवहांति,मूलेस्पष्टः	९८	१६	०	०	०	०	०
१८४	आधत्त, मूलेस्पष्टः	९९	१८	०	०	०	०	०
१८५	वाजे वाजे	१००	९	६	४	५	८	ऋग्वेदि
१८५	आमावाजस्य	१००	१२	०	९	०	१९	यजुर्वेदि
१८३	दातारो नः, मूलेस्पष्टः	९९	९	०	०	०	०	०
२१०	मातारुद्राणां दुहिता	११७	१६	६	७	८	५	ऋग्वेदि
२६०	जीवसूक्त, गणा-नांता.	१५१	१७	२	६	२१थी २९ मंत्र वर्ग ४ नुंसूक्त		ऋग्वेदि
२६९	आवत्तपितरो	१५७	१७	श्रौतसूत्र पूर्वार्ध	४	खंड ५	०	शांखायन शाखा
२२६	शांतिसूक्त	१९६	२०					
	आनोभद्रा,इत्यादि	२००	२१	६	१५–१६		१०	मुंसूक्त ऋग्वेदि
३२२	यतइंद्र भयामहे	१९६	२०	६	४	३७	३	ऋग्वेदि
३२३	त्रातारमिंद्र	१९६	२०	४	७	३२	२	ऋग्वेदि
३६५	विष्णुसूक्तं, विष्णोर्नुकं	२२७	२२	२	२	२४	६	ऋग्वेदि
३७७	इदंविष्णुः	२३७	६	१	२	७	१	ऋग्वेदि
६०४	येसमानाः मंत्रद्वयं मूलेस्पष्टं	३९६	१२	०	०	०	०	०
६०४	समानोमंत्रः मंत्रद्वयं							

नंबरांकाः	मंत्रनामानि.	पृष्ठ.	पंक्ति.	अष्टक.	अध्याय.	वर्ग.	मंत्र.
	ऋग्वेदि	२९६	१६	८	८	४९	३–४ ऋग्वेदि
७०८	तिलोसिमंत्र नंबर १६६ पृष्ठ ८९ पंक्ति १२ स्पष्ट छे, तेमां स्वधयापदने ठेकाणे पुष्ट्या ने तिलोसिने ठेकाणे यवोसि भणवुं.	४७०	४	०	०	०	०
७०८	अतोदेवा अवतुनः	४७०	१२	१	२	७	१ ऋग्वेदि
७०९	उपास्मै गायत अक्षन्नमीमदंत	४७०	१७	६ १	७ ६	३६ ३	१ २ } ऋग्वेदि
७१०	समूपुवाजिनं	४७१	२	८	८	३६	१ ऋग्वेदि
७१२	यद्देवादेवहेडनं	५११	११	०	१९	०	१४ यजुर्वेदि
९०९	कालिको नामसर्पः	६०७	१९	५	४	२२	४ खिलऋग्वेदि
९०९	नमोस्तु सर्पेभ्यः	६०७	१९	०	१३	०	६ यजुर्वेदि खिल.
९०९	याइषवः	०	२०	०	१३	०	७ यजुर्वेदि
९०९	येवामीरो	०	०	०	१३	०	८ यजुर्वेदि
९१०	भद्रं कर्णेभिः	६०८	९	१	६	१६	३ ऋग्वेदि
९११	ब्रह्मलोके चयेसर्पाः इत्यादिमंत्राः मूले-स्पष्टाः	६०८	२२	०	०	०	० ०
९१४	सहस्र शीर्षा ऋचा ११	६१२	६	८	४	१७-१८ १९	१६ नुं सूक्त. ऋग्वेदि
९१५	ब्राह्मणो स्यमुखं ऋचा ९	६१२	१८	८	४	०	० ऋग्वेदि
	अथ ऋग्वेदि मंत्राः						
९२०	येनः सपत्ना	६१६	१६	८	७	१६	४ ऋग्वेदि

नंबरांकाः	मंत्रनामानि.	पृष्ठ.	पंक्ति.	अष्टक.	अध्याय.	वर्ग.	मंत्र.	
०	वरुणःप्राविता	०	०	१	२	९	१	ऋग्वेदि
०	शन्नोअजएकपात्	०	१७	९	३	३०	३	ऋग्वेदि
०	उतनोहिर्बुध्न्यः	०	०	४	८	१०	४	ऋग्वेदि
०	शुक्रंते अन्यत्	०	०	४	८	२४	१	ऋग्वेदि
	यजुर्वेदि मंत्राः							
९२०	वसोःपवित्रमसि	६१६	१८	०	१	०	२	यजुर्वेदि
०	वरुणस्योत्तंभनमसि	०	१९	०	४	०	३६	यजुर्वेदि
०	उतनोहिर्बुध्न्यः	०	०	०	३४	०	५३	यजुर्वेदि
०	शिवोनामासि	०	०	०	३	०	६३	यजुर्वेदि
०	पूषन्तवव्रते	०	०	०	३४	०	४१	यजुर्वेदि
अथ	अथर्वणमंत्रा							
९२०	अष्टौशतानिश्वेतकेतूनां	६१६	२२	०	०	०	०	मळतो नथी
०	वाजादवी देवसृणानि	०	०	०	०	०	०	मळतो नथी
०	शुनासीरौनं	०	२३ महाशांतिउत्तरार्ध		खंड० ११	०		अथर्वण
०	सव्याप्याय कृणोमि कर्मसिद्धये	०	०	०	०	०	०	मळतो नथी
०	यत्रहादेहमृपिवः	६१७	१	०	०	०	०	मळतो नथी
९४०	श्रीसूक्तं, हिरण्यवर्णां०	६२१	१	४	४ खिल ३९ थी वर्ग ३		१९नु सूक्त	ऋग्वेदि
०	विष्णोर्नुकं	०	०	२	२	२४	६	ऋग्वेदि
९४१	रक्षोघ्नं यजुःसक्षोहणं	६२१	४	०	९	०	२३	यजुः
०	शन्नोमित्रः	०	९	कांड	अनु	सूक्त	मंत्र	
				१९	वाक१	९	६	अथर्वण
०	विश्वतश्चक्षुः	६२१	१४	८	३	१६	३	ऋग्वेदि
	पुनःऋग्वेदि मंत्राः							

नंबरांकाः	मंत्रनामानि.	पृष्ठ.	पंक्ति.	अष्टक.	अध्याय.	वर्ग.	मंत्र.	
९४१	वरुणःप्राविता	६३१	१६	१	२	९	१	ऋग्वे०
०	इहेंद्राणि	०	०	१	२	६	२	,,
०	अभित्वापूर्वपीतये	०	०	१	१	३७	४	,,
०	वायवायाहि	०	१७	१	१	३	१	,,
०	नवोनवो भवति	०	१७	८	३	२३	४	,,
०	भद्रंवद दक्षिणतः	०	१७	२	८	१२	३	,,
०	धन्वनागाः	०	१७	५	१	१९	२	,,
०	देवीं वाचमजनयंत	०	१८	६	७	९	९	,,
०	जातवेदसे	०	०	१	७	७	१	,,
०	बलित्थापर्व	६३१	१८	४	४	२९	१	,,
०	ब्रह्मादेवानां	०	०	७	४	७	१	,,
०	समूपुत्राजिनं	०	१९	८	८	३६	१	,,
०	नाहमिंद्राणि	०	०	८	४	३	२	,,
०	तुंजे तुंजे	०	०	१	१	१४	२	,,
०	येनापावक	०	२०	१	४	८	१	,,
०	प्रयाजान्मे	०	०	८	१	११	३	,,
०	अयंवेनः	०	०	८	७	७	१	,,
अथ पुनः यजुर्वेदि मंत्रा								
०	वरुणस्योत्तंभनं	६३१	२१	०	४	०	३६	यजुः
०	त्रातारमिंद्र	०	०	०	१९	०	५०	यजुः
०	प्रपर्वतस्य	०	०	०	१०	०	१९	यजुः
०	सवितात्वा	०	०	०	९	०	३९	यजुः
०	इमंदेवा	०	२२	०	९	०	४०	यजुः
०	इमं मे वरुणश्रुधी	०	०	०	२१	०	१	यजुः
०	उदुत्तमं	०	०	०	१२	०	१२	यजुः
०	लोकं प्रणच्छिद्रं	०	०	०	१२	०	५४	यजुः
०	अग्नेसहस्वपृतना	०	२३	०	९	०	३७	यजुः

नंबरांका:	मंत्रनामानि.	पृष्ठ.	पंक्ति.	अष्टक.	अध्याय.	वर्ग.	मंत्र.	
९४१	दिवोमूर्धासि	०	०	०	१८	०	५४	यजुः
०	पयःपृथिव्यां	०	०	०	१८	०	३६	यजुः
०	याओषधीःपूर्वा जाता	६३२	१	० ८	१२ ५	० ८	७५ १	यजुः ऋग्वेदि
०	अन्नपतेऽन्नस्य नोधेहि	०	०	०	११	०	८३	यजुः
०	संयविष्ठ	०	२	०	१३	०	५२	यजुः
०	अग्निःप्रियेषु धाम्नः	०	०	०	१२	०	११७	यजुः
०	प्रजापतेनत्वदे	०	०	०	२३	०	६५	यजुः
०	त्रीणिपदा	०	३	०	३४	०	४३	यजुः
	इदंविष्णुः	६३२	३	०	५	०	१५	यजुः
०	घृतवती भुवनाना	०	०	०	३४	०	४५	यजुः
०	अवतत्यधनुः	०	०	०	१६	०	१३	यजुः
	पुनः अथर्वण मंत्राः			कांड.	अनु-वाक.	सूक्त.	मंत्र.	
	अग्नेर्मन्वे प्रथमस्य	६३२	७	४	५	२३	१	अथर्व०
०	शाकमयं	०	०	९	५	२८	५	अथर्व०
०	नक्षत्राणि	०	०	६	१२	६०	५	अथर्व०
०	पृथिव्याअग्नये	०	८	४	८	३९	१	अथर्व०
०	सहस्रबाहुः	०	०	१९	१	६	१	अथर्व०
०	यआत्मदा बलदा	०	०	४	१	२	१	अथर्व०
०	अस्मिन्वसु वसवो	०	९	१	२	९	१	अथर्व०
०	पुनरेहि वाच-							

नंबरांकाः	मंत्रनामानि.	पृष्ठ.	पंक्ति.	अष्टक.	अध्याय.	वर्ग.	मंत्र.	
	स्पते	०	०	१	१	१	२	अथर्व०
९४१	यःकेतुंदेवं	०	०	मळतो नथी				अथर्व०
०	शन्नोमित्रः	०	०	१९	१	९	६	अथर्व०
०	शन्नोवातो	०	१०	७	६	१७	२	अथर्व०
०	शन्नोदेवी	०	०	१	१	६	१	अथर्व०
०	ध्रुवाद्यौः	६३२	१५	८	८	३१	४–३	
							नुंसूक्त	ऋग्वेदी
९४१	आपोदेवी	६३२	१९	कांड	अनु-वाक	सूक्त	मंत्र	
				१	१	४	३	अथर्व०
०	घृतवती	०	०	९	१	१४	१	ऋग्वे०
०	श्रीश्चते	०	०	०	३१	०	२२	यजुः
०	मनसःकामं	०	०	०	०	०	०	आपस्तं०
०	सक्तुमिव	०	०	८	२	२३	२	ऋग्वे०
०	जातवेदसे	०	२०	१	७	७	१	ऋग्वे०
०	कामं कामदुघे	०	०	०	१२	०	७९	यजुः
०	आनोयज्ञं	०	०	६	७	७	४	ऋग्वे०
०	याओषधीः	०	०	८	५	८	१	ऋग्वे०
०	सरस्वतीयोन्यां	०	२१	०	१९	०	९४	यजुः
०	तेजः पशूनां	०	०	०	१९	०	९५	यजुः
०	देवीं वाच	०	०	६	७	५	५	ऋग्वे०
०	समिद्धो आग्नि मानुषः	०	०	८	६	८	१	ऋग्वे०
०	योमेधांदेव	०	२२	०	३२	०	१४	यजुः
०	मेधांमेवरुणः	०	०	०	०	०	०	आपस्तं०
०	इमंमेवरुण	०	०	१	२	१९	४	ऋग्वे०
०	विभ्राट्	०	२३	८	८	२८	२	ऋग्वे०
०	उदुत्यं	०	०	१	४	७	१	ऋग्वे०

नंबरांकाः	मंत्रनामानि.	पृष्ठ.	पंक्ति.	अष्टकः	अध्याय.	वर्ग.	मंत्र.	
९४१	येनापावक	०	०	१	४	८	१	ऋग्वे०
०	दैव्यावधवर्जू	६३३	१	०	३३	०	७३	यजुः
०	तंप्रत्नथा	०	०	०	६	०	१२	यजुः
०	अयंवेनः	०	०	८	७	७	१	ऋग्वे०
०	चित्रंदेवानो	०	०	१	८	७	१	ऋग्वे०
०	आनईडाभिः	०	०	०	३३	०	३४	यजुः
०	यदद्यकच्च	०	२	६	६	२१	४	ऋग्वे०
०	तरणि	०	०	१	४	७	४	,,
०	तत्सूर्यस्यदेव	०	०	१	८	७	४	,,
	तन्मित्रस्य	६३३	२	१	८	७	५	,,
०	बण्महांआसि	०	३	६	७	८	१	,,
०	बट्सूर्यश्रवसा	०	०	६	७	८	२	,,
०	आयंतइव	०	०	६	७	३	३	,,
०	अद्यादेवा	०	०	१	८	७	६	,,
०	आकृष्णेन	०	०	१	३	६	२	,,
०	गणानांत्वा०	०	४	२	६	२९	१	,,
९४६	तत्त्वायामि	६३६	१३	१	२	१५	१	,,
०	त्वन्नोअग्ने	०	०	३	४	१२	४	,,
०	इमंमेवरुणश्रुधी	०	०	०	९	०	४०	यजुः
९४७	रात्रिसूक्तं	६३७	१	८	७	१४	८ नुं सूक्त	ऋग्वे०
०	रुद्रसूक्तं	०	०	१	३	२६-२७	९	ऋग्वे०
०	पावमान	०	०	६	७	१६	६१० नुं सूक्त	ऋग्वे०
०	कनिक्रदत् सूक्तं	०	०	२	८	११	२ नुं सूक्त	ऋग्वे०
०	पुरुषसूक्तं	०	०	८	४	१७	१६ नुं १८-१९ सूक्त.	ऋग्वे०
९४७	इंद्रोनो विश्वत·							

नंबरांकाः	मंत्रनामानि.	पृष्ठ.	पंक्ति.	अष्टक.	अध्याय.	वर्ग.	मंत्र.	
	स्पतिः	६३७	६	०	०	०	अनुवाक.	आपस्तंब
०	इमारुद्रायतवसे	०	०	०	१६	०	४८	यजुः
०	सोमोधेनुं	०	०	०	३४	०	२०	यजुः
०	यद्देवादेवहेडनं	०	०	०	१९	०	१४	यजुः
०	यस्त्वाहृदाकीरिणा	०	०	३	८	१९	५	ऋग्वेदि
०	सूर्योदेवी	०	०	१	८	७	२	ऋग्वेदि
०	अथर्वणमंत्राः			कांड.	अनुवाक.	सूक्त.	मंत्र.	
९४७	शांतिक शांताद्यौः शन्नोदेवी	६३७	२३	१९	१	९	१४	अथर्वण
				१	१	६	४	अथर्वण
०	पौष्टिक	०	०	७	१०	२५	६	अथर्वण
९४७	शांतिकमंत्र, शन्नइन्द्राग्नी	६३७	२३	कांड १९	अनुवाक २	सूक्त १०	मंत्र १६	अथर्वण
९४७	शांतिक शन्नोवातः	६३७	२३	७	६	१७	२	अथर्वण
९४७	शांतिक उषाअपः	६३७	२३	१९	२	१२	१	अथर्वण
९४७	तन्नोअग्ने शांतिक	६३७	२३	वैतानसूक्त		अध्याय १२	खंड १	अथर्वण
९४७	सतन्नो शां-	६३७	२३	वैतानसूक्त		अध्याय १२	खंड १	अथर्वण
९४७	उदुत्तमं शांतिक	६३७	२३	कांड ७	अनुवाक ८	सूक्त २२	मंत्र १	अथर्वण

नंबरांकाः	मंत्रनामानि.	पृष्ठ.	पंक्ति.	अष्टक.	अध्याय.	वर्ग.	मंत्र.	
९४७	आपोदेवीर्म-धुमती घृतश्चु-तः शांतिक	६३७	२३	१०	५	३२	७	अथर्वण
९५०	विश्वकर्मन्ह-विषा	६४०	६	८	३	१६	६	ऋग्वेदि
९५०	वरुणस्य	६४१	३	०	४	०	३६	यजुः
९५१	वरुणस्योत्तं-भनं	६४१	९	०	४	०	३६	यजुः
०	तत्वायामि	०	०	१	२	१५	१	ऋग्वेदि
०	त्वन्नोअग्ने	०	०	३	४	१२	४	ऋग्वे०
०	सत्वन्न	०	०	३	४	१२	५	ऋग्वेदि
०	आपोदेवीरापो०		०	०	०	०	०	आपस्तंब
०	उदुत्तमं	०	०	०	१२	०	१२	यजुः
०	देवीरापः	०	०	०	६	०	१२	यजुः
०	देवीरापशुद्धा	०	०	०	६	०	१२	यजुः
९५२	सविता प्रथमं	६४२	१०	०	०	०	०	आपस्तंब
०	समुद्र ज्येष्ठाः	०	०	५	४	१६	१	ऋग्वेदि
०	अजंतित्वा	०	०	३	१	३	१	,,
०	युंजंति ब्रध्न	०	०	१	१	११	१	
९५२	यूपत्रस्का	६४२	१५	२	१	३	८	,,
०	युवं वस्त्राणि	०	०	२	२	२२	१	,,
९५२	शन्नोदेवी र-भिष्टय	६४३	५	७	६	५	४	,,
०	यत्किंचेदं	०	१५	५	६	११	५	,,
९५४	इदं सलिलं, मू-लेस्पष्टः	६४४	८	०	०	०	०	
०	आपोअस्मान्	०	११	७	६	२४	५	,,

नंबरांकाः	मंत्रनामानि.	पृष्ठ.	पंक्ति.	अष्टक.	अध्याय.	वर्ग.	मंत्र.	
९९६	त्वन्नोअग्ने	६४६	४	३	४	१२	४	"
०	अवतेहेळो	०	०	१	२	१५	४	"
०	इमंमेवरुणो	०	०	०	२१	०	१	यजुः
०	उदुत्तमं	०	०	०	१२	०	१२	यजुः
०	इमांधिपंशिक्षमाणस्य	०	०	६	३	२८	३	ऋग्वे.
९९६	गृह्योपगृह्यो, मूलेस्पष्टः	६४६	८	०	०	०	०	०
०	विश्वतश्चक्षुः	०	९	८	३	१६	३	ऋग्वेदि
०	इदं विष्णुः	०	०	१	२	७	२	ऋग्वेदि
०	आपोअस्मान्मातर	०	१४	७	६	२४	९	ऋग्वेदि
०	सूयवसाद्भगवती	०	०	२	३	२१	९	ऋग्वे.
०	हिंकृण्वती वसुपत्नी	०	०	२	३	१९	२	ऋग्वे.

सामवेदी मंत्रानुक्रमाणिका ॥

नंबरांकाः	संज्ञानामानि.	पृष्ठ.	पंक्ति.	गायन.	संहिता.	प्रपाठक.	साम.	दशति.	ऋक्.
१०९	सर्पसाम	६०७	२०	आरण्य	०	२	१	०	०
१०९	प्रसर्पसाम	६०७	२०	०	०	२	२	०	०
१०९	उत्सर्पसाम	६०७	२१	०	०	२	३	०	०
१०९	ईनिधनसाम	६०७	२२	०	०	१	४४	०	०
	वामदेव्यं तमस्ति-			ऊहगान.	उत्तर.	५	२१	०	२
	मास्ते					६	१०	०	२
	वरुणसाम यदा-			वेयगाय-	छंद-	८	५	०	०
	कदाच			न	सी	३	०	१०	६
	इंद्रो विश्वस्य रा-			वेयगाय-	छंद-	११	२५	०	०
	जसि			न	सी	९	०	७	१०
	ब्रह्मजज्ञानं			वेयगाय-	छंद-	८	५१	०	०
				न	सी	४	०	३	९
	शुक्रंते अन्यद्यजतं			वेयगाय-	छंद-	२	५२	०	०
				न	सी	१	०	८	३
	अग्निंदूतं			वेयगा-	छंद-	१	५	०	०
				यन	सी	१	०	१	३
	पृथिव्यंतरिक्षं			आरण्य	०	३	४६	०	०
	शुक्रं शुक्रं अ तोदेवा			आरण्य	०	३	३७	०	०
					उत्तर	८	०	१८	०
	देवव्रत अधि- पताई			आरण्य	०	५	६	०	०
	ज्येष्ठसाम आ ज्यदोहानि			आरण्य	०	१	४३	०	०
							४४		
							४५		

नंबराः काः	संज्ञानामानि.	पृष्ठ.	पंक्ति.	गायन.	संहिता.	प्रपाठक.	साम.	दशति.	ऋक्.
	वैराजं पिवा			वयगा-	छंद-	१०	६५	०	०
	सोम			न	सी	९	०	१	८
	प्राक्साम			वयगायनस्य प्रथम ऋचा गायत्री.					
	वैश्वानर साम			आरण्य	०	६	४	०	०
	सौपर्ण			वयगा-	०	३	६३	०	०
				यन			६४		
							६५		
	उद्वेदभिश्रुता-			०	छंद-	२	०	४	१
	मघं				सी				
	रुद्रसंहिता			वेयगा-	०	२	४३	०	०
	आवो राजा			यन	छंदसी	१	०	१	७
	शैशवं उच्चाते-			वेयगा	०	१२	५०	०	०
	जातमंधसो			न	छंदसी	५	०	९	१
	वामदेव्यं कया-			वेयगा	०	५	२५	०	०
	नश्चित्र			यन	छंदसी	२	०	८	५
	बृहत्साम अहो-			आरण्य	०	१	२७	०	०
	इलामिद्धिह			०	छंदसी	३	०	५	२
	गायत्रंसाम			वेयगा-	०	१	२	०	०
				यन					
	सौम्यं संते प-			आरण्य	०	४	९	०	०
	यांसि			०	आरणि	१	०	३	२
	रौरवं पुनानः			वेयगा-	०	१४	३५	०	०
	सोम			न	छंदसी	६	०	३	१
	रथंतरं अभि			आरण्य	०	२	२१	०	०
	त्वाशूर			०	छंदसी	३	०	५	१
	गवांव्रतं ते म-			आरण्य	०	५	४०	०	०

नंबरांकाः	संज्ञानामानि.	पृष्ठ.	पंक्ति.	गायन.	संहिता.	प्रपाठक.	साम.	दशति.	ऋक्.
	न्वत प्रथमं			०	आरणि	१	०	३	५
	विकीर्णं विभ्रा-			आरण्य	०	६	७	०	०
	डिति			०	आरणि	१	०	५	२
	पंचनिधनं			आरण्य	०	१	४	०	०
	राक्षोघ्नं			वेयगान	०	१	४२	०	०
	यशः यशोहाउ			आरण्य	०	२	४६	०	०
	बृहदिंद्राय			वेयगायन	०	७	२२	०	०
	अथर्वसाम			आरणु	०	१	२३	०	०

शोधक शुक्लतीर्थकर त्रिपाठी. प्राणशंकर भवानीशंकर श्रीमाळी एमणे तपासीने साफ करी लख्युं छे.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

શ્રી નિર્ણયદીપક.

(એ ગ્રંથનું ભાષાંતર.)

---

૧ સિદ્ધિબુદ્ધિસહિત, નિરંતર સત્પુરુષોને સર્વ કાર્યમાં સિદ્ધિ આપનાર, શ્રીગણપતિ આ ગ્રંથ રચવામાં સહાય થાઓ.

૨ જેમના ઘરમાં ઉત્તમ વિધિયુક્ત પંચમહાયજ્ઞસહિત, ધર્મના આચારવિચારયુક્ત ચાલેલી નિત્યચર્યા કોઈ પણ વખતે વિરામ પામતી નથી, એવા આ સમસ્ત જગત્‌માં રહેલા શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિવાળા નાગરો જ્યાં જ્યાં હોય, ત્યાં તે સઘળાનું શંકરના પુત્ર શ્રીગણપતિદેવ (સર્વ) ભયથી રક્ષણ કરો.

૩ શરણાગતપ્રતિ સારા આચાર કરનાર, ષટ્કર્મ અને ધર્મમાં તત્પર, તથા અતિથિનો સત્કાર કરવાવાળા, યજ્ઞક્રિયામાં કુશલ, વિચારશીલ અને ધર્મયુક્ત બ્રાહ્મણોવડે શ્રીશંકરે **વૃદ્ધપુર** [વડનગર] વસાવ્યું છે.

૪ વિદ્યાવૃદ્ધ, ધર્મવૃદ્ધ અને જ્ઞાનવૃદ્ધ લોકો ત્યાં વાસ કરેછે, માટે બુદ્ધિમાન્ પુરુષો તેને **વૃદ્ધપુર** કહે છે.

૫ વિવાહની શોભા જેમના હાથમાં વસી રહીછે, એવા શ્રીશંકરે, પાર્વતીના વિવાહપર્વને વિષે આચાર્ય થયેલા બ્રહ્માને દેવતાઓ અને સર્વ તીર્થોનું સ્થાન, **વડનગર** [વૃદ્ધપુર] દક્ષિણામાં આપ્યું.

૬ આ વડનગરમાં નાગરના બાલકની સાથે વેદના અર્થનો વાદ કરી કદી પણ જીતી શકાશે નહિ, એમ લાજ પામીને બ્રહ્મર્ષિઓ ત્યાંથી જતા રહ્યા; દુર્વાસા સ્વર્ગમાં અને **વ્યાસ** કાશીમાં જઈ વસ્યા; અને **અગસ્ત્ય ઋષિ**, 'સર્વ જગત્‌નું કલ્યાણ થજો.' એમ આશિષ દેતા દેતા લંકામાં વસ્યા.

૭ બ્રહ્મર્ષિ, રાજર્ષિ ને દેવર્ષિઓએ નાગરોને માન આપ્યુંછે, તે માટે તેઓ સર્વ લોકથી સન્માનયોગ્ય છે.

૮ જે નાગરો પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ છે અને વેદોક્તમાર્ગનું આચરણ કરવામાં પ્રૌઢ છે; જેઓએ ધનાદિના દાને કરીને કુબેર ભંડારીની શોભા પ્રાપ્ત કરી છે,

અને જે ધર્મદ્વેષી લોકો પ્રતિ સદા કઠોર છે,

૯ તે નાગરોમાં એક મંડોદા નામની ઉત્તમ સ્ત્રી ઉત્પન્ન થઈ; તેનો પુત્ર ધારિગદેવ પૃથ્વીમાં ધર્મવૃદ્ધિ કરનાર થયો.

૧૦ તેને અનન્ત નામનો પુત્ર થયો; જેણે અનેક બ્રાહ્મણોને વેદ ભણાવીને ભગવાનની ભક્તિ વડે પોતાના જન્મનું સાર્થક કરી, ઈશ્વરના નિર્મલ ધામમાં વાસ કર્યો.

૧૧ તેનો પુત્ર, પૃથ્વીમાં બ્રાહ્મણોને આનંદ આપનાર, લક્ષ્મીધર નામનો થયો; જેના ઘરમાં લક્ષ્મી અને સરસ્વતી કુટુમ્બ ભાવથી સદા રહેતાં હતાં.

૧૨ તે લક્ષ્મીધરનો પુત્ર, પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ, અને સર્વ બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ, તેમજ વેદાર્થ અને વૈદિકકર્મ જાણવાવાળો, વિદ્વાન્ લોકોએ જેના ચરણ કમલ સેવેલા છે એવો, જે ગોવિન્દ નામનો થયો,

૧૩ તેનો પુત્ર, પોતાના ત્રણ પુત્રોએ કરીને પોતાના વંશરાજનો વિસ્તાર કરવાવાળો અને ધર્મમાર્ગને આશ્રય આપવામાં બીજો વત્સરાજ હોય તેવો, તથા સર્વ પ્રકારના અર્થના જ્ઞાનને વિષે રાજા જેવો, વત્સરાજ નામનો થયો.

૧૪ શ્રી વત્સરાજથી જન્મ પામેલા, વિપ્રચરણરજ અચલદ્વિવેદી સર્વ શ્રુતિના સાગરરૂપ નાગરોના શુભકર્મની સિદ્ધિ માટે કાંઇક [શાસ્ત્ર રચના] કરે છે.

૧૫ ઋગ્વેદી બ્રાહ્મણથી મળેલું મહારૂદ્ર વિધાન મેં રચ્યું છે, તેની પછી વાણીના ભ્રમને નાશ કરનાર નિર્ણયદીપક નામનો ગ્રંથ હું રચું છું.

૧૬ જેમ જેમ દર્પણને વારંવાર ઘસવાથી અધિક નિર્મલ થાયછે, તેમ આ ગ્રન્થમાં જે ઋષિનાં વાક્યો છે, તે યુક્તિથી વિચાર્યાં હોય તો અધિક અર્થનો લાભ કરે છે.

૧૭ અમારી જેઓ અવજ્ઞા કરેછે, તે કાંઈપણ ભલે જાણતા હોય; તેમને માટે મારો આ યત્ન નથી. મારા જેવા ધર્મ (ગુણ) વાળો કોઇ ઉત્પન્ન થશે, [તેને માટે આ મારો પ્રયત્ન છે.] કારણ કે પૃથ્વી અતિ વિસ્તીર્ણ છે અને કાલ પણ અપાર છે.

૧૮ વિદ્વાનોમાં શ્રેષ્ઠ, દ્વિવેદી શ્રી વત્સરાજ નામે બ્રાહ્મણ હતા; તેનો પુત્ર, સકલ બ્રાહ્મણચરણની રજનો અંશ, કૃતાર્થ જે અચલ તે સત્ય નિર્ણયની આકાંક્ષાવાળા વિદ્વાનોને માટે આ નિર્ણયદીપક નામનો ગ્રન્થ, શ્રીવૃદ્ધપુરમાં રહી રચેછે.

૧૯ પોતાના પિતા તથા વિનાયક ભટ્ટ નામના પોતાના ગુરૂને નમસ્કાર કરીને તિથ્યાદિના નિર્ણયને અચલ નામે નાગરબ્રાહ્મણ [સ્પષ્ટ કરી] કહેછે.

તિથિ આદિનો નિર્ણય.

૧ શ્રાદ્ધ, દાનાદિ કર્મમાં નોદના વાક્યથી તિથિ આદિને અંગપણું છે, માટે તિથિનો નિર્ણય કરવાની જરૂર છે. આદિ શબ્દે કરીને નક્ષત્ર, કાલ, યોગ જાણવા. પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થને બતાવનારાં વાક્યોનું એક અર્થમાં સ્થાપન કરવું, તેને નિર્ણય કહેછે. નોદના એટલે [વેદોક્ત] વિધિ વાક્ય. પ્રવર્ત્તક અને નિવર્ત્તક એ પ્રમાણે વિધિ બે પ્રકારનો છે. પ્રવર્ત્તકનું સ્વરુપઃ—અમાસને દિવસે નાહિને કાળા તલ મિશ્રિત પાણીથી પિતૃઓનું તૃપણ કરવું; અને ચાર પ્રકારનું અન્ન આપવું. તેથી સંતતિની વૃદ્ધિ થાયછે. નિવર્ત્તકનું સ્વરૂપઃ—અમાસને દિવસે, પોતાની સ્ત્રી ઋતુમતી હોય તોપણ તેની સાથે ગમન કરવું નહિ, વૃક્ષોનું છેદન કરવું નહિ, અને પારકાનું અન્ન પણ જમવું નહિ; તેમજ શ્રુતિમાંથી ઉદાહરણઃ—સાયં અને પ્રાતઃ કાલે અગ્નિહોમ કરવો; સંધ્યાકાલે જમવું કે સૂવું નહિ; ઈત્યાદિ.

૨ એ રીતે કર્મ ૧અપૂર્વ વિધિનો વિષય હોવાથી, તે પ્રધાન (મુખ્ય) છે; અને તે [મુખ્ય] કર્મના અંગભૂત તિથિનક્ષત્રાદિનો અધિકરણપણાથી૨ કર્મ સાથે સબંધ છે.

૩ એ હેતુથી ગર્ગ કહેછેઃ—"તિથિ, નક્ષત્ર, કાલ ઈત્યાદિ પુણ્ય અને પાપ એ બન્નેનું અંગઅંગીભાવથી૩ સાધન છે; પરંતુ સ્વતંત્રપણાએ થઈ શકતાં નથી."

૪ "જે તિથિ, નક્ષત્ર કે કાલમાં જે વિહિત કે નિષિદ્ધ હોય, તેને તે પ્રમાણે પાલનાર સ્વર્ગને પામેછે; તેમજ મોહથી નહિ પાલનારો નરકગતિને પામેછે."

---

૧ વિધિ એટલે 'અમુક કરવું' એવી આજ્ઞા કરનારૂં વેદવાક્ય. તે વિધિ છ પ્રકારના છે. અપૂર્વ, નિયમ, પરિસંખ્યા, અંગ, પ્રયોગ અને અધિકાર. જ્યાં અત્યંત અપ્રાપ્તિ છે ત્યાં અપૂર્વ વિધિ; વિકલ્પનો સંભવ છે ત્યાં નિયમ વિધિ; બે પ્રકાર પ્રાપ્ત થતા હોય ત્યાં પરિસંખ્યા વિધિ; પ્રધાનનું સાધનભૂત કર્મ બતાવનારો તે અંગવિધિ; કર્મનો પૂર્વાપરભાવ બતાવનારો તે પ્રયોગ વિધિ; અને કર્મના કર્ત્તાનો અધિકાર બતાવનારો તે અધિકાર વિધિ.

૨ આધારથી.

૩ ગૌણ ને મુખ્યપણાથી.

૫ આગળ કહેવામાં આવશે તે પ્રમાણે તિથિની વધઘટનો ભેદ હોવાથી તિથિ અનેક પ્રકારની છે, એવી શંકા કરીને, જો કે કાલ નિત્ય છે, તોપણ તેના અનેક પ્રકાર દેખાડે છે. " કાલ એક છે, તોપણ ઉપાધિના ભેદથી તેના અનેક પ્રકાર થાયછે. નિમેષ આદિ ઉપાધિઓ લોકમાં પ્રસિદ્ધ જ છે."

ગાર્ગ્યઃ—"આંખ ઉઘડીને મીંચાય તેટલા કાલને નિમેષ કહે છે; એવા બે નિમેષ તે ત્રુટિ, બે ત્રુટિનો લવ, બે લવનો ક્ષણ, દશ ક્ષણનો કામ, ત્રીશ કામની કલા, ત્રીશ કલાનું મુહૂર્ત્ત અને ત્રિશ મુહૂર્ત્તનો એક અહોરાત્ર (રાત્રિદિવસ) થાયછે, એવું ભગવાન શિવ કહેછે." મહાભારતમાં તોઃ—બે ઘડીનું એક મુહૂર્ત્ત, ને પંદર મુહૂર્ત્તનો દિવસ, તેમજ પંદર મુહૂર્ત્તની એક રાત્રિ."

૬ તેમજ રત્નમાલાઃ—" દિવસનો પંદરમો વિભાગ અને રાત્રિનો પંદરમો વિભાગ, તે મુહૂર્ત્તનું પ્રમાણ છે." આ ઠેકાણે મુહૂર્ત્ત અને ભાગનો એકજ અર્થ છે. એવી રીતે દિવસના પંદર ભાગ ગણવા. ત્રીશ ઘડીનું દિનમાન હોય, ત્યારે બે ઘડીનું મુહૂર્ત્ત જાણવું. ત્રીશ ઘડીથી ઓછું દિનમાન હોય, ત્યારે તેના ભાગ પ્રમાણે મુહૂર્ત્ત પણ બે ઘડી કરતાં ઓછું થાયછે. જ્યારે ત્રીશ ઘડી કરતાં દિનમાન વધારે હોય ત્યારે મુહૂર્ત્ત પણ વધારે સમજી લેવું.

૭ મત્સ્યપુરાણમાં પણઃ—" દિવસનાં પંદર મુહૂર્ત્ત સર્વદા જાણવાં." શંખસ્મૃતિમાં મુહૂર્ત્તનાં નામઃ—"રૌદ્ર, ચૈત્ર, મૈત્ર, સારટક, સાવિત્ર, જયન્ત, ગન્ધર્વ, કુતપ, રૌહિણ, વિરંચ, વિજય, નૈર્ઋત, મહેન્દ્ર, વરુણ અને ભટ એ પ્રમાણે પંદર મુહૂર્ત્ત જાણવાં." આ પ્રકારે મુહૂર્ત્તરૂપ કાલ સમજાવ્યો, એટલે તે મુહૂર્ત્ત જેટલાજ એક દિવસના પણ પંદર વિભાગ થાય, એ એની મેળેજ સિદ્ધ થયું.

૮ કેટલાએક દિવસના પાંચ ભાગ કહેછે. કહ્યું છે કે "ત્રણ મુહૂર્ત્તનો પ્રાતઃકાલ, ત્યાર પછી ત્રણ મુહૂર્ત્તનો સંગવકાલ, તેના પછીનો ત્રણ મુહૂર્ત્તનો મધ્યાન્હ, પછી ત્રણ મુહૂર્ત્તનો અપરાણ્હ અને તેના પછીના ત્રણ મુહૂર્ત્તનો સાયાન્હકાલ છે, જે સર્વ ધર્મમાં વર્જિત છે." કેટલાએક દિવસના ચાર ભાગ બતાવે છે. " દોઢ પહોરનો પૂર્વાણ્હ, ત્યાર પછી એક પહોરનો મધ્યાન્હ, પછી અર્ધા પહોરનો અપરાણ્હ, ત્યાર બાદ એક પહોર સાયાન્હ છે." "પૂર્વાણ્હ, મધ્યાન્હ અને અપરાણ્હ" એ [વચન] થી શાતાતપ દિવસના ત્રણ ભાગ બતાવેછે. શ્રુતિમાં પણ

એવીજ રીતે કહેલુંછે કે "દેવોનો પૂર્વાણ્હ, મનુષ્યનો મધ્યાન્હ અને પિતૃઓનો અપરાણ્હ [જાણવો.] **સ્કન્દપુરાણ**માં દિવસના બે ભાગ કહ્યાછે—"આવર્તન સુધી પૂર્વાણ્હ અને તે પછી અપરાણ્હ." સૂર્યના પૂર્વથી પશ્ચિમમાં જવારૂપ ભ્રમણને (ફરવાને) આવર્તન કહેછે; અથવા આવર્તન એટલે મધ્યાન્હ, તેથી પૂર્વકાલને પૂર્વાણ્હ અને તેના પછીના વખતને અપરાણ્હ કહેવો. "પૂર્વાણ્હને દેવ અને અપરાણ્હને પિતૃઓ જાણવા" એમ **શતપથ**માં કહેલું છે. દિવસના બે, ત્રણ વગેરે ભાગનું કારણ તે તે પ્રસંગે કહેવાશે. એવી રીતે કર્મના અંગભૂત કાલનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. જે કાલમાં, જે તિથિએ, જે કર્મ કહ્યું હોય, તે કાલમાં તે તિથિ હોતાં, કરેલું કર્મ ફલ આપેછે, તેટલા માટે તિથિસ્વરૂપનો નિર્ણય તેઓના નિરૂપણ પૂર્વક કરવાની જરૂર છે.

૯ આગળ કહ્યા પ્રમાણે ત્રીશ મુહૂર્ત્ત એટલે સાઠ ઘડી મળી અહોરાત્ર [રાત્રિદિવસ] જાણવો. **બ્રહ્મસિદ્ધાન્ત**માં કહ્યુંછે કે "ચન્દ્રની સોળ કલા છે, તેમાંની એક મહાદેવના મસ્તક પર રહી છે; બીજી પંદર કલાઓ અમાસને દિવસે સૂર્યમંડલમાં રહેછે.તેમાંથી એકએક અહોરાત્રે એકએક કલા સૂર્યથી છૂટી પડતી જાયછે, [તેમ તેમ પ્રતિપદાદિ શુક્લપક્ષની તિથિઓ થાયછે; અને જયારે પંદરે કલા છૂટી પડી રહે ત્યારે પૂર્ણિમા થાયછે.] ફરીથી એકએક કલા સૂર્યમંડલમાં પ્રવેશ કરે [ત્યારે કૃષ્ણપક્ષની પ્રતિપદાદિ તિથિઓ થાયછે; પંદરે કલા પ્રવેશ કરી રહે ત્યારે અમાસ થાયછે.] એમ પક્ષ અને તિથિ થાય છે." **ગોભિલે** એજ કહ્યું છે કે "સૂર્ય અને ચન્દ્રના અત્યન્ત વિયોગને પૂર્ણિમા, અને અત્યન્ત સંયોગને અમાવાસ્યા જાણવી." **કાલાદર્શ**માં પણઃ—"રવિ અને ચન્દ્રના યોગ અને વિયોગને અનુક્રમે અમાસ અને પૂર્ણિમા જાણવી. કલાના પ્રવેશ અને નિર્ગમથી બન્ને પક્ષની બીજી તિથિઓ થાય છે." સૂર્યચન્દ્રનો યોગ તે અમાસ અને વિયોગ તે પૂર્ણિમા જાણવી. કલાના પ્રવેશ અને નિર્ગમથી તિથિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. એટલેકે, પ્રથમ કલાનો પ્રવેશ થાય ત્યારે પ્રતિપદા, બીજી પ્રવેશ કરે ત્યારે દ્વિતીયા, અને જયારે પંદરે કલાનો પ્રવેશ થાય ત્યારે અમાસ [જાણવી.] એવીજ રીતે સૂર્યમંડલથી કલાઓ જુદી પડે ત્યારે પ્રતિપદાથી પૂર્ણિમા સુધી સમજવું. કલાપ્રવેશ થાય ત્યારે કૃષ્ણપક્ષ અને છૂટી પડે ત્યારે શુક્લપક્ષ. એવી રીતે ત્રીશ ત્રીશ મુહૂર્ત્તનો એક,

એવા પંદર અહોરાત્ર [દિવસરાત્રિ] નો એક પક્ષ જાણવો. શુક્લ પ્રતિપદાથી પૂર્ણિમા પર્યંત તિથિનો સમૂહ તે શુક્લપક્ષ, અને કૃષ્ણપ્રતિપદાથી અમાવાસ્યા પર્યંત તિથિનો સમૂહ તે કૃષ્ણપક્ષ. બે પક્ષનો એક માસ ને બાર માસનું એક વર્ષ; એવી રીતે તિથિનું નિરૂપણ કર્યું.

હવે તિથિમાં કરવાનાં કર્મનો વિચાર.

૧૦ સૂર્યોદયથી આરંભીને બીજા સૂર્યોદય સુધી જે તિથિઓ સમ્પૂર્ણ વ્યાપક છે, તેનો નિર્ણય કરવાની જરૂર નથી, તોપણ તે તિથિઓમાં કહેલાં કર્મનાં ફલ ભોગવનારા પ્રાણીઓના સારા નઠારા ભાગ્યે કરીને તિથિઓની વધઘટ થાયછે, તેથી શ્રુતિસ્મૃત્યાદિએ કહેલાં શ્રાધ્ધાદિના કર્મકાલની તિથિ બે દિવસ પહોચતી હોય અગર ન પહોચતી હોય તો તે તિથિએ કરવા કહેલું કર્મ કયે દિવસે કરવું, એમાં શંકા થાય; તેટલા માટે વધઘટવાળી તિથિઓનો નિર્ણય કરવાની જરૂર છે. કાલાદર્શમાંઃ—"તિથિની વધ કે ઘટ પ્રાણીઓના ધર્માધર્મથી થાયછે." ગોભિલ પણઃ—"મનુષ્યોના ધર્માધર્મથી તિથિનાં ખર્વ, દર્પ, અને હ્રાસ એમ ત્રણ લક્ષણ થાય છે." ખર્વ એટલે સમતા, દર્પ એટલે વૃદ્ધિ અને હ્રાસ એટલે ઘટ.

૧૧ વૃદ્ધગાર્ગ્યઃ—"કાલના નિમિત્તથી વિધિ અને નિષેધ પ્રવર્તે છે; જે તિથિએ જે વિધિ કહ્યો હોય તેજ પૂજ્ય છે; નિષેધ તો કાલમાત્રનોજ જાણવો." તિથિનું પૂજ્યપણું એટલે કર્માનુષ્ઠાન વગેરે કરવાની યોગ્યતા સમજવી. નિષેધ નિવૃત્તિને માટે છે [તેથી] કાલમાત્રની અપેક્ષા રાખે છે.

૧૨ સ્મૃતિઃ—"સ્નાન, તૈલાદિનું મર્દન, દંતધાવન, મૈથુન, જન્મ અને મરણ એટલાંને વિષે તો તેજ વખતે જે તિથિ હોય તે લેવી." તાત્પર્ય કે જે તિથિને વિષે કર્મનો વિધિ કે નિષેધ કર્યો હોય, તે વખતે તે તિથિ હોય તોજ વિધિ કે નિષેધ લાગુ થાય છે.

૧૩ મધ્યાન્હકાલમાં કરવાનાં વ્રતશ્રાધ્ધ ઇત્યાદિ કર્મમાં જે તિથિ કહી હોય, તે તિથિ બે દિવસ સુધી મધ્યાન્હ કાલમાં પહોચતી અગર ન પહોચતી હોય, અથવા થોડા થોડા કાલ સુધી પહોચતી હોય, અગર એક દિવસે થોડા કાલ સુધી, અને એક દિવસ વધારે કાલ પહોચતી હોય, અથવા કર્મકાલ સુ-

ધી પહોચતી કે ન પહોચતી હોઇને વધારે, ઓછી કે સમાન હોય, તો કયી તિથિ પૂજ્ય છે, તેને માટે પરશુરામના ઉત્તરમાં [શંકરે] કહેલું છે કે, "તિથિની ઘટ હોય તો પેહેલી તિથિ લેવી, અને વૃદ્ધિ હોય તો બીજી લેવી; બન્ને દિવસે સમાન હોય તો પણ બીજા દિવસની તિથિ લેવી; એમ ઈશ્વરનું વચન છે."

૧૪ એથીજ ગોભિલઃ—"ખર્વ, દર્પ અને હિંસા એ પ્રમાણે તિથિનાં ત્રણ લક્ષણ છે; તેમાં વધ અને સમતા હોય તો બીજી તિથિ લેવી; અને જો ઘટ હોય તો પહેલા દિવસની લેવી."

૧૫ જ્યારે તિથિ બીજે દિવસે કર્મકાલે સમ કે અધિક હોય ત્યારે બીજી લેવી, કેમકે "ખર્વ અને દર્પમાં પરા પૂજ્ય છે," એવું વચન છે. અને જ્યારે બીજે દિવસે ન્યૂન હોયત્યારે પ્રથમની લેવી;કેમકે "હિંસા હોયતો પૂર્વની લેવી," એમ કહ્યું છે. બૌધાયન પણ કહેછે કે "પક્ષની તિથિની વૃદ્ધિ હોય તો ઉદયાત્, ને ક્ષય હોય તો અપરાણ્હ તિથિ લેવી." બીજે દિવસે તિથિની વૃદ્ધિ હોય ત્યારે ઉદયાત્, અને વ્રતતિથિ ઘટતી હોય તો અપરાણ્હની, એટલે પૂર્વા લેવી એમ જાણવું. આગલે દિવસે કર્મકાલની તિથિ પુષ્કલ હોય, અને બીજે દિવસે થોડી હોય, તો આગલા દિવસની પુષ્કલ હોય તે તિથિ લેવી; કેમકે બન્ને વિરૂદ્ધ પક્ષ હોય ત્યારે જે બાજુ તરફ પુષ્કલ મત હોય તે લેવો, એવો ન્યાય છે. કહ્યું છે કે "જે કર્મને માટે જે કાલ કહ્યો હોય, તે કાલમાં જે તિથિ વ્યાપ્ત હોય તેમાં કર્મ કરવું. તેમાં વધઘટનું કાંઇ પ્રયોજન નથી." બન્ને દિવસે તિથિ કર્મકાલમાં સરખી પહોચતી હોય ત્યારે પૂર્વા લેવી. કહ્યુંછે કે "તિથિની વધઘટ જેટલી બીજે દિવસે હોય, તેટલી પેહેલે દિવસે ન હોય, તોપણ કર્મને માટે વધઘટ પંહેલી તિથિમાં લેવી."

૧૬ લલ્લ પણ કહેછે કે, સર્વ કર્મનું તિથિજ, શરીર, સાધન, પ્રમાણ અને કારણ છે, [માટે] હજારો વિધિવાક્ય કરતાં કર્મકાલમાં પહોચતી તિથિજ બલવતી છે. ઉપવાસ ઈત્યાદિ વ્રતની તિથિઓ વિષે પૂર્વવિદ્ધા, ઉત્તરવિદ્ધા, વિદ્ધાધિકા અને વિદ્ધાહીના ઇત્યાદિ ભેદનું નિરૂપણ વ્રતતિથિ નિર્ણયની વખતે થશે. વેધ કેવી રીતે થાયછે, તે વિષે હવે કાંઈક કહીએ છીએ. "શુકલ અને કૃષ્ણપક્ષની પ્રતિપદાદિ તિથિઓને પોતાથી પહેલી અને પછીની તિથિઓ ત્રણ મુહૂર્ત્તવડે વેધ કરેછે."

૧૭ અને પૈઠીનસિઃ—"બન્ને પક્ષમાં તિથિઓ આગલી અને પાછલી તિ-

થિને ત્રણ મુહૂર્તવડે વેધ કરે છે એ સામાન્ય વિધિ છે, આ સામાન્ય વેધ, પરવિદ્ધ અને પૂર્વવિદ્ધ તિથિમાં ઉપવાસ વ્રતનું વિધાન હોય ત્યાં લેવો.

૧૮ બૃહસ્પતિઃ—"ઉપવાસમાં એકાદશી, આઠમ, છઠ, પૂનેમ, ચતુર્દશી, અમાસ, અને ત્રીજ એ તિથિઓ બીજી લેવી." નિગમઃ—"છઠ, આઠમ, અમાસ, કૃષ્ણપક્ષની તેરશ, એ તિથિઓ પરવિદ્ધ લેવી; બાકીની તિથિઓ પૂર્વવિદ્ધ લેવી." ઉપવાસ સિવાયના કર્મમાં પૂર્વતિથિનો ઉત્તરતિથિને વિશેષ વેધ સ્કંદપુરાણમાં બતાવે છે કે "પાંચમ બાર ઘડીથી છઠને વેધ કરે છે, દશમ પંદર ઘડીથી અગિયારશને વેધ કરે છે, અને ચૌદશ અરાડ ઘડીથી અમાસને વેધ કરે છે." આ નિષેધ એકભક્તાદિ વ્રતમાં ન લેવો; કારણ કે એકભક્તકાલ પર્યંત જે તિથિની વ્યાપ્તિ હોય, તે તિથિમાં તે વ્રતનું વિધાન છે; મુહૂર્તવેધ પણ ઉપવાસનો દૂષક હોવાથી ઉપવાસને આ નિષેધ લાગતો નથી. પાંચમ બાર ઘડી સુધી છઠનો વેધ કરે તો સ્કન્દ (કાર્તિકસ્વામી) દેવતા વિશેષ ઈત્યાદિનું [એટલે અમુક દેવતાનું] પૂજનાદિ ન કરવું; દશમ પંદર ઘડી સુધી અગિયારશને વેધ કરે તો વિષ્ણુબલિ વગેરે કર્મ ન કરવું; ચૌદશ અરાડ ઘડી સુધી અમાસનો વેધ કરે તો શ્રાદ્ધ ન કરવું. આ પ્રમાણે ગ્રંથાંતરમાં લખેલું છે. અન્ય સ્મૃતિમાં પણ કહેલું છે કે "સૂર્યોદયની વખતે દૈવકર્મ, ને સૂર્યાસ્ત વખતે પિતૃકર્મ કરવું." દિવસનાં બે ત્રણ મુહૂર્ત સુધી પહોચતી તિથિ દૈવ ને પિતૃકર્મમાં લેવી." આ વચન અસ્તસમયે ત્રણ મુહૂર્ત પહોચતી તિથિમાં શ્રાદ્ધ કરવાને બતાવનારૂં જણાય છે, પણ તે ઘટતું નથી; તેથી એમાં કેવલ કાલની પ્રશંસાજ છે. [એમ સમજવું.]

૧૯ શ્રાદ્ધને માટે એ વાક્ય ગણીએ તો કુતપકાલમાં પહોચતી તિથિમાં શ્રાદ્ધ કરવાનું બતાવનારાં સ્મૃતિપુરાણ વગેરેનાં વાક્યો અપ્રમાણ થઇ જાય.

૨૦ વારાહપુરાણમાં—"જે તિથિમાં સૂર્યોદય થાય, તે તિથિ સ્નાન, દાન, જપ, ઈત્યાદિને માટે સંપૂર્ણ જાણવી. જે તિથિમાં સૂર્યાસ્ત થાય, તે દાન, અધ્યયન, ઈત્યાદિ કર્મને માટે સંપૂર્ણ જાણવી."

૨૧ વિષ્ણુધર્મોત્તરમાંઃ—"જે તિથિમાં સૂર્યનો ઉદય થાય, તે તિથિ અહોરાત્ર જાણવી; ને તેમાં તેનાં કર્મ કરવાં. વધઘટનું કંઇ કારણ નથી. તેમ જે તિથિમાં સૂર્ય અસ્ત પામતો હોય, તે તિથિ અહોરાત્ર કર્મ કરવામાં સંપૂર્ણ

ગણવી; તેમાં પણ વધઘટનું કાંઇ પ્રયોજન નથી." એ ઇત્યાદિ વચનો વધઘટનો અનાદર કરી ઉપવાસ વગેરે વ્રતમાં ઉદયતિથિ પૂજવા (લેવા) યોગ્ય છે, તેમજ પૂર્વવિદ્ધામાં કરવાનાં વ્રતો વિષે અસ્તની તિથિ પૂજ્ય છે, એમ જણાવે છે. વધઘટનો તો સાંવત્સરિક વગેરે શ્રાદ્ધ માટે ઉપયોગ છે. સાંવત્સરિકની તિથિ બે દિવસ શ્રાદ્ધકાલ સુધી રહેલી હોય, ત્યારે તિથિની ઘટ હોય તો, **तिथ्यादौ तु भवेद्यावान्** વગેરે [નં. ૧૯ ના છેલ્લા વાક્ય] પ્રમાણે પહેલી તિથિ લેવી; અને વૃદ્ધિ હોયતો તે વિષે કહેછેકે, "માસવૃદ્ધિ હોય, તો જેમ પૂર્વમાસ મલમાસ જાણવો,તેમ તિથિવૃદ્ધિ હોય તો પહેલી તિથિ મલિન જાણવી.બીજ સહિત ત્રીજનું વ્રત કરે, તો કાલસૂત્ર નામના ઘોર નરકમાં પડે." એથી ત્રીજ, અગિયારશ, વગેરે તિથિઓ ઉપવાસ ઇત્યાદિ વ્રતમાં પૂર્વવિદ્ધા નિષિદ્ધ છે; બીજે દિવસે સૂર્યોદય પછી એ તિથિ હોતી નથી. એ વિષે નિગમનું વાક્ય છે કે, "અગિયારશ, ત્રીજ, છઠ ને તેરશ, એ બીજે દિવસે ન હોય તો પૂર્વવિદ્ધ લેવી." છઠ સુદની અને તેરશ વદની જાણવી. બીજે દિવસે એક ઘડી હોય તો બીજીજ લેવી. [નહિ તો પહેલી લેવી.]

૨૨ ભવિષ્યોત્તરપુરાણમાં કહ્યું છે કે, "ઉપવાસવ્રતને માટે ઉદયાત્ એક ઘડી હોય, તોપણ તે સંપૂર્ણ જાણવી; અને પિતૃના શ્રાદ્ધ માટે અપરાણ્હ કાલની લેવી." સ્મૃત્યર્થસારમાં કહ્યું છે કે "આ અવિદ્ધતિથિનો લાભ ન હોય તો દૂધ, દહીં અથવા ફલ, એક વાર થોડું ભક્ષણ કરવાથી ઉપવાસનું ફલ મળેછે."

અચલદ્વિવેદીકૃત નિર્ણયદીપક ગ્રંથની ટીકામાં નાગરપ્રશસ્તિ અને તિથિનો સામાન્યનિર્ણય સમાપ્ત.

અથ એકભક્તાદિ વ્રતનો નિર્ણય.

૨૩ હવે એકભક્ત વગેરે વ્રતોને લગતી તિથિઓનો સાધારણ નિર્ણય કહેવામાં આવેછે. એકભક્ત એટલે નિયમે કરીને મધ્યાન્હ પછી જમવું, અને ફરીથી જમવું નહિ. તે મધ્યાન્હવ્યાપિની તિથિમાં કરવું; કારણ કે, "જે તિથિ મધ્યાન્હ સુધી પહોચતી હોય તે એકભક્તમાં લેવી." એવું વચન છે. બૌધાયન પણઃ—ઉપવાસમાં સૂર્યોદય વખતે, નક્તમાં સૂર્યાસ્ત વખતે અને એક-

ભક્તમાં મધ્યાન્હ વખતે પહોચતી તિથિ લેવી

૨૪ દિવસના પાંચ ભાગ કરવા; ને તેમાં તેરમી ઘડીથી અરાડમી ઘડીસુધીનો ત્રીજો ભાગ મધ્યાન્હ જાણવો. [1]વિભાગ પૂર્વે બતાવેલા છે. એકભક્તમાં તેરમી ઘડીથી આરંભીને અરાડમી ઘડી સુધીનો મધ્યાન્હકાલ કહ્યોછે; તે પણ મધ્યાન્હના ઉત્તર ભાગમાં, એટલે સોળમીથી અરાડમી ઘડીસુધીમાં એકભક્ત વ્રત કરવું. [2]દિવસના ચાર ભાગ કરવાનો પક્ષ છે, તેમાં પણ મધ્યાન્હના ઉત્તરાર્ધમાં એકભક્ત કરવું. એમ ન કરે તો આ નીચેના વચન સાથે વરોધ આવશે; "સૂર્યોદયથી બે પહોર સુધીના દિનનો પૂર્વાર્ધ ગયા પછી નિયમે કરીને એક વાર જમવું, તે 'એકભક્ત' કહેવાય છે, ને તે દિવસેજ હોય."

૨૫ એક તિથિ મધ્યાન્હકાલમાં બન્ને દિવસ પહોચતી હોય, તો આગળ જે યુગ્મવાક્ય કહેવાશે, તેથી નિર્ણય કરવો. તેજ વાક્ય મોક્ષે:—"જે તિથિ બે દિવસ કર્મકાલમાં પહોચતી હોય. તેનો યુગ્મવાક્યથી નિર્ણય કરી પહેલી કે બીજી તિથિ ગ્રહણ કરવી;" અને જો યુગ્મવાક્યનો ઉપયોગ ઉપવાસવ્રતમાં થતો હોય, તો એકભક્તાદિ વ્રતમાં ખર્વ, દર્પ, હિંસા ઇત્યાદિ પૂર્વે કહેલા વચનથી નિર્ણય કરવો.

૨૬ ધારો કે એક તિથિ મધ્યાન્હની સોળથી તે અરાડમી ઘડી સુધી છે, ને તેરથી પંદરમીસુધી નથી, તો તે તિથિમાં કોઇ એકભક્તવ્રત ભલે કરે; પણ તે તિથિ મધ્યાન્હમાં સંપૂર્ણ પહોચતી નથી; મધ્યાન્હના ઉત્તર ભાગમાં પહોચે છે, તેથી તે એકદેશમાં પહોચી, એવો દોષ આવે છે, તે ન આવવો જોઇએ; વાસ્તે મધ્યાન્હનો અર્થ, 'મધ્યાન્હનો ઉત્તર ભાગ' એવો કરવો. તે કારણથી એકભક્તવ્રતમાં મધ્યાન્હના ઉત્તર ભાગમાં જે તિથિ પહોચતી હોય તે લેવી, એવું વિધાન છે; એટલે વ્રત વખતે તે તિથિ મધ્યાન્હકાલમાં સંપૂર્ણ પહોચે છે, માટે ઉપર કહેલો એકદેશ વ્યાપ્તિનો દોષ આવતો નથી. તે બાબતમાં વચન છે કે, "કર્મ કરવાનો જે કાલ કહેલો હોય, તે કાલમાં જે તિથિ પહોચતી હોય તેમાં તે કર્મ કરવાં. વધ કે ઘટ જોવાનું કારણ નથી."

---

[1] પ્રાત:, સંગવ, મધ્યાન્હ, અપરાણ્હ, ને સાયંકાલ. દરેક કાલ અનુક્રમે ત્રણ મુહૂર્તનો ગણવો. [2] પૂર્વાણ્હ, મધ્યાન્હ, અપરાણ્હ, ને સાયંકાલ. દોઢ પહોરનો પૂર્વાણ્હ; એક પહોરનો મધ્યાન્હ; અર્ધા પહોરનો અપરાણ્હ; ત્યારબાદ એક પહોરનો પૂર્વાણ્હ ને એક પહોરનો સાયાન્હ છે. (જુઓ નં. ૮ મો.)

૨૭ જો એકભક્તતિથિ બન્ને દિવસે કર્મકાલમાં પહોચતી ન હોય, તો કાત્યાયનવચનથી નિર્ણય કરવો. તે વચન એ છે કે, "એક તિથિ બે દિવસ હોય ને તેમાં બીજે દિવસે પૂર્વ દિવસની તિથિ કરતાં વ્રતતિથિ કાંઇક ઘડીપલ ઘટતી હોય કે અધિક થતી હોય, તો તે ઘટવૃદ્ધિની ઘડીપલનો અર્ધો ભાગ કરી, વ્રતતિથિ પૂર્વતિથિ કરતાં વધારે હોય તો પૂર્વતિથિમાં મેળવવો; ને ઓછી હોય તો તેમાંથી કમી કરવો."

૨૮ એમ કરતાં જો વ્રતતિથિ પૂર્વતિથિ કરતાં ઓછી હોય તો વ્રત કરવામાં પૂર્વદિવસની વ્રતતિથિ લેવી; ને બન્ને દિવસ કર્મકાલમાં તિથિ એકસરખી થોડી થોડી પહોચતી હોય તો વધઘટ ન જોતાં બીજી તિથિ લેવી. આ ઉપવાસ વ્રત સિવાય બીજા એકભક્તાદિવ્રતમાં કર્મકાલવ્યાપિની તિથિઓનો સાધારણ નિર્ણય લેવો. કોઇ અશક્તિના કારણથી ઉપવાસવ્રતને ઠેકાણે શાસ્ત્રવિહિત એકભક્તાદિવ્રત કરે, તો તેનો ઉપવાસવ્રત પ્રમાણે નિર્ણય કરીને તિથિ લેવી; એકભક્તનો નિર્ણય ન લેવો.

૨૯ તે વિષે સુમન્તુઃ—"જે રીતે ઉપવાસમાં તિથિ લેવાય છે, તે રીતે ઉપવાસને બદલે એકભક્ત કરવું હોય, તો તેમાં પણ ઉપવાસતિથિ લેવી. સ્વતંત્ર નક્તવ્રતમાં સદા પ્રદોષવ્યાપિની તિથિ લેવી." એ રીતે જે ઉપવાસ કરવામાં અશક્ત હોય તેણે એકભક્તાદિરૂપ [૧]અનુકલ્પ કરવો. કૂર્મપુરાણમાંઃ—"જે વૃદ્ધ, આતુર અને અશક્ત હોય, તેણે એકભક્ત અથવા નક્તવ્રત કરીને ઉપવાસ તિથિ પાળવી."

ઇતિ એકભક્ત નિર્ણય સંપૂર્ણ.

---

૩૦ હવે નક્તવ્રતનો નિર્ણય કહેવામાં આવેછે. દિવસે ભોજનનો ત્યાગ કરી નિયમથી રાત્રિએ જમવું, તેને નક્ત કહેછે. તે વ્રત પ્રદોષકાલમાં પહોચતી તિથિમાં કરવું. તે વિષે વત્સઃ—"સર્વદા નક્તવ્રતમાં પ્રદોષકાલમાં પહોચતી તિથિ લેવી. એકાદશી સિવાય શુક્લ ને કૃષ્ણપક્ષની સર્વ તિથિઓ [૨]સરખી જાણવી." પ્રદોષનું લક્ષણ સ્કંદપુરાણમાંઃ—" સૂર્યાસ્ત પછી છ ઘડી રાત્રિસુ-

---

૧. કોઇ વ્રત ન બની શકે તો તેને બદલે તુલ્યફલવાળું બીજું શાસ્ત્રવિહિત બની શકે એવું વ્રત કરવું તે.

૨. પ્રદોષકાલમાં પહોચતી; પણ એકાદશી તો ઉદયાત લેવી.

ધી પ્રદોષકાલ જાણવો." દિવસે [3]ત્રણ મુહૂર્ત્ત અને રાત્રિએ ત્રણ મુહૂર્ત્તસુધી પહોચતી તિથિમાં નક્તવ્રત કરવું. કૂર્મપુરાણમાં કહ્યું છે કે, "જે તિથિ સૂર્યાસ્ત થતા પહેલાં ત્રણ મુહૂર્ત્ત, અને સૂર્યાસ્ત પછી ત્રણ મુહૂર્ત્ત, એ રીતે બાર ઘડી પહોચતી તિથિમાં, સ્વાધ્યાયનો નિષેધ પાળવો પડેછે તેમ, નક્તવ્રત પ્રદોષકાલમાં પાળવું." સ્કંદપુરાણમાં પણઃ—"દિવસનું અને રાત્રિનું એકજ વ્રત એક તિથિમાં કરવાનું હોય, તો તે તિથિ [4]ઉભયકાલમાં પહોચતી હોવી જોઇએ." તે એવી રીતે કે સૂર્યાસ્ત પહેલાં ત્રણ મુહૂર્ત્તથી આરંભીને અસ્ત પછી ત્રણ મુહૂર્ત્તસુધી એકંદર બાર ઘડીમાં નક્તતિથિ હોવી જોઇએ; જો નક્તતિથિ બન્ને દિવસે પ્રદોષવ્યાપિની હોય તો બીજા દિવસની લેવી.

૩૧ જાબાલિઃ—"જે તિથિ બે દિવસ પ્રદોષકાલમાં પહોચતી હોય, તે તિથિ બીજે દિવસે રાત્રિએ અને દિવસે પહોચે છે, તેથી બીજે દિવસે નક્તવ્રત કરવું." એનો વિશેષ વિચાર કહેછે કે, જો નક્તતિથિ પહેલે દિવસે પ્રદોષકાલમાં સંપૂર્ણ પહોચતી હોય, ને બીજે દિવસે ન હોય અગર થોડી પહોચતી હોય તો પહેલી લેવી; બન્ને દિવસે પ્રદોષસુધી સંપૂર્ણ પહોચતી હોય, તો બીજી લેવી; અને બીજે દિવસે અસ્તમાન પછી ત્રણ ઘડી અર્ધા પ્રદોષકાલમાં પહોચતી હોય, ને પૂર્વદિવસે પ્રદોષમાં સંપૂર્ણ પહોચતી ન હોય, તોપણ બીજે દિવસે રાત્રિએ ને દહાડે પહોચે છે, તેથી બીજે દિવસે નક્ત કરવું. "બન્ને દિવસે પ્રદોષાર્ધમાં પહોચતી હોય તોપણ બીજી લેવી" એવું વચન છે.

૩૨ હવે જો નક્તતિથિ પૂર્વદિવસે પ્રદોષકાલમાં અધિક, અને બીજે દિવસે થોડી પહોચતી હોય, તોપણ નક્તવ્રત દિવસ ને રાત્રિનું મળીને છે, માટે તે વ્રત બીજે દિવસેજ કરવું, એવું કાલાદર્શમાં વચન છે. જાબાલિ પણ કહેછે કે, "સર્વ તિથિઓ કર્મ કરવામાં દિવસે પૂજ્ય છે, પરંતુ નક્તવ્રતમાં રાત્રિએ પહોચતી તિથિ પૂજ્ય છે." અનંતભટ્ટના ગ્રંથમાં વચન છે કે, તિથિ સર્વ પ્રદોષકાલમાં પહોચતી ન હોય, પણ દેવપૂજા અને ભોજન થતાસુધી પ્રદોષકાલમાં પહોચતી હોય, તો જેમાં તિથિ ને પ્રદોષકાલનો એકત્ર સંભવ હોય, તેમાંજ નક્તવ્રત કરવું; અને પ્રદોષના અર્ધા ભાગમાં અગર અર્ધાથી કમી

૩. બે ઘડીનું એક મુહૂર્ત લેવું.
૪. દિવસે અને રાત્રિએ પ્રદોષકાલમાં.

ભાગમાં પહોચતી હોય, તો તે લેવાને પૂર્વે કહ્યું છે, પણ તે ન લેવી.

૩૩ નક્તવ્રત કરવા વિષે કહેછે કે "સૂર્યોદયથી ત્રણ ઘડી સુધી પ્રાતઃકાલ અને સૂર્યાસ્ત પછી ત્રણ ઘડી સુધીનો સાયંકાલ કહ્યો છે, સ્કંદપુરાણમાં સૂર્યાસ્ત પછીની ત્રણ ઘડીને સંધ્યાકાલ કહ્યો છે. "તે વખતે આહાર, મૈથુન, નિંદ્રા ને અધ્યયન એ ચાર કર્મ ત્યાગ કરવાં." એ વાક્યથી છ ઘડીના પ્રદોષકાલની પહેલી ત્રણ ઘડીમાં ભોજન ન કરવું એવો નિષેધ છે, તો તે વખતે નક્તભોજન કેમ થાય? એ શંકાના ઉત્તરમાં બીજી સ્મૃતિનું વચન છે કે, "નક્ષત્રદર્શન સુધી સંધ્યાકાલ, પછીનો સાયંકાલ, અને છેલ્લી રાત્રિ જાણવી. તે સંધ્યાકાલમાં ભોજનાદિ કર્મ તજવાં."તે વચન પ્રમાણે સૂર્યાસ્ત પછી નક્ષત્ર દેખાવા માંડે તેટલો વખત મુખ્યસંધ્યાકાલ જાણવો. તે સંધ્યાકાલને લીધે ત્રણ ઘડીસુધી સંધ્યાકાલ પહોચે છે, એ બોલવું કેવલ રુઢિજ છે. એમ લેવાનું કારણ એ કે દૈવયોગથી વખતસર સંધ્યાવંદનાદિ ન બની શક્યું, તો ત્રણ ઘડી રાત્રિ સુધી ગૌણસંધ્યાકાલમાં પણ સંધ્યાવંદનાદિ કરવું; અગર ત્રણ ઘડીમાં મેઘગર્જનાદિ નિમિત્ત થાય તો વિદ્યાભ્યાસ ન કરવો. **યાજ્ઞવલ્ક્ય** પણઃ—'નક્ષત્ર દર્શન થતા સુધી ગાયત્રી જપાદિ સાયં સંધ્યાવંદનનો, અને સૂર્યોદય સુધી પ્રાતઃ સંધ્યાનો મુખ્ય કાલ છે.' તેથી મુખ્ય સંધ્યાકાલમાં ઉપર લખેલાં ભોજનાદિ ચાર કર્મ તજવાં.

૩૪ **ભવિષ્યત્પુરાણમાંઃ**—નક્ષત્રદર્શન પહેલાં ભોજન ન કરવું. ગણપતિને શંકરે કહ્યું છે કે, "નક્ષત્રદર્શન પછી નક્ત ભોજન કરવું એ મને માન્ય છે; અને બે ઘડી દિવસ રહે, ત્યારથી નક્તવ્રત કરવું, એવા વિદ્વાનોનો મત છે." મૂલ શ્લોકમાં **'नक्षत्र दर्शनात्'** એવી પાંચમી વિભકિત છે, તેના વ્યાકરણ રીતે બે અર્થ છે, નક્ષત્ર દેખાયા પછી અગર નક્ષત્ર દેખાય કે તુરત; પણ બે અર્થનો અભિપ્રાય એકજ છે કે નક્ષત્રદર્શન થયું, એટલે નક્તભોજન કરવું.

૩૫ વળી ત્રણ ઘડીના સંધ્યાકાલમાં ભોજનનો [1]નિષેધ કર્યોછે, પણ નક્તવ્રત કરવાને નક્ષત્રદર્શન વેલાએ ભોજન કરવાનો વિધિ પુણ્યદાયી છે, તેથી સંધ્યાકાલે જમવું નહિં, એ [2]સામાન્ય નિષેધવાક્યનો બાધ થશે. ઉદાહરણઃ-

---

૧. કર્મ ન કરો કહે તે નિષેધ; અને વિધિ એટલે કર્મ કરો કહે તે.

૨. બે ચાર કામ જુદાં જુદાં કરવાનાં કહે તે વાક્ય સામાન્ય કે સાધારણ ને એકજ કર્મ બતાવે તે વિશેષ વિધિ.

હિંસા ન કરવી, એવો હિંસાનો સાધારણ નિષેધ શ્રુતિમાં કહેલો છે; પણ યજ્ઞમાં હિંસા કરવાનો વિશેષ વિધિ છે, તેથી 'હિંસા ન કરવી,' એ નિષેધનો 'યજ્ઞમાં હિંસા કરવી,' એ વિશેષ વાક્યથી [1]બાધ થાય છે.

૩૬. તિથિઓની ઘણી ઘટ થવાથી જ્યારે બન્ને દિવસે પણ પ્રદોષકાલમાં તે ન પહોચતી હોય, ત્યારે સાયંકાલે બે ઘડી દિવસથી નક્તતિથિમાં ભોજન કરવું. તે બાબત સ્કંદપુરાણમાં:–તિથિ બન્ને દિવસે પ્રદોષકાલમાં પહોચતી ન હોય તો દિવસને અંતે એક મુહૂર્ત્ત ઓછી નક્તતિથિમાં નક્તભોજન કરવું. તેનું પ્રમાણ:–"બન્ને દિવસે તિથિ પ્રદોષવ્યાપિની ન હોય, તો દિવસે નક્તવ્રત થાય; કારણકે મધ્યાન્હ પછી પોતાની છાયા પૂર્વદિશા તરફ જોતાં, તે જો પોતાથી બમણી લાંબી થાય, અને સૂર્યનું તેજ પણ કમી થાય તો તેને નક્તકાલ કહેછે. કેવલ રાત્રિએ ભોજન કરવું, તેનેજ નક્તવ્રત સમજવું નહિ. વિદ્વાન્ લોકો એમ સમજીને સાયંકાલમાં દિવસે નક્તભોજન કરે તો નિશ્ચય નક્તવ્રતનું ફલ તેમને મળે છે." અને [2]સૌરનક્ત તો પ્રદોષકાલે પહોચતી તિથિમાં દિવસે કરવું. કૂર્મપુરાણમાં:–"માણસની છાયા પૂર્વદિશા તરફ તેના શરીરથી બમણી લાંબી થાય, ત્યારપછી દિવસે નક્તભોજન કરવું; રાત્રિએ ન કરવું."

ઇતિ નક્તવ્રતનો નિર્ણય સંપૂર્ણ.

અથ અયાચિતવ્રત.

૩૭ કોઇની પાસે માગ્યા સિવાય દૈવેચ્છાથી [3]ભક્ષ્ય, [4]ભોજ્ય, [5]લેહ્ય, [6]પેય ને [7]ચોષ્ય એ પાંચે પ્રકારનું અન્ન જે મળે તે જમવું, તેને અયાચિત કહેછે. યાચિત અન્ન એટલે પારકા પાસેથી માગી લીધેલું, તેથી વિરુદ્ધ માગ્યા સિવાય મળેલાને અયાચિત કહેછે. એ અયાચિતવ્રતમાં બન્ને દિવસે એક તિથિ પહોચતી હોય, તો જે તિથિ દિવસે મધ્યાન્હકાલમાં પહોચતી હોય, તે તિથિમાં એકભક્તવ્રત પ્રમાણે જમવું. અયાચિતવ્રત પણ એકભક્ત જેવું છે. અયાચિત અન્ન ન મળે તો પોતાના ઘરના માણસ સિવાય બીજા મા-

---

૧. વિધિ વાક્યનું ખંડન થાય તે; ૨. સૂર્યદેવતાનું. ૩. ચાવવું પડે તે. ૪. ઘણું ચાવવું પડે તે. ૫. ચાટીને ખાવાનું. ૬. પીવાનું. ૭. ચૂશીને ખાવાનું.

ણુસ પાસેથી માગી લેવું, ને તેને અયાચિત સમજીને એકભક્તવ્રત વખતે ભોજન કરવું. દક્ષઃ–"પ્રાતઃકાલથી આરંભીને નક્ત, એકભક્ત ને અયાચિતવ્રત કરવાં." એ વચનથી સવારે સંકલ્પ કરવો કે, આજ હું અયાચિતવ્રત કરીશ. પછી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ભોજન કરવું. ભોજન ન કરે તો કરેલો સંકલ્પ જૂઠો પડશે.

ઇતિ અયાચિતવ્રત સંપૂર્ણ.

અથ નક્ષત્રઉપવાસનો નિર્ણય.

૩૮ હવે નક્ષત્રઉપવાસનો વિશેષ પ્રકાર વિષ્ણુધર્મોત્તર ગ્રંથમાં કહ્યો છે કે "જે નક્ષત્રમાં ઉપવાસ કરવો હોય, તે નક્ષત્રમાં સૂર્યાસ્ત થતો હોય, ત્યારે ઉપવાસવ્રત કરવું; અગર મધ્યરાત્રિની પહેલાંજ તે નક્ષત્ર ચંદ્રમાની સાથે હોવું જોઇએ." તે વિષે સુમંતુઃ–"મધ્યરાત્રિ થતા પહેલાં તિથિ અને નક્ષત્રનો યોગ હોય, તે દિવસે નક્ષત્રવ્રતનો ઉપવાસ, અને નક્ષત્ર ઉતરી ગયા પછી પારણા કરવી." સ્કંદપુરાણમાંઃ–"મધ્યરાત્રિથી પૂર્વકાલમાં જે નક્ષત્ર પહોચતું હોય, તેમાં ઉપવાસ કરવો, અને નક્ષત્રને અંતે પારણા કરવી. નક્ત અને એકભક્તવ્રત પણ તે પ્રમાણે કરવું." તે વ્રતની પારણા પણ વ્રતતિથિ કે નક્ષત્ર ઉતરી રહ્યા પછી કરવી.

ઇતિ અચલદ્વિવેદીકૃત નિર્ણયદીપકગ્રંથની ટીકાનો એકભક્તાદિ નિર્ણય સંપૂર્ણ.

અથ અમાવાસ્યાશ્રાદ્ધનો નિર્ણય.

૩૯ હવે અમાવાસ્યાશ્રાદ્ધનો નિર્ણય કરવા સારૂ વારનક્ષત્રાદિ યોગથી અમાવાસ્યાનું શ્રેષ્ઠપણું થોડુંક કહીએ છીએ. મહાભારતમાંઃ–"સોમવારયુક્ત અમાવાસ્યા સૂર્યગ્રહણ તુલ્ય જાણવી; તેમાં કરેલું સ્નાન, દાન, શ્રાદ્ધ વગેરે સઘળું અક્ષય થાય." તેમજ શંખઃ–"સોમવતી અમાવાસ્યા, રવિવારે સપ્તમી, મંગલવારે ચતુર્થી અને બુધવારે અષ્ટમી, એ ચાર તિથિઓ સૂર્યગ્રહણ તુલ્યછે." અમાવાસ્યાને દિવસે અનુરાધા, વિશાખા અને સ્વાતિ, એ પૈકી એક નક્ષત્રનો

યોગ હોય, તો તે પિતરોને આઠ વર્ષની તૃપ્તિ આપે. તેજ અર્થનું વિષ્ણુપુરાણમાં વચન છે. વળીઃ—"પુનર્વસુ, આર્દ્રા, પુષ્ય, એ નક્ષત્રયુક્ત અમાવાસ્યામાં શ્રાદ્ધ કરે, તો પિતરોને બાર વર્ષ પર્યંત તૃપ્તિ થાય. વળી તેજ પુરાણમાંઃ—"ધનિષ્ઠા, પૂર્વાભાદ્રપદા, શતતારકા, એ નક્ષત્રયુક્ત અમાવાસ્યા, શ્રાદ્ધમાં પિતરોની તૃપ્તિ ઇચ્છનારને અને દેવતાને પણ દુર્લભ છે." તથાઃ—"માઘ માસની અમાવાસ્યા પૂર્વાભાદ્રપદા નક્ષત્રયુક્ત હોય, તેમાં શ્રાધ્ધ કરે તો હજાર યુગ પર્યંત પિતરોને તૃપ્તિ થાય." વિષ્ણુપુરાણનું વચન પણ એજ અર્થનું છે. મહાભારતમાંઃ—"હે રાજા, ધનિષ્ઠાનક્ષત્રયુક્ત માઘઅમાવાસ્યામાં મરનારના કુલના મનુષ્યો શ્રાધ્ધ કરે, તો પિતરોને દશહજાર વર્ષ સુધી તૃપ્તિ થાય." અને "શતતારકાનક્ષત્રનો અને માઘઅમાવાસ્યાનો યોગ કોઇકજ દિવસ આવે છે, તેથી તે પિતરોને પરમ શ્રેષ્ઠ છે. તે યોગ અલ્પ મુલ્યથી મળતો નથી."

ઇતિ અમાવાસ્યાશ્રાદ્ધનિર્ણય.

અથ વ્યતિપાતયોગ.

૪૦ તે સંબંધી વચનઃ—"રવિવાર ને અમાવાસ્યાને દિવસે, જો શ્રવણ, અશ્વિની, ધનિષ્ઠા, આર્દ્રા અને આશ્લેષા, એ નક્ષત્રમાંથી એક નક્ષત્રનો યોગ હોય તો તે વ્યતિપાતયોગ જાણવો." તે વિષે મહાભારતનું વચનઃ—"શ્રવણ, અશ્વિની, ધનિષ્ઠા, આર્દ્રા અને આશ્લેષા, એ નક્ષત્રોમાંથી એક નક્ષત્ર રવિવારયુક્ત અમાવાસ્યાને દિવસે આવે, તેને વ્યતિપાતયોગ કહેછે. તે સો સૂર્યગ્રહણ તુલ્ય છે."

અથ અર્ધોદયયોગ.

૪૧ "રવિવાર, શ્રવણનક્ષત્ર અને વ્યતિપાતયુક્ત પૌષ ને માઘના મધ્યની એટલે [પૌષ વદી] અમાવાસ્યા હોય, તેને અર્ધોદયયોગ કહેછે; એ કોટી સૂર્યગ્રહણ તુલ્ય છે. પણ એ યોગ દિવસે હોય તે લેવો; રાત્રિએ હોય તે લેવો નહિ." મહાભારતનું વચન પણ એજ અર્થને મળતું છે.

ઇતિ અમાવાસ્યા વિશેષ પ્રકરણ સંપૂર્ણ.

અથ શ્રાદ્ધતિથિનો વિચાર.

૪૨ પિતરોને વાસ્તે અપરાણ્હ, એટલે અરાડથી ચોવીશમી ઘડીસુધી દિવસે પહોચતી તિથિ લેવી, એવું વચન હોવાથી, અને શ્રાદ્ધ કરવું એજ પિતરોની પૂજા છે, તેથી અમાવાસ્યાદિ સર્વ તિથિઓનો સાધારણ નિર્ણય કંઇક કહેછે. શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને પુરાણોમાં દિવસના ભાગ બે, ત્રણ, ચાર અને પાંચ પ્રકારના પૂર્વે કહેલા છે, અને કર્મકાલનું જ્ઞાન થવા વાસ્તે મુહૂર્ત્તો પણ પૂર્વે કહેલાં છે. સર્વ પ્રકારના વિભાગમાં સૂર્યાસ્તની પાસેના છ ઘડી દિવસનો સાયંકાલ સર્વ ધર્મમાં તજેલો છે; એ સર્વને માન્ય છે, તોપણ શ્રાધ્ધમાં તેનો વિશેષ નિષેધ દેખાડે છે.

૪૩ મનુઃ—'રાત્રિએ શ્રાદ્ધ કરવું નહિ; કેમકે રાત્રિને રાક્ષસી કહેલીછે. તેમ બન્ને સંધ્યાસમયમાં અને સૂર્યાસ્ત પહેલાં સાયંકાલે પણ શ્રાદ્ધ ન કરવું." શાતાતપઃ—"ગ્રહણનિમિત્ત શ્રાદ્ધ રાત્રે કરવું; સાયંકાલ, પ્રાતઃકાલ ને સૂર્યોદય વગેરે નિષિધ્ધકાલમાં શ્રાધ્ધ કરે તો નિષ્ફલ થાય; ને શ્રાધ્ધ કરનારો નરકમાં જાય." વાયુપુરાણમાંઃ—"સૂર્યાસ્ત પહેલાં ત્રણ મુહૂર્ત્તનો સાયંકાલ આસુરી છે. તેમાં શ્રાદ્ધ કરે તો નિષ્ફલ થાય." ઇત્યાદિ સાયંકાલે શ્રાદ્ધ કરવાનો નિષેધ કરનારાં વચનો છે.

૪૪ હવે શ્રાદ્ધ કરવાનાં સામાન્ય વાક્યો કહેછે. દેવલઃ—"દેવોનું શ્રાદ્ધ પૂર્વાણ્હમાં, પિતરોનું અપરાણ્હમાં, [1]એકોદ્દિષ્ટ તેરમી ઘડીથી અરાડમી ઘડી સુધીના મધ્યાન્હકાલમાં અને વૃદ્ધિશ્રાદ્ધ પ્રાતઃકાલની છ ઘડીમાં કરવું." હારીતસ્મૃતિઃ—"પિતરોનો અપરાણ્હકાલ છે, માટે જે તિથિ અપરાણ્હ સુધી પહોચતી હોય, તે પિતરોના શ્રાધ્ધાદિ કાર્યમાં લેવી; પૂર્વાણ્હકાલની તિથિ લેવી નહિ." તથાઃ—"જે તિથિમાં સૂર્યાસ્ત થાયછે, તે પિતરોને પ્રિયછે, માટે બ્રહ્માએ અપરાણ્હકાલ પિતરોને આપ્યોછે. સૂર્યોદયથી બે કે ત્રણ મુહૂર્ત્ત સુધી જે તિથિ પહોચતી હોય, તે દેવતાના હોમાદિ કામમાં લેવી; અને સૂર્યાસ્ત સમયે બે કે ત્રણ મુહૂર્ત્ત સુધી જે તિથિ હોય, તે પિતરોના શ્રાદ્ધાદિકમાં લેવી." ઇત્યાદિ અપરાણ્હકાલમાં પિતરોનું શ્રાદ્ધ કરવાનાં વચનો છે. એ બાબતમાં શંકા છે કે, દિવસના બે ભાગના પક્ષમાં સૂર્યોદયથી બપોરસુધી પૂર્વાણ્હ,

---

૧ જે શ્રાદ્ધમાં એક પિતૃનું નામ દેવાય; એકજ પિંડ અપાય અને બ્રાહ્મણ પણ એકજ હોય.

અને ત્યારપછી અસ્તસુધી અપરાણ્હ. હવે દિવસના ત્રણ ભાગના પક્ષમાં ઉદયથી દશ ઘડીસુધી પૂર્વાણ્હ, ત્યાંથી વીશ ઘડીસુધી મધ્યાન્હ અને પછી અસ્તમાનસુધી અપરાણ્હ. દિવસના પાંચ ભાગના પક્ષમાં અઢારથી ચોવીશમી ઘડીસુધી અપરાણ્હકાલ કહ્યો, તેથી સાયંકાલને અપરાણ્હપણાનો નિષેધ થયો; ને ઉપરનાં બે ત્રણ ભાગનાં વાક્યથી સાયંકાલસુધી અપરાણ્હ છે એવું કહ્યું. હવે એ વિહિત ને પ્રતિષિધ્ધ બન્ને અપરાણ્હ પ્રમાણ છે, તો વિહિત ને પ્રતિષિધ્ધ હોય ત્યાં વિકલ્પ લેવો, એ ન્યાયથી ચોવીશ ઘડીસુધીના અપરાણ્હમાં શ્રાદ્ધ કરવાનો નિયમ ન રાખતાં, સાયંકાલસુધીના અપરાણ્હકાલમાં શ્રાદ્ધ કરવાને હરકત નથી; ને શ્રાદ્ધતિથિ સાયંકાલમાં પહોચેછે, તો સાયંકાલે પણ શ્રાદ્ધ કરવું, એવું પ્રાપ્ત થાયછે. તેથી ઉત્સર્ગાપવાદ ન્યાયે (સ્વાભાવિક પ્રાપ્ત થયેલા કર્મનો નિષેધ કરનારાં વિશેષ વાક્યોથી બાધ થાય) કરીને અત્રે સમાધાન જાણવું. તેમ બીજો ન્યાય છે કે, [1]સાવકાશ વાક્ય કરતાં [2]નિરવકાશ વાક્ય બલવાન્ છે. એ પ્રકારના બે ન્યાયથી અપરાણ્હકાલમાં શ્રાદ્ધ કરવું, એ સાવકાશ વાક્યમાં ચોવીશ ઘડીસુધીના અપરાણ્હમાં શ્રાદ્ધ કરવું, કે સાયંકાલસુધીના અપરાણ્હમાં શ્રાદ્ધ કરવું, એવો વિકલ્પ પ્રાપ્ત થયો હતો, તેમાં સાયંકાલે શ્રાદ્ધ ન કરવું, એ વિશેષ વાક્યે સાયંકાલ રૂપી અપરાણ્હનો બાધ કર્યો. તેથી સામાન્ય વાક્યને સાયંકાલ સિવાયનો અઢારથી ચોવીસ ઘડીસુધીનો અપરાણ્હકાલ કહેવાને અવકાશ રહ્યો; એટલે બન્ને વાક્યો બે સ્થલે પ્રમાણ થયાં. તેથી સાયંકાલ વર્જિત અપરાણ્હમાં શ્રાદ્ધ કરવું, એવો સિદ્ધાંત થયો.

૪૫ અથવા સાયંકાલે શ્રાદ્ધનો નિષેધ છે, તેથી [3]સામીપ્યલક્ષણાએ કરીને સાયંકાલની સમીપ [અઢારમી ઘડીથી ચોવીશમી ઘડીસુધીનો] અપરાણ્હકાલ શ્રાદ્ધમાં લેવો. અથવા કુતપકાલ તથા રૌહિણકાલમાં [જુઓ પાનું ૪ થું નં. ૭ મો.]શ્રાદ્ધનો આરંભ વિહિત છે, તેથી સાયંકાલે કે રાત્રિએ શ્રાદ્ધ

---

૧ બે ચાર કર્મ બતાવેલાં હોય, તેને સાવકાશ વિધિ કહવો; કારણકે એ વાક્યે બતાવેલાં કર્મ પૈકી એકનો નિષેધ બીજા વાક્યે કર્યો, તો તે વાક્યને બાકીના કર્મનું વિધાન કરવાને અવકાશ રહેછે.

૨. એકજ કર્મ બતાવનારૂં વાક્ય હોય, તે કર્મનો બાધ કર્યો, તો તેને બીજા કર્મનો અવકાશ રહેતો નથી, તેથી તેને નિરવકાશવિધિ કહેછે.

૩. જ્યાં મુખ્ય અર્થ ઘટતો ન હોય, ત્યાં સમીપવસ્તુ લેવી તેનું નામ સામીપ્યલક્ષણા. ત્યાં અન્ય અર્થ ઘટાવીને વાક્યાર્થ ઉપજાવવો તે લક્ષણા કહેવાય છે. મુખ્ય અર્થની સામીપ્ય-

કરવું નહિ, એવું સિધ્ધ છે, તોપણ મુખ્ય કુતપ અને રૌહિણકાલમાં કંઇ કારણથી શ્રાધ્ધ ન બની શક્યું, તો નિષિધ્ધ કાલમાં શ્રાધ્ધ ન કરતાં બીજા કાલમાં તે થાય, એવું જણાવવા વાસ્તે સાયંકાલાદિનો નિષેધ કરવાવાળાં વચનો છે. તેજ બીજા વાકયમાં કહ્યું છે, "કુતપ મુહૂર્ત્તમાં આરંભ કરીને પાંચ મુહૂર્ત્ત [પંદર ધડીથી ચોવીશમી ધડીસુધી] શ્રાદ્ધનો કાલ છે."

૪૬ તેથી પંદર મુહૂર્ત્ત (ત્રીશ ધડી) ના દિવસમાં આઠમા મુહૂર્ત્ત કુતપની આગળ સાત મુહૂર્ત્ત દિવસ રહ્યો, તેમાં વૃધ્ધશ્રાદ્ધ અને નૈમિત્તિક (ગ્રહણાદિ નિમિત્ત) શ્રાદ્ધ સિવાયના અમાવાસ્યા, સંવત્સરી વગેરે શ્રાધ કરવાનું વિધાન છે; અને સૂર્યાસ્ત સમીપ ત્રણ મુહૂર્ત્ત સાયંકાલમાં શ્રાદ્ધ કરવાનો નિષેધ છે; તેથી કુતપાદિ પાંચ મુહૂર્ત્તસુધી શ્રાધ્ધ કરવાનો કાલ છે, એમ સિધ્ધ થયું.

૪૭ તેમાં પણ બે કે ત્રણ મુહૂર્ત્ત, શ્રુતિપુરાણોમાં [1]પિંડપિતૃયજ્ઞ અને [2]પિંડાન્વાહાર્યક નામનાં શ્રાદ્ધ કરવાને માટે શ્રેષ્ઠ છે. કુતપાદિ ત્રણ મુહૂર્ત્ત શ્રાદ્ધનો મુખ્યકાલ છે. તે વખતે શ્રાદ્ધતિથિ પહોચે છે કે નથી પહોચતી, તેનો વિચાર કરીને શ્રાદ્ધની તિથિ હોય તેમાં શ્રાદ્ધ કરવું. એ વિષે વચન છે કે, "જે કર્મનો જે કાલ કહેલો હોય તે કર્મ કરવા વખતે તે તિથ્યાદિ કાલ હોય, તો તે કર્મનું અંગ થાય, ન હોય તો ન થાય.

ઇતિ અમાવાસ્યાદિ સર્વ તિથિશ્રાધ્ધનો સાધારણ નિર્ણય.

૪૮ કેટલાક ગ્રંથકારોએ કહ્યું છે કે, જે તિથિમાં સૂર્યાસ્ત થાય, તે પિતરોએ સ્વિકારીછે, ને અસ્ત વેળાએ ઘડી દિવસ રહેતા સુધી જે તિથિ પહોચતી હોય," તે સંવત્સરીશ્રાધ્ધમાં લેવી. "જે તિથિમાં સૂર્ય અસ્ત પામે તે દિવસે અને રાત્રિએ સંપૂર્ણ છે, એમ જાણવું." ઊપલ્યાં વાક્યોમાં સાયંકાલવ્યાપિની તિથિને અહોરાત્ર પહોચેછે અને પિતરો તેને સ્વિકારેછે, એવા શબ્દો છે, તેથી અસ્તસમયે પહોચતી તિથિને સંપૂર્ણપણું કહીને, કુતપકાલમાં તે તિથિ પહોચતી ન હોય, તોપણ તેમાં શ્રાદ્ધ કરવું. ફરી તેમણે પોતાના તેજ

નો સંબંધ રાખનાર બીજો અર્થ લેવો, તે સામીપ્યલક્ષણા. જેમકે ગંગાઉપર ઘર. ત્યાં સમીપ અર્થ ગંગાનો તટ છે.

૧. અગ્નિમાં હોમ કરીને છ પિંડ કરવા પડેછે તે. ૨. દર અમાવાસ્યાનું શ્રાદ્ધ.

ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે, તિથિ કર્મકાલમાં પહોચતી હોવી જોઇએ. તે વિષે વચન છે કે, "કર્મનો જે કાલ લખ્યો હોય, તેમાં પહોચતી તિથિ લેવી," એ તેમનો પહેલાંનો ને પછીનો વિચાર જોતાં વિરુધ્ધ છે; તેથી જે શ્રાધ્ધતિથિ કર્મકાલમાં પહોચતી હોય અને સૂર્યાસ્ત સુધી હોય, તો તે ઘણી ઉત્તમ છે, એમ તેમણે કહ્યું હોત, તો તેમના બોલવામાં દોષ ન આવત.

અમાવાસ્યાના શ્રાદ્ધકાલનો નિર્ણય.

૪૯ પિતામહઃ—"જો વિદ્વાન્ અમાવાસ્યા, વ્યતિપાત, પૌર્ણમાસી ને અષ્ટકા નામની ચાર અષ્ટમીઓમાં શ્રાદ્ધ ન કરે તો તે પાપી થાય." વ્યાઘ્ર પણઃ—"જેના પિતા મરણ પામ્યા હોય, તે દરેક અમાવાસ્યાએ શ્રાધ્ધ ન કરે તો તે પાપનો અધિકારી થાય". શાંખાયનઃ—"મહીને મહીને દરેક અમાવાસ્યાએ પિતરોનું શ્રાધ્ધ કરવું. તથાઃ—જે કોઇ દર મહીને અમાવાસ્યાએ શ્રાદ્ધ ન કરે તો તેનું અન્ન જમવું નહિ; કારણ કે તે અતિ પાપી છે." ઇત્યાદિ વચનોમાં શ્રાધ્ધ ન કરે તો દોષ જણાવ્યોછે; માટે શ્રાદ્ધ કરવા સારૂ અમાવાસ્યાનું સ્વરુપ કહેછે. અમા નામની ચંદ્રની સોળ કલામાંની છેલ્લી કલા છે, તેમાં ચંદ્ર ને સૂર્ય બન્ને એકઠા થાયછે, તેથી તે તિથિને અમાવાસ્યા કહી છે. તે વિષે કહ્યું છે કે, "સૂર્યના સંબંધથી ઉત્પન્ન થતી અમા નામની ચંદ્રની સોળમી કલા લોકપ્રસિદ્ધ છે. તેમાં જે દિવસે ચંદ્ર વસેછે, તેને અમાવાસ્યા કહેછે." ગોભિલઃ—સૂર્ય ને ચંદ્રના અત્યંત સામીપ્યને અમાવાસ્યા કહેછે. હવે 'જીવતાસુધી [1]અગ્નિહોત્ર કરવું,' એ વાક્યથી આઠે પહોર અગ્નિહોત્ર કરવાનું પ્રાપ્ત થયું; પણ સર્વ કાલ અગ્નિહોત્ર ન કરતાં, સાયંકાલે ને પ્રાતઃકાલે કરવું, એવો કાલનો સંકોચ થાયછે; તે રીતે દર્શશ્રાધ્ધનો સંકોચ કરવો કે નહિ, તે સમજવા વાસ્તે દિવસના વિભાગ પૂર્વે કહેલા છે. તેમાં દિવસના પાંચ વિભાગનું કારણ સ્મૃતિમાં સ્પષ્ટ કહેલું છે કે, "સાયંકાલે સૂર્યગ્રહણ હોય તો [2]સંગવકાલમાં જમવું; [3]શારદકાલમાં હોય તો સંગવકાલથી પહેલાં ભોજન

૧. ચાર કુંડવાળું.

૨. સૂર્યોદયથી ૭ ઘડી દિવસ ગયાપછી બારમીઘડી સુધીનો કાલ.

૩. દિવસની અઢાર ઘડીપછી ચોવીશમી ઘડીસુધીનો કાલ.

કરવું અને મધ્યાન્હકાલમાં હોય તો ગ્રહણ મુક્ત થયા પછી જમવું. કોઈ પ્રકારે સૂર્યગ્રહણમાં ઉપવાસ કરવો નહિ." શ્રુતિઃ—પાંચ વિભાગના વિવેચનના આરંભમાં, મધ્યાન્હવખતે [1]આધાન કરવું એમ કહ્યું છે, તેથી પાંચ વિભાગનો પક્ષ શ્રાદ્ધ વાસ્તે નથી, આધાન વાસ્તે છે.

૫૦ પૂર્વાણ્હકાલ દોઢ પહોરનો છે. દિવસના ચાર ભાગ પૂર્વે બતાવેલા છે, તે એકભક્તવ્રતને વાસ્તે છે, તે વિષે બૌધાયનઃ—"ઉપવાસમાં સૂર્યોદય વખતની તિથિ લેવી. નક્તમાં અસ્તસુધી અને એક ભક્તવ્રતમાં મધ્યાન્હસુધી પહોચતી તિથિ લેવી." શાતાતપઃ—પૂર્વાણ્હ, મધ્યાન્હ ને અપરાણ્હ એ ત્રણ ભાગનો પક્ષ, પિંડપિતૃયજ્ઞ અને પિંડાન્વાહાર્યક નામના શ્રાદ્ધ માટેજ છે. શ્રુતિમાં બે, ત્રણ ને ચાર ભાગના પક્ષ છે, પણ પિંડપિતૃયજ્ઞ પ્રકરણમાં ત્રણ ભાગનો પક્ષ લેવો. શ્રુતિઃ—પૂર્વાણ્હ દેવનો, મધ્યાન્હ મનુષ્યનો અને અપરાણ્હ પિતરોનો છે; માટે અપરાણ્કાલમાં શ્રાદ્ધ કરવું. એ વાક્ય પિંડપિતૃયજ્ઞ માટે છે.

૫૧ તેજ વચન કાત્યાયનઃ—"ચંદ્ર [2]ક્ષીણ થાય, ત્યારે દિવસના ચોથા ભાગમાં પિંડાન્વાહાર્યક શ્રાદ્ધ કરવું; અતિ સંધ્યાસમીપ કાલ લેવો નહિ."પિંડાન્વાહાર્યક એટલે પિંડ કરીને શ્રાદ્ધ કરવું તે. બીજે ઠેકાણે દેવ અને પિતરો વાસ્તે દિવસના બે ભાગ બતાવે છે. વસંત, ગ્રીષ્મ ને વર્ષા, એ ત્રણ ઋતુ દેવની અને શરદ્, હેમંત ને શિશિર એ ત્રણ પિતરોની છે. તેથી પિંડાન્વાહાર્યક શ્રાદ્ધ સિવાય બીજાં શ્રાદ્ધમાં "અપરાણ્હકાલ પિતરોનો હોવાથી તેમાં જે તિથિ પહોચતી હોય તે લેવી; પૂર્વાણ્હની લેવી નહિ." ઇત્યાદિ વચનો શ્રાદ્ધમાં દિવસના બે ભાગનો અપરાણ્હ લેવાને સૂચવે છે. એમ ન કરે તો, "કુતપકાલમાં આરંભ કરીને રૌહિણકાલમાં શ્રાદ્ધની સમાપ્તિ કરવી; રૌહિણ કાલનું ઉલ્લંઘન કરવું નહિ." એવું વચન છે.

૫૨ તેથી ત્રણ કે ચાર ભાગના અપરાણ્હમાં શ્રાદ્ધ કરે, તો રૌહિણ મુહૂર્તનું ઉલ્લંઘન થાય; માટે દિવસના બે ભાગવાળું વચન પિંડાન્વાહાર્યક સિવાયના શ્રાદ્ધમાં લેવું.

---

૧. અગ્નિહોત્ર લેવાની દીક્ષાનો વિધિ.

૨ દેખાય નહિ એવો.

૫૩ 'રૈહિણકાલમાં શ્રાદ્ધની સમાપ્તિ કરવી', એ વચન, કેવલ [1]'એકોદ્દિષ્ટ-શ્રાદ્ધ કુતપ ને રૈહિણકાલમાં કરવાને કહેતું નથી. [2]પાર્વણશ્રાદ્ધ પણ કુતપાદિકાલમાં કરવું, એ વિષે હારિતસ્મૃતિનું વચન છે કે, "ચતુર્દશીયુક્ત અગર પ્રતિપદાયુક્ત અમાવાસ્યા હોય, તોપણ વિદ્વાનોએ જે કુતપકાલમાં પહોચતી હોય, તે તિથિ પિતરોના શ્રાદ્ધમાં લેવી."

૫૪ એ હેતુથી મનુસ્મૃતિ દિવસના બે ભાગજ કહેછે.વચન છેકે, "જેમ શુક્લપક્ષ કરતાં કૃષ્ણપક્ષ પિતરોને શ્રેષ્ઠ છે; તેમ દિવસના પૂર્વાર્ધ કરતાં ઉત્તરાર્ધ તેમને શ્રેષ્ઠ છે." સ્કંદપુરાણમાંઃ—"આવર્તન એટલે આકાશમંડલના મધ્ય ભાગમાં સૂર્યનું, પૂર્વભાગ છોડીને પશ્ચિમ ભાગમાં ગમન થાય, તે વખતથી પહેલા બે પ્રહરને પૂર્વાણ્હ, અને પછીના બે પ્રહરને અપરાણ્હ કહેછે." તે સંબંધી વચન પણ તેજ અર્થનું છે. વ્યાકરણના સમાસવિધિમાં પૂર્વ, અપર, અધર ને ઉત્તર, ઇત્યાદિ પાણિની આચાર્યનું સૂત્ર છે; તેથી પૂર્વ અને અહન્ શબ્દનો સમાસ થતાં પૂર્વાણ્હ શબ્દ સિદ્ધ થાયછે, અને અન્હ એટલે સંપૂર્ણ દિવસ; તેના પૂર્વાર્ધને પૂર્વાણ્હ અને અપરાર્ધ ને અપરાણ્હ કહેલો છે.

૫૫ શતપથશ્રુતિ પણઃ—પૂર્વાણ્હ દેવ, અને અપરાણ્હ પિતરો છે. મત્સ્યપુરાણમાંઃ—"દિવસનાં પંદર મુહૂર્ત્ત છે. તેમાં આઠમું મુહૂર્ત્ત કુતપ, ને નવમું રૈહિણ છે". તેજ પુરાણમાંઃ—'અપરાણ્હ કાલમાં અભિજિત્ [કુતપ અને રૈહિણ] મુહૂર્ત્તમાં જે પિતરોનું શ્રાદ્ધ કરે, તેને અક્ષય્ય ફલ થાય."

૫૬ વાયુપુરાણમાંઃ—"દિવસના આઠમા મુહૂર્ત્ત કુતપકાલમાં સૂર્યની ગતિ ઘણી ધીમી છે, તેમાં કરેલું શ્રાદ્ધ અક્ષય થાય." પુરાણમાં જે "શુક્લપક્ષના પૂર્વાણ્હમાં ને કૃષ્ણપક્ષના અપરાણ્હમાં શ્રાદ્ધ કરવું, અને રૈહિણ મુહૂર્ત્તનું ઉલ્લંઘન કરવું નહિ." કહ્યું છે, તેમાં તે દિવસના પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધને અનુક્રમે પૂર્વાણ્હ ને અપરાણ્હ લેવા. દિવસના ત્રણ ભાગ કરવાના પક્ષમાં વીશ ઘડી પછીની દશ ઘડીનો અપરાણ્હ ન લેવો. શ્રુતિમાં ત્રીજા ભાગનો અપરાણ્હ, પિંડ-

---

૧ જેમાં દરેક પિતૃનું જુદે જૂદું એકલાનું એક વચનથી નામ દેવું પડે તે. ઉદાહરણઃ— पितुः पितामहस्य प्रपितामहस्य

૨ જેમાં ત્રણ પિતરોનાં નામ એક પંક્તિમાં એકદમ બહુવચનમાં ઉચ્ચાર કરવાં તે. ઉદાહરણઃ—पितृपितामहप्रपितामहानां.

પિતૃયજ્ઞમાટે તે પ્રકરણમાં લખ્યો છે. અને તેમાં સ્માર્ત્તાદિ અગ્નિહોત્રરહિત દ્વિજોએ કુતપકાલમાં પહોચતી અમાવાસ્યામાં શ્રાદ્ધ કરવું. અમાવાસ્યાના અપરાણ્હને 'ગજચ્છાયા' કહેછે. એ બાબતમાં સ્મૃતિઃ—'અમાવાસ્યાને દિવસે સર્વ કાલ ચંદ્રમા વનસ્પતિઓમાં રહે છે.' એ સ્મૃતિવચનના બલથી ભારદ્વાજઃ—'વનસ્પતિમાં ચંદ્રમા રહેછે, તે અમાવાસ્યાને દિવસે બપોર પછી છાયા પૂર્વદિશા ભણી, લાંબી થતી જાય તેને 'ગજચ્છાયા' કહેછે. તેમાં શ્રાદ્ધ કરે, તો તે પિતરોને અક્ષય્ય તૃપ્તિ આપે." પૂર્વાણ્હકાલમાં છાયા પશ્ચિમ ભણી, અને મધ્યાન્હ પછી તે પૂર્વદિશા ભણી લાંબી થતી જાયછે; એ રીતે છાયા બે પ્રકારની છે.

૫૭ અમાવાસ્યાને દિવસે ચોથા [1]ત્રિમુહૂર્ત્તમાં ચંદ્ર વનસ્પતિમાં પ્રવેશ કરેછે. વચન છે કે "પ્રથમ ત્રિમુહૂર્ત્તમાં ચંદ્ર સૂર્યમંડલમાં, બીજા ત્રિમુહૂર્ત્તમાં જલમાં, ત્રીજા ત્રિમુહૂર્ત્તમાં ગાયો બાંધવાના સ્થાનમાં અને ચોથા ત્રિમુહૂર્ત્તમાં વનસ્પતિઓમાં વસેછે." પણ એ વચન ચંદ્રની કલા ક્ષીણ થતી હોવાથી તેને ઉદ્રેગ હોય છે એવું જણાવે છે, ને તે અમાવાસ્યામાં સર્વકાલ વનસ્પતિઓમાં રહેતો નથી, એમ જણાવતું નથી. એનો અર્થ જો એમ ન કરીએ તો, "વનસ્પતિઓમાં ચંદ્રમા ગયો હોય, ત્યારે વનસ્પતિના દાતણથી દાંત ઘસવા નહિ, પરાન્ન જમવું નહિ, તથા છાશ ન વલોવવી," ઈત્યાદિ પ્રાતઃકાલથી આરંભીને અમાવાસ્યામાં દાતણ વગેરેનો નિષેધ કરનારાં વચનો અપ્રમાણ થશે. તેથી સંપૂર્ણ અમાવાસ્યામાં ચંદ્ર વનસ્પતિઓમાં રહેછે, એમ કહેવું ઘટેછે.

૫૮ કેટલાક ઋષિઓએ તો દિવસના ચોથા ત્રિમુહૂર્ત્તમાં [2]દર્શશ્રાદ્ધ કરવાનો અંગિકાર કરી, સ્મૃતિનું વચન બતાવ્યું છે કે, દર્શને દિવસે પોતાની છાયા પૂર્વદિશાતરફ પોતાથી બમણી લાંબી થાય, તે અપરાણ્હકાલની ગજચ્છાયા પિતરોને તૃપ્ત કરનારી છે." પણ એ વચનમાં બમણી એ શબ્દનો અર્થ બે પ્રકારની એવો લેવાનો છે. જેમકે તે દ્વિગુણાધ્યાયી છે, એટલે તે બે પ્રકારનું અધ્યયન કરેછે. એ રીતે ઉપલ્યા વચનમાં બીજા પ્રકારની એટલે પૂર્વભણી લાંબી થનારી છાયા લેવી. એ અર્થથી ભારદ્વાજ ઋષિના વચન પ્રમાણે મધ્યાન્હપછી પૂર્વદિશાની છાયા ગજચ્છાયા છે એમ થશે, અને કુતપાદિકાલ પણ શ્રાદ્ધમાં લેવાને અનુકૂલ થશે. એમ સિદ્ધ થયેથી હવે વિશેષ વિચાર કરીએ છીએ.

---

૧ દિવસની અઢારમી ઘડીથી ચોવીસમી ઘડી સુધીનો કાલ. ૨ અમાવાસ્યાનું શ્રાધ્ધ.

૫૯ અમાવાસ્યા શુદ્ધ ને વિદ્ધ બે પ્રકારની છે. જે અમાવાસ્યા સૂર્યોદયથી દિવસે ને રાત્રિએ સંપૂર્ણ હોય તે નિઃસંશય શુદ્ધ છે. હવે વિદ્ધાનો વિચાર કહેછે જે અમાવાસ્યામાં પાછલી રાત્રિએ ચંદ્ર દેખાય, તે ચતુર્દશીયુક્ત અમાવાસ્યાનું નામ સિનીવાલી છે; ને જેમાં ચંદ્રમા ન દેખાય, તે પ્રતિપદાયુક્ત કુહૂ નામની કેહવાયછે. એ વિષે વ્યાસઃ—"દૃષ્ટચંદ્રા અમાવાસ્યાને સિનીવાલી અને નષ્ટચંદ્રાને કુહૂ કહેછે. સિનીવાલી અમાવાસ્યા પિતરોના કામમાં લેવી; અને કુહૂ દૈવકર્મમાં લેવી. શ્રુતિ પણઃ—ચતુર્દશીવિદ્ધા અમાવાસ્યાને સિનીવાલી અને પ્રતિપદાયુક્ત અમાવાસ્યાને કુહૂ કહેછે. હવે શુદ્ધ અમાવાસ્યા, સૂર્યોદયથી આરંભીને બીજા સૂર્યોદયસુધી પરિપૂર્ણ છે, માટે તેનો વિચાર કરવાની જરૂર નથી; પણ વિદ્ધાનો વિચાર કરવાની જરૂર છે. બીજે દિવસે પ્રતિપદામિશ્રિત અમાવાસ્યા હોય, તોપણ પૂર્વદિવસે કર્મકાલમાં જો તે પહોચતી હોય, તો તેજ લેવી. એ વિષે જાબાલિઃ—"પૂર્વાણ્હકાલમાં અમાવાસ્યા હોય અને અપરાણ્હકાલમાં ન હોય, તો જે ચતુર્દશીયુક્ત હોય, તે શ્રાદ્ધકર્મમાં લેવી." એ બાબતમાં શંકા છે કે "ચતુર્દશીયુક્ત અમાવાસ્યામાં જાણતે અજાણતે, કોઈ શ્રાદ્ધ કરે તો તેના આયુષનો નાશ થાય." એ વચનથી શ્રાદ્ધમાં ચતુર્દશીયુક્ત અમાવાસ્યાનો નિષેધ છે. વેધવિષે બૌધાયનનું પ્રમાણઃ—"મધ્યાન્હ પછી ચતુર્દશી હોય ને ત્યારપછી અમાવાસ્યા થતી હોય, તો તે અમાવાસ્યાને સિનીવાલી કહેછે; પણ તે પિતૃકર્મમાં નિષ્ફલ છે." અહીં મધ્યાન્હ દિવસના બે ભાગનો લેવો, એવી શંકા કરી, તેનું ઉત્તર હારીતસ્મૃતિમાંઃ—"અમાવાસ્યા ચતુર્દશીક્ત કે પ્રતિપદાયુક્ત હોય, પરંતુ શ્રાદ્ધકર્મમાં કુતપકાલ, જે મધ્યાન્હ વખતેજ હોયછે, તેમાં જે પહોચતી હોય તે લેવી." બીજે દિવસે અમાવાસ્યા કુતપકાલમાં ન હોય તો, કુતપકાલની લેવાનું વચન હોવાથી ચતુર્દશીયુક્ત સિનીવાલી શ્રાદ્ધકર્મમાં લેવી.

૬૦ બીજે દિવસે પ્રતિપદાયુક્ત અમાવાસ્યા કુતપકાલમાં પહોચતી હોય અને પૂર્વદિવસે ન હોય, તો હારીત વચનથી પ્રતિપદાયુક્ત બીજી લેવી. નારદપુરાણના વચનથી જણાય છે કે, "દર્શશ્રાદ્ધ, પૌર્ણમાસ ને સંત્વરીશ્રાધ્ધ પૂર્વવિધ્ધામાં ન કરે તો નરકનો અધિકારી થાય." પણ એ વચન, દિવસના પૂર્વાર્ધમાં તિથિની વ્યાપ્તિ હોય તોજ લેવું. જો કેવલ પૂર્વવિધ્ધા લઈએ તો મધ્યાન્હના

પૂર્વમાં વા મધ્યાન્હ પછી પણ શ્રાદ્ધતિથિ હોય, તોપણ તેમાં શ્રાદ્ધ કરવાનો અતિ પ્રસંગ આવશે, તેથી શ્રાદ્ધમાં કુતપકાલ નહિ રહેવાથી ઉપરના વચનોની સાથે વિરોધ આવશે. એ હેતુથીજ બીજું સ્મૃતિ વચનઃ–"જે શ્રાદ્ધની તિથિ મધ્યાન્હમાં પહોચતી હોય, તેજ કર્મકાલમાં લેવી; ત્યાં ઘટવધનું કામ નથી." મધ્યાન્હ એટલે કુતપકાલ, અને તે દિવસના મધ્યમાં હોય છે. વળીઃ–"વિધિવાક્ય હજારો હોય, તોપણ કર્મકાલમાં પહોચતી તિથિ બલવાન્ છે." એ વચનથી કુતપકાલમાં પહોચતી બીજી તિથિજ લેવી એવું સિદ્ધ થયું.

૬૧ હવે જો અમાવાસ્યા બન્ને દિવસે કુતપાદિ કાલમાં પહોચતી હોય ને તિથિનો હ્રાસ થતો હોય, તો ચતુર્દશીયુક્ત અમાવાસ્યા લેવી; અને વૃદ્ધ કે સમતા થતી હોય, તો સઘળાએ પ્રતિપદાયુક્ત અમાવાસ્યા લેવી. પ્રચેતસઃ–"સિનિવાલી અને કુહૂ એ બન્ને અમાવાસ્યા શ્રુત્યુક્ત શ્રાદ્ધકર્મમાં મધ્યાન્હકાલે પહોચતી હોય, ત્યારે શ્રાદ્ધાદિનું શી રીતે કરવું? તે વિષે કહેછે કે, તિથિઓની ઘટ હોય તો કુતપ વ્યાપિની સિનીવાલી,ને વૃદ્ધિ કે સમતા–હોયતો કુહૂ લેવી, એવું વેદવેદાંગવેત્તાઓએ કહ્યું છે." એ વચનોનો અર્થ ગ્રન્થકારે પણ એવોજ કર્યોછે.

૬૨ પ્રતિપદાયુક્ત અમાવાસ્યામાં શ્રાદ્ધનું વિધાન છે, તે ચતુર્દશીને દિવસે મધ્યાન્હ પહેલાં અમાવાસ્યા ન હોય તો જાણવું. દિવસના પૂર્વાર્ધમાં અમાવાસ્યા હોય તો **'दर्शं च पूर्णमासं च'** એ પૂર્વે કહેલા નારદવચનથી શ્રાદ્ધમાં પૂર્વવિદ્ધા અમાવાસ્યા લેવી, ને જો તિથિનો હ્રાસ હોય તો **'हिंसा स्यात्पूर्वकालिकी'** એ વચનથી પહેલી અમાવાસ્યા લેવી; પણ ખર્વ દર્પાદિ વચન છે, માટે જો તિથિની વૃધ્ધિ હોય, તો કુહૂ એટલે બીજી લેવી.

૬૩ વળીઃ–"ખર્વ, દર્પ ને હિંસા, એ અનુક્રમે, ખર્વદર્પ હોય તો બીજી, અને હિંસા હોય તો પૂર્વતિથિ લેવી" ગોભિલઃ–"જેમ માસની વૃધ્ધિ હોય તો પહેલો માસ મલિન (પુરૂષોત્તમ માસ) જાણવો, તેમજ તિથિની વૃદ્ધ હોય તો પહેલી તિથિ મલિમ્લુચ (મેલી) જાણવી." 'સમતા હોય તો કુહૂ લેવી,' એ વાક્યમાં કહેલી સમતા અત્રે શી રીતે લેવી, તે વિષે કહેછે કે, જો ચતુર્દશીને દિવસે કુતપના ઊત્તરાર્ધમાં અમાવાસ્યા થઈને બીજે દિવસે તે કુતપના ઊત્તરાર્ધસુધી પહોચતી હોય, તો ખર્વદર્પાદિ વચનથી એ સમતાવાળી અમાવાસ્યા શ્રાદ્ધમાં બીજા દિવસની લેવી; કા-

રણકે કુતપકાલમાં અમાવાસ્યા મળેછે. આ કુહૂમાં શ્રાદ્ધ કરવાનો પ્રકાર, અગ્નિહોત્ર ને સ્માર્તાગ્નિરહિત બ્રાહ્મણસ્ત્રીશૂદ્રાદિ માટે છે. અનંતભટ્ટ તેજ પ્રમાણે કહેછે. જાબાલિનું પણ વચન છે કે, "પૂર્વાણ્હકાલમાં અમાવાસ્યા હોય ને અપરાણ્હકાલમાં ન હોય, તો પ્રતિપદામાં પણ શ્રાદ્ધ કરવું. એમ શ્રાદ્ધવેત્તાઓ કહેછે." કારણકે કાલાદર્શમાં જાબાલિવચનથી અમાવાસ્યા ન મળે, તો પ્રતિપદા શ્રાદ્ધતિથિ જાણવી, એમ કહેલુંછે. તાત્પર્ય કે કુતપકાલની અમાવાસ્યામાં આરંભ થઈ, પ્રતિપદામાં શ્રાદ્ધની સમાપ્તિ થતી હોય, તો કંઈ દોષ નથી.

૬૪ લૌગાક્ષિઃ--"અગ્નિહોત્રીએ શ્રાદ્ધમાં સિનીવાલી અમાવાસ્યા લેવી; ને નિરગ્નિક દ્વિજે તથા સ્ત્રીશૂદ્રોએ કુહૂ લેવી." જાબાલિ પણઃ—"અપરાણ્હવ્યાપિની અમાવાસ્યા બન્ને દિવસ હોય, તો [1]સાગ્નિકે સિનીવાલી ને નિરગ્નિકે કુહૂ લેવી." અપરાણ્હ એટલે દિવસનો ઉત્તરાર્ધ. આદિ શબ્દથી સ્ત્રી શૂદ્રાદિ જાણવાં.

૬૫ તિથિની ઘટ હોવાથી બન્ને દિવસે કુતપકાલમાં અમાવાસ્યા ન હોય, તો સર્વ લોકોએ શ્રાદ્ધમાં ચતુર્દશીયુક્ત અમાવાસ્યા લેવી, એવું વચન છે. કેટલાક લોકોએ દિવસના ત્રણ વિભાગના પક્ષમાં વીશ ઘડી પછીના અપરાણ્હમાં અમાવાસ્યા હોય, તો તેમાં શ્રાધ્ધ કરવું, એવો નિર્ણય કર્યો છે; પણ "પૂર્વાણ્હમાં અમાવાસ્યા હોય ને અપરાણ્હમાં ન હોય, તો તેમણે ચતુર્દશીવિધ્ધા અમાવાસ્યા શ્રાધમાં લેવી." તેમજ "પિતરોનો અપરાણ્હકાલ છે, માટે અપરાણ્હકાલની અમાવાસ્યા શ્રાધ્ધમાં લેવી; પૂર્વાણ્હકાલની ન લેવી." ઇત્યાદિ વચને કરી ત્રણ વિભાગના પક્ષમાં પૂર્વાણ્હ ને અપરાણ્હ, એ બન્નેની વચમાં દશ ઘડીનો મધ્યાન્હ છે, તેથી પૂર્વાણ્હ પ્રાતઃકાલથી દશ ઘડીસુધી, ને અપરાણ્હ વીશઘડી પછી સૂર્યાસ્તસુધી છે, માટે તે બેનો સંબંધ દૂર પડેછે, તેથી પૂર્વાણ્હમાં શ્રાધ્ધ ન કરતાં અપરાણ્હમાં કરવું, એમ કહેછે; પણ એ રીતે પૂર્વાણ્હ ને અપરાણ્હનો સંબંધ જોડે આવે નહિ. કદાપિ કાલ સર્વદા એકજ છે, તેથી દૂર સંબંધ હોય તોપણ સમીપ છે, એવું કહીએ, તો આ તિથિ સર્વકાલ ને આ તિથિ થોડી છે, ઈત્યાદિ શાસ્ત્રમાં કાલનો જે વિચાર લખ્યો છે, તે સર્વ વ્યર્થ થશે.

---

[1] અગ્નિહોત્રી.

૬૬ હવે દિવસના પાંચ વિભાગપક્ષમાં તો પ્રાતઃ, સંગવ, મધ્યાન્હ, અપરાણ્હ અને સાયાન્હ એ શબ્દો છે. એમાં પૂર્વાણ્હ શબ્દ નથી. બે ભાગપક્ષમાં તો. "કુ એટલે પૃથ્વીને સૂર્ય પોતાના કિરણોથી સંપૂર્ણ તપાવે છે, તે બપોરના કાલને કુતપ કહેવો; તેમાં શ્રાધ્ધ કરે, તો અક્ષય્ય થાય."

૬૭ તે એવી રીતે કે, "દિવસના આઠમા ભાગમાં સૂર્યની ગતિ ઘણી ધીમી થાય છે, તેને કુતપકાલ કહેછે અને તેમાં શ્રાધ્ધ કરેથી પિતરોને અક્ષય્ય મળે." વળી "અપરાણ્હકાલમાં જે કુતપ ને રૌહિણમાં શ્રાધ્ધ કરે, તો અક્ષય્ય થાય." તથા શુક્લપક્ષનાં પૂર્વાણ્હમાં ને કૃષ્ણપક્ષના અપરાણ્હમાં શ્રાધ્ધ કરવું; રૌહિણકાલનું ઉલ્લંઘન કરવું નહિ." ઈત્યાદિ સ્મૃતિપુરાણનાં વાક્યો છે, તેથી શ્રાધ્ધમાં દિવસના બે ભાગવાળો પક્ષ ઉત્તમ છે. શંકા કરે છે કે, "દિવસના ત્રણ વિભાગપક્ષમાં પૂર્વાણ્હમાં દૈવનું, અપરાણ્હમાં પિતૃનું, મધ્યાન્હમાં એકોદ્દિષ્ટ ને પ્રાતઃકાલમાં વૃધ્ધિશ્રાધ્ધ કરવું, એમ વિવેક છે." પણ આ વચન [1]શ્રાધવિશેષમાં [2]કાલવિશેષનું વિધાન કરતું નથી; ત્રણ ભાગનું વિધાન કરેછે. મધ્યાન્હથી દિવસના પૂર્વાર્ધને પૂર્વાણ્હ, ઉત્તરાર્ધને અપરાણ્હ અને દિવસના મધ્ય ભાગની બે ઘડીના કુતપકાલને મધ્યાન્હ કહેછે. તેજ અર્થનું વચન છે કે, "સાતમા અને નવમા મુહૂર્ત્તની વચ્ચેનું મુહૂર્ત્ત કુતપ છે;" તે દિવસના મધ્ય ભાગમાં છે, માટે તે કુતપમાંજ શ્રાધ્ધનો આરંભ કરવાનું વિધાન છે.

૬૮ ગૌતમઃ—"વિધિ જાણનારે વિધિપૂર્વક કુતપમાં શ્રાધ્ધારંભ કરીને રૌહિણમાં સમાપ્તિ કરવી; રૌહિણનું ઉલ્લંઘન કરવું નહિ." રૌહિણ એટલે નવમું મુહૂર્ત્ત. માટે એકોદ્દિષ્ટ અને પાર્વણશ્રાધ્ધ પણ કુતપમાં આરંભ કરી, રૌહિણમાં સમાપ્ત કરવાં. રૌહિણના ઉલ્લંઘનનો દોષ પણ તેણેજ બતાવેલો છે, તે વચનઃ—"કોઇ જાણતે અજાણતે રૌહિણનું ઉલ્લંઘન કરે, તો તે શ્રાધ્ધ આસુરી થાયછે, અને પિતરોને મળતું નથી." એ હેતુથીજ કોઇ વખતે દૈવ કે મનુષ્યના અપરાધથી રૌહિણનું ઉલ્લંઘન થાય, તો તે સંબંધી દોષશંકાની નિવૃત્તિને વાસ્તે આપસ્તંબનું વચન યોગ્ય છે.

૬૯ "કુતપ, રૌહિણ અને વિરંચિ એ ત્રણ મુહૂર્ત્ત સુધીનો કાલ કુતપજ છે, તેમાં પિતરોનું શ્રાધ્ધ કરેથી અક્ષય્ય ફલ થાય."

---

૧ અનેક પ્રકારના શ્રાદ્ધમાં એક પ્રકારનું શ્રાદ્ધ.

૨. અનેક પ્રકારના કાલમાંનો એક પ્રકારનો કાલ.

૭૦ હવે કેટલાક કહ્યું છે કે, "દર્શશ્રાદ્ધમાં ઋગ્વેદી બ્રાહ્મણોએ ત્રિમુહૂર્ત્તવ્યાપિની ચતુર્દશીયુક્ત અમાવાસ્યા, યજુર્વેદીઓએ પ્રતિપદાયુક્ત અમાવાસ્યા અને સામકીઓએ પૂર્વા કે પરા ઇચ્છા પ્રમાણે લેવી." એ રીતે હારીતનું વચન છે; પણ તે વેદપ્રમાણ નથી. વેદ તો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યના સાધારણ ધર્મ કહેછે, અને હારીતવચન તો ઋગ્વેદી, યજુર્વેદીને સામકી બ્રાહ્મણોને શ્રાદ્ધ માટે વિશેષ કાલનો વિધિ બતાવે છે. તેમ ઋગ્વેદીઆદિનો અને સાગ્નિકનિરગ્નિકનો વિશેષ પણ શ્રુતિમાં નથી. બીજું સામકીઓએ ઇચ્છા પ્રમાણે કરવું, એ વચન જો પ્રમાણ હોય, તો સામકીના પરિશિષ્ટાદિ ગ્રંથમાં પિંડપિતૃયજ્ઞ અને અન્વાહાર્યક નામના શ્રાદ્ધનું વ્યવસ્થાએ વિધાન શા માટે કરેલું છે? વળી કુતપાદિ વિધાન કરનારી સ્મૃતિઓની સાથે તેનો વિરોધ થાય છે; વાસ્તે એ વચનનો અંગીકાર કરવો નહિ, એમ અનંતભટ્ટે પણ કહ્યું છે.

ઇતિ નિરગ્નિક અમાવાસ્યાનો નિર્ણય સંપૂર્ણ.

અથ પૌર્ણમાસીશ્રાદ્ધનો નિર્ણય.

૭૧ અમાવાસ્યાશ્રાદ્ધના જેવોજ પૌર્ણમાસીશ્રાદ્ધનો નિર્ણય જાણવો. પૌર્ણમાસીમાં શ્રાદ્ધ ન કરે તો તેનો દોષ પિતામહ કહેછે કે, "અમાવાસ્યા, પૌર્ણમાસી, વ્યતિપાત અને [1]અષ્ટકા નામની ચાર અષ્ટમીઓમાં વિદ્વાન્ શ્રાદ્ધ ન કરે, તો તે પાપનો અધિકારી થાય છે.". ગાર્ગ્યઃ—"પૌર્ણમાસીમાં જે શ્રાદ્ધ, દાન ને ઉપવાસાદિ યથાવિધિ કરે, તેનું અનંત ફલ છે. વળી સર્વ પૌર્ણમાસીશ્રાધમાં પિંડદાન કરવું નહિ; માત્ર ભાદ્રપદપૌર્ણમાસીશ્રાદ્ધમાં પિંડદાન કરવું; કારણકે તે અમાવાસ્યા જેવી છે." ચિત્રાનક્ષત્રયુક્ત ચૈત્રી, વિશાખાનક્ષત્રયુક્ત વૈશાખી પૂર્ણિમા, વગેરે પોતપોતાના નક્ષત્રયુક્ત સર્વ પૌર્ણમાસીઓ અતિ પુણ્યકારક છે.

૭૨ સ્માર્ત અને અગ્નિહોત્રીને અપરાહ્ણકાલમાં પિંડપિતૃયજ્ઞ કર્યા પછી દર્શશ્રાદ્ધ કરવાનું વિહિત છે; તેથી તે અમાવાસ્યાનો નિર્ણય જુદો કરીએ છીએ. સાગ્નિક વાસ્તે મનુઃ—"અમાવાસ્યાને દિવસે સાગ્નિક પિંડપિતૃયજ્ઞ કરીને

[1] ભાદ્રપદ કૃષ્ણાષ્ટમી ને માર્ગશિર્ષાદિ ત્રણ માસની કૃષ્ણાષ્ટમીઓ.

પિંડાન્વાહાર્યક એટલે દર્શશ્રાદ્ધ મહીને મહીને કરવું. એમાં કેટલાક ઋષિઓ પિતૃયજ્ઞ શબ્દનો, તર્પણ એવો અર્થ મત્સ્યપુરાણના વચનથી કરેછે.

૭૩ તે એવી રીતેકે, "જે અગ્નિહોત્રાદિ કરતા હોય, તેમણે અમાવાસ્યામાં તર્પણ નામના પિતૃયજ્ઞને કર્યા પછી પિંડાન્વાહાર્યક શ્રાદ્ધ કરવું." સર્વ લોકોએ સ્નાનતર્પણ કરીને શ્રાદ્ધ કરવું; એ વચનથી સાગ્નિક ને નિરગ્નિક બન્નેને તે-કર્મ એક સરખી રીતે પ્રાપ્ત થયું, તો જે 'અગ્નિહોત્રી' પદ છે, તે વ્યર્થ થશે. વળી દેવ, ઋષિ, પિતરો અને મનુષ્યનું તર્પણ તો અગ્નિહોત્રી અને અગ્નિરહિતને સરખું છે; અને પિંડપિતૃયજ્ઞ તો અગ્નિવાલાનેજ છે, તેથી પિતૃયજ્ઞ શબ્દનો અર્થ 'તર્પણ' યોગ્ય નથી.બીજું તર્પણને પિંડ શબ્દ ઘટતો નથી; અને પિંડાન્વાહાર્યક શબ્દનો અર્થ પિંડ કરીને શ્રાદ્ધ કરવું એવો છે, વાસ્તે પિંડ કરીને અન્વાહાર્યક શ્રાદ્ધ કરવું, એ વચન નિરર્થક ન થવું જોઇએ, માટે પંચમહાયજ્ઞ પૈકી દેવયજ્ઞ અને ભૂતયજ્ઞ થયા પછી, '**पितृभ्यः स्वधा नमः**' એ મંત્ર ભણીને દક્ષિણ દિશામાં બલિદાનમાં જે આહુતિ અપાયછે, તે પિતૃયજ્ઞ શબ્દે કરીને લેવી.

૭૪ તે રીતે પારસ્કરાદિ ગૃહ્યસૂત્રમાં કહેલો પિતૃયજ્ઞ કર્યાપછી પિંડાન્વાહાર્યક શ્રાદ્ધ કરવું. એ પિતૃયજ્ઞને 'તર્પણ' એવું નામ મત્સ્યપુરાણમાં આપ્યુંછે. તે એવી રીતે કે, "ગાયત્રીજપ કે સ્વાધ્યાયને [1]અહુત, અગ્નિમાં હોમવાની ક્રિયાને હુત, ભૂતબલિને પ્રહુત, સનકાદિ બ્રાહ્મણને આહુતિ અપાયછે તે બ્રાહ્મ્ય, અને પિતરોને અપાયછે તે [2]પ્રાશિત કહેવાયછે.એ મત્સ્યપુરાણના વચન પ્રમાણે પિંડપિતૃયજ્ઞ કરતા પહેલાં સાગ્નિકને વૈશ્વદેવરૂપ મહાયજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરવાનું કહ્યુંછે.

૭૫ ભવિષ્યત્પુરાણમાં એ સ્પષ્ટ બતાવેલું છે કે, "સાગ્નિકે અમાવાસ્યાને દિવસે વૈશ્વદેવ કર્મ કરીને પિંડપિતૃયજ્ઞ કરવો, ને ત્યારપછી અન્વાહાર્યક શ્રાદ્ધ કરવું." **શાંખાયનઃ**—અમાવાસ્યાને દિવસે અપરાણ્હકાલમાં પિંડપિતૃયજ્ઞ કરવો. એ રીતે '**पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य**' એ વાક્યમાં 'ક્ત્વા' પ્રત્યયના સ્થાનમાં 'લ્યપ્' પ્રત્યયનું શ્રવણ છે. તેથી પિંડપિતૃયજ્ઞ અને પિંડાન્વાહાર્યક એ બે શ્રાદ્ધ એક દિવસે કરવાનું સિદ્ધ થયું; પણ એમ કરતાં વિરોધ

---

૧. બ્રહ્મયજ્ઞ; ૨. પિતૃયજ્ઞ.

દેખાયછે.

૭૬ તે એવો કે, જ્યારે અમાવાસ્યા અને પ્રતિપદાનો સંધિ મધ્યાન્હ કરતાં અધિક હોય; તથા અમાવાસ્યા બન્ને દિવસે અપરાણ્હકાલમાં પહોચતી હોય ને તિથિઓની ઘટ હોય, "ત્યારે પિતૃકર્મમાં સાગ્નિક દ્વિજોએ સિનીવાલી લેવી;" એ વચનથી પિંડપિતૃયજ્ઞ અને પિંડાન્વાહાર્યકશ્રાદ્ધ એકજ દિવસે કરવાનું પ્રાપ્ત થયેથી, તેનો આપસ્તંબ ને કાત્યાયન એ બન્નેના વચનની સાથે વિરોધ હોય, એમ જણાયછે. તે વચનો આ પ્રમાણે છે. જે દિવસે ચંદ્રમાનું દર્શન થતું ન હોય, તે અમાવાસ્યાને દિવસે પિંડપિતૃયજ્ઞ કરવો; એ આપસ્તંબના વચનમાં, ચંદ્રદર્શન ન થતું હોય, તે દિવસેજ પિંડપિતૃયજ્ઞનું વિધાન છે. કાત્યાયન પણઃ—ચંદ્રદર્શન ન થતું હોય, તે અમાવાસ્યાના અપરાણ્હકાલમાં પિંડપિતૃયજ્ઞ કરવો. જ્યોતિઃશાસ્ત્રમાંઃ —ચતુર્દશી ત્રણ મુહૂર્ત્તથી ઓછી હોય અને પછી અમાવાસ્યા થતી હોય, તે દિવસે ચંદ્રદર્શન થાય નહિ, પણ ત્રણ મુહૂર્ત્તથી અધિક ચતુર્દશી હોય, તે દિવસે ચંદ્રદર્શન થાય છે, તો આપસ્તંબવચનથી, ચંદ્રદર્શન ન થતું હોય, તે ચતુર્દશીયુક્ત અમાવાસ્યામાં કરવાને કહેલા પિંડપિતૃયજ્ઞનો, ચંદ્રદર્શન થતું હોય એવી ચતુર્દશીયુક્ત અમાવાસ્યામાં, નિષેધ થયો; વાસ્તે તેનો [1]ઉત્કર્ષ કરીને પિંડપિતૃયજ્ઞ બીજે દિવસે કુહૂમાં કરવો.

૭૭ "સાગ્નિક વિપ્રે અમાવાસ્યાને દિવસે પિતૃયજ્ઞ કરીને પિંડાન્વાહાર્યકશ્રાદ્ધ કરવું" એવું મનુનું વચન છે. પૂર્વ વચનમાં કહેલા મુખ્ય પિંડપિતૃયજ્ઞનો સિનીવાલીમાં બાધ જણાય છે; તેથી મુખ્યાર્થનો બાધ થતો હોય, ત્યાં બીજો તત્સંબંધી અર્થ લેવો, એ લક્ષણાથી સાગ્નિકે કુતપકાલમાં પહોચતી સિનીવાલીઅમાવાસ્યામાં પૂર્વે કહેલો તર્પણ નામનો યજ્ઞ કરીને, મનુના વચનમાં કહેલું પિંડાન્વાર્યકશ્રાદ્ધ કરવું. એ રીતે ભિન્ન તિથિમાં પ્રાપ્ત થયેલા બન્ને કર્મનું એક તિથિમાં વિધાન છે, તેથી ઈચ્છાએ કરીને પિંડાન્વાહાર્યકશ્રાદ્ધ કરવામાં તેને વ્યર્થતા લક્ષણ દોષ આવ્યો, તેનું નિવારણ કરવાને, પરિશિષ્ટકાર

૧ કર્મ કરવાને વિહિતકાલ બે વાર આવે, ત્યારે તે કર્મ પણ બે વાર કરવું તે. ઉદાહરણઃ—બે એકાદશીઓ આવે ત્યારે સંન્યાસિએ બન્ને કરવી, એ એકાદશીવ્રતનો ઉત્કર્ષ થયો, એમ જાણવું.

આપસ્તંબાદિ સૂત્રનો અર્થ આ રીતે સ્પષ્ટ કરેછે. "જે દિવસે ચંદ્રદર્શન થાય નહિ, ક્ષીણ ચંદ્રમાં શ્રાદ્ધ શ્રેષ્ઠ છે અને ચંદ્ર દેખાય નહિ," એ ત્રણે વાક્યો જે કહ્યાં, તે તિથિની ઘટની અપેક્ષાએ જાણવાં, ચંદ્ર ન દેખાય, એ શબ્દથી ક્ષય લેવો ઇષ્ટ છે. જે દિવસે ચંદ્રનો ક્ષય હોય, તે દિવસે પિંડપિતૃયજ્ઞ કરવો, એવો સૂત્રનો અર્થ કર્યો છે, તેથી પિંડાન્વાહાર્યક શ્રાદ્ધ ઇચ્છાથી કરવું, એવો વૃથાપણાનો દોષ દૂર થયો.

૭૯ ચંદ્રક્ષયના કાલનું વચનઃ—"ચતુર્દશીના આઠમા ભાગમાં ચંદ્રમા ક્ષીણ થાયછે, અને અમાવાસ્યાના અષ્ટમાંશ ભાગમાં અત્યંત ક્ષીણો થાયછે." હવે પ્રાતઃકાલમાં ચંદ્ર દેખાય, તોપણ અપરાણ્હકાલમાં ક્ષયના અભિપ્રાયથી હારીતઃ—" જે દિવસે પ્રાતઃસંધ્યાના અરૂણોદય વખતે ચંદ્ર કમલના તંતુ જેવો સૂક્ષ્મ દેખાય, તે દિવસે અપરાણ્હકાલમાં તે ક્ષીણ થાયછે. તે અમાવાસ્યાને દિવસે પિતૃયજ્ઞને અંગે પિંડ કરવા." એ રીતે પિંડવિધાયક વાક્યને સાર્થકપણું થાયછે. અને પિંડપિતૃયજ્ઞ સિવાયના શ્રાદ્ધને કુતપકાલની અમાવાસ્યાનો નિયમ છે. શ્રુતિ પણઃ—આ ચંદ્રરાજા દેવોનું અન્ન છે, તે જે રાત્રિએ ક્ષીણ થાયછે, તે દિવસે અપરાણ્હકાલમાં શ્રાદ્ધદાન કરવું. પૂર્વાણ્હ દેવનો, મધ્યાન્હ મનુષ્યનો અને અપરાણ્હ પિતરોનો છે, તેથી અપરાણ્હકાલમાં શ્રાદ્ધ કરવું. ચંદ્રક્ષયમાં, આ બન્ને શ્રુતિમાં કહેલા પિતૃયજ્ઞનું પ્રતિપાદન છે, તેથી એવું તાત્પર્ય નીકળે છે કે, પ્રાતઃકાલે ચંદ્રદર્શન થાય ને અપરાણ્હકાલમાં ચંદ્રક્ષય થાય, ત્યારે પિંડપિતૃયજ્ઞ કરવો.

૮૦ કાત્યાયન પણઃ—"પિંડાન્વાહાર્યકશ્રાદ્ધ, ચંદ્રક્ષય થાય તે પછીના દિવસના ચોથા ભાગમાં, અપરાણ્હકાલમાં કરવું શ્રેષ્ઠ છે, પણ તેમાં સંધ્યાકાલનો અતિસમીપ ભાગ લેવો નહિ." અહીં પિંડાન્વાહાર્યક એ અર્થમાત્રનું કથન છે, તે પિંડપિતૃયજ્ઞ માટે શ્રાદ્ધકાલનું વિધાન કરેછે. તે શ્રાદ્ધ ક્ષીણચંદ્રમાં કરવું શ્રેષ્ઠ છે. એ વચનથી ચંદ્રક્ષયમાંજ પિંડપિતૃયજ્ઞનો વિધિછે; માટે ચંદ્રદર્શનનિમિત્ત પિંડપિતૃયજ્ઞ બે અમાવાસ્યાએ ન કરતાં, બીજીમાંજ કરવો.

૮૧ કાત્યાયને પિંડપિતૃયજ્ઞને દર્શનું અંગ કહ્યું છે. તે કર્કોપાધ્યાય પંડિતે અંગીકાર કર્યું છે. દર્શશ્રાદ્ધની પહેલાં પિંડપિતૃયજ્ઞ કરવો ને પછીથી નહિ કરવો. જૈમિનીના મતથી જો કે પિંડપિતૃયજ્ઞ દર્શનું અંગ નથી, તોપણ

તે દર્શથી પહેલાંજ કરવો. તેનો ક્રમ બતાવવાવાળી શ્રુતિઃ—પહેલે દિવસે પિતરોનો યજ્ઞ કરીને પછી સવારે દેવતાઓનો કરવો; આ શ્રુતિથી અધિકપણાની શંકા પણ દૂર થઇ. એ રીતે પૂર્વદિવસે પિંડપિતૃયજ્ઞ, ને બીજે દિવસે દર્શેષ્ટિ કરવી, એવો નિર્ણય થયો.

૮૨ અન્વાધાન, પિંડપિતૃયજ્ઞ ને દર્શશ્રાદ્ધ, એ ત્રણે એક દિવસે કરવા બાબત કાલાદર્શનું વચન છે કે, "એ ત્રણે એક દિવસે કરવાં, એવું મોટા ઋષિઓ કહેછે." કારિકામાંઃ—"પિંડાન્વાહાર્યકશ્રાદ્ધ પિંડપિતૃયજ્ઞ કર્યા પછી કરવું. [1]પિતૃ,પિતામહ ને પ્રપિતામહ, એ ત્રણના એક પાર્વણને, અને [2]માતામહ,માતુઃપિતામહ ને માતુઃપ્રપિતામહ, એ ત્રણેના બીજા પાર્વણને સમાનપણાથી શ્રાદ્ધ આપવું. દર્શશ્રાદ્ધથી પહેલાં પિતૃયજ્ઞ શ્રુતિમાં કહેલો છે, તેથી તે એક દિવસે કરવો. અગ્નિહોત્રી ન હોય તેણે પણ તે પ્રમાણે કરવો; કેમકે સ્માર્તકર્મમાં કેટલાક શ્રૌતકર્મનો ભાગ લેવો પડેછે, એવો [3]શ્રૌતાતિદેશ છે."

૮૩ કહ્યુંછે કે, "અમાવાસ્યાને દિવસે નિત્યહોમ કર્યાપછી દેવતાઓનો યજ્ઞ કરવો. પ્રાતઃકાલે પુરુષે સંકલ્પ કરીને વપન કરાવવું, અને સ્રીપુરૂષ બન્નેએ સ્નાન કરવું, ને હુત પ્રહુતાદિ પાંચ પ્રકારના પૂર્વે કહેલા મહાયજ્ઞ, ભૂતબલિ અને પિતરોને સ્વધા આહુતિ જુદી રસોઇમાંથી આપીને શ્રુતિમાં કહેલો પિતૃયજ્ઞવિધિ, તેમજ સ્મૃતિમાં કહેલો દર્શશ્રાદ્ધવિધિ કરવો. અપરાણ્હકાલમાં પિંડપિતૃયજ્ઞ કર્યાપછી દર્શશ્રાદ્ધ કરવું."

૮૪ અરુણોદય વખતે ચંદ્રદર્શન થતું હોય, તો અપરાણ્હકાલમાં ચંદ્રનો ક્ષય થાય, એ અભિપ્રાયથી યજ્ઞપાર્શ્વ પણઃ—"જે દિવસે પૂર્વાર્ધમાં ચતુર્દશી હોય ને ઉત્તરાર્ધમાં અમાવાસ્યા હોય, તે દિવસે ચતુર્દશી ઉતર્યા પછી પિતૃયજ્ઞ કરવો." એ વાક્યમાં **'कारयेत्'** એવો શબ્દછે, તેથી આચાર્ય કને કરાવવો હોય, તો તેની શાખા પ્રમાણે કરાવવો, અને પોતેજ કરે તો, **'णिच्'** પ્રત્યયનો અર્થ સ્વાર્થરૂપ લેઈ, વિધિ કરવો.

---

૧ પિતા, બડવો ને વડવાનો બાપ.

૨ માનો બાપ, તેનો બાપ, ને તેનો બાપ.

૩. જે કર્મમાં કંઇક અંગ કમી હોય, તેમાં બીજે ઠેકાણે જે કર્મ કહ્યું હોય, તેનાં તેટલાં અંગ લેઈ કર્મ પૂર્ણ સાંગ કરવું, તેને અતિદેશ કહેછે.

૮૫ સૂર્યાસ્તપર્યંત ચતુર્દશી હોય ને બીજે દિવસે અમાવાસ્યાની ઘટ હોય, તો ચતુર્દશીમાં પિંડાન્વાહાર્યકશ્રાદ્ધ કરવું. તે વિષે કહ્યુંછે કે, "દિવસના ચોથા ભાગમાં ચતુર્દશી પહોચતી હોય અને અમાવાસ્યાની ઘટ હોય તો ચતુર્દશીમાંજ શ્રાદ્ધ કરવું; બીજે દિવસે પ્રતિપદાયુક્ત અમાવાસ્યામાં કરવું નહિ." જ્યારે ચતુર્દશી ચાર પ્રહર વ્યાપિની હોય ને બીજે દિવસે અમાવાસ્યાની ઘટ હોય, ત્યારે ચંદ્રની ક્ષીણતા હોવાથી ચતુર્દશીના ચોથા ભાગમાં અન્વાહાર્યક શ્રાદ્ધ કરવું, એવું કાત્યાયનનું વચન છે. તે વિષે બીજી સ્મૃતિમાંઃ—"ચતુર્દશીને દિવસે ચારપ્રહરમાં અમાવાસ્યા પહોચતી ન હોય ને બીજે દિવસે પ્રતિપદાયુક્ત હોય, ત્યારે ચતુર્દશીમાં શ્રાદ્ધાદિ ક્રિયા કરવી."

૮૬ એ વચનો ચતુર્દશીમાં પિંડપિતૃયજ્ઞ અને અન્વાહાર્યક શ્રાદ્ધવિધિ બતાવનારાં છે; વૃશ્ચિકાદિ સંક્રાંતિમાં દિનમાન ઘણો કમી થાયછે, તેથી અમાવાસ્યાની તેમ પ્રતિપદાની અત્યંત ઘટ થવાથી પ્રતિપદામાં પિતૃયજ્ઞનો કાલ રહેતો ન હોય, તો ચતુર્દશીમાં શ્રાદ્ધ કરવું; એ વિષેનાં ઉપલ્યાં વચન જાણવાં. જો પ્રતિપદામાં યાગકાલ મળતો હોય, તો ચતુર્દશીમાં અગ્નિઅન્વાધાનાદિ કર્મનો નિષેધ છે; તે વિષે સ્મૃતિઃ—"જે દ્વિજો અમાવાસ્યાનું કર્મ ચતુર્દશીમાં કરેછે, તેનું કરેલું વિહાર ને પિતૃયજ્ઞાદિ સર્વે નિષ્ફલ થાય છે." હોમવેળાએ કુંડમાં અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરવો, તેનું નામ વિહારછે. બીજે દિવસે પ્રતિપદાનો યાગકાલ મળે, તો ચતુર્દશીમાં અન્વાધાનાદિ કર્મનો નિષેધ છે.

૮૭ વૃદ્ધ શાતાતપઃ—"યાગકાલનું ર ા એવું છે કે, અમાવાસ્યાનો છેલ્લો ચોથો પ્રહર અને પ્રતિપદાના પહેલા ત્રણ પ્રહર પ્રાતઃકાલે આવે, ત્યારે વિદ્વાનોએ તે યાગ કે ઇષ્ટિનો કાલ જાણવો." તેમજ "યજ્ઞપાર્શ્વે પણ અમાવાસ્યાના છેલ્લા એક પ્રહર ને પ્રતિપદાના પહેલા ત્રણ પ્રહરને યાગકાલ કહ્યોછે. અન્યથા નહિ." એ વગેરે વાક્યથી પ્રતિપદામાં યાગકાલ હોય, તો ચતુર્દશીમાં યાગ ન કરવો, એવો નિષેધ કરનારું 'भूतेऽहनि' વાક્ય છે. પ્રતિપદામાં યાગકાલ ન મળે, તો ચતુર્દશીમાં કરવાનો નિષેધ નથી. એમ ન લઇએ તો પૂર્વ વચનસાથે વિરોધ આવશે. એ કારણથી યાગકાલનો વિચાર કરતાં, દિવસના ત્રણ ભાગપક્ષની વીશ ઘડી પછીના અપરાણ્હકાલની અમાવાસ્યા અથવા ચતુર્દશીમાં સાગ્નિકોએ પિંડપિતૃયજ્ઞ કરવો, એવું સિદ્ધ થયું, તોપણ દિવસના બે ભાગનો

પક્ષ ન લેવો, એમ કહ્યું નથી, તેથી પિંડપિતૃયજ્ઞને માટે બે ભાગનો પક્ષજ લેવો. પર્વસંધિના કાલભેદથી તેની વ્યવસ્થા લૌગાક્ષિ એ રીતે બતાવેછે કે, "અપરાણ્હકાલમાં અગર સાયંકાલમાં પર્વની સમાપ્તિ થતી હોય, તો તે દિવસે ઉપવાસ કરીને બીજે દિવસે પ્રાતઃકાલે યાગ કરવો." અપરાણ્હકાલમાં એટલે દિવસના ઉત્તરાર્ધમાં અમાવાસ્યાની સમાપ્તિ થતી હોય, અને બીજે દિવસે યાગકાલ મળતો હોય, તો તે દિવસે ઉપવાસ [અન્વાધાનાદિ વ્રત] કરીને બીજે દિવસે સવારે ઇષ્ટિ કરવી. અત્રે દિવસના બે ભાગપક્ષનો બીજો ભાગ (અપરાણ્હ) લેવો અને ત્રણ વિભાગપક્ષનો ત્રીજો કે પાંચ વિભાગપક્ષનો ચોથો ભાગ ન લેવો. તેથીજ 'દિવસના પૂર્વાર્ધમાં ચતુર્દશી અને ઉત્તરાર્ધમાં અમાવાસ્યા,' એ વાક્યમાં પિતૃયજ્ઞનો કાલ બે ભાગના પક્ષનો લીધોછે. અને મુખ્ય અપરાણ્હ દિવસનો ઉત્તરાર્ધ છે. **'पूर्वापराधर'** ઇત્યાદિ વ્યાકરણસૂત્રમાં અન્હ એટલે દિવસનો અપર નામ બીજો ભાગ, એવો અપરાણ્હનો સમાસ પણ બતાવેલો છે.

૮૮ ગૃહ્યકારિકા પણ પિંડપિતૃયજ્ઞમાં દિવસના બે ભાગનો પક્ષ બતાવેછે. તે વચન એ છે કે, "અમાવાસ્યા ને પ્રતિપદા બન્ને એક દિવસે હોય અને અમાવાસ્યા દિવસના ઉત્તર ભાગમાં પિંડપિતૃયજ્ઞ કરવા જેટલી પહોચતી હોય, તો ઇષ્ટિ ને અન્વાધાનાદિ તે દિવસે કરવાં." જો અમાવાસ્યાનો ન્હાસ હોય, તો તે દિવસે યાગ કરવો ને પૂર્વદિવસે અન્વાધાન કરવું. ગ્રંથાંતરમાં ત્રણ ઘટિકા અપરાણ્હસુધી અમાવાસ્યા પહોચતી હોય, તો તે દિવસે અન્વાધાન ને બીજે દિવસે ઈષ્ટિ કરવી એ વચન, બીજે દિવસે યાગકાલ હોય તો જાણવું; ને પર્વ કમી હોય, તો તે દિવસે ઇષ્ટિ કરવી, ને પૂર્વદિવસે અન્વાધાનાદિ કરવું.

૮૯ ગોભિલ—"મધ્યાન્હથી ઉત્તરભાગમાં, જો પર્વ અને પ્રતિપદાનો સંધિ હોય, તો પૂર્વદિવસે અન્વાધાન કરવું અને બીજે દિવસે ઇષ્ટિ કરવી. એ દર્શ અને પૂર્ણમાસ બન્નેનો નિર્ણય જાણવો." ગ્રંથકારે એજ રીતે એ વચનનો અર્થ કર્યોછે. આવાં બહુ વચનોનો વિચાર કરતાં, અન્વાધાન ને ઇષ્ટિનો પૂર્વપર દિવસનો સંબંધછે, તેથી ચંદ્રદર્શન હોય કે ન હોય, તોપણ બીજે દિવસે ઇષ્ટિ કરવી ને પૂર્વ દિવસે ઉદ્ધરણાદિ કરવું.

૯૦ સ્મૃત્યર્થસારમાં પણઃ—પર્વસંધિ અપરાણ્હકાલમાં હોય, તો દ્રષ્-

ચંદ્ર છતાં પણ, બીજે દિવસે યાગ કરવો. અહીં 'પર્વ' શબ્દથી અમાવાસ્યા અને પૂર્ણિમા જાણવી. વળી શ્રુતિઃ—અર્ધમાસને પર્વ કહેછે. તેમાં દેવતાઓને તૃપ્ત કરવા. એ રીતે પિંડપિતૃયજ્ઞાદિકમાં બે ભાગનો પક્ષ કહ્યો છે.

ઇતિ અચલદ્વિવેદીકૃત નિર્ણયદીપકગ્રંથની ટીકામાં
સાગ્નિકનિરગ્નિકનો અમાવાસ્યાનિર્ણય સંપૂર્ણ.

અથ યાગકાલનો નિર્ણય.

૯૧ અગ્નિહોત્રી અથવા સ્માર્તાગ્નિવાળાએ દર્શ કે પૂર્ણમાસની ઇષ્ટિનું સંધિમાં અનુષ્ઠાન કરવું. એ વાક્યથી કહેલા યાગને પર્વપ્રતિપદાની સંધિનો સંબંધ છે, પણ સંધિનો કાલ અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી તેમાં યાગ કરવાને ઘણું કઠિન છે, તો સંધિથી પૂર્વાપર સમીપનો કાલ લેઈએ, તોજ કાલનો નિશ્ચય થઈ શકેછે. યાજ્ઞવલ્ક્યઃ—" પર્વનો છેલ્લો પ્રહર અને પ્રતિપદાના પહેલા ત્રણ પ્રહર યાગકાલ જાણવો; પણ તે વિદ્વાનોએ પ્રાતઃકાલમાં લેવો યોગ્યછે." એજ રીતે ગ્રંથકારે પણ અર્થ કર્યોછે. ગૃહ્યસૂત્રમાંઃ—પ્રાતઃકાલે સૂર્ય મોટા મોટા વૃક્ષોના અગ્રને પ્રકાશે, તે હોમકાલ શ્રેષ્ઠ કલ્યાણકારી છે. આપસ્તંબઃ—પૂર્ણમાસઇષ્ટિનું અનુષ્ઠાન સૂર્યોદય પછી કરવું; અને અમાવાસ્યાનું સૂર્યોદય પહેલાં આરંભવું. મધ્યાન્હથી પૂર્વે કે મધ્યાન્હમાં પર્વપ્રતિપદાનો સંધિ હોય, તો સંધિને દિવસે ઇષ્ટિ કરવી ને પૂર્વદિવસે અન્વાધાન કરવું. લૌગાક્ષિઃ—" મધ્યાન્હથી પહેલાં અથવા મધ્યાન્હમાં પર્વની સમાપ્તિ થાય, તો પૂર્વદિવસે અન્વાધાન કરવું; ને પર્વસમાપ્તિને દિવસે ઇષ્ટિ કરવી."

૯૨ ગોભિલઃ—"પર્વપ્રતિપદાનો સંધિ મધ્યાન્હની પૂર્વે હોય, તો તે દિવસે યજ્ઞ કરવો, ને પૂર્વદિવસે અન્વાધાન કરવું." વળીઃ—" મધ્યાન્હમાં પર્વપ્રતિપદાનો સંધિ હોય, તો તે દિવસે યાગ કરવો; ને મધ્યાન્હપછી હોય, તો બીજે દિવસે યાગ કરવો." મધ્યાન્હપછી પર્વસંધિ હોય, તો બીજે દિવસે યાગ કરવાનું કહ્યું; પણ તે પતિપદાના પહેલા ત્રણ પ્રહર મળતા હોય, તોજ એમ કરવું. સંગ્રહગ્રંથમાં પણઃ—" જો પર્વસંધિ પૂર્વાણ્હમાં કે મધ્યાન્હમાં હોય, તો ચંદ્રદર્શન થયું હોય કે ન થયું હોય, તોપણ સિનીવાલીમાં

અન્વાધાન કરવું." એ વચનો, મધ્યાન્હથી પહેલાં અગર મધ્યાન્હમાં પર્વપ્રતિપદાનો સંધિ હોય, તો સંધિને દિવસે યાગ કરવાનું વિધાન કરનારાં છે.

૯૩ હવે મધ્યાન્હપછી અગર સંધ્યાકાલે પર્વની સમાપ્તિ હોય, ત્યારે તે સંધિદિવસે અન્વાધાન કરી બીજે દિવસે યાગ કરવો. તેમજ લૌગાક્ષિઃ—"પર્વસમાપ્તિ મધ્યાન્હપછી સંધ્યાકાલસુધીમાં હોય, તો તે દિવસે અન્વાધાન, અને બીજે દિવસે ઇષ્ટિ કરવી" [બીજનું ચંદ્રદર્શન ન થતું હોય, તો કુહૂમાં અન્વાધાન, ને પ્રતિપદામાં ઇષ્ટિ કરવી.] સંગ્રહગ્રંથમાં પણઃ—"અપરાણ્હકાલમાં કે રાત્રિમાં પર્વસંધિ હોય, તો કુહૂમાં ઉપવાસ કરી બીજે દિવસે ચંદ્રદર્શન ન હોય તો યાગ કરવો." ગૃહ્યકારિકાનો અર્થ અંક ૮૮ માં ને ગોભિલવચનનો અર્થ અંક ૮૯ માં કર્યોછે. આ વચનો, અપરાણ્હમાં પર્વસંધિ હોય તો, બીજે દિવસે યાગવિધાન કરવાવાળાં છે; પણ તે યાગકાલ મળતો હોય તો જાણવાં. નહિતો સંધિદિવસે યાગ કરવો ને સિનીવાલીમાં અન્વાધાન કરવું.

૯૪ પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યાનો આ સાધારણ નિર્ણય છે. હવે અમાવાસ્યાને દિવસે યાગકાલ પ્રાપ્ત થતો હોય, તો અમાવાસ્યાના ત્રીજા ભાગમાં પણ યાગ થાય. તેમાં યુક્તિ બતાવે છે કે, વૃશ્ચિકાદિસંક્રાંતિમાં દિનમાન ઓછો થાયછે, તે વખતે જ્યારે તિથિનો હ્રાસ થાયછે, ત્યારે બીજે દિવસે પ્રતિપદાનો તૃતીયાંશ મળતો નથી, અને ચતુર્થાંશનો નિષેધ છે માટે, અને '**यदा चतुर्दशीं यामं तुरीयं**' ઈત્યાદિ વચનોથી ચતુર્દશીમાં પિંડપિતૃયજ્ઞાદિ કર્મનું છે તેને લીધે, પૂર્વદિવસે પિતરોનો યજ્ઞ કરીને બીજે દિવસે દેવતાઓનો કરવો. એ રીતે ક્રમ બતાવનારી શ્રુતિ છે, તેથી બીજે દિવસે પ્રાતઃકાલે પર્વના ત્રીજા ભાગમાં યજ્ઞ કરવો, એમ સિદ્ધ થયું.

૯૫ તે બાબતમાં વિશેષ એટલું છે કે, પ્રતિપદાનો પ્રવેશ ન થયો હોય ત્યાંસુધી, ઇષ્ટિ જો કે પૂરી થાય, તોપણ તેને અંગે બ્રાહ્મણભોજન કરવું નહિ. ગાર્ગ્યઃ—"પ્રતિપદાનો પ્રવેશ ન થયો હોય ને ઇષ્ટિની સમાપ્તિ કરે, તો યાગવેત્તાઓએ અગ્નિનું ઉદ્ધરણ ને અન્વાધાનાદિ સંપૂર્ણ ઇષ્ટિ ફરીથી કરવી." બીજું વચનઃ—"પંચમી સંપૂર્ણ હોય ને દ્વિતીયાનો ક્ષય હોય, તો ચરૂઇષ્ટિ અમાવાસ્યામાં, અને શ્રાદ્ધાદિક્રિયા ચતુર્દશીમાં કરવી." અમાવાસ્યાદિ તિથિઓનો દરરોજ છ છ ઘડીનો હ્રાસ થતો હોય, ત્યારે પંચમી સંપૂર્ણ થાય. તેની

વચમાં એક તિથિનો ક્ષય હોય, તો પ્રતિપદાને દિવસે ચંદ્રનું દર્શન થયેથી, ચતુર્દશીને દિવસે શ્રાદ્ધાદિ ક્રિયાનું વિધાન કરનારાં ઉપર લખેલાં વચનનો અભિપ્રાય એ છે કે, પ્રતિપદાને દિવસે ચંદ્રદર્શન થતું હોય, તો પર્વપ્રતિપદાસંધિએ સંબંધી યાગ પ્રતિપદામાં ન કરવો.

૯૬ એ અભિપ્રાયને લીધે ચંદ્રદર્શન થતું હોય, તો યાગનો નિષેધ કરનારાં મુનિનાં વચનો પ્રવર્તે છે. વચન છે કે, "પ્રતિપદાને દિવસે જો ચંદ્રમા પશ્ચિમમાં દેખાય, તો ચતુર્દશીમાં અન્વાધાન કરીને અમાવાસ્યામાં ઇષ્ટિ કરવી." તથાઃ—"સૂર્યાસ્ત પછી ક્ષીણ ચંદ્રમા દેખાય, તો પ્રતિપદાને દિવસે દ્વિતીયાનો સંભવ થયેથી કાલનું ઉલ્લંઘન થાય, તેથી અમાવાસ્યામાં ઇષ્ટિ કરવી." વૃદ્ધ વસિષ્ઠઃ—"અરુણોદય વખતે ચંદ્રમા દેખાય એવી દ્રષ્ટચંદ્રવાળી અમાવાસ્યાને દિવસે જો ઇષ્ટિ કરવામાં આવે, તો તે નિષ્ફલ થાયછે; તેમજ ઇષ્ટિકાલની પ્રતિપદાને દિવસે સાયંકાલે ચંદ્રનું દર્શન થતું હોય, એવી દ્રષ્ટચંદ્રપ્રતિપદામાં ઇષ્ટિ કરે, તો તે પણ નિષ્ફલ થાય છે." બીજી સ્મૃતિમાંઃ—"વૃદ્ધિ પામેલી અમાવાસ્યા બીજે દિવસે ત્રણ પ્રહર પર્યંત, અથવા તેથી અધિક પહોચતી હોય, તો તે અમાવાસ્યામાં પિતૃયજ્ઞ કરવો." તે દિવસે ચંદ્રદર્શનનો સંભવ નથી.

૯૭ "વળી દ્વિજોએ પર્વના ત્રીજા ભાગમાં ઇષ્ટિ કરવી; કારણ કે દ્વિતીયાયુક્ત તિથિમાં આશ્વલાયનસ્મૃતિઓએ દોષ કહ્યો છે. સૂર્યાસ્તથી પહેલાં દ્વિતીયા થતી હોય, તો તે પ્રતિપદાને દિવસે વિશ્વેદેવો શ્રાદ્ધમાં આવતા નથી, તેથી તેમાં ઇષ્ટિ કરવી નહિ." એ બન્ને વચનોમાં સાધારણ રીતે દ્વિતીયાનો નિષેધ કર્યો; તેથી સૂર્યાસ્ત પહેલાં ત્રિમૂહૂર્ત્તવ્યાપિની દ્વિતીયાના ચંદ્રદર્શનમાં યાગનો એની મેળેજ નિષેધ પ્રાપ્ત થયો; તોપણ ફરીથી દ્વિતીયાનો જે નિષેધ કર્યો, તે ત્રિમુહૂર્ત્તઅધિકવ્યાપિની દ્વિતીયાવિશેષને લાગુ પડેછે. 'અસ્ત પહેલાં' એ પૂર્વના વાક્યથી સૂચવેલો દ્વિતીયાનો વિશેષ **વૃદ્ધશાતાતપે** કહ્યો છે કે, "સૂર્યાસ્તથી પહેલાં ત્રણ મુહૂર્ત્ત દ્વિતીયા હોય અને અપરાણ્હકાલમાં પ્રતિપદા હોય, તો ચતુર્દશીમાં અન્વાધાન, ને અમાવાસ્યામાં ઇષ્ટિ કરવી; કેમકે પ્રતિપદાને દિવસે ચંદ્રદર્શનનો સંભવ છે." અપરાણ્હને ચોથો ત્રિમુહૂર્ત્ત, **કાલાદર્શમાં** કહ્યો છે.

૯૮ કાર્તિકશુક્લપ્રતિપદાના નિર્ણયમાં **નિર્ણયામૃતવાળાએ** પણ એ વ્યા-

ખ્યાનનો અંગીકાર કર્યો છે; અને પ્રતિપદાને દિવસે સૂર્યાસ્ત પહેલાં છ મુહૂર્ત સુધી દ્વિતીયા આપરાણ્હિકી છે, એવું પણ કહ્યું છે. એ રીતે પ્રતિપદાને દિવસે છ મુહૂર્તસુધી દ્વિતીયાના ચંદ્રદર્શનમાં યાગનો નિષેધ છે, એવું પ્રાપ્ત થયું. આ પ્રતિપદામાં યાગનો નિષેધ, અને પર્વના ત્રીજા ભાગમાં યાગનું વિધાન કરનારાં સર્વે વચનો, તિથિની ઘટ હોય તો જાણવાં; કારણકે પ્રતિપદાને દિવસે ચંદ્રદર્શન તિથિની ઘટને લીધેજ સંભવે છે. હવે તિથિ વધતી હોય તો, "ક્ષયગામિનીતિથિ પૂર્વા, ને વૃદ્ધિગામિની બીજી લેવી." તથા ખર્વદર્પાદિ વચનથી અને અપરાણ્હસંધિના શાસ્ત્રબલથી, પ્રતિપદાને દિવસે ચંદ્રદર્શન થતું હોય, તોપણ પ્રાતઃકાલમાં પ્રતિપદાનો તૃતીયાંશ મળતો હોય, તો તેમાં ઇષ્ટિ કરવી, એ સર્વમાન્ય છે.

૯૯ જોકે આ વચનસમુદાય પ્રમાણે પ્રતિપદાને દિવસે ચંદ્રદર્શન થતું હોય, તો ઇષ્ટિનો નિષેધ થાયછે, તોપણ અપરાણ્હસંધિનું શાસ્ત્રવિધાન વ્યર્થ ન થવું જોઇએ, માટે પ્રતિપદાને દિવસે ચંદ્રદર્શન થતું હોય, તો ઇષ્ટિનું અનુષ્ઠાન [1]વિકલ્પિત જાણવું. જો પ્રાતઃકાલમાં પ્રતિપદાનો ત્રીજો ભાગ મળતો હોય, અને ચંદ્રદર્શનનાજ નિમિત્તથી દર્શયાગનો નિષેધ કરીએ તો, "ઈષ્ટિયોગ્યકાલ પ્રતિપદાનો તૃતીયાંશ મળતો હોય ને ચંદ્રદર્શન પશ્ચિમમાં થતું હોય, તોપણ તે દિવસે વ્યાહૃતિમંત્રે હોમ કરીને બ્રાહ્મણોને દંડને બદલે દ્રવ્યદાન આપવું" એ કાત્યાયનવાક્યની સાથે વિરોધ આવશે, તે બતાવે છે. પ્રતિપદાને દિવસે ચંદ્રદર્શન થવાના ભયથી, ચતુર્દશીમાં અન્વાધાન કરીને અમાવાસ્યાને દિવસે ઇષ્ટિ કરીએ, તો પ્રતિપદાને દિવસે ઈષ્ટિયોગ્યકાલ હોય ને ચંદ્રદર્શન થતું હોય, તોપણ વ્યાહૃતિમંત્રે હોમ કરીને પ્રતિપદામાં ઇષ્ટિ કરવી, એમ બન્ને વાક્યો પરસ્પર અસંગત થાય; કારણકે તે અમાવાસ્યા ઇષ્ટિયોગ્ય નથી, ને ઇષ્ટિ તો અમાવાસ્યામાં કરી; માટે પ્રતિપદામાં યાગ કરવાનું ન રહેથી, વ્યાહૃતિહોમાદિ અસંગત થશે.

૧૦૦ હવે ચંદ્રદર્શન નિમિત્તથી વિકલ્પિત નિષેધ લીધો હોય, તો એક પક્ષમાં ચંદ્રદર્શન થતું હોય, તોપણ વ્યાહૃતિહોમાદિસહિત પ્રતિપદામાં ઇષ્ટિ કરવાનું વિધાન થયું, અને બીજા પક્ષમાં પ્રતિપદામાં ઇષ્ટિ ન કરતાં અમાવા-

---

૧ બે પ્રકારનું વાક્ય જડે, તો ઇચ્છા પ્રમાણે એમાંથી એક પ્રકાર લેવો.

સ્થામાં તે કરવાનું વિધાન થયું, તેથી નિષેધવાક્યું તથા વ્યાહૃતિહોમવાક્યું એ બન્ને વચન સાર્થક થયાં; અન્યથા સાર્થક થાય નહિ. એ વિષે **અનંતભટ્ટ** પણઃ—ચંદ્રદર્શન હોય તોપણ યાગનો વિકલ્પ લેવો. હવે ચંદ્રદર્શનમાં વિકલ્પિત યાગાનુષ્ઠાન કરવાનું કહ્યું, તેમાં પણ પર્વતૃતીયાંશમાં યાગકાલ એની મેળે પ્રાપ્ત થયો; અને પ્રતિપદાના તૃતીયાંશમાં વચનથી પ્રાપ્ત થયો: 'પર્વના ચતુર્થાંશમાં' ઇત્યાદિ વાક્યથી, અને '**त्रिमुहूर्त्ता द्वितीया च**' એ **વૃદ્ધશાતાતપના** વચનથી, પ્રતિપદાને દિવસે અસ્ત પહેલાં છ મુહૂર્તવ્યાપિની દ્વિતીયામાં યાગનો નિષેધ જાણવો; ને જો દ્વિતીયા સાયંકાલે છ મુહૂર્ત્તથી ઓછી હોય તો ચંદ્રદર્શન હોય, તોપણ યાગ કરવો. તે વિષે **તૈત્તિરીયશ્રુતિઃ**—જે દિવસે ચંદ્ર પશ્ચિમમાં ઉદય પામે, તે દિવસે યજન કરવું; તેથી આ લોકમાં અભ્યુદય થશે. જેમાં પશ્ચિમ દિશાએ ચંદ્ર ઉદય પામે, તેમાં કરેલી ઇષ્ટિ દેવતાઓની જાણવી; તેથી યાગકાલ પ્રાતઃકાલસુધી પહોચતો હોય, તેનો વિચાર કરીને યાગ કરવો.

ઇતિ અમાવાસ્યાયાગનિર્ણય સંપૂર્ણ.

૧૦૧ હવે **પૌર્ણમાસીયાગનો** નિર્ણય કરવાને પૌર્ણમાસીનું સ્વરૂપ બતાવે છે. **ગોભિલઃ**—જે તિથિમાં ચંદ્રને સૂર્યનો અત્યંત વિયોગ થાય, તેને પૌર્ણમાસી કહેછે. તે બે પ્રકારની છે. ચતુર્દશીયુક્ત પૂર્ણિમાને અનુમતિ, ને પ્રતિપદાયુક્તને રાકા કહેછે. **સ્મૃતિઃ**—"રાકા ને અનુમતિ બે પૌર્ણમાસી જાણવી. સંપૂર્ણ ચંદ્રવાળીને રાકા, અને એક કલા ઓછી હોય, એવા ચંદ્રવાળી પૂર્ણિમાને અનુમતિ કહેવી." એ વિષે **શ્રુતિઃ**—"જે પૌર્ણમાસી પૂર્વ ચતુર્દશીયુક્ત હોય તે અનુમતી, ને બીજી પ્રતિપદાયુક્ત હોય તે રાકા કહેવાયછે." **પુરાણમાંઃ**—"જે પૌર્ણમાસીને દિવસે ચંદ્ર દેખાય તેને અનુમતિ, અને રાત્રે ચંદ્ર દેખાય, તેને રાકા કહી છે."

૧૦૨ હવે યાગવાસ્તે પૌર્ણમાસીના સંધિનો વિશેષે કરીને નિર્ણય કહીએ છીએ. "પૂર્વાણ્હમાં અથવા મધ્યાન્હકાલમાં પૂર્ણિમાની સમાપ્તિ થાય, તો અન્વાધાનાદિ પૂર્વદિવસે અનુમતિમાં કરવું; અને બીજે દિવસે પ્રતિપદાયુક્ત સંધિને દિવસે યાગ કરવો, કારણકે તે પૂર્ણ ચંદ્રવાળી છે."

૧૦૩ લૌગાક્ષિઃ—"પૂર્વાણ્હમાં અથવા મધ્યાન્હમાં પર્વની સમાપ્તિ થતી હોય, તો પહેલે દિવસે અન્વાધાન કરીને સાંધને દિવસે યાગ કરવો." ગોભિલઃ—"પર્વપ્રતિપદાનો સંધિ મધ્યાન્હથી પૂર્વમાં આવતો હોય, તો તે દિવસે ઇષ્ટિ કરવી; અને તેનો પહેલે દિવસે આરંભ કરવો." આ વચનો પર્વસંધિને દિવસે ઇષ્ટિ કરવાનું બતાવનારાં છે. હવે "અપરાણ્હમાં અથવા રાત્રિમાં જો પર્વની સમાપ્તિ થતી હોય, તો રાકા પૂર્ણચંદ્રમયી છે, તેથી તે દિવસે અન્વાધાન કરી, બીજે દિવસે પ્રતિપદામાં ઇષ્ટિ કરવી." રાકા એટલે પ્રતિપદાયુક્ત પૂર્ણિમા. એજ હેતુથી લાગાક્ષિઃ—"અપરાણ્હકાલમાં અથવા રાત્રિમાં જો પૂર્ણિમાની સમાપ્તિ થતી હોય તો, તે દિવસે અન્વાધાન કરીને બીજે દિવસે ઈષ્ટિ કરવી." ગોભિલઃ—"મધ્યાન્હ પછી પર્વને પ્રતિપદાનો સંધિ હોય, તો તે દિવસે અન્વાધાન કરવું, ને બીજે દિવસે ઇષ્ટિ કરવી. એ રીતે અમાવાસ્યા અને પૌર્ણમાસી બન્નેની ઇષ્ટિનો નિર્ણય જાણવો."

૧૦૪ પૌર્ણમાસીની એટલી વિશેષતા બતાવે છે કે, અપરાણ્હમાં જો સંધિ હોય અને બીજે દિવસે પ્રાતઃકાલમાં પ્રતિપદાનો તૃતીયાંશ મળતો હોય, તો તેજ દિવસે નિઃસંદેહ ઇષ્ટિ કરવી; ને પૂર્વાણ્હમાં સંધિ હોય, તો સાંધને દિવસેજ યાગ કરવો, એવો નિર્ણય છે. પૌર્ણમાસઇષ્ટિના બે પ્રકાર છે. બે દિવસે ઇષ્ટિ સમાપ્ત કરવી, એ એક પ્રકાર; ને એક દિવસમાં તે પૂર્ણ કરવી, એ બીજો પ્રકાર. પહેલે દિવસે અન્વાધાન કરીને બીજે દિવસે ઇષ્ટિ કરવી, તેને દ્વ્યહકાલા, અને જે દિવસે અન્વાધાન કરવું, તેજ દિવસે ઇષ્ટિની સમાપ્તિ કરવી, એ બીજા પ્રકારને સદ્યઃકાલા કહેછે. એનું સ્પષ્ટિકરણ એ કે, જ્યારે સંગવ અને મધ્યાન્હકાલના મધ્યમાં [છ ઘડીપછીથી અશાડ ઘડીસુધીમાં] પૂર્ણિમા અને પ્રતિપદાનો સંધિ હોય, ત્યારે સદ્યઃકાલા ઇષ્ટિ કરવી. વચન છે કે, "પૂર્ણિમા ને પ્રતિપદાનો સંધિ સંગવ ને મધ્યાન્હકાલની વચમાં હોય ત્યારે સદ્યઃકાલા ઇષ્ટિ કરવી." **કાત્યાયન** પણઃ—આવર્તન એટલે મધ્યાન્હ. "પર્વપ્રતિપદાનો સંધિ સંગવકાલથી અધિક હોય, અને મધ્યાન્હકાલથી પહેલાં હોય, તો તેને સદ્યઃકાલા ઇષ્ટિ કરવાની પૌર્ણમાસી જાણવી."

૧૦૫ 'હવે અગ્નિમાં અન્વાધાન કરવું,' એ શ્રુતિવાક્યમાં, પશુબંધ નામના યાગમાં પૂર્વદિવસે ઇષ્ટિ કરવી, એવો વિધિ છે, તેની સાથે સદ્યઃકાલ વિધિ-

તો વિરોધ આવેછે; પણ સદ્યઃકાલનો સ્વતંત્ર વિધિ છે, તેથી વિરોધ નથી. તેજ પ્રમાણે આપસ્તંબઃ–પૌર્ણમાસીમાં અન્વાધાન, [1]પરિસ્તરણ ને ઉપવાસવ્રત કરવું; ને બીજે દિવસે ઇષ્ટિ કરવી; અથવા સદ્યઃકાલ પૌર્ણમાસીમાં એક દિવસમાંજ અન્વાધાનાદિ કરીને ઇષ્ટિ કરવી. સંગ્રહગ્રંથકારે પણ આ બે પક્ષની વ્યવસ્થા કહી છે કે, "અન્વાધાનાદિ પૂર્વદિવસે પૌર્ણમાસીમાં કરવું ને બીજે દિવસે પ્રતિપદામાં ઇષ્ટિ કરવી; અને જો મધ્યાન્હકાલથી પૂર્વકાલમાં પર્વસંધિ હોય, તો અન્વાધાન ને ઇષ્ટિ વગેરે સર્વ ક્રિયાની સમાપ્તિ એક દિવસે કરવી." એ પ્રમાણે સદ્યઃકાલા ઇષ્ટિ કહી. પર્વની સમાપ્તિ થયા સિવાય ઇષ્ટિની સમાપ્તિ કરવી નહિ, એ બન્ને પક્ષનું તાત્પર્ય છે. વચન છે કે, "પ્રતિપદાનો પ્રવેશ થયા વિના જો ઇષ્ટિની સમાપ્ત કરે, તો ફરી [2]અગ્નિપ્રણયન કરી સંપૂર્ણ ઇષ્ટિ કરવી." હવે પર્વસમાપ્તિનું જ્ઞાન આ પ્રમાણે બતાવેછે. જ્યારે પૂર્ણિમાની ઘડીપલ કરતાં બીજે દિવસે પ્રતિપદાની ઘડીપલ અધિક હોય, તો તે અધિક ઘડીપલનો અર્ધો ભાગ કરીને પૂર્ણિમાની ઘડીપલમાં મેળવવો; અને કમી હોય તો તેટલી ઘડીપલનો અર્ધો ભાગ કરી, પૂર્ણિમાની ઘડીપલમાંથી બાદ કરવો. જો બેની સમતા હોય, તો કાંઈ કરવું નહિ. એ રીતે કરતાં, પર્વની સમાપ્તિ જેટલી ઘડીની આવે, તે પર્વસંધિ જાણવો. લૌગાક્ષિઃ–"બે તિથિઓમાં બીજા દિવસની તિથિની ઘડી અધિક, ન્યૂન અગર સમ હોય, તો તેનો અર્ધો ભાગ કરી, વૃદ્ધિ હોય તો પૂર્વદિવસની તિથિમાં મેળવવો, ને ઘટ હોય તો બાદ કરવો." તથાઃ–"બીજે દિવસે તિથ્યાદિમાં પૂર્વતિથિ કરતાં જેટલી વધઘટ હોય, તેટલી પૂર્વ તિથિમાં ન હોય, તોપણ તે વધઘટ કર્મ વાસ્તે પૂર્વતિથિમાં લેવી; ને તે પ્રમાણે પર્વસંધિ જાણવો."

૧૦૯ અપરાણ્હસંધિમાં અન્વાધાન કરેથી, બીજે દિવસે પ્રતિપદાનો તૃતીયાંશ ઈષ્ટિ કરવા પુરતો ન મળે તો, તે વિષે વૃદ્ધશાતાતપઃ–"જો અપરાણ્હકાલમાં પર્વસંધિ હોય અને બીજે દિવસે પ્રતિપદાનો તૃતીયાંશ ન મળતો હોય, તો પ્રતિપદાના ચતુર્થાંશમાં ઇષ્ટિ સંપૂર્ણ કરવી, તેનો દોષ નથી." કેટલાક ઋષિઓ આ શાસ્ત્રાર્થ પૌર્ણમાસઇષ્ટિનેજ લાગુ છે, એવું કહેછે; કેમકે અમાવાસ્યામાં લઈએ, તો અવશ્ય ચંદ્રદર્શન સંભવેછે, તેથી તેનો નિષેધ છે.

---

૧. કુંડની ચારેગમ દર્ભ પાથરવા પડેછે તે.

૨. એક કુંડમાંથી બીજા કુંડમાં અગ્નિ લેઈ જવો.

૧૦૭ એમ લેતાં, "પ્રતિપદાના ચતુર્થભાગમાં ઇષ્ટિ ન કરવી; જો કરે તો રાક્ષસો તેને લૂંટી જાયછે, એવી સનાતન શ્રુતિ છે." એનો કાત્યાયન-વચન સાથે વિરોધ આવ્યો, માટે પ્રતિપદાના પહેલા ત્રણ ભાગમાં ઈષ્ટિ કરવાને વખત મળતો હોય, તો આળસ વગેરે કારણથી ચતુર્થાંશમાં તે ન કરવી; દૈવી કારણથી રહી હોય તો કરવી. એ અભિપ્રાયથી વિરોધ નથી.

અથ ખર્વી પૂર્ણિમા.

૧૦૮ હવે ખર્વી પૌર્ણમાસી **વાજસનેયી**શાખાને અનુસરનારા વિપ્રોએ માન્ય કરી છે. મધ્યાન્હથી પૂર્વસંધિવાળી પૂર્ણિમા હોય, તોપણ તે દિવસે અન્વાધાનાદિ કરીને, બીજે દિવસે પ્રતિપદાનો તૃતીયાંશ પ્રાતઃકાલે ન હોય, તો પ્રતિપદાના ચતુર્થાંશમાં પણ પ્રાતઃકાલની ઈષ્ટિ કરવી. **ભાષ્યસંગ્રહમાં**:—"મધ્યાન્હથી પૂર્વકાલમાં પર્વની સંધિ હોય, તો **વાજસનેય**ના મતથી તે ત્રીજા પ્રકારની ખર્વીકા પૂર્ણિમા જાણવી. એટલે જે પ્રતિપદા અને પૌર્ણમાસીની ઘડીપલ સરખી હોય, તે પૌર્ણમાસીને દિવસે અન્વાધાન કરીને, બીજે દિવસે ઇષ્ટિ કરવી." લૌગાક્ષિઃ—"મધ્યાન્હથી પૂર્વકાલમાં સંધિ હોય, તો તે દિવસે અન્વાધાન કરીને બીજે દિવસે ઇષ્ટિ કરવી. **વાજસનેયનો** એજ મત છે."

ઇતિ ખર્વિકાનિર્ણય સંપૂર્ણ.

અથ પ્રકૃતિઇષ્ટિવિચાર.

૧૦૯ હવે દિવસના સંબંધથી ઇષ્ટિ કરવાનું કહેછે. "એક ઇષ્ટિ કર્યાપછી બીજી ઇષ્ટિ સોળમે, પંદરમે, ચૌદમે, ને સત્તરમે દિવસે આવે, તેને અનુક્રમે ઉત્તમા, મધ્યમા, કનિષ્ઠા ને પાપા ઇષ્ટિ કહેછે." **બૌધાયન** તો સત્તરમે અને તેરમે દિવસે, સ્માર્તાગ્નિની ઇષ્ટિનો એવી રીતે નિષેધ કરે છે કે, "જે પૂર્વેષ્ટિ કરેલી, તેનાથી બીજી ઇષ્ટિ તેરમે અથવા સત્તરમે દિવસે આવતી હોય, તો તે પ્રયત્નથી વર્જિત કરવી." પરંતુ તેરમે કે સત્તરમે દિવસે સ્માર્તેષ્ટિ પ્રાપ્ત થતી નથી, તોપણ તે પંદરમા, સોળમા વગેરે દિવસની ઇષ્ટિની સ્તુતિમાટે નિત્યાનુવાદ માત્ર છે. ઉદાહરણઃ—'**તક્રં શક્રસ્ય દુર્લભં**' છાશ ઇંદ્રિને પણ દુર્લભ છે, એ અનુવાદ [સ્વાભાવિક બીજાની નિંદા કરી, પોતાની સ્તુતિ જતાવવી.] લોક પ્રસિદ્ધ છે. તે પ્રમા-

ણે ચૌદમા, પંદરમા ને સોળમા દિવસની ઇષ્ટિની સ્તુતિમાટે તેરમા ને સત્તરમા દિવસની ઇષ્ટિનો નિષેધ કર્યો, તેથી એ નિત્યાનુવાદ છે.

૧૧૦ હવે કેટલાક એવું કહેછે કે, આગળ આવતા પર્વનો પહેલેથી વિચાર કરીને પૂર્વેષ્ટિનો નિશ્ચય કરવો; પણ એ બોલવું અયોગ્ય છે. કારણકે આવતા પર્વનો વિચાર કરતાં, તિથિઓની ક્ષય કે વૃધ્ધિ હોય, ત્યારે કોઈ વખતે દ્વિતીયામાં ને કોઇ વખતે ચતુર્દશીમાં પ્રથમ પર્વની ઇષ્ટિ આવે, તો કરેલું કર્મ નિષ્ફલ થાય; તેથી પ્રથમ ઇષ્ટિના કાલનો નિશ્ચય કરવાસારૂ આવતા પર્વનો વિચાર કરવો, એવું કેટલાએકનું કહેવું નિરુપયોગી છે; તેથી વધારે વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી.

ઇતિ પ્રકૃતિઇષ્ટિનો વિચાર સંપૂર્ણ.

અથ વિકૃતિઇષ્ટિનો કાલનિર્ણય.

૧૧૧ હવે વિકૃતિ ઈષ્ટિના કાલનો નિર્ણય કહીએ છીએ. દર્શ અને પૌર્ણમાસ ઇષ્ટિને પ્રકૃતિ, ને વૈશ્વાનરાદિ ઇષ્ટિઓને વિકૃતિ કહેછે. જે પશુયાગ અને સોમયાગ કરે, તેણે તે યજ્ઞ અમાવાસ્યા કે પૌર્ણમાસીને દિવસે કરવો. એ વાક્ય વિકૃતિયાગને બતાવનારૂં છે. પ્રકૃતિયાગ [દર્શપૂર્ણમાસઇષ્ટિ] પ્રતિપદામાં કરવો. હવે પૂર્વાણ્હકાલમાં અમાવાસ્યા કે પૂર્ણિમાની સમાપ્તિ હોય, ત્યારે પ્રાતઃકાલમાં પ્રકૃતિ અને વિકૃતિ એ બન્નેની પ્રાપ્તિ એક દિવસે થઇ. તેમાં પ્રકૃતિ પહેલી કરવી કે વિકૃતિ પહેલી કરવી, એવો વિચાર પડયો, તો તે વિષે આપસ્તંબઃ—પ્રકૃતિ વૈશ્વાનરાદિ યજ્ઞનું મૂળ હોવાથી, તેને વિધિના અનુક્રમમાં પહેલી કહેલી છે, તેથી તે પહેલી કરવી; કંઇ નવીન કારણથી પ્રાપ્ત થયેલી, માટે વિકૃતિ પછીથી કરવી, એવો વિધિ છે.

૧૧૨ અપરાણ્હકાલમાં પર્વસમાપ્તિ હોય તો, બીજે દિવસે પ્રતિપદાનો યાગકાલ ન હોય, તોપણ પર્વસંધિને દિવસેજ પ્રકૃતિ ને વિકૃતિ બન્ને ઇષ્ટિઓ કરવી. કારિકા એ અર્થને એવી રીતે સ્પષ્ટ કરેછે કે, "જયારે પ્રાતઃકાલે પ્રતિપદાનો તૃતીયાંશ પણ ન હોય, ત્યારે પ્રતિપદાનિમિત્ત પ્રકૃતિઇષ્ટિમાં પર્વનો સંધિ લેવો." પર્વસંધિ એટલે પર્વતિથિ, એવું પ્રાચીન લોકોએ કહ્યું છે. ક્ષીરસ્વામીના ગ્રંથમાંઃ—અપરાણ્હમાં પર્વની સમાપ્તિ હોય, તે દિવસ પ્રકૃતિવિકૃતિયા-

ગમાં લેવો; એટલે વિકૃતિયાગમાં પર્વનિમિત્ત અને પ્રકૃતિયાગમાં પ્રતિપદાદિ નિમિત્ત લેવાં; નિત્યકર્મ કર્યાપછી [1]આગંતુક કર્મ કરવાં. એ ન્યાયથી, પ્રકૃતિયાગ કર્યાપછી વિકૃતિયાગ કરવો. કાત્યાયનઃ—"મધ્યાન્હની પહેલાં જો પર્વસંધિ હોય, તો તેજ દિવસે પ્રકૃતિયાગ કરીને વિકૃતિયાગ કરવો. તેમજ મધ્યાન્હથી વધારે પર્વસંધિ હોય, તો તે સંધિદિવસે વિકૃતિયાગ કરવો; અને બીજે દિવસે પ્રકૃતિયાગ કરવો. એ પશુયાગમાં પણ કહ્યું છે. "જો પર્વસંધિ દિવસના ઉત્તરાર્ધમાં હોય, તો નિયમથી તે દિવસેજ પ્રકૃતિયાગ કરીને પશુયાગ કરવો. અથવા પ્રકૃતિનો આરંભ કરીને બીજે દિવસે સમાપ્તિ કરવી, અને જો પર્વસંધિ દિવસના પૂર્વાર્ધમાં હોય તો, પ્રથમ પ્રકૃતિયાગ કરીને, પછી પશુયાગ પણ તુરતજ કરવો." સ્મૃત્યર્થસારમાં—મધ્યાન્હ પહેલાં પર્વસંધિ હોય, તો પ્રકૃતિ કરીને વિકૃતિની સમાપ્તિ કરવી, અને મધ્યાન્હ કરતાં વધારે સંધિ હોય, તો વિકૃતિને સમાપ્ત કરીને પ્રકૃતિનો પ્રારંભ [અન્વાધાનાદિ] કરવો, ને બીજે દિવસે સમાપ્તિ કરવી. આગ્રયણેષ્ટિકાલમાં જો અમાવાસ્યાની ઇષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય, તો તે કરીને પછી આગ્રયણેષ્ટિ કરવી; તેમજ જો પૌર્ણમાસીની ઇષ્ટિ પ્રાપ્ત થતી હોય, તો આગ્રયણેષ્ટિ કર્યાપછી તે કરવી.

૧૧૩ શુક્લપક્ષમાં નક્ષત્રનો સંકલ્પ કરીને, જે નક્ષત્રમાં કામના હોય, તેમાં યજ્ઞ કરવો, એવું કૌષીતકી કહેછેઃ—પર્વણિનો યોગ ન આવે, તો આગ્રયણ નામની ઇષ્ટિ શુક્લપક્ષમાં દેવનક્ષત્રમાં કરવી, એમ સ્મૃત્યર્થસારમાં છે. અગર દર્શપૌર્ણમાસની ઇષ્ટિની સાથે આગ્રયણેષ્ટિનું સમાનતંત્ર (મિશ્રિતપણું) કરવું, એવું શાંખાયન કહેછે.

ઇતિ વિકૃતિવિચાર સંપૂર્ણ.

ઇતિ અચલદ્વિવેદિકૃતં નિર્ણયદીપકગ્રંથની ટીકામાં પ્રકૃતિવિકૃતિયાગનો નિર્ણય સંપૂર્ણ.

અથ દર્શશ્રાધ્ધમાં પિંડનિર્ણય.

૧૧૪ દર્શશ્રાધ્ધના પ્રસંગથી પ્રાપ્ત થયેલું કંઇક નિરૂપણ કરીને પુનઃ તે વિષયનું નિરૂપણ કરીએ છીએ. શાંખાયને કહ્યું છે કે, દર્શશ્રાધ્ધપ્રકરણમાં પ્રા-

[1] કાંઇ નિમિત્તથી પ્રાપ્ત થયેલું.

ક્ષણ જન્મ્યાપછી પિંડદાન કરવું; પણ કેટલાક પહેલાં કરવાનું બતાવ્યું છે. સાગ્નિક ને નિરગ્નિકને ગૃહ્યસ્મૃતિમાં સાધારણ રીતે કહીને પુનઃ સૂત્રમાં સૂચવેલું છે કે, પિંડપિતૃયજ્ઞની ફરીથી આવૃત્તિ કરવી.નહિ. એ સૂત્રનું ભાષ્યકારે એવું વ્યાખ્યાન કર્યુંછે કે, પિંતૃયજ્ઞમાં પિંડ કર્યાછે, તેથી અગ્નિહોત્રીએ દર્શશ્રાધ્ધમાં ફરી પિંડ કરવા નહિ, એવો વૃધ્ધસંપ્રદાય છે.

૧૧૫ એમ છતાં ગૃહ્યકારિકાકાર કહેછે કે, "પિતૃયજ્ઞમાં પિંડ કર્યાછે,વાસ્તે દર્શશ્રાધ્ધમાં પુનઃ તે ન કરવા, એવું વૃધ્ધ કહેછે; પરંતુ પ્રકૃતિની પેઠે વિકૃતિ કરવી, એ અતિદેશન્યાયથી શ્રાધ્ધમાં અગ્નૌકરણ, પિંડદાન ઈત્યાદિ કરવાનું પ્રાપ્ત થયું, તેથી પિંડદાન કર્યું હોય, તોપણ તે ફરી કરવું; કેમકે સિધ્ધપદાર્થમાં સૂત્રની સૂચનામાત્ર હોયછે. પણ તમોએ કહ્યું કે, વૃધ્ધસંપ્રદાય પ્રમાણે ભાષ્યમાં અગ્નૌકરણ અને પિંડોની ક્રિયા દર્શમાં ફરી કરવી ઇષ્ટ નથી. તેમાં કેટલાક એવું કહેછે કે, પ્રકૃતિની ક્રિયા વિકૃતિવાસ્તે ઉપયોગમાં આવતી જોઈછે, તેથી પ્રકૃતિપિતૃયજ્ઞમાં પિંડ કર્યા, તોપણ વિકૃતિદર્શમાં તે કરવા; અને વૃધ્ધસંપ્રદાયને અનુસરીને ફરી પિંડ ન કરવા, એવું વૃધ્ધોનું જે ભાષણ છે, તેમાં અમારૂં મત નથી. વૃધ્ધો સંશયયુક્ત છે, માટે તેમણે એવું ભાષણ કર્યું. અમારૂં મત એવું છે કે, મહીને મહીને દર્શયાગ કરવો; કુંડપાયી શાખાવાલાએ અયનમાં યાગ કરવો અને પિંડયજ્ઞમાં એકવાર ક્રિયા કરવી."

૧૧૬ તાત્પર્ય કે, "સામાન્ય રીતે દષ્ટકર્મ અતિદેશની પણ ઇચ્છા રાખતું નથી; કારણકે 'મહીને મહીને' એવો આરંભ કરીને સૂત્રકાર કહે છે કે, અગ્નૌકરણ કરીને પિતરોને નામે બ્રાહ્મણોને ભોજન આપે નહિ, તો તેને અગ્નિ સંબંધિ કર્મનો લાભ કયાંથી થાય? એવી આકાંક્ષા થઈ, ત્યારે કાલનું એકપણું હોવાથી અને [શ્રૌતમાં પણ મહીને મહીને કાલ કહેલો છે, તેથી] એની મેળેજ શ્રૌતકલ્પ પ્રાપ્ત થયો. તેમાં સિધ્ધ થયે છતે પુનઃ સૂત્રમાં કરેલી આશંકાની નિવૃત્તિ વાસ્તે કલ્પનું વ્યાખ્યાન કર્યું; તેથી શ્રાધ્ધમાં પુનઃ પિંડાદિ ક્રિયા કરવી, ને શ્રાધ્ધ સમાપ્ત થયેથી દંપતીએ વ્રતનું પ્રાશન કરવું. એ પ્રકારે તે સમ નામ યથાર્થ છે."

ઇતિ દર્શપિંડવિધિ સંપૂર્ણ.

અથ પિંડનિર્ણય.

૧૧૭ હવે સાગ્નિક અને નિરગ્નિક આદિને દર્શ અને અષ્ટકાદિ શ્રાધ્ધમાં કંઇ નિમિત્તથી પિંડ કરવાનો જ નિષેધ છે, તે કહીએ છીએ. તે વિષે કાર્ષ્ણાજિનિઃ—"મૌંજીબંધન ને વિવાહ કર્યાપછી એક વર્ષ અથવા છ માસપર્યંત સપિંડીકરણ સિવાય બીજા શ્રાધ્ધમાં પિત્રાઇ લોકોએ પિંડ કરવા નહિ." આ વાક્યમાં સપિંડીકરણ [બારમામાં પિંડ કરવાનું વિધાન છે તે.] પહેલાં ઉત્ક્રાંતિશ્રાધ્ધાદિ એકાદશાહશ્રાધ્ધમાં પિંડ કરવાનું અર્થાત્ સુચવેલું છે. વળી વિવાહાદિ મંગલકર્મ કર્યું હોય, તોપણ મહાલય, ગયા ને મરણતિથિના શ્રાધ્ધમાં પિંડ કરવા. તે વિષે કહ્યું છે કે, "મહાલય, ગયાશ્રાધ્ધ ને માતાપિતાનાં સાંવત્સરિકશ્રાધ્ધમાં પુત્રે વિવાહાદિ મંગલ કર્યું હોય, તોપણ પિંડદાન કરવું." ગયા શબ્દથી સર્વ તીર્થો જાણવાં.

૧૧૮ 'માતાપિતાની મરણતિથિમાં', એવું કહ્યું એટલુંજ નહિ, પણ તે સિવાયના પિત્રાઇઓની મરણતિથિ અને અનુમાસિકશ્રાધ્ધોમાં પણ પિંડદાન કરવું. સંગ્રહગ્રંથમાં પણઃ—"વિવાહ અને જનોઇ પછી છ મહિના કે વર્ષ સુધી પિંડદાન અને આવાહનઅર્ધ્યાદિ અંગ ન કરવાં." વિવાહાદિનિમિત્ત એક વર્ષસુધી અમાવાસ્યા ને અષ્ટકાદિશ્રાધ્ધમાં સંકલ્પશ્રાધ્ધ કરવું. પિંડપિતૃયજ્ઞમાં તો શ્રુતિપ્રમાણથી પિંડદાનાદિ અંગો કરવાંજ.

ઇતિ પિંડનિર્ણય સંપૂર્ણ.

હવે વૈશ્વદેવનો નિણર્ય.

૧૧૯ સાગ્નિક ને નિરગ્નિક શ્રાધ્ધને દિવસે વૈશ્વદેવકર્મ શ્રાધ્ધથી પહેલાં કે પછી કરવું, એવો સંદેહ થયેથી તેની વ્યવસ્થા કહીએ છીએ. શાલંકાયનઃ—"સાગ્નિકે વૈશ્વદેવકર્મ શ્રાધ્ધથી પહેલાં કરવું અને એકાદશાહકર્મમાં માત્ર પછીથી કરવું, એવું વિધાન છે." ભવિષ્યત્પુરાણમાંઃ—"સાગ્નિકે માસ સુધીની ક્રિયા કર્યાપછી, વૈશ્વદેવ કરીને પિંડયજ્ઞ કરવો, ને ત્યારબાદ દર્શશ્રાધ્ધ કરવું."

૧૨૦ દીપિકામાંઃ—"સાગ્નિકે પૃથક્ રસોઈથી વૈશ્વદેવયજ્ઞ કરીને શ્રાદ્ધ કરવું;" અને ત્યારબાદ ભૂતયજ્ઞાદિ કરવા. કારિકા પણઃ—વૈશ્વદેવ જુદી રસો-

ઇથી કરવો. દર્શને દિવસે નૈમિત્તિક સાંવત્સરિકશ્રાધ્ધ પ્રાપ્ત થાય, તો તે કર્યા પછી પિંડપિતૃયજ્ઞાદિ કરવું. તે વિષે બીજી સ્મૃતિમાં:—દર્શને દિવસે નૈમિત્તિક સાંવત્સરિકશ્રાધ્ધ પ્રાપ્ત થાય, તો તે કરીને વૈશ્વદેવ કર્યાપછી દર્શશ્રાધ્ધ કરવું." આ વચનો સાગ્નિકને માટે છે. નિરગ્નિકને વાસ્તે મત્સ્યપુરાણમાં:—"શ્રાધ્ધને દિવસે શ્રાધ્ધના બ્રાહ્મણોને જમાડીને વિસર્જન કરતા સુધી શેષ અન્ન રાખવું; ને શ્રાધ્ધકર્મ પૂરૂં થયાપછી તેણે કરીને વૈશ્વદેવ કરવો."

૧૨૧ બીજી સ્મૃતિમાં—"મનુષ્ય જે દિવસે પિતરોને શ્રાધ્ધદાન કરવાની ઇચ્છા રાખે, તે દિવસે શ્રાધ્ધકર્મ કરીને વૈશ્વદેવ કરવો." અન્ય નિબંધમાં:—"વૃધ્ધિશ્રાધ્ધમાં વૈશ્વદેવ શ્રાદ્ધ કરતા પહેલાં સંવત્સરી પછી ને પાવર્ણ (દર્શ) માં મધ્યમાં [બ્રાહ્મણ જમ્યા પછી ને પિંડ કરતા પહેલાં] વૈશ્વદેવ કરવો. વળી પિતૃપક્ષમાં પિંડ આપ્યા પછી કરવો.

૧૨૨ વળી યજુર્વેદી અને સામકી લોકોએ શ્રાધ્ધ પહેલાં, ઋગ્વેદીએ મધ્યમાં, અને આથર્વવેદીએ શ્રાધ્ધશેષ અન્ને કરીને વૈશ્વદેવ કરવો. પાવર્ણશ્રાધ્ધને દિવસે પ્રયત્ને કરીને શ્રાધ્ધથી પહેલાં વૈશ્વદેવ કરવો; ને એકોદ્દિષ્ટને દિવસે શ્રાધ્ધ કર્યાપછી શ્રાધ્ધના શેષ અન્ન સિવાય બીજા અન્નથી કરવો. કેટલાકનું મત એવું છે કે, એકાદશાહશ્રાધ્ધથી પહેલાં વૈશ્વદેવ કર્યાપછી બ્રાહ્મણભોજન કરવું, અને પિતરોને વિધવત્ તૃપ્ત કર્યાપછી વૈશ્વદેવને અંગે ભૂતબલિ ઇત્યાદિ કરવું." આ સર્વ પક્ષ પોતાના કુલાચારને અનુસરીને ગ્રહણ કરવા.

૧૨૩ પૈઠીનસિ:—"શ્રાદ્ધ કર્યાપછી વૈશ્વદેવ કરવો; ત્યારબાદ અભ્યાગતને ભિક્ષા આપવી, અને છેવટે વૈશ્વદેવમાંનું મનુષ્યયજ્ઞાદિ કર્મ કરવું." માર્કંડેય:—"તે સંવત્સરીશ્રાદ્ધના શેષ અન્ને કરીને, વૈશ્વદેવમાંનું નિત્યશ્રાદ્ધ કર્યાપછી અતિથિને જમાડવા. પછી યજમાને પોતે પોતાનાં માણસો સાથે જમવું."

૧૨૪ વચન છે કે, શ્રાદ્ધકર્ત્તાએ પિતૃશેષઅન્ન જમવું. એમાં કોઇક ઠેકાણે એકોદ્દિષ્ટશ્રાદ્ધશેષઅન્નના ભોજનનો નિષેધ છે, તે નવશ્રાધ્ધાદિ એકોદ્દિષ્ટ શ્રાદ્ધ વિષે સમજવું. કહ્યુંછે કે, "નવશ્રાધ્ધનું શેષ અન્ન, ઘરમાંનું ટાઢું અન્ન અને ઘરના માલિક સ્ત્રીપુરૂષ જમી રહ્યાપછી રહેલું શેષ અન્ન, કદાપિ જમવું નહિ."

૧૨૫ સ્મૃત્યર્થસારમાંઃ-નિત્યશ્રાદ્ધમાં વૈશ્વદેવ ને ગ્રહબલિ પહેલા કરવા; બીજાં શ્રાદ્ધમાં સર્વ પછી કરવું. દર્શશ્રાદ્ધમાં સાગ્નિકે વૈશ્વદેવ પહેલાં કરવો, અને નિરગ્નિકે પછીથી કરવો, એવી વ્યવસ્થા કરેલી છે.

ઇતિ શ્રાદ્ધમાં વૈશ્વદેવનિર્ણય.

અથ શ્રાદ્ધયોગ્ય બ્રાહ્મણ વિષે વિચાર.

૧૨૬ હવે બ્રાહ્મણ મળેથી શ્રાદ્ધની પૂર્ણતા થાયછે, માટે શ્રાદ્ધયોગ્ય બ્રાહ્મણ કહીએ છીએ. કહ્યું છે કે, "સર્વ વેદમાં શ્રેષ્ઠ, (સતત્ વેદાધ્યયન કરનારા) અગ્નિહોત્રી, બીજાના સંશય તોડનારો વિદ્વાન, બ્રહ્મનિષ્ઠ, તરૂણ અવસ્થાવાળો, વેદાર્થ જાણનારો, જયેષ્ઠસામ (સામવેદનો એક ભાગ) ભણેલો, ઋગ્વેદનું વ્રત કરીને ઋગ્વેદના, તેમજ [યજુર્વેદનું વ્રત કરીને] યજુર્વેદના એક ભાગને ભણનારો," તથાઃ—"ભાણેજ, કુલપરંપરાગત પોતાનો ઋત્વિજ, જમાઈ, યાજ્ય[મનુસ્મૃતિ પ્રમાણે શિષ્ય, અગર કુલપરંપરાગત યજમાન] શ્વશુર, મામા, વ્રત કર્યાસિવાય યજુર્વેદના એકદેશને ભણનાર, દૌહિત્ર, શિષ્ય, અને એમના સંબંધી બાંધવો,"

૧૨૭ વળીઃ—"કર્મનિષ્ઠ, તપોનિષ્ઠ, પંચાગ્નિવ્રત કરનાર, માબાપની સેવા કરનાર, ને જ્ઞાનનિષ્ઠ, એવા ગુણયુક્ત બ્રાહ્મણો શ્રાદ્ધમાં લેવા." ક્ષત્રિયાદિ લેવા નહિ. શ્રાદ્ધની સંપત્તિના હેતુરૂપ પૂર્વોક્ત વેદાધ્યયન કરનારા બ્રાહ્મણોજ શ્રેષ્ઠ છે. હવે શ્રાદ્ધમાં નિષિદ્ધ બ્રાહ્મણો કહીએ છીએ. "રોગી, અંગે ખોડવાળો, અધિક અંગવાળો, કાણો, પુનર્ભૂપૂત્ર, [બીજી વાર પરણાવેલી સ્ત્રીનો પુત્ર,] બ્રહ્મચર્યવ્રતથી ભ્રષ્ટ, જારકર્મથી સુવાસિની સ્ત્રીને થયેલો પુત્ર, જે કુંડ કહેવાય છે તે, વિધવાનો પુત્ર ગોલક, કોહેલા નખવાળો કુનખી અને કાળા દાંતવાળો, એ બ્રાહ્મણો શ્રાદ્ધમાં જોઇએ નહિ. રોગી એટલે મહારોગવાન્, કાણો એટલે એક આંખવાળો,આંધળો,બહેરો વગેરે. સ્ત્રીને ઋતુ પ્રાપ્ત થતા પહેલાં થયેલો પુત્ર, ખલ, અતિ દુષ્ટ કર્મ કરનાર, ઇત્યાદિ બ્રાહ્મણો શ્રાદ્ધમાં વર્જિત છે. પુનર્ભૂનું લક્ષણ કહેછે. "એક કન્યા એક પુરૂષને દાન આપીને, કંઈ કારણથી તે બીજાને ફરી દાન આપી હોય તો, તે પુનર્ભૂનું અન્ન ખાવું નહિ; તેના પુત્રને વિદ્વાન લોકો પૌનર્ભવ કહેછે. કુંડ અને ગોલક એ બન્નેની જારકર્મથી ઉત્પત્તિ છે ક-

હ્યું છે કે, "પરસ્ત્રીઓ વિષે ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રને કુંડ અને ગોલક કહેછે; તેમાં જીવતા ધણીની સ્ત્રીનો પુત્ર કુંડ, અને વિધવાનો પુત્ર ગોલક કહેવાય છે."

૧૨૮ વળીઃ—"પૈસા લેઇને ભણાવે તેને ભૃતકાધ્યાપક, અને પૈસા આપીને ભણે તેને ક્લીબ કહેછે. જાતીનપુંસક પણ ક્લીબ કહેવાય છે. પોતાને કન્યા મળવાવાસ્તે અસત્યકર્ત્તા, જેની ઉપર મિથ્યા આરોપ હોય તે, મિત્રદ્વેષી, ચાડિયો, સોમવલ્લીને વેચનારો બ્રાહ્મણ, જ્યેષ્ઠભાઈ અધિકારી છતાં જે નાનો ભાઈ પરણે કે અગ્નિહોત્ર કરે, તે પરિવેત્તા ને જ્યેષ્ઠ ભાઈ પરિવિત્તિ, એ સર્વે શ્રાધ્ધમાં વર્જિત છે." મનુઃ—પોતાનો મોટો ભાઈ અધિકારી છતાં [તે નપુંસક કે પતિત ઇત્યાદિ દોષવાળો ન હોય] તેનો નાનો ભાઈ પરણે કે અગ્નિહોત્ર લે, તો તે નાનો ભાઈ પરિવેત્તા અને મોટો પરિવિત્તિ, એ બન્ને, પરણેલી કન્યાનો દાતા અને તેનો વિધિ કરાવનારો ગોર, એ પાંચે જણા નરકના અધિકારી છે. તેમને શ્રાદ્ધમાં વર્જિત કરવા."

૧૨૯ તથાઃ—માતા, પિતા ને ગુરૂનો ત્યાગ કરનાર, કુંડગોલકનું અન્ન જમનાર, ધર્મથી ભ્રષ્ટ થયેલાનો પુત્ર, પુનર્ભૂનો પતિ, ચોર, શાસ્ત્રવિરુદ્ધ નિષિધ્ધ કર્મ કરનાર, સાધ્વી પતિવ્રતા સ્ત્રીનો અને બાલકપુત્રનો ત્યાગ કરનાર, એ સર્વ શ્રાધ્ધમાં વર્જિત છે. "વૃધ્ધ માતાપિતા, પતિવ્રતા સ્ત્રી ને બાલકપુત્રનું ગમે તે કાર્ય કરીને પણ ભરણપોષણ કરવું." એ મનુવચન પ્રમાણે ન વર્તનારો બ્રાહ્મણ શ્રાધ્ધમાં નિંદિત છે. બીજા કિતવ [કપટી] અને દેવલક [નક્કી કિંમત, ભાડુ કે પગાર ઠરાવીને બીજાના દેવની પૂજા કરનાર] વગેરે બ્રાહ્મણો શ્રાધ્ધમાં વર્જિત કરવા. "હવે જો મંત્રવેત્તા ને સત્કર્મ કરનારથી કદાચિત્ દોષ કરવામાં આવે, તોપણ તે તેને અડે નહિ; તે પંક્તિપાવનજ છે." એવી યમસ્મૃતિ છે. કદાપિ શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ ન મળે, તો નિષિદ્ધ સિવાયના બ્રાહ્મણો શ્રાધ્ધમાં લેવા.

ઇતિ બ્રાહ્મણસંપત્તિ સંપૂર્ણ.

અથ શ્રાદ્ધયોગ્ય દેશ.

૧૩૦ વાયુપુરાણમાં કહ્યું છે કે, શ્રાદ્ધ કરવાની જમીન [1]પંચગવ્યથી

---

૧. ગાયનું દૂધ, દહિં, ઘી, છાણ ને મૂત્ર.

લીંપવી. મત્સ્યપુરાણમાંઃ–"ગાયના છાણથી પૃથ્વી લીંપીને ગોમૂત્રથી મંડલ કરવું." વારાહપુરાણમાંઃ–"સવારે શ્રાદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કરીને વસ્ત્ર ધોઈ સૂકવવાં; પૃથ્વી લીંપવી અને પછી બ્રાહ્મણોને નિમંત્રણ કરવું."દેવલઃ–"કાલે શ્રાદ્ધ કરવું છે,' એવો શ્રાધ્ધકર્ત્તાએ નિશ્ચય કર્યાપછી ઘરની સર્વ મંડલી જમે, એટલે પોતે એક વાર હવિષ્યાન્ન જમીને બ્રાહ્મણોને નિમંત્રણ કરવું. તેમ ન બને તો,શ્રાદ્ધને દિવસે બ્રાહ્મણોને નિમંત્રણ કરવું. દક્ષિણ દિશાભણી ઢાળવાળી પૃથ્વી ઉપર શ્રાધ્ધ કરવું. તે ભૂમી પવિત્ર અને પિતરોને અક્ષય્ય તૃપ્તિ આપનારી છે." બીજાના ઘરમાં ભાડુ આપીને શ્રાદ્ધ કરવું; એમ ન કરે તો દોષ છે. તે વિષે યમ–" પારકા ઘરમાં શ્રાધ્ધ કરે, તો તે ઘરના ધણીના પિતરો તે શ્રાધ્ધને હણે છે." વળી તીર્થોમાં સર્વ લોકોએ શ્રાધ્ધ કરવું; કારણકે તે અનંત ફલ આપેછે.

૧૩૧ તેજ બાબત પુરાણસંગ્રહમાંઃ—"વન, પર્વત, નદી, તીર્થ, દેવાલય, દેવખાત અને ગર્તનો કોઇ માલિક હોય નહિ. ગંગાદ્વાર, પ્રયાગ, નૈમિશારણ્ય, પુષ્કર, અર્બુદ, [આબુગઢ] સન્નિહતી નદી અને ગયા, એ ઠેકાણે શ્રાધ્ધ કર્યું હોય, તો તે અક્ષય્ય થાય." વિષ્ણુધર્મોત્તરમાં–"તીર્થાદિમાં અથવા પોતાના ઘરમાં દક્ષિણ દિશાભણી નમતા ઢાળવાળી, લીંપીને શુધ્ધ કરેલી જમીનમાં પ્રયત્નથી શ્રાદ્ધ કરવું."

ઇતિ શ્રાદ્ધપ્રદેશ.

અથ શ્રાદ્ધકાલનિર્ણય.

૧૩૨ મિતાક્ષરાદિ ગ્રંથમાં સાધારણ રીતે અપરાણ્હકાલમાં શ્રાદ્ધ કરવાનું કહીને કુતપકાલમાં તેનો પ્રારંભ કરવો, એવું સ્થાપન કર્યું છે. " તે કુતપ દિવસનાં પંદર મુહૂર્ત્તમાંનું આઠમું મુહૂર્ત્ત છે. મધ્યાન્હ વખતે સૂર્યની ગતિ મંદ થાયછે, તેથી કુતપકાલ સર્વદા અનંત ફલને આપેછે, અને તેમાં શ્રાદ્ધનો આરંભ કરવો શ્રેષ્ઠ છે." બીજા સાત પ્રકારના કુતપ છે." "મધ્યાન્હકાલ, ખડ્ગપાત્ર, નેપાલકંબલ, રૂપું, દર્ભ, તિલ, ગાયો, એ સાત અને આઠમો દૌહિત્ર પણ કુતપ કહેવાયછે." આઠમું મુહૂર્ત્ત દિવસના મધ્યભાગમાં હોવાથી તેને મધ્યાન્હ કહેછે. ખડ્ગ નામનો પર્વતમાં રહેનારો કોઈક જીવ છે, તેના અસ્થિના

બનાવેલા વાસણને ખડ્ગપાત્ર કહેછે. નેપાલદેશના પર્વતનિવાસી ઘેટાના રૂવાંથી બનેલા લાલ શાલજોટાને નેપાલકંબલ કહેછે. શ્રાદ્ધમાં રૂપાનું વાસણ, ને દક્ષિણા વાસ્તે પણ રૂપું લેવું.

૧૩૩ પારસ્કરઃ—" પિતરોને માટે ચાંદીનું અગર ચાંદીથી રસેલું પાત્ર લેવું. દક્ષિણામાં વિશ્વેદેવોને સુવર્ણ ને પિતરોને રૂપું આપવું." દર્ભનું સ્વરુપ આચારતિલકમાં કહ્યું છે કે, "મૂળસહિત દર્ભને કુશ કહેછે; કેવલ દર્ભને કુશ કહેતા નથી. કાપેલાને દર્ભસંજ્ઞા અને તેના અગ્રને કુતપસંજ્ઞા છે." શ્રાધ્ધમાં કાળા તલ લેવા, ને દૂધ ગાયનું લેવું. ગાયનું દૂધ અથવા દૂધપાક પિતરોને વર્ષસુધી તૃપ્તિ આપેછે." દૌહિત્ર એટલે દીકરીનો દીકરો. " વળી અમાવાસ્યાને દિવસે તૃણ ચરનારી ગાયનું નામ દુહિતા છે, ને તે દિવસે તેણે જેટલું તૃણ ભક્ષણ કર્યું હોય, તેના અંશથી ઉત્પન્ન થયેલા ઘીને પણ દૌહિત્ર કહેછે. આ વચનથી આ ઘીને દૌહિત્ર સંજ્ઞા છે." ઉપર કહેલા એ આઠ પ્રકારના કુતપ છે; કારણકે, " કુ એટલે કુત્સિત પાપ, તેને તપ એટલે સંતાપ કરનાર, એવી કુતપની વ્યુત્પત્તિ છે."

ઇતિ શ્રાદ્ધકાલ.

અથ મરણતિથિના શ્રાદ્ધનો નિર્ણય.

૧૩૪ હવે શ્રાદ્ધકાલનિરૂપણના પ્રસંગથી મરણતિથિના શ્રાદ્ધનો નિર્ણય કહીએ છીએ. મરણતિથિનું સ્વરુપ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, " મરણ પામેલાનો મહીનો, પક્ષ ને તિથિ સ્પષ્ટ જણાતી હોય, તો તેને ક્ષયાહ કહેછે." તે દિવસે સાંવત્સરિકશ્રાદ્ધ કરવું. તે પ્રતિવર્ષે કરવાનું છે, માટે તેને 'પ્રત્યબ્દ' કહેછે. તે શ્રાદ્ધ મરણતિથિમાં કરવું, એવું યોગીશ્વરાદિકે કહ્યું છે.

૧૩૫ શ્રાદ્ધનું સ્વરુપ બ્રહ્માંડપુરાણમાંઃ—"દેશ, કાલ ને પાત્ર મળે, ત્યારે પિતરોને નામે બ્રાહ્મણોને શ્રધ્ધાથી વિધિપૂર્વક જે અન્નાદિ આપવું, તેને શ્રાદ્ધ કહેછે. મરીચિઃ—"મરણ પામેલા પિતરોના નામથી શ્રદ્ધાએ કરીને પોતાને પ્રિય જે અન્ન હોય, તે વિધિપૂર્વક બ્રાહ્મણોને આપવું, તેને શ્રાધ્ધ કહેછે." તે બે પ્રકારનું છે. એકોદ્દિષ્ટ ને પાર્વણ. તેનું સ્વરુપ કાણ્વઃ—એક પિતૃનું એક વચનથી નામ દેઇને જે શ્રાદ્ધ કરે, તેને એકોદ્દિષ્ટ, અને ત્રણ પિતરોનું

બહુ વચનથી નામ દેઇને જે શ્રાધ્ધ કરે, તેને પાર્વણ કેહેવું, એવું મુનિઓ કહેછે."

૧૩૬ વળીઃ—"પિતામહના શ્રાધ્ધમાં તેના પિતાનો ત્યાગ ન કરવો." એ આચારતિલકના વચનથી પિતામહનું શ્રાધ્ધ પાર્વણરૂપે કરવાનું પ્રાપ્ત થયું. તથાઃ–"પિતામહી [બાપની મા] નું શ્રાધ્ધ માતા જીવતી હોય, તોપણ એકોદ્દિષ્ટરૂપે કદાપિ ન કરવું." એવી વ્યવસ્થા છે. તથાઃ—"સાપત્નમાતા (હોરમણ મા) નું શ્રાદ્ધ એકોદ્દિષ્ટ કરવું; તે પુત્રરહિત હોય, તો તેનું શ્રાધ્ધ અવશ્ય કરવું, ને સતી થઇ હોય તો પાર્વણ કરવું."

૧૩૭ તથાઃ–"અમાવાસ્યાને દિવસે અને પ્રેતપક્ષ [ભાદરવા વદ]માં જેનું મરણ થયું હોય, તેનું પાર્વણશ્રાદ્ધજ કરવું, ને કદાપિ એકોદ્દિષ્ટ કરવું નહિ." એ વચનથી સાધારણ રીતે સર્વ લોકોને પાર્વણશ્રાધ્ધ પ્રાપ્ત થયું; પણ બીજી સ્મૃતિના જે વિશેષ વચનથી તેનો બાધ થાયછે, તે વચનઃ–પ્રેતપક્ષમાં માતાપિતા મરણ પામ્યાં હોય, તો તેમનું પાર્વણશ્રાદ્ધ કરવું; અને કાકા, ભાઈ, ભત્રિજા વગેરેનું પાર્વણ ન કરતાં એકોદ્દિષ્ટ કરવું." એ રીતે અમાવાસ્યાને દિવસે પણ મરણ થયું હોય, તો માતાપિતાનું સાંવત્સરિકશ્રાધ્ધ પાર્વણવિધિએ કરવું.

૧૩૮ તેમજ માતામહને પુત્ર સંતાન ન હોય, તો દૌહિત્રે પણ તેનું સાંવત્સરિકશ્રાધ્ધ પોતાના પિતાના સંવત્સરી જેવું કરવું. મિતાક્ષરામાંઃ—"પુત્રીનો પુત્ર પણ ઔરસ (પરણેલી સ્ત્રીથી થયેલો પુત્ર) જેવો જાણવો." એ વચનથી ઔરસ પુત્ર જેટલો દૌહિત્રનો અધિકાર છે. તે ઉપર વસિષ્ઠઃ–"પુત્ર કે પૌત્રરૂપ સંતાન ન હોય, તો માતામહનું ધન દૌહિત્ર લે; કારણ કે પૂર્વજોના સ્વધાકરનો અધિકાર પૌત્ર અને દૌહિત્રને છે." આ વચનથી પણ પૌત્ર અને દૌહિત્ર બન્નેનો સરખો અધિકાર છે. માતાપિતા અને માતામહ સિવાયના માણસોનું એકોદ્દિષ્ટ કરવાને કહ્યું છે.

૧૩૯ વૃદ્ધ વસિષ્ઠ પણઃ—"સપિંડીકરણ થયા પછી જે જે શ્રાદ્ધ કરે, તેમાં ભાઈ, બેન, પુત્ર, સ્વામી, મામા, મિત્ર અને ગુરૂનું એકોદ્દિષ્ટ કરવું; પાર્વણ કરવું નહિ." ઇત્યાદિ વાક્યોથી વ્યવસ્થા થઇ; તોપણ અમાવાસ્યા ને પ્રેતપક્ષ સિવાય મરણતિથિમાં કરવાનું માતાપિતાનું સાંવત્સરિકશ્રાધ્ધ, એકોદ્દિષ્ટ

કે પાર્વણ કરવું, એ વિચાર કરવાનો રહ્યો; તેમાં બન્ને પક્ષનાં વચનો છે. પૈઠીનસિઃ—ઓરસપૂત્રે સપિંડીકરણ થયાપછી માતાપિતાનું પાર્વણશ્રાદ્ધ ન કરતાં, મરણ દિવસે એકોદ્દિષ્ટ કરવું." બીજી સ્મૃતિમાં પણઃ—"દર વર્ષે માતાપિતાની સત્ક્રિયા કરવી; પણ તે શ્રાદ્ધમાં વિશ્વેદેવો કરવા નહિ, અને એક પિંડ આપવો." ઇત્યાદિ વચનો માતાપિતાનાં સાંવત્સરિકશ્રાદ્ધમાં એકોદ્દિષ્ટ કરવાનું કહેછે.

૧૪૦ હવે પાર્વણશ્રાદ્ધ કરવાને **શાતાતપઃ**—"સપિંડીકરણ કરીને પ્રતિસાંવત્સરિકશ્રાદ્ધ પાર્વણવિધિએ કરવું, એવું **છાગલેય ઋષિનું** મત છે." **જમદગ્નિ** પણઃ—"સપિંડીકરણ કરીને ઔરસપુત્રે માતાપિતાની મરણતિથિને દિવસે દર્શશ્રાદ્ધની પેઠેજ પાર્વણશ્રાદ્ધ કરવું." **વિજ્ઞાનેશ્વરઃ**—પેહેલાં અને પાછલાં વચનોનો વિરોધ દેખાય છે. સંન્યાસીને માટે પાર્વણ લેવું; અથવા અમાવાસ્યામાં ને પ્રેતપક્ષમાં પાર્વણ સંભવે છે, એવું કહીને ફરી કહ્યું કે, યદ્યપિ બીજા ગ્રંથમાં સાંવત્સરિકશ્રાદ્ધ, પાર્વણ કે એકોદ્દિષ્ટ કરવાનો વિકલ્પ છે, તોપણ કુલાચારને અનુસરીને, '**व्रिहीयववत्**' [હોમમાં વ્રીહિ વા યવ કુલાચાર પ્રમાણે લેછે તેની પેઠે] વ્યવસ્થા લેવી, એવું સ્થાપન કર્યું; કારણકે વિહિત અને પ્રતિષિદ્ધ હોય ત્યાં વિકલ્પ લેવાનો ન્યાય છે. સ્કાંદનાગરખંડમાં નાગરોએ પ્રતિસાંવત્સરિકશ્રાદ્ધ એકોદ્દિષ્ટજ કરવું કહ્યું છે. "સાંવત્સરિકશ્રાદ્ધમાં પાર્વણ, અગ્નૌકરણ ને દરેક પાત્રને ભસ્મરેખા, નિરગ્નિક નાગરે ન કરવાં." વિધવાએ તો પોતાના ભર્ત્તાનું સાંવત્સરિકશ્રાધ્ધ, પુત્ર કરતો હોય, તેમ કરવું. "વિધવા સ્ત્રી અપુત્રા હોય અને ભર્તા પુત્રવાન્ હોય, તોપણ તેણે પોતાના સ્વામીનું શ્રાદ્ધ, પિંડ ને જલદાન, પુત્રની પેઠે કરવું; પણ પુત્રવતીએ માત્ર જલદાન કરવું," એવું વચન છે. એ રીતે સાંવત્સરિકશ્રાધ્ધમાં કંઇક પ્રસંગથી જે પ્રાપ્ત થયું, તેનો નિર્ણય કર્યો.

અથ શ્રાદ્ધમાટે મરણતિથિનો નિર્ણય.

૧૪૧ પિતાની શ્રાધ્ધતિથિ અપરાણ્હવ્યાપિની લેવી, એમ કહેલું હોવાથી શ્રુતિ, સ્મૃતિ ને પુરાણોમાં, દિવસના બે, ત્રણ, ચાર અને પાંચ વિભાગ કહ્યા છે; અને કુતપાદિ કાલ જાણવા સારૂ પંદર ભાગ પણ કહ્યા છે. એ પ્રકારે દિવસના વિભાગનું પ્રયોજન અમાવાસ્યાનિર્ણયપ્રકરણમાં કહ્યું છે, તોપણ

ત્રિધાવિભાગપક્ષનો અપરાણ્હકાલ પિતૃકાર્યમાં લેવા વિષેનાં વચનો પિંડપિતૃયજ્ઞને માટે છે, એવું અનંતભટ્ટાદિ ગ્રંથમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે. અને શ્રુતિમાં તો પિંડપિતૃયજ્ઞપ્રકરણમાં ત્રિધાવિભાગઅપરાણ્હનો પાઠ છે. દિવસના બે ભાગપક્ષમાં તો પૂર્વાણ્હ દેવ ને અપરાણ્હ પિતરો, એવી શતપથશ્રુતિ છે.

૧૪૨ મનુ પણ દિવસના બે ભાગ બતાવે છે. " જેમ શ્રાધ્ધમાં શુક્લપક્ષ કરતાં કૃષ્ણપક્ષ શ્રેઠ છે, તેમ પૂર્વાણ્હ કરતાં અપરાણ્હ શ્રેષ્ઠ છે. સ્કંદપુરાણમાં પણઃ—"મધ્યાન્હથી પહેલા ભાગને પૂર્વાણ્હ, અને પછીના ભાગને અપરાણ્હ કહેછે." મત્સ્યપુરાણમાંઃ—"દિવસનાં પંદર મુહૂર્ત્ત જાણવાં; તેમાં આઠમા મુહૂર્ત્તને કુતપ કહેછે." ગૌતમઃ—"કુતપકાલમાં શ્રાધ્ધનો આરંભ કરીને રૌહિણપર્યંત તેની સમાપ્તિ કરવી. વિધિ જાણનારે વિધિને અનુસરીને રૌહિણનું ઉલ્લંધન કરવું નહિ." નવમું મુહૂર્ત્ત રૌહિણ જાણવું. વળીઃ—"જાણતે અજાણતે પણ રૌહિણનું ઉલ્લંધન કરે તો, તે શ્રાધ્ધ આસુરી થાયછે; ને પિતરોને મળતું નથી." પાર્વણશ્રાધ્ધ પણ કુતપમાં આરંભ કરી રૌહિણમાં સમાપ્ત કરવું.

૧૪૩ માર્કંડેયઃ—વિચક્ષણ માણસે શુક્લપક્ષના પૂર્વાણ્હમાં અને કૃષ્ણપક્ષના અપરાણ્હકાલમાં શ્રાદ્ધ કરવું; રૌહિણનું ઉલ્લંધન કરવું નહિ." દિવસના અપરાર્ધને અપરાણ્હ જાણવો. ત્રણ ભાગપક્ષનો અપરાણ્હ લેઇએ તો રૌહિણકાલ મળે નહિ; તેથીજ દિવસના ચાર અને પાંચ વિભાગપક્ષનો અપરાણ્હ બીજા કામમાં લેવો, એવું સૂચવેલું છે. એનું પ્રયોજન દર્શનિર્ણયમાં કહ્યું છે. આચારતિલકમાંઃ—"ખીલો ઉંચો ઉભો કરી તેની છાયા બરોબર મધ્યમાં આવે, ને આધી પાછી દેખાય નહિ, તે કાલને કુતપ જાણવો; તેમાં કરેલું પિત્તરોનું શ્રાદ્ધ અક્ષય્ય થાય. વળી આઠમા મુહૂર્ત્તથી પહેલાં ચારદુઆઠ ઘડીભાગ દૈવિકશ્રાધ્ધ માટે, અને આઠમા મુહૂર્ત્ત પછી ત્રણદુછ ઘડી અપરાણ્હ, તથા વચલો બે ઘડીનો આઠમો મુહૂર્ત્ત કુતપ પિતરોને માટે લેવા." વળી જે વચન છે કે, "પૂર્વાણ્હમાં દૈવિક, અપરાણ્હમાં પાર્વણ, મધ્યાન્હમાં એકોદ્દિષ્ટ અને પ્રાતઃકાલે વૃદ્ધિશ્રાદ્ધ કરવું,"

૧૪૪ તે, દિવસના ત્રણ ભાગપક્ષે શ્રાધ્ધમાં લેવાની શંકા ઉત્પન્ન કરનારૂં છતાં, દર્શનિર્ણયમાં યુક્તિથી બે ભાગ બતાવનારૂં કહ્યું છે; તોપણ મધ્યાન્હે કુતપકાલમાં એકોદ્દિષ્ટ કરવું. તેનો પૂર્વભાગ એટલે પંદરમી ઘડીથી

સૂર્યોદયસુધી પૂર્વાણ્હ અને કુતપ પછીનો ઉત્તરભાગ અપરાણ્હ જાણવો. એ રીતે આ વચન બે ભાગ બતાવનારૂં જાણવું; એમ આ વચનની યોજના ન કરે તો, કુતપ, રૈહિણ અને અપરાણ્હ બતાવનારાં વાક્યોની સાથે તેનો વિરોધ આવેછે. એજ અર્થના અભિપ્રાયથી હારિતે પાર્વણશ્રાદ્ધ પણ કુતપકાલમાં કરવાનું કહ્યું. "ચતુર્દશી કે પ્રતિપદાયુક્ત અમાવાસ્યા હોય, તોપણ વિદ્વાન લોકોએ પિતરોના કાર્યમાં કુતપકાલવ્યાપિની તિથિ લેવી." બીજી સ્મૃતિમાં:—"સર્વ કાલ મધ્યાન્હ વખતે સૂર્યની ગતિ મંદ થાયછે, માટે તે વખતે શ્રાદ્ધનો આરંભ કરવો શ્રેષ્ઠ છે, ને તે અનંત ફલને આપેછે."

૧૪૫ પુરાણસમુચ્ચયમાં:—"ક્ષયાહ એટલે મરણતિથિ શ્રાદ્ધમાં મધ્યાન્હવ્યાપિનિ લેવી." સ્મૃતિ પણ:—"જે કર્મનો જે કાલ કહ્યો હોય, તે કાલમાં પહોચતી તિથિમાં તે કર્મ કરવું. ઘટ કે વધ જોવાનું કારણ નથી." કહ્યું છે કે, "જે કર્મને જે કાલ વિહિત હોય તે કર્મ કરવા વખતે, તે કાલ હોય તો તે કર્મ સાંગ થાય. કાલ ચુકે તો, કર્મ અંગહીન થાય." માટેજ સ્મૃત્યર્થસારમાં:—કુતપકાલવ્યાપિની મરણતિથિમાં શ્રાધ્ધ કરવું. જો શ્રાદ્ધ સંપૂર્ણ થતાસુધી તિથિ ન પહોચતી હોય, તો શ્રાધ્ધનો આરંભ કે સમાપ્તિ તે તિથિમાં કરવી. "અપરાણ્હ પિતરોનો છે, માટે અપરાણ્હતિથિ પિતૃકાર્યમાં લેવી; પૂર્વાણ્હ વ્યાપિની લેવી નહિ." એ હારિત વચન પ્રમાણે રૈહિણકાલમાં સમાપ્તિ ન કરવાથી દોષ છે, તેથી કુતપકાલમાં દર્શશ્રાદ્ધ કરવાનું ગૌતમાદિ વચન હારિતે પણ અંગીકાર કર્યું છે, વાસ્તે કુતપના પૂર્વભાગને પૂર્વાણ્હ, ને અપરભાગને અપરાણ્હ કહેવો એવા બે ભાગ પક્ષ વિષે આ હારીતવચન છે, એમ જાણવું.

૧૪૬ અનંતભટ્ટે પણ:—આ વચન કુતપના બે ભાગ વિષે છે, એવું વ્યાખ્યાન કર્યુંછે. શ્રાદ્ધ કરવા સારુ મત્સ્યપુરાણમાં પણ બે ભાગપક્ષ બતાવ્યો છે. તે એ કે, "અપરાણ્હકાલ પ્રાપ્ત થયેથી અભિજિત્ ને રૈહિણકાલમાં જે શ્રાદ્ધ કરે, તે અક્ષય્ય થાયછે." અભિજિત્ એટલે કુતપ. રૈહિણ એટલે નવમું મુહૂર્ત્ત. એ રીતે કહેલા વચનસમુદાયનો વિચાર કરેથી એકોદ્દિષ્ઠ, પાર્વણ અને સાંવત્સરિકાદિ શ્રાદ્ધ, કુતપકાલવ્યાપિની મરણતિથિમાં કરવું; કેવલ અપરાણ્હવ્યાપિનીમાં ન કરવું. વળી પ્રતિ સાંવત્સરિકશ્રાદ્ધ વિષે કહેછે કે, "દર્શ, પૌર્ણમાસ ને પિતાનું સાંવત્સરિકશ્રાદ્ધ પૂર્વતિથિમાં ન કરે તો નરકનો આધિકારી થાય છે," નારદીયપુરાણના વચનમાં પૂર્વવિદ્ધતિથિ લેવાનું કહ્યું; પણ તે બોલવું દિવસના પૂર્વાર્ધમાંથી લાગુ થયેલી તિથિવિષે જાણવું.

૧૪૭ બૃહન્મનુ:—"જે તિથિમાં સૂર્ય આથમે, તે તિથિને પિતરો સેવે-

છે; માટે પિતરોને બ્રહ્માએ અપરાણ્હ આપેલો છે." તથાઃ—"દિવસે અસ્તમાન વખતે ઘડીમાત્ર પણ જે તિથિ પહોચતી હોય, તેજ સાંવત્સરિકશ્રાદ્ધમાં લેવી; બીજી લે તો પુત્ર હાનિ થાય." આ શ્લોકમાં અસ્તસમયનો અર્થ સાયંકાલ છે, ને તે વખતે શ્રાદ્ધનો નિષેધ છે; તેથી ગંગા ઊપર તેનું ઘર છે, એવી પ્રથમ બતાવેલી સામીપ્યલક્ષણાથી અસ્તમય શબ્દનો અર્થ શ્રાદ્ધયોગ્ય સાયંકાલના સમીપનો અપરાણ્હકાલ એવો કરવો. તેથી શ્રાદ્ધયોગ્ય અપરાણ્હકાલમાં જે તિથિ પહોચીને સાયંકાલે ઘડીમાત્ર પહોચતી હોય, તે સાંવત્સરિકશ્રાદ્ધમાં લેવી; અને બીજે દિવસે શ્રાદ્ધને માટે અયોગ્ય અપરાણ્હવ્યાપિની તિથિ હોય, તે પુત્રહાનિદા છે, તેથી તે ન લેવી. એજ અર્થને બતાવનારૂં બીજી સ્મૃતિનું વચન અનંતભટ્ટે પણ કહ્યું છે.

૧૪૮ "અપરાણ્હ પિતરોનો હોવાથી અપરાણ્હવ્યાપિની તિથિ પિતૃકાર્યમાં લેવી; પૂર્વાણ્હવ્યાપિની લેવી નહિ. એમ થયેથી દિવસના ત્રણ કે પાંચ વિભાગપક્ષના અપરાણ્હકાલમાં શ્રાદ્ધનું વિધાન કરનારાં શ્રુતિપુરાણનાં જે વચનો છે, તે તો દર્શશ્રાદ્ધનું વિધાન કરનારાં છે, ને સાંવત્સરિકશ્રાદ્ધનું વિધાન કરનારાં નથી, એમ જાણવું. 'સાંવત્સરિકશ્રાદ્ધ વિષે તો કુતપમાં આરંભ કરીને,' ઇત્યાદિ પુષ્કલ વાક્યો દિવસનો બે ભાગપક્ષ લેવાનું બતાવે છે. સાંવત્સરિકશ્રાદ્ધમાં બન્ને દિવસ કુતપાદિ અપરાણ્હવ્યાપિની તિથિ હોય, તો ખર્વદર્પાદિ વચનથી તિથિની વૃદ્ધિ કે સમતા હોય, ત્યારે બીજા દિવસની, અને ઘટ હોય તો, **'हिंसा स्यात् पूर्वकालिकी'** એ વચનથી પહેલા દિવસની લેલેવી. બન્ને દિવસ કુતપાદિ કાલમાં પહોચતી હોય, તો પૂર્વ દિવસની લેવી.તિથિનો અત્યંત ક્ષય હોય, ત્યારે બીજે દિવસે શ્રાદ્ધકાલમાં તે પહોચે નહિ, માટે પૂર્વા લેવી; અને પહોચે તો પરા લેવી. વચન છે કે, "હજારો વિધિવાક્યો હોય, તોપણ તે કરતાં કર્મકાલમાં પહોચતી તિથિ બલવતી છે." તેથી થોડો મુખ્યકાલ મળતો હોય, તેમ છતાં મહાન્ ગૌણકાલ ગ્રહણ કરવો, એ મીમાંસકને શોભતું નથી; માટે કુતપાદિ કાલને અનુસરીનેજ સાંવત્સરિકશ્રાદ્ધનો નિર્ણય લેવો. કુતપ અને રૌહિણકાલમાં પહોચતી પહેલી કે બીજી મરણતિથિમાં શ્રાદ્ધ કરવું.

ઇતિ ક્ષયાહનિર્ણય.

૧૪૯ ગૌતમાદિકે તો રૌહિણકાલનું ઉલ્લંઘન ન કરવું, એમ કહ્યું છે. "કુતપાદિ ત્રણ મુહૂર્ત્તપર્યંત સૂર્ય જે તિથિમાં હોય, તે સઘળો કાલ કુતપ છે; તેમાં પિતરોનું શ્રાદ્ધ અક્ષય્ય થાય છે." એ રીતે ત્રણ મુહૂર્ત્તપર્યંત શ્રાદ્ધકાલ છે, એવો આપસ્તંબનો અભિપ્રાય છે. પ્રવાસાદિ કારણથી કુતપાદિ ત્રણ મુહૂર્ત્તમાં શ્રાદ્ધ કરવાનો વખત ન મળે, તો પાંચ મુહૂર્ત્તસુધી પણ શ્રાદ્ધ કરવું. વચન છે કે, "કુતપાદિ ત્રણ, ચાર કે પાંચ મુહૂર્ત્ત, એ મુહૂર્ત્તપંચક સ્વધાનું ભવન છે." ત્યારપછીનો ત્રણ મુહૂર્ત્ત સાયંકાલ સર્વ ધર્મમાં વર્જિત છે; એટલે તેમાં શ્રાદ્ધનો નિષેધ હોવાથી બીજે દિવસે તે કરવું. "જો બ્રાહ્મણ કે દ્રવ્યની સંપત્તિ ન હોય, તો પિંડમાત્ર કરવા; અગર તેટલું પણ ન બની શકે, તો ઉપવાસ કરવો; પરંતુ શ્રાદ્ધનો દિવસ ખાલી જવા દેવો નહિ."

અથ શ્રાદ્ધકર્ત્તાના નિયમ

૧૫૦ "દંતધાવન, તાંબૂલ, અભ્યંગસ્નાન, ભોજન, સ્ત્રીસંગ, ઔષધી ને પરાન્ન, એ સાત પદાર્થ શ્રાદ્ધકર્ત્તાએ તજવા." વારાહપુરાણમાંઃ—"કાલે સવારે શ્રાદ્ધ કરવું છે, એવું જાણીને શ્રાદ્ધકર્ત્તાએ વસ્ત્ર ધોવાં, સ્નાન કરવું અને પૃથ્વી લીંપવી. એટલું કરીને બ્રાહ્મણને નિમંત્રણ કરવું." બૃહસ્પતિઃ— "ત્યારપછી પોતે, શિષ્યે કે પુત્રે જનોઇ સવ્ય રાખીને વિશ્વદેવને માટે, અને અપસવ્ય કરીને પિતરોને માટે, ઉત્તમ બ્રાહ્મણોને નિમંત્રણ કરવું." યમઃ— 'પ્રદોષકાલ પછી રાત્રિએ ભોજન કરેલા, અને સૂતેલા નહિ એવા બ્રાહ્મણોને શ્રાદ્ધમાં જમવાનું નોતરૂં દેવું." દેવલ પણઃ—આવતી કાલે શ્રાદ્ધ કરવું છે, એવો નિશ્ચય કરીને બ્રાહ્મણોને નિમંત્રણ કરવું. માંસ વર્જિત અન્ન ઘરનાં સર્વે માણસો જમી રહ્યાપછી પોતે એક વાર જમીને બ્રાહ્મણોને નિમંત્રણ કરવું. એમ ન બની શકે તો બીજે દિવસે (શ્રાદ્ધને દિવસે) નિમંત્રણ કરવું." તથાઃ—"પૂર્વે કહેલા નિયમવાળા યજમાને બીજે દિવસે સવારમાં ઉઠીને સ્નાન કરી, વસ્ત્રાદિ પહેરી, ધસેલાં સ્વચ્છ વાસણો વડે બાંધવો પાસે રસોઇનો આરંભ કરાવવો; તથા પોતે શ્રાદ્ધનો આરંભ કરવો. વળી તે દિવસે શ્રાદ્ધ કરવાના સ્થાનમાં તિલ વેરવા, ને ચારેગમ બકરાં બાંધવાં; કારણકે અસુર લોકોએ હણેલું શ્રાદ્ધ તિલ વેરવાથી કે બકરાં બાંધવાથી શુદ્ધ થાયછે." તથાઃ— દશમી, એકાદશી, દ્વાદશી, વ્યતીપાત, વ્રત અને શ્રાદ્ધને દિવસે તેલ અને

માંસ તજવું."

ઇતિ શ્રાદ્ધકર્ત્તાના નિયમ.

અથ શ્રાદ્ધમાં ભોજન કરનારના નિયમ.

૧૫૧ "ફરી ભોજન, મુસાફરી, ભાર ઉંચકવો, સ્વાધ્યાય, મૈથુન, દાન પ્રતિગ્રહ અને હોમ, એ આઠ પદાર્થો શ્રાદ્ધભોક્તાએ તજવા." સ્મૃતિસારમાં—"જે બ્રાહ્મણને આમંત્રણ કર્યું હોય, તેણે કોઇ પ્રકારથી આવવાની વાર કરવી નહિ; કારણકે વાર લગાડનારો દેવતાઓ, પિતરો, યજમાન ને અન્નનો અપરાધી થઈ નરકાધિકારી થાયછે. વળી સત્ક્રિયા, દેશ, કાલ, દ્રવ્ય અને બ્રાહ્મણસંપત્તિ, એ પાંચ પદાર્થો બ્રાહ્મણ આવતાં વાર લગાડે તો, કોપાયમાન થાયછે." પ્રચેતાઃ—"શ્રાદ્ધભોક્તાએ સવારમાં વહેલા ઉઠીને દંતધાવન કરવું; પણ શ્રાદ્ધકર્ત્તાએ દંતધાવન નહિ કરવું." સ્મૃતિઃ—"શ્રાદ્ધભોક્તા બ્રાહ્મણે દશ વાર ગાયત્રીથી મંત્રેલું જલ પીવું, અને સંધ્યાસમયે સંધ્યોપાસન કર્યાપછી તે શુદ્ધ થાય." એ પ્રમાણે સામાન્ય શ્રાદ્ધમાં ભોજનનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે. શ્રાદ્ધવિશેષ ભોજનનું પ્રાયશ્ચિત્તવિશેષ આગળ કહીશું.

ઇતિ શ્રાદ્ધભોક્તાના નિયમ.

અથ નિમંત્રિત બ્રાહ્મણોનો વિધિ.

૧૫૨ હવે આમંત્રણ કરેલા બ્રાહ્મણો અને શ્રાદ્ધકર્ત્તાનો કર્મવિધિ કહેવામાં આવેછે. પ્રચેતાઃ—"નિમંત્રણ કરેલી રાત્રિ ગયા પછી મધ્યાન્હ થતા પહેલાંજ ક્ષૌર કરાવેલા બ્રાહ્મણો પાસે જઇને, રીત પ્રમાણે તેમને દંતધાવનકાષ્ઠ આપવું." વળી તેજ કહેછે કે, "તેલ, ઉદ્વર્ત્તન, (ચીકટ જવાને આમળાં વગેરેનું ચૂર્ણ] બ્રાહ્મણોને પૂર્વાણહમાં આપવું; ને બ્રાહ્મણે પણ ક્ષૌરકર્મ કરાવવું." સ્મૃતિસારમાંઃ—"તેલ, અભ્યંગ, સ્નાનમાટે જલ અને તામ્રપાત્ર, વિશ્વેદેવપૂર્વક જુદેજુદું આપવું." વાયુપુરાણમાંઃ—"શ્રાદ્ધમાં સુગંધિમાન્ પદાથા અને સુગંધિ સ્નાન આપનારને અશ્વમેધનું ફલ મળે.

૧૫૩ યમઃ—"એ બ્રાહ્મણો સ્નાન કરી રહ્યાપછી તેમની આગળ ઉભા થઇ હાથ જોડીને, તેમને વિશ્વેદેવપૂર્વક પાદ્ય ને આચમન અનુક્રમે આપ-

વું." એ વચનથી પાર્વણશ્રાદ્ધ કરવાનું સૂચિત થયું; કારણકે પાર્વણશ્રાદ્ધમાંજ વિશ્વેદેવ હોયછે; ને યથાક્રમ શબ્દથી, વિશ્વેદેવને પહેલાં ને પિતરોને પછી, એવો ક્રમ સૂચિત કર્યો. કુતપના અપરાણ્હમાં પાર્વણશ્રાદ્ધનો આરંભ કરવો. એ હેતુથી શંખઃ—નિયમસર અપરાણ્હકાલમાં પવિત્રપણાથી શ્વેત વસ્ત્ર પહેરી, હાથમાં દર્ભ રાખી, આવેલા બ્રાહ્મણોને '**स्वागतं**' કહેવું. શાતાતપઃ—"વિશ્વેદેવનું પાદપ્રક્ષાલનાદિ ઉત્તરાભિમુખ, અને પિતરોનું દક્ષિણાભિમુખ બેશીને કરવું." એ રીતે સર્વ શ્રાદ્ધવિધિ કરવો. બ્રાહ્મણોને ક્ષૌરાદિ જે કહ્યું, તે પાર્વણ અને એકોદિષ્ટશ્રાધ્ધમાં સરખું છે.

ઇતિ નિમંત્રિત બ્રાહ્મણનો વિધિ.

અથ શ્રાદ્ધમાં બ્રાહ્મણ જમાડવાની સંખ્યા.

૧૫૪ વિશ્વેદેવના બે બ્રાહ્મણો પૂર્વાભિમુખ અને પિતરોના ત્રણ બ્રાહ્મણો ઉત્તરાભિમુખ બેસાડવા; અથવા બન્ને બાજુ એક દેવનો અને એક પિતરોનો બ્રાહ્મણ બેસાડવો. માતામહાદિકને પણ એ રીતેજ કરવું; અગર પિત્રાદિ અને માતામહાદિ બન્નેના વિશ્વેદેવ એકજ કરીને, પિતરો ને માતામહાદિના બ્રાહ્મણોને જુદા બેસાડવા; તથા [એક બ્રાહ્મણને વિષેજ બન્નેનું આવાહન કરીને] બન્નેનું એકતંત્રે શ્રાદ્ધ કરવું. એજ અર્થનું યાજ્ઞવલ્કયનું વચન છે. વળીઃ—"જે શ્રાધ્ધમાં પિતરો પૂજાય છે, તેમાં માતામહોને સરખાજ પૂજવા; ઓછું વધારે કરે તો નરકમાં પડે." બે બ્રાહ્મણને નિમંત્રણ કર્યું હોય, તો એક દેવભણી ને એક પિતરો ભણી બેસાડવો. વસિષ્ઠઃ—"જો એકજ બ્રાહ્મણ શ્રાદ્ધમાં બેસાડે, તો વિશ્વેદેવનું શું કરવું? તેના સમાધાનમાં તેજ ફરી કહેછે કે, "રસોઇમાં કરેલાં સર્વજાતિનાં અન્ન એક પાત્રમાં પીરસીને, તે પાત્ર પોતાના દેવ પાસે મૂકીને શ્રાદ્ધ કરવું; અગર તે અન્ન અગ્નિમાં હોમવું કે કોઇ વ્રતચારી બ્રાહ્મણને આપવું." સ્મૃતિસારમાં—"વિશ્વેદેવનિમિત્ત બે અથર્વેદી બ્રાહ્મણ પૂર્વાભિમુખે બેસાડવા; અને પિતરોનિમિત્ત ઋગ્વેદી, યજુર્વેદી, ને સામકી, એ ત્રણ બ્રાહ્મણોને ઉત્તરાભિમુખે બેસાડવા. શ્રાધ્ધમાં બ્રાહ્મણોની અધિક સંખ્યા કરે તો તે સત્ક્રિયા, (શ્રાદ્ધક્રિયા) દેશ, કાલ, દ્રવ્ય અને બ્રાહ્મણસંપત્તિ, એ પાંચને હણેછે; તેથી શ્રાધ્ધમાં બ્રાહ્મણોની અધિક સંખ્યા ન કરવી."

ઇતિ બ્રાહ્મણસંખ્યાનિર્ણય.

૧૫૫ અથ શ્રાદ્ધયોગ્ય પુષ્પ. તે વિષે યાજ્ઞવલ્ક્યઃ—શ્રાદ્ધમાં જાઈ, માલતી, ને ધોળી ઝીણી જુઈ, પાણીમાં ઉત્પન્ન થયેલાં સર્વ જાતિનાં ફુલ ને ચંપો, એ સર્વ પુષ્પો ઉત્તમ છે." કોઇક ઠેકાણે જાઇના ફુલનો નિષેધ કર્યોછે. આચારતિલકમાંઃ—"શમી, ભાંગરા, કમલપત્ર, અને તુલસીનાં પત્ર, શતપત્ર અને ભાંગરાનાં પુષ્પ, ચંપક તગર [1]મરવો, ઇત્યાદિનાં પત્ર ને પુષ્પો પિતરોને અર્પણ કર્યાં હોય તો, અક્ષય્ય ફલને આપે." વળીઃ—"નઠારા ગંધવાળાં, સુગંધી વિનાનાં ચૈત્ય (જ્યાં માણસ દાટયાં હોય ત્યાં, અગર વગડામાં એકજ વૃક્ષ હોય તેનાં પુષ્પો) અને રાતાં પુષ્પો શ્રાદ્ધમાં વર્જિત કરવાં." અને "કાંટા હોય તેવા ઝાડનું ફુલ, ધોળું અને સુગંધીદાર હોય તે લેવું. વળી કેસરનું કે પાણીમાં પાકેલું રાતું ફુલ હોય તે લેવું." અનુલેપનસારૂ ચંદન પણ કેસર, કપૂર, અગરુ કે પદ્મકાષ્ઠ, એ પદાર્થોનું લેવું, એવું વિષ્ણુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે; તેમ ધૂપ પણ તેમાંજ કહ્યો છે. કસ્તૂરી સર્વ ધૂપમાં લેવી નહિ. ઘી ને મધયુક્ત ગૂગળ, શ્રીખંડચંદન, અગરૂચંદન, તેલિઓ ને સરલ દેવદાર, ઇત્યાદિ ધૂપમાં લેવાં. શંખસ્મૃતિમાં દીપ વિષે કહ્યું છે કે, "ઘીનો કે તેલનો દીવો કરવો; ને વસામેદાદિ અપવિત્ર તેલનો દીવો પ્રયત્નથી વર્જિત કરવો." હવે વસ્ત્ર, યજ્ઞોપવીતાદિ બીજા પદાર્થો પોતાને અથવા પિતરોને જે જે પ્રિય હોય, તે તે વિશ્વેદેવપૂર્વક આપવા.

ઇતિ પુષ્પાદિનિર્ણય.

અથ હવિષ્ય.

૧૫૬ માણસે ક્રોધરહિત થઇને ઇચ્છિત અને હવિષ્ય અન્ન આપવું. ભક્ષ્ય, ભોજ્ય, લેહ્ય, પેય ને ચોષ્ય, એ પાંચ પ્રકારનાં અન્નમધ્યે બ્રાહ્મણને, પોતાના પિતરોને અને પોતાને જે રૂચે, તે આપવું. હવિષ્ય એટલે હોમયોગ્ય અન્ન. તથાઃ—"હવિષ્યાન્ન જમાડે તો મહિનાસુધી ને પાયસાન્ન જમાડેથી વર્ષસુધી પિતરોને તૃપ્તિ થાયછે." મનુઃ—"તિલ, ડાંગેર, જવ, અડદ, પાણી, મૂળ અને ફલ વિધિપૂર્વક આપવાથી પિતરો માસપર્યંત તૃપ્ત રહેછે." વિષ્ણુસ્મૃતિમાંઃ—શાક, સામો, કાંગ, નમારના ચોખા, મગ અને ધ-

[1] સુગંધીદાર ડમરા જેવો થાયછે, ને તેનું અત્તર થાયછે.

ઉંથી પિતરોને માસપર્યંત તૃપ્તિ થાયછે. પાયસ એટલે ગાયના દૂધથી કરેલા દૂધપાક વગેરે પદાર્થોથી સંવત્સરસુધી તૃપ્તિ થાયછે.

૧૫૭ વળી:—"કેળાં, મધ, કાલશાક નામની ભાજી અને એક જાતનો લાંબો તીખો મૂળો શ્રાદ્ધમાં લેવો." તથા:—"ધોળા તીક્ષ્ણ ને લાંબા મૂળા શ્રાધ્ધમાં લેવા." વિજ્ઞાનેશ્વર:-શ્રાદ્ધયોગ્ય હવિષ્યાન્ન એટલે શાલી [સુતરસાળ, જીરાસાળ, તાંબાસાળ વગેરે ઝીણી] ને વ્રીહિ(જાડી) જાતની ડાંગેર, જવ, ઘઉં, મગ, અડદ, અને તે વખતે જે ઉત્પન્ન થતું હોય તે કાલશાક, ઇલાયચી, સુંઠ, મરી, હીંગ, ગોળ, ખાંડ, કપૂર, સિંધવ, ફનસ, નાળિએર, કેળાં, બોર, ગાયનું ઘી, દૂધ, દહિં, દૂધપાક, મધુ, માંસ, ઇત્યાદિ સ્મૃતિમાં પ્રસિદ્ધ છે, તે જાણવું.

૧૫૮ હવે માંસવિશેષ ગણાવે છે.—ખડ્ગામિષ, મહાશકલ, મધ, ઋષિનું અન્ન, લોહામિષ, મહાશાક અને વ્યાધ્રીણસનું માંસ, એ પદાર્થો ગયાશ્રાદ્ધમાં આપે તો અનંત ફલ મળે." મહાશાક, એટલે કાલશાક. વ્યાધ્રીણસ એટલે વૃદ્ધ ધોળો ઘેટો. મહાશકલ એટલે મત્સ્યની એક જાતિ છે. ને લોહામિષ એટલે લાલ ઘેટાનું માંસ. તે વિષે વચન છે કે "ત્રિઃપિબ અને ક્ષીણ ઇંદ્રિય, વૃદ્ધ ધોળા ઘેટાને યાજ્ઞિક લોકો વ્યાધ્રીણસ કહેછે; અને તે શ્રાદ્ધમાં ગ્રાહ્ય છે." પાણી પીતી વખતે જે ઘેટાના બે કાન ને જીભ પાણીને અડે, તેને ત્રિઃપિબ કહેવો. ત્રણે કરીને પીએ છે માટે એવો અર્થ છે. એ માંસાદિ અન્ન શ્રાદ્ધમાં આપ્યું હોય, તો અનંત ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં ઉત્પન્ન માંસાદિ સર્વ વર્ણોને સામાન્યરીતે શ્રાદ્ધયોગ્ય છે, એવું દેખાડયું; તથાપિ પુલસ્તિ ઋષિએ વ્યવસ્થા કરીછે, તે ગ્રહણ કરવી.

૧૫૯ તે એવી કે, "ઉત્પન્ન અન્નાદિ બ્રાહ્મણોને માટે, માંસ ક્ષત્રિયવૈશ્યોને માટે, મધપ્રધાન શૂદ્રોને માટે, અને જે અવિરોધિ હોય, તે સર્વને માટે લેવું." અવિરોધિ એટલે હવિષ્ય કાલશાકાદિ સર્વ વર્ણને સાધારણ છે. અહીં હવિષ્ય શબ્દ લીધો છે, તેથી હવિષ્ય નહિ હોય એવા, બીજી સ્મૃતિઓમાં નિષિદ્ધ કરેલા કોદરા, મસૂર, ચણા, રાઇ, કળથી, ચોળા, વાલ, ભૂરૂં કહોળું, નાનાં વેંગણ, બે જાતનાં મોટાં રીંગણાં, રાજગરો, વાંસના અંકુર, પીપરો, વજ, વરિયાળી, બિડ લવણ, ભેંશ, ઘોડી કે ઊંટડીનું દૂધ, દહિં, ઘી, પાયસ તથા મધ વગેરે પદાર્થો શ્રાદ્ધમાં લેવા નહિ. શ્રાદ્ધમાં શ્રેષ્ઠ પદાર્થ ન મળે તો નિષિદ્ધ સિવાયના લેવા.

ઇતિ હવિષ્ય ને અહવિષ્યનિર્ણય.

૧૬૦ હવે નિષિદ્ધ કહીએ છીએ. "શ્રાદ્ધ વખતે ઘંટાનાદ, શિવસાંનિધ્ય, શંખ, કેળનું પાન. ધંતુરાનું ફુલ, મોટી જાઈ, આકડાનાં પુષ્પ કે પત્ર, ભેંશનું છાણ, એ પદાર્થો દોષકારક છે." વળીઃ–'બિલ્વપત્ર, શિવસાન્નિધ્ય, ઘીનો ધૂપ, કાંમળો, શણનું વસ્ત્ર, એ રકમો શ્રાદ્ધમાં વર્જિત કરવી" તથાઃ– "કાંજી, (આથ્યાથી ખટાઇ ઉત્પન્ન થાય એવો પાતળો પદાર્થ. ગુજરાતીમાં તેને આથો કહેછે.) દહિં, છાશ, રાંધેલું કે કાચું અન્ન, વગેરે પિતરોને વાસ્તે જે પદાર્થો કર્યા હોય, તે પિંડદાન થતાસુધી કોઇને અપાય નહિ." વળીઃ–"ગૃહ્યાગ્નિહોમ, બાલક, બ્રાહ્મણ, સંન્યાસી ને બ્રહ્મચારી, એ કોઇને પણ પિંડદાન થતાસુધી પિતરોને માટે કરેલું અન્ન આપવું નહિ." બીજી સ્મૃતિમાંઃ–"મિત્ર, સગોત્ર, પિતા ને માતાના ભાઇ, એટલાને શ્રાદ્ધમાં ક્ષણ(ચટ) અથવા આસન આપવું નહિ. તેમને તો કેવલ જમાડવા. સગોત્ર બ્રાહ્મણને પિતૃકર્મમાં પૂજવા નહિ; પૂજે તો તે પિતરોને મળતું નથી, ને તેઓ નિરાશ થાયછે. સગોત્ર બ્રાહ્મણને શ્રાદ્ધમાં ભોજન કરાવે તો પિતરો હણાય છે; ને તેણે ભોજન કરેલું તેમને મળતું નથી. શ્રાદ્ધ કરનાર અજ્ઞાનથી પણ જો સગોત્રને જમાડે, તો પિતૃદેવક્રિયાનો લોપ થવાથી કર્ત્તા નરકમાં પડે. તેટલા માટે સગોત્રી બ્રાહ્મણને શ્રાદ્ધમાં વિધિપૂર્વક જમાડવો નહિ. જો જમાડવો હોય તો બ્રાહ્મણ જમી ઉઠ્યાપછી જ્ઞાતિસાથે તેને જમાડવો." તેજ પ્રકારે પત્નીના ભાઇઓવિષે પણ જાણવું.

૧૬૧ હવે શ્રાદ્ધનો વિધિ કરવાવિષેનાં વચનો સ્મૃતિપુરાણમાંથી લઇને લખીએ છીએ. સર્વ સામગ્રી સંપાદન કરી શ્રાદ્ધનો આરંભ કરવો, અને બ્રાહ્મણોના પાદ્ય (ચરણપ્રક્ષાલન) વાસ્તે બે મંડલ કરવાં. તે વિષે શંભુઃ–ઉત્તર દિશામાં ઉત્તરભણી નમતું વિશ્વેદેવનું, અને દક્ષિણ દિશામાં દક્ષિણભણી નમતું પિતરોનું, એવાં બે પાદ્યમંડલ કરવાં, "ઉત્તર બાજુના મંડલ ઉપર અક્ષતયુક્ત દર્ભ પૂર્વાગ્ર મૂકવા; ને દક્ષિણ મંડલ ઉપર તિલયુક્ત દક્ષિણાગ્ર દર્ભ મૂકવા." મનુઃ–"પાદ્યમંડલ પાસે બેસવાનાં આસન નાંખેલાં હોય, તેપર બ્રાહ્મણોને બેસાડવા." શાતાતપઃ—"દેવના બ્રાહ્મણને ઉત્તરમુખ, ને પિતરોનાને દક્ષિણમુખ પાદ્યમંડલ પાસે બેસાડવા." બૌધાયનઃ—"દેવને માટે એકવડા ને પિતરોને માટે બેવડા કરીને દર્ભ લેવા." બ્રહ્મનિરૂક્તમાં–"પાદ્ય ને અર્ઘ્ય દેવને પ્રથમ આપવું" મત્સ્યઃ–યજમાને જમણો ઘૂંટણ પૃથ્વીને અડાડીને બેસવું.

પારાશરઃ—"પછી ભક્તિથી શ્રાદ્ધનું નામ દેઇ [અમુક શ્રાધ્ધમાં અમુક પિતૃને ઠેકાણે શ્રાધ્ધ થતાસુધી તમે રહેજો એમ તેમને કહી] ક્ષણ એટલે ચટ તથા દર્ભની સળીઓ તેમના હાથમાં આપવી." પ્રચેતા મંત્ર કહેછે કે, "હે પિતરો, હે દેવો, તમે પરિશ્રમ, કામ તથા ક્રોધરહિત થઇને આ દેવ અને પિતૃનું કાર્ય પરિપૂર્ણ કરો, ને પ્રસન્ન થાઓ." મત્સ્યઃ—"એ રીતે નિમંત્રણ કરીને શ્રાદ્ધના બ્રાહ્મણોને નિયમો સંભળાવવા કે, તમારે ને મારે બંન્નેને ક્રોધરહિત થઇને પવિત્રપણાથી સર્વકાલ બ્રહ્મચર્યયુક્ત રહેવું." મનુઃ—"શ્રાધ્ધકર્ત્તાએ આળસરહિત થઈ અપસવ્ય કરીને હાથમાં દર્ભપવિત્ર રાખીને વિસર્જન થતાસુધી પિતૃકર્મ વિધિવત્ દક્ષિણસંસ્થ (ઉત્તર ભણીથી દક્ષિણ તરફ કર્મ કરતા જવું) કરવું." તથાઃ—"બ્રાહ્મણના ચરણનું પ્રક્ષાલન કરીને વારંવાર વંદન કરવું. [પગ ધોયેલું પાણી મસ્તક૫ર છાંટવું.]" બીજી સ્મૃતિમાંઃ—"પિતરોની પાદ્યપૂજા, રથારોહણ ને ઋતુદાન, એ ત્રણ સ્થાનમાં સ્રીને પતિની ડાબી બાજુએ બેસાડવી શ્રેષ્ઠ છે."

૧૬૨ મનુઃ—"દર્ભપવિત્ર હાથમાં ધાલી, બે વાર આચમન કરીને શુધ્ધ વસ્ત્ર પહેરવું, અને જિતેંદ્રિય થઇ ઉદકસ્પર્શ કરીને સારી રીતે બ્રાહ્મણોને બેસાડવા." યમઃ—કર્ત્તાએ સવ્ય કરીને એક હાથે બ્રાહ્મણના આસનને સ્પર્શ કરી, જમણા હાથથી બ્રાહ્મણનો જમણો કર ઝાલીને **'समास्यतां'** (બેસો) એવું કહીને તેમને બેસાડવા. ધર્મઃ—"બ્રાહ્મણોના ધૂંટણને સ્પર્શ કરીને તેમને વિશ્વેદેવ ને પિતરોના સ્થાનમાં અનુક્રમે આસન ઉપર બેસાડવા; અને સમસ્ત વ્યાહૃતિમંત્ર ભણવો." યમસ્મૃતિમાંઃ—"વિશ્વેદેવથી આરંભ કરીને ઉત્તરભણીથી દક્ષિણતરફ બેસાડતા જવું. તે બ્રાહ્મણોએ પરસ્પર અડવું નહિં. વેદાર્થકથા કરવી એ પિતરોને ઇષ્ટ છે." શ્રાદ્ધમંજરીમાંઃ—"પવિત્રહસ્ત ને મૌનવ્રતવાળા સર્વે બ્રાહ્મણો ને પશ્ચિમથી પૂર્વતરફ ને ઉત્તરથી દક્ષિણતરફ અનુક્રમે બેસાડવા." બૌધાયનઃ—દક્ષિણસંસ્થ ને ઉદક્સંસ્થ. મનુઃ—"કોઇ બ્રાહ્મણ અગર સંન્યાસી ભોજનસારૂ વખતે આવે, તો શ્રાધ્ધબ્રાહ્મણોની આજ્ઞા લેઇને તેને જમાડવો. દેવસહિત શ્રાદ્ધ હોય તો બે દીવા કરવા; ને દેવરહિત હોય તો એક કરવો. દેવપૂજા, જપ, હોમ, સ્વાધ્યાય, શ્રાધ્ધકર્મ, સ્નાન, દાન અને ધ્યાન, એમાં ત્રણ પ્રાણાયામ કરવા. શ્રુતિસ્મૃતિમાં કહેલું કર્મ અશુચિપણાથી એક વસ્ત્ર પહેરીને, નદીના બેટમાં અગર અંતરિયાળ મેડા વગેરે ઉપર કદાપિ કરવું નહિ." યોગીશ્વરઃ—

"પવિત્રપણેથી આચમન ને પ્રાણાયામ કરવા." પ્રચેતાઃ—"ત્યારપછી અપસવ્ય કરીને વિષ્ણુમંત્ર, ગાયત્રી કે પ્રણવનો જપ કરી શ્રાદ્ધારંભ કરવો."

૧૬૩ અગ્નિપુરાણમાંઃ—"દશાર્ણ નામના દેશમાં પ્રથમ સાત પારધી થયા હતા, તે પછી કાલંજર પર્વતમાં મૃગ થયા. વળી તેજ શર નામના દ્વીપમાં ચક્રવાક પક્ષી થયાપછી માનસ સરોવરમાં હંસ થયા; પછી કુરૂક્ષેત્રમાં તેના તેજ વેદ પારંગત બ્રાહ્મણો અવતર્યા. એ રીતે દીર્ઘમાર્ગમાં ચાલેલા પૈકી તમો આવ્યાછો શું? શ્રાદ્ધાદિકમાં આ મંત્ર ભણેથી શ્રાદ્ધ પૂર્ણ થઈને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થાય." બ્રહ્મપુરાણમાંઃ—"બ્રાહ્મણ ન મળે તો દર્ભના ચટ કરીને આસન ઉપર સ્થાપન કરવા." [અને બ્રાહ્મણોને જે વિધાન થાયછે, તે તેને કરવું] બ્રહ્માંડપુરાણમાંનો મંત્રઃ—"દેવતાઓ, પિતરો ને મહાયોગીને નમસ્કાર કરીને સ્વાહાસ્વધાને રોજ ને રોજ નમસ્કાર છે. શ્રાદ્ધારંભે ને સમાપ્તિમાં એ મંત્ર ત્રણ વાર જપવો." પુરાણમાંનો મંત્રઃ—"શ્રાદ્ધભૂમિમાં ગયા ને ગદાધર દેવનું ધ્યાન, ને તેમને નમસ્કાર કરીને શ્રાદ્ધનો આરંભ કરવો. ગયામાં પિતરોને રૂપે સાક્ષાત્ જનાર્દન ભગવાન્ પોતે રહેછે. તે પુંડરીકાક્ષનું જે ધ્યાન કરે, તે [દેવ, પિતૃ અને મનુષ્યના] ત્રણ ઋણથી મુક્ત થાય."

૧૬૪ બૃહસ્પતિઃ—"આસન, અર્ઘ્યદાન, પિંડદાન ને [1]અવનેજન, એમાં સંબંધ, ગોત્ર અને નામનો યથાયોગ્ય ઉચ્ચાર કરવો." દરેક બ્રાહ્મણને જુદેજુદું આસન આપવું. નિગમમાંઃ—'अपहता' ઇત્યાદિ મંત્રે તિલ વેરવા. પુરાણમાં—"જે જે કર્મ કરવું, તેમાં બ્રાહ્મણની આજ્ઞા લેવી. તેમણે કરો એમ કહ્યાપછી તેમને આસન અર્ઘ્યાદિ આપવું." યાજ્ઞવલ્ક્યઃ—"હસ્તપ્રક્ષાલન કરાવીને આસનવાસ્તે દર્ભ આપવા." પુરાણમાંઃ—"બેસવાને પ્રથમ આસન આપેલું હોય, તેની ઉપર દર્ભનું આસન આપવું. તથાઃ—"પિતરોને ડાબી બાજુએ, ને દેવોને જમણી બાજુએ આસનના દર્ભ આપવા." ભર્તૃયજ્ઞઃ—"હસ્તમાં જલ આપવું; પણ આસનના દર્ભ હાથમાં આપવા નહિ. જો [2]બુદ્ધિહીન શ્રાદ્ધ કરનાર આસનના દર્ભ હસ્તમાં આપે, તો તેના પિતરો તે આસન ઉપર બેસતા નથી." કાઠકમાંઃ—દેવને જવયુક્ત દર્ભ આપવા.

---

૧ પિંડની ઉપર પાણી છાંટવું તે.

૨ શાસ્ત્ર સમજ્યાસિવાય દર્ભ હસ્તમાં આપે; તેથી તેને હીનબુદ્ધિ કહેવો.

૧૬૫ સંગ્રહગ્રંથમાંઃ—ત્યારપછી ફરી હસ્તમાં જલ આપીને દર્ભની શળીઓનો ક્ષણ આપવો. યમઃ—" હાથમાં જવ રાખી વિશ્વેદેવની આજ્ઞાપૂર્વક **'विश्वेदेवा स'** એ ઋચા ભણીનેદેવનું આવાહન કરવું." બૃહસ્પતિઃ—"જન્મની ઉત્પત્તિ કે નામ ન જાણતા હોઇએ, તેમનેવાસ્તે શ્રાધ્ધ કરનાર દ્વિજાતિ લોકોએ શ્રધ્ધાયુક્ત થઇ આ શ્લોક ભણવો. તેનો અર્થ એવો છે કે, મહાભાગ, મહાબલવાન્ અને શ્રાધ્ધમાં વિહિત, હે વિશ્વેદેવો, અહીં આવો અને સાવધાન થાઓ. **' विश्वेदेवाः शृणुत '** ઇત્યાદિ મંત્ર જપીને અક્ષત લેઈ, **' ॐ ओषधय '** ઇત્યાદિ મંત્રથી પ્રદક્ષિણ વેરવા; ને અપસવ્ય કરીને પોતાના પિતરોનું ધ્યાન કરતાં, તિલ લેઇ અપ્રદક્ષિણ વેરવા. આવાહન કરૂં, એમ પૂછવું; અને તે બ્રાહ્મણોએ તેમ કરવાની આજ્ઞા આપી, એટલે **'उशंतस्त्वा'** એ ઋચાએ કરીને પિતરોનું આવાહન કરવું. અપ્રદક્ષિણ તિલ વેરીને, પિતરો ત્યાં આવેછે, એવું એકાગ્રચિત્તે ધ્યાન કરવું; ને **'आयंतु न'** એ મંત્ર સારી રીતે સંપૂર્ણ જપવો. પછી પિતૃયજ્ઞના રક્ષણ વાસ્તે **'अपहता'** એ મંત્ર ઉચ્ચારીને સર્વ દિશામાં ત્રણ વાર તિલ વેરવા." પછી હાથે જલસ્પર્શ કરવો. બ્રાહ્મણ પુષ્કલ હોય, તોપણ દેવતા એક છે, તેથી આવાહનાદિ એકવાર કરવું, એવું ચંદ્રિકાનું વચન છે.

૧૬૬ પ્રચેતાઃ—"**'पवित्रे'** ઇત્યાદિ મંત્ર ભણીને દર્ભનાં બે પવિત્ર કરવાં; અને તે અર્ઘ્યપાત્ર ઉપર મૂકીને તેમાં **'शन्नोदेवी'** ઇત્યાદિ મંત્રે જલ રેડવું." ભર્તૃયજ્ઞઃ—"**'शन्नोदेवी'** એ મંત્ર ભણીને અર્ઘ્યપાત્રમાં પાણી રેડવું." બૈજવાપગૃહ્યસૂત્રમાંઃ—દર્ભ મૂકીને જલ રેડવું. ગોભિલઃ—એકકને એકક અર્ઘ્યપાત્રમાંથી અર્ઘ્ય આપવો. જેટલી દેવતા તેટલાં અર્ઘ્યપાત્ર પૂરવાં; ને વિશ્વેદેવનાં બે પૂરવાં. યજ્ઞયોગ્ય ઝાડના કાષ્ટનાં 'ચમસ' નામનાં પાત્ર કરવાં. મત્સ્ય અને શાટચાયન કહેછે કે, બ્રાહ્મણ અથવા દેવતાની સંખ્યા પ્રમાણે પાત્રની સંખ્યા લેવી. વિષ્ણુસ્મૃતિમાંઃ—પિતરોને માટે દક્ષિણાગ્ર અને દક્ષિણસંસ્થ અર્ઘ્યપાત્ર મૂકવાં. ચતુર્વિંશતિમતમાંઃ—બબ્બે દર્ભની શળીઓ દેવભણી, તથાઃ—"પાર્વણશ્રાદ્ધમાં ત્રણ ત્રણ શળીઓ પિતરોના અર્ઘ્યપાત્ર ઉપર મૂકવી." યોગીશ્વરઃ—"જે દર્ભના પેટમાં ગર્ભશળી ન હોય, તે દર્ભને કાપીને દશ દશ આંગળના કડકા લેવા." મત્સ્ય—:"**'यवोसि'** એ મંત્રે

અર્ધ્યપાત્રમાં જવ અને ગંધપુષ્પ નાંખવાં. અને પિતૃપાત્રમાં **'तिलोसि'** એ મંત્ર ભણીને તિલ નાંખવા." બન્ને મંત્ર મૂલગ્રંથમાં સ્પષ્ટ લખેલા છે. આ અર્ધ્યપાત્ર આ પિતરોને વાસ્તે છે, એવું નિવેદન કરીને, **'स्वाहार्घ्या'** એમ કહેતાં કહેતાં બ્રાહ્મણોની આગળ તે સ્થાપન કરવું.

૧૬૭ બ્રહ્મપુરાણમાં:-"પછી ડાબે હાથે ચમસ [અર્ધ્ય]પાત્ર અનુક્રમે લેવાં." ગાર્ગ્યઃ—"પાત્ર ઉપર મૂકેલા દર્ભ બ્રાહ્મણોના હાથમાં આપીને પાદપૂજા કરી **'या दिव्या'** મંત્ર ભણી ત્યારપછી હસ્તમાં અર્ધ્યનું જલ રેડવું. ત્યારપછી **'अस्तु स्वधा'** એવું પિતરોના બ્રાહ્મણે ઉત્તર આપવું; અને **'अस्तु स्वाहा'** એ દેવના બ્રાહ્મણોનું ઉત્તર છે. એ રીતે દેવના હોમમાં 'સ્વાહા' ને પિતરોના હોમમાં 'સ્વધા'ઉચ્ચાર કરવો". ભર્તૃયજ્ઞઃ—"પિતરોના પવિત્રયુક્ત હાથમાં અર્ધ્ય આપવો." પ્રચેતાઃ—"પગથી આરંભીને મસ્તકસુધી ચઢતું દેવનું, અને મસ્તકથી પગસુધી ઉતરતું પિતરોનું, **'नमो वः'** એ મંત્રે પુષ્પથી પૂજન કરવું." પૈઠિનસિઃ—ત્યારપછી બ્રાહ્મણના હસ્તમાં પહેલું જલ આપીને દર્ભ આપવા; પુનઃ જલ આપીને અર્ધ્યાદિ આપવું. **'या दिव्या'** મંત્ર ભણી, આ તમને અર્ધ્યોદક, એમ કહેવું. પછી હાથને જલસ્પર્શ કરવો. એ રીતે બન્ને પાસે કરવું. અહીં એક દેવતાને સ્થાને અનેક બ્રાહ્મણ બેસાડયા હોય, તેની અપેક્ષાએ હસ્તનું બહુ વચન લીધું છે; કારણકે અર્ધ્યપાત્રમાંથી જલનું ટીપું માત્ર પડે તેટલાથીજ અર્ધ્યદાન સિધ્ધ થયું. દરેક દેવતાને નામે બાકીના જલની આવૃત્તિ પણ સંભવે છે. અથવા દરેક દેવતાનું જુદેજુદું અર્ધ્યપાત્ર સ્થાપન કર્યું હોય ને બ્રાહ્મણ અનેક હોય, તોપણ હસ્તનું બહુ વચન સંભવે છે; અને તે સંપૂર્ણ જલ આપવાને મુખ્યજ અર્ધ્ય છે. જ્યાં અનેક પિતરોમાટે એકજ બ્રાહ્મણ હોય, ને દરેક દેવતાને નામે જુદાં જુદાં પાત્ર સ્થાપન કર્યાં હોય, ત્યાં આવૃતિ ન કરતાં સંપૂર્ણ અર્ધ્ય આપવો.

૧૬૮ પ્રચેતાઃ—"અર્ધ્ય આપતી વખતે પિતરોના અર્ધ્યપાત્રમાં થોડું શેષ રાખેલું જલ પ્રથમ અર્ધ્યપાત્રમાં રેડીને, તે સંસ્રાવજલવાળા પ્રથમ અર્ધ્યપાત્રને **'शुन्धन्तां'** એવું કહીને હાથમાં ઝાલી **'पितृभ्यः स्वधा स्थानमसि'** એ મંત્ર ભણીને ઉંધું પાડવું." અને તેની ઉપર દર્ભ મૂકવા. ઉશનાઃ—તેની નીચે પૃથ્વી ઉપર દક્ષિણભણી મૂલ કરીને દર્ભ અને તિલ મૂકવા; અને ગંધાદિ-

થી પૂજા કરવી. **મત્સ્યઃ**-એ પાત્ર વિશ્વેદેવની ઉત્તર બાજુએ ને પિતરોનીડાબી બાજુએ ખૂણામાં ઉંધું પાડવું. "સ્થાપન કરેલું પિતરોનું પ્રથમ અર્ઘ્યપાત્ર હલાવવું નહિ; કારણ કે તેમાં સર્વ પિતરો વીંટાયલા રહેછે. એવું શૌનકે કહ્યું છે." **કાત્યાયનઃ**—"પિતરોનું પ્રથમ અર્ઘ્યપાત્ર ઉંધુ પાડતી વખતે તેમાંથી પહેલાંજ પૃથ્વી ઉપર રેડી મૂકેલા થોડા સંસ્રાવજલનો, '**अर्घ्यः स्वधा व**' એવું કહી, '**यादिव्या**' એ મંત્ર ભણીને પુત્રકામના હોય, તો મુખને સ્પર્શ કરવો.

૧૬૯ **અનક્તિ મંત્રઃ**—'**यादिव्या**' નો સંપૂર્ણ મંત્ર મૂલમાં આપ્યો છે, [તે ભણીને જમણા હાથના અંગુઠાના મૂળથી પાણી હેઠે લગાડવું.] **ગોભિલઃ**—ગંધ, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ અને આચ્છાદન વસ્ત્ર [અથવા તેનું નિષ્ક્રય] આપવું. **યાજ્ઞવલ્કયઃ**-પ્રત્યેક પદાર્થની પાછળ બ્રાહ્મણના હાથમાં તિલોદક અને યવોદક પાત્રમાંથી જલ આપવું. આચ્છાદન વસ્ત્ર આપવાની શક્તિ ન હોય, તો એકલું યજ્ઞોપવીત આપવું, એવું ખાદિરગ્રંથમાં કહ્યુંછે. **તથા** "શ્રાદ્ધમાં જે બ્રાહ્મણોના શરીરને [સુગંધી ચંદનનો] લેપ કરે, તેના ઉપર દેવ ને પિતરો સંતુષ્ટ થાયછે." **વ્યાસઃ**—દર્ભનું પવિત્ર પહેરેલા હાથે લેપ કરવો. **દેવલઃ**—"બ્રાહ્મણોના ખભા ઊપરથી જનોઇ નીચું ઉતરવા દેવું નહિ." **શાંખઃ**—"'**इदं वो ज्योतिः**'એવું કહીને તે બ્રાહ્મણોની આગળ દીવો કરવો. પછી તેમણે સર્વેએ '**सुज्योतिः**' એવું કહેવું." બીજા આપવાના પદાર્થોની સ્તુતિના મંત્રો બીજા ગ્રંથમાંથી જાણી લેવા. **આચારતિલકમાંઃ**—" સર્વ પદાર્થોનાં દાન બ્રાહ્મણના જમણા હાથમાં આપવાં; પણ વિચક્ષણ પુરુષે દીવો, રાંધેલું અન્ન ને પિંડ પૃથ્વી ઉપર મૂકવા." **કાત્યાયનઃ**—"અર્ઘ્ય, અક્ષય્યોદક, પિંડદાન, અવનેજન ને સ્વધાવચનમાં તંત્ર કરવું નહિ." [દરેક પિતૃના નામથી જુદેજુદાં આપવાં.]

૧૭૦ **મનુઃ**—"શ્રાદ્ધ કરનાર યજમાને શિખા સિવાય બીજે ઠેકાણે મસ્તક ઉપર પુષ્પમાલા ધારણ કરવી નહિ." **ક્રતુસ્મૃતિઃ**—"કપાલમાં તિલક અને કોટમાં માલા જોઇને પિતરો નિરાશ થઇ તથા દારૂણ શાપ દેઇને પાછા જાયછે. પૂજા પૂરી કર્યાપછી યજમાને પોતે આચમન કરવું." **બ્રહ્માંડપુરાણમાં** તિલ વેરવાનો મંત્રઃ—"જે અપવિત્ર હોય તેનો હું નાશ કરૂંછું; સર્વે અસુર અને દાનવને મેં હણ્યા છે; અને રાક્ષસ, યક્ષ, પિશાચ, ગુહ્યક અને યાતુધાન, એ સર્વેનો મેં નાશ કર્યો છે." એ મંત્રભણીને તિલ છાંટવા. રૂપાદિ ધાતુનું ભોજનપાત્ર આ-

પવું. કારણ કે ફુટેલા વાસણનો નિષેધ નિબંધગ્રંથમાં જોઇ લેવો. બ્રહ્માંડ પુરાણમાંઃ–"હસ્તપ્રક્ષાલન કર્યાપછી દર્ભ અને તિલ મિશ્રિત ધોયેલા પાત્રાદિનું જલ પવિત્ર ભૂમિમાં નાંખવું."

૧૭૧ યાજ્ઞવલ્કયઃ—"અગ્નૌકરણ કરવાની આજ્ઞા માગીને તેમણે તે આપ્યાપછી, યજમાને ઘૃતમિશ્રિત અન્ન લેઈને તે પિતૃયજ્ઞની પેઠે અગ્નિમાં હોમવું." મદાલસાઃ–"હોમશેષ અન્ન ભોજનસમયે બ્રાહ્મણોને પીરસવું." તથાઃ–"શેષ વધ્યું હોય, તે પિતરોના બ્રાહ્મણો અને પિંડને વાસ્તે રાખવું." પુરાણમાંઃ—"અગ્નૌકરણનું શેષ અન્ન વિશ્વેદેવના બ્રાહ્મણોને પીરસવું નહિ." વસિષ્ઠઃ–"અગ્નૌકરણશેષઅન્ન જે બ્રાહ્મણોને આપવું, તે ખાલી હાથથી ન આપવું." મનુઃ–"પિતરોનું ધ્યાન કરતાં કરતાં, બ્રાહ્મણ પાસે જઈને શેષ અન્ન બે હાથમાં રાખી જલસહિત તે આપવું" નાગરખંડમાંઃ–"અગ્નિરહિત નાગરોએ અગ્નૌકરણ, સાંવત્સરિકશ્રાધ્ધને દિવસે પાર્વણ અને ભોજન પાત્રને ફરતી ભસ્મરેખા ન કરવી."

૧૭૨ કાર્ષ્ણાજિનિઃ—"અન્નદાનસિવાય પિતા અને માતામહાદિ પિતરોનું સર્વ કાર્ય, જનોઈનું અપસવ્ય કરીને કરવું." બીજી સ્મૃતિઃ–"[પીરસવાનાં] પાત્ર પ્રક્ષાલન કર્યાપછી તેને બે હસ્તે ઝાલવાં. અન્નનિવેદનસંકલ્પ વખતે જમણો હાથ, ને વિકિર (અન્ન વેરવું પડેછે તે) વખતે ડાબો હાથ છોડવો." ધર્મઃ—"પિતૃતૃપ્તિ વાસ્તે સ્ત્રીએ અન્ન પીરસવું; અને યજમાન પોતે પીરસે, તો અનંત ફલ થાય." શૌનકઃ—"વિશ્વેદેવને પ્રથમ અને પછી પિતરોને વિધિપૂર્વક પીરસવું. હાથમાં દર્ભપવિત્રી રાખવી, ને એક હાથે અન્ન પીરસવું નહિ." ભર્તૃયજ્ઞઃ—"પાત્ર હાથે ઝાલીને '**इदमन्नं**' ઈત્યાદિ મંત્રનો જપ કરવો. બ્રાહ્મણનો જમણો અંગુઠો ઝાલીને અન્ન ઉપર મૂકવો; ને '**पृथ्वी ते**' ઈત્યાદિ મંત્ર તથા '**इदं विष्णु**' મંત્ર ભણીને પાત્ર ઝાલીને પાયસ વગેરે રુચિકર ને સ્વાદિષ્ટ અન્ન નિવેદન કરવું."

૧૭૩ યાજ્ઞવલ્કયઃ—અન્ન અર્પણ કરીને '**पृथ्वी ते**' ઈત્યાદિમંત્ર મૂળમાં સ્પષ્ટ છે, તે ભણવો. પૈઠીનસિ તોઃ–મંત્રમાં સ્વાહાને બદલે પિતરોના સંબંધમાં સ્વધા એવો પાઠ લખેછે. "'**इदं विष्णु**' મંત્ર જપીને બ્રાહ્મણોનો [જમણા હાથનો] અંગુઠો અન્નમાં અડાડવો." પુરાણમાંઃ–"હે વિષ્ણુ,

દેવોના હવ્ય અને પિતરોના કવ્યનું રક્ષણ કરો, એવું ક્રમથી બોલવું. પહેલું જલ અર્પણ કરી [**'सत्यंत्वर्तेन परिसिञ्चामि'** એ મંત્રે પાત્રને ફરતું પાણી ફેરવીને] અંગુષ્ઠનિવેશન કરવું." કાત્યાયનઃ—આદરથી દરેક બ્રાહ્મણનો અંગુઠો ઝાલી તેને અન્નમાં અડાડીને **'अपहता'** એ મંત્ર ભણી તિલ વેરવા." અત્રિઃ—"પછી પીરસેલા અન્ન ઉપર **'इदमन्न'** એ મંત્ર ભણીને બ્રાહ્મણનો અંગુષ્ઠ ફેરવવો; ને મંત્રને અંતે **'स्वाहा न मम'** ભણી તે અન્ન ઉપરથી પોતાની સત્તા નિવૃત્ત કરવી; તેમજ દરેક પિતૃનાં પણ ગોત્ર, સંબંધ ને નામ અનુક્રમે દેઈને, તેજ મંત્રને અંતે **'स्वधा न मम'** કહીને પોતાની સત્તા નિવૃત્ત કરવી." પુરાણમાંઃ—"પાત્રને સ્પર્શ કરીને **'इदंवोन्नं'** એમ બોલવું." યમઃ—"જે અન્નહીન, ક્રિયાહીન ને મંત્રહીન હોય, તે પરિપૂર્ણ થાઓ, એવું કહીને પ્રયત્નથી બ્રાહ્મણને જમાડવા." પ્રચેતાઃ—પછી [1]વ્યાહૃતિયુક્ત ગાયત્રીનો જપ કરવો. યોગીઃ—"[2]આપોશન આપીને ત્રણ વાર ગાયત્રીનો જપ કરવો. પછી **'मधुवाता'** એ સૂક્ત ભણીને **मधु मधु मध** એવુ ત્રણ વાર કહેવું." પછી બ્રહ્માર્પણાદિ સંકલ્પ કરીને શ્રાદ્ધસિદ્ધિમાટે પ્રાર્થના કરી, સમૃદ્ધિસારૂ **'ॐ तत्सत्'** એવું ત્રણ વાર કહેવું. યાજ્ઞવલ્કયઃ—જપ થયાપછી યથાસુખ (સુખેથી) જમો એવું બોલવું. "મદાલસાઃ—"હે બ્રાહ્મણો, સુખેથી જમજો, એવું મૃદુ ભાષણ કરવું." વ્યાસઃ—**'जुषध्वं'** એવું કહેવું.

૧૭૪ અત્રિઃ—"અન્નદાન કર્યું અથવા ન કર્યું હોય, તોપણ [3]ચિત્રાહુતિ ભૂમિપર આપે, તો પિતરો નિરાશ થઈ પાછા ગયાથી તે અન્ન નિષ્ફલ થાય." પરિશિષ્ટમાંઃ—"હાથમાં આપેલું અગ્નૌકરણનું અન્ન અને પીરસેલું અન્ન એકઠું કરીને જમવું, એવુ શંખવચન છે." શાંખાયનગૃહ્યમાંઃ—બ્રાહ્મણ જમવા બેઠાપછી મહાવ્યાહૃતિ, ગાયત્રી, મધુવાતા, પિતૃસૂક્ત અને પવમાનસૂક્તનો જપ કરવો. જમદગ્નિઃ—"સૂક્તસ્તોત્રનો જપ અને બ્રાહ્મણના વિસર્જનસિવાય બીજું સર્વ પિતૃકર્મ અપસવ્ય કરીને યથાવિધિ કરવું." પ્રચેતાઃ—"બ્રાહ્મણ તૃપ્ત

---

૧. ભૂઃ ભુવઃ સ્વઃ

૨. જમવા બેસતી વખતે એક આચમન આપવું પડેછે તે.

૩. જમવા બેસતી વખતે ભાતનાં બલિદાન ભોંયપર મૂકાયછે તે. એને ગુજરાતીમાં આપોશન પણ કહે છે.

થયા જાણી તિલયુક્ત અન્ન હાથમાં લેઈને પહેલાંની પેઠે વ્યાહૃતિઆદિ જપ કરવો. કાત્યાયનઃ–જપ કર્યાપછી '**तृप्ताःस्थ**' એવું પૂછવું. વ્યાસઃ–બ્રાહ્મણોએ '**तृप्ताः स्म**' એવું ઉત્તર આપવું મનુઃ–બ્રાહ્મણો તૃપ્ત થયાપછી સર્વ પ્રકારનું રાંધેલું અન્ન જલયુક્ત કરીને ભોજનપાત્ર આગળ ભોંયપર વેરવું, એને વિકિર કહેછે." કંડિકામાં–"દહિંભાતયુક્ત સર્વ અન્નનો એક કોળીયા જેટલો એ વિકિર ભોજનપાત્રથી છ આંગળ છેટે આપવો." પ્રચેતાઃ–ભૂમિ ઉપર દર્ભપાથરી, '**ये अग्नि**' એ મંત્રથી ઉચ્છિષ્ટ પિંડ આપવો. માંર્કંડેયઃ–અન્નને દર્ભસહિત જલથી પ્રોક્ષણ કરીને તે આપવો. એનો મંત્ર મૂલગ્રંથમાં સ્પષ્ટ લખેલો છે, તે જોવો.

૧૭૫ મરીચિઃ–"શ્રાધ્ધમાં વિકિર આપીને ભૂલથી આચમન ન કરે, તો તેના પિતરો છ માસપર્યંત ઉચ્છિષ્ટભોજી થાય." નાગરખંડમાંઃ–"એકેકવાર જલ આપીને ત્રણત્રણ ગાયત્રી જપવી."ને" '**मधुवाता**' સૂક્ત ભણી બ્રાહ્મણોને **तृप्ताःस्थ**' એવું પૂછીને, બાંધવોની સાથે પોતે શેષ અન્નનું ભોજન કરવાસારૂ શ્રદ્ધાપૂર્વક આજ્ઞા લેવી." મદાલસાઃ–"ત્યારપછી ઉત્તરાચમનમાટે એકેક આચમની જલ આપવું" વિષ્ણુઃ—ઉત્તરમુખ પિતૃબ્રાહ્મણોને પહેલાં, ને પૂર્વાભિમુખ વિશ્વેદેવ બ્રાહ્મણોને પછી, પૂર્વ ને ઉત્તરાચમન આપવું. પ્રાણાહુતિના મંત્રો બન્ને તરફ સરખાજ ભણવાનો વિરોધ નથી. બ્રાહ્મમાંઃ–એ રીતે આચમન કરીને હરિસ્મરણ કરવું'

૧૭૬ યાજ્ઞવલ્ક્યઃ–"તિલયુક્ત સર્વ પ્રકારનું અન્ન લેઈ દક્ષિણાભિમુખ થઇને ઉચ્છિષ્ટ પાત્રની પાસે પિંડપિતૃયજ્ઞની પેઠે તેના પિંડ આપવા" મદાલસાઃ–"પુત્રે પિતરોનું નામ દેઈ ઉચ્છિષ્ટ પાત્રની પાસે દર્ભ ઉપર તિલસહિત સર્વ પ્રકારના અન્નના પિંડો આપવા." વ્યાસઃ–"બ્રાહ્મણોના ઉચ્છિષ્ટથી એક હાથને છેટે પિંડ આપવા; જેથી ઉચ્છિષ્ટનો સ્પર્શ અગર તે સંબંધી છાંટા તેને અડે નહિ." સ્મૃતિસારમાંઃ–"પતરોના ભોજનપાત્રથી એક હાથને છેટે વિકિર આપવા; ને તેથી છ આંગળને છેટે પિંડ આપવા." કાત્યાયનઃ-બ્રાહ્મણો તૃપ્ત થયા જાણીને વિકિરાન્ન તથા ઉત્તરાપોશન આપી, ગાયત્રી અને '**मधुवाता**' મંત્રનો જપ કરી, '**मधु मधु मधु**' કહેવું. દેવલઃ–"પિંડ આપવાની જગ્યામાં ચોખંડુ, મોહું ને દક્ષિણ ભણી નમતું, મંડલ કરવું." પિતૃયજ્ઞ કરવાનો

વિધિ કલ્પસૂત્રમાં લખ્યો છે. **'अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषदः'** એ મંત્રે સ્ફ્ય (ખેરના લાકડાની નાની તરવાર) થી પિંડ આપવાની જગોમાં રેખા કરવીઃ ને તેને જલથી છાંટવી.

૧૭૭ **બ્રહ્માંડપુરાણમાંઃ**—" તે તરવાર અગર દર્ભની શળીથી યજમાને રેખા કરવી." **કલ્પસૂત્રમાંઃ**–તે રેખાને પ્રોક્ષણ કર્યાપછી **'ये रुपाणि'** મંત્ર જે મૂળમાં સ્પષ્ટછે તે ભણીને દર્ભનું ઉલ્મુક [દર્ભની બે ચાર સેરો] રેખાના દક્ષિણાર્ધ ઉપર અને મુળના ભાગમાં એકવાર કાપેલા દર્ભની બર્હિ [મુષ્ટિ] બાકીની રેખા ઉપર મૂકીને **'अवनेर्निक्ष्व'** ભણી જલ છાંટવું. એકેક પિતૃનું નામ લેઇને **'एतत्ते ये च त्वामत्रानु'** એ મંત્ર ભણી અવાર્ચીન હાથથી [જમણા હાથને ચતો રાખીને અંગુઠા અને તેની જોડની આંગળીના ગાળામાંથી] પિંડ આપવો. એ રીતે પિતાનો, તેની દક્ષિણ દિશામાં પિતામહનો અને તેની દક્ષિણ બાજુએ પ્રપિતામહનો, એ રીતે પાણી છાંટવાના અનુક્રમથી પિંડો આપવા. અને જીવત્પિતા હોય તો તેનો પિંડ ન આપતાં, અંતર્હિત [તેની આગળનાને] આપવો. **ગૃહ્યસૂત્રમાં** કેટલાએક કહેછે કે, પહેલા પુરુષના પિંડ આપવા. પછી સ્ત્રિયોના આપતીવેળા કંઈ દર્ભની શળી વિગેરેનો પડદો વચમાં ધરીને તેમની સ્ત્રિઓના પિંડો આપવા. પછી શેષ અન્ન બ્રાહ્મણોને નિવેદન કરવું.

૧૭૮ **શાંખાયનઃ**—" સસરાની સન્મુખ લાજ કાઢવાનો વ્યવહાર છે, તેથી પુત્રે પણ પોતાના ઉદય સારૂ દર્ભ વચ્ચે ધરીને તે લાજનો વ્યવહાર પિંડમાં કરવો." **વિષ્ણુસ્મૃતિમાંઃ**–પિંડ આપ્યાપછી, **'यथाभाग मावृषायध्वं'** મૂળમાં લખેલા મંત્રે પિંડનું અભિમંત્રણ (પિંડ ઉપર બે બે હાથની છાયા કરીને મંત્ર ભણવો તે) કરવું. **વ્યાસઃ**—"અજીઠા હાથ દર્ભ (બર્હિ)ના મૂલમાં ઘસીને હાથ ધોઈ, પાત્રનું પ્રક્ષાલન કરવું." **મનુઃ**—આચમન કરીને ઉત્તરભણી મુખ ફેરવવું. **વિષ્ણુઃ**—દક્ષિણભણી ફરીને ઉત્તરાભિમુખ થવું. **કલ્પસૂત્રમાં**—મૂળમાં લખેલા **'अमीम'** ઇત્યાદિ મંત્રથી ત્રણ વાર શેષ અન્ન સૂંઘીને, ફરીથી દક્ષિણમુખ થવું. **વિષ્ણુઃ**—શેષ અન્ન સૂંઘીને હાથપગ ધોવા. આટલું કર્મ થતા પહેલાં પિંડને બિલાડું કે ઉંદર અડે અગર ફોડે, તો ફરી શ્રાદ્ધ કરવું."પહેલું 'પ્રત્યવનેજન' કર્યાપછી શ્રાદ્ધ આરંભવું." **'नमोव:'** એ મંત્રે નમસ્કાર કરી

પ્રાર્થના કરવી. મંત્ર માટે મૂળમાં જુઓ.

૧૭૯ સુમંતુઃ—"શ્રાદ્ધમાં પાણી આપવું, તે એક હાથે આપવું કે છાંટવું." પછી 'एतद्ः' વગેરે મંત્રથી ત્રણ સૂત્ર પિંડ ઉપર ચઢાવવાં.નાગરખંડમાંઃ—"દરેક પિંડને જુદેજુદું સૂત્ર અર્પણ કરવું. જે સર્વ પિંડની વચ્ચે એક સૂત્ર તંતુ આપે, તે પિતરોનો વિરોધી થાય; કેમકે અન્યોન્યને ખેંચાખેંચ થઈને સૂત્ર તૂટે." તથા બીજી સ્મૃતિમાંઃ—"एतद्ः" એ મંત્ર ભણીને સૂત્ર અર્પણ કરવું. પણ નવું વસ્ત્ર હોય તો તેના છેડાની દશી ન આપવી. ઉનનું, કપાસનું અથવા હીરાગળ કે શણનું નવું સૂત્ર ચઢાવવું; તે ન બને તો દર્ભ અર્પણ કરવો. પછી સર્વ પિંડોની પુષ્પાદિથી પૂજા કરવી." વ્યાસઃ—"ગંધ, પુષ્પ, ધૂપ અને દીપ અર્પણ કરવા." પુરાણમાં—"જે કંઈ અનિંદિત ભક્ષભોજ્ય વગેરે અન્ન રાંધ્યું હોય, તે પિંડને નિવેદન કર્યાસિવાય જમવું નહિ." એ રીતે પૂજા કરીને પૂર્ણતા અર્પણ કરવી.

૧૮૦ મત્સ્યઃ—બ્રાહ્મણોએ આચમન કર્યાપછી પોતે આચમન કરવું. મનુસ્મૃતિનો આ સાથે વિકલ્પ છે. ભર્તૃયજ્ઞઃ—આચમન કરી તથા હાથ પગ ધોઇને પિતરોને નમસ્કાર કર્યાપછી સુપ્રોક્ષિત કરવું." વિષ્ણુઃ—પવિત્રીવાળા હાથે શ્રાદ્ધસ્થાનમાં પાણી છાંટવાનું નામ સુપ્રોક્ષિત છે. પદ્મપુરાણમાંઃ—સવ્ય કરી જલ આપીને જવસહિત પુષ્પ ને દર્ભ આપવા."મત્સ્યઃ—"બ્રાહ્મણોએ આચમન કર્યાપછી ફરી જલપુષ્પાક્ષતાદિ આપવું" દેવલઃ—બ્રાહ્મણોએ આચમન કર્યાપછી તેમને દક્ષિણા આપવી. તે પહેલાં પિતરોના બ્રાહ્મણોને, ને પછી વિશ્વદેવોનાને આપવી; પછી પૂર્વાભિમુખ થઇને બ્રાહ્મણોનો આશિર્વાદ લેવો" પારસ્કરઃ—"વિશ્વેદેવને સુવર્ણ અને પિતરોને રૂપું આપવું. એ રીતે પિતરોનાં નામ દેઈ અપસવ્યથી યથાશક્તિ તિલયુક્ત દક્ષિણા આપવી." "નામગોત્રનો ઉચ્ચાર કરીને અક્ષય્યની પ્રાર્થના કરી જલ આપવું."

૧૮૧ શાતાતપઃ—"પોતાની ઇચ્છિત કામનાની સિદ્ધિ થવાવાસ્તે બ્રાહ્મણ પાસેથી મંત્રાશિર્વાદ લેવો. ને '**दक्षिणाः पातु बहुदेयंचास्तु.**' દીર્ઘાયુષ, શાંતિ, પુષ્ટિ, તુષ્ટિ, ધૃતિ વગેરે જે જે લોકમાં શ્રેયસ્કર હોય, તે મને મળો, એવું યજમાને માગવું." પછી અપસવ્યથી પિતરોના નામની છઠ્ઠી વિભક્તિ કરીને દરેક બ્રાહ્મણને અક્ષય્યોદક આપવું.માર્કંડેયઃ—"પિતરોનું ના-

મ ગોત્ર ઉચ્ચાર કરીને બ્રાહ્મણના હાથમાં અક્ષય્યોદક આપવું;ને તેમણે '**अक्षय्यमिदमस्तु**' એવું કહેવું." કાત્યાયનઃ–સ્વધાવાચન માટે પવિત્રસહિત દર્ભ પાથરીને, '**स्वधां वाचयिष्ये**' એવું પૂછવું.યાજ્ઞવલ્ક્યઃ–"'**वाच्यतां**' એવી તેમણે આજ્ઞા આપ્યાપછી, '**प्रकृतेभ्य**' એટલે પિતૃ, પિતામહ ને પ્રપિતામહ,એમને 'સ્વધા' કહો એવું પૂછવું." તેમણે '**अस्तु स्वधा**' કહ્યાપછી પિંડ ઉપર દર્ભ ઢાંકી તેનાપર જલ સિંચવું. નાગરખંડમાંઃ–"તેમણે '**अस्तु स्वधा**' કહ્યાપછી પિંડની ઉપર જલ નાંખવું."

૧૮૨ યાજ્ઞવલ્ક્યઃ–"તેમણે '**अस्तु स्वधा**'કહ્યું,એટલે ભૂમિ ઉપર જલ છાંટવું." દેવલઃ–"પિતરોનું પ્રથમ અર્ઘ્યપાત્ર લેઇ તેનું પાણી છાંટીને, તે પાત્ર પિંડની ઉપર પ્રદક્ષિણ ફેરવી સાંજ ઉંધું પાડવું." શાંખાયનઃ–"અર્ઘ્યપાત્રનું શેષ જલ '**उर्जं वहंती**' એ મંત્ર ભણીને રેડી દેવું." ચંદ્રઃ–એ રીતે જલનું સિંચન કરી તે પાત્ર પિંડ ઉપર ઉંધું પાડવું. યાજ્ઞવલ્ક્યઃ–"જે અર્ઘ્યપાત્રમાં પહેલાં બધાએ અર્ઘ્યપાત્રનું સંસ્રવજલ રેડીને ઉંધું પાડયું હતું, તેને ચતું કરીને બ્રાહ્મણોનું વિસર્જન કરવું." ચતું કરવાનું કારણ એ છે કે, તે પાત્રમાં પિતરો વસી રહ્યા હતા, તે વિસર્જન થયા, એ અર્થાત્ પ્રાપ્ત થયું.

૧૮૩ નાગરખંડમાંઃ–અર્ઘ્યપાત્ર ચતું કર્યાપછી દેવતાઓને સુવર્ણ ને પિતરોને રૂપું દક્ષિણામાં આપવું. દક્ષિણાદાનસિવાય પિતરોનું સર્વ કર્મ અપસવ્યે કરવું." કહ્યુંછે કે, "આશિર્વાદ, પ્રદક્ષિણા, સ્વરિત, પ્રણામ, જપ ને દક્ષિણા, એ છ સિવાય પિતરોનું સર્વ કર્મ અપસવ્યથી કરવું."મત્સ્યઃ–ત્યારપછી '**विश्वेषु**' શબ્દમાં સપ્તમી વિભક્તિ બન્ને તરફ સરખી છે, માટે દેવો ને પિતરોના હાથમાં દક્ષિણા આપ્યાપછી ઉદક આપવું. ચંદ્રઃ—બન્ને તરફ બ્રાહ્મણને સંતોષ થવાસારૂ દક્ષિણા આપવાની,માટે તે સવ્યથી આપવી.

"પછી પૂર્વભણી મુખ કરી બ્રાહ્મણોનો આશિર્વાદ લેવો. આશિર્વાદના મંત્રો **'अघोराः पितरः'** ઇત્યાદિ મૂળમાં સ્પષ્ટ છે, તે બ્રાહ્મણોને સંભળાવ્યાપછી તેમણે **'सन्तु सन्तु'** કહેવું."

૧૮૪ ગોભિલઃ—વિશ્વેદેવ પ્રસન્ન થાઓ, એવું વિશ્વેદેવબ્રાહ્મણ પાસે બોલાવવું. પહેલાં પિંડનું ને પછી પાત્રનું ચાલન કરવું. (હલાવવું.) બ્રાહ્મપુરાણમાંઃ—મધ્ય પિંડને સૂંઘવો. કલ્પસૂત્રમાંઃ—પિંડને સૂંઘીને પ્રાશન કરવા; બ્રાહ્મણોને આપવા, અગર પાણીમાં પધરાવવા. પુત્રકામના હોય તો પત્નીએ મધ્યમ પિંડનું ભક્ષણ કરવું. તેનો મંત્ર **'आधत्त पितरो'**ઇત્યાદિ મૂળમાં સ્પષ્ટછે તે લેવો. પછી પિંડ નીચે પાથરેલા ઉલ્મુકના દર્ભ અગ્નિમાં નાંખીને દર્ભમુષ્ટિ બર્હિને હોમી દેવું. ત્યારપછી સ્વસ્તિવાચન બોલાવવું. તે વિષે નારાયણ સ્મૃતિમાંઃ—તે પિંડ અને પાત્રને હલાવ્યાસિવાય જો બ્રાહ્મણો સ્વસ્તિવાચન કરે, તો યજમાનના પિતરો નિરાશ થઇ શાપ દઇને, જેવા આવ્યા હોય તેવા જાયછે." જાતૂકર્ણ્યઃ—"તે પાત્રનું ચાલન પોતે કરવું અગર શિષ્ય કે પુત્ર પાસે કરાવવું. સ્ત્રીઓ, બાલકો કે પરનાતી પાસે તે કદાપિ ન કરાવવું."

૧૮૫ સ્કાંદ નાગરખંડમાંઃ—"શ્રાદ્ધમાં પિંડ અને પાત્ર યજમાનેજ હલાવવાં; ત્યારપછી સવ્ય કરીને પિતરોને પહેલાં, ને પછી વિશ્વેદેવોને સ્વસ્તિ માટે હાથમાં જલ આપવું. પછી **'वाजे वाजे'** એ મંત્રે કરીને પિતરોનું વિસર્જન કરવું." કાત્યાયનઃ—જલ આપીને સ્વસ્તિવાચન કરવું. માર્કંડેયઃ—" **'वाजे वाजे'** એ મંત્રે બ્રાહ્મણોને ઉઠાડીને તેમની પ્રદક્ષિણા કરવી." મત્સ્યઃ—"**'वाजे वाजे'** એ મંત્ર ભણીને દર્ભના અગ્રથી વિસર્જન કરવું."

અગ્નિપુરાણમાંઃ-પિતૃપૂર્વક વિસર્જન કરવું. કાત્યાયનઃ—અંગુઠો ઓાલીને કરવું.સ્કાંદ નાગરખંડમાંઃ—' अमा वाजस्य ' એ મંત્ર ભણીને પ્રદક્ષિણા કરી ફરી બ્રાહ્મણોને બેસાડવા; " અને પગચંપી કરીને ઘરની હદસુધી વળાવવા જવું. "

૧૮૬ તથા બીજી સ્મૃતિમાંઃ—"પુષ્પમાલા ને ત્રિપુંડ્રથી તેમનું પૂજન કરી બારણે પહોચાડવા જઈને નમસ્કાર કરી પાછા આવવું. વૈશ્વદેવ સંબંધી શ્વાનબલિ ને કાકબલિ બારણે નાંખીને પોતાના બાંધવોસહિત ભોજન કરવું. પાર્વણશ્રાદ્ધમાં બ્રાહ્મણોની પ્રદક્ષિણા જલધારાથી, એકોદિષ્ટમાં તલથી અને વૃધ્ધિશ્રાધ્ધમાં જવથી કરવી. જલ ભરેલું પાત્ર લેઈને પ્રદક્ષિણ જલધારા કરવી; ને તિલ કે જવની પ્રદક્ષિણા તે વેરતાં વેરતાં કરવી. અને દક્ષિણ દિશાભણી મુખ કરી પિતરોની વાટ જોઈને ' दातारो नः' એ પૂર્વોક્ત મંત્ર ભણીને યાચના કરવી." શાતાતપઃ—"બ્રાહ્મણોએ 'एवमस्तु ' કહીને યજમાનના મસ્તક ઉપર પુષ્પ નાંખવાં.યજમાને તે મસ્તક ઉપર લેવાં;પછી પ્રિય ભાષણથી નમસ્કાર કરીને તેમને પ્રસન્ન કરવા; ને કહેવું કે, આજ આપનાં ચરણવંદનથી મારો જન્મ સફલ થયો. આજ મારા પૂર્વજો, આપના અનુગ્રહથી સ્વર્ગમાં ગયા. મેં આપને પત્રશાકાદિના દાનથી ક્લેશ આપ્યો, તેની વિસ્મૃતિ કરીને આપ ક્ષમા કરવાને યોગ્ય છો. પછી ઘૂંટણ પૃથ્વીને અડાડી નમસ્કાર કરીને તેમનું વિસર્જન કરવું."

૧૮૭ મદાલસાઃ—અથવા બારણાસુધી તેમને પહોચાડીને, તેમણે પાછા જાઓ એવું કહ્યાપછી પાછા આવવું. યાજ્ઞવલ્ક્યઃ—"માતામહોને પણ એમજ કરવું. માત્ર વિશ્વેદેવ એક તંત્રે કરવા કે જુદા કરવા, તેનો વિકલ્પ છે." નાગરખંડમાંઃ—"યજમાન શ્રાધ્ધને દિવસે સુર્યાસ્ત પછી રાત્રે ભોજન કરે તો

તે શ્રાધ્ધ વ્યર્થ, થાય, માટે રાત્રિએ ભોજન કરવું નહિ. પ્રદક્ષિણરીતે તેમને વળાવ્યાપછી શ્રાધ્ધશેષઅન્ન જમવું. તે રાત્રિએ બ્રાહ્મણોએ અને યજમાને બ્રહ્મચર્ય પાળવું." જો એકાદશી હોય તો શ્રાધ્ધશેષ અન્ન સુંઘીને ઉપવાસ કરવો. એ પ્રમાણે શ્રાધ્ધનો વિધિ બતાવનારાં વચનો છે. એનો વિશેષ પ્રકાર અન્ય ગ્રંથમાંથી જાણી લેવો.

ઇતિ પાર્વણશ્રાદ્ધનો વિધિ સંપૂર્ણ.

એકોદ્દિષ્ટશ્રાદ્ધવિધિ.

૧૮૮ હવે એકોદ્દિષ્ટશ્રાદ્ધમાં કરવાનો વિધિ, બતાવે છે. જેમાં એક પિતૃનું નામ દેવાય, તેને એકોદ્દિષ્ઠ કહે છે. તે એક જાતના શ્રાદ્ધની સંપૂર્ણ ક્રિયાનું નામ છે. તેનો વિધિ યાજ્ઞવલ્ક્ય:—"વિશ્વેદેવ, આવાહન ને અગ્નૌકરણરહિતઅને એક અર્દર્સ તથા એક પવિત્રસહિત અપસવ્યથી કરવું." '**उपतिष्ठतां**' એ અક્ષય્ય બોલવાના સ્થાનમાં, અને વિસર્જન કરવું હોય, ત્યારે '**वाजे वाजे**' એ મંત્ર જપ્યાપછી દર્ભ અડાડીને '**अभिरम्यतां**' બોલવું. બ્રાહ્મણોએ '**अभिरतास्म**' એવું કહેવું. બાકીનો વિધિ પાર્વણશ્રાદ્ધની પેઠે કરવો, શાંખાયન ગૃહ્યસુત્રમાં '**अथात**' ઇત્યાદિ સૂત્ર જે મુળ ગ્રંથમાં સ્પષ્ઠ છે તેનો અર્થ એકોદ્દિષ્ટશ્રાધ્ધમાં એક પવિત્ર, એક અર્ઘ્ય ને એક પિંડ કરવો. અને આવાહન; અગ્નૌકરણ ને વિશ્વેદેવ ન કરવા; તૃપ્તિપ્રશ્નને ઠેકાણે '**स्वदितं**' એવું બોલવું;અને '**उपतिष्ठतां**' એ અક્ષય્યસ્થાને, ને '**अभिरम्यतां**' એ વિસર્જનને ઠેકાણે બોલવું.

અથ શ્રાદ્ધભોજનનું પ્રાયશ્ચિત.

૧૮૯ પ્રથમ [1]સંવત્સરીશ્રાદ્ધમાં જમે તો [2]પાદકૃચ્છ્ર, ને બીજા [3]સંવત્સ-

---

૧. વર્ષશ્રાદ્ધ.

૨. એક દિવસ એકભક્ત, એક દિવસ નક્ત,એક દિવસ અયાચિત ને એકદિવસ ઉપવાસ.

૩. બીજું વર્ષશ્રાધ્ધ.

રીશ્રાધ્ધમાં એક દિવસ ઉપવાસ કરવો. ત્યારપછીના દરેક પ્રતિસંવત્સરીમાં જ-મ્યાનો દોષ નથી, એવું શંખસ્મૃતિનું વચનછે. પણ દશ વાર ગાયત્રીમંત્રથી મંત્રેલું પાણી પીવું, એ સર્વ શ્રાધ્ધમાં સાધારણ પ્રાયશ્ચિત્ત છેજ, અને માસિકા-દિશ્રાદ્ધવિશેષમાં વિશેષ પ્રાયશ્ચિત્ત બીજા ગ્રંથોમાંથી જાણી લેવું.

ઇતિ અચલદ્વિવેદીકૃત નિર્ણયદીપકગ્રંથની ટીકામાં પિંડાદિ નિર્ણય યુક્ત શ્રાધ્ધમાં કરવાના વિધિનો નિર્ણય સંપૂર્ણ.

અથ પુનઃ તિથિવિચારનો નિર્ણય.

૧૯૦ જોકે શ્રાધ્ધવાસ્તે અમાવાસ્યાનો નિર્ણય કર્યો, તોપણ ઉપવાસાદિ વ્રતોની શ્રેષ્ઠતા દેખાયછે, તેથી તેને માટે ફરી અમાવાસ્યા પ્રતિપદાદિ તિથિઓ-નો, નિર્ણય કહેછે શ્રેષ્ઠપણા વિષે ભવિષ્યત્પુરાણમાંઃ—" હે રાજા, અગ્નિહો-ત્રરહિત બ્રાહ્મણોનું શ્રેય વ્રત, ઉપવાસ, નિયમ, ને નાના પ્રકારના દાનોથી થાય છે. " મહાભારતમાંઃ—" વેદથી ઉત્તમ બીજું શાસ્ત્ર, માતા જેવો બીજો ગુરૂ ધર્મ જેવું બીજું શ્રેયસ્કર ને ઉપવાસ જેવું બીજું તપ નથી. " શાતપથીશ્રુ-તિમાંઃ—અનાશક એટલે ઉપવાસ એજ મોટું તપ છે. તેમ ઈશ્વરે પાર્વતીને અનેક પ્રકારનાં વ્રતો કહીને ફરી કહ્યું કે, "એકભક્ત, નક્ત અને ઉપવાસાદિ વ્રત સર્વ સ્ત્રીપુરૂષાદિકના શરીરને દમન કરવાવાળાં છે, એમાં સંશય નથી. શરીરને તપાવવું તેને તપ કહેછે. " એમ કરવાથી દ્વિતીયાતૃતીયાનો, ચતુર્થીપં-ચમીનો, ષષ્ઠીસપ્તમીનો, અષ્ટમીનવમીનો, એકાદશીદ્વાદશીનો, ચતુર્દશીપૂર્ણિ-માનો અને અમાવાસ્યા પ્રતિપદાનો વ્રતમાં પરસ્પર સંબંધછે, તેની શ્રેષ્ઠતા બતાવનારૂં નિગમવાક્ય દેખાડીએ છીએ. " ઉપર લખ્યા પ્રમાણે તિથિઓનાં યુગ્મ [જોડાં] મહા ફલને આપનારાં છે. "

અથ યુગ્મનિર્ણય.

૧૯૧ "ઉપર બતાવેલાં એ તિથિઓનાં સાત યુગ્મ, શાસ્ત્રમાં કહ્યાથી ઉ-લટાં લે, તો વિદ્વાનોએ મહાન્ દોષ કહ્યો છે." વળીઃ—"શુક્લપક્ષની અષ્ટમી ને ચતુર્દશી પૂર્વવિધ્ધા ન કરતાં પરવિધ્ધા કરવી." ઈત્યાદિ વાક્યોમાં શુક્લપ-ક્ષનું સ્પષ્ટ શ્રવણ છે; માટે એ યુગ્મો શુક્લપક્ષનાં જાણવાં. આ યુગ્મવાક્યમાં દશમી ને ત્રયોદશીનું ગ્રહણ કર્યું નથી; પણ ષષ્ઠી, અષ્ટમી, અમાવાસ્યા, ને

કૃષ્ણપક્ષની ત્રયોદશી, પરવિદ્ધ લેવી, અને એ સિવાયની તિથિઓ પૂર્વવિદ્ધા લેવી." એ નિગમવાક્યમાં કૃષ્ણત્રયોદશી પરવિદ્ધ લેવાનું કહેથી શુક્લત્રયોદશી પૂર્વવિદ્ધા લેવાનું જણાય છે. તથાઃ—"શ્રેષ્ઠ દ્વિજોએ નવમીયુક્ત દશમી વ્રતમાં લેવી." તથા—:"શુક્લપક્ષની દશમી જે સંપૂર્ણા કહેવાય છે, તે નવમીયુક્ત અથવા એકાદશીયુક્ત, જેમ સંભવે તેમ લેવી." યુગ્મવાક્યના અનાદરનો દોષ તો પૂર્વવિદ્ધ કે પરવિદ્ધ દશમી ને ત્રયોદશી સંબંધી વ્રતમાં પ્રવર્તતો નથી; કારણકે યુગ્મનું વિધાન કર્યું, તે વાક્યમાં તે બેનું ગ્રહણ નથી. ને યુગ્મવાક્યના વિપરીત ગ્રહણનો દોષ એકાદશી ને દ્વાદશીના વ્રતમાં ઘણું કરીને લાગેછે. અહીં યુગ્મવાક્યમાં કર્મના વિધિનું શ્રવણ નથી; માટે સ્તુતિ કે નિંદાવચનોથી વેધયુક્ત તિથિની પ્રાપ્તિ થાય, તો સાતે યુગ્મનું એક વિધિવાક્યથી વિધાન થઈ શકતું નથી, તેથી દરેક યુગ્મમાં પૂર્વતિથિની ઉત્તરતિથિ અને ઉત્તરતિથિની પૂર્વતિથિ વિધેય (વિધાન કરવા યોગ્ય) થાય છે. એ રીતે સાતદુચૌદે તિથિઓ વિધેય થવાથી તેને અનુસારે વિધાન કરનારા વિધિ પણ ચૌદ થાયછે. તેમાં કોઈ વ્રતનું નામ ગ્રહણ કર્યું નથી, તેથી તે ચૌદે વિધિ ઉપવાસવ્રતને લાગુ થયા, માટે કોઈ સ્થલમાં વ્રતના વિશેષ વિધિવાક્યથી તે ચૌદેનો બાધ થાય નહિ. સામાન્યવિધિનો વિશેષવિધિથી બાધ થાય, એ ન્યાયથી નક્ત કે એકભક્તાદિ વ્રતો વિષે કર્મકાલવ્યાપિની તિથિનું ગ્રહણ છે, તેના બલથી યુગ્મવાક્યને તે વ્રતોમાં પ્રવૃત્ત થવાનો અવસર નથી. હવે વ્રતવિશેષમાં જે યુગ્મ લાગુ થાયછે, તે કહેછે. "દ્વિતીયાયુક્ત પ્રતિપદા ને પ્રતિપદાયુક્ત દ્વિતીયા, તેમજ ચતુર્થીયુક્ત તૃતીયા ફલદાયી છે; ને હે નારદજી, ષષ્ઠીયુક્ત પંચમી અને કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમી ને ચતુર્દશી પૂર્વવિદ્ધા કરવી; પણ કદાપિ પરવિદ્ધા ન કરવી." એ અને તેના પહેલાં વચનો સામાન્ય ને વિશેષરૂપે પ્રવૃત થયાં છે, તોપણ પોતપોતાના તિથિ નિર્ણયમાં તેમનું વિવેચન કરીને કહીશું.

ઇતિ યુગ્મનિર્ણય.

અથ ઉપવાસનો સાધારણ નિર્ણય.

૧૯૨ હવે ઉપવાસ વિષે કંઈ સાધારણ વિચાર કરીએ છીએ. કહ્યું છે કે, ષષ્ઠી, અષ્ટમી, અમાવાસ્યા ને કૃષ્ણચતુર્દશી, એ તિથિઓ

પરવિધ્ધા લેવી; ને બીજી પૂર્વવિધ્ધા લેવી." જે તિથિ સુર્યોદયથી આરંભી બીજા સુર્યોદય સુધી પહોચે તે શુદ્ધ છે; ને તે શુધ્ધા પણ બીજે દિવસે વધી હોય ત્યારે "તિથિ આદિમાં પૂર્વતિથિ કરતાં બીજે દિવસે જેટલી ઘટ કે વધ હોય, તેટલી પૂર્વતિથિમાં ન હોય, તોપણ તે સ્વકર્મમાં લેવી." એ વચનથી બીજે દિવસે તિથિની જેટલી વૃધ્ધિ હોય, તેટલી પૂર્વદિવસે સુર્યોદયપછી જાણવી. એટલે જ્યાં પરવિધ્ધતિથિ લેવાની, ત્યાં આ રીતે પૂર્વદિવસની તિથિ પુર્વવિદ્ધા થઈ; માટે બીજે દિવસે વૃધ્ધિ પામેલી બીજા દિવસની ઉદયાત્ તિથિ ઉપવાસમાં લેવી, એવું કેટલાક કહેછે; પણ તે કહેવું ઉપવાસપ્રકરણમાં અયોગ્ય છે; કારણકે ઉપવાસવ્રત અહોરાત્રનું છે, માટે અહોરાત્રવ્યાપિની પૂર્વદિવસની તિથિમાંજ ઉપવાસ કરવો યોગ્ય છે. બીજે દિવસે તિથિની વૃધ્ધિ હોય તો પુર્વતિથિનો ત્યાગ કરવો, એ એકાદશીના વિષયથી સ્પષ્ટ દેખાશે.

૧૯૩ "સશલ્યા [દશમીવિધ્ધા એકાદશી] સર્વધર્માર્થકાર્યમાં મનુષ્યોએ તજવી; અને જો તે બીજે દિવસે વૃધ્ધિ પામે, તો પૂર્વદિવસે દશમીનો વેધ ન હોય, તોપણ પૂર્વદિવસની તજવી, ને ઉદયાત્ બીજી કરવી." એ વચન "સંપૂર્ણ એકાદશી (વિહિનશલ્યા) હોય ને તે બીજે દિવસે વધી હોય તો બીજા દિવસની કરવી." આ વચનની સાથે સરખા અર્થવાળું છતાં સર્વ તિથિમાં લીધું છે. બીજું જે તિથિમાં જે કર્મ વિહિત છે, તે તેનું સ્વકર્મ છે; માટે સ્વકર્મમાં શુધ્ધ (પુર્ણ) તિથિ મળતી હોય, તો -હાસવૃધ્ધિથી ખંડિતપણું માનવું એ અપ્રમાણ છે.

૧૯૪ વળીઃ—"જે કર્મનો જે કાલ કહ્યો હોય. તે કાલમાં પહોચતી તિથિમાં તે કર્મ કરવું; -હાસ કે વૃધ્ધિનું કારણ નથી." ને -હાસવૃધ્ધિ ન હોય, તોપણ તે પૂર્વદિવસની તિથિમાં લેવાનું કારણ પણ જે હોવું જોઇએ તે પણ અત્રે નથી. તથાઃ– "જ્યારે અધિકમાસ આવે ત્યારે જેમ પૂર્વમાસ મલિન ને ઉત્તરમાસ દૈવ છે, તેમ તિથિની વૃદ્ધિ હોય ત્યારે પૂર્વતિથિ મલિન જાણીને તેનો ત્યાગ કરવો, ને બીજી ઉપવાસમાં લેવી. " આ વચન પણ ખર્વદર્પાદિ વચન સાથે સરખા અર્થવાળું છે; સંપૂર્ણ તિથિના ત્યાગ વિષે કે ઉપવાસ વિષે નથી. એ રીતે સાધારણ વિચાર થયો.

૧૯૫ એ પ્રસંગથી ખંડતિથિનો વિચાર કરે છે. ઉદયથી આરંભીને મધ્યાન્હસુધી જે તિથિ પહોચતી ન હોય, તે ખંડતિથિ જાણવી, તે વિષે સત્યવ્રતઃ–" જે તિથિ ઉદયથી તે મધ્યાન્હસુધી ન હોય, તે ખંડતિથિમાં વ્રતનો આરંભ કે સમાપ્તિ કરવી નહિ." મરીચિઃ–" જે તિથિ સૂર્યોદયથી સૂર્ય અખંડ વ્યાપક થતાસુધી (મધ્યાન્હસુધી) ન હોય, તે ખંડતિથિમાં વ્રતનો આરંભ કે સમાપ્તિ ન કરવી."વૃદ્ધવસિષ્ઠ પણઃ–"જ્યારે ગુરૂશુક્રનો અસ્ત ન હોય," ત્યારે અખંડતિથિમાં વ્રતનો પ્રારંભ કરવો. અત્રે ઉપવાસાદિ વ્રતોમાં સાવિત્રીવ્રતસિવાયની પૂર્ણિમા ને અમાવાસ્યા પ્રતિપદાયુક્ત લેવી. પૂર્ણિમાનો નિર્ણય પછી કરીશું. હાલ અમાવાસ્યાનો નિર્ણય કરીએ છીએ

૧૯૬ અથ અમાવાસ્યા, શુક્લચતુર્દશી, શુક્લાષ્ટમી, શ્રવણદ્વાદશી, ષષ્ઠી, રંભાસિવાયની તૃતીયા, એકાદશી, કૃષ્ણત્રયોદશી અને અને અવરાચતુર્થી, એ તિથિઓ ઉપવાસમાં પરવિધ્ધ લેવી. તે વિષે કહ્યું છે કે "સાવિત્રીવ્રત સિવાયની પૂર્ણિમા ને અમાવાસ્યા, શુક્લાષ્ટમી, શુક્લચતુર્દશી, શ્રવણદ્વાદશી, ષષ્ઠી રંભા સિવાયની તૃતીયા, એકાદશી, કૃષ્ણત્રયોદશી, અવરાચતુર્થી અને દ્વિતીયા, એ તિથિઓ પરવિદ્ધા પૂજવી." મૂળ ગ્રંથકારે એજ અર્થ લખ્યો છે.વળી યુગ્મવાક્ય પણઃ—પ્રતિપદાયુક્ત અમાવાસ્યા લેવી.

૧૯૭ બૃહસ્પતિ પણઃ—"એકાદશી, અષ્ટમી,ષષ્ઠી, પૌર્ણમાસી, ચતુર્દશી, અમાવાસ્યા ને તૃતીયા એ પરવિધ્ધા લેવી." નિગમમાં પણઃ–"ષષ્ઠી, અષ્ટમી,અમાવાસ્યા ને કૃષ્ણત્રયોદશી,એ તિથિઓ પરવિધ્ધા લેવી; અને બીજી પૂર્વવિધ્ધા લેવી." વિષ્ણુધર્મમાં પણઃ–"એકાદશી, અષ્ટમી, ષષ્ઠી, દ્વિતીયા, ચતુર્દશી,ત્રયોદશી,અમાવાસ્યા,એ તિથિઓ પરવિદ્ધા લેવી."સ્કંદપુરાણમાંઃ–"હે મુનિશ્રેષ્ઠ,પંચમીયુક્ત ષષ્ઠી,સપ્તમીયુક્ત અષ્ટમી ને ચતુર્દશીયુક્ત અમાવાસ્યા,એ પૂર્વવિધ્ધા ન લેવી." વળી નિગમમાંઃ—"પંચમીવિધ્ધા ષષ્ઠી,દશમીવિદ્ધા એકાદશી ને ચતુર્દશીયુક્ત અમાવાસ્યા,એ ત્રણે દિવસ નિષ્ફલછે."તથાઃ–"એકાદશી, અષ્ટમી, ષષ્ઠી,અમાવાસ્યા ને ચતુર્થી, એ પરવિધ્ધા લેવી. અને બીજી પૂર્વવિદ્ધા લેવી." ઈત્યાદિ વચનોમાં પ્રતિપદા ને અમાવાસ્યાના પરસ્પર સંબંધનો નિષેધ સાવિત્રીવ્રતવાસ્તે કંઠે કહ્યો છે, માટે સાવિત્રીવ્રતસિવાયનાં વ્રતોમાં અમાવાસ્યા પરવિધ્ધા લેવી, એવો સિદ્ધાંત છે. હવે વટસાવિત્રીવ્રતની અ-

માવાસ્યા ને પૂર્ણિમા, ગણેશચતુર્થી અને રંભાતૃતીયા, એ તિથિઓ પૂર્વવિદ્ધા લેવી.

૧૯૮ બ્રહ્મવૈવર્તમાં:—"હે મુનિશ્રેષ્ઠ, સાવિત્રીવ્રતસિવાયની અમાવાસ્યા ને પૂર્ણિમા ચતુર્દશીયુક્ત લેવી નહિ." સ્કંદપુરાણમાં:—"કૃષ્ણાષ્ટમી, ચતુર્દશી, સાવિત્રીપૌર્ણમાસી ને અમાવાસ્યા પૂર્વવિદ્ધા લેવી." સાવિત્રીવ્રતયુક્ત અમાવાસ્યાને વટપૈતૃકી કહેછે. બ્રહ્મવૈવર્તમાં—"હે બ્રહ્મન, કૃષ્ણાષ્ટમી, રંભાતૃતીયા, વટસાવિત્રીઅમાવાસ્યા અને બૃહત્તપાખ્યા, એ તિથિઓ સંમુખા (સાયંકાલવ્યાપિની પૂર્વવિદ્ધા) લેવી." બૃહત્તપા નામનું સ્ત્રીઓને કરવાનું એક વ્રત છે. વળી:—"કૃષ્ણાષ્ટમી, બ્રહત્તપા, સાવિત્રીઅમાવાસ્યા, અનંગત્રયોદશી અને રંભાતૃતીયા, એ ઉપવાસમાં પૂર્વવિદ્ધા લેવી." એ વચનોથી સાવિત્રીઅમાવાસ્યા ચતુર્દશીયુક્ત લેવી.

૧૯૯ અહીં શંકા ઉઠેછે કે, "પંચમીયુક્ત ષષ્ઠી, દશમીયુક્ત એકાદશી ને ચતુર્દશીયુક્ત અમાવાસ્યામાં વ્રત કરવું નહિ." એ વચનથી ચતુર્દશીયુક્ત અમાવાસ્યામાં નિષેધ છે, તો તેમાં વ્રત કેમ થાય? તેનું ઉત્તર એ કે, તે નિષેધ તો સાવિત્રીવ્રતસિવાયના અમાવાસ્યાવ્રતનો છે. જ્યેષ્ઠકૃષ્ણત્રયોદશીથી આરંભીને અમાવાસ્યાસુધી સ્ત્રીઓ સાવિત્રીવ્રત કરેછે, તેનું વિધાયક વચન જાબાલિ:—"વ્રતવાસ્તે તુલા, મકર, મીન, કન્યા ને મિથુન સંક્રાંતિમાં અમાવાસ્યાઓ ચતુર્દશીયુક્ત લેવી, અને બીજી અમાવાસ્યાઓ પ્રતિપદાયુક્ત લેવી." મિથુન સંક્રાતિનો જયેષ્ઠમાસ પ્રસિદ્ધ છે. આ કારણથી સાવિત્રીવ્રતની અમાવાસ્યા ચતુર્દશીયુક્ત લેવી, એવું સિદ્ધ થયું.

ઇતિ ઉપવાસ વિષે અમાવાસ્યાનો નિર્ણય.

૨૦૦ **અથ વટસાવિત્રીવ્રતનો વિધિ. ભવિષ્યોત્તરમાં:**—"પતિવ્રતા સ્ત્રીએ ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરીને જ્યેષ્ઠઅમાવાસ્યાને દિવસે વડને મૂલે આ વિધિથી પૂજન કરવું. અશક્તિ હોય તો તેરશને દિવસે નક્ત કરી જિતેંદ્રિય રહેવું, ને ચૌદશને દિવસે અયાચિતભોજન કરી અમાવાસ્યાને દિવસે ઉપવાસ કરવો." એ પ્રમાણે કરીને વાંસના પાત્રમાં સુવર્ણની સાવિત્રીમૂર્તિ, વસ્ત્ર, કંકુ, કાજલ, સૂત્ર અને સપ્ત ધાન્ય ઉપર નાળિએર વગેરે નાના પ્રકારનાં ફલ મૂકીને તે વડના મૂલમાં સ્થાપન કરી, વડ ને સાવિત્રીનું પૂજન કરવું; ત્રણ રાત્રિ સાવિત્રીનું આખ્યાન સાંભળવું, અને વ્રતની સમાપ્તિ થયાપછી બ્રાહ્મણને તે પાત્ર આપીને

ઘેર આવી બાંધવોસાથે હવિષ્યાન્ન જમવું. ' આ વ્રત કરેથી હે રાજા, સ્રીને વૈધવ્ય આવે નહિ."

ઇતિ સાવિત્રીવ્રતનો વિધિ.

૨૦૧ વાર ને નક્ષત્રાદિ યોગથી અમાવાસ્યાના વિશેષ પ્રકાર પ્રથમ કહ્યા છે. કાર્તિકાદિ અમાવાસ્યાનો વિશેષ પ્રકાર દીપાવલિનિર્ણયમાં કહેવાશે. એકભક્તાદિવ્રતમાં અમાવાસ્યા વ્રત વખતે પહોચતી હોય તે લેવી. તે વિષે કહ્યું છે કે, "એકભક્તવ્રતમાં દિવસે, ને નક્તમાં તથા ચંદ્રોદયવ્રતમાં રાત્રિએ વ્રતકાલમાં પહોચતી તિથિ લેવી, ને પારણાને માટે બીજી તિથિ લેવી."એકભક્તવ્રત મધ્યાન્હકાલમાં કરવું, એવું આગળ કહેશે.

અથ બૃહત્તપા વ્રત

તે વ્રત 'ગુરૂત્તપા' નામે લોકમાં પ્રસિધ્ધ છે. તે દર વર્ષે એકેક તિથિની વૃધ્ધિથી કરવાનો આરંભ કરવો; એટલે તે સંબંધી ઉપવાસમાં પૂર્વવિધ્ધા તિથિ લેવી. તે વિષે કહ્યું છે કે, "કૃષ્ણાષ્ટમી, બૃહત્તપા, વટસાવિત્રી અમાવાસ્યા,અનંગત્રયોદશી અનેરંભાતૃતીયા, એ ઉપવાસમાં પૂર્વવિધ્ધા લેવી." બ્રહ્મવૈવર્તમાંઃ–"હે બ્રહ્મન્, કૃષ્ણાષ્ટમી, રંભાતૃતીયા,વટસાવિત્રી અને બૃહત્તપા,એ તિથિઓ સંમુખા (પૂર્વવિધ્ધા) લેવી." વ્રતના આરંભમાં સોળ તારની દીવેટ, દર વર્ષે એકેક તંતુની વૃધ્ધિ કરીને, કરવી.

૨૦૨ કાર્તિક વદી અમાવાસ્યાને દિવસે માલપૂડા, દહિં, બોર, અક્ષત, દીવો, એ સમાન પાત્રમાં ગોઠવીને ગુરૂની આજ્ઞાપૂર્વક પવિત્ર જગોમાં તે વ્રત કરવું. એ રીતે રોજ ગુરૂની આજ્ઞા લેઇને અમાવાસ્યાથી સોળ દિવસ સોળ વર્ષ પર્યંત તે વ્રત કરવું. બીજે વર્ષે પ્રતિપદાથી દ્વિતીયાસુધી સોળ દિવસ,ને ત્રીજે વર્ષે દ્વિતીયાથી તૃતીયા સુધી સોળ દિવસ તે વ્રત કરવું પડશે.એ રીતે સોળમે વર્ષે ફરી અમાવાસ્યાથી પ્રતિપદાસુધી કરવાનું આવશે, એવું સૂર્યારૂણમાં છે. તેનો વિધિ પાર્વતીને મહાદેવે કહ્યો છે કે, "કાર્તિકકૃષ્ણઅમાવાસ્યાથી માર્ગશીર્ષશુક્લપક્ષની પંદર તિથિઓ ગયા પછી કૃષ્ણપક્ષની પ્રતિપદાને દિવસે એટલે સત્તરમે દિવસે સમાપ્તિની પારણા કરવ . એ પ્રકારે સોળ દિવસનું આ વ્રત છે. તેમાં પ્રતિવર્ષ સોળ તાંતણાની એકેક દીવેટ વધારવી,એટલે સોળમે વર્ષે સોળ દીવેટો થાય;

એ રીતે તે ઉત્તમ વ્રત અખંડિત થાય તેમ કરવું. માલપૂડા વગેરે સામગ્રીવાળું પાત્ર લેઇને ગુરૂની આજ્ઞા લેવાને સોળ દિવસ સુધી રોજ જવું, ને તે લીધા-પછી ચંદનદૂર્વાપુષ્પાદિકે ઉમામહેશ્વરનું પૂજન કરવું. સોળ વર્ષ પૂરાં થતા-સુધી એ રીતે કરીને ઉત્તમ ઉદ્યાપન કરવું. એવું કરનારને આરોગ્ય, પુત્ર-પૌત્ર ને અખંડ સૌભાગ્ય મળે."

ઇતિ ગુરૂત્તપાવ્રતવિધિ સંપૂર્ણ.

અથ પ્રતિપદાનો સામાન્ય નિર્ણય.

૨૦૩ '**प्रतिपद्यप्यमावास्या**' એ યુગ્મવાક્યમાં અમાવાસ્યાવિધ્ધ પ્રતિપદા ઉપવાસમાં વિહિત છે. વળી **કાલાદર્શમાં**:—"પ્રતિપદા, પંચમી, કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમી ને ચતુર્દશી, સપ્તમી, નવમી, દશમી, શુક્લત્રયોદશી, શ્રવણદ્વાદશીસિવાયની દ્વાદશી ને રંભાતૃતીયા, એ તિથિઓ ઉપવાસમાં પૂર્વવિધ્ધા લેવી." આ વચનમાં '**अष्टमी भूते**' એ દ્વંદ્વસમાસ છે; તેમાં '**अभ्यर्हितं पूर्वं**' એ સૂત્રથી તિથિઓની ગણતરીમાં અષ્ટમીની ગણતરી પ્રથમ છે, તેથી તેને પુજ્ય માનીને સમાસમાં પ્રથમ લખી છે. **બ્રહ્મવૈવર્તમાં**:—"પ્રતિ-પદા, પંચમી, ચતુર્દશી ને સાવિત્રીપૂર્ણિમા પૂર્વવિધ્ધા લેવી." **પૈઠીનસિ**:— "પંચમી, સપ્તમી, દશમી, ત્રયોદશી, પ્રતિપદા ને નવમી, એ તિથિઓ સંમુખા (પૂર્વવિધ્ધા) લેવી."

૨૦૪ એ વચનો વિધિદ્વારાએ પૂર્વવિધ્ધા તિથિઓનું વિધાન કરનારાં છે; અને જે **આપસ્તંબ**વચન, "પ્રતિપદા દ્વિતીયાયુક્ત ને દ્વિતીયા પ્રતિપદાયુ-ક્ત લેવી," પ્રતિપદા ને દ્વિતીયાના પરસ્પર સંબંધનું વિધાન કરે છે, તે કોઈ વિશેષવ્રતના અભિપ્રાયથી છે; કેમકે યુગ્મવાક્યમાં શુક્લપ્રતિપદાનું વિધાન ઉપવાસમાં પૂર્વવિધ્ધા લેવાનું છે. જે વૃધ્ધવસિષ્ઠનું વચન છે કે, "દ્વિ-તીયા, પંચમી, દશમી, ત્રયોદશી ને ચતુર્દશી, એ તિથિઓ ઉપવાસમાં પોતા-ના વેધથી પોતાથી પૂર્વ ને ઉત્તર બન્ને તિથિઓને હણે છે." પણ શુક્લદ્વિતીયા તૃતી-યાનું ને ચતુર્થીપંચમીનું યુગ્મવાક્યમાં જોડે શ્રવણ હોવાથી, તે [ઉપરના પૂર્વોત્તર તિથિને હણવાનું બતાવનારા] વૃધ્ધવસિષ્ઠવચનનો બાધ કરે છે. એ રીતે તે વાકયોની વ્યવસ્થા કરી તે તિથિઓના નિર્ણયમાં દેખાડીશું.

એથી દ્વિતીયા પોતાના વેધથી પૂર્વ પ્રતિપદાને ને ઉત્તરા તૃતીયાને હણેછે.

૨૦૫ માટે દ્વિતીયાયુક્ત પ્રતિપદા ઉપવાસમાં ન લેવી, એ તાત્પર્ય છે. ઉપવાસમાં કૃષ્ણપક્ષની પ્રતિપદા પણ પૂર્વવિદ્ધાજ લેવી, એ પૈઠીનસિવચનથી **અનંતભટ્ટે** પણ કહ્યું છે કે, 'પ્રતિપદા દ્વિતીયાયુક્ત અને દ્વિતીયા પ્રતિપદા યુક્ત' એવું જે **આપસ્તંબ** કહે છે, તેમાં ઉપવાસ શબ્દ નથી; માટે તે વચનની તિલક, અશોક ને [1]કરવીર ઇત્યાદિવ્રતમાં વ્યવસ્થા કરીછે. **વ્રતખંડ**માં કહેલાં શુક્લપ્રતિપદાનાં વ્રતોનું પૂર્વાણ્હમાંજ વિધાન છે; તેથી કરેલી વ્યવસ્થામાં કંઈ દોષ નથી. એ રીતે બીજાં વિરૂદ્ધ વચનોની પણ પોતપોતાના વિષયમાં વ્યવસ્થા કરીશું. પ્રતિપદાયુક્ત દ્વિતીયા અશૂન્યશયનાદિ વ્રતમાં લેવી; એકભક્તાદિ વ્રતમાં ન લેવી; તત્કાલવ્યાપિનીતિથિમાં એકભક્તાદિ વ્રતો કરવાનો નિયમ છે.

ઇતિ પ્રતિપદાનો સામાન્યનિર્ણય સંપૂર્ણ.

અથ પ્રતિપદાનો વિશેષનિર્ણય.

અથ અશોકવ્રત.

૨૦૬ **નિર્ણયામૃત**માં તોઃ—'પ્રતિપદા દ્વિતીયાયુક્ત' એ વાક્ય કૃષ્ણપક્ષયુગ્મનું છે, એવું કહીને તે અશોકકરવીરાદિ શુક્લપક્ષનાં વ્રતોમાં લીધું, પણ તે વિચાર કર્યાવિના લીધું છે. આશ્વિનશુક્લપ્રતિપદાને દિવસે અશોકવ્રત કરવાથી શોક થાય નહિ, એવું **ભવિષ્યત્પુરાણ**માં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ યુધિષ્ઠિર રાજાને કહીને વળીકહ્યું કે, "અશ્વિનશુકલપ્રતિપદાને દિવસે સૂર્યોદય વખતે સારા, કોમળ પાંદડાંવાળા, ઉત્તમ અશોકવૃક્ષનું પૂજન કરવું. હે રાજા, ઉગેલાં સપ્ત ધાન્ય, ગુણવાળા મોદક, તે તે કાલમાં ઉત્પન્ન થયેલાં સ્વાદિષ્ટ ફલ, નાળિએર, દાઢમ, પુષ્પ, ધૂપાદિ પદાર્થોવડે ઉત્તમ અશોકવૃક્ષનું પૂજન કરવું; જેથી કદાપિ શોક ઉત્પન્ન થાય નહિ. 'હે અશોક, તું અમારા કુલમાં શોકની શાંતિ કરનાર થા.' એ મંત્રે ફલયુક્ત અર્ઘ્ય આપવો; ને તેને ધ્વજાપતાકાથી સુશોભિત કરીને વસ્ત્રથી આચ્છાદિત કરવો.

૨૦૭ જેમ દમયંતી ને સીતાજી પોતાના પતિને પ્રિય હતાં, તેમ સ્રીઓ આ અશોકવ્રતથી પોતાના પતિને પ્રિય થાય. હે યુધષ્ઠિર રાજા, સીતાએ વન-

---

[1] કરેણાનું ઝાડ.

માં કોમલ પત્રથી સુશોભિત અશોકવૃક્ષને જોઇને, તેની પાસે પોતાના દેવર [લક્ષ્મણજી]ને રાખીને તથા પોતે અલંકાર ધારણ કરીને તિલ,અક્ષત,દીપ,અળતો, નૈવેદ્ય, ધૂપ, ફૂલ વગેરે પૂજાસામગ્રીથી લાલ અશોકવૃક્ષની પૂજા કરી. પછી હાથ જોડીને રામચંદ્રજી સાંભળતાં તે વૃક્ષની પ્રાર્થના કરી કે, 'મારા વૃદ્ધ સસરા કોસલ દેશના રાજા દશરથ, મારા સ્વામી[રામચંદ્રજી]તથા દેવર[લક્ષ્મણ, ભરત ને શત્રુઘ્નજી] તેમજ મારા પિતા જનક આદિ સર્વે ઘણો કાળ જીવો; ને મારી સાસુ કૌશલ્યાજીને પણ હું જીવતી જોઉં.' પછી મહાભાગ્યવતી સીતાજી વનના આભૂષણરૂપ અશોકવૃક્ષની પ્રદક્ષિણા કરીને પોતાને ઘેર ગયાં. એ પ્રમાણે બીજી પણ સ્ત્રીઓએ કોમલ પાંદડાંવાળા રક્ત અશોકવૃક્ષનું, તિલ,ચોખા,જવ,ઘઉં ને સર્ષવવડે પૂજન કરી અપરાધની ક્ષમા માગીને તેનામૂળમાં નમસ્કાર કરવો; પ્રત્યક્ષ વૃક્ષ ન મળે તો યથાશક્તિ સુવર્ણનો, રૂપાનો અગર રંગથી ચિત્રેલો અશોકવૃક્ષ કરીને તેની વિધિવત્ પૂજા કરી નમસ્કાર કરવો; પ્રાર્થનાનો મંત્ર મૂળમાંસ્પષ્ટ છે, તે ભણીને તે વૃક્ષ બ્રાહ્મણને દક્ષિણા અને બે વસ્ત્ર યુકત આપવો. પછી પતિવ્રતા સ્ત્રીએ પોતાની સખીઓની સાથે વ્રતાંગ પારણા કરવી. જે સ્ત્રી એ વ્રત કરે તેને કોઇ દિવસ શોક થાય નહિ; ને તે પતિનું સુખ પામીને અંતે ગૌરીપદને પામે."

ઇતિ અશોક નામનું એકભક્તવ્રત સંપૂર્ણ.

અથ અગ્નિવ્રત.

૨૦૮ હવે પ્રતિપદાનો દેવતા અગ્નિ છે, માટે સર્વ પ્રતિપદામાં અગ્નિવ્રત કરવું. તે વિષે પદ્મપુરાણમાંઃ–"પ્રતિપદાને દિવસે એકભક્તરૂપ વ્રત કરીને સમાપ્તિમાં કપિલા (એક રંગની) ગાયનું દાન કરવું. એને વૈશ્વાનર (અગ્નિ) વ્રત પણકહે છે. અને તે કરવાથી અગ્નિલોકની પ્રાપ્તિ થાય."વળી તેજ પુરાણમાંઃ— "પ્રતિપદામાં જે કોઈ કેવલ ભૂમિ લીંપીને તે ઉપર ભોજન કરે, તેને ત્રિરાત્રવ્રતનું ફલ મળે. એનું નામ પક્ષસંધિવ્રત છે." એ રીતે પ્રતિપદાનાં ઉપવાસવ્રતો વ્રતખંડમાંથી જાણવાં.

અથ ગોક્રીડાવ્રત.

'હવે કાર્તિકશુક્લપ્રતિપદાને દિવસે ગોક્રીડા નામનું વ્રત થાય છે; તેમાં પ્રતિપદા પૂર્વવિદ્ધા ને પરવિદ્ધા બન્ને લેવા સંબંધી વચનો છે. તેમાં પ્રથમ પૂર્વવિદ્ધાનાં વચન કહીએ છીએ. "અમાવાસ્યાયુક્ત

પ્રતિપદામાં ગોક્રીડનવ્રત કરવું, અને તે જે દ્વિતીયાયુક્ત કરે, તેના પુત્ર, સ્ત્રી અને ધનનો નાશ થાય." વળી:—"અમાવાસ્યાયુક્ત પ્રતિપદામાં ગાયનું પૂજન કરવાથી પ્રજા, ગાયો ને રાજાની સમૃદ્ધિ થાય છે." આ પરવિદ્ધા પ્રતિપદાનો નિષેધ કર્યાથી દર્શશ્રાદ્ધનું કર્મ ચતુર્દશીમાં કરવાનું દેખાય છે; કારણ કે "પ્રતિપદાને દિવસે અપરાહ્ણકાલમાં ત્રણ મુહૂર્ત દ્વિતીયા હોય, તો બીજે દિવસે ચંદ્રદર્શનના સંભવથી ચતુર્દશીમાં અન્વાધાન કરવું." એ અભિપ્રાયથી ગોક્રીડાદિ કર્મમાં દ્વિતીયાનો નિષેધ કરનારાં વચન એવાં છે કે, "ગોક્રીડાને દિવસે જો રાત્રિએ ચંદ્રદર્શન થાય તો,તે ચંદ્રરાજા પશુ અને ગાયની પૂજા કરનારનો નાશ કરે છે. પ્રતિપદામાં રક્ષા ને દશ દિશામાં બલિદાન, અને દ્વિતીયામાં ગોક્રીડા કરે તો દેશ ભંગ થાય."

૨૦૯ વળી:—"પ્રતિપદામાં અગ્નિકરણ (મેરમરૈયાં) ને દ્વિતીયામાં ગોક્રીડા કરે, તો છત્રભંગ તથા ધન ને સુખનો નાશ થાય." એ વાક્યથી પ્રતિપદાને દિવસે દીપોલ્મુક [છોકરાં મેરમેરૈયાં કરે છે તે] ને દ્વિતીયામાં ગોપુજનનો નિષેધ કર્યો છે,તોપણ"અમાવાસ્યા ત્રણ પ્રહર સુધી હોય ને બીજે દિવસે વૃદ્ધિ થઈને પ્રતિપદા સાડા ત્રણ પ્રહર હોય, તો તે પરવિદ્ધા અમાવાસ્યા દીવાળીના ઉત્સવમાટે લેવાને ઋષિઓએ કહી છે. એમ ન હોય તો બન્ને તિથિ પૂર્વવિધ્ધા લેવી." ઇત્યાદિ વાક્યોમાં ત્રણ પ્રહરની અમાવાસ્યાને દિવસે સાયંકાલની પ્રતિપદામાં દીપોલ્મુકાદિ કર્મનું વિધાન કરવાથી બીજાં પરવિધ્ધા વાક્યો છે,એવું સુચવ્યું; તેથી આ વચનો તો પૂર્વવિધ્ધા પ્રતિપાદક છે. હવે પરવિધ્ધા વિષે વચનો કહીએ છીએ. "સાયંકાલની અમાવાસ્યામાં લોકમાતા ગાયો ક્રોડા કરે તો, રાજ્યમાં ઘોડાને રોગ ઉત્પન્ન થાય, ને રાજાને શસ્ત્રથી ભય થાય." વળી:—"માણસે ગાયો, ભેંશો વગેરેને ખુબ લઢાવવાં ને ત્રાસ પમાડવાં.એવું ગોક્રીડન પ્રતિપદામાં પ્રાતઃકાલે કરવું."તથાઃ—"દ્વિતીયાયુક્ત પ્રતિપદામાં ગાયોનું પૂજન વગેરે કરે, તો આયુષ, પ્રજા ને રાજ્યની સમૃદ્ધિ થાય." વળી:—"કાર્તિકશુક્લપ્રતિપદાને દિવસે બે ઘડી [કુતપકાલવ્યાપિની] અમાવાસ્યા હોય, તેમાં મંગલમાલિકા નામનું કર્મ કરે,તો દેશભંગનો ભય થાય." તે માટેજ "અશ્વિનમાસની અમાવાસ્યાદિ ત્રણ તિથિઓ દીવાળીના કામમાં મધ્યાન્હકાલસુધીની લેવી." ઈત્યાદિ વિધિનિષેધદ્વારા પરવિધ્ધા લેવાનાં વચનો છે. એ રીતે પરસ્પર વિરોધી અર્થ બતાવનારાં વચનોનો

વિચાર કર્યાસિવાય નિર્ણય થઈ શકતો નથી; માટે દીવાળીને અંગે જે જે તિથિઓ હોય, તે તે તિથિઓનાં વિહિતકર્મસહિત વિચાર કરીને નિર્ણય કરવો જોઈએ.

૨૧૦ જેમણે કાર્તિકશુક્લપ્રતિપદાના નિર્ણયમાં પરવિદ્ધા વાક્યોનો અનાદર કરીને કેવલ પૂર્વવિદ્ધાનાં વાક્યો લખ્યાં છે, તેમણે સાગ્નિકવિષે અથવા પોતાની બુદ્ધિકલ્પનાથી તે પ્રગટ કર્યાં છે; કારણકે નિર્ણય તો સાર્વજનિક હોય છે.

અથ દીવાળીનો નિર્ણય.

હવે દ્વાદશીથી દ્વિતીયાસુધી કરવાના વિધિનો અને દીવાળીનો નિર્ણય કહીએ છીએ.

અથ ગોવત્સદ્વાદશી.

શ્રીકૃષ્ણઃ—"પૂનેમિયા મહીના પ્રમાણે કાર્તિકકૃષ્ણ એટલે અશ્વિનકૃષ્ણદ્વાદશી જયાં સુધી હોય તેને ગોવત્સ દ્વાદશી કહેછે. તેમાં વાછડાવાળી, સુશીલ, દોષરહિત, તરુણ, રૂપાળી, સુપ્રસૂત,અને દૂધ આપનારી ગાયનું પૂજન કરવું. તે મુખ્યત્વે કરીને પ્રાતઃકાલે કરવાનું વિધાન છે. પૂજનનો વિધિ.ત્રાંબાના પાત્રમાં પુષ્પ, અક્ષત, નાના પ્રકારનાં શુભ ફલ, દહિં, દૂધ, નાંખી આ મંત્ર ભણીને ગાયના પગ ઉપર અર્ધ્ય આપવો. **'माता रुद्राणां'** એ વેદનો મંત્ર દ્વિજોએ લેવો." હવે જે વચન છે કે, "કાર્તિકકૃષ્ણદ્વાદશી પુણ્યદાયી છે, પણ તે પૂર્વવિદ્ધાજ લેવી ને પરવિદ્ધા ન લેવી. એકાદશીમિશ્રિત દ્વાદશી ગોપૂજનમાં લીધાથી આયુષ ને પ્રજાની વૃદ્ધિ થાય,એવું માંડવ્ય ઋષિનું જે વચન છે," તે ભવિષ્યપુરાણમાં કહેલી સંધ્યાકાલની ગોવત્સદ્વાદશી વિષે છે.

અથ ત્રયોદશી.

૨૧૧ "અશ્વિનમાસસિવાયની બીજી દ્વિતીયા,દશમી ને ત્રયોદશીમાં અભ્યંગસ્નાન કરવું નહિ." એ વચનથી અશ્વિનમાસની દ્વિતીયા, દશમી ને ત્રયોદશીમાં અભ્યંગસ્નાન કરવું. તે વિષે બીજી સ્મૃતિમાંઃ—"પોતાના ઉપભોગસારૂ કરવાનું જે અભ્યંગસ્નાન, તેનો દશમી આદિ તિથિઓમાં નિષેધ છે. નિત્ય કે નૈમિત્તિકઅભ્યંગનો તો નિષેધ નથી."

અથ ચતુર્દશી, અમાવાસ્યા ને પ્રતિપદાનો નિર્ણય.

વિષ્ણુઃ—"નરકથી બ્હીનારાએ અશ્વિનકૃષ્ણચતુર્દશીમાં ચંદ્રોદય વેળાએ તૈલાભ્યંગસ્નાન કરવું

૨૧૨ ગાર્ગ્યઃ—"પુનમિઆમાસ પ્રમાણે કાર્તિક એટલેઅશ્વિનકૃષ્ણચતુર્દશી પૂર્વવિદ્ધા લેવી. તેના ઉષઃકાલમાં [પાછલી પાંચ ઘડી રાત્રિથી ઉદય સુધીનો વખત] આલસ્ય રહિત થઇ અપામાર્ગ (અંધેડી)નાં પાંદડાં, અભ્યંગસ્નાન કરીને મસ્તકપર ફેરવવાં. તેનો મંત્ર મૂળમાં છે તે જોવો. ત્યારપછી ધર્મરાજાનું નામ દઇને તર્પણ કરવું અને પ્રદોષકાલે બ્રહ્માવિષ્ણુશિવ ઇત્યાદિ દેવતાઓનાં મંદિર તથાં મઠ (સાધુ સંનાસી વગેરે જ્યાં રહેતા હોય તે જગો)માં સુંદર રમણીય દીવા કરવા, તથા દેવતાઓનું પૂજન કરી એક દીવો નરકને નામે કરવો. એ રીતે અમાવાસ્યાને દિવસે પ્રભાત સમયે સ્નાન કરીને, ભક્તિથી દેવ અને પિતરોનું પુજન, નમસ્કાર ને તર્પણ કરી, દહિં, દૂધ, ઘી, ઇસાદિ પદાર્થોથી શ્રાદ્ધ કરવું.

૨૧૩ પછી અપરાણ્હકાલમાં રાજાએ, કાલે સવારે બલિનું રાજ્યછે,માટે સર્વે લોકો ખુશી પ્રમાણે વર્તજો,એ રીતે પડો વજડાવી સંભળાવવું. ને લોકોએ પણ આનંદમાં આવી પોતાનાં ઘર ચુંનાથી ધોળાવીને ચંદન, ઝાડ, ફુલના હાર ઇત્યાદિથી ઘેરેઘેર શોભા કરવી. વળી ઘરમાં દીવાની હાર એવી રીતે કરવી કે, પુષ્કલ પ્રકાશ થઈને ઘરમાંનું અંધારૂં દૂર થાય, અને દોષરહિત પ્રદોષકાલવખતે રાત્રિએ નગરમાં પણ દીવા કરવા. કન્યાઓએ પૂર્વભણી મુખ કરીને પુરુષોને અક્ષત નાંખી નીરાજન[ઘીના દીવાથી આરતી ઉતારવી તે એને વર્ધાપન કહેછે.] અને આષ્યુષ વધો એમ આશિર્વાદ આપવો. ઝાડની ડાળીઓ ઉપર દીવા કરવા. અમાવાસ્યાના પ્રદોષકાલમાં જે પિતૃદીપ નામે દીવો કરે તેમના પૂર્વજો અંધનરકને જુએ નહિ. આ રાત્રિ જોકે ચંદ્રપ્રકાશરહિત છે, તોપણ ચાંદરણાની પેઠે તેનેપ્રકાશવાળી કરવી.ને નિદ્રા ન લેતાં ગાયન,વાદ્ય વગેરેથી રાત્રિએ ઉત્સવ કરવો. પછી પાછલી પાંચ ઘડી રાત્રિ રહે, ત્યારે સ્ત્રીઓએ હર્ષયુકત થઇ સૂપડાને નગારાની પેઠે વગાડતાં વગાડતાં પોતાના આંગણામાંથી અલક્ષ્મી (દારિદ્ર)કાઢી નાંખવી. પછી પ્રભાતસમયે રાજાએ સર્વ લોકોને યથાઘટિત માન આપવું. ત્યારપછી લોકોએ ગાયો, ભેંશો વગેરેનું યુદ્ધ કરાવી તેમને ત્રાસ પમાડવો. એ રીતનું ગોક્રીડન પ્રતિપદામાં સવારે કરવું.

૨૧૪ પછી હે ભારત, અપરાણ્હકાલમાં પૂર્વદિશાભણી ઉંચા થાંભલાએ અગર ઓડાને માર્ગપાલી (રક્ષણ કરનારૂં તોરણ) બાંધવી; રાત્રિએ બલિરાજાનું સ્થાપન કરી મૂકેલું હોય તેનું, તથા તેની સ્ત્રી વિંધ્યાવલીનું પૂજન કરવું. તેનો મંત્ર મૂળમાં સ્પષ્ટ છે. પછી ભાઇબીજને દીવસે બહેન ભાઇને મંગલકર્મ કરે." એ રીતે દ્વાદશીથી બીજસુધી દિવાળીનો ઉત્સવ કરવો. તેમાં તિથિની વૃદ્ધિ થઇને તે બે દિવસ પહોચે, તોપણ વચમાં વિશ્લેષ [ઉત્સવના દિવસનો પડાવ] ન થવા દેવો; એટલે તે દીવાળીના ત્રણે દિવસ લાગલાગટ કરવો. વિશ્લેષ કરે તો નરકમાં પડે. અત્રે ત્રણ દિવસ એટલે દીવાળીના પાંચે દિવસ જાણવા. કોઈ પુરાણમાં દીવાળીના ઉત્સવ વિષે ચતુર્દશીથી આરંભીને ત્રણ દિવસ લખ્યા છે, તેને અનુસારે આ વચન છે. એકના જેવુંજ બીજું હોય તો એકનો ધર્મ બીજાને લેવો; માટે પાંચે દિવસ લાગલાગટજ ઉત્સવ કરવો. એવું થયેથી જો દ્વાદશી થોડી હોય તો, તેજ દિવસે દ્વાદશી ને ત્રયોદશી બન્નેનાં કર્મ કરવાં ને ચતુર્દશીનું સ્નાન તો ચંદ્રોદય વખતે, જ્યારે ચતુર્દશી હોય, ત્યારે કરવું.

૨૧૫ "અભ્યંગ સ્નાન, સમુદ્રસ્નાન, દંતધાવન, મૈથુન, જન્મ ને મરણ કાલ, એમાં તે વખતે જે તિથિ પહોચતી હોય, તે લેવી." એ વચનથી જો બન્ને દિવસ ચંદ્રોદયવેળાએ ચતુર્દશી હોય, તો પૂર્વદિવસે અભ્યંગસ્નાન કરવું, કારણકે પૂર્વવિદ્ધા ચતુર્દશીમાં તે કરવાનું વચન છે. એમ કરેથી અમાવાસ્યાની વચમાં એક દિવસ નકામો રહ્યો, એવું સમજવું નહિ; કેમકે ઉષઃકાલને સ્મૃતિ વચનથી ઉત્તરદિવસનો સંબંધ છે. તેથી શંકા થાય છે કે, ઉષઃકાલનો સંબંધ બીજે દિવસે લેવાથી તેરશની સાથે પૂર્વચતુર્દશીની એકતા તૂટી તેનું ઉત્તર એકે ઉષઃકાલને પૂર્વદિવસનો પણ સંબંધ હોવાનું સ્મૃતિ વચન છે. ચતુર્દશીમાં કાલરાત્રિનું દીપદાન કરવાને લાગલાગટપણું તૂટે, તોપણ હરકત નથી; કારણકે ચંદ્રોદયવેળાએ સ્નાનરૂપ કર્મનો લાગલાગટપણે આરંભ થયેથી ચતુર્દશીમાં કાલરાત્રિનું દીપદાન વગેરે સર્વ કર્મ લાગલાગટ થયું. જો બીજે દિવસે ચતુર્દશી થોડી હોય, તો રાત્રિએ અમાવાસ્યા ને ચતુર્દશીનું દીપદાન સાથે કરવું. અમાવાસ્યાનો નિર્ણય તો શ્રાદ્ધકાલને અનુસરીને કરવો.

૨૧૬ "અશ્વિનઅમાવાસ્યાને દિવસે પિતરોનું શ્રાદ્ધ કર્મ કરીને, સાયંકાલે દીપદાન કર્યાપછી ઉલ્મુક કરવું. ચતુર્દશીયુક્ત અમાવાસ્યામાં શ્રાદ્ધ-

કાલ ન મળે, તો બીજે દિવસે શ્રાદ્ધ, દીપદાન ને ઉલ્મુક કરવાં. શ્રાદ્ધકાલમાં અમાવાસ્યા ને અપરાણ્હમાં પ્રતિપદા હોય તો, તે દિવસે પ્રદોષકાલવખતે દીપદાનાદિ કર્મ કરવામાં દોષ નથી. જે દેશમાં દર્શશ્રાદ્ધ કર્યાસિવાય દીપદાન ને ઉલ્મુક કરે, તે દેશનો બીજા દેશના રાજાઓ, અગ્નિ ને ચોર નાશ કરે. પહેલાં નીરાજન ને પછી દીપદાન કરીને શ્રાધ્ધ કરે તો, તે કરેલું સર્વ આસુરી થાય." ઈત્યાદિ વચનો, **'श्राद्धकाले यदा दर्शः'** એ વચનમાં કહેલાં સંપૂર્ણ કુતપાદિશ્રાધ્ધકાલનાં [1]અનુવાદક છે.

૨૧૭ વળીઃ—"અશ્વિનમાસની અમાવાસ્યાદિ ત્રણ તિથિઓ દીવાળીના દીપદાનાદિ કર્મમાં મધ્યન્હવ્યાપિની લેવી. સૂર્યબિંબની અર્ધી કોર દેખાય, તે વખતથી ત્રણ મુહૂર્ત્ત પ્રાતઃ, પછી ત્રણ મુહૂર્ત્ત સંગવ ને ત્યારપછી ત્રણ મુહૂર્ત્ત મધ્યાન્હકાલ છે. હવે જો અમાવાસ્યાદિ ત્રણ તિથિઓ સંગવકાલથી પહેલાંજ સમાપ્ત થતી હોય તો દીપદાનાદિ કાર્યમાં પૂર્વવિદ્ધા લેવી; ને સંગવકાલથી વધારે પહોચતી હોય અને તિથિઓની વધ હોય, તો પરવિદ્ધા લેવી." હવે ભવિષ્યોત્તરપુરાણમાંઃ–"પ્રથમ બ્રહ્માએ એ તિથિને સર્વમાં પ્રવર એટલે શ્રેષ્ઠ પ્રતિપાદન કરી છે, તેથી તેને પ્રતિપદા કહી છે. હે યુધિષ્ઠિર રાજા, અશ્વિન, કાર્તિક ને ચૈત્ર, એ ત્રણ માસની ત્રણ પ્રતિપદાઓને પ્રથમ કહી છે; તેમાં કાર્તિકમાસની પ્રતિપદામાં સ્નાનદાનાદિ જે કર્મ કરે, તે સોધણું થાય," એવું કાલનિર્ણયમાં કહ્યું છે.

૨૧૮ બ્રહ્મપુરાણમાંઃ—"કાર્તિકશુક્લપક્ષની પ્રતિપદામાં બે વિધાન હિતકારક છે. એકતો પ્રાતઃકાલે એ સ્રીએપુરૂષને નીરાજન કરવું, ને બીજું સાયંકાલે મંગલમાલા બાંધવી. જો પ્રતિપદા થોડી હોય, તો પ્રતિપદામાં નીરાજન કરીને દ્વિતીયામાં સાયંકાલે મંગલમાલા કરવી." ભવિષ્યત્પુરાણમાંઃ–"જો પ્રાતઃકાલમાં બે ઘડી પ્રતિપદા હોય તો તેમાં નીરાજન કરી સાયંકાલે મંગલમાલા કરવી." એ વચનમાં છ ઘડીનો પ્રાતઃકાલ, તે પછી બે ઘડીની બેવડી એટલે ચાર ઘડીનો પડવો, એવો અર્થ કર્યો છે; માટે દશ ઘડી પ્રતિપદા હોય ત્યારે પૂર્વદિવસે અમાવાસ્યા શ્રાધ્ધકાલમાં હોવાથી, દશ ઘડીની પ્રતિપદામાં નીરાજનાદિ કર્મ કરવું; ને જો પૂર્વદિવસે શ્રાધ્ધકાલમાં અમાવાસ્યા ન હોય,

---

[1] બીજાએ કહેલું ફરી કહેનારાં વચનો.

તો ઘડી શબ્દનું બહુ વચન માનીને દશ ઘડીથી વધારે પ્રતિપદા, એવો અર્થ કરીએ, તોપણ પૂર્વદિવસે નીરાજનાદિ ન કરવું.

૨૧૯ વળી દેવીપુરાણમાં:—"પ્રાતઃકાલે બે ઘડી પ્રતિપદા હોય, ત્યારે દ્વિતીયામાં સાયંકાલે મંગલમાલા કરવી. અશ્વિનકૃષ્ણચતુર્દશીમાં સ્ત્રીઓ નીરાજન કરે, તો તેમને વૈધવ્ય આવે ને દેશમાં દુર્ભિક્ષ (વૃષ્ટિ ને અન્નનો નાશ) થાય. કાર્તિકશુક્લપ્રતિપદાને દિવસે બે ઘડી અમાવાસ્યા હોય તો દેશભંગના ભયથી તે દિવસે મંગલમાલા ન કરવી." આ વાક્યમાં પણ કુતપકાલની બે ઘડીસુધીની શ્રાધ્ધકાલની અમાવાસ્યા લેવી. શિવરહસ્યમાં:–"પ્રતિપદાને દિવસે ગોવર્ધનનું પૂજન કરવું. તેમાં પ્રતિપદા પૂર્વવિધ્ધા ન લેતાં સૂર્યોદયથી હોય તે લેવી. દ્વિતીયાયુક્ત પ્રતિપદા સવારના પ્રથમ પ્રહરમાં હોય ને ગોક્રીડા કરે, તો પ્રજા આનંદરૂપ થઇને આખું વર્ષ પાવન થાય તથા રાજ્ય અને સુખની વૃદ્ધિ કરનારૂં થાય; પણ દ્વિતીયામાં કરે તો પ્રજા નષ્ટ થાય." એમ થયેથી જે અમાવાસ્યા શ્રાધ્ધકાલમાં હોય, તેમાંજ દીપદાનાદિ કર્મ કરવાનું સિધ્ધ થયું.

૨૨૦ એ ઉપરથી શંકા ઉઠેછે કે,તુલાસંક્રાંતિમાં દ્વિતીયાયુક્ત પ્રતિપદામાં ગોક્રીડનનો નિષેધ છે,તેથી તુલાસંક્રાંતિ ન હોય ત્યારે પ્રતિપદામાં,અને હોય તો પૂર્વવિધ્ધામાં ગોક્રીડન કરવું.તે વિષે વચનો:–પુનમિઆ મહીના પ્રમાણે કાર્તિક એટલે અશ્વિનકૃષ્ણપક્ષમાં તુલારાશીનો સૂર્ય હોય તો,ગોક્રીડામાં પ્રયત્નથી દ્વિતીયા વર્જિત કરવી. અશ્વિનકૃષ્ણચતુર્દશીને દિવસે તુલાસંક્રાંતિ હોય, ત્યારે કદાપિ એક ઘડી પણ અમાવાસ્યા હોય તો, તે દિવસે અપરાણ્હમાં શ્રાધ્ધ કરી સાયંકાલે દીપદાનઉલ્મુકાદિ કરવું; ને અમાવાસ્યાયુક્ત પ્રતિપદામાં બીજે દિવસે પ્રાતઃકાલમાં ગોક્રીડન કરવું. કદાપિ અમાવાસ્યામાં પણ લોકમાતરો ગાયો ક્રીડા કરે, તો ઘોડાને વ્યાધિ કે રાજાને શસ્ત્રભય થાય નહિ. અમાવાસ્યા ને પ્રતિપદાનો યોગ હોય, તે દિવસે ગાયોનું પૂજન કરે તો આયુષ, રાજ્ય, પુત્ર ને ધનની વૃધ્ધિ થાય." પણ એ શંકા યોગ્ય નથી.

૨૨૧ કેમકે બ્રાહ્માંડપુરાણમાં:–તુલાસંક્રાંતિમાંજ પૂર્વવિદ્ધાપ્રતિપદામાં ગોક્રીડાનો નિષેધ છે. તે સંબંધી વચનો:–"અશ્વિનશુકલપક્ષમાં તુલાસંક્રાંતિ થાય, ત્યારે અમાવાસ્યામાં સ્ત્રીઓ ને પ્રતિપદામાં ગાયો ક્રીડા કરે. કાર્તિકશુક્લ-

પક્ષમાં તુલાસંક્રાંતિ હોય, ત્યારે પૃથ્વી ઉપર ગોક્રીડનમાટે પ્રયત્નથી અમાવાસ્યાનો ત્યાગ કરવો. જો અમાવાસ્યામાં ગાયો ક્રીડા કરે તો તેમનો તથા મનુષ્યના આયુષ્યનો અને પ્રજાનો નાશ થાય અને છત્રભંગ થાય પણ, દ્વિતીયાયુક્ત પ્રતિપદામાં ગાયોનું પૂજન કરેથી આયુષ, પ્રજા ને રાજ્યની વૃદ્ધિ થાય. વળી અમાવાસ્યામાં જો લોકમાતરો ગાયો ક્રીડા કરે, તો ઘોડાને રોગ ને રાજાને શત્રુભય થાય." આ વચનોથી તુલાસંક્રાંતિ હોય કે ન હોય એવી વ્યવસ્થા નથી; પણ કેવલ શ્રાદ્ધકાલને અનુસારે ગોક્રીડનની વ્યવસ્થા લેવી.

૨૨૨ બીજું ચતુર્દશીને દિવસે ઘડીમાત્ર અમાવાસ્યા હોય, તેમાં શ્રાદ્ધ કરવું. એ શંકાકારના વચનથી બીજે દિવસે છત્રીશ ઘડીની અમાવાસ્યાનો ત્યાગ કરીને ચતુર્દશીમાં એક ઘડીની અમાવાસ્યામાં શ્રાદ્ધ કરવાનો અતિપ્રસંગ આવે છે; માટે શ્રાધ્ધકાલને અનુસરીને વ્યવસ્થા કરે, તો કંઈ પણ દોષ નથી. બીજી શંકા એ છે કે, પ્રતિપદાને દિવસે ચંદ્રદર્શનનો શ્રાધ્ધમાં નિષેધ છે, તે વિષે વચનોઃ—"થોડોક પણ દ્વિતીયાનો યોગ હોય, એવી પ્રતિપદામાં ચંદ્રદર્શનનો સંભવ હોવાથી બલિદીપદાનાદિ કરવું નહિ; તેમ દ્વિતીયાયુક્ત પ્રતિપદામાં ગોક્રીડન કરે તો પ્રજા અને આયુષનો નાશ તથા છત્રભંગ થાય. સાયંકાલે ચતુર્દશીયુક્ત અમાવાસ્યાને દિવસે શ્રાધ્ધ, દીપદાન વગેરે કરે તો તે અક્ષય્ય થાય." વળીઃ—"અમાવાસ્યા ત્રણ પ્રહરસુધી હોય, ને બીજે દિવસે વધના કારણથી પ્રતિપદા સાઢાત્રણ પ્રહરસુધી પહોચતી હોય તો મુનિઓએ તે બે તિથિઓ દીવાળીના ઉત્સવમાં લેવાને કહીછે; એમ ન હોય તો પૂર્વવિધ્ધા લેવી." એ શંકાના ઉત્તરમાં કહેછે કે, તે ખરૂં છે; પણ આ નિષેધ સાગ્નિકોને છે. એથીજ સર્વ અમાવાસ્યામાં પણ ચદ્રંદર્શન હોય તો પ્રતિપદામાં ઈષ્ટી કરવાનો નિષેધ કરનારાં વચનો છે. તે એ કે "સાયંકાલે છ ઘડી દિવસથી દ્વિતીયા હોય ને અપરાણ્હસુધી પ્રતિપદા હોય, તો તે દિવસે ચંદ્રદર્શન થાય છે, માટે ચતુર્દશીમાં અન્વાધાન કરીને અમાવાસ્યામાં ઇષ્ટિ કરવી." આ વચનમાં છ ઘડી દ્વિતીયા હોય, એવું કહ્યાથીજ અપરાણ્હમાં પ્રતિપદા હોવાનું સિદ્ધ થયું, તોપણ ફરી અપરાણ્હમાં પ્રતિપદા હોય, એવું કહેવાનું કારણ દિવસના પાંચ ભાગપક્ષના અભિપ્રાયથી છે. એમ કાલાદર્શમાંથી જણાય છે. પ્રાતઃકાલે બે ઘડી પ્રતિપદા

હોય', એ વચનમાં 'પ્રાતઃ' શબ્દનો અર્થ બે ભાગના પક્ષનો અપરાણ્હ લેવો.બે ઘડી શબ્દનો અર્થ ચાર ઘડી, એવો પૂર્વોક્ત વચનમાં જે કરી બતાવેલો છે, તે યોગ્ય છે. તો પણ શાખાભેદથી તેની વ્યવસ્થા લેવી. તે એવી રીતે કે, પહેલી પૌર્ણમાસીમાં અન્વાધાન કરવાનું પૈંગ્ય શાખામાં છે. ને કૌષીતકમાં બીજી પૌર્ણમાસીમાં અન્વાધાન કરવાનું કહેછે બીજી પૂર્ણિમા અન્વાધાનમાં લેવી, એ શતપંથમાંઃ–પણજે દિવસે પાછલી રાત્રિએ ચંદ્રદર્શન થતું હોય,તે દિવસે અ- અન્વાધાન કરવું; એવું એકદેશી (આ વાત કોઈક કહે છે) વાક્ય કહીને જે દિવસે પૂર્વમાં ચંદ્રનો ઉદય થાય તે દિવસે યાગ કરવો, ઇત્યાદિ શાખાભેદ- માં વ્યવસ્થા છે.

૨૨૩ શંકાકાર કહેછે કે, તિથિની ઘટ હોય તો પૂર્વવિદ્ધાવચનો અને વધ હોય તો પરવિદ્ધાવચનો લેવાં, એવી વ્યવસ્થા કરો. ત્યારે સિધ્ધાંતિ કહે છે કે, એ ખરૂં; પણ ક્ષયવૃધ્ધિનિમિત્ત શ્રાદ્ધના બે પ્રકાર થતા હોય તો તે વ્ય- વસ્થા ઘટે છે; જો કેવલ ક્ષયવૃધ્ધિના નિમિત્તથીજ વ્યવસ્થા કરીએ તો [1]અતિપ્રસંગ આવશે.

બીજે દિવસે અમાવાસ્યા ત્રણ પ્રહર હોય, ત્યારે દીપદાનકાલ તો તે દિ- વસે તજવોજ. ને શ્રાધ્ધકાલ તો બતાવેલી વ્યવસ્થાએ કરવા કદાપિ ચુકવો ન- હિ; જે નિશ્ચિત વ્યવસ્થા કરેલી હોય,તેજ લેવી યોગ્ય છે. માટેજ વિશ્વરૂપ નિબંધમાંઃ–"પંડિતોએ દર્શના નિર્ણય પ્રમાણેજ દીવાળીનો નિર્ણય લેવો;જુદો લેવો નહિ. અનંતભટ્ટ પણઃ–કાલનિર્ણયકારાદિ ગ્રંથકર્ત્તાઓએ એજ અભિ- પ્રાયથી જુદો નિર્ણય કર્યો, પણ સાધારણ નિર્ણયમાં એવું સામાન્ય વચનજ લખ્યું છે કે, "શ્રાવણીપૂર્ણિમા દુર્ગાનવમી, દૂર્વાષ્ટમી, હુતાશની પૌર્ણમાસી, શિવરાત્રિ ને બલિપ્રતિપદા, એ તિથિઓ પૂર્વવિધ્ધા લેવી." આ વચનથી સર્વ કાલ પૂર્વવિધ્ધાજ લેઇએ, તો સર્વ ઠેકાણે અતિપ્રસંગ એવી રીતે આવશે કે, વિષ્ટિમાં પણ શ્રાવણીપૌર્ણમાસીનું કર્મ કરવું, અને દુર્ગાનવમીને દિવસે દ- શમી પણ પરા ન લેવી.

૨૨૪ માટે "જે તિથિમાં સૂર્ય અસ્ત પામે, તે તિથિને પિતરો સ્વીકારે

---

૧ જે કર્મ જે કાલમાં કરવાની મના કરી હોય તે કર્મ તે કાલમાં કરવાનો પ્રસંગ આવશે.

છે;" ઇત્યાદિ સામાન્યવચનોની કુતપ ને અપરાણ્હકાલને અનુસારે જેમ વ્યવસ્થા કરી છે; તેમ કૌમુદીના વચનોની પણ કરવી. નિર્ણયામૃતમાં પણ પૂર્વવિધ્ધાનાં વચનો બતાવીને ચતુર્દશીમાં અન્વાધાન કરવાવિષે કહેલું છે, તેથી એ વચનો સાગ્નિકને ઇષ્ટ છે. તેમ 'ત્રણ પ્રહર અમાવાસ્યા' એ વાક્યનું ત્રીજા પણ પ્રહરમાં અમાવાસ્યા, એવું વ્યાખ્યાન કર્યુંછે.વ્યાકરણ રીતે સંખ્યાવાચક **ત્રિ**શબ્દમાં પૂરણપ્રત્યય**તીય** નો લોપ દેખાય છે. નિર્ણયભાસ્કરમાં પૂર્વવિદ્ધાવચનો અન્ય વ્રત વિષે છે. એવું કહ્યું છે. તે પ્રમાણે બ્રહ્મપુરાણમાં લખ્યું છે કે, "અશ્વિનશુક્લપક્ષમાં તુલાના સૂર્ય થતા હોય, તો અમાવાસ્યામાં સ્ત્રીઓ, ને કાર્તિકશુક્લપ્રતિપદામાં ગાયો ક્રીડા કરે. અને કાર્તિકશુક્લપક્ષમાં તુલાસંક્રાંતિ થતી હોય તો, પૃથ્વી ઉપર ગોક્રીડન કરવાને પ્રયત્નથી અમાવાસ્યા તજવી. અમાવાસ્યામાં ગાયો ક્રીડા કરે તો તેમનો,પ્રજાનો ને આયુષનો નાશ થાય અને છત્રભંગ થાય. દ્વિતીયાયુક્ત પ્રતિપદામાં ગોપૂજન કરેથી આયુષ, પ્રજા ને રાજ્યની વૃદ્ધિ થાય. લોકમાતરો ગાયો અમાવાસ્યામાં ક્રીડા કરે તો ઘોડાઓને રોગ, ને રાજાઓને શસ્ત્રભય થાય." એ વચનોથી સૂર્યોદયવેળાનીજ પ્રતિપદા લેવી. હવે જે બ્રહ્મવૈવર્તમાં બીજું વચન છે કે, "પ્રતિપદા ને દ્વિતીયા પૂર્વવિધ્ધા લેવી," એ કૃષ્ણપક્ષમાં ઉપવાસ વિષે છે એ રીતે પ્રતિપદા પૂર્વવિધ્ધા લેવા વિષે બીજાં પણ વચનો હોય, તે અન્ય વ્રતોને માટે છે, એવું સિધ્ધ થયું.

૨૨૫ વળી દીવાળીની બીજને યમદ્વિતીયા કહેછે; તેમાં બહેનોએ ભાઇઓને જમાડવા. કહ્યુંછે કે, " ભાઈબીજમાં બહેને ભાઈનું મંગલકર્મ કરવું." વ્રતખંડમાંઃ–"હે યુધિષ્ઠરરાજા, પૂર્વે કાર્તિકશુક્લદ્વિતીયામાં યમુનાએ પોતાને ઘેર પોતાના ભાઈ યમરાજને તેડી ભોજન કરાવ્યું છે.તેથી તેને લોકમાં યમદ્વિતીયા (ભાઈબીજ)કહેછે. તેમાં પંડિતોએ પોતાને ઘેર ન જમવું. સ્નેહથી પોતાની બહેનના હાથનું પુષ્ટિકારક અન્ન જમવું." બહેન ન હોય તો "કાકાની મોટી દીકરીના હાથનું જમવું." વળીઃ–"સર્વે ભાઈઓએ બહેનના હાથનું, બલ, ધન, યશ, આયુષ, ધર્મ, અર્થ ને કામને આપનારૂં અન્ન જમવું." તેમ "ભાઇઓએ પણ બહેનોનું વસ્ત્રાલંકારાદિથી પૂજન કરવું." તે વિષેવ્રતખંડમાંઃ–"સુવર્ણના લિંકાર, વસ્ત્રાદિપૂજા, સત્કાર, અને ભોજન,ઈત્યાદિ આપીને

બ્હેનોનું સન્માન કરવું; તે ન હોય તો ધર્મની બેહનો પૂજવી." વળી આ બીજમાં યમુનાસ્નાન ને યમનું પૂજન શ્રેષ્ઠ છે. પુરાણમાંઃ—"કાર્તિકશુક્લદ્વિતીયાને દિવસે અપરાણ્હમાં યમુનામાં સ્નાનકરીને યમનું પૂજન કરવું. તેથી યમલોકનુ દર્શન થાય નહિ." વળી તેમાંજઃ—"એ રીતે યમદ્વિતીયાનો મોટો ઉત્સવ કરેથી નરકમાં ગયેલા પાપી પૂર્વજો પાપથી મૂકાઇ સર્વ નરકબંધનથી ટળૂ ને તેમને યમલોકમાં મહોત્સવ સુખ મળે. આ કારણથી તે યમદ્વિતીયા નામે ત્રૈલોક્યમાં પ્રસિદ્ધ છે."

ઇતિ દીવાળીનો નિર્ણય.

ઇતિ અચલદ્વિવેદીકૃત નિર્ણયદીપકગ્રંથની ટીકામાં પ્રતિપદાનિર્ણય સહિત દીવાળીનિર્ણય સંપૂર્ણઃ

અથ દ્વિતીયાનો સામન્ય નિર્ણય.

૨૨૧ હવે ઉપવાસાદિ વિષે દ્વિતીયાનો નિર્ણય કહીએ છીએ. પરસ્પર વિરૂદ્ધ અર્થવાળાં વચનોની વ્યવસ્થા કરવી, એનુ નામ નિર્ણય. કહ્યું છે કે, "એકાદશી, અષ્ટમી, ષષ્ઠી, દ્વિતીયા, ચતુર્દશી, ત્રયોદશી ને અમાવાસ્યા ઉપવાસમાં પરવિધ્ધા લેવી." એ વિષ્ણુધર્મના વચનથી તૃતીયાયુક્ત દ્વિતીયા ઉપવાસમાં લેવી. પરંતુ બીજી સ્મૃતિના વચનમાં તૃતીયાયુક્ત દ્વિતીયાનો ઉપવાસમાં નિષેધછે. તે એવી રીતેકે,"તૃતીયા,એકાદશી, ષષ્ઠી ને અષ્ટમી પોતાથી પૂર્વની ઉપવાસ તિથિને હણે છે."આ વચનમાં તૃતીયા પોતાના વેધદી દ્વિતીયાને ઉપવાસમાં હણેછે; તેથી તૃતીયાયુક્ત દ્વિતીયા ઉપવાસમાં ન લેવી, એવું પ્રાપ્ત થયું. એ રીતે પરસ્પર વિરુધ્ધાર્થને બતાવનારાં બન્ને વચનોની વ્યવસ્થા એ રીતે કરવી કે, "જ્યાં બે શ્રુતિઓ પરસ્પર વિરુધ્ધ હોય ત્યાં બન્ને ધર્મ પ્રમાણછે; ને જ્યાં સ્મૃતિવચનો પરસ્પર વિરૂધ્ધા હોય, ત્યાં બન્ને વચનોના જુદેજુદા બે વિષયની કલ્પના કરવી." એ તૃતીયાયુક્ત દ્વિતીયા ઉપવાસમાં લેવાનું વિધાન કરનારા વચનની સાથે મળતા **युग्माग्नि** ઇત્યાદિ વાક્યથી તૃતીયાયુક્ત દ્વિતીયા શુકલપક્ષની લેવી; અને દ્વિતીયા પૂર્વવિદ્ધા લેવી, ને તૃતીયાયુક્ત ન લેવી, એ નિષેધ કરનારા વાકયથી કૃષ્ણદ્વિતીયા [તૃતીયાયુક્ત ન લેતાં] પૂર્વવિદ્ધા લેવી. એ રીતે તૃતીયાયુક્ત દ્વિતીયા ઉપવાસમાં લેવાનો વિધિનિષેધ કરનારાં પરસ્પર વિ-

રૂધ્ધ વાક્યોને શુક્લ ને કૃષ્ણ એ જુદેજુદા બે વિષય આપ્યા, એટલે બન્ને વચનો સાર્થક થયાં. એવી વ્યવસ્થાનેજ નિર્ણય કહેછે.

૨૨૭ એ અર્થના અભિપ્રાયથી દીપિકાકારઃ—કૃષ્ણદ્વિતીયા પૂર્વાણ્હવેધવાળી (પૂર્વવિદ્ધા) ને શુક્લદ્વિતીયા અપરાણ્હવેધવાળી [પરવિધ્ધા] લેવી. "પ્રતિપદાયુક્ત દ્વિતીયા ને દ્વિતીયાયુક્ત પ્રતિપદા લેવી." એ વચનમાં ઉપવાસસિવાય અશૂન્યશયનાદિ વિશેષ વ્રત વિષે પ્રતિપદાયુક્ત દ્વિતીયા લેવાનું પ્રતિપદાના નિર્ણયમાં સ્થાપન કર્યું છે; કેમકે એ વ્રત ચંદ્રોદય વખતે કરવાનું છે, માટે તે વખતે દ્વિતીયા હોવીજ જોઇએ. કહ્યું છે કે, "એકભક્તવ્રતમાં દિવસે અને નક્ત તથા ચંદ્રોદયવ્રતમાં રાત્રિએ કર્મકાલમાં પહોચતી તિથિ લેવી; ને પારણામાં બીજી લેવી."

૨૨૮ હવે અશૂન્યશયનવ્રતમાં પરવિધ્ધાતિથિ લેવાનું જે કહ્યું છે કે, "શ્રાવણાદિ ચાર માસની કૃષ્ણપક્ષની દ્વિતિયામાં અશૂન્યશયનવ્રત તૃતીયાયુક્ત કરે તો અધિક ફલને પામે," તે બે દિવસ પહોચતી દ્વિતીયાવિષે જાણવું; કારણકે તિથિની વધ હોય તો પરા લેવાનું કહ્યું છે. હવે દીવાળીની દ્વિતીયા જેને યમદ્વિતીયા કહે છે, તે ભાઇબેહેનોએ મંગલકર્મ કરવામાં દીવાળી નિર્ણયના અનુસારે પૂર્વવિદ્ધા અગર પરવિદ્ધા, જે આવે તે લેવી. "એ દ્વિતીયામાં બહેન ભાઇને મંગલકર્મ કરે" ને તેને જમાડે; તેમ ભાઇએ પણ બહેનોને વસ્ત્રાદિ અલંકાર આપવા.

૨૨૯ હવે કેટલાએ કૃષ્ણદ્વિતીયા પણ તૃતીયાયુકત ઉપવાસમાં લેવાના અભિપ્રાયથી **'तृतीये एकादशी'** એ વચનમાં પૂર્વવિધ્ધા લેવાનું જે કહ્યું છે, તે ઉપવાસ શબ્દનો અર્થ પૂર્વવિધ્ધ અશૂન્યશયનવ્રત, લક્ષણા એ કરીને કહ્યો; પણ "પ્રતિપદાવિદ્ધ દ્વિતીયા લેવી" એ બ્રાહ્મવૈવર્ત્તવચનમાં કૃષ્ણદ્રિતીયા ઉપવાસમાં પૂર્વવિદ્ધા લેવાને સ્પષ્ટ કહેથી, મુખ્યાર્થનો સંભવ છતાં લક્ષણા લેવી, એ અન્યાય છે.

ઇતિ દ્વિતીયાનોસામાન્યનિર્ણય.

અથ દ્વિતીયાનો વિશેષનિર્ણય.

૨૩૦ અથ બ્રહ્મવ્રત દ્વિતીયાનો અધિપતિ બ્રહ્મા છે, માટે સર્વ શુક્લકૃષ્ણદ્વિ-

તીયામાંબ્રહ્માનું પુજન કરવું.તે વિષે ભવિષ્યપુરાણમાં:-"જે દ્વિતીયાને દિવસે બ્રહ્મચર્યવ્રત કરીને બ્રહ્મચારીઓને ભોજન આપે, તે સર્વ વિદ્યામાં પારંગત થાય. તિથીશ્વર બ્રહ્માની મૂર્તિ સુવર્ણની કરવી. અને સમિધ, ઘી, દહિં, દૂધ ને મધનો હોમ કરવાથી બ્રહ્મા સંતોષ પામીને વિદ્યા આપે."

ઇતિ બ્રહ્માનું વ્રત સંપૂર્ણ.

અથ ચૈત્રશુક્લદ્વિતીયા.

તેમાં ઉમા, શિવ ને અગ્નિનું પુજન કરવું. કહ્યું છે કે, "હે મુનિશ્રેષ્ઠ, ફલની ઈચ્છાવાળાએ ઉમા, શિવ ને અગ્નિનું પુજન કરવું."

૨૩૧ દેવીપુરાણમાં:-"હે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ, એ દ્વિતીયાને દિવસે ઉમા, શિવ ને અગ્નિનું પૂજન કરવામાં ચંદન,પુષ્પ, હવિષ્યાન્ન નૈવેદ્ય વગેરે લેવું. તેથી સર્વ યજ્ઞનું ફળ મળે."

ઇતિ ચૈત્રદ્વિતીયા.

અથ અશૂન્યશયનવ્રતની દ્વિતીયા.

શ્રાવણાદિ ચાર માસની કૃષ્ણદ્વિતીયામાં અશૂન્યશયનવ્રત કરવું. તે વિષે ભવિષ્યત્પુરાણમાં સુમંતુ:-"હે યુધિષ્ઠિર રાજા, અશૂન્યશયન નામની દ્વિતીયાનું વ્રત શ્રવણ કર. તેમાં ઉપવાસ કરનારી સ્ત્રીને વૈધવ્ય ન આવે, ને તે વ્રત કરનાર પુરૂષને કદાપિ સ્ત્રીનો વિયોગ થાય નહિ." અહીં ઉપવાસ કહ્યો; પણ અન્ય ગ્રંથમાં નક્તભોજન કરવાનું કહ્યું છે. "ચાતુર્માસમાં જ્યારે જગત્પતિ શ્રીકૃષ્ણ લક્ષ્મીજીસહિત શયન કરે છે, ત્યારે અશૂન્યવ્રતની તિથિ લેવી. હે ભારત, પુનમિઆ મહીના પ્રમાણે શ્રાવણ એટલે આષાઢકૃષ્ણદ્વિતીયાને દિવસે સવારમાં ઉઠીને જગત્પતિ શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર કરી આવો ઉચ્ચાર [વ્રતનો સંકલ્પ] કરવો." મત્સ્યપુરાણમાં:-"શ્રાવણકૃષ્ણદ્વિતીયાને દિવસે મધુસૂદન ભગવાન્ ક્ષીરસમુદ્રમાં લક્ષ્મીસહિત નિવાસ કરે છે." તે દ્વિતીયામાં અશૂન્યશયન નામનું વ્રત કરવું. પુનમિઆ માસ પ્રમાણે એનો આરંભ કરવાને કહ્યું છે.

૨૩૨ નાગરખંડમાં સૂતપુરાણી:-"હે વિપ્રશ્રેષ્ઠ, આષાઢીપુનમપ-

છીની દ્વિતીયાને દિવસે સવારમાં ઉઠીને, પાપી, પતિત, મ્લેચ્છ વગેરે દુષ્ટ લોકોની સાથે ભાષણ ન કરતાં, મધ્યાન્હકાલે શ્રવણ નક્ષત્રમાં સ્નાન કરી, પવિત્ર થઇ, ધોયેલાં વસ્ત્ર પહેરીને જલશાયી ભગવાન્‌ની પાસે જઈ તેમનું આ મંત્રથી પૂજન કરવું. મંત્રના બે શ્લોક મૂળ ગ્રંથમાં પાને ૧૩૧ મે લખ્યા છે. તેમજ વિષ્ણુરહસ્યમાંના પ્રાર્થનાના ત્રણ શ્લોક પણ મૂળમાં છે,તે પાને ૧૩૨ મે જુઓ.એ મંત્ર ભણીને લક્ષ્મીસહિત ભગવાન્‌ને પ્રસન્ન કરી તેમના શય્યાસ્થાનમાં અનેક પ્રકારનાં પ્રિય ફૂલ અર્પણ કરવાં, ને રાત્રિએ મંદિરમાં જઈ, તેમને નમસ્કાર [પૂજા] કરી, મૌન ધારણ કરીને જમવું." અશૂન્યશયનવ્રત ચંદ્રોદયવખતે કરવાનું પ્રથમ કહ્યું છે. "હે રાજા, તે દ્વિતીયાને દિવસે શય્યા ઉપર સ્ત્રીજાતિનાં વર્જિત કરીને તે કાલમાં ઉત્પન્ન થયેલાં અનેક પ્રકારનાં ફૂલ, ને દક્ષિણા મૂકીને તે (શય્યા) બ્રાહ્મણને આપવી.બીજે દિવસે પોતાની શક્તિપ્રમાણે ભક્તિથી વસ્ત્ર, ધાન્ય ને ધાન્યયુક્ત ફલનું પણ દાન કરવું. હે વીર, એ રીતે ઉત્તમ પ્રકારથી જે નર ચાર માસસુધી વ્રત કરે, તેના ગૃહસ્થાશ્રમનો સો વર્ષસુધી ભંગ થાય નહિ." તે વ્રત ચાર માસની કૃષ્ણ દ્વિતીયાએ કરવું.

૨૩૩ પદ્મપુરાણમાં:—પૂર્વે કહેલા મંત્રાદિકનો આરંભ કરીને **શ્રીશંકરઃ**— "ચારે દ્વિતીયામાં શય્યાદિ દાન કરવામાં અશક્ત હોય, તેણે ઘંટાદાન કરવું; કારણકે તે સર્વ વાદ્યમય છે. એ રીતે ગોવિંદભગવાનનું પૂજન કરી તેલ, મીઠું તથા બીજા ખારા પદાર્થ વર્જિત કરીને રાત્રિએ નક્તકાલમાં ભોજન કરવું. ચોથી દ્વિતીયા થયાપછી બીજે દિવસે સવારે નિત્યકર્મ કરીને ભગવાનની મૂર્તિ, દીપ, અન્ન, વાસણ, પાદુકા, જોડા, છત્રી, ચામર ને આસનસહિત શય્યાનું, વિદ્વાન, અંગવિકારરહિત, વૈષ્ણવ, કુટુંબવત્સલ ને સપત્નીક બ્રાહ્મણને અલંકાર પહેરાવી, તેની ઉપર બેસાડીને, યથાવિધિ દાન આપવું; અને તેને ભક્ષ્યભોજ્યયુક્ત પક્વાન્નભોજન કરાવવું. તેમજ ઉદકુંભ (પાણી ભરેલો ઘડો) ને અલંકાર સહિત સર્વ દેવના દેવ બ્રહ્માની સુવર્ણની મૂર્તિ બ્રાહ્મણને દાન કરવી. એ રીતે ભગવાનનું અશુન્યશયનવ્રત કરનાર સ્ત્રીપુરૂષને કદાપિ દરિદ્રતા, વૈધવ્ય,કુરૂપતા,શોક ને પુત્રવિયોગાદિ દુઃખ થાય નહિ અને તે સાત હજાર ને સાતસે કલ્પસુધી વિષ્ણુલોકમાં પૂજાય."

ઇતિ અશૂન્યશયનવ્રતનો વિધિ ને નિર્ણય સંપૂર્ણ.

૨૩૪ અથ ચૈત્રશુક્લદ્વિતીયાને દિવસે મુક્તિની કામનાવાળા માણસે

અગ્નિ અને પ્રકૃતિપુરુષનું પૂજન કરવું. માર્કંડેયઃ– " પ્રકૃતિ ને પુરુષ, અગ્નિ ને સોમ અને વાસુદેવ ને લક્ષ્મી એ યુગ્મ સર્વ જગત્નું રુપછે; માટે પ્રતિપદામાં ઉપવાસ ને બ્રહ્મચર્ય પાળીને ચૈત્રશુકલદ્વિતીયાને દિવસે પુરુષસૂક્તવિધાનથી અગ્નિનું પૂજન કરવું." દ્વિતીયા બે દિવસ પહોચતી હોય, તો તે પૂર્વાણ્હવ્યાપિની લેવી; કારણકે દૂધ, ઘી વગેરેનું ભોજન પૂર્વાણ્હમાં કરવાને વિહિતછે. "ઉપવાસમાત્રની પારણા પૂર્વાણ્હમાં કરવી."ગંધ,પુષ્પ,ધૂપ,દીપ ને સુંદર નૈવેદ્ય ઈત્યાદિ પૂજાસામગ્રી તૈયાર કરી,ધર્મ જાણનારા મનુષ્યે વરદા લક્ષ્મી અને શ્રીહરિનું શ્રીસૂક્તવિધાનથી યથાવિધિ પૂજન કરવું. બ્રાહ્મણને દક્ષિણામાં રૂપું ને સોનું આપવું." ત્યારપછી પોતે દૂધ ને ઘી જમવું."આ વ્રત ઉપવાસ કરીને વર્ષસુધી કરે, તો સર્વ પાપથી છૂટે ને તેને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય."

ઇતિ વિષ્ણુધર્મોક્તપ્રકૃતિપુરુષવ્રતનો વિધિ સંપૂર્ણ.

૨૩૫ બીજા દ્વિતીયાનાં વિશેષવ્રતો **વ્રતસમુચ્ચયમાંથી** જાણવાં.નક્તાદિ વિશેષવ્રતમાં તે તે કાલમાં પહોચતી તિથિ લેવાનો નિર્ણય કહ્યોછે. હવે ધનકામનાવાળાએ દ્વિતીયાને દિવસે મહાલક્ષ્મીનું પૂજન કરવું.તે વિષે **સ્કાંદનાગરખંડમાં** બ્રહ્માએ લક્ષ્મીને કહ્યુંછે કે, "હે દેવિ, હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાં તારૂં નામ મહાલક્ષ્મી પડશે. હાથીના મુખવાળી એવી તને જે ભક્તિથી પૂજશે, તે પૃથ્વીમાં ગજાંતલક્ષમીવાન્ રાજા થશે. દ્વિતીયાને દિવસે 'હે મહાલક્ષ્મી' એવું તારૂં નામ દેઇ ભક્તિથી જે શ્રીસૂક્ત ભણીને તારૂં પૂજન કરશે,તે સાત જન્મમાં દરિદ્રી નહિ થાય."

ઇતિ અચલદ્વિવેદીકૃત નિર્ણયદીપકગ્રંથની ટીકામાં વિશેષવ્રતસહિત દ્વિતીયાનો નિર્ણય સંપૂર્ણ.

અથ તૃતીયાનો સામાન્યનિર્ણય.

૨૩૬ તેમાં રંભાતૃતીયાસિવાય બીજી સઘળી તૃતીયા ઉપવાસમાં ચતુર્થીયુક્ત લેવી. તે વિષે કહ્યુંછે કે, "ષષ્ઠી, રંભાસિવાયની તૃતીયા, એકાદશી, કૃષ્ણત્રયોદશી, અવરાચતુર્થી ને દ્વિતીયા, એ પરવિદ્ધા લેવી." વિષ્ણુધર્મોત્તરમાંઃ–" એકાદશી, અષ્ટમી, ષષ્ઠી, પૌર્ણમાસી, ચતુર્દશી, અમાવાસ્યા ને

તૃતીયા, એ પરવિદ્ધા લેવી." 'युग्माग्नि' ઈત્યાદિ વાક્યમાં દ્વિતીયાયુક્ત તૃતીયા લેવાનું જે કહ્યું, તે રંભાવ્રતવિષે છે. તે એવી રીતે કે, "અનંગત્રયોદશી અને રંભાતૃતીયા પૂર્વવિધ્ધા લેવી." તેમજ કાલાદર્શમાંઃ- 'સાવિત્રીઅમાવાસ્યા ને પૌર્ણમાસી, ગણેશચતુર્થી ને રંભાતૃતીયા એ ઉપવાસમાં પૂર્વવિધ્ધા લેવી."

૨૩૭ બ્રહ્મવૈવર્તમાંઃ-"હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ, રંભાતૃતીયાસિવાય બીજી સર્વ તૃતીયાચતુર્થીયુક્ત લેવી શ્રેષ્ઠ છે." સ્કંદપુરાણમાંઃ-"કૃષ્ણાષ્ટમી, ચતુર્થી, વટસાવિત્રીઅમાવાસ્યા કે પૌર્ણમાસી, અનંગત્રયોદશી ને રંભાતૃતીયા, એ ઉપવાસમાં પૂર્વવિધ્ધા લેવી." એ રીતે રંભાતૃતીયાને પૂર્વવિદ્ધા લેવાનું બતાવનારાં વચનથી, અને રંભા સિવાયની બીજી સર્વ તૃતીયાઓ ઉપવાસ ને બીજાં વ્રતમાં પણ ચતુર્થીયુક્ત લેવાનું શ્રેષ્ઠ કહેવાથી દ્વિતીયા ને તૃતીયાનો યોગ રંભાવ્રતમાં સ્થાપિત થાય છે. રંભાવ્રતસિવાય બીજાં વ્રતમાં પૂર્વવિધ્ધા તૃતીયાનો નિષેધ છે. તે વિષે કહ્યું છે કે, "દ્વિતીયા, પંચમી, દશમી, ત્રયોદશી ને ચતુર્થી ઉપવાસમાં પોતાથી પૂર્વ અને ઉત્તર તિથિને હણેછે." તે એવી રીતે કે, દ્વિતીયા પોતાથી પૂર્વ પ્રતિપદાને અને ઉત્તર તૃતીયાને હણેછે, તેથી દ્વિતીયાયુક્ત તૃતીયાનો નિષેધ કર્યો.

૨૩૮ શંકા છે કે, આ વચન રંભાવ્રતમાં દ્વિતીયાયુક્ત તૃતીયા લેવાનો નિષેધ કરનારૂં શા કારણથી નહિ થાય? તેનું ઉત્તર એ છે કે, રંભાવ્રતમાં દ્વિતીયાયુક્ત તૃતીયા લેવાનું વિશેષવચન છે. જેમકે અગ્નિદેવતાના પુરોડાશના ચાર ભાગ કરવાનું વિશેષવચન હોવાથી કમી જાસ્તી ભાગ બતાવનારૂં સામાન્ય વચન આ પુરોડાશમાં લાગુ થતું નથી. એ ન્યાય રંભાવ્રતવિષે પણ જાણવો. એ હેતુથીજ સર્વ તૃતીયા દ્વિતીયાયુક્ત લેવાનો દોષ કહેલો છે. પુરાણસમુચ્ચયમાંઃ-"દ્વિતીયાયુક્ત તૃતીયામાં જે વ્રત કરે, તે કાલસૂત્ર નામના ઘોર નરકમાં પડે." બ્રહ્મવૈવર્તમાં પણઃ-"હે રાજા, દ્વિતીયાયુક્ત તૃતીયા કરવી નહિ; એમ છતાં કોઇ કરે, તો તે નીચ પુરૂષના વર્ષસુધી કરેલાં ધર્મનો નાશ થાય." વળી તેમાંજઃ-"વિદ્વાન્ લોકોએ કહ્યું છે કે, જે સ્ત્રી અજ્ઞાનથી દ્વિતીયાયુક્ત તૃતીયામાં વ્રત કરે, તે વિધવા થાય." એ રીતે દ્વિતીયાયુક્ત તૃતીયાનો નિષેધ કરી ચતુર્થીયુક્ત તૃતીયાને વખાણી છે. તે એવી રીતે કે, "ચતુર્થીયુક્ત તૃતીયા મહાફલદાયી છે. તે વ્રત કરનાર સ્ત્રીને અખંડ સૌભાગ્ય અને પુત્ર

ચૈત્રાદિ મળે છે." જો બીજે દિવસે ચતુર્થીયુક્ત તૃતીયા ન મળે, તો નિષિદ્ધ પૂર્વવિધ્ધા પણ લેવી.

૨૩૯ તેજ પ્રમાણે નિગમવાકયઃ—"એકાદશી, તૃતીયા, ષષ્ઠી ને ત્રયોદશી બીજે દિવસે ન મળતી હોય તો નિષિધ્ધ પૂર્વવિધ્ધા પણ લેવી." એ ઉપલક્ષણ સર્વ તિથિઓને માટે પણ જાણવું. એ રીતે રંભાતૃતીયા પૂર્વવિધ્ધા, ને બીજી તૃતીયા પરવિદ્ધા લેવાનો સિધ્ધાંત થયો. ઉપવાસને બદલે કરવાનાં એકભક્તાદિવ્રતોમાં ઉપવાસતિથિનો નિર્ણય લેવો. બીજાં સ્વતંત્ર એકભક્તાદિ વ્રતો કર્મકાલવ્યાપિનીતિથિમાં કરવાં.

ઇતિ તૃતીયાનો સામાન્યનિર્ણય સંપૂર્ણ.

અથ તૃતીયાનો વિશેષનિર્ણય.

અથ અક્ષય્યતૃતીયા.

વૈશાખશુકલતૃતીયાને અક્ષય્યતૃતીયા કહેછે. તે વિષે વ્રતસમુચ્ચયમાંઃ— "વૈશાખશુકલઅક્ષય્યતૃતીયાને તું સાંભળ. તે દિવસે કૃતયુગનો આરંભ થયો છે, માટે એને યુગાદિ પણ કહે છે. એમાં સ્નાન, જપ, હોમ, સ્વાધ્યાય, પિતૃતર્પણ ને દાન, જે કંઈ કરે તે અક્ષય્ય થાય; તેથી એને અક્ષય્યતૃતીયા કહે છે."

૨૪૦ બીજા પુરાણમાંઃ—"જનાર્દન ભગવાને વૈશાખશુકલતૃતીયાને દિવસે જવ ઉત્પન્ન કરી કૃતયુગનો આરંભ કર્યો, માટે એને કૃતયુગાદિ કહે છે."ભવિષ્યોત્તરપુરાણમાં"વૈશાખશુકલતૃતીયાને દિવસે ત્રેતાયુગનો આરંભ થવાથી ત્રેતાયુગાદિ," એવું જે કહ્યું છે,તે બીજા કલ્પ માટે જાણવું.ભવિષ્યોત્તરમાંઃ—"અક્ષય્યતૃતીયાને દિવસે પોતાને વૈભવ ન હોય તો શ્રદ્ધાપૂર્વક જે કંઈ દાન કરે, તે અક્ષય્ય થાય છે." તેનો વિધિ અત્રે લખેલો છે, તે સાંભળો. "તે દિવસે સ્નાન અને દેવતાનું તર્પણ કરીને એકભક્તવ્રતસહિત વાસુદેવનું પૂજન કરવું. અન્ન, સર્વ રસ (દૂધ ઘી) વગેરે ઊનાળામાં જે ઉપયોગ આવે, એવા ગરમીને નિવારણ કરનાર પદાર્થો [પંખા, શીતલ ચંદનની ઉટી] અને ચરૂડાસહિત જલ ભરેલા કુંભનું કે ગોળીનું દાન કરવું ઘણું શ્રેષ્ઠ છે." વળી તેમાંજ કહ્યું છે કે, "ઘઉં, ચણા, સાથવો, દહિંભાત, શેલડી, દૂધના પ-

દાર્થો, છત્રી, વસ્ત્ર, જોડા, વગેરે જે જેને ઈચ્છિત હોય, તે સુવર્ણદક્ષિણાસહિત આપવું." ને લક્ષ્મીસહિત વિષ્ણુનું પૂજન કરવું.

૨૪૧ **પુરાણાંતરમાં પણઃ**—"વૈશાખશુકલતૃતીયાને દિવસે ગંધ, પુષ્પ, ધૂપાદિ અર્પણ કરીને લક્ષ્મીસહિત શ્રીજગદ્ગુરુ નારાયણનું પૂજન કરવું." યુગાદિ તિથિઓ વિષે **પારાશરઃ**—"વૈશાખશુકલતૃતીયા, કાર્તિકશુકલનવમી, ભાદ્રપદકૃષ્ણત્રયોદશી ને માઘશુકલઅમાવાસ્યા, એ યુગાદિ ચાર તિથિઓ **મત્સ્યપુરાણ**ના વચન પ્રમાણે પિતરોને મોક્ષનો હેતુ છે."

૨૪૨ એ યુગાદિ તિથિઓમાં કરવાનું કર્મ પણ તેજ **પુરાણમાંઃ**—"શ્રાદ્ધ ન બને તો, મનુષ્યે પ્રયત્નથી તિલમિશ્રિત જલ પિતરોને નામે આપવું. તેથી તેણે હજાર વર્ષસુધી શ્રાદ્ધ કર્યું, એવું ઋષિઓ કહે છે." **વળીઃ**—"મન્વાદિ ને યુગાદિ તિથિઓમાં વિધિપૂર્વક શ્રાદ્ધ કરે, તો બે હજાર વર્ષ સુધી પિતરોને તૃપ્તિ થાય." **મહાભારતમાંઃ**—"જો મનુષ્ય યુગાદિ ને મન્વાદિ તિથિઓમાં સ્નાન, દાન, જપ,કરે તો તેને અનંત ફલ થાય." તેમ નક્ષત્ર અને વારના યોગથી વિશેષ પ્રકાર **નારદીયપુરાણમાંઃ**—"અક્ષય્યતૃતીયા રોહિણીનક્ષત્ર ને બુધ કે સોમવારયુકત હોય, તે દુર્લભ છે." હવે યુગાદિ તિથિઓમાં વિહિત વિષ્ણુપૂજાદિ ને શ્રાદ્ધાદિ કર્મમાં કાલનો વિશેષ પ્રકાર **ભવિષ્યત્પુરાણમાંઃ**—"વિદ્વાનોએ પૂર્વે બે શુકલપક્ષની ને બે કૃષ્ણપક્ષની,એમ ચાર તિથિઓ યુગાદિ કહી છે; તેમાં શુકલપક્ષની પૂર્વાણ્હિક ને કૃષ્ણપક્ષની અપરાણ્હિક લેવી." દાનપૂજાદિમાં શુકલપક્ષની પૂર્વાણ્હિક લેવી;કારણ કે તે કર્મ તેમાં વિહિત છે.

૨૪૩ તે વિષે **વસિષ્ઠઃ**—"ચતુર્થીયુક્ત તૃતીયા, રોહિણીનક્ષત્ર ને બુધવાર યુકત, અગર રોહિણી ન હોય, તોપણ કેવલ બુધવારયુકત હોય તો, તે અનંત પુણ્યદાયી છે." **તથાઃ**—"રોહિણીનક્ષત્ર ને બુધવારયુકત તૃતીયા પણ પૂર્વવિદ્ધા ન લેવી. તેમાં ભકિતથી વ્રત કરે, તોપણ પુર્વનું પુણ્ય હણાય." માટે વિષ્ણુપૂજાદિ કર્મમાં તે પરવિદ્ધા લેવી. શ્રાદ્ધવિષે તો "એ રીતે મન્વાદિ, યુગાદિ, મહાલય ને અષ્ટકાઓનો નિર્ણય જાણવો." એ દર્શશ્રાદ્ધનિર્ણયપ્રકરણમાં **કાલાદર્શ**ના વચનથી સર્વ યુગાદિ તિથિઓનું અપરાણ્હકાલમાં શ્રેષ્ઠપણું કહ્યું છે, તેથી યુગાદિનિમિત્તશ્રાદ્ધમાં અમાવાસ્યાની પેઠે અપરાણ્હકાલની તૃતીયા લેવી, એ સિદ્ધાંત છે.

૨૪૪ એમાં વિશેષ પ્રકાર એ છે કે, "અધિકમાસ આવે તો અધિક ને

શુધ્ધ, બન્ને માસમાં શ્રાધ્ધ કરવું." [એને શ્રાધ્ધનો ઉત્કર્ષ કહે છે.] જે વચન છે કે, "દશાહરા [જયેષ્ઠમાસમાં પડવેથી દશમીસુધી ગંગાજીનો ઉત્સવ થાય છે તે.] ને યુગાદિ શ્રાદ્ધનો ઉત્કર્ષ કરવો નહિ." તે તો નક્ષત્રવારાદિ યોગથી ઉત્પન્ન થયેલા વિશેષવ્રતમાટે છે; તેથી એનો નિર્ણય ઉપાકર્મનિર્ણયમાં કરીશું. અક્ષય્યતૃતીયામાં ગંગાસ્નાન કરવું, તે વિષે કહ્યું છે કે, "વૈશાખશુકલ તૃતીયાને દિવસે ગંગાના જલમાં મનુષ્ય સ્નાન કરે તો, તે સર્વ પાપથી મુકત થાય." દેવીપુરાણમાં:—ગૌરીપૂજાનો આરંભ કરીને, "રોહિણીનક્ષત્રયુકત વૈશાખશુકલતૃતીયામાં જે જલ ભરેલા કુંભનું દાન ને શિવપૂજન કરે, તે શિવલોકમાં પૂજાય."

ઇતિ અક્ષય્યતૃતીયા નિર્ણય.

અથ રંભાતૃતીયાવ્રતનો વિધિ.

૨૪૫ માર્ગશીર્ષશુક્લદ્વિતીયાથી આરંભીને રાત્રિએ ગૌરીપૂજન કરી કહેલું દ્રવ્ય પ્રાશન કર્યાપછી જાગરણ કરવું; ને બીજે દિવસે પ્રાતઃકાલે બ્રાહ્મણોને જમાડી તેમને દક્ષિણા આપીને પારણા કરવી. એવું વર્ષસુધી કરીને ઉદ્યાપન કરવું. એ વ્રત શ્રીકૃષ્ણે યુધિષ્ઠિરને કહ્યુંછે કે"હે રાજા,સર્વ પાપનો નાશ કરનારૂં, સુખ, સૌભાગ્ય ને પુત્રપૌત્ર આપનારૂં, સપત્ની(શોક્ય) નો ગર્વ હરણ કરનારૂં અને પાર્વતીની પ્રીતિમાટે શ્રીશંકરે કહેલું રંભાતૃતીયાનું વ્રત શ્રવણ કર. સ્ત્રીઓએ માર્ગશીર્ષશુક્લતૃતીયાને દિવસે સવારના પહોરમાં ઊઠીને દંતધાવનપૂર્વક ભક્તિભાવથી ઉપવાસનો નિયમ લેવો કે, 'હે દેવિ, હું વર્ષસુધી દરેક માસમાં માર્ગશીર્ષશુક્લતૃતીયાને દિવસે ઉપવાસ કરીને બીજે દિવસે પારણા કરીશ. તે મારૂં વ્રત નિર્વિઘ્નપણાથી સમાપ્ત થાઓ. હું તારે શરણ છું. તું મારો દુર્ભાગ્યથી ઉધ્ધાર કર.' એ રીતે વિધિવત્ સંકલ્પ કરીને નિશ્ચયપૂર્વક ભક્તિથી ધ્યાનતત્પર ને જીતેંદ્રિય થઈ સ્નાન કરીને પાર્વતીનું પૂજન કરવું. ત્યાર પછી રાત્રિએ દર્ભથી ધોયેલું પાણી પીને રહેવું.

૨૪૬ બીજે દિવસે સવારે મુખ્યત્વેકરીને શિવભક્ત બ્રાહ્મણોને જમાડીને મીઠું, સુવર્ણ, અને એ ઉપરાંત દક્ષિણા આપવી. હે રાજા, એ પ્રમાણે વિધિથી જે સ્ત્રી પાર્વતીનું વ્રત કરે, તે પોતાનાં સો કરતાં અધિક કુલને તારે, એમાં

સંશય નથી. માર્ગશીર્ષમાં દર્ભનું પાણી પીવાનું પૂર્વે કહ્યુંછે. પૌષમાં ગોમૂત્ર, માઘમાં ગાયનું છાણ, ફાગણમાં ગોમૂત્ર, ચૈત્રમાં દહિં, વૈશાખમાં ઘી, જયેષ્ઠમાં મીઠું,આષાઢમાં તિલોદક, શ્રાવણમાં લક્ષમીપૂજન કરીને ગાયનું શીંગડું ધોઈને પાણી, ભાદ્રપદમાં બિલ્વપત્ર,અશ્વિનમાં ચોખાનું ધોવણ અને કાર્તિકમાં પંચગવ્ય દરેક માસની શુકલતૃતીયામાં ભક્ષણ કરી ઉપવાસ કરવો,ને બીજે દિવસે પ્રાતઃકાલે સપત્નીક બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવવું, ને સ્ત્રીપુરૂષોનેપુષ્પ વ. આદિ અલંકાર આપવા."

૨૪૭ "એ રીતે વર્ષસુધી શુકલતૃતીયામાં વ્રત કરીને સમાપ્તિમાં સુવર્ણની સુંદર ઉમામહેશ્વરની મૂર્તિ કરવી." તેનું સ્વરૂપ વિષ્ણુધર્મોત્તરમાં :—"ચાર હાથમાં રુદ્રાક્ષમાલા, ત્રિશૂલ, આરશી ને કમલ ધારણ કરનારૂં, એક મુખ ને ત્રણ નેત્રવાળું, ડાબું અર્ધું અંગ પાર્વતીનું ને જમણું શિવનું, એવું ઉમામહેશ્વરનું સ્વરૂપ કરવું." ને "ઉપસ્કરસહિત શય્યા, તેમજ વાછડીસહિત સુશીલ, દૂઝણી ગાય, પાદુકા, જોડો, વસ્ત્ર, પદ, જનોઈ વગેરેનું દાન કરવું. ઉમામહેશ્વરની મુર્તિ ત્રાંબાના આસન ઉપર મુકીને અનેક પ્રકારનાં પુષ્પ, ફલ, નૈવેદ્ય, ગીત, વાદ્ય વગેરેથી તેમનું પૂજન કરવું. પછી સપત્નીક વેદવેદાંગપારંગતબ્રાહ્મણને બોલાવીને તેની દિવ્ય ચંદન, વસ્ત્ર, અલંકાર વગેરેથી પૂજા કરી તે મૂર્તિસહિત ઉપર કહેલાં દાન તેને આપવાં.

૨૪૮ એ રીતે, વ્રત કરે તેનું ફલ મારાથી કહી શકાય તેમ નથી. વ્રત કરનાર પુરુષ કે સ્ત્રી અંતે શિવપુરને પામે. આ વ્રત રંભા નામની અપ્સરાએ પોતાને સારૂં સ્વરૂપ મળવા વાસ્તે કર્યું છે, તેથી એનું નામ રંભાતૃતીયા પડયું છે. એ ઉત્તમ સૌભાગ્યને આપનારૂં છે, માટે હે રાજા, પાર્વતી તે હુંજ ને હું તે પાર્વતીજ, એવું માનીને પાર્વતીને શરણે જા." તે લક્ષ્મીરૂપ છે.

ઇતિ રંભાત્રતીયાવ્રત સંપૂર્ણ.

૨૪૯ હવે જ્યેષ્ઠશુક્લતૃતીયામાં પંચાગ્નિસાધન નામનું રંભાતૃતીયા વ્રત છે. અગ્નિહોત્રીના ગાર્હપત્ય, દક્ષિણાગ્નિ, આહવનીય ને સભ્ય નામના ચાર અગ્નિ અને પાંચમું સૂર્યનું તેજ, એ પાંચ અગ્નિના મધ્યમાં બેશીને વિષ્ણુના ધ્યાનમાં લીન થવું." એ વ્રતનો વિધિ બીજા [શ્રાૈત વ્રતના] ગ્રંથમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેથી તે અહીં લખ્યો નથી. અથ ચૈત્ર અને ભાદ્રપદ શુ-

ક્લતૃતીયા મન્વાદિ કહેવાય છે. તે વિષે ગાર્ગ્યઃ—"અશ્વિનશુકલનવમી, કાર્તિકશુકલદ્વાદશી, ચૈત્રશુકલતૃતીયા ને ભાદ્રપદશુકલતૃતીયા, એ મન્વાદિ તિથિઓ છે." તથાઃ—મન્વાદિ ને યુગાદિ તિથિઓમાં પિતરોને જલની અંજલિઓ (તર્પણ) આપે તો, તેમને હજાર વર્ષસુધી, ને યથાવિધિ શ્રાદ્ધ કરે, તો બે હજાર વર્ષસુધી તૃપ્તિ થાય. વળી તેમાં સ્નાન, દાન, જપ ને હોમ કરે તો, તે અનંત ફલ આપનારૂં થાય" બારે માસની ચોવીશ તૃતીયાની દેવતા પાર્વતી છે, માટે તેનું પૂજન કરવું. હવે પ્રતિપદાદિ તિથિઓના દેવતાનો ક્રમ કહે છે. "અગ્નિ, બ્રહ્મા, પાર્વતી, ગણપતિ, નાગ, વિશાખ, સૂર્ય ને મહેશ્વર," [પ્રતિપદાથી આઠમ સુધીના દેવતા] ભવિષ્યત્પુરાણમાંઃ—લાભાદિ કામનાવાળાને તૃતીયામાં કુબેરનું પૂજન કરવું કહી, વળી કહ્યું કે, "ત્રીજને દિવસે કુબેરનું પૂજન કરવાથી ધનની પ્રાપ્તિ ને વ્યાપારાદિકમાં લાભ થાય. તિથિનો અધિપતિ કુબેર સુવર્ણનો અને કમલ ઉપર બેઠેલો બનાવવો.

અથ માઘશુકલતૃતીયા.

૨૫૦ એમાં ઉમામહેશ્વરપ્રીત્યર્થ ગોળ ને મીઠાનું દાન આપવું. ભવિષ્યોત્તરમાંઃ—"હે રાજા, માઘશુકલતૃતીયામાં ગોળ ને મીઠાનું દાન સ્ત્રીપુરૂષોને કલ્યાણકારી છે. ગોળના દાનથી પાર્વતી, ને મીઠાના દાનથી શંકર પ્રસન્ન થાય." અમુક તીર્થમાં એ તૃતીયા અભીષ્ટ ફલ આપનારી કહી છે. તે સબંધી સ્કાંદ નાગરખંડમાં પાર્વતી ને તિલોત્તમા અપ્સરાનો સંવાદ છે કે, "હાટકેશ્વરતીર્થમાં 'નિર્મલોદકરૂપ' નામનું તીર્થ છે; તેમાં માઘશુકલત્રતીયાને દિવસે જે સ્ત્રી પ્રાતઃકાલે ઉઠીને સૂર્યદર્શન થતાપહેલાં સ્નાન કરે, તે રૂપવતી થાય. હું પણ સર્વદા માઘશુકલતૃતીયાને દિવસે તેમાં સ્નાન કરૂંછું. હવણાંજ સ્નાન કરવાનો નિશ્ચય કરીને રૂપતીર્થમાં જાઉંછું." એ રીતે પાર્વતીના વચનથી સ્નાન કરનારને મહા ફલ મળે છે. તેમજ તે તીર્થમાં પંચપિંડીકાદેવીપૂજન મહા ફલદાયક છે. તે વિષે કહ્યું છે કે, "હાટકેશ્વર તીર્થમાં પાર્વતીપોતે પંચપિંડિકા નામની ગૌરી પરમેશ્વરીનું સ્થાપન કર્યું છે. તેનું પૂજન વિશેષે કરીને ત્રતીયાને દિવસે પરમ શ્રદ્ધાથી વર્ષસુધી કરવું." એ રીતનું નારદજીએ શાંડિલી નામની સ્ત્રીને ઉપદેશેલું શિવનુંવચન છે. તૃતીયાનાં બીજાં

વ્રતો વ્રતખંડમાંથી જાણવાં.

ઇતિ માઘત્રતીયા.

ઇતિ અચલદ્વિવેદોકૃત નિર્ણયદીપકગ્રંથની ટીકામાં રંભાદિ વ્રતસહિત ત્રતીયાનિર્ણય સંપૂર્ણ.

અથ ચતુર્થીનો સામાન્ય નિર્ણય.

૨૫૧ હવે ઉપવાસાદિ વ્રતવિષે ચતુર્થીનો સામાન્ય નિર્ણય કહીએ છીએ. ઉપવાસમાં પંચમીવિધ્ધા ચતુર્થી લેવી. તે વિષે **વિષ્ણુધર્મોત્તરમાં**ઃ—"એકાદશી, ષષ્ઠી, અમાવાસ્યા ને ચતુર્થી,એ તિથિઓ ઉપવાસમાં પરવિધ્ધા ને બીજી પૂર્વવિધ્ધા લેવી.""**યુગ્માગ્નિ**"ઈત્યાદિ યુગ્મવાક્યમાં પણ પંચમીવિધ્ધા ચતુર્થીનું વિધાન છે.પરંતુઆ વચન **વૃદ્ધવસિષ્ઠ**ના વચનની સાથે એવીરીતે વિરૂદ્ધ દેખાયછે કે "દ્વિતીયા, પંચમી, દશમી, ત્રયોદશી ને ચતુર્દશી ઉપવાસમાં પોતાથી પૂર્વ અને ઉત્તર તિથિને હણે છે." આથી કરીને પંચમી પોતાના વેધથી ઉત્તરા ષષ્ઠીને અને પૂર્વા ચતુર્થિને હણે છે; માટે પંચમીવિદ્ધા ચતુર્થિ ઉપવાસમાં ન લેવી; એ રીતનો વિરોધ આવેથી કેટલાક એવી વ્યવસ્થા કરેછે કે, પંચમીવિદ્ધા ચતુર્થિમાં ઉપવાસનો નિષેધ કૃષ્ણપક્ષવિષે, ને ઉપવાસનું વિધાન શુક્લપક્ષવિષે જાણવું; તોપણ એ રીતનો વ્રતવિશેષનો નિર્ણય કોઇ ઠેકાણે મળતો નથી.

૨૫૨ એ અભિપ્રાયથી **દીપિકાકાર** સ્પષ્ટ કહે છે કે, ગણેશચતુર્થી શુકલનીકે કૃષ્ણપક્ષની હોય, તોપણ તે પૂર્વવિદ્ધા, અને ગણપતિસિવાય અન્ય દેવતાની ચતુર્થીઓ પરવિદ્ધા લેવી. "ગણપતિચોથ સિવાયની ચતુર્થીઓ પરવિદ્ધા લેવી." **બ્રહસ્પતિ**ઃ—"ગણેશચતુર્થી ત્રતીયાયુક્ત લે વી શ્રેષ્ઠ છે."**કાલાદર્શમાં** પણઃ—"સાવિત્રીઅમાવાસ્યા કે પૌર્ણમાસી,ગણેશ ચતુર્થી ને રંભાત્રતીયા, એ ઉપવાસમાં પૂર્વવિદ્ધા લેવી." **બ્રહ્મવૈવર્તમાં**ઃ—" તીયાયુક્ત ચતુર્થી મહા પુણ્યદાયી છે. હે વત્સ,પૂર્વવિદ્ધા ચતુર્થી ગણપતિને તોષ કરનારી છે." એ રીતે ગણપતિનો સંબંધ ત્રતીયાયુકત ચતુર્થીને હોવાથી, અન્ય દેવતાવ્રત વિષે ગણપતિને સંતોષ કરનારી,એ વિશેષણ સ નહિ; માટે ઉપવાસમાં ગણેશચતુર્થી ત્રતીયાયુકત લેવાનું સિધ્ધ થયું.

૨૫૩ ગણપતિસિવાયના વ્રતમાં તો "ભરણીનક્ષત્ર ને શનિવારયુક્ત ચતુર્થીમાં યમનું પૂજન કરે, તો સાત જન્મના પાપથી મુક્ત થાય." કૂર્મપુરાણમાંઃ-"ચાર અગ્નિવાળો અગ્નિહોત્રી ફાલ્ગુનશુક્લચતુર્થીને દિવસે ઉપવાસ કરીને ચતુર્મૂર્તિ વાસુદેવનું પૂજન કરે,તો સર્વ સમૃધ્ધિવાળા યજ્ઞનુ ફલ તેને મળે. આ વચનથી વ્રતસિધ્ધમાટે અગ્નિહોત્રીનું પૂજન કરવું." તે વિષે વિષ્ણુધર્મોત્તરમાંઃ-"અગ્નિહોત્રીના ચાર અગ્નિ ચતુર્મૂર્તિ વાસુદેવનું રૂપ છે, માટે પારણાને દિવસે અગ્નિહોત્રીનું જે પૂજન કરે, તેણે શ્રીવાસુદેવ ભગવાનનું પૂજન કર્યું જાણવું." અગ્નિહોત્રીના ચાર અગ્નિ વાસુદેવરૂપ છે, ઈત્યાદિ માર્કંડેયપુરાણમાં ચતુર્મૂર્તિવ્રત છે.

૨૫૪ વળી મંગલવારયુક્ત ચતુર્થીમાં ભૌમવ્રત પણ કહ્યું છે. ઈત્યાદિ ગણપતિસિવાય બીજા દેવતાના વ્રતમાં પરવિધ્ધા ચતુર્થી લેવી, એથી વિરોધનો પરિહાર થયો. હવે ગણપતિસિવાય અન્ય દેવતાસંબંધી પણ બહુલા ચતુર્થી વિશેષવચનથી પૂર્વવિધ્ધા લેવી. બીજાં અન્ય દેવતાસંબંધી વ્રતવિષે તો પરવિધ્ધા લેવાનુંજ કહ્યું છે. સ્કાંદ નાગરખંડમાંઃ-"શ્રાવણકૃષ્ણપક્ષની બહુલા નામની ચતુર્થીમાં સુખસંતાનની વૃધ્ધિ કરનારૂં ગાયોને ગૌરીનું પૂજન કરવું." તે પૂર્વવિદ્ધા લેવી. પુરાણ સમુચ્ચયમાંઃ-"ગૌરીચતુર્થી, વટસાવિત્રી, ગોપૂજનવ્રત, દુર્ગાપૂજન, દૂર્વાપૂજન, હોલિકા, વત્સપૂજન ને શિવરાત્રિ, એ તિથિઓ પરવિધ્ધા લીધી હોય, તો તે રાજ્યસહિત રાજાને હણે."બહુલાચતુર્થીમાં ગાયો પૂજાય છે. ભવિષ્યોત્તરમાં કહેલી સાયંકાલવ્યાપિની પૂર્વવિધ્ધા ગોવત્સદ્વાદશીમાં વત્સનું પૂજન કરવું.

૨૫૫ નિર્ણયામૃતમાંઃ-માઘશુક્લચતુર્થીને કુંડ અને બહુલાચતુર્થી નામે કહીછે. પણ વ્રતખંડમાં બહુલા શબ્દ નથી; અને સ્કંદપુરાણની સાથે તેનો વિરોધ આવે છે, માટે તે નિર્ણયામૃતનું વચન ગ્રહણ ન કરવું. તેમ શિષ્ટાચાર પણ શ્રાવણમાસની ચતુર્થીનો દેખાય છે. પૂર્વવિધ્ધાવિષે વિશેષવચન નથી, વાસ્તે ગણપતિસિવાય બીજા દેવતાની ચતુર્થી પરવિદ્ધા લેવાનું કહ્યું છે. કાલાદર્શમાંઃ-"ષષ્ઠી, રંભાસિવાયની તૃતીયા, એકાદશી, કૃષ્ણત્રયોદશી, અવરાચતુર્થી ને દ્વિતિયા,એ પરવિધ્ધા લેવી." અવરા એટલે વરચતુર્થીસિવાયની ચતુર્થી કારણકે વરચતુર્થીમાં ગણપતિવ્રત પૂર્વવિધ્ધામાં લેવાનું પૂર્વે કહ્યું

છે, તેથી ગણેશવ્રતમાં પૂર્વવિદ્ધા ને બીજા દેવતાના વ્રતમાં પરવિદ્ધા લે-વી, એ સિધ્ધાંત થયો. નક્તને એકભક્તાદિવ્રતમાં તે તે કાલમાં પહોચતી તિથિ લેવાનું કહ્યું છે.

ઇતિ ચતુર્થીનો સામાન્યનિર્ણય

અથ ચતુર્થીવિશેષનો નિર્ણય.

અથ કાર્તિકશુકલચતુર્થી.

૨૫૬ કાર્તિકશુક્લચતુર્થીને યુગચતુર્થી કહેછે. મધ્યાન્હવ્યાપિની તિથિમાં ઉપવાસ કરી પંચમીને દિવસે નાગનું પુજન કરવાથી શેષ, વાસુકિ ને કર્કોટકાદિ નાગ પ્રસન્ન થાય છે. તે વિષે સ્કંદપુરાણમાં:—"મધ્યાન્હવ્યાપિની યુગ ચતુર્થીમાં ઉપવાસ કરી બીજે દિવસે પંચમીમાં દૂધથી નાગનું પૂજન કરીને પ્રયત્નથી પારણા કરવી." કૂર્મપુરાણમાં:—"યુગ નામની તિથિમાં ઉપવાસ કરીને જે મહાત્મા શેષ ને શંખપાલાદિ નાગનું પુષ્પ, ગંધ, દૂધ વગેરેથી પૂજન કરે, તે-ના વિષનો નાશ થાય; ને તેને નાગ કરડે નહિ."

ઇતિ કાર્તિકશુકલચતુર્થી.

અથ ભાદ્રપદશુકલચતુર્થી.

તે ચતુર્થિમાં કોઈ ચંદ્રદર્શન કરે, તો તેને માથે મિથ્યા આળ આવે, તેથી તેમાં ચંદ્ર જોવો નહિ. તે વિષે કાલાદર્શમાં:—"ભાદ્રપદશુક્લચતુર્થિમાં ચંદ્ર જોવો નહિ; ને કદી જુએ તો તેના દોષની શાંતિમાટે પુરાણોક્ત એક શ્લોક છે, તે ભણવો.

૨૫૭ કન્યાસંક્રાંતિમાં શુક્લચતુર્થિને દિવસે કરેલું ચંદ્રદર્શન મિથ્યાદોષ લાવે માટે તે કરવું નહિ. તે દોષ મટવા માટે '**सिंहःप्रसेन**' ઈત્યાદિ મંત્ર જપવો. કન્યાસંક્રાંતિ એટલે ભાદ્રપદ જપનો મંત્ર વિષ્ણુપુરાણમાં છે, તેનો ઇતિહાસ એવો છે કે, "એક વખત દ્વારકામાં સત્રાજીત નામના ક્ષત્રિયનો ભાઇ પ્રસેન પોતાના ગળામાં સ્યમંતક મણિ પહેરીને શીકાર રમવા ગયો હતો, તેને એક સિંહે મારી નાંખ્યો; મણિ લેઇ જતાં રસ્તામાં તેને જાંબવાન નામનો રીંછ મળ્યો; જેણે તે સિંહને મારી મણિ પોતાની ગુફામાં લેઈજઈને, પોતાના

રડતા છોકરાને કહ્યું કે, 'હે કુમાર, રડીશ નહિ; તારે રમવામાટે આ સ્યમંતકમણિ હું લાવ્યો છું.'' ચંદ્રદર્શન થાય તો આ મંત્ર જપવો.

૨૫૮ વળી તેનું શ્રેષ્ઠપણું વારાહપુરાણમાંઃ—"ભાદ્રપદશુક્લચતુર્થિ રવિવાર કે મંગલવારયુક્ત હોય,તેને મહતી કહેછે;તેમાં જે નર ગણપતિનું પૂજન કરે,તેને ઈષ્ટફલ મળે."તથા શિવા ચતુર્થિમાં સ્નાનદાનાદિને ગણેશપૂજન કરે,તો અનંત ફલ થાય.તે વિષે ભવિષ્યોત્તરમાંઃ—"હે રાજા,શિવા,શાંતા ને સુખા નામે ત્રણ પ્રકારની ચતુર્થિઓ છે;તેમાં શિવા નામની ભાદ્રપદશુક્લચતુર્થિમાં જે સ્નાન,દાન, ઉપવાસ ને જપ કરે, તે ગણપતિના પ્રસાદથી સોગણાં થાય." તથા તેમાંજ આગળ કહેવાના વિધિથી દેવીનો ઉત્સવ કરવો. તે વિષે દેવીપુરાણમાંઃ—"કન્યાસંક્રાંતિના કૃષ્ણપક્ષની ચતુર્થિ કે આર્દ્રાનક્ષત્રમાં પૂજન કરી નવમીમાં ગીતવાજિત્રના શબ્દથી દેવીને જાગ્રત કરવી." કન્યાસંક્રાંતિ એટલે ભાદ્રપદમાસ. "શુક્લપક્ષની ચતુર્થિમાં દેવીના કેશનું શોધન કરવું." અહીં અશ્વિનશુક્લપક્ષ લેવો;કારણકે"તુલાશુકલ ચતુર્થિમાં દેવીના કેશનું શોધન કરવાનું કાલાદર્શમાં કહ્યું છે." પછી "પંચમીમાં સવારે શુભ જલથી દેવીને સ્નાન, સપ્તમીમાં પત્રિપૂજા, અષ્ટમીમાં ઉપવાસ,પૂજા ને જાગરણ અને નવમીમાં વિધિપૂર્વક બલિદાન, એ અનુક્રમે કરીને દશમીને દિવસે દેવીને રથમાં સ્થાપન કરી ગામમાં વરઘોડો ફેરવવો."

ઇતિ ભાદ્રપદચતુર્થી.

અથ માઘચતુર્થી.

૨૫૯ એ ચતુર્થીમાં ગણપતિનું પૂજન કરેથી વર્ષસુધી વિઘ્નનો નાશ ને ઇચ્છિતની પ્રાપ્તિ થાય.તેવિષે શ્રીહાટકેશ્વરમાહાત્મ્યમાં વિશ્વામિત્રને ઇશ્વરે કહ્યું છે કે, "હે વિશ્વામિત્ર , તું માઘશુક્લચતુર્થીમાં ગણપતિનું પૂજન કર, જેથી તને સિદ્ધિ થશે." એવો ઉપદેશ કરીને વળી કહ્યું કે, "માઘશુક્લચતુર્થીમાં ગણપતિનું જે પૂજન કરે, તેને વર્ષસુધી વિઘ્ન થાય નહિ." પુજાનો દોઢ મંત્ર મૂળમાં પૃષ્ઠ ૧૫૦ મે લખ્યોછે, તેથી ઉત્તમ પૂજા કરીને શુભ મોદકનું નૈવેદ્ય અર્પણ કર્યા.પછી અર્ઘ્ય આપવો."અનેપ્રાર્થના કરવી કે,"હું જે શુભ કર્મ કરૂં,તે સર્વદા

તમે નિર્વિઘ્ન કરજો. પછી કંજુસાઇ નહિ કરતાં યથાશક્તિ બ્રાહ્મણોને મોદકનું ભોજન કરાવવું. એ વિધિથી જે પૂજન કરશે, તેનાં સર્વ વિઘ્નો નિશ્ચય નાશ પામશે."

૨૬૦ વળી તેજ વ્રતવિષે પાર્વતીને રૂદ્ર કહેછે કે, "હે સુંદરિ, ચતુર્થીને દિવસે જીવસૂક્ત ભણીને સદ્‌ભક્તિથી ગણપતિનું પૂજન કરનારનાં સર્વ વિઘ્નો સૂર્ય પ્રકાશે કરીને જેમ અંધારૂં નાશ પામે, તેમ નાશ પામશે;અને અપુત્રને પુત્રને નિર્ધનને ધન મળશે;તેમ ગણપતિનું સ્મરણ કરીને યુદ્ધ કરનાર શત્રુને જીતશે.અને દુર્ભગા,કુરૂપા ને પતિએ ત્યાગ કરેલી સ્ત્રીને ગણપતિનું પૂજન કરવાથી સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થશે.વિશ્વામિત્રે એ માહાત્મ્ય સાંભળીને ત્યાં સિદ્ધિપ્રદ ગણપતિનું સ્થાપન કર્યું."એવું સુતપુરાણીનું વચનછે.જીવસુક્ત એટલે'**गणानां त्वा गणपतिं हवामहे** 'ઇત્યાદિ.

ઇતિ ગણપતિવ્રત.

અથ વરદા નામની માઘચતુર્થી

તેમાં લક્ષ્મીની કામનાવાળાએ રાત્રિએ શિવનું પૂજન કરવું તે વિષે કૂર્મપુરાણમાંઃ—"કુંભસંક્રાંતિની શુક્લચતુર્થીમાં જે નર નક્તભોજન કરી કુંદપુષ્પથી સદાશિવનું પૂજન કરે, તેને લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ થાય." એને કૂંદચતુર્થી પણ કહે છે. દેવીપુરાણમાંઃ—"હે અસુરશ્રેષ્ઠ, કુંદ નામની માઘશુક્લચતુર્થીમાં જો તું ઉપવાસ કરીશ, તો તને રાજ્ય મળશે."

ઇતિ માઘચતુર્થી.

૨૬૧ બ્રહ્મપુરાણમાંઃ—"પૂર્વે જયેષ્ઠશુક્લચતુર્થીમાં ઉમા સતી ઉત્પન્ન થયાં; માટે તે દિવસે તેમનું સ્ત્રીઓએ સૌભાગ્ય મળવાસારૂ પૂજન કરવું" તથા મત્સ્યપુરાણમાંઃ—"શુકલ ને કૃષ્ણપક્ષની ચતુર્થીમાં વર્ષસુધી નક્તવ્રત કરીને વર્ષને અંતે સોનાનો હાથી દાન કરવો. એ વૈનાયક નામનું વ્રત શિવલોકને આપનારૂં છે." આ વ્રત બન્ને પક્ષની ચતુર્થીને સાધારણ છે; કારણકે તે વિષે કંઈ વિશેષ કહ્યું નથી. એ રીતે વરચતુર્થી આદિ ચાર વર્ષનાં વ્રતો અને વર્ષમાત્રમાં કરવાનાં અનેક પ્રકારનાં નક્ત ને એકભક્તાદિ વ્રતો વ્રતસમુચ્ચય-

માંથી જાણવાં તથાઃ-"અંગારકચતુર્થી,ભાનુસપ્તમી અને સોમવતીઅમાવાસ્યા, એ સો સુર્યગ્રહણ કરતાં અધિક છે."સર્વ ચતુર્થીમાં અધિપતિ ગણપતિનું પૂજન કરવું.

ઇતિ અચલદ્વિવેદીકૃત નિર્ણયદીપકગ્રંથની ટીકામાં ગણપતિને સંતોષ કરનાર ચતુર્થીનો નિર્ણય સંપૂર્ણ.

અથ પંચમીનો સામાન્ય નિર્ણય.

૨૬૨ સ્કંદ [કાર્તિકસ્વામી] ની પૂજા ને નાગસંબંધી ઉપવાસસિવાય બીજાં ઉપવાસવ્રતમાં પૂર્વવિદ્ધા પંચમી લેવી. તે વિષે કહ્યું છે કે, "પ્રતિપદા, પંચમી, કૃષ્ણાષ્ટમી ને ચતુર્દશી, સપ્તમી ને રંભાતૃતીયા ઉપવાસમાં પૂર્વવિધ્ધા લેવી." પંચમી કૃષ્ણપક્ષની લેવી; કારણ કે શુક્લપંચમીની યુગ્મવાક્યથી પ્રાપ્તિ છે. **अष्टमीभूते** 'એનો સમાસ તથા તે કૃષ્ણપક્ષ લેવાની વિષે પૂર્વે વ્યાખ્યાન કરેલું છે. શંકા છે કે, "હે નારદ, પંચમી ષષ્ઠીયુક્ત લેવી, પણ ષષ્ઠી પંચમીના વેધવાળી કદાપિ ન લેવી" એ બ્રહ્મવૈવર્તવચનથી પંચમી ષષ્ઠીયુક્ત લેવાનું કહ્યું છે, તેથી પૂર્વવિદ્ધા લેવામાં વિરોધ આવે છે. તેનું ઉત્તર એ છે કે, " આ ષષ્ઠીયુકત પંચમી લેવાનું વિધાન નાગપૂજાવિષે, ને તેને અંગે એકભકત કે બ્રાહ્મણભોજન વિષે જાણવું." તે વિષે કહ્યું છે કે, "બન્ને પક્ષની પંચમીમાં નાગપૂજન કરવું." એ પ્રકારે અવિરોધ છે. બીજું બ્રહ્મવૈવર્તવચનમાં ઉપવાસ શબ્દ ન હોવાથી ઉપવાસવ્રતસિવાય બીજાં વ્રતમાં શુકલકૃષ્ણપક્ષની સાધારણ પંચમી વિષે તેની પ્રવૃત્તિ છે, એમ જાણવું. શાથી કે કારણ સિવાય સંકોચ કરવો નહિ. **' नहि षष्ठी नागविद्धा '** એ વચન પણ સ્કંદષષ્ઠીસિવાયની ષષ્ઠીવિષે છે. સ્કંદષષ્ઠી પૂર્વવિદ્ધા લેવા વિષે બીજી સ્મૃતિમાંઃ-"કૃષ્ણાષ્ટમી, સ્કંદષષ્ઠી, શિવરાત્રિ ને ચતુર્દશી, એ પૂર્વવિદ્ધા લેવી; ને તિથિને અંતે પારણા કરવી." પૂર્વ દિવસે ઉપવાસ કરીને ષષ્ઠીમાં સ્કંદનું પૂજન કરવાનું કહ્યું છે, તે અભિપ્રાયથી ઉપવાસમાં પંચમી પરવિદ્ધા લેવાને કહી છે.

૨૬૩ બ્રહ્મવૈવર્તમાંઃ-"સ્કંદોપવાસમાં પંચમી ઉદયાત્ છ ઘડીસુધી, ને પછી ષષ્ઠી હોય તો પરવિદ્ધા લેવી; નહિતો પૂર્વવિધ્ધા લેવી." પૂર્વવિદ્ધા પં-

ચમી વિષે વારાહપુરાણમાંઃ—"આષાઢશુકલષષ્ઠી કૌમારિકા નામની છે; તેમાં પૂર્વ દિવસે ઉપવાસ કરી વિધિવત કાર્તિકસ્વામીનું પૂજન કરવું." એ વચનથી પરવિદ્ધા પંચમીમાં સ્કંદપૂજનને અંગે ઉપવાસ છે તથાઃ—"શુક્લપક્ષ અથવા કૃષ્ણપક્ષની ષષ્ઠીમાં ગૂહ (કાર્તિકસ્વામી) નું પૂજન કરવુ." સ્કંદપુરાણના એ વચનથી ષષ્ઠીમાં વિહિત કાર્તિકસ્વામીના પૂજનને અંગે ઉપવાસ કરવામાં શુકલ કે કૃષ્ણપક્ષની પરવિધ્ધા પંચમી લેવી એવું સિધ્ધ થયું. હવે પંચમી પોતાનાસ્વતંત્ર ઉપવાસમાટે ચતુર્થીયુકત લેવી. તે વિષે પૈઠીનસિઃ—"પંચમી, સપ્તમી, દશમી, ત્રયોદશી, પ્રતિપદા ને નવમી, એ સાયાન્હવ્યાપિની પૂર્વવિદ્ધા લેવી."

૨૬૪ જાબાલિ પણઃ—"પ્રતિપદા, પંચમી, નવમી, દશમી, ત્રયોદશી ને સપ્તમી, એ ઉપવાસમાં પૂર્વતિથિયુકત લેવી; એકાદશી, ષષ્ઠી, અમાવાસ્યા ને ચતુર્થી એ પરતિથિયુકત, ને બીજી પૂર્વતિથિયુકત લેવી." વળી દ્વાદશી, સપ્તમી, પ્રતિપદા ને પંચમી એ ઉપવાસમાં પૂર્વવિદ્ધા લેવી. સ્કંદપુરાણમાંઃ—"પંચમી તો ચતુર્થીયુકત યથાવિધિ કરવી." એ વચનો વિધિદ્વારાએ પૂર્વવિધ્ધા વિષે છે. "પ્રતિપદા, પંચમી, ચતુર્દશી, સાવિત્રીઅમાવાસ્યા કે પૌર્ણમાસી, નવમી ને દશમી, એ ઉપવાસમાં પરવિદ્ધા ન લેવી." આ બ્રહ્મવૈવર્ત વચન તો પરવિધ્ધાનિષેધદ્વારાએ પૂર્વવિધ્ધાનું વિધાન કરનારૂં છે; માટે સ્કંદપૂજાંગઉપવાસસિવાયના ઉપવાસમાં પંચમી પૂર્વવિધ્ધા લેવાનો સિધ્ધાંત થયો; કારણકે ષષ્ઠીનો અધિપતિ સ્કંદ છે. નક્ત ને એકભકતાદિ વ્રતવિષે તો સર્વ વચનોમાં તત્કાલવ્યાપિનીતિથિ લેવાનો સર્વેએ અંગીકાર કર્યો છે.

ઇતિ પંચમીનો સામાન્યનિર્ણય.

અથ પંચમીવિશેષ
અથ નાગપંચમી.

૨૬૫ શ્રાવણશુકલપંચમીમાં ઘરને બારણે બન્ને બાજુએ નાગનું સ્વરૂપ કાઢીને તેનું પૂજન કરવાથી સર્પનો ભય થાય નહિ. તે વિષે ભવિષ્યતપુરાણમાંઃ—"શ્રાવણશુકલપંચમીમાં બારણાની બે બાજુએ ઝેરી નાગનું સ્વરૂપ છાણનું બનાવવું. તેમજ ભાદ્રપદની પંચમીમાં શ્રદ્ધાથી કાળા, ભૂરા, લીલા

વગેરે રંગના નાગ કાઢવા." તેમના સ્વરુપ વિષે મત્સ્યપુરાણમાંઃ—"નાભિથી નીચે (પગસુધી) સર્પાકૃતિ ને ઉપર મનુષ્યાકૃતિવાળું, હાથમાં ઢાલ ને તરવાર, મસ્તક ઉપર ફણા, બે જીભો ને વિષમ [ત્રણ, પાંચ, સાત વગેરે] હાથસહિત તેમનું સ્વરૂપ એ ચીતરવું."

૨૬૬ "હે વીર, પછી પંચમીમાં ગંધ, પુષ્પ, ધૂપ, દિપ, દહિં, દૂર્વા, અક્ષત ને બ્રાહ્મણભોજન વગેરે પદાર્થથી વિધિવત્ સર્પનું પૂજન કરવાથી તેમનો ભય થાય નહિ. ઘી અને દૂધનું નૈવેદ્ય સર્વ સુખને આપનારૂં છે." વળી એ પ્રમાણે અમુક તીર્થમાં કરનારને ઇચ્છિત ફલ મળે.

૨૬૭ સ્કંદપુરાણમાં ચ્યવન ઋષિએ કર્કોટક નાગને કહ્યું છે કે, "હે કર્કોટક, આ હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાં શુભ જલ છે. અહીં તું સદા નિવાસ કરજે, એટલે શ્રાવણશુકલપંચમીને દિવસે પૃથ્વી ઉપર લોકો તારા નવમા કુલની ઉત્તમ પૂજા કરશે. હવેથી આ કુંડ સર્વ પાપનું નાશ કરનાર 'નાગતીર્થ' નામે પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ થશે. આ તીર્થમાં પંચમીને દિવસે જે સ્નાન કરશે, તેમને વર્ષસુધી સર્પનું ભય થશે નહિ; અને ઝેરથી પીડાયલો જે માણસ આમાં સ્નાન કરશે, તેનું ક્ષણમાત્રમાં ઝેર ઉતરીને તે ઉત્તમ સુખ પામશે. પુત્રની ઇચ્છાએ જે સ્ત્રી પંચમીને દિવસે સૂર્યોદયવેળાએ હાથમાં ફલ ઝાલીને પરમ ભકિતથી સ્નાન કરશે, તે વંધ્યા હોય, તોપણ પુત્રવતી થશે. પુરૂષોને પણ સ્નાનમાત્રથી ઇચ્છિત ફલ આપનારૂં આ તીર્થ છે."

ઇતિ શ્રાવણશુકૢલપંચમી.

અથ પુત્રકામાપંચમી.

૨૬૮ બ્રહ્માઃ—"જેના અનુષ્ઠાન માત્રથીજ પુત્રોત્પત્તિ થાય છે તેનો હવે વિસ્તાર ન કરતાં સંક્ષેપમાં કહું છું કે, સ્ત્રીઓના આઠ ને પુરુષના ચૌદ દોષની શુદ્ધિ થવાસારૂ પંચમીમાં શ્રાદ્ધ કરવું." ગરૂડપુરાણમાંઃ—"પુત્ર થયાપછી તેનું મુખ જોવાથી પૂર્વજો 'પું' નામનું ઘોર નરક જોતા પણ નથી; ને પૌત્ર (પુત્રનો પુત્ર) થવાથી તેમને સ્વર્ગ મળે છે, એવી વૈદિકસ્મૃતિ છે. પણ અપુત્રને કદાપિ ગતિ નથી નથી ને નથીજ." સ્કંદપુરાણમાંઃ—"માર્ગશીર્ષ, માઘ, વૈશાખ ને કાર્તિકકૃષ્ણપંચમીમાં પુત્રકામનાથી શ્રાધ્ધ કરવું; એ કામના સિધ્ધ થવા માટે માણસોને બીજો ઉપાય નથી. તે કરતાપહેલાં પ્રાયશ્ચિત્તમાટે અગ્નિ-

ચાર રૂદ્રો ને આઠ હજાર ગાયત્રીનો જપ કરી તેનો દશાંશ હોમ કરવો, અને દેવતાઓ, ગ્રહો ને ગણપતિનું પૂજન કૃષ્ણચતુર્થીને દિવસે કરીને પંચમીમાં શ્રાદ્ધ કરેથી પુત્રપ્રાપ્તિ થાય. તે કામ્યશ્રાદ્ધ વિશ્વેદેવ પૂર્વક છ પિંડવાળું પાર્વણવિધિથી કરવું; ને વચલો પિતામહનો પિંડ નમસ્કારપૂર્વક લેઈ તેને સૂંઘીને પુત્રાર્થીએ ધર્મપત્નીને આપવો.

૨૬૯ પછી પત્નીએ તે પિંડ વિધિવત્ ભક્ષણ કરવો. તે વેળા '**आधत्त आयन्तुन**' એ મંત્ર પતિએ જપવો. ત્યારપછી દક્ષિણ દિશાત-૨૬ મુખ કરીને મૌનભોજન કરવું. એ રીતે બાર માસસુધી પંચમીમાં શ્રાદ્ધ કરવું." કદાપિ એ શ્રાદ્ધનો આરંભ કર્યાપછી વચમાં કોઈ માસમાં મઘા કે ભરણીનો યોગ આવે તો, "પુત્ર જીવવાની ઈચ્છાવળાએ મઘા, યુગાદિ, અને ભરણીશ્રાદ્ધમાં પિંડદાન ન કરવું." આ વચનથી પિંડદાનના નિષેધની શંકા લેવી નહિ; કારણકે પુત્રકામપંચમીનું શ્રાદ્ધ પિંડસહિત કરવાવિષે વચન છે કે, "સંવત્સરી, પુત્રપંચમી, શસ્ત્રહતચતુર્દશી ને મહાલયમાં પિંડસહિત શ્રાદ્ધ કરવાને મઘા કે ભરણીનો દોષ નથી."

૨૭૦ "પુત્રકામપંચમીના આરંભમાં કાળાં વસ્ત્ર, કાળી ગાય અને દક્ષિણા આપવી, ને વર્ષ પૂરૂં થયેથી તિલદાન કરવું." હવે જે સૂર્યપુરાણનું વચન છે કે, "પિતાના પિંડના બ્રહ્મા, પિતામહના પિંડના વિષ્ણુ અને પ્રપિતામહના પિંડના રૂદ્ર દેવતાઓ છે, માટે તે દેવતાને નામે ત્રણ પિંડ આપવા." તેમાં વિષ્ણુ દેવતાવાળો વચલો પિંડ ભક્ષણ કરવાને વાસ્તે છે. જેમ પુરોડાશની બે વાર આહુતિ લેવાનું તેપ્રકરણમાં મુખ્ય છે, તેમ આ વચન પિંડ ભક્ષણમાં પ્રધાન (વિશેષ) છે; પરંતુ એક પાર્વણ (ત્રણ પિંડ) વિષે પ્રધાન નથી. તેમ હોય તો, "વિશ્વેદેવસહિત છ પિંડવાળું શ્રાદ્ધ કરવું," એ સ્કંદપુરાણના વચનની સાથે વિરોધ આવશે. કારણકે જયાં પિતૃત્રયી (પિતા, પિતામહ ને પ્રપિતામહ) પૂજાય છે. ત્યાં માતામહ (માતામહ, પ્રમાતામહ ને વૃદ્ધપ્રમાતામહ) પણ પૂજવા; ન પૂજે તો નરકમાં પડે." એ રીતે સર્વ સ્મૃતિપુરાણના વચનથી નરકપાતનો અધિક દોષ લખ્યો છે; માટે બે પાર્વણવાળું (છ પિંડનું) શ્રાદ્ધ પાર્વણવિધિથી કરવું. સૂર્યારુણમાં તો પુત્રપ્રાપ્તિ-પંચમીના શ્રાદ્ધ પ્રકરણનો આરંભ કરીને કહ્યું છે કે, સપત્નીક યજમાને

જીતેંદ્રિય થઇ તે કૃષ્ણપક્ષની પંચમીને દિવસે પંચ ભૂતનું પૂજન કરીને ગાયના દૂધમાં રાંધેલા મુનિઅન્નથી, [પિતૃત્રયી ને માતામહત્રયીનું] શ્રાદ્ધ કરવું."

૨૭૧ આ પુત્રપ્રાપ્તિપંચમીમાં કરવાનો વિધિ. પુરાણાંતરમાં વશિષ્ઠ:– "એ પંચમી વ્રતના આરંભમાં માતરોનું પૂજન કરી વિનાયકશાંતિ કરવી; અને કામદેવને તેની સ્ત્રી રતિસહિત શય્યા ઉપર સ્થાપન કરી તેમનું પૂજન કરવું;પછી નીચે વરૂણદેવતાનો જલપૂર્ણ કુંભ મૂકીને તે ઉપર પૂર્ણપાત્ર(કાડીયું) ઢાંકી તેના ઉપર નાગનું પૂજન કરીને મંડલદેવતાનું વિધિવત્ પૂજન કરવું."

'નમસ્તે' ઇત્યાદિ કામદેવની પૂજાનો મંત્ર ૧૫૮મે પાને મૂળગ્રંથમાં છે.નાગપૂજાનો મંત્ર પણ તેજ પાને લખેલોછે. પછી દૂધમાં ચોખા રાંધી પાર્વણશ્રાદ્ધ કરવું.તે કામ્ય-શ્રાધ્ધમાં ધ્વનિ ને રોચન નામના વિશ્વેદેવ કરવા; ને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને રૂદ્ર દેવોનાં નામ દેઇ ત્રણ પિંડ કરવા. શતપત્ર ને ચંપકપુષ્પથી યથાક્રમે મૂળમાં લખેલા મંત્ર ભણીને તે પિંડનું પુજન કર્યાપછી યથાશક્તિ બ્રાહ્મણભોજન કરવું."

પછી પત્નીએ મૌન ધારણ કરી મધ્યમપિંડ ભક્ષણ કરવે;"

તેનો મંત્ર મૂળમાં છે, તે લેવો. (જુઓ પાનું ૧૬૦ મું.)

૨૭૨ "તે પિંડ ભક્ષણ કર્યાપછી કપિલા ગાયનું દૂધ પીવું. એ વિધિથી વર્ષસુધી કરવું, ને વર્ષાંતે તે શય્યા, સોનાનો નાગ ને સ્થાપન કરેલો કુંભ બ્રાહ્મણને આપવો. તેથી પૂર્વજો ને કામદેવના પ્રસાદથી અવશ્ય પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય. આ વ્રત પુણ્ય, યશ, આરોગ્ય ને પુત્રને અપનારૂં અને પાપનો નાશ કરનારૂં ગયાતુલ્ય છે. હે રાજા, એ પંચમીમાં કરેલું શ્રાદ્ધ સર્વાર્થની સિદ્ધિ ને મહા પાપનો નાશ કરનારું છે. સમાપ્તિને દિવસે આચાર્યને બે વસ્ત્રસહિત કપિલા ગાય આપવી." એ પિતૃશ્રાધ્ધ કુતપાદિ વ્યાપિની તિથિમાં કરવું.

ઇતિ પુત્રકામા કૃષ્ણપંચમીનો નિર્ણય.

અથ ઋષિપંચમી.

૨૭૩ ભાદ્રપદશુક્લપંચમી ઋષિપંચમી કહેવાય છે. તેમાં કશ્યપાદિ સાત ઋષિઓનું પૂજન કરી ઉત્પન્ન શાકાદિથી એકભક્તવ્રત કરવાથી સર્વ પાપનો ક્ષય થાય.માંધાતાને વસિષ્ઠના સંવાદરૂપે કૌશિકસંહિતામાં:–"સ્વાતિનક્ષત્રયુક્ત ભાદ્રપદશુક્લપંચમી મહા પાપનો નાશ કરનારી છે; તેમાં ઋષિધાન્ય-

થી ઋષિપંચમી નામનું વ્રત કથાશ્રવણપૂર્વક કરવું. જો કોઈ સ્ત્રી તે દિવસે અરૂંધતીસહિત સપ્તઋષિનું પૂજન કરે, તો તેણે રજસ્વલાપણામાં મૂઢતાથી જાણતે અજાણતે જે સ્પર્શદોષ કર્યો હોય, તે સપ્તર્ષિના પ્રસાદથી નાશ પામે; અને નર કે નારી સર્વ પાપથી મુક્ત થાય; માટે હે માંધાતા રાજા, તું પણ પંચમીવ્રત કરીશ, તો વર્ષસુધી કરેલા પાપનો નાશ થશે."

૨૭૪ "વ્રતસમુચ્ચયમાં ભાદ્રપદશુક્લપંચમીનું વ્રત પ્રયત્નથી એકભક્તે કરીને કરવાનું કહીને વળી કહ્યું કે, ઋષિપ્રીત્યર્થ શાક, નમાર, સામો ને ફલનો આહાર કરવો." આ વ્રત ઘણું પ્રસિદ્ધ હોવાથી તેનો પૂજાવિધિ અહીં કહ્યો નથી. આ વ્રત એકભક્તરૂપ છે માટે એકભક્તતિથિના નિર્ણય પ્રમાણે તેનો નિર્ણય લેવો. બન્ને દિવસ એકભક્તકાલમાં તિથિની વ્યાપ્તિ હોય, તો પરવિધ્ધા લેવી. કારણ કે, "હે નારદ, ષષ્ઠીયુક્ત પંચમી વ્રતમાં લેવી" એવું બ્રહ્મવૈવર્તવચન છે. હવે જે વચન છે કે, "ચતુર્થીવિધ્ધા પંચમી કરવી." તે સ્કંદપુરાણના વચનનો ઉપવાસપ્રકરણમાં પાઠ છે, તેથી તે કૃષ્ણપક્ષના ઉપવાસવિષે કાલનિર્ણયમાં સ્થાપિત કર્યું છે. એ હેતુથીજ દીપિકાકારઃ—કૃષ્ણપંચમી પૂર્વવિદ્ધા ને શુક્લપંચમી પરવિદ્ધા, અને ઉપવાસસિવાય બન્ને શુક્લકૃષ્ણપક્ષની પંચમી પરવિધ્ધા લેવી. એ વચનમાં ઉપવાસસિવાયના વ્રતમાં પરવિદ્ધા લેવાનું કહ્યાથી સ્કંદોપવાસ તથા નાગપૂજાસિવાયનાં વ્રતમાં પૂર્વવિધ્ધા લેવાનું કોઇ સ્થલમાં કહ્યું છે, તોપણ તેનું નિરાકરણ કર્યું છે; કારણકે ઉપવાસસિવાયનાં વ્રતમાં શુક્લકૃષ્ણ બન્ને પરા લેવાનું સ્પષ્ટ કહ્યું છે.

ઇતિ ઋષિપંચમીનિર્ણય.

અથ લક્ષ્મીપંચમી.

૨૭૫ પંચમીમાં જે લક્ષ્મીનું પૂજન કરીને ઉપવાસ કરે, તે વિષ્ણુપદને પામે. તે વિષે પદ્મપુરાણમાંઃ—"પંચમીમાં લક્ષ્મીનું પૂજન કરીને ઉપવાસ કરવો, ને તેની સમાપ્તિમાં સુવર્ણકલશસહિત ગાયનું દાન કરવું; તેથી જન્મોજન્મ ધનવાન થઇ છેવટે વિષ્ણુપદને પામે. આ લક્ષ્મીવ્રત સર્વ દુઃખશોકનું નાશ કરનારૂં છે."

ઇતિ લક્ષ્મીવ્રત સંપૂર્ણ.

ભવિષ્યોત્તરમાંઃ—"પંચમીમાં દૂધ પીને રહેવું, ને બ્રાહ્મણને સુવર્ણનો નાગ આપવો; તેથી સર્પનો ભય થાય નહિ. આ સર્પવ્રત સર્પની સાથે મૈત્રી કરાવનારૂં છે." ઇત્યાદિ નાના પ્રકારનાં પંચમીવ્રતો વ્રતખંડમાંથી જાણવાં. પંચમીના અધિપતિ દેવતા નાગ છે, માટે તેમને તે તિથિમાં પૂજવા. અમુક તીર્થમાં પંચમીને દિવસે સ્નાન કર્યાથી સર્વ પાપનો નાશ થાય છે, તે વિષે શ્રી હાટકેશ્વરમાહાત્મ્યમાંઃ—"હે રાજા, ભાદ્રપદકૃષ્ણપંચમીમાં રાજવાપી તીર્થમાં સ્નાન કરે, તો સર્વ પાપથી મુક્ત થાય; ને પંચમીને દિવસે વર્ષસુધી પરમ શ્રદ્ધાથી સ્નાન કરીને શ્રાદ્ધ કરે, તો અપુત્રને વંશવૃદ્ધિ કરનાર પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય."

ઇતિ અચલદ્વિવેદીકૃત નિર્ણયદીપકગ્રંથની ટીકામાં વ્રત ને ઉપવાસવિષે પંચમીનો નિર્ણય સંપૂર્ણ.

અથ ષષ્ઠીનો સામાન્ય નિર્ણય.

૨૭૬ સ્કંદોપવાસસિવાય ષષ્ઠીતિથિ ઉપવાસવ્રતમાં પરવિધ્ધા લેવી; કારણકે **'षण्मुन्यो'** ઇત્યાદિ યુગ્મવાક્યમાં કહ્યું છે. "ધર્માર્થને જાણવાવાળાએ પંચમીયુક્ત ષષ્ઠી ન કરતાં સપ્તમીયુક્ત કરવી." એવું સ્કંદપુરાણનું વચન છે. તેમ નિગમમાંઃ—"પંચમીવિદ્ધા ષષ્ઠી, દશમીવિદ્ધા એકાદશી ને ચતુર્દશીવિધ્ધા અમાવાસ્યા, એ ત્રણે દિવસ નિષ્ફલ છે." વૃદ્ધવસિષ્ઠ પણઃ—"દ્વિતીયા, પંચમી, દશમી, ત્રયોદશી ને ચતુર્દશી, એ ઉપવાસમાં પોતાથી પૂર્વ ને ઉત્તર બન્ને તિથિઓને હણે છે." જાબાલિઃ—"પંચમીવિધ્ધા ષષ્ઠી, સપ્તમીવિધ્ધા અષ્ટમી ને ત્રયોદશીવિધ્ધા ચતુર્દશી, એ ત્રણ તિથિઓ મલીન છે. ત્રયોદશીવિધ્ધા દ્વાદશી પણ ન લેવી."

૨૭૭ સ્કંદપુરાણમાંઃ—"હે મુનિશ્રેષ્ઠ, પંચમીવિધ્ધા ષષ્ઠી, સપ્તમીવિદ્ધા અષ્ટમી ને ચતુર્દશીવિદ્ધા અમાવાસ્યા ન લેવી." ઇત્યાદિ પૂર્વવિધ્ધતિથિનો નિષેધ કરનારાં વચનો સ્કંદષષ્ઠીસિવાયની ષષ્ઠીવિષે લેવાં. સ્કંદષષ્ઠી તો પૂર્વવિધ્ધાજ લેવી. વળીઃ—"કૃષ્ણાષ્ટમી, સ્કંદષષ્ઠી, શિવરાત્રિ ને ચતુર્દશી, એ વ્રતમાં પૂર્વવિધ્ધા લેવી, ને તિથિને અંતે પારણા કરવી." હવે સ્કંદષષ્ઠીસિ-

વાય બીજાં ષષ્ઠીવ્રતવિષે પરવિધ્ધા લેવાનું બતાવનારાં વચનો વિધિદ્વાર એ દેખાડી એ છીએ. વિષ્ણુધર્મોત્તરમાં:—"એકાદશી, અષ્ટમી, ષષ્ઠી, દ્વિતીયા, ચતુર્દશી, અમાવાસ્યા ને તૃતીયા, એ ઉપવાસમાં પરવિદ્ધા લેવી; તેમાં દ્વિતીયા, ચતુર્દશી ને અષ્ટમી શુકલપક્ષની, ને તૃતીયા રંભાસિવાયની લેવી." બૃહસ્પતિઃ—"એકાદશી, અષ્ટમી, ષષ્ઠી, પૌર્ણમાસી, ચતુર્દશી, અમાવાસ્યા ને તૃતીયા, એ પરવિદ્ધા લેવી." નિગમમાં પણ:—"ષષ્ઠી, અષ્ટમી, અમાવાસ્યા ને કૃષ્ણત્રયોદશી, એટલી પરવિધ્ધા ને બીજી પૂર્વવિધ્ધા લેવી." એ હેતુથીજ બ્રહ્મવૈવર્તમાં:—"પંચમીવિદ્ધા ષષ્ઠી કદાપિ કરવી નહિ." એવું વચેથી સ્કંદવ્રતસિવાયની ષષ્ઠી પરવિધ્ધા લેવી, એ સિધ્ધાંત થયો. બીજે દિવસે ષષ્ઠી ન હોય તો પૂર્વવિધ્ધા લેવાનું તૃતીયાના નિર્ણયમાં કહ્યું છે. "પંચમી બાર ઘડી હોય, તો ષષ્ઠીને દૂષણ આવેછે."એ વચન પ્રમાણે પંચમીના વેધવાળી ષષ્ઠિમાં સ્કંદવ્રતને અંગે બ્રાહ્મણભોજન કરવું નહિ, એવું પૂર્વે કહ્યું છે. નક્તૈકભક્તાદિ વ્રતોમાં તત્કાલવ્યાપિનીતિથિ લેવી.

ઇતિ ષષ્ઠીનો સામાન્ય નિર્ણય.

અથ ષષ્ઠીનો વિશેષનિર્ણય.

અથ ચંપાષષ્ઠી.

૨૭૮ ભાદ્રપદશુક્લષષ્ઠી મંગલવાર, વિશાખાનક્ષત્ર ને વૈધૃતયુક્ત હોય, તેને ચંપા નામે કહી છે. તે વ્રત આચરણ કરેથી સર્વ પાપનો નાશ થાયછે. તે વિષે સ્કંદપુરાણમાં:—"ભાદ્રપદશુક્લષષ્ઠી વૈધૃત, વિશાખા ને મંગલવારયુક્ત હોય, તો તેને ચંપાષષ્ઠી કહે છે. આ ચંપા નામની ષષ્ઠી કૃતયુગમાં પચાસ, ત્રેતાયુગમાં પચાસ, દ્વાપરમાં બેતાલીસ ને કલિયુગમાં ત્રીશ આવે છે, વાસ્તે તે દેવ અને મનુષ્યોને દુર્લભ છે. તે સર્વ પાપનો નાશ, ને બીજાં કરેલાં વ્રતોની પરિપૂર્ણતા કરનારી છે." દુર્વાસા પણ:—"વિશાખાનક્ષત્ર, મંગલવાર ને વૈધૃતયુક્ત ભાદ્રપદશુક્લષષ્ઠીને ચંપા કહે છે." એ અર્ધોદયપર્વની પેઠે દુર્લભ છે; [ગ્રંથકારે પણ એજ અર્થ લખ્યો છે.] માટે અલભ્ય યોગના કારણથી પૂર્વવિધ્ધા કે પરવિધ્ધાનો વિચાર ન કરતાં, જ્યારે એવા યોગ આવે ત્યારે તે લેવી; પણ આ સર્વવ્રતછે, તેથી દિવસના યોગવાળી તિથિ લેવી; કારણકે અર્ધોદય

વ્રતમાં દિવસેજ આ યોગ શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે, તે પ્રમાણે અહીં પણ જાણવું. આ ચંપાવ્રતમાં ઉપવાસ કરવાનું વ્રતખંડમાં કહ્યું છે.

૨૭૯ 'પછી વ્રત કરનારે પાછલી રાત્રિએ નિર્મલ પ્રભાતકાલમાં ગુરુને ઘેર જઈ સર્વ સામગ્રીસહિત સૂર્યમૂર્તિ આચાર્યને અર્પણ કરવી.'' એ વચનથી જોકે રાત્રિનો સંબંધ બતાવ્યો, તોપણ દિવસની વ્યાપ્તિવાળો યોગ શ્રેષ્ઠ છે. વ્રતનો વિધિ પુરાણસમુચ્ચયમાંઃ–''આચાર્યની આજ્ઞા લેઇને પંચમીને દિવસે ઉપવાસનો નિયમ કરવો,ને ષષ્ઠીને દિવસે સ્નાન કરી પિતરો ને દેવતાનું તર્પણ કરવું. પછી મૌન ધારણ કરી પોતાને ઘેર આવવું, ને સૂર્યનું ચિંતન કરતાં કરતાં ઢાંકણસહિત નવો મૃત્તિકાનો કુંભ સ્થાપન કરી, તેની ઉપર ચાર તોલાનો અગર યથાશક્તિ સોનાના સૂર્ય ને અરુણ સારથીનુ સ્થાપન કરીને ગુરૂની આજ્ઞાપૂર્વક '**ॐ नमः सूर्याय**' એ મંત્રથી ગંધપુષ્પાદિ અર્પણ કરી, જગત્‌ના નાથ સૂર્ય ને અરૂણનું પૂજન કરવુ. પછી 'સૂર્ય મને પ્રસન્ન થાઓ,' એમ કહીને વ્રતને અંગે દૂઝણી ગાય, ધાન્ય, પુષ્પ, ફલ, રત્ન, વસ્ત્ર વગેરે પોતાની શ્રધ્ધા પ્રમાણે બ્રાહ્મણને દાન આપીને, યથાશક્તિ બ્રાહ્મણભોજન કરવું.પછી પ્રભાતકાલે ગુરૂને ઘેર જઇ તેમને સર્વ સામગ્રીસહિત સૂર્યમૂર્તિનું દાન કરવું. હે રાજા, કુરૂક્ષેત્રમાં સૂર્યગ્રહણ વખતે કરેલાં કોટિ ગોપ્રદાનો, ચંપાવ્રતની સોળમી કલાની બરાબરી કરી શકતાં નથી.''

ઇતિ ચંપાષષ્ઠીનિર્ણય.

—:(૦):—

અથ કપિલાષષ્ઠી.

૨૮૦ ભાદ્રપદષષ્ઠીને રોહિણીનક્ષત્ર, વ્યતીપાત ને મંગલવારના યોગથી કપિલા નામે કહી છે. તે વિષે વારાહપુરાણમાંઃ–''ભાદ્રપદશુક્લષષ્ઠી રોહિણી, વ્યતીપાત ને મંગલવારયુક્ત હોય, તેને કપિલા નામે કહે છે. તે દિવસે વ્રત, ઉપવાસ ને નિયમથી સૂર્યનું પૂજન કરી શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણને કપિલા ગાયનું દાન આપ્યાથી યજ્ઞનું ફલ મળે.'' નિર્ણયામૃતમાં તોઃ–શુકલપક્ષમાં રોહિણીનક્ષત્ર હોવાનો અસંભવ જાણીને ભાદ્રપદકૃષ્ણપક્ષની ષષ્ઠી લેવાનું લખ્યું છે; ને કાલાદર્શમાં શુકલપક્ષની ષષ્ઠી લખી છે. વ્રતસમુચ્ચયમાંઃ–''ભાદ્રપદકૃષ્ણષષ્ઠી મંગલવાર, વ્યતીપાત ને રોહિણીનક્ષત્રયુક્ત હોય, તેને કપિલા

કહેછે. જે કાલમાં આટલા યોગવાળી ષષ્ઠી આવે, તેને કપિલા જાણવી." જે કાલે, એટલે શ્રાવણમાસપછીની ભાદ્રપદશુક્લ કે કૃષ્ણપક્ષની ષષ્ઠી, એ યોગવાળી હોય તો તેને કપિલા જાણવી.નિર્ણયામૃતમાં તો હસ્તનક્ષત્રનો સૂર્ય હોય ત્યારે, એવું જે લખ્યું છે, તે ચાંદ્રશુક્લપક્ષાદિ માસના અભિપ્રાયથી જાણવું; પણ આ વચન **વ્રતખંડમાં** નથી, માટે વિચારવા યોગ્ય છે. એ અલભ્ય યોગ છે, તેથી જે કાલે સર્વ યોગ આવે ત્યારે, એવું લખ્યું છે. એનો નિર્ણય ચંપાષષ્ઠી પ્રમાણે લેવો; ને વ્રતવિધિ તો **વ્રતખંડમાંથી** જાણવો.

ઇતિ કપિલાષષ્ઠી.

અથ સ્કંદષષ્ઠી.

૨૮૧ **તથાઃ**—ભવિષ્યત્પુરાણમાં એને સ્કંદદર્શન ષષ્ઠી કહે છે. "હે ભરતશ્રેષ્ઠ, જે ભાદ્રપદમાસની ષષ્ઠી છે, તે પાપનો નાશ કરનારી, શાંતા ને શુભા છે; એમાં સ્નાનદાનાદિ જે કંઈ કરે,તે અક્ષય્ય થાય. એ ષષ્ઠીમાં દક્ષિણદેશના કાર્તિકસ્વામીનું જે દર્શન કરે, તે બ્રહ્મહત્યાદિ પાપથી મુક્ત થાય, એમાં સંશય નથી."

ઇતિ સ્કંદદર્શનષષ્ઠી.

અથ દરિદ્રહરષષ્ઠી.

ષષ્ઠીના વ્રતથી ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે વિષે **સ્કંદપુરાણમાંઃ**—"ષષ્ઠી નામની તિથિ દેવતાઓને પણ માન્ય છે. એમાં તેલ, ક્ષાર ઇત્યાદિ ત્યાગ કરી એકભક્ત, નક્ત, અયાચિત, ઉપવાસ ને દાનથી તે વ્રત કરવું. એમ એક વર્ષ સુધી કરે,તો તેના કુલમાં દરિદ્ર આવે નહિ. એ ષષ્ઠીને દિવસે બ્રાહ્મણને પુષ્કલ શર્કરાયુક્ત સુંદર ચોખાના દૂધપાકનું ભોજન આપવું. વ્રતને અંતે હીન અંગ ન હોય, એવા સારા બ્રાહ્મણને બોલાવીને તેને સુશીલ વાછડીસહિત દૂઝણી ગાય આપવી. એ વિધાનથી જે ષષ્ઠીનું વ્રત કરે,તેને તુરત ધન પ્રાપ્ત થાય, ને તેના કુલમાં દરિદ્ર આવે નહિ."

ઇતિ દરિદ્રહરષષ્ઠી.

અથ કાર્તિકષષ્ઠી.

૨૮૨ "મંગલવારયુક્ત કાર્તિકશુકલપક્ષની ષષ્ઠીને સર્વ પાપ નાશ કરનારી મહાષષ્ઠી કહી છે; તેમાં અગ્નિ શયન કરે છે; માટે પૂર્વદિવસે ઉપવાસ કરી ષષ્ઠીને દિવસે અગ્નિનું પૂજન કરીને મહોત્સવ કરવો. એવું મત્સ્યપુરાણમાં કહ્યું છે. તથાઃ—"કૌમારિલા નામની શુકલષષ્ઠીમાં પૂર્વદિવસે ઉપવાસ કરીને ષષ્ઠીમાં કાર્તિકસ્વામીનું પૂજન કરવું." એ રીતે સર્વ ષષ્ઠીઓનો અધિપતિ કાર્તિકસ્વામી છે, તેથી તેમાં તેનું પૂજન કરવું. એવાં નાના પ્રકારનાં ષષ્ઠીનાં વ્રતો વ્રતખંડમાંથી જાણવાં; અને કહેલા નિર્ણય પ્રમાણે તેમનો નિર્ણય જાણવો.

ઇતિ કાર્તિકષષ્ઠી.

-:(૦):-

અથ માઘષષ્ઠી.

૨૮૩ તેમાં ક્ષેત્રવિશેષમાં શિવના દર્શનથી પાપનો નાશ થાય છે. તે વિષે સ્કંદપુરાણમાંઃ—"માઘમાસની ષષ્ઠીએ નલરાજાએ હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાં દેવના દેવ મહેશ્વરનું સ્થાપન કર્યું છે; તના દર્શનથી પાપનો નાશ થાયછે. જે નર માઘશુકલષષ્ઠીને દિવસે તે શિવનું દર્શન કરે, તેના સર્વ રોગનો નાશ થઇ પરમ પદને પામે. શ્રદ્ધાવાળા પ્રાણીના દરાજ, ખસ, દરાજનાં મંડલ, વિચર્ચિકા [પગ ફાટેછે તે] એ રોગો તે શિવદર્શનથી મટે. તે શિવની આગળ નિર્મલ જલનો એક કુંડ છે; તેમાં રવિવારે સવારે સ્નાન કરે, તેના કોડ વગેરેનો નાશ થાય. ને નવા જેવું શરીર થાય. જયારે નલરાજાએ એ શંકરનું સ્થાપન કર્યું, ત્યારે શંકરે પ્રસન્ન થઈને પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે વરદાન આપ્યું છે.

ઇતિ માઘષષ્ઠી.

-:(૦):-

અથ અંગારકષષ્ઠી.

૨૮૪ તીર્થવિશેષમાં સ્નાનદાનાદિ કર્યાથી મંગલવારયુક્ત ષષ્ઠી મહાપાપનો નાશ કરે છે. તે વિષે સ્કાંદ નાગરખંડમાંઃ—"સ્ત્રીહત્યાવાળા કૌરવકુલના ભીષ્મપિતામહ તીર્થયાત્રાના પ્રસંગથી ચમત્કારપુરમાં ગયા, ત્યારે ઉત્તમ પુણ્યપ્રદ ગયાશિરને જોઈને તેમાં શ્રધ્ધાથી સ્નાન કરી શ્રાધ્ધ કરે છે, એટલામાં આકાશવાણી થઈ કે, હે મહાબાહો ભીષ્મ, તમે સ્ત્રીહત્યારા છો,

વાસ્તે અહીં શ્રાદ્ધ કરવાયોગ્ય નથી; માટે પાપને નાશ કરનાર શર્મિષ્ઠા નામના તીર્થમાં સ્નાન કરશો, તો સ્ત્રીહત્યા નાશ પામશે. તે તીર્થ આ ગયાશિરથી પશ્ચિમ દિશામાં થોડે છેટે છે. તેમાં અંગારકષષ્ઠીને દિવસે જે નર સ્નાન કરે, તેની સ્ત્રીહત્યા નાશ પામે છે, એમાં સંશય નથી; માટે આજ મંગલવારયુક્ત ષષ્ઠી છે, તેથી હું તમારો પિતા શાન્તનુ તમને સ્ત્રીહત્યાવાળા જાણીને જલદી અહીં આવી તમને કહુ છું કે, હે પુત્ર, હાલ તમે ત્યાં જઈ સ્નાનાદી કરી સ્ત્રીહત્યાથી છુટયાપછી શ્રાદ્ધ કરવાને યોગ્ય થશો. તે સાંભળીને તુરત ભીષ્મપિતામહ ત્યાં જઈને સ્નાન કરી પાછા આવીને ગયામાં શ્રાદ્ધ કર્યું, ત્યારે તેના પિતા શાન્તનુએ ફરીથી આવીને કહ્યું કે, હવે તમે પાપરહિત થયા છો, માટે ઘેર જઈ રાજ્યકારભાર ચલાવો."

ઇતિ અંગારકષષ્ઠી.

૨૮૫ તથા તેમાંજઃ—"રવિવારયુક્ત ષષ્ઠીને દિવસે જે માણસ નરદેવતાએ સ્થાપન કરેલા નરાદિત્યનું દર્શન કરે, તે સર્વ પાપથી મુક્ત થાય; દરિદ્રીને ધન મળે, ને રોગી રોગમુક્ત થાય.

ઇતિ અચલદ્વિવેદીકૃત નિર્ણયદીપકગ્રંથની ટીકામાં
ઉત્તમ વ્રતસહિત ષષ્ઠીનો નિર્ણય સંપૂર્ણ.

—:(૦):—

અથ સપ્તમીનો સામાન્યનિર્ણય.

૨૮૬ સપ્તમી ઉપવાસાદિ વ્રતમાં પૂર્વતિથિયુક્ત લેવી, ને બીજી તિથિયુક્ત ન લેવી. તે વિષે કૂર્મપુરાણમાંઃ—"પંચમીવિધ્ધા ષષ્ઠી, અષ્ટમીયુક્ત સપ્તમી, અને ત્રયોદશીવિદ્ધ દ્વાદશી, એ તિથિઓ ઉપવાસ વ્રતમાં ન લેવી. ષષ્ઠી, એકાદશી, અમાવાસ્યા, ને અષ્ટમી, એ પૂર્વવિદ્ધા ને સપ્તમી પરવિદ્ધા ન લેવી." એ સ્કંદપુરાણના વચનથી સપ્તમીમાં પરવિદ્ધાનો નિષેધ છે. વળી બ્રહ્મવૈવર્તમાંઃ—"સપ્તમીયુક્ત અષ્ટમી ને અષ્ટમીયુક્ત સપ્તમી ન લેવી." એ વચનમાં સપ્તમી અને અષ્ટમીનો અન્યોન્ય મિશ્રિતનો નિષેધ દેખાય છે; અને **षण्मुन्योः** એ યુગ્મવાક્ય પણ છે, તેથી ઉપવાસમાં ષષ્ઠીયુક્ત સપ્તમી લેવી.

૨૮૭ એ હેતુથીજ સ્કંદપુરાણમાંઃ—પરવિધ્ધા સપ્તમીનો નિષેધ કરીને

ષષ્ઠીયુક્ત સપ્તમીનું શ્રેષ્ઠપણું કહ્યું છે." સર્વદા ષષ્ઠીયુક્ત સપ્તમી લેવી; કારણકે તેમાં નિરંતર સૂર્ય સન્નિધ રહેછે." ને તે સપ્તમીનો અધિપતિ હોવાથી પોતાના સન્નિધાનથી વ્રતને અનુગ્રહ કરનારો છે. તેજ અર્થને મહા પૈઠીનસિઃ–"પંચમી, સપ્તમી, દશમી, ત્રયોદશી, પ્રતિપદા ને નવમી, એ સંમુખ (પૂર્વવિદ્ધ) લેવી." એ રીતે નિગમમાં પણઃ–"ષષ્ઠી, અષ્ટમી, અમાવાસ્યા ને કૃષ્ણત્રયોદશી એ પરવિદ્ધા, ને બીજી પૂર્વવિદ્ધા લેવી." એ પ્રમાણે ષષ્ઠીપછીની સપ્તમી પૂર્વષષ્ઠીયુક્ત ઉપવાસમાં લેવી. કૃષ્ણસપ્તમી વિષે તો વિશેષવચન નથી; માટે આ વચનથીજ કૃષ્ણસપ્તમી પણ પૂર્વવિધ્ધા લેવી.

૨૮૮ દીપિકાકારઃ—આ તિથિનિર્ણયમાં સપ્તમી પૂર્વવિદ્ધા લેવી. કાલાદર્શમાં પણઃ–"પ્રતિપદા, પંચમી, કૃષ્ણાષ્ટમી ને ચતુર્દશી, સપ્તમી ને રંભાતૃતીયા એ પૂર્વવિદ્ધા લેવી." આ પૂર્વવિધ્ધા લેવાવિષેના વચનમાં કૃષ્ણાષ્ટમી ને ચતુર્દશીના સમીપ સપ્તમી લખી છે, તેથી કૃષ્ણસપ્તમી અને યુગ્મવાક્યથી શુકલસપ્તમી બન્ને ઉપવાસમાં પૂર્વવિદ્ધા લેવાનો સિદ્ધાંત થયો. એમ છતાંપણ પૂર્વદિવસે સાયંકાલ (દિવસના પાંચમા ભાગ) માં તિથિ ન હોય, તો નિષિદ્ધ પરવિધ્ધા પણ લેવી. એ સર્વ પૂર્વવિદ્ધા વિષે સાધારણ કહ્યું; પણ નક્ત ને એકભક્તાદિમાં તો કર્મકાલમાં પહોચતી તિથિજ લેવી.

ઇતિ સપ્તમીનો સામાન્યનિર્ણય.

અથ સપ્તમીનો વિશેષનિર્ણય.

૨૮૯ જો શુકલસપ્તમીમાં સૂર્યસંક્રાંતિ હોય, તો તેમાં કરેલું સ્નાનદાનાદિ અનંત ફલ આપે છે. તે વિષે ભવિષ્યોત્તરમાં બ્રહ્માઃ–" જો શુકલસપ્તમીમાં સૂર્યસંક્રાંતિ હોય તો તે સૂર્યને પ્રિય મહાજયા નામની સપ્તમીમાં કરેલું સ્નાન, દાન, જપ, હોમ, પિતૃ ને દેવોનું પૂજન, એ સર્વ મહા તેજસ્વી સૂર્યના પ્રસાદથી કોટિગણું થાય. એ સપ્તમીમાં જે મનુષ્ય ભક્તિયુક્ત થઈ સૂર્યને ઘીથી સ્નાન કરાવે, તેને અશ્વમેધયજ્ઞનું ફલ પ્રાપ્ત થઇને તે સૂર્યપદને પામે; ને જે દૂધથી સ્નાન કરાવે, તેને સૂર્યની [1]સાલોક્યમુક્તિ થાય."

૧ સૂર્યલોકમાં સૂર્ય જેવું ઐશ્વર્ય ભોગવે.

વળી તેજ પુરાણમાં:—"શુકલપક્ષની સપ્તમીમાં પંચતારક નક્ષત્રોનો યોગ હોય, તો તેનું નામ જયાસપ્તમી છે." પંચતારક નક્ષત્રો રોહિણી, આશ્લેષા, મઘા ને હસ્ત એ ચાર છે. "એ યોગવાળી સપ્તમીમાં એક વાર કરેલું દાન, હોમ, જપ, તર્પણ ને સૂર્યદેવનું પૂજન એ સર્વ સોગણું થાય.

વળી:—"રવિવારયુક્ત શુકલપક્ષની સપ્તમીને વિજયા કહે છે.તેમાં કરેલું સ્નાન, દાન, જપ, હોમ, ઉપવાસ, એ સર્વ મહાપાપનો નાશ કરીને ઉત્તમ ફલ આપે છે." જે ષષ્ઠીયુક્ત સપ્તમીમાં રવિવારનો યોગ હોય તેને પદ્મક યોગ કહે-છે. "ષષ્ઠીયુક્ત સપ્તમી ને રવિવારનો પદ્મકયોગ કોટિ સૂર્યગ્રહણતુલ્ય છે." કાલિકાપુરાણમાં:—"ષષ્ઠીને દિવસે ઉપવાસ કરીને સપ્તમીને દિવસે જે માણસ વિધિવત્ સૂર્યપ્રીત્યર્થે શ્રાદ્ધ કરે, તે સર્વ રોગથી મુક્ત થઈ સૂર્યલોકમાં પૂજાય." ભવિષ્યત્પુરાણમાં:—"સપ્તમીમાં નક્ષત્રાધિપતિ ચિત્રભાનુસૂર્યનું લાલ ચંદન ને પુષ્પથી પૂજન કરનારો મહા રોગરહિત થાય.

અથ માઘશુકલઅચલાસપ્તમી

૨૯૧ તે વિષે ગાર્ગ્યઃ—"આષાઢની દશમી ને માઘમાસની સપ્તમીમાં કરેલું સ્નાનદાનાદિ અનંત ફલ આપે છે." એ માઘશુક્લસપ્તમીને અચલાસપ્તમી કહે છે. તેમાં પાછલી રાતે ઊઠીને માછલાં વગેરેએ જલને હલાવ્યું પણ ન હોય, તેવા જલમાં સ્નાન કરવાથી સર્વ પાપનો નાશ ને સૌભાગ્યની પ્રાપ્તિ થાય. તે વિષે ભવિષ્યોત્તરમાં:—"મેં ભક્તિથી દાન, હોમ, ઉપવાસવ્રત ને શિવનું પૂજન વગેરે કંઈ પણ કર્યું નથી, તો મારું પાપ શાથી નાશ પામશે?" એવું કોઈક સ્ત્રીએ પૂછ્યું."

૨૯૨ ત્યારે વસિષ્ઠઃ—"હે સુંદરમુખી, માઘશુક્લસપ્તમીમાં તું સર્વકામરૂપ ને સૌભાગ્યને આપનારું સ્નાન કર. તે એવી રીતે કે, ષષ્ઠીને દિવસે એકભક્તવ્રત કરવું; પછી સપ્તમીને દિવસે પાછલી રાત્રે ઉઠી પોતાના મસ્તક ઉપર દીવો મૂકીને અચલ જલને હલાવી તેમાં સ્નાન કરવું. એ જલ સર્વ મલનું ધોનાર છે. જયાંસુધી કોઈએ હલાવ્યું ન હોય, ત્યાંસુધીમાં સ્નાન કરવું." તેમ જ સ્મૃતિચંદ્રિકામાં:—"માઘશુકલસપ્તમી સૂર્યગ્રહણતુલ્ય છે; તેમાં અરૂણોદય વખતે કરેલું સ્નાન મહા ફલદાયક છે." અરૂણોદયનું સ્વરૂપ આચારસ્મૃતિમાં:—"પાછલી ચાર ઘડી રાત્રિને અરૂણોદય કહે છે.તે કાલ ગંગાજલ તુલ્ય

ને મુનિઓને સ્નાન કરવાયોગ્ય છે.'' જો તે વખતે સપ્તમી હોય તો, તે સ્નાન વિષે લેવી.''

૨૯૩ મનુઃ—''સ્નાન, અભ્યંગ, દંતધાવન, મૈથુન, જન્મ ને મરણ, એટલાં કાર્યમાં તે કાલમાં પહોચતી તિથિ લેવી.'' જો એક તિથિ બે દિવસ પહોચતી હોય તો પહેલી લેવી. કારણકે તે તિથિમાં વિહિત સૂર્યપૂજાદિ કર્મમાં તે પહોચતી હોય છે. તે વિષે ખર્વદર્પાદિ વચનમાં કહ્યું છે; પણ એ સપ્તમી અષ્ટમીયુક્ત ન લેવી, એવા નિષેધસિવાય બે દિવસ વ્યાપિની પૂર્વા લેવાનું જાણવું. ''તિથિઆદિમાં બીજે દિવસે જેટલી ઘટ કે વધ હોય, તેટલી પૂર્વદિવસની તિથિમાં ન હોય, તોપણ તે તિથિના કર્મવાસ્તે લેવી.'' એ વચનથી બીજે દિવસે હોય તો બીજી લેવી. કારણકે પૂર્વદિવસે ન હોય તો બીજી લીધાસિવાય ગતિ નથી ને બીજી લેવામાં નિષેધ નથી. તેમ કર્મનો જે કાલ કહ્યો હોય, તે કાલમાં પહોચતી તિથિ લેવી; એ વચનથી પણ બીજે દિવસે હોય તો બીજી લેવી. ઉપવાસવિષે એ સપ્તમીનો નિર્ણય સામાન્યસપ્તમીના નિર્ણય પ્રમાણે લેવો.

ઇતિ અચલાસપ્તમીનો નિર્ણય.

૨૯૪ એ અચલાસપ્તમીનો વિધિ શ્રીકૃષ્ણે યુધિષ્ઠિરને કહ્યો છે કે, '' ષષ્ઠીને દિવસે સૂર્યનું પૂજન કરીને એકભક્તવ્રત કરવું. સપ્તમીને દિવસે પાછલી રાત્રિએ પ્રાતઃકાલે નદી, સરોવર, તલાવ અને દેવખાત વગેરેનું સુખકારક ને સર્પ, જલચરપક્ષિ, મત્સ્ય, કચ્છપ (કાચબા) ઇત્યાદિ દુષ્ટ પ્રાણિએ હલાવેલું ન હોય, એવા જલમાંસ્નાન કરવું; અને સ્નાન કરવા જતી વખતે સુવર્ણ, રૂપા કે તુંબડાના પાત્રમાં તેલ પૂરીને કસુંબાના રંગથી રંગેલી દીવેટવડે દીવો કરીને મસ્તક ઉપર ધરવો. ને શેરડીનો આખો સાંઠો સ્નાન કરતીવેળા હાથમાં રાખીને સ્નાન કરવું. [તેઅર્ઘનો દોઢ મંત્ર મૂળમાં છે, તે લેવો.]

૨૯૫ પછી એકાગ્રચિત્તથી સૂર્યનું ધ્યાન કરતાં કરતાં [મૂળમાં છે તે] મંત્ર ભણીને જલ ઉપર દીવાને પધરાવી, સ્નાન કર્યાપછી દેવતાઓનું તર્પણ કરવું. પછી ત્યાંજ લાલ ચંદનથી કર્ણિકાયુકત (પીળા ડીટાવાળુ) અષ્ટપત્રકમલ વસ્ત્રાદિ ઉપર લખીને મધ્યમાં શિવ અને આઠ દલની ઉપર ભાનુ,

વિવસ્વાન, ભાસ્કર, સવિતા, સૂર્ય, સહસ્રકિરણ, સર્વાત્મા ને પૂષા, એ આઠે નામને અંતે નમસ્કારપૂર્વક ચતુર્થી વિભકિત, અને પહેલાં ઓંકાર જોડીને લખવાં. ૐ શિવાય નમઃ એ મંત્રથી ગંધપુષ્પાદિકે પૂજન કરી પોતાને ઘેર આવવું. પછી ત્રાંબાના અગર શકિત ન હોય તો મૃતિકાના પાત્રમાં, ભક્તિમાન્ નરે તલ ખાંડીને તેમાં ઘી ગોળ મેળવી લાડુ યથાશકિત મૂકવા; અને સુવર્ણનો અગર શકિત ન હોય તો વટિલા તલનો તાલક [તાડના વૃક્ષનો આકાર] મૂકવો. તે પાત્રને લાલ વસ્ત્ર ઓઢાડીને પુષ્પધૂપાદિથી પૂજા કરવી. પછી બ્રાહ્મણપાસે મંત્ર ભણાવીને, 'આ દાનથી સૂર્ય મને પ્રસન્ન થાઓ,' એવું કહીને તે તાલકવાળું પાત્ર બ્રાહ્મણને આપવું. એ વિધિથી અચલાસપ્તમી સંબંધી સ્નાન સર્વ ફલને આપે છે."

૨૯૬ તથા એ અચલાસપ્તમી રવિવાર ને પુરૂષ નામના નક્ષત્રના યોગવાળી હોય, તેને મહતી કહે છે. તે વિષે કાલાદર્શમાંઃ—"માઘશુકલસપ્તમી પુન્નામના નક્ષત્ર ને રવિવારયુકત હોય તે મહતી કહેવાય છે." તેમાં નિયમપૂર્વક વિધિથી રકત ચંદનપુષ્પાક્ષતાદિકે કરીને સૂર્યનું પૂજન કરવું. પુરુષ નામનાં નક્ષત્રો હસ્ત- અનુરાધા, પુષ્ય, મૃગશીર્ષ, ને પુનર્વસુ એ પાંચ છે.

ઇતિ અચલાસપ્તમીના વ્રતનો વિધિ સંપૂર્ણ.

અથ પુત્રપ્રાપ્તિ સપ્તમી.

સપ્તમીઓમાં જે વર્ષસુધી સૂર્યની ભકિત કરે, તેને પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય. તે વિષે સ્કાંદ નાગરખંડમાંઃ—"પૂર્વે ગાલવ નામના દ્વિજે પુત્રની ઈચ્છાએ હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાં વડના ઝાડ નીચે બેસીને પંચરાત્રગ્રંથમાં કહેલી સૂર્યની પ્રતિમાનું સ્થાપન કરી, તેના આરાધનરૂપી પરમ તપ કર્યું. તેથી તેનું 'વટાદિત્ય' નામ પડયું. એ તીર્થ અપુત્રને પુત્ર આપનારૂં ત્રિભુવનમાં પ્રસિદ્ધ છે. રવિવારયુકત સપ્તમીથી આરંભ કરીને વર્ષસુધી બાર માસની બાર સપ્તમીઓમાં ભકિતથી ઉપવાસ કરીને સૂર્યનું આરાધન કરે, તો તેના વંશની વૃદ્ધિ થાય. એ બાબતમાં નારદજીએ વટાદિત્યને જોઇને એવી એક ગાથા ગાઈ છે કે, સો વર્ષની વંધ્યા કે દુર્ભગા સ્ત્રી હોય, તે પણ જો સાંબસૂર્યનું આરાધન કરે, તો તેમની આજ્ઞાથી તુરત ગર્ભવતી થાય."

૨૯૭ તથા વારાહપુરાણમાં "અગસ્ત્યઃ—ભાદ્રપદમાસના કૃષ્ણપક્ષની સપ્તમીમાં ઉપવાસકરી પુત્રપ્રાપ્તિવ્રતકરવુ." તેમજ ભવિષ્યત્પુરાણમાં બ્રહ્માઃ—માઘકૃષ્ણ સપ્તમીને સર્વાપ્તિસપ્તમી કહે છે." તેમાં ઉપવાસ કરેથી સર્વ કામનાપ્રાપ્ત થાય. ઈત્યાદિ સપ્તમીનાં નકત, એકભકત ને ઉપવાસવ્રતો વ્રતખંડમાંથી જાણવાં.

ઇતિ અચલદ્વિવેદીકૃત નિર્ણયદીપકગ્રંથની ટીકામાં સપ્તમીન વ્રતની સિદ્ધિમાટે સપ્તમીનો નિર્ણય સંપૂર્ણ.

અથ અષ્ટમીનો સામાન્યનિર્ણય.

૨૯૮ અષ્ટમીતિથિ ઉપવાસાદિ વ્રતમાં પરવિધ્ધા લેવી. તે વિષે સ્કંદપુરાણમાંઃ—"પંચમીવિદ્ધા ષષ્ઠી, સપ્તમીવિધ્ધા અષ્ટમી અને ચતુર્દશીવિદ્ધા અમાવાસ્યા, એ ત્રણ તિથિઓ ઉપવાસાદિવ્રતમાં ન લેવી." જાબાલિ પણઃ—"પંચમીયુક્ત ષષ્ઠી, સપ્તમીયુક્ત અષ્ટમી ને ત્રયોદશીયુકત ચતુર્દશી, એ ત્રણ તિથિઓ મલીન છે." બૃહસ્પતિ પણઃ—"એકાદશી, અષ્ટમી, ષષ્ઠી, પૌર્ણમાસી, ચતુર્દશી, અમાવાસ્યા ને તૃતીયા ઉપવાસમાં પરવિધ્ધા લેવી." નિગમમાં પણઃ—"ષષ્ઠી, અષ્ટમી, અમાવાસ્યા, કૃષ્ણપક્ષની ત્રયોદશી, એ ઉપવાસાદિ વ્રતોમાં પરવિધ્ધા લેવી." વિષ્ણુધર્મોત્તરમાં પણ અષ્ટમી પરવિધ્ધા લેવાનું કહ્યું છે. આ વચનોમાં ચતુર્દશી ને અષ્ટમી શુકલપક્ષની લેવી, એવું કાલાદર્શમાં વ્યાખ્યાન કર્યું છે.

૨૯૯ બ્રહ્મવૈવર્તમાં પણઃ—"સપ્તમીયુક્ત અષ્ટમી ને અષ્ટમીયુક્ત સાતમી ન લેવી. સર્વદા વિદ્વાનોએ નવમીયુક્ત અષ્ટમી કરવી." આ વચનો પૂર્વવિધ્ધાના નિષેધદ્વારાએ પરવિધ્ધા લેવાવિષેનાં છે. એ રીતે સપ્તમીવિદ્ધા અષ્ટમીનો નિષેધ કર્યો; અને 'વસુરન્ધ્રયોઃ' એ વચનમાં નવમીયુક્ત અષ્ટમીનું વિધાન કર્યું; પણ એ શુકલપક્ષના અભિપ્રાયથી જાણવું. નિગમસ્મૃતિમાંઃ—"શુકલપક્ષની અષ્ટમી ને ચતુર્દશી ઉપવાસના કામમાં પૂર્વવિદ્ધા ન લેતાં પરવિદ્ધા લેવી, એ સનાતન ધર્મ છે." આ વચનમાં ઉપવાસ શબ્દ કંઠે કહ્યોછે; તેથી ઉપવાસમાં શુકલાષ્ટમીનું પરવિદ્ધાવિધાન છે; માટે ઉપવાસસિવાય હોમપૂજાદી કર્મમાં દૂર્વાદિ વિશેષઅષ્ટમીઓ પૂર્વવિદ્ધા લેવી.

૩૦૦ તે વિષે બૃહદ્યમઃ—"શ્રાવણીપૌર્ણમાસી, દુર્ગાનવમી, દૂર્વાષ્ટમી, હોલિ-

કા, શિવરાત્રિ ને બલિપ્રતિપદા (દીવાળીનો પડવો) એ તિથિઓ પૂર્વવિદ્ધા લેવી." વળીઃ—"ચૈત્ર, આષાઢ, માઘ ને અશ્વિન, એ ચાર માસની અષ્ટમીઓ દુર્ગા-[શક્તિ]ના હોમપૂજનમાં પૂર્વતિથિયુક્ત લેવી." વિશ્વરૂપનિબંધમાં પણઃ—"ચૈત્ર ને માઘશુકલાષ્ટમી, દૂર્વાષ્ટમી ને અશ્વિનશુકલાષ્ટમી એ ચાર તિથિઓ ને વૈશાખશુકલતૃતીયા પૂર્વવિદ્ધા લેવી." આ વચનમાં કયે કાલે પૂર્વતિથિયુક્ત લેવી, તે બતાવ્યું નથી; તોપણ પૂર્વાણ્હકાલ લેવો. કારણકે કેવલ પૂર્વતિથિયુક્ત એટલુંજ લે, તો અતિપ્રસંગ આવે છે. [પોતાની ઈચ્છાથી પૂર્વાણ્હકાલ અ-ગર અપરાણ્હકાલ લેવામાં આવશે.] અને અષ્ટમીમાં કરવાનું હોમપૂજાદિ કર્મ દૈવિક છે, તો 'પૂર્વાણ્હ દેવ ને અપરાણ્હ પિતરો' એ શ્રુતિ, અને "પૂર્વાણ્હ-માં દૈવિકકર્મ અને અપરાણ્હમાં પિતૃકર્મ," એ સ્મૃતિ પ્રમાણે પુર્વાણ્હકાલમાં હોય તે પુર્વતિથિયુકત લેવી; એ અર્થ છે. એના બીજા વિશેષ પ્રકારનો નિર્ણય, મહાષ્ટમનિર્ણયમાં કરીશું.

ઇતિ શુકલાષ્ટમી.

—:(૦):—

અથ કૃષ્ણાષ્ટમી.

૩૦૧ એ ઉપવાસમાં પૂર્વવિદ્ધા લેવી. તે વિષે ગાર્ગ્યઃ—"કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમી ને ચતુર્દશી પુર્વવિધ્ધા કરવી, ને પરવિદ્ધા ન કરવી." બ્રહ્મવૈવર્તમાં પણઃ—"કૃષ્ણાષ્ટમી, રંભાતૃતીયા, સાવિત્રીઅમાવાસ્યા, બૃહત્તપા, એ તિથિઓ પુર્વવિદધા લેવી." સ્કંદપુરાણમાંઃ—"કૃષ્ણાષ્ટમી ને ચતુર્દશી, સાવિત્રીપુનમ ને અમાવાસ્યા." એ પુર્વવિધ્ધા લેવી. ઇત્યાદિ વાકયમાં કૃષ્ણાષ્ટમીનું વિધાન છે. હવે જે પુર્વવિદ્ધાનો નિષેધ કરનારાં **'भानु विध्धो महेश्वरः न सप्तम्या युताष्टमी'** ઈત્યાદિ વાકયો છે, તે શુકલાષ્ટમીવિષે જાણવાં. એ પ્રકારે કૃષ્ણાષ્ટમી ઉપવાસમાં પૂર્વવિદ્ધા લેવાનું સિદ્ધ થયું. હવે અષ્ટમી ને નવમીના યોગમાં ઉમામહેશ્વરનું પૂજન કરવાનું કહ્યું છે.

૩૦૨ ભોજરાજીયમાંઃ—"અષ્ટમીમાં શિવ ને નવમીમાં શકિત પૂજાયછે; તેથી એ બેના યોગમાં ઉમામહેશ્વરનું પૂજન મહાફલને આપનારૂં છે." એ અષ્ટમીનવમીના યોગમાંજ શિવશકિતનો ઉત્સવ કરવો હોય, તો બન્ને પક્ષની અષ્ટમીઓ પરવિધ્ધા લેવી. તે વિષે પદ્મપુરાણમાંઃ—"અષ્ટમીવિધ્ધ નવમી

કે નવમીવિદ્ધ અષ્ટમી, એ ઉમામહેશ્વરની તિથિ અર્ધનારીશ્વરરૂપ છે. અષ્ટમીનવમીના યોગરૂપી મહોત્સાહમાં શુકલ ને કૃષ્ણ બન્ને પક્ષમાં પણ શિવક્ષેત્રમાં શિવશક્તિનો મહોત્સવ કરવો." આ વચનથી ઉમામહેશ્વરપૂજનમાં બન્ને પક્ષની અષ્ટમીઓ પરવિદ્ધા લેવાનું સિદ્ધ થયું. નકત તથા એકભકતાદિ વ્રત વિષે તો કર્મકાલમાં પહોચતી તિથિ લેવાનું સિદ્ધ છેજ.

ઇતિ અષ્ટમી સામન્યનિર્ણય.

અથ અષ્ટમીનોવિશેષનિર્ણય.

અથ બુધાષ્ટમી.

૩૦૩ જ્યારે બુધવારયુક્ત અષ્ટમી આવે, ત્યારે વ્રતકલ્પ માં કહેલા વિધિ પ્રમાણે એકભક્તવ્રત કરવું. તે વિષે ભવિષ્યોત્તરમાંઃ—"જ્યારે જ્યારે બુધવારયુકત અષ્ટમી આવે, ત્યારે ત્યારે તેમાં એકભકત વ્રત કરવું." જુદા જુદા પ્રકારના અન્નથી આઠ અષ્ટમીઓ કરવી. વ્રતખંડ માંઃ—"સંપૂર્ણ બુધાષ્ટમી આવે તો તે યથોકતફલ ને આપનારી છે. આ અલભ્ય યોગ છે, તેથી તે સર્વકાલની ન લેવી, એ અભિપ્રાયથી જે નિષિદ્ધ છે, તે કહેછે કે, "સંધ્યાકાલમાં, રાત્રિએ ને ચાતુર્માસમાં [ભગવાન્ શયન કરેછે ત્યારે] બુધાષ્ટમી કરે તો પૂર્વે કરેલું પુણ્ય હણાય છે."

ઇતિ બુધાષ્ટમી.

અથ માઘશુકલાષ્ટમી.

૩૦૪ એને ભીષ્માષ્ટમી કહેછે. તેમાં ભીષ્મનું તર્પણ ને શ્રાદ્ધ કરવું. તે વિષે મહાભારતમાંઃ—"માઘશુક્લાષ્ટમીને દિવસે જલથી એક વાર ભીષ્મતર્પણ ને શ્રાદ્ધ કરે, તો તેની વંશવૃદ્ધિ થાય." તર્પણનો મંત્ર મૂળમાં છે તે લેવો. અથ પૌષાષ્ટમી વિષેઈશ્વર પાર્વતીને કહેછે કે "હે દેવિ, બુધવારયુક્ત પૌષશુક્લાષ્ટમી મહા પુણ્યવાળી છે, ને તેને મહાભદ્રા કહેછે. તેમાં મનુષ્યે મારી પ્રસન્નાર્થ સ્નાન, જપ હોમ, તર્પણ, બ્રાહ્મણભોજન અને મારૂં પૂજન કરવું."તે દિવસે ભરણી નક્ષત્રનો

યોગ હોય તો તેને જયંતી કહેછે.

અથ કાર્તિકાષ્ટમી.

૩૦૫ કૂર્મપુરાણમાંઃ—"કાર્તિકશુકલાષ્ટમીને ગોપાષ્ટમી કહેછે. તેમાં સર્વ કામનાની ઇચ્છાવાળાએ ગાયોનું પૂજન,નમસ્કાર ને પ્રદક્ષિણા કરી તેમને,ચરવા જાય ત્યારે, વળાવવાજવું;

અથ અશ્વિનશુક્લાષ્ટમી.

એ નવરાત્રાષ્ટમીને મહાષ્ટમી કહેછે.તે વિષેનિર્ણય શિરોમણિમાંઃ—"અશ્વિનશુક્લપ્રતિપદાને દિવસે વૈધૃત ને ચિત્રાનક્ષત્રનો ત્યાગ કરીને નવરાત્રિકર્મના આરંભ પુર્વક દેવીને આરતી કરવી.પ્રતિપદાને દિવસે જ્યારે અવતાર થયો,ત્યારે દેવીએ તરવાર હાથમાં ધારણ કરી. દ્વિતીયામાં ધનુષ, તૃતીયામાં ચક્ર, ચતુર્થીમાં ઢાલ, પંચમીમાં ત્રિશૂલ, ષષ્ઠીમાં ફરશી, સપ્તમીમાં ગદા, અષ્ટમીમાં ઉત્તમશક્તિ, ધારણ કરીને નવમીને દિવસે દૈત્યોનો નાશ કરનારી ઉગ્રમૂર્તિ પ્રગટ થઈ." વિશ્વરૂપનિબંધમાંઃ—"પૂર્વે કાત્યાયનીદેવીએ નવમીને દિવસે મહિષાસુરને માર્યો, માટે અષ્ટમીને દિવસે તેનું સ્થાપન કરી નવમીને દિવસે પૂજન કરવું." દેવીપુરાણમાં પણ નવમીને દિવસે દેવીનું પૂજન કરવાનું કહ્યું છે. "વિઘ્નોને નાશ કરનારી ને હુંકાર શબ્દથી દૈત્યોને ભય પમાડનારી દેવીનું નવમીમાં પૂજન કરે, તો તે પરિપૂર્ણ ફલને પામેછે. તે નવમી મહાપુણ્યપ્રદ, પવિત્ર અને સુખકારક ધર્મરૂપ છે; માટે તેમાં મુંડ [માણસનાં માથાં] ધારણ કરનારી ચામુંડાદેવીનું પૂજન કરવું." ઈત્યાદિ વાક્યોથી નવમીમાં દેવીના પૂજનની શ્રેષ્ઠતા બતાવી છે.

૩૦૬ ભવિષ્યોત્તરમાંઃ—"અષ્ટમીને દિવસે કોટિ જોગણિઓ સહિત મહાઘોર દક્ષપ્રજાપતિના યજ્ઞનો નાશ કરનાર ભદ્રકાલી પ્રગટ થઈ,માટે માનવોએ તે દિવસે તેનું પૂજન કરવું." તેમ દેવીમાહાત્મ્યમાંઃ—"અષ્ટમી,ચતુર્દશી ને નવમીમાં મારૂં ઉત્તમ સ્તોત્રપાઠાદિ[ચંડીપાઠ વગેરે]માહાત્મ્ય એકાગ્રચીત્તથી ભક્તિ પૂર્વક ભળવું.પૂજન કરીને તે સાંભળવાનું છે,તેથી અષ્ટમીમાં પૂજન કરવાનું કહ્યું છે. વિશ્વરૂપ પણઃ—"અશ્વિનશુક્લઅષ્ટમી ને નવમીમાં જગત્‌ની માતા અંબિકાનું પૂજન કરનાર શોકરહિત થાય."માટે વધઘટના સંભવથી હોમપૂજાદિ માટે અષ્ટમી ને નવમીનો નિર્ણય કરવો યોગ્ય છે,તેથી કહીએ તે છીએ. અશ્વિનશુક્લાષ્ટમીને મહાષ્ટમી કહેછે.

૩૦૭ તે વિષે પુરાણસમુચ્ચયમાં ધૌમ્યઃ—"મૂળનક્ષત્રયુક્ત અશ્વિનશુક્લાષ્ટમીમાં દેવીએ (સ્વસ્થાનમાં) સ્થિતિ કરીછે; તેથી તેને મહાષ્ટમી કહે છે." મૂલનક્ષત્રયુક્ત અષ્ટમીને મહાનવમી પણ કહે છે, ને તે પૂર્વવિદ્ધા લેવી. તે વિષે વિશ્વરૂપ નિબંધમાંઃ—"અશ્વિનશુક્લાષ્ટમી મૂલનક્ષત્રયુક્ત ને સપ્તમીવિદ્ધા હોય,તોપણ તેને મહાનવમી કહીછે."વળી તેમાંજ કહ્યુંછે કે, અશ્વિનશુક્લમહાષ્ટમી મહાકલ્યાણકારી છે,અને તે સપ્તમીવિદ્ધા ને મૂળ નક્ષત્રયુક્ત કરવી." મૂળનક્ષત્ર હોય તો ઠીક; નહિતો હોમપૂજાદિવિષે તે પૂર્વાષાઢાનક્ષત્રયુક્ત લેવી. વળી તે વિષે તેગ્રંથમાંજઃ—"મૂળ કે પૂર્વાષાઢાનક્ષત્રમાં દેવીનું પૂજન કરવું. તે ઉત્તરાષાઢામાં કરે તો દેવી દુઃખદાયક થાય;" માટે પૂર્વાહ્ણકાલમાં મહાષ્ટમી હોય, તો સપ્તમીયુક્ત કરવી; અને શુદ્ધ હોય, તો તેમાં વાદવિવાદજ નથી.

૩૦૮ શંકા છે કે, "સપ્તમીયુક્ત અષ્ટમી કે અષ્ટમીયુક્ત સપ્તમી કરવી નહિ;સર્વદા વિદ્વાનોએ નવમીયુક્ત અષ્ટમી કરવી."તેમજ"પંચમીવિદ્ધા ષષ્ઠી,સપ્તમીવિધ્ધા અષ્ટમી ને ત્રયોદશીવિધ્ધા ચતુર્દશી, એ ત્રણ તિથિઓ મલીન છે." ને 'षण्मुन्योर्वसुरंध्रयोः' એ યુગ્મવાક્યમાં અષ્ટમી નવમીયુક્ત લેવાને કહ્યું છે. એ રીતે બ્રહ્મવૈવર્ત,જાબાલિ ને યુગ્મવાક્ય,ઇત્યાદિમાં પરવિધ્ધાનું વિધાન દેખાય છે. તેમજ ભોજરાજીયગ્રંથમાં પૂર્વવિદ્ધાષ્ટમી નિંદિતછે તેએવી રીતે કે, "સપ્તમીસહિત અષ્ટમી પુત્ર, પશુ,રાજા ને રાજ્ય તથા જન્મેલાં ને ગર્ભસ્થ પ્રાણિઓને હણે છે; માટે રાજયનું શુભ ઇચ્છનાર રાજાએ સપ્તમીવિધ્ધ અષ્ટમી પ્રયત્નથી તજવી." ઇત્યાદિ વચનોમાં પરવિધ્ધાનું શ્રેષ્ઠપણું કહ્યું છે, તેથી પૂર્વવિધ્ધા લેવામાં વિરોધ આવેછે. એ શંકાનું સમાધાન એવું છે કે,પરવિદ્ધાષ્ટમીનું શ્રેષ્ઠપણું બતાવનારાં વચનો સામાન્ય શુક્લાષ્ટમીના ઉપવાસવિષે જાણવાં; તે અષ્ટમીના સામાન્યનિર્ણયમાં અમોએ પ્રતિપાદન પણ કર્યું છે; ને મહાષ્ટમી વિષે તો વિશ્વરૂપાદિવાકયમાં પૂર્વવિદ્ધા લેવાનો વિધિ છે, તેથી વિરોધ નથી.

૩૦૯ તે એવી રીતેકે, "ચૈત્રાષ્ટમી,માઘશુકલાષ્ટમી,દૂર્વાષ્ટમીને અશ્વિનશુકલાષ્ટમી એ ચાર,ને વૈશાખશુકલતૃતીયા પૂર્વાવિધ્ધા લેવી."તથાઃ—"સપ્તમીમાં સૂર્યનો ઉદય ને અષ્ટમીમાં અસ્ત થાય તે મૂળનક્ષત્રયુકત અષ્ટમી પ્રયત્નથી પૂજવી. મૂળ ન હોય તો પૂર્વાષાઢાયુક્ત પૂજવી."વસિષ્ઠઃ—"મુળ કે પૂર્વાષાઢાયુકત ધનરાશિનો ચં-

દ્ર હોય ત્યારે અષ્ટમીમાં અંબિકાનું પૂજન કરવું. ઉત્તરાષાઢામાં કદાપિ ન કરવું." ફરી પૂર્વવિધ્ધાનુંવિધાન બીજી સ્મૃતિમાંથી વિશ્વરૂપનિબંધમાં–"જે અષ્ટમીમાં સૂર્યનો અસ્ત થાય, તેમાં દૂર્ગાનો ઉત્સવ કરવો; બીજીમાં કરવો નહિ. જેને કુલ, પુત્ર, ધન, રાજ્ય, દીર્ઘાયુષ ને સર્વદા સુખની ઈચ્છા હોય, તેણે પૂર્વવિધ્ધાષ્ટમી પૂજવી."

૩૧૦ પૂજાદિકાર્યમાં અશ્વિનશુકલાષ્ટમી જો નવમીયુક્ત લે તો, પંદર વર્ષસુધી તે દેશમાં દુકાળ પડે. હે રાજા, નવમીમાં દેવીનુ સ્થાપન કરે તો, તે દેવી રાજ્યમાં પીડા ને કુલ તથા પ્રાણનું હરણ કરે." ઈત્યાદિ વાકયથી અષ્ટમી પૂર્વવિદ્ધા લેવાને કહ્યું; પણ કેવલ પૂર્વવિદ્ધા લઈએ તો અતિપ્રસંગ આવશે; અને હોમાદિકર્મ દૈવિક છે,તે પૂર્વાણ્હમાં કરવાસારૂ પૂર્વાણ્હવ્યાપિની અષ્ટમી હોય તો પુર્વવિદ્ધા લેવી. સપ્તમીયુકત અષ્ટમીમાં વિષ્ટી અવશ્ય હોય છે, તોપણ તેમાં હોમપૂજાદિ કર્મ કરવું, એવું ઔર્વે કહ્યું છે. "જગદંબા ભદ્રા (વિષ્ટી) રૂપ છે, તેથી ભદ્રાયુક્ત મહાષ્ટમીમાં તેનું પૂજન કરે, તો આયુષ ને આરોગ્ય મળે; વિષ્ટિરહિત અષ્ટમીમાં જે મારૂં પૂજન કરે, તેણે મારૂંજ અપમાન કર્યું; માટે હું તેની પૂજા ગ્રહણ કરતી નથી."

૩૧૧ ભવિષ્યોત્તરમાં–" ભદ્રા તે હું ને હું તે ભદ્રા. અમારામાં કંઈ પણ અંતર નથી,માટે ભદ્રામાં મારૂં પૂજન કરનારને હું સર્વ સિદ્ધિ આપું છું. ભદ્રામાં ભદ્રકાલી પૂજાય છે,માટે સપ્તમીવિદ્ધા અષ્ટમીમાં દૂર્ગાનું પૂજન કરવું." ઈત્યાદિ વાકયોમાં સપ્તમીયુકત અષ્ટમીની સ્તુતિ કરી, તોપણ જો સપ્તમી મધ્યાન્હથી અધિક હોય તો, અષ્ટમી કરતાં તે અધિક હોવાથી તેને બહુલાસપ્તમી કહે છે; તેમાં દૂર્ગાનો ઉત્સવ ન કરવો. તે વિષે ફરી ઔર્વઃ–"જે અષ્ટમી મધ્યાન્હ પછી બેસતી હોય, તે બહુલાસપ્તમી અષ્ટમીને શલ્યરૂપ (શરીરમાં કાંટાની અણી ભરાઈ હોય ને જેમ ખુંચે તેમ) થાય છે, તેથી તે પુત્ર, પૌત્ર ને ધનનો નાશ કરનારીછે.મોહ અથવા અજ્ઞાનથી પણ જો કોઈ તે શલ્યરૂપ સપ્તમીના વેધવાળી મહાષ્ટમી કરે તો તે નરકમાં પડે;માટે દિવસે કે રાત્રે વિષ્ટિયુકત-અષ્ટમી જો સપ્તમીના શલ્યવાળી હોય તો તે ન લેવી.

૩૧૨ વળીઃ–"સપ્તમીશલ્યવિધ્ધા અષ્ટમીસદા તજવી."ઈત્યાદિ સપ્તમી વિધ્ધ અષ્ટમીનો નિષેધ કરનારાં ભીમપરાક્રમાદિ વાક્યો મધ્યાન્હથી વધારે

વ્યાપ્તિવાળી સપ્તમીયુક્ત અષ્ટમીવિષે જાણવાં. પૂર્વવિદ્ધા અષ્ટમી લેવાને બતાવનારાં વાક્યો કૃષ્ણાષ્ટમીવિષે લેવાં, એવું કેટલાએકે વ્યાખ્યાન કર્યું છે, "પણ શુકલ ને કૃષ્ણ બન્ને અષ્ટમીનવમીના યોગરૂપી મહોત્સાહમાં શિવક્ષેત્રને વિષે શિવશક્તિનું પૂજન કરવું." એ પદ્મપુરાણના વચનમાં કૃષ્ણાષ્ટમી પણ પરવિધ્ધા લેવાનું પ્રતિપાદન કરવાથી તે વ્યાખ્યાનનો સમાવેશ થયો.

૩૧૩ નિર્ણયામૃતમાં તોઃ–જ્યારે અષ્ટમી સપ્તમીથી હણાઈ હોય, તો તે મહાષ્ટમી નવમીયુક્ત લેવી એવું કહ્યું; પણ તે ગ્રંથમાં લખેલાં પૂર્વવિધ્ધાપ્રતિપાદકવાક્યનો વિચાર કરતાં, તે કહેવું બુધ્ધિની કલ્પના માત્ર છે. "અષ્ટમી ને નવમીમાં પૂજન કરવું," એ વાક્યમાં પણ નવમીયુક્ત અષ્ટમી એવો અર્થ કરવો, એ સંબંધવિનાનું છે. [અષ્ટમી ને નવમી એમાં 'ને' શબ્દનો અર્થ 'યુક્ત' સંભવતો નથી.] કોઈકે પૂર્વવિદ્ધાવાક્ય તિથિઓના ક્ષય વિષેછે, એવું કહીને દુર્ગોત્સવમાટે લખ્યું છે કે, "હે રાજા, અષ્ટમી ને નવમીપછીની તિથિઓનો ક્ષય હોય તો સપ્તમીયુક્ત અષ્ટમી લેવી, બીજી લેવી નહિ." એ વચન પણ ઉત્તર તિથિઓની ક્ષયવૃદ્ધિથી પૂર્વઅષ્ટમીના નિર્ણયમાં ઉપયોગી નથી. અને તેમાં ઉત્તર શબ્દ ન લેતાં કેવલ ક્ષય લઇએ, તો અતિપ્રસંગ આવશે. માટે ક્ષય છતાં પણ પૂર્વાણ્હવ્યાપિની અષ્ટમી હોય તો પૂર્વા લેવી, એવું વ્યાખ્યાન કરવું યોગ્ય છે. તેથી મધ્યાન્હકાલની અપેક્ષાએ પૂર્વવિદ્ધા વાક્યોની યોજના કરવી; તે એવી કે મધ્યાન્હથી પહેલાં અષ્ટમી હોય તો, હોમાદિકામમાં પૂર્વવિધ્ધા લેવી; નહિતો બીજી લેવી.

ઇતિ મહાષ્ટમીનો નિર્ણય.

અથ મહાનવમીનિર્ણય.

૩૧૪ ધૌમ્યઃ–"બીજે દિવસે નવમી સૂર્યોદયથી આરંભીને મધ્યાન્હથી પહેલાં સમાપ્ત થતી હોય ને પૂર્વદિવસે અષ્ટમી પણ તેમજ હોય, તો હોમપૂજાદિ કર્મમાં પૂર્વદિવસની નવમી લેવી." એ વચનથી મહાષ્ટમીની પેઠે મહાનવમી પણ વ્રતપારણાદિવિષે પરવિદ્ધા ન લેતાં પૂર્વાણ્હવ્યાપિની પૂર્વવિધ્ધા લેવી; તે વિષે વિશ્વરૂપનિબંધમાંઃ–"હે રાજા, અષ્ટમીસહિત નવમી કરવી; દશમીસહિત કદાપિ કરવી નહિ. જે મોહથી દશમીવિધ્ધ નવમીમાં ચંડિકાનું

પૂજન કરે તેની પૂજા ને હોમ વૃથા જાય, એમાં સંશય નથી." તેમ બ્રહ્માંડ-પુરાણમાં:—"અશ્વિનશુક્લમાં નવરાત્રિનો ઉપવાસ કરી દશમીના વેધરહિત નવમીમાં પારણા કરવી. જો દશમીયુક્ત નવમીમાં પારણા કરે, તો તે નવમી તેના વ્રતનો નાશ કરીને દુઃખદારિદ્ર લાવે."

૩૧૫ વળી બીજી સ્મૃતિમાં:—"જે કુબુદ્ધિ ને જ્ઞાનહીન પુરૂષ દશમીયુક્ત નવમીમાં દેવીને પશુનું બલિદાન આપે, તેને દુર્ગા ગ્રહણ કરતી નથી; ને પૃથ્વીના રાજાઓનું અશુભ થાય." એ પશુનું બલિદાન બ્રાહ્મણસિવાયને માટે જાણવું. આ વ્રત પારણાદિ વાસ્તે અષ્ટમીસહિત નવમીમાં લેવાનું કહ્યું, તે પૂર્વાણ્હમાં નવમી હોય તો જાણવું. જો પૂર્વાણ્હમાં નવમી ન હોય તો બીજા દિવસનીદશમીયુકત નવમી લેવી.તે વિષે દેવીપુરાણમાં:—"સૂર્યોદયથી માંડીને અષ્ટમી અપરાણ્હસુધી હોય ને પછી નવમી બેસતી હોય તો તે પરવિદ્ધા લેવી. એ હેતુથીજ સવારે બલિદાનવાસ્તે થોડી નવમી મળતી હોય, તેમાં સંકટ અને પીડાને નાશ કરનારી દુર્ગાદેવીનું પૂજન કરવું."તેની સ્તુતિ પણ તેમાંજ કરી છે. "સૂર્યોદયવેળાએ કેવલ નવમી ને પછી દશમી હોય તો તે નવમીમાં બલિદાન કરવાથી દેશનું શુભ થાય." માટે "દશમીયુકત નવમી કરવી નહિ; કરે તો ધર્મનો નાશ થાય." એ વચનમાં દશમીયુક્ત નવમીની નિંદા કરી, તોપણ ઉપરના વચનમાં સૂર્યોદયવેળાની નવમીની સ્તુતિ કરી. "અષ્ટમીસહ નવમી સદા લેવી." એ વચનમાં અષ્ટમીસહ નવમી લેવાનો વિધિ કહ્યો; તેથી વ્યવસ્થા એવી કરવી કે, પૂર્વાણ્હમાં નવમી હોય તો અષ્ટમીયુકત લેવી; નહિતો દશમીયુકત લેવી.

૩૧૬ મહાષ્ટમી પૂર્વવિદ્ધા લેવાનું વિધાન કર્યું, તોપણ તિથિની વૃધ્ધિ હોય,તો નવમીને અનુસારે અષ્ટમી લેવી;કેમકે હોમ ને પારણા એ બેનું લાગલાગટપણું થવું જોઇએ.

ઇતિ મહાષ્ટમી ને મહાનવમીનો નિર્ણય.

અથ નવરાત્રનો વિધિ.

અશ્વિનશુકલપ્રતિપદાથી નવમીસુધી નવરાત્ર કહેવાયછે.તેનો વિધિ ધૌમ્ય:—અશ્વિનશુકલપ્રતિપદાથી નવમીસુધી રોજ પોતાની શકિતપ્રમાણે એકભકત,

નકત કે અયાચિતવ્રત કરીને લોકોએ ગામેગામ દેવીના પ્રત્યેક સ્થાનમાં દેવીનું પૂજન કરવું." દરરોજ પૂજન કરવાની શકિત ન હોય તો "ત્રિરાત્ર, પંચરાત્ર, અગર વિશેષેકરીને નવરાત્રસુધી પોતાની સમૃદ્ધિ, આયુષ ને આરોગ્યની વૃદ્ધિમાટે પૂજન કરવું. અથવા સપ્તમીથી નવમીસુધી ભૂતપ્રેત પિશાચના નાશ માટે ને ઉત્સવમાટે પૂજન કરવું." તે વિષે વ્રતખંડમાંઃ–"જેના કુલની જે દેવી હોય, તેણે ચંદન, પુષ્પ, ધૂપ, બલિ ને નાના પ્રકારના નૈવેદ્યથી પોતાની કુલદેવીનું પૂજન કરવું. પછી નાળએર, ભૂરૂં કોળું, બિલું, બકરો, ઘેટા કે પાડો, લોહી, માંસ વગેરેનું બલિદાન ભૈરવીપ્રીત્યર્થે કરવું." પશુવધ માંસાદિબલિદાન ક્ષત્રિયવિષે જાણવું.

૩૧૭ શ્રીકૃષ્ણે પણ કહ્યુ છેઃ—"હે યુધિષ્ઠિર રાજા, મહાનવમીને દિવસે દેવી જગદંબાના આંગણામાં જે પાડા કે બકરા વગેરેનો વધ થઈને પ્રાણ જાય છે, તે પશુ સ્વર્ગગતિને પામે છે, ને વધ કરનારને પાપ લાગતું નથી. અને તે પશુ અપ્સરાઓને અતિપ્રિય ને વીર થઇને ઘણો કાલ સ્વર્ગનિવાસી થાય છે." ફરી ધૌમ્યઃ–"નવરાત્રિની મહાનવમી સર્વ તિથિમાં ઉત્તમ અને પુણ્યરૂપ છે; તેથી વર્ષસુધી લોકોના સુખમાટે તે નવમીમાં ભવાનીનું પૂજન કરવું." વિશ્વરૂપ પણઃ–"અશ્વિનમાસમાં અષ્ટમી ને નવમીને દિવસે જગન્માતા અંબિકાનું પૂજન કરવાથી નર શોકરહિત થાય છે. અષ્ટમીની રાત્રિએ કરેલી પૂજાનું પાર્વતી ગ્રહણ કરેછે. તેમજ વિષ્ણુશક્તિનું પૂજન કરેથી પણ પાપનો નાશ થાય. માટે સર્વ પ્રકારથી અષ્ટમીની રાત્રિમાં દેવીનું પૂજન, ને નવમીમાં બલિદાન સર્વદા કરવું. જે કુબુદ્ધિ લોકો દશમીવિદ્ધ નવમી કરે, તેમનું બલિપૂજાદિ વૃથા જાય છે. હે રાજા, એ રીતે પ્રતિવર્ષ દેવીનું, તેમજ નવરાત્રિમાં દરરોજ કુમારિકાનું પૂજન કરવું."

૩૧૮ તે વિષે સ્કંદપુરાણમાં–"દરરોજ એકેક બબ્બે કે નવ નવ કન્યાનું પૂજન કરવું. એક વર્ષની કન્યા પૂજનમાં લેવી નહિ; કારણકે તેને અર્પણ કરેલા ગંધ પુષ્પફલાદિનું જ્ઞાન હોતું નથી." કન્યાનું સ્વરૂપ કહે છે. "નીરોગી, શરીરે પુષ્ટ, સુરૂપ, ગુંમડાં વગેરે વ્રણરહિત, સમાન વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલી કન્યાનું પૂજન કરવુ. સર્વ કામનામાટે બ્રાહ્મણી, જયકામનામાટે ક્ષત્રાણી લાભકામનામાટે વૈશ્યકન્યા, પુત્રકામનામાટે શૂદ્રની ને ઉગ્રકામનામાટે અંત્યજની

કન્યાનું વિધિવત્ પૂજન કરવું.તેમને ગંધ, પુષ્પ, અક્ષતાદિથી પૂજીને વસ્ત્ર ને ભોજન આપવું." શ્રી દેવી ને કુમારીકાનો પૂજનવિધિ, તેના મંત્ર ને કુમારીકાનાં નામ નિર્ણયસિંધુ નિબંધાદિ અન્ય ગ્રંથોમાં પ્રસિદ્ધછે,તેથી અત્રે લખ્યાં નથી.

ઇતિ મહાષ્ટમી ને નવમીમાં કરવાનો વિધિ.

-:(૦):-

અથ નવરાત્રિમાં સૂતકાદિનો વિચાર.

૩૧૯ વ્રતાદિનો આરંભ કર્યાપછી વચમાં સૂતકાદિ આવી પડે તો વ્રત કરનારને તે લાગે નહિ. તે સંબંધી વિષ્ણુઃ—'વ્રત, યજ્ઞ, વિવાહ, શ્રાદ્ધ, હોમ, અર્ચન ને જપનો અરંભ થયાપછી સૂતકાદિ લાગે નહિ, ને આરંભ થયો ન હોય ત્યાંસુધી લાગે, મૃતાશૌચવિષે પણ તેમજ જાણવું." એ પ્રારંભનો પ્રકાર વિષ્ણુઃ—"યજ્ઞમાં બ્રાહ્મણવરૂણી, અને વ્રત કે સત્ર (અન્ન છત્ર) માં સંકલ્પ એ પ્રારંભ ગણાય છે." એ અર્થના અભિપ્રાયથી નિર્ણયસિંધુનિબંધમાંઃ—"અશ્વિનશુક્લપક્ષમાં નવરાત્રકર્મનો આરંભ કર્યાપછી મૃતાશૌચ ઉત્પન્ન થયું, તો તે કર્મ શીરીતે કરવું?" એવો પ્રશ્ન કરીને તેમાંજ કહ્યું છે કે, "નવરાત્રકર્મનો આરંભ થયાપછી સૂતક કે મૃતક આવે, ત્યારે દેવીનું પૂજન વગેરે પશુયજ્ઞ વિધિ પ્રમાણે કરવો." વળી "સૂતકમાં વિશેષેકરીને દેવીનું પૂજન ને દાન કરવામાં દોષનથી." એ રીતે સુતકમાં જોકે પૂજનાદિ વિહિત છે. તોપણ કૂર્માદિસ્મૃતિમાં તેનો નિષેધ છે. કૂર્મઃ—"કામ્યઉપવાસનો આરંભ કર્યાપછી વચમાં સુતક કે મૃતક પ્રાપ્ત થાય, તો દાનપૂજારહિત કામ્યોપવાસવ્રત કરવુ." વચમાં સુતક પડે તો કામ્યવ્રત કરવું; ને રહેલું દાન પૂજાદિ સુતકને અંતે કરવું.

૩૨૦ તે વિષે મત્સ્યઃ—"માણસ સૂતકાંતે સ્નાન કરીને વિધિવત્ જનાર્દનનું પૂજન કરી દાન આપે તો તેને વ્રતનું ફલ સંપૂર્ણ મળે." જનાર્દન શબ્દથી જે વ્રતની દેવતા હોય તે જાણવી.સૂતક વિષે કાલાદર્શમાંઃ—"નિયમથી વ્રત કરનારે પૂર્વે સંકલ્પેલું વ્રત દાનાર્ચનાદિરહિત શુદ્ધ રીતે કરવું." આ પ્રમાણે પૂર્વ વાક્યોની સાથે વિરોધ આવ્યો; તેથી વ્રતસંબંધી દાનાર્ચનાદિ નિષેધની સંધિ-

ક્ષા અન્નવિષે વ્યવસ્થા કરીછે; કારણકે રાંધેલા અન્નસિવાય કાચા અન્નને સૂતક લાગતું નથી. તે વિષે મરીચિઃ—"મીઠું, મધ, માંસ, પુષ્પ, મૂલ, ફલ, શાક, કાષ્ઠ, તૃણ, જલ, દહિં, ઘી, દૂધ ને, સર્વે સૂકા પદાર્થોને સૂતક ને મૃતક બન્ને આશૌચ લાગતાં નથી." લવણ શબ્દથી ગોળ,સાકર, ખાંડ વગેરે લેવાં. જે બૃહસ્પતિવચન છે કે, "વિવાહ, ઉત્સવ ને યજ્ઞમાં જન્મ કે મરણનું સૂતક વચ્ચે આવી પડે, તો પૂર્વસંકલ્પિત પદાર્થોને દોષ નથી." તે પણ રાંધેલા અન્નસિવાયને માટે જાણવું.

૩૨૧ રાંધેલા અન્નવિષે અંગિરાઋષિએ દોષ કહ્યો છે. "અન્નસત્રમાં પ્રવર્ત્તનારા[રોજ નિયમથી અન્ન આપનારા] ના કાચા અન્નનો દોષ નથી; પણ તેમનું રાંધેલું અન્ન જમે તો ત્રણ રાત્રિસુધી દૂધ પીને રહેવું." એ રીતે સૂતકીનું રાંધેલું અન્ન જમવા લાયક નથી. યમઃ—"બન્ને પ્રકારના સૂતકીના કુલનું રાંધેલું અન્ન દશ દિવસસુધી જમવું નહિ." સૂતકીના અન્નનો માણસો-ને નિષેધ છે, તો દેવતાઓને અર્પણ કરવાનો નિષેધ હોય, એમાં શું કહેવું? માટે સૂતકમાં સૂકું અન્ન, ઘી વગેરેથી વ્રતનું કર્મ કરીને પારણા કરવી; અને રાંધેલા અન્નથીજ કરવાનું કર્મ ને વ્રતસમાપ્તિ સૂતકને અંતે કરવી. તેજ પ્રમાણે રજસ્વલા સ્ત્રીએ પણ વ્રતને અંતે સમાપ્તિ વગેરે કરવું. તે વિષે **કાલાદર્શમાંઃ**—સૂતકમાં વા મૃતકમાં દાનાર્ચનાદિ જે વર્જિત કર્યું હોય તે સુતકાંતે કરવું; રજસ્વલા સ્ત્રીએ પણ તેમજ કરવું; અગર પતિ કે કોઇ બીજા પાસે કરાવવું. મુખ્ય પતિ ને પુત્રાદિ ન હોય ત્યારે બીજા લેવા. **સત્યવ્રતઃ**—સ્ત્રી દીર્ઘ કાલનું વ્રત કરતી હોય ને વચમાં રજસ્વલા થાય, તો વ્રતભંગ થાય નહિ; કેમકે પાંચમે દિવસે તે દૈવ ને પિતૃકર્મમાં શુદ્ધ થાય છે." એ વચનથી તેણે પાંચમે દિવસે વ્રતસમાપ્તિ કરવી. પોતાને કરવાનું પૂજનાદિ કર્મ, સુતકમાં અગ્નિહોત્રની પેઠે બીજા પાસે કરાવવું.

ઇતિ સૂતકવિચારનો વિશેષનિર્ણય.

૩૨૨ અથ નવરાત્રમાં નવમીસુધી રાજાઓએ દરરોજ શસ્ત્ર [હથિયાર] ને હાથીઘોડા વગેરેનું પૂજન કરવું. તે વિષે દેવીપુરાણમાંઃ—"પૂર્વે યુદ્ધના પ્રસંગમાં દેવતાઓએ ક્રોધ કરીને લોહ નામના દૈત્યના શરીરના કડકા કર્યા, તેનું જગત્‌માં સર્વ લોઢું ઉત્પન્ન થયું છે; માટે શસ્ત્રાસ્ત્રમંત્રથી ઘૃતયુકત પ-

યસનો હોમ કરી હોમનું શેષ ઘી શસ્ત્રોને છાંટવું; અને જય મળવાસારૂ હાથીઘોડાને એકેક અન્નનો ગોળો ખાવા આપવો. તેમજ રાજચિન્હો છત્ર, ચમર વગેરેનું ચંદન, પુષ્પહાર ને ફુલ વગેરેથી પૂજન કરવું."પૂજાના મંત્ર મતખંડમાંથી લેવા."હાથીઘોડા વગેરેને રોજ અભિષેક કરવો."વળી તેજ પુરાણમાં:—"શુભકારી સ્વાતિનક્ષત્રયુકત અશ્વિનશુક્લપ્રતિપદાને દિવસે પ્રથમ ઉચ્ચૈઃશ્રવા નામના દેવના ઘોડાને પૂજીને, પોતાના ઘોડાઓનું દરરોજ નવમી સુધી પૂજન કરવું; ને તેમને લગારે પણ મારવાં કે તેમની ઉપર બેસવું નહિ."

૩૨૩ અથર્વણગોપથબ્રાહ્મણમાં:—નવમીને દિવસે અપરાણ્હકાલમાં વાહનોને સ્નાન કરાવી, તેમને વિચિત્ર વસ્ત્રાદિ અલંકાર પહેરાવીને શાંતિસૂકત, માંગલ્યસૂકત, તથા રણનાં નગારાં, ઢોલકાં વગેરે વાજાના શબ્દ સાથે ગંધ, પુષ્પ, દહિં, દૂર્વા, અક્ષતાદિ નાના પ્રકારના ફુલ ને અન્ન વગેરે પદાર્થોથી તેમનું પૂજન કરવું. ઘોડા ને હાથીની પૂજાના મંત્ર મૂળમાં પાને ૧૯૭ મેસ્પષ્ટ છે, તે લેવા.

ઇતિ મહાનવમીનો ઉત્સવ.

—:(૦):—

અથ મહાનવમીના પ્રસંગથી અપરાજીતા પૂજનનો નિર્ણય.

૩૨૪ શ્રવણનક્ષત્રયુક્ત પૂર્વવિદ્ધા અશ્વિનશુક્લદશમીમાં અપરાજીતા [શમીવૃક્ષ]નું પુજન કરીને પ્રસ્થાન કરવું.તે વિષે ઇશ્વરઃ—"માણસોએ અશ્વિનશુક્લ દશમીમાં ગામની ઇશાન દિશાભણી જઇને અપરાણ્હકાલમાં વિધિપૂર્વક શમડીના વૃક્ષનું પુજન કરવું;એકાદશીમાં તે કરવું નહિ."વિશ્વરૂપઃ—"મૂળનક્ષત્રમાં સરસ્વતીનું આવાહન,પુર્વાષાઢામાં પૂજન,ઉત્તરાષાઢામાંબલિદાન અને શ્રવણમાં વિસર્જનને અપરાજીતાનું પુજન કરવુ."વળી:—"પોતાને ક્ષેમ ને વિજય મળવાસારૂ નવમીયુક્ત દશમીમાં અપરાજીતાનું પૂજન કરવું.નવમીશેષયુક્ત દશમીમાં તે કરેથી પૂજા કરનારના જયવિજયની વૃદ્ધિ થાય. હે તાત, વિદ્વાનોએ સર્વદા નવમીયુક્ત દશમી લેવી.પણ એકાદશીયુક્ત કદાપિ લેવી નહિ;"તથા:—"એકાદશીયુક્ત દશમીમાં અપરાજીતાનું પૂજન કરે તો કરેલું મહાપૂજાદિ કર્મ નિષ્ફલ થાય." પ્રસ્થાન [ગામની સીમાનું ઉલ્લંઘન) પણ દશમીમાંજ કરવું.તે વિષે વિશ્વરૂપ નિબંધમાં:—"ઇંદ્રે દશમીમાં પ્રસ્થાન કરેલું છે, માટે વિજયયાત્રા [શત્રુને જીતવા માટે નીકળવું તે] એકાદશીમાં કદાપિ કરવી નહિ."

૩૨૫ "દશમીમાં પ્રસ્થાન કરીને ઈંદ્રે જૃંભાસુરને માર્યો;તેમજ રામચંદ્રજીએ શ્રવણનક્ષત્રયુક્ત દશમીમાં પ્રસ્થાન કર્યું, માટે મનુષ્યે પણ આદરથી દશમીમાં સીમાનું ઉલ્લંઘન કરવું." શ્રવણનક્ષત્ર હોય તો ઠીક, ને ન હોય તો કેવલ દશમીમાં પ્રસ્થાનકરવું.સ્કંદપુરાણમાં:—"જો દશમી ઉતરી ગયાપછી સીમોલ્લંઘન કરે, તો તે રાજાને વર્ષસુધી પોતાના કે બીજા કોઈ રાજયમાં વિજય મળે નહિ."માટે અપરાજીતાના પૂજનમાં ને પ્રસ્થાનમાં દશમીજ લેવી. તે વિષે લલ્લ:—"કર્મનું શરીર,કારણ,પ્રમાણ ને સાધન તિથિજ છે."વિશ્વરૂપ:—"દશમીનું ઉલ્લંઘન કરીને એકાદશીમાં જો પ્રસ્થાન કરે, તો આ લોકનું ને પરલોકનું ફલ નાશ પામે." ગાર્ગ્ય:—"કર્મ કરવાની તિથિ ન હોય ને તેમાં કર્મ કરે તો તે કરેલું કર્મ વૃથા જાય ને કરનારને નરકમાં નાંખે;" માટે દશમીમાંજ પ્રસ્થાન ને અપરાજીતાનું પૂજન કરવું. પૂજનના મંત્ર વિશ્વરૂપ નિબંધમાં છે તે મૂળમાં જોવા.

૩૨૬ ગાર્ગ્ય:—"સંધ્યાકાલ થયાપછી થોડાક તારા જણાવા માંડે,તે વિજય નામનો યોગ સર્વાર્થ સાધનમાં સમર્થ છે." તે વખતે અપરાજીતા [શમી]નું પૂજન ને પ્રસ્થાન કરવું. તે વિષે આથર્વણગોપથબ્રાહ્મણમાં અપરાજિતાદશમીને દિવસે પૂર્વોક્ત મુહૂર્તમાં પ્રસ્થાન કરવાનું કહ્યું છે. 'यत इंद्रभयामहे त्रातारमिंद्र आनोभद्रातः એ મંત્ર ભણતાં ભણતાં રાજાએ શમી વૃક્ષભણી જવું."નીકળતી વખતે પ્રસ્થાન સંબંધી કર્મ કરી,રાજાએ પોતે અલંકાર પહેરીને તથા પોતાના નોકર અને મોટા મોટા ઘોડાને પણ તે પહેરાવીને,મંગલાચારપૂર્વક આશિર્વાદ લેતાં લેતાં ને વાજીંત્રના શબ્દથી દશ દિશાઓ વ્યાપ્ત થાય, તે રીતે વાજીંત્ર વગડાવતાં વગડાવતાં ફોજ ને પુરોહિતસહિત, પોતાને ઘેરથી નીકળીને પૂર્વ દિશાભણી જવું. તે નગરની સીમાસુધી જઇને ત્યાં વાસ્તુ, દિકપાલ ને માર્ગદેવતાનું પૂજન કરી, વૈદિક ને પુરાણોક્ત મંત્રથી શમીવૃક્ષનું પૂજન કરવું." તેના મંત્ર મૂળમાં લખેલા છે તે લેવા.

૩૨૭ એ રીતે શમીનું પૂજન કરી બ્રાહ્મણોનો આશિર્વાદ લેઇને વિષ્ણુક્રમ ચાલવો.(બે પગે જોડે રાખી બે ચાર વાર કૂદવું.) પછી "માટીનું શત્રુનું પુતળું બનાવીને હું વામનરૂપ છું, એવું ધ્યાન કરી રાજાએ સોનાના પુચ્છવાળા બાણથી તે પુતળાના હૃદયમાં ભેદ કરવો. તે વખતે પુરોહિતે દિગ્વિજયના મંત્ર ભ-

ણવો. એ રીતનો વિધિ દક્ષિણાદિ દિશાઓમાં પણ કરવો." બીજી સ્મૃતિઃ—'શમીની ડાબી ને જમણી બાજુની મૃત્તિકા લેવી;" મંત્ર મૂળમાં છે, તે ભણવો. પછી "પુરોહિત ને બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરવું; ને જયમંગલ શબ્દ સાથે પોતાને ઘેર જવું. જે રાજા એ પ્રમાણે મંગલકાર્ય વર્ષોવર્ષ કરે, તેને આયુષ, આરોગ્ય, ઐશ્વર્ય ને વિજય પ્રાપ્ત થાય."

ઇતિ વિજયાદશમી નિર્ણય.

અથ વિજયયાત્રાના પ્રસંગથી શુક્રાભિમુખીયાત્રાનો નિર્ણય.

૩૨૮ શુક્રાભિમુખ લેઇને જવું નહિ.તે વિષેવિશ્વરૂપનિબંધમાંઃ—"શુક્ર,બુધ ને મંગલ, એ ગ્રહને સામા લેઇને સીમા ઉલ્લંઘન કરવી નહિ. ને કોઈ દિશાના અધિપતિગ્રહને લલાટ સામો લેઇને પ્રસ્થાન કરવું નહિ."શુક્ર ત્રણ પ્રકારે સંમુખ થાયછે,તેવિષે રત્નમાલામાંઃ—"જે દિશામાં શુક્રનો ઉદય થાય,પછીજે દિશામાં ભ્રમણ કરતો હોય ને નક્ષત્રચક્રમાં જ્યાં ગતિ કરતો હોય એ, ત્રણ પ્રકારે શુક્રનું સંમુખપણું છે.તેમાં જે દિશામાં ઉદય થતો હોય તેમાં શુક્ર સંમુખ થાયછે; માટે તે દિશા તરફ જવું નહિ. બીજા બે પ્રકારના સંમુખપણામાં જવાને હરકત નથી," એનો અર્થ મૂળ ગ્રંથકર્ત્તાએ એવી રીતે સ્પષ્ટ કર્યો છે કે, શુક્ર જે દિશામાં ઉદય પામે,ત્યાંથી તે આઠ પ્રહર સૂર્યની પેઠે આઠ દિશામાં ફરેછે. જે દિશામાં ઉદય પામે એ એક પ્રકાર, આઠ પ્રહર ફરે એ બીજો પ્રકાર, ને છેવટ ફરતો ફરતો જે દિશામાં જાય, એ ત્રીજો પ્રકાર. એ રીતે ત્રણ પ્રકારનું શુક્રનું સંમુખપણું છે. તેનાં નક્ષત્રો કહેછે. કૃત્તિકાદિ સાત નક્ષત્રો પૂર્વમાં, મઘાદિ સાત દક્ષિણમાં, અનુરાધાદિ સાત પશ્ચિમમાં, ને ધનિષ્ઠાદિ સાત ઉત્તર દિશામાં, એ પ્રકારે દિશાઓનાં નક્ષત્રો છે. તેમાં જે નક્ષત્રમાં શુક્ર ફરેછે, તેમાં શુક્રનું સંમુખપણું જાણવું. પરંતુ મુનિઓએ શુક્રનો ઉદયજ સંમુખ ન લેવાને કહ્યો છે. પ્રતિશુક્ર પ્રસ્થાન કરવાનો દોષ એ રીતેછે કે,"સંમુખ શુક્ર લેઇને પ્રયાણ કરનાર લોકોનો કંઈપણ સ્વાર્થ સિદ્ધ થતો નથી. જો શુક્રનાં નક્ષત્રો સૂર્યકિરણમાં અસ્ત પામ્યાં હોય તો ખુશીથી પ્રતિશુક્રમાં ગમન કરવું. પણ જયની ઈચ્છાવાળાએ જવું નહિ."ને ગામમાં ગામમાં જવાને સંમુખ શુક્રનો દોષ નથી.

૩૨૯ તે વિષે કહ્યું છે કે "એક ગામમાં કે નગરમાં, વિવાહમાં, ધર્મ કે

તીર્થયાત્રામાં, દુર્ભિક્ષમાં [અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, ચોર કે અગ્નિભય વગેરે પ્રસંગમાં] અતિ ભય ઉત્પન્ન થયું હોય, ત્યારે શુક્રસંમુખનો દોષ નથી. તેમ વસિષ્ઠ, આત્રેય, વત્સ, આંગિરસ, ભૃગુ, ને કશ્યપાદિ ભારદ્વાજગોત્રીને પ્રતિશુક્ર દોષ નથી, એવું શ્રેષ્ટ બ્રાહ્મણો કહેછે." "પોતાના ઘરમાં કે પુરમાં પ્રવેશ કરવો હોય,દેશનો નાશ થવાનો પ્રસંગ હોય અને વિવાહ કરવાનો હોય કે વહુને ઘરમાં પ્રવેશ કરાવવો હોય, તો પ્રતિશુક્રદોષ નથી," બીજું—"રેવતીનક્ષત્રથી કૃત્તિકાના પ્રથમ ચરણ(રેવતી અશ્વિની ને ભરણી આખું ને કૃત્તિકાના એક ભાગ એમ સવા ત્રણ નક્ષત્રો) સુધી ચંદ્ર હોય ત્યારે શુક્ર આંધળો હોય છે, માટે સંમુખ શુક્ર લેઇને ગમન કરવાનું શુભ છે." શુક્રનો ઉદય સંમુખ લેવો નહિ. બુધનું તો ત્રણે પ્રકારનું સંમુખપણું લેવું નહિ. તે વિષે શ્રીપતિઃ—"પ્રતિશુક્રમાં પણ જો બુધ અનુકૂલ હોય તો પ્રયાણ કરવું. ને જો બુધ સંમુખ હોય તો ગમન કરનાર રાજાને કોઈ ગ્રહ રક્ષણ કરવાને સમર્થ નથી." પ્રયાણ કાલે એ બુધ ને શુક્ર સંમુખ કે દક્ષિણ બાજુ હોય તો તજવા.

૩૩૦ તે વિષે લલ્લઃ—"પશ્ચિમ દિશામાં શુક્ર ઉદય થતો હોય, તો પૂર્વ ને ઉત્તર દિશાભણી જવું; અને પૂર્વ દિશામાં ઉદય હોય તો પશ્ચિમ ને દક્ષિણ દિશાભણી જવું." તથા એજ અર્થનું બીજું વચન છે. તેમાં કાલવિશેષે કરીને દરરોજ ગમન શ્રેષ્ઠ કહ્યું છે. "પૂર્વાણ્હમાં ઉત્તર, મધ્યાન્હમાં પૂર્વ, અપરાણ્હમાં દક્ષિણ ને મધ્યરાત્રે પશ્ચિમ દિશાભણી જવું; કારણ કે ગમન કરનારની જમણી બાજુ સૂર્ય આવે તેને મંગલ, વિષ્ટિ, શનિ ને વ્યતીપાતનું ભય નથી."

ઇતિ પ્રતિશુક્રયાત્રાનિર્ણય.

—:(०):—

અથ ગુરૂઅષ્ટમીનુંવ્રત.

ભવિષ્યોત્તરમાં પ્રેતઃ—"હે રાજા, ભાદ્રપદશુક્લઅષ્ટમી ગુરૂવારે સંપૂર્ણ હોય, તે વ્રત ધર્મની વૃદ્ધિ ને પાપનો નાશ કરનાર છે. એ ગુર્વષ્ટમી હજાર બુધાષ્ટમીવ્રતનું ફલ આપે છે. તે દિવસે જાડા કે ઝીણા ચોખાનો ભાત જમીને એકભક્તવ્રત કરવું. બૃહસ્પતિનું પૂજન કરી, વ્રતની સમાપ્તિમાટે કપિલા ગાયનું દાન કરવું.એ વ્રત પરમ પવિત્ર ને પ્રેતને મોક્ષ આપનારૂં છે."

બીજો વ્રતનો વિધિ **વ્રતખંડ**માંથી જાણવો.

ઇતિ ગુર્વષ્ટમી.

અથ જ્યેષ્ઠાદેવીનું વ્રત.

૩૩૧ જ્યેષ્ઠાનક્ષત્રયુક્ત ભાદ્રપદશુક્લઅષ્ટમીમાં જ્યેષ્ઠાદેવીનું પૂજન કરવું. તે વિષે **લિંગપુરાણમાં**:—"કન્યાર્ક એટલે જ્યેષ્ઠાનક્ષત્રયુક્ત ભાદ્રપદશુક્લ અષ્ટમીને મહતી કહે છે. તેમાં અલક્ષ્મીનો [દરિદ્રનો] નાશ કરવામાટે જ્યેષ્ઠાનું પૂજન કરવું."**કાલાદર્શમાં** પણ એજ પ્રમાણે અર્થ છે. તેથી પ્રતિવર્ષ કરવાનું જ્યેષ્ઠાવ્રત જ્યેષ્ઠાનક્ષત્રમાંજ કરવું. તે વિષે મત્સ્યપુરાણમાં:—"દર વર્ષે જે જ્યેષ્ઠાવ્રત જે તિથિમાં કરવાનું કહ્યું છે,તે દરેક જ્યેષ્ઠામાં કરવું હોય તો [દર માસે તિથિનો નિયમ રહે નહિ માટે] કેવલ નક્ષત્રમાંજ કરવું.

૩૩૨ એમાં વિશેષ એ છે કે, "જ્યેષ્ઠાનક્ષત્રયુક્ત ભાદ્રપદશુક્લાષ્ટમીમાં જ્યેષ્ઠાદેવીને પૂજીને દૂર્વા(દરો)નું પૂજન કરવું." પૂજાના મંત્રો મૂળમાં સ્પષ્ટ છે, તેનો અર્થ. "હે જ્યેષ્ઠાદેવી, જેવું તારૂં જ્યેષ્ઠપણું [શ્રેષ્ઠતા] છે, તેવું મારૂં કર, ને મારી કરેલી પૂજાનું ગ્રહણ કર. હું તને નમસ્કાર કરૂંછું. મારા ઘરમાં જે કંઈ અપ્રશસ્ય [નઠારૂં] હોય તે પ્રશસ્ય [સારૂં] કર, અને લક્ષ્મીની વૃદ્ધિ કર." એ મંત્રમાં 'પ્રશસ્યા' શબ્દ છે, તે 'જ્યેષ્ઠા' શબ્દને ઠેકાણે તે અર્થવાળોજ છે, તે વ્યાકરણની રીતે બતાવે છે.'**प्रशास्यस्यज्य च**' એ સૂત્રથી પ્રશસ્ય શબ્દને જયનો આદેશ થયો [પ્રશસ્ય શબ્દ ગયો ને જ્ય શબ્દ રહ્યો] પછી તેને ઈષ્ઠ પ્રત્યય લગાડયો, એટલે જય ને ઈષ્ટનો સંધિ જ્યેષ્ઠ થયો. એનો અર્થ સર્વ દેવીઓમાં આ અતિ પ્રશસ્ય એટલે જ્યેષ્ઠા છે. બીજો પ્રકાર. '**ज्य वृद्धस्य च**'એ સૂત્રથી વૃદ્ધ[વડીલ] શબ્દને જયનો આદેશ કર્યો, ત્યારે વૃદ્ધ શબ્દ ગયો ને જ્ય રહ્યો; પછી તેને ઈષ્ઠ પ્રત્યય જોડયો ત્યારે જયેષ્ઠ શબ્દ થયો. એનું સંધિકાર્ય કહે છે. '**प्रकृत्यैकाच्**'એ સૂત્રથી ટિલોપ (જયશબ્દમાં છેલ્લો અકાર છે તેનો લોપ) થયો નહિ.અથવા '**यस्येति च**' એ સૂત્રથી અકારનો લોપ થયો નહિ. (તેથી જય ને ઇષ્ઠનો સંધિ જ્યેષ્ઠ થયો.) એ પ્રકારે કરતાં અર્થ એવો થયો કે, જયેષ્ઠા સર્વ દેવીઓમાં અતિ વૃદ્ધા એટલે ઘણી વડીલ કે મોટી છે.

૩૩૩ એ રીતે અતિપ્રશસ્યા કે અતિવૃધ્ધા જ્યેષ્ઠાદેવીના પૂજનને અનુસારે જ્યેષ્ઠાનક્ષત્રમાં કરેલા દૂર્વાપૂજનનો દોષ નથી, એવું કહે છે, માટે જ્યેષ્ઠાનું ને દૂર્વાનું પૂજન કરીને વ્રત કરવું. જ્યેષ્ઠાનક્ષત્રમાં એકલી દૂર્વાનું પૂજન કરવું નહિ.

ઇતિ જ્યેષ્ઠાષ્ટમી.

અથ દૂર્વાષ્ટમીનો નિર્ણય.

એ શુક્લપક્ષની પણ પૂર્વવિદ્ધા લેવી.તે વિષે પુરાણસમુચ્ચયમાં:—"ભાદ્રપદશુકલાષ્ટમીને દૂર્વાષ્ટમી કહે છે; તે પૂર્વવિધ્ધા લેવી."વિશ્વરૂપ પણ:—"ચૈત્ર શુકલ, માઘશુકલ, દૂર્વાષ્ટમી ને અશ્વિનશુકલ, એ ચાર અષ્ટમીઓ ને વૈશાખશુકલ તૃતીયા, એ પૂર્વવિધ્ધા લેવી." એવું પૂર્વે કહ્યું છે. બૃહધ્યમ પણ:—"શ્રાવણી, દૂર્ગાનવમી, દૂર્વાષ્ટમી, હોળી, શિવરાત્રિ ને બલિપ્રતિપદા (દીવાળીનો પડવો) એ પૂર્વવિદ્ધા લેવી." ભાદ્રપદાષ્ટમીમાં દૂર્વા પૂજવી.

૩૩૪ સ્કંદપુરાણમાં:—"ભાદ્રપદસિવાયની બીજી અષ્ટમી દૂર્વાપૂજનમાં લેવી નહિ; લે તો તે સ્ત્રી કાકવંધ્યા (એક છોકરૂં થયાપછી ફરી થાયજ નહિ) થાય; ને તેનો કંઇ અર્થ સરે નહિ;" માટે ભાદ્રપદનીજ દૂર્વાષ્ટમી કરવી. એ દૂર્વાષ્ટમીમાં ચાર દોષનો સંભવ છે. તે એવી રીતે કે, "દૂર્વાપૂજનમાં જ્યેષ્ઠા ને મૂળનક્ષત્ર તજવું."જયેષ્ઠા ને મૂળનો યોગ એ બે દોષ તથા:—" દેવકીના વચનથી અગસ્ત્યના તારાનો ઉદય થયો હોય ત્યારે દૂર્વા ન પૂજવી, એ અગસ્ત્યોદય ત્રીજો દોષ છે.

૩૩૫ " ભાદ્રપદશુકલદૂર્વાષ્ટમી સિંહસંક્રાંતિમાં કરવી; અને કન્યાસંક્રાંતિમાં ન કરવી." એ કન્યાર્કનો ચોથો દોષ છે. એ ચારેમાંથી એક દોષ વાળી ન કરવા વિષે સ્મૃતિવચનો છે; તે એ કે, "જયેષ્ઠા કે મૂળનક્ષત્રયુક્ત દૂર્વાષ્ટમી કરવી નહિ; કરે તો સંતાનનો નાશ થાય" સ્કંદપુરાણમાં:—"અગસ્તિના તારાના ઉદયમાં કોઇ સ્ત્રી દૂર્વાનું પૂજન કરે તો તેને પંદર જન્મસુધી વૈધવ્ય ને પુત્રશોક થાય." એ રીતે ભાદ્રપદાષ્ટમી ચાર દોષવાળી હોય, કે તે પૈકી ગમે તે એક દોષવાળી હોય ત્યારે કેમ કરવું? એવો પ્રશ્ન કરેથી તેનું ઉત્તર બે પ્રકારથી આપ્યું છે.

૩૩૬ પહેલો પ્રકાર, ભાદ્રપદમાં અગસ્ત્યનો તારો ઉગ્યો હોય, તો શ્રાવણકૃષ્ણાષ્ટમીમાં દૂર્વાવ્રત કરવું. તે વિષે દેવકીઃ—"શ્રાવણકૃષ્ણાષ્ટમીમાં એક વાર દૂર્વાપૂજન કર્યું હોય તો આઠ વર્ષસુધી કરેલા પાપનો નાશ થાય." એ હેતુથીજ દીપિકાકારઃ—"ભાદ્રપદમાં અગસ્ત્યોદય થતો હોય, તો શ્રાવણમાસની કૃષ્ણાષ્ટમી દુર્વાવ્રતમાં લેવી." વળીઃ—"અધિકમાસમાં અગસ્ત્યોદય થતો હોય તો પ્રથમ માસમાં [શ્રાવણમાં] દુર્વાવ્રત કરવાથી દોષ નથી." બીજો પ્રકાર. દોષવાળી અષ્ટમી હોય તોપણ ભાદ્રપદમાંજ દુર્વાનું પૂજન કરીને કેવલ અગ્નિપક્વ [પાણી વગેરે ન નાખતાં કોરેકોરૂં શેકેલું] અન્નથી એકભક્તવ્રત કરવું તે વિષે બીજા પુરાણમાંઃ—"જયેષ્ઠા કે મુળનક્ષત્રનો યોગ હોય તો દુર્વાપૂજન કરીને એકભક્ત કરવું; પણ તે દિવસ ખાલી ન જવા દેવો." તથાઃ—"ઉધાનિકા, શિવપવિત્રક, મેઘપૂજા,દુર્વાષ્ટમી, ફલવિરૂઢક ને જાગર, એ નામનાં સ્ત્રીઓને ચોમાસામાં કરવાનાં સર્વ વ્રતો અગસ્ત્યોદયમાં શુભ ફલ ઈચ્છાનારે ન કરવાં." એ રીતે લૌગાક્ષિએ અગસ્ત્યોદયમાં ફલવિરૂઢકાદિ વ્રતોનો નિષેધ કર્યો છે; પણ અગ્નિપકવની આજ્ઞા છે એમ જણાય છે.

૩૩૭ એકભક્તવ્રત મધ્યાન્હકાલનું છે, તેથી દુર્વાપૂજન મધ્યાન્હે કરવું; ન કરે તો પુરાણસમુચ્ચયમાં દોષ બતાવ્યો છે. "જે સ્ત્રી અજ્ઞાનથી યથાવિધિ દુર્વાપૂજન ન કરે તો તેને ત્રણ જન્મસુધી વૈધવ્ય આવે, એમાં સંશય નથી; માટે દરવર્ષે સ્ત્રીઓએ દુર્વાપૂજન કરવું; તે સુખસંતાન અને પતિસુખને આપનારૂં છે." માટે પ્રતિવર્ષ દુર્વા અવશ્ય પૂજવી. એ રીતે દોષવાળી અષ્ટમીમાં દુર્વાપૂજન કરવાના બે પ્રકારનો સંભવ છે, તોપણ ભદ્રાયુક્ત દોષ વાળી અષ્ટમીમાં કરવાનું નિષેધવચન બલવાન્ છે, તેથી શ્રાવણકૃષ્ણાષ્ટમી શ્રેષ્ઠ છે. શ્રાવણકૃષ્ણાષ્ટમીમાં પણ યોગ ન આવે ત્યાં દોષવાળી ભાદ્રપદાષ્ટમીમાં દુર્વાપૂજનને વાસ્તે બીજો પ્રકાર લેવો યોગ્ય છે, ને નિર્દોષ હોય તો ભાદ્રપદાષ્ટમીમાંજ દુર્વાપૂજન કરવું, એ સિધ્ધાંત છે.

૩૩૮ એમાં વિશેષ એ છે કે,"મરણ પામેલા માણસને વાસ્તે જે દુર્વાષ્ટમી કરવાની, તેમાં અગસ્ત્યોદય, કન્યાર્ક, જયેષ્ઠા કે મૂળનો દોષ નથી. તે ભાદ્રપદશુકલપક્ષની પૂજવી, એવું સિધ્ધલોકોએ કહ્યું છે." તથાઃ—"ભાદ્રપ-

દશુકલાષ્ટમીમાં મૂળ કે જયેષ્ઠાનક્ષત્ર, કન્યાર્ક ને અગસ્ત્યોદય હોય, તો પણ દૂર્વા પૂજવાને દોષ નથી, એવું મુનિઓ કહે છે. ભાદ્રપદશુકલાષ્ટમી નવમીયુક્ત હોય ને તેમાં મૂળ, જયેષ્ઠા, કન્યાર્ક કે અગસ્ત્યોદયનો યોગ હોય તોપણ દોષ નથી." આ બન્ને વચનો મરણ પામેલા માણસને નિમિત્તે દૂર્વા પૂજનવિષે છે. હવે દૂર્વાષ્ટમી પરવિધ્ધાલેવા વિષે વિકલ્પનું જે વિધાન કરનારૂં વચન છે કે, "રૌહિણમુહૂર્ત્તમાં પૂર્વા કે પરા જે અષ્ટમી પહેચતી હોય તે લેવી. જયેષ્ઠા ને મુળ તજવાં." તે વચન પણ બન્ને દિવસ અષ્ટમી રૌહિણમુહૂર્તમાં પહોચતી હોય ને જયેષ્ઠાદિ દોષયુક્ત હોય તો પૂર્વાનો ત્યાગ કરવાવિષે છે; કેવલ પરવિધ્ધાના શ્રેષ્ઠપણાવિષે નથી.

૩૩૯ નીતિશાસ્ત્રમાંઃ—"તુરત પ્રાણને હરણ કરનાર હાલાહલ વિષ પીવું શ્રેષ્ઠ છે; પણ ક્રોધી ધનવાનનું મુખ જોવું ઉચિત નથી."એ વચનમાં જેમ વિષભક્ષણનું વિધાન નથી;પણ ક્રોધી ધનવાનનું મુખ જોવાનો નિષેધ છે, તેમ પૂર્વવિદ્ધાનું વિધાન કરનારાં વચનના બલથી પરવિધ્ધાનો નિષેધ છે; તોપણ જે પરવિધ્ધાવચન છે, તેનું રહસ્ય એ છે કે, બન્ને દિવસ કર્મકાલમાં અષ્ટમી પહેચતી હોય ને પૂર્વદિવસે જ્યેષ્ઠા કે મુળનો યોગ હોય તો પૂર્વાનો ત્યાગ કરી પરવિધ્ધા પણ કરવી; અને જ્યેષ્ઠાયુક્ત અષ્ટમીમાં તો જ્યેષ્ઠાપૂજનપૂર્વક દૂર્વાવ્રત કરવાનું જ્યેષ્ઠાનિર્ણયમાં કહ્યું છે.

ઇતિ દૂર્વાષ્ટમીનિર્ણય.

—:(૦):—

અથ દુર્વાષ્ટમીવ્રતનો વિધિ.

૩૪૦ આદિત્યપુરાણમાંઃ—"ઉત્તર દિશાભણી લાંબી વધતી ગઈ હોય, એવી ધોળી દૂર્વાને પોતાને ઘેર લાવીને તેનું પૂજન કરવુ" પૂજાનો મંત્ર મૂળમાં સ્પષ્ટ છે,તે ભણી ને ધૂપ દીપ, ફલ, મૂલ,વગેરેથી પૂજા કરવી. "અગ્નિથી રાંધેલું કે શેકેલું અન્ન નૈવેધમાં લેવું નહિ, તેમ ખાવું પણ નહિ. કાચું ધ્યાન્ય વગેરે નૈવધ પોતાને ભોજનમાં લેવું."

૩૪૧ ભવિષ્યત્પુરાણમાંઃ—"ત્યારપછી બ્રાહ્મણોને અનેક પ્રકારનાં સારાં ફ્લનો આહાર કરાવી બીજાં ફ્લ તેમને આપવાં; ને પોતે પણ ફ્લાહાર કરી રહેવું. એ રીતે કર્યાથી આ દૂર્વાષ્ટમી ચારે વર્ણોને અને વિશેષેકરીને સ્રીજ-

નોને પુણ્યદાયી ને પાપનો નાશ કરનારી થાય છે."

ઇતિ દૂર્વાષ્ટમીનો વિધિ ને નિર્ણય સંપૂર્ણ.

તથા ચૈત્રશુક્લાષ્ટમીને દિવસે ક્ષેત્રવિશેષમાં ધારા નામની દેવતાનું પૂજન કરેથી આરોગ્ય ને ઇષ્ટપ્રાપ્તિ થાયછે. તે વિષે સ્કાંદ નાગરખંડમાંઃ–"હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાં શંખતીર્થની પાસે સર્વ લોકને સુખ આપનારી ધારા નામની શક્તિ પ્રસિદ્ધ છે."તે શક્તિને વસિષ્ઠ કહેછે કે, "હે ધારે, ચૈત્રશુક્લાષ્ટમીને દિવસે તું અત્રે રહેજે. જે જે પ્રાણિઓ પરમશ્રદ્ધાથી તારી પૂજા કરશે, તે વર્ષસુધી નીરોગી રહેશે; માટે મારા વચનથી સર્વદા તારે અહીંજ રહેવું." તેમજ અરૂંધતીએ પોતે કરેલા સ્તોત્રથી સ્તુતિ કરીને ધારાશક્તિને કહ્યું કે, "જે સ્ત્રી આ સ્તોત્રથી તારી સ્તુતિ કરીને નમસ્કાર કરે, તે વંધ્યા હોય, તોપણ પુત્રવતી, દુર્ભગાની સુભગા અને કુરૂપાની સુરૂપા થાઓ."

૩૪૨ ત્યારે અરૂંધતીને ધારાશક્તિએ કહ્યું કે, "હે તપસ્વિની, જે નાગર અહીં આવીને મને ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરી ત્રણ ફલ અર્પણ કરે, તેને સંવત્સરસુધી રોગ થશે નહિ." તથા "જે સ્ત્રી ભક્તિયુક્ત થઈ ઉપર કહ્યાપ્રમાણે કરે, તે દુર્ભગા ને વંધ્યા હોય તોપણ પુત્રવતી થશે."એ સ્તોત્ર સ્કાંદ નાગરખંડના ધારામાહાત્મ્યમાં છે; તેના મૂળ ગ્રંથમાં સાઢા સાત શ્લોક સ્પષ્ટ લખ્યા છે. "જે નર ત્યાં વિધિવત્ સ્નાન કરી દેવીનું દર્શન કરે, તેને ધન, ધાન્ય, પુત્ર ને રાજ્યસુખ પ્રાપ્ત થાય; ને જે નારી ભક્તિથી તેમ કરે તે દુર્ભગા કે વંધ્યા હોય તોપણ પુત્રવતી થાય. ચૈત્રશુક્લઅષ્ટમીમાં મધ્યરાત્રિએ ત્યાંજ કોઈ કુમારી કન્યાકને નૈવેદ્ય ને બલિપિંડીકા[ભાતનો ગોળો અનેદીવાસહિત બલિ]કરાવી અગર પોતે કરીને અર્પણ કર્યાપછી તે [બલિ ને પિંડિકાને] ભક્ષણ કરે, તે નારી સો વર્ષની ઘરડી હોય તોપણ તેને પુત્ર થાય, તો જુવાન સૌભાગ્યવતીને થાય તેમાં શું કહેવું? દેવીના દર્શનથી તે પુત્રસુખવાળી થાયજ.એ ધારાદેવી નાગરોની ભક્તિથી ઉત્પન્ન થઇછે."

ઇતિ ચૈત્રાષ્ટમીમાં ધારાદેવીના પૂજનનો વિધિ.

-:(૦):-

અથ જન્માષ્ટમીનો નિર્ણય.

૩૪૩ શ્રાવણકૃષ્ણાષ્ટમીને કૃષ્ણજન્માષ્ટમી કહેછે; તેના ઉપવાસથી પા-

પનો નાશ થાય છે. તે વિષે **ભવિષ્યોત્તરમાં** શ્રીકૃષ્ણઃ—"ભાદ્રપદકૃષ્ણાષ્ટમીમાં મધ્યરાત્રિએ રોહિણીનક્ષત્ર ને વૃષભરાશિના ચંદ્રમાના યોગમાં વસુદેવ ને દેવકીથી મારો અવતાર થયો. મારા જન્મદિવસે જે ઉપવાસ કરે, તેનું સાત જન્મનું કરેલું પાપ નાશ થાય." અહીં ભાદ્રપદ એટલે પુનમીઆ મહિના પ્રમાણે શ્રાવણકૃષ્ણપક્ષ જાણવો.તે પ્રમાણે વિષ્ણુરહસ્યમાંઃ—"રોહિણી નક્ષત્રયુક્ત શ્રાવણકૃષ્ણાષ્ટમી મધ્યરાત્રિએ મુહૂર્ત્તમાત્ર મળે તો તેજ ઉપવાસમાં લેવાથી મહાફલ પ્રાપ્ત થાય."રોહિણીનક્ષત્રના યોગનો એજ વિશેષ છે કે, તે અધિક ફલને આપે છે, માટેજ તેનું મહાફલા એવું નામ સ્મૃતિમાં છે; ને તેને જયંતી પણ કહે છે. "જે અષ્ટમી અર્ધરાત્રિની પહેલાંથીજ ઘડીભર વ્યાપ્ત હોય, તેને સર્વ પાપનો નાશ કરનારી જયંતી કહેછે." વળી સનત્કુમારઃ—"હે રાજા, હું કહુંછું તે શ્રવણ કર. શ્રાવણકૃષ્ણાષ્ટમી જો રોહિણીયુક્ત હોય તો તેને કૃષ્ણજયંતી કહે છે." અહીં 'જો'શબ્દ છે, તેથી રોહિણી હોય કે ન હોય તોપણ તે કરવી;ન કરે તો દોષછે.તે એવી રીતેકે, "શ્રીકૃષ્ણજયંતીવ્રત જે ન કરે, તે યમને વશ થઈ નરકની પીડા ભોગવે."

૩૪૪ તથાઃ—"કૃષ્ણજન્માષ્ટમીને દિવસે જે અન્ન ખાય છે, તે ગીધ, ગર્દભ, કાગડો, બાજ કે માણસનું માંસ ખાય છે; ને તે પોતાનાં થઇ ગયેલાં ને થવાનાં એક સો એક કુલને નરકમાં પાડે. તેમ જે જન્માષ્ટમી ન કરે, તે ક્રૂર રાક્ષસ થાય." ઇત્યાદિ ભોજનની નિંદા કરનારાં વાકયો જન્માષ્ટમીવ્રતની સ્તુતિ કારક છે. ઉદાહરણઃ—ગાયો ને ઘોડાસિવાય બીજાં પશુ નથી, પશુ તો ગાયો ને ઘોડાજ છે. એ વચન અન્ય પશુની નિંદા કરનારું જણાય છે; પણ ગાયો ને ઘોડાની સ્તુતિકારક છે. એ રીતે ભાષ્યકારેઃ—નિંદાવચન નિંદ્યવસ્તુની નિંદામાં પ્રવર્ત્તતું નથી; તે [1]વિધેય વસ્તુની સ્તુતિ કરનારું હોયછે. [એ ન્યાયથી જન્માષ્ટમીની સ્તુતિ કરનારું ઉપરનું વચનછે.] પુરાણમાંઃ—"ભક્તજનોએ ભક્તિથી શક્તિપ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના સંતોષમાટે જયંતીવ્રત કરવું; ન કરે તો ચૌદ ઈંદ્ર થતાસુધી નરકમાં પડે."

૩૪૫ વિષ્ણુરહસ્યમાંઃ—"ભગવાન્‌ના સંતોષવાસ્તે રોહિણીનક્ષત્રયુક્ત શ્રાવણકૃષ્ણાષ્ટમી વર્ષોવર્ષ કરવી." આ વચનોમાં ભગવાન્‌ના સંતોષવાસ્તે એવું

૧ વિધિ કે ઇચ્છાથી પ્રાપ્ત થયેલી.

કહ્યું,તેથી આ વ્રતને કામ્યપણું છે.ને 'વર્ષોવર્ષ' એમ બે વાર ઉચ્ચારીને તે વ્રત કરવાનું કહ્યું,તેથી જેમ વર્ષોવર્ષ જ્યોતિર્યોગ ને સોમયાગ કરવાનો વિધિ હોવાથી એ જ્યોતિર્યોગને અને સોમયાગને નિત્યપણું છે, તેમ જન્માષ્ટમીને નિત્યપણું છે. [સંધ્યાની પેઠે ન કરે તો પાપ લાગે.] બીજું જેમ એકાદશીવ્રત કામનાએ ને નિત્યપણાએ પણ થાય છે, તેમજ જન્માષ્ટમીને કામ્યપણું છતાં નિત્યપણું વિરૂદ્ધ નથી; કારણકે ન કરેથી દોષ છે. શુદ્ધ કે વિદ્ધ બન્ને પ્રકારની જન્માષ્ટમી ઉપવાસમાં લેવી પડેછે, તેથી તેનો નિર્ણય કરવો જોઇએ. હવે શ્રાવણકૃષ્ણાષ્ટમી શુદ્ધ કે વિધ્ધ હોય ને વૃદ્ધિગામિની કે ક્ષયગામિની હોય પણ વ્રતમાં મધ્યરાત્રે પહોચતી હોય તે લેવી.

૩૪૬ તે વિષે વિષ્ણુધર્મોત્તરમાં:–"રોહિણીનક્ષત્રયુક્ત શ્રાવણકૃષ્ણાષ્ટમી સપ્તમીને દિવસે મધ્યરાત્રે ઘડીભર પહેલાંથીજ બેસતી હોય, તેમાં જગત્‌ના નાથ,કૌસ્તુભ મણી ધારણ કરનાર,અવિનાશી શ્રીહરિનો અવતાર થયોછે, તેથી તેમાં ઉપવાસ કરીને રાત્રિએ જાગરણ કરવું. ચંદ્રોદયવેળાએ મધ્યરાત્રિના યોગમાં એકાગ્રચિ-તે કરી પવિત્રપણાથી સ્નાન કરીને ભગવાન્‌ની પૂજાનો આરંભ કરવો."વન્હિપુરાણમાં:–"મધ્યરાત્રે સપ્તમીયુક્ત અષ્ટમીમાં જો રોહિણીનો યોગ હોય તો તે અષ્ટમી યાવચ્ચંદ્રદિવાકર(હમેશાં)પુણ્યદાયીછે."રોહિણીયોગ અતિ શ્રેષ્ઠ છે. મધ્યરાત્રિની અષ્ટમી લેવાનું કહ્યું,પણ તે વખતે રોહિણીના યોગવાળી પહેલા દિવસની અગર બીજા દિવસની જે હોય તે લેવી. તે વિષે અનંતભટ્ટ:–"મધ્યરાત્રિવખતે જો રોહિણીયુક્ત અષ્ટમી આવે તો તેમાં ઉપવાસપૂર્વક કરેલું શ્રીહરીનું પૂજન ત્રણ જન્મનાં પાપ ને દુઃખનો નાશ કરે છે." એ વચનમાં અર્ધરાત્રિની પહેલાંથીજ અષ્ટમી હોય, તેમાં ઉપવાસ કરવાનું કહ્યું.

૩૪૭ શંકા કરેછે કે, "રોહિણીયુક્ત સપ્તમીવિધ્ધ અષ્ટમીનો ઉપવાસ કરીને તિથિ ને નક્ષત્રને અંતે પારણા કરવી." એ બ્રહ્મવૈવર્તવચનથી રોહિણીયુક્ત સપ્તમીવિધ્ધ અષ્ટમીમાં ઉપવાસ કરીને તિથિનક્ષત્રને અંતે પારણા પ્રાપ્ત થઈ. પારણાં એટલે ભોજન ન કરવારૂપી ઉપવાસની સમાપ્તિ. (ભોજન કરવું તે.) તેથી બીજે દિવસે ઉપવાસ ન કરવો એવું પ્રાપ્ત થયું. હવે જો તિથિ ને નક્ષત્રની સમાપ્તિ બીજે દિવસે રાત્રિએ ભોજન કરવાના નિષિધ્ધ કાલમાં થતી હોય, તો તેમાં પારણા કરવાનું પ્રાપ્ત થયું; પણ રાત્રિભોજનનો નિષેધ છે. ગરૂડપુરાણમાં:–"તિથિનક્ષત્રનો અન્ત ને બીજા તિથિનક્ષત્રની

પ્રાપ્તિ રાત્રે આવે, તેને તામસી કે રાજસી કહી છે. તેમાં પારણા કરે તો કરનાર તામસીગતિને [નરકને] પામે." એ રીતે રાત્રિએ પારણાનો યોગ આવે ત્યારે કેમ કરવું? તેનું ઉત્તર. "પૂર્વવિધ્ધા કૃષ્ણજયંતીમાં ઉપવાસ કરી તિથિને કે ઉત્સવને અંતે પારણા કરવી." બીજી સ્મૃતિમાંઃ–"તિથિ ને નક્ષત્રનો કે કેવલ નક્ષત્રનો અર્ધરાત્રિએ અંત આવે તો બીજે દિવસેજ પારણા કરવી."તિથિનક્ષત્રને અંતે વા નક્ષત્રને અંતે, અગર બેનો અંત મધ્યરાત્રે ભોજનના નિષિદ્ધકાલમાં આવતો હોય, તો તિથિનક્ષત્રમાંજ દિવસે પારણા કરવી.

૩૪૮ તે વિષે બ્રહ્મવૈવર્તમાંઃ–"સર્વ ઉપવાસની પારણા તિથિ કે નક્ષત્રને અંતે દિવસેજ કરવી; નહિતો પુણ્યની હાનિ થાય." તિથિ કે નક્ષત્ર બે માંહેથી એકને અંતે પારણા કરવી. તે સંબંધી વ્રતખંડમાંઃ–"રોહિણીસહિત અષ્ટમીનો જેમણે ઉપવાસ કર્યો, તે બ્રહ્મચર્ય પાળનારા મુનિઓએ તિથિ કે નક્ષત્રના વિયોગમાં પારણા કરી છે." એમ સમજવું. તથા તેમાંજઃ—" તિથિનક્ષત્રસંયોગનું વ્રત કર્યું હોય, તો તે બેનો વિયોગ થયેથી પારણા કરવી, એવું વેદવેત્તાઓ કહે છે. હે ભારત, તિથિ કે નક્ષત્ર બેમાંથી એકને અંતે પારણા કરવી." તેમ અનંતભટ્ટઃ—"જે તિથિઓ નક્ષત્રના યોગથી પુણ્યદાયી છે, તેની પારણા શ્રવણને રોહિણીસિવાય બીજા નક્ષત્રને અંતે કરવી." અહીં તિથિનક્ષત્રનો અંત રાત્રે નિષિધ્ધકાલમાં હોવાથી તિથિનક્ષત્રને અંતે પારણા કરવાનો સંભવ ન હોય તો ઉત્સવને અંતે પારણા કરવી

૩૪૯ પૂર્વ દિવસે મધ્યરાત્રવ્યાપિની અને તિથિનક્ષત્રની વૃદ્ધિના કારણથી બીજે દિવસે પણ મધ્ય રાત્રવ્યાપિની અષ્ટમી હોય તો બીજે દિવસે જયંતીવ્રત કરવું.તે વિષે પુરાણસમુચ્ચયમાંઃ–"બન્ને દિવસ રોહિણીયુકત અષ્ટમી મધ્યરાત્રે પહોચતી હોયતો.કૃષ્ણજયંતીબીજે દિવસે કરવી અને પૂર્વદિવસનીન કરવી,એવો નિર્ણય છે." તથાઃ–"અર્ધરાત્રે કદાચિત્ નક્ષત્રનો યોગ હોય તો તે અષ્ટમી કરવી. કેવલ અર્ધરાત્રનો યોગ છે માટે બીજી ન કરવી." બીજે દિવસે અર્ધરાત્રયોગ હોય તો "પૂર્વની સપ્તમીયુક્ત અષ્ટમી નક્ષત્રયોગવાળી હોય તો પણ તે ન કરવી." ઈત્યાદિ વચનથી સપ્તમીવિધ્ધા અષ્ટમીનો નિષેધ છે; તેથી

બન્ને દિવસે મધ્યરાત્રવ્યાપિની હોય તો બન્ને દિવસની જયંતી લેવી.

૩૫૦ હવે જો તિથિનક્ષત્રની અત્યંત ઘટના કારણથી અષ્ટમી બન્ને દિવસ મધ્યરાત્રે ન પહોચતી હોય, તો જોકે **हिंसास्यात् पूर्वकालिकी** એ વચનથી પૂર્વદિવસની પ્રાપ્તિ થઈ,તોપણ મુહૂર્તમાત્ર સવારે હોય તેનો ઉપવાસ વિષે દિવસરાત્ર સંબંધ સ્મૃતિમાં કહ્યો છે, તેથી બીજી સવારની મુહૂર્તમાત્ર હોય તોપણ તે લેવી. વિષ્ણુરહસ્યમાં—"મુહૂર્તમાત્ર પણ જે દિવસે રોહિણી નક્ષત્રયુક્ત અષ્ટમી હોય તો તે પુણ્યદાયી છે, માટે તેમાં ઉપવાસ કરવો." એ રીતે બીજી કરવી યોગ્ય છે. હવે જો અષ્ટમી રોહિણીરહિત હોય ને પૂર્ણ હોઈને બીજે દિવસે વધી હોય તો પૂર્વદિવસની સંપૂર્ણ અષ્ટમીનો ઉપવાસ કરી બીજે દિવસે વધેલી અષ્ટમી ઉતર્યાપછી પારણા કરવી, એ સર્વ સંમત છે. જે અષ્ટમી સવારે કંઈક થોડી ઘડી હોઇને પછી નવમી બેસતી હોય અને તે બુધવાર કે સોમવારયુક્ત હોય, ને રોહિણીનક્ષત્ર સવારે અષ્ટમીમાં હોઈને મધ્યરાત્રિસુધી પહોચતું હોય, તો સવારની થોડી અષ્ટમી પણ ઉપવાસમાં લેવી; પણ પૂર્વા ન લેવી.

૩૫૧ તે વિષેસ્કંદ પુરાણમાંઃ—"હે વિભો, સૂર્યોદયવખતે બુધવાર ને રોહિણીનક્ષત્રયુક્ત થોડી અષ્ટમી ને પછી સંપૂર્ણ નવમી સો વર્ષે પણ આવે કે ન આવે;તેથી તે દુર્લભ છે. ને તેવી મુહૂર્ત્તમાત્ર અષ્ટમી હોય તોપણ તે સંપૂર્ણ જાણવી. એ નવમીયુક્ત અષ્ટમી કોટિ કુલને મોક્ષ આપનારી છે." તે વિષે વિષ્ણુધર્મોત્તરમાંઃ—"હે રાજા, સવારે તિથિ ને નક્ષત્રનો યોગ બે ઘડી પણ આવે તો તે આઠ પ્રહર છે."પદ્મપુરાણમાંઃ—"રોહિણીયુક્ત શ્રાવણકૃષ્ણાષ્ટમી વિશેષેકરીને બુધવાર કે સોમવારયુક્ત આવે, તેનું વ્રત જેણે કર્યું, તેણે પ્રેતયોનિમાં અવતરેલા પોતાના પૂર્વજોના પ્રેતપણાનો નાશ કર્યો. વળી તેમાં નવમીયુક્ત અષ્ટમી તો કોટિ કુલનો ઉદ્ધાર કરનારી છે." આ બુધવારાદિ યોગ કોઈજ વખતે આવે. "કૃષ્ણજયંતી બુધવાર કે સોમવારનાયોગવાળી દૈવયોગથી મળેછે, માટે તેમાં ઉપવાસ કરેથી મહા ફલ પ્રાપ્ત થાયછે."

ઇતિ જયંતીઅષ્ટમી.

અથ જન્માષ્ટમીનિર્ણય.

૩૫૨ હવે જન્માષ્ટમી સાધારણ રીતે કમી કે અધિક હોય, પણ તે ઉપવાસમાં પૂર્વવિદ્ધા લેવી. તે સંબંધી અનંતભટ્ટઃ—"જયંતી (જન્માષ્ટમી) ને શિવરાત્રિ એ અનુક્રમે સપ્તમી ને ત્રયોદશીયુક્ત કરવી, ને તિથિને અંતે પારણા કરવી." વળી સ્કંદપુરાણમાં—"કૃષ્ણજન્માષ્ટમી, સ્કંદષષ્ઠી, શિવરાત્રિ ને ચતુર્દશી,એ પૂર્વવિધ્ધા લેવી, ને તિથિને અંતે પારણા કરવી." હવે તે રોહિણીયુક્ત હોય તો, "જન્માષ્ટમી, રોહિણી ને શિવરાત્રિ પૂર્વવિદ્ધાજ કરવી,ને તિથિ નક્ષત્રને અંતે પારણા કરવી." રાત્રિમાં તિથિનક્ષત્રનો અંત હોય, તો ઉત્સવને અંતે પ્રાતઃકાલેજ પારણા કરવાનું પહેલાં કહ્યું છે. "સપ્તમીયુક્ત અષ્ટમીમાં રોહિણીનક્ષત્ર હોઇને તે બીજે દિવસે સવારે ઘડી પણ વધ્યું હોય તો તે આઠ પ્રહર છે," એવું પૂર્વે વ્યાસાદિકે જે કહ્યું છે તે ઉપવાસવિષે નથી;કારણ કે તેમાં ઉપવાસ શબ્દ નથી. તેથી તે વચન થોડું રોહિણીનક્ષત્ર હોવાથી પારણાંગ બ્રાહ્મણભોજન કરતીવેળા તે નક્ષત્ર નથી, તોપણ તે નક્ષત્રમાંજ કર્યું, એવું જાણવા સારૂ છે.

ઇતિ જન્માષ્ટમીનિર્ણય.

૩૫૩ હવે આ અષ્ટમી મન્વાદિ છે. તે વિષે કહ્યુંછે કે,"શ્રાવણકૃષ્ણાષ્ટમી ને આષાઢીપુનમ મન્વાદિ છે. એ અને યુગાદિ તિથિઓમાં જે અર્પણ કર્યું હોય તે અક્ષય્યથાય;"વળી અષ્ટમીમાં દિવસે ભોજન નહિ કરવા વિષે કહેછે કે, "કૃષ્ણાષ્ટમીમાં દિવસે, અર્કપર્વ [રવિવાર કે અમાવાસ્યા]માં રાત્રે અને એકાદશીમાં દિવસેને રાત્રિએ ભોજન કરે,તો તેણે ચાંદ્રાયણવ્રતરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઇએ." અથ ભાદ્રપદકૃષ્ણાષ્ટમીને મહાલક્ષ્મીઅષ્ટમી કહેછે. તેમાં લક્ષ્મીનું વ્રત કરવું. કહ્યું છે કે,"પુષ્યનક્ષત્રનો સંભવ હોય તો,તેવી ભાદ્રપદકૃષ્ણાષ્ટમીમાં સોળ વર્ષસુધી લક્ષ્મીવ્રત કરવું."તે યોગ ન હોય તોપણ તે કરવું.કન્યાસંક્રાંતિનો અર્ધો ભાગ ગયાપછી કન્યારાશિના ઉત્તરાર્ધમાં સૂર્ય હોય, ત્યારે વ્રતનો આરંભ કે ઉદ્યાપન ને સમાપ્તિ ન કરવી. તે વિષે બ્રહ્માંડપુરાણમાંઃ— "ભાદ્રપદ કૃષ્ણાષ્ટમીને દિવસે કન્યાના ઉત્તરાર્ધમાં સૂર્ય ન ગયો હોય,તો લક્ષ્મીનું પૂજન કરવું; નહિતો ન કરવું." આ વ્રતમાં ચંદ્રોદયવ્યાપિની અષ્ટમી લેવી.

૩૫૪ તથા:—"અર્ધરાત્રથી અધિક અષ્ટમી હોય ને પછી નવમી થાય તો, તે અષ્ટમીમાં લક્ષ્મીપૂજનવ્રત કરવું શુભ છે." ચંદ્રોદય થયાપછી ત્રણ મુહૂર્તસુધી અષ્ટમીની વ્યાપ્તિ હોય તો તે નવમીવિદ્ધા અષ્ટમી લેવી;નહિતો સપ્તમીવિદ્ધા પૂર્વા લેવી. કહ્યું છે કે, "જે પૂર્વવિદ્ધા અષ્ટમી ચંદ્રોદયવખતે હોઇને અર્ધરાત્રથી અધિક ત્રણ મુહૂર્તસુધી હોય, તે લક્ષ્મીપૂજનમાં લેવી." તથા:—"ગૃહસ્થાશ્રમીએ સર્વ સંપત્તિને આપનારી ભાદ્રપદકૃષ્ણાષ્ટમી ચાર દોષથી રહિત હોય તે લક્ષ્મીપૂજનમાં લેવી; તે ચાર દોષ, નવમીનો વેધ, કન્યારાશિના ઉત્તરાર્ધમાં સૂર્ય, ત્રિદિન, (ત્રણ વારને એક તિથિ સ્પર્શ કરતી હોય તે)અનેઅનવમ, (ક્ષયતિથિ) આરંભ ને સમાપ્તિમાં તજવા."દરવર્ષે તે તજી શકા નથી. હવે જે વચન છે કે "કન્યાગતસૂર્યમાં એ અષ્ટમી કરે, તો પુત્ર,સૌભાગ્ય,રાજ્ય ને આયુષ્યનો નાશ થાય, માટે કન્યાર્કમાં તે ન કરવી." તે પ્રારંભવિષે જાણવું. અહીં કન્યાગતસૂર્ય એટલે કન્યાના ઉત્તરાર્ધગતસૂર્ય જાણવો; કારણકે "હસ્તના ઉત્તરાર્ધમાં સૂર્ય હોય, ત્યારે એ વ્રત ન કરવું."એવું વચન છે.

૩૫૫ "નવમીવિદ્ધા અષ્ટમી પુત્રનો નાશ કરનારી, હસ્તનક્ષત્રના ઉત્તરાર્ધમાં અષ્ટમી ધનનો નાશ કરનારી,તેમ ત્રિદિન કે ક્ષય અષ્ટમી ધર્મનો નાશ કરનારી છે, માટે ચારે દોષવાળીનો ત્યાગ કરવો." એ વચન પણ પ્રારંભ કે ઉદ્યાપન વિષે જાણવું. અથવા દોષનો સંભવ હોય તે વિષે જાણવું. (ત્રિદિનનું ને ક્ષયદિનનું સ્વરૂપ બતાવે છે.) જે દિવસે એક વારને બે તિથિઓ સ્પર્શ કરતી હોય, તે ક્ષયદિન જાણવો. [સૂર્યોદય પછી બેઠી ને બીજા સૂર્યોદયપહેલાં પાછલી રાત્રિએ ઉતરી તેને ક્ષયતિથિ કે અનવમદિન કહે છે.] અને એક તિથિ ત્રણ વારને સ્પર્શ કરતી હોય તે ત્રિદિન જાણવો.[સૂર્યોદય પહેલાં જે પાછલી રાત્રિમાં બેઠી, ને બીજે દિવસે ઉદયપછી વધી છે તે ત્રિદ્યુસ્પૃક્ છે] એમ જ્યોતિઃશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.

ઇતિ મહાલક્ષ્મીઅષ્ટમીનો નિર્ણય.

ઇતિ અચલદ્વિવેદીકૃત નિર્ણયદીપકગ્રંથની ટીકામાં વિજયા દશમી ને અષ્ટમીનો નિર્ણય સંપૂર્ણ.

—:(૦):—

અથ નવમીનો સામાન્યનિર્ણય

૩૫૬ નવમીતિથિ ઉપવાસાદિ વ્રતમાં પૂર્વવિદ્ધા લેવી; કારણકે '**વસુરંધ્રયોઃ**' એવું યુગ્મવાક્યમાં કહ્યું છે. તે વિષે **બ્રહ્મવૈવર્તમાં**:–"હે તાત, ફલની ઈચ્છાવાળાએ અષ્ટમીવિદ્ધા નવમી કરવી; કદાપિ દશમીવિદ્ધા ન કરવી." પૈઠીનસિ પણ:–"પંચમી, સપ્તમી, દશમી, ત્રયોદશી, પ્રતિપદા ને નવમી એ સંમુખ એટલે પૂર્વવિદ્ધા લેવી." **પદ્મપુરાણમાં**:–"અષ્ટમી નવમીયુક્ત ને નવમી અષ્ટમીયુક્ત એ રીતના અષ્ટમીનવમીના યુગ્મરૂપ મહોત્સાહમાં મહોત્સવ કરવો." વળી:–"નવમી ને દશમી ઉપવાસમાં પરવિદ્ધા ન લેવી." ઇત્યાદિ વચનથી અષ્ટમીવિદ્ધા નવમી ઉપવાસમાં લેવાનું સિદ્ધ થયું. નક્ત ને એકભક્તાદિ વ્રતમાં તો તે કાલમાં પહોચતી તિથિ લેવાય છે. કારણકે "જે કર્મનો જે કાલ કહ્યો હોય તે કાલમાં પહોચતી તિથિ તે કર્મને માટે લેવી, એવું વચન છે."

ઇતિ નવમી સામાન્યનિર્ણય.

અથ નવમીવિશેષ.

અથ રામનવમીનિર્ણય.

૩૫૭ હવે ભગવાન્ વિષ્ણુના સાતમા અવતાર દશરથ રાજાના પુત્ર શ્રી રામચંદ્રજીની જન્મનવમીનો નિર્ણય કહીએ છીએ. ચૈત્રશુકલનવમીમાં શ્રીરામનો જન્મ થયો છે. તેના ઉપવાસનું મહા ફલ કહ્યું છે. **અગસ્ત્યસંહિતામાં**:–"પૂર્વે ચૈત્રશુકલનવમીમાં રઘૂત્તમ રામચંદ્રરૂપે કેવલ પરબ્રહ્મજ પ્રગટ થયા છે; માટે તે દિવસે સર્વદા ઉપવાસવ્રત કરવું." કારણ કે "એ શ્રીરામનવમીવ્રત નિત્ય છે." "કુરૂક્ષેત્રમાં સૂર્યગ્રહણમાં મહાદાનો કરે, તેનું ફલ એક રામનવમીવ્રત કરવાથી મળે છે." તથા:–"શ્રીરામનવમીને દિવસે જે મૂઢબુદ્ધિ ઉપવાસ કરતો નથી, ને તેમાં અન્ન ભોજન કરે, તે કુંભીપાકનરકમાં પચન થાય, એમાં સંશય નથી." તે ન કરવાથી દોષ લાગે છે માટે અવશ્ય કરવું; ને જે એ વ્રત કરે છે, તેને પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૩૫૮ કહ્યું છે કે, "સર્વ લોકોએ પ્રયત્નપૂર્વક નવમીવ્રત કરવું; તેથી સર્વ પાપનો નાશ થઈ સનાતન બ્રહ્મને પામે." તેમજ **રામાર્ચનચંદ્રિકામાં**:–"મેષના સૂર્ય, કર્કલગ્ન, ચૈત્રમાસ, શુકલપક્ષ, નવમીતિથિ, અને પુનર્વસુનક્ષત્ર,

એ મહાપુણ્યયોગમાં મધ્યાન્હસમયે પરમ પુરૂષ ભગવાન્ પોતાની કલા-થી દશરથપત્ની કૌસલ્યાદ્વારાએ શ્રીરામચંદ્રરૂપે પ્રગટ થયા." તથાઃ—"પુનર્વસુનક્ષત્રસહિત નવમી થોડી હોય, તોપણ તે પુનર્વસુયોગથી મહા ફલને આપનારી છે." પુનર્વસુનક્ષત્રનો યોગ ન હોય તોપણ કેવલ નવમીનો ઉપવાસ કરવો. "કેવલ નવમી પણ સર્વદા વ્રતમાં લેવી; કારણકે સ્મૃતિમાં નવમીશબ્દ ગ્રહણ કર્યો છે. માટે સર્વ પ્રયત્નથી સર્વ જનોએ નવમીવ્રત કરવું."તથાઃ—"નવમીમાં ઉપોષણ કરીને દશમીમાં પરણા કરવી." આ વચનથી નવમીમાં ઉપવાસ કરવાનું પ્રાપ્ત થયેથી તેનો નિર્ણય કરીએ છીએ.

૩૫૯ તે રામનવમી બે પ્રકારની શુદ્ધા ને વિદ્ધા છે તેમાં શુદ્ધા સમા, ન્યૂના ને અધિકા એ ત્રણ પ્રકારની છે. તે ત્રણ પ્રકારની પુનર્વસુનક્ષત્રયુક્ત ને તેથી રહિત, એ છ પ્રકારની શુદ્ધા થઇ. અને પૂર્વવિદ્ધા ને પરવિદ્ધા એ બે ભેદના શુદ્ધાની પેઠે છ છ ભેદ ગણ્યા, એટલે બાર પ્રકારની વિદ્ધા થઈ. (જુમલ્લે શુદ્ધાના છ ભેદ અને વિધ્ધાના બાર મળીને અરાઢ ભેદ થયા; એ સ્પષ્ટ સમજવામાટે કોષ્ઠક રચ્યું છે. તે નીચે પ્રમાણે :—

શુદ્ધાના ભેદ.

પુનર્વસુયુકત સમા ૧ નવમી. ઘડી ૬૦	તેથીરહિત સમા ૨ નવમી ઘડી ૬૦	પુનર્વસુયુક્ત ન્યૂના ૩ નવમી ઘડી ૫૮	તેથી રહિત ન્યુના ૪ નવમી ઘડી ૫૮	પુનર્વસુયુકત અધિકા ૫ નવમી ઘડી ૬૨	તેથી રહિત અધિકા ૬ નવમી. ઘડી ૬૩

વિદ્ધાના ભેદ.

પુર્વવિદ્ધા સમા નક્ષત્રયુકત ૧	પુર્વવિદ્ધાસમાન ક્ષત્ર રહિત ૨	પૂર્વવિદ્ધા ન્યુના નક્ષત્રયુક્ત ૩	પૂર્વવિદ્ધા ન્યુના નક્ષત્ર રહિત ૪	પૂર્વવિધ્ધા અધિકાનક્ષત્રયુકત ૫	પુર્વવિધ્ધા અધિકાનક્ષત્ર રહિત ૬
અષ્ટમી ઘટી ૨ ઉપરાંત નવમી ૫૮	અષ્ટમી ઘટી ૩ ઉપરાંત નવમી ૫૭	અષ્ટમી ઘટી ૨ ઉપરાંત નવમી ૫૬ ક્ષય છે	અષ્ટમી ઘટી ૩ ઉપરાંત નવમી ૫૫ ક્ષય છે	અષ્ટમી ઘટી ૨ ઉપરાંત નવમી બીજે દિવસે ઘટી ૨	અષ્ટમી ઘટી ૩ ઉપરાંત નવમી બીજે દિવસે ઘટી ૩.
પરવિધ્ધા પાછલી બે ઘડી રાત્રિથી નવમી ઘડી ૫૮ ઉપરાંત દશમી ૭	પરવિધ્ધા પાછલી બે ઘડી થી નવમી ઘડી ૫૮ ઉપરાંત દશમી ૮	પરવિધ્ધા પાછલી બે ઘડી રાત્રિથી નવમી ઘડી ૫૬ ઉપરાંત દશમી ૯	પરવિધ્ધા પાછલી રાત્રી ૪ એ નવમી બેડાં તિદિવસે ઘડી ૫૦ ઉપરાંત દશમી ૧૦	પરવિધ્ધા પાછલી રાત્રિ ઘડી ૪ થી નવમી ઘડી ૫૭ ઉપરાંત દશમી ૧૧	પરવિધ્ધા પાછલી ઘડી ૩ થી નવમી ઘડી ૫૮ ઉપરાંત દશમી ૧૨

એ ભેદ પૈકી શુધ્ધાઅધિકા હોય તો પૂર્વદિવસની સંપૂર્ણામાં ઉપવાસ કરીને બીજે દિવસે વધેલી તિથિ ને નક્ષત્ર ઉતરી ગયાપછી પારણા કરવી, એ સર્વને માન્ય છે. વિધ્ધા ભેદમાં તો "રામચંદ્રજી કર્કલગ્નમાં થયા." મધ્યાન્હકાલની લેવી, ઈત્યાદિ વચનોથી મધ્યાન્હકાલને અનુસારે જેમ મધ્યરાત્રિને અનુસારે કૃષ્ણજન્માષ્ટમી લેવાય છે, તેમ રામનવમી લેવી.

૩૬૦ તે વિષે વચનઃ—"દશરથના પુત્ર શ્રીરામચંદ્રજી મધ્યાન્હે અને દેવકીજીના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ મધ્યરાતે પ્રગટ થયા; માટે તે વખતે તેમનું પૂજન કરવું." પૂર્વદિવસની કે બીજા દિવસની જે તિથિ મધ્યાન્હમાં હોય તે ઉપવાસાદિ વ્રતમાં લેવી.તેમ રામોત્સવમાંઃ—"ચૈત્રશુક્લનવમીને દિવસે પુનર્વસુનક્ષત્ર ને મધ્યાન્હકાલમાં શ્રીહરિ રામચંદ્ર પ્રગટ થયા. તે વેળા તેમનું પૂજન સર્વ પાપને નાશ કરનારૂં છે." જો તિથિની વધથી બન્ને દિવસ મધ્યાન્હકાલ પહોચતો હોય,તો બીજે દિવસે રામનવમી કરવી. કારણકે '**परदिने रामनवमीव्रत** 'એવું કહ્યું છે.

૩૬૧ શંકાકાર કહેછે કે, પરવિદ્ધા લેઈએ તો વિષમ સ્થિતિ થાયછે. [પરસ્પર વિરોધ થાયછે.] કારણકે "ફલની ઈચ્છાવાળાએ દશમીવિદ્ધા નવમી કદાપિ ન કરતાં અષ્ટમીવિદ્ધા કરવી."તેમ '**वसुरंध्रयो**ઃ'ઈત્યાદિ બ્રહ્મવૈવર્ત અનેનિગમાદિ વચનોમાં પૂર્વવિદ્ધા નવમી ગ્રહણ કરવાનું કહ્યું છે.તેનું ઉત્તર સિદ્ધાંતિ આપેછે કે તારૂં કહેવું ખરૂં છે;પણ "વિદ્ધાનવમીનો નિષેધ છે;માટે વિષ્ણુપરાયણ લોકોએ અષ્ટમીવિદ્ધા નવમી તજવી." એ વૈષ્ણવવ્રતવિષે અગસ્ત્યના વિશેષવચનમાં અષ્ટમીવિધ્ધા નિષેધનો અનુવાદ[કહેલું ફરી કહેવું તે.]કરીને પરવિધ્ધાનું પ્રતિપાદન કરવાથી સામાન્ય ને વિશેષન્યાય પ્રમાણે વિષમ સ્થિતિ નથી. [વૈષ્ણવોએ પરવિદ્ધા લેવી; ને બીજા લોકોએ પૂર્વવિધ્ધા લેવી. વૈષ્ણવવિષે પરવિધ્ધાનું પ્રતિપાદન થયું તેથી વિરોધ નથી]એજ ન્યાયથી,"દ્વિતીયા,પંચમી,દશમી,ત્રયોદશીને ચતુર્દશી,એ તિથિઓ પોતાના વેધથીઉપવાસમાં પૂર્વને ઉત્તર તિથિને હણેછે.", એનો પણ નિરાસ થયો. આ સામાન્યવાક્ય જે પૂર્વવિધ્ધા વિષે છે, તેનો વૈષ્ણવ વ્રતવિષે પરવિધ્ધા પ્રતિપાદક વિશેષઅગસ્ત્યવચનથી બાધ થયો. તિથિઓની વૃદ્ધિથી બે દિવસ મધ્યાન્હકાલમાં નવમીની વ્યાપ્તિ હોય, તે વિષેનો આ વિચાર થયો.

૩૬૨ હવે તિથિઓના અત્યંત -હાસ (ઘટ) ના કારણથી બન્ને દિવસ નવમી મધ્યાન્હવ્યાપિની ન હોય,ત્યારે 'अष्टमीविद्धा त्याज्या'એ વાકયને મધ્યાન્હવ્યાપ્તિ વિષે અવકાશ છે, તેથી " તિથ્યાદિમાં જેટલી વધ કે ઘટ હોય,તેટલી પૂર્વતિથિમાં સ્વકર્મ વાસ્તે ન હોય તોપણ લેવી." આ વચનથી વૈષ્ણવવ્રતમાં પૂર્વવિદ્ધા લેવી. [બીજે દિવસે નવમીની ઘટ થયાથી મધ્યાન્હમાં દશમીની વ્યાપ્તિ આવેછે.તે નવમીની ઘટની ઘડી પૂર્વા નવમીમાં કમી કર્યાથી મધ્યાન્હકાલમાં નવમીની વ્યાપ્તિ છે, એમ સમજીને પૂર્વવિદ્ધા લેવી) અને તિથિની વધ હોય તો પૂર્વા ન લેતાં બીજી નવમી લેવી તે કુંભોદ્ભવ (અગસ્ત્ય):—"દશમીઆદિ તિથિઓની વૃદ્ધિ હોય, તો વૈશ્ણવોએ અષ્ટમીવિદ્ધા નવમીનો.ત્યાગ કરવો. વૃધ્ધિ ન હોય તો અષ્ટમીવિધ્ધા લેવી. પુનર્વસુનક્ષત્રના યોગવાળી નવમી થોડી હોય, તોપણ તે મહાફલ આપનારી છે." એ સર્વ પ્રકારના ઉપર કહેલા પક્ષવિષે નક્ષત્રયોગનું ફલ જાણવું.

૩૬૩ પુનર્વસુયુક્ત રામનવમીના પારણાનો નિર્ણય, જન્માષ્ટમીની પેઠે જાણવો. તેમાં "જે કોઇ તિથિઓ નક્ષત્રના યોગથી પુણ્યકારી છે ને તેની પારણા નક્ષત્રને અંતે કરવી;એ વચનથી શ્રવણ ને રોહિણીમાં પારણા કરવાને કહ્યું છે. રામનવમીની પારણા નક્ષત્રને અંતે કરવી, એટલો અષ્ટમી કરતાં વિશેષ છે. પારણાને દિવસે દશમીનું ઉલ્લંઘનૂ ન કરવા વિષે અગસ્ત્યઃ—"દશમીમાંજ એવો શબ્દ છે, તેથી દશમીનું ઉલ્લંઘન થાય નહિ,એવો નિશ્ચય કરીને રામનવમીવ્રત કરવું.

ઇતિ રામનવમીનિર્ણય.

—:(૦):—

અથ અશ્વિન શુકલનવમી.

એમન્વાદિ છે. તે વિષે કહ્યું છે કે, "અશ્વિનશુકલનંવમી ને કાર્તિકશુકલ દ્વાદશી એ મન્વાદિ છે. એમાં દાનશ્રાદ્ધાદિ જે કરે તે અક્ષય્ય થાય." આ નવમીનો ઉત્સવ મહાષ્ટમાનિર્ણયમાં કહ્યો છે.

અથ કાર્તિકશુકલનવમી.

૩૬૪ તે વિષે સ્મૃતિમાંઃ—"વૈશાખશુકલતૃતીયા, ભાદ્રપદકૃષ્ણત્રયોદશી, કાર્તિકશુકલનવમી ને માઘઅમાવાસ્યા, એ ચાર તિથિઓ યુગાદિ છે.

એમાં કરેલું દાનાદિ અક્ષય્ય થાય છે.”યુગાદિનો નિર્ણય અક્ષય્યતૃતીયાના નિર્ણય પ્રમાણે જાણવો. હવે તેમાં કંઈ વિશેષ કહે છે. કાર્તિકશુકલનવમીને અક્ષયનવમી કહે છે. તેમાં અશ્વત્થ [પીપળા] ના મૂળમાં તર્પણ કરવું. તેનો વિધિ. જલ ભરેલા [ત્રાંબાના] ત્રણ ઘડા ને વિષ્ણુની સોનાની મૂર્તિ, એ ચારે પિપળાના મૂળમાં સ્થાપન કરીને, તર્પણના પ્રારંભવખતે પ્રયોગમાં કહ્યાપ્રમાણે વિષ્ણુનું પૂજન કરી તર્પણ કરવું.તે વિષે શ્રીકૃષ્ણે યુધિષ્ઠિર રાજાને કહ્યું છે કે,“હે રાજા, કાર્તિકશુકલનવમીને દિવસે ભગવાન્ પોતાની કલાથી વિષ્ણુરૂપ થઇને વાટ જુએ છે કે, મારી સોનાની યોગેશ્વરી મૂર્તિ કરીને તેનું કોઇ પુણ્યાત્મા પોતાના પિતરોના મોક્ષમાટે પૂજન કરશે. માટે સ્નાનચંદનાદિ, શોભિતાં વસ્ત્ર અને આચાર્યે ભણેલા શુભ મંત્રથી વિધિવત્ પૂજા કરવી.”

૩૬૫ “અથ ‘**योगेश्वराय**’ ઇત્યાદિ પૂજાના મંત્ર મૂળમાં સ્પષ્ટ છે, તે લેવા. અર્ધ્યનો પણ મંત્ર ત્યાંજ છે. પૂજા ને અર્ધ્ય થયાપછી પહેલો જલપૂર્ણ ત્રાંબાનો ઘડો લેઈને સવ્ય જનોઇ રાખી પીપળાના મૂળમાં મંત્ર ભણીને રેડવું.તે મંત્ર મૂળમાં છે. તેમ તિલદર્ભયુક્ત જલ ભરેલો બીજો ઘડો લેઇને અશ્વત્થના મૂળમાં અપસવ્ય જનોઈ રાખીને રેડવો. એનો પણ મંત્ર મૂળમાં છે. પછી તિલયુક્ત જલ ભરેલો ત્રીજો ઘડો લેઇને બીજા ઘડા પ્રમાણેજ રેડવો.મંત્ર મૂળ ગ્રંથમાંથી લેવો.એમ કરવાથી અક્ષય્ય ફલ મળે. પછી જનોઇનું સવ્ય કરીને વિષ્ણુસૂક્તથી મૂળમાં તર્પણ કરીને, વિષ્ણુને દક્ષિણા આપવી. ત્યારબાદ યુગાદિનિમિત્ત શ્રાદ્ધ કરવું.”

ઇતિ અક્ષયનવમીતર્પણનિર્ણય.

સર્વ નવમીઓમાં તિથિની અધિપતિદેવતા દુર્ગાનું પૂજન કરવું.એ સિવાયનાના પ્રકારનાં નવમીનાં વ્રતો **વ્રતસમુચ્ચયમાંથી** જાણવાં.

ઇતિ અચલદ્વિવેદીકૃત નિર્ણયદીપકગ્રંથની ટીકામાં રામનવમી વ્રતનો નિર્ણય સંપૂર્ણ.

અથ દશમીનો સામાન્યનિર્ણય

૩૬૬ અનંતભટ્ટઃ—દશમીતિથિ જો સૂર્યોદયથી આરંભીને સંપૂર્ણ રાત્રિ ને દિવસ હોય, અને છેવટના ભાગમાં ઘડી બે ઘડી

પાછલી રાત્રે એકાદશીનો વેધ હોય તો ઉપવાસમાં પરવિદ્ધા લેવી. ને જો ઉદયવખતે નવમીનો વેધ હોય,અને બીજે દિવસે સૂર્યોદયસુધી પહોચે, અગર સૂર્યોદયપછી કમી કે વધારે હોયતો પૂર્વા લેવી,એ રીતે વ્યવસ્થાપૂર્વક દશમી ઉપવાસમાં લેવી.તે વિષે કહ્યું છે કેઃ—"સંપૂર્ણદશમી જો પૂર્વ કે પરતિથિની સાથે કિંચિત્ સ્પર્શવાળી હોય તો તે સર્વતોમુખી દશમી ઉપવાસમાં ષિત નથી." આ વચનમાં પૂર્વે કહેલી વ્યવસ્થા લીધા સિવાય ચાલે નહિ.જો દશમી બીજે દિવસે સૂર્યોદયથી અપરાણ્હસુધી નહોયતો પૂર્વવિધ્ધા લેવાવિષે આપસ્તંબઃ—"હે દ્વિજસત્તમ, દશમી નવમીયુક્ત કરવી." જો પૂર્વવિદ્ધાનો લાભ ન હોય તો સૂર્યોદય વખતની લેવી. થોડીપણ દશમી હોય, તેમાં એકાદશીવ્રતને અંગે એકભક્તવ્રત કરવું; ને દશમીનું સ્વતંત્ર એકભક્તવ્રત તે તે કર્મકાલમાં પહોચતી દશમીમાં કરવું.

ઇતિ દશમીનો સામાન્યનિર્ણય.

—:(૦):—

અથ દશમી વિશેષ.

અથ દશહરાનિર્ણય.

૩૬૭ જયેષ્ઠશુક્લદશમી હસ્તનક્ષત્ર ને મંગલવારયુક્ત હોય, તે ગંગાદિ નદીઓમાં સ્નાન, દાન, જપ, હોમાદિ કરનાર માણસોનાં દશ પ્રકારનાં પાપ હરણ કરનારી છે,તેથી તેને દશહરા કહેછે. તે વિષે કાલાદર્શમાંઃ—"જે જ્યેષ્ઠ શુકલદશમી મંગલવાર ને હસ્તનક્ષત્રયુક્ત હોય, તે ગંગાદિમાં સ્નાન કરનાર માણસનું ત્રણ પ્રકારનું કાયિક, ત્રણ પ્રકારનું માનસિક અને ચાર પ્રકારનું વાચિક, એ રીતે દશ પ્રકારનું પાપ હરણ કરેછે. માટે તેને દશહરા કહીછે." શરીરથી બનેલું કાયિક ત્રણ પ્રકારનું છે.તે વિષે મનુઃ—"૧લું કોઇએ આપ્યાસિવાય કોઇની કંઇ ચીજ લેવી.૨જું.વેદમાં કહેલા વિધિસિવાય હિંસા કરવી.૩જું.પરસ્રી ગમન કરવું."મનના વ્યાપારથી બનેલું માનસિક પાપ પણ ત્રણ પ્રકારનું છે."૧લું પારકા ધનને હરેક પ્રકારે હરણ કરીલેવાનું મનમાં ચિંતન કરવું.૨જું.કારણવિનાનો દુરાગ્રહ કરવો.૩જું.મનમાં કોઇનું દુષ્ટચિંતન કરવું."વાણીથી બનેલું વાચિક પાપ ચાર પ્રકારનું છે."૧લું.કોઇને કઠોર ભાષણ કરવું.૨જું. જૂઠું બોલવું;૩જું.ચાડી ખાવી; ૪થું.સંબંધ વિનાનું બોલવું; [કોઈ કંઈ કહે તો પોતે કંઇ બીજુંજ બોલે]."એ બધું મળીને દશ પ્રકારનું પાપછે. કૂર્મપુરાણમાંઃ—મં-

ગલવાર ને હસ્તનક્ષત્રયુક્તજ્યેષ્ઠશુક્લદશમીને દશહરા કહેછે. તેમાંતીર્થોમાં સ્નાન કરેથી દશ પ્રકારના પાપનો નાશ થાયછે. એ દશમીમાં ગંગાજી સ્વર્ગમાંથી આ લોકમાં ઉતર્યાં છે.

૩૬૮ તે વિષે વાયુપુરાણમાંઃ—"મંગલવાર ને હસ્તનક્ષત્રયુક્ત જ્યેષ્ઠશુક્લદશમીમાં ગંગાજી સ્વર્ગલોકમાંથી આ લોકમાં આવ્યાં છે,ને તે દશ પાપનું હરણ કરેછે, માટે તેને દશહરા કહેછે. તેમાં દશહરાસ્તોત્ર ને ગંગાપૂજન કરવું. તે વિષેસ્કંદપુરાણમાંઃ—"તે દશમીમાં ગંગાસ્નાન કરી જલમાં ઉભા રહીને દશહરાસ્તોત્રનો પાઠ દશ વાર કરે, તો પાપનો નાશ થાય. જો પ્રત્યક્ષ ગંગાજી ન હોય તો, તીર્થમાં અગર ગમે તે જલમાં ગંગાજીનું પૂજન કરી સ્તોત્રપાઠ કરવો." તે વિષે તેમાંજ કહ્યું છેઃ—"સ્નાન કરતીવેળા લોકોએ બીજાં તીર્થોમાં પણ ગંગાજીનું સ્મરણ,પાઠ ને જપ વગેરે કરવું;કારણકે વિષ્ણુપદી ગંગાસિવાય સર્વ પાપનો નાશ કરવાને બીજું કોણ સમર્થ છે?" બ્રહ્મપુરાણમાં તોઃ—કેવલ હસ્તનક્ષત્ર હોય તોપણ તેને દશહરા કહિછે."જ્યેષ્ઠશુક્લદશમી હસ્તનક્ષત્રયુક્ત હોય, તેને દશ પાપ હરણ કરનારી દશહરા કહીછે."હવે જે સ્કંદપુરાણમાં વચન છે કે,"જ્યેષ્ઠમાસ, શુક્લપક્ષ, દશમી, બુધવાર, હસ્તનક્ષત્ર, વ્યતીપાત, ગજકરણ, આનંદયોગ, કન્યાના ચંદ્ર ને વૃષભના સૂર્ય, એ દશ પ્રકારના યોગવાળી દશહરા જાંણવી."એ અધિક યોગને બતાવનારૂં વચન અધિક ફલ દર્શાવે છે.એમ ન લઈએ તો થોડા યોગથી પ્રાપ્ત થયેલી દશહરા બતાવનારાં કૂર્માદિવચનો અપ્રમાણ થશે; "જ્યેષ્ઠશુક્લદશમીને સંવત્સરમુખી કહેછે; તેમાં ગમે તે નદીમાં સ્નાન કરી વિશેષેકરીને દાન ને દર્ભતિલમિશ્રિત જલથી તર્પણ કરેથી મહાપાપ જેવાં દશપાપથી મુક્ત થાય." એ સ્કંદપુરાણના વચનમાં તો એકલી દશમીનુંજ શ્રેષ્ઠપણું કહ્યું છે.

ઇતિ દશહરા નિર્ણય.

૩૬૯ અશ્વિનશુકલપક્ષની વિજયા દશમીનો નિર્ણય મહાનવમીનિર્ણયમાં કહ્યો છે. દશાવતાર બ્રહ્માવાપ્ત્યાદિ દશમીનાં વ્રતો વ્રતસમુચ્ચયમાં કહ્યાં છે. તેથી અહીં લખ્યાં નથી. અથ અષાડશુકલદશમી મન્વાદિ છે.

તે વિષે કહ્યું છે કે,"અષાડમાસની દશમી, માધસપ્તમી અને શ્રાવણકૃષ્ણાષ્ટમી મન્વાદિ છે.

ઇતિ અચલદ્વિવેદીકૃત નિર્ણયદીપકગ્રંથની ટીકામાં સામાન્ય નિર્ણયસહિત ત્રણ પ્રકારની દશહરાનો નિર્ણય સંપૂર્ણ

અથ એકાદશીનું માહાત્મ્ય.

૩૭૦ **નારદીયપુરાણમાંઃ**—"હે રાજા, એકાદશીના વ્રતરૂપ અગ્નિથી સો જન્મનાં પાપરૂપી લાકડાં ભસ્મથાયછે." નારદ—"હે ઇંદ્ર, કંઈ પ્રસંગથી, દંભથી કે લોભથી પણ એકાદશીવ્રત કરવું, એટલુંજ મનમાં આણે તો સર્વ દુઃખ ટળે." ઈત્યાદિ સ્મૃતિપુરાણ ને વૈષ્ણવતંત્રમાંના એકાદશીવ્રતનું નિત્યપણું ને કામ્યપણું બનાવનારાં વચનો દેખાડીએ છીએ. નિત્યપણું એટલે ફલની ઇચ્છા ન રાખતાં એકાદશીવ્રત કરવું; ને ફલની ઈચ્છા રાખીને જે વ્રત કરવું તેને કામ્યપણું કહે છે. તે વિષે દેવલઃ—"શંખથી જલ પીવું નહિ; કાચબા ને ભૂંડનું માંસ ખાવું નહિ, અને એકાદશીને દિવસે શુકલને કૃષ્ણ બન્ને પક્ષમાં અન્ન જમવું નહિ." [તાત્પર્ય કે તે અન્ન માંસ બરોબર છે] એનો વિશેષ પ્રકાર. "ધોળો ભૂંડ, પીળો રોહિત નામનો મત્સ્ય ને ચક્રચિન્હવાળો કાચબો, એ ત્રણનું માંસ ભક્ષણ કરવું નહિ." "જે શુકલ ને કૃષ્ણ બન્ને પક્ષની એકાદશીમાં અન્ન જમે, તે બ્રહ્મહત્યારો, ગોહત્યારો, સુવર્ણચોરી કરનારો, ગુરૂસ્ત્રીને ગમન કરનારો મહાપાપી જાણવો." તથાઃ—"એકાદશીનો દિવસ પ્રાપ્ત થાય એટલે બ્રહ્મહત્યાદિ પાતકો અન્નમાં રહે છે." "હે વરાનને, સર્વ પુરાણો વારંવાર લોકોને કહેછે કે, એકાદશીને દિવસે ન જમવું ન જમવું." ઈત્યાદિ વચનો એકાદશીમાં દરરોજના ભોજનનો નિષેધ કરે છે.

૩૭૧ ચંદ્રસૂર્યગ્રહણમાં જમવાના નિષેધની પેઠે વિશેષ અધિકાર બતાવ્યો નથી, ને એકાદશી ન કર્યાથી દોષ બતાવ્યો છે; માટે બ્રહ્મહત્યાના નિષેધની પેઠે એકાદશીમાં અન્ન જમવાનો નિષેધ નિત્ય છે. "એકાદશીવ્રત નિત્ય છે, ને તે મરણસુધી કરવું." એકાદશીવ્રતના નિત્યપણાવિષે ગરૂડપુરાણમાંઃ—"બન્નેપક્ષની એકાદશીનો ઉપવાસ કરવો." તે સર્વદા કરવાવિષે સનત્કુમારઃ—"બન્નેપક્ષની એકાદશી સર્વકાલ કરવી." આયુષ હોય ત્યાંસુધી

કરવા વિષે વિષ્ણુરહસ્યમાંઃ-"પ્રવૃત્તિવાળા લોકોએ આયુષ હોય, ત્યાંસુધી કરવું." એકાદશીનું ઉલ્લંઘન ન કરવા વિષે શ્રીકૃષ્ણઃ-"એકાદશીનો ઉપવાસ કરવામાં તેનું કદાપિ ઉલ્લંઘન કરવું નહિ." વિષ્ણુસ્મૃતિમાંઃ-"માણસે કદાપિ એકાદશીમાં જમવું નહિ."એકાદશીના ઉલ્લંઘનના બે પ્રકાર છે. એક તો સમુળગી કરવીજ નહિ, ને બીજું વ્રત કરવાનો આરંભ કરીને છોડવું. સમુળગી ન કરવા વિષે સનત્કુમારઃ-"જે માણસ મૂઢપણાથી એકાદશીનો ઉપવાસ કરતો નથી, તે ઘોર અંધારા રૈરવ નામના નરકમાં પડે છે."આરંભ કરીને છોડીદે તે વિષે વિષ્ણુરહસ્યમાંઃ-"વિધિપૂર્વક એકાદશીવ્રતનો આરંભ કરીને તેનો જે ભંગ કરે, તે પણ રૈરવ નરકમાં પડે."

૩૭૨ "જે મૂઢ માણસ એકાદશીવ્રતનું ગ્રહણ કરીને તેનું ઉદ્યાપન (સમાપ્તિ) ન કરે, તો તેની નરકગતિ થાય છે. શુક્લ ને કૃષ્ણ બન્ને એકાદશીમાં નિરાહાર રહીને દ્વાદશીમાં પારણા કરે, તે મહા વૈષ્ણવવ્રતવાળો કહેવાય છે." વિષ્ણુઃ-"શુક્લકૃષ્ણપક્ષની બન્ને એકાદશીમાં કંઈ કમીજાસ્તી પણ નથી; માટે બન્નેનો ઉપવાસ કરવો." આ વચનોમાં ઉપવાસ શબ્દ છે, માટે એ વચનો ઉપવાસવ્રતનું વિધાન કરનારાં છે. હવે એકાદશીવ્રતના અધિકારીઓ કહીએ છીએ. કાત્યાયનઃ-"આઠ વર્ષથી અધિક ઉંમરના ને એંશી વર્ષથી કમી ઉંમરના માણસે બન્ને પક્ષની એકાદશી કરવી." કૂર્મઃ-"સંન્યાસીઓએ બન્ને પક્ષની એકાદશીમાં ને ગૃહસ્થાશ્રમીએ શુકલપક્ષની એકાદશીમાં જમવું નહિ." તથાઃ-"પુત્રવાન્ ગૃહસ્થાશ્રમીએ કૃષ્ણપક્ષની એકાદશી, સૂર્યસંક્રાંતિ ને ચંદ્રસૂર્યગ્રહણમાં ઉપવાસ કરવો નહિ."

૩૭૩ કાલાદર્શમાંઃ-વિધવા સ્ત્રી, વાનપ્રસ્થાશ્રમી, ને સંન્યાસીઓએ શુક્લકૃષ્ણ બન્ને એકાદશીનો ઉપવાસ કરવો; ને પુત્રવાન્ ગૃહસ્થાશ્રમીએ માત્ર શુકલપક્ષએકાદશીનો ઉપવાસ કરવો; પણ અન્ન જમવાનો નિષેધ એની મેળેજ સિદ્ધ છે. એનો અર્થ એવો કે, પુત્રવાન્ ગૃહસ્થાશ્રમીએ શુકલએકાદશીમાં તો ઉપવાસ કરવો, ને કૃષ્ણપક્ષની એકાદશીમાં અન્ન જમવાની નિવૃત્તિ કરવી. (ફલાહારાદિ કરીને વિષ્ણુપૂજન, જાગરણ વગેરે કરવું.) શંકા કરે છે કે, "રવિવાર, સંક્રાંતિ, કૃષ્ણએકાદશી, વ્યતીપાત ને શ્રાદ્ધ કર્યું હોય તે દિવસે, પુત્રવાન્ ગૃહસ્થાશ્રમીએ ઉપવાસ કરવો નહિ."

એ વાક્યનો વિચાર કરતાં શુકલએકાદશીમાં પણ રવિવાર, સંક્રાંતિઆદિ આવે તો તેના નિમિત્તથી ગૃહસ્થાશ્રમીને ઉપવાસનો નિષેધ પ્રાપ્ત થશે. પણ ગૃહસ્થાશ્રમીને શુકલએકાદશીમાં ઉપવાસનો વિધિ હોવાથી વિરોધ આવ્યો. તેનું ઉત્તર એ છે કે, ઉપરના વચનમાં રવિવાર, સંક્રાંતિ વગેરે નિમિત્તથી ઉપવાસનો નિષેધ છે, પણ તે સહિત એકાદશીના ઉપવાસનો નિષેધ નથી. તે વિષે જૈમિનિઃ—"જે નિમિત્તથી ઉપવાસનો નિષેધ થતો હોય, તે નિષેધના નિમિત્ત રવિવારાદિયુક્ત બીજાં વ્રતનો નિષેધ કે વિધિ થાય નહિ." તેથી સંક્રાંતિઆદિ નિમિત્તથી શુકલએકાદશીમાં ઉપવાસનો નિષેધ પ્રાપ્ત થયો; પણ એકાદશીના નિમિત્તથી પ્રાપ્ત નથી; માટે શુકલએકાદશીમાં રવિવારાદિ ઉપવાસનું નિમિત્ત હોય, તોપણ એકાદશીનિમિત્ત ઉપવાસ પુત્રવાન્ ગૃહસ્થાશ્રમીએ કરવોજ.

૩૭૪ બીજું સંક્રાંતિઆદિ નિમિત્ત કામ્યઉપવાસનો નિષેધ નિત્યએકાદશીના ઉપવાસમાં લાગુ થાય નહિ; માટે પુત્રવાન્ ગૃહસ્થાશ્રમીએ કૃષ્ણએકાદશીનો નિત્ય ઉપવાસ તો કરવો. "પક્ષે પક્ષે એકાદશીનું ઉપોષણ કરવું," એ વાક્યમાં પક્ષે પક્ષે એવી વીપ્સા [બેવાર ઉચ્ચાર] છે, તેથી વસંતે વસંતે જ્યોતિર્યાગ કરવો, એ શ્રુતિમાં કહેલા જ્યોતિર્યાગની પેઠે બન્ને એકાદશીને નિત્યપણું છે. કૂર્મઃ—"ચંદ્રસૂર્યના ગ્રહણોને મુનિઓએ પુણ્યકારક કહ્યાં છે; તેમ શુકલકૃષ્ણ બન્ને એકાદશીઓ વિષ્ણુને સંતોષકારક છે." નિત્યોપવાસમાં દશમી ને દ્વાદશીને દિવસે એકભક્ત કરવાનો નિયમ નથી. તે વિષે કાત્યાયનઃ—'નિત્યોપવાસ કરનાર માણસે એકાદશીમાં દિવસે ને રાત્રિએ પણ જમવું નહિ" સર્વ વર્ણોને એ વ્રત નિત્ય છે. કામ્યોપવાસ વિષે દશમીમાં ને દ્વાદશીમાં એકભક્ત કરવાનું કહીશું.

૩૭૫ શ્રાદ્ધવિષે વિશેષ કહેછે. "ઉપવાસ નિત્ય હોય નેતે શ્રાધ્ધ નૈમિત્તિક આવે ત્યારે પિતૃશેષઅન્નને સુંધીને ઉપવાસ કરવો." એ પ્રમાણેજ મૂળમાં અર્થ કર્યો છે. તથાઃ—"માતાપિતાનું સાંવત્સરિકશ્રાધ્ધ એકાદશીને દિવસે આવે, ત્યારે શ્રાધ્ધ કરીને શ્રાધ્ધશેષઅન્ન સુંઘી ઉપવાસ કરવો." ઉપવાસવ્રતના સંકલ્પનો વિધિ વારાહપુરાણમાંઃ—"જલ ભરેલું ત્રાંબાનું પાત્ર લેઈને ઉત્તરભણી મુખ કરી અથવા હાથમાં જલ લેઈને ઉપવાસવ્રતનો સંકલ્પ કરવો." વિષ્ણુ

સ્મૃતિમાં–મંત્ર છે તે મૂળમાં જોવો. આ સંકલ્પ એકાદશીને દિવસે સવારે સ્નાન કરીને કરવો. ઉપવાસ શબ્દનો અર્થ વ્યાસઃ–"પાપકર્મથી ઉપાવૃત્તિ [નિવૃત્તિ]કરવી, ને ધર્મરૂપ ગુણસહિત વાસ કરવો [રહેવું] ને સર્વ ભોગથી રહિત થવું, તેનું નામ ઉપવાસ છે."

૩૭૬ વ્રતને અંગે નિષિદ્ધ દિવસે નિંદ્રા ને સ્રીસંગ ઈત્યાદિ પાપથી રહિત, કેશવાદિ નામ સંકીર્તનાદિ ગુણયુકત અને તાંબૂલભક્ષણાદિ સર્વ ભોગરહિત દિવસ અને રાત્રિએ પણ રેહેવાનું નામ ઉપવાસ છે. વ્રતમાં વર્જ્યાવર્જ્ય કહેછે. "બ્રહ્મચર્ય, પવિત્રપણું, સત્ય બોલવું ને માંસ વર્જિત કરવું, એ ચારે ધર્મ સર્વ વ્રતોમાં પાળવા. માંસભક્ષણ પારણામાં નિષિધ્ધ કર્યું; કારણ કે ઉપવાસમાં તેની પ્રાપ્તિજ નથી. ઉપવાસને પણ વ્રતપણું છે, માટે તેમાં પણ બ્રહ્મચર્યાદિ પાળવું. બ્રહ્મચર્યવિષે કહેછે કે, "સ્રીઓને જોવાથી, તેમને સ્પર્શ કરવાથી, અનેક પ્રકારે તેમની સાથે સંકલ્પ કરવાથી ને એકાંતમાં બેસવાથી બ્રહ્મચર્ય ભ્રષ્ટ થાય."જોવા વગેરે વિકારવાળા અંતઃકરણથી કરેતો,ભ્રષ્ટ થાય;નહિતો નહિ, એ અભિપ્રાયછે. વળીઃ–"વારંવાર પાણી પીએ, કે એક વાર તાંબૂલભક્ષણ કરે, દિવસે નિંદ્રા લે ને સ્રીસંગ કરે તો ઉપવાસભંગ થાય. "ઉપવાસમાં ને શ્રાદ્ધદિવસે કાષ્ઠથી દાતણ કરવું નહિ; કરે તો સાત કુલને હણે." પતિવ્રતા સ્રી વિષે વ્યાસઃ–"પૃષ્પ અલંકાર, વસ્ત્ર, ગંધ, પુષ્પ, ઉટી, દાતણ ને કાજલનું અંજન, એ સ્રીને ઉપવાસમાં દોષકારક નથી."

૩૭૭ હારીતઃ–પતિત કે પાંખડીની સાથે ભાષણ જૂઠું, બોલવું, સુવર્ણચોરી વગેરે વર્જિત કરવું. વિષયભોગ તથા ઈંદ્રિયની ચપળતા ઈત્યાદ પુરૂષાર્થને હાનિકારક છે, તેથી સ્વાભાવિક ન કરવાનાં છતાં, ફરી નિષેધકવચન, તાંબૂલભક્ષણનિષેધની પેઠે વ્રતને અંગે છે. તથાઃ–"શ્રાધ્ધ, હોમ ને જપાદિમાં મૌનનો નિયમ ચૂકે તો **વિષ્ણવેનમઃ** એવું વિષ્ણુસ્મરણ કરીને"વિષ્ણુના વૈદિક કે અષ્ટાક્ષરાદિ તથા પુરાણોક્ત મંત્ર મૂળમાં લખેલા છે તે જપવા. અહીં સાધારણ રીતે મંત્ર જપવાના કહ્યા; પણ ઘણા કે થોડા દોષપ્રમાણે જપ વધારે કે ઓછો કરવાની કલ્પના કરવી. ઉપવાસ કરવાને સમર્થ ન હોય તો વિષ્ણુ રહસ્યમાંઃ–"શરીરની અશક્તિ હોય તો પોતાની સ્રી કે ગુણવાન્ પુત્ર, ભાઇ કે બેહેન પાસે ઉપવાસ કરાવવો; પણ વ્રતનો લોપ કરવો

નહિ." :"સ્ત્રીએ પતિને બદલે ને પતિએ સ્ત્રીને બદલે કરવું; ને બેની અશક્તિ હોય તો કોઈ ત્રીજા કને કરાવવું, પણ વ્રતભંગ કરવું નહિ."

૩૭૮ વ્યાસઃ—"ઉપવાસ કરવામાં અશક્ત કે એંશી વર્ષનો ઘરડો હોય, તેણે એકભક્ત, નક્ત, અયાચિત કે દાન કરીને વ્રત પાળવું; પણ તે દિવસ ખાલી જવા દેવો નહિ, એવું બૌધાયન મુનિ કહેછે."સૂતકાદિ આવે તે વિષે "પરમ આપત્તિ, હર્ષ, સૂતક કે મૃતક આવે, તોપણ એકાદશી છોડવી નહિ." તથાઃ—"સૂતક આવે તો સ્નાન કરી મનથી શ્રીહરીને પ્રણામ કરીને દ્વાદશીમાં પારણા કરવી. સૂતકને અંતે સાક્ષાત્ શ્રીહરીનું પૂજન કરી ઉત્તમ બ્રાહ્મણોને વિધિપૂર્વક જમાડીને વ્રતની સમાપ્તિ કરવી." તે વિષે કાલાદર્શમાંઃ—સૂતક અવતા પહેલાં સંકલ્પ કરેલું વ્રત,નિયમવાળાએ દાનપૂજનાદિ રહિત કરવું, એટલો વિશેષ છે. એકાદશીવ્રત નિત્ય છે, તોપણ સંક્રાંતિઆદિનિમિત્તે ઉપવાસના નિષિદ્ધકાલમાં જે એકાદશીનિમિત્ત ઉપવાસ કરવો, તેને નૈમિત્તિકપણું પણ છે.

૩૭૯ હવે કામ્યોપવાસવ્રતવિષેનાં વાક્યો. દેવલઃ—"દશમીને દિવસે માંસ ને સ્ત્રીસંગ તજીને એકભક્તવ્રત કરી બન્ને પક્ષની એકાદશીમાં ઉપવાસ કરે, તેનાપર દેવતાઓ સંતોષ પામી, તેની મનકામના સિદ્ધ કરે." અંગિરાપણઃ—"દશમી ને દ્વાદશીમાં સાયંકાલનું ભોજન તજીને મધ્યાન્હે એકભક્ત કરવું; ને એકાદશીમાં ઉપવાસ કરવો. તેથી ઉપવાસનું ફલ પ્રાપ્ત થાય." કૂર્મપુરાણમાંઃ—"કાંસાનું પાત્ર માંસ, મસુર, ફરી જમવું, સ્ત્રીસંગ, સોગઠાં બાજી ને વારંવાર જલપાન, એ સાત પદાર્થો વૈષ્ણવે દશમીને દિવસે તજવા." બૃહસ્પતિઃ—"દિવસે નિદ્રા, પરાન્ન, ફરી જમવું, મૈથુન, ક્ષૌરકર્મ [હજામત] કાંસું, માંસ ને તેલ, એ આઠ પદાર્થ દ્વાદશીને દિવસે તજવા." બ્રાહ્માંડ પુરાણમાંઃ—"બીજી વાર જમવું, અધ્યયન (ભણવું) ભાર ઉચકવો, મહેનત, મૈથુન ને દિવસે ઉંઘ લેવી, એ પાંચ ઉપવાસના ફલને હણે છે." અન્ય ઉપવાસવ્રતના નિયમ બીજા ગ્રંથમાંથી જાણવા. આ વાક્યોમાં 'મનકામના સિધ્ધ થાયછે ને ઉપવાસફલની ઈચ્છા હોય તો' એવું કહ્યું, તેથી એમ સમજવામાં આવે છે કે, કામનાવાળા અધિકારીવિષે આ વાક્યો છે; કૂર્મઃ—" શુકલપક્ષની એકાદશીમાં શ્રીવિષ્ણુના સાંનિધ્ય જે વાસ કરે, તે વિષ્ણુલોકને પામે; ને

કૃષ્ણપક્ષમાં તેમ કરે, તે મોક્ષ પામે." તથાઃ–"પુત્રપ્રાપ્તિ ને વિષ્ણુના સાયુજ્ય મોક્ષ ઈચ્છનારે બન્ને પક્ષની એકાદશીમાં જમવું નહિ."વસિષ્ઠઃ–"હે રામચંદ્રજી, એકાદશીને દિવસે રવિવાર હોય, તે મહાપુણ્યદાયી છે; તેમાં જે ઉપવાસ કરે તેના પુત્રપૌત્રની વૃદ્ધિ થાય."

૩૮૦ આ જે અનેક કામના બતાવનારાં વચનોછે,તે કામનાવાળા અધિકારીઓ વાસ્તે છે. એમાં શુક્લકૃષ્ણનો કંઇપણ વિભાગ નથી. એ કામ્યવ્રતમાં પણ સંકલ્પાદિ કરવાનો વિધિ નિત્ય એકાદશીની પેઠેજ જાણવો. હવે બે એકાદશી આવે ત્યારે કઈ એકાદશીનો ઉપવાસ કરવો, તે વિષે વાદવિવાદ કરીને નિર્ણય કહીએ છીએ. તે એકાદશી સંપૂર્ણા ને દશમીવિધ્ધા એમ સંક્ષેપથી બે પ્રકારની છે. તેમાં સંપૂર્ણ એકાદશીનું સ્વરૂપ સ્કંદપુરાણમાંઃ–"એક એકાદશીસિવાય પ્રતિપદાદિ સર્વ તિથિઓ સૂર્યોદયથી આરંભીને બીજા સૂર્યોદયસુધી પહોચે,તેને સંપૂર્ણા કહેછે; પણ હરિવાસર કે એકાદશીનું સંપૂર્ણપણું જુદી તરેહનું છે."તે વિષે ગરૂડપુરાણમાંઃ–"સૂર્યોદય થતા પહેલાં પાછલી ધડીરાત્રિથી એકાદશી બેઠી હોય તો તે દશમીવિધ્ધ થઈ,માટે ધર્મની ઈચ્છાવાળાએ તે તજવી."કાણ્વઃ–"અરૂણોદય વખતે જો દશમી ને પછી એકાદશી હોય,તો તે સંયુક્ત [દશમીવિદ્ધા] એકાદશી પરમાત્માએ મોહિનીને આપી છે. [મોહિની કોઈ રાજાની રાણી છે. તેને એ એકાદશીનું ફલ જાય.] ને સૂર્યોદય પછી દશમી હોય તે દશમીવિધ્ધા એકાદશી ઇંદ્રે દાનવોના સંતોષવાસ્તે તેમને આપી છે; [તેનું ફલ તે લઈ જાય.] માટે સર્વ પ્રયત્નથી સંપૂર્ણ એકાદશી તજવી."

૩૮૧ સૂર્યોદય પહેલાં એક ધડીથી આરંભ કરીને બીજા સૂર્યોદયસુધી પહોચે,તેનું નામ સંપૂર્ણા હવે બન્ને સૂર્યોદયવ્યાપિની એકાદશીના સંપૂર્ણપણાની અપેક્ષાએ આગલ કહેવાના એકાદશીના ભેદમાં એકાદશી ને દ્વાદશીનું કમીજાસ્તિપણું જાણવાનું છે. તે એકાદશીના અરાડ ભેદ શ્રીશંકરાચાર્યઃ–"પૂર્વવિદ્ધા ને પરવિધ્ધા એકાદશી એ બેના ન્યૂન,સમ ને અધિકપણાથી ત્રણ મળીને છતરી અરાડ ભેદ થયા."તે ગ્રંથકાર સ્પષ્ટ કરી બતાવે છે. દશમીના વેધરહિત શુધ્ધા એકાદશી સંપૂર્ણા, (બીજા સૂર્યોદય સુધી હોય તે) ન્યૂના (બીજા સૂર્યોદય સુધી ન હોય તે) ને અધિકા (બીજા સૂર્યોદયથી અધિક હોય તે) એમ ત્રણ પ્રકારની છે. એજ પ્રમાણે દ્વાદશીના ન્યૂન, સમ ને અધિકપણાથી ત્રણ તરી નવ

ભેદ થાય.[શુધ્ધા સંપૂર્ણાસમએકાદશી ને ન્યૂન દ્વાદશી ૧. શુધ્ધા સંપૂર્ણ સમ એકાદશી સમાદ્વાદશી.૨. શુધ્ધા સંપૂર્ણ સમ એકાદશી અધિકદ્વાદશી.૩.શુધ્ધ ન્યૂન એકાદશી ન્યુન દ્વાદશી.૪.શુદ્ધ ન્યૂન એકાદશી સમાદ્વાદશી.૫. શુધ્ધ ન્યૂન એકાદશી અધિક દ્વાદશી ૬.શુધ્ધ અધિક એકાદશી ન્યૂન દ્વાદશી.૭.શુધ્ધ અધિક એકાદશી સમદ્વાદશી ૮. શુધ્ધ અધિક એકાદશી અધિક દ્વાદશી ૯. એ નવ શુધ્ધાએકાદશીના ભેદ છે. હવે દશમીવિધ્ધાના નવ ભેદ પણ એજ પ્રકારે દ્વાદશીના ભેદથી જાણવા; [તેમાં શુધ્ધાએકાદશીને ઠેકાણે વિદ્ધા એકાદશી શબ્દ જોડવા.]

અથ નિર્ણય.

૩૮૨ એકાદશી સંપૂર્ણ થઇને દ્વાદશીને દિવસે વધી નથી. દ્વાદશી બીજા સૂર્યોદયસુધી સંપૂર્ણ, કમી કે અધિક હોય ત્યારે એકાદશીને દિવસે ઉપવાસ કરીને દ્વાદશીમાં પારણા કરવી; એમાં કંઈ કહેવાનું નથી; કારણ કે દશમી સાઠ ઘડીથી ઓછી છે. તે વિષે **સ્કંદ પુરાણમાંઃ**—"શુદ્ધ એકાદશી સમ (સૂર્યોદયસુધી) કે કમી હોય ને દ્વાદશી બીજા સૂર્યોદયસુધી સમ, કમી કે અધિક હોય તો એકાદશીનો ઉપવાસ કરીને દ્વાદશીમાં પારણા કરવી. શુધ્ધ દ્વાદશીનો ઉપવાસ કરવો નહિ. એજ અર્થ ગ્રંથકારે કર્યો છે. એ વચનથી દ્વાદશીની વૃદ્ધિના ભેદમાં એકાદશીનો ઉપવાસ શુધ્ધ દ્વાદશીમાં કરવાનો નિષેધ થવાથી '**आविद्धापितथाविद्धा** 'ઇત્યાદિ શુધ્ધ દ્વાદશીમાં ઉપવાસ કરવાને બતાવનારા વચનનો અનાદર કરવો. તે પ્રકાર વિધ્ધા એકાદશીના છઠા ભેદમાં કહીશું.

૩૮૩ તથાઃ—"એકાદશી, તૃતીયા, ષષ્ઠી ને ત્રયોદશી,એ જો બીજે દિવસે વધેલી ન હોય તો પૂર્વવિધ્ધા કરવી." એ નિગમવાક્યથી બીજે દિવસે સૂર્યોદય પછી ઘડીમાત્ર પણ ન વધી હોય તો પૂર્વવિધ્ધા કરવી એવું કહ્યું, તો વિધ્ધા ન હોય ત્યારે પૂર્વા કરવી એમાં શું કહેવું? (એ શુદ્ધા એકાદશીના પહેલા છ ભેદનાં નામ પૂર્વે કૌંસમાં બતાવેલાં છે.) એ છ ભેદમાં બીજા સૂર્યોદય પછી વધેલી એકાદશી હોતી નથી, તેથી ગૃહસ્થાશ્રમીને સંન્યાસીઓએ પહેલી એકાદશી કરવી, એવું **વિશ્વરૂપે** કહ્યું છે.

૩૮૪ હવે એનો સાતમો (શુધ્ધાધિકા એકાદશી ને ન્યૂન દ્વાદશી] ને આઠમો (શુધ્ધા અધિકાએકાદશી ને સમ દ્વાદશી) ભેદ કહેછે.જયારે સંપૂર્ણ એકાદશી

દ્વાદશીને દિવસે સૂર્યોદયપછી કંઈક વધી હોય, અને દ્વાદશી બીજા સૂર્યોદયથી કમીકે સમ હોય ત્યારે અધિકારીના ભેદથી બન્ને એકાદશીનો ઉપવાસ કરવો. તે વિષે સ્મૃતિમાંઃ—"સંપૂર્ણા એકાદશી હોઇને બીજે દિવસે વધી હોય, ને દ્વાદશીનો ક્ષય, ત્યારે કેમ કરવું?" એવો પ્રશ્ન કરીને માર્કંડેયઃ—"સંપૂર્ણા એકાદશી હોઇને બીજે દિવસે વધી હોય તો ગૃહસ્થાશ્રમીએ પહેલી ને સંન્યાસી વગેરેએ બીજી કરવી." સ્મૃતિ પણઃ—"એકાદશી સંપૂર્ણ હોઈને બીજે દિવસે વધી હોય તો પૂર્વા ગૃહસ્થાશ્રમીએ ને ઉત્તરા સંન્યાસીએ કરવી." ગૃહસ્થાશ્રમીએ પણ કામના હોય તો પહેલી, ને નિષ્કામ (નિત્ય) હોય તો બીજી કરવી.

૩૮૫ તે વિષે વિજ્ઞાનેશ્વરઃ—"બન્ને એકાદશીનો વિષ્ણુપ્રીત્યર્થ ઉપવાસ કરવો." પહેલાં કહ્યાપ્રમાણે સકામનિષ્કામ વ્યવસ્થા બન્ને માટે લેવી. શુધ્ધાધિકા એકાદશી અધિકદ્વાદશી,એ નવમા ભેદના આરંભમાં દીપિકાઃ—"કામના હોય તો પહેલી, ને નિષ્કામ હોય તો બીજી એકાદશી કરવી." તેમ વિષ્ણુપ્રીત્યર્થ કરવી હોય તો બન્ને કરવી. વિષ્ણુરહસ્યમાં પણઃ—"નિષ્કામ ગૃહસ્થાશ્રમીએ સર્વદા બીજી, ને સકામ હોય તો પહેલી એકાદશી કરવાને બૌધાયને કહ્યુંછે." આ પક્ષથી ત્રયોદશીમાં પારણા કરવાનો નિષેધ છે, એવી શંકા કરવી નહિ; કારણકે દ્વાદશીનો ક્ષય હોય ત્યારે ત્રયોદશીમાં પારણા કરવી, એમ કહેવાનો આરંભ કરીને તેરશમાં પારણા કરવાનું વિધાન છે, અને તેમ કરવાનું ફલશ્રુતિ પણે કહે છે. નારદઃ—"એકાદશીને દ્વાદશી એકે દિવસે હોય તો બીજે દિવસે તેરશમાં પારણા કરવી." બૌધાયનઃ—'એકાદશી એક ઘડી હોય ને પછી દ્વાદશીનો ક્ષય હોય,તો બીજે દિવસે દ્વાદશી પારણામાં નથી,તેથી ત્રયોદશીમાં પારણા કરવાથી સો યજ્ઞનું પુણ્યછે."તથાઃ—"પારણાદિવસે દ્વાદશી હોય કે ન હોય તોપણ સર્વકાલ દ્વાદશીયુક્ત એકાદશી કરવી."

૩૮૬ ગરૂડ પુરાણમાંઃ—"બીજે દિવસે પારણામાં દ્વાદશી ન હોય તો,સંન્યાસીની એકાદશીજ વિધવાએ પણ કરવી." એ રીતે શુધ્ધા એકાદશીના સાતમા ને અઠમા ભેદ (શુધ્ધાધિકએકાદશી ઊનદ્વાદશી, ને સુદ્ધાધિકાએકાદશી સમદ્વાદશી) નો નિર્ણય છે. શુદ્ધા એકાદશીના નવભેદનો દાખલો જોવાનાં કોષ્ટકો ૨૪૩ મા પત્રમાં જોવા. હવે નવમો ભેદ (શુધ્ધાધિક એકાદશી અધિકદ્વાદશી) કહે છે. સંપૂર્ણા એકાદશી દ્વાદશીને દિવસે કંઇક વધેલી

હોય ને દ્વાદશી તેરશને દિવસે વધેલી હોય તે વિષે નારદઃ—"સંપૂર્ણ એકાદશી હોઈને બીજે દીવસે વધેલી હોય ને દ્વાદશી પણ તેરશને દિવસે વધેલી હોય ત્યારે બીજી એકાદશીનો ઉપવાસ કરવો." ગરૂડ પુરાણમાંઃ—"સંપૂર્ણ એકાદશી ઇત્યાદિ," એજ અર્થ છે. એ વાક્યોનો વિચાર કરતાં ત્રયોદશીને દિવસે દ્વાદશી હોય, તો સર્વ લોકોએ બીજી એકાદશી કરવી.

૩૮૭ શંકાકાર શંકા કરે છે કે, "જ્યાં સંપૂર્ણ એકાદશી હોય ને બીજે દિવસે વધી હોય તો સંન્યાસીએ બીજી, ને ગૃહસ્થાશ્રમીએ પહેલી કરવી." એ વચનથી સંન્યાસીએજ બીજી કરવાનો વિધિ તમે કેમ સ્વીકારતા નથી? ત્યારે સિધ્ધાંતિ કહે છે કે એમ નહિ. સર્વેએ બીજી લેવી ને પહેલી ન લેવી, એવું નારદનું ને ગરૂડપુરાણનું વચન છે. તેમાં અધિકારી વિશેષનો સંબંધ બતાવ્યો નથી; તેથી એ રીતની એકાદશી ઉપવાસમાં લેવાવિષે એ વચન જાણવું. અને જો એ વચનની અધિકારીવિશેષ વ્યવસ્થા કરીએ તો 'બે ઉપવાસમાં લેવી,' એવો શબ્દ વચનમાં હોવો જોઇએ, તે નથી; ને 'બીજી' એ શબ્દ છે, તે વ્યર્થ થશે; માટે શુધ્ધાધિકા એકાદશી ને દ્વાદશી હોય તો સર્વ લોકોએ બીજી કરવી. તે વિષે ભૃગુઃ—"સંપૂર્ણ એકાદશી બીજે દિવસે સવારે વધી હોય ને દ્વાદશી પણ તેમજ હોય, તો સર્વે લોકોએ બીજીજ કરવી." બીજી સ્મૃતિઃ—"સંપૂર્ણા એકાદશી બીજે દિવસે વધેલી હોય ને દ્વાદશી તેરશને દિવસે વધી હોય, તો ગૃહસ્થાશ્રમીએ પણ બીજીજ કરવી; પહેલી ન કરવી," જે વચન છે કે, "એકાદશી સંપૂર્ણ હોય ને બીજે દિવસે દ્વાદશી હોય તો એકાદશીને તજીને દ્વાદશીમાં ઉપવાસ કરવો." તે પહેલા વચન સમુદાયને જોતાં દ્વાદશીને દિવસે કંઈપણ એકાદશી વધી હોય તો જાણવું. એ રીતે શુધ્ધાના નવ ભેદ કહ્યા.

૩૮૮ એ રીતે શુદ્ધ એકાદશાનો નિર્ણય કહીને દશમીવિધ્ધા એકાશીનો નિર્ણય કહીએછીએ. જ્યારે દશમીવિધ્ધા એકાદશી દ્વાદશીને દિનસે ન હોય, ને દ્વાદશી ન્યૂન કે સમ હોય, ત્યારે દશમીવિધ્ધા એકાદશી કરવી; કારણકે શુદ્ધા એકાદશી બન્ને દિવસ મળતી નથી, તેથી ઉપાય નહિ હોવાથી વિધ્ધા કરવી. તે વિષે કહ્યું છે કે, "એકાદશી શુદ્ધ મળતી નથી, ને દ્વાદશી સંપૂર્ણ છે, તો દશમી વિદ્ધા ઉપવાસ કરવો." એવું ઉદ્દાલકઋષિ કહે છે. સ્મૃતિમાં પણઃ—"ત્રયોદ-

શીને દિવસે દ્વાદશી કંઇ પણ ન હોય ત્યારે શુદ્ધા હોય તો તેનો અથવા દશમીવિધ્ધાનો ઉપવાસ કરવો." શંકાકાર કહે છે કે, "દશમીવિદ્ધા એકાદશીનો ઉપવાસ કરવાથી સો વર્ષનું કરેલું પુણ્ય નાશ પામે." તથાઃ–"એક ઘડી પણ દશમીનો વેધ હોય ત્યારે તે એકાદશીનો ત્યાગ કરીને દ્વાદશીનો ઉપવાસ કરવો." એ વચનોમાં ઉપલ્યાં વચનોએ દશમીવિદ્ધએકાદશીના વિધિનો નિષેધ કર્યો છે, તેથી (વિહિતપ્રતિષિધ્ધન્યાયથી) દ્વાદશીવિષે ઉપવાસ કે વિકલ્પ ઉપદયા વચનથી દશમી વિદ્ધા કરવી, ને આ વચનથી તે ન કરતાં દ્વાદશીનો ઉપવાસ કરવો તે) તમે કેમ સ્વીકારતા નથી.

૩૮૯ એ શંકાનું ઉત્તર પુરાણ- સમુચ્ચયમાંઃ–"દશમીવિધ્ધા એકાદશી હોય ને દ્વાદશીમાં તે ન હોય (દ્વાદશી શુધ્ધ હોય) તો એકાદશીના ઉપવાસનું કેમ કરવું?" એવા પ્રશ્નનો આરંભ કરીને કહ્યું છે કે, "હેરાજા, મોક્ષની ઇચ્છાવાળાએ શુધ્ધ દ્વાદશીનો ઉપવાસ કરવો; કદાપિ દશમીવિધ્ધાનો ન કરવો." એ વચનથી મોક્ષકામી સન્યાસીઓ દ્વાદશીઉપવાસવિધિના અધિકારી છે; માટે ગૃહસ્થાશ્રમી આદિ લોકોએ દ્વાદશીઉપવાસ કે વિકલ્પ કરવો યોગ્ય નથી. કોઈક ઠેકાણે ઉપર કહેલી એકાદશીમાં ગૃહસ્થાશ્રમીએ દશમીવિદ્ધા કરવી; ને સન્ન્યાસીએ દ્વાદશીનો ઉપવાસ કરવો, એવી વ્યવસ્થા કરી છે. તે પણ શુદ્ધાદ્વાદશી ત્રયોદશીને દિવસે વધી ન હોય તો દશમીવિદ્ધા કરવી.

૩૯૦ કહ્યું છે કે "દશમીવિદ્ધએકાદશી બીજે દિવસે ન વધી હોય (અર્થાત્ એકાદશીનો ક્ષય હોય) તો સંન્યાસી ને ગૃહસ્થાશ્રમીએ તેજ કરવી."[તેરશમાં પારણા ન આવવી જોઇએ.] "દશમીના વેધવાળી એકાદશી હોય ને બીજે દિવસે શુદ્ધ દ્વાદશી હોય તો દશમી વેધવાળી કરવી. (પારણામાં દ્વાદશી હોવી જોઇએ) તેરશમાં પારણા કરેતો બાર અગિયારશના પુણ્યને હણે છે." એ રીતે અનતભટ્ટે કહેલી એકાદશીનો નિરાસ થયો; એટલે ઉદયવખતે એક ઘડી પણ ન હોય તો ન કરવી એ રહસ્ય છે. હવે વિદ્ધાના ભેદ હહે છે.

વિધ્ધન્યૂન એકાદશી ન્યૂન દ્વાદશી ૧. વિદ્ધન્યૂન એકાદશી સમદ્વાદશી ૨. વિધ્ધ યૂન એકાદશી અધિકદ્વાદશી ૩. [વિધ્ધ સમ એકાદશી ન્યૂન દ્વાદશી ૪. વિધ્ધસમ એકાદશી સમદ્વાદશી ૫. વિધ્ધસમ એકાદશી અધિક

દ્વાદશી ૬. વિધ્ધાધિક એકાદશી ન્યૂન દ્વાદશી ૭. વિદ્ધાધિક એકાદશી સમદ્વાદશી ૮. વિધ્ધાધિક એકાદશી અધિક દ્વાદશી ૯.] એ ભેદના કોઠામાં અંક જોવા. ચોથા ને પાંચમા ભેદવાળી બે એકાદશીમાં ગૃહસ્થાશ્રમીએ પહેલી ને સંન્યાસીએ બીજી કરવી.

અથ નવમો ભેદ.

૩૯૧. **વિશ્વરૂપઃ**—દશમીવિદ્ધા એકાદશી દ્વાદશીને દિવસે કંઈ પણ વધી હોય અને દ્વાદશી પણ ત્રયોદશીને દિવસે વધી હોય તો બીજી એકાદશીમાં ઉપવાસ કરવો. તે વિષે **બ્રહ્મવૈવર્તમાંઃ**—"જે મૂઢ દશમીવિદ્ધા એકાદશી કરે તેનું બાર વર્ષસુધી કરેલું ફલ નાશ થાય. **તથાઃ**—દશમીવિદ્ધા એકાદશી, સપ્તમીવિદ્ધા અષ્ટમી, પંચમીવિદ્ધા ષષ્ઠી ને ત્રયોદશીવિદ્ધા ચતુર્દશી એ પૂર્વવિદ્ધા તિથિઓમાં તિથિ સંબંધી કંઈ ક્રિયા ન કરવી." એ વચનથી દશમીવિધ્ધ એકાદશીમાં ઉપવાસનો નિષેધ છે. **વિષ્ણુધર્મોત્તરમાંઃ**—"એકાદશી, ષષ્ટી, અમાવાસ્યા ને ચતુર્થી એ પરવિદ્ધા લેવી; બીજી તિથિઓ પૂર્વવિદ્ધા લેવી." એ વાક્યમાં પરવિદ્ધાવિધાન છે. તેમજ "દ્વાદશી ત્રયોદશીમાં હો વા ન હો, તોપણ દ્વદશી મિશ્રિત એકાદશી સર્વદા લેવી." ઇત્યાદિ વચનથી સૂર્યોદય વખતે હોય તો બીજી લેવી, એ સિદ્ધાંત છે.

૩૯૨ નવમો ભેદ, વિદ્ધાધિકા એકાદશી અધિકા દ્વાદશી આ ગ્રંથમાં ત્રીજો ગણ્યો છે. એ ભેદના દાખલાના અંક વિધ્ધા એકાદશીના નવમા કોઠામાં જોવા. આ ભેદમાં બીજી એકાદશી સર્વ લોકોએ કરવી. **વિશ્વરૂપઃ**—આઠમો ભેદ વિદ્ધાધિકા એકાદશી સમદ્વાદશી છે. હવે દશમીવિધ્ધ એકાદશી દ્વાદશીને દિવસે સવારે વધી હોય ને દ્વાદશી ત્રયોદશીને દિવસે ન વધી હોય તો પારણામાં દ્વાદશી નથી, તોપણ બીજી એકાદશી કરવી; કારણ કે ઉદયાત્ બીજી એકાદશી છે. શંકા છે કે, "એક કલા કે ઘડી બે ઘડી દ્વાદશી વધી ન હોવાથી તેરશમાં પારણા કરે, તો કરેલી બાર એકાદશીનું ફલ નાશ પામે." **તથાઃ**—"એકાદશીનો ઉપવાસ કરીને દ્વાદશીમાં પારણા કરવા; ને ત્રયોદશીમાં કરે તો બાર એકાદશીના પુણ્યનો નાશ થાય." એ રીતે કૂર્મપુરાણાદિ વચનોથી ત્રયોદશીમાં પારણાનો નિષેધ છે, તો આઠમા ભેદની એકા-

દશીમાં ઉપવાસ કરવો, એવું પ્રાપ્ત થયું; તેનું ઉત્તર. "દશમીવિધ્ધએકાદશી કરે તો પુત્રાદિનો નાશ થઈ મરણ પછી નરકમાં પડે."

૩૯૩ તથાઃ—"દશમીયુક્ત એકાદશી ગાંધારીએ કરી, તેથી તેના દુર્યોધનાદિ સો પુત્ર મરણ પામ્યા, માટે તે કરવી નહિ." ઈત્યાદિ નારદ, વિષ્ણુરહસ્યાદિ વાક્યમાં દશમીવિદ્ધાનો નિષેધ છે; ને પારણામાં ત્રયોદશીનો નિષેધ છે. માટે તે બેમાંથી જરૂર એકનો નિષેધ લેવો. [કેમકે તેરશના પારણાનો નિષેધ લઈએ તો દશમીવિધ્ધા કરવી પડે; ને દશમીવિદ્ધા કરીએ તો તેરશમાં પારણા કરવાનું આવે છે.] અને ત્રયોદશીમાં પારણા કરવાને બતાવનારાં બીજાં વચનો પણ છે, માટે દશમીવિધ્ધા એકાદશીનો નિષેધ કર્યો છે. તે વિષે કહ્યું છે કે, "એકાદશીનો અગર દ્વાદશીનો ઉપવાસ કરવો; અથવા દ્વાદશીમિશ્રિત એકાદશીનો કરવો; પણ દશમીવિધ્ધાનો તો કદાપિ ન કરવો." દ્વાદશી પારણામાં ન મળે તો તેરશમાં પારણા કરવી શ્રેષ્ઠ છે. વાયુપુરાણમાંઃ—"એક કલા માત્ર એકાદશી વધી હોય ને દ્વાદશી તેરશને દિવસે વધી ન હોય, તો [દ્વાદશીયુક્ત બીજી એકાદશી કરીને] તેરશમાં પારણા કરેથી સો યજ્ઞનું પુણ્ય મળે છે."સ્મૃતિ પણઃ—"સર્વદા દ્વાદશીયુક્ત એકાદશી કરવી; બીજે દિવસે સવારે પારણામાં દ્વાદશી હોય કે ન હોય,તોપણ હરકત નથી." તાત્પર્ય કે દ્વાદશી હોય તો તેનું ઉલ્લંઘન કરીને તેરશમાં પારણા કરવી નહિ. [ન હોય તો તેરશમાં પારણા કરવી.] એ રહસ્ય છે.

ઇતિ આઠમા ભેદનો નિર્ણય.

અથ સાતમો ભેદ.

૩૯૪ દશમીવિદ્ધા એકાદશી દ્વાદશીને દિવસે કંઈક વધી હોય ને દ્વાદશીનો ક્ષય થયાથી તેરશને દિવસે તે વધી ન હોય, તોપણ દ્વાદશીયુક્ત એકાદશી ઉદયાત્ મળે છે, માટે દશમીવિધ્ધા પહેલી ન કરવી. તે વિષે કહ્યું છે કે,"દ્વાદશીયુક્ત ઉદયાત્ એકાદશી ઘડીમાત્ર મળે ત્યારે દ્વાદશીનો ક્ષય હોય, તો પણ દ્વાદશીયુક્ત કરવી; દશમીવિધ્ધ ન કરવી." તથાઃ—"ત્રિસ્પૃક્ [ત્રિદિન] એકાદશીમાં શ્રી હરિ સન્નિધ છે, માટે તે કરીને તેરશમાં પારણા કરે, તો સો યજ્ઞનું પુણ્ય મળે." તેથી બીજી લેવી. શંકા કરે છે કે, "એકાદશી દ્વાદશીમિ-

શ્રિત હોય અને દ્વાદશીને દિવસે પાછલી રાત્રિએ ત્રયોદશી હોય [અર્થાત્ દ્વાદશીનો ક્ષય હોય] તો પુત્રવાન્ ગૃહસ્થાશ્રમીએ તે એકાદશીનો ઉપવાસ કરવો નહિ, એ નિષેધનું કેમ કરવું ? તેનું ઉત્તર કહે છે તે સાંભળો. "દિવસનો ક્ષય, સૂર્યસંક્રાંતિ કે ચંદ્ર ને સૂર્યનું ગ્રહણ હોય, તે દિવસે પુત્રવાન્ ગૃહસ્થાશ્રમીએ ઉપવાસ કરવો નહિ." એ મત્સ્યપુરાણના વચનથી સંક્રાંતિ ને દિનક્ષયનો બરોબર નિષેધ છે, તે કામનાવાળાને છે; પણ નિત્ય એકાદશી વિષે નથી. અને કૂર્મપુરાણાદિકમાં ત્રિસ્પૃશા (દ્વાદશીના ક્ષયવાળી) એકાદશીનું અધિક ફલ બતાવેલું છે. જે વચન છે કે, "દશમીવિદ્ધ એકાદશી હોય, ને દ્વાદશીનો ક્ષય હોય, તો તે ક્ષીણ દ્વાદશી જાણવી; ને તેમાં નક્ત કરવું." તે ઉપવાસ કરવાને અશક્ત હોય તેને વાસ્તે જાણવું. વળીઃ—"એકાદશીવ્રત ઉપવાસ, એકભક્ત, નક્ત, અયાચિત કે દાન કરીને પાળવું;" પણ તે વ્રતસિવાય રહેવું નહિ.

ઇતિ સાતમો ભેદ.

—:(૦):—

અથ વિદ્ધાના પહેલા, બીજા ને ત્રીજા ભેદનો નિર્ણય.

૩૯૫ દશમીવિદ્ધ એકાદશી હોય ને બીજે દિવસે દ્વાદશી પાછલી રાત્રિએ ઓછી હોય, એ એક ભેદ, દ્વાદશી સમ (સૂર્યોદયસુધી) હોય, એ બીજો ભેદ, અને દ્વાદશી તેરશને દિવસે અધિક [વધી) હોય, એ ત્રીજો ભેદ, એ ત્રણે પક્ષમાં એકાદશીનો ક્ષય હોવાથી સર્વ લોકોએ દશમીવિદ્ધા એકાદશી કરવી. તે વિષે પુરાણમાં—"દશમીવિદ્ધા એકાદશી દ્વાદશીને દિવસે વધી ન હોય તો સંન્યાસી ને ગૃહસ્થાશ્રમીએ વિદ્ધા કરવી. હે દેવિ, દિનક્ષય સિવાય પૂર્વવિદ્ધા એકાદશી કરવી નહિ. દ્વિસ્પૃક્ [દ્વિસ્પૃક્ અને ત્રિસ્પૃક્નો અર્થ એકજ છે.) એકાદશીમાં શ્રીહરિ સન્નિધ છે; માટે સકામ ને વિષ્ણુપરાયણે તેજ કરવી." દશમીને અને દ્વાદશીને જે એકાદશી એક દિવસે સ્પર્શ કરતી હોય, તેને દ્વિસ્પૃક્ અનંતભટ્ટે કહી છે, તે કરવી; કારણ કે ઉદયપછી ઉપવાસયોગ્ય કાલમાં એકાદશી નહિ હોવાથી, ને ઉદયની પહેલાંજ તે દ્વાદશીયુક્ત થયેથી બીજો રસ્તો નથી; માટે દશમીવિદ્ધા લેવી. તે વિષે કહ્યું છે કે, "[એકાદશીનો ક્ષય હોવાથી] ઉપવાસની વખતે એકાદશી ન હોય ને દ્વાદશી સંપૂર્ણ હોય, તો દશમીવિદ્ધાનો ઉપવાસ કરવાને ઉદ્દાલકે

કહ્યું છે." તથા:—"દૈવયોગથી એકાદશીને દિવસે ત્રણ તિથિનો યોગ હોય, [સ-વારે ઘડી દશમી, પછી એકાદશી ને તેજ દિવસે પાછલી ઘડીરાત્રે દ્વાદશી બેસે; અર્થાત્ એકાદશીનો ક્ષય હોય,] તો દશમીવિદ્ધા એકાદશીમાં ઉપવાસ કરીને દ્વાદશીની પારણા કરવાથી સો યજ્ઞનું પુણ્ય મળે." અહીં દ્વાદશીવૃદ્ધિરૂપ ત્રીજા ભેદમાં પણ દશમીવિદ્ધા એકાદશીનો ઉપવાસ કરવો. તે વિષે નિગમમાં:—"એકાદશી, તૃતીયા, ષષ્ઠી ને ત્રયોદશી, એ બીજે દિવસે વધી ન હોય, તો પૂર્વવિધ્ધા કરવી."

૩૯૬ શંકા કરેછે કે, "વેધરહિત તિથિ ન મળે, ત્યારે ઉપવાસને બદલે દૂધ, દહિં ને ફલ એક વાર ભક્ષણ કરવાં; તેથી ઉપવાસ થયો સમજવો." એ વચન છતાં વિદ્ધામાં ઉપવાસ કેમ કરાય? તેનું ઉત્તર કે એમ નહિ. દૂધ વગેરે ભક્ષણ કરવાનું એકાદશીસિવાયની તિથિવિષે છે. કારણકે વિદ્ધાએકાદશીમાં પણ ઉપવાસનું વિધાન છે. તે વિષે કહ્યુંછે કે, "વિધ્ધાનો નિષેધ છે, તેથી અ-વિધ્ધા તિથિ ન મળે, તોપણ પાંચ મુહૂર્ત્તસુધી દશમીવેધવાળી એકાદશી પણ ઉપવાસમાં લેવી; ને બીજી તિથિઓ તે કરતાં અર્ધા વેધવાળી હોય તેમાં ઉપવાસ કરવો. ષષ્ઠી, એકાદશી ને અષ્ટમી એ પૂર્વવિદ્ધા ન કરવી; પણ એકાદશીનો ક્ષય હોય ત્યારે વિદ્ધામાં પણ ઉપવાસ કરવો." વિદ્ધાઊનએકાદશી ઊનદ્વાદશી, વિદ્ધાએકાદશી સમદ્વાદશી ને વિધ્ધાએકાદશી અધિકદ્વાદશી, એ એકાદશીના ત્રણ ભેદ છે.

અથ છઠ્ઠો ભેદ.

૩૯૭ એ વિધ્ધસમએકાદશી અધિકદ્વાદશી છે. દશમીવિદ્ધા એકાદશી દ્વાદશીને દિવસે વધી નથી; દ્વાદશી તેરશને દિવસે વધી છે. ત્યારે સન્ન્યાસીવાસ્તે દ્વાદશીનો ઉપવાસ કરવાવિષે આગળ કહેવાનાં વચનો છે, તેથી ગૃહસ્થાશ્રમીએ પૂર્વવિદ્ધા કરવી. કારણકે બીજે દિવસે સૂર્યોદય પછી એકાદશી ઘડી પણ નથી."એકાદશીનો ક્ષય હોવાથી તે દ્વાદશીને દિવસે વધી નથી,અને દ્વાદશી સંપૂર્ણ હોય તો દશમીવિધ્ધા કરવાનું ઉદ્દાલકે કહ્યું છે." નિગમમાં:—"એકાદશી, તૃતીયા, ષષ્ઠી ને ત્રયોદશી, બીજે દિવસે વધી ન હોય તો પૂર્વવિધ્ધા કરવી." એ હેતુથીજ હું નારદ કહુંછું કે, "જે દશમીવિધ્ધ એકાદશીમાં ઉપવાસ કરે,તેના આયુષનો ક્ષય થાય છે."એ દશમીવિદ્ધાનો નિષેધ કરનારાં વા-

કર્યો, જો બીજે દિવસે અર્ધી ઘડી પણ એકાદશી વધી હોય તો, દશમીવિધ્ધા એકાદશી કરવાને ના કહે છે, એવું જાણવું. સન્ન્યાસીવિષે તો, "દશમીયુક્ત એકદાશીનો ક્ષય થાય તો, તેણે શુધ્ધ દ્વાદશીમાં ઉપવાસ કરવો; પણ દશમીવિદ્ધામાં કરવો નહિ. દશમીનો અર્ધી ઘડીનો પણ એકાદશીને વેધ હોય તો એકાદશી તજીને દ્વાદશીનો ઉપવાસ કરવો."એ વાક્યોના શેષ વાકયોમાં, "મોક્ષકાંક્ષિ સન્ન્યાસીએ શુધ્ધ દ્વાદશીનો ઉપવાસ કરવો." એવું કહ્યું છે;

૩૯૮ તેથી અક્તાધિકરણન્યાય પ્રમાણે મોક્ષકામી સન્ન્યાસીએ શુદ્ધદ્વાદશીનો ઉપવાસ કરવાને કહેનારા વાક્યમાં,'બીજે દિવસે એકાદશી ન વધી હોયતો 'એવું અન્ય વાક્યમાં કહ્યાનો સંબંધ લેવો. [વિદ્ધાએકાદશી દ્વાદશીને દિવસે સવારે વધી ન હોય,તો સન્ન્યાસીએ શુધ્ધ દ્વાદશીનો ઉપવાસ કરવો. એવી વાક્યની આકાંક્ષા પૂર્ણ થશે.] માટેજ દ્વાદશીની વૃધ્ધિ ન હોય તો દશમીવિધ્ધા એકાદશીને વેધરહિત જાણવી; ને જો દ્વાદશીની વૃધ્ધિ હોય, તો પૂર્વ એકાદશી વિધ્ધા ન હોય, તોપણ તેને વિધ્ધા જાણવી. તેરશને દહાડે દ્વાદશી પારણાવાસ્તે મળતી હોય, તો શુધ્ધ દ્વાદશીમાં સન્ન્યાસીને અને વિધવાઓને ઉપવાસ કરવાનું કહેવામાં આ વચનનો ઉપયોગ થયો; માટે કહેલી વ્યવસ્થા પ્રમાણે ગૃહસ્થાશ્રમીએ ને સન્ન્યાસીએ આ છઠા ભેદની એકાદશીનો ઉપવાસ કરવો.

ઇતિ વિદ્ધાના નવ ભેદ સંપૂર્ણ

ઉન્મીલિની, વૃંજુલી આદિ જે ઉપવાસ કહેવાના છે, તે દ્વાદશી સંબંધી છે; એકાદશીસંબંધી નથી.

ઇતિ એકાદશીનો નિર્ણય સંપૂર્ણ.

અથ દ્વાદશીમાં પારણા કરવાનો નિર્ણય.

૩૯૯ કાલાદર્શમાં—"**अज्ञानतिमिर**' ઈત્યાદિ મંત્ર જપીને નિત્ય કે કામ્ય એકાદશીનો ઉપવાસ સમાપ્ત કરી દ્વાદશીમાં પારણા કરવી."તે મંત્રનો અર્થ"હે કેશવ,અજ્ઞાનરૂપી અંધારાથી અંધ થયેલાને આ વ્રતથી પ્રસન્ન થઈ આપ જ્ઞાનરૂપ દ્રષ્ટિ આપનાર થાઓ." કાત્યાયનઃ—"એ મંત્ર જપી શ્રીહરિને ઉપવાસનું ફલ અર્પણ કરીને ઉપોદકીસિવાયના અન્નથી પારણા કરવી." ઉપોદકી (રાજગરાની ભાજી) શાક વિશેષ છે. **વિષ્ણુ ધર્મમાં**:—"દ્વાદશાનો પહેલો ચોથો ભાગ હરિવાસર છે, માટે તેને તજીને વિષ્ણુપરાયણે દ્વાદશીમાં પારણા કરવી." પહેલી

પંદર ઘડીસુધી પહેલો પાદ (ચોથો ભાગ) કહેવાય છે. કૂર્મપુરાણમાંઃ–"એકાદશીનો ઉપવાસ કરીને દ્વાદશીમાં પારણા કરવી. જો તેરશમાં કરે તો બાર એકાદશીનું પુણ્ય જાય."વિષ્ણુ રહસ્યમાંઃ–"ધર્મની ઈચ્છાવાળા માણસે એકાદશીનો ઉપવાસ કરીને ત્રયોદશીમાં કદાપિ પારણા કરવી નહિ."

૪૦૦ બીજી સ્મૃતિમાંઃ—"દશમીવિદ્ધા એકાદશી બાર એકાદશીના પુણ્યને હણેછે,અને તેરશમાં કરેલી પારણા ધર્મ,સંતાન ને આયુષને હણે છે."એ રીતે તેરશમાં પારણાના નિષેધની શંકા કરી પૂછયું,ત્યારે સિદ્ધાન્તિ કહે છે કે, તેરશે પારણાનો નિષેધ કરનારાં વચનો સામન્ય છે; પણ ત્રયોદશીમાં પારણાનું વિધાન કરનારાં વિશેષવચનથી તેમનો બાધ થાય છે. તે એવી રીતે કે, 'હિંસા ન કરવી,' એ હિંસાનો નિષેધ કરનારાં સામાન્યવચનોનો અગ્નિષોમદેવતાના પશુની યજ્ઞમાં હિંસા કરવી, એ વિશેષવાક્યથી બાધ થયો. તે પ્રમાણે પારણાને દિવસે દ્વાદશી હોય, ને તેનું ઉલ્લંઘન કરીને તેરશમાં પારણા કરે તો દોષ છે. તે વિષે કહ્યું છે કે, "જો તેરશને દિવસે થોડી પણ દ્વાદશી હોય તો દ્વાદશીમાંજ પારણા કરવી; તેરશમાં ન કરવી. કારણ કે ઉલ્લંઘન કરેલી દ્વાદશી મહા હાનિકારક છે.જેમ મહા સરસ્વતી નદીમાંસ્નાન કર્યાસિવાય તેનું ઉલ્લંઘન કરે, તો તેના ધર્મનો નાશ થાય છે,તેમ દ્વાદશીનું પણ જાણવું;"કારણ કે,"એકાદશીનો ઉપવાસ કરીને દ્વાદશીમાં પારણા કરવી."એવું વચન છે.

૪૦૧ તેથી સ્કંદપુરાણમાંઃ–"જ્યારે પારણાને દિવસે દ્વાદશી ઘણીજ થોડી હોય તો સવારનું સ્નાનસંધ્યાદિક ને મધ્યાન્હનું બ્રહ્મયજ્ઞાદિક બન્ને ઉષઃકાલમાં [પાછલી પાંચ ઘડી રાત્રે] કરવાં." એ વચનથી પારણાના ભોજનનો અપકર્ષ (પોતાના કાલ કરતાં પહેલાં) કરવાનો પ્રાપ્ત થયો; તેથી ભોજન કરતા પહેલાં કરવાના પ્રાતર્મધ્યાન્હકાલના કર્મનો પણ અપકર્ષ તદંતન્યાયથી કરવો. તેનું ઉદાહરણઃ–પ્રયાજહોમને અંતે કરવાના પશુયાગનો અપકર્ષ કર્યો, એટલે પહેલાં કરવાના પશુયાગનો પણ અપકર્ષ કરવો પડેજ. [અંતનો અપકર્ષ કર્યો કે તે અંતની સાથે જોડાયલા આદિ ને મધ્યનો અપકર્ષ થયાસિવાય રહેજ નહિ. અપકર્ષ એટલે ખેંચવું.] ગરૂડપુરાણમાંઃ—"જો દ્વાદશી અત્યંત થોડી હોય તો મધ્યાન્હભોજનનો અપકર્ષ કરવો ને તેથી પહેલાં કરવાનાં સવારનાં ને બપોરનાં કર્મનો પણ અપકર્ષ કરવો."બીજી

સ્મૃતિમાંઃ—"હે વિપ્ર, અલ્પ દ્વાદશી હોય તો પિતૃતર્પણાદિ ને સ્નાન ઉષઃ કાલમાં કરવાં. હે વિપ્રેંદ્રો, અલ્પ દ્વાદશી હોય તો સ્નાન, અર્ચન, જપ, હોમાદિ ક્રિયા અરૂણોદય વેળાએ કરવી." જ્યારે ઘણીજ થોડી દ્વાદશી હોય ત્યારે તેનું ઉલ્લંઘન કરવું.તે વિષે કહ્યું છે કે,"એકાદશીનો ઉપવાસ કરીને પારણામાં બે કે ત્રણ ઘડી દ્વાદશી હોય તેનું ઉલ્લંઘન કર્યું,તોપણ ધર્મફલ મળશે."અથવા એવી થોડી દ્વાદશીમાં પોતાનું કર્મ પરવારીને પારણા કરવાનું ન બની શકે, તો જલપારણા કરીને નિત્યકર્મ કરવું.તે વિષે કાત્યાયનઃ—"સંધ્યાદિ કર્મ નિત્ય છે, ને પારણા નૈમિત્તિક છે; માટે જલપારણા કરીને નિત્યકર્મ થયાપછી ભોજન કરવું."

૪૦૨ "સંકટ વિષે દ્વાદશીમાં પારણા શી રીતે કરવી, તે સંબંધી કહે છે કે, જલપારણા કરીને ફરી જમ્યા, તોપણ દોષ નથી." અહીં એવું સૂચિત થાય છે કે, એક કર્ત્તાને એક દિવસે ભોજન ને ઉપવાસ બન્ને પ્રાપ્ત થયાં, તો ભોજનને બદલે જલપાન કરવું. તે જલપાન ભોજનનું ભોજન ને ઉપવાસનો ઉપવાસ ગણાય છે. તેથી દ્વાદશીની પારણામાં જલપારણા કરી, એટલે ભોજન સિદ્ધ થાય ને નિત્યકર્મ કરવા માટે અનશન (ભોજનની નિવૃત્તિ) પણ થયું. હવે સ્વતંત્ર દ્વાદશીવ્રતના ઉપવાસ કરનારે દ્વાદશી તજીને તેરશમાં પારણા કરવી. કારણ કે, "તિથિ ને નક્ષત્રનો નિયમ (ઉપવાસ) હોય, તો તિથિ કે નક્ષત્રને અંતે પારણા કરવાનું વિધાનછે."

ઇતિ અચલદ્વિવેદીકૃત નિર્ણયદીપકગ્રંથની ટીકામાં પારણાયુકત અરાડ ભેદવાળી એકાદશીનો નિર્ણય સંપૂર્ણ.

—:(૦):—

અથ મહા દ્વાદશીનો નિર્ણય.

૪૦૩ આઠ પ્રકારની મહાદ્વાદશી બ્રહ્મવૈવર્તમાં કહી છે. "ઉન્મીલિની, વૃંજુલી, ત્રિસ્પૃશા, પક્ષવર્ધિની, જયા, વિજયા, જયંતી ને પાપનાશિની, એ આઠે સર્વ પાપનો નાશ કરે છે. તેમાં ચાર તિથિના યોગથી, ને ચાર નક્ષત્રના યોગથી સર્વ પાપ નાશ કરનારી થાયછે.તે વિષે કહ્યુંછે કે, હે ભૃગુશ્રેષ્ઠ,સંપૂર્ણ એકાદશી હોઇને દ્વાદશીને દિવસે વૃદ્ધિ પામે, તેને સર્વ પાપ નાશ કરનારી ઉન્મીલિની કહેછે. દ્વાદશીમાં ઉપવાસ ને દ્વાદશીમાંજ પારણા થાય, તે હજાર હત્યાનો ના-

શ કરનારી વૃંજુલી કહેવાય છે. અરૂણોદયથી આરંભ કરીને આખો દિવસ દ્વાદશી હોય, ને અંતમાં ત્રયોદશી હોય, તે શ્રીહરિને પ્રીય ત્રિસ્પૃશા કહેવાય છે. જે પક્ષની રાકા ને કુહૂ [પુનમ ને અમાવાસ્યા) ની વૃધ્ધિ થાય, તે દ્વાદશી પક્ષવર્ધિની કહેવાય છે; તેમાં એકાદશીને તજી દ્વાદશીમાં ઉપવાસ કરવો. તેમ પુષ્ય, શ્રવણ, રેવતી ને રોહિણી, એ ચાર પૃથક્ નક્ષત્રના યોગવાળી ચાર જુદી જુદી દ્વાદશીનો ઉપવાસ એક સરખું ફલ આપેછે."એરીતે આઠ મહાદ્વાદશીના ફલની ઇચ્છાવાળાએ તે તે દ્વાદશીનો ઉપવાસ કરવો.

ઇતિ મહાદ્વદશીનિર્ણય.

હવે દ્વાદશીના ઉપવાસાદિ વારતે નિર્ણય કહીએ છીએ.

૪૦૪ "તે પૂર્વવિધ્ધા લેવી;પરવિદ્ધા ન લેવી."તે વિષે કૂર્મપુરાણમાંઃ—"પંચમીવિધ્ધા ષષ્ઠી, અષ્ટમીવિધ્ધા સપ્તમી ને ત્રયોદશીવિધ્ધા દ્વાદશી ગ્રહણ કરવી નહિ."એ વચનથી ત્રયોદશાવિધ્ધા દ્વાદશીનો નિષેધ થયો. યુગ્મવાક્યમાં પણ દ્વાદશી ને એકાદશીના યોગની શ્રેષ્ઠતા બતાવી છે. વળી નિગમવાક્યમાં એકાદશીયુક્ત દ્વાદશી કહીછે.

ઇતિ દ્વાદશીનો સામાન્ય નિર્ણય.

અથ દ્વાદશીનો વિશેષનિર્ણય.

અથ શ્રવણદ્વદશી.

તે વિષે સ્કંદપુરાણમાંઃ—"શ્રવણયુક્ત ભાદ્રપદશુક્લદ્વાદશી મહતીદ્વાદશી છે,ને તે ઉપવાસથી મહાફલદાયી છે." તેમજ ભવિષ્યોત્તરમાંઃ—"હે ભારત, શ્રવણનક્ષત્રયુક્ત દ્વાદશી જ્યારે આવે, ત્યારે નદીના સંગમમાં સ્નાન કર્યાથી સો યજ્ઞ કરતાં અધિક ફલ મળેછે;અને તે મહાન્ તીર્થાદિક હોય તો અનંત ફલને આપેછે."કાલાદર્શમાંઃ—" ભાદ્રપદશુક્લદ્વાદશી શ્રવણનક્ષત્રયુક્ત હોય, તેને ઋષિઓએ શ્રવણદ્વાદશી કહીછે. તેમાં તીર્થમાં કરેલું સ્નાન, દાન, દેવપૂજન, ઉપવાસ, જપ, હોમ, બ્રાહ્મણભોજન ને શ્રાધ્ધાદિ અનંત ફલ આપેછે."

૪૦૫ વિષ્ણુ ધર્મોત્તરમાં રામચંદ્રજીને શંકર કહે છે કે, "હે રામ, શ્રવણયુક્ત દ્વાદશીને મહતી કહી છે; ને તેમાં જે ઉપવાસ,સ્નાન અને જનાર્દનનું

પૂજન કરે તે પ્રયત્નસિવાય બાર એકાદશીનું ફલ પામે." તથાઃ—"બુધવાર, શ્રવણનક્ષત્ર ને દ્વાદશીનો યોગ, એ અતિમહતી દ્વાદશી કહેવાય છે. તેમાં નદી સંગમમાં સ્નાન કરીને જે ઉપવાસ કરે,તેને અનંત ફલ મળે; ને તે અક્ષય્ય થાય." એવું વિષ્ણુભક્તિચંદ્રોદયમાં કહ્યું છે. ઈત્યાદિ વાક્યથી શ્રવણયુક્ત દ્વાદશીમાં ઉપવાસ પ્રાપ્ત થયો; માટે જ્યારે સંપૂર્ણા એકાદશી ને સંપૂર્ણા દ્વાદશી આવે,ત્યારે એકાદશી ને દ્વાદશીના બે ઉપવાસ જોડે લાગલાગટ કરવા.શંકા કરે છે કે, ભોજન ન કરવું એવા સંકલ્પરૂપ ઉપવાસવ્રતની પારણારૂપી સમાપ્તિ છે, તો પારણા ન કરવાથી [બીજે દિવસે દ્વાદશીનો ઉપવાસ કરવાથી] પૂર્વે પ્રારંભ કરેલી એકાદશીવ્રતની સમાપ્તિ થઇ નહિ; માટે સમાપ્તિરૂપ પારણા કર્યાસિવાય બીજી દ્વાદશીના ઉપવાસરૂપી વ્રતનો આરંભ કરવો, એ અયોગ્ય છે. તે વિષે સ્મૃતિઃ—"પૂર્વવ્રતની સમાપ્તિ થયાસિવાય બીજા વ્રતનો આરંભ કરવો નહિ." એ વચનથી બીજા વ્રતનો કેમ આરંભ થાય,એ શંકાનું ઉત્તર સાંભળો.

૪૦૬ બન્ને વ્રતનો એક દેવતાછે,તેથી પૂર્વ એકાદશીનું વ્રત સમાપ્ત કર્યાસિવાય બીજા દ્વાદશીવ્રતનો આરંભ કરવામાં ભવિષ્યોત્તરવચનથી વિધિના લોપનો દોષ નથી. તે વચન એ છે કે, "એકાદશીનો ઉપવાસ કરીને દ્વાદશીનો પણ કરવાથી વિધિનો લોપ નથી; કારણકે બેનો દેવતા શ્રીહરિ એક છે." વળી શ્રવણદ્વાદશીનો આરંભ કરીને વિષ્ણુ રહસ્યમાંઃ—"દ્વાદશીનો ઉપવાસ કરીને ત્રયોદશીમાં પારણા જોકે નિષિદ્ધ છે, તોપણ કરવી; કારણકે એવી ઈશ્વરી આજ્ઞા છે."હવે બે ઉપવાસ કરવાને જે અશક્ત હોય, તેણે શ્રવણદ્વાદશીનો એક ઉપવાસ કરવો. તેથી પૂર્વ એકાદશીના ઉપવાસનું પણ ફલ મળે છે. તે વિષે પુરાણમાં અનંત ભટ્ટઃ—"એ રીતે એકાદશીને તજીને જોકોઇ દ્વાદશીનો ઉપવાસ કરે તો, પૂર્વ ઉપવાસનું પુણ્ય તેને નિશ્ચય મળે."

૪૦૭ વળી ઉપવાસ કરવાને અશક્ત હોય,તેને વાસ્તે નિત્ય એકાદશી ઉપવાસ ને બદલે નક્તાદિકનું વિધાન છે. "એકભકત ને નકતથી ક્ષીણ વૃધ્ધ ને આતુરે ઉપવાસ પાળવો."જે બે ઉપવાસ કરવાને અશકત હોય તેને [નકતાદિ પાળવામાં] શું કહેવું! હવે જેણે એકાદશીનું વ્રત સ્વીકારેલું છે, તે બે ઉપવાસ કરવાને અશકત હોય, તો તેણે એકાદશીનો ઉપવાસ કરીને શ્રવણયુક્ત દ્વાદશીમાં પારણા

કરવી. તે વિષે મત્સ્યપુરાણમાં:–"શુક્લદ્વાદશીમાં શ્રવણનક્ષત્ર હોય તો એકાદશીનો ઉપવાસ કરીને દ્વાદશીમાં વામન અવતાર વિષ્ણુનું પૂજન કરવું."દીપિકા આ વ્રત વિષે કહે છે કે,"એકાદશીમાં ઉપવાસ કરીને એકાદશીવ્રતની સિદ્ધિમાટે શ્રાવણ દ્વાદશીમાં પારણા કરવી." હવે જ્યારે એકાદશીને દિવસે દ્વાદશી ને શ્રવણનક્ષત્રનો યોગ હોય, ત્યારે એક ઉપવાસથીજ એકાદશી ને દ્વાદશી બન્ને ઉપવાસની સિદ્ધિ થાય છે.

૪૦૮ વિષ્ણુ ધર્મોત્તરમાં:—"એકાદશી, દ્વાદશી અને શ્રવણનક્ષત્ર, એ ત્રણેના યોગને વિષ્ણુસાયુજય આપનારો વિષ્ણુશૃંખલ નામે કહે છે." મત્સ્યપુરાણમાં પણ:–"દ્વાદશી ને શ્રવણનક્ષત્ર બન્ને એકાદશીયુક્ત હોય, તેને વિષ્ણુશૃંખલ નામે વૈશ્વયોગ કહે છે. તેમાં વિધિવત્ ઉપવાસ કરવાથી સર્વ પાપનો નાશ થઇ, મનુષ ફરી જન્મ ન આવે,એવી ઉત્તમ સિદ્ધિ ને પામે." એમાં બે ઉપવાસની સિદ્ધિ કહી, તે દ્વાદશી ઉતર્યાપછી પારણા કરે તો થાય. કારણ કે, "સંયોગિક (તિથિનક્ષત્રાદિ યોગથી પ્રાપ્ત થયેલું) વ્રત આવે, ત્યારે તેની પારણા એકનો વિયોગ (સમાપ્તિ) થયેથી કરવાનું વેદવેત્તા કહેછે." એવું વ્રતખંડમાં વચન છે. "શ્રવણ ને રોહિણીનક્ષત્રસિવાય બીજાં નક્ષત્રને અંતે પારણા કરવી." એ રીતે શ્રવણમાં પારણા કરવાનું વિધાન છે. હવે એ શ્રવણદ્વાદશીવ્રત શ્રવણયુક્ત એકાદશીમાં પણ કરવું.

૪૦૯ તે વિષે શ્યામાયન:—"જે કોઈ તિથિઓ નક્ષત્રના યોગથી પુણ્યકારી કહી છે, તેમાં શ્રવણદ્વાદશીસિવાય તેનક્ષત્રવાળી તિથિમાંજ તે વ્રત કરવું." એટલે તે નક્ષત્ર ને બીજી તિથિમાં,કે તે તિથિ ને બીજા નક્ષત્રમાં ન કરવું.ઉદાહરણ:–ફાગણ સુદિ બારશ પુષ્યનક્ષત્રયુક્ત હોય, તેને ગોવિંદદ્વાદશી કહેછે; તેમાં ઉપવાસવ્રતનું વિધાન છે, તે તેમાં કરવું ને પુષ્યયુક્ત એકાદશીમાં ન કરવું. એ નિયમ શ્રવણદ્વાદશીસિવાયની તિથિઓને માટે છે. શ્રવણદ્વાદશીવ્રત તો શ્રવણયુક્ત એકાદશીમાં પણ થાયછે, એવો એનો તાત્પર્ય છે. તેની સ્તુતિ પણ શ્રીકૃષ્ણે ભવિષ્યોત્તરમાં:—"શ્રવણનક્ષત્રયુક્ત એકાદશી હોય,તેને વિજયા નામે ભક્તને જય આપવાવાળી કહી છે." નારદીયમાં:–"જ્યારે દ્વાદશીમાં શ્રવણ ન આવતાં એકાદશીમાં આવે,ત્યારે તે શ્રવણયુક્તએકાદશી ઉપવાસથી સર્વ પાપનો નાશ કરે છે; કારણ કે એકાદશી ને દ્વાદશી બન્નેનો પુરાણપુરૂષોત્તમ

વિષ્ણુ એકજ દેવ છે. શ્રવણયુક્ત દ્વાદશી એકાદશીને દિવસે આવે તો, એકાદશીનો ઉપવાસ કરીને દ્વાદશીને અંતે પારણા કરવાથી બે ઉપવાસની સિદ્ધિ થાયછે." કદાપિ બીજે દિવસે શ્રવણની વૃદ્ધિ હોય, તો તેમાં પારણા કરવી.

૪૧૦ તે વિષે વિષ્ણુભક્તિચંદ્રમાં:—"હે રાજા, વિશેષેકરીને શ્રવણની વૃદ્ધિ થઈ તો શ્રવણમાં પારણા કરવાથી સો યજ્ઞનું પુણ્ય થાય." જે વચન છે કે, કોઈ વખતે દ્વાદશી ને શ્રવણનક્ષત્રયુક્ત એકાદશીમાં ઉપવાસ કર્યો, અને શ્રવણની વૃદ્ધિ હોય, ને પારણા વખતે ન્યૂન નક્ષત્રવાળી દ્વાદશી હોય, તો નક્ષત્રમાં પારણા કરવાને તિથિના અંતની અપેક્ષા નથી. એવું કહીને કહ્યું કે, "તિથિનક્ષત્રના સંયોગનિમિત્ત ઉપવાસ પ્રાપ્ત થયો હોય, તો બેમાંથી એકની સમાપ્તિ થયાસિવાય ભોજન કરવું નહિ" એવું નારદીયવચન છે, તેનો તિથિ ને નક્ષત્રના સંયોગમાં ભોજન કરવું નહિ,એ અર્થ છે. વચનની પૂર્વે પ્રશ્નોત્તરરૂપ અવતરણિકા આપી છે, તેમાં સંયોગમાં ભોજન કરવાનો અર્થ દેખાય છે,તેથી તે વચનને દોષ છે.ફરી તેમાંજ જે કહ્યું છે કે, "હે રાજા, વિશેષેકરીને શ્રવણની વૃદ્ધિ થઈ હોય તો, એ વચનનો ઉત્તરાર્ધ એવો છે કે, તિથિના ક્ષયમાં જમવું નહિ ને દ્વાદશીનું ઉલ્લંઘન કરવું નહિ." તે વચન તિથિ ને નક્ષત્રના સંયોગમાં ભોજનનું વિધાન કરનારૂં છે;પણ નિત્ય એકાદશીના ઉપવાસ ને પારણા વિષે છે,તેથી દોષવાળું નથી.જો તે વચન શ્રવણએકાદશીઉપવાસવ્રતના પારણા વિષે હોય તો દોષવાળું છે; કારણ કે, "સાંયોગિકવ્રત હોય,ત્યારે બેના સંયોગમાંથી એકનો વિયોગ થાય ત્યારે," તથા:—"તિથિનક્ષાત્રના યોગમાં ઉપવાસ આવે ત્યારે," તથા:—"ઉપવાસ કરીને તિથિને કે તિથિનક્ષત્ર બન્નેને અંતે પારણા કરવી."ઈત્યાદિ વચનથી તિથિ કે નક્ષત્ર બેમાંથી એકની સમાપ્તિ થયા પછી પારણા કરવાનું વિધાન છે.

૪૧૧ બીજું આ વચનનું જે ઉપર ઉત્તરાર્ધ કહ્યું છે, તે અસંબદ્ધછે;(મળતું આવતું નથી.) કારણકે તે કાલનિર્ણય, કાલાદર્શ, દીપિકા, અનંતભટ્ટ, વ્રતકલ્પ ને વિષ્ણુરહસ્યાદિ ગ્રંથોમાં કંઇપણ દેખાતું નથી; માટે તે ક્યાંનું છે, તે વિચારવાયોગ્ય છે. "જે કોઇ તિથિઓ નક્ષાત્રયોગથી પુણ્યકારી કહી છે, તેની પારણા શ્રવણરોહિણીસિવાય નક્ષત્રને અંતે કરવી. એમાં વિશેષ એ છે કે, શ્રવણદ્વાદશીમાં જનાર્દન નામના વિષ્ણુનું પૂજન થાયછે; ને શ્રવણએકાદ-

શીમાં વામન અવતાર થયો છે. તથાઃ—"આષાઢ, ભાદ્રપદ ને કાર્તિક, એમની શુક્લદ્વાદશીઓમાં અનુક્રમે અનુરાધા, શ્રવણ ને રેવતી નક્ષત્રો આવે, ત્યારે તેમાં મનુષ્યે શ્રીહરિનું અર્ચન કરવું. તે દિવસે વિષ્ણુશૃંખલા નામનો યોગ છે,ને તે વિષ્ણુનો સાયુજ્યમોક્ષ આપનારો છે." તથાઃ—"હે રાજા,જે તિથિનક્ષત્રનો યોગ સવારે બે ઘડી હોય,તે આઠ પ્રહર છે,એમ સમજવું."

ઇતિ શ્રવણદ્વાદશીનિર્ણય.

-:(૦):-

અથ ત્રયોદશીસામાન્યનિર્ણય.

૪૧૨ કૃષ્ણપક્ષની ત્રયોદશી ઉપવાસમાં પરવિદ્ધા લેવી. તે વિષે નિગમમાંઃ—"ષષ્ઠી,અષ્ટમી,અમાવાસ્યા ને કૃષ્ણત્રયોદશી,એ પરવિદ્ધા પૂજ્યછે; બાકીની તિથિઓ પૂર્વવિદ્ધા લેવી." બૃહસ્પતિ પણઃ—"એકાદશી, અષ્ટમી,ષષ્ઠી,દ્વિતીયા, ચતુર્દશી, ત્રયોદશી ને અમાવાસ્યા,એ ઉપવાસમાં પરવિદ્ધા લેવી."આ વાક્યમાં ત્રયોદશી અમાવાસ્યાની સાથે લખેલી હોવાથી તે કૃષ્ણપક્ષની અને પરવિદ્ધા લેવી. કાલાદર્શમાં પણઃ—"ષષ્ઠી, રંભાસિવાયની તૃતીયા, એકાદશી, કૃષ્ણત્રયોદશી, અવરાચતુર્થી ને દ્વિતીયા એ પરવિદ્ધા લેવી." યુગ્મવાક્યમાં ત્રયોદશીનું ગ્રહણ નથી, તોપણ પૂર્વોક્ત વચનથી કૃષ્ણત્રયોદશી પરવિદ્ધા લેવાનું કહ્યું છે; તેથી શુક્લત્રયોદશી પૂર્વવિદ્ધા લેવાનું જણાય છે. એ હેતુથીજ "નવમી, દશમી, શુક્લત્રયોદશી, શ્રવણદ્વાદશીસિવાયની દ્વાદશી ને રંભાતૃતીયા, એ પૂર્વવિદ્ધા લેવી." એવું કાલાદર્શનું વચન છે.

૪૧૩ બ્રહ્મવૈવર્ત્તમાં—"હે વિભો, દ્વાદશીસહિત ત્રયોદશી કરવી; અમાવાસ્યા ને પૂર્ણિમા ચતુર્દશીવિદ્ધા કદાપિ ન કરવી." પૈઠીનસિ પણઃ—"પંચમી, સપ્તમી, દશમી, ત્રયોદશી, પ્રતિપદા ને નવમી, એ સંમુખા (પૂર્વવિદ્ધા) કરવી." આ બન્ને વચનો શુક્લપક્ષ ત્રયોદશીવિષે છે. કેમકે અનંતભટ્ટના ગ્રંથમાં કૃષ્ણત્રયોદશી પરવિદ્ધા લેવાનું કહીને, એ વાક્યની પાસેજ ચતુર્દશી પોતાના વેધથી પૂર્વ ત્રયોદશીને હણે છે,એવું વસિષ્ઠવચન લખ્યું છે. "દ્વિતીયા, પંચમી, દશમી, ત્રયોદશી ને ચતુર્દશી, એ પોતાના વેધથી ઉપવાસમાં પૂર્વ ને ઉત્તર તિથિને હણેછે." કૃષ્ણત્રયોદશી ઉપવાસમાં પૂર્વવિદ્ધા લેવાવિષે સંદેહ નથી. બીજે દિવસે ત્રયોદશી ન હોય તો, "એકાદશી, તૃતીયા, ષષ્ઠી ને ત્રયોદશી,

જો બીજે દિવસે ન હોય તો પૂર્વવિધ્ધા કરવી." એવું નિગમમાં કહ્યું છે.

ઇતિ ત્રયોદશીસામાન્યનિર્ણય.

—:(૦):—

અથ ત્રયોદશીનો વિશેષનિર્ણય.

અથ અનંગત્રયોદશી.

૪૧૪ અનંગત્રયોદશીના વ્રતથી ઇચ્છિત ફલની પ્રાપ્તિ થાયછે.તે વિષે શ્રીકૃષ્ણઃ—"અનંગ નામની ત્રયોદશી સર્વપાપના ઢગલાને અને સર્વ દુષ્કૃત્યોને નાશ કરનારી ને સર્વ મંગલને વધારનારીછે.આ ત્રયોદશી અનંગે(કામદેવે)કરીછે,માટેએનું નામ અનંગત્રયોદશી છે. એ ત્રયોદશીનું વ્રત માર્ગશીર્ષમાસથી આરંભવાનું વિધાન છે."એ વ્રતનો વિધિ ઘણો પ્રસિધ્ધ છે, તેથી અત્રે લખ્યો નથી. તે ત્રયોદશી ઉપવાસમાં પૂર્વવિદ્ધા લેવી. તે વિષે સંવર્તઃ—"કૃષ્ણાષ્ટમી,સ્કંદષષ્ઠી, સાવિત્રી અમાવાસ્યા, રંભાતૃતીયા ને અનંગ ત્રયોદશી, એ ઉપવાસમાં પૂર્વવિધ્ધા લેવી." સર્વ ત્રયોદશીનો અધિપતિ અનંગ (કામદેવ) હોવાથી તેનું પૂજન કરવું. તે વિષે બ્રહ્માઃ—"ત્રયોદશીમાં કામદેવનું પૂજન કરવાથી માણસ રૂપાળો થાય;તેને શ્રેષ્ઠ રૂપાળી સ્ત્રી મળે, અને પુષ્કલ કામનાઓ સિદ્ધ થાય."

ઇતિ અનંગત્રયોદશી.

અથ નૃસિંહત્રયોદશી.

ત્રયોદશી ને ગુરૂવારે નૃસિંહનું પૂજન કરવું. તે વિષે નારસિંહ પુરાણમાંઃ— "ગુરૂવારયુક્ત ત્રયોદશીમાં અપરાણ્હકાલે જલમાં સ્નાન કરી દેવ, ઋષિ ને પિતરોનું તિલ ને ચોખાયુક્ત જલથી તર્પણ કરીને ઉપવાસપૂર્વક નારસિંહનું પૂજન કરવાથી સર્વ પાપરહિત થઈ વિષ્ણુલોકમાં પૂજાય." આ વ્રતવિષે વચનમાં પક્ષ બતાવ્યો નથી, તેથી અપરાણ્હકાલમાં પહોચતી તિથિ લેવી.

ઇતિ નૃસિંહત્રયોદશી.

અથ શનિત્રયોદશી.

૪૧૫ સૌરપુરાણમાં વ્યાસજી કહે છે કે,"શનિવારયુક્ત મહાપુણ્યા શુક્લ ત્રયોદશીમાં ઉપવાસ કરી વિધિવત્ પાર્વતીપતિનું પૂજન કર્યાથી માણસ બ્રહ્મહત્યાદિ પાપથી મુક્ત થાય." વળી કૂર્મપુરાણમાંઃ—"ત્રયોદશીમાં ઉપવાસ ક-

રી રાત્રિએ પ્રથમ પ્રહરમાં ત્રિનેત્ર શિવનું પૂજન કરવાથી સર્વ પાપનો નાશ થાય." આ સર્વે ત્રયોદશીને સાધારણ છે; કારણ કે વિશેષ કહ્યો નથી. તેમાં મહાદેવનું પૂજન કરી જપ કર્યાપછી આઠ નમસ્કાર કરીને પૂજા સમાપ્ત કરવી; ને મંત્ર જાણનારે નંદિકેશ્વરના મંત્રે નંદિની પૂજા કરવી. મંત્રાર્થ. "હે નંદિકેશ્વર, હે સનાતન; તું ધર્મ છે, ને વૃષભના રૂપથી ગાયોને આનંદ આપનાર શિવનું વાહનછે માટે મારૂં રક્ષણ કર. સમુદ્રપર્યંત પૃથ્વીમાં જેટલાં તીર્થો છે, તેટલાં તારા અંડમાં પ્રદોષકાલે રહે છે, માટે તેનાં વૃષણને સ્પર્શ કરી શીંધડાંના મધ્યમાંથી જોઇને પુંછડા ને ખાંધને સ્પર્શ કરવાથી સર્વે પાપનો નાશ થાય. એ રીતે એ વ્રત શનિવારયુક્ત અથવા કેવલ ત્રયોદશીમાં બાર મહીનાસુધી કરે, તો ઈચ્છિત ફલ મળે."

ઇતિ શનિત્રયોદશી.

અથ ભાદ્રપદકૃષ્ણત્રયોદશી.

૪૧૬ કહ્યું છે કે, "વૈશાખશુકલતૃતીયા ને ભાદ્રપદકૃષ્ણત્રયોદશી," એ યુગાદિ તિથિઓ છે. તથાઃ—"ભાદ્રપદકૃષ્ણત્રયોદશીને દિવસે કલિયુગ બેઠો છે. [તેથી તે યુગાદિ છે.] નક્ષત્રાદિ યોગવિશેષથી એ ત્રયોદશી ગજચ્છાયા કહેવાય છે. તે વિષે કહે છે કે, "જ્યારે ચંદ્ર મઘાનો, ને સૂર્ય હસ્તનક્ષત્રનો હોય, ત્યારે તે ત્રયોદશીને ગજચ્છાયા કહે છે. તે યોગ શ્રાદ્ધમાં પુણ્યથી પ્રાપ્ત થાય છે." એમાં ઘી ને મધયુક્ત પાયસથી શ્રાદ્ધ કરવું. વળી તે વિષે પિતરોની ગાથા છે. પિતરો કહે છે કે, "અમારા કુલમાં કોઈ એવો નીકળ્યો છે કે, જે અમને વર્ષાઋતુની મઘાયુક્ત ત્રયોદશીમાં ઘી ને મધયુક્ત પાયસથી શ્રાદ્ધ આપે ? " ત્રયોદશીનાં વિશેષવ્રતો વ્રતખંડમાંથી જાણવાં. વિશેષ એટલું અથવા "શ્રાવણ કે ભાદ્રપદ જયારે અધિક માસ આવે, ત્યારે અષાડ સુદિ પુનમ પછી સાતમો [ભાદ્રપદકૃષ્ણ] પિતૃપક્ષ આવે, ને અધિકમાસ ન આવે તો, પાંચમો પિતૃપક્ષ આવે છે." એ પ્રકારે અધિકમાસ આવે, ત્યારે પ્રથમ અધિકભાદ્રપદમાં જોકે કૃષ્ણત્રયોદશીનિમિત્ત મહાલય શ્રાદ્ધ ન થાય; તથાપિ યુગાદિનિમિત્ત શ્રાદ્ધ તેરશમાં થાયજ. કારણ કે, "મન્વાદિ ને યુગાદિ તિથિઓમાં જે શ્રાદ્ધાદિક કરવાનું આવે, તે બન્ને માસમાં કરવું." એવું વચન છે. જે વચન છે કે,

દશાહરાનો ને યુગાદિનો ઉત્કર્ષ [બન્ને માસમાં કરવાનું] કરવો નહિ, તેની અક્ષય્યતૃતીયાના નિર્ણયમાં વ્યવસ્થા કરી છે.

ઇતિ અચલદ્વિવેદીકૃત નિર્ણયદીપકગ્રંથની ટીકામાં દ્વાદશી ને ત્રયોદશીનો નિર્ણય સંપૂર્ણ.

-:(૦):-

હવે ચતુર્દશીનો સામાન્યનિર્ણય કહે છે.

૪૧૭ શુકલપક્ષની ચતુર્દશી ઉપવાસમાં પરવિદ્ધા લેવી. તે વિષે નિગમમાં:—"શુક્લ અષ્ટમી ને ચતુર્દશી, અમાવાસ્યા ને તૃતીયા, એ પરવિદ્ધા લેવી." અહીં શુકલચતુર્દશી લેવી, એવું કાલાદર્શમાં વ્યાખ્યાન છે. અને 'चतुर्दश्या च पूर्णिमा.' એ યુગ્મવાક્યમાં પણ શુક્લપક્ષની ચતુર્દશી પરવિદ્ધા લેવાને કહ્યું છે, માટે કૃષ્ણચતુર્દશી પૂર્વવિદ્ધા લેવી. તે વિષે ગાર્ગ્યઃ—"કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમી ને ચતુર્દશી પૂર્વવિદ્ધા લેવી, ને પરવિદ્ધા કદાપિ ન લેવી." સ્કંદપુરાણમાં:—"કૃષ્ણાષ્ટમી, ચતુર્દશી અને સાવિત્રીઅમાવાસ્યા, એ પૂર્વવિદ્ધા કરવી." ઇત્યાદિ વાકયમાં કૃષ્ણચતુર્દશી પૂર્વવિદ્ધા લેવાને કહ્યું છે. નક્ત ને એકભક્તાદિ વ્રતોમાં કર્મકાલમાં પહોચતી તિથિ લેવી.

ઇતિ ચતુર્દશીનો સામાન્યનિર્ણય.

અથ ચતુર્દશીવિશેષનિર્ણય.

હવે શિવરાત્રિનો નિર્ણય કહીએ છીએ.

૪૧૮ તે વ્રતનો કાલ વિશ્વરૂપઃ—"મહાત્મા શંકરે માઘ ને ફાલ્ગુનની વચલી કૃષ્ણચતુર્દશીને શિવરાત્રિ નામે કહી છે. રાત્રિના ભાગની ચતુર્દશી શિવ નામના યોગવાળી હોય તો, તેને સર્વ કામના પૂર્ણ કરનારી શિવરાત્રિ કહીછે." વળીઃ—"માઘ ને ફાલ્ગુનની વચલી ચતુર્દશી, સર્વદા ત્રયોદશી ને શિવયોગયુક્ત લેવી." બૃહદ્યમઃ—"શ્રાવણની પુનમ, દુર્ગાનવમી, દૂર્વાષ્ટમી, શિવરાત્રિ ને બલિપ્રતિપદા, એ પૂર્વવિદ્ધા કરવી." આ વાકયથી શુકલચતુર્દશીશિવરાત્રિ પણ પૂર્વવિદ્ધા કરવી. આચારતિલકમાંતો આથી વિરૂદ્ધ વચન દેખાય છે કે, "માઘ ને ફાલ્ગુનના મધ્યમાં ચતુર્દશીશિવરાત્રિ પણ અમાવાસ્યાયુકત કરવી; અન્યથા કરે તો નિષ્ફલ થાય." એ રીતે પરવિદ્ધા

લેવાને કહ્યું છે. અત્રે જો કેવલ પૂર્વવિદ્ધા ને પરવિદ્ધા લેઈએ, તો અતિપ્રસંગ [નિયમ ન રહ્યાથી ઈચ્છા પ્રમાણે લેવાનું] આવશે; તેથી પુરાણાદિકમાં કહેલા કાલને અનુસારે નિર્ણય કરીએ છીએ.શિવપુરાણમાં કાલવિષે કહ્યું છે કે, "શિવને પ્રિય શિવરાત્રિ પ્રદોષકાલમાં પહોચતી લેવી; ને તેમાં ઉપવાસ કરી રાત્રે જાગરણ કરવું."એ વચનથી પૂર્વવિદ્ધા હોય કે પરવિદ્ધા હોય,તોપણ જે પ્રદોષવ્યાપિની હોય તે લેવી.

૪૧૯ પ્રદોષનું પરિમાણ સ્કંદપુરાણમાં:—"સૂર્યાસ્ત થયાપછી ત્રણ મુહૂર્ત્ત રાત્રિ [છ ઘડી] સુધી પ્રદોષકાલ છે."શિવરાત્રિ વિષે કહેવાનો આરંભ કરીને વિશ્વરૂપ:—"દિવસનું વ્રત હોય ત્યારે દ્વિજોએ દિવસની ઉદયાત્ તિથિ લેવી; ને રાત્રિના વ્રતમાં પ્રદોષવ્યાપિની લેવી;"કારણ કે પહેલા વચનમાં પ્રદોષકાલ કહ્યોછે. શંકા કરેછે કે, "અર્ધરાત્રિની પહેલાં ત્રયોદશી વ્યાપ્ત હોય ને પછી ચતુર્દશી થતી હોય, તો શિવપ્રિય શિવરાત્રિ પૂર્વવિદ્ધા કરવી."એ કાલનિર્ણયમાં મનુના કહેલા વચન પ્રમાણે પ્રદોષકાલથી વધારે ત્રયોદશી હોય, ત્યારે ચતુર્દશી નિમિત્ત ઉપવાસ કરવાનો વિધિ દેખાય છે, તેથી પ્રદોષકાલની ચતુર્દશી લેવાનું કેમ બને? એ શંકાનું ઉત્તર એ છે કે, શંકાકારના વચનમાંજ ચતુર્દશીની પ્રદોષવ્યાપ્તિનું વિધાન દેખાય છે. તે એવી રીતે કે, અર્ધરાત્ર એટલે રાત્રિના અર્ધભાગનો અર્ધ, એટલે પહેલા પહોરમાં ત્રયોદશીનો યોગ હોય, ત્યારે ત્રિમુહૂર્ત્તાત્મક પ્રદોષકાલમાં ચતુર્દશી પ્રદોષયુક્ત થાયછે; એવો અર્થ લીધાથી પ્રદોષકાલના વચનોને પણ તે અનુકૂલ થશે. 'પ્રદોષ વ્યાપિની લેવી.' એ વચનને અન્યથાપણું ન આવવું જોઈએ; માટે [વ્યાકરણ રીતે]'અર્ધરાત્ર' શબ્દમાં એક અર્ધનો લોપ માનીને બે અર્ધ શબ્દો છે, એમ સમજીને રાત્રિના અર્ધનું અર્ધ એવો સમાસ કર્યો છે.

૪૨૦ બીજું એજ વચનમાં કહ્યાપ્રમાણે અર્ધરાત્રના પૂર્વભાગસુધી ત્રયોદશીની વ્યાપ્તિવાળી ચતુર્દશી હોય, તો બીજે દિવસે જરૂર ચતુર્દશી પ્રદોષકાલમાં આવેજ, ત્યારે "હજાર વિધિવાક્ય કરતાં કાલની વ્યાપ્તિ બલવાન્ છે"એ-પ્રદોષકાલવ્યાપિની બીજા દિવસની તિથિ લેવાને બતાવનારા વચનથી અર્ધરાત્ર શબ્દના મુખ્યાર્થનો બાધ થયો; માટે લક્ષણા લેવાની જરૂર હોવાથી એક અર્ધ શબ્દની લોપલક્ષણા લીધી છે. મુખ્યાર્થનો બાધ થાય ત્યાં બીજો અર્થ લક્ષમાં

લેવો, તેનું નામ લક્ષણા છે, એવું લાક્ષણિક લોકોનું બોલવું છે.હવે દીપિકાકારે સ્મૃતિના અક્ષર પ્રમાણે પોતાના કરેલા શ્લોકમાં લખ્યું; તેથી તેનો દોષ નથી. એ બાબતમાં પૂર્વવિદ્ધાવચનો **સ્કંદપુરાણમાં**:–"કૃષ્ણાષ્ટમી, સ્કંદષષ્ઠી, શિવરાત્રિ ને ચતુર્દશી, એ પૂર્વવિદ્ધા કરવી, ને તિથિને અંતે પારણા કરવી." તેમજ **અનંતઃ**–"કૃષ્ણજયંતી ને શિવરાત્રિ એ અનુક્રમે સપ્તમી ને ત્રયોદશીયુક્ત હોય, તેમાં ઉપવાસ કરીને તિથિને અંતે પારણા કરવી." ઇત્યાદિ વાક્યો યોગ્ય છે. તિથિની ઘણીજ ઘટ હોવાથી બન્ને દિવસે પ્રદોષવ્યાપિની ચતુર્દશી ન-હોય તો વ્રતમાં ચતુર્દશી પૂર્વા લેવી. તે વિષે **બ્રહ્મવૈવર્તમાં**:–"સૂર્યાસ્ત થયેથી નવ ઘડીસુધી ત્રયોદશીનો યોગ ચતુર્દશીમાં હોય, તે ચતુર્દશી વ્રતમાં લેવી, ને રાત્રે જાગરણ કરવું."

૪૨૧ જે વચન છે કે, "ત્રયોદશીને દિવસે મધ્યરાત્રે પહોચતી ચતુર્દશીમાં શિવરાત્રિવ્રત ને જાગરણ કરવું, તે "વચલા બે પ્રહરને મધ્યરાત્ર ક-હેવી." એ ઉપર કહેલા **બ્રહ્મવૈવર્તના** વચનની સાથે મળતા અર્થ-નું છે. એ અને '**अर्धरात्रात्पुरस्ताच्चेत्**'એવું વ્યાખ્યાન છે, એ સર્વ વ-ચનો તિથિની ઘટ હોય તે પક્ષમાં જાણવાં.માટે તિથિની અત્યંત ઘટના કારણથી **વાયુપુરાણમાં** કહ્યાપ્રમાણે બીજે દિવસે ચાર ઘડીના પ્રદોષમાં ચતુર્દશીની વ્યાપ્તિ નથી, [માટે પૂર્વવિદ્ધા લેવી.] સૂર્યાસ્તપછી ચાર ઘડી ત્રયોદશી ને પછી ચ-તુર્દશીનો યોગ હોય,તે દિવસે શિવરાત્રિવ્રત કરવું. **વાયુપુરાણમાં**:–"બીજે દિવસે વૃદ્ધિ કે સમતા હોય તો બીજી લેવી, એવું વચન છે." **વિશ્વરૂપ** પણઃ–"તિ-થિની વૃદ્ધિ હોય, ને બીજે દિવસે સૂર્યાસ્ત પછી રાત્રિમાં (પ્રદોષમાં) ચતુર્દશી હો-ય તો બીજી લેવી." તેમ જ્યારે બીજે દિવસે પ્રદોષવ્યાપિની હોય તો બીજી લેવી.

૪૨૨ તે વિષે કહ્યું છે કે, "માઘકૃષ્ણચતુર્દશી અમાવાસ્યાયુક્ત પ્રદોષમાં હોય તો, ત્રયોદશીયુક્ત ચતુર્દશી શિવપ્રિયા શિવરાત્રિ કરવી નહિ." એ વચન-થી ત્રયોદશીયુક્ત ચતુર્દશી રાત્રિએ ન હોય તેમાં ઉપવાસાદિ કરવું, એવું જ-ણાય છે. પણ એ વચન બીજે દિવસે પ્રદોષવ્યાપ્તિ હોય તો જાણવું. વળી **આચારતિલકમાં**:–"ચતુર્દશી પાર્વતીનું ને દર્શ શિવનું રૂપ છે, માટે તે બેનો યોગ કલ્યાણકારક શિવયોગ કહેવાય છે." જ્યારે બન્ને દિવસે ચતુ-

દંશી પ્રદોષકાલમાં પહોચતી હોય ને ત્રયોદશી સાયંકાલસુધી હોઈને રાત્રિમાં ન હોય, ત્યારે પૂર્વા શિવરાત્રિ કરવી. તે વિષે વારાહપુરાણમાંઃ-"હે દેવિ, ત્રયોદશી દિવસ જેટલીજ હોય ને સંધ્યાકાલથી આખી ચતુર્દશી હોય, તેને જાગરી શિવરાત્રિ કહે છે." એ વચનથી રાત્રિભાગમાં ત્રયોદશી ન હોવાથી ને ચતુર્દશી આખી રાત્રિમાં સંપૂર્ણ હોવાથી, પ્રથમ શિવરાત્રિનું ઉલ્લંઘન કરવાનું કારણ નથી; માટે પૂર્વા કરવી. "રાત્રિએ ત્રિશૂલ ધારણ કરીને શક્તિઓ અને ભૂતો ભ્રમણ કરે છે; માટે તેવી ચતુર્દશીમાં શિવપૂજન થવું જોઇએ." એવો નિર્ણય છે.

અથ પારણાનો વિચાર.

૪૨૩ પ્રથમ શંકા કરે છે કે, વ્રતતિથિ અસ્તમાન પછી હોય ને પૂર્વવિદ્ધાનો ઉપવાસ કર્યો, અને તે વ્રતતિથિ બીજે દિવસે રાત્રિસુધી હોય ત્યારે, "જન્માષ્ટમી, રોહિણી ને શિવરાત્રિ પૂર્વવિદ્ધા કરવી; ને પારણા તિથિ કે નક્ષત્રને અંતે કરવી." એ વચનથી રાત્રે પારણા કરવાનું પ્રાપ્ત થયું; ને રાત્રે અમાવાસ્યામાં ભોજનનો તો નિષેધ છે. તે વિષે કાત્યાયનઃ-"ચતુર્દશી ને અષ્ટમીમાં દિવસે, અમાવાસ્યામાં રાત્રે અને એકાદશીમાં દિવસે ને રાત્રે ભોજન કરે, તો ચાંદ્રાયણપ્રાયશ્ચિત કરવું." માટે બીજે દિવસે તિથિનો અંત દહાડે ન હોય, ત્યારે પૂર્વતિથિમાં કેમ ઉપવાસ થાય? તે શંકાનું ઉત્તર એ છે કે, અમાવાસ્યામાં સ્વાભાવિક રોજના રાત્રિભોજનનો નિષેધ છે; વિધિથી પ્રાપ્ત થયેલાનો નથી. માટે અગ્નિષોમદેવતાના પશુહોમની પેઠે વિધિથી પ્રાપ્ત થયેલા પારણાનો નિષેધ કરવો અયોગ્ય છે.

૪૨૪ તથા બીજે પ્રકાર. "જો તે વ્રતતિથિ બીજે દિવસે અસ્તમાનસુધી પહોચતી હોય, તો દિવસેજ પારણા કરવાનો દોષ નથી," એવું કાલદર્શમાં છે. અથવા "ત્રણ પ્રહરથી અધિક વ્રતતિથિ હોય તો સવારેજ પારણા કરવી," એવાક્ય આ બાબતમાં લેવું. "વ્રત કરનારે તિથિના વા ઉત્સવના અંતમાં પારણા કરવી.

ઇતિ પારણાનિર્ણય.

જે વચન છે કે, "ફાલ્ગુનકૃષ્ણચતુર્દશીમાં ઉપવાસ કરીને નિત્યભોજન ને વિષયભોગનો પ્રયત્નથી ત્યાગ કરવો." તે પુનમીઆ મહીના પ્રમાણે લેવું. એ

અભિપ્રાયથી બીજાં માઘસ્નાન અને માસોપવાસાદિ વ્રતોનો પૌર્ણમાસીથીજ આરંભ થાય છે, એવો નિર્ણય છે. અથ સામાન્યચતુર્દશીનું નિરૂપણ કરીએ છીએ."લિંગાર્ચન, રૂદ્રનો જપ, ત્રણ દિવસનું શિવવ્રત અને ગંગાજીમાં મરણ, એ ચાર પ્રકારથી મોક્ષ થાયછે."

૪૨૫ એવું કહીને કહ્યું છે કે, "એકાદશી, અષ્ટમી અને બન્ને પક્ષની ચતુર્દશીને શૌનકાદિ મુનિઓએ શિવતિથિઓ કહીછે." તેમાંની પહેલી (એકાદશી) નો ઉપવાસ કરવો; ને અંન્સ (અષ્ટમી ને ચતુર્દશી) માં દિવસે ભોજન કરવું નહિ. તે વિષે કહ્યું છે કે, "અષ્ટમી ને ચતુર્દશીમાં દિવસે, અને એકાદશીમાં દિવસે ને રાત્રે ભોજન કરે, તો ચાન્દ્રાયણ કરવું."પદ્મપુરાણમાંઃ—"ચતુર્દશીમાં નક્તભોજન કરનારે સમાપ્તિમાં બે ગોપ્રદાન કરવાં. તેથી શિવપદ પમાય. એ રીતે શિવવ્રત જાણવું." વળીઃ—"ચિત્રાનક્ષત્ર ને મંગલવારયુક્ત કાર્તિકકૃષ્ણચતુર્દશીમાં મહાદેવનું પૂજન કરવાથી મનુષ્ય શિવપુરને પામે." તથાઃ—"પ્રેતચતુર્દશીમાં [ભાદ્રકૃષ્ણચતુર્દશી] શિવપ્રીત્યર્થ નક્ત કરેથી જેટલું પુણ્ય મળે, તેટલું સો યજ્ઞથી પણ ન મળે." વિશેષ એટલું કે, માષાન્નભોજન ન કરવું.

ઇતિ સામાન્યચતુર્દશી

અથ નૃસિંહચતુર્દશીનો નિર્ણય.

વૈશાખશુક્લચતુર્દશીમાં નૃસિંહવ્રત કરવું. તે વિષે નૃસિંહપુરાણમાં પ્રહ્લાદ ને નૃસિંહના સંવાદમાં નૃસિંહે કહ્યું છે કે, મારૂં વ્રત પાપનો નાશ કરનારૂં છે. ત્યારે પ્રહ્લાદ કહેછે કે, "હે પ્રભો, કયા માસમાં ને કયા વારમાં તે વ્રત થાયછે?" એવું પૂછયું, ત્યારે નૃસિંહ કહેછે કે, "વૈશાખશુક્લચતુર્દશીમાં મારા જન્મસંબંધી પુણ્યરૂપવ્રત કરવાથી સર્વ પાપનો નાશ થાય. એમાં સ્વાતિનક્ષત્ર, શનિવાર, સિદ્ધિયોગ ને વણિજકરણનો યોગ પુરૂષના સારા ભાગ્યથી દૈવયોગે મળે. એ સર્વ યોગ મળે તો કોટિ હત્યાનો નાશ થાય. એમાંથી એકના પણ યોગવાળો મારો દિવસ પાપને નાશ કરનારો છે. જેમને ફલથી ઈચ્છા હોય, તેમણે કેવલ મારે દિવસે વ્રત કરવું."

૪૨૭ વળી કહ્યું છેકે, "મને સંતોષ આપનારૂં આ વ્રત વર્ષોવર્ષ કરવું. મેં આ શ્રેષ્ઠ વ્રત ગુપ્ત રાખ્યું છે. હે પ્રલ્હાદજી, જન્મમરણથી બ્હીનારા લોકો જો એ કરે, તો તે-

મને હજાર દ્વાદશીનું ફલ મળે;એ હું મિથ્યા કહેતો નથી.સારો માણસ,જાણીજોઇને ઉપવાસ કર્યાસિવાય મારા દિવસનું ઉલ્લંઘન કરે તો તે પાપી થાયછે, એમ સમજીને મારા દિવસમાં મારૂં ઉત્તમ (નૃસિંહ) વ્રત કરવું."વ્રતનો વિધિ નૃસિંહપુરાણમાંથી જાણવો. આ વ્રત ઉપવાસરૂપ છે; કારણ કે આગળ ઉપવાસનો મંત્રછે કે, "હે નૃસિંહ, હે દેવના દેવ, તમારા જન્મદિવસે હું સર્વ ભોગરહિત થઇ ઉપવાસ કરીશ." આ શુક્લચતુર્દશી **'चतुर्दश्या च पूर्णिमा'** એ યુગ્મવાક્યથી ઉપવાસમાં પરવિદ્ધા લેવી. તથા **બ્રહ્મવૈવર્તમાં**:— "શુક્લપક્ષની અષ્ટમી ને ચતુર્દશી ઉપવાસમાં પરવિદ્ધા લેવી." સામાન્યચતુર્દશીના નિર્ણયપ્રમાણે આનો નિર્ણય લેવો.

ઇતિ નૃસિંહચતુર્દશીવ્રતનિર્ણય.

અથ ભાદ્રપદશુક્લઅનંતચતુર્દશી.

૪૨૮ અનંતવ્રતથી સર્વ પાપનો નાશ થાયછે. તે વિષે **વ્રતખંડમાં**:—"મનુષ્યોના સર્વ પાપને હરણ કરનારૂં ભાદ્રપદશુક્લચતુર્દશીનું બીજું એક અનંતવ્રત છે." શીલા નામની ઋષિપત્નીએ આચરણ કરેલા અનંતવ્રતની આખ્યાયિકા [ઈતિહાસ]દ્વારાએ તેનો વિધિ પણ છે.તે એવી રીતે કે,"કૌંડિન્યઋષિ પોતાની નવીન પરણેલી, ઉત્તમ સ્વભાવની શીલા નામની સ્ત્રીને પરણ્યાપછી તેને બળદના ગાડામાં બેસાડીને ધીરે ધીરે માર્ગમાં ચાલતાં, મધ્યાન્હસમયે ભોજનવેળા થવાથી ગાડામાંથી ઉતર્યા; તે વખતે શીલાએ નદીના તીરમાં લાલ વસ્ત્ર પહેરેલી ને ભક્તિથી ચતુર્દશીમાં જનાર્દનદેવનું પૂજન કરનારી પુષ્કલ સ્ત્રીઓને જોઈ.તેમની પાસે જઇને તેણે તેમને પૂછ્યું કે,હે આર્યાઓ,તમે આ કયું વ્રત કરોછો,તે મને કહો." ત્યારે સ્ત્રીઓએ કહ્યું કે,"હે શીલે, આ અનંતવ્રત છે, એમાં અનંત નામના દેવનું પૂજન કરવું." તે સાંભળી શીલાએ પૂછ્યું કે, "એનો વિધિ દાન અને કયા દેવનું પૂજન થાયછે, તે સર્વ પ્રકાર મને કહો."

૪૨૯ સ્ત્રીઓઃ—"હે શીલે, નદીના તીરમાં જઈ નૈવેદ્ય કરવાયોગ્ય પુરૂષના નામવાળું ચોસઠ તોલા સારૂં અન્ન તૈયાર કર્યાપછી વિધિપૂર્વક સ્નાન કરી અનંત નામના દેવની આગળ કંકુથી રંગેલું, ચૌદ ગાંઠોવાળું દ્રઢ, દોરક નામનું સૂત્ર મૂકીને,તે સહિત તે દેવનું ગંધપુષ્પાદિથી પૂજન કરવું; અને પૂર્વ કરી મૂકેલા અન્નનો અર્ધો ભાગ બ્રાહ્મણને અર્પણ કરીને અર્ધો ભાગ પોતે જમ-

વો. પછી તે દોરકસૂત્ર પોતાના ડાબા હાથમાં ઝાલીને મંત્ર ભણવો કે, 'હે અનંતદેવ, હે વાસુદેવ, સંસારરૂપી મહાસમુદ્રમાં ડુબેલાનો અમારો ઉદ્ધાર કરો. અનંત, જય, વિજય, અનંતસૂત્રરૂપ તમને અમો [વારંવાર] નમસ્કાર કરીએ છીએ.' એ મંત્ર ભણીને તે દોરકસૂત્ર પોતાને હાથે બાંધીને સ્વસ્થ અંતઃકરણથી જમ્યાપછી પોતાને ઘેર જવું. હે ભદ્રે, આ વ્રતનો વિધિ તને કહ્યો. તે સાંભળી તરતજ શીલાએ તે વ્રત કરીને દોરક પોતાના હાથમાં બાંધીને વટેમાર્ગુ બ્રાહ્મણને અર્ધું અન્ન આપીને તથા અર્ધું પોતે જમીને હર્ષયુક્ત થઇ ગાડામાં બેશી પોતાના પતિસહિત ઘેર ગઈ." ભવિષ્યોત્તરપુરાણમાં આ વ્રતના સંબંધમાં એકભક્ત કરવાને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને યુધિષ્ઠિર રાજાને કહ્યું છે કે, "હે રાજા, ભાદ્રપદશુક્લચતુર્દશીમાં એકભક્તનો નિયમ કરી ભક્તિથી નદી, દેવખાત,(કુંડ)તીર્થ કે પાણીના ઝરણ વગેરેમાં સ્નાન કરીને અનંતવ્રત કરવાથી મનુષ્ય વિષ્ણુલોકમાં પૂજાય છે." એ પ્રમાણે અનંત વ્રતનો વિધિ છે.

અથ અનંતવ્રતનો નિર્ણય.

૪૩૦ ભાદ્રપદશુક્લચતુર્દશી અનંતચતુર્દશી કહેવાય છે. તે મધ્યાન્હવ્યાપિની પરવિદ્ધા લેવી.તે વિષે ભવિષ્યોત્તરમાંઃ—"હે દ્વિજોત્તમ,પૌર્ણમાસીના વેધવાળી ચતુર્દશીમાં અનંતવ્રત કરવું,"ઇતિહાસમાં મધ્યાન્હની ભોજન વેળાએ આ વ્રત કરવાનું કહ્યું છે, ને ભવિષ્યોત્તર પુરાણમાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ યુધિષ્ઠિરને એકભકતનો ઉપદેશ કર્યો છે એ બન્ને કારણથી, એકભક્ત કરીનેજ અનંતવ્રત કરવું. [ઇતિહાસમાં એકભક્ત શબ્દ નથી; ફકત મધ્યાન્હ શબ્દ છે, તેનો અને શ્રીકૃષ્ણે કહેલા એકભક્ત શબ્દનો અન્યોઅન્ય સંબંધ લાવવા વાસ્તે ગ્રંથકારે અક્તાધિકરણન્યાય બતાવેલો છે.] શર્કરા નામનો પદાર્થ અક્ત (ચોપડેલો) કરીને ધારણ કરવાને કહ્યો; પણ શાથી અક્ત કરવો, એવી આકાંક્ષા થઈ; ત્યારે શેષવાકયમાં ઘૃત એ તેજ છે, એવું શ્રવણમાં આવેછે, માટે ઘીથી અક્ત કરવો. [એ ન્યાય જૈમિનીએ બતાવેલો છે.] તે પ્રમાણે એકભક્ત મધ્યાન્હવ્યાપિની તિથિમાં કરવું. તે વિષે સ્મૃતિ સંગ્રહમાંઃ—"જે તિથિ મધ્યાન્હમાં પહોચતી હોય તે એકભક્તમાં લેવી." બન્ને દિવસ મધ્યાન્હવ્યાપિનીતિથિ હોય તો બીજી લેવી. કારણ કે, "શુક્લપક્ષની અષ્ટમી ને ચતુર્દશી પરવિદ્ધા કરવી ને પૂર્વવિધ્ધા ન કરવી," એવું નિગમવાક્ય છે.વળી "ભાદ્રપદપૂ-

ર્ણિમાના યોગવાળી ચતુર્દશી મધ્યાન્હકાલમાં બે ઘડી પણ પહોચતી હોય તો, તેમાં અવિનાશી વિષ્ણુનું પૂજન કરવું" એ સ્કંદવચનથી બે ઘડી મધ્યાન્હ વ્યાપ્તિ ચતુર્દશી લેવાનો નિયમવિધિ ત્રયોદશીની નિવૃત્તિમાટે કર્યો છે; ને જો પૂર્વદિવસે મધ્યાન્હવ્યાપિની ચતુર્દશી હોય ને બીજે દિવસે તેમ ન હોય, તો પૂર્વા કરવી; કારણ કે, "હજારો વિધિવાક્ય કરતાં કાલની વ્યાપ્તિ બલવતી છે," એવું સ્મૃતિવચન છે.

૪૩૧ શંકા કરે છે કે, પૂર્વ દિવસે મધ્યાન્હવ્યાપિની ચતુર્દશીમાં વ્રત કરે તો, "બુદ્ધિવાન્ માણસે સૂર્યોદયથી આરંભ કરીને નક્તવ્રતાદિ કરવું; મધ્યાન્હ કે અપરાણ્હમાં કરવું નહિ. કારણ કે તે પિતરોનો કાલ છે." એ દક્ષવચનથી પ્રાતઃકાલે વ્રતતિથિ ન હોય તો વ્રતનો આરંભ કેમ થાય, એ દોષ આવે છે. તેનું ઉત્તર એ છે કે, પ્રધાન (મુખ્ય) કર્મને અનુસારે પ્રાતઃકાલે વ્રતતિથિ ન હોય, તોપણ અંગકર્મનો પ્રારંભ કરવામાં દોષ નથી. સોમયાગ કે પશુયાગ કરે, ત્યારે જેમ અગ્નીષોમદેવતાનો પશુ અમાવાસ્યા કે પૌર્ણમાસીમાં કરવો, એ શ્રુતિવાક્યથી જ્યારે વર્ષાઋતુમાં પ્રધાનતાથી અગ્નીષોમદેવતાનો પશુ કરે, ત્યારે શ્રુતિમાં કહ્યાપ્રમાણે અમાવાસ્યા કે પૂર્ણિમામાં કરવો; ને જ્યારે તે પશુ સોમયાગના અંગપણાથી કરે, ત્યારે ચતુર્દશીમાં કરવો; તેમ મધ્યાન્હકાલમાં અનંતપૂજાદિ પ્રધાનકર્મ કરવાને ચતુર્દશી હોય, ને સવારે તેનાં અંગકર્મ સંકલ્પાદિ કરતીવેળા ન હોય, તોપણ દોષ નથી. તે વિષે જૈમિનિઃ—અંગગુણ વિરુધ્ધ હોય [અંગકર્મ કરવાવખતે જે કાલાદિ ગુણ જોઇએ તે ન હોય] ત્યારે તાદર્થ્ય છે. (અંગકર્મ પ્રધાનકર્મ માટે છે, તેથી પ્રધાનકર્મને કાલાદિ ગુણ મળ્યા, એટલે તે અંગકર્મને ન હોય, તોપણ જાણવા; માટે દોષ નથી."

૪૩૨ બન્ને દિવસ મધ્યાન્હકાલમાં ચતુર્દશી ન હોય, ત્યારે પૂર્વાચતુર્દશી વ્રતમાં લેવી. કારણ કે, "તિથિ આદિમાં જેટલી ઘટ કે વધ હોય, તેટલી તે કર્મ કરવામાટે પૂર્વતિથિમાં લેવી," એવું વચન છે; તેથી મધ્યાન્હ વ્યાપ્તિને અનુસારે તે વ્રત કરવું, એ સિદ્ધાંત છે. નિર્ણયામૃતમાંતો સૂર્યોદય વખતે પહોચતી તિથિમાં વ્રત કરવાનો સિદ્ધાંત કર્યો છે; પણ તે યોગ્ય નથી. તે સિદ્ધાંત લીધાથી અતિપ્રસંગ થશે. વાદીએ જે કહ્યું છે કે, શીલાની કથા-

માં 'મધ્યાન્હે ભોજનવેળાએ' ઇત્યાદિ વચનનો આરંભ કરી 'लिङ्लोट् तव्य' પ્રત્યયયુક્ત પ્રેરણા કરનારાં વિધિવાકયો નથી, તેથી તે ઇતિહાસમાત્ર છે. તેનું ઉત્તર કે, જો વિધિવાકયો નથી, તો દોરકસૂત્રાનંતધારણાદિ અંગકર્મનો વિધિ કેમ કરીને થશે? કારણકે વાદીના મતમાં, 'વ્રત કરવું' એ વિધિવાકય તો પ્રધાનરૂપ અનંતપૂજન વિષે છે. કદાપિ વ્રત શબ્દનો અર્થ, 'સર્વ અંગસહિત પ્રધાન,' એવો કરે તો સર્વ કર્મને પ્રધાનપણુંજ આવશે, કેમકે દોરકબંધનાદિ અંગકર્મના વાકયોમાં વિધિવાકય નથી. તેથી (અંગપણાનો) વિશેષ લાભ કયાંથી થશે? [આટલો અંગવિધિ ને આટલો પ્રધાનવિધિ એ કેમ જણાશે ?]

૪૩૩ માટે અંગકર્મનો વિધિ સિધ્ધ થવાસારૂ ઇતિહાસમાં જરૂર તપાસવું જોઇએ. ત્યારે વાદી કહે છે કે તે શી રીતે કે તે અર્ધજરતીયન્યાય (અર્ધી ઘરડી ને અર્ધી જવાન) પ્રમાણે જાણવો એક વિધિ અંગ ભણી લેવો ને તેજ પ્રધાન ભણી લેવો, એવા બે ભાગ કરવા. [પ્રધાન ભણીના ભાગને પ્રધાનવિધિ ને અંગ ભણીના ભાગને અંગવિધિ જાણવો.] વળી જે કહ્યું કે, શીલાએ મધ્યાન્હે વ્રત આરંભ્યું, માટે મધ્યાન્હમાં વ્રતારંભ કરવાનું આવ્યું. તે વિષે કહે છે કે, એમ નહિ. સ્ત્રીઓએ સવારથી આરંભેલું વ્રત શીલાએ મધ્યાન્હકાલમાં જોયાપછી ગૌણકાલમાં તે કર્યું, મુખ્યકાલમાં તેનો આરંભ કર્યો નથી, એવું તે ઇતિહાસપરથી જણાય છેજ. હવે જે કહ્યું કે, આ એક ભક્તવ્રત નથી, ને કેવલ પૂજનને અંગે ભોજનમાત્ર છે, તે બોલવું ચતુરાઈયુક્ત નથી. કારણકે "હે રાજા, ભાદ્રપદશુક્લચતુર્દશીમાં એકભક્તનો નિયમ કરીને ભક્તિથી વ્રત કરવું." એ વ્રતકલ્પોક્ત વચનને બાધ લાવી શકાય નહિ, એવું કહી જે કહ્યું કે, અનંતપૂજનને પ્રધાનપણું છે, ને તે દૈવિકકર્મ છે, માટે 'પૂર્વાણ્હ દેવાનો' એ વાકયથી તે પૂર્વાણ્હમાં કરવું,તે વિષે અત્રે કહીએ છીએ.

૪૩૪ 'પૂર્વાણ્હ દેવનો છે,'એ સામાન્યવાકયથી જો પૂર્વાણ્હમાં અનંતપૂજાનો વિધિ લેઈએ, તો મધ્યાન્હકાલે ચતુર્દશીમાં પૂજન કરવું, એ વિશેષ વાકયની શી ગતિ કરવી? બીજું જે કહ્યું કે, ચતુર્દશીમાં વ્રતનો આરંભ કરીને પૂર્ણિમાના ભાગમાં પૂજનાદિ કરવું, તે પૂજનાદિ પ્રધાનકર્મના ચતુર્દ-

શીરૂપી મુખ્યકાલનો ત્યાગ કરવા સંબંધી બોલવું મીમાંસક [વિચારવંત પુરુષ] ને શોભતું નથી. માટે મધ્યાન્હકાલને અનુસરીને પરવિદ્ધામાં વ્રત કરવું. બીજું ઉપવાસવ્રતાદિ વિષે એક ઘડીની વ્યાપ્તિ લેવી. તથા સૂર્યોદય થાય કે દૈવિક કર્મકરવું. ઇત્યાદિ વાકયોથી સૂર્યોદયવખતે ચાર ઘડી પણ જે તિથિની વ્યાપ્તિ હોય, તેમાં દૈવિકકર્મ ને એકભકતાદિવ્રત કરવાનું નિર્ણયામૃતમાં કહ્યું; પણ તે અયોગ્ય છે. કારણકે એકભકતાદિ વ્રતમાં કર્મકાલવ્યાપિની તિથિ લેવી, એ વિચારને વિરોધ આવે છે. વ્રત વિષે બૌધાયને વ્યવસ્થા કહી છે કે, "ઉપવાસવ્રતમાં ઉદયવખતની, નક્તમાં અસ્તસમયની અને એકભક્તમાં મધ્યાન્હવખતની તિથિ લેવી."

ઇતિ અનંતચતુર્દશીનિર્ણય.

અથ માઘચતુર્દશી.

૪૩૫ માઘચતુર્દશીમાં અમુક દેવ ને તીર્થની ઉપાસના કરવાથી પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે. તે શ્રી હાટકેશ્વરમાહાત્મ્યમાં અટ્ટેશ્વર ને વસિષ્ઠકુંડ સંબંધી કહેવાનો આરંભ કરીને સૂતપુરાણિ ઋષિઓને કહેછે કે, "અટ્ટ નામના કોઇ વિખ્યાત અને સર્વ શત્રુને નાશ કરનાર પુરુષે અટ્ટેશ્વર નામે પ્રસિદ્ધ મહાદેવ સ્થાપન કર્યા છે. ભક્તિથી જે તેનું દર્શન કરે તેના વંશનોઉચ્છેદ થાય નહિ. અને જે માણસ શ્રદ્ધાયુક્ત થઇ ને માઘચતુર્દશીમાં તેનું પૂજન કરે, તેને સંતાન સંબંધી કંઇ પણ દુઃખ થાય નહિ." વળી તેમાંજઃ—"ત્યાં પુત્ર આપનારા વસિષ્ઠ નામના શુભ કુંડમાં, ઋતુમતી નારી સ્નાન કરવાથી તરત ગર્ભવંતી થાય; ને પુરૂષ પણ સ્નાનમાત્રથી અમોઘવીર્ય થાય." આ વસિષ્ઠકુંડમાં, "દંપતીએ જોડે સ્નાન કરવાથી તેમને સુપુત્ર પ્રાપ્ત થાય છે,માટે એ કુંડનું સુપુત્રક નામ છે. તેમાં સો વર્ષની ઘરડી સ્રીને પણ ભક્તિથી સ્નાન કરી અટ્ટેશ્વરનાં દર્શન કરવાથી તુરત વંશ વૃદ્ધિ કરનારો પુત્ર થાય." એવું નાગરખંમાં કહ્યું છે.

૪૩૬ અથ ભાદ્રપદકૃષ્ણચતુર્દશીને દિવસે રામહ્રદમાં સ્નાનતર્પણાદિ કરેથી અનંત ફલ મળે. તે વિષે સ્કાંદ નાગરખંડમાંઃ—"જે નર ભાદ્રપદ કૃષ્ણચતુર્દશીને દિવસે રામહ્રદમાં સ્નાન કરી પિતરોનું તર્પણ કરે, તે અશ્વ-

મેધનું ફલ પામી પરમ ગતિને પામશે." તથાઃ–"જે શસ્ત્રથી હણાયલાનું ભક્તિથી ત્યાં શ્રાદ્ધ કરશે, તે મરનાર પ્રેતપણાને પામી નરકમાં પડેલો હોય, ને ઘણો પાપી હોય, તોપણ તેનો ઉદ્ધાર થશે. માટે સર્વ પ્રયત્નથી શસ્ત્રે હણાયલાનું અને સર્પ, અગ્નિ, વિષ કે બંધનથી કમોતે મુએલાનું શ્રાદ્ધ તે દિવસે રામ-હદમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક કરવું. તે દિવસે ત્યાં મરનારનું કરેલું શ્રાદ્ધ તેમને મુક્તિ આપે છે. જે પ્રેતપક્ષ [ભાદ્રકૃષ્ણચતુર્દશી] માં કેવલ જલથી ત્યાં પિતૃતર્પણ કરે, તો તે પિતરોના ઋણથી મુક્ત થઈ પિતૃલોકમાં પૂજાય છે. એ રીતે હે શૌનકાદિ ઋષિઓ, મેં તમને સર્વ પાપને નાશ કરનારૂં રામ-હદનું માહાત્મ્ય કહ્યું."

ઇતિ રામ-હદમાહાત્મ્ય.

ઇતિ અચલદ્વિવેદીકૃત નિર્ણયદીપકગ્રંથની ટીકામાં શૈવવ્રત-યુકત ચતુર્દશીનિર્ણય.

—:(૦):—

અથ પૌર્ણમાસીનિર્ણય.

૪૩૭ ઉપવાસાદિ વ્રતમાં પૌર્ણમાસીતિથિ પરવિદ્ધા ને સાવિત્રીવ્રતમાં પૂર્વવિદ્ધા લેવી. તે વિષે કહ્યું છે કે, "સાવિત્રીઅમાવાસ્યા ને પૌર્ણમાસી, ગણેશચતુર્થી ને રંભાતૃતીયા, એ ઉપવાસમાં પૂર્વવિદ્ધા લેવી." સાવિત્રી સિવાયની પૂર્ણિમા વિષે બ્રહ્મવૈવર્તમાંઃ–"ચતુર્દશીયુકત અમાવાસ્યા ને પૌર્ણમાસી સાવિત્રીવ્રતસિવાય બીજાં વ્રતમાં લેવી નહિ." એ હેતુથીજ, "ચતુર્દશીસહિત પૌર્ણમાસી" એ યુગ્મવાકય સાવિત્રીવ્રત વિષે છે. સાવિત્રીવ્રતસિવાય પૂર્ણિમા ને અમાવાસ્યા પરવિદ્ધા લેવી. તે વિષે બૃહસ્પતિઃ–"એકાદશી અષ્ટમી, ષષ્ઠી, પૌર્ણમાસી, અમાવાસ્યા ને તૃતીયા, એ પરવિદ્ધા લેવી." પૌર્ણમાસી વિષે જે પૂર્વવિદ્ધા વાકયો છે, તેમની સાવિત્રીવ્રતમાં યોજના કરવી. તથાઃ–પ્રતિપદા, પંચમી, ચતુર્દશી, સાવિત્રીઅમાવાસ્યા ને પૂર્ણિમા, નવમી ને દશમી, એ ઉપવાસમાં પરવિદ્ધા લેવી નહિ." નક્ત ને એકભકતાદિ વ્રતોમાં તત્કાલ પહોચતી તિથિ લેવી.

ઇતિ પૌર્ણમાસી સામાન્યનો નિર્ણય.

અથ પૌર્ણમાસીનો વિશેષનિર્ણય.

અથ હોલિકાનિર્ણય.

૪૩૮ ફાલ્ગુનપૌર્ણમાસી જેને હોલિકા (હોલિ) કહે છે, તેનો નિર્ણય કહીએ છીએ હે.લિકાપૌર્ણમાસી પ્રદોષકાલમાં પહોચતી લેવી. તે વિષે યાજ્ઞવલ્ક્યઃ–"ફાલ્ગુનશુકલપૌર્ણમાસી હોલિકાપૂજનમાં પ્રદોષવ્યાપિની લેવી. હાની થવાના કારણથી અન્યથા (પ્રદોષકાલસિવાયની) ન લેવી." તથા ભવિષ્યત્પુરાણમાંઃ–"પૂર્વાણ્હમાં દેવનું, મધ્યાન્હમાં પિતરોનું ને પ્રદોષમાં હોલીનું પૂજન કરવું, એવો ધર્મછે.[બાલકો વગર પૂછે ગમે તે કરશે,]માટે તેઅનું પ્રદોષ વખતે રક્ષણ કરવું."ગાર્ગ્યઃ–"પૂર્ણિમાને દિવસે સૂર્યાસ્તવખતે પૂર્વ દિશામાં ચંદ્ર દેખાય એટલે વિધિયુક્ત હોલિનું પૂજન કરવું."

૪૩૯ "સંધ્યાકાલપછી થોડા થોડા તારા ઉગે, તે વેળાને સર્વાર્થસાધક ને ક્ષેમકારક વિજય નામનો યોગ કહેછે. સાયંકાલે સૂર્ય દેખાય નહિ, ને નક્ષત્રો ઉગે, તે વખતે શુભકારક હોલિનું પૂજન કરવું." તે હોલિકાપૂર્ણિમા પૂર્વદિવસે પ્રદોષમાં હોય ને બીજે દિવસે ન હોય,ત્યારે પૂર્વે કહેલા વચનથી તે પૂર્વ દિવસની લેવી. જો બન્ને દિવસે પ્રદોષકાલમાં ન હોય, એટલે પૂર્વદિવસે પ્રદોષમાં ચતુર્દશી,ને બીજે દિવસે તિથિની ઘટના કારણથી પ્રદોષમાં પ્રતિપદા હોય,ત્યારે પૂર્વદિવસે કરવી. કારણ કે, "શ્રાવણીપુનમ, દુર્ગાનવમી, દૂર્વાષ્ટમી, હોલિ, શિવરાત્રિ ને બલિપ્રતિપદા, એ પૂર્વવિદ્ધા લેવી," એવું બૃહદ્યમ વચન છે. આ હોલિકાપૂજનમાં વિષ્ટિકરણ આદિનો દોષ નથી.

૪૪૦ તે વિષે ગાર્ગ્યઃ–"વિષ્ટિકરણ,મંગલવાર,વ્યતીપાત, વૈધૃત અને જે નક્ષત્રમાં સૂર્ય હોય તે પ્રત્યર્કનક્ષત્ર મધ્યાન્હ પછી આવે તો શુભ છે."ભવિષ્યોત્તરમાંઃ–"રક્ષાબંધન, [રાખડી બાંધવી તે.] સ્ત્રીઓનું ઋતુસ્નાન, કાર્તિક પુનમ, રજોત્સવ (ગોધૂલિકોત્સવ) એમાં વિષ્ટિ હોય, તોપણ દેવીપૂજનનો દોષ નથી; એ કામમાં વિષ્ટિ શ્રેષ્ઠ છે." "દિવાભદ્રા (તિથિના પહેલા અર્ધ ભાગમાં વિષ્ટિ આવેછે તે) જો રાત્રે આવે, ને રાત્રિભદ્રા (તિથિના ઉત્તરાર્ધમાં આવેછે તે) જો દિવસે આવે, તો ભદ્રા (વિષ્ટિ) ભદ્રદા એટલે કલ્યાણકારી થાયછે."દેવીપુરાણમાં પણ દેવી કહેછે કે, "ભદ્રા તે હું, ને હું તે ભદ્રાજ છું. મારામાં ને ભદ્રામાં કંઈ પણ અંતર નથી.ભદ્રામાં મારૂં અર્ચન કરનારને હું સર્વ સિદ્ધિ આ-

પીશ. ને હોલિકાનું પૂજન ભદ્રામાં વિહિત છતાં જો ભદ્રાનો ત્યાગ કરીને તે કરે તો, રાજ્યનો ને દેશનો નાશ થાય." તથાઃ—"વાદવિવાદ, શસ્ત્રનો પ્રહાર, ભયપીડા, રાજાને મળવું, રોગપીડા ને ઔષધ, એટલાં કાર્ય કરવામાં વિષ્ટિ શ્રેષ્ઠ છે." તથાઃ—"બલિપ્રતિપદા, દીવાળી, હોલિ, ભાઇબીજ,જય મંગલ, ઈષ્ટની પ્રાપ્તિ અને રાજા સન્માન આપે તે, એટલે ઠેકાણે ચંદ્ર, ભદ્રા, કુલિક અને અર્ધયામનો દોષ નથી. યોગિ યાજ્ઞવલ્ક્યઃ—"શ્રાવણી, વૈશાખી ને હોલિની પૈર્ણમાસીઓમાં ને સર્વ દેવીની પૂજામાં વિષ્ટિનો દોષ નથી." હોલિપૂજનમાં બીજો વિશેષ પ્રકાર એ છે કે,પ્રદોષકાલમાં ચતુર્દશી હોય તો, તે પ્રદોષકાલમાંજ હોલિ પ્રગટવાનો નિયમ નથી. પ્રદોષમાં પુનમ ન હોય તો, ગૌણકાલમાં પણ હોલિનું પૂજન કરવું. તે વિષે કહ્યું છે કે, "પ્રદોષથી આરંભીને મધ્યરાત્રસુધી હોલિપૂજન શુભ છે. પણ તેમાં જ્યોતિષીના મુખથી સમજી લઈને વિષ્ટિનું મુખ તજવું." [વિષ્ટિનું મુખ હોય, તે વખતમાં હોલિ ન પ્રગટાવવી.] ચતુર્થીઆદિ તિથિમાં વિષ્ટિમુખના જ્ઞાનનો પ્રકાર જ્યોતિષીઓએ કહ્યો છે.

૪૪૧ તે એવી રીતે કે, "શુક્લપક્ષમાં ધુ, જા, ટે, ણી ને કૃષ્ણપક્ષમાં ગૈ, છિ, ઝૂ ઢ, એ અક્ષરોમાં વ્યંજનોથી તિથિઓ, ને સ્વરથી પ્રહર ને દિશાઓ જાણવી." એમાં કકારાદિની ગણતરી પ્રમાણે વ્યંજનની સંખ્યાએ તિથિઓ લેવી, ને અકારાદિની ગણતરી પ્રમાણે સ્વરની સંખ્યાએ પ્રહર લેવા[એટલે શુકલપક્ષમાં 'ધુ'શબ્દમાં ધ વ્યંજનછે,ને તે કક્કાવળીમાં ચોથો અક્ષરછે,તેથી ચતુર્થીતિથિ સમજવી ને 'ઉ' સ્વરાવળીમાં પાંચમોસ્વરછે,તેથી ચતુર્થીનો પાંચમો પ્રહર લેવો. [આ રીતે શુક્લચતુર્થીના પાંચમા પ્રહરમાં વિષ્ટિનું મુખ આવ્યું.] એમ ગણતાં પૈર્ણમાસીના ચોથા પ્રહરમાં વિષ્ટિનું મુખ આવેછે.મુખનું પ્રમાણ પાંચ ઘડીસુધી છે. [પુનમનો અક્ષર 'ણી' તેમાં કકારથી ગણતાં 'ણ' પંદરમો વ્યંજન છે,એટલે પુનમ પંદરમી તિથિ લેવી. ને 'ઈ' દીર્ઘ છે તે અકાર સ્વરથી ગણતાં ચોથી આવેછે, તે પ્રમાણે ચોથો પ્રહર લેવો; એટલે શુક્લપક્ષમાં પૂનમના ચોથા પ્રહરમાં પાંચ ઘડીસુધી વિષ્ટિમુખ સમજવું. અહીં દિવસે કે રાત્રે જ્યારે તિથિ બેસે, ત્યારથી તિથિના પ્રહર ગણવા; સૂર્યોદયથી ગણવા નહિ; એટલે કોષ્ઠક પ્રમાણે જોયાથી સમજવામાં આવશે.] એ વિષ્ટિમુખ મંગલકાર્યમાં તજવું, તે વિષે રત્નમાલામાંઃ—"મંગલકાર્યમાં વિષ્ટિમુખ તજવું." મુખની નીચે પુચ્છ છે, ને

તેનું પ્રમાણ ત્રણ ઘડીનું છે. પુચ્છમાં મંગલકાર્ય કરવા વિષે લલ્લઃ–"વિષ્ટિના પુચ્છમાં શુભ કે અશુભ સર્વ કાર્યો સિદ્ધ થાય, એમાં સંશય નથી."[વિષ્ટિવાળી તિથિ જે ઘડીએ બેસે, ત્યાંથી આઠ પ્રહર રહે; તેમાં ચાર પ્રહર વિષ્ટિ, ને ચાર પ્રહર કરણ હોય છે. તે તિથિના પહેલા ચાર પ્રહરને પૂર્વાર્ધ ને પછીના ચાર પ્રહરને ઉત્તરાર્ધ જાણવા. તેમાં શુક્લપક્ષની ચતુર્થી ને એકાદશી, અને કૃષ્ણપક્ષની તૃતીયા ને દશમી, એ ચાર તિથિઓના ઉત્તરાર્ધમાં વિષ્ટિ હોયછે. તેમજ શુક્લપક્ષની અષ્ટમી ને પુનમ, અને કૃષ્ણપક્ષની સાતમ ને ચૌદશના પૂર્વાર્ધમાં વિષ્ટિ હોયછે; તેથી ઉપરના 'ધુ' ઈત્યાદિ અક્ષરોના સ્વર પ્રમાણે જ્યાં ચારથી વધારે પ્રહર આવે, ત્યાં કોષ્ઠકોમાં ઉત્તરાર્ધની વિષ્ટિવાળી તિથિના પહેલા ચાર પ્રહર કાપીને એકની ગણતરી પ્રમાણે મૂકેલા છે. જેમ ચતુર્થીનો 'ધુ' અક્ષરનો પાંચમો પ્રહર આવ્યો ને તેના ઉત્તરાર્ધમાં વિષ્ટિછે,માટે પાંચ પ્રહરમાંથી ચાર પ્રહર કમી કર્યા, એટલે શુક્લચતુર્થીના ઉત્તરાર્ધનો પહેલા પ્રહરનો એકડો કોષ્ઠકમાં મૂક્યો છે. તેમ સર્વે ઉત્તર દલ (ઉત્તરાર્ધ)વિષે જાણવું.] મધ્યરાત્રથી પહેલાં હોલિનું પૂજન કરવું.

૪૪૨ તે વિષે બીજી **સ્મૃતિમાંઃ**—"મધ્યરાત્રિપછી વિષ્ઠિનું પુચ્છ આવે, તો સુખસૌભાગ્યદાયી હોલિ પ્રદોષકાલમાંજ પ્રગટાવવી." જે વચન છે કે, "વિષ્ટિમાં હોલિ પ્રગટાવે તો દેશનો ભંગ થાય ને નગરનું ઈષ્ટ થાય નહિ; માટે વિષ્ટિ તજવી." **તથાઃ**–"વિષ્ટિમાં શ્રાવણીપુનમ ને હોલિ કરે, તો શ્રાવણી રાજાઓને હણે,ને હોલિ ગામને બાળે."તે વચન બીજે દિવસે પ્રદોષકાલમાં પુનમ હોય, તો પહેલે દિવસે વિષ્ટિનો નિષેધ કરનારૂં છે. એનો એ અભિપ્રાય છે કે, જો પૂર્વદિવસે પ્રદોષકાલમાં પુનમ બેસીને બીજે દિવસે થોડી પણ રાત્રે પહોચતી હોય, તો બીજે દિવસે હોલિ કરવી. તે વિષે જ્યોતિઃ **શાસ્ત્રમાંઃ**–"જો આગલ તિથિની ઘટ, સમતા કે વૃદ્ધિ હોય, તોપણ બીજે દિવસે રાત્રે હોલિ કરવી." આ વચન પણ બીજે દિવસે રાત્રે પુનમ હોય તો જાણવું; ને પહેલાં કહેલા યાજ્ઞવલ્કયવચનથી બીજે દિવસે રાત્રે પૌર્ણમાસીમાંજ હોલિ પ્રગટાવવી; પ્રતિપદામાં પ્રગટાવવી નહિ. તે વિષે આચારતિલ**કમાંઃ**–"પૌર્ણમાસીમાં હોલિ ને પ્રતિપદામાં ભસ્મવંદન (ધૂલેટી)કરે, તો રાજપ્રજાને સુખ ને ક્ષેમ થાય." વાસ્તે પ્રતિપદામાં હોલિકાપૂજન કરવું નહિ.

૪૪૩ જ્યોતિઃશાસ્ત્રમાંઃ—"પ્રદોષમાં પૌર્ણમાસી ન હોય, તો રાત્રે હોલિ પૂજવી. જો પ્રતિપદામાં પૂજે, તો પ્રજાનો નાશ થાય. રાત્રે પૌર્ણમાસી હોય તેનું ઉલ્લંઘન કરીને પ્રતિપદામાં હોલિ કરે,તોમરણાદિક થાય." તથાઃ—"રક્ષા (રાખડી) બંધન ને દેવીને બલિદાન [નવરાત્રમાં થાયછે તે]એ બન્ને અનુક્રમે નંદા [પ્રતિપદા ને નવમીમાં થાયછે તે]માં કરે તો તે મૃત્યુનું કારણછે.તેમજ ભદ્રા (બીજ) માં ગોક્રીડા (દીવાલીને પડવે થાય છે તે,) ન કરવી; ને વન્હિ (પ્રતિપદા) માં હોલિ ન કરવી." એજ અર્થ મૂળમાં પણ છે. આચારતિલકમાંઃ—"પ્રતિપદામાં હોલિ ને બીજમાં ભસ્મવંદન કરે,તો રાજાને છત્રભંગ ને પ્રજાને દુર્ભિક્ષ થાય."ગાર્ગ્ય પણ પ્રતિપદામાં હોલિકાનો નિષેધ કહેછે કે,"સૂર્યાસ્ત થયાપછી કેટલીક વારે ચંદ્રોદય થાય [પ્રતિપદાનો સંભવ હોવાથી] તેમાં હોલિનું પૂજન કરે તો [તે સર્વને] સંતાપકારક થાય." હવે ઘટ કે વૃદ્ધિના કારણથી બીજે દિવસે સૂર્યાસ્ત પહેલાંજ પ્રતિપદા થતી હોય, તો હોલિ પૂર્વ દિવસે કરવી. કારણકે "તિથિ એજ કર્મનું શરીર, સાધન, પ્રમાણ ને કારણ છે," એવું લલ્લવચન છે; વિષ્ટિનું મુખ વર્જવા વિષે વિશેષ શ્રવણ છે તેથી, અને વિષ્ટિમાં હોલિ પૂજવા સંબંધી પુષ્કલ વચનો છે તેથી, તેમજ પ્રતિપદામાં હોલી પ્રગટાવવાનો નિષેધ પણ હોવાથી વિષ્ટિમાં હોલિ ન કરવા બાબત નિષેધક વચનો વિષ્ટના મુખમાંજ તે પ્રગટાવવાનો નિષેધ કરનારાં જાણવાં. સંપૂર્ણ વિષ્ટિમાં નિષેધ કરનારાં નથી.

૪૪૪ હવે જે વચન છે કે, "સાઢાત્રણ પ્રહર દિવસસુધી પુનમ હોય, ને બીજે દિવસે પ્રતિપદાની વૃદ્ધિ હોય, તો પહેલે દિવસે હોલિ કરવી." તે વચન સાથે "સૂર્યાસ્ત સુધી ચતુર્દશી ને પછી પૌર્ણમાસી હોય, અથવા પૌર્ણમાસી રાત્રે બેસીને બીજે દિવસે ચતુર્દશીની પેઠે સૂર્યાસ્ત સુધી હોય, ને ત્યારપછી પ્રતિપદા હોય, તો વિષ્ટિયુક્ત પૂર્વદિવસની હોલિકાપુનમ કરવી; ને પ્રતિપદાની બીજે દિવસે વૃદ્ધિ હોય, તોપણ પ્રતિપદામાં તે ન કરવી." આ બ્રહ્મપુરાણવચનનો વિરોધ આવેછે, તેથી તે સાઢા ત્રણ પ્રહરની પુનમ લેવાને બતાવનારૂં વચન શ્રાદ્ધવ્રતાદિક માટે જાણવું. [હોલિકા માટે નહિ.] હવે જે કોઈએ આ વચનના બલથી પ્રતિપદામાં હોલિ પ્રગટાવવાનું કહ્યું છે; પણ તે ઉપર કહેલાં ઘણાં વચનોની સાથે વિરૂદ્ધ હોવાથી ન લેવું. કારણકે જ્યાં

વિરોધ આવે, ત્યાં જે પક્ષભણી વધારે મત હોય, તે લેવાનો ન્યાય છે; તેમજ જે કાલમાં જે તિથિનું જે કર્મ કહ્યું હોય, તે કાલમાં તે તિથિ હોય તો તેમાં કરેલું કર્મ ફલ આપેછે, એ રહસ્યછે. કેમકે, "જે કર્મનો જે કાલ વિહિત હોય, કર્મ કરવાં; તેમાં પહોચતી તિથિમાં તે, ઘટવધ જોવી નહિ." એવું સ્મૃતિવચન છે. તેમ "શ્રાધ્ધકાલ (કુતપ ને રોહિણ) માં પૂર્ણા (અમાવાસ્યા કે પૌર્ણમાસી)હોય, ને અપરાહ્‌ણકાલથી પ્રતિપદા હોય, તો શ્રાધ્ધ કરીનેસાયંકાલે અનુક્રમે ઉલ્મુક [મેરમેરીયું] કે હોલિ કરવી." ઉપરના વચનથી એનો પણ નિરાસ થયો. કારણકે દિવસે હોલિનો નિષેધ છે; તેથી પ્રતિપદામાં હોલિ કરવી, એ દોષ તો રહ્યોજ.

૪૪૫ વળી "આષાઢી, કાર્તિકી, માઘી ને વૈશાખી પૌર્ણમાસીઓ સ્નાનદાનરહિત નિષ્ફલ જવા દેવી નહિ." ઇત્યાદિ વિશેષ વચનથી બીજી સર્વ પૌર્ણમાસીમાં શ્રાધ્ધનો નિયમ છે, માટે હોલિનો ને શ્રાધ્ધનો પૂર્વાપર કરવાનો નિયમ નથી. [શ્રાધ્ધ સર્વ પૂનમોમાં થાય છે, ને હોલિ ફાલ્ગુની પુનમમાંજ છે, તેથી શ્રાદ્ધ કરીને પછી હોલિ કરવી, એવો હોલિનો ને શ્રાદ્ધનો સંબંધ નથી]

અથ હોલિમાં કરવાનો વિધિ.

"રાજાએ સર્વ લોકને અભય આપવું કે, તેઓ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે હસે રમે, ને લાકડાની તરવારો લેઇને બાલકો મોટા યોદ્ધાની પેઠે હર્ષથી બારણે નીકળી યુદ્ધ કરવામાં ઉત્સાહવાન થાય. હે યુધિષ્ઠિર રાજા, આ પુનમ સર્વ સારવાળી છે. એમાં રાત્રિએ બાલકોનું રક્ષણ કરવું;ને પોતાના ઘરના આંગણામાં છાણથી ચોખંડુ લીંપીને તેના ઉપર સૂકાં લાકડાં, છાણાં ને પરાળ કે ઘાસ વગેરેનો મોટો ઢગલો કરીને **'रक्षोघ्न'** મંત્ર ભણી તે ઢગલામાં વિધિવત્ અગ્નિ પ્રગટાવીને, બ્રાહ્મણોએ તેમાં સર્વ દુષ્ટ ને દુઃખને નાશ કરનારો હોમ કરવો; તેથી તેને હોલિકા કહે છે. એ આડાઢા નામની હોલાનું પૂજન દુઃખની શાંતિ કરનારૂં છે. પછી તે અગ્નિની ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરી ગર્જનાઓ કરવી ને હસવું." પ્રદક્ષિણાના મંત્રનો અર્થ, "હે પાવક (પાવન કરનાર) અગ્નિ, તું સર્વ પ્રાણિઓનાં અંતરમાં રહેનાર છું. હું હોલિની પ્રદક્ષિણા કરૂં છું, તેથી તું સર્વદા મારૂં રક્ષણ કર.

૪૪૬ પછી પ્રાર્થના કરવી કે, "હે વસંતઋતુ ને મદનને પ્રિય હોલિકે

દેવી, આ શિશિરઋતુના અંતમાં તું આવી છું. તારી હું વિધિવત્ પૂજા કરૂંછું, તે ગ્રહણ કર. ને શીત [ટાઢ] ના ભયથી મારાં કરેલાં નિષિદ્ધાચરણનું પાપ તું નાશ કરજે. "પ્રતિપદામાં સવારે સ્નાન કરી દેવતાઓનું તર્પણ કરીને સર્વ દુઃખ શાંતિને માટે હોલિનું ભસ્મવંદન (ભસ્મ શરીરે ચોળવી તે) કરવું." તેનો મંત્રઃ—"હે ભૂતે, [ઐશ્વર્યવાળી] ઇંદ્ર, બ્રહ્મા ને શંકરે તારૂં વંદન કર્યું છે, માટે તું સર્વ પ્રાણિઓને ઐશ્વર્ય આપનારી થઇને સર્વનું રક્ષણ કર." બીજો મંત્રઃ—'હે આંબાના વૃક્ષ, તારૂં પુષ્પ વસંતનો શ્રેષ્ઠ દૂત છે. તેને સર્વ કામસિધ્ધ માટે ચંદન સહિત હું પી જાઉંછું." "આમ્રવૃક્ષનું પુષ્પ આયુષ ને આરોગ્યની વૃદ્ધિ કરનારૂં છે, વાસ્તે સુખપ્રાપ્તિસારૂ તે પીઉછું."

ઇતિ હોલિકાનો નિર્ણય.

અથ શ્રાવણીનો નિર્ણય.

૪૪૭ શ્રાવણીપુનમમાં દેવકર્મ પૂર્વાણ્હમાં, ને પિતૃકર્મ અપરાણ્હમાં કરવું. તે વિષે **ભવિષ્યોત્તરમાંઃ**—"શ્રાવણમાસને અંતે પૂર્ણિમાને દિવસે બુદ્ધિમાન્ પુરુષે સૂર્યોદયવેળાએ શ્રુતિસ્મૃતિમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે સ્નાન કરી, શુદ્ધ જલથી દેવતાઓ ને પિતરોનું તર્પણ કરીને ભક્તિથી વેદપ્રીત્યર્થ બ્રહ્માનું શ્રાદ્ધ કરવું.શૂદ્ર લોકોએ વેદમંત્રરહિત સ્નાન ને દાન કરવું શ્રેષ્ઠછે." તથા તેમાંજ કહ્યુંછે કે, "તે દિવસે ઉપાકર્માદિ (બળેવ) ને ઋષિતર્પણ કરીને અપરાણ્હમાં રક્ષા [રાખડી] બંધન કરવું." વળી કહ્યુંછે કે, "તે દિવસે રક્ષાબંધનમાટે હોમ કરીને સર્ષપ ને અક્ષતયુક્ત રક્ષાપોટલી કરવી." તથાઃ—"સર્વ વિઘ્નની શાંતિકારક દૂર્વા, શુભવર્ણક [રંગેલા અક્ષત] સહિત રક્ષાબંધન કરવું."

૪૪૮ શંકા કરેછે કે, "શ્રાવણીપુનમ, દુર્ગાનવમી, દૂર્વાષ્ટમી, હોલિ, શિવરાત્રિ ને બલિપ્રતિપદા, એ પૂર્વવિદ્ધા કરવી." આ **બૃહદ્યમ** વચનમાં શ્રાવણી પૂર્વવિદ્ધા લેવાને કહ્યું; પણ તેમાં વિષ્ટિ હોય છે ને વિષ્ટિયુક્ત શ્રાવણીવિષે તો વિશેષ બીજી સ્મૃતિમાંઃ—"વિષ્ટિમાં શ્રાવણી ને ફાલ્ગુની બે ન કરવી. વિષ્ટિયુક્ત શ્રાવણીમાં ઉપાકર્મ કરે, તો રાજાનો નાશ થાય, ને વિષ્ટિયુક્ત ફાલ્ગુનીમાં હોલિ કરે તો ગામ બળે, એવો નિષેધછે." તેનું કેમ કરવું? એ શંકાનું ઉત્તર.

શ્રાવણીનું પૂર્વવિદ્ધાવિધાન હોવાથી ઉપાકર્માદિ શ્રાવણીકર્મ વિષ્ટિમાં પણ થાય છે. કારણકે તે કર્મ પૂર્વાણ્હમાંજ કરવાનું કહ્યું છે. નિષેધ તો રક્ષાબંધન વિષે છે. કારણકે તેનું સારા મુહૂર્ત્તમાં વિધાન છે, એવી વ્યવસ્થા લેવી.

૪૪૯ તથા બીજું ઉત્તર. "પછી અપરાણ્હમાં રક્ષાપોટલી કરવી." અન્હ એટલે પૂર્ણિમાના ઉત્તરાર્ધ (અપરાણ્હ)માં રક્ષાબંધનનું વિધાનછે;ને તેમાં વિષ્ટિ હોતી નથી. "ઘરમાં ચોખંડુ લીંપીને તેની ઉપર ચતુષ્ક (બાજઠ) ની ઉપર સિંહાસન મૂકીને રાજાએ અમાત્ય વગેરે સહિત બેસીને સુમુહૂર્તમાં રક્ષાબંધન કરાવવું."તેનો મંત્રાર્થ."જે ઈશ્વરીસત્તાથી દાનવોના ઇંદ્ર બલિરાજાને બાંધ્યો છે,તેથી હું તને બાંધુંછું માટે તું રક્ષણ કર ને ચલિત ન થઈશ.ન થઇશ."તથાઃ- "બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર વગેરેએ ભક્તિથી બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરીને રક્ષાબંધન કરવું. આ વિધિથી જે રક્ષા બંધન કરે છે, તે વર્ષસુધી સર્વ દોષરહિત ને સુખી થાય છે." તથાઃ-" આષાઢી પુનમ, અષ્ટમી કે ચતુર્દશીમાં રાત્રિએ ઉમાપતિનું, ને શ્રાવણીપુનમે બીજા દેવોનું પવિત્રાંથી પૂજન કરવું." વળી શ્રાવણીમાં શ્રવણદેવનું પૂજન કરવું. તેનો મંત્રઃ-"યક્ષગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા શ્રવણને હું નમસ્કાર કરૂંછું. હે શ્રવણ તું શાંતિ કરીને મારૂં ક્ષેમ કર."

ઇતિ શ્રાવણીનિર્ણય.

ઇતિ અચલદ્વિવેદીકૃત નિર્ણયદીપક ગ્રંથની ટીકામાં હોલિકાદિ પૌર્ણમાસીનો નિર્ણય.

૪૫૦ અથ ઉપવાસવ્રત વિષે કંઇક સાધારણ કહે છે. દેવલઃ-"કાષ્ઠથી દંતધાવન, હિંસા, જૂઠ, તેલ, વારંવાર પાણી પીવું, સ્ત્રીભોગ, દિવસે સૂવું, તાંબૂલ ને માંસભક્ષણ,એટલાં વાનાં વ્રતદિવસે તજવાં." માંસનો નિષેધ ક્ષત્રિયમાટે છે; કારણકે બ્રાહ્મણને તો તેનો નિત્ય નિષેધજ છે. વૃદ્ધવસિષ્ઠઃ-"ઉપવાસમાં ને શ્રાધ્ધમાં કાષ્ઠથી દાતણ કરવું નહિ."વ્યાસઃ-"દંતકાષ્ઠનો નિષેધ કરેલી તિથિમાં પાણીના બાર કોગળા કરવાથી મુખશુદ્ધિ થાય છે. જીંહા ઘસવાને શુધ્ધ પાંદડાં લેવાં." જોકે તાંબુલભક્ષણ ને સ્ત્રીભોગનો સાધારણ રીતે નિષેધ કર્યો,પણ પોતાની સ્ત્રી સાથે ઋતુકાલે ગમન, તેનો સ્પર્શ, દર્શન કે ભાષણથી વ્રતનો લેપ થતો નથી. [પરસ્ત્રીને વિકારદ્રષ્ટિથી જોવા વગેરેથી વ્ર-

તનો લોપ થાય છે, એ પહેલાં કહ્યું છે.] પૈઠીનસિ ને કાત્યાયન પણઃ—"પરસ્ત્રીની સાથે ભાષણ, તેનું દર્શન, સ્પર્શ, ઈત્યાદિથી પણ બ્રહ્મચર્ય ભ્રષ્ટ થાય છે. પણ સ્વસ્ત્રીવિષે ઋતુગમનથી દોષ નથી. ઉપવાસ કરવાને અશક્ત હોય, તેને માટે વિશેષ કહે છે કે, "તેણે અયાચિત, નક્ત, એકભક્તાદિ વ્રતનો અનુકલ્પ અનુક્રમે કરવો; તેટલું પણ કરવાને અશક્ત હોય, તો સ્વસ્ત્રી વગેરે કોઇ પાસે તે વ્રત કરાવવું." વગેરે એટલે પુત્ર, ભાઇ કે બહેન જાણવાં. તથાઃ—"પતિનું વ્રત ભાર્યા કરે, ને ભાર્યાનું વ્રત પતિ કરે; બેને અશક્તિ હોય તો, બીજા કને કરાવવું; તેથી વ્રતભંગ થાય નહિ," એવું પૈઠીનસિ કહે છે.

૪૫૧ કાત્યાયનઃ—"ઉપવાસ કરવાને અશક્ત, કે એંશી વર્ષથી વધારે ઉંમરવાળાને ઉપવાસને બદલે એકભક્તાદિવ્રત કરવાનું આશ્વાયન કહેછે." વાયુપુરાણમાંઃ—"તે પણ ન બની શકે, તો ઉપવાસને બદલે યથાશક્તિ બ્રાહ્મણને દાન આપેથી તેને સંપૂર્ણ ઉપવાસનું ફલ મળે; ને ઉપવાસને દિવસે ભોજન કર્યાનો દોષ તત્કાલ નાશ પામે." સ્કંદપુરાણમાંઃ—"શરીરનું સામર્થ્ય ન હોય, ને વ્રતનો દિવસ પ્રાપ્ત થયો, તો ધર્મપત્ની કે નમ્રતાવાળા પુત્ર, ભાઈ, બહેન અથવા શિષ્ય, દક્ષણા આપીને બ્રાહ્મણ કને વ્રત કરાવવું." વળી વિશેષ કહેછે કે, "પિતા, માતા, કાકા, બહેન, ગુરૂ ઈત્યાદિ ને રાજા, એટલાને ઉપવાસનું ફલ મળવાસારૂ જે ઉપવાસ કરે, તે કરનારને પણ તેનું ફલ મળે." ઉપલી સ્મૃતિમાં ગુરૂ આદિ એ શબ્દ છે, તેથી પિતામહ ને માતામહ ને બદલે પૌત્ર કે દૌહિત્રે ઉપવાસ કરવો.

૪૫૨ કાત્યાયન તો કહેછે કે, જે બીજામાટે ધર્મબુદ્ધિથી ઉપવાસ કરે, તેને સો ગણું ફલ થાય છે તથાઃ—"પિતા, માતા, બહેન, ભાઈ અને વિશેષેકરીને ગુરૂને બદલે જે ઉપવાસ કરે, તેને સોગણું ફલ મળે; પણ તે કરનારને દક્ષિણા ન આપવી; કારણકે એ સેવા છે."હવે સ્ત્રીઓને વ્રતવાસ્તે વિશેષ કહેછે કે, "સ્ત્રીને પોતાના પતિની આજ્ઞા સિવાય વ્રતાદિ કરવાનો અધિકાર નથી." કારણ કે, "સ્ત્રીઓને કન્યાવસ્થામાં પિતા, પરણ્યાપછી પતિ, વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્ર અને તે ન હોય, તો જ્ઞાતિના લોકો [ભાઇભાંડુ વગેરે] રક્ષણ કરે; પરંતુ તેમને સ્વતંત્રતા ઘટતી નથી." કાત્યાયનઃ—"સ્ત્રીએ પોતાના પતિની આજ્ઞા લેઇનેજ વ્રતાદિ કરવું." તે અનુમતિ (આજ્ઞા) ન આપે તો સુમંતુ કહે છે કે,

"સ્ત્રીઓને જુદા યજ્ઞ,વ્રત કે ઉપવાસ કરવાની જરૂર નથી."[કારણકે પતિએ કરેલા કર્મના ફલમાં તેને ભાગ મળે છે.] વિષ્ણુઃ—"પતિ જીવતા છતાં [તેની આજ્ઞાસિવાય] જે સ્ત્રી ઉપવાસ કરે, તે પોતાના પતિનું આયુષ હરણ કરે, ને પોતે નરકમાં પડે."માર્કંડેયઃ—"સ્ત્રીએ પોતાના પતિ કે પુત્રાદિની આજ્ઞાસિવાય કરેલું વ્રતાદિ ખચીત નિષ્ફલ થાય." એમાં આદિ શબ્દ વડે તીર્થયાત્રાદિ સમજવું.હવે સ્ત્રીઓને પુષ્પાદિ અલંકારનો વ્રતમાં દોષ નથી.તે વિષે સુમંતુઃ—"પુષ્પ, અલંકાર, ઉત્તમ વસ્ત્રાદિનું ધારણ,ચંદન, ધૂપ, ઉટી,(ચંદનની અર્ચા)દંતધાવન ને નેત્રમાં કાજલ, એ સ્ત્રીઓને વ્રતોપવાસમાં દોષકારક નથી."

૪૫૩ હવે રજસ્વલા સ્ત્રીએ આરંભ કરેલા વ્રતમાં પોતાને બદલે પ્રાર્થના પૂર્વક પતિની યોજના કરવી, એવું પૂર્વે કહ્યું છે; તે ન હોય તો બીજાને યોજવું. સ્કંદ પણઃ—"નમ્રતાવાળો પુત્ર, બહેન કે ભાઈ, ને તે ન હોય તો અન્ય બ્રાહ્મણની યોજના કરવી." સત્યવ્રતઃ—"સ્ત્રીએ દીર્ઘ કાલનું તપ આરંભ્યાપછી તે રજસ્વલા થાય, તોપણ તે તપનો કદાપિ અટકાવ થાય નહિ."એ ઋષિવચનથી રજસ્વલાએ પોતેજ વ્રત કરવાનું જણાય છે; પણ તેમ કહી શકાતું નથી, કારણ કે, "રજસ્વલા સ્ત્રી પાંચમે દિવસે દેવ ને પિતરોના કર્મમાં શુદ્ધ થાયછે." તથાઃ—'પવિત્રપણાથી કર્મ કરવું.' એવું વિરૂદ્ધ વચન છે; અને "સ્ત્રી રજસ્વલા થાય, તોપણ તેણે એકાદશીવ્રતનો ત્યાગ ન કરવો." એ ઋષ્યશૃંગના વચનમાં અંગીકાર કરેલા વ્રતનો ત્યાગ ન કરવાનું કહેવાથી એ અર્થ કલ્પાય છે કે,પોતાનું વ્રત કરવા વિષે સ્ત્રીએ બીજા કોઈની યોજના કરવી. તથાઃ—"સ્ત્રી રજસ્વલા હોય, તોપણ તેણે એકાદશીને દિવસે અન્ન જમવું નહિ. એ પુલસ્ત્યના વચનમાં ભોજનનો નિષેધ કરવાથી સ્ત્રીએ પોતે ભોજન કરવું નહિ. આ સ્મૃતિમાં એકાદશી શબ્દથી આરંભ કરેલાં સર્વ વ્રતો જાણવાં. "પૂર્વે આરંભેલું વ્રત, દાનપૂજનરહિત કેવલ ઉપવાસાદિ શરીરના નિયમરૂપ કરવું." એ રીતે કાલાદર્શમાં સંમતિ છે. ને સત્યવ્રતવચન તો સર્વ વ્રતને સાધારણ છે.

૪૫૪ હવે કામ્યવ્રતના ઉપવાસનો આરંભ થયાપછી સૂતકાદિ આવી પડે, તો પ્રારંભેલું વ્રત કરવાવિષે કૂર્મઃ—"આરંભેલું કામ્યવ્રત સૂતકાદિ આવેથી દાનપૂજનરહિત કરવું." દાન, પૂજન, સૂતકને અંતે કરવું. તે વિષે મત્સ્યઃ—"વ્રત કરનારે સૂતકાદિ ઉતરી ગયાપછી સ્નાન કરી તથા જનાર્દનનું પૂજન

કરીને વિધિપૂર્વક દાન આપવાથી વ્રત સફલ થાય." અહીં જનાર્દન શબ્દથી વ્રતના જે દેવતા હોય, તે લેવા. "રજસ્વલાએ પણ પાંચમે દિવસે કરવું; અગર પોતાના પતિની કે અન્યની યોજના કરવી." એકાદશી વિષે વારાહપુરાણમાં:- "મનુષ્યે સૂતકમાં સ્નાન કરી શ્રીહરિને માનસિક નમસ્કારપૂર્વક એકાદશીનો ઉપવાસ કરવાથી વ્રતનો લોપ થાય નહિ."

૪૫૫ વ્રતદિવસે વર્જિતકરવાના પદાર્થો વિષેકૂર્મઃ-"વ્રતને દિવસે ચાંડાલ,સૂતિકા, પતિત ને રજસ્વલાને સ્પર્શ કરવો નહિ, ને તેમની સાથે ભાષણ પણ કરવું નહિ." સ્પર્શાદિ કરે તો પ્રાયશ્ચિત્ત વિષ્ણુપુરાણમાં:-"ચાંડાલાદિને સ્પર્શ કરે તો, સ્નાન કરીને સૂર્યનું દર્શન કરવાથી, ને ભાષણ કરે તો પવિત્ર કરનાર અચ્યુત ભગવાનનું ચિંતન કરવાથી પવિત્ર થાય; ને તેમને જુએ તો બુદ્ધિમાન્ પુરૂષે સૂર્યનું દર્શન કરવું." વિષ્ણુરહસ્યમાં:-"ભાષણ કરવા લાયક ન હોય, તેની સાથે ભાષણ કરે, તો પારણાને દિવસે તુલસીપત્ર કે આમળું ભક્ષણ કરેથી શુદ્ધ થાય." આ જે વ્રતદિવસના નિયમો કહ્યા, તે વ્રતના પ્રારંભ ને સમાપ્તિવિષે જાણવા. એના મંત્રો બીજા ગ્રંથોમાંથી જાણવા.

ઇતિ અચલદ્વિવેદીકૃત નિર્ણયદીપકગ્રંથની ટીકામાં વ્રતસહિત સર્વ તિથિનો કંઈ કંઈ સાધારણ નિર્ણય.

-:(૦):-

અથ દહન નિર્ણય.

૪૫૬ હવે મરણ પછી પ્રેતની સપિંડી કરવાને યોગ્યતા થવાસારૂ મલિન શ્રાદ્ધ નામનાં ત્રણ પ્રકારનાં સોળ પ્રેતશ્રાધ્ધો કહીએ છીએ. તે વિષે પ્રેતકલ્પમાં:-"હે ગરૂડજી, મલિન નામનાં પૂર્વે કરવાનાં સોળ શ્રાધ્ધોમાં પ્રથમ મરણસ્થાનમાં, બીજું અર્ધા રસ્તામાં, ત્રીજું ચિતામાં શબના હાથમાં, ચોથું સ્મશાનવાસી ભૂતોને, પાંચમું પ્રાતિવેશિમક, છઠું અસ્થિસંચયન ભૂમિમાં ને દશ દિવસનાં દશ, એ રીતે સોળ શ્રાધ્ધો પ્રથમ કરવાનાં કહેલાં છે." પ્રાતિવેશિમક એટલે ઘરના દ્વારમાં. છઠું શ્રાદ્ધ સ્મશાનવાસી ભૂતસિવાય પ્રેતનુંજ છે. તથા બીજી સ્મૃતિમાં:-"ઉત્ક્રાંતિસ્થાન (મરણસ્થાન)માં, દ્વારદેશમાં, અર્ધ માર્ગે વિશ્રાંતિસ્થાનમાં, ચિતામાં શબના હાથમાં, સ્મશાનવાસી દેવોનું સ્મશાનમાં અને અસ્થિસંચયનમાં, ૭ શ્રાધ્ધો કરવાનાં કહ્યાંછે." ગરૂડપુરાણમાં પણઃ-"મરણ

સ્થાન, દ્વાર, અર્ધ માર્ગ ચૌટુ, વિશ્રામ, કાષ્ઠસંચય, અસ્થિસંચયન, એ છના અર્થ પૂર્વ પ્રમાણેજ છે. તેમાં પહેલાં પાંચ શ્રાધ્ધો પ્રેતને દાહ કરવાની યોગ્યતા માટે છે."

૪૫૭ એનો વિશેષ પ્રકાર. કોઇ માણસ સ્નાન કર્યાસિવાય મરણ સમયે મરનારને સ્પર્શ કરે,તો તે પ્રેતની શુદ્ધિ કરીને દહનાદિ કરવું. તે વિષે કહ્યું છે કે,"સ્નાન કર્યાસિવાય મરતીવખતે પ્રેતને અડકાય, તો તેના દેહની શુદ્ધિ કરીને પછી ઘરમાંથી શબ કાઢવું." શુદ્ધિ એટલે પ્રાયશ્ચિત. તે એવું કે, "રજસ્વલા, સૂતિકા કે ચાંડાલનો સ્પર્શ મરતીવેળાએ થાય, તો અબ્દકૃચ્છ્ર [ત્રીશ [1]પ્રાજાપત્ય કે નિદાન ગોપ્રદાન, એટલે ત્રીશ પ્રાજાપત્યનું નિષ્ક્રય કમીમાં કમી ત્રીશ પાવલીઓસુધી ગણવું] પ્રાયશ્ચિત કરવાનું વાત્સ્યાયને કહ્યું છે. "ધોબી, મોચી કે ચામડીયા ઈત્યાદિનો સ્પર્શ થઇને જે મરણ પામે, તો દોઢ અબ્દ [પિસ્તાળીશ પ્રાજાપત્ય] અથવા છેવટે ત્રીશ પ્રાજાપત્યનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું." તેમજ [2]ઉર્ધ્વોચ્છિષ્ટ [3]અધરોચ્છિષ્ટ મરણ પામે, તો ત્રણ કે છ કૃચ્છ્ર અગર યથાયોગ્ય પ્રાયશ્ચિત કરીને મરણસ્થાનમાં પિંડ વગેરે મૂકયા પછી શબને કાઢવું.પ્રાયશ્ચિતનો વિવેક ગોવિંદરાજસ્મૃત્યર્થસારમાંથી જાણવો.

૪૫૮ તથાઃ—"દહનસ્થાનમાં **संमार्जन** (કચરો વાળવો) કરીને તે જગ્યો છાણથી લીંપવી. પછી **उल्लेखन** [સમિધ કાષ્ઠથી રેખા] કરીને **अभ्युक्षण** (જલ છાંટવું) કરી તેની ઉપર સ્વશાખાવિધિથી અગ્નિનું સ્થાપન કરવું." તે વિષે વૃદ્ધયાજ્ઞવલ્કયઃ—"અગ્નિહોત્રીને તેની શાખામાં કહેલા વિધિપ્રમાણે અગ્નીહોત્રના ત્રણે અગ્નિથી, સ્માર્તાગ્નિવાળાને એક આવસથ્યાગ્નિથી અને ઈતર લોકોને લૌકિકાગ્નિ [ઠીંકરામાં સંસ્કાર કરેલા] થી પોતપોતાની શાખા પ્રમાણે દહન કરવા." લૌકિકાગ્નિ પણ ચાંડાલાદિ દુષ્ટ સ્થાનનો લેવો નહિ. તે વિષે દેવલઃ—"ચાંડાલનો તથા અપવિત્ર ઘરનો, સૂતિકા

---

૧ ત્રણ દિવસ એકભક્ત, ત્રણ દિવસ નક્ત, ત્રણદિવસ અયાચિત ને ત્રણ દિવસ ઉપવાસ, જુમલ્લે દિન બારનું પ્રાજાપત્ય; તેના વર્ષસુધી ત્રણ સો ને સાઠ દિવસ.

૨. નાભિથી ઉપર અજીઠો, એટલે ખાતાં ખાતાં હસ્તમુખ પ્રક્ષાલન કર્યાસિવાય મરણ પામે તે.

૩ મુત્ર કે મલ થયાપછી ધોવાણું ન હોય, ને મરણ પામે તે.

(સુવાવડી) સ્ત્રીનો, પતિતના ઘરનો અને ચિતાનો અગ્નિ પ્રેતના દહનમાટે ગ્રહણ કરવો કદાપિ શ્રેષ્ઠ નથી." વળી દેવલસ્મૃતિઃ–"જે પ્રેતની પાછળ શુદ્ર અગ્નિ, તૃણ કાષ્ઠ ઘી વગેરે ઉંચકીને આણે, તેનું પ્રેતત્વ કદી જાય નહિ, ને તેને અધર્મનો લેપ લાગે."

૪૫૯ તથાઃ–"પછી મરેલા માણસને તેના કુલના લોકોએ સ્મશાનમાં લેઇ જઇને તે પ્રેતને સ્નાન કરાવી પુષ્પવસ્ત્રાદિથી તેનું પૂજન કરવું. નગ્ન દેહને, બાળવો નહિ; અને તે શબના વસ્ત્રનો કડકો ફાડીને સ્મશાનવાસી ચાંડાલાદિને માટે તજવો." એવું પ્રચેતસે કહ્યું છે. તેમ યમ પણઃ–"ગોત્રીએ પ્રેતના દેહને સ્નાન, પુષ્પ, વસ્ત્રાદિથી અલંકૃત કરી તેને ચિતા ઉપર મૂકીને સુગંધિ ચંદનાદિ કાષ્ઠથી દહન કરવું." અનાથ પ્રેતને ઉંચકવા વગેરેનું ફલ પારાશરઃ–"અનાથ બ્રાહ્મણના શબને જે દ્વિજો ઉંચકી જાય,તેમને પગલે પગલે યજ્ઞનું ફલ અનુક્રમે મળે; ને તેમને આ શુભ કર્મ કરવાથી કંઈ પાપ કે અશુભ થાય નહિ."પાણીમાં સ્નાન કરવાથીજ તેમનું આશૌચ [સૂતક] તુરત જાય. તથાઃ–"મૃતશૂદ્રને ગામના દક્ષિણદ્વારથી, ને દ્વિજ જાતિના પ્રેતને અનુક્રમે પશ્ચિમ, ઉત્તર ને પૂર્વદ્વારથી કાઢવા." તથાઃ–"શૂદ્રસ્પર્શના દોષવાળા પ્રેતનું દહન તેને સ્વર્ગે આપનારૂં થાય નહિ." એ વચનથી બ્રાહ્મણના શબને શુદ્રસ્પર્શ થવા દેવો નહિ. મરણ થયાપછી તેને કેશનખનિકૃંતન [હજામત] સ્નાન અલંકાર કરવાના વિધિ શાખાભેદથી જુદા જુદા છે, માટે અત્રે લખ્યા નથી; તે તે શાખાઓમાંથી જાણી લેવા. ગરૂડપુરાણમાંઃ– "ક્રવ્યાદ નામના દેવનું ગંધપુષ્પાક્ષતથી પૂજન કરીને" તેની પ્રાર્થના કરવી કે, "હે જગત્‌ના કારણ, તું સર્વ લોકને ઉત્પન્ન ને પાલન કરનાર છે, માટે વિધિપૂર્વક સંસ્કારયુક્ત આ મરનારને સ્વર્ગમાં લેઈ જા." એવો મંત્ર છે.

૪૬૦ " એ પ્રકારે ક્રવ્યાદઅગ્નિનું પૂજન કરી શબનાં દેહની આહુતિ આપવી; તથા અર્ધો દેહ દહન થયાપછી ઘીની આહુતિ આપવી. મંત્ર મૂળમાં છે તેનો અર્થ. "એમાંથી તું થયોછું. ને પુનઃ એ તારામાંથી થાઓ; આ (શબ) સ્વર્ગલોકને અર્થે સ્વાહા." એમ કહીને પ્રદીપ્ત અગ્નિમાં ઘીની આહુતિ આપવી. " એ રીતે તિલમિશ્રિત ઘીની આહુતિ આપ્યાપછી ખૂબ રડવું, તેથી તેને સુખ થાય." "પતિ પછી પત્ની મરણ પામે, તેને વાસ્તે કપા-

લાગ્નિની આજ્ઞાછે.દહનકાલે અગ્નિનો નાશ થાય,તો અર્ધા દહન થયેલા લાકડાને મંથન [શાયડી ફેરવીને અગ્નિહોત્રમાં અરણીમાંથી અગ્નિ કાઢે છે તેમ,] કરીને તેમાંથી ફરી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરી તેથી દહન કરવું; અથવા તેમ ન બને તો, લોકનો અગ્નિ આણીને 'भूर्भुवःस्वःस्वाहा' એ મંત્રથી ઘીની આહુતિ આપીને તેમાં દહન કરવું." એવું સ્મત્યર્થસારમાં કહ્યું છે.

ઇતિ દહનનો નિર્ણય.

હવે દહન પછી ઉદકદાનનો વિધિ.

એ ઉદકદાન સ્નાન કર્યાપછી કરવું. "શરીર અગ્નિમાં મૂકીને તે તરફ ન જોતાં સ્નાન કરવું." એવું શાતાતપવચન છે. "દહન કર્યાપછી પુત્રોએ લૂગડાંસહિત સ્નાન કરી શબનું નામ ને ગોત્રોચ્ચાર કરીને 'उपतिष्ठतु' કહીને તિલમિશ્રિત અંજલિ આપવી.

૪૬૧ ગરૂડપુરાણમાં પ્રચેતાએ વિશેષ મંત્ર બતાવેલો છે કે, "દહનકર્યાપછી નદી તીરે જઈ, યથાર્થ શૌચ કરી, વસ્ત્ર ધોઇને પછી સ્નાન કરવું." તેમજ પ્રેતના બાંધવો, (માતાના પક્ષના) सपिंडाः (ત્રણ પેઢી સુધીના) समानोदकाः(સાત પેઢી સુધીના) અને જે જોડે ગયા હોય,તે સર્વેએ મૌન ધારણ કરીને અપસવ્ય યજ્ઞોપવીતયુક્ત દક્ષિણભણી મુખ કરી વૃદ્ધને અનુક્રમે પાણીમાં ઉતરીને સ્નાન કર્યા પછી પ્રેતના નામગોત્રોચ્ચાર (अमुकशर्मा अमुक गोत्रः प्रेतस्तृप्यतु) કરીને તિલયુક્ત પાણીની અંજલી પાષણ ઉપર રેડવી. વસિષ્ઠઃ–ડાબા ને જમણા બન્ને હાથથી ઉદકક્રિયા કરવી. વળીઃ–"નામગોત્રનો ઉચ્ચાર કરી મૌનથી એક વાર તિલાંજલિ આપવી." સ્ત્રીઓએ એક વાર અગર ત્રણ વાર આપવાનું પ્રચેતા કહેછે. તેમજ સમાવર્તનસંસ્કાર (બટવો દોડાવેછે તે.) થતાસુધી બ્રહ્મચર્યાશ્રમીએ પ્રેતનું [સપિંડ હોય તોપણ] ઉદકદાન કે આશૌચ ન કરવું. તે મનુઃ–"આદિષ્ટીએ [વેદ ભણનારો બ્રહ્મચારી] બ્રહ્મચર્યવ્રતની સમાપ્તિ થતાસુધી પ્રેતનું ઉદકદાનાદિ ન કરવું; ને ત્યારપછી ઉદકદાન કરીને ત્રિરાત્ર આશૌચ પાળવું." બ્રહ્મચારીને ઉદકદાનનો નિષેધ કર્યો, તે માતાપિતાસિવાયને વાસ્તે જાણવો. તે વિષે દાહાધિકારીનિર્ણયમાં વિશેષ કહીશું.

૪૬૨ તેમ આચાર્ય, પિતૃ, ઉપાધ્યાય, ઈત્યાદિ વચનમાં સપિંડ ન હોય, તેમને પણ ઉદકદાન આપવા વિષે વસિષ્ઠઃ—એ રીતે મરણ પામેલા માતામહ ને આચાર્યની ઉદકક્રિયા કરવી. "મિત્ર,પરણેલી દીકરી કે બહેન, ભાણેજ, સસરો ને ઋત્વિજ, એમણે કામોદક આપવું." કામોદક એટલે પોતાની ઈચ્છા હોય તો ઉદકદાન આપવું. પ્રેતના ઉદયની કામના ન હોય તો ન આપવું; પણ ન આપે તો દોષ નથી.વળી ઉદકક્રિયા કરવી,એવું ગરૂડપુરાણમાં કહ્યુંછે."દહન ને જલાંજલિ કર્યાપછી રડીને આંસુ પાડવાં નહિ. જો રડે કે આંસુ ગાળે, તો નાક ને મુખમાંથી શ્લેષ્મા (બળખા) ને આંખમાંથી આંસુ ગળે, તે પ્રેત ખાયછે."

ઇતિ ઉદકદાનનિર્ણય.

—:(૦):—

અથ સંચયનનિર્ણય.

૪૬૩ "હે ગરૂડજી, દહન કર્યાપછી અસ્થિસંચયન (હાડકાં એકઠાં કરવાં. કરીને પ્રેતની દાહપીડાની શાંતિ માટે પિંડ આપવો. કેટલાએક ચિતાના સ્થાનમાં દૂધ સિંચે છે." ગરૂડપુરાણમાં સંવર્ત પણઃ—"પહેલે કે બીજે દિવસે અગર સાતમે કે નવમે દિવસે ગોત્રજોએ અસ્થિસંચયન કરવું." મિતાક્ષરામાં બીજે દિવસે કરવાનું કહ્યું છે.શાંખાયન કૃષ્ણપક્ષના વિષમ દિવસોમાં કરવાનું કહેછે.આશ્વલાયન કૃષ્ણપક્ષની દશમીપછી ને કાણ્વ અમાવાસ્યામાં કરવાનું કહેછે.કાત્યાયન ને મૈત્રસૂત્રમાં ચોથે દિવસે અસ્થિસંચયન છે. વૈષ્ણવમાંઃ—ચોથે દિવસે અસ્થિસંચયન કરીને તેમને ગંગામાં નાંખવાં. એ સિવાય અન્ય દિવસને વિષે પણ કરવું. ચંદ્રસ્મૃતિમાંઃ—"તે પ્રકારે અન્નપાન લેઇ વિધિવત્ સંસ્કાર કરી પવિત્રપણે સ્મશાનને દૂધવતે સિંચન કરી,યજ્ઞયોગ્ય વૃક્ષની ડાળીવડે શબના ઉત્તમ અંગનાં અસ્થિ વીણી લેઇને નવીન વાસણમાં મૂકવાં."

૪૬૪ પ્રચેતાવિશેષ કહેછે કે, "અસ્થિસંચયનકાલે સ્મશાનવાસી દેવતાઓનો યાગ કરવો. પવિત્રપણાથી પ્રેતને નામે એ યાગ [પૂજન] ન કરે,તો દેવતાઓ તેને શ્રાપ દે છે." સંચયન કર્યાપછી મનુષ્યલોકમાંથી પ્રેતલોકમાં જનાર પ્રેતનેવાસ્તે કાચા અન્નથી એકોદ્દિષ્ટવિધિએ પાથેય (માર્ગમાં ખાવાસારૂ) શ્રાદ્ધ કરવું; એવું સ્મૃત્યર્થસારમાં કહ્યુંછે

ઇતિ અસ્થિસંચયનનિર્ણય.

—:(૦):—

અથ પ્રેતપિંડવિષે પદાર્થનો નિયમ.

તે વિષે શુનઃશેપઃ—"ચોખા, સાથવો વા શાકથી પિંડ આપવા. પહેલે દિવસે જેના આપ્યા હોય તેજ પદાર્થના બીજે દિવસે પણ આપવા." તથાઃ—"ઘરના દ્વારમાં, સ્મશાનમાં, તીર્થમાં કે દેવાલયમાં, જ્યાં પ્રથમ પિંડ આપ્યો, ત્યાંજ સર્વ પિંડ આપવા."

૪૬૫ તથાઃ—"પરગોત્રી કે સગોત્રી, સ્ત્રી કે પુરુષ, જેણે પહેલા દિવસની ક્રિયા કરી હોય, તેણેજ દશ દિવસસુધી કરવી." એ રીતે કર્ત્તાનો નિયમ ગૃહ્યપરિશિષ્ટમાં કહ્યો છે. મિતાક્ષરામાંઃ—પુત્રાદિ કર્ત્તા સમીપ ન હોવાથી જે પરગોત્રીએ દહનથી માંડીને પ્રથમ દિવસની ક્રિયા કરી, તેણેજ દશ દિવસસુધી તે ક્રિયા પૂરી કરવી. તથાઃ—"જે અન્યગોત્રી અન્યગોત્રના પ્રેતને દહન કરે, તેણેજ દશ દિવસ ઉદક ને પિંડદાન કરવું." એ સ્મૃતિચંદ્રિકામાં કહ્યું છે. તથાઃ—જુદા ગોત્રવાળા શિષ્યે અન્યગોત્રી આચાર્યાદિની અંત્યેષ્ટિ (ઉત્તરક્રિયા) કરી હોય, તો તેણે દશરાત્ર આશૌચ (સૂતક) પાળવું. તે વિષે મિતાક્ષરામાંઃ—"મરનાર ગુરૂની ઉત્તરક્રિયા શિષ્ય કરે, ને તે સંબંધી અન્ન પણ જમે, તો તે દશ દિવસે શુદ્ધ થાય." એ મનુવચનનું ચંડુએ વ્યાખ્યાન કર્યું છે કે, સ્મૃતિમાં શિષ્ય શબ્દ છે, તેથી પુત્ર ન હોય તોજ શિષ્યનો અધિકાર છે. જો તે અંત્યેષ્ટિ કરે તો તેને દશરાત્ર, અને ન કરે તો ત્રિરાત્ર સૂતક લાગે. કારણ કે આચાર્યનું સૂતક ત્રિરાત્ર પાળવા વિષે સ્મૃતિવચન છે. બીજું પ્રેતને સ્પર્શ (દાહાદિ ક્રિયા) કરનારને દશરાત્રાશૌચ છે. પ્રથમ આવેલા સૂતકમાં બીજું આવીને સંપૂર્ણ થયું હોય, તોપણ પૂર્વાશૌચ પૂર્ણ દશ રાત્ર પાળવું, એવું દશકભાષ્યમાંછે. પિંડદાનનો વિધિ મરીચિએ એવો બતાવ્યોછે કે, અપસવ્યાદિરૂપ પિતૃયજ્ઞક્રિયાથી પિંડરૂપ અન્ન પ્રેતને પૃથ્વી ઉપર મંત્રસિવાય આપવું.

૪૬૬ તથાઃ—"પ્રસેક, (જલસિંચન) પુષ્પ, ધૂપ, હાર, પિંડ ને જલદાન, એટલાં વાનાં પ્રેતને પૃથ્વી કે પાષાણ ઉપર આપવાં." તથાઃ—"દશ દિવસનાં શ્રાદ્ધો મંત્ર ભણ્યાસિવાય ફક્ત નામનો ઉચ્ચાર કરીને કરવાં. જે વસ્ત્ર પહેરીને દશ દિવસ ક્રિયા કરી, તે તજીને ઘેર આવવું." એવું વિષ્ણુવચન છે. "દશ દિવસ રોજ ગર્ત (ખાડો કરવો પડેછે તે.) ને પિંડ આપવો," એવું ગરૂડવચન

છે.પ્રચેતાઃ–"પ્રેતને માટે રોજને રોજ જલની અંજલિઓ આપવી;જ્યાંસુધી દશ પિંડની સમાપ્તિ થાય, ત્યાંસુધી રોજ એકેકની વૃદ્ધિ કરવી." એજ અર્થ મૂલગ્રંથકારે કર્યો છે. મિતાક્ષરામાંઃ–"નવ દિવસના નવ, અને દશમે દિવસે દશમો પિંડ આપી રાત્રિ ગયાપછી શુદ્ધ થાય" એવું સ્મૃતિનું વચન છે.

૪૬૭ યોગીશ્વરઃ–"પ્રેતના સંબંધિઓએ ક્રીત (વેચાતું લેઇને) કે લબ્ધ (કોઇએ આપેલું) અન્ન જમીને રાત્રે જુદેજુદા સૂવું; ને જે પિંડયજ્ઞાવૃત (પિંડયજ્ઞનો અધિકારી) હોય, તેણે ત્રણ દિવસ પ્રેતને નામે અન્ન (પિંડ) આપવું." એ વચનથી ત્રણ દિવસ પિંડક્રિયાની કલ્પના કહી છે; તેમાં દશ કે ત્રણ દિવસની ક્રિયા કરવાથી શાસ્ત્રાર્થ તો સિદ્ધ થયો; પણ દશ દિવસની ક્રિયા કરવામાં ઘણો ક્લેશ થવાના કારણથી, ને ત્રણ દિવસની ક્રિયા શાસ્ત્રની રીતે સિધ્ધ થવાથી, ઘણા ક્લેશવાળા દશ દિવસની ક્રિયા કરવાના પક્ષમાં લોકોની પ્રવૃત્તિ ન થવાની શંકા કરવી નહિ.તથાપિઃ–"નવ દિવસના નવ પિંડથી પ્રેતનો દેહ ઉત્પન્ન થાય છે." તથાઃ–"પ્રથમ દિવસના પિંડથી પ્રેતનું માથું ઉત્પન્ન થાય છે." ઈત્યાદિ સ્મૃતિપુરાણનાં વચનોથી પ્રેત શરીરનાં અવયવો ઉત્પન્ન થવારૂપી પ્રેત ઉપર મોટા પરોપકાર થવાસારૂ શિષ્ટ લોકોએ દશ દિવસની ક્રિયાનો મોટા પક્ષ સ્વીકારીને,ત્રણ દિવસની પિંડ ક્રિયા બતાવનારા યોગીશ્વરના વચનનો અનાદર કર્યો છે. અનશન (ઉપવાસ) આદિ કરવાથી સૂતક ઓછું થાય છે, તોપણ દશ દિવસની ક્રિયામાં દશ પિંડો પૂરા કરવાજ. તે વિષે શાતાતપ કહે છે કે, "આશૌચ ઓછું થાય, તોપણ દશ પિંડ તો આપવાજ." જે મરીચિવચન છે કે, "એકાગ્રચિત્તપુરુષે સ્નાન કરી ઈશાન ખૂણામાં ચરૂ (ભાત) કરીને તેનો પિંડ પ્રેતને દર્ભ ને મંત્રરહિત ભૂમિ ઉપર આપવો, તે [દર્ભરહિત પિંડ આપવાને બતાવનારૂં વચન] જનોઈ દીધું ન હોય તેને વાસ્તે છે. જનોઈ દીધેલાનો પિંડ દર્ભઉપર આપવો, એવું પ્રચેતા કહે છે.

ઇતિ દશાહપિંડનિર્ણય.

હવે દશાહમધ્યે પિંડસિવાયનાં નવશ્રાદ્ધોનો નિર્ણય કહીએ છીએ.

૪૬૮ મરણથી આરંભીને બિષમ દિવસો [પહેલા, ત્રીજા, પાંચમા, સાતમા ને નવમામાં જે શ્રાદ્ધો થાયછે, તેને નવશ્રાદ્ધ કહેછે.તે વિષે કહ્યું છે કે,"મરણથી આરંભીને બાર દિવસ સુધી વિષમ દિવસોમાં કરવાનાં નવશ્રાદ્ધ એકોદ્દિષ્ટ વિધાનથી એકલા પ્રેતનું નામ દઇને કરવાં." યમ પણઃ-"ત્રીજે, પાંચમે, નવમે ને અગિયારમે દિવસે જે શ્રાદ્ધ કરવામાં આવે, તેને નવશ્રાદ્ધ કહેછે."અંગિરાઃ-"પહેલે, ત્રીજે, પાંચમે, સાતમે,નવમે ને અગિયારમે દિવસે મળીને છ નવશ્રાદ્ધ છે." કેટલાએક પાંચ નવશ્રાદ્ધો કહ્યાં છે, અને બીજાએ છ કહ્યાં છે. તે વિષે શિવસ્વામિઃ-"ઋગ્વેદી પાંચ, અને આપસ્તંબ શાખાવાળા છ નવશ્રાદ્ધ કહેછે; બીજા લોકો પાંચ કે છ નવશ્રાદ્ધનો વિકલ્પ કહેછે." વર્ણ સંબંધી નવ શ્રાદ્ધની વ્યવસ્થા ભવિષ્યોત્તરમાં કહીછે.

૪૬૯ "વૈશ્યને નવ, ક્ષત્રિયને સાત, બ્રાહ્મણને અને શૂદ્રને છ નવશ્રાદ્ધ મહર્ષિઓએ કહ્યાં છે." વ્યાસઃ-"પહેલે, સાતમે, નવમે ને અગિયારમે દિવસે, જે શ્રાદ્ધ કરવામાં આવે,તેને નવશ્રાદ્ધ કહેછે."તથાઃ-"કેટલાક પાંચ નવશ્રાદ્ધો કહેછે. નવમું નવશ્રાદ્ધ કદાપિ રહિ જાય તો,અગિયારમે દિવસેતે કરવાને સ્મૃતિવેત્તાઓએ કહ્યું છે."કાણ્વઃ-"જે જે નવશ્રાદ્ધ કે માસિકશ્રાદ્ધ રહિ જાય,તે આવતા શ્રાદ્ધની સાથે એકતંત્રે (મિશ્રિત) કરવું." કાલાદર્શમાં પણઃ-"દૈવયોગથી રહેલું માસિકશ્રાદ્ધ બીજા આવતા માસિકની જોડે મિશ્રિત કરવું;" તેમ મનુષ્યના અપરાધથી રહ્યું હોય,તોપણ તેમજ કરવું. અત્રિઃ-"સૂતકને અંતે દશ દિવસના શ્રાદ્ધનિમિત્ત દશ,અને નવશ્રાદ્ધનિમિત્ત અગિયારમા દિવસનો એક,મળીને અગિયાર બ્રાહ્મણને જમાડવા." સ્મૃત્યર્થસારમાં તો નવશ્રાદ્ધની ગણના કરીને તે અગિયારમે દિવસે કરવાં, એમ કહ્યું.

ઇતિ નવશ્રાદ્ધનિર્ણય.

હવે દશ દિવસમાં અમાવાસ્યાનો નિર્ણય.

૪૭૦ દશ દિવસમાં અમાવાસ્યા આવે, તો દશાહપિંડની સમાપ્તિ કરવી, એ પક્ષ વિષે કાલાદર્શમાંઃ-"બે ચંદ્રમાં પ્રેતશાંતિવાસ્તે પિંડ આપવા નહિ. બે ચંદ્રમાં દશ દિવસની પિંડક્રિયા થાય,તો તે કર્તાના કુલનો નાશ કરે."પૈઠીનસિ

પણઃ—"પ્રથમ ચંદ્રમાંજ પ્રેતની પિંડોદકરૂપી ક્રિયા કરવી.બે ચંદ્રમાં કરે, તો તેનું પ્રેતત્વ જાય નહિ." [કૃષ્ણપક્ષમાં ક્રિયાનો આરંભ કરતાં વચમાં અમાવાસ્યા આવે ને ક્રિયાની સમાપ્તિ શુક્લપક્ષમાં કરે, તો તે બીજો ચંદ્ર કહેવાય. એજ અર્થને ઋષ્યશૃંગઃ—"સૂતકની વચમાં અમાવાસ્યા આવે,તો તેમાંજ સર્વ વર્ણોની ક્રિયા સમાપ્ત કરવી." [અમાવાસ્યાનું ઉલ્લંઘન કરવું નહિ.] ભવિષ્યત્પુરાણમાં પણઃ—"ચાલતા સૂતકમાં અમાવાસ્યા આવે, તો ઉદક ને પિંડક્રિયાની સમાપ્તિ કરીને પછીના સૂતકમાં સ્નાન માત્ર રોજ કરવું." આ શાસ્ત્રાર્થ માતાપિતાસિવાયનાની ક્રિયાવાસ્તે જાણવો. માતાપિતા વિષે વિશેષ ગાલવઃ—"માતા કે પિતાના સૂતકમાં ત્રણ દિવસ ગયાપછી અમાવાસ્યા આવે, તો તેટલામાંજ દશ દિવસની ક્રિયા સમાપ્ત કરવી."આ વચનમાં માતા ને પિતાના સૂતકમાં ત્રણ દિવસપછીથી દશ દિવસસુધીમાં અમાવાસ્યા આવે, તો ક્રિયાની સમાપ્તિ કરવાની કહી; ને બીજાને માટે પ્રથમ દિવસથી દશ દિવસસુધીમાં ગમે ત્યારે અમાવાસ્યા આવે, તો ક્રિયાની સમાપ્તિ કરવી, એવું કાલાદર્શમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે.

૪૭૧ તથા તેમાંજઃ—"ત્રણ દિવસપછીથી દશમાની અંદર અમાવાસ્યા આવે, તો તેમાં સર્વ ક્રિયાની સમાપ્તિ કરવી; ને માતાપિતાને તો જ્યાંસુધી સૂતક હોય, ત્યાંસુધી પિંડ ને જલની અંજલિઓ આપવી." આ ગૌતમવચન અમાવાસ્યાનિમિત્ત માતાપિતાની પિંડાદિ ક્રિયા સમાપ્ત ન કરવાવિષે કહેનારૂં જણાય છે, તોપણ ત્રણ દિવસ પછીથી અમાવાસ્યા આવે,તો પિંડાદિની સમાપ્તિ કરવાવિષે જાણવું. ત્રણ દિવસ પહેલાંજ જો અમાવાસ્યા આવે તો, જ્યાંસુધી સૂતક હોય ત્યાંસુધીમાં ક્રિયાની સમાપ્તિ કરવી; ને ત્રણ દિવસમાં ન કરવી; એવો અર્થ લીધાથી ગાલવવચનની સાથે ગૌતમવચનનો અર્થ મળતો આવશે, એમ કાલાદર્શમાં વ્યાખ્યાન કર્યું છે. પણ એ અર્થ લેવો અયોગ્ય છે; કારણકે કોઈ વચનનો સંકોચ કરવાને પ્રમાણ ન હોવાથી, પ્રગટ હોય તે અર્થજ લેવો યોગ્ય છે.

૪૭૨ નિર્ણયામૃતમાં તો આ સર્વ વિસ્તારનો અનુવાદ(ફરી કહેવું તે.)કરીને તેનો સ્વીકાર પણ કર્યાપછી ગાલવ ને ગૌતમવચનોની (વિરોધ મટાડવાવાસ્તે) દેશાચારભેદથી એવી વ્યવસ્થા કરીછે કે, માતાપિતાના ત્રણ દિવ-

સપછીથી દશમાસુધીમાં અમાવાસ્યા આવ્યાથી ઉત્તરક્રિયાની સમાપ્તિ ત્રણ દિવસમાં કરવાનો આચાર જે દેશમાં હોય, તે વિષે ગાલવ વચન, અને જે દેશમાં દશ દિવસની અંદર અમાવાસ્યા આવે, તોપણ ત્રણ દિવસમાં ક્રિયાની સમાપ્તિ ન કરતાં, દશ દિવસસુધી તે કરવાનો આચાર હોય, તે વિષે ગૌતમવચન લેવું. એ વ્યવસ્થાથી પૂર્વે કહેલું વચન નિંદિત કર્યું નથી; તેમ તેનો અંગીકાર પણ કર્યો નથી. હવે પારિજાતમાં તોઃ–ક્ષેત્રજદત્તકાદિ પુત્રો હોય, તેમ માતાપિતા નિર્ગુણ હોય, તેમનેમાટે ત્રણ દિવસમાં પિંડાદિ સમાપ્તિનો પક્ષ અમુક ગ્રંથના આધારથી લીધો છે. એ રીતે માતાપિતાસિવાયના લોકોવિષે ગમે ત્યારે સૂતકમાં દર્શ (અમાસ્યા)આવે, તો ક્રિયાની સમાપ્તિ કરવાનો પક્ષ પણ નિર્ગુણ વિજાતિમૃતવિષે જાણવો.

૪૭૩ વિજ્ઞાનેશ્વર તોઃ—વચમાં અમાવાસ્યા આવ્યાથી પિંડાદિ ક્રિયાની સમાપ્તિ ન કરવા માટે વૃદ્ધસંપ્રદાય છે; તેથી સમાપ્તિ કરવાનું બતાવનારાં વચનો લોકાચાર વિરૂદ્ધ હોવાથી મિતાક્ષરાદિ ગ્રંથોમાં ગ્રહણ કર્યાં નથી. તેણે તો સર્વ લોકવિષે એવું પ્રગટ કર્યું છે કે, વચમાં દર્શ આવે, તોપણ પિંડાદિ ક્રિયાની સમાપ્તિ લોકાચારવિરૂદ્ધ છે,માટે તે ન કરવી."જે કર્મ લોકવિરૂદ્ધ હોય, તે જોકે ધર્મરૂપ હોય, તોપણ સ્વર્ગફલ આપનારૂં નથી; માટે તે ન કરવું." તથાઃ–"વિદ્વાને શાસ્રદ્રષ્ટિથી કુલના કે દેશના ધર્મનું કદાપિ ઉલ્લંઘન કરવું નહિ. હવે કાલાદર્શમાં જે પિંડાદિ સમાપ્તિનો પક્ષ કહ્યો, તે પણ એક પક્ષછે, એમ દેખાડવા માટેજ તે કહ્યોછે.એવો આદર વિનાનો પક્ષ બતાવવાનું શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે. તે એવી રીતે કે, સુરાગ્રહાદિ યજ્ઞમાં ગૌ ને પશુની હિંસાનો પક્ષ આદર વિનાનો છે, તોપણ તે દેખાડયો છે; માટે દશ દિવસમાં અમાવાસ્યા આવે, તોપણ ઉત્તરક્રિયાની સમાપ્તિ ન કરવી.

ઇતિ સૂતકમાં અમાવાસ્યા આવે તો ક્રિયા કરવાનો નિર્ણય સંપૂર્ણ.

હવે નવશ્રાધ્ધના વિધિવિષે વિશેષનિર્ણય.

૪૭૪ તે વિષે કહ્યુંછે કે, "પૂર્વે કહેલા નવશ્રાદ્ધનો એકોદ્દિષ્ટવિધિ કરવો.ને તેમાં મંત્ર ભણવાનું ને પિંડ ઉપર ઉદકાંજલિ આપવાનું ન કરવું." પાત્રને સ્પર્શ કરી જપ, આશિર્વાદગ્રહણ, અન્નનો વિકિર, પિતરોના મંત્ર, એ

સર્વ વર્જિત કરવું. પ્રેતકલ્પમાં:—"આશિર્વાદ, બેવડા દર્ભ, સ્વસ્તિવાચન, ૐકાર, અગ્નૌકરણ, ઉચ્છિષ્ટ દર્ભમાર્જન, વિશ્વેદેવ, વિકિર, સ્વધા શબ્દ, અભિરમ્યતાં શબ્દ, પિતૃશબ્દ, અચત્વામત્રાનુ શબ્દ, આવાહન, ઉલ્મુક, (દર્ભની શળીઓ] બ્રાહ્મણોને વળાવવું, નમસ્કાર, પ્રદક્ષણા ને પૂર્વે કહેલા પિતરોના મંત્ર, એ અરાઢ પદાર્થો પ્રેતશ્રાદ્ધમાં વર્જિત કરવા."

ઇતિ પ્રેતશ્રાદ્ધવિધિ.

અથ પિતાં આદિના શ્રાધ્ધના આધકારીનો નિર્ણય.

૪૭૫ "ભાઇઓ જુદા ન થયા હોય, તો શ્રાધ્ધાદિ ધર્મ એકઠાજ થાય."તે વિષે મરીચિઃ—"સર્વ ભાઇઓએ એકમતે દ્રવ્યની વહેંચણ ન કરી હોય, તો જયેષ્ઠ ભાઇએ કરેલું શ્રાદ્ધાદિક સર્વે ભાઇઓએ કર્યું સમજવું." સ્મૃતિસારમાં પણઃ—ભાઈઓ જુદા ન થયા હોય, કે જુદા થઇને ફરી એકઠા થયા હોય, તો લૌકિક અગ્નિમાં વૈશ્વદેવાદિ એક ભાઇએ કર્યું, તો સર્વેએ કર્યું જાણવું." તથાઃ—"ભાઇઓના ભાગ ન વહેંચાયા હોય, તો સ્વધર્મ અકઠોજ થાય, પણ જો વહેંચાયા હોય,તો પોતપોતાના વૈશ્વદેવ,શ્રાદ્ધ વગેરે ધર્મ જુદા જુદા થાય." યાજ્ઞવલ્કય પણઃ—અવિભક્ત ભાઇઓમાં એક જણે કરેલો ધર્મ સર્વેએ કર્યો માનવો; ને જો તેઓ વિભક્ત થયા હોય, તો સર્વેએ સંવત્સરી ઈત્યાદિ ધર્મ જુદેજુદા પાળવા. એજ અર્થ ગરૂડપુરાણમાં—સંવત્સરીઆદિ ક્રિયા વિભક્ત ભાઇઓએ જુદેજુદી કરવી; એટલે એક એક પુત્રે પોતપોતાના દ્રવ્યથી કરવી." એ રીતે વિભક્ત ભાઇઓને જુદેજુદી શ્રાધ્ધાદિ ક્રિયા કરવાની કહી; પણ મુઆ પછીની ક્રિયામાં વિશેષ છે.

૪૭૬ તે વિષે પ્રેતકલ્પમાં:—"ઘણા પુત્ર હોય, તોપણ વિધિ એકજ કરવો.જો કે ધન વહેંચી લીધું હોય,તોપણ નવશ્રાદ્ધ,સપિંડીકરણ,અને સોળ [માસિક] શ્રાધ્ધો એક જણેજ કરવાં.અંત્યેષ્ટિવિષે પણ ઋષિઓએ એમજ કહ્યુંછે." ઈત્યાદિ વચનથી વહેંચી લીધેલા ધનમાંથી મરણક્રિયામાં જોઇએ તેટલા ઉપયોગી પદાર્થ અવિભક્ત ભાઈઓની પેઠે એકઠા કરીને સર્વ ભાઈઓની સંમતિ સહિત જયેષ્ઠપુત્રેજ સપિંડીકરણાંત ક્રિયા કરવી. જયેષ્ઠ પુત્રે કર્યું,તે સર્વેએ કર્યું માનવું, એવું સ્મૃત્યર્થસારાદિ ગ્રંથમાં કહ્યું છે,તેમ શ્રુતિમાં પણ એક કર્મમાં અ-

નેક કર્ત્તાઓ કહ્યા છે. ઉદાહરણઃ—'ગૃહપતિસહિત સત્તર જણે સત્ર કર્યું.' આ શ્રુતિમાં જેમ સત્તર જણે પોતપોતાનું ધન એકઠું કરીને ભેગો યાગ કરવામાં સર્વેએ '**ન મમ**' એવો ત્યાગ માત્ર કરવાથી સઘળાએ તે યાગ કર્યો જાણવો,તેમ એકે ઉત્તરક્રિયા કરી, કે સર્વેએ કરી જાણવી. વળી **સ્મૃત્યર્થસારમાંઃ**—"દાહથી આરંભીને એકાદશાહાદિ કર્મ જયેષ્ઠપુત્રાદિ યોગ્ય અધિકારી કરે.નવશ્રાદ્ધ અને ષોડશશ્રાદ્ધ વિભક્ત કે અવિભક્ત ભાઇઓએ એ પ્રમાણે કરવાં.કેવલ સપિંડીકરણ ધનવાન્ વિભક્ત પુત્રોએ વૃદ્ધિની કામનાથી એકે દિવસે જુદેજુદું કરવું.નહિ તો નહિ. આ જે સપિંડીકરણ જુદું જુદું કરવાનું વિધાન છે, તે દેશાંતરમાં રહેનાર પુત્રોને સપિંડીકરણ થયાનો નિશ્ચય ન હોય, તે વિષે જાણવું. મિતાક્ષમાં તોઃ—વિભકત ધનવાળા ઘણા ભાઈઓ હોય, તોપણ પ્રેતશ્રાદ્ધસહિત સપિંડીકરણ એક જણે કર્યું, એટલે થયું; સર્વેએ ન કરવું, એવું કહ્યું છે. પછીનું સર્વ પિતૃકર્મ જુદેજુદું કરવું. સર્વ શ્રાદ્ધોમાં ગોત્રનું જ્ઞાન ન હોય, તો નામ બોલીનેજ કરવું.

હવે પુત્રાદિ અધિકારીઓ વિષે

૪૭૭ સુમંતુઃ—"ઔરસ પુત્રે માબાપની ઉત્તરક્રિયા આદરથી મંત્રપૂર્વક કરવી." ઔરસ એટલે પરણેલી સ્ત્રીનો પુત્ર. ઔરસાદિ અપવિદ્ધ સુધીના પુત્રો આગળ બતાવીશું. **તથાઃ**—"પુત્ર, પૌત્ર, પૌત્રનો પુત્ર, કન્યાનો પુત્ર," **તથાઃ**—"સગો ભાઈ, ભત્રિજો, હોરમણ ભાઇ, અથવા તેનો પુત્ર," એ રીતે એકકને અભાવે, મરનારની ઉત્તરક્રિયાના ઉત્તરોત્તર અધિકારી થાય છે. શંખઃ—"પુત્ર ન હોય તો સ્ત્રી, અને તે ન હોય તો ભાઇ." **તથાઃ**—"પિતાની ક્રિયા પુત્ર કરે, તે પાસે ન હોય તો પત્ની,તે ન હોય તો ધન લેનારો દૌહિત્ર,તે ન હોય તો ભાઈ અને તે પણ ન હોય તો ભત્રિજો." **તથાઃ**—"જેને સગો ભાઈ ન હોય, તેની ક્રિયા ભત્રિજે કરવી." એવું બીજી સ્મૃતિનું વચન છે. **તથાઃ**—"પુત્રાદિ મુખ્ય અધિકારી ન હોય, તો મરનારનો પિતા, જયેષ્ઠ ભાઈ કે માતા, એ રીતે એક પછી એક અનુક્રમે અધિકારી છે, તે ક્રિયા અન્યથા (બીજી રીતે) કરે, તો મહા પાપ લાગે."

૪૭૮ શંકા કરે છે કે, "પુત્રની ઉત્તરક્રિયા માતાપિતાએ, ને નાનાભાઈની ક્રિયા મોટા ભાઇએ કરવી નહિ." એ વચનથી માબાપને કે મોટા

ભાઇનેક્રિયા કરવાનો નિષેધ છે, તેથી તેમને તે કરવાનો અધિકાર કેમ કરીને થાય ? તેનું ઉત્તર કે, મરનારના પુત્રાદિ મુખ્ય અધિકારી હોય, અગર મુખ્ય અધિકારી છતાં તેનો સ્નેહ ન હોય, તો માતાપિતા કે મોટા ભાઇનો નિષેધ છે; તેથી જો પુત્રાદિ કે નાનો ભાઈ હોય, તો માતાપિતા કે મોટાભાઇનો અધિકાર નથી.કારણ કે નાના ભાઇને અને ભત્રિજાને પુત્રપણું કહેલું છે,ને પુત્રનો પુત્ર તો મરનારની પ્રજાજ છે. તે વિષે મનુઃ—"એક જાતના અનેક ભાઇઓ હોય, તેમાં એક ભાઇને પુત્ર હોય, તો તે પુત્રથી સર્વે ભાઇઓ પુત્રવાન્ છે. તેમના એક જ્ઞાતિમાંથી પરણેલી અનેક સ્ત્રીઓમાં એક પુત્રવતી હોય, તો તે પુત્રથી સર્વે સ્ત્રીઓ (શોકયો) પુત્રવતી છે." એ વચન પ્રમાણે પુત્રને અભાવે પૌત્ર, તે-ને અભાવે કનિષ્ઠ ભાઈ, તેને અભાવે ભત્રિજો, તેને અભાવે મોટા ભાઈ ને તેને અભાવે માતાપિતા ઉત્તરક્રિયા કરે.

૪૭૯ એ અર્થના અભિપ્રાયથી બૌધાયનઃ—"જો સ્નેહ ઘણો હોય, તો માતાપિતા કે જ્યેષ્ઠ ભાઇ પણ સપિંડીકરણસિવાય ક્રિયા કરે; ને ગયામાં તો વિશેષેકરીને વડીલો પણ કરે." તે વિષે કાત્યાયન પણઃ—"નાના ને મોટા ભા-ઇઓ પણ સત્ક્રિયા કરે; તેને અભાવે કાકાના પુત્ર, ને તેમને અભાવે તેમના પુત્ર (ભત્રિજા) કરે." સંગ્રહમાં પણઃ—"પત્ની, ભાઈ, ભત્રિજો, પિતા, માતા, સ્નુષા, (દીકરાની વહુ,) બહેન, ભાણેજ, સપિંડ, (સાત પેઢી સુધીનો) સોદક, (ચૌદમી પેઢી સુધીનો) એ બધા પિંડ આપવાને એક પછી એકના અભાવે અનુક્રમે અધિકારી થાયછે."વિષ્ણુપુરાણમાં તોઃ—"હે નૃપ,પુત્ર,પૌત્ર ને પ્રપૌત્ર (પૌત્રનો પુત્ર) પછી ભત્રિજાનો કે સપિંડનો ક્રિયામાં અધિકાર થાયછે.ને તે બ-ધાએ ન હોય, તો સમાનોદક ને તેમના પુત્રો ક્રિયાના અધિકારી જાણવાં." શ્રીમાર્કંડેય પણઃ—"જેના ઉપર કહેલા અધિકારી બાંધવો કોઈ ન હોય તો,મિત્ર કે જમાઇ, સ્નેહથી સંપૂર્ણ ક્રિયા કરે; ને એ સર્વનો પણ અભાવ હોય તો, મ-રનારના દ્રવ્યથી રાજાએ દાહાદિ સર્વ ક્રિયા તેની જાતના બ્રાહ્મણો કને કરાવવી."

૪૮૦ સ્કંદપુરાણમાં પણઃ—"સર્વ અધિકારીના અભાવે સ્ત્રીએ પોતાના ભર્ત્તાની અમંત્રક ક્રિયા કરવી. ઉત્તરક્રિયામાં જનોઈ દીધેલાજ સર્વ અધિકા-રીઓ હોવા જોઇએ; પણ ઔરસપુત્ર તો જનોઈ દીધેલો ન હોય, તોપણ તેણે માબાપની ક્રિયા કરવી." એજ અર્થ મૂલ ગ્રંથકારે લીધોછે.કાત્યાયનઃ—"પ-

ત્ની ને જનોઈ દીધાસિવાયના પુત્ર બન્નેએ મંત્રસહિત અગ્નિદાહ માત્ર કરીને બીજી સર્વ ક્રિયા અન્ય પાસે કરાવવી." શંખ પણઃ–"ભાર્યાને પતિએ ને પતિને ભાર્યાએ પિંડ આપવો. સાસુને વહુએ, ને તે ન હોય,તો મરનારના સગા ભાઇએ પિંડ આપવો." પુત્રના અભાવે સ્ત્રીપુરૂષ કે શોક્ય અન્યોઅન્યને પિંડ આપે, એવું સ્મૃત્યર્થસારમાં છે. તેમ ગરૂડપુરાણમાંઃ–"અપુત્રા સ્ત્રી મરણ પામે, તો તેના પતિએ સપિંડીકરણ કરવું."કાત્યાયનઃ–"ઔરસ પુત્ર માતાની ક્રિયા કરે, તે ન હોય તો હોરમણ પુત્ર કરે, ને તેના અભાવે ક્ષેત્રજાદિ પુત્રો તે આદરથી કરે."તથાઃ–"એક પુરૂષની અનેક સ્ત્રીઓમાં એક પુત્રવતી હોય, તો તે પુત્રથી સર્વે પુત્રવતી છે, એવું મનુએ કહ્યુંછે." તેથી પુત્ર, પૌત્ર ને પ્રપૌત્રને અભાવે બીજાનો અધિકાર છે.

૪૮૧ પુત્ર હોય તો બીજાના નિષેધ વિષે ઋષ્યશૃંગઃ–"પુત્ર હોય તો બીજા કને ક્રિયા ન કરાવવી. અપુત્રની ક્રિયા તેનો સગો ભાઈ કરે." તેમજ બીજી સ્મૃતિઃ–"અપુત્ર કાકાની ક્રિયા ભત્રિજા કે મોટા ભાઈએ કરવી. ભત્રિજાએ પણ પુત્રની પેઠે કાકાના શ્રાદ્ધનો પાર્વણવિધિ કરવો; ને પિતાને ઠેકાણે કાકાના નામનો ઉચ્ચાર કરીને બાકીનો વિધિ પૂર્વવત્ કરવો."અહીં પાર્વણ સંન્યાસિનું જાણવું. ધનગ્રહણ કરનારે પિંડાદિ શ્રાદ્ધ કરવું. તે વિષે સ્કંદપુરાણમાંઃ–"ધન તો મનુષ્યનો મલ છે, તે લેનારને માટે ઋષિઓએ પ્રાયશ્ચિતક્રિયા એવી બતાવી છે કે, તે જ્ઞાની લોકોને પણ કરવાને કઠણ છે." તે એવી છે કે, "ધન લેનારે પોતાનો દેહ પડતાસુધી જેનું ધન લીધું હોય, તેની પિંડોદક શ્રાદ્ધાદિ ક્રિયા કરવી." કદાપિ છોડીનો પુત્ર દત્તક લીધો હોય, ને તેણે ધન ન લીધું હોય, તોપણ માતામહની ઉત્તરક્રિયા માતામહશાખાની કરવી, એવું પ્રથમ કહ્યું છે. તેજ વાત પારાશરઃ–"હે નરશ્રેષ્ઠ, દૌહિત્રે (છોડીને છોકરે) માતામહની ઉત્તરક્રિયા પુત્રની પેઠે કરવી."

૪૮૨ સ્મૃત્યર્થસારમાંઃ–દૌહિત્ર ને માતામહ અન્યોઅન્યને પિંડાદિ આપે. ઈત્યાદિ આદ્ય અધિકારીઓ જાણવા. તેમજ ઉપનયનવ્રતવાળો બ્રહ્મચારી પણ માતા, પિતા,ઉપાધ્યાય ને આચાર્યની ક્રિયા કરે,તો તે બ્રહ્મચર્યવ્રતથી ભ્રષ્ટ થતો નથી. તે વિષે યાજ્ઞવલ્કયઃ–"બ્રહ્મચારી આચાર્ય, પિતા અને ઉપાધ્યાયને ઉંચકી જવા વગેરે કરે, તોપણ તે બ્રહ્મચર્યથી ભ્રષ્ટ થાય નહિ; પણ તેણે સૂત-

કાન્ન જમવું, કે તેમની સાથે એકઠો નિવાસ કરવો નહિ." જનોઈ દઇને સાંગ [અંગસહિત] વેદ ભણાવે, તે આચાર્ય, ને વેદનો એક ભાગ ભણાવે, તેને ઉપાધ્યાય જાણવો. કટાન્ન એટલે સૂતકીનું અન્ન. વ્રતી એટલે બ્રહ્મચારી, જનોઈસંબંધી ભિક્ષાચરણાદિવ્રતથી ભ્રષ્ટ થતો નથી. બ્રહ્મચારીએ વ્રત સમાપ્ત કર્યાપછી આશૌચાદિ પાળવું, એવું મિતાક્ષરામાં કહ્યું છે. તેમ માતામહની ક્રિયા કરવાથી પણ તે ભ્રષ્ટ થતો નથી. તે વિષે કાલાદર્શમાંઃ—"માતા, પિતા, ઉપાધ્યાય, આચાર્ય ને માતામહની ક્રિયા કરવાથી બ્રહ્મચારી વ્રતભ્રષ્ટ થતો નથી."

૪૮૩ વસિષ્ઠ પણઃ—બ્રહ્મચારી માતાપિતાસિવાય બીજાની ઉત્તરક્રિયા કરે, તો તે વ્રતથી ભ્રષ્ટ થાય છે. એ હેતુથીજ સ્મૃત્યર્થસારમાંઃ—બ્રહ્મચારી માતાપિતાસિવાય બીજાની પ્રેતક્રિયા કરે, તો તેને ફરી જનોઈ દેવું. ભવિષ્યત્પુરાણમાંઃ—"પુત્ર કે દૌહિત્રે, પિતાની ને માતામહની ઉત્તરક્રિયા, વ્રતયુક્ત બ્રહ્મચારી હોય, તોપણ કરવી." માતાપિતાસિવાયની તેણે ન કરવી. કહ્યું છે કે, "બ્રહ્મચારી કે પતિતે કોઇનું ઉદકપિંડદાનાદિ કરવું નહિ." વળી વૃદ્ધવસિષ્ઠઃ—"નપુંસક (હીજડો), વ્રાત્ય (જેને સોળ વર્ષસુધી જનોઈ દીધું ન હોય તે) ને જે સ્ત્રીઓ સુરા (દારૂ) પાન, ગર્ભપાત વા પોતાના પતિનો ઘાત કરનારી હોય, એવાં નિંદિત માણસોને કોઈની પણ ઉત્તરક્રિયા કરવાનો નિષેધ છે."

ઇતિ અધિકારીનિર્ણય.

—:(૦):—

અથ સૂતકી પુત્રાદિકોને કરવાનો વિધિ.

૪૮૪ રાત્રે મરણ પામેલાનો રાત્રિએ દાહ કરવો, ને ક્ષૌર સવારે કરાવવું. તે વિષે સ્મૃતિસંગ્રહમાંઃ—"રાત્રિએ દહન કરીને ક્ષૌરરહિત (હજામત) પિંડાદિસુધીની ક્રિયા કરવી. રાત્રિએ ક્ષૌર કરાવવું ઈષ્ટ નથી, માટે તે સવારે કરાવવું." જે નિગમ વચન છે કે, "દહન કે પાથેયાદિ નવશ્રાદ્ધ રાત્રિએ કરવાં નહિ; કરે તો નિષ્ફલ થાય." તે તો દિવસે મરણ પામેલાનું આલસ્યાદિથી રાત્રિએ દહનાદિનો નિષેધ કરનારૂં છે. મરણ પછી પ્રથમ દિવસથી આરંભીને દરરોજ કરવાનાં શ્રાદ્ધને ચંડુનિબંધમાં નવશ્રાદ્ધ કહ્યાં છે; તે અભિપ્રાયથી દશાહપિંડનો રાત્રિએ આરંભ ન કરવો. [સ્મશાનપિંડસુધી

તો કરવું,એ ઉપલ્યા નિગમવાક્યનો અભિપ્રાયછે.]તેમજ રાત્રિએ મરણ પામેલાનું આગળથી દિવસે દહન કરવું નહિ; કેમકે શબને ટાઢું કે શીળું રાખવું યોગ્ય નથી. રાત્રિએ મરણ પામેલા શબને રાખી મૂકે, તો સવારે ત્રણ કૃચ્છ્ર પ્રાયશ્ચિત કરીને તેને દહન કરવું, એવું બીજી સ્મૃતિમાં કહ્યું છે. તેમજ ગુરૂ (પિતા) મરણ પામે, તો પત્ની ને પુત્રોએ સમીપ રહેવું

૪૮૫ બીજી સ્મૃતિમાંઃ—" મહાગુરૂ (પિતા) મરણ પામે, તો પત્ની ને પુત્ર ભીનાં વસ્ત્રસહિત સમીપ રહે. " અથ ક્ષૌરનો કાલ. " ગંગા, સૂર્યક્ષેત્ર, માતાપિતા ને ગુરૂનો મરણ દિવસ, આધાન અને સોમપાન, (સોમ નામના વેલાનો રસ સોમયાગમાં પીવો પડે છે તે.)એ સાત ઠેકાણે ક્ષૌર કરાવવું."અહીં મહાગુરૂએટલે પિતા,ને ગુરૂ એટલે મંત્ર ને વિદ્યાનોઉપદેશ કરનાર જાણવો.તથાઃ—"અગ્નિદાહ કર્યાપછી બીજે,ત્રીજે,પાંચમે, કે સાતમે દિવસે પ્રયત્નથી ક્ષૌર કરાવવું " અત્રે બીજા દિવસ વગરેનો વિકલ્પ છે. આચારતિલકમાંઃ—" ચાર પ્રકારનું [કાયિક, વાચિક, માનસિક ને સાંસર્ગિક] પાપ કેશમાં રહે છે, માટે જયાંસુધી ક્ષૌર કરાવ્યું નથી, ત્યાંસુધી તેને સૂતકી જાણવો. " આપસ્તંબ તોઃ—'અનુભાવિએ ક્ષૌર કરાવવું.' અનુભાવિ એટલે મરનારથી નાની ઉંમરના સપિંડો ને પુત્રો, એવો પારિજાત ગ્રંથમાં અર્થ કર્યોછે. મિતાક્ષરામાં તો શબના દુઃખનો અનુભવ કરનારા સપિંડો એવો અર્થ છે, અથવા 'અનુ' એટલે પછવાડેથી ઉત્પન્ન થયેલા, એટલે મરનારથી નાની ઉંમરના. અનુભાવિ એટલે પુત્ર,એવો પણ કેટલાએક અર્થ કરે છે. તેમણે ક્ષૌર કરાવવું. વળી દેવલઃ—"દશમે દિવસે ગામની બહાર જઇને સ્નાન કરી, ત્યાંજ કેશ, શ્મશ્રુ (મુછો) નખ ને પહેરેલા વસ્ત્રનો ત્યાગ કરવો. " તેમ બીજી સ્મૃતિમાંઃ—'સૂતકને અંતે વસ્ત્રનો ત્યાગ કરવો. ' આ ઉપર કહેલા વચનથી ક્ષૌર બીજે, ત્રીજે વગેરે દિવસે કરાવવાનું કહ્યું, પણ તેટલા દિવસ ફરી ફરી ક્ષૌર કરાવવું તેમ નહિ. ક્ષૌરના જેટલા દિવસ બતાવ્યા, તેમાંથી ગમે તે એક દિવસે ક્ષૌર કરાવવું,એવો વિકલ્પ જાણવો.એમાં'प्रदानत:'એ શબ્દથી અગિરમા દિવસ પહેલાં ઉપર કહેલા ક્ષૌરનો વિકલ્પ છે.

૪૮૬ સ્મૃત્યર્થસારમાં પણઃ—પુત્રોએ પહેલે કે દશમે દિવસે ક્ષૌર કરાવવું. એકાદશાહશ્રાધ્ધથી પહેલાંઉપર કહેલા કોઇએક દિવસે ગામની બહાર જઈ

ક્ષૌર ને નખછેદન કરાવવું. મિતાક્ષરામાં દશમે દિવસે કરાવવાનું વાક્ય કહીને ફરી બીજે દિવસે ક્ષૌર કરાવવા સંબંધી કહ્યું; તેથી આવૃત્તિ ન કરવી. [બે વાક્યથી વિકલ્પ જાણવો.] તેમ મનુએ એ બાબતમાં વિશેષ પણ કહ્યું છે કે, "પ્રેતના સંબંધી (સગાં) લોકોએ માંસ, ખારો પદાર્થ ને મીઠું વર્જિત કરીને ભોજન કરવું; નિત્ય સ્નાન કરવું અને પૃથ્વી ઉપર જુદેજુદું સૂવું." યાજ્ઞવલ્ક્યઃ—"વેચાતું કે પ્રાપ્ત થયેલું અન્ન જમીને જુદેજુદું ભૂમિ ઉપર શયન કરવું." પ્રાપ્ત એટલે અયાચિત જમીને રહેવું. વેચાતું કે અયાચિત ન મળે, તો ઉપવાસ કરવાનો એની મેળે સિદ્ધ થયો. મિતાક્ષરામાંઃ—અયાચિત કે વેચાતાનો નિયમ ત્રણ દિવસસુધી કરવો. સ્મૃત્યર્થસારમાંઃ—અયાચિત [પોતાને ઘેર રાંધેલું નહિ.] અન્નનું કે બીજાને ઘેર રાંધેલા હવિષ્યાન્નનું ભોજન કરવું; ને ખારૂં, મીઠું, અડદ, માંસ, પૂડા, દૂધપાક ઈત્યાદિ તજવું; તેમજ નીચે ભૂમિ ઉપર સૂવું, ને બ્રહ્મચર્ય પાળવું. વસિષ્ઠઃ—પ્રસ્તર (સાદડી) ઉપર ભોજનરહિત સૂવું. ભોજનરહિત એટલે વેચાતું કે અયાચિતસિવાય ન જમવું. સાદડી એક જાતના તૃણની બને છે, તે લેવી.

૪૮૭ સ્મૃત્યર્થસારમાંઃ—પ્રેતક્રિયા કરનારે અસ્થિસંચયન કરતા પહેલાં સ્ત્રીસંગ કર્યો, તો ચાંદ્રાયણ પ્રાયશ્ચિત કરવું. બીજા સગા સૂતકીઓએ તેમ કર્યું તો ત્રિરાત્ર (એક દિવસ એકભક્ત, બીજે દિવસે નક્ત ને ત્રીજે દિવસે અયાચિત) પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને ચોથે દિવસે ઉપવાસરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને મિતાક્ષરામાં કહ્યું છે. " તેજ પ્રકારે ક્રિયાનો આરંભ થયાપછી વચમાં જો જન્મનું શૌચ આવે, તો મૃતાશૌચ ને પિંડાદિ ક્રિયા યથાવિધિ કરવી. " ને પ્રેતાશૌચ આવે, તોપણ સંપૂર્ણ ક્રિયા કરવી. " દશાહ મધ્યે જન્મ થઇને કદાપિ મરણ થાય, તો પ્રેતને નામે પિંડદાન બાંધવો કને કરાવવું. " એવું મિતાક્ષરામાંજ કહ્યું છે. એ સિવાયના બીજા નિયમો બીજી સ્મૃતિઓમાંથી જાણી લેવા.

ઇતિ સૂતકીના નિયમનો નિર્ણય.

-:(૦):-

અથ એકાદશાહ ને દ્વાદશાહનો નિર્ણય.

તેમાં એકાદશાહ ને દ્વાદશાહમાં (અગિયારમા ને બારમામાં) કરવાનાં માસિક શ્રાદ્ધો ને વૃષોત્સર્ગનો નિર્ણય કહીએ છીએ. સપિંડીકરણ કરવાથી પ્રેત-

ને પિતૃપણું પ્રાપ્ત થાય છે, માટે તેથા પહેલાં સોળ શ્રાદ્ધોનું પ્રતિપાદન કરવાને વૃદ્ધ વસિષ્ઠઃ—"સોળ શ્રાદ્ધ કરીને સપિંડીકરણ કરવું." તે કર્યાસિવાય સપિંડીકરણ કરવું નહિ. તે સોળ શ્રાદ્ધોને માસિકશ્રાદ્ધ નામે કહીને મિતાક્ષરામાં કહ્યું છે કે, " સપિંડીકરણથી પહેલાં સોળ માસિકશ્રાદ્ધો એકોદ્દિષ્ટવિધિથી કરવાં. " તેમાં પ્રેતનું એકલાનું નામ દેવું. તે બાર માસનાં બાર, ને બારમે દિવસે એક, તેમ દોઢ મહીને ત્રિપક્ષિક, ઊનષણ્માસિક(છ માસમાં કમી દિવસે કરવાનું તે.) ને ઉનાબ્દિક (બાર માસ પૂરા થતા પહેલાં કરવાનું તે.) મળીને કુલ સોળ થયાં.

૪૮૮ તે વિષે વ્યાસઃ—"બારમાનું, ત્રિપક્ષિક, છમાસિક, બાર માસિકો ને ઉનાબ્દિક, (વર્ષી) એ સોળ માસિકશ્રાદ્ધો વિદ્વાન્ લોકોએ કહ્યાં છે." બારમે દિવસે કરવાનું શ્રાદ્ધ મહીનામાં કંઇક ઓછા દિવસનું હોવાથી તેને ઊન્માસિક જાણવું. વળી ગાલવઃ—"મહીનામાં ઓછું તે ઊનમાસિક; છઠ્ઠે મહીને કરવાનું તે ઊનષણ્માસિક, ત્રણ પક્ષે કરવાનું તે ત્રિપક્ષિક અને બારમે મહીને કરવાનું તે ઊનાબ્દિક ને મહીને મહીને કરવાનાં શ્રાદ્ધને બાર માસિકો કહેવાય છે."ગોભિલઃ—" મરણથી બારમે દિવસે ઊનમાસિક આવે છે; કારણકે તે દિવસ માસમાં કમી હોય છે. " કોઇક ઠેકાણે તો ઊનષણ્માસિક ને ઊનાબ્દિકને રિક્ત નામ આપ્યું છે. એ પ્રમાણે સોળ શ્રાદ્ધો કહ્યાં. જાતુકર્ણ્ય પણઃ—"બાર પ્રતિમાસિકો, આદ્યમાસિક, ઊનષણ્માસિક, ત્રિપાક્ષિક ને ઊનાબ્દિક મળીને સોળ શ્રાદ્ધો છે. " અગિયારમા દિવસના આદ્યશ્રાદ્ધસહિત બાર પ્રતિમાસિકો. અહીં આદ્ય શબ્દનો અર્થ ઊન લેવો. યાજ્ઞવલ્ક્યઃ—"મરણદિવસે, દર (બાર) માસનાં બાર, વર્ષી, દરવર્ષનું દ્વિતીયાબ્દિક(સંવત્સરિ) ને અગિયારમે દિવસે આદ્ય મળીને સોળ શ્રાદ્ધો કરવાં." તેમાં આદ્યશ્રાદ્ધ સર્વ એકોદ્દિષ્ટશ્રાદ્ધોનું મૂલ છે.

૪૮૯ સ્મૃત્યર્થસારમાં:—દર મહીને મરણતિથિમાં કરવાનાં બાર, તેમજ બારમાનું, ત્રિપક્ષિક, ઊનષણ્માસિક, ઉનાબ્દિક, એ ચાર સહિત સોળ શ્રાદ્ધ થયાં. તેમાં અગિયારમે દિવસે આદ્યશ્રાદ્ધને ઉત્કર્ષ (અધિકપણું) છે. [અગિયારમા દિવસનું શ્રાદ્ધ બારમે દિવસે ફરી કરવાનું છે.] શંકા કરે છે કે, મરણદિવસે આદ્યમાસિક થાયછે, તેથી અગિયારમા દિવસનું શ્રાદ્ધ પ્રેતમુક્તિવાસ્તે જુદુંજ છે,

અને તે આદ્યમાસિક નથી; આગળ કરવાનાં સર્વ શ્રાદ્ધોનું તેને આદિપણું છે,તેથી એને આદ્ય કહેવું ઘટેછે. તેનું ઉત્તર એ કે, એમ કહેવું યોગ્ય નથી; કારણ કે સોળ સંખ્યામાં વિરોધ આવેછે. "બાર પ્રતિમાસિકો, આદ્ય, છ માસનું, દોઢ માસનું ને ઊનાબ્દિક,મળીને સોળ શ્રાદ્ધ." એ વચનને પણ આનો વિરોધ આવેછે. વળી અગિયારમા દિવસના શ્રાદ્ધને સત્તરમું જુદું ગણે, તો તેને આદ્યમાસિક શબ્દ ઘટે નહિં; ને તેવો શબ્દ તો છે, માટે અગિયારમા દિવસના આદ્ય માસિકને સોળમાં ગણવુંજ યોગ્ય છે, અને તે અગિયારમે દિવસે કરવું

૪૯૦ હવે પવિત્રપણાથી કર્મ કરવાનું કહ્યું છે,અને બ્રાહ્મણનું સૂતક અગિયારમે નિવૃત્ત થાયછે, માટે તેમને એકાદશાને દિવસે આદ્યશ્રાદ્ધ કરવાને હરકત નથી;પણ ક્ષત્રિયને બાર,વૈશ્યને વીશ અને શૂદ્રને ત્રીશ દિવસ આશૌચ હોયછે; વાસ્તે અધિક સૂતકવાળા ક્ષત્રિયાદિકને અપવિત્રપણાના પ્રસંગે એકાદશાહમાં આદ્યમાસિક કરવાનું ઘટારત નથી; તેથી એકાદશાહ એ શબ્દનો અર્થ 'સૂતક ઉતર્યાપછી' લીધાથી ક્ષત્રિયાદીએ પોતપોતાનું સૂતક ઉતર્યાપછી આદ્યમાસિકશ્રાદ્ધ કરવું યોગ્ય છે. એ શંકાનો પરિહાર કરવામાટે પૈઠીનસિઃ— "અગિયારમે દિવસે જે શ્રાદ્ધ કરવાનું કહ્યું, તે સર્વ વર્ણને સાધારણ છે; પણ સૂતક તો જુદેજુદું પાળવું." તાત્પર્ય કે સૂતક હોય, તોપણ અગિયારમે દિવસે આદ્યમાસિક કરવું. 'અથ આશૌચ ઉતર્યા પછી' એ સામાન્ય વચન કહેવાનો આરંભ કરીને એકોદ્દિષ્ટનુ વિધાન કરનારૂં વિષ્ણુવચન પણ દશ દિવસના આશૌચ ને ઘટેછે. 'અધિક આશૌચવાળા ક્ષત્રિયાદિકોની આશૌચનિવૃત્તિ થયાપછી,' એવા અર્થને વિષ્ણુવચન ઘટતું નથી. એ વિષે મિતાક્ષરામાંઃ—'આદ્યશ્રાદ્ધ અગિયારમે દિવસે કરવું,'એ વચનમાં આદ્યશ્રાદ્ધને અગિયારમા દિવસના કાલનું વિધાન છે. અહીં ન્યાય છે કે, વિધિવાક્યના શબ્દનો મુખ્યાર્થ છોડીને અન્ય અર્થ કરવો નહિ;તેથી પણ એકાદશાહ શબ્દનો પોતપોતાની સૂતકનિવૃત્તિ પછી, એવો અર્થ કરી શકાય નહિ. અને "અગિયારમે દિવસે જે શ્રાદ્ધ કરવાનું છે, તે સર્વ વર્ણને સાધારણ છે." એ વચનથી પણ આદ્યશ્રાદ્ધ અગિયારમે દિવસેજ કરવું. ચારે વર્ણને સાધારણ રીતે અગિયારમે દિવસે કરવાને કહેલું શ્રાદ્ધ, યજમાન શુદ્ધ હોય કે અશુદ્ધ હોય, તોપણ તે કરવું.

૪૯૧ હવે અગિયારમે દિવસે અધિક આશૌચવાળા ક્ષત્રિયાદિકોને શુદ્ધ-

પણું ને બ્રાહ્મણને અશુદ્ધપણું શી રીતે થાયછે, તે સ્મૃતિવચનોથી દેખાડીએ છીએ. "સર્વ વર્ણને સૂતક કે મૃતકની દશ દિવસે શુદ્ધિ થાય, એવું શાતાતપ મુનિ કહેછે." એ અંગિરાના વચનથી ક્ષત્રિયાદિને પણ દશ દિવસે શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ. તેમજ "શૂદ્રે સપિંડીકરણ બારમે દિવસે કરવું." એ મિતાક્ષરામાંનું વિષ્ણુવચન પણ શૂદ્રની સૂતકનિવૃત્તિને સૂચવે છે. તેમજ બ્રાહ્મણવિષે, માતુશ્રી પૂર્વે મરણ પામી હોય, ને તેના આશૌચમાં પિતાનું મરણ થાય, તો પિતાના આશૌચના દશ દિવસસુધી સૂતક પાળવું; [માતાના દશ દિવસમાં પિતાનું સૂતક ઉતરે નહિ.] ને પિતાના આશૌચમાં માતાનું આવે, તો પિતાના આશૌચમાં દોઢ દિવસ વધારવો. [પિતાનું સાડા અગિયાર દિવસ સૂતક પાળવું; એટલે માતાપિતા બન્નેનું સૂતક ઉતરે.] એ રીતે કોઈક પ્રસંગે બ્રાહ્મણ પણ અગિયારમે દિવસે સૂતકી રહોજ. [તોપણ તેને એકાદશાને દિવસે આદ્યશ્રાધ્ધ કરવું પડેછે.] એ સર્વ પ્રકાર મનમાં આણીને આદ્યશ્રાધ્ધ અગિયારમે દિવસે અવશ્ય કરવાને શંખ અને લૌગાક્ષિ કહેછે કે, "શુધ્ધ હોય વા અશુધ્ધ હોય, તોપણ અગિયારમે દિવસે આદ્યશ્રાધ્ધ કરવા જેટલી તત્કાલ શુધ્ધિ થઇને ફરીથી અશુદ્ધિ થાય. સૂતકમાં કે મૃતકમાં અગિયારમે દિવસે, હું શુધ્ધ છું કે અશુધ્ધ છું, એનો વિચાર ન કરતાં આદ્યશ્રાદ્ધ તો કરવુંજ."

૪૯૨ કાલાદર્શમાંઃ—"અગિયારમે દિવસે શુધ્ધ હોય કે અશુદ્ધ હોય, તોપણ નવશ્રાધ્ધ કરવાને તે તત્કાલ શુદ્ધ છે; પછી ફરી અશુદ્ધ થાય." માટે સર્વ વર્ણને અગિયારમે દિવસે આદ્યશ્રાધ્ધ કરવાનું સિધ્ધ થયું. તે આદ્યશ્રાદ્ધ વર્ષોત્સર્ગપૂર્વક છે, તેથી વૃષોત્સર્ગ કરીને તે કરવું. તે વિષે ગરૂડપુરાણમાંઃ—"વૃષોત્સર્ગ કર્યાસિવાય આદ્યશ્રાદ્ધનો પિંડ આપે, તો કર્ત્તાને શ્રેય મળે નહિ; ને પ્રેતને પણ તે નિષ્ફલ થાય." તથાઃ—"પ્રેતને માટે અગિયારમે દિવસે વૃષોત્સર્ગ ન કરે, ને સો શ્રાધ્ધ કરે, તોપણ તેનું પ્રેતપણું ન જતાં સુસ્થિર રહે." વળી તેમાંજઃ—"પુત્ર વિદ્યમાન હોય, તો બીજા પાસે વૃષોત્સર્ગ કરાવવો નહિ." તથાઃ—પુત્ર કે પિતા, પૌત્ર કે ભત્રિજો, અથવા જે દેવાલેણાનો ભાગદાર હોય, તેણે મૃતનો વૃષોત્સર્ગ કરવો." તે પણ સોળ શ્રાધ્ધપૂર્વક કરવો. તે વિષે વિષ્ણુકલ્પમાંઃ—હે ગરૂડજી, તે સોળ શ્રાદ્ધ મધ્યે બીજાં કરવાનાં છે, તે સાંભળો. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને શિવનાં ત્રણ તથા બીજાં પાંચ ઇત્યાદિ આજ ગ્રંથમાંથી જાણવાં. વૃષોત્સર્ગનો વિધિ પોતપોતાના ગૃહ્યસૂત્રમાંથી જાણવો.

૪૯૩ હવે આદ્યશ્રાદ્ધનો વિધિ કહે છે. " મરણદિવસથી આરંભીને દશ દિવસના દશ પિંડ આપ્યાપછી દશમા દિવસની રાત્રિ ગઇ, એટલે સૂતક ઉતરીને શુદ્ધ થાય" આ શુદ્ધપણાનું વચન, બીજે દિવસે કરવાના શ્રાદ્ધમાં બ્રાહ્મણને નિમંત્રણ કરવાની યોગ્યતા વિષે છે, એવું મિતાક્ષરામાં કહ્યું છે. તે વિષે અત્રિઃ—"સૂતકને અંતે અગિયારમે દિવસે આદ્યશ્રાદ્ધનિમિત્ત દશ ને એક બીજો, એમ મળીને અગિયાર બ્રાહ્મણને પ્રેતને નામે ભોજન આપવું." એજ અર્થ ગ્રંથકારે લખ્યો છે. તેમ બીજી સ્મૃતિમાંઃ—"અગિયાર બ્રાહ્મણોમાં પ્રેતનું આવાહન કરીને તેમને જમાડવા. તેમાં આદ્ય [પહેલા] બ્રાહ્મણને શય્યાદિ દાન આપવું." એજ અર્થ ગ્રંથમાં છે. આદિ શબ્દથી વસ્ત્ર, સુવર્ણ, જોડા, છત્રી, દક્ષિણા ને ઉદકુંભ આપવાનાં જાણવાં. એમાં વિશેષતા એટલી કે, "આદ્યશ્રાદ્ધ બ્રાહ્મણ વિષે અગર અગ્નિમાં કરી, ફરી બ્રાહ્મણને વિષે કરવું." બ્રાહ્મણમાં પ્રેતનું આવાહન કરીને અગ્નિમાં પ્રેતને નામે હોમ કરવો. "બ્રાહ્મણને જમાડીને પછી અગ્નિમાં હોમ કરવો, અને ફરી બ્રાહ્મણમાં આદ્યશ્રાદ્ધ કરવું." ફરી એટલે સપિંડીકરણ પછી. એવું થયેથી [અગિયારમે દિવસેબ્રાહ્મણભોજન હોમરૂપ કરીને ફરી બારમે દિવસે બ્રાહ્મણભોજન કરવું.] બે દિવસ બે વાર આવૃત્તિ થઇ.

૪૯૪ મત્સ્યઃ—" વિપ્રે અગિયારમે દિવસે અગિયાર, ને ક્ષત્રિયાદિકે સૂતકને અંતે તેટલાજ બ્રાહ્મણ જમાડવા. તેજ પ્રમાણે બીજે દિવસે એકોદિષ્ટ કરવું, " એવું સ્મૃત્યર્થસારમાં કહ્યું છે. અગિયારમે દિવસે રૂદ્રરૂપપ્રેતને નામે અગિયાર બ્રાહ્મણ જમાડવા. ગોભિલઃ—"આદ્યશ્રાદ્ધમાં બ્રાહ્મણ જમાડવો કે અગ્નિમાં હોમ કરવો, અને ફરી બ્રાહ્મણને જમાડીને આદ્યશ્રાદ્ધ કરવું, એટલે દ્વિરાવૃત્તિ થઈ.

ઇતિ શ્રાદ્ધનો નિર્ણય.

—:(૦):—

અથ ઉપવાસાદિથી વિધિપૂર્વક મરણ થાય તેનોનિર્ણય.

વિધિપૂર્વક ઉપવાસાદિથી મરણ પામેલાનું આદ્યશ્રાદ્ધ [અગિયારમાનું] ચોથે દિવસે કરવું. તે વિષે શાતાતપઃ—"ઘરડો થવાથી શૌચક્રિયાનો લોપ થયો ને ઓસડ વગેરે પણ જેણે તજ્યું છે, તે દુઃખને મારે ભૃગુપાત (ઉંચા પ-

ર્વત ઉપરથી તીર્થની જગોમાં પડીને મરવું તે.) કરે, અને અગ્નિમાં કે ઉપવાસ કરીને પોતાના દેહનો વિધિપૂર્વક ઘાત કરે, તેનું સૂતક ત્રણ દિવસ પાળવું; બીજે દિવસે અસ્થિસંચયન કરવું; ત્રીજે દિવસે દશ દિવસની ક્રિયા કરવી અને ચોથે દિવસે અગિયારમાનું આદ્ય એકોદ્દિષ્ટશ્રાદ્ધ કરવું."પ્રેતકલ્પમાં પણઃ—જ્યાંસુધી આશૌચ હોય, ત્યાંસુધીમાં દશ દિવસની ક્રિયા કરવી. જ્યાં ત્રિરાત્ર આશૌચ હોય ત્યાં પહેલે દિવસે ત્રણ દિવસની ક્રિયા કરીને બીજે દિવસે ચાર દિવસની ક્રિયા કરવી; ને ત્રીજે દિવસે ત્રણ દિવસની ક્રિયા કરવી. [એટલે એકંદર દશ દિવસની થઇ.] ચોથે દિવસે [સૂતક ઉતર્યાપછી]અગિયારમાનું એકોદ્દિષ્ટશ્રાધ્ધ કરવું." ઉપવાસથી મરણ વિષે કહેવાનો આરંભ કરીને અગ્નિપુરાણમાંઃ—"વિધિપૂર્વક ઉપવાસાદિથી મરણ પામેલાનું ત્રિરાત્ર આશૌચ પાળવું.બીજે દિવસે અસ્થિસંચયન અને ત્રીજે દિવસે સર્વ ક્રિયા કરીને ચોથે દિવસે અગિયારમાનું શ્રાધ્ધ કરવું."

૪૯૫ ઉત્સર્ગાપવાદન્યાય તથા સામાન્યવિશેષન્યાયની રીતે આ વચનમાં, ઉપવાસાદિકે કરીને વિધિપૂર્વક મરણ પામેલાનું [સ્વાભાવિક કે સામાન્ય વચનથી પ્રાપ્ત થયેલું] અગિયારમાનું એકોદ્દિષ્ટ આદ્યશ્રાદ્ધ (નિષેધ કે વિશેષ વચનથી) ચોથે દિવસે કરવાનું વિધાન કરે છે. એ હેતુથીજ 'સૂતક ઉતર્યાપછી આદ્ય એકોદ્દિષ્ટ કરવું.' એ સામાન્ય વચનનો આરંભ કરીને વિષ્ણુએ કહેલું આદ્ય એકોદ્દિષ્ટ આ ત્રિરાત્ર આશૌચ વિષે પણ યોગ્ય છે; કારણ કે તે વિષ્ણુવચનમાં સામાન્ય રીતે કહ્યું છે. તે આદ્યશ્રાદ્ધ કરવાના વિધિનો અપકર્ષ [લાંબા કાલમાં કરવાનું હોય, તે ટુંકા કાલમાં કરવું.] થયો; તેથી આદ્યશ્રાધ્ધ પહેલાં કરવાના વૃષોત્સર્ગનો પણ અપકર્ષ તદંતન્યાયથી કરવો. તે એવી રીતે કે, પ્રકૃતિયાગમાં અગ્નિષોમ દેવતાના પશુવિષે હોમદ્રવ્યનું સ્થાપન કર્યાપછી પ્રયાજાયાગનું અનુષ્ઠાન કરવાનું હોય છે; તેનો પ્રશ્ન ઉભો છે, તે વખતે લાગલું પ્રયાજાઅનુષ્ઠાન કરવાનો જેવો અપકર્ષ કર્યો, કે ત્યારપહેલાં કરવાના હોમદ્રવ્યના સ્થાપનનો પણ અપકર્ષ કરવો પડયો.

૪૯૬ અથવા થોડી દ્વાદશીમાં મધ્યાન્હકાલના ભોજનનો અપકર્ષ કરવાથી ભોજન કરલા પેહલાં કરવાના પ્રાતર્મધ્યાન્હકર્મનો પણ અપકર્ષ કરવો પડે છે. [અંત ભાગ ખેંચ્યો, કે તેનો પહલો ને મધ્ય ભાગ ખેંચાય,તેને તદંતન્યાય ક-

હે છે.] તેમ દશ દિવસના સૂતકીએ અગિયારમે દિવસે કરવાનું વૃષોત્સર્ગ પૂર્વક એકોદ્દિષ્ટશ્રાદ્ધ ત્રિરાત્ર સૂતકીએ ચોથે દિવસે કરવું, ને તેથી પહેલાં કરવાનો વૃષોત્સર્ગ પણ ચોથે દિવસે શ્રાદ્ધ પહેલાં કરવો. એ રીતે સંપૂર્ણ એકાદશાહકર્મ ચોથે દિવસે કરવાનું સિદ્ધ થયું. "બીજે દીવસે (બારમે) ફરી એકોદ્દિષ્ટનો ઉત્કર્ષ કરવો." એ મત્સ્યવચન પણ આ વિષે લેવું. [બારમા દિવસનું પાંચમે દિવસે કરવું.] જે વચન છે કે, "સદ્યઃશૌચ હોય, તોપણ આદ્યશ્રાદ્ધ અગિયારમેજ દિવસે કરવું; કારણકે તેજ દિવસ પ્રેતને શ્રાદ્ધ, શય્યા, આસન ઇત્યાદિ વિષે યોગ્ય છે." પરંતુ તે વચન પુત્રદૌહિત્રાદિ મુખ્ય અધિકારી ન હોય, તો માતામહ, ભાઈ, મિત્ર, ઈત્યાદિ સદ્યઃ શૌચવાળા ગૌણઅધિકારીઓએ એકોદ્દિષ્ટ,આદ્યશ્રાદ્ધ અને વૃષોત્સર્ગાદિ અગિયારમે દિવસે કરવું એ વિષે સંભવે છે. એમ ન લઇએ તો વિધિથી ઉપવાસાદિ કરીને મરણ પામેલાનું પ્રેતશ્રાદ્ધ ચોથે દિવસે. કરવાનું બતાવનારાં સ્મૃતિપુરાણવાક્યો અપ્રમાણ થશે.

૪૯૭ એ સદ્યઃશૌચવાળા વાક્યને બીજો ગૌણ અધિકારીરૂપી વિષય સંભવતો હોય, તો બીજાં ઘણાં વાકયોને કેમ અપ્રમાણ કરાય. ઉપવાસાદિકે કરીને વિધિથી મરણ પામેલાનું સદ્યઃ શૌચ છતાં પણ તેનું આદ્યશ્રાદ્ધ અગિયારમે દિવસેજ કરવું,એવું કોઇકે લખીને તેના પ્રમાણમાં શંખવચન કહ્યુંછે કે, "સદ્યઃ શૌચ હોય, તોપણ પ્રેતને અગિયારમે દિવસે આદ્યશ્રાદ્ધ આપવું." પણ તે વચન શિષ્ટાચાર ને શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ છે; તેથી શ્રુતિસ્મૃત્યુક્ત શુદ્ધ માર્ગ આચરણ કરનારા આનંદપુરના દ્વિજશ્રેષ્ઠોએ તે નિંદિત કર્યું છે; માટે વિધિથી મરણ પામેલાનું આદ્યશ્રાદ્ધ ચોથે દિવસેજ કરવું.

ઇતિ આદ્યશ્રાદ્ધનો નિર્ણય.

અથ પુત્ર,પૌત્ર,પ્રપૌત્ર,ઈત્યાદિ શ્રાદ્ધાધિકારીનો નિર્ણય દાહાધિકારી નિર્ણયમાં કહ્યો,તેમાં દૌહિત્રાદિ અસગોત્રીવિષે કંઈ વિશેષ પ્રકાર કહેછે.વસિષ્ઠઃ—"પુત્રપૌત્રાદિ સંતાન ન હોય,તો દૌહિત્રોએ માતામહનું ધન લેવું;કારણકે પૂર્વજોના શ્રાદ્ધદિકના અધિકારી પૌત્ર ને દૌહિત્ર પણ છે."

૪૯૮ સ્કંદપુરાણમાં:—"માતામહનું ધન લેનારા દૌહિત્રે ધનના બદલામાં તેનું પૂર્વ ને ઉત્તર અંત્યેષ્ટિ કર્મ કરવું."પૂર્વ એટલે દાહાદિ સંપિંડી સુધી, ને

ઉત્તર એટલે દર્શ સંવત્સરી ઈત્યાદિ.આ વચનમાં પૂર્વ ને ઉત્તર એમ બે જુદાં નામ આપ્યાં, તેથી પૂર્વોત્તર બન્ને કર્મ જુદા જુદા ધર્મવાળાં કરવાં. તે એવાં કે, ઉત્તર સંવત્સરીશ્રાદ્ધાદિ દૌહિત્રાદિ અસગોત્રીએ પોતાની શાખાનું કરવું; ને પૂર્વ દાહાદિ સપિંડીકરણસુધી મરનારની શાખાનું કરવું. એ બાબતમાં સ્મૃતિનાં વચનો છે. તેમાં દ્વિજોના ઊર્ધ્વદૈહિકકર્મવિષે અસગોત્રી અધિકારીને માટે એ રીતે વિશેષ કહેલો છે; કારણકે ગર્ભાધાનાદિ સંસ્કારક્રિયા ગુરૂએ પોતાના વેદમાં વિહિત હોય તે કરવી, એવું વચન છે. ગુરૂનું લક્ષણ યાજ્ઞવલ્કયઃ–" જે ગર્ભાધાનાદિ સર્વ સંસ્કાર કરીને વેદ પણ ભણાવે, તેને ગુરૂ કહે છે; અને ઉપનયનસંસ્કાર માત્ર કરીને વેદ ભણાવે તે આચાર્ય કહેવાય છે. " ગ્રંથકારે એજ અર્થ કર્યો છે. અહીં ગર્ભાધાનાદિ સંસ્કાર કરવાનું પિતાનેજ ઘટે છે, માટે પિતા મુખ્ય ગુરૂ છે. ને ઉપનયન માત્ર કરીને વેદ ભણાવવાનો તો બીજાને પણ અધિકાર છે, માટે તેને આચાર્ય કહે છે. વેદનો એકદેશ માત્ર ભણાવે, તેને ઉપાધ્યાય કહે છે.

૪૯૯ હવે દ્વિજ કહેવાનું કારણ એ છે કે,"માતાના ઉદરમાંથી જન્મે તે એક જન્મ,ને ગાયત્રી મંત્રનો ઉપદેશ પામીને વેદ ભણવાને અધિકારી થાય,તે બીજો જન્મ જેમને થાયછે,એવા બ્રાહ્મણ,ક્ષત્રિય ને વૈશ્ય,એ ત્રણને દ્વિજ [બે ફેરા જન્મેલા] કહેછે.[કારણકે ત્રણ વર્ણને વેદનો અધિકારછે.]ચંડુનિબંધમાં પણ એજ કહ્યું છે. "જે શાખાથી બ્રાહ્મણને સંસ્કાર થયો હોય, તે શાખાનું તેણે અધ્યયન કરવું; અન્યથા શાખાનો ભંગ થાય." તે વિષે એવો દોષ બતાવ્યો છે કે, "જે પોતાની શાખાનો ત્યાગ કરીને પારકી શાખા ભણેછે,તેને શૂદ્રવત્ જ્ઞાતિબાહ્ય કરીને દૈવપિતૃકર્મમાંથી વર્જિત કરવો."મિતાક્ષરામાં તોઃ–"બ્રાહ્મણ,ક્ષત્રિય,વૈશ્ય ને શૂદ્ર,એ ચાર વર્ણછે,તેમાં પહેલી ત્રણ વર્ણને દ્વિજ સંજ્ઞા છે. તેમની ગર્ભધાનાદિથી સ્મશાનસુધીની ક્રિયા વેદમંત્રથી કરવી." ગર્ભાધાન એટલે સ્રીઓને ગર્ભધારણ થવાની ક્રિયાનો સંસ્કાર. સ્મશાનાંત એટલે ઉત્તરક્રિયા. ત્રણ વર્ણની પોતપોતાના ગૃહ્યસૂત્રમાં કહ્યાપ્રમાણે વેદમંત્રથી ક્રિયા કરવી; પણ શુદ્રને મંત્રથી ન કરવી. આ વચનમાં આદ્ય ને અંત શબ્દ એકજ વાક્યમાં લીધો છે, તેથી સંપૂર્ણ (પૂર્વ ને ઉત્તર બન્ને) ક્રિયા એક વેદથી કરવી. કોઇ ક્રિયા ભિન્ન વેદની કરવી નહિ.

૫૦૦ શંકા કરે છે કે, કર્મનું ફલ ને કર્મનું નામ સર્વ શાખાઓમાં એ-

કજ હોય છે, માટે સર્વ કર્મ એકજ છે, એવું વિચારવાથી ગમે તે શાખાની સંસ્કારક્રિયા કરવી. એવું કેટલાક કહે છે. તેનું ઉત્તર એ કે, એમ જો કરીએ, તો સર્વ શાખાઓમાં કહેલા કર્મની અનવસ્થા [કોઈ કોઇનું કરવાનું ઠેકાણું રહે નહિ તે.]થાય;માટે ઉદિત હોમ (સૂર્યોદય થયાપછી અગ્નિહોત્રમાં હોમ કરવાનો) પક્ષ ને અનુદિત હોમ (સૂર્યોદય પહેલાં હોમ કરવાનો) પક્ષ એ બન્ને શ્રુતિમાં કહેલા છે. માટે પોતાની વંશપરંપરા જે ચાલતો હોય, તેજ પક્ષ ચલાવાય છે; તેજ રીતે અધિકારીએ પોતાની પરંપરા પ્રમાણે ગર્ભાધાનાદિથી સ્મશાનાંત એટલે સપિંડીકરણસુધીની ક્રિયા પોતાની શાખાનીજ કરવી; કારણકે એમ ન કરે તો દોષ કહ્યો છે. આ બાબતમાં સ્ત્રીવિષે સ્પષ્ટ વચન દેખાય છે કે, "સ્ત્રીનો વિવાહાગ્નિમાં જે વેદથી સંસ્કાર થયો હોય, તેજ વેદથી અધિકારીએ સપિંડસુધીની ઉત્તરક્રિયા પણ કરવી." ગ્રંથકારનો અર્થ આવી ગયો છે. વિવાહથી પહેલાં સ્ત્રીઓના જાતકર્માદિ સંસ્કારો મંત્રરહિત કરવાના છે. ને વિવાહવિધિ સમંત્રક કરવાનો છે. તે વિષે કહ્યું છે કે, " સ્ત્રીઓના જાતકર્માદિ સંસ્કારો મંત્રરહિત કરવા, ને વિવાહ સમંત્રક કરવો." સ્ત્રીઓને જનોઇને ઠેકાણે વિવાહ છે. " વિવાહવિધિ સ્ત્રીઓને ઉપનયનને ઠેકાણે છે. " ત્યારપછીના ગર્ભાધાનાદિ સર્વ સંસ્કારો મંત્રથી કરવા.

૫૦૧ ઋતુપ્રાપ્ત થાય,ત્યારે [1]ગર્ભાધાન, ગર્ભધારણ પછી ત્રીજે મહીને [2]પુંસવન અને છઠે વા આઠમે મહીને [3]સીમંતોન્નયન સંસ્કાર કરવા. યાજ્ઞવલ્કયઃ—ચોથે મહીને ગર્ભરક્ષણ (પુંસવન) ને સાતમે મહીને સીમંતોન્નયન કરવું. શાંખાયનઃ—એ સંસ્કારો ક્ષેત્રના (સ્ત્રીના ગર્ભસ્થાનના) છે, તેથી દરેક ગર્ભવખતે તે કરવા નહિ; માત્ર પ્રથમ ગર્ભવખતે કરવા. દેવલઃ—"એક વાર સ્ત્રીનો સંસ્કાર કર્યો, એટલે તેજ સર્વ ગર્ભના સંસ્કાર થયા.". [ફરી કરવાની જરૂર નથી] ઉદરમાંથી કુમાર (બાલક) જન્મ્યાપછી [4]જાતકર્મ, [5]નામકર્માદિ સં-

---

૧ ગર્ભ ધારણ કરવાની ક્રિયાનો સંસ્કાર.

૨ ગર્ભરક્ષણ થવાનો સંસ્કાર.

૩ સીમંત એટલે કેશના મધ્યમાં સોનાની શળીથી સેંથો પાડી નવાં વસ્ત્ર પહેરાવવા વગેરે સંસ્કાર. ગુજરાતીમાં તેને અઘરણી કહે છે.

૪ પુરૂષના વીર્યનો ગર્ભમાં સંબંધ થવાથી જે દોષ થયો, તેના નિવારણમાટે જે સંસ્કાર બાલકને કરવાનો, તે જન્મ થયાપછી છે, માટે તેને જાતકર્મ કહે છે.

૫ બાલકનું નામ શાસ્ત્રવિધિથી પાડવાનો સંસ્કાર.

સ્કારો બાલકનાછે.તે વિષે કહ્યુંછે કે,"પોતાની શાખાનો વિધિ કમી હોય કે અધિક હોય, પણ તેજ કરવો; પર શાખાનો વિધિ કરવો નહિ" સ્મૃતિમાં યજ્ઞ શબ્દ છે, તેનો અર્થ 'યજનરૂપ પોતાની શાખાનું કર્મ,'એવો કરવો.હવે અગ્નિહોત્રીસિવાયનાનું આશૌચ કે આદ્યશ્રાદ્ધ મરણદિવસથી આરંભીને કરવું; અને અગ્નિહોત્રીનું દહનદિવસથી કરવું. તે વિષે શંખઃ—"જેને અગ્નિહોત્ર નથી, તેની ઉત્તરક્રિયા મરણવખતથીજ કરવી;અને જેને અગ્નિહોત્ર હોય, તેની આશૌચાદિ ઉત્તરક્રિયા દહનવખતથી કરવી." **મિતાક્ષરામાં**:—આહિતાગ્નિ મરણ પામ્યા પછી તેનું આશૌચ દહનવખતથી પાળવું; અને અનાહિતાગ્નિનું મરણવખતથી પાળવું. ફક્ત અસ્થિસંચયન બન્નેનું દહનસંસ્કારથી ગણીને કરવું.

૫૦૨ તે વિષે અંગિરાઃ—"અગ્નિરહિતના આશૌચની મરણવખતથી ને અગ્નિવાળાનાની દહનવખતથી ગણતરી કરવી; અને બન્નેનું સંચયન દહનથી ગણીને કરવું. પ્રતિસંવત્સરી પણ બન્નેની મરણતિથિમાં કરવું." અહીં અગ્નિવાળો એટલે ચાર અગ્નિવાળો અગ્નિહોત્રી જાણવો. એક અગ્નિવાળાને સ્માર્ત ન ગણવો,એવું **સ્મૃત્યર્થસારમાં** કહ્યું છે. અગ્નિહોત્રી ન હોય, તેનું મરણદિવસથી પ્રેતકાર્ય, આશૌચ, સંવત્સરી વગેરે કરવું. તે વિષે **કાલાદર્શમાં**:—"સાગ્નિકની સૂતકક્રિયા દાહથી આરંભીને કરવી." એવું રહસ્ય પ્રમાણ છે. **ચંદ્રનિબંધમાં**:—એક અગ્નિવાળાનું પણ અનગ્નિકની પેઠે મરણદિવસથીજ સૂતકાદિ પાળવું.**ચંદ્રસ્મૃતિમાં**:—અગ્નિરહિત બ્રાહ્મણની આશૌચાદિ ક્રિયા મરણદિવસથી કરવી;અને સાગ્નિકની દહનદિવસથી કરવી." માસિકશ્રાદ્ધમાં વિશેષ એ છે કે, "અગ્નિવાળાનું ત્રિપક્ષમાસિકથી પહેલાં સર્વ કર્મ દહન સંસ્કારતિથિમાં કરવું. ત્રિપક્ષપછીથી મરણતિથિમાં કરવું. અગ્નિરહિતનું તો સર્વ કર્મ મરણતિથિમાંજ કરવું." '**મૃતાહતઃ**' એમાં મૃતાહ શબ્દને સપ્તમીના અર્થમાં 'તઃ' પ્રત્યય છે; તેથી સાગ્નિકનાં સર્વ કર્મ દ્વિતીયમાસિક (ત્રિપક્ષ)સુધી દહનસંસ્કારતિથિમાં અને ત્રિપક્ષથી આરંભીને મરણતિથિમાં કરવાં; ને અગ્નિરહિતનાં સર્વ કર્મ મરણતિથિમાંજ કરવાં, એવું કાલાદર્શમાં છે.

૫૦૩ **જાતૂકર્ણ્ય** પણઃ—"અગ્નિહોત્રીનાં દ્વિતીયમાસિકસુધીનાં શ્રાદ્ધ દહનદિવસથી દહનતિથિમાં ને ત્રિપક્ષથી સર્વ શ્રાદ્ધાદિ કર્મ મરણતિથિમાં કરવાં." એજ રીતે **સ્મૃત્યર્થસારમાં** પણઃ—આહિતાગ્નિનું પ્રેતકાર્યસંબંધી

મૃતાહશ્રાદ્ધ, ત્રિપક્ષની અંદર દહનતિથિમાં, ને પછીનાં સર્વ શ્રાદ્ધો મરણતિથિમાં કરવાં. તથાઃ–" ઋષિઓએ કરેલો ધર્મનો ઉપદેશ કુતર્ક ન કરતાં અવિરોધી તર્કે કરીને જે સમજે, તેજ ધર્મને જાણે છે; કુતર્ક કરનારો ધર્મને જાણતો નથી."એવું મનુ કહેછે.તેમજ વૃદ્ધ યાજ્ઞવલ્કયઃ—"આહિતાગ્નિને યથાશાસ્ત્ર ત્રણે અગ્નિથી દહન કરવો.અનાહિતાગ્નિને એક અગ્નિથી અને ઈતર લોકોને લૌકિકાગ્નિથી દહન કરવા." 'ઈતર' એટલે અગ્નિરહિત જાણવા. હવે કોણ આહિતાગ્નિ ને કોણ અનાહિતાગ્નિ, તે વિષે માર્કંડેયઃ–" જેને ચાર અગ્નિ હોય છે, તેને આહિતાગ્નિ કહેવો. ફાલ્ગુનશુકલચતુર્થીમાં ઉપવાસ કરવો." ઈત્યાદિ આહિતાગ્નિનું વ્રત વ્રતખંડમાં કહ્યું છે.

૫૦૪ વિષ્ણુધર્મોત્તરમાં તોઃ–" અગ્નિહોત્રીના ચાર અગ્નિ ચતુર્વ્યૂહમૂર્તિ વાસુદેવરૂપ છે; માટે અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણનું જે પૂજન કરે, તેણે વાસુદેવનું પૂજન કર્યું જાણવું" અગ્નિહોત્રીને વૈતાનિક કહે છે. અને તે ચાર અગ્નિથીરહિતને અનાહિતાગ્નિ કહે છે. એક અગ્નિવાળાને આવસથિક પણ કહે છે. અનાહિતાગ્નિએ (એક અગ્નિવાળાએ)અગ્નિહોત્રીની પેઠે પિંડપિતૃજ્ઞ કરવો. અનાહિતાગ્નિએ પ્રવાસ કરતીવેળાએ અગ્નિહોત્રી જેવા ધર્મ પાળવા. એ પ્રમાણે શ્રુતિસ્મૃતિમાં એકાગ્નિવાળાને અનાહિતાગ્નિ નામે કહ્યો છે.'વિતાન' એટલે અગ્નિનો વિસ્તાર જેનેછે,તેને વૈતાનિક કહીએ. અગ્નિરહિતનું સૂતક મરણદિવસથી લેવું, એમાં કંઈ વાદ નથી. તે વિષે ઘણાં વચનો છે. હવે આહિતાગ્નિ ને અનાહિતાગ્નિનો વિષય કહીએ છીએ. તે વિષે અંગિરાઃ– "અનાહિતાગ્નિનું મરણદિવસથી ને અગ્નિહોત્રીનું દહનસંસ્કારદિવસથી સૂતક ને શુદ્ધિ ગણવી. અને અસ્થિસંચયન તો બન્નેને દાહદિવસથી ગણીને કરવું; ને સંવત્સરી પણ બન્નેની મરણતિથિમાં કરવી."

૫૦૫ પૈઠીનસિ પણઃ—"જો પરદેશમાં મરણ પામે તો, અગ્નિહોત્રીનું દહનદિવસથી સૂતક ગણવું." અહીં મૂલ સ્મૃતિઓમાં સાગ્નિ ને અગ્નિમાન્ (અગ્નિવાળો) એ શબ્દો છે, તે એકાગ્નિવાળાને અને ચાર અગ્નિવાળાને મુખ્ય ને ગૌણપણાથી લાગુછે. જયાં ગૌણ ને મુખ્યપણાથી શબ્દ લાગુ થતો હોય, ત્યાં મુખ્ય અર્થમાં કાર્યનો અનુભવ થાય. [મુખ્ય ને ગૌણ શબ્દ એવી રીતે કે] ચાર અગ્નિવાળા અગ્નિહોત્રી કરતાં એક અગ્નિવાળા આવસથિકને અગ્નિવા-

ળો એ શબ્દ ગૌણપણાથી લાગુ થાયછે;ને ચાર અગ્નિવાળાને મુખ્યપણાથી લાગુ છે.એવું થયેથી જે ઠેકાણે વિરોધિ વચન નથી,તે ઠેકાણે તે વચનમાં કહેલો ધર્મ બન્ને અગ્નિવાળાને સરખો લેવો. તેનું ઉદાહરણઃ—"અગ્નિવાળાએ શ્રાધ્ધ કરતા પહેલાંજ વૈશ્વદેવ કરવો."[એ વચનમાં વિરાધ નથી.]જ્યાં વિરોધિ વચનહોય,ત્યાં મુખ્યઅર્થમાં કાર્યનો અનુભવ થવાનું ઉદાહરણ"સાગ્નિની દહનદિવસથી નેઅનગ્નિની મરણદિવસથી સૂતકની શુદ્ધિ લેવી."એ વચનમાં દહનદિવસથી ને મરણદિવસથી એ વિરોધછે.અહીં વિરોધનો નિર્ણય કલ્પના કરવાથી થાય નહિ; માટે 'સાગ્નિ' શબ્દનો મુખ્યાર્થ જાણવાસારૂ જોડે 'અનગ્નિમત્' શબ્દ અંગિરાએ મૂક્યોછે.

૫૦૬ અહીં અનગ્નિ શબ્દમાં નિષેધ કરનારો 'અન્'શબ્દ જે અગ્નિ શબ્દને જોડેલો છે, તે અલ્પ અર્થને બતાવનારો છે; તેથી અનગ્નિ એટલે અલ્પાગ્નિ, એવો અર્થ થયો. જેમ 'અનુદરી કન્યા' એટલે અલ્પ ઉદરવાળી કન્યા, તેમ અનગ્નિ એટલે અલ્પાગ્નિવાળા (એકાગ્નિવાળા)ની મરણદિવસથી સૂતકશુદ્ધિ ગણવી. અર્થાત્ સાગ્નિ એટલે મુખ્ય અગ્નિહોત્રીની દહનસંસ્કારદિવસથી સૂતકશુદ્ધિ ગણવી. [એ રીતે સાગ્નિ શબ્દના મુખ્ય અગ્નિહોત્રીરૂપી અર્થમાં, દહનદિવસથી સૂતકશુધ્ધિની ગણનારૂપી કાર્યનો અનુભવ થયો.] એમ કલ્પના ન કરે, તો સાગ્નિશબ્દ મુખ્ય અગ્નિહોત્રીને અને અકાગ્નિવાળાને બન્નેને સરખો લાગુ થવાથી નિર્ણયનો નિશ્ચય થાય નહિ; એ અંગિરાવચનનો અભિપ્રાય જાણીને વિજ્ઞાનેશ્વરે પોતાના મિતાક્ષરાદિ ગ્રંથમાં એ વચન કહેતા પહેલાંજ આહિતાગ્નિનું દહનસંસ્કારદિવસથી ને અનાહિતાગ્નિનું મરણદિવસથી સૂતક લાગે, એવો ઉપક્રમ કર્યો (કહ્યું). સંચયન તો બન્નેને દાહદિવસથીજ ગણીને કરવું. સ્મૃત્યર્થસાર, વિશ્વાદર્શ, આશૌચદર્શક, કાલાદર્શ, ચંડુનિબંધ, પારિજાત અને નિર્ણયામૃતાદિ નિબંધગ્રંથના કર્ત્તાએ વિજ્ઞાનેશ્વરની પેઠેજ નિર્ણય કર્યો છે.

૫૦૭ સ્મૃત્યર્થસારમાંઃ—અગ્નિહોત્રીનું પ્રેતકાર્ય ને મરણતિથિનું શ્રાદ્ધ ત્રિપક્ષની અંદર દહનદિવસથી કરવું; અને અનાહિતાગ્નિનું મરણદિવસથી કરવું. જે ગૃહ્યસ્મૃતિનું વચન છે કે, "જે પ્રકારે અગ્નિહોત્રીનાં દર્શપૌર્ણમાસવ્રત પિંડપિતૃયજ્ઞાદિ ધર્મ છે, તેજ પ્રકારે એકાગ્નિ, ઔપાસનિકને પણ લેવાં." અહીં 'એવ'શબ્દ પ્રકારવાચી છે. ગ્રંથકારનો અર્થ આવી ગયો છે. તેમાં ધર્મ શબ્દ છે, તેથી બન્નેના જીવત અવસ્થાના ધર્મ એકસરખા છે, [મ-

રણ પછીના નથી,] એવું સૂચવ્યું. કારણકે, " ધર્મ કે અધર્મ જ્યાંસુધી માણસ જીવે, ત્યાંસુધી કરે, ને મરણપછી પરલોકમાં ધર્મ કે અધર્મનું સુખ દુઃખરૂપ ફલ ભોગવે." એવું વચન છે. બીજું જીવત અવસ્થામાં પણ જ્યાં અગ્નિહોત્રીને પુરોડાશ કહ્યો છે, ત્યાં એકાગ્નિને ચરૂ (ભાત) લેવો, એવો ભિન્ન ધર્મ છે, તો મરણપછી બેનો ધર્મ ભિન્ન હોય, એમાં શું કહેવું ! દશકમાં તોઃ–અગ્નિહોત્રીનો પુનઃસંસ્કાર (પુતલવિધાન) કરે, તો દશ દિવસ આશૌચ ને અનાહિતાગ્નિનું પુનઃસંસ્કારથી ત્રિરાત્ર આશૌચ લાગે. એવું વસિષ્ઠ કહે છે.

ઇતિ સાગ્નિક ને અનગ્નિકના આશૌચ ને શ્રાદ્ધનો નિર્ણય

અથ બારમે દિવસે સપિંડીકરણ કરવું તેનો ને ષોડશશ્રાદ્ધનો વિધિ.

૫૦૮ ગોભિલઃ–" સોળ શ્રાદ્ધો કર્યાસિવાય સપિંડીકરણ કરવું નહિ." સપિંડીકરણ બારમે દિવસે કરવું. તે વિષે વ્યાઘ્રઃ—"કુલના ધર્મ અનંત છે, ને પુરૂષના આયુષનો નિત્ય ક્ષય થાય છે, તેથી શરીરનો ભરોસો નથી; માટે બારમે દિવસે સપિંડીકરણ કરવું શ્રેષ્ઠ છે. " પૈઠીનસિઃ—" સપિંડીકરણ કરતા પહેલાં એકોદ્દિષ્ટવિધિથી સોળ શ્રાદ્ધ કરવાં. " ગાલવઃ–" વર્ષ પૂરૂં થતા પહેલાં જેનું સપિંડીકરણ કર્યું, તેનાં સોળ માસિકો બે વાર કરવાં, એવું ગૌતમ કહે છે. " સપિંડીકરણ થયાપછી ફરી મહીને મહીને કરવાં, એનું નામ બે વાર કહેવાય છે. તે વિષે હારીતઃ–" પ્રેતના સંસ્કારવાસ્તે કરવાનાં સોળ શ્રાદ્ધ પોતપોતાના કાલમાં ફરી કરવાં,નહિતો પ્રેત પ્રેતપણાથી મુક્ત થાય નહિ." 'પ્ર' એટલે અત્યંત અને 'ઇત' એટલે ગત. તેને પ્રેત એટલે (મૃત) કહીએ. તેના સંસ્કારવાસ્તે કરવાનાં સોળ શ્રાદ્ધ છે. તે વિષે અંગિરાઃ–" જેનું સપિંડીકરણ વર્ષથી પહેલાં કર્યું, તેનાં સોળ માસિકો ને ઉદકુંભ સોળ શ્રાદ્ધ બાર માસ પૂરા થતાસુધી ફરી કરવાં. "

૫૦૯ એમાં વિશેષ કહે છેકે, અમાવાસ્યાદિ તિથિઓમાં મરણ પામેલા માતાપિતાનું સાંવત્સરિકશ્રાદ્ધ પાર્વણવિધિથી થાય છે, ને કોઇનું કુલ પરંપરાથી પાર્વણવિધિએ ચાલતુ આવેલું સંવત્સરી પણ પાર્વણવિધિથી થાય છે. તેમનું અનુમાસિકશ્રાદ્ધ પાર્વણવિધિથી કરવાવિષે શંકા ભરેલું વચન મિતાક્ષરામાં કહેલું છે. " સપિંડીકરણ કર્યાપછી ફરી અનુમાસિક શ્રાદ્ધ કરવાનાં,

તે જેનું પ્રતિસાંવત્સરિકશ્રાદ્ધ જે કાલે જે પ્રકારે થતું હોય, તે કાલે ને તે પ્રકારે અનુમાસિક કરવાં." એમાં 'યદા' ને 'તદા' બે શબ્દ છે; તેમાં કાલને બતાવનારો 'દા' એવો પ્રત્યય છે. તેથી તેનો અર્થ, જે કાલે ને તે કાલે, એવો થયો. અનુમાસિક શબ્દમાં 'અનુ' નો અર્થ કરેલું ફરી કરવું, એવો છે. ને 'યથા' શબ્દ જોકે અનેક અર્થને બતાવનારો છે, પણ અહીં યોગ્યતા બતાવનારો જાણવો. તેમ 'તથા' શબ્દ 'પ્રકાર' એ અર્થને બતાવે છે. અને 'પુનઃ' શબ્દનો 'તથા'ની જોડે સંબંધ છે. 'અપિ' શબ્દનો 'સઃ' શબ્દની સાથે સંબંધ છે. તેથી એ વચનનો અર્થ એવો થયો કે, જે પોતાના માતાપિતા વગેરેનું પ્રતિસાંવત્સરિકશ્રાદ્ધ જે યોગ્યતાએ એટલે પાર્વણ કે એકોદ્દિષ્ટવિધિથી પરંપરા કરતા આવેલા હોય, તે પુનઃ એટલે ફરી અનુમાસિક શ્રાદ્ધો, તથા એટલે પૂર્વ પ્રકારે કરીને પ્રતિસાંવત્સરિકની પેઠે પાર્વણ કે એકોદ્દિષ્ટવિધિથી કરવાં. [પ્રતિસાંવત્સરિક પાર્વણવિધિથી કરતા હોય, તો અનુમાસિક પણ પાર્વણવિધિથી કરવું; ને સાંવત્સરિકશ્રાદ્ધ એકોદ્દિષ્ટવિધિથી કરતા હોય, તો અનુમાસિક એકોદ્દિષ્ટવિધિથી કરવું.] અહીં 'યથા' ને 'તથા' શબ્દનો પરસ્પર સંબંધ નથી; કારણકે તે જુદા જુદા અર્થવાળા છે. બાકીના વાક્યનો અર્થ સુલભ છે.

૫૧૦ વળી ઉત્તરાર્ધમાં જે 'તત્' એટલે 'સઃ' શબ્દ છે, તે 'યત્' એટલે 'યઃ' શબ્દની અપેક્ષા [ઈચ્છા] કરતો નથી.કારણકે "'કાતર્ય' એટલે બ્હીકણપણાને નીતિ સમજે છે,અને 'શ્વાપદ' એટલે પશુ જેવા વિચાર વિનાના ચેષ્ટિતને શૂરપણું સમજેછે,તેથી તે બેની સિદ્ધિ થવાસારૂ તે પુરુષે તપાસ કર્યો."તે પુરૂષે એમાં 'તે' શબ્દછે,તેને'જે'શબ્દની જરૂર નથી; એવો શિષ્ટ લોકોનો શબ્દપ્રયોગછે. તેમજ કોઇ ઠેકાણે 'યત્' એટલે જે શબ્દને પણ 'તત્' એટલે તે શબ્દની અપેક્ષા [જરૂર] નથી."સર્વ તારાયુક્ત ચંદ્રમા ઉગ્યો,ત્યારે કમલોએ સારૂકર્યું જે બીડાઈ ગયાં."અહીં 'જે બીડાઈ ગયાં'એ વાકયના ઉત્તરપદમાં'તે' શબ્દની જરૂર નથી; તેથી 'યત્' ને 'તત્' શબ્દની સર્વ ઠેકાણે પરસ્પર જરૂર રહેતી નથી. બીજું જયાં વિવાદ થાય, ત્યાં ઘણો પક્ષ હોય તે લેવો, એવું ન્યાયમાં સંભળાય છે,તે ન્યાયથી એકોદ્દિષ્ટવિધિથી અનુમાસિકો કરવામાટે ઘણાં વચનો મળે છે. [માટે તેમનો પક્ષ

લેવો.] હવે સપિંડીકરણ પહેલાં માસિકો કર્યાં હોય, તોપણ ફરી તે તે કાલે ન કરે તો, મરનાર પ્રેતપણાથી મુક્ત થતો નથી,એવું પહેલાં કહ્યું છે.

૫૧૧ મિતાક્ષરામાંઃ—"સંપિડીકરણ પછી અનુમાસિક શ્રાદ્ધો, જે રીતે પ્રતિસાંવત્સરિકશ્રાદ્ધ વંશપરંપરા એકોદ્દિષ્ટ કે પાર્વણવિધિથી કરતા હોય, તે રીતે કરવાં." કાત્યાયનઃ–"સપિંડીકરણ પછી પ્રતિમાસિકો ન કરવાં. પણ શૌનકે તે એકોદ્દિષ્ટવિધિથી કરવાનાં કહ્યાં છે."અર્થાત્ પાર્વણવિધિથી તે કરવાનો નિષેધ છે. ઈત્યાદિ વચનોમાં સપિંડીકરણ કર્યાપછી ફરી અનુમાસિકશ્રાદ્ધ કરવાવિષે પ્રતિપાદન કર્યું છે. એ માસિકશ્રાદ્ધો સપિંડીકરણ પહેલાં અપકર્ષ (સર્વે માસિકો બાર મહીનાસુધી કરવાનાં, તે થોડા કાલમાં કરવાં.)કરીને કર્યાં,તોપણ વૃદ્ધિશ્રાદ્ધનો પ્રસંગ આવે તો તે ફરી અપકર્ષ કરીને કરવામાં આવેછેએવું કહ્યું.તે પ્રકાર અહીં દેખાડીને તેની શંકાનું સમાધાન કહેછે. શાટયાયનઃ–"સપિંડીકરણ પહેલાં માસિકોનો અપકર્ષ કર્યો છે, તોપણ વૃદ્ધિશ્રાદ્ધ આવે તો ફરી અપકર્ષ કરવો; કારણકે વૃદ્ધિશ્રાદ્ધ પછી કરવાનો નિષેધ કાત્યાયને કર્યો છે. "વૃદ્ધિશ્રાદ્ધ પ્રાપ્ત થાય, તો તે કર્યાપછી માસિકશ્રાદ્ધો ન કરવાં; કારણ કે માસિકશ્રાદ્ધો મરણસંસ્કારનિમિત્ત છે, તેથી મંગલવૃદ્ધિશ્રાદ્ધ કર્યાપછી મરનારનો ફરી નવો મરણસંસ્કાર થાય નહિ. અયાતયામ એટલે નવો.શાટ્યાયનઃ–"શેષ રહેલાં પ્રેતશ્રાદ્ધ(અનુમાસિકો)ને સપિંડીકરણ પણ રહ્યાં હોય, તો દ્વિજોએ બન્નેનો પણ અપકર્ષ કરીને વૃદ્ધિ શ્રાદ્ધકરવું." શંકા કરે છે કે, "વૃદ્ધિ શ્રાદ્ધ પ્રાપ્ત થયાસિવાય પ્રેતશ્રાદ્ધોનો અપકર્ષ કરે, તો કરનાર પોતાના પિતરોની સાથે નરકમાં પડે." એ વચનથી [પ્રેતશ્રાદ્ધના અપકર્ષનો નિષેધછે તેથી,] સપિંડીકરણ પછીનાં અનુમાસિકોનો અપકર્ષ કરવો. [માસિકોનો સપિંડીકરણ કરતા પહેલાં અપકર્ષ કર્યો,તે નહિ કરવો.]એ શંકાનું ઉત્તર કહેછે કે,એમ નહિ, સાંભળ. તે વિષે શાટ્યાયનવચન,"સપિંડીકરણ પહેલાં અપકર્ષ કરીને માસિકો કર્યાં." તેમજ કાત્યાયનનું વચન, "વૃદ્ધિશ્રાદ્ધ થયાપછી માસિકો ન કરવાં." અને ફરી શાટ્યાયનનું વચન, 'શેષ રહેલાં પ્રેતશ્રાદ્ધો અપકર્ષ કરીને કરવાં.' એ ત્રણ વચનોમાં નિષેધ કરનારા કાત્યાયનવચનમાં 'માસિક' શબ્દ છે, પણ 'અનુમાસિક' શબ્દ નથી;અને સપિંડીકરણ પછીનાં અનુમાસિકો કહેવાય છે, માટે વૃદ્ધિ શ્રાદ્ધ પછી તે ન કરવાં,એવો નિષેધ નથી.

૫૧૨ 'પછીનાં 'પ્રેતશ્રાદ્ધ શેષ રહ્યાં હોય' એ શાટ્યાયનવચનમાં પણ પ્રેતશ્રાદ્ધનો અપકર્ષ કહેછે. માટે પહેલા શાટ્યાયનવચનમાં જે નિષેધ છે, તે યથાકાલે કરવાનો અસંભવ હોય, તો અનુમાસિકોનો અપકર્ષ કરવો; ને તે તે કાલે કરવાનો સંભવ હોય, તો તે તે કાલે કરવાં.(અપકર્ષ કરવો નહિ.) એ હેતુથીજ ગરૂડપુરાણમાંઃ–"હે ગરૂડજી, પુત્રે વૃદ્ધિશ્રાદ્ધ કરતા પહેલાં સપિંડીકરણ કર્યું, તોપણ વૃધ્ધિશ્રાદ્ધ કર્યાપછી દરમહીને પિંડ, અન્ન અને ઉદકુંભશ્રાદ્ધ આપવાં."એ વચનમાં વૃધ્ધિશ્રાધ્ધ પછી અનુમાસિકો કરવાને કહ્યાંછે,તેથી તેમનો અપકર્ષ કરવો નહિ, એવું સિધ્ધ થયું. હવે ઊનમાસિકોનો વિશેષ પ્રકાર કહેછે. તે ઊનમાસિક, ત્રૈપક્ષિક,ઊનષણ્માસિક અને ઊનાબ્દિક,એ ચારછે. "મરણથી બારમો દિવસ મહીનામાં કમીછે,માટે તે દિવસે ઊનમાસિક કરવાનુંછે.દોઢ માસે એટલે ત્રણ પખવાડીયાં થાય ત્યારે કરવાનું,તેને ત્રૈપક્ષિક કહે છે." 'વૃત્ત' શબ્દનો અર્થ'ત્રીજો પક્ષ પ્રવૃત્ત થયેથી,'એવું ભવિષ્યત્પુરાણનું વચનછે. ગરૂડપુરાણમાંઃ–"સાઢા પાંચ મહીને ઊનષણ્માસિક કરવું." ગાલવઃ–'બારમા માસમાં ઊનાબ્દિક કરવુ." એ પક્ષ સર્વને માન્ય છે.

૫૧૩ અથવા ઊન શબ્દથી તે તે માસ પૂરો થવામાં કેટલુંક કમી હોય ત્યારે કરવું,તે વિષે ગોભિલ કહેછે કે,"સોળ માસિકો જે જે માસમાં કરવાનાં કહ્યાં હોય, તે તે માસમાં એક,બે કે ત્રણ દિવસ ઓછા હોય,ત્યારે તે માસિકો કરવાં."ગૌતમ બીજો પક્ષ કહેછે કે,"તેમજ વર્ષપૂરૂં થવામાં પણ તેટલા દિવસ ઓછા હોય,ત્યારે ઊનાબ્દિક કરવું. એક, બે, ત્રણ દિવસનો કે, માસનો ત્રીજો ભાગ કમી હોય, ત્યારે તે તે મહીનામાં ઊનાબ્દિકાદિ માસિકો કરવાં, એવું ગૌતમ કહેછે." ત્રિભાગ એટલે તે તે માસના વીશ દિવસ ગયાપછી કરવાં. અથવા "અન્ય ઊનમાસિકો તે તે માસના અઠાવીશમે દિવસે કરવાં." તે વિષે કાર્ષ્ણાજિનિઃ–"તે ઊનમાસિકો માસ પૂરો થતા પહેલાં માસના વિષમ (એકી) દિવસે કરવાં; ને ત્રૈપક્ષિક તો દોઢ માસે કરવું.બીજાં સાંવત્સરિક આદિ શ્રાદ્ધો મરણતિથિમાં કરવાં." તેમ કંઇ સૂતકાદિ કારણથી જે માસનું માસિક રહી ગયું હોય, તો તે માસનું માસિક બીજા માસમાં તેજ તિથિમાં કરવું. તે વિષે ઋષ્યશૃંગઃ–એકોદ્દિષ્ટ (માસિક) શ્રાધ્ધ પ્રાપ્ત થયું, ને તેમાં કંઈ વિઘ્ન આવ્યાથી તે રહી ગયું હોય,તો તે બીજા માસની તે તિથિમાં કરવું;"અગર આ-

શૌચ ઉતર્યાપછી કરવું. એ વિષે વિશેષ કહેછે કે, "ત્રિપુષ્કરયોગ, નંદાતિથિ, (પડવો, છઠ ને એકાદશી) અમાવાસ્યા, શુક્રવાર, ચતુર્દશી, કૃત્તિકાનક્ષત્ર, એમાં ત્રણ ઊનમાસિકો કરવાં નહિ." [ત્રૈપક્ષિકસિવાય ઊનમાસિક, ઊનષણ્માસિક, ઊનાબ્દિક એ ત્રણ ઊનમાસિકો જાણવાં; કારણકે ત્રૈપક્ષિકમાં મરણતિથિજ આવેછે.] દ્વિતીયા, સપ્તમી ને દ્વાદશી, એ ત્રણ ભદ્રાતિથિમાં, પુનર્વસુ, ઉત્તરાફાલ્ગુની, વિશાખા, ઉત્તરાષાઢા, પૂર્વાભાદ્રપદા, એ નક્ષત્રોમાંથી ગમે તે એક નક્ષત્રનો, અને રવિવાર, મંગલવાર કે શનિવાર એમાંથી ગમે તે વારનો (ભદ્રાતિથિ, ઉપર કહેલાં નક્ષત્રો ને વાર એ ત્રણેનો) યોગ હોય, તેને ત્રિપુષ્કરયોગ કાલાદર્શમાં કહ્યો છે. ગાર્ગિ પણઃ—"નંદાતિથિ, શુક્રવાર, ચતુર્દશી અને ત્રિપુષ્કરયોગ, એમાં પુત્રનો ને ધનનો નાશ થવાના કારણથી ઊનમાસિકો ન કરવાં; તેમજ બેનો યોગ આવે, તે દ્વિપુષ્કરમાં પણ તે ન કરવાં. ગુરૂવારના યોગથી પણ ત્રિપુષ્કર યોગ થાયછે.

૫૧૪ રત્નમાલામાંઃ—"ઉપર કહેલાં વિષમચરણનક્ષત્ર, ભદ્રાતિથિઓ, અને ગુરૂ, રવિ કે મંગલવાર, એમના યોગને મુનિઓ ત્રિપુષ્કર કહેછે." આ યોગ મરણતિથિમાં આવે, તો તેનો દોષ નથી; તેમાં માસિકાદિશ્રાદ્ધ કરવાં.

ઇતિ માસિકનો નિર્ણય.

હવે વર્ષની અંદર જે અધિકમાસ આવે, તે માસનું શ્રાદ્ધ અધિકમાસમાં કરીને તેજ ફરી શુધ્ધમાસમાં કરવું. (એટલે તેનો ઉત્કર્ષ કરવો.) તે વિષે વસિષ્ઠઃ—"શ્રાદ્ધદિવસ પ્રાપ્ત થાય, ને તેમાં અધિકમાસ આવે, તો બન્ને માસમાં તે શ્રાદ્ધ કરવું. તેથી અધર્મ છે એમ મોહ પામવું નહિ. (ધર્મ થાય.) અહીં શ્રાધ્ધ શબ્દે કરીને પ્રેતશ્રાધ્ધ બન્ને માસમાં બે વાર કરવાનું જાણવું. એનો વિશેષ પ્રકાર મલમાસ (અધિકમાસ)ના પ્રકરણમાં કહીશું.

ઇતિ અચલદ્વિવેદીકૃત નિર્ણયદીપક ગ્રંથની ટીકામાં મરણથી માસિક શ્રાધ્ધસુધીનો નિર્ણય સંપૂર્ણ.

—:(૦):—

અથ સહગમન (સતી થવું)ની સ્તુતિનાં વાકયો દેખાડીને તેની ઉત્તરક્રિયાનો નિર્ણય.

તે વિષે મનુઃ—"પોતાનો પતિ પીડિત હોય, તો જે સ્ત્રી પીડિત થાય,

ને હર્ષમાં હોય તો હર્ષયુક્ત થાય; પતિ પ્રવાસમાં જાય, તો પોતે મલીન રહે ને સૂકાય; તેમ પતિ મરણ પામે, તો પોતે પણ મરણ પામે, તેને પતિવ્રતા સ્ત્રી જાણવી." હારિતઃ—"જે સ્ત્રી પતિ મરે ત્યારે પોતે અગ્નિમાં બળે, તેને અરૂંધતી [વસિષ્ઠની સ્ત્રી] જેવી જાણવી; ને તે સ્વર્ગલોકમાં પૂજાય. પતિ બ્રહ્મહત્યારો, કૃતઘ્ન [નિમકહરામ] કે મિત્રહત્યારો હોય,તોપણ તેની સાથે મરણ પામે,તો તે સ્ત્રી પતિને અને પોતાના આત્માને પાવન કરે." અંગિરાઃ—"વાદી [સર્પને પકડનારો] જેમ સર્પને રાફડાના છિદ્રમાંથી ખેંચીને કાઢે, તેમ પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાના પતિનો બલાત્કારે નરકમાંથી ઉદ્ધાર કરીને, તેની સાથે સ્વર્ગમાં સુખ ભોગવે." પ્રેતકલ્પમાંઃ—"સતીના દેહને અગ્નિ બાળે,પણ તેના આત્માને બાળે નહિ. જેમ સુવર્ણાદિ ધાતુને ધમે, ત્યારે તેના મલને અગ્નિ બાળે; પણ સોનાને બાળે નહિ, તેમ પતિવ્રતા સ્ત્રી અમૃત જેવા શીતલ અગ્નિમાં પોતાનો દેહ બાળે. જેમ શુદ્ધ પુરૂષ મનુષ્યદેહને છોડીને સ્વર્ગાદિ વિષે દિવ્ય દેહને પામે છે, તેમ તે પતિવ્રતા સ્ત્રી પતિસહિત કદાપિ બળવાનું દુઃખ ન જાણતાં દિવ્ય દેહને પામે."

૫૧૫ શંખઃ—"જે પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાના પતિ સાથે સતી થાય, તે દેવતાઇ સાઢા ત્રણ કોટિ વર્ષસુધી સ્વર્ગસુખ ભોગવે. માતા, પિતા, પુત્ર ને ધનનો ત્યાગ કરીને જે સ્ત્રી સતી થાય, તે ઘણા કાલસુધી સુખ ભોગવે." ઈત્યાદિ પુરાણોમાં પતિવ્રતા સતી સ્ત્રીનાં વખાણ સંભળાય છે. તેમ સતી ન થાય, તેનો દોષ બતાવનારૂં વચન પણ છે. "એ રીતે જે ધર્મપત્ની પતિસાથે સહગમન ન કરે, તે દરેક જન્મમાં દુઃખપીડિત, દુર્ભગા, દુઃશીલા ને કઠોર બોલનારી થાય; અને તે વાગોલ, ગરોળી, બે મુખની ડેંડુ (આકલણ) એવા અવતાર ભોગવે."માટે પતિ મરે તો બ્રહ્મચર્ય પાળવું, કે અન્વારોહણ (સતી થઈ બળી મરવું તે.) કરવું, એવો વિકલ્પ છે, તોપણ સહગમન સર્વ જાતિની સ્ત્રીઓના ઉત્તમ પતિના પાપનો નાશ કરનારૂં ને મોક્ષ આપનારૂં છે. વિશેષે કરીને સતી થવું શ્રેષ્ઠ છે,માટે તે કરવું; ને એ ચાંડાલપર્યંત સર્વ જાતિનો સાધારણ ધર્મ છે.

૫૧૬ સ્મૃત્યર્થસારમાં તોઃ—ગર્ભિણી સ્ત્રીને અન્વારોહણ નિષિદ્ધ છે; કારણકે ગર્ભિણી બ્રાહ્મણી સતી થાય, તો ગર્ભ બાળવાથી બ્રહ્મહત્યાસમાન પાપ થાય, ક્ષત્રિયાદિ સ્ત્રીઓને તે તે જાતિની હત્યા જેટલું પાપ છે.વિષ્ણુ પ-

ણુ સતી થવાની પ્રશંસા કરે છે. "જે સ્ત્રી પુત્રપૌત્રાદિ પરિવારનો ત્યાગ કરીને પોતાના પતિસાથે સહગમન કરે, તે સ્ત્રી ને તેનો પતિ બન્ને જણ પોતાના ત્રણ કુલને તારી પોતે સ્વર્ગસુખ ભોગવે. અનેક પ્રકારનાં પાપ કર્યાં હોય ને પતિસાથે દ્વેષ કરતી હોય, તોપણ પતિની જોડે જે સ્ત્રી સતી થાય, તે સર્વ પાતકોનું પ્રક્ષાલન કરીને નિર્મલ થાય." આ 'સતી થવું' સર્વ જાતિની સ્ત્રીઓને સરખું છે, તોપણ બ્રાહ્મણીવિષે નિષેધવચન છે. "બ્રહ્માની આજ્ઞા છે કે, બ્રાહ્મણી સ્ત્રીએ સતી થવું નહિ. જે બ્રાહ્મણી સતી થાય, તે આત્મઘાતના દોષથી પોતાને ને પતિને સ્વર્ગમાં ન લેઈ જાય."પણ એ વચન બ્રાહ્મણીને જુદી ચિતામાં બળવાવિષે નિષેધક છે.

૫૧૭ તે વિષે ઉશનાઃ–"બ્રાહ્મણી સ્ત્રીએ જુદી ચિતા રચીને તેમાં સહગમન કરવું નહિ.અન્ય જાતિની સ્ત્રીઓનો એ ઉત્તમ ધર્મછે." તેજ વાત સ્મૃત્યર્થસારમાંઃ—સવર્ણા (પતિની જાતની) સ્ત્રીએ એક ચિતામાં સતી થવું. બ્રાહ્મણીને તો એક ચિતામાંજ સતી થવું; જુદી ચિતામાં થવું નહિ. પારિજાતમાં તો બ્રાહ્મણીને પણ પૃથક્ ચિતામાં સતી થવાને કહ્યું છે. "પતિ દેશાંતરમાં મરણ પામ્યો હોય,તો બ્રાહ્મણીએ તેનાં અસ્થિ સાથે લેઇને, અને બીજી સ્ત્રીઓએ પતિની પાદુકાદિ લેઈને તેની સાથે ચિતામાં સતી થવું." કારણકે પાદુકા વસ્ત્રાદી પતિના શરીરનું અંગ નથી,તોપણ પતિએ તે ઓઢેલાં પહેરેલાં છે,તેથી શરીરનાં અંગ જેવાંજ છે, તથા સ્મૃત્યર્થસારમાંઃ–ક્ષત્રિયાદિ સ્ત્રીએ પોતાનો પતિ પરદેશમાં મરણ પામ્યો હોય,તો જુદી ચિતામાં સતી થવું; ને અન્ય જાતિની સ્ત્રીએ તો જુદી ચિતામાંજ આરોહણ કરવું.ગરૂડપુરાણમાંઃ–"દૂર વા સમીપ પતિ મરણ પામે, તો સ્ત્રીએ ધીરે ધીરે પોતાને ઘેર જઈને પતિના આદ્યશ્રાદ્ધની વાટ જોઈ, તે આદ્યશ્રાદ્ધના પિંડને જોડે લેઇને અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવો; ને તેની વૃષોત્સર્ગાદિક્રિયા પણ તરતજ કરવી."કારણકે પતિવ્રતા સ્ત્રીનો પતિ મરણ પામ્યો, કે તરતજ તે સ્ત્રીનો અંતરાત્મા મરણ પામી એકપણાને પામેલોજ છે." એવું ગરૂડપુરાણમાં કહેલું છે.

૫૧૮ તથાઃ—" જે સ્ત્રી પતિની જાતની ને શુદ્ધ હોય, તે જો મૃત પતિની સાથે સહગમન કરે, તો તે પોતાના પતિસહિત દેવતાઈ સાઢાત્રણ કોટિ વર્ષસુધી સ્વર્ગવાસ કરે છે." કારણકે તે શુદ્ધ (પતિવ્રતા) છે,એવું વચનમાં કહ્યું

છે.જો તે રજસ્વલા હોય તો તેણીએ ચોથે દિવસે સતી થવા વિષે પ્રેતકલ્પમાંઃ– "જે પતિવ્રતા સ્ત્રી ચોથે દિવસે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે, તે સ્ત્રીનું સૂતક ને વૃષોત્સર્ગાદિ ભર્તાના મરણદિવસથીજ કરવું." કારણકે પતિ પ્રધાન (મુખ્ય) છે, ને તેનું અર્ધાંગ સ્ત્રી છે; તેથી પતિ મરણ પામ્યો, કે તે દિવસેજ તેનો મરણ સંકલ્પ થયાથી, તે મૃતપ્રાય [મરણ પામેલી]જ છે; માટે ભર્તાના મરણદિવસથીજ તેના પિંડદાનાદિ કર્મવાસ્તે દિવસની ગણતરી કરવી.તે વાકયમાં નારી દૂર દેશમાં હોય,તો તેણે બારમાનું ઉલ્લંઘન કરીને અગ્નિપ્રવેશ કરવાવિષે વિશેષ પ્રકાર આગળ કહીશું. અથ નિર્ણય. "પતિ મરણ પામ્યાથી જે સ્ત્રી પોતાના પ્રાણ તજે, તેનું અગ્નિદાન ને સપિંડીકરણ પતિની સાથેજ એકઠું કરવું." અગ્નિદાન એટલે ચિતાગ્નિ. આ પ્રેતકલ્પોક્ત વચનમાં અગ્નિદાહ ને સપિંડીકરણ પતિની સાથે એકઠુંજ કરવાનું કહ્યું, તેથી સપિંડીકરણ કરતા પહેલાં કરવાનાં દશાહ પિંડાદિશ્રાદ્ધો પણ એકઠાં કરવાં, એવી શંકા થાય; પણ સ્ત્રીનું સહગમનથી મરણ થયું હોય, તેનાં દશાહપિંડશ્રાદ્ધ જુદાં કરવાનાં તેમાંજ કહ્યાં છે. "જે પતિવ્રતા સ્ત્રી સતી થાય, તેનું પતિની સાથે સર્વદા એકપણું છે, તોપણ પુત્રે દશાહપિંડાદિ જુદા કરીને સપિંડીકરણ એકઠુંજ કરવું." એકપણું તો સપિંડીકરણ પછીથી જાણવું. માટે સપિંડીકરણ પહેલાં કરવાનાં શ્રાદ્ધો જુદાં જુદાં કરવાનાં કહ્યાથી શ્રાદ્ધ કરવું, એવું એક વચન છે, તોપણ સર્વે દશાહશ્રાદ્ધો જાણવાં. એક વચનથી કહ્યું કે, ઘરમાંથી કચરો વાળ. જેમ એ વાકયથી ઘરના સર્વ ભાગ સમજવા. તેમ મીમાંસામાં અધ્વર્યુએ પ્રાતઃ સવન (તેજ નામના કાલમાં) દશ અવદાન (કોળીઆ જેટલો હોમવાની વસ્તુનો ગ્રાસ] લેવાં. અહીં જેમ પ્રાતઃસવનનું એક વચન છે, તો પણ દશ ગ્રાસના દશ કાલ જાણવા, તેમ આ વિષયમાં પણ એક વચન સર્વ દશ પિંડોવિષે જાણવું.

૫૧૯ એ રીતે પ્રેતકલ્પમાંઃ–"રસોઇ એકઠી કરીને શ્રાદ્ધ જુદાં કરવાં. તે સતી થયેલી સ્ત્રીનાં ને તેના પતિનાં એકાદશાહ,વૃષોત્સર્ગ,સોળ પ્રેતશ્રાદ્ધ, ઘટાદિ પદનાં દાન,મહાદાન, વર્ષ પૂરૂં થતાસુધી જુદાં જુદાં કરવાથી તેમની તૃપ્તિ થાય." એ હેતુથીજ સ્મૃત્યર્થસારમાં પણઃ–'ચિતામાં પતિની જોડે સતી થઈશ.' એવો સંકલ્પ કરીને, પતિને નમસ્કાર કરી ચિતામાં પતિના શબસહિત બેસી-

ને સતી થવાનો સર્વ પ્રયોગ કરવો; અથવા સર્વ પ્રયોગ કર્યાપછી પતિનું શરીર દહન થવા લાગ્યું કે, તેને નમસ્કાર કરીને અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવો; એવું સ્મૃતિમાં કહેવાનો આરંભ કરીને દાહને દિવસે પિંડશ્રાદ્ધાદિ કરવા વાસ્તે એક કર્ત્તાએ એકઠી રસોઈ કરવાનું કહ્યું છે; પણ પિંડશ્રાદ્ધાદિ એકઠું કરવાનું કહ્યું નથી. યોગ્ય પુત્ર હોય તેણે સર્વ પિંડાદિદાન કરવું. તેમજ ચિતામાંથી ગભરાઇને સ્ત્રી ભ્રષ્ટ થાય, તો પ્રાજાપત્યપ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું કહ્યું છે. એ રીતે અન્વારોહણ કરેથી (સતી થયેથી) સપિંડીકરણપર્યંત બન્નેની સર્વ ક્રિયા જુદેજુદી કરવાની સિદ્ધ થઈ. સપિંડીકરણ પણ પહેલું પતિનું કરીને પછી પતિની સાથે સ્ત્રીનું કરવું " મરણ પામેલા પતિની સાથે જે પતિવ્રતા સ્ત્રી મરણ પામે, તેનું સપિંડીકરણ પતિની સાથે કરવું યોગ્ય છે, ને તે પતિની સાથે જગત્પ્રલયસુધી સ્વર્ગવાસ કરવાને યોગ્ય થાયછે; માટે પતિની સાથે સ્ત્રીનું સપિંડીકરણ એકઠું કરવું." એવું પ્રેતકલ્પમાં કહ્યું છે.

૫૨૦ હવે જે સતી થઈ હોય, તેના સાંવત્સરિક ઇત્યાદિ શ્રાદ્ધમાં બન્નેનું નામ દઈ એક પિંડ આપવો. તે વિષે લૌગાક્ષિઃ—"સ્ત્રીએ અન્વારોહણ કર્યું હોય, તો બન્નેનાં નવશ્રાદ્ધાદિ જુદેજુદાં કરીને મરણતિથિના શ્રાદ્ધમાં બન્નેનો મળીને એક પિંડ આપવો. ગ્રંથકારે એજ અર્થ કહીને સઘળો શ્રાદ્ધવિધિ પણ બેને નામે એકઠો કરવો, એવું કહ્યું છે. તે અત્રે એવી રીતે સ્પષ્ટ કરી બતાવે છે કે, '**अमुकगोत्रौ अमुकदेविदा अमुक शर्माणौ अघनेनिजाथां ए च युवामत्रानु एतद्वां पिंडः**' [એ સર્વ ઉચ્ચાર બન્નેના નામનો દ્વિવચનથી કરેલો છે.] એ રીતે સર્વ શ્રાદ્ધના પ્રયોગમાં દરેક પદાર્થ આપવાવાસ્તે ઉચ્ચારનો ઊહ [તર્ક કરવો.] ને નવશ્રાદ્ધાદિ જુદેજુદું એક વચનથી કરવું. આ એકઠો પ્રયોગ અન્વારોહણ કર્યું હોય તોજ કરવો. અહીં મરણતિથિનું શ્રાદ્ધ એકઠું કરવાનું કહ્યું, તેથી સપિંડીકરણ પછીનાં સર્વ શ્રાદ્ધો જાણવાં; ને નવશ્રાદ્ધ શબ્દથી સપિંડીકરણ સુધીનાં પહેલાં સર્વ શ્રાદ્ધ જાણવાં. એમ અર્થ ન લેઇએ તો, મરણતિથિ શબ્દથી, સર્વ પહેલાં ને પછીનાં મરણતિથિનાં શ્રાદ્ધો જુદાં કરવાનો પ્રસંગ આવીને અવ્યવસ્થા થાય. હવે જેમ બન્નેના નામથી એક પિંડ અપાય છે, તેમ એક જાતની અનેક સ્ત્રીઓ (શોક્યો) એક ચિતામાં પતિની સાથે સતી થાય, તો ત્રણ ચાર વગેરેના નામનો બહુ વચનાંત

ઉચ્ચાર કરીને સર્વ વચ્ચે એક પિંડ આપવો. જેમ દ્વિપિતૃકશ્રાદ્ધમાં [દત્તક આપેલા પુત્રને જનકપિતા અને દત્તકપિતા, બન્નેનું શ્રાધ્ધ એકતાથી કરવું પડે છે.] તેમ સપિંડીકરણ પછીનાં સતીઓનાં શ્રાદ્ધમાં પણ સર્વ વચ્ચે એક પિંડ આપવો. સપિંડીકરણ પછીનાં શ્રાધ્ધો જુદાં કરવાનું પૂર્વે કહ્યું છે, તે પ્રમાણે અહીં જાણવું. [અથવા બે બાપવાળા પુત્રનો દાખલો નાતરીયા શૂદ્રાદિનો જાણવો.]

૫૨૧ તે બહુ વચનનો પ્રયોગ સ્પષ્ટ દેખાડે છે કે, '**अमुकगोत्राः अमुकदेविदाः अमुकशर्माणः अवनेनिर्ध्वं ये युष्मानत्रानु एतद्वः पिंडः** 'ઈત્યાદિ યોજી લેવું. હવે જે કોઈએ કહ્યું છે કે, "સતી થાય તો મૃતતિથિમાં એકઠો પિંડ આપવો, ને નવશ્રાદ્ધ જુદાં કરવાં." એ પૂર્વે કહેલા લૌગાક્ષિવચનમાં નવશ્રાધ્ધ જુદાં કરવાનાં કહ્યાં, તેથી નવશ્રાધ્ધસિવાયનાં દશાહાદિશ્રાધ્ધોમાં મૃતતિથિના શ્રાદ્ધની પેઠે એકઠા પિંડ આપવા, એવું તે વચનનું વ્યાખ્યાન કર્યું. તેમ ત્યાં તેમણે લખ્યું છે કે, આ વચનમાં મૃતતિથિમાં બે વચ્ચે એક પિંડ આપવો, એવું વિશેષ કહ્યું; તેથી સતી થઇ હોય, તોપણ તિથિભેદ હોય તો, એકઠું શ્રાધ્ધ ન કરતાં જુદું કરવું. [પતિ સવારે મરણ પામ્યો, તે વખતે પડવો હોય, ને મધ્યાન્હપછી સ્ત્રી સતી થઇ, ત્યારે બીજ થઈ, તો બન્નેની જુદી મરણતિથિ થઈ, એમ તર્કથી જાણવું.] વળી મરણતિથિમાં એકઠું કરવું, એવું વિશેષે કરીને કહ્યું તેથી, અને દર વર્ષના સાંવત્સરિકશ્રાદ્ધસિવાય બીજાં નવશ્રાદ્ધ, સોળ પ્રેતશ્રાદ્ધ, સપિંડીકરણ, ગયાશ્રાધ્ધ, અષ્ટકાદિશ્રાધ્ધો, બીજાં વચનોમાં જુદાં કરવાને કહ્યાથી એ સર્વ સતીનાં શ્રાધ્ધો જુદાં કરવાનું પ્રાપ્ત થયું, પણ એ વચનમાં નવશ્રાદ્ધ જુદાં કરવાં, એવી નવ સંખ્યા ગણીને નવશ્રાધ્ધ જુદાં કરવાનું વિધાન કર્યું છે.

૫૨૨ તેથી નવશ્રાધ્ધસિવાયનાં સોળ પ્રેતશ્રાદ્ધાદિનું સાંવત્સરિકશ્રાદ્ધની પેઠે એકઠું વિધાન કરવું, એવું કોઇકે નિરૂપણ કર્યું; પણ તે અયોગ્ય છે. જો અન્વારોહણ કરેલા સર્વનો એક દિવસે દાહાદિ કરવાને કહેવાનું તાત્પર્ય હોય તો, તે પતિનું મરણ અન્વારોહણથી થયેલું નથી; તેનું તો પૂર્વે મરણ થયેલું છે, તેથી સતીની સાથે એક તિથિમાં દાહ સંભવે નહિ; ને તે કરે તો અસંગત છે. માટે પૂર્વે મરણ પામેલા પતિની તિથિમાં અન્વારોહણથી

મરણ પામેલી સ્ત્રીનું [દંપતીનું] જોડે દહનાદિ કરવું યોગ્ય છે [પૂર્વે કોઇનું બોલવું હતું કે, બેની ભિન્ન મરણતિથિ હોય, તો જુદું શ્રાદ્ધાદિ કરવું; એ બોલવું નિરાસ થયું.] માટે મૃતતિથિમાં પિંડ ને શ્રાદ્ધ એકઠું કરવાનું કહ્યાથી બન્નેની તિથિમાં ભેદ હોય, તોપણ જુદું ન કરતાં પતિની તિથિમાં એકઠું કરવાનું સિદ્ધ થયું.પણ બે પિતાવાળા પુત્રનો દાખલો આપ્યો તેમાં,અને મૃતતિથિમાં સતીનો એકઠો પિંડ આપવા કહ્યું એમાં,થોડું વૈપરીત્ય (ભેદ)છે. કેવી રીતે કે સ્ત્રી ને પુરૂષ એ દંપતી કહેવાય,તે બન્નેનો સ્ત્રીને પુરૂષરૂપે ભેદ છે; તેથી બન્નેનાં બે શ્રાદ્ધ જુદાં કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો, ત્યાં દેવતાનો ને શ્રાદ્ધનો સમાસ કરવો. માટે [જેમ અગ્નિ ને સોમ દેવતાની આહુતિમાં **'अग्नीषोमाभ्यां स्वाहा'** એ બેને નામે એક આહુતિ અપાય છે તેમ] તેમનું બન્નેનું એકઠું નામ દેવું, અને શ્રાદ્ધપિંડદાન પણ તેમને એકઠુંજ આપવું. ને બે પિતાવાળા પુત્રે તો જુદેજુદો નામનો ઉચ્ચાર કરવો. ને શ્રાદ્ધ પિંડદાન એકઠું આપવું. [એટલો ભેદ છે. બાકી સર્વ એકજ રીત છે.] એ રીતે અનુગમન કર્યું હોય, ત્યાં દેવતા ભેદ [પતિ ને સ્ત્રી] છે, તોપણ જેમ મૃતતિથિમાં બન્નેનો એકઠો ઉચ્ચાર થાય છે, તેમ તિથિભેદ હોય, તોપણ બે તિથિઓનો એકઠો ઉચ્ચાર એજ વચનના પ્રમાણથી કરવો. નવશ્રાદ્ધ તો સર્વ પ્રેતશ્રાદ્ધને લાગુ છે. [માટે સર્વ પ્રેતશ્રાદ્ધ સપિંડીકરણ સુધીજુદાં કરવાં.]

૫૨૩ તે વિષે ગરૂડપુરાણમાં:—"રસોઈ એકઠી કરીને પિંડ જુદેજુદા આપવા. એકાદશાહ, વૃષોત્સર્ગ અને સોળ પ્રેતશ્રાધ્ધો, પણ જુદે જુદાં કરવાં." ઈત્યાદિ વચનથી કોઈકે નવશ્રાધ્ધની સંખ્યા કરીને તે સિવાયનાં શ્રાધ્ધો જુદાં ન કરવાનું કહ્યું હતું. તે પણ બાધિત થયું. મૃતદિવસે એકઠું કરવાનું કહ્યું, તે સપિંડીકરણ પછી જાણવું. કારણકે, "પુત્રે દશપિંડાદિ શ્રાદ્ધ જુદાં કરીને માતાનું સપિંડીકરણ પતિસાથે એકઠું કરવું." સંપિંડીકરણ થયા પછી પતિ ને પત્નીનું સર્વ સ્થાનમાં એકઠાપણુંછે.તે કહેછે "પતિ અને પત્નિના ધર્મ કન્યાદાન,યજ્ઞ ને સપિંડીકરણ,એ ત્રણ સ્થાનમાં જુદાછે.એ ત્રણ સ્થાન સિવાય સર્વ સ્થાનમાં એકઠાપણું છે; એટલે એ ત્રણનો પ્રસંગ આવતા સુધી જુદાપણું છે. જેમ વિવાહ થતાસુધી પત્નીનું કર્મ જુદુ થાય છે. [પછીથી નહિ.] ને યજ્ઞમાં એટલે ગાર્હપત્ય અગ્નિમાં હોમ, યોક્ત્રબાંધવાનું,આજ્યાવલોકન

ઈત્યાદિ સ્ત્રીનો જુદો ધર્મ હોયછે,તેમ સપિંડીકરણ અને તેથી પહેલાંનાં શ્રાદ્ધો સર્વ જુદાં કરવાં, પછી ત્રણ સ્થાનનો પ્રસંગ આવતાસુધી સર્વ એકઠું કરવું, એવો અર્થ લેવો યોગ્ય છે. કારણ કે એ ત્રણનો પ્રસંગ થયો, એટલે સર્વ કર્મ એકઠાં થાયછે] એવા અર્થવાળા વિષ્ણુવચનથી ત્રણનું જુદું વિધાનછે,માટે બીજે ઠેકાણે શ્રાદ્ધતર્પણાદિ એકઠું કરવાનું સિદ્ધ થયું;વારતે સપિંડીકરણથી પહેલાં સર્વ શ્રાદ્ધપિંડ જુદા કરવા,ને ત્યારપછી પછી એકઠાં કરવાં. [એ બાબત સતી થવા વિષેની છે.]એવો નિર્ણય થયો.હવે પતિ મરણ પામ્યાપછી ઘણે કાલે અનુગમન કરીને મરણ પામેલી સ્ત્રી વિષે વિશેષ કહે છે. બ્રહ્મપુરાણમાં,–"પતિ દેશાંતરમાં મરણ પામે, તો સાધ્વી (પતિવ્રતા) સ્ત્રીએ શુદ્ધ થઇ તેની પાદુકા પોતાની છાતી ઉપર મૂકીને અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવો. એ ઋગ્વેદવાક્યના પ્રમાણથી તે સ્ત્રીને આત્મઘાતનો દોષ લાગતો નથી; ને તેનું ત્રણ દિવસનું આશૌચ ઉતરી ગયાપછી શાસ્ત્ર પ્રમાણે શ્રાદ્ધ કરવું. એ વચનથી તેની ક્રિયા ત્રણ દિવસના સૂતકની રીતે કરવી. [પહેલાં તે કહેવામાં આવ્યું છે.] શાસ્ત્ર પ્રમાણે એટલે પતિની સાથે સતી થઈ હોય,તેના સંવત્સરી વગેરેનું જેમ કહ્યું છે, તે- પ્રમાણે કરવું.

પ૨૪ હવે જે ભૃગુવચન છે કે, " જે સ્ત્રી પતિના મરણદિવસે જુદી ચિતામાં પ્રવેશ કરે, તેના પિંડ ને શ્રાધ્ધ જુદા કરવાં. પ્રતિસાંવત્સરિકશ્રાદ્ધ ને નવશ્રાદ્ધ યુગપત્ (જોડે) કરવાં." તે મૃતતિથિમાં જુદાં પિંડશ્રાદ્ધ કરવાનું વિધાન કરનારૂં વચન અન્ય જાતની સ્ત્રીવિષે છે, આ વચનમાં '**भर्तुः**' પદનો અન્વય '**मृतेहनि**'એ પદની સાથે કરવો;ચિતાની સાથે ન કરવો;કારણ કે અન્ય જાતની સ્ત્રીને એક ચિતામાં સતી થવાનું કંઈ કહેલું નથી.

અથ રજસ્વલા પતિવ્રતા સ્ત્રીને સતી થવાનો પ્રકાર.

સ્મૃતિમાં:—જ્યારે સ્ત્રી રજસ્વલા હોય ને પતિ મરણ પામે,ત્યારે તેણીએ પોતાની શુધ્ધમાટે એક દ્રોણ વજન ડાંગેર ખાંડવી."હવે દ્રોણ વજનવિષે કહેછે કે,"ચાર તોલાનો પલ,બે પલની એક પ્રસૃતિ,બે પ્રસૃતિનું એક કુડવ,ચાર કુડવનો એક પ્રસ્થ, ચાર પ્રસ્થનો એક આઢક ને ચાર આઢકનો એક દ્રોણ. એક હજાર

ચોવીશ તોલા એક દ્રોણનું વજન થાય. [તેનું હાલ ચલ્લુ તોલથી સાઢી પચીશ શેર ને ચાર રૂપિઆભાર વજન થયું.]

પર૫ એ રીતે "સાંબેલાનો ભાર ઉંચકીને મારવાથી યોનીદ્વારા રૂધિર વહેલું ઝરી નીકળે. પછી તે સ્ત્રીએ,મારો દોષ ઝરી ગયો, હવે મને દોષ સ્રવતો નથી, એવો નિશ્ચય કર્યાપછી પાંચ પાંચ મૃત્તિકાના ગેળા ને જલથી સર્વ અંગની શુદ્ધિ કરવી; ને દિવસની ગણતરી પ્રમાણે અનુક્રમે ત્રીશ, વીશ ને પંદર ગોપ્રદાનો આપવાં. [પહેલોજ દિવસ હોય તો ત્રીશ; બીજો હોય તો વીશ ને ત્રીજો હોય તો પંદર ગોપ્રદાનો આપવાં. ચોથો હોય તો તે શુદ્ધજ છે.] પછી બ્રાહ્મણોની આજ્ઞા લેઇને અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવો. એ રીતે રજસ્વલા નારીને સતી થવાસારૂ શુદ્ધિ કહી છે." રજસ્વલાએ પણ કહેલાં પ્રાયશ્ચિત કરીને તત્કાલ સતી થવું; અથવા ચોથે દિવસે રજની નિવૃત્તિ થઇ, એટલે શિષ્ટાચારની સાથે અવિરોધિ માર્ગથી અગ્નિપ્રવેશ કરવો. તથાઃ—"જે રજસ્વલા સ્ત્રી ચોથે દિવસે અગ્નિપ્રવેશ કરે, તે પતિવ્રતાની પતિના મરણદિવસથીજ સૂતકવૃષોત્સર્ગાદિ ક્રિયા કરવી." તથાઃ—"અન્વષ્ટકાશ્રાદ્ધ અને વૃધ્ધિશ્રાધ્ધમાં સ્ત્રીનું શ્રાદ્ધ, પુત્રે સતી થયેલી પોતાની માનું એકઠું સપિંડન થયું હોય, તોપણ પિતાથી જુદું કરવું એવું ગરૂડપુરાણમાં છે.

ઇતિ સહગમનનો નિર્ણય.

અથ એકે દિવસે પિતાપુત્રાદિકોનું સંઘાત મરણ થાય તો તેમના દહનાદિનો વિશેષ નિર્ણય.

પર૬ સ્મૃત્યર્થસારમાંઃ—પિતા ને પુત્ર એકે દિવસે મરણ પામેલા હોય,ને તે એક વર્ણના, એક ધર્મવાળા, લૌકિકાગ્નિથી દહન કરવા યોગ્ય હોય, તેમનો જોડે કે જુદો દાહ કરવાનો વિકલ્પછે,ને ઉદકપિંડાદિ પણ પિતાનું કરીને પુત્રનું જુદુંજ કરવું; તેમજ ભાઇઓ તેવી રીતના હોય, તેમનો દાહ જોડે કરવાનો વિકલ્પ છે, ને ઉદકાદિ જયેષ્ઠ ભાઇનું કરીને કનિષ્ઠ ભાઇઓનું અનુક્રમે કરવું. તેમજ સપત્ની (શોક્યો) પણ તેવી રીતની એક વર્ણની ઈત્યાદિ હોય, તેમનું

દહન જોડે કરવાનો વિકલ્પ છે, ને ઉદકાદી જ્યેષ્ઠને અનુક્રમે કરવું. તે પ્રકારે પુરૂષબાલકો ને સ્ત્રીબાલકોનું દહન કે ખનન (દાટવાનું) જ્યેષ્ઠને અનુક્રમે કરવું; તથા ભિન્ન જાતના ભાઇઓ,પિતા,પુત્ર ને શોકયોની દહનાદિ સર્વ ક્રિયા જ્યેષ્ઠના અનુક્રમે જુદીજ કરવી.વળી પતિ ને સ્ત્રીઓનું જોડે મરણ થયું હોય; તેમને એક દિવસે દહન કરવાનું પ્રાપ્ત થયું હોય,અને તે સવર્ણ ને સમાન ધર્મવાળી હોય,તો તેમને પતિની સાથે દહન કરીને પિંડઉદકાદિ પતિપૂર્વક જુદેજુદું કરવું; ને સપિંડીકરણ પતિનું પહેલાં કરીને સ્ત્રીઓનું પતિની સાથે કરવું. [સ્ત્રીનો પિંડ વહેરીને પતિના પિંડમાં મેળવવો;સાસુના પિંડમાં મેળવવો નહિ.] તથાઃ–સ્ત્રી ને પતિ (સતી થવાસિવાય બીજા કારણથી એક દિવસે) મરણ પામીને એક ચિતામાં દહન કર્યાં, તો તેમના નવશ્રાદ્ધની રસોઈ જુદી કરીને શ્રાધ્ધપિંડ જુદા કરવા; " એવું કોઇક સ્મૃતિમાં કહ્યું છે. ટીકાનો અર્થ આવી ગયો છે.

૫૨૭ પ્રેતકલ્પમાં તો એ વચનનો ઉત્તરાર્ધ એવો છે કે," રસોઈ એકઠી કરીને પિંડ વગેરે જુદા કરવા." તથાઃ–"પતિ ને સ્ત્રીની રસોઈ એકઠી કરવી;પણ બીજાની રસોઈ એકઠી કરવાની નિંદિત છે."એ બે વચનમાં એકઠી કે જુદી રસોઈ કરવાને કહ્યું, તેમાં શિષ્ટાચાર પ્રમાણે લેવું. હવે જે કોઈક ઠેકાણે કહ્યું છે કે, આવી રીતે જ્યાં એકઠું દહન કરવાનું આવે,ત્યાં જે સ્ત્રી સતી થઈ હોય તેના શ્રાધ્ધાદિ ધર્મ પહેલાં કહ્યા છે,તે પ્રમાણે ધર્મ લેવાની શંકા થઈ. (કારણકે એક ચિતામાં દહન થયું છે.) પણ તે શંકા અયોગ્ય છે. કારણકે જ્યાં બુદ્ધિપૂર્વક અન્વારોહણ (સતી થઈને એક ચિતામાં દહન) થયું હોય, ત્યાં મરણતિથિમાં એકઠું પિંડશ્રાદ્ધાદિ કરવાનું કહ્યું છે; ને લૌગાક્ષિવચનમાં અન્વારોહણસમયે તિથિનો ભેદ હોય, તોપણ પતિની મૃતતિથિમાંજ સાંવત્સરિકશ્રાદ્ધ એકઠું કરવું, એવું પહેલાં કહ્યું છે. અહીં બુદ્ધિપૂર્વક અન્વારોહરણધર્મથી એક ચિતામાં દહન કરવાનો પ્રસંગ નથી. અહીં તો કાકતાલીયન્યાય [એટલે કાગડાની બુદ્ધિમાં તાડનું ફલ ખાવાનો સંકલ્પ પણ ન હતો, અકસ્માત્ કાગડાનું આવવું ને તાડફલનું પડવું થયું. તે ફલ કાગડે ભક્ષણ કર્યું.]થી અકસ્માત્ એકે દિવસે બેનું મરણ થવાથી એક ચિતામાં સ્ત્રીપુરૂષના દહનનો પ્રસંગ આવ્યો છે.

પ૨૮ માટે આવી રીતના સ્ત્રી ને પતિના સહદહનમાં મરણતિથિ એક હોય કે જુદી હોય, તોપણ સ્ત્રીપુરૂષનું સાંવત્સરિકશ્રાદ્ધ જુદુંજ કરવું. તેથી સહદહનમાં અન્વારોહણધર્મ કરવાવિષે આ શંકા કરવી નહિ. વળીઃ–" સ્ત્રીનું સપિંડીકરણ પતિની સાથે કરવું." તથાઃ— "સ્ત્રીનું સંપિડીકરણ ભર્તાદિના પાર્વણ(ભર્તા તેનો પિતા ને તેનો પિતા)સાથે કરવું." વળી વિષ્ણુ કહે છે કે, " હે ગુરૂડજી, માતાનું સપિંડીકરણ પિતામહીમાં, ને પિતાનું પિતામહમાં કરવું, એવો મારો મત છે." [સ્ત્રીનું સ્ત્રીઓમાં ને પુરૂષનું પુરૂષોમાં] ઈત્યાદિ વાકયથી વિકલ્પે કરીને સ્ત્રીનું સપિંડીકરણ પતિસાથે કરવાનું કહ્યું, તોપણ અકસ્માત્ પતિસહ દહન કરવાના પ્રસંગમાં મરણતિથિનું સાંવત્સરિકશ્રાદ્ધ એકઠું કરવાની શંકા કરવી નહિ; કારણકે સતી થવાની બુધ્ધિથી મરણ થયું નથી. કદિ માતુશ્રીનું પ્રથમ ને પિતાનું પછી,એમ એક દિવસે મરણ થવાથી સહદહન કરવાનો પ્રસંગ આવે, ત્યારે અન્વારોહણ ધર્મનું શી રીતે કરવું? [અકસ્માત્ સહદહનમાં અન્વારોહણ ધર્મનો સંભવ નથી.]માટે તેમનું જુદેજુદું સંવત્સરી કરવું,ને પિંડાદિ પણ એકદા કરવા નહિ.

ઇતિ સંઘાતમરણમાં દહનાદિ નિર્ણય.

—:(०):—

અથ સૂતિકા કે રજસ્વલા સ્ત્રીના દહનાદિ નિર્ણય.

સૂવાવડી કે રજસ્વલા સ્ત્રી મરણ પામે, ત્યારે તેની શુદ્ધિ કરીને દહનાદિ સંસ્કાર કરવો. તે શુદ્ધિનો પ્રકાર મિતાક્ષરામાંઃ–"સૂવાવડી મરણ પામે, ત્યારે યાજ્ઞિક લોકોએ શી રીતે કરવું કે, પાણી ભરેલા કુંભમાં પંચગવ્ય [ગાયનું દૂધ, દહિં, ઘી, છાણ ને મૂત્ર] નાંખીને પવિત્ર મંત્રથી તેને અભિમંત્રણ કરી,બ્રાહ્મણોના વચનથી તે જલે કરીને સૂવાવડીને સ્નાન કરાવી યથાવિધિ તેનું દહન કરવું." તથાઃ–"જલના નામવાળા મંત્ર, આપોમંત્રિયા, વામદેવી અને બીજા વરૂણના મંત્રથી મંત્રેલા પાણીથી નહવરાવીને વિધિથી દહન કરવું, એવું સ્મૃતિઓમાં કહ્યું છે.

પ૨૯ બ્રાહ્મણનું વચન પ્રાયશ્ચિતપૂર્વક છે, માટે તે લેવું. પ્રાયશ્ચિત તો એવું છે કે, સૂવાવડી સ્ત્રી ત્રણ દિવસમાં મરણ પામે, તો ત્રણ અબ્દ, છઠા

દિવસસુધી બે અબ્દ, ને ત્યારપછી [દશ દિવસસુધી] એક અબ્દ પ્રાયશ્ચિત કરવું. તે વિષે ગોવિંદરાજસ્મૃતિમાંઃ—"સૂવાવડી અગિયારમા દિવસનું સ્નાન કરતા પહેલાં મરણ પામે તો,ત્રણ વર્ષસુધી કૃચ્છ્ર (નેવું પ્રાજાપત્ય) કરવાં." આ પ્રથમ ત્રણ દિવસને માટે જાણવું. તથાઃ—"સૂવાવડીનું રજ [દશ દિવસસુધીમાં] વહેતું હોય ને મરણ પામે, તો બે અબ્દકચ્છ્ર (પ્રાજાપત્ય સાઠ) કરવાં." આ, ચારથી છ દિવસસુધીમાં મરણ થાય તો જાણવું. તથાઃ—"પ્રસૂતિકાલમાં સાધ્વી સ્ત્રી અસ્નાતા મરણ પામે, તો એક અબ્દકૃચ્છ્ર [ત્રીશ પ્રાજાપત્ય] કરવું, એવું વ્યાસવચન છે." આ, સાતમાથી દશમા દિવસસુધીમાં મરણ થાય તો સમજવું. દશ દિવસપછી માસ પૂરો થતા સુધીમાં સૂવાવડી મરે, તો ત્રણ કૃચ્છ્ર (પ્રાજાપત્ય) પ્રાયશ્ચિત કરવું.

ઇતિ સૂતિકામરણનિર્ણય.

—:(ο):—

અથ રજસ્વલાવિષે વિશેષ પ્રકાર.

૫૩૦ રજસ્વલાને પંચગવ્યના ભરેલા પાંચ કુંભથી સ્નાન કરાવવું; અને બીજું વસ્ત્ર પહેરાવીને દહન કરવું. તે વિષે બૃહદ્યમઃ—"મરેલી રજસ્વલા સ્રીને, પંચગવ્યના પાંચ કુંભથી સ્નાન કરાવી વસ્ત્રથી આચ્છાદન કરીને વિધિપૂર્વક દહન કરવી." અહીં પણ બ્રાહ્મણનું વચન લેવું. તેનું પ્રાયશ્ચિત એવું છે કે, "મરણ પામેલી રજસ્વલાની શુદ્ધિ માટે ત્રીશ કૃચ્છ્ર કરવાં." સ્મૃત્યર્થસારમાંઃ— "વિદ્વાનોએ છત્રીશ પ્રાજાપત્ય રજસ્વલાની શુદ્ધિમાટે કહ્યાં છે." રજસ્વલાને પહેલાં ધોઈને પછી પંચગવ્યથી સ્નાન કરાવી,તથા બીજું વસ્ત્ર પહેરાવીને દહન કરવી. બ્રાહ્મણનું વચન પણ લેવું. અથવા સૂતિકા ને રજસ્વલાને ધોઈ તથા સ્વચ્છ કરીને પૂર્વવત્ સ્નાન કરાવી, લાકડાની પેઠે દાહ દઈ બ્રાહ્મણવચન લેઇને તેનાં અસ્થિનું વિધિવત્ દહન કરવું.

ઇતિ-રજસ્વલાના દહનનો નિર્ણય.

—:(ο):—

અથ ગર્ભસ્રાવ થયો હોય તે વિષે વિશેષ.

૫૩૧ ચોથે મહીને ગર્ભસ્રાવ થયો હોય, તે સ્રાવ પૂર્ણ થઈ ગયાપછી તે અવસ્થા નિવૃત્ત થઇ, એટલે રજસ્વલાની પેઠે તેની શુધ્ધ કરવી; કારણકે તે ગર્ભ ૨૦

જની (માસે માસે સ્ત્રીની યોનીમાંથી વહેતું લોહી.) ની પેઠે પાતળો હોવાથી રજનો વિકાર છે. પંચમાદિ માસમાં ગર્ભનો પાત થાય, ત્યારે તે અવસ્થા નિવૃત્ત થઇ, એટલે દાહયોગ્યતાને માટે સૂવાવડીની પેઠે તેની શુધ્ધ કરવી; કારણકે ગર્ભને કઠિનપણું હોવાથી તે ગર્ભનો વિકાર છે. અને ગર્ભપાતને સૂતકનું વિધાન છે, તેથી તે પ્રસવ (ગર્ભનો) વિકાર છે. તે વિષે કહ્યું છે કે, "ગર્ભનો નાશ થાય, તો તેને ચાર માસસુધી સ્રાવ, પાંચમા ને છઠ્ઠા માસમાં પાત, અને ત્યારપછી પ્રસૂતિ કહેવાય છે." તથાઃ—"ગર્ભપાતના સંબંધમાં માતાને જે મહીનામાં ગર્ભપાત થયો, તે માસની સંખ્યા પ્રમાણે દિવસ સુધી, ને ઇતર પિતાદિને ત્રિરાત્ર સૂતક લાગે."

અથ સગર્ભા મરે તેના દાહનો નિર્ણય.

ગોવિંદરાજ નિબંધમાં—"ગર્ભવાળી સ્ત્રી મરે, તો તેનું પેટ ચીરીને ગર્ભશલ્ય કાઢવો, ને તેને પૃથ્વીમાં દાટીને સ્ત્રીનો દાહ કરવો." તથાઃ—"ગર્ભવતી સ્ત્રી મરણ પામે, ત્યારે તેનું પેટ ચીરવું, ને ગર્ભ કાઢીને તેને ભોંયમાં દાટી પ્રાયશ્ચિત કર્યાપછી તે સ્ત્રીને બાળવી." તથાઃ—"ગર્ભવતી સ્ત્રી મરે, તો તેનું પેટ ચીરીને ગર્ભ બારણે કાઢી જીવતો હોય, ત્યાંસુધી તેને રાખી મૂકવો." શલ્ય એટલે ગર્ભ. સંસ્થિતા એટલે મરેલી. સ્ત્રીને બાળ્યાપછી ગર્ભ મરે, ત્યારે તેને દાટીને તે દોષનિવારણસારૂ તેત્રીશ કૃચ્છ્ર પ્રાયાશ્ચિત્ત કરવું.

અથ સગર્ભા સ્ત્રીને બાળવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત.

પછી ગર્ભ કાઢયાસિવાય ગર્ભયુક્ત સ્ત્રીને બાળે, તો સ્વાયંભૂમનુ એ પ્રાયશ્ચિત કહ્યું છે કે, ગર્ભયુક્ત સ્ત્રીનું દહન કરે, તો જે બ્રાહ્મણાદિ વર્ણનો ગર્ભ હોય, તે વર્ણના વધનું પાપ લાગે; માટે "તે વર્ણવધનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી શુધ્ધ થાય; પતિએ બ્રહ્મહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું, એવું સ્વાયંભૂમનુ કહે છે." તથાઃ—"પેટમાં ગર્ભ હોય ને સ્ત્રી મરે, તો તે ગર્ભને કાઢવાથી પાપ નિવારણ થાય; જો ગર્ભયુક્ત બાળે, તો ત્રણ અબ્દકૃચ્છ્ર પ્રાયશ્ચિત કરવું.

ઇતિ સગર્ભાના મરણદાહનો નિર્ણય.

અથ નિંદિત માર્ગમાં વર્તનારા પાંખડી આદિ લોકોના દાહવિષે વિચાર.

પાખંડીઆદિ ભ્રષ્ટ લોકોનું પુત્રાદિ અધિકારીઓએ પણ તુરત દાહઉદ-

કાદિ કરવું નહિ. તે વિષે યાજ્ઞવલ્કયઃ—" પાખંડી, અનાશ્રમી, ચોર, ભર્તાને મારનારી સ્ત્રીઓ, વ્યભિચારી, સુરાપાન કરનાર અને આત્મઘાતી, એ લોકો સૂતકપાલન ને ઉત્તરક્રિયાને પાત્ર નથી." પાખંડી એટલે વેદબાહ્ય વેષ ધારણ કરનારા.અનાશ્રમી એટલે અધિકાર છતાં આશ્રમરહિત. કામગા એટલે કુલટા સ્ત્રી (વ્યભિચારીણી). આદિ શબ્દથી ગર્ભપાત કરનારી, બ્રહ્મહત્યારી, જાણવી. એમાં સ્ત્રીવાચક શબ્દો છે, તે પુરૂષને પણ જાણવા; કારણકે તે સ્ત્રી માત્રનેજ લાગુ નથી. એમનું સૂતક પાળવું કે ઊર્ધ્વદૈહિકક્રિયા કરવી લાયક નથી. તેમનું દફનાદિ,પ્રાયશ્ચિત કરીને કરવું તે આગળ કહેશે.

૫૩૩ તથા મૃત્યુના વિશેષ પ્રકારથી આદ્યશ્રાદ્ધ અને આશૌચાદિનો નિષેધ કહેછે. અંગિરાઃ—"ચાંડાલ, પાણી, સર્પ, બ્રાહ્મણ, વીજળી,દાઢોવાળાં, (વાઘ કૂતરાં વગેરે) તથા બીજાં પશુ, ઘોડાગાયો વગેરેથી પાપી લોકોનું મૃત્યુ થાય છે; માટે એમનાથી મરેલાને જે કંઈ ઉદકપિંડાદિ આપે, તે અંતરીયાળ આકાશમાં નાશ પામીને તેમને મળે નહિ."ચાંડાલાદિના હાથથી થયેલું આ મરણ નિષિદ્ધ કહ્યુંછે.પણ જો અભિમાનથી તેમને મારવા જાય ને તેમનાથી મરે,તો તે મરણ વિષે આ જાણવું.તેમ ન હોય ને અકસ્માત્ દૈવયોગથી ચાંડાલાદિથી મરે, તેનું તરતજ દાહાદિ કરવાને આગળ કહેશે. મનુ પણઃ—મિથ્યા સંકરજાતિથી ઉત્પન્ન થયેલા,પ્રવ્રજ્યા(સન્ન્યાસનો અધિકાર નહિ છતાં સંન્યાસ કરનારા વા જૂઠો વૈરાગ કરનારા અને આશ્રમનો ત્યાગ કરી નીકળી જનારા વગેરે માં રહેનારા અને આત્મઘાતી, એમની દાહાદિ ઉદકક્રિયા ન કરવી." વિષથી અથવા પોતાને હાથે ફાંશી વગેરે નિંદિત માર્ગથી જે પોતાના આત્માનો ઘાત કરે,તેને આત્મઘાતી જાણવાં.

૫૩૪ છે વિષે મિતાક્ષરામાંઃ—"બ્રાહ્મણ, રાજા, ગાય, એમણે મારેલા, ને આત્મઘાતી,તેમનું અન્વક્ષ(સદ્યઃસ્નાન)થી શૌચ કરવું.વળી તેમનું દાહાદિ ન કરવું, તેમ સૂતકે ન પાળવું. બ્રાહ્મણ શબ્દથી ચાંડાલાદી પણ કૈમુત્યન્યાય [બ્રાહ્મણથી મરણ નિષિદ્ધ છે, તો ચાંડાલથી મરણ નિષિદ્ધ હોય, એમાં શું કહેવું?] થી લેવા. ગાય શબ્દથી શિંઘડાંવાળાં ને દાઢોવાળાં પ્રાણિ જાણવાં. તે રીતેજ આત્મઘાતી શબ્દથી પાખંડીપતિતાદિ જાણવાં. તેમનું આશૌચઉદકાદિ કરવું નહિ.તેમનું અન્વક્ષ એટલે સદ્યઃ શૌચ અને દાહાદિ પણ કરવું નહિ.

એવા લોકોનું શરીર ગંગાદિ તીર્થોમાં નાંખવું. સ્મૃતિમાં:—"આત્મઘાતી, પતિત, એમની ક્રિયા ન કરવી; ને તેમનું શરીર ગંગામાં નાંખવું હિતકારક છે." એમની ઉદકદાન અને પિંડાદિક્રિયા નિષિદ્ધ છે, તોપણ વર્ષ થયાપછી તે કરવાને ષટ્ત્રિંશન્મતમાં કહ્યું છે. "ગાય તથા બ્રાહ્મણથી મરાયલા ને પતિત, એમનું પિંડઉદકાદિ ઔર્ધ્વદૈહિક (ઉત્તરક્રિયા) વર્ષ થયાપછી કરવું." તે પણ વિષ્ણુબલિ કરીને કરવું. તે વિષે યાજ્ઞવલ્કય ને છાગલેય:—"લોકનિંદાના ભયથી તેમની નારાયણબલિ કરવી, જેથી તેમની શુદ્ધિ થાય; અન્યથા થાય નહિ, એવું યમ કહે છે." એ પાખંડી આદિનું વર્ષપછી ઉર્ધ્વદૈહિકકર્મ કરવાનું વિધાન શ્રદ્ધારહિત ને પ્રાયશ્ચિત કરવાને અશક્ત પુત્રાદિ અધિકારીવિષે જાણવું. જો તે પુત્રાદિ અધિકારી અતિ વૈરાગ્યવાન, ભક્ત ને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને સમર્થ હોય તો, તે વખતેજ ઉર્ધ્વદૈહિક કરવું.

૫૩૫ તે વિષે સ્મૃત્યર્થસારમાં સ્પષ્ટ કહે છે કે, પ્રાયશ્ચિત્તમાં બે ચાંદ્રાયણ કરવાં, ને ચાર [1]તપ્ત કૃચ્છ્ર અગર બત્રીશ કૃચ્છ્ર અથવા યથાયોગ્ય સર્વ પ્રાયશ્ચિત કરીને તરતજ દહનાદિ ઉત્તરક્રિયા કરવી. આ, વિધિપૂર્વક અભિમાનથી જાણીજોઈને મરણ પામેલાવિષે જાણવું. તે વિષે ગૌતમ:—"પ્રાય: (મહાસ્થાન. હિમાલયમાં જવું વગેરે.) અનશન, (ઉપવાસ) શસ્ત્ર, અગ્નિ, વિષ, ફાંશી, જલ, પ્રપતન, (પર્વત કે ઉંચા ઝાડપરથી પડવું.) એમનાથી મરણની ઈચ્છા ન હોય, ને મરણ થાય;" 'અનિચ્છતાં' એટલે અજાણતે વિષાદિથી મરેલા, અને ચાંડાલાદિએ બલાત્કારથી મારેલા, એ સર્વની તરતજ સૂતકાદિ સર્વ ક્રિયા કરવી; કારણકે ઈચ્છાવિના થયેલા દુર્મરણનો દોષ તો નથી; પણ ચાંડાલાદિ અસ્પૃશ્યનો સ્પર્શાદિરૂપ અવિધિ (વિધિ વિનાના) મરણનિમિત્ત પ્રાયશ્ચિત કરવું. એવું સ્મૃતિમાંથી શેષ વાક્ય લેવું. તે પ્રાયશ્ચિત એવું છે કે, "જલ, અગ્નિ, ફાંશી, વિષ, શસ્ત્ર, સર્પવિંછી, એ છ પ્રકારથી મરણ થાય, તો શુદ્ધિમાટે ત્રીશ કૃચ્છ્ર પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું." એવું ગોવિંદરાજનિબંધમાં કહ્યું છે.

૫૩૬ સ્મૃત્યર્થસારમાં તો:—ચાંડાલ, ગાય, બ્રાહ્મણ અને ઘોડા વિગેરે પશુ, તથા દાઢોવાળા વાઘ કૂતરા વગેરે, સર્પ, અગ્નિ, જલ, ઈત્યાદિથી અકસ્માત્ મરણ

---

૧ બાર દિવસના પ્રાજાપત્યમાં પૂર્વે બતાવેલા ત્રણ ત્રણ દિવસ પદાર્થો ઉંના ઉંના ખાવા, તેને તપ્તકૃચ્છ્ર કહે છે.

થયું, તો ચાંદ્રાયણ ને બે તપ્તકૃચ્છ્ર કરીને અથવા પંદર કૃચ્છ્ર કરીને વિધિથી દહનાદિ, આશૌચ, ક્રિયા, સર્વ કરવુંજ. એ બાબતમાં બીજી સ્મૃતિમાં વિશેષ કહ્યું છે." "ચાંડાલે મારેલાનું શરીર ન મળવાથી જેમનો અગ્નિદાહ થાય નહિ, તેમની દર્ભપુતળી કરીને, અને શરીર મળે તો તેને ભડાકાગ્નિથી બાળીને તેનાં અસ્થિનું વિધિપૂર્વક દહન કરવું." "અસ્પૃશ્ય (સ્પર્શ કરવાને નાલાયક) શરીરને દહન કરેલાનું પ્રાયશ્ચિત્ત સાંભળ. બે ચાંદ્રાયણ, બે તપ્તકૃચ્છ્ર બે સાંતપનકૃચ્છ્ર ને ઉપર કહેલાં પંદર કૃચ્છ્ર, એ ચારમાંથી ગમે તે એક પ્રાયશ્ચિત્ત યોગ્ય કલ્પના કરીને કરવું. [ચાંદ્રાયણ પ્રસિધ્ધ છે. તપ્તકૃચ્છ્ર ઉપર ટીપમાં બતાવેલું છે.] સાંતપન એટલે ઉનું કકડતું ગોમૂત્ર કે ઘી બારે દિવસ પીવું. એ રીતે પ્રાયશ્ચિત્તો ન બની શકે તો તેનો અનુકલ્પ (બદલે) કરવાને કહે છે. "ચાંદ્રયણને બદલે આઠ, તપ્તકૃચ્છ્રને માટે છ અને સાંતપન કૃચ્છ્રને માટે બે પ્રાજાપત્ય કરવાં. [પ્રત્યામ્નાય એટલે બદલો.]

ઇતિ ચાંડાલાદિથી મરણદાહનો નિર્ણય.

અથ વિધિથી થયેલા મરણનું ફલ.

સ્વકર્માનુષ્ઠાન કરવાને અશક્ત, જીર્ણ [અતિવૃદ્ધ] અને વાનપ્રસ્થાદિ, એમણે વિધિપૂર્વક અગ્નિઉદકાદિમાં મૃત્યુ કર્યું હોય, તેનું વિશેષ ફલ કહ્યું છે. **વિષ્ણુઃ**—"વિધિપૂર્વક જલથી મરે, તેને સાત હજાર વર્ષસુધી ને, અગ્નિમાં કે ઉંચેથી પડીને મરે, તેને અગિયાર હજાર કે સોળ હજાર વર્ષસુધી અને મહા યુદ્ધમાં શસ્ત્રથી મરે, તેને સાઠ હજાર વર્ષસુધી તેમ ગાયના રક્ષણમાટે મરે, તેને એંશી હજાર વર્ષસુધી, તે રીતે ઉપવાસ કરીને મરે,તો તેની અક્ષય્ય ને ઉત્તમ ગતિ થાય.

પ૩૭ તેમ **શાતતપઃ**—"વૃધ્ધ, ને શૌચક્રિયાનો લોપ થયો હોય અને ઔષધક્રિયા પણ બંધ હોય, એવા માણસે ઉંચા પર્વત ઉપરથી પડીને, અગ્નિમાં બળીને, જલમાં ડુબીને, કે ઉપવાસ કરીને પોતાના આત્માનો ઘાત કર્યો હોય," તેને માટે ઔર્ધ્વદૈહિકક્રિયાનો વિચાર માસિકપ્રકરણમાં કહેલો છે, તે લેવો. હવે અગ્નિહોત્રીનું નિષિદ્ધ બ્રાહ્મણાદિના હાથથી મરણ થયું હોય, તે વિષે વિશેષ કહેછે. તેમાં પ્રથમ શંકા કરેછે કે, "બ્રહ્મદંડથી મરાયલા હો-

ય, તેમનું મરણસબંધી આશૌચ, રડવું, ઉદકદાન, દહનાદિ અંતકર્મ કંઇ કરવું નહિ." બ્રહ્મદંડહત [બ્રાહ્મણે મારેલા] આ યમસ્મૃતિમાં કહેલા દાહનો નિષેધ અગ્નિહોત્રીવિષે ન થાય; કારણકે "આહિતાગ્નિને અગ્નિહોત્રના અગ્નિથી યજ્ઞપાત્રસહિત દહન કરવો." એ શ્રુતિવાક્યથી અગ્નિ ને યજ્ઞપાત્ર સહિત દહન કરવા વગેરેનો લોપ થવાનો પ્રસંગ આવશે. પણ જ્યાં શ્રુતિનો ને સ્મૃતિનો વિરોધ આવે, ત્યાં શ્રુતિ પ્રબલ છે. તેનું ઉત્તર કે એ ખરૂં છે, પણ અગ્નિહોત્રી યજમાન અકસ્માત્ વૃથા મરણ પામે, તો અગ્નિહોત્રના અગ્નિ જલમાં ને આવસથ્યાગ્નિ ચાર રસ્તામાં નાખવા; અને યજ્ઞપાત્ર સ્રુવો, સ્રુચી વગેરે અગ્નિમાં દહન કરવાં.

૫૩૮ એ અંગિરાસ્મૃતિવચનથી વૈદિકમાર્ગ છોડીને અન્ય માર્ગ આચરણ કરવાથી કે ચાંડાલાદિકોએ મારવાથી વૃથા મરણ પામેલા અગ્નિહોત્રીના અગ્નિનો ને યજ્ઞપાત્ર વગેરેનો જલાદિમાં નાંખવાનો વિધિ છે; તેથી સ્મૃતિમાં કહેલો દહનાદિનો નિષેધ ચાંડાલાદિહત અગ્નિહોત્રીવિષે ન લાગુ થાય, એવી શંકા કરવી નહિ; અથવા ક્ષત્રિયાદિ અગ્નિહોત્રી પાપી હોય, તેને માટે સ્મૃતિમાં કહેલો દહનાદિ નિષેધ જાણવો; અને બ્રાહ્મણ અગ્નિહોત્રીનું દુર્મરણ થાય, તો શ્રુતિમાં કહેલો દહનાદિ પ્રકાર લેવો. તેથી કોઇક પ્રકારે ભ્રષ્ટ થયેલા મૃતાગ્નિહોત્રીબ્રાહ્મણને પોતાના અગ્નિથી બાળવાનું પારાશર કહેછે. "ચાંડાલ, શ્વપાક, ગાયો, બ્રાહ્મણો, એમણે માર્યો હોય, કે વિશેષેકરીને આત્મઘાત કરીને મરણ પામ્યો હોય, તે અગ્નિહોત્રીને મંત્રરહિત [ભડાકાગ્નિમાં] દહન કરીને તેનાં અસ્થિ દૂધથી ધોઈ, વિધિથી અગ્નિહોત્રના અગ્નિમાં ફરી દહન કરવાં." આ ફરી દાહનો વિધિ અત્યંત નિષિદ્ધાચરણથી મરણ પામેલા વિષે જાણવો.

૫૩૯ અથવા દૂર દેશમાં રહેલા પુરૂષથી મરણસમયે અગ્નિના સન્નિધ અવાય નહિ ને ત્યાંજ મરણ પામે, તે વિષે એ અસ્થિદહનવિધાન જાણવું. અગ્નિસાન્નિધ્યમાં તો દુર્મરણનું ઉપર કહેલું પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને અગ્નિહોત્રના અગ્નિથીજ તેના દેહને પોતાની શાખાવિધિથી દહન કરવો. તે વિષે સ્મૃત્યર્થસારમાં કહ્યું છે કે, સમર્થ અને ભક્તિમાન્ પુત્રે પોતાના પાપી પિતાદિની સર્વ પ્રકારે શુદ્ધિની ઈચ્છાથી, પ્રાયશ્ચિત્તપ્રકરણમાં કહેલાં પ્રાયશ્ચિત પૈકી ગ-

મે તે યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત કરી તરતજ પિતાદિના દેહની શુદ્ધિ કરીને દહનાદિ કરવું, એવો નિર્ણય છે. તથાઃ—"પ્રવાસમાં મરણ પામેલાનું પ્રાયશ્ચિત કેવી રીતે કરવું ? તે વિષે કહે છે કે, છત્રીશ પ્રાજાપત્ય કરવાથી વિદ્વાન્ લોકોએ તેની શુદ્ધિ કહી છે." હવે જોકે સર્વ સપિંડવિષેનું આશૌચ આગળ કહેશે, તોપણ હાલ મરણ પામેલા માતાપિતાનું બાર માસપછી પણ મરણ જાણવામાં આવે, તો દશ દિવસાદિ પૂર્ણ સૂતક પુત્રને લાગે, એવું પ્રતિપાદન કરવા સારૂ સપિંડોને સપિંડોનું સૂતક, ક્યારે જાણવાથી કેટલું લાગે, અથવા સપિંડોને સપિંડોનું મરણ બાર માસપછી જાણવાથી સૂતક લાગે નહિ, તે બતાવે છે.

૫૪૦ વૃદ્ધવસિષ્ઠઃ—[દશ દિવસાદિ પૂર્ણ સૂતક બ્રાહ્મણાદિ વર્ણોને જે કહ્યું હોય, તે પછીથી] "ત્રણ મહિના સુધીમાં સપિંડનું મરણ જાણવામાં આવે, તો [એ અતીતાશૌચ] સપિંડોએ ત્રિરાત્ર પાળવું. ત્યારપછી છ માસસુધીમાં પક્ષિણી, [બાર પ્રહર] ત્યાંથી નવ માસ સુધીમાં એક દિવસ, ને બાર માસ પૂરા થતાસુધીમાં જાણવામાં આવે, તો સ્નાન કરી ઉદક આપવાથી શુદ્ધ થાય છે." આ અતીતાશૌચ [રહી ગયેલું ફરી] પાળવાનું, તે પોતપોતાની જાતિને જે કહ્યું હોય, તેટલા દિવસ ગયાપછી મરણ સાંભળવામાં આવે ત્યારે જાણવું. બ્રાહ્મણાદિ ત્રણ વર્ણને જનોઈ દીધાપછીથી અતીતાશૌચ લાગે, ને સ્ત્રીશૂદ્રોને વિવાહ (પરણવા) પછી લાગે. એવું સ્મૃત્યર્થસારમાં કહ્યું છે. મનુ પણઃ—"બાર માસ ગયાપછી સપિંડનું મરણ જાણવામાં આવે તો, સપિંડોએ સ્નાન કરી ઉદકદાન કર્યાથી શુદ્ધ થાય છે." પ્રવાસમાં ગયેલાનું મરણ બાર માસપછી સાંભળવામાં આવે તો, સ્નાન કરીને શુદ્ધ થવાનું ચારે વર્ણને એકસરખું છે. આ અતીતાશૌચ માતાપિતાસિવાયનું જાણવું. માતાપિતાનું પુત્રને તો મરણ જાણવાવખતથીજ પૂર્ણ સૂતક લાગે. તે વિષે પૈઠીનસિઃ—"દૂર દેશમાં મરણ પામેલા માતાપિતાનું સૂતક પુત્રને શ્રવણ (મરણ સાંભળ્યું તે) દિવસથીજ પૂર્ણ દશ દિવસ લાગે." તેમ બીજી સ્મૃતિમાં પણઃ—"માહાગુરૂ (પિતા) નું મરણ બાર માસપછી જાણ્યું, તોપણ પુત્રે આર્દ્રવસ્ત્ર અને ઉપવાસીપણાથી સંપૂર્ણ પ્રેતકાર્ય યથાવિધિ કરવું."શ્રવણદિવસથીજ પ્રેતકાર્યનો આરંભ કરવો. યથાવિધિ એટલે કોઈ અધિકારીએ વિધિવત્ દહનાદિ ન કર્યું હોય, તો અસ્થિ આદિનું દહનપૂર્વક સર્વ કર્મ કરવું. જો

બીજા અધિકારીએ ત્યાં વિધિવત્ કર્યું હોય, તો અહીં પુત્રે આર્દ્રવસ્ત્ર બેશી રહેવું [એટલુંજ ક્રિયાના કાલમાં દરરોજ કરતા રહેવું."] હોરમણ માતાને વિષે બીજી સ્મૃતિમાં વિશેષ કહ્યું છે કે, "પોતાની જનનીસિવાય હોરમણ માતાનું સૂતક બાર માસપછી જાણવામાં આવે, તો ત્રિરાત્ર પાળવું."

૫૪૧ સ્મૃત્યર્થસારમાં પણ એવુંજ કહ્યું છે કે, માતાપિતાનું મરણ દશ દિવસપછી કે બાર માસપછી જ્યારે સાંભળવામાં આવે,તે દિવસથી પોતપોતાના વર્ણ પ્રમાણે આર્દ્રવસ્ત્ર,ઉપવાસ,દશાહાદિ સંપૂર્ણ સૂતક પુત્રે પાળવું.ઉદકપિંડાદિક પણ તેજ પ્રમાણે કરવું. મહાગુરૂ એટલે પિતા. મૂળ ગ્રંથકારે એજ અર્થ ફરી લખ્યો છે. સ્ત્રીપુરૂષને પણ પરસ્પર તેમજ કરવું. એક વર્ણ કે ઉત્તમવર્ણની શોકયોવિષે પણ તેવુંજ જાણવું. કમી વર્ણ હોરમણ માનું, ને કમી વર્ણ શોકયનું પુત્રને કે ઉંચી વર્ણની શોકયે વર્ષપછી ત્રિરાત્ર આશૌચ પાળવું. તેમ શોકયોને પરસ્પર એવુંજ જાણવું. આ આશૌચ સર્વે વર્ણોને સરખું જાણવું.તથા દેશાંતરમાં મરણ પામેલા સપિંડોનું મરણ આશૌચકાલ ગયાપછી જાણવામાં આવે, તો આશૌચ ન લાગે. તે વિષે કહ્યુંછે કે, "દેશાંતરમાં મરણ પામેલાનું આશૌચ, કાલ ગયા પછી, તેમ કલીબ, (નપુંસક કે હીજડો થયો હોય) વૈખાનસ (વેદભ્રષ્ટ)અને યતિ (સન્ન્યાસિ)નું મરણ થયેથી, ને ગર્ભસ્રાવનું સૂતક ગોત્રીને ન લાગે;સ્નાનમાત્રથી શુદ્ધિ થાય."ગોત્રીએટલે સપિંડો.મનુ પણઃ—"બાલનું અને દેશાંતરમાં મરણ પામેલાનું,તેમજ સપિંડ સિવાયનાનું સૂતક લાગે નહિ. ફક્ત વસ્ત્રસહિત સ્નાનમાત્રથી તરતજ શુદ્ધિ થાય."

૫૪૨ દેશાંતર અનેક પ્રકારનું છે. તે વિષે બૃહસ્પતિઃ—"વચમાં મહાનદી આડી હોય, અથવા મહા પર્વત આડો હોય, કે બોલી જુદી હોય, તેને દેશાંતર કહે છે. કેટલાક સાઠ યોજન (બસેં ચાળીશ ગાઉ)ને છેટના અને કેટલાક ચાળીસ (એકસો સાઠ ગાઉ) કે ત્રીશ યોજનના [એકસો વીશ ગાઉ] છેટના દેશને દેશાંતર કહે. એકએકનો જુદેજુદો મત છે." સ્મૃત્યર્થસારમાં તોઃ— સ્મૃતિપુરાણ ને તીર્થકલ્પમાં કહેલા અનેક પ્રકારના દેશાંતરોનું કથન કરતી વખતે **'महा नद्यंतरं यत्र'** એ બે વચનોનો અર્થ એવો કર્યો છે કે, માસ સુધી સૂતકના અધિકારી શૂદ્રોને સાઠ યોજનનું, ક્ષત્રિયને ચોવીશ ને બ્રાહ્મણને વીશ યોજનનું દેશાંતર, એવા પક્ષ કહ્યા છે.

૫૪૩ એ રીતે પક્ષોની યોગ્યતા પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવી, એવું કેટલાકનું મત છે. જેમ એ પક્ષાંતરો દેશ, કાલ, કિલ્લા, લાંબા માર્ગ ઈત્યાદિનો વિચાર કરતાં સર્વેને સરખા લાગુ થાય છે, તેમ આશૌચનાં પણ પક્ષાંતરો તેમને સરખી રીતે લાગુ છે. તેમજ બોલીનો ભેદ, મહા પર્વત ને મહા નદી, એ વચમાં આડા હોય, અગર બાર, આઠ ને ચાર યોજનનું છેટું હોય, એ ત્રણ પ્રકારના દેશાંતર છે. એ વગેરે કહેલા દેશાંતરો સર્વેને સાધારણ કહ્યા છે, ને તે સર્વ ત્રિરાત્ર આદિ સૂતકવિષે પણ લાગુ છે. તેનો વિષય પણ આ ગ્રંથથી પહેલા ગ્રંથમાં એવી રીતે કહ્યો છે કે, જે દેશાંતર કહ્યું હોય, તેના છેટાના ત્રણ ભાગ કરવા. પહેલા પાસાના ભાગમાં ત્રિરાત્ર, તેથી દૂર ભાગમાં પક્ષિણી, ને તેથી ત્રીજા દૂરના ભાગમાં એકાહ સૂતક લાગે, એ રીતે દેશકાલાદિ વિચાર કરીને જે પક્ષથી થોડું સૂતક લાગે, તે લેવો; કારણકે પાપી (સૂતકના) દિવસની વૃદ્ધિ લેવી નહિ, એવું કૌષીતકિ કહે છે, એવું શાંખાયનસૂત્રમાં લખ્યું છે. ભાષાભેદ, મહા ગિરિ ને મહા નદીનું અવધાન, એ ત્રણે ને બીજા કમી પક્ષમાં દેશાંતરો પૂર્વે કહેલા વિભાગ પ્રમાણે ત્રિરાત્રાદિવિષે લાગુ કરવા. એ રીતે દેશાંતરમાં મરણ પામેલાનો મુખ્ય આશૌચકાલ ગયાપછી સર્વ સપિંડોએ જાણ્યું, તો વસ્ત્ર સહિત સ્નાનથી શુદ્ધ થવું; ત્રિરાત્રાદિ પાળવું નહિ, એવું સ્મૃત્યર્થસારમાં કહ્યું છે. તે સર્વ વર્ણને એકસરખું છે.

૫૪૪ હવે કોઇએ દેશાંતરમાંથી સપિંડ મરણ પામેલા દેશમાં આવીને અપિંડનું મરણ જાણ્યું, ત્યારે આવેલા માણસે એનું મરણ દેશાંતરમાં સાંભળ્યું નથી, તેથી તેને "ત્રણ માસમાં ત્રિરાત્ર, અને છ માસસુધીમાં પક્ષિણી," ઈત્યાદિ પૂર્વે કહેલું અતીતાશૌચ પાળવું પડે. ન પાળે તો, "કોઇ ગૃહસ્થાશ્રમી પ્રવાસમાં ગયો હોય ને તેને ઘેર કોઇ મરણ પામ્યું; જો તે ઘેર આવ્યાપછી તે જાણે તો તેને આશૌચ લાગે, પણ તેના ઘરના પદાર્થોને લાગે નહિ." તથાઃ—"તે ગૃહસ્થાશ્રમીએ દશ દિવસપછી જાણ્યું હોય, તો તેને ત્રિરાત્ર આશૌચ લાગે; પણ તેના દ્રવ્ય [અન્ન, પાણી, વસ્ત્ર વગેરે] ને લાગે નહિ;" ઈત્યાદિ સ્મૃતિનાં વચનો અસંગત [અપ્રમાણ] થશે. યોજનનું પ્રમાણ પુરાણાંતરમાંઃ—"આઠ જવ આડા, કે ડાંગેરના ત્રણ દાણા ઊભા મૂકીને જેટલું લંબાણ થાય, તેને આંગળ કહે છે. તેવા બાર આંગળની એક વેંત, બે વેંતો

નો એક હાથ, ચાર હાથનું ધનુષ્ય, (એક વાંમ) બે હજાર ધનુષનો એક કોશ (ગાઉ) ને ચાર કોશનો એક યોજન ગણવો.

ઇતિ માતાપિતાના આશૌચનો નિર્ણય.

અથ અસ્થિપ્રક્ષેપનો વિધિ.

૫૪૫ તેનો વિધિ સ્મૃત્યંતરમાંઃ—"સ્નાન કરી અસ્થિને પંચગવ્ય ગાયનું દૂધ,દહિં,ઘી,છાણ ને મૂત્ર)થી ધોઇને સુવર્ણ, મધ, ઘી, તલ, અસ્થિ સાથે ભેળવી મૃતિકાના ગોળામાં દાબીને દક્ષિણ દિશાભણી જોઈ મંત્ર ભણવો. તે મંત્રનો અર્થ. 'ૐ ધર્મને હું નમસ્કાર કરૂંછું.' એવું કહીને જલમાં પ્રવેશ કરીને, તે ધર્મ મને પ્રસન્ન થાઓ, એવું કહી જલમાં અસ્થિ નાંખવાં. પછી ઉઠીને સૂર્યનું દર્શન કરી બ્રાહ્મણને દક્ષિણા આપવી." બીજો મંત્ર. "હે મરણ પામેલા જીવ, તારાં અસ્થિ આ તીર્થમાં જ્યાં સુધી રહે, ત્યાં સુધી સહસ્ત્ર કલ્પપર્યંત વૈકુંઠમાં વાસ કરજે."

ઇતિ અસ્થિપ્રક્ષેપ વિધિ.

અથ પુનઃસંસ્કારમાટે કાલાદિનું કથન કરીએ છીએ.

પુનઃ સંસ્કાર વર્ષ થયાપછી કરવાનો હોય, તો ઉત્તરાયનકાલ શ્રેષ્ઠ છે; તેમાં પણ નંદા તિથિઓ, [પડવો, છઠ્ઠ ને એકાદશી] તેરશ, ચૌદશ, એ ક્ષયાતિથિ તજવી. શુક્ર ને શનિવાર પણ તજવા. નક્ષત્રમાં ભરણી, કૃતિકા, આશ્લેષા, મઘા, મૂલ, ધનિષ્ઠાપંચક અને ત્રિપુષ્કરયોગ તજવા. વ્યતીપાત, વૈધૃત, પરિઘયોગ ને વિષ્ટિકરણમાં અને ચોથા, આઠમા કે બારમા ચંદ્રમામાં અસ્થિપ્રક્ષેપ કરે, તો અતિ દોષ છે. રોહિણી, પુનર્વસુ, પૂર્વા, ઉત્તરા, ચિત્રા, વિશાખા, અનુરાધા, પૂર્વાષાઢા, ઉત્તરાષાઢા, ને ત્રિપુષ્કર એ થોડા દોષવાળા છે; માટે બીજો સારો દિવસ મળવાનો સંભવ હોય, તો તે તજવા. બાકીનાં નક્ષત્રો લેવાં શ્રેષ્ઠ છે.

૫૪૬ સર્વથા દિનશુદ્ધિ ન મળે, તો અતિ દુષ્ટ યોગનો ત્યાગ કરવો. [સાધારણ દોષવાળા કાલ લેવા.] યુગાદિ ને મન્વાદિ તિથિઓ સંક્રાંતિ ને અમાવા-

સ્યા, એમાં પ્રેતકાર્યનું કંઈ શોધન કરવું નહિ, એવું સ્મૃત્યર્થસારમાં કહ્યું છે. તેમ સૂતકમાં પુનઃસંસ્કાર કરવાનો હોય, તો દુષ્ટ વારનક્ષત્રાદિ વખત આવવાનો સંભવ હોય તો શોધવું. [નહિતો નહિ.] સાક્ષાત્ એકાદશાહને વિષે તો પ્રેતકાર્યમાં કંઈપણ શોધવું નહિ. પુનઃસંસ્કારનો વિધિ મિતાક્ષરામાં કહ્યો છે. જો પ્રવાસમાં મરણ પામેલાના શરીરનો લાભ ન થાય, તો તેનાં અસ્થિ ને તે પણ ન મળે તો શૌનકાદી ગૃહ્યસૂત્રમાં કહ્યાપ્રમાણે દર્ભ ને પાંદડાનું, પુતળું કરીને તેને પુનઃ દહનાદિ સંસ્કાર કરવો. સ્મૃત્યંતરમાંઃ—"પ્રવાસમાં મરણ પામેલા અગ્નિહોત્રિના પુનઃ સંસ્કારમાટે અસ્થિ ન મળ્યાં, તો ખાખરનાં વૃંત (કોમલ પત્રનાં દાતણ જેવાં કાષ્ઠસમિધ) ત્રણસો સાઠ લઈ, તેને અસ્થિના સ્થાન (બદલા)માં ગણીને તેથી પુતળવિધાન કરવું." શાંખાયનઃ—શરીર કે અસ્થિ ન મળે, તો પાલાશ (ખાખર)નાં વૃંત ત્રણસો સાઠ લેવાં, તેમને મૂકવાનાં સ્થાન એવી રીતે કે, મસ્તકમાં ચાળીસ, ગળામાં દશ, બે ખાંધો ને બે હાથ મળીને સો, છાતિમાં ત્રીશ, પેટમાં વીશ, વૃષણમાં છ, શિશ્ન (ઇંદ્રિય)માં ચાર, ઝાંઘોમાં સો, ઘૂંટણ પીંડીઓ ને પગલાંમાં મળીને ત્રીશ, પગની આંગળીયોમાં વીશ, એ રીતે ત્રણસો ને સાઠ સંખ્યાની પુરૂષની આકૃતિ કરીને તેને ઊનના સૂત્રથી વીંટીને, જવના લોટનો લેપ કરી ઘી ચોપડીને વિધિપૂર્વક અગ્નિદાહ કરવો.

૫૪૭ અહીં પણ સૂતક દશ દિવસજ પૂર્ણ પાળવું. વસિષ્ઠસ્મૃતિમાંઃ—અગ્નિહોત્રી પ્રવાસમાં મરણ પામે, તો પુનઃસંસ્કાર કરીને શબની પેઠે સૂતક પાળવું. સ્મૃત્યર્થસારમાં પણઃ—અગ્નિહોત્રી પ્રવાસમાં મરણ પામે, તો તેના પુનઃ સંસ્કારમાં પ્રત્યક્ષ શબને કરે છે, તે પ્રમાણે પોતપોતાની વર્ણને વિહિત દાહાદિ ક્રિયા ને આશૌચ સંપૂર્ણ કરવાં. તથાઃ—"દાહ થયાપછી અગ્નિહોત્ર પ્રમાણે સર્વ વિધિ કરવો." એવું શંખસ્મૃતિમાં કહ્યું છે. પુનઃસંસ્કારમાં અગ્નિહોત્રનું દશાહાદિ આદ્યશ્રાદ્ધ સંપૂર્ણ કરવું, એવું દશકગ્રંથમાં કહ્યું છે, માટે અગ્નિહોત્રીનું આશૌચ, આદ્યશ્રાદ્ધ વગેરે દહનસંસ્કારથી ગણીને કરવું, એવો નિર્ણય છે. અગ્નિહોત્રી ન હોય તેનું પુતળવિધાન એજ રીતે, પણ સૂતકાદિમાં વિશેષ પ્રકાર છે. આહિતાગ્નિ ન હોય તેનો પુનઃસંસ્કાર કરે, તો ત્રિરાત્ર સૂતક પાળવું, એવું વસિષ્ઠે કહ્યું છે. તે વચન એ છે કે, "જવનો લો-

ટ પાણીમાં બાંધીને તેનું પુતળું, આ સ્વર્ગલોકમાટે હોમુંછું, એમ સ્વાહા કહીને ચિતાના અગ્નિમાં બાંધવોએ હોમવું. એ રીતે પર્ણશર [ખાખરના સમિધોનું પુતળું] ને દહન કરીને બાંધવોએ ત્રિરાત્ર આશૌચ પાળવું."

૫૪૮ સ્મૃત્યર્થસારમાંઃ–અગ્નિહોત્રી ન હોય, તેનો પુનઃસંસ્કાર સૂતકમાં થયો, તો સૂતકના શેષ રહેલા દિવસથી શુદ્ધિ થાય; અને જો સૂતક ઉતર્યા પછી પુનઃ સંસ્કાર થયો, તો જો પહેલાં સૂતક ન પાળ્યું હોય, તો પુત્રને અને પત્નીને દશાહ સૂતક પાળવું; ને જો પૂર્વે સૂતક પાળ્યું હોય, તો બન્ને જણે ત્રિરાત્ર પાળવું. તેમ સ્રીના પુનઃસંસ્કારમાં પણ પતિને એજ પ્રમાણે પાળવું. શોકયોએ પણ પરસ્પર એમજ પાળવું; જે સપિંડોએ પહેલાં સૂતક ન પાળ્યું હોય, તેમને ત્રિરાત્ર સૂતક લાગે. ને તેમણે પહેલાં પાળ્યું હોય, તો ફરી તે લાગે નહિ. આ ત્રિરાત્રાશૌચમાં પિંડઉદકદાનાદિનો પ્રકાર આદ્યશ્રાદ્ધના પ્રકરણમાં કહ્યો છે.

ઇતિ પુનઃસંસ્કારનિર્ણય.

અથ ફરીથી દહન કરવામાં પ્રાયશ્ચિત્ત.

૫૪૯ પ્રત્યક્ષ શબનો સંસ્કાર કરવાનો, તેમાં ઊર્ધ્વોચ્છિષ્ટ, અધરોચ્છિષ્ટ, સ્પર્શ કરવાને નાલાયક, એમનો સ્પર્શ થઇને મરણ થાય, ને ખાટલામાં કે બંધનમાં, (કેદમાં) મરણ થાય, તો ત્રણ કૃચ્છ્ર, છ કૃચ્છ્ર, બાર કૃચ્છ્ર, તે તે નિમિત્તને અનુસારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને દહન કરવું. એમાં બ્રાહ્મણનું વચન પણ લેવું.તેમ દહન કરનારે પણ પોતાની શુદ્ધિ માટે કંઈ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. દુર્મરણથી મરેલા પ્રેતની ને પોતાની શુદ્ધિ કર્યાસિવાય જે ઉત્તરક્રિયા કરે, તે પ્રેતને મળે નહિ; અને મરનાર ને ક્રિયા કરનાર બન્નેની નરકગતિ થાય, એવું સ્મૃત્યર્થસારમાં છે. તથાઃ–"પ્રવાસમાં મરેલાનું પ્રાયશ્ચિત શી રીતે કે, વિદ્વાનોએ છત્રીશ પ્રાજાપત્યનું પ્રાયશ્ચિત કરવાથી શુદ્ધિ કહી છે." દુર્મરણાદિનિમિત્ત પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યાસિવાય સ્નેહથી ઊર્ધ્વદૈહિક કરે, તો કરનારને દોષ છે. તે વિષે આમ્નાયમાંઃ–"અગ્નિમાં દહન, ઉદકદાન, સ્નાન, સ્પર્શ, ઉચકી લેઈ જવું, દોરીનું છેદન, રડવું, ઈત્યાદિ સ્નેહથી પણ અજાણતે કરે, તો તે તપ્તકૃચ્છ્ર પ્રાયશ્ચિતથી શુદ્ધ થાય. સંવર્તઃ–ગમે તે પ્રકારનું દુર્મરણ થયેલા પ્રેતનું વહન,

દહન ને ઉત્તરક્રિયા કરે, તો સાંતપનકૃચ્છ્રપ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. ગમે તે પ્રકાર એટલે આત્મઘાતાદિ જાણવું; માટે પ્રાયશ્ચિત્તથી શુદ્ધિ કરીને તેમનો દાહ કરવો.

ઈતિ દુર્મરણ થયેલાના દાહનો નિર્ણય.

-:(૦):-

અથ સાગ્નિકના સૂતકનો વિચાર.

૫૫૦ આહિતાગ્નિ (અગ્નિહોત્રી)નું દહનદિવસથી સૂતક પાળવાનું કહ્યું છે. "જેને અગ્નિહોત્ર નથી, તેનું સૂતક મરણદિવસથી પાળવું; અને અગ્નિહોત્રીનું દહનદિવસથી પાળવું." એવું થયેથી [મરણદિવસથી સૂતક પાળવાનો વિધિ હોવાથી]દેશાંતરમાં મરણ પામેલા અગ્નિહોત્રીનું કાલાંતરમાં અગ્નિની પ્રાપ્તિ થઇ ને દહન કર્યું, તો મરણસમયે પાસે રહેલા પુત્રાદિ સપિંડોએ મરણવખતથી સૂતક પાળવું કે ન પાળવું, તેનો વિચાર કહેછે. "પ્રવાસમાં મરણ પામેલાનું મરણ દશ દિવસની અંદર જાણવામાં આવે, તો જેટલા દિવસ દશ દિવસમાં બાકી હોય, તેટલા દિવસ સૂતક પાળવું." તથાઃ—"પ્રવાસમરણ દશ દિવસની અંદર જાણે, તો શેષ દિવસ સૂતક ને દશ દિવસપછી જાણે, તો ત્રણ દિવસ સૂતક પાળવું" આ વચન **'मासत्रये त्रिरात्रं स्यात्'** એ વચનની સાથે એક અર્થવાળું છે.

૫૫૧ તેથી દેશાંતરમૃત અગ્નિહોત્રીના પુત્રાદિ સપિંડોને દહનસંસ્કાર થતાસુધી સંધ્યાદિ કર્મનો લોપ નથી; ને મરણવખતે જે ઉદકદાનાદિ ન કરવાનું કહ્યું તે,વિધિવત્ દહન ન થવાથી ઉદકદાનાદિની યોગ્યતા નથી; અને મરણના દશાહ થયેલાછે,તેથી વિધિવત્ સંસ્કાર કરવાસારૂ અસ્થિની વાટ જોવામાટે કહ્યું છે.જે વચનછે કે,પિતાનું મરણ જાણ્યું કે તરતજ પ્રેતકાર્ય કરવું,તે તો અસ્થિની વાટ ન જોવાની હોય,તે માટેછે."પ્રવાસમાં મરણ પામેલા અગ્નિરહિતનું સૂતક દ્વિજે એ મરણદિવસથી, ને અગ્નિહોત્રીનું દહનદિવસથી પાળવું."એમાં પ્રવાસમાં મરણ પામેલા અગ્નિહોત્રીનો અગ્નિ પાસે નહિ હોવાથી વિધિવત્ દહનસંસ્કાર થયો નથી; તો મરણસમયે પાસે રહેલા પુત્રાદિ સપિંડોએ મરણદશાહમાં, મા, ભાઇ, કાકા ઈત્યાદિનું, આવેલું સાંવત્સરિકશ્રાદ્ધ કરવું કે ન કરવું; અગર તે પુત્રાદિ સપિંડોને બીજા લોકોએ પોતાને ઘેર શ્રાદ્ધમાં જમાડવા કે ન જમાડવા? શ્રાદ્ધમાં જમાડવાનું તો લોકનિંદિત છે, માટે ન જમાડવા. જો કદાપિ શાસ્ત્રથી

નહિ નિંદા કરે, તોપણ મધુપર્કમાં ગોવધની પેઠે લોકમાં વિરૂદ્ધ છે, માટે ન જમાડવા.

૫૫૨ તેવિષે મનુઃ—"ધર્મરૂપ હોય તોપણ લોકમાં વિરૂદ્ધ જણાય,તે સ્વર્ગને આપનારૂં થાય નહિ. માટે તે આચરણ કરવું નહિ." બીજું શ્રાદ્ધમાં જમાડવા વિષે લોક કહેશે કે, આશૌચ મરણનિમિત્ત છે, કે દહનનિમિત્ત છે? જો અગ્નિહોત્રી છે, માટે દહનનિમિત્ત છે, એમ કહેતા હો, તો આજ અમારે ઘેર પિતાની સંવત્સરી છે, ત્યાં તમે જમવા આવો, ને બ્રાહ્મણ જમી રહ્યાપછી દાહ કરજો; કારણકે દાહ થતાસુધી સૂતક લાગતું નથી, એમ કોઈ કહે,ત્યારે લોકમાં મશ્કરી થાય; ને જો મરણનિમિત્ત હોય તો મરણથી પ્રાપ્ત થાય, તેથી લોકમાં ઉપહાસ ન થવો જોઇએ; માટે મરણનિમિત્તનો અપહાર કરીને [મરણથી સૂતકની ના કહીને] અગ્નિહોત્રીનિમિત્તનું અધિક આશૌચનું વિધાન છે, એવું સમજવું. [તાત્પર્ય કે મરણદિવસથી સંધ્યાદિ કર્મ બંધ થાય નહિ; પણ આશૌચ સંબંધી સ્પર્શ ન કરવો, વગેરે બીજો ધર્મ પાળવો.સંધ્યાવંદનાદિ કર્મ અને સ્પર્શ ન કરવા વગેરે ધર્મ દાહથી પાળવા, એવું જણાયછે.] માટે "નિરગ્નિકની મરણદિવસથી ને સાગ્નિકની દહનદિવસથી શુદ્ધિ ગણવી." એ વાક્ય કોઈ પ્રકારથી અધિક આશૌચનું વિધાન કરનારૂં છે, એવું વ્યાખ્યાન કરવું. એ પ્રકારનો નિર્ણય છે.

અથ દેશાંતરમાં મરણ પામેલા અગ્નિહોત્રીના અસ્થિ આવી પહોચતાની અંદર ઘેર તેની પત્ની મરણ પામે, તેનો નિર્ણય કહેછે.

૫૫૩ પ્રશ્નઃ—"પ્રવાસમાં મરણ પામેલા અગ્નિહોત્રીના અસ્થિનું દહન કરવાસારૂ અગ્નિ સાચવી મૂકેલા હોય, ને [અસ્થિ આવતા પહેલાં] ઘેર પત્ની મરણ પામે, તો પુત્રે તેની ક્રિયાની શી ગતિ કરવી?" તેનું ઉત્તર એ કે, યજમાનનાં અસ્થિનો દાહ કરવાસારૂ અગ્નિનું રક્ષણ કર્યું છે,ને ઘેર પત્ની મરણ પામે, ત્યારે અગ્નિને રક્ષણ કરી રાખવા, કે તે અગ્નિની સાથે પત્નીને દહન કરવી, એવો સંશય કરીને જૈમનિઃ—"એ વિરોધિ કારણો ઉત્પન્ન થયાં, તો પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલું કારણ દુર્બલ થાય; એ રીતે જૈમિનિન્યાયમાં કહ્યું છે." અહીં પત્નીમરણ, પછી ઉત્પન્ન થયેલું કારણ છે; ને તે પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલા અસ્થિદાહની સાથે વિરોધિ હોવાથી પ્રબલ છે; તેથી પત્નીનો દાહ અગ્નિહોત્રના

અગ્નિથી કરવો. તથા જૈમિનિસૂત્રઃ–**'पौर्वापर्ये पूर्वे दौबल्यं'** [પૂર્વાપરનો વિરોધ આવે, તો પૂર્વનું દુર્બલ છે.) ને ઉત્તર પ્રબલ છે; એવું ભાષ્યકાર શબર સ્વામીએ પ્રતિપાદન કર્યું છે.

૫૫૪ શબરસ્વામિઃ—ન્યાય [ઉદાહરણ]માં તો અગ્નિની દાહ (બાળવાની) શક્તિ પૂર્વથી છે, પણ ઉત્તરકાલમાં (પછીથી) બાધક (બંધ કરનારી) શક્તિ મણિમંત્રાદિનું સન્નિધાન [પાસે આવવું.) થયેથી દાહશક્તિનો બાધ થાયછે. (બાળી શકાતું નથી.) શંકા કરેછે કે, પ્રવાસમાં અગ્નિહોત્રી મરણ પામે, તો જે દર્ભ પૂર્વાગ્ર મૂકતા હતા, તે દક્ષિણાગ્ર પાથરવા. તથાઃ–સમિધને નીચે ધારણ કરીને, તેની ઉપર દેવોને વાસ્તે હવિ [હોમદ્રવ્ય] ધારણ કરવું; ઈત્યાદિ પ્રવાસમાં મરણનિમિત્ત અગ્નિહોત્રહોમના વિધિ પ્રમાણે હોમ કરવો પડેછે; તેથી યજમાન સંબંધી અગ્નિ છે, એવું સિધ્ધ થયેથી પત્નીનો અપરોધ (ત્યાં આવવા ન દેવી) કરવાની શંકા થઈ. [અર્થાત્ તે અગ્નિનો પત્નીને બાળવાવિષે સંબંધ રહ્યો નહિ.] તેનું ઉત્તર કે, "પ્રવાસમાં મરણ પામેલાના વિધિથી અગ્નિહોત્રહોમ કરવા માંડે, ત્યારે ત્યાં પણ પત્ની અનાલંભુકા [રજસ્વલા] ન હોય, તો તેને સન્નિધ (પાસે) રાખવી; કારણકે બન્ને સમક્ષ ન હોય, તો કરેલો હોમ ન કર્યા જેવો (નિષ્ફલ) થાયછે, એવું વચન છે. સ્મૃતિમાં સવિધ શબ્દનો અર્થ સન્નિધાન છે. **' सविध समिप'** ઇત્યાદિ **પાણિનીસૂત્ર** છે. તે પ્રમાણે મિતાક્ષરામાંઃ–જેના વ્રતદિવસે (અન્વાધાનને દિવસે) પત્ની રજસ્વલા હોય, તો તેનો અપરોધ (પાસે આવવાને બંધ) કરીને ઈષ્ટિ કરવી.

૫૫૫ વળીઃ–"પ્રવાસમાં અગ્નિહોત્રીએ ઉપવાસ (અન્વાધાન સંબંધી વ્રત.) કરવો નહિ; કારણકે ઘેર પત્ની વ્રતનું ધારણ કરે છે." તથાઃ–"પત્ની ગામના સીમાડાને ઉલ્લંઘન કરીને ગયેલી હોય, ને અગ્નિહોત્રી યજમાન ઘેર હોય; જો પત્ની હોમવખતે આવી શકે એમ ન હોય, તો ફરી આધાન (અગ્નિહોત્ર લેવાનો વિધિ.) કરવું. તથાઃ–**' आदधीयातां'** (આધાન બન્ને મળીને કરવું.) એ દ્વિવચન છે. ઈત્યાદિ શ્રુતિસ્મૃતિનો વિચાર કરતાં પત્ની ને યજમાનનો અગ્નિહોત્રમાં સરખો અધિકાર જણાય છે; એવું થયેથી પત્નીનાં મરણસમયે જો અગ્નિહોત્રીનાં અસ્થિ આવી પહોચે, તો બન્નેનો એક ચિતામાં જોડે દાહ કરવો. હવે કાણ્વશાખામાં **'मुमुक्षुःपुनरादधाति'** [મુમ-

રણવિષે] કહે છે. અગ્નિહોત્રીના મરણનો નિશ્ચય થયેથી જીવત્ અવસ્થામાં પુનરાધાન કરી તે અગ્નિથી દેહને બાળી તેનાં અસ્થિ લેઇને પ્રથમ અગ્નિથી સ્રુવોસ્રુચિ ઈત્યાદિ પાત્રોસહિત અસ્થિને પુનઃસંસ્કાર કરવો. આ પુનઃસંસ્કાર અગ્નિહોત્રી ઘેર હોય તો જાણવો. હવે પત્નીજોડે અગ્નિહોત્ર દહન થયું ને પછી અસ્થિ આવી પહોચ્યાં, તો તેમને લોકાગ્નિથી પુનઃસંસ્કારવિધિએ દહન કરવાં; કારણકે બીજી ગતિજ નથી. તથાઃ—હવે જે શ્રુતિ છે કે, અગ્નિહોત્રીને પોતાના અગ્નિથી દહન કરે, તો તે અગ્નિ યજમાનને દેવરથ (સ્વર્ગમાં લેઈ જવાને રથરૂપ) થાય છે. તે શ્રુતિમાં યજમાન શબ્દનો અર્થ યજ્ઞ કરનાર એવો છે. અહીં સ્ત્રીપુરૂષ મળીને બન્નેને યજ્ઞકર્ત્તાપણું છે; તેથી યજમાન શબ્દને એક વચન આપ્યું છે.

૫૫૬ જેમ યજ્ઞમાં અગ્નિ અને સોમ મળીને [અગ્નીષોમૌ દેવતા એવું,] તેમને એક દેવતાપણું છે, તેમ સ્ત્રીપુરુષ બન્નેને મળીને યજમાનપણું છે; માટે પતિનાં અસ્થિ આવતા પહેલાં મરણ પામેલી પત્નીનું અગ્નિહોત્રના અગ્નિથી દહન કરવું, એ શ્રુતિસ્મૃતિમાં સિદ્ધ છે. અગ્નિ યજમાનનું પણ દેવરથપણું કરે છે; કારણ કે અગ્નિહોત્રકર્મનું અપૂર્વ (પુણ્યનો સંસ્કાર) યજમાનમાં રહે છે. સર્વ કર્મનું અપૂર્વ કર્ત્તામાં રહે છે. તે અપૂર્વથી બીજા શરીરમાં સ્વર્ગ મળે. તે રીતે કૌષીતકિઃ—તે યજમાન આ અપૂર્વ દેવરથે કરીને સ્વર્ગમાં જાય છે, કે જે પુણ્યવાનનો લોક હોવાથી ત્યાં નિરંતર સુખ હોય છે. ગ્રંથકારનો અર્થ આવી ગયો છે. તે વિષે કહ્યું છે કે "જેમાં દુઃખ મિશ્રિત હોતું નથી; જે છેવટસુધી નાશ પામતું નથી, ને જે ઈચ્છા થતાં બરાબર પ્રાપ્ત થાય છે, તે સુખને સ્વર્ગપદનું સ્થાન કહે છે." આ અગ્નિહોત્ર સ્વર્ગાર્થે છે, તેથી સ્વર્ગાગ્નિહોત્રમાં તાદર્થ્યે ચતુર્થી વિભક્તિયુક્ત સ્વર્ગ શબ્દનો ષષ્ઠી સમાસ છે; એક સ્વર્ગાગ્નિહોત્ર, (સ્વર્ગનું અગ્નિહોત્ર.) બીજું આત્માગ્નિહોત્ર (આત્માનું અગ્નિહોત્ર.)અને ત્રીજું મોક્ષાગ્નિહોત્ર, [મોક્ષાગ્નિહોત્ર] એ ત્રણ પ્રકારનાં અગ્નિહોત્ર અધિકારીના ભેદથી છે. અગ્નિહોત્ર એ કર્મનું નામ છે. શ્રુતિમાંઃ–'જ્યાં સુધી જીવે,ત્યાંસુધી અગ્નિહોત્ર હોમવું.'તેથી આખોદિવસ ને રાત્ર હોમવાનું પ્રાપ્ત થયું; પણ દરરોજ પ્રાતઃકાલે ને સાયંકાલે હોમવું,એવો કાલનો સંકોચ કરવો. જેમ બ્રાહ્મણે વસંતઋતુમાં આધાન કરવું, એ શ્રુતિમાં આખા ઋતુના કાલનો

સંકોચ કરી આધાન પુરતો કાલ લેવાયછે,તેમ મરતાસુધી સવારે ન સાંજે અગ્નિહોત્ર કરવો, એવો કાલનો સંકોચ કરવો. આધાન (અગ્નિહોત્ર લેવાનો વિધિ) કર્યાપછી, યજમાને ને પત્નીએ હીરાગળ વસ્ત્ર પહેરીને અગ્નિહોત્રકર્મ કરવું; એમાં બન્નેને મળી કર્ત્તાપણું છે.

૫૫૭ વળીઃ—"ઘરને ઘર કહેતા નથી; ગૃહિણી (સ્ત્રી) ને ઘર કહે છે. તેથી ઝાડ નીચે પણ જોડે સ્ત્રી લેઈને કોઇ રહે, તો તેજ તેનું ઘર છે." ગૃહસ્થે સ્ત્રી સહિત અગ્નિહોત્ર લેવું, તેનું નામ ગૃહસ્થધર્મ છે. તથાઃ—સ્વર્ગ કામનાવાળાએ આધાન કરવું, અને જ્યોતિષ્ટોમ યજ્ઞ કરવો. ઈત્યાદિ વાક્યથી પાપનો નાશ થઈને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ ફલ થાય, એવી શ્રુતિ છે. બીજું અગ્નિહોત્રકર્મ કરવાથી કર્મનો રસ (ફલ) યજમાનને જાયા (સ્ત્રી)રૂપે થઇને સ્વર્ગલોકમાં ઉપભોગવાસ્તે ભાગદાર થઇ રહે છે, એવી શ્રુતિ છે. કારણકે, "જે કર્મમાં જેવી સહાય (સામગ્રી) હોય, તેવું ફલ મળે." માટે શ્રદ્ધાદિ સામગ્રીની અધિકતા હોય, તો સ્વર્ગફલનો ભાગ પણ અધિક મળે. તે વિષે શ્રુતિઃ—જેમ ક્રિયાથી રચાયલો લોક આ મૃત્યુલોકમાં કાલે કરીને ક્ષીણ થતો થતો નાશ પામે છે; તેમ સ્વર્ગાદિ પુણ્યલોક પણ પુણ્યક્રિયાથી રચાયલો છે; માટે તે પણ કાલે કરીને ક્ષીણ (જુનો) થઈને નાશ પામે છે. ભગવદ્ગીતામાંઃ—"[અત્રે કરેલા] પુણ્યનો ક્ષય થાય, એટલે સ્વર્ગમાં ગયેલા ફરી મૃત્યુલોકમાં આવે છે." તથાઃ—"સ્વર્ગમાંથી આ લોકમાં અવતરેલા જીવોના દેહમાં ચાર ચિન્હ એવાં જોવામાં આવેછે કે, તે સર્વદા દાન,મધુર ભાષણ,દેવપૂજન અને બ્રાહ્મણભોજનાદિ કરતો હોય. તથા શ્રુતિઃ—વેદોક્ત કર્મ કરનારા હોમના ધૂમાડામાં પ્રવેશ કરે, ને ત્યાંથી રાત્રિદેવતામાં જાય; એ ક્રમથી સ્વર્ગમાં જઈ સુખ ભોગવી, ફરી તે ચઢેલા ક્રમથી ઉતરતા ક્રમે અત્રે આવીને અવતરે છે, એવું યાસ્ક કહે છે.

૫૫૮ સ્વર્ગાગ્નિહોત્રનું ફલ મોક્ષ છે. પોતાનાં ધર્મનાં કર્મ શ્રધ્ધાથી કરનારા, સ્વસ્ત્રીને વિષે રત [પ્રીતિથી] રહેનારા અને જિતેંદ્રિય, એવા ગૃહસ્થાશ્રમીઓને પણ મોક્ષ મળે છે. જે અગ્નિહોત્રીની સ્ત્રી મરણ પામે, "તેણે પોતાના અગ્નિહોત્રથી તે સદાચારી સ્ત્રીને દહન કરીને, વિલંબ ન કરતાં ફરી પરણીને વિધિવત્ અગ્નિહોત્ર લેવું. દ્વિજે એક દિવસ પણ આશ્રયવિના રહેવું નહિ." એવું દક્ષ કહે છે." અથવા પત્ની ન હોય, તો અગ્નિનો ત્યાગ ન ક-

રવો; કારણકે દશરથપુત્ર રામચંદ્રજીએ સુવર્ણની સ્ત્રી કરીને યજ્ઞ કર્યો. કેટલાક કહે છે કે, દર્ભની સ્ત્રી કરવી. પત્ની ન હોય, તો શ્રદ્ધારૂપી પત્નીયુક્ત થઈ અગ્નિહોત્ર કરવું. આશ્વલાયનમતમાં સત્ય ધર્મમાં રહીને હોમ કરવો. કેટલાક કહે છે કે, પત્ની વિનાનાએ આવહનીય નામના અગ્નિમાં હવિઃ (હોમવાસ્તે પુરાડાશ) શ્રપણ (રાંધવાંનો)કરવો. કાત્યાયનનો તે મત નથી. પત્ની ન હોય, તો યોક્ત્ર (દર્ભની દોરી સ્ત્રીની કમરે બાંધવાની હોયછે તે.) ન બાંધવું. આજયાવલોકન અધ્વર્યુએ કરવું, એવું શિષ્ટ લોકોએ કહ્યું છે. તે પ્રમાણે ભાષ્યમાં પણ લખેલું છે."

૫૫૯ આશ્વલાયનઃ—આધાન ન કર્યું હોય, તો સર્વ ભૂતને અભયદાન આપવાનો સંકલ્પ કરીને આધાન કરવું; એવું વાક્ય કહીને ફરી કહ્યું કે, "જે પત્નીરહિત ને સોમપાનરહિત હોય, તેણે પણ સૌત્રામણ્ય નામનો યજ્ઞ કરવો. કારણકે જનકાદિ રાજાઓ એવી રીતે કર્મથીજ સિદ્ધને પામ્યા છે." પત્નીરહિતે પણ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને આત્મસાધન [મન નિર્મલ કરી એકાગ્ર કરવું.] ને આત્મજ્ઞાનસાધનવાસ્તે અગ્નિહોત્રહોમ કરવો. યમ, નિયમ, આસન,પ્રાણાયામ,પ્રત્યાહાર, ધ્યાન ધારણા ને સમાધિ, એ આઠ પ્રકારના યોગથી કે બીજા કોઈ જપાદિ યોગથી આત્મસાધન કરવું. જો યોગથી અંતરીઆળ ભ્રષ્ટ થાય તો, "પવિત્ર ને શ્રીમાન્‌ને ઘેર તે યોગભ્રષ્ટ અવતરે; ફરી ત્યાં તેજ યોગમાં પ્રવૃત્ત થઈને કર્મબંધનથી છૂટે." કહ્યું છે કે, દરેક પૂર્વ જન્મમાં જે દાન, અધ્યયન કે તપનો અભ્યાસ કરેલો હોય, તેજ પ્રમાણે આ જન્મમાં પણ અભ્યાસ કરે છે.

ઇતિ આત્માગ્નિહોત્ર.

બ્રહ્મજ્ઞાનથી મોક્ષ મળે, તે મોક્ષાગ્નિહોત્ર. તેમ "સત્યવાદી, [સત્ય બ્રહ્મનો વાદ કરનારો] ને પોતાના શ્રાદ્ધાદિ યજ્ઞ કરવાવાળો ગ્રહસ્થાશ્રમી પણ મુક્ત થાય."

૫૬૦ તથાઃ—"જે જીતેંદ્રિય, અતિથિ જેમને પ્રિય છે, એવા ઉત્તમ પુરૂષોનો ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ મોક્ષ થાય." અથવા પતિને મુક્તિમાટે કરવાનું આંતરઅગ્નિહોત્ર છે. "આત્માગ્નિહોત્રમાં બ્રહ્મવિદ્યાભ્યાસ કરનારનો સ્વરૂપચિંતનરૂપ બ્રહ્મજ્ઞાનાત્મક ધર્મ છે; અને તેમાં પ્રાણ ને વાણીનો પરસ્પર હોમ છે. હે પાર્થ, તેનું જ્ઞાનરૂપ ફલ, અજપાજપની પેઠે મળેછે." તેવિષે શ્રુતિઃ—પુરૂષ જેટલું

બોલી શકેછે, તેટલો તે પ્રાણનો વ્યાપાર કરી શકતો નથી,ત્યારે વાણીનો હોમ (પ્રવિલાપ) પ્રાણમાં કરેછે; તેમ પ્રાણનો વ્યાપાર જેટલો કરી શકે છે, તેટલું વાણીથી બોલી શકાતું નથી, ત્યારે પ્રાણનો હોમ વાણીમાં કરેછે. આ પ્રાણવાણીની પરસ્પરમાં બે આહુતિ, અનંત ને અમૃતરૂપ છે. તેમ જાગ્રતપ્રપંચ ને સ્વપ્નપ્રપંચનો પણ સર્વકાલ હોમ કરેછે. એ સિવાયના જેટલા હોમ છે, તે કર્મમય છે.

૫૯૧ તે વિષે શ્રુતિ કહેછે કે, પૂર્વના વિદ્વાન્ જ્ઞાની સનકાદિક બાહ્યઅગ્નિમાં કરવાનું અગ્નિહોત્ર કરતા નહોતા. [ગ્રંથકારનો અર્થ એમાં આવ્યો છે.] પ્રાણિમાત્ર, નાકમાં શ્વાસોશ્વાસે કરીને અહોરાત્ર હંસનો ઉચ્ચાર કરેછે; એજ અજપા જપછે, પણ તે સંકલ્પ કરીને થવાથી અજપાનું [જપ કર્યાસિવાય જપનું] ફલ મળેછે. હંસ એટલે પરમાત્મા કે સૂર્યમંડલનો અંતર્યામી પુરુષ. હંસ શબ્દથી શ્વાસ બારણે નીકળેછે, ને અંદર પ્રવેશ કરેછે. "પ્રાણિ શ્વાસદ્વારા હંસનો જપ કરેછે; પણ મૂઢ છે તેથી જાણતો નથી તે દરરોજ અહોરાત્ર (આઠ પ્રહર)માં એકવીશ હજાર ને છસેં સંખ્યા શ્વાસદ્વારા અજપાનો જપ કરેછે."તથા "ગાર્હપત્ય અગ્નિમાં(અગ્નિહોત્રમાં પશ્ચિમ દિશામાં ગોળ કુંડમાં પત્નીનો અગ્નિ) ચાર આહુતિ, (રાકા, સિનિવાલી, કુહૂ, ને અનુમતિ,) અન્વાહાર્યપચન (દક્ષિણ દિશામાં અર્ધચંદ્રાકાર કુંડના અગ્નિ)માં ચાર આહુતિ, અને આહવનીય (પૂર્વ દિશામાં ચારખૂંણીયા કુંડના અગ્નિ) માં બે આહુતિ, (અગ્નિષોમ અને ઇંદ્રાગ્નિદેવતા) એ પ્રકારની દશ આહુતિ કર્મમયી છે.

ઇતિ અગ્નિહોત્રના ત્રણ પ્રકાર સંપૂર્ણ.

૫૯૨ **આશ્વલાયનબ્રાહ્મણમાંઃ**—પત્નીરહિત બ્રાહ્મણે અગ્નિહોત્ર કરવું; ન કરે તો તે અનદ્ધા (અશ્રેષ્ઠ) પુરૂષ જાણવો; કારણકે દેવ, પિતૃ ને મનુષ્યોને તે કંઇ આપતો નથી. એ શ્રુતિના વચનથી અપત્નીકે અગ્નિહોત્ર કરવું; ને તેને ગોરે, તે કરાવવું ઇતિ નિર્ણય. એ કર્માગ્નિહોત્રની બાબતમાં વિશેષ કહે છે કે, માતાના મરણાશૌચમાં, પૂર્વે શ્રવણ કરેલાં પિતાનાં અસ્થિ આવે, તો માતુશ્રીનું આશૌચ ને એકાદશાહસુધી ક્રિયા કર્યાપછી ને સપિંડીકરણ પહેલાં પિતાનું દહનાદિ સપિંડીકરણસુધી કર્મ કરીને માતાનું સપિંડીકરણ કરવું. હવે જો માતાના આશૌચમાં પિતાનું નવીન મરણ શ્રવણમાં આવે,

તો પિતાનું આશૌચ બલવાન્ છે, માટે તરતજ પિતાનું પુનઃસંસ્કાર દહના-
દિ કરવું; અને પિંડઉદકદાન તો પિતાનું કરીને માતાનું કરતા જવું.
એ વિષે લૌગાક્ષિઃ–"માતાના આશૌચમાં પિતાનું મરણ થાય, તો પુત્ર માતા-
ની શ્રાધ્ધાદિક્રિયાથી નિવૃત્ત થાય." વિશેષ પ્રકાર તો સંઘાતમરણના ઔર્ધ્વ-
દૈહિક નિર્ણયમાં કહેશે. ઈતિ નિર્ણય.

૫૬૩ હવે અગ્નિહોત્રીની ક્રિયા થયાપછી કાલાંતરમાં મરણ પામેલી તે-
ની પત્નીના દહનવિષે વિશેષ પ્રકાર. કારિકામાંઃ—"કદાપિ પત્ની વિ-
ધવા થઇને મરણ પામે, તો અગ્નિહોત્રના અગ્નિ ન હોવાથી પૂર્વે રક્ષણ
કરેલા અરણીકાષ્ઠને મંથન કરીને કાઢેલા અગ્નિથી પત્નીને દહન કરવી."
[ગ્રંથકારનો અભિપ્રાય આવી ગયોછે.] પુરૂષને તો સન્ન્યાસાદિ પ્રકારે દહનનો
અભાવ સંભવે છે.

ઇતિ પત્નિદહનવિધિ.

અથ ગર્ભથી આરંભીને જન્મ થતાસુધીના સૂતક વિષે.

તે સૂતક બે પ્રકારનું છે.મૃતક(મરણાશૌચ)અને સૂતક (જનનાશૌચ). સૂતિ
(સૂવાવડ) નિમિત્તનું સૂતક. મૃતકને શાવાશૌચ પણ કહે છે. આશૌચ શબ્દ
બન્નેને લાગુ છે. સૂતકના અધિકારી સપિંડ ને સમાનોદક. જેને બે પુત્ર થ-
યા,તે પિતાને મૂળ પુરૂષ ગણવો. ત્યાંથી આરંભીને સાત પેઢીઓ સુધીના પુ-
રૂષો સપિંડ છે,અને તેની આગળ આઠમા પુરૂષથી સમાનોદક જાણવા. તે વિષે
બૃહન્મનુઃ–સાત પુરૂષસુધી સપિંડીપણું, ને સાતમાપછી આઠમા પુરૂષથી તે
ચૌદમા પુરૂષસુધીનાને સમાનોદક જાણવા. પછી સમાનોદકપણું નિવૃત્ત થા-
ય.કેટલાક જન્મ ને નામ જાણે, ત્યાંસુધી સમાનોદક કહે છે. પછીનાને સગો-
ત્ર જાણવા." મનુઃ—"સપિંડોને સપિંડોનું સૂતક દશ દિવસ લાગે. નિપુણ
(સારી) શુદ્ધિની ઈચ્છા કરનારે જન્મસૂતક (વૃદ્ધિસૂતક) પણ તેજ રીતે દશ
દિવસ પાળવું. શબનિમિત્ત સૂતક જે ઠેકાણે સપિંડોને દશ રાત્ર લાગવાનું ક-
હ્યું હોય, તે ઠેકાણે સમાનોદકને તે સૂતક ત્રિરાત્ર લાગે. વૃદ્ધિસૂતકવિષે પણ તે-
મજ જાણવું.

૫૬૪ મિતાક્ષરામાંઃ—ગર્ભસ્રાવ થાય ત્યારે જેટલા માસમાં તે થયો હોય,

તેટલી સંખ્યાની રાત્રિસુધી માતાને આશૌચ ને પછી શુદ્ધિ."ગર્ભસ્રાવનું માસતુલ્ય રાત્રિસુધી માતાને સૂતક લાગે; પુરૂષને તો સ્નાનમાત્ર કરવાનું." એવું વસિષ્ઠસ્મૃતિમાં કહ્યું છે. "ચાર માસસુધીના ગર્ભનાશને ગર્ભસ્રાવ, પાંચમા ને છઠ્ઠા માસનાને ગર્ભપાત ને સાતમા માસથી પ્રસૂતિ કહે છે. તેનું આશૌચ દશાહ જાણવું." એવું સ્મૃત્યર્થસારમાં છે. મરીચિઃ—"ગર્ભસ્રાવનું સૂતક માતાનેજ ઉપર કહ્યાપ્રમાણે ત્રિરાત્ર લાગે;અને સપિંડોને તે ન લાગે.ગર્ભપાતનું આશૌચ માતાને પાંચ કે છ રાત્રિ માસસંખ્યા પ્રમાણે લાગે; ને પિત્રાદિ સપિંડોને સ્નાન કે ત્રિરાત્ર આશૌચ કહ્યું; તે સર્વ વર્ણને એકસરખું છે. વસિષ્ઠઃ—બે વર્ષની અંદરની ઉંમરવાળું બાલક મરણ પામે, કે પાંચ ને છ માસનો ગર્ભપાત થાય, તે બેનું ત્રિરાત્રાશૌચ જાણવું. હવે જે ગર્ભપાતના સદ્યઃ શૌચનું વિધાન કરનારૂં વચન છે કે, "ગર્ભપાત થાય તો સપિંડોને સદ્યઃશૌચ (સ્નાનમાત્ર કરવાનું) છે, તે વચન ચાર માસની અંદર પાતળા ગર્ભનું પતન (સ્રાવ) થાય છે, તે વિષે જાણવું. એવું વિજ્ઞાનેશ્વરે વ્યાખ્યાન કર્યું છે. પિતાને પ્રથમ માસથી [ચાર માસસુધીમાં ગર્ભસ્રાવનું] સ્નાન લખ્યું છે. [ને પાંચમા છઠ્ઠા માસમાં પાતનું ત્રિરાત્ર છે.] માટે છ માસ પછીથી દશ રાત્ર સૂતક પ્રાપ્ત થયું.

૫૬૫ મિતાક્ષરામાંઃ—સાતમા મહીનાથી બાલક જન્મીને મરણ પામે કે મરેલો અવતરે, તો સપિંડોને જન્મનિમિત્ત દશરાત્ર પૂર્ણ આશૌચ લાગેછે. કારણકે "જાતમૃત વા મૃતજાત બાલકનું સપિંડોને દશાહ સૂતક છે." એવું હારીતસ્મૃતિમાં કહ્યું છે. મરેલું બાલક અવતરવાનું સૂતક પારસ્કાર કહે છે કે, "જો ગર્ભમાંજ બાલક મરે, તો તેનું દશાહાશૌચ લાગે." મરેલું અવતરવાનું પ્રસૂતિરૂપ નિમિત્ત વિદ્યમાન છે, તેથી સપિંડોને દશ રાત્ર ને સમાનોદકને ત્રિરાત્ર સૂતક લાગે. એ સૂતકમાં સ્પર્શ ન કરવાનું માતાનેજ છે, ને પિતાને નથી. તેને તો સ્નાન કર્યાપછી. સ્પર્શ કરવાનો અધિકાર છે "પુત્ર થયો કે પિતાએ સચૈલ (વસ્ત્રસહિત) સ્નાન કરવું; ને માતાની અડવા લાયક શુદ્ધિ દશ દિવસે થાય; ને સ્નાન કર્યાપછી પિતાને અડાય," એવી મનુસ્મૃતિ છે. પિતાએ સ્નાન પણ શીતલ જલથી કરવું. જે વિષ્ણુવચન છે કે, જાતમૃત વા મૃતજાત થાય, તો સર્વ કુલને [સ્નાનમાત્રથી] સદ્યઃશૌચ છે; એ વ-

ચન સ્નાન કર્યાપછી બાલકના મરણનિમિત્ત શુદ્ધિ બતાવનારૂં છે. પ્રસૂતિનિમિત્ત આશૌચ તો લાગેજ. જે બીજું વચન છે કે, " બાલક જીવતું અવતરીને પછી મરણ પામે, તેનું સૂતક સદ્યઃ મટે ને શુદ્ધ થાય." તે વચન પણ મરણનિમિત્ત શૌચશુદ્ધિવિષે જાણવું. વળી જે જૈમિનિ વચન છે કે, "જ્યાંસુધી નાલછેદન થયું નથી, ત્યાંસુધી સૂતક લાગે નહિ; નાલછેદન થયાપછી સૂતક લાગે."

૫૯૬ એનો અર્થ એવો છે કે, નાલછેદન થયાપછી બાલકનું મરણ થાય, તો [જનનનિમિત્ત]દશ દિવસ આશૌચ ને નાલછેદનથી પહેલાં મરણ થાય તો [જનનનિમિત્ત] ત્રિરાત્ર સૂતક લાગે. તેમજ સ્મૃત્યર્થસારમાંઃ—"નાલછેદનથી પહેલાં બાલક મરે, તો સર્વ પિત્રાદિ સપિંડોને ત્રિરાત્ર જન્માશૌચ છે. મરણનિમિત્તની સદ્યઃ શુદ્ધિ છે. બૃહન્મનુઃ—"જીવતું અવતરીને બાલક મરે, તો માતાને સંપૂર્ણ સૂતક ને પિત્રાદિકોને ત્રિરાત્ર લાગે. બીજું જે બૃહત્પ્રચેતાનું વચન છે કે, "મુહૂર્ત્તમાત્ર બાલક જીવીને પછી મરણ પામે, તો માતાની શુદ્ધિ દશ દિવસે ને ગોત્રીની [અહીં સપિંડો લેવા.] શુદ્ધિ તુરત છે."અહીં મુહૂર્ત્ત કાલવાચક છે, તેની 'कालाध्वनो 'ઈત્યાદિસૂત્રથી દ્વિતીયા વિભક્તિ થાય છે. મુહૂર્ત્તરૂપ (બે ઘડી) કાલમાં મરણ પામે તો ત્રિરાત્ર સૂતક; ત્યારપછી મરણ પામે તો જન્માશૌચ ઉપર પ્રમાણે દશ રાત્ર છે. [રાત્ર શબ્દ દિવસ ને રાત્રિ બતાવનારો છે.] તે ઉપર લખેલા જૈમિનિવચનઆદિ સર્વે વચનોના અનુસારથી નાલછેદનકાલ બે ઘડીનો જાણવો. તેથી નાલ,ગર્ભના ક્લેદન [માતા ખાય,પાણી પીએ, વગેરે કરે, તે અન્નપાણી નાલદ્વારા ગર્ભને મળીને તેની પુષ્ટિ કરેછે.] પક્ષમાં છે, તેથી મુહૂર્ત્તપછી નાલનું છેદન કર્યું હોય કે ન કર્યું હોય, તોપણ તે છેદનકાલ ગયો, એટલે દશરાત્ર જનનાશૌચ લાગે. ગોત્રીની અગ્નિહોત્રહોમને માટે સદ્યઃ [તત્કાલ] સ્નાનથી શુદ્ધિ કહીછે. તેની વ્યવસ્થા મિતાક્ષરામાં કહી છે કે,જન્મ થયાપછી નાલછેદન થતાપહેલાં બાલક મરે, તો પિતાદિ સપિંડોને જનનનિમિત્ત ત્રણ દિવસ આશૌચ લાગે ને સદ્યઃશૌચ તો અગ્નિહોત્રમાટે છે. અગ્નિહોત્રાર્થ એટલે સ્નાન ને જલોપસ્પર્શ (આચમન) થી તત્કાલ શૌચ છે; એવું શંખસ્મૃતિમાં કહ્યું છે.

૫૯૭ નાલછેદન થયાપછી દશ દિવસની અંદર બાલકનું મરણ થાય,

તો પારસ્કરઃ–'અતઃ' એટલે નાલછેદન પછીથી જે પ્રસૂતિના ઉત્થાનસુધીમાં વૃદ્ધિસૂતક હોય, તેમાં દશ રાત્રપછી નાહીને ઉઠતાસુધી બાલક મરણનિમિત્તા શૌચ આવે, તે સૂતકની પેઠે એટલે મરણનિમિત્તઉદકદાનાદિરહિત પાળવું. [ગ્રંથકારનો અર્થ આવી ગયો છે.] બૃહન્મનુઃ–"દશ દિવસની અંદર બાલક મરણ પામે, તો તેના બાંધવોએ શાવાશૌચ પાળવું નહિ; જનનાશૌચ પાળવું." દશ દિવસની અંદર મરણ પામેલા બાલકના મરણાશૌચની શુદ્ધિ જનનાશૌચ જોડેજ થાય, એવું સ્મૃત્યંતરમાં છે. દશ દિવસની અંદર બાલકના મરણનિમિત્ત આશૌચ ને કોઈ સપિંડનું જનનાશૌચ આવી પડે, તો તે વધારે પાળવું નહિ; બન્નેની શુદ્ધિ પૂર્વ જનનાશૌચની જોડેજ થાય. જે કહ્યું છે કે, "માતાની શુદ્ધિ દશ રાત્રિએ થાય છે." તે વચન લોકવ્યવહારની યોગ્યતા માટે છે. દૈવિકકર્મમાં તો પૈંગ્યઃ–"પુત્રવતી સૂતિકાની વીશ દિવસે ને કન્યા સૂતિકાની ત્રીશ દિવસે દેવપિતૃકામમાં શુદ્ધિ થાય" એમાં વીશ કે ત્રીશ દિવસ કહ્યા, પણ તે પૂર્વ દશ દિવસ પછીના જાણવા. તે વિષે પૈઠીનસિઃ–સૂતિકાને દશ દિવસસુધી સ્પર્શ કરવો નહિ, ને દશ દિવસ પછીથી વીશ દિવસ પુત્રવતીને સ્પર્શ કરવો; [ત્રીશ દિવસ પછી કન્યાપ્રસૂતીને સ્પર્શ કરવો. પણ દેવપિતૃના કામમાં લેવી નહિ]

૫૬૮ એ હેતુથીજ દશકમાંઃ–મહીને પુત્રવતીને, ને ચાળીશ દિવસે કન્યાપ્રસૂતિને સ્નાન કરાવવું. લોકમાં પણ સૂતિકાને માસિકસ્નાન પ્રસિદ્ધ છે. તથા અપસ્ર એટલે કન્યાની પ્રસૂતિનું માસ ઉપર દશ દિવસ અધિક,એટલે ચાળીશ દિવસે સ્નાન પ્રસિદ્ધ છે. વ્યાસઃ–"પુત્ર થયો હોય તો પ્રસૂતિને પહેલે, છઠ્ઠે ને દશમે, એ ત્રણ દિવસને વિષે આશૌચ લાગે નહિ;" કારણકે જે દિવસે પુત્રજન્મ થાય, તે દિવસે જાતકર્મવૃધ્ધિશ્રાદ્ધ સુવર્ણથી કરવું, તેનો દોષ નથી.

ઇતિ જન્મદશાહસૂતકનિર્ણય.

—:(૦):—

અથ ઉપનયન પર્યંત સૂતિકાનો નિર્ણય.

બાલકના જન્મથી આરંભીને ઉપનયન (જનોઇ) સુધીમાં બાલકનું મરણ થાય, તો તેનો સંસ્કારવિધિ ને સૂતકનો નિર્ણય કહીએ છીએ. "નામકર-

ણસંસ્કાર કરતા પહેલાં બાલકનું મરણસૂતક આવે, તે જનનાશૌચ જોડે ઉતરી જાય." અગિયારમે દિવસે નામકરણ કરવાનું યોગીશ્વરે કહ્યું છે. ત્યાર પહેલાંનું મરણનિમિત્ત સૂતક જન્મનિમિત્ત સૂતકની જોડે જાય. તે વિષે બૃહન્મનુઃ—"દશ દિવસની અંદર બાલકનું મરણસૂતક આવે, તો તેના બાંધવોએ મરણસૂતક ન પાળતાં જન્મસૂતક પાળવું." નામકરણથી પહેલાં બાલક મરે, તેનું સદ્યઃ શૌચ છે.

૫૬૯ તે વિષે શંખઃ—નામકરણથી પહેલાં બાલક મરે, તેનું સદ્યઃશૌચ છે; સદ્યઃશૌચ માતા પિતાસિવાયને જાણવું; તેમને તો દશાહસુધી લાગે. તે વિષે પૈંગ્યઃ—"[જન્મથી] બે વર્ષ સુધીમાં મરેલા બાલકનું દશ દિવસ સૂતક છે." તેમાં માતાને સ્પર્શયોગ્યતા નથી. કેવલ સૂતકમાત્ર બન્નેને છે. પારસ્કરઃ—બે વર્ષ પૂર્ણ થતાપહેલાં બાલકનું મરણ થાય, તેનું માતાપિતાને [દશરાત્ર] આશૌચ ને બીજાને શૌચમાત્રજ એક રાત્ર કે ત્રિરાત્ર છે. માટે દશ રાત્ર મધ્યેનું મૃતાશૌચ ઉદકદાનાદિ રહિત કરવું. **'अतःसूतके चेन्मृतिरुत्थानादाशौचं सूतकवत्'**એ પારસ્કર વાક્યનું મિતાક્ષરામાં વ્યાખ્યાન કર્યું છે.સંગ્રહ ગ્રંથને વિષે તો, " દાંત ઉગતા પહેલાં મરે,તો પિતામાતાને એક દિવસ આશૌચ છે; દાંત ઉગ્યાપછી મરે, તો તેમને ત્રિરાત્ર લાગે. પણ એ નિર્ગુણ માતાપિતા હોય તો જાણવું. " એ વચનથી ત્રિરાત્ર છે. તે વિષે કાશ્યપ કહે છે કે, દાંત ઉગતા પહેલાં બાલકોનું મરણસૂતક ત્રિરાત્ર લાગે. તથાઃ—પુરૂષ પોતાનું શુક્ર (વીર્ય) સ્ખલન થયાપછી સ્નાન કરીને શુદ્ધ થાય; ને બીજનો સંબંધ માત્ર થયો, માટે બૈજીકસંબંધ કહ્યાથી બીજ સંબંધમાં છે. ને નિર્ગુણ છે,તો તે માતાપિતાને ઉપનયન પર્યંત ત્રિરાત્ર મરણાશૌચ લાગે.

૫૭૦ તેમજ ઔરસ પુત્રસિવાયના પુત્રોનું પ્રજાપતિએ પણ પિતાને ત્રિરાત્ર આશૌચ કહ્યું છે. " જે સ્ત્રીઓ પોતાના પતિનો આશ્રય કરીને રહેતી ન હોય,[કેવલ બીજ સંબધ જેટલોજ પતિનો સંબંધ હોય.]અગર પરસ્ત્રીઓ હોય, તેમના પુત્રોના મરણાશૌચનિમિત્ત પોતાની ત્રણ દિવસથી, ને બીજા સપિંડોની સ્નાનથી શદ્ધિ થાય."ચંદ્રિકાનિબંધમાં તોઃ—"અનૌરસ પુત્રો ઉત્પન્ન થાય, ને મરણ પામે," તો બન્ને પ્રકારનાં સૂતકો ત્રિરાત્ર લાગે;એવું લખીને ફરી 'બીજમાત્રનો સંબધ હોય તો,' એવુ લખ્યું; ને તેમાંજ સ્વૈરિણી આદિ [અનેકપ-

તિ કરનારી કે વેશ્યા વગેરે] ના પુત્રોનું પિતાને ત્રિરાત્રજ સ્થાપાન કર્યું છે, માટે પરણેલી સ્ત્રીનો પુત્ર મરણ પામે, ત્યારે માતાપિતાને, અને સગા ભાઇઓને પૈંગ્યે કહેલું દશ રાત્ર આશૌચ લાગે, એવું સિદ્ધ થયું.મિતાક્ષરામાં પણ ત્રિરાત્ર આશૌચનો પક્ષ ઉપાધિના સંબંધથી યોજેલો છે; મુખ્ય ધર્મપત્નીના સંબંધથી લીધેલો નથી. ત્યાં કહેલું ઘણા વિચારથી જોવું. સપિંડોને તો નામકરણસંસ્કાર પછીથી દાંત ઉગતા પહેલાં બાલકને અગ્નિસંસ્કાર ન કર્યો હોય, તો સદ્યઃસ્નાનશુદ્ધિ, અને અગ્નિસંસ્કાર કર્યો હોય તો એક રાત્ર આશૌચ લાગે.

૫૭૧ તે વિષે સ્મૃત્યંતરમાંઃ—"ગર્ભથી પતન થયેલા ને અદંતજાત (અલ્પ દાંત ઉગેલા) બાલકનું સર્વ સપિંડોને એક રાત્ર આશૌચ છે."અદંતજાતનો અર્થ અલ્પદંતવાળો કરવો. કારણકે એ નિષેધક 'અ'નો અર્થ અલ્પ છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય પણઃ—"દાંત ઉગતાસુધી સદ્યઃશૌચ, ત્યાંથી ચૌલ થતાસુધી એક રાત્ર,જનોઈ દેતાસુધી ત્રિરાત્ર અને જનોઈ દીધાપછીથી દશ રાત્રસૂતક લાગે."અગ્નિ સંસ્કાર કરે, તો કાંઇક કમી. એવા બે વર્ષપછી બાલકમરણનું ત્રિરાત્ર લાગે; કારણ કે, "ચૌલકર્મ ન કર્યું હોય ને દાંત ઉગેલાનું મરણ થાય, તેને દહન કરીને ત્રણ દિવસ આશૌચ પાળવું," એવું વચન છે. જે બીજું વચન તેણેજ કહ્યું છે કે, "કંઇ કમી હોય એવા ત્રણ વર્ષનાનું મરણ થાય; તો તે વિપ્રબાલકનું એક રાત્ર આશૌચ; પણ ત્રણ વર્ષના બાલકને દંત ન ઉગે,એવું સંભવે નહિ; માટે તે વચનની દાહ કરે કે ન કરેથી વ્યવસ્થા લેવી. દાહ કરેથી ત્રિરાત્ર,એવું પૂર્વ વચનમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે.[આ બીજા વચનથી દાહ ન કરે તો એક રાત્ર.] તથા સ્મૃત્યર્થસારમાંઃ—દાંત ઉગ્યાપછી ત્રણ વર્ષસુધી ચૌલકર્મ ન કર્યું હોય ને મરણ પામે, તો વિકલ્પે કરીને દાહ કે ખનન (દાટવાનું) કરવું. ખનન કરે તો એક દિવસ, ને દાહ કરે તો ત્રિદિન આશૌચ છે. ત્રણ વર્ષે ચૌલકર્મનો કાલ ગયો, ને ચૌલ ન કર્યું, તોપણ ત્રિરાત્ર આશૌચ લાગે. ચૌલ શબ્દે કરીને સર્વ ઠેકાણે ત્રીજા વર્ષનું ગ્રહણ કર્યું છે.

૫૭૨ બે વર્ષના બાલકને દાહ ન કર્યો,તોપણ ત્રિરાત્ર આશૌચછે.એવું કહીને જે કહ્યું કે,"તે મરેલા બાલકને અરણ્યમાં કાષ્ઠવત્ નાંખીને(દાટીને)ત્રણ રાત્ર આશૌચ પાળવું,"તે વચન જેમના કુલમાં પ્રથમ વર્ષે ઉતરે,ત્યારે ચૌલકર્મ કરવાનો નિયમ છે, તેમનો દૈવયોગથી તે કાલ ચૂકી ગયો તો જાણવું. ચૂડા કરવાનો

કાલ પ્રથમ, ત્રીજા કે પાંચમા વર્ષમાં સ્મૃતિમાં કહ્યો છે. નામકરણ સંસ્કાર પછી અગ્નિદાહાદિક વિકલ્પે કરીને કરવું. તે વિષે મનુઃ—"ત્રણ વર્ષથી કંઈ કમી ઉંમરે મરણ પામેલા બાળકની ઉદકાદિ ક્રિયા બાંધવોએ ન કરવી;પણ દાંત ઉગ્યાપછી અથવા નામકરણ કર્યાપછી કરવી." અહીં ઉદકક્રિયા અગ્નિપૂર્વક થાયછે,તેથી અગ્નિદાહનો પણ તે પ્રમાણે વિકલ્પ લેવો."અગ્નિસંસ્કાર ને ઉદકદાન બન્ને મંત્રરહિત કરવાં," એવું લૌગાક્ષિ કહેછે. બે વર્ષથી કમી ઉંમરવાળાને ખનનજ કહ્યું છે. મનુઃ—"બે વર્ષથી કમી ઉંમરના પ્રેતને ઘી ચોપડીને ભોંયમાં દાટવો."ત્યાં યમગાથા ગાવી, ને યમસૂક્તનું સ્મરણ કરવું,

૫૭૩ તથાઃ—બે વર્ષથી કમી ઉંમરવાળા પ્રેતને દાટવો; ને ઉદકાદિ ક્રિયા ન કરવી." બે વર્ષ પરિપૂર્ણ ન થયાં હોય, તેને પૃથ્વીમાં ખાડો ખોદીને દાટવો; ને દહન કરવો નહિ. તેમ પ્રથમ વર્ષે ચૌલ ન કરેલા પ્રેતને અગ્નિદાહ કરે, તો તેનું અહોરાત્ર આશૌચ છે. વિષ્ણુઃ—દંત ઉગેલા ને ચૌલકર્મ ન કરેલા પ્રેતનું અહોરાત્ર આશૌચ છે. ચૌલ ન કરેલા બે વર્ષથી કમી ઉંમરના પ્રેતને અગ્નિદાહ શ્રેયસ્કર નથી; પછીથી શ્રેયસ્કર છે. "બે વર્ષ પૂર્ણ થયા સિવાયના પ્રેતને, જે દેશના ધર્મથી કે મૃદુપણાના કારણથી અગ્નિદાહ કરે છે, તે અતિ મૂઢ છે, ને તેનું શ્રેય થાય નહિ." એ વચનથી ચૌલકર્મ થયેલા પ્રેતનો અગ્નિસંસ્કાર ને ત્રિરાત્ર આશૌચનો સર્વદા નિયમ છે. એ હેતુથીજ પ્રથમ વર્ષમાં ચૂડા કર્યા પછી મરણ પામેલા બાલકને અગ્નિસંસ્કાર કરવાના અવશ્યપણાથી તેનું ત્રિરાત્ર આશૌચ લાગે. ઊનદ્વિવર્ષપ્રેતના સપિંડોને વા ગર્ભપાત થયેલા પ્રેતના સપિંડોને ત્રિરાત્રજ વસિષ્ઠસ્મૃતિમાં કહ્યું છે;તેથી ત્રણ વર્ષપછી ચૌલકર્મ ન કર્યું હોય, તોપણ અગ્નિસંસ્કારનો નિયમ છે, તેથી ત્રિરાત્ર આશૌચ લાગે. ઉપનયન (જનોઈ) થયાપછી બ્રાહ્મણાદિ સર્વ વર્ણોને દશ રાત્રાદિક આશૌચ લાગે છે.

૫૭૪ તેમજ મરીચિઃ—"બ્રાહ્મણને જનોઈ, ક્ષત્રિયને ધનુર્ધારણ, વૈશ્યને પ્રતોદ[ચાપકો] ગ્રહણ અને શૂદ્રને બે વસ્ત્ર ધારણ થયાપછી," બ્રાહ્મણાદિ વર્ણોનું આશૌચ ને ઊર્ધ્વદૈહિક (ઉત્તરક્રિયા) સંપૂર્ણ કરવી. [મૂલાર્થ આવી ગયો છે.]

ઇતિ વયોવસ્થા સંબંધી આશૌચનો નિર્ણય.

-:(૦):-

અથ સ્ત્રીઓનું વયોવસ્થા સબંધી આશૌચ કહે છે.

જે કન્યા ચૌલકર્મ કર્યાસિવાય મરણ પામે, તેનું સદ્યઃશૌચ છે, એવું આપસ્તંબ કહે છે. તેમ ચૌલકર્મ કરતાસુધી કન્યાના આશૌચની સદ્યઃસ્નાન શુધ્ધ દશક ગ્રંથમાં કહી છે. અહીં ચૌલકર્મ કુલાચાર પ્રમાણે લેવાનું છે. ચૌલકર્મ પછીથી વાગ્દાન (વેવિશાળ અથવા ગુજરાતીમાં એને વિવાહ કહે છે.] થતાસુધી અહોરાત્ર (આઠ પ્રહર) તેનું આશૌચ છે; કારણકે "પરણાવી ન હોય, ત્યાંસુધી તે કન્યાનું ને બાલકનું એક દિવસ આશૌચ છે," એવું યાજ્ઞવલ્કયનું વચન છે; ને ચૌલકર્મ કર્યું હોય, તો વાગ્દા નથી પહેલાં સપિંડોને અહોરાત્ર અને માતાપિતાને તો તેનું પૈંગ્યોક્ત દશરાત્ર આશૌચ લાગે, કેમકે પૈંગ્યવાકય પુત્ર અને કન્યાવિષે સાધારણ પ્રવર્તે છે. અપ્રત્ત [નહિ પરણાવેલી] કન્યાનું સપિંડપણું ત્રણ પુરુષ સુધી છે; કારણકે એવી વસિષ્ઠસ્મૃતિં છે. "અપ્રત્ત કન્યાઓની ત્રિપુરૂષ સુધી સપિંડતા છે."

૫૭૫ ત્રિપુરૂષીનો અર્થ. પૂર્ણ કરે તેને પુરૂષ કહે છે. અહીં સપિંડતાની પૂર્ણતા કન્યાથી પણ થાય. [એક બે ને ત્રણ પેઢી ઈત્યાદિ પેઢીની ગણતરીની પૂર્ણતા કન્યાવંશથી પણ ગણાય છે. [આ મારી ત્રીજી પેઢીની કન્યા છે, એમ ગણાય છે.] અહીં સમાહાર દ્વિગુ નામનો સમાસ કરીને તેને સ્રીલિંગનો દીર્ઘ 'ઈ'પ્રત્યય લગાડયો, એટલે ત્રિપુરૂષી શબ્દ થયો.એવું કર્યાથી પૂરણ અર્થને લેઇને સ્રીલિંગ શબ્દનું ભાન થાય છે. તેથી કન્યાની પ્રસ્રુતિ થઈ, એટલે એ કન્યા, તેનો પિતા, ને પિતામહ, એ ત્રીજા મુળ પુરૂષથી જે જુદી સંતતી ચાલે, તે કન્યાની સાથે સપિંડ કહેવાય. ને તે પિતામહથી ઉપર, સંતતિ જુદી ચાલવાનો મુળ પુરૂષ (ચોથી પેઢી) હોય,તેની સંતતિ આ કન્યાની સાથે સમાનોદક કહેવાય,એવો વસિષ્ઠવચનનો અર્થ છે. સ્મૃતિ પણઃ—પોતે, પુત્ર, પિતા, ભાઈ, કાકા,એમાંથી કોઇને કન્યાપ્રસ્રુતિ થાય, તો એમને જનનાશૌચ દશ રાત્રિ લાગે, એવું કાત્યાયન કહે છે." વાણીથી કન્યા આપી (વિવાહ કર્યો), પણ પરણાવી નથી, તો તેના પિએર તરફના ને સાસરાના પક્ષના બન્ને લોકોને ત્રણ દિવસ આશૌચ લાગે.તે વિષે મરીચિઃ—"કન્યાનો વિવાહ કર્યો,પણ પરણાવી નથી, તો તે અસંસ્કૃત (જનોઇને બદલે સ્રીઓને વિવાહસંસ્કાર)

છે,માટે પિએરના અને સાસરાના બન્ને પક્ષને ત્રિરાત્ર લાગે." એ હેતુથી દશક-ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે, "વાગ્દાનરૂપ દાન (વિવાહ) થયેથી ઉભય (બન્ને) પક્ષને ત્રિરાત્ર આશૌચ છે." કારણકે વાગ્દાન કર્યું છે, પણ પ્રત્યક્ષ પરણાવી નથી. દશ વર્ષથી ઉપર ઉંમરવાળી કન્યાને રજસ્વલા કહે છે.

૫૭૬ તેવી અવસ્થામાં પરણાવ્યાસિવાય મરણ પામેલી કન્યાના પિતૃકુલને સ્વજાતિવિહિત સંપૂર્ણ સૂતક લાગે. તે એવી રીતે કે, "અષ્ટ વર્ષનીને ગૌરી, નવ વર્ષનીને નગ્નિકા, દશ વર્ષનીને કન્યા અને તેથી મોટી ઉંમરની કન્યાને રજસ્વલા કહે છે; તેમનું બ્રાહ્મણાદિ જાતિને જે કહ્યું હોય (દશ,બાર,પંદર દિવસ કે માસ) તે પૂર્ણ આશૌચ જાણવું. "ઋતુ પ્રાપ્ત થયેલીનું પિતાના કુલને સંપૂર્ણ આશૌચ લાગે, એવું દશકમાં છે. લગ્ન થયાપછી વિશેષ વિષ્ણુએ કહ્યું છે કે, પરણાવેલી કન્યાનું મરણસૂતક પિતાના પક્ષને લાગે નહિ. કદાપિ તેની પ્રસૂતિ કે મરણ પિતાને ઘેર થાય,તો તેને અનુક્રમે એકરાત્ર ને ત્રિરાત્ર આશૌચ લાગે. પ્રસવનું એક દિવસ ને મરણનું ત્રિરાત્ર સૂતક લાગે. સ્મૃત્યર્થસારમાંઃ— પરણાવેલી કન્યાના માતાપિતાને ઘેર પ્રસૂતિ થાય, તો માતાપિતાદિકોને એક દિવસ આશૌચ લાગે; ને તેમને ઘેર તેનું મરણ થાય,તો ત્રિરાત્ર આશૌચ લાગે. બીજાના ઘરમાં મરે, તો માતાપિતાનેજ ત્રિરાત્ર ને બીજા ગામમાં મરે, તો પક્ષિણી (દોઢ દિવસનું) આશૌચ છે. તે પરણાવેલી કન્યાના માતાપિતા મરણ પામે, તો તે કન્યાને તેમનું ત્રિરાત્ર આશૌચ લાગે. કહ્યું છે કે,"પરણાવેલી કન્યાના માતાપિતા મરણ પામે તો, કન્યાને શી રીતે સૂતક પાળવું કે ત્રણ રાત્રથી તેની શુદ્ધિ થાય, એમ ભગવાન્ યમ કહે છે." બૌધાયનઃ—પરણેલી કન્યાને માતાપિતાનું ત્રિરાત્ર આશૌચ લાગે.

૫૭૭ વિશ્વાદર્શમાંઃ—પરણેલી કન્યાને માતાપિતાનું ત્રિરાત્ર મરણાશૌચ છે. આ વયઅવસ્થા સંબંધિ આશૌચ ચારે વર્ણને સરખું છે. જેમ પિંડપિતૃયજ્ઞાનુસારે શ્રાદ્ધાદિ આપવાનું કહ્યું છે, તેમ પિંડોદકદાનવિધિ, સમાનોદકનું આશૌચ ઈત્યાદિ, કોઈ વર્ણનું વિશેષ નામ દીધાસિવાય કહ્યું છે, માટે એ આશૌચ સર્વ વર્ણના પિંડપિતૃયજ્ઞને અનુસારે સર્વેને સાધારણ છે. તથાઃ— "જનોઈ દેતા પહેલાં જે આશૌચવિધિ કહ્યો, તે સર્વ વર્ણને સાધારણ છે. તે એવો કે, સંસ્કાર થતાસુધી ત્રિરાત્રથી શુદ્ધિ થાય, ને કન્યાનો વિવાહ (લગ્ન)

થતાસુધી તેનું એકાહ આશૌચ લાગે." એ અંગિરાવચનનો અર્થ ગ્રંથકર્ત્તા લખેછેકે,સંસ્કારકર્મ એટલે ઉપનયન.થતાસુધી એટલે'દાંત ઉગતાસુધી સદ્યઃ આશૌચ.' ઈત્યાદિ સદ્ય, એક દિવસ વગેરે વિશેષ પ્રકાર જ્યાં નહિ બતાવ્યો હોય, ત્યાં સર્વને ત્રણ રાત્રિથી શુદ્ધિ જાણવી. કન્યાનો વિવાહ (પરણવાનું) થતા પહેલાં તેની એક દિવસે શુદ્ધિ જાણવી.કહ્યુંછે કે, "સ્ત્રીજાતિને વિવાહ એ જનોઇને ઠેકાણે સંસ્કાર છે." અહીં પણ ચૌલકર્મ થતાપહેલાં સદ્યઃ, વાગ્દાન થયેથી ત્રણ રાત્રિ, ઇત્યાદિ વિશેષ જ્યાં કહ્યો નથી, ત્યાં સાધારણ રીતે સર્વ સપિંડોની આ શુદ્ધિ જાણવી; ને પિતા, માતા અને ભાઇમાટે પૈંગ્યે કહેલું દશરાત્રાશૌચ જાણવું.

ઇતિ સપિંડાશૌચનો નિર્ણય.

—:(૦):—

અથ સમાનોદકના આશૌચકાલનો વિધિ કહીએ છીએ.

૫૭૮ મૂલ પુરૂષથી સાત પેઢીઓ સુધી સપિંડ, અને પછીના સામાનોદક, એ પૂર્વે કહેલું છે. "સપિંડપણું સાત પુરૂષ થયા, એટલે નિવૃત્ત થાયછે. [ગ્રંથકારનો અર્થ આવ્યો છે.] ગૌતમઃ—પિંડનિવૃત્તિસપિંડપણું સાતમે ને પાંચમે સુધી રહે; પછી નિવૃત્ત થાય. પિતાના સાતમા કુલસુધી ને માતાના પાંચમા કુલસુધી સંપિડતા રહે, ને ત્યારપછી તે નિવૃત્ત થાય છે. " ત્રિરાત્ર કે દશરાત્ર શબનું આશૌચ હોય છે. " જેમ શબનું આશૌચ હોય છે, તેમજ જનનાશૌચ પણ ત્રિરાત્ર ને દશરાત્ર હોય છે, એવું જે મન્વાદિકે કહ્યું છે, તે સપિંડ ને સમાનોદકરૂપ ભેદ દેખાડવા સારૂછે. તેજ દેખાડે છેકે, " જન્મનિમિત્તની શુદ્ધિ સમાનોદકને ત્રિરાત્રથી ઈષ્ટ છે; ને શબને સ્પર્શ કરનારાની ને ઉદક આપનારાની પણ શુદ્ધિ ત્રિરાત્ર પછી થાય છે. " ઈત્યાદિ વચનમાં ત્રિરાત્ર ને દશરાત્ર આશૌચની સમાનોદક ને સપિંડવિષે વ્યવસ્થા કરી છે. જન્મ વા મરણ સંબંધી આશૌચ સપિંડોને દશાહ, ને સમાનોદકોને ત્રણ દિવસ છે.

૫૭૯ તથાઃ—"શબનું આશૌચ અસ્થિસંચનથી પહેલાં જાણવામાં આવે, તો સપિંડોને દશ દિવસનો મુખ્ય પક્ષ છે; પછીથી ત્રણ ને પછી એક દિવસ ઈત્યાદિ [દેશ, પર્વત, મહા નદી ઈત્યાદિ] વ્યવસ્થાએ કમી પક્ષ જાણવો. જેમ સપિંડોને દશાહ સૂતકના અધિકારીપણાના સંબંધથી મુખ્ય દશ દિવસ

તેથી કમી ત્રણ,તેથીક મી એક ને કમીમાંકમી સદ્યઃ,એવા આશૌચના ચાર પક્ષછે તેમ સમાનોદકને પણ ચાર પક્ષ છે. તે દેખાડે છે કે, જયાં સપિંડો દશ દિવસે શુદ્ધિના અધિકારી છે, ત્યાં સમાનોદકો ત્રણ દિવસના અધિકારી છે. કારણકે " ત્રણ દિવસે સમોનોદક શુદ્ધ થાય, " એવું વચન છે. જ્યાં સપિંડોને ચોથા દિવસનો શુદ્ધિનો સંબંધ છે, ત્યાં સમાનોદકને પક્ષિણીથી શુદ્ધિ થાય; કારણકે જયાં સપિંડયોનિનો સબંધ ન હોય, ત્યાં પક્ષિણી, એવું ગૌતમવચન છે. જ્યાં સપિંડોને એક દિવસનો સંબંધ હોય, ત્યાં સમાનોદકની સદ્યઃ શુદ્ધિ થાયછે; કારણકે બાલક, દેશાન્તરમાં ગયેલો અને જુદા પિંડવાળો (સપિંડ સિવાયનો) મરણ પામે, તો સવસ્ત્ર જલમાં સ્નાન કરવાથી તરતજ શુદ્ધ થાય, એવું મનુવચન છે. જ્યાં સપિંડોને ત્રણ દિવસનો સંબંધ હોય, ત્યાં સમાનોદકની એક દિવસથી શુદ્ધિ જાણવા વિષે વચન છે. દશાહસંબંધીઓને આશૌચના ચાર ભેદ દેખાય છે,તેથી સમાનોદકો(ત્ર્યહાદિ સંબંધીઓ)ને સારૂ પણ ચાર ભેદ બતાવનારૂં વાક્ય જોઇ લેવું.

૫૮૦ એ હેતુથીજ **મિતાક્ષરામાં**:—સમાનોદક વિષેના સંકોચવાળા [કમી આશૌચના] પક્ષિણી, એકાહ, સદ્યઃશૌચરૂપ આશૌચના પક્ષ સ્મૃત્યંતરમાં દીઠા છે. આ વ્યવસ્થા સમાનોદકના મરણની જાણવી. દશક ગ્રંથમાં તો **વિજ્ઞાનેશ્વરે** વિશેષ કહ્યું છે કે, "સમાનોદક ઉત્પન્ન થાય, કે ઉપનયન થયાપછી મરણ પામે,તો સૂતક કે મૃતક ત્રણ દિવસ લાગે." [ગ્રંથકારનો અર્થ એજ છે.] આ વચનમાં એવી સૂચના થઈ કે, જે રીતે સપિંડોને"દાંત ઉગતા પહેલાં બાલકના મરણસૂતકની સદ્યઃશુદ્ધિ છે." તે રીતે સમાનોદકોની મૌંજીવ્રત થતાપહેલાં સદ્યઃ શુદ્ધિ જાણવી. "ઉત્પન્ન થયેલો બાલક આઠ વર્ષસુધી જનોઇ વિનાનો રહ્યો, તેનું શરીર માત્ર પ્રગટ થયું, તોપણ તેને ગર્ભતુલ્ય જાણવો."એ વચન પણ મૌંજીબંધનથી પહેલાં મરણ પામેલા સમાનોદક વિષે છે. "જો ચૌલકર્મ ન થયું હોય ને દંત ઉગ્યાપછી મરણ પામે, તો તેનું દહન કરીને ત્રણ દિવસ આશૌચ પાળવું."એ વચનથી સપિંડોને ત્રણ દિવસ આશૌચ કહ્યું,તો સમાનોદકને આશૌચ નથી, એવું પ્રતિપાદન કરવાથી અતિક્રાંતાશૌચ (આશૌચકાલ ગયાપછી ફરીથી લાગતું આશૌચ) તેમને લાગે નહિ. એવું થયેથી જ્યાં સપિંડોને, ઉપવાસાદિ કરીને વિધિપૂર્વક મરણનિમિત્ત ત્રણ દિવસ આશૌચ લાગે, ત્યાં સમાનોદકોને એક દિવસ લાગે.

૫૮૧ બીજું જે રીતે સપિંડોને જ્યાં ત્રણ દિવસનું આશૌચ આવે, ત્યાં ત્રણ દિવસ ગયાપછી મરણ જાણવામાં આવે, તો તેમની એક દિવસે શુદ્ધિ થાય, એવું સ્મૃતિકરંડીકામાં કહ્યું, તેમ સ્મૃત્યંતરમાંઃ–" જયાં જન્મ ને મરણસૂતક સપિંડોને ત્રણ દિવસ લાગે, ત્યાં સમાનોદકોને એક દિવસ લાગે. જન્મનિમિત્ત અતિક્રાંતાશૌચ (આશૌચના દિવસ ગયાપછી જાણવાથી ફરી આશૌચ લાગે તે.) સપિંડોને લાગે નહિ. "મુખ્ય આશૌચના દિવસ ઉલ્લંઘન થયાપછી જાણવામાં આવે, તો જનનાશૌચ ફરી લાગે નહિ." એવું દેવલનું વચન છે. પુત્ર થયો હોય, ને તેની ખબર પિતાને દશ દિવસ વીત્યાપછી થાય, તો પિતાને સ્નાનશુદ્ધિ તો છેજ; કારણ કે "પુત્રજન્મ શ્રવણ થતાં વારને પિતાએ સચૈલસ્નાન કરવું," એવું વચન છે. તથા ઉપનયન થયાસિવાય મરણ પામેલા બાલકનું અતિક્રાન્તાશૌચ લાગે નહિ એવું વ્યાઘ્રસ્મૃતિનું વચન છે. તેમ જનનાશૌચ, અનુપનીતમૃતાશૌચ અને અતિક્રાન્તાશૌચ ફરી લાગે નહિ, એવું મિતાક્ષરામાં કહ્યુંછે.

ઇતિ સમાનેદકાશૌચનો નિર્ણય.

અથ અનુપનીત [જનોઈ દીધાસિવાય) મરણ પામે, તેનો કરવાનો કર્મવિધિ કહેછે.

૫૮૨ પ્રેતકલ્પમાંઃ—"ગર્ભનો નાશ થાય, તેની કંઇ પણ ક્રિયા નથી. બાલક અવતરીને મરણ પામે, તેને માટે બાલકોને દૂધ આપવું; અગર દૂધમાં રાંધેલો દૂધપાક કે ખીર બાલકમરણનિમિત્ત બીજા બાલકોને ખવડાવવાં; અથવા મરણ પામેલો બાલક જીવત્ અવસ્થામાં જે ખાતો હોય, તે બ્રાહ્મણને આપવું. મરનારની બરોબર ઉંમરના બાલકોને કંઈક પણ આપવું; એક દિવસ ભક્ષ્યભોજ્ય પણ આપવું. જેમ તે બાલકથી સુખે ખવાય, એવું સુખરૂપ ભક્ષ્ય આપવું; તેમ તેનાં પહેરવાનાં વસ્ત્ર, જોડા, વગેરે પદાર્થ તેના બરોબરીયા છોકરાને આપવાં. દાંત ઉગતાસુધી શિશુ, શિખા રાખતાસુધી બાલક અને મૌંજી બંધન થતાસુધી કુમાર, એવું સર્વ શાસ્ત્રમાં કહ્યુંછે." તે મૌંજીબંધન થતાપહેલાં કહેલો વિધિ કરવો. તે વિષે વિશેષ સ્મૃતિસારમાંઃ–"ચૌલકર્મ થયાપછી મરણ પામેલા બાલકને દાહ ને ઉદકદાન કરવાં; ને સૂતકાંતે વિદ્વાનોએ વૃષોત્સર્ગ

કરવો; સોળ શ્રાદ્ધ પણ કરવાં; ફક્ત સપિંડીકરણ ન કરવું." પ્રથમ વર્ષમાંજ ચૌલકર્મ કરેલાનો દાહ કરવો. તે, અને તે વિષે આશૌચનો નિર્ણય પૂર્વે બાલલસંસ્કારનિર્ણયમાં કરેલો છે.

૫૮૩ વૃષોત્સર્ગાદિ તો પાંચ વર્ષની અંદર મરેલા બાલકનો થાય નહિ. તે વિષે ગરૂડપુરાણમાંઃ—"પાંચમે વર્ષે ચૌલ કરેલો કે ન કરેલો, પણ તેની ઇચ્છા રાખનારો બાલક મરણ પામે, તો તેનું દશપિંડ વગેરે કર્મ કરવું. જન્મથી પાંચ વર્ષસુધી બાલક અસંસ્કૃત (સંસ્કાર વિનાનું આપેલું) અન્ન ખાયછે. પાંચ વર્ષથી અધિક મોટો થઇ બાલક મરે, તો તેનું ઉદકદાન ને વૃષોત્સર્ગાદિ કર્મ કરવું; દરરોજ કરવાનાં સોળ પ્રેતશ્રાધ્ધ પણ કરવાં; તેમ ઉદકુંભદાન, ઉપદાન અને પદદાન પણ કરવાં." આચારતિલકમાંઃ—"પાંચમે વર્ષે અગ્નિસંસ્કાર ને ઉદકતર્પણ કરવું, ને સપિંડીકરણસિવાય સર્વ પિંડ આપવા." ગરૂડપુરાણમાંઃ—"બાલકને જીવત અવસ્થામાં કામનો પ્રસંગ ને વિષયબંધન એ થોડું હોય છે, ને નાના શરીરમાં તેની સ્થિતિ હતી, તેથી મરણ પામ્યાપછી ક્રિયા પણ તે સ્વલ્પજ માગે.

ઇતિ અનુપનીતમરણનો કર્મવિધિ.

ઇતિ અચલદ્વિવેદીકૃત નિર્ણયદીપકની ટીકામાં વિશેષ નિર્ણયયુક્ત સ્વગોત્રાશૌચ નિર્ણય સંપૂર્ણ.

—:(૦):—

અથ સપિંડીકરણના કાલનો વિધિ કહીએ છીએ.

૫૮૪ સપિંડીકરણ ન કરે, ત્યાં સુધી પુત્રોને આશૌચ રહે છે. તે વિષે દેવલઃ—"જેના માતાપિતા મરણ પામે, તે પુત્રનો દેહ અપવિત્ર (સૂતકી) થાય છે; માટે જયાંસુધી સંવત્સર પૂર્ણ થયો નથી, ત્યાંસુધી દૈવ કે પિતૃકર્મ તેનાથી થાય નહિ.વિધિપૂર્વક સ્નાન,મહા દાન,સ્વાધ્યાય અને અગ્નિતર્પણ(વૈશ્વદેવાદિક હોમ) એટલાં કર્મ પિતાના મરણપછી બાર માસસુધી પુત્રથી કરાય નહિ." પણ આ નિષેધ, સપિંડીકરણ બાર માસસુધી ન કર્યું હોય, તો જાણવો. પ્રેતકલ્પમાંઃ—"પિતા મરણ પામ્યો હોય, ને તેના અબ્દ મધ્યે [સપિંડીકરણ થતા પહેલાં] જો માતા મરણ પામે, તો તેની ક્રિયા થાય નહિ; પિતાની માતામાં થાય." [ગ્રંથકારનો અર્થ કૌંસમાં દેખાડયો છે.] તથાઃ—તીર્થશ્રાદ્ધ, ગયાશ્રા-

દ્ધ અને અન્ય દૈવપતૃકશ્રાદ્ધ,એટલાં પિતાના મરણપછી વર્ષસુધી થાય નહિ." તથાઃ—" જયાંસુધી સપિંડીકરણ કર્યું નથી, ત્યાંસુધી સન્ન્યાસી આદિ ભિક્ષુક ભિક્ષાને ગ્રહણ કરે નહિ. તેમ પોતાના ગોત્રમાં પણ તે અશુચિ રહે. [બીજા ગોત્રીને અડે નહિ.]" ઈત્યાદિ વાક્યથી સપિંડીકરણશ્રાદ્ધ થતાપહેલાં પુત્રોને અશુચિપણું પ્રતિપાદન કર્યું છે, માટે અશુચિપણાની નિવૃત્તિવાસ્તે સપિંડીકરણના કાલ કહે છે.

૫૮૫ કાત્યાયનઃ—અથ સપિંડીકરણ વર્ષે, ત્રિપક્ષે, જે દિવસે વૃદ્ધિશ્રાદ્ધ કરવાનું આવે તે દિવસે, કે બારમે દિવસે કરવું. આશ્વલાયનઃ—અથ સપિંડીકરણ બાર મહીને કે બારમે દિવસે કરવું.બૌધાયનઃ—અથ સપિંડીકરણ વર્ષ પૂર્ણ થાય ત્યારે,ત્રિપક્ષે,ત્રીજે મહીને,છઠે મહીને, અગિયારમે દિવસે, કરવું. ખાદિરગૃહ્ય સૂત્રમાંઃ—સપિંડીકરણ ત્રીજે મહીને, બીજે મહીને, એક મહીને વા અર્ધ માસે કરવું શાંખાયનઃ—અથ સપિંડીકરણ વર્ષ પૂર્ણ થયેથી, વા ત્રિપક્ષે, અથવા જે દિવસે વૃદ્ધિનું કામ આવે ત્યારે કરવું. અહીં ત્રિપક્ષ એટલે ત્રણ દિવસ કમી હોય, એવો પક્ષ લેવો; અર્થાત્ બારમે દિવસે કરવું; અથવા ત્રિપક્ષમાં 'ત્રિ'શબ્દ તૃતીય ભાગ બતાવનારો જાણવો. સંખ્યાવાચક 'ત્રિ' શબ્દથી ત્રિજો, એવું બતાવનાર તીય, એ પૂર્ણવાચક પ્રત્યયનો સમાસમાં લોપ થયો છે. તે વિભાગ વૃદ્ધિ ઈત્યાદિ સ્મૃતિમાં જોવામાં આવેલો છે. તેથી પક્ષ સરખો ત્રીજો ભાગ, તે ત્રિપક્ષ, એવો અર્થ મળ્યો, પક્ષ એટલે અર્ધ માસ. ઉપમિતનો વ્યાઘ્રાદિની સાથે સમાસ થાય છે. જેમ ચંદ્ર સરખો પાર્થિવ (રાજા) તે પાર્થિવચંદ્ર. તેમ અહીં પક્ષ સરખો ત્રીજો ભાગ તે ત્રિપક્ષ, એવો અર્થ લેવો; ને વ્યાકરણમાં શાકપાર્થિવાદિ શબ્દનો ગણછે, તેમાં એને ગણવાથી ઉત્તરપદ 'ઇવ' એટલે સરખો, એ શબ્દનો સમાસમાં લોપ થયો. તેથી પક્ષ જેવો, પક્ષનો ત્રીજો ભાગ [પાંચ દિવસનો] ત્રિપક્ષ થયો. એ અર્થથી વિધિપૂર્વક ઉપવાસાદિથી મરણ પામેલાનું સપિંડીકરણ પાંચમે દિવસે કરવું,એ અભિપ્રાયછે. તે વિષયમાં અગિયારમાનું આદ્યશ્રાદ્ધ ચોથે દિવસે વિહિતછે;અથવા પક્ષના ત્રીજા ભાગને ત્રિપક્ષ કહેછે,એવો એકદેશી સમાસ કરવો. કારણકે **संख्या, वि, साय,** એ સૂત્ર એકદેશી સમાસનું જ્ઞાપક છે. બીજે ઠેકાણે પણ એકદેશી શબ્દ સાથે એવો સમાસ થાય છે કે, 'મધ્યરાત્ર' એમાં 'રાત્રિ' શબ્દ સંપૂર્ણ

છે, તેનો 'ઈકાર' કાઢી નાંખીને એકદેશી રાત્ર શબ્દની સાથે 'મધ્ય' શબ્દનો સમાસ થાય છે. એવી રીતે તૃતીય શબ્દના એકદેશી 'ત્રિ'શબ્દનો 'પક્ષ' શબ્દની સાથે એકદેશી સમાસ જાણવો. [પક્ષનો ત્રીજો ભાગ એટલે પાંચમો દિવસ.] સ્મૃત્યંતરમાંઃ–"બારમે દિવસે, છઠ્ઠે મહિને, ત્રિપક્ષે, ત્રીજે મહીને, ને મંગલકાર્ય કરવાનું પ્રાપ્ત થાય તો, અગિયારમે મહીને સપિંડીકરણ કરવું." મંગલ એટલે વિવાહાદિનિમિત્ત વૃદ્ધિશ્રાદ્ધ કરવાનું પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે તેથી પહેલાં સપિંડીકરણ કરી લેવું.

૫૮૬ તેમજ કાર્ષ્ણાદર્શમાં—"અગિયારમે કે બારમે દિવસે, ત્રિપક્ષે, ત્રણ મહીને, છઠ્ઠે ને અગિયારમે મહીને, વા વર્ષ પૂર્ણ થાય ત્યારે, અથવા શુભ વિવાહાદિ કાર્ય કરવાનું આવે ત્યારે, સપિંડીકરણ કરી લેવું." એટલા કાલ સપિંડીકરણનો કહ્યા છે. તેની વ્યવસ્થા એવી કરેછે કે, અગિયારમે દિવસે અમાવાસ્યા પ્રાપ્ત થઈ હોય, તો સાગ્નિકે પિતાનું સપિંડીકરણ પહેલું કરી લેવું; કારણ કે સપિંડીકરણ કર્યાસિવાય પિંડપિતૃયજ્ઞ થાય નહિ, માટે સપિંડીકરણ કરીને અમાવાસ્યાનો પિંડપિતૃયજ્ઞ કરવો. વૃદ્ધવસિષ્ઠઃ–પ્રથમ અમાવાસ્યા મરણથી દશમે દિવસે આવે, તો સાગ્નિક પુત્રે તે દિવસે સપિંડીકરણ કરવું." અહીં મરણથી, એ પાંચમી વિભક્તિ મર્યાદાના અર્થમાં છે. [મરણ પછીના એ મર્યાદાનો અર્થ છે.]તેથી મરણદિવસ ન ગણતાં મરણ પછીના દશ દિવસ, એટલે અગિયારમે દિવસે પ્રથમ અમાવાસ્યા આવે, તો સપિંડીકરણ કરીને અમાવાસ્યાનો પિંડપિતૃયજ્ઞ કરવો, એવું હારિતે પણ કહ્યું છે. "જે પ્રથમ અમાવાસ્યા મરણદિવસથી દશમે દિવસે આવે, તો અગ્નિવાળા પુત્રે તે દિવસે સપિંડીકરણ કરવું." અહીં પણ મરણદિવસના બીજા દિવસથી ગણે, તો જે દશમો દિવસ તે અગિયારમો થાયછે.

૫૮૭ ગાલવ પણઃ—"સપિંડીકરણ થયાથી પ્રેત પિતૃપદને પામેછે; તેથી આહિતાગ્નિએ સિનિવાલીમાં પિતૃયજ્ઞનો આરંભ કરવો." પુનમનો વાચક સિનિવાલી શબ્દ અમાવાસ્યાને પણ જણાવે છે. કાર્ષ્ણાજિનિઃ–"અગ્નિવાળા પુત્રે દશ રાત્ર પછી અમાવાસ્યા આવે, તે પૂર્વે કહ્યાપ્રમાણે સપિંડીકરણ કરવું. અગ્નિહોત્રી વિના બીજા પુત્રે વર્ષ થયાપછી કરવું. દશ રાત્રપછી એટલે અગિયારમે દિવસે. વર્ષ થયાપછી એટલે ત્રિપક્ષ અથવા બારમે દિવસે. એ વગેરે સ-

પિંડીકરણ વિષે બીજા પક્ષ કહેલા છે, તે ઇતર પુત્રે લેવા. અગિયારમે દિવસે દર્શ આવે, તો માતાનું સપિંડીકરણ પણ કરવું; કારણકે પુત્ર શબ્દ માતાને અને પિતાને સરખો જાણવો. [માતાનો પુત્ર ને પિતાનો પુત્ર,એમ સરખો અર્થ છે.] "અગ્નિહોત્રી પુત્રે માતાપિતાનું સપિંડીકરણ કર્યાસિવાય પિંડપિતૃયજ્ઞ કરવો નહિ;જો કરે તો તે પિતૃહત્યારો ને પાપી થાય." એ વચનથી માતાપિતાનું સપિંડીકરણ કરવાનું કાત્યાયને પણ કહ્યું છે. અગિયારમે દિવસે અમાવાસ્યા ન આવે, તો અગ્નિહોત્રી પુત્રે પણ બારમે દિવસે સપિંડીકરણ કરવું.

૫૮૮ તે વિષે ગોભિલઃ—"ક્રિયા કરનારો પુત્ર કે મરનાર પિતા અગ્નિહોત્રી હોય, તો બારમે દિવસે સપિંડીકરણ કરવું." ભવિષ્યત્પુરાણમાંઃ—ક્રિયાનો કર્ત્તા અગ્નિહોત્રી હોય, ને મરનાર ન હોય, તો પિતાનું સપિંડીકરણ બારમે દિવસે કરવું. સુમંતુઃ—"મરનારો અગ્નિહોત્રી હોય ને ક્રિયા કરનારો ન હોય, તો તેનુ સપિંડીકરણ ત્રીજા પક્ષમાં (દોઢ મહીને) કરવું." અગિયારમે દિવસે દર્શ આવે, તો સાગ્નિક પુત્રે તે દિવસે સપિંડીકરણ કરવું. તે વિષે કાત્યાયનઃ—[અગિયારમે દિવસે અમાવાસ્યા આવે તો.] "દશાહપછી પ્રથમ એકાદશાહકર્મ યથાવિધિ કરી લેઇને માતાપિતાનું સપિંડીકરણ કરવું." અગિયારમે દિવસે પહેલાં યથાવિધિ,એટલે સોળ પ્રેતશ્રાદ્ધસહિત એકાદશાહ કરીને પછી તેજ દિવસે સપિંડીકરણ કરવું;કારણકે "સોળપ્રેતશ્રાદ્ધ કર્યાસિવાય સપિંડીકરણ કરવું નહિ," એવું વચન છે. જોકે આ વચનોમાં મરનારો ને ક્રિયાનો કર્ત્તા એ બન્નેની સાગ્નિક ને અનગ્નિક વિષેની વ્યવસ્થા કરીછે.તોપણ દેશાચાર ને કુલાચારને અનુસરીને તે વ્યવસ્થા લેવી.

૫૮૯—સાગ્નિકને અગિયારમે દિવસે સપિંડીકરણ કરવાનું જે વિધાન કર્યું, તે દર્શ (અમાવાસ્યા) આવે, તો પિંડપિતૃયજ્ઞ કરવામાટે છે. જો દર્શ ન આવે, તો સાગ્નિકે પણ ગોભિલવચનથી બારમે દિવસે કરવું. અગ્નિહોત્રરહિત કર્ત્તા હોય, તો બારમે દિવસે વગેરે કાલમાં કરવું. સપિંડીકરણ બારમે દિવસેજ કરવું, એવા નિયમ વિષે વ્યાઘ્રઃ—"કુલના ધર્મ અનંત છે; આયુષનો દરરોજ ક્ષય થાય છે; શરીરની સ્થિતિનું પ્રમાણ નથી; માટે બારમે દિવસે સપિંડીકરણ કરવું શ્રેષ્ઠ છે." વિષ્ણુઃ—"અનગ્નિક કે સાગ્નિક હોય, પણ બારમે દિવસેજ સપિંડીકરણ કરવું." તે દિવ

સે ન બની શકે તો, ત્રિપક્ષાદિ કહેલા કાલમાં કરવું. કાલાદર્શમાંઃ—"કંઇ કારણથી બારમે દિવસે વા ત્રિપક્ષમાં સપિંડીકરણ ન થઇ શક્યું, તો એક પછી એક કહેલા કાલમા સંભવે તેમ કરવું." ચંડુનિબંધમાંઃ—'દ્વાદશાહે' એ પદનો 'બારમો દિવસ સંપૂર્ણ થયાપછી,' એવો અર્થ કરીને તેરમે દિવસે પણ સપિંડીકરણ થાય, એવું કહ્યું. સપિંડીકરણ વિષે વિશેષ વૃદ્ધ મનુએ કહ્યું છે કે, "બ્રાહ્મણોએ બારમે દિવસે, ક્ષત્રિયોએ સૂતક ઊતર્યાપછી (બીજે દિવસે) અને વૈશ્યોએ ત્રિપક્ષે (બીજો માસ બસે તે દિવસે); અથવા ત્રણે વર્ણવાળાએ પહેલાં કહેલા કાલોમાં સપિંડીકરણ કરવું." [ગ્રંથકારનો અર્થ આવી ગયો છે.] શૂદ્રે તો બારમે દિવસેજ કરવું.

૫૯૦ તે વિષે વિષ્ણુઃ—"શૂદ્રનું સપિંડીકરણ મંત્રરહિત બારમે દિવસે કરવું." તેમ "સર્વે વર્ણોનું સૂતકને અંતે કરવું." એવું કાત્યાયન કહેછે. અહીં સૂતકને અંતે સપિંડીકરણ કરવાનું કહ્યાથી એવું સૂચવે છે કે, ઉપવાસાદિ કરીને વિધિપૂર્વક મરણ પામેલાનું સપિંડીકરણ પાંચમે દિવસે કરવું; કારણકે તેનું એકાદશાહ આદ્યશ્રાદ્ધ ચોથે દિવસે કરવાનું વિધાન છે. તેને બીજે (પાંચમે) દિવસે સંપિંડીકરણ કરવાનું પહેલાં કહ્યું છે. એ વિષે વિશેષ કહે છે કે, કહેલા કાલમાં સપિંડીકરણ ન કર્યું હોય, તો તે કરવાનાં નક્ષત્રો ઋષ્યશ્રૃંગ કહે છે. પ્રમાદથી રહેલું સપિંડીકરણ અનુરાધા, આર્દ્રા,હસ્ત કે રોહિણીનક્ષત્રમાં કરવું. ઉક્તકાલમાં સપિંડીકરણ ન કર્યું, તો એ નક્ષત્રમાં કરવું. ગાલવ પણ એજ અર્થવાળું વચન કહે છે.

ઇતિ સપિંડીકરણના કાલ.

૫૯૧ અથ તેનો નિર્ણય. તે સપિંડીકરણ કોની સાથે કરવું, એવી આકાંક્ષા લેઈને સુમંતુઃ—વર્ષ પૂર્ણ થયેથી સપિંડીકરણમાં પિતાના એક પિંડને વહેરીને કરેલા ત્રણ પિંડ,પિતામહ,પ્રપિતામહ ને વૃદ્ધપ્રપિતામહના પિંડોમાં અનુક્રમે મેળવવા. [ગ્રંથકારનો અર્થ એજ છે.] તેમ પિતાના અર્ઘપાત્રનું જલ તેમના ત્રણ અર્ઘપાત્રમાં રેડવું. કારણકે આદ્યપિંડ [પિતાનો પિંડ લાંબો નિસાતરા જેવો કરવો પડેછે તે.] ને વહેરીને ત્રણ પિંડ કરી પિતામહાદિના ત્રણે પિંડમાં મેળવવા. એવું સ્મૃતિમાં લિંગ (નિશાની) છે. [દરેક પિંડનું અર્ઘપાત્ર જુદું હોઇને દરેક પિંડ ઉપર તેનું જલ જુદે જુદું રેડવું પડેછે.તેથી

પિતાના પિંડમિશ્રિત પિતામહાદિના ત્રણ પિંડ ઉપર રેડવાસારૂ પિતાના અર્ધજલમિશ્રિત તેમના અર્ધ પણ હોવા જોઇએ.] તે વિષે બ્રહ્માંડપુરાણમાંઃ– "પિતા મરણ પામે ને પિતામહ જીવતો હોય, તો તેણે પિતામહને છોડીને પ્રપિતામહથી ત્રણના ત્રણ પિંડ આપી તેમાં પિતાનો વહેરેલો પિંડ મેળવવો." વિષ્ણુનું પણ એજ અર્થવાળું ગદ્ય છે. (તેમાં પિતાનો પિંડ મૂકીને પ્રપિતામહ, વૃદ્ધ પ્રપિતામહને પિંડ આપવા. એવો તેનો અર્થ છે) મનુઃ–"જેનો પિતામહ જીવતો હોય, તેણે મરણ પામેલા પોતાના પિતાનું પહેલાં નામ દેઈને પછી પ્રપિતામહનું નામ ઉચ્ચાર કરવું." પિતામહ, પ્રપિતામહ ને વૃદ્ધ પ્રપિતામહ, એ શબ્દોમાં પિત્રાદિનો પરસ્પર સંબંધ બતાવનારા (પ્ર, મહ, વૃધ્ધ,) એવા શબ્દો જોડાયલા છે. [તેથી તેનો પિતા ને તેનો પિતા, એવો સંબંધ લેવો.]

૫૯૨ માટે પિતામહ (પિતાનો પિતા) જીવંતો હોય, તો મરણ પામેલા પોતાના પિતાનો પિંડ આપીને પછી પિતાનો પિતામહ (પ્રપિતામહ) ને તેથી પર બેના પિંડ આપવા; એટલે પિતાનો પિતામહ, તે પોતાનો પ્રપિતામહ થયો, તે તો પિંડ લેવાને પાત્ર છેજ; માટે તેને અને તેથી પર, બે જણને પિંડ આપવા. એ રીતે સપિંડીકરણમાં શબ્દનો પ્રયોગ કરવો. [પિતાનો પિંડ વહેરવા સારૂ લાંબો કરવો. પછી પિતામહ જીવતોછે, માટે પ્રપિતામહ, વૃદ્ધપ્રપિતામહ અને પ્રવૃદ્ધપ્રપિતામહ, એ ત્રણનું પાર્વણ ગણી ત્રણ પિંડ આપીને તેમાં વહેરેલા પિતાના ત્રણ પિંડ મેળવવા.] કાત્યાયનઃ–"વ્યુત્ક્રમથી (પછી મરનારો પહેલાં મરે.) મરણ થયેલું હોય તો, '**असौ**' એટલે પિતા જે પ્રમાણે જેને પિંડ આપતો હતો, તે પ્રમાણે તેને પોતે પુત્ર આપે." પિતામહાદિ ત્રણમાંથી એકમાં સપિંડીકરણ કર્યું, એટલે પ્રેતને પિતૃપણું આવે છે. તે વિષે સુમંતુ કહે છે કે, "પિતામહાદિ ત્રણમાં એકની સાથે પિતાનું સપિંડીકરણ કર્યું હોય, તો પ્રેતપણું મટીને પિતૃત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, એવો ધર્મ છે." હવે જે વિષ્ણુ વચનમાં "સંવત્સરને અન્તે પ્રેતને વાસ્તે અને પ્રેતના પિતા, પિતામહ ને પ્રપિતામહવાસ્તે વિશ્વેદેવપૂર્વક બ્રાહ્મણને જમાડવા," એવો સપિંડીશ્રાદ્ધમાં પ્રેતના પિતાદિનો સંબંધ બતાવ્યો, તે [પ્રેતનો સંબંધ બતાવનાર વિષ્ણુવચન] પ્રેતના પિત્રાદિની સાથે ક્રિયાના કર્ત્તા-

નો સંબંધ ન હોય, તે વિષે જાણવું. [કર્ત્તાનો સંબંધ હોય તે', પ્રેતનો પિતા, પિતામહ એવો ઉચ્ચાર ન કરતાં 'अस्मत्पितामह प्रपितामह' એવો ઉચ્ચાર કરવો; કારણકે જો ક્રિયા કરનારનો પોતાનો સંબંધ હોય, તો પ્રેતનો પિતા તે પોતાનો પિતામહ થાયછે.] એમ ન કરીએ તો, સંબંધી શબ્દનો પ્રયોગ કરવાને મિતાક્ષરામાં કહેલું છે તેની,ને વિષ્ણુવચનની સંગતિ મળશે નહિ. [એમાં વિરોધ આવશે.]

૫૯૩ જે વચન છે કે, "વ્યુત્ક્રમથી મરનારનું સપિંડીકરણ કરવું નહિ." એ વચનથી સપિંડીનો નિષેધ થયો; પણ તે વચન માતા, પિતા કે સ્ત્રીના સ્વામીસિવાયના મરનારને વાસ્તે જાણવું. કારણકે સ્કંદપુરાણમાંઃ–જે માતા કે પિતા વા સ્ત્રીનો સ્વામી વ્યુત્ક્રમથી મરણ પામ્યો હોય, તોપણ તેનું સપિંડીકરણ પુત્ર કે સ્ત્રીએ કરવું. માતા કે પિતાસિવાયના વ્યુત્ક્રમથી મરણ પામેલાનું પણ સપિંડીકરણ કરવાવિષે ગોભિલઃ–[મોટી ઉંમરવાળો પહેલો મરે, ને પછી નાની ઉંમરવાળો મોટો થઈને મરવો જોઇએ, એવા સો વર્ષના નિયમ પ્રમાણે સાધારણ રીતે ઈશ્વરનો ઠરાવ છે.] પરંતુ તે ન થતાં પ્રારબ્ધના કારણથી "વ્યુત્ક્રમ મરણ થયું, તોપણ કાચા અન્નથી કે સુવર્ણથી તેનું સપિંડીકરણ કરવું." હવે પિતાનું મરણ થયું હોય ને પિતામહ કે પ્રપિતામહનું વિધિથી દહન સંસ્કારાદિ ન થયું હોય, તો તેનું પુતળવિધાનરૂપ સપિંડીકરણાંત સંસ્કાર કરીને તેમની સાથે પિતાનું સપિંડીકરણ કરવું. હવે જો પૌત્ર (પુત્રનો પુત્ર) પોતાના પિતામહનું સપિંડીકરણ કરે, તો પિતામહના પિતાથી આરંભ કરી ત્રણ પુરૂષસુધી કરવું. માતાનું સપિંડીકરણ પુત્રે પિતામહીને આદિ લેઇને ત્રણની સાથે કરવું.

૫૯૪ તે વિષે શંખઃ–પુત્રે માતાનું સપિંડીકરણ શી રીતે કરવું? ત્યારે કહેછે કે, તે પોતાની પિતામહી, પ્રપિતામહી ને વૃદ્ધપ્રપિતામહીની સાથે કરવું." કર્ત્તા પુત્રની પિતામહી, પ્રપિતામહી લેવી; ને પિતામહી જીવતી હોય, તો તેની આગળની પ્રપિતામહીઆદિ ત્રણ લેવી. તે વિષે બ્રહ્મપુરાણમાંઃ–પિતામહી જીવતી હોય, તો માતાનું સપિંડીકરણ પ્રપિતામહીઆદિ ત્રણમાં કરવું. ત્રણ પિંડનો વિધિ એજ પ્રમાણે કરવો. બાકીનો સર્વ સપિંડીકરણનો વિધિ પિતાની પેઠે જાણવો.

૫૮૫ ગરૂડપુરાણમાં શ્રીભગવાન્ કહેછે કે, "હે તાર્ક્ષ્ય (ગરૂડજી), પિતાનું પિતામહાદિની સાથે, ને માતાનું પિતામહીઆદિની સાથે સપિંડીકરણ કરવું, એવું મારૂં મત છે." અથ સ્ત્રીઓના સહગમનમાં વિશેષ કહેછે. તે વિષે શાતાતપઃ—"જે સ્ત્રી પતિની સાથે સતી થાય, તે પતિની જોડે સપિંડતાને પામે, ને મહાપ્રલયસુધી તેની સાથે સ્વર્ગસુખ ભોગવે.[મૂલાર્થ આવ્યોછે.] તથાઃ— "અપુત્રા સ્ત્રીનું સાપિંડ્ય, તેનો પતિ પોતાની માતાઆદિ ત્રણની સાથે કરે. જો પુત્ર હોય, ને તેની મા સતી થાય, તો તેનું સાપિંડ્ય, પુત્ર પોતાના પિતાની સાથે કરે." માતાઆદિ એટલે માતા, પિતામહી ને પ્રપિતામહી, એ ત્રણની સાથે કરવું.

૫૮૬ સહગમન વિષે યમઃ—"સતી થયેલી સ્ત્રીનું સાપિંડ્ય તેના પતિની સાથે કરવું; કારણ કે મંત્ર, આહુતિ ને વ્રતથી તે પતિની સાથે એકતાને પામી છે." અહીં પતિ શબ્દે કરીને પતિ, તેનો પિતા અને પિતામહ, એ ત્રણની સાથે જાણવું; કારણકે સપિંડીકરણ પાર્વણરૂપ ને એકોદ્દિષ્ટરૂપ છે. (પતિ, પિતૃ, પિતામહ, એ પાર્વણ મરનારી સ્ત્રીનું એકોદ્દિષ્ટ છે.) ગરૂડપુરાણમાં તોઃ— "પતિ આદિ ત્રણની સાથે સ્ત્રીનું સપિંડીકરણ કરવું." એવું કહીને પતિના પિંડની સાથે સાપિંડ્ય કરવાંના અભિપ્રાયથી તેમાંજ કહ્યુંછે કે, "જે સ્ત્રી પતિની સાથે એક ચિતામાં પ્રવેશ કરે, તે સ્ત્રી ને પુરૂષ બન્નેનું સર્વકાલ એકપણું છે. ફક્ત પુત્રે સંવત્સરીશ્રાદ્ધ જુદું, ને એકલા પતિની સાથે સપિંડીકરણ કરવું. એથી સસરાની સાથે કરવાનો નિષેધ થયો. તથાઃ—"પતિ ને પત્ની એ બન્નેનું સર્વકાલ એકપણું છે. પણ કન્યાદાન, યજ્ઞ ને સપિંડીકરણ, એમાં જુદાપણું છે." તેનો અભિપ્રાય એ છે કે, પ્રથમ પતિનું સપિંડીકરણ કરીને પછી "પતિની સાથે સતી થયેલી સ્ત્રીનું સપિંડીકરણ એકલા ભર્તાની સાથે જુદું કરવું; એટલે તેનું પાર્વણશ્રાદ્ધ સિદ્ધ થયું." શિષ્ટાચાર પણ એમજ છે. [એ બાબતનો વિશેષ વિચાર ૫૨૩ મા નંબરમાં કહ્યો છે.]

૫૮૭ જે સ્મૃત્યર્થસારમાં કહ્યું છે કે, એકે દિવસે બન્નેનું મરણ ને એક ચિતામાં પ્રવેશ થયો હોય, તો સ્ત્રીનું સપિંડીકરણ જુદું ન કરવું; પતિનું કરવાથી સ્ત્રીનું થયું. પણ તે કહેવું સહગમનની સ્તુતિવિષે છે. કારણકે એકલા પતિની સાથે સપિંડન કરવું. તથાઃ—"સહગમન કરે, તો પુ-

ત્રે માતાનું સપિંડીકરણ એકલા પિતાની જોડે કરવું." તથા:–"ભર્તાની સાથે-જ તેનો અગ્નિદાહ ને સપિંડન પણ કરવાં."ઈત્યાદિ વાક્યથી સ્ત્રીનું સપિંડન કરવા વિષે જુદું વિધાન છે; વળી તેમાંજ ફરી કહ્યું કે, સસરાની મર્યાદામાટે તેના, ને પતિના પિંડની વચ્ચે દર્ભનો પડદો રાખીને પતિના પિંડમાં તેના પિંડનું મેલન કરવું; તેમ પતિના મરણદિવસસિવાય અન્ય દિવસે સ્ત્રીનું મરણ થયું હોય, તોપણ બેનો મરણદિવસ એકજ જાણવાવિષે સહગમનના નિર્ણયમાં વિસ્તારથી કહેલું છે.

અથ સ્ત્રીઓના ગોત્ર ને સાપિંડ્યના વિવાદનો નિર્ણય.

હવે માતાની ઉત્તરક્રિયા વિષે, આસુર, ગાંધર્વ, રાક્ષસ ને પૈશાચ, એ ચાર વિવાહના ભેદથી ને પુત્રિકાપુત્રના ભેદથી, તેમ બ્રાહ્મ, દૈવ, આર્ષ ને પ્રાજાપત્ય, એ ચાર વિવાહના ભેદથી, કમીજાસ્તી સંબંધ બતાવનારાં વાક્યો દેખાય છે; તેથી ગોત્ર ને પિંડસંયોજન (સપિંડીકરણ) માં વિવાદ થાય છે, માટે તેનો નિર્ણય કહીએ છીએ. તેમાં માતાના પિંડ આપવાવિષે પ્રથમ ગોત્રનો વિવાદ (તકરાર) દેખાડીએ છીએ. માતાના પિંડ પતિના ગોત્રથીકે તેના પિતાના (માતામહના) ગોત્રથી આપવા, એવો વિવાદ છે.

૫૯૮ તે વિષે બન્ને પક્ષનાં વચનો છે. "વિવાહમાં સપ્તપદીકર્મ થયું, એટલે સ્ત્રી પોતાના પિતાના ગોત્રથી ભ્રષ્ટ થાયછે;માટે તેની પિંડદાનાદિ ક્રિયા પતિના ગોત્રથી કરવી."એ વચન પતિનું ગોત્ર લેવાવિષે છે. બીજું:– "પિતાનું ગોત્ર છોડીને પતિના ગોત્રથી સ્ત્રીની ક્રિયા કરવી નહિ; કારણકે જન્મ ને મરણવિષે સ્ત્રીઓને પિતાનું કુલ લેવું." આ વચન સ્ત્રીના પિતાનું ગોત્ર લેવાવિષે છે. એ રીતે વિવાદ ઉત્પન્ન થયેથી [પરસ્પર બિરોધિ વચનો મળવાથી] આસુરાદિ ચાર વિવાહથી પરણેલી સ્ત્રીને, અને કન્યાનો પુત્ર, પુત્ર કરીને લીધો હોય,તો સ્ત્રીને પિંડદાનાદિમાં તેના પિતાનું ગોત્ર લેવાવિષે વિશેષ વચનો છે; અને બ્રાહ્માદિ ચાર વિવાહવિધિથી પરણેલી કન્યાના દાનની પિતા તરફ અનુવૃત્તિ (સંબંધ) રહે છે, તેથી પિતાનું કે પતિનું ગોત્ર લેવાવિષેનો વિકલ્પ, વ્રીહિયવ (હોમ વાસ્તે વ્રીહિ એટલે ડાંગેર ને જવ લેવાને કહેથી ડાંગેર કે જવ લેવાનો વિકલ્પ થાયછે.)ની પેઠે અને બ્રહદ્રથંતર(બૃહત્સામ કે રથંતરસામ ભણવાના વિકલ્પ)ની પેઠે જાણવો. તે પ્રમાણે કન્યાદાન થયેથી તે (ક-

ન્યા)ઉપર પિતા ને પતિ બન્નેની સત્તા રહે છે,એવો વિકલ્પ આવે ત્યાં, "જે માર્ગે પિતા, પિતામહાદી ચાલતા આવેલા હોય, તે સત્ માર્ગથી ચાલનારને દોષ લાગતો નથી."એ વચનથી વંશપરંપરા આચરણ પ્રમાણે વિકલ્પની વ્યવસ્થા લેવી; કારણકે વિકલ્પ બતાવનારા વચનને એ સિવાય બીજો રસ્તો નથી.જયાં શાસ્ત્રથી વિકલ્પની વ્યવસ્થા ન થતી હોય, ત્યાં પોતાના સંતોષ પ્રમાણે ગમે તે એક પક્ષ લેવો. તેનું ઉદાહરણ કે, ગર્ભ રહ્યાથી આઠમે [સાતમે] વા જન્મથી આઠમે વર્ષે બાલકને જનોઈ દેવાનો શાસ્ત્રમાં વિકલ્પ કહ્યો છે. [તેમાં પોતાની ખુશી પ્રમાણે બેમાંથી એક પક્ષ લેવો.]

ઇતિ ગોત્રના વિવાહનો નિર્ણય.

-:(૦):-

અથ સપિંડોના વિવાહનો નિર્ણય.

માતાના સપિંડીકરણવિષે પરસ્પર વિરૂદ્ધ વાક્યો દેખાય છે. તે એવાં કે, "માતાનું સપિંડીકરણ પિતામહી આદિ ત્રણના પાર્વણની સાથે કરવું." તથા પતિએ પોતાની સ્ત્રીનું સપિંડીકરણ પોતાની માતા આદિ ત્રણના પાર્વણની સાથે કરવું. તે વિષે પૈઠીનસિઃ—" અપુત્રા સ્ત્રી મરણ પામે,તેનું સપિંડીકરણ પતિએ સાસુ (પોતાની મા) આદિ ત્રણના પાર્વણની સાથે કરવું."

૫૯૯ સ્ત્રીના સપિંડીકરણવિષે યમઃ—" સ્ત્રીનું સપિંડીકરણ એકલા પતિની સાથે કરવું;કારણકે તે મરણ પામી, એટલે મંત્ર, આહુતિ અને વ્રતના પ્રતાપથી તે પતિની સાથે એકતા પામેલી છે." ઉશનસે તોમાતામહની સાથે સપિંડીકરણ કરવાનું કહ્યું છે. " જેમ વર્ષ પૂરૂં થયેથી પુત્ર પિતાનું સપિંડીકરણ પિતામહની સાથે કરેછે, તેમ માતાનું માતામહની સાથે કરવું." તથાઃ—"વર્ષ પૂર્ણ થયેથી પુત્રે પિતાને પિતામહમાં મેળવવો; ને માતાને માતામહમાં મેળવવી, એવું ભગવાન્ શિવે કહ્યું છે." એવાં વચનો હોવાથી અપુત્રા સ્ત્રીનું સપિંડીકરણ ભર્તાએ પોતાની માતાદિની સાથે કરવું. અન્વારોહણ કર્યું હોય તો,પુત્રે પોતાના એકલા પિતાની સાથેજ કરવું. આસુરાદિ વિવાહથી પરણેલી સ્ત્રીને થયેલો પુત્ર ને પુત્રિકાપુત્ર, એમણે તો માતાનું સપિંડીકરણ માતામહની સાથેજ કરવું.

૬૦૦ અને બ્રાહ્માદિ વિવાહથી પરણેલી સ્ત્રીને થયેલા પુત્રે માતાનું સ-

પિંડીકરણ પોતાના પિતામહની સાથે કે પિતામહીની સાથે વિકલ્પે કરવું; તેમાં પણ જેવો વંશનો રીવાજ ચાલતો આવેલો હોય, તે પ્રમાણે વિકલ્પનો એક પક્ષ લેવો; જો વંશપરંપરાનો નિયમ ન હોય, તો પોતાના સંતોષ પ્રમાણે એક પક્ષ લેવો. (એટલે ગમેતો પિતામહ સાથે ને ગમેતો પિતામહીની સાથે માતાનું સાપિંડ્ય કરવું. બે પક્ષમાંથી ગમે તેની સાથે સાપિંડ્ય કર્યું હોય, તોપણ જયાં અન્વષ્ટકાદિ શ્રાધ્ધોમાં માતાનું શ્રાદ્ધ જુદું કરવાનું કહ્યું છે કે, " અન્વષ્ટકામાં, વૃદ્ધિશ્રાધ્ધમાં, ગયામાં અને મરણતિથિમાં માતાનું પાર્વણશ્રાધ્ધ જુદું કરવું; તે સિવાય પતિની સાથે કરવું. " ત્યાં પિતામહી આદિની સાથેજ પાર્વણશ્રાદ્ધ (માતૃ, પિતામહી, પ્રપિતામહી) કરવું. જો અન્વારોહણ થયું તો જુદું પાર્વણ હોય, ત્યાંપણ સમુદિત એટલે સ્ત્રીપુરુષ બન્નેનું [દ્વિવચન ઉચ્ચાર માતાપિતરૌ ઇત્યાદિ.] સાથે ગ્રહણ કરવું. કારણ કે 'પતિ ને પત્નીનું સદા એકપણું,' એવું વચન છે; અને પતિની સાથે સપિંડીકરણ થયાથી સ્ત્રી તેના ભાગમાં ભાગદાર છે. જો પિતાની સાથે સાપિંડ્ય થયું હોય, તો તેની સાથે અંશભાગી થાય. તે વિષે શાતાતપઃ—" સપિંડીકરણ થયેથી સ્ત્રી તેમની સાથે એક મૂર્તિપણાને પાસે છે, તેથી તે પતિ કે પિતરોના ભાગમાં ભાગદાર થાય છે.

ઇતિ સપિંડના વિવાદનો નિર્ણય.

અથ સપિંડીકરણનો નિર્ણય.

૬૦૧ ધન વહેંચી લેઈને જુદા રહેનારા ભાઈઓ ઘણા હોય, તો પણ આ પ્રેતશ્રાદ્ધસહિત સપિંડીકરણ, એક ભાઇએ કરવું; સર્વે ભાઇએ જુદું જુદું કરવું નહિ; કારણકે " જુદા રહ્યા હોય, તોપણ મરણદિવસથી સપિંડીકરણસુધીની માતાપિતાની ક્રિયા એક ભાઈએ કરવી, " એવી સ્મૃતિ છે. વાયુપુરાણમાંઃ—" પ્રવાસમાંથી આવ્યાપછી વા ઘણો કાલ ગયેથી પણ પુત્રે માતાપિતાનાં સોળ પ્રેતશ્રાદ્ધ કર્યાસિવાય સપિંડીકરણ કરવું નહિ. જ્યારે કરે ત્યારે, સોળ શ્રાધ્ધસહિત સપિંડીકરણ પુત્રજ કરે; બીજો કરે નહિ. [મૂલનો અભિપ્રાય આવી ગયો છે.] જો નાના ભાઈએ તે સોળ શ્રાધ્ધો

કર્યાં હોય, તો મોટો ભાઇ સપિંડીકરણ માત્ર કરે. કારણકે "મોટા ભાઇએ જે કર્યું, તે સર્વે ભાઈઓએ કર્યું," એવું વચન છે. એમાં વિશેષ બતાવે છે કે, "અપુત્ર મરણ પામે, તેનું સપિંડીકરણ ધર્મપત્ની (પરણેલી સવર્ણા સ્ત્રી) કરે. શંકા કરેછે કે, "અપુત્ર મરણ પામેલાનું સપિંડીકરણ ન કરવું; ને તેનું આશૌચ, પિંડઉદકદાન વગેરે એકોદ્દિષ્ટવિધિથી કરવું." "જે પુરૂષ કે સ્ત્રી અપુત્ર મરણ પામે, તેમનું સપિંડીકરણ ન થવાથી શ્રાધ્ધાદિ એકોદ્દિષ્ટ કરવું; પાર્વણ કરવું નહિ." એ બન્ને વચનમાં અપુત્રના સપિંડીકરણનો નિષેધ છે. તેનું ઉત્તર કે, એમ નહિ. "સર્વ અધિકારીઓ ન હોય, તો પત્નીએ પતિનું મંત્રરહિત સપિંડીકરણ કરીને પાર્વણવિધિથી શ્રાધ્ધાદિ કરવું." "અપુત્ર મરણ પામે ને કોઈ બીજો અધિકારી ન હોય, તો પત્નીએ સપિંડીકરણ અને પાર્વણશ્રાધ્ધ કરવું. એ લૌગાક્ષિ અને સુમંતુના વચનોથી અપુત્રના સપિંડીકણનું વિધાન છે; માટે બીજી ઉત્તરક્રિયાની પણ અવશ્યક્તા જણાય છે.

૬૦૨ તેથી શંકાકારે બતાવેલાં બન્ને વચનો,'પ્રજા ઉત્પન્ન કરવી,' એ પ્રજોત્પાદનવિધિનો અર્થવાદ (સ્તુતિ) કરનારાં છે, એવું તે વચનોનું વ્યાખ્યાન કરવું. [ઓહો, પ્રજા ન હોય તો શું વૃથા સપિંડીકરણ?) હવે ચાલતા પ્રસંગવિષે કહીએ છીએ. "બ્રાહ્માદિ વિવાહવિધિએ પરણેલી સ્ત્રીની પિંડોદકક્રિયા ભર્તાના ગોત્રથી કરવી; ને ધર્મવેત્તાએ આસુરાદિ વિવાહવિધિએ પરણેલીની પિતાના ગોત્રથી કરવી." પિતાનું એટલે સ્ત્રીના પિતા (માતામહ) નું ગોત્ર. માર્કંડેયઃ—"પુત્રિકાપુત્રે પોતાની માતાની ક્રિયા માતામહના ગોત્રથી કરવી, એવું પ્રજાપતિ કહેછે." એ વચનોની પૂર્વે વ્યવસ્થા કરેલી છે. હવે મરનારની સપિંડી થયાપછી પ્રેતલોકમાંથી પિતૃલોકમાં જનાર પ્રાણીવાસ્તે કાચા અન્નથી પાર્વણ વિધિએ પાથેય (રસ્તામાં ભોજનસારૂ)શ્રાદ્ધ કરવું, એવું સ્મૃત્યર્થસારમાં છે.

ઇતિ સપિંડીકરણનો નિર્ણય.

—:(૦):—

અથ સપિંડીવિધિ.

૬૦૩ તે ન કરે, ત્યાંસુધી શ્રાદ્ધાદિ કરવાનો અધિકાર નથી. તે વિષે કહ્યું છે કે, "સાગ્નિક પુત્રે પિતાનું સપિંડીકરણ કર્યાસિવાય પિંડપિતૃયજ્ઞ, પાર્વણ ને વૃદ્ધિશ્રાદ્ધ કરવાં નહિ; કરે તો નિષ્ફલ થાય." નિરગ્નિક પણ પોતાના

કર્મમાં અધિકારી થાય નહિ. વળીઃ—"મરેલાનું સપિંડીકરણ ન કરે, તો બીજું પિતૃકાર્ય થાય નહિ.સૂર્યાદિ ગ્રહણમાં,અષ્ટકા,પંચયજ્ઞ અને પાર્વણ,એ શ્રાદ્ધો પણ થાય નહિ. તેમ માતાપિતાનું સપિંડીકરણ કર્યાસિવાય ઈતર કોઈનું શ્રાદ્ધ કરવાનો અધિકાર નથી."[ગ્રંથકારનો અર્થ આવી ગયો છે;] માર્કંડેયઃ—હે શૌનક ઋષિ, મરનારનો વર્ષસુધી પિતૃલોકમાં નિવાસ હોયછે,ત્યાં દરરોજ તેમને ક્ષુધાતૃષા લાગેછે;" માટે વર્ષસુધીનું અન્નાદિ આપીને સપિંડન કરવું. સ્કંદપુરાણમાંઃ—"વર્ષની સંખ્યા કરીને યથાશક્તિ બાર માસ પહોચે, તેટલું અન્ન ને ઘડામાં દક્ષિણા સહિત પ્રેતના ઉદકુંભો સંસ્કારપૂર્વક બ્રાહ્મણોને આપવા.અહીં માણસોએ આપેલાં આમશ્રાદ્ધો ત્યાં પિતરો જમે છે."આમ એટલે કાચા અન્નનો રાંધેલાતુલ્ય વિકલ્પછે.[બાર માસ જેટલું રાંધેલું કે કાચું આપવાનો વિકલ્પછે.]અથ એકોદ્દિષ્ટશ્રાદ્ધસહિત સપિંડીકરણથી પ્રેતપણું નિવૃત્ત થઈને પ્રેત પિતૃપણું પામેછે.

૬૦૪ યાજ્ઞવલ્ક્યઃ—"સપિંડીકરણશ્રાદ્ધ વિશ્વેદેવપૂર્વક કરવું. ત્યાં 'પિતૃ પિતામહાદિ' ઉચ્ચાર કરવો.ફરી પ્રેત શબ્દ વાપરવો નહિ."એ શ્રાદ્ધમાં કામકાલ નામના વિશ્વેદેવ ને વસુરૂદ્રાદિત્ય નામના પિતરો જાણવા. પ્રેતવિષે નવ શ્રાધ્ધમિશ્રિત એકોદ્દિષ્ટવત્ ને પિતૃવિષે પાર્વણશ્રાદ્ધવત્ વિધાન કરવું. તથાઃ—"ગંધજલતિલમિશ્રિત એક પ્રેતવાસ્તે, ને ત્રણ પિતરોવાસ્તે મળીને ચાર અર્ઘપાત્ર કરીને પ્રેતાર્ઘપાત્રનું જલ '**ये समाना**' ઈત્યાદિ બે મંત્રથી ત્રણે પિતૃપાત્રમાં રેડીને એકતા કરવી; શેષ કર્મ પૂર્વની પેઠે કરવું." શાંખાયનગૃહ્યમાંઃ—અથ સપિંડીકરણમાં ચાર અર્ઘપાત્ર પૂરવા. તેમજ પિત્રાદિ ત્રણ પિંડ કરીને '**ये समाना**' એ બે મંત્ર મૂલમાં સ્પષ્ટ છે. તેથી ને '**समानो मंत्र**,'એ બે મંત્ર,એમ ચાર મંત્રથી ચોથા પ્રેતપિંડના ત્રણ ભાગ કરીને અર્ઘપાત્રના પણ ત્રણ ભાગ કરવા. અર્ઘપાત્ર પૂરણ પર્યંત શ્રાદ્ધનો પ્રયોગ કરીને પછી 'પ્રેતાર્ઘપાત્રને પિતૃઅર્ઘપાત્રમાં મેલન કરૂં છું,' એમ પૂછીને '**ये समाना**' ઈત્યાદિ મંત્રથી મેલન કરવું.

૬૦૫ પ્રેતના અર્ઘપાત્ર ઉપર ઢાંકેલા દર્ભપવિત્રના પણ ત્રણ ભાગ કરવા, એવું ચંદ્રિકાનિબંધમાં છે. અહીં પ્રેતને અર્ઘદાન પહેલાંજ કરી લેવું કે પછી કરવું? અર્ઘપછી પિંડસંયોજન [પિંડમાં પિંડ ઘાલવો.) કરવું; અથવા સંયોજન કર્યાપછી અર્ઘદાન કરવું; તેમાં પણ પવિત્રસહિત કે

પવિત્રરહિત પિંડસંયોજનના પક્ષ તે નિબંધોમાં છે. તેમાંથી શિષ્ટપરંપરા પ્રમાણે, અગર પોતાના સંતોષ પ્રમાણે પક્ષ લેવો. કાઠકમાંઃ— " '**ये समाना**' એ બે મંત્રથી પિતૃના નામના પિંડમાં પ્રેતપિંડ, અને પિતૃના અર્ધમાં પ્રેતનો અર્ધ, એકઠા કરવા; ને પછી પિતરોને આપવા. એ સંમેલનનો વિધિ છે." વિષ્ણુઃ—ત્યાં અગ્નૌકરણ, આવાહન ને પાદ્ય કરવાં. એ અગ્નૌકરણ કારિકામાં નિષિદ્ધ કર્યું છે. "જે પ્રકારે એકોદ્દિષ્ટમાં અગ્નૌકરણ નિષિદ્ધ છે, તે પ્રકારે સપિંડીકરણમાં પણ નિષિદ્ધ છે; માટે તે ન કરવું;" કારણ કે એકોદ્દિષ્ટમાં અગ્નૌકરણ નિષિદ્ધ છે, અને સપિંડીકરણમાં પ્રેતનું એકોદ્દિષ્ટ મિશ્રિત છે, માટે ન કરવું એ અભિપ્રાય છે. આદિ શબ્દથી ઉલ્મુકદાન (દર્ભની શળીઓ બાળવી તે) નિષિદ્ધ છે. તે વિષે કહ્યું છે કે, "સપિંડીકરણપર્યંત જે પ્રેતશ્રાદ્ધો છે, તે લૌકિક અગ્નિમાં કરવાં. [એ અગ્નિમાં ઉલ્મુક કરવું પડેછે, તેથી અગ્નિહોત્રના અગ્નિમાં કે સ્માર્તાગ્નિમાં કરવાં નહિ.] એવું શાતાપત કહેછે." યાજ્ઞવલ્ક્યઃ—"પૂર્વે ચાર પિંડો કરવા; તેમાં પહેલો પિંડ પાછલા ત્રણ પિંડમાં મેળવવો. [પ્રથમ એક પ્રેતપિંડ લાંબો કરવો; ને પછી પિતાદિના ત્રણ ગોળ કરવા. તે ત્રણ પિંડમાં પ્રેતપિંડના ત્રણ ભાગ કરી તેનું સંયોજન કર્યાપછી એકોદ્દિષ્ટ ન કરવું.] કારણ કે સપિંડીકરણ થયાપછી પ્રેત પિતૃપણાને પામેછે." [ત્યાંથી પ્રેત પાર્વણમાં રહેછે.] તેનો પ્રકાર. સુવર્ણ, રૂપું ને દર્ભ, એમના તાર એકઠા કરીને, તેથી પ્રથમ કરેલા પ્રેતપિંડના ત્રણ ભાગ કરીને પિતાદિના ત્રણ પિંડનો કુલડીઓ જેવો આકાર કરી, તેમાં પ્રેતપિંડના ત્રણે ભાગ મૂકીને મોંઢાં સીડી લેવા. એ રીતે સંયોજન કરવું." પછીથી શેષકર્મ પાર્વણવત્ કરવું.

૬૦૬ ત્યારપછી મરનારના કોઇ શ્રાદ્ધમાં પ્રેત શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવો નહિ; પિતૃશબ્દનો ઉચ્ચાર કરવો. સપિંડીકરણમાં પણ જે પ્રથમ પ્રેતશ્રાદ્ધ કરવું પડેછે, તેમાં પિંડનું મેલન કરતાસુધી પ્રેતશ્રાદ્ધની પેઠે એકોદ્દિષ્ટવિધિ કરવો. ત્યારપછી પાર્વણ એકોદ્દિષ્ટવત્ વિધિ કરવો, એવો સંપ્રદાય છે. સ્મૃત્યર્થસારમાંઃ—પ્રેતને નામે એક પિંડ આપીને પિતાદિકના ત્રણ પિંડ મંત્રથી આપવા; પછી પ્રેતપિંડને પિતૃપિંડોમાં મેલન કરૂંછું, એમ બ્રાહ્મણને પૂછીને પ્રેતપિંડના ત્રણ ભાગ કરી, પૂર્વે કહેલા બે મંત્રથી પિતાદિના ત્રણ પિંડોમાં તે ત્રણે ભાગ મેળવવા. [પહેલો ભાગ મરનારના પિતાના, બીજો પિતામહના અને ત્રીજો

પ્રપિતામહના પિંડમાં મેળવવો.] અહીં **'समानो मंत्रः'** એ ઋગ્વેદના બે મંત્ર, ને પૂર્વે મૂલમાં સ્પષ્ટ લખેલા **'ये समानाः'** એ બે મંત્ર, મળીને ચાર મંત્ર ભણવાના છે. **શાંખાયનઃ**—અનુમંત્રણાદિ સર્વ ક્રિયા પાર્વણ પ્રમાણે કરવી; તેમ સ્ત્રીનું તથા માતાનું પણ એ સપિંડીકરણ પિતાની પેઠેજ કરવું, એવું મિતાક્ષરામાં કહ્યું છે; આ સર્વે કહેલાં વચનો એકોદ્દિષ્ટ પછીથી પાર્વણનું વિધાન કરનારાં છે; કારણકે પ્રથમ પિંડ ત્રણેમાં મેળવવો. તે પૂર્વપિંડ પાછલા ત્રણ પિંડોમાં સંયોજન કરવો ઈત્યાદિ કહ્યું, તે પાર્વણની યોગ્યતા બતાવનારૂં ચિન્હ છે. હવે એની સાથે વિરૂદ્ધ વચનો છે કે, "બે શ્રાદ્ધનો આરંભ કરી સપિંડી કરવી; તેમાં પ્રથમ ત્રણ પુરૂષનું પાર્વણ કરીને પછી પ્રેતનું એકોદ્દિષ્ટ કરવું."

૧૦૭ તથાઃ—"પહેલા પાર્વણના ત્રણ પિંડો આપીને પછી તેની બાજુએ પ્રેતનો એક પિંડ આપવો; પછી તે પિંડના ત્રણ ભાગ કરીને પાર્વણના ત્રણે પિંડોમાં અનુક્રમે મેળવવા, એ સંયોજનવિધિ છે," એવું કાઠકનું વચન છે. [પૂર્વના વચનોમાં પ્રેતપિંડ મૂક્યાપછી પાર્વણના ત્રણ પિંડ મૂકવાનું કહ્યું; ને આ વચનમાં પૂર્વે પાર્વણના ત્રણ પિંડો મૂક્યાપછી પ્રેતપિંડ મૂકવાનું કહ્યું,] એવો પરસ્પર વિરોધ આવ્યો; માટે પ્રેતપિંડ પૂર્વે કે પછી મૂકવામાં બન્ને પ્રકારનાં વચનો મળવાથી જોકે શિષ્ટાચાર પરંપરા કે પોતાનો સંતોષ, ગમે તે એક પક્ષ લેવાવિષે નિયમ છે, તોપણ શાંખાયનના વચનમાં એવું છે કે, પિતાને આદિ લેઈને પિંડ કરવા. તથા પિતૃના ત્રણ પિંડ કરીને પ્રેતપિંડ કરવો. એ વચનના બે ભાગથી બે પ્રકાર બતાવ્યા છે. તેથી પિતાના સપિંડીકરણમાં પિતારૂપ પ્રેતનો પિંડ પહેલાં મૂકીને, પછી પાર્વણના ત્રણ મૂકવા; અને પિતાસિવાયના બીજાના સપિંડીકરણમાં પહેલાં પાર્વણના ત્રણ મૂકીને પછી પ્રેતપિંડ મુકવો. એવી તે વિરૂદ્ધ વચનોની વ્યવસ્થા કર્યા જેવું જણાયછે. એવી રીતે **यथा हविः** યોગ્ય (સગવડ પ્રમાણે) કરવું. પ્રેતકલ્પમાંઃ— "અસ્થાનિકા (શૂદ્રની), વૈશ્યની કે ક્ષત્રિયની પરણેલી જે પિતાની સ્ત્રી હોય, તેનું સપિંડીકરણ પુત્રે કરવું."

ઇતિ સપિંડનશ્રાદ્ધનો વિધિ.

ઇતિ અચલદ્વિવેદીકૃત નિર્ણયદીપક ગ્રંથની ટીકામાં
કાલ ને વિધિસહિત સપિંડીકરણનો નિર્ણય સંપૂર્ણ.

—:(૦):—

અથ વૃષોત્સર્ગ.

અથ સાગ્નિક એકાદશાહ વૃષોત્સર્ગમાં સ્માર્ત કે લૌકિકાગ્નિ લેવાવિષે વિચાર.

૬૦૮ "નિત્ય ગૃહ્યપાક (સ્થાલીપાક, ઈષ્ટી, રસોઈ, વગેરે) વાસ્તે પચન નામના અગ્નિમાં અન્નસંસ્કાર કરવો પડેછે, તે સૂતકમાં કે મૃતકમાં એક દિવસ પણ કર્યાસિવાય રહે, તો પુનઃ આધન કરવું પડે." એ રોજના ગૃહ્યપાક વાસ્તે જાણવું. સંસ્કારકર્મ વિષે વિશેષ કહેછે કે, "પોતાસિવાય બીજાનાં વિવાહાદિ સંસ્કારનાં કર્મ લૌકિકાગ્નિમાં, અને પોતાનાં સંસ્કારકર્મ પોતાના અગ્નિમાં કરવાં." પોતાનો એટલે આવસથ્યઅગ્નિ. પોતાનો સંસ્કાર, ઇત્યાદિ એક વચન એક સંસ્કારવિષે નથી. 'ઘરમાં વાળી કાઢ,' એ સર્વ ઘરમાં વાળવાના તાત્પર્યમાં હોયછે,તેમ સર્વ સંસ્કાર વિષે જાણવું.તે વિષે કહેછે કે, દર્શ, પૌર્ણમાસ, આગ્રયણ, શ્રાવણીઆદિ પૌર્ણમાસી, ઈત્યાદિ સ્વસંસ્કારી જાણવા. [એ પોતાના અગ્નિમાં કરવા.] વિવાહાદિ કર્મ અન્ય સંસ્કારી જાણવાં. [તે લૌકિકાગ્નિમાં કરવાં.]

૬૦૯ શાંખાયનગૃહ્યમાંઃ—વિવાહ, ચૌલકર્મ,ઉપનયન, કેશાંત અને સીમંતોન્નયન, એ પાંચ બહિઃશાલા (લૌકિકાગ્નિ) માં કરવાં. આ પાંચ કર્મ બીજા સંસ્કારનું ઉપલક્ષણ (સૂચના કરનારૂં) છે. જાતકર્મ, નામકરણ ને અન્નપ્રાશનાદિ સંસ્કારો સ્માર્તાગ્નિમાં ન કરતાં લૌકિકાગ્નિમાં કરવા; કારણ કે તે અન્યના સંસ્કાર છે. એ રીતે ગોભિલઃ—"જે [પરણ્યા પછીથી કે જનોઇ દીધાપછી] સમિધ વગેરેની આહુતિ દરરોજ અપાય છે, તે સિવાય બીજાનો હોમ પોતાના અગ્નિમાં થાય નહિ. નામકરણાદિ સંસ્કારોમાં લૌકિકાગ્નિ લેવો. પારસ્કરગૃહ્યમાં પણ એમજ છે. વિવાહ એ સ્ત્રીનો સંસ્કાર છે. "સ્ત્રીનો વિવાહ ઉપનયનને ઠેકાણે છે." તથાઃ—વિવાહમાં સપ્તપદી કર્મ થયું કે, સ્ત્રીપોતાના પિતાના ગોત્રથી ભ્રષ્ટ થાયછે." સીમંતોન્નયન પણ સ્ત્રીસંસ્કાર છે, એવું મિતાક્ષરામાં કહ્યું છે. દેવલ પણઃ—"એક વાર સ્ત્રીનો ગર્ભાધાનસંસ્કાર કર્યો, એટલે સર્વ ગર્ભવખતનો સંસ્કાર થયો." [ફરી ફરી દરેક ગર્ભને સંસ્કાર ન કરવો.] એ સિવાયના બીજા સંસ્કારો પુરૂષના છે. એ રીતે વૃષોત્સર્ગ પણ પ્રેતનો સંસ્કાર છે; કારણકે તે પ્રેતપણાની નિવૃત્તિમાટે છે. " અગિયારમે દિવસે પ્રેતને નામે વૃષો-

ત્સર્ગ ન કરે, તો તેનું બીજાં સો શ્રાદ્ધ કરેથી પણ પ્રેતપણું જતું નથી; જેવું ને તેવું સ્થિર રહેછે." એવું ગરૂડપુરાણમાં કહ્યું છે.

૬૧૦ તથાઃ—"આદ્યશ્રાદ્ધ દ્વિજને વિષે કરીને અગ્નિમાં હોમ કરવો; ને ફરી તે દ્વિજને વિષે કરવું." એ પૂર્વે કહેલાં વચનથી બ્રાહ્મણભોજનમાટે આવસથ્યાગ્નિમાં હોમ કરવાની શંકા થવાનો સંભવ આવ્યાથી સુમંતુઃ—"સપિંડીકરણ સુધીનાં પ્રેતશ્રાદ્ધો લૌકિકાગ્નિમાં કરવાનું શાતાતપે કહ્યું છે." એ રીતે આદ્યશ્રાદ્ધાદિનો આવસથ્યાગ્નિમાં પાક કરવાનો નિષેધ કરવાથી વૃષોત્સર્ગનો પણ તે અગ્નિમાં નિષેધ કર્યો; કારણકે આદ્યશ્રાદ્ધ ને વૃષોત્સર્ગ બન્ને પ્રેતત્વનિવૃત્તિમાટે હોવાથી બેના સમાનયોગ[બન્ને કરવાનું કારણ પ્રેતત્વનિવૃત્તિરૂપ સરખુંછે.]નું વિધાન છે. તે વિષે મહાભાષ્યમાંઃ—સમાનયોગથી જેમનું વિધાન હોય, તેમાંથી એકનો જે કામમાં વિધિ કે નિષેધ થાય તો, તેજ પ્રમાણે સમાનયોગથી વિધાન કરેલા બીજાનો પોતાના સ્થાનમાંથી છૂટીને તેની જોડે વિધિ કે નિષેધ થાય. ઉદાહરણઃ—અવાવરી. અહીં 'અવાવત્' શબ્દોને 'वनोरच' એ સૂત્રે સ્રીલિંગ'ડીપ્' પ્રત્યયનું વિધાન કર્યુંછે. એમાં બન્ને શબ્દો સમાનયોગવિહિત છે. તે પ્રમાણે પ્રેતના નામથી વૃષોત્સર્ગ ને શ્રાદ્ધનો સમાનયોગ છે; માટે તે સંબંધી પાક (રસોઈ) આવસથ્યાગ્નિમાં ન કરવો.

૬૧૧ સ્મૃતિ પણઃ—"ગૃહ્યકર્મ આવસથ્યાગ્નિમાં, શ્રૌતકર્મ અગ્નિહોત્રના અગ્નિમાં અને જે નિરગ્નિકના અધિકારનું સર્વ સ્મૃત્યુક્ત કર્મ છે, તે લૌકિકાગ્નિમાં કરવું." આ સ્મૃતિવચનથી નિરગ્નિક અધિકારીનું પ્રેતત્વનિવૃત્તિમાટે સાધારણ સ્માર્તકર્મ સાગ્નિકે પણ લૌકિકાગ્નિમાં કરવું, એવું કારિકામાં છે. બીજું આધાનાગ્નિમાં કરેલા કર્મનું ફલ આધાન કરનારનેજ મળે; અન્યને મળે નહિ. એ હેતુથીજ ગોભિલ,કાત્યાયન, શાંખાયનાદિ લોકોએ પણ પોતપોતાના ગૃહ્યસૂત્રમાં અગ્નિહોત્રીના પુત્રાદિકોનો જાતકર્માદિ સંસ્કાર બહિઃશાલામાં (લૌકિકાગ્નિમાં) કરવાના કહ્યા છે, તો નિરગ્નિકે પણ તેમ કરવું,એમાં શું કહેવું ? એવું થયેથી વિહિત આચરણ કરે તો ધર્મ, અને નિષિદ્ધ કરે તો અધર્મ ને પાપ જાણવું. પાપફલ વિષે મહાભારતમાંઃ—"પાપી લોકો પોતાના કરેલા પાપથી રૂદ્રને ઉત્પન્ન કરે છે; તે ઉત્પન્ન થયેલા રૂદ્રથી જેમ સૂકાં લાકડાંની જોડે લીલાં પણ બળે છે, તેમ અસાધુ લોકોની જોડે સાધુ

લોક પણ મરાય છે." તથાઃ—"દુરિષ્ટ એટલે દુષ્ટ ઇચ્છા કરનારા (માનસિક પાપી), દૂરત એટલે દુષ્ટ વિષયમાં રમનારા (વાચિક ને ઐંદ્રિયક પાપી), દુરાઆર એટલે દુષ્ટ આચરણ કરનારા (કાયિક પાપી), દુરાગમ એટલે વેદવિરૂદ્ધ બૌદ્ધાદિ સ્મૃતિને અનુસરનારા (પાખંડી) અને બ્રાહ્મણના કર્મના દોષ, એટલે યથાર્થ વિધિ જાણ્યાસિવાય કર્મ કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલાં પાતકો [અભણ લોકોના કરેલા કર્મના દોષ] થી પ્રજા (દુનિઆ) નો ક્ષય થાય છે."

૬૧૨ હવે કામ્ય વૃષોત્સર્ગનું પ્રેતત્વનિવૃત્તિસિવાય જુદું ફલ છે, ને જાતકર્મસંસ્કારને ઠેકાણે અગ્નિહોત્રમાં જાતેષ્ટિ થાય છે, તે શ્રૌત છે; માટે બન્ને સમાનયોગવાળા ન હોવાથી પોતાના અગ્નિમાં કરવાને નિષેધના વિષય નથી. હવે જે પુત્રે વિવાહાદિ કાલમાં વિહિત સ્માર્તાગ્નિ આધાન ન કર્યું હોય, તો પિતાના અગિયારમે દિવસે તે કરવું, કારણકે, " પિતાના મરણપછી જયેષ્ટ પુત્રે આધાન કરવું," એવું વચન છે, એમ કેટલાક કહેછે પણ તેમ નહિ. કેમકે ઘરના માલિક પિતા મરણ પામ્યાપછી જ્યેષ્ઠે કરવું, એ ગૃહ્યસૂત્રમાં જે કહ્યું, તે સૂત્ર સાધારણ કાલનું બતાવનારૂં છે. તે આધાન દર્શમાં કરવાનું ઉત્તમ છે; કારણકે તે વૈશાખી વા અન્ય અમાવાસ્યામાં કરવાવિષે ગૃહ્યસૂત્રનું વચન છે. મિતાક્ષરામાંઃ—"નવ દિવસ નવ પિંડ આપવા; ને દશમે દિવસે દશમો પિંડ આપ્યાપછી રાત્રિશેષમાં શુદ્ધ થાય." આ શુદ્ધિનું વચન અગિયારમાના શ્રાદ્ધમાં બ્રાહ્મણને નિમંત્રણ કરવાસારૂ છે; સૂતકનિવૃત્તિ માટે નથી, એવું પ્રાચિન શિષ્ટોનું મત છે. હાલના શિષ્ટ તો કહેછે કે, "દશમો પિંડ આપીને દિવસ શેષમાં શુદ્ધ થાય." એ દિનશેષશુદ્ધિ અગ્નિહોત્રીને ચાતુઃપ્રાશ્ય નામના કર્મવાસ્તે છે; ને વૃદ્ધિશ્રાદ્ધમાં તો સૂતક રહેજ. એવું કહેનારા હાલના શિષ્ટોને અર્ધજરતીય દોષ છે. [તે પૂર્વે સ્પષ્ટ કરી બતાવેલોછે.]

૬૧૩ તેજ બતાવે છે કે, "ચાતુઃપ્રાશ્યથી પુરતી શુદ્ધિ થાય છે, તો વૃદ્ધિશ્રાધ્ધમાં શી રીતે કરવું ? ત્યારે કહેછે કે, ચાતુઃપ્રાશ્યમાં વિકલ્પ છે, ને વૃદ્ધિશ્રાદ્ધમાં વિકલ્પ નથી." વૃદ્ધિશ્રાધ્ધમાં તો પુણ્યદિવસે માતૃયાગ (માતૃકા પૂજન) કરી વૃદ્ધિશ્રાધ્ધ કરવું. માતૃકાપૂજન કર્યાસિવાય તે કરે તો દોષ છે. "માતૃયાગ કર્યાસિવાય વૈદિક વૃદ્ધિશ્રાધ્ધાદિ કર્મ કરે, તો માતરો હિંસા કરે છે," એવું સ્મૃતિનું વચન છે; અને વૃદ્ધિશ્રાધ્ધ ન કરે, તો પિતરો હિંસા કુ-

રે છે, એવું ગોભિલ કહે છે. હવે " કટાહ ધૂમાડા [પ્રેતના ધૂમાડા] નો સ્પર્શ થાય, તો શુભ થાય નહિ; તો તેને વાસ્તે કરેલું અગ્નિઆધાન કેમ શુભદાયક થાય?" બીજું માતાપિતાનું સપિંડીકરણ કર્યાસિવાય પુત્રને અપવિત્રતા રહે છે. તે વિષે ગરૂડપુરાણમાં:–" જ્યાંસુધી સપિંડીકરણ થયું નથી, ત્યાંસુધી સન્ન્યાસીએ તેના ઘરની ભિક્ષા ન કરવી; ને તે કર્ત્તા પોતાના પિત્રાઇઓમાં પણ અપવિત્ર રહે છે." ઈત્યાદિ સપિંડીકરણ કરતાસુધી અપવિત્રતા હોવાવિષે વચનો છે.

૬૧૪ બીજું પણઃ–"અપવિત્રપણામાં પિતાના મરણને અગિયારમે દિવસે અગ્નિઆધાન કરે તો, 'પવિત્રપણે કર્મ કરવું,' એ શાસ્ત્ર હણાશે." એ વચનથી પિતાનું સપિંડીકરણ કર્યાસિવાય પુત્રે અગ્નિઆધાન કરવું નહિ. એ બાબતવિષે શાંખાયનકારિકામાં સ્પષ્ટ કહે છે કે, "પિતાનું મરણ થયેથી ભાઇઓ જુદા ન રહેતા હોય, તોપણ જ્યેષ્ઠ પુત્રે સપિંડીકરણ કરીને અગ્નિધારણ કરવું;" એટલે વેદાર્થનું રક્ષણ થાય છે. બીજું વચન છે કે, "રાત્રિને વિષે મરણસૂતક, જનનાશૌચ કે રજસ્વલાપણું ઉત્પન્ન થયું તો, જ્યાંસુધી સૂર્યોદય થયો નથી, ત્યાંસુધી પહેલો દિવસ ગણવો. આ વચનથી જો પૂર્વ સૂતકને દશમે દિવસે રાત્રિમાં સૂર્યોદયે પહેલાં બીજું સૂતક આવી પડે, તો પૂર્વ સૂતક જોડે બીજું સૂતક ઉતરી જાય, એનો નિરાસ થયો; તેમ "દશમો પિંડ આપ્યાપછી દિનશેષથી શુદ્ધ થાય." તેમજ "રાત્રિશેષમાં બીજું સૂતક આવે, તો બે દિવસે શુદ્ધિ થાય. સૂર્યોદય પહેલાં પાછલી રાત્રિએ આવે, તો ત્રણ દિવસે શુદ્ધિ થાય," એ વચનનો પણ નિરાસ થયો.

અથ જીવત્ પતિ હોય, તે સ્ત્રીનો ક્રિયા કર્મમાં અધિકાર છે, તે કહેછે.

પંચમહાયજ્ઞ (વૈશ્વદેવ) આદિ ગૃહસ્થાશ્રમનું કર્મ પતિએ કર્યું, તે સ્ત્રીએ પણ કર્યું. [જુદું કરવું પડે નહિ.] તે વિષે ગરૂડપુરાણમાં–"પિતરોનું કે દેવતાનું જે શ્રાદ્ધાદિ દાન, પૂજન, કે સત્કર્મ પતિ કરે, તેનું અર્ધું ફલ પતિની સેવા કરનારી પતિવ્રતા સ્ત્રીને વગર કરે મળે.

૬૧૫ કારણકે ધર્મ, અર્થ ને કામ, એ ત્રણ પુરૂષાર્થમાં સ્ત્રીનો અતિચાર (સ્ત્રીસિવાય કરવું તે.) કરવો નહિ; તેથી પરણ્યાપછીથી જે કરવું, તે સ્ત્રીસહિત ક-

રવું; તેમ કરેલાં પુણ્યફલ ને દ્રવ્યસંગ્રહ, એ બેમાં સ્ત્રીનો વગર કરે ભાગછે, એવું વચન છે. માટે દંપતી (સ્ત્રી ને પુરૂષ) ને સર્વ ગૃહસ્થાશ્રમના કર્મનું એકઠું કર્ત્તાપણું છે. જેમ અગ્નિ ને સોમ એ બે દેવતાનું યજ્ઞમાં એકપણું થાયછે, તેમ એ પણ યોગ્ય છે. જે સ્ત્રીનો જે પુરૂષ જોડે વિવાહ થયો હોય, તે તેનો સ્વામી, ને તે તેની સ્ત્રી જાણવી; માટે વૈશ્વદેવાદિ યજ્ઞમાં પતિથી જુદું કરવાનો અધિકાર સ્ત્રીને નથી. તેથી પંચમહાયજ્ઞાદિ સ્ત્રી જુદું કરે, તો વૈગુણ્ય (ફલ આપવારૂપી ગુણથી રહિત) થાય. કારણ કે, "સ્ત્રીઓને પૃથક્ યજ્ઞ કરવો નહિ." એવું વચન છે. અને જ્યાં વૈગુણ્ય આવે નહિ, ત્યાં જુદું કરવાનો અધિકાર છે. તેજ કહેછે કે "સ્નાન, દાન, વ્રતાદિ કર્મમાંઆજ્યાવલોકન જુદું કરવું." તેમજ કાત્યાયનઃ—"ભાર્યાએ ભર્તાની આજ્ઞાથી વ્રતાદિ કરવું." આદિ શબ્દે કરીને દાન, તીર્થયાત્રા ને વાપી આદિની પ્રતિષ્ઠા પણ જાણવી. શંકા છે કે, એવું થયેથી સ્ત્રીએ કરવાનાં વ્રતને અંગે વૃદ્ધિશ્રાદ્ધનું શી રીતે કરવું? કારણ કે સ્ત્રીઓને વિષે જુદા દેવતા નથી, માટે તેમણે શ્રાદ્ધ વિના વ્રત કરવું, એવું કેટલાક કહેછે; પણ તે શંકા વ્યર્થ છે. કારણ કે વ્રતને અંગે વૃધ્ધિશ્રાદ્ધ કર્યાસિવાય વૈદિકકર્મ આચરણ કરે, તો પિતરો ને દેવતાઓ કોપ કરીને તેની હિંસા કરેછે, એવું કહ્યું છે. "માતૃયાગ કર્યાસિવાય જે વૈદિકકર્મ કરે, તેની માતૃકાઓ કોપ કરીને હિંસા કરેછે," એવાં ગોભિલાદિનાં વચનો છે.

૬૧૬ હવે ભાર્યા પતિનું અર્ધાંગ છે. "પતિનું અર્ધાંગ સ્ત્રી જો સુરા (દારૂ) પાન કરે તો," [તેના દોષનો ભાગ પતિને મળે.] ઇત્યાદિ વચનથી સ્ત્રી ને પુરૂષનું મળીને એક શરીર છે. એવું થયેથી પુરૂષની જે શ્રાદ્ધદેવતા, તેજ સ્ત્રીની પણ જાણવી. શંકા કરેછે કે, સ્ત્રીઓને ઉપનયનસંસ્કાર ન હોવાથી વેદમંત્રનો ઉચ્ચાર કરવાનો તેને અધિકાર નથી, તેથી વેદમંત્રથી કરવાનું શ્રાદ્ધ સ્ત્રીઓ કેમ કરી શકે? તેનું ઉત્તર કે, સાંભળ. સ્ત્રી ને પુરૂષ બન્નેને પરસ્પર શ્રાદ્ધ, પિંડ, વ્રતાદિ વિષે અધિકાર છે, એવું સ્મૃતિઓને વિષે કહ્યું છે. વળી કહેછે કે, "સ્ત્રી પતિને બદલે વ્રત કરે; ને સ્ત્રીને બદલે પતિ વ્રત કરે." કારણકે "શરીર અશક્ત હોવાથી વ્રતભંગ ન થવો જોઇએ," એવું પૈઠીનસિસ્મૃતિમાં કહ્યુંછે. વ્રત એટલે વ્રતસંબંધી સઘળું કર્મ જાણવું. સ્ત્રીને સર્વ અંગસહિત વ્રત કરવાનું સામર્થ્ય (યોગ્યતા) ન હોય, તો સ્ત્રીએ કરવાનું વ્રતાંગશ્રાદ્ધ પતિએ

કરવું; કારણકે સ્ત્રીના વ્રતની સિદ્ધિ થવી જોઈએ. તેમાં સ્ત્રીએ પોતાની અનુકૂલતા રાખીને મદદ આપવી; ને બીજું સ્ત્રીથી થવા યોગ્ય હોય, તે કર્મ સ્ત્રીએ કરવું. સ્કંદપુરાણમાંઃ—"યજ્ઞમાં સ્ત્રીઓએ મંત્રથી યથાવિધિ કર્મ કરવું." 'પત્નીએ આજ્યાવલોકન (ઘીમાં મોઢું જોવું પડે છે તે.) કરવું.' એ શ્રુતિમાં 'પત્ની' શબ્દ, 'પતિ' શબ્દમાંથી વ્યાકરણ રીતે ઉત્પન્ન થયો છે. પત્ની શબ્દનો શ્રુતિમાં પ્રયોગ છે; માટે પત્નીને યજ્ઞોમાં વેદમંત્રનો અધિકાર છે. તેથીજ સ્ત્રી ઉત્તરક્રિયામાં મંત્રસહિત કર્મ કરવાને યોગ્ય છે; ને તે પત્ની પતિની ઉત્તરક્રિયામાં અગ્નિદાન કરતાસુધી મંત્રયોગ્ય છે. તેજ વિષે કહેછે કે, "જનોઇ દીધાસિવાયનો પુત્ર ને પત્ની બન્નેને અગ્નિદાનસુધી સમંત્રક કર્મ કરવાનો અધિકાર છે. અસંસ્કૃત એટલે જનોઇ દીધાસિવાયનો પુત્ર. બીજું સર્વ કર્મ બીજા કને કરાવવું.

ઇતિ પતિ જીવતાં અને મૃત થયેથી પણ પત્નીનો વ્રતને અંગે શ્રાદ્ધકરવાનો નિર્ણય.

હવે વિધવા સ્ત્રી પુત્રવતી હોય, તેણે શું કર્મ કરવું, તેનો નિર્ણય.

૬૧૭ પતિ મરણ પામ્યો હોય, તો તેની સ્ત્રીએ વ્રત ને બ્રહ્મચર્ય પાળવું; તેથી તેના ને પતિના સર્વ પાપનો નાશ થઇને મોક્ષ થાય. **સ્ત્રીધર્મમાંઃ**—"પુત્રવતી વિધવા સ્ત્રીએ શ્રાદ્ધાદિ ધર્મકર્મ પુત્રના સાથે મળીને કરવું; ને ધર્મપરાયણ થઈ પરમાત્માને વિષે ચિત્તની ધારણા કરી સન્યાસી જેવું વર્ત્તવું."અહીં આદિ શબ્દથી પંચયજ્ઞાદિ ગૃહસ્થાશ્રમીનું કર્મ લેવું. " જે રીતે પોતાનો પતિ નિત્યકર્મ સ્નાનસંધ્યાજપાદિ કરતો હતો, તે પ્રમાણે વિધવા સ્ત્રીએ પુત્રની સંમતિ લેઇને સર્વ ધર્મ કરવો. " કારણ કે " સ્ત્રીઓને કોઈ કામમાં સ્વતંત્રતા નથી," એવું વચન છે. તથાઃ—" પુત્રવતી વિધવા સ્ત્રીને મુખ્ય પતિજ દેવતા છે; માટે શ્રાદ્ધસિવાય પણ જલઅન્ન પતિને નામે સર્વદા આપવું. " પતિનું પ્રતિસાંવત્સરિકશ્રાદ્ધ ને દર્શાદિનો કર્ત્તા પુત્ર છે; તેથી સ્ત્રીએ તે કરવાં નહિ; કારણકે "પુત્ર ન હોય, તો પત્નીનો અધિકાર છે, " એવું વચન છે.

૬૧૮ તેમ ગરૂડપુરાણમાંઃ—"પુત્ર હોય તો બીજાપાસે શ્રાદ્ધ કરાવવું નહિ.

હિ." મૂલમાં સ્વધા શબ્દ છે; તેનો અર્થ શ્રાદ્ધ છે. અહીં કરાવવો એ 'ણિચ્' પ્રત્યય સ્વાર્થમાં છે; કારણકે પુત્ર પિતાનો આત્માજ છે, એવી શ્રુતિ છે. તેણે શ્રાદ્ધ કર્યું, એટલે પુત્રવતી વિધવાએ કરવું નહિ.એ રીતે પુત્રવતી વિધવાને દર્શાદિ શ્રાદ્ધ કરવાનો અધિકાર ન હોવાથી સન્‍ન્યાસીની પેઠે તે શ્રાદ્ધ ન કરે,તો દોષ નથી; ને કરે તો ફલ નથી.શ્રાદ્ધ કરવાનું ફલ તો શ્રાદ્ધકર્ત્તા પુત્રને છે;ન કરનારી વિધવા માતુશ્રીને નથી,એવું જૈમિનિ કહેછે.તેનું વચનઃ—"માતુશ્રીના સંનિધમાં પુત્ર દર્શાદિ શ્રાદ્ધ કરે,તો તેને અધિક ફલ મળે; ને તેની સ્ત્રી પતિવ્રતા હોઇને શ્રાદ્ધમાં અનુકૂલ મદદ આપે, તો તે સ્ત્રીને ફલનો ભાગ મળે." [ગ્રંથકર્ત્તાનો ભાવ આવી ગયો છે.] કારણકે પતિની સાથે મળીને સ્ત્રીને પણ કર્ત્તાપણું છે. એ રીતે શ્રાદ્ધ કરવામાં પુત્રવતી વિધવાનો અધિકાર નથી, તોપણ શ્રાદ્ધસહિત કરવાના વ્રતદાનપુણ્યમાં પુત્રવતી વિધવાએ શ્રાદ્ધ (વૃદ્ધિશ્રાદ્ધ) કરવું.

૬૧૯ તે વિષે માર્કંડેયઃ—"જે સ્ત્રી પતિની કે પુત્રની આજ્ઞાસિવાય વ્રતાદિ કરે, તો તે નિષ્ફલ થાય." પતિ ન હોય, તો પુત્રની આજ્ઞાસિવાય કરેલું સર્વ નિષ્ફલ થાય. અહીં આદિ શબ્દથી વ્રત, દાન, દેવપ્રતિષ્ઠા, તીર્થયાત્રા, તલાવની પ્રતિષ્ઠા વગેરે શ્રાદ્ધ કર્યાસિવાય નિષ્ફલ થાય. તે વિષે કહ્યુંછે કે, "મહાદાન, યજ્ઞ અને વાવકૂવા વગેરે પૂર્તકર્મ, એ કર્મમાં પુત્રવતી વિધવાએ પુત્રદ્વારા વા પોતે વૃદ્ધિશ્રાદ્ધ કરવું; ન કરે તો તે કર્મ નિષ્ફલ થાય." [મૂલાર્થ આવી ગયો છે.] કાંસાના પાત્રનું દાન, શય્યાસહિત પાપળાનો વિવાહ, ઈત્યાદિ કર્મમાં વૃદ્ધશ્રાદ્ધ કરવું. પુત્રવતી વિધવાને શ્રાદ્ધ કરવાનાં એવાં કારણો છે. એમાં પુત્ર કને શ્રાદ્ધ કરાવે, વા પોતે કરે; પોતે કરે કે પુત્રદ્વારા કરાવે. પણ બન્‍ને પક્ષમાં શ્રાદ્ધના દેવતાઓને પિતરો એકજ પ્રકારે લેવા.ઉચ્ચારમાં એટલો ભેદ છે કે, પુત્ર કરે ત્યારે અમુક દાન કે અમુક કર્મનિમિત્ત શ્રાદ્ધ કરૂં છું, એવું કહીને પોતાના પિતા, પિતામહાદિ પિતરો શ્રાદ્ધના દેવતા લેવા; સ્ત્રી પોતે કરે તો, અમુક કર્મ નિમિત્ત શ્રાદ્ધ કરૂં છું, એવું કહીને ભર્તા, તેનો પિતા અને પિતામહ એવો ઉચ્ચાર કરવો;એટલે પિતૃદેવતાઓ તેના તેજ લેવાયા.એ રીતે કહ્યું, તેથી પુત્રવતી વિધવાને શ્રાદ્ધ કરવામાં ને યજ્ઞાદિમાં જુદા દેવતાઓ નથી, એ બોલવાનો નિરાસ થયો. માટે પુત્રવતી વિધવાએ દેશ, કાલ, વ્રત દાનાદિમાં વૃદ્ધિશ્રાદ્ધ પોતે પોતાને હાથે પણ કરવાનું સિદ્ધ થ

શું. વિધવાએ પોતાના પુત્રની આજ્ઞાથી વ્રત, દાન, તીર્થયાત્રાદિ કરવું, એવું પહેલાં કહ્યું છે.

૬૨૦ તે યાત્રા બે પ્રકારની છે. તીર્થપ્રધાન અને શ્રાદ્ધપ્રધાન. જેમાં તીર્થ પ્રધાન (મુખ્ય) હોય, ત્યાં સન્ન્યાસીની પેઠે તીર્થમાં સ્નાન ને દેવતાનું પૂજન કરવાથી યાત્રા સફલ થાય; અને જ્યાં શ્રાદ્ધ પ્રધાન હોય, ત્યાં શ્રાદ્ધ કર્યાસિવાય યાત્રા સફલ થાય નહિ. દ્રષ્ટાંતઃ—ગયાયાત્રામાં શ્રાદ્ધ મુખ્ય છે, માટે ત્યાં શ્રાદ્ધ કરવું. જે વચન છે કે, "સ્ત્રીઓએ સર્વદા શ્રાદ્ધવિના યાત્રા કરવી." એ વચનથી પુત્રવતી વિધવાને શ્રાદ્ધનો નિષેધ છે; માટે ગયામાં સ્ત્રીથી શ્રાધ્ધ શી રીતે થાય? ત્યારે કહે છે કે, તે નિષેધ પ્રતિસંવત્સરી ને દર્શશ્રાધ્ધવિષે છે. તે વિષે સ્ત્રીધર્મમાંઃ—"પુત્રવતીએ પુત્રની પેઠે સર્વ કાલ શ્રાધ્ધ ન કરવું; ને જો તે પુત્રનું હિત ઈચ્છતી હોય, તો વ્રતદાન પ્રસંગે શ્રાધ્ધ કરવું." દર્શાદિ શ્રાધ્ધ પુત્રની પેઠે ન કરવું; વ્રતાદિદ્વારા તો કરવુંજ. તે વિષે પુરાણમાંઃ—"પુત્રવતી વિધવાએ દાનવ્રતને પ્રસંગે ને ગયામાં શ્રાધ્ધ કરવું. શ્રાધ્ધ કર્યાસિવાય ગયામાં જઇને શું કરવું?" જવાનો શ્રમ કરીને ગયામાં જઈને શ્રાધ્ધ ન કરે, તો વૃથા છે, એવું વચન છે, માટે પુત્રવતીએ પ્રસંગદ્વારા શ્રાધ્ધ કરવું; કારણકે તેથી અધિક ફલ મળે છે. ત્યારે પૂછે છે કે, પ્રસંગ તે શું? કે જેને દ્વારા શ્રાદ્ધ કરવું. તેનું ઉત્તર કહેછે તે સાંભળ શ્રાધ્ધસહિત દાન કે વ્રતનો આરંભ કરીને દાનને અંગે વિષ્ણુપદમાં શ્રાધ્ધ કરવું; એટલે દાન ને ગયાશ્રાધ્ધ બન્નેની સિધ્ધિ એ પ્રસંગથી થાય છે.

૬૨૧ જેમ ઇંદ્રિયપુષ્ટિની કામનાએ અગ્નિહોત્રમાં દહિંનો હોમ કરવાથી નિત્યહોમ અને ઇંદ્રિયકામના બન્નેની સિધ્ધિ શ્રુતિમાં કહી છે, તેમ એક શ્રાધ્ધ બે કામ સિધ્ધ થવાસારૂ કરવું; તેથી દાન ને ગયાશ્રાધ્ધ બે કામની સિધ્ધિ થાય. એક ક્રિયાથી બન્ને કામની સિધ્ધિ થવાવાસ્તે ઉદાહરણ એ છે કે, [કોઈ બ્રાહ્મણ આંબાનાં ઝાડ રોપીને તેમના મૂલમાં પિતૃતર્પણ કરતો હતો;] તેથી "આંબા સિંચાતા હતા, ને પિતરો પણ તૃપ્ત થતા હતા. એ રીતે એક ક્રિયાથી બે કાર્યની સિધ્ધ પ્રસિધ્ધ છે." માટે "શય્યાસહિત પીપળાનો વિવાહ ને કાંસાના પાત્રનું દાન, એ રીતે કોઈ પ્રકારના પ્રસંગથી ગયાશ્રાધ્ધ કરવું." તે પુત્રવતી વિધવાએ પોતાને હાથે કરવું. ગયામાહાત્મ્યમાંઃ—"જે

પુત્ર ગયામાં માતુશ્રી પાસે શ્રાધ્ધ કરાવે, તેને શ્રેષ્ઠ પુત્ર કહેવો, ને બીજા અલ્પ પુત્ર જાણવા.'તુ'શબ્દથી અતિશય અર્થ લેવો.અહીં પુત્રક શબ્દમાં 'પુત્ર' શબ્દને વિકલ્પે કરીને 'ह्रक्कोरन्यतरस्यां'એસૂત્રે અલ્પ અર્થમાં 'કન્' પ્રત્યય જોડાય છે."ગયામાં માતુશ્રીના સન્નિધ પુત્રે શ્રાધ્ધ કર્યું,તો તેની સ્ત્રી ફલમાં ભાગદાર થાય છે; માતુશ્રી થતી નથી." કારણકે પુત્રે કરેલાં શ્રાધ્ધમાં તેની સ્ત્રીની સહાય (મદદ) હોય છે, એવું વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે. અહીં માતુશ્રીએ કરવાનું શ્રાધ્ધ પુત્રે કર્યું, તોપણ "એક જણે બે શ્રાધ્ધ ન કરવાં," એ નિનિષેધ લાગુ નથી. કારણકે એક શ્રાધ્ધ પોતાના નિમિત્તનું કરીને માતાના નિમિત્તનું ફરી કર્યું,એટલે બે શ્રાધ્ધનાં બે નિમિત્ત જુદાંછે. ગૂથા(વિષ્ઠા)મૂત્રાદિથી દોષ યુક્ત માતુશ્રીના,તે દોષની નિવૃત્તિ માટે કાંસાના પાત્રનું દાન કહ્યું છે.

૬૨૨ અને વિધવાપણાના દોષની નિવૃત્તિમાટે શય્યાસહિત અશ્વત્થ (પીપળો)નો વિવાહ કહ્યોછે;ઇત્યાદિ કાંઇક અન્ય નિમિત્તથી પુત્રવતી વિધવાએ ગયાના વિષ્ણુપદમાં સ્ત્રીમાટે કહેલા વિધિપ્રમાણે શ્રાધ્ધ કરવું.

અથ પુત્ર થયેથી પિતાને શો ફાયદો તે કહેછે.

"જે પુમાન્ એ નામના નરકમાંથી પિતાને તારેછે,તેથી ઋષિઓએ દીકરાને પુત્ર કહ્યો છે." અહીં પિતા એ એક વચન છે; પણ તે, 'જેમ ખૂબ જવ પાક્યો છે,' એવું જવની જાતિને લેઇને એક વચન થાયછે, તેમ પિતૃજાતિને લેઇને એક વચન છે. [પણ પિતાઆદિ અનેક પિતરો સમજવા.] 'ઘરમાંથી કચરો વાળો.' અહીં પણ એકવચન છે. [એ એક વચનથી અનેક ઘર સમજવાં.] બીજું પિતા, એ એક શેષ સમાસછે; તેથી એ વચનમાં 'પિતાને તારે' એવું કહ્યું, તેનો અર્થ 'પિતરોને અને માતરોને તારે,' એવો જાણવો.તે વિષે કહ્યું છે કે, "સત્પુત્રે શ્રાદ્ધ કરવાથી તેની અને તેનાથી પૂર્વની દશ, ને પછીની દશ એ રીતે એકવીશ પેઢીઓનો ઉદ્ધાર થાયછે."બીજું "પુત્રસિવાય ઉત્તમ ગતિ કે સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થતી નથી. નાશરહિત ઉત્તમ લોકની ને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ તો પુત્ર, પૌત્ર ને પ્રપૌત્રથી (પૌત્રનો પુત્ર) થાય છે," એવું ગરૂડપુરાણમાં છે. તેમ "નિપુત્રિકને સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થતું નથી,ને પુત્રવિનાના સર્વે પશુ જેવા જાણવા," એવી શ્રુતિ છે. તેમાં ઔરસ પુત્ર મુખ્ય છે.

૬૨૩ તે વિષે કહ્યુંછે કે, ધર્મપત્નીથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર ઔરસ છે. તે-

મજ પુત્રિકા એજ પુત્રતુલ્ય હોવાથી તેને પુત્રિકાપુત્ર કહ્યોછે; એટલે દીકરી પણ પુત્રસમાન છે. વસિષ્ઠઃ—સુશીલ ઔરસ પુત્રથી પિતરોને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે; ને દુષ્ટ પુત્રથી દુઃખ થાયછે. ઔરસસિવાયના બીજા સુશીલ પુત્રથી સુખમાત્ર થાય; પણ સ્વર્ગ ન મળે. "ઘણા પુત્રની ઇચ્છા રાખવી; કારણકે એક પુત્ર પણ ગયામાં જઇ શ્રાદ્ધ કરશે." વળી "વિષ્ણુપદ ઉપર શમીપત્ર જેટલો પણ જે પિંડ આપે, પોતાના સાત ગોત્રનો અને એકસો એક કુલનો ઉદ્ધાર કરશે."

એ પ્રકારનો નિર્ણય છે.

હવે એકોદ્દિષ્ટશ્રાદ્ધ કરવા યોગ્ય કહેછે.

જો કે મરણતિથિના નિર્ણયમાં એનો નિર્ણય કહેલો છે, તોપણ ફરી વૃદ્ધવસિષ્ઠઃ—"સપિંડીકરણ પછીના શ્રાદ્ધોમાં ભાઇ, બહેન, પુત્ર, સ્વામી, મામા, મિત્ર ને ગુરૂ, એમનું પાર્વણ ન કરતાં એકોદ્દિષ્ટ કરવું." વૃદ્ધ ગાર્ગ્યઃ—"માતાના ભાઈઓ ને કાકાઓ, એમનું પણ સપિંડીકરણ કર્યાસિવાય સર્વ શ્રાદ્ધોમાં પાર્વણ કરવું નહિ."[મૂલાર્થ આવ્યોછે.] કાલાદર્શમાંઃ—"આષાઢમાસની પૌર્ણમાસી પછીથી આરંભ કરીને જે પાંચમો પક્ષ આવેછે, તેને મહાલય કે ગજચ્છાયા કહેછે."

૬૨૪ કાલનિર્ણયમાંઃ—"શ્રાવણ કે ભાદ્રપદમાસ અધિક આવે, તો સાતમો ને નહિતો પાંચમો પિતૃપક્ષ, જાણવો." તેથી મલમાસના પાંચમા પક્ષમાં મરણ પામેલાનું સાંવત્સરિકશ્રાદ્ધ પાર્વણવિધિથી ન કરવું; કારણ કે તે પિતૃપક્ષમાં મરણ પામ્યો નથી; તેમજ માતા જીવતી હોય, તો પિતામહીનું પ્રતિસાંવત્સરિકશ્રાદ્ધ એકોદ્દિષ્ટવિધિથી કરવું કે, તે વિષે કહેછે. "પિતામહીનું શ્રાદ્ધ કદાપિ એકોદ્દિષ્ટ કરવું નહિ; પણ જો માતા જીવતી હોય, તો એકોદ્દિષ્ટ કરવું." તથાઃ—"હોરમણ માતાનું એકોદ્દિષ્ટ કરવું; પાર્વણ ન કરવું. અપુત્ર હોરમણ માતા સતી થઈ હોય, તો વિશેષેકરીને તેનું પાર્વણ કરવું."તથાઃ—"ઉપવાસાદિ વિધિથી મરણ પામેલાનું ને મરણતિથિમાં પાર્વણ કરવું. કેટલાક કહેછે કે, સંન્યાસીની પેઠે તેમનું વિશ્વેદેવરહિત કરવું." સુમંતુઃ—જે મંત્રનો ઉપદેશ કરનારો ને વિદ્યા ભણાવનારો એ બન્ને ગુરૂ થાય છે; તેમનું પાર્વણ ન કરવું." માટે માતાપિતાસિવાયનાનું એકોદ્દિષ્ટજ કરવું, એવું બીજે ઠેકાણે પણ કહ્યું છે. માતાપિતાનું પણ મરણતિથિમાં એકોદ્દિષ્ટ કરવું.

૬૨૫ તે વિષે ગરૂડપુરાણમાં:—"સપિંડીકરણ થયાપછી માતાપિતાનું સંવત્સરીસિવાયનું શ્રાદ્ધ પાર્વણવિધિથી કરવું." હવે જે વચન છે કે, "જે અપુત્ર મરણ પામ્યા હોય, તેમનું પાર્વણ ન કરવું," એવો પાર્વણનો નિષેધ છે, તે પત્નીસિવાયનાને છે; કારણ કે "અપુત્રાએ પુત્રની પેઠે કરવું." એ વચનથી પત્નીનું પાર્વણ કરવું; અને અપુત્ર સન્યાસીનું પણ સર્વે અધિકારીઓએ પાર્વણવિધિથીજ શ્રાદ્ધ કરવું, એવું આગળ કહેશે.

ઇતિ એકોદ્દિષ્ટશ્રાદ્ધયોગ્ય અધિકારીનો નિર્ણય.

:-(૦):-

અથ દેશાંતરમાં મરેલાનું મરણ જાણવામાં ન હોય તેનો નિર્ણય.

દેશાંતરમાં ગયેલો જીવતો હોવાની વાર્તા સાંભળી હોય, તે દિવસથી પંદર વર્ષ થઇ જાય, ત્યારપછી તેના પુત્રે તેની ક્રિયા કરવી. તે વિષે કહ્યું છે કે, "પુત્રે પ્રવાસમાં ગયેલા પિતાની જીવતવાર્તાના શ્રવણદિવસથી પંદર વર્ષ પછી ઊર્ધ્વદૈહિક ક્રિયા કરવી." જાતૂકર્ણ્યઃ—"પ્રવાસમાં ગયેલા પિતાની જીવત્ વાર્તાશ્રવણ, કે તેનું આવવું ન થાય તો, પંદર વર્ષ પછી તેની યથાવિધિ પુતળવિધાનથી દાહાદિ ક્રિયા કરવી. સર્વ પ્રેતકાર્યો પણ તેજ વખતે કરવાં." તેજ વખતે, એટલે પુતળદાહદિવસથી પુત્રે તેનું દશ દિવસ સૂતક પૂર્ણ જ પાળવું, ને ક્રિયા વગેરે કરવું. અને પિતા સિવાયના કાકા, ભાઈ, પુત્ર, એમનો બાર વર્ષપછી સંસ્કાર કરવો.

૬૨૬ તે વિષે બૃહસ્પતિઃ—"જેમની જીવત્વાર્તા બાર વર્ષસુધી સાંભળવામાં ન આવે, તેમનું દર્ભનું પુતળું કરીને દાહાદિ ક્રિયા કરવી;" ને તેનું સૂતક ત્રણ દિવસ પાળવું.

અથ ક્રિયા કર્યાપછી જીવતો આવે તેનો નિર્ણય.

તે વિષે બૃહન્મનુઃ—"જો ક્રિયા કર્યાપછી જીવતો આવે, તો તેને ઘીમાં ડુબાવી કાઢીને સ્નાન કરાવી તેના જાતકર્માદિ સંસ્કારો કરવા; અને તેની પાસે બાર દિવસનું કે ત્રણ દિવસનું વ્રત કરાવીને, તેની સાથે પ્રથમ સ્ત્રી હોય તો તેને, નહિતો બીજી સ્ત્રીને પરણાવવી; અને અગ્નિઆધાન કરી વિધિવત્ વ્રાત્યસ્તોમ નામનો યજ્ઞ કરાવવો. પછી પર્વત ઉપર જઇને ઇંદ્રાગ્નિ દેવતાના નામના પશુથી આયુષ્મતી નામની ઈષ્ટિ કરી બીજા ઈચ્છિત યજ્ઞ કરવા." આયુષ્માન્ નામ-

ના અગ્નિમાટે અષ્ટાકપાલ નામનો પુરોડાશ (ચોખાના લોટનો શીરો કરી તે-નો લાડુ જેવો આકાર કરવો પડે છે તે) કરવો; ને સ્માર્તાગ્નિવાળાને પુરોડા-શને બદલે ચરૂ (ભાત) લેવો, એવું ગૃહ્યપ્રાયશ્ચિત્તપ્રકરણમાં કહ્યું છે. પર્વત ઉ-પર જઇને ત્યાં બાર દિવસનું કે ત્રણ દિવસનું ઉપવાસવ્રત કરીને પછી જાત-કર્માદિ સંસ્કાર વગેરે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સંપૂર્ણ કરવું, એવું કાલાદર્શમાં ક-હ્યું છે. તેજ પ્રમાણે સ્મૃત્યર્થસારમાં પણ કહ્યું છે કે, દૂર દેશમાં ગયેલાની જી-વત્વાર્તાનો બારંવાર તપાસ કરીને જીવત્ વાર્તા સાંભળવામાં ન આવે, તો તરૂણ અવસ્થાવાળાની વીશ વર્ષસુધી, મધ્ય (પચાસ વર્ષસુ-ધીની) અવસ્થાવાળાની પંદર વર્ષસુધી ને વૃદ્ધાવસ્થાવાળાની બા-ર વર્ષસુધી વાટ જોઇને પછી ઉત્તરક્રિયા કરવી. તે એવી કે, ત્રણ ચાંદ્રાયણ અથવા તેને બદલે ત્રીશ કૃચ્છ્ર પ્રાયશ્ચિત કરી, ખાખરના સમિ-ધોનું વા દર્ભનું પુતળું કરીને તેને દાહ, આશૌચ, ઉદકદાન, પિંડ ને શ્રાદ્ધા દિ ક્રિયા કરવી. એ રીતે કર્યાપછી તે આવે, તો તેને ઘીના કુંડમાં ડુબાવી કાઢીને તેનો જાતકર્માદિ સંસ્કાર કરી ફરી પત્ની સાથે વિવાહ કરવો.

ઇતિ મૃતના અજ્ઞાનનો વિધિ.

-:(૦):-

અથ મરણતિથિનું અજ્ઞાન હોય તે વિષેનો નિર્ણય.

૬૨૭ તે વિષે બૃહસ્પતિઃ–"પ્રવાસમાં જઈ મરણ પામેલાની તિથિ જાણવામાં ન આવે,તો તે માસની અમાવાસ્યાને દિવસે તેનું સાંવત્સરિકશ્રાદ્ધ કરવું. જો માસ જાણવામાં ન આવે ને તિથિ જાણવામાં આવે, તો માર્ગશીર્ષ કે માઘમાસ માં તે જાણેલી તિથિમાં શ્રાદ્ધ કરવું." બીજા ગ્રંથમાં "આષાઢમાસમાં પણ કરવું," એવું કહ્યું છે. ગરૂડપુરાણમાંઃ–"તિથિ અને માસ બન્ને જાણવામાં ન આવે, તો પ્રવાસમાં જે તિથિએ તે ગયો હોય, તે તિથિ ને માસ સાંવત્સરિકશ્રાદ્ધ વાસ્તે લેવાં; ને પ્રસ્થાન (પ્રવાસમાં જવુ) ના પણ દિવસ ને માસની સ્મૃતિ ન હોય, તો મરણવાર્તાનું શ્રવણ જે દિવસે થયું હોય, તે તિથિ ને માસ લેવાં. પ્રવાસસિવાય પણ દિવસ કે માસની સ્મૃતિ ન હોય, તો જે દિવસે સ્મૃતિ થ-ઇ, તે તિથિ ને માસ લેવો," અથવા શ્રવણ માસની અમાવાસ્યા લેવી. તે વિષે પ્રચેતાઃ–મરણ જાણવામાં ન આવે તો શ્રવણ દિવસે કે અમાવાસ્યામાં સાંવ-

ત્સરિકશ્રાધ્ધ કરવું. મરીચિઃ—"શ્રાધ્ધમાં વિઘ્ન આવ્યું, અથવા તિથિનું જ્ઞાન ન હોય, તો વિશેષેકરીને કૃષ્ણપક્ષની એકાદશીમાં સાંવત્સરિકશ્રાધ્ધ કરવું." વિષ્ણુઃ—એ કહેલા પ્રકારે જે શ્રાધ્ધ કરનારો સંવત્સરી આદિ શ્રાધ્ધમાં અજ્ઞાતમરણની તિથિ આદિ લે છે, તે મરણ પામેલાને તારે છે.

ઇતિ મરણતિથિનું જ્ઞાન ન હોય તેનો નિર્ણય.

-:(૦):-

અથ સંન્યાસીના મરણનો નિર્ણય.

૬૨૮ સન્ન્યાસી વિષે સ્મૃતિમાંઃ—"સર્વ સંગથી નિવૃત્તિ પામી ધ્યાનયોગમાં પરાયણ થયેલા સંન્યાસીનું દહન, આશૌચ, ઉદકદાન ને ક્રિયા ન કરવી." આ વચનથી બ્રહ્મપ્રાપ્તિની ઇચ્છાએ નિવૃત્તિ પામેલા યતિઓનાં સપિંડીકરણ ને સોળ શ્રાધ્ધો ન કરવાં. તે વિષે કહ્યું છે કે, "તેમનું પુત્રાદિ અધિકારીઓએ સપિંડીકરણ કરવું નહિ; કારણકે ત્રિદંડ ગ્રહણ કરવાથીજ તેમને પ્રેતપણું પ્રાપ્ત થતું નથી." 'ત્રિદંડ' શબ્દથી એક દંડવાળા સન્ન્યાસીને પણ તેમજ જાણવું. તે વિષે પ્રચેતાઃ—"દંડગ્રહણમાત્રથીજ સન્ન્યાસી પ્રેતપણાને પામતો નથી; માટે પુત્રે તેનું સર્વદા પાર્વણ નામનું શ્રાદ્ધ કરવું." પુત્ર શબ્દથી સર્વે અધિકારીઓ જાણવા. ચતુર્વિંશતિમતમાં પણઃ—ચતુર્થાશ્રમ (સન્ન્યાસ) ગ્રહણ કરીને બ્રહ્મવિચાર કરનારો ત્રિદંડી કે એક દંડી સંન્યાસી સર્વ સંગરહિત છે, માટે તેનું આશૌચાદિ કરવું નહિ." આચારતિલકમાંઃ—બાલ્યાવસ્થામાં મરણ પામેલાનું ને સન્ન્યાસીનું સદ્યઃ (સ્નાનમાત્રથી) શૌચ (શુદ્ધિ) કરવાનું વિધાન છે.

૬૨૯ સ્મૃત્યર્થસારમાંઃ—ત્રિદંડી કે એકદંડી યતિને પ્રેતપણું નથી, માટે તેમનું અગિયારમે દિવસે ફક્ત પાર્વણશ્રાદ્ધ કરવું; અને દંડગ્રહણ કરતા પહેલાં સન્ન્યાસી મરે, તો પોતાની શાખામાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે દહન કરીને ઉદકદાન, પિંડ, પ્રેતશ્રાદ્ધ ને સપિંડીકરણ કરવાં. દંડગ્રહણ કર્યાપછી લાગલોજ મરે, તે વિષે શાતાતપઃ—"બ્રહ્મભૂત (મરણ પામેલા) સન્ન્યાસીનું અગિયારદિવસે પાર્વણ કરવું; તે સિવાય બીજું એકોદ્દિષ્ટ, જલદાન, પિંડ, આશૌચ ને પ્રેતક્રિયા વગેરે કરવું નહિ." તથાઃ—"ત્રિદંડ કે એક દંડ ગ્રહણ કર્યાપછી સન્ન્યાસીનું એકોદ્દિષ્ટ કરવું નહિ; ને તેના સપિંડીકરણને ઠેકાણે પાર્વણશ્રાદ્ધ

કરવું" એ રીતે પ્રચેતસે એકોદ્દિષ્ટનો નિષેધ કરીને પાર્વણનું વિધાન કર્યું છે. ઉશના પણ સન્ન્યાસીના મરણવિષે એકોદ્દિષ્ટનો નિષેધ કરી અગિયારમે દિવસે પાર્વણનું વિધાન કરેછે. "યતિનું સર્વકાલ એકોદ્દિષ્ટ ન કરતાં, અગિયારમે દિવસે પાર્વણનું વિધાન કરવું."તે વિષે સ્મૃતિઃ—"સન્ન્યાસીને અડે કે ઉંચકીને લેઈ જાય, તેને સદ્યઃશૌચ ને પગલે પગલે અશ્વમેધ યજ્ઞનું પુન્ય લાગેછે; ને તે નિમિત્ત બાંધવોએ કે ગોત્રી લોકોએ વપન (ક્ષૌર), આશૌચ,ઉદકદાન, અશ્રુપાત (રડવું), ને પ્રેતની સત્ક્રિયા એટલાં વાનાં ન કરવાં; તેમ એકોદ્દિષ્ટ કદાપિ ન કરવું,કારણ કે દંડ ધારણ કરતામાંજ તેનું પ્રેતપણું નાશ પામેછે,એવું ઉશના મુનિ કહેછે. તેનું પુત્રે સપિંડીકરણ ન કરવું; ફક્ત અગિયારમે દિવસે પાર્વણશ્રાદ્ધ કરવું." આ પ્રકાર, પોતાના સન્નિધાનમાં મરણ પામેલા સન્ન્યાસીવિષે કે દશ દિવસની અંદર તેનું મરણ સાંભળવામાં આવે, તે વિષે જાણવો.

૬૩૦ અગિયારમા દિવસ પછી સન્ન્યાસી થયેલા પિતાનું મરણ સાંભળવામાં આવે, કે તરતજ પાર્વણ કરવું નહિ. સાંભળવાના દિવસથી અગિયારમે દિવસે પાર્વણ કરવું. તે વિષે કહ્યુંછે કે, "સન્ન્યાસી પિતાનું મરણશ્રવણ દિવસથીઅગિયારમે દિવસે પુત્રાદિકે પાર્વણશ્રાધ્ધ કરવું; મરણદિવસથી અગિયારમે દિવસે ન કરવું." એ રીતે શ્રીધરાન્હિકમાં પણ છે. તે પ્રકારે બૌધાયનઃ—"બ્રહ્મનિષ્ઠ ને સન્ન્યાસી પિતાના મરણશ્રવણદિવસથી અગિયારમે દિવસે પાર્વણશ્રાધ્ધ કરવું." તેજ રીતે સન્ન્યાસીની ઉત્તરક્રિયાપધ્ધતિમાં શ્રુતિ પણ લખી છે. સન્ન્યાસી પિતાનું પુત્રે અવભૃથ બુદ્ધિથી સ્નાન કરવું; સૂતક જાણીને કરવું નહિ. [યજ્ઞમાં પૂર્ણાહુતિ થયાપછી યજમાન જે વિધિપૂર્વક તીર્થાદિમાં સ્નાન કરે, તે અવભૃથ જાણવું.] તેમ પુત્રે પણ મરણવાર્તા સાંભળીને સ્નાનસારૂ જતાં આવતાં વિવાહાદિ ઉત્સવની પેઠે તાંબૂલ ભક્ષણ કરી ચંદનપુષ્પાદિ અલંકાર પહેરવા વગેરે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે મોટો ઉત્સવ કરવો. પુત્ર પાસે હોય તો મરણદિવસથી અગિયારમે દિવસે, નહિતો શ્રવણ દિવસથી અગિયારમે દિવસે પાર્વણશ્રાધ્ધ કરવું; ને પિતાનું વિષ્ણુસ્વરૂપે ધ્યાન કરવું.

૬૩૧ શૌનક વિશેષ પ્રકાર કહે છે કે, "સન્ન્યાસી પિતા મરણ પામ્યા પછી બાર દિવસસુધી અનધ્યાય પાળી એકાગ્રચિત્તથી સન્ન્યાસીઓનું પૂ-

જન કરી નારાયણબલિ કરવી." એ વાક્યનું તાત્પર્ય એ છે કે, સન્ન્યાસી પિતાના મરણનું જેમ આશૌચ નથી, તોપણ અગિયારમે દિવસે વિહિત પાર્વણ શ્રાદ્ધ કરતા પહેલાં, પુત્રે સન્ન્યાસીઓને સંપ્રદાન (ભોજન વગેરે) દ્વારા તર્પણાદિ કરવું નહિ; કારણકે સન્ન્યાસી પિતાનું મરણશ્રવણદિવસથી અગિયારમે દિવસેજ પાર્વણનું વિધાન છે. [માટે વચમાં સન્ન્યાસીને પૂજવા નહિ.] બીજું સન્ન્યાસીનું મરણ થયેથી સંપૂર્ણ ઉત્તરક્રિયાને બદલે અગિયારમે દિવસે કરવાને કહેલું પાર્વણશ્રાદ્ધ, સ્વાભાવિક સર્વ જનના યોગ્ય ઉત્તરક્રિયાની સન્ન્યાસીવિષે નિવૃત્તિ કરે છે. તેનું ઉદાહરણ કે, વાજપેય યજ્ઞમાં મહેંદ્ર દેવતાની સ્તુતિ કરનારા સ્તોત્રને રથના ઘોષથી (શબ્દથી) ઉપકાર કરવો. [કોઈ ભણતો હોય, તેની જોડે બીજાએ ભણવાની મદદ આપવી.] એ શ્રુતિમાં માહેંદ્રસ્તોત્રને ઉપકાર કરવાના સાધનપણાથી કહેલો રથનો ઘોષજેમપ્રાંકૃત (સ્વાભાવિક) સર્વ સાધનની નિવૃત્તિ કરેછે, તે રીતે આ પણ જાણવું;માટે વિહિત પાર્વણશ્રાદ્ધ ન કર્યું હોય, ત્યાંસુધી મૃતસંન્યાસીના નિમિત્તથી સંન્યાસીઓનું પૂજન વગેરે કંઈ કરવું નહિ.

ઇતિ સંન્યાસીના મરણનો નિર્ણય.

અથ મૃત સન્ન્યાસીની નારાયણબલિનું વિધાન.

૬૩૨ નારાયણબલિપદ્ધતિમાં એવું છે કે, ગોત્રી, સંબંધી, શિષ્ય કે પુત્ર, એમણે પોતાની સમૃદ્ધિવાસ્તે બારમે દિવસે, અથવા દશ દિવસપછી ગમે તે એક દિવસે,અગર અગિયારમે કે તેને બીજે દિવસે, સન્ન્યાસીનેનારાયણ (પરમાત્મા) જાણીને તેની નારાયણબલિ કરવી.તેમાં સન્ન્યાસી પ્રમુખ બ્રાહ્મણોને, તે ન મળે તો કેવલ સદાચારી તેર ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણોને, અગર શક્તિ હોય તો, સો કે હજાર બ્રાહ્મણોને નિમંત્રણ કરી, તેમાં એકને વિશ્વરૂપ મહાવિષ્ણુબુદ્ધિથી, ને બીજાને કેશવ, નારાયણ, માધવ, ગોવિંદ, વિષ્ણુ, મધુસૂદન, ત્રિવિક્રમ, વામન, શ્રીધર, હૃષીકેશ, પદ્મનાભ ને દામોદર, એ બાર વિષ્ણુમૂર્તિની બુદ્ધિથી જુદેજુદું પુરૂષસૂક્તે કરીને ષોડશોપચાર પૂજા કરવી; ને પાયસનું મુખ્ય (ઉત્તમ) ભોજન આપીને વ્યાસપૂજાની પેઠે સર્વ વિધિ કરી નમસ્કાર કરવો. [પ્રાર્થનાના મંત્રો અહીંજ મૂળમાં સ્પષ્ટ છે તે ભણવા.] પછી ગૃહસ્થને વસ્ત્રઅલંકારાદિ, ને સન્ન્યા-

સીને ગોપીચંદન, કટિસૂત્ર, કૌપીન (લંગોટી ને કંદોરો) ઇત્યાદિ યથાશક્તિ આપવું; અને બ્રાહ્મણોએ ભોજન કર્યાપછી આચમન કરીને પોતપોતાના સ્થાનમાં બેસવું. [પછી શ્રાદ્ધકર્ત્તાએ મૂળમાં સ્પષ્ટ મંત્ર લખ્યા છે, તે ભણવા.] તેનો અર્થ. " બ્રહ્મજ સૃષ્ટિરૂપે થયુંછે ને થશે; માટે સર્વ સંસારી જીવ નિશ્ચયે બ્રહ્મ છે. હોમનું દ્રવ્ય બ્રહ્મજ છે. સૃષ્ટિરૂપે બ્રહ્મ સ્પષ્ટતાને પામ્યું છે, તેથી જેનું લોકમાં પૂજન થાય,તે બ્રહ્મનું પૂજન થાય.શ્રાદ્ધના બ્રાહ્મણરૂપે બ્રહ્મજ વિકારને પામ્યું છે. ફરી તે બ્રહ્મજ થયોછે,તેથી તે બ્રહ્મ સર્વરૂપે બ્રહ્મજ છે."

૬૩૩ એ પ્રમાણે યજમાને મંત્ર ભણ્યાપછી, બ્રાહ્મણોએ બ્રહ્મ બ્રહ્મ કહીને ઊઠવું. "પછી યથાશક્તિ દક્ષણા આપીને નમસ્કાર કરી, તેમનું વિસર્જન કરવું; એ રીતે સન્ન્યાસી મરણ પામ્યાપછી વિષ્ણુબલિ ને પાર્વણશ્રાદ્ધ કરવું." એ રીતે બ્રહ્મીભૂત (મરણ)થયેલા યતિનું વિધાન છે. તે વિષે સ્મૃત્યર્થસારમાંઃ— "સન્ન્યાસનો વિધિ ગોવિંદરાજ ને બૌધાયનના મતને અનુસરીને અનુક્રમે કહુંછું. સન્ન્યાસગ્રહણ કરતીવેળા એકોદ્દિષ્ટવિધિથી સોળ શ્રાદ્ધ કરવાં. પોતે અગ્નિહોત્રી હોય, તો પાર્વણવિધિથી કરવાં; અનાશ્રમી હોય, તેણે શરીરને પાવન કરવાસારૂ ચાર કૃચ્છ્ર પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું; આશ્રમી હોય, તો તપ્તકૃચ્છ્ર પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી પાવન થઈ સન્ન્યાસ ગ્રહણ કરવાને યોગ્ય થાય. દૈવશ્રાદ્ધ,વાર્ષિકશ્રાદ્ધ, દિવ્યશ્રાદ્ધ, પિતૃશ્રાદ્ધ, માતૃશ્રાદ્ધ,માનુષશ્રાદ્ધ, ભૌતિકશ્રાદ્ધ ને અંતે આત્મશ્રાદ્ધ, એ રીતે આઠ શ્રાદ્ધો કરવાં."ઈત્યાદિ સર્વ સન્ન્યાસગ્રહણનો વિધિ કહીને, પછી સન્ન્યાસીનું મરણ થયાપછીનો વિધિ કહ્યો છે,ને ફરી કહેછે.

૬૩૪ "એકોદ્દિષ્ટ, પ્રેતશ્રાદ્ધો ને સપિંડીકરણ સન્ન્યાસીનાં કરવાં નહિ; ફક્ત અગિયારમે દિવસે પાર્વણશ્રાદ્ધ કરવું." એ રીતે સપિંડીકરણ ને એકોદ્દિષ્ટશ્રાદ્ધનો નિષેધ કરીને પાર્વણનું વિધાન કર્યું. જે કર્મને સ્થાને જે કર્મનું વિધાન કરે, તે સ્થાનના ધર્મ વિધાન કરેલા કર્મમાં આવે. એ સ્થાન રૂપ પ્રમાણથી સપિંડીકરણમાટે પિંડમેલનરૂપધર્મને અને એકોદ્દિષ્ટધર્મને તજીને બીજા ધર્મ પાર્વણશ્રાદ્ધમાં લેવા. "દંડનું ગ્રહણ કરવા માત્રથી સન્ન્યાસી પ્રેત થાય નહિ; માટે પુત્રે પાર્વણશ્રાદ્ધમાં મરણ પામેલા સન્ન્યાસીથી ત્રણ પિતરો લેવા. [સપિંડીકરણમાં મરનારના પિતાથી ત્રણ પિતરો લેવાય છે; અહીં મરનારથી લેવા એ ભેદ છે.] હવે અગિયારમે દિવસે સપિંડીકરણનું

વિધાન નથી, તેથી સન્ન્યાસીના અગિયારમે દિવસે કરવાના પાર્વણને સ્થાને બારમે દિવસે કરવાનું સપિંડીકરણ થાય નહિ, એવી શંકા કરવી નહિ; કારણકે અગિયારમે દિવસે પણ સપિંડીકરણશ્રાદ્ધનું વિધાન કરનારાં વચનો છે. શંકા કરેછે કે, [પિતા મરણ પામ્યાપછી પિતામહ સન્ન્યાસી થઇને મરણ પામે તો,] પુત્રના પુત્રે પોતાના પિતામહ સન્ન્યાસીના પાર્વણમાં પોતાના પિતાથી ત્રણ પિતરો લેવા; કારણકે "પિતામહના શ્રાદ્ધમાં પિતાનો ત્યાગ ન કરવો," એવું વચન છે. તેનું ઉત્તર કે, એમ નહિ. આ વચન સન્ન્યાસી પિતામહના અગિયારમે દિવસે કરવાના પાર્વણવિષે નથી. તે સિવાયના પ્રતિસાંવત્સરિકશ્રાદ્ધાદિમાં એ વચનને અવકાશ છે. [તેથી તે વિષે એ વચન લેવું.] કારણકે સાવકાશ ને નિરવકાશ વિધિમાં નિરવકાશ વિધિ બલવાન્ છે, એવી પરિભાષા છે.

૬૩૫ માટે પુત્રના પુત્રે પણ સન્ન્યાસીમૃતપિતામહથીજ ત્રણ પિતરોનું પાર્વણ કરવું. બીજું સ્થાનપ્રમાણથી પણ સપિંડીકરણની પેઠે મરણ પામેલા સન્ન્યાસીથી પહેલેના મરણ પામેલા બે પિતરો પાર્વણમાં લેવા; અને યતિને પ્રેતપણું નથી, તેથી સપિંડીકરણની પેઠે એકજ યતિનું પાર્વણ કરવા વિષે શંકા કરવી નહિ; [પહેલાં એક પ્રેતપિંડ મૂક્યાપછી તે પિંડને વહેંચીને ત્રણમાં મેલન થાય છે તેમ નહિ.] કારણકે પ્રેતત્વ હોય, ત્યાં પ્રેતશ્રાદ્ધ એક જણનું કરવાનું કહ્યું છે.

ઇતિ નિર્ણય.

એનું માહાત્મ્ય આપસ્તંબઃ—"ઇંદ્રિયદમન અને સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરીને બ્રહ્મરૂપ થયેલા યતિના દેહનું મરણ થાય, તો ચતુર્વ્યૂહ ભગવાનનું પૂજનાદિ કર્મ કરે અને કરાવે, તે બન્નેને પુણ્યફલ સરખું છે, તે શ્રવણ કર. દરેક લોકાધિપતિના સ્થાનમાં મન્વંતર કાલસુધી વાસ કર્યાપછી કોટિ કલ્પ પર્યંત વિષ્ણુલોકમાં વાસ કરે.

ઇતિ મૃત યતિનો વિધિ સંપૂર્ણ.

—:(૦):—

અથ જનોઇ ન દીધું હોય, તેનો અધિકાર કહેછે.

૬૩૬ "જનોઇનો સંસ્કાર ન થયો હોય,તોપણ ઔરસ પુત્રને માતાપિતાની ઉત્તરક્રિયા કરવાનો અધિકાર છે; બીજાને સંસ્કાર થયો હોય, તો ઉત્તર-

ક્રિયાનો અધિકાર છે." ઉપનયનસંસ્કાર ન થયો હોય, તોપણ ઔરસ પુત્ર ક્રિયા કરે; ને બીજા ઉપનયન થયું હોય તો કરે; કારણકે "મૌંજીબંધનસિવાય વેદનો ઉચ્ચાર કરવો નહિ. ઔરસ પુત્રે તો દૈવિકપિતૃકકર્મમાં વેદમંત્ર ભણવા," એવી સુમંતુસ્મૃતિ છે. બીજા એટલે ભાઈના પુત્ર વગેરે, જનોઈ દીધું હોય તો અધિકારી છે; ને પુત્ર તો જન્મથીજ અધિકારી છે. "પ્રથમ વર્ષ પહેલાં ચૌલકર્મ થયેથીજ પુત્રને પિતૃક્રિયા કરવાનો અધિકાર છે. તે વિષે સુમંતુઃ—"પુત્રની ઉત્પત્તિમાત્રથી પિતા પિતૃઋણથી મુક્ત થયો છે, માટે પ્રથમ વર્ષમાં ચૌલસંસ્કાર થતાસુધી ઉત્પત્તિમાત્રે કરીને પુત્રને પિતાની ઉત્તરક્રિયાનો સંસ્કાર સમંત્રક કરવાનો અધિકાર નથી; ત્રીજા વર્ષપછી સમંત્રક કરવાનો અધિકાર છે." ફરી સુમંતુઃ—"જો ઔરસ પુત્ર ત્રણ વર્ષનો થયો હોય, કે તેનું ચૌલકર્મ થયું હોય, તો ઉપનયનસંસ્કાર થયાસિવાય પણ તેણે પિતાની સમંત્રક ક્રિયા કરવી."

૬૩૭ તથાઃ—"ચૌલકર્મ થયેલા પુત્રે ઉદક, પિંડદાન ને સ્વધાકાર,એ વેદમંત્ર ઉચ્ચાર કર્યાસિવાય કરવાં." "ઉપનયનસંસ્કાર રહિત પુત્રે મરણ પામેલા પિતાની ઉત્તરક્રિયા સ્વધા શબ્દથી કરવી યોગ્ય છે." "મૌંજીબંધન થયાસિવાય તેને કંઈ કર્મ કરવાનું નથી; ને માતાપિતાની ઉત્તરક્રિયાસિવાય વેદમંત્રનો ઉચ્ચાર કરવાનો અધિકાર નથી. [ગ્રંથકારનો અર્થ આવી ગયોછે.] વ્યાઘ્રઃ—"ચૌલકર્મ ને ઉપનયનસંસ્કાર થયેલા પુત્રે માતાપિતાની શ્રાદ્ધક્રિયા સમંત્રક કરવી. તે સંસ્કાર ન થયા હોયતો વેદમંત્રનો ઉચ્ચાર ન કરતાં 'સ્વધા'શબ્દથી ક્રિયા કરવી." [ગ્રંથકારનો અર્થ આવી ગયો છે.] કાત્યાયનઃ—" ઉપનયનસંસ્કારરહિત પુત્રે અને પત્નીએ અગ્નિદાનમાત્ર સમંત્રક કરવું; બીજું સર્વ કર્મ અન્ય પાસે કરાવવું." સ્કંદપુરાણમાંઃ—"પત્નીએ યજ્ઞમાં યથાવિધિ સમંત્રક કર્મ કરવું. તેમ સ્ત્રી તથા સંસ્કારસહિત પુત્ર મંત્ર ભણીને ઉત્તરક્રિયા કરવા યોગ્ય છે." જે વચન છેકે, "સર્વ પુત્રાદિ અધિકારીઓ ન હોય, તો સ્ત્રીએ પતિની અમંત્રક ક્રિયા કરવી." તે વચન આસુરાદિ અધર્મી વિવાહથી પરણેલી સ્ત્રી વિષે જાણવું.

ઇતિ ઉપનયનસંસ્કારરહિત પુત્રનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

-:(૦):-

અથ વિધવાનો શ્રાદ્ધમાં અધિકાર કહેછે.

૬૩૮ વિધવા સ્ત્રીએ પતિનું શ્રાધ્ધ સમંત્રક કરવું. તે વિષે કહ્યું છે કે, "પુત્ર ન હોય તો, પત્નીએ પતિનું શ્રાધ્ધ સમંત્રક કરવું." સમંત્રક એટલે વેદસિવાય બીજા મંત્રથી કરવું. કારણકે સ્ત્રીઓને ઉપનયનસંસ્કાર ન હોવાથી વેદમંત્રનો અધિકાર નથી. તે વિષે ગરૂડપુરાણમાંઃ—"સ્ત્રી ને શૂદ્ર અમંત્રક કર્મ કરે." અને "સ્ત્રીઓએ અપસવ્ય કરવું હોય, ત્યારે ડાબી ખાંધ ઉપર વસ્ત્રનો પ્રાંત (છેડો) નાંખવો." એવું કારિકામાં કહ્યું છે. સ્ત્રીએ પતિનું પાર્વણ કરવા વિષે સુમંતુઃ—"મરણ પામેલા માણસને પુત્ર ન હોવાથી તેની સ્ત્રીએ તેનું સપિંડીકરણ ને પાર્વણશ્રાધ્ધ કરવું." શંકા કરે છે કે, "અપુત્રા સ્ત્રી કે પુરૂષ મરણ પામે, તેમનું સપિંડીકરણ ન હોવાથી એકોદ્દિષ્ટ કરવું; પાર્વણ ન કરવું," એવો નિષેધ છે, તેથી અપુત્રનું પાર્વણ કેમ કહ્યું ? તેનું ઉત્તર કે, તે નિષેધ સ્ત્રીસિવાય બીજા કરનારને લાગુ છે. પત્ની કરનારી હોય તો, લૌગાક્ષિએ પાર્વણ કહ્યું છે. "સર્વ અધિકારીઓ ન હોય, તો પત્નીએ પતિનું અમંત્રક સપિંડીકરણ ને પાર્વણ કરવું." પત્નીને પુત્રની પેઠે અધિકાર છે, તે વિષે બીજી સ્મૃતિઃ—"પતિ પુત્રવાન્ હોય, તોપણ બીજી અપુત્રા વિધવા સ્ત્રીએ પુત્રની પેઠે શ્રાદ્ધ, પિંડ અને જલતર્પણ કરવું; પોતે પુત્રવતી હોય, તો જલતર્પણ માત્ર કરવું." પ્રતિસાંવત્સરિકશ્રાદ્ધ પુત્રની પેઠે કરવું. વિધવા સ્ત્રીએ પતિના શ્રાદ્ધમાં ચાર પાર્વણ લેવાં.

૬૩૯ તે વિષે સ્મૃતિસંગ્રહમાંઃ—"સર્વદા વિધવાએ ચાર પાર્વણ લેવાં. પતિ, સસરો ને વડસસરો, એ પહેલું પાર્વણ; માતા, પિતામહી ને પ્રપિતામહી, એ બીજું પર્વણ; પિતા, પિતામહ ને પ્રપિતામહ, એ ત્રીજું પાર્વણ; અને માતામહ, માતુઃપિતામહ ને માતુઃ પ્રપિતામહ, એ ચોથું પાર્વણ; એ રીતે ચાર પાર્વણથી શ્રાદ્ધ કરવું." તથાઃ—"વિશેષ કાલ કે તીર્થ હોય, ત્યાં સાસુનું ને માતામહીનું એ બે પાર્વણ વધારે લેવાં."[ગ્રંથકારનો અર્થ આવી ગયોછે.] વિધવાંએ પહેલાં માતાનું ને પછી પિતાનું પાર્વણ લેવું; કારણ કે સ્મૃતિમાં **'पित्रोः'** એ એકશેષ સમાસ હોત, તો તેમાં ક્રમ માલમ પડત નહિ; પણ **'मातापित्रोः'** એવો શબ્દ છે. એમાં માતાનો પ્રથમ ઉચ્ચાર વ્યાકરણ રીતે છે; તેથી પાઠના ક્રમ પ્રમાણે અર્થનો ક્રમ લેવાને યોગ્ય જણાય છે. અગ્નિહોત્ર હોમવું, અને

યવાગૂ (ભાતનું ચીકણું ઓસામણ) રાંધવું, એ બે વચનમાં પાઠક્રમની સાથે અર્થક્રમનો વિરોધ છે. [યવાગૂ રાંધવાનું પેહેલું, ને હોમ પછી, એવો અર્થક્રમ છે; તે પાઠની સાથે આવેલો ક્રમ છે. તે પ્રમાણે **'मातापित्रोः'** એમાં વિરોધ નથી.] સબંધના ક્રમથી પણ માતાનો સંબંધ અધિક છે,તેથી સ્ત્રીએ માતાનું પાર્વણ પહેલું ને પિતાનું પછી કરવું,એવું જણાયછે.બીજું પિતાના વીર્ય કરતાં માતાનું રૂધિર ગર્ભકાલે અધિક હોય, તો કન્યા અવતરે, એ શ્રુતિમાં સ્ત્રીના શરીરમાં માતાના અવયવોનું અધિકપણું કહ્યુંછે, તેથી સ્ત્રી શ્રાદ્ધ કરનારી હોય, તો માતાનું પહેલું ને પિતાનું પછી શ્રાદ્ધ કરવું, ઘણું યોગ્ય છે. વિસ્તાર કરવાનો સંભવ ન હોય, તો વિધવાએ બેજ પાર્વણથી શ્રાદ્ધ કરવું.

૬૪૦ તે વિષે **સ્મૃતિ સમુચ્ચયમાંઃ**—"વિધવા સ્ત્રીએ બે પાર્વણ કરવાં;એક તો પતિનું ને બીજું પોતાના પિતાનું." હવે અપુત્રા વિધવા સ્ત્રી પતિનું સંવત્સરી પોતે કરનારી હોય ને તે તે દિવસે રજસ્વલા થાય, તો પાંચમે દિવસે તે સંવત્સરીશ્રાદ્ધ કરવું. તે વિષે **ગૌતમઃ**—"પતિનું સંવત્સરીશ્રાદ્ધ હોય, તે દિવસે અપુત્રા સ્ત્રી રજસ્વલા થાય, તો તેનું શ્રાદ્ધ પાંચમે દિવસે કરવું" **તેમજઃ**—"પતિનું સંવત્સરી પ્રાપ્ત થયું, ને શ્રાદ્ધ કરનારી મરનારની સ્ત્રી રજસ્વલા થઈ હોય, તો તે શ્રાદ્ધ મરણતિથિમાં ન કરતાં પાંચમે દિવસે કરવું." જે વચન છે કે, " રજસ્વલા સ્ત્રી સાતમે દિવસે દેવ ને પિતરોના વ્રતપૂજનમાં યોગ્ય થાય. " એ સાત દિવસસુધી અપવિત્રપણું કહ્યું, તે ત્યાંસુધી રજની નિવૃત્તિ ન થઇ હોય તો જાણવું. રજની નિવૃત્તિ થઇ હોય તો, પાંચમે દિવસેજ યોગ્ય થાય. તે વિષે **મનુઃ**—" રજસ્વલા સ્ત્રી ચોથે દિવસે સ્નાન કર્યાપછી પતિએ સ્પર્શ કરવા યોગ્ય થાય; ને પાંચમે દિવસે દેવ ને પિતરોના કામમાં યોગ્ય થાય." માટે શ્રાધ્ધ કરનારી સ્ત્રીએ પાંચમે દિવસે પતિનું સાંવત્સરિકશ્રાધ્ધ કરવું, એમ સિધ્ધ થયું.

ઇતિ વિધવાએ શ્રાદ્ધ કરવાનો નિર્ણય.

—:(૦):—

અથ રજસ્વલા ભાર્યાના શ્રાદ્ધનો નિર્ણય.

૬૪૧ અથ શ્રાદ્ધ કરનારા પુત્રાદિની સ્ત્રી રજસ્વલા થઇ હોય, તોપણ પિતૃઆદિનું પ્રતિસાંવત્સરિકશ્રાદ્ધ પુત્રાદિકે કરવું. તે વિષે **કાલાદર્શમાંઃ**—"અ-

ગ્નિક પુત્રાદિકની સ્ત્રી રજસ્વલા થઇ હોય કે પોતે પરદેશમાં હોય, તો પિતાદિનું પ્રતિસાંવત્સરિકશ્રાધ્ધ દર્શાદિની પેઠે કાચા અન્નથી ન કરતાં રાંધેલા અન્નથી કરવું."[મૂલમાં એજ અર્થ લખ્યો છે.] તેમ લૌગાક્ષિઃ—"અનગ્નિક શ્રાદ્ધકર્ત્તાની સ્ત્રી રજસ્વલા થઈ હોય કે પોતે પરદેશમાં હોય, તોપણ રાંધેલા અન્નથી સાંવત્સરિકશ્રાદ્ધ કરવું; કાચા અન્નથી કે સુવર્ણથી ન કરવું." પક્વ એટલે રાંધેલું. તથાઃ—"દ્વિજ લોકોને શ્રાદ્ધમાં રજસ્વલા સ્ત્રી સિવાય બીજું વિઘ્ન ઉત્પન્ન થાય, તોપણ સાંવત્સરિકશ્રાદ્ધસિવાય દર મહીને કરવાનું દર્શઆદિ શ્રાધ્ધ કાચા અન્નથી કરવું." એ રીતે સ્ત્રી રજસ્વલા હોય, તો આ વચનોમાં દર્શમાસિકાદિ સિવાય આબ્દિક (સંવત્સરી) શ્રાધ્ધ રાંધેલા અન્નથી કરવું, એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

૬૪૨ શંકા કરે છે કે, "અગ્નિ સિધ્ધ ન હોય તો, આપતકાલમાં, તીર્થમાં, પ્રવાસમાં, પુત્રજન્મમાં, તેમજ રજસ્વલા સ્ત્રીવાળા પુરૂષે આમાન્નથી (કાચા અન્નથી) શ્રાદ્ધ કરવું." તથાઃ—"સ્ત્રી રજસ્વલા હોય તો, અને દેશકાલનો સંપ્લવ [ઉપદ્રવ] હોય તો, દ્વિજ લોકોએ આમશ્રાદ્ધ કરવું; શુદ્રોએ તો સર્વકાલ આમશ્રાદ્ધ કરવું." એ રીતે કાત્યાયન ને વ્યાઘ્રપાદના વચનમાં પુત્રાદિકે સંવત્સરીઆદિ શ્રાધ્ધ આમાન્નથી કરવાનું જણાય છે. એ શંકાનું ઉત્તર આપે છે કે, એમ નહિ. મૃતતિથિ આદિ શ્રાધ્ધ રાંધેલા અન્નથી કરવાવિષે વિશેષ વચનનું બલ છે; માટે શંકાકારનાં આ બન્ને આમશ્રાદ્ધ બતાવનારાં સામાન્ય વચનો સંવત્સરીઆદિ શ્રાધ્ધસિવાયનાં શ્રાધ્ધ વિષે જાણવાં; એટલે વિરોધ નથી. વળી મરીચિએ ક્ષયાહ (સંવત્સરી) શ્રાદ્ધ આમાન્નથી કરવાને નિષેધ કર્યો છે. "અગ્નિ, પ્રવાસી, અને જેની સ્ત્રી રજસ્વલા હોય, તેણે આમશ્રાદ્ધ કરવું; પણ સાંવત્સરિકશ્રાદ્ધ તેવું ન કરવું," એવો નિષેધ છે; માટે મૃતતિથિમાં સંવત્સરી આમ શ્રાધ્ધથી ન કરવું." આપત્તિ આવી હોય, તો પણ સાંવત્સરિક શ્રાધ્ધ કદાપિ આમાન્નથી કરવું નહિ." કાષ્ણર્યાજિનિએ પણ સાંવત્સરિક શ્રાધ્ધ આમાન્નથી કરવાનો નિષેધ કર્યો છે.

ઇતિ ભાર્યા રજસ્વલા હોય, તેના શ્રાદ્ધનો નિર્ણય.

૬૪૩ સૂતકાદિ વિઘ્નથી રહેલું સાંવત્સરિકશ્રાધ્ધ બીજા કાલમાં પણ રાંધેલા અન્નથીજ કરવું. તે વિષે મરીચિઃ—"શ્રાદ્ધમાં વિઘ્ન આવે, અથવા મ-

રણતિથિનું અજ્ઞાન હોય, તો કૃષ્ણપક્ષની એકાદશીમાં કે અમાવાસ્યામાં રહેલું શ્રાદ્ધ રાંધેલા અન્નથી કરવું." કાષ્ણર્યાજિનિ પણઃ—"આપત્કાલ હોય, તોપણ કદાપિ સાંવત્સરિકશ્રાદ્ધ આમાન્નથી કરવું નહિ. તે રહેલું શ્રાદ્ધ કૃષ્ણપક્ષની એકાદશીમાં કે અમાવાસ્યામાં રાંધેલા અન્નથી કરવું." દેશભંગ કે વ્યાધિ આદિરૂપ આપત્તિ હોય, તો રહેલું સાંવત્સરિકશ્રાદ્ધ વચનમાં કહેલા કાલમાં સિધ્ધાન્નથી (રાંધેલા અન્નથી) કરવું. "આપત્કાલમાં પણ તે માસની કૃષ્ણએકાદશીમાં કે અમાવાસ્યામાં સિધ્ધાન્નથીજ સાંવત્સરિકશ્રાદ્ધ કરવું. ઇતિ નિર્ણય. આ પ્રત્યાબ્દિકાદિ (સંવત્સરીઆદિ) શ્રાદ્ધ સિધ્ધાન્નથી કરવાનું કહ્યું છે, તથાપિ તે દિવસે ગ્રહણ હોય કે બ્રાહ્મણ ન મળે, તો દ્વિજોએ પણ આમશ્રાદ્ધ કરવું. તે વિષે ગોભિલઃ—અમાવાસ્યાએ સૂર્યગ્રહણમાં માતાપિતાનું પ્રત્યાબ્દિક પ્રાપ્ત થયું, તો પુત્રે સિદ્ધાન્નથી,સુવર્ણથી કે આમાન્નથી તે કરવું. અમાવાસ્યા શબ્દથી પૌર્ણમાસી પણ જાણવી. [તેમાં ચંદ્રગ્રહણ આવે છે.]

૬૪૪ જોકે "ચંદ્રસૂર્યગ્રહણમાં અન્ન જમવું નહિ." એ વચનથી ગ્રહણમાં ભોજનનો નિષેધ છે, તોપણ જમનારાને દોષ છે; શ્રાદ્ધ કરનારનો તો અભ્યુદય [શ્રેયસ્કર] છે, એવું મિતાક્ષરામાં કહ્યું છે. અમાવાસ્યાનું દર્શશ્રાદ્ધ, માસિકશ્રાદ્ધ ને મરણતિથિનું શ્રાદ્ધ બ્રાહ્મણ મળે તો સિધ્ધાન્નથીજ કરવું. જમનારા બ્રાહ્મણ ન મળે, તો આમાન્નથી કે સુવર્ણથી શ્રાદ્ધ કરવું.

ઇતિ નિર્ણય.

—:(०):—

અથ આમશ્રાદ્ધના કાલ.

બૈધાયનઃ—"સંક્રાંતિમાં, રસોઇ કરવાનો અસંભવ હોય ત્યારે, બ્રાહ્મણ ન મળે તો, પ્રવાસમાં, પુત્રજન્મ થાય ત્યારે, ને ગ્રહણમાં દ્વિજોએ આમશ્રાધ્ધ કરવું. શૂદ્રોએ સર્વકાલ આમશ્રાધ્ધજ કરવું. [ગ્રંથાર્થ આવ્યો છે.] તે પ્રકારે સુમંતુઃ—"હે રાજા, સ્ત્રી ન હોવાથી રસોઇનો અસંભવ હોય ત્યારે, ને પ્રવાસાદિમાં બ્રાહ્મણાદિને પણ આમાન્નથી શ્રાદ્ધ કરવાનો અધિકાર છે; અને શૂદ્રોને તો સર્વકાલ આમશ્રાધ્ધનોજ અધિકાર છે, એવું વિદ્વાનો કહેછે. ઉશનાઃ—અગ્નિસિધ્ધ ન હોય તો, આપત્કાલમાં, તીર્થમાં અને ચંદ્રસૂર્યના ગ્રહણમાં દ્વિજોએ

આમશ્રાધ્ધ કરવું; શૂદ્રોએ સર્વદા આમશ્રાધ્ધજ કરવું." તેમ "સ્ત્રી, શૂદ્ર, સ્વપચ (પત્નીરહિત હાથે રસોઈ કરનારો,) એમણે, અને જાતકર્મમાં પાર્વણવિધિથી આમશ્રાધ્ધ કરવું." [ગ્રંથકારનો અર્થ આવી ગયોછે.] આમશ્રાદ્ધ એટલે રાંધેલા અન્નને ઠેકાણે કાચું અન્ન લેવું, એટલો વિશેષ છે.

૬૪૫ વ્યાસઃ—"રાંધેલા અન્નથી શ્રાધ્ધ કરવામાં જે વિધિ હોય છે, તેજ વિધિ આમશ્રાધ્ધમાં કરવો. તેમ આવાહનાદિ સર્વ કર્મ ને પિંડદાન વગેરે તેજ પ્રમાણે કરવું. સિદ્ધાન્ન કે આમાન્ન જે બ્રાહ્મણોને આપ્યું, તે અન્નથીજ અગ્નૌકરણ ને પિંડદાન પણ કરવું." જમદગ્નિઃ—"આમશ્રાદ્ધમાં અનગ્નિક પુરૂષે બ્રાહ્મણના હાથમાં અગ્નૌકરણ કરવું." હાથમાં અગ્નૌકરણ નિરગ્નિકવિષે કહ્યું છે. "શ્રાદ્ધમાં જે આમાન્ન આપવાનું હોય, તે પુરૂષના આહાર કરતાં ચારગણું આપવું." વ્યાસઃ—અશક્તિ હોય, તો બમણું વા આહાર જેટલું આપવું. મરીચિઃ—"આમશ્રાધ્ધમાં આવાહન, સ્વધાકાર અને વિસર્જન, એટલે ઠેકાણે મંત્ર વર્જિત કરવા. બીજા કર્મમાં મંત્ર ભણવા. એ આમશ્રાધ્ધનો વિધિ છે." ગાલવઃ—"આમશ્રાદ્ધ પૂર્વાણ્હમાં કરવું." સુમંતુઃ—"શૂદ્ર શ્રેષ્ઠ હોય, તોપણ તેણે શ્રાધ્ધમાં બ્રાહ્મણોને કદાપિ રાંધેલા અન્નથી જમાડવા નહિ; જો જમાડે તો દોષવાળો થાય; અને તેને જમાડવાનું ફલ મળે નહિ. મધ્યાન્હપછી જે કુતપકાલ કહ્યોછે, તેમાં પિતરોને નામે આમાન્ન આપવામાત્રથી શ્રાધ્ધ અક્ષય્ય થાય." એ શૂદ્રવિષે જાણવું; ને પૂર્વાણ્હમાં આમશ્રાધ્ધ કરવાનું કહ્યું, તે દ્વિજોવિષે જાણવું.

ઇતિ આમશ્રાધ્ધનિર્ણય.

:-(૦):-

અથ સ્ત્રીઓનું જુદું શ્રાધ્ધ કરવાનો નિર્ણય.

૬૪૬ સ્ત્રીઓનું મૃતતિથિઆદિ શ્રાધ્ધસિવાય બીજે ઠેકાણે તેનું પતિની સાથેજ શ્રાધ્ધ કરવું. તે વિષે જાતૂકર્ણ્યઃ—"મૃતતિથિસિવાય બીજે ઠેકાણે સ્ત્રીઓનું જુદું શ્રાધ્ધ કરવું નહિ. કેટલાક ઋષિઓ બીજે ઠેકાણે સ્ત્રીઓનું જુદું શ્રાધ્ધ કરવાનું ઈચ્છેછે." બીજે ઠેકાણે એટલે અષ્ટકાદિમાં શ્રાદ્ધ જુદું કરવું. તેવિષે કહ્યું છે કે, "અન્વષ્ટક્ય નામનું શ્રાધ્ધ, વૃધ્ધિશ્રાદ્ધ, મૃતતિથિશ્રાધ્ધ અને એકોદ્દિષ્ટ શ્રાધ્ધ, એ ચારસિવાય સ્ત્રીઓનું જુદું શ્રાધ્ધ થાય નહિ. વૃદ્ધિશ્રાધ્ધમાં, પ્રત્ય-

બ્દિકમાં,ગયાશ્રાદ્ધમાં ને અષ્ટકાશ્રાદ્ધમાં,માતાનું પિતામહીઆદિ સાથે પાર્વણ શ્રાદ્ધ કરવું." શાતાતપઃ–"નાંદીમુખશ્રાદ્ધ(વૃદ્ધિશ્રાદ્ધ)માં, અષ્ટકામાં,ગયામાં અને મૃતતિથિમાં માતાનું શ્રાદ્ધ પિતામહીઆદિની સાથે કરવું." કાષ્ણર્યાજિનિઃ–"અન્વષ્ટકામાં, વૃદ્ધિશ્રાદ્ધમાં, ગયામાં અને મરણતિથિમાં, માતાનું શ્રાદ્ધ જુદું કરવું; બીજે ઠેકાણે પતિની સાથે કરવું." માતાનું એટલે સ્ત્રીઓનું જાણવું.[માતા, પિતામહી ને પ્રપિતામહી.] મરણતિથિમાં તો માતાનુંજ પિતામહીની સાથે કરવું. [બીજી સ્ત્રીઓનું નહિ.]

૬૪૭ બીજી સ્મૃતિમાંઃ–"અન્વષ્ટકામાં નવ પિંડથી શ્રાદ્ધ કરવું." તે એવી રીતે કે, "પિતાદિ પાર્વણના પ્રથમ ત્રણ પિંડ; પછી માતાદિ પાર્વણના ત્રણ,ને અંતે માતામહાદિ પાર્વણના ત્રણ પિંડ આપવા." [એટલે માતૃપાર્વણ મધ્યમાં આવ્યું.] એ નવે પિંડ પ્રધાન છે. તેમાં માતૃપાર્વણના ત્રણ પિંડ દર્શની પેઠે બીજા પિંડની સાથે સરખા ધર્મવાળા નથી; કારણકે તેમને પ્રધાનપણું છે. જે કોઇએ કહ્યું છે કે, અનેક માતાઓ હોય, તો બે પિતાના શ્રાદ્ધની પેઠે બે ત્રણ આદિ માતાઓનો ઉચ્ચાર કરીને બધાં વચ્ચે એકજ પિંડ આપવો; કારણ કે દરેક માતાને જુદા પિંડ આપે તો,નવ સંખ્યા કરતાં અધિક સંખ્યા થવાથી અન્વષ્ટક્યનો ભંગ થાય. એ રીતે દર્શાદિ શ્રાદ્ધમાં અદ્રષ્ટપિંડિકાવિધાનશાખાના આધારે લૈઈ વ્યાખ્યાન કર્યું છે; પણ તે શિષ્ટાચારની સાથે વિરૂદ્ધ છે. શિષ્ટ લોકો અન્વષ્ટક્યમાં સાપત્નમાતાનું એકોદ્દિષ્ટ ને પિંડ જુદો કરે છે. વળી માતૃપ્રધાનઅષ્ટકાશ્રાદ્ધમાં માતામહીના પાર્વણના પિંડનો નિષેધ કરવો સારો નહિ; કારણકે પુરૂષના પિંડ આપ્યાપછી તેમની પત્નીઓના પિંડ આપવા; એનો શાંખાયનગૃહ્યસ્મૃતિ સાથે વિરોધ આવે છે. વળી નવ દેવતાવાળું શ્રાદ્ધ છે, એવું બતાવવાસારૂ સ્મૃતિમાં નવ પિંડ શબ્દની પ્રવૃત્તિ છે, તેથી વિશેષવાક્યથી સામાન્ય વાક્યનો બાધ થાય, એ ન્યાયનો પણ અહીં નિરાસ થયો. અત્રે સાપત્નમાતાનું એકોદ્દિષ્ટ કરવું.

૬૪૮ તે વિષે જાતૂકર્ણ્યઃ–"સાપત્નમાતાનું એકોદ્દિષ્ટ કરવું; પાર્વણ કરવું નહિ." તેમ મહાલયશ્રાદ્ધમાં માતાઓનું શ્રાદ્ધ પિતાની સાથે અથવા જુદું કરવું." તે વિષે અપરાર્કગ્રંથમાંઃ–"ગયામાં ને મહાલયાદિમાં માતાનું શ્રાદ્ધ જુદું વા પિતાની સાથે કરવું." સ્મૃત્યર્થસારમાંઃ–"માતાનું શ્રાદ્ધ જુ-

દું કરવું; ને માતામહાદિ પાર્વણ સપત્નીક કરવું." અન્ય ગ્રંથમાં પણ કહ્યુંછે કે, માહાલયમાં માતાનું પાર્વણ મધ્યમાં લેવું. તથાઃ—"વૃદ્ધિશ્રાદ્ધમાં પહેલાં, ગયાશ્રાદ્ધમાં અંતે અને અન્વષ્ટકામાં મધ્યે, માતૃપાવર્ણશ્રાદ્ધ જુદું કરવું. એ સ્થલમાં પતિની સાથે કરવું નહિ." માતાનું અન્વષ્ટકાશ્રાદ્ધ વિશ્વેદેવપૂર્વક કરવું. તે વિષે કહ્યું છે કે, "અષ્ટકામાં પિતરોનું શ્રાદ્ધ વિશ્વેદેવરહિત, ને માતરોનું વિશ્વેદેવસહિત કરવું; તેમ વૃદ્ધિશ્રાદ્ધમાં માતરોનું વિશ્વેદેવરહિત ને પિતરોનું વિશ્વેદેવસહિત કરવું." અષ્ટકાની પેઠે અન્વષ્ટમાં પણ માતાઓનું શ્રાદ્ધ વિશ્વેદેવપૂર્વકજ કરવું. માતા, પિતામહી ને પ્રપિતામહીને નામે બ્રાહ્મણ જમાડવા. અહીં માતા આદિ ત્રણનું ગ્રહણ કર્યું છે, તેથી અષ્ટકામાં પિતૃપાર્વણ સિવાય કેવલ માતૃપાવર્ણ લેવાનું કહ્યું છે.

૬૪૯ તે પ્રકારે સ્મૃતિમંજરીમાંઃ—"તે અષ્ટકાશ્રાધ્ધ કેવલ માતાનુંજ છે, માટે તેને માતૃશ્રાધ્ધ પણ કહે છે." તે એક પાર્વણ જીવત્પિતાને યોગ્ય છે. કંઇ ન મળે તો, "શાકમાત્રથી પણ અપરપક્ષશ્રાધ્ધ કરવું." એ વચનથી નિરગ્નિકને પણ અપરપક્ષાન્વષ્ટકાશ્રાધ્ધ નિયમથી કરવાનું છે. બીજી અન્વષ્ટકાઓમાં નિયમ નથી. સાગ્નિકને તો પિંડપિતૃયજ્ઞ પછી કરવાનું વિધાન છે, માટે સર્વ અન્વષ્ટકામાં નિયમથી શ્રાધ્ધ કરવાનું છે. '**पिंडपितृयज्ञावृत्ते**' એટલે પિંડપિતૃયજ્ઞ કરનારે બીજે દિવસે સવારે અન્વષ્ટક્ય કરવું; તેથી જીવત્પિતૃકને અષ્ટકાશ્રાદ્ધનો અધિકાર નથી, તોપણ આ માતૃશ્રાધ્ધ (એકલા માતાના પાર્વણવાળું શ્રાધ્ધ) કરવાનો અધિકાર છે; કારણકે અન્વષ્ટકાશ્રાધ્ધ માતાનું જુદું કરવું, એવું વચન છે.

ઇતિ માતાઓના જુદા શ્રાદ્ધનો નિર્ણય.

અથ જીવત્પિતૃકશ્રાદ્ધનો નિર્ણય.

૬૫૦ તે વિષે કહ્યું છે કે, "જીવત્પિતાને પિતૃકર્મમાં અધિકાર નથી; કારણ કે જીવતા પિતાનું ઉલ્લંઘન કરીને બીજા પિતરોને કંઈ આપવાનો અધિકાર નથી." એ કાત્યાયનવચનથી જીવત્પિતૃક પુત્રને શ્રાદ્ધાધિકારનો નિષેધ છે, તોપણ ગૃહ્યપરિશિષ્ટમાં તેનો અપવાદ (નિષેધનો નિષેધ) કર્યો છે. તેજ કહે છે કે, "વિવાહ, પુત્રજન્મ, પિત્ર્યેષ્ટિ, સોમયાગ, તીર્થ અને બ્રાહ્મણ-

નું આવવું, એ છ ઠેકાણે જીવત્પિતૃકને અધિકાર છે. પિંડ્યેષ્ટી, પિતૃયજ્ઞ, વૃદ્ધિ, (મંગલ કાર્યે), માતાની મરણતિથિ, બ્રાહ્મણસંપત્તિ ને તીર્થ, એટલાં સ્થાનમાં જીવત્પિતૃક માણસે પણ શ્રાદ્ધ કરવું." મૈત્રગૃહ્યપરિશિષ્ટમાંઃ–" ગયા સિવાય સર્વ તીર્થોમાં ને સર્વ મહા નદીઓમાં જીવત્પિતાએ પણ પાર્વણ વિધિથી શ્રાદ્ધ કરવું. તે પ્રમાણે માતા મરણ પામી હોય ને કંઈ પ્રસંગથી ગયાની પ્રાપ્તિ થાય, તો જીવત્પિતાએ માતાનું શ્રાદ્ધ કરવું. તે વિષે કહ્યું છે કે, "અન્વષ્ટકામાં ગયાની પ્રાપ્તિ થાય તો, અને મૃતતિથિમાં પિતા જીવતો હોય, તોપણ તેના પુત્રે માતાનું શ્રાધ્ધ કરવું." તેમ પતિતપણાના દોષથી યુક્ત કે સંન્યાસી પિતા હોય, તો ઉપર કહેલા કાલ ને સ્થાનસિવાય બીજા કાલ ને સ્થાનમાં પણ પુત્રે શ્રાધ્ધ કરવું.

૬૫૧ સ્મૃત્યંતરમાંઃ–" બ્રાહ્મણાદિના હાથથી પિતા મરણ પામ્યો હોય, કે પતિત હોય, અગર સંગ એટલે સંબંધરહિત હોય, તો જેમને પિતા શ્રાદ્ધ આપતો હતો, તે પિતરોનેજ પુત્ર પોતે આપે." સુમંતુઃ–" અગ્નિરહિત જીવત્પિતૃક દ્વિજે શ્રાધ્ધ ન કરવું; અને સાગ્નિકે, જેને પિતા આપતો હતો, તે પિતૃને પુત્ર પોતે આપે." અહીં સાગ્નિક એટલે અગ્નિહોત્રી ને સ્માર્ત્તાગ્નિવાળો બન્ને જાણવા,અને બે અગ્નિથી રહિત નિરગ્નિકને પણ એ પ્રકારે જાણવું. " નિરગ્નિક જીવત્પિતૃકે પણ પુત્રજન્મનિમિત્ત વૃધ્ધિશ્રાધ્ધમાં જે પિતરોને નામે પિતા આપે છે, તેમનેજ નામે પુત્ર પોતે આપે."એ વિષે વિશેષ મનુઃ–" પિતા જીવતો હોય, તો તે પિતાના પિતા આદિનું શ્રાધ્ધ પુત્રે કરવું; અને તે શ્રાધ્ધમાં બ્રાહ્મણને જે અર્પણ કર્યું હોય,તે પોતાના પિતાને [1] જમાડવું." "હવે જો પિતા મરણ પામ્યો હોય ને પિતામહ જીવતો હોય,તો પિતાનું નામ દેઇને પ્રપિતામહનું નામ દેવું;વા તે શ્રાધ્ધમાં પિતામહને ભોજન આપવું, એવું મનુ કહે છે. " તથાઃ–" પ્રપિતામહ જીવતો હોય, તો સાગ્નિક જીવત્પિતૃકે શ્રાધ્ધ ન કરવું. " એ સુમંતુવચનથી પિતા ને પિતામહ જીવતા હોય, તો પૂર્વોક્ત નિમિત્તથી શ્રાધ્ધ કરવાનો અંગીકાર કર્યો છે. તથાઃ–"પિતા શ્રાધ્ધ કરતો હોય, તેના જે પિતૃ આદિ દેવતા, તેજ જીવત્પિતૃકને જાણવા. " અહીં વિશેષ સ્મૃત્યંતરમાંઃ–" જો પિતા જી-

૧ અહીં વિપ્રવત્ એવો પઠાંતર છે, તેનો અર્થ બ્રાહ્મણ જેવું પિતાને જમાડવું.

વતો હોય ને પુત્રને શ્રાદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ આવે, તો પિતામહાદિ ત્રણ ને પોતાના માતામહાદિ પિતરોનું યજન કરવું (પૂજવા)."

ઇતિ જીવત્પિતાનું શ્રાદ્ધ કરવાનો નિર્ણય.

અથ જીવત્પિતાનું શ્રાદ્ધ કરવાનો નિષેધ.

૬૫૨ લૌગાક્ષિઃ—"જીવત્પિતૃકે આમશ્રાદ્ધ, ગયાશ્રાદ્ધ, મહાલયશ્રાદ્ધ ને કાળા તલયુક્ત જલથી તર્પણ, એટલાં વાનાં કરવાં નહિ." ક્રતુ પણઃ—"અષ્ટકા, સંક્રાંતિ, મન્વાદિયુગાદિ તિથિઓ, ચંદ્રસૂર્ય ગ્રહણ, પાતયોગ ને સ્વેચ્છાથી પૂજ્ય બ્રાહ્મણાદિ યોગ, એટલાં સ્થાનમાં શ્રાદ્ધ ને કામ્યશ્રાદ્ધ જીવત્પિતૃકે કરવાં નહિ." આમશ્રાદ્ધ ને ગયાશ્રાદ્ધનો નિષેધ કર્યો, તે શ્રાદ્ધ કરવા વાસ્તેજ ગયામાં જઇને શ્રાદ્ધ ન કરવાવિષે છે.

ઇતિ જીવત્પિતાનું શ્રાદ્ધ કરવાનો નિષેધ.

-:(૦):-

અથ આજા પડવાનું શ્રાદ્ધ.

જીવત્પિતૃકે આશ્વિનશુક્લપ્રતિપદામાં માતામહનું (માના બાપનું) શ્રાદ્ધ કરવું. તે વિષે કહ્યું છે કે, "જીવત્પિતૃક દૌહિત્રે આશ્વિનશુક્લપ્રતિપદાને દિવસે સંગવકાલમાં (છ ઘડી દિવસથી બાર ઘડીની અંદર) માતામહનું એક પાર્વણવાળું શ્રાદ્ધ કરવું." તથાઃ—"ગર્ભમાંથી બારણે ઉત્પન્ન માત્ર થયેલા દૌહિત્રે, પિતા જીવતો હોય છતાં, આશ્વિનશુક્લપ્રતિપદાને દિવસે માતામહનું શ્રાદ્ધ કરવું." તથાઃ—"માતાના પિતાથી આરંભ કરીને ત્રણેને માતામહ કહ્યા છે; તેમનું શ્રાદ્ધ દૌહિત્રોએ પિતૃશ્રાદ્ધની પેઠે કરવું."

ઇતિ આજા પડવાનું શ્રાદ્ધ.

અથ શ્રાદ્ધને દિવસે દ્રવ્ય ન હોય, તે વિષે નિર્ણય.

૬૫૩ "દ્રવ્યનો કે બ્રાહ્મણનો અસંભવ હોય, તો શ્રાદ્ધને દિવસે પિંડમાત્ર કરવા, કે ઉપવાસ કરવો." સ્મૃત્યંતરમાંઃ—"શ્રાદ્ધયોગ્ય પાત્ર બ્રાહ્મણ ન મળે તો, પિતરોને નામે પિંડમાત્ર કરીને શેષ અન્ન, જ્યાં પાત્ર હોય ત્યાં લેઈ

જઈને તેને આપવું." ૧ પિંડમાત્ર એટલે શ્રાદ્ધના વિધિથી પિંડ આપીને શ્રાધ્ધ કરવું. બીજું વચન છે કે, "સર્વ મળવાનો અસંભવ હોય, તો અગ્નિમાં હોમ કરવો; અગર ગાયને ખવડાવવું કે જલમાં નાંખવું; પરંતુ પ્રાપ્ત પિતૃશ્રાધ્ધકર્મનો લોપ કરવો નહિ." અતિ દરિદ્ર પુરુષે તર્પણમાત્ર કરવું. તિલ વગેરેનો પણ અસંભવ હોય તો, વૃદ્ધવસિષ્ઠઃ—"શ્રાધ્ધકાલ પ્રાપ્ત થયેથી ઘાસનો પૂળો પિતરોને નામે અગ્નિમાં બાળવો; અથવા પાણીથી ઉપવાસ કે શ્રાધ્ધસંહિતાનો પાઠ કરવો. વિષ્ણુપુરાણમાં:—"ઘાસનો પૂળો વગેરે સર્વ ન મળે, તો વનમાં જઈને સૂર્યાદિ લોકપાલ-દેવતાઓને ઉંચા હાથ કરી બગલો દેખાડીને ઉંચા સ્વરથી આ મંત્ર ભણવો. તેનો અર્થ. "મને શ્રાધ્ધ કરવા યોગ્ય ધન, વા બીજું વિત્ત કે કંઈ મળતું નથી, માટે મારા પિતરોને હું નમસ્કાર કરૂછું; મારી ભક્તિથી પિતરો તૃપ્ત થાઓ. તે માટે હું આ મામારા બન્ને હાથ વાયુના માર્ગરૂપી આકાશમાં ઉંચા કરીને બગલો દેખાડું છું" "હે ધર્મ રાજા, પિતરોએ એવું ગાયું છે કે, બગલો દેખાડવારૂપી ભાવના કરવાયોગ્ય ભક્તિનું કારણ જે કરે, તેણે પિતરોનું શ્રાદ્ધ કર્યું."

ઇતિ દ્રવ્ય ન હોય, તેના શ્રાદ્ધનો નિર્ણય.

-:(૦):-

અથ આશૌચથી રહેલા શ્રાદ્ધના કાલનો નિર્ણય સંપૂર્ણ.

૬૫૪ મરીચિઃ—"શ્રાદ્ધમાં વિઘ્ન આવે કે મૃતિતિથિ જાણવામાં ને આવે, તો રહેલું શ્રાદ્ધ સિધ્ધાન્નથી કૃષ્ણએકાદશીમાં કે અમાવાસ્યામાં કરવું. શ્રાધ્ધમાં આશૌચ આવવાથી રહેલું શ્રાદ્ધ, સૂતક ઉતરેથી બીજે દિવસે કરવું." ઋષ્યશૃંગઃ—"સાંવત્સરિકશ્રાદ્ધ પ્રાપ્ત થાય ને આશૌચ આવે, તો આશૌચને અંતે તે શ્રાદ્ધ કરવું." આશૌચને અંતે કરવાનો અસંભવ હોય, તો અમાવાસ્યામાં કરવું. તે વિષે ગોભિલઃ—"પ્રતિસાંવત્સરિકશ્રાધ્ધ કરવાનું આવ્યું, ને તેમાં સૂતક કે મૃતક પ્રાપ્ત થાય, તો મૃતક ને કે સૂતકને અંતે વા તે માસની અમાવાસ્યામાં તે કરવું.

૬૫૫ હારીતઃ—"મૃતાશૌચમાં તેરમે દિવસે, જન્માશૌચમાં અગિયારમે, અને રજસ્વલાના પાંચમે દિવસે રહેલું શ્રાધ્ધ કરવું." મૃતકસૂતકમાં તેરમે દિ-

---

૧ પિતૃયજ્ઞ એવો પાઠાન્તર પણ છે. તેનો અર્થ શ્રાદ્ધવિધિ.

વસે કહ્યું, તે ધણા પાસેના સંબંધીના સૂતકવિષે જાણવું. દૂરના સંબંધીના સૂતકવિષે બીજી સ્મૃતિમાંઃ—સૂતકથી અંતરાયલું સાંવત્સરિકશ્રાદ્ધ, "જનનાશૌચમાં અગિયારમે દિવસે ને મૃતાશૌચમાં બારમે દિવસે કરવાનું મનુએ કહ્યું છે." તથાઃ—"આશૌચથી અંતરાયલું સાંવત્સરિકશ્રાદ્ધ જનનાશૌચને અગિયારમે દિવસે ને મૃતાશૌચને બારમે દિવસે કરવું, એવો સનાતન વિધિ છે." જે વચન છે કે, "પોતાને ઘેર જનનાશૌચ આવે,તો રહેલું સાંવત્સરિકશ્રાદ્ધ બારમે દિવસે કરવું." તે વચનનું મૂલ પ્રમાણ જડતું નથી, કે તે ક્યાંનું છે? માટે તેનો અનાદર કર્યો છે. ષટ્ત્રિંશન્મતમાંઃ—"માસિકશ્રાદ્ધ ને સાંવત્સરિકશ્રાદ્ધ અંતરાયલું હોય, તે મૃતક કે સૂતકની શુદ્ધિ થયેથી કે વિશેષકરીને અમાવાસ્યામાં કરવું." તથાઃ—"શ્રાદ્ધમાં મૃતક,સૂતક વા રજસ્વલાનું વિઘ્ન આવે,તો તેને અંતે શ્રાદ્ધ કરવું, એવું મનુએ કહ્યું છે." વ્યાસઃ—"શ્રાદ્ધમાં મૃતક કે સૂતકનો અંતરાય આવે,તો તે અંતરાયલું શ્રાદ્ધ વિદ્વાન લોકોએ અમાવાસ્યાને દિવસે કરવું."

ઇતિ આશૌચાદિથી રહેલા શ્રાદ્ધનો નિર્ણય.

અથ નિત્યશ્રાદ્ધનો નિર્ણય.

૬૫૬ દરરોજ કરવાના શ્રાદ્ધનું સ્વરૂપ ભવિષ્યોત્તરમાંઃ—"રોજનું શ્રાદ્ધ વિશ્વેદેવરહિત કરવાનું, માટે તેને નિત્યશ્રાદ્ધ કહેછે.અશક્તિ હોય તો,ઉદકમાત્રથી કરવું" સ્મૃતિસારમાંઃ—"પંચમહાયજ્ઞમાંના નિત્યશ્રાદ્ધમાં પિતૃમાટે એક બ્રાહ્મણને પણ અન્ન જમાડવું;વિશ્વેદેવમાટે એક બ્રાહ્મણને અન્ન જમાડવું નહિ."વિશ્વેદેવરહિત નિત્યશ્રાદ્ધ કરવું. ચંદ્રિકાનિબંધમાંઃ—નિત્યશ્રાદ્ધ વિશ્વેદેવરહિત કરવું. તેમજ બીજી સ્મૃતિમાંઃ—નિત્યશ્રાદ્ધ વિશ્વેદેવ,બ્રહ્મચર્યવ્રત ને પિંડરહિત કરવું.શ્રાદ્ધકલ્પમાંઃ—"નિત્યશ્રાદ્ધમાં નિમંત્રણ,હોમ, આવાહન,વિસર્જન, પિંડદાન, વિકિર ને દક્ષણા, એટલાં વાનાં કરવાં નહિ. નૈમિત્તિકશ્રાદ્ધમાં પર્યુષિત (રાત્રે કરી મૂકેલું ટાઢું) અન્ન બ્રાહ્મણને જમાડવું નહિ; પણ નિત્યશ્રાદ્ધમાં શાક કે તળેલું ભક્ષ્યાદિ ટાઢું અન્ન જમાડવાને હરકત નથી. ગોષ્ઠી નામના શ્રાદ્ધમાં ને નિત્યશ્રાદ્ધમાં ચિત્રાહુતિ [જેને અપોશન કહે છે, ને

પત્રાળા આગળ ભાતની આહુતિ મૂકાય છે તે.) આપવી; બીજા સર્વ શ્રાદ્ધમાં ચિત્રાહુતિ ને અગ્નૌકરણાહુતિ ન આપવી.

૬૫૭ પ્રેતકલ્પમાંઃ—"નિત્યશ્રાધ્ધમાં સર્વ પિતૃગણનો ઉચ્ચાર કરીને એક બ્રાહ્મણની ગંધપુષ્પાદિથી પૂજા કરી યથાશક્તિ તેને જમાડવો. અગ્નૌકરણ, આવાહન, સ્વધાકાર, પિંડદાન, બ્રહ્મચર્યાદિ નિયમ, વિશ્વેદેવ, એટલાં કર્મ નિત્યશ્રાધ્ધમાં તજવાં; ને રસોઈ બ્રાહ્મણમાટે કરાવી તેને જમાડવો." સ્મૃત્યર્થસારમાંઃ—નિત્યશ્રાધ્ધ વિશ્વેદેવરહિત ને છ પિતૃ દેવતાવાળું કરવું. તેમાં અન્ન, દેશ કાલ, કર્ત્તા અને ભોક્તા, એમના કોઇ પ્રકારના નિયમ પાળવા નહિ; અને નમસ્કાર માત્રથી વિસર્જન કરવું. તથાઃ—"શ્રાદ્ધ અન્નથી, ઉદકમાત્રથી વા શાકમૂળફલાદિથી પિતૃની તૃપ્તિમાટે કરવું." ચમત્કારખંડમાંઃ—"જ્યાં પ્રસંગથી શ્રાધ્ધસિદ્ધિ થતી હોય, ત્યાં નિત્યશ્રાદ્ધ જુદું કરવું નહિ." શ્રીરામાયણમાંઃ—[ચિત્રકોટ પર્વત ઉપર શ્રીરામચંદ્રજીએ શ્રાધ્ધ કર્યું, ત્યાં દશરથે પિંડ લેવાસારૂ ગંગામાંથી હાથ કાઢયો હતો, ત્યારે તેમણે પિતાને કહ્યું છે કે,] "હે દશરથ રાજન્, આ ઉત્તમ ઇંગુદી (હિંગોરાના ફલ)નો પિંડ હું આપું છું, તે તમે ગ્રહણ" કરો. [કારણકે કર્ત્તાપુરૂષ જે અન્ન ખાય, તે દેવતાઓને પણ અપાય.]

ઇતિ નિત્યશ્રાદ્ધનો નિર્ણય.

—:(o):—

અથ સંકલ્પશ્રાદ્ધનો વિધિ.

૬૫૮ ષટ્ત્રિંશન્મતમાંઃ—"પોતાની અશક્તિના કારણથી સંપૂર્ણ રીતે પાર્વણશ્રાદ્ધ કરવાને સમર્થ ન હોય, તો પિંડઅર્ઘાદિરહિત સંકલ્પશ્રાધ્ધ કરવું." સ્મૃતિસંગ્રહમાંઃ—"શ્રાધ્ધનાં સંપૂર્ણ અંગ કરવાને સામર્થ્ય ન હોય, તો અર્ઘાદિરહિત સંકલ્પશ્રાદ્ધજ કરવું." આદિ શબ્દથી આવાહનાદિ જાણવા, આપસ્તંબઃ—સંકલ્પશ્રાદ્ધમાં આવાહન, અર્ઘ, અગ્નૌકરણ,સ્વધાવાચન, એટલાં વાનાં તજવાં. તથાઃ—"આવાહન, અગ્નૌકરણ, વિકિર ને અર્ઘપાત્રપૂરણ, એ ચાર પિંડરહિત સંકલ્પશ્રાદ્ધમાં ન કરવાં." [મૂલાર્થ આવ્યો છે.] તથા સ્મૃતિઃ—"સંકલ્પશ્રાદ્ધમાં અર્ઘપાત્ર પૂરણ, આવાહન, અગ્નૌકરણ, પિંડ, એટલાં ન કરવાં." વ્યાસઃ—"નાસ્તિકય બુધ્ધિથી અગ્નિનો ત્યાગ કરી મરણ પા-

મેલાનું એકોદિષ્ટ, સપિંડીકરણ કે પાર્વણ કંઈ પણ કરવું નહિ. અગ્નિનો ત્યાગ ન કરનારા મરણ પામેલાનું સપિંડન કરવાની ઉક્તિ છે, માટે તેનું સંકલ્પ શ્રાધ્ધ કરી બ્રાહ્મણ જમાડવા." [મૂલાર્થ આપ્યો છે.]

ઇતિ સંકલ્પ શ્રાદ્ધનિર્ણય સંપૂર્ણ.

-:(૦):-

અથ તીર્થશ્રાદ્ધ.

૧૫૯ અક્ષય્ય પ્રશ્ન, અગ્નૌકરણ, સ્વધાવાચન, અવનેજન, પ્રત્યવનેજન (પિંડ ઊપર પાણી છાંટવું પડે છે તે,) ને પિંડ, એટલાં અંગવાળું તીર્થશ્રાધ્ધ છે,એવું તીર્થખંડમાં છે. મત્સ્યઃ—" સર્વ નદીઓમાં સ્નાન કરી દેવપિતૃતર્પણ કરવું; શ્રાધ્ધકાલ હોય કે અકાલ હોય, તોપણ તીર્થની પ્રાપ્તિ થઈ કે, તીર્થશ્રાધ્ધ અને પિતૃતર્પણ કરવું; તીર્થમાં બ્રાહ્મણની પાત્રાપાત્ર પરીક્ષા કરવી નહિ; અને સાથવાના, જવના, પાયસના, ઘઉંના લોટના, પિણ્યાક (તલના ખોળ)ના અને ગોળના, એમાંથી ગમે તેના પિંડ આપીને, તીર્થમાં અર્ઘાવાહનાદિરહિત શ્રાદ્ધ કરવું. અર્ઘ, આવાહન, બ્રાહ્મણનો અંગુઠો ઝાલીને અન્ન નિવેદન, વિકિર, અને તૃપ્તિપ્રશ્ન, એટલાં વાનાં તીર્થશ્રાદ્ધમાં કરવાં નહિ," એવું બીજી સ્મૃતિમાં કહ્યું છે. તથાઃ—"શ્વાન (કુતરૂં), ધ્વાંક્ષ, (કાગડા જેવું એક જાતનું પક્ષી થાયછે.) ગીધ, કાગડા, ચાંડાલ, એમની દ્રષ્ટિ પડી હોય, તોપણ તેથી તીર્થશ્રાધ્ધક્રિયાની હાનિ થતી નથી." ષટ્ત્રિંશન્મતમાંઃ—"કાચા અન્નથી આમશ્રાદ્ધ કરે, ત્યારે પિંડદાન શીરીતે કરવું કે, ઘરની રસોઈમાંથી અન્ન લેઈને તેના, કે સાથવાના અગર પાયસના પિંડ ને અગ્નૌકરણ કરવાં." રાંધેલું વા કાચું જે હોય, તેનાથી કરવા. "કુરૂક્ષેત્ર, નૈમિષ, પુષ્કર ને ગયા, એ તીર્થોસિવાય બીજાં સર્વ તીર્થોમાં મુંડન (ક્ષૌર) ને તીર્થોપવાસ કરવાનો વિધિ છે.

ઇતિ તીર્થશ્રાધ્ધનો નિર્ણય.

-:(૦):-

અથ જીવત્શ્રાધ્ધનો વિધિ.

૧૬૦ પોતાના મરણપછી કોઈ કરનારો ન હોય, તો પોતાના જીવને માટે પોતેજ અગાઉથી શ્રાધ્ધ આપે. તે વિષે બ્રહ્મપુરાણઃ—"જે નર દેશ, કાલ, ધનશ્રદ્ધા, વ્યાપાર, ઈત્યાદિ સંસારવ્યવહારમાંથી વૈરાગ્ય પામી નીકળી ગયોછે

ને જીવેછે, તેણે પોતાના જીવને સારૂ પોતેજ શ્રાદ્ધ કરવું." તેનો વિધિ પુરાણાંતરમાંઃ—"ઉપવાસ અને સ્નાન કરીને તેરશને દિવસે એકાગ્રચિત્ત થઈ કર્ત્તાભોક્તા સર્વેશ્વર વિષ્ણુંનું પૂજન કરવું; શક્તિ હોય તો વિધિપૂર્વક જલધેનુનું દાન કરવું." કવ્યવાહન નામના અગ્નિ, પિતૃમાન્ નામના સોમ અને અંગિરસ્વાન્ પિતૃમાન્ નામના યમ, એ ત્રણને નામે ત્રણ ગોપ્રદાન કરવાં; તેમાં વસુ, રૂદ્ર ને આદિત્ય, એ ત્રણનું એક પાર્વણશ્રાદ્ધ કરવું. પછી ત્રણ દેવતાને નામે ત્રણ ગાયો આપવી. "વસુને અગ્નિના નામની, રૂદ્રને સોમના નામની ને આદિત્યને યમના નામની ગાય આપવી; વિશ્વેદેવના બ્રાહ્મણને તિલપાત્રદાન આપવું. પછી ત્વષ્ટા અક્ષર અને વિભુ, એવા નામના વિષ્ણુદેવનું સ્મરણ કરી શ્રાદ્ધનું વિસર્જન કરવું. પછી ચતુર્દશીને દિવસે, તે વખતે પ્રાપ્ત થયેલી જે નદી હોય, તે ઉપર જવું." રસ્તામાં જવ, લોઢું ને વસ્ત્ર વેરતા વેરતા જવું. [અહીં મૂલમાં સ્પષ્ટ લખેલા સ્તોત્રનો જપ કરવો.] તે સ્તોત્રનો અર્થ. "હે પુંડરીકાક્ષ (કમલનેત્ર), તમે જીત્યા છો. હે વિશ્વના પાલન કરનાર, તમને નમસ્કાર કરૂં છું. હે ઇંદ્રિયોના અધિપતિ મહાપુરુષ, હે પૂર્વજ, તમને હું નમસ્કાર કરૂંછું." ઇત્યાદિ સ્તોત્ર જપવું. જપ થયાપછી "દક્ષિણાભિમુખ અગ્નિ પ્રગટાવવો, ને પચાસ દર્ભની બ્રહ્માની મૂર્તિ કરીને દહન કરવી. તે અગ્નિમાં પ્રધાનદેવતા ભૂમિ, યમ ને રૂદ્રનું સ્મરણ કરી હોમ કર્યાપછી બ્રહ્માની મૂર્તિનું દહન કરવું." આ પ્રકાર અષ્ટ મહાદાનાદિ ને ભૂમિશયનાદિ વિધિ કર્યાપછી કરવો. પછી "ક્રવ્યાદ નામના અગ્નિથી તૃપ્ત થયેલી ભૂમિને હું નમસ્કાર કરૂંછું, એવું સ્મરણ કરવું; અને દૂધમિશ્રિત જલનો ભરેલો કુંભ તે સ્થાનની શાંતિ માટે રેડવો. નાભિ સુધી પાણીમાં ઉતરી દક્ષિણ દિશા ભણી મોઢું કરીને યમને, ધર્મરાજને, મૃત્યુને, અંતકને, વૈવસ્વતને, કાલને અને સર્વભૂત ક્ષયને," એ સાત નામથી પાણીની સાત અંજલિઓ (પોશો) આપવી. ત્યારપછી ૐ કહીને ચંડરૂદ્રને સ્મશાનના પતિને હું નમસ્કાર કરૂં છું. એ અર્થવાળો મંત્ર, જે મૂલમાં સ્પષ્ટ છે, તે ભણીને તિલ ને જલથી ભરેલો કુંભ ત્યાં રેડવો.

ઇતિ જીવત્શ્રાદ્ધનો વિધિ.

:-(૦):-

અથ મરણ પામેલાનું સપિંડીકરણ કર્યાપછી વિશેષ શ્રાદ્ધ કહેછે.

૬૬૧ મરનારના નામથી વર્ષસુધી શ્રાદ્ધ કરવું. તે વિષે કહ્યું છે કે, "બારમે દિવસે કે ત્રિપક્ષાદિ કાલમાં જેનું સપિંડીકરણ કર્યું, તેનું વર્ષસુધી દરરોજ આવાહનાદિ ધર્મરહિત અને ઉદકુંભસહિત પાર્વણશ્રાદ્ધ નિયમે સંકલ્પવિધિથી કરવું." [મૂલાર્થ આવ્યો છે.] સંકલ્પવિધિ પૂર્વે સંકલ્પશ્રાદ્ધપ્રકરણમાં કહેલો છે. સપિંડીકરણ કર્યાપછી વર્ષશ્રાદ્ધ આવતાસુધી કરવું; વર્ષ પૂરું થયે વર્ષશ્રાદ્ધ કરવું.તે સંકલ્પશ્રાદ્ધ વિશ્વેદેવરહિત કરવું. તે વિષે ગૌતમઃ—"વર્ષશ્રાદ્ધ આવતા સુધી દરરોજ કર્ત્તા ભોક્તાના નિયમ ધર્મરહિતને ઉદકુંભસહિત પાર્વણશ્રાદ્ધ સંકલ્પ વિધિથી કરવું;પછી પ્રત્યાબ્દિકશ્રાદ્ધ કરવું." એ કર્ત્તાભોક્તાના નિયમો પણ આબ્દિક આવતાસુધી પાળવા,એ મર્યાદાછે.યાજ્ઞવલ્કયઃ—"બાર માસ પૂરા થતા પહેલાં જેનું સપિંડીકરણ કર્યું, તેને નામે સંવત્સર પૂર્ણ થતાસુધી ઉદકુંભસહિત શ્રાદ્ધ કરવું."

૬૬૨ તથાઃ—" જેનું સપિંડીકરણ વર્ષ પૂર્ણ થતાપહેલાં કર્યું, તેને નામે વર્ષ પૂર્ણ થતાસુધી દરરોજ ઉદકુંભદાનયુક્ત અન્ન બ્રાહ્મણને જમાડવું." અહીં જેનુંતેનું, તેને નામે, એવું એકવચન છે; તેથી એક પિતૃદેવતા જાણવી, એવું [કિટલાક] કહેછે.તથાઃ—"સપિંડીકરણ થયાપછી બીજું વર્ષ બેસતાસુધી મરનાર [એક] ને નામે ઉદકુંભ ને અન્ન આપવું." તે વિષે ગરૂડપુરાણનું પ્રમાણ આપે છે; અને કાલાદર્શાદિ ગ્રંથમાં તો પિતૃ, પિતામહ ને પ્રપિતામહ એ ત્રણ દેવતાનું ઉપર બતાવેલા ધર્મવાળું શ્રાદ્ધ પાર્વણવિધિથી કરવાનું કહ્યું છે. ફરી તેની આગળના ગ્રંથમાં ઉદકુંભ ને માસિકશ્રાદ્ધ બન્ને જોડે આવે, તે દિવસે માસિકશ્રાદ્ધ માત્ર કરવાથી ઉદકુંભની સિદ્ધિ થઇ, એવું કહ્યું છે. તેમ ઉદકુંભશ્રાદ્ધમાં એકજ દેવતાનો અંગીકાર કર્યો છે; એ દરરોજનું ઉદકુંભયુક્ત શ્રાદ્ધ માતાનું પણ વર્ષસુધી કરવું. તે વિષે કહ્યું છે કે, " જે પ્રમાણે વર્ષસુધી પિતાનાં માસિકો ને દરરોજ ઉદકુંભયુક્ત શ્રાદ્ધ કરવાનાં કહ્યાં છે, તે પ્રમાણે માતુશ્રીનાં પણ કરવાં." વર્ષસુધી એ માસિકાદિ શ્રાદ્ધ કરવાનું વિધાન કર્યું છે, તેથી માસિકાદિ ક્રિયા બે વાર કરવાની સિદ્ધ થઇ. તે શી રીતે કે, " હે સ્કંદ, બાર માસના અન્નની ને ઉદકુંભની જે રોકડી કિંમત થાય, તે બ્રાહ્મણને આપવી." તે સપિંડન થતાપહેલાં આપીને પછી સપિંડન કરવું, એવું પૂર્વે કહ્યું છે.

૬૬૩ તથાઃ—"આદ્યશ્રાદ્ધમાં બ્રાહ્મણને જમાડવો, અથવા અગ્નિમાં હોમ કરવો; ને ફરી બ્રાહ્મણને જમાડવો, એટલે બે વાર આવૃત્તિ થઇ." તથાઃ— "સંવત્સર પૂર્ણ થતાપહેલાં જેનું સપિંડીકરણ કર્યું, તેનાં સોળ માસિકશ્રાદ્ધની બે વાર આવૃત્તિ કરવી, એવું ગૌતમે કહ્યું છે." તથાઃ—"સપિંડીકરણ થતાપહેલાં અને પછી પોતપોતાના કાલમાં, એ રીતે બે વાર સોળ માસિકો કરવાં." એ ગાલવ, ગોભિલ ને ગૌતમના વચનમાં માસિકોની પણ બે વાર આવૃત્તિ કહી છે. એ રીતે વૃષોત્સર્ગ પણ બે વાર કરવો યોગ્ય છે; પરંતુ પ્રથમ વર્ષ પૂરૂં થતાપહેલાં કરવાનો અસંભવ હોય, તો વર્ષ પૂરૂં થયેથી વર્ષશ્રાદ્ધ વખતે તે કરવો. તે વખતે મલમાસનો સંભવ હોય, તો વૃષોત્સર્ગનો નિષેધ કર્યો છે; પણ તે કામનિક વૃષોત્સર્ગવિષે જાણવું. તે વિષે વ્યાસાદિકે કહ્યું છે કે, "આશ્રમનો સ્વીકાર ને કામ્ય વૃષોત્સર્ગનો ક્રમ નથી." એનું વ્યાખ્યાન એવું કર્યું છે કે, કામ્ય વૃષોત્સર્ગ કરવાના ક્રમનો નિયમ નથી. નૈમિત્તિક વૃષોત્સર્ગને તેમ નથી. [તેને કરવાનો ક્રમ છે.] તે પ્રકાર બૌધાયનઃ—અથ વૃષોત્સર્ગ બે પ્રકારનો છે. એક કામ્ય ને બીજો નૈમિત્તિક. તેમાં કામ્ય વૃષોત્સર્ગ કાર્તિકીપૌર્ણમાસી વગેરે કાલમાં કરવાનો, અને નૈમિત્તિક અગિયારમે દિવસે વગેરે કાલમાં કરવાનો નિયમ કહેલો છે; માટે મરનારના પ્રથમ વર્ષમાં નિષિદ્ધકાલ હોવાથી ન કર્યો હોય, તો વાછડાવાછડીનો વિવાહવિધિ તજીને વર્ષ પૂરૂં થાય તે વખતે, બે વાર કરવાની બુદ્ધિથી ગૃહ્યમાં કહ્યા પ્રમાણે વૃષોત્સર્ગ કરવો.

ઇતિ શ્રાદ્ધનો વિશેષ નિર્ણય.

ઇતિ અચલદ્વિવેદીકૃત નિર્ણયદીપકની ટીકામાં અનેક પ્રકારના વિશેષ શ્રાદ્ધમાં કેટલાકનો નિર્ણય સંપૂર્ણ.

અથ મહાલયશ્રાદ્ધનો નિર્ણય.

૬૬૪ ભાદ્રપદકૃષ્ણપક્ષને મહાલય ને ગજચ્છાયા પણ કહેછે. તે વિષે કાલાદર્શમાંઃ—"કન્યારાશિના સૂર્ય હોય, એવા ભાદ્રપદકૃષ્ણપક્ષની મહાલય અને ગજચ્છાયા, એવી સંજ્ઞા [નામ] છે." યમ પણઃ—" આષાઢીપૂર્ણિમાપછીથી પાંચમો પક્ષ આવે, ને તે વખતે કન્યાના સૂર્ય થાય, તેમાં મહાલયશ્રાદ્ધ

કરવું. જ્યારે શ્રાવણ કે ભાદ્રપદ બેમાંથી એક અધિકમાસ આવે, ત્યારે આષાઢીથી સાતમો પક્ષ મહાલય થાય. તે વિષે કાલનિર્ણયમાંઃ—"શ્રાવણ કે ભાદ્રપદ મલમાસ આવે, ત્યારે આષાઢીથી સાતમો પિતૃપક્ષ, નહિતો પાંચમો પક્ષ મહાલય જાણવો." પિતૃપક્ષ એટલે મહાલય. પિતૃપક્ષમાં કન્યારાશિના સૂર્ય હોય, તો તેનું શ્રેષ્ઠપણું **શાંખાયન** કહેછે કે, "કન્યાના સૂર્ય પુણ્યરૂપ છે; પાંચમો પક્ષ પણ પુણ્યકારક છે, અને કન્યાના સૂર્યયુક્ત પાંચમો પિતૃપક્ષ આવે, તો તે ઘણોજ પુણ્યદાયી છે." કન્યાના સૂર્ય ન હોય, તોપણ પિતૃપક્ષનું શ્રેષ્ઠપણું જાબાલિ કહે છે કે, "કન્યાના સૂર્ય ન હોય, તોપણ પિતૃપક્ષમાં શ્રાદ્ધ કરવું; કારણકે આષાઢીપૌર્ણમાસીથી પાંચમો પક્ષ શ્રાદ્ધકર્મમાં પ્રશસ્ત (શ્રેષ્ઠ) છે. ઉત્તરા, હસ્ત ને ચિત્રાનક્ષત્રને વિષે કન્યાના સૂર્ય પિતૃપક્ષમાં હોય, તે પક્ષ શ્રાદ્ધવાસ્તે ગજચ્છાયા સમાન છે, કારણકે પક્ષના પ્રારંભમાં, કે મધ્યે વા અંતે કન્યાર્ક હોય, તો તે પક્ષને કન્યાગતપણું કહ્યું છે.

૬૬૫ કાર્ષ્ણાજિનિઃ—"જે પિતૃપક્ષમાં આદે, મધ્યે કે અંતે કન્યાના સૂર્ય થાય, તે સંપૂર્ણ પિતૃપક્ષ (સોળે દિવસ) શ્રાદ્ધ કરવાને પૂજ્ય છે." એ પક્ષમાં સોળે દિવસ શ્રાદ્ધ કરવાને પુણ્યરૂપ છે, એવું **બ્રહ્માંડપુરાણમાં** કહ્યું છે. "કન્યાના સૂર્યમાં જે પિતૃપક્ષના સોળ દિવસ છે, તે યજ્ઞતુલ્ય છે; તેમાં પિતરોને આપેલું શ્રાદ્ધ અક્ષય્ય થાય." અશ્વિનશુક્લપ્રતિપદાસહિત સોળ સંખ્યા પૂર્ણ કરવાવિષે દેવલઃ—"પિતૃપક્ષના અશ્વિનશુક્લપ્રતિપદાસહિત સોળ દિવસ જાણવા; કારણકે ચંદ્રમાનો વિશેષે કરીને ક્ષય હોય છે, તેથી તે પ્રતિપદા અમાવાસ્યારૂપ છે." કેટલાક તિથિની વૃદ્ધિ થયેથી અમાવાસ્યાસુધીના સોળ દિવસ કહે છે. બીજા કેટલાક ભાદ્રપદપૌર્ણમાસીસહિત અમાવાસ્યા સુધી સોળ દિવસ કહે છે; કારણકે "ભાદ્રપદપૌર્ણમાસીસિવાય સર્વ પૌર્ણમાસીઓમાં પિંડ કરવાનો નિષેધ છે; ને ભાદ્રપદપૌર્ણમાસી અમાવાસ્યા જેવીજ છે," એવું બીજી સ્મૃતિનું વચન છે.

૬૬૬ પિતૃપક્ષના સોળ દિવસ વિષે કાલનિર્ણય દીપિકાપણઃ—"પિતૃપક્ષના સોળ દિવસ શ્રાદ્ધવાસ્તે પૂજ્ય છે. જો એક તિથિની વૃદ્ધિ થાય, તો તે સહિત સોળ લેવા; નહિતો સોળ શ્રાદ્ધની સિદ્ધિ થવામાટે પૌર્ણમાસીથી અમાવાસ્યાસુધી સોળ, કે ભાદ્રપદકૃષ્ણપ્રતિપદાથી અશ્વિનશુક્લપ્રતિપદાસુધી

સોળ દિવસ લેવા." એ રીતે સોળ દિવસનો વિવેક કરીને તેમાં દરરોજ શ્રાધ્ધ કરવું. તે વિષે બ્રહ્માંડપુરાણમાં:–"અશ્વિનકૃષ્ણપક્ષમાં દરરોજ શ્રાધ્ધ કરવું; અગર વિભાગરહિત પક્ષમાં અથવા પક્ષના ત્રિજા ભાગમાં કે પક્ષના અર્ધા ભાગમાં દરરોજ શ્રાધ્ધ કરવું." અહીં પુનમિઆ માસની ગણતરી પ્રમાણે અશ્વિનકૃષ્ણ એટલે ભાદ્રપદકૃષ્ણપક્ષ જાણવો. સંપૂર્ણ પક્ષમાં દરરોજ શ્રાધ્ધ કરવાની અશક્તિ હોય, તો ત્રિભાગરહિત એટલે કૃષ્ણપંચમી પછીથી શ્રાધ્ધ કરવું; અગર ત્રીજા ભાગમાં એટલે દશમી પછીથી કે પક્ષના અર્ધમાં એટલે અષ્ટમીથી દરરોજ શ્રાધ્ધ કરવું. એ ત્રણે વિકલ્પ અશક્તિવિષે જાણવા.

૬૬૭ એ રીતે દીપિકા પણ:–"ભાદ્રપદના સંપૂર્ણ કૃષ્ણપક્ષમાં શ્રાદ્ધ કરવાની અશક્તિ હોય, તો પંચમી પછી દરરોજ શ્રાધ્ધ કરવાનો વધારે અશક્તિનો પક્ષ લેવો; તેથી અધિક અશક્તિનો પક્ષ અષ્ટમી પછી દરરોજ શ્રાધ્ધ કરવાનોાં લેવો; ને તેથી પણ અધિક અશક્તિ હોય, તો દશમીપછી દરરોજ શ્રાધ્ધ કરવાનો પક્ષ લેવો. અત્યંત દરિદ્રી હોય, તો શાકભાજી વગેરેથી એક દિવસ પણ શ્રાધ્ધ કરવું; અને જો સામર્થ્ય હોય, તો સંપૂર્ણ પક્ષમાં સોળે દિવસ દરરોજ શ્રાદ્ધ કરવું." આ વચનમાં અત્યંત અશક્તિ હોવાથી દરરોજ શ્રાધ્ધ કરવાનો અસંભવ હોય, તો એક દિવસ પણ શાકભાજી વગેરેથી શ્રાધ્ધ કરવાનું કહ્યું છે. "વળી:–આષાઢીપૌર્ણમાસીથી પાંચમા પક્ષમાં એક દિવસ પણ મૃતતિથિમાં શ્રાદ્ધ કરવું." પિતૃપક્ષમાં શ્રાધ્ધ ન કરે, તો તે સંબંધી દોષ નાગરખંડમાં કહ્યો છે કે, "દરિદ્રી હોય, તે શાકાદિકે કરીને એક દિવસ પણ પિતૃપક્ષમ શ્રાધ્ધ ન કરે, તો તે ચાંડાલપણાને પામે; માટે પિતૃપક્ષમાં અવશ્ય પિંડસહિત શ્રાદ્ધ કરવું. તેમાં ચતુર્દશી વર્જિત કરવાવિષે મનુ:–"કૃષ્ણપક્ષમાં દશમીઆદિ તિથિઓમાં ચતુર્દશી વાર્જત કરીને શ્રાદ્ધ કરવું; કારણકે તે તિથિઓ શ્રાધ્ધ કરવામાં જેવી શ્રેષ્ઠ છે, તેવી બીજી નથી." અહીં ચતુર્દશી વર્જિત કરવાવિર્ય આદિ શબ્દથી પંચમીઆદિ અશક્તિનો પક્ષ કહ્યો છે,તે ગ્રહણ કરવો; તાત્પર્ય કે ચતુર્દશી વર્જિત કરીને પ્રતિપદાદિ તિથિઓમાં દરરોજ મહાલયશ્રાધ્ધ કરવું.

૬૬૮ યાજ્ઞવલ્કય પણ:—"ચતુર્દશીસિવાય પ્રતિપદાદિ તિથિઓમાં શ્રાદ્ધ કરવું;" કારણકે ચતુર્દશીમાં શસ્ત્રથી હણાયણાનું જ એકોદ્દિષ્ટવિધિથી શ્રાદ્ધ કરવાનું કહ્યું છે.[ગ્રંથકારનો અર્થ આવી ગયોછે.]એ રીતે સઘળો પક્ષ શ્રાધ્ધકરવામાટે

યોગ્ય છે. ગાર્ગ્યે કોઈ તિથિઓમાં શ્રાદ્ધકરવાનો[એવો] નિષેધ કર્યો છે કે, "નંદા (પડવો છઠ ને એકાદશી), શુક્રવાર, ત્રયોદશી,ત્રિજન્મ (જન્મનક્ષત્ર, જન્મતિથિ ને જન્મવાર), એમને વિષે પુત્રવાન્ ગૃહસ્થાશ્રમીએ શ્રાદ્ધ ન કરવું; કારણ કે પુત્રધનાદિકનો નાશ થાય છે." [ગ્રંથકારનો અર્થ આપ્યો છે.] તેમજ બીજી સ્મૃતિઓમાં મઘાનક્ષત્ર ને યુગાદિ તિથિઓમાં પિંડ કરવાનો નિષેધ કર્યો છે. "મઘાનક્ષત્ર,યુગાદિ તિથિઓ અને ભરણીનક્ષત્ર,એમાં પુત્ર જીવવાની ઇચ્છવાળાએ પ્રયત્નથી શ્રાધ્ધ કરવું;પણ પિંડ કરવા નહિ." તથાઃ—"મઘા, યુગાદિ, ભરણી, સંક્રાંતિ ને ગ્રહણ, એમાં અર્ઘ ને પિંડરહિત, ને મરણતિથિમાં પિંડસહિત શ્રાધ્ધ કરવું." શંકા કરેછે કે, જે શ્રાદ્ધમાં પિંડજ પ્રધાન (મુખ્ય) છે, તેમાં પ્રધાનનીજ હાનિ થાય, તો તે પ્રધાનપિંડરહિત શ્રાદ્ધ ન કરવાનુંજ પ્રાપ્ત થયું;કારણકે "જ્યાં પ્રધાન કર્મ ન થાય, ત્યાં તે કર્મને સાંગતા કેમ થાય?"અર્થાત્ ન થાય; એવું વચન છે, તો શ્રાદ્ધની સિદ્ધિ કેમ થાય?

૬૬૯ તેનું ઉત્તર કે,સાંભળ.અપરપક્ષ (મહાલય ભાદરવા)ના શ્રાદ્ધમાં બે પ્રકાર છે. પ્રતિપદાદિ સોળ તિથિઓમાં એકજ શ્રાદ્ધની આવૃત્તિ કરવી, [પ્રથમ દિવસે આરંભેલા શ્રાધ્ધની સમાપ્તિનો વિધિ ન કરવો.] એ એક પ્રકાર; ને દરરોજ જુદેજુદું શ્રાધ્ધ કરવું, એ બીજો [દરરોજ આરંભનો અને સમાપ્તિનો સંકલ્પ કરવાનો] પ્રકાર છે. જે આવૃત્તિનો પક્ષ (પ્રકાર)છે, તેમાં દરરોજ તેના તે બ્રાહ્મણ કરવા;તેમ બ્રાહ્મણોને અને યજમાનને વચમાં સૂતક આવે તો લાગે નહિ. પ્રતિપદાથી આરંભ કરીને અમાવાસ્યામાં (છેલ્લે દહાડે) તેની સમાપ્તિ કરવી; અને સમાપ્તિને દિવસે એકંદર એક વાર દક્ષણા આપવી, એવું દીપિકામાં કહ્યુંછે. "દરરોજ શ્રાધ્ધક્રિયા એકજ આવૃત્તિ કરીને કરે, ત્યારે સોળે દિવસની દક્ષણા સમાપ્તિને દિવસે આપવી." એ આવૃત્તિપક્ષમાં શ્રાધ્ધ કરવાવિષે નંદા તિથિઓ,ત્રયોદશી ને ત્રિજન્માદિ તજવાં નહિ.એ અભિપ્રાયથી કાષ્ણર્યાજિનિઃ— "ભાદ્રપદકૃષ્ણપક્ષમાં દરરોજ શ્રાધ્ધ કરવું; તેમાં નંદાતિથિઆદિ ને ચતુર્દશા કંઈપણ વર્જિત કરવું નહિ."આ આવૃત્તિપક્ષમાં જે રીતે ચતુર્દશીનું મહાલયશ્રાધ્ધ પિંડસહિત કરવાનું કહ્યું,

૬૭૦ તે રીતે યુગાદિતિથિ વગેરેમાં પિંડનું વિધાન કરનારાં વાક્યો છે, એવું 'નંદાતિથિઆદિ' શબ્દથી સૂચવ્યું. તેજ કહેછે કે, "તીર્થ, સં-

વત્સરતિથિ, પ્રેતશ્રાધ્ધ, પિતૃપક્ષ (મહાલય), અમાવાસ્યા, યુગાદિતિથિ (ત્રયોદશી), ભરણી અને મઘાનક્ષત્ર, એમાં પિંડસહિત શ્રાધ્ધ કરવું." [ગ્રંથાર્થ આવ્યો છે.] તથાઃ—" દર્શશ્રાધ્ધમાં, ગયાશ્રાદ્ધમાં અને મહાલયશ્રાદ્ધમાં ભરણી હોય, તોપણ પિંડદાન કરવાને દોષ નથી." જોકે ભરણી આદિ શ્રાદ્ધ સ્વતંત્ર કરવાનું હોય, તેમાં પિંડદાનનો નિષેધ છે; પરંતુ સોળ મહાલયશ્રાદ્ધના પેટામાં આવેલા ભરણીશ્રાદ્ધમાં પિંડદાન કરવાનું ન્યાયથી પ્રાપ્ત થયું. તે ન્યાય એવો છે કે, ચાતુર્માસ્યયજ્ઞમાં ગૃહમેધીય નામના યજ્ઞો જુદા કરે, ત્યારે તેમાં આવાહનાદિ ધર્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી; ને એક એક દિવસના કરવાના ચાતુર્માસ્યયજ્ઞમાં આવાહનાદિ ધર્મ નિગમપ્રમાણથી પ્રાપ્ત થાયછે. કારણ કે, ચાતુર્માસ્યયજ્ઞના પેટામાં તે ગૃહમેધીય યજ્ઞ આવેછે. જુદા ગૃહમેધીયમાં આવાહનાદિ ધર્મ કરવાને નિગમપ્રમાણ નથી. હવે સમુદાયના પેટામાંના પણ ગૃહમેધીય ને નિગમ પ્રમાણ ન હોવાથીજ તે ધર્મની પ્રાપ્તિ નહિ થાય, એવું જે કહેછે, તે ભાષ્યકારનો અભિપ્રાય જાણતા નથી; માટે તેમનો મત સ્વીકારવો નહિ.

૬૭૧ તથા એક દિવસમાં સંઘાતના પેટામાં આવેલો યજ્ઞ તાયમાનરૂપને પ્રાપ્ત થાય. [મુખ્ય યજ્ઞના ધર્મ પેટાના યજ્ઞને પ્રાપ્ત થાય .] એ શાંખાયન સૂત્રના ન્યાયથી સોળ શ્રાધ્ધના આવૃત્તિપક્ષમાં ભરણી, મઘા ને ત્રયોદશીને વિષે શ્રાધ્ધમાં પિંડદાન થાય; દરરોજ જુદેજુદું શ્રાધ્ધ કરવાના પક્ષમાં રોજને રોજ શ્રાધ્ધપ્રારંભ, સમાપ્તિ, દક્ષણા વગેરે સંપૂર્ણ કરવું. તે વિષે દીપિકામાંઃ—"દરરોજ દક્ષણા આપવાના પક્ષમાં શ્રાધ્ધની સમાપ્તિ દરરોજ કરવી." આ દરરોજ ભિન્ન શ્રાધ્ધ કરવાના પક્ષમાં ભરણીમઘાદિને વિષે પિંડદાનનો નિષેધ કરનારાં વાક્યોને અવકાશ (જગ્યો) છે.એ રીતે વિધિવાક્ય ને નિષેધવાક્યોના ભિન્ન વિષય કલ્પે છે. તે વિષે કહ્યું છે કે, "જ્યાં શ્રુતિમાં બે પ્રકાર કહ્યા હોય, ત્યાં બન્ને ધર્મ છે; તેમાં પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે એક પક્ષ લેવો; જ્યાં સ્મૃતિઓમાં ભેદ આવે, ત્યાં બન્ને સ્મૃતિઓને માટે જુદેજુદા વિષય કલ્પવા." એ રીતે ભરણીઆદિશ્રાધ્ધમાં પિંડદાન કરવાનું વિધાન કરનારા વાક્યોનો, એક શ્રાદ્ધની સોળ દિવસ આવૃત્તિ કરવારૂપી વિષય કલ્પ્યો; ને પિંડ કરવાનો નિષેધ કરનારા વાક્યનો દરરોજ જુદું શ્રાદ્ધ કરવારૂપી વિષય કલ્પ્યો. એ રીતે વિધિ ને નિષેધ કરનારા બન્ને વાક્યોને માટે બે વિષય જુદા કલ્પ્યાથી બન્ને વાક્યોનું સાર્થકપણું (સપ્રમાણપણું) થાય છે, એવું સિધ્ધ થયું.

૬૭૨ હવે દરરોજ શ્રાદ્ધ કરવાને અશક્ત પુરૂષે મહાલયનિમિત્ત એક શ્રાદ્ધ પિતાની મરણતિથિમાં કરવું. તે વિષે નાગરખંડમાં કહ્યું છે કે, "આષાઢીપુનમથી પાંચમા પિતૃપક્ષમાં કન્યાના સૂર્ય થયા હોય, તેમાં પિતાની મરણતિથિને દિવસે જે માણસ શ્રાદ્ધ કરે, તેના પિતરોની વર્ષસુધી તૃપ્તિ થાય; માટે શ્રાદ્ધ કરનારા માણસોએ તે પક્ષની પિતાની મરણતિથિમાં શ્રાદ્ધ કરવું." અહીં વિશેષેકરીને મરણતિથિનું ગ્રહણ કર્યું, તેથી નંદાતિથિ, શુક્રવારાદિનો નિષેધ લાગુ થતો નથી. વળી મરણતિથિનું વિશેષેકરીને ગ્રહણ કરવારૂપી આધાર લેઇને મૃતતિથિનિમિત્ત પિંડસહિત શ્રાદ્ધ કરનારાઓને પરિસંખ્યા વિધિથી [એકની પ્રાપ્તિ થવાથી બીજાની વિકલ્પે પ્રાપ્તિ થાય.] ભરણીનક્ષત્રમાં વિકલ્પે કરીને ભરણીશ્રાદ્ધ કરવાવિષે આજ્ઞા છે, એવું જાણવું. [એટલે ભરણીનક્ષત્ર પ્રાપ્ત થયું હોય ને ઇચ્છા હોય તો, ભરણીશ્રાધ્ધ પણ જુદું કરવું.] એ મરણતિથિનો આધાર ભરણીમાં પિંડસહિત શ્રાદ્ધ કરવાના પક્ષમાં પણ સરખો લાગુ થયો, તોપણ વિશેષ વચનથી સ્વતંત્ર ભરણી આદિ શ્રાધ્ધમાં પિંડ કરવાના નિષેધનું અધિકપણું જણાયાથી અને લોકનિંદિત હોવાથી, તે પક્ષમાં મધા ને ત્રયોદશીનું શ્રાધ્ધ પિંડસહિત કરવું નહિ. નિષેધવચનોમાં મનુનું વચન છે કે, "લોકનિંદિત કર્મ ધર્મરૂપ હોય, તોપણ તે સ્વર્ગસુખ આપતું નથી; માટે તે કરવું નહિ."

૬૭૩ ષટ્ત્રિંશન્મતમાં:—"સંક્રાંતિ, ચંદ્રસૂર્યગ્રહણ, ઉપવાસ ને મધા તથા યુગાદિ ત્રયોદશીમાં પુત્રવાન્ ગૃહસ્થાશ્રમીએ પિંડસહિત શ્રાધ્ધ કરવું નહિ." તે વિષે કાર્ષ્ણાજિનિઃ—"સંક્રાંતિમાં ઉપવાસ ને પારણા કરવાથી અને મધાનક્ષત્રમાં પિંડદાન કરવાથી, કરનારના જ્યેષ્ટ પુત્રનો નાશ થાય." જ્યોતિર્બૃહસ્પતિઃ—"ભાદ્રપદકૃષ્ણપક્ષની ત્રયોદશીમાં જે નર શ્રાધ્ધ [પિંડસહિત] કરે, તેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર નાશ પામે." બીજી સ્મૃતિઃ—"ગજચ્છાયા (પિતૃપક્ષ) માં મધા ને ત્રયોદશીનિમિત્ત શ્રાધ્ધ મહાપુણ્યવાળું ને દુષ્કર છે, પણ પુત્રવાન્ ગૃહસ્થાશ્રમીને પુત્રશોક આપનારૂં છે." કાત્યાયને પણઃ—"તે કરવાથી તરૂણ પુત્રો મરે." ઈત્યાદિ વચનોમાં નિષેધ છે, માટે તે કરવાથી અધર્મની પ્રાપ્તિ થાય. વિહિત કર્માચરણથી ધર્મની અને નિષિધ્ધ કર્માચરણથી અધર્મની પ્રાપ્તિ થાય; માટે પુત્રમરણરૂપી દુઃખને ઉત્પન્ન કરનારૂં હોવાથી મધા ને ત્રયોદશીમાં પિંડસહિત શ્રાધ્ધ ન કરવું.

૬૭૪ હવે મઘા ને ત્રયોદશીમાં શ્રાધ્ધનું વિધાન કરનારાં જે મન્વાદિનાં વાક્યો છે કે, "વર્ષાઋતુમાં મઘા ને ત્રયોદશીને દિવસે જે કાંઇ મધયુક્ત અન્નાદિ પિતરોને નામે આપે, તે અક્ષય્ય થાય. પિતા, પિતામહ ને પ્રપિતામહ એ ત્રણે, જેમ શકુનપક્ષી સ્વાદિષ્ઠ પિપ્પલ નામના ફલની ઇચ્છા કરેછે, તેમ પોતાના વંશમાં પુત્રપ્રાપ્તિની એવી ઇચ્છા કરે છે કે, તે પુત્ર અમને મધ,માંસ, ખડ્ગ નામનો પશુ, દૂધ, દૂધપાક, ઇત્યાદિ પદાર્થોવર્ષાઋતુના મઘાનક્ષત્રમાં એક વાર પણ આપશે." ઇત્યાદિ મઘાત્રયોદશીના શ્રાદ્ધનું વિધાન કરનારાં તે વચનો પિંડરહિત શ્રાધ્ધ કરવાને બતાવનારાં છે, એવું ઋષિઓએ પ્રતિપાદન કર્યું છે, માટે પિતાની મરણતિથિમાં મઘા ને ત્રયોદશી હોય, તો મહાલયનિમિત્ત શ્રાધ્ધ પિંડસહિત ન કરવું. તે વિષે વચન પણ છે કે, "મઘા ને ત્રયોદશી વર્જિત કરીને બીજું સપિંડશ્રાધ્ધ મહાફલ આપનારૂં શ્રેષ્ઠ છે, અને ચતુર્દશીમાં વિષ ને શસ્ત્રથી મરાયલાનું જ એકોદિષ્ટશ્રાધ્ધ કરવાને કહ્યું છે; માટે ચતુર્દશીનો ત્યાગ કરીને તેનું મહાલયશ્રાદ્ધ બીજે કોઇ દિવસે કરવું. મૃતતિથિને આધારે વિકલ્પે કરીને ભરણીમાં પિંડસહિત શ્રાદ્ધ કરવાનું કહ્યું, તે વિષે સ્તુતિવચન કાલાદર્શમાં:—"પિતૃપક્ષમાં જે ભરણી આવે તે મહતી (શ્રેષ્ઠ)છે; તેમાં જે શ્રાધ્ધ કરે, તેણે ગયામાં શ્રાધ્ધ કર્યું, એવું થાય છે."

ઇતિ શ્રાદ્ધનો નિર્ણય.

-:(०):-

અથ શ્રાધ્ધનો પ્રકાર કહેછે.

૬૭૫ દેવલઃ—"આદિ દેવ ને અંતે દેવ, એવું એકોદિષ્ટ કહીં પણ કરવું નહિ. દેવ આદિ કરે, ત્યાં પાર્વણધર્મથી શ્રાધ્ધ કરવું." આદિ દેવ એટલે વિશ્વેદેવ.અંતે દેવ એટલે વિષ્ણુદેવ. કેટલાક કહેછે કે, આદિ દેવ એટલે દેવને પિતરોથી પહેલાં બેસાડવા; અંતે દેવ એટલે તેમને પિતરો ઉઠયાપછી ઉઠાડવા. [એ રીતે દેવાદિ ને દેવાંત એકોદિષ્ટશ્રાદ્ધ ન કરવું.] તથાઃ—"જયાં પિતૃઆદી પૂજાય છે, ત્યાં માતામહાદિને પણ પૂજવા; બન્નેને સરખી રીતે પૂજવા. કમી જાસ્તી કરે તો નરકમાં પડે." માહાલયશ્રાદ્ધમાં માતાનું શ્રાદ્ધ (પાર્વણ) જુદું કરવું,અને માતામહ આદિનું સપત્નીક કરવું,એવું સ્મૃત્યર્થસારમાં કહ્યું છે.

ચતુર્વિંશતિમતમાં પણ કહ્યું છે કે," કેટલાક મહાન્ ઋષિઓ સ્ત્રીઓનું જુદું શ્રાધ્ધ કરવાને ઇચ્છે છે." તેમ મહાલયશ્રાદ્ધ એકોદ્દિષ્ટ [કાકા, માંમા વગેરે સહિત] કરવું. તેમાં રસોઈ એકઠી કરવી; તેમજ એકોદ્દિષ્ટનો પિંડ ને બર્હિ (પાથરવાના દર્ભ) એક કરવાં. ભાઈ, બહેન, પુત્ર, કાકા, તેમની સ્ત્રીઓ, માંમા, ઇત્યાદિ પુત્રવાળા ન હોય, તે સર્વે એકોદ્દિષ્ટ છે. તે પ્રમાણે ચતુર્વિંશતિમતમાંઃ—" આચાર્ય, ગુરૂ, શિષ્ય, મિત્ર, જ્ઞાતિ અને તેમની સ્ત્રીઓ, એ સર્વને ભાદ્રપદકૃષ્ણપક્ષમાં શ્રાદ્ધ આપવું."

૬૭૬ તેમજ બીજા પણ સંબંધી અપુત્ર હોય, તેમને વિશેષેકરીને શ્રાધ્ધ આપવું; અથવા એકોદ્દિષ્ટોને તે પક્ષની એકાદશીમાં જુદું શ્રાધ્ધ આપવું. તે વિષે પુરાણસમુચ્ચયમાં કહ્યું છે કે, "સર્વે એકોદ્દિષ્ટશ્રાદ્ધ એકાદશીને દિવસે કરવાં; કારણકે તેના દેવતા વિષ્ણુ છે." [ગ્રંથકર્ત્તાનો અર્થ આપ્યો છે.] તેમાં સંબંધના અનુક્રમથી શ્રાધ્ધ કરવું. એ રીતે મહાલયમાં આપેલું શ્રાદ્ધ અક્ષય્ય થાય. તે વિષે કહ્યું છે કે, " આ પિતૃપક્ષમાં શ્રાદ્ધનો વિધિ નૈર્યોગિક [કંઈ નક્ષત્રાદિ યોગથી નથી, કેવલ પક્ષનિમિત્તજ છે.] છે; તેમાં જે પિતરોને નામે ભોજનાદિ આપે, તે અક્ષય્ય થાય." જે વચન છે કે, " એક બ્રાહ્મણને વિષે આચાર્યાદિ સર્વે એકોદ્દિષ્ટો આવાહન કરીને પૂજવા, ને પિંડ જુદેજુદા આપવા; પણ તે કર્યાસિવાય ચાલે નહિ." એ વચનમાં આચાર્યાદિ સર્વ એકોદ્દિષ્ટને નામે એક બ્રાહ્મણ જમાડવાનું કહ્યું, તે અશક્તવિષે અથવા વધારે બ્રાહ્મણ ન મળતા હોય, તે વિષે જાણવું.

હવે સન્ન્યાસીના શ્રાદ્ધનો નિર્ણય.

ત્રિદંડી વા એક દંડી સન્ન્યાસીનું શ્રાધ્ધ પિતૃપક્ષની દ્વાદશીમાં પાર્વણ વિધિથી કરવુ.

૬૭૭ તે વિષે વાયુપુરાણમાંઃ—"પુત્રે સન્ન્યાસીનું આબ્દિકાદિ શ્રાદ્ધ મરણતિથિમાં ને મહાલયશ્રાધ્ધ દ્વાદશીમાં પાર્વણવિધિથી કરવું." અહીં પુત્ર શબ્દથી સર્વે અધિકારીઓ જાણવા. અથ મહાલયની નવમી અષ્ટકા (અન્વષ્ટકા) કહી છે. તેમાં નવ દેવતાનું શ્રાધ્ધ કરવું. તે વિષે કહ્યું છે કે, " નવ દેવતાનું અન્વષ્ટકાશ્રાધ્ધ નવ પિંડથી કરવું. તેમાં પ્રથમ પિતૃ આદિ ત્રણનું પાર્વણ, મધ્યે માતા આદિ ત્રણનું, ને અંતે માતામહાદિ ત્રણનું પાર્વણ લેવું."

એ શ્રાદ્ધનો વિધિ સ્ત્રીઓના પૃથફ્શ્રાદ્ધનિર્ણયપ્રકરણમાં નિરૂપણ કર્યો છે. વિશેષ પ્રકાર અષ્ટકાનિર્ણયમાં કહેશે.

અથ અષ્ટમીમાં વિશેષ પ્રકાર કહે છે.

બ્રહ્માંડપુરાણમાં:—"પિતૃપક્ષની મધ્ય અષ્ટમીને ગયાષ્ટમી, ત્રયોદશીને ગજચ્છાયા અને મઘાને ગયાતુલ્ય કહે છે; તેમાં કરેલા શ્રાદ્ધને ઋષિઓએ ગયાશ્રાદ્ધ સમાન ગણ્યું છે," મઘાનક્ષત્રયુક્ત ત્રયોદશીને ગજચ્છાયા કહે છે.

૬૭૮ દીપિકા:—"જે ત્રયોદશી મઘાયુક્ત હોય, તે ઘણી શુભ છે."તે વિષે પિતૃગાથા છે કે, "વર્ષાઋતુમાં કૃષ્ણપક્ષની ત્રયોદશીને દિવસે અમોને મધમિશ્રિત ઉત્તમ પાયસથી શ્રાદ્ધ આપે, એવો અમારા કુલમાં કોઈ ઉત્તમ નર ઉત્પન્ન થશે?" તથા:—"મઘાનક્ષત્રમાં જે શ્રાદ્ધ કરે,તેના સર્વ મનોરથ પૂર્ણ થાય; ને તેણે સર્વકાલ પ્રત્યક્ષ પિતરોનું પૂજન કર્યું," એવું મનુસ્મૃતિમાં કહ્યુ છે. અપરપક્ષ (પિતૃપક્ષ)ના આરંભમાં દેવીપુરાણ:—"આ મઘામાં પિતૃદેવતાની મોટી પૂજા કરવી; પણ જ્યેષ્ઠ પુત્રે પિંડદાન ન કરવું."યમસ્મૃતિમાં:—"ગજચ્છાયા ત્રયોદશીમાં મધ ને ઘીમિશ્રિત પાયસથી અમારૂં શ્રાદ્ધ કરે, એવો કોઇ અમારા કુલમાં ઉત્તમ પુરૂષ ઉત્પન્ન થાઓ." "અજામાંસ ને સર્વ લોહજાતિના મત્સ્યના માંસથી વર્ષાઋતુની મઘામાં અમારૂં શ્રાદ્ધ કરનારો પુરૂષ ઉત્પન્ન થાઓ." [એવું પિતરો કહેછે.] ઇત્યાદિ અત્રે શ્રાદ્ધની સ્તુતિ કરનારાં વચનો છે. તેમાં શંકા છે કે, "મઘાત્રયોદશીમાં પુત્રવાન્ ગૃહસ્થાશ્રમીએ શ્રાદ્ધ ન કરવું." એવો પુત્રવાન્ ગૃહસ્થાશ્રમીને શ્રાદ્ધ કરવાનો નિષેધ છે, તો તેથી શ્રાદ્ધ કેમ થાય? તેનું ઉત્તર એ કે, "પુત્રવાન્ ગૃહસ્થાશ્રમીએ પુત્રના આયુષ્ માટે ત્રયોદશીશ્રાદ્ધ કરવાની ઈચ્છા રાખવી નહિ;પરંતુ એક પિતૃપાવર્ણનું શ્રાદ્ધ ન કરવું; બે પિતૃવર્ગનું પાર્વણશ્રાદ્ધ તો કરવું." [મૂલ ગ્રંથમાં એજ અર્થ લખ્યો છે.] માટે નિષેધવાળાં વાક્યો એક પિતૃવર્ગના નામે શ્રાદ્ધ કરવાનો નિષેધ કરેછે. [બે પિતૃવર્ગના શ્રાદ્ધનો નિષેધ કરતાં નથી.]

૬૭૯ તે વિષે કાર્ષ્ણાજિનિ:—"એ ત્રયોદશીમાં એક પિતૃવર્ગને નામે શ્રાદ્ધ કરવું નહિ; કારણકે શ્રાદ્ધકર્ત્તાના જે પિતરો તૃપ્ત થયા નથી, તે તેની પ્રજાની હિંસા કરેછે." ત્રયોદશીમાં શ્રાદ્ધથી પિતરોની તૃપ્તિ માનીને જે પિ-

તરોને શ્રાધ્ધ આપતો નથી, તે પિતરો તેની પ્રજાનો નાશ કરેછે, એ અભિપ્રાય છે; માટે તેમાં પિતાના પક્ષના અને માતૃના પક્ષના સર્વે પિતરોનું, તેમ ભાઈ, મામાં ઇત્યાદિ સર્વે એકોદ્દિષ્ટોનું શ્રાદ્ધ કરવું. [શ્રાધ્ધ કરવાનો નિષેધ કરનારા વાક્યોના બે વિષય છે.] તેમાં એક પિતૃવર્ગનું શ્રાધ્ધ ન કરવું, એ એક વિષય છે; અને એ શ્રાધ્ધમાં પિંડ ન કરવા, એ બીજો વિષય છે. દીપિકમાં કહ્યું છે કે, પિંડયુક્ત શ્રાધ્ધ ન કરવું, એ પિંડ ન કરવારૂપી બીજો વિષય છે. તથાઃ—"એ ત્રયોદશીમાં શ્રાધ્ધ કરે, તે સ્વજ્ઞાતિમાં શ્રેષ્ઠ થાય." ઈત્યાદિ ધનમિત્રાદિની પ્રાપ્તિની કામનાએ એ ત્રયોદશીમાં શ્રાધ્ધ ન કરવું, એ ત્રીજો નિષેધવાક્યનો વિષય છે, એવું કાલનિર્ણયના ગ્રંથકર્ત્તાએ નિરૂપણ કર્યું છે.

૬૮૦ અથવા આ શ્રાધ્ધમાં પાર્વણનું જે વિધાન કર્યું છે, તે નિપુત્રિકનાં એકોદ્દિષ્ટની સર્વત્ર થયેલી પ્રાપ્તિનો આ ત્રયોદશીમાં બાધ કરવા વાસ્તે છે. પિત્રાદિ પાર્વણોની પ્રાપ્તિ અતિદેશ (પ્રકૃતિમાં હોય તે વિકૃતિમાં લેવું તે) થી સિધ્ધ છે, એવું દીપિકાના વિવરણમાં વ્યાખ્યાન છે. આ ત્રયોદશી જે યુગાદિ છે, તેમાં પિંડરહિત શ્રાધ્ધ કરવાનું કહ્યુંછે. પુલસ્ત્યઃ—"દક્ષિણાયન ને ઉત્તરાયણ બેસે, તે દિવસે મેષ ને તુલાસંક્રાંતિ થાય, ત્યારે સર્વ યુગાદિ તિથિઓમાં પિંડરહિત શ્રાદ્ધ કરવું.

ઇતિ ત્રયોદશીશ્રાધ્ધ.

—:(૦):—

અથ શસ્ત્રહતશ્રાધ્ધ.

શસ્ત્રથી મરાયલાનું શ્રાધ્ધ પિતૃપક્ષાની ચતુર્દશીમાં એકોદ્દિષ્ટવિધિથી કરવું. તે વિષે મરીચિ કહેછે કે, "પિતા શસ્ત્રથી મૃત્યુ પામ્યો હોય, તો સપિંડીકરણ કર્યાપછી તેનું મહાલયની ચતુર્દશીમાં એકોદ્દિષ્ટવિધિથી શ્રાદ્ધ કરવું."નાગરખંડમાં પણઃ—"શસ્ત્રથી વા કોઇ પ્રકારે અપમૃત્યુ કે કોગળીયું, વિષ, સર્પ, વાઘ, ફાંશી, ઇત્યાદિ નિમિત્તથી મરણ પામેલાનું મહાલયની, ચતુર્દશીમાં એકોદ્દિષ્ટવિધિએ શ્રાધ્ધ કરવાથી તે પિતૃપક્ષની તૃપ્તિ થાય." પિતૃપક્ષની એટલે મહાલયશ્રાદ્ધ કરવાથી જેટલી તૃપ્તિ થાયછે, તેટલી થાય.

૬૮૧ યાજ્ઞવલ્કયઃ—"ચતુર્દશીને વર્જિત કરી બીજી પ્રતિપદાદિ તિથિઓમાં મહાલયશ્રાધ્ધ કરવું; કારણકે ચતુર્દશીમાં શસ્ત્રથી મરાયલાનું એકોદ્દિષ્ટ

શ્રાદ્ધ થાયછે." પ્રચેતા પણ:—"વૃક્ષ ઉપર ચઢવાથી, લોઢા વગેરેથી, વીજળીથી, અગ્નિથી, વિષાદિથી, નખવાળાં ને દાઢોવાળાં પશુથી મરણ પામેલાનું શ્રાદ્ધ કરવાને ચતુર્દશી શ્રેષ્ઠ છે." બ્રહ્માંડપુરાણમાં:—"પ્રાયમરણ (સંકટ પડે ત્યારે જાણીજોઇને મરવું તે.)થી, ઉપવાસથી, શસ્ત્ર, અગ્નિ,વિષ, ફાંશી, ઈત્યાદિથી મરણ પામેલાની તૃપ્તિ થવાસારૂ ચતુર્દશીમાં શ્રાદ્ધ કરવાનો શાસ્ત્રકારનો નિશ્ચય છે." આ ચતુર્દશીમાં "જેમનું નિંદિતમૃત્યુ થાય, તેમનું શ્રાદ્ધ ચતુર્દશીમાં થાય;" એવા વચનથી વિહિતમાર્ગે ઉપવાસ, અગ્નિપ્રવેશ, ઇત્યાદિથી મરણ પામેલાનું શ્રાદ્ધ શસ્ત્રહતચતુર્દશીમાં ન કરવું. યુદ્ધના પ્રસંગમાં શસ્ત્રથી મરવાનો વિધિછે,તોપણ તેનું શસ્ત્રહતચતુર્દશીમાં શ્રાદ્ધ કરવાવિષે મનુવચન છે કે, "જે પિતરો યુધ્ધમાં શસ્ત્રથી મરાયલા હોય, તેમનું [શ્રાદ્ધ ચતુર્દશીમાં] ગાર્ગ્ય એકોદિષ્ટ કરવાનું કહેછે. "શસ્ત્રહત માણસોનું ચતુર્દશીમાં જે શ્રાદ્ધ કરવાનું, તે સપિંડીકરણ થયાપછી એકોદ્દિષ્ટવિધિથી કરવું." શસ્ત્રહત શબ્દથી બીજા અપમૃત્યુથી મરાયલાનું ગ્રહણ કરવું.

૬૮૨ જોકે શસ્ત્રહતચતુર્દશીના શ્રાદ્ધથી શસ્ત્રથી મરણ પામેલા પિતાની તૃપ્તિ થાય છે, તોપણ પિતામહાદિ અને માતામહાદિ પિતરોની તૃપ્તિમાટે મહાલયનિમિત્ત પાર્વણશ્રાદ્ધ બીજી તિથિમાં કરવું. તે વિષે કાલનિર્ણયમાં:—" પુત્ર ને પૌત્રોએ મધયુક્ત પાયસથી કરેલા શ્રાદ્ધની પિતરો ઈચ્છા રાખે છે; માટે આ મહાલયપક્ષમાં તેમણે તે સર્વ પિતરોની તપ્તિસારૂ મધ અને ઘી યુક્ત પાયસથી વિધિપૂર્વક શ્રાદ્ધ કરવું." આ મહાલયપક્ષમાં પિતા શસ્ત્રથી મરાયો હોય, તો તેનુંજ ચતુર્દશીમાં એકોદિષ્ટશ્રાદ્ધ કરવું. જો પિતામહ તેમ મરાયો હોય, તો તેનુંજ એકોદ્દિષ્ટ કરવું, એવું આચારતિલકમાં વચન છે. બીજી સ્મૃતિમાંપણ કહેછે કે,એક વા બે યુધ્ધમાં શસ્ત્રાદિથી મરાયલા હોય,તો એકનું કે બન્નેનું પણ એકોદિષ્ટ કરવું. બન્નેનું એકોદ્દિષ્ટ કર્યું હોય, તોપણ તૃપ્તિ થવાસારૂ પહેલાં કહ્યું છે, તે પ્રમાણે પાર્વણશ્રાદ્ધ તો કરવુંજ. પિતા આદિ ત્રણે શસ્ત્રાદિથી મરાયા હોય,તો તેમનું ચતુર્દશીમાં પાર્વણ કરવું તેવિષે સ્મૃત્યંતરમાં કહ્યું છે કે,"પિતા, પિતામહ અને પ્રપિતામહ, એ ત્રણે શસ્ત્રાદિથી મરણ પામ્યા હોય, તો અનુક્રમે પાર્વણનો સંભવ થયો;તેથી ચતુર્દશીમાં તેમનું પાર્વણ કરવું, અને પ્રતિસંવત્સરી જુદેજુદી કરવી." એ રીતે પ્રાપ્ત થયેલું પાર્વણ કર્યું, તો પણ માતામહાદિ પિતરોની તૃપ્તિ થવાસારૂ મહાલયશ્રાદ્ધ

જુદું કરવું. આ શસ્ત્રહતશ્રાદ્ધમાં મઘા હોય, તોપણ પિંડદાન કરવું. તે વિષે કહ્યું છે કે, "પિતૃપક્ષની ચતુર્દશીમાં મઘાનો યોગ હોય, તોપણ શસ્ત્રહત પિતાનુ પિંડદાન કરવું." પિતા શબ્દથી સર્વ શસ્ત્રહત જાણવા. ચતુર્દશીમાં પાર્વણ કરવાનો જે નિષેધ કર્યો છે, તે ચતુર્દશીનિમિત્ત શ્રાદ્ધવિષે છે. મરણતિથિનિમિત્ત શ્રાદ્ધવિષે નથી. જો ચતુર્દશી મરણતિથિ હોય, તો તે નિમિત્તનું પાર્વણશ્રાદ્ધ એટલે સાંવત્સરિકશ્રાદ્ધ પાર્વણવિધિથી કરવું.

૬૮૩ હવે આ ચતુર્દશીમાંજ શસ્ત્રાદિથી મરણ થયું હોય, તો તેનું સાંવત્સરિકશ્રાદ્ધ કરવાથી શસ્ત્રહતશ્રાદ્ધની સિદ્ધિ થાય. તે વિષે દીપિકાકારઃ— "આ ચતુર્દશીમાંજ શસ્ત્રથી મરાયો હોય, તેનું આબ્દિકશ્રાદ્ધ કરવાથી એકતંત્રે શસ્ત્રહતશ્રાદ્ધની સિદ્ધિ થાય." માટે શસ્ત્રહતનિમિત્ત જુદું શ્રાદ્ધ કરવું નહિ;કારણકે એક પુરૂષે એક દિવસે બે શ્રાદ્ધ કરવાં નહિ, એવો નિષેધ છે; અને એક કરવાથી બીજાની સિદ્ધિ થાય છે. અથવા નિમિત્તનો ભેદ છે, માટે બે શ્રાદ્ધ એક જણે એક દિવસે કરવાં. અથ મહાલયચતુર્દશીમાં શસ્ત્રહતનુંજ શ્રાદ્ધ કરવું; બીજાનું નહિ કરવું, એવો નિયમ છે. તેમાં શ્રાદ્ધ કર્યું, એટલે શસ્ત્રાદિહત પિતૃપક્ષમાં તૃપ્તિ થાય છે,એવું નાગરખંડમાં કહ્યું છે.એવું છતાં ચતુર્દશીમાં શ્રાદ્ધ કરવાને વિઘ્ન આવશે, એ વિઘ્નના સંભવથી શ્રાદ્ધ થશે નહિ, એવો નિશ્ચય થાય, તો તે મહાલયચતુર્દશીથી પહેલાં પક્ષની કોઇએક તિથિમાં શસ્ત્રાદિહતનું પાર્વણશ્રાદ્ધ અવશ્ય કરવું, એવા અભિપ્રાયથી દીપિકાકાર કહેછે.

૬૮૪ "મહાલયચતુર્દશીમાં વિઘ્ન આવવાનો સંભવ જણાયેથી શ્રાદ્ધ થઈ શકશે નહિ, એવું હોય તો તે પક્ષમાં કોઇ એક દિવસે શસ્ત્રહતનું પાર્વણશ્રાદ્ધ કરવું." ચતુર્દશીમાં શસ્ત્રહતનું એકોદ્દિષ્ટ કરવાનું વિધાન છે, તેથી તેનું શ્રાદ્ધ બીજા કોઈ દિવસે કરવું પડે, તો પાર્વણવિધિથી કરવું, એ અભિપ્રાય છે; એવું દીપિકા વિવરણ (ટીકા)માં વ્યાખ્યાન કર્યું છે. આ પાર્વણશ્રાદ્ધ માતાપિતાદિનું કરવું યોગ્ય છે; ને બીજા કાકા, ભાઈ, પુત્ર, ઇત્યાદિનું પાર્વણ નિષિદ્ધ છે. કંઈ નિમિત્તથી કાલ ઉલ્લંઘન થાય, તો રહેલું કાકા ઈત્યાદિનું શસ્ત્રહતશ્રાદ્ધ જ્યારે કરવાનું પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે એકોદ્દિષ્ટવિધિથી કરવું. તે વિષે વચનઃ–"ચતુર્દશીનું રહેલું શસ્ત્રહતએકોદ્દિષ્ટોનું શ્રાદ્ધ ષટ્દૈવત (પાર્વણવિધિથી) ન કરવું,તો પિતૃપક્ષનું રહેલું એકોદ્દિષ્ટોનું શ્રાદ્ધ પાર્વણવિધિથી ન

કરવું, એમાં શું કહેવું?" એ રીતે અન્ય શ્રાદ્ધો પણ કાલનું ઉલ્લંઘન થયું હોય, તો બીજા કાલમાં યથા પ્રાપ્ત [પિતા ઇત્યાદિનું પાર્વણ, ને કાકા ઈત્યાદિ એકોદ્દિષ્ટોનું એકોદ્દિષ્ટ] કરવાં, એવું જાણવું. તે પ્રમાણે મુખ્ય કાલમાં શ્રાદ્ધ ન કર્યું, તો કાલાંતરમાં કરવાવિષે કહ્યું છે.

૯૮૫ સ્મૃત્યર્થસારમાં:—"જો કંઈ કારણથી મુખ્યકાલમાં અવશ્ય કરવાનું કર્મ ન કરી શકાય, તો ગૌણકાલમાં પણ કરવું; કારણકે એવી અડચણવખતે ગૌણકાલ પણ મુખ્યકાલ જેવોજ છે. કર્મનો મુખ્યકાલ કહેલો હોય, તે પછીનો કાલ ગૌણ જાણવો; માટે રહેલું કર્મ ગૌણકાલમાં કરવું." કંઇ કારણથી મુખ્યકાલમાં કરવાનું ન બની શકે, તો ગૌણકાલમાં પણ કરવાથી મુખ્યકાલમાં કરવા જેટલું ફલ આપેછે, એ અભિપ્રાય છે. તે વિષે કહ્યું છે કે, "મુખ્યકાલમાં કર્મ કરવાનું મુખ્ય સાધન ન મળે, તો ગૌણ સાધનથી મુખ્યકાલમાં કરવું.

ઇતિ ચતુર્દશીશ્રાદ્ધનો નિર્ણય સંપૂર્ણ.

—:(૦):—

અથ અપરપક્ષશ્રાદ્ધનિર્ણય.

અપરપક્ષમાં સોળે શ્રાદ્ધ કરવાનો અસંભવ હોય, તો તે અમાવાસ્યામાં કરવાં. તે વિષે નિગમ:—પિતૃપક્ષમાં જે દિવસે સંપત્તિ હોય, તે દિવસે અગર વિશેષેકરીને અમાવાસ્યામાં શ્રાદ્ધ કરવું. તથા દીપિકા:—"પિતૃપક્ષમાં ચતુર્થી પછી ગમે તે એક દિવસે કે અમાવાસ્યાને દિવસે શ્રાદ્ધ કરવું." [ગ્રંથાર્થ આવ્યો છે.] કાલનિર્ણયકારે પણ અમાવાસ્યામાં કે અન્ય દિવસે, એવો વિકલ્પ કહ્યો છે. અમાવાસ્યામાં મઘાનક્ષત્ર હોય, તોપણ પિંડદાન કરવું.

૯૮૬ તે વિષે કહ્યું છે કે, "સાંવત્સરિકશ્રાદ્ધમાં તેમ વૃદ્ધિશ્રાદ્ધમાં ને સર્વ અમાવાસ્યાઓમાં મઘાનક્ષત્ર હોય,તોપણ પિંડદાન કરવું." તથા:—"દર્શશ્રાદ્ધ, ગયાશ્રાદ્ધ અને પિતૃપક્ષશ્રાદ્ધ, એમાં ભરણીનક્ષત્ર હોય, તોપણ પિંડ કરવાથી દોષ નથી." ગયા શબ્દથી ગંગાદિ સર્વ તીર્થો જાણવાં. હવે તે અપર પાક્ષિકશ્રાદ્ધ જો મહાલયપક્ષમાં ન કરી શકાયું, તો આશ્વિનશુક્લપંચમી પહેલાં ગમે તે દિવસે કરવું. તે વિષે યમસ્મૃતિમાં:—"ગૃહસ્થાશ્રમીએ વર્ષાઋતુમાં કન્યારાશિના સૂર્ય હોય, ત્યારે ભાદ્રપદકૃષ્ણપંચમીથી તે આશ્વિનશુક્લપંચમીસુધીમાં ગમે તે એક દિવસ શાકથી પણ શ્રાદ્ધ કરવું." એમાં વિશેષ

સુમંતુઃ—"કન્યારાશિનો સૂર્ય જે દિવસે થાય, તે દિવસથી વૃશ્ચિકના સૂર્ય થતા સુધી ગમે તે દિવસે મહાલયશ્રાદ્ધ કરવું." તથાઃ—"હે રાજા, દીવાળીની પંચદશી (અમાવાસ્યા) સુધી રહેલું મહાલયશ્રાદ્ધ કરવું; કારણકે જ્યાંસુધી વૃશ્ચિકરાશિ દેખાય, ત્યાંસુધી પ્રેતપુરી સૂની રહેછે. [સર્વે પિતરો આ લોકમાં શ્રાદ્ધ જમવામાટે આવે છે.] ત્યારપછી શ્રાદ્ધ ન કરનારને દારૂણ શાપ દેઇને પાછા પ્રેતપુરીમાં પોતાના સ્થાનમાં જાયછે. અથ બીજો બ્રાહ્મણ ન મળે તો વિશ્વેદેવનું કેમ કરવું ? તે વિષે કહ્યું છે કે, "જો એકજ બ્રાહ્મણ મળ્યો ને બીજો મળતોજ નથી, તો તે મળેલા બ્રાહ્મણને પિતરોને ઠેકાણે જમાડવો, ને વિશ્વેદેવને ઠેકાણે અગ્નિની યોજના કરવી."

૬૮૭ અથવા સ્મૃતિસારમાંઃ—"સર્વ રસોઈમાંથી એક પાત્રમાં અન્ન પીરસીને વિશ્વેદેવને સ્થાને પોતાના ઘરના દેવની આગળ થાળ મૂકવી, કે અગ્નિમાં હોમવું; અગર બ્રહ્મચારી (બ્રહ્મચર્ય આશ્રમવાળા) ને આપવું. એ રીતે એક બ્રાહ્મણથી પણ છ અર્ઘવાળું પાર્વણશ્રાદ્ધ કરવું." એક બ્રાહ્મણમાં છ પિતરોની તૃપ્તિ શી રીતે થાય? તે વિષે આચારતિલકમાંઃ—"બ્રાહ્મણના હસ્તમાં પિતા, મુખમાં પિતામહ, તાલુદેશમાં પ્રપિતામહ, કંઠમાં માતામહ, હૃદયમાં પ્રમાતામહ, ને નાભિમાં વૃદ્ધ પ્રમાતામહ તૃપ્તિને પામે છે. એ રીતે એક બ્રાહ્મણમાં પણ સ્થાનભેદથી છ પિતરો જમીને તૃપ્ત થાય છે." તે વિષે વિશેષ ગરૂડપુરાણમાંઃ—"મરનારાથી પહેલા ત્રણ પુરૂષ પિંડભોજી, તેથી પહેલાંના ત્રણ પુરૂષ પિંડભાજક અને તેથી પહેલા ત્રણ પુરૂષ પિંડાનુલેપક, એ નવ અને એક મરનારો, એ રીતે દશ પુરૂષ પહેલેના, અને યજમાનની પછીના થવાના દશ પુરૂષ ને યજમાન, એ રીતે એકવીશ પુરૂષનો શ્રાદ્ધ કરનારો યજમાન ઉદ્ધાર કરે છે.

ઇતિ અચલદ્વિવેદીકૃત નિર્ણયદીપકની ટીકામાં ભાદ્રપદ કૃષ્ણપક્ષના શ્રાદ્ધનો નિર્ણય સંપૂર્ણ.

અથ અષ્ટકાશ્રાદ્ધનિર્ણય.

૬૮૮ ચાર કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમીઓને અષ્ટકા કહેછે. આગ્રહાયણી એટલે માર્ગશીર્ષપુનમ પછીની ત્રણ કૃષ્ણપક્ષની ત્રણ અષ્ટમીઓ ને ભાદ્રપદકૃષ્ણપ-

ક્ષની એક, મળીને ચાર અષ્ટમીઓને અષ્ટકા કહી છે. તે વિષે વિષ્ણુધર્મોત્તરમાંઃ—"માર્ગશીર્ષકૃષ્ણાષ્ટમીથી ત્રણ કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમીઓને અષ્ટકા નામે કહેછે, ને તેજ ત્રણ અષ્ટકાને બીજે દિવસે ત્રણે નવમીઓને અન્વષ્ટકા નામે કહીછે." [ગ્રંથાર્થ આવ્યો છે] શાંખાયનઃ—માર્ગશીર્ષ પૈર્ણમાસી પછીની ત્રણ કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમીઓને અષ્ટકા કહી છે; અને વર્ષાઋતુના મધ્યની એટલે ભાદ્રપદકૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમીને પણ અષ્ટકા નામે કહી છે. (એ રીતે ચાર અષ્ટકા છે.) જે દીપિકાનું વચન છે કે, "પૌષને આદે લેઇને ત્રણ અષ્ટકાછે તે,ને ભાદ્રપદની એક." એ વચનમાં પુનમીઆ મહીનાપ્રમાણે પૌષકૃષ્ણ એટલે માર્ગશીર્ષકૃષ્ણ જાણવો. તે પ્રમાણે કૂર્મપુરાણમાંઃ—"અમાવાસ્યા ને પૌષાદિ એટલે માઘાદિ ત્રણ અષ્ટકાઓ, અને ત્રણ અન્વષ્ટકાઓ ને માઘી અમાવાસ્યા, એ પુણ્યરૂપ છે." પિતરોની અગ્નિષ્વાત્તા નામની કન્યાને કંઈ કારણથી તેના પિતાએ શાપ દેઈ ફરી કૃપા કરી, ત્યારે તે કન્યા ભાદ્રપદકૃષ્ણઅષ્ટમીની અષ્ટકા નામની દેવતારૂપે ઉત્પન્ન થઈ. અહીં સર્વ અષ્ટકા મળીને એક મૂર્તિ ઉત્પન્ન થઈ. તે વિષે કહ્યું છે કે, તે કન્યા ભાદ્રપદની અષ્ટમીની અષ્ટકારૂપે પિતૃલોકમાં ઉત્પન્ન થશે, ને તે આયુષ્, આરોગ્ય, પુત્રાદિ સર્વ કામના પૂર્ણ કરનારી થશે.

૬૮૯ માર્ગશીર્ષાદિ ત્રણ માસની અને ભાદ્રપદકૃષ્ણપક્ષની, એ ચાર માસની ચાર કૃષ્ણનવમીઓને અન્વષ્ટકા કહે છે. અન્વષ્ટકા એટલે અષ્ટકાની અનુ (પછી) થાય છે, માટે તેને અન્વષ્ટકા કહી છે. આવો અર્થ કરવાથી જે માસમાં અષ્ટકા હોય છે, તે માસમાં અન્વષ્ટકા પણ જાણવી. તેમાં બે પિતૃ અષ્ટકા, એક શાકાષ્ટકા અને એક અપૂપાષ્ટકા, એ ચાર અષ્ટકાઓમાં સાગ્નિકોએ ગૃહ્યોક્તકર્મ ને શ્રાદ્ધ પણ કરવું. શાંખાયનગૃહ્યમાંઃ—અષ્ટકાને બીજે દિવસે પિંડપિતૃયજ્ઞ કરનારે અન્વષ્ટક્યકર્મ કરવું. અષ્ટકાઓ ને અન્વષ્ટકાઓમાં પણ શ્રાદ્ધ કરવાવિષે સંગ્રહગ્રંથમાં કહ્યું છે કે, "માર્ગશીર્ષાદિ ચાર અષ્ટકાઓમાં અને ચાર અન્વષ્ટકાઓમાં અનુક્રમે માતૃપાર્વણપૂર્વક શ્રાદ્ધ કરવું." (એનો વિશેષ વિચાર કરે છે) તથાઃ—"વૃદ્ધશ્રાદ્ધમાં પહેલાં, અન્વષ્ટકાશ્રાદ્ધમાં મધ્યે અને ગયાશ્રાદ્ધમાં અંતે માતૃપાર્વણ લેવું." એ વચનથી અન્વષ્ટકાશ્રાદ્ધમાં વચમાં માતૃપાર્વણ લેવાનું કહ્યું છે,

તેથી મૃતપિતકે અન્વષ્ટકામાં પિતૃપાર્વણપૂર્વક શ્રાદ્ધ કરવું; અને જીવતૃપિતૃકે માતૃપાર્વણપૂર્વક કરવું. તે વિષે વિષ્ણુઃ—"પિતૃની અન્વષ્ટકાને આરંભીને માતા, પિતામહી ને [પ્રપિતામહી] એ ત્રણને શ્રાદ્ધ આપવું; કેવલ માતૃપાર્વણ જીવત્પિતૃકને યોગ્ય છે. તથાઃ—" શાક વગેરેથી પણ ચોથી અષ્ટકામાં શ્રાદ્ધ કરવું." એ રીતે સ્મૃતિમાં 'એવ' શબ્દ છે, તેથી પિતૃપક્ષની ચોથી અન્વષ્ટકામાં સર્વેને નિયમે કરીને શ્રાદ્ધ કરવાનું પ્રાપ્ત થયું; અન્ય અન્વષ્ટકામાં નિયમ નથી. જીવત્પિતૃકને અષ્ટકાશ્રાદ્ધનો અધિકાર નથી, તોપણ આ માતૃપાર્વણશ્રાદ્ધનો અધિકાર છે; કારણ કે "શાકમાત્રથી પણ અન્વષ્ટકા કરવી," એવું વચન છે.

૬૯૦ જે કહ્યુંછે કે, અષ્ટકાઓને વિષે વિશ્વેદેવપૂર્વક શ્રાદ્ધ કરીને અન્વષ્ટકાઓમાં પણ અષ્ટકાની પેઠે અગ્નિમાં હોમ કરીને વિશ્વેદેવપૂર્વકજ શ્રાદ્ધ કરવું. [તેનું કેમ?] ત્યારે કહેછે કે, સાંભળ. આ શ્રાદ્ધમાં હોમ કરવાનો નિયમ નથી; કારણકે અન્વષ્ટકાઓમાં પિંડપિતૃયજ્ઞ એજ હોમ વિહિત છે. શાંખાયનગૃહ્યમાંઃ—બીજે દિવસે સવારે અન્વષ્ટક્યમાં પિંડપિતૃયજ્ઞ કરીને શ્રાદ્ધ કરવું. ગૃહ્યસૂત્રમાં પિંડપિતૃયજ્ઞ કહ્યો છે, તે જીવત્પિતૃકને નિષિદ્ધ છે; કારણ કે જીવત્પિતાને પિંડપિતૃયજ્ઞ નથી, એવું વચન છે. ઉપલ્યા વચનમાં જે હોમ કહ્યો, તે અનુવાદ (કહેલું ફરી કહેવું તે.) માત્ર છે. શ્રાદ્ધ સ્વતંત્ર છે, તેથી અપરપક્ષનું અન્વષ્ટકાશ્રાદ્ધ નિરગ્નિકે હોમસિવાય કરવું;ને સાગ્નિકે,નિયમ છે તેથી,હોમપૂર્વક અન્વષ્ટકાશ્રાદ્ધ કરવું. અષ્ટમીમાં અષ્ટકાશ્રાદ્ધ કરવાનું,તેની નવમીમાં જે શ્રાદ્ધ થાયછે,તે અન્વષ્ટકા છે.અને પૂર્વ દિવસે સપ્તમીમાં કરવાનાં શ્રાદ્ધ અષ્ટકાપ્રકરણને વિષે મિતાક્ષરામાં કહ્યાં છે. તે અન્વષ્ટકાશ્રાદ્ધનો વિશેષ પ્રકાર, સ્ત્રીઓનું જુદું શ્રાદ્ધ કરવાવિષેના નિર્ણયમાં કહ્યો છે. તેમાં વિશેષ એટલું છે કે,આ અન્વષ્ટકાશ્રાદ્ધમાં માતૃપાર્વણ મુખ્ય છે. તે જીવન્માતૃકે (જેની માતા જીવતી હોય તેણે) ન કરવું.

૬૯૧ તે વિષે સ્મૃતિમંજરીમાંઃ—"તે અન્વષ્ટકાશ્રાદ્ધ માતાનુંજ છે, માટે તેને માતૃશ્રાદ્ધ કહે છે." એટલે માતાનું પાર્વણ પ્રધાન છે, તોપણ "આ અન્વષ્ટકાશ્રાદ્ધમાં પિતાનું પાર્વણ પહેલાં કરવું." તે વિષે બીજી સ્મૃતિમાંઃ—"અન્વષ્ટકાઓમાં નવ પિંડથી શ્રાદ્ધ કરવું; તે એવું કે પિતા આદિ ત્રણનું પા-

વેણ પ્રથમ, મધ્યમાં માતા આદિ ત્રણનું, અને અંતે માતામહાદિ ત્રણનું પાર્વણ લેવું." તથાઃ–"વૃદ્ધિશ્રાદ્ધમાં પહેલાં, ગયાશ્રાદ્ધમાં અંતે અને અન્વષ્ટકાશ્રાદ્ધમાં મધ્યે માતૃપાર્વણ લેવું." એ વચને કરીને અન્વષ્ટકામાં માતાઆદિ ત્રણનું પાર્વણ મધ્યમાં લેવાનું વિધાન છે. હવે જીવન્માતૃકે ન કરવું, એ વચનમાં નિષેધ કરનારો નકાર છે, [તેના બે અર્થ છે. એક પર્યુદાસ ને બીજો પ્રતિષેધ.] તેમાં ન કરવું, એ ઠેકાણે પર્યુદાસ [જેની જોડે નકાર જોડાયલો હોય, તે ન કરતાં બીજું કરવું.] રૂપી અર્થ સંભવતો નથી. જો અહીં પર્યુદાસરૂપી અર્થ લેઇએ, તો માતૃશ્રાદ્ધ ન કરવું; અર્થાત્ બીજું શ્રાધ્ધ કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે; અને જીવત્માતૃકને અમાવાસ્યા, અષ્ટકા ને વૃદ્ધિશ્રાધ્ધની પેઠે અન્વષ્ટકામાં સાધારણ રીતે બીજા શ્રાદ્ધની પ્રાપ્તિ નથી. [માતૃશ્રાધ્ધનો પર્યુદાસ કરીને બીજું શ્રાદ્ધ કરવાનું પ્રાપ્ત નથી.] અને "અન્વષ્ટકામાં અને વૃધ્ધિશ્રાધ્ધમાં માતૃશ્રાધ્ધ પૃથક્ કરવું,"એ કાષ્ણર્યાજિનિય આદિના વચનોનું માતૃશ્રાધ્ધ જુદું કરવામાં તાત્પર્ય છે. [પરંતુ માતૃશ્રાધ્ધ પ્રાપ્ત ન થયું, તો બીજું કરવું. એ પર્યુદાસમાં નથી.] માટે જીવન્માતૃકને અન્વષ્ટકાશ્રાધ્ધ [માતૃશ્રાધ્ધ] માં ન કરવું. એ નકારનો [પર્યુદાસ અર્થ ન લેતાં] પ્રતિષેધરૂપી અર્થ લેવો; એટલે જીવન્માતૃકે અષ્ટકાનિમિત્તશ્રાદ્ધ ન કરવું, એટલોજ અર્થ લેવો. (તે નહિ તો બીજું કરવું, એવો અર્થ ન લેવો.) અપ્રાપ્તનો પણ પ્રતિષેધ જોવામાં આવે છે. [જે વસ્તુની પ્રાપ્તિ ન થતી હોય, તેનો નિષેધ હોતો નથી. જેમ માણસે આકાશમાં ઉડવું નહિ, એ નિષેધ કરવાનો સંભવ નથી; કારણકે તેની પ્રાપ્તિજ નથી.] તથાપિ અપ્રાપ્તનો પ્રતિષેધ પણ કોઈક ઠેકાણે જોવામાં આવે છે.

૬૯૨ તેનું ઉદાહરણ કે, અગ્નિઆધેય નામના યજ્ઞમાં વારવંતીય નામના સામગાયનનું વિધાન કરીને કહ્યુંછે કે, બ્રહ્મા નામના ઋત્વિજ બ્રાહ્મણે સામગાન કરવું નહિ. અહીં બ્રહ્માને સામગાયનની કોઈ વચનથી પ્રાપ્તિ નથી, તોપણ નિષેધ કર્યો છે. [તે રીતે જીવન્માતૃકે શ્રાદ્ધ ન કરવું, એ વાક્યમાં પણ અપ્રાપ્ત શ્રાદ્ધનો પ્રતિષેધ જાણવો.] તેમજઃ–"અન્વષ્ટકામાં માતૃપૂર્વક શ્રાદ્ધ અનુક્રમે કરવું." [એ વચનમાં અનુક્રમે એટલે પિતૃપાર્વણપૂર્વક કરવું, એવો અર્થ છે.] માટે માતૃપૂર્વ એનો અર્થ માતૃપાર્વણ મુખ્ય, એવો અર્થ લેવો.

[આ શ્રાદ્ધમાં મુખ્ય દેવતા માતા છે.] પૂર્વ શબ્દનો મુખ્ય, એવો અર્થ લેવાનું ઉદાહરણઃ—પૂર્વે બેઠેલા બ્રાહ્મણ આગળ શ્રાદ્ધ કરવું; એમાં મુખ્ય બ્રાહ્મણ આગળ કરવાનું જણાય છે,તેથીજ મૂલ સ્મૃતિમાં ક્રમશઃ (અનુક્રમે) એ 'શ:'પ્રત્યયનો અલ્પ એવો અર્થ લઈને, અલ્પ ક્રમ એટલે પ્રધાન માતાનું પાર્વણ છે; ને પિતૃપાર્વણનો અનુક્રમ લેવો અલ્પ છે. અથવા **'मातृपूर्वं'** એનો **'मातृभिः पूर्वं'** એવો તૃતીયા સમાસ કરવો, ને તૃતીયાનો હેતુ એવો અર્થ કરવો; એટલે માતરો દેવતા પૂર્વ (પ્રધાન) છે, તે હેતુથી માતૃપૂર્વશ્રાદ્ધ છે. અહીં **पूर्व. सदृश समान,'** એ અર્થમાં તૃતીયા સમાસ થયો છે.

૬૯૩ સ્મૃતિ પણઃ—પુત્રને નવ માસ ગર્ભમાં ધારણ કરેછે અને પાલનપોષણ કરેછે, તેથી પિતા ઈત્યાદિ કરતાં માતા અધિક પૂજવાયોગ્ય છે; માટેજ અન્વષ્ટકાશ્રાદ્ધમાં માતાના શ્રાદ્ધનું પ્રધાનપણું છે. એ અન્વષ્ટકાશ્રાદ્ધમાં બીજાં શ્રાદ્ધ કરતાં વિશેષ કરવું. આ અન્વષ્ટકાશ્રાદ્ધ મરણ પામેલી માતાના નિમિત્તનું છે, માટે નૈમિત્તિક છે. સૂતકના કારણથી નિત્યનો લોપ થાય; પણ નૈમિત્તિકનો લોપ થાય નહિ. [સૂતકને અંતે કરવું પડે.] નિત્ય એટલે દર્શશ્રાદ્ધ ને નૈમિત્તિક અન્વષ્ટકાશ્રાદ્ધ છે. દર્શ ને અન્વષ્ટકાશ્રાદ્ધ બન્નેને પિંડાન્વાહાર્યકપણું છે, તોપણ નિત્ય ને નૈમિત્તિપણાથી બન્નેનો ભેદ છે, તેથી સરખાપણું નથી. તે વિષે કહ્યુંછે કે, "અન્વષ્ટકાશ્રાદ્ધ સંવત્સરીની પેઠે નૈમિત્તિક છે, માટે તેને [પિંડ કરીને કરવારૂપી] અન્વાહાર્યકપણું છે, તોપણ દર્શ સમાનપણું કેમ થાય?" દર્શશ્રાદ્ધનો સૂતકમાં લોપ થાય ને નૈમિત્તિક (અન્વષ્ટકાશ્રાદ્ધ) સૂતકને અંતે થાય; કારણકે તે વિષે વચન છે. પણ પિંડપિતૃયજ્ઞ તો સૂતકને અંતે થાય. તે વિષે જાતૂકર્ણ્યે કહેછે કે,"સૂતક ઉત્પન્ન થયું તો સ્માર્તકર્મ શી રીતે થાય ? પિંડપિતૃયજ્ઞ,ચરૂ ને હોમ, એ અન્યગોત્રી કને કરાવવું."ઋષ્યશૃંગઃ—"સાંવત્સરિકશ્રાદ્ધમાં આશૌચ આવે,તો તેને અંતે તે કરવું.

૬૯૪ બીજું શાંખાયનગૃહ્યસ્મૃતિમાંઃ—વર્ષાઋતુની મધ્યમાં જે મધ્યે અન્વષ્ટકા પ્રાપ્ત થાયછે, તેનું એથી આબ્દિકની સાથે સમાનપણું કહ્યુંછે. વર્ષાઋતુની મધ્યમાં જે અષ્ટકા, તેની તુલ્ય મધ્યની અન્વષ્ટકા પણછે,એવું સૂચિત કર્યુંછે. અષ્ટકાનો ને અન્વષ્ટકાનો નિર્ણય તો "મહાલયપક્ષનો જે નિર્ણય તેજ અષ્ટકાનો નિર્ણય જાણવો." કાલાદર્શમાં કહ્યું છે કે,દર્શના નિર્ણય પ્રમાણેજ અષ્ટ

કાનો નિર્ણય લેવો. ઇતિ નિર્ણય. વળી આ અન્વષ્ટકાશ્રાધ્ધમાં માતાનું મુખ્યપણું છે, તેથી જેની માતા જીવતી હોય, તેણે સ્નેહવશાત્ [મારી વડીઆઇ છે, એવા પ્રેમથી] પિતામહી આદિનું અન્વષ્ટકાશ્રાદ્ધ કરવું નહિ, એ અભિપ્રાયવાળું વચન છે. "માતા જીવતી હોય ને જે પિતામહીનું શ્રાધ્ધ કરે, તેને માતૃઘ્ન (માતાને હણનારો) જાણવો. વૃધ્ધિશ્રાદ્ધમાં તો પાર્વણ લેવું." અહીં વૃધ્ધિશ્રાધ્ધમાં પાર્વણ અને આબ્દિકમાં એકોદિષ્ટ, જીવન્માતૃકે કરવાવિષે આ વચન છે. વળી પુરૂષના પિંડ આપ્યાપછી તેમની પત્નીઓના પિંડ આપવા." એ શાંખાયનગૃહ્યસૂત્રના વચનથી પિતૃવંશ અને માતૃવંશનું તર્પણ તથા અમાવાસ્યાદિમાં ને અન્વષ્ટકાશ્રાધ્ધમાં પિંડદાન થાય.

૬૯૫ માટે પિતામહીનું માતાસિવાય સ્વતંત્ર શ્રાધ્ધ કરવાનો નિષેધ અન્વષ્ટકામાં લાગુ છે. આ અર્થ, સ્મૃતિમાં '**वृद्धिश्राद्धे तु**' એ 'તુ' શબ્દથી સૂચિત થયો. હવે તર્પણવિષે વિશેષ પ્રકાર. "તર્પણમાં એક એક જલની અંજલી (પોશ) દેવતાને, સનકાદિકોને બબ્બે અને પિતરોને ત્રણ ત્રણ અંજલીઓ, તેમજ સ્ત્રીઓને એક એક અંજલી આપવી યોગ્ય છે." અહીં સ્ત્રીઓ એટલે માતાસિવાયની પિતાની સ્ત્રીઓ જાણવી; કારણ કે પોતાની માતાઓને ત્રણ ત્રણ અંજલી આપવાનીછે તે વિષે સ્મૃતિસારમાં કહ્યું છે કે, "માતાઆદિ ત્રણને ત્રણ ત્રણ જલાંજલી આપવી ને હોરમણ માતાઓને એક એક આપવી." પોતાની જનનીસિવાય બીજી પિતાની સ્ત્રીઓ હોરમણ છે. "સાપત્નમાતા (હોરમણ મા)નું એકોદિષ્ટ કરવું; પાર્વણ કરવું નહિ." એ વચનમાં ઉપર કહેલું સૂચવ્યું છે. માતાઆદિ ત્રણ, એટલે માતા, પિતામહી ને પ્રપિતામહી, એ ત્રણનું પાર્વણ જાણવું. માતામહીઆદિને પણ પોતાની માતાની સાથે સમાનપણું છે; કારણકે "ધર્મપત્નીનો પુત્ર ઔરસ કહેલો છે ને તેની સમાન કન્યાનો પુત્ર છે," એવું કહ્યું છે.

૬૯૬ તથાઃ—"હે રાજા, જે રીતે પુત્ર શ્રાદ્ધ કરે છે, તે રીતે દૌહિત્રે કરવું." ઈત્યાદિ વચનોમાં દૌહિત્રને ઔરસ પુત્રની સાથે સમાનપણું કહ્યું છે; તેથી સ્મૃત્યર્થસાર, ચંદ્રિકા નિબંધાદિ ગ્રંથોમાં તર્પણ કરવાને ત્રણ ત્રણ અંજલીઓ આપવાનું કહીને, તેને વિષે પોતાની માતાઓમાં ને માતામહીઆદિમાં ભેદ બતાવ્યો નથી. બીજું વચન પણ એવું છે કે, "જે શ્રાદ્ધમાં પિતા, પિતામહ ને

પ્રપિતામહ ઇત્યાદિ પિતરો પૂજાય છે, ત્યાં માતામહોને પણ સરખા પૂજવા; ઓછુંવધારે કરે, તો નરકમાં પડે."

ઇતિ અષ્ટકાનો નિર્ણય

અથ વૃદ્ધિશ્રાદ્ધ.

વૃદ્ધિશ્રાદ્ધમાં નાંદીમુખપિતરોને પૂજવા;તેથી [શ્રાદ્ધકરનાર]વૃદ્ધિમાન્ થાય. તે વિષે કહ્યું છે કે,"વૃદ્ધિશ્રાદ્ધ કરનારની નિરંતર સમૃદ્ધિ થાય.વૃદ્ધિશ્રાદ્ધમાંવિદ્વાને નાંદીમુખ નામના પિતરોનું પૂજન કરવું." વૃદ્ધિશ્રાદ્ધનાં નિમિત્ત ગાર્ગ્યઃ— "પુત્રોત્પત્તિ, દેવાદિ પ્રતિષ્ઠા, મૌંજીબંધન, મૌંજીનો ત્યાગ (બડવો દોડાવે છે તે), ચૌલકર્મ (વાળ ઉતરાવે છે તે)અને વિવાહ(પરણવું), એટલે ઠેકાણે વૃદ્ધિશ્રાદ્ધનું વિધાન છે." પ્રતિષ્ઠા એટલે પાંચ દેવ [શિવ, વિષ્ણુ, સૂર્ય, ગણપતિ ને દેવી] ની પ્રતિષ્ઠા જાણવી.

૬૯૭ તથા વાવ, કૂવા, તલાવ, બાગ, એમની પ્રતિષ્ઠાઓ (ઉત્સર્ગ) જાણવી. કાષ્ણાર્જિનિઃ—"કન્યાનો ને પુત્રનો વિવાહ, નવા ઘરમાં પ્રવેશ, નામકરણસંસ્કાર, ચૌલાદિ સંસ્કાર સીમંતોન્નયન સંસ્કાર [નવો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો હોય, અગર બાર વર્ષપછી પ્રવાસમાંથી આવ્યો હોય.] અને તે પુત્રાદિનું મુખ જોવાવખતે, એટલે ઠેકાણે ગૃહસ્થાશ્રમીએ નાંદીમુખ પિતરોનું શ્રાદ્ધ કરવું." ચૌલાદિ એ આદિ શબ્દથી મૌંજીબંધન ને તેનો ત્યાગ, અને પુત્રાદિ એ આદિ શબ્દથી કન્યાનું મુખ જોવાવખતે પણ નાંદીશ્રાદ્ધ કરવાનું જાણવું. વૃદ્ધગાર્ગ્યઃ—"અગ્નિઆધાન, રાજ્યાભિષેક, ઈત્યાદિને વિષે, ઈષ્ટા (યજ્ઞ), પૂર્ત (વાવ કુવો), સ્ત્રીને પ્રથમ ઋતુ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે, અને આશ્રમ ગ્રહણ કરવો હોય ત્યારે વૃદ્ધિશ્રાદ્ધ કરવું." એ વચનમાં અગ્નિઆધાનઅભિષેકાદિ એ આદિ શબ્દ દ્વંદ્વસમાસને અંતે છે, તેથી તેનો સંબંધ અભિષેકની જોડે ને અગ્નિઆધાનની જોડે થાય છે; માટે અગ્નિઆધાનાદિ એ આદિશબ્દથી યજ્ઞ ને વ્રતો જાણવાં. યજ્ઞ એટલે દર્શ, પૂર્ણમાસ, જ્યોતિષ્ટોમાદિ યજ્ઞ. અને પ્રાજાપત્ય, આગ્નેય, વૈશ્વદેવ, સૌમ્ય, ગોદાન ઇત્યાદિ વ્રતો જાણવાં. [પ્રાજાપત્ય બાર દિવસનું પૂર્વે કહેલું છે; વૈશ્વદેવ એટલે વિશ્વેદેવદેવતા સંબંધી વ્રત; સૌમ્ય એટલે ચાંદ્રાયણ; ગોદાન એટલે જનોઈ દીધાપછી સોળ વર્ષની

ઉંમરમાં વેદાધ્યયનને અંગે કરવું પડે છે તે વ્રત.] તેમ અભિષેકાદિ એ આદિ શબ્દથી રાજ્યાભિષેક,નવા ઘરમાં પ્રવેશ અને મહાદાનાદિ જાણવાં. ઈષ્ટાપૂર્ત્ત શબ્દથી દેવ, દેવાલય, વાવ, કૂવા વગેરેની પ્રતિષ્ઠા લેવી. સ્ત્રીના પ્રથમ ઋતુમાં ઋતુશાંતિ કરવી પડેછે ત્યારે અને આશ્રમ એટલે વાનપ્રસ્થાશ્રમ ને સન્યાસાશ્રમ ગ્રહણ કરવા વખતે, એટલાં નિમિત્ત ઉત્પન્ન થયેથી નાંદીમુખ શ્રાદ્ધ (વૃધ્ધિશ્રાધ્ધ) કરવું.

૬૯૮ તેમ અન્નપ્રાશનસંસ્કાર ને પુંસવનસંસ્કારવખતે પણ નાંદીશ્રાદ્ધ કરવું.તે વિષે લૌગાક્ષિઃ–"નામકરણ,અન્નપ્રાશન, ચૌલ,ગોદાન,સોમયાગ,ઉપનયન, પુંસવન, સ્નાન (સમાવર્તન),મહાદાન અને વિવાહ,એટલે ઠેકાણે નાંદીમુખશ્રાદ્ધ કરવું." અહીં ગોદાન શબ્દથી પૂર્વે કહેલા પ્રાજાપત્યાદિ ચારે વ્રત જાણવાં. સોમ એટલે સોમયજ્ઞ; ઉપનયન એટલે જનોઈ દેવાનું; સમાવર્તન એટલે પરણવાની યોગ્યતા થવાસારૂ જનોઈના વ્રતનો ત્યાગ કરવાનો. તેને સ્નાન પણ કહેછે.એટલાં નાંદીમુખશ્રાધ્ધ કરવાનાં નિમિત્તો કાલાદર્શમાં કહ્યાં છે, તેએકંદર ગણાવેછે કે, "સીમંત, વેદાધ્યયનનાં વ્રતો, ચૌલ, નામકરણ, અન્નપ્રાશન, ઉપનયન, સ્નાન, ગોદાન, વિવાહ, યજ્ઞ, પુત્રજન્મ, પ્રતિષ્ઠા, પુંસવન, અગ્નિઆધાન,ગૃહપ્રવેશ,પુત્ર કે કન્યાનું મુખ જોવું,આશ્રમગ્રહણ, રાજ્યાભિષેક અને સ્ત્રીનું પ્રથમ રજોદર્શન, એટલાં નિમિત્ત ઉત્પન્ન થયેથી નાંદીમુખશ્રાધ્ધ કરવું." વૃધ્ધિશ્રાધ્ધ નૈમિત્તિક છે; તેનું વિધાન કરવાના કાલ કહેછે કે, "નૈમિત્તિકશ્રાધ્ધ, તે નિમિત્ત ઉત્પન્ન થયાપછી કરવું. તેમાં નાંદીશ્રાદ્ધ પ્રાતઃકાલે ને અગ્નિક એટલે અગ્નિ આધાનનું શ્રાધ્ધ અપરાણ્હમાં કરવું.

૬૯૯ શંકા કરે છે કે, નૈમિત્તિક વૃધ્ધિશ્રાધ્ધ (નાંદીશ્રાદ્ધ)પણ પુત્રજન્મ ને ગ્રહણરૂપી નિમિત્ત ઉત્પન્ન થયાપછી કરવું; અને ઉપનયનવિવાહાદિ, નિમિત્ત ઉત્પન્ન થતા પહેલાં કરવું. એ રીતે બન્ને પ્રકારનાં વિધાન હોવાથી નિમિત્ત ઉત્પન્ન થયાપછી કરવું, એવું બોલવું અયોગ્યછે. ઉત્તર કે,એ ખરૂં છે; પણ નિમિત્ત બે પ્રકારનાં છે. એક તો નિયમે કરીને નિમિત્ત હોય છે,અને બીજું નિયમરહિત હોય છે. તેમાં વિવાહાદિ નિમિત્ત નિયમે કરીને છે; કારણ કે જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં કહેલા ઋતુ, માસ, પક્ષ, તિથિ, નક્ષત્ર ને મેષાદિ લગ્નરૂપી કાલનો નિયમ છે. [ફલાણા મુહૂર્ત્તમાંજ પરણાવવું, ઇત્યાદિ] અને પુત્રજન્મ

આદિ નિમિત્ત તો નિયમે કરીને હોતું નથી.[ઈશ્વરેચ્છાએ જ્યારે આવે ત્યારે હોય છે.]કારણકે તેને માટે જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં તિથિનક્ષત્રાદિ કાલનો નિયમ બતાવેલો નથી; માટે નિયમથી નિમિત્તવાળું નાંદીશ્રાધ્ધ સવારે કરવું, અને નિયમરહિત નિમિત્તવાળું નિમિત્ત ઉત્પન્ન થયાપછી કરવું, એવો નિશ્ચય છે. તે વિષે લૌગાક્ષિઃ—"નિયતનિમિત્તવાળું નાંદીશ્રાધ્ધ સવારે કરવું, ને અનિયતનિમિત્તવાળું, નિમિત્ત ઉત્પન્ન થયાપછી કરવું."

૭૦૦ કાષ્ણર્યાજિનિઃ—"પુત્ર કે કન્યાનો જન્મ થાય ત્યારે અને ચંદ્રસૂર્યગ્રહણ આવે ત્યારે, તે નિમિત્ત ઉત્પન્ન થયાપછી સ્નાન કરીને પોતાના પિતરોને શ્રાધ્ધથી તૃપ્ત કરવા." અત્રિઃ—"પુત્રજન્મનિમિત્તસિવાય વૃધ્ધિશ્રાદ્ધ પ્રાતઃકાલે થાય, ને પુત્ર જન્મનિમિત્ત તત્કાલ થાય." તત્કાલ એટલે પુત્ર જન્મ થયાપછી. નાંદીમુખ નામનું શ્રાધ્ધ એટલે વૃધ્ધિશ્રાદ્ધ, પૂર્વાણ્હમાં એટલે પ્રાતઃકાલે થાય. નાંદીમુખ શ્રાદ્ધ પૂર્વાણ્હ એટલે પ્રાતઃકાલે થાય. તે વિષેનો કાલ ગાર્ગ્ય કહે છેકે, "આકાશમાં સૂર્ય માણસના લલાટ (કપાલ) સુધી ઉંચો આવે, ત્યારે પહેલો પ્રહર દિવસ જાણવો. તેને દોઢગણો કરીએ, ત્યારે તે પ્રાતઃકાલ કહેવાયછે." દોઢ પ્રહરસુધી પ્રાતઃકાલ મુખ્યછે. સંગવકાલથી પહેલાં છ ઘડી દિવસ ચઢતાસુધી જે પ્રાતઃકાલ પાંચ વિભાગના પક્ષમાં કહેલો છે, તે અહીં ન લેવો; તે ગૌણ પ્રાતઃકાલ જાણવો. તેમ આગ્નિક એટલે અગ્નિઆધાનનિમિત્ત. 'અપરાણ્હતઃ' એમાં 'તસ્' પ્રત્યયનો અર્થ સપ્તમી વિભક્તિ લેવો; એટલે અપરાણ્હકાલમાં શ્રાદ્ધ કરવું. [એ આગ્નિક શબ્દ ૬૯૮ મા નંબરને અંતે છે.]

૭૦૧ તે વિષે ગાલવઃ—"આમાન્નશ્રાદ્ધ પૂર્વાણ્હમાં, સિધ્ધાન્નથી એકોદ્દિષ્ટ કરવાનું તે મધ્યાન્હમાં અને પાર્વણ શ્રાદ્ધ, વૃધ્ધિશ્રાદ્ધ તેમ આગ્નિકશ્રાદ્ધ સિધ્ધાન્નથી કરવાનું તે અપરાણ્હમાં કરવું.[ગ્રંથકારનો અર્થ આઠયોછે.] તેમાં આભ્યુદયિક (વૃધ્ધિશ્રાદ્ધ) માતૃપાર્વણપૂર્વક કરવું. તે વિષે મત્સ્યપુરાણમાંઃ—"ઉત્સવ, આનંદ, સંતાન, યજ્ઞ, વિવાહ અને બીજું કંઈ મંગલ, એ ઠેકાણે શ્રાધ્ધમાં પ્રથમ માતાનું પાર્વણ પૂજવું; પછી પિતૃપાર્વણ અને ત્યારપછી માતામહપાર્વણ ને વિશ્વેદેવ પણ તેજ પ્રમાણે પૂજવા."માતા, પિતામહી અને પ્રપિતામહી, એ માતાનું પાર્વણ. એ વિષે વિશેષ ગાર્ગ્યઃ—"માતાનું શ્રાદ્ધ પહેલે દિ-

વસે, પિતાનું મુખ્ય કર્મ કરવાને દિવસે અને માતામહનું કર્મદિવસને બીજે દિવસે કરવું. એ પ્રમાણે વૃદ્ધિરૂપ મંગલમાં ત્રણ શ્રાદ્ધ થાય છે." અથવા શુભ કર્મ કરવાના દિવસથી પહેલાં ત્રણે શ્રાદ્ધ કરવાં. તે વિષે શાતાતપઃ–"જુદેજુદું શ્રાદ્ધ કરવાને અશક્ત હોય, તો કર્મ કરવાના દિવસથી પહેલાં એક દિવસ ત્રણે શ્રાધ્ધ કરવાં, ને ત્રણેના વિશ્વેદેવ એકતંત્રે કરવા." અથવા શુભ કર્મ કરવાને દિવસેજ પહેલાં શ્રાદ્ધ કરવું. તેમ શાંખાયનઃ–પુણ્યાહે (શુભ દિવસે) માતૃયાગ કરીને શુભ કર્મ કરવું, ઈત્યાદિ જાણવું.

૭૦૨ મહાભારતમાં તોઃ–"યજ્ઞ ને પૂર્ત્ત (કૂવાદિ)માં પૂર્વ દિવસે, ને વિવાહમાં કર્મદિવસેજ, એ સિવાય બીજામાં અગાઉ બીજે વા ચોથે દિવસે યથારૂચિ વૃદ્ધિશ્રાધ્ધ કરવું." વિવાહમાં તરતજ કર્મદિવસે શ્રાધ્ધ કરવું,એવું કહ્યું, તે સંભવ હોય તો; નહિતો વિવાહદિવસથી પહેલાં ત્રીજે, નવમે વા છઠ્ઠે દિવસે કરવું શુભ નથી, એવું સામાન્ય વચન છે, તેથી તે પૈકી શુભ દિવસ હોય, તે દિવસે માતૃશ્રાધ્ધ કરવું. "પિતા આદિ ત્રણની પત્નીઓમાં દરેક માતરો[એટલે માતા, પિતામહી ને પ્રપિતામહી,] ને નામે બ્રાહ્મણ જમાડવા. અહીં પત્ની શબ્દ છે, તેથી જનની માતા જીવતી હોય, તો સાપત્નમાતાનું જુદું શ્રાધ્ધ કરવું.તે વિષે કહ્યું છે કે,"સાપત્નમાતાનું એકોદ્દિષ્ટ જુદું કરવું; પાર્વણ કરવું નહિ. વૃદ્ધિશ્રાધ્ધમાં તો પાર્વણ કરવું. બીજા વચનમાં તો "ઔરસ ને ક્ષેત્રજ (કોઇના બીજથી પોતાની સ્ત્રીને વિષે થયેલા) પુત્રે પાર્વણવિધિથી શ્રાધ્ધ કરવું; અન્ય પુત્રે એકોદ્દિષ્ટ કરવું; પાર્વણ ન કરવું. આ જાતૂકર્ણ્યવચનથી પોતાના કુલાચાર પ્રમાણે કરવું. વૃધ્ધિશ્રાધ્ધમાં ચાર પાર્વણ લેવાનું કહ્યુંછે.

૭૦૩ તે વિષે ચતુર્વિંશતિમતમાંઃ—"પ્રથમ માતૃપાર્વણ, બીજું પિતૃપાર્વણ, ત્રીજુ માતામહપાર્વણ ને ચોથું માતામહીપાર્વણ, એ સર્વે પિતરોને નામે યુગ્મ (બેકી) બ્રાહ્મણ જમાડવા." તથાઃ–"માતૃશ્રાધ્ધમાં બ્રાહ્મણ ન મળે, તો કુલવતી, પતિપુત્રવાળી, પતિવ્રતા આઠ સ્ત્રીઓ જમાડવી. એ ગરૂડવચનથી બ્રાહ્મણ ન મળે,તો સુવાસિની સ્ત્રીઓ પણ જમાડવી.તથા (અહીં)ત્રણ પત્નીઓ એટલે માતાઆદિ ત્રણ જાણવી.

ઇતિ વૃદ્ધિશ્રાધ્ધનો નિર્ણય.

અથ વૃદ્ધિશ્રાદ્ધના અધિકારી કોણ તે વિષે કહેછે.

જાતકર્માદિ વિવાહસુધીનાં પુત્રસંસ્કારનાં વૃધ્ધિશ્રાદ્ધો પિતાએ પોતાના પિતરોને નામે કરવાં. કહ્યું છેકે, "પુત્રના જાતકર્માદિ વિવાહસુધીના સંસ્કારના વૃધ્ધિશ્રાદ્ધવિહિતપિંડ પિતાએ સ્વપિતરોના નામથી આપવા. પિતાને અભાવે બીજા અધિકારીએ પોતાના અનુક્રમથી આપવા."

૭૦૪ એનો અર્થ મૂલગ્રંથકાર કહેછે કે, તે પુત્રોનાજન્મથી વિવાહસુધીના સંસ્કારોમાં પિતાએ પોતાના પિતરોના નામથી પિંડ આપવા. પિંડ એટલે વૃદ્ધિશ્રાધ્ધ જાણવું.તે પિતાને અભાવે તેના પુત્રોના સંસ્કારરૂપ કર્મમાં તે ક્રમથી, એટલે તે પિતાદિના અનુક્રમે બીજા અધિકારીઓએ શ્રાધ્ધ કરવું.[બીજાએ પોતાના પિતાદિનો ક્રમ લેવો નહિ.] "જે સંસ્કારરહિત હોય ને પિતા ન હોય, તો પૂર્વે સંસ્કાર થયેલા ભાઇએ સંસ્કારરહિત ભાઈના કે બહેનના સંસ્કારો તેમના ભાગમાંથી ખર્ચ કરીને કરવા." એ વચનથી ભાઈના કે બહેનના સંસ્કારો કરવાને બીજા ભાઈ અધિકારી છે; તે પણ ન હોય, તો બીજા અધિકારીઓ કરે, એવું મિતાક્ષરામાં કહ્યુંછે. **સ્મૃત્યંતરમાં** પણઃ—"માતાપિતા જીવતાં હોય ને પુત્ર પરણે, ત્યારે પિતાએ વૃદ્ધિશ્રાદ્ધ કરવું; પુત્રે કદાપિ કરવું નહિ." આ વચન પુત્રના પહેલા વિવાહવિષે જાણવું. અને પહેલી પત્ની જીવતી હોય વા ન જીવતી હોય, તોપણ પુત્રનો બીજે ફેરે વિવાહ કરવો હોય, તો પુત્ર પોતે વૃધ્ધિશ્રાદ્ધ કરે.

૭૦૫ તે વિષે સ્મૃત્યંતરમાંઃ—"પુત્રના પહેલા લગ્નમાં પિતાએ નાંદીમુખશ્રાધ્ધ કરવું; બીજા વિવાહથી પુત્રે પોતે કરવું." શંકા કરેછે કે, "જેનો પિતા જીવતો હોય, તેને શ્રાધ્ધાદિ પિતૃકર્મ કરવાનો અધિકાર નથી; કારણ કે જીવત્પિતાનું ઉલ્લંઘન કરીને પુત્રે કંઈ પણ પિતરોને નામે આપવું નહિ, એવી શ્રુતિ છે." એ રીતે જીવત્પિતૃકપુત્રને અધિકારનો નિષેધ છે, તો પોતાના બીજા જીવત્પિતૃકપુત્રે વિવાહમાં પોતે નાંદીશ્રાધ્ધ શી રીતે કરવું? તેનું ઉત્તર કે, એમ નહિ. "ઉદ્વાહમાં, પુત્રજન્મમાં ઈત્યાદિ વચનમાં જીવત્પિતૃકે પણ શ્રાદ્ધ કરવા વિષે વિધાન છે, ને નિષેધ તો વિધાનસિવાયના અષ્ટકા અમાવાસ્યાદિ શ્રાધ્ધવિષે જાણવો. કોઇએ વૃધ્ધિશ્રાદ્ધમાં જીવતા પિતાને ઉલ્લંઘન કરીને ન કર-

વું, એવું જે કહ્યુંછે, તેના કહેલા વચનમાં 'વૃદ્ધિશ્રાદ્ધ' એવો શબ્દ ન હોવાથી સંતોષ પામવો; ને તેનું વિધાન જીવત્પિતૃકશ્રાધ્ધમાં જોવું.

૭૦૬ તથા વૃધ્ધિશ્રાદ્ધ ન કરે તો દોષ છે. કહ્યું છે કે, "ગૃહસ્થાશ્રમીએ શુભ કર્મમાં વૃદ્ધિશ્રાધ્ધ કરીને પિતૃદેવતાની તૃપ્તિ ન કરી, તો તે કરેલું દાન, કર્મ, સઘળું નિષ્ફલ થાય;કારણ કે તે વિધિ આસુરછે."દેવતા એટલે શ્રાદ્ધના દેવતા માતૃપિતામહ્યાદિ જાણવા.તથા પિતા જીવતો હોય ને તે પતિત કે સન્યાસી થયો હોય, તેના પુત્રને જો બીજો કોઈ જાતકર્માદિ સંસ્કાર કરે, તો તે પુત્રના પિતાના પિતરોને નાંદીશ્રાદ્ધમાં પૂજવા. તે વિષે કહ્યુંછે કે, "જ્યાંસુધી પુત્રને જનોઈ દીધું નથી, ત્યાંસુધી તેના પિતાના પિતરોનું શ્રાદ્ધ અન્ય સંસ્કાર કરનારાએ કરવું. પછી જ્યારે જનોઈસંસ્કાર થાય, ત્યારે પોતે પુત્રે પોતાના પિતામહાદિનું શ્રાધ્ધ કરવું, " એવું વિષ્ણુસ્મૃતિમાં છે. પિતામહ જીવતો હોય,ને પિતા ન હોય, તો પ્રથમ પિતાનો પિંડ આપીને પછી પિતામહથી પર (આગળના)બેને આપવા. મનુઃ—"જેનો પિતા મરણ પામ્યો હોય ને પિતામહ જીવતો હોય, તો પહેલાં પિતાનું નામ દેઇને પછી પ્રપિતામહનું નામ દેવું." તેમ જેના પિતા ને પિતામહ બન્ને મરણ પામ્યા હોય ને પ્રપિતામહ જીવતો હોય, તો તેણે બન્નેના પિંડ આપીને પ્રપિતામહથી પર, એકને આપવો.

૭૦૭ જેનો પિતા મરણ પામ્યો ને પિતામહ તથા પ્રપિતામહ જીવે છે, તેણે પિતાનો પિંડ આપીને પ્રપિતામહથી આગળનાબેને આપવા.એ રીતે માતાના પાર્વણનો પણ ઊહ (તર્ક) કરવો. માતામહ જીવતો હોય, તેનું ઉલ્લંઘન કરીને તેથી આગળનાને શ્રાદ્ધ આપવાવિષે વચન નથી,માટે ન આપવું. તેમ પિતા,પિતામહ ને પ્રપિતામહ, ત્રણે જીવતા હોય, તો તેનું પાર્વણ કરવું નહિ. તેજ પ્રમાણે માતાઆદિ વિષે જાણવું. તે વિષે સુમંતુઃ—"સાગ્નિકે પણ પ્રપિતામહ પર્યંત જીવતા હોય, તો તેનું શ્રાદ્ધ ન કરવું." એવું હોય, ત્યાં કેવલ માતૃપાર્વણજ પૂજવું, એવું સિધ્ધ થયું; કારણકે " માતૃયાગ (શ્રાદ્ધ) કર્યાસિવાય જે માણસ વૈદિક મંગલકાર્ય કરે, તો માતરો ક્રોધયુક્ત થઇ તેની હિંસાને ઇચ્છે છે.

ઇતિ વૃધ્ધિશ્રાદ્ધાધિકારીનો નિર્ણય.

—:(૦)—:

અથ વૃદ્ધિશ્રાદ્ધનો વિધિ.

૭૦૮ તે વિષે શાંખાયનગૃહ્યઃ–હવે આભ્યુદયિક[મંગલવૃદ્ધિશ્રાદ્ધ]શુક્લપક્ષના પુણ્ય દિવસને વિષે માતૃયાગ (વૃદ્ધિશ્રાદ્ધ) કરીને, એટલે પૂર્વાણ્હમાં યુગ્મ [દરેક પિતૃને માટે બે] વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને બેસાડીને પ્રદક્ષિણ(સવ્ય જનોઇ રાખીને) પિતૃમંત્રરહિત બીજા મંત્રો ભણીને તેમને ઉપચાર કરવા; દર્ભ સરલ (દ્વિગુણ ન કરેલા) આપવા, અને તિલનું કાર્ય જવથી કરવું. તેમ દહિં, બોર ને અક્ષતમિશ્રિત પિંડ આપવા. નાંદીમુખ પિતરોનું આવાહન કરૂંછું, એવું કહીને આવાહન કરવું. પછી અક્ષય્ય પ્રશ્નને ઠેકાણે નાંદીમુખ પિતરો પ્રસન્ન થાઓ, ને સ્વધાવાચનને ઠેકાણે નાંદીમુખ પિતરોને વાચન કરાવુંછું (બોલાવું છું,)અને તૃપ્તિ પ્રશ્નને ઠેકાણે **'संपन्नं'** એવું કહેવું. બીજું વિરોધિ ન હોય, તે સર્વ પાર્વણ સરખું કરવું. યાજ્ઞવલ્ક્યઃ–"એ રીતે પ્રદક્ષિણ આવૃત્તિ (સવ્ય કરીને) રીતે નાંદીમુખ પિતરોને પૂજવા; ને દહિંબોરમિશ્રિત પિંડ આપવા,તથા યવથી ક્રિયા કરવી." પ્રદક્ષિણા આવૃત્ એટલે પ્રદક્ષિણક્રિયા કરવી. (અપસવ્ય ક્રિયા ન કરવી.) કાત્યાયનઃ–"વૃદ્ધિશ્રાદ્ધમાં વિદ્વાને સર્વકાલ નાંદીમુખ પિતરોને પૂજવા.ઉપર કહેલો બીજો વિશેષ પ્રકાર સંપાદન કરવો; બાકીનો વિધિ પાર્વણ પ્રમાણે કરવો." પ્રચેતાઃ–"પૂર્વ ભણી મોં રાખીને દેવતીર્થથી (આંગળીઓના અગ્રથી) ઉપચાર આપવા." આશ્વલાયનપરિશિષ્ટમાંઃ–બ્રાહ્મણોને પૂર્વમુખ બેસાડીને યજમાને ઉત્તરમુખ, અથવા બ્રાહ્મણોને ઉત્તરમુખ ને યજમાને પૂર્વમુખ બેશીને આપવું. પવિત્રને માટે બે દર્ભ લેવા. ભવિષ્યત્પુરાણમાંઃ–"વૃદ્ધિશ્રાદ્ધમાં મધુર ને નવીન રાંધેલું અન્ન પીરસવું; લાલ પુષ્પ,તલ ને અપસવ્ય,એ વર્જિત કરવાં."કાત્યાયનઃ–"મંત્રમાં **'तिलोसि'** ને ઠેકાણે **'यवोसि'** અને **'स्वधया'** ને ઠેકાણે **'पुष्ट्या'** ભણવું. **'स्वधा'** શબ્દ કહેવો નહિ. સર્વકાલ ભક્તિથી પિતરોને દેવની પેઠે ઉપચાર કરવા. સવ્યનો નિપાત (અપસવ્ય) ન કરવો; પૂર્વાગ્ર દર્ભને વિષે પિંડ આપવા, અને પિતૃઅર્ઘપાત્ર ઉંધું ન પાડવું."

૭૦૯ બીજી સ્મૃતિમાંઃ—"પિતૃ શબ્દયુક્ત મંત્રોથી ઋષિઓએ જે કર્મ કરવાનું કહ્યું હોય, તે કર્મ તેજ મંત્રોથી કરવું; કારણકે મંત્ર વિનાનું જે કર્મ કર્યું, તે ન કર્યા જેવું છે." કાત્યાયનઃ–"દરેક પિતરોને ઠેકાણે બબ્બે બ્રા-

ક્ષણ છે, માટે બ્રાહ્મણોના હાથમાં, આંગળીઓના અગ્ર ભણી અગ્ર આવે, તે રીતે દર્ભપવિત્ર આપીને પ્રથમ બ્રાહ્મણનો જમણો હાથ ઉપર કરેલો, અર્થાત્ બીજાનો નીચે, એવા બબ્બે બ્રાહ્મણોના હાથ ઉપર એક પિતૃનો એક અર્ઘ આપવો. [બે બ્રાહ્મણવચ્ચે એક અર્ઘ આપવો; કારણ કે એક પિતૃના બે બ્રાહ્મણ છે.] દરેક પિતૃને જુદો અર્ઘ ન આપવો;"તેમ આવાહનાદિ પણ એક દેવતાનું બે બ્રાહ્મણ ઉપર કરવું. અન્નનિવેદનવખતે અંગુઠો **'अतो देवा'** એ ઇત્યાદિ મંત્રથી ઝાલવો. "બ્રાહ્મણ જમવા બેસતીવેળા ગાયત્રી ભણ્યાપછી **'मधु मधु मधु'** એવું ત્રણ વાર કહેવું પડે છે, તે ન કહેવું." ભોજનવખતે સ્વસ્ત્યયનનો જપ કરવો. **'मधुवाता'** મંત્રને ઠેકાણે **'उपास्मै गायता'** એ પાંચ મધુવાતીય મંત્રનું સૂક્ત સંભળાવવું. અને છઠ્ઠી **'अक्षन्नमीमदंत'** એ ઋચા ભણવાની પરિશિષ્ટમાં કહીછે. કાત્યાયનઃ—"જે બ્રાહ્મણના ઊચ્છિષ્ટ પાત્ર આગળ તિલમિશ્રિત ને જવમિશ્રિત અન્નનો પ્રકર (વિકિર, અન્ન વેરવું પડે તે) બ્રાહ્મણો તૃપ્ત થયાપછી આપવો પડે છે, તે વિપરીત (પ્રથમ પિતૃતરફ, પછી દેવ તરફ) આપવો." [તલને ઠેકાણે જવ વાપરવાને પૂર્વે કહેલું છે.]

૭૧૦ પછી પાણી ભૂમિ ઉપર છાંટવું. બબ્બે બ્રાહ્મણને જોડે હાથમાં પાણી છાંટીને **'सुप्रोक्षितमस्तु शिवापःसंतु सौमनस्यमस्तु'** એવું કહેવું; પછી પુષ્પ આપવાં. **'अक्षतं चारिष्टं चास्तु'** એવું કહીને જવના અક્ષત આપવા; પછી સ્વતિવાચન કરાવવું. એ સર્વ બબ્બે બ્રાહ્મણોને જોડે કરવું. પછી **'अमूपुवाजीनं देवेति'** મંત્ર ભણીને વિસર્જન કરવું. આ શ્રાદ્ધમાં ભોજન આપવાનું તે કહે છે. "હે ગરૂડજી, ત્યારપછી મધુર અને ગોળ મેળવેલો જવના લોટનો પદાર્થ ને ભાત વગેરે દર્ભ મૂકીને અન્ન બ્રાહ્મણોને જમવામાટે આપવું" કર્મપ્રદીપમાંઃ—વૃદ્ધિશ્રાધ્ધમાં માંસસિવાય સર્વ વિધિ વસિષ્ઠે કહેલો કરવો. એ શ્રાધ્ધમાં માંસ ને પાયસ વર્જિત કરવું." ભવિષ્યોત્તરમાંઃ—"હે રાજા, વૃદ્ધિશ્રાધ્ધમાં પોતાનો કુલાચાર જોઇને પિંડદાન કરવું, વા ન કરવું." જો કુલાચારથી પ્રાપ્ત હોય તો કરવું.

ઇતિ વૃદ્ધિશ્રાધ્ધનો નિર્ણય.

—:(૦):—

અથ સંઘાતે મરેલાના પ્રતિસંવત્સરીશ્રાદ્ધનો વિશેષ કહે છે.

૭૧૧ ઘણા અગર બે એક દિવસે મરે, તેને સંઘાતમરણ કહેછે. તેમાં મરણના ક્રમથી શ્રાદ્ધ કરવું.તે વિષે કહ્યું છેકે,"પત્ની,ભાઈ,પુત્ર,ઈત્યાદિ સપિંડોનું જો એક દિવસે ક્રમથી [એક પછી એક] મરણ થયું હોય, તો તે ક્રમ પ્રમાણે એક પછી એકનું શ્રાદ્ધ કરવું." ઋષ્યશૃંગ પણઃ—"પ્રથમ મરેલાનું પ્રથમ,બીજે ફેરે મરેલાનું બીજે ફેરે ને ત્રીજે ફેરે મરેલાનું ત્રીજે ફેરે શ્રાદ્ધ કરવું. એ રીતે સંઘાતમરણમાં શ્રાદ્ધનો ક્રમ લેવો." જયારે અગ્નિની જ્વાલા વગેરેથી સંઘાતે મરેલાનો ક્રમ જાણવામાં ન આવે ત્યારે કેમ કરવું, એવી શંકા થાય, ત્યાં સંબંધના ક્રમથી શ્રાદ્ધનો ક્રમ લેવો. તે વિષે ફરી ઋષ્યશૃંગ "જો સંઘાતમરણ થયેલાનો મરણક્રમ જણાય નહિ, તો સમીપ સંબંધ હોય, તે ક્રમથી શ્રાદ્ધનો ક્રમ લેવો." તથાઃ—"પત્ની આદિ સપિંડોનું જો સંઘાતમરણ થાય, તો ત્યાં સંબંધના સમીપપણાના ક્રમ પ્રમાણે અનુક્રમે શ્રાદ્ધ કરવું, એવું કાલાદર્શમાં છે.[જેનો ઘણો સમીપ સંબંધ હોય, તેનું પહેલું ને તેથી કમી સંબંધવાળાનું તેના પછી] એ રીતે સંબંધની આસત્તિ (સમીપપણું) જોઈને તે ક્રમથી શ્રાદ્ધ કરવું.

૭૧૨ પત્નીપુત્રાદિ સંઘાતમાં પત્નીપતિપણાનો સંબંધ ઘણોજ સમીપ આવે છે, તેથી પત્નીનું શ્રાદ્ધ પહેલું કરવું;અને પત્ની ને પતિના સંબંધથી પુત્ર ઉત્પન્ન થયો છે, માટે પત્નીપછી પુત્રનું શ્રાદ્ધ કરવું. તેમ પુત્ર સ્વતઃના બીજનો છે, તેથી તેને આંતરે ભાઇનો સંબંધ આવ્યો; માટે પુત્રપછી ભાઇનું શ્રાદ્ધ કરવું. એ રીતે ભાઇના પુત્રાદિ વિષે પણ કલ્પનાથી ક્રમ સમજવો. તેમ ઘણાં શ્રાદ્ધો જુદી રસોઇ કરીને કરવાનો સંભવ ન હોય તો,એકઠી રસોઇ કરીને કરવાં તે વિષે ભૃગુઃ—"એક કાલમાં મરણ પામેલા ઘણા કે બે હોય, તો તેમના શ્રાદ્ધમાટે રસોઇ એકતંત્રે કરવી, ને શ્રાદ્ધો જુદાં જુદાં કરવાં." તેમ બે અગર ઘણાં શ્રાદ્ધો કુતપાદિ કહેલા કાલમાં જુદા જુદા કરી સકાય નહિ, તો એકતંત્રે કરવાં. તેનો વિશેષ પ્રકાર ગરૂડપુરાણમાંઃ—"એક રસોઈથી ઘણાં શ્રાદ્ધો કરે, ત્યારે વિકિર એકજ કરવો; ને પિંડ જુદેજુદા આપવા. એ પ્રમાણે તીર્થમાં, અપરપક્ષમાં અને સૂર્યચંદ્રગ્રહણમાં પણ કરવું." તે પ્રમાણે એટલે એક રસોઈથી. આ એકઠી રસોઇનું વિધાન સરખા

ધર્મવાળા શ્રાદ્ધવિષે જાણવું; અને માસિક પ્રત્યાબ્દિકાદિ ભિન્ન ધર્મવાળાં શ્રાદ્ધો જુદી રસોઇથી કરવાં. એમાં વિશેષ પ્રકાર કહે છે કે, પિતા ને માતાનું શ્રાદ્ધ એક તિથિમાં કરવાનું આવે,ત્યારે પિતાનું પ્રથમ ને પછી માતાનું કરવું. તે વિષે કાર્ષ્ણાર્જિનિઃ—"માતાપિતાનું શ્રાદ્ધ એક તિથિમાં સંઘાતમરણથી, નહિતો કંઇ કાલનું રહેલું હોય ને તે જોડે કરવાનું આવે, તો પુત્રે પિતૃપૂર્વક કરવું. બીજાનું સંબંધના ક્રમથી કરવું." બીજાનું એટલે માતાપિત.સિવાયના સપિંડોનું પર્યુષિત એટલે કંઇ કારણથી રહેલું.

૭૧૩ સ્મૃત્યર્થસારમાંઃ—માતાપિતાનું શ્રાદ્ધ એક દિવસે કરવાનું આવે, તો પિતાનું ને માતાનું એક કાલમાં એક પાકથી અનુક્રમે સમાપ્ત કરવું. શંકા કરે છે કે, માતાનો શ્રાદ્ધદિવસ પ્રાપ્ત થયો ને આશૌચાદિ નિમિત્તથી રહેલું પિતાનું શ્રાદ્ધ પણ તે દિવસે કરવાનું આવે,તો માતાનું પહેલું કરવું જોઇએ. કારણ કે માતાના શ્રાદ્ધદિવસરૂપી સ્થાનપ્રમાણ છે. જેમ શ્રુતિઃ—શ્યેન યાગમાં સર્વ પશુનું એક કાલમાં આલંભન [હિંસા] કરવું.એ શ્રુતિથી સર્વ વિહિત પશુનું એકદમ આલંભન પ્રાપ્ત થયું. તે ઠેકાણે સ્થાનનો બાધ ન થવો જોઇએ; માટે સવનીય નામના પશુનું પ્રથમ આલંભન કરવું, પછી અગ્નિષોમ દેવતાના પશુનું કરવું. કારણકે, સ્થાન અને ઉત્પત્તિના સંયોગથી તેના તેના સ્થાનમાં એટલે તેના તેના કાલરૂપ સ્થાનમાં તે તે કર્મ કરવું, એવું સૂત્રછે. તેનું ઉત્તર કે,ખરૂંછે. માતાનું પહેલાં કરવાનું સ્થાન પ્રમાણથી પ્રાપ્ત થાય છે; પણ પહેલાં કહેલા કાર્ષ્ણાર્જિનિના વચનથી અને "સર્વ શ્રાદ્ધકર્મ પિતૃપૂર્વક કરવું," એવાં કાલાદર્શના વચનથી અહીં શંકાકારના કહેલા વિષયમાં પિતાનું પૂર્વે કરવું. [તેમાં પણ વિશેષ પ્રકાર છે.] તે એવો કે, માતા કે પિતા બેમાંથી એક ઉપવાસાદિથી મરણ પામ્યું હોય, ત્યારે તેમનું એકોદ્દિષ્ટ ને પાર્વણશ્રાદ્ધ એક કાલમાં કરવાનું આવે કે બીજા સપિંડોનું તે પ્રમાણે કરવાનું આવે, તો પાર્વણશ્રાદ્ધ પહેલાં કરીને પછી એકોદ્દિષ્ટ કરવું. તે વિષે જાબાલિઃ—"જો એકોદ્દિષ્ટ ને પાર્વણ એક કાલમાં કરવાનું પ્રાપ્ત થાય, તો પાર્વણ કર્યાપછી એકોદ્દિષ્ટ કરવું."

૭૧૪ તે પ્રમાણે બીજી સ્મૃતિઃ—"પાર્વણ ને એકોદ્દિષ્ટ એક દિવસે કરવાનું આવે, ત્યારે પાર્વણ કરીને એકોદ્દિષ્ટ કરવું." બીજા સપિંડોના પાર્વણ

કરતાં માતાપિતાનું એકોદ્દિષ્ટ હોય, તોપણ તે એકોદ્દિષ્ટ પહેલાં કરવું; કારણ કે સર્વ સપિંડો કરતાં માતાપિતાનો સંબંધ અધિક છે. બીજો વિશેષ પ્રકાર એવો છે કે, માસિક, પ્રતિસંવત્સરી ને દર્શાદિમાં પાર્વણ ને એકોદ્દિષ્ટ કરવાનો કાલ એક આવે, તો પ્રથમ એકોદ્દિષ્ટ કરવું; કારણ કે એકોદ્દિષ્ટશ્રાદ્ધનું કાલરૂપી નિમિત્ત નિયમવાળું નથી. [જેમ રહેલું માસિકાદિ એકોદ્દિષ્ટ બીજા કાલમાં થઇ શકેછે.] તે વિષે કાલાદર્શમાં:—"નિમિત્તનો નિયમ ન હોય, તે પૂર્વે કરવાનું કારણ છે, અને નિયમવાળા નિમિત્તનું દર્શાદિ શ્રાદ્ધ પછી કરવું;[કારણ કે તેના અમાવાસ્યા ને અપરાહ્ણરૂપી કાલનો નિયમ છે કે,તે દર્શાદિશ્રાદ્ધ તે વખતેજ થાય ને રહેલું ફરી થાય નહિ; માટે અનિયત કાલવાળું એકોદ્દિષ્ટ અપરાહ્ણાદિ કાલથી પહેલાં કરવાને હરકત નથી; ને પછી કરવા જાય, તો સર્વ કર્મમાં નિષિધ્ધ સાયંકાલની પ્રાપ્તિ થાય,તેથી નિયમરહિત નિમિત્તનું માસિકાદિ એકોદ્દિષ્ટ પહેલાં કરવું યોગ્ય છે.]

ઇતિ સંઘાતમરણના શ્રાધ્ધનો નિર્ણય.

અથ ફરી શ્રાધ્ધનાં નિમિત્ત કહેછે.

૭૧૫ શ્રાધ્ધ કરનારો એક હોય, તોપણ નિમિત્તનો ભેદ હોય તો બે શ્રાદ્ધ એક દિવસમાં કરવાં. તે વિષે કાલાદર્શમાં:—"નિત્યશ્રાદ્ધ ને ઉદકુંભશ્રાધ્ધ, દર્શ ને માસિકશ્રાદ્ધ, યુગાદિશ્રાદ્ધ ને સંવત્સરી, મન્વાદિતિથિનું ને સાંવત્સરિક શ્રાદ્ધ, અલભ્યયોગનું ને પ્રતિસાંવત્સરિકશ્રાધ્ધ,એ બબ્બે શ્રાધ્ધ એક દિવસે એક કર્ત્તાએ કરવાં; કારણકે દેવતાઓ બન્નેના જુદા જુદા છે." અહીં માસિક ને ઉદકુંભાદિ અનિયત નિમિત્તનું શ્રાધ્ધ કરીને નિત્ય દર્શાદિ શ્રાદ્ધ કરવું.

હવે જુદા નિમિત્ત છતાં એકના પ્રસંગથી બીજા શ્રાધ્ધની સિધ્ધિ કહેછે.

જે નિમિત્તમાં જુદું ન કરતાં એક શ્રાદ્ધના પ્રસંગથી બીજા શ્રાધ્ધની સિદ્ધિ થાય, તે વિષે કાલાદર્શમાં:—"નિત્ય ને દર્શશ્રાદ્ધ, ઉદકુંભશ્રાધ્ધ ને માસિકશ્રાદ્ધ, દર્શશ્રાધ્ધ ને અલભ્ય યોગનું શ્રાધ્ધ,દર્શ ને મન્વાદિ તિથિનું શ્રાધ્ધ એ બે શ્રાધ્ધનો સંપાત (એક દિવસે કરવાનું) આવે તો,કહેલા બબ્બે શ્રાધ્ધના અનુક્રમથી પ્રથમ શ્રાધ્ધની પ્રસંગથી સિધ્ધ થાય છે, માટે બીજુંજ એક શ્રાધ્ધ કરવું." એટલે પ્રથમ શ્રાદ્ધ પણ તેના પ્રસંગથી સિધ્ધ થયું. જેમ પંચમહાયજ્ઞ-

માંનું નિત્યશ્રાદ્ધ ને દર્શશ્રાદ્ધ બેનું એક કાલમાં એટલે અમાવાસ્યામાં કરવાનું પ્રાપ્ત થયું, તેમાં દર્શ શ્રાદ્ધ કરવું; તેથી તેના પ્રસંગથી નિત્યશ્રાદ્ધની પણ સિદ્ધિ થઇ. [નિત્યશ્રાદ્ધ જુદું કરવું નહિ.]

૭૧૬ સપિંડીકરણ થયાપછી દરરોજ ઉદકુંભશ્રાદ્ધ કરવાનું વિહિત છે. તે અને માસિકશ્રાદ્ધ જે દિવસે એકઠાં થાય, તે દિવસે માસિક શ્રાદ્ધ કરવું; તેથી તેના પ્રસંગથી ઉદકુંભશ્રાદ્ધની સિદ્ધિ થઈ; માટે ઉદકુંભશ્રાદ્ધ તે દિવસે જુદું કરવું નહિ. માઘમાસની અમાવાસ્યા યુગાદિ, ને ફાલ્ગુનમાસની અમાવાસ્યા મન્વાદિ છે. અલભ્યયોગ શબ્દથી ચંદ્રસૂર્યગ્રહણ, સંક્રાંતિ, અર્ધોદય ઈત્યાદિ જાણવાં.

અથ એક કર્ત્તાએ એક દેવતાનાં બે શ્રાદ્ધ એકે દિવસે ન કરવાં.

તે વિષે દક્ષઃ—"એક દિવસે એક કર્ત્તાએ શ્રાદ્ધ, યજ્ઞ, બલિ, ને દેવઋષિપિતૃનું તર્પણ, એટલું બે વાર કરવું નહિ;" નિમિત્તનો ભેદ હોય,તો બે વાર કરવું. તે વિષે જાબાલિઃ—"નિમિત્તનો ભેદ હોય, તો નિમિત્ત ઉત્પન્ન થયેલા ક્રમથી એક કર્ત્તાએ એક દિવસે પહેલા નિમિત્તનું પ્રથમ શ્રાદ્ધ ને બીજા નિમિત્તનું બીજે ફેરે શ્રાદ્ધ કરવું; તેમ "એક દિવસે એક કર્ત્તાએ એક દેવતાવાળું શ્રાદ્ધ એક વાર કરીને ફરી ન કરવું; પણ જો નૈમિત્તિક ન હોય ને એક દેવતાવાળું હોય, તો ફરી ન કરવું. [જો નૈમિત્તિક કે ભિન્ન દેવતાવાળું હોય. તો ફરી કરવું.]

૭૧૭ તથાઃ—"એક કર્ત્તાએ એક દેવતાના એક નિમિત્તવાળાં એકે દિવસે બે શ્રાદ્ધ કરવાં નહિ; અને જો અનેક નિમિત્તો એકે દિવસે પ્રાપ્ત થાય, તો દેવતા એકજ હોય તે છતાં સર્વે નૈમિત્તિકશ્રાદ્ધો કરવાં; કારણ કે સર્વે નિમિત્તો સર્વે શ્રાદ્ધ કરવાવિષે સરખાં કારણ છે." [મૂલ ગ્રંથકારે પણ એવોજ અર્થ લખ્યો છે.] તે વિષે કાત્યાયનઃ—"એક દિવસે બે અથવા ઘણાં નિમિત્તો ઉત્પન્ન થાય, તો તેમનાં સઘળાં નૈમિત્તિકશ્રાદ્ધ, નિમિત્તની ઉત્પત્તિના ક્રમથી કરવાં."

અથ નિત્ય ને કામ્યનો વિશેષ કહે છે.

જે ઠેકાણે એકસરખા દેવતાઓ હોય, તે ઠેકાણે કામ્યશ્રાદ્ધ કરવાથી પ્ર-

સંગસિદ્ધિ થાય; [માટે નિત્ય જુદું કરવું નહિ.] તે વિષે સ્મૃતિસંગ્રહમાં:-
"જો દેવતાઓ એકજ હોય ને દેશકાલ પણ એકજ હોય, તો કામ્યશ્રાદ્ધ કરવાથી નિત્યશ્રાદ્ધની અકતંત્રે સિદ્ધિ થાયછે.

ઇતિ શ્રાદ્ધની આવૃત્તિ કરવી કે ન કરવી, તેનો નિર્ણય સંપૂર્ણ.

-:(૦):-

હવે સંઘાતે મરેલાના ઊર્ધ્વદૈહિકનો નિર્ણય.

૭૧૮ પત્ની આદિ સપિંડોના અને માતાપિતાના સંઘાતમરણ વિષે વિશેષ

ભૃગુ:-"પત્ની,પુત્ર,તેનો પુત્ર(પૌત્ર),ભાઈ,તેનો પુત્ર(ભત્રીજો),સ્નુષા(દીકરાની સ્ત્રી) બહેન,માતા ને પિતા, એમનું સંઘાતે મરણ થાય તો,"તેમ "માતા, ભાઈ, ભત્રીજો, પત્ની, પુત્ર, સ્નુષા, એમનું સંઘાતમરણ થાય તો, પત્ની આદિ સપિંડોનું મરણક્રમથી વા સંબંધક્રમથી શ્રાદ્ધ કરવું; પણ પિતાનું તેમ નહિ કરવું." પત્નીઆદિના મરણપછી માતાપિતાનું મરણ થાય, તો મરણક્રમથી પત્નીઆદિના શ્રાદ્ધપછી માતાપિતાનું શ્રાદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે, તેમ ન કરતાં માતાપિતાનું પૂર્વે કરીને પત્નીઆદિનું કરવું. 'પિતુ:' એટલે મધ્યે પિતાનું મરણ હોય, તોપણ પિતાનું પહેલાં ઉત્તરકર્મ કરવું. જે દેવલવચન છે કે, "જેના માતાપિતા મરણ પામે, તેનો દેહ અપવિત્ર રહેછે, માટે વર્ષસુધી દૈવનું કે પિતૃનું કર્મ કરવું નહિ. તેમ સ્નાન, મહાદાન, સ્વાધ્યાય, અગ્નિતર્પણ (હોમ), એટલું મહાગુરૂ (પિતા)નું મરણ થયું હોય,તો વર્ષસુધી કરવું નહિ." તે વચન પત્નીઆદિના સપિંડીકરણવિષે જાણવું. જે જાબાલિવચન છે કે, "પત્ની, પુત્ર, ભાઇ, સ્નુષા, એમનું મરણ થાય, તો માતાપિતાનું મરણ થયેથી તેમનું શ્રાદ્ધ કરવું નહિ." તે વચન માતાપિતાનું સપિંડીકરણ ન થયું હોય તો,પત્ની આદિની બારમુંઆદિ ક્રિયા ન કરવાવિષે જાણવું.તેવિષે દેવલ કહેછે કે, "માતાપિતાનું મરણ થયેથી તેમની સપિંડીકરણક્રિયા કરવી; ને સંઘાતમરણ થયેલા બીજા સપિંડોની ક્રિયા ન કરવી એવું નહિ. [એટલે તેમની ક્રિયા પણ કરવી.]"

૭૧૯ લૌગાક્ષિ:—"પત્ની, પુત્ર, સ્નુષા, પૌત્ર, ભાઇ, ભત્રીજો, માતા, પિતા, એમનું એક દિવસમાં મરણ થાય,તો બીજા સપિંડોનું ને માતાપિતાનું પણ આદ્યશ્રાદ્ધ અગિયારમે દિવસે કરીને બારમે દિવસે માતાપિતાનું સપિં-

ડીકરણ કરવું; ને બીજાનું સપિંડીકરણ ત્રિપક્ષમાં કરવું."[મૂલાર્થ આવી ગ-યો છે.]પત્ની આદિ સપિંડોનું ને માતાપિતાનું સંઘાતમરણ થાય, તો દહનાદિ આદ્યશ્રાદ્ધસુધીની [અગિયારમાની] સર્વેની ઉત્તરક્રિયા કરીને પછીની ક્રિયા માતાપિતાનું સપિંડીકરણ (બારમું) કર્યાપછી કરવી. તે વિષે દેવલઃ–"મ-હાગુરૂ (પિતા) નું મરણ થયેથી પિતાની ઉત્તરક્રિયા યથાવિધિ સંપૂર્ણ કરવી; ને વર્ષ પૂરૂં થતાસુધી (સપિંડીકરણ થતાસુધી) કોઇનું એકોદ્દિષ્ટ કે પાર્વણ-શ્રાદ્ધ કરવું નહિ." શંકા કરે છે કે, આ વચનમાં વર્ષસુધી એકોદ્દિષ્ટ ન કર-વું, એવો એકોદ્દિષ્ટવિષે સામાન્ય નિષેધ છે, [ફલાણું એકોદ્દિષ્ટ ન કરવું, એવો વિશેષ નિષેધ નથી.] તો બીજા સપિંડોનું એકાદશાહઆદ્યશ્રાદ્ધ કરીને પિતા-નું સપિંડીકરણ કરવાનું કહેવું, કેમ સંભવે? ઉત્તર કે, "એકાદશાહઆદ્યશ્રા દ્ધ અશુધ્ધ હોય તોપણ કરવું," એવું વિશેષ વચન છે, માટે સંભવે છે. લૌ-ગાક્ષિ પણઃ–"પિતાનું મરણ થયેથી બીજાની આદ્યશ્રાધ્ધસિવાય સર્વ ક્રિયા પિતાના સપિંડીકરણ પછી પ્રથમ વર્ષમાં કરવી." [આદ્યશ્રાધ્ધ માત્ર અગિયા-રમે દિવસે કરવું. પ્રથમ દિવસથી તે અગિયારમા સુધી પણ કર્મ કરવું. બાકી સોલ પ્રેતશ્રાધ્ધાદિ પિતાના સપિંડીકરણપછી બાર માસસુધી કરવું.]

૭૨૦ શંકા છે કે, જે લૌગાક્ષિ વચન છે કે, "પિતા મરણ પામ્યાથી મરણ પામેલી માતાના શ્રાધ્ધથી પુત્ર નિવૃત્ત થાય છે, [માતાનું શ્રાધ્ધ ન કર-વું.] તેમ માતા મરણ પામેથી પિતાના શ્રાધ્ધથી નિવૃત્ત થાય છે." એ વચન-ની શી ગતિ કરવી? ત્યારે કહેછે કે, જે નિવૃત્તિ પામવાનું વચન છે, તે સંઘાત મરણ ન હોય ત્યાં લાગુ છે. માતાના દશ દિવસમાં પિતા મરણ પામે, તો મા-તાના સપિંડીકરણથી પુત્ર નિવૃત્તિને પામે; તેમ પિતાના દશાહમાં માતા મરણ પામે તો પિતાના બારમે દિવસે પિતાના સપિંડીક-રણથી પુત્ર નિવૃત્તિને પામે, તે વિષે દેવલઃ—"એક દિવસમાં મર-ણ પામેલા માતા કે પિતાનું, અને અન્ય પિત્રાઇ અન્ય દિવસે સૂતકમાં મ-રણ પામે તેનું સપિંડીકરણ ત્રિપક્ષમાં કરવું,પણ તે સહગમન ન કર્યું હોય તો." જો સહગમન (સતી) કર્યું હોય, તો બારમે દિવસેજ પિતાની સાથે માતાનું સપિંડીકરણ કરવાનો નિર્ણય પૂર્વે કહેલો છે. [પિત્રાઈનું તો ત્રિપક્ષમાં કહેલુંછે.]

અથ પ્રસંગથી ક્રિયાના ભેદ કહે છે.

પારાશરઃ—"પ્રથમ, મધ્યમ ને ઉત્તર, એ રીતે સંસ્કારરૂપ ક્રિયા ત્રણ પ્રકારની છે. તેનો પ્રકાર હું કહુંછું તે સાંભળ. "હે રાજા, દશાહમધ્યે જે દાહાદિ ક્રિયા તે પ્રથમ ક્રિયાછે; જે મહીને મહીને એકાદિષ્ટરૂપક્રિયા તે મધ્યમ છે, અને સપિંડીકરણ કરવાથી પ્રેત પિતૃપણાને પામે, ત્યારપછી જે પિતૃક્રિયા થાયછે, તે ઉત્તરા જાણવી." હવે પિતાના ને માતાના સપિંડો અને સમાનોદકો અથવા સંબંધી લોકો કે ધનહરણ કરનારો રાજા, એમનો પ્રથમ ને મધ્યમ ક્રિયા કરવાનો અધિકાર છે; અને ઉત્તરક્રિયા તો પુત્રાદિ મુખ્ય અધિકારીઓએ કે દૌહિત્રે પુત્રના જેવી કરવી.

અથ દૌહિત્રનો વિશેષ પ્રકાર.

"દર્શાદિને વિષે પિતાઆદિનું શ્રાધ્ધ વિહિત છે; તેમ તે દર્શાદિમાં માતામહાદિનું પણ દૌહિત્રે ઋણમુક્તિ સારૂ કરવાનું વિહિત છે, માટે તેણે તે અવશ્ય કરવું. ન કરે તો પાપ લાગવાનું શ્રુતિમાં કહેલું છે."

૭૨૨ ઋષ્યશૃંગ પણઃ—"જ્યાં પિતૃ આદિ પૂજાય છે, ત્યાં માતામહ આદિને સરખી રીતે પૂજવા. કમીજાસ્તી કરે તો નરકમાં પડે." વ્યાસ પણઃ—"પિતાદિ ને માતામહાદિ પિતરોને દ્વિજોએ શ્રાદ્ધમાં પૂજવા; તેથી તે પિતરોના ઋણથી મુક્ત થઇ બ્રહ્મલોકમાં જાય." સ્કંદપુરાણમાંઃ—"જો કેવલ પિતાદિનું પાર્વણ કરે ને માતામહનું ન કરે, તો તે પિતૃહત્યારો થાયછે." એથી સર્વ શ્રાધ્ધોમાં માતામહપાર્વણની પ્રાપ્તિ થઇ. તેમાં માહામહપાર્વણ ક્યાં ક્યાં લેવું, તેવિષે વિશેષ કહેછે કે, "પિતાનું દાહાદિ, સપિંડીકરણ ને પ્રતિસાંવત્સરિક શ્રાદ્ધસિવાય બીજા શ્રાધ્ધમાં માતામહપાર્વણ કરવું." કાત્યાયનઃ—"કર્ષૂયુક્ત (સપિંડીકરણ), ષોડશશ્રાદ્ધ અને પ્રત્યાબ્દિકશ્રાધ્ધસિવાય બીજા શ્રાદ્ધમાં ષટ્પિંડશ્રાધ્ધ (માતામહપાર્વણ સુધ્ધાં) કરવું." દૌહિત્રે માતામહનું ધન લીધું હોય, તો તેની દાહાદિ ક્રિયા તેણે કરવી.

૭૨૩ તે વિષે સ્કંદપુરાણમાંઃ—"ધન લેનારા દૌહિત્રે ધનનું સાટુ વાળવાસારૂ માતામહાદિની પૂર્વ ને ઉત્તરક્રિયા કરવી." પૂર્વ એટલે દાહાદિ. ઉત્તર એટલે દર્શાદિ. દૌહિત્ર બે પ્રકારનાછે. એક તો સાધારણ રીતે કન્યાનો પુત્ર. તેણે પૂર્વે પોતાના પિતાદિનું શ્રાદ્ધ કરીને માતામહાદિનું કરવું. બીજો પુત્રિકાપુ-

ત્ર નામે કહેવાય છે. તેનું લક્ષણ વસિષ્ઠે કહ્યું છે કે, "કન્યાને પરણાવતીવેળા જમાઇને કહેવું કે, આ મારી કન્યા ભાઈ વિનાની છે, તે હું અલંકારસહિત તમને આપું છું. એને વિષે જે પુત્ર ઉત્પન્ન થશે તે મારો પુત્ર થશે;" એમ કહીને આપેલી પુત્રીનો જે પુત્ર તે પુત્રિકાપુત્ર છે. તેણે પૂર્વે માતામહાદિનું શ્રાધ્ધ કરીને પિતાદિનું કરવું. તે વિષે ઋષ્યશૃંગઃ—"પુત્રવિષે પિએરનો ને સાસરીનો એ બે તરફના સંબંધની કબુલાત રાખીને આપેલી કન્યાના પુત્રે પ્રથમ માતામહાદિનું પાર્વણ કરીને પિતાઆદિનું કરવું." તે એવું કે, પુત્રિકાપુત્રે માતૃ, માતામહ, પ્રમાતામહ અને વૃધ્ધપ્રમાતામહ, એમને નામે શ્રાદ્ધ કરવું. તે વિષે સુમંતુઃ—"પુત્રિકાપુત્રે પ્રથમ માતાનો પિંડ આપીને, બીજો તેના પિતાનો ને ત્રીજો તેના પિતાના પિતાનો, એ રીતે આપવા; કારણકે પુત્રિકાપુત્રની માતાનું સપિંડીકરણ માતામહની સાથે કરવાનું કહ્યુંછે. તેણે માતામહનું પ્રતિસાંવત્સરિકશ્રાદ્ધ પણ પિતાના શ્રાધ્ધની પેઠે નિયમે કરીને કરવું.

૭૨૪ તે વિષે કહ્યું છે કે, "પુત્રિકાપુત્રે માતામહનું શ્રાધ્ધ નિયમે કરીને કરવું; કારણકે તેનો બન્ને તરફ સબંધ છે, તેથી તેણે માતામહનું ને પિતાદિનું બન્ને તરફનું શ્રાધ્ધ કરવું. તેમ પિતા જીવતો હોય, તોપણ માતામહને પુત્રસંતાન ન હોવાથી તેનું નિત્યતર્પણ તેણે કરવું. એ વિષે કૂર્મપુરાણમાંઃ—"યાદવ કુલમાં અવતરેલા દેવકીના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ દરેક તીર્થમાં સ્નાન કરીને દેવકીના પિતાનું તર્પણ કરતા હતા." એ વચનમાં કેવલ માતામહનું તર્પણ કહ્યું છે; કારણ કે માંમા ન હોવાથી પુત્રિકાપુત્રને નિયમે કરીને કરવાનું છે. મરણ પામેલા પોતાના ભાઈઓને પુત્ર ન હોય, તો તેમનું પણ નિત્યતર્પણ નિયમે કરીને કરવું; કારણકે ભાઇઓની પાર્વણને અનુસારે પ્રવૃત્તિ છે. [પિતાની સાથે સપિંડીકરણ થવાથી તેમના પાર્વણમાં ભાઈઓની પ્રવૃત્તિ થયેલી છે.] "માતાના પિતાથી આરંભ કરીને ત્રણ પુરૂષોને માતામહ કહેછે."તથાઃ—"દેવનું અને પિતરોનું અનુક્રમે યવોદક ને તિલોદકથી તર્પણ કરવામાં વારાદિનિમિત્ત નિષેધ કોઇ કાલે નથી. એ રીતે પૂર્વે જીવત્પિતૃકને તિલોદકનો નિષેધ કર્યોછે, તોપણ યવમિશ્રિતતિલોદકથી તર્પણ કરવાને નિષેધ નથી.

ઇતિ દૌહિત્રે શ્રાદ્ધ કરવાનો નિર્ણય.

-:(૦):-

અથ કામ્યશ્રાદ્ધ નિર્ણય.

૭૨૫ તે વિષે તિથિનું ફલ કહે છે. યાજ્ઞવલ્ક્યઃ—"ચતુર્દશીને વર્જિત ક-રીને પ્રતિપદાદિ તિથિઓમાં કન્યાદિ કામનાવાળાએ પાર્વણધર્મથી શ્રાદ્ધ કરવું." [પ્રતિપદાદિ દરેક તિથિનું જુદું ફલ કહેછે.] કન્યા, જમાઈ, પશુ, દ્રવ્ય, પુત્ર, દ્યૂતમાં જય, ખેતી, વ્યાપાર, બે ખરીઓવાળાં જાનવર, એક ખરીનાં જાનવર, બ્રહ્મતેજવાળા પુત્રો, સુવર્ણ,રૂપું, કલાઈ,સીસું વગેરે, જ્ઞાતિમાં શ્રેષ્ઠપણું અને સર્વ કામનાપ્રાપ્તિ. એ રીતે ચતુર્દશીસિવાયની પ્રતિપદાદિ અમાવાસ્યાસુધીની પંદર તિથિઓમાં શ્રાદ્ધ કરનારાને અનુક્રમે ઉપર કહેલાં ફલ મળે. સ્મૃતિમાં કન્યાવેદિ શબ્દ છે, તેનો અર્થ જમાઈ. બે ખરીઓવાળાં એટલે ગાયો વગેરે. એક ખરીવાળા એટલે ઘોડા વગેરે. કુપ્ય એટલે કલાઇસીસું વગેરે જાણવાં. " અકુપ્ય એટલે સોનુંરૂપું ને કુપ્ય એટલે બીજી કલાઇ વગેરે ધાતુ." બાકીના પદાર્થો સમજાય એવા છે. "શસ્ત્રથી મરેલાનું શ્રાદ્ધ ચતુર્દશીમાં કરવું." આ કામ્યશ્રાદ્ધો કૃષ્ણપક્ષની પ્રતિપદાથી અમાવાસ્યા સુધીની તિથિમાં કરવાનાં છે; ને જે શસ્ત્રહત છે, તેમનું તો "સમત્વને પામેલા સપિંડીકરણ થયેલા શસ્ત્રહત પિતાનું એકોદ્દિષ્ટશ્રાદ્ધ મહાલયની ચતુર્દશીમાં પુત્રે કરવું." એ વચનથી સમત્વ પામેલા એટલે સપિંડીકરણ થયેલા શસ્ત્રહત પિતાનું મહાલય એટલે ભાદ્રપદકૃષ્ણપક્ષની ચતુર્દશીમાં એકોદ્દિષ્ટશ્રાદ્ધ કરવું; બીજાનું નહિ કરવું, એવો નિયમ કરે છે; પણ ચતુર્દશીમાંજ શસ્ત્રહતનુંજ કરવું, એવો નિયમ થતો નથી. માટે જો ચતુર્દશી મરણતિથિ હોય, તો તેમાં સાંવત્સરિકશ્રાદ્ધ જે રીતે કરવાનું હોય છે, તે રીતે ચતુર્દશીમાં કરવું.

૭૨૬ હવે પિતાઆદિ ત્રણે શસ્ત્રહત હોય, તો તેમનું ચતુર્દશીમાં પાર્વણ કરવાવિષે પૂર્વે સ્મૃતિમાં કહ્યું છે. પહેલાં કહેલા કામ્યશ્રાદ્ધોનો કેવલ ભાદ્રપદકૃષ્ણપક્ષમાંજ કરવાનો વિધિ નથી; કારણકે ભાદ્રપદકૃષ્ણપક્ષમાં અથવા મહીને મહીને કરવાને શૌનકસ્મૃતિમાં કહ્યું છે. બીજાં કામ્યશ્રાદ્ધો યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે કે, "સ્વર્ગાદિ ફલની કામનાવાળાએ શ્રદ્ધાથી કૃત્તિકાનક્ષત્રથી ભરણીસુધી સત્તાવીશ નક્ષત્રોમાં પાર્વણશ્રાદ્ધ કરવાં." [દરેક નક્ષત્રની કામનાઓ ગણાવે છે; તેનો કૃત્તિકાથી ભરણીસુધી પ્રથમ ક્રમ ગણવો.] "સ્વર્ગ, સંતાન, ઓજ (પ્રાણબલ), શૂરપણું, ખેતી, શરીરબલ, પુત્ર, શ્રેષ્ઠપણું,

સૌભાગ્ય, સમૃદ્ધિ, જ્ઞાતિમુખ્યપણું, શુભ, કોઇ ઠેકાણે આજ્ઞાભંગ ન થાય, વ્યાપારાદિ, આરોગ્ય, યશ, પરાક્રમ, શોક ન હોવો, પરમગતિ (મોક્ષ), ધન, વેદ, વૈદ્યસિદ્ધિ, કુપ્ય (સુવર્ણાદિ ધાતુ), ગાય, જીવિકા, ઘોડા અને આયુષ્," એ રીતે " કૃત્તિકાથી ભરણીસુધી સત્તાવીશ નક્ષત્રમાં વિધિપૂર્વક શ્રાદ્ધ કરનારની કહેલી સત્તાવીશ કામના સિદ્ધ થાય.

ઇતિ નક્ષત્રશ્રાદ્ધનો નિર્ણય.

અથ બીજાં કામ્ય શ્રાદ્ધ.

૭૨૭ મરીચિઃ—"કૃત્તિકાદિ નક્ષત્રોમાં શ્રાદ્ધનું જે ફલ કહ્યું છે, તે પ્રમાણે વિષ્કુંભાદિ સત્તાવીશ યોગમાં શ્રાદ્ધ કરવાથી તેજ ફલ મળે છે. તેમ રવિઆદિ વાર વિષે બૃહસ્પતિઃ—" આરોગ્ય, સૌભાગ્ય, શત્રુનો પરાજય, સર્વ કામના,પ્રિય વિદ્યા, ધન અને આયુષ્, એ સાત ફલ રવિઆદિ સાત વારમાં શ્રાદ્ધ કરનારને અનુક્રમે મળે." અથ "બવાદિ કરણનાં ફલ પણ વારનાં ફલ કહ્યાં તેવાંજ છે."

ઇતિ કામ્યશ્રાદ્ધ નિર્ણય.

—:(૦):—

અથ વૃદ્ધિશ્રાદ્ધાદિનો નિર્ણય.

શંકા કરે છે કે, શ્રાદ્ધ આપ્યાથી પિતરોની તૃપ્તિ થાય છે, એવું જે કહ્યું, તે અયોગ્ય છે; કારણકે પોતપોતાનાં કરેલાં શુભ કે અશુભ કર્મને આધીન થઈને સ્વર્ગ કે નરકમાં ગયેલા માણસોની પુત્રોએ આપેલા અન્નાદિથી તૃપ્તિ થવાનો અસંભવ છે,

૭૨૮ તેનું ઉત્તર કે,તૃપ્તિ સંભવેછે;કારણ કે કર્મનું ફલ કર્મ પોતે આપી શકતું નથી. [તે કર્મનું ફલ મળવાનો પ્રકાર એવો છે કે,] "શ્રાદ્ધના દેવતા વસુ, રુદ્ર, આદિત્યરૂપ પિતરો છે. તે માણસોએ આપેલા શ્રાદ્ધથી પોતે તૃપ્ત થઇ માણસોના પિતરોને તૃપ્ત કરે છે." આ શ્રાદ્ધકર્મમાં પિતૃઆદિ શબ્દથી દેવદત્તાદિ નામના માણસોના પિતરોજ કેવલ શ્રાદ્ધ લેનારા કહેવાતા નથી; તેમના અધિષ્ઠાતા વસુઆદિ દેવતાસહિત દેવદત્તાદિ નામના માણસોના પિતરો, પિતૃઆદિ શબ્દથી કહેવાય છે. તેથી શ્રાદ્ધના અધિષ્ઠાતા વસુઆદિ દે-

વત.એ પુત્રાદિકે આપેલા શ્રાધ્ધથી પોતે તૃપ્ત થઇને તેમના પિતરોને તૃપ્ત કરે છે, ને શ્રાદ્ધ કરનારા પુત્રાદિકોને તેનું ફલ આપે છે. જેમ માતા ગર્ભના પોષણ માટે બીજાએ આપેલા અન્નપાનાદિકથી પોતે તૃપ્ત થઇને પોતાના પેટમાંના ગર્ભને તૃપ્ત કરે છે,

૭૨૯ અને પોતાને ઈચ્છિત અન્નપાનાદિ આપનારને પ્રત્યુપકાર [બદલામાં પુત્રસુખ] રૂપી ફલ આપેછે,તેમ વસુ, રૂદ્ર,ને આદિત્ય દેવતા પિતૃ, પિતામહ ને પ્રપિતામહના નામથી શ્રાધ્ધના દેવતા કહેલા છે; કેવલ દેવદત્તાદિ નામના માણસોના પિતરોજ શ્રાધ્ધના દેવતા શ્રાદ્ધને ગ્રહણ કરનારા નથી. તેથી શું સિધ્ધ થયું કે, તે વસ્વાદિ પોતે શ્રાધ્ધથી તૃપ્ત થઈ અતિશય જ્ઞાનશક્તિના યોગે કરીને માણસના [દેવદત્તાદિ નામના] પિતરોને તૃપ્ત કરેછે. વળી શ્રાદ્ધ કરનારાને "આયુષ્, પ્રજા, ધન, વિદ્યા, સ્વર્ગ, મોક્ષ, સુખ, અને શાસ્ત્રમાં કહેલાં બીજાં ફલ પણ આપેછે.તથાઃ—"બન્ને અયનમાં (દક્ષિણાયન ને ઉત્તરાયનમાં. કર્ક ને મકરરાશિના સૂર્ય થાયછે તેમાં), બન્ને વિષુવકાલમાં (મેષ ને તુલાસંક્રાતિ જે દિવસે થાયછે તેમાં), અને મન્વાદિ ને યુગાદિ તિથિઓમાં, પિંડરહિત શ્રાદ્ધ કરવું." સર્વ સંક્રાંતિઓમાં પણ કરવું. તેમ બીજા પણ શ્રાધ્ધના કાલ સ્મૃતિપુરાણાદિમાંથી જાણી લેવા.

ઈતિ વૃધ્ધિશ્રાદ્ધાદિ નિર્ણય.

ઇતિ અચલદ્વિવેદીકૃત નિર્ણયદીપકગ્રંથની ટીકામાં વૃદ્ધિશ્રાદ્ધસહિત કામ્યશ્રાધ્ધનો નિર્ણય.

અથ પુનઃઆશૌચનિર્ણય કહેછે.

૭૩૦ આ આશૌચ બે પ્રકારનું છે. સૂતક ને મૃતક. સૂતિ એટલે સંતાનના જન્મનિમિત્તના આશૌચને સૂતક, અને મરણનિમિત્તના આશૌચને મૃતક કહેછે. તેને શાવ પણ કહેછે. તે ગર્ભાધાનથી આરંભ કરીને ઉપનયન થતા સુધીનું પૂર્વે કહ્યું છે. હવે ઉપનયન થયાપછીથી સપિંડોને ને સમાનોદકોને માટે મરણનિમિત્ત આશૌચના કાલનો નિયમ કહેછે. "ઉત્તમ શુધ્ધિ થવાસારૂ સપિંડોને મરણાશૌચ અને જન્માશૌચ દશ દિવસ પાળવાનું કહ્યુંછે. સમાનોદકોને

જન્માશૌચ, શવને સ્પર્શ કરે તેનું આશૌચ ને ઉદક આપનારનું આશૌચ, ત્રણ દિવસ પાળવાનું કહ્યું છે.

૭૩૧ તેમ બ્રાહ્મણોનું મૌંજીબંધન થયાપછી, ક્ષત્રિયોનું ધનુષ્યગ્રહણ પછી, વૈશ્યનું પ્રતોદ (ચાબખો) ગ્રહણ કર્યાપછી અને શૂદ્રનું બે વસ્ત્ર ધારણ કર્યાપછી મરણનિમિત્ત આશૌચ સંપૂર્ણ પાળવું. તે વિષે હારીતઃ- "મૌંજીબંધન થયાપછી બ્રાહ્મણનું, ધનુર્ધારણ કર્યાપછી ક્ષત્રિયનું, પ્રતોદ ગ્રહણ કર્યાપછી વૈશ્યનું અને બે વસ્ત્ર ગ્રહણ કર્યાપછી શૂદ્રનું, સંપૂર્ણ આશૌચ લાગે." તથાઃ-ઉપનયન થયાપછી મરણ પામેલા બ્રાહ્મણનું દશ દિવસ આશૌચ છે, એવું દશકમાં કહ્યું છે; માટે બ્રાહ્મણાદિ વર્ણોનું મૌંજીબંધનાદિ થયાપછી દહન, પિંડ, ઉદકદાનાદિ સંસ્કાર અને આશૌચ સંપૂર્ણ કરવું. બ્રાહ્મણઆદિ વર્ણોના સંપૂર્ણ આશૌચનો કાલ યમ કહે છે કે, "સૂતક ને મૃતકમાં બ્રાહ્મણ દશ રાત્રિથી, ક્ષત્રિય પંદર રાત્રિથી, વૈશ્ય વીશ રાત્રિથી ને શૂદ્ર સંપૂર્ણ એક માસથી શુદ્ધ થાય. તેમ વર્ણસંકર એટલે હાથીનો મ્હાવત, સુતાર, કોળી, ધાણકા વગેરેની શૂદ્રવત્ આશૌચશુધ્ધિ જાણવી.

૭૩૨ હવે આશૌચ શબ્દે કરીને જન્મનિમિત્ત ને મરણનિમિત્ત બે પ્રકારનું આશૌચ જાણવું. તે બન્ને સૂતક ને મૃતક, ઉત્પન્ન થયાપછી જ્યારે જાણવામાં આવે, તે દિવસથી લાગે; કારણકે "દશ દિવસની અંદર સપિંડના મરણનું અને પુત્રજન્મનું શ્રવણ થવાથી આશૌચ લાગે," એવું સ્મૃતિમાં દેખાય છે. તથાઃ-"પ્રવાસમાં ગયેલાનું મરણ દશ દિવસની અંદર જાણે, તો દશ દિવસમાં જેટલા બાકી રહ્યા હોય, તેટલાજ દિવસપછી શુદ્ધ થાય." [સાંભળવા પછીથી દશ દિવસ પાળવા નહિ,] એ વાક્ય પણ છે. જે દિવસે જન્મ કે મરણ થાય, તે દિવસથીજ પાળવાની અપેક્ષા શાસ્ત્રમાં હોત, તો ઉત્પન્નદિવસથીજ દશાહકાલનો નિયમ લખત; પણ તેમ લખતા નથી; તેથી દશ દિવસમાં સાંભળવામાં આવે, તે દિવસથી શેષ દિવસે આશૌચશુદ્ધિ એની મેળે સિદ્ધ થાય છે. અને "જે દશ રાત્રિનું શેષ રહે, તેટલાથી આશૌચશુધ્ધિ થાય છે." ઈત્યાદિ વાક્ય પણ લખવાનું અયોગ્ય થાય; માટે જે દિવસે જન્મ કે મરણ જાણવામાં આવે, તે દિવસથીજ તે આશૌચનું કારણ થાય. [જો ઉત્પન્ન દિવસથી પાળવાનું શાસ્ત્રકારને ઇષ્ટ હોય, તો સાંભળવાના દિવસની પહેલાં ગયેલા દિવસની આશૌચની આભડછેટ ઘરમાંથી કાઢવી જોઈએ, ને અ-

ડેલાં ગોદડાંલૂગડાં વગેરે ધોવાં જોઈએ; પણ તેમ નથી.) તે બન્ને નિમિત્તનું આશૌચ કોઈને ત્રિરાત્ર ને કોઈને દશ રાત્ર મન્વાદિ સ્મૃતિકારોને ઇષ્ટછે. તે વિષે કહે છે કે, "શાવાશૌચ ત્રિરાત્ર વા દશરાત્ર પાળવાનું ઈષ્ટ છે." શવનું આશૌચ તે શાવ જાણવું. અહીં ત્રિરાત્ર ને દશરાત્રની સમનોદક ને સપિંડવિષે વ્યવસ્થા જાણવી.

૭૩૩ મૂલ પુરૂષથી સાતમા પુરૂષસુધી સપિંડપણું અને આઠમાથી સમાનોદકપણું હોયછે. જે વચન છે કે, "મૂલ પુરૂષથી ચોથા પુરૂષ સુધીનું દશરાત્ર, પાંચમા પુરૂષનું છ રાત્રિ, છઠ્ઠા પુરૂષનું ચાર રાત્રિ અને સાતમા પુરૂષનું એક રાત્રિ આશૌચ લાગેછે." તે વચન શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ છે, માટે તેનો અનાદર કરવો. કદાપિ શાસ્ત્રનું છે, માટે એ વચન શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ કહેવાય નહિ, તોપણ મધુપર્કમાં પશુનું આલંભન (હિંસા) લોકનિંદિત છે, તેમ આ વચન પણ લોકનિંદિત છે; તેથી તેમાં કહ્યાપ્રમાણે આશૌચ પાળવું નહિ. કારણ કે " લોકનિંદિત કર્મ ધર્મરૂપ હોય, તોપણ તે સ્વર્ગ આપનારૂં નથી; માટે આચરણ કરવું નહિ," એવી મનુસ્મૃતિ છે. અને સાતમા પુરૂષનું એક દિવસ આશૌચ પાળવાનું ઘટતું પણ નથી; કારણ કે તેથી દૂરના આઠમા પુરૂષથી સમાનોદકનું ત્રિરાત્ર પાળવાનું કહ્યુંછે. તેમ "ક્ષત્રિયનું બાર દિવસ, વૈશ્યનું પંદર દિવસ, શૂદ્રનું ત્રીશ દિવસ ને ન્યાયથી વર્તનારા શૂદ્રનું તેથી અર્ધા દિવસ આશૌચ પાળવું."

૭૩૪ ન્યાયથી એટલે દ્વિજોની સેવા કરવી, વગેરે સ્વધર્મથી વર્તનારા શૂદ્રનું પંદર દિવસ આશૌચ છે. ઈત્યાદિ યોગીશ્વરાદિ વાક્યમાં ક્ષત્રિયાદિ ત્રણ વર્ણના આશૌચવિષે વિશેષ પ્રકાર દેખાડયો છે; તેથી બાકી રહેલો ત્રિરાત્ર દશરાત્ર આશૌચનો પ્રકાર બ્રાહ્મણવર્ણને પ્રાપ્ત થયોછે; માટે સપિંડોનું દશરાત્ર ને સમાનોદકનું ત્રણ રાત્ર. કારણકે "શવને અડનારા અને સમાનોદકો ત્રણ દિવસે શુદ્ધ થાય," એવું વચન છે. એવું થયેથી "અતિવૃધ્ધ, શૌચક્રિયાનો લોપ થયો, ને વૈદ્યક્રિયાનો પણ લોપ થયો, તે દુઃખનો માર્યો ભૃગુ (ઉંચો પર્વત)અગ્નિ, ઉપવાસ, જલ, ઈત્યાદિથી વિધિપૂર્વક પોતાનો ઘાત કરીને મરનારાનું મરણાશૌચ ત્રિરાત્ર પાળવું, અને તેનું અસ્થિસંચયન બીજે દિવસે કરવું," ઈત્યાદિ શા-

તાતપીયાદિ વચને કરીને ઉપવાસાદિ વિધિથી મરણ પામેલાનું સપિંડોએ ત્રિરાત્ર આશૌચ પાળવું. એ રીતે જ્યાં સપિંડોને ત્રિરાત્ર આશૌચ પ્રાપ્ત થાય, ત્યાં સમાનોદકોને એક દિવસ પ્રાપ્ત થાય. એ બાબતમાં પૂર્વે સમાનોદકાશૌચ નિર્ણયમાં સ્મૃતિપ્રમાણ બતાવેલું છે. સૂર્યોદય થયેથી રજોદર્શન કે આશૌચની પ્રાપ્તિ થાય, તો તે પહેલો દિવસ ગણવો.

૭૩૫ તે વિષે કાત્યાયનઃ—"સૂર્યોદય થયેથી સ્ત્રી રજસ્વલા થઈ, કે પ્રસૂતિ વા મરણ થયું, તો તે દિવસ પહેલો ગણવો; ને તેની આવતી રાત્રિ પહેલી ગણવી." બીજું "રાત્રિના ત્રણ ભાગ કરવા;તેમાં પહેલા બે ભાગમાં રજસ્વલાપણું, સૂતક કે મૃતક પ્રાપ્ત થાય, તો તે રાત્રિનો પૂર્વ દિવસ પહેલો ગણવો, ને જો ત્રીજા ભાગમાં પ્રાપ્ત થાય, તો તે રાત્રિ ગયાપછીનો દિવસ પહેલો ગણવો." [ગ્રંથકારે મૂલમાં એજ અર્થ કર્યોછે.] બીજા વાક્યમાં "રાત્રિમાં સૂર્યોદય થતાસુધીમાં રજસ્વલાપણું, સૂતક કે મૃતક પ્રાપ્ત થાય, તો પૂર્વ દિવસ પહેલો ગણવો;" [એવા બે પક્ષ જણાય છે,] તેની દેશાચાર પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવી.

ઇતિ બ્રાહ્મણાશૌચ નિર્ણય.

અથ ક્ષત્રિયાદિકોનું આશૌચ.

તે વિષે સ્મૃત્યંતરમાંદશાહાદિ અને કમીજાસ્તી આશૌચના પ્રકાર દેખાડેલા છે. "ક્ષત્રિય અગિયાર દિવસે, વૈશ્ય બાર દિવસે ને શૂદ્ર વીશ દિવસે સૂતક ને મૃતકથી શુધ્ધ થાય." પરાશરઃ–"સ્વકર્મમાં તત્પર ક્ષત્રિય દશ દિવસે અને તેવો વૈશ્ય બાર દિવસે શુધ્ધ થાય." વસિષ્ઠઃ–પંદર દિવસે ક્ષત્રિય ને વીશ દિવસે વૈશ્ય શુધ્ધ થાય.

૭૩૬ તેમ ઋષ્યશૃંગઃ—"જ્યાં બ્રાહ્મણને ત્રિરાત્ર આશૌચ કહ્યુંછે, ત્યાં ક્ષત્રિયને છ, વૈશ્યને નવ અને શૂદ્રને બાર દિવસ આશૌચ લાગે." [ગ્રંથકારનો અર્થ આવ્યો છે.] તથાઃ–"જેનું ચૌલકર્મ થયું હોય કે ત્રણ વર્ષનો થઇને મરણ પામ્યો હોય, તેના મરણાશૌચની શુદ્ધિ બ્રાહ્મણની ત્રણ રાત્રિથી, ક્ષત્રિયની છ, વૈશ્યની નવ અને શૂદ્રની બાર દિવસથી શુદ્ધિ થાય," એવું મિતાક્ષરામાં છે. તથાઃ–"બે વર્ષથી અધિક ઉંમરના થઇને મરણ પામેલા બાલકનું શૂદ્રને માસ-

સુધી આશૌચ લાગે, એવું અંગિરા કહેછે." આ દેશાચાર, કુલાચાર ને મરનારો ગુણવાન્ [મરનારે કંઇ ઉપકાર કર્યો હોય, અગર પોતાનો ને તેનો સ્નેહ હોય, વા તેનું ધન મળ્યું હોય ઈત્યાદિ ગુણવાળો] હોય, તેને લીધે પ્રવર્તેલાં કમીજાસ્તી આશૌચકાલનું વિધાન કરનારાં વચનોની દેશ, કુલાચાર કે ગુણવાન્ જોઈ તે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવી. અંગિરાએ તો ક્ષત્રિયાદિકને વાસ્તે કમીજાસ્તી આશૌચના પક્ષ બતાવીને પણ સર્વ વર્ણના આશૌચવિષે સાધારણ રીતે દશાહપક્ષ કહેલો છે, તેજ બતાવેછે કે, "પૂર્વે કમીજાસ્તી પક્ષ બતાવેલો છે તે પ્રમાણે, અથવા સર્વે વર્ણોની સૂતકમૃતકસંબંધી શુદ્ધિ દશ દિવસથી થાય," એવું શાતાતપે કહ્યું છે."

૭૩૭ તેનું કહેવું વિજ્ઞાનેશ્વર, વિશ્વરૂપ, મેધાતિથિ ઈત્યાદિએ અંગિકાર કર્યું છે; એવો વિકલ્પ થયેથી આશૌચવિષે વંશપરંપરાને અનુસરીને આશૌચ પાળવું.

ઇતિ ક્ષત્રિયાદિકોના આશૌચનો નિર્ણય.

અથ અનુપનીતમૃતના આશૌચનો નિર્ણય.

જનોઇ દીધાવિનાના માણસનું આશૌચ આવે, તો સપિંડો ક્યાંસુધી સ્પર્શ કરવા અયોગ્ય રહે, તેના કાલનો નિર્ણય કહેછે. દેવલઃ—"ક્ષત્રિયાદિનાં પોતપોતાનાં આશૌચ કહ્યાં છે, તેનો ત્રીજો ભાગ ગયાથી અડવાને યોગ્યતા થાયછે, એવું યથાશાસ્ત્ર કહ્યુંછે." ઉપનયન થયેલાવિષે દેવલઃ—"સંચયન થયાપછી વર્ણના અનુક્રમે પોતાના દશાહાદિ આશૌચકાલનો ત્રીજો ભાગ ગયાપછી અડવાને યોગ્યતા થાયછે, એવું તત્વદર્શીએ કહ્યું છે." બીજું, "પોતપોતાના આશૌચના ત્રણ, ચાર, પાંચ ને દશ દિવસ ગયાપછી અનુક્રમે બ્રાહ્મણાદિ વર્ણો સ્પર્શ કરવા યોગ્ય થાયછે; અને બ્રાહ્મણ તો ભોજ્યાન્ન (કાચું અન્ન લેઈને જમવાને) યોગ્ય દશ દિવસપછી થાયછે. વળી ક્ષત્રિયાદિ ત્રણ વર્ણ દશ દિવસથી અધિક બે, ત્રણ ને છ દિવસપછીથી અનુક્રમે ભોજ્યાન્ન થાયછે [ગ્રંથકારનો અર્થ આવ્યો છે.] એ ક્ષત્રિયાદિકોને દશ દિવસ કરતાં અધિક આશૌચનો પક્ષ બતાવેલો છે, તે વિષે જાણવું.

ઇતિ અનુપનીતમૃતાશૌચનો નિર્ણય.

—:(૦):—

અથ સન્નિપાતાશૌચ કહે છે.

૭૩૮ સન્નિપાત એટલે એક આશૌચમાં બીજું આશૌચ આવે તે. એક આશૌચમાં બીજું જનનાશૌચ કે મરણાશૌચ આવે, તો તે જુદું કરવું નહિ. તેની પૂર્વશેષ આશૌચથીજ શુદ્ધિ થાય. તે વિષે યાજ્ઞવલ્કયઃ—"જન્મ ને મરણાશૌચ પૂર્વાશૌચમાં આવે, તેની પૂર્વાશૌચની જોડે શુદ્ધ થાય." અહીં સાધારણ રીતે જનનમરણમાં બીજું આવે, એવું કહ્યું છે, પણ જનનનિમિત્તસૂતકમાં જનનનિમિત્ત બીજું આવે, તેની પૂર્વશેષ દિવસથી શુદ્ધિ થાય, મૃતકમાં તો જનન ને મરણ ઉભયાશૌચની શેષ દિવસથી શુદ્ધિ થાય. તે વિષે દક્ષઃ કમાંઃ—"જનન ને મરણના સન્નિપાતાશૌચની મરણાશૌચના શેષ દિવસથી શુદ્ધિ થાય." અંગિરા પણઃ—"સૂતકમાં મૃતક આવે કે મૃતકમાં સૂતક આવે, તો મૃતકનો અધિકાર પાળવો; સૂતકનો પાળવો નહિ."

૭૩૯ એ વિષે વિશેષ ચંડુનિબંધમાંઃ—"શાવાશૌચમાં આવેલા બીજા શાવાશૌચની પહેલા આશૌચશેષથી શુદ્ધિ થાય; અધિકાશૌચથી કમી આશૌચની શુદ્ધિ થાય, પણ કમી આશૌચથી અધિકાશૌચની શુદ્ધિ થાય નહિ." સ્મૃત્યંતરમાંઃ—"સૂતકમાં બરાબરીનું કે કમી આવેલું સૂતક પૂર્વ સૂતકની જોડે નિવૃત્ત થાય; તેમ મૃતકમાં મૃતક નિવૃત્ત થાય." તથા મૃતકમાં આવેલા સૂતકની મૃતકની જોડે નિવૃત્તિ થાય. શાવાશૌચમાં સૂતક કે સૂતકમાં મૃતક આવે, તોપણ મૃતકના દિવસથીજ શુદ્ધિ થાય. તે વિષે ષટ્ત્રિંશન્મતમાંઃ—"મરણાશૌચમાં જનનાશૌચ આવે, તો મરણાશૌચની જોડે જનનાશૌચ ઉતરે; પણ જનનાશૌચની જોડે મરણાશૌચ ઉતરે નહિ. મરણાશૌચ પણ પોતાના બરાબરીના જનનાશૌચની શુદ્ધ કરનારૂં છે; પણ પોતાથી અધિકની શુદ્ધ કરનારૂં નથી, એવું મિતાક્ષરામાં કહ્યું છે. જો પ્રાપ્ત થયેલા આશૌચ કરતાં અધિક કાલનું આશૌચ વચમાં આવ્યું, તો અધિકાશૌચથી શુદ્ધિ થાય. તે વિષે ઉશનાઃ—"સ્વલ્પાશૌચમાં દીર્ઘાશૌચ આવે, તો દીર્ઘ કાલના આશૌચથી શુદ્ધિ થાય; પૂર્વાશૌચથી ન થાય." [મુલમાં એજ અર્થ છે.]

૭૪૦ સ્મૃત્યર્થસારમાં પણઃ—જન્મ ને મરણનિમિત્ત સ્વલ્પ કાલના આશૌચમાં દીર્ઘ કાલનું આશૌચ આવે, તો દીર્ઘ કાલના આશૌચથી શુદ્ધિ થાય;

સ્વલ્પકાલના આશૌચથી ન થાય. અહીં આશૌચને સ્વલ્પપણું ને દીર્ઘપણું કાલના સ્વલ્પ ને દીર્ઘપણાથી જાણવું; જન્મ ને મરણનિમિત્તથી ન જાણવું. [તે જન્મ ને મરણનિમિત્તના બન્ને સૂતકને જાણવું.] જન્મનિમિત્ત દીર્ઘ કાલના આશૌચમાં સ્વલ્પ કાલનું મરણાશૌચ નિવૃત્ત થાય છે, તે અભિપ્રાયથી હારીતઃ—જાતકમાં મૃતક વા મૃતકમાં જાતક આવે, તો અધિક જાતકથી કમી મૃતકની શુદ્ધિ થાય; પણ કમી મતકથી અધિક જાતકની શુદ્ધિ થાય નહિ. જે વચન છે કે, "પૂર્વે એક કાલમાં પ્રાપ્ત થયેલા જન્મમરણસૂતકમાં મરણ સૂતક ગુરૂ (ભારે છે." તે વચન જન્મમરણનિમિત્ત આશૌચના સમાનકાલપણાવિષે જાણવું. બરાબરીમાં મરણાશૌચ ભારે છે, તેથી ત્રણ રાત્રિના મરણાશૌચથી દશ રાત્રિનું જનનાશૌચ નિવૃત્ત થાય નહિ, એ રહસ્ય છે; કારણકે "જનનમાં મરણ કે મરણમાં જનન આવે, તો બરાબરીનું કે કમી હોય, તેની શુદ્ધિ થાય; અધિકની શુદ્ધિ થાય નહિ," એવું ચંદ્રિકાનિબંધમાં છે. તથાઃ—"કમી કાલના મરણાશૌચની અધિક જન્માશૌચથી શુદ્ધિ થાય." હવે એક જાતીના આશૌચમાંનું હોય, તોપણ તે શૌચાશૌચની પૂર્વશેષથી કહેલી શુદ્ધિનો અપવાદ (કંઇ કારણથી કોઇ ઠેકાણે નિષેધ) કહે છે.

૭૪૧ તે વિષે વિજ્ઞાનેશ્વરઃ—"દશ દિવસનાં બે આશૌચો એકમાં એકઠાં થાય, ત્યારે અગ્નિ મૂકનારના આશૌચસિવાય બીજા આશૌચની શુદ્ધિ પૂર્વાશૌચની સાથે થાય." અગ્નિ મૂકનાર શબ્દથી પુત્ર લેવો, એવું કેટલાક કહે છે; પણ તે અયોગ્ય છે. સાધારણ રીતે જે અગ્નિ મૂકનારો હોય તે લેવો; કારણકે માતાપિતાના મરણનિમિત્ત પુત્રનું આશૌચ બીજા આશૌચથી નિવૃત્ત ન થવાવિષે બીજી સ્મૃતિઓમાં કહેલું છે. [માટે ફરી અગ્નિ મૂકવાના નિમિત્તનું પુત્રનું આશૌચ નિવૃત્ત થતું નથી, એવું કહેવું યોગ્ય નથી.] તેથી અગ્નિ મૂકનાર એ શબ્દથી પુત્ર કે ગમે તે અગ્નિ મૂકનાર અન્યગોત્રી, એવો અર્થ લેવો ઘટે છે; તથા અન્ય ગોત્રી, અન્ય ગોત્રી આચાર્યાદિનું ઊર્ધ્વદૈહિક કરે, તો તેણે દશરાત્ર આશૌચ પાળવાનું મિતાક્ષરામાં કહ્યું છે. "મરણ પામેલા ગુરૂની ઉત્તરક્રિયા શિષ્ય કરે ને પ્રેતના સંબંધીની સાથે ભોજન કરે, તો તે દશરાત્રિથી શુદ્ધ થાય," એવી મનુસ્મૃતિ છે. અહીં શિષ્ય શબ્દ ગ્રહણ કરે છે, તેથી પુત્ર ન હોય તો તે અધિકારી છે. તે શિષ્ય અંત્યેષ્ટિ કરે, તો દશ

રાત્ર આશૌચ છે, એવું ચંદ્રનિબંધમાં વિશેષ વ્યાખ્યાન છે. તેમ દશાદક્ષાધ્યમાં પણઃ- ગોત્રજ જો અગ્નિદાતા હોય, તો તેજ પ્રેતના સ્પર્શથી દશરાત્ર આશૌચવાળો થાય છે. જોકે પૂર્વાશૌચથી પશ્ચિમાશૌચ ઉતરે છે, તોપણ પશ્ચિમાશૌચથી અગ્નિદાતા સૂતિકાની પેઠે દશરાત્ર આશૌચવાળો થાય છે. [મરણાશૌચમાં પ્રસૂતિ થઈ, તો સૂતિકાને પ્રસૂતિનિમિત્ત દશરાત્ર આશૌચ પાળવું પડે છે, તેમ પૂર્વાશૌચમાં બીજાને અગ્નિદાન કરે, તો તે સંબંધી દશરાત્ર પાળવું પડે.] તથાઃ-"અન્યગોત્રી અન્યગોત્રીને અગ્નિ મૂકે, તો તેણે ઉદકપિંડદાન વગેરે દશ દિવસ આશૌચ પાળવું." એવું કરંડિકામાં છે.

૭૪૨ તથા પુત્ર સન્નિધાન ન હોય, તો જે અન્ય ગોત્રીએ દહનસહિત સંસ્કાર કર્યો, તેણેજ દશાહસુધીનું પ્રેતકર્મ કરવાવિષે મિતાક્ષરામાં કહ્યુંછે. એજ અભિપ્રાયથી પ્રેતને સ્પર્શ કરનારા [દહનસહિત સંસ્કાર કરનારા] બ્રાહ્મણને દશરાત્ર આશૌચ છે, એવી શંખસ્મૃતિ છે. હવે માતાપિતાના આશૌચનો સન્નિપાત (એક આશૌચ હોય, તેમાં બીજુ આવે તે) થાય, તો અંગિરસે વિશેષ કહ્યોછે કે, "માતુશ્રીના આશૌચમાં પિતાનું આશૌચ આવે, તો પિતાના આશૌચથી શુદ્ધિ થાય; પણ પિતાના આશૌચમાં માતાનું આવે, તો પક્ષિણી (દોઢ દિવસ અગર બાર પ્રહર) વધારવી." તેનો અર્થ એવો છે કે, માતા પૂર્વે મરણ પામી ને તેના દશ દિવસના આશૌચમાં પિતા મરણ પામે, તો તે પિતાના દશ દિવસસુધી આશૌચ પાળીને શુદ્ધ થાય; માતાના દશ દિવસથી થાય નહિ. પણ પિતાના દશ દિવસના આશૌચમાં માતાનું મરણ થાય, તો પિતાના દશ દિવસના આશૌચની સમાપ્તિ કરીને માતુશ્રીનું પક્ષિણી આશૌચ વધારે પાળવું; પિતાના આશૌચથી શુદ્ધિ કરવી નહિ. આ માતુશ્રીનું વધારે પક્ષિણી આશૌચ તેના મરણનિમિત્તનું છે; પિંડક્રિયાદિ નિમિત્ત નથી; તે તો સંપૂર્ણ પાળવું. [માતાના મરણદિવસથી ગણીને તેનું દશમું, અગિયારમું ને બારમું તે તે દિવસે કરવું.]

૭૪૩ એમ ન પાળે, તો બીજા વાક્યની સાથે વિરોધ આવશે. એ રીતે સન્નિપાતઆશૌચની શુદ્ધિ કહી, તોપણ તેનો વિશેષ ગૌતમે કહ્યો છે કે, "રાત્રિશેષ હોય ને બીજું આશૌચ આવે, તો પૂર્વાશૌચ સમાપ્ત કરીને બે દિવસ વધારે આશૌચ પાળવું; પ્રભાતમાં આવે તો, ત્રણ

દિવસ વધારે પાળવું." એનો અર્થ એ છે કે, પૂર્વાશૌચની શુધ્ધિની રાત્રિમાત્ર બાકી છે, [દશમે દિવસે સૂર્યાસ્ત પછી બીજું આશૌચ આવે,] ને બીજું આશૌચ આવે, તો પૂર્વાશૌચના દિવસ પૂરા કરી બે દિવસ વધારે આશૌચ પાળીને શુધ્ધિ કરવી; પ્રભાતે એટલે તે રાત્રિના પાછલા પ્રહરમાં જનનાદિ બીજું આશૌચ આવે, તો વધારે ત્રણ રાત્રિથી શુધ્ધિ કરવી; પૂર્વ આશૌચથી સમાપ્તિ ન કરવી.

૭૪૪ શાતાતપ પણ:—"રાત્રિ શેષ હોય તો, બે દિવસ વધારવા ને પાછલી પ્રહરરાત્રિ શેષ હોય, તો ત્રણ દિવસ વધારવા. આ આશૌચપ્રકરણમાં કોઇ ઠેકાણે રાત્રિ શબ્દ ને કોઈ ઠેકાણે અહ:શબ્દ કહ્યો છે; પણ તે બે શબ્દથી અહોરાત્ર (આઠ પ્રહર) ગણવો." તથા:—"પૂર્વાશૌચના ત્રણ ભાગ કરવા; તેમાં બે ભાગની અંદર બીજું સૂતક આવે, તો પૂર્વશેષથી શુધ્ધિ થાય, ને ત્રીજા ભાગમાં આવે, તો બીજા સૂતકની સમાપ્તિથી શુધ્ધિ થાય;" એવું બ્રહ્માણ્ડપુરાણમાં છે. આ પૂર્વાશૌચની સમાપ્તિ કરીને અધિકાશૌચનું અનેક પ્રકારે વિધાન કરનારાં વાક્યો છે, તોપણ દેશાચારને અનુસારે વ્યવસ્થા લેવી.

ઇતિ સન્નિપાતાશૌચનો નિર્ણય.

-:(૦):-

અથ અનુગમનના આશૌચનો નિર્ણય.

પ્રેતની જોડે જવું કે તેને ઉંચકી જવું, તેનો વિશેષ પ્રકાર મનુએ કહ્યો છે કે, "મરનાર અસાપંડ દ્વિજને બંધુની પેઠે ઉંચકી જાય ને તેના ઘરમાં રહે, તો તેની ત્રિરાત્રથી શુધ્ધ થાય." અસપિંડ એટલે અન્ય ગોત્રી માતાના પક્ષના સપિંડો આદિ જાણવા.

૭૪૫ કારણકે પિતૃપક્ષના સપિંડોને ઉંચકી જવાનું વિહિત છે. ઉંચકી જવું એટલે સ્મશાનમાં લેઈ જવું. બંધુની પેઠે એટલે સ્નેહથી તેમ તેના ઘરમાં રહે, તો ત્રણ દિવસ આશૌચ. તે વિષે સ્મૃત્યર્થસારમાં:—સ્નેહાદિથી પોતાની જાતના પ્રેતનું વહન કરે ને તેને ઘેર રહે, તો ત્રિરાત્ર આશૌચ લાગે. ફરી મનુ:—"જો તેમનું અન્ન ખાય, તો દશ દિવસથી શુધ્ધ; ને તે સૂતકીનું અન્ન ન ખાય, તેમ તેને ઘેર પણ ન રહે, તો નિર્હરણ(વહન)માત્રની એક દિવસથી શુધ્ધિ થાય," એ રીતે સ્મૃત્યર્થસારમાં પ્રતિપાદન કર્યુંછે.[ગ્રંથકારનો અર્થ આવી ગયોછે.]

એ હેતુથીજ દશકઃ—"વહન કરે તો મૃતનું સૂતક[દશાહ]લાગે;જો મૃતનું અન્ન ન ખાય તો ત્રિરાત્ર,ને તેને ઘેર ન રહે તો એકરાત્ર આશૌચ લાગે."આ સજાતિ પ્રેતના વહનવિષે જાણવું.અન્ય જાતિના પ્રેતનું વહન કરે તો,તે તે જાતિનું આશૌચ લાગે, એવું આતમે કહ્યું છે. "નીચ વર્ણ ઉંચ વર્ણને વહન કરે વા ઉંચ વર્ણ નીચ વર્ણને વહન કરે, તો પ્રેતજાતિનું આશૌચ પાળવું." તેમ કોઈ અનાથ બ્રાહ્મણના પ્રેતને બ્રાહ્મણ વહન કરે, તો સ્નાનમાત્ર કરવાનું પારાશરે કહ્યું છે. "અનાથ બ્રાહ્મણના પ્રેતનું બ્રાહ્મણો વહન કરે તો, તેમને પગલે પગલે યજ્ઞનું પુણ્ય લાગેછે; ને તે શુભકર્મ કરનારાને પાપ કે અશુભ પ્રાપ્ત થાય નહિ. પાણીમાં સ્નાનમાત્રથી તેમની શુદ્ધિ થવાનું વિધાન છે."

૭૪૬ તેમ બ્રાહ્મણે ક્ષત્રિયાદિકોને દહનાદિ સંસ્કાર કરવો નહિ. તે વિષે બ્રહ્મપુરાણમાંઃ—"બ્રાહ્મણે કામ, મોહ, ભય કે લોભથી અન્ય જાતિને સંસ્કાર કર્યો, તો તે મરનારની જાતિનો થાય." હવે માત્ર જોડે જવાવિષે મનુઃ— "પોતાની ઈચ્છાથી પોતાની જાતિના કે અન્ય જાતિના પ્રેતની સાથે સ્મશાનસુધી જાય, તો તે સચૈલ સ્નાન કરી અગ્નિસ્પર્શ કરીને ઘી પીવાથી શુદ્ધ થાય." જાતિના એટલે પિતૃના પક્ષના. અન્ય જાતિ એટલે સપિંડસિવાયના. તથાઃ— "બ્રાહ્મણે દ્વિજ વર્ણના પ્રેતને અનુગમન (પાછળ જવું તે) કરવું નહિ, ને કરે તો સ્નાન કરી અગ્નિસ્પર્શ કરીને ઘી પીવાથી શુદ્ધિ થાય." દ્વિજ એટલે ક્ષત્રિયવૈશ્યના પ્રેતનું સ્નેહાદિથી અનુગમન કરે, તો તલાવઆદિના છુટા પાણીમાં સચૈલ (વસ્ત્ર જેટલાં હોય તેટલાં સુદ્ધાં) સ્નાન કરી અગ્નિસ્પર્શ કરીને ઘી પાવાથી શુદ્ધ થાય. આ ઘી પીવારૂપી પ્રાયશ્ચિત્ત સપિંડસિવાયના દ્વિજોના અનુગમનવિષે જાણવું; કારણ કે સપિંડોનુ અનુંગમન વિહિત છે, તેથી દોષ નથી. ઘૃતપ્રાશન શુદ્ધિમાટે છે, ભોજનને ઠેકાણે નથી. શૂદ્રના અનુગમનનું ત્રિરાત્ર આશૌચ કહેશે. તેમ રડવાનું પણ આશૌચ કહ્યું છે

૭૪૭ પારસ્કરઃ—"મરનારના બાંધવોની સાથે રડે, તો એક દિવસ ને રાત્રસુધી દાનશ્રાધ્ધ દિ કર્મ વર્જિત કરવું." આ દાનાદિ તજવાનું કહ્યું, તે સચૈલ સ્નાન ન કરે તો જાણવું; કારણકે રડે તો સ્નાનમાત્ર **વિજ્ઞાનેશ્વરે** કહ્યું છે. મૃતના બાંધવોની સાથે અસ્થિસંચય કરતા પહેલાં રડે ને આંસુ ગાળે, તો સચૈલ સ્નાનથી શુદ્ધિ છે. **વિષ્ણુઃ**— સંચયન કર્યાપછી સાધારણ સ્નાન કે

આચમનથી શુદ્ધિ શંખ કહેછે. તથાઃ—"સપિંડના પ્રેતને અલંકાર જાણીને કરે, તો પાદકૃચ્છ્ર પ્રાયશ્ચિત્ત, અને અજ્ઞાનથી કરે તો ઉપવાસ, ને અશક્તિ હોય તો સ્નાનથી શુદ્ધિ થાય," એવું શંખે કહ્યું છે. સ્મૃત્યર્થસારમાં પણઃ—ધર્માર્થ બ્રાહ્મણના પ્રેતને વહન, સ્નાન, અલંકાર, દહનાદિ કરે તો, સચૈલ સ્નાનથી સદ્યઃ શુદ્ધિ થાય.

૭૪૮ અગર સચૈલ સ્નાન ને પ્રાણાયામથી શુદ્ધિ કરવી, એ બ્રાહ્મણવિષે કહ્યું. શૂદ્રના અનુગમન વિષે તો,"જ્ઞાનથી દુર્બલ બ્રાહ્મણે શુદ્રનાં પ્રેતને અનુગમન કર્યું, તો તે ત્રિરાત્રથી શુદ્ધ થાય. ત્રિરાત્ર ગયાપછી સમુદ્રગામિની નદીમાં જઇ સો પ્રાણાયામ કરી ઘી પીવાથી શુદ્ધ થાય," એવું પરાશરે કહ્યું છે. તથાઃ—ક્ષત્રિય કે વૈશ્યનું અનુગમન કરે કે માણસના લીલા અસ્થિને સ્પર્શ કરે, તો ત્રિરાત્ર આશૌચ લાગે; સૂકું અસ્થિ હોય તો અહોરાત્ર આશૌચ વસિષ્ઠે કહ્યું છે. તથાઃ—ક્ષત્રિય વૈશ્યનું અનુગમન કરે, તો એક દિવસ આશૌચ છે, ને શૂદ્રનું અનુગમન કરે, તો પક્ષિણી આશૌચ લાગે. વૈશ્ય શૂદ્રનું અનુગમન કરે, તો એક દિવસ લાગે, એવું સ્મૃત્યર્થસારમાં છે.

ઇતિ અનુગમનાશૌચનો નિર્ણય.

-:(૦):-

અથ વિજાતીય સપિંડાશૌચ નિર્ણય.

ક્ષેત્રજાદિ પુત્રોનું સપિંડપણું છે, તોપણ તેમના જન્મ ને મરણનિમિત્ત આશૌચ દશરાત્ર નથી. તેમના અહોરાત્ર આશૌચ વિષે મનુઃ—"ઔરસસિવાયના પુત્રો ને અન્યને ત્યાં ગયેલી ભાર્યાઓ" મરણ પામે, તો તેમનું આશૌચ અહોરાત્ર રહે. એ વિષે બીજા સપિંડોને આશૌચ ન હોવાનું પ્રજાપતિ કહે છે. "અન્યને આશ્રયે રહેલી પોતાની દારા (સ્ત્રીઓ)અને પરપત્નીના પુત્ર મરણ પામે, તો બીજા સપિંડો સ્નાનથી શુદ્ધ થાય, ને તેમનો પિતા ત્રિરાત્રથી શુદ્ધ થાય."

૭૪૯ વિષ્ણુઃ—"ઔરસસિવાયના પુત્રો અવતરે કે મરે તો, ને પૂર્વે બીજાની ને પછી પોતાની થયેલી સ્ત્રીઓ મરણ પામે કે પ્રસૂત થાય તો," સન્નિધિમાં ત્રિરાત્રથી ને પરદેશમાં એક રાત્રથી શુદ્ધિ થાય, એવી વ્યવસ્થા લેવી.

મરીચિઃ—"પરપૂર્વ પુત્ર ને સ્ત્રીનું સૂતક ને મૃતકનું આશૌચ સપિંડોને એક રાત્ર ને પિતાને ત્રિરાત્ર લાગે." [પરપૂર્વ એટલે પહેલે બીજાની હોય, ને પછી પોતાની થયેલી સ્ત્રી ને તેનો પુત્ર.] જો બ્રાહ્મણના સપિંડો ક્ષત્રિયાદિ હોય, તો બાધાયનાદિકે કહેલા કલ્પને અનુસારે લેવું. તેજ કહેછે કે, "ક્ષત્રિય, વૈશ્ય ને શૂદ્ર જાતિના,બ્રાહ્મણના સપિંડો થયા હોય, તો તેમના આશૌચની શુદ્ધિ બ્રાહ્મણની દશ દિવસથી થાય. હારીત પણઃ—" અન્ય વર્ણના જન્મમરણઆશૌચની બ્રાહ્મણની શુદ્ધિ દશ દિવસથી થાય; અને બ્રાહ્મણની ક્ષત્રિયાદિકના અનુક્રમે છ, ત્રણ ને એક દિવસથી શુદ્ધિ થાય," એવું વિષ્ણુસ્મૃતિમાં કહે છે. (એનો વિવેક.) ક્ષત્રિયોના વૈશ્ય કે શુદ્ર સપિંડો હોય, તો સૂતક ને મૃતકની ક્ષત્રિયની શુદ્ધિ અનુક્રમે છ રાત્ર ને ત્રણ રાત્રથી થાય; અને વૈશ્યની શુદ્ર સપિંડના જન્મમરણાશૌચની શુધ્ધ છ રાત્રિથી થાય. નીચ વર્ણના ઉંચ વર્ણ સપિંડો હોય, તો તેમના સૂતક કે મૃતક સંબંધી ઉંચ વર્ણની શુધ્ધ થયેથી નીચ વર્ણની શુધ્ધિ થાય. તેમ જુદી જાતના ભાઇઓ ભાગ વહેંચીને જુદા થયા હોય ને પિતા મરણ પામે, તો પોતપોતાની જાતનું આશૌચ પાળે.

૭૫૦ તે વિષે શંખઃ—"દ્વિજાતિના અસવર્ણ (જુદેજુદી જ્ઞાતિના) પુત્રોએ પોતપોતાની જાતિનું આશૌચ ને ધર્મ પાળવા. કશ્યપઃ—"ચાર વર્ણના ભિન્ન ભિન્ન જાતિના પુત્રો પિતાના એકઠા રહેતા હોય, તો તેમણે પિતાનું આશૌચ પિતાની જાતનું પાળવું; જો પિતાથી જુદા રહેતા હોય, તો પોતપોતાની જાતિનું પાળવું." વિજાતિ માણસનું સપિંડપણું ત્રણ પુરૂષસુધી હોયછે. તે વિષે કહ્યું છે કે, "માતા ભિન્ન જાતિની ને પિતા ભિન્ન જાતિનો હોય, તેના પુત્રો જુદી જુદી જાતના હોય, તેનું સપિંડીકરણ તો એક રીતનું હોય; પણ આશૌચ પોતપોતાની જાતિનું જુદેજુદું પાળવું; કારણ કે તેનો પિંડ (સપિંડપણું) ત્રણ પુરૂષસુધી પ્રવર્તે છે."[ગ્રંથાર્થ આવી ગયો છે.] પ્રતિલોમ જાતિનાનું તો આશૌચજ નથી. પ્રતિલોમ એટલે ધર્મભ્રષ્ટ. "પાખંડ માર્ગને આશ્રય કરીને રહેલા, ચોર, પતિને મારનારી સ્ત્રીઓ, વ્યભિચારીણી સ્ત્રીઓ ને પુરૂષ, સુરાપાન કરનારી સ્ત્રીઓ ને પુરૂષ અને આત્મઘાત કરનારી સ્ત્રીઓ ને પુરૂષ, એટલા આશૌચ ને ઉદકાદિ ક્રિયાના પાત્ર નથી." એ ધર્મભ્રષ્ટ લોકોનું પણ વિધિપૂર્વક

દહન કર્યાપછી આશૌચાદિ પાળવાનું પૂર્વે ચાંડાલાદિ હતના સંસ્કારપ્રકરણમાં કહ્યુંછે.

ઇતિ ભિન્ન જાતના સપિંડોના આશૌચનો નિર્ણય.

-:(૦)-:

અથ અસગોત્રાશૌચ નિર્ણય.

૭૫૧ અસગોત્ર, માતામહ,આચાર્ય અને મામાઆદિને અતિદેશથી પ્રાપ્ત થયેલું આશૌચ કહેછે. બૃહસ્પતિઃ—"માતામહ, આચાર્ય ને શ્રોત્રિય, એમનું ત્રણ દિવસ આશૌચ લાગે." માતામહ એટલે માતાનો પિતા. ઉપનયન કરીને વેદ ભણાવનારો તે આચાર્ય. તેના પુત્રનું ને પત્નીનું અહોરાત્ર આશૌચ લાગે.તે વિષે મનુઃ—"આચાર્યનું ત્રિરાત્ર ને તેની સ્ત્રી ને પુત્રનું અહોરાત્ર આશૌચ લાગે. વેદની એક શાખાનો સ્વાધ્યાયી (જોડે ભણનારો) શ્રોત્રિય. "ગુણવાન્ શ્રોત્રિયનું આશૌચ ત્રણ રાત્રિ પાળવાનું મનુ કહેછે." એક ગામમાં રેહનારા સબ્રહ્મચારી શ્રોત્રિયનું એકાહ આશૌચછે, એવું આશ્વલાયન કહેછે. સબ્રહ્મચારી એટલે આચાર્યે ઉપનયન કરેલો. [પોતાનો જે આચાર્ય તેજ તેનો આચાર્ય.] તેનું એકાહ કહ્યું; તે સમીપ ન હોય તે વિષે જાણવું, ને સમીપ હોય તો ત્રણ દિવસ લાગે.

૭૫૨ તથા યાજ્ઞવલ્ક્યઃ—"ગુરૂ, અંતેવાસી, અનૂચાન, માતુલ ને શ્રોત્રિય, " [એમનું પૂર્વેના વચનમાં કહ્યાપ્રમાણે આશૌચ જાણવું.] ગુરૂ એટલે વેદ ભણાવનારો ને મંત્રોપદેશ કરનારો. અંતેવાસી એટલે શિષ્ય. અનૂચાન એટલે વેદના અંગનું વ્યાખ્યાન કરનારો. એ સમીપ મરણ પામે, તો તેમનું અહોરાત્ર આશૌચ છે. જે મુખ્ય ગુરૂ પિતા હોય,તેનું દશરાત્ર લાગે. તેમાં દાન અધ્યયન વર્જિત કરવાનું આશ્વલાયન કહેછે. તથા પ્રચેતાઃ—" યાજ્ય (કુલ પરંપરાગત યજમાન) ને ઋત્વિજનું આશૌચ ત્રણ દિવસ લાગે. " સ્મૃત્યર્થસારમાંઃ—માતામહ, ગુરૂ, આચાર્ય, દૌહિત્ર, ભાણેજ, સંબંધી, શ્રોત્રિય, બહુયજ્ઞ ક્રતુકર્મના કરનારા ઋત્વિજ આદિ, ગુણવાન્ હોય ને એક ગામમાં મરે, તો ત્રણ રાત્રિ ને ગ્રામાંતરમાં પક્ષિણી, આશૌચ લાગે. ગુણવાન્ ન હોય, તો એક ગામમાં મરે તો પક્ષિણી ને બીજા ગામમાં એક દિવસ લાગે. તથા માતુલાદિનું પક્ષિણી આશૌચ, કહ્યું છે.

૭૫૩ મનુઃ—"માતુલ [માંમા] ને શિષ્ય, ઋત્વિજ, બાંધવ (માતાના પક્ષના), એમનું આશૌચ પક્ષિણી લાગે." પક્ષિણીનું લક્ષણ એવું છે કે, જે રાત્રિને બે બાજુ પાંખોની પેઠે બે દિવસ હૈ.યછે, તે રાત્રિને પક્ષિણી કહેછે. [સૂર્યોદયથી બીજે દિવસે અસ્તમાનસુધી બાર પ્રહર. તેમાં બે બાજુ બે દિવસના ચાર ચાર પ્રહર ને વચમાં રાત્રિના ચાર પ્રહર આવ્યા. તે બાર પ્રહરની બે પક્ષવાળી રાત્રિને પક્ષિણી જાણવી. એટલે દોઢ દિવસ થયો.] તથાઃ—"સાસુ, સાસરો, બહેન, માંમી, માંમા, માશી અને ફોઈ, એમનું પક્ષિણી રાત્રિ આશૌચ જાણવું." તથાઃ—"માંમા, સસરો, મિત્ર, ગુરૂ, ગુરૂપત્ની ને માતામહી, એમનું પક્ષિણી આશૌચ છે." માતુલ શબ્દે કરીને માતાના બાંધવો લેવાથી પોતાના બાંધવો (બહેનબનેવી વગેરે) પિતૃબાંધવો (ફોઈફુવા વગેરે) એક યોનિસંબંધી જાણવા. તે વિષે ગૌતમઃ—સપિંડસિવાયના યોનિસંબંધવાળા, સહાધ્યાયી (જોડે ભણનારો), એમનું પક્ષિણી લાગે. યોનિસંબંધવાળા એટલે માંમાનો પુત્ર, માશીનો પુત્ર, ફોઈનો પુત્ર, ઇત્યાદિ મિતાક્ષરામાં કહ્યા છે.

૭૫૪ તે વિષે સ્મૃતિઃ—"પોતાની ફોઇના પુત્ર, માશીના પુત્ર ને માંમાના પુત્રાદિ, એ આત્મબાંધવો જાણવા; તેમ પિતાની ફોઈનો પુત્ર, પિતાની માશીનો પુત્ર, પિતાના માંમાનો પુત્ર, ઈત્યાદિ પિતાના બાંધવો જાણવા. વળી માતાની ફોઈનો પુત્ર, માતાની માશીનો પુત્ર, માતાના માંમાનો પુત્ર, ઇત્યાદિ માતૃબાંધવો જાણવા. માતાના કાકાના પુત્ર પણ માતૃબાંધવો જાણવા. તેમ પિતાના કાકાના પુત્ર પણ પિતૃબાંધવો જાણવા." તે પિત્રાઈ છે માટે, એ. પિતૃબાંધવોને પક્ષિણીમાં લેવા નહિ. એમનું પક્ષિણી આશૌચ લાગે. દશકમાં તો અન્યોન્યનું પક્ષિણી આશૌચ કહ્યુંછે. તેમ માસો, ફૂવો, એમનું પણ પક્ષિણી કહ્યુંછે. તેમાં શિષ્ટાચારથી નિર્ણય લેવો. છેક સ્વલ્પ સંબંધીનું સ્નાનમાત્ર કરવું. સ્મૃત્યર્થસારમાં તેમ વૃદ્ધ પ્રચેતાઃ—"દૌહિત્રને ને બહેનના પુત્રનો દહનસંસ્કાર કર્યો હોય, તો ત્રિરાત્ર; નહિતો એકરાત્ર આશૌચ લાગે, એવો ધર્મ છે."

૭૫૫ સ્મૃત્યર્થસારમાંઃ—યાજ્ય (કુલપરંપરાગત યજમાન), ઋત્વિજ [કુલપરંપરાગત], દૌહિત્ર, જોડે ભણનારો, જોડે જનોઈ દીધેલો, આત્મબાંધવો,

પિતૃબાંધવો, માતૃબાંધવો, શ્વશુર, માતુલ, શિષ્ય, ઉપાધ્યાય, અનૂચાન (વેદાંગનો વક્તા), ગુરૂનો પુત્ર, આચાર્યનો પુત્ર, સારો મિત્ર, બહેનનો પુત્ર,સાસુ, બહેન, માતામહી, માશી, ફોઈ, માંમી, ગુરૂ, આચાર્યની સ્ત્રીઓ, એમનું એક ગામમાં મરણ થાય, તો પક્ષિણી ને અન્ય ગામમાં અહોરાત્ર આશૌચ પ્રાપ્ત થાય; ને જો તેઓ ગુણરહિત (હિતકર્ત્તા ન હોય) હોય તો, એક ગામમાં એકાહ ને અન્ય ગામમાં સ્નાનમાત્ર કરવું. તથા વૃદ્ધપ્રચેતાઃ—"બહેન ને ભાઈનું, દહનસંસ્કાર થયો હોય તો, ને મિત્ર, જમાઈ, દૌહિત્ર, ભાણેજ, સાળો ને તેનો પુત્ર,એટલાનું સ્નાનમાત્ર કરવાથી સદ્યઃ શુદ્ધિ થાય છે." સદ્યઃ એ અત્યંત ગુણરહિત હોય તે વિષે જાણવું, એવું સ્મૃત્યર્થસારમાં કહ્યું છે. વિષ્ણુઃ—જે સપિંડસિવાયના હોય, તે પોતાને ઘેર મરે, તો તેનું એક રાત્ર આશૌચ છે.

૭૫૬ વૃદ્ધ મનુઃ—"ગામનો ધણી, કુલનો ધણી, શ્રોત્રિય તપસ્વી, ને શિષ્ય, એમના સૂતકની નક્ષત્રદર્શનથી શુદ્ધિ થાય." તથાઃ—"જે રાજાના રાજ્યમાં રહેતા હોઇએ, તે રાજાનું સજ્યોતિઃનક્ષત્ર કે સૂર્યદર્શનસુધી આશૌચ પાળવું." જ્યોતિ એટલે તેજ હોય ત્યાંસુધી, એટલે દિવસે મરે તો સૂર્ય દેખાતા સુધી, ને રાત્રે મરે તો નક્ષત્ર દેખાતાં હોય, ત્યાંસુધીના આશૌચને સજ્યોતિ કહે છે. તથાઃ—" જયાંસુધી મરેલાનું શબ ગામમાં રહે, ત્યાંસુધી ગામને આશૌચ રહે; ને ગામ બહાર લેઈ ગયા, એટલે શુદ્ધિ થાય" એ રીતે આશૌચના પ્રકાર બતાવનારાં સ્મૃતિનાં વચનો ખોળી લેવાં.

ઇતિ સગોત્રશૌચનો નિર્ણય.

-:(૦):-

અથ સગોત્ર શાવાદિના સંસર્ગ (સંબંધ)નું આશૌચ

તે વિષે વિશેષ અંગિરા કહે છે કે, "જે ગૃહસ્થાશ્રમીને સંસર્ગથી આશૌચ આવે, તેની સ્નાનસંધ્યાદિ ક્રિયાનો લોપ થાય નહિ, ને તે બીજા ઘરનાને લાગે નહિ." તે આશૌચ કેવલ ગૃહસ્થાશ્રમીને એકલાનેજ લાગે;તેના ઘરનાં સ્ત્રીઆદિને ને દ્રવ્યાદિ પદાર્થોને લાગે નહિ. [દાખલો કે, સસરાનું જમાઇનેજ લાગે;પણ તેના ભાઈ કે માતાપિતા વગેરેને લાગે નહિ.]તથાઃ—"મરનારનું ત્રણ માસપછી જ્ઞાન થયું, તો તેનું દશ દિવસનું આશૌચ ત્રણ દિવસ પાળ-

વું; ૭ માસ પછી પક્ષિણી; નવ માસપછી એક દિવસ અને વર્ષપછી સ્નાન ઉદકદાન કરવા જેટલું આશૌચ પાળવું." એ ત્રિરાત્રાદિ અતિક્રાંત આશૌચ વિષે પણ સંસર્ગાશૌચનો નિર્ણય લેવો.

૭૫૭ એ અર્થ સ્મૃત્યંતરમાં દેખાડયો છે કે, "દશાહ સૂતક દશ દિવસ પાળવાનું તે રહેલું અતિક્રાંત આશૌચ ગૃહસ્થાશ્રામીએ પછવાડેથી જાણ્યું, તો તેને એકલાનેજ તે સૂતક લાગે; ઘરના પદાર્થોને લાગે નહિ," માટે તેના દ્રવ્યથી પુત્રાદિકે પંચમહાયજ્ઞાદિ કરવા. એ વિષે વિશેષ ગરૂડપુરાણમાં:—"ઘરનો માલીક પ્રવાસમાં ગયાપછી ઘરનો કોઈ મરણ પામે, તેનું આશૌચ ગયાપછી ઘરના માણસે શ્રાધ્ધનો પ્રારંભ કર્યો; પછી તે માલીકે આવીને આશૌચ જાણ્યું, તો તેને અતિક્રાંતઆશૌચ લાગે; તેના ઘરના દ્રવ્યાદિને લાગે નહિ, માટે પુત્રાદિકે આરંભ કરેલુ શ્રાદ્ધ યથાર્થ સમાપ્ત કરવું, ને તે માલીકે દૂર બેસવું." એમાં આરંભ કરેલું એવો શબ્દ છે, તેથી માલીકના અધિકારનું શ્રાદ્ધ પુત્રાદિકે આરંભ કરેલું હોય, તે પુત્રાદિકે સમાપ્ત કરવું; અને આરંભ ન કર્યો હોય, તો માલીકે સૂતકને અંતે કરવું.

ઇતિ સંસર્ગાશૌચનો ને અતિક્રાંતાશૌચનો નિર્ણય.

—:(૦):—

અથ આશૌચમાં કર્મનો નિર્ણય.

૭૫૮ "સૂતકમાં સંધ્યાદિ કર્મનો અને દાન, પ્રતિગ્રહ, હોમ ને સ્વાધ્યાયનો ત્યાગ કરવો." ઈત્યાદિ વાક્યથી સર્વ કર્મના ત્યાગનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો. તેમાં કોઈક કર્મ કરવાની આજ્ઞા દેખાડે છે. અહીં સૂતક ને મૃતક બન્ને જાણવાં; કારણકે અપવિત્રતા બન્નેની સરખી છે, તેથી બન્નેને આશૌચ કહેછે. પુત્ર જન્મનિમિત આશૌચમાં પણ વૃદ્ધિશ્રાદ્ધ કરવું. કારણકે "વિવાહમાં, પુત્રજન્મમાં, પિતૃઈષ્ટિ(પિતાની ક્રિયા)અને સોમયાગ, એટલાં કાર્યમાં જનનાશૌચ હોય તોપણ શ્રાદ્ધ કરવું," ઇત્યાદિ વચન છે. માટે "જે દિવસે પુત્રજન્મ થાય, તે દિવસે આશૌચનો દોષ નથી; કારણકે કોઇ પૂર્વજનો જન્મ થાયછે." [મૂલાર્થ આવી ગયો છે.] "અને દેવતાઓપિતરો આવીને ત્યાં તેને બોધ આપેછે, તેથી તે દિવસ પુણ્યરૂપ અને પિતરોના વંશની વૃધ્ધિ કરનારોછે."એમાં દિવસ શબ્દથી રાત્રિ પણ જાણવી. પુત્રજન્મ રાત્રે થયો હોય, તો રાત્રે પણ શ્રાધ્ધદાનાદિ

કરવું; પ્રાપ્ત થયેલા બીજા આશૌચના સન્નિપાતમાં પણ કરવું. તે વિષે પ્રજાપતિઃ–"આશૌચમાં પુત્રજન્મ થાય, તો જાતકર્મના કરનારની તત્કાલ (તેટલા વખતસુધી) શુધ્ધિ થાય; ને બીજું સૂતક આવ્યું હોય, તો પૂર્વાશૌચની શુદ્ધિથી તેની શુદ્ધિ થાય;" [ગ્રંથકારનો અર્થ આવી ગયોછે.]

૭૫૯ તથા વ્યાસઃ–"સૂવાવડીના ઘરમાં જન્મદા નામની દેવતાઓ રહેછે, તેથી તેમના પૂજનનિમિત્ત જન્માશૌચની પ્રથમ, છઠ્ઠે ને દશમે દિવસે શુદ્ધિ થાયછે; માટે એ ત્રણે દિવસ જનનાશૌચ તે કર્મ કરવા વખતે પાળવું નહિ." માર્કંડેય પણઃ–"સૂતિકા બાલકનું રક્ષણ કરવાસારૂ રાત્રિએ વિશેષે કરીને ષષ્ઠી દેવીનું પૂજન કરવું; ને રાત્રે જાગરણ તથા જન્મદા નામની દેવતાઓને બલિદાન કરવું; તેમ હાથમાં શસ્ત્ર રાખીને પુરૂષોએ અને સ્ત્રીઓએ નૃત્યગીતવડે કરીને રાત્રે જાગરણ કરવું. દશમે દિવસે તેમજ કરીને જનનાશૌચ પણ પાળવું નહિ." તે રીતે પુત્રજન્મમાં સુવર્ણાદિનો પ્રતિગ્રહ કરવાનો દોષ નથી. તે વિષે યાજ્ઞવલ્કયઃ–"પુત્રજન્મદિવસે બ્રાહ્મણોએ સુવર્ણ, પૃથ્વી, હાથી, ઘોડો, અન્ન, વસ્ત્ર, શય્યા, આસન ઈત્યાદિનો પ્રતિગ્રહ કરવો." તથા પુત્રજન્માશૌચમાં રાંધેલું અન્ન જમવાનો દોષ તેણેજ કહ્યોછે કે, "જન્માશૌચમાં રાંધેલા અન્નસિવાય સર્વ વસ્તુનો પ્રતિગ્રહ કરવો. જો અજાણતે રાંધેલું અન્ન જમે, તો ચાંદ્રાયણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું." જન્મનિમિત્ત વા મરણનિમિત્ત આશૌચમાં તેનું પક્વ અન્ન ભોજન કરવાનો નિષેધ યમસ્મૃતિમાં કહ્યોછે.

૭૬૦ "જન્મ ને મરણનિમિત્ત સૂતકીના કુલનું અન્ન જમવું નહિ." [ગ્રંથાર્થ આવ્યો છે.] અહીં દશાહાદિ નાના મોટા સર્વ સૂતકવાળાનું અન્ન નિષિદ્ધ છે; કારણકે આશૌચવાળા બ્રાહ્મણનું જે બીજો બ્રાહ્મણ અન્ન ખાય, તો ખાનારને સૂતકીના જેટલું સૂતક લાગે,એવું વિષ્ણુએ કહ્યુંછે. મનુ પણઃ–"સૂતકીનું અન્ન ખાનારને દશ દિવસ આશૌચ લાગે." એ જાણી જોઇને ખાનાર વિષે જાણવું. જો અજાણતે સૂતકીનું અન્ન ખાધું, તો તે ખાધેલું પચન થતાસુધી સૂતક લાગે. અંગિરાઃ–"જનનાશૌચીનું અને મરણાશૌચીનું અન્ન દશ દિવસની અંદર જમે, તો ખાધેલું અન્ન પચન થઈ નીચેથી નીકળી જતાસુધી ખાનારો સ્પર્શ કરવા યોગ્ય નથી." સૂતકીનું અન્ન જમ્યાથી સૂતકીના કુલના ન હોય, તેમને દોષ લાગે; સૂતકીના કુલનાને ન લાગે. કારણકે "સૂત-

કાન્નભોજનનો દોષ તેના કુલનાને ન લાગે,એવું મનુ કહેછે." તેમ યમનું પણ વચન છે. સ્મૃત્યર્થસારમાં પણઃ—સૂતકાન્નભોજન ભિન્ન કુલનાનું ન કરવું; એક કુલવાળાનું કરવું, [દશાહાધિકારી સપિંડોએ કરવું,] તેમાં દોષ નથી. અન્ન આપનાર ને જમનાર બન્ને સૂતકને જાણતા ન હોય, તો જમવાનો દોષ નથી.

૭૬૧ તે વિષે ષટ્ત્રિંશન્મતમાં:—"બન્ને જણે સૂતક ન જાણ્યું હોય, તો દોષ નથી. બેમાંથી એક જણે પણ સૂતક જાણ્યુ હોય, તો જમનારને દોષ લાગે." તેમાં જમનારને ભોજનનિમિત્ત દોષ ને આપનારને જમાડવાનો દોષ લાગે; ભોજનનિમિત્ત લાગે નહિ. [મૂલાર્થે આવી ગયો છે.] તથા ગરૂડપુરાણમાં:—"અન્નનો દાતા ને ભોક્તા બન્નેએ સૂતક ને મૃતક ન જાણ્યું હોય, તો તે સૂતકનો બન્નેને જમવા અને જમાડવા સબંધી દોષ લાગે નહિ."બ્રહ્મપુરાણમાં પણ:—"સૂતક ને મૃતક દાતા અને ભોક્તા બન્નેના જાણવામાં ન આવ્યું હોય, તો શ્રાદ્ધઆદિનો કરનાર ને શ્રાધ્ધઆદિમાં જમનાર બન્નેને દોષ લાગે નહિ." તેમ ષટ્ત્રિંશન્મતમાં વિશેષ કહેછે કે, "શ્રાદ્ધમાં બ્રાહ્મણ જમેછે, તે વેળા વચમાં યજમાનને સૂતક કે મૃતક આવે, તો બીજાના ઘરના જલથી આચમનાદિ કરવું; એટલે તે જમનારા સર્વે શુધ્ધ છે."

૭૬૨ તથા સૂતકીના કેટલાક દ્રવ્યને આશૌચ લાગતું નથી; તેથી તે પદાર્થો ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. તે વિષે મરીચિઃ—" મીઠું, મધ, માંસ, પુષ્પ, મૂલ, ફલ, તિલ, ઔષધ, મૃગચર્મ, પોતાની મેળે લીધેલાં પકવ અને અપકવ અન્ન, સર્વે જાતનાં પુષ્પ, એટલાને બન્ને પ્રકારનાં આશૌચ લાગતાં નથી." પકવ એટલે ભક્ષ્ય અન્ન.અપકવ એટલે કાચા ચોખા વગેરે. પોતાની મેળે એટલે માલીકે આજ્ઞા આપ્યાથી પોતે લીધેલું. આ સૂતકીનું અપકવ અન્નાદિ ગ્રહણ કરવાનું કહ્યું, તે નિત્ય અન્નસત્ર આપતો હોય, તે સૂતકી વિષે જાણવું; બીજા વિષે નહિ. તે વિષે અંગિરાઃ—" અન્નસત્ર આપનારા સૂતકીનું કાચું અન્ન નિંદિત નથી; ને તેનું રાંધેલું અન્ન જમે, તો ત્રણ રાત્રિસુધી દૂધ પીને રહેવારૂપી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું."પકવ એટલે રાંધેલું. એ-રીતે અન્નસત્રવાળાનું પણ રાંધેલું અન્ન ગ્રહણ ન કરવું, તો બીજાનું ન ગ્રહણ કરવું, એમાં શું કહેવું ? તથાઃ—" સંકટમાં પડેલો (દરિદ્રી) બ્રા

ક્ષણ આમતેમ લોકોને ઘેર જમવાવાસ્તે ફરતો હોય, તે સૂતકીનો પ્રતિગ્રહ કરવાથી કે અન્ન જમ્યાથી પાપયુકત થતો નથી; તે બ્રાહ્મણને અગ્નિ કે સૂર્યતુલ્ય જાણવો. અથ જન્માશૌચમાં સિધ્ધાન્નભોજનના નિષેધના પ્રસંગથી પ્રાપ્ત અને અપ્રાપ્તને કહીને, ફરી જે કંઇક કર્મ કરવાની આજ્ઞા છે; તે કહેછે.

૭૬૩ તે વિષે જે સ્મૃતિઆદિમાં કહ્યું છે કે, "સૂતકમાં સંધ્યાદિ કર્મ કરવાં નહિ" તથાઃ–"હે પાર્થિવ (રાજા), જનનાશૌચ, ભ્રાંતિ, આતુર [અત્યંત શક્તિરહિત માંદો,] ને ભય, એ સિવાય સર્વકાલ પ્રાતઃસાયંસંધ્યાની ઉપાસના કરવાની શાસ્ત્રને ઈષ્ટ છે." ઈત્યાદિ વચનથી આશૌચમાં સંધ્યોપાસનાદિ કરવાનો નિષેધ કર્યો છે; પણ તે નિષેધ દર્ભગ્રહણાદિ વિધિપૂર્વક ન કરવાના અભિપ્રાયનો છે. કારણકે "સૂતક ને મૃતકમાં, તેમ રોગ થયો હોય ત્યારે અને રસ્તામાં, દર્ભ ને જલરહિત માનસી સંધ્યા કરવી." એ વચનથી દર્ભજલગ્રહણાદિ વિધિરહિત સંધ્યા કરવાનું વિધાન છે. હવે વિહિત કર્મનો કંઇ કારણથી ફરી નિષેધ કરે, તો તે કર્મ કરવાનો વિકલ્પ લેવો. [ઈચ્છા હોય તો કરવું, નહિતો નહિ કરવું.]એ વિહિતપ્રતિષિદ્ધન્યાયથી જેમ અતિરાત્ર નામના યજ્ઞમાં વિહિત ને પ્રતિષિદ્ધ ષોડશિ નામના પદાર્થનું વિકલ્પે કરીને ગ્રહણ થાય છે, તેની પેઠે સૂતકમાં માનસી સંધ્યા કરવાનું વિહિત છે, ને તે ન કરવું એવો નિષેધ પણ છે, તો વિહિતપ્રતિષિદ્ધન્યાય લાગુ થવાથી સૂતકમાં સંધ્યા કરવાના વિકલ્પની શંકા ન કરવી. કારણકે "સ્નાન ને સંધ્યાનો પરિત્યાગ કરવાથી સાત દિવસમાં બ્રાહ્મણ શૂદ્રપણાને પામે; માટે સૂતકમાં પણ સ્નાન ને સંધ્યાનો પરિત્યાગ કરવો નહિ." એ સ્મૃત્યર્થસારના વચનથી સંધ્યાવંદન ન કરે, તો શૂદ્રપણાની પ્રાપ્તિ કહી છે, માટે સંધ્યાનો ત્યાગ ન કરવો.

૭૬૪ એજ અર્થ પુલસ્ત્ય કહેછે કે, "સૂતકમાં ને મૃતકમાં મંત્રનો ઉચ્ચાર માનસિક કરીને પ્રાણાયામસિવાયનું સંધ્યાવંદન કરવું." જોકે સંધ્યોપાસનમાં જલનો નિષેધ કર્યો છે, તોપણ ગાયત્રીનો માનસિક ઉચ્ચાર કરીને જલની અંજલિનો પ્રક્ષેપ કરવો (ઉછાળવી), એવું પૈઠીનસિ કહેછે. સૂતકમાં ગાયત્રીથી જલની અંજલિ નાંખીને પ્રદક્ષિણા કરી સૂર્યનું ધ્યાન કરતાં કરતાં નમસ્કાર કરવો. એ વિષે વિશેષ સ્મૃત્યંતરમાંઃ–સંધ્યાને સ્માર્તપણું [સાક્ષા-

ત્ શ્રુતિમાં ન કહેલું હોય,ને સ્મૃતિમાં કહેલું હોય તેને સ્માર્ત કહે છે.] છે, તોપણ તેમાં ગાયત્રીથી જલની અંજલિ આપવી; માર્જનનો વિકલ્પ છે. અથવા યથાશક્તિ પ્રાણાયામ કરીને માનસિક મંત્ર ભણી માર્જનાદિ કર્યાપછી વાણીથી ગાયત્રીમંત્ર ભણીને અંજલિ આપવી. સંધ્યાનો ત્યાગ કરે તો પુલસ્ત્યઃ–"સંધ્યા, ઇષ્ટિ, ચરૂ (સ્માર્તાગ્નિ ઉપર કરેલો ભાત) અને નિત્યહોમ, એ જીવતા હોઈએ ત્યાંસુધી કરવું; સૂતકમાં પણ ત્યાગ કરવો નહિ. ત્યાગ કરે તો અધોગતિને પામે. તેમ સૂતકમાં અગ્નિહોત્રહોમાદિક કરવું."

૭૬૫ તે વિષે મિતાક્ષરામાંઃ–"વૈતાન (અગ્નિહોત્ર)ની ને ઔપાસનની ક્રિયા કરવી; કારણકે તેનો શ્રુતિમાં વિધિ છે." વિતાન એટલે અગ્નિનો વિસ્તાર. તેમાં અગ્નિહોત્ર, દર્શ, પૂર્ણમાસ, ઈત્યાદિ કરવાની વૈતાન ક્રિયાની દરરોજ ઉપાસના કરવી; અને ઉપાસન એટલે ગૃહ્યાગ્નિમાં કરવાની સાયંપ્રાતર્હોમાદિ ઔપાસનક્રિયા. એ રીતે વૈતાન ને ઔપાસનની વૈદિકક્રિયા કરવી. એ પ્રકારે ઔપાસનહોમ પણ વૈદિક છે, એવું મિતાક્ષરામાંજ પ્રતિપાદન કર્યું છે. એ હેતુથીજ સ્મૃત્યર્થસારમાંઃ–ઔપાસનઅગ્નિમાં કરવાનો સાયંપ્રાતર્હોમ, સ્થાલીપાક (અગ્નિહોત્રમાં પુનમઅમાવાસ્યાંની ઇષ્ટિ થાય છે, તે ઠેકાણે સ્માર્તમાં જે ઈષ્ટિ કરે છે તે.) ઇત્યાદિ નિત્ય અને નૈમિત્તિકક્રિયા શ્રુતિવિહિત છે, માટે કરવીજ; તેમ શ્રૌતકર્મ કરવાનું કહ્યું, તે પણ નિત્યનૈમિત્તિકપણાના અભિપ્રાયથી છે, એવું જાણવું.

૭૬૬ તે વિષે પૈઠીનસિઃ—અગ્નિહોત્ર સંબંધી કર્મસિવાય બીજાં નિત્ય કર્મ સૂતકમાં ન કરવાં. કોઈના મતમાં શાલાગ્નિ એટલે સ્માર્તાગ્નિસંબંધી કર્મ ન કરવાનું કહ્યુંછે; [વૈતાન એટલે અગ્નિહોત્રનાં કરવાં, ને સ્માર્તાગ્નિનાં કર્મ ને બીજાં નિત્યકર્મ ન કરવાં, એવું કેટલાકનું મત છે.] માટે તેમને વિષે આશૌચ નથી. અગ્નિહોત્રસંબંધી નિત્યકર્મ પોતે કરવાં, એ હેતુથીજ વ્યાઘ્રપાદઃ–"ચંદ્રસૂર્યગ્રહણનિમિત્ત સૂતકસિવાય બીજા સૂતકમાં સ્માર્તકર્મ પોતે ન કરવું; ને શ્રૌતકર્મ સ્નાન કરીને પોતે કરવું. સ્નાન કરવાથી તે કર્મ કરવા જેટલી શુદ્ધિ થાય." અહીં શ્રૌત એવું કર્મનું વિશેષણ ગ્રહણ કર્યું; તેથી સ્માર્તદાનાદિ કર્મ કરવાનું જણાય છે, ને કામ્યકર્મ તો સ્માર્ત છે, તોપણ સર્વ વર્જિત કરવું; અને પિંડયજ્ઞાદિ સ્માર્તકર્મ અન્ય ગોત્રી કને કરાવવું; પોતે ન કરવું.

૭૬૭ તે વિષે જાતૂકર્ણ્યઃ—"સૂતક ઉત્પન્ન થયેથી સ્માર્તકર્મ શી રીતે કરવુંકે, પિંડયજ્ઞ, ચરૂ ને હોમ અન્ય ગોત્રી પાસે કરાવવું." પિંડયજ્ઞ એટલે પિંડપિતૃયજ્ઞ. તેમ શ્રવણાકર્મ, આશ્વયુજી ઈત્યાદિ સ્માર્તના સ્થાલીપાક અન્ય કને કરાવવા. શ્રોત પિંડયજ્ઞાદિ કર્મ પણ બીજા પાસે કરાવવાં; કારણકે એટલાં સ્માર્તકર્મ અન્ય ગોત્રી કરે, એવું પૈઠીનસિ કહેછે. [અગ્નિહોત્રમાં પણ સ્માર્તાગ્નિ જુદો હોયછે, તેથી તેના પિંડયજ્ઞાદિ જુદા કરવાનું કારણ છે.] બૃહસ્પતિ પણઃ—"સૂતક ને મૃતકમાં, તેમ શ્રાધ્ધમાં યજમાન જમ્યો હોય તો, અને પ્રવાસમાં જવું પડે તો, બીજા કને હોમાદિ કરાવવું; પણ કર્મ બંધ કરવું નહિ;" અન્ય પાસે કરાવવું.તેમાં પણ '**इदं न मम**' એવું ભણીને જે દ્રવ્યનો ત્યાગ કરવો પડેછે, તે પ્રધાનકર્મ અને ઈષ્ટિમાં યજમાનનું કર્મ યજમાને પોતે કરવું; કારણકે યજમાને કરવાનું કર્મ બીજાએ કરવાથી ફલદાયક થાય નહિ. અને "દાન, પ્રતિગ્રહ, હોમ ને સ્વાધ્યાય કરવો નહિ," એ વચનમાં હોમનો જે નિષેધ કર્યોછે, તે કામ્યહોમનો કે વૈશ્વદેવનો જાણવો.

૭૬૮ એ હેતુથી સંવર્તઃ—બ્રાહ્મણે દશ દિવસ વૈશ્વદેવરહિત રહેવું; કારણ કે જનનાશૌચ ને મરણશૌચમાં પંચમહાયજ્ઞનું વિધાન ન કરવું," એવું વૈશ્વદેવનું વર્જન કર્યું; અને નિત્યહોમવિષે "સૂતકમાં કાચા અન્નથી વા ફલથી હોમ કરવો," એવું તેણેજ (સંવર્ત્તેજ) કહ્યું છે. આશૌચમાં દાનાદિકનો નિષેધ છે. તે વિષે સ્મૃત્યર્થસારમાંઃ—દાન, પ્રતિગ્રહ, પંચમહાયજ્ઞ, નિત્યશ્રાધ્ધ, સ્વાધ્યાયાદિક સ્માર્તકર્મનો સૂતકમાં ત્યાગજ કરવો. નિત્યસ્નાનાદિ તો કરવુંજ, એવું તેમાંજ કહ્યુંછે. નિત્યસ્નાન, શૌચ, (જંગલ જવાનું) આચમન, ભોજન ને તેના નિયમો, અને અપવિત્ર સ્પર્શ કરવા યોગ્ય ન હોય,તેનો સ્પર્શ થયેથી સ્નાન, એ તો કરવાંજ. આશૌચમાં નિત્યસ્નાન કરવું, પણ સ્નાનાંગ તર્પણ ન કરવું; કારણકે અસ્પૃશ્યનો સ્પર્શ થયેથી કરવાના સ્નાનને અંગે તર્પણ કરવાનું કોઇ સ્મૃતિમાં જોવામાં આવતું નથી, તેથી સ્નાનાંગ તર્પણનો નિયમ નથી. અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ નિમિત્ત થોડા કાલમાં પણ આશૌચની શુદ્ધિ થવાનું કહ્યુંછે.

૭૬૯ સ્મૃત્યંતરમાંઃ—"જે અગ્નિહોત્ર ને વેદયુકત બ્રાહ્મણછે,તે એક દિવસથી શુદ્ધ થાયછે; કેવલ વેદયુક્ત હોય,તે ત્રણ દિવસથી શુદ્ધ થાય અને બેથી રહિ-

ત હોય, તે દશ દિવસથી શુદ્ધ થાય." શંકા કરેછે કે, એ વચનથી અધ્યયન ને અગ્નિહોત્રવાળાની શુદ્ધિ એક ને ત્રણ દિવસથી કહી.અહીં[અધ્યયન ને અગ્નિહોત્ર એ બે કર્મ કરવામાટે તે શુદ્ધિ કહી કે સર્વ કર્મ કરવામાટે શુદ્ધિ કહી ? જો બે કર્મ કરવામાટે કહી, એવી કલ્પના કરીએ તો,] સર્વ કર્મ કરવામાટે તે એકાહાદિથી શુદ્ધિની કલ્પના કરવાને કેમ ઈષ્ટ નથી ? તેનું ઉત્તર કે, 'શાવાશૌચ દશ દિવસ પાળવું,' એ સામાન્ય વચનથી પ્રાપ્ત થયેલા દશાહ સૂતકનો બાધ કરીનેજ 'એક દિવસથી શુદ્ધ થાય' ઇત્યાદિ વચન, શુદ્ધિ વિષે એકાહાદિ દિવસનું વિધાન કરેછે; અને બાધ કરવાનું કારણ અયોગ્યતા છે, માટે જેટલાનો બાધ કરવાથી અયોગ્યતારૂપી દોષ મટતો હોય, તેટલાનોજ બાધ કરવો. [અગ્નિહોત્ર ને વેદાધ્યન એ બે શ્રૌતકર્મ દશ દિવસસુધી બંધ રાખવાને અયોગ્ય છે; બીજાં દાનાદિ કર્મ બંધ રાખવાને યોગ્ય છે.] માટે આ વચનથી કાનેવિષે સૂતકનો બાધ કરવો, એવી આકાંક્ષા થઈ, ત્યારે એ વચનમાં '**अग्निवेद समन्वितः**' એ વિશેષણ બ્રાહ્મણને આપ્યું છે,તેથી અગ્નિહોત્ર ને વેદનો સ્વાધ્યાય, એ બે કર્મમાંજ દશાહસૂતકનો બાધ પ્રાપ્ત થયો; દાન પ્રતિગ્રહાદિ કર્મમાં ન થયો. એવું થયેથી બ્રાહ્મણને વિશેષણ આપેલું અગ્નિવેદ પદ, બ્રાહ્મણે કરવાના અગ્નિહોત્રસ્વાધ્યાયરૂપ કાર્યમાં અન્વિત (લાગુ) થયું. દશ દિવસના સૂતકનો આ સંકોચ કર્યો, તે સર્વ વ્યવહાર કરવા વિષે નથી. [બાકીનો સર્વ વ્યવહાર દશ દિવસસુધી ન કરવો,] એટલો વિચાર કર્યો, એટલે પુષ્કલ થયું. તેમ જન્મ ને મરણાશૌચમાં ચંદ્રસૂર્યગ્રહણ પ્રાપ્ત થયું, તો તે સંબંધી સ્નાન, તર્પણ, શ્રાદ્ધ, દાનાઆદિ કર્મ કરવું; તે ન કરે તો દોષ છે. તેવિષે બૃહસ્પતિઃ—" ગ્રહણમાં ને સંક્રાંતિમાં જો માણસ સ્નાન ન કરે, તો સાત જન્મસુધી કુષ્ઠી [કોઢના રોગવાળો] ને દુઃખ ભોગવનારો થાય." વૃદ્ધવસિષ્ઠઃ—" સૂતકમાં ને મૃતકમાં સૂર્યચંદ્રગ્રહણનિમિત્ત સ્નાન કરવું; ન કરે તો મૃત્યુ થાય,ને કરે તો ન થાય."

૭૭૦ અંગિરા પણઃ—"સર્વે વર્ણોએ સૂતક ને મૃતકમાં ગ્રહણનિમિત્ત સ્નાન, શ્રાદ્ધ અને દાન કરવું; એમાં શઠપણું કરવું નહિ."બ્રહ્માંડપુરાણમાંઃ— "આશૌચવાળો પુરૂષ ગ્રહણમાં ગ્રહણનિમિત્ત સ્નાનદાનાદિ કરવાને યોગ્ય છે;" [ગ્રંથાર્થ આવ્યો છે.] કારણ કે જેમ મરણસૂતકથી જન્મસૂતકનો બાધ થાયછે,

તેમ દેવતાઇ ગ્રહણસૂતકથી જન્મ ને મરણ એ બન્ને સૂતકનો બાધ થાય છે. એ અભિપ્રાય લેઇને લિંગપુરાણઃ—"સૂતક ને મૃતકનો ગ્રહણમાં દોષ નથી; કારણકે જ્યાંસુધી ગ્રહણ મુક્ત થયું નથી, ત્યાંસુધી બીજા સૂતકની શુદ્ધિ છે." ષટ્ત્રિંશન્મતમાંઃ—"આશૌચવાળા સર્વે વર્ણોએ ગ્રહણનિમિત્ત સ્નાન કરીને શ્રાદ્ધકર્મ કરવું; અને ભૂતાન્ન એટલે ગ્રહણ થતા પહેલાં રાંધેલું અન્ન (રસોઈ) કોઈએ જમવું નહિ." રાંધેલા અન્ન વિષે વિશેષ સ્મૃત્યંતરમાંઃ—"ગ્રહણ થતા પહેલાં રાંધેલું અન્ન ગ્રહણ પછી કદાપિ જમવું નહિ; પણ ગ્રહણ થતા પહેલાં તેની ઉપર દર્ભ ઢાંકી મૂક્યા હોય, તો જમવાનો દોષ નથી."

ઇતિ ગ્રહણમાં કર્મનો નિર્ણય.

અથ મૃતાધિકારના નાના સૂતકનો નિર્ણય.

૭૭૧ તેમાં વિવાહાદિ મંગલ સૂતક આવે, તો ભોજનનો નિર્ણય. વિવાહાદિ મંગલમાં સૂતક આવતા પહેલાં બ્રાહ્મણોવાસ્તે કરેલું અન્ન બ્રાહ્મણે જમવુંજ. તે વિષે બૃહસ્પતિઃ—"વિવાહ, ઉત્સવ ને યજ્ઞ, એમાં વચ્ચે સૂતક કે મૃતક આવે તો,પૂર્વે સંકલ્પેલું અન્ન જમવાનો દોષ નથી." તેમ બીજો વિશેષ ષટ્ત્રિંશન્મતમાંઃ—"વિવાહોત્સવયજ્ઞમાં વચમાં સૂતક કે મૃતક આવે તો,પારકાએ વિવાહાદિ કરનારના ઘરનું અન્ન આપવું, અને તે બ્રાહ્મણોએ જમવું." પારકા એટલે સૂતકરહિત.તથા વિવાહાદિ ઉપક્રમ કરીને કહેછે કે,"શેષ અન્ન પારકાએ આપ્યાથી આપનારને અને જમનારને સૂતક અડતું નથી," એવું મિતાક્ષરામાં છે. તેમ પૈઠીનસિએ પણ શુધ્ધિ કહીછે કે, "વિવાહ, દુર્ગ (સંકટ),યજ્ઞ, યાત્રા ને તીર્થકર્મ, એટલે ઠેકાણે સૂતક લાગે નહિ; તેમાં યજ્ઞાદિ કરવું." તેમ આરંભ કરેલા વ્રતાદિકમાં વચમાં સૂતક કે મૃતક આવે, તોપણ આરંભેલું વ્રતાદિક કરવું. તે વિષે વિષ્ણુઃ—"વ્રત, યજ્ઞ, વિવાહ, શ્રાદ્ધ, હોમ, અર્ચન (દેવપૂજન), જપ, એમનો આરંભ કર્યાપછી સૂતક કે મૃતક આવે, તો તે લાગે નહિ; આરંભ ન કર્યો હોય તો લાગે."સૂતક શબ્દથી મૃતક પણ જાણવું.વ્રતાદિના આરંભનું લક્ષણ વિષ્ણુએજ કહ્યું છે કે,"યજ્ઞમાં બ્રાહ્મણોનું વરૂણ (વરૂણી) કરે, તેજ આરંભ જાણવો. વ્રત ને સત્ર (અન્નછત્ર) માં સપલ્ક, વિવાહાદિમાં નાંદીશ્રાદ્ધ અને શ્રાધ્ધમાં રસોઇ તૈયાર થાય,એ આરંભ જાણવા."

૭૭૨ તથાઃ—"યજ્ઞમાં એકવીશ દિવસ, વિવાહમાં દશ દિવસ, ચૌલ ને ઉપનયનમાં ત્રણ દિવસ, ને શ્રાદ્ધમાં રસોઇનો આરંભ, એ રીતે અગાઉ આરંભ કરેલો ઉપયોગમાં આવે," એવું સ્મૃત્યંતરમાં કહ્યું છે. અભ્યંગ (તેલ ને પીઠી ચોળવી તે.) આદિ વિવાહમાં આશૌચ નથી. વળી કહ્યા પ્રમાણે આરંભ થઈ શક્યો નહિ, ને કંઇ કારણથી વિવાહાદિ કર્મ કરવુંજ પડે, એવો પ્રસંગ આવે અને જો કર્તાને આશૌચ આવે, તો કૂષ્માંડમંત્રથી ઘીનો હોમ કરીને વૃદ્ધિશ્રાદ્ધાદિ વિવાહરૂપ મંગલ કરવું. તે વિષે વિષ્ણુઃ—"આરંભ ન કરેલા કર્મની શુદ્ધિમાટે કૂષ્માંડમંત્રથી ઘીનો હોમ કરવો, ને ગોપ્રદાન આપીને પંચગવ્ય પ્રાશન કરવાથી સૂતકી મંગલ કર્મ કરવાસારૂ શુધ્ધ થાય છે." કૂષ્માંડમંત્રો **'जद्देवा देवहेडनं'** ઇત્યાદિ યજુર્વેદમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ કૂષ્માંડહોમનું વિધાન સૂતકીને વૃદ્ધિશ્રાધ્ધાદિ કરવાનો અધિકાર થવામાટે છે. વિવાહમાં નાંદીશ્રાદ્ધ કરવું,એ આરંભ કહ્યો છે, માટે તે ન કરે ત્યાંસુધી વિવાહનો આરંભ થાય નથી. વરની ને કન્યાની વરૂણીરૂપી અભ્યંગાદિ વિધિ કરવાથી આરંભ થાય છે, માટે તે ન કરે તો વિવાહાદિ કરવું લોકવિરૂદ્ધ છે; માટે વૃદ્ધિશ્રાધ્ધ કરનારા સૂતકી અધિકારીએ લૈકિક વરૂણ લક્ષણ અભ્યંગાદિ વિધિ કરીને વૃંધ્ધશ્રાધ્ધાદિ કરવું. જે કોઇકે કહ્યું છે કે, આરંભ ન થયેલા કન્યાના વિવાહ વિષેજ કૂષ્માંડહોમનું વિધાન છે, તે કહેવું અયોગ્ય છે.

૭૭૩ કારણકે વચનમાં વર કે કન્યા એવો કંઈ પણ વિશેષ પ્રકાર દેખાતો નથી. તથાઃ—"બ્રાહ્મણોને નિમંત્રણ કર્યું ને શ્રાધ્ધકર્મનો પ્રારંભ કર્યો, તેમાં સ્વાધ્યાયથી વિરામ પામેલા નિમંત્રિત બ્રાહ્મણના શરીરમાં પિતરો રહેવાથી તેને આશૌચ લાગે નહિ."એ રીતે જોકે નિમંત્રિત બ્રાહ્મણને આશૌચ ન લાગવાનું પ્રતિપાદન કર્યું, તોપણ શિષ્ટાચારની પરંપરાને અનુસરવું. તેમ દાનવાસ્તે પૂર્વે સંકલ્પ કરી મૂકેલા દ્રવ્યને આશૌચ લાગતું નથી. "પૂર્વે સંકલ્પ કરીને મૂકેલું દ્રવ્ય આપવાનો દોષ નથી," એવી ક્રતુસ્મૃતિ છે. તેમ વિવાહાદિ ઉત્સવમાત્રમાં આશૌચ નથી. તે વિષે સ્મૃત્યર્થસારમાં કહ્યું છે કે, વિવાહ, યજ્ઞ ને ઉત્સવમાં આરંભ કર્યાપછી વચમાં જન્મમરણાશૌચ આવે તો, તે આશૌચની, પૂર્વે [દાન કરવાનો] સંકલ્પ કરેલું દ્રવ્ય, તેમ આરંભ કરેલાં ચૌલ, ઉપનયન, વિવાહ, સંસ્કારકર્મ, અને પૂર્વે આરંભેલા યજ્ઞ, પ્રતિષ્ઠા, બાગ વ-

ગેરેનો ઉત્સર્ગ, વૃષોત્સર્ગાદિ યજ્ઞ, યુધ્ધ, યુદ્ધવાસ્તે વિહિત શાંતિકર્મ, કોલ્લા વગેરે રોગ, રાજભય, દેશમાં અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવ, એ રીતે પૂર્વે આરંભ કરેલા વિવાહોત્સવ, સંકટ, યજ્ઞ, યાત્રા, તીર્થ અને યુધ્ધકર્મમાં સદ્યઃ શુદ્ધિ થાય. તે તે પ્રધાનકર્મવાસ્તે તેને અંગે શાંતિકર્મ કરાવવાં, તેમ વ્યાધિઆદિથી મરણાવસ્થા થયેલી હોય, તેની શાંતિમાટે દાન કરવામાં સદ્યઃશૌચ થાય. [સ્નાન માત્ર કરીને શુધ્ધિ થાય]

૭૭૪ મિતાક્ષરામાં પણઃ—"મહા કષ્ટરૂપ આપત્તિ આવી પડે, તો સદ્યઃશૌચ થાય." ઈત્યાદિ નિમિત્તોમાં મુખ્ય આશૌચ પાળવાનો અસંભવ હોય,તો સદ્યઃશૌચરૂપ અનુકૂલતા કહીછે. મહા કષ્ટ એટલે રોગાદિ કારણથી મરણાવસ્થા. તથાઃ—"ઋત્વિજો, યજ્ઞની દીક્ષા લેઈને યજ્ઞકર્મ કરનારા, તેમ અન્નસત્ર આપનારા, જનોઇસંબંધી વ્રતવાળા, બ્રહ્મચારી, દાતા અને બ્રહ્મવેત્તા, એમને સદ્યઃશૌચછે. તેમ દાન, વિવાહ, યજ્ઞ, યુધ્ધ, દેશભંગ,કષ્ટ અને આપત્તિ, એટલામાં સદ્યઃશૌચનું વિધાન છે." ઋત્વિજો એટલે યજ્ઞમાં વરૂણી આપેલા પોતપોતાનું કર્મ કરનારા બ્રાહ્મણો. યજ્ઞ કરવામાટે પહેલાં દીક્ષણાસંસ્કાર કરવો પડેછે, તે પ્રમાણે સંસ્કાર થયો હોય તે દીક્ષિતને, અને યજ્ઞમાં કહેલા કર્મને કરનારાને સદ્યઃશૌચ છે. સત્રી ને વ્રતી જે કહ્યા, તેમને સત્રનું કાર્ય ને વ્રત કરતી વેળા શુદ્ધિ છે; સર્વકાલ નથી. તથાઃ—"નિયમે કરીને રોજ અન્ન આપનારને, તેમ કૃચ્છ્ર ચાંદ્રાયણ વ્રત કરનારને, વ્રતાંગ હોમ અને બ્રાહ્મણભોજન કરતી વેળા શુધ્ધિ છે." તેમ "બીજો કોઈક નિયમ ગ્રહણ કરનારને પણ આશૌચ નથી; [સદ્યઃશૌચ છે.]"

૭૭૫ વળી બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થ ને સન્ન્યાસી, એ ત્રણને સર્વકાલ શુદ્ધિ છે; કારણકે એમને સૂતક ધારણ કરવાવિષે પ્રમાણ નથી. તોપણ **સ્મૃત્યર્થસારમાં**:—બ્રહ્મચર્યાદિ વ્રતવાળા, કંઇ પ્રકારના નિયમવાળા ને નિત્ય અન્ન આપનાર,એમને જ્યાંસુધી તે કર્મ કરે,ત્યાંસુધી આશૌચ નથી. ઋત્વિજોઆદિએ તે વખતે સ્નાન કરવું. યજમાને તો સ્નાન આચમન કરી '**[अमुक देवतायै इदं न मम]**' કહીને દેવતાને નામે ત્યાગ કરવો. તેમ અત્યંત ભૂખથી પીડાયલાને ભૂખનું નિવારણ કરવાવાસ્તે પ્રતિગ્રહ કરવામાં આશૌચનો સંકોચ કરવાને મનુએ કહ્યું છે કે, "કુસૂલધાન્યક, કુંભીધાન્યક, ત્ર્યહક, ઐકાહિક ને અશ્વસ્તનિક." એનો અર્થ

એવો છે કે, કુસૂલધાન્યક (કુસૂલ એટલે કોઠારમાં માય,એટલું ધાન્ય સંગ્રહ રાખનારા) ને દશાહાશૌચછે. કુંભીધાન્યક (કુંભી એટલે હાથીની કે ઉંટની ઉપર જેટલું ધાન્ય ભરાય, તેટલું આશરે આઠ મણ અન્ન ઘરમાં શિલીક રાખનારા) ને ચાર દિવસ આશૌચ લાગે.ત્ર્યહક (ત્રણ દિવસ પુરતું ધાન્ય શિલીક રાખનાર) ને ત્રણ દિવસ લાગે. (એક દિવસ પુરતું રાખે,)તે ઐકાહિકને એક દિવસ આશૌચ લાગે.(એક દિવસ પણ શિલીક ન રાખે અને જે વખતે જેટલું મળે, તેટલાથીજ નિર્વાહ કરતો હોય) તે અશ્વસ્તનિકને સદ્યઃશૌચ છે. 'શ્વસ્' એ શબ્દને સ્તુટ્ આગમ થઈને એટલે શબ્દ જોડાઇને શ્વસ્તનિક શબ્દ થયો; તેના પહેલાં નકાર ને બદલે અકાર જોડયો; એટલે અશ્વસ્તનિક શબ્દ સિધ્ધ થયો. તેનું વ્યાકરણનું સૂત્ર, 'શ્વસ્ સ્તુટ્ ચ' એવું છે,તેથી આજ જમ્યો કે બીજા દિવસસારૂ અન્ન ન હોય, તેને અશ્વસ્તનિક કહેછે.

૭૭૬ આ આશૌચનો સંકોચ, જેની પ્રતિગ્રહસિવાય ક્ષુધાની શાંતિ થતી નથી, [બીજો ઉપાય કરતાં આવડતો નથી,] તને વાસ્તે છે; બીજાને વાસ્તે નથી, એવું જાણવું. આશૌચના દિવસ પૂરા થયેથી તે ઉતરી ગયાપછી સર્વ વર્ણોએ શુધ્ધિનિમિત્ત સ્નાન કરવું. [એવુંજ મૂલમાં સ્પષ્ટ કર્યું છે.] એ વિષે વિશેષ મનુઃ—"બ્રાહ્મણ સ્નાન કરવાથી, ક્ષત્રિય વાહન ને આયુધ (હથીઆર)ને અડવાથી, વૈશ્ય ચાબખો કે ઘોડાની લગામને અડવાથી અને શૂદ્ર પોતાની ક્રિયા કરવાથી શુદ્ધ થાય."ક્રિયા એટલે સ્નાન. એ સર્વ વર્ણને લાગુ છે. [સર્વ વર્ણોએ સ્નાન કરીને વચનમાં કહ્યા પ્રમાણે અડવાનું કરવું; બ્રાહ્મણ સ્નાન કરીને સંધ્યા વગેરે પોતાનું કર્મ કરવાથી,ને શૂદ્ર સ્નાનમાત્ર કરવાથી શુધ્ધ થાય.] હવે રાજ્યનું કામ ચલાવતી વેળા રાજાને આશૌચ લાગતું નથી. તે વિષે મનુઃ—" રાજાને પ્રજારક્ષણવાસ્તે રાજ્યાસન કરેલું છે, તેની ઉપર તે બેઠો, એટલે તેને સદ્યઃશૌચ થાય." પંચમહાયજ્ઞાદિ કરવાને રાજાને પણ આશૌચ લાગે. તે વિષે પ્રચેતાઃ—"કારૂ, શિલ્પી, વૈદ્ય, દાસી, દાસ, રાજા, અને રાજાના કામદારો,એમને સદ્યઃશૌચ છે." કારૂ એટલે સૂપડાં કરનારા વગેરે; શિલ્પી એટલે ચિતારા,ધોબી વગેરે; એમને પોતાનું કામ કરતીવેળા આશૌચ નથી. શાતાતપઃ—"શિલ્પકારને આદે લેઇને શુદ્રો, દાસી, દાસ, એમને પોતાના માલીકને નવરાવવું, તથા તેના શરીરના કંઇ સંસ્કાર કરવા હોય,

અગર તેના ઘરનું કંઇ કામ કરવું હોય, તે વેળા દોષ નથી. તથાઃ—"વઘ જે કામ કરે તે બીજાથી થઇ શકે નહિં, માટે તે નાડી જોવા વગેરેમાં અડવાને સર્વદા શુદ્ધ છે." આ કહેલા લોકોથીજ બની શકે, એવા કામમાં તેમને સ્પર્શ કરવો યોગ્ય છે. બીજા ધર્માદિ કામમાં તેઓ શુદ્ધ નથી.

ઇતિ ઉપનયન થયાપછીના મરણાધિકારના નાના પ્રકારનાં સૂતકનો નિર્ણય.

ઇતિ અચલદ્વિવેદીકૃત નિર્ણયદીપક ગ્રંથની ટીકામાં પરોપકાર વાસ્તે નાના સૂતકનો નિર્ણય સંપૂર્ણ.

—:(૦):—

અથ રજસ્વલાની શુદ્ધિ કહે છે.

૭૭૭ દિવસે રજસ્વલા કે જન્મમરણ થાય, તો તે દિવસથી અશુચિપણું (અપવિત્રપણું) થાય. તે વિષે કાત્યાયનઃ—"સૂર્યોદય થયાપછી સ્ત્રી રજસ્વલા થાય કે કોઇનું જન્મમરણ થાય, તો તે દિવસ ને આવતી રાત્રિ મળીને એક અહોરાત્ર ગણવું." તથાઃ—"રાત્રિના ત્રણ ભાગ કરવા; તેમાં બે ભાગ પૂર્વ દિવસમાં ગણવા, ને ત્રીજો ભાગ સૂર્ય ઉગે તે પછીના બીજા દિવસમાં ગણવો. એ પ્રમાણે રજસ્વલા ને સૂતકવિષે જાણવું." [રાત્રે રજસ્વલા, સૂતક કે મૃતક થાય,તે વિષે આ વચન છે.]એ રીતે આ બીજો પક્ષ છે,તોપણ "રાત્રે રજસ્વલા કે જન્મમરણ થાય, તો તે રાત્રિ પૂર્વ દિવસમાં ગણવી. સૂર્યોદય થયો નથી, ત્યાંસુધી બીજો દિવસ ગણાય નહિ;" એવું વચન કેટલાક બતાવે છે, ને તે પ્રમાણે વ્યવહાર પણ કરે છે, તોપણ દેશાચાર પ્રમાણે વ્યવસ્થા લેવી. રજસ્વલા ત્રણ દિવસ અશુદ્ધ હોય છે. "ચોથે દિવસે વ્યવહાર જેટલી શુદ્ધ થાય." વ્યવહાર એટલે પતિને અડવા જેટલો જાણવો. દેવ ને પિતૃકર્મમાં તો પાંચમે દિવસે યોગ્ય થાય. તે વિષે સ્મૃત્યંતરઃ—"રજસ્વલા ચોથે દિવસે સ્નાન કરીને પતિના કામજોગ શુદ્ધ થાય; ને દેવપિતૃકર્મમાં પાંચમે દિવસે શુદ્ધ થાય." પાંચમે દિવસે એ શબ્દથી રજ (આભડછેટ) નો નિવૃત્તિકાલ જાણવો, એવો મિતાક્ષરાનો અભિપ્રાય છે. રજની નિવૃત્તિ (ન દેખાવાપણું) ન થઈ હોય તો, "સાત દિવસ પછી પિતૃદેવની પૂજામાં ને વ્રતમાં તે યોગ્ય થાય,"એવું ગરૂડપુરાણમાં કહેલું જાણવું.

૭૭૮ તથાઃ—"જ્યાંસુધી રજની પ્રવૃત્તિ હોય [આભડછેટ દેખાતી હોય], ત્યાંસુધી સ્ત્રી સદાચાર (દેવપૂજાદિ) કરવા યોગ્ય નથી; રજ નિવૃત્ત થાય, ત્યારે તે ઘરના ને પતિના કામમાં યોગ્ય થાય." એમાં વિશેષ સ્મૃત્યર્થસારમાંઃ—રજસ્રાવ ન દેખાય, તો ચાર દિવસથી શુદ્ધિ થાય; ને દેખાવામાં આવતો હોય, તો જ્યાંસુધી દેખાય ત્યાંસુધી અશુધ્ધ રહે. જનનમરણાદિનું આશૌચ તો જે દિવસે જાણવામાં આવે, તે દિવસથી લાગે; પણ રજસ્વલા છે, એવું જાણવામાં ન આવેલું હોય, તોપણ તેણીએ અજાણપણામાં અડેલા પદાર્થને દોષ છે; કારણ કે સર્વ દોષનું નિમિત્ત,તે હોવામાત્રથીજ દોષનું ઉત્પન્ન કરનારૂં છે. સૂતક તો જાણવામાં આવે, તે વખતથી દોષનું ઉત્પન્ન કરનારૂં છે. [કોઈ સ્ત્રી સવારથી રજસ્વલા થઇ હોય,ને તેણે મૂઢતા વગેરે કારણથી જાણ્યું નહિ,કે હું રજસ્વલા છું; અને ઘરમાં કોઇ પદાર્થને અડયાપછી તેણે જાણ્યું કે, હું સવારથી રજસ્વલા થઇ છું,તોપણ તેણે અજાણપણામાં અડેલા પદાર્થ દોષવાળા થાયછે; કારણકે રજસ્રાવ હોવામાત્રથીજ દોષકારક છે. પણ સૂતક તો ઉત્પન્ન થયાપછી કેટલાક કાલસુધી જાણવામાં ન આવ્યું હોય, ને ઘરમાં અડાઅડ કર્યાપછી જાણ્યું કે, મને ફલાણા દિવસથી સૂતક ઉત્પન્ન થયું છે, તોપણ તેણે પૂર્વે અડેલા પદાર્થોને દોષ નથી; કારણકે સૂતક જાણવામાં આવેથી દોષકારક છે. રજસ્રાવની પેઠે ઉત્પન્ન થવામાત્રથી દોષકારક નથી.] સર્વકાલ સૂતક જાણવામાં નજ આવે તો, તે શુદ્ધજ છે. બીજું રજસ્વલાના રજસ્રાવની નિવૃત્તિ થઇને સ્નાન કરી શુધ્ધ થયાપછી ફરી અઢાર દિવસની અંદર રજસ્રાવ થાય, તો અશુદ્ધ થાય નહિ; અઢારમે દિવસે રજસ્રાવ થાય, તો એક રાત્ર અશુધ્ધ રહે; ઓગણીસમે દિવસે થાય તો બે રાત્રિ ને વીશમે દિવસે ત્રણ રાત્રિ અશુદ્ધ થાય.

૭૭૯ તે વિષે અત્રિઃ—"સ્નાન કરી શુદ્ધ થયાપછી ફરી અઢાર દિવસની અંદર રજસ્વલા થાય, તો તે સ્ત્રી અશુદ્ધ નથી. અઢારમે દિવસે એક રાત્રિ,ઓગણીસમે દિવસે બે રાત્રિ, ને વીશમા દિવસથી આરંભીને સર્વકાલ ત્રિરાત્રિસુધી અશુદ્ધ થાય."બીજું "ચૌદ દિવસની અંદર સ્ત્રી રજસ્વલા થાય,તો તે અશુદ્ધ થતી નથી," એવું જે બીજી સ્મૃતિનું વચન છે, તે સ્નાન કરવાના દિવસથી ગણવાના અભિપ્રાયનું છે, [પ્રથમ ઉપર કહેલું અત્રિવચન રજસ્રાવ થવાના દિવસથી ગણવાના અભિપ્રાયનું છે,] તેથી પરસ્પર વિરોધ નથી. મિતાક્ષરા-

માંઃ-જે સ્ત્રીને વિશ દિવસપછી રજસ્રાવ થવાની બહુધાકરીને ટેવ છે, તેને વીશમે દિવસે રજસ્રાવ થવાથી ત્રિરાત્રિ અશુધ્ધપણું છે; અને આરૂઢયૌવન (ભર જુવાની) વાળી સ્ત્રીને અરાડ દિવસની અંદર રજસ્રાવ થવાની ટેવ હોય, તેને અરાડમે દિવસે રજસ્રાવ થવાથી ત્રિરાત્રિ અશુદ્ધપણું છે. તે વિષે વિશેષ સ્મૃત્યર્થસારમાંઃ-તેરમા દિવસ પછી રજસ્રાવ થવાનો સ્વભાવ હોય, તેને અગિયાર દિવસની અંદર અશુદ્ધપણું નથી. અગિયારમે દિવસે રજસ્રાવ થાય તો એક રાત્રિ, બારમે દિવસે બે રાત્રિ અને તેરમા દિવસથી ત્રિરાત્રિઅશુધ્ધ થાય.

૭૮૦ તેવું થયેથી, રજસ્રાવ થાય તે દિવસથી ત્રણ દિવસ, તે રજસ્વલા સ્ત્રીએ સ્નાન કરવું નહિ. [સ્નાનરહિત બેશી રહેવું.] તેજ કહે છે કે, "રજસ્વલા સ્ત્રી પહેલે દિવસે ચાંડાલી, બીજે દિવસે બ્રહ્મહત્યારી અને ત્રીજે દિવસે રજકી (ધોબણ) જાણવી; ચોથે દિવસે તે શુદ્ધ થાય છે," એવું બીજી સ્મૃતિઓમાંથી જાણવું. તે વિષે વિશેષ અંગિરાઃ-"રજસ્વલા સ્ત્રીએ હાથમાં કે મૃત્તિકાના પાત્રમાં હવિષ્યાન્ન જમવું; ભૂમિ ઉપર સૂવું, અને ચોથે દિવસે સ્નાન કરીને શુધ્ધ થવું," એવું સ્મૃત્યર્થસારમાં છે. રજસ્વલાએ સાઠ વાર મૃત્તિકાથી પોતાનું અંગ ધોઇને અને ક્ષત્રિયાદિ ક્ષત્રિયવૈશ્યશૂદ્રસ્ત્રીઓએ અનુક્રમે પિસ્તાળીસ, ચોતરીસ ને પચીસ વાર, એ પ્રમાણે એક કરતાં એક ચોથો ચોથો ભાગ કમી મૃત્તિકાથી, અને વિધવાએ પોતપોતાની જાતિથી બમણી મૃત્તિકાથી પોતાનું અંગ ધોઈને નિર્મલ થયાપછી દંતધાવનપૂર્વક સંગવકાલમાં સચૈલ સ્નાન કરવું. અથ રજસ્વલાના ધર્મ વિષે પારાશર કહે છે કે, "કંઈ નિમિત્તથી સ્નાન પ્રાપ્ત થયુ, તો રજસ્વલાએ બીજા પાત્રમાં પાણી લેઈ સ્નાન કરીને વ્રત પાળવું, ને કોઇ પ્રકારથી સાંગોપાંગ સર્વ શરીર પલાળવું; વસ્ત્ર નીચોવવું નહિ, તેમ બીજું વસ્ત્ર (કાપડું) ધારણ કરવું નહિ." વ્રત એટલે રજસ્વલાએ કરવાનાં વ્રત.

૭૮૧ તે વિષે સ્મૃત્યર્થસારમાંઃ-રજસ્વલાએ કાજલ, શરીરે તેલ ચોળવું, સ્નાન, પ્રવાસ, દંતધાવન, નખ કાપવા, દોરીને અડવું, વ્યાપાર (ઘરનું કામ), તાંબૂલ, મધુ (મદ્ય), માંસ, ગંધપુષ્પઆદિ, દિવસે નિદ્રા અને ગ્રહનક્ષત્રતારાનું દર્શન, ઈત્યાદિ તજવું. વસિષ્ઠઃ-રજસ્વલાએ કંઈ ખટપટ કરવી નહિ; હસવું નહિ; ધાતુ વિનાના પાત્રથી વા હાથથી કે લાલ રંગના આયસપાત્ર(લોઢાના પાત્ર)

થી પાણી પીવું, ઈત્યાદિ ધર્મ છે. એ વિષે ઉશનાએ(શુક્રાચાર્યે)પણ વિશેષ કહ્યોછે કે, "રજસ્વલાને જ્વર (તાવ) આવે, તો તેની શુધ્ધિ શી રીતે ને કેવા કર્મથી થાય?"એવો પ્રશ્ન કરીને કહ્યુંછે કે,"ચોથે દિવસે બીજી સ્ત્રીએ તાવવાળી રજસ્વલાને સ્પર્શ કરીને સચૈલ [માથાબોળ સવસ્ત્ર] સ્નાન કરવું એવું;દશબાર વાર સ્પર્શ કરી કરીને સચૈલ સ્નાન કરવું. [તેથી રજસ્વલા શુદ્ધ થાય; તેને નહાવું પડે નહિ.]પછી (અનુકૂલ દિવસે)આચમન કરી તે વસ્ત્રનો ત્યાગ કરી ફરી સ્નાન કરીને પોતે પણ શુધ્ધ થવું. ત્યારપછી પુણ્યદિવસે યથાશક્તિ દાન કરવાથી તે શુધ્ધ થાય." આ શુધ્ધ થવાનો પ્રકાર રજસ્વલાસિવાય બીજા રોગાતુરવિષે પણ કરવો. પરાશરઃ—"આતુર છે ને તેને સ્નાન પ્રાપ્ત થયું, તો જે સારો માણસ હોય, તેણે આતુરને અડી અડીને સ્નાન કરવું; એવું દશ વાર કરવાથી આતુર માણસ શુધ્ધ થાય."

ઇતિ રજસ્વલાની શુદ્ધિનો નિર્ણય.

-:(૦)-:

અથ રજસ્વલા સ્ત્રીઓ પરસ્પર અડે, તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત.

૭૮૨ વૃદ્ધ વસિષ્ઠઃ—"એક પતિની કે એક ગોત્રની રજસ્વલા સ્ત્રીઓ જાણતેઅજાણતે અન્યોન્યને અડે, તો સ્નાન કરવાથી શુધ્ધ થાય." જુદા જુદા પતિની, એક કુલની, એક વર્ણની, એક યોનિગોત્રસંબંધવાળી રજસ્વલા સ્ત્રીઓ અજ્ઞાનથી અન્યોન્યને અડે, તો સ્નાનમાત્ર કરવું.તે વિષે માર્કંડેયઃ— "સવર્ણ રજસ્વલાઓ અન્યોન્યને અડે, તો તેજ વખતે સ્નાન કરવાથી શુધ્ધ થાય, એમાં સંદેહ નથી." જ્ઞાનપૂર્વક સ્પર્શ કરે તો, એક રાત્રિ ઉપવાસ કરવો. યોનિગોત્રસંબંધ મળતો હોય ને સવર્ણા હોય, તે અજ્ઞાનથી અન્યોન્યને અડે, તો સ્નાન કરી એક રાત્ર નિરાહાર કરવો. તે વિષે કશ્યપઃ—"બ્રાહ્મણી રજસ્વલાને બ્રાહ્મણી રજસ્વલા અડે, તો એક રાત્રિ નિરાહાર કરીને પંચગવ્યથી શુદ્ધ થાય." પંચગવ્યનું પ્રાશન શુધ્ધ થયાપછી કરવું; અશુદ્ધિમાં તેનો નિષેધ છે. જ્ઞાનપૂર્વક સ્પર્શ કરે તો, સ્વાભાવિક શુદ્ધિ થતાસુધી કંઈ ખાવું નહિ, એવું સ્મૃત્યર્થસારમાં કહ્યુંછે.

૭૮૩ અસવર્ણ (જુદેજુદા વર્ણની) સ્ત્રીઓએ અન્યોન્યને સ્પર્શ કર્યો તો, વૃદ્ધ વસિષ્ઠઃ—"બ્રાહ્મણી અને ક્ષત્રિયની રજસ્વલા અન્યોન્યને અડે, તો

બ્રાહ્મણી કૃચ્છ્ર પ્રાયશ્ચિત્ત કરે ને ક્ષત્રિયા અર્ધ કૃચ્છ્ર કરે, તો શુદ્ધ થાય. બ્રાહ્મણી ને શુદ્રી અન્યોન્યને અડે, તો બ્રાહ્મણી કૃચ્છ્ર ને શુદ્રી દાન કરેથી શુદ્ધ થાય." દાન એટલે પાદકૃચ્છ્રને બદલે નિષ્કનો ચોથો ભાગ એટલે એક તોલો [સોનું કે રૂપું દાન કરે.] હવે ક્ષત્રિયાદિ સ્રી વિષે તો, "ક્ષત્રિયા ને વૈશ્યની રજસ્વલા સ્રીઓ અન્યોન્યને સ્પર્શ કરે, તો ક્ષત્રિયા ત્રિરાત્રથી ને વૈશ્યની અહોરાત્રથી [ઉપવાસ કરવાથી] શુદ્ધ થાય. તેમાં ક્ષત્રિયા ને શુદ્રી અન્યોન્ય અડે, તો ક્ષત્રિયા ત્રણ રાત્રિથી ને શુદ્રી અહોરાત્ર ઉપવાસથી શુદ્ધ થાય; તેથી નીચ વર્ણની સ્પર્શ કરે, તો સ્વાભાવિક શુદ્ધિ થતાસુધી અન્ન ખાવું નહિ; જો ખાય તો જેટલા ફેરા ખાય, તેટલા દિવસ વધારે, શુદ્ધિ થયાપછી ઉપવાસ કરવો પડે, ને દાન આપવું પડે.

૭૮૪ સ્મૃત્યર્થસારઃ—" રજસ્વલાને અન્ય જાતિ [નીચ જાતિ] ની રજસ્વલાએ સ્પર્શ કર્યો, તો સ્વાભાવિક શુદ્ધિ થતાસુધી [ચોથા દિવસસુધી] ભોજન ન કરવું, ને શુદ્ધ થયાપછી સ્નાન કરવાથી શુદ્ધ થાય," એવું પ્રચેતા કહેછે. પતિતચાંડાલાદિનો સ્પર્શ થાય તો, વૃદ્ધ વસિષ્ઠ વિશેષ કહેછે કે, " રજસ્વલાને પતિત, અંત્યજ (ઢેડ) અને શ્વપાક (ભંગીયો) નો સ્પર્શ થાય, તો ચાર દિવસસુધી ઉપવાસ કરીને સ્નાન કરી શુદ્ધ થયાપછી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું." [ગ્રંથનો અર્થ આવ્યો છે.] માર્કંડેય પણઃ—" પતિત, અંત્યજ અને શ્વપાકનો સ્પર્શ રજસ્વલાને થયો હોય, તો, ચોથે દિવસે શુદ્ધ થયાપછી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું વિદ્વાનોએ કહ્યું છે." બૃહસ્પતિઃ—" રજસ્વલાને પતિતાદિનો પહલે દિવસે સ્પર્શ થયો હોય તો ત્રિરાત્ર, બીજે દિવસે બે દિવસ અને ત્રીજે દિવસે અહોરાત્ર ઉપવાસ કરવો; ને ચોથે દિવસે નકતભોજન કરવું." આ પ્રાયશ્ચિત્ત જ્ઞાનપૂર્વક સ્પર્શવિષે જાણવું. અજ્ઞાનથી સ્પર્શ થાય તો, બૌધાયનઃ—"રજસ્વલાને ચાંડાલ, અંત્યજ, કૂતરૂં ને કાગડો, એમનો સ્પર્શ થયો હોય, તો જે દિવસે તે શુદ્ધ થવાની, ત્યાંસુધી [રજ વહેતું હોય ત્યાં સુધી] નિરાહાર કરવો." અહીં અંત્યજ શબ્દ શૂદ્રને માટેછે,તોપણ અંત્યજાદિને વાસ્તે જાણવો. તે વિષે મનુએ કહ્યુંછે કે, "રજક, ચર્મકાર (ચામડીયો કે મોચી), નટ, બરટ (સૂપડાં ટોપલા વગેરે કરેછે તે),કૈવર્તભેદ (હોડી હાંકનારા), ભિલ્લ (ભીલડા કોળી વગેરે)ને મેદ (ઢીંમર), એ સાત પ્રકારના અંત્યજો કહેલા છે. બીજા લુહાર, ચામડીયા, સુતાર, સલાટ (પથરાનું કામ કરનાર), કંસારા

(કાંસાનું ને તાંબાનું કામ કરનારા), દરજી કે છીપા ને કલાલ, એ પણ અંત્યજ છે.

૭૮૫ એમાં 'ચ' શબ્દછે, તેથી કૂતરૂં, વરૂ, શિયાળ, વાંદર, ગર્ધવ, ઉંટ, ને ગામનાં ભૂંડ, ઇત્યાદિ. વાયસ એ શબ્દથી કાગડો, મરઘડો, ગીધ, બાજ કે શીચાણો ઈત્યાદિ લેવા. એમનો રજસ્વલાને સ્પર્શ થાય તો, શુદ્ધિદિવસસુધી ઉપવાસ કરવો. એ રીતે **સ્મૃત્યર્થસારમાં**:-"અજ્ઞાનથી ચાંડાલ કે બીજી રજસ્વલાઆદિનો સ્પર્શ થાય, અને અત્યંત અપવિત્ર મલનો કે ઉચ્છિષ્ટનો સ્પર્શ થાય, તો સ્પર્શ થયેલા દિવસથી ઉપવાસ કરવો; તેથી શુદ્ધિકાલમાં શુદ્ધ થાય. એમાં પહેલા દિવસથી સ્પર્શ થયેલી રજસ્વલાએ ભોજન ન કરવાથી અનુક્રમે કાય (પ્રાજાપત્ય પ્રાયશ્ચિત્ત પાદ પાદ કમી) કરવું. [પહેલે દિવસે સ્પર્શ થયેલી જમે, તો આખું પ્રાજાપત્ય, બીજે દિવસે પોણું, ને ત્રીજે દિવસે અર્ધું પ્રાજાપત્ય કરવું; એટલે પ્રત્યામ્નાય (રોકડી દક્ષણા) કરવો.] જ્ઞાનપૂર્વક સ્પર્શ થાય, તો પ્રથમ દિવસથી ભોજન ન કરતાં ચોથે દિવસે શુધ્ધ થવું, ને કદાપિ પ્રથમ દિવસે ભોજન ન કરે, તો ત્રિરાત્ર ઉપવાસ કરવો. બીજે દિવસે બે રાત્ર ને ત્રીજે એક રાત્ર, એ રીતે નિમિત્તને અનુસારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. જે તેનુંજ વચન છે કે, "રજસ્વલાને ગ્રામ્ય એટલે શૂદ્ર, રજક આદિનો સ્પર્શ થયો, કે કુકડો, કાગડો, કૂતરૂં, એમનો સ્પર્શ થયો, તો સ્નાન કરીને ચંદ્રદર્શન થતાસુધી અન્ન જમવું નહિ. કુકડાદિનું જુદું વિધાન છે, તેથી ગ્રામ્ય શબ્દથી શૂદ્રાદિ જાણવા. તે વચન અશક્તિવિષે જાણવું, અથવા જેનું નાનું બાલક હોય, તે વિષે જાણવું. તે વિષે **સ્મૃત્યર્થસારમાં**:-ગમે તેનો સ્પર્શ થાય, તોપણ ધાવણા બાલકવાળી રજસ્વલાએ સ્નાન કરીને શુધ્ધ થવું. પછી ઉપવાસને બદલે નિષ્ક્રય (રોકડા દ્રવ્યથી) પ્રાયશ્ચિત કરવું; બીજીએ શુદ્ધિ થતાસુધી ઉપવાસ કરવો. બાલસંતાનવાળી કે અશક્તસિવાયની રજસ્વલા જો ભોજન કરે, તો તે જેટલી વાર જમે, તેટલી સંખ્યા પ્રમાણે તેટલા દિવસ શુધ્ધ થયાપછી ઉપવાસ કે તેને બદલે પ્રત્યામ્નાય કરવો. તેમ ચાંડાલાદિકને અડનારાએ રજસ્વલાને સ્પર્શ કર્યો, તોપણ ઉપવાસ ન કરતાં જમે, તો ત્રિરાત્રાદિ ઉપવાસ કરવા.

૭૮૬ **તથા**:-"અશક્તિ હોય તો ઉપવાસાદિને બદલે બ્રાહ્મણોને સુવર્ણ દાન અથવા ભોજન આપવું." એ બદલાનો અનુકલ્પ પૂર્વે કહેલા સર્વ પ્રાય-

શ્ચિત્તોને વિષે પણ કરવો. અથ ઉચ્છિષ્ટ રજસ્વલાના પરસ્પર સ્પર્શ વિષે અત્રિઃ—"રજસ્વલા સ્ત્રીઓ ઉચ્છિષ્ટ હોય, ત્યારે અન્યોન્યને સ્પર્શ કરે, તો બ્રાહ્મણી કૃચ્છ્ર પ્રાયશ્ચિત્તથી ને શદ્રી ઉપવાસ કરીને દાન કરેથી શુદ્ધ થાય." હવે જમતીવેળાં રજસ્વલાને કૂતરા વગેરેનો સ્પર્શ થાય, તો વિશેષ સ્મૃત્યંતરમાંઃ—જમતીવેળા રજસ્વલાને કૂતરૂં કે ચાંડાલાદિનો સ્પર્શ થાય, તો શુદ્ધ થયાપછી ગોમૂત્રને યાવક (રાંધેલા જવ કે ચોખાની ચીકણી લાળ જેવી તર આવેછે તે)નો આહાર ૭ દિવસ કરવાથી શુદ્ધ થાય."આ ગોમૂત્રાદિ વિધાન પાંચમે દિવસે નાહીને શુદ્ધ થયાપછી જાણવું. અજીઠો બ્રાહ્મણાદિ સ્પર્શ કરે તો, માર્કંડેયઃ—"કંઇ કારણથી રજસ્વલાએ ઉચ્છિષ્ટ દ્વિજોનો સ્પર્શ કર્યો, તો નાભિથી નીચે ઉચ્છિષ્ટ દ્વિજના સ્પર્શનું અહોરાત્રને ઉપરના ઉચ્છિષ્ટનું ત્રિરાત્ર ઉપવાસવ્રત કરવું." [એ રજસ્વલાનું પ્રાયશ્ચિત કહ્યું.] હવે તે અડેલા બ્રાહ્મણવિષે કહેછે કે, તેજ પ્રાયશ્ચિત તેણે પણ કરવું. એ અજાણતે સ્પર્શ કરનારનું જાણવું; જાણીને કરનારને તેથી બમણું કરવાનું કહ્યું છે.

૭૮૭ તથા રજસ્વલાને વિષે વિશેષ કહેછે. પુલસ્ત્યઃ—"રજસ્વલા સ્ત્રીને કૂતરૂં, શિયાળવું કે કાગડો અડે તો,તે પાંચ રાત્રિ નિરાહાર રહીને પંચગવ્ય પીવાથી શુદ્ધ થાય. નાભિથી ઉપર સ્પર્શ કરે,તો બમણું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. મોંઢે કરે તો ત્રણગણું, મૂર્ધા [માથાની વચમાં તાળવું કહે છે તે] ને કરે તો ચારગણું ને રજસ્વલાસિવાયનાને એ સ્થાનમાં સ્પર્શ કરે, તો સચૈલસ્નાન કરવું." હવે બીજી રજસ્વલા સ્ત્રીને સ્પર્શ કર્યાપછી સ્નાન કર્યાસિવાય પોતાને રજસ્રાવ દેખાયો, તો તે વિષે વિશેષ સ્મૃત્યર્થસારમાંઃ—"સપત્ની (પોતાની શોકય) રજસ્વલાનો સ્પર્શ થઈને તે આભડછેટમાં પોતે રજસ્વલા થાય, તો સ્નાન કરીને સદ્યઃશુદ્ધ થાય." સપત્ની પોતાના વર્ણની કે ઉંચ વર્ણની હોય, તો એક રાત્રિ નિરાહાર રહેવું; નીચ વર્ણની હોય તો પાંચમે દિવસે શુદ્ધ થતાસુધી ઉપવાસ કરીને પછી પંચગવ્ય પ્રાશન કરવું. અથવા ચાંડાલ, સૂતિકા, શબ, શબને અડેલો, ધોબી વગેરે,કૂતરૂં, ગામનાં ભૂંડ ઈત્યાદિનો સ્પર્શ થયાપછી રજોદર્શન થાય, તો પાંચમે દિવસે શુદ્ધ થતાસુધી ઉપવાસ કરીને પછી ત્રિરાત્રાદિ પ્રાયશ્ચિત કરવું. બીજું કોઇ સ્પર્શ કરવા યોગ્ય ન હોય, તેનો સ્પર્શ થઈને રજસ્રાવ દેખાય, તો એક ઉપવાસ કરવો.

૭૮૮ તેમ જનનાશૌચ વા મૃતાશૌચમાં મધ્યે ઋતુદર્શન થાય, તો સ્નાન કરીને જમવું, ને શુધ્ધિ થયાપછી ઉપવાસ કરવો. ઋતુ પ્રાપ્ત થયું ને તેની મધ્યે આશૌચ પ્રાપ્ત થાય, તો સ્નાન કરીને જમવું. અથ વ્રતનો આરંભ કર્યાપછી રજોદર્શન થાય, તે વિષે સત્યવ્રતઃ–"લાંબા દિવસનું વ્રત આરંભ કર્યાપછી વચમાં રજોદર્શન થાય, તોપણ તે વ્રતનો ઉપરોધ (બંધ) ન થાય," એવું સ્મૃત્યર્થસારમાં કહ્યું છે. પ્રારંભ કરેલા વ્રતમાં રજોદર્શન થાય, તો વ્રતનો લોપ થાય નહિ. વ્રતને અંગે દેવતાપૂજનાદિ બીજા કને કરાવવું. કૃચ્છ્રાદિ વ્રતવાળી રજસ્વલાએ હવિષ્યભોજનાદિ પોતે કરવું. તે વિષે "રજસ્વલાએ પાંચમે દિવસે શુદ્ધ થઈને પોતે કરવું, ને વચમાં ચાર દિવસ પતિ કે અન્ય પાસે કરાવવું;" એવું કાલાદર્શમાં કહ્યું છે. એ વિષે વિશેષ પ્રકાર છે કે, રજસ્વલાને કૂતરાઆદિએ દંશ કે સ્પર્શ કર્યો, તો પાંચ દિવસ ઉપવાસ કરીને પંચગવ્ય પીને શુધ્ધ થવું. નાભિની ઉપર મુખને કે મસ્તકને દંશસ્પર્શ થયો હોય,તો તેજ પ્રાયશ્ચિત્ત બમણું કરવું, એવું સ્મૃત્યર્થસારમાં કહ્યુંછે.

અથ રજસ્વલાને ગમન કરે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત.

જે પુરૂષ પોતાની રજસ્વલા સ્ત્રીનું ગમન કરે, તેણે ત્રિરાત્ર ઉપવાસ કરીને અંતે ઘી પીને શુદ્ધ થવું.

૭૮૯ તે વિષે મનુઃ—"રજસ્વલાને ગમન કરનારાએ ત્રિરાત્રિ ઉપવાસપૂર્વક અંતે ઘીનું પાન કરવું; તેથી તે શુધ્ધ થાય." [મૂલાર્થ આવી ગયે.છે.] આ પ્રાયશ્ચિત્ત અજાણપણાથી રજસ્વલાને એક વાર ગમન કરવાવિષે છે; ને વારંવાર ગમન કરે, તો સપ્ત રાત્રિ ઉપવાસ શાતાતપે કહ્યોછે. હવે બુધ્ધિપૂર્વક (જાણીને) એક વાર ગમન કરે, તોપણ સપ્ત રાત્રિ ઉપવાસ કરવો. વારંવાર જાણીને ગમનનું અતિ કૃચ્છ્ર પ્રાયશ્ચિત કરવું. તે વિષે સંવર્ત્તઃ–"રજસ્વલાને, ગર્ભવતીને તેમ પતિત સ્ત્રીને ગમન કરવાના પાપની શુદ્ધિમાટે અતિકૃચ્છ્ર પ્રાયશ્ચિત કરવું."ઘણા દિવસસુધી એકસરખું વારંવાર ગમન કરે, તો ત્રણ વર્ષનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું," એવું સ્મૃત્યર્થસારમાં છે. તેજ પ્રમાણે બુધ્ધિપૂર્વક એકવાર ગમન કરે, તો સાત રાત્રિનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. તથાઃ–"સ્ત્રીઓને રોગના કા-

રણથી જે અત્યંત રજસ્રાવ થાયછે, તેથી તે અશુદ્ધ થતી નથી; કારણકે તે રજસ્રાવ વિકારવાળો છે," એવું સ્મૃત્યંતરમાં કહ્યું છે.

ઇતિ રજસ્વલા વિષેનો નિર્ણય સંપૂર્ણ.

ઇતિ અચલદ્વિવેદીકૃત નિર્ણયદીપક ગ્રંથની ટીકામાં રજસ્વલા શુદ્ધિનો નિર્ણય સંપૂર્ણ.

-:(૦):-

અથ ગ્રહણનો નિર્ણય.

૭૯૦ રાહુ ચંદ્રનો ને સૂર્યનો ગ્રાસ કરે, તેને ગ્રહણ કહેછે તે રાહુ પૂર્ણિમા ને પ્રતિપદાની સંધિમાં ચંદ્રનો અને અમાવાસ્યા ને પ્રતિપદાની સધિમાં સૂર્યનો ગ્રાસ કરેછે. તે વિષે વૃદ્ધ ગાર્ગ્યઃ—"પૂર્ણિમા ને પ્રતિપદાની સંધિમાં પૂર્ણ મંડલવાળો રાહુ ચંદ્રનો, અને અમાવાસ્યા ને પ્રતિપદાની સંધિમાં સૂર્યનો ગ્રાસ કરેછે." જેટલી ઘડીનું ગ્રહણ હોય, તેમાં પર્વ (અમાવાસ્યા કે પૂર્ણિમા) ના છેવટના ભાગમાં સ્પર્શકાલ, ને પ્રતિપદાના આરંભના ભાગમાં મોક્ષકાલ જાણવો. સ્પર્શકાલથી માંડીને મોક્ષકાલસુધી ગ્રહણની તેટલી ઘડી પુણ્યકાલની જાણવી. તે વિષે બ્રહ્મસિદ્ધાંતમાંઃ—"પર્વના છેવટ ભાગમાં ગ્રહણની જેટલી ઘડી હોય તેટલી, અને પ્રતિપદાના આરંભના ભાગમાં હોયછે, તે સર્વ ઘડી એકઠી કરવાથી જેટલી ઘડી થાય, તેટલી ઘડીનો સૂર્ય ચંદ્રગ્રહણનો પુણ્યકાલ છે. પર્વ શબ્દે કરીને અમાવાસ્યા ને પૌર્ણમાસી જાણવી. મૂલમાં 'અનેહાઃ' શબ્દથી કાલ જાણવો. ગ્રહણનો સર્વકાલ પુણ્ય છે, એવું મત્સ્ય કહેછે. "સંક્રાંતિ બેસે તે વખતથી પહેલી સોળ ઘડી ને પછીની સોળ ઘડી, અને ગ્રહણની સંપૂર્ણ ઘડી પુણ્યકાલ છે." અથ ગ્રહણ થતા પહેલાં ભોજન ન કરવાનો કાલ બતાવનારાં વચનોમાં પ્રથમ મહાભારતઃ—"ચંદ્રગ્રહણમાં ગ્રહણથી ત્રણ પ્રહર પહેલાં, અને સૂર્યગ્રહણમાં ચાર પ્રહર પહેલાં ભોજન કરવું. એનો, ચંદ્રગ્રહણ થતા પહેલાં ત્રણ પ્રહરની અંદર ન જમવું અને સૂર્યગ્રહણથી પહેલાં ચાર પ્રહરની અંદર જમવું નહિ, એ અર્થ છે. બાલ, વૃદ્ધ ને આતુરવિષે વિશેષ કાલાદર્શમાંઃ—"ચંદ્રગ્રહણમાં પહેલા ત્રણ પ્રહર, ને સૂર્યગ્રહણમાં પહેલા ચાર પ્રહરમાં ભોજન ન કરવું; બાલકઆદિએ પહેલા બે પ્રહરમાં ન કરવું.

૭૯૧ વૃદ્ધ વસિષ્ઠઃ—"બાલ, વૃધ્ધ ને આતુરસિવાયના માણસોએ સૂર્યગ્રહણમાં પહેલા ચાર પ્રહરમાં ને ચંદ્રગ્રહણમાં પહેલા ત્રણ પ્રહરમાં જમવું નહિ." બાલ, વૃદ્ધ ને આતુરોએ એક પ્રહરને આંતરે જમવું, એ અર્થમાં મત્સ્યવચન ભોજનને વાસ્તે દિવસના પાંચ ભાગ બતાવે છે. "સવારનો ત્રણ મુહુર્ત્ત દિવસ પ્રાતઃકાલ, તે પછીનો ત્રણ મુહૂર્ત્ત સંગવ, પછી ત્રણ મુહૂર્ત્ત મધ્યાન્હ, ત્યારપછી ત્રણ મુહૂર્ત્ત અપરાણ્હ અને પછી છેલ્લા ત્રણ મુહૂર્ત્ત સાયંકાલ જાણવો. તે સાયંકાલ સર્વ ધર્મવિષે નિષિદ્ધ છે." તેનુંજ બીજું વચનઃ—સાયંકાલમાં ગ્રહણ હોય, તો અપરાણ્હમાં ભોજન કરવું નહિ; અપરાણ્હમાં હોય તો મધ્યાન્હમાં ને મધ્યાન્હમાં હોય,તો સંગવકાલમાં ભોજન કરવું નહિ. સંગવમાં ગ્રહણ હોય, તો બીલકુલ ભોજન કરવુંજ નહિ. આ વચન બાલ, વૃદ્ધ ને આતુરવિષે છે. દીપિકા પણઃ—"વૃદ્ધ, આતુર, સ્રીઓ ને બાલકોએ ગ્રહણના પ્રહરથી પહેલા પ્રહરમાં જમવું." હવે રાત્રિએ પ્રથમ પ્રહરપછી ગ્રહણ થાય, તો દિવસે મધ્યાન્હ પહેલાં જમવું; ને રાત્રિના પાછલા ચોથા પ્રહરમાં ગ્રહણ હોય તો, રાત્રિના પ્રથમ પ્રહરથી પહેલાં જમવું.

૭૯૨ તે વિષે વસિષ્ઠઃ—"ચંદ્રનું ગ્રહણ રાત્રિના પહેલા પ્રહર પછી હોય, તો મધ્યાન્હથી પહેલાં, ને પાછલા ચોથા પ્રહરમાં હોય, તો પ્રથમ પ્રહરથી પહેલાં જમવું. [ગ્રંથકારનો અર્થ આવ્યો છે.] એ વિષે વિશેષ એ છે કે, ચંદ્રનો ગ્રસ્તોદય (દિવસે સાયંકાલે ગ્રહણ થઇને રાત્રે ચંદ્ર ઉગે તે) હોય, ત્યારે દિવસે ગ્રહણ થયું છે, માટે પૂર્વ દિવસે ભોજન કરવું નહિ. તે વિષે કાલાદર્શમાંઃ—ચંદ્રનો ગ્રસ્તોદય હોય તો, પૂર્વ દિવસે જમવું નહિ; શુધ્ધ ચંદ્રનું દર્શન થયેથી જમવું; પણ શુધ્ધ ચંદ્રદર્શન થવાને મધ્યરાત્રિ થાય, તો ન જમવું. આ સ્મૃતિમાં 'અહઃ' શબ્દ છે, તેને **'कालाध्वनोरत्यंत संयोगे'** આ સૂત્રથી દ્વિતીયા વિભક્તિ થઈ છે. હવે જો સૂર્ય રાહુગ્રસ્ત થઇને અસ્ત પામે, તો પૂર્વ દિવસે ને ગ્રસ્તાસ્ત પછી રાત્રે પણ ન જમવું; તેમ ચંદ્ર પણ ગ્રસ્ત થઇને અસ્ત પામે, તો ગ્રસ્તાસ્ત પછીના દિવસે ભોજન ન કરવું. ફરી બીજી તિથિમાં તે ચંદ્ર ને સૂર્ય શુધ્ધ દેખાય, ત્યારે સ્નાન કરીને ભોજન કરવું. તે વિષે કાલાદર્શમાંઃ—"સૂર્યચંદ્ર ગ્રસ્ત થઈને અસ્ત પામે, તો બીજે દિવસે શુધ્ધ થઈને ઉદય થાય, ત્યારે માણસે સ્નાન કરીને જમવું." માણસે એટલે સર્વ વ-

ણીએ. મનુ પણઃ-ગ્રહણ મુક્ત થયાસિવાય ચંદ્ર ને સૂર્ય અસ્ત પામે, તો ફરી બીજે દિવસે તેમની શુદ્ધિનાં દર્શન કરી સ્નાન કરીને જમવું.

૭૯૩ એજ અર્થને માર્કંડેયઃ-"ચંદ્રનું કે સૂર્યનું જે દિવસે ગ્રહણ હોય, તે દિવસે ગ્રહણ પહેલાં જમવું નહિ; અને ગ્રસ્ત થઇને અસ્ત થયો હોય, તો ફરી ઉદય થઈને શુદ્ધનાં દર્શન થયાસિવાય જમવું નહિ; શુધ્ધનાં દર્શન કરી સ્નાન કરીને જમવું. તથા ગાર્ગ્યઃ—"સંધ્યાકાલે ચંદ્રનું ને સૂર્યનું ગ્રહણ થાય, તો તે દિવસે અને રાત્રે કદાપિ ભોજન કરવું નહિ." એનો એવો અર્થ છે કે, ચંદ્ર ગ્રસ્તાસ્ત થાય, તો ગ્રસ્તાસ્ત પછીને દિવસે, અને સૂર્ય ગ્રસ્તાસ્ત થાય તો ગ્રસ્તાસ્ત પછીની રાત્રે ભોજન કરવું નહિ. એમાં કદાચન શબ્દ છે, તેનો અર્થ એ છે કે, ધારણાપારણા વ્રત કરનારને અને પૌર્ણમાસી આદિ તિથિનક્ષત્રનિમિત્ત વ્રત કરનારને પણ પૂર્વ વચનમાં કહેલો નિષેધ છે. [ધારણાપારણા કરનારને અને તિથિનક્ષત્રનિમિત્ત વ્રત કરનારને વ્રતભંગના ભયથી પારણા કરવાસિવાય છૂટકો નથી; માટે જલપારણાદિ પૂર્વે કહેલો અનુકલ્પ લેવો. પૂર્વ વચનનો બાધ એને લાગુ નથી.] એવું કાલાદર્શમાં વ્યાખ્યાન છે. તેમ "સાગ્નિકને તો પત્ની ને યજમાને વ્રાત્ય (અન્વાધાનવ્રત વાસ્તે કહેલા પદાર્થનું) ભોજન કરવું." તેમ "વ્રતરહિતનું હોમેલું દ્રવ્ય દેવતાઓ જમતા નથી." એ બે શ્રુતિથી સાગ્નિકને વ્રાત્યભોજન પ્રાપ્ત થયું; કારણ કે શ્રુતિનો ને સ્મૃતિનો પરસ્પર વિરોધ આવે, ત્યાં શ્રુતિ બલવતી છે, તોપણ ગ્રહણભોજનની ઘણીજ નિંદા જોવામાં આવેછે, માટે સાગ્નિકે ભોજન કેમ થાય, એવી શંકા ઉત્પન્ન થઇ.

૭૯૪ તેનું ઉત્તર કે, "સંધ્યાસમયમાં ચંદ્ર કે સૂર્યને રાહુ ગ્રાસ કરે, ત્યારે આતુર, સ્ત્રીઓ ને બાલકસિવાય બીજાએ તે દિવસે જમવું નહિ." એ સ્મૃતિના વચનથી જેમ આતુરઆદિને ભોજન કરવાનું કહ્યું છે, તેમ શ્રુતિના બલથી સાગ્નિકને કંઈ વ્રતની સિધ્ધિવાસ્તે વ્રતની સિધ્ધિ કરનારૂં સ્વલ્પ ભોજન કરવું યોગ્ય છે. અથવા ગ્રહણની છેક સમીપ વ્રતનો કાલ આવેથી વ્રતભોજનને ઠેકાણે જલપાન કરવું; તેથી વ્રતસિધ્ધિ થાયછે, એવું કેટલાક કહેછે. સૂર્ય ગ્રસ્તાસ્ત થાય, ત્યારે ગ્રહણથી પહેલે દિવસે ને પછીની રાત્રિએ, અને ચંદ્ર ગ્રસ્તાસ્ત થાય તો, ગ્રહણથી પહેલી રાત્રિએ ને

પછીને દિવસે, એ રીતે અહોરાત્ર જમવું નહિ. તે વિષે વિષ્ણુધર્મમાંઃ—"ચંદ્ર ને સૂર્ય ગ્રસ્ત થઇને અસ્ત પામ્યા, તો પૂર્વપર અહોરાત્ર જમવું નહિ. તે ગ્રહણથી મુક્ત થયા, એવું જોઈને સ્નાન કરીને ભોજન કરવું." સૂર્યગ્રસ્તાસ્ત થાય, તો ગ્રહણથી પહેલાં જમવાવિષે આગળ કહીશું.

૭૮૫ શંકા કરેછે કે, જ્યારે મેઘનું વાદળ આવ્યાથી ચંદ્રનું કે સૂર્યનું ગ્રહણ છૂટેલું જોવામાં આવતું નથી, ત્યારે ભોજન નહિ થાય. [કારણ કે શુદ્ધનાં દર્શન થયા સિવાય ભોજન ન કરવા વિષે પૂર્વ વચનમાં છે.] તેનું ઉત્તર કે સાંભળ. નેત્રથી સ્પષ્ટ જોવાયા જોઇએ એવું નથી; શુદ્ધનું દર્શન એટલે શુદ્ધ જાણવામાં આવવા જોઇએ, એવું છે. તે વિષે વૃદ્ધ ગૌતમઃ—"ચંદ્રસૂર્યના ગ્રહણમાં તે દિવસે ગ્રહણ પહેલાં ભોજન કરવું નહિ; ને પછી રાહુમુક્ત ચંદ્રસૂર્ય થયા, એવું જાણીને સ્નાન કરી જમવું. ફરી શંકા કરેછે કે, એવું હોય તો ગ્રસ્તાસ્તમાં પણ શાસ્ત્રથી ગ્રહણમુક્ત થવાનું જાણવામાં આવેથી, મુક્ત થયું કે તરતજ, જમવાનું પ્રાપ્ત થાય. તેનું ઉત્તર કે, એમ નહિ. 'અહોરાત્ર જમવું નહિ.' તેમ 'જ્યાંસુધી તેમનો ઉદય ન થયો હોય,' એ બે વચનથી ઉદય થયાપછીજ ભોજન કરવું; મુક્ત થયાપછી નહિ. સૂર્યગ્રહણમાં વિશેષ કહેછે કે, સૂર્ય ગ્રસ્તાસ્ત થાય તો ઉપવાસ ન કરવો. તે વિષે સ્મૃત્યંતરમાંઃ—"સાયાન્હ કાલમાં સૂર્યગ્રહણ હોય તો, સંગવકાલમાં ભોજન કરવું; શારદકાલમાં હોય તો, સંગવકાલથી પહેલાં અને મધ્યાન્હમાં હોય તો ગ્રહણ છૂટયા પછી ભોજન કરવું; પરંતુ સૂર્યગ્રહણમાં ઉપવાસ કરવો નહિ." શારદકાલ એટલે અપરાણ્હકાલ. "જે અપરાણ્હ તે આ યજ્ઞમાં શારદ છે," એવી શ્રુતિ છે. ગ્રહણ છૂટયા પછી દિવસ શેષ રહે તેમાં જમવું; પહેલાં નહિ. આ ઉપવાસનો નિષેધ પૂત્રવાન્ ગૃહસ્થાશ્રમીવિષે છે. તે વિષે જૈમિનિઃ—"રવિવારે, સંક્રાંતિમાં અને ચંદ્રસૂર્યના ગ્રહણમાં પુત્રવાન્ ગૃહસ્થાશ્રમીએ ઉપવાસ ને તેના પારણા ન કરવાં." હવે દિવસે ચંદ્રગ્રહણ ને રાત્રે સૂર્યગ્રહણ છે, એવું શાસ્ત્રથી સમજવામાં આવે, તોપણ તે દેશાંતરમાં છે; તેથી નિષ્ફલ છે માટે તે નિમિત્ત સ્નાનદાનાદિ કરવું નહિ.

૭૮૬ તે વિષે ષટ્ત્રિંશન્મતમાંઃ—"સૂર્યગ્રહણ રાત્રે ને ચંદ્રગ્રહણ દિવસે આવે, તો તે નિમિત્ત સ્નાન કે દાન કરવું નહિ." આ વચનમાં રાત્રિ ને દિવ-

સ શબ્દનું ગ્રહણ કર્યું છે, માટે તેથી ઉલટું એટલે રાત્રે ચંદ્રગ્રહણ ને દિવસે સૂર્યગ્રહણ છે, એવું નિશ્ચયે કરીને જ્યોતિઃ શાસ્ત્રથી જાણવામાં આવે, ને મેઘનાં વાદળ વગેરેથી જોવામાં ન આવે, તોપણ સ્નાનદાનાદિ કરવું, એવું સમજાય છે. જે વચન છે કે, "ચંદ્ર કે સૂર્ય રાહુગ્રસ્ત થયો હોય, તેને જોવાથી અક્ષય્ય પુણ્ય થાય છે; તેમ રવિવારનો યોગ હોય તો, વિશેષે કરીને પુણ્યકારક છે." આ માર્કંડેયવચનમાં જોવાથી એટલે નેત્રે કરીને જોવાથીજ સ્નાનાદિ કરવું; કેવલ શાસ્ત્રથી જાણીને ન કરવું, એવું કોઇકે નિરૂપણ કર્યું છે. તે કહેવું વાદળ રહિત જોવા યોગ્ય આકાશમાં પણ જણાય નહિ, તે વિષે જાણવું; અગર શાસ્ત્રમાંજ સંદેહ હોય તો તે વિષે જાણવું, એ અભિપ્રાય છે. માટે શાસ્ત્રથી જેટલા કાલસુધી ગ્રહણ કહ્યું હોય, તેટલો કાલ પુણ્ય છે.

૭૯૭ "ગ્રહણકાલમાં ભોજન કરવું નહિ; ગ્રહણ મુક્ત થયાપછી સ્નાન કરીને ભોજન કરવું, અને ગ્રસ્તાસ્ત હોય તો, બીજે દિવસે ફરી ઉદય થયેથી શુધ્ધ ચંદ્રસૂર્યને જોઈને સ્નાન કર્યાપછી જમવું" ગ્રહણકાલમાં ભોજન કરે તો, શાતાતપઃ–"નવશ્રાદ્ધમાં, ગ્રામયાજકનું, ગ્રહણમાં સ્ત્રીના પ્રથમ ગર્ભાધાનનિમિત્ત, અન્ન જમે તો ચાંદ્રાયણ પ્રાયશ્ચિત કરવું. ગ્રહણસિવાયના નિષિધ્ધકાલમાં ભોજન કરે તો, કાત્યાયનઃ—ચંદ્રસૂર્યગ્રહણમાં ભોજન કરે તો, પ્રાજાપત્ય પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી શુદ્ધ થાય; ને તેજ દિવસે ભોજન કરે તો, ત્રિરાત્રવ્રત કરવાથી શુધ્ધ થાય." અહીં છેક ગ્રહણનો સમીપ કાલ ને તેથી કંઇ દૂર કાલમાં ભોજન વિષે પ્રાજાપત્ય ને ત્રિરાત્રની વ્યવસ્થા કરવી. પુત્રવાન્ ગૃહસ્થાશ્રમીસિવાયના લોકોને ગ્રહણના પહેલાં ઉપવાસ વિષે ગાલવઃ–"જે ચંદ્રસૂર્યગ્રહણનિમિત્ત ત્રિરાત્ર ઉપવાસ કરીને વિધિપૂર્વક સ્નાનદાન કરે, તે બ્રહ્માની સાથે સુખ ભોગવે; ને એક રાત્ર ઉપવાસ કરીને સ્નાનાદિ કરે તો, સાપ કાંચળી કાઢી નાખે છે તેમ, તેની પાપરૂપી કાંચળી નીકળી જાય. ગ્રહણમાં વિશેષ વ્યાસ કહે છે કે, "રવિવારે સૂર્યગ્રહણ ને સોમવારે ચંદ્રગ્રહણ આવે, તેને ચૂડામણિ નામે યોગ કહે છે; તેમાં દાનાદિનું અનંત ફલ મળે. બીજા વારમાં ચંદ્રસૂર્યગ્રહણનું જે પુણ્ય કહ્યું છે, તે કરતાં ચૂડામણિગ્રહણમાં કોટિગણું પુણ્ય થાય છે.

૭૯૮ વળી બીજો વિશેષ કહેછે. દર્શશ્રાધ્ધ ને સાંવત્સરિકશ્રાધ્ધ સિદ્ધાન્ન-

થી કરવાનું પ્રાપ્ત છે, તેમાં ગ્રહણનો સંભવ થયો અને જમનાર બ્રાહ્મણ મળતા નથી, તો તે વિષે ગોભિલઃ—સૂર્યગ્રહણ, દર્શ ને પ્રત્યાબ્દિક પ્રાપ્ત થયું, તે સિદ્ધાનથી કરવાનો અસંભવ હોય, તો પુત્રે આમાન્નથી વા સુવર્ણથી શ્રાદ્ધ કરવું." બ્રાહ્મણ મળે તો જમનારને દોષ અને કર્ત્તાનો અભ્યુદય (કલ્યાણ) છે, એવું મિતાક્ષરામાં છે. દર્શ શબ્દથી પૌર્ણમાસી પણ લેવી.

ઇતિ ગ્રહણમાં ભોજનનો નિર્ણય.

અથ ગ્રહણમાં કરવાનું [કર્તવ્ય] કહેછે.

ગ્રહણમાં પહેલાં સ્પર્શનિમિત્ત સ્નાન કરવું. તે વિષે બ્રહ્મવૈવર્તમાંઃ—"ગ્રહણના આરંભમાં સ્નાન કરવું ને મધ્યભાગમાં હોમ તથા દેવપૂજન કરવું." તથા બીજું વચનઃ—ગ્રહણનો સ્પર્શ થાય, ત્યારે સ્નાન કરવું; અર્ધો ગ્રાસ થાય, ત્યારે હોમ કરવો; મોક્ષ થવા માંડે, ત્યારે દાન, ને મુક્ત થયાપછી સ્નાન કરવું." સ્નાન ન કરે તો દોષ છે. વૃદ્ધ વસિષ્ઠઃ—ગ્રહણમાં ને સંક્રાંતિમાં તે નિમિત્તનું સ્નાન ન કરે, તો સાત જન્મસુધી કુષ્ટરોગી અને દુઃખી થાય." સ્નાન કરવાને સ્પર્શકાલ શ્રેષ્ઠ, મધ્યકાલ મધ્યમ અને મોક્ષકાલ કનિષ્ટ છે.

૭૯૯ તે વિષે વ્યાસઃ—સ્પર્શકાલમાં સ્નાન કરવાથી દેવ ને પિતરો, મધ્યકાલમાં માણસો અને મોક્ષકાલમાં રાક્ષસો તૃપ્ત થાય." સંપૂર્ણ ગ્રહણનો કાલ પુણ્યરૂપ છે, તોપણ સ્નાનાદિમાં સ્પર્શકાલ શ્રેષ્ઠ છે, એ અભિપ્રાય છે. ગ્રહણમાં ગંગાદિ મહા નદીઓમાં સ્નાન કરવું,તે વિષે વૃદ્ધ વસિષ્ઠઃ—"ગ્રહણમાં લક્ષગણું ને સૂર્યગ્રહણમાં દશ લક્ષગણું સ્નાનનું ફલ છે. તેમાં જો ગંગાની પ્રાપ્તિ થાય, તો ચંદ્રગ્રહણમાં કોટિગણું ને સૂર્યગ્રહણમાં દશ કોટિગણું સ્નાન કરવાનું ફલ છે." વળી "કોટિસંખ્યા ઉત્તમ ગોપ્રદાનો આપ્યાથી જે ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, તે ફલ ચંદ્રગ્રહણમાં ગંગાસ્નાન કરવાથી મળેછે. સૂર્યગ્રહણમાં ગંગાસ્નાનનું ફલ દશ કોટિગણું થાય છે, એવું કહ્યુંછે." કોટિ એટલે કોટિગણું. ને દશસંખ્યા એટલે દશ કોટિગણું. તથા મત્સ્યપુરાણમાંઃ—"સૂર્યગ્રહણમાં સ્નાન કરવાસારૂ ગંગા, કનખલ, પ્રયાગ, પુષ્કર ને કુરૂક્ષેત્ર, એ તીર્થો પુણ્યરૂપ છે." બ્રહ્મપુરાણમાંઃ—"ગંગા, ગોદાવરી ને સરસ્વતી, એ ત્રણ નદીઓ મહા પુણ્યદાયી છે. શિવના અંશથી 'ગાં' એટલે પૃથ્વી ઉપર 'ગ' એટલે પ્રાપ્ત થઈ, માટે તે-

ને ગંગા કહીછે." એ ત્રણ નદીઓની પ્રાપ્તિનો અસંભવ હોય તો, "અન્ય મહા નદીઓમાં, અન્ય તીર્થોમાં વા સમુદ્રમાં [ગ્રહણસ્નાન ઉત્તમ છે.]" તે ન મળે તો, વાપી આદિમાં સ્નાન કરવું, તે વિષે શંખઃ—"વાપી, કૂવો, તલાવ, પર્વતના પાણીનું ઝરણ, નદી, નદીઓમાં દેવખાત (દેવતાઓએ કરેલો કુંડ જેવો ખાડો), તલાવડી, ઉધ્ધૃત જલ (કૂવા આદિમાંથી કાઢી લીધેલું પાણી) અથવા ઉંના પાણીથી સૂર્યચંદ્રગ્રહણમાં સ્નાન કરવું." ઉષ્ણોદકથી સ્નાન આતુર વિષે જાણવું. તે વિષે વ્યાસઃ—"એક તો સૂર્યના કિરણથી પવિત્ર થયેલું ને ફરી અગ્નિના સંયોગથી પવિત્ર થયું; માટે વ્યાધિઆદિથી આતુર થયેલા માણસે ઉષ્ણોદકથી સ્નાન કરવું. ગ્રહણમાં ગમે તે જલથી સ્નાન કરે, તો ગંગાસ્નાન સમાન છે. તે વિષે વ્યાસ કહે છે.

૮૦૦ "ચંદ્રસૂર્યગ્રહણમાં સર્વ જલ ગંગા સમાન, સર્વ બ્રાહ્મણો વિષ્ણુસમાન અને સર્વ દાન ભૂમિદાન સમાન છે." સ્નાન કરીને શ્રાધ્ધ કરવું, તે વિષે લિંગપુરાણમાંઃ—"જેટલા કાલસુધી વ્યતીપાત હોય ને જેટલા કાલસુધી ચંદ્રસૂર્યગ્રહણ હોય, તેટલો કાલ ગજચ્છાયા છે, માટે તેમાં પિતરોને આપેલું શ્રાધ્ધાદિ અક્ષય્ય થાય." મહાભારતમાંઃ—"ગ્રહણમાં ગરીબ માણસે સર્વસ્વથી પણ શ્રાધ્ધ કરવું; પણ નાસ્તિક બુધ્ધિથી ન કરે તો, કાદવમાં ચોંટલી ગાય જેમ પીડાય છે, તેમ તે પીડાય છે. ઋષ્યશૃંગ પણઃ—"ગ્રહણમાં જે વિધિપૂર્વક શ્રાદ્ધ કરે, તેણે સંપૂર્ણ પૃથ્વીનું દાન બ્રાહ્મણને આપ્યું." વિધિપૂર્વક એટલે ગ્રહણમાં આમાન્નથી વા સુવર્ણથી શ્રાદ્ધ કરવું. "ચંદ્રસૂર્યગ્રહણમાં સૂતક કે મૃતક હોય, તોપણ સ્નાનદાનાદિ કરવાનો દોષ નથી; કારણકે જ્યાંસુધી ગ્રહણ મુક્ત થયું નથી, ત્યાંસુધી સૂતકીની તત્કાલ શુધ્ધિ છે." એ રીતે જન્મ ને મરણનિમિત્ત આશૌચમાં ગ્રહણનિમિત્ત શ્રાધ્ધદાનાદિ કરવું, એવું પહેલાં સૂતકમાં કર્માધિકારીના નિર્ણયપ્રકરણમાં કહ્યું છે. ગ્રહણમાં સંધ્યાકાલે ને રાત્રિમાં પણ શ્રાદ્ધ કરવું, તે વિષે વિષ્ણુઃ—"સંધ્યાકાલે ને રાત્રે વિચક્ષણ પુરૂષે કદાપિ શ્રાદ્ધ કરવું નહિ; પણ ગ્રહણ હોય, તો તે બન્ને કાલમાં પણ કરવું."

૮૦૧ દેવલ પણઃ—"જે રીતે સૂર્યગ્રહણમાં દિવસે સ્નાનદાનાદિ કરવાનું, તે રીતે ચંદ્રગ્રહણમાં રાત્રે કરવું." કુરૂક્ષેત્રમાં સૂર્યગ્રહણનિમિત્ત કરેલું

શ્રાદ્ધદાનાદિ અત્યંત સમૃદ્ધિવાળું થાય, તે વિષે સુમતિને માર્કંડેય કહે છે કે, "જે નર કુરૂક્ષેત્રમાં સૂર્યગ્રહણનિમિત્ત સ્નાન કરીને શ્રાદ્ધાદિ કરે, તે અનંત (અક્ષય્ય) થાય છે." એવું કહીને ફરી કહેછે કે, "ભાઈ, હવે તું મનમાં શું ચિંતન કરે છે.? જો એવું ચિંતન કરતો હઈશ, કે કઠિન મૃત્યુલોકમાં માણસો પોતાના શ્રેય માટે ઘણા કષ્ટાય છે, તો તું સન્નિહતી નામની નદીમાં જઈને સૂર્યગ્રહણનિમિત્ત સુવર્ણનો થોડો કણ પણ પાત્ર બ્રાહ્મણને દાન આપ." [તેથી તુરત શ્રેય થશે.] વિદ્યા, તપ ને વ્રતથી સંપન્ન બ્રાહ્મણને પાત્ર કહે છે. તે વિષે યાજ્ઞવલ્કયઃ—"કેવલ વિદ્યાથી વા તપથી પાત્રપણું આવતું નથી. જે બ્રાહ્મણમાં વ્રત, વિદ્યા ને તપ, એ ત્રણે એકઠાં હોય, તે બ્રાહ્મણને પાત્ર કહેછે."એવા પાત્ર બ્રાહ્મણને સોનાનો જરાક કણ પણ દાન આપ." એવું કહીને ફરી કહે છે.

૮૦૨ "કુરૂક્ષેત્રમાં સન્નિહતી તીર્થને વિષે સૂર્યગ્રહણપર્વનિમિત્ત પાત્ર બ્રાહ્મણને માણસો જે કંઈ આપે, તે આપેલું દાનાદિક પક્ષના તેર દિવસમાં દરરોજ તેરગણું વૃદ્ધિ પામે." તે ગ્રહણમાં ભૂમિઆદિનું દાન કરવું, તે વિષે **મહાભારતમાંઃ**—"ઉત્તરાયન ને દક્ષિણાયન બેસે ત્યારે, મેષ ને તુલાસંક્રાંતિ બેસવારૂપી વિષુવકાલમાં, ચંદ્રસૂર્યગ્રહણમાં, પાત્રીભૂત બ્રાહ્મણને દક્ષિણાસહિત પૃથ્વીદાન આપવું." તથા "પૃથ્વી, ગાયો, સુવર્ણ, ધાન્ય, જે જે ઇચ્છિત હોય, તે સર્વ પોતાના કલ્યાણમાટે બ્રાહ્મણને દાન આપવું." જે રીતનો દાન લેનારો પાત્ર હોય, તે રીતે ફલમાં પણ કમીજાસ્તીપણું **દક્ષે** કહ્યું છે. "અબ્રાહ્મણને દાન આપ્યું હોય, તે એકગણું જ રહે; બ્રાહ્મણબ્રુવને આપે તો બમણું થાય; શ્રોત્રિયને આપે તો તે લક્ષગણું થાય, ને પાત્રને આપે તો અક્ષય્ય (અનંત) થાય." એમનાં લક્ષણો **ચતુર્વિંશતિમતમાંઃ**—"બ્રાહ્મણના વીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલો, મંત્રસંસ્કારરહિત ને જ્ઞાતિમાત્રમાં જીવન કરનારો બીજા કોઇનું ખાઈને વટલ્યો નથી, એવો માણસ અબ્રાહ્મણ જાણવો."

૮૦૩ તથા જે બ્રાહ્મણે વેદાધ્યયન ન કર્યું હોય, તેને બ્રુવ જાણવો. તે વિષે કહેછે કે, "ગર્ભાધાનાદિ સંસ્કાર ને વેદયુક્ત તથા ઉપનયનયુક્ત હોઈને કોઈને ભણાવતો નથી ને પોતે ભણતો નથી, તે બ્રાહ્મણબ્રુવ છે." ચાર વેદમાંથી એક શાખાના વેદને ભણનારો શ્રોત્રિય જાણવો. એક શાખાધ્યાયી ને

ઔાધાય ને શ્રોત્રિય કહ્યોછે. ગાયત્રી માત્ર ગ્રહણ થઈછે ને વેદાધ્યયનરહિતછે,તેને નામધારક બ્રાહ્મણ કહેછે. તે વિષે કહ્યું છે કે, "ગાયત્રીને જાણે ને સંધ્યામાત્ર કરે, તે અજ્ઞાની ખેતીવાડી કરનારા નાંમધારક બ્રાહ્મણ જાણવા." પાત્ર બ્રાહ્મણ ન મળે તો, "શ્રોત્રિય કે અશ્રોત્રિય,પાત્ર કે અપાત્ર અને બ્રાહ્મણબ્રુવ કે ગમે તે પ્રકારનો બ્રાહ્મણ હોય, તો પણ ગ્રહણમાં દાનઆપવાને યોગ્ય છે." દાનોમાં ભૂમિદાન કરતાં ગાયો ને સુવર્ણનું દાન કમી દરજ્જાનું છે. લિંગપુરાણમાંઃ—"પૃથ્વી અગ્નિનું પ્રથમ સંતાનછે; ત્યારપછી અનુક્રમે ગાયો,સુવર્ણ, ધાન્ય એક પછી એક સંતાન છે. એ એક કરતાં એક શ્રેષ્ઠ દાનો આપનારને શ્રેષ્ઠપણું છે, ને તેણે આ સર્વ લોક દાન આપ્યા જાણવા; એમાં સંશય નથી."

૮૦૪ સર્વ વર્ણો ગ્રહણમાં સૂતકી થાય, તે વિષે વૃદ્ધ વસિષ્ઠઃ— " સર્વ વર્ણોને ગ્રહણમાં સૂતક છે; તેમાં સચૈલ સ્નાન કરવું ને રાંધેલું અન્ન તજવું. કદિ રાંધેલું હોય, તો ગ્રહણ થતા પહેલાં તે અન્નની ઉપર દર્ભ ઢાંકી મૂકવા, એટલે તે જમ્યાથી દોષ નથી.

ઇતિ ગ્રહણમાં શ્રાદ્ધદાનાદિ કર્તવ્ય.

અથ માર્ગશીર્ષ માસમાં વિશેષ દેવીપુરાણમાંઃ—"માર્ગશીર્ષ માસમાં વેદિકા નદીને વિષે ગ્રહણનું પુણ્ય છે. હે મહા મુનિ, પોષમાસમાં નર્મદામાં પુણ્ય છે; માઘમાં સન્નિહતી નદી શુભ છે; ફાલ્ગુનમાં વરણા નદી, ચૈત્રમાં સરસ્વતી, વૈશાખમાં ચંદ્રભાગા નદી, જ્યેષ્ઠમાં કૌશિકી, આષાઢમાં તાપી, શ્રાવણમાં સિંધુનદ, ભાદ્રપદમાં ગણ્ડકી નદી, આશ્વિનમાં સરયૂ, કાર્તિકમાં પ્રયાગતીર્થ ગ્રહણનિમિત્ત સ્નાનદાનાદિ કર્મ કરવાને અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે." અથ નક્ષત્રવિશેષમાં શુભઅશુભપણું ગાર્ગ્ય કહે છે કે, "જ્યેષ્ઠાનક્ષત્ર, રોહિણી, અનુરાધા, અભિજીત, ધનિષ્ઠા, શ્રવણ, ઉત્તરાષાઢા, એ સાત નક્ષત્રો ઇંદ્રનું મંડલ છે. આ મંડલમાં ગ્રહણ થાય, તો જગતને શુભકારક ને વિશેષેકરીને સર્વ પ્રાણીને આનંદદાયક થાય છે."

૮૦૫ તથા ગર્ગઃ—" પુષ્ય, પૂર્વાભાદ્રપદા, ભરણી, પૂર્વાફાલ્ગુની, મઘા, વિશાખા અને કૃત્તિકા, એ સાત નક્ષત્રો અગ્નિનો ગણ (મંડલ) છે. એ મંડલમાં ચંદ્રસૂર્યગ્રહણ થાય, તો રાજાને ભય ઉત્પન્ન કરનારૂં ને પ્રજાને ઘણું દોષકારક છે." " ઉત્તરાભાદ્રપદા, રેવતી, મૂલ, પૂર્વાષાઢા, આ-

દ્રા, શતતારકા અને આશ્લેષા, એ સાત નક્ષત્રો વરૂણનું મંડલ છે. એ મંડલમાં ચંદ્રસૂર્યગ્રહણ થાય, તો દેશમાં દુર્ભિક્ષ (અન્ન મળવાનું કઠિન પડે તે), રોગ ને પ્રજાનો નાશ થાય, એવો નિશ્ચય છે. " " ઉત્તરા, હસ્ત, ચિત્રા સ્વાતિ, પૂનર્વસૂ, મગશીર ને અશ્વિની, એ સાત નક્ષત્રો વાયુનું મંડલ છે. એમાં ગ્રહણ આવે, તો યુદ્ધપ્રસંગ, ભય,દુર્ભિક્ષ, વ્યાધિ, શસ્ત્રઆદિનો કોપ ને બીજા ઉપદ્રવ જલદી થાય. " આ મંડલોમાં ગ્રહણ થાય, તો રાજાએ શાંતિ કરવી. તે વિષે કશ્યપઃ–"અગ્નિમંડલ,વરૂણમંડલ ને વાયુમંડલ,એમાં ગ્રહણ આવે, તો શાંતિ કરવી; ઈંદ્રમંડલમાં કરવી નહિ.

૮૦૬ તેમ જેના જન્મનક્ષત્રમાં કે જન્મરાશિમાં ગ્રહણ થાય, તેણે તે વખતે શાંતિ કરવી. તે વિષે કહ્યુંછે કે, " જેના જન્મલગ્નરાશિમાં કે જન્મનક્ષત્રમાં ચંદ્રગ્રહણ થાય, તે પ્રાણ રહેશે કે નહિ, એવા સંદેહમાં પડે અગર મરણ પામે. " તથાઃ–" જેના જન્મનક્ષત્રમાં ચંદ્રસૂર્યગ્રહણ થાય, તો તે નક્ષત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા શાંતિરહિત માણસોને પીડા થાય. " ગ્રહણશાંતિ વિષે મત્સ્યપુરાણમાંઃ–" બ્રાહ્મણોને યથાશક્તિ વસ્ત્ર ને ગોપ્રદાનથી પૂજવા; વ્યાહૃતિમંત્રથી તિલનો હોમ કરવો ને પોતાનું હિત ઇચ્છતો હોય, તો યથાશક્તિ દાન પણ આપવું. " સૂર્યગ્રહણમાં સૂર્યમંત્રનો ને ચંદ્રગ્રહણમાં ચંદ્રના મંત્રનો જપ કરવો; તેમ ચંદ્રસૂર્યગ્રહણ થયેથી મંગલકાર્યમાં નવ દિવસ તજવા.

૮૦૭ તેજ કહેછે કે, " ચંદ્રસૂર્યગ્રહણસંબંધી તેરશથી નવ દિવસ સર્વ મંગલકાર્યમાં તજવા. બીજે પ્રકારે સ્મૃતિવચનઃ–" ચંદ્રગ્રહણનો બારશથી ત્રીજસુધી વેધ લાગેછે, ને સૂર્યગ્રહણનો અગિયારશથી ચતુર્થીસુધી વેધ લાગેછે. " ખંડગ્રહણ (થોડું પણ બિંબ ઉઘાડું રહે તે)નો ત્રણ દિવસ વેધ લાગે; તે એવો કે, ગ્રહણદિવસથી પહેલો એક દિવસ, ગ્રહણદિવસ અને તે પછીનો એક દિવસ વેધ છે; કારણકે " તેમનું ખંડગ્રહણ હોય, તો ત્રણ દિવસ નિંદિત છે, " એવું વચન છે. આ ગ્રહણનો વેધ નિત્યનૈમિત્તિકાદિ કર્મમાં લાગે નહિ; તે વિષે વચનઃ–" નિત્ય, નૈમિત્તિક, જપ, હોમ, યજ્ઞક્રિયા-

એ, ઉપાકર્મ ને ઉત્સર્જન, એ કર્મમાં ગ્રહણનો વેધ લાગે નહિ.

ઇતિ ગ્રહણનો નિર્ણય.

ઇતિ અચલ દ્વિવેદીકૃત નિર્ણયદીપક ગ્રંથની ટીકામાં ભાગ્યવાન્ પુરૂષોમાટે ગ્રહણનિર્ણય સંપૂર્ણ.

-:(૦):-

અથ ઉપાકરણનિર્ણય.

૮૦૮ વેદાધ્યયન કરનારા દ્વિજોએ વેદોની યાતયામતા (નિર્વીર્યપણું) દોષની નિવૃત્તિ માટે ઓષધી (ડાંગેર વગેરે) નો પ્રાદુર્ભાવ (ઉગી નીકળવું) થાય, ત્યારે શ્રાવણમાસની પૂર્ણિમાદિ સ્મૃતિમાં કહેલા કાલમાં ઉપાકર્મ કરવું. તે વિષે યાજ્ઞવલ્કયઃ—"અધ્યયનોનું ઉપાકર્મ શ્રાવણીપૌર્ણમાસીમાં કે શ્રવણનક્ષત્રમાં વા હસ્તનક્ષત્રમાં અથવા ધાન્ય ઉગી નીકળે ત્યારે, અગર શ્રાવણીપંચમીને દિવસે કરવું. અધ્યાયોનું બહુ વચન સર્વ શાખાઓના અભિપ્રાયનું છે, તેથી સર્વ શાખાઓનું"ઉપાકર્મ કહેલા કાલમાં સરખી રીતે પ્રાપ્ત થયેથી વિશેષ કહે છે. પારસ્કરસૂત્રઃ—અથ સ્વાધ્યાયનું ઉપાકર્મ, ઓષધીનો પ્રાદુર્ભાવ, શ્રવણનક્ષત્ર, શ્રાવણીપૌર્ણમાસી, શ્રાવણીપંચમી અને હસ્તનક્ષત્ર, એમાંથી ગમે તેમાં કરવું. "ઋગ્વેદીઓએ શ્રવણનક્ષત્રમાં ને સામવેદીઓએ હસ્તનક્ષત્રમાં કરવું;" એવી ગોભિલસ્મૃતિ છે. તેમાં'તુ' શબ્દ છે, તેથી ઋગ્વેદીઓએ હસ્તનક્ષત્રમાં પણ કરવું; કારણકે ઓષધીનો પ્રાદુર્ભાવ થાય, ત્યારે હસ્ત કે શ્રવણનક્ષત્રમાં કરવું, એવું શાંખાયનગૃહ્યમાં છે.

૮૦૯ અને સામવેદી તો હસ્તનક્ષત્રમાંજ ઉપાકર્મ કરે. ઓષધિપ્રાદુર્ભાવ સર્વ શાખાઓને સરખોજ છે, ને શ્રાવણશુક્લપક્ષના હસ્તનક્ષત્રાદિ ઉક્ત કાલમાં ઉપાકર્મ કરવું. તે વિષે નિગમઃ—"શ્રાવણપૌર્ણમાસીમાં શ્રાવણીકર્મ વિધિપૂર્વક કરવું; ને ઉપાકર્મ તો કર્કના સૂર્ય થાય, ત્યારે હસ્તનક્ષત્રમાં શ્રાવણશુક્લપંચમીમાં વા શ્રવણનક્ષત્રમાં કરવું." ઉપાકર્મમાં પૂર્વાણ્હકાલ લેવો. તથા પ્રચેતાઃ—ઉપાકર્મ પૂર્ણિમાને દિવસે પૂર્વાણ્હમાંજ કરવું. વિષ્ણુપુરાણમાંઃ—"વેદ ભણનારા દ્વિજોએ શ્રાવણીપૂર્ણિમામાં શ્રવણ, હસ્ત કે પંચમીમાં પૂર્વાણ્હકાલમાં વિધિપૂર્વક વેદનું ઉપાકરણ નામનું કર્મ કરવું." અપરાણ્હમાં ઉપાકરણ કરવાનું કહેશે, તે સામવેદી વિષે જાણવું. હવે ઉત્સર્જનના-

બીજા કાલ કહેછે. યાજ્ઞવલ્ક્યઃ—" પૈષમાસની રોહિણીમાં અથવા અષ્ટકામાં ગામ બારણે જલના તીરમાં જઇને વેદનું ઉત્સર્ગ નામનું કર્મ વિધિપૂર્વક કરવું. "

૮૧૦ તથાઃ—" માઘશુક્લપ્રતિપદાને દિવસે પૂર્વાણ્હમાં ઉત્સર્જન કરવું, " એવું મનુએ માઘશુક્લપ્રતિપદામાં ઉત્સર્જન કરવાનું કહ્યુંછે. એ ઉત્સર્જન ઉપાકર્મને દિવસે વિકલ્પે કરીને કરવું. તે વિષે ખાદિરગૃહ્યમાંઃ—" આ ઉત્સર્જન વિકલ્પે કરીને ઉપાકર્મને દિવસે કરવું. તથા દીપિકાઃ—"આ ઉપક્રિયા વિધિને દિવસે કરવી." ઉપક્રિયા એટલે ઉત્સર્જન ક્રિયા,વિધિને દિવસે એટલે ઉપાકર્મને દિવસે વિકલ્પે કરીને કરવી, એવો એનો અભિપ્રાય છે. "સવારે ઉત્સર્જનક્રિયા કરવી," એવું ગોભિલ કહેછે; તેથી પણ ઉત્સર્જનનો કાલ પૂર્વાણ્હ છે. **અથ નિર્ણય.** હસ્ત, શ્રવણ કે પૌર્ણમાસી, એમની બે દિવસ પૂર્વાણ્હમાં વ્યાપ્તિ હોય, તો પરવિદ્ધ દિવસે (બીજે દિવસે) ઉપાકર્મ કરવું. તે વિષે નિગમમાંઃ—"ઉત્તરાષાઢાનક્ષત્રયુક્ત શ્રવણમાં કરેલું ઉપાકર્મ તપને હણેછે; માટે તે ધનિષ્ઠાયુક્ત શ્રવણમાં કરવું. [એટલે પરવિદ્ધ વિધાન થયું.] "

૮૧૧ વ્યાસ પણઃ—"ઉત્તરાષાઢાયુક્ત શ્રવણમાં કરેલા ઉપાકર્મથી વર્ષસુધી સ્વાધ્યાયનો તત્કાલ નાશ થાય; માટે શ્રવણનક્ષત્રનું કર્મ ધનિષ્ઠાયુક્તમાં કરવાથી તે ઉપાકર્મ સફલ થાય. " તેમ હસ્તનક્ષત્ર બે દિવસ હોય, તો ચિત્રાયુક્તમાં (પરવિદ્ધ હસ્તમાં) કરવું. તે વિષે પરિશિષ્ટમાંઃ—"ઋગ્વેદી, યજુર્વેદી ને સામવેદી, એમણે શ્રવણનિમિત્ત ઉપાકર્મ ધનિષ્ઠાયુક્ત શ્રવણમાં, પ્રતિપદાયુક્ત પૌર્ણમાસીમાં અને ચિત્રાયુક્ત હસ્તમાં,એ રીતે પરવિદ્ધમાં કરવું." [એવોજ અર્થ મૂલકારે લખેલો છે.] એમાં જો કે પ્રતિપદાયુક્ત પૌર્ણમાસી લેવાનું કહ્યું, તોપણ બે દિવસ તે કાલમાં પૌર્ણમાસીની વ્યાપ્તિ હોય, તો તૈત્તિરીયશાખાવાળાએ પ્રતિપદાયુક્ત લેવી, ને બીજાએ પૂર્વવિદ્ધા (પહેલી) લેવી. તે વિષે ગોભિલઃ—"તૈત્તિરીયશાખાવાળાએ ઉદયાત્ પૌર્ણમાસીમાં ઉપાકર્મ કરવું; અને ઋગ્વેદીએ ગ્રહણ કે સંક્રાંતિરહિત શ્રવણમાં કરવું."અહીં તૈત્તિરીયક શબ્દથી બીજા યજુઃશાખીનું પણ ગ્રહણ કરવું, એવું કાઇકે કહ્યુંછે; પણ તે અયોગ્ય છે.

૮૧૨ કારણ કે દીપિકાકારે કાલનિર્ણયકારનો અભિપ્રાય જા-

ણીનેજ કહ્યું છે કે, " જે દિવસ કર્મકાલમાં વ્યાપ્તિવાળી પૌર્ણમાસી હોય અગર ન હોય, તો તૈત્તિરીયશાખીએ પરા લેવી, ને બીજા યજુર્વેદીએ પૂર્વા લેવી. " [એજ અર્થ મૂલકારે કર્યો છે.] એવું કહેથી ચતુર્દશીયુક્ત પૌર્ણમાસી ઉપાકર્મમાં લેવાને નિષેધ કરનારૂં નિર્ણયામૃતનું ને કાલિકાપુરાણનું વચન તૈત્તિરીયકશાખાવિષે લેવાનું સૂચિત થયું. અથવા ભલે કાલિકાપુરાણનું વચન સર્વ યજુઃશાખાવિષે લાગુ થાઓ,તોપણ જે વિહિત હોય ને તેજ નિષિદ્ધ થયું તો, તે કર્મ વિકલ્પે કરીને કરવું, એ ન્યાયથી તૈત્તિરીયકશાખાસિવાયના યજુર્વેદીને વિકલ્પે કરીને ચતુર્દશીવેધવાળી પૌર્ણમાસીમાં પણ ઉપાકર્મ કરવાનું પ્રાપ્ત થયું; તથાપિ શ્રવણનક્ષત્રસંબંધી ઉપાકર્મ કરનારાને ચતુર્દશીવેધની શંકા પણ નથી; કારણકે વેધ તો પુનમને કહ્યો છે; નક્ષત્રને નહી. હવે હસ્ત,શ્રવણ ને પૌર્ણમાસી ગ્રહણ કે સંક્રાંતિયુક્ત હોય, તો તેમાં ઉપાકર્મ ન કરવું.

૮૧૩ તે વિષે સ્મૃતિઃ–"ઋગ્વેદી, યજુર્વેદી ને સામવેદીએ ગ્રહણ ને સંક્રાંતિયુક્ત હસ્તશ્રવણપૌર્ણમાસીમાં ઉપાકર્મ ન કરવું; અને જો દોષયુક્ત પર્વ આદિમાં ઉપાકર્મ કરે, તો તે રાજ્યના દ્વિજાતિઓ દુઃખ, શોક ને રોગથી ઘણી પીડા પામે." પર્વ શબ્દથી શ્રવણહસ્ત પણ જાણવાં. દોષયુક્ત કાલમાં ન કરતાં બીજા કાલમાં કરવું. હવે શાખાભેદવાળા ઉપાકર્મના કાલમાં ગ્રહણ કે સંક્રાંતિ હોય,તો તે વિષે કાલાંતર કહેછે કે, "જો ગ્રહણ કે સંક્રાંતિને દોષયુક્ત ઉપાકર્મકાલ શ્રાવણપૌર્ણમાસી થાય, તો તે ઉપાકર્મ શ્રાવણશુક્લપંચમીને દિવસે કરવું. સંક્રાંતિ કે ગ્રહણ પર્વને દિવસે આવે, તો તે માસની હસ્તયુક્ત પંચમીમાં ઉપાકર્મ કરવું." આ વચન વાજસનેયીશાખાના યજુર્વેદીવિષે જાણવું. તે વિષે સ્મૃતિમહાર્ણવમાંઃ–"પૌર્ણમાસીને દિવસે સંક્રાંતિ કે ગ્રહણ આવે, તો વાજસનેયીશાખાવાળાએ પંચમીમાં ઉપાકર્મ કરવું." અહીં 'તુ' એવો શબ્દછે, તેથી ઋગ્વેદી પણ લેવા. શ્રાવણશુક્લપંચમીમાં ઋગ્વેદીએ પણ કરવું.

૮૧૪ તે વિષે દીપિકામાંઃ—"ઋગ્વેદી ને વાજસનેયીશાખાવાળાએ ઉપાકર્મ વાસ્તે શ્રાવણશુક્લપંચમી હસ્તયુક્ત અથવા કેવલ પંચમી લેવી;અથવા હસ્તયુક્ત બીજી કોઈ તિથિ લેવી."એટલે ગમે તે દિવસે હસ્તમાં કરવું,એવો અભિપ્રાય છે. તે વિષે કેટલાક કહેછે કે, "ઓષધીને પ્રાદુર્ભાવ થયેથી શ્રાવણમાસની હસ્તયુક્ત

પંચમી લેવી." એ સર્વશાખાવિષે સાધારણરીતે પ્રવૃત્ત થયેલું યાજ્ઞવલ્ક્યવચનછે, તેથી સર્વ શાખાવાળાને શ્રાવણશુક્લપંચમીમાંજ ઉપાકર્મ કરવાનું પ્રાપ્ત થયું; પણ તેમ નહિ. કારણ કે તેમ લે તો, ભાદ્રપદમાં ઉપાકર્મનું વિધાન કરનારાં ઋષિવાક્યો અનર્થક(નિષ્ફલ)થશે.બીજું શ્રાવણશુક્લપંચમી તૈત્તિરીયોને નિષિદ્ધ છે, તે વિષે કહ્યું છે કે, "શ્રાવણશુક્લપંચમીમાં તૈત્તિરીયોએ ઉપાકર્મ ન કરવું." શ્રાવણશુક્લપંચમી દોષવાળી હોય, તો ભાદ્રપદપૌર્ણમાસીમાં તૈત્તિરીયોએ ઉપાકર્મ કરવું, એવું કાલનિર્ણયકારે કહ્યુંછે; માટે શ્રાવણમાસમાં ઉક્ત કાલને વિષે ગ્રહણસંક્રાંતિ દોષ હોવાથી તે વખતે ન કરી શકાયું, તો સર્વેએ ભાદ્રપદમાં કરવું.

૮૧૫ તે વિષે બહ્વૃચપરિશિષ્ટમાંઃ—"વૃષ્ટી ન હોવાથી શ્રાવણમાં ઓષધીનો પ્રાદુર્ભાવ ન થયો હોય, તો શ્રાવણમાં ઉપાકર્મ ન કરતાં ભાદ્રપદમાં કરવું." ઓષધી ઉગવાનો અભાવ કહ્યો, તેથી સંક્રાંતિ આદિ દોષ પણ જાણવો; કારણ કે સ્વાધ્યાયનું ઉપાકર્મ શ્રાવણી કે ભાદ્રપદીમાં કરવું, એવું વસિષ્ઠ કહેછે. તે પ્રકારે કાલનિર્ણયકારે પ્રકરણનો ઉપસંહાર (સમાપ્તિ)એવો કર્યો છે કે, ગ્રહણસંક્રાંતિ દોષવાળી શ્રાવણીપુનમ હોય તો, પ્રૌષ્ઠપદીમાં (ભાદ્રપદી પુનમમાં) ઉપાકર્મ કરવું. મનુ પણઃ—"શ્રાવણીમાં કે પ્રૌષ્ઠપદીમાં યથાવિધિ ઉપાકર્મ કરીને કર્મયોગી (કર્મમાં તત્પર) બ્રાહ્મણે સાર્ધપંચમમાસસુધી વેદનું અધ્યયન કરવું." અર્ધ માસછે પાંચમો જેમાં,એમાં ઉપાકર્મ કર્યું હોય,તે માસથી સાઢા ચાર માસસુધી અનધ્યાય ન હોય,તે દિવસોમાં અધ્યયન કરવું.સ્મૃતિમાં 'અપિ' શબ્દ છે, તેથી ભાદ્રપદસંબંધી હસ્તશ્રવણપંચમી લેવી. એ કાલમાં ઉપાકર્મ કરવું.

૮૧૬ તે પ્રકારે કહ્યુંછે કે, " કંઈ નિમિત્તથી શ્રાવણમાસમાં ઉપાકર્મ ન કર્યું હોય તો, પોતાની શાખાને વિહિત કાલમાં ભાદ્રપદમાસમાં કરવું." [ગ્રંથાર્થ આવ્યો છે.] માટે પોતાની શાખાને વિહિત કાલમાં કરવાનો અસંભવ થયો તો, શ્રાવણ ને ભાદ્રપદમાં ગ્રહણસંક્રાંતિરૂપ દોષરહિત કોઇ દિવસે અન્ય શાખાના વિહિતકાલમાં પણ કરવું. જે પારકા (પર શાખા) નું અવિરોધિ હોય, તે કર્મ પોતે કરવું; પણ કર્મનો લોપ કરવો નહિ. સામવેદીનું ઉપાકર્મ હસ્તનક્ષત્રમાં થાયછે,એવું પહેલાં કહ્યુંછે. તે વિષે વિશેષ કહેછે કે,

"સામવેદી બ્રાહ્મણોએ એકઠા થઇને શ્રાવણ કે ભાદ્રપદમાં પુષ્યનક્ષત્રમાં ઉત્સર્જન, ને હસ્તમાં ઉપાકર્મ કરવું." હસ્તનક્ષત્રમાં અધ્યયનનો આરંભ કરી; ને તેથી પહેલાં પુષ્યનક્ષત્રમાં વિસર્જન કરવું; કારણકે શ્રાવણ ને ભાદ્રપદ બન્ને માસ એ પ્રકરણમાં ગ્રહણ કર્યાછે.

૮૧૭ તે વિષે ગોભિલઃ—"સામવેદીએ એકઠા મળીને પ્રથમ ઉત્સર્જન પ્રાતઃકાલે પુષ્યમાં કરીને પછી હસ્ત હોય તે દિવસે અપરાણ્હમાં ઉપાકર્મ કરવું." હસ્ત હોય તે દિવસે ઉપાકર્મ ને પુષ્ય હોય તે દિવસે ઉત્સર્જન કરવું. તે વિષે પરિશિષ્ટમાંઃ—" ભાદ્રપદમાસમાં હસ્તથી પૂર્વ [કર્ક સંક્રાંતિમાં] પુષ્ય હોય,તો શ્રાવણમાસમાં વેદનું ઉત્સર્જન ગામ બહાર કરી લેવું;" ને ભાદ્રપદીપોર્ણમાસી આવી, એટલે હસ્તમાં ઉપાકરણ કરવું, એવું ગોભિલ કહેછે. "ઉત્સર્જન સવારે ને ઉપાકર્મ અપરાણ્હમાં કરવું," તે વિષે ગોભિલઃ—"અધ્યયનનું ઉપાકર્મ અપરાણ્હકાલમાં ને ઉત્સર્જન પૂર્વાણ્હમાં કરવું, એવું વેદવેત્તા કહેછે." કાલની વૃદ્ધિ થાય, તોપણ સામકીએ સિંહના સૂર્યમાંજ ઉત્સર્જન કરીને હસ્તમાં ઉપાકર્મ કરવું. તે વિષે ગાર્ગ્યઃ—"સિંહના સૂર્યમાં પુષ્ય નક્ષત્રને દિવસે ગામની બારણે જલ સમીપ એકઠા થઈને સામકીએ પોતપોતાના વેદનું ઉત્સર્જન કરવું, અને શુક્લપક્ષના હસ્તમાં અપરાણ્હકાલે ઉપાકર્મ કરવું." અહીં કાલની વૃદ્ધિ [અધિકમાસ વગેરે] હોય, તોપણ ઉત્કર્ષ (બીજે ફેરે કરવાનું) ન કરવો.

૮૧૮ માટે "દશાહરા, ચારે યુગાદિ તિથિઓ,ઉપાકર્મ ને મહા ષષ્ઠી (કપિલાષષ્ઠી, એટલાનો ઉત્કર્ષ કરવો નહિ; આ ઉત્સર્જન વૃષાદિ સંક્રાંતિથી કરવાનું ઈષ્ટછે."આ ઋષ્યશૃંગવચન ઉપાકર્મના અનુત્કર્ષ (ઉત્કર્ષ ન કરવો તે)નું વિધાન કરે છે, તે સામકી વિષે જાણવું; કારણકે તેમને કાલની વૃદ્ધિ હોય, તોપણ સિંહના સૂર્યમાંજ કરવાને ગાર્ગીયવાક્યમાં વિધાન છે, અને સામકી સિવાયના બ્રાહ્મણોવિષે તો ઉત્કર્ષ થાય. તે વિષે કાત્યાયનઃ—"કાલવૃધ્ધિ હોય તો ઉપાકર્માદિ કર્મનો ઉત્કર્ષ કરવો; પણ રાજ્યાભિષેકાદિ વૃધ્ધિનો ને યુગાદિ તિથિઓનો ઉત્કર્ષ કરવો નહિ." આ યુગાદિ તિથિઓનો ઉત્કર્ષ ન કરવા વિષે કહ્યું, તે નક્ષત્રવારાદિથી પ્રાપ્ત થયેલા અલભ્યયોગવિષે જાણવું, અલભ્ય યોગમાં કહેલું વ્રતાદિક અલભ્ય યોગમાંજ કરવું. [બીજામાં ન કર-

વું.] તે નિમિત્ત શ્રાધ્ધ બે કરવાં; કારણ કે "મન્વાદિ ને યુગાદિનિમિત્ત શ્રાદ્ધ અધિક ને શુદ્ધ બન્ને માસમાં કરવાં," એવું વચન છે. જે વચન છે કે, શ્રાવણીપૌર્ણમાસીમાં વા આષાઢીમાં ઉપાકર્મ કરીને વેદાધ્યયન કરવું.

૮૧૯ તે બૌધાયનવચન, શ્રાવણી ને ભાદ્રપદીમાં ચંદ્રગ્રહણાદિ દોષયુક્ત હોય, તો બૌધાયનશાખા ભણનારાએ આષાઢીપૌર્ણમાસીમાં ઉપાકર્મ કરવા વિષે છે. કોઇકે કહ્યું છે કે, શાખાધિકરણન્યાયથી યજુઃશાખીને આષાઢીમાં કરવાનું વિધાનછે, એટલો વિચાર બસછે. તે વિષે વિશેષ કહેછે કે, સૂર્યગ્રહણમાં પૂર્વના ચાર ને પાછલા ચાર અને ગ્રહણદિન એમ નવ દિનસુધી વેધછે ખંડગ્રહણનો ત્રણ દિવસ વેધ છે, એવું પૂર્વે ગ્રહણનિર્ણયમાં કહ્યું છે. તેવું થયેથી ચતુર્દશીમાં શ્રવણનક્ષત્રને ગ્રહણના વેધનો દોષ આવ્યાથી ઋગ્વેદીએ ઉપાકર્મ ન કરવું, એવું પ્રાપ્ત થયું; પણ તેમ નહિ. ઉપાકર્મમાં વેધનો દોષ નથી, તે વિષે કહ્યું છે કે, "નિત્ય, નૈમિત્તિક, જાપ્ય, હોમ, યજ્ઞક્રિયા, ઉપાકર્મ ને ઉત્સર્ગ, એટલાને ગ્રહણનો વેધ લાગતો નથી."

ઇતિ ઉપાકર્મનિર્ણય.

—:(૦):—

હવે એમાં કર્તવ્ય કહે છે.

૮૨૦ "ઉપાકર્મમાં ને ઉત્સર્જનમાં દર્ભના ઋષિ કરીને પૂજવા." [ગ્રંથાર્થે આવ્યોછે.] તે વિષે કાર્ષ્ણાજિનિઃ—"ઉપાકર્મમાં ને ઉત્સર્ગમાં યથાકાલે બ્રાહ્મણોએ એકઠા થઇને દર્ભના ઋષિનું પૂજન કરી તર્પણ કરવું."બૌધાયન પણઃ—"ગૌતમાદિ સાત દર્ભના ઋષિ કરીને પોતાના વંશનો ઉધ્ધાર કરવાસારૂ તેમનું પૂજન કરીને તર્પણ કરવું." અહીં ગૌતમાદિ એટલે સ્વશાખોક્ત ઋષિ જાણવા. ભવિષ્યોત્તરમાંઃ—"શ્રાવણની પૌર્ણમાસી પ્રાપ્ત થઈ, એટલે સૂર્યોદય વખતે બુધ્ધિવાને શ્રુતિસ્મૃતિવિધાનથી સ્નાન કરવું.

ઇતિ ઉપાકર્મનો નિર્ણય.

અથ રક્ષાબંધનનો નિર્ણય શ્રાવણીપૌર્ણમાસીના નિર્ણયમાં કહ્યો છે.

—:(૦):—

અથ ઉત્સર્જનનો કાલ.

૮૨૧ "પોષમાસની રોહિણીમાં અથવા અષ્ટકામાં ગામ બહાર જલની

પાસે વિધિવત્ વેદનો ઉત્સર્ગ કરવો," એવું યાજ્ઞવલ્ક્ય કહેછે. બીજો પ્રકાર એવોછે કે, "માઘમાસના પુષ્યનક્ષત્રમાં અથવા શુક્લપ્રતિપદાના પૂર્વાણ્હમાં ગામ બહાર વેદનો ઉત્સર્ગ કરવો," એવું મનુ કહેછે. માઘશુક્લપ્રતિપદામાં ઈશાન દિશા તરફ ઘણી ઓષધી (ડાંગેર વગેરે) વાળા દેશમાં તે કરવું,એવું શાંખાયન કહેછે. અહીં ઉપાકર્મના કાલભેદથી ઉત્સર્જનના કાલનો ભેદ છે. "કર્મયોગી વિપ્ર સાઢા ચાર માસસુધી વેદાધ્યયન કરે,"એની અપેક્ષાએ અથવા ઉપાકર્મને દિવસેજ ઉત્સર્ગ કરીને ઉપાકર્મ કરવું, એવું પૂર્વે કહેલું છે. કાત્યાયનઃ–"દરવર્ષે વેદના ઉત્સર્જનસહિત ઉપાકર્મ ગામ બહાર વિધિપૂર્વક કરવું; તેથી ફરી વેદનું અપ્યાયન (પુષ્ટિ) થાય."

ઇતિ ઉપાકર્મ ને ઉત્સર્જનનો નિર્ણય.

-:(૦):-

અથ ચાતુર્માસ્યવ્રતનો કાલ.

૮૨૨ મહાભારતમાંઃ—"આષાઢશુક્લએકાદશીને દિવસે ઉપવાસ કરીને નિયમથી ચાતુર્માસ્યનું કંઇ વ્રત કરવું."કંઈ એટલે એકભક્ત, અયાચિત, પાંદડા ઉપર જમવું, કંઈ ભોજનનો પદાર્થ વર્જિત કરવો, ઇત્યાદિ વ્રતનો પ્રારંભ મંત્રથી કરવો. પ્રારંભનો મંત્ર સનત્કુમારે કહેલો અહીંજ મૂલમાં સ્પષ્ટ છે,તેનો અર્થ. "હે દેવ કેશવ, આ તમારી આગળ મેં વ્રત ગ્રહણ કર્યું છે, તે તમારી પ્રસન્નતાથી નિર્વિઘ્ન સિદ્ધિને પામો; અને આ વ્રત ગ્રહણ કરીને પૂર્ણ થયાસિવાય વચમાં હું મરણ પામું તો, હે જનાર્દન, તમારા પ્રસાદથી મારૂં વ્રત સંપૂર્ણ થાઓ." આરંભનો બીજો વિશેષકાલ સનત્કુમાર કહે છે કે, "માણસે ચાતુર્માસ્યનું વ્રત આષાઢની એકાદશીમાં અગર કર્ક સંક્રાંતિને દિવસે અથવા પૌર્ણમાસીમાં શ્રદ્ધાથી લેવું." આ કાલમાં ગ્રહણ કરવાનો અસંભવ થાય, તો પ્રયત્નથી કાર્ત્તિકમાસની તુલાસંક્રાંતિને દિવસે વ્રત ગ્રહણ કરવું.

૮૨૩ તે વિષે મહાભારતમાંઃ–"વર્ષાઋતુના ચાર માસમાં કંઈ વ્રત કરવું, તે વખતે કરવાનો અસંભવ થાય તો, કાર્ત્તિકમાં તુલાસંક્રાંતિને દિવસે પ્રયત્નથી કરવું. વર્ષાઋતુના ચાર માસ કંઇક વ્રતથી કાઢવા; વ્રત ન કરે તો બાર માસનું પાપ પ્રાપ્ત થાય." વારાહપુરાણમાંઃ–"હે રાજા, કંઇ પણ ચાતુ-

ર્માસ્યનું વ્રત કરવું; ન કરે તો પ્રયત્નસિવાય સહેજ વર્ષનું પાપ નાશ પામે નહિ." તથા "ચાર પ્રકારનું ચાર માસનું વ્રત આચરણ કરીને કાર્તિકશુક્લપક્ષની બારશે તે સમાપ્ત કરવું."સમાપ્તિનો મંત્રાર્થ. "હે પ્રભો જનાર્દન, આ તમારૂં વ્રત મેં પ્રીતિથી કર્યું. તે ન્યૂન હોય, તો તમારી કૃપાથી પૂર્ણતાને પામો." આ ર પ્રકારનું એટલે કહેલા ચાર કાલમાં આરંભ કરેલું વ્રત. વર્જિત કરેલું દ્રવ્ય સોનાનું કરીને આપવું, ગોપ્રદાન આપવું, વગેરે પ્રકારથી કહેલો મંત્ર ભણીને વ્રત સંપૂર્ણ કરવું. તેમ ગુરૂ કે શુક્ર અસ્ત પામ્યો હોય કે બાલ અગર વૃદ્ધ હોય અને ખંડતિથિ હોય, તોપણ ચાતુર્માસ્યવ્રતનો પ્રારંભ કે સમાપ્તિ કરવી.

૮૨૪ તે વિષે વૃદ્ધ ગાર્ગ્યઃ—"ગુરૂ કે શુક્રનું બાલ્ય, વાર્ધક્ય, અસ્ત કે ખંડતિથિ ઈત્યાદિ વિચાર ચાતુર્માસ્યના વ્રતવિષે કરવો નહિ." શંકા કરેછે કે, અગ્નિનું આધાન, પ્રતિષ્ઠા ઈત્યાદિનો માર્કંડેએ નિષેધ કહ્યો છે, તો ચાતુર્માસ્યનો આરંભ કેમ થાય? તેનું ઉત્તર કે, વિશેષ વચનનું બલ છે, તેથી સામાન્ય વચનોનું બલ ચાતુર્માસ્યસિવાયનાં બીજાં વ્રતવિષે છે, એવું જાણવું. તે વિષે વિશેષ મત્સ્યપુરાણમાંઃ—"વિષ્ણુ ભગવાન્ સર્વદા આષાઢમાસમાં શયન કરે છે; ભાદ્રપદમાં પરિવર્તન (પાસુ મરડવું તે) કરે છે, અને કાર્તિકમાં જાગે છે." એ સર્વ શુક્લપક્ષની એકાદશીમાં કરે છે."

ઇતિ ચાતુર્માસ્યવ્રતનો નિર્ણય.

—:(૦):—

અથ નદીઓના રજોદોષનો નિર્ણય.

કર્ક સંક્રાંતિથી બે માસ સર્વ નદીઓ રજસ્વલા થાય છે, માટે તેમને વિષે સ્નાનતર્પણાદિ કરવાનું શ્રેષ્ઠ નથી; તેથી તે ન કરવું.

૮૨૫ તે વિષે મરીચિઃ—"કર્ક સંક્રાંતિમાં સર્વ નદીઓ રજસ્વલા થાય છે, તેથી તેમના વર્ષાઋતુના આરંભના નવા પાણીમાં સ્નાન કરવું શ્રેષ્ઠ નથી, માટે ન કરવું." તે વિષે માર્કંડેય પણઃ—"શ્રાવણ ને ભાદ્રપદમાં સર્વ નદીઓ રજસ્વલા હોયછે; માટે તેમાં સ્નાન કે દેવઋષિપિતૃતર્પણ ન કરવું." યોગી યાજ્ઞવલ્ક્યઃ—"રજથી દોષયુક્ત નદી આદિના જલમાં સર્વદા દ્વિજેએ સ્નાન ન કરવું; કારણ કે તેમનું જલ કદર્થિત (કુત્સિત, દૂષિત, નઠારૂં,) છે, તેથી

તેમાં સંધ્યોપાસનતર્પણ કરવું નહિ." ગાર્ગ્યઃ—"વર્ષાઋતુમાં સર્વ નદીઓ રજસ્વ-લા થાયછે, માટે ગૌતમીસિવાયની નદીઓમાં સ્નાન કરવું નહિ." ગૌતમી શબ્દથી સર્વ સમુદ્રગામિની નદીઓ જાણવી. તેમાં રજોદોષ નથી, તે વિષે વ્યાઘ્રપાદઃ—"સિંહાર્ક ને કર્કાર્ક મધ્યે સર્વ સમુદ્રગામિની (સમુદ્રમાં મળનારી) નદીસિવા-ય બીજી નદીઓ રજસ્વલા હોયછે, માટે તેમાં સ્નાન ન કરવું." એ વચનથી સમુદ્રગામિની નદીસિવાયની સર્વ નદીઓને સાધારણ રીતે વર્ષાઋતુમાં રજની પ્રાપ્તિ થઇ; તેમાં કોઇ નદીઓવિષે વિશેષકાલ કહેછે.

૮૨૬ સ્મૃત્યર્થસારમાં—"જે નાની નદીઓ ઉનાળામાં સૂકાઇ જાયછે ને ચોમાસામાં નવા જલથી પૂર્ણ થાયછે, તેમને દશ દિવસ રજસ્વલાપણું હોયછે." તેમ એક યોજન વહેવાવાળીથી છ યોજનસુધીની નદીઓને કુલ્યા કહેછે; તેથી અધિક બાર યોજનસુધી લાંબી વહેવાવાળી અલ્પ નદીઓ કહેવાય છે, અને તેથી પણ અધિક વહેવાવાળી એકલી નદીઓ કહેવાય છે. "કુલ્યા, અલ્પ નદી અને નદી એ સાત દિવસ રજસ્વલા હોયછે." પક્ષ, માસ, એવું પણ બીજા કહેછે. "જે નદી કોઈ સમુદ્રગા મહા નદીને મળતી હોય, તેને પણ મહા નદી જાણવી." સર્વ મહા નદી વિષે મહાભારતમાંઃ—"હે રાજા, સર્વ મહા નદી, વેદિકા, કાવેરી, વેણિકા, એ કર્ક બેસે ત્યારથી ત્રણ દિવસ રજસ્વલા હોય છે." [મૂલમાં એજ અર્થ છે.] તથા ભવિષ્યત્પુરાણમાંઃ—"હે દેવિ, કર્ક સંક્રાંતિથી ત્રણ દિવસ મહા નદીઓ રજસ્વલા હોયછે; તેમ ચોથે દિવસે જાન્હવી જેવી શુદ્ધ થાય છે." જાન્હવી એટલે ગંગા. શંકા કરેછે કે, જાન્હવી જેવી એમ કહ્યું, તેથી આ વચનમાં ગંગાને પણ રજોદોષ જણાય છે. તેનું ઉત્તર કે, એમ નહિ. આ દ્રષ્ટાંત શુદ્ધિમાત્ર વિષે છે; રજસ્વલાપણા વિષે નથી.

૮૨૭ અહીં સર્વ મહા નદીઓવિષે રજોદોષની પ્રસક્તિ (પ્રાપ્તિ) થઇ; પણ ગંગાદિ મહા નદીઓને રજોદોષ નથી. તે વિષે નિગમઃ—"ગંગા, ધર્મપ્રવીણા, યમુના ને સરસ્વતી, એમનો રજોદોષ ગુપ્ત રહે છે, માટે તે સૌરભેય (ગાય કે સાંઢીઆ)ની પેઠે નિર્મલ છે." માર્કંડેય પણઃ—"કાલિંદી (યમુના), ગૌતમી (ગોદાવરી), ગંગા, વેણિકા ને સરસ્વતી, એ નદીઓ રજથી દોષવાળી થતી નથી; કારણ કે તે દેવથી ઉત્પન્ન થઇ છે, ને સર્મેથ છે." [ગ્રંથાર્થ આવ્યો છે] મરીચિઃ—"આદિત્યકન્યા (યમુના), ગંગા, પ્લક્ષજા, ગૌતમી, સરસ્વતી, વેણી ને

નદ સંજ્ઞાવાળી, એમને રજોદોષ લાગતો નથી."[મૂલાર્થ આવ્યોછે.] નદ સંજ્ઞા એટલે શોણનદ, સિંધુનદ, ઈત્યાદિ પુરૂષ નામવાળા. એમને રજોદોષ નથી. તે રીતે પ્રસ્રવણાદિ એટલે નાના પાણીના ઝરા નદી નામના છે, તેમને પણ અતિ અલ્પપણું હોવાથી રજોદોષ નથી.

૮૨૮ એ હેતુથીજ **સ્મૃત્યર્થસારમાંઃ**–સર્વ ક્ષુદ્ર (અલ્પ) નદી રજસ્વલા નથી. **કાલાદર્શમાં** પણઃ–"કર્ક સંક્રાંતિથી સિંહ સંક્રાંતિસુધી સર્વ કેવલ નદીઓ રજસ્વલા હોય છે; પણ ગોદાવરી, વેણી, સરસ્વતી, ભાગીરથી, કાલિંદી (યમુના) ને શોણાદિ નદને રજસ્વલાપણું નથી. એ સિવાયની સર્વ મહા નદીઓ ત્રણ દિવસ રજસ્વલા હોય છે." કાત્યાયનઃ–"જાન્હવી, યમુના, ગોદાવરી, સરસ્વતી, કૃષ્ણા, વેણી ને નદ, એમને રજોદોષ નથી." **બ્રહ્મપુરાણમાંઃ**–"ગોદાવરી, ભીમરથી, તુંગભદ્રા, વેણી, તાપી ને પયોષ્ણી એ વિંધ્યાચલની દક્ષિણ દિશામાં છે; અને ભાગીરથી, નર્મદા, યમુના, સરસ્વતી, વિશોકા ને વિતસ્તા, એ વિંધ્યાચલની ઉત્તર દિશામાં છે. આ બાર મહા નદીઓ દેવ,ઋષિ ને ક્ષેત્રથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. તેમને વિષે સ્નાન ને યાત્રા કરનારા માણસોને તે પાપથી પાવન કરે છે."

૮૨૯ **સ્મૃત્યર્થસારમાંઃ**—ગંગાયમુનાસરસ્વતી શબ્દ સ્મૃતિપુરાણાદિને વિષે છે. ત્યાં તેમના તીરમાં ન રહેતા હોય, તેમને પણ રજોદોષ લાગતો નથી એવું કહેછે. બીજી નદીઓમાં લાગે. તીરવાસી લોકોને તો બીજી મહા નદીઓમાં રજોદોષ હોય, તોપણ લાગે નહિ. [તીરનિવાસી ન હોય, તેમને લાગે છે.] વ્યાઘ્રપાદઃ–"સૂકાતું ન હોય એવા જીવતા પાણીવાળા વાપી કે કૂવા જે ગામમાં ન હોય, તે ગામના રહેવાસીને ઉપભોગવાસ્તે રજોદોષયુક્ત પાણીનો દોષ નથી." તે વિષે **મત્સ્યપુરાણઃ**–"પુણ્ય નદીની સાથે મળનારૂં દોષયુક્ત જલ પણ પવિત્ર છે." **મહાભારતમાંઃ**–"અપવિત્ર જલ પણ ગંગામાં મળ્યું, એટલે પાવન થાય છે." **કાલાદર્શમાંઃ**–"રજોદુષ્ટ નદીનું જલ ગોદાવરીઆદિ મહા નદીમાં મળ્યું, તે બીજા એટલે ગંગાદિના જલને બગાડતું નથી, ને પોતે પાવન થાય છે." [એ અર્થ મૂલકારે એ રીતે સ્પષ્ટ કર્યો છે.] રજોદોષવાળા નદીઆદિ જલમાં સ્નાનસંધ્યોપાસન ને દેવઋષિપિતૃતર્પણ કરવું નહિ.

૮૩૦ તે વિષે કહ્યુંછે કે, "રજોદોષયુક્ત નદી વગેરેના જલમાં સ્નાનસંધ્યાતર્પણાદિ કરવું નહિ." નદીના પ્રસંગથી તલાવ વગેરેના રજોદોષવિષે કહેછે. વર્ષાઋતુમાં જે નવીન જલ આવે,તે ત્રણ દિવસ અશુદ્ધછે. બીજા કાલમાંવરસાદ થઈને નવું પાણી આવે, તે દશ દિવસ અશુદ્ધ છે. તે વિષે સ્મૃતિસંગ્રહમાંઃ—"વર્ષાકાલમાં નવું જલ શુધ્ધ છે; પણ તે ત્રણ દિવસસુધી પીવું નહિ. અકાલે આવેલું નવું જલ દશ દિવસ પીવું નહિ. જો પીધું તો અહોરાત્ર ઉપવાસ કરવો." તથા કાલાદર્શમાંઃ—" તલાવ આદિમાં રહેલું જલ, પોતાના કાલમાં આવ્યું હોય, તો આરંભથી ત્રણ દિવસ અપવિત્ર છે, નહિતો દશ દિવસ અશુચિ છે; અને તે પૂર્વના જલમાં મિશ્રિત થયું હોય, તો અપવિત્ર થાય નહિ." નવા જલની બરાબર કે તેથી અધિક જુનું પાણી મળેલું હોય, તો નવું જલ શુધ્ધછે, તે વિષે ભવિષ્યત્પુરાણમાંઃ—"જુનું જલ નવા પાણીની સાથે બરાબરીનું કે અધિક મળેલું હોય તો,તે નવું આવેલું પાણી દોષવાળું ન થાય,એવું સૂરિ (વિદ્વાન્) લોકો કહેછે;"માટે તેમાંસ્નાનસંધ્યાદિ દેવર્ષિપિતૃતર્પણ ન કરવું,એવો વાક્યનો શેષ છે. તે વિષે વિશેષ વ્યાઘ્રપાદઃ—"ઉપાકર્મ, ઉત્સર્જન,પ્રેતસ્નાન ને ચંદ્રસૂર્યનું ગ્રહણ,એ નિમિત્તના સ્નાનમાટે રજોદોષ લાગે નહિ." તથાઃ—"જે જલ ગામનો જીવારો થવાને યોગ્ય છે અગર તે સિવાય બીજું જલજ નથી, એટલે ગામનો જીવારો થવાસારૂ બીજો રસ્તોજ નથી, તો તે નવા જલને રજોદોષ નથી." બીજી ગતિ નથી ને જીવન તેથીજ થવાનું હોય, તો દોષ નથી.

ઇતિ નદીના રજોદોષનો નિર્ણય.

—:(૦):—

અથ અગસ્ત્યના અર્ઘ્યનો વિધિ.

૮૩૧ મત્સ્યપુરાણમાંઃ—અગસ્ત્ય ઋષિ પોતાની પત્નીસહિત બ્રાહ્મણોની સાથે મલયાચલ પર્વતના એક દેશમાં તપ કરતા હતા; અને તે સમુદ્રને પી ગયા, તેથી પ્રસન્ન થયેલા શંકરબ્રહ્માદિ દેવતાઓએ વરદાન માગ એવું કહ્યું, ત્યારે અગસ્ત્યે કહ્યું કે, "પચીસ હજાર કોટિ (ક્રોડ) બ્રહ્મા થતાસુધી દક્ષિણાપથ નામે દક્ષિણ દિશાના માર્ગમાં હું વિમાનમાં બેસનારો થાઉં; ને મારા વિ-

માનનો જ્યારે ઉદય થાય, ત્યારે જે મારૂં પૂજન કરે, તે અનુક્રમે સાત લોકનો અધિકારી થાય, એવું વરદાન આપો". તે સાંભળી "તથાસ્તુ (તેમ થશે) કહીને જેવા આવ્યા હતા તેવા ગયા. માટે વિદ્વાનોએ અગસ્ત્યનો ઉદય થાય, ત્યારે સર્વકાલ તેનું પૂજન કરી અર્ઘ આપવો. અગસ્ત્યનો ઉદય થયાપછી સાત રાત્રિપછી કન્યા સંક્રાંતિ પહેલાં વિદ્વાનોએ તેનું પૂજન કરી અર્ઘ આપવો." તેનો પૂજાવિધિ એવો છે કે, "[અગસ્ત્યનો ઉદય થઈ સાત દિવસ ગયાપછી] વિદ્વાને દરરોજ ઉષઃકાલમાં(પાછલી પાંચ ઘડી રાત્રિએ) ઉઠીને ધોળા તિલમિશ્રિત જલથી સ્નાન કરી ધોળાં વસ્ત્ર પહેરીને પંચરત્ન, અનેક પ્રકારનાં ફલ, આંબાનાં પાંદડાં, [મોંઢા ઉપર] ઘી ભરેલું પાત્ર(ઢાંકણ)ને પુષ્પવસ્ત્રાદિ આભૂષણ,એ પદાર્થો સહિત જલ ભરેલા નવા (છિદ્ર રહિત) કુંભનું સ્થાપન કરવું. અને તેના મુખ ઉપર સુવર્ણની લાંબા ચાર હાથવાળી અંગુઠા જેટલી પુરૂષની મૂર્તિને આજુબાજુ ઉગેલા સાત ધાન્યસહિત સ્થાપન કરી તે ઘડાને ઉષઃકાલમાં નદીઆદિ પાણીના તીર પાસે લેઈ જઈને શ્રધ્ધાથી મળસ્કાની રાત્રિમાં અગસ્ત્યનું પૂજન કરી તેને અર્ઘ આપવો." તે એવી રીતે કે, "કાંસાના પાત્રમાં ધોળા પુષ્પચંદનઅક્ષતસહિત જલ ભરીને એકાગ્રચિત્ત થઈ દક્ષિણ દિશાભણી મુખ કરીને લંબોદર, દીર્ઘબાહુ (લાંબા હાથવાળા) ને દ્વિજમાં શ્રેષ્ઠ, એવા અગસ્ત્યને મંત્ર ભણી ઉછાળીને [કાંસાના પાત્રમાં તૈયાર કરેલો] અર્ઘ આપવો."

૯૩૨ અર્ઘના મંત્રઃ—"કાશ (કાસોટું અગર દર્ભની એક જાત)ના પુષ્પતુલ્ય વર્ણવાળા, અગ્નિ ને વાયુથી ઉત્પન્ન થએલા,મિત્રાવરૂણ દેવતાના પુત્રને ઘડામાંથી જન્મ પામેલા હે અગસ્ત્ય ઋષિ, હું તમને નમસ્કાર કરૂંછું. પૂર્વે જેમણે વાતાપિ નામના દૈત્યનું ભક્ષણ કર્યું ને સમુદ્રને પીને સૂકવી દીધો, એવા લોપામુદ્રાના પતિ શ્રીમાન્ અગસ્ત્યને હું નમસ્કાર કરૂંછું. વિંધ્યાચલની વૃદ્ધિનો ક્ષય કરનાર, મેઘજલ ને વિષનો નાશ કરનાર, રત્નપ્રિય, લંકામાં નિવાસ કરનાર, દેવર્ષિ હે અગસ્ત્ય ઋષિ, હું તમને નમસ્કાર કરૂંછું. લંકામાં રહેનાર અને ઉત્તમ ઋષિસહિત (રાક્ષસસહિત એવો પાઠાન્તર પણ છે.) લંકાના દ્વારમાં ઉદય થયેલા હે. અગસ્ત્ય ઋષિ, હું તમને નમસ્કાર કરૂંછું. મારો આપેલો આ અર્ઘ તમે ગ્રહણ કરો,રાજપત્નીઓના જેવો જેનો સદાચાર છે, એવી પતિવ્રતા ઋષિપત્ની લોપામુદ્રાના પતિ અગસ્ત્ય ઋષિને હું વારંવાર નમસ્કાર કરૂંછું. જે

અગસ્ત્યઋષિના ઉદયથી પાપ અને રોગનો નાશ થાયછે, તે પુત્ર ને શિષ્યસહિત અગસ્ત્યને હું નમસ્કાર કરૂં છું. ઘડામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા, મહા ભાગ્યવાન્, દેવોને શાંતિ કરનાર, પિતૃરૂપ, ઈશ્વરરૂપ (સમર્થ), જગત્‌ના નાથ, હે અગસ્ત્ય, મારા અર્ઘનું તમે ગ્રહણ કરો. વંશ એટલે વાંસના પાત્રમાં મૂકેલા ને રત્ન, સપ્ત ધાન્ય અને સપ્ત ફલયુક્ત એવા મારા આપેલા અર્ઘને તમે ગ્રહણ કરો. એ વિધિથી જે પુરૂષ અગસ્ત્યને સાત અર્ઘ આપે, તેને સાત લોકનું સુખ મળે. મરતાસુધી એ પ્રમાણે જે કરે, તે પરબ્રહ્મને પામે. તેની સાંગતાને માટે યથાશક્તિ હોમ, ગોપ્રદાન અને બ્રાહ્મણભોજન કરવું." નિર્ણયામૃતમાં:—"જો શક્તિ હોય તો, રૂપાની ખરીઓ સોનાનાં શીંગડાંને મુખ કરાવીને બહુ દૂધવાળી, વસ્ત્ર, ઘંટા, અલંકાર પહેરાવેલી વાછડાસહિત ધોળી ગાય બ્રાહ્મણને નમસ્કાર કરીને આપવી." એ રીતે અગસ્ત્યનો ઉદય થયેથી સાત દિવસપછી કહ્યાપ્રમાણે સંપૂર્ણ સામગ્રીયુક્ત અર્ઘ જન્મસુધી અથવા સત્તર વર્ષસુધી પૂજન કરીને આપવો, એવું કોઇક કહેછે.

ઇતિ અગસ્ત્યના અર્ઘ્રનો વિધિ.

ઇતિ અચલદ્વિવેદીકૃત નિર્ણયદીપકગ્રંથની ટીકામાં ઉપાકર્માદિ ચાર નિર્ણયો સંપૂર્ણ.

—:(૦):—

અથ સંક્રાંતિનો નિર્ણય

૮૩૩ સંક્રાંતિ બાર છે. તે વિષે કહ્યું છે કે, "કર્ક, મકર, સિંહ, કુંભ, વૃશ્ચિક, વૃષભ, તુલા, મેષ, કન્યા, ધન, મીન ને મિથુન." અલિ એટલે વૃશ્ચિક. એ વિષે વિશેષ કહેછે કે, "બે અયન, બે વિષુવ, ચાર ષડશીતિ ને ચાર વિષ્ણુપદી, એ રીતે બાર છે. તેમાં મકર સંક્રાંતિથી ઉત્તરાયન ને કર્કથી દક્ષિણાયન. તુલા ને મેષ બે સંક્રાંતિ વિષુવ. અને વૃષ, સિંહ, વૃશ્ચિક અને કુંભ, એમના સૂર્ય હોય, ત્યારે તેને વિષ્ણુપદી કહેછે. કન્યા, મિથુન, ધન ને મીન, એ ચાર સંક્રાંતિ ષડશીતિ મુખનામની છે. તે વિષે વૃદ્ધ વસિષ્ઠ:—"મકર ને કર્ક, એ બે સંક્રાંતિને અનુક્રમે ઉત્તર ને દક્ષિણ અયન કહેછે અને તુલા ને મેષ એ બેને વિષુવ કહે છે. બીજી રહી તે રાશિચક્રના મધ્યની છે. [ગ્રંથાર્થ આવ્યો છે.] વૃષ, વૃશ્ચિક, કુંભ ને સિંહ, એ રાશિને સૂ-

ર્યે ગતિ કરે, તો તેને વિષ્ણુપદી નામે કહેછે,ને તે વિષુવ કરતાં અધિક ફલ આપે છે. કન્યા, મિથુન, મીન ને ધનના રવિ હોય, તો તેને ષડશીતિમુખ કહેછે. તેનું ફલ પણ છાશીગણું છે,ને સંક્રાંતિનિમિત્ત સ્નાનદાન ન કરે, તો દોષ છે.

૮૩૪ શાતાતપઃ—"સૂર્ય સંક્રાંતિ પુણ્યરૂપ છે. તે નિમિત્ત માણસ સ્નાન ન કરે, તો સાત જન્મસુધી રોગી ને દુઃખી થાય; અને જો તે નિમિત્ત હોમ, શ્રાદ્ધ, દાન કરે તો, તે માણસને સૂર્ય સાત જન્મસુધી તે તે ફલ આપે છે." ઇત્યાદિ વચનથી સ્નાનાદિ કરવાની ઈચ્છા થઈ, તો કાલ અતિ સૂક્ષ્મછે, તેથી તે જાણી શકાય વા ન જાણી શકાય, તોપણ તેટલા કાલમાં સ્નાનાદિ કરવાનો અસંભવ હોવાથી સંક્રાંતિપ્રવેશના સમીપના કાલને પુણ્યપણું કહે છે. દેવલઃ—" સંક્રાંતિપ્રવેશનો કાલ અતિ સૂક્ષ્મ છે, તેથી માંસચક્ષુવાળાને જાણવાને કઠિન છે; માટે સંક્રાંતિ બેસે, તે વખતથી પહેલાં ને પછી ત્રીશ ઘડીને પવિત્ર કહેલી છે." આ વચન સર્વે સંક્રાંતિને સરખું લાગુ થયેથી બીજી સ્મૃતિમાં વિશેષ પ્રકાર કહેછે કે, "વૃષ, સિંહ, વૃશ્ચિક, કર્ક ને કુંભ, એ સંક્રાંતિનો આદિ ભાગ, મેષ ને તુલાનો મધ્ય ભાગ ને બાકીની સંક્રાંતિનો અંત ભાગ પુણ્યરૂપ છે.

૮૩૫ તે વિષે ગાલવઃ—"વષુવ સંક્રાંતિના મધ્ય ભાગમાં, વિષ્ણુપદ અને દક્ષિણાયનના આદિ ભાગમાં તેમ ષડશીતિમુખ અને ઉત્તરાયનના અંત ભાગમાં ઘણું ફલ છે."તે વિષે વિશેષ પ્રકાર. કર્ક સંક્રાંતિ બેસતા પહેલી ત્રીશ ઘડી પુણ્ય છે, અને મકર સંક્રાંતિ બેઠાપછી વીશ ઘડી પુણ્ય છે. વસિષ્ઠઃ— "ઉત્તરાયન બેઠાપછી ને દક્ષિણાયન બેસતા પહેલાં પુણ્ય છે." વળી તેજ કહે છે કે, "કર્કની પહેલી ત્રીશ ઘડી ને મકરની પછીની વીશ ઘડી પુણ્ય છે." બીજા નિબંધગ્રંથમાં ચાળીશ કહીછે. તેમ વિષ્ણુપદી સંક્રાંતિમાં પૂર્વની સોળ ને પછીની સોળ ઘડી પુણ્ય છે. તથા વૃદ્ધ વસિષ્ઠઃ—"વિષ્ણુપદીમાં પૂર્વની ને પછીની સોળ સોળ ઘડી પુણ્ય છે. " તેમ તુલા ને મેષની પહેલી દશ ને બેઠા પછીની દશ ઘડી પુણ્ય છે, તે વિષે વૃદ્ધ વસિષ્ઠજ કહે છે કે, " તુલા ને મેષની બેસતા પહેલી ને પછીની દશ દશ ઘડી પુણ્ય છે."

૮૩૬ ભવિષ્યોત્તરમાં પણઃ—"તુલા ને મેષની દશ પહેલી ને દશ પછીની પણ ઘડી પુણ્ય છે." તેમ ષડશીતિ નામની [કન્યા, મિથુન, ધન ને

મીન] સંક્રાંતિઓ બેઠાપછી ચારે મળીને સાઠ ઘડી પુણ્યકાલ છે, તે વિષે વસિષ્ઠઃ–"ષડશીતિ બેઠાપછી સાઠ ઘડી પુણ્ય છે." અહીં ષડશીતિમુખની ચારે સંક્રાંતિ મળીને સાઠ ઘડી પુણ્ય જાણવી. એટલે દરેકની પંદર પંદર થઇ; કારણકે દાનખંડમાં "ષડશીતિ બેઠાપછી અષ્ટિ (સોળ) ઘડી પુણ્ય છે," એવું વ્યાખ્યાન કર્યું છે. અથવા 'ષડશીતિ બેઠાપછી' એવું કહ્યું, તે ઘણી પુણ્યરૂપ છે, એ અભિપ્રાયથી કહ્યું છે. ષડશીતિમુખ સંક્રાંતિ બેસતા પહેલાં પણ પુણ્યકાલ છે, એવું દાનખંડમાં કહ્યું છે. "સંક્રાંતિ બેસતા પહેલાં ને પછી પણ પુણ્યકાલ સોળ સોળ ઘડીનો છે," એવું જાણવું. વિષુવાદિ સંક્રાંતિમાં અધિક ફલ આપનારો સૂક્ષ્મ પુણ્યકાલ કહે છે.

૮૩૭ ગાલવઃ–" વિષુવ સંક્રાંતિનો છ મુહૂર્ત્ત, ને ષડશીતિમુખનો બે મુહૂર્ત્ત પુણ્યકાલ છે. "તેમ વિષ્ણુપદનો ત્રણ મુહૂર્ત્ત પુણ્યકાલ મુનિઓએ કહ્યો છે." બીજે પ્રકારે કાલનો ભાગ કાલાદર્શમાંઃ–"સંક્રાંતિ દિવસે બેસે તો, તે આખો દિવસ પુણ્યકાલ છે; તેમાં સ્નાનાદિ કરવું." તેજ વાત મૂલકાર કહે છે કે, દિવસે સંક્રાંતિ બેસે તો, તે આખો દિવસ સ્નાનાદિ કર્મવાસ્તે પુણ્યકાલ છે. આદિ શબ્દથી શ્રાદ્ધદાન, દેવતાપૂજન લેવું. વૃદ્ધ વસિષ્ઠ પણઃ–"દિવસે સંક્રાંતિ બેસે તો, તે સઘળો દિવસ પુણ્યકાલ છે; અને જે જે ઘડી સંક્રાંતિની પાસેપાસેની હોય, તે તે એક કરતાં એક અધિક પુણ્ય છે." એ સર્વ સંક્રાતિને વિષે જાણવું. તે એ રીતે કે, ત્રીશ કે સોળ ઇત્યાદિ જે પુણ્યકાલની ઘડી કહી છે, તેમાંથી જે જે પાસેની હોય, તે તે અધિક પુણ્ય છે, એવું જાણવું. આ નિર્ણય દિવસે સંક્રાંતિ બેસે તેનો છે. રાત્રે બેસે તે વિષે વૃદ્ધ વસિષ્ઠઃ–"રાત્રે સંક્રાંતિ બેસે, તો સ્નાનદાન વિષે અર્ધો દિવસ પુણ્યકાલ જાણવો. તેમાં મધ્ય રાત્રિથી પહેલાં સંક્રાંતિ બેસે, તો પૂર્વ દિવસે મધ્યાન્હ પછીથી સાયંકાલસુધી, ને મધ્ય રાત્ર પછી બેસે, તો બીજે દિવસે સૂર્યોદયથી બપોરસુધી પુણ્યકાલ જાણવો." તથાઃ–" સંક્રાંતિની પાસેપાસેનો અર્ધો દિવસ સ્નાનદાનમાં પુણ્ય છે." [અર્ધા દિવસમાં પણ જે જે સંક્રાંતિની પાસેનો ભાગ હોય, તે વધારે પુણ્ય છે.]

૮૩૮ તેનો અર્થ એ છે કે, મધ્યરાત્રથી પહેલાં સંક્રાંતિ બેસે તો, પૂર્વ દિવસના ઉત્તરાર્ધમાં (જે જે ઘડી સૂર્યાસ્તની પાસે હોય તેમાં), અને મધ્યરાત્રપ-

છી સંક્રાંતિ બેસે, તો બીજા દિવસના પૂર્વાર્ધમાં (મધ્યાન્હથી પહેલી સૂર્યોદયની સમીપની ઘડીમાં] સ્નાનદાનાદિ કરવું, [એ અધિક પુણ્ય છે.] જે વચન છે કે, "વિષ્ણુપદીમાં ધન, મીન, નૃયુક્ (મિથુન) ને કન્યા, એ ચાર રાશિની સૂર્યસંક્રાંતિ રાત્રિના પૂર્વભાગમાં કે ઉત્તરભાગમાં થતી હોય, તો અનુક્રમે પૂર્વ દિવસની સાયંકાલે પાંચ ઘડી ને ઉત્તર દિવસની સવારની પાંચ ઘડી શ્રૌતસ્માર્તકર્મમાં પુણ્ય છે." એ રીતે રાત્રે પૂર્વોત્તર ભાગમાં સંક્રાંતિ હોય, તો પૂર્વોત્તર દિવસની પાંચ પાંચ ઘડી પુણ્યરૂપ કહી, તે અધિક પુણ્યના અભિપ્રાયથી છે. [કારણ કે તે સંક્રાંતિની પાસેની ઘડી છે.] એવું થયેથી સર્વ સંક્રાંતિઓમાં ગયેલી ઘડી ને આવતી ઘડી એવો વિચાર છોડીને, જે દિવસના અર્ધમાં સંક્રાંતિ સમીપ ઘડી આવતી હોય, તેમાં સ્નાનાદિ કરવું, એવું સિદ્ધ થયું. જો બરાબર મધ્યરાત્રેજ સંક્રાંતિ બેસે, તો તે વિષે હવે કહેછે.

૮૩૯ વસિષ્ઠઃ—"બરાબર મધ્યરાત્રેજ સંક્રાંતિ બેસે તો, તે વખતથી પહેલા કે પાછલા છ પ્રહર સંક્રાંતિના પુણ્યકાલના છે; તેમાં સ્નાનાદિ કરવું." એનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. વૃદ્ધ વસિષ્ઠ પણઃ—"બરાબર પરિપૂર્ણ અર્ધરાત્રે સંક્રાંતિ થતી હોય, તો કર્ક ને મકરસિવાયની બીજી સંક્રાંતિઓના બન્ને બાજુના બે દિવસ પુણ્યરૂપ છે." અહીં જોકે મધ્યરાત્રે સંક્રાંતિના બે દિવસ સ્નાનાદિમાં પુણ્ય કહ્યા, તોપણ સંક્રાંતિ બેસતીવેળા પૂર્વ દિવસની તિથિ હોય, તો પૂર્વ દિવસ પુણ્ય છે; જુદી તિથિ હોય તો, બીજે દિવસ પુણ્ય છે. તે વિષે કહ્યું છે કે, "જો સંક્રાંતિ બેસતીવેળા પૂર્વ દિવસથી જુદી તિથિ ન હોય, તો પૂર્વ દિવસ પુણ્ય છે, ને અર્ધરાત્રપછી સંક્રાંતિ બેસે, તો બીજે દિવસ પૂણ્ય છે." એટલે અર્ધરાત્ર પછી બેસે, તો પૂર્વ તિથિ કે બીજી હોય, તોપણ બીજે દિવસજ પુણ્ય જાણવો. રાત્રિસંક્રાંતિના બે દિવસ પુણ્ય કહ્યા, તે કર્કમકર સંક્રાંતિસિવાય બીજી સંક્રાંતિ વિષે જાણવા. હવે મકરકર્ક સંક્રાંતિનો વિશેષ પ્રકાર કહે છે.

૮૪૦ કાલાદર્શમાંઃ—"મળસ્કામાં વા મધ્યરાત્રે જો કર્ક સંક્રાંતિ થતી હોય, તો નરે (માણસે) પૂર્વ દિવસે સ્નાનદાનાદિ કરવું. પ્રદોષકાલમાં કે મધ્યરાત્રે મકર સંક્રાંતિ થતી હોય, તો બીજે દિવસે સ્નાનાદિ કરવું." અહીં નર શબ્દ છે, તેથી સર્વ વર્ણ જાણવા. ભવિષ્યોત્તરમાંઃ—મિથુન રાશિથી કર્કના સૂર્ય પ્રભાતમાં કે

મધ્યરાત્રે થતા હોય, તો પૂર્વ દિવસ પુણ્યરૂપ જાણવો." વૃદ્ધ ગાર્ગ્ય પણઃ– "અર્ધરાત્રે વા ત્યારપછી સૂર્યોદય થતાપહેલાં દક્ષિણાયન (કર્કસંક્રાંતિ) થતી હોય, તો પૂર્વ દિવસજ પુણ્ય છે." મકર સંક્રાંતિ વિષે તેજ કહેછે કે, "જો અસ્તમાન થતામાંજ મકર સંક્રાંતિ થતી હોય, કે પ્રદોષમાં વા મધ્યરાત્રે થતી હોય, તો બીજે દિવસે સ્નાનદાનાદિ કરવું." પ્રદોષ એટલે રાત્રિનો પ્રારંભ.

૮૪૧ એ રીતે પુરાણમાં પણઃ–"ધન રાશિને ત્યાગ કરીને મકર રાશિનો સૂર્ય પ્રદોષમાં કે અર્ધરાત્રે થતો હોય, તો સ્નાનદાનાદિ બીજે દિવસે કરવું." [એ વિષે વિચાર કરવો છે, વાસ્તે પ્રથમ શંકા ઉત્પન્ન કરેછે કે,] અર્ધ રાત્રે મકર કે કર્ક સંક્રાંતિ થતી હોય, તો વસિષ્ઠવચનમાં કહેલો વીશ કે ત્રીશ ઘડીનો પુણ્યકાલ પૂર્વ કે બીજે દિવસે પહોચી શકેછે, તેથી તેમને પુણ્યપણું ભલે થાઓ; પરંતુ જો મળસ્કામાં કર્ક સંક્રાંતિ હોય ને પ્રદોષકાલમાં મકર સંક્રાંતિ હોય, તો મકર ને કર્ક સંક્રાંતિના વીશ કે ત્રીશ ઘડીના કાલ કરતાં દૂરના પર કે પૂર્વ દિવસને પુણ્યપણું કેમ થશે? [એવી શંકા કરીને પોતેજ ઉત્તર આપેછે કે,] સાંભળ. 'મિથુનથી કર્ક સંક્રાંતિ' ઈત્યાદિ પૂર્વે કહેલા વાક્યથી પુણ્યપણાનું વિધાનછે,તેથી 'સામાન્ય વચનનો વિશેષ વચનથી બાધ થાયછે,' એ ન્યાયથી પૂર્વાપરદિવસને પુણ્યપણું સિદ્ધ થશે. તે એવી રીતે કે, "સંક્રાંતિના સમીપનું દિનાર્ધ પૂર્વ દિવસનું કે ઉત્તર દિવસનું જે આવે, તે પુણ્યરૂપ છે." ઈત્યાદિ વચનો સર્વ સંક્રાંતિ વિષે સામાન્ય (સાધારણ) છે, અને "મિથુન રાશિથી ઉતરીને કર્કના સૂર્ય પ્રદોષમાં કે મધ્યરાત્રે થાય,તો પૂર્વ દિવસ પુણ્યરૂપ છે." એ વચન કેવલ દક્ષિણાયન કર્ક સંક્રાંતિ વિષેજ છે. તેથી એ વિશેષ શાસ્ત્ર છે. [એ રીતે પૂર્વાપરદિવસને પુણ્યપણાની સિદ્ધિ થઇ, તોપણ એ સિદ્ધાંત નહિ લેવો.]

૮૪૨ કારણકે જોકે ન્યાયથી, દૂર પૂર્વાપરદિવસને પુણ્યપણું પ્રાપ્ત થયું, તોપણ સમીપ ભાગને પુણ્યપણાનું વિધાન કરનારાં આગળ કહેવાનાં અનંતભટ્ટીયાદિ વચનોની સાથે વિરોધ આવેછે. તેમણે કર્કમકરઅયનસંક્રાંતિ રાત્રે આવે, તો તેના સમીપના રાત્રિભાગને પુણ્યપણું કાલાદર્શમાં કહ્યુંછે, અને નિર્ણયામૃતમાં પણ કર્ક ને મકરની સંક્રાંતિ રાત્રે આવે, તો પુણ્યકાલથી દૂર પૂર્વાપર દિવસને પુણ્યપણું કહ્યું છે, તો સમીપ રાત્રિભાગને પુણ્યપણું છે,એમાં શું કહેવું? એ કૈમુત્યન્યાયથી [પૂર્વે સમજાવેલો છે.] અયન સંક્રાંતિમાં રાત્રે પણ સ્નાનદાનાદિ કરવાનું સિદ્ધ થયું. પારિજાતમાં પણ રાત્રિભાગને પુણ્યપણું

કહ્યુંછે. બીજું પુણ્યકાલથી દૂર દિવસને પુણ્યપણું બતાવનારાં વચનોનું બીજે પ્રકારે વ્યાખ્યાન કરે, તો એજ વચનોથી રાત્રિભાગને પુણ્યપણું પ્રાપ્ત થાયછે. તેનું વ્યાખ્યાન એવી રીતે કે, "મળસ્કામાં કે મધ્યરાત્રે કર્ક સંક્રાંતિ થતી હોય,તો સ્નાનદાનાદિક પૂર્વ દિવસે કરવું. પ્રદોષકાલમાં કે મધ્યરાત્રે મકર સંક્રાંતિ થતી હોય, તો બીજે દિવસે સ્નાનાદિ કરવું."

૮૪૩ તથાઃ-" મિથુનથી કર્કનો સૂર્ય થાય, " તથાઃ-" જો અસ્તમાન વખતે સક્રાંતિ થાય, " ઇત્યાદિ પૂર્વે કહેલા વચનોમાં પ્રભાત (મળસ્કુ) ને પ્રદોષ શબ્દ છે, તે તો કર્કમકરસંક્રાંતિસમયથી પૂર્વ ને પર કાલનો અતિશય (અધિકપણું) સૂચવનારા છે. [મૂલાર્થ આવી ગયો છે.] તે રીતે પ્રભાતે કર્ક સંક્રાંતિ હોય તો પૂર્વ દિવસે, ને પ્રદોષમાં મકરસંક્રાંતિ હોય તો બીજે દિવસે, એ રીતે દિવસ શબ્દની સાતમી વિભક્તિ છે, તેનો દિવસમાં એવો અધિકરણરૂપ અર્થ સંભવતો નથી; કારણકે દિવસને સંક્રાંતિના કહેલા ત્રીશ ને વીશ ઘડી પુણ્યકાલથી દુરપણું છે, માટે ' જન્મ થયેલા પુત્રનું નામકરણ દશમી રાત્રે કરવું;' એમાં દશમી રાત્રે એ સાતમી વિભક્તિનો અર્થ જેમ દશમી રાત્રે સૂતક હોયછે, માટે તેને દશમી રાત્રિને અતીત્ય એટલે ત્યાગ કરીને અગિયારમી રાત્રે કરવું, એવી ત્યાગલક્ષણા કરેછે, તેમ દિવસે, એ દિવસ શબ્દની સાતમી વિભક્તિની ત્યાગલક્ષણા કરવાથી, દિવસને ત્યાગ કરીને રાત્રિભાગને પુણ્યપણું દઢ થાય છે; માટે અયન સંક્રાંતિનિમિત્ત સ્નાન રાત્રે પણ કરવું. એ પ્રકારે કરેલા અર્થનો દાનખંડમાં અંગીકાર પણ કર્યો છે, તે પ્રમાણે ત્યાં લખ્યું છે. તે એવી રીતે કે, " રાત્રે સ્નાન ને વિશેષેકરીને દાન ન કરવું. " એ નિષેધ અયન સંક્રાંતિસિવાય અન્ય સંક્રાંતિ વિષે છે. જે સંક્રાંતિનિમિત્ત રાત્રે પણ સ્નાનાદિ કરવાનું વિધાન છે, તે તો અયન સંક્રાંતિવિષે છે.

૮૪૪ એ હેતુથીજ " કર્ક ને મકર સંક્રાંતિસિવાય, " એવું કહ્યુંછે, તેથી મકરકર્ક સંક્રાંતિનિમિત્ત રાત્રે પણ સ્નાનદાનાદિ કરવાને બતાવનારાં વચનોની મદદમાં " જે જે સમીપની ઘડી હોય, તે તે અધિક પુણ્ય છે, " એ વાક્ય લેવું. એ રીતે દાનખંડમાં લખ્યું છે, માટે જે રાત્રે અયન સંક્રાંતિ થઇ હોય, તે રાત્રિભાગની અજહલ્લક્ષણા કરવાથી સન્નિહિત પર ને પૂર્વ દિ-

વસને પુણ્યપણું છે. [અજહત એટલે ત્યાગ ન કરવો. લક્ષણા એટલે સંબંધી પદાર્થ લેવો. અહીં દિવસ પુણ્ય છે, એવું કહેવાથી દિવસનો ત્યાગ ન કરતાં, તે દિવસ ને સમીપ સંબંધવાળી રાત્રિ પણ પુણ્ય છે, એવી અજહત લક્ષણા લેવી.] એવું થયેથી મીથુનથી કર્કના સૂર્ય થાય, તો પૂર્વ દિવસ પુણ્યરૂપછે,ઇત્યાદિ દાનખંડના વાક્યોથી કહેલું સર્વ અનુકૂલ થયું. અથવા અયન સંક્રાંતિમાં રાત્રિની અજહલ્લક્ષણાના અભિપ્રાયથી ભવિષ્યોત્તરમાં અધિક પુણ્યકાલ કહ્યોછે. તે સંબંધી વચનઃ—" મળસ્કામાં કર્ક સંક્રાંતિ ને પ્રદોષ કાલમાં મકર સંક્રાંતિ આવે,તો અનુક્રમે પૂર્વ ને પર સાઠ ઘડી પુણ્ય છે. " [કર્કમાં પૂર્વ ને મકરમાં પર.,] એમાં વિશેષપ્રકાર. અયન સંક્રાંતિના સમીપના રાત્રિભાગમાં સ્નાનાદિ કરવાનો અસંભવ થાય, તો સમીપને દિવસે કરવું.

૮૪૫ તે વિષે કાલનિર્ણયદીપિકામાંઃ—"અયન સંક્રાંતિ મધ્યરાત્રિથી પહેલી કે પછી થાય તો, સંક્રાંતિના સમીપનો દિન કે દિનાર્ધ પુણ્યકાલ છે. આ વચન બન્ને અયનવિષે સાધારણ છે. અનંતભટ્ટે તો વિશેષ કહ્યું છે કે, "ધન, મીન, કન્યા ને મિથુન, એ રાશિને ઉલ્લંઘન કરીને બીજી રાશિને મધ્ય રાત્ર પહેલાં કે પછી સૂર્ય ગતિ કરતો હોય, તો પૂર્વદિવસની અપરાણ્હની પાંચ ઘડી ને બીજા દિવસની સવારની પાંચ ઘડી સ્નાનાદિમાં તથા દેવપિતૃના કામમાં પુણ્યકાલ છે,"એનો અર્થ સૂર્ય ધન કે મીનનું અતિક્રમણ (ઉલ્લંઘન)કરે, ત્યારે મકર કે મેષ સંક્રાંતિ થાય છે; અને કન્યા કે મિથુનનું ઉલ્લંઘન કરે, તો તુલા ને કર્ક સંક્રાંતિ થાય છે. અહીં બે અયન નામની ને બે વિષુવ નામની સંક્રાંતિ છે. એ સંક્રાંતિઓ રાત્રિના પૂર્વ ભાગમાં બેસતી હોય, તો અપરાણ્હની પાંચ ઘડી ને ઉત્તર ભાગમાં બેસતી હોય, તો સૂર્યોદયપછી બીજા દિવસની પાંચ ઘડી પુણ્યકાલ છે. અહીં પાંચ ઘડી અધિક પુણ્યકાલના અભિપ્રાયથી છે. શંકા કરે છે કે, **"मिथुनात्कर्क संक्रांतिः"** એ વાક્ય,

૮૪૬ તથા **"यद्यस्तमय वेलायां"** ઇત્યાદિ વાક્યો અનર્થક (નિષ્ફલ) થશે. તેનું ઉત્તર કે, એવું ન સમજીશ. એ વાક્યોનું અયન સંક્રાંતિ નિમિત્ત રાત્રે પણ સ્નાનદાનાદિ કરવા વિષે સફલપણું થશે, એવું અમે કહી

એ છીએ. માટેજ દાનખંડ કાલાદર્શ પારિજાત અને નિર્ણયામૃતાદિના ગ્રંથ કર્તાઓએ 'મિથુનથી કર્ક સંક્રાંતિ' ઈત્યાદિ વચનોના અર્થનો વિચાર કરતાં રાત્રે પણ સંક્રાંતિનિમિત્ત સ્નાનદાનશ્રાદ્ધાદિ કરવાવિષે પુણ્યકાલનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેમણે સંશયવાળાં વચનો લખ્યાં છે, તેમનું વ્યાખ્યાન આપ્યું નથી; ફક્ત રાત્રે પુણ્યરૂપ અર્થ માત્ર ગ્રહણ કર્યો છે. એ ગ્રંથોમાં અયનવિષે રાત્રિભાગને પુણ્યપણું બતાવનારાં વિશેષ વચન દેખાતાં નથી. કોઈ અન્ય ઠેકાણે હશે, તો શી હાનિ છે? એ વચનોનો અર્થ પૂર્વે અહીં વ્યાખ્યાન કર્યોછે. એવું થયેથી 'મકરકર્કસિવાય' એ વાક્યનો આ અર્થ છે કે,

૮૪૭ મકરકર્ક સંક્રાંતિનિમિત્ત સ્નાનાદિ રાત્રે ને દિવસે પણ કરવું. અન્ય સંક્રાંતિનિમિત્ત તો દિવસેજ કરવું; રાત્રે નહિ. તેથી સંક્રાંતિવિષે રાત્રે સ્નાનાદિનું વિધાન કરનારાં વચનો અયનસંક્રાંતિ વિષે જાણવાં. તથાઃ—"કર્કસંક્રાંતિની પૂર્વની ત્રીશ ઘડી ને મકરની પછીની વીશ ઘડી અને તુલામેષ વર્ત્તમાન હોય તો, તેની પૂર્વ ને પર દશ દશ ઘડી પુણ્ય છે." એવું વસિષ્ઠનું વચન છે. વર્ત્તમાન ને ઉભય શબ્દનો સંબંધ કર્ક મકરને પણ છે, એવું દાનખંડમાં વ્યાખ્યાન કર્યું છે; માટે મકર ને કર્કની પણ પૂર્વ ને પર ઘડી પુણ્યકાલ છે. તે દક્ષિણાયન ને ઉત્તરાયન સંક્રાંતિ રાત્રે થાય, તો રાત્રે પણ સ્નાનશ્રાધ્ધાદિ કરવું, એવો અર્થ લેવો. સમીપ ભાગના દિવસને પુણ્યપણું, ઇત્યાદિ બીજા સર્વ ધર્મ સર્વ સંક્રાંતિવિષે સાધારણ (સરખા) છે. "અર્ધ રાત્રિ પહેલાં સંક્રાંતિ હોય,તો પૂર્વ દિવસે મધ્યાન્હ પછી સ્નાનાદિ કરવું;અને અર્ધ રાત્રિ પછી સંક્રાંતિ હોય, તો બીજે દિવસે સૂર્યોદય પછી બે પ્રહરસુધી સ્નાનાદિ કરવું." ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓ, બન્ને અયન સંક્રાંતિઓ મળસ્કુંને મધ્યરાત્રે ઇત્યાદિ કાલમાં થતી હોય તો, ગ્રહણની પેઠે રાત્રે પણ સંક્રાંતિના સમીપ ભાગના પુણ્યપણાને ત્યાગ ન કરતાં સમીપ દિવસના ભાગનું પુણ્યપણુ લેઇને સમીપ દિવસના પુણ્ય કાલમાં સ્નાનશ્રાધ્ધાદિ કરવું એવુ કહેછે.કારણકે જેજે ઘડી સમીપ હોય,તે અધિક પુણ્ય છે, એવું વસિષ્ઠવચન છે. સ્મૃત્યર્થસારમાં મકરસંક્રમણની પૂર્વ ઘડી પણ પુણ્યકાલ છે, એવું કહ્યું, તેથી કર્કસંક્રમણની પછીની ઘડી પણ પુણ્ય છે, એવું જાણવું. [કર્ક સંક્રાંતિ બેઠાપછી દક્ષિણાયન થાય છે, ને મકર સંક્રાંતિ બેસતા પહેલાં દક્ષણાયન હોય છે, તેથી કર્કની પછીની ઘડી ને મકરની પ-

હેલી ઘડીમાં દક્ષિણ યન હોવાથી સ્નાનાદિ કરવું યોગ્ય નથી; પણ વિશેષ વાક્ય તે વિષે છે; માટે તેમાં કરવું.]

ઇતિ અયનવિષે વિશેષ પ્રકાર.

૮૪૯ એમાં 'કર્કની ત્રીશ ઘડી' ઈત્યાદિ વચન વિશેષ સંક્રાંતિઓનાં નામ કહી કહીને સ્નાનાદિનું વિધાન કરે છે, અને 'અર્ધરાત્રથી પહેલાં,' ઈત્યાદિ વચન તો વિશેષ કાલનું નામ કહી કહીને સ્નાનાદિનું વિધાન કરે છે; માટે બન્ને પ્રકારનાં વચનોનું બલ સરખું હોવાથી, આ બન્ને વચનોનો અને તેમાં કહેલા કાલનો વિકલ્પ સ્વીકારવો.

અથ સંક્રાંતિવિષે સાધારણ રીતે કહે છે.

"જે જે ઘડી સંક્રાંતિના સમીપની હોય, તે તે અધિક અધિક પુણ્યવાળી જાણવી. સર્વ સંક્રાંતિનો પુણ્યકાલ પૂર્વની ને પછીની સોળ સોળ ઘડીસુધી જાણવો; અને ચંદ્રસૂર્યગ્રહણમાં તો જેટલી ઘડીસુધી ગ્રહણ દેખાતું હોય તેટલી ઘડી પુણ્યકાલ જાણવો." જે વચન છે કે, "દિવસે સંક્રાંતિ થઈ હોય,-તો પૂર્વ અને બીજી એમ બે રાત્રિ, અને રાત્રે સંક્રાંતિ થઈ હોય, તો પૂર્વનો ને પછીનો એમ બે દિવસ મળીને દાનઅધ્યયનકર્મમાં પક્ષિણી સંક્રાંતિ લેવી." આ વાક્યવિષે બીજા નિબંધ ગ્રંથ) માં વેદ ભણાવવારૂપી દાનમાં ને વેદ ભણવારૂપી કર્મમાં પૂર્વ ને પર બન્ને દિવસને પુણ્યપણું કહીને ફરી કહ્યું કે, એ યોગ્ય નથી; કારણકે "અયનમાં ને વિષુવ સંક્રાંતિમાં (કર્કમકર અયન ને મેષતુલા વિષુવ) તેમ આષાઢશુક્લએકાદશીમાં, કાર્તિકશુક્લએકાદશીમાં અને ચાતુર્માસ્યની ક્રિયાએમાં વેદ ભણવો નહિ," એવું વચન છે. નિત્યબ્રહ્મયજ્ઞમાં વેદ ભણવાનો અનધ્યાય નથી. તે વિષે સ્મૃત્યંતરમાં:-"ઉપાકર્મમાં, નિત્યબ્રહ્મયજ્ઞમાં અને હોમમાં વેદ ભણવાનો અનધ્યાય નથી."

ઇતિ નિર્ણય.

:-(૦):-

સંક્રાંતિમાં કરવાનો વિધિ કહે છે.

૮૪૯ "સંક્રાંતિમાં ને ગ્રહણમાં સ્નાન, શ્રાદ્ધ ને દાન કરવું." તેમ "ગ્રહણ, સંક્રાંતિ, વિવાહ, મરણ ને વૃદ્ધિશ્રાદ્ધ, એટલે ઠેકાણે અને નિત્ય ને કામ્યવ્રતમાં સ્નાનદાનાદિ કરવું." આદિ શબ્દથી દેવાર્ચન, જપ, હોમ, ઇત્યા-

દિ જાણવું. વસિષ્ઠઃ—"સંક્રાંતિમાં સ્નાન કરી ઉપવાસ કરીને જે માણસ પ્રાતઃ કાલે શ્રીહરિનું પંચોપચાર પૂજન કરે, તેને કામનાનું ફલ મળે." તેમ "અયનમાં ને વિષુવમાં ત્રિરાત્ર ઉપવાસ કરી સ્નાન કરીને શ્રીહરિનું પૂજન કરે, તો તેને સર્વ કામનાનું ફલ મળે." સ્નાનાદિનું ફલ વૃદ્ધવસિષ્ઠ કહે છે કે, "જે ફલ દરરોજ સ્નાનાદિ કરવાથી થાય છે, તે ફલ અયનમાં કરવાથી કોટિગણું, વિષુવમાં લક્ષગણું અને ષડશીતિ ને વિષ્ણુપદી સંક્રાંતિમાં હજારગણું થાય." ભારદ્વાજઃ—"ષડશીતિમાં ને બન્ને વિષુવ સંક્રાંતિમાં જે દાન કરે, તો સમુદ્રનો અંત જણાય, પણ તેના ફલનો અંત જણાતો નથી." શાતાતપઃ—"અયન સંક્રાંતિમાં સર્વ કાલ, વિષુવ ને વિષ્ણુપદીમાં મધ્યકાલ અને ષડશીતિમાં અંત ભાગનો કાલ સ્નાનાદિવિષે આદરથી લેવો." કેવલ સૂર્ય સંક્રાંતિનેજ પુણ્યકાલ છે એમ નહિ, પણ સર્વ ગ્રહની સંક્રાંતિનો પણ પુણ્યકાલ છે.

૮૫૦ તે વિષે જ્યોતિઃશાસ્ત્રમાંઃ—તેનો અર્થ માત્ર અહીં કહીએ છીએ. સૂર્ય સંક્રાંતિની પૂર્વ ને પર સોળ સોળ ઘડી પુણ્યકાલ છે; તેમ ચંદ્રની પણ એક રાશિથી બીજી રાશિ કે નક્ષત્રમાં ગતિ થાય, ત્યારે પૂર્વ ને પર એક એક ઘડી ને તેર તેર પલ પુણ્યકાલ છે. એ રીતે મંગલની ચાર ઘડી ને એક પલ તેમ બુધની ત્રણ ઘડી ને ચૌદ પલ પૂર્વપર પુણ્યકાલ છે. ગુરૂની સાઢાચાર ઘડી ને સાત પલ પૂર્વ ને પર પુણ્યકાલ છે. એ કહેલા કાલમાં "આદ્ય, મધ્ય ને અંત ભાગમાં જપ, દાન ને હોમ કરનારને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય."

ઇતિ સંક્રાંતિનો નિર્ણય.

ઇતિ અચલદ્વિવેદીકૃત નિર્ણયદીપક ગ્રંથની ટીકામાં સ્નાનાદિ કાલજ્ઞાનસહિત સંક્રાંતિનો નિર્ણય.

અથ અધિકમાસનો નિર્ણય.

૮૫૧ તે મહીના ચાર પ્રકારના છે. તે વિષે કહ્યું છે કે, "પ્રતિપદાથી અમાવાસ્યા સુધીના માસને ચાંદ્ર કહેછે; સૂર્ય મેષાદિ રાશિનો થાય, તેને સૌરમાસ કહેછે; તેમ ચંદ્રમા સત્તાવીશ નક્ષત્રમાં ગતિ કરે [બારે રાશિ ભોગવે], તેને નાક્ષત્રમાસ કહેછે, ને બારે મહીના બરાબર ત્રીશ ત્રીશ દિવસનાજ ગણીએ, તો

વર્ષના ત્રણસેં સાઠ દિવસ થાય, તે માસને સાવન કહેછે." એજ પ્રમાણે બ્રહ્મ સિદ્ધાંતમાં કહ્યું છે કે, "શુકલપક્ષની પ્રતિપદાથી અમાવાસ્યા સુધીનો ચાંદ્રમાસ, બરાબર ત્રીશ દિવસનો સાવનમાસ, સૂર્ય એક રાશિ ભોગવે તેને સૌરમાસ, અને સર્વ નક્ષત્રોને ચંદ્ર ભોગવે તેટલા કાલને નાક્ષત્રમાસ કહે છે." હવે શુક્લ ને કૃષ્ણપક્ષના આરંભના ભેદથી ચાંદ્રમાસના બે ભેદ છે, તે વિષે ત્રિકાંડમંડનઃ—"ચાંદ્રમાસ પણ શુક્લપક્ષાદિ ને કૃષ્ણપક્ષાદિ એવો બે પ્રકારનો છે. તેમાં કૃષ્ણપક્ષાદિ માસ તો કેટલાક અંગીકાર કરતા નથી." કેટલાક એટલે વિંધ્યાચલથી દક્ષિણ દિશામાં રહેનારા. તેઓ શુક્લપ્રતિપદાદિ માસનો અંગીકાર કરેછે; કૃષ્ણપક્ષાદિનો નથી કરતા. હવે શુક્લપ્રતિપદાદિ અમાવાસ્યાંત ચાંદ્રમાસ જ્યારે સંક્રાંતિરહિત આવે, ત્યારે તે તેરમો અધિક માસ થાય છે.

૮૫૨ શંકા કરેછે કે, 'બાર માસનો સંવત્સર' એવી શ્રુતિ છે, તેથી તેરમો માસ કેમ કહોછો ? તેનું ઉત્તર કે, એ ખરૂં, પણ શ્રુતિમાંજ તેરમા માસનું અભિધાન (કહેવું) છે; માટે તેજ અધિકમાસને મલમાસ અને મલિમ્લુચ એવે નામે કહે છે. આ અધિક માસ આવવાના કાલનો નિયમ જ્યોતિઃ સાગરમાંઃ—"ત્રીશ માસથી ઉપર ને છત્રીશ માસની અંદર અધિકમાસ આવે છે, એવું બાદરાયણિ કહે છે." [મૂલકારે એજ અર્થ કર્યો છે.] વસિષ્ઠ સિદ્ધાંતમાં તો વિશેષ છે કે, "ગયેલા અધિકમાસથી આરંભ કરીને આવતા અધિક માસની અંદરના માસને ગર્ભમાસ કહે છે. એવા ગર્ભના બત્રીશ માસ, સોળ દિવસ અને ચાર ઘડીએ ફરી અધિકમાસ આવે છે. [મૂલાર્થ આવી ગયો છે.] એવું થયેથી શુક્લપક્ષ ને કૃષ્ણપક્ષ બન્નેમાં સૂર્ય સંક્રાંતિ ન આવે, તો તે સંક્રાંતિરહિતને અધિકમાસ કહે છે. તે સર્વ કર્મ કરવાને નિંદિત છે." એ વિષે બીજું વચનઃ—"જે માસની અમાવાસ્યાની અહોરાત્રમાં પણ સૂર્યસંક્રાંતિ થતી હોય તો તે માસ પવિત્ર છે; ને જો અમાવાસ્યામાં પણ ન થતી હોય [અમાવાસ્યાને ઉલ્લંઘન કરે] તો તે અધિકમાસ જાણવો.

૮૫૩ એનો અર્થ એવો છે કે, જો અમાવાસ્યામાં દિવસે કે રાત્રે સૂર્ય સંક્રાંતિ થતી હોય, તો તે ચાંદ્રમાસ પવિત્ર છે; ને જો અમાવાસ્યાની વ્યાપ્તિને ઉલ્લંઘન કરીને પ્રતિપદામાં સંક્રાંતિ થઈ, તો તે ચાંદ્રમાસ અધિક થાય, એવું અનંતભટ્ટે પણ વ્યાખ્યાન કર્યું છે. તે અધિમાસ એટલે અધિ-

ક તેરમો માસ સર્વ કર્મ કરવાને ત્યાજ્ય છે. તે વિષે પૈઠીનસિઃ—"સર્વ શ્રૌત ને સ્માર્તક્રિયા બાર માસમાં કરવી, ને તેરમે મહીને કરે તો તે નિષ્ફલ થાય છે; માટે તેરમા માસમાં શ્રૌતસ્માર્તક્રિયા કરવી નહિ; કરે તો પોતાના જન્મની હાનિ કરી અનર્થ ઉત્પન્ન થાય." ભૃગુ પણઃ—"સૂર્યની એક રાશિમાં બે અમાવાસ્યા થાય, તો તે અધિકમાસ દેવપિતૃક્રિયાનો હણનારો થાય છે." તેનેજ મલમાસ ને મલિમ્લુચ કહે છે. [ગ્રંથકારનો અર્થ આવી ગયો.] તે વિષે ગૃહ્ય પરિશિષ્ટમાંઃ—"એ મલિમ્લુચ માસ પાપથી ઉત્પન્ન થયેથી મલીન ને પાપરૂપ છે, તેથી તેમાં પિતૃનાં ને દેવનાં કર્મ કરવાને નિંદિત છે, માટે તેમાં તે કર્મ કરવાં નહિ. તે માસ પણ ચાંદ્ર કહેવાય છે.

૮૫૪ તે વિષે જ્યોતિઃશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, "એક વારમાં બે તિથિની સમાપ્તિ થાય, તેને દિનક્ષય કહેછે. એ રીતે એક સંક્રાંતિમાં બે માસની સમાપ્તિ, એટલે બે અમાવાસ્યાઓ આવે, તેને મલમાસ કહે છે." તથાઃ—"સૂર્યસંક્રાંતિરહિત શુક્લપક્ષાદિ માસ ચાંદ્ર છે; પણ તે ક્રિયાથી બાહ્ય છે, એવી દીપિકા છે." ગાર્ગ્યઃ—"જ્યારે બે અમાવાસ્યા સંક્રાંતિરહિત હોય, ત્યારે તે મલમાસ જાણવો; ને પછીનો તે નામવાળોજ બીજો માસ શુદ્ધ છે." મૈત્રેયસૂત્રમાં પણઃ—"જો બે અમાવાસ્યા થતા સુધી સૂર્ય એકજ રાશિને સંક્રાંતિ કરે, તો તે સંક્રાંતિરહિત પહેલો માસ મલિમ્લુચ ને બીજો શુદ્ધમાસ જાણવો." વ્યાસઃ-"જે માસની અમાવાસ્યાને ઉલ્લંઘન કરીને સૂર્યસંક્રાંતિ થાય, તો પૂર્વ માસનો ત્યાગ કરવો. એક છેલ્લી ઘડી અમાવાસ્યામાં પણ સૂર્યસંક્રાંતિ હોય, તો તેથી ઉત્તર માસ (બીજો માસ) અધિક જાણવો." અહીં સિનીવાલી શબ્દ છે, તેથી સંપૂર્ણ અમાવાસ્યા જાણવી; [ખંડિત નહિ] કારણકે અમાવાસ્યાની ઘડી માત્ર શેષ હોય, ને તેમાં સંક્રાંતિ થાય, તો તે સંક્રાંતિરહિત માસ નથી. તે વિષે કહ્યું છે કે, "દર્શ એક ઘડી શેષ હોય ને તેમાં સૂર્યસંક્રાંતિ થતી હોય, તો વિદ્વાનોએ તેને સંક્રાંતમાસ કહ્યો છે." અનંતે પણઃ—"સૂર્યે જે માસનું ઉલ્લંઘન કર્યું, તે ચાંદ્રમાસ મલિમ્લુચ છે. તે માસમાં જે કર્મ કહેલું હોય, તે તેમાં ન કરતાં તેથી બીજા ઉત્તર માસમાં કરવું. એ રીતે સાઠ દિવસના માસમાં પૂર્વાર્ધ એટલે પહેલા ત્રીશ દિવસ મલિમ્લુચ જાણવા; માટે તે પૂર્વાર્ધને તજીને તેમાં કરવાની પિતૃદેવની ક્રિયા ઉત્તર અર્ધમાસમાં કરવી."

૮૫૫ જ્યોતિઃપિતામહ પણઃ—"બાદરાયણ ઋષિઓએ સાઠ દિવસનો માસ કહ્યો છે, તેનો પૂર્વાર્ધ તજીને ઉત્તરમાસમાં ક્રિયા કરવી." તેમ ઋષ્યશૃંગ પણઃ—"બાર માસના સંવત્સર કરતાં અધિક તેરમો માસ અસુર લોકોનો હોવાથી નિંદિત છે, તેથી તેરમા માસમાં શ્રાદ્ધ કરે, તો તે પિતરોને મળતું નથી." ઈત્યાદિ સ્મૃતિ વચનથી અધિક માસમાં સાધારણ રીતે સર્વ કર્મનો ત્યાગ પ્રાપ્ત થયેથી કેટલાંક કર્મ કરવાની અનુજ્ઞા (આજ્ઞા) દેખાય છે. તે વિષે બૃહસ્પતિઃ—"મલિમ્લુચ માસમાં પ્રયત્નથી નિત્યનૈમિત્તિક કર્મ કરવાં; કારણ કે તે અમુક માસમાં કરવું, એવું માસના નામથી ન છતાં રોજ કરવાનું આવશ્યક છે." તેજ કહે છે કે, રોજને રોજ શ્રાદ્ધ, વૈશ્વદેવ, બ્રહ્મયજ્ઞ, દેવપૂજન ને અતિથિની પૂજા કરવી. મત્સ્યપુરાણમાં પણઃ—"દર્શશ્રાદ્ધ, નિત્યશ્રાદ્ધ, દરરોજ ગાય, તિલ, જમીન, સુવર્ણ ઇત્યાદિનું નિત્યદાન કરવાનો જે નિયમ હોય, તે મલમાસમાં પણ કરવું." તે બીજી સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે.

૮૫૬ કાલાદર્શમાંઃ—"મન્વાદિ તિથિનિમિત્ત દાન, તિલ, ગાય, પૃથ્વી, સુવર્ણ, ઈત્યાદિનું નિત્યદાન, સંધ્યા, સ્માર્તાગ્નિનું કર્મ, પર્વનિમિત્ત હોમ, આગ્રયણ, સાગ્નિના દર્શપૂર્ણમાસ, અગ્નિહોત્રનો નિત્યહોમ, દેવનું ને અતિથિનું પૂજન, વિધિપૂર્વક સ્નાન, અભક્ષ્ય ને અપેય (ખાવાપીવા લાયક ન હોય તે) નું વર્જન, પિતૃતર્પણ, જે આજીવનરૂપ નિત્યનિમિત્તવાળું, એ સર્વ નિત્યનૈમિત્તિક બન્ને માસમાં કરવું." પર્વહોમ એટલે સ્માર્તાગ્નિનો પાર્વણ સ્થાલીપાક. આગ્રયણ તો બીજા માસમાં કરવાના અસંભવરૂપ આપત્તિ હોય તો મલમાસમાં કરવું; નહિતો નહિ. એમનો અને આજીવન નિમિત્તનો નિત્યવિધિ છે; માટે આજીવનનિમિત્તનું કર્મ નિત્ય છે. તે પ્રકારે ગોભિલઃ—"નિત્યનૈમિત્તિક કર્મ, ને દાન, તીર્થસ્નાન, ગ્રહણાદિ નિમિત્તનું સ્નાન, શ્રાદ્ધ, નિત્યશ્રાદ્ધ, એ સર્વ મલિમ્લુચ માસમાં કરવું." આદિ શબ્દથી યુગાદિ ને મન્વાદિ જાણવાં. વળી ઋષ્યશૃંગે અધિકમાસમાં દર્શશ્રાદ્ધનો જે નિષેધ કર્યો છે, તે "સંવત્સરથી અધિક મલિનમાસ આવે, તો તેમાં દર્શશ્રાદ્ધ ન કરવું." એ અમાવાસ્યા સંબંધી કામ્ય દર્શશ્રાદ્ધનો છે.

૮૫૭ એ રીતે જાબાલિઃ—"મલિમ્લુચમાસમાં નિત્યનૈમિત્તિક શ્રાદ્ધ કર-

વું; પણ તિથિ, નક્ષત્ર કે વારમાં જે કામ્ય કહેલું હોય તે ન કરવું." તથા:- "જાતકર્મનું શ્રાધ્ધ, દર્શશ્રાધ્ધ, મલમાસમાં પણ કરવું; કારણકે વ્યાસનું વચન છે." સ્મૃતિસંગ્રહમાં:-"જાતકર્મ, પુંસવન ને સીમંતોન્નયન, એ નિમિત્ત ઉત્પન્ન થાય, તો તે મલમાસમાં પણ કરવાં." એમાં 'ચ' શબ્દ છે, તેથી અલભ્ય યોગમાં કહેલાં વ્રતો ને કૃચ્છ્રરૂપ વ્રતો જાણવાં. એ હેતુથીજ મરીચિઃ- "કંઈયોગ ને અલભ્યયોગનિમિત્ત કર્મ, સીમંત ને પુંસવન, એમાં દાનાદિ કહ્યાં છે, તે પ્રથમ મલમાસમાં પણ કરવાનો દોષ નથી." અલભ્યયોગ એટલે અર્ધોદય, મહાવ્યતીપાત, કપિલાષષ્ઠી, ઈત્યાદિમાં વિહિતશ્રાધ્ધ અને વ્રત કરવાં. તેમઃ-"રોગશાંતિમાટે અલભ્યયોગનિમિત્ત શ્રાધ્ધ, વ્રત અને પ્રાયશ્ચિત્ત, નિમિત્ત ઉત્પન્ન થયેથી બન્ને માસમાં કરવાં." રોગનિવૃત્તિમાટે નક્ષત્રશાંતિ, ગ્રહપૂજનાદિક અને નિમિત્ત ઉત્પન્ન થયું કે નૈમિત્તિક, એ પૂર્વ કે પર માસમાં જેમાં નિમિત્ત ઉત્પન્ન થાય, તેમાં કરવું. પ્રાયશ્ચિત્ત પણ નિમિ-તવશાત્ કરવું. તેમ અગ્નિનો નાશ થયો હોય, તો પુનરાધાન મલમાસમાં કરવું.

૮૫૮ મત્સ્યપુરાણમાં:-"ચંદ્રસૂર્યગ્રહણ, મરણ ને પુત્રજન્મ, એમાં મલમાસ હોય, તોપણ શ્રાધ્ધાદિ દાન કરવું; તેથી અક્ષય્ય થાય." વ્યાસઃ- "તીર્થસ્નાન, જપ, હોમ, જાતકર્માદિ ક્રિયા મઘા ને ત્રયોદશીના કારણથી શ્રાદ્ધનિમિત્ત ઉત્પન્ન થયું હોય તે, ને જેની કર્યા સિવાય ગતિ નથી, તેટલાં સર્વ મલમાસમાં કરવાં." તીર્થસ્નાન પૂર્વે જોયેલું હોય તેનું કરવું [નવિન તીર્થયાત્રા જવું નહિ.] કારણ કે "મલમાસમાં અપૂર્વ તીર્થ વર્જિત કરવું;" તેમ અપૂર્વ (નવિન) દેવનું દર્શન કરવા પણ જવું નહિ. કાણ્વગૃહ્યપરિશિષ્ટમાં:- "મલમાસમાં ગતિ નથી, તેથી નિત્યનૈમિત્તિક વગેરે કરવું." તથાઃ-ચંદ્રસૂર્ય ગ્રહણમાં સ્નાન, દાન, શ્રાધ્ધ, જપાદિ અને નિત્યનૈમિત્તિક, મલમાસ હોય તોપણ કરવું." ગૃહ્યપરિશિષ્ટમાં:-"વષટ્કાર રહિત હોમ, પર્વેષ્ટિ ને આગ્રહાયણ, એ મલમાસમાં કરવાં; કામ્ય ઇષ્ટિ ન કરવી." વષટ્કાર રહિત એટલે અગ્નિહોત્રાદિ હોમ. પર્વ એટલે ઇષ્ટિ. દુર્ભિક્ષ હોય તો આગ્રહાયણ કરવું. "ગર્ભનિમિત્ત, વાર્ધુષિક એટલે વૃદ્ધિજીવન (વ્યાજ), મરણ, શ્રાધ્ધકર્મ, માસિક, સપિંડીકરણ ને નિત્ય, એટલે ઠેકાણે મલમાસ વર્જિત કરવો નહિ." કામ્યઇષ્ટિ આદિ મલમાસમાં કરવી નહિ."

૮૫૯ તે વિષે વ્યાસઃ–"શ્રૌત ને સ્માર્તક્રિયા, જે બારે માસ કરવાની, તે મલમાસમાં પણ કરવી. કામ્યઇષ્ટિ વર્જિત કરવી." તેમ મલમાસમાં મરણ પામેલાનું દાહાદિ સર્વ પ્રેતકાર્ય કરવું. દીપિકાઃ–દાહાદિક, વર્ષી વગેરે સર્વ પ્રેતકર્મ કરવું. સત્યવ્રતઃ–"મલમાસમાં જો દ્વિજ મરણ પામે, તો તેની સર્વ પિંડોદકાદિ ઉત્તરક્રિયા કરવી." દ્વિજ શબ્દથી સર્વ વર્ણો લેવી. કાલાદર્શમાંઃ–મરણને આરંભીને દહન, અગ્નિઆચ્છાદન, તિલોદક, પિંડદાન, નવશ્રાદ્ધ, દ્વાદશાહ, ષોડશશ્રાદ્ધ ને સપિંડીકરણ સુધી ઉત્તરક્રિયા કરવી. સત્યવ્રતઃ–વર્ષ સુધી ઉદકુંભ ને ઘી મિશ્રિત અન્ન આપવું, અને સંવત્સર વધ્યો હોય, તોપણ પ્રતિમાસે માસિકો કરવાં." માસિક નૈમિત્તિક છે. બીજું પણ નૈમિત્તિક મલમાસમાં કરવું. તે વિષે ગભસ્તિઃ–"મલમાસમાં નૈમિત્તિક સિવાય કામ્યકર્મ કદાપિ ન કરવું. નૈમિત્તિક તો તેમાંજ કરવું." પ્રેતશ્રાદ્ધ નૈમિત્તિક છે, એ હેતુથી કાઠકગૃહ્યપરિશિષ્ટમાંઃ–"મરણથી આરંભ કરીને શ્રાદ્ધ, પિંડ, ઉદકક્રિયા ને સપિંડીકરણાંત સર્વ ક્રિયા જે વખતે પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે કરવી." યથાકાલ એટલે નિમિત્ત ઉત્પન્ન થાય કે તરતજ કરવી.

૮૬૦ તે વિષે હારીતઃ—" મલમાસમાં આબ્દિક, માસિક, પ્રેતકર્મ ને સપિંડાન્તક્રિયા અને વર્ષસુધી ઉદકુંભાદિ, એ સર્વ કરવું." સંવત્સર વધે તોપણ તેમાં આવેલા મલમાસમાં એક માસિક કરીને, બીજા શુધ્ધમાસમાં પણ ફરી તે માસિક કરવું. તે વિષે વસિષ્ઠઃ—સંવત્સર મધ્યે જો અધિમાસ આવે,તો માસિક કરવામાટે એક દિવસ વધારવો. [માસિક તિથિ વધારવી; એટલે સોળ માસિકો થવાનાં તે સત્તર થાય.] વૃદ્ધ વસિષ્ઠ પણઃ—"શ્રાદ્ધતિથિ પ્રાપ્ત થઈ ને અધિકમાસ હોય, તો બે શ્રાદ્ધ કરવાં. એવું કરેથી દોષ નથી." [બેમાસમાં બે શ્રાદ્ધ કરવાં.] પ્રેતશ્રાદ્ધ બે માસમાં બે કરવાં, એવું અનંતભટ્ટે વ્યાખ્યાન કર્યું છે, માટે આદ્યમાસિક જે કર્યું તે તો કર્યું, અને દ્વિતીયમાસિક, ત્રૈપક્ષિક ઈત્યાદિ મલમાસની પ્રાપ્તિને અનુસારે કરવું. ભવિષ્યત્પુરાણમાંઃ–"મરનારનું વર્ષ પૂરૂં થતાની અંદર મલમાસ આવે, તો તેનું વર્ષશ્રાદ્ધ તેમ પ્રતિમાસિક મલમાસમાં અને શુધ્ધમાં કરવું; કારણકે કાલવશાત્ સૂર્ય ચક્રની પેઠે ફરે છે, માટે સાંવત્સરિકશ્રાદ્ધ માસના ચિન્હવાળું કરવું;" એટલે પોષનું આવે તો માઘનું, ઇત્યાદિ તે તે નામવાળું. [માસનું નામ દેવું એજ ચિન્હ.]

૮૬૧ વ્યાસ પણઃ–"અધિકમાસમાં મરણ પામેલાને સૌરમાસ લેવો; કારણકે શ્રાધ્ધ, પિંડ, ઉદકક્રિયાદિમાં તેનો તેજ માસ છે." જો મરણમાસથી તેરમોજ મલમાસ આવતો હોય, તો તે મલમાસમાં સર્વ શ્રાધ્ધની સમાપ્તિ કરીને પ્રથમાબ્દિક શ્રાધ્ધ કરવું. તે વિષે પણ વૃદ્ધ વસિષ્ઠઃ–"દ્વિજોએ મલમાસમાં પણ પ્રથમ વર્ષીશ્રાદ્ધ કરવું. તેજ પ્રમાણે માસિકશ્રાધ્ધ ને સપિંડીકરણ પણ કરવું." બારમે દિવસે સપિંડીકરણ ન કર્યું હોય, તો તેરમા મલમાસમાં તે કરીને આબ્દિક કરવું. વર્ષ મધ્યે અધિમાસ આવે, તો અર્થાત્ ચૌદમે મહીને પ્રથમાબ્દિક કરવું. "પ્રથમાબ્દિક મલમાસમાં ન કરવું; પણ તેરમો મલમાસ આવે, તો તેમાં કરવું." તેમ મલમાસમાં મરણ પામેલાનો કેટલોક કાલ ગયાપછી ફરી મલમાસ આવે, તો પ્રતિસાંવત્સરિકશ્રાધ્ધ મલમાસમાંજ કરવું; શુધ્ધમાસમાં ન કરવું. તે વિષે ભૃગુઃ—"મલમાસમાં મરણ પામેલાનું જે પ્રતિસાંવત્સરિકશ્રાધ્ધ, તે ફરી મલમાસ આવે, ત્યારે તેમાંજ કરવું; બીજામાં ન કરવું." મલમાસસિવાયના બીજા માસમાં મરણ પામેલાનું ફરી આવેલા મલમાસમાં ન કરવું; એટલે મલમાંજ ન કરવું, તો બન્ને માસમાં કરવાનું આગળ કહેશે. મલમાસમાં મરણ પામેલાના પ્રત્યાબ્દિકના અભિપ્રાયથી શાતાતપ કહેછે કે, "સંવત્સરમાં એક નામવાળા બે માસ આવે, તો પહેલામાં પિતૃકાર્ય ને બીજામાં દેવકાર્ય કરવું."

૮૬૨ તે વિષે સત્યવ્રતઃ–"વર્ષે વર્ષે જે મૃતતિથિમાં શ્રાદ્ધ કરવાનું, તે જે મલમાસમાં મરણ પામેલો હોય, તે ફરી આવે ત્યારે તે મલમાસમાંજ કરવું, ને બીજા માસમાં મરણ પામેલાનું બીજા માસમાં કરવું." બીજા માસમાં એટલે શુદ્ધમાસમાં મરેલાનું શુદ્ધમાસમાંજ કરવું. એ સિવાય મલમાસમાં પ્રતિસંવત્સરીઆદિ શ્રાધ્ધ કરવાનું બતાવનારાં બીજાં વચનો મલમાસમાં મરેલાવિષે જાણવાં. મલમાસમૃતનું પ્રતિસાંવત્સરિકશ્રાદ્ધ મલમાસ ન હોય, તે વર્ષમાં શુધ્ધમાસમાં કરવું. તે વિષે વ્યાઘ્રઃ—"અધિકમાસમાં મરણ પામેલાને સૌરમાસ લેવો; કારણકે શ્રાધ્ધ, પિંડ, ઉદકાદિ ક્રિયામાં તેજ તેનો મુખ્ય દિવસ છે." તથા સ્મૃતિઃ–"જે મરનારનાં માસતિથિ સ્પષ્ટ જાણેલાં હોય, તેનો તેજ મૃતદિવસ છે, માટે તેમાંજ તેનું પ્રતિસાંવત્સરિકશ્રાદ્ધ કરવું." મલમાસસિવાયના માસમાં મરણ પામેલાના પ્રતિસંવત્સરી વિષે મલમાસ આવે તો, તે વિષે વિશેષ સત્યવ્રતઃ—"દરવર્ષ માતાપિતાની મરણતિથિનું

જે શ્રાદ્ધ, તે મલમાસમાં ન કરવું, એવું વ્યાઘ્રનું વચન છે;" પણ એ વચન બીજા પ્રતિસંવત્સરી વિષે જાણવું. પ્રથમ સંવત્સરી તો મલમાસમાં કરવાનું પહેલાં કહ્યું છે. તે વિષે વિશેષ સત્યવ્રત કહે છે.

૮૬૩ "જાતકર્મનિમિત્ત શ્રાદ્ધ, નવશ્રાદ્ધ અને પ્રતિસાંવત્સરિકશ્રાદ્ધ, એ મલમાસમાં પણ કરવાં." અહીં 'પણ' શબ્દથી અર્થ એવો નીકળે છે કે, કેવલ શુદ્ધમાસમાંજ કરવું, એમ નહિ; મલમાસમાં પણ કરવું. બન્ને માસમાં મૃતતિથિરૂપ નિમિત્તનું કાલાદર્શમાં એવું વ્યાખ્યાન કર્યું છે કે, મલમાસમાં મરેલાનું મલમાસમાં, ને બીજા માસમાં મરેલાનું મલમાસમાં ને શુદ્ધમાસમાં, એવાં બે શ્રાદ્ધ કરવાં. કાત્યાયન પણઃ—"ગર્ભનિમિત્ત, વાર્ધુષિક (વ્યાજ), પ્રેતશ્રાદ્ધ, માસિકશ્રાદ્ધ, પ્રતિસાંવત્સરિકશ્રાદ્ધ ને નિત્યશ્રાદ્ધ, એટલામાં અધિકમાસ વર્જિત ન કરવો." વ્યાસઃ—"બાદરાયણ ઋષિઓએ સાઠ દિવસનો માસ કહ્યો છે; તેમાં તે માસના ઉત્તરાર્ધમાં દેવકાર્ય, અને પૂર્વાર્ધ ને ઉત્તરાર્ધ બન્નેમાં પિતૃકાર્ય કરવું." જોકે પિતૃકર્મ શ્રાદ્ધ બન્નેમાં કરવાનું કહ્યું, તોપણ મરણદિવસનો પૂર્વ માસની જોડે સંબંધ છે, તેથી મરણતિથિ સૂની જવારૂપી દોષની નિવૃત્તિમાટે પૂર્વાર્ધમાં મરણતિથિનિમિત્ત બ્રાહ્મણ જમાડીને શુદ્ધમાસમાં શ્રાદ્ધ કરવું, એવું અનંતભટ્ટાદિ ગ્રંથોમાં કહ્યું છે. તથા બૃહત્પારાશરઃ—"મલમાસમાં પિંડરહિત ને શુદ્ધમાસમાં પિંડસહિત પ્રતિસાંવત્સરિકશ્રાદ્ધ કરવું. એ રીતે બન્ને માસમાં કરવું. તેમ મરણતિથિસિવાય યુગાદિ નિમિત્ત શ્રાદ્ધ પણ બન્ને માસમાં કરવું.

૮૬૪ તે વિષે સ્મૃતિસંગ્રહમાંઃ—"યુગાદિ, મન્વાદિ, માસિક, અપરપાક્ષિક ને તીર્થશ્રાદ્ધ, એટલાં બન્ને માસમાં કરવાં." અહીં અપરપક્ષ બારેમાસનો જાણવો; કારણ કે "સર્વ માસના અપરપક્ષમાં આપેલું શ્રાદ્ધ પિતરોને તૃપ્ત કરે છે." એ વચનથી મલમાસમહાલયાપરપક્ષમાં શ્રાદ્ધ ન કરવું; કારણકે "મહાલય ને અષ્ટકાશ્રાદ્ધ મલમાસમાં ન કરવું," એવું નિષેધક વચન છે. "જ્યાં બાર અષ્ટકા કરવી," એ અષ્ટકા પ્રતિપાદન કરનારા વચનથી બારેમાસ અષ્ટકા કરતો હોય, તેણે મલમાસમાં પણ અષ્ટકાશ્રાદ્ધ કરવું; અન્યથા નહિ. મરીચિઃ—"દરમાસે મરણતિથિમાં કરવાનું શ્રાદ્ધ, પ્રતિસાંવત્સરિકશ્રાદ્ધ અને મન્વાદિયુગાદિશ્રાદ્ધ, એટલાં બન્ને માસમાં કરવાં.

૮૬૫ જે જાબાલિ વચન છે કે, "એક રાશિના સૂર્યમાં જે અધિકમાસ આવે છે,તેમાં એકોદ્દિષ્ટશ્રાધ્ધ કરવું; શુદ્ધમાસમાં કદાપિ ન કરવું,તેનો એવો અર્થ છે કે, પુર્વમાસનિમિત્તનું એકોદ્દિષ્ટ બીજા માસમાં ન કરવું. શુધ્ધમાસમાં દેવકાર્ય, પવિત્રારોપણ, નાગપૂજાદિ, કુલધર્મ અને પ્રાપ્તકર્મ,ઉત્તરમાસમાં કરવાથી દોષ નથી,અનેએના વિધિનો લોપ થયો,એમ પણ થતું નથી.ગૃહ્યપરિશિષ્ટમાં:—"મલવેત્તા લોકો મલમાસને કાલનો મલ કહેછે, માટે તેમાં આવશ્યક કર્મસિવાય બીજો વિશેષ યજ્ઞ કરવો નહિ." દર્શપૂર્ણમાસાદિ કર્મસિવાય બીજાં વિશેષ કર્મ મલમાસમાં ન કરવાં. બીજામાં કરવાથી જેના વિધિનો લોપ ન થતો હોય, તેવાં કર્મ ઉત્તરમાસમાં કરવાં. જેમ વસંત ઋતુમાં કરવાને કહેલો જ્યોતિષ્ટોમયાગ બીજા વૈશાખમાં કરવાથી વિધિનો લોપ નથી; કારણ કે બીજા માસમાં વસંત ઋતુજ છે,

૮૬૬ તેમ હારીતઃ—"ઉપાકર્મ, ઉત્સર્જન, કામ્ય,ઉત્સવ (જન્માષ્ટમીઆદિ) અને અષ્ટકા,એટલાં માસવૃદ્ધિ હોય તો,પિતૃકર્મસિવાય બીજા માસમાં કરવાં." વળી " ઈશાનબલિ, વિષ્ણુનું શયનવ્રત (આષાઢીએકાદશી) ને પરિવર્ત્તન (ભાદ્રપદએકાદશી)નવરાત્રમાં દુર્ગાનું અને ઇંદ્રનું સ્થાપન ને વિસર્જન, [ચૈત્રસુદિ પડવામાં] ઈંદ્રના ધ્વજનું ઉત્થાન (ઉભો કરવો તે) ને અન્ય દેવકર્મ, અને પૂર્વમાસમાં જે નિષિદ્ધ કરેછે, તે સર્વ બીજા માસમાં કરવાં."દમનારોપણ,સર્પબલિ,અવરોહણ નામનું કર્મ અને આગ્રહાયણી ઇષ્ટિ, (જે ત્રણે સ્માર્તયજ્ઞ છે,) એ મલમાસમાં ન કરવાં. તેમ મલમાસમાં વર્જ્ય કરવાનાં પરિશિષ્ટમાં કહેછે કે, "સોમયાગાદિ કર્મ, આગ્રયણ, અગ્નિઆધાન અને ચાતુર્માસ્યવ્રતનો આરંભ નિત્ય છે, તોપણ તે મલમાસમાં વર્જિત કરવાં. [મૂલાર્થ આવી ગયો છે.] તથાઃ—"ઉપાકર્મ, હોમ, શ્રાદ્ધ, પર્વ (કપિલા ષષ્ઠી મહાવ્યતીપાતાદિ) ને ઉત્સવ, એ શુદ્ધમાસમાં કરવાં. મલમાસમાં કરે તો નિષ્ફલ થાય."પારાશરઃ"—"જે માસમાં શુક્લપક્ષ, કૃષ્ણપક્ષ કે અમાવાસ્યામાં પણ સંક્રાંતિ ન હોય, તે માસસંબંધી કર્મ ઉત્તરમાસમાં કરવું. તે માસસંબંધી એટલે તે માસના નામથી વિહિત કર્મ.

૮૬૭ તે એવું કે, વૈશાખમાં અક્ષયતૃતીયા, જેષ્ઠમાં વટસાવિત્રી, આષાઢમાં ચાતુર્માસ્યવ્રતનો આરંભ અને શ્રાવણમાં જન્માષ્ટમી, ઈત્યાદિ તે

તે માસમાં વિહિતછે, માટે તે મલમાસમાં ન કરવાં," તેમ ગ્રંથાન્તરમાં:—"સ્પષ્ટ-માસનું નામ દેઈને કરવાને કહેલું મલમાસમાં ન કરવું."તેમ કામ્યકર્મનો આરંભ કર્યાપછી સમાપ્તિ થતા પહેલાં વચમાં મલમાસ આવી પડે, તોપણ તે આરંભેલું કામ્યકર્મ કરવું; કારણ કે ચાતુર્માસ્યનાં વ્રતો કાર્ત્તિકમાં સમાપ્તિ કરવાનાં સંકલ્પેલાં હોય, તેમનો વચમાં ત્યાગ કરે, તો સંકલ્પની સાથે વિરોધ આવે, તે અન્યાય છે; એવું અનંતભટ્ટે કહ્યું છે. [એ રીતે સર્વ વ્રતોનું જાણવું.] કામ્યનો આરંભ ને સમાપ્તિ મલમાસમાં કરવી નહિ. તે વિષે પુરાણ ને સ્મૃતિઃ—"જે સૂર્યસંક્રાંતિરહિત માસ છે, તે મને માન્ય નથી; તેમાં વ્રતની ને યજ્ઞોની સમાપ્તિ કે આરંભ કરવો નહિ."કાલાદર્શમાં પણઃ—"મલમાસમાં વ્રતનો આરંભ ને સમાપ્તિ, કામ્યકર્મ અને પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત, એ ન કરવાં." પાપનિવૃત્તિ માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું રહેલું હોય તે ન કરવું. તે માસમાંજ ઉત્પન્ન થયું હોય, તો તેમાં કરવું.

૮૬૮ જ્યોતિઃ પારાશરઃ—"અગ્નિઆધાન, પ્રતિષ્ઠા, યજ્ઞ, દાન, વ્રત, વેદવ્રત, વૃષોત્સર્ગ, ચૌલકર્મ, મેખલા (જનોઈ), માંગલ્યકર્મ ને રાજ્યાભિષેક, એ મલમાસમાં ન કરવાં." પ્રતિષ્ઠા એટલે દેવ, વાવ, કૂવા, તલાવ, બાગ,ઈત્યાદિની સ્થાપના. યજ્ઞ એટલે અગ્નિષ્ટોમાદિ. દાન એટલે શાસ્ત્રપ્રસિધ્ધ સોળ મહાદાનો, તેમ જલ, ઘૃત, દહિં, દૂધ, ઈત્યાદિની ધેનુ, વાહન, ઘર, બેમુખી ગાય, ઇત્યાદિ દાનો. ગ્રંથાંતરમાં કામ્યવ્રતો,વેદ ભણવાસંબંધી વ્રાતિકાદિ વ્રતો અને વૃષોત્સર્ગ કામ્ય જાણવાં;નૈમિત્તિક નહિ. એ વગરે કર્મો મલમાસમાં વર્જિત કરવાં.વૃષોત્સર્ગ વિષે બૌધાયનઃ—અથ વૃષોત્સર્ગ બે પ્રકારનોછે. કામ્ય અને નૈમિત્તિક. જે એકાદશાહને દિવસે થાયછે, તે નૈમિત્તિક છે; અને કાર્ત્તિકી ને વૈશાખીપુનમમાં, ગ્રહણમાં અને સંક્રાંતિમાં કરવાનો વૃષોત્સર્ગ કામ્ય છે. ચૂડાચૌલકર્મ પ્રસિધ્ધ છે. મેખલા, જનોઈ ને પ્રથમ રાજ્યાભિષેક, એટલાં મલમાસમાં વર્જિત કરવાં. [ગ્રંથકારે કરેલો અર્થ ટીકામાં આવી ગયો છે.] તે વિષે વસિષ્ઠઃ—"વાપી, કૂપ ને તલાવઆદિની પ્રતિષ્ઠા, અને યજ્ઞકર્મ, મહા દાન ને વ્રતો મલમાસમાં ન કરવાં."

૮૬૯ ગાર્ગ્યઃ—"નામકર્મ, અન્નપ્રાશન, ચૌલ, વિવાહ, મૌંજીબંધન (જનોઈ), નિષ્ક્રમ (છોકરાને ચોથા માસમાં થાય છે તે સંસ્કાર), જાતકર્મ અ-

ને કામ્ય વૃષોત્સર્ગ," એ મલમાસમાં ન કરવાં." મરીચિઃ—"ગૃહપ્રવેશ,ગોદાન (જનોઇ દીધેલાનું સોળમે વર્ષે થાય છે તે), સ્થાન બાંધવું, આશ્રમગ્રહણ કરવો ને મહોત્સવ (જન્માષ્ટમીઆદિ),એટલાં મલમાસમાં અને ગુરૂશુક્રના અસ્તમાં ન કરવાં." આશ્રમ એટલે વાનપ્રસ્થ ને સંન્યાસ. દૈવયોગથી રહેલો મહોત્સવ મલમાસમાં ન કરવો. અતિપન્ન એટલે રહેલો દેવનો મહોત્સવ, એવું કાલાદર્શમાં કહ્યું છે. મત્સ્યઃ—"આધાન, યજ્ઞકર્મ, પ્રાયશ્ચિત્ત અને વ્રતો, એ મલમાસમાં ને ગુરૂશુક્રના અસ્તમાં ન કરવાં." ઉપપ્લવ એટલે અસ્ત.

૮૭૦ ગાર્ગ્યઃ—"નવીન દેવનું પૂજન શુક્રના અસ્તમાં કરે, તો શોક ઉત્પન્ન થાય; તેમ મલમાસમાં નવીન તીર્થયાત્રા ન કરવી." શુક્ર શબ્દથી ગુરૂ પણ જાણવો. તથાઃ—"ગુરૂ ને શુક્ર અસ્ત પામ્યા હોય, અગર બાલ્ય કે વૃદ્ધ અવસ્થાવાળા હોય તેમાં, ને મલમાસમાં વ્રતનું ઉદ્યાપન ને આરંભ ન કરવો. સ્મૃતિસંગ્રહમાંઃ—"દર્શપૌર્ણમાસઇષ્ટિનો આરંભ,અગ્નિઆધાન ને પાંચ કૂર્મ શિલાદિ દેવતાઓની પ્રતિષ્ઠા, એટલાં મલમાસમાં ન કરવાં. [ગ્રંથાર્થ આવી ગયો છે.] ગાર્ગ્યઃ—"નામકર્મ ને જાતેષ્ટિનો જે વિહિતકાલ હોય, તેમાં તે કરવાં. તે કાલ ઉલ્લંઘન થયો, તો પ્રશસ્ત (શ્રેષ્ઠ) પુણ્યમાસમાં કરવાં." શ્રીમહાભારતમાંઃ—"પ્રથમ રાજ્યાભિષેકને શુધ્ધ કાલની આપેક્ષા છે. પ્રતિસાંવત્સરિકશ્રાધ્ધ તો નિત્ય છે, માટે પોતાના કાલમાં થાય." [શુદ્ધ કાલ જોવાની જરૂર નથી.] હવે નિત્ય ને નૈમિત્તિકનો મલમાસવિષે વિશેષ કહે છે.

૮૭૧ હારીતઃ—" અધિકમાસમાં વૃધ્ધિશ્રાદ્ધ, તેમ કામ્યકર્મનો આરંભ ને મરનારના પ્રથમ વર્ષસિવાયનું આભ્યુદયિક શ્રાધ્ધ ન કરવું." પ્રથમ વર્ષ સિવાય એટલે પ્રથમ વર્ષનો ત્યાગ કરીને બીજું આભ્યુદયિકશ્રાદ્ધ મલમાસમાં ન કરવું. પ્રથમ સંવત્સરમાં મલમાસ આવે, ત્યારે મલમાસમાં મરણ પામેલાનું કે બારમે મહીને સપિંડીકરણ કરે," તેનું સપિંડીકરણ થયાપછી બીજે દિવસે કરવાનું આભ્યુદયિક મલમાસમાં પણ કરવું. "ભાઈ, ભત્રીજો, કોઇ સપિંડ કે શિષ્યે સપિંડીકરણ કરીને આભ્યુદયિકશ્રાદ્ધ કરવું." આભ્યુદયિક વૃધ્ધિશ્રાદ્ધ વિશ્વરૂપાચાર્યે વિભાગપ્રકરણમાં કહ્યું છે. તથાઃ—"સપિંડીકરણ કર્યાપછી જે કંઈ શ્રાધ્ધકર્મ ને યજ્ઞ કે પૂર્ત (વાપીકૂપાદિ) તે મલમાસમાં ન કરવું," એવું કહ્યું છે, તોપણ દર્શશ્રાધ્ધ વિષે તો મલ

માસમાં મરણ પામેલાનું બારમે દિવસે સપિંડીકરણ થયાપછી મલમાસમાં પણ અમાવાસ્યાનો એટલે દર્શશ્રાદ્ધનો આરંભ થશે. કારણકે "જાતકર્મનિમિત્ત શ્રાદ્ધ ને દર્શશ્રાદ્ધ મલમાસમાં કરવાં," એવું વચન છે.

ઇતિ અધિમાસનો નિર્ણય.

૮૭૨ ફરી એ વિષે વિશેષ જ્યોતિઃસિદ્ધાંતમાં:—"તુલા, કન્યા, વૃશ્ચિક, ધન, મકર ને કુંભ, એ રાશિનો સૂર્ય હોય, ત્યારે અધિકમાસનું વિધાન નથી." આ વચનનો અર્થ એ છે કે, ઘટ એટલે તુલારાશિથી માંડીને કહેલા ક્રમથી કુંભરાશિસુધી ગમે તે રાશિમાં સૂર્ય હોય, ત્યારે સ્વાભાવિક અધિકમાસ આવતો નથી. ફક્ત ભાદ્રપદમાસની અમાવાસ્યામાં કન્યાનો સૂર્ય થઇને તે પછીની અમાવાસ્યાને પણ ઉલ્લંઘન કરીને પ્રતિપદા કે દ્વિતીયાને દિવસે તુલાનો સૂર્ય થાય, ત્યારે આશ્વિન અધિકમાસ થાય. તે વિષે કહ્યું છે કે,"કન્યાના સૂર્ય (પિતૃપક્ષ) માં જે સોળ દિવસ છે,તે યજ્ઞતુલ્ય છે; તેમાં આપેલા શ્રાદ્ધથી પિતરોની અક્ષય્ય તૃપ્તિ થાય છે." એ વચનમાં કહેલા સોળ શ્રાદ્ધની પૂર્તિ અશ્વિનમાસની પ્રતિપદાને દિવસે થાય છે. તે સોળમું શ્રાદ્ધ અધિકઅશ્વિનપ્રતિપદામાં પ્રાપ્ત થયું; તથાપિ તે અધિકમાસ છતાં પણ નથી, એ અર્થ છે. સોળ દિવસમાં કન્યાસંક્રાંતિનિમિત્ત સોળ શ્રાદ્ધોને નૈમિત્તિકપણું છે. તેથી નૈમિત્તિકશ્રાદ્ધનો મલમાસમાં પણ નિષેધ નથી. તે વિષે પ્રજાપતિઃ— "અધિકમાસમાં નૈમિત્તિકશ્રાદ્ધ વર્જિત કરીને કામ્ય કદાપિ ન કરવું; કારણકે નૈમિત્તિકને તો તેમાં કરવાનું કહ્યું છે. આર્યપ્રતિપદા (આજા પડવા) નું શ્રાદ્ધ તો આશ્વિનમાસની પ્રતિપદાનિર્મિત્ત છે, તેથી તે મલમાસમાં ન કરવું; અથવા તે પિતૃકાર્ય છે, માટે બન્ને માસમાં કરવું. અથ જે વર્ષમાં આશ્વિન અધિકમાસ થાય, તે વર્ષમાં દ્વિસંક્રાંતમાસ (એક માસમાં બે સંક્રાંતિ થાય તે) હોયજ;તેને પણ મલમાસ કે ક્ષયમાસ કહે છે. તે વિષે ગ્રંથાંતરમાં:—"બે સંક્રાંતિવાળા માસને મલમાસ કે ક્ષયમાસ કહે છે." એક માસમાં બે સંક્રાંતિ બેસતી હોય, તે પણ શુક્લપક્ષાદિ ચાંદ્રમાસ જાણવો. જે માસમાં સૂર્ય બે રાશીને ગતિ કરે, તે મલમાસ જાણવો, તે વિષે સત્યવ્રતઃ—"જે માસમાં સૂર્ય બે રાશિને સંક્રાંતિ કરે, તે અધિકમાસ નથી, તો તે કેવલ મલમાસ છે." એને અધિકસંજ્ઞા નથી, કેવલ મલમાસસંજ્ઞા છે.

૮૭૩ કાઠકગૃહ્યમાંઃ—"જે માસમાં સંક્રાંતિ થતી ન હોય, અગર બે સંક્રાંતિ થતી હોય, તેને મલમાસ કહે છે; તે ત્રીશમો માસ થાય છે." કોઈક ગ્રંથમાં 'ત્રયોદશમો' એવો પાઠ છે. આ દ્વિસંક્રાંતિ માસને ક્ષયમાસ કહે છે, તે વિષે જ્યોતિઃસિદ્ધાંતમાંઃ—" સંક્રાંતિરહિત માસને અધિકમાસ, અને દ્વિસંક્રાંતિમાસને ક્ષયમાસ કહે છે, અને એ કોઈક સમયે આવે છે. ક્ષયમાસ કાર્ત્તિકાદિ ત્રણમાંથીજ એક થાય; બીજા ન થાય. તે વર્ષમાં અધિકમાસ બે આવે." દ્વિસંક્રાંતિ એટલે જે માસમાં બે સંક્રાંતિ થાય,તે સકલ કર્મને હણનારો છે, ને તેને મલમાસ કે ક્ષયમાસ કહે છે. તે કાર્તિકાદિ ત્રણ માસમાંનોજ થાય; બીજા માસ પૈકી ન થાય. જે વર્ષમાં ક્ષયમાસ આવે, તેમાં ક્ષયમાસથી પહેલાં ત્રણ માસ પૈકી એક અધિક થાય, ને પછીથી એક અધિક થાય; એ રીતે બે અધિકમાસ થાય. એ રીતે તેર માસવાળા વર્ષમાં અધિકમાસ એવું નામ, ક્ષયમાસપછીના સંક્રાંતિરહિત માસનું છે; તેથી પૂર્વ માસનું નથી. તે વિષે તેમાંજ કહ્યું છે કે, " એક વર્ષમાં બે સંક્રાંતિરહિત માસ આવે, ત્યારે બીજા સંક્રાંતિરહિતને અધિકમાસ કહે છે; પહેલાને નહિ. કારણકે વર્ષમાં તેર માસ આવે, પણ ચૌદ માસ હોતા નથી, એવું શ્રુતિ કહે છે. જ્યારે આશ્વિનાદિ છ માસમાં એક અસંક્રાંતમાસ ને ચૈત્રાદિ છ માસમાં એક અસંક્રાંતમાસ આવે, ત્યારે બીજા વચનમાં પણ પછીના અસંક્રાંતમાસને અધિમાસ કહ્યો છે.

૮૭૪ તે વિષે બ્રહ્મસિદ્ધાંતમાંઃ—"ચૈત્રથી પછી જે અસંક્રાંત માસ આવે,તેને અધિક સંજ્ઞા નથી; દ્વિસંક્રાંતપછી જે અસંક્રાંત માસ આવે,તેને અધિક સંજ્ઞા છે. કારણ કે સર્વ શાસ્ત્રમાં દીઠુંછે કે, બે અસંક્રાંતમાસ આવે, તો બીજાને અધિક ગણીને તેથીજ તેર માસની પૂર્તિ થાયછે." અસંક્રાંત પૂર્વમાસથી નહિ, પણ બીજા માસથી તેરમાની પૂર્તિ શાસ્ત્રમાં દીઠી છે; અથવા આશ્વિનાદિ છ માસમાંજ ક્ષયમાસ આવેછે, તેથી પૂર્વ ને પછી, એવા બે અસંક્રાંત માસ આવેછે, એવું પહેલાં કહ્યુંછે, તે પૈકી પછીનો અસંક્રાંતમાસ અધિક જાણવો. ચૈત્રાદિ છ માસમાંતો બે અધિક આવતા નથીજ; કારણ કે તે તો ક્ષયમાસની બે બાજુ આવે. ક્ષયમાસવાળા વર્ષમાં તો ઉત્સવમંગલાદિ કાર્યમાં બે અસંક્રાંતમાસ ને એક ક્ષયમાસ,એ ત્રણે તજવા.તે વિષે જ્યોતિઃશાસ્ત્રમાંઃ—

" જે વર્ષમાં બે અધિકમાસ આવેછે, તે કાર્ત્તિકાદિ ત્રણમાં આવેલા ક્ષયમાસની બે બાજુજ આવેછે; માટે તે ત્રણે માસ વિવાહ, યજ્ઞ, ઉત્સવ, ઈત્યાદિ મંગલકાર્યમાં તજવા.

૮૭૫ એ રીતે દીપિકા પણ કહે છે કે, " વિવાહ, ઉત્સવ, યજ્ઞ, ઈત્યાદિ મંગલકાર્યમાં બન્ને અસંક્રાંતમાસ અને ક્ષયમાસ એ ત્રણે તજવા. " તથા ગ્રંથાંતરમાં:–" જે વર્ષમાં દ્વિસંક્રાંતમાસ આવે,તેમાં બે અસંક્રાંતમાસ આવે;તે ત્રણે માસ સર્વ શુભ કર્મમાં વર્જિત કરવા."જે વર્ષમાં એક ક્ષયમાસ,તેમાં બે અધિકમાસ નિયમેઆવે.બાકીનો અર્થ સ્પષ્ટછે.તથાતે વર્ષમાં પહેલો એક માસ અધિક સંક્રાંતિરહિત આવે; વચમાં એક દ્વિસંક્રાંત ક્ષયમાસ, અને પછી ત્રીજો એક ફરી અસંક્રાંત અધિકમાસ આવે.તેમાં પહેલા અસંક્રાંત અધિકને 'સંસર્પ' એવી સંજ્ઞાછે;વચલા દ્વિસંક્રાંત ક્ષયમાસને 'અંહસ્પતિ'સંજ્ઞા છે, અને ત્રીજા અસંક્રાંત અધિકમાસને 'અધિકમાસ' સંજ્ઞા છે. તેમાં કાલનિર્ણયકારોએ નામ દેઇને વિવાહાદિ પ્રસિદ્ધ કાર્યમાં ત્રણે માસની નિંદા કરી છે. તથા બૃહસ્પતિજ્યોતિર્ગ્રંથમાં પણઃ–" જે વર્ષના માસમાં સંક્રાંતિ ન હોય, એવા બે અધિકમાસ આવે, ને જે માસમાં બે સંક્રાંતિ હોય, તે પહેલો સંસર્પ માસ ને બીજો દ્વિસંક્રાંતમાસ,જેને અંહસ્પતિ સંજ્ઞાછે,એ બંન્ને પ્રકારના માસ, અને ત્રીજો અધિકમાસ એ ત્રણે પણ નિંદિત છે. " કારણકે, " સંસર્પ ને અંહસ્પતિ નિંદિત છે, " એવું વચન છે. " એક સૌરમાસમાં બે અમાવાસ્યા અધિક (ઉલ્લંઘન) થાય,તે પહેલો માસ અધિકસંસર્પનામનો થાય, ને જે એક ચાંદ્રમાસમાં બે સંક્રાંતિ થાય, તે અંહસ્પતિ નામનો થાય." અંહઃ એટલે પાપ; તેનો પતિ અંહસ્પતિ કહેવાય છે.

૮૭૬ તથા જે વચન છે કે, "વર્ષની અંદર બે માસમાં સંક્રાંતિ નથી, એવા બે માસ થાય, તો તેમાં પૂર્વમાસ પ્રાકૃત (બીજા માસ જેવો), ને બીજો અધિક છે." જે વર્ષમાં બે માસ સંક્રાંતિરહિત આવે, તેમાં પહેલો સંક્રાંતિરહિત માસ પ્રાકૃત એટલે શુદ્ધ છે. તથા:–" સંસર્પ ને અંહસ્પતિ, એ બે પ્રકારના અધિકમાસ છે; તેમાં પૂર્વપર [અંહસ્પતિ ને ઉત્તર અધિક માસ]દુષ્ટ છે,અને પરપૂર્વ [પૂર્વ અસંક્રાંત સંસર્પને પર દ્વિસંક્રાંત અંહસ્પતિ] શુભાવહછે." એટલે અંહસ્પતિથી પહેલો અધિકમાસ શુભાવહ છે, તે વચનવિષે કહીએ છીએ. એ વિષે ગ્રંથાંતરમાં ક્ષયમાસના આદિ અસંક્રાંતમાસને જે શુભપણું ક-

હ્યું, તે બત્રીશ માસપછી થવાના અધિકમાસને, બત્રીશ માસ પહેલાં થવાથી તેમાં મલમાસ શબ્દની પ્રવૃત્તિ થતી નથી, એવા અભિપ્રાયવાળું તે વચન છે; કારણ કે, બત્રીશ માસપછી આવવાના અધિકમાસને મલમાસપણું છે. તે પ્રમાણે પરિશિષ્ટમાં કહ્યુંછે કે, "કાલવેત્તા લોકો બત્રીશ માસપછી આવેલો અસંક્રાંતમાસ કાલનો મલ છે, એવું કહેછે." એ અભિપ્રાયથી જાબાલિઃ–"એક વર્ષમાં બે અધિકમાસ આવે, તો પૂર્વમાસ પ્રાકૃત ને બીજો અધિક જાણવો. ગયેલા અધિકમાસથી આરંભ કરીને બત્રીશ માસપછી આવવાનો જે અસંક્રાંત, તે બત્રીશ માસ પહેલાં આવે, તો તે પ્રાકૃત એટલે શુધ્ધ છે, એવું કાલનિર્ણયકારોએ વ્યાખ્યાન કર્યું છે. [તેથી તેને શુભાવહ છે, એવું સમજવું નહિ, અને તેને મલમાસ છે, એમ કહેવું નહિ; પણ તે શુભાવહ તો નથીજ] જે આચાર્યોએ સ્મૃતિવાકયમાં અનુષ્ટુપ આદિ છંદનો ભંગ થવાના ભયથી પૂર્વ અસંક્રાંતમાસને અધિક શબ્દનો પ્રયોગ કર્યોછે,તેનો અર્થ અસંક્રાંતજ જાણવો;'મલમાસ' એવો અર્થ જાણવો નહિ,એવું દીપિકાના વિવરણમાં (ટીકામાં) છે. એ રીતે શુભપણાની બુદ્ધિથી બત્રીશ માસથી વધારે કાલ થયેથી પૂર્વ અસંક્રાંતમાસ આવે, તોપણ તે ક્ષયમાસથી પૂર્વે આવેલો, તેથી તેને શુધ્ધ [ચૈત્રાદિ માસની પેઠે પ્રાકૃત] જાણવો. એવું મૂલ ગ્રંથમાં જણાય છે.

૮૭૭ તેથી દીપિકાકારે પણઃ–"બહુ કાલે આવે,તોપણ પૂર્વ અધિકમાસ શુભ છે,"ઇત્યાદિ પૂર્વે કહેલા વચનોથી પૂર્વ અસંક્રાંતમાસ શુભ કર્મમાં નિંદિત છે,તોપણ પૂર્વ અસંક્રાંતમાસને શુભ શબ્દનો પ્રયોગ કરનારાનો એ અભિપ્રાય છે કે, ક્ષય નામના ઉત્તરમાસ કરતાં પૂર્વ અસંક્રાંતમાસ શુભ છે. સર્વ કર્મ કરવા યોગ્ય શુભપણું કહીએ તો, "પૂર્વોત્તર બે અસંક્રાંતમાસ ને ક્ષયમાસ એ ત્રણે માસ વિવાહ, યજ્ઞ, ઉત્સવ ને મંગલાદિ કામમાં પ્રયત્નથી તજવા." ઈત્યાદિ જ્યોતિઃશાસ્ત્રાદિ ગ્રંથોની સાથે વિરોધ આવશે.બીજું:–"કન્યાગત સૂર્યમાં અસંક્રાંતમાસ (અધિકમાસ) આવે, તો દૈવ ને પિતૃકર્મ તુલાના સૂર્યમાં કરનારને અક્ષય્ય ફલ મળે." એ જ્યોતિઃપિતામહસ્મૃતિમાં પણ દેવપિતૃસંબંધી કર્મ ઉત્તર માસમાં (શુધ્ધ માસમાં) કરવાનું કહ્યું છે. કન્યાના સૂર્યમાં અસંક્રાંત આશ્વિનજ હોયછે, ને તે ક્ષયમાસ થવાનો હોય તો સંભવે છે; નહિ તો નહિ.

૮૭૮ કારણ કે જ્યોતિઃસિધ્ધાંતમાં—"તૂલા, કન્યા, વૃશ્ચિક, ધન, મ-

કર ને કુંભ, એ રાશિમાં સૂર્ય હોય, ત્યારે અધિકમાસ થતો નથી." એ વચનથી કન્યાદિ રાશિમાં સૂર્ય હોય,ત્યારે સ્વાભાવિક [ક્ષયમાસ આવ્યાસિવાય] અધિકમાસ થવાનો નિષેધ છે. અનંતભટ્ટે પણ આશ્વિનમાસને અધિકપણું કહીને તેમાં કામ્ય ન કરવું, એવું ગ્રંથસમાપ્તિ વખતે કહ્યું. તેમ કાર્તિકાદિ સંક્રાંતિરહિત માસમાં પણ એ રીતે જાણવું. તે અધિક કાર્તિકમાસની પ્રતિપદામાં દીપોત્સવ (દીવાલી)સંબંધી કર્મ થાય;કારણકે શુદ્ધ આશ્વિનમાસમાં તેનો પ્રારંભ કરેલો છે. પ્રારંભપછી નિયમે કરીને કરવું, એવું કાત્યાયન કહે છે. તથાઃ—"દીપોત્સવીના ત્રણ દિવસ સંલગ્ન (લાગલાગટ) કરવા.વચમાં ખાલી દિવસ જવા દેવો નહિ; જવા દે તો નરકમાં પડે." ત્રણ દિવસ એટલે ચતુર્દશી, અમાવાસ્યા ને પ્રતિપદા, એમનું દીવાલીસંબંધી કર્મ લાગલાગટ કરવું, એવું દીપોત્સવનિર્ણયમાં કહ્યુંછે.

ઇતિ નિર્ણય.

-:(૦):-

અથ ક્ષયમાસવિષે કહે છે.

૮૭૯ ક્ષયમાસના પહેલા અસંક્રાંતમાસવિષે કિંચિત્ કહીને, હવે ક્ષયમાસવિષે પણ કહીએ છીએ. બે સંક્રાંતિવાળા ક્ષયમાસમાં પણ મલમાસની પેઠે વર્જ્યાવર્જ્યનો વિવેક છે. તે વિષે કહ્યુંછે કે, "દ્વિસંક્રાંત ને સંક્રાંતિરહિત બન્ને મલમાસમાં કેટલું કાર્ય કરવું ને કેટલું ન કરવું, તેનો વિવેક કરીને 'કરવું,' એવું શાસ્ત્રવેત્તા કહેછે."[એજ રીતે મૂલગ્રંથકારે ફરી સ્પષ્ટ લખ્યું છે.] કાઠકગૃહ્યમાં પણઃ—"સંક્રાંતિરહિત માસમાં વર્જ્ય (કરવાનું નહિ તે.) અને અવર્જ્ય (કરવાનું તે.) નો વિધિછે,તેજ દ્વિસંક્રાંત ક્ષયમાસમાં કરવાને કહ્યો છે;" માટે મલમાસમાં કરવાનું શું અને તજવાનું શું, તેનું વિધાન સર્વ ઠેકાણે જાણી લેવું, એવું કાલાદર્શમાં પણ કહ્યુંછે. પ્રથમ સંવત્સરી જે પ્રમાણે મલમાસમાં કરવાનું કહ્યું છે, તે પ્રમાણે ક્ષયમાસમાં પણ કરવું. બીજા સંવત્સરીઆદિવિષે વિશેષ પ્રકાર સ્મૃત્યંતરમાંઃ—"એક માસમાં બે સંક્રાંતિ આવે, તો બે માસનું કર્મ આ ક્ષયમાસમાં કરવું."તે એવી રીતે કે,બે સંક્રાંતિ આવ્યાના કારણથી એકઠા પામેલા ફલાણા નામના ક્ષયમાસમાં ફલાણા નામના માસમાં કર્મ કરૂંછું, એવો સંકલ્પ કરીને કરવું. ગાલવ પણઃ—"દરવર્ષે માતાનું ને પિ-

તાનું જે મરણતિથિનું શ્રાદ્ધ, તે બન્ને માસમાં કરવું," એવું વ્યાદ્ધવચન છે. અહીં બન્ને માસમાં એટલે એક માસમાં બે સંક્રાંતિ છે, માટે ક્ષયમાસ બે માસરૂપી છે. તેમાં બે માસ છે, [શુધ્ધમાસમાં ને શુધ્ધમાસના નામના ક્ષયમાસમાં જે અર્ધ ભાગનો એક માસ થાય, તેમાં મળીને બે વાર શ્રાદ્ધ કરવું,]એવું બીજા નિબંધમાં વ્યાખ્યાન કર્યું છે. એમાં વિશેષ કહેછે કે, ક્ષયમાસમાં મરણપામેલાના સંવત્સરીઆદિ શ્રાધ્ધવાસ્તે મરણમાસાદિનું જ્ઞાન થવાસારૂ ઉપાય કહેછે. ક્ષયમાસની જે તિથિમાં મરણ પામ્યો હોય, તે તિથિના બે ભાગ કરીને તેમાં પૂર્વ ભાગમાં મરણ પામ્યો હોય તો પૂર્વમાસ, ને બીજા ભાગમાં મરણ પામ્યો હોય તો બીજો માસ જાણવો.

૮૮૦ તેવિષે કહ્યુંછે કે,"મરણતિથિનો પૂર્વાર્ધ હોય તો પહેલો માસ,ને ઉત્તરાર્ધમાં મરણ પામ્યો હોય તો ઉત્તર માસ જાણવો.એ રીતે વિદ્વાનોએ ક્ષયમાસમાં મરણ પામેલાના મરણમાસનો નિશ્ચય કરવો." તે રીતે શુક્લપક્ષમાં મરણ પામ્યો હોય તો શુક્લપક્ષ, ને કૃષ્ણપક્ષમાં કૃષ્ણપક્ષ જાણવો. તેમ ક્ષયમાસમાં જન્મ થાય, તો દરવર્ષે જન્મગાંઠનો ઉત્સવ કરવાસારૂ એજ રીતે તિથિનું જ્ઞાન જાણવું. તે રીતે દીપિકા પણઃ—"ક્ષયમાસમાં મરણ પામેલાની મરણતિથિના બે ભાગ કરીને પૂર્વ ભાગમાં મરણ થયું હોય તો, પ્રતિસાંવત્સરિકશ્રાદ્ધમાટે પૂર્વ માસની તિથિ ને બીજા અર્ધમાં મરણ થયું હોય, તો બીજા માસની મરણતિથિ લેવી. એ રીતે જન્મગાંઠમાટે પણ જાણવું." તેમાં કામ્યવિષે વિશેષ કહેછે કે, કામ્યકર્મનો પ્રથમારંભ ક્ષયમાસમાં ન કરવો; ફરી આરંભ કરવો હોય, તો તે તેમાં કરવો, ને આરંભ કરેલાની સમાપ્તિ પણ કરવી. તે વિષે કાઠકમાંઃ—"આરંભ કરેલા કામ્યકર્મની સમાપ્તિ પહેલાં ન થઈ શકતી હોય, તો આવેલા મલમાસમાં સમાપ્તિ કરવી; તેમાં સંશય રાખવો નહિ." એવું ન લઇએ તો, કાર્તિકક્ષયમાસમાં ચાતુર્માસ્યની સમાપ્તિ ન કરવાનો પ્રસંગ આવશે. તેમ પૂર્વ વર્ષના પૌષમાસમાં આરંભ કરેલા માઘસ્નાનનો ક્ષયમાસ પૌષ આવે, તો તેમાં ફરી આરંભ ન કરવાનો પ્રસંગ આવશે. કારણકે પ્રારંભ કરેલું નિયમથી કરવું; ને સમાપ્તિ વખતે ન કરે તો દોષ છે, એવું કાત્યાયને કહ્યુંછે.

ઇતિ ક્ષયમાસનો નિર્ણય.

ઇતિ અચલદ્વિવેદીકૃત નિર્ણયદીપક ગ્રંથની ટીકામાં ક્ષયમાસનો ને અધિકમાસનો નિર્ણય સંપૂર્ણ.

—:(૦):—

અથ ગુરૂ ને શુક્રના અસ્તનો વિચાર.

૮૮૧ મૌઢ્ય એટલે અસ્ત.સૂર્યમંડલમાં પ્રવેશ થવાનું નામ અસ્ત.તે બન્નેનો સૂર્યમંડલમાં પ્રવેશ થાય,અગર તેમનું બાલપણું કે અસ્તપણું હોય તો,મલમાસમાં જે તજવાનું કહ્યુંછે, તેજ કર્મ એમાં પણ તજવાં. તે વિષે કાલાદર્શમાંઃ–"મલમાસમાં નિષિધ્ધ કરેલાં કર્મ ગુરૂશુક્રાસ્તાદિમાં પણ ન કરવાં. નારદીયમાં પણઃ– "જે કાલમાં ગુરૂ કે શુક્ર સૂર્યમંડલમાં પ્રવેશ કરીને તેજહીન થાય, તો તે કાલ દીક્ષા,વ્રત,તીર્થયાત્રા,વિવાહ,યજ્ઞ અને ઉત્સવ,એમનો નાશ કરનારો થાયછે." તેજહીન શબ્દથી બાલપણું ને વૃધ્ધપણું જાણવું. તથા બ્રહ્મસિદ્ધાંતમાંઃ–"સર્વ ગ્રહ સૂર્યમંડલમાં પ્રવેશ કરે,ત્યારે તેમનો અસ્ત થાયછે,એમ કહેછે. વળી તેનું અસ્ત થતાપહેલાં વૃધ્ધપણું ને પછી ફરી ઉદય થયો તે વખતે બાલપણું થાયછે, એમ કહ્યુંછે." અસ્તથી પૂર્વાવસ્થા વૃધ્ધપણું ને ઉત્તરાવસ્થા એટલે ઉદય થયો કે, બાલપણું જાણવું, તેનું પ્રમાણ બતાવેછે.

૮૮૨ બ્રહ્મસિદ્ધાંતમાંઃ–" પૂર્વ દિશામાં અસ્ત થાય, તો તે થતા પહેલાં પંદર દિવસ વૃધ્ધપણું, ને પશ્ચિમ દિશામાં અસ્ત થાય તો, પાંચ દિવસ વૃધ્ધપણું થાયછે.એ રીતે શુક્રનું વૃધ્ધપણું જાણવું.પૂર્વદિશા ભણી ઉદય થાય, તો પાંચ દિવસ, ને પશ્ચિમમાં ઉદય થાય તો, દશ દિવસ શુક્રનું બાલપણું જાણવું. " એ રીતે શુક્રનું જાણવું [મૂલકારે ફરી એજ લખ્યું છે.] ગુરૂનું તો પૂર્વ ને પશ્ચિમ દિશામાં પણ બાલપણું ને વૃદ્ધપણું પંદર પંદર દિવસનું જાણવું. તે વિષે તેમાંજ કહ્યુંછે કે, " ગુરૂનું બાલત્વ ને વૃધ્ધત્વ પૂર્વ ને પશ્ચિમમાં પણ પંદર દિવસનું જાણવું. " હવે બીજો પ્રકાર. બાર્હસ્પત્યમાંઃ–"પૂર્વમાં કે પશ્ચિમમાં શુક્રનો ઉદય થાય, તો અનુક્રમે પાંચ ને સાત દિવસ બાલપણું, ને વૃધ્ધપણું એથી ઉલટું સાત ને પાંચ દિવસ જાણવું. શુક્રની પેઠે ગુરૂનું પણ જાણવું." દામોદરીયમાં તોઃ–"શુક્રનું બાલપણું પૂર્વ દિશામાં ત્રણ, ને પશ્ચિમમાં દશ દિવસ હોયછે, અને તેનું વૃધ્ધપણું પૂર્વ દિશામાં પંદર ને પશ્ચિમ દિશામાં પાંચ દિવસ હોયછે. ગુરૂનું બાલવૃદ્ધપણું પૂર્વ ને પશ્ચિમમાં સરખુંજ પંદર પંદર દિવસ હોયછે. ત્યારપછી તે શુદ્ધ (નિર્મલ) થયા, એટલે શુક્લપક્ષમાં વિવાહાદિ કરવું. તે કૃષ્ણપક્ષની પંચમીસુધી કરવાને શુભ છે, પછી અશુભ જાણવું; માટે કૃષ્ણપંચમીપછી વિવાહ કરવો નહિ."

૮૮૩ તે રીતે રત્નમાલામાંઃ—"પૂર્વ દિશામાં શુક્રનો ઉદય થયેથી ત્રણ દિવસ, ને પશ્ચિમમાં ઉદય થયેથી દશ દિવસ બાલપણું છે, અને પશ્ચિમમાં અસ્ત થયેથી પાંચ દિવસ ને પૂર્વમાં અસ્ત થયેથી પંદર દિવસ શુક્રનું વૃદ્ધપણું જાણવું. બૃહસ્પતિનું તો પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં બાલપણું ને વૃદ્ધપણું સરખું પંદર દિવસનું વસિષ્ઠાદિ ઋષિઓએ કહ્યુંછે." એ રીતે વચનોમાં મોટા ને અલ્પ કાલના બાલવૃદ્ધપણાના પક્ષો લખેલા છે; તેમાંથી દેશભેદથી અથવા આપત્કાલ હોય તો, અલ્પ કાલના પક્ષો લેવા. તે વિષે મિહિરાચાર્યઃ—"બાલપણાના ને વૃદ્ધપણાના નાનામોટા કાલના ભેદ દેખાડયા છે, પણ તેમાંથી અધિક કાલના પક્ષ હોય તે લેવા, ને કમી કાલના પક્ષો દેશભેદથી અગર આપત્કાલમાં લેવા." દેશભેદથી વિશેષ પ્રકાર કહેછે. ગાર્ગ્યઃ—"શુક્ર ને ગુરૂનું પૂર્વપશ્ચિમમાં બાલપણું ને વૃદ્ધપણું વિંધ્ય ને અવંતિ દેશમાં સાત રાત્રિનું, વંગ દેશમાં છ રાત્રિનું.ને હૂણ દેશમાં પાંચ રાત્રિનું લેવું. બાકીના દેશમાં ત્રણ દિવસનું લેવાને કહેછે." એ રીતે બાલપણું ને વૃદ્ધપણું પણ સરખું કહ્યું છે. એ કરતાં પણ જે વધારે કાલના પક્ષ છે, તે દેશભેદની વ્યવસ્થાએ લેવા. તેમ તીર્થમાં કાલવિશેષના અભિપ્રાયવાળો બીજો પક્ષ જ્યોતિઃશાસ્ત્રમાં છે. વસિષ્ઠે પાંચ દિવસ ને શૌનકે એક દિવસ કહ્યોછે; ત્રણ દિવસ ગર્ગે કહ્યાછે અને યવનાચાર્યના મતમાં પાંચ મુહૂર્ત્ત [દશ ઘડી] ભૃગુસુત (શુક્ર) ને માટે કહ્યા છે.

૮૮૪ એ રીતે કહેલા પ્રકારના ગુરૂશુક્રના બાલ વૃદ્ધપણામાં ને અસ્તમાં અગ્નિઆધાન, પ્રતિષ્ઠા, નામકરણ, અન્નપ્રાશનસંસ્કાર, તેમ " અસ્તગામી ગુરૂ ને શુક્ર હોય તો, " ઇત્યાદિ વચનથી મલમાસમાં નિષિધ્ધ કરેલાં કર્મ પણ એમાં વાર્જિત કરવાં. તેમ દીપિકાઃ—" અગ્નિઆધાનાદિ કહેલું કર્મ શુક્રની બાલ્યાદિઅવસ્થામાં ન કરવું. " એ પ્રકારે ગુરૂશુક્રના અસ્તની પેઠે સિંહના ગુરૂમાં, ધનાર્ક ને મીનાર્કમાં વિવાહાદિ શુભ કર્મ ન કરવું. તે વિષે વ્યવહારસારમાંઃ—સૂર્યના ક્ષેત્રમાં (સિંહરાશિમાં] ગુરૂ આવે ને ગુરૂના ક્ષેત્રમાં [ધન ને મીનરાશિમાં] સૂર્ય આવે, તો સાક્ષાત્ શુક્રની કન્યા પરણાવી હોય તે વિધવા થાય, તો બીજાની વિધવા થાય એમાં શું કહેવું?" [ગ્રંથકારનો અર્થ આવી ગયો છે.] કેવલ વિવાહજ ન કરવો એમ નહિ, પણ ચૌલ, વ્રતબંધ [જનોઇ) ઈત્યાદિ પણ ન કરવાં. તે વિષે લલ્લઃ—
" સિંહરાશિના બૃહસ્પતિ હોય, ત્યારે વિવાહ, ચૌલ, વ્રતબંધ

દીક્ષા, યાત્રા, પ્રતિષ્ઠા, યજ્ઞ, વાસ્તુપૂજા, ઈત્યાદિ ન કરવું; તેમ ધન મીનના સૂર્ય હોય, ત્યારે પણ ન કરવું."

૮૮૫ તેમ વૃદ્ધ ગાર્ગ્યઃ—"મીન,ધન ને સિંહરાશિના સૂર્ય હોય, ત્યારે ચૌલ, અન્નપ્રાશન,વિવાહ ને ગૃહવાસ્તુ,એ કરવાં નહિ."ઇત્યાદિ વચનથી મીનાર્કમાં કર્મનો નિષેધ કહ્યોછે, તોપણ ચૈત્રમાસમાં મીનાર્કમાં ઉપનયન કરવાની અનુજ્ઞાનાં વચનો જ્યોતિઃશાસ્ત્રમાંછે."ગ્રહશુદ્ધિ કે લગ્નશુદ્ધિ ને લગ્નની વર્ગશુદ્ધિ ન આવે તો, તે બાલકનું ઉપનયન ચૈત્રમાં મીનાર્ક હોય ત્યારે કરવું." અહીં 'લગ્નાદિ શુદ્ધિ ન આવે તો,' એવું કહ્યું, તેથી લગ્નાદિ શુદ્ધિ આવે, તો માઘાદિ કહેલા પાંચ માસમાં કરવું. તે માસમાં મુહૂર્ત્તની શુદ્ધિ ન હોય તો, મીનાર્કચૈત્રમાં કરવાનું જાણવું. લગ્નાદિ અશુદ્ધિથી કાલનું ઉલ્લંઘન થાય તો, તેમાંજ કહ્યુંછે કે, "મીનાર્કચૈત્રમાં બ્રાહ્મણોનું મૌંજીબંધન કરવું. મીનાર્કચૈત્રમાં કરવાવાસ્તે ગુરુશુક્રના અસ્તનો, ને ચંદ્રગુરુની શુદ્ધિનો પણ વિચાર કરવો નહિ." એ અભિપ્રાયથી "માઘાદિ છ માસમાં બાલકનું મેખલાબંધન (જનોઈ) કરવાનું માન્ય છે." એ રીતે વૃદ્ધ ગાર્ગ્યે છ માસ ગ્રહણ કર્યાછે; તેમ કુલાચારથી ચૌલકર્મ પણ તેવા ચૈત્રમાં કરવું.

૮૮૬ તે વિષે રત્નમાલામાંઃ—"ચૈત્રમીનાર્કમાં ચૌલનક્ષત્રમાં પોતાના કુલાચાર પ્રમાણે વિધિપૂર્વક ચૌલ કરવાને મુનીંદ્રો કહેછે." આશ્વલાયનઃ—ત્રીજે વર્ષે ચૌલ કરવું, કે પોતાના કુલાચાર પ્રમાણે પ્રથમાદિ વર્ષમાં કરવું? એ મૌંજીબંધન ને ચૌલ સિંહના ગુરૂમાં ન કરવું,તે તેમાંજ(રત્નમાલામાં)કહ્યુંછે કે, "બાગ, ચૌલ,જનોઈ, વ્રતબંધ,દીક્ષા,વિવાહ,યાત્રા,વધુપ્રવેશ [નવી વહુને ઘેર લાવવી તે,] તલાવ, કૂવો અને દેવપ્રતિષ્ઠા, એટલાં કાર્ય સિંહના બૃહસ્પતિમાં કરવાં નહિ," એવું વચન છે.તેમ મકરરાશિના ગુરૂમાં પણ વિવાહાદિ ન કરવાવિષે જ્યોતિષમાંઃ—"વિવાહાદિમાં સિંહનો ને મકરનો ગુરૂ યત્નથી તજવો." એ વિષે વરાહ ને લલ્લ આચાર્ય કહેછે કે, "ગોદાવરીના ઉત્તર તીરથી આરંભીને ભાગીરથીના દક્ષિણ તીરસુધીના દેશમાં સિંહરાશિના બૃહસ્પતિ હોય, તો વિવાહાદિ ન કરવું." અહીં આદિ શબ્દથી વ્રતબંધચૌલાદિ લેવું; માટે "ગંગાના ઉત્તર તીરમાં ને ગોદાવરીના દક્ષિણ તીરમાં વિવાહાદિ વિષે સિંહસ્થ ગુરૂનો દોષ નથી." તથાઃ—"નર્મદાના પૂર્વભાગમાં ને શોણભદ્ર નદની ઉત્તરદક્ષિણમાં અને ગણ્ડકી નદીના પશ્ચિમ ભાગમાં મકરના ગુરૂનો દોષ નથી."

૮૮૭ જે ત્રિવિક્રમનુ વચન છે કે, "સિંહસ્થમાં પણ મઘાનક્ષત્રના ગુરૂને પ્રયત્નથી વર્જિત કરવો; બીજા સિંહના ભાગના ગુરૂમાં વિવાહાદિ કરવું," તે વચન ગયા વિષે જાણવું. વાયુપુરાણમાં વિશેષ કહેછે કે, "ગયામાં સર્વકાલ વિચક્ષણ પુરુષે પિંડ આપવા; એટલે અધિકમાસમાં તેમ જન્મદિવસમાં ને ગુરૂશુક્રના અસ્તમાં પિંડદાન કરવું." આ વચન પરંપરાથી આદરેલું નથી; કારણકે સંપૂર્ણ સિંહના ગુરૂમાં વિવાહાદિનો નિષેધ કરનારાં ઘણાં વચનો છે; તેમ ગુરૂશુક્રના અસ્તમાં પણ જાણવું. "સિંહસ્થ ગુરૂમાં પણ ગયાશ્રાદ્ધનો ત્યાગ કરવો નહિ." આ વચનથી ગયાશ્રાદ્ધ યાત્રાપૂર્વક છે, તેથી ગયાની યાત્રાનો નિષેધ નથી, એ તાત્પર્ય છે. જે વચન છે કે, "ગુરૂ સિંહરાશિનો કે નીચનો (મકરનો) વક્રી કે અતિચારી, બાલ, વૃધ્ધ વા અસ્તંગત હોય તો, સંન્યાસ, યુધ્ધ, યાત્રા, વ્રત, નિયમવિધિ, કર્ણવેધ [કાન વિંધવા તે,] દીક્ષા, મૌંજીબંધન, કન્યાનો વિવાહ, વાસ્તુ ને દેવ પ્રતિષ્ઠા, એટલાં સત્પુરુષે વર્જિત કરવાં" અહીં મકરના ગુરૂ તેમ તેની બાલવૃદ્ધઅસ્તઅવસ્થા શુભ કર્મમાં ત્યાગવી, એવું કહ્યું ને પૂર્વે પણ કહ્યુંછે. તેમાં વક્રી ને અતિચારવિષે વાદીઓની વિપ્રતિપત્તિ (તકરાર) છે.

૮૮૮ કેટલાક કહે છે કે, સર્વ રાશિમાં ગુરૂ વક્રી કે અતિચારી હોય, ત્યારે શુભ કર્મ ન કરવું; બીજા કેટલાક એમ કહેછે કે,ગુરૂ સિંહરાશિમાં વક્રી કે અતિચારી હોય ને સિંહરાશિમાં હોય, ત્યારે વિવાહાદિ પૂર્વે કહેલું શુભ કર્મ ન કરવું. એ વિષે વિશેષ જ્યોતિઃશાસ્ત્રમાંઃ—"અતિચારી થયેલો ગુરૂ ફરી પૂર્વરાશિનો ન થાય,તો તે શુભ કર્મને હણેછે,એવું સર્વ મનીષિ (ડાહ્યા)લોકો કહેછે."અતિચાર શબ્દથી વક્રી પણ જાણવો.[અતિચાર એટલે જે રાશિમાં ગ્રહ હોય ને તે રાશિ જેટલોકાલ શાસ્ત્રમાં ભોગવવાની કહી હોય,તેટલો કાલ ન ભોગવતાંવધારે ગતિ થયેથી,વહેલો બીજી આવતી આગળની રાશિનો થાયછે;અને જે રાશિમાં ગ્રહ હોય, તેમાંથી પાછો ઉલટો ચાલીને પૂર્વે ભોગવેલી રાશિમાં ફરી આવે,તેને વક્રી કહેછે.]તથા ભૂપાલવલ્લભમાંઃ—"અતિચારી ગુરૂ ફરી તે રાશિમાં ન આવે, તો સંવત્સરનો ક્ષય જાણવો. [ક્ષયમાસની પેઠે ક્ષયસંવત્સર જાણવો.] તે વર્ષમાં શુભની ઇચ્છા કરનારે વિવાહાદિ શુભ કર્મ ન કરવું." જો વક્રી કે અતિચારી ગુરૂ ફરી તે રાશિનો થાય, તો તે વક્રીઅતિચારી ગુરૂમાં પણ વિવાહાદિ કરવું. શંકા

કરેછેકે, એ રીતે સિંહના ગુરૂમાં પણ કરવાને સમાન તેનું લેવું?તેનું ઉત્તર કે, એવું બોલવું નહિ; કારણ કે સંપૂર્ણ સિંહસ્થ ગુરૂમાંજ શુભ કર્મ વર્જિત કરવાનાં કહ્યાં છે, તો સિંહરાશિમાં વક્રીઅતિચારી ગુરૂ હોય, તો શુભ કર્મ ન જ કરવાં, એવું પ્રાચીન જ્યોતિર્વિદ્ લોકો કહેછે.

૮૮૯ એ રીતે ગુરૂના વક્રાતિચારમાં કર્મ કરવાનું વિધાન ને નિષેધ કરનારાં વાક્યોની કહેલા વિષયમાં વ્યવસ્થા કરવી. જે વચન છે કે, "મંગલાદિ પાંચ ગ્રહ [સૂર્યચંદ્રસિવાયના] વક્રી કે અતિચારી હોય, તોપણ જે રાશિથી તે વક્રી કે અતિચારી થયા હોય, તે રાશિનું ફલ આપેછે; પણ તે પૈકી બૃહસ્પતિમાત્ર તેમ નથી આપતો." તે વચન ગોચરનું (જન્મકાલના ગ્રહનું) ફલ શુભાશુભ જાણવાવિષે જાણવું.

ઇતિ ગુરૂશુક્રના અસ્તનો નિર્ણય.

-:(૦):-

અથ ઉપનયનકાલનિર્ણય.

"ગર્ભાધાનથી (ગર્ભ રહે તે દિવસથી) કે જન્મથી આઠમે વર્ષે બ્રાહ્મણનું, અગિઆરમે ક્ષત્રિયનું અને બારમે વર્ષે વૈશ્યનું ઉપનયન કરવું." યાજ્ઞવલ્કય:—"ગર્ભથી કે જન્મથી આઠમે વર્ષે બ્રાહ્મણનું, અગિયારમે વર્ષે ક્ષત્રિયનું અને બારમે વર્ષે વૈશ્યનું, અથવા સર્વેનું કુલાચાર પ્રમાણે ઉપનયન કરવું." એવિષે મેધા (બુદ્ધિવૃદ્ધિ) આદિ કામનાએ વૃદ્ધ ગાર્ગ્ય કાલાંતર કહેછે કે, "બ્રાહ્મણાદિ દ્વિજોનું મેધાની કામનાએ પાંચમે, વીર્યની કામનાએ સાતમે અને ધનની કામનાએ આઠમે વર્ષે ઉપનયન કરવું." એનો વિવેક. મેધાકામી બ્રાહ્મણે પાંચમે, વીર્યકામી ક્ષત્રિએ સાતમે અને ધનકામી વૈશ્યે આઠમે વર્ષે ઉપનયન કરવું. તથા નિબંધાંતરમાં:—"મેધાકામી બ્રાહ્મણે પાંચમે વર્ષે, વીર્યકામી ક્ષત્રિએ સાતમે અને ધનકામી વૈશ્યે આઠમે વર્ષે ઉપનયન કરવું. એના ત્રણગણા વર્ષમાં પણ ઉપનયન થાય." પાંચને ત્રણગણા કર્યા, એટલે પંદર વર્ષ બ્રાહ્મણને જનોઇ દેવાનો ગૌણકાલ છે; તેમજ એકવીશમું ક્ષત્રિયને ને ચોવીશમું વર્ષ વૈશ્યને ગૌણકાલ છે. તે ગૌણકાલ ગયાપછી ઉપનયનાદિ કરવું નહિ.

૮૯૦ તે વિષે વસિષ્ઠ:—"સોળમું વર્ષ બેસતાસુધી બ્રાહ્મણનો જનો-

ઈનો કાલ જાય નહિ;બાવીશમું વર્ષ બેસતાસુધી ક્ષત્રિયનો ને ચોવીસમું બેસતાસુધી વૈશ્યનો જનોઇનો કાલ જતો નથી." ત્યારપછી જનોઈનો કાલ જાયછે,તેથી તેઓ પતિતસાવિત્રીક (ગાયત્રીથી ભ્રષ્ટ) થાયછે; માટે પછી તેમને જનોઈ દેવું નહિ. ગાર્ગ્યૈયગૃહ્યમાં ઉપનયનનું વ્યાખ્યાન કરીએ છીએ કે, ગર્ભાષ્ટમે વર્ષે બ્રાહ્મણને, ગર્ભથી અગિયારમે ક્ષત્રિયને અને ગર્ભથી બારમે વર્ષે વૈશ્યને જનોઇ દેવું. વસંત, ગ્રીષ્મ ને શરદઋતુ અનુક્રમે બ્રાહ્મણાદિ ત્રણ વર્ણને જનોઈ દેવાનો કાલ છે. તથા **કાલાદર્શમાંઃ**–"બ્રાહ્મણને વસંતઋતુ, ક્ષત્રિયને ગ્રીષ્મઋતુ અને વૈશ્યને શરદઋતુ જનોઈનો કાલછે,તેમ ઉત્તરાયનકાલ સર્વેને સરખોછે." **તથાઃ**–"વિપ્ર ને ક્ષત્રિયનું ઉપનયન ઉત્તરાયનમાંઅને વૈશ્યનું દક્ષિણાયનમાં કરવું.તેમાં અનધ્યાયતિથિ ને સંક્રાંતિ વર્જિત કરવી."ગાર્ગ્યઃ–"વિપ્રને વસંતઋતુમાં,ક્ષત્રિયને ગ્રીષ્મઋતુમાંઅને વૈશ્યને શરદઋતુમાં જનોઈ દેવું; અથવા માઘાદિ પાંચ માસના શુક્લપક્ષમાં જનોઈ દેવાને સર્વે દ્વિજોને સાધારણછે."વૃદ્ધ ગાર્ગ્યઃ– "માઘાદિ છ માસ મેખલાબંધનને માટે માન્ય છે. ચૌલકર્મને અને અન્નપ્રાશનને માટે શ્રાવણમાસાદિ કાલ ઉક્તકાલ હોય, તોપણ વર્જિત કરવો." શ્રાવણાદિ એટલે શ્રાવણમાસ સિંહ, ધન ને મીનસંક્રાંતિમાં ઉક્તકાલ હોય, તો૫ણ ચૌલ, અન્નપ્રાશનાદિ ન કરવું.

૮૯૧ શંકા કરેછે કે, [કાલાદર્શના વચનમાં બ્રાહ્મણાદિને વસંતાદિ કાલ જુદેજુદા કહીને ઉત્તરાયન સર્વેને સરખું છે. એવું ઉત્તરાયનને સ્વતંત્ર કાલપણું કહ્યું. પણ ઉપનયનવિષે તો ઉત્તરાયનને સ્વતંત્ર કાલપણું સંભવતું નથી. જેમ 'અમાવાસ્યામાં શ્રાદ્ધ કરવું' ને અપરાણ્હમાં શ્રાદ્ધ કરવું,' એ રીતે શ્રાદ્ધને બે પ્રકારના કાલનું વિધાન કર્યું, તોપણ અમાવાસ્યારૂપી કાલનું અપરાણ્હરૂપ [ચોથા ત્રિમુહુર્ત્તરૂપ] પોતાના અવયવદ્વારા એ શ્રાદ્ધનું સાધનપણું ગ્રહણ કરેથી તે અમાવાસ્યાના વિધિને યથાર્થપણું આવે છે, [અમાવાસ્યાના અપરાણ્હમાં શ્રાદ્ધ કરે,તોયથાશાસ્ત્ર થાય; પણ અમાવાસ્યામાંજ અપરાણ્હસિવાયના બીજા સાયંકાલાદિ કાલમાં કરે, તો શાસ્ત્ર નિષિદ્ધ થવાથી યથાર્થપણું નથી.] તેમ ઉત્તરાયનના અવયવરૂપ વસંતઋતુ આદિદ્વારા ઉત્તરાયનને ઉપનયનનું સાધનપણું લે, તો ઉત્તરાયનવિધાનને યથાર્થપણું આવે. [માટે ઉત્તરાયને ને વસંતાદિ ઋતુ બન્ને મળીને ઉપનયનકાલ યોગ્ય છે; ઉત્તરાયનને સ્વતંત્રપણું કહેવું યોગ્ય નથી.] તેનું ઉત્તર કે, એમ

નહિ. અપરાણ્હનો સંબંધ ઘણાને લાગે છે, તેથી કોનો અપરાણ્હ, એવી આકાંક્ષા થયેથી, અમાવાસ્યાનો અપરાણ્હ, એવી રીતે અમાવાસ્યાવિધિને અપરાણ્હદ્વારાએ સાર્થકતા ઘટે છે. વસંતાદિ કાલને તો ઉત્તરાયન ને અનુત્તરાયનનો સંબંધ નથી; [એક ઉત્તરાયનનોજ સંબંધ છે, તેથી કોની વસંતાદિ ઋતુ એવી આકાંક્ષા થતી નથી.] માટે અમાવાસ્યા જેવું બીજાને મળીને સાધનપણું ઉત્તરાયનને ઘટતું નથી, તો ઉપનયનવિધિના બલથીજ સ્વતંત્ર ઉત્તરાયનનેજ કાલપણું આવ્યું, તેથી ઉત્તરાયનનો ને વસંતાદિ કાલનો વિકલ્પ જાણવો; અથવા ઉત્તરાયનનું સ્વરૂપ વસંતાદિના સ્વરૂપથી જુદું છે, તેથી સ્વતંત્રપણું લેવું.

૮૯૨ તે વિષે ગૃહ્યપરિશિષ્ટમાંઃ—"ઉત્તરાણનું જુદું રૂપ છે, તેથી તેનો સ્વતંત્ર વિધિ છે; માટે ઉત્તરાયનનો ને વસંતાદિ કાલનો વિકલ્પ મુનિઓએ કહ્યોછે." [તે સ્વરૂપભેદ એવો છે કે,] જ્યોતિચક્રમાં સૂર્યનું ઉત્તરમાં ગમન તે ઉત્તરાયનનું સ્વરૂપ છે, ને વસંતઋતુનું સ્વરૂપ તો મીન ને મેષરાશિમાં સૂર્યનું ગમન થવું એ છે; અથવા ચૈત્રવૈશાખ એ વસંતનું સ્વરૂપ છે. એ રીતે બન્નેનું જુદું સ્વરૂપ છે,માટે જોકે બ્રાહ્મણાદિ વર્ણોને વસંતાદિ ઋતુસિવાયના માઘાદિ માસમાં ઉપનયનનો વિધિ પ્રસિદ્ધ છે,તોપણ બ્રાહ્મણાદિકોને વસંતાદિમાં મુખ્ય ઉપનયન છે. કારણકે વસંતમાં બ્રાહ્મણનું ઉપનયન કરવું,એવી શ્રુતિ છે. તેમાં અસંભવ હોય તો, માઘાદિ માસમાં કરવાનું જાણવું. વ્રતબંધ વિષે માસનું ફલ સુરેશ્વર કહેછે કે, "માઘમાસમાં જનોઇ દીધું હોય તો, મહા ધનવાન્ ધનપતિ થાય;ફાલ્ગુનમાં પ્રાજ્ઞ(અતિ બુદ્ધિવાન) ને બલવાન્, ચૈત્રમાં મેધાવી (ધારણાશક્તિવાળો)ને વેદવેત્તા અને વૈશાખમાં સુંદર,સુખી ને કુશલબુદ્ધિ થાય.તેમ જ્યેષ્ઠમાં બલવાન્ ને પંડિત, ને આષાઢમાં મહાન્ શત્રુને જીતનારો ને પ્રસિદ્ધ પંડિત થાય." અહીં ઉપનયનમાં ચાંદ્રમાસ લેવાનું કાલાદર્શમાં કહ્યું છે. ત્રિકાંડીઃ—"શ્રૌતસ્માર્તકર્મમાં માસિકમાં, અને સંવત્સરીમાં ચાંદ્રમાસ, ને વિવાહ, સેવક અને વ્યાજ, એમાં બીજા માસ લેવા."ઉપનયન પૂર્વાણ્હમાં કરવાનું કહ્યુંછે. "શુક્લપક્ષના પૂર્વાણ્હમાં સર્વ શાખીઓએ ઉપનયન કરવુ."[મૂલ ગ્રંથકર્ત્તાનો અર્થ આવી ગયો છે.]

૮૯૩ તે વિષે દામોદરીયમાં પણઃ—"શુક્લપક્ષના પૂર્વાણ્હમાં [ઉપનયન

કરવું.]" તે કાલાદર્શમાં પણ કહ્યું છે. એકાદશી, દ્વાદશી, રિક્તા ને અનધ્યાયતિથિ સિવાયની તિથિમાં ઉપનયન કરવું. ગ્રંથાંતરમાં એકાદશી ને દ્વાદશી ગ્રહણ કરીછે, તે આ પ્રકારે. "તૃતીયા, એકાદશી, પંચમી, દ્વાદશી અને દ્વિતીયામાં જનોઈ દે તો મેધાવી, ધનવાન્ ને બલવાન્ થાય. રિક્તા ને પૌર્ણમાસીમાં અર્થની હાનિ થાય." ચતુર્થી, નવમી ને ચતુર્દશી, એ ત્રણ રિક્તાતિથિમાં ઉપનયન કરવું નહિ. ગલગ્રહતિથિમાં પણ ન કરવું."ત્રયોદશીનેઆદિ ચાર તિથિઓ તેમ સપ્તમીઆદિ ત્રણ તિથિઓ અને ચતુર્થી કાકિની(રાક્ષસી) કહીછે. એ આઠ તિથિઓને ગલગ્રહ કહેછે." **તથા**:—"સપ્તમી, અષ્ટમી, ત્રયોદશી, પૌર્ણમાસી કે અમાવાસ્યા પર્વ, રિક્તા,પ્રતિપદા ને ત્ર્યહસ્પૃક્ દિવસ (એક તિથિ ત્રણ વારને અડે), એમાં ઉપનયન ન કરવું.હવે વાર વિષે ગાર્ગ્ય કહેછે કે, "ઋગ્વેદીએ ગુરૂવારે,યજુર્વેદીએ શુક્રવારે,સામકીએ મંગલવારે અને અથર્વણીએ રવિવારે [ઉપનયન કરવું.]"[મૂલ.ર્થ આવી ગયોછે.]વરાહમિહિર પણ:—" ગુરૂ, શુક્ર, મંગલ ને રવિ એ વારમાં અનુક્રમે ઋગ્વેદી, યજુર્વેદી, સામવેદી અને અથર્વવેદીએ ઉપનયન કરવું." વ્રત એટલે ઉપનયન. લોહિત એટલે મંગલ. મિહિર એટલે સૂર્ય.તથા ગાર્ગ્યઃ—"બુધવારાદિ ત્રણ ને સોમવાર, એમાં વ્રતબંધ શ્રેષ્ઠ છે."

૮૯૪ **તથા**:—"મંગલ ને શનિવારસિવાયના વાર ઉપનયનમાં લેવા."મંગલ ને શનિનો ત્યાગ કરીને બીજા વાર લેવા. મંગલવાર પણ સામકીને શ્રેષ્ઠ છે. હવે નક્ષત્રવિષે કહે છે કે, "મૌંજીબંધન અને મૌંજીત્યાગમાં (બડવો દોડાવવામાં) રેવતી, શ્રવણ, ધનિષ્ઠા, હસ્ત, ચિત્રા, સ્વાતિ, અશ્વિની, મૃગશીર્ષ, પુષ્ય અને પુનર્વસૂ, [એ નક્ષત્રો લેવાં.]" **તથા**:—"હસ્ત, ચિત્રા,સ્વાતિ,શ્રવણ, આશ્લેષા, આર્દ્રા, પૂર્વા ને મૂલ,એ નક્ષત્રો ઋગ્વેદીના ઉપનયનમાં શ્રેષ્ઠ છે,અને પુષ્ય, પુનર્વસૂ, રોહિણી, અશ્વિની, મૃગશીર્ષ, રેવતી, અનુરાધા ને ત્રણે ઉત્તરા, એ નક્ષત્રોમાં યજુર્વેદીને જનોઈ દેવાનું શ્રેષ્ઠ છે."એ વગેરે પોતપોતાના વેદવિષે વિશેષ પ્રકાર જ્યોતિષશાસ્ત્રમાંથી જાણવો: જે વસિષ્ઠ ને ગાર્ગ્યે કહ્યું છે કે, "જે નૈમિત્તિક ઉપનયન,તે અનધ્યાયતિથિમાં પણ કરવું;તેમ શુક્લપક્ષની સપ્તમી ને અક્ષય્યતૃતીયામાં કરવું." તે વચન પ્રાયશ્ચિત્તમાટે ઉપનયન કરવાવિષે જાણવું; કારણ કે તેમાંજ કહ્યું છે કે, "અનધ્યાયદિવસ ને કૃષ્ણપ્રતિપદા પ્રાયશ્ચિત્તમાટે જનોઈમાં લેવાને મુનિઓએ કહ્યું છે."

૮૯૫ વૃદ્ધ ગાર્ગ્ય પણઃ—"અનધ્યાયના કૃષ્ણપ્રતિપદા ઈત્યાદિ દિવસો પ્રાયશ્ચિત્તનિમિત્ત કરવાના ઉપનયનમાં લેવાને માન્ય છે." એ મૌંજીબંધનરૂપી બીજો જન્મ છે, તે વિષે કહ્યુંછે કે, "એક જન્મ માતુશ્રીથી ને બીજો જન્મ મૌંજીબંધનથી થાય છે; માટે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય ને વૈશ્યને દ્વિજાતિ કહેછે." ઉપનયન થયાપછી [વ્યાકરણાદિ ૭] અંગસહિત અર્થજ્ઞાન થતાસુધી વેદાધ્યયન કરીને સમાવર્ત્તન (ગૃહસ્થાશ્રમ લેવાને અધિકાર થવાસારૂ સંસ્કાર થાય છે તે.) કરવું. તે પણ શુક્લપક્ષના પુણ્ય નક્ષત્રમાં કરવું; કારણ કે વેદાધ્યયન કરીને સ્નાન (સમાવર્ત્તન) કરવું, એવું આપસ્તંબે કહ્યું છે.

ઇતિ ઉપનયનાદિ કાલનો નિર્ણય.

-:(૦):-

અથ વિવાહનો કાલ.

રત્નમાલામાંઃ—"આષાઢ, શ્રાવણ, ભાદ્રપદ, આશ્વિન, પૌષ, ચૈત્રમાસ, ને ગુરૂશુક્રનો અસ્ત, તેમનું વૃદ્ધપણું ને બાલપણું, એમાં વિવાહ કરવો નહિ." ચૈત્રમાં મીનાર્ક ને પૌષમાં ધનાર્ક વર્જિત કરવાં.

૮૯૬ તે વિષે વૃદ્ધ ગાર્ગ્યઃ—"મીન, ધન ને સિંહના સૂર્યમાં ચૌલ, અન્નપ્રાશન, વિવાહ ને ગૃહવાસ્તુ,એ ન કરવાં."મકરાર્ક હોય તો પૌષનો અર્ધ ને મેષાર્કવાળો ચૈત્રનો અર્ધ વિવાહાદિમાં વર્જિત કરવો નહિ. કર્ક સંક્રાંતિની પ્રવૃત્તિ ન થઇ હોય, ત્યાંસુધી આષાઢમાં પણ દશમીસુધી વિવાહાદિ થાય; કારણકે આષાઢનો ત્રીજો ભાગ ઇષ્ટ છે, એવું વચન છે. મકરાર્ક હોય ત્યાંસુધી પૌષમાં પણ થાય. અર્ધનો ત્યાગ કરવો, એવું જ્યોતિષમાં છે. તે વિષે ગાર્ગ્યઃ—"વિવાહાદિમાં સૌરમાસ, યજ્ઞાદિમાં સાવન અને પિતૃકાર્ય, સંવત્સરી ઈત્યાદિમાં ચાંદ્રમાસ લેવો શ્રેષ્ઠ છે." પિતૃકાર્ય એટલે ષણ્માસિકાદિ; વળી દેશાચારથી તો કાશ્મીર દેશમાં ભાદ્રપદમાસમાં વિવાહ જોવામાં આવે છે, ને પુષ્કરમાં કાર્તિકમાં દેખાય છે. તથા દિવસે પૂર્વાણ્હમાં ને રાત્રે સર્વકાલ વિવાહ કરવો, ઇત્યાદિ શુભ વારમુહૂર્ત્તાદિ જ્યોતિષશાસ્ત્રમાંથી જાણવાં.

૮૯૭ આ કાલની પરીક્ષા ધર્મ્ય (બ્રાહ્માદિ) વિવાહને માટે જાણવી; અધર્મ્ય (રાક્ષસાદિ) માં નહિ, એવું ગૃહ્યપરિશિષ્ટમાં છે. અધર્મ્યવિવાહ આસુર, રાક્ષસ, પૈશાચ ને ગાંધર્વ, એ ચાર છે, તે સર્વકાલ નિષિદ્ધ આષાઢાદિ મા-

માં પણ થાય. તેમનું સ્વરૂપ. "દ્રવ્યનું ગ્રહણ કરીને કન્યા આપે, તે આસુર વિવાહ છે; કન્યાનો ને વરનો બેનો પરસ્પર સંકેત (સલાહમસલત) થાય, તે ગાંધર્વ; યુદ્ધ કરીને કન્યાનું હરણ કરે તે રાક્ષસ, ને છલ (કપટ) કરીને કન્યાનું હરણ કરે, તે પૈશાચવિવાહ જાણવો." બ્રાહ્મ, દૈવ, આર્ષ ને પ્રાજાપત્ય, એ ચાર ધર્મ્યવિવાહ છે. તે એવી રીતે કે, "કન્યાને યથાશક્તિ અલંકાર પહેરાવીને દક્ષિણાસહિત દાન આપે, તેને બ્રાહ્મવિવાહ કહે છે. તે કન્યાને જે પુત્ર થાય, તે પૂર્વના દશ ને પછીના દશ પુરુષ ને પોતે કન્યાદાતા, એ રીતે બન્ને તરફના એકવીશ કુલપુરુષને પાવન કરે છે." તથાઃ—"યજ્ઞમાં ઋત્વિજને કન્યા આપે, તે દૈવ,ને બે ગોપ્રદાન લેઈને આપે, તે આર્ષવિવાહ છે. [દૈવવિવાહથી આપેલી કન્યાનો પુત્ર આઠ આઠ પુરુષને પાવન કરે,] અને આર્ષવિવાહથી થયેલી કન્યાનો પુત્ર ઉભય મળીને ચૌદ પુરૂષને પાવન કરે." ઉત્તરજ એટલે સહધર્મ [અમે વિવાહમાં આટલું કરીશું ને તમે આટલું કરજો, એમ પરસ્પર સરખો ઠરાવ કરીને કન્યા આપે તે.] ને આચરણ કરનાર અર્થીને (ગરજુને) કન્યા આપે, તે પ્રાજાપત્યવિવાહથી આપેલી કન્યાનો પુત્ર છ છ પુરૂષને પાવન કરે. એમાં વિશેષ કહે છે કે, પ્રથમ ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુત્ર કે કન્યાનો વિવાહ જ્યેષ્ઠમાસમાં કરવો નહિ.

૮૯૮ તે વિષે **રત્નમાલામાં**:—"પ્રથમ ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રનો કે કન્યાનો વિવાહ જ્યેષ્ઠમાસમાં કરવો નહિ." **તથા**:—"જ્યેષ્ઠ પુત્ર કે કન્યાનું મંગલકાર્ય જ્યેષ્ઠમાસમાં ન કરવું," એવું **જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં** કહ્યું છે. વિવાહપ્રસંગથી પ્રાપ્ત થયેલું કંઈ **સ્મૃત્યર્થસારમાં** કહે છે કે, "વિવાહનો આરંભ કરીને લાજા (ડાંગેરના) હોમની પ્રાપ્તિ થઈ,ને કન્યાને ઋતુ પ્રાપ્ત થયું,તો યાજ્ઞિક લોકોએ કેમ કરવું?" ત્યારે કહેછે કે, " તે કન્યાને સ્નાન કરાવીને યથાવિધિ અર્ચન (દેવતાદિનું પૂજન) કરીને **'युंजान'** મંત્રથી આહુતી આપી વિવાહકર્મ કરવું." **સ્મૃતિચંદ્રિકામાં**:—" વિવાહહોમનો આરંભ થયો ને કન્યા રજસ્વલા થાય, તો ત્રણ દિવસ વરકન્યાએ જુદેજુદું સૂવાબેસવા ને જમવાનું કરવું,અને ચોથે દિવસે સ્નાન કરીને,તે અગ્નિમાં યથાવિધિ વિવાહહોમ કરવો." ઈત્યાદિ **સ્મૃતિસંગ્રહમાં** છે. ઋતુકાલથી પહેલાં કન્યા વિવાહ યોગ્ય છે, તોપણ આઠ વર્ષની કન્યા પરણાવવી શ્રેષ્ઠ છે. તે વિષે **સંવર્તઃ**—"આઠ વર્ષની ક-

ન્યાને ગૌરી, નવ વર્ષનીને નગ્નિકા અને દશ વર્ષનીને કન્યા કહે છે; બારમે વર્ષ તે વૃષલી થાય છે."

૮૯૯ કશ્યપઃ–"સાત વર્ષનીને ગૌરી, દશ વર્ષનીને કન્યકા ને બારમું વર્ષ બેઠું, એટલે તેને કુમારિકા કહે છે."જેને સ્તન ઉત્પન્ન થયા નથી,તેને નગ્નિકા કહેવાને અંગિરા કહે છે. નગ્નિકાનો વિવાહ કરવા વિષે ભવિષ્યત્પુરાણમાંઃ–"ધર્માચરણ કરનારી નગ્નિકા કન્યા ગુણવાન્ વરને આપવી; ગુણહીનને ન આપવી,અને તેને રજસ્વલા થવા દેવી નહિ."તથાઃ–"આઠ વર્ષની કન્યાને પરણાવવી શ્રેષ્ઠ છે. ચારે વર્ણને તે રીતે પરણાવેલી કન્યા આહિતા એટલે ઋતુદર્શન ન થયેલી હોવી જોઈએ." "ત્રીશ વર્ષના પુરૂષને બાર વર્ષની કન્યા પરણાવવી," એવું મનુ કહે છે. તે વિષે અંગિરા પણઃ–"રજોદર્શન પ્રાપ્ત ન થયું હોય તેને ગૌરી, અને રજોદર્શન પ્રાપ્ત થયું હોય તે કન્યાને રોહિણી કહે છે; માટે જ્યાંસુધી ઋતુમતી ન થાય, ત્યાંસુધી કન્યાને પરણાવવી;" કારણકે "પરણાવતા પહેલાં રજોદર્શન થયેલી કન્યાને જોવાથી તેનો સ્વામી (કન્યાદાન કરનારો) બ્રહ્મહત્યારો થાય છે, એવું સ્મૃત્યંતરમાં છે.

૯૦૦ એ રીતે કન્યાને ન પરણાવનારને દોષ છે. હવે સ્વામી એટલે અધિકારી બતાવે છે. "પિતા, પિતામહ, ભાઇ, સપિંડ ને જનની, એટલાં પૂર્વપૂર્વને અભાવે(ન હોય) તો,ઉત્તરોત્તર (એક પછી એક) કન્યાદાન દેવાને અધિકારી થાયછે." નારદઃ–"પિતાએ પોતે કન્યાદાન કરવું; નહિતો પિતાની આજ્ઞાથી ભાઈએ કરવું. ત્યારબાદ માતામહ, મામા, સપિંડો ને બાંધવો, (માશી ફોઈ, બહેન વગેરે) એમણે કરવું; તે સર્વે ન હોય તો માતાએ કરવું. તે સ્વસ્થ હોય, [માંદી, ગાંડી, વાયડી ને પતિત ન હોય] તો કરે; નહિતો [અસ્વસ્થ એટલે માંદી વગેરે હોય તો] સ્વજ્ઞાતિવાળાએ કન્યાદાન દેવું." એમાં વિશેષ કહે છે. પિતા મરણ પામ્યો હોય ને ભાઈ કે બહેનો પરણાવવાની હોય, તો તે ભાઈબહેનોને મોટા ભાઇ પરણાવે. મિતાક્ષરામાંઃ–"જે ભાઈ કે બહેનો સંસ્કારરહિત હોય ને પિતા મરણ પામે, તો પૂર્વે સંસ્કાર થયેલા ભાઇએ તેમનો જનોઈવિવાહ વગેરે સંસ્કાર કરવો." [મૂલાર્થ આવી ગયોછે.] એ રીતે પિતા ન હોય, તો તેના પુત્રોનો વિવાહસુધીનો સંસ્કાર કરવાને ભાઈને પિતા જેટલો અધિકાર છે. તેમ અહીં સંસ્કારનિમિત્ત વૃદ્ધિશ્રાદ્ધમાં તેનો પિતા ન હોય, તો પિતાના ક્રમ-

થી [અન્નાદિ] આપવું, એવું વૃદ્ધિશ્રાદ્ધના અધિકારીના નિર્ણયમાં કહ્યુંછે. પિતામહાદિને કન્યાદાનનો અધિકાર છે, તોપણ પુત્રના પુત્રનો સંસ્કારનિમિત્ત વૃદ્ધિશ્રાદ્ધમાં અધિકાર નથી; અને કન્યાદાનમાં જે વૃદ્ધિશ્રાદ્ધ કહ્યું, તે રહિત કન્યારૂપી સંપ્રદેય (દાનનું દ્રવ્ય) આપવું નહિ, એવું જાણવું.

૯૦૧ સ્કંદપુરાણમાં:—"પારકી કન્યાને સુવર્ણ આપી પોતાની કરીને વિધિપૂર્વક દાન આપવાને અન્ય ગોત્રી પણ યોગ્ય છે." હવે કન્યાદાનનો વિધિ કહેછે. ઋષ્યશૃંગ:—"પ્રપિતામહપૂર્વક વરના ગોત્રનો ઉચ્ચાર કરી કન્યાનું પણ તેજ રીતે ઉચ્ચાર કરીને દાન કરવું." તથા:—"દેશકાલનો ઉચ્ચાર કરીને સંપ્રદાન (વર)ના ને પોતાના ત્રણ પુરૂષનો ઉચ્ચાર કરીને કન્યાદાન આપવું." અહીં કન્યાદાન આપવાનું વાક્ય એવું છે કે, "હે વિપ્ર, આ યથાશક્તિ આભૂષણ પહેરાવેલી ગૌરી કન્યા, અમુક ગોત્રના અમુક શર્મા તમને મેં આપી; તે તમે અંગીકાર કરો," એવું દાનખંડમાં કહ્યુંછે. અથ વિવાહનાં નક્ષત્રો. "મૂલ, અનુરાધા, મૃગશીર્ષ, રોહિણી, હસ્ત, રેવતી, સ્વાતિ, મઘા, ઉત્તરા, એટલાં નક્ષત્રોમાં સ્ત્રીઓનું લગ્ન કરવાનું વિધાન છે." બીજું લગ્નઆદિ શુભ મુહૂર્ત્ત જ્યોતિષશાસ્ત્રમાંથી જાણવાં. તેમ પરણવા જવાને માટે પ્રતિશુક્રાદિ દોષ નથી.

૯૦૨ તે વિષે સુરેશ્વરાચાર્ય:—"પોતાના ઘરમાં પ્રવેશ, દેશવિપ્લવ (દેશને ઉપદ્રવ), વિવાહ ને વહુનો ગૃહપ્રવેશ, એટલે ઠેકાણે પ્રતિશુક્રનો વિચાર કરવો નહિ." તેમ ફરીને બીજા ગૃહપ્રવેશવાસ્તે વિશેષ પ્રકાર તહીંજ કહ્યોછે કે, "માઘ, ફાલ્ગુન ને વૈશાખ, એ માસના શુક્લપક્ષના શુભ દિવસમાં ગુરૂ ને રવિની શુદ્ધિ [રાશિની અનુકૂલતા] જોઈને પત્નીનું ફરી ઘેર લેઇ જવાનું કરવું." અહીં શુદ્ધિ જોવાની, તે પતિને ચંદ્રબલ ને શુભ દિવસ વા દીવાલીઆદિ મંગલદિવસ જોઇને પત્નીને લેઈ જવી.

ઇતિ વિવાહનો નિર્ણય.

-:(૦):-

અથ સોદર (સગા ભાઇબહેન)ના વિવાહનો વિશેષ નિર્ણય.

સગા ભાઈનો એક વર્ષમાં વિવાહ કરવો નહિ, તે વિષે મિહિરાચાર્ય:—"એક વર્ષમાં સગા બે ભાઈનો વિવાહ કરવો નહિ, એવું ગર્ગનું વચન છે." લલ્લ પણ:—"શ્રેયની ઈચ્છા રાખનારાએ એકનો વિવાહ થયાપછી બીજા ભાઈનો વિવા-

હ દશ માસની અંદર કરવો નહિ." આ વચનમાં પુરૂષ ભાઇઓનો નિષેધ જ-ણાય છે, પણ ભ્રાતૃ શબ્દનો ને પુત્ર શબ્દનો અને બહેન ને કન્યાવાચક સ્વસા ને દુહિતા શબ્દનો વ્યાકરણસૂત્રથી એકશેષ માસ થાયછે; માટે આ સ્મૃતિમાં પુરુષ ભાઇનો ઉચ્ચાર છે, તેથી પુત્ર ને કન્યા બેનો પણ એક વર્ષમાં વિવાહ ક-રવો નહિ,

૯૦૩ તોપણ "પુત્રીનો વિવાહ કર્યાપછી બીજી પુત્રીનો કરવો;" એવું આ-ગળ કહેવાનું વચન છે, તેમાં એક વર્ષમાં બે પુત્રીનો વિવાહ કરવાનું કહ્યું છે, માટે બે કન્યાના વિવાહનો નિષેધ નથી, એવું ભાસે છે. બે પુત્રીવિષે તેણેજ વિશેષ કહ્યું છે કે, " એક પુત્રીને પરણાવ્યાપછી બીજી પુત્રીને ચાર દિવસપછી પરણાવવી; ચાર દિવસસુધીમાં પરણાવવી નહિ, એવું સૂરી લો-કો કહેછે. " એક કન્યાનું લગ્ન થયેથી ચાર દિવસસુધી બીજી કન્યાનું લ-ગ્ન કરવાનું સૂરી એટલે સૂક્ષ્મદર્શી વિદ્વાન્ કહેછે, એવું કાલાદર્શમાં વ્યા-ખ્યાન કર્યું છે. તે પ્રમાણે એ વિષે વરાહમિહિરઃ—" પિતાએ એક કન્યાને પરણાવીને ચાર દિવસ પૂરા થતાસુધી બીજી કન્યાને પરણાવવી નહિ. " તેમ પુત્રનો વિવાહ કર્યાપછી કન્યાનો ન કરવો. તે પ્રમાણે ચૌલ ઉપનયન, વિવાહાદિ મંગલકાર્યમાં બીજું મંગલકાર્ય પ્રાપ્ત થયું હોય, તો પહેલું મંગલ ન કરવું. તે વિષે વરાહમિહિરઃ—" પુરુષ પુત્રનું લગ્ન કર્યાપ-છી પિતાએ કન્યાનું લગ્ન તેજ વર્ષમાં છ માસની અંદર ન કરવું. મુંડ-ન પછી મુંડન ન કરવું. મુંડન પછી મંડન કરવું, પણ મંડન પછી મુંડન ન કરવું. " મુંડન પછી મુંડન એટલે ચૌલપછી ઉપનયન ન કરવું. મુ-ડનપછી મંડન એટલે વિવાહ કરવો. મંડનપછી મુંડન એટલે વિવાહ પછી ચૌલ કે ઉપનયન ન કરવું.

ઇતિ સગા ભાઈબહેનોવિષે મંગલકાર્યનો નિર્ણય.

—:(૦):—

અથ પરિવેત્તાદિનું લક્ષણ ને નિર્ણય.

૯૦૪ મોટા ભાઇને પરણાવ્યાસિવાય નાનો ભાઈ પરણે, તો તેને પ-રિવેત્તા કહેછે. તે વિષે મનુઃ—" પરણવાનું કે અગ્નિહોત્ર મોટો ભાઇ છતાં જે નાનો ભાઇ કરે, તો નાનો ભાઈ પરિવેત્તા ને મોટો ભાઈ પરિવિત્તિ જાણ-

વો. " " પરિવિત્તિ, પરિવેત્તા, પરણેલી નાના ભાઇની સ્ત્રી, તે કન્યાદાન કરનારો અને વિવાહવિધિ કરાવનારો ગોર, એ પાંચે નરકમાં પડે છે. " યાજ્ઞવલ્કયઃ–" પરિવિત્તિ [પરણ્યાસિવાયનો મોટો ભાઈ] ને અને પરણેલા નાના ભાઈને પણ અગ્નિહોત્રનો, વેદનો કે તપનો અને શ્રાધ્ધનો અધિકાર નથી, ને તે કરે તો નિષ્ફલ થાય." પણ મોટા ભાઇને નપુંસકાદિ દોષ હોવાથી વિવાહાદિ કરવાનો અધિકાર ન હોય, તો નાના ભાઇને દોષ નથી. તેવિષે કહ્યુંછે કે, " મોટા ભાઈ નપુંસક હોય, દેશાંતરમાં નીકળી ગયો હોય, સન્ન્યાસી થયો હોય, અગર પતિત હોય, તેમ વેદશાસ્ત્રથી વિવર્ણ (ભ્રષ્ટ) હોય, તો પરિવેદનનો (નાના ભાઇને પરણવાનો) દોષ નથી. " **સ્મૃત્યર્થસારમાં** પણઃ–" મોટા ભાઈ ષંઢ, (નપુંસક), બહેરો, આંધળો, સ્તબ્ધ (લોકવિરોધિ,અતિ ગર્વવાળો), જડ (મૂર્ખ કે વાયડો), ગદ્ગદ (તોતડો કે જીભ ચોટતી હોય તે), મૂગો, કૂબડો, અત્યંત ઠીંગણો, રોગી, અતિ સુક્કડ, વિકલાંગ (કાણો, ઠુંઠો, લંગડો વગેરે), પુરૂષત્વ ગયેલું હોય, મત્ત હોય, શયનસ્થાનમાં ઇંદ્રિયરહિત હોય, મૂક, ઉન્મત્ત, ઈત્યાદિ દોષવાળો હોય, તો પરિવેદનનો દોષ નથી; મોટા ભાઇ પરણવા લાયક હોય, તો પરિવેદનને (નાનાને પરણવાનો) દોષ છે.

૯૦૫ તે વિષે કહેછે કે, "મોટા ભાઈ સોદર્ય (સગો) અધિકારી હોય, તો પરિવેદનનો દોષ છે; તેમ કાકાનો પુત્ર, ક્ષેત્રજ પુત્ર અને સંપન્ન એટલે પુત્ર માનીને રાખેલો, એ જોકે મોટા ભાઈ હોય, તોપણ પરિવેદનનો દોષ નથી." સ્મૃત્યર્થસારમાંઃ–"કાકાના પુત્ર,હોરમણ ભાઈ ને પરસ્ત્રીને વિષે ઉત્પન્ન કરેલા પુત્ર, જોકે મોટા હોય, તોપણ વિવાહઅગ્નિહોત્ર નાના ભાઇએ કરવાથી દોષ નથી." જે **યાજ્ઞવલ્કયે** વિવાહમાત્રને પરિવેદનદોષ છે, અગ્નિહોત્રવિષે નથી,એવું કહ્યુંછે, તે **વચન**ઃ–"નાના ભાઈએ મોટા ભાઈની આજ્ઞાથી વિધિપૂર્વક અગ્નિહોત્ર કરવું; કારણ કે પરણવાથી પરિવેદનદોષ છે;અગ્નિહોત્રથી ને યજ્ઞથી નથી." તે વચન જ્યેષ્ઠની આજ્ઞાથી નિત્યઅગ્નિહોત્ર કરવાવિષે 'જીવતઃસુધી અગ્નિહોત્ર કરવું.' એ શ્રુતિને અનુસારે છે. પરંતુ મોટા ભાઇ અધિકારી હોય, તો તેની આજ્ઞાથી પણ નાના ભાઈને કેમ અધિકાર થાય? કારણ કે સ્મૃત્યર્થસારમાંઃ–"પિતા અધિકારી છતાં આજ્ઞાથી પણ પુત્રે અગ્નિહોત્ર લેવું નહિ." તે

વિષે કહેછે કે, "પ્રથમ વિવાહ કે પ્રથમ અગ્નિહોત્ર,જો પિતા કે મોટો ભાઈ કરનારો અધિકારી હોય,તો નાના ભાઈએ ન કરવું."

અથ સ્માર્તાધિકારી ને તેનો કાલ કહેછે.

૯૦૬ શાંખાયન ગૃહ્યમાંઃ—જ્યારે છેલ્લી સમિધ આપે, ત્યારે અગ્નિને પ્રદીપ્ત માત્ર કરવો. છેલ્લી સમિધ જે સમાવર્ત્તનકર્મમાં અપાયછે,તે આપી એટલે અગ્નિને દીપન માત્ર કરવું, આવસથ્યકર્મ ન કરવું; કારણકે પત્ની નથી. તેમ વૈવાહ્યકર્મ જ્યેષ્ઠ ભાઈ અધિકારી હોય ને નાનો ભાઈ પરણ્યો, તે વેળાએ જે વિવાંહાગ્નિ ઉત્પન્ન થયો છે, તેને નાના ભાઈએ ધારણ માત્ર કરવો (રાખવો); પણ તેમાં આવસથ્ય કર્મ ન કરવું. મોટો ભાઈ છતાં આવસથ્ય કરે, તો પરિવેદનનો દોષ આવે. તેમ દાયાદ્ય કાલે [પણ ન કરવું,] એવું કેટલાક કહેછે. દાયાદ્યકાલે એટલે વિભાગ કાલે પણ જ્યેષ્ઠ હોય, તો કનિષ્ઠે આવસથ્ય ન કરવું. [જુદો રહ્યો તોપણ ન કરવું.] તેમ પત્નીરહિત હોય, તેણે પણ આવસથ્ય ન કરવું,તે વિષે કારિકામાંઃ—"ધનાદિ વિભાગ કાલમાં વા વિભાગ થયાપછી અગ્નિનું ધારણ માત્ર કરવું.ભાગ લેનારા જ્યેષ્ઠને અનુક્રમે એક પછી એક સપત્નીક હોય,તો તે અધિકારી થાય."તથા ગૃહપતિ મરણ પામે, તો પોતે જ્યેષ્ઠ અધિકારી થાય. ગૃહપતિ એટલે પિતા મરણ પામે, તો વડીલ દીકરો પિતાનું સપિંડન કરીને અગ્નિહોત્ર ગ્રહણ કરે.

૯૦૭ તે વિષે તેમાંજ કહ્યું છે કે, "પિતા મરણ પામ્યાપછી મોટો પુત્ર ભાઇથી જુદો ન થયો હોય, તોપણ અગ્નિહોત્ર તેણેજ લેવું. એ નિમિત્તરૂપ કાલ કહ્યા. હવે અમાવાસ્યાદિ વિષે અનિમિત્તકાલ (નિમિત્ત વિનાના કાલ) કહે છે. તે વિષે કારિકામાંઃ—"વૈશાખી અથવા બીજી અમાવાસ્યામાં કંઈ નક્ષત્રતિથિના યોગથી,અધિકારીને અગ્નિકર્મ કરવાને કાલ ગુણવાળો (શ્રેષ્ઠ) છે." તથા શાંખાયનઃ—વૈશાખી વા બીજી અમાવાસ્યામાં નક્ષત્રયોગથી અગ્નિકર્મ પોતાની ઇચ્છાથી કરવું, એવું કેટલાક કહે છે.

અથ આવસથ્યાધિકારી બતાવે છે.

અગ્નિઆધાન ન કરે તો કાષ્ણૅર્યાજિનિઃ—"જ્યેષ્ઠ પુત્ર વિવાહ થયાપછી સ્માર્તાગ્નિઆધાન વર્ષસુધી ન કરે, તો ચાંદ્રાયણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું; અથવા

જેટલા માસ ન કર્યું હોય, તેટલા દરેક માસ ગણતરી પ્રમાણે ચાંદ્રાયણ કરવું."

ઇતિ આવસથ્યાધિકારી ને કાલનો નિર્ણય.

—:(૦):—

અથ પરિવિત્તિઆદિને પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે.

કૃચ્છ્ર કે અતિકૃચ્છ્ર વસિષ્ઠ કહે છે. હારીતે તેથી અધિક કહ્યું છે. મોટો ભાઈ છતાં [તેને પરણાવ્યાસિવાય] નાનો ભાઈ પરણે ને અગ્નિહોત્ર કરે, તો તે પરિવેત્તા, ને મોટો ભાઈ પરિવિત્તિ જાણવો. કન્યા પરિવેદની ને કન્યાનો દાતા પરિદાયી જાણવો. તેમ કર્મ કરનારો પરિયષ્ટા કહેવાયછે. એ પાંચે પતિત છે, માટે તેઓ વર્ષસુધી પ્રાજાપત્ય કૃચ્છ્ર પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી પાવન થાય.

૯૦૮ શંખ પણઃ—પરિવિત્તિ ને પરિવેત્તાએ વર્ષસુધી બ્રાહ્મણને ઘેરથી ભિક્ષાન્ન (મધુકરી) લાવીને જમવું. આ પ્રાયશ્ચિત્ત બુદ્ધિપૂર્વક આજ્ઞા આપ્યાવિષે છે; કારણકે પ્રાયશ્ચિત્ત મોટું છે. યમ પણઃ—" પરિવેદન થવાથી પરિવિત્તિ ને પરિવેત્તા બેને બબ્બે કૃચ્છ્ર પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યુંછે. કન્યાને કૃચ્છ્ર, દાતાને અતિકૃચ્છ્ર અને હોતા એટલે પરિયષ્ટાને ચાંદ્રાયણ કહ્યું છે, તે પ્રમાણે કરવું. આ લોકો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી વ્યવહાર યોગ્ય થાયછે, પણ અધર્માચરણનું ફલ તો તેમને ભોગવવાનું રહ્યું જ. [તેનું પાપ ભોગવવાનું રહ્યુંજ. લોકમાં માત્ર વ્યવહાર યોગ્ય તેઓ થયા.] તેમ જ્યેષ્ઠ પુત્રીને પરણાવ્યાસિવાય કનિષ્ઠ પુત્રીને પરણાવવાનો પણ દોષ છે તે વિષે સ્મૃત્યંતરમાંઃ—"જ્યેષ્ઠ કન્યાને પરણાવ્યાસિવાય નાનીને પરણાવે, તો નાની કન્યાને અગ્રેદિધિષૂ ને મોટીને દિધિષૂ કહેછે."તે દિધિષૂ, તેનો પતિ,દાતા ને યાજક એમને ગૌતમે પ્રાકૃત [પૂર્વના પ્રકરણમાં કહેલું છે.]વર્ષનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે,તેને પરિવિત્તિઆદિની પેઠે દોષ છે. વસિષ્ઠે કૃચ્છ્ર ને અતિકૃચ્છ્ર કહ્યુંછે. યમે પૂર્વે કહેલું પણ કરવું.

ઇતિ મોટો ભાઇ અધિકારી છતાં કનિષ્ઠને પરણવાવિષેનો નિર્ણય.

ઇતિ અચલદ્વિવેદીકૃત નિર્ણયદીપક ગ્રંથની ટીકામાં વ્રતબંધાદિવિષે નિર્ણય કહ્યા છે.

—:(૦):—

અથ સર્પબલિ.

૯૦૯ પુરાણઃ—"પ્રમાદથી (ભૂલથી) કે ઇચ્છાથી જે માણસ સર્પ કર-

ડયાથી મરણ પામ્યો, તેની શુદ્ધિમાટે સર્પપૂજનરૂપ કર્મ કરવું. શુક્લકૃષ્ણપક્ષની પંચમીઓમાં નાગનું પૂજન કરવું." તેનો વિધિ કહેછે. પંચમીને દિવસે પ્રાતઃકાલે ગંગાદિ તીર્થોમાં સ્નાન કરીને યજમાને,યમની રૂપાની ને નાગની સોનાની મૂર્તિ કલશ (ઘડા)ની ઉપર સ્થાપન કરી ગંધપુષ્પનૈવેદ્યાદિથી પૂજન કરીને સર્વૌષધિયુક્ત દૂધમિશ્રિતજલથી સર્પના મંત્ર ભણીને તર્પણ કરવું. તેના મંત્ર.૧'**कालिको नाम सर्पः**'૨'**नमोस्तु सर्पेभ्यः**'૩'**या इषवः**' ૪'**यो वामीरो**'૫'**सर्पसाम**'૬'**प्रसर्पसाम**'૭'**उपसर्पसाम**' ૮'**निधनसाम**'એ રીતે આઠ મંત્રથી ને અનંતાદિ નામથી તર્પણ કરીને મુખ્ય આઠ બ્રાહ્મણથી શ્રાદ્ધ કરી,પાયસ,કણીક, દહિં ને મધ,મિશ્રિત કરીને એ પદાર્થોના આઠ પિંડ આઠ નાગના નામથી આપવા.પહેલો પિંડ અનંતને, બીજો વાસુકીને, ત્રીજો તક્ષકને, ચોથો કર્કોટકને, પાંચમો પદ્મને, છઠ્ઠો મહાપદ્મને, સાતમો શંખને ને આઠમો કંબલને આપવો.

૯૧૦ એ રીતે પિંડ કરવા,અને શંખથી અગર ત્રાંબાના પાત્રથી સર્વૌષધિમિશ્રિત ક્ષીરજલની '**कालिको नाम सर्प**'એ મંત્ર ભણીને પહેલા પિંડ ઉપર જલધારા કરવી. તેજ પ્રમાણે બીજા પિંડ ઉપર'**नमोस्तु सर्पेभ्यः,**' ત્રીજા ઉપર '**या इषवो यातु,**' ચોથા ઉપર '**ये वामीरो**',પાંચમા ઉપર '**सर्पनाम,**' છઠ્ઠા ઉપર '**प्रसर्पनाम,**' સાતમા ઉપર '**उपसर्पसाम**' અને આઠમા ઉપર '**निधन साम**'એ મંત્રથી અનુક્રમે જલની ધારા કરવી.પછી ગંધાદિથી પૂજા કરીને '**भद्रंकर्णेभिः**'એ મંત્રથી વિસર્જન કરવું.ત્યારપછી પોતાના ગૃહ્યમાં કહેલા વિધિથી પૃથ્વીના પાંચ સંસ્કાર કરીને આઠ નાગનેનામે દૂધમાં ભાત રાંધીને ઈશાન દિશામાં ધોળા વસ્ત્રસહિત રૂદ્રકુંભનું સ્થાપન કરી તેની ઉપર અષ્ટ નાગને સ્થાપન કરવા. "સુવર્ણના સુંદર મણિવિભૂષિત આઠ નાગ કરવા." તેનાં નામ. "અનંત, વાસુકિ, તક્ષક, કર્કોટક, પદ્મ, મહાપદ્મ, શંખ ને કંબલ." એ રીતનાં નામથી "નાગોનું વિધિપૂર્વક ગંધપુષ્પ ધૂપદીપનૈવેદ્ય વગેરેથી પૂજન કરીને કુશાંડી કરી પાયસચરૂ રાંધીને હોમ કરવો. તેમાં પ્રથમ આધાર નામનો હોમ કરી આજ્યભાગ નામની બે આહુતિ

આપીને ઘીયુક્ત પાયસચરૂનો હોમ કરવો." '**कालिकादि**' એ પહેલાં કહેલા મંત્રથી ઘીની આહુતિ આપી ચરૂની આપવી.

૯૧૧ તેના મંત્ર મૂલમાં અહીંજ લખેલા છે, તેમનો અર્થ. ૧ "જે શેષનાગાદિ સર્પ બ્રહ્મલોકમાં છે, તે સર્વને હું નમસ્કાર કરૂંછું. સર્વકાલ તે મને પ્રસન્ન હુજો. ૨ વિષ્ણુલોકમાં જે કાલિકાદિ સર્પ છે, તેમને હું નમસ્કાર કરૂંછું. તે મને સર્વકાલ પ્રસન્ન હુજો. [અહીંથી સર્વ મંત્રોના ઉત્તરાર્ધનો એકજ અર્થ છે, ને તેનું તે વચન છે, માટે ફરી લખવાનું કારણ નથી.] ૩ પરીક્ષતના સર્પસત્રમાં આસ્તીક ઋષિએ રક્ષણ કરેલા સર્પને હું નમસ્કાર કરૂંછું. ઇત્યાદિ પૂર્વની પેઠે. ૪ મલયાચલમાં કર્કોટકાદિ સર્પ છે,તેમને.....૫ જે સર્પ પર્વતના અગ્ર ઉપર ને સાંધામાં રહેછે, તેમને.....૬ પૃથ્વીમાં જે ઝેરી સર્પ છે, તેમને....૭ ગામમાં, અરણ્યમાં ને પ્રસ્તરમાં (રસ્તામાં કે ઘરમાં) જે સર્પ રહેછે, તેમને....૮ સમુદ્રમાં ને અન્ય જલમાં જે સર્પ રહેછે,તેમને....૯ મહા બલવાન્ અનંતાદિ સર્પ જે રસાતલમાં રહેછે,તેમને"..."આ આહુતિનો '**सर्पेभ्य इदंन मम**' એ રીતે સર્પને નામે ત્યાગ કરવો.ત્યારપછી 'સ્વિષ્ટકૃત્'નામની આહુતિ આપીને પ્રાયશ્ચિત્તાહુતિ આપવી.પછી પ્રજાપતિની આહુતી આપીને 'સંસ્રવ'નામનું જલ પ્રાશન કરી વિધિપૂર્વક કર્મ સમાપ્ત કરવું."એ રીતે સંવત્સરસુધી પૂર્ણવ્રત થયેથી સુવર્ણનો નાગ અને તિલસહિત ગોપ્રદાન દાન કરવાં. સર્પદંશથી મરણ પામેલાના અગિયારમે દિવસે આ કહેલા,કે આગળ કહેવાના વિધિથી સર્પબલિ કરીને ઊર્ધ્વદૈહિકક્રિયા કરવી.

ઇતિ સર્પબલિ.

-:(૦):-

અથ સર્પબલિનો બીજો પ્રકાર.

૯૧૨ શુક્લકૃષ્ણ બન્ને પક્ષની પંચમીમાં ભોંય ઉપર લોટનો નાગ પાંચ ફેણોનો, લાકડાનો કે મૃત્તિકાનો કરીને ચંદન, કરેણના કે ગુલદાવરીના અગર જાઇના પુષ્પ ને ધોળા ચોખા ઈત્યાદિ, પદાર્થોથી અનંત, વાસુકિ, શંખ, પદ્મ, કંબલ, કર્કોટક, અશ્વતર,ધૃતરાષ્ટ્ર, શંખપાલ, કાલિય, એવા નામથી તેનું પૂજન કરવું. પછી ગાયનું દૂધ ને જલ પૃથ્વી ઉપર નિવેદન કરી ઘી, પાયસ, મોદક વગેરેથી બ્રાહ્મણોને જમાડી '**नमोस्तु सर्पेभ्यः**' ઇત્યાદિ મંત્ર-

થી નાગનું ઉપસ્થાન (ઉભા રહીને સ્તુતિ) કરીને એવું બોલવું કે, 'હે નાગ, ફલાણા મરણ પામેલા જનને છોડ છોડ' એવું કહી તે દિવસે મધુર ભોજન કરવું. એ રીતે વર્ષસુધી પૂજન કરી સોનાનો નાગ ને ગાય બ્રાહ્મણને આપ્યાપછી ઉત્તરક્રિયા કરવી. એ સર્પબલિનો વિધિ સ્મૃત્યર્થસારમાંથી લખેલો છે.

૯૧૩ અથ વિષ્ણુપુરાણમાંની નાગબલિ. "ભાદ્રપદની શુક્લપંચમીને આરંભીને બન્ને પક્ષની પંચમીઓમાં અથવા અન્ય પંચમીને આરંભીને નાગનું પૂજન કરવું. તે નાગ લાકડાનો, મૃત્તિકાનો કે લોટનો પાંચ ફેણોવાળો કરી તેનું ગંધપુષ્પાદિથી પૂજન કરવું. પછી બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરીને તેમને જમાડવા; અને સોનાના નાગ ને ગાયનું દાન આપવું. પછી ઉપસ્થાન કરી કહેવું કે, 'ફલાણા નામના મરનાર જનને છોડ છોડ.' પછી અનંતાદિ નાગનું પૂજન કરીને ઉપસ્થાન કરવું." તેના મંત્રનો અર્થ. "જે સર્પ પૃથ્વીમાં, આકાશમાં અને સ્વર્ગમાં રહેછે, તેમને હું નમસ્કાર કરૂંછું. હે અનંત, વાસુકી, શંખ, પદ્મ, કંબલ, કાલિય, કર્કોટક, શંખપાલ, અશ્વતર, ધૃતરાષ્ટ્રક, તમે સર્વ સર્પના અધિપતિ છો, માટે હું પ્રાર્થના કરૂંછું કે, તમારા કુલના અગર બીજા કોઈ સર્પે સ્પર્શ કરવાથી મરણ પામેલા ફલાણા માણસ ઉપર દયા કરીને તમારા કુલના સર્પને કહી મૂકજો કે, તેનો અપરાધ ક્ષમા કરજો, ને તારા મુખના વિષસ્પર્શથી ફલાણા નામના મરણ પામેલાના પ્રાણ ચિત્તથી જુદા પડયા છે, માટે આ જનને છોડ છોડ." એવી પ્રાર્થના કરવી. તે દિવસે મધુર ભોજન કરવું. સુમંતુઃ—"સુવર્ણનો કે રૂપાનો કરેલો નાગ ને ગાય બ્રાહ્મણને વિધિવત્ દાન આપવાથી પિતાના ઋણથી મુક્ત થાય." પિતાના એટલે જેને સર્પ કરડયો હોય, તે જાણવો. નાગનું લક્ષણ મત્સ્યપુરાણમાંઃ—"ઢાલતરવાર ઝાલનારા, નાભિની નીચે સર્પાકાર ને ઉપર પુરુષાકાર, ફેણોવાળા મસ્તકના, બે જીભોવાળા અને વિષમ (ત્રણ, પાંચ કે સાત ઇત્યાદિ) હાથવાળા [નાગનું સ્વરૂપ કરવું.]" શાતાતપઃ—"સર્પનો દંશ થયો હોય, તેની નાગબલિ કરીને સુવર્ણનો સર્પ બ્રાહ્મણને દાન આપવો." મિતાક્ષરામાં તો પુરાણવિધિથી નાગનું પૂજન કરીને પછી વિષ્ણુબલિ કરવી.

ઇતિ સર્પબલિ.

અથ વિષ્ણુબલિ.

૯૧૪ વિષ્ણુબલિ કરવાથી ચાંડાલાદિના હાથે દુર્મરણ પામેલા પ્રેતની શુદ્ધિ થઈને પુત્રે કરેલા શ્રાદ્ધનું ગ્રહણ કરવાની યોગ્યતા થાય છે. તે એ પ્રમાણે કરવાની છે કે, કોઇ શુક્લપક્ષએકાદશીને દિવસે વિષ્ણુનું ને યમનું ગંધપુષ્પાદિથી પૂજન કરી તેના મોંઢા આગળ અગિયાર બ્રાહ્મણને ઉત્તરાભિમુખ બેસાડીને દક્ષિણાભિમુખયજમાને સવ્ય જનોઈ રાખી પ્રેતનું વિષ્ણુરૂપે સ્મરણ કરતાં કરતાં કેશવનારાયણાદિ અગિયાર નામથી એકોદ્દિષ્ટવિધિએ દૈવિકશ્રાધ્ધની પેઠે બ્રાહ્મણોના પાદપ્રક્ષાલનાદિ અર્ધસહિત તૃપ્તિપ્રશ્નસુધી શ્રાધ્ધ કરી દક્ષિણાગ્ર દર્ભને વિષે, પોતે દક્ષિણમુખ થઇને મધઘીથી પ્લુત (ખુબ નરમ થાય એવા)તિલમિશ્રિત અગિયાર પિંડ આપવા.પછી ગંધાદિથી પૂજા કરીને સ્વધાવાચનસમયે બન્ને ઘૂંટણ પૃથ્વીને અડાડી, ધ્યાનયુક્ત થઈ શંખના કે ત્રાંબાના પાત્રથી '**सहस्त्रशीर्षादि**' અગિયાર મંત્રથી દરેક મંત્રે દરેક પિંડને જલધારા કરીને બ્રાહ્મણોને દક્ષણા આપી સંતોષ પમાડવા;ને '**भद्रंकर्णोभि:**'મંત્રથી પિંડોનું વિસર્જન કરી તેમને નદીઆદિના જલમાં પધરાવવા.પછી તે રાત્રે ઉપવાસ કરીને બીજે દિવસે સવારે વિષ્ણુનું આરાધન કરી પંચરત્નમુદ્રા (અંગુઠી)અને જનોઈ યુક્ત પાંચ કલશ ઉપર બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રૂદ્ર, સપરિવાર યમ ને પ્રેતનું સ્થાપન કરી પૂજન કરવું. તેમની આગળ પાંચે દેવતાના અગ્રભાગે દક્ષિણાભિમુખ થઇ પ્રેતને વિષ્ણુરૂપે સ્મરણ કરી અર્ધપિંડસહિત એકોદ્દિષ્ટવિધિથી શ્રાદ્ધ કરવું. "બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રૂદ્ર, યમ ને પ્રેત, એ પાંચ દેવતાનું પાંચ કુંભ ઉપર સ્થાપન કરીને તેમની આગળ શ્રાદ્ધ કરવું."

૯૧૫ અહીં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ રૂદ્ર ને યમ,એમને નામે પૂર્વોક્ત વિધિથી ચાર પિંડ આપીને વિષ્ણનું કીર્તન કરી નામગોત્રસહિત પ્રેતનું સ્મરણ કરીને પાંચમો પિંડ આપવો. અહીં પણ પૂર્વની પેઠે '**ब्राह्मणोऽस्यमुख**' ઇત્યાદિ પાંચ મંત્રથી પાંચ પિંડની ઉપર જલધારા કરવી. પૂર્વવત્ વિસર્જન પણ કરવું. બ્રાહ્મણોને દક્ષણા આપી સંતોષ પમાડી તે બ્રાહ્મણોમાં એકને પ્રેતબુદ્ધિથી સ્મરણ કરીને,તેને ગાય, પૃથ્વી, સોનું વગેરે આપીને ઘણોજ સંતોષ પમાડવો. પછી પોતાના જનસહિત ભોજન કરવું. તે અગિયારમે દિવસે કરે તો, ત્યાં પણ એજ વિધિ કરવો.

૯૧૬ તે વિષે પુરાણનાં વચનો:–"હે ગરૂડ, શુક્લપક્ષની એકાદશીને દિવસે વિષ્ણુ ને યમનું ગંધપુષ્પાદિથી પૂજન કરીને, શ્રીકૃષ્ણની આગળ બ્રાહ્મણોને બેસાડી નારાયણબલિ નામનો વિધિ કરવો. તેમાં બાંધવસહિત યજમાને પવિત્રપણે ભક્તિથી અગિયાર શ્રાદ્ધ કરવાં; સવ્ય કરી દક્ષિણમુખ થઈ તિલમિશ્રિત પિંડ આપવા, અને ધ્યાનધારણાયુક્ત થઈ પૃથ્વીને બન્ને ઘૂંટણ અડાડી શંખના કે ત્રાંબાના પાત્રથી, તે ન મળે તો, ગમે તે પાત્રથી ઋગ્વેદના મંત્ર ભણીને દરેક પિંડ ઉપર અર્ઘ (જલધારા) આપવો, અને '**भद्रंकर्णेभिः**' એ મંત્રે પિંડનું વિસર્જન કરી તેમને તીર્થના જલમાં નાંખવા. એ રીતે અગિયાર દેવતાનું શ્રાદ્ધ કરીને બીજે દિવસે ચતુર્વેદિ બ્રાહ્મણોને નિમંત્રણ કરી, યથાવિધિ પાંચ દેવતાનાં પાંચ શ્રાદ્ધ કરવાં. તે પાંચ દેવતા, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રૂદ્ર, યમ, ને પાંચમો પ્રેત, એમને જુદા જુદા કુંભ ઉપર સ્થાપન કરી તેમની આગળ શ્રાદ્ધ કરવું. વિષ્ણુ સોનાના, રૂદ્ર ત્રાંબાના, બ્રહ્મા રૂપાના ને યમ લોઢાના કરવા." ગરૂડપુરાણમાં વિષ્ણુબલિના પ્રધાનકર્મમાં પૂર્વે વિષ્ણુતર્પણ કરવાનું કહ્યું છે. "નાગ (પંચમી) બાર ઘડીથી, દિક્ (દશમી) પંદર ઘડીથી ને ભૂત (ચતુર્દશી) અરાડ ઘડીથી ઉત્તરતિથિને દોષ આપેછે" એ સ્કંદવચનથી દશમીની પંદર ઘડીના વેધવાળી એકાદશીમાં વિષ્ણુબલિઆદિ કર્મ ન કરવું, એવું શિષ્ટોએ કહેલું છે.

ઇતિ ગરૂડપુરાણમાં કહેલો વિષ્ણુબલિનો વિધિ.

-:(૦):-

અથ પંચક મરણનો નિર્ણય.

૯૧૭ હવે ધનિષ્ટાદિ પંચકમાં મરણ પામેલાને સદ્ગતિ આપનારો વિધિ કહેછે. તે વિષે ગરૂડપુરાણનાં વચનો:–" જે પંચકમાં મરણ પામે, તેની ઉત્તમ ગતિ થતી નથી. ધનિષ્ટાના ઉત્તરાર્ધથી રેવતીના અંતસુધી સાઢાચાર નક્ષત્રને પંચક કહેછે; તે સર્વદા અશુભ છે, માટે તેમાં મરેલાનો દાહ કરવો નહિ. એ સર્વ જાતિને વાસ્તે જાણવું. પંચકમાં જલ આપવું નહિ; દાહ ને જલદાન કરે, તો અશુભ થાય. લોકયાત્રા (લૌકિક) સ્વજન દુ:ખી હોય, તોપણ ન કરવી. પંચક પછી કરે તો, પુત્રગોત્રીને સંતોષ થાય; માટે પં-

ચક પછી કરવું. અન્યથા (નહિ તો) તેની પછવાડે તેને ઘેર હાનિ થાય, માટે પંચકમાં મરણ પામેલાનું પંચકમાં દહનાદિ કરવું નહિ."

૯૧૮ "અથવા પંચકમાં વિધિપૂર્વક દાહ કરવો; કારણ કે પંચકમાં તરત શબની આહુતિ તીર્થમાં આપવી. તીર્થમાં સદ્યઃ આહુતિરૂપ દાહ પુણ્યકારક છે, માટે બ્રાહ્મણોએ નિયમથી મંત્ર ભણીને વિધિપૂર્વક દાહ કરવો; તે એવો કે, શબના સમીપ ચાર નક્ષત્રમંત્રથી મંત્રેલાં દર્ભનાં પુતળાં મૂકીને પછી તે પુતળાંની સાથે શબનો દાહ કરવો. સૂતકને અંતે પુત્રે શાંતિનું કર્મ કરવું, ને સર્વ ઉપદ્રવનો નાશ કરનારૂં દાન બ્રાહ્મણને આપવું; તેથી તે પ્રેત ઉત્તમ ગતિને પામે. તે પ્રેતને નામે તિલ, ગાય, સુવર્ણ, ઘી, ભોજન, જોડા, છત્રી, સોનાની અંગુઠી, વસ્ત્ર અને દક્ષણા, એ સર્વ પાપનાં નાશ કરનારાં દાન બ્રાહ્મણોને આપવાં. એ રીતે પંચકમાં મરણ પામેલા બાલક, તરૂણ કે વૃદ્ધનું પંચકવિધાન ન કરે તો, તેને વિઘ્ન ઉત્પન્ન થાય." વિધાન એટલે નક્ષત્રનું પૂજન ને જપ. સર્વકાલ નક્ષત્રનું પૂજનહોમ દેવપૂર્વક કરવું, એવું કહ્યુંછે, તેથી નક્ષત્રદેવતાનું પ્રથમ પૂજન કરવું. ધનિષ્ઠાદિ પાંચ નક્ષત્રના દેવતા અનુક્રમે કહ્યા છે.

૯૧૯ જ્યોતિષમાંઃ—"વાસવ (ઇંદ્ર), વરૂણ, અજએકપાદ, અહિર્બુધ્ન્ય, ને પૂષા, એ ધનિષ્ઠાદિ પાંચ નક્ષત્રના પાંચ દેવતા છે. યજ્ઞકર્મમાં એ દેવતાનું પૂજન કરવું. [ગ્રંથકર્ત્તાએ એજ અર્થ લીધો છે.] આ પાંચ દેવની મુર્તિ સુવર્ણની કરવી. ત્રાંબાના પાંચ ઘડા ઉપર વસ્ત્રમુદ્રાપનસહિત વિધિપૂર્વક તેમનું સ્થાપન કરીને નક્ષત્રદેવતાનું પૂજન કરવું. ત્યાં દેવતનાં નામમંત્ર બ્રાહ્મણોએ જપવાં. તે બ્રાહ્મણોની આગળ પુત્રે એવું વચન સંભળાવવું કે, 'હે બ્રાહ્મણો, પંચકમાં મરણ પામેલા દોષવાળા ફલાણા નામના પ્રેતની દુર્ગતિ થશે, એવી શંકા છે; માટે તેની સદગતિ થાય, એવું કરજો.' પછી પુત્રાદિ યજમાને બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા આપીને સ્વતિવાચન કરાવવું. એ રીતે વિધાન કરીને પછી એકાદશાદિ ક્રિયા કરવી."

૯૨૦ અહીં એવો ક્રમછે કે, યજમાને અગિયારમે દિવસે મૃત્તિકા, ગોમય ને ગોમુત્ર ઈત્યાદિથી સ્નાન કરી બ્રાહ્મણની આગળ અદ્યેત્યાદિ દેશકાલનું સંકીર્ત્તન કરીને 'ફલાણા ગોત્રના ફલાણા નામના મરણ પામેલા પ્રેતની પંચકમરણરૂપ દુર્ગતિની શાંતિસારુ, તેમ સ્ત્રીપુત્રાદિ પરિવારસહિત મારી શંકા

થયેલી, એ અનિષ્ટનિવૃત્તિવાસ્તે અને અભ્યુદયાર્થે પંચકનું વિધાન હું કરૂંછું,' એવો સંકલ્પ કરી વિષ્ણુની પૂજા કરીને દક્ષિણ દિશામાં સ્થાપન કરેલા જલપૂર્ણ, મુદ્રાપન, પૂર્ણપાત્ર(કાડીયું), વસ્ત્ર, નાળીએર, સર્વૌષધિયુક્ત પાંચ ઘડા ઉપર સુવર્ણથી કરેલા વસુઆદિ પાંચ દેવતાનું અગ્નિઉત્તારણ(અગ્નિમાં તપાવેથી તથા ટાંકણાં મારવાથી ઉત્પન્ન થયેલી દોષનિવૃત્તિત માટે કરવાનો સંસ્કાર)ને પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરીને સ્થાપન કર્યાપછી બ્રાહ્મણોએ તે તે દેવતાના મંત્રનો જપ કરવો. જપને અંતે યજમાને દક્ષણા આપી બ્રાહ્મણોને સંતુષ્ટ કરીને ફલાણાનું પંચકમાં મરણ થવાથી ઉત્પન થયેલા દોષની નિવૃત્તિ થાઓ, એવી પ્રાર્થના કરી પુણ્યાહવાચન કરવું. પછી એકાદશાહવિહિત કર્મ કરવું. જપનો દશાંશ હોમ કરવાનો વિકલ્પ છે. તેના મંત્રો '**येनःसपत्ना,**' '**वरुणःप्रावता,**' '**शंनो अजएकपात्,**' '**उतनोऽहिर्बुध्न्यः**' અને '**शुक्रंते अन्यत्**' એ ૠગ્વેદીના મંત્રોછે. '**वसोःपवित्रमसि,**' '**वरुणस्योत्तंभनमसि,**' '**उतनोऽहिर्बुध्न्यः,**' '**शिवोनामासि**' અને '**पूषन्तवव्रते**' એયજુર્વેદીનામંત્રોછે. '**तमग्निमास्त**', '**यदा कदा च मीढुषे**' '**इंद्रो विश्वस्य राजसि,**' '**ब्रह्मजज्ञानं,**' '**शुक्रंते अन्यत्**' એસામવેદીનામંત્રોછે. '**अष्टौ शतानि श्वेतकेतूनां,**' '**आजादेवी देवमृणाति,**' '**शुनासीरौत,**' '**सम्याप्यायकृणोमि कर्मसिद्ध्यै**' અને '**यत्वहादेह मृषिवः**' એ અથર્વણવેદીના મંત્રો છે.

ઇતિ પંચકમાં મરણ પામેલાનો વિધિ.

-:(૦):-

અથ નીલોદ્વાહકર્મના કાલનો નિર્ણય.

૯૨૧ અથ તેનું ફલ કહે છે. મત્સ્ય અગસ્ત્યને કહે છે કે, "હે સાધો, જે તેં મને પૂછ્યું, તે હું તને કહુંછું, તે સાંભળ. નીલોત્સર્ગવિધિ કરવાથી[માણસ] પિતરોના ઋણથી મુક્ત થાયછે. ગયાશ્રાદ્ધ ને અશ્વમેધ કરતાં નીલોત્સર્ગ અધિક માનેલો છે. જે પિતરો ઘોર રૈરવ, ને કુંભીપાક નરકમાં ગયેલા હોય, તે સર્વે નીલોત્સર્ગ કરવાથી મોક્ષ પામે, ને સો કુલનો ઉદ્ધાર થાય." ઈત્યાદિ ફલ કહ્યું છે. અથ તેના કાલ કહેછે. "કાર્તિકની, વૈશાખની કે ફાલ્ગુનની પૌર્ણમાસીમાં,

અષ્ટકાઓમાં, આશ્વિનની ષષ્ઠીમાં અગર ચૈત્રીપૌર્ણમાસીમાં, તેમ માઘમાસની પૂર્ણીમામાં, ઉત્તરાયન ને દક્ષિણાયન બેસે ત્યારે, અગર મેષ કે તૂલાસંક્રાંતિ બેસે ત્યારે, ચંદ્રસૂર્યગ્રહણમાં, વૈધૃત કે વ્યતીપાતમાં, તેમ યુગાદિમન્વાદિ તિથિઓમાં, દિવસના ક્ષયમાં,સંક્રાંત કે સંક્રાંતિસામ્ય (જ્યોતિષમાં સૂર્યચંદ્રની ગતિનું ગણિત કરવાથી આવેછે તે) માં વિશેષે કરીને માતાપિતાની મરણતિથિમાં, અથવા જે દિવસે શ્રદ્ધા, ધન, તીર્થ ને પાત્ર, સર્વનો યોગ આવે તે દિવસે, બતાવેલા નીલોત્સર્ગના કાલ શ્રેષ્ઠ છે; એમાં કંઈ વિચાર કરવો નહિ. નીલોત્સર્ગ કરવાથી નાસ્તિક, જગત્‌ને કાયટાં કરાવનારા, જે નરકને પામેલા હોય તે સર્વ પિતરોની મુક્તિ થાય." વૃષભનાં લક્ષણ,ઉંચા ખાંધવાળો ઈત્યાદિ કહેલાં છે.

૯૨૨ શાંખાયનગૃહ્યમાં:—ટોળામાં તેજસ્વી, બલવાન્ વાછડાને અલંકાર પહેરાવીને ઉત્સર્ગ કરવો;ને ટોળામાં મુખ્યચાર વત્સતરી (ધાવણથી છુટેલી)વાછડીઓ, અગર ચાર ન મળે તો,એક પણ વાછડી જોઇએ. તેવિષે ગરૂડપુરાણમાં:-"હે ગરૂડ, એક વર્ણી વાછડો ને તેવીજ વાછડી લાવી તેમને સ્નાન કરાવવું, ને અલંકાર પહેરાવી, તે જોડું પ્રતિષ્ઠિત કરી પૂજન કરીને ઉત્સર્ગ કરવો; તેથી પ્રેતનો મોક્ષ થાય. તેના પુંછડામાં તર્પણ કરી મંત્રપૂર્વક ઉત્સર્ગ કરવો. (છોડી દેવો.) જેનો અગિયારમે દિવસે વૃષોત્સર્ગ ન કર્યો, તેનું પ્રેતપણું સ્થિર રહેછે; સો શ્રાદ્ધ કરવાથી પણ પ્રેતપણું જતું નથી.

ઇતિ નીલોત્સર્ગના કાલનો નિર્ણય.

ઈતિ અચલદ્વિવેદીકૃત નિર્ણયદીપક ગ્રંથની ટીકામાં સર્પાદિથી મરણનો વિધિ ને નીલોદ્વાહકાલનો નિર્ણય સંપૂર્ણ.

—:(૦):—

અથ સિદ્ધવિરૂદ્ધયોગ.

૯૨૩ હવે રવિવારે સિધ્ધવિરૂધ્ધ યોગ કહેછે. તેમાં પ્રથમ સિદ્ધિયોગવિષે કહે છે કે, "રવિવારે અષ્ટમીતિથિ અને હસ્ત, અશ્વિની, ઉત્તરાદિ ત્રણ નક્ષત્રો, મૂલ, પુષ્ય કે ધનિષ્ઠા, એ નક્ષત્ર પૈકી ગમે તે એક નક્ષત્રનો યોગ આવે, તો સિદ્ધિયોગ થાય છે; તેમ ઉત્તરાદિ ત્રણ ને મૂલ, પુષ્ય, હસ્ત, એ નક્ષત્રનો યોગ શુભ છે. અથ વિરૂધ્ધયોગ. રવિવારે દ્વાદશી, ચતુર્દશી ને સપ્તમી અને વિશાખાદિ નક્ષત્રોનો યોગ હોય, તે વિરૂધ્ધયોગ છે. તે વિષે કહ્યું છે કે, "રવિવારે દ્વા-

દશી કે ચતુર્દશીતિથિ, અને વિશાખા, ભરણી, મઘા, અનુરાધા ને જ્યેષ્ઠા, એ વિરૂધ્ધયોગને વર્જિત કરવા. રવિવાર ને દ્વાદશીના યોગને 'કકચ' કહેછે, અને સપ્તમી ને રવિવારના યોગને 'સંવર્ત' કહે છે; તે પણ શુભ કર્મમાં તજવા. તે વિષે રત્નમાલામાં કહ્યું છે કે, "રવિવારે સપ્તમીનો યોગ હોય, તો તે શુભ કર્મમાં પ્રયત્નથી તજવો; અને ધર્મદાનકર્મમાં તો, "સોમવારે અમાવાસ્યા ને રવિવારે સપ્તમીમાં ધર્મદાન કરનારાને સાઠ હજાર વર્ષનું પુણ્યફલ મળે."

૯૨૪ તથાઃ—"ષષ્ઠીયુક્ત સપ્તમીમાં રવિવાર આવે, તે હજાર સૂર્યગ્રહણ તુલ્ય 'પદ્મક' નામનો યોગ છે." તથા બીજે ઠેકાણે કહ્યું છે કે, "રવિવારે વિશાખાદિ ત્રણ નક્ષત્ર ને ષષ્ઠીનો યોગ શુભદાયક નથી." એ સિવાયની તિથિઓ ને નક્ષત્રો રવિવારે સમ છે. [શુભ કે અશુભ નથી.] તેમ દિવસમાં ચાર પ્રહરના આઠ અર્ધ પ્રહર છે; તેમાં રવિવારે ચોથો અર્ધ પ્રહર શુભ કર્મમાં તજવો. તથાઃ—"શુક્રવારે ને રવિવારે પશ્ચિમ દિશામાં જવું નહિ;" કારણ કે રવિવારે તે દિશામાં દિશાશૂલ હોય છે. તેમ તિથિવિષે પણ કહેછે કે, ષષ્ઠી ને ચતુર્થીને દિવસે પશ્ચિમમાં યોગિની રહે છે. ચતુર્થી ને દ્વાદશીએ નૈઋતમાં, સપ્તમી ને પૌર્ણમાસીએ વાયવ્યમાં, પ્રતિપદા ને નવમીએ પૂર્વમાં, દ્વિતીયા ને દશમીએ ઉત્તરમાં, તૃતીયા ને એકાદશી અગ્નિકોણમાં, પંચમી ને ત્રયોદશીએ દક્ષિણમાં અને અષ્ટમી ને અમાવાસ્યામાં ઈશાનકોણમાં યોગિની વાસ કરે છે, માટે તે દિવસે તે દિશામાં જવું નહિ. દ્વાદશી ને ચતુર્દશી રવિવારે આવે,તોપણ ધર્મદાન કર્મમાં શ્રેષ્ઠ છે. રવિવારે ચૌદમું મુહૂર્ત્ત કુલિક છે; તેમાં શુભ કર્મ ન કરવું. રાત્રિએ તેરમું મુહુર્ત્ત કુલિક છે.[દિવસની ને રાત્રિની બબ્બે ઘડીનાં પંદર પંદર મુહૂર્ત્ત પહેલાં કહેલાં છે, તે પ્રમાણે જાણવાં.]

ઇતિ રવિવારે સિદ્ધાદિયોગ સંપૂર્ણ.

અથ સોમવારે સિદ્ધવિરૂધ્ધ યોગ.

તેમાં પ્રથમ સિધ્ધયોગ કહે છે. નવમી સોમવારે સિદ્ધ છે, તે વિષે કહેછે કે, "સોમવારે નવમી, ને પુષ્ય, શ્રવણ, રોહિણી ને મૃગશીર્ષ, એ યોગને સિધ્ધયોગ કહે છે. તે સર્વ કર્મમાં શુભદાયક છે." સોમવારે અનુરાધાનક્ષત્ર પણ શ્રે-

ષ્ઠ છે. તથાઃ—"પુષ્ય, અનુરાધા, શ્રવણ, રોહિણી ને મૃગશીર્ષ, એ સોમવારે સિદ્ધિ આપનારાં નક્ષત્રો છે." અથ સોમવારે વિરૂદ્ધ કહે છે. ત્રયોદશી ને એકાદશી સોમવારે વિરૂધ્ધ છે.

૯૨૫ તે વિષે કહ્યું છે કે, "સોમવારે ચિત્રા, ઉત્તરાષાઢા, પૂર્વાષાઢા,વિશાખાનક્ષત્ર એકાદશી ને ત્રયોદશી એ યોગ નેષ્ટ કહ્યાછે; અને સોમવારે પૂર્વાષાઢા ને ઉત્તરાષાઢા,વિશાખા ને અભિજિત્, એ નક્ષત્રો શુભમાં વર્જિત કરવાં."[ગ્રંથકારનો અર્થ આવી ગયોછે.] ઉતરાષાઢાનો ચોથો ચરણ ને શ્રવણની પેહેલી ચાર ઘડી મળીને અભિજિત્ નામનું નક્ષત્ર સોમવારે વિરૂધ્ધ છે. અન્ય તિથિઓ ને નક્ષત્રો સોમવારે સિદ્ધ તેમ વિરૂદ્ધ પણ નથી, અર્થાત્ સમ છે. તથાઃ—શનિ ને સોમવારે પૂર્વ દિશા ભણી જવું નહિ. એ વચનથી સોમવારે પૂર્વ દિશામાં દિશાશૂલ છે. શનિવારે નવમી સિદ્ધા છે; કારણકે તે રિક્તાતિથિ છે. તેવિષે કહ્યું છે કે, શનિવારે રિક્તાતિથિનો સિધ્ધિયોગ છે. તેમ સોમવારે સાતમો અર્ધ પ્રહર શુભમાં તજવો; તેમ બારમું મુહૂર્ત્ત કુલિક નામે છે, તે મંગલ કર્મમાં તજવું. રાત્રે અગિયારમું મુહૂર્ત્ત તજવું.

ઇતિ સોમવારે સિધ્ધવિરૂધ્ધ યોગ.

—:(o):—

અથ મંગળવારે સિધ્ધ ને વિરૂધ્ધ યોગ.

૯૨૬ તેમાં પ્રથમ સિધ્ધ કહેછે. મંગલવારે તૃતીયા, અષ્ટમી ને ત્રયોદશી સિધ્ધ છે; ષષ્ઠી પણ સિધ્ધ છે, તે વિષે કહ્યું છે કે, "મંગલવારે ષષ્ઠી, તૃતીયા, અષ્ટમી કે ત્રયોદશી, અને મૂલ, અશ્વિની, મૃગશીર્ષ, અશ્લેષા, કે ઉત્તરા ભાદ્રપદા, એ સિધ્ધ છે." ત્રિવિક્રમમાં તો મંગલવારે પણ કૃત્તિકાનક્ષત્ર પ્રશસ્ત (શ્રેષ્ઠ) છે. "અશ્વિની,કૃત્તિકા, આશ્લેષા અને ઉત્તરાભાદ્રપદા મંગલવારે શુભ છે." અથ વિરૂદ્ધ કહેછે. મંગલવારે પ્રતિપદા ને દશમી વિરૂદ્ધ છે, તે વિષે કહ્યું છે કે, "મંગલવારે ઉત્તરાષાઢા, આર્દ્રા,પૂર્વાભાદ્રપદા, શતભિષા ને ધનિષ્ઠાનક્ષત્ર અનેદશમી ને પ્રતિપદા તિથિ, એમનો યોગ વર્જિત કરવો."[ગ્રંથકારનો અર્થ આવી ગયોછે.) દશમી ને મંગલવારનો 'ક્રકચ' નામે યોગ થાય છે, તે અભિપ્રાયથી મંગલકર્મમાં મંગલવારે દશમી તજવાની કહી છે; ધર્મકર્મમાં તજવી નહિ. ત્રિવિક્રમમાં તો મંગલવારે ધનિષ્ઠાદિ ત્રણ નક્ષત્રો ને આર્દ્રા તજવાનું કહ્યુંછે. અહીં સ્મૃતિમાં પૂર્ણા શબ્દનો અભિ

પ્રાય એ છે કે, બન્ને પક્ષમાં પંદર તિથિઓના [ત્રણ ભાગ કરવા; એટલે એક એક ભાગમાં પાંચ પાંચ તિથિઓ આવે છે,] તેમને અનુક્રમે નંદા, ભદ્રા, જયા, રિક્તા ને પૂર્ણા, એવી સંજ્ઞા આપેલી છે. (તેમાં દશમીને પૂર્ણા કહી છે.)

૯૨૭ તેજ વિષે કહેછે કે, પ્રતિપદા, ષષ્ઠી ને એકાદશી, એ ત્રણ ભાગની પ્રથમ તિથિઓ નંદા કહી છે. ફરી ગણતાં ત્રણ ભાગની બીજી તિથિઓ દ્વિતીયા, સપ્તમી ને દ્વાદશી ભદ્રા જાણવી; તેમ ત્રીજા ભાગની તૃતીયા, અષ્ટમી ને ત્રયોદશી જયા તિથિઓ, ચોથા ભાગની ચતુર્થી, નવમી ને ચતુર્દશી રિક્તાતિથિઓ અને પાંચમા ભાગની પંચમી દશમી ને પૌર્ણમાસી, પૂર્ણા તિથિઓ છે, તેમાં મંગલવારે જયા તિથિના યોગને સિદ્ધિયોગ કહેછે. બીજી તિથિઓ તેમ સિદ્ધ વિરૂદ્ધસિવાયનાં નક્ષત્રો સમાનછે. તથાઃ—"ઉત્તર દિશામાં બુધવારે ને મંગલવારે ન જવું, એ વચનથી મંગલવારે ઉત્તર દિશામાં દિશાશૂલ છે; તેમાં પ્રયાણ કરવું નહિ. મંગલવારે દશમું, ને રાત્રે નવમું મુહૂર્ત્ત કુલિક છે, તે શુભ કર્મમાં તજવું.

ઇતિ ભૌમવારે સિદ્ધવિરૂદ્ધ યોગ.

અથ બુધવારે સિદ્ધવિરૂદ્ધ યોગ.

તેમાં પ્રથમ સિદ્ધયોગ કહેછે. દ્વિતીયા, દ્વાદશી ને સપ્તમી બુધવારે સિદ્ધછે, તે વિષે કહ્યુંછે કે, "બુધવારે દ્વિતીયા, દ્વાદશી ને સપ્તમીનો સિદ્ધયોગ છે. તેમજ મૃગશીર્ષ, અનુરાધા, હસ્ત ને કૃત્તિકાનો સિદ્ધયોગ છે." બુધવારે કહેલાં ને બીજાં નક્ષત્રો ત્રિવિક્રમે સિદ્ધિદાયક કહ્યાં છે. " કૃત્તિકાદિ ત્રણ, પુષ્ય ને અનુરાધા નક્ષત્ર કાર્યની સિદ્ધિ કરનારાં છે."

૯૨૮ અથ વિરૂદ્ધ યોગ. બુધવારે તૃતીયા, નવમી, પ્રતિપદા, રેવત્યાદિ નક્ષત્રોનો યોગ વિરૂદ્ધ છે, તે વિષે કહ્યુંછે કે, "બુધવારે ધનિષ્ઠા, ભરણી, અશ્વિની, મૂલ, અને રેવતીનક્ષત્રો તેમ તૃતીયા, નવમી ને પ્રતિપદા, એ તિથિઓનો યોગ ત્યાગ કરવો." તથાઃ—"બુધવારે રેવતી આદિ ત્રણ ને મૂલનો ત્યાગ કરવો." બીજી તિથિઓ ને નક્ષત્રો સિદ્ધ કે વિરૂદ્ધ નથી; સમ છે. બુધવારે ભદ્રાનો યોગ સિદ્ધ છે. બુધવારે ઉત્તર દિશામાં દિશાશૂલ છે; તેમાં દ્વિતીયા ને દશમીમાં ઉત્તર દિશા-

માં ગમન કરવું નહિ. બુધવારે પાંચમો અર્ધ પ્રહર શુભ કર્મમાં તજવો.દિવસે આઠમું ને રાત્રે સાતમું મુહૂર્ત્ત કુલિક છે. તેમાં શુભ કામ ન કરવું.

ઇતિ બુધવારે સિદ્ધવિરૂદ્ધ યોગ.

અથ ગુરૂવારે સિધ્ધવિરૂધ્ધ યોગ.

તેમાં પ્રથમ સિધ્ધયોગ કહેછે. ગુરૂવારે પંચમી, દશમી ને પૌર્ણમાસી તિતિથિઓ સિધ્ધ છે; કારણકે ગુરૂ ને પૂર્ણાનો સિધ્ધિયોગ છે, એવું કહ્યું છે.

૯૨૯ તે વિષે કહેછે કે,"ગુરૂવારે દશમી,પંચમી ને પૌર્ણમાસી તિથિઓ અને વિશાખા,પૂર્વા ફાલ્ગુની,અનુરાધા,પુષ્ય અને પુનર્વસુ, એ નક્ષત્રો સિદ્ધ છે.[ગ્રંથકારનો અર્થ આવી ગયોછે.] ત્રિવિક્રમમાંઃ—"ગુરૂવારે પુનર્વસૂ ને રેવતીનું દ્વય એટલે બબ્બે (પુષ્ય ને અશ્વિની) તેમ અનુરાધા, એ અર્થની સિદ્ધિ કરનારાં છે." પુનર્વસૂ ને આદિ બે ને રેવતીને આદિ બે, તેમ અનુરાધા કાર્યસિધ્ધ કરનારાં છે. અથ વિરૂધ્ધયોગ કહેછે. ચતુર્થી ને અષ્ટમી ગુરૂવારે વિરૂધ્ધ છે,તે વિષે કહ્યું છે કે, "ગુરૂવારે અષ્ટમી ને ચતુર્થી તિથિ, અને આર્દ્રા,શતભિષા, કૃત્તિકા, રોહિણી ને મૃગશીર્ષ, એ નક્ષત્રો વિરૂધ્ધ છે" તથાઃ—"ગુરૂવારે રોહિણી આદિ ત્રણ, ને દ્રવ્યેદ એટલે કૃત્તિકા ને શતભિષા, એ વિરૂધ્ધ છે."દગ્ધે એવો પાઠાન્તર છે, તેનો અર્થ એવો કે, એ બે નક્ષત્રો દગ્ધ છે. એ સિવાયની તિથિઓ ને નક્ષત્રો ગુરૂવારે સમ છે. તથા ગુરૂવારે દક્ષિણ દિશાભણી જવું નહિ. એ વચનથી ગુરૂવારે દક્ષિણ દિશામાં દિશાશૂલછે,તેમ ગુરૂવારે આઠમો અર્ધ પ્રહર શુભ કર્મમાં ત્યાગ કરવો ગુરૂવારે દિવસે છઠું ને રાત્રે પાંચમું મુહૂર્ત્ત કુલિક છે, તે મંગલ કાર્યમાં તજવું.

ઇતિ ગુરૂવારે સિધ્ધવિરૂધ્ધ યોગ.

અથ શુક્રવારે સિધ્ધવિરૂધ્ધ યોગ.

૯૩૦ તેમાં પ્રથમ સિધ્ધયોગ કહેછે.પ્રતિપદા,ષષ્ઠી ને એકાદશી,એ નંદા તિથિઓ શુક્રવારે સિધ્ધ છે. નંદાશુક્રનો યોગ સિધ્ધ છે. ત્રયોદશી પણ શુક્રવારે સિધ્ધ છે,તે વિષે કહ્યું છે કે, "શુક્રવારે પ્રતિપદા,ષષ્ઠી, એકાદશી ને ત્રયોદશી, અને પૂર્વાફાલ્ગુની, ઉત્તરાષાઢા, હસ્ત,શ્રવણ ને રેવતી, એ સિધ્ધ છે."શુક્રવારે પુનર્વ-

સૂ, શ્રવણ, અનુરાધા,રેવતી ને અશ્વિની, એ સિદ્ધિયોગ છે." અથ વિરૂદ્ધયોગ. "શુક્રવારે પુષ્ય, આશ્લેષા, મઘા ને રોહિણી એ દ્રોહિણ (લોકમાં દ્વેષ ઉત્પન્ન કરનારી) છે.".[ગ્રંથકારનો અર્થ આવી ગયોછે.]બીજી તિથિ ને નક્ષત્ર શુક્રવારે સમ છે. શુક્રવારનો ત્રીજો અર્ધ પ્રહર શુભ કર્મમાં ત્યાગ કરવો; તથા શુક્ર ને રવિવારે પશ્ચિમમાં જવું નહિ.એ વચનથી પશ્ચિમ દિશામાં શુક્રવારે દિશાશૂ- છે, [માટે તે વારે] તે દિશામાં પ્રયાણ ન કરવું.

૯૩૧ તથા શુક્રવારે દ્વિતીયા ને સપ્તમી, અને જ્યેષ્ઠાનક્ષત્ર વિરૂધ્ધ છે, તે વિષે કહ્યુંછે કે, "શુક્રવારે દ્વિતીયા ને સપ્તમી અને રોહિણી, જ્યેષ્ઠા, પુષ્ય, મઘા, આશ્લેષા, સર્વ કાર્યમાં વર્જિત કરવાં." શુક્રવારે દિવસે ચોથું, ને રાત્રે ત્રીજું મુહૂર્ત્ત કુલિક છે, તેમાં મંગલકાર્ય વર્જિત કરવું.

ઇતિ શુક્રવારે સિદ્ધવિરૂદ્ધ યોગ સંપૂર્ણ.

—:(૦):—

અથ શનિવારે સિદ્ધવિરૂધ્ધ યોગ.

તેમાં પ્રથમ સિદ્ધયોગ કહેછે.ચતુર્થી,નવમી અને ચતુર્દશી,એ રિક્તાતિથિ શનિવારે સિધ્ધ છે.શનિવારે રિક્તાતિથિઓ અને રોહિણીઆદિ પણ સિદ્ધયોગ છે, તે વિષે કહ્યું છે કે, "શનિવારે ચતુર્થી, નવમી, ચતુર્દશી અને રોહિણી, શતભિષક્, સ્વાતિ, મઘા ને પૂર્વાફાલ્ગુની, એ સિદ્ધયોગ છે. તેમ શનિવારે સ્વાતિ, શ્રવણ ને રોહિણી સકલ ઇષ્ટની સિદ્ધિકારક છે.

૯૩૨ અથ વિરૂદ્ધયોગ. "શનિવારે હસ્ત, ઉત્તરાષાઢા, રેવતી, ચિત્રા ને ઉત્તરાફાલ્ગુની,તેમ પંચમી ને ષષ્ઠી તિથિ વર્જિત છે." વળી "શનિવારે પૂર્વાષાઢા ને ઉત્તરાષાઢા, ઉત્તરાફાલ્ગુની, હસ્ત ને ચિત્રા, એ વિરૂધ્ધયોગ છે. [ગ્રંથકારનો અર્થ આવી ગયોછે.]એ સિવાય બીજાં નક્ષત્રો ને તિથિઓ શનિવારે સમ છે. પૂર્વ દિશામાં શનિ ને સોમવારે જવું નહિ,એવું કહ્યું છે, તેથી શનિવારે પૂર્વ દિશામાં દિશાશૂલ છે; તેમાં ગમન કરવું નહિ.. તેમ શનિવારે છઠો અર્ધ પ્રહર શુભ કર્મમાં તજવો. શનિવારે દિવસે બીજું, ને રાત્રે પ્રથમ મુહૂર્ત્ત કુલિક છે, તે શુભ કર્મમાં તજવું.

૯૩૩ અથ પ્રયાણમાં સંમુખ યોગિની વર્જવી. સંમુખ જ્ઞાનનો ઉપાય કહે છે કે, "યોગિની પંદર ઘડીસુધી ઉંચું, ને પછી દશ ઘડી નીચું

જુએ છે; તેમ દશ ને અગિયાર એટલે એકવીશ ઘડી દક્ષિણ દિશા ભણી, ને તિથિની છેલ્લી પંદર ઘડી સંમુખ જુએ છે, તે વર્જિત કરવી." સ્મૃતિમાં 'સાર્ધદશા' શબ્દ છે, તેનો અર્થ દશનું અર્ધ પાંચ સહિત દશ (પંદર). એટલે તિથિના અંતની પંદર ઘડી સંમુખ છે. "તિથિ, નક્ષત્ર ને વાર, એ ત્રણથી દુષ્ટ દિવસ હોય, તે મંગલકાર્યમાં તજવો; ધર્મના કામમાં ન તજવો." બેથી કે એકથી દુષ્ટવિષે કહેછે કે, "જે વિરૂદ્ધયોગ તિથિ ને વારથી કે નક્ષત્ર ને વારથી થયા હોય, તે હૂણ, વંગ ને ખસ નામના દેશમાં વર્જિત કરવા; બીજા દેશમાં નહિ કરવા." તથાઃ—"અયોગ ને સિદ્ધિયોગ જો એક દિવસે આવે તો, સિધ્ધિયોગ અયોગને હણે છે."

ઇતિ સિદ્ધવિરૂદ્ધ યોગનિર્ણય સંપૂર્ણ.

અથ દેવ ને વાપીકૂપાદિની પ્રતીષ્ઠાના કાલનો નર્ણય.

૯૩૪ "સારા દિવસ ને નક્ષત્રમાં સુમૂહૂર્ત્ત હોય, તે કાલમાં વાપી, કૂપ, તલાવ, એમનો પ્રતિષ્ઠાવિધિ કરવો." સંક્રાંતિવિશેષમાં ફલવિશેષ કહે છે કે, "કર્કમાં વાપી આદિની પ્રતિષ્ઠા કરે, તો પુત્રનો લાભ થાય; મકરસંક્રાંતિમાં સુખ, મીનમાં યશ ને અર્થલાભ, કુંભમાં બહુ જલ, વૃષભ ને મિથુનમાં વૃદ્ધિ, વૃશ્ચિકમાં નિર્મલ, કન્યામાં પિતૃતૃપ્તિ ને તુલામાં મોક્ષ થાય." "હે દ્વિજ, સિંહ, મેષ ને ધનમાં જલનો નાશ થાય." અથ દક્ષિણાયનમાં તલાવાદિ પ્રતિષ્ઠાનું વિધાન કહ્યુંછે કે, "તેમની પ્રતિષ્ઠામાં કાલનો નિયમ નથી; કારણકે તેમાં જલજ પ્રમાણ છે." ભવિષ્યોત્તરપુરાણના અભિપ્રાયથી ઉત્તરાયનમાં પ્રતિષ્ઠા કરવી, તે વિષે ગાર્ગ્યઃ—"દેવતા, આરામ (બાગ), વાપી આદિની પ્રતિષ્ઠા ઉત્તરાયનમાં માઘાદિ પાંચ માસના શુકલપક્ષમાં કૃષ્ણપક્ષની પંચમીસુધી કરવી. દક્ષિણાયનમાં કરે તો તે નિષ્ફલ થાય."

૯૩૫ તથા મત્સ્યપુરાણમાંઃ—"ચૈત્રમાં, ફાલ્ગુનમાં, જયેષ્ઠમાં કે માઘમાં ને વૈશાખમાં, સર્વ દેવની પ્રતિષ્ઠા શુભદાયક છે." કારણતંત્રમાંઃ—"દક્ષિણાયન ગયાપછી ચૈત્રમાસસિવાય બીજા માઘાદિ પાંચ માસના શુકલપક્ષમાં પ્રતિષ્ઠા કરવી. કેટલાક આગમિક (અગમ નારદપંચરાત્રાદિ તંત્રના સંપ્રદાયી) ચૈત્રમાસ પ્રતિષ્ઠામાં ગ્રહણ કરતા નથી. એ વિષે કાલાદર્શનું

વચન.:—"દેવ,બાગ,તલાવઆદિની પ્રતિષ્ઠા ઉત્તરાયનમાં માઘાદિ પાંચ માસમાં શુક્લપક્ષમાં કરવી; ને કૃષ્ણપક્ષમાં પણ પંચમીસુધી કરવી. કેટલાક ચૈત્રમાસને માનતા નથી." અહીં આદિ શબ્દથી વાપી, કૂવો ઇત્યાદિ લેવા. આરામ એટલે બાગ. કૃષ્ણપક્ષમાં દશમીપર્યંત કરવાવિષે પણ જે પ્રમાણ છે, તે વિષ્ણુધર્મોત્તર પુરાણમાંઃ—"કૃષ્ણપક્ષમાં પ્રથમ ત્રિભાગ (પાંચ દિવસ)માં પ્રતિષ્ઠા શુભ આપનારી ઉત્તમ છે; બીજા ત્રિભાગમાં મધ્યમ છે, ને ત્રીજા ત્રિભાગમાં કર્ત્તાનો નાશ કરનારી થાય છે." કર્ત્તાને ચંદ્રબલ હોય, તે દિવસે કરવી. તેમાં રિક્તાતિથિસિવાય બીજી તિથિઓ શુભ છે.

૯૩૬ તે વિષે કાલાદર્શમાંઃ—"રિક્તાતિથિ વિના બીજી સર્વ શુભકારકછે. તેમાં પૂર્ણાતિથિ શુભ છે; જયાતિથિ શ્રેષ્ઠ છે; ભદ્રા મધ્યમ ને નંદા કનિષ્ઠ છે." ચતુર્થી, નવમી ને ચતુર્દશી રિક્તા છે. તે વિના બીજી શુભ છે. તેમાં પંચમી, દશમી ને પૌર્ણમાસી, એ પૂર્ણાતિથિ વર (શ્રેષ્ઠ) છે. તૃતીયા, અષ્ટમી ને ત્રયોદશી, એ જયાતિથિ પણ વર નામ શ્રેષ્ઠ છે. દ્વિતીયા, સપ્તમી અને દ્વાદશી, એ ભદ્રાતિથિ મધ્યમ છે. પ્રતિપદા; ષષ્ઠી ને એકાદશી, એ નંદાતિથિ કનિષ્ઠ છે. તે વિષે કારણતંત્રમાંઃ—"જયા ને પૂર્ણા શ્રેષ્ઠ છે, ભદ્રા મધ્યમ છે અને નંદા કનિષ્ઠ છે. તે સર્વ તિથિઓ પ્રતિષ્ઠાદિ દેવકર્મમાં ગ્રહણ કરવી." અહીં મધ્યમ ને કનિષ્ઠપણું સંભવ પ્રમાણે લેવું. રિક્તા તો નજ લેવી. તે સિવાય સર્વ શુભાવહ છે. (વિષ્ણુધર્મોત્તરમાં કહ્યુંછે કે, વારમાં, મંગલવારસિવાય સર્વ વાર શુભાવહ છે. એનો વિશેષ કારણતંત્રમાંઃ—"ઉગ્રદેવની પ્રતિષ્ઠામાં રવિવાર, ચલ પ્રતિષ્ઠામાં ગુરૂ ને મંગલવારસિવાય સર્વે બાકીના વાર, અને શનિ, શુક્ર, બુધ ને સોમવાર સ્થિર પ્રતિષ્ઠામાં શુભ છે."ઉગ્ર એટલે વિદારણ નૃસિંહ, વીરભદ્ર, ભૈરવઆદિની પ્રતિષ્ઠામાં રવિવાર શુભ છે. ગુરૂવાર ચલપ્રતિષ્ઠામાં સંમત (માન્ય) છે. બીજા શનિ, શુક્ર, સોમ ને બુધવાર સ્થિર પ્રતિષ્ઠામાં માન્ય છે. તેના યોગ કહેછે કે, "શૂલાદિ નવયોગસિવાય બીજા સર્વ યોગ શુભદાયકછે."

૯૩૭ તે નવ યોગ સનત્કુમાર કહેછે કે, "વ્યાઘાત, શૂલ, ગંજ, વ્યતીપાત, અતિગંજ, વિષ્કુંભ, વજ્ર, પરિઘ ને વૈધૃતિ, એ યોગમાં પ્રતિષ્ઠા કરવી નહિ." હવે કરણ કહેછે. "પ્રતિષ્ઠામાં પ્રથમ ત્રણ[બવ,બાલવ ને કૌલવ]શુભ છે." વિષ્ટિવિના બીજા સર્વ કરણ લેવા, એવું કેટલાક કહેછે. નક્ષત્રવિષે કારણતંત્રમાં કહેછે કે, "ઉત્તરાફાલ્ગુની, મઘા, આશ્લેષા, ભરણી, કૃત્તિકા, વિશાખા ને ચિત્રા

સિવાયનાં બીજાં નક્ષત્રો પ્રતિષ્ઠાના કાર્યમાં શુભ છે." આ કહેલાં સાત નક્ષત્ર-સિવાય બીજાં એકવીશ નક્ષત્રો પ્રતિષ્ઠામાં શુભ છે. તે વિષે મત્સ્યઃ—"પૂર્વાષાઢા ને ઉત્તરાષાઢા, રેવતી, મૂલ, ઉત્તરાફાલ્ગુની, ઉત્તરાભાદ્રપદા, પૂર્વાભાદ્રપદા, જ્યેષ્ઠા, શ્રવણ, રોહિણી, ધનિષ્ઠા, અશ્વિની, પુનર્વસૂ, હસ્ત, પુષ્ય, મૃગશીર્ષ, અભિજિત્, અનુરાધા, સ્વાતિ, [એ સિવાય આર્દ્રા, પૂર્વાફાલ્ગુની ને શતભિષા, એ ત્રણ ઉપરનાં સ્મૃતિમાં લખ્યાં છે.] જુમલ્લે એ એકવીશ નક્ષત્રોમાં ને અભિજીત્‌માં પ્રતિષ્ઠા કરવી." ઉત્તરાફાલ્ગુનીનો નિષેધ છે, તોપણ અહીં ગ્રહણ કર્યું છે. ઉત્તરાષાઢાનો છેલ્લો ચરણ ને શ્રવણની પહેલી ચાર ઘટી મળીને અભિજિત્ જાણવું.

૯૩૮ ગાર્ગ્યઃ—"ઉત્તરાષાઢાનો અંત્યપાદ ને શ્રવણની પહેલી ચાર ઘડી મળીને અભિજિત્ જાણવું." તે નક્ષત્રોમાં રોહિણી, ઉત્તરાફાલ્ગુની, ઉત્તરાષાઢા અને ઉત્તરાભાદ્રપદા, એ ચાર સ્થિર નક્ષત્રો છે. તે પ્રતિષ્ઠામાં શુભ છે. શ્રવણ, ધનિષ્ઠા, શતતારકા, પુનર્વસૂ અને સ્વાતિ, એ ચ ર નક્ષત્રો છે; તેમાં ચલ પ્રતિષ્ઠા કરવી શુભ છે. જ્યેષ્ઠા, પુનર્વસૂ, હસ્ત, અશ્વિની, મૃગશીર્ષ, રેવતી, અનુરાધા અને સ્વાતિ, એ તિર્યક્‌મુખ નક્ષત્રો છે.હવે ઉર્ધ્વમુખ નક્ષત્ર કહે છે. પુષ્ય, આર્દ્રા,શ્રવણ,ઉત્તરાફાલ્ગુની, ઉત્તરાષાઢા, ઉત્તરાભાદ્રપદા, શતભિષા, રોહિણી ને ધનિષ્ઠા, એ ઉર્ધ્વમુખ છે. એ સ્થિર ને ચલ બન્ને પ્રતિષ્ઠામાં શુભ છે. તે વિષે કારણતંત્રમાઃ—"સ્થિર પ્રતિષ્ઠામાં સ્થિર નક્ષત્રો ને ચલ પ્રતિષ્ઠામાં ચર નક્ષત્રો લેવાં. ઊર્ધ્વમુખ ને તિર્યક્‌મુખ નક્ષત્રો બન્ને પ્રતિષ્ઠામાં શુભ છે. સ્થિર ને ઊર્ધ્વવક્ત્ર નક્ષત્રો ધનપ્રાપ્તિ વારતે શુભ છે." ઊર્ધ્વમુખ ને સ્થિર નક્ષત્રો વનસ્પતિની પ્રતિષ્ઠામાં શ્રેષ્ઠ છે. ઈતિ શબ્દથી મૂલ, પૂર્વાષાઢા ને પૂર્વાભાદ્રપદા અધોમુખ નક્ષત્રો જાણવાં.

૯૩૯ તે અધોમુખ ને સ્થિર નક્ષત્રો વાપીકૂપાદિની પ્રતિષ્ઠામાં શ્રેષ્ઠ છે. મૂલ, શતભિષા ને આર્દ્રા, એ તીક્ષ્ણ નક્ષત્રો તીક્ષ્ણ દેવતા વિદારણ નસિંહ, વીરભદ્ર ઈત્યાદિની પ્રતિષ્ઠામાં શુભ છે. તે વિષે કહ્યું છે કે, "વાપી, કૂપ, તલાવાદિ પ્રતિષ્ઠામાં અધોમુખ ને સ્થિર, અને તીક્ષ્ણ દેવની પ્રતિષ્ઠામાં તીક્ષ્ણ નક્ષત્રો શુભ છે." ઈષ્ટા (યજ્ઞ), પૂર્ત (કૂવો વગેરે) આદિ મહાન્ શુભ કે અશુભ કર્મમાં ઋત્વિજો અનુપહત [કોઇ પ્રકારના દોષથી રહિત] હોય, તોપણ તેમણે યોગ્યતામાટે કૃચ્છ્ર, અતિકૃચ્છ્ર, ચાંદ્રાયણ, એ રૂ-

પી સર્વ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. તેના સ્થાનમાં (બદલામાં) બાર પ્રાજાપત્ય કે તેનું અર્ધ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું, એવું સ્મૃત્યર્થસારમાં કહ્યુંછે.

ઇતિ પ્રતિષ્ઠાકાલનો નિર્ણય.

-:(૦):-

અથ દેવતાપ્રતિષ્ઠાનું વિધાન.

૯૪૦ તે વિષે સંક્ષેપથી કહેછે કે, "સ્મૃતિઓ ને પુરાણમાંના પક્ષ (પ્રકારભેદ) જોઈ પ્રતિષ્ઠાનો સંગ્રહ[થોડો થોડો]કર્યો છે. પ્રતિષ્ઠા કરવાના સ્થાનથી પૂર્વ કે ઉત્તર દિશામાં મંડપ કરવો." મંડપનું અધિવાસન[મંડપના દેવતાનું સ્થાપન] આગળ કહીશું. "જો એક કુંડ કરવાનો હોય તો, ઉત્તર દિશામાં કરવો, ને માતૃકાનું સ્થાપન અગ્નિકોણમાં કરવું; નૈર્ઋતિકોણમાં (ખુંણામાં) વાસ્તુદેવતાની પીઠ અને ઈશાનમાં ગ્રહપીઠ (ઓટલી) કરવી. અને મધ્યમાં વેદિકા (ઓટલી) ઉપર વસ્ત્રસહિત કુંભસ્થાપન [મુખ્યદેવતાનું] કરવું. દેવતાની ચર [હલાવીને વારંવાર ઉંચકી મૂકી શકાય એવી] પ્રતિષ્ઠા કરવી હોય, તો મંડપ કરવાનો નિયમ નથી. મંડપ ન કરે, તે પક્ષમાં છાયામંડપ કરવો; અથવા ઘરમાં સ્થાપન કરવું. સર્વ પ્રકારના મંડપમાં [ઉગી નીકળે એવા] જવ વાવવા. અનેક પ્રકારના [પૂજાસામગ્રીના] પદાર્થો ભરીને ચાર સૂપડાં (છાબડીઓ) મૂકવાં, અને ફલવસ્ત્રાદિથી અલંકાર કરેલો જલપૂર્ણ કુંભ (ઘડો) સ્થાપન કરવો. પછી જે આચાર્ય વરેલો હોય, તેણે શુધ્ધ દેહ [સ્નાનયોગ્યતા માટે પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે કરેલો] થઈને ઉત્તમ મંત્રથી તે કુંભને અભિમંત્રણ (ઘડા ઉપર હાથ મૂકીને મંત્ર ભણવા તે] કરવું. તેમાં ઋગ્વેદીએ શ્રીસૂક્ત નામના મંત્ર ભણવા; યજુર્વેદીએ મંડલ નામનું બ્રાહ્મણ (વેદનો એક ગધરૂપ ભાગ છે તે) ભણવું; સામકીએ પ્રાક્સામ નામનું સામ ભણવું, અને અથર્વણવેદીએ '**विष्णोर्नुकं**' એ વિષ્ણુસૂક્ત ભણવું. પછી [અગ્નિ સ્થાપન કરીને] સ્રુચિમાં સ્રુવાથી ચાર વાર ઘી લેઈને પોતપોતાના મંત્રથી હોમ કરવો." [ખેરના લાકડાની હાથીના મોંઢાના નીચલા હોઠ જેવા આકારવાળી ઘીની ધાર પડે, એવા અગ્રવાળી ને ડાંડાવાળી સ્રુચિ હોય છે. અને તેજ લાકડાનો સ્રુવો આચમની જેવો મોટો હોયછે.]

૯૪૧ "યજુર્વેદીએ તે હોમ '**रक्षोघ्न**' નામના મંત્રથી, સામકીએ મહ-

તૂ વૈશ્વાનરના સામથી અને અથર્વણીએ 'शन्नोमित्र:' એ મંત્રથી, અથવા સર્વે બ્રાહ્મણોએ દેવના મૂલ મંત્રથી સો સંખ્યા કરવો. તેટલીજ સંખ્યા ખાખુરની સમિધ (દાતણ જેવા કડકા) હોમવી. તેમ સ્થિર પ્રતિષ્ઠામાં ગ્રહયજ્ઞ (ગ્રહશાંતિક) સંપૂર્ણ કરવો. [દેવની મૂર્તિ ઘડીને કરેલી હોય તો] અગ્નિઉત્તારણ (અગ્નિમાં તપાવવાના કે ટાંકણાથી ઘડવાના દોષનિવારણ માટે જલને દૂધની ધારા મંત્રપૂર્વક કરવી પડે છે તે) કરવું. પછી મૃત્તિકાથી, પંચગવ્યથી, ભસ્મથી ને દૂધથી અનુક્રમે સ્નાન કરાવવું. ત્યારપછી પાંચ પ્રકારના કષાયથી (ઉકાળાથી), સપ્ત ધાન્યથી, સર્વૌષધિથી, પછી હોમમાં સંપાતોદક થાયછે તેથી, ને પંચામૃતથી તે તે દેવતાના મંત્રથી એક પછી એકથી સ્નાન કરાવવું શ્રેષ્ઠ છે. વસ્ત્ર, ચંદન, અષ્ટાંગ ધૂપ વગેરે કરીને નેત્રોન્મીલન (આંખો ઉઘાડવાનો સંસ્કાર કરવો પડેછે તે) કરવું. 'विश्वतश्चक्षु :' એ મંત્રથી નેત્રોન્મીલન કરીને તરતજ ભોજન કરવાયોગ્ય પદાર્થોનું નૈવેદ્ય કરવું ને આરશી દેખાડવી. પછી કટુક (તીખી) વનસ્પતિનું સ્નાન કરાવવું. " તેના મંત્રો.

'वरुणः प्राविता,' 'अर्हेंद्राणि,' 'अभित्वापूर्वप्रीतये,' 'वायवायाहि,' 'नवोभवति,' 'भद्रंवददक्षिणत:,' 'धन्वनागा:,' 'देवींवाचमजनयं,' 'जातवेदसे,' 'बलित्थापर्व,' 'ब्रह्मादेवानां,' 'त्यमूषुवाजितं,' 'नाहमिंद्राणि,' 'तुंजे तुंज,' 'येनापावक,' 'प्रयाजान्मे,' 'अयंवेन:,' એ ઋગ્વેદીના મંત્રો છે. 'वरुणस्योत्तंभनं,' 'त्रातारमिंद्र,' 'प्रपर्वतस्य,' सवितात्वा,' 'इमंदेवा,' 'इमं मे वरुणश्रुधी,' 'उदुत्तमं,' 'लोकंप्रणाच्छिद्रं,' 'अग्नेसहस्वपृतना,' 'दिवोमूर्धासि,' 'पयः पृथिव्यां,' 'या ओषधीः पूर्वाजाता,' 'अन्नपतेरन्नस्यनोधेहि.' 'त्वंयविष्ठ,' 'अग्निः प्रियेषुधाम,' प्रजापतेनत्वदे,' 'त्रीणिपदा,' 'इदं विष्णु,' घृतवतीभुवनाना,' 'अवतत्यधनुः' એ યજુર્વેદીના મંત્રો છે. 'अग्निंदूताइ,' 'संतेपयांसि,' 'प्र-

थिव्या अंतरिक्षा,' 'इंदुरिंद्रिया,' 'शुक्रं शुक्रं,' 'अतोदेवा,' 'वरुणसाम,' 'देवव्रत,' 'भुक्तोत्तर,' 'पुरुषत,' એ સામવેદીના મંત્રો છે. 'अग्नेर्मन्वेप्रथमस्य,' 'शकमयं,' 'नक्षत्राणि,' 'पृथिव्यामग्नय 'सहस्त्रबाहुः,' 'य आत्मदा बलदा,' 'अस्मिन्वसु वसवो,' पुनरेहि वाचस्पते,' 'यःके तुंदेवं 'शन्नो मित्रः,' 'शन्नो वातः' 'शन्नोदेवी,' એ અથર્વણવેદીના મંત્રો છે. સૂપડાં માથા ઉપર મૂકીને સ્ત્રીઓ ગાયન કરતી કરતી ચાર પ્રદક્ષિણા કરે. ત્યારપછી દિશાઓના પાલક દેવાતાઓને (ઇંદ્રાદિ દશ) બલિદાન આપીને રાજાના ઉપચારથી [છત્રચંમર ધરીને વાજીંત્રો વગાડતાં] મુખ્ય દેવતાને પીઠ (વેદી) ઉપર લેઇ જવા. અને સંક્ષેપથી [પંચોપચાર] પૂજા કરીને પૂર્વે કહેલા મંત્રથી સ્થાપન કરેલા કુંભના જલે કરીને અભિષેક કરી જલાધિવાસન (પાણીમાં ડુબાવી મૂકી ઉપર વસ્ત્ર ઢાંકી મુકવું તે) કરવું. આખી રાત્રિ મૂકીને સવારે પ્રાણપ્રતિષ્ઠા (મંત્ર ભણીને મૂર્તિમાં દૈવત આણવું તે) કરવી. તેનો ' ध्रुवाद्यौः ' ઈત્યાદિ સર્વ દેવતાઓનો સાધારણ મંત્ર છે; ને દરેક દેવતાનો મૂલ મંત્ર હોય, તો તે જુદો ભણવો. પછી સુગંધી પુષ્પાદિકે પૂજા કરીને મૂર્તિના હૃદય(છાતી) ઉપર જમણો હાથ મૂકી એક સો આઠ મૂલ મંત્રનો જપ કરી સોળ ઉપચારથી પૂજન કરવું. તેમાં શિવના પંચવક્ત્રનું ['सद्योजातादि' પાંચ મંત્રછે, તેથી પાંચ મુખનું] પૂજન કરવું. વિષ્ણુનું પુરૂષસૂકતે કરીને [' सहस्त्रशीर्षा' ઇત્યાદિથી] કરવું. દેવીનું શ્રીસૂક્તથી['हिरण्यवर्णा' ઇત્યાદિથી] અથવા 'आपोदेवीरापः,' 'घृतवती,' 'श्रीश्चते,' 'मनसःकामं,' 'सक्तुमिव,' 'जातवेदसे,' 'कामं कामदुघे,' आनोयज्ञं, 'याओषधीः,' 'सरस्वतीयोन्यां,' 'तेजःपशूनां,' देवींवाचेति,' 'समिध्धो अग्निमनुषः,' योमेधांदेव,' मेधांमेवरुणः,' 'इमं मे वरुण,' એ સોળ મંત્રથી સોળ ઉપચારથી પૂજન કરવું. સૂર્યના મંત્રો. 'विभ्राड्,' 'उ

दुत्यं,' येनापावक,' 'दैव्यावधवर्जू,' 'तंप्रत्नथा,' 'अयंवेन:,' 'चित्रंदेवाना,' 'आनईडाभि:,' 'यदद्य,' 'तरणि:,' 'तत्सूर्यस्यदेव,' 'तन्मित्रस्य,' 'बण्महांअसि,' 'बट्सूर्यश्रवसा,' 'श्रायंतइव,' 'आप्यादेवा,' 'आकृष्णेन,' એ સૂર્યના મંત્રો છે. હવે ગણપતિનો 'गणानांत्वेति,' એકજ મંત્ર છે. બીજા દેવતાઓના તે તે વિધિના મંત્રો ગ્રંથોમાંથી જોવા. પછી પ્રાસાદ (દેવાલય કે મંદિર) ની પ્રતિષ્ઠા ને ભુવન નામના ન્યાસ કરી પૂજા કરવી, અને કલશારોપણ (દેવલ ઉપર શિખર ચઢાવવું તે) ને ધ્વજ ચઢાવવો. તેનો પ્રકાર સર્વ દેવપ્રતિષ્ઠાના ગ્રંથમાં વિસ્તારથી કહેલો છે. ત્યારપછી સ્વસ્તિવાચન ને મંગલ કરવું. દક્ષિણામાં ગાયો, સોનું, વસ્ત્ર, ઈત્યાદિ યથાશક્તિ બ્રાહ્મણોને આપવાં."

ઇતિ દેવપ્રતિષ્ઠાનો નિર્ણય.

—:(०):—

અથ તલાવ આદિનો ઉત્સર્ગ.

૯૪૨ વન્હિપુરાણમાં—"સારો દિવસ, શુભ નક્ષત્ર ને મુહૂર્તમાં વાપી(વાવ), કૂવો, તલાવ, ઈત્યાદિનો ઉત્સર્ગવિધિ કરવો. તે સંપૂર્ણ વિધિ કરે, તો કર્ત્તાને સંપૂર્ણ ફલ મળે, ને મનોરથ પૂર્ણ થાય." મત્સ્યપુરાણમાં:—" તલાવઆદિની પ્રતિષ્ઠામાં તલાવઆદિની પશ્ચિમ દિશામાં, પાસે પૂર્વ કે ઉત્તર ભણી ઉતરતા ઢાળવાળી જમીન ઉપર મંડપ કરવો. તેનો પ્રકાર દાનખંડમાં:—સોળ થાંભલાવાળો ને સોળ હાથ લાંબોપહોળો, નવવેદી(ચોરી કે ઓટલી) યુક્ત ચાર દ્વાર (બારણાં) ને તોરણસહિત ધ્વજપતાકાદિથી અલંકાર કરેલો મંડપ કરવો. તેનું વિસ્તારથી વિધાન ઋગ્વેદી મહારૂદ્રવિધાન ગ્રંથમાં મેં કહ્યું છે. મધ્યવેદી પરિમિત [તે મંડપના નવ ભાગ પાડી નવ કોઠા કરવા. તેના મધ્યનો એટલે પાંચમો કોઠો જેટલો લાંબોપહોળો આવે, તેના જેટલી લાંબીપહોળી] ઇંટોથી રચેલી ચાર ખુણાની, ને પહોળાઇના ચોથા ભાગ જેટલી ઉંચી શુભ વેદી મંડપના મધ્ય ભાગમાં કરવી. તેની ઉપર "તત્વવેત્તાએ પાંચ રજ (લોટ જેવા ઝીણા રંગ) થી મંડલ કરવું. તે એવું કે, ચક્રાકાર, સોળ આરા એટલે અગ્રવાળું, કમલગર્ભ જેવો મધ્યમાં આકાર હોય એવું, ને ચારેગમ ગોળ રેખાવાળું, વચ-

માં કરીને તેની બહાર ચતુરસ્ર એટલે ચાર ખુંણીયું ને તેની ચાર દિશાએ ચાર દ્વાર હોય, એવું શોભિતું મંડલ કરવું.

૬૪૩. મંડલ કાઢવાનો ઉપાય. વેદીની મધ્યમાં લોઢાના પરકાર(એક જાતનું સુડી જેવું હથિઆર)થી એક વર્તુલ(ગોળાકાર રેખા) ત્રણ આંગળનું કરવું. [એટલે મધ્યમાં પરકાર ફેરવી આજુબાજુ ફરતી રેખા આવે, ને તેની અંદર ત્રણ આંગળ જમીન આવે એવું કરવું.] તેની બહાર ફરતું બાર આંગળનું, તેથી મોટું વીશ આંગળનું ને તેની પણ બહાર ચોવીશ આંગળનું વર્તુલ કરવું. એ રીતે ચાર રેખાનાં વર્તુલો કરવાં. મધ્યભાગ એટલે ત્રણ આંગળના વૃત્તને નાભિ કહેછે. બીજા વૃત્તને આઠ દલ (પાંખડીઓ) કરવાં; ત્રીજા વૃત્તને સોળ દલ ને ચોથા વૃત્તને ચાર આરા (દલ) કરવા. ચોથાને નેમિ એવી સંજ્ઞા છે. તે સર્વ વૃત્તોની બારણે ચારે ગમ ચાર દ્વારવાળું ચોખંડુ ત્રણ રેખાનું મંડલ કરવું. એને વારૂણમંડલ કહેછે. એનો વિસ્તાર બે હાથનો કરવો. એક બાજુ વૃદ્ધિના અભિપ્રાયથી પદ્મને વાસ્તે બીજું વૃત્ત નવ આંગળનું કરવું [એટલે બીજું વૃત્ત બાર આંગળનું કહ્યું હતું, તે નવ આંગળનું કરવું.] ત્રણ આંગળનું નાભિવૃત્ત છે, [તેની ઉપર દોઢ આંગળ આંતરો મૂકીને બીજું વૃત્ત કર્યું, એટલે નવ આંગળનું થાય.] તેની ઉપર આરક નામનું ત્રીજું વૃત્ત આઠ આંગળને આંતરે કરવું. ચોથું નેમિચક્ર ચાર આંગળને આંતરે કરવું, એવું કેટલાક કહેછે.

૬૪૪ અથ મંડલમાં રંગ પૂરવાવિષે કહે છે કે, " નાભિચક્ર ધોળું કરવું; નવ આંગળનું ચક્ર પીળું કરવું ને તેનાં દલો પચરંગી કરવાં. ચોથા નેમિચક્રના ચાર દલમાં ચાર રંગ પૂરવા. તેની બારણેની ચારખુંણીયા ત્રણ રેખાઓ ત્રણ રંગની કરવી. એ રીતે વેદી ઉપર વારૂણમંડલ કાઢીને ત્યાં પંચ પલ્લવયુક્ત જલપૂર્ણ કુંભ સ્થાપન કરી, તેની ઉપર વરૂણાદિનું પૂજન કરવું. અહીં ચોખાનો લોટ રંગાવીને તે મંડલમાં કહેલા રંગ પૂરવા. રંગનો પ્રકાર આગળ કહીશું. તેમાં વરૂણ, ઉષા, ઈત્યાદિ દેવતાનું સ્વરૂપ ને તે શાનું કરવું, તે દ્રવ્ય આગળ કહીશું. ઉષાદિ દેવતાઓને રત્નોસહિત સોનાની સ્થાલીમાં મૂકીને સ્થાપન કરવું. મધ્ય વેદીની આજુબાજુ સવા હાથ જમીન મૂકીને છેટે ચારે દિશામાં યોનિમેખલાસહિત ચાર કુંડ ને ઈશાન દિશામાં પાંચમો આચાર્યકુંડ કરવો. તેની જોડે ઉત્તરભણી ગ્રહની પીઠ કરવી. એ રીતે પાંચ કુંડ કરવા. તેજ દેખાડે છે કે, "ઈશાન દિશામાં ગ્રહપીઠ, અગ્નિદિશામાં

માતૃકાની પીઠ, નૈઋતિમાં વાસ્તુપીઠ અને વાયવ્ય દિશામાં મંગલાભિષેકની પીઠ કરવી. અહીં વાસ્તુપૂજા કરવી.

૯૪૫ તે ન કરે તો, મત્સ્યપુરાણમાં દોષ કહેછે. દોષ એટલે જલની હાનિ થાય. સર્વ કુંડ ચોખુંણીઆ કે અનેક આકારના થાયછે. તે ન બનીશકે તો, તેના સ્થાનમાં સ્થંડિલો (ચોખંડી ઓટલીઓ) કરવાં. તેની સામગ્રી. દરેક દ્વારના પંચપલ્લવરત્નસહિત બબ્બે કલશ, તેમ બીજાં પણ યજ્ઞનાં ઉપકરણ પ્રોક્ષણીપાત્ર [ખેરના લાકડાનું અર્ઘીયું જેવું હોયછે તે.), સ્થાલી (ભાત રાંધવાની તપેલી', પ્રણીતા (ખેરનું ચોખડું નાના ડાંડાવાળું હોયછે તે,) સુચિ, સ્રુવો, સમિધો, ઘી, ઈત્યાદિ; તેમ પંચપલ્લવસર્વૌષધિ, નાળીએર, વિવિધ રંગનું ચંદન, પુષ્પ, દૂધ, દીપ, હાર, દૂધવાળા ઝાડનો યૂપ (થાંભલો), તલાવાદિને વીંટવાસારૂ સૂત્ર, વગેરે જે બીજા ઉપયોગી પદાર્થો જોઇતા હોય, તે સંપાદન કરવા. યૂપનું સ્વરુપ આગળ કહેશે. પછી ઉત્સર્ગ કરવાને પહેલે દિવસે 'કાલ સવારે તલાવાદિનો ઉત્સર્ગ કરીશ,' એવો સંકલ્પ કરીને યજમાને વૃદ્ધિશ્રાદ્ધ કરવું. પછી ઋત્વિજોની વરૂણી કરવી; તેમાં આચાર્યઆદિ ચોવીશ બ્રાહ્મણો વરવા. તેમાં "આઠ હોતાને નામે, તેમજ આઠ દ્વારપાલો ને આઠ જપના સારા બ્રાહ્મણો વરવા. એ સર્વે બ્રાહ્મણો વેદવેત્તા ને કુલશીલવાન્ હોવા જોઇએ. સ્થાપક બ્રાહ્મણ તો સૌથી ઉત્તમ જોઇએ," સ્થાપક એટલે આચાર્ય. બ્રાહ્મણની પાદ્યપૂજા કરીને, 'હું ફલાણાનો ઉત્સર્ગ કરૂંછું, તેમાં તું આચાર્ય થા, ઋત્વિક્ થા, જાપક થા,' ઇત્યાદિ કેહવું. ને તે બ્રાહ્મણોની મધુપર્કથી પૂજા કરવી.

૯૪૬ તેમને "સોનાનાં કુંડલો, કેયૂર (કાનનાં આભૂષણ),કડાં, અંગુઠીઓ અને અનેક પ્રકારનાં વસ્ત્ર આપી સર્વેને સરખા પૂજવા.આચાર્યનું માત્ર બમણું પૂજન કરવું." શય્યા આપીને સ્વસ્તિવાચન કર્યાપછી પત્નીસહિત યજમાને પુત્રપૌત્રાદિ જોડે લેઇને વાજતેગાજતે મંડપના પશ્ચિમ દ્વારમાં થઈ પ્રવેશ કરવો. ત્યાં આચાર્યે પૂર્વ કુંડની પાસે ઋગ્વેદી બે હોતા બ્રાહ્મણોનું સ્થાપન કરવું. એ રીતે બીજા બબ્બે હોતા બ્રાહ્મણો દરેક કુંડની પાસે તે તે વેદના [દક્ષિણમાં યજુર્વેદી, પશ્ચિમે સામકી ને ઉત્તરે અથર્વણવેદી] સ્થાપન કરવા. જાપક દ્વારપાલોનું પણ એજ ક્રમથી સ્થાપન કરવું. "દક્ષિણ બાજુ ઉત્તરાભિમુખ યજમાને બેસવું, ને હોતાએ વરૂણના મંત્રથી ઘી ને સમિધોનો હોમ

કરવો.''વરૂણના મંત્ર.'**तत्वायामि**એ પાંચ, '**त्वन्नो अग्न वरुणस्य**' એબે મંત્ર ને '**इमंमे वरुण**' એ એક આહુતિની સંખ્યા સમિધોની ને ઘીની એક-સો આઠ કરવી. પછી આચાર્યે 'હોમ કરો' એમ હોતાઓને કહેવું,અને જાપકો-ને 'જપ કરો' એવું કહેવું.''

૬૪૭ ત્યારપછી આચાર્યે પોતાના કુંડમાં અગ્નિ સ્થાપન કરીને મંત્રથી ગ્રહશાંતિ કરવી. અગ્નિઉત્તારણપૂર્વક વરૂણ, કૂર્મ આદિ જલચર દેવતાઓને વેદીઉપર સ્થાપન કરી પૂજા કરવી. [પૂજાવિધિ આગળ કહેશે.] તેમ અધિદેવ-તા, પ્રત્યધિદેવતાસહિત સૂર્યાદિ નવ ગ્રહોનું પૂજન કરવું, અને ઇંદ્રાદિ દિક્-પાલ, લોકપાલસહિત ગ્રહયજ્ઞમાં કહેલા દેવતાઓનું પૂજન કરવું. તે ગ્રહ આદિ દરેક દેવતાને અઠાવીશ અઠાવીશ આહુતિઓ આપવી. અથ જપ ક-રવાના સૂક્તમંત્ર. ''રાત્રિસૂક્ત, રૂદ્રસૂક્ત, પાવમાન,મંગલસૂક્ત ને પુરુષસૂક્ત, એટલાં પૂર્વ દિશાના ઋગ્વેદી દ્વારપાલોએ ભણવાં.'' સુમંગલ એટલે '**कनिक्रदज्जनुषं.**' ''શાક્ર, સૌમ્ય, રૌદ્ર, કોષ્માંડ, જાતવેદસ ને સૌરસૂક્ત, એ દક્ષિણ દ્વારમાં યજુર્વેદીએ ભણવાં.''શાક્ર એટલે '**इंद्रोनो विश्वतस्पतिः**', નું અનુવાદક છે. રૌદ્ર એટલે '**इमारुद्राय तवसे,**' સૌમ્ય એટલે '**सोमो धेनुं,**' કૂષ્માંડ એટલે '**यद्देवादेवहेडनं**'અને જાતવેદસ એટલે**यस्त्वाहृदा कीरणा** એનાં અનુવાક છે. સૌર એટલે **सूर्योदेवी.**'' વૈરાજ,પુરૂષસૂક્ત, સૌ-પર્ણ, રૂદ્રસંહિતા, શૈશવ, પંચનિધન, ગાયત્ર્ય, જ્યેષ્ઠસામ, વામદેવ્ય, બૃહ-ત્સૌમ્ય, રૌરવ, રથંતર, ગવાંવ્રત, વિકીર્ણ, રક્ષોઘ્ન ને યશ, એ પશ્ચિમ દ્વારમાં સામકી બ્રાહ્મણોએ ભણવાં.'' વૈરાજ એટલે '**पिबासोममिंद्र.**'સૌપર્ણ એટલે '**उद्दुदनिसृतामद्य**' એ ત્રણ સામછે. ઈંદ્રસંહિતાએટલે'**आवोराजानं.**' શૈશવ એટલે '**उच्चातेजातमंधसो.**' પંચનિધન એટલે એનોએજ મંત્ર છે. વામદેવ્ય એટલે '**कयानश्चित्र.**'ગાયત્ર્ય ને જ્યેષ્ઠસામ એ ત્રણ આજ્યદોહ. બૃહત્સામ એટલે '**त्वामहं**' સૌમ્ય એટલે **संतेपयांसि,**' રૌરવ એટલે '**पुमानःसोमधारय,**' રથંતર એટલે '**अभित्वाशूरनोनुमः,**' ગવાંવ્રત

એટલે '**तेमन्वंतप्रथमं**,' વિકીર્ણ એટલે '**विभ्राड्**,' અનેરાક્ષોઘ્નયશઃસામ એટલે '**बृहदिंद्रायनायज**.' "શાંતિક, પૌષ્ટિક, એ આથર્વણવેદી બ્રાહ્મણો એ ઉત્તર દ્વારમાં વરૂણદેવનું ધ્યાન કરતાં કરતાં જપવાં."

૯૪૮ એ રીતે "પ્રથમ દિવસે અધિવાસન કરીને રાત્રિ ગયાપછી સવારે વિધિયુક્ત કર્મ કરવું." સવારે ગોતારણ, યૂપારોપણ ને જલોત્સર્ગાદિ ક્રિયા કરવી. તે પોતાના ગૃહ્યમાં બતાવેલો વરૂણદેવતાના ચરૂનો વિધિ કરીને કરવી; તેનું વિધાન કહીશું. અહીં યથોક્ત મંડપ ન કરી શકાય, તો પ્રાકૃત (છાયા) મંડપ કરવો. ઘણા ઋત્વિજો વરવાનું સામર્થ્ય ન હોય, તો થોડામાં કરવું, તે વિષે દાનખંડમાંઃ—"અશક્તિ હોય તો અર્ધા ભાગના બ્રાહ્મણો વરવા, અને એક કુંડ કરવો; પણ વિત્તશાઠય કરવું નહિ, એવો **સ્વાયંભુમનુએ** વિધિ કહેલો છે." અહીં એકાગ્નિ શબ્દની સપ્તમી વિભક્તિના અર્થમાં '**वत्**' પ્રત્યય, '**तत्र तस्य**' ઈત્યાદિ સૂત્રથી થયેલો છે; તેથી અશક્તે થોડા બ્રાહ્મણમાં એક અગ્નિ સ્થાપન કરીને ઉત્સર્ગ થાય છે, એવું સૂચવ્યું, અન્ય ગ્રંથોમાં થોડામાં થોડા પાંચ બ્રાહ્મણ વરવાના કહ્યા છે.

૯૪૯ તલાવની પ્રતિષ્ઠાના આરંભમાં બૃહત્પારાશરઃ—"વિધિ જાણનારા, પવિત્ર શાંત, ધર્મવેત્તા એક બ્રાહ્મણને બીજા ચાર બ્રાહ્મણોસહિત ઉત્સર્ગ કરવામાં વરવો." એક બ્રાહ્મણ એટલે આચાર્ય. કારણ કે જલનો ઉત્સર્ગ ન કરે તો દોષ છે. "સભાસદોનું પૂજન કરી મંત્રથી બલિદાન આપ્યાપછી યજમાને સ્ત્રીપુત્રઇષ્ટમિત્રસહિત અવભૃથસ્નાન [યજ્ઞને અંતે સ્નાન કરવું પડેછે તે] કરવું. પછી તે વરેલા બ્રાહ્મણોને યથાશકિત દક્ષણા ને ગાય આપવી." તથાઃ—"યજ્ઞપાત્ર, યજ્ઞની શેષ રહેલી સામગ્રી ને મંડપ ઋત્વિજોને વહેંચીને આપવા; અને આચાર્યને વધારામાં હોમનાં પાત્ર, શય્યા ને ગોપ્રદાનો આપવાં." તે વિષે કહેછે કે, "સો, અડસઠ, પચાસ, છતરીસ, અગર પચીશ ગોપ્રદાનો બ્રાહ્મણોને આપવાં." આ વિધિ કૂવા, વાપી ઈત્યાદિ બીજી સર્વ પ્રતિષ્ઠાને સરખોજ છે. તે વિષે કહ્યુછે કે "સર્વ પ્રતિષ્ઠાનો એજ વિધિ છે; પરંતુ દેવાલય, બાગ, ભૂમિ, એમાં મંત્ર જુદા છે, એટલો વિશેષ છે." વારૂણચરૂ [ભાત] વિષે વિરૂધ્ધ ધર્મ જણા

ય, તો પોતાની શાખામાં કહ્યા પ્રમાણે કરવું. એ રીતે પ્રતિષ્ઠામાં અધિવાસવિધિ કહ્યો. હવે અધિવાસન થયાપછી ઋગ્વેદીગૃહ્યમાં કહેલા વારૂણચરૂવિધાનના પ્રસંગથી યૂપારોપણ, ગોતારણ, પુચ્છતર્પણ, ઈત્યાદિ વારૂણેષ્ટિના પદાર્થો કહેછે.

ઇતિ તડાગાવાદિનો ઉત્સર્ગ.

:-(૦):-

અથ ગૃહ્યોકત વાપીનો ઉત્સર્ગવિધિ કહેછે.

૯૫૦ તે વિષે કારિકાઃ—" બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શંકર, ગણપતિ ને અંબિકા એમને નમસ્કાર કરીને ગૃહ્યોક્ત વાપીના ઉત્સર્ગની પદ્ધતિ કહુંછું". વન્હિપુરાણમાંઃ—" સારો દિવસ, સારૂં મુહૂર્ત્ત ને નક્ષત્ર જ્યારે આવે, ત્યારે વાપી, કૂપ અને તલાવ, એમનો ઉત્સર્ગવિધિ કરવો. " તથાઃ—" પુત્રપૌત્રપત્નીસહિત યજમાને સર્વૌષધિના જલથી સ્નાન કરીને શુકલ (ધોળા) ચંદનનો અનુલેપ (ઉટી) કરી 'વાપીઆદિનો ઉત્સર્ગ કરૂં છું', એવો સંકલ્પ કરવો. પછી સ્વતિવાચન, માતૃકાપૂજન, નાંદીશ્રાદ્ધ, આચાર્યાદિ ઋત્વિજોનું વરૂણ અને મધુપર્કાદિપૂજન કરવું. " પછી જલાશય (વાપી વગેરે) થી પશ્ચિમ દિશામાં કરેલા મંડપમાં આચાર્યે પોતાની શાખા પ્રમાણે ઉજ્વલ (પ્રદીપ્ત) અગ્નિનું સ્થાપન કરવું. " પુરાણમાંઃ—" ઉત્તમ દ્વિજે સર્વ પ્રાણિના ઉપકાર સારૂ પ્રથમ શાંતિ કરીને સર્વ કામના આપનારો વરૂણદેવતાનો ચરૂ સ્થાપિત કરેલા અગ્નિમાં શ્રપણ કરવો (રાંધવો); " એવું વચન છે, તેથી પ્રથમ ગ્રહશાંતિ કરવી. તેમાં '**विश्वकर्मन् हविषा**' એ મંત્રથી વિશેષ [ચરૂઆદિ મુખ્ય દ્રવ્યનો] હોમ, ને વારૂણમંત્રથી સમિધ, ઘી ને તિલનો હોમ કરવો. ગ્રહશાંતિનો હોમ થયાપછી અગ્નિમાં પૂર્વ બાજુએ વરૂણનો જવનો ચરૂ દૂધમાં શ્રપણ કરવો; અને " જલચરગણસહિત વરૂણનું વિધિપૂર્વક સ્થાપન કરીને પૂજન કરવું. " પરિશિષ્ટમાંઃ—" આલ્હાદિની શક્તિસહિત વરૂણનુ સ્વરૂપ કહેછે કે, મગરનું વાહન, ચાર હાથ, તેમાં કમલ નેફાંશીનુ ધારણ બે હાથમાં, ને એક હાથ આલ્હાદિનીના વાંસા ઉપર છે, અને એક હાથે મગરની ચોટલી ઝાલી છે, એવુ સુવર્ણનું વરૂણનું સ્વરુપ કરવુ. તેની બે બાજુ સોનાના બે હંસ ને બે ચક્રવાક (સારસ પ-

ક્ષી કરવા." સોનાનો કે રૂપાનો કાચબો, બગલો, ને ત્રાંબાની જલૌકા [જળો] કરવી. બીજા મત્સ્ય દેડકા, જલસર્પ, વગેરે રૂપાનાં કરવાં. તે વિષે કહેછે કે, " માછલી, કાચબી, જળો, દેડકી, પાણીની ઘો, મગરી ને તંદુકી [પોરા], એ સાત જલમાતરો કહેવાય છે. " હવે ધાતુ [સોનુરૂપુ વગેરે] ના સ્વરૂપનુ અગ્નિઉત્તારણ અને માટી ભસ્મ ને ગવ્ય [ગાયનુ છાણ], એવડે શુદ્ધિ કરીને પંચામૃતથી પૂજન કરી સ્થાપન કરીને અધિવાસન કરવું.

૯૫૧ "શુભ જલથી ભરેલા ધાતુના કે મૃત્તિકાના કુંભમાં સર્વૌષધિ, સુવર્ણ, પંચરત્ન અને પંચપલ્લવ નાંખીને તેની ઉપર વસ્ત્ર અને ચોખા પૂરેલું પાત્ર ઢાંકીને તે કુંભનું સ્થાપન કરવું; અષ્ટદલરત્નયુક્ત સ્થાલીમાં વારૂણમંડલના વરૂણાદિ દેવતાને મૂકીને કુંભ ઉપર સ્થાપન કરવું. " [મૂલ ગ્રંથકારનો અર્થ આવી ગયો છે.] તથાઃ—"' **वरुणस्य** ' એ મંત્રથી સ્થાલીમાં દેવતાનું સ્થાપન કરવું; અને પૂર્વે કહેલી જલમાતૃકાનું સ્થાપન કરીને શુભ વરૂણનું પૂજન કરવું." તે વિષે કહ્યું છે કે, "તે મંડલ ઉપર મૂકેલા ઘડામાં વરૂણનું મત્સ્યાદિ ગણસહિત સ્થાપન કરવું." એ રીતે બીજી યૂપાદિસામગ્રી કર્મનો આરંભ કરતા પહેલાંજ સ્થાપન કરી મૂકવી. હવે વરૂણની પૂજાનો વિધિ કહેછે. "'**वरुणस्योत्तंभनं**' એ મંત્રે વરૂણનું આવાહન કરવું. '**तत्वायामि**' મંત્રે આસન, '**त्वन्नोअग्ने**' મંત્રથી પાદ્ય ને આચમન, '**सत्वं न**'મંત્રે સ્નાન, '**आपोदेवी**'મંત્રે વસ્ત્ર,'**उदुतमं**મંત્રે ગંધ અને'**वरूणस्योत्तंभनं**' એ મંત્રે પુષ્પ અર્પણ કરવાં."અને'**वरुणाय नमः**'**प्रचेतसे नमः प्रतीच्याधिपतयेनमः, यादोऽधिपतयेनमः परशुपाणयेनमः, कमलहस्तायनमः, आल्हादिनी प्रियायनमः**' એ નામથી પૂજા કરવી. "'**देवीराप**' એ મંત્રથી ધૂપ, '**देवीःशुद्धाः**' થી દીવો, '**आपोदेवी**' થી નૈવેદ્ય,'**उदुत्तमं**'થી આરતિ અને'**तत्वायामि**'થી વિશેષાર્ધ, એ રીતે તે તે મંત્રે તે તે પદાર્થો અર્પણ કરવા. એ રીતે પૂજનનો વિધિ છે; અને યથાવિધિ સંપૂર્ણ ગૃહ્યોક્તવિધિથી હોમ કરવો." ત્યાં દક્ષિણ બાજુએ ઉત્તરાભિમુખ યજમાને બેસવું. "'**स्विष्टकृत**' નામની આહુતિ આપીને માર્જનકર્મસુધી કુશાંડિકા

(યજ્ઞનું કર્મ) કરવી.''પછી યૂપ રોપવો. તથાઃ—''હોમસ્થાનથી પૂર્વ દિશામાં અગર જલસ્થાનથી ઈશાનમાં દર્ભઅક્ષત નાંખીને તે સ્થાનમાં તે યૂપને ભોંયમાં ખોદીને રોપવો.'' પરિશિષ્ટમાંઃ—''તે યૂપ વાપીકૂપતલાવની ઉત્તર બાજુએ રોપવો. તે ખેર, પીપળો, વૈકંકત (વેલાંતરો), ઉમૈડો, શમી કે વડ, એમાંથી ગમે તે લાકડાનો, યજમાનના મસ્તકસુધી, ખાંધસુધી, અથવા ઉર (છાતી)સુધી વા નાભિ જેટલો ઉંચો કરવો. એ અનુક્રમે બ્રાહ્મણક્ષત્રીયવૈશ્યશુદ્રવર્ણોને માટે જાણવું.''

૯૫૨ દાનખંડમાંઃ—'' શુભની ઇચ્છા કરનારે દૂધવાળા ઝાડનો ત્રણ હાથ અગર યજમાન જેટલો ઉંચો યૂપ કરી સ્થાપન કરવો. '' યૂપનું લક્ષણ. '' તેનો પાંચમો ભાગ ભોંયમાં રોપીવો. ઉપર બારણે ત્રણ ભાગ રાખવા. ભોંયની જોડેના ત્રીજા ભાગમાં તેને ચોખંડો, વચલા ભાગમાં આઠ ખુંણીઓ, ને ઉપલ્યા ભાગમાં ગોળ કરવો. '' યૂપપદનો અર્થ. **'सविता प्रथम'** એ મંત્રથી યૂપને સ્પર્શ કરવો. **''समुद्रज्येष्ठा'** એ મંત્રે દશ કુંભના જલથી તેને સ્નાન કરાવવું. **'अंजतित्वा'** એ મંત્રથી તેને ઘી ચોપડવું. **'युंजंतिब्रध्न'** એ મંત્રે ગંધપુષ્પાદિથી ગર્તમાં પૂજન કરવું. પછી પંચામૃતની અગ્નિ, ભૂમિ ને દ્યૌઃ દેવતાને આહુતિ આપવી. પછી **'यूपप्रस्क'**એ મંત્રે યૂપનું ગર્ત [ખાડા]માં સ્થાપન કરવું. **'युवंवस्त्राणि'** એ મંત્રે તેને વસ્ત્ર વીંટવાં. ને સ્થાપન કર્યાપછી યૂપમાં વરૂણમંત્રના ન્યાસ કરવા. ત્યારપછી વેદનો ને વાજીંત્રોનો ઘોષ કરતા કરતા જલાશયની પાસે જઈ જલમાં જલમાતૃનું ને જલનું પૂજન કરવું.'' જલની પૂજાનો મંત્ર **'समुद्रज्येष्ठा'** ઈત્યાદિ છે. '' જલાશયથી આજુબાજુ ફરતા ઈંદ્રાદિ દિક્પાલોનું પૂજન કરવું; પછી મત્સ્યાદિસહિત વરૂણયુક્ત ઉદકુંભ સુદ્ધાં, નો દહિં, અક્ષત, પંચરત્નસહિત સુવર્ણની સ્થાલીને ચાર બ્રાહ્મણો કને ઝલાવીને, ઉત્તરાભિમુખ થઈ યજમાને તેને વાપીઆદિ જલમાં ઉંધી કરાવવી. અથર્વણનો મંત્ર, સામનો મંત્ર, **'पुनर्मामे'** ત્રણ ઋચાઓ ને **'आपोहिष्ठा'**એ મંત્રથી સ્થાલી ઉંધી વાળ્યાપછી પ્રાર્થના કરવી.આથર્વણ, સામ, **'शन्नोदेवी'** એ મંત્રથી જ-

લમાં નાંખીને ફરી વરૂણનું પૂજન કરવું. **'वरूणस्योत्तंभन,'** ઈત્યાદિ પૂર્વે કહેલા મંત્રથી પૂજન કરવું."

૯૫૩ પછી પ્રાર્થના. "હે વરૂણ, તને દેવતાઓએ ઉત્પન્ન કર્યો છે. જલમાં નિવાસ કરનાર હે દેવેશ, આ જલાશયમાં નિત્ય સન્નિધાન (જલમાં રહેવાં) કર. હે પુષ્કરાદિ તીર્થો, ગંગાદિ નદીઓ, તમો સર્વ ઈચ્છિત ફલ આપવાસારૂ આ જલમાં નિરંતર વાસ કરો. હે મત્સ્યાદિ જલચર જીવો, આમે કરેલા જલાશયમાં તમે નિરંતર સ્વાભાવિક ક્રીડા કરીને રહેજો." **'यत्किंचेदं'** એ મંત્રે પાણીમાં ડુબકી મારીને નિત્યતર્પણ કરવું. તેના દેવતા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ઇંદ્ર, પ્રજાપતિ. "ઋષિ, છંદ, વેદ, પૂર્વાચાર્ય, ગંધર્વ, ઈતરાચાર્ય, અંશસહિત સંવત્સરો, દેવ, અપ્સરસો, નાગ, તીર્થ, સાગર, પર્વત, નદીઓ, મનુષ્ય, પન્નગ, રાક્ષસ, પિશાચ, સુપર્ણ, પક્ષિ, સર્વ ભૂત, સર્વ પશુ, વનસ્પતિ, ઓષધિ, એ દેવતાને ખાવાપીવામાં મારૂં શુભ થવાસારૂ હું જલથી તર્પણ કરૂં છું, તે માટે આ જલથી ચારે પ્રકારના [જરાયુ, અંડજ' ઉદ્ભિજ ને સ્વેદજ] પ્રાણિઓ તૃપ્ત થાઓ. તેમ દિક્પાલ અને લોકપાલ સર્વે તૃપ્ત થાઓ. આ વાપીમાં તર્પણથી સર્વે મારૂં શુભ કરજો; અને આ તર્પણથી દેવ ને પિતૃદેવ નિરંતર તૃપ્તિને પામો."

૯૫૪ દાનખંડમાંઃ—" તે જલમાં સુવર્ણાલંકાર પહેરાવીને ગાયને તારવી. હે રાજા, પછી તે ગાય સામવેદી બ્રાહ્મણને આપવી." ગાયનું અનુમંત્રણ (ગાય તરે ત્યારે ભણવાનો) કરવાનો મંત્ર. "હે ગાયો, આ જલને પાવન કરો,ને નિત્ય નિરંતર શુદ્ધ થઈને અમૃતરૂપ થાઓ. આ તીર્થમાં સ્નાન કરવાથી મને તારો, ને બીજા લોકોને પણ આ લોકમાંથી તારો; તેમ પોતે આ પાણીમાં તરો." એ રીતે તે ગાય તે પાણીમાં તરે, તે વખતે તેનું પુછડું યજમાને ઝાલીને ઉત્તરભણી તરતાં તરતાં જવું. તીરે ગયા,એટલે **'आपो अस्मान्'** એ મંત્રથી માર્જન (પોતાના માથા ઉપર પાણી છાંટવું તે) કરી પુછડામાં તર્પણ કરવું. તથાઃ—"ગાયનું પૂજન કરીને તેને પાણીમાં તરવાને છોડી તેના પુછડું યજમાને ઝાલીને ઉત્તરાભિમુખ તેડે આવવું." પછી " હે ગાય, તું જગતને વંદન (નમસ્કાર) કરવાયોગ્ય, પવિત્ર તથા બીજાના પાપને નાશ કરનારી છું; માટે મને પેલી પાર લેઈ

જઈને મારી સર્વકાલ વૃદ્ધિ કર. એવી પ્રાર્થના કરીને ત્રિગુણિત (તેવડા) સૂત્રથી જલાશયને વીંટીને ધોળાં વસ્ત્ર તથાં પુષ્પના હાર પહેરીને યૂપનું પૂજન કરવું, પછીતેને પણ વસ્ત્ર વીંટીને પોતે આલિંગન(છાતી સંધાતે દાબવો તે) કરી બોલવું કે, હે યૂપ, તને દેવતાઓએ ઉત્પન્ન કર્યો છે; માટે તું પાપને નાશ કરનારછું. તેથી આ જલનો શોધ (બંધન તળાવ વગેરે) કરવાથી મારૂં પાપ તું લેઇ લે. આ યૂપ કીર્તિની નિશાની છે, તે નિરંતર સ્થિર રહેજો. યૂપના મૂલમાં જલમાતૃ, વરૂણ ને દિક્પાલોનું પૂજન કરીને" મંડપમાં આવી જલના ઉત્સર્ગનો સંકલ્પ કરવો. તે એવો કે, આ જલ સર્વના કામમાં આવો. "હાથમાં અક્ષત ને દર્ભને લેઇને દેશ, કાલ, ફલનો ઉચ્ચાર કરી કહેવું કે, આ પાણી સર્વ લોકાના ઉપભોગસારૂ મેં ત્યાગ કર્યું છે." એવું કહીને સંકલ્પ મૂકવો. મેં આ જલાશયનો ઉત્સર્ગ કર્યો, એવું પણ કહેવું. "એ ઉત્સર્ગયજ્ઞથી મારા પિતરો,દેવ,મનુષ્યો,સર્વે પ્રાણિ તૃપ્ત થઈ મને પ્રસન્ન થાઓ. પછી સુવર્ણાલંકાર પહેરાવેલી તે ગાયને, વાછડાસહિત ગળામાં વસ્ત્ર બાંધીને કાંસાનું દો'વાનું પાત્ર, સોનાનાં શીંગડાં ને બીજી દક્ષિણા ઇત્યાદિ સામગ્રીસહિત બ્રાહ્મણને આપવી-" પછી બ્રાહ્મણભોજન કરવું.

૯૫૫ "સહસ્ર, એકસો આઠ, પચાસ કે નિદાન (છેવટ) વીશ બ્રાહ્મણ યથાશક્તિ જમાડવા." પછી પ્રાર્થના કરવી કે, "મારી સમૃદ્ધિમાટે આ જલ માણસો, જનાવરો વગેરે સર્વ પ્રાણિઓને પગલે પગલે પગથી વ્યાપ્ત થાઓ, ને સર્વેને સરખી રીતે પ્રાપ્ત થાઓ." "ત્યારપછી બ્રાહ્મણોએ કરેલા શાંતિપાઠના શબ્દઘોષસહિત જલને પ્રદક્ષિણા કરીને ફલસહિત અર્ઘ આપવો. તેનો મંત્ર. હે વરૂણ, મેં આ જલાશયમાં વિધિપૂર્વક તને આવાહન કર્યો છે; માટે આ મારો અર્ઘ ગ્રહણ કરીને મેં કરેલી પ્રદક્ષિણા પણ ગ્રહણ કર;" એવી પ્રાર્થના કરવી. " પછી નમસ્કાર કરી હર્ષયુક્ત થઇ, મંડપમાં આવી અભિષેકાદિ (મંગલસ્નાન) કરીને સંપૂર્ણ થવાની પ્રાર્થના કરવી. હે રાજા, એવું વારૂણેષ્ટિનું વિધાન જે કરે, તે પોતાના પૂર્વપિતૃયુક્ત પોતે પરબ્રહ્મને પામે." પરિશિષ્ટમાંઃ–પુણ્યતિથિ, કરણ ને શુભ નક્ષત્ર હોય, તે દિવસે પૂર્વદિશામાં જઇને ઉત્તરભણી કે પૂર્વભણી નમતી ઢાળવાળી જલાશયની પાસેની જમીન ઉપર વૃદ્ધશ્રાદ્ધ ને માતૃકાપૂજનાદિપૂર્વક વરુણદેવતાનો ચરુ શ્રપણ કરવો (રાંધવો).

૯૫૬ **શાંખાયન ગૃહ્યમાં**:—અથ પુષ્કરણી (વાવ), કૂપ તલાવાદિનો ઉત્સર્ગ શુક્લપક્ષની પુણ્યતિથિમાં કરવો. દૂધમાં જવનો ચરૂ શ્રપણ કરીને **'त्वन्नोअग्ने'** એ બે મંત્ર, અને **'अवतेहेळ'**ને **'इमं मे वरुणो'** એ બે, તેમ **'उदुत्तमं,' 'वरुणेमाधिपंशिक्षमाणस्य,'** એ મંત્રથી હોમ કરવો. પછી પશ્ચિમાદિ આઠ દિશાઓમાં ચતુર્થીવિભક્તિ ને સ્વાહાકાર અંતે જોડેલા, એવા દરેક પદથી આઠ આહુતિ પ્રદક્ષિણ રીતે આપવી. ગૃહ્ય, ઉપગૃહ્ય, મયોભૂ, આખર, નિખર, નિસર, નિઃકામ, સપત્નપણ, એ આઠ [ગૃહ્યાયનમઃ સ્વાહા, ઈત્યાદિ આઠે પદને જોડવું.] પદથી અગ્નિમાં પય (દૂધ) નો હોમ કરવો. **'विश्वतश्चक्षु', 'इदंविष्णु'** ને **'स्विष्टकृत'**, આહુતિ આપી માર્જનસુધી કર્મ કરીને **'यत्किंचेदं'** એ મંત્રે માર્જન (માથા ઉપર પાણી છાંટવું તે) કરીને આચાર્યને બે વસ્ત્ર, ગાય ને દક્ષિણા આપી બ્રાહ્મણભોજન કરવું. ભાષ્યમાં તોઃ—માર્જન કર્યાપછી ગાયને પાણીમાં તારવી. પુચ્છના અગ્રને ઝાલીને પોતે પાણીમાં તરતાં તરતાં જતીવેળા **'इदंसासिलं'** ઈત્યાદિ મંત્ર ભણીને તટમાં જઈ **'यत्किंचेदं'** એ મંત્રે માર્જન કરવું; અગર પાણીમાંથી નીકળીને તર્પણ કરવું. **'आपो अस्मान् मातरः'** એ મંત્રે માર્જન કરી ઈશાની દિશામાં નીકળવું તે વેળા **'सूयवसात्'** એ મંત્ર જપવો, જો ગાય 'હિં' એવો શબ્દ કરે તો, **'हिंकृण्वती वसुपत्नी'** એ મંત્ર જપવો. પછી તે ગાય અલંકારસહિત બ્રાહ્મણને આપવી; ને ઉપર બીજી દક્ષિણા આપવી. પિતરોમનુષ્યો તૃપ્ત થાય, એવું કહીને ઉત્સર્ગ તો કરવોજ; કારણકે જે ઉત્સર્ગ કરે, [તેને ફલ મળે.] પછી બ્રાહ્મણભોજન કરીને સ્વસ્તિવાચન કરવું, એવું શૌનકે વ્યાખ્યાન કર્યું છે. "પોતાના ગૃહ્યમાં જે કર્મ ન કહેલું હોય ને તે વિરૂદ્ધ ન હોય, તો પોતાના કર્મમાં લેવું. ફલનું અધિકપણું છે, તેથી યૂપાદિ સર્વ કર્મ કરવું. આ ઉત્સર્ગની પદ્ધતિદીપિકા (દીવો) જેમને કર્મના અનુક્રમનું અજ્ઞાનરૂપી અંધારૂ હોય, તેમને પ્રકાશ થવામાટે મેં કરી છે."

ઇતિ વારૂણેષ્ટિ.

અથ વાપીયજ્ઞ.

૯૫૭ પરિશિષ્ટમાં:—અથ વારૂણનો વિધિ ને વાપીયજ્ઞનું વ્યાખ્યાન કરીએ છીએ. પુણ્યતિથિ, કરણ ને શુભ નક્ષત્રમાં વારૂણ દેવતાનો ચરૂ શ્રપણ કરીને (રાંધીને) આજ્યભાગ નામની આહુતિસુધી કર્મ કરી ઘીની ચાર આહુતી આપવી. તેના મંત્ર. '**समुद्रज्येष्ठा**' એ ચારે ઋચા (મંત્ર) ભણવી. પછી હોમના દ્રવ્યની આઠ આહુતિ આપવી, તેના મંત્ર. '**तत्त्वायामि ब्राह्मणावंदमानः**' એ પાંચ, '**त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्**' એ બે અને **इमंमे वरुणश्रुधी**,' એ એક તથા, નવમું '**स्विष्टकृत**' એ નવ પ્રાણરૂપ છે, ને પ્રાણ આપઃ (જલ) રૂપ છે, માટે નવ મંત્રથી આપ (જલ કે દૂધ) નીઆહુતિ આપવી. [જલ ક્રિયાશક્તિવાળું છે, તેથી તે નવ આહુતિ, હોમદ્રવ્યથી આપવારૂપી ક્રિયા કરવી, એ અભિપ્રાય છે ભાષ્યકર્ત્તાએ '**तस्मिन्नपो मातरिश्वा**' એ ઇશાવાસ્યના મંત્રમાં આપ શબ્દનું એ રીતનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે, માટે પ્રત્યક્ષ જલની આહુતિ આપવી, એવો અભિપ્રાય ન લેવો, એવું મને ભાસે છે.] માર્જન કર્યાપછી ગાયને પાણીમાં તારવી. તરતી વેળા '**इदंसलिलं**' ઈત્યાદિ મંત્ર ભણવો. એ પ્રયોગ શાખાંતરનો છે.

ઇતિ વાપી યજ્ઞ.

અથ રંગઉત્પત્તિનો પ્રકાર કહેછે.

પ્રતિષ્ઠાનો વિસ્તાર દાનખંડાદિ ગ્રંથમાંથી જાણવો. મંડલમાં વેદિકા ઉપર વારૂણમંડલ કરવું. અધિવાસન કહેવાના સમયે કહ્યું છે કે, સોળ આરાનું ચક્ર કરવું, ઈત્યાદિ વિધિછે. "તત્વવિત્ પુરૂષે પાંચ વર્ણના રંગથી મંડલકરવું." એમાં કહેલા પાંચ રંગવિષે વિશેષ પંચરાત્ર ગ્રંથમાં:—"પાંચ પ્રકારના રંગ વારૂણમંડલ પૂરવાવાસ્તે કરવા. તેમાં ધોળા રંગને માટે ચોખા કે જવનો લોટ લેવો; લાલમાટે કંકુ, કેસર, સીંદુર, ગેરૂ, ઇત્યાદિ લેવું; પીળામાટે હરતાલ કે હળદર લેવી; કાળા રંગને માટે બાળેલા જવ લેવા, અને તેમાં પીળો મેળ-

વીને જે રંગ થતો હોય, તે પાંચમો લેવો; એ રંગ લીલો થાય." એ રીતે રંગના પાંચ પ્રકાર કહ્યા.

ઇતિ રંગ ઉત્પત્તિનો પ્રકાર.

અથ સર્વતોભદ્રમંડલનો પ્રકાર.

૯૫૮ પરિશિષ્ટમાંઃ—"આડી ને ઉભી એકવીશ રેખાઓ (લીટીઓ) દોરવી. [તેમાં ચારસેં એકતાળીશ ચોરસ કોઠા પડે છે, તે કોઠાને સંસ્કૃતમાં 'પદ' નામ આપેલું છે.] હવે તે રેખાઓનું ચોખંડું [મંડલ] થયું; તેના ખુંણાના ત્રણ કોઠામાં ચંદ્રને આકારે રંગ પૂરવો, તેને ખંડેંદુ કહે છે. તે ખંડેંદુના મધ્યના કોઠાથી સામા ખુણા તરફ સાંકળી જેવા સાત કોઠામાં રંગ પૂરવો, તેને શૃંખલા કહે છે. તેની બે બાજુએ વેલા જેવી વાંકી થાય, તે રીતે તેર તેર કોઠામાં રંગ પૂરવો, તેને વલ્લી કહે છે. એ રીતે બે ખુંણા તરફ કરેથી વચમાં સોળ સોળ કોઠામાં રંગ પૂરવાથી ચારેગમ પગથીઆ જેવો આકાર થાય છે, તેને ભદ્ર કહે છે. તેની જોડે ચારેગમ પગથીઆવાળી વાવ જેવા આકારે ચોવીશ કોઠામાં રંગ પૂરવો, તેને વાપી કહે છે. પછી મધ્યના ભાગમાં ફરતા ચાર ખુંણીયા કોટ જેવા આકારે વીશ કોઠામાં રંગ પૂરવો, તેને પરિધિ કહેછે. તેની અંદર મધ્યમાં સોળ કોઠા રહે છે, તેમાં કમલને આકારે રંગ પૂરવો, તેને પદ્મ કહે છે. તે મંડલની બારણે ત્રણ ફરતી ચોખંડી રેખા કરવી; તે સત્વ, રજ ને તમની જાણવી. તેને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને રૂદ્રની રેખા કહેછે. તે ફરતી રેખાઓ ચાર દિશામાં ચાર બારણાંના આકારે રાખીને દોરવી. પછી તે મંડલમાં પૂજા કરવી." તથાઃ—"તે મંડલમાં, જેને ભદ્ર એવું નામ આપ્યું છે, તેમાં લાલ રંગ પૂરવો. વાપીમાં ધોળો, પરિધિમાં પીળો, ખંડેંદુમાં ધોળો, શૃંખલામાં કાળો ને વલ્લીમાં લીલો રંગ પૂરવો."

ઇતિ સર્વતોભદ્રપ્રકાર.

ઇતિ અચલદ્વિવેદીકૃત નિર્ણયદીપક ગ્રંથની ટીકામાં દેવતલાવ ઇત્યાદિની પ્રતિષ્ઠાદિ વિધિનો નિર્ણય સંપૂર્ણ.

અથ અનેક સ્ત્રીઓને પરણેલા પુરૂષનો ધર્મ કહેછે.

૯૫૯ અનેક સ્ત્રીવાળા પુરૂષે ધર્મકાર્યમાં સમાન વર્ણની જ્યેષ્ઠ સ્ત્રીને

છોડીને બીજી કનિષ્ઠ સ્ત્રીને જોડે રાખવી નહિ, તે વિષે મિતાક્ષરામાં:-"બીજી સવર્ણા જ્યેષ્ઠ પત્ની છતાં તે વિના અન્ય વર્ણની પત્નીને જોડે રાખીને ધર્મ કાર્ય કરવું નહિ. ધર્મકાર્યમાં સવર્ણા જ્યેષ્ઠ સ્ત્રીસિવાય બીજી સવર્ણા કનિષ્ઠને રાખવી નહિ." સવર્ણા છતાં બીજી અન્ય વર્ણની મોટી સ્ત્રીને પણ રાખવી નહિ. સવર્ણા સ્ત્રીઓમાં પણ જ્યેષ્ઠાનો ત્યાગ કરીને વચલી કે કનિષ્ઠા રાખવી નહિ. તેમાં પણ જ્યેષ્ઠાપૂર્વક રાખવાનું સ્વાભાવિક છે. [જ્યેષ્ઠાને સમીપ રાખીને અનુક્રમે એક પછી એક કનિષ્ઠાઓએ બેસવું.]

ઇતિ અનેકભાર્યનો નિર્ણય.

-:(૦):-

અથ જેની સ્ત્રી મરણ પામે, તેનો નિર્ણય.

"પતિવ્રતા સ્ત્રીને અગ્નિહોત્રના અગ્નિથી દહન કરીને વિલંબ (વાર) ન કરતાં જલદી બીજી સ્ત્રી પરણીને ફરી અગ્નિહોત્ર લેવું" વૃતવાળી એવો શબ્દ સ્મૃતિમાં છે, તેનો અર્થ આચારવાળી. અગ્નિહોત્ર ન હોય, તો સ્માર્તાગ્નિથી દહન કરીને જલદી વિધિવત્ બીજી સ્ત્રી પરણીને અગ્નિ સિદ્ધ કરવો; કારણકે "દ્વિજોએ આશ્રમસિવાય એક દિવસ રહેવું નહિ." દક્ષ:-અગ્નિઆધાન વખતે જોડે રહેલી સ્ત્રી જીવતી હોય ને બીજી મધ્યમ મરણ પામે, તો તેને અગ્નિહોત્રથી દહન કરવી નહિ. તે વિષે તેમાંજ કહ્યું છે કે, "પહેલી સ્ત્રી જીવતી હોય ને બીજી સ્ત્રીને અગ્નિહોત્રથી બાળે, તે સુરા (દારૂ) પીધા જેવું થાય છે." તેમજ:-"બીજી સ્ત્રી મરણ પામેથી જે અગ્નિહોત્રનો ત્યાગ કરે, તો તેને બ્રહ્મોકુ અને ઇચ્છાથી અગ્નિહોત્રનો ત્યાગ કરે, તેને પણ બ્રહ્મોકુ (ભ્રષ્ટ બ્રાહ્મણ) કહે છે." આ શાસ્ત્રાર્થ પ્રથમ અગ્નિહોત્ર લેતી વખતે જે સ્ત્રી ન હોય, પછીથી પરણેલી હોય, તે વિષે જાણવો. બીજી સ્ત્રી અગ્નિહોત્ર લેતી વખતે જોડે હોય, તો તેને અગ્નિહોત્રથી બાળવી, એવું જણાય છે.

ઇતિ મૃતભાર્યાનો નિર્ણય.

-:(૦):-

અથ પુત્રમાં ગૌણ ને મુખ્ય પુત્રનો નિર્ણય.

૯૬૦ "ધર્મપત્નીના પુત્રને ઔરસ કહેછે. તેના જેવોજ પુત્રિકાપુત્ર જાણવો. ક્ષેત્રજ [પોતાની સ્ત્રીને વિષે સગોત્રીથી કે અન્યગોત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલો.] એટલે કેવલ ક્ષેત્રમાં થયેલો." ચોથો ગૂઢજ એટલે ગુપ્ત ઉત્પન્ન થયેલો; કાનીન એટલે કન્યા અ-

વસ્થામાં થયેલો; કૃત્રિમ એટલે પુત્ર કરીને માનેલો; દત્રિમ એટલે કોઇએ આપેલો. પૌનર્ભવ એટલે પુનર્ભૂનો પુત્ર [પૂર્વે કહેલોછે.] કોઇએ નાંખી દીધેલો તે અપવિદ્ધ; ક્રીત એટલે વેચાણ લીધેલો; પુત્ર બુદ્ધિથી સ્વીકાર કરેલોતે ગૃહિત, બારમો દૌહિત્ર સ્વાભાવિક પુત્રજેવોછે. [પુત્રિકાપુત્ર જે કહ્યો, તે પઠણ કરીને આપેલીકન્યાનો પુત્ર.] એ બાર જાતના પુત્ર છે. એમનાં લક્ષણ મિતાક્ષરાદિ ગ્રંથમાંથી જાણવાં. તેમાં ઔરસ પુત્ર મુખ્ય છે. બીજાને ઔરસને ઠેકાણે કારણસર પુત્રકાર્ય કરવામાત્ર જેટલું પુત્રપણું છે; તેમને મુખ્ય પુત્રપણું નથી. તે વિષે મનુઃ—"આ ક્ષેત્રજાદિ અગિયાર પુત્રોને ઔરસ પુત્રનું પ્રતિનિધિપણું (તેનું કાર્યમાત્ર કરવાપણું) કહ્યુંછે; કારણકે ઔરસ ન હોય, તો ક્રિયાનો લોપ ન થવો જોઇએ, એવું મનીષિ લોકોએ કહ્યુંછે." આ ગ્રંથમાં કહેલા નિર્ણય પ્રમાણે વર્ત્તનારા પુરૂષોનું મંગલ થાય. ઇતિ મંગલ. આ ગ્રંથ સંપૂર્ણ થયોછે.

"અનેક પ્રકારના નિર્ણય બતાવનારો નિર્ણયદીપકગ્રંથ ભાગ્યવાન્ અચલદ્વિવેદીએ કર્યોછે. એ મહારૂદ્રવિધાનનો સહોદર(સગો ભાઈ)છે. એ નિર્ણયદીપક (નિર્ણયનો દીવો) શુદ્ધ માર્ગ દેખાડવા વાસ્તે કર્યોછે." [द्वैवेदि विदुषां प्रधान' ઇત્યાદિ શ્લોકનો અર્થ ગ્રંથારંભમાં લખાયલો છે, તેથી ફરી લખ્યો નથી.] "વૃદ્ધપુર [વડનગર] માં જે બ્રાહ્મણો વસેછે, તે દેવ જેવા છે, તોપણ ઉત્તમ વિવેક પ્રાપ્ત થવાસારૂ સર્વ પૃથ્વી ઉપર આ ગ્રંથનો ઉપયોગ થજો." "સંવત પંદરસેં પંચોતેરની સાલમાં જેઠ વદિ બારશને દિવસે આ ગ્રંથ પરિપૂર્ણતાને પામ્યોછે." ઇતિ શ્રી [છપ્રકારના] નાગર જ્ઞાતિમાંથી એક જ્ઞાતિના અચલ દ્વિવેદી નામે નાગર બ્રાહ્મણે કરેલા નિર્ણયદીપકની કૃષ્ણશાસ્ત્રી ભરણે કરેલી ટીકા સંપૂર્ણ થઈ છે. શ્રીરસ્તુ. કલ્યાણમસ્તુ. આ ગ્રંથ કરાવનાર ને કરનારનું કલ્યાણ થજો.

સમાપ્ત.

श्री गणेशाय नमः

શ્રી નિર્ણયદીપક ગ્રંથના ભાષાન્તરનું શુદ્ધિપત્ર.

અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.	પૃષ્ઠ	લીટી.
દાનાદિ	દાન આદિ.	૩	૪
નાહિને	નાહીને	૩	૯
અગ્નિહોમ	અગ્નિમાં હોમ	૩	૧૩
નિમેષ તે	નિમેષનો	૪	૬
આવર્તન	આવર્त्तન	૫	૪
પ્રાણીઓ	પ્રાણિઓ	૬	૮
		૧૧૯	૧૪
વરોધ	વિરોધ	૧૦	૭
રૂઢિ	રૂઢી	૧૩	૧૧
વેલાએ	વેળાએ	૧૩	૨૫
કાષ્ઠની	કોષ્ઠની	૧૪	૧૯
પુનર્વસુ	પુનર્વસૂ	૧૬	૨
મુલ્ય	મૂલ્ય	૧૬	૧૧
વ્યતિપાત	વ્યતીપાત	૧૬	૧૩
		૨૮	૧૭
અપરણ્હ	અપરાણ્હ	૧૮	૮
સિવાયના	સિવાયનાં	૧૯	૮
અપરાણુ	અપરાણ્હ	૨૧	૧૨
મુહૂર્ત	મુહૂર્त्त	૨૧	૨૫
		૮૪	૫
,		૨૩	૫
ત્રહૂર્ત	ત્રિમુહૂર્त्त	૨૩	૧૦
અંગિકાર	અંગીકાર	૨૩	૨૦
કહેછે જે	કહેછે કે જે	૨૪	૩
આયુષ	આયુષ્	૨૪	૧૫
		૧૫૦	૧૧
ચતુર્દશીક્ત	ચતુર્દશીયુક્ત	૨૪	૨૦
સંત્વરી	સંવત્સરી	૨૪	૨૬
વૃાદ્ધ	વૃદ્ધિ	૨૫	૯
—	—	૮૦	૧૭

અશુદ્ધ,	શુદ્ધ.	પૃષ્ઠ	લીટી.
		૮૭	૫
—	——	૨૫	૧૩
શ્રાધ્ધ	શ્રાદ્ધ	૨૬	૧૯
પૂવાણ્હ	પૂર્વાણ્હ	૨૭	૮
		૧૨૬	૧૦-૧૧
શ્રાધ	શ્રાધ્ધ	૨૭	૧૩
પૂવા	પૂર્વા	૨૮	૩
સાધરણુ	સાધારણુ	૩૬	૧૩
એ	૦	૩૭	૩
અનત	અનંત	૩૯	૨
પૂર્ણિણુમા	પૂર્ણિમા	૩૯	૧૭
પૂણિમા	પૂર્ણિમા	૩૯	૧૯
અતુમતિ	અનુમતિ	૩૯	૨૦
સાંધ	સંધિ	૪૦	૨
		૪૦	૧૫
સમાસ	સમાપ્તિ	૪૧	૧૦
વિંકા	ખર્વિકા	૪૨	૧૨
પર્વણિ	પર્વણી	૪૪	૧૭
દ્વિવેદિ	દ્વિવેદી	૪૪	૨૨
૦		૪૫	૩
ઇષ્ટિ	ઇષ્ટ	૪૫	૧૧
સમાસ	સમાપ્ત	૪૫	૨૫
કાર્ષ્ણુર્યજનિ	કાર્ષ્ણાજિનિ	૪૬	૨
સંવત્સરી પછી	સંવત્સરીમાં પછી	૪૭	૧૦
વિાધવત્	વિધિવત્	૪૭	૧૮
શ્રાધ્માં	શ્રાદ્ધમાં	૪૮	૨૨
છે	છે.	૪૮	૨૭
ચાડિયો	ચાડીયો	૪૯	૬
આધકારી	અધિકારી	૪૯	૬
		૫૫	૨૯
એન	બહેન	૫૨	૨૬
ઓરસ	ઔરસ	૫૩	૨
મ ણ	મરણ	૫૩	૩

અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.	પૃષ્ઠ.	લીટી.
પિત્તરો	પિતરો	૫૪	૨૦
ચુકે	ચૂકે	૫૫	૧૩
અંગી કાર	અંગીકાર	૫૫	૧૯
એકેષ્ટિ	એકોદ્દિષ્ટ	૫૫	૨૫
પ્રતિ સાંવ	પ્રતિસાંવત્સરિક	૫૫	૨૭
પુત્ર હાનિ	પુત્રહાનિ	૫૬	૩
લે-લેવી	લેવી	૫૬	૧૯
વિશ્વદેવ	વિશ્વેદેવ	૫૭	૧૬
		૭૨	૨૦
સુગંધિમાન્ પદાથા	સુગંધીમાન્ પદાર્થો	૫૮	૨૩-૨૪
અશ્વમેઘ	અશ્વમેધ	૫૮	૨૪
અન્નમધ્યે	અન્ન મધ્યે	૬૦	૨૬
લોહમિષ	લોહામિષ	૬૧	૧૧
પૂથ્વીને	પૃથ્વીને	૬૨	૨૮
ઇષ્ઠ	ઇષ્ટ	૬૩	૨૧
અર્ધ્યપાત્ર	અર્ઘ્યપાત્ર	૬૫	૧૮
		(૭૨ અ)	૧૩
દકરે	દરેક	૬૬	૨૨
સવ	સર્વ	૬૭-૧૧૯	૩-૫
મધ	મધુ	૬૯	૧૩
વ્યસ	વ્યાસ	૬૯	૧૭
જુષધ્વ	જુષધ્વં	૬૯	૧૭
મુળ	મૂળ	૭૧	૭
એ	૦	૭૧	૨૧
આશિર્વાદ	આશીર્વાદ	૭૨	૨૦
		(૭૨ અ)	૧૮
પાતુ	પાન્તુ	૭૨	૨૫
પુષ્ઠિ	પુષ્ટિ	૭૨	૨૬
તુષ્ઠિ	તુષ્ટિ	૭૨	૨૬
મારકડે	મારકંડે	૭૨	૨૯
અઘોરાઃ	અઘોરાઃ	૭૨બ	૨
સુર્યાસ્ત	સુર્યાસ્ત	૭૩	૨૨
,	૦	૭૪	૧
સુધીને	સૂધીને	૭૪	૩

અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.	પૃષ્ઠ.	લીટી.
એકોદ્દિષ	એકોદ્દિષ્ટ	૭૪	૯
અદર્ઘે	અર્ધ્યે	૭૪	૧૨
દ્વિજોએ	દ્વિજોએ	૭૬	૩
પૂર્વાતથિ	પૂર્વતિથિ	૭૬	૧૧
સુર્યોદય	સૂર્યોદય	૭૭	૧-૨-૫
પુર્વવિધ્ધા	પૂર્વવિધ્ધા	૭૭	૭
પુર્વતિથિ	પૂર્વતિથિ	૭૭	૧૧
		૧૨૬	૧૧
અને	૦	૭૮	૧૧
બ્રહ્મવૈવતમાં	બ્રહ્મવૈવર્તમાં	૭૯	૨
બ્રહ્મન	બ્રહ્મન્	૭૯	૫
બૃહત્તપાખા	બૃહત્તપા	૭૯	૬
દિપાવલિ	દીપાવલી	૮૦	૪
,		૮૦	૧૭
માર્ગશીર્ષે	માર્ગશીર્ષે	૮૦	૨૪
પુજ્ય	પૂજ્ય	૮૧	૧૪
કોમળ	કોમલ	૮૨	૧૫
યુધષ્ઠિર	યુધિષ્ઠિર	૮૨	૨૬
		૮૮	૧૫
કાળ	કાલ	૮૩	૬
પ્રાપ્ત	પ્રાપ્તિ	૮૩	૨૨
મેર્મરૈયાં	મેરમેરૈયાં	૮૪	૧૧
કાડા	કીડા	૮૪	૨૧
ખુબ	ખૂબ	૮૪	૨૨
સંનાસી	સંન્યાસી	૮૬	૯
તે	તે.	૮૬	૨૦
મધ્યન્હ	મધ્યાન્હ	૮૮.	૯
સોધણુ	સોગણું	૮૮	૧૮
એ	૦	૮૮	૨૦
આયુષ્ય	આયુષ્	૯૦	૩
થાય પણ,	થાય, પણ	૯૦	૩
વ્યંવસ્થા	વ્યવસ્થા	૯૦	૭
તો પણ	તોપણ	૯૧	૩

અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.	પૃષ્ઠ.	લીટી.
શતપંથ	શતપથ	૯૧	૬
અ અન્વાધાન	અન્વાધાન	૯૧	૬-૭
ચુકવો	ચૂકવો	૯૧	૧૬
છે.	છે,	૯૨	૭
લિંકાર	અલંકાર	૯૨	૨૮
ટેછૂ	છૂટે	૯૩	૬
સામન્ય	સામાન્ય	૯૩	૧૧
વિરૂદ્ધા	વિરૂદ્ધ	૯૩	૨૨
દ્વિતિયા	દ્વિતીયા	૯૪	૧૨
		૧૦૫	૨૭
લક્ષણુા એ	લક્ષણુાએ	૯૪	૨૧
બ્રાહ્મ	બ્રહ્મ	૯૪	૨૨
પુજન	પૂજન	૯૫-૧૧૩	૧-૭-૧૨
		૧૧૩	૭
ફળ	ફૂલ	૯૫	૧૧
બીજા	બીજાં	૯૭	૧૨
લક્ષમીવાન્	લક્ષ્મીવાન્	૯૭	૧૭
ચતુથી	ચતુર્થી	૯૭	૨૫
કરેલાં	કરેલા	૯૮	૨૪
પુર્વનું	પૂર્વનુ	૧૦૦	૨૩
સુવણુ	સુવર્ણુ	૧૦૧	૨૬
લક્ષમી	લક્ષ્મી	૧૦૨	૩
મુર્તિ	મૂર્તિ	૧૦૨	૧૪
મુકીને	મૂકીને	૧૦૨	૧૪
ત્રતીયા	તૃતીયા	૧૦૨	૨૩
		૧૦૪	૨-૪-૨૦
શ્રોત	શ્રૌત	૧૦૨	૨૭
ચતુર્થિ	ચતુર્થી	૧૦૪	૧૩-૧૫
બ્રહસ્પતિ	બૃહસ્પતિ	૧૦૪	૨૦
ચતુર્થિ	ચતુર્થી	૧૦૬	૧૬-૧૭-૧૮ વ.
ભાદ્રપદ	ભાદ્રપદ.	૧૦૬	૨૨
શીકાર	શિકાર	૧૦૬	૨૪
શાન્તાને	શાન્તા ને	૧૦૭	૬
પુત્રને	પુત્ર ને	૧૦૮	૬

અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.	પૃષ્ઠ.	લીટી.
ચતુર્થા	ચતુર્થી	૧૦૮	૨૧
સુર્યગ્રહણુ	સૂર્યગ્રહણુ	૧૦૯	૨
મૂતે	મૂતે	૧૦૯	૧૧
વિધિવત	વિધિવત્	૧૧૦	૨
ભવિષ્યત	ભવિષ્યત્	૧૧૦	૨૫
સર્પાકતિ	સર્પાકૃતિ	૧૧૧	૨
એ		૧૧૧	૪
દિપ	દીપ	૧૧૧	૫
રુદ્રા	રુદ્રી	૧૧૨	૧
ઇચ્છાવળાએ	ઇચ્છાવાળાએ	૧૧૨	૧૦
પૂજાય છે.	પૂજાય છે,	૧૧૨	૨૪
માતામહ	માતામહત્રયી	૧૧૨	૨૪
વશિષ્ઠ	વસિષ્ઠ	૧૧૩	૩
કરવે	કરવો	૧૧૩	૧૩
વ્યાતીપાત	વ્યતીપાત	૧૧૭	૨૨
કૃણુષષ્ઠી	કૃષ્ણુષષ્ઠી	૧૧૭	૨૭
વ્રતખંડ	વ્રતખંડ	૧૧૯	૭
ભીષ્ય	ભીષ્મ	૧૧૯	૨૫
સ્નાનાદી	સ્નાનાદિ	૧૨૦	૬
છુટયા	છૂટયા	૧૨૦	૭
નિર્ણુયા	નિર્ણુય	૧૨૦	૧૭
નરતર	નિરંતર	૧૨૧	૨
અશ્વમેધ	અશ્વમેધ	૧૨૧	૨૪
સોભાગ્ય	સૌભાગ્ય	૧૨૨	૧૭
સૈભાગ્ય	સૌભાગ્ય	૧૨૨	૨૨
વિવસ્વાન	વિવસ્વાન્	૧૨૪	૧
મૃતિકા	મૃત્તિકા	૧૨૪	૪
હસ્ત.	હસ્ત,	૧૨૪	૧૫
"અગસ્ત્ય	અગસ્ત્યઃ—"	૧૨૫	૧
મહાષ્ટમ	મહાષ્ટમી	૧૨૬	૧૨
ફલ ને	ફલને	૧૨૭	૧૩
પ્રત્યર્થ	પ્રીત્યર્થ	૧૨૭	૨૩
પુર્વક	પૂર્વક	૧૨૮	૯

અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.	પૃષ્ઠ.	લીટી.
જોગણિઓ	જોગણીઓ	૧૨૮	૨૧
ચીત્તથી	ચિત્તથી	૧૨૮	૨૪
કહીએ તે	તે કહીએ	૧૨૮	૨૮
મૂળ	મૂલ	૧૨૯	૧.૬ ૭.૮.૨૭.૨૮
પૂર્વાવિદ્ધા.	પૂર્વવિદ્ધા	૧૨૯	૨૬
દીર્ઘા યુષ	દીર્ઘાયુષ્	૧૩૦	૧૧
પૂર્વવિદ્ધ	પૂર્વવિદ્ધા	૧૩૦	૪
ધૈમ્ય	ધૌમ્ય	૧૩૩	૧૪
અરંભ	આરંભ	૧૩૪	૯
સુતક	સૂતક	૧૩૪	૧૭-૧૯-૨૦-૨૧
		૧૩૫	૧૭-૨૨
ને,	અને	૧૩૫	૩
પુજન	પૂજન	૧૩૬	૧૭-૧૯-૨૧
પુર્વાષાઢા	પૂર્વાષાઢા	૧૩૬	૨૦
હોય એ,	હોય, એ	૧૩૮	૧૨
ને ગામમાં	ગામમાં ને	૧૩૮	૨૬
काचृ.	काच्	૧૪૦	૨૩
નાખતાં	નાંખતાં	૧૪૨	૮
દુર્વા	દૂર્વા	૧૪૨ ૧૪૩-૧૯	૫-૬-૭-૧૦ ૧૧-૧૬-૧૮
અગેસ્ત્યોદય	અગસ્ત્યોદય	૧૪૨	૧૨
ધ્ચ્છાનારે	ઇચ્છનારે	૧૪૨	૧૩
મુળ	મૂળ	૧૪૩	૭-૧૫
પહેચતી	પહોચતી	૧૪૩	૧૫
ભણી ને	ભણીને	૧૪૩	૨૨
ધ્યાન્ય	ધાન્ય	૧૪૩	૨૩
નૈવધ	નૈવેધ	૧૪૩	૨૪
દિવાકર	દીવાકર	૧૪૬	૧૬
શ્રીહરી	શ્રીહરિ	૧૪૬-૧૬૨	૨૦-૭-૮
તમસી	તામસી	૧૪૭	૧
એમાંણી	એમાંથી	૧૪૭	૧૧
અને	અંતે	૧૪૭	૧૯

અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.	પૃષ્ઠ.	લીટી.
દિવસેને	દિવસે ને	૧૪૯	૨૦
લક્ષમી	લક્ષ્મી	૧૪૯–૧૫૦	૨૬–૨
પુનર્વસુ	પુનર્વસૂ	૧૫૨–૧૫૩	૩–૪–૧૦–૯૧.
વિરોદ્ધ	વિરોધ	૧૫૩	૨૩
ષિત	દોષિત	૧૫૬	૫
કહિછે	કહીછે	૧૫૭	૧૩
મુંખી	મુખી	૧૫૭	૧૯
મ ધ	માધ	૧૫૮	૧
સુંધીને	સૂધીને	૧૬૦	૨૪–૨૬
જૂંઠુ, બોલવું	જૂઠું બોલવું	૧૬૧	૧૯
ઇત્યાદ	ઇત્યાદિ	૧૬૧	૨૦
પાત્ર	પાત્ર,	૧૬૨	૧૯
સંપૂર્ણા	સંપૂર્ણા.	૧૬૩	૨૧
જોવા	જોવાં	૧૬૫	૨૭
નહિ	નહિ.	૧૬૬	૯
બીજુ	બીજી	૧૬૬	૯
એકાશી	એકાદશી	૧૬૬	૨૩
દિનસે	દિવસે	૧૬૬	૨૪
ઉપદયા	ઉપલ્યા	૧૬૭	૭
નથી.	નથી ?	૧૬૭	૮
સન્યાસી	સંન્યાસી	૧૬૭	૧૩
અનતભટ્ટ	અનંતભટ્ટ	૧૬૭	૨
હહે છે	કહે છે	૧૬૭	૨૫
યૂન	ન્યૂન	૧૬૭	૨૭
દ્દશી	દ્વાદશી	૧૬૮–૧૭૪	૧૫–૩–૫–૯–૧૦–૧૭
એકાદ ી	એકાદશી	૧૬૭	૧૬
પ્રીય	પ્રિય	૧૭૫	૨
શ્રાવણ	શ્રવણ	૧૭૭	૪
મનુપ	મનુષ્ય	૧૭૭	૧૧
સમાતિ	સમાપ્તિ	૧૭૮	૧૦
પૂ ોક્ત	પૂર્વોક્ત	૧૭૯	૧૫
શીઘડાં	શીંગડાં	૧૮૧–૨૪૭	૮–૨૬

અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.	પૃષ્ઠ.	લીટી.
વક્ય	વાક્ય	૧૮૨	૧૩
ચતુ શી	ચતુર્દશી	૧૮૨	૧૬
પહો માં	પહોરમાં	૧૮૩	૧૭
વ્યાક ણુ	વ્યાકરણુ	૧૮૩	૨૦
વ્યાતિ	વ્યાપ્તિ	૧૮૩	૨૪
થયે	થયો	૧૮૩	૨૭
હોચ	હોય	૧૮૪	૨૦–૨૧
આચા તિલક	આચારતિલક	૧૮૪	૨૭
કાલદર્ષ્ટ	કાલાદર્શ	૧૮૫	૨૨
પૂર્વ	પૂર્વે	૧૮૭	૨૭
ભાદ્પદ	ભાદ્રપદ	૧૮૮	૧૪
જાણુવા	જાણુવા.)	૧૮૯	૨૧
અર્વ	અર્થ	૧૯૦	૫
લભ	લાભ	૧૯૦	૮
જાણુવો	જાણુવો.	૧૯૦	૧૨
કુવલ	કેવલ	૧૯૦	૧૯
બૌધાધાયને	બૌધાયન	૧૯૧	૭
મસમય	સમય	૧૯૧	૯
પુરાણિ	પુરાણી	૧૯૧	૧૪
નાગરખં	નાગરખંડ	૧૯૧	૨૩
હોલી	હોલિ	૧૯૨	૭
ઉત્તરાર્ધ	ઉત્તરાર્ધ	૧૯૨	૨૫
સમજવી	સમજવી.	૧૯૪	૧૯
વિષ્ઠિ	વિષ્ટિ	૧૯૫	૧૫
આગલ	આગળ	૧૯૫	૨૩
કર્મ કરવાં	૦	૧૯૭	૩
તે,	તેમાં કર્મ કરવાં	૧૯૭	૪
પૂનમ	પુનમ	૧૯૭	૧૩
વાન	વાન્	૧૯૭	૧૮
તેથા	તેથી	૧૯૭	૨૭
"	૦	૧૯૮	૩
સિાદ્ધ	સિદ્ધિ	૧૯૮	૮
ઇંદ્ર	ઇંદ્રે	૧૯૯	૮
ચદ્દશ.	ચદ્દશ	૧૯૯	૯

અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.	પૃષ્ઠ.	લીટી.
રક્ષા બંધન	રક્ષાબંધન	૧૯૯	૧૧
તાંમ્બુલ	તાંબૂલ	૧૯૯	૧૬
લેપ	લોપ	૧૯૯	૨૮
શિષ્ય,	શિષ્ય કે	૨૦૦	૧૫
પવિત્ર પણાથી	પવિત્રપણે	૨૦૧	૧૬
છઠુ	છઠ્ઠું	૨૦૨	૨૨
મેતનું	પ્રેતનું	૨૦૨	૨૪
પ્રેંત	પ્રેત	૨૦૩	૬
વાસ્યાયન	વાત્સ્યાયન	૨૦૩	૧૦
પ્રાયશ્ચિત	પ્રાયશ્ચિત્ત	૨૦૩	૭–૧૦ ૧૪–૧૫
સુવાવડી	સૂવાવડી	૨૦૪	૧
દેહને,	દેહને	૨૦૪	૭
યુકલ	યુક્ત	૨૦૫	૧૮
કરવાં.	કરવાં.)	૨૦૬	૧૨
પિંદદાન	પિંડદાન	૨૦૭	૨૦
ખૂણા	ખુંણા	૨૦૮	૨૧
પહોલા	પહેલા	૨૦૯	૯
આધકારી	અધિકારી	૨૧૨	૭
સંન્યાસિ	સંન્યાસી	૨૧૫	૧૫
તે	તો	૨૧૪	૧૨
અગિરમા	અગિયારમા	૨૧૭	૨૫–૨૬
મૃતાશોચ	મૃતાશૌચ	૨૧૮	૨૦
ત્રિપાક્ષિક	ત્રિપક્ષિક	૨૧૯	૧૮
સંવત્સરિ	સંવત્સરી	૨૧૯	૨૧
અશુંદ્ધ	અશુદ્ધ	૨૨૧	૧૫
આજ	આઠ	૨૨૧	૨૮
ગે:ભિલ	ગોભિલ	૨૨૨	૨૦
કરાય.	કરાય ?	૨૨૪	૧૫
છઠે	છઠ્ઠે	૨૨૬	૧૯
સ્મત્યર્થસાર	સ્મૃત્યર્થસાર	૨૨૭	૧૪
અવું	એવું	૨૨૮	૪
પિતૃજ્ઞ	પિતૃયજ્ઞ	૨૨૮	૧૪–૧૫
વિરોધિ	વિરોધી	૨૨૯–૨૪૨–૨૫૮	૨–૪–૧૧–૨૫–૨૮

અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.	પૃષ્ઠ.	લીટી.
શાટયાયન	શ્રાટ્યાયન	૨૩૬	૧૨
વૃદિધ શ્રાદ્ધ	વૃદ્ધિશ્રાદ્ધ	૨૩૨	૧૯
પુનર્વસુ	પુનર્વસૂ	૨૩૪	૫
ભદ્રાતિથિ	ભદ્રાતિથિ	૨૩૪	૭
પિડો	પિંડો	૨૩૭	૨૩
પતિ	પત્ની	૨૪૦	૨૫
પછી	,,	૨૪૧	૬
ગળા	ગોળા	૨૪૨	૫
ઉદકાદી	ઉદકાદિ	૨૪૩	૧
વગેરે	વગેરે)	૨૪૭	૧૮
છે	તે	૨૪૭	૨૨
ચાંડાલાદી	ચાંડાલાદિ	૨૪૭	૨૪
ઉર્ધ્વ	ઔર્ધ્વ	૨૪૮	૮-૧૧
પ્રાયશ્ચિત	પ્રાયશ્ચિત્ત	૨૪૮-૨૫૦	૨૨-૨૫
તપ્ન	તપ્ત	૨૪૯	૬
કૃચ્છ	કૃચ્છ્ર	૨૪૫	૧૨
શાતતપ	શાતાતપ	૨૪૯	૨૨
મહિના	મહીના	૨૫૦	૧૦
વસ્ત્ર	વસ્ત્રે	૨૫૨	૧
પક્ષિણી	પક્ષણી	૨૫૩	૨૦
ગાયનું	(ગાયનું	૨૫૪	૬
સહસ્ત્ર	સહસ્ત્ર	૨૫૪	૧૨
કૃતિકા	કૃત્તિકા	૨૫૪	૧૭
શૌનકાદી	શૌનકાદિ	૨૫૫	૬
અગ્નિહોત્રિના	અગ્નિહોત્રીના	૨૫૫	૮
આંગળીયો	આંગળીઓ	૨૫૫	૧૪
સંધ્ય દિ	સંધ્યાદિ	૨૫૮	૧૨
જૌમનિ	જૈમિનિ	૨૫૮	૨૫
પ ની	પત્ની	૨૬૦	૪
ભ્ર	ભ્રષ્ટ	૨૬૨	૧૬
હસ	હંસ	૨૬૩	૧૧
આહર્વનીય	આહવનીય	૨૬૩	૧૮
ગોરે,	ગોરે	૨૬૩	૨૪
કરાવવુ	કરાવવું.	૨૬૩	૨૪

અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.	પૃષ્ઠ.	લીટી.
પિતર્નુ	પિતાર્નુ	૨૬૪	૨
પત્નિ	પત્ની	૨૬૪	૧૨
સંખ્યાં	સંખ્યા	૨૬૫	૭
પારસ્કાર	પારસ્કર	૨૬૫	૨૦
કર્યાપછી.	કર્યાપછી	૨૬૫	૨૪
આધકારછે.	અધિકાર છે.	૨૬૫	૨૪
અવ તરી	અવતરી	૨૬૬	૨
વિધ	વિધિ	૨૬૭–૨૭૫	૨૭–૧૬
સ્થાપાન	સ્થાપન	૨૬૯	૧
અશૌચ	આશૌચ	૨૬૯	૨૫
શુદ્ધ	શુદ્ધિ	૨૭૧–૨૯૪	૪–૧૮
ઓશૌચ	આશૌચ	૨૭૧–૨૭૨	૧૦–૨૬
આંશૌચ	આશૌચ	૨૭૨	૧૨
મરણુશૌચ	મરણાશૌચ	૨૭૨	૨૨
સંબંધિ	સંબંધી	૨૭૨	૨૩
ઉપનયન.	ઉપનયન	૨૭૩	૨
સઘં	સઘઃ	૨૭૩	૩
સામાનોદક	સમાનોદક	૨૭૩	૧૨
સંચન	સંચયન	૨૭૩	૨૪
પમે	પામે	૨૭૪	૯
ત્રય	ત્ર્યય	૨૭૪	૧૨
સમાનેદક	સમાનોદક	૨૭૫	૧૪
બાલલ	બાલક	૨૭૬	૩
છઠે	છઠ્ઠે	૨૭૭	૧૦
સપિંડીકરણુનો	સપિંડીકરણુના	૨૭૮	૧૧
કઇ	કંઇ	૨૮૦	૧
ઉપવાસદિ	ઉપવાસાદિ	૨૮૦	૧૩
તે	તો	૨૮૨	૧
સથે	સાથે	૨૮૩	૧૯
શ્રદ્ધ	શ્રાદ્ધ	૨૮૬	૮
પ્રાણી	પ્રાણિ	૨૮૭	૨૨
પિતૃં	પિતૃ	૨૮૮	૧૨
પૂરવા	પૂરવાં	૨૮૮	૨૦
છે.	છે	૨૮૮	૨૧

અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.	પૃષ્ઠ.	લીટી.
અ ર્દાન	અર્ધદાન	૨૮૮	૨૭
શાતાપત	શાતાતપ	૨૮૯	૧૨
લેવા	લેવાં	૨૮૯	૨૦
ભગ	ભાગ	૨૮૯	૨૮
મેતનો	પ્રેતનો	૨૯૧-૨૯૪	૨૭-૧
વન	વ્રત	૨૯૬	૧૩
હિ	૦	૨૯૭	૧
દ્દરા	દ્વારા	૨૯૭	૧૭
વૃાદ્ધ	વૃદ્ધિ	૨૯૭	૧૯
।પતા	પિતા	૨૯૭	૨૪
સાભળ	સાંભળ.	૨૯૮	૧૭
નિ	૦	૨૯૯	૭
પુમાન્	'પુમાન્'	૨૯૯	૧૫
આપે,	આપે તે	૩૦૦	૬
મૂલા	મૂલાર્થ	૩૦૦	૧૩
ને	૦	૩૦૦	૨૪
અષ્ટાકપાલ	અષ્ટકપાલ	૩૦૨	૧
સપૂણુ	સપૂર્ણુ	૩૦૨	૫
સન્‍યસી	સન્‍યાસી	૩૦૩	૧૨
વિંશતી	વિંશતિ	૩૦૩	૧૫
પર્વણુ	પાર્વણુ	૩૦૪	૧૫
આપતકાલ	આપત્કાલ	૩૧૧	૧૧
કાયા	કાચા	૩૧૧	૧૩
મૃતિ	મૃત	૩૧૧-૩૧૩-૩૧૮	૨૨-૨૩ ૧૭
સ્મૃત્ય	સ્મૃત્ય	૩૧૪	૨૮
જીવત્પિતા	જીવત્પિતૃકે	૩૧૫	૪
૧	૦	૩૧૮	૧
મામારા	મારા	૩૧૮	૧૧-૧૨
ત્રિશન્	ત્રિંશન્	૩૨૯-૩૨૧	૮-૧૭
હિગોરા	હિંગોરા	૩૨૦	૧૪
ગ્રહણુ "	ગૃહણુ કરો."	૩૨૦	૧૫
ખ,ય	ખાય	૩૨૦	૧૫
અર્ધાદિ	અર્ધાદિ	૩૨૦	૨૨

અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.	પૃષ્ઠ.	લીટી.
નિષ્ણુ	વિષ્ણુ	૩૨૨	૩
પમેલા	પામેલા	૩૨૩	૧
નિશેષ	વિશેષ	૩૨૩	૧
ભોકતા	ભોક્તા	૩૨૩	૮
કાલાદર્શદિ	કાલાદર્શાદિ	૩૨૩	૧૮
ઉદ્દકુંભ	ઉદકુંભ	૩૨૩	૨૭
વૃાદ્ધ	વૃદ્ધિ	૩૨૫–૩૪૮	૨૦–૩–૨૭
પુનમિઆ	પુનમિયા	૩૨૬	૪
કરવાનેાાં	કરવાનો	૩૨૬	૧૧
પૈર્ણુમાસી	પૌર્ણુમાસી	૩૨૬	૧૭
પિતૃપક્ષમ	પિતૃપક્ષમાં	૩૨૬	૧૯
કરવા વિર્ય	કરવા વિષે	૩૨૬	૨૩
તાત્પષે	તાત્પર્ય	૩૨૬	૨૪
હણુાયણુા	હણુાયલા	૩૨૬	૨૭
ચતુર્દશા	ચતુર્દશી	૩૨૭	૨૫
ાતથિ	તિથિ	૩૨૮	૧
સમાામ	સમાપ્તિ	૩૨૮	૧૯
પિતૃઆદી	પિતૃઆદિ	૩૩૦	૨૩
માહાલય	મહાલય	૩૩૦	૨૫
મામાં	માંમા	૩૩૩	૩
દીપિકમાં	દીપિકામાં	૩૩૩	૫
નિદિત	નિંદિત	૩૩૪	૬
તપ્તિ	તૃપ્તિ	૩૩૪	૧૮
શાસ્ત્ર	શસ્ત્ર	૩૩૪	૨૫
ભાદ્રપદષ્ણુ	ભાદ્રપદ કૃષ્ણુ	૩૩૭	૨૭
વૃાદ્ધશ્રાદ્ધ	વૃદ્ધિશ્રાદ્ધ	૩૩૮	૨૬
જીવપ્તિતૃક	જીવત્પિતૃક	૩૩૯–૩૪૭	૪–૨૩
નૈમિત્તિપણુા	નૈમિત્તિકપણુા	૩૪૧	૧૬
અગ્નિક	આગ્નિક	૩૪૪	૨૦
માત	માતૃ	૩૪૫	૨૪
વિરોધિ	વિરોધી	૩૪૯	૯
અક	એક	૩૫૩	૨૧
સિાદ્ધ	સિદ્ધિ	૩૫૩	૨૬
સપિડો	સપિંડો	૩૫૫	૬

અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.	પૃષ્ઠ.	લીટી.
સપિંડી	સપિંડી	૩૫૬	૧૦
માહામહ	માતામહ	૩૫૭	૧૯
કે.ઇ	કોઇ	૩૫૮	૨૫
દેવત.ઓ	દેવતાઓ	૩૬૧	૧-૫
શુદ્ધ	શુદ્ધિ	૩૬૨-૩૬૬	૧૪-૨૫વગેરે
સમનોદક	સમાનોદક	૩૬૩	૪
અચરણુ	આચરણુ	૩૬૪	૧૪
ૈાચ	શૌચ	૩૬૩	૨૪
અંગિકાર	અંગીકાર	૩૬૫	૧૦
પ.ળવું	પાળવું	૩૬૫	૧૨
શાવા ૈાચ	શાવાશૌચ	૩૬૬	૧૩-૧૯
આશાચ	આશૌચ	૩૬૬-૩૬૮	૧૩-૨૮
થ.ય	થાય	૩૬૬	૨૪
મતક	મૃતક	૩૬૭	૬
(ભારે	(ભારે)	૩૬૭	૮
જાતી	જાતિ	૩૬૭	૧૩
મટે	માટે	૩૬૭	૨૧
અસાપંડ	અસપિંડ	૩૬૯	૧૮
સ્તેહથી	સ્નેહથી	૩૬૯	૨૨
અનુંગમન	અનુગમન	૩૭૦	૨૧
સત્ર	રાત્ર	૩૭૦	૨૦
દાનશ્રાદ્ધદિ	દાનશ્રાદ્ધાદિ	૩૭૦	૨૫
બાધાયન	બૌધાયન	૩૭૨	૪
પક્ષિણી,	પક્ષિણી	૩૭૩	૨૫
આશૈચ,	આશૌચ	૩૭૩	૨૭
કુવા	કૂવા	૩૭૪	૧૧
દૌહિત્રને	દૌહિત્રનો	૩૭૪	૨૫
નિમિત	નિમિત્ત	૩૭૬	૨૭
કરવ.નો	કરવાનો	૩૭૯	૧૪
શ્રવણા	શ્રાવણી	૩૮૧	૩
શ્રોત	શ્રૌત	૩૮૧	૪
મરણુશૌચ	મરણાશૌચ	૩૮૧	૧૫
શુધ્ધિ	શુદ્ધિ	૩૮૨-૩૮૯	૩-૭
અગ્નિહેત્ર	અગ્નિહોત્ર	૩૮૨	૧૭

અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.	પૃષ્ઠ.	લીટી.
કાને	કોને	૩૮૨	૧૨
દાનઆદિ	દાનાદિ	૩૮૨	૨૦–૨૧
સપલ્ક	સંકલ્પ	૩૮૩	૨૬
નથી	નહિ	૩૮૪	૧૩
વૃદ્ધ	વૃદ્ધિ	૩૮૪-૪૮૭	૧૬–૨૮
કરનરા	કરનારા	૩૮૫	૧૬
વદ્ય	વૈદ્ય	૩૮૭	૧
વિશ	વીશ	૩૮૯	૧
પિસ્તળીસ	પિસ્તાળીસ	૩૮૯	૧૬
કરવું એવું;	કરવું; એવું	૩૯૦	૪
સ્નન	સ્નાન	૩૯૦	૫
શુદ્રી	શૂદ્રી	૩૯૧	૨–૬–૭
તો,	તો	૩૯૧	૧૮
અડનાર.એ	અડનારાએ	૩૯૨	૨૫
દંશરપર્શે	દંશસ્પર્શે	૩૯૪	૧૨
બુદ્ધ	બુદ્ધિ	૩૯૪	૨૦–૨૫
સધિ	સંધિ	૩૯૫	૮
બીલકુલ	બિલકુલ	૩૯૫	૧૦
ભે.જન	ભોજન	૩૯૮	૭
મહણ	ગ્રહણ	૩૯૯	૧૬
સિદ્ધાન	સિદ્ધાન્ત	૪૦૦	૩
કનિષ્ટ	કનિષ્ઠ	૪૦૦	૧૪
બૌધાયો	બૌધાયને	૪૦૩	૧
કદિ	કદી	૪૦૩	૧૨
આાશ્વન	આશ્વિન	૪૦૩	૧૯
પ્રાણીને	પ્રાણિને	૪૦૩	૨૩
પૂનર્વસૂ	પુનર્વસૂ	૪૦૪	૪
મગશીર	મૃગશર	૪૦૪	૪
યથાશકિત	યથાશક્તિ	૪૦૪	૧૫–૧૬
એ.ષધિ	ઓષધી	૪૦૫	૭
ઓષીધ	ઓષધી	૪૦૫	૧૯
નાી	નથી	૪૦૭	૧૧
અવિરોધિ	અવિરોધી	૪૦૮-૪૫૬	૨૭–૧૧
કરી;ને	કરીને	૪૦૯	૩

અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.	પૃષ્ટ.	લીટી.
હરત	હરત	૪૦૫	૧૦
ઉપાકરણ	ઉપાકર્મ	૪૦૯	૧૦
યોગી	યોગિ	૪૧૨	૨૬
સર્મથ	સમર્થ	૪૧૩	૨૭
મૂલાર્ય	મૂલાર્થ	૪૧૪	૧
લ ગે	લાગે	૪૧૪	૧૮
પુંત્રને	પુત્ર ને	૪૧૬	૨૦
વિષ્ણુપદ	વિષ્ણુપદી	૪૧૮	૧૭
ચાંળીશ	ચાળીસ	૪૧૮	૨૩
હે.ય	હોય	૪૨૧	૩
મીથુન	મિથુન	૪૨૩	૪
કર્તા	કર્ત્તા	૪૨૪	૧
ઠેક.ણે	ઠેકાણે	૪૨૪	૭
શ્રીહરી	શ્રીહરિ	૪૨૬	૨
જ્યોતિષ	જ્યોતિઃ	૪૨૬	૧૨
દ્વિવેદિ	દ્વવેદી	૪૨૬	૨૧
બ્રણ	બ્રહ્મ	૪૨૭	૧
અંગિકાર	અંગીકાર	૪૨૭	૯
સિનીવાલી	સિનિવાલી	૪૨૮	૨૦
પૂંણમાસ	પૂર્ણમાસ	૪૨૯	૧૫
સારમાસ	સૌરમાસ	૪૩૨	૨૫
શ્રદ્ધ	શ્રાદ્ધ	૪૩૩	૨૩
પ્	પરિ	૪૩૪	૫
િવાય	સિવાય	૪૩૪	૭
તી ંયાત્રા	તીર્થયાત્રા	૪૩૬	૯
રાશી	રાશિ	૪૩૭	૨૬
થા।	થાય	૪૩૮	૧૦
અસંક્રાત	અસંક્રાંત	૪૩૮	૨૧
તૂલા	તુલા	૪૪૦-૪૬૬	૨૮-૨
દીવાલી	દીવાળી	૪૪૧-૪૫૪	૬-૧૦-૨૧
મલલાસ	મલમાસ	૪૪૩	૩
પાશ્ચમ	પશ્ચિમ	૪૪૩	૧૮
અગિઆરમે	અગિયારમે	૪૪૭	૧૪
બાવીશમું	બાવીસમું	૪૪૮	૧

અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.	પૃષ્ટ.	લીટી.
ચોલ	ચૌલ	૪૪૮	૧૬
મુહુર્ત	મુહૂર્ત્ત	૪૪૮	૨૨
ઉત્તરાયને	ઉત્તરાયન	૪૪૮	૨૭
ઉત્તરાણ	ઉત્તરાયન	૪૪૯	૧૦
બુદ્ધ	બુદ્ધિ	૪૪૯	૨૧
સુારી	સુરિ	૪૫૫	૧૨
મડન	મંડન	૪૫૫	૨૧
ગર્વવળો	ગર્વવાળો	૪૫૬	૧૧
નાના	નાંના	૪૫૬	૧૬
આધકારી	અધિકારી	૪૫૬	૨૬
અતિકૃછ્ર	અતિકૃચ્છ્ર	૪૫૮	૨૧
ધે	ધે	૪૫૯	૧૭
નગને	નાગને	૪૫૯	૨૦
તમ.રા	તમારા	૪૬૧	૧૬
ખુખ	ખૂબ	૪૬૨	૮
વિધ	વિધિ	૪૬૨-૪૮૩	૧૮-૬
ધનિષ્ટા	ધનિષ્ઠા	૪૬૩	૨૦-૨૧
મુર્તિ	મૂર્ત્તિ	૪૬૪	૧૯
દેવતનાં	દેવતાનાં	૪૬૪	૨૦
સદગતિ	સદ્દગતિ	૪૬૪	૨૩
ત	ને	૪૬૫	૫
કર્મમ	કર્મમાં	૪૬૭	૫
અર્વ	અર્ધ	૪૬૭	૧૨
નૈઋતમાં	નૈર્ઋત્યમાં	૪૬૭	૧૫
મુહુર્ત	મુહૂર્ત્ત	૪૬૭	૨૧
સેમવારે	સોમવારે	૪૬૭	૨૪
તિતિથિઓ	તિથિઓ	૪૭૦	૫-૬
છઠુ	છઠું	૪૭૦	૧૯
છઠો	છઠ્ઠો	૪૭૧	૨૩
પિતૃત્રપ્તિ	પિતૃતૃપ્તિ	૪૭૨	૧૬
પ્રતિપદા;	પ્રતિપદા,	૪૭૩	૧૪
અધોમુખ	અધોમુખ	૪૭૪	૨૨-૨૬
નસિંહ	નૃસિંહ	૪૭૪	૨૪
ડાંડા	દાંડા	૪૭૫-૪૮૦	૨૬-૮

અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.	પૃષ્ટ.	લીટી.
છતરીસ	છત્રીશ	૪૮૨	૨૪
પચામૃત.	પંચામૃત	૪૮૪	૬
મત્રે	મંત્રે	૪૮૪	૧૭-૧૭-૧૮-૧૯
રોપીવો	રોપવો	૪૮૫	૧૦
કુભ	કુંભ	૪૮૫	૧૪
વરૂણુ	વરૂણ	૪૮૬	૧
અંડજં	અંડજ,	૪૮૬	૧૩
લોકાના	લોકોના	૪૮૭	૬૦
ખુણા	ખુંણા	૪૯૦	૯
મધ્યમ	મધ્યમ.	૪૯૧	૧૫
દ્વૈવેદિ	દ્વૈવેદી	૪૯૨	૧૪

કર્મનું છે.	કર્મનું વિધાન છે.	૩૬	૧૮-૧૯
શકા	શકાતું	૧૫૦	૧૦
એટલુ અથવા	એટલો કે	૧૮૧	૨૧
કરવું કે	કરવું	૩૦૦	૨૦
કહેછે	કહેછે કે,	૩૦૦	૨૦
તેનું		૪૪૭	૬

અથ શુદ્ધ એકાદશીના નવ ભેદનું કોષ્ટક.

શુદ્ધોન એકાદશી ઊન દ્વાદશી.	શુદ્ધોન એકાદશી સમ દ્વાદશી.	શુદ્ધોના એકાદશી અધિક દ્વાદશી.	શુદ્ધસમ એકાદશી ઊન દ્વાદશી.	શુદ્ધસમ એકાદશી સમ દ્વાદશી.	શુદ્ધસમ એકાદશી અધિક દ્વાદશી.	શુદ્ધ અધિક એકાદશી ઊન દ્વાદશી.	શુદ્ધ અધિક એકાદશી સમ દ્વાદશી.	શુદ્ધ અધિક એકાદશી અધિક દ્વાદશી.	
૧૦ र ૫૮	૧૦ र ૫૮	૧૦ र ૫૭	૧૦ र ૫૮	૧૦ र ૫૯	૧૦ र ૫૯	૧૧ र ૫૯	૧૦ र ૫૯	૧૦ र ૫૯	
૧૧ सो ૫૭	૧૧ सो ૫૯	૧૧ सो ૫૮	૧૧ सो ૬૦	૧૧ सो ૬૦	૧૧ सो ૬૦	૧૧ सो ૬૦	૧૧ सो ૬૦	૧૧ सो ૬૦	૦ ૦
૧૨ मं ૫૭	૧૨ मं ૬૦	૧૨ मं ૬૦	૧૨ मं ૬૧	૧૨ मं ૬૦	૧૨ मं ૬૦	૧૧ मं ૧	૧૧ मं ૧	૧૧ मं ૧	
૧ ૦ ૦	૦ ૦ ૦	૧૧ बु ૧	૦ ૦ ૦	૦ ૦ ૦	૧૨ बु ૧	૧૨ मं ૫૯	૧૨ मं ૫૯	૧૨ बु ૩	
						ક્ષય	ક્ષય	વૃદ્ધિ	
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૦

અથ વિદ્ધા એકાદશીના નવ ભેદનું કોષ્ટક.

વિદ્ધ્યોના એકાદશી ઊન દ્વાદશી.	વિદ્ધ્યોના એકાદશી સમ દ્વાદશી.	વિદ્ધ્યોના એકાદશી અધિકા દ્વાદશી.	વિદ્ધસમ એકાદશી ઊન દ્વાદશી.	વિદ્ધ્ય એકાદશી સમ દ્વાદશી.	વિદ્ધ્ય સમ એકાદશી અધિક દ્વાદશી.	વિદ્ધ્યાધિકા એકાદશીઊન દ્વાદશી.	વિદ્ધ્યાધિકા એકાદશી સમ દ્વાદશી.	વિદ્ધ્યાધિકા એકાદશી અધિક દ્વાદશી	પાઠાંતરમાં અરૂણોદય વેધવિદ્ધા અધિકાએકાદશી અધિકા દ્વાદશી.
र १० १	र ११ १	र १० १	र १० १	र १० १	र १० १	र १० २	र १० ५९	र १० २	र १० ५९–१
र ११ ५८	र १२ ५८	सो ११ ५८	र ११ ५९	र ११ ५९	र ११ ५९	सो ११ २	सो ११ ६०	सो ११ २	सो ११ ६०
सो १२ ५७	सो १२ ६०	मं १२ ६१	सो १२ ५८	सो १२ ६०	सो १२ ६०	सो १२ ५७	मं १२ १	मं १२ ३	मं ११ २
		बु १२ १			मं १२ १	मं १३ ५३	मं १३ ५९	बु १३ ६	बु १२ ४
એકાદશીનો ક્ષય.	એકાદશી ક્ષય.	એકાદશી ક્ષય દ્વાદશીનીવૃદ્ધિ.	એકદશી ક્ષય.	એકાદશી ક્ષય	એકાદશીનોક્ષય	દ્વાદશીનો ક્ષય.	દ્વાદશી ક્ષય		
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦

સર્ટીફિકેટો.

18 Esplanade Road.

Bombay. 12th Janudry 1895.

Mr. Sadàshanker Pandyà of Nadiàd intends to publish (with Sanskrit commentary and Gujráti translation) a Sanskrit religious work named Nirnaya Dipaka. This work is a well-known authority on religious and ceremonial questions, ranking higher in antiquity and importance than even the famous Dharm-Sindhu and Nirnaya Sindhu, which are relatively more modern works. This Dipaka was written in Samvat 1575 (A. D. 1519) by a Nágar Bráhman Pandit of Gujaràt named Achala Vatsràja. I am glad to find from the opinions with Mr. Pandyá, that Mahámahopàdhyáyas Ràjàràm Shàstri Bodas, and Bhimàchàrya Jhalkikar of the Elphinstone college, Brahmanishtha Sri Jayakrishna Jivanràm, and other well-known Sanskrit scholars and litarary gentlemen have given their certificates and testified to the antiquity and high authority of this work.

Diwán Bahádur Manibhài Jasbhài, Dewàn of Barodà has, I am glad to learn, kindly afforded every encouragement to the

publisher and with his well-known liberality subscribed to a handsome number of copies, and other gentlemen have also helped by subscribing to copies. But the publication, in the manner indicated by Shástris Rájáràm and Bhimàchàrya after proper collation with available copies, is likely to involve much expense, and the publisher needs the sympathy and kind patronage of all Indian princes, noblemen, and gentlemen, who hold their religion, religious customs and ceremonies and Sanskrit learning in respect, Nàgar gentlemen, in particular, will, I trust, feel it a pleasant duty to subscribe to copies.

RATIRÀM DURGÁRÀM
MANCHHÀRAM.

દ્વિવેદી અચલે રચેલો નિર્ણયદીપક નામે સંસ્કૃત ગ્રંથ રા. સદાશંકરે મને બતાવ્યો, તે ઉપર ઉપરથી જોતાં પ્રસિદ્ધ કરવા યોગ્ય જણાયછે, અને એમાંના નિર્ણયો પ્રમાણસહિત એવી સ્પષ્ટ રીતે આપેલા છે કે, તે જેઓને મારે વિશેષેકરીને રચવામાં આવ્યો છે, તેમને ઉપયોગી થવા ઉપરાંત, એવા પ્રાચીન જ્ઞાનભંડાર શોધવાની રુચિવાળા અન્ય વિદ્યાવિલાસી જનોને પણ આનંદ સાથે બોધ આપે એવો છે. હું આશા રાખુંછું કે આ ગ્રંથને યોગ્ય ઉત્તેજન આપવા અપાવવામાં સર્વ વિદ્વાન્ પુરુષો યથાશક્તિ પ્રયાસ કરશે.

નડીઆદ. } છગનલાલ હરિલાલ પંડયા.
તા. ૧૪ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૪. } જૂનાગઢના દિવાન સાહેબના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી.

આ નિર્ણયદીપક ગ્રંથ (હસ્તલિખિત) મેં વાંચી જોયો......તે અમુલ્ય ધર્મશાસ્ત્ર-નો ગ્રંથ નાગરોના સર્વે વ્યવહારમાં પ્રમાણભૂત માનવામાં આવે છે, એ યથાયોગ્ય છે, એવો મારો અભિપ્રાય થયો છે. આ ગ્રંથ આજસુધી અપ્રસિદ્ધ રહ્યો તે ખરેખર શોચનીય છે....હાલના સુધારાના વખતમાં જ્યારે સર્વને ઇંગ્રેજી વિદ્યાનો તેમજ પાશ્ચાત્ય વિચારો અને રીતભાતોનો શોખ લાગ્યો છે, અને તે મેળવવાને કેળવણીનો જે પ્રચાર ચાલે છે, તેવા વખતમાં આ ગ્રંથનું સરલ અને સાદું ગુજરાતી ભાષાન્તર સર્વની જાણમાં આવવાની અવશ્ય જરૂર છે, અને એ ખોટ પૂરી પાડવાને રા. સદાશંકર જે મહા શ્રમ લેછે, તે ખરેખર સ્તુતિપાત્ર છે. માટે તેમને યથાશક્તિ તનમનધનથી મદદ કરવી, એ હું દરેક નાગર અને બ્રાહ્મણનો ધર્મ સમજું છું............

મોનીઅર વિલ્યમ્સ જેવા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પણ કહેછે કે, " ....Surely Brahmanism, next to Judaism and Christianity has the first claim on our attention, " તો આપણે બ્રાહ્મણોએ–તેમાં વળી નાગરોએ–આપણા પોતાના ધર્મના પ્રચાર માટે કેટલું કરવું જોઇએ, તે તો સહેજ કોઇના પણ ધ્યાનમાં ઉતરી શકે એવું છે.........

નડીઆદ.
તા. ૨૬ મી સપ્ટેંબર
૧૮૯૪.

ભાનુશંકર નારાયણશંકર.
ફર્સ્ટ આસીસ્ટન્ટ માસ્તર
નડીઆદ, હાઇસ્કૂલ.

રા. રા. સદાશંકરે મને અચલકૃત નિર્ણયદીપકનો ગ્રંથ બતાવ્યો, તે મેં જોયો છે. એ ગ્રંથ સર્વે નાગરોને પ્રમાણભૂત છે. ઘણુંકરીને નાગરોમાં ધર્મશાસ્ત્રસંબંધી સર્વે વ્યવહાર એજ ગ્રંથ ઉપરથી ચાલે છે, તે ઉપરથી એની આવશ્યકતા કેટલી છે, તે સહજ જણાઇ આવેછે............રા. સદાશંકરે એ કામ હાલ માથે લીધું છે, એ વાત જેમ

નાગર કોમને આનંદદાયક છે, તેમ એ ભાઇને ધન્યવાદ આપવા જેવીછે, તોપણ એ કાર્ય પાર પડે, તે સારૂ દ્રવ્યની મોટી અપેક્ષા છે; માટે સર્વ નાગર ગૃહસ્થોએ તો આવા સ્તુલ્ય કામમાં સારી રીતે ઉત્તેજન આપવું, એ તેઓનો ધર્મ છે.

વળી એ ગ્રંથમાં શાસ્ત્રાર્થ ઘણી સ્પષ્ટ રીતે આપેલો છે. તેથી સર્વ વિદ્ગજ્જનોને તથા શ્રદ્ધાળુ પુરૂષોને ધર્મશાસ્ત્રના પ્રસંગમાં ઘણો ઉપયોગી થઇ પડે, એવો એ ગ્રંથછે; માટે સર્વ સજ્જનો તરફથી સહાય થવી જરૂરની છે.

નડીઆદ. } છબીલારામ દોલતરામ દીક્ષિત.
તા. ૨૮ મી. સપ્ટેંબર ૧૮૯૪. } ડે. એ. ઇન્સપેક્ટર, ખેડા.

રા. રા. પંડ્યા સદાશંકરે મને अचलकृत निर्णयदीपक નામનો સંસ્કૃત ગ્રંથ બતાવ્યો, તેનો કેટલોક ભાગ મેં જોયો છે. એ ધર્મશાસ્ત્રનો ગ્રંથ છે ને ધાર્મિકજનોને તેમાં નાગરોને વિશેષે કરી ઉપયોગી છે, એમ મને લાગે છે. શક ૧૮૧૫ ભાદ્રપદ વદ્ય ૧૩.

ગણપતરામ ગૌ. શાસ્ત્રી.
ડે. એ. ઇન્સપેક્ટર અમદાવાદ.

........આ નિર્ણયદીપક ગ્રંથમાંથી એકાદશીનો નિર્ણય મેં વાંચી જોયો છે; તે ઉપરથી જણાય છે કે દરેક નિર્ણય કરતાં આ ગ્રંથના કર્તાએ પુષ્કલ પ્રમાણો આપ્યાં છે, તે એકદેશી નહિ પણ સર્વદેશી છે; તેથી સર્વેને અનુકૂલ થશે, એ નિઃસંશય છે......આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધિમાં લાવવા માટે દરેક ગૃહસ્થે યથાશક્તિ મદદ કરવીજ જોઇએ.

અમદાવાદ. } દેશાઇ. આગીધર રણછોડજી.
તા. ૨૬-૧૦-૯૪. } પાટણના.

રા. સદાશંકરે નિર્ણયદીપક નામનો નિર્ણયસંબંધી હસ્તલિખિત ગ્રંથ મને દેખાડ્યો; તેને ઉપર ઉપરથી જોતાં સર્વ આર્યજનોને નિર્ણયના વિષયમાં તે સારી રીતે ઉપયોગી થાય તેવો છે. આ ગ્રંથ દ્વિવેદી અચલજીનો બનાવેલો છે ને તેનાં પ્રમાણો ધર્મસિંધુ વિગેરેમાં દેખવામાં આવેછે, એટલા માટે આ પ્રાચીન ગ્રંથ જેમ પ્રસિદ્ધિમાં આવે, તેમ આર્ય લોકોએ આશ્રય આપવા યોગ્યછે, તેમાં વિદ્વાન્બ્રાહ્મણ વર્ગે તો વધારે લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે.

મુંબાઈ.
સંવત્ ૧૯૫૧ માર્ગશીર્ષ વદિ ૧૩. } ब्रह्मनीष्ठ जयकृष्ण जीवनराम व्यास.

નિર્ણયદીપક નામે ધર્મશાસ્ત્રનો ગ્રંથ સંવત્ ૧૫૭૫ માં દ્વિવેદી. અચલ વત્સરાજ નામે પંડિતે સપ્રમાણ રચ્યો છે. ધર્મસિંધુ આદિ ગ્રંથો અધુના પ્રચલિત છે, તેથી એ ગ્રંથ પ્રાચીન છે. બહુ પ્રતિઓ સંપાદન કરી એ ગ્રંથ શોધી શુદ્ધ કરી પ્રસિદ્ધ થાય, તો એક પ્રાચીન ગ્રંથરૂપે તે ઉપયોગી થવા પૂર્ણ સંભવ છે. વિચારક વિદ્વાનોને તેમાંથી બહુ પ્રકારનાં ઉપયોગી સાધનો મળી શકે.

એ ગ્રંથને ગુજરાતી ભાષાન્તરસહિત પ્રસિદ્ધ કરવા પંડ્યા. સદાશંકર હીરાશંકર પ્રયત્ન કરેછે, અને તેમાં કેટલાક રાજપુરુષો અને સાક્ષરોની સંમતિ મેળવી છે. ઇશ્વર તેઓનો શ્રમ સફલ કરો.

એ ગ્રંથ નાગરજ્ઞાતિને તો મુખ્ય પ્રમાણભૂત ગણાય છે, તેથી તે જ્ઞાતિના ગૃહસ્થોએ તો આવશ્યક આશ્રય આપવો યોગ્ય છે.

મુંબાઇ.
સં. ૧૯૫૧ પૌષ સુદિ ૧૫ } લિ. મનઃસુખરામ સૂર્યરામ.

ॐ
श्रे. सा. अ. व.
रा.
श्रीमन्नृसिंहाचार्याः
नृ. ४२

નડિયાદનિવાસી પંડયા. સદાશંકર હીરાશંકર એક નિર્ણયદીપક નામનો સંવત્ ૧૫૭૫ માં રચાયલો ધર્મશાસ્ત્રરૂપ ગ્રંથ ગુજરાતી ભાષાન્તર સહ છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવા ધારે છે. એ ગ્રંથમાં, ઉપયોગી વાર્તાના બહુમાન્ય નિર્ણય કરવાનો પ્રયત્ન ગ્રંથકર્ત્તાએ કર્યો છે; તેથી સ્મૃતિઆદિનાં પ્રમાણો પણ સ્થલે સ્થલે આપ્યાં છે. આથી એ ગ્રંથ પ્રત્યેક નિર્ણયજ્ઞાનાર્થે અધિક ઉપયોગી ભાસે છે. આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થાય, તો લોકોપયોગી થાય, એમાં સંશયસરખું નથી. ગ્રંથકર્ત્તાના સન્માનાર્થે તથા તે પુરુષના શ્રમની સાર્થકતાઅર્થે તેમજ તે ગ્રંથપ્રતિપાદિત વિષયના જ્ઞાનાર્થે પણ આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થવામાં સજ્જ પુરુષોએ આશ્રય આપવો ઉચિત છે.

વીરક્ષેત્ર
સંવત્ ૧૯૫૧ માઘ
શુકલ ૫ ગુરૂ.

નિર્ણયદીપક નામનો વડનગરનિવાસી અચલજી વત્સરાજકૃત સંસ્કૃત ગ્રંથ જે ઘણોજ ઉપયોગી છે, તેનું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કરાવવાની ઘણીજ હોંસપૂર્વક આપની મહેનત જોઇ ઘણોજ સંતોષ થાય છે. × × × × × એ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયે ગુજરાતી લોકો ઉપર પૂરો ઉપકાર થશે. × × × આપની મહેનત પાર પડે, એમ ઇશ્વર પાસે માગું છું.

વજેશંકર ગૌરીશંકર વાટિકા.
ભાવનગર. ફાલ્ગુણ સુદિ ૫ ભૃગુ.
સંવત્ ૧૯૫૧.

(સહી) વજેશંકર ગૌરીશંકર.
(લેટ નાયબ દિવાન. ફીનેન્શીઅલ સભાસદ.)

ભાવનગર તા. ૧૯—૨—૯૫

વડનગરનિવાસી નાગરબ્રાહ્મણ વેદમૂર્તિ શ્રી વત્સરાજપુત્ર અચળ મહારાજે અનેક ધર્મશાસ્ત્રનું દોહન કરી, પૂર્વે નિર્ણયદીપક નામનો ગ્રંથ રચેલો છે, તેના ઘણાં પ્રમાણો મતભેદ પ્રસંગે નિર્ણયસિંધુકારાદિ વિદ્વાનોએ માન્ય કરેલાં છે, તેથી તેમજ બહુધા નાગરજ્ઞાતિના ઉપયોગાર્થે આ ગ્રંથ રચાયલો હોવાથી, નાગરજ્ઞાતિના આચાર માટે તે ગ્રંથ જેમ અતિ પ્રમાણભૂત છે, તેમ તેટલેજ અંશે તે આખી જ્ઞાતિને માનપ્રદ છે વળી નિર્ણયસિંધુકારાદિ વિદ્વાનોથી અંગીકૃત થવાથી તેમજ તેવા બીજા ગ્રંથોથી પ્રાચીનતર હોવાથી, નાગરજ્ઞાતિ સિવાયના આર્યોને પણ આ ગ્રંથ ઓછો ઉપયોગી નથી. આ ગ્રંથ ગૂજરાતી ભાષાન્તર સહિત પ્રગટ કરવા પંડ્યા. સદાશંકર હીરાશંકરે જે શ્રમ ઉઠાવ્યો છે, તે સ્તુતિપાત્ર છે, ને તેને દરેક નાગર—ગૃહસ્થે તેમજ સ્વધર્મ જાણવાને ઉત્સુક દરેક આર્ય—ગૃહસ્થે પોતાથી બનતી મદદ આપવી યોગ્ય છે. × × × × ×

(આ ગ્રંથની અસલ હસ્તલિખિત પ્રત પંડ્યા સદાશંકર હીરાશંકરે અમોને બતાવી, તે ઉપરથી ખાત્રી થાય છે કે આપણા ધર્માચારનો સત્યમાર્ગદર્શક એ અતીવ પ્રકાશિત પ્રદીપ છે.) × × × × ×

(સહી) માનશંકર વિ. પીતાંબરદાસ મેહેતા.

ઓનરરી મેનેજર ન્યુ ઇંગ્લીશ સ્કૂલ, ભાવનગર.

મેહેતા પ્રભાશંકર વિ. જટાશંકર.

દ્વિવેદી અચલે બનાવેલો નિર્ણયદીપક નામનો ગ્રંથ, જે ધર્મસિંધુ નિર્ણયસિંધુ આદિ સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથના કર્ત્તાઓએ પણ પ્રમાણભૂત ગણ્યો છે, તેનું અનેક પ્રતો મેળવી સંશોધન કરી, મૂળ સંસ્કૃત સહિત ગુજરાતીમાં સરલ ભાષાંતર કરવાનો સ્તુત્ય પ્રયાસ નડીઆદવાસી રા. પંડ્યા સદાશંકર હીરાશંકરે આદર્યો છે, તે ખાતે એમને ખરેખર ધન્યવાદ ઘટે છે, ને તેમના પ્રયત્નમાં પુરતુ ઉત્તેજન આપવા મારી નમ્ર વિનંતી છે. આર્ય ધર્મા-

તર્ગત કર્મ તથા આચારમાર્ગની દરેકે દરેક બાબતનું શ્રુતિસ્મૃતિનાં પ્રમાણો સહિત એમાં સ્ફુટ વિવેચન કરી સ્પષ્ટ નિર્ણય કર્યો છે; એટલે એ ગ્રંથ દરેક આર્યવિદ્વાને અને ખાસ કરીને દ્વિજવર્ગના ગૃહસ્થોએ અવશ્ય પાસે રાખવા લાયકછે. × × × × ×

ભાવનગર.	(સહી) રતીલાલ છોટાલાલ દેશાઇ.
તા. ૨૩—૨—૯૫	ભાવનગર કેળવણી ખાતાના ઉપરી સાહેબ.

ગુલાબરાય ગોવિંદરાય દેશાઇ. બી. એ. એલ. એલ. બી.

બળવંતરાય પરમાનંદદાસ ઓઝા. ભાવનગર હાઇસ્કૂલના

આસીસ્ટંટ માસ્તર સાહેબ.

ફાલ્ગુન વદિ ૧૧ વાર ગુરૂ તા. ૨૧-૩-૯૫

× × × × આપણા પૂર્વજોમાંના અચલજી વચ્છરાજ પંડિતે સંવત્ ૧૫૭૫ માં નિર્ણયદીપક નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે, જેનાં પ્રમાણો ધર્મસિંધુ, નિર્ણયસિંધુ તથા વ્રતરાજ વગેરે ગ્રંથોમાં લેવાયલાં છે, અને જે ઘણાંજ સંતોષકારક છે, તેનું સંસ્કૃત શ્લોક સાથે ગુજરાતી ભાષાન્તર કરવા પંડ્યાજી. સદાશંકર હીરાશંકરે ઘણોજ. સારો શ્રમ લીધેલો છે, એ વિષેનાં ઘણાએક વિદ્વાન્ ગૃહસ્થોનાં સર્ટીફિકેટો તેમની પાસે છે તે મેં જોયાં છે, તેથી મારો અભિપ્રાય એવો થાય છે કે આપણા સ્વજ્ઞાતિ ભાઇઓ તથા સામાન્યપણે આપણા સર્વ આર્ય બંધુઓ જેઓ જ્ઞાત્યાભિમાન તથા ધર્માભિમાન રાખવા સાથે સારી સ્થિતિ રાખતા હોય, તેઓએ તે ગ્રંથની પ્રસિદ્ધિ થવામાં જેમ બને તેમ સહાયતા કરવા પોતાની ફરજ હું પોતે સમજું છું.

વળી આ ગ્રંથને શોધી તપાસવામાં મોસુફ પ્રિય મણિભાઇ તથા રા. રા. મનઃસુખ-

શંમ સૂર્યરામજી આદિ ગૃહસ્થો સહાયકારી છે, એટલે એ ગ્રંથનો સદુપયોગ કરવામાં કાંઇ લેશ રાખવાપણું નથી. × × × × ×

દા૦ સેવક નૃસિંહપ્રસાદ દુર્લભજી જોશીપુરા.

નૃસિંહપ્રસાદ હરિપ્રસાદ બુચ.

પ્રતિષ્ઠા પત્ર.

વડનગરનિવાસી વત્સરાજના પુત્ર અચલ નામના બ્રાહ્મણથી ઘણુંકરીને નાગરોના ઉદ્દેશથીજ ધર્માચારના નિર્ણયમાટે સંસ્કૃત ભાષામાં રચાયલો નિર્ણયદીપક નામનો ગ્રંથ કે-જે નાગરોથી, ગ્રંથકર્ત્તાના નામને લીધે અચલ એમ પણ કહેવાય છે, તે નડિયાદ નિવાસી નાગરબ્રાહ્મણ સદાશંકર હીરાશંકર મારી પાસે લાવતાં મેં અવકાશાનુસાર તેનાં કેટલાંએક સ્થલો જોયાં છે. (આ ગ્રંથ સંવત્ ૧૫૭૫ માં રચાયો, એમ તે ગ્રંથસમાપ્તિના શ્લોકથી જણાય છે.) તેના સરખીજ બાબતોવાળો ધર્મસિંધુથી મૂળ નિર્ણયસિંધુ સંવત્ ૧૬૬૮ માં રચાયો, એમ તેની સમાપ્તિના શ્લોકથી જણાય છે. તેથી પ્રખ્યાત નિર્ણયસિંધુ વગેરે પ્રાચીન ગ્રંથો કરતાં પણ આ ગ્રંથનું પ્રાચીનપણું સ્પષ્ટ રીતે સાબીત થાય છે × × × × × ×

સંસ્કૃત ભાષાને નહિ જાણનાર લોકોને ધર્મના નિર્ણય જાણવાની સગવડને માટે આ ગ્રંથનું ગુજરાતી ભાષાન્તર કરાવી મૂલ સહિત તેનો પ્રચાર કરવા માટે રા. સદાશંકરને ઉત્સાહપૂર્વક તૈયાર થએલા જોઇ હું આશા રાખુછું કે તમામ આર્ય ગૃહસ્થો અને તેમાં પણ વિશેષે નાગર ગૃહસ્થો યોગ્યતાને અનુસરી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે તેમને મદદ આપવામાં આગળ પગલું ભરશે. સંવત્ ૧૯૫૧ ના ચૈત્ર વદિ ૧ બુધવાર.

(યોગવસિષ્ઠ, દેવી ભાગવત, વિષ્ણુ ભાગવત, ભાવપ્રકાશ, શંકર દિગ્વિજય નાનો, બ્રહ્મોત્તરખંડ ને ભોજપ્રબંધ વગેરેના ભાષાન્તર કર્ત્તા)

શાસ્ત્રી કાલીદાસ ગોવિંદજી જામનગર.

શ્રી વડનગરનિવાસી વત્સરાજના પુત્ર અચલ નામના વિદ્વાને બનાવેલો, પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થ બતાવનારી સ્મૃતિઓની એકવાક્યતા કરી સર્વ પ્રકારના સનાતન ધર્મની વ્યવસ્થા દર્શાવી પ્રગટ કરેલો નિર્ણયદીપક નામનો તથા ગ્રંથકર્તાનાજ નામ ઉપરથી અચલ એ નામથી ઓળખાતો આ ગ્રંથ નડિયાદના રહેનાર પંડયા. હીરાશંકર સુત સદાશંકરે મને બતાવ્યો. તેનો લેખ ક્વચિત્ ક્વચિત્ પ્રસંગે નિર્ણયસિંધુ અને ધર્મસિંધુ જેવા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં અક્ષરશઃ જોવામાં આવે છે, તેથી કાશીનાથ અને કમલાકરભટ્ટના ગ્રંથો કરતાં પણ આ પ્રાચીન છે; અને ગૂર્જર ભાષાંતર સહિત હોવાથી સમગ્ર ગૂર્જર વર્ગના વિદ્વાનો તથા સ્વદેશવત્સલ વિદ્યાવૃદ્ધયભિલાષી સકલ ગૂજરાતી રાજાઓ તથા સદ્ગૃહસ્થો તેને ઉત્તમ માન અને ભાષાંતરાદિ કર્ત્તારૂપે આ ગ્રંથની પ્રસિધ્ધિ કરનારને અતિ ઉદાર આશ્રય આપશે, એવી આશા રાખુંછું.

સંવત્ ૧૯૫૧ વૈશાખ સુદિ ૫	શાસ્ત્રી કાનજી વિ. વાલજી. (ધર્મસિંધુના ભાષાન્તરકર્ત્તા) કચ્છભુજ ઑલફ્રેડ હાઇસ્કૂલમાં સંસ્કૃત અધ્યાપક.

ॐ

મહારાજ શ્રી. નથુરામ શર્મા.

દ્વિવેદી અચલજીકૃત નિર્ણયદીપક ગ્રંથ (હસ્તલિખિત) મેં જોયો છે. આપણા પ્રાન્તમાં ધર્મસંબંધી કેટલાંક ઉપયોગી કાર્યનો નિર્ણય કરવામાં આજકાલ બહુધા નિર્ણયસિંધુ અને ધર્મસિંધુનો આશ્રય લેવામાં આવે છે, પરંતુ ગુર્જર વિદ્વાને બનાવેલો આ ગ્રંથ ગુજરાતી ભાષાન્તર સહિત બહાર પડવાથી એક અગત્યની ખોટ પૂરી પડશે. ઉપરના બન્ને ગ્રંથ અનુક્રમે સં. ૧૬૬૮ ને ૧૮૪૭ માં પ્રગટ થયા છે, અને આ ગ્રંથ તો

સં. ૧૫૭૫ ની સાલનો છે, તેથી તે બન્ને કરતાં જૂનો છે. ધાર્મિક વિષયના નિર્ણયમાં પ્રીતિ રાખનારા ગૂર્જર ગૃહસ્થો તેને યથાશક્તિ મદદ આપશે એવી આશા છે.

પોરબંદર.	}	લી. આજ્ઞાથી વકીલ.
શ્રાવણ સુદિ ૧૩ શનિવાર ૧૯૫૨.	}	ગોવિંદજી વિ. ડાહ્યાભાઇ.

सर्टीफिकेटो.

इदं निर्णयदीपकाख्यं धर्मशास्त्रपुस्तकमवलोक्य मम महान् संतोषः समजनि ॥ अयं ग्रन्थो निर्णयसिंधु धर्माब्धिसार प्रभृति ग्रंथानपेक्ष्यातिप्राचीनोऽस्ति ॥ अनेकर्षिप्रणीत नानाविधप्रमाणवाक्योपबृंहित विचित्रात्रत्य विषयावलोकनेन निर्णयसिंध्वादि प्रभृत्यर्वाचीनधर्मशास्त्रग्रंथरचनाभ्यसनायाध्यापकोऽयं ग्रंथ इति मम भाति ॥ अतोऽयं सर्वप्रमाणपरिष्कृतो ग्रंथो धर्मजिज्ञासुजनानामतीवोपयोगी भवेदिति ममाभिमतिः ॥

मुंबाई.
ता. ३१ मा डीसेंबर १८९४.

महामहोपाध्याय
भीमाचार्य झळकीकर.

निर्णयदीपकनामायं ग्रंथोः धर्मशास्त्रविषयेऽतीव समीचीनो निर्णयसिंध्वादि ग्रंथेभ्योऽपि परम प्राचीनो वर्तते ॥ अस्मिन् ग्रंथे बहवो विषयाः संगृहीताः ॥ तमिमं ग्रंथं प्रसिद्धिं प्रापयितुं भाषान्तरादिना परिष्कर्तुं मुद्रणादि कर्तुं च ये प्रयतंते तेषां लोकोपरि महानुपकारो भवेदतस्तेषां श्रमसाफल्याय श्रीमद्भिः प्रभुभिर्विद्वद्भिश्चाश्रयो दातव्यः॥ एतद्ग्रंथस्य प्रसिद्धिकर्त्ता सदाशंकर हीराशंकर पंड्या ॥

पौष शुक्ल १.
मुंबाई.

महामहोपाध्याय
राजाराम शास्त्री बोडस.

द्विवेदी वत्सराजद्विजतनुजाचलपंडितविरचितो निर्णयदीपकनामा धर्मशास्त्रीयग्रंथोऽतीव प्राचीनः पंड्यावटंक सदाशंकरशर्मणा प्रदर्शितः॥ तत् पुस्तकं.....धर्मसिंध्वादि प्रभृतिभ्योऽर्वाचीनग्रंथेभ्योऽतीव प्राचीनत्वमस्तीति विदुषां प्रतीतिर्भविष्यत्येव॥ तत्र चानेकप्राचीननिबंधस्थप्रमाणान्यृषिवाक्यानि प्रसंगात् श्रुतिस्मृतिप्रमाणान्यपि बहूनि संती-

ति नार्वाचीनग्रंथैस्तत्साफल्यमिति निश्चित्य तमंकयित्वा प्रसिद्धीकर्तुं ये समुत्सहंते तेभ्यो यथायोग्यमाश्रयो सद्गृहस्थैर्दत्तश्चेत् साम्प्रतमपि तादृश धर्मानुरोधिनो धर्मशास्त्रप्रचारचातुरीचणास्सद्गृहस्थाः संतीति केषां मनोमोदो न भवेत् । ……………………

भूबाणांकशशिमिते संवत्सरे पौषशुक्लचतुर्दश्याम् ।

छगनलाल शर्मा
सुबोधिनी पाठशालाध्यापक

श्री गोकुलेन्दुर्जयति ॥

नं. २१९९

गोस्वामी
श्री गोविंदात्मज
श्री देवकीनंद-
नाचार्यः

हीराशंकरात्मजसदाशंकरशर्म्मणाऽऽनीतो निर्णयदीपको नामायं ग्रंथो धर्मशास्त्रेष्वतीव समीचीनः प्राचीनोऽस्यत्र च धर्मसंबंधिलोकोपयोगिनो बहवो विषयास्सन्तीत्ययमवश्यम्मुद्रापयितुं योग्योऽतस्तन्मुद्रणादि कारयितारस्सर्वे उपकारिणो भविष्यंत्यतोऽत्र सर्वैः प्रयत्नो विधेय इत्यलम् ॥

सं. १९५१. पौष कृष्णायां भृगौ.

निर्णयोनाममिथो विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वेन प्रतीयमानानां वचनानामेकवाक्यताकरणेनैकस्मिन्नर्थे व्यवस्थापनं । ...अयं निर्णयदीपकाख्यो ग्रन्थोविश्वविख्यातान्निर्णयसिन्धुतोऽपि प्राचीनो लक्ष्यते यतस्तत्रप्रमाणतयोध्धृतानि निर्णयदीपकवचनानि क्वचित् क्वचिदुपलभ्यन्ते ॥ ग्रंथस्यास्यनिर्मातुरचलशर्मणो वाडववरस्य नागराभ्यन्तरजाती-

यतपातेन विशेषतोऽत्र नागरद्विजन्मनां समाचारानिर्णीताःसन्ति ॥ ततो भाषान्तरसं-
वलितस्यास्य ग्रंथस्य मुद्रणे स्वधर्मरुचयःसर्वेप्यार्यास्तेष्वापि नागरा-यथाशक्तिसाहाय्यं-
दास्यन्ति दापयिष्यन्ति चेत्याशास्ते॥

जीर्णदुर्गस्थ संस्कृतपाठशालाध्यक्षः
शास्त्री करुणाशंकरसुनुर्हरिदत्तः

श्रीमच्छ्रीललितत्रिभंगिचरणे नत्वा मनोहारिणि
गोस्वामीव्रजरत्नसुनुरधुनाऽऽस्तेश्रीनृसिंहाभिधः ॥
श्रीवेरावऌसंज्ञके सुनगरे सौराष्ट्रदेशे मुदा
तत्पुत्रेण मया व्यलेख्यनुमति गोवर्धनेनात्र वै ॥ १ ॥

नडियादग्रामस्थहीराशंकरात्मजसदाशंकरेणानीतो निर्णयदीपकनामायं वृद्धपुर-
स्थाचलवत्सराजनागरद्विजन्मना प्रणीतो ग्रंथो धर्मशास्त्रेषु प्राचीनो दृश्यत इति त-
द्ग्रंथस्थे (पंचसप्ततिमे वर्षे संवत्पंचदशात्परे ॥ शुक्रस्य कृष्णद्वादश्यां ग्रंथःपूर्णत्वमीयि-
यिवान्) तत्पद्यं दृष्ट्वा तथैव धर्मसिंधुसारग्रन्थस्योपोद्घाते तद्ग्रंथशोधयित्रारामचंद्रा
त्मज कृष्णशर्मणा लिखितमिदं काशीनाथ महामहोपाध्यायाः सप्तदशशतपरिमितेशा-
लिवाहनशकाब्दे श्रीपुण्डरिकक्षेत्रेऽभूवन्निति तदपित्वांचितमतस्तद्ग्रंथात्प्रागेवजातः
समीचीनायं ग्रंथ इत्यनुमीयतेऽतोवश्यमेव मुद्रापयितुमर्होतस्तन्मुद्रादि कारयितारः सर्वे
उपकारिणो भवंत्यतः सर्वैर्मनीषिभिः प्रयत्नो विधेय इत्यलं ॥

मिति । चैत्रमासि सितेपक्षे प्रतिपत्सौम्यवासरे । नेत्रबाणांकभूसंख्ये वर्षेऽस्मिन् लि-
खितं मया ॥

श्रीमद्धीराशंकरात्मजसदाशंकरेण प्रदर्शितं विद्वद्वराचलविरचितं निर्णयदीप-
कनामधेयं ग्रन्थमवेक्ष्य मम हृदयेऽमन्दानन्दसन्दोहेन पदमकारि ॥ यतोऽत्रत्याबहवो वि-

षया युक्तिप्रमाणपुरःसरं विशदतया निर्णीताःसन्ति । ततोऽयं धर्मपरायणैरवश्यं सगृहीतव्य इति मम भाति ॥

पाठशालात्रथ संस्कृताध्यापकस्य राजकुमारविद्यालय नीतिधर्मोपदेशकस्य राजदुर्गपुरजुषो महीधरात्मज जीवनरामस्येदं मतम्

श्री रामः

हीराशंकरसूनुना सदाशंकरशर्मणाऽऽनीतोऽयं निर्णयदीपकाभिधानो ग्रन्थोऽतीवसमीचीनो निर्णयसिन्ध्वादि ग्रन्थेभ्यः प्राचीनश्च वर्त्तते ॥ अस्य च प्रचारेण सनातनधर्मवतां महानुपकारो भाविष्यति ॥

वन्हिभूतनवेन्दुमितेवर्षे. (१९५४)

कार्तिक शुक्लाष्टम्यां गुरु वासरे लिपिः

शिवनारायण
अजमेर मेओ राजकुमार कोलेज.

श्रीस्वामिनारायणो विजयते.

अस्त्ययं निर्णयदीपकनामा ग्रन्थो वृद्धनगरवसतिना द्विवेदी वत्सराजद्विजतनुजेन अचलपण्डितेन विरचितः ॥ सन्ति चाऽत्राऽनेकर्षिप्रणितविविधस्मृतिप्रमाणवाक्योपबृंहितोपयुक्तविचित्रविषयाः ॥ (एतद्विचित्रविषयपर्य्यालोचनेन "पञ्चसप्ततिमे वर्षे संवत्पञ्चदशातपरे शुक्रस्य कृष्णद्वादश्यां ग्रन्थः पूर्णत्वमीयिवान्" इति ग्रन्थकर्तृपद्येन चैतन्निरणायि ॥) अयं ग्रंथो निर्ण्णयसिंधुप्रभृत्यर्वाचीनग्रन्थेभ्यः परमप्राचीनत्वमावहतीतिनाऽप्रत्यक्षंविदुषाम् किंबहुना ग्रन्थनिर्म्माणनिपुणाः कमलाकरभट्टादयोऽपि एतद्ग्रन्थरत्नस्य साक्ष्यमुपकल्प्यैव परमप्रसिद्धिमवापुः स्फुटमेतत् तत्रतत्राऽऽनुपूर्वीनिरीक्षणेन,

ततश्च धन्यवादोऽयं विद्याजर्जरीभूते गुर्जरे ईदृक् परमप्राचीनो धर्मशास्त्रग्रन्थस्य निर्ण्णे-ता॥ अतएतादृशमपूर्वमुपयोगीग्रन्थं जिज्ञासुजनसौकर्य्याय मुद्रापयितुमनसःसदाशंकर श र्म्मणः परिश्रमं साहाय्यदानेन सफलीकुर्व्वन्त ॥ "चिरकालतोविद्याजर्जरीभूतोगुर्जरदे-शः" इत्यन्यदेशीयानां किंवदंतीमपसारयन्तःश्रीमन्तो विद्वांसश्चाऽचलनामानं पण्डितम-न्वर्थं विधास्यन्त इत्याशास्ते ॥विक्रमाऽर्कशकनेत्रबाणाङ्कभूमितेसंवत्सरे आश्विनकृष्णपक्षे चतुर्थ्यां भौमवासरे इयमनुमतिरिति शंसुजनानाम् ॥

अमदावादस्थ स्वामिनारायणसंस्थापितपा-
ठशालाध्यापको याज्ञिकोपाह्व लक्ष्मीशङ्क-
रतनुजन्मा गिरिजाशङ्करशर्म्मा

ॐ

नमोऽन्तर्य्यामिणे

यः किल सागराम्बरामरनागरवरैर्भूधर (अचल) इत्यभिधानैःसरलप्राञ्जलवचोविशेषैःश्रुतिसूत्रस्मृतिप्रभृतिवचनसङ्कलनात्मको निर्णयदीपकाभिधो निबन्धो निबद्धः ॥ सखलु सूपादेयो गृह्यस्मार्तसंस्कारव्रतश्राद्धाद्यवश्यप्रयोजनीयकृत्यविनिर्णयेप्सुभिराह्निक प्रवरैः ॥

यद्यपि सन्ति चतुर्वर्गचिन्तामणि–तिथितत्त्वचिन्तामणि–द्वैतनिर्णय–निर्णयामृत-पराशरमाधवीय–अष्टाविंशतितत्त्वप्रमुखा अन्योपि निबंधास्तथापि नैतत्समकक्षामवगाहन्ते ॥ यतो मीमांसोपसंवलिततर्कविनद्धतया विस्तृततया चानतिप्रौढधीपञ्चजनोपकार करणे न निपुणास्ते ॥

अतोऽयमेव सर्वोपयोगी प्रचुरप्रचारो यथा संपनीपद्येत तथा यत्नतां परलोकभीरुभि रास्तिकप्रवरैः ॥

इत्याशास्ते काशीनिवासी निखिलशास्त्रनिष्णातः
स्वामी बालराम उदासीनः

द्विवेदी शांखायनशाखाध्यायिवत्सराजवृद्धनगरनागरद्विजतनुजाचलपंडितविरचितोऽचल निबंध इति प्रसिद्धिं गतो धर्मशास्त्रीय ग्रंथोतीव प्राचीनः सरलश्च मया दृष्टः ॥ तस्य भाषांतरेण लोके निर्णयजिज्ञासुनामतीव सदुपयोगी भविष्यति वृद्धनगरनागरकृतत्वात् सर्वेषां नागराणामपि सर्व धर्मकृत्ये समुपयोगी भविष्यति॥सदाशंकर शर्मणा यदकंने शोधने श्रमः कृतस्तस्मात् तेनापि जगदुपकृतं इति मन्ये ॥

जीर्णदुर्ग.
सं. १९९२ वैशाख वदी ७ } दा. पाठक गोराभाइ रामजी.

गीति (आर्या)

श्री साम्बमहो विजयतेतराम्.

निर्णयदीपक संज्ञं, ग्रन्थोऽयं धर्मशास्त्रविषयमिमम् ।
वृद्धनगरवास्तव्यः, श्रीमान्पण्डितवरोऽचलोऽकुरुत ॥ १
अत्र प्रकीर्णविषया, विस्तीर्णाः सन्त्यनेक उपयुक्ताः ।
आर्षप्रमाणवाक्य, प्रामाण्येनोपबृंहिता बृंहिताः ॥ २
कश्चित्कश्चिद्विषय, स्तत्रत्यः प्रेक्षितोऽस्ति सोनुसृतः ।
धर्माब्धिप्रमुखानां, ग्रन्थानां प्रायशोऽखिलं विषयम् ॥ ३
ये निर्णयसिन्ध्वाद्या, आप्तैराप्तप्रमाणताधिकृताः।

धर्मनिबन्धास्तेभ्यः, पुरातनत्वं दधात्ययं ग्रन्थः ॥ ४

काशीनाथस्य कृते, धर्माब्दः शरगुणाष्टभूप्रमितः।

विक्रमसमयश्चरमे, भागे तस्यैव लेखनो ज्ञातः ॥ ५

भूपति विक्रमतोऽब्दे, गते गजरसर्तु भूमितेऽग्रथनात्।

निर्णयसिन्धुं भट्टः, कमलाकर इति तदुक्तितो व्यक्तम् ॥ ६

प्रणिनाय विक्रमाब्दे, व्रतराजं विश्वनाथदैवज्ञः।

वसुशरशास्त्रेन्दुमिते, व्यनक्ति तद्ग्रन्थ इति निजं कालम् ॥ ७

निर्णयदीपकवचसा, मुक्त ग्रन्थेषु सम्मतेर्ग्रहणात्।

भूतस्वरेषु भूमित, विक्रमवर्षेऽस्य निर्म्मितत्वाच्च ॥ ८

सिद्धं ग्रन्थस्यास्य, प्रामाण्यं प्राक्तनत्वमविवादम्।

तस्मादेवैषोऽर्हति, दातुं दापयितुमाश्रयं सुतराम् ॥ ९

तत्राप्यस्य रचयितु, र्गुर्ज्जरदेशे गृहीतजन्मत्वात्।

नागरविप्रत्वादपि, तेभ्योऽर्हत्याश्रयं सबहुमानम् ॥ १०

भाषान्तरेण सहितं, निबन्धमेनं प्रकाशयितु कामः।

मुद्रापनेन भूयाद्, द्विजः सदाशंकरः सफलयत्नः ॥ ११

समिमंसाताभित्थं, कच्छभुजे राजकीयशालायाः।

अध्यापकौ प्रभाशंकरलक्ष्मीशंकरौ विप्रौ ॥ १२

भूशरनन्देन्दुमिते, विक्रमवर्षेऽथ मासि वैशाखे।

शुक्लेपक्षे प्रतिपादि, लेखोऽयमलेखि भुजनगरे ॥ १३

श्री.

अथायं निर्णयदीपकाभिधानो ग्रन्थो नडियादनिवासी हरिशंकरात्मजसदाशंकरसका

शान्मयोपलब्धः कतिषुचित् स्थलेषु च द्रष्टाः ॥ स च 'अचल निबन्धः' इत्यपरनामधेयो निखिलनिर्णयानां प्रदीपवत्प्रकाशकत्वेनान्वितार्थां स्वकीयामभिधामादधाति । एतद्ग्रन्थनिर्माता वृद्धपुरवास्तव्यो वच्छराजजनिर्नागरब्राह्मणवंशावतंसोऽचलसूरिः । तस्य कालस्तु 'पञ्चसप्ततिमे वर्षे संवत् पञ्चदशात्परे, इत्यन्तिम भागस्थपद्ये ग्रंथकर्त्ता स्वयमेव विज्ञापितः ॥ निर्णयसिन्धुकारकमलाकरभट्टस्य नागरसऋतुभूमिमितः (१६६८) व्रतराजकार विश्वनाथ दैवज्ञस्य च गुणनन्दशैलधरणीमितकाल (१७९३) इति ग्रन्थविरचयित्रास्वस्वग्रन्थे स्वयं निर्णीतः। अपरं च निर्णयसिन्धुव्रतराजप्रभृतिप्रशस्तप्रभृतग्रन्थेष्वप्यस्यानेकानि वचनानि प्रमाणतया परिगृहीतानि । अतस्तदपेक्षयातिपुरातनः प्रामाणिकः प्रशंसनीयश्चायं ग्रन्थ इति स्पष्टं प्रतीयते । अतोऽत्युपयोगिनमेतादृशं ग्रन्थं मुद्रणादिना प्रकाशयितुकामस्य गूर्जरभाषया च परिष्कर्तुर्मनसः सदाशंकरस्य परिश्रमं साहाय्यदानेन सफलीकुर्वन्तु विविधविद्याविलासिनो विचक्षणा इत्यभ्यर्थये करुणावरुणालयं रमारमणं नारायणमिति शम् ।

१ ५ ९ १

विधुशररन्ध्रधरामित, विक्रम वर्षे सिते मघौ पक्षे । बेचरशास्त्रितनुजो वेणीरामोऽनुमोदतेऽति भृशम् ॥

(व्रतराजस्य भाषान्तरकर्त्ता.)

श्री.

अयमतिप्राचीनो निर्णयदीपकाख्यो ग्रन्थो धर्मनिर्णयानां निधामिति धर्माब्धिकार काशिनाथोपाध्यायतः पूर्वोत्पन्नान्निर्णयसिन्धुप्रहीतुः कमलाकरादपि एतन्निबन्धस्य कर्त्ताचल नामा नागराभिजायः सूरी रम्यकृतिः प्राचीनतरश्चेति स्पष्टमेवावगम्यते ॥ य-

८ ६ ६ १
तः कमलाकरस्य कालनिर्णयो निर्णयसिन्धुग्रन्थान्तनिहितेन 'वसु ऋतु ऋतु भू
मित' इति पद्येन ग्रन्थकर्त्ता स्वयमेव निवेदितोऽस्ति ॥ एतद्ग्रन्थवेधसोऽचलस्या-
५ ७ ५ १
पि 'पंचसप्ततिमे वर्षे संवत्पंचदशात्परे' इति श्लोकेनैव ग्रन्थान्तपद्येन सुनिर्णीतः॥
अतश्चापि निर्णयसिन्धुकारादयं प्राचीनतर इति×××××एवं विधस्यास्य धर्मनिधानभू-
तस्य ग्रन्थस्य संस्करणभाषान्तरादिभिः प्राकाश्यं कर्त्तुकामा धन्यवादानेवार्हन्ति ॥
शिवमस्तु सदाशिवप्रसादादिति ॥ संवत् १९५२ चैत्र शुक्ले १४ सोमवासरे.

जामनगरवास्तव्यो हाथीराम शर्म्मा.

श्रीरस्त्वत्र.

अस्ति स्वस्ति श्री नटपुरवास्तव्यो भव्योद्योग स्तोतव्यो निखिल भूमण्डली-
मण्डलायमानमानोन्नतसचिवपदसमाश्रयीभूतसुगृहीतनामधेयश्रीराजीविराजितश्रीमन्म-
णिभाइतो ऽधिगतद्रविणसहायो नागरजातीयो पंड्योपनामक हीराशंकरात्मज सदाशंकर
३ ५ ८ १
स्समानायि च तेनायं रामशरनन्देन्दु वर्षीय श्रावणमासे समालोचनाय समया
मद्दृष्टिं व्रतसमयाद्यालोचनसहायकोऽनेकसंशयतमश्छेदको निर्णयनिश्चायको निर्णयदी-
पको नाम ग्रन्थः ॥ स च नातीवाप्रसिद्धपरिपाटिकोटिमर्वाचीनोद्भूतिपथं चावगा-
हते ॥ यतो निर्णयसिन्धौ तत्र तत्र संशयतिमिरनिरसनाय श्रीमत्कमलाकरभट्टैर्नि-
र्णयदीपनामप्रमाणत्वेन पुरस्क्रियते ॥ मुद्रितनिर्णयसिन्धुपुस्तकपर्यालोचनतस्तु

क्वचिदस्य ग्रन्थस्य निर्णयदीपिका* नामापि प्रतीयते ।। प्रायो निर्णयसिन्धावस्मिंश्च समान एव विषयस्तथापि क्वचित्किंचिद्वैदृकमध्यवसीयत एव ।। अवगम्यते चानयो र्नाम्नोरन्वर्थतया गम्भीरावर्थकत्वम् । उत्तरभाविषु प्रेक्षावत्समुद्भासितेष्ववश्यं स्याद्विशेष इति नकेऽपि तद्विषयेविप्रतिपत्स्यन्ते विद्वांसस्तथापि नानानिबन्धसमुद्धृत वचनविवेचना चञ्चुसंचितोचित रचनया, कयाचिदनिर्वाच्यया सरलतया, प्राचीनतया चायं प्रेक्षावत्प्रीतिपरमावधिंप्रणेष्यत्येवेति नापरोक्षं भविता विशेष ज्ञानाम् ।

अयं च ग्रंथः श्रीमदखण्डप्रतापमार्तण्डाशेषकलाकलापकुशलानेकविरुदावलीविराजितमहाराजाधिराजसाम्राज्यपदारूढप्रभुवरश्रीमत्सयाजीमहीन्द्रसंस्थापितधर्मशास्त्रपाठशालामुख्याध्यापकपदनियोजनापरवशान्तःकरणतयाऽलब्धभूयवकाशतया च मया आपातत आलोचि तावन्मात्रेणा वेदयितुमागृह्णाति मनो यन्नागराणां सर्वेषामितरेषां च विदुषां संग्रहार्हन्तीं भजत एवायमचलप्रणीतोऽचलतयानुपमो ग्रन्थ इति संमनुते ।।

पाठकोपनामा हर्षजीतनुज रामकृष्ण शास्त्री.

नडीआदवास्तव्येन हीराशंकरशर्मणो लब्धजनुषा नागरब्राह्मणजातीयेन सदाशंकरेण विद्वज्जनसहायेन प्रकाशं नीतोऽयं निर्णयदीपकः समस्तधर्मशास्त्रनिर्णयानां दीपक इवातीवोपयुक्तः प्रशस्तश्च निर्णयसिंध्वादिभ्योऽपि सुखबोध इति मतं शास्त्रिणो भानुशंकर शर्मणः ।।

भावनगर.

ता. २०-१०-९७.

---

* निर्णयसिन्धुबुकनुं पृष्ठ १३२ लीटी ११ मी, अने आ ग्रन्थनुं पत्र ४४९ लीटी ९ मी जुओ.

અચલજી વત્સરાજ કૃત નિર્ણયદીપક ગ્રંથના અગાઉથી

આશ્રય આપનાર સદ્ગૃહસ્થોનાં નામ.

નડિઆદ.

રા. રા. મનસુખરામ સૂર્યરામ હાલ મુંબાઇ	૫
પંડ્યા. ગોકળજી કાશીનાથ	૪
રા. રા. દોલતરામ કૃપારામ	૪
રા. બા. હરિદાસ વિહારીદાસ દિવાનસાહેબ જુનાગઢ.	૨
રા. દેશાઇ. કીશોરભાઇ વાગજીભાઇ	૨
મહેતા. બાળાશંકર ઉલ્લાસરામ	૨
રા. રા. પાન્ડુરંગ સદાશિવ કાન્હેરે	૨
રા. પંડીતરામ ભગવંતરામ પંડ્યા દા૦ હરસુખરામ	૨
રા. છગનલાલ હરીલાલ પંડ્યા	૨
રા. આપાજી હરી કાનરે.	૨
પંડ્યા. મુળશંકર કાશીશંકર	૧
જાની. અચાભાઇ વરજભાઇ	૧
પંડ્યા. બાલકૃષ્ણ ગુલાબરાય	૧
રા. રા. ગિરધરલાલ ગોવિંદલાલ	૧
મહેતા. છોટાલાલ ઝવેરીલાલ	૧
મહેતા. વજુલાલ રઘુભાઇ	૧
રા. બાળાશંકર કૃપારામ પાઠક	૧
મહેતા. ગિરધરલાલ ગણપતરામ	૧
રામનારાયણ વસંતરાય	૧
પંડ્યા. મુળદેવજી બળદેવજી	૧
મહેતા. છોટાલાલ હીરાલાલ	૧
મહેતા. હરિલાલ અચરતલાલ	૧
રા. રા. છોટાલાલ લલુભાઇ પટેલ	૧
મજમુદાર. બળવંતરાવ કૃષ્ણાજી	૧
મહેતા. ગોવિંદલાલ ત્રીકમલાલ	૧
રા. રેવાશંકર નરશીરા પંડ્યા.	૧
વોહોરા. નાથાભાઇ પાનાચંદ	૧
મહેતા. માણેકલાલ ગોવિંદલાલ	૧

ત્રિવેદી. લક્ષ્મિલાલ અંબાલાલ.	૧
મહેતા. રામનારાયણ ઝવેરીલાલ.	૧
મહેતા. લક્ષ્મિલાલ રણછોડલાલ.	૧
ત્રવાડી. મંછાશંકર દુલ્લભરામ.	૧
મહેતા. માણેકલાલ મનસુખરામ.	૧
પંડ્યા. મણીશંકર ગિરજાશંકર.	૧
મહેતા. કૃષ્ણલાલ ભોગીલાલ.	૧
જાની દેવશંકર લાલશંકર હાલ ઉમરેઠ.	૧
રા. ઝવેરીલાલ હીરાલાલ હાલ વડોદરા.	૧
રા. છગનલાલ ઘેહેલાભાઈ હાલ વડોદરા.	૧
રા. વીનાયકરાવ પાંડુરંગ આડવળે	૧
જાની. મનસુખરામ ગણપતરામ.	૧
રા. સા. ઝવેરીલાલ લલુભાઇ સબાર્ડીનેટ જડજસાહેબ. દાહોદ.	૧
મહેતા. નવનીધરાય નારણભાઇ હાલ અમદાવાદ.	૧
જાની વિશ્વેશ્વર હરેશ્વર.	૧
રા. રા. ગોવરધનરામ માધવરામ ત્રીપાઠી.	૧
હાલ મુંબાઇ.	૧
વકીલ નંદલાલ રણછોડલાલ	૧
યાજ્ઞિક રસિકલાલ ઝવેરીશંકર.	૧
વકીલ ગોકળદાસ દ્વારકાંદાસ.	૧
યાજ્ઞિક માણેકલાલ ઉમીયાશંકર.	૧
શા. સાંકળચંદ મગનલાલ.	૧
દેશાઇ ગોવિંદભાઇ હાથીભાઇ આસીસ્ટંટ જડજ. હાલ વડોદરા.	૧
દેશાઇ ગોકળભાઇ બાપુજી. બારીસ્ટર હા. રાજકોટ	૧
દેશાઇ દ્વારકાંદાસ જેશીંગભાઇ.	૧
રા. પરભુદાસ લક્ષ્મિદાસ.	૧
દેશાઇ નાથાભાઇ અવચળભાઇ.	૧
પરીખ ચુનીલાલ દીપચંદ.	૧

તપોધન મોતીરામ દલપતરામ. ૧
દેશાઇ રાવજીભાઇ ગોકળભાઇ. ૧
વૈદરાજ ગિરિજાશંકર પીતાંબર. ૧
રા. મોતીભાઈ મુળજીભાઇ. ૧
પટેલ જીવાભાઇ ગોવિંદભાઇ. ૧
ગોર રણછોડ બાપુજી હાલ બનારસ. ૧
મહેતા ભોગીલાલ નભુભાઇ સ્વસ્થાન માડવના કારભારી. ૧
દેશાઇ જોરાભાઇ દ્વારકાંદાસ. ૧
મહેતા શિવપ્રસાદ ખુશાલરાય. ૧
દેશાઇ અંબાલાલ ભીમભાઇ ગુડસક્લાર્ક. ૧
સોની ગોકળ પ્રાણનાથ. કપડવંજના. ૧
રા. રા. રણછોડલાલ મલુકચંદ. ડે. એ ઇ. ૧
રા. રા. હરિલાલ લલુભાઇ. આસીસ્ટંટ પોલીટિકાલ કાઠિયાવાડ. ૧
રા. રા. શ્રીપત વિષ્નુ સુપરવાઇઝર ખેડા. ૧
વકીલ ગોવિંદભાઇ રણછોડભાઇ. ૧
રા. કેસવલાલ અરજનલાલ હાલ મુંબાઇ. ૧
રા. રા. ઝવેરીલાલ ઉમીઆશંકર યાજ્ઞિક. ૧
રા. કલ્યાણરાય પ્રાણશંકર દેશાઇ વતન ભરૂચ. ૧
શા. મનોરદાસ હરખચંદ શેઠ. ૨
રા. રકંનાથ ઝવેરીલાલ દવે. ૧
રા. ભગવાનલાલ જીજીભાઇ. ૧
રા. મોતીલાલ જગજીવન દવે. ૧
રાજવૈદ્ય રાજારામ બાપુજી. ૧
મહેતા છગનલાલ માણકજી. ૧
રા. ઊત્તમરામ એહેચર પંડ્યા. ૧
રા. ગબડરામ વલભરામ દવે. ૧
વૈદરાજ મહાસુખરામ મનસુખરામ ૧

અમદાવાદ.

ધર્મધુરંધર આચાર્ય શ્રી. પુરૂષોત્તમ પ્રસાદજી મહારાજ શ્રી કેશવ પ્રસાદજી મહારાજ. ૨
રા. રા. શંભુપ્રસાદ લક્ષ્મીપ્રસાદ હા. ગોવિંદભાઇ. ૪

રા. રા. બાપુભાઇ દયાશંકર. ૩
રા. બા. રણછોડલાલ છોટાલાલ. ૩
રા. ઉમીઆશંકર રામશંકર. ૨
રા. બા. હરીલાલ હરસદરાય ધ્રુવ. નવસારી જડજસાહેબ. ૩
રા. બા. શંભુપ્રસાદ એહેચરદાસ. ૨
રા. રા. ખુશાલરાય સારાભાઇ. ૧
રા. રા. ગીરધરલાલ ઉલટરામ. ૧
રા. મણીલાલ છોટાલાલ બક્ષી. ૧
મુન્સી રણજીતભાઇ વજુભાઇ. ૧
દવે સદાશંકર પ્રભાશંકર. ૧
રા. ગોવિંદરાય રણછોડરાય દેસાઇ. ૧
રા. ત્રીકમરાય કેદારેશ્વર. ૧
રા. કનૈયાલાલ બંસીલાલ. ૧
દેસાઇ ધરણીધર હરજીવનદાસ રે. ધોલા. ૧
રા. સુરજરામ નરભેરામ ૧
રા. રા. જેઠાલાલ વ્રજભાઇ મામલતદાર સાહેબ. ૧
પંડ્યા ઇશ્વરજી નારણજી. ૧
રા. બાપુજી પરતાપરાય. ૧
દવે બાલાજી ભગવાનજી. ૧
દવે ત્રીકમજી ભગવાનજી. ૧
રા. ચમનલાલ માધવરાય. ૧
પંડ્યા લક્ષ્મણજી રામજી. ૧
શુકલ પ્રભાશંકર મુળશંકર. ૧
રા. મોતીલાલ દોલતરાય. ૧
રા. મણીલાલ હરીલાલ. ૧
ત્રવાડી પ્રજારામ દુલવજી. ૧
મજમુદાર ડાહ્યાભાઇ માધવરાય. ૧
વકીલ ત્રીકમરાય દામોદરદાસ. ૧
રા. ચંદુલાલ બુલાખીરામ. ૧
રા. પ્રાણલાલ બળદેવજી. ૧
રા. રા. હીંમતરાય નામતરાય. ૧
મેહેતા. લલુભાઇ નભુભાઇ ૧
રા. ભાઉજી બાલાજી ૧
રા. કેશવલાલ માણેકલાલ ૧

રા. ગોવિંદલાલ બાલાજી વકીલ ૧
રા. દુર્ગાશંકર દયાશંકર વકીલ ૧
રા. ઉદેશંકર દયાશંકર વકીલ ૧
રા. કલ્યાણરાય દોલતરાય ૧
રા. મોતીલાલ માહાસુખરામ ૧
રા. કીરપારામ પ્રતાપરાય ૧
પંડયા. ચુનીલાલ ગોવિંદજી ૧
રા. ભગવાનજી ભોળાનાથ જસદણ ૧
રા. બા. ચમનરાય હરરાય ૧
રા. રતનશંકર ગીરજાશંકર ૧
મજમુદાર હરિભાઇ રણછોડરાય ૧
રા. વાહાલાભાઇ બાલાજી ૧
રા. વીરપ્રસાદ બાપુભાઇ ૧
રા. છોટાલાલ ગિરધરલાલ થાણદાર સાહેબ ૨
રા. લક્ષ્મીપ્રસાદ અનંતરામ હાલ નાંદોદ ૧
રા. મન્વંતરાય મણીરામ હાલ નાંદોદ. ૧
રા. વિનાયકરાય અનંતરાય હાલ વડોદરા ૧
રા. બાપુભાઇ દોલતરાય હાલ ચીતળ ૧
રા. રા. હરિલાલ બાપાલાલ ૧
રા. રતનલાલ અંબકલાલ ૧
મજમુદાર છબીલરાય જેઠાલાલ મહુધાના ૧
દીક્ષત. કસ્તુરરાય રણછોડરાય ૧
રા. હીરાલાલ મોહનલાલ ૧
રા. કનૈયાલાલ રામરાય હાલ શીહોરી. ૧
રા. નટવરલાલ ત્ર્યંબકલાલહાલ વીરમગામ.૧
રા. મણિલાલ મોહનલાલ હાલ ધોળકા. ૧
મજમુદાર. ગોપાળભાઇ પરભુલાલ હાલ પાલીતાણા. ૧
રા. વિષ્ણુલાલ નટવરલાલ હાલ જુનાગઢ. ૧
વકીલ રણછોડલાલ વંદ્રાવનદાસ પટવારી. ૧
રા. માણકલાલ આત્મારામ પંડયા. ૧
રા. સા. માધવલાલ હરીલાલ. પ્રીન્સીપાલ ટ્રેનીંગકોલેજ. ૧
રા. રણછોડલાલ નરોતમદાસ ૧
રા. રા. હર્ષદરાય વ્રજરાય પારઘી. ૧
વકીલ વ્રજરાય સાકરલાલ. ૧
પરીખ નથુરામ સાહેબકરણ. ૧
રા. રા. અમરતરાય મહીપતરાય હાલ વડોદરા. ૧
રા. રા. લક્ષ્મીલાલ દોલતરાય હાલ વડોદરા.૧
રા. બા. લાલજીભાઇ પુરશોત્તમરાય. દીવાન સાહેબ ઇડર. ૨
રા. નંદશંકર દયાશંકર બક્ષી. હાલ પાલણપુર પો. ઇન્સ્પેકટર. ૧
રા. રા. ચુનીલાલ દલપતરામ કવીશ્વર. ૧

પાટણ (ગુજરાત).

દેસાઇ ગોપાળધર શીવધર. ૩
મજમુદાર ગીરધરરાય વૈકુંઠરાય. ૩
રા. વિષ્ણુધર વનસીધર દેસાઇ. ૨
દેસાઇ લક્ષ્મણજી ગંગાધર હ. શંભુધર. ૨
દેસાઇ રણછોડજી ગંગાધર. ૧
મજમુદાર શામલાલ હીરાલાલ. ૧
મજમુદાર મોતીરાય વિષ્ણુરાય. ૧
વ્હોરા. ઇશ્વરરાય જાદવરાય. ૧
રા. શામલાલ દોલતરાય. ૧
રા. ભોળાનાથ શંકરનાથ. ૧
મહેતા. માધવચંદ હીરાચંદ ૧
રા. અવંતીરાય નરસીરાય. ૧
અગ્નિહોત્રી કાશીનાથ જગન્નાથ. ૧
મજમુદાર નીલકંઠરાય અમરતરાય. ૧
મજમુદાર મોતીલાલ માણેકલાલ હાલ મેસાણા. ૧
રા. કલ્યાણરાય રસિકરાય. ૧
રા. રા. રગનાથ શંભુનાથ વહીવટદાર હાલ અમરેલી. ૧
વકીલ ત્રીકમદાસ નરસીદાસ. હાલ વીસનગર.૧
વકીલ કુંજીલાલ ઇશ્વરલાલ. હાલ વીસનગર.૧
રા. રા. નટવરલાલ દોલતરામ ફોજદાર સાહેબ હાલ વીસનગર. ૧

રા. રા. રંગરાય વ્રજરાય હાલ વીસનગર. ૧
રા. રા. માણેકનાથ શંભુનાથ હાલ વડોદરા.૧
બક્ષી. ત્રીકમનાથ ગણપતરામ હાલ પાલણપુર. ૧
મજમુદાર માણેકરાય ગોપાળરાય. હાલ પાલણપુર. ૧
મહેતા રામચંદ્ર જીવચંદ. ૧
રા. માધવરાય ગોપાળરાય હાલ સિદ્ધપુર. ૧
રા. હરીરાય લક્ષ્મણરાય મજમુદાર. ૧
રા. રામલાલ મથુરાંલાલ. ૧

ભરૂચ.

રા. જમિયતરામ શંભુરામ. ૧

વસો.

અમીન. અભીદાસ જીવાભાઇ. ૧

વીસનગર.

રા. વ્રજરાય પુરૂષોત્તમરાય હાલ સાદરા. ૨
દેસાઇ અમૃતરાય. ૧
રા. રા. હિમતરાય વસંતરાય ફોજદાર સાહેબ હાલ વીસનગર. ૧
મજમુદાર શિવરાય આણંદરાય. ૧
રા. માણેકલાલ મગનલાલ. ૧
રા. ભોળાનાથ હરગોવિંદદાસ. ૧
રા. પુરષોત્તમરાય અનોપરાય તલાટી. ૧
જ્યાની રેવાશંકર દયાશંકર. ૧
પંડયા બાપુ કાશીરામ. ૧
બાઇ પાવર્તી મજમુદાર શીવશંકર શોભારામની વિધવા. ૧
ભાંડીયાના તડસમસ્ત દેશાઇ લાલદાસ વેણીરામ તથા ઉમીયાશંકર શોભારામ.૧
રા. વિઠ્ઠલરાય ચુનીલાલ. ૧
ભોળાનાથ મગનલાલ વ્યાસ. ૧
ભટ્ટ કાલુ શોભારામ. ૧
વ્યાસ શીવશંકર રેવાશંકર. ૧
રા. રા. જેશંકર નરસીંહરામ પંડીત. ૧
રા. કેશવલાલ નથુરામ અમદાવાદના. ૧
રા. માણેકલાલ મગનલાલ. ૧
ઠાકોરશ્રી દોલતસીંગજી હા. મુળશંકર પ્રભાશંકરકારભારી. ૧

સુરત.

રા. બા. મુકુંદરાય મણિરાય ૪
દેશાઇ તાપીપ્રસાદ સૂર્યપ્રસાદ ૧
પંડ્યા રવિભદ્ર મણીભદ્ર ૨
રા. સા. હરિસુખરામ માણેકરામ ૨
રા. બા. નંદશંકર તુળજાશંકર ૨
રા. રા. ત્રીપુરાશંકર મણીશંકર હા. આત્માશંકર ૨
રા. રા. મોટાભાઇ મોતીલાલ દેસાઇ તથા રા. રા. નાનાભાઇ રતીલાલ દેશાઇ. ૨
રા. બળવંતરામ માહાદેવરામ હાલ નાંદોદ. ૧
રા. બા. કૃષ્ણસુખરામ આત્મારામ. અમદાવાદ સ્માલકાજ કોર્ટના જજસાહેબ. ૩
રા. રતીરામ દુર્ગારામ મંછારામ બી. એ. હાલ મુંબાઇ ૨
રા. ભાનુશંકર નારાયણશંકર દવે. ૨
શુકલ કપીલરામ કેશવરામ ૧
રા. સા. કેદારનાથ જગન્નાથ ૧
શુકલ ચંદ્રશંકર ભીમાનંદ ૧
ત્રીવેદી ભવાનીનારાયણ કૃષ્ણનારાયણ ૧
દ્વિવેદી મોતીનારાયણ ગૌરીનારાયણ વકીલ ૧
પંડયા. લાલશંકર અભેશંકર ૧
વ્યાસ લલિતાશંકર લાલશંકર ૧
રા. રતનરામ જમીયેતરામ ૧
ત્રવાડી રતનશંકર ગૌરીશંકર ૧
દ્વિવેદી નૌતમરામ ઉત્તમરામ ૧
રા. વીરસુખરામ જેવચ્છરામ ૧
રા. હરિવદનરામ મણિરામ ૧
રા. વિદ્યારામ મોતીરામ ૧
રા. ભવાનીશંકર હરિશંકર. ૧
રા. હીંમતરામ મયારામ. ૧
દવે કૃષ્ણશંકર લાલશંકર. ૧
શ્રીમંત. વિરભદ્ર હરિભદ્ર પાઠકજી હા. જનાર્દન વીરભદ્ર. ૧
ત્રિવેદી લલિતારામ પચરત્નરામ. ૧

રા. નરસીરામ વજેરામ ૧
મુનસી ગુલાબરાય માહાશંકર. અમદાવાદના ૧
દેશાઇ અનંતરામ લક્ષ્મણરાવ. પેટલાદના ૧
મહેતા. ઓછવલાલ વિજયલાલ. ૧
રા. નરભેરામ મનસુખરામ. ૧
રાવળ નંદશંકર લાલશંકર. ૧
ત્રિવેદી દોલતરામ ઉત્તમરામ. ૧
રા. નિર્વિઘ્નરામ મોતીરામ. ૧
વકીલ. ઉમેદરામ સુખદેવરામ. ૧
પંડયા ધનવંતરામ નરભેરામ હાલ અમદાવાદ. ૧
રા. સા. નંદકૃષ્ણલાલ રતનલાલ મજમુદાર હાલ નાદોદ. ૨
રા. ચંદ્રવિધાનંદ શ્રી કૃષ્ણાનંદ પંડયા બી.એ. ૧
રા. રા. રમણભાઇ મહિપતરામ નીલકંઠ હાલ અમદાવાદ. ૧
રા. શ્રીધરનિલારામ દાક્તરસાહેબ. હાલ વિસનગર. ૧
રા. ત્રિપુરાનંદ કાશીનંદ હાલ અમદાવાદ. ૧
રા. ચંદ્રેશ્વર લલિતારામ દિક્ષિત. ૧
રા. રા. દેવીપ્રસાદ આત્મારામ હાલ વડોદરા. ૧
રા. દાક્તરસાહેબ. બટુકરામ શોભારામ. ૧
રા. વીરમણીશંકર નીલમણીશંકર હાલ મુંબાઇ. ૧
રા. ત્ર્યંબકરાવ હરનારાયણ હાલ મુંબાઇ ૧
રા. સદાશીવનારાયણ મણીનારાયણ દીક્ષીત બી. એ. ૧
રા. સા. છબીલારામ દોલતરામ દીક્ષિત ૧
રા. રા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર. ૧

વડોદરા.

મજમુદાર બાપુભાઇ દાજીભાઇ. ૨
રા. બક્ષી ચુનીલાલ ડાહ્યાભાઇ. ૨
રા. બક્ષી કલ્યાણરાવ જીભાઇ. ૨
રા. અનંતરામ લેહેરશંકર. ૧
રા. નરસીલાલ લહેરશંકર. ૧
બક્ષી મોતીભાઇ બાપુભાઈ હા. ત્રીકમરાવ રઘુનાથરાવ ૧
રા. ત્રીકમરાવ રઘુનાથરાવ. ૧
મુનસી બળવંતરાય દાજીભાઇ. ૧
રા. રા. લલુભાઇ દલપતરામ. કવેશ્વર અમદાવાદના ૧
વકીલ નાનભાઈ હરિશ્ચંદ્ર ૧
રા. રા. દોલતરાય બાપુભાઇ વડાવલી માજીસ્ત્રેટ. ૧
રા. નંદલાલ પ્રાણલાલ પેટલાદના. ૧
રા. ભગુભાઇ દાજીભાઇ મુનસી હાલ સંખેડા. ૧
રા. રામપ્રસાદ દીનમણીશંકર મજમુદાર, ૧
રા. ગોવિન્દરાવ વિશ્નુ વકીલ. ૧
રા. આત્મારામ જોઇતારામ પટેલ માસ્તર. ૧
રા. વી. એમ પંડિતનાયબ દિવાન. ૧
રા. દામુભાઇ ડાહ્યાભાઇ જડજ વરીષ્ઠ કોર્ટ ૧
રા. રા. દાદાસાહેબ. ૧
રા. કૃષ્ણરાવ વિ. સારંગપાણી જડજ વરિષ્ઠ કોર્ટ. ૧

પેટલાદ.

રા. સારાભાઇ લલુભાઇ. મજુમાદાર ૨
મુનસી ગણપતભાઇ ઉમીયાશંકર. ૧
મુનસી ગોવિંદભાઇ રણછોડભાઇ. ૧
દેસાઇ જસભાઈ ભગુભાઇ હાલ વડોદરા ૧
રા. રા. દલસુખભાઇ અનંતરાય. ,, ૧
મજમુદાર મટુભાઇ જટાશંકર. ,, ૧
રા. જસવંતરાય જેઠાલાલ. ,, ૧
રા. છગનલાલ લક્ષ્મીલાલ ઠાસરાના હાલ વડોદરા. ૧
રા. રા. ચુનીલાલ જોઇતાભાઇ મહુધાના. હાલ વડોદરા. ૧
રા. રા. સારાભાઇ વાહાલાભાઇ. જડજ ,, ૧
મહેતા મોંઘાભાઇ કરૂણાશંકર. ૧
રા. રા. મનસુખભાઇ જીજીભાઇ મજમુદાર. ૧
મુનસી. મનસુખભાઇ રાવજીભાઇ. ૧

રા. રતનલાલ શંકરલાલ ૧
દેસાઇ બાપુલાલ આણંદલાલ. ૧
વકીલ રતનલાલ અમરતલાલ. ૧
દેસાઇ ગોવિંદલાલ સુંદરલાલ. ૧
દેસાઇ મગનલાલ પરભુલાલ. ૧
મજમુદાર વસંતરાય સુખભાઇ. ૧
દેસાઇ ભગુભાઇ જોઇતાભાઇ ૧
દેસાઇ દોલતરામ છોટાભાઇ ૧
મજમુદાર પરભુલાલ જસભાઇ. ૧
દેસાઇ જગુભાઇ બેહેચરભાઇ ૧
દેસાઇ નાનાભાઇ મુળચંદ. ૧
મજમુદાર છોટાભાઇ બટુકલાલ. ૧
દેસાઇ નાનાભાઇ છોટાભાઇ. ૧
ત્રવાડી રાવભાઇ દલસુખભાઇ. ૧
રા. મગનલાલ જગુભાઇ. ૧
દીક્ષીત માણેકભાઇ ઝવેરીશંકર. ૧
ત્રવાડી દુરગેશ્વર નાવરજી ત્રીપાઠી ૧
દેસાઇ ભવાનીભાઇ જગુભાઇ ૧
રા. કાશીપ્રસાદ મુગટરામ ૧
રા. સેવકલાલ માણેકલાલ દાક્તર સાહેબ. ૧
દેશાઇ નરસીચંદ મયાચંદ ૧
મજમુદાર રાવજીભાઇ મોતીભાઇ ૧
દેશાઇ નટવરલાલ ડાહ્યાભાઇ ૧
દેશાઇ નગીનભાઇ સંતોકભાઇ ૧
મહેતા માણેકલાલ અંબાલાલ ૧
રા. ડાહ્યાભાઇ સુંદરલાલ ૧
દેશાઇ હીમતભાઇ પરભુલાલ ૧
દેશાઇ બાજીભાઇ માધુભાઇ ૧
રા. જટાકશ શુભકશ ૧
મહેતા માધવલાલ આણંદલાલ હા.જુનાગઢ ૧
રા. દોલતરામ શુભરામ ૧
દેશાઇ કૃષ્ણલાલ આણંદલાલ ૧
રાવસાહેબ મણીશંકર લજ્જાશંકર ૧
રા. શંકરભાઇ ગોવીંદજી હાલ ખેરાળુ ૧
રા. બાળાભાઇ સુખભાઇ હાલ ગોધરા ૧

રા. રા. માણેકભાઇ જશભાઇ વહીવટદાર સાહેબ ડભોઇ. ૧
દેશાઇ મણીભાઇ કલ્યાણરાય ૧
મહેતા છગનલાલ ઝવેરીલાલ ૧
ત્ર. ગુલાબશંકર ગીરજાશંકર ઝવેરી હાલ મુંબાઇ ૧
ત્ર. હીરાશંકર ગીરજાશંકર ઝવેરી હાલ મુંબાઇ ૧
રા. બેહેચરલાલ બટુકલાલ હાલ મુંબાઇ ૧
ત્ર. નાહાનજી વલભજી હાલ મુંબાઇ ૧
રા. દુરગાશંકર પરભાશંકર. ૧

ગોધરા.

દેસાઇ ભાઉરાય રણછોડરાય ૧
મહેતા. લક્ષ્મીલાલ અભેરામ અલીણાના હાલ ગોધરા. ૧
દેસાઇ પુરષોત્તમરાય વસંતરાય. ૧
દેશાઇ સંતોકરાય આણંદરાય. ૧

ડાસરા.

દેશાઇ મગનલાલ લક્ષ્મીલાલ. ૨
દેસાઇ ભાઇલાલ નંદલાલ. ૧
રા. હીમતલાલ માણેકલાલ. ૧
રા. બાપાલાલ ગોપાળલાલ. હાલ રાજપીપળા. ૧

કાલોલ.

દેશાઇ શિવરામ સંતોકરામ. ૧
દેશાઇ સુરજભાઇ ભગુભાઇ. ૧
દેશાઇ જગુભાઇ હીરાલાલ. ૧
દેશાઇ ગોપાળરામ ભગુભાઇ. ૧
મુનસી મુકુંદરાય કલ્યાણરાય. ૧
દેશાઇ પરસોત્તમરાય કૃષ્ણરાય. ૧

સંખેડા.	
રા. જગુભાઇ હરિભાઇ.	૨
ડભોઇ.	
દેશાઇ પુરૂષોત્તમરાય પ્રતાપરાય.	૧
રા. નભુલાલ પરમદરાય અમદાવાદના.	૧
રા. રા. જેશંકર પ્રેમાનંદ રે. ઉમરેઠના	૧
શુકલ મનસુખલાલ તાપીશંકર.	૧
રા. હીમતલાલ માણેકલાલ.	૧
રા. માણેકલાલ શીરજરામ હાલ શીનોર.	૧
રા. અનંતરાય ગીરધરલાલ દેસાઈ હાલ વડોદરા.	૧
શીનોર.	
મજમુદાર જુગલભાઇ નારણલાલ.	૧
દવે ભવાનીશંકર ઉમેદરામ વકીલ.	૧
રા. હરિલાલ ઉમીઆશંકર.	૧
દેશાઇ બાળકૃષ્ણ રણજીતરાય.	૧
દેશાઇ વિનાયકરાય રણજીતરાય.	૧
મજમુદાર છોટાલાલ ગીરધરલાલ.	૧
રા. બાબારાવ વેણીભાઇ.	૧
દવે ચંદુલાલ સુભટરામ.	૧
દવે છગનલાલ છબીલારામ.	૧
ત્રવાડી અનંતરામ કાળુરામ હાલ. નાદોદ.	૧
મહુવા.	
મજમુદાર મથુરભાઇ ઇછુભાઇ.	૧
રા. મણીભાઇ છોટાભાઇ.	૧
મુંબાઇ.	
રા. રા. શેઠ. ત્રીભોવનદાસ મંગળદાસ નથુભાઈ	૧૫
ધી ઓનરેબલ માહાદેવ ગોવીંદ હાઇકોર્ટ જડજ સાહેબ.	૨
રા. રા. જમીએતરામ ન્હાનાભાઇ.	૨
શાહ રામદાસ માણેકલાલ.	૧
શેઠ નારણદાસ પરસોતમદાસ.	૧
શેઠ હરિવલ્લભદાસ ભાઇદાસ.	૧
શેઠ નારણદાસ કલ્યાણદાસ.	૧
રા. હરીસીતારામ દીક્ષીત ખંડવાવાળા બી. એ. એલ. એલ. બી. સોલીસીટર.	૧
પંડિત ઇચ્છારામ જેઠાભાઇ.	૧
વૈદ્ય પ્રભુરામ જીવણરામ.	૧
બ્રહ્મનીષ્ટ જેકૃષ્ન જીવણરામ.	૧
વૈદ્ય જટાશંકર વિઠ્ઠલજી.	૧
શાહ દામોદરદાસ પરસોતમદાસ બરશીવાળા.	૧
શાહ કાશીદાસ મનસુખરામ.	૧
શાહ દેવીદાસ હરિવલ્લભદાસ.	૧
શાહ ભવાનીદાસ ભાણાભાઇ.	૧
શાહ ગુલાબચંદ અમરચંદ.	૧
શાહ કસનદાસ માધવદાસ.	૧
શાહ ગોવરધનદાસ નરોત્તમદાસ.	૧
શેઠ મટુભાઇ કસનભાઇ બી. એ. એલ. એલ. બી.	૧
શેઠ. હરિવલ્લભદાસ ખીમજી.	૧
રા. ધરણીધર રાયેરામ	૧
રા. નારણ વીશ્વનાથ મંડલીક બી. એ.	૧
શેઠ. વંદ્રાવનદાસ પરસોત્તમદાસ	૧
શાહ. જેઠાભાઇ રતનશાહ	૧
શેઠ. લખમીદાસ ખીમજી	૧
શેઠ. નગીનદાસ ભાણાભાઇ	૧
રા. મુળશંકર પુરૂસોત્તમ	૧
શેઠ. પ્રાણજીવનદાસ કલ્યાણદાસ	૧
શેઠ. ગોરધનદાસ ખીમજી	૧
શેઠ. મનજી નરસીંહ	૧
રા. માહાદેવ ગોપાળરાવ હરી. બી. એ. એમ. ડી.	૧
શેઠ. મનમોહનદાસ દયાળદાસ	૧
રા. દાજી આપા ખારે બી. એ. એલ. એલ. બી. હાઇકોર્ટ પ્લીડર	૧
રા. ભાઇશંકર ન્હાનાભાઇ સોલીસીટર	૧

રા. વીશ્નુ વી. ભાટવડેકર બી. એ. એલ. એલ. બી. હાઇકોર્ટ પ્લીડર ૧
રા. રા. ગોકળદાસ કાહાનદાસ પારેખ બી. એ. એલ. એલ. બી. હાઇકોર્ટ પ્લીડર ૧
રા. ઉત્તમરામ લલુભાઇ હાઇકોર્ટ પ્લીડર ૧
રા. શેઠ રાજારામ ગોવીંદરામ દા. ઠાકોરદાસ ૧
શાહ. હરજીવનદાસ અમરચંદ ૧
શેઠ. શ્રીજભુખણદાસ આત્મારામ. ૧
શેઠ. જગમોહનદાસ વંદ્રાવનદાસભાઇ શેઠ ૧
રા. વી. એમ. પકવાસા. સોલીસીટર. ૧
શા. દામોદરદાસ તાપીદાસ. ૧
શેઠ. પ્રેમચંદ રાયચંદ. ૧
રા. જી. બી. પ્રભાકર. એલ. એમ. એન્ડ. એસ. ૧
રા. રા. શામરાવ જી. વેલનકર. ૧
વૈદ્ય. શંભુશંકર જગજીવન નગરવાળા. ૧
રા. મનસુખરામ શીવશંકર મેમદાવાદના. ૧
રા. રા. ઠાકોરદાસ મથુરાંદાસ. સબજડજ. ૧
મહેતા. નરભેશંકર સુરજશંકર જામનગરવાળા. ૧
મહેતા. ઊદેશંકર રૂઘનાથજી. મુંદરાવાળા. ૧
મહેતા. મણીશંકર જટાશંકર જામનગરવાળા. ૧
રા. માણેકલાલ વિ. લક્ષ્મીદાસ. ૧
રા. રા. રણછોડલાલ કપુરચંદ ૧

પાલણપુર.

રા. રા. દુર્લભજીભાઇ ધરમશી વેદ મુખ્ય કારભારી સાહેબ. ૧
મહેતા અમરતલાલ માણેકલાલ ખંભાતવાળા. ૧
રા. રા. ડી. એ. પટવરધન દાકતર સાહેબ. ૧
પાલણપુર લાયબ્રેરીખાતે. હાલ સેક્રેટરી. મોરારજીભાઇ. ૧
રા. રા. સીતારામ ગણેશ ભટ્ટ. ૧
રા. રા. ત્રીભોવનદાસ કે. ત્રીવેદી વતન દાસરા. ૧
રા. રા. માધવલાલ લલુભાઇ. ૧

સિદ્ધપુર.

રા. રા. પ્રલ્હાદજીભાઇ સેવકરામ. ૧
રા. નરોત્તમદાસ મુલેશ્વર. ૧
રા. અંબાલાલ કેવળરામ મુ૦ કડી. ૧
રા. પ્રલ્હાદ નરભેરામ. શેઠ. ૧
મહાંતશ્રી રામભારથી ગુરૂધ્યાનભારથી. ૧

ખેરાળુ.

રા. રા. મણીરાય ત્રીકમરાય મજમુદાર ૧
રા. ભોગીલાલ ત્રીકમલાલ. ૧
રા. ગોપાલભાઇ વરજભાઇ. ૧
રા. લાલજીભાઇ મથુરભાઇ કોઠારી. ૧
રા. મથુરાંદાસ ત્રીંબકલાલ દેસાઇ. ૧

સ્વસ્થાન ગઢ બોરીયા.

ઠાકોર સાહેબ શ્રીચંદ્રજી ભાર્થસીંગજી ૧

સોજીતરા.

રા. ઇશ્વરભાઇ શંકરભાઇ. ૧

ઉમરેઠ.

વકીલ રણછોડદાસ નાગરદાસ. ૧

સ્વસ્થાન લુંણાવાડા.

મહારાજાશ્રી વખતસીંહજી. કે. સી. આઇ. ઇ. ૫
સ્વસ્થાન ઇડરના મહારાજા સાહેબ

કાઠીઆવાડ.

જુનાગઢ.

ખુ., નવાબસાહેબ રસુલખાનજી બહાદુર ૨૫
રા. રા. પુરશોત્તમરાય સુંદરજી ઝાલા ૫

રા. પ્રાણુલાલ કહાનદાસ ૧
રા. નરસીંહપ્રસાદપુસ્તકશાળા ૨
રા. રા. દુર્ગાપ્રસાદ હરીપ્રસાદ બુચ ૧
રા. રા. મણીલાલ વી. દુર્ગાપ્રસાદ બુચ ૧
રા. રામપ્રસાદ વી. નૃસીંહપ્રસાદ બુચ ૧
રા. છેલશંકર ઉમીઆશંકર વસાવડા ૧
રા. જસવંતરાય દુલેરાય મજમુદાર ૧
રા. જેસુખરાય દુલેરાય મજમુદાર ૧
રા. હીમતલાલ રેવાશંકર ૧
રા. અમરજી આણુંદજી કચ્છી ૧
રા. ઇશ્વરલાલ વી. અમરજી કચ્છી ૧
શ્રી જુનાગઢ બાહાદુર લાઇબ્રેરી રા. હા. અમરજી આણુંદજી કચ્છી ૧
રા. જાદવરાય હરીશંકર વસાવડા ૧
રા. ગીરધરલાલ માધવરાય ધોલકીઆ ૧
રા. ત્રીકમજી નરભેરામ વૈશ્નવ ૧
રા. રણછોડજી મયાશંકર ૧
રા. છોટાલાલ મથુરાંદાસ બક્ષી ૧
રા. સારંગધર વી. મુળશંકર માંકડ ૧
રા. રૂદરજી કૃપારામ નાણાવટી. ૧
રા. મથુરાદાસ અમૃતલાલ માસ્તર. ૧
રા. સદાશંકર મયાશંકર. ૧
રા. અનંતરાય નીહાલચંદ. ૧
રા. ત્રંબકરાય મુળશંકર માંકડ. ૧
રા. ગુલાબરાય ઝવેરચંદ. ૧
રા. માહારાણીદાસ ઇંદ્રજી વૈશ્નવ. ૧
રા. ગોકળદાસ તુળસીદાસ. ૧
રા. જટાશંકર જીવણલાલ છાયા. ૧
રા. ત્રીકમરાય વી. ઉદેશંકર વકીલ. ૧
રા. ઇશ્વરજી અનંતજી કચ્છી. ૧
રા. નાહાનાલાલ ભુદરજી શુકલ. ૧
રા. નૃસીંહપ્રસાદ કાહાનદાસ નાણાવટી. ૧
રા. નરોતમદાસ ઇંદ્રજી વૈશ્નવ. ૧
રા. જેસુખલાલ દયાળદાસ વસાવડા. ૧
રા. સદાશંકર ઉદેશંકર માંકડ. ૧
રા. હીરાલાલ માણેકલાલ વસાવળા. ૧
રા. છગનલાલ કાલીદાસ વૈશ્નવ. ૧
રા. સારાભાઇ ભવાનીશંકર. ૧
રા. દુર્ગાશંકર શંકરપ્રસાદ દીવાન. ૨
રા. નરસીંહપ્રસાદ હરીપ્રસાદ નાણાવટી. ૧
મજમુદાર ટી. ટી. દા. મજમુદાર ચંપકરાય. ૨
રા. દ્વારકાંદાસ ભવાનીદાસ. ૧
રા. રામશંકર મયાશંકર ત્રવાડી. ૧
રા. હરીપ્રસાદ પ્રીતમલાલ નાણાવટી. ૨
રા. શીવપ્રસાદ મદનજી. ૧
રા. કલ્યાણરાય જેઠા બક્ષી. ૧
રા. ઇચ્છાશંકર આણુંદજી છાયા. ૧
રા. પ્રતાપશંકર રેવાશંકર છાયા. ૧
રા. પ્રતાપરાય વસંતરાય. ૧
રા. વજેશંકર મણીશંકર ફીકાંણી. ૧
રા. છોટાલાલ જાદવરાય મજમુદાર. ૧
રા. વેણીશંકર ભવાનીશંકર ઢેબર. ૧
રા. વેણીશંકર રેવાશંકર શુકલ. ૧
રા. લજ્જાશંકર લક્ષ્મીદાસ નાણાવટી. ૧
રા. હરીલાલ પ્રીતમલાલ વસાવડા. ૧
રા. જશવંતરાય મયાશંકર વૈદ. ૧
રા. લીલાધર હરખચંદ. ૨
પંડ્યા નૃસીંહરામ મંછારામ અમદાવાદવાળા. ૧
રા. મોતીલાલ રામજી વસાવડા. ૧
રા. રા. ભુપતરાય દયાળજી બુચ. ૧
રા. ગીરજાશંકર વેણીશંકર દેશાઇ. ૧
રા. રઘુનાથજી શામળજી ૧
રા. અનંતરાય વી. નાહાનાલાલ ૧
રા. પરમાનંદદાસ વંદ્રાવનદાસ. ૧
રા. ઝવેરીલાલ કેશવલાલ. ૧
રા. કચરા રૂદ્રજી. ૧
રા. મોતીલાલ શીવપ્રસાદ. ૧
રા. પુરશોત્તમરાય શીવપ્રસાદ. ૧
રા. ગૌરીશંકર વીઠ્ઠલજી દા. મુળશંકર. ૧
રા. પરસોતમરાય રામજી ૧

રા. જેસુખલાલ ભગવાનદાસ. ૧
રા. દુલભરાય મંગળજી બુચ ધોરાજી વકીલ. ૧
રા. આણંદલાલ વ્રજદાસ. ૧
રા. જીવાભાઇ પ્રીતમલાલ. ૧
રા. મહાશંકર શામજીભાઇ. ૧
રા. આણંદલાલ રેવાશંકર. ૧
રા. કશનલાલ રામજી. ૧
રા. ગણપતરામ અનોપરામ ત્રવાડી. પ્રીન્સીપાલ ટ્રેનીંગકોલેજ રાજકોટ. ૧
રા. ચુનીલાલ ભલાભાઇ બારીસ્ટર. ૧
રા. કશનદાસ છબીલદાસ. ૧

ભાવનગર.

શ્રી ભાવનગરના મહારાજા સાહેબ.
રા. રા. વિઠ્ઠલદાસ શામળદાસ દીવાનજી. ૧૦
રા. રા. વિજયશંકર ગૌરીશંકર. ૫
રા. રા. પ્રભાશંકર ગૌરીશંકર. ૩
રા. રા. પ્રભાશંકર વેણીશંકર લાખીયા. ૨
રા. રા. હરીપ્રસાદ સંતોકરામ દેશાઇ. ૫
દા. શંકરપ્રસાદ.
રા. રતિલાલ છોટાલાલ દેશાઇ. ૨
રા. મણીલાલ પ્રભાશંકર. ૧
રા. વ્રજદાસ પ્રભુદાસ મહેતા. ૨
રા. રા. સવાઇલાલ ગોવીંદરામ દેશાઈ. ૨
રા. અનંતરાય નાથજી ૧
રા. દોલતરાય ગૌરીશંકર દેશાઇ. ૧
રા. સંતોકરામ માધવજી. ૨
રા. મણીલાલ ગોવીંદરામ. ૧
રા. સાકરલાલ સવાઇલાલ મહેતા. ૨
રા. મહીપતરામ ગોવીંદરામ મહેતા. ૧
રા. બાપાલાલ માણેકલાલ મહેતા. ૧
રા. જટાશંકર ઇંદ્રજી મહેતા. ૧
શુકલ. સદાશંકર નાનાભાઇ. ૧
રા. ભૂપતરાય વિ સુખપદરાય મહેતા. ૧
રા. છોટાલાલ કુંવરજી. ૧
રા. કનૈયાલાલ ગીરધરલાલ હ્યુ. અમદાવાદના ૧
રા. વેણીશંકર ગોવિંદરામ મહેતા. ૧
રા. હરિપ્રસાદ ઇચ્છાશંકર. ૧
રા. સવાઇલાલ વિ. નંદલાલ મહેતા. ૧
રા. સવાઇલાલ છોટાલાલ. ૧
રા. માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા. ૧
રા. શંભુપ્રસાદ ગૌરીશંકર ઓઝા. ૧
રા. પ્રતાપરાય વિજયશંકર મહેતા. ૧
રા. કલ્યાણરાય આનંદરાય ઓઝા. ૧
રા. લક્ષ્મીશંકર કેશવરાય મહેતા. ૧
રા. રતિલાલ પ્રેમાનંદદાસ ઓઝા. ૧
રા. ભૂપતરાય લક્ષ્મીશંકર. ૧
રા. માનશંકર લક્ષ્મીશંકર મહેતા. ૧
રા. ગણપતરામ હરજીવનદાસ મહેતા. ૧
રા. છોટાલાલ રઘુનાથજી વહોરા. ૧
જીમખાને બક્ષીસ દિવાન બહાદુર મણીભાઇ જસભાઇ તરફથી. ૧
રા. ચંપકલાલ માણેકલાલ મહેતા. ૧
રા. દુર્ગાપ્રસાદ પ્રભુદાસ મહેતા. ૧
રા. કલ્યાણરાય મહીપતરામ ઓઝા. ૧
રા. રતિલાલ માણેકલાલ મહેતા. ૧
રા. સાકરલાલ ગીરજાશંકર. ૧
રા. બળવંતરાય પ્રેમાનંદદાસ ઓઝા ૧
રા. હરિપ્રસાદ રણછોડદાસ દેસાઇ. ૧
રા. મનસુખરામ ઉત્તમરામ મહેતા. ૧
રા. નરભેશંકર ગૌરીશંકર મુનશી ૧
રા. ગુલાબરાય ગોવિંદરાય દેસાઇ ૧
રા. ગુલાબરાય છગનલાલ ઓઝા ૧
રા. બાપુભાઇ પ્રેમાનંદદાસ વહોરા. ૧
રા. હરીલાલ દામોદરદાસ. ૧
રા. હરિપ્રસાદ જીભાઇ. ૧

પ્રભાસપાટણ.

રા. વિઠ્ઠલરાય દોલતરાય વૈદ વકીલ. ૧
રા. વલભજી મોરારજી દેસાઇ. ૧
રા. [illegible] માણશંકર [illegible] ૧

ગોંડળ.

રા. નારદાભાઇ દુર્લભજીભાઇ. ૨
રા. હરિકૃષ્ણ લાલશંકર દ્વિવેદી વતન સુરત.૧
રા. મગનલાલ વિ. લક્ષ્મીશંકર અંતાણી. ૧
રા. છેલશંકર જોશીપરા ઇંગ્રેજી સ્કુલનામાસ્તર.૧
રા. મણીરાય વિઠ્ઠલજી મજમુદાર. ૧
રા. નરભેશંકર હરિશંકર બુચ. ૧
રા. દુલેરાય અમરજી બુચ. ૧
રા. નિહાલચંદ મુલચંદ વસાવડા. ૧
રા. પ્રભુરામ આત્મારામ છાયા. ૧
રા. પ્રભાશંકર મોતીરામ. ૧

જામનગર.

રા. રા. મગનલાલ બાપુભાઈ દિવાનસાહેબ. ૩
રા. સારાભાઇ દેવજી દા. દોલતરામ જટાશંકર ૨
રા. કલ્યાણરાય લક્ષ્મીશંકર વતન ભાવનગર.૧
રા. બજીભાઇ મણીશંકર વતન જુનાગઢ. ૧
રા. અંબારામ પ્રાણજી છાયા દા. કેશવલાલ.૧
રા. સુરજશંકર વિ. અંબાશંકર દા. નવલશંકર. ૧
રા. દલપતરાય હરિશંકર દા. મુળશંકર. ૧
રા. ગોપાળજી પ્રાગજી દા. વજેશંકર ૧
રા. પ્રતાપરાય પ્રેમાનંદદાસ વકીલ. ૧
રા. કેશવલાલ મણીશંકર ધોળકીયા ન્યાયાધીશ. ૧
રા. કલ્યાણરાય દલપતરાય. ૧
રા. જેશંકર રતનજી હાથી. ૧
રા. જુગલરામ વિ. પ્રભાશંકર. ૧
રા. રૂપશંકર રાજારામ. ૧
રા. મોતીરામ નાનાભાઇ. ૧
રાજવૈદ જંડુભટ્ટ વિઠ્ઠલજી. ૧
રા. રેવાશંકર કલ્યાણજી આચાર્ય. ૧
રા. પુરૂષોત્તમ વિ. ઉમિયાશંકર આચાર્ય. ૧
રા. રેવાશંકર રતનજી છાયા. ૧
રા. નારદલાલ શીવલાલ. ૧

રા. હરિશંકર તથા અમરજી પ્રાણજીવન. ૧
રા. જુગતરામ ગંગારામ. ૧
રા. કલ્યાણરાય કૃપારામ. ૧
રા. નરભેશંકર જીવણરામ હાલ પોરબંદર. ૧
રા. પોપટ અમરજી વકીલ હાલ જેતલસર. ૧
રા. અમ્રતલાલ રણછોડદાસ બક્ષી હાલ રાજકોટ. ૧
રા. ગુલાબરાય વજેશંકર હાલ રાજકોટ. ૧
રા. મુગટરામ અંબાશંકર પાઠક હાલરાજકોટ૧
રા. એન. જી. સેક્રેટરી સાહેબદા. ખંડુભાઇ. ૧
રા. પોપટ જગદીશ વકીલ દા. માધવરાય. ૧

માંગરોળ.

રા. રા. દુલેરાય મહીપતરાય. ૧
રા. રા. સાકરલાલ હરજીવનદાસ મહેતા. ૧
રા. રા. તુળજાસંકર હરીશંકર હાથી. ૧
રા. મોહનલાલ મોરારજી. ૧
રા. બળવંતરાય નરભેરાય દેસાઇ. ૧
રા. રા. હરીલાલ જગજીવનદાસ બુચ. ૧
રા. સુંદરલાલ દુલભજી. ૧
રા. ત્રિભુવનદાસ કૃપાશંકર વૈદ. ૫
રા. છગનલાલ નરભેરામ છાયા દા. દાક્તર બાપુભાઈ ૧
રા. ભગવાનદાસ અમૃતલાલ વસાવડા. ૧
રા. સારાભાઇ સામજીભાઇ ત્રવાડી. ૧

કચ્છ.

મુંદ્રા.

રા. ત્રીકમદાસ ભુદરજી મહેતા. ૧
રા. ખીમજી જેરામ ઠક્કર ૧
રા. જીવનદાસ છગજી ઠક્કર. ૧
મુંદ્રા ખેંગાર લાઇબ્રેરી દા. હીરાશંકર મયાશંકર લ્હીવટદાર. ૧

અંજાર.

રા. રા. હાથીરામ રાઘવજી વહીવટદાર. ૧

રા. રા. દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ કવીશ્વર હા. મોહનલાલ દલપતરામ ન્યાયાધીશ. ૧

અંજાર લાયબ્રેરી હા આત્મારામ દાકતર. ૧

ઓધોઈ તાબે મોરબી.

રા. છોટાલાલ રેવાશંકર અંજારીયા. ૧

માંડવી.

રા. રા. જટાશંકર શ્યામજી માંકડ ન્યાયાધીશ. ૧

રા. રા. નથુભાઈ વાઘજી છાયા વહીવટદાર. ૧

રા. રા. જેશંકર દલપતરામ ધોળકીયા માંડવી કસ્ટમ દરોગા. ૧

રા. ધનજી ગૌરીશંકર મહેતા નવાપુરાસ્કુલ. ૧

ભુજનગર.

શ્રીજી ખેંગારજી સવાઈ બહાદુર જી. સી. આઈ. ઇ. મહારાજા સાહેબ. ૧૦

રા. રા. મોતીલાલ લાલભાઈ દિવાનજી ૩

રા. બિહારીદાસ શંકરદાસજી. ૨

રા. કેશવજીભાઈ શામજી એકઝીક્યુટીવ એન્જીનીયર. ૨

રા. મોહનલાલ મણીલાલ મહેતા. ૧

રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ક્રુ જોઈંટ નાયબ દિવાન. ૧

રા. બુલાખીદાસ ગંગાદાસ દેસાઈ ૧

રા. હીમતલાલ મયાચંદ દેસાઈ. ૧

રા. હરીદાસ મુળજી પ્રોહિત. ૧

રા. દુલેરાય દલપતરાય. ૧

રા. છમનલાલ નથુરામ. ૧

રા. માધવલાલ ગીરધરલાલ પાટણના. ૧

રા. શ્રી જેરામ મેરજી ઉપાધ્યા. ૧

રા. નારણલાલ નરભેરામ. ૧

રા. ઉમીયાશંકર શેવકરામ મુનશી. ૧

રા. ગોવિંદરામ જેશંકર. ૧

રા. દુલેરાય તથા ભવાનીદાસ નરભેરામ. ૧

રા. વ્રજદાસ વિ. દયારામ. ૧

રા. જદુરામ મંગળજી અંતાણી. ૧

રા. પ્રાણજીવન મનસુખરામ. ૧

રા. હાથીરામ ત્રીકમજી મહેતા. ૧

રા. જદુરાય હાથીરાય વકીલ. ૧

રા. મૂળશંકર પૂર્ણદાસ મહેતા. ૧

રા. કશનજી થાવરજી મહેતા. ૧

રા. લાલજી નાથજી. ૧

રા. દલપતરામ ભગવાનજી વહોરા. ૧

રા. મૂળશંકર અમરજી. ૧

રા. વજેરામ જેઠારામ. ૧

રા. દયાશંકર મોરલીધર. ૧

રા. છોટાલાલ શિવજી ૧

રા. અમૃતલાલ નારણજી ધોળકીયા. ૧

રા. મયાશંકર ઉમીયાશંકર. ૧

રા. અંબાશંકર જગદીશ. ૧

રા. પ્રભુલાલ મૂળચંદ દેસાઈ. ૧

રા. ભુજદરબાર લાયબ્રેરી હા. લક્ષ્મીદાસ સેક્રેટરી. ૧

રા. અંબાશંકર સુંદરજી. ૧

રા. છોટાલાલ સેવકરામ માસ્તરસાહેબ. ૧

રા. કાળીદાસ લક્ષ્મીશંકર. ૧

રા. માણેકલાલ વિ. કાશીરામ વહોરા. ૧

રા. રણછોડભાઈ ઉદેરાય. ૧

રા. છગનલાલ નથુરામ. ૧

રા. વિઠ્ઠલરાય માણેકલાલ. ૧

રા. ચુનીલાલ અમૃતલાલ પંડયા. ૧

રા. છગનલાલ દુર્ગાશંકર. ૧

રા. લક્ષ્મીશંકર જગજીવન મહેતા. ૧

રા. મોતીરામ રવિશંકર શુકલ. ૧

રા. મંગળજી ગોકળજી મહેતા. ૧

B. M. Vaidya. 1
પાઠક દયાશંકર કુંવરજી. ૧

રાજકોટ.

રા. નવલશંકર મોતીરામ. ૧
રા. અમૃતલાલ જટાશંકર બુચ. ૧
રા. ગૌરીશંકર દયાળજી વકીલ. ૧
રા. જટાશંકર ગોકળજી બુચ. ૧
રા. નવલરામ અવલરામ ઓઝા. ૧
રા. ઉમીયાશંકર જીવણરામ. ૧
રા. જટાશંકર જગજીવન પોટા. ૧
રા. નરભેશંકર હરિશંકર બુચ. ૧
રા. ચોથાભાઇ જીવાભાઇ ધોળકીયા. ૧
રા. લક્ષ્મીશંકર જેઠા બક્ષી વૈષ્ણવ. ૧
રા. બાપાલાલ રામચંદ્ર. ૧
રા. જીવણલાલ હરજીવનદાસ નાણાવટી. ૧
રા. નવનીધરાય વજેશંકર ઓઝા. ૧
રા. હીંમતરાય વસંતરાય. ૧
રા. વિશ્વનાથ સદારામ. ૧
રા. શંકરજી શ્યામજી વકીલ. ૧
રા. સંતોકરામ નાનાભાઇ. ૧
રા. દુલેરાય ઉમીયાશંકર પોટા. ૧
રા. દોલતરામ પ્રજારામ દા. છબીલારામ. ૧
રા. ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ સુરતવાળા. ૧
રા. લાધાભાઇ માણેકલાલ મહેતા ૧
રા. પુરૂષોત્તમરાય ભગવતીદાસ નાણાવટી. ૧
રા. ડાહ્યાભાઇ પીતાંબરદાસ દેરાસરી. ૧
રા. હરિલાલ સવાઇલાલ. ૧
રા. મનસુખરામ પ્રાણજીવન પટેલ. ૧
રા. મણીશંકર દયાળજી. ૧
રા. ગોપાળશંકર વેણીશંકર ભચ્છે. ૧
રાજ્યવૈદ બાલાશંકર બાવાભાઇ. ૧
આચાર્ય વલભજી હરિદત્ત. ૧

મોરબી.

રા. રણછોડજી પ્રેમજી ૧

ખંભાળીયા.

રા. ગીરજાશંકર નરભેશંકર. ૧

ક્રોળ સંસ્થાન.

રા. વજેરામ અંદરજી બુચ. ૧

આમરણ સ્વસ્થાન.

રા. ઉમીયાશંકર કીરપારામ. ૧

લાઠી.

સુરસીંગજી તખતસીંગજી ગોહેલ ઠાકોરસાહેબ. ૫

પ્રતાપગઢ.

રા. કનૈયાલાલ છનુલાલજી. ૧
રા. સુખલાલજી ગણપતલાલજી ત્રવાડી. ૧

મથુરાંજી.

રા. આણંદરાંવ ગણેશલાલ વિહારીપુરા. ૧

લીંમડી સ્વસ્થાન.

મહારાજા સાહેબ જસવંતસીંગજી કે. સી. આઇ. ઇ. ઠાકોર સાહેબ બહાદુર. ૮
રા. મોતીલાલ માધવલાલ. ૧
રા. કેશવલાલ નાનાભાઇ. ૧

વઢવાણ.

રા બજીભાઇ તથા બાપુભાઇ નથુરામ ઝાલા. ૨

અમરેલી કાઠીઆવાડ.

રા. રઘુનાથરાવ મહાદેવ કેતકર સાહેબ. ૨
રા. રઘુનાથરાવ સખારામ દળી જજસાહેબ. ૧
રા. વિનાયકરાવ રામચંદ્ર રીઝવડકર ૧
રા. માર્કંડ કેશવ શીવાપુરકર ૧

પોરબંદર.

રા. લક્ષ્મીશંકર પ્રભુદાસ હાલ જેતલસર. ૧
રા. રણછોડજી શ્યામજી વૈષ્ણવ ૧
રા. પ્રાણશંકર હરજીવનદાસ દવે મહાત્મા. શ્રી નથુરામ શર્માને ત્યાં ૧
રા હરિકૃષ્ણ દવે ડાક્તરસાહેબ. ૧
લાયબ્રેરી ખાતે સેક્રેટરી ગુલાબરાય છગનલાલ ૧
રા. જટાશંકર સદાશંકર છાયા. ૧
રા. ગોવિંદજી વિ. ડાહ્યાભાઇ લાખાણી. ૧

જેતપુર.

રા. પ્રાણશંકર શીવશંકર. ૧
રા. પોપટ તથા હરખશંકર ભીમજી. ૧
રા. ભગવાનદાસ બહેચરદાસ. ૧

વળા.

ઠાકોર સાહેબ વખતસીંગજી મેઘરાજજી. ૨

સાણપુર.

ઠાકોર સાહેબ જસવંતસીંગજી ખેતાભાઇ. ૨

અજમેર.

રા. દામોદરદાસ છગનલાલ આગ્રાવાળા. ૧

ઠાકોર દ્વારા જીલ્લે મુરૂરાબાદ.

રા. લક્ષ્મણદાસ નાગરદાસ. ૫

ત્રવાડી જીવણલાલ પ્રાણશંકર નડીઆદના ૧

Jamkhandi

1 H. H. The Chief of Jamkhandi

પુસ્તક મળવાનાં ઠેકાણાં.

એન. એમ. કંપની કાલબાદેવી રોડ........................મુંબઇ.
અને રાવપુરામાં........................વડોદરા.
જેષ્ટારામ મુકુન્દજી કાલબાદેવી રોડ........................મુંબઇ.
છગનલાલ હરીલાલ પંડ્યા દીવાન ઑફીસના મેનેજર........................જુનાગઢ.
આચાર્ય વલ્લભજી હરીદત્ત........................રાજકોટ.
પ્રસિદ્ધકર્તા તરફથી મળશે........................નડિયાદ.